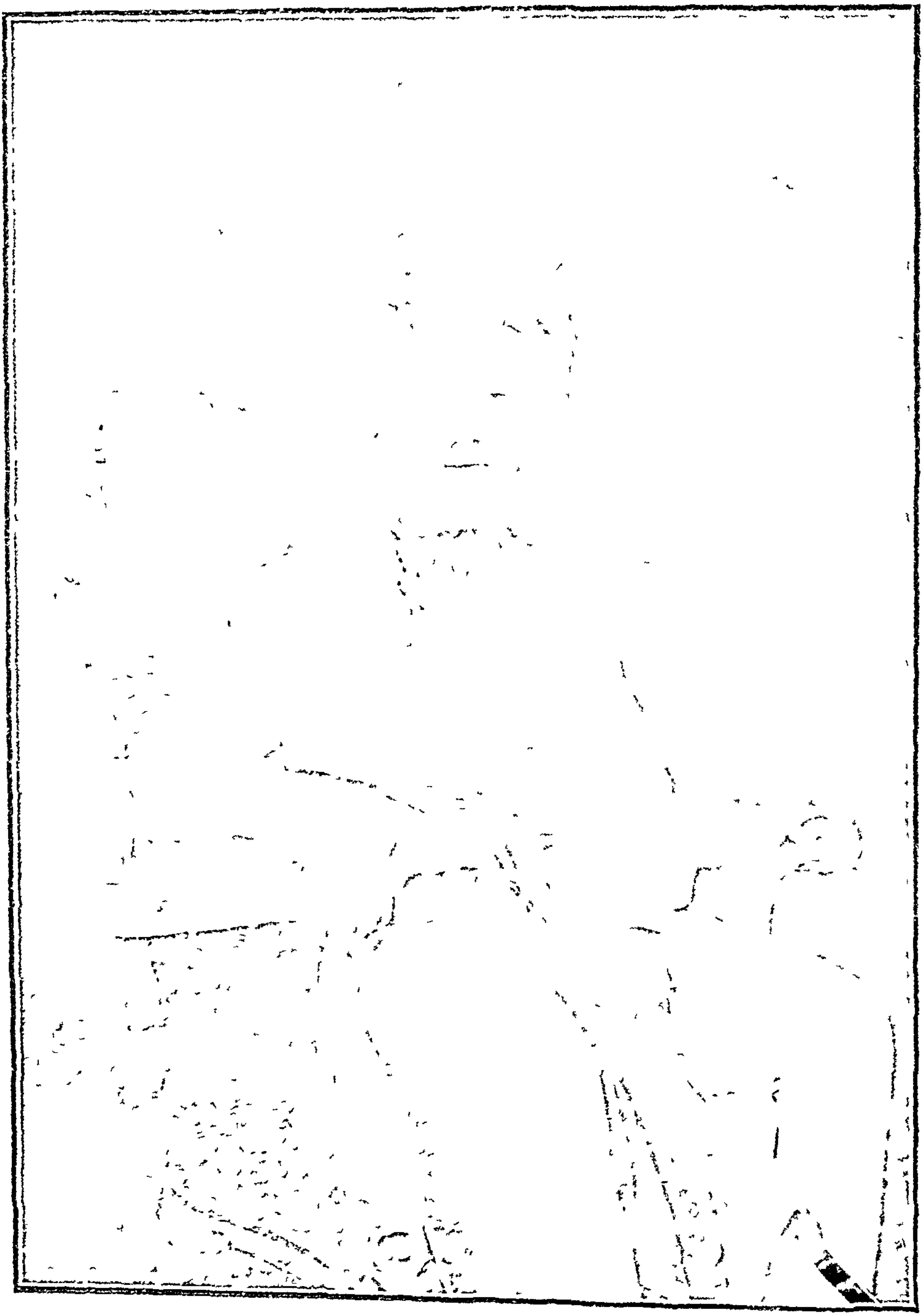

નેકનામદાર કૃષ્ણકુમારસિંહ

ભાવનગરના બાલમહારાજા સાહેબ

Lakshmi Art, Bombay, 8

ભાવનગરમાં

તા. ૧૮, ૧૯ તથા ૨૦ એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૯૨૪ ને રોજ મળેલી

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં

વૃત્તાંત, ભાષણો તથા નિબંધો

પ્રકાશક

ભાવનગર સત્કાર મંડલ તરફથી

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સામાન્ય મંત્રીઓ.

તથા

કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કર

મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

પ્રકાશન સમિતિના મંત્રીઓ

ભાવનગર

વિ. સં. ૧૯૮૨ ઈ. સ. ૧૯૨૬

પાંચ રૂપિયા

મુદ્રણસ્થાનઃ આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ–અમદાવાદ
મુદ્રકઃ ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક.

સિવાય કે—

૧. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ–મુંબાઇના સાહિત્ય પ્રેસના મેનેજર શામળશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટે,

૨. વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ–મુંબઇના મનોરંજન પ્રેસના મેનેજર ડી. આર. મિત્રે,

૩. જૈન વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ–પંડિત સુખલાલ સંઘવીનો "જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ" નામનો નિબંધ અને શેઠ કુંવરજી આણંદજીનો "કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય" નામનો નિબંધ–એ ત્રણે ભાગો ભાવનગરમાં આનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના મેનેજર શેઠ દેવચંદ દામજીએ,

૪ ચિત્રો–મુંબઇમાં લક્ષ્મીઆર્ટ પ્રીંટીંગ પ્રેસના મેનેજરે છાપેલ છે

સામાન્ય મંત્રીઓ, નીલકંઠ મહાદેવની શેરી, ભાવનગર.
પ્રાપ્તિસ્થાન : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની ઓફીસ, અમદાવાદ
એન એમ. ત્રિપાઠીની કંપની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

તેઓનો સંદેશ –

“હું ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારને બનીશકે તેટલો ટેકો આપીશ”

૧ વિભાગાનુક્રમણિકા.

૨ વિષયાનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વૃત્તાંત.

ભાગ ૨ જો.

પ્રમુખો તથા અધ્યક્ષોના ભાષણો—

ભાગ ૩ જો.

સાહિત્ય વિભાગ—

ભાગ ૪ થો

ઇતિહાસ વિભાગ

ભાગ ૫ મો

વિજ્ઞાન વિભાગ.—

ભાગ ૬ ઠ્ઠો

જૈન વિભાગ –

ભાગ ૭ મો

સાહિત્ય વિભાગ, પૂરવણી—

૩ ચિત્રાનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વૃત્તાંત.

(અધિવેશન-વિ. સ. ૧૯૮૦, ઈ સ ૧૯૨૪ના એપ્રિલ માસમા
મુ. ભાવનગર.)

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્—ભાવનગર.

[illegible] બાપાલાલ મહેતા.
[illegible] ને શિયાળી.

રા. રા. માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.
સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના મંત્રી.

પ્રોફેસર રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, એમ. એ.
સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી.

ક—અધિવેશન પૂર્વેનો વૃત્તાંત.

૧ પૂર્વવૃત્ત.

ઇ સ ૧૯૨૦ (સ ૧૯૭૬) મા અમદાવાદમા મળેલી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સભામા રા વિક્રમરાય મહીપતરાય મહેતા તથા રા માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતાએ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ભાવનગરમા ભરવાનું આમંત્રણ કર્યું, ત્યારે તેઓ કેવી જવાબદારી માથે લે છે, તેનો તેઓને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો ન હતો ભાવનગરથી કેટલાક સાહિત્યવિલાસીઓ તે પરિષદમા ભાગ લેવાને આવ્યા હતા. તેઓના એકત્ર આથ હથી જ તેઓને તે પગલું ભરવું પડયુ હતુ પરંતુ તે પ્રસગે પણ તેઓના જાણવામા હતુ કે—ઇ સ. ૧૯૦૭ મા મુંબઇમા ભરાયેલી બીજી સાહિત્ય પરિષદના ઠરાવ મુજબ ત્યાર પછી સાહિત્ય પરિષદ્ કોણે બોલાવવી, તેનો વિચાર કરવાને ઇ સ ૧૯૦૯ મા રાજકોટ મુકામે એક સભા ભરાઇ હતી તે પ્રસગે કેટલાક સભ્યોએ ભાવનગરે આમંત્રણ કરવાનો ભાવનગરના પ્રતિનિધિઓને બહુ આગ્રહ કર્યો હતો તે જ મુજબ ઇ સ ૧૯૦૯ મા સુરતમા પાચમી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઇ હતી, તે પ્રસગે પણ ત્યાર પછીની પરિષદ ભાવનગર, નડિયાદ અથવા ભરૂચે બોલાવવી, એમ ઘણા સભ્યોએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. પરતુ તે સમયે તે ત્રણમાથી કોઇ પણ સ્થળ તૈયાર ન હોવાથી ઇ સ. ૧૯૨૦ મા છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમા ભરાઇ મહાત્મા ગાધીજી, જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રીમતી સરલાદેવી જેવી દર્શનીય વ્યક્તિઓથી તે પરિષદ્ બહુ આકર્ષક થઇ પડી હતી અમદાવાદને ભૌગોલિક સ્થિતિને લઇને સાહિત્ય ક્ષેત્રમા જે લાભો મળ્યા, તેવા લાભો ભાવનગરને મળી શકે નહિ છતા જ્યા સુધી ભાવનગરમા સાક્ષરવર્ય મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ પ્રોફેસર જેકિસનદાસ જેરાભાઇ કણિયા, શ્રીયુત કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ જેવા સાક્ષરોના અહિંવાસનોથી ભાવનગરની પ્રજાની સાહિત્યવૃત્તિનું ઉદ્દીપન થતુ રહેતું હોય, કેળવણીના વિષયમા નવીન પ્રયોગોથી ભાવનગરની પ્રજામા નવનવા સસ્કારો જાગ્રત કરનાર દક્ષિણામૂર્તિ ભવન વિદ્યમાન હોય, ત્યા સુધી ભાવનગરમા સાહિત્ય પરિષદને નિમંત્રણ કરનારાઓને સકોચ રહેવાનું કઇ કારણ ન હતું અને ભાવનગરની પ્રજાની અને રાજ્યની પ્રથમથી સમતિ મેળવવાની તો આવશ્યકતા હતી, તેમ છતા પણ આમંત્રણ કરનારાઓનો પ્રજા અને રાજ્ય ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોવાથી એટલું મોટુ સાહસ કર્યું હતું તે સમયે ભાવનગરની પ્રજા રાજકીય વાતાવરણથી એટલી બધી છવાઇ ગઇ હતી કે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો પત્તો લાગે તેમ ન હતુ જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના દર્શનથી ભાવનગરની પ્રજાની લપાઇ રહેલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ એકદમ આગળ ધસી આવશે, એમ માનીને તેઓએ મહાત્મા ગાધીજીને, જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને અને શ્રીમતી સરલાદેવીને ભાવનગર આવવાનું આમંત્રણ કર્યું મહાત્મા ગાધીજી અને શ્રીમતી સરલાદેવી અનિવાર્ય કારણને લીધે તે આમંત્રણ સ્વીકારી શક્યા નહિ પરતુ જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથે ટાગોરે [illegible] ભાવનગરની આખી પ્રજાએ, અધિકારી વર્ગે તેમજ [illegible]

સંજાણા, મહેરબાન મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, મહેરબાન જેકિસનદાસ જેઠાભાઇ કણિયા, મહેરબાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ તથા મહેરબાન કુંવરજી આણંદજી શાહને તેમજ સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. શ્રી. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા અને રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકને નીમવામાં આવ્યા. તદુપરાત તે સભામાં ૨૦ સભ્યોની એક નિબંધ-નિમંત્રણ કમિટિ નીમવામાં આવી, તે કમિટિના મુખ્ય મંત્રી તરીકે રા. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડેની અને પ્રકાશન વિભાગના મંત્રી તરીકે રા. રા. કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કરની યોજના કરવામા આવી. તે સિવાય ભંડોળ એકઠું કરવાને માટે ૩૩ સભ્યોની એક ભંડોળ કમિટિ નીમવામા આવી. તે કમિટિના પ્રમુખ તરીકે મહેરબાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ અને મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેશાઇ તથા રા. રા. શ્રી મણિલાલ મગનલાલ પારેખને નીમવામાં આવ્યા. (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૭ તથા ૧૩ થી ૧૫) નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિએ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું પરિશિષ્ટ અંક ૮ માં આપવામાં આવી છે, તે પત્રિકા નં ૨ સાક્ષરોને જાહેર રીતે આમંત્રવા માટે જાહેર પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. તે આમંત્રણ પત્રિકા સાથે નિબંધોની વર્ગવારી કરી માર્ગસૂચક યાદી જોડવામાં આવી છે. અમદાવાદમા ભરાયેલ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના કારોબારી મંડળે જે પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી હતી, તે પદ્ધતિનો તેમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ વાંચતાં જણાશે કે-તે પરિષદના નિબંધોની વર્ગવારીમાં જૈન વિભાગ અલગ રાખવાની સૂચના થઇ હતી. પરંતુ તે સૂચના બહુ મોડી થવાથી તેનો અમલ થઇ શક્યો ન હતો. (જુઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, પરિષદનો હેવાલ, પૃ. ૧૧). ભાવનગર તો જૈન સાહિત્યનું કેન્દ્રસ્થાન છે. જૈન સાહિત્યને પ્રકાશમા લાવવા અને ખીલવવા ભાવનગરના જૈનોએ જેટલો ફાળો આપ્યો છે, તેટલો ફાળો બીજાં ઘણાં ઓછાં સ્થળોએ આપ્યો હશે. એમ હોવાથી અહીં તો જૈન સાહિત્યની વિશેષતા પરિષદમા ખાસ રીતે દર્શાવી શકાય તેવી યોજના કરવાની પૂરી આવશ્યકતા હતી. તે સઘળા સંયોગો ધ્યાનમાં રાખી નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિએ જૈન વિભાગ જુદો પાડવાનું ઠરાવ્યું. જે યાદી છેવટ નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિએ મુકરર કરી, તે યાદી શ્રીયુત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ વગેરે સાક્ષરોને વંચાવવામાં આવી હતી. તેઓએ કરી આપેલા સુધારા વધારા પછી જ તે પત્રિકા ગુજરાતી ભાષામાં નીકળતાં સઘળાં મુખ્ય મુખ્ય દૈનિક પત્રો, સાપ્તાહિક પત્રો અને માસિક પત્રોને પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલવામાં આવી. એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મુંબઈ, પુના, કરાચી, કલકત્તા, રગૂન વગેરે સ્થળોએ રહેતા ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોમાથી જેઓનાં નામ ઠામ જાણવામાં આવ્યા, તેઓને એકેક નકલ મોકલી આપી. આ સ્થળે અમને કહેવાની જરૂર પડે છે કે-અમોએ લગભગ પાચશે છસેં પત્રિકાઓ મોકલી હતી, છતા તેના પ્રત્યુત્તરો તો પાચ સાતથી વધારે ગૃહસ્થો તરફથી અમને મળ્યા ન હતા તો પણ ગુજરાતની છૂટી છૂટી સાહિત્ય સભાઓએ અમારા પરિશ્રમની કદર કરી હતી. ઉક્ત પત્રિકા સાથે આપેલ યાદી ઉપર કેટલીક સભાઓમાં રસભેર ચર્ચા કરવામા આવી, જેને પરિણામે વડોદરાની સાહિત્ય સભા તથા અમદાવાદની સાહિત્ય સભાએ ખાસ પત્રો લખી અમોને કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી.

એ પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત કરવા માંડી કે તુરત [illegible]

એક મ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું કાર્યકર્તાઓને જેઓની સલાહની વારંવાર અને નિત્ય જરૂર હતી, જેઓની કાર્યદક્ષતાથી સ્ખલનો થવાનો સંભવ ઓછો હતો, તેવા કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખ શ્રીયુત જેકિશનદાસ જેઠાભાઈ કણિયાને ક્રૂર કૃતાંતે એકાએક ઝડપી લીધા પરિષદની કાર્યવ્યવસ્થામાં ખામી આવી હોય તો તે શ્રીયુત કણિયા સાહેબની ગેરહાજરીનું પરિણામ હતું એ તો વાત તાજી જ હતો, દરમ્યાન શ્રીયુત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ પંજાબ અને કાશ્મીરના પ્રવાસે ગયા, અને શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબને હવા ફેર કરવા માટે સ્વીટ્ઝર્લાંડમાં જવું પડ્યું આવી પરિસ્થિતિમાં કાર્યવાહકોનો ઉત્સાહ એકદમ ઓટણી પડે તે સ્વાભાવિક જ હતું જેઓના બળ ઉપર પરિષદના વિજયનો આધાર હતો, તેઓ સર્વેની ગેરહાજરીમાં 'હવે શું કરવું?' તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો શ્રીયુત મણિશંકરભાઈ બેચાર માસ પછી પ્રવાસમાંથી પાછા પધારનાર હતા, અને શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ પણ સાત આઠમાં આવી જવાના હતા. તેથી પરિષદ તેઓની હાજરીમાં જ ભરવી, તેવો નિશ્ચય થયો ૧૯૨૩ના ઑક્ટોબર માસ પછી કોઈ પણ સમય અનુકૂળ હોય તો ઇ સ ૧૯૨૪ના ઇસ્ટરના તહેવારો જ હતા. તા ૨૯–૭–૨૩ ને રોજ કારોબારી મંડળ તથા સત્કાર મંડળની એકત્ર સભા બોલાવવામાં આવી તે સભાનું પ્રમુખસ્થાન રાવબહાદુર ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદીને આપવામાં આવ્યું હતું તે સભાએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર કર્યા

ઠરાવ ૧—સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ઇ સ ૧૯૨૩ ના ઑક્ટોબર માસને બદલે ઇ સ. ૧૯૨૪ના ઇસ્ટરના તહેવારોમાં ભરવી સાક્ષરોને પોતાના નિબંધો તા ૩૧–૮ ૧૯૨૩ ને બદલે તા ૧૫–૧–૧૯૨૪ સુધી મોકલી આપવાની વિનંતિ કરવી

ઠરાવ ૨—વડોદરા સાહિત્ય સભાના તા. ૨૦–૭–૧૯૨૩ના પત્રમાં પ્રથમ દરખાસ્ત એ હતી કે—અહીંથી સાક્ષરોને મોકલેલી આમંત્રણપત્રિકા સાથે જોડેલી યાદીમાં કેળવણી વિભાગ તથા પ્રજાજીવન અને રાજકીય જીવન વિભાગ—એ બે વિભાગો ઉમેરવા. તેના સંબંધમાં ઠરાવવામાં આવ્યું કે—અહીંથી મોકલેલી યાદી માત્ર માર્ગદર્શક જ છે સાક્ષરો તરફથી લખાઈ આવેલા નિબંધો ઉપરથી, તે નિબંધોનું વાચન કેટલા વિભાગોમાં વહેંચવું, તે કામ નિબંધ નિરીક્ષણ કમિટિનું હોવાથી, તે દરખાસ્ત મંત્રીઓએ તે કમિટિ પાસે મૂકવી

તે પત્રમાં તે સિવાય બીજી જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી, તેના સંબંધમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે—સદરહુ સૂચનાઓ સંબંધી વિચાર કરી નક્કી કરવાનું કામ વિષયવિચારિણી કમિટિનું હોવાથી, તે સૂચનાઓ મંત્રીઓએ તે કમિટિ સમક્ષ રજુ કરવી

ઠરાવ ૩—અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના તા ૧૮–૪–૨૩ના પત્રમાં પણ અહીંથી મોકલેલી નિબંધ-નિમંત્રણ યાદીના સંબંધમાં એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી કે—"ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં નાટક વિભાગ જૂદો રાખવો." તે બાબતમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે—તેઓની દરખાસ્ત નિબંધ નિરીક્ષણ કમિટિને લગતી હોવે, તે દરખાસ્ત મંત્રીઓએ કમિટિ સમક્ષ રજુ કરવી

એ પ્રમાણે બન્ને ઠરાવોના ખબર તે તે સાહિત્ય સભાને આપવામાં આવ્યા, તેમજ

પરિષદ ભરવાનો સમય બદલ્યાના ખબર પત્રિકા નં ૩ મુજબ જાહેર પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે પત્રિકાની એકેક નકલ સાક્ષરો ઉપર પણ મોકલવામાં આવી. પત્રિકા નં. ૨ પ્રમાણે તો સાક્ષરો પાસેથી નિબંધો તા. ૩-૮-૨૩ સુધીમાં આવી જવાની આશા રાખી હતી. પરંતુ પરિષદ્ ભરાવાનો સમય લંબાયાથી નિબંધો મગાવવાના સમયમાં પણ ફેરફાર કરી તારીખ ૧૫-૧-૧૯૨૪ તે માટે રાખવામાં આવી. તે જ કારણથી સઘળા સાક્ષરોને ફરી પત્રિકા મોકલવાની જરૂર પડી હતી. (જુઓ, પરિશિષ્ટ અંક ૯) છતાં તે પ્રસંગે પણ પાંચ સાત સાક્ષરોએ જ જવાબો લખવાની કૃપા કરી હતી. પરિષદ્‌ની સફલતા સાક્ષરોની સારી સંખ્યામાં હાજરી અને મનનશીલ નિબંધો ઉપર છે. બન્નેને માટે કાર્યવાહકોના અંતઃકરણમાં ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો. તે અરસામાં શ્રીયુત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અમૃતસરથી લાહોર આવતાં માર્ગમાં ટ્રેનમાં મૃત્યુ થયાના સમાચાર આવ્યા; જેઓના અવસાનથી આખા ગુજરાતને, અરે! ગુજરાતી ભાષાને ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ પડી. તેઓના મરણના સમાચારથી કાર્યવાહકો નાસીપાસ થાય, તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ ઇશ્વરેચ્છા પાસે મનુષ્યનો ઉપાય ન હતો. પરિષદની ખરી તૈયારી તો હવે જ કરવાની હતી. તેવામાં વળી પરિષદના મહેમાનોને પોતાના કાવ્યમાધુર્યના રસથી ન્હવરાવી નાંખે તેવા ભાવનગર રાજ્યના મરત કવિ શ્રીયુત ત્રિભુવન પ્રેમશંકરે પણ પોતાના પ્રાણરૂપ મિત્ર શ્રીયુત મણિશંકરભાઇની પાછળ અનુગમન કર્યું. એ પ્રમાણે શ્રીયુત કણિયા સાહેબ, શ્રીયુત મણિશંકરભાઇ તથા શ્રીયુત મસ્ત કવિની ગેરહાજરીમાં કાર્યવાહકોની દૃષ્ટિ બોટાદમાં રહેતા પ્રતિભાશાલી કવિ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર ઉપર જાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું ? કવિ બોટાદકર સાથે કાર્યકર્તાઓનો ચિરકાલિક અંગત સંબંધ હતો. છતાં તેઓ તેઓનું વિસ્મરણ કરે, તે બની જ શી રીતે શકે ? તેઓના જાણવામાં હતું કે શ્રીયુત બોટાદકરની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી નથી. છતા તેઓએ તેમને પરિષદની પ્રવૃત્તિમા બની શકે તેટલો ભાગ લેવાને માટે ભાવનગર આવવાનો અને તેને માટે જોઇતી સગવડ કરી આપવાનો તા. ૨૮-૧૨-૧૯૨૪ ને રોજ એક પત્ર લખી મોકલ્યો. તે પત્રના જવાબમાં તેઓએ પોતાની શારીરિક પ્રકૃતિ એટલી બધી અશક્ત જણાવી કે ફરીથી તેઓને વધારે આગ્રહ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. (જુઓ શ્રીયુત બોટાદકરનો તા. ૨-૧-૧૯૨૪ નો પત્ર પરિશિષ્ટ અંક ૩).

એ રીતે કાર્યપરંપરા ચાલી રહી હતી. દરમ્યાન શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ વિલાયતથી પાછા આવી ગયા હતા. વર્તમાન પત્રો અને માસિકોમાં સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ નીમવાના સંબંધમાં બહુ જોશભેર ચર્ચા ચાલી રહી હતી. પ્રમુખની નીમણૂંક કરવાનો સમય ભરાઇ ગયો હતો. તેમજ નિબંધનિમંત્રણ પત્રિકાની યાદીમાં નિબંધોના ચાર વર્ગો પાડયા હતા, તે ચારે વર્ગો માટે જુદા જુદા અધ્યક્ષો પણ નીમવાના હતા. અધ્યક્ષોની બાબતમાં પણ જાહેર પત્રોમાં કંઇ કંઈ સૂચનાઓ થતી. શ્રીયુત કવિ નાનાલાલભાઇએ સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ થવાની અમારી માગણી સ્વીકારી ન હતી, છતા ભાવનગરના રાજ્ય સાથે તેમજ તેના અધિકારીઓ સાથેનો તેઓનો ગાઢ સંબંધ જોતાં, તેઓ આ પરિષદમાં તો આવ્યા વિના નહિ રહે એવી આશા રાખીને, તેઓની પરિષદના ઉપપ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

છેવટ તા ૨૦ ૧ ૧૯૨૪ ને રોજ રા બ ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે સત્કારમંડળની સભા ભરવામાં આવી તે મંડળના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબની અને ઉપપ્રમુખ તરીકે ઑનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ મહેતાની નિમણુક કરવામાં આવી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે હિંદુ યુનિવર્સિટીની કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ આચાર્ય આનંદશંકરભાઇ માટે અને ઉપપ્રમુખ માટે શ્રીયુત કવિ નાનાલાલ માટે દરખાસ્ત મુકવામાં આવી

જાહેર પત્રોમાં નીચે લખેલ ગ્રહસ્થોને પરિષદના પ્રમુખ નીમવાની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરવામાં આવી હતી

૧ રા. ર. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, ૨ શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદાર, ૩ શ્રીયુત નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, ૪ રા રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, અને ૪ શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

તેઓ પ્રત્યેકની યોગ્યતા માટે જે કંઇ વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, તે સઘળું મંત્રીઓએ નિવેદન કર્યું, તે ઉપરથી કેટલાક સભ્યોનો અભિપ્રાય રા. બ કમળાશંકર ભાઇ માટે અને કેટલાકનો રા બ રમણભાઇ માટે થયો હતો છતાં છેવટે જ્યારે મત લેવામાં આવ્યા, ત્યારે તો સઘળા મતો શ્રીયુત આનંદશંકરભાઇને માટે પડયા હતા. તે જ પ્રમાણે–

શ્રીયુત ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ–પરિષદના ઉપપ્રમુખ,
શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદાર–સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ,
શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ શાહ–ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ,
શ્રીયુત કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા–વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ,
અને શ્રીયુત પંડિત ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલન જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ,
તરીકે સર્વાનુમતે નીમાયા

સત્કાર મંડળના સભ્યની ફીના રૂ ૧૦–૦–૦ તો રાખવામાં આવ્યા હતા, તે સિવાય નીચે પ્રમાણે ફીના દરો ઠરાવવામાં આવ્યા

પરિષદના સભ્યની ફી	રૂ ૩–૦–૦,
સભાવિત પ્રેક્ષકોની ફી	રૂ ૧૦–૦–૦
પ્રેક્ષકોની ફી	રૂ ૨–૦–૦
વિદ્યાર્થીઓ તથા સ્ત્રી પ્રેક્ષકોની ફી	રૂ ૧–૦–૦

તથા ભાવનગર રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને મફત પાસ.

તદુપરાંત તે સભામાં એક અગત્યનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. કારોબારીમંડળ તથા સત્કારમંડળના સભ્યોની સંખ્યા ચાલુ કામ કરવાને માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે હતી. તેથી હવે પછી પરિષદનું દરરોજનું કાર્ય કરવા માટે આડત્રીસ સભ્યોની એક કાર્યવાહક કમિટિ નીમવામાં આવી તે કમિટિના પ્રમુખ તરીકે રા બ ત્રિભુવન કાળીદાસ ત્રિવેદીને, સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા તથા રા રમણલાલ

કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકને, હીસાબી તરીકે શેઠ ગુલાબચંદ આણંદજી શાહને, હીસાબ તપાસનારાઓ તરીકે શેઠ કુંવરજી આણંદજીશાહ તથા રા. રા. ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતાને અને તીજોરર તરીકે રા. ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતાને નીમવામા આવ્યા. (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૧૮)

તે સિવાય પરિશિષ્ટ અંક ૧૬ મા દર્શાવ્યા પ્રમાણે ૨૩ સભ્યોની એક નિબંધ નિરીક્ષક કમિટી નીમવામાં આવી.

તા. ૨૦-૧-૨૪ની સભાએ કરેલા ઠરાવો મુજબ લાગતા વળગતાઓને ખબર આપવામાં આવ્યા, એટલું જ નહિ પણ પત્રિકા નં. ૫ મુજબ જાહેર પત્રોમા તેની પ્રસિદ્ધિ કરાવવામાં આવી. (જુઓ, પરિશિષ્ટ અંક ૧૧). પ્રમુખની તેમ જ અધ્યક્ષોની કરેલી પસંદગી માટે લગભગ સઘળા પત્રોએ સંતોષ જાહેર કર્યો હતો. અમદાવાદની સાહિત્ય સભાએ તો તા. ૩૧-૧-૧૯૨૪ ને રોજ ખાસ બેઠક કરી પરિષદમા રચનાત્મક કાર્યો શા શાં થઇ શકે, તે બાબતની ચર્ચા કરી હતી. કેટલાક પત્રોએ પણ તે ચર્ચા ઉપાડી લીધી હતી પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને અધ્યક્ષોને તે તે પદ સ્વીકારવાને માટે વિનંતિપત્રો લખી મોકલ્યા હતા. સઘળા અધ્યક્ષોએ અમારી વિનંતિ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારી. શ્રીયુત નાનાલાલભાઇને આગ્રહપૂર્વક લખ્યા છતાં ઉપપ્રમુખપદ સ્વીકારવાની તેમણે ના લખી મોકલી. તેટલામાં વળી શ્રીયુત આનંદશંકરભાઇને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો જે વિનંતિપત્ર લખી મોકલ્યો હતો, તેના જવાબમાં આખા એપ્રિલ માસ સુધીમા યુનિવર્સિટીનું બજેટ વગેરે કામનો પ્રસંગ હોવાથી તેઓથી આવી શકાશે નહિ, એમ તા. ૨૯-૧-૨૪ મીએ તેઓએ તાર કરી મોકલ્યો. વળી પાછી મુશ્કેલી ઉભી થઇ. ભાવનગરમા એપ્રિલ માસમા જ તાપ એટલો બધો પડે છે કે-જેઓને તેટલી ગરમી સહન કરવાનો પરિચય ન હોય, તેઓ તે ઋતુમાં ત્યાં આવવાની ઇચ્છા કરે નહિ. તેટલાજ માટે ઇસ્ટરના દિવસોમા પણ સવાર સાઝ પરિષદની બેઠકો કરવી, એમ ઠરાવ્યું હતું શ્રીયુત ખબરદારે લખી મોકલ્યુ હતું કે તાપની ઋતુમાં તેઓ પ્રવાસ કરી શકે, તેવી તેઓની શારીરિક સ્થિતિ નથી, અને તેથી હવે પછી પરિષદ્ ભરવાનો સમય ન ફેરવવાની શરતે જ તેઓએ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષપદનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ પરિષદ્ એક વાર ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૩ ના અક્ટોબરમા ભરવી, એવો ઠરાવ કર્યા પછી, તે મુદત પણ ફેરવવી પડી હતી. કેટલાંક પત્રોને તે ફેરફાર રુચ્યો નહોતો અને તેને માટે ખાસ ટીકા કરી હતી. એ સઘળા કારણોને લીધે પરિષદના સમયમા બીજી વાર ફેરફાર કરવાની કાર્યવાહકોની હિમ્મત ચાલી નહિ. તા. ૨૦-૧-૨૪ ને રોજ ભરાયેલ કાર્યવાહક સમિતિની સભામા થયેલ ચર્ચાનુસાર જ્યારે શ્રીયુત આનંદશંકર ભાઇએ પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની અશક્તિ દર્શાવી, ત્યારે કાર્યકર્તાઓએ તાર દ્વારા એ સઘળી હકીકત રા. બ. કમળાશંકરભાઇને નિવેદન કરી અને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. સદ્ભાગ્યે, તેઓએ તે વિનંતિ તાર દ્વારા જ સ્વીકારી.

દરમ્યાન નિબંધો માટે લખેલા ઉઘરાણીના પત્રોના બીજા પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો તરફથી કંઇ પ્રત્યુત્તરો આવ્યા ન હતા. જે નિબંધો આવ્યા હતા, તેની સંખ્યા સ્વલ્પ હતી અને પરિષદમાં રજુ કરવા યોગ્ય તો તેથી પણ સ્વલ્પ હતા. એટલામાં ભાવનગરમાં શ્રીયુત [illegible] અને શ્રીયુત કુંવરજીભાઇએ ફંડ એકઠું કરવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી.

પરંતુ પરિષદના સઘળા ખર્ચને પહોંચી વળાય, તેટલું ફંડ માત્ર ભાવનગરમાંથી જ એકઠું થઇ શકે, તેવી બિલકુલ આશા ન હતી તેથી ભાવનગર રાજ્યના મુંબઇમાં વસતા ગૃહસ્થોનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો ન હતો તે કારણથી તેમજ સાક્ષરોને રૂબરૂમાં મળી આમંત્રણ કરવા માટે કાર્યકર્તાઓમાંથી કોઇને જાતે જવાની જરૂર જણાઇ

તા ૧૦–૨–૧૯૨૪ ને રોજ રા બ ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા બોલાવવામાં આવી તે સભાએ રા બ કમળાશંકર ભાઇએ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યો, તે બાબતના ઉપકાર સાથે તેઓની એકમતે પ્રમુખ તરીકે નિમણૂંક કરી, તે સાથે સાક્ષરોને આમંત્રણ કરવાને તેમજ મુંબઇમાં વસતી ભાવનગરની પ્રજા પાસેથી ફંડ એકઠું કરવાને તેમજ કાઠિયાવાડમાં પણ સાહિત્યરસિકોને આમંત્રણ કરવા જવાના ખર્ચ માટે રૂ ૩૦૦) સુધીનો ખર્ચ કરવાની મંત્રીઓને મંજુરી આપી

દીવાન સાહેબ રા બ કમળાશંકરભાઇને તે ઠરાવના ખબર તારથી જ આપી દીધા. અને જાહેરપત્રમાં પણ તે ઠરાવ પ્રસિદ્ધ થવા મોકલી આપ્યો પ્રમુખની તે પસંદગી ઘણુ કરીને સઘળા પત્રોએ પસંદ કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોએ તો ખાસ પત્રો લખી પોતાના સંમતિ દર્શાવ્યા હતા

સામાન્ય રીતે આવી પરિષદો સાથે કળાપ્રદર્શન અથવા પ્રાચીન હસ્તલેખોનું પ્રદર્શન ભરાય છે વડોદરામાં તો કવિ પ્રેમાનંદનું નાટક પણ ભજવી બતાવવામાં આવ્યું હતું અહીંના કેટલાક યુવકોને પણ તેવો લ્હાવો લેવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્વાભાવિક હતું પરંતુ અહીંઆ રાજકીય પરિષદની સાથે યોગાનુયોગ સમય પડેલા હુન્નર ઉદ્યોગનું પ્રદર્શન ભરાયુ હતું એટલુંજ નહિ પણ આવતા માસમાં તા ૧૦–૨–૧૯૨૪ ને રોજ કળાપ્રદર્શન મોટા પાયા ઉપર ભરવાની તૈયારીઓ થતી હતી તેવી પરિસ્થિતિમાં ભાવનગરમાં કળા પ્રદર્શન માટે બિલકુલ અવકાશ ન હતો દરમ્યાન શ્રીયુત મોતીભાઈ નરસિંહભાઇ અમીનનો વડોદરેથી પત્ર આવ્યો, તેમાં તેઓએ ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પ્રદર્શન ભરવાને મજબુત આગ્રહ કર્યો હતો

કાર્યવાહકોને તે સૂચના પસંદ પડી, અને ગુજરાતી પત્રકારોને પોતાના પત્રોની નકલો વગેરે મોકલવા માટે વિનંતિ પત્રો લખી મોકલ્યા (જુઓ પરિશિષ્ટ નં ૪ પરિશિષ્ટ અંક ૧૦) અહીંના ઉત્સાહી યુવકોએ નાટક ભજવી બતાવવાની પણ ઇચ્છા દર્શાવી હતી પરંતુ તે વિચાર કાર્યવાહકોને પસંદ આવ્યો નહિ કાઠિયાવાડની પરિષદ સાથે નાટક ભજવી બતાવાય તેને બદલે તેના ચારણ કવિઓમાં હજુ પણ કેટલું જોમ રહ્યું છે, તે પરિષદના સાક્ષરોને પ્રત્યક્ષ કરાવવાની જરૂર હતી તે કામમાં અહીંના રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઇ નરેલીએ અમને બહુ ઉત્સાહપૂર્વક મદદ આપી તેઓએ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી પ્રસિદ્ધ કવિઓને બોલાવી આપવાનું માથે લીધું તેઓની સૂચના મુજબ તેવા ચારણ કવિઓને પણ આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું તે સાથે ગુજરાત કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યોને અને કોલેજો અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય સંસ્થાઓને પ્રતિનિધિઓ મોકલવા વિનંતિપત્રો મોકલવામાં આવ્યા.

દરમ્યાન કેટલાક પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો તરફથી નિબંધો પણ આવવા લાગ્યા હતા પરંતુ ફેબ્રુઆરી માસ પુરો થવા આવ્યો ત્યાં સુધી પચીશ ત્રીશથી વધારે સંખ્યા થઇ ન હતી. તેથી તા. ૧૦-૨-૧૯૨૪ની કાર્યવાહક કમિટિએ કરેલા ઠરાવ મુજબ રા. રા. શ્રી વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા અને રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ પ્રથમ ગુજરાત અને મુંબઇ જવું અને ત્યાર પછી રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઇ અને રા. રા. શ્રી રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે કાઠિયાવાડમાં જઇ સાક્ષરોને આમંત્રણ કરવા તથા ફંડ એકઠું કરવું, એ રીતે નક્કી થવાથી તે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

૪ આમંત્રણ પ્રવાસ.

તા. ૨૮-૨-૧૯૨૪ ગુરુવારની રાત્રિએ રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા તથા રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા અમદાવાદ જઇ પહોંચ્યા. બીજે દિવસે સવારે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્—મંડળના મંત્રી રા. હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખની સાથે પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોને મળ્યા. તે જ સાંજે રા. હીરાલાલભાઇએ સાક્ષરોના મેળાપને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના કાર્યાલયમા એક સભા બોલાવી હતી. રા. બ. કેશવલાલભાઇ ધ્રુવ, શ્રીયુત દેરાશ્રી, રા. બ. રમણભાઇ, શ્રીયુત ફેખુશરૂ અરદેશર બાલા, રા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ, રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ, રા. મણિલાલ નથુભાઇ દોશી, વગેરે અનેક સાક્ષરો ત્યાં પ્રીતિપૂર્વક પધાર્યા હતા. તેઓને મળીને મંત્રીઓના અંતઃકરણમા પરિષદની સફળતાને માટે જે કંઇ આશંકા હતી, તે એકદમ દૂર થઇ. મંત્રીઓએ ભાવપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું. છેવટની ઘડી સુધી હજુ સાક્ષરોએ નિબંધો મોકલવાની તસ્દી લીધી નથી. તે સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું. પરિષદ્‌માં કંઇ રચનાત્મક કાર્યો થવાં જોઇએ અને તેની ચર્ચા આજથી સાક્ષરોએ જ ઉપાડી લેવી જોઇએ, વગેરે પોતાના હૃદયમાં જે જે લાગણીઓ ભરાઇ રહી હતી, તે ખાલી કરી. તુરત જોશભેર ચર્ચા શરૂ થઇ. પરિષદ્‌ની કંઇ આવશ્યકતા જ નથી, એવા અવાજો પણ આવવા લાગ્યા. પરંતુ રા. હરિપ્રસાદ ડૉક્ટરે વિરુદ્ધ દલીલોનું બહુ યુક્તિપૂર્વક નિરસન કરીને ગત પરિષદોએ ગુજરાતી ભાષા ઉપર કંઇ ઓછો ઉપકાર કર્યો નથી, તે સિદ્ધ કરી આપ્યું. છેવટે સઘળા સાથીઓએ ભાવપૂર્વક મંત્રીઓનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને નિબંધો જેમ બને તેમ જલદી મોકલી દેવાની કબુલાતો આપી. પરિષદમાં રચનાત્મક કાર્યો કરવા સંબંધમા વિચાર કરવાને એક કમિટિ નીમવામા આવી. મંત્રીઓએ એટલેથી જ સંતોષ માની લીધો નહિ. તા. ૧-૩-૧૯૨૪ને રોજ રા. હીરાલાલભાઇની સાથે તેઓએ પુરાતત્ત્વ મંદિરના સાક્ષરોને પણ જાતે મળી આમંત્રણ કર્યું. સાહિત્યક્ષેત્રથી આગળ વધી ધર્મક્ષેત્રમાં જ જીવન ગાળવાની ઇચ્છા રાખનાર અમારા કૌશિકરામભાઇને તો મળ્યા, આગ્રહ કર્યો, પણ તેઓ અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી શક્યા નહિ. છેવટ શ્રીયુત નાનાલાલભાઇને બહુ જ નિવૃત્તિથી મળવાનું રાખ્યું. શેઠ હઠીસિંગને બંગલે તેઓ મળ્યા તે સમયે તેઓ બહુ પ્રવૃત્તિમાં હતા. કળાપ્રદર્શનની પૂર્ણાહુતિ પછી તેને આટોપવાના કામમાં પડી ગયા હતા અને વળી તુરત કંઇક જવાના હતા. ફરીથી તેઓને સાગ્રહ આમંત્રણ કર્યા છતાં, તેઓએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ બંધ હોવાથી અને સત્યાગ્રહાશ્રમના અગ્રણીઓ ગામમાં નહિ હોવાથી ત્યાં જઇ શકાયું નહિ. વળી આ સમયે એક નવું વિઘ્ન ઊભું થયું.

સાહિત્ય પરિષદ્ ભરાવાના જ અવસર ઉપર એટલે તા ૧૫-૧૬-૧૭ એપ્રિલના દિવસોએ બોરસદમા ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ભરવાનું ઠર્યું હતું મત્રીઓએ તે જ વખતે રાજકીય પરિષદના મત્રીવર્યોને વિનતિપત્ર લખી બની શકે તો તારીખો વધારે આગળ પાછળ રાખવાની માગણી કરી તેઓને પણ રમજાન મહીનો હોવાથી તે તારીખો ફેરવવાની જરૂર હતી, અને તેથી બે માસમા રાજકીય પરિષદની બેઠકો રાખવામા આવશે એમ તેઓનો પ્રત્યુત્તર આવી જવાથી નિવૃત્તિ થઇ મત્રીઓ પાસે તે તારીખ સુધીમા લગભગ ત્રીસ નિબધો આવ્યા હતા, તે સઘળા તેઓએ નિબધ નિમત્રણ કમિટિના અમદાવાદના સભ્યોને તપાસવાને આપી દીધા તે જ રાત્રીએ એટલે તા ૧-૩-૨૪ ને રોજ તેઓ વડોદરે જઈ પહોચ્યા.

બીજે દિવસે સવારે તેઓ ગ મટુભાઇ હરગોવિદદાસ કાટાવાળાને તેઓની મીલની ઑફીસમા મળ્યા ગ મટુભાઇને તેઓનો પત્ર પહોચ્યો ન હતો, એટલે તેઓએ અગાઉથી કઇ તૈયારી કરી રાખી ન હતી છતા તે જ દિવસે સાજે સાક્ષરોની મેળાપ સભા ગોઠવવાને માટે તુરત તેઓએ બદોબસ્ત કરી દીધો સાઝે રા બ. હરગોવિદદાસ દ્વારકાદાસ કાટાવાળાને ઘેર સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવામા આવી હતી રા બ હરગોવિદદાસભાઇ પોતે ત્યા હાજર હોય, તેમા તો કઇ આશ્ચર્ય નહિ, પરતુ તેઓએ મત્રીઓનું એટલા બધા પ્રેમપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું તથા ત્યા આવેલ ગૃહસ્થોને પરિષદમા જવાને માટે તથા નિબધો લખી મોકલવાને માટે એટલા બધા હર્ષપૂર્વક આગ્રહ કરી ઉત્સાહ બતાવ્યો, તે કદી વિસરાય તેવો ન હતો તે સભામા શ્રીયુત નદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતજી, ગ બ ગોવિદભાઇ, રા ભાનુસુખરામભાઇ, ગ મોતીભાઇ અમીન, રા જોષીપરા, નિત્યાજીવિજયના તત્રી ગ હરિરાય, રા મજુલાલ, રા. ડૉક્ટર સુમત, રા જગજીવનદાસ મોદી, ગ ભરતરામ, વગેરે પધાર્યા હતા, તેઓએ પણ ઓછો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો ન હતો ગ મટુભાઇએ અમારૂં ઘણું સારૂં આતિથ્ય કર્યું હતુ

તા. ૩-૩-૨૪ સોમવારે મત્રીઓ સુરત જઇ પહોચ્યા રા બ. કમળાશકરભાઇને તથા રા જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળને અગાઉથી ખબર આપ્યા હતા રા બ કમળાશકરભાઇ દ્રો ગદ જોતા બેઠી રહ્યા હતા જેવા તેઓ તેઓને મકાને પહોચ્યા કે તુરત તેઓએ બહુ વિવેકથી અને હર્ષના સાચા ભાવથી તેઓનો સત્કાર કર્યો આટલી વૃદ્ધ ઉમ્મરે પણ તેઓ સરસ્વતીની સેવામા એટલા બધા ઉદ્યોગશીલ રહેતા કે તેથી આશ્ચર્ય થયા વિના રહેવાય નહિ તે પ્રસગે તેઓ ભાડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ તરફથી પ્રક્રિયા કૌમુદી નામના વ્યાકરણનો મૃહદ્ ગ્રથ સપાદન કરતા હતા પરિષદમા બની શકે તેટલા રચનાત્મક કાર્યો કરવાની તેઓને ઉગ્ર ઇચ્છા હતી, અને તેને માટે તેઓ તૈયારી પણ કરતા હતા ગ ગ મોહનલાલ પાર્વતીશકર દવે, ગ રા જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ, ગ ગ અમૃતલાલ દાણી વગેરે સાક્ષરોની સાજે મુલાકાત થઇ હતી

[illegible] શ્રી સરદાર સાહેબ જનાર્દન પાઠકજીને પણ તેઓને મકાને જઇને મળ્યા તેઓએ ભાવનગરના સાહસ માટે બહુ સહાનુભૂતિ બતાવી અને બની શકે તો પરિષદમા આવવાની કબુલત આપી. સાજે રા રા દુરકાળે પોતાને ઘેર સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવી હતી. ગ રા. શ્રી મોહનલાલભાઇ, રા સરદાર સાહેબ પાઠકજી, ગ ચદ્રવિવાનંદ

પંડયા, રા. છબીલરામ પંડયા વગેરે સાક્ષરો તથા સુજ્ઞાન પત્રકારો અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના અગ્રણીઓ વગેરેની સારી સંખ્યા જામી હતી. પધારેલા સઘળા ગૃહસ્થોએ બહુ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે રા. રા. શ્રી દુષ્કાળના વૃદ્ધ માતુશ્રી ગં. સ્વ. જમુના, જેઓએ વેદાન્તના તત્ત્વચિંતનને તેમજ ઇશ્વિરભક્તિને જ પોતાનું શેષ આયુષ્ય અર્પી દીધું છે, તેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની ઝાંખી રૂપરેખા દોરી, હવે પછી તેનો વિકાસ કરવાને પરિશ્રમ કરવાની કેટલી બધી જરૂર છે વગેરે બહુ સહૃદય અને પ્રેમાળ વાણીમા કહ્યું. ત્યારે તો શ્રોતાઓના હૃદયોમાં કંઇ અનેરો આનંદ થયો, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી તે સૌ ભાઇની રજા લઇને મંત્રીઓ તા. ૪-૩-૨૪ ની રાત્રિએ મુંબઇ જઈ પહોંચ્યા.

મુંબઇ નગરી જેટલી વિશાલ અને બહુરંગી છે, તેટલી જ ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓ પણ વિશાલ અને બહુરંગી હોય, તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નહિ એક તરફ મંત્રીઓનું કાર્ય સાક્ષરોને જાતે મળવાનું, આમંત્રણ કરવાનું, પત્રકારોનું સહકાર્ય મેળવવાનું, તેમજ જૂદા જૂદા મંડળોની સહાનુભૂતિ સંપાદન કરવાનું હતું, ત્યારે બીજી તરફ પરિષદના ખર્ચ માટે ફંડ એકઠું કરવાનું હતું. સદ્‌ભાગ્યે રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઇ અગાઉથી ત્યાં પોતાના ખાનગી કામે આવ્યા હતા. તેઓ માત્ર એકાદ બે દિવસ રહેવાના હતા; પરંતુ ફંડનો પાયો નાંખવામાં તેઓના જેવા પ્રભાવશાલી ગૃહસ્થની જરૂર હતી. તેઓએ પ્રથમના બે દિવસોમા ફંડને માટે જે શ્રમ લીધો હતો, તે લીધો ન હોત તો જેટલું ફંડ પાછળથી એકઠું થઇ શક્યું, તેટલું થઇ શક્યું ન હોત. સાક્ષરો પણ નગરને એક છેડેથી બીજે છેડે રહેતા હોવાથી, સઘળાઓને મળવામા બહુ મુશ્કેલી આવતી હતી. મંત્રીઓ તા. ૫-૩-૨૪ ને રોજ સવારમાં સૌથી પહેલાં શ્રીયુત ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયાને મળ્યા. ત્યા વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત કાન્તિલાલભાઇ પણ હતા. તે બન્ને ભાઇઓએ પરિષદની સફળતા માટે જોઇએ તેટલી મદદ આપવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે પહેલું કામ ફંડનું કરવું, તેવો નિશ્ચય થવાથી, મંત્રીઓ રા. રા. શ્રી ગુલાબરાયભાઇ સાથે સાતાકુઝમાં ભાવનગરના શેઠ નરોત્તમ ભાણજીને મળવા ગયા. તેઓએ જોઇએ તેટલું ફંડ એકઠું કરી આપવાનું વચન આપ્યું. ખરેખર, શેઠ નરોત્તમ ભાણજી અને ભાવનગર રાજ્યની પ્રજાપરિષદના પ્રમુખ રા. રા. શ્રી ગિરિજાશંકર ભગવાનજી ત્રિવેદીએ ફંડ એકઠું કરવાને જેટલો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો, તેટલો ન લીધો હોત તો ફંડ કદી પણ એકઠું થઇ શકત નહિ. તે જ દિવસે મધ્યાનોત્તર શ્રીયુત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યને કોટમાં તેઓની ઓફીસમા મળ્યા. જૂદા જૂદા સાક્ષરોને શી રીતે મળવું, સાક્ષરોની મેળાપ સભા કોણે અને ક્યાં બોલાવવી અને મુંબઇના પારસી લેખકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા શા શા ઉપાયો લેવા, વગેરે યોજના તેઓએ યોજી કાઢી. તુરત સાહિત્ય સંસદના કાર્યાલયમાથી રા. રા. શ્રી લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટને બોલાવ્યા અને શ્રીયુત મુનશીજીની સલાહ લઇને સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવા તેઓએ સઘળી વ્યવસ્થા કરવી તેવી સૂચના કરી. તેઓની વાતચીત ઉપરથી લાગ્યું કે રવિવાર સિવાય તેવી સભા બોલાવી શકાશે નહિ; એટલે અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતની જેમ એક બે દિવસમાં અહીંનું કાર્ય પતી જાય તેમ ન હતું. ત્યાંથી ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ શાહને યુનિવર્સિટિના મકાનમા મળ્યા. તેઓની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હતી; છતા તેઓએ પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ તો લખવા માંડ્યું હતું. જરમીના

કા સુધી પરિષદમા તેઓ કદાચ નહિ આવી શકે, તેમ તેઓની સાથે વાતચીત ઉપરથી જણાયુ તે પ્રસંગે તેઓ યુનિવર્સિટીના બંધારણમા ફેરફાર કરવાની હીલચાલ કરવામા રોકાયા હતા. તેઓની ઇચ્છા હતી કે-અમદાવાદમા જૂની યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની માગણી પરિષદે કરવી ત્યાંથી ગુજરાતી પ્રેસમા ગા. રા. શ્રી નટવરરાય ઇચ્છારામ દેસાઇ તથા રા. રા. શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીને મળ્યા તેઓએ પરિષદની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપનારા લખાણો પોતાના પત્રમા કરવાની કબુલત આપી એ રીતે તે દિવસ તો સાક્ષરોને મળવા હળવામા કાઢી નાખ્યો તા ૭-૩-૨૪ શુક્રવારની સવારે મંત્રીઓ શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને તેઓને મકાને મળ્યા. ત્રણ વર્ષ પહેલા શ્રીયુત મુનશીજી જ્યારે ભાવનગર આવ્યા ત્યારે તેઓના એક અઠવાડીઆના મહેવાસમા તેઓએ ભાવનગરને પોતાનું જ કરી દીધુ હતું ભાવનગર ઉપર તેઓનો એટલો બધો અનુરાગ થઇ ગયો કે ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદને તેઓ પોતાની જ માનતા હતા પરંતુ તે સમયે તેઓ ઘરની ઉપાધિમા એટલા આવી પડ્યા હતા તેટલી ઉપાધિ તેઓને માથે આવી પડી ન હોત તો જરૂર ભાવનગરની પરિષદને તેઓ જુદે રંગે રંગી નાખ્યા હોત તેટલી બધી ઉપાધિ છતા તેઓએ મંત્રીઓને જોઇતી મદદ આપવામા ઊણપ રાખી ન હતી તા. ૯-૩-૨૪ રવિવારની સાંજે તેઓએ પોતાને જ મકાને સાહિત્ય સંસદને નામે સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવાની ગોઠવણ કરી દીધી બપોર પછી શેઠ નરોત્તમ ભાણજીની સાથે ફરીથી ફંડ એકઠું કરવાનુ કામ શરૂ કરી દીધું ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ કુંવરજી આણંદજીના જમાઇ શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધર કાપડીઆને પણ મળ્યા તેઓએ પણ ફંડ એકઠું કરી આપવામા સહાનુભૂતિ બતાવી બીજે દિવસે ખાસ કરીને પારસી લેખકોને આમંત્રવાનુ હતુ તે પહેલા શ્રીયુત મુનશીજીની સાથે શ્રીયુત નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાને વાડે જઇ તેઓને બંગલે મળ્યા. તેઓએ મંત્રીઓનો બહુ પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો પરંતુ ગરમીની ઋતુને લીધે પરિષદમા આવવાની તેઓએ અનિચ્છા દર્શાવી બપોર પછી કોટમા જઇ શ્રીયુત જીવણજી જમશેદજી મોદી, શ્રીયુત મર્ઝબાન સાહેબ, જામેજમશેદના તંત્રી શ્રીયુત મર્ઝબાન અને મુંબઇ સમાચારના તંત્રી શ્રીયુત બેનગામવાળાને મળ્યા પારસી લેખકો પરિષદમા મોટી સંખ્યામા હાજર રહે તેવા લખાણો પોતાના પત્રોમા કરવાની તંત્રીઓએ કબુલત આપી શ્રીયુત જમશેદજી જીવણજી મોદીએ તો પારસી લેખકમંડળની સભા બોલાવવાની તજવીજ કરી અને તે મંડળ તરફથી પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. તે જ રાત્રીએ મુંબઇ વડનગરા નાગર મંડળના મંત્રીઓ તથા નાગરનેત્રમણિના વ્યવસ્થાપક સાહેબ અને શ્રીયુત લલિત વગેરે ગૃહસ્થો મંત્રીઓને ઉતારે મળવા આવ્યા હતા તેઓએ પણ તા ૯-૩-૨૪ ને રોજ બપોરે પોતપોતાને મકાને મંત્રીઓનો સત્કાર કરવાને અર્થે મેળાપસભાઓ ગોઠવી દીધી ભક્તિમા તલ્લીન થઇ ગયેલા શ્રીયુત લલિત પોતાને ભાવનગરવાસી ગણાવે તો તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય જેવુ નથી તેઓએ તો મંડળના સભ્યની ફી આપી ફંડની શરૂઆત કરી દીધી તેઓના જેવા શુદ્ધ હૃદયના ભગવદ્‌ભક્તને હાથે ફંડનું મંગળાચરણ થવાથી તેનું ઉજ્જ્વલ પરિણામ આવ્યા વિના રહ્યુ નહિ

તા ૯—૩—૨૪ રવિવારે સવારે મંત્રીઓ શ્રીયુત શેઠ રેવાશંકર જગજીવનદાસને પ્રસંગે શ્રીયુત બ્રહ્મચારીજી ? ભરૂચાને મળવા ગયા. ત્યાં તેઓની સાથે સ્વામી શ્રી સત્યદેવજી

અને શેઠ રેવાશંકરભાઇનો પણ મેળાપ થયો. તેઓને પરિષદમા પધારવાનું આમંત્રણ કર્યું, તે તો તેઓ ન સ્વીકારી શક્યા. પરંતુ શ્રીયુત ભરૂચાએ પાછલી પરિષદોની હકીકત મંગાવી. જાહેર પત્રોમાં તે ઉપરથી એક ઉત્તેજક લેખ લખી મોકલ્યો. છેક સાંજરે શ્રીયુત મુનશી-જીના મકાને સાક્ષરોની મેળાપ સભામા ગયા. શ્રીયુત મુનશીજીએ જેવા ઉલ્લાસથી આમંત્રણો કર્યાં હતાં, તેવાજ ઉલ્લાસથી મુંબઇમાં રહેનારા સાક્ષરો પૈકી રા. રા. નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા, સૌ. બ્હેન લીલાવતી, રા. મનહરરામ, રા. લલિત, રા. વિભાકર, શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ શાહ, રા. ચંદ્રશંકર પંડયા, રા. કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા, રા. અંબાલાલભાઇ રા. ચિનળીયા, રા. શંભુલાલ, રા. હિમતલાલ ગણેશજી અંજારીયા, રા. મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા, રા. પરમાનંદ કુંવરજી શાહ, રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય, રા લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ રા. કાંતિલાલ કેશવલાલ ઓઝા વગેરે લગભગ પચાસ સાઠ સાક્ષરો ત્યાં પધાર્યા હતા. અમ-દાવાદ વગેરેની સભાઓની જેમ અહીંઆ પણ મંત્રીઓએ પોતાનું આવવાનું કારણ જણાવ્યું. રા. વિભાકર, રા. ચંદ્રશકર પંડયા, રા. મુનશી અને રા. નૃસિંહરાવ દીવેટિયા વગેરે સાક્ષ-રોએ મંત્રીઓની વિજ્ઞપ્તિને અનુમોદન આપ્યું અને પરિષદમાં કરવાના રચનાત્મક કાર્યોનો વિચાર કરવાને માટે એક કમિટિ નીમી. ત્યા પધારેલા સાક્ષરોએ બહુ રસભર્યો ભાગ લીધો હતો અને પરિષદમાં સાક્ષરોની મારી સંખ્યા હાજરી આપશે, એવી આશા ઉત્પન્ન કરી હતી. અહીં પણ શ્રીયુત મુનશીજીએ અમારૂં આતિથ્ય કરીને નિર્મળ પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો. સાક્ષરોને આમંત્રણ કરવાનું કામ સમાપ્ત થયું, પરંતુ ફંડ એકઠું કરવાને માટે બીજા ઓછામાં ઓછા પાંચ દિવસો ભાંગવા પડયા. તે દરમ્યાન તા. ૧૧-૩-૨૫ ને રોજ રા. રા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને અને તા. ૧૨-૩-૨૪ ને રોજ રા. રા. શ્રી લલુભાઇ સામળદાસ મહેતાને મકાને જઇ મંત્રીઓએ આમંત્રણ કરતાં, તેઓએ બહુ હર્ષ સાથે તેનો સ્વીકાર કર્યો. તે જ તારીખે સાંજરે રા. રા. શ્રી વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા મહાત્માશ્રી ગાંધીજીને જૂહુના બંગલામા આમંત્રણ કરવા ગયા હતા; તેઓને પરિષદમાં પધારવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તેઓની પ્રકૃતિ જોઇએ તેટલી સ્વસ્થ થઇ ન હતી તેથી તેઓ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી શક્યા નહિ, છતા પરિષદની ફત્તેહ માટે ઊંડા દિલથી આશીર્વાદ આપ્યો. ત્યારબાદ તા. ૧૪-૩-૨૪ સુધીમાં ફંડના કામનો લગભગ પરવાર આવી જવાથી મંત્રીઓ તે જ દિવસે સાંઝરે ભાવનગર આવ્યા. અમારો પ્રવાસ આટલો બધો સરળ થશે, શ્રી અને સરસ્વતીના ઉપાસકો આટલી બધી અમને મદદ આપશે, એમ અમે કદિ ધાર્યું ન હતું. એ સાફલ્યનું કોઇ પણ નિમિત્ત કારણ હોય તો રા. રા. શ્રી વિઠ્ઠલરાય મહીપ-તરાય મહેતા જ હતા. તેઓએ પોતાના નોકરીને અંગે આવતી અગવડતા વેઠીને પણ પોતાના સમયનો એટલો બધો ભોગ આપ્યો હતો. જ્યારથી તેઓએ સાહિત્ય પરિષદને આમંત્રણ કર્યું હતું, ત્યારથી તેને શી રીતે પાર ઉતારવી, તેની યોજનાનો અમલ કરવામાં અને તે મુજબ સતત પરિશ્રમ કરવામાં તેઓ જંપીને બેઠા ન હતા. મંત્રીઓ તરીકે અમે તેઓનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો જ છે.

૫ પરિષદ ફંડનો હીસાબ.

પરિષદ ફંડનો હીસાબ પરિશિષ્ટ અંક ૨૫ માં તા. ૧-૧-૨૩ થી તા. ૩૧-૩-૨૫ સુધીનો આપ્યો છે. તે હીસાબ હીસાબી રા. રા. ગુલાબચંદ આણંદજી શાહે મેળવ્યો છે,

અને હીસાબ તપાસનાગ રા. ગ ભૂપતરાય વિ૦નામ મહેતા તથા ગ. ગ. કુવરજી આણંદજી શાહે તપાસ્યો છે ત્યાર પછી તા ૧૯-૬-૧૯૨૫ ને રોજ મહેરબાન સ૦જાણા સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ભગવેલી કાર્યવાહક સભાએ તે હીસાબ મંજુર કર્યો છે પરિશિષ્ટ અંક ૨૩-૨૪ ઉપરથી ધ્યાનમા આવશે કે મતકારક ઉના કુલ રૂ ૯૨૮૨—૦—૦ ઉપજ્યા છે, જેમા મુંબઇના શેઠીઆઓનો ફાળો રૂ ૪૪૫૬—૦—૦ નો અને ભાવનગરના શેઠીઆઓ તથા ગ્રહસ્થોનો ફાળો રૂ ૧૮૭૬—૦—૦ નો છે તદુપરાન્ત પરિ૦ સભાસદોના રૂપીઆ ૭૬૮-૦-૦, સત્કાર મંડળ સભાસદોના રૂ ૬૭૦-૦-૦ તથા પ્રેક્ષક ટીકીટ વેચાણના રૂ ૧૪૭-૦-૦ મળી ને ત્રણે બાબતોના રૂ ૧૪૮૫-૦-૦ ઉપજ્યા છે તે સિવાય રૂ ૬૩-૪-૩ વ્યાજના અને રૂ ૧૫-૦-૦ ગ કવિ ઓટા કરના મંડના એ રીતે કુલ રૂ ૭૯૦૫-૪-૩ ઉપજતા તેમાથી નાણુ વસુલ કરવાના કમીશન ખર્ચના રૂ ૩૯૦-૦-૦ જતા બાકી રૂ ૭૫૧૫ -૪-૩ ની થઇ છે તે જ મ૦વસામા ઉધાર બાજુએ કુલ ખર્ચના રૂ ૪૧૧૩-૦-૦ મૂક્યા છે, તેમા પરિષદના પ્રમુખોના ભાષણો, પત્રિકાઓ અને સભા નિમંત્રણ પત્રિકાઓ છપાવવાનો ખર્ચ રૂ ૮૭૩—૧—૩ તથા રિપોર્ટ છપામણી પેટે અગાઉથી આપેલા રૂ ૧૧૮૭-૧૨-૦ નો સમાવેશ થાય છે રિપોર્ટ છપામણી, બંધામણી અને પોસ્ટેજ વગેરેનો કુલ ખર્ચ રૂ ૪૦૦૦—૦—૦ નો અટકળવામા આવે છે તે પૈકી ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ અપાયેલી રકમ બાદ જતા હજુ ઓછામા ઓછા રૂ ૨૮૦૦) નો ખર્ચ થવાનો સંભવ છે છેવટ કુલ ખર્ચનો પાકો હીસાબ થતા સુધી ચોક્કસ રકમ કહી શકાય નહિ તોપણ ઉપરના અડસટા મુજબ લગભગ રૂ ૬૦૦) સુધી સીલીક રહેવાની આશા રાખી શકાય

૬ સ્વાગત વગેરેની તૈયારીઓ.

શુભ-થી જોઇએ તેવું ફંડ એકઠુ થઇ શક્યુ હતું. અને હજુ મેહમાનોના સ્વાગતને માટે ઘણી તૈયારી કરી બાકી હતી તેથી હાઇસ્કૂલમા જવાનું બંધ રાખ્યું તા ૩૦—૯—૧૯૨૪ ને રોજ કાર્યવાહક સમિતિની સાધારણ સભા રા બ ત્રિભુવનદાસ કાશીરામ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઇ તે સભાએ નીચે મુજબ ૭ સમિતિઓ નીમી

૧ સ્વાગત સમિતિ, મેહેરબાન કૃષ્ણકુમારસિંહજી-અધ્યક્ષ અને મેહેરબાન કેપ્ટન નોરાવરસિંહજી—મંત્રી, ઉપરાંત બીજા સાત સભ્યોની

૨ મંડપ સમિતિ, ગ રા શ્રી વલ્લભદાસ ફત્તેચંદ પારેખ-અધ્યક્ષ અને રા ગ. શ્રી મણિલાલ પરમાનંદદાસ મંત્રી, તદુપરાન્ત બીજા ૭ સભ્યોની

૩ ભિક્ષિ સમિતિ રા.ગ શ્રી રતિલાલ જગન્નાથ જાની-મંત્રી, ઉપરાંત બીજા ૭ સભ્યોની

૪ પત્ર પ્રદર્શન સમિતિ, ગ રા શ્રી હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બીડે સાહેબ-મંત્રી, ઉપરાન્ત બીજા ૭ સભ્યોની

૫ પ્રકાશન સમિતિ, રા ગ શ્રી હરિલાલ પરમાનંદદાસ ઠક્કર તથા રા ગ શ્રી મુનિકુમાર મણિશંકર ભ૦-મયુખ મંત્રીઓ ઉપરાન્ત બીજા આઠ સભ્યોની

૬ સ્વયંસેવક યોજના સમિતિ ગ. ગ. શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઇ, ગ ગ. શ્રી ત્રંબકરાય શિવજી મહેતા, ભાવનગર આલ્ફ્રેડ હાઇસ્કૂલના ઓપસ સ્કાઉટમના કેપ્ટન

રા. રા. શિવપ્રસાદ કરુણાશંકર ખુચ તથા સનાતનધર્મ હાઇસ્કૂલના બોયસ સ્કાઉટના કેપ્ટન રા. રા. સંતોષરામ પ્રેમજી ભટ્ટ, એઓ અધિકારીઓ તથા અન્ય સભ્યોની.

(જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૧૭)

દરેક સમિતિ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય કરવા મંડી પડી. સ્વાગતનો ભાર રાજ્યખર્ચના આસીસ્ટંટ અધિકારી મેહેરબાન મચેરશા દોરાબજી ઉમરીગરે ઉપાડી લેવાથી, સમિતિનું કામ સરલ થઇ ગયું. રા. રા. શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઇએ પોતાનો મંગળ મહેલ આપવાની ઉદારતા કરી હતી. તે સ્થળ મેહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને તેઓની સાથે આવતા મેહમાનોને માટે રાખ્યું. રાજ્યના માજીરાજની વાડી અને નાકુબાગ તે અન્ય મેહમાનોને માટે તેમજ પાનવાડીના બંગલાઓ પારસી મેહમાનો માટે રાખવામા આવ્યા. રાજ્ય તરફથી મ્હેમાનોની સેવામા બની શકે તેટલી ગાડીઓ પણ સોપી દેવામાં આવી હતી. તેથી સ્વાગતના કાર્યમા કંઇ ઊણપ રહેવાની શંકા પણ રહી નહિ. જૈન મેહમાનો માટે શેઠ કુંવરજી બાઇએ અને ચારણ મેહમાનો માટે રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઇ ગઢવીએ સઘળી વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી.

ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના ઉદાર માલેકોએ તેઓનું નિશાળનું વિશાલ મકાન સોંપી દીધું હતું, તેના ભવ્ય કમ્પાઉન્ડમા મંડપ પણ ઉભો કરી દેવામા આવ્યો, અને તેમાં વડોદરાની સેંટ્રલ લાઇબ્રેરીમાંથી આવેલી સાક્ષરોની છબીઓ યથાસ્થાન ગોઠવી દેવામાં આવી.

દરમ્યાન સ્વયંસેવક યોજક સમિતિ પાસે શહેરના એક ઉત્સાહી યુવકોની અરજી આવી ગઇ હતી. તદુપરાંત નીચેના મંડળો તથા સંસ્થાઓના સ્વયંસેવકોના કેપ્ટનોએ પણ પોતપોતાના સઘળા સ્વયંસેવકો સાથે પરિષદની સેવામા હાજર કરવાને ઇચ્છા દર્શાવી. તે ઉપરથી તા. ૯-૩-૨૪ ને રોજ સ્વયંસેવક સમિતિની એક બેઠક થઇ તેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર કરવામા આવ્યા.

ઠરાવ ૧

નીચે લખ્યા મુજબ સ્વયંસેવકો સ્વીકાર્યા તથા કેપ્ટનો નીમ્યા.

૪૦ ભાવનગર નાગર જીમખાના મંડળના સ્વયંસેવકો તથા શહેરના બીજા કેટલાક સ્વતંત્ર ઉમેદવારોનો વર્ગ—કેપ્ટન—મી. તનસુખરાય ચુનિલાલ મહેતા—

૩૦ ભાવનગર આલફ્રેડ હાઈસ્કૂલના બોયસ્કાઉટસ—કેપ્ટન—મી. રામચંદ્ર ગડકરી.

૩૦ ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલના બોયસ્કાઉટસ
કેપ્ટન—મી. કનૈયાલાલ વ્રજલાલ ઠક્કર

૨૫ દક્ષિણા મૂર્તિભવન તથા ઔદીચ્ય બૉર્ડિંગના સ્વયંસેવકો
કેપ્ટન—મી. મયાશંકર ભાણુશંકર જાની.

તદુપરાંત મી. વનમાળીદાસ શંકરલાલ દવે તથા મી. મેરૂભા કલ્યાણસિંહને સામાન્ય દેખરેખ રાખનારાઓ નીમવામા આવ્યા.

ઠરાવ ૨

પાટલીઓ વગેરેના તેમજ બીજા પરચુરણ ખર્ચ માટે રૂ. ૧૨૫) સુધી ખર્ચવાનો ઠરાવ કર્યો.

ઠરાવ ૩

જૂદે જૂદે ઉતારે, સ્ટેશને અને મંડપમાં હાજર રહેવાને ૭ ટુકડીઓ પાડી, દરેકને પોતપોતાનું કર્તવ્ય નિયત કર્યું.

૭ નિબંધ નિરીક્ષક સમિતિની બેઠક.

(તા. ૧૩-૪-૧૯૨૪ રવિવાર)

એ રીતે તૈયારી થઇ રહી હતી, તે દરમ્યાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળના મંત્રીઓ પૈકી રા. રા. શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખે અગાઉથી અહીં આવી, અમારા કામમાં સહાય કરવાનું સ્વીકાર્યાથી તેઓ તા. ૧૩-૪-૨૪ રવિવારે અમદાવાદથી આવી પહોંચ્યા, અને બીજેજ દિવસે રા. રા. શ્રી બળવંતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા પણ તેજ હેતુથી વડોદરેથી આવી ગયા. અમારે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઇએ કે-આ બે ભાઇઓ આવી પહોંચવાથી અમારૂં અધિવેશન સંબંધીનું કાર્ય બહુ સરલ થઇ ગયું. વસ્તુતઃ તે સઘળા કાર્યનો ભાર તો તે બન્ને ભાઇએજ ઉપાડ્યો હતો. રા. હીરાલાલભાઇની તો પ્રકૃતિ પણ ઘણી અસ્વસ્થ હતી,- છતાં રાતદિવસ શરીરે કષ્ટ વેઠીને પણ તેઓએ તા. ૧૩ થી તા. ૨૧ સુધી અંતઃકરણ પૂર્વક જે પરિશ્રમ લીધો હતો, તેવો પરિશ્રમ લેનાર અન્ય વિરલજ મળી આવે.

તેજ દિવસે એટલે તા. ૧૩-૪-૨૪ રવિવારને રોજ મહેરબાન સંજાણા સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે બાર્ટન લાઇબ્રેરીમાં નિબંધ નિરીક્ષક સમિતિની સભા ભરાઇ. રા. હીરાલાલભાઇ અમદાવાદ તપાસવા આપેલા ૩૦ નિબંધો લેતા આવ્યા હતા. ત્યાર પછી તા. ૧૨-૪-૨૪ સુધીમાં લગભગ ૪૦ નિબંધો આવ્યા હતા. નિબંધો એટલા બધા મોડા આવ્યા કે ખરી રીતે તપાસવાનું તો અશક્યજ હતું. છતાં અહીંના નિબંધ નિરીક્ષક સમિતિના સભ્યોએ બની શકે તેટલા તપાસ્યા હતા. જૈન વિભાગના નિબંધો શેઠ કુંવરજી આણંદજી વગેરે તપાસ્યા હતા. તે સિવાય બધામાં ઇતિહાસના નિબંધો પણ થોડા આવ્યા હતા, તેથી સાહિત્યના અને ઇતિહાસના નિબંધ એક વિભાગમાં, અને વિજ્ઞાનના તથા જૈનસાહિત્યના નિબંધો બે જૂદા જૂદા ભાગોમાં વાંચવા, એવો તે સભાએ ઠરાવ કર્યો. તા. ૧૮-૪-૨૪ થી તા. ૨૦-૪-૨૪ સુધીના દિવસોમાં જે કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો, તેમાં સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ૨૭ નિબંધો વાંચવાનું રાખ્યું. વિજ્ઞાનની જૂદી બેઠકમાં બની શકે તેટલા નિબંધો વાંચવાનું અને જૈન વિભાગમાં જૈનના કુલ ૨૦ નિબંધો આવ્યા હતા તેમાંથી ૧૨ નિબંધો વાંચવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. તેમજ પરિષદના અધિવેશનનો સમય સવારે ક. ૮-૩૦ થી ક. ૧૧-૦ સુધી અને સાંજે ક. ૪-૦ થી ક. ૭-૦ સુધી રાખવામાં આવ્યો.

આ સ્થળે અમારે એક બે બાબતોના ખુલાસા કરવાની જરૂર જણાય છે.

૧ જે છપાવેલા કાર્યક્રમની નકલો મંડપમાં વહેંચવામાં આવી હતી, તે કાર્યક્રમમાં નિર્દિષ્ટ નિબંધલેખકો પૈકી કેટલાક આવ્યા ન હતા. એમાં બે લેખકોએ હાજર છતાં તેમના નિબંધો પુસ્તકમાં અનિચ્છા જણાવી હતી.

૨ તા. ૧૮-૪-૨૪ રવિવારની રાત્રિએ વિષયવિચારિણી સભા ભરાઇ હતી તે પ્રસંગે જૈન વિભાગ જુદો ન રાખતાં એક સાથે તે નિબંધો વાચવાનું ઠર્યું હતું.

૩ ઉપરના કારણોને લીધે અમારે દરરોજ તે તે સમયે જ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી. જે નિબંધલેખકો હાજર ન હતા, દા. ત. છતાં જેઓએ વાચવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી, તેઓની જગ્યાએ જૈન નિબંધો ગોઠવવામા આવ્યા હતા.

૪ એ રીતે ફેરફાર થતાં પરિશિષ્ટ અંક ૪ મા દર્શાવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ નિબંધો વંચાયા હતા.

૨૮ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને જૈન વિભાગના નિબંધો એક બેઠકમાં વંચાયા.

૮ વિજ્ઞાનના નિબંધો જુદા વિભાગમા વંચાયા.

૩૬

૫ તા. ૧૭-૪-૨૪ સુધી નિબંધો આવતા જ રહ્યા હતા. કુલ નિબંધો ૮૫ આવ્યા હતા (જૂઓ પરિશિષ્ટ અંક ૫) તે પૈકી આ રિપોર્ટ સાથે સાહિત્યના ૨૭, ઇતિહાસના ૯, વિજ્ઞાનના ૮ અને જૈનવિભાગના ૧૧ મળી કુલ ૫૫ નિબંધો છપાયા છે. ઉપરાંત પ્રમુખ સાહેબ તથા ચાર અધ્યક્ષ સાહેબોના ભાષણો મળી પાંચ ભાષણો પણ એક ભાગમાં એકી સાથે છપાયા છે. સત્કારમંડળના પ્રમુખ સાહેબ તથા ઉપપ્રમુખ સાહેબોએ મોઢેથી બહુ ટુંકામા ભાષણો કર્યા હતાં, તે ભાષણોના સારો પણ છાપવામા આવ્યા છે.

૬ ઇસ્લામી સાહિત્યના લેખક રા. અનિલે પોતાનો નિબંધ અમને તા. ૧૭-૪-૨૪ ને રોજ રજુ કર્યો, અને છેક છેવટે તો છેવટે પણ વાંચવા દેવાનો આગ્રહ કર્યો. તે નિબંધની લિખિત પ્રતમાં પ્રમુખ વગેરે ઉપર છાપેલી પ્રતમાં તેઓએ જે ટીકા ઉમેરી છે, તે ટીકા નથી જ. બીજે દિવસે પ્રમુખ સાહેબ અને અધ્યક્ષોના ભાષણો થયા પછી તેઓએ સદરહુ ટીકા ઉમેરી પોતાનો નિબંધ છેવટને વખતે મંડપમાં તેઓએ વહેંચ્યો હતો, એટલે તે હકીકત મંત્રીઓના ધ્યાન બહાર જાય, ને સ્વાભાવિક છે. રિપોર્ટ સાથે તેઓનો નિબંધ છપાયો છે, તેમાં પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ કમી કરવામાં આવ્યો છે.

૭ ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન કે. ટી. શાહ આવવાના હતા, એમ અમારા જાણવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે તેઓ આવી શક્યા નહિ. છતાં તેઓનુ ભાષણ રા. વિઠ્ઠલરાયભાઇ પાસે વંચાવવાની ગોઠવણ કરી હતી. તા. ૧૮-૪-૨૪ ને રોજ સાંજરે અધ્યક્ષોનાં ભાષણો વંચાયાં, ત્યારે સમય બહુ વીતી જવાથી તે ભાષણ વચાઇ શકાયું નહિ.

તા. ૧૪—૪—૨૪ થી તા. ૧૭—૪—૨૪ સુધીની પ્રવૃત્તિ.

તા. ૧૬—૪—૨૪ થી મેહમાનો આવતા ગયા. ખાસ કરીને તે દિવસે શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તથા શ્રીયુત ખબરદાર, શ્રીયુત બાલા માહેબ, શ્રીયુત કાબરાજી, શ્રીયુત બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર આવ્યા હતા. તા. ૧૭-૪-૨૫ ને રોજ સવારે મેહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ ક્રમળાશંકરભાઇ તથા સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન [illegible] સાહેબ

અને તેઓની સાથે મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતના ઘણા ખરા સાક્ષરો પધાર્યા હતા પ્રમુખ સાહેબને સત્કાર કરવા મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબ તેમજ રાજ્યના મોટામોટા અધિકારીઓ, શેઠીઆઓ, મહેરબાન સરજાગ્યા સાહેબ, તેમજ શ્રીયુત કેશવનાથ ભાઈ તથા શ્રીયુત ઠાકોર વગેરે સ્ટેશને પ્રથમથી જ આવી ગયા હતા ખાખી પોષાકમા સજ્જ થયેલા બોયસ્કાઉટોએ તેઓને લશ્કરી માન આપ્યું હતું વેટીંગ રૂમમા તેઓ પધાર્યા બાદ વેદ-મૂર્તિ બ્રાહ્મણોએ વૈદિક મંત્રોમા તેઓને આશિર્વાદ આપ્યો હતો ત્યાર પછી યોગ્ય સ્વારીના આકારમા બજારમા થઇ પ્રમુખ સાહેબને મગળ મહેલમા લાવવામા આવ્યા હતા તે જ તારીખે સાજરે સઘળા સાક્ષરો આવી પહોંચ્યા હતા શ્રીયુત બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોનું તે દિવસે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપર ભાષણ રાખવામા આવ્યુ હતું સાજરે પાચ વાગતે ભાવનગર આલ્ફ્રેડ હાઇસ્કૂલમા તે ભાષણ સાભળવાને શહેરના અનેક સાહિત્યવિલાસી ગૃહસ્થો અને શાળાઓના તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા મહેરબાન લલુભાઇ સાહેબ પ્રમુખસ્થાને બીરાજ્યા હતા વિષય પોતેજ ચર્ચાસ્પદ હતો, તેમા શ્રીયુત ઠાકોરની વિવાદ પદ્ધતિએ પુષ્કળ ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી હતી અને તેમ થવાથી શ્રોતાઓને બહુ આનદ ઉપજ્યો હતો તે જ રાત્રિએ મત્રીઓએ રા હીરાલાલભાઇ અને ભરતરામભાઇ મહેતાએ મળીને વિષયવિચારણી સભાના સભાસદોની યાદી બીજે દિવસે પરિષદમા દરખાસ્ત રૂપે મૂકવા તૈયાર કરી હતી ઇ સ ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદે તે સબધી જે નિયમ કર્યો હતો, તે મુજબ તો ઘણા જ થોડા સભાસદોનો સમાવેશ થઇ શકે તેમ હતું તેમ જ સત્કાર મડળના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્યાવિલાસી સભ્યો રહી જતા હતા તેથી લગભગ ૫૦ પરિષદના સભાસદોમાથી અને ૫૦ સત્કાર મડળના સભ્યોમાથી મળી ૧૦૦ સભ્યોની યાદી તૈયાર કરી હતી એ રીતે કરવાથી પરિષદના નિયમ મુજબ જે જે સભાસદો આવવા જોઇએ, તેઓ આવી ગયા હતા સદરહુ યાદી એટલી લાબી કરવામા મત્રીઓનો બીજો કઇ હેતુ ન હતો

તે જ અરસામા ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને મુબઇના જાહેર પત્રોના પ્રતિનિધિઓ પરિષદનો રિપોર્ટ લેવાને આવી ગયા હતા ઘણે ભાગે, બોમ્બે ક્રોનીકલ, ટાઇમ્સ ઑવ ઇંડીયા ગુજરાતી, સાંજ વર્તમાન, મુબઇ સમાચાર, હિંદુસ્થાન, જામેજમશેદ, નવયુગ, નવાઇવિજય, પ્રજાબંધુ, ગુજરાતી પચ, સૌરાષ્ટ્ર, કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ, સાબરમતી વગેરેના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા

નિમત્રિત ચારણો પૈકી જામનગરના રાજકવિ માવદાનજી ભીમાભાઇ, લાઠીરાજ કવિ રામભાઇ પાનાભાઇ, મેથળીના કવીશ કવિ નીસાભાઇ નાગભાઇ, ગુદાળાના કવીશ માધવદાન ભાઇ આવ્યા હતા રાજકવિ પીંગળશીભાઈ અને તેમના ચિરજીવી ભાઇ તેઓના સત્કાર કર્તા તરીકે હાજર જ હતા

તે સિવાય જૂદી જૂદી સસ્થાઓને, કોલેજોને, તથા દેશી રાજ્યોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવા આમત્રણ કર્યું હતું તેઓએ પણ પરિશિષ્ટ અક ૨૦ મુજબ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા મહેરબાની કરી હતી.

ખ. અધિવેશનનો વૃત્તાંત.

(તા. ૧૮, ૧૯, ૨૦ એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૯૨૪)

૧ પ્રથમ દિવસ તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪ શુક્રવાર.

તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪ શુક્રવારે સવારે બરાબર સાડા આઠ વાગતે સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ દિવસનું કાર્ય શરૂ થયું હતું. ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં ભવ્ય મંડપ નાંખવામાં આવ્યો હતો, અને બની શકે તે મુજબ તેને શણગારવામા આવ્યો હતો. આઠ વાગતા પહેલાં તો શહેરના અનેક સાહિત્યરસિકો, અધિકારીઓ, સાક્ષરો, વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓથી આખો મંડપ ચીકાર ભરાઇ ગયો હતો. કુલ સંખ્યા છસેં સાતસેં સુધીની હતી, જેમાં બહારથી આવેલા સાક્ષરોની સંખ્યા લગભગ ૧૫૦ ની તેમ જ સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓની સંખ્યા પણ લગભગ તેટલીજ હતી આખી પોષાકધારી બોયસ્કાઉટો સઘળી વ્યવસ્થા જાળવવામા પૂરે ઉત્સાહ લેતા હતા. લગભગ સવા આઠ વાગતે પરિષદના પ્રમુખ રા. બ કમળાશંકરભાઇ પધાર્યા હતા. સ્ટેજ ઉપર તેઓની સાથે પ્રમુખ રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. ખબરદાર, શ્રીયુત પંડિત લાલન, રા. કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, રા. કાબરાજી, રા. બાલા સાહેબ, રા. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના, રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, રા. મહુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, રા. જયસુખરાય જોષીપુરા, રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત, રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ, રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી વગેરે કેટલાક સાક્ષરો બીરાજ્યા હતા.

તેઓ સર્વના સત્કાર માટે સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ શ્રીયુત પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી લેડી પટ્ટણી સાથે હાજર થયા હતા. તદુપરાન્ત ઉપપ્રમુખ ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ, મહેરબાન વિજયસિંહજી મંગળસિંહજીબાપુ, રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી, મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી, મહેરબાન કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી, મહેરબાન પ્રભુદાન ભગવાનભાઇ નગરશેઠ, મહેરબાન કાવસજી જમસેદજી સંજાણા સાહેબ, રા. બરજોરજી અરદેશર એંટીસાહેબ, રા. ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઇ, રા. ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા, રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા વગેરે ગૃહસ્થો અગાઉથી આવી ગયા હતા.

પરિષદના કાર્યારંભે "વિશ્વભારતીને વંદન"નું સુમધુર સુંદર ગીત માજીરાજ કન્યાશાળાની બાળાઓએ લલકાર્યું. (જુઓ પ્રમુખોનાં ભાષણો વિભાગ ૨ પૃ. ૩) એક ન્હાની, નમણી નાજુક કન્યા સરસ્વતી દેવીના શ્વેત સ્વાંગમાં સુસજ્જ થઈ હતી, અને બીજી કન્યાઓ જાણે તેની પરિચારિકાઓ હોય તેમ તેની ફરતી ફરી વળીને વિશ્વભારતી ને ભારતવર્ષ ઉપર પોતાની કૃપા અને પોતાનો પ્રભાવ વર્ષાવવા વિનવતી હોય તેમ તેમણે વંદનગીતનું ગાન કર્યું હતું. પછી સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાન્ કાન્તનું રચેલું "પરિષત્સત્કાર"નું ગીત પણ તે બાળાઓએ સુમધુર સંગીત સાથે ગાયું હતું. (જુઓ ભાગ ૨ પ્રમુખોના ભાષણો પૃ. ૧) અને અહીંના રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઇએ એક સત્કાર ગીત ગાયું હતું.

પછી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ મેહેરબાન સર પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણી સાહેબે પધારેલા વિદ્વાનોના સત્કારમાં સંક્ષેપમાં મોહક ભાષણ કર્યું હતું (જુઓ પ્રમુખોના ભાષણો ભાગ ૨ પૃ ૭)

ત્યારપછી સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ ઑનરેબલ લલ્લુભાઇ સાહેબે પણ ટુંકામાં પણ બહુ ચિત્તાકર્ષક ભાષણ કર્યું (જુઓ પ્રમુખના ભાષણો ભાગ ૨ જો પૃ ૮) એ રીતે પ્રસ્તાવ કર્યા પછી તેઓ સાહેબે કેટલાક વિદ્વાનો જેઓ પધારી શકેલા નહિ, અને જેમણે તારો કે પત્રદ્વારા પરિષ ના કાર્યમાં સહાનુભૂતિ તથા ફતેહ ઇચ્છી હતી તે તારો અને પત્રોનો સાર વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

તા દ્વારા કે પત્રદ્વારા શુભેચ્છા અને સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબ હતા -

૧ આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
૨ સર મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા દીવાન સાહેબ, વડોદરા.
૩ રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૪ રા કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા
૫ રા ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
૬ રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
૭ રા પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી
૮ સૌ બહેન લીલાવતી
૯ રા રામમોહનરાય જસવંતરાય
૧૦ વડોદરા સાહિત્યસભાના મંત્રી
૧૧ રા ઇંદુલાલ સેવકરામ દવે
૧૨ રા બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
૧૩ રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય-બારીસ્ટર
૧૪ રા હરિપ્રસાદ વ્રજરાય ડૉક્ટર
૧૫ રા જનાર્દન વીરજી પાઠકજી
૧૬ પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
૧૭ રા તંત્રી—નવચેતન અને તંત્રી—રંગભૂમિ
૧૮ રા બટુભાઇ ઉમરવાડીઆ
૧૯ રા ભગવતરાય વિજયાશંકર છાયા
૨૦ રા હરિરાય ભગવતરાય બુચ, સિયાજી વિજયના તંત્રી.
છેલ્લા ત્રણ તારો મોડા આવેલા તેથી પાછળથી વંચાયા હતા

પછી અહીંની સાહિત્ય સભાના મંત્રી રા રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે જણાવ્યું કે- "વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી રા મોતીલાલ અમીનની સૂચનાથી આ પરિષદને અંગે એક માસિકો અને સામયિક પત્રોનું પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવ્યું છે તે સાહિત્ય કેવું છે, તેમાં કેવા કેવા ફેરફારો કરવા, તેને કેવે માર્ગે દોરવું, અને તેને કેવું ઉત્તેજન

આપવું જરૂરનું છે તે વિચારી શકાય એવા હેતુથી લગભગ ૭૦ થી ૮૦ જેટલાં માસિક વગેરેનુ પ્રદર્શન પણ આ સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના બે ખંડોમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે આજે બપોરે ચાર વાગે ખુલ્લું મુકાશે તે જોવા અને તેને રસમય બનાવવા તથા તેને યોજવા માટે અત્રે પધારેલા સાક્ષરો અને સન્નારીઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

વિશેષ જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે-વિશ્વકોષ-સાયક્લોપીડીયા જેવું કામ જે અનેક વિદ્વાનોના સમૂહથી બની શકે તેવો વિશ્વકોષ અહીંના સદ્‌ગત શ્રી સવાઇલાલ છોટમ વોહરાએ એકલ હાથે તૈયાર કરવા માડેલો તે પ પૈકી પેશવા શબ્દ સુધી લગભગ ૧૦૫૯૧ પૃષ્ટોમા તેમના હાથથી તૈયાર થવા પામેલો, અને તે પછી અધુરો રહ્યો છે. અને જેમ પ્રેમાનંદનો દશમ સ્કંધ અધુરો રહેતા તેમના પુત્ર વલ્લભે પૂરો કર્યો હતો, તેમ સદ્‌ગત સવાઇલાલ ભાઇના પુત્ર કદાચ તે પુરો ન કરી શકે એવું હોય, તો તે તેમના કોઇ પણ સાક્ષરપુત્ર પૂરો કરે એમ ઇચ્છું છું. ઇસ્માઇલ ભાઇઓને માટે પણ સાહિત્યનું જુદું ટેબલ તૈયાર રાખવામા આવ્યુ છે તે સાહિત્યને પણ બનતી સહાય આપવી એવી સૂચના છે.”

ત્યારપછી સામળદાસ કોલેજના માજી પ્રીન્સીપાલ અને સુપ્રસિદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રી મ. સંજાણા સાહેબે આ પરિષદના પ્રમુખની દરખાસ્ત કરતાં બહુ વિસ્તારપૂર્વક, પરંતુ તેઓની યોગ્યતાને સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરનારૂં નીચે મુજબ ભાષણ કર્યું.

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, ઑ. શ્રીયુત લલુભાઇ સામળદાસ, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો,—

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખથી થતું વિવેચન મે સર પ્રભાશંકર માંદગીના સબબે કરી શકયા નથી તે માટે જે દિલગીરી ઑ. શ્રીયુત લલુભાઇએ પ્રદર્શિત કરી છે તેમા આપણે સર્વે અંતઃકરણ પૂર્વક શામેલ છીએ. સર પ્રભાશંકર એમની બળવાન કાર્યદક્ષતાનો, એમના દેશવિદેશના અનુભવનો તેમજ એમના પરિપક્વ શાણપણનો આપણને બીજા તરફથી અલભ્ય એવો લાભ આપત એ નિઃસંદેહ છે. એમના ભાષણથી જે આપણને આનંદ અને બોધ મળત તે મળ્યો નથી એ શોચનીય છે. પરંતુ હર્ષની વાત છે કે એમણે થોડા ઘણા શબ્દો મહત્વના કહ્યા છે, અને કાઇક દેહનું કષ્ટ પણ વેઠીને અત્રે પધારી આ મંડપની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે; એ પ્રત્યે એમનો આભાર આપણે જેટલો માનીએ તેટલો થોડો છે.

રાવ બહાદુર કમળાશંકર ત્રિવેદી એક સાહિત્યપ્રેમી મોટા સાક્ષર છે, ને એમની કારકીર્દી સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય.— સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના ગ્રંથોનું એમણે કરેલું વિદ્વત્તાભર્યું પ્રકટન, ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કરેલી ઉપયોગિતાવાળી સેવા અને શિક્ષક પદ ઉપર ચિર સમયસુધી એમણે બજાવેલું મહત્ત્વ ને અગત્યનું કામ.

રાવ બહાદુર કમળાશંકર ભાઇએ ઘણાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું સંશોધન કરી ટીકા અને ટિપ્પણ સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમાના મહત્વના ગ્રંથો Bombay Sanskrit Series નામની મુંબઇ સરકારના આશ્રય હેઠળ નીકળતી પુસ્તકમાળામાં છપાય છે. આ પુસ્તકમાળાએ હિંદુસ્થાનમાં સારી નામના મેળવી છે. એટલું જ નહિં પરંતુ પારીસ-લંડન-બર્લિન ઇત્યાદિ સ્થળોના પ્રાચ્યશાસ્ત્રોના અભ્યાસી મંડળોમાં પણ એ ઘણી પ્રતિષ્ઠા પામી છે. એ ગ્રંથો પૈકી મુખ્ય ગ્રંથોનુ અત્રે ટુંક વર્ણન આપું છું.—

મહાકાવ્ય—પદ્યમાં લખાએલો અલંકાર અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ આ આવૃત્તિની ટી. મ૦ ગણપતકૃષ્ણ ભાંડારકરે ઘણી પ્રશંસા કરી છે

પદ્યાવલી—અલંકારશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથ, મલ્લિનાથની ટીકા સાથે એની પણ વિદ્વાન વર્ગમાં ખ્યાતિ છે અને આ આવૃત્તિ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીએ કેટલાંક વર્ષો સુધી એમ એ ના અભ્યાસક્રમના પાઠ્યપુસ્તકોમાં દાખલ કરી હતી

પ્રતાપરુદ્રિય—અલંકાર શાસ્ત્રનો ગ્રંથ, કુમારસ્વામિની ટીકા અને ભામહના કાવ્યાલંકારના પરિશિષ્ટ સાથે આપણા જૂના પ્રખ્યાત અલંકારશાસ્ત્રી દંડીના કરતાએ આ ભામહ પૂર્વકાલીન છે એમ કમળાશંકરભાઈએ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે

વ્યાકરણભૂષણ—વ્યાકરણશાસ્ત્રની તત્વવિદ્યા (ફીલસુફી) વિશેનો ગ્રંથ પ્રસ્તાવના અને વ્યાખ્યામાં સારું સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે

ષડ્ભાષા ચન્દ્રિકા—હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સૂત્રો સહિત સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થતી જે ૭ મુખ્ય પ્રાકૃતો આપણી આધુનિક આર્યભાષાઓની માતૃભાષા ગણાય છે તેનું આ ઘણા મહત્ત્વના ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન થયું છે આ આવૃત્તિમાં કમળાશંકરભાઈએ આ છએ પ્રાકૃતો વિશે ઉપયોગી વિવરણ વિસ્તારથી આપ્યું છે હેમચંદ્રસૂરિના આ ગ્રંથમાં આપેલાં અપભ્રંશ ભાષા ઉપરનાં સૂત્રો આપણી યુનિવર્સિટીના એમ એ ના ગુજરાતી અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે આ હેમચંદ્ર સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનું અગાધ જેવું જ્ઞાન ધરાવનાર એક જૈન મહા વિદ્વાન હતા, અને એ અપભ્રંશ ભાષા નામની પ્રાકૃત આપણી ગુર્જર ભાષાની જનેતા છે એમ વિદ્વાન વર્ગમાં સિદ્ધાન્તરૂપ ગણાય છે

રેખા ગણિત—એ પુસ્તકોમાં, ગણિતશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથ સદ્‌ગત હરિલાલ ધ્રુવની માન્યતા હતી કે જો કે એ ગ્રંથ મહાન ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રી યુક્લિડના ભૂમિતિના મૂલતત્ત્વોના અનુવાદ જેવો દેખાય છે તો એ એમાંના સિદ્ધાન્તો આપણા દેશમાં સ્વતંત્ર રીતે ખોળી કઢાડવામાં આવ્યા હતા. એમના સ્વર્ગવાસ પછી આ આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું કામ ગત બહાદુર કમળાશંકરભાઈને સોંપાતા એમણે ખંતથી કાળજીભરી શોધખોળ કરી દર્પણે પણ સભ્યતાથી દેખાડી આપ્યું કે ગ્રંથ તો એક ફારસી ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથનો અનુવાદ છે અને તે ફારસી ગ્રંથનો મુખ્ય આધાર યુક્લિડના પ્રખ્યાત પુસ્તક ઉપર જ રચાયો છે

ગુજરાતી સાહિત્યની પણ ગ બ. કમળાશંકરભાઈએ બહુ સારી સેવા બજાવી છે 'બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરના શાંકરભાષ્ય' નો એમણે કરેલો અનુવાદ વગેરે ઉપયોગી છે અને ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં એની ઉચ્ચ ગણના થઈ છે જેમ વ્યાકરણ અને અલંકારશાસ્ત્રોમાં તેમજ વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ એઓ અતિ નિપુણ હોવાથી આ કઠણ અને ગૂઢાર્થ સૂત્રોનું એમણે કુશળતાથી પ્રકટ વિવરણ કર્યું છે વળી શંકરાચાર્યના બીજા લખાણોનો એમણે સારો પરિચય મેળવ્યો છે, જેને લઈને શંકર જયંતી ઉજવવાની વેળા સુરત, અમદાવાદ, ખંભાત વિગેરે સ્થળોએ એમને ભાષણો આપવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા એમની 'શંકરજયન્તી વ્યાખ્યાનમાળા' ની ઘણી પ્રશંસા થઈ છે એમનું ગુજરાતી

ભાષાનું 'બૃહદ્ વ્યાકરણ' શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી રચાએલું અને મહત્ત્વનું છે. શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે ખાસ લખાએલો એમનો 'શિક્ષણશાસ્ત્રના મૂલતત્વો' નો ગ્રંથ સામાન્ય વાંચનારને પણ બોધકારી થઇ પડે એવો છે. એ ઉપરાત 'ગુજરાતી' ઇત્યાદિ પત્રોના દીવાળી અંકોમા, 'સમાલોચક' ઇત્યાદિ માસિકોમા એમણે ઘણાક નિબંધો લખ્યા છે; એમાનો 'કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદ' નિબંધ લોકપ્રિય થયો છે અને 'અનુભવ વિનોદ' માં સાર ગ્રહણ કરવા જેવું વાચન સમાએલું છે. રાવબહાદુર કમળાશંકરભાઇએ બીજા નાના નિબંધો અને અનુવાદે ઘણા લખ્યા છે, જેમાના માત્ર એકનુંજ નામ હું અહીં દઇશ. એ 'ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ' છે, જે Buckle's History of Civilization ના આધારે રચાએલો અને સામાન્ય વાચકને જ્ઞાનદાયક થઇ પડે એવો છે.

શિક્ષક તરીકેની રાવ બહાદુર કમળાશંકરભાઇની કારકીર્દી ગૌરવભરી છે. કેટલીક મુદત સુધી સામળદાસ, ડેક્કન, એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજોના એઓ સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા; પાંચ વર્ષ સુધી નડીઆદ હાઇ સ્કુલના હેડમાસ્તરનું અને બાર વર્ષ સુધી અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કૉલેજના પ્રિન્સીપાલનુ કામ એમણે બજાવ્યુ છે વળી બાર વર્ષ સુધી 'ગુજરાત શાળા-પત્ર' ના તંત્રી રહ્યા હતા, જે અરસામા એ પત્રમા શિક્ષણ સંબંધી તથા સાહિત્ય ને ભાષા વિશેના લેખો મોટી સખ્યામા એમણે આપ્યા છે; એટલે મુખ દ્વારા તેમજ લેખ દ્વારા એમણે બહોળા શિષ્ય વર્ગપર સારા શિક્ષણની છાપ પાડી છે. એ જ શિષ્યો મોટે ભાગે વર્તમાન સમયના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકો છે; તો રાવબહાદુરને <u>गुरूणां गुरुः</u> ની સંજ્ઞા આપવામા કાઇએ અતિશયોક્તિ થતી નથી. એમણે લખેલા 'અનુભવ વિનોદ' અને 'શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂલતત્ત્વો' ની મે આગળ નોંધ લીધી છે. ઉપરાંત એમણે 'સંસ્કૃત શિક્ષક' નામનો ગ્રંથ અગ્રેજીમા રચ્યો છે, એના ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી અને બંગાલી ભાષાઓમા અનુવાદો થયા છે અને અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીએ ત્યાની પ્રવેશન પરીક્ષામા એ ગ્રથને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નીમ્યો છે. પહેલીથી સાતમી ચોપડી સુધીના વાચનનો સમાવેશ થાય એવી એમણે 'ત્રિવેદી વાચનમાળા' પ્રસિદ્ધ કરી છે. કમીટીઓએ નિયોજેલી વાચનમાલાથી આ કેવળ સ્વતંત્ર છે અને એમા આર્યજીવન તથા સ્વદેશી સાહિત્યને લગતા વિષયો લેવામા આવ્યા છે.

પંદર વર્ષ સુધી એઓ સરકારી પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ (Text Book Committee) ના સભ્ય હતા અને લગભગ છત્રીસ વર્ષ થયા મુબઇ સરકાર માટે ગુજરાતી પુસ્તકોનું અવ-લોકન કરતા આવ્યા છે: તો એઓ હમણાના ગુજરાતી સાહિત્યના નિકટ સસર્ગમા રહ્યા છે અને કેટલાક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતા ગુજરાતી ગ્રથો—સારા કે નરસા—થી સુપરિચિત થયા છે. એટલે આપણા સાહિત્યની ખુબી-ખામીઓ દર્શાવવા કમળાશંકરભાઇ પુરતા કોબેલ છે અને સાહિત્યનો પ્રવાહ કઇ દિશામા જવાથી લાભ થાય તે વિશે ઉપયુક્ત બોધ દેવા કેવળ સમર્થ છે

સંસ્કૃત વિદ્યાભ્યાસમા કમળાશંકરભાઇએ મુખ્યત્વે અલંકાર, વેદાત અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રોનું ગહન અધ્યયન કર્યુ છે, પણ એમના પાણ્ડિત્યની આટલાથી જ પરિસીમા બંધાતી નથી. આજ પચીશ વર્ષ થયા એઓ મુબઇ અને પંજાબની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં સંસ્કૃતના પરીક્ષક નીમાતા આવ્યા છે અને બી. એ. ના વૈકલ્પિક તેમજ એમ. એ. ના

વિષયો પણ તપાસનાર રહ્યા છે. વળી મુંબઈ, બનારસ ઇત્યાદિ સ્થળોની પાઠશાળાઓની વિદ્યાપીઠોમાં પણ ઉંચામાં ઉંચી પદવી સુધીની પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષક થયા છે. તેઓ સુવિસ્તીર્ણ અને અતિ ગંભીર સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના મહાસાગરોમાં માત્ર આ ત્રણ નાના સાગરો માંથીજ નહિ પણ બીજાએ—ન્યાય—તર્ક—વૈદિક શબ્દશાસ્ત્ર (Philology) ઇત્યાદિ સાગરો અને ઉપસાગરોમાંથી સહેલાઈથી અને સાચી દિશાએ તરી જઈ પારંગત થવાનાં બળ અને કૌશલ એમણે પ્રાપ્ત કર્યાં છે જ.

ગયા વીસ વર્ષમાં છપાએલા Bombay Sanskrit Series ગ્રંથોના લેખકોમાં રાવ બહાદુર કમળાશંકર મુખ્ય ગણાય. હમણાં પણ એ માળામાં સિદ્ધાન્ત કૌમુદીથી જૂનો પ્રક્રિયા કૌમુદી નામનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ એમને સોંપાએલું છે. એટલે આ માળામાં જે નામાંકિત વિદ્વાનો આગળ મોટે ભાગે લખાણ કરતા હતા—જેવા કે પાશ્ચાત્યો ડૉક્ટર બુલ્હર અને ડૉક્ટર કીલ્હૉર્ન અને આપણા પોતાના શ્રી રામકૃષ્ણ ભાંડારકર અને ન્યાયમૂર્તિ કાશીનાથ તેલંગ—તેમની પંક્તિમાં, તે જગોએની સાથે, મુકાવાનું માન એમણે સંપાદિત કર્યું છે.

પોતાના પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું પુરતું જ્ઞાન, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલા અને એમાં લખાએલા સાહિત્યનું વિદ્વત્તાભર્યું અધ્યયન એ સર્વેની ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં ઘણી ન્યૂનતા છે એવી માન્યતા ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ પહેલાં બીજા પ્રદેશોમાં હતી અને પાંડિત્યના આ કહેવાતા દારિદ્ર્ય માટે આપણી ગુર્જર પ્રજાની અવગણના થતી હતી. બ્રિટિશ અમલની સ્થાપના પછી આપણામાં અનેક ઘણા સારા પંડિતો થઈ ગયા હશે, ઉપર જણાવેલા પક્ષમાં તથ્ય હોય તો તે આટલું છે કે એ વિદ્વાનો સમયના પરિવર્તનને લક્ષમાં ન રાખતા શોધખોળ કરતા અને માત્ર જૂના શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ગતાનુગમનથી વધારતા. પરંતુ ગયા પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં અતિ નિપુણ અને ઐતિહાસિક ને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શોધખોળ કરનાર કેટલાક સુશિક્ષિત પંડિતો આપણી આ માતૃભૂમિમાં ઉદ્ભવ્યા છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી કે એ બધાઓમાં ભાઈશ્રી કમળાશંકરે અગ્રેસરી ને ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ લીધો છે અને વિદ્વત્તાના દારિદ્ર્યના દૂષણમાંથી ગુર્જર જનસમુદાયને ઘણે અંશે મુક્ત કર્યો છે.

મનુષ્ય જાતની ધાર્મિક, સામાજિક કે આર્થિક, રાષ્ટ્રીય કે શાસ્ત્રીય, સાહિત્ય કે કળા સંબંધી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સત્યપંથની શોધખોળ કરનાર અભ્યાસીને બે મુખ્ય સૂત્રો ધોરણ તરીકે ગણવા પડે છે—પહેલા તો પોતાના અંતરના ક્ષેત્રના દરેક ભાગોની પુરી ખંત, કાળજી અને સાવચેતી વાપરી નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી જેટલો બની શકે તેટલો પૂરો અભ્યાસ કરવો અને પછી જ્યારે એવા પંથ નિશ્ચિત થાય ત્યારે જે પ્રમાણો કે સિદ્ધાન્તો શુદ્ધ મનથી મળી આવ્યા તે પાળી રહેવા અને સતત આગ્રહથી પરંતુ નમ્રતાથી અને સભ્યતાવાળી ભાષામાં જન સમક્ષ મૂકવાનું. આવી શોધખોળમાં—નહિ કે સુધારા પ્રત્યે આદર રાખતા, નહિ કે વિરોધથી ડરતા—માત્ર સત્ય ઉપર જ એમની દૃષ્ટિ રહેવાથી કામ લેવાનું રહે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે એ સૂત્રો ઉપર અમલ કરવાના પ્રસંગ આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે રાવ બહાદુર કમળાશંકર પોતાના મતો નિર્ભયપણે પ્રસિદ્ધ કરતા ચુક્યા નથી. વળી એમનામાં [illegible]

શોભે-વિદ્વત્તાને શોભાવે-એવા વિનય પ્રધાન ગુણોનું પ્રાચુર્ય જોવામા આવે છે. એકમાર્ગી-પણું, સહનશીલતા, પોતાના અભ્યાસથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સહાયતા આપવાનો ઉમંગ, સુજનતા, સૌમ્યતા એ ગુણો એમના આચાર વિચારમા દેખાઇ આવે છે.

કેટલાક આત્મતત્ત્વવેત્તા અને ધર્મશાસ્ત્રકારોનો એવો મત છે કે આ ભવ એક નિશાળ સમાન છે જેમા તાલીમ લઇ આવતી છંદગીમાં ભવ્ય અને ઉચ્ચ તાલીમ લેવાને લાયક થવાની પ્રત્યેક માનવીની ફરજ છે. એટલે કવિ વર્ડ્‌સવર્થના એક કાવ્યના બે ચરણોમા બે નાના ફેરફાર કરી એમ પણ કહેવામા કાઇ ઝાઝી અતિશ્લાઘા નથી કે-છંદગીની તાલીમ લેનાર આ ખરો ભાગ્યશાળી અભ્યાસી છે કે જેના જેવો થવા માટે એવી તાલીમ લેનાર પ્રત્યેક નિશાળીઓ આકાક્ષા રાખે—

This is the happy scholar; this is he
Whom every man at school should wish to be.

તો બંધુઓ અને ભગિનિઓ તમો આગળ દરખાસ્ત રજુ કરૂં છું કે—

આ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્-એ પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદે રાવ બહાદુર કમળા-શંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીને નીમવાના ઠરાવ ઉપર આવે છે.

હું પૂર્ણ ઉમેદ રાખું છું, ખાત્રીપૂર્વક માન્યતા ધરાવું છું કે આ દરખાસ્તને તમો સર્વે એકદિલથી એક અવાજે વધાવી લેશો."

રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે માજી પ્રિન્સીપાલ સંજાણા સાહેબની ઉપયુક્ત દરખાસ્તને ટેકો આપતાં જણાવ્યું કેઃ—

"મારા પૂજ્ય ગુરૂ પ્રિન્સીપાલ સંજાણા સાહેબની દરખાસ્તને ટેકો આપવાની હું વિનંતિ કરૂં છું. રા. બ. કમળાશંકરભાઇને માટે મહેરબાન સંજાણા સાહેબે તેમની વિદ્વત્તા, પાંડિત્ય અને કાર્યપ્રદેશ વિષે વિસ્તારથી કહી બતાવ્યું છે, એટલે મારે કંઇ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. સંસ્કૃતમાથી ગુજરાતીમા ઉતારેલું તેઓનું શારીરભાષ્ય અદ્વિતીય છે, તેમની ત્રિવેદીવાચનમાલા પ્રસિદ્ધ છે અને સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે અને પરીક્ષક તરીકેની તેમની કારકીર્દી સુવિદિત છે. એટલે પ્રમુખપદ માટે તેઓશ્રીને નિયુક્ત કરવાની દરખાસ્તને મારી સાથે સૌ ટેકો આપશો."

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ સદરહુ દરખાસ્તને યોગ્ય શબ્દોમા અનુમોદન આપ્યા પછી, તે દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઇ. ત્યાર બાદ પ્રમુખશ્રીએ પોતાનું ભાષણ વાચવું શરૂ કર્યું. ભાષણ બહુ લાબુ હોવાથી વચમા વચમા કેટલાક ભાગો મૂકી દેવાયા છતા ભાષણ પૂરૂં થતા લગભગ દોઢ કલાક વીતી ગયો હતો ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને તેની ઉપર કરેલુ વિવેચન તથા સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવા માટે દર્શાવેલા ઉપાયો, વગેરે બા-બતો ઉપર તેઓએ કરેલા ઊહાપોહથી શ્રોતાઓ સામાન્ય રીતે પ્રસન્ન થયેલા જણાતા હતા. મધ્યાનોત્તર ચાર વાગને જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત પંડિત લાલનના ભાષણથી શરૂઆત થઇ; ત્યાર પછી વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત કાતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

અને સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત ખમગદાસના ભાષણથી શ્રોતામંડલ એટલું બધું આકૃષ્ટ થયેલું જણાતું હતું કે નિયત સમય વીતી ગયા છતા, તે ભાષણો સાંભળવાને સૌએ આતુરતા દર્શાવી હતી ત્યાર બાદ મંત્રી રા રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે વિષયવિચારિણી સભા તે દિવસે રાત્રીએ ૯ વાગતે મંડપમાં ભરાશે, તેની દરખાસ્ત રજુ કરતા, તે સભાના સભ્યોની પસંદગીની એક યાદી વાચી સંભળાવી ગ રા શ્રી મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ તે દરખાસ્ત સામે વાંધો લીધો કે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદે સભ્યો પસંદ કરવાનો જે નિયમ કર્યો છે, તે નિયમાનુસાર સભ્યોની પસંદગી કરવી જોઇએ મંત્રી ગ. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ ખુલાસો કર્યો કે સદરહુ નિયમ મુજબ પસંદગી કરવાથી (૧) આ પરિષદના સભ્યોમાંથી તેમજ (૨) અહીંના રાજકાર મંડળમાથી ઘણા ઓછા સભ્યોનો સમાવેશ થઇ શકે તેમ છે, એટલું જ નહિ પણ કુલ સભ્યોની સંખ્યા પણ જોઇએ તેટલી થશે નહિ, અને તેટલા માટે સમિતિના સભ્યોની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમા આવી શકે અને સત્કાર મંડળના સભ્યોને પણ તેનો લાભ મળે, તેવા હેતુથી તે દરખાસ્ત લાવવામા આવી છે છતા પણ જ્યારે તેઓએ પોતાનો વાંધો પાછો ન ખેંચી લીધો ત્યારે રા બ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે ખુલાસો કર્યો કે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળના ઘણા નિયમો અત્યાર સુધી અમલમા આવી શક્યા નથી એટલે આ પ્રસંગે જ્યારે મંત્રીશ્રી કહે છે તેમ મુશ્કેલી આવતી હોય તો આ એકજ નિયમ અમલમા લાવવાની જરૂર રહેતી નથી રા રા મટુભાઇને તે ખુલાસાઓ સંતોષકારક લાગ્યા નહિ, અને તેથી એવો સુધારો મૂક્યો કે આ પરિષદના સઘળા સભ્યોને વિષયવિચારિણી સમિતિના સભ્યો નીમવા. તે સુધારાને ગ જોષીપુરાએ ટેકો આપ્યો મંત્રી રા માનશંકરભાઇએ તે સુધારા સામે એવો વાંધો દર્શાવ્યો કે સદરહુ સુધારો છઠ્ઠી પરિષદે કરેલા નિયમાનુસાર નથી, માટે તેને ગેરકાયદેસર ઠરાવવો આ પ્રસંગે પુષ્કળ ચર્ચા થઇ, છેવટે કંઇ તોડ નીકળે તેવુ ન હોવાથી સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબે જાહેર કર્યું કે સત્કાર મંડળના જે સભ્યો વિષયવિચારિણી સભામા આવશે, તે સઘળાઓની સભ્યો તરીકેની રીતે તેઓ પોતે આપશે આ ઉપરથી તકરારનો અંત આવ્યો અને રા મટુભાઇએ રજુ કરેલ સુધારા પ્રમાણે પરિષદના સઘળા સભ્યોને વિષયવિચારિણી સમિતિમા નીમવાનો ઠરાવ પસાર થયો

વિષયવિચારિણી સભા.—રાત્રીએ નવ વાગતે મંડપમા પરિષદના ઘણા ખરા સભ્યો તેમજ સત્કાર મંડળના ભાગ્યે બેચાર સભ્યો આવી ગયા હતા બધા મળી લગભગ ૭૦ સભ્યોએ હાજરી આપી હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૨૧) સભાનું પ્રમુખ પદ રા બ કમળાશંકરભાઇએ લીધા પછી કામ શરૂ થયુ હતું પરિશિષ્ટ અંક ૧ મા છપાયા છે તે ઠરાવો, લગભગ થોડી ઘણી ચર્ચાઓ સાથે પસાર થયા હતા માત્ર એક દરખાસ્ત રા નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણીએ એવી મતલબની કરી કે 'ગુજરાતમા એક જૂદી યુનિવર્સિટી કરવી" તે દરખાસ્ત ઉપર લંબાણથી ચર્ચા થઇ હતી, છેવટે મત લેતા બહુ વિરુદ્ધ મતે ઉડી ગઇ હતી સમિતિનું કામ સાંગોપાંગ શાન્તિથી ચાલ્યુ અને નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયુ, તેનો યશ પ્રમુખ મહાશયને તો ઘટે જ છે પરંતુ ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસે જે દક્ષતાથી દરખાસ્તો મૂકવાનું કામ લીધું, તેવી દક્ષતા ન વપરાઇ હોત તો આવું સંતોષકારક પરિણામ આવત નહિ

તા. ૧૯–૪–૧૯૨૪ શનિવાર

તા. ૧૯–૪–૨૪ ને રોજ સવારના સાડા આઠ વાગતે પરિષદનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો હતો. વિજ્ઞાન વિભાગના નિબંધો જૂદી બેઠકમાં વાંચવાની કેટલાક વિજ્ઞાન રસિકોએ ઇચ્છા દર્શાવી અને અધ્યક્ષ રા. કાન્તિલાલભાઇએ તે દરખાસ્તને અનુમોદન આપવાથી–સનાતન ધર્મ હાઇસ્કુલના પ્રધાનખંડમાં તે વિભાગની બેઠક કરવામાં આવી હતી. તેમાં રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ, રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, રા. જોષીપુરા વગેરે સભ્યોએ બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લીધો હતો. ઉપરા ઉપરી બે દિવસો સુધી તે વિભાગની બેઠકનું કામ ચાલ્યું હતું તેનો સવિસ્તર રિપૉર્ટ પરિશિષ્ટ અંક ૨ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી સઘળી હકીકત જાણવામાં આવશે.

૨. તે સિવાય મંડપમાં સઘળા વિભાગોના નિબંધોના વાચનો એકઠાં કરવાનું ઠર્યું હતું. શરૂઆતમાં બાળાઓએ રા. રા. શ્રી લલિતજીનું આ પ્રસંગને માટે બનાવેલું "ગીત-મંજરી" નામનું ગીત ગાઇને શ્રોતાઓના ચિત્તો હરી લીધાં હતા. ત્યાર પછી કાર્યક્રમ (પરિશિષ્ટ અંક ૪) માં દર્શાવ્યા મુજબ સવારે અને મધ્યાનોત્તર થઇને ૧૭ નિબંધો વંચાયા હતા, જે પૈકી રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, ને રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર અને રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ-રાયચુરાના નિબંધોએ બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મધ્યાનોત્તર શરૂઆત રા. રા. લલિતજીએ રા. રા. ખબરદારનું બનાવેલું સંગીત ગાઇ સંભળાવી શ્રોતાઓના મનરંજન કર્યાં હતાં. તે જ બેઠકમાં એક મુંબાઇના રસિક ગૃહસ્થે ઉત્તમોત્તમ અમુક ભાવનાવાળો શ્લોક બનાવી આપનારને રૂા. ૨૫) ઇનામના આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી, પ્રમુખ મહાશય તરફ રા. બ. કેશવલાલ ભાઇએ તેમની લાક્ષણિક રસિકતાથી શ્લોકનું ચોથું ચરણ 'એની ભાન વિનાની ચાલ નીરખી ચન્દ્રે ચૂક્યો ચાતુરી'–અને ભાવ વગેરે કહી બતાવ્યા. તે ઉપરથી જૂદા જૂદા ૩૬ કાવ્યો રચાઇ આવ્યા હતા. પરીક્ષક મંડળને તે પૈકી સૌ બ્હેન જયમન તથા રા. ગજેન્દ્રરાય બુચના શ્લોકો ઉત્તમોત્તમ જણાયાથી તે પ્રત્યેકને રૂ ૧૨–૮–૦ મુજબ ઇનામના આપવામાં આવ્યા હતા. તે સિવાય બીજા ઘણા શ્લોકો સુંદર હતા. આ રિપોર્ટમાં તે પૈકી બધા મળી ૧૧ શ્લોકો છાપવામાં આવ્યા છે (જુઓ સાહિત્ય વિભાગ. પૃ. ૧૮૦ થી ૧૮૨) આ ઉપરાંત રા. રા. શ્રી રૂપશંકર ઓઝા તરફથી પ્રમુખ મહાશયે "ગાંધી યુગ અને તે પૂર્વના યુગની સરખામણી" નામનો નિબંધ લખી મોકલનારાઓ પૈકી ઉત્તમોત્તમ નિબંધ લેખકને રૂ. ૧૦૧) આપવાનું જાહેર કર્યું હતું.

૩. રાત્રિએ માજીરાજમાની વાડીમાં સાહિત્ય રસિકોએ કૌમુદી મહોત્સવ ઉજવ્યો હતો. રા. લલિતજીએ કવિ નાનાલાલ અને કાન્તના સુંદર ગીતો ગાયાં હતા અને રા. મેઘાણીએ કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ગીતો ગાઇને તેમજ મહેરબાન કેપટન જોરાવરસીંહજીની ભજનમંડળીએ આખું વાતાવરણ આનંદના રસથી છાઇ દીધું હતું.

તા. ૨૦-૪-૧૯૨૪ રવિવાર.

સવારમાં સાત આઠ વાગતે બાળાઓએ મનોહર હાવભાવથી શ્રીયુત ખબરદારકૃત "ભારત દેવીનું" ગીત ગાઈ સભળાવ્યા બાદ સાક્ષરો તરફથી ૧૧ નિબંધો વચાયા હતા પરંતુ આરંભમાં જ સૌ. ચૈતન્યબાળાએ તો નિબંધની વર્ણનાથી અને વાણીના માધુર્યથી આખા મંડપને રમમાં તા બોળ કરી દીધો હતો તેઓના વચન સુધાનું આસ્વાદન કરતા કરતા શ્રોતાઓને તૃપ્તિ થતી જ નહતી, અને તેથી નિયત સમય કરતા તેઓને પ્રમુખ મહાશયે બમણો ત્રગણો સમય આપ્યો હતો મધ્યાનોત્તર વિષયવિચારિણી સભાએ પ્રમાર કરેલા ઠરાવો પરિષદ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તે સઘળા ઠરાવો આ સાથેના પરિશિષ્ટ અંક ૧ માં છાપવામાં આવેલ છે બીજા સઘળા ઠરાવો તો યથાવિધિ પ્રસાર થયા હતા, પરંતુ જોડણીને લગતો નં-૧૦ ઠરાવ પ્રસાર થતા કેટલીક ચર્ચા ઉપસ્થિત થઇ હતી, તેની ટુંક નોંધ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે

આ ઠરાવ રજુ કરનાર રા રા મંટુભાઈ દ કાંટાવાળાએ તે બાબતની તરફેણમાં અને જોડણી મુકરર કરવાની અવશ્યકતા વિષે વિવેચન કર્યાં પછી તે ઠરાવને રા રા જય સુખરાય જોષીપુરાએ ટેકો આપ્યો, અને તે પછી આ ઠરાવની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં કોઇને કંઇ કહેવાની જરુર જણાય તો બોલવાની છુટ માનનીય પ્રમુખ મહાશય તરફથી અપાઇ, એટલે પ્રથમ રાવબહાદુર રમણભાઇ નીલકંઠ ઉભા થયા અને જણાવ્યું કે "તેમને પોતાને જોડણી અમુક જ રીતે રાખવા આગ્રહ નથી, પરંતુ કેટલાક સાક્ષરો પોતાની જોડણી અમુક જ રીતે રાખવા આગ્રહ રાખે છે, અને તેમને તેમ કરવામાં તેઓ પાસે કારણો પણ છે જોડણીનો સવાલ ગંભીર છે અને તેનો નિર્ણય જલદી આવી જાય તેવું નથી વળી પરિષ૰ તરફથી જેટલા પુસ્તક બહાર પડે તેટલામાં એક સરખી જોડણી રાખવાથી કાંઇ બીજાઓ તેનું જ અનુકરણ કરશે એવું નહિ બને સરભારી વાચનમાળાની જોડણી અમુક રીતે એક સરખી રાખવા તે ખાતાએ ઘણા કાળથી પ્રયાસ કર્યો છે છતા તેને મા અનુસરે છે ખરું? વળી જો પરિષ૰ મંડળ અમુક જ જોડણી નક્કી કરશે, અને તેની જોડણી વગરના લેખો પરિષદમાં નહિ લેવા કે નહિ છાપવા આગ્રહ રાખશે તો કેટલાક સારા માક્ષરોના લેખો જ તેમાં આવતા અટકી જશે માટે તાણી તુટી જાય એટલો આગ્રહ આ બાબતમાં રાખવા જેવું નથી લાગતું વળી જ્યારે આ ઠરાવ કમિટિમાં મુકાયો ત્યારે પણ તે સર્વાનુમતે પસાર નથી થયો પણ બહુમતે થયેલો છે તેથી તેની મહત્તા કેટલી છે તે સમજાય તે ખાતર આ હકીકત જણાવું છુ "

ત્યાર પછી રા. રા. અરદેશર ખબરદાર આ ઠરાવની તરફેણમાં બોલ્યા કે—" આજે લગભગ ૨૦ વરસથી આપણી ગુજરાતી પરિષદ શરૂ થઇ છે, અને જોડણીનો સવાલ વખતો વખત ચર્ચાય છે છતા આપણે એક નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી તે ઘણી દિલગીરીની વાત છે પણ આવી લેખનની અરાજકતા હવે ક્યાં સુધી ચાલવા દેશો? તમે પારસીઓને કહો છો કે તમારી જોડણી ખરાબ છે, તમારા છાપામાં જોડાક્ષર નથી, પારસીઓમાં હ્રસ્વાક્ષર કે દીર્ઘાક્ષર વગ, તેમજ હ્રસ્વાઇ દીર્ઘાઇનો ફરક નથી, વગેરે આક્ષેપ તમે

પારસી લેખક ભાઇઓ ઉપર કરો છો, પણ તમારામાંજ એક સરખો નિયમ ક્યા છે? કોઇ ત્હમને લખે છે, અને કોઇ તમ્હને લખે છે. કોઇ હ્રસ્વાઉ વરહુ લખે છે, તો કોઇ દીર્ઘાઉ વરહું પસંદ કરે છે. આમ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી પારસી કે બીજાઓને માથે આક્ષેપો વર્ષાવવા માટે તમને શું હક છે? વળી આ વાતનો નિર્ણય જલદી થાય તેવું નથી એમ કહીને શું આપણે કાંઇ પણ ધોરણ નક્કી કરવું જ ન જોઇએ. ઇંગ્રેજી ભાષામાં પણ લગભગ ૧૬ મા ૧૭ મા સૈકા સુધી જોડણીની અનિયમિતતા આવીજ હતી, પણ ત્યાના વિદ્વાનોએ એકઠા થઇ અમુક ધોરણ મુકરર કર્યું તે આજે દોઢસો વરસથી ચાલુ છે, અને તેમા ફેરફાર થયો નથી. માત્ર અમેરિકામાં કોઇ કોઇ શબ્દમાંથી કોઇક એકાદ સ્વર પડતો મુકવાની પ્રથા થઇ છે. માટે વાચન લેખનની સરલતા માટે જોડણી મુકરર થવી જ જોઇએ,"

પછી રા. રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોરે આ બાબતમાં પોતાના વિચારો નીચે મુજબ જણાવ્યા:—

ખરૂ કે આ સવાલ એકમતિથી નહિ પણ બહુમતિથી રજુ થયો છે, એટલે સર્વાનુમત આમા નથી એ વાત સિદ્ધ છે. હાલ જોડણીની જે અવ્યવસ્થા અગાઉ હતી તે કેટલેક અંશે ઘટી છે, અને ભવિષ્યમા એ ઘટાડો વધારે ઝડપથી અમલમા આવશે. પણ તેને તાત્કાલિક અમલમાં મુકવા સંબંધે હું એકજ શબ્દમા કહું છું કે 'ખામોશ.'

હજી આપણી ગુજરાની ભાષાનું, તેના વ્યાકરણનું, જુની ગુજરાતી ભાષા અને તેની ઉત્પત્તિ વગેરેનું જ્ઞાન આપણા મોટા ગણાતા વિદ્વાનોને પણ યત્કિંચિત્ છે. રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પોતે પણ ૂ દીર્ઘ વરહુ લખતા, તે હવે ુ હ્રસ્વ વરહુ લખતા થયા છે. સામળ, પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરેની હસ્તલિખિત જુની પ્રતોમા પણ બધે જુદી જોડણી છે. જોડણીમાં અવ્યવસ્થા જે ખૂંચે છે તે લાગણી સાથે હુ પણ એકદિલ છું. પણ ખામોશ થોડા દાયકા પકડો એટલી મારી વિનતિ છે. સામાન્યતઃ 'હિસ્ટૉરિકલ ગ્રોથ' બહુ ધીમે ધીમે થાય છે. વિલાયતમા જોડણી મુકરર થયાનો ભાઇ ખબરદારે દાખલો આપ્યો, પણ ચોસરના સૈકાથી ૧૮ મા સૈકા સુધીમા કેટલા સૈકા થયા? તેનો વિચાર કરો. ત્યા છેલ્લા ઓછામા ઓછા ચાર સૈકા લગીના ભાષાજ્ઞાનના પરિપાકને અંતે જોડણી મુકરર થઇ શકી. અહીં આપણે તો સને. ૧૮૫૭ ના નવેમ્બરમા શાળાઓ રીતસર સ્થપાઇ અને ભાષાજ્ઞાનની શાસ્ત્રીય રીતે શરૂઆત થઇ કહેવાય. તેને આજે ૬૬ વર્ષ થયાં, અને એટલા જ વરસમા ભાષાના વિકાસનું જ્ઞાન થાય નહિ. જે જોડણીની બાબતમા અવ્યવસ્થા છે તે વિદ્વાનોની હઠને લીધે હોવાનું કહેવાય છે, પણ ખરૂં જોતા તો તે તેમની થોડી માહીતીને લીધે છે. અને જે અવ્યવસ્થા હાલ છે તે મુદ્દત જતાં એની મેળે ઘટી જશે. કાયદો કાંઇ પળાવ્યાથી પળાય તે ખરો હુકમ નથી પણ જો ખરા દિલથી પળાય તો તે હુકમ ખરો કહેવાય, અને તેમ કરતા જેટલો કચવાટ રહે તેટલો જુલમ જ ગણાય. આ બાબતમા અહીં પધારેલા ૫૦૦ જેટલા સાક્ષરોમા પાચ પંદર તો મારા મતના હશે. પણ આ બાબતમા મત લેવા. હાવાળાને અને નાવાળાને ઉભા કરવા અને જુદા જુદા રાખી ગણવા, અને એ રીતે આ તકરારી સવાલનું મૂળ શોધી નિર્ણય કરતા ઘણો વખત લાગે એવું છે. વળી તેની આજ ને આજ અગત્ય નથી. માટે આ વાત મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબના નિર્ણય ઉપર છોડું છું."

રા રા કેવળચંદ રામજીએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા કે—આપણે અહીં ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના વિચારો કરવા એકઠા થયા છીએ ત્યારે જો ગુજરાતીની જોડણીની અવ્યવસ્થા દૂર ન કરી શકીએ તો આપણે કાંઈ કામ કર્યું નથી આવા વિષયમાં મતભેદ અને આ ઠરાવમાં વિરોધ થાય તો આપણે કેવળ વાતો જ કરી ગણાશે જો કોઈ રાજ્યબંધારણમાં નિયમ કે કાયદો ન હોય તો તે રાજ્ય સ્વસ્થ રીતે ટકી શકે નહિ, તેમ સાહિત્ય કે ભાષાના બંધારણમાં નિયમ વગર સ્થિરતા આવે નહિ માટે નિયમ તો જોઈશે "

રા રા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આ ઠરાવના સ્વરૂપમાં સુધારો મૂકવા દરખાસ્ત કરી કે—" જે પુસ્તકો પરિષદ્‌થી બહાર પાડવામાં આવે તેમાં એક સરખી જોડણી રાખી શકાય તે માટે એક સરખી જોડણી નક્કી કરવી "

(આ સુધારો મૂળ વિષયવિચારિણી કમિટિમાં આવેલ ન હતો તેથી તેને out of order હોવાનું રા મટુભાઈ કાંટાવાળાએ જણાવ્યું)

રા રા કેશવલાલ હ ધ્રુવે જણાવ્યું કે—" જોડણીની અનેક પદ્ધતિમાંથી ધીમે ધીમે પ્રજા ગમે તે એક સ્વીકારી લેશે આગ્રહ કરવા કદાચ જુદા પડી જવાય એવો ખાલી વિરોધ શું કરવા કરવો આપણે જે સુધારો અત્યારે દાખલ કરશું તે પણ કાળે કરીને અને અનુભવને પરિણામે બદલાશે, અને ખરૂં કહું તો રા ભાઈ ઠાકોરે કહ્યું તેમ હજી આપણા વિદ્વાનોને ગુજરાતી જુની ભાષાનો જેવો જોઈએ તેવો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થયો નથી, અને એ કારણથી જ જોડણીનો મતભેદ ઉભો થયો છે તેમ છતાં પરિષદ્ એક સંસ્થા તરીકે જે કરવું હોય તે કરી શકે ગુજરાતી ભાષાનો ખરો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તો હજી છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી જ યુનિવર્સિટીએ દાખલ કર્યો છે માટે હજુ થોડો વખત ખમો "

રા રા કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ કહ્યું કે—" જોડણી એક શાસ્ત્ર છે અને તેના વિકાસ માટે ઘણો સમય જોઈશે, એ વાત ખરી છે તો પણ કંઈ ન કરવું તે યોગ્ય નથી કંઈક કરવું તો જોઈએ અને પછી વળી જરૂર હશે, તો સુધારશું માટે પરિષદ્ હમણાં જોડણી માટે કંઈક નિર્બંધ કરવો જ જોઈએ ખરૂં છે કે જ્યાં સુધી પરિષદે કંઈ નિશ્ચય ન કર્યો હોય, ત્યાં સુધી બીજા વિદ્વાનોને અમુક જ જોડણીમાં નિબંધો લખી મોકલવાની ફરજ પડાય નહિ પરિષદ્—મંડળે એક જોડણીનું ધોરણ નક્કી કરવું અને ઠરાવમાંથી અપ્રિયતા ઉત્પન્ન કરનારી બાબત હાલ તુરત પડી મુકવી "

રા. રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ છેવટ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે—' જોડણી મુકરર અને એક ધોરણની થવી જોઈએ આપણા ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાના રા. રા. કેશવલાલભાઈ જેવા વિદ્વાનો જો નક્કી નહિ કરે, તો અમે અમારી મેળે નક્કી કરી લઈશું રા રા ઠાકોર, કૃષ્ણભાઈ વગેરે ધીમે ધીમે અને હાલ ખામોશ રાખવા કહે છે, પણ તેથી તો ઉલટો ગુંચવાડો વધુ ઉભો થાય છે "

રા. રા રાયચુરાએ વળી પાછું તેની પુષ્ટિમાં કહ્યું અને છેવટ સુધારેલા ઠરાવ વિષે મત લેતાં તે ઉડી ગયો અને રા મટુભાઈનો ઠરાવ ૫૦ વિરુદ્ધ ૩૩ મતે પસાર થયો

ત્યાર પછી કાર્યક્રમમાં ચારણોના કાવ્યો વાંચવાની બાબત મુકરર કરી હતી. પરંતુ વખતના અભાવે, તે કાર્ય તે સમયે બાકી રાખવામા આવ્યું. તે દિવસે રાત્રિએ એકઠા થવાની સઘળાઓની સમ્મતિ જણાતા મત્રીઓએ રાત્રિએ મંડપમા સૌ ગૃહસ્થોને પધારવાની વિનંતિ કરી.

એ રીતે કાર્યક્રમ પૂરો થવાથી પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકરભાઇએ ઉપસંહારમાં ઉપકાર માનતાં કહ્યું કે—"હવે પરિષદનું કામ પૂરું થાય છે. આ વેળા આવેલા ૮૫ નિબંધોમાંથી ૨૮ નિબંધો વંચાયા છે. નિબંધોના વાચન ઉપરાન્ત સંગીત કામનું પણ બીજારોપણ થયું છે. ભાવનગરના સાહિત્યરસિકોએ આપણા બધાનું આતિથ્ય બહુ સારી રીતે કર્યું છે, અને રાજ્યે પણ વ્યવસ્થા કરવામા કોઇ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી નથી. સ્વયંસેવકોનુ કાર્ય પણ સ્તુત્ય છે. પરિષદ્ વતી હું તેઓ સર્વનો આભાર માનું છું." તેના પ્રત્યુત્તરમા સત્કાર મંડળના પ્રમુખ શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે પધારેલા મહેમાનોનો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે—"તમોએ અમોને સ્વાગતનું માન આપ્યું છે તે માટે હું તમો સર્વનો આભાર માનું છું." બાકી પ્રિન્સીપાલ સંજાણાના ભાષણ વખતે લંબાણ થયાથી કેટલાક શ્રોતાઓએ થોડો ઘોઘાટ કરી મુકયો હતો, તેને ઉદ્દેશીને તેઓએ કહ્યું કે—એ ઉચિત ગણાય નહિ. વિદ્વાનોની સભામા તો સંપુર્ણ શાન્તિ રહેવી ઘટે; એટલુ જ નહિ પણ વિદ્વતા આચરણમાં ઉતારવી જોઇએ, એમ હું માનું છું. જોડણી વિષેની ચર્ચામાં વ્યક્તિ પરત્વે ટીકાઓ થઇ જાય અને અસહિષ્ણુતાનું ભાન થાય, તે પણ વિદ્વાનોની સભાની ઊણપ જેવું લાગે તેવે પ્રસંગે ટીકા સહન કરનાર કરતા ટીકા કરનારને જ પરિણામે હાનિ થવાનો ભય છે. એવા જ એક પ્રસંગે મારા એક વિદ્વાન્ મિત્રે તેવી ટીકાઓ આનંદ સાથે સહન કરવાની મને સલાહ આપતાં, એક પ્રાચીન શ્લોક કહ્યો હતો તે મને આ પ્રસંગે યાદ આવે છે. તે શ્લોક એ છે કે—

कश्चिन्नरो क्षिपति मां प्रति रूक्षवाक्यं
सोऽहं मनोभुवनमेत्य मुदं प्रयामि ।
शोकं व्रजामि पुनरेवमयं तपस्वी
चारित्र्यतः स्खलितवानिति मन्निमित्तम् ॥

અને તે યથાર્થ જ કહ્યું છે. વાગ્બાણ સહનશીલ અને ક્ષમાવાન્ પુરુષ પ્રતિ વ્યર્થ જાય છે. પરંતુ તે ફેંકનાર પોતાના ચારિત્ર્યથી બીજાને ખાતર સ્ખલિત થાય છે, તેનો જ તેને શોક થાય છે, તે વાત વિચારવા જેવી છે.

શ્રીયુત ખબરદારના સાક્ષર જીવન તથા ઉચ્ચ શક્તિઓની તેમણે બહુ પ્રશંસા કરી હતી.

છેવટે ભાવનગરના એક પ્રજાજને વિશ્વકોષ લખી રાખ્યો છે, તે ઉપયોગી જણાતાં પ્રસિદ્ધ કરવામા આવશે, તો તેમા મદદ તરીકે રૂ ૩૦૦૦) નામદાર મહારાજા સાહેબ તરફથી આપવાનું જાહેર કર્યું હતું.

ત્યાર બાદ શ્રીયુત ખબરદારે મેહમાનો-તરફથી ઉપકારની લાગણી દર્શાવવાને-તે પ્રસંગે ખાસ રચેલું વિદાયગીત ગાઇ સંભળાવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે સત્કર્તાઓ તરફથી મેહમાનોનો

ઉપકાર માનવાનું એક ખાસ ગીત રચાવવામાં આવ્યું હતું, તે ગીત બાળાઓએ ગાયા પછી પરિષદનું કાર્ય સમાપ્ત થયું હતું (જુઓ ભાગ ૨ પ્રમુખોના ભાષણો, પૃ-૩-૪)

સાંજરે મોતીબાગમાં શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ તરફથી મહેમાનોને ગાર્ડનપાર્ટી આપવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓની એક ગરબાપાર્ટી પણ ગોઠવવામાં આવી હતી. પારસી અને નાગર જેવી સંસ્કારી કોમની સ્ત્રીઓએ તથા કન્યાઓએ તેમાં બહુ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈને જ્યારે 'શો શંખનાદ ગાજે?' તથા કવિ કાન્તકૃત 'સખી !'-ની સોગઠ રમતાં'' એ ગરબાઓ ગાઈ સંભળાવ્યા, ત્યારે શ્રોતાઓના મન બહુ રંજન થયા હતા. ગરબાપાર્ટીની સઘળી વ્યવસ્થા ગ. ગ. [illegible] ભૂપતરાય મહેતાએ કરી હતી, અને તે કાર્ય ફતેહમંદ પાર ઉતાર્યું, તેનું સઘળું માન તેઓ [illegible] ઘટે છે

સ્નેહસંમેલન

રાત્રિએ નવ વાગ્યે શહેરના ઘણાખરા સાહિત્યમિત્રો, મહેમાન સાક્ષરો, શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ વગેરે આશરે એક હજાર ગૃહસ્થોથી મંડપ ભરાઈ ગયો હતો. તે પ્રસંગને માટે રાજકવિ પીંગળશીભાઈની સૂચનાનુસાર કાઠિયાવાડ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચારણોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેઓ પૈકી જામનગરના રાજકવિ માવદાનજી ભીમજીભાઈ, લાઠી રાજકવિ રામભાઈ પાનાભાઈ, મેથળી ગામના રહીશ કવિ વિશાભાઈ નાથાભાઈ અને મુદાણાના કવિ માધવદાનભાઈ આવ્યા હતા. રાજકવિ પિંગળશીભાઈની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેઓ આવી શક્યા નહોતા, પરંતુ તેઓના ચિરંજીવી હરદાનભાઈ જેઓ હાલમાં રાજકવિની જગ્યાએ છે, તેઓએ પોતાના પિતાની ગેરહાજરીની ખામી જણાવા દીધી નહોતી. આરંભમાં તેઓએ ભાવનગરની સ્થાપનાનું તે સમયે એક ચારણે બનાવેલું સુંદર ગીત ગાયું, પછી સ્વ. મહારાજા સાહેબ ભાવસિંહજી તેમજ હાલના મહારાજા સાહેબ કૃષ્ણકુમારસિંહજીની પ્રશસ્તિના કાવ્યો ગાઈ, ઉપસ્થિત શ્રોતાઓને આનંદ પમાડ્યા હતા.

ત્યાર પછી શ્રી રાણપુરાએ એક કાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યનું કાવ્ય ગાઈને શ્રોતાઓને કાઠિયાવાડના જૂના કાવ્યોની વાનગી ચખાડી હતી. આ પ્રસંગે ગવાયેલું 'મને કરે કોઈ વાગ્યો', વાળુ લોકગીત કોઈ ભૂલશે નહિ. પરંતુ જ્યારે જામનગરના રાજકવિ માવદાનજીભાઈએ આ પ્રસંગને અંતે ઉપાસ્ય સ્વામીનારાયણના કવિ બ્રહ્માનંદકૃત 'નટવરલાલ'નો રેણુકી છંદ લલકાર્યો, ત્યારે આખું શ્રોતામંડળ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયું હતું. તેજ મુજબ બીજા ચારણ કવિઓ રામભાઈ, વિશાભાઈ અને માધવદાનભાઈએ જૂના કાવ્યો ગાઈ સંભળાવી, શ્રોતાઓના મન રંજન કર્યા હતા. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે તે પ્રસંગે માવદાનજીને રૂ. ૫૦-૦-૦ તથા બીજા ત્રણ કવિઓને, પ્રત્યેકને રૂ. ૨૫-૦-૦ મુજબ રાજ્ય તરફથી ઇનામના આપ્યા હતા. ચારણો સિવાય રા. શિવરામભા, રા. મેઘાણી, રા. ઠક્કર નાયુભા અને [illegible] કવિએ જૂના જૂના કાવ્યો અને ભજનો [illegible] [illegible] હોય નહિ, તેમ થઈ ગયું

ઉપસંહારમાં શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ ગુજરાતી ભાષા ઉપર મહાત્મા શ્રી ગાંધીજીએ કરેલ ઉપકારનું ઋણ ચુકવતા હોય નહિ, તેમ તેઓએ નીચે પ્રમાણે સ્વરચિત ખાદીની કવિતા ગાઇ સંભળાવી.

"કૃષ્ણભગવાનના પ્હેરવાના પીતાંબર થકી પુનિત ગાંધીની ખાદી,
રાજ, મહારાજ, સમ્રાટના તાજથી સોગણી કીમ્મતી સાદી ખાદી;
દેશ આબાદીનું મૂળ મશહૂર, સ્વાતંત્ર્યને જન્મ દેનાર ખાદી;
સર્વ સામન્ય ઢાંકણ ધનીગરીબનું હિંદના રાજની રાજગાદી."

તે કવિતાથી શ્રોતાઓ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, અને લગભગ રાત્રીના બે વાગતે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

આભારદર્શન

અમારે તંત્રીઓએ કોનો આભાર માનવો અને કોનો ન માનવો? જેની જેની અમોએ સહાય્ય માગી હતી, તેઓએ પ્રસન્નવદને અમને સહાય્ય આપવામા કચાસ રાખી નહતી. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે તો પોતે જ પરિષદ્ બોલાવી હતી. અમે તો તેઓની ઇચ્છાનુસાર કાર્યકર્તા હતા. છતાં રાજ્ય તરફથી સ્વાગતને અંગે તેઓએ જે જે મદદ આપી હતી; તે ન અપાઇ હોત તો પરિષદનું કામ આટલું ફતેહમંદ થયું હોત નહિ. તેઓનો તો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. નાણાં બણનાર ગૃહસ્થોનો, ખાસ કરીને નાણા ભરાવનાર ગૃહસ્થો શેઠ નરોતમ બાણુજી અને રા. ગ. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી ત્રિવેદીનો તો અમારે અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનવો જ જોઇએ. અધિકારીઓ પૈકી રા. બહાદુર ત્રિભુવનદાસ બાઇ, મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી, મહેરબાન કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી અને આસીસ્ટંટ રાજ્ય ખર્ચ ખાતાના ઉપરી મહેરબાન મંચેરશા ઉમરીગરના ઉપકારો કંઇ ઓછા થયા નથી. ઓનરેબલ લલ્લુભાઇ સાહેબે પ્રમુખ મહાશયની પડખે બેસીને પરિષદનું નાવ ખડકે ચઢવા ન દીધું, એ તેઓની કાર્યદક્ષતા અને પરિશ્રમ માટે અમે તેઓનો ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ. સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના માલેકો રા. પ્રાણજીવનદાસ અને ગોપાળજીભાઇએ તો આખું મકાન સર્વ સાહિત્યો સાથે અમને સોંપી દીધું હતું, તેઓનો તેમજ અધિવેશનના કાર્યનો રિપોર્ટ લેનાર રા. વિઠ્ઠલરાય ચન્નેશ્વર આવસત્થીનો તેટલોજ ઉપકાર માનીએ છીએ. ખાખી પોષાકમાં સજ્જ થઇ સેવા કરવામાંજ કૃતાર્થ માનનાર સ્વયંસેવકોને તો ભૂલાય જ કેમ? તેઓ તો પરિષદ્ વ્યવસ્થાની ક્રિયાશક્તિ જ હતા. તેઓનો અને તેઓના નાયકોનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. રા. રા. શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખે માત્ર પરિષદ્ની શરૂઆત પહેલા પધારીનેજ મદદ આપી હતી એટલુંજ ન હતું, પણ પરિષદને અમે નોતરી ત્યારથી છેવટે તેની પૂર્ણાહુતિ થઈ ત્યાં સુધી સાંગોપાંગ મદદ આપ્યા કરી છે. તેઓનો, તેમજ રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામભાઇનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. છેવટે પધારેલા સાદર બંધુઓએ પણ અમારી અનેક

ખામીઓ હશે, તે તરફ બીલકુલ લક્ષ ન આપતા, અમારી તરફ સતત સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા, તે બાબતમા તેઓનો પણ આભાર માનવાની જરૂર જણાય છે

ઉપસંહારમા અમારે કહેવુ જોઇએ કે ભાવનગર વસ્યે બસે વર્ષ પૂરાં થયાં કે તુરત આવા સરસ્વતીના મહાન્ યજ્ઞના દર્શન કરવાને ભાવનગરની પ્રજા ભાગ્યશાળી થઈ છે, તે સઘળો પ્રતાપ ભાવનગરના ઉત્તરોત્તર મહારાજાઓ અને તેઓના કાર્યદક્ષ અને ઉદારચિત્ત કાર્યભારીઓની રાજનીતિનું જ પરિણામ છે હવે પછી બીજા બસે વર્ષો દરમ્યાન ભાવનગર શહેરની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ થશે, એમ અમે આશા રાખીએ તો તે અતિશયતામય નથી

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ભાવનગર
સંવત્ ૧૯૮૨ ના પોષ શુદી ૨
ગુરુ તા ૧૭ ડીસેમ્બર ઇ સ ૧૯૨૫

માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
સામાન્ય મંત્રીઓ

॥ अथ रासाष्टकम् ॥

ब्रह्मानंद कृत.

એક સમે શશી ઉદીત અતિ, હોય મન અધિક હુલાસ,
યમુના તટ વ્રજનાર જુત, રચ્યો મનહર રાસ. ૧

ભરભર તન સજ આભરણ, વરતન કરન વિહાર,
કરકર ગ્રહ નટવર કૃષ્ણ, સરસર અનુસર સાર. ૨

(છંદ રેણકી)

સરસર પર સઘર અમર તર અનુસર, કરકર વરધર મેલ કરે;
હરિહર સુર અવર અછર અતિ મનહર, ભરભર અતિ ઉર હરખ ભરે,
નિરખત નર પ્રવર પ્રવર ગણ નિરજર, નિકર મુકટ શિર સવર નમે,
ધણરવ પટ ફરર ઘરર પદ ઘૂઘર, રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૧

ઝણણણણણ ઝણણ ખણણ પદ ઝાંઝર, ગોમ ધણણ ગણણ ગયણે;
તણણણ બજતંત હણણ ટંકાર મંજર; રણણણ સુર ઘણણણ રયણે,
ત્રહ ત્રહ અતિ ત્રણણ ધણણ બજ ત્રંસા, ભ્રમર ભ્રમર તરમણ ભમે.
ધણરવ પટ ફરર ઘરર પદ ઘુઘર રંગભર સુંદર શ્યામ રમે–સુંદર શ્યામ રમે. ૨

ઝટપટ પટઉલટ પલટ નટવત ઝટ, લટપટ કટ ઘટ નિપટ લજે,
કોકટ અતિ ઉકટ ત્રુકટગતી ધીનકટ, મનહર મટ લટ લપટ મજે.
યમુના તટ પ્રગટ અમટ અટ રટ, જૂર સુર થટ ખેખટ તેણ મમે,
ધણરવ પટ ફરર ઘરર પદ ઘૂઘર રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૩

ધમધમ અતિ ધમક ઠમક પદ ઘૂઘર, ચમથમકમ સમ હોત ધરા;
ભ્રમ ભ્રમવત વિષમ પરિશ્રમવત ભ્રમ ખમખમદમ અહિ વિશ્રમખરા.
ગમગતિ અતિ અગમ નિગમનલહતગમ, નટવત રમઝમ ગમ મનમેં
ધણરવ પટફરર ઘરરપદ ઘૂઘર, રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૪

ગતગત પર ઉગત દ્રુગત નૃત્ય પિયગત, રત ઉનમત ચિત ચયત રતિ,
તતપર ધરત નચત ઉચત મુખ ચંતત, આશ્રત અતઉન ભ્રમત અતિ;
ધોધોતતગત બજત મ્રદંગ સૂર ઉઘટત કત ભ્રર નરનત અતંત કમેં,
ધણ રવ પટ ફરર ઘરરપદ ઘૂઘર રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૫

થનગનતન નચત પવન પ્રચલન થન, સુગમ ગગન ધુન મગન સુરા,
મનમન વર કૃષ્ન પ્રસન ધન તન મન, ધનધન વન ધન તાસ ધરા,
વીસરે તન ભાન ખાન પાન વીધિ, ગાનતાન જેહી કાન ગમે,
ધણરવ પટફરર ઘરર પદ ઘૂઘર, રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૬

ઢલઢલ રંગ પ્રગલ અઢલ જનપર ઢલઝલ અણકલ તેજ ઝરે,
ખલખલ ભુજચુટ ચપલ અતિ ખલકત, કાન કકિતક પ્રબલ કરે;

ચટકત મગ રંગ ગુમટવર્ણિત ચર, મુગમગમટ પ્રતિગ મમેં,
પનુ ર પટ કેગ પગર ય ગૃધ્ર રમઝ સુંદર શ્યામ રમે ૭

મરવ સ્વગ્ન મોહદરસ સુખધાર ગ્રહિ, અગમપગમ તૂ ચગમ અતિ,
રમજન ખુસ હમ વરસ ગતિ,
રસનવ નમ મરમ બધો બ્રહ્માનંદ અનંગસ મન તમ અધમે
પનુ મર પ રગ ૦ નગ શ્યામ રમે- મમર નુર શ્યામ રહ૦ ૮

(છપ્પય)

રમત મનોહર રાસ, મ । મુખ વામ સ્વતંત્ર,
પ્રભુ ગોપાળ બેન પામ, હમ આભાન ગગીર,
વિહરત હગ વિનોદ, મોદ અતર ન સમાવે,
અરમ પરસ એક તાર, રમ નવ સ દર મારે,
મુખ કપ મન અગરબ ચ પ, દના હરખ બર ૫૮ કે,
નેન સાથ સત પેખત સહી નાથ મો બ્રહ્માનંદ કે ૧

अथ रासाष्टकम् २

ધમમમ ઘુઘર ધમંક, ઠમમમ ઝાંઝર ઠમંક, ધમમમમમ બ્રૂધમ ધમક, ગનનીસંક ગાવે,
ઝગ ઝગ ઝગ ઝગમગાટ, થગ થગ થગ થૈન ઠાઠ, નોતમ પગ દગ નિરાટ, લલિત નાટ નાવે,
હથ બથ હથ ગુંથ લીન, પથ પથ પ્રિય સથ પ્રવીન, કથકથ ગ્રંથ શેષ ક્ષીન, જુથ નવીન જાચે;
હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે: ૫

નૌતમ છબી નંદ નંદ, સુખસદાસ મંદ મંદ, દંપતી જુત દ્વંદ દ્વંદ, જગતવંદ ડોલે;
વિનતાસુર વૃંદ વૃંદ, નિરખત આનંદ કંદ, ગતિ અતિ સ્વચ્છંદ છંદ, જય જય બોલે;
જુગલિત કર જોર જોર, ઠમક ઝમક ઠોર ઠોર, વિમલ તાન તોર ઘોર મોરલી વાજે;
હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૬

લખ છબી સુરપતિ લજિત, ગુણ ગાન તાન ગીત, પ્રિયા પીયુસહિત પ્રીત, સમરજીત શોભે;
રમત ભ્રમત અજબ રીત ચકિત ઝુકિત, થકિત ચિત, લલિત હલિત મલિત લીત, નિરખ મિત્રલોભે;
લુંબ ઝુંબ એક લગન, વિમલિત દગ જાત વિગન, તકતક ચક હોત તગન, પ્રૌઢ મગન પ્રાચે;
હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસૂર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર નટવર નાચે. ૭

તતતતતન હોત તાન, અચુંબીત ગત આન આન, ધૂરજટી ધટ છૂટત ધ્યાન, કાન બાન સુનતે,
ગેહરી ધુન હોત ગાન, મંગલ સુર માન માન, ભૂલ બાન ખાન પાન, પ્રાણુ જાન બનતે;
ધીધીકટ નૃત ધાર ધાર શ્રીમિત્રતહાં સતાર તાર, બ્રહ્માનંદ વારવાર, ચરનન ચિત રાચે;
હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેરબેર, પનઘટ પર ફેરફેર, નટવર નાચે: ૮

પરિશિષ્ટો.

પરિશિષ્ટ અંક ૧

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની સાતમી બેઠકમાં પસાર થયેલ ઠરાવો.

ઠરાવ ૧ —નીચેના સાહિત્યરસિકોના, છેલ્લી પરિષદ પછી થયેલા અવસાનની આ પરિષદ ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે —

સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, સ્વ. કશુીયા, સ્વ. સૌ. કનુબ્હેન દવે, સ્વ. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા, સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી, સ્વ. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર, સ્વ. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિ, સ્વ. દેવશંકર વૈકુંઠજી, સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, સ્વ. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, સ્વ. દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, સ્વ. વામનરામ સામનારાયણ દલાલ, સ્વ. મુનિશ્રી વિજયધર્મસૂરી, સ્વ. સવાઈલાલ છોટાલાલ વોરા, સ્વ. હસમનરામ કર્પૂરરામ મહેતા અને સ્વ. હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજી (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૨ —ગુજરાતી ભાષાના પરમ સેવક મહાત્મા ગાંધીજી કારાગૃહવાસમાંથી હમણાંજ મુક્ત થયા અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં પુનઃ પ્રવૃત્ત થયા છે તે પ્રસંગે આ પરિષદ મહાત્મા ગાંધીજીનું બહુ આનંદપૂર્વક અભિનંદન કરે છે અને તેઓ દીર્ઘાયુષ્ય અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય ભોગવી ગુજરાતી સાહિત્યની દિન પ્રતિદિન ખૂબ સેવા કરતા રહે એવી આ પરિષદ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૩ —ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કામકાજ સતત ચાલુ રહે અને તે સ્થાયી અને સંગીન કાર્ય પાર પાડી શકે એ આશયથી છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદે "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ" સ્થાપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, અને તે પરિષદ મંડળ પરિષદ બંધારણ કમિટી સાથે જોડી દેવાની યોજના કરવામાં આવી હતી પરંતુ તે યોજના અમલમાં આવી નથી, અને તેથી "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ" સ્થાપન કરવાની જરૂર જણાય છે માટે આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે —

(૧) ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ સ્થાપવું

(૨) સદરહુ પરિષદ મંડળનું બંધારણ પાકી રીતે તૈયાર થઈ અમલમાં આવે ત્યાં સુધીને માટે હાલ તુરત નીચેનું કામચલાઉ મંડળ નીમવામાં આવે છે

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી	સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી
રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા	રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા	રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી	રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
રા. રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર	ડૉ. જીવણજી જમશેદજી મોદી

રા. રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
રા. રા. પ્રીતમરાય નૃસિંહરામ કચ્છી
રા. રા. જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દુરકાળ
રા. રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા
રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ
રા. રા. ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય
રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ
રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ
રા. રા. રાજેંદ્ર સોમનારાયણ દલાલ
રા. રા. ગુલામહુસેન વારસ દેવશી અનિલ
રા. રા. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ
રા. રા. હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ
રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીદાસ
રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી
ઓ. શ્રીયુત લલ્લુભાઇ શામળદાસ
રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ મહેતા
રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી
રા. રા. જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
મુનિશ્રી જિનવિજયજી
રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ
રા. રા. કરીમ મહમદ માસ્તર.

રા. રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ } મંત્રીઓ
રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

(૩) સદરહુ મંડળના મંત્રીઓએ સદરહુ પરિષદ્ મંડળનું બંધારણ છ માસની અંદર તૈયાર કરી મંડળને રજુ કરવું:—

(૪) ઉપર મુજબ જે બંધારણ તૈયાર થાય તે સદર મંડળે સને ૧૮૬૦ ના ૨૧ મા એકટ મુજબ રજીસ્ટર કરાવી લેવું અને આગામી પરિષદ્ મળે ત્યારે સદર મંડળે પોતાના કામકાજનો અહેવાલ રજુ કરવો.

(૫) આ પ્રમાણે સદર મંડળ રજીસ્ટર થયેલી રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા જેમણે છેલ્લી પરિષદ્‌ને પોતા તરફથી રૂ. ૧૯૯૯૦) અને રા. નરભેશંકર ઉમિયાશંકર તરફથી રૂ. ૫૮૮૦) મળી એકંદર રૂપીઆ ૧૫૮૮૦) પંદર હજાર રૂપીઆ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું તે રકમ આ મંડળે માગી લેવી. આ મંડળે પરિષદ ભંડોળ કમિટિનું ભંડોળ પોતાના ભંડોળમાં સાથે એકત્ર કરવા તજવીજ કરવી.

(૬) આ પ્રમાણે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ સ્થપાય તે પોતાના મંડળના નિયમો સાથે પરિષદ્‌ના બંધારણના નિયમો વિચારી તેમાં યોગ્ય સુધારા કરી આવતી પરિષદ આગળ મંજુર થવા રજુ કરશે

દરખાસ્ત મૂકનાર—રા. બ. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ.
ટેકો આપનાર રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા

ઠરાવ ૪:—આ પરિષદ્ "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ" ને સૂચના કરે છે કે:-
(૧) પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ માટે વ્યવસ્થા કરવી; તથા જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો; લોકગીત અને લોકકથા, ચિત્રો અને ઐતિહાસિક અવશેષો વગેરેનો સંગ્રહ કરવો અને તેની નોંધ રાખવી.

(૨) (ક) શિષ્ટ સાહિત્યના ગ્રંથોનો અભ્યાસ જનસમૂહમાં વધે અને સાહિત્યના

સરકારની છાપ તેના પર વિશેષ પડે એ હેતુથી ગુજરાતી સાહિત્યમાથી ઉત્તમ ગદ્યના અને પદ્યના પુસ્તકો પસદ કરી તેમા પ્રતિ વર્ષે ઉચ્ચ અને નીચા ધોરણમા પરીક્ષા લેવાની વ્યવસ્થા કરવી

(ખ)—આ યોજનાથી જનસમાજ પરિષદના કામકાજથી પરિચિત રહેશે એટલુજ નહિ, પણ પરિષદ્ સાહિત્યના ઉચ્ચ સસ્કારની છાપ પ્રજા ઉપર પાડવા શક્તિમાન થશે એવી આશા રહે છે

(૩) જનસમાજમા જ્ઞાનનો પ્રચાર વધારવાને, ખાસ કરીને વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ આપવાને યુનિવર્સિટી એક્સ્ટેન્શન વ્યાખ્યાનમાળાની જેમ પ્રતિ વર્ષે બે કે ત્રણ વિષયો લઈ તે પર ત્રણથી છ ભાષણોની એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજવાનો અને જુદે જુદે સ્થળે તે ભાષણો અપાવવાને તજવીજ કરવી

ઠરાવ ૪ —મુબાઈ યુનિવર્સિટીએ એમ એ અને બી એ પાસ કોર્સમા ગુજરાતીને સ્થાન આપ્યુ છે એ યોગ્ય થયુ છે પણ ગુજરાતીનો પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ કરવાનું વધુ સુગમ બને એ માટે કોલેજના પહેલા વર્ષથી ગુજરાતીનો ક્રમસર અભ્યાસ દાખલ કરવા અને યુનિવર્સિટીની બધી પરીક્ષામા તેને સ્થાન આપવા આ પરિષદ મુબાઈ યુનિવર્સિટીને આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરે છે, અને તે સબધી યોગ્ય તજવીજ કરવા ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મડળને સૂચના કરવામા આવે છે

દરખાસ્ત મૂકનાર —પ્રો અતિસુખશકર કમળાશકર ત્રિવેદી
ટેકો આપનાર —પ્રો મોહનલાલ પાવતિશકર દવે

ઠરાવ ૫ —ગુજરાતી ભાષામા છપાતા તમામ પુસ્તકોનો બને તેટલો સપૂર્ણ સગ્રહ કરવા માટે ગુજરાતી લેખકોને તેમના પુસ્તકોની એક એક પ્રત પરિષદ પુસ્તકાલયને ભેટ મોકલી આપવાને આ પરિષદ્ સૂચના કરે છે તેમજ વળી છાપખાનાના કાયદાની રૂએ સરકારને જે નકલો ભરવામા આવે છે તેમાની એક પ્રત આ પરિષદ્ પુસ્તકાલયને મળે એવો પ્રબધ થવા મુબાઈ સરકારને રીતસર અરજ કરવી. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૬ —(ક) સાહિત્ય પરિષદની ગત વિજ્ઞાન સમિતિએ કરેલા કાર્યને માટે પરિષદ તે સમિતિને અભિનદન આપે છે

(ખ) ગત વિજ્ઞાન સમિતિએ આરભેલા કાર્યને ચાલુ રાખવાને તથા આગળ વધારવાને નીચેના ગૃહસ્થોની નવી વિજ્ઞાન સમિતિ નીમવામા આવે છે વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષના વ્યાખ્યાનના ઉપસહારમા (પૃ ૩૩) સૂચવેલા માર્ગ પ્રમાણે આ સમિતિ વિજ્ઞાનપ્રસારનુ તથા વિજ્ઞાન સાહિત્ય વિષેનું કાર્ય કરશે

ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પડ્યા (પ્રમુખ)	રા રા પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ (મત્રી)
„ હરગોવિંદરામ ખાડવાળા (નિરીક્ષક)	„ પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ
પ્રો વીરમિત્ર ભીમરાવ દીવેટિયા	„ દુર્ગાશકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
રા રા કલ્યાણરામ નથુભાઈ જોષી	

(ગ) આ વિજ્ઞાન સમિતિના સહાયમા કામ કરવાને માટે નીચેના ગૃહસ્થોનું એક સલાહકાર મડળ નીમવામા આવે છે એ મડળમા જરૂર પ્રમાણે વધારો કરવાની સત્તા વિજ્ઞાન સમિતિને રહેશે

ભૌતિકશાસ્ત્રો.

પ્રો. ડાહ્યાભાઇ બી. નાયક
રા. મણિલાલ એમ. મહેતા
પ્રિન્સીપાલ છોટાલાલ વી. વોરા

ગણિત, ખગોળ ઈત્યાદિ શાસ્ત્રો.

પ્રિન્સીપાલ નગીનદાસ માણેકલાલ શાહ
પ્રો. ત્રિભુવનદાસ પીતાબરદાસ ત્રિવેદી
પ્રો. જેઠાલાલ ચિ. સ્વામીનારાયણ
રા. રા. ભોગીલાલ કે. પટવા
રા. રા. ગિરજાશંકર હ. જોશી
,, અમૃતલાલ શાસ્ત્રી

રસાયન.

રા. રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય
રા. રા. સાકળચંદ જેઠાભાઇ શાહ
,, વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
,, મદનભાઇ જેઠીસનદાસ ગજ્જર
,, કપિલરામ હરદેવરામ વકીલ
,, હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી
પ્રો. નટવરલાલ મગનલાલ અંતાણી
ડૉ. કુંવરજી ગોસાઇ નાયક
રા. રા. પર્જન્યરાય વ. મેઢ

આરોગ્ય, વૈદક, ને તત્સંબન્ધી શાસ્ત્રો.

ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ
ડૉ. સુમન્ત મહેતા
ડૉ. વિઠ્ઠલરાય માધવજી ભટ્ટ
રા. રા. મોતીલાલ અલમૌલા

જીવનશાસ્ત્રો.

રા. રા. છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી
રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી પાઠક
,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા

કૃષિ શાસ્ત્ર.

રા. રા. રૂપશંકર ઉદયરામ ઓઝા
રા. રા. હીરાલાલ હરગોવિંદ પંડયા

ભૂસ્તર શાસ્ત્ર.

રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ
પ્રો. ડી. એન વાડીઆ
,, લલિતાપ્રસાદ શિવરામ દવે

પરિભાષા.

પ્રો. સાકળચંદ જે. શાહ
રા. રા. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા
પ્રો. વીરમિત્ર ભીમરાવ દીવેટિયા
,, જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોશીપુરા

ઠરાવ ૭,—ગુજરાતી ભાષામા પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોમાંથી શાળા અને લાયબ્રેરીને ઉપયોગી થાય તેમજ પ્રજાને વાંચન માટે માર્ગદર્શક બને એવી એક સારા પુસ્તકોની યાદી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ વખતો વખત બહાર પાડે એમ આ પરિષદ્ તે મંડળને સૂચના કરે છે. પરિષદ્ વળી આશા રાખે છે કે લેખક વર્ગ, પુસ્તક પ્રકાશક મંડળો અને બુકસેલરો તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકો પરિષદ મંડળને મોકલી આપી આ કાર્યમાં બનતી સહાયતા આપશે. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૮:—ગુજરાતી ભાષામા રેફરન્સના પુસ્તકો જેવાં કે વિશ્વકોષ, ડાયરેક્ટરી, ચરિત્ર-માળા વગેરે રચાયાં નથી. પણ તે ખામી જેમ બને તેમ જલદી પૂરી પડે એવાં વ્યવહારૂ

પતલા પરિષદ મંડળ અન્ય સાહિત્ય વિષયક સંસ્થાઓ સાથે મદદ કરી ઉપાડી લે એ આવશ્યક છે દરમ્યાન સ્વ સવાઈલાલ છોટમલાલ વોરાએ વિશ્વકોશ ' પ ' અક્ષર સુધી લખી તૈયાર કર્યો છે તે યોગ્ય માલૂમ પડે તો એક કમિટી નીમી અમુક સંખ્યામા ગ્રાહકો અગાઉથી મેળવી પ્રતિવર્ષે ચાર ભાગ બહાર પાડવાની યોજના કરવા તેનું તંત્રીપદ રા માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાને સોંપવા આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે

ઠરાવ ૯ —ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળનું મુખ્ય કાર્યાલય અમદાવાદમા રાખવાનું ઠરાવવામા આવે છે

ઠરાવ ૧૦ —પરિષદ્ તરફથી જેટલા પુસ્તક બહાર પડે તેટલામા એક સરખી જોડણી રાખવી, અને તે જોડણી પરિષદ મંડળે નક્કી કરવી

દરખાસ્ત મૂકનાર—રા રા મંજુભાઈ હ કાટાવાળા
ટેકો—રા રા જયસુખરામ પુ જોષીપુરા

ઠરાવ ૧૧—પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર

દરખાસ્ત મૂકનાર —રા મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા
ટેકો —રા રા નંદનાથ કેદારનાથ દિક્ષિત

ઠરાવ ૧૨ - નેક નામદાર મહારાજા સાહેબનો ઉપકાર

પ્રમુખસ્થાનેથી

ઠરાવ ૧૩—સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી ઓનરેબલ શ્રીયુત લલ્લુભાઈ સામળદાસ, સામાન્ય મંત્રીઓ સત્કાર મંડળના અન્ય સભ્યો કાર્યકર્તાઓ સ્વયંસેવકો વગેરે ગૃહસ્થોએ આ પરિષદ ભરવામા જે મહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તે ખાતર તે સૌની સેવાની ઉપકારમય નોંધ આ પરિષદ લે છે

દરખાસ્ત મૂકનાર —રા રા જે કે એન કામદાર
ટેકો આપનાર —રા. રા મંજુભાઈ હ કાટાવાળા

ઠરાવ ૧૪ —આવતી સાહિત્ય પરિષદ્ જુનાગઢ નગરના નિમંત્રણથી ત્યા ભરવાનું ઠરાવવામા આવે છે (પ્રમુખ સ્થાનેથી)

પરિશિષ્ટ અંક ૨

વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠકનો રિપોર્ટ

(તા ૧૯ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૨૪ સોમવાર)

લેખક રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇ.

વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક સવારના નવ વાગે મળી હતી તે પ્રસંગે સમિતિના સભ્યો તથા વિજ્ઞાનમા રસ લેતા ગૃહસ્થો મળી આશરે ૩૫ જણ હાજર હતા. શરૂઆતમા પ્રમુખ ડૉ. કાન્તીલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ અત્યારસુધી થયેલા કાર્ય ઉપર વિવેચન કર્યું હતું અને હવે પછી કરવાના કાર્યની રૂપરેખા સંબંધી વિવેચન કર્યું હતું, આ રૂપરેખા સંબંધી લંબાણ ચર્ચા ચાલી હતી અને થોડા સભ્યોની વિજ્ઞાનસમિતિ અને ઘણા સભ્યોનું સલાહકાર મંડળ સ્થાપવાનો ઠરાવ મંજુર થયો હતો.

વિજ્ઞાન સમિતિના મંત્રી રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલો " વિજ્ઞાન સમિતિનો રિપોર્ટ " મંજુર થયો હતો.

(તા. ૨૦-૪-૨૪)

વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠક સવારના નવ વાગે મળી હતી તે પ્રસંગે આશરે ૩૫ ગૃહસ્થો હાજર હતા. હાજર રહેલાઓમા ડૉ. કાન્તીલાલ છગનલાલ પંડ્યા, રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ, રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇ, ડૉ. તુલજારામ ચુનીલાલ ખાંડવાળા, રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, રા. જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા, પ્રિન્સીપાલ છોટાલાલ હરજીવન વોરા, પ્રો. ખીમચંદ ચાંપશી શાહ, રા. રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુરા, રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરાય મહેતા, રા. ભાઇશંકર ગૌરિશંકર સિહોરી, પ્રો. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ, પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, કલ્યાણરાય નથ્થુભાઇ જોષી, રા. મોહનલાલ ગોપાલજી દવે, રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત, રા. અજીત વિઠ્ઠલદાસ મહેતા વગેરે મુખ્ય હતા.

પ્રમુખ ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાએ વિજ્ઞાન સમિતિ તરફથી બધાને આવકાર આપ્યો અને હવે પછી કામ કેવી રીતે લેવું તે સંબંધી વિવેચન કર્યું.

મંત્રી રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇએ વિજ્ઞાન વિભાગ માટે આવેલા નિબંધોનો સાર કહી સંભળાવ્યો અને નિબંધો વાંચી લીધેલા માની લેવામા આવ્યા.

પ્રમુખે જણાવ્યું કે પારિભાષિક શબ્દો યોજાય તેમાં દરેક યોજકે પોતાની પદ્ધતિ જાહેર કરવી જોઇએ અને એ પદ્ધતિ ઉપર જાહેર ટીકા થાય અને ઉહાપોહ પછી પદ્ધતિ બહુમતે માન્ય થાય તો કામ ઘણું સરલ થાય. વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહના બધા ભાગ સાથે આપણે કદાચ મળતા ન થઇ શકીએ અને તેમા કેટલાક દોષો પણ છે અને આવા કામમાં હમેશાં રહેજ અને મતભેદને અવકાશ પણ છે તે છતાંએ ઘણું કાર્ય થયું છે. જો તેની યોજનાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો આપણને જણાવવામાં આવે તો ઘણો લાભ થાય તેથી ભાઇ જોષીપુરાને તેમના સિદ્ધાન્ત સમજાવવા હુ વિનંતિ કરૂં છું.

રા. જયસુખલાલ પુ જોષીપુરાએ નીચે પ્રમાણેના સિદ્ધાન્તો ઉપર તેમના કોશની રચના થઇ છે એમ જણાવ્યુ

(૧) આ દિશામા સૌથી પ્રથમ કામ કરનાર પ્રો. ગજ્જર હતા અને તેમણે કેટલાક શબ્દો યોજેલા છે ખાસ બાધકારક ન હોય ત્યા સુધી પ્રો ગજ્જરના શબ્દો કાયમ રાખ્યા છે

(૨) બગાળા, મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર હિંદમા આ પ્રકારના પ્રયાસો થયેલા છે તે કોશોમા ઐક્ય ક્યા છે અને ભેદ ક્યા છે તે ક્રમવાર જુદા પાડયા જ્યા ત્રણે ભાષામા ઐક્ય છે તે શબ્દો કબુલ રાખ્યા છે, જ્યા ભેદ છે ત્યા ગુજરાતીમા વધારે અનુકૂળ પડે તેવો શબ્દ લીધો છે,

(૩) વેદ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો, તત્ર અને વૈદકના ગ્રથો તપાસ્યા અને તેમાથી જે શબ્દો મળી આવ્યા તે લીધા વાયુપુરાણમાથી એવા ઘણા શબ્દો મળી આ પા Eugenics ના પણ ઘણા શબ્દો એવી રીતે મળી આવ્યા છે પ્રાચીન સસ્કૃતિના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાથી આપણી ઘણી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે

(૪) ભાષાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. લગભગ સરખા ધ્વનિવાળા અને સરખા અર્થના જે શબ્દો મળી આવે તેને પસદગી આપવી લેટીન અને ગ્રીક શબ્દોને મળતા ધ્વનિના અને અર્થના શબ્દો સસ્કૃતમા મળી આવવા મુશ્કેલ નથી

(૫) શબ્દ યોજવા માટે suffix અને prefix ના અર્થ નક્કી કર્યા અને ઘણા પદ માટે તેનો અર્થ મુક્યો, દાખલા તરીકે logy ને માટે વિદ્યા નક્કી કર્યો તો logy વાળા શાસ્ત્રોને વિદ્યા કહેવા અને બીજાઓને શાસ્ત્ર કહેવા

આપને ટુકમા અમારા મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જણાવ્યા આપ એ સિદ્ધાન્તો ઉપર ટીકા કરી શકો અને ભૂલો દેખાડી શકો અને મોઘમ ટીકા કરવાને બદલે constructive (રચનાત્મક) ટીકા કરો તો ઉપકાર થશે. અમારો અમુક શબ્દ ખરાબ છે એમ કહેવાને બદલે આ શબ્દને બદલે આ શબ્દ વાપરવો એમ કહેવા કૃપા કરશો મોઘમ ટીકાથી કાર્ય આગળ વધતુ નથી

અમે બધા શાસ્ત્રો જાણતા નથી, અમારી વિદ્વત્તા સપૂર્ણ છે એવો અમે દાખલો પણ કરતા નથી આ તો અમારો પ્રયાસ છે તેમા બધાની સહાનુભૂતિની જરૂર છે

દિલગીરી સાથે જણાવવુ જોઇએ કે ગુજરાતમાથી અમને જોઇએ તેવા અભિપ્રાયો નથી મળ્યા. મહારાષ્ટ્ર, બગાળા, પજાબ વગેરે પ્રાતોના વિદ્વાનોએ તેના ઉપર સભાળથી ધ્યાન આપ્યુ છે અને કેટલીક સૂચનાઓ પણ મોકલી છે તેમાની કેટલીક સ્વીકારવા જેવી પણ છે અને કેટલીકમા ગેરસમજુત પણ થએલી છે તે સબધી પત્રવ્યવહાર ચાલે છે મરાઠી સાહિત્ય પરિષદે એ કોશ ઉપર ચર્ચા કરવા એક દિવસ ખાસ રોક્યો હતો અને હવે મરાઠીમા પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોમા તેનો તેઓ છૂટથી લાભ લે છે આપણા બધા શબ્દો તેઓ વાપરે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી પણ આપણામાથી તેમણે ઘણું સૂચન લીધુ છે અને આપણી મહેનતનો તેઓ પૂરો લાભ લે છે

અમારા ઉપર એક આક્ષેપ ગમે તેવા શબ્દો યોજી કાઢવાનો અથવા જુના શબ્દો નવા અર્થમા ઠોકી બેસાડવાનો છે. પ્રાચીન શબ્દો સમજવા માટે એટલું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કામ નહિ લાગે. તેને માટે તો પ્રાચીન પુસ્તકોજ તપાસવાં પડશે.

દાખલા તરીકે અમે "આંગિરસ" એ શબ્દ Carbo Hydates ના અર્થમાં વાપર્યો તે સંબંધી અમારી ઉપર ટીકા થાય છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે એ શબ્દ એ જ અર્થમાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વપરાયલો છે. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને જે પુસ્તકસંગ્રહ મળી આવ્યો છે તેમાં પણ એ જ અર્થમાં વપરાયલો છે અને અમારાથી સ્વતંત્ર રીતે સ્વ. સવાઇલાલ છોટાલાલ વોરાનો વિશ્વકોશ જે પ્રદર્શનમા રજુ થયો છે તેમા પણ એ શબ્દ માલમ પડે છે. હું ધારૂં છું કે આટલી ચર્ચા પછી કેટલાક મતભેદો દૂર થશે.

પ્રમુખે રા. જોષીપુરાનો ઉપકાર માન્યો અને બધું કાર્ય રચનાત્મક દૃષ્ટિથી કરવા વિનંતિ કરી અને જણાવ્યું કે પહેલી વખતે કોશનું કાર્ય પુરૂં થતું જ નથી તેમજ એકલે હાથે પણ થતું નથી; તેમા સંપ અને સહકારની જરૂર છે. અને છેવટે નવી સમિતિ અને સલાહકાર મંડળ આવતી પરિષદ્ પહેલાં વધારે સંગીન કાર્ય કરી દેખાડશે એવી આશા બતાવી હતી.

રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે જાહેર કર્યું કે "લોહું અને પોલાદ" એ બન્નેના ઉદ્યોગની સ્લાઇડો કરાવી આપવા એક ગૃહસ્થે વચન આપ્યું છે. તે જાહેરાતને સભાએ સહર્ષ સ્વીકારી અને સભા બરખાસ્ત થઇ.

પરિશિષ્ટ અંક ૩

બોટાદ તા ૨-૧-૧૯૨૪

પરમ કૃપાસાગર મુરબ્બી શ્રી માનશંકરભાઈની સેવામાં

ભાવનગર

આપનો તા. ૨૮-૧૨-૨૩ નો કૃપાપત્ર મળ્યો

"સાહિત્ય પરિષદ"ની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા આપે મ્હને આમંત્રણ કર્યું, તેથી ઉપકૃત થયો છું, જીવનમાં કવચિત મળતા આનંદજનક પ્રસંગોમાંનો તે એક હોવાનું હું સમજું છું, અને ભાવનગરના પ્રજાજન તરીકે, સાહિત્યસેવક તરીકે એ કાર્ય કરવાની મારી ફરજ માનું છું પરંતુ દુર્દૈવવશાત્ આજકાલ મ્હારી પ્રકૃતિ અતિશય અસ્વસ્થ રહે છે પંદરેક દિવસ તાવ આવી જવાથી અત્યારે મારું શરીર અત્યંત દુર્બલ થઈ ગયું છે ઘેરથી શાળા સુધી પણ પરાકાષ્ટાએ જઈ શકું છું, અને સહજ પણ પરિશ્રમ થઈ શકતો નથી વૃદ્ધ વય, વાયુ અગ્નિમાંદ્ય અને અસાધારણ દુર્બલતાને લીધે સંપૂર્ણ આરોગ્ય અને આવશ્યક શક્તિ પ્રાપ્ત થતા કેટલોક સમય નીકળી જશે, એમ ભૂતકાળની માંદગીના અનુભવથી જણાય છે તેથી સાહિત્ય પરિષદની સેવા માટે આપ જણાવો છો, તે સમયપર મ્હારાથી આવી નહિ શકાય, તેની ક્ષમા યાચું છું વૈદ્યોના કહેવા પ્રમાણે અને ઉપક્રમના અનુભવે પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતા બે-અઢી માસ લાગશે, એમ જણાય છે જેથી એ પ્રવૃત્તિ માટે અન્ય કોઈ પુરુષની યોજના કરવા વિનંતિ કરું છું

સત્કારનું ગીત તૈયાર કરવાની આપની આજ્ઞા સ્વીકારવા પ્રયાસ કરીશ કયા રાગમાં તેની યોજના કરવી? તે જણાવશો, તો વિશેષ સરલતા થશે.

શરીર સારું થશે તો પરિષદ પહેલાના પખવાડીયામાં કદાચ આવી શકીશ.

આજ્ઞાંકિત સેવક
દામોદર ખુસાલદાસ બોટાદકરના
સવિનય સા. દ પ્રણામ.

પરિશિષ્ટ અંક ૪

કાર્યક્રમ.

(પ્રથમ નક્કી કરેલા કાર્યક્રમમાં સુધારા વધારા સાથે)

તા. ૧૮—૪—૨૪ શુક્રવાર

(સવારે ક. ૮–૩૦ (સ્ટા. ટા.)

૧ સરસ્વતી સ્તુતિ.
૨ સત્કાર સંગીત. } ક. ૮–૩૦ થી ક. ૯–૦ સુધી.
૩ સત્કાર કવિત.
૪ સત્કાર મંડળના મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ.
૫ સહાનુભૂતિદર્શક આવેલા તારો તથા પત્રો વાચવા.
૬ પરિષદના પ્રમુખની નિમણુક માટે દરખાસ્ત મૂકવી.
દરખાસ્ત કરનાર—મે. કાવસજી જમસેદજી સંજાણા.
ટેકો આપનાર—રા બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.
અનુમોદન આપનાર—રા. રા. કૃષ્ણાલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
૭ મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ.

તા. ૧૮—૪—૨૪ શુક્રવાર.

(મધ્યાહ્નોત્તર ક. ૪—૦ સ્ટા. ટા.)

૧ જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ.
૨ વિજ્ઞાન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ.
૩ સાહિત્ય વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ
૪ ઇતિહાસ વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ.
૫ વિષયવિચારણી સભાની બેઠક (રાત્રીએ ક. ૯–૦ સ્ટા. ટા., મંડપમા)

તા. ૧૯—૪—૨૪ શનિવાર

(સવારે ક. ૮—૩૦ સ્ટા. ટા.)

[વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક તે જ વખતે સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના મકાનના મધ્ય ખંડમા થશે.]

૧ ગંગીનો—
૨ ગીર્વાણ કવિ જયદેવના સંકર્તા–રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ૧૫ મિ.
૩ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલાં વિવેચનના અંકુરો—
રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ ૨૦ મિ.
૪ કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય–શેઠ કુંવરજી આણંદજી ૧૫ મિ.

૫ વડનગરના કેટલાક શિલાલેખો–રા ૦ રા ૦ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ ૧૦ મિ
૬ ગમપચાધ્યાયીનો વાચ્યાર્થ–રા. રા. જયેન્દ્ર ભગવાનલાલ દુરકાળ ૧૫ મિ
૭ કવિવર સમયસુન્દર–રા રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ ૧૦ મિ
૮ કાઠિયાવાડનું લોક સાહિત્ય–રા રા ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા ૧૫ મિ
૯ શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી–રા રા મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર ૧૦ મિ

તા ૧૯–૪–૨૪ શનિવાર

(મધ્યાહ્નોત્તર ૩–૪–૦ (રહા ટા)

૧૦ કવિતા શિક્ષણ–રા રા અજીતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ૨૦ મિ
૧૧ લિપિનો ઇતિહાસ–રા રા ભગતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા ૧૫ મિ
૧૨ કાવ્યકળા–રા. રા મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે ૧૫ મિ
૧૩ વિસ્મવાદ–રા રા રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુ ૧૫ મિ.
૧૪ પ્રાચીન ગુજરાતી જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ–પંડિત લાલચંદ ભગવાન ૧૫ મિ
૧૫ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા–
રા રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસકલકર ૧૫ મિ.
૧૬ અખો અને તેની કવિતા–રા રા. વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ ૧૫ મિ
૧૭ જૈન રાસાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ સ્થાન–
રા રા વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ શાહ ૧૦ મિ.
૧૮ ઓખાહરણનું ભાષાવૈશિષ્ટ્ય–રા રા કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી ૧૦ મિ
૧૯ ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ–રા રા માધવજી દામજી ૧૫ મિ.

તા ૨૦–૪–૨૪ રવિવાર

(સવારે ૭ ૮–૩૦ રહા ટા)

[વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક એ જ વખતે સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના મકાનના મધ્ય ખંડમાં થશે]

૨૦ સંગીત ૧૫ મિ
૨૧ લલિતકળા–નો ચૈતન્યમાળા મજુલાલ મજમુદાર ૧૦ મિ
૨૨ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય–રા રા ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા ૨૦ મિ
૨૩ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્ય શતકમાંના કેટલાક શ્લોકો–રા રા હરિમજી જમસેદજી સંજાણા ૧૫ મિ
૨૪ જૈન દર્શનનો અન્ય દર્શન સાથે મુકાબલો–રા રા જગજીવનદાસ દયાળદાસ પાઠક ૧૦ મિ
૨૫ સરસ્વતીચંદ્રની સમાલોચના–રા રા વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી ૧ મિ
૨૬ જૈન ધર્મનું રહસ્ય–રા રા. ગોકુળદાસ કાનજીભાઇ શાહ ૧૦ મિ
૨૭ સાહિત્ય દર્શન–રા રા શંકરલાલ સારાભાઇ ઓઝા ૧૫ મિ
૨૮ બહારવટિયાનું ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્થાન રા રા રૂસ્તમજી નાનાભાઇ ગરીના ૧૫ મિ
૨૯ જૈન કવિઓ–રા રા વિરજી દેવશી ૧૦ મિ
૩૦ કર્મનું બળ–રા રા. લક્ષ્મીશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી ૧૦ મિ
૩૧ ઇસ્માઇલી સાહિત્ય–રા રા ગુલામે નબી અમિન ૧૫ મિ

તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવાર

(મધ્યાહ્નોત્તર ક. ૪—૦ સ્ટા. ટા.)

૧ વિષયવિચારિણી સભાએ પ્રસાર કરેલી દરખાસ્તો ઠરાવો રૂપે રજુ કરવામાં આવશે.

૨ ચારણ કવિઓના કાવ્યો—

૩ વિદાય સંગીત.

ટીપ:—૧ જૈન વિભાગની બેઠક જૂદી કરવાનું પ્રથમના કાર્યક્રમમાં ઠરાવ્યું હતું; પરંતુ જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ લાલનની માગણીનો મે. પ્રમુખ સાહેબે સ્વીકાર કરવાથી, પ્રથમના કાર્યક્રમમાં જે ગૃહસ્થોના નિબંધો વાંચવાનું ઠરાવ્યું હતું, તે ગૃહસ્થો હાજર ન હોવાથી તેઓની જગોએ જૈન નિબંધકારોને ગોઠવવામા આવ્યા હતા. તેમ જ ઇતિહાસ વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબની ગેરહાજરીને લીધે તેઓનું ભાષણ વંચાઇ શકાયું ન હતું.

૨ તા. ૧૭-૪-૨૪ ગુરુવારને રોજ સાંજરે પાચ કલાકે ભાવનગર હાઇસ્કૂલના મકાનમાં રા. રા. લલુભાઇ સામળદાસ મેહેતાના પ્રમુખપણા નીચે રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે "ગુજરાત યુનિવર્સિટી" ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

૩ તા. ૧૯-૪-૨૪ શનિવારે મધ્યાહ્નોત્તર બેઠકના આરંભમાં રા. રા. લલિતજીએ રા. રા ખબરદારનું બનાવેલું એક સંગીત ગાઇ સંભળાવ્યું હતું.

૪ તા. ૧૯-૪-૨૪ શનિવારે માજીરાજબાની વાડીએ કૌમુદી મહોત્સવ ઉજવાયો હતો. રા. રા. લલિતજીએ પોતાના લાલિત્યપૂર્ણ ભજનોથી તેમજ રા. મેઘાણીએ કવિવર ટાગોરના ગીતો ગાઇને શ્રોતાઓને બહુ આનંદ આપ્યો હતો.

૫ તા ૨૦-૪-૨૪ રવિવારના મધ્યાહ્નોત્તર કાર્યક્રમમા "ચારણોનાં કાવ્યો" નો ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. સમયના અભાવે તે ક્રમ પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે જ દિવસે રાત્રિએ પરિષદના મંડપમાં સઘળા ગૃહસ્થોને પધારવાનું આમંત્રણ કરવામા આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે રાજકવિ હરદાન પીંગળશીભાઇ ગઢવી તથા નગર તાબાના ગામ કાળાવડના ગઢવી માવદાનભાઇ વગેરે કવિઓએ જુની ચારણી કવિતાઓ ગાઇ સંભળાવી હતી. ગઢવી માવદાનભાઇનું નટવર-નૃત્ય નામનું ગીત કાવ્ય બહુ આકર્ષક થઇ પડ્યું હતું. તદુપરાંત રા રાયચુરા, રા. શિવજીભાઇ, રા. લલિતજી રા. મેઘાણી વગેરે સંગીતરસિકોએ સંગીતો ગાઇ શ્રોતાઓને બહુ આનંદ આપ્યો હતો.

૬ તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવારે સાંજરે ક. ૬-૦ સ્ટા-ટા. મોતી બાગમા નામદાર કાઉન્સીલ-ઑવ-એડમિનિસ્ટ્રેશનના મેહેરબાન પ્રેસીડંટ સાહેબ તરફથી ગાર્ડન પાર્ટી આપવામા આવી હતી. ત્યા નાની મોટી બાળાઓએ અને સ્ત્રીઓએ ગરબાઓ ગાઇને પધારેલા મેહમાનોના મનરંજન કર્યા હતા.

૭ તા ૧૯-૪-૨૪ શનિવારે એક ગૃહસ્થે ઉત્તમોત્તમ અમુક ભાવવાળો શ્લોક બનાવી આપનારને રૂ. ૨૫) નું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. ને ઉપરથી સૌ. બ્હેન જયમન્ પાઠકજી અને રા. ગજેન્દ્રરાય ગુલાબરાય બુચ-પ્રત્યેક ને રૂ. ૧૨-૦-૦ મુજબ આપવાનું રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે જાહેર કર્યું હતું.

૮ તા. ૨૦-૪-૨૪ રવિવારે રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝાએ અમુક વિષયનો ઉત્તમોત્તમ નિબંધ લખનારને રૂ. ૧૦૧) ઇનામના આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી, રા. બ. કેશવલાલભાઇએ તે હકીકત જાહેર કરી હતી.

પરિશિષ્ટ અંક ૫

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ પાસે રજુ થયેલા ભાષણો તથા નિબંધો.

ભાષણો.

૧ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબના ભાષણનો સાર
૨ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન લલુભાઈ શામળદાસ મહેતાના ભાષણનો સાર
૩ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ મહેરબાન કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ
૪ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું ભાષણ
૫ ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન ખુશાલ તલકચંદ શાહનું ભાષણ
૬ વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યાનું ભાષણ
૭ જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન પંડિત ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલનનું ભાષણ

નિબંધો.

૧ સાહિત્ય વિભાગ.

૧ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા વિવેચનના અંકુરો—રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૨ કવિતાશિક્ષણ—રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
૩ લિપિનો ઇતિહાસ—રા. રા. જગન્નાથ ભાનુસુખરામ મહેતા.
૪ લલિતકળા—સૌ. બહેન ચૈતન્યબાળા મજમુદાર
૫ સાહિત્યનો વિકાસક્રમ—રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૬ વલ્લભ ધોળો—રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
૭ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય—રા. રા. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
૮ દ્રૌપદી—સૌ. બહેન લીલાવતી.
૯ કાવ્યકળા—રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
૧૦ રમ્યાખ્યાનાદિનો વાચ્યાર્થ—રા. રા. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર ભગવાનલાલ દુર્માણ
૧૧ ગુજરાતના શિષ્ટ અવશેષો—રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
૧૨ અખો અને તેની કવિતા—રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પરીખ
૧૩ બે પાદપૂર્તિના શ્લોકો—સૌ. બહેન જયમન ગોમેશ પાઠકજી તથા રા. રા. ગજેન્દ્રરાય ગુલાબરાય બુચ
૧૪ ભર્તૃહરિના કેટલાક શ્લોકો—રા. રા. કાવસજી જમશેદજી સંજાણા
૧૫ રસિકતા—રા. રા. મનહરરામ હરિરામ મહેતા.
૧૬ કાઠિયાવાડનું લોકસાહિત્ય—રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
૧૭ સરસ્વતીચંદ્રની સમાલોચના—રા. રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી
૧૮ ઓખાહરણનું આર્ષત્વ—રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી

૧૯ ભવાઇનું ગુજરાતી રંગભૂમિમા સ્થાન—રા. રા. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના.
૨૦ લલિતવાઙ્મય અને તેની સમાજ ઉપર અસર-રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ.
૨૧ ભારતવર્ષમા ભાષાઓનો સવાલ—રા. રા. એરચ જહાગીર સોરાબજી તારાપોરવાળા.
૨૨ ઇસ્લામનું સાહિત્ય—રા. રા. ગુલામહુસેન આનિલ.
૨૩ સૌ. બ્હેન કનુબ્હેનનું જીવન અને કવન—રા. રા. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે.
૨૪ વક્તૃત્વ કળા—રા રા. જ્યોતીન્દ્ર હરિશંકર દવે.
૨૫ સાહિત્યદર્શન—રા. રા. શાન્તિલાલ સારાભાઇ ઓઝા.
૨૬ વલ્લભી સંપ્રદાયનું મુદ્રિત સંસ્કૃત સાહિત્ય—રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ.
૨૭ કવીશ્વર પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકો—રા. રા. ગજેન્દ્રરાય લાલશંકર પંડ્યા.
૨૮ એ ત્રણ નાટકો—રા. રા ડોલરરાય રંગીલદાસ માકડ.
૨૯ ગુજરાતી કવિતા અને ગઝલ—રા રા. સૈયદ હબીબ ખાકસાર
૩૦ ધર્મના શિક્ષણની આવશ્યકતા—રા. રા. લક્ષ્મીશંકર ત્રિભુવન વૈદ્ય.
૩૧ ધીરો અને તેની કવિતા—રા. રા. નિર્ભયરામ પ્રાણજીવન દવે.
૩૨ સાહિત્યમાં બાવન સંખ્યાનું મહાત્મ્ય—રા. રા. નાગરદાસ રેવાશંકર મઢડાકર.
૩૩ હસ્તાક્ષરોનું વાચન—રા. રા. નાગરદાસ રેવાશંકર મઢડાકર
૩૪ સાપ્રત ઉચ્ચતર કેળવણી-રા. રા. મણિલાલ મોહનલાલ ઝાલા.
૩૫ કર્ણનું બાલદાન-રા. રા. લક્ષ્મીશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી.
૩૬ રામાયણનું રહસ્ય—રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.
૩૭ નાટક રંગભૂમિ-રા. રા. વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર
૩૮ સાંપ્રદાયિક ધર્મો અને તેની સમાજ ઉપર અસર-રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ
૩૯ સમાજ સાહિત્યરંગ-રા. રા. સોમેશ્વર શિવલાલ વૈદ્ય.
૪૦ શબ્દપ્રયોગ અને શબ્દાર્થભેદ-રા. રા. કેશવ હ. શેઠ
૪૧ શીઘ્રકવિ શંકરલાલ મહેશ્વરના સંસ્મરણો-રા. રા. ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ.
૪૨ કાવ્યની ઉત્પત્તિ—રા. રા. ગઢવી ઠારણ મધુભાઇ.
૪૩ મોલેસલામ મુસલમાન કવિ રાજેભાઇની કવિતા-રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ
૪૪ શંકરાચાર્ય વિરચિત સ્તોત્રોના બોધપાઠનું ભાષાન્તર—રા. રા. દેવશંકર કેશવરામ ભટ્ટ
૪૫ સ્વાગત ગીત-રા. રા. કેશવ હ. શેઠ.
૪૬ સ્વાગત શ્લોકો—રા. રા. શાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા.

૨ ઇતિહાસ વિભાગ

૪૭ ગીર્વાણકવિ જયદેવના સત્કર્તા—રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
૪૮ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂનાં લેખો—રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
૪૯ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા-રા. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીસ્કળકર.
૫૦ ચાવડાઓની વંશાવલી-રા. રા. રામલાલ ચુનિલાલ મોદી
૫૧ વઢવાણના કેટલાક શિલાલેખો-રા. રા. ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ.

૩ વિજ્ઞાન વિભાગ

૪ જૈન વિભાગ

૮૧ જૈન રાસાઓનું ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ સ્થાન—
- રા. રા. વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ શાહ
૮૨ જૈનદર્શન, તુલનાત્મક દષ્ટિએ—રા. રા. ફતેહચંદ ઝવેરચંદ શાહ
૮૩ ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ—રા. રા. માધવજી દામજી માસ્તર.
૭૪ જૈનદર્શનનો અન્ય દર્શન સાથે મુકાબલો—રા. રા. જગજીવનદાસ કાળીદાસ પાઠક
૮૫ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને જૈન સાહિત્ય—રા. રા. ફુલચંદ હરિચંદ શાહ.
૮૬ જૈનધર્મનું રહસ્ય—રા. રા. ગોકુલદાસ નાનજીભા ગાંધી.

પરિશિષ્ટ અંક ૬

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

તા ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ રવિવારને રોજ ભાવનગર સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સભા ભાવનગર હાઇસ્કૂલના મકાનમા ભરવામા આવી હતી સભામા લગભગ ૧૦૦ ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી સભાના કાયમી પ્રમુખ મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઇ જવાથી તેઓ પધારી શક્યા નહતા, તેથી સભાનું પ્રમુખપદ મહેરબાન મણિશંકર રતનજી ભટ્ટને આપવામા આવ્યું હતું સભાના મત્રીઓ તરફથી વાર્ષિક રીપોર્ટ વગેરે વચાયા બાદ આવતા વર્ષ માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો, મત્રીઓ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્યોની સર્વાનુમતે નીમણુંક કરવામા આવી હતી ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સામાન્ય મત્રી સાહેબોનો આવેલો પત્ર મત્રીઓએ સભા સમક્ષ વાચી સભળાવ્યો હતો. અને તે ઉપરથી સભાના ઉપપ્રમુખ મેહેરબાન શેઠ કુવરજી આણદજી શાહે નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત મૂકી હતી —

"આ સભા ઠરાવ કરે છે કે—સ ૧૯૨૩ના ઓકટોબર માસમા હવે પછી મુકરર કરવામા આવે તે તારીખે સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અહીંઆ ભરવી અને તે બાબતની શરૂઆત કરવા માટે તથા સત્કાર કમિટિ નીમવા વગેરે કાર્ય કરવા માટે આ સભાના મત્રીઓએ હવે પછી એક માસની અદર જાહેર સભા બોલાવવી"

સદરહુ દરખાસ્તને શ્રીયુત રા રા વિઠ્ઠલરાય મહિપરાય મહેતાએ ટેકો આપ્યા બાદ સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી આવતા માસમા ભાવનગર શહેરપ્રજાની જાહેર સભા બોલાવવામા આવશે, અને તે પ્રસગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સામાન્ય મત્રીઓ શ્રીયુત રા રા. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકઠ તથા શ્રીયુત રા રા હિરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખને સભામા હાજરી આપવાનું આમત્રણ કરવામા આવ્યુ છે તે સભામા સત્કાર કમિટિ નીમાયા બાદ પરિષદ્ ભરવાની સઘળી તૈયારી કરવાની શરૂઆત કરવામા આવશે

ભાવનગર સાહિત્ય સભા, } માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.

ભાવનગર તા ૧૭-૧૦-૨૨ } રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

મત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૭

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પત્રિકા નં. ૧.

તા. ૫-૧૧-૧૯૨૨ રવિવારે ભાવનગર શહેરના પ્રજાજનોની એક જાહેર સભા ભાવનગર હાઇસ્કુલનાં મકાનમાં મહેરબાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબના પ્રમુખપદ નીચે ભરાઇ હતી. તે પ્રસંગે સાહિત્યસભાના આમંત્રણને માન આપી અમદાવાદથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળના સામાન્ય મંત્રીઓ, શ્રીયુત રા. રા શ્રી રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ શ્રીયુત રા. રા. હિરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પધાર્યા હતા. ત્રીજા મંત્રી શ્રીયુત રા. રા. શ્રી કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેઓ અનિવાર્ય કારણને લીધે પધારી શકયા નહતા. શરૂઆતમાં શ્રીયુત રા. રા. શ્રી રમણભાઇએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરવાનો વિચાર શી રીતે ઉપસ્થિત થયો, તેનો મુખ્ય ઇરાદો શો છે, તેમાં કેવા પ્રકારના નિબંધો આપવા જોઇએ, પરિષદ્‌ના પ્રમુખની ચુંટણી કરવામાં માન આપવાનો કે લેવાનો ભાવ હોવો જાઇએ નહિ, પરંતુ જેઓએ પોતાની પ્રતિભાથી સાક્ષરતા સિદ્ધ કરી હોય તેમજ જેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામા સારો ભાગ લીધો હોય, તેવા સાક્ષરવર્યનીજ પ્રમુખ તરીકે ચુંટણી કરવી જોઇએ, પરિષદ્ ભરવામાં કેવી કેવી તૈયારીઓ કરવાની જરૂર છે, અને કેવી કેવી મુસ્કેલીઓ આવવાનો સંભવ છે, ભાવનગરમાં તો સત્કાર મંડળનું પ્રમુખપદ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબ સ્વીકારવાની કૃપા કરશે તો તેઓના નેતૃત્વ નીચે પરિષદ્‌નું નાવ કંઇ પણ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયા વિના સહિસલામત કિનારે પહોચી શકશે વગેરે બાબતોનું સવિસ્તર વિવેચન કર્યુ હતું. ત્યાર પછી નગરશેઠ સાહેબ પ્રભુદાસ ભગવાન ભાઇએ નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત સભા સમક્ષ રજુ કરી હતી.

" ભાવનગરના પ્રજાજનોની સભા તા ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ ને રોજ ભરાયેલી સાહિત્ય-સભાએ કરેલા ઠરાવ મુજબ ઠરાવ કરે છે કે– ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓકટોબર માસમા, હવે પછી મુકરર કરવામાં આવે તે તારીખે, સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભાવનગરમા ભરવી અને તે પરિષદ ભરવાના સંબંધમાં સઘળા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવા માટે ભાવનગર સાહિત્યસભાના અધિકારી વર્ગ સહિતના વ્યવસ્થાપક મંડળના સઘળા સભ્યોનું, હવે પછી સભ્યો વધારવાની સત્તા સાથે, એક કારોબારી મંડળ નીમવામા આવે છે. સદરહુ કારોબારી મંડળના સઘળા સભ્યો અને નીચે આપેલા સદ્‌ગૃહસ્થો તેમજ હવે પછી જેઓ જોડાય તેઓ **સત્કાર મંડળના** સભ્યો ગણાશે. સદર સત્કારમંડળના સભ્યોની ફી ઓછામા ઓછી રૂ. ૧૦) ની રાખવાનું ઠરાવવામા આવે છે."

સદરહુ દરખાસ્તને શેઠ સાહેબ કુંવરજી આણંદજી શાહે ટેકો આપ્યો હતો, અને તે સર્વાનુમતે પસાર કરવામા આવી હતી ત્યારબાદ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબે જાહેર કર્યું કે આગમી પરિષદ્‌નુ મંડપારોપણ આપણે આજે શરૂ કર્યું છે. આપણે મંડળીયા છીએ; અને આપણે સાક્ષરોની જાન નોતરી છે. પરમાત્માની કૃપાથી સહુ સારાં વાનાં થશે ત્યાર-

બાદ પ્રમુખ મહાશયનો અને મહેમાનોનો રા રા ગુલાબરાય વકીલે આભાર માન્યા પછી સભા વિસર્જન કરવામા આવી હતી

ઉપરની આ દરખાસ્તમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે સદસદ્ ગૃહસ્થો જેઓમા રાજ્યના સઘળા મુખ્ય મુખ્ય અધિકારી સાહેબોને શમાવેશ થઇ જાય છે તેઓએ સત્કાર મડળમા જોડાવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે તે મડળના સભ્યો વધારવાનું કામ ચાલુ છે, અને આખા ભાવનગરના રાજ્યમાથી તેમજ કાઠિયાવાડના મોટા મોટા શહેરો અને ગામોમાથી સારી સખ્યામા તે મડળના સભ્યો થશે, એવી આશા રાખવામા આવે છે.

કારોબારી મડળમાથી કાર્યોના વિભાગવાર પેટા કમિટિઓ નીમાયા બાદ ગુજરાત કાઠિયાવાડના સાક્ષરોને નિબધો માટે નિમત્રણપત્રો મોકલવાનું કામ શરૂ કરવામા આવશે

સાહિત્ય પરિષદ્ જેવી વિદ્વાનોની મડળીને એકઠી કરવાનું કામ ભાવનગરની પ્રજાને માથે આ પહેલીજ વાર આવી પડયુ છે, તેથી તેમા ઘણી ત્રુટિઓ આવવાનો સભવ છે વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકો એ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમા લઇને અમારા કોઇ સ્ખલનની ક્ષમા કરશે, અને અમારા પ્રયાસને સફળ બનાવવાને અંતઃકરણપૂર્વક સાહાય્ય કરશે, એવી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે

સાહિત્ય પરિષદ્ માત્ર ભાવનગરની નથી, ગુજરાત કે કાઠિયાવાડની નથી, પરતુ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આખી ગુજરાતી પ્રજાની છે તે એક મહાન્ સરસ્વતી યજ્ઞ છે, જેના યજમાનો પણ સરસ્વતીદેવીના અનુગ્રહવાળા વિદ્વાનો છે, તેમજ ઋત્વિજો પણ તેઓ જ છે સરસ્વતીના ઉપાસકોનો ધર્મ છે કે, તેમા જે કઇ હુત દ્રવ્ય જોઇએ, તે સર્વ તેઓએ જ પુરૂં પાડવુ જોઇએ આ મહાન્ સરસ્વતીયજ્ઞમા સાક્ષરો સમિત્પાણિ થઇ પધારશે અને યથાશક્તિ ઋત્વિકર્મ કરીને યજ્ઞને નિર્વિઘ્ન પૂર્ણાહુતિએ પોહોચાડવામા પોતાનું ઋણ આપ્યુ અદા કરશે એવી આશા છે

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નુ કારોબારી મડળ ભાવનગર, તા ૧૨-૧૧-૧૯૨૨	માનશકર પીતાબરદાસ મહેતા જમનાશકર કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક મત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૮

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્–ભાવનગર

પત્રિકા નં. ૨

ભાવનગર

રા. રા.

વિનંતી કે આવતા અકટોબર માસમાં (હવે પછી મુકરર કરવામા આવે તે તારીખે ભાવનગરમા સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાનો તા. ૫-૧૧-૨૨ ને રોજ ભરાયેલી ભાવનગરની જાહેર સભાએ ઠરાવ કર્યો છે, તે હકીકત વર્તમાન પત્રો ઉપરથી આપના જાણવામા આવી હશે. સાહિત્યપરિષદ્‌ના જેવી વિદ્વાનોની મંડળીને એકઠી કરવાનું કામ ભાવનગરની પ્રજાને માથે પહેલીજ વાર આવી પડ્યું છે. સાક્ષરો, સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યમા રસ લેનારા ગૃહસ્થોની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને સહકાર વિના તે કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકે નહિ, તે સ્પષ્ટ છે. સાહિત્યપરિષદ્‌ની સાર્થકતા પણ વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિબંધો અને પરષિદમા હાજર રહેલા વિદ્વાનોની સંખ્યા ઉપર અવલંબે છે. અમે તેટલા માટે, આપને નિબંધ લખી મોકલવા અને પરિષદમાં પધારવાને અંતઃકરણપૂર્વક નિમંત્રણ કરીએ છીએ આશા છે કે આપ અમારૂં નિમંત્રણ સ્વીકારવા અને આપ જે નિબંધ લખવા ઇચ્છતા હો, તેનું નામ બનતી ત્વરાએ લખી મોકલવા કૃપા કરશો.

અમારી કમિટિએ નિબંધો માટે તૈયાર કરેલી માર્ગદર્શક યાદીની નકલ આ સાથે મોકલવામાં આવી છે.

આ યાદીમા જૈનસાહિત્ય વિભાગ વધાર્યો છે. તેમજ જૈનસાહિત્યના સાક્ષરો તથા અભ્યાસીઓને પણ નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે ગુજરાતી સાહિત્યનું જૈન સાહિત્ય બહુ મહત્ત્વનું અંગ છે જૈન સાક્ષરો અમારી યોજનાનો ઉત્સાહપૂર્વક આદર કરશે એવી આશા છે.

આવેલા નિબંધોનું વખતસર નિરીક્ષણ થઇ શકે તેટલા માટે આપનો નિબંધ તેમજ બની શકે તો તેના મુદ્દાઓની ટુંક નોંધ (Synopsis) તા. ૩૧ મી ઓગષ્ટ પેહેલા અમને મોકલાવશો તો અમને બહુ અનુકૂલતા થશે, એમ આપને પણ જણાશે.

સાહિત્ય પરિષદ માત્ર ભાવનગરની નથી. ગુજરાત કે કાઠિયાવાડની નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આખી પ્રજાની છે. તે એક મહાન્ સરસ્વતીયજ્ઞ છે. જેના યજમાનો પણ સરસ્વતી દેવીના અનુગ્રહવાળા વિદ્વાનો છે, તેમજ ઋત્વિજો પણ તેઓ પોતેજ છે. આ મહાન સરસ્વતી યજ્ઞમા સાક્ષરો સમિત્પાણિ થઇ પધારશે અને યથાશક્તિ ઋત્વિક્કર્મ કરીને યજ્ઞને નિર્વિઘ્ને પૂર્ણાહુતિએ પહોચાડવામાં પોતાનું ઋષિઋણ અદા કરશે, એવી આશા છે.

પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી–પ્રમુખ

ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદી
મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ } ઉપપ્રમુખ
કુંવરજી આણંદજી શાહ

ભાવનગર સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કારોબારી મંડળ.

તા. ક.—પત્ર વ્યવહાર નીચે લખેલ શિરનામે કરવાની વિનતી છે.

પ્રોફેસર હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે,
મંત્રી, નિબંધનિમંત્રણ કમિટિ.
યશોનાથમંદિર. ભાવનગર.

નિબંધોને માટે માર્ગદર્શક યાદી.

૧ સામાન્ય સાહિત્યવિભાગ

(અ) ભાષા અને સાહિત્ય.

૧ ગુજરાતી ભાષા અથવા સાહિત્યનો ઇતિહાસ, વિકાસ, તુલના, આધુનિક સ્થિતિ સુધારાની આવશ્યકતા અને તેના ઉપાયો

૨ ગુજરાતી ભાષા અથવા સાહિત્યને સંસ્કૃત હિંદી, ફારસી, મરેઠી વગેરે બીજી ભાષા અથવા સાહિત્યની થયેલી અસર, સરખામણી, તુલના વગેરે

૩ કાવ્યશાસ્ત્ર અથવા નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન

૪ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડનું ચારણી સાહિત્ય અથવા લોકકથા અથવા લોક ગીતો તેના સાધનો, ઇતિહાસ, સમાજ ઉપર તેની થયેલી અસર, તુલનાત્મક સમાલોચના

૫ બાલ સાહિત્ય

૬ શિક્ષણ સાહિત્ય

૭ વ્યાકરણ, ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક

૮ ગુજરાતી લિપિ તેની ઉત્પત્તિ, વિકાસ, પ્રચાર, તુલના વગેરે

૯ એક લિપિ અથવા એક ભાષા

૧૦ પરિભાષા, શૈલી, નિબંધ, સમાલોચના, વગેરે

૧૧ અપભ્રંશ અને ગુજરાતી

૧૨ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડના કવિઓ, માસ્તરો અને તેઓનાં જીવનવૃત્તાંતો

૧૩ વર્તમાનપત્રનું સાહિત્ય

૧૪ ગુજરાતી માસિકો

(બ) ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજ.

૧ ગુજરાતના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો સંપ્રદાયો અથવા જ્ઞાતિઓ, તેઓનો ઇતિહાસ, વિકાસ, પરિણામ

૨ હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, તેમજ બીજા વિદેશીય ધર્મો તેઓનો પરસ્પર સંસર્ગ, સબંધ, પરિણામ

૩ ગુજરાત કાઠીઆવાડના સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતી ગુજરાત કાઠિયાવાડની સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ

૪ રૂઢિઓ, તેઓનું સમાજ ઉપર બલાબલ, ઉત્પત્તિ, ઇતિહાસ વગેરે

૫ સમાજબંધારણ અને વ્યવસ્થા

૬ ગુજરાત કાઠિયાવાડના સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતું તત્ત્વજ્ઞાન, તેની સમાલોચના.

૭ વેદાન્ત, ન્યાયાદિ જુદા જુદા દર્શનો, તેઓની પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાઓ સાથે સમાલોચના

૮ પ્રાચીન ગુજરાત કાઠિયાવાડનો વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ, વ્યાપારના બંદરો, પ્રસિદ્ધ ગામો અથવા શહેરો વગેરે

૯ સામાજિક પ્રશ્નો, સુધારાની આવશ્યકતા, તેના ઉપાયો.

૨ ઇતિહાસ વિભાગ.

૧ ગુજરાત કાઠિયાવાડનો વેદ, પુરાણ, મહાભારત, રામાયણાદિમાંથી પ્રાપ્ત થતો ઇતિહાસ

૨ પુરાણાદિક સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતી ગુજરાત કાઠિયાવાડની ભૌગોલિક મર્યાદા, દેશો પ્રાંતો પર્વતો, નદીઓ, તીર્થો, જાતિઓ—તેઓની ઉત્પત્તિ, ઇતિહાસ વગેરે

૩ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપરથી અથવા શિલા

ઓ, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વગેરે ઉપરથી ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, તેના સાધનો વગેરે.

૪ પરદેશી મુસાફરોની નોંધ.

૫ ગુજરાતકાઠિયાવાડના અર્વાચીન ઇતિહાસનો વિકાસ સમાલોચના વગેરે.

૬ ગુજરાતકાઠિયાવાડના જૂદા જૂદાં દેશી રાજ્યો, તેઓનું રાજ્ય બંધારણ, પરસ્પરનો સંબંધ, ગુજરાતની સામાજિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર તેથી થયેલી અસર.

૭ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડમા બ્રિટિશ રાજ્યનું બંધારણ.

૮ મુદ્રકળા અને વ્યૂહરચના.

૯ ચારણી સાહિત્યમાથી મળી આવતો કાઠિયાવાડ અથવા ભાવનગરનો ઇતિહાસ.

૧૦ રાજનીતિશાસ્ત્ર–પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

૩ વિજ્ઞાન કલા વિભાગ.

૧ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના.

૨ રસાયનશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિદ્યા વૈદ્યકશાસ્ત્ર માનવતત્ત્વશાસ્ત્ર, જીવનવિદ્યા પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, જ્યોતિર્વિદ્યા નીતિશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, પુરાતત્ત્વશાસ્ત્ર, ભુસ્તરવિદ્યા તેમજ

૩ ચિત્રકલા, સંગીતકલા, અભિનયકલા, વાદનકલા, શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલા વગેરે તેમજ

૪ ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં પ્રાચીન દેવમંદિરો, મહાલયો વગેરે સ્થળોની બાંધણી, ઇતિહાસ વગેરે–તેમજ

૫ ગૃહકળા.

[ઉપર લખેલા વિષયોની સમાલોચના, અન્વેષણ વગેરે]

૪ જૈનસાહિત્ય વિભાગ.

૧ જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, વિકાસ, સમાલોચના વગેરે

૨ જૈનધર્મ અથવા સાહિત્યની હિંદુસમાજ ઉપર થયેલી અસર, પરસ્પર સંબંધ વગેરે

૩ જૈન દાનવીરો, રાજકુશળ પુરુષો, કવિઓ આચાર્યો–વગેરેનાં જીવનચરિત્રો

૪ જૈન ભૂગોળ, જૈન ઇતિહાસ–હિંદુઓના ઇતિહાસ અથવા ભૂગોળ સાથે સરખામણી, સમાલોચના વગેરે

૫ જૈન દર્શન–તુલનાત્મક

૬ જૈન તીર્થો, ઇતિહાસ, શિલ્પકામ વગેરે.

૭ જૈન સાહિત્ય અને બ્રાહ્મણસાહિત્યની તુલનાત્મક સમાલોચના

૮ જૈનાચાર્યોએ મુસલમાન રાજકર્તાઓ ઉપર કરેલી અસર.

પરિશિષ્ટ અંક ૯

પત્રિકા નં. ૩.

ભાવનગર, સાહિત્યપરિષદ્ કાર્યાલય
તા - -૧૯૨

શ્રીયુત મહાશય

વિનતિ કે-પત્રિકા નં. ૩ મા વિનતી કર્યા મુજબ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ આવતા વર્ષના ઇસ્ટરના તહેવારો (તા ૧૮-૧૯-૨૦, એપ્રિલ, ઇ સ ૧૯૨૪) મા ભરવાનો ઠરાવ કરવામા આવ્યો છે તેમજ નિબધો મોકલવાની છેવટમા છેવટના તા. ૧૫ જાન્યુઆરી ઇ સ ૧૯૨૪ ની ઠરાવી છે પરતુ તે તારીખ પહેલા નિબધો આવી જાય તો નિબધ નિરીક્ષક કમિટિને તપાસીને ક્રમવાર ગોઠવવાની સવડતા થઇ શકે તેટના માટે આપને જેમ બને તેમ આપનો નિબધ અને તેનો સક્ષિપ્ત સાર તા ૩૧-૧૨-૧૯૨૩ પહેલા નીચે લખેલ શિરનામે મોકલી દેવાની વિનતિ કરવામા આવે છે કૃપા કરી અમારી વિનતી આપના ધ્યાનમા લેશો અને જેમ બને તેમ જલદીથી આપનો નિબધ મોકલાવવા તસ્દી લેશો નીચે લખેલ શિરનામે નિબધો મોકલવાનરો

માનશકર પીતામ્બરદાસ મહેતા સાહિત્ય પરિષદ્ કાર્યાલય, ભાવનગર.	હનુમતરાવ બળવતરાવ ભીડે. મત્રી, નિબધ નિમત્રણ કમિટિ

આગામી સાહિત્ય પરિષદે શુ કરવુ ?

_____________ ના મેહેરબાન અધિપતિ સાહેબ,

આપણી ગઇ છ સાહિત્યપરિષદે શુ સગીન કામ કર્યું ? એ પ્રશ્ન કોઇ પૂછે તો તેનો જવાબ અર્નિ પમમા આપવા પહેલા ઘણો વિચાર કરવો પડશે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે સાતમી પરિષદ્ પણ એજ પક્તિમા મૂકવા યોગ્ય ન થાય તો સારુ એમ દરેક સાહિત્ય ભક્ત ઇચ્છતા હશેજ એ જ ઇચ્છાને પરિણામે નીચેની સૂચનાઓ સરસ્વતીના ઉપાસકોને વિનતિરૂપે કરવાનુ મન થાય છે

૧ સૌથી મહત્વનું કામ અમને એ લાગે છે અત્યારે છાપાઓમા University Reform વિશે ચર્ચા ચાલી રહી છે, તેમા ગુજરાતને માટે સ્વતત્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો એક મુદ્દો છે તે સાહિત્યપરિષદે ઉપાડી લેવો જોઇએ ગુજરાતને માટેજ એક વિદ્યાપીઠની જરૂરીઆત તો છે તેમા કોઇ ના પાડતા હશે એમ અમે ધારતા નથી સાહિત્ય પરિષદમા તેની ચર્ચા થવી જોઇએ કાર્યની વિગતો નક્કી કર્યા પછી વજનદાર વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમવી કમીટીએ મુખ્યત. બે કાર્યો કરવા, એક ફડ ભેગુ કરવાનુ સરકારના અને ધનિકોના સહાયથી-બીજુ, વિદ્યાપીઠ બને તેટલુ વહેલુ સ્થપાય તે માટે સરકાર સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવો, યોજના ઘડવી વિગેરે

પરિષદ્ જેવી અધિકારી સસ્થા એ કામ હાથમા ન લે તો બીજુ કોણ લઇ શકે ? ગુજરાતી સાહિત્યના વિસ્તારને માટે પણ વિદ્યાપીઠની અત્યત આવશ્યક છે અત્યારે વધારે વિગતોમા ઉતરવા અમે માગતા નથી જરૂર છે તે સૌને કબુલ હશે જ

બીજું કાઇ ન હોય તો પણ આ મહત્ત્વના પ્રશ્નને મૂર્ત સ્વરૂપમા મૂકવામા સહાય્ય કરવા ખાતર સર્વ ન્હાના મોટા સાહિત્યકારો પરિષદ્‌મા હાજરી આપશે એવી આશા ગણીએ તો તે નિષ્ફળ થશે ?

૨. સાહિત્યનો વિસ્તાર ગ્રંથ વૃદ્ધિથી થાય છે. પ્રતિભાયુક્ત ગ્રંથો હુકમથી તૈયાર થતા નથી એ ખરૂં, પરંતુ ઉપયુક્ત ગ્રંથો પ્રતિભા વિના કેવળ ખંત હોય તો નિર્માણ કરી શકાય. એ બીજા પ્રકારના ગ્રંથો તૈયાર કરવાની કોઇ યોજના પરિષદ્ ઘડાવી શકે. અમારા મત પ્રમાણે હાલ ત્રણ જાતના ગ્રંથો પ્રકાશિત કરી શકાય.

અ–અત્યારે સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોનું ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરવું હોય તો અંગ્રેજી વિના બીલકુલ ચાલે નહિ, તેથી ગુજરાતી વાંચકોનું વિદ્યાક્ષેત્ર ઘણુંજ મર્યાદિત રહ્યું છે, અને સાહિત્યનો પ્રસાર અટકયો છે. માટે અમારી સૂચના છે કે સંસ્કૃતાદિ સાહિત્યના શિષ્ટ ગ્રંથો ગુજરાતી પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણી અને ભાષાંતર સહિત પ્રકાશિત કરવા. લલિતવાઙ્મય તેમજ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, બધાનું કાલાંતરે પ્રકાશન થવું જોઇએ દર વર્ષે એકાદ બે ગ્રંથ પરિષદ્ માર્ફત પ્રસિદ્ધ કરવાનું અશક્ય નથી. પરિષદની અને વિદ્વાનોની કેવળ ઇચ્છા જોઇએ.

આ–તેમજ અંગ્રેજી ગ્રંથો વિશે અંગ્રેજી સાહિત્યની પ્રસાદી કેવળ ગુજરાતી વાંચકોને શા માટે ન આપવી જોઇએ? તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને લાભ થયા વિના રહેશે નહિ.

ઇ–પૂર્વકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રકાશન વિશે અમારી કલ્પના આ પ્રમાણે છે. અત્યાર સુધી જેટલા કવિઓ અને લેખકો થઇ ગયા છે તેઓનો સ્વતંત્ર કાવ્યસંગ્રહ કે લેખસંગ્રહ ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી શોધીને છાપવો. ગયા પચીસ વરસની અંદર થયેલા ગ્રંથકારો બાદ કરીએ તો ચાલે, પણ એ બાબત ગૌણ છે. અંગ્રેજીમાં શેક્સપીઅરની 'વેરીઓરમ' એડિશન છે તેનું ધ્યેય આપણા પ્રકાશકોએ દૃષ્ટિ સામે રાખવું જોઇએ. ગ્રંથના આરંભમાં ચિકિત્સક પ્રસ્તાવના–જેમા ગ્રંથકારનું ઇતિવૃત્ત, સાહિત્યની સમાલોચના વિગેરે આવે–ગ્રંથના પાઠભેદ, અને અન્તે સ્પષ્ટીકરણ માટે ટિપ્પણીઓ એટલા વિષયો ગ્રંથની અંદર આવે. પ્રસ્તાવના જુદી છપાય તો English Men of Letters જેવી 'માલા' પણ થઇ શકે.

૩ રાજકોટની પરિષદ્ વખતે વ્યાખ્યાનમાલાની એક યોજના થઇ હતી, પણ તે અમલમાં ન મુકાઇ. અત્યારે તેવી યોજના સફલ ન થાય? રાજકોટની યોજનામાં એક દોષ હતો–અતિ લોભનો. બધાય વિદ્વાનોને એક સામટું નોતરૂં આપવામાં આવ્યું હતું, જાણે, એકજ માલામાં બધાને ગોઠવીને બીજી માલાની જરૂરી રાખવી નહોતી! અમારી સૂચના એ છે કે ફક્ત જ્ઞાનવૃદ્ધ અનુભવી સાક્ષરોને જ વ્યાખ્યાનો આપવાની વિનંતિ કરવી. દર વરસે ત્રણ વ્યાખ્યાનકારોને ચુંટી કાઢવા. જે વિષયોમાં તેઓએ ખાસ પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું હોય તે વિષયો પર તેઓએ ત્રણથી છ સુધી વ્યાખ્યાનો આપવા. ત્રણ જણે જુદે જુદે ત્રણ સ્થળે વ્યાખ્યાનો આપવા–બે સ્થળો ગુજરાતમાં અને એક કાઠિઆવાડમાં, તેઓને 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं (Honorarium) તરીકે પરિષદ્ માર્ફત કાંઇ અપાય તો સારૂં. એવી જાતની વ્યાખ્યાનમાલાઓ દર વર્ષે ચાલૂ રહે એવી કાંઇક ગોઠવણ કરવી જોઇએ. બને તો તે વ્યાખ્યાનોને પુસ્તક રૂપે છપાવવા જોઇએ જેથી સાહિત્યમા કાયમનો વધારો થશે.

હાલ તો એટલી સૂચનાઓ છે. વધારે અને ઉપયોગી સુચનાઓ આવે તો તેમનો વિચાર જરૂર થશે જ.

સાતમી સાહિત્ય પરિષદ્ કાર્યાલય,
બાર્ટન લાઇબ્રેરી ભાવનગર.
તા. ૬–૩–૨૪.

વિઠ્ઠલરાય મહીપતરામ મહેતા.
હનુમંતરાવ બળવંતરાય ભિડે.
માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
સામાન્ય મંત્રીઓ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૦

પત્રિકા નં ૪

સાહિત્યપરિષદ્ ઓફીસ, બાર્ટન લાઇબ્રેરી,
ભાવનગર, તા ૨-૩-૨૪

—————————ના મે અધિપતિસાહેબ

ભાવનગરમા આવતા ઇસ્ટરના તહેવારો દરમ્યાન સાતમી સાહિત્યપરિષદ્‌ના અધિવેશન સમયે, ગુજરાતી ભાષાના સઘળા પત્રો, દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક, વિગેરેનું એક પ્રદર્શન કરવાનો ઠરાવ પરિષદ્‌ની કાર્યવાહક સમિતિએ કરેલો છે

એ પ્રદર્શન ફતેહમદ થાય તેને માટે આપના સહકારની અમને પુરી જરૂર છે, અને તેને ફતેહમદ કરવા માટે આપને વિનતી કરીએ છીએ કે આપના પત્રની છેલ્લા વરસની ફાઇલ અને ઉંલ્લામા છેલ્લો અંક અમને મોકલી આપવા માટે કૃપા કરો

એ ઉપરાત આપને વિનતી કરીએ છીએ કે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રના સાહિત્યનો કેટલોક ઉપયોગી ઇતિહાસ જાણી શકાય તેટલા માટે આપના પત્ર માટેની નીચેની હકીકત અમને પુરી પાડશો

૧ માસિકનો હેતુ	૨ ટુંકો ઇતિહાસ
૩ કઈ સાલથી નીકળે છે	૪ સચિત્ર છે કે નહિ
૫ ગ્રાહકોની સખ્યા	૬ લવાજમ
૭ ખાનગી મદદ મળતી હોય તો તે કેટલી	૮ ખરચ પુરો થાય છે? હાનિ રહે છે?
૯ કઇ ખાસ લેખો	૧૦ પત્ર ચલાવવામા નડતી કઇ ખાસ મુશ્કેલી
૧૧ આપના પત્રને લગતી કઇ ખાસ વિશેષ હકીકત	

ઉપરની હકીકત માસિકની ફાઇલો સાથે માર્ચ ૧૫ મી તારીખ સુધી અમને મળી જાય તેવી ગોઠવણ કરશો તો ઘણા આભારી થઇશુ

આપના સેવકો,

માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
ગુજરાતી સાતમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના
મત્રીઓ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૧

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

પત્રિકા. નં ૫.

તા. ૨૦—૧—૧૯૨૪, રવિવારને રોજ ભાવનગર હાઇસ્કૂલમા રાવબહાદુર ત્રિભુવન કાલીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે સત્કાર મંડળની સાધારણ સભા ભરાઇ હતી. તે સભામા સત્કારમંડળના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની, સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની, પેટા વિભાગોના અધ્યક્ષોની તેમજ નિબંધનિરીક્ષક કમિટિના સભ્યોની નિમણુક કરવા, વગેરેનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. આરંભમાં મહેરબાન **સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબને,** અને **ઓનરેબલ લલ્લુભાઈ સામળદાસ મહેતાને** ઉપપ્રમુખ તરીકે નીમવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ, સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની નિમણુક કરવાની દરખાસ્ત મૂકવામા આવી. પ્રમુખની પસંદગી કરવાના સંબંધમાં જાહેર પત્રોમાં જે જે ચર્ચા થયેલી છે અને કેટલાક ગૃહસ્થોએ ખાનગી પત્રો લખી પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે, તે વિષે મંત્રીઓએ સઘળી હકીકત સ્પષ્ટતાથી અને વિસ્તારપૂર્વક રજુ કરી. રાવબહાદુર કમળાશંકરભાઇ, સાક્ષરવર્ય આનંદશંકરભાઇ, સાક્ષરવર્ય અરદેશર ફરામજી ખબરદાર, કવિશ્રી નાનાલાલભાઇ, રાવબહાદુર રમણભાઇ, તથા સાક્ષરવર્ય કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી—તેઓમાંના દરેકને માટે જે જે કારણો અને દલીલો આપવામા આવી હતી, તેનું યોગ્ય વિવેચન કરવામા આવ્યું.

સૂચવાયેલા વિદ્વાનોની તુલનાત્મક પરીક્ષા કરવાની અને તેવી પરીક્ષા કરીને તેમાના હરકોઇ એકને સર્વોત્કૃષ્ટ ઠરાવવા સભાની ઇચ્છા ન હતી, તેમ શક્તિ પણ ન હતી. તેવી પરિસ્થિતિમા દરેક સભ્યને પોતાના અંતઃકરણની રુચિ પ્રમાણે મત આપવાની જરૂર પડી હતી. લાંબા વખત સુધી રસભેર ચર્ચા ચાલ્યા પછી, મત લેવાતાં સાક્ષરવર્ય **આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનું** નામ પસંદ થયું હતું, અને તેથી તેઓને **પ્રમુખ તરીકે** ચુંટી કઢાયેલા જાહેર કરવામા આવ્યા હતા.

ત્યાર બાદ ઉપપ્રમુખ તરીકે સાક્ષરવર્ય **નાનાલાલ દલપતરામ કવિ,** સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સાક્ષરવર્ય **અરદેશર ફરામજી ખબરદાર,** ઇતિહાસવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સાક્ષરશ્રી **ખુશાલચંદ લલ્લુચંદ શાહ,** વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે **કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા,** અને જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે **પંડિત ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલનને** નીમવામા આવ્યા. ઉપપ્રમુખ તરીકે કવિશ્રી નાનાલાલભાઇની સાથે એક મુસલમાન સાક્ષરને નીમવાની કેટલાક ગૃહસ્થોની સૂચના થયા છતા કોઇ પણ સભ્ય તરફથી તેવા મુસલમાન સાક્ષરનું નામ રજુ ન થવાથી, તેમ થઇ શક્યું ન હતું. અગાઉની કોઇ પણ પરિષદમાં એક વખત જે સાક્ષર જે કામ માટે નીમાયેલ હોય, તેઓની તે કામ માટે ફરી નિમણુંક કરવી નહિ, એવું ધોરણ રાખવાથી ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે

સાક્ષરવર્ય ભગવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને નીમવા કેટલાક સભ્યોની ઇચ્છા હોવા છતા તેઓની તે ઇચ્છા ફળીભૂત થઇ શકી નહિ

ત્યારપછી, પચીશ સાક્ષરોની નિબંધનિરીક્ષક કમિટિ નીમવામા આવી જે જે સાક્ષરોને તેમા નીમવામા આવ્યા છે તેઓને જુદા પત્રો લખી મોકલવામા આવ્યા છે તે કામ થઇ ગયા પછી સત્કારમંડળની એક કાર્યવાહકકમિટિ નીમવામા આવી, તેમા ભાવનગરના સ્થાનિક સભ્યોનો જ સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે

ત્યારબાદ, સભ્યો અને પ્રેક્ષકોની પાસેથી લેવાની ફીનો દર નક્કી કરવાનો ઠરાવ પ્રસાર કરવામા આવ્યો સભ્યની રૂા ૩–૦–૦, સન્માનિત પ્રેક્ષકની રૂા. ૧૦—૦—૦ પ્રેક્ષકોની રૂા ૨—૦—૦, વિદ્યાર્થી અથવા સ્ત્રીપ્રેક્ષકની રૂા. ૧—૦—૦, એ પ્રમાણે ફી રાખવામા આવી છે

સત્કારમંડળના સભ્યની ફી રૂા ૧૦—૦—૦ રાખવાનો ઠરાવ તો આગાઉની સભામા થઇ ગયો છે

એ પ્રમાણે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, અધ્યક્ષો વગેરેની નિમણુકો થઇ ગઇ છે પરિષદ્ ભરવાને હવે માત્ર અઢી માસ બાકી રહ્યા છે, છતા અમને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે આજ દિવસ સુધીમા અમારી પાસે માત્ર ૧૧ નિબધો આવી ગયા છે તે પૈકી પ્રસિદ્ધ લેખકોના તો માત્ર બે ત્રણ નિબંધો જ છે સાહિત્યપરિષદ્નુ કર્તવ્ય માત્ર નિબધલેખન અથવા નિબધવાચનમા જ પર્યાપ્ત થતુ નથી, તે ખરુ છે પરતુ ત્રણચાર વર્ષે ભરાતી સાહિત્યપરિષદમા જો ઉત્તમોત્તમ નિબધો ન આવે તો ફરીથી સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાની આવશ્યકતા રહેશે કે કેમ તેનો વિચાર ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરવાનો છે ભાવનગર પોતે તો તે ત્રુટિ પૂર્ણ કરવાને કોઇ રીતે શક્તિમત હોઇ શકે ? ભાવનગર તો વિદ્વાનોને પોતાનુ હૃદય અર્પણ કરી તેઓનો હૃદયપૂર્વક સત્કાર કરી શકે પરિષદ્ની તેજોવૃદ્ધિનો સઘળો આધાર અતિથિઓની તેજસ્વિતા ઉપરજ છે

અમે સઘળા સાક્ષરલેખકોને અતઃકરણપૂર્વક વિનતિ કરીયે છીએ કે ભાવનગરના સાહસ નિર્વિઘ્ને પાર પાડવાને ખુલ્લા દિલથી તેઓ મદદ કરશે, અને દરેક લેખક પોતાનો નિબધ જેમ બને તેમ સત્વર અમારી તરફ મોકલવા કૃપા કરશે જાણે અજાણે અમો જેઓને આમત્રણ પત્રિકા પહોંચાડી શક્યા ન હોઇએ, કે નામાના અજ્ઞાનથી મોકલ્યા છતા પહોંચી ન હોય, તેઓ સઘળા અમને ક્ષમા કરશે, અને સઘળા લેખકો તેમજ સાહિત્યરસિકોને અમે આ પત્રિકાદ્વારા જાહેર આમત્રણ કરીયે છીએ, તે તેઓ સ્વીકારશે, એવી આશા રાખીએ છીએ

ભાવનગર, સાહિત્ય પરિષદ્ કાર્યાલય
તા ૨૦—૧—૧૯૨૪

માનદ મંત્રી—
નરભેરામ પ્રાણશકર મહેતા,
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોના અધિકારી વર્ગની યાદી.

(ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ઇ. સ. ૧૯૨૪ સુધી)

પરિષદ અંક	સ્થળ.	વર્ષ.	પરિષદના પ્રમુખો વગેરે	સત્કાર કમિટિના પ્રમુખો વિગેરે	સામાન્ય મંત્રીઓ.
પેહેલી	અમદાવાદ	ઇ. સ. ૧૯૦૫	સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી–પ્રમુખ.		.
બીજી	મુંબઇ	ઇ. સ. ૧૯૦૭	સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ–પ્રમુખ.	સાક્ષરશ્રી શેઠ પુરુષોત્તમદાસ વિશ્રામ માવજી–પ્રમુખ.	રા. રણજિતરામ વાવાભાઇ રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીયા રા. ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઇ.
ત્રીજી	રાજકોટ	ઇ. સ. ૧૯૦૯	સ્વ. સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ–પ્રમુખ.	ગોંડળનાં ને ના. રાણીસાહેબ અ સૌ. નંદકુંવરબા–પ્રમુખ	રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મેહેતા રા. બલવંતરાય વિજયશંકર છાયા.
ચોથી	વડોદરા	ઇ. સ. ૧૯૧૨	સ્વ. સાક્ષરશ્રી રણછોડભાઇ ઉદયરામ –પ્રમુખ.		

પાચમી	સુરત	ઇ સ ૧૯૧૫	સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા-પ્રમુખ	રા રા મંછુરછારામ બળવન્તરામ હોરા—પ્રમુખ રા રા ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—ઉપપ્રમુખ	રા મનહરરામ હરિરામ મહેતા
૭ઠ્ઠી	અમદાવાદ	ઇ સ ૧૯૨૦	રા બ રા રા હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા-પ્રમુખ રા બ રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ-સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરશ્રી બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર-ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરશ્રી સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ વિજ્ઞાન-વિભાગના અધ્યક્ષ	સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ-પ્રમુખ	રા રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ રા હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ રા ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ પટેલ રા મટુલાલ ગોપીલાલ પ્રભુ રા હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
સાતમી	ભાવનગર	ઇ સ ૧૯૨૪	રા બ કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી પ્રમુખ સાક્ષરશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદાર સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરશ્રી ખુશાલ તલકચંદ શાહ-ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરશ્રી કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરશ્રી પંડિત ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલન-જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ	મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ-પ્રમુખ ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ મહેતા- ઉપપ્રમુખ	રા ગણેશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા રા રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

પરિશિષ્ટ અંક ૧૩

કારોબારી મંડળ—

મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ—પ્રમુખ

મહેરબાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી	
,, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી સાહેબ	ઉપપ્રમુખ
,, ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા	ઉપપ્રમુખ
,, કાશવજી જમશેદજી સંજાણા સાહેબ	ઉપપ્રમુખ
,, જેકિસનદાસ જેઠાભાઇ કણિયા સાહેબ	ઉપપ્રમુખ
,, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ	ઉપપ્રમુખ
,, પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નાગરશેઠ સાહેબ	ઉપપ્રમુખ
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ	
રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા	સામાન્ય મંત્રીઓ
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	સામાન્ય મંત્રીઓ

,, ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા

,, વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા

,, ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઇ

,, હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બીડે સાહેબ

,, વૃંદાવનદાસ રઘુભાઇ ઠક્કર

,, નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ

,, ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા

,, બરજોરજી અરદેશર એંટી સાહેબ

,, પાનાચંદ જેચંદ મહેતા

,, પીંગળશી પાતાભાઇ રાજકવિ

,, બાલુભા પથુભા રાયજાદા

,, નારૂભા સાહેબ

,, મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા

,, મણિલાલ હરિલાલ મહેતા

,, મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ

,, મણિલાલ મગનલાલ પારેખ

,, કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા

,, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા

,, કપિલરાય પરમાનંદદાસ

,, ઘનશ્યામલાલ રતિલાલ વોરા

,, ઈંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા

,, વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ

,, મહાસુખરાય જટાશંકર વ્હોરા
,, રાસ્તે સાહેબ પુરુષોત્તમરાય વિનાયકરાય કાણેસાહેબ
,, દુલભચંદ આણંદજી શાહ
,, કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
,, ગણેશશંકર મહાશંકર રાવળ
,, ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
,, કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
,, વલ્લભરામ ઉત્તમચંદ પારેખ
,, ચન્દ્રપ્રસાદ હરિપ્રસાદ પંડ્યા
,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની
,, હિંમતરાય દોલતરાય મહેતા
,, મનુભાઈ અનુપરામ પંડ્યા
,, વલ્લભરામ ત્રિભુવનરામ
,, જૂઠાભાઈ સાકરચંદ વોરા
,, ગિરધર ગોરધનદાસ વ્હોરા
,, જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
,, જગજીવન અમરચંદ વ્હોરા
,, વિઠ્ઠલદાસ મૂળચંદ શાહ
,, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
,, રણછોડભાઈ ઉદયરામ
,, નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા
,, હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
,, રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
,, હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ
,, ક્ષેશિકરામ વિનાદરામ મહેતા

} જૂની ૩૪એ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૪

ભંડોળ સમિતિ

મહેરબાન પ્રભુદાસ ભગવાન નગરશેઠ સાહેબ
,, બરજોરજી અરદેશર ગોંડીસાહેબ } મંત્રીઓ
,, ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેશાઈ
,, મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
,, છોટાલાલ બાપાલાલ મહેતા —તીજોરર
,, ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ —હીસાબી
,, ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા } હીસાબ તપાસનારાઓ
,, [illegible] નાયક
[illegible]
,, [illegible]રાય [illegible]પતરાય મહેતા
,, [illegible]શંકર ભગવાનજી વહોરા
,, મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા
,, કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
,, ઘનશ્યામલાલ રતિલાલ વહોરા
,, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
,, મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
,, મહાસુખરાય જટાશંકર વહોરા
,, મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ
,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની
,, મનુભાઇ અનુપરામ પંડ્યા
,, વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
,, જૂઠાભાઇ સાકરચંદ વહોરા
,, ગિરધર ગોરધન વહોરા
,, જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
,, જગજીવન અમરચંદ વહોરા
,, શાંતિલાલ ચુનીલાલ મહેતા
,, નારૂભા સાહેબ
,, બાલુભા પથુભા રાયજાદા સાહેબ
,, હિંમતરાય દોલતરાય મહેતા
,, ડૉ. પુરુષોત્તમરાય વિનાયકરાવ કાણેસાહેબ
,, માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા } મંત્રીઓ
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

પરિશિષ્ટ અંક ૧૫

નિબંધ નિમંત્રણ સમિતિ

૧ પત્રવ્યવહાર વિભાગ.

ગ. રા. શ્રી મણિશંકર ગણ્ત ભટ્ટ
„ શ્રી જેકિસનદાસ જેઠાભાઈ કણિયા સાહેબ
„ શ્રી વિજયરાય મહીપતરાય મહેતા
„ શ્રી હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે સાહેબ—મંત્રી
„ શ્રી કુંવરજી આણંદજી શાહ
„ શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
„ શ્રી કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
„ શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
„ શ્રી ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
„ શ્રી ભાનુશંકર માનશંકર મહેતા
„ શ્રી દિનકરરાય ગુલાબરાય દેસાઈ
„ શ્રી બળવંતરાય ગોપાળજી મહેતા
„ શ્રી બળવંતરાય માણેકલાલ મહેતા
„ શ્રી કૃષ્ણપ્રસાદ શંકરપ્રસાદ મહેતા

૨ પ્રકાશન વિભાગ.

રા. રા. કપિલરાય પરમાનંદરામ ઠક્કર—મંત્રી
„ નવિનચંદ્ર રતિલાલ મહેતા
„ મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ
„ લાભશંકર લક્ષ્મીશંકર મહેતા
„ માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા } આમાંના મંત્રીઓ હવાની ઝડપે
„ રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક }

પરિશિષ્ટ અંક ૧૬

નિબંધ નિરીક્ષણ સમિતિ.

રા બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
રા. રા. ખુશાલચંદ તલકચંદ શાહ
,, કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા
,, પંડિત ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલન
,, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
,, રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
,, હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ
,, કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા
,, હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
,, બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
,, મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
,, કાવસજી જમસેદજી સંજાણા સાહેબ
,, બરજોરજી અરદેશર એંટી સાહેબ
,, વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા
,, હનુમંતરાય બળવંતરાવ ભીડે સાહેબ
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી
રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા }
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક } મંત્રીઓ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૭

વિશિષ્ટ સમિતિઓ

૧ સ્વાગત સમિતિ

મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી
" કેપ્ટન જોગવરસિંહજી—મંત્રી
" ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
" મંચેરશાહ હોરમસજી ઉમરીગર
" કુંવરજી આણંદજી શાહ
" રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઈ ગઢવી
" સામાન્ય મંત્રીઓ, હોદ્દાની રૂએ

૨ મંડપ સમિતિ

મહેરબાન વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પટેલ
" મણિલાલ પરમાણંદદાસ પટેલ
" કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
" ગોપાલજી ઓધવજી ઠક્કર
સામાન્ય મંત્રીઓ—હોદ્દાની રૂએ

૩ ટિકિટ વ્યવસ્થાપક સમિતિ

" રતિલાલ જગન્નાથ જાની—મંત્રી
" મણિલાલ પરમાણંદદાસ
" કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
" ગોપાલજી ઓધવજી ઠક્કર
" મણિલાલ જીવનરામ જોશી
" વૃંદાવન નથુભાઈ ઠક્કર

૪ પત્ર પ્રદર્શન સમિતિ

" હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બાડે સાહેબ—મંત્રી
" વિદ્યાધર હરિશંકર દવે
" મણિલાલ છત્રરાજ દોશી
" જયન્તકૃષ્ણ વરતનિવાળા
" વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
" ભાનુશંકર માનશંકર મહેતા

૫ પ્રકાશન સમિતિ

" કપિલરાય પરમાણંદદાસ ઠક્કર } મંત્રીઓ
" મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ }

,, નવીનચંદ્ર રતિલાલ મહેતા
,, ફરામજી ખરસેદજી કોયખીલટર
,, ચિનુભાઇ શંકરપ્રસાદ દેશાઇ
,, ગૌરીશંકર કુબેર જોષી
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
,, સામાન્ય મંત્રીઓ-હુદ્દાની રૂએ

૬ સ્વયંસેવકયોજક સમિતિ

૧	રા. રા. શ્રી	વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઇ
૨	,,	સુખવંતરાય શિવલાલભાઇ મહેતા
૩	,,	શિવપ્રસાદ કરુણાશંકર બુચ
૪	,,	સંતોષરામ પ્રેમજી ભટ્ટ
૫-૬	,,	સામાન્ય મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૮

કાર્યવાહક સમિતિ

મહેરબાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી—પ્રમુખ
,, લલુભાઇ સામળદાસ મહેતા
,, કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી
,, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી
,, પ્રભુદાસ ભગવનભાઇ નગરશેઠ
,, કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી
, દાવસજી જમશેદજી મજાણા સાહેબ
,, બરજોરજી અરદેશર શેટી સાહેબ
,, ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા—હીસાબ તપાસનાર
,, ભાસ્કરરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
,, વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઇ
,, ત્રિકમલાલ દમાભાઇ
,, વિશ્વરાય મહીપતરાય મહેતા
,, ગુલાબરાય ગોવિન્દરામ દેસાઇ
,, મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
,, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
,, હનુમતરાવ બળવતરાય બીડે સાહેબ
,, કુવરજી મૂળચંદ શાહ
,, મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ
,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની
,, વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
,, મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
,, રસિકપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
,, ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
,, કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠાકોર
,, જુઠાભાઇ સાકરચંદ મહેતા
,, અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠ
,, ગોપાળજી ઓધવજી ઠક્કર
, રાજકવિ પીંગળશી પીતાંબર ગઢવી
,, શેઠ વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
,, શા ઉત્તેદચંદ ઝવેરભાઇ
,, કુવરજી આણંદજી શાહ—હીસાબ તપાસનાર
,, કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
,, ભાનુભાઇ રાયજાદા સાહેબ
, ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ—હીસાબી
,, માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા } મંત્રીઓ
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક }
,, ઈંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા—તીજોરી

પરિશિષ્ટ અંક ૧૯

ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદના સભાસદોની યાદી.

૧ રા. રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડજી ત્રિવેદી
૨ ,, ,, પ્રો. કાળીદાસ લલુભાઇ
૩ ,, ,, વકીલ શામજી રવજી વીરાની
૪ ,, ,, કંટ્રાકટર મોહનલાલ પુરુષોત્તમદાસ
૫ ,, ,, ઠક્કર રણછોડદાસ ગોપાલજી
૬ ,, ,, બાલચંદ્ર નાનુભાઇ ઓઝા
૭ ,, ,, ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા
૮ ,, ,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મેહેતા
૯ ,, ,, પીરોજશાહ પાલનજી ડમરી
૧૦ ,, ,, પ્રાણજીવન ભાઇશંકર આચાર્ય
૧૧ ,, ,, રવિશંકર ભોળાનાથ યાજ્ઞિક
૧૨ ,, ,, જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ
૧૩ ,, ,, જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપરા
૧૪ ,, ,, ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા
૧૫ ,, ,, મણિશંકર રત્નજી ઉપાધ્યાય
૧૬ ,, ,, શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
૧૭ ,, ,, નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી
૧૮ ,, ,, રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય
૧૯ ,, ,, ત્ર્યંબકનાથ શિવનાથ વ્યાસ
૨૦ ,, ,, ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાસરી
૨૧ ,, ,, મૂલજીભાઇ જગજીવન ત્રિવેદી
૨૨ ,, ,, પુરુષોત્તમદાસ હીરજીભાઇ જોષી
૨૩ ,, ,, નારણભાઇ લાધાભાઇ વિઠ્ઠલાણી
૨૪ ,, ,, મોહનલાલ શંકરભાઇ મહેતા
૨૫ ,, ,, ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ
૨૬ ,, ,, પ્રાણજીવન લાલજી જોષી
૨૭ ,, ,, પ્રભુદાસ સુંદરજી
૨૮ ,, ,, બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
૨૯ ,, ,, ચંદ્રવદન મહેતા
૩૦ ,, ,, જી. એલ. ધીવાળા
૩૧ ,, ,, અનિલ
૩૨ ,, ,, જી. એચ. મુખી
૩૩ ,, ,, દેવચંદ શામજી

૩૪ ,, પરમાનંદદાસ મોતીલાલ
૩૫ ,, દેવશંકર હાથીભાઈ
૩૬ ,, હરિચંદ છગનલાલ વકીલ
૩૭ ,, અમૃતલાલ દેવરામ
૩૮ ,, નગીનદાસ ગિરધરલાલ
૩૯ ,, મગુભા નથુભા
૪૦ ,, હસનઅલી શરીફભાઇ
૪૧ ,, રજબઅલી ખાનમહમદ
૪૨ ,, બાદરભાઇ સમુરભાઇ
૪૩ ,, હસન શરીફભાઇ
૪૪ ,, નર્મદાશંકર મુરારજી
૪૫ ,, મથુભાઇ ગવન
૪૬ ,, કેશવજી રઘુનાથ
૪૭ ,, સવાઇલાલ છોટાલાલ
૪૮ ,, કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી
૪૯ ,, વિશ્વનાથ મગનલાલ બુચ
૫૦ ,, મહાસુખરાય જટાશંકર
૫૧ ,, પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ
૫૨ ,, ઠાગાલાલ હ વહોરા
૫૩ ,, મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા
૫૪ ,, મામજી દાસ પરમાનંદદાસ
૫૫ ,, બાઇનંકર અંબાશંકર ત્રિવેદી
૫૬ ,, અમૃતલાલ મોતીલાલ
૫૭ ,, ટી. સી ખાટવાળા
૫૮ ,, વનમાળીલાલ રતિલાલ વ્હોરા
૫૯ ,, અજિતદાસ વિઠુનરાય મહેતા
૬૦ ,, જમનાદાસ અમરચંદ
૬૧ ,, જેઠાલાલ પ્રભુદાસ
૬૨ ,, શાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા
૬૩ ,, હરગોવિંદશંકર જયશંકર
૬૪ ,, અમૃતલાલ લક્ષ્મીદાસ
૬૫ ,, રૂસ્તમજી બાલા
૬૬ ,, નર્મદાશંકર સુખદેવ
૬૭ ,, દેસુ સુખદેવ
૬૮ ,, પી ટી મહેતા

૬૯ „ મનહરરાય રૂપશંકર
૭૦ „ જયાનંદ સંતોષરામ
૭૧ „ કમળાશંકર પ્રાણશંકર
૭૨ „ ભાઇચંદ વીરજી
૭૩ „ છગનલાલ ભાવજી
૭૪ „ ખીમચંદ ધારશી
૭૫ „ વામનરાય રતનલાલ
૭૬ „ પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇ
૭૭ „ જયન્તીલાલ શિવલાલ
૭૮ „ નિહાલચંદ લક્ષ્મીચંદ
૭૯ „ મણિલાલ વ્રજલાલ
૮૦ „ ચાંપશી ગુલાબચંદ
૮૧ „ જેઠાલાલ હરજીવન
૮૨ „ રણજિતભાઇ
૮૩ „ ભિક્ષુ અખંડાનંદજી
૮૪ „ ત્ર્યંબકલાલ
૮૫ „ રમણલાલ ચુનિલાલ
૮૬ „ ભીખાભાઇ કુબેરભાઇ
૮૭ „ મોતીભાઇ નરસિંહભાઇ અમીન
૮૮ „ વીરચંદ ધનજી
૮૯ „ જટાશંકર નથુરામ
૯૦ „ ચમનલાલ ઝવેરચંદ
૯૧ „ હેમચંદભાઇ રામજીભાઇ
૯૨ „ મણિલાલ હેમચંદ
૯૩ „ રતિલાલ ગોવર્ધન
૯૪ „ જાદવજી ઝવેરભાઇ
૯૫ „ મોહનલાલ
૯૬ „ રામલાલ ચુનિલાલ મોદી
૯૭ „ શિવજીભાઇ
૯૮ „ ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
૯૯ „ કુંવરજી આણંદજી શાહ
૧૦૦ „ પરમાનંદ કુંવરજી શાહ
૧૦૧ „ અનોપચંદ હરિભાઇ
૧૦૨ „ મોહનલાલ દેશાઇ
૧૦૩ „ હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ
૧૦૪ „ ચુનિલાલ લવજી

૧૦૫ ,, બાપાલાલ છોટાલાલ ઠક્કર
૧૦૬ ,, જે કે દારુગજી
૧૦૭ , રમણલાલ વસંતરાય દેસાઈ
૧૦૮ ,, મીસીસ કામરાજી
૧૦૯ ,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
૧૧૦ ,, મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
૧૧૧ ,, ગજેન્દ્રરાય મોમનારાયણ દલાલ
૧૧૨ ,, વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠક
૧૧૩ ,, અનંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે
૧૧૪ ,,
૧૧૫ ,, અમૃતલાલ એલ. ઠક્કર
૧૧૬ ,, નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતજી
૧૧૭ ,, હીરાલાલ અમૃતલાલ
૧૧૮ ,,
૧૧૯ ,, મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા
૧૨૦ ,, સન્મુખલાલ પંડ્યા
૧૨૧ ,, હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
૧૨૨ ,, ન્યાલચંદ લક્ષ્મીચંદ
૧૨૩ ,, મણિલાલ એમ મહેતા
૧૨૪ ,, ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ
૧૨૫ ,, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
૧૨૬ ,,

ટિપ્પણ—ખાલી આમનવાળા નંબરોની ટીકીટ ધરાવનારાઓના નામો જણાયા નથી, તેથી અહીં લખવામાં આવ્યા નથી

હુદ્દાની રૂએ.

૧૨૭ ,, ગ બ કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્વ માજી પરિષદ પ્રમુખ
૧૨૮ , રા બ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ સાહિત્ય, પ મ ના મંત્રી
૧૨૯ ,, અરદેશર ફરામજી ખબરદાર—સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૦ ,, કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા—વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૧ ,, પંડિત લાલન —જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૨ ,, હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ—સાહિત્ય પ મ ના મંત્રી
૧૩૩ ,, સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી—સત્કાર મંડળના પ્રમુખ
૧૩૪ , ઓ લલ્લુભાઇ સામળદાસ મહેતા— ,, ઉપપ્રમુખ
૧૩૫ ,, માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા } સામાન્ય મંત્રી
૧૩૬ ,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક } સામાન્ય મંત્રી

૧૩૭	,,	પ્રો. હનુમંતરાય બળવંતરાવ ભીડેસાહેબ	અન્ય મંત્રીઓ (પેટા સમિતિઓના)
૧૩૮	,,	ગુલાબરાય ગોવિન્દરામ દેસાઇ	
૧૩૯	,,	કેપ્ટન જોરાવરસિંહ	
૧૪૦	,,	રતિલાલ જગન્નાથ જાની	
૧૪૧	,,	કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કર	
૧૪૨	,,	મણિલાલ પરમાનંદદાસ	
૧૪૩		મનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ	

પરિશિષ્ટ અંક ૨૦

રાજ્યો તથા સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની યાદી.

૧ વડોદરાના નામદાર ગાયકવાડ સરકારના રાજ્ય તરફથી—

રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
,, મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન
,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
,, મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
,, જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોશીપુરા
,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરાય મહેતા
,, કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોષી
,, રમણલાલ વસંતરાય દેસાઈ

૨ પાલીતાણાના રાજ્ય તરફથી

રા. રા. મણિલાલ વ્રજલાલ [illegible]
,, દેવશંકર કાળીદાસ ભટ્ટ
,, ચાંપશી ગુલાબચંદ શાહ
,, જેઠાલાલ હરજીવન મહેતા

૩ અમદાવાદ સાહિત્ય સભા તરફથી

રા. બ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
,, શંકરરાય અમૃતલાલ [illegible]	,, રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
,, ચુનીલાલ શાહ	,, ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાશ્રી
,, જયન્તીલાલ મી. કવિ	,, પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ
,, ડાહ્યાભાઈ પટેલ	,, હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
,, સોમેશ્વર મી. પંડ્યા	,, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
,, અજિતભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેરાશ્રી	,, જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ

૪ મુંબાઈ સાહિત્ય સંસદ તરફથી

રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
,, જન્મશંકર મહાશંકર બુચ
,, ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા

૫ મુંબઈ જ્ઞાનપ્રચારક મંડળ તરફથી

,, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
,, રુસ્તમજી નાનાભાઈ રાણીના

૬ ભરૂચ સાહિત્ય સભા તરફથી

રા. રા. ગટુલાલ ગોપીલાલ ત્રિ

„ વિશ્વનાથ એમ. ભટ્ટ

૭ ગુજરાત કોલેજ તરફથી

રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુ

૮ સુરત સાર્વજનિક કોલેજ તરફથી

રા. રા. જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દુરકાળ

૯ વોટસન મ્યુઝીયમ–રાજકોટ–તરફથી

રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસ્કલકર

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

—પરિષદના મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ

મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ

—સત્કાર મંડળના પ્રમુખ સાહેબ

મહેરબાન રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ

મહેરબાન લલ્લુભાઇ સામળદાસ મહેતા

—સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ

પરિશિષ્ટ અંક ૨૧

વિષય વિચારિણી સમિતિમાં હાજર રહેલા સભ્યોની યાદી

રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા
,, હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
,, અરદેશર ફરામજી ખબરદાર
,, જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
,, જ્યેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ
,, ગજેન્દ્ર મોહનનારાયણ દલાલ
,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
,, મટુભાઇ હરગોવનદાસ કાંટાવાળા
,, વામનરાવ રતનલાલ ધોળકીઆ
,, મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
,, વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી
,, છોટાલાલ હરજીવન વ્હોરા
,, મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુદાર
,, સન્મુખલાલ ઝવેરીલાલ પંડ્યા
,, અનંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે
,, બાપાલાલ કુબેરજી શુક્લ
,, કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોશી
,, વિશ્વનાથ મગનલાલ ભ.
,, પ્રાણજીવન જોષી
,, શામળદાસ ત્રિભોવનદાસ ગાંધી
,, મુળજીભાઇ જગજીવનદાસ ત્રિવેદી
,, ગવરીશંકર ભોળાનાથ યાજ્ઞિક
,, કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા
,, બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
,, ચંદ્રવદન ચમનલાલ મહેતા
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, ડૉ. ટી. સી. ખાંડવાળા
,, મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા
,, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
,, પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ
,, નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
,, ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

,, સુમન્ત મહેતા
,, હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે
,, ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
,, રામલાલ ચુનીલાલ મોદી
,, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
,, શાન્તિલાલ સારાભાઇ ઓઝા
,, શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
,, વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
,, પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
,, ગુલાબચંદ આણંદજી
,, રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય
,, જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
,, ન્યાલચંદ લક્ષ્મીચંદ સોની
,, નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી
,, જેઠાલાલ પરભુદાસ પારેખ
,, ચુનીલાલ લવજી કપાશી
,, જયન્તિલાલ શિવલાલ કવિ
,, સવાઇલાલ છોટાલાલ મહેતા
,, પ્રાણજીવન વાલજી જોષી
,, પ્રભુદાસ સુંદરજી નંદાણી
,, શિવજીભાઇ
,, રમણલાલ વસંતરાય દેસાઇ
,, મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ
,, રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા
,, ભાઇશંકર અંબાશંકર
,, પુરુષોત્તમ હીરજી જોષી
,, મોહનલાલ શંકરલાલ મહેતા
,, જી. એચ. મુખી
,, [illegible]
,, [illegible]ભાઇ [illegible]મામંદ
,, રજબઅલી ખાન[illegible] નિલ
,, ગુલામહુશેન ડી. [illegible]ગાદ
,, હીરાલાલ અમૃતલાલ [illegible]
,, પરમાણંદદાસ કુંવરજી
,, કપિલરાય પરમાણંદદાસ [illegible]
,, રતિલાલ જગનાથ જાની

પરિશિષ્ટ અંક ૨૭

સત્કાર ફંડમા ભાવનગરના જે ગૃહસ્થોએ નાણા ભર્યા તેઓની યાદી.

રૂ. ૪૦૦) મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ
૧૨૫) „ પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ સાહેબ
૧૦૦) ન્યુ જહાંગીર મીલ્સ તરફથી—ભાવનગર
૧૦૦) ન્યુ જહાંગીર મીલ્સ તરફથી—અમદાવાદ
૭૫) મહેરબાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી
૭૧) „ શેઠ નરોત્તમ ભાણજી
૭૧) „ હરિભાઇ વિજયશંકર ઓઝા
૭૧) „ શેઠ કુંવરજી આણંદજી શાહ
૬૧) „ વીરેન્દ્રપ્રસાદ ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઇ
૫૧) કોટન એસોસીએશન તરફથી
(શેઠ મકનદાસ તથા શેઠ ગણુંડાભાઇ)
૫૧) મહેરબાન પોપટભાઇ કાળીદાસ ચાહવાળા
૫૧) „ શેઠ મગનલાલ નાનાભાઈ પારેખ
૫૦) „ ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
૫૦) „ ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
૪૧) „ ત્રિભુવન ભગનજી
૪૧) „ હિરાલાલ અમૃતલાલ શાહ
૩૫) „ ચંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા
૩૫) „ શાન્તિલાલ ચુનીલાલ મહેતા
૩૫) „ કુબેરદાસ કલ્યાણજી
૩૧) „ રતિલાલ કે મોદી
૨૫) „ જોગવરસિંહ હરિસિંહજી
૨૫) „ કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
૨૫) „ કાવસજી જમશેદજી મજાણા
૨૫) „ બરજોરજી અરદેશર મોદી
૨૫) „ જોગવરસિંહજી કેસરીસિંહજી
૨૫) „ મણિલાલ છગનલાલ બધી
૨૫) „ જીવરાજ દેવચંદ
૨૫) „ નૃસિંહપ્રસાદ ધરણીધરરામ દેસાઇ
૨૫) „ છોટાલાલ પીતાંબરદાસ
૨૫) „ જુઠાભાઇ માણેકચંદ વ્હોરા
૨૧) „ શેઠ નથુભાઇ ઝીરપારામ
૧૦) „ શેઠ મારેમ મુસાભાઇ અનાદીન

૧૮૨૬) કુલ રૂપિયા ૩૨

તા ૫ ૧૨

પરિશિષ્ટ અંક ૨૩

સત્કાર ફંડમાં ભાવનગર રાજ્યના મુંબઇમાં વસતા જે ગૃહસ્થોએ નાણાં ભર્યાં તેઓની યાદી.

રૂા. ૫૦૧) મહેરબાન દ્વારકાદાસ ત્રિભોવનદાસ
૫૦૧) ,, લક્ષ્મીદાસ દામોદરદાસ
૨૫૧) ,, વ્રજલાલ ભગવાનદાસ ગાંધી
૨૫૧) ,, મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા
૨૫૧) ,, ચતુર્ભૂજ જીવણ તથા હરગોવનદાસ જીવણભાઇ
૨૫૧) ,, ત્રિકમદાસ પુરુષોત્તમદાસ
૨૫૧) ,, પ્રેમચંદ ત્રિભોવનદાસ (નરોતમ ભાણજી)
૨૫૧) ,, હરિદાસ નાગજી
૨૫૧) ,, દોસ્તમહમદ મનજીભાઇ
૨૦૧) ,, વિશ્વેશ્વર માણેકલાલ ઉર્ફે ભાઇદાસભાઇ
૧૫૧) ,, મૂળજીભાઇ વલ્લભજી
૧૨૫) ,, જગજીવનદાસ ઉજમશી
૫૧) ,, વિઠલદાસ છગનલાલ લોઢાવાળા
૫૧) , ગિરજાશંકર ભગવાનજી ત્રિવેદી
૫૧) ,, છગનલાલ હંસરાજ
૫૧) ,, શાન્તિલાલ પરમાણંદદાસ
૫૧) ,, ભગવાનદાસ ગોકળદાસ
૫૧) ,, છોટાલાલ કેશવજી
૫૧) ,, હરજીવનદાસ ધારશી
૫૧) ,, લક્ષ્મીદાસ મકનજી
૫૧) ,, શામજી ગીલા
૫૧) ,, બાલુભાઇ કહાનદાસ
૫૧) ,, ભગવાનદાસ ડાહ્યાભાઇ
૫૧) ,, વનમાળી મોતીરામ એન્ડ કું.
૫૧) ,, પરમાણંદદાસ જાદવજી
૫૧) ,, મૂળજી હરિદાસ
૫૧) ,, મોતીભાઇ લક્ષ્મીદાસ
૫૧) ,, જીવણદાસ પ્રભુદાસ
૫૧) ,, જમનાદાસ અને બાઇઓ
૫૧) ,, જાદવજી હીરજી
૫૧) ,, પુરુષોત્તમદાસ રામજી

૫૧)	,,	નગીનલાલ જીવણદાસ
૫૧)	,,	હરજીવનદાસ ગોરધનદાસ
૨૫)	,,	નર્મદાશંકર હરજીવનદાસ
૨૫)	,,	સુંદરજી વલ્લભદાસ
૨૫)	,,	મોહનલાલ ગોપાળજી દવે
૨૧)	,,	મૂળશંકર હરજીવનદાસ
૨૧)	,,	પ્રાણજીવન મેનજી
૨૧)	,,	પરમાણંદદાસ અબજી
૧૧)	,,	હરિલાલ રામકૃષ્ણ
૪૪૫૬)	કુલ રૂપૈયા	૮૦

પારધી ! ક્રૌંચ પક્ષીના જોડામાંથી કામથી મોહિત થયેલા એકને માર્યું, તો તું કોઇ પણ કાળે પ્રતિષ્ઠા ન પામતો !'* સંસ્કૃત ભાષામાં આ સૌથી પહેલો જ શ્લોક કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં જાણે કવિતાના સર્વ વિષયનો ઉલ્લેખ થયો છે. પ્રથમ તો શોકની લાગણી આ કવિતાનું મૂળ છે, વળી કીર્તિ (प्रतिष्ठा) અનન્તતા (शाश्वती) કાળ (समाः) પક્ષી, તેનું જોડું, મૃત્યુ (अवधीः) કામ અને મોહ અંતર્ભાવની પ્રેરણાથી થયેલી કવિતા-માંની ઘણીખરી કવિતા આ વિષયો ઉપર જ રચાઇ છે.

ઋષિ શ્લોકથી પ્રસન્ન થયા, અને સાથે સાથે તેમના જ સમયમાં થએલો સીતાહરણનો પ્રસંગ તેમને સાંભરી આવ્યો. એટલે એમણે રામાયણનો પ્રસંગ, અને રામના પરાક્રમોને એ જ શ્લોકની ધાટી ઉપર રચીને વર્ણવવાનો સંકલ્પ કર્યો. આદિ કવિના આ પહેલા ઉદ્‌ગારને દેવો, ઋષિઓ અને બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં વધાવી લે છે.

છંદ ભાષા: આ કથાનક ઉપરથી એટલું તો ખરૂં કે મહાસંસ્કૃતકાળના વેદના છંદોનો કાવ્ય સાહિત્યમાં પહેલ વહેલો ઉપયોગ કરનાર તો વાલ્મીકિ જ. કારણ કે વેદના છંદોમાં એવું અચોક્કસપણું અને સાદાઇ હતાં કે પછીના ઋષિઓ અને આચાર્યોને એ છંદો ઉપરથી મોહ ઉતરતો ગયો; અને એમણે બ્રાહ્મગ્રંથો તથા આરણ્યકોને સરળ અને સંક્ષિપ્ત ગદ્યમાં અને સૂત્રભાષામાં રચવાનો પ્રારંભ કર્યો. આવા સમયમાં વાલ્મીકિએ એના એ જૂના વેદ કાળના છંદોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને અનુષ્ટુપને જરા નિયમિત અને ચોક્કસ બનાવી કવિના લખવાની પ્રવૃત્તિને બળ આપ્યું. ત્રિષ્ટુભમાંથી ઉપેન્દ્રાવજ્રા બન્યો આને લીધે કવિને 'આદિ કવિ' કહી બધા ઓળખે છે. જેમ વૈદિક મંત્રોના આદિ કવિ બ્રહ્મા છે, તેમ સંસ્કૃત કાવ્યોના આદિ કવિ વાલ્મીકિ છે.

પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે કવિતા પ્રથમ પ્રગટે છે, અને તે પણ સાદા અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં. તેમાં નથી દેખાતી અલંકારોની ટાપટીપ કે નથી જણાતો વાણી-વિલાસ અને ભાષાડંબર; નથી જામતી સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિ કે નથી આજતુ કૃત્રિમ રચનાબંધન; પરંતુ સહજ રીતે કવિનો અંતઃક્ષોભ અને મનોવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ, વસ્તુનું સાદું સ્વરૂપજ્ઞાન, સૃષ્ટિસૌન્દર્યની અદ્‌ભુત છાપથી ઉપજેલી મુગ્ધતા, જ્ઞાન અને તર્કશક્તિના કંઇક કંઇક ચમ-કારા, પ્રસન્ન અને જુસ્સાવાળી ગતિ—એ સર્વનો સરળ અને સુરસ આવિર્ભાવ કવિતામાં પ્રગટે છે. આ અવસ્થામાં ભાષાને મધુરા, નાનકડા બાળકની ક્રીડાની ઉપમા આપી શકાય. રામાયણની ભાષા આવા પ્રકારની છે.

---

*આ આદિ શ્લોકમાં કાવ્યનું બીજ અથવા મંગળાચરણ છે, એ શ્લોકના વાચ્યાર્થ ઉપરાંત બીજા બે અર્થ ટીકાકારોએ કર્યા છે:—

(૧) હે લક્ષ્મીપતિ (રામચંદ્ર)! રાવણ મંદોદરી રૂપી ક્રૌંચ મિથુનમાંથી (સીતા ઉપર) કામ—મોહિત થએલા એક (રાવણ)ને મારવાથી તમારી અનંતકાળ સુધી કીર્તિ રહો !

(૨) હે રાક્ષસ પતિ રાવણ ! શ્રેષ્ઠ નરપતિના જોડામાંથી એક (સીતા) ને તેં અત્યંત દુઃખ આપ્યું છે, માટે તારૂં કોઇ દિવસ સારૂં ન થાઓ !

મહાકાવ્ય માટે અંગ્રેજ કવિઓ બ્લેંક વર્સ વાપરે છે એમાં સામાન્ય ગદ્યના વિષય થાય એવા મવાદો અમુક પદ્ધતિવાળા રચનાબંધમાં ગોઠવેલા હોય છે સામાન્ય રીતે ગંભીરતા, ઓજસ્વિતા, સામર્થ્ય, ઋજુતા, પ્રસાદ અને ધારાવાહી વાણીનો પ્રવાહ—એ આ કાવ્યબંધના લક્ષણો છે રામાયણનો અનુષ્ટુપ્ છંદ આવો જ સર્વવ્યાપક અને સર્વોપકારક છતાં સરળ છે

આ કાવ્યના સરલ અનુષ્ટુપમાં ભારતવર્ષનું હૃદય સહસ્ર વર્ષ થયાં ધબકી રહ્યું છે પરંતુ તે સાથે છંદની સરળ રચનાને લીધે ચોર કવિઓને પોતાનો ચળવળતો હાથ આ કાવ્ય ઉપર અજમાવતાં જરા પણ મુશ્કેલી નડી નહીં મૂળ કથામાં સૈકે સૈકે ઉમેરા થવાનું મુખ્ય કારણ એ ઇતિહાસનો સરલ છંદ જ છે

કાવ્યનો રસ ?

રામાયણમાં ભક્તિ, નિષ્ઠા, સ્નેહ અને વીરતા એ લાગણીઓનું પૂર પ્રસંગે પ્રસંગે ઉભરાઈ રહ્યું છે ખરું, પરંતુ રામના સમગ્ર જીવનમાં એ લાગણીઓને ઢાળી દેનાર તો કરુણ રસની રેલ છે, કારણ કે રસનો ઉદ્રેક કરુણા અને અનુકમ્પામાંથી થયો છે તેથી ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે 'एको रस करुण एव ।'—અને બીજા રસ એ જ રસના વિવર્ત જેવા છે રામાયણના સર્વ રસમાં કરુણ રસ જ સ્થાયી છે, એમાં બીજા રસના આલંબન નથી એમ નથી, છતાં એકંદરે કરુણ રસની સઘન છાપ વાંચનાર ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી

રામાયણના આખા કાવ્યનો પ્રવાહ શરદના નીતર્યાં પાણી જેવો શાંત, સૌમ્ય, ધીર ગંભીર અને પવિત્ર છે મહાભારતનો પ્રવાહ વર્ષાના પૂર જેવો જોસભેર વહેતો, ધસમસતો અને ડહોળાએલો છે મહાભારતના લડાયક વીરરસના ઝબકારા રામાયણમાં નથી, છતાં આપણા હમેશના જીવનમાં જે જે સનાતન લાગણીઓ આપણે મનુષ્ય તરીકે અનુભવીએ છીએ, તેવી લાગણીના સચોટ આલેખનમાં તો તે ઘણું ચડી જાય છે અને આ વર્ણનો ખાસ કરીને હિંદુસંસારના છે તો પણ એમાં રહેલું સનાતન સત્ય એટલું બધું વ્યાપક છે, અને વર્ણનો એટલાં બધાં હૃદયસ્પર્શી અને સાચાં છે કે પૃથ્વી ઉપરની ગમે તે ધર્મની પ્રજાને તે લાગુ પાડી શકાય એવાં છે

વીરરસપ્રધાન કાવ્યના દેશમાં અને કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ સ્વીકારાયલું હોય છે, પરંતુ રામાયણનો કાળ એવો નહોતો. જો કે રામાયણમાંયે યુદ્ધવ્યાપાર પુષ્કળ છે, રામનું બાહુબળ સામાન્ય નથી, તથાપિ રામાયણમાં જે રસને સર્વના કરતાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, તે વીરરસ નથી યુદ્ધ-પ્રસંગો અને બાહુબળના ગૌરવનો ઘોષ એ તેના મુખ્ય વર્ણનના વિષય નથી

કરુણ રસનું આલેખન અને તેની જમાવટમાં વાલ્મીકિ અદ્વિતીય છે કરુણરસ ભાગ્યેજ આટલી સચોટતા અને સાહજિકતાથી બીજા કોઈ કાવ્યની લીટીએ લીટીએ વહેતો મળી આવે છે કરુણરસની કવિતા આપણી લાગણીને અને હૃદયને વિશુદ્ધ કરે છે કરુણ દશ્યો પ્રત્યક્ષ જોવાથી આપણા અનુભવમાં આવેલા સ્વાભાવિક પ્રસંગોથી હૃદય હલમલી ઉઠે છે અને જાણે આપણી લાગણીઓનું નાટક આપણી આંખ સામે ભજવાતું જોઈએ છીએ કરુણ લાગણીથી ગદ્ગદ થવાનો આનંદ રસિક અને સૂક્ષ્મ છે

રામના જીવનમા સહનશીલતાનો ગુણ એવો દૃષ્ટિએ પડે છે, કે તેથી દયા અને અનુકંપાને બદલે આપણી પ્રશંસા અને સાથે સાથે દુઃખમા સમભાગ થવાની વૃત્તિ આપણને થાય છે. વિપત્તિઓથી ઘડાયલું રામનું શરીર એટલું દૃઢ હતું કે સામળભટની ચંદન મલયાગરીની વાતના દુહામા આવે છે તેમ 'જેમ જેમ પડે વિપત્તડી, તેમ તેમ સહે શરીર' એના જેવું લાગે છે. કરુણરસની સફળતા આને જ લીધે સધાઇ છે.

કોસલ વિદેહનાં રાજ્યોનો કાળ:

ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ હજાર વર્ષ પહેલાં ઉત્તર હિંદમા અયોધ્યાના કોસલ લોકો અને બિહારના વિદેહ લોકો બહુ સંસ્કાર પામેલા હતા. એમના કુલગુરુઓ શાસ્ત્રની પ્રખ્યાત શાખાઓના સ્થાપક હતા. તેમના દાનયજ્ઞોને લીધે દૂર દૂરથી લોકો ખેંચાઇ એમના તરફ આવતા. તેમની પરિષદમાં ફરતા દેશોમાંથી શિષ્યો આવી રહેતા. એમણે રચેલી વેદની ઋચાઓ હિંદના કેટલાક ભાગોમાં ગવાતી. તેમના વિસ્તૃત બ્રાહ્મણ ગ્રંથો ગુરુપરંપરાથી ઉતરી આવતા. એમના આત્મજ્ઞાન અને આત્માનાં અન્વેષણનાં રહસ્યો ઉપનિષદમા સાચવી રખાયાં છે. આ તત્ત્વજ્ઞાને જ એ પ્રજાને વેદાંતમા ઉંચું સ્થાન અપાવ્યું છે.

આ કોસલ વિદેહના રાજ્યોની જાહોજલાલીના કાળ પછી થોડાક સૈકામા રામાયણનો ઇતિહાસ રચાયો હોય એમ સંભવે છે. આ ઇતિહાસરૂપ થએલા યુગના એ ક્ષત્રીઓનું વીર્ય અને એમની વિદ્યાનું પુણ્ય સ્મરણ આર્યાવર્તમાં તે વખતે પરંપરાગત લોકકથા દ્વારા થતું હતુ. આવે વખતે મહાકવિએ પોતાની સંહિતા રચી અને એમની કીર્તિને અમરત્વ આપ્યું. વચમા ઘણા વર્ષોનો ગાળો પડવાથી આ સંસ્કારી પ્રજાની સંસ્કૃતિ માટે લોકોમાં ઓર માન વધ્યુ હતું. એમને મન જે યુગ વહી ગયો તે સત્યયુગ હતો. કવિની કલ્પનામાં એ કોલસ અને વિદેહનો યુગ એટલે જે જે ઉદાત્ત અને યશસ્વી, સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ તેનોજ એ યુગ હતો.

અયોધ્યાનુ વર્ણન એટલે સાત્ત્વિકતાના ક્ષેત્રનુ વર્ણન, અને દશરથ એટલે '**राजा प्रकृतिरंजनात**' એ સૂત્રનો જ અર્થાવતાર. રામ એટલે એક આદર્શ રાજકુમાર, શૂરવીર અને સંસ્કારી, ધર્મમા ધીંગો અને સાચનો શીપાઇ, જનક એટલે રાજ્યયોગનો ઉપાસક રાજવી અને સાથે સાથે જીવન્મુક્ત સંન્યાસી, સીતા એટલે આદર્શ સતી અને ભક્તિપરાયણા સતી—આવા લોકોત્તર પાત્રાલેખન દ્વારા કવિની ભૂતકાળ કાજેના માનની લાગણી સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે.

રામાયણનો રચના કાળ:

વાલ્મીકિ રામાયણ, પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયી અને પતંજલિના મહાભાષ્યનો લોકોમાં સારી પેઠે પ્રચાર થયા પછી રચાયલુ હોવું જોઇએ એમ માનવાને કારણ છે. વ્યાકરણસૂત્રોમા વ્યાસનું નામ ગણાવેલું છે, પરંતુ રામાયણ રચનાર વાલ્મીકિ કે ભાગવતકાર શુકદેવનાં નામો ગણાવ્યાં નથી. મનુની સંહિતા પણ રામાયણ પહેલાં રચાયલી છે (જુઓ કિષ્કિન્ધાકાંડ સર્ગ ૧૮).

આ વાલ્મીકિ રામાયણ એટલે આધુનિક સાત કાંડવાળું રામાયણ; આધુનિક કહેવાનો અર્થ એટલોજ કે મૂળ કવિની રચના થયાને તો તે પહેલા પાંચ સાત સૈકા વહી ગયા

હતા પરંતુ અસલ રામાયણની કથા એટલી બધી લોકપ્રિય થતી ગઈ કે તેમાં ઉમેરો થતો ગયો, છતાં મહાભારતની પેઠે એમાં નવા આખ્યાનો, નવી કથાઓ અને નવી વર્ણનોનો ઉમેરો થયો નથી આમાં તો એનો એ કથા ભાગ અને એના એ પ્રસંગોના વર્ણનો નવેસર લખાયા છે નવા નવા કવિઓએ અને કથાકારોએ પોતાનો ચગ વગતો હાથ તેના ઉપર અજમાવ્યો છે, આથી ઘણી પુનરુક્તિઓ અને કેટલાક અપ્રસ્તુત અને અસંગત વર્ણનો આજે એમાં ઉમાડેલા મળી આવે છે

કાવ્યના છેવટના ઉત્તરકાંડમાં રામ અને બીજા ભાઈઓના વંશજોએ સ્થાપેલા નવા રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે એ ઇતિહાસ ઈ. સ. પહેલાં ચોથા અને પાંચમા સૈકાનો છે તે ઉપરથી અનુમાની શકાય કે ઇ સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર રામાયણ લખાવા માંડ્યું હશે, અને પછી ઇ સ પહેલાં થોડાક સમય ઉપર હાલના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામ્યું હશે

રામાયણને છેવટનું સ્વરૂપ આપનાર લેખકનો સમય કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો હતો એ સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ—સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો પ્રતીતિ, શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવકથા હતી રુચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્ભુત કથન હતું તેને લીધે જ નીતિનો બોધ દેનાર અનેક ઉપાખ્યાનો ઉદ્ભવ્યાં જ્ઞાન અને નિર્વાણનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક મહાવીર સ્વામી અને ભગવાન બુદ્ધ ઈશ્વરાવતાર મનાયા જે કાળમાં વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રબંધો ઈશ્વરાવતારની ભાવનાથી રચાતા હતા તે કાળ એ હતો

આમ એકદર જનસ્થિતિના ચિત્ર તરીકે, ભૂગોળની દૃષ્ટિએ, તેમજ ધાર્મિક, સામાજિક અને નૈતિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં આધુનિક રામાયણ, બુદ્ધના ધર્મની અસર (यथा हि चोरः स तथा हि बौद्धः । જેવા વચનો ઉપરથી) મોડી થયા પછીનું છે એ તો ચોક્કસ તેથી મહાભારતની શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ થયા પછી થોડાક કાળમાં એટલે ઇ સ પૂર્વે ઓછામાં ઓછાં ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં રામાયણ આ છેવટના રૂપમાં કાયમ થયું હોવું જોઇએ

મહાભારત પહેલાં રચાયું?

રામાયણનો કેટલોક ભાગ મહાભારતથી જૂનો છે એ વાત ખરી, છતાં એકંદર રામાયણની છેવટની આવૃત્તિ, મહાભારતની નવી આવૃત્તિ થયા પછી જ છે, અને તેના અનુકરણ રૂપ થએલી છે ક્યાં ક્યાં નવા ઉમેરા આ અનુકરણને લીધે દાખલ થવા પામ્યા, તેનો વિચાર કરવાનું આગળ ઉપર રાખી રામાયણનો રચના-કાળ મહાભારત પછી કેમ મૂકાય છે તે જોઇએ

મહાભારત એના અસલના સ્વરૂપમાં ભારતના યુદ્ધનું જ એક વર્ણન હતું, પણ એ અગાઉ હિન્દના યુદ્ધના લોક-પ્રસિદ્ધ લોક-ગીતોનો સંગ્રહ થયા પછી પ્રાચીન વંશવર્ણનો, જૂનાં ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિ ગ્રંથો, જૂનાં કથાનકો અને તત્ત્વજ્ઞાનના રહસ્યો—એ બધાનો સમાવેશ મહાભારતમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો આ બધાં સાહિત્યની કાબરી વ્યવસ્થા કરનાર-વર્ગની

નાખનાર–વ્યાસ હતા. આ પ્રમાણે મહાભારતનો (પહેલા ‘ ભારત ’ કહેવાતું) ઉલ્લેખ તેના આધુનિક સ્વરૂપમાં ભરતપુત્રોના યુદ્ધ પ્રસંગના કાવ્ય તરીકે આશ્વલાયન સૂત્રોમા એટલે બુદ્ધના જન્મ પહેલાં ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં થયો છે.

આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાના પ્રતિબિંબ તરીકે પણ રામાયણ, મહાભારત પછી લાંબે સમયે થએલું છે. મહાભારતના ક્ષત્રીઓની ઉગ્ર હિંમત અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આપણે રામાયણમા જોઇ શકતા નથી; અને આચાર્યવર્ણ ઉપર લોકોની આધીનતા રામાયણમા વધારે સંપૂર્ણતાની હદ ઉપર આવે છે. જનક ક્ષાત્રવિદ્યાના અને અધિકારના પક્ષવાદી તરીકે નહીં પણ બ્રાહ્મણોના નમ્ર સેવક તરીકે વર્ણવાયા છે. સાક્ષાત્ રામ પણ એક બ્રાહ્મણ સુભટ પરશુરામની સન્મુખ આવી તેને હરાવે છે, છતા અત્યંત આજીજી અને યોગ્ય નમ્રતાપૂર્વક તેમ કરે છે. આ બ્રાહ્મણ–ક્ષત્રિયોની સ્પર્ધાનો ઇતિહાસ તેમના સમય ઉપર સારું અજવાળું પાડે છે.

મહાભારતમા આર્ય જનતાનું ધૈર્ય, શૌર્ય, યુદ્ધનો ઉત્સાહ વગેરે વર્ણવવામા સમય જતાં, સમાજમા ધીમે ધીમે શાંતિ પ્રસરી અને યુદ્ધનો ઉત્સાહ કમી થયો. પછી જ્યારે સમાજમાં યુદ્ધને બદલે નૈતિક આચરણનું મહત્ત્વ વધારે મનાવા લાગ્યું, જ્યારે એક પત્નીવ્રત, બંધુપ્રેમ, સેવ્ય–સેવકભાવ, પતિવ્રતા–ધર્મ, સત્ય–વચન વગેરે નૈતિક ગુણોની મહત્તા સમાજમાં વધવા લાગી, ત્યારે તે સમયમાં વાલ્મીકિએ રામચરિત્ર લખી અમર કીર્તિ મેળવી. ભૂગોળની દૃષ્ટિએ રામરાજ્યનો વિસ્તાર વિચારતા, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વ પ્રમાણે સમાજની નીતિમત્તા ધ્યાનમાં લેતા કેટલાક એમ ઠરાવે છે, કે રામાયણ મહાભારત પછી રચાયું હોવું જોઇએ.

કાવ્યનું પૂરઃ

કાવ્યનું પૂર એટલે શ્લોક સંખ્યા અથવા કાવ્યનો વિસ્તાર. તેને ચોક્કસ લખી રાખવાનો કવિઓનો સંપ્રદાય બીજા દેશોમા હશે કે કેમ તે જાણવું રસિક થઇ પડે. આપણા સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિઓમા ટુંકોની સંખ્યા તેમજ કેટલાકમા તો રાગની અનુક્રમણિકા પણ છેવટે આપેલી હોય છે. આ ઉપરથી લહીઆના લખાણમા કેટલેક ભાગ ઓછો થાય અથવા વધે તો તેને મેળવી જોવા આ કાવ્યનું આપેલું પૂર બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે.

રામાયણનું પૂર બાલકાંડના ચોથા સર્ગમા, તેમજ ઉત્તરકાંડના ૯૪ મા સર્ગમાં આપેલું છે. તેમા “ ૫૦૦ સર્ગ, ૨૪૦૦૦ શ્લોક, અને ૧ થી ૬ કાંડ અને સાતમો ઉત્તરકાંડ ” એમ ગણના આપેલી છે. આ કાવ્યવિસ્તાર છેક છેવટની (બધા ઉમેરા થઈ રહ્યા પછીની) ઉત્તરકાંડ સહિતની આવૃત્તિમા આપ્યો છે. કાવ્યનું પૂર આપવામા “ પહેલેથી ૭ કાંડ અને સાતમો ઉત્તર ” એમ લખેલું હોવાથી, ઉત્તરકાંડને છૂટો પાડી ગણાવવાનું કંઇક કારણ છે કે કેમ તે હવે જોઇએ.

ઉત્તરકાંડની રચનાઃ

એમ લાગે છે કે રામાયણનું મૂળ કાવ્ય છઠ્ઠા કાંડમાથી જ પૂરું થાય છે; કારણ કે એ કાંડમા મુખ્ય નાયક, અયોધ્યામા પોતાના દેશમા અને પોતાની પ્રજા વચ્ચે પાછો આવી પહોચે છે, તેથી સાતમા કાંડને ઉત્તર એટલે પરિશિષ્ટ જેવો કહ્યો છે. આમ વાલ્મિકીપ્રણીત

છ જ કાંડ છે અને સાતમો કાંડ પાછળથી થએલા કવિની કલ્પના અને રચના છે વળી જાણવા જેવું છે કે પ્રાકૃત રામાયણ ગુનમી લિપિમાં આઠ કાંડ જોવામાં આવે છે એ આઠમો કાંડ તે લવકુશ કાંડ

ઉત્તરકાંડ પ્રમાણમાં આધુનિક છે છતાં તેની રચના રઘુવંશના ઉદ્ગાતા કાલિદાસ પહેલાં, અને કવિ ગુણાઢ્યે રચેલી બૃહત્કથાની પહેલાંની હોવી જોઈએ કારણ કે રઘુવંશમાં જે સીતા-વનવાસ વર્ણવેલો છે તે વાલ્મીકિના રામાયણનો જ એક ભાગ છે તેમજ કવિ ગુણાઢ્યે રાવણજન્મ પર્યંત, સીતાનું હરણ, હનુમાન ચરિત આદિ જે વૃત્તાન્તો પોતાની બૃહત્કથામાં આપેલા છે તે આ ઉત્તરકાંડ ઉપરથી જ હોય એમ માનવું પડે છે તેથી ઉત્તરકાંડને આધુનિક માનીએ તોપણ ઈ સ પૂર્વે એ રચાયલો એટલું તો સ્વીકારવું પડશે

આમ ઉત્તરકાંડ એ રામાયણના છ કાંડ લખાયા પછીનો એ સ્પષ્ટ છે તેની ભાષા, વિચાર, પુરાતન લોકાચાર, ઐતિહાસિક વિષય અને તે કાળમાં પ્રચલિત રૂઢિ એટલા ઉપરથી નહીં, પણ ગ્રંથના અંતમાં લખાયલા છેલ્લા સર્ગ ઉપરથી જ તેને માટે પૂર્ણ સંશય ઉપજે છે યુદ્ધકાંડને છેડે આપેલું માહાત્મ્ય, અને ઉત્તરકાંડની અંતે આપેલું ગ્રંથફળ વહેમ પડતું છે 'પ્રચેતાના પુત્ર મહર્ષિ વાલ્મીકિએ (कृत्वा प्रचेतसः पुत्रः) આ કથા કહી' એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એમાં છે વળી

> एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ।
> रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ "

એ શ્લોક ઉપરથી પોતાના લેખ માટે સંશયવાળો ઉત્તરકાંડનો લેખક પ્રજા અને વિદ્વાનો પાસે એ કાંડને વાલ્મીકિનો છે એમ મનાવવાને આગ્રહ કરે છે, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

ઉત્તરકાંડનો કથા-ભાગ. ઉત્તરકાંડની રચના વાલ્મીકિના જેટલી પુરાણી નથી એમ બાહ્ય તેમજ આંતર પ્રમાણોથી ઠરે છે, છતાં એ કાંડમાંની મૂળકથા તો વાલ્મીકિની કલ્પનાની ન હોય એમ માનતાં અચકાવું પડે છે યુદ્ધકાંડના છેવટમાં રામાયણ પૂરૂં થયું એવો ભાસ આપણને થાય છે, પણ વિચારવા જેવું છે કે રાવણના પૂર્વજન્મની કથા કહ્યા વગર રામાયણ અધૂરૂં નથી લાગતું? પ્રતિ-નાયક વગર રામનું વીર્ય એટલું દીપી ઉઠત?-એ પ્રશ્નનો અનુત્તર રહે છે. આકાશના દિનવર્ણા પટ ઉપર સૂર્ય શોભે છે તે કરતાં રજનીવર્ણા આકાશમાં સોળ કળાયલ ચંદ્ર ઓર ખીલે છે નક્ષત્રો અને તારાગણના પ્રકાશ આગળ ચંદ્રના તેજનો પડઘો પડે છે, તેમ રાવણના જન્મની કથા આપવાથી રામના મહિમાનો પ્રકાશ સોળસો ઓપે છે

તે જ પ્રમાણે કુમાર લવકુશ યુદ્ધકાંડ સુધીનું રામાયણ રામ આગળ ગાય છે, તેથી વચ્ચે યુદ્ધ પછીના પ્રસંગોને વાલ્મીકિએ જ ઉત્તરકાંડમાં કેમ સમાવ્યા ન હોય? આ જ કાંડમાં રામમનમાં રામાયણનું ગાન, તેથી થએલો પુત્ર અને સીતાનો સ્વીકાર, ફરી શુદ્ધિની માગણી, સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું-એ બધા પ્રસંગોમાં કરુણાની એવી સરસ રેલ રેલી રહી છે, કે એ કથા મૂળ કથાનો જ ભાગ હોવો જોઈયે એમ લાગે છે

પ્રચલિત હશે એમ માનવું પડે છે. યજ્ઞ વખતે સીતાની મૂર્તિ પધરાવી હતી (આ ઉત્તરટના લેખકનો ખુલાસો છે), તે તો એટલા માટે કે યજ્ઞક્રિયાઓ વખતે અભિષિક્ત રાણીને જ એ ધાર્મિક ક્રિયાઓનો અધિકાર છે, પરંતુ અસલ વાલ્મીકિના રામાયણમાં એક પત્નીનો જ ઉલ્લેખ હશે; અને તેથી જ કાલિદાસ પણ ' अनन्यजानेः सैवासीद्धार्या यस्य हिरण्यमयी । એમ સ્પષ્ટ લખે છે. તેથીજ આ બીજી વાત વધારે માનવા જેવી છે.

(૨) બીજો પ્રસંગ અહલ્યા–શાપોદ્ધારનો છે. મળી આવતા હાલના રામાયણમાં પણ અહલ્યાનું શાપથી શિલારૂપ થવું તથા રામના પાદસ્પર્શથી મૂળ સ્વરૂપને પામવું–એ વર્ણવેલું નથી. તેમાં ફક્ત ક્રુદ્ધ ગૌતમ અહલ્યાને શાપે છે, કે તું ' વાતભક્ષા, ' ' નિરાહાર ' અને તપ કરતી એવી પૂર્ણ પશ્ચાતાપ કરતી આ આશ્રમમાં ખૂણે પડી રહેજે ! " અહલ્યા એમ તપ કરીને શુદ્ધ થયેલી હોય છે; અને અકસ્માત રામ આશ્રમમાં આવી ચડે છે , એટલે અહલ્યા પોતે સામી જઇ તેમને પગે પડે છે. રામ પોતાનો પાદસ્પર્શ તેને કરતા નથી. આજે અહલ્યાનું તપ પૂરૂં થયું હશે, એટલે અતિથિ સત્કારનું ગૃહિણી–કર્તવ્ય બજાવવા અહલ્યા ભાગ્યશાળી થઇ હોય છે. આટલું એમાં વક્તવ્ય છે.

છતાં કાલિદાસ અને તેના યે પહેલાના લોકો કેટલાક વર્ષોથી એમ માનતા (જુઓ રઘુ. સર્ગ ૨ શ્લોક ૩૪, કે શિલામયી ગૌતમવધુ રામની ચરણરજથી શાપનો અનુગ્રહ પામી, અને એનું મૂળ સ્વરૂપ પામી. આ શ્લોક ઉપર ટીકા લખનાર ટીકાકારો પણ લખે છે કે પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શિલારૂપપ્રાપ્તિશાપનો અહીં ધ્વનિ છે.)

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ સાગર ઉપરના સેતુબંધનો છે. રામેશ્વર અને લંકા વચ્ચે તરતા પત્થરનો પૂલ બાંધ્યાની વાત રામાયણમાં નથી. એમા ફક્ત એટલું જ આવે છે કે વાનરોએ મોટા મોટા પથ્થરોથી વચ્ચેની ખાઈ પૂરી દીધી અને ઓળંગવાનો રસ્તો કર્યો; છતા સામાન્ય લોકોની આજે પણ માન્યતા છે કે રામ નામે પથ્થર તર્યા, ને સેતુ બંધાયો.

(૪) સુવર્ણમૃગના વધના પ્રસંગમા વાલ્મીકિમાં એમ આવે છે કે રામલક્ષ્મણ શિકારે ગયા હોય છેઃ સીતાના રક્ષણ માટે જટાયુ પર્ણકુટિમાં હોય છેઃ રાવણ આ ઘડીએ સંન્યાસી વેષે ભિક્ષા માગવા આવે છેઃ સીતા રામલક્ષ્મણના આવવાની વાટ જોવા એને કહે છે; અને આણેલા શિકારમાંથી ભિક્ષા આપી સત્કાર કરવા કહે છે. હવે જો પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે, કંચુકીને માટે સુવર્ણમૃગનું ચર્મ લેવા રામ ગયા હોત, અને લક્ષ્મણને પાછળથી ઠપકો આપી રામની વહારે મોકલ્યો હોત, તો ઉપર પ્રમાણે શાંત રીતે રાવણનો સત્કાર સીતા કરત નહીં; જટાયુએ સીતાનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધાથી જ રામ લક્ષ્મણ, ખરેખરી રીતે, બહાર ગયા હોય છે; અને આમ એકાંતનો લાભ લઈ રાવણ સીતાનું હરણ કરી જાય છે. આ મૂળ પ્રસંગને સંસ્કૃત કવિઓએ બહુ રસિક બનાવ્યો છે.

(૫) વળી લક્ષ્મણના સંબંધમા ઇંદ્રજિતને મારવા માટે પૂરતું તપ એકઠું કરવા વનવાસમાં લક્ષ્મણ ૧૪ વર્ષનો જે ઉગ્ર અપવાસ કરે છે, તેની વાત પણ એક રીતે માનતાં અચકાવું પડે છેઃ પરંતુ લક્ષ્મણને, છેલ્લી આવૃત્તિ કરનારે શેષનો અવતાર કહ્યાથી–(અને શેષનાગ તો વાયુનો આહાર કરીને રહી શકે છે.) લક્ષ્મણ એટલો લાંબો અપવાસ કરી

શકે એમ સમાધાન આપ્યુ છે આ શેષાવતારની વાતને આપણા આધુનિક રામાયણમા આધાર નથી પદ્મપુરાણ વગેરેની રામકથાઓ આવા ચમત્કારથી ભરેલી છે ખરી વાલ્મીકિમા તો ઉલટુ, અયોધ્યાકાડમા શ્લોકો છે ત્યા 'રામલક્ષ્મણને જમાડયા પછી સીતા જમતા' એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયો છે

આવા આવા મુખ્ય અને ગૌણ બધા વિરોધો ગણાવવા બેસીએ તો એક સ્વતત્ર લેખ લખવો પડે, તેથી ફક્ત ખાસ મહત્ત્વના પ્રસગોને સભારીને અહી મન વાળ્યુ છે

આધુનિક રામાયણ ચોથી આવૃત્તિ

ક્રૌચવધના પ્રસગથી અતર્ક્ષોભ થતા વાલ્મીકિની સરસ્વતી ઉત્પન્ન થઇ, અને એ સરસ્વતીના પુણ્યજળથી એમણે રામાયણ ગાયુ એ રામકથાનુ ઝરણુ વહેતુ વહેતુ યુદ્ધકાડ સુધી વહ્યુ, અને તેમાથી મોટી સરિતા વહી રામસભામા કુમાર લવકુશે એટલે સુધી રામાયણ ગાયુ એ ગાયનનુ પરિણામ અણુચિતવ્યુ થયુ છેવટે ઉત્તર ભાગ–સીતામિલનનો પ્રસગ વાલ્મીકિએ ગાયો કે ન ગાયો એ વાત સદિગ્ધ છે–આ રામાયણનો પ્રથમ જન્મ

અત્યાર સુધી મુખપરપરાથી કઠસ્થ રહેલુ અને ઉત્તરોત્તર ભણાવાતુ રામાયણ કાવ્ય જ્યારે પ્રથમ લખી લેવામા આવ્યુ, ત્યારે એ લખી લેનાર કવિએ બાળકાડના પ્રથમ ચાર સર્ગ ઉપોદ્ઘાત તરીકે લખ્યા હોય એમ સભવિત અનુમાન છે નારદજીએ વાલ્મીકિને પૂછેલા પ્રશ્નનુ નિરાકરણ, કાવ્યશક્તિની પ્રાપ્તિ, રામાયણ કેમ રચાયુ, કેમ વિસ્તાર પામ્યુ–આ પ્રસ્તાવનાના ચાર સર્ગ વાલ્મીકિના કોઇ શિષ્યે પાછળથી લખ્યા હશે, અને મૂળ સાથે મેળવી દીધા હશે એમ માનતા અડચણ નથી

અસલી રામાયણી કથાના મૂળ વસ્તુની ત્રીજી આવૃત્તિ કરનાર કવિએ ઋતુના વર્ણન, જનસ્થાન, લકા વગેરેનુ વર્ણન, રાવણના મહાલયનુ વર્ણન, રામ સીતા, દશરથ કૌશલ્યા, તારા, મદોદરી વગેરેના વિલાપ તથા કેટલાક સવાદો ઉમેરીને મૂળ રામાયણનુ કદ બેવડુ વધારી મૂક્યુ લગભગ આ અરસામા મહાભારતની કથા નવેસર લખાઇ, અને એમા ચમત્કાર, અવતાર, જ્ઞાન અને નીતિનો સભાર ભરેલો જોઇ રામાયણની પણ આવી ધાટીથી નવી રચના થવાની જરૂર જણાઇ, પરિણામે ચોથી આવૃત્તિ પ્રચારમા આવી

આ ચોથી આવૃત્તિ વખતે, સીતામિલન અને તે પછીનો વૃત્તાત આપતો ઉત્તરકાડ મૂળ કાવ્ય સાથે મેળવી દેવામા આવ્યો, આ છેવટના ભાગમા આ છેલ્લી આવૃત્તિ કરનાર કવિના વખતમાથી તાજી હકીકતો મેળવેલી છે, એ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન–એ ચારેના પુત્રોએ જે રાજ્યો સ્થાપ્યા તેનુ વર્ણન ઉમેર્યુ છે વખતે કેટલાક રાજાઓએ, આ લવકુશ વગેરેના વશ-વર્ણન અપાવી પોતાનો સબધ સૂર્યવશ સાથે જોડવાની યુક્તિ આ દ્વારા ન કરી હોય એમ પણ ન બનવા જેવુ નથી આ આવૃત્તિનો કાળ ઇ સ પૂર્વે બસે વર્ષ ઉપરનો ગણાય છે

કાલિદાસ અને ભવભૂતિના સમયમા આ જ આવૃત્તિ પ્રચારમા હશે એમ રઘુવશ અને ઉત્તર રામચરિત વગેરે સાપ્રત રામાયણ સાથે વાચતા જણાય છે કાલિદાસમા કેટલીક

વાર મૂળમાંના શબ્દો યે ('श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ।' 'अरावणमरामं वा ।' જેવા) સાંગોપાંગ દેખા દે છે. ભવભૂતિ લવકુશ કને વાલ્મીકિપ્રણીત રામાયણમાંથી ત્રણ શ્લોક સહેજ ફેરફાર સાથે બોલાવે છે. એ ત્રણુ શ્લોક હાલના રામાયણમાં દેખાય છે; પરંતુ ભવભૂતિ કોઇ સર્ગબદ્ધ કાવ્યનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. અમુક 'અધ્યાયો'માં વહેંચાયલા રામાયણમાંથી એ શ્લોકો છે એમ એ કહે છે. તેથી ભવભૂતિ પછી કાવ્યની સર્ગબદ્ધ રચના થઇ હશે એમ માની શકાય.

આમ સાંપ્રત રામાયણ એ ચોથી આવૃત્તિ છે. પ્રથમાવૃત્તિ વાલ્મીકિપ્રણીત લવકુશે રામસભામાં ગાયેલી, બીજી પ્રથમના ઉપોદ્‌ઘાત સાથેના ચાર સર્ગ સાથેની, ત્રીજી ઋતુ વગેરેના વર્ણનના વિસ્તારવાળી, અને છેલ્લી તે ઉત્તરકાંડ સાથેની.

ચમત્કારનું તત્ત્વઃ

રામકથાના વર્ણનો અસંખ્ય થવાથી ધીમે ધીમે એમાં ચમત્કારનું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં દાખલ થતું ગયું, અને તેમાં પણ યુગેયુગે જૂના ચમત્કારોનો રંગ ઝટકી ગયાથી નવા નવા ચમત્કારોના રંગ એમાં પૂરાતા ગયા. આવા ચમત્કારો દરેક અવતારી પુરુષના જીવનમાં ભળેલા હોય છે. એ ચમત્કારોની સત્યાસત્યતા તપાસવાનો ભક્તનો અધિકાર નથી; એવી વિતંડા કરવાની નાસ્તિકતા તે બતાવી શકે પણ નહિ. ભક્ત હૃદયની ભક્તિને સિદ્ધ કરનાર–સમૃદ્ધ કરનાર આવા ચમત્કારો છે.

એક દૃષ્ટિએ આખું વિશ્વ પણ અદ્દ્‌ભુત ચમત્કાર છે. નિયમિતપણે ઉગતા અને આથમતા સૂર્ય અને ચંદ્ર, આકાશમાં કશાના ટેકા વગર અદ્ધર રહેલા કોટિ નક્ષત્રો, મહાન સમુદ્રો, પૃથ્વીના ઉદરમાં તેમ જ સપાટી ઉપર વસી રહેલા કોટ્યાવધિ પ્રાણીઓ, મનુષ્ય શરીરની અદ્દ્‌ભુત યોજના–એ સૌ ચમત્કાર છે; અને આ સૌ જે પરમપૂજ્ય, સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલું તે પ્રભુની શક્તિનો પાર પામવો અશક્ય છે. સૌ અવતારોમાં એ પ્રભુનો અંશ છે.

રામના ચરિત્રમાં આવા દિવ્ય અંશ તરીકે ગણાવીએ તો, રામે કિશોર વયમાં શિવ-કોદંડ ભાંગ્યું; નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનાર ભાર્ગવ પરશુરામનો તેજોવધ કર્યો, સુગ્રીવ સાથે પ્રસંગ પડતાં એક જ બાણે ઘાડું વન ભેદ્યું ને સુગ્રીવને ચકિત કર્યો; શલ્યાની અહલ્યા કરી; શૂદ્ર શંબૂકને વર્ણાશ્રમનો ભંગ કરતો અટકાવી બ્રાહ્મણના મૃત પુત્રને સજીવન કર્યો; સમુદ્રને બાળી નાખવા બાણ સાધતાં સમુદ્રને શરણે આણ્યો, પથ્થર તરાવી સેતુ બાંધ્યો; લોકરાવણ–ત્રિલોકને રડાવનાર દશકંધર રાવણને હણ્યો–એ બધા અંશોમાં ચમત્કારને વિસ્તારવાનો કવિઓને પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો છે.

આ ચમત્કારનું તત્ત્વ મૂળકથા સાથે સરખાવી જોતાં એટલું બધું પેશી ગયેલું લાગે છે, કે કેટલોક અસંભવ અને કેટલાક અસત્ય કથન આ પાછળના રામાયણોમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં ન હોત તો કેવળ શ્રદ્ધાળુ સિવાયનો બીજો વર્ગ મૂળ રામકથાને એક ઇતિહાસ તરીકે માનતાં અચકાય છે તેવું બનવા વખત ન આવત.

આ ચમત્કારનું પહેલું વર્ણન કાલિદાસના સમયના કવિઓનું છે; બીજો વર્ણન-વિસ્તાર પદ્મપુરાણ અને અધ્યાત્મ રામાયણના કાળનાં પુરાણોમાં અંતર્ગત છે; અને ત્રીજું,

ઉત્તરના બનાવોમાં શું વિધાન જેવો વિસ્તાર પ્રાકૃત કવિઓ તુલસીદાસ જેવાના "રામ ચરિત માનસમાં" જોઈ શકાય છે.

અવતાર કલ્પના. રામનું લૌકિક ચરિત કેવી બનાવટથી ઓતપ્રોત થયું અને સામાન્ય મનુષ્યના જીવનમાં આવા ચમત્કારો થવા અશક્ય છે, તેથી રામ પુરુષોત્તમનું શું સ્વરૂપ મનાયું. રામ અને સીતા હિંદુઓને મન શું પૂજ્ય અને શું ઓના આદર્શ છે. સંકટ અને પ્રલોભનના સમયે તેમની દૃઢતા, વિપત્તિમાં તેમનું ધૈર્ય અને આનંદની સર્વ દશામાં તેમની કર્તવ્યપરાયણતા એ હિંદુ હૃદયે શું જીવનનો આદર્શ છે તેથી એ અવતાર તરીકે આદર પામ્યા છે.

પરંતુ આ અવતારોના ચમત્કારો ઉપર અવતારનું ખરું મહત્ત્વ રહેલું નથી. કારણ કે નહીં તો અર્વાચીન સમયમાં મહાન શોધકોની શોધો ટેલિગ્રાફ, ટેલિફોન, વાયરલેસ, એરોપ્લેન, એમ કંઈ વર્ગની શોધથી જગતને આશ્ચર્ય પમાડનાર મનુષ્યોની ગણના પણ અવતારમાં જ થઈ હોત. અવતારનું ખરું મહત્ત્વ મનુષ્યોના સદ્વર્તન, ચારિત્ર અને નીતિ ઉપર જ આધાર રાખે છે. તેથી જ રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઈસ્ટ, મહમદ વગેરેની અવતારમાં ગણના થાય છે.

પરંતુ રામાયણ દેવતાની અવતારલીલા ગણાવાને લાયક છે એમ નથી. કવિ [illegible] રામ અવતાર હતા એ નહીં, મનુષ્ય હતા તે [illegible] એને દેવ તરીકે [illegible] લાયક હોત, તો કાવ્યના [illegible] અને કાવ્યત્વમાં ગતિ આવત [illegible] ચરિત્ર છે, [illegible] રામ પણ [illegible] વખાણવાની કથા છે, દેવતાની નથી. એમાં મનુષ્ય જ પોતાના ગુણે કરીને દેવતા થયા છે. વાલ્મીકિનો [illegible] મનુષ્યનો અંતિમ આદર્શ સ્થાપવાનો છે. તેથી જ કવિએ રામના શૌર્ય, ધૈર્ય, એક પત્નીવ્રત વગેરે ગુણોનું વર્ણન કરીને પૂર્ણ બનાવ્યો છે. રામને પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે દુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે થતા હતા અને પ્રેમના [illegible] ઉપર વિજય [illegible] તે પણ [illegible] ઉપરથી જણાય છે કે રામને પરમેશ્વર ગણવાનો વાલ્મીકિનો વિચાર નથી.

રામ અવતાર તરીકે. [illegible] સમય જતાં અનેક [illegible] જાય છે કે બૌદ્ધોએ એ [illegible] વાતો અને એ કથા પોતાના ધર્મ [illegible] સુધી લીધી. પછી [illegible] એમના "દશરથ જાતક" ઉપરથી જણાય છે કે રામ એ બુદ્ધના પૂર્વાવતાર હતા. બૌદ્ધોની અવતાર [illegible] પેઠે [illegible] અવતાર પોતાના ધર્મની કથામાં લેવાની [illegible], તેથી [illegible] રામને વિષ્ણુનો અવતાર [illegible].

[illegible] કવિએ [illegible] અને [illegible]
[illegible]

પરિશિષ્ટ અંક ૨૪

સત્કાર મંડળના સભ્યોની યાદી—

૧૦) રા. રા. સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ
૧૦) ,, ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી
૧૦) ,, શાવકશા આદરજી
૧૦) ,, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી હરિસિંહજી
૧૦) ,, પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ
૧૦) ,, ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
૧૦) ,, કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
૧૦) ,, ફરામરોઝ સાહેબ
૧૭) ,, ચીમનલાલ ભુદરભાઇ
૧૦) ,, પાનાચંદ જયચંદ મહેતા
૧૦) ,, બરજોરજી અરદેશર એંટી
૧૦) ,, સરદાર બહાદુર સરદારસિંહજી સાહેબ
૧૦) ,, મહોબતસિંહજી સાહેબ
૧૦) ,, હમીરસિંહજી સાહેબ
૧૦) ,, કાવસજી જમશેદજી સંજાણા
૧૦) ,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
૧૦) ,, ભૂપતરાય વિઠલદાસ મહેતા
૧૦) ,, હરિભાઇ વજેશંકર ઓઝા
૧૦) ,, વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ મહેતા
૧૦) ,, હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે
૧૦) ,, ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઇ
૧૦) ,, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
૧૦) ,, ગુલાબચંદ આણંદજી શેઠ
૧૦) ,, વૃંદાવનદાસ રઘુભાઇ ઠક્કર
૧૦) , ખરશેદજી બહેરામજી
૧૦) ,, ગુલામહુસેન નુરમામદ વઝીર
૧૦) ,, વ્રજલાલ ડાહ્યાભાઇ બારૈયા
૧૦) ,, જીવરાજ ઓધવજી દોશી
૧૦) ,, પ્રો. ટી. કે. શહાણી
૧૦) ,, પ્રો. મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ
૧૦) ,, મુસાભાઇ અલાદીન
૧૦) ,, મગનલાલ નાનાભાઇ પારેખ

પાખ્યાન" દાખલ થવા પામ્યું; ત્યા રામને વિષ્ણુનો અવતાર કહ્યા છે. આ રામોપાખ્યાનના નવા રંગઢંગથી રામાયણની નવી આવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા જાગી, અને રામને અધર્માઓનો નાશ કરનાર અવતાર તરીકે વર્ણવવામા આવ્યા.

છતા દશાવતાર અને ચોવીશ અવતારનો સિદ્ધાત-એ પુરાણોની કલ્પના છે. મહાભારત કે રામાયણમાં એને માટે આધાર નથી. અહીં જાણવા જેવું છે કે બૌદ્ધો પણ બુદ્ધના ૨૪ અવતાર ગણે છે, અને જૈનો પણ ૨૪ તીર્થંકર થયા માને છે. રામાયણના કાળમા 'વરાહ' નો ઉલ્લેખ છે, પણ ત્યા વરાહની અવતાર તરીકે ગણના થઇ નથી; બ્રહ્મા જાતેજ વરાહ થઇને પૃથ્વીને ઉચી કરે છે. આ અવતારોની ક્રમવાર ગોઠવણી પુરાણોના વખતની છે.÷

રામકથાનો ઉપયોગ જૈનોએ પણ આ અરસામા કર્યો છે. વિક્રમ સં. ૬૦ (મહાવીર સં. ૫૩૦) માં પ્રાકૃત ગાથામાં રચાયલા **पउमचरियम्** (**पद्मचरित्रम्**) નામના ગ્રંથમાં રામને 'પદ્મ' નામ આપીને આખી કથા વર્ણવી છે, અલબત્ત દષ્ટિબિંદુ અને કાવ્ય-વિસ્તાર જૈન ધર્માઓનાં છે.

પાંચમા સૈકામાં થયેલો કાલિદાસ રામને વિષ્ણુનો અર્ધાંશ કહે છે; ભરતને ચતુર્થાંશ અને લક્ષ્મણને બાકીનો અંશ વહેંચી આપે છે. પરંતુ પુરાણના રચનારાઓને રામનો આટલો અંશાવતાર કહેવાય તે ગમ્યું નહીં, તેથી પદ્મ પુરાણમાં કથા આપી કે રામ વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર હતા, ભરત વિષ્ણુના પંચજન્યનો અવતાર હતા. લક્ષ્મણ શેષાવતાર, શત્રુઘ્ન સુદર્શનનો અવતાર અને સીતા લક્ષ્મીનો અવતાર હતાં. આમ કાલિદાસના સમય પછી પણ પુરાણકારોએ રામકથામા પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉપજાવનારો ઘટતો સુધારો કરી તક જવા દીધી નથી

આ અવતારકલ્પનાનો મોહ છેક આધુનિક મુસલમાનોને પણ લાગ્યો છે, એમ જાણતા આશ્ચર્ય થાય છે. વિધર્મી એવા ખોજાઓના 'સાહિત્યમાં સતપંથ ગ્રંથ'માં ઇમામુદીન કૃત નારાયણનો દશ અવતારનો ગ્રન્થ છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં દશ અવતારમા હિંદુઓના મચ્છ, કચ્છ, વરાહ, આદી નવ અવતાર ગણાવી દશમો અવતાર અરબસ્તાનમાં મહમદ પેગંબરનો થયો એમ જણાવ્યુ છે.+

રામ યુગમાં ડોકીયું

આ યુગમા ક્ષત્રિયોની શ્રેષ્ઠતા છતાં બ્રાહ્મણોની મહત્તા સર્વથા સ્વીકારાઇ ગઇ, તેથી જ વિશ્વામિત્રે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા કે **धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम्** । યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા અનેક મુનિઓ જનક પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પામ્યા હતા. છાંદોગ્ય, કૌષીતકી અને બીજા ઉપનીષદોમા જુદા જુદા ક્ષત્રિય સામે બ્રાહ્મણો હાથ જોડીને કેવી બેસતા અને પરમાત્મ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવતા તેનું વર્ણન કરેલું છે.

÷ ગર્ગ સહિતાના પહેલા ખંડમા આ અવતારના છ પ્રકાર કહ્યા છે. અંશ, અંશાંશ, આવેશ, કલા, પૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ; ઇશ્વરનું નિયત કામ કરનાર અંશાવતાર બ્રહ્માદિનો છેઃ અંશાંશ અવતાર મરિચિ આદિ મુનિઓનો છેઃ ભાર્ગવ પરશુરામાદિનો આવેશ અવતાર છેઃ યુગે યુગે થતો નૃસિંહ, વામન વગેરેનો કલા અવતાર છે. રામનો પૂર્ણાવતાર છે, અને કૃષ્ણનો પરિપૂર્ણ છે.

+ જુઓ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ પૃ. ૫૦. પ્રમુખ રા. બ. કાટાવાળાનું ભાષણ.

સર્વ બ્રાહ્મણોને પરમ પૂજ્ય એવો ગાયત્રી મંત્ર વિશ્વામિત્રે રચેલો છે આમ બ્રાહ્મણોને પવિત્ર યજ્ઞોપવીત પણ ક્ષત્રિયો તરફથી મળ્યો છે આ યુગના ક્ષત્રિઓ બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી શકે એવા હતા. સહેજ જાણવા જેવું છે કે આપણા ઇતિહાસમા મોટા મોટા જ્ઞાન અને ઉપદેશના સિદ્ધાંતો પ્રગટ કરનારા ક્ષત્રિય રાજવીઓ હતા રામ, જનક, કૃષ્ણ, ભીષ્મ, મહાવીર બુદ્ધ વગેરે ક્ષત્રિય હતા અવતારોની બાબતમા જોઈએ તો પરશુરામ તથા વામનના બ્રાહ્મણ અવતાર રામ અને કૃષ્ણના ક્ષત્રિય અવતારો આગળ ઝાંખા પડી જાય છે યોગવાસિષ્ઠ માહેના રામના વિચારો અને ગીતા માહેનું કૃષ્ણનું તત્ત્વજ્ઞાન આ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે

છતાં રામાયણ કાળના બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું હતું સૌ એમનો પડ્યો બોલ ઝીલતા. જનક અને દશરથ એમના કુલગુરુઓને બહુ માન આપતા. પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવાનો જ્યારે રામને પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેમણે ફક્ત બ્રાહ્મણ જાણીને તેની ક્ષમા માગી હતી આ પરશુરામ કથામા એક ઐતિહાસિક સત્ય સમાયેલું છે રામચંદ્ર વનવાસમા જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમણે અને સીતાએ બ્રાહ્મણોને પોતાના અલંકાર વહેંચી નાખ્યા હતા રામે લક્ષ્મણને કહ્યું છે, "લક્ષ્મણ બ્રાહ્મણ અભ્યાસમા મગ્ન હોવાને લીધે પોતાના જીવન નિર્વાહની ફિકર રાખતા નથી, માટે તેમને દાન આપવું એ કર્તવ્ય છે" આ વચનમા બ્રાહ્મણવર્ગ તરફની પૂજ્યબુદ્ધિનો ઝરો મળે છે

મહાભારત કાળમા વસ્તુસ્થિતિ જુદી હતી. ક્ષત્રિઓની શ્રેષ્ઠતા સર્વમાન્ય થઈ હતી ધર્મમાર્ગદર્શક તરીકે પણ તે કાળમા ક્ષત્રિયો હતા શ્રી કૃષ્ણ, ભીષ્મ, ધર્મ વગેરે ક્ષત્રિઓએ જ ધર્મતત્ત્વનું વિવરણ કર્યું છે દ્રોણ જેવા બ્રાહ્મણો મહાભારતના કાળમા શસ્ત્ર સજીને ક્ષત્રિઓ સાથે લડતા હતા. આમ રામાયણ મહાભારત કાળની સામાજિક સ્થિતિમા દેખીતો ફેરફાર એટલો જણાય છે, કે રામાયણમા બ્રહ્મતેજને અને મહાભારતમા ક્ષાત્રબળને વિશેષ માન મળ્યું રામાયણના કાળમા શૌર્ય કરતા સાત્ત્વિક ગુણોની મહત્તા વિશેષ હતી તે માટે જ તે વખતના સમાજનું ચિત્ર આલેખતી વખતે વાલ્મીકિએ સદાચાર, સત્ત્વસ્થ વૃત્તિ, ભૂતદયા વગેરે ગુણોની મહત્તા ગાએલી છે

ધાર્મિક ઉત્ક્રાન્તિ અને રામાયણ

રામચરિતમા અવતાર કલ્પનાનું માધુર્ય ભળ્યું એટલે વિશુદ્ધ જીવનમાં દેવભાવનાનો સ્પર્શ થયો. તેથી જ રામકથા ધાર્મિક સુધારકો અને આચાર્યોને પ્રેરણા આપી રહી છે, અને અર્વાચીન પ્રજાના લોકમાન્ય ધર્મને વિશુદ્ધ બનાવતી ગઈ છે બધા અવતારોમા રામ અને કૃષ્ણના અવતાર મુકુટ રૂપ ગણાયા છે

એ અવતાર કથાના રહસ્યનો આધાર લઈ દક્ષિણમા આચાર્ય રામાનુજે ઈ સ ના બારમા સૈકામા વિશિષ્ટાદ્વૈતને નામે ઓળખાતો એકેશ્વર વાદ સ્થાપ્યો. તેરમા સૈકામા મધ્વાચાર્યે રામની ઈષ્ટ તરીકે ભજન પૂજા આદરી લગભગ તેરમા અને ચૌદમા સૈકામા રામાનંદે એ જ એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર ઉત્તરમા પણ કર્યો. તેના અનુયાયી સંત કબીરે હિન્દુ મુસલમાનને એકેશ્વરવાદમા આણ્યા, અને રામ-રહેમાનની એકતા ઉપદેશી સોળમા સૈકામા બંગાળામા ગૌરાંગ પ્રભુ ચૈતન્યે અને ગુજરાતમા આચાર્ય વલ્લભે એ જ ઉચ્ચ એકેશ્વરવાદને શુદ્ધાદ્વૈત રૂપે પ્રગટ

શીખવાડ્યો; સુધારક નાનકે આ જ અરસામાં પંજાબમાં એ રામકૃષ્ણના અદ્વૈતવાદની ઘોષણા કરી. આજે પણ વિશ્વેશ્વરની વિભૂતિ જેવાં અનેક દેવ દેવીની ઉપાસના હિન્દુઓમાં પ્રચલિત છતાં લોકોમાં એકેશ્વરવાદનું સત્ય ઝાંખું પડ્યું નથી અને રાષ્ટ્રકાવ્ય જેવાં મહાકાવ્યોના નાયકો રામ અને કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકેનું માન આજે પણ આપી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રકાવ્યોની સીધી અસર સમાજમાં થાય છે એમ વખતે કોઈ નહિ સ્વીકારે. પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ સમાજને ઉપકારક થયા વગર રહેતું નથી એ ઇતિહાસમાંથી જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, કારણ કે કવિનું કવિત્વ રાષ્ટ્રત્વથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે. હોમરના વીર પાત્રોનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને એલેક્ઝેન્ડર જગવિજેતા થયો, અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એણે એશિયામાં વિસ્તારી; બંકીમચંદ્રના એક 'वन्दे मातरम्'ના કાવ્યે હિંદુસ્થાનને એકતાન કર્યું, અને સ્વદેશીનો મહામંત્ર પઢાવ્યો; તેમ શિવાજી અને રાજપૂતો રામાયણ અને મહાભારતની કથાના દૂધ ઉપર ઉછરી દેશનું સ્વાતંત્ર્ય રક્ષી તથા ઉદ્ધારી શક્યા. આમ રામાયણની રાષ્ટ્રકાવ્ય તરીકે અને એક ધર્મગ્રંથ તરીકેની અસરનો ઇતિહાસ છે.

રામ પૂજા ક્યારે શરૂ થઈ ?

પુરાણોના કાળથી રામ અને કૃષ્ણ અવતાર ગણાવા માંડ્યા; અને લોકોએ પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિ વ્યક્ત કરી. સૈકાઓથી આવી રીતે રામ તરફ લોકોની પૂજ્યબુદ્ધિ-અવતારભાવના હશે એ ખરું, પરંતુ હજી આ સમય સુધી રામકૃષ્ણની પૂજા થયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય એમ ખબર નથી. અમરસિંહ પોતાના અમરકોષમાં (છઠ્ઠા સૈકામાં) દેવતાઓના નામ ગણાવે છે, તેમાં રામનું નામ નથી. પરંતુ તે જ સમયમાં થએલા વરાહમિહિરે કૃષ્ણ, સૂર્ય, યમ, રામ વગેરેની મૂર્તિ શી રીતે બનાવવી તેની રીત બતાવેલી છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિરના સમયમાં રામને અવતાર તરીકે માનતા હતા ખરા, પણ પછીના પાંચ સાત સૈકા ઉપર જેમ થવા માંડ્યું તેમ તેની પૂજા અને તેના પાઠ અને કીર્તન તે સમયમાં ચાલતા નહોતાં.

તેરમા સૈકામાં રામની ઉપાસના ચાલુ હતી. મધ્વ ઉર્ફે આનંદતીર્થે રામની મૂર્તિ બદ્રિકાશ્રમમાંથી આણી, અને જગન્નાથપુરીમાંથી રામ સીતાની મૂર્તિ લાવવાને એમણે ૧૨૬૪ માં નરહરિતીર્થને મોકલ્યો.* એ જ શતકમાં હેમાદ્રિએ લખેલા વ્રતખંડ નામના પુસ્તકમાં રામનો જન્મઉત્સવ કેમ ઉજવવો એ લખેલું છે.

રામાનંદ પછી તેમના બાર શિષ્યોમાંના કબીરે રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસે રામાયણના પુણ્યસ્મરણ તાજાં કર્યાં; રામ ભક્તિની સંહિતા રચી રામજી મંદિરોની સ્થાપના કરાવી. દક્ષિણમાં રામદાસ સ્વામીને લીધે સત્તરમા સૈકામાં રામપૂજા શરૂ થઈ; અને રામ, સીતા, લક્ષ્મણ અને હનુમાનનાં મંદિરો સ્થપાયા. આથી રામચંદ્રનો મહિમા આખા હિંદુસ્થાન ઉપર ફેલાયો.

---

* આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ-એ પુસ્તકમાં રામનવમીનો ઉત્સવ જુઓ.

રામાયણ રૂપક છે?

કેટલાક રામને કાલ્પનિક વ્યક્તિ કરે છે, એક અનુમાન કરે છે કે આ દેશના અસલ વતનીઓ સામે આર્યોના યુદ્ધ અને વસવાટના સ્થિતિવર્ણનનું રામાયણ એ સાંકેતિક રૂપ છે બીજા કહે છે કે બ્રાહ્મણધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ વચ્ચે જે ધર્મયુદ્ધ ચાલતું હતું, તેનું એ નિદર્શન છે ત્રીજા કહે છે કે કૃષિવિદ્યાના સંબંધમાં એ એક રૂપક છે, અને ચોથા વળી રામાયણની કથામાં આધ્યાત્મિક અર્થ રહસ્યની ઘટના કરે છે

પહેલા લેખકો એમ કહે છે, કે રામના કાળમાં કહો કે વાલ્મીકિના કાળમાં કહો, ગંગાનો દક્ષિણનો પ્રદેશ વેરાન હતો રાક્ષસ, તે સંસ્કાર વગરના માંસાહારી આર્યોને સંતાપનારા, સાધુ પીડા કરનારા, યજ્ઞો અને યજ્ઞો કરનાર ઋષિઓનો ધ્વંસ કરનારા અને કેવળ જંગલી હતા આ જંગલી કોમના તે કાળના આર્યોની સ્થિતિ કેવી ઉત્તમ હતી તે બતાવવા રામાયણની રચના થઈ છે રામે સ્પર્શથી હલ્યાની અહલ્યા કરી તે ઉપરથી તેઓ તર્ક કરે છે કે પહેલાં વિન્ધ્ય પર્વતની આસપાસનો મુલક ઉજ્જડ અને વેરાન હતો, ત્યાં આર્યોના પ્રવેશથી ખેતી વધી આ સ્થિતિવર્ણનનું રામાયણ એક રૂપક છે, એમ આ લોકો મનાવવા માગે છે

ધર્મયુદ્ધનું રૂપક?

બીજું અનુમાન કરનારાઓ 'બૌદ્ધો સામે વૈદિક બ્રાહ્મણોનો વિરોધ બતાવનારું કાવ્ય' એને કહે છે રાક્ષસો તે બીજા કોઈ નહીં પણ વેદધર્મની બાજુમાંથી ખસેલા બૌદ્ધો, કારણ કે ગ્રંથના લેખકો બ્રાહ્મણ એટલે એમણે બૌદ્ધોને તિરસ્કારમાં રાક્ષસ તરીકે વર્ણવ્યા છે વૈદિક અને બે મહા ધર્મોના સિદ્ધાંતો વિપરીત હોવાથી બૌદ્ધ ધર્મીઓ બ્રાહ્મણોને હસતા (સરખાવો જૈનોના રામાયણમાં રાવણની કલ્પના, યજ્ઞોમાં થતી હિંસાને અટકાવનાર રાવણ જૈન હતો.) તેથી જ રાવણને મુનિઓના યજ્ઞાદિ કર્મનો નાશ કરનારો લખ્યો છે બૌદ્ધ ધર્મમાં યજ્ઞાદિ કર્મનો પ્રતિબંધ છે, તેથી તે અટકાવનાર રાવણને તિરસ્કારમાં રાક્ષસ લખ્યો છે

બૌદ્ધ ધર્મનો જુવાળ વૈદિક ધર્મ ઉપર આવીને ફરી ગયો, અને સાથે કર્મકાંડ તથા વર્ણાશ્રમના સિદ્ધાંતોને વમળી ગયો પરિણામે બ્રાહ્મણ બળ તૂટ્યું પણ પુનઃ શંકરાચાર્યને હાથે બ્રાહ્મણ ધર્મ સ્થપાયો, અને બૌદ્ધોને તેમના ધર્મના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાંથી-આર્યાવર્તમાંથી જ દેશવટો મળ્યો આ બ્રાહ્મણ-ધર્મના વિજયની કથા રામાયણમાં ગવાઈ છે, એમ આ લોકો કહે છે

કૃષિ વિદ્યાનું રૂપક?

ત્રીજા અનુમાનવાળા પ્રથમ 'સીતા' શબ્દનો ઋગ્વેદમાં એક ઠેકાણે 'રૂપ રેખા—ખેડાયલી ભૂમિ' એવો અર્થ કરેલો જોઈ રામાયણને તે ઉપરથી કૃષિ વિદ્યાની ઉત્પત્તિનું રૂપક કલ્પે છે સીતાની વેદમાં (મંડળ ૪, સૂક્ત ૫૮) કૃષિ દેવતા તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે રામાયણમાં એમ ઉલ્લેખ છે કે જમીનમાંથી સીતા મળ્યાં અને એ "અયોનિજા" છે આ ઉપરથી વેદના વખતની સીતા રામાયણમાં રામપત્ની થઈ તે જ પ્રમાણે રામ એ ઇન્દ્ર, રાવણ એ વૃત્રાસુર, અને હનુમાન એ મરુતના સાંકેતિક શબ્દો છે રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું

અને રામ એટલે ઇન્દ્રે અસુરને હાર કરીને વૃષ્ટિ કરી-વર્ષાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો અને બધાને સુખી કર્યાં. એ રીતે આખું રૂપક ઘટાવવામા આવે છે. અહલ્યોદ્ધારના પ્રસંગનો ખુલાસો પણ એ રૂપક દ્વારા અપાય છે. ઇંદ્ર એટલે સૂર્ય અને અહલ્યા તે રાત-એટલે અહલ્યારૂપી રાતની પાસે ઇંદ્રરૂપી સૂર્ય જતાંજ તે નાશ પામી-ઉદ્ધાર પામી.

મેક્સમૂલરનો અભિપ્રાય છે કે, "સીતા અને હળની કોશને ઋગ્વેદના સમયથીજ દૈવી માન મળતું આવ્યુ હતું, અને તે દેવી તરીકે પૂજાઇ હતી. જ્યારે એની ધીમે ધીમે દક્ષિણ આર્યાવર્ત તરફ ચાલી, ત્યારે "સીતા" ને દક્ષિણ તરફ લઇ ગયા. એવી કાવ્યમાં કલ્પના થવી મુશ્કેલ ન પડી, અને જ્યારે મનુષ્ય કલ્પનાની આ ઉચ્ચ ભાવનારૂપ સ્ત્રી દેવીની સ્પષ્ટ અને લલિત વ્યક્તિ બંધાઇ, ત્યારે ઇતિહાસમાં અતિ પવિત્ર અને વિદ્વાન વિદેહના રાજા જનકની પુત્રી તરીકે જ તે સાધારણ રીતે વખણાઇ.

"ઉત્તરકાલીન પુરાણોમા રામને વિષ્ણુનો અવતાર કહ્યા છે: પણ વિષ્ણુની જ દેવતા તરીકેની પ્રસિદ્ધિ ત્યાર પછી થયેલી હતી. મહાભારતકાળના દેવોમા હજી ઇંદ્ર જ મુખ્ય સ્થાને હતો. (સરખાવો-શ્રીકૃષ્ણે કરાવેલી ગોવર્ધન પૂજા પહેલાં ઇંદ્ર મહોત્સવ થતો હોવાની વાત ભાગવતમા છે). પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર (૨-૧૭-૯)મા દેવી સીતાને ઇંદ્રની પત્ની કહી છે; તેમ રામાયણનો નાયક રામ, અનાવૃષ્ટિના રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરનાર ઋગ્વેદના ઇંદ્રની જ પુનરાવૃત્તિ છે, એવી કલ્પના શું પાયા વગરની છે? આ રામની ઇંદ્ર કલ્પનારૂપક ભેગું આર્યાવર્તના ઐતિહાસિક વિજયનું વર્ણન ભેળવીને રામાયણ કાવ્ય ઉપજ્યું છે."

અધ્યાત્મ રામાયણ

અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ રામાયણને જૂદી દૃષ્ટિએ જુએ છે. જેને દશ ઇંદ્રિયો જોડાયલી છે એવો જીવાત્માનો દેહરૂપી રથ તે દશરથ; જીવાત્મા એ રામ, સદ્બુદ્ધિ એ સીતા, અવિદ્યા એ કૈકેયી, વૈરાગ્ય તે વન, વિવેક તે લક્ષ્મણ, પંચવટી એ યોગીની ધ્યાનસ્થિતિ, દેહાભિમાન એ રાવણ, સદ્ભાવ એ વિભીષણ, ભાવાર્થ એ જટાયુ-ભક્તિ એ એની પાંખો, યોગશાસ્ત્રોક્ત મનચક્ર અષ્ટદલ તે જ લંકા, અંજન એ જ અંજનાપુત્ર હનુમાન, નિષ્કામ એ સુગ્રીવ, સકામ એ વાલી, કપિ એટલે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ-વગેરે રૂપકના અર્થ આપીને રામાયણના બધા પ્રસંગો સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો મેળ આ અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ બેસાડે છે.

પરંતુ રામકથાનુ આવું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કલ્પવાથી રામનું અસ્તિત્વ જ નાબૂદ કર્યા બરોબર થાય છે; અને અવતારમાં બનાવેલા ગમાવનાર થયો જ નથી એમ સાબીત થાય છે. આ વાત ધર્માભિમાનીઓએ ભૂલવા જેવી નથી; કારણ કે કેવળ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો શબ્દાડંબર લોકો આગળ ધરવાથી જ્ઞાન ફક્ત શબ્દોના આડંબરમા સમાઇ જાય છે; એ જ્ઞાન હૃદયને સ્પર્શ કરતું નથી. તે કરતા સાત્ત્વિક, પ્રેમાળ અને ઉદાર રામચરિત્રને ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય તરીકે અને પુરુષોત્તમના ચારિત્રકાવ્ય તરીકે વાચવાથી વધારે લાભ મળી શકે છે.

કોઇ પૂછશે, રામાયણની મહત્તા શેમાં રહેલી છે, તો તેનો ઉત્તર ટૂંકો છે. એક વચન, એક પત્ની, એક બાણ*. રામ એ સાક્ષાત ધર્મમૂર્તિ છે;

---

* સરખાવો"-रामो द्विर्नाभिसंधत्ते रामो द्विर्नाभिभाषते ।"

રામાયણની મહત્તા તેની ભાર્યા ધર્મશ્રદ્ધા છે, બન્ધુ સત્યવેણુ જે સહોદર એકવચન છે, માતા ત્યાગબુદ્ધિ છે, અને મંત્રી વિવેક વચનાનુસાર વર્તન છે ભગવાન રામચન્દ્રના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયલા ‘રામબાણ’, ‘રામરાજ્ય’ જેવા વચનો આજે યે આર્ય પ્રજામાં નેકડો વર્ષ થયાં ઘરગથ્થુ થઇ રહ્યા છે

રામાયણ એ આર્યોની લગ્નભાવનાનું જીવતું જાગતું સ્મારક છે પતિપત્નીવ્રતની પુણ્ય ભાવના રામાયણે મધુર રીતે ગાઇ છે એ પુણ્ય ભાવનાના પિંડમાંથી લગ્નના રહસ્યનો હ્રાસ પછીના યુગોમાં થઇ જવાથી રૂઢિનું ખોખું માત્ર પડી રહ્યું છે રામાયણનો પ્રધાન હેતુ નીતિનું તત્ત્વ, ધર્મનો અને મોહોન્મત્તનો વિનાશ આદિ પતન, સત્યનું માહાત્મ્ય,–એ સર્વનું આર્ય પ્રજાને નિદર્શન કરાવવાનો છે, અને છેવટ એક અવતારી ભગવાનનું ચિંતન કરાવી આર્ય પ્રજાને પાવન કરવા, તેમજ તેનો ભક્તિભાવ વધારવા રામાયણનો હેતુ સિદ્ધ છે, અને તેમાંજ તેની મહત્તા છે

રામાયણના કવિનું, સત્યયુગ જેવા કોમળ વિશ્રાંતિના યુગને માટે ઊંચું અને પવિત્ર માન આખા ઇતિહાસમાંથી શ્લોકે શ્લોકે જોઇ શકાય છે મનુષ્યના ચરિત્રને ઉન્નત ઘડવાના પ્રસંગોમાં તેની પ્રશંસાનો પાર નથી રામાયણમાં કૌટુમ્બિક જીવન અને કુટુમ્બીઓના સદ્‌ગુણનું આલેખન કોમળતા અને લાગણીથી એટલું મધુ ક્રમરાઇ ગયું છે, કે એ બધો ઇતિહાસ હિન્દુસ્થાનના લોકોના હૃદયમાં આજે પણ ઘર કરી રહ્યો છે નરદેહમાંથી નારાયણ થવાના આદર્શો રામાયણે આપ્યા છે, અને પરિપૂર્ણતા તરફ પગલાં ભરવાની ભાગ્યવર્ધને જે ઉંડી આકાંક્ષા છે તે તૃપ્ત કરીને રામાયણના કવિએ ભરતખંડના ભક્ત હૃદયને ચિરકાળ માટે જીતી લીધું છે

વાલ્મીકિના આદિ કાવ્યના રચાયા પછી સંસ્કૃતમાં એને આધારે અનેક રામકથાઓ રચાઇ છે દરેક પુરાણ અને ઉપપુરાણમાં એ કથાને માટે સ્થાન હોય છે એ રીતે બહુ નહીં તો ૮૪ રામાયણ સંસ્કૃતમાં રચાયા છે *

શતકોટિ રામાયણ

ગુજરાતી કવિ ગિરધર પોતાના રામાયણના પ્રારંભમાં ‘શતકોટિ રામાયણ’ + હોવાનું જણાવે છે, તેને આધારે એણે પોતાનું રામાયણ રચ્યું છે કોઇક ઠેકાણે ઉપમા તરીકે, તો બીજે ઠેકાણે દૃષ્ટાન્ત તરીકે, ત્રીજે ઠેકાણે અવતારગણનામાં તો ચોથે ઠેકાણે વંશવર્ણનના ઇતિહાસ તરીકે–એમ વિવિધ ક્રમાએ એકજ રામકથાના વર્ણન અને વિસ્તારમાં સ્વાભાવિક રીતે મૂળ હકીકત કરતા ઘણો ફેરફાર પડી ગયો છે જે હેતુથી એક પુરાણ રામકથા કહે છે, તે હેતુથી વેદાન્તી અધ્યાત્મ રામાયણ કહેતો નથી સૌમાં રસ ઓછો વત્તો હોય અને તે રીતે અનેક રામાયણો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે

એ બધી પુરાણાન્તર્ગત રામકથાઓનો હેતુ પ્રસંગ અને હકીકત જાણવાથી પ્રત્યક્ષ

---

* નામ માટે જુઓ “વાલ્મીકિ રામાયણ” ભાષાન્તર–ગુજરાતી પ્રેસ–પ્રસ્તાવના

\+ મહાકવિ પ્રેમાનંદ પણ ‘રણયજ્ઞ’માં

‘શતકોટિ રામાયણ વ્યાસે આદિથી સાર કહ્યું છે થોડું’

એમ ઉલ્લેખ કરે છે

ફળ કંઇજ નથી. ફક્ત આવી બે મુખ્ય રામકથાઓનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો ઇષ્ટ છે. મહાભારત વનપર્વમા આપેલા રામોપાખ્યાનનો ઉલ્લેખ અમે કરી ગયા છીએ. મૂળ કથાના પ્રસંગોને ફરીથી કહેતા કેટલાક ફેરફાર જાણી જોઇને અને કેટલાક અજાણતા થતો ગયો છે. પુરાણોમા મહાપુરાણ ગણાતા શ્રીમદ્‌ભાગવતના નવમા સ્કંધમાં રામકથા આપેલી છે.

બૌદ્ધ ધર્મીઓ જાતકમાળામા બુદ્ધના પૂર્વાવતારની કથાઓ કહે છે; એમાં આવતા "દશરથજાતક" મા રામાયણની કથા ટુંકામાં આપી છેઃ પરંતુ ત્યા દષ્ટિબિંદુ બૌદ્ધોનું છે, ખાસ વિરોધ જેવી વાત એમા એ આપી છે કે સીતા રામલક્ષ્મણની બ્હેન કહેવાઇ છે અને તે વનવાસમા સાથે જાય છે.

જૈનોએ પણ વેદધર્મીઓના કથાનકોનો ઉપયોગ પોતાના ધર્મની પ્રતિષ્ઠા લોકોમા થાય તે હેતુથી કર્યો છે. મહાવીર સં. ૩૦ મા (વિક્રમ સં. ૬૦ મા) તેમના એક સાધુ વિમલસૂરિએ पउमचरियम् નામનું રામચરિત્ર પ્રાકૃત દશહજાર ગાથાના પૂરનું રચ્યું છે. એ ઉપરથી સં. ૭૯૫ મા રવિસેનાચાર્યે સંસ્કૃત पद्मपुराण લખ્યું છે. એ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત કાવ્યોને આધારે કલિકાલસર્વજ્ઞ સિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૧૬૮ મા त्रिषष्ठीशलाकापुरुषचरित्रના સાતમા પર્વમાં રામાયણ ફરીથી સંસ્કૃતમા લખ્યું છે. અહીં જૈનોની કથા કહેવાની રીત અને હેતુ વિપરીત હોવાથી રામાયણ કથાના આર્યત્વને ઓછી હાનિ પહોચી નથી. આમ રામકથાનો સ્રોત ભારતવર્ષમા શત શાખાઓ વિસ્તર્યો છે.

વાલ્મીકિની રામકથાનું મહાત્મ્ય સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત બધા કવિઓને ભાવે ખરું છે.

સંસ્કૃત કાવ્ય-નાટકોઃ સંસ્કૃત કવિઓએ ઘણે ભાગે રામાયણ મહાભારત કથાના પ્રસંગો લઇ તેમાથી અનેક કાવ્યો અને નાટકો ઉપજાવી કાઢ્યાં છે. જો આર્યાવર્તમા રામ અને કૃષ્ણ ન થયા હોત, તો આર્યપ્રજાના કવિઓ અને ઋષિઓ માટે કાવ્ય શાસ્ત્ર અને ધર્મ રહસ્યના ગ્રંથો ગૂથવાને બીજો કોઇ પણ ઉત્તમ નાયક નહોતો.

મહાકવિ કાલિદાસનું "रघुवंश" નું મહાકાવ્ય પાચમા સૈકામા રચાયુ છે: કાલિદાસ પછી કુમારદાસે 'जानकीहरण' કાવ્ય રચ્યું છે. ભાસ કવિએ प्रतिमादशरथम् અને रामाभिषेक નાટક રચ્યા છે. ભવભૂતિએ છઠ્ઠા સૈકામા રામાયણના યુદ્ધકાંડ સુધીની કથા "महावीरचरित" નાટકમા ગૂથી છે, અને પછીનો સીતા-મિલનવાળો ભાગ "उत्तररामचरित" નાટકમા લીધો છે. આ "ઉત્તરરામ ચરિત"મા કવિએ પથ્થર કનેયે આંસુ પડાવ્યા છે અને તેમા કવિની વિશિષ્ટતા છે. પંડિતો કહે છે "उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ।"

ગુજરાતના પંડિત ભટ્ટીએ સાતમા શતકમા "रावणवध" અથવા "भट्टी काव्य" ના નામથી પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં પણ એક પક્ષે વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે; બીજે પક્ષે રામાયણની કથા કવિએ કાવ્યમા ઘટાવી છે. નવમા શતકની શરૂઆતમા કવિરાજ નામના કવિએ राघवपांडवीय નામનું દ્વિઅર્થી કાવ્ય રચ્યું છે. રાજશેખરે દશમા શતકમાં बालरामायण નાટક રચ્યું છે. દસમા-અગીઆરમા

શતકમાં "हनुमन्नाटक" અથવા "महानाटक" આ રામાયણના વસ્તુ ઉપરજ રચાયું છે ક્ષેમેન્દ્રે रामायण कथामञ्जरी અગીઆરમા શતકમાં રચી અને એ જ સૈકામાં ભોજ કવિએ रामायण चम्पू રચ્યો છે

જૈન લેખકોએ સંસ્કૃત કાવ્યો રચ્યા છે, તેમાં ચોથા શતકમાં રચાયેલું "अनर्घ राघव" અથવા "मुरारिराघव" નું નાટક જિનચંદ્ર ગણિએ રચેલું પ્રસિદ્ધ છે એક સુભટ નામના કવિએ "દેવ કુમારપાળ દેવના મેળામાં ભજવવા માટે મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવનપાલની આજ્ઞાથી" 'दूताङ्गद' નામનું એકાંકી નાટક રચ્યું છે હેમચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય રામચંદ્ર સૂરિએ લગભગ આ અરસામાં 'रघुविलास' અને 'राघवाभ्युदय' (વ્યાકી) નામના બે નાટકો રચ્યા છે આ ઉપરાંત 'राघवनैषधीय' જેવા દ્વિઅર્થી કાવ્યોને ગણાવતા બહુ વિસ્તાર થઈ જાય તેથી ફક્ત પ્રસિદ્ધ કાવ્ય નાટકોનો ઉલ્લેખ અત્રે કરેલો છે

રામાયણનો પ્રાકૃત ભાષાવતાર

ઈ.સ. ના નવમા અને દસમા સૈકામાં જ્યારે હાલમાં બોલાતી પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અવતાર પામી, ત્યારે એ પ્રાકૃત કવિઓની કાવ્યગંગાઓ રામાયણની ગંગોત્રીમાંથી વહેવા માંડી દક્ષિણે એ બાબતમાં પહેલ કરી, અને તામિલ ભાષામાં પ્રથમ અવતરણ ઈ.સ. ૧૦૫૬ મા થયું ઉત્તર હિન્દુસ્થાન, બંગાળ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તે પછી રામાયણ કથાની છાયા ઉતારવામાં આવી, છતાં લગભગ એક જ યુગની એ બધી પ્રવૃત્તિ છે

જેમ સાહિત્ય પરિષદ કે સાહિત્ય સંમેલન ભરવાનાં પ્રથમ આંદોલનો ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાન જેવા દૂર પડેલા પ્રાન્તોમાં લગભગ એક સાથે પ્રવૃત્ત થયા (પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૯૦૫ મા પહેલું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૫-૬મા, બંગીય સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૭મા અને હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૯-૧૦ મા) હતા, તેમ રામાયણના પ્રાન્તિક પ્રાકૃત ભાષામાં અવતરણો પણ લગભગ એક જ સૈકામાં થયા છે

સંસ્કૃત કવિઓએ જ ફક્ત રામાયણના રસસાગરમાં ડૂબકી મારી છે એમ નહીં પ્રાન્ત પ્રાન્તના પ્રાકૃત કવિઓ પણ પોતાની કાવ્ય-પ્રેરણા આ રામાયણની વીર-કથામાંથી પામ્યા છે તામિલ ભાષામાં લખાયેલા કંબની રામાયણનો ઉલ્લેખ થયો છે બંગાળામાં કૃત્તિવાસ કવિએ પંદરમા સૈકામાં રામચરિતને સરળ પદ્યમાં ઉતાર્યું તુલસીદાસે 'રામચરિતમાનસ' સોળમા સૈકામાં હિન્દીમાં રચ્યું શ્રીધરે મરાઠીમાં આ જ સમયમાં 'રામવિજય'નો ગ્રન્થ બનાવ્યો ગુજરાતમાં ક્રમશઃ ભાલણે સં ૧૫૨૫ ના 'સીતાહરણ' લખ્યું વિષ્ણુદાસ અને ઉદ્ધવે સોળમા સૈકે ઉત્તર રામચરિતના કાંડ લખ્યા એક કહાન નામના કવિએ સં ૧૬૧૨ મા રામાયણ રચ્યું છે *

---

* આ કવિનું 'રામાયણ' વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંગ્રહમાં છે, અને તે અપ્રસિદ્ધ છે

એકલા રામાયણ કાવ્ય સિવાય અધ્યાત્મ રામાયણ પણ પ્રાકૃતમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મરાઠીમાં મોરોપંત અને એકનાથનાં ભાવાર્થ રામાયણ રચાયાં. ગુજરાતમાં "અધ્યાત્મ રામાયણ" (અપ્રસિદ્ધ) એક હરિદાસે અઢારમા સૈકામાં રચ્યું છે, અને "યોગવાસિષ્ઠ" (અપ્રસિદ્ધ) રામભક્તે સં ૧૭-૭ માં રચ્યું.

આમ રામાયણી કથાના પ્રાકૃત ભાષાન્તર સુધી રામાયણના રહસ્યનો પ્રતિહાસ લાવી મૂકી આગળની હકીકત અહીં પડતી મૂકી છે. ગુજરાતી કવિઓએ સૈકે સૈકે રામાયણ કથામૃતમાંથી અંજલી ભરીને પાન કર્યા કર્યું છે. તેનો સૈકાવાર પ્રતિહાસ રજુ કરી રામકથાનું નવું નવું સ્વરૂપ સરખાવવાનું બીજા લેખ માટે રાખી આ લેખ આટલેથી સમાપ્ત કરૂં છું.*

---

* આ લેખ લખવામાં નીચેના લેખો સાધનભૂત થયા છેઃ—

(૧) રોમેશચંદ્ર દત્તકૃત "Epics of India" ની પ્રસ્તાવના.
(૨) રા. બ. ચિંતામણરાવ વૈદ્ય એમ. એ કૃત "The Riddle of Ramayana"
(૩) બાલાસાહેબ પંત પ્રતિનિધિએ છપાવેલા "ચિત્ર રામાયણ" ની પ્રસ્તાવના.
(૪) રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો "બંગાળી સાહિત્ય"નો બીજી પરિષદ્ વખતનો લેખ
(૫) સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામ વાવાભાઇના "લોકગીત" અને "લોકકથા" ના બે લેખઃ પહેલી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાં છપાયલા લેખ.
(૬) રા. ઋગવેદી કૃત "આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ" માંથી રામનવમીના ઉપરનો લેખ.
(૭) ગુજરાતી પ્રેસના વાલ્મીકિ રામાયણના ભાષાન્તરમાં આપેલી પ્રસ્તાવના.
(૮) ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના "પ્રાચીન સાહિત્ય" માંથી "રામાયણ"ના નિબંધ.
(૯) રા. ચંદ્રશંકર શુકલ કૃત "સીતાહરણ."
(૧૦) ઉદ્ધવ કવિકૃત 'રામાયણ'– રા. મ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની આવૃત્તિ.
(૧૧) કવિ ગિરધરકૃત રામાયણ.
(૧૨) પં. કેશરાજજીકૃત "રામયશોરસાયનરાસ" આનન્દકાવ્યમહોદધિ, મૌક્તિક ૨ જું.

૨૬. સૌ. કનુબ્હેનનું કવન.

લેખક રા. ન. શ્રી મણિલાલ જમનાદાસ દવે

From the cold earth in earliest spring
A flower peeped out—dear fragrant thing!
Then sipped a bee, as half—afraid,
Sure each was for the other made

Goethe

સત્ તણી જે અનુભવી,
જ્યોતિ-જ્ઞેયહારી જે,
અમૃતમને પેખતી

* * *

પૃથ્વી, પૃથ્વી પાર્થની,
સ્વર્ગની અંતરીક્ષની,
કથાઓ તેની ઉંડી
સૂક્ષ્મ તાત્વિક અર્થની

* * *

લલિતવા ઉપયોગિતા—
કલાના સ્વર્ગ બે
પેખતી ને બોધતી
ને લલિતના પર નીતિ
ઉંડી ને અંતરવતી.

સદતી ના આઘાત કો
આવી તે પર આવતા
વૃદ્ધિ ને ય વિકાસ તેના
કલ્પની ઉર નિત્ય દા'
નમ્ર ને સૌંદર્યમાં,
વળી સાત્ય રૂપ નિખે,
પુરા વસન્ત અનન્તતાના
દેવ-સ્વરૂપો ન્યારા ગ્રહે.

* * *

ચિકિત્સક રસદૃષ્ટિથી
પેખી અંતરમર્મને
સારૂં ને નરસું અહો!
પારખે એ તત્ક્ષણે

* * *

શક્તિને, સંસિદ્ધિને,
પરમભાવી ચિન્તનને
વાચની જગમુખતર્યા
ને ગુંજતી આભારવે.
એજ કવિતાની કલા,
એજ આત્મભિલાષ હા.

વસુધૈવ-કુટુમ્બની
વીર-હાકલ એ સદા.
હસી એ સોઽહમ્ તણી
અભય વાણી નિર્ઝરી
હસી એ પાર્થિવથી પર
મૌક્તિકોને ચરી રહી.

* * *

કવિતમૂર્તિ એ નરી.
કલાભાવની ગોઠડી.
સૂક્ષ્મ ને ગૂઢ મંત્રણા
પ્રેતી ને પરસ્થી.

* * *

(તમર્પણમ).

૧૦) „ મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
૧૦) „ દેવજીભાઇ મધુભાઇ
૧૦) „ પુરૂષોત્તમ વિનાયકરાય કાળે
૧૦) „ મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
૧૦) , ત્રિભોવનદાસ ડાહ્યાભાઇ મોડનીય
૧૦) „ માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા
૧૦) „ રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
૧૦) „ કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી કાળુભા સાહેબ
૧૦) „ ઘનશ્યામસિંહજી કાળુભા સાહેબ
૧૦) „ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૧૦) „ સુમન્ત મહેતા
૧૦) „ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
૧૦) „ હરગોવિંદદાસ મણિશંકર
૧૦) „ ઇન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા
૧૦) „ મામળદાસ બાપુભાઇ વ્હોરા
૧૦) „ વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
૧૦) „ સુમનરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઇ
૧૦) „ શંકરપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ
૧૦) „ બેજનજી હોરમસજી ઉમરીગર
૧૦) „ ત્રિકમભાઇ કબાભાઇ મહેતા
૧૦) „ નાનચંદ બેચરદાસ દોશી
૧૦) „ બાપુભા નારણજી
૦૦) „ રાજ્યકવિ પીંગળશી પાતાભાઇ ગઢવી
૧૦) „ બાનુભા પથુભા રાયજાદા
૧૦) „ મણિલાલ છગનલાલ બક્ષી
૧૦) „ રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા
૧૦) „ શાન્તિલાલ ચુનીલાલ મહેતા
૧૦) , ઉદયશંકર દેવશંકર ભટ્ટ
૦૦) „ કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
૦૦) „ રવિશંકર નંદલાલશંકર રાવળ
૧૦) „ રતિલાલ જગન્નાથ જાની
૧૦) „ ચંદ્રપ્રસાદ હરિપ્રસાદ પંડ્યા
૧૦) „ હિંમતરાય દોલતરાય મુદેવા
૧૦) „ વલ્લભદાસ ત્રિભોવનદાસ
૦૦) „ જીવાભાઇ માણેકચંદ વ્હોરા
૧૦) „ જગજીવન અમરચંદ વ્હોરા

"What a poet is here!–Watching, meditating brooding, creating!–Thackeray.

Poetry, at all events, exercises two distinct functions: it may reveal, it may unveil to every eye, the ideal aspects of common things, or it may actually add to the number of motives, poetic and uncommon in themselves, by the imaginative creation of things that are ideal from their very birth.

(Appreciations–Walter Peter)

ભગિની–બંધુઓ !

ઉપલા સૌ અવતરણો–ગુજરાતી ને અંગ્રેજીને -અનુરૂપ - અનુગુણ કવિજીવન જીવનાર ને જીતનાર એક આત્માનું ' દ્વન ' પેખવા ને પારખવાનો આ યત્કિંચિત્ પ્રયાસ આરંભેલ છે. જેમા લાંબી પ્રસ્તાવનાની જરૂર નહીં લેખીએ ને માત્ર સીધી વાર્તા જ લક્ષમાં ગ્રહીશું. " સૌ. કનુબ્હેનની સાક્ષરતાથી કોણ અનાત હોય ? "—એ રા. માનશંકરભાઇએ આપેલ ભાવમાત્ર-નેજ લક્ષમા લઇ અત્યારે તો એ ' સાક્ષરતા ' મા કિયું પરમ તત્ત્વ વિરાજમાન છે તેટલુંજ આપણે અવલોકવાનું ઉચિત ગણીશું—અને તે પણ તેમની પ્રસિદ્ધ થએલ કૃતિઓમાથી. અલબત એ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓના અર્થ—ઉકેલ ને અંતર્ગત ભાવપિછાનના સમર્થનમા કોઇ કોઇ સ્થળે આપણે તેમની અપ્રસિદ્ધ ગદ્યકૃતિઓ—દૃષ્ટાંત તરિકે "જીવનસ્મૃતિ" તથા " મ્હારી નોધ—પોથી—" માથી ઉલ્લેખ આદરશું.

ખરેખર ! કલાપી કહે છે તે સત્ય જ લાગે છે કે—

> કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોક્તાવિણ કલા નહિ!
> કલાવાન કલા સાથે ભોક્તા વિણ મળે નહિં !

પણ દુનિયાનો સાક્ષર—ઇતિહાસ દર્ખાવે તેમ આ કલા ભિન્ન ભિન્ન કવિગણોમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે માલૂમ પડી આવેલ છે. કેટલાક કવિઓ જન્મતઃ પરિપૂર્ણ છે, તો કેટલાકોમા વૃદ્ધિ ને વિકાસ નજરે તરે છે. કેટલાકોની કૃતિઓ Classical ગણાએલ છે, તો કેટલાકોની Romantic, જે Walter Pater ના શબ્દોમા કહીએ તો પાછી Classical થવાને માટેજ. કેટલાક ડી ક્વીન્સી કહે છે તેમ શક્તિસમૃદ્ધ સાહિત્યના સ્રષ્ટા છે—Literature of Power, તો કેટલાક જ્ઞાનસમૃદ્ધ સાહિત્યના ઉત્પાદક રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાકો ભવ્યતાને ઉંડી જીજ્ઞાસુતાનાં પ્રકાશન નિજ નિજ કવિતા દ્વારા કરાવી રહેલ છે, તો કેટલાકો જે છે તે વસ્તુસ્થિતિને જ બ્હલાવવામા કાવ્યાનંદની સાર્થકતા માને છે–મનાવે છે. કેટલાકોમા Antiquarianism–પ્રાચીનતા પરનો પરમ પ્રેમ છલકાતો ઉભરાતો માલુમ પડી આવે છે. તો કેટલાકોના કાવ્યો તે પ્રાચીનતાના ભારોભાર સુવર્ણ પારખ્યા છતાંય Convinced modern રૂપે પ્રકટે છે. કવિતા રૂપી ભોજ્ય કલાના સાચા ભોક્તા થવા આ સર્વ તેના પ્રવાહો ન્યાળવાની ને સ્મરણમાં રાખવાની કંઇ અંશે જરૂર તો છે જ.

સૌ. કનુબ્હેનની કવિતામાં ઉત્તરોત્તર થતો વૃદ્ધિ ને વિકાસ નજરે તરે છે જ અને છતાંય કવિત્વ બીજ તો તેમનામાં પ્રથમથી જ પરિપૂર્ણ વિકસેલું માલૂમ પડી આવે છે જે કાંઈ વૃદ્ધિ ને વિકાસ સમું જણાય છે તે ભાવનાઓના ઓછાવત્તા દૃષ્ટાંતને અંગે છે એમ કહી શકાશે ઉદાહરણ તરીકે સરોજિની નાયડુ બહેનનું 'Roads of gold' માં પ્રવાસ આદર્યો છતાં અને પ્રાચીન કૃતિએ તો તત્ત્વરૂપે પાન પીતાં—તે પણ તો છતાંય સૌ. કનુબ્હેન, સાચી રીતે જણાવીએ તો, એક 'Convinced modern' છે જ પ્રમાણો છે તેઓ જાતે જ જણાવે છે કે "જૂનું ને નવું સાહિત્ય શિક્ષણમાં જૂના સાહિત્યની કલાવિધાનની ઓછપ સાથે નવીન સાહિત્યની કલાવિધાનની મધુરતા વિના વિશેષ આકર્ષી રહી છતાંય કેટલાક જૂના ભાવોમાંનું ભાગનારનું સુવર્ણ અત્તરરૂપ નજ ગયું નેતા ભાવો જૂની રીતે—જીવનમાં વણી દીધા આમ જૂના ને નવા સાહિત્ય—ઉભયની હું રસિયણ બની પરંતુ વધુ છાપ નવાની રહી ને તેમાંથી ય વધુ નવાની" ગ. બ. રમણભાઈના 'કવિતા ને સાહિત્ય' નામના અપૂર્વ ગ્રંથના અધ્યયને તેમને ચોક્કસ પ્રતીતિ થએલ કે કવિતા ધન્ય પળ વિના ન જ ઉદ્ભવી શકે, કવિ કરે—તે કવિતા નહિ કે વિતા કરે તે કવિ અને કવિ ત્યારે જ કવિતા કરે—ત્યારે જ્યારે તે અદ્ભુતતાવતી વ્યાપક તેને સાધે ત્યારે જ ત્યાં સુધીના—તે વિનાના કવનો કવનો નથી કેવળ કથનો માત્ર છે મિથ્યા જલ્પનો જ 'મ્હારી નોંધપોથી'માં તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે — મને લાગે છે કે કવિતાના પરમ પ્રાગટ્યને માટે અમુક વયનો નિર્ણય હોવો જોઈએ જો કે મિલ્ટન ને વર્ડ્ઝવર્થ જેવા કોઈક અપવાદો નીકળશે, પરંતુ બહુધા તો યુવાવસ્થા જ કવિતા માટે નવાં નહિ ને અમોલ વય જણાય છે કારણ, યૌવન ને કવિત્વ એ બન્ને સમું સરખી રીતે મહકાવેલ છે એ પરિપક્વ કાળની કવિતા શ્રમસાધ્ય હોય છે, નૈસર્ગિક ને સ્વયંસ્ફુરિત ચડતીના ગીત નથી નહિ —ની કવિતા આજ આ પ્રકારની શ્રમસાધ્ય લાગે છે એના આત્માનો નથી તેનો પરમ આનંદિત વનું તે 'દિલ' ઝરણું નથી લાગતું પ્રથમના તેના કાવ્યોનું માધુર્ય ને અર્જુના—કવિસાહિત્ય આસમાન જમીનનું અંતર લાગે છે કેટલાક દોષ છતાં પ્હેલી કવિતા છે એવો પ્રગટ સાક્ષાત્કાર થઈ રહે છે, જ્યારે બીજામાં શુષ્ક વાગ્વિલાસ છે એવો ભાસ થઈ છે

એમણે તો એક અભિમાની 'કવિતાના કમાલ'ને પાસેથી આવતા ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે 'ભાઈ, કવિતા સમજી તમે બંધ કરો તો શું ખોટું ?'—અલબત, આ એમનું કથન તે બાહ્યની કવિતામાં જે આગળ પડતા સ્થાન માટે—નમાલા ને નિરર્થક ભાવો—રખાતા તેની ખાતર હતું છતાં પણ એના એ જ શબ્દો કાયમ —તે માટે અસરે કોઈ વાપરે તો ખોટું નહિ ગણાય. મારી મચડીને તાણી તુણીને કવિતા ન લખાઈ તો શું થઈ ગયું ? કવિપદને તેથી શી હાનિ થવાની છે ? આપી તો નિયાગે લખી ગયો છે કે એક પણ શબ્દ ઉમેરા ભાવને વધતો લખાયો તો શ્રમ છે

કેવળ ગર્જ છે, પુરા ગઢ છે, મધુરતાનો કઠણના વિરમ્યા છે ભાગ-વસંત આથમ્યો છે, કોમળતા ને માધુરી કોકિલના ટહુકાર-જગતકેતુના મધુ ટપકતા વસંતરવ—still small voice-દાર તે પ્રબંધોમાં નથી અને એ વિના કવિતા કેવી રીતે કહી શકાય ?"

એક બીજી જગાએ તેઓ જણાવે છે-વિશેષ કરીને અવલોકનકારની દૃષ્ટિથી-કે "રસ

ગીતો 'નું * અવલોકન લોકો કેવી રીતે કરી રહ્યા છે? રસ શું? ગીતો કેમ કહ્યા છે? આવું નામ કેમ આપી શકાય? પણ રસગીતોનું અન્દર ઉતરીને અવલોકન તો કોઇએ કર્યું જ નથી. માહ્ય શું છે તે તો કોઇએ જોવાની તસ્દી સરખી જ નથી લીધી. શબ્દોની મારામારીઆ અર્થ ને ભાળની સુન્દરતમ માહાશ અવલોકનકારો ઝીલવી જ વીસરી ગયા!

મેં તો એક જ લીટીમાંથી એ ગીતનો રસ કહી જોયો અને એવા નિર્ણયપર આવી કે જે એક જ લીટી ઉત્તમ રીતે ઓળખી શકેલ છે, તેને વધુ ને સુન્દર લખવાનો હક પ્રાપ્ત થઇ જ ગયો છે. 'કવિતા કરે તે કવિ નહિ, કવિ કરે તે કવિતા' એ સત્ય મને પરમપ્રિય થઇ પડેલ છે, ને તે દૃષ્ટિએ જોતાં ય 'રસગીતો' માં લખનારનું ઉંડું કવિ-હૃદય હું જોઇ શકું છું. પ્રેમ અને ભક્તિ, બન્નેના રસભર ખિલાવ આદિથી અંત સુધી તેમાં પરમના માલુમ પડી આવે છે, અને આ પ્રેમ અને ભક્તિ સામાન્ય તો નથી જ. પૃથ્વી પર ફેલાતું,–ક્ષણભંગુર આ જીવનને તે પરમ ભોમનું ભાન કરાવતું–જે કાંઇ નાનું યા મોટું લખાય તે સર્વ કાંઇ મને પસંદ છે, ને તે નજરે જોતાં ય 'રસગીતો' ઓછાં ભવ્ય નથી.......કાર્લાઇલ કહી ગયો છે કે—All poetry is musical thought: અને આ music જે વિચારોમાં, ભાવનાઓમાં વિલસતું હોય ત્યાં ત્યાં તે વિચારો ભાવનાઓ અદ્‌ભુત કાવ્યો હોઇ શકે છે. અથવા એ કાવ્યો તે ગીતો ગણાઇ રહે છે–તેમને ગીતો કહેવામાં જરા ય બાધા ન આવવી જોઇએ. મને એ નામની સાર્થકતા–'રસગીતો' એ સત્ય નામની સત્યતા–પુરવાર કરવી પડે છે, તે જ વિસ્મયભર્યું લાગે છે! એ ગીતોમાં music તો સ્થળે સ્થળે વહી રહ્યું છે. અને તેના ઉદ્‌ગાતા તો કોઇક જ, તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા પ્રમાણે, 'અર્થસાધક સૃષ્ટિથી ઘણે દૂર' વસી રહેલ છે, જે તેને ગજવી રહે છે–વસંતોત્સવની એ સમૃદ્ધિભરી શાશ્વતતા સદૈવ ઝીલી રહે છે........."

વળી પોતે જ એક કાવ્યદ્વારા 'સખી કવિતાને' સંબોધી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે

સખી કવિતાને.

(તોટક)

ક્યમ વ્હાલી રિસાઇ ગઇ તું કહે?
મમ કોમળ દિલ સખી! શું દહે?
વધી મૈત્રી પછી શું રિસાવું ઘટે?
કહે શું કવિતા તુજ લક્ષણ એ?

રસીલા કવિ કોક મહાન હશે—
જઇ ત્યાં તું નિરંતર શું રમશે?
ભરિયો જહીં બુદ્ધિ તણોજ નિધિ,
ઉછળી રહી ઊર્મિ અખંડ મીઠી!—

જઇ ત્યાં વસમે તું સખી! શું મીઠી
તજી મૈત્રી તણી કરુણાજ બધી?

* રા. બહુભાઇ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાનું એક પુસ્તક.

ફરક્યા પછી કેમ ફરી હું શકું—
મધુરી હૃદ ગુંજ ન પામી રહું ?
નવ કંઈ હું તુ-વિણ માણી શકું,
બસ આવ, તું આવ, તને વિનવું,
રસ-ભાવ ઝરતી કલા સમ તું
પ્રભુ પ્રેરિત આવ, સખી ! વિનવું

તા. ૩૧-૮—૧૬

ઉપરની બે પંક્તિઓ તેમાં વ્યક્ત થયેલ ભાવ સૌ. કનુબ્હેનની કવિતાના નવીન અર્થની સાક્ષી આપતા ઝગે છે 'રસભાવ ઝરતી કલા' રૂપે, 'પ્રભુપ્રેરિત,' ધન્યપલના આવિર્ભાવ રૂપે, તેના મૃદુલ મધુર ઉદ્ઘાટન રૂપે, વિલાઇ ગયેલ—મૈત્રિ વધી છતાંય વિલાઇ ગયેલ—કવિતાને પુનઃ પામવાની, તેનું રસમધ્ય અનુભવવાની, આ તેમની વીનવણી જરૂર તેમને નવીન કાવ્ય-શૈલી પ્રકટતા સ્ત્રી—કવિરૂપે આપણી સમક્ષ સ્થાપે છે

આ સાથે તેઓ Romantic ભાવભર્યાં કાવ્યો ઉતારી શકેલ છે નવી અદ્ભુતતા ઝગી ભાવનાઓને ઠેઠ ન્હાનપણથી જ વરેલું ચિત્ત Romantic વૃત્તિ-શક્તિ વિના અન્ય શું દાખવી શકે? Classical કાવ્યોમાં ઝગતા, વૉલ્ટર પેટર જણાવે છે તેમ, Energy, freshness, અને orderly disposition, થકી પર જે Strangeness (અદ્ભુતતા) અને Curiosity (જીજ્ઞાસા) પૃથ્વી પાર્થિવનું, સ્વર્ગ ને અંતરીક્ષનું જાણવાની 'વાસના' નહિ પણ 'ભાવના'—ખુદ પરમાત્માના હાથમાંથી તેના પરાત્પર રસરહસ્યને પ્રાપ્ત કરવાની તેના બે કુસુમને ચુંટી લેવાની વાંછના-સ્નેહમય ને સુકોમળ વાંછના-જે Romantic માર્ગોને અનુરૂપ છે તે સૌ કનુબ્હેનમાં છે નર્યાં વસ્તુવર્ણન વા સ્થલ કે માનસવર્ણન તેમણે નથી ચીતર્યાં કનિષ્ટ પંક્તિના વર્ણનાત્મક કાવ્યો નહિ તેમણે નથી જ લખ્યા એમ કહીશું ત્હોય હરકત નથી કવિતાને તેમણે ઉંડેરા ગાંભીર્ય નર્યાં મેવાનાએ નિહાળી છે ને તેથી રીતે તેના સપ્તની આરાધના ઉચ્ચારી છે નૂતન આત્મા જ તેમનો ભાવન-પ્રધાન છે, તેનું ગુંજન રસધ્વનિ ને રાગ-ધ્વનિ કાવ્યોનું જ ઉત્પાદક હોઇ શકે છે, અને તે મુજબ જ અહીં થતા પામેલ છે ઉપર જે અવલોકનદ્વારા જણાવેલ છે તે કાર્લાઈલનો-All poetry is musical thought એ નામક ભાવ સૌ. કનુબ્હેનની કવિતાએ આમાં ઝીલ્યો છે 'વાક્યમ્ રસાત્મકમ્ કાવ્યમ્' સાથે 'વાક્યમ્ સંગીતાત્મકમ્ કાવ્યમ્' એ તેમની કવિતામાં ઉતરેલ છે અને તેથી જે કંઇ મધુરકરુણ કુંજન તેમણે કર્યું છે, તે ઉંડેરા ભાવ ઓટનું ને ઉનાળુ દાખવતું પ્રસારી છે—એટલું જ નહીં પણ તેમણે ઉભય પ્રકારના સાહિત્યને યથાશક્તિ પોષેલ છે—Literature of Power અને Literature of Knowledge. ગદ્યદ્વારા બહુધા જ્ઞાનસમૃદ્ધ સાહિત્ય તેમણે ઉપજાવ્યું છે જ્યારે પદ્યદ્વારા શક્તિસમૃદ્ધ-કલા-ગીતાના સામર્થ્યસમૃદ્ધ-સાહિત્ય તેમણે ખીલવ્યું છે અને તે ઉભય Great and Good શૈલી દ્વારા—જે શૈલીમાં એક પ્રકારનો શક્તિસમૃદ્ધ આત્મા વારંવાર પ્રત્યક્ષ થઇ રહે છે, અને જેનું વર્ણન કરતા વૉલ્ટર પેટર જણાવે છે કે—

"As a quality of style, at all events, soul is a fact, in certain writers—the way they have of absorbing language, of attracting into the peculiar spirit are of, with a subtlety which makes them, actual result seem like some *inexplicable inspiration* (Italics are ours)"

આ જ રીતે Great and Good શૈલીના-કવિત્વ કલાના પ્રકાશકના સંબંધમાં જ તે શૈલીનો ભવ્ય દસ્તાવેજ આ પ્રમાણે કહી શકે છે, અને તેમાંનું ઘણું અંશે સૌ. કનુબ્હેનની કલામા વ્યક્ત થયેલ છે:—

It is on the quality of the matter it informs or controls, its compass, its variety, its alliance to great ends, or the depth of the note of revolt or the languages of hope in it, that the greatness of literary art depends........Then if it be denoted further the increases of men's happiness, to the redemption of the oppressed, or the enlargement of our sympathies with each other, or to such presentment of new or old truth about ourselves or our relation to the world as may ennoble and fortify us in our sojourn here, or immediately, as with Dante, to the glory of God, it will be also great art......If, one and above these qualities I summed up as mind and soul. That colour and mystic perfume and that reasonable structure, it (the great art) has something of the structure, it has somethig of the soul of humanity in it, and finds its logical, its architectural place, in the great structure of human life."

સૌ. કનુબ્હેનની આ રીતની સાહિત્ય ઉપાસનાના, તેની સરસ શૈલીના અને તેમા નિવસતા-વિલસતા શક્તિમમૃદ્ધ આત્માના કંઇક ઉપલક પિછાન કીધા પછી આપણે કેવળ હવે એક સંકુચિત માર્ગ પ્રતિ વળીએ. ક્રીરમની માફક તો કનુબ્હેનના કાવ્યો ત્રણ ખંડમા વ્હેંચાયેલ માલુમ પડી આવે છે. ૧૯૧૪ થી ૧૭ સુંધીમા લખાયેલ કાવ્યોનો પ્હેલો ખંડ, ૧૭ થી ૨૦ નાંનો બીજો, અને ૨૦ પછીનાનો ત્રીજો. આ લેખમાં ઉતારેલ કાવ્યો ને ગીતો એ ત્રણે ખંડમાથી છે—સિવાય કે ટાગોર-શૈલીનાં કાવ્યો છંદ કે ગેયના દ્વારા આત્મ-ગુંજન જ્યા પ્રદર્શિત નથી થઇ શકેલ ત્યા ટાગોર-શૈલીનો ઉપયોગ કીધો છે ને તે દ્વારા મનોમત્ત નિજ વિશાળ ભાવનાને કસ્યરી છે. પણ તેમની સર્વની સમાલોચના અત્રે નથી કીધી—તેમનામા ગર્ભમા નીરતીરાળી રીતે વહતા તત્ત્વની સમીક્ષા અત્રે સ્થળસંકોચને લઇને થઇ શકે એવું ન જણાતા માત્ર ઉપલા ત્રણે ખંડોના કાવ્યો ને ગીતો માત્રને જ આ નિબંધમાં સ્થાન આપેલ છે; તેમનો જ અંતર્ગત મર્મ, તેમનું જ વ્યાપક વસ્ત્ર પિછાનવા

પ્રયાસ આદર્યો છે એટલે સારૂ ય તેમનું "સાહિત્યજીવન" અહિં નથી કંડેલાયું-કેવળ 'કવન' જ અને તે યે અમુક પ્રમાણના કાવ્યો સિવાય*

પ્રભુપ્રેમ

"તુજ યશગાન ગાવા મ્હારૂ અહિં અવતરણ છે આ વિશ્વમંદિરના એક ખૂણામા મ્હારૂ સ્થાન છે" —ગીતાંજલિ, ગી ૧૫

"આ વિશ્વના આનંદ-ઉત્સવમા મને મ્હારૂં નિમંત્રણ પ્રાપ્ત થયુ છે, ને એ પ્રમાણે મ્હારૂં જીવન ધન્ય બન્યુ છે દૃષ્ટિશ્રુતિ મ્હારા મગ્ન થયા છે

"બંસી બજાવવાનુ કાર્ય મને આ ઉત્સવમા સોપ્યુ હતુ ને યથાશક્તિ મે તે કર્યું છે" ગીતાંજલિ ગી ૧૬

મન, પ્રેમ-એ એક જ શબ્દમા સૌ કનુબ્હેન દવેનાં સર્વ કાવ્યો ને ગીતોનું રસરહસ્ય પ્રતીત થઇ રહે છે Love is her Alpha and Omega-Love transcendental love ethereal 'પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ, માત-પ્રેમ, તાત-પ્રેમ, ભગિની-પ્રેમ, બંધુ-પ્રેમ, દામ્પત્ય-પ્રેમ અને અંતે સત્યસ્વ-સા પ્રેમ' એ ગ. કવિની ઉત્તમ ગીતગાથાનો સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્ર સૌ કનુબ્હેનના કાવ્યો ને ગીતોના પ્રત્યેક શબ્દમાંથી સરી રહે છે ભક્તિ, દયા, સન્માનભાવ એ સર્વ આ પ્રેમભાવનાના જ તેમના કવનમા દીપતા નીરનીરાળા આદર્શ માત્ર છે આથીજ પરમ પ્રાર્થનાથી ભક્તિમાધુર્ય ઝરતા કાવ્યોથી માંડીને તે મૂક ને નિર્દોષ પ્રાણી પ્રત્યે પણ આ પ્રેમતત્ત્વનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ દયા રૂપે, માના રૂપે, સમભાવના રૂપે દૃષ્ટિગોચર થતું તેમના કાવ્યોમા આપણે જોઇ શકીએ છીએ

હા રે, કોક ઓથેથી વિશ્વને ડુલાવતો,
જન્મ મૃત્યુનો ઝૂલો ઝુલાવતો
હા રે, કોક ઓથેથી વિશ્વને ડુલાવતો
સ્નિગ્ધ સનાતન એક જીવનની
ત્હોયે વીરઢાક વગાડતો
હા રે કોક ઓથેથી વિશ્વને ડુલાવતો,
વિજળી ચમકારમા ને નવનવતારમા
એક એ અવિનાશ વિરાજતો
હા રે, કોક ઓથેથી વિશ્વને ડુલાવતો
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉભય જગનો અદ્ભુત એ ટેકો
ભાવભાન વિરલા જગાડતો
હા રે, કોક ઓથેથી વિશ્વને ડુલાવતો

* જુવો સૌ કનુબ્હેનનો એક લેખ-"વનિતા ને કવિતા' નામનો મુંબઇમા એક ભાષણરૂપે વાંચેલ તથા 'સાહિત્ય' મા ૧૯૧૮ ના જાનેવારીના અંકમા પ્રસિદ્ધ થયેલ-જે તેમના કવિતા વિષેના વિચારો સારી રીતે પ્રકટ કરી રહે છે

ભરતી ને ઓટ સમાં દ્વંદ્વમૂલ કારમાં
ત્યા ગે એ પ્રેમલ પ્રકાશતો:
હાં રે કોઇ ઓયેથી વિશ્વને ઝુલાવતો.
ગુણાતીત ગુણીયલ, વામન વિરાટ સમો
સચરાચર વ્યાપક વિલાસતો:
હા રે કોઇ ઓયેથી વિશ્વને ઝુલાવતો.

આ ગીતદ્વારા પરમ પ્રેમાસ્પદ પરબ્રહ્મની ઉંડેરી ભાવના પ્રકટ થયેલ આપણને નજરે પડયા વિના નહિ રહે. ધીરા કવિનું નાનકડું પદ—

તરણા ઓથે ડુંગર રે:
ડુંગર કોઇ દેખે નહિ:
અજાજૂથમાંહે રે: .
સમરથ ગાજે સંહીં—

એ પદના સંસ્કાર 'હા રે, કોઇ ઓયેથી વિશ્વને ઝુલાવતો' મા વ્યક્ત થએલ સહજ માલૂમ પડી આવે છે. પરન્તુ એટલેથી જ તે અટકતા નથી. ઓયેથી વિશ્વને ઝુલાવનાર, પ્રસન્નપ્રાણ તેને રમાડનાર, લીલા ને ખેલનભાવે તેને પ્રચંડ ક્રીડારૂપે લેખનાર, એ ગુણાતીત છતા ગુણીયલ-નિર્ગુણ છતા સગુણ, વામન છતા વિરાટ, સાકારનિરાકાર Spirit-Person ચરાચર વ્યાપક કોઇ પરાત્પર પરબ્રહ્મ નાનકડાં વિધવિધ જન્મ મૃત્યુ સમાં દ્વંદ્વોમાં સળંગ સ્નિગ્ધ ને સનાતન એક અનંત અખંડ જીવનતત્ત્વની જ પ્રેરણા સ્થાપી રહેતો, તેના પ્રભાવ-પ્રતાપ ભણતો, અને એ દેખીતા ભરતી ને ઓટ સમાં દ્વંદ્વમા ઉંડેરી પ્રેમલતાના ભવ્ય દિવ્ય પ્રકાશ પાડતો એ સ્ત્રીકવિને મન વસેલ છે.

જર્મન-ફિલસુફીને વશવર્તી બનેલ કાર્લાઇલને મન જેમ સારૂં જ પ્રકૃતિતત્ત્વ કોઇ નિગૂઢ અંતર્ગત અદીઠ સ્વરૂપનું-Divine Idea નું પ્રકટીકરણ જણાઇ રહે છે, અને જેને ઉપ-નિષદ્કાર 'ઇશાવાસ્ય ઇદં સર્વં યત્કિંચ્ય જગત્યા જગત્' એ રીતે વર્ણવે છે તેમ અહીં સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પ્રેમ-પરબ્રહ્મનો આ જીવંત સાક્ષાત્કાર થએલ જણાઇ આવે છે. એક બીજા કાવ્યમાં તેઓ જણાવે છે તેમ—

ઇષ્ટસ્મિતમા: સમીરલહરીમાં
આંદોલન-અભિષેક:
ઝીલાગે:-
દૂર દૂરના સન્દેશ.

દેવભાવના આ પરમ આન્દોલનવલા સંદેશ એ કોમલ હૃદયને વારંવાર સ્પર્શ કરી રહેતા માલૂમ પડી રહે છે. શેલી લખે છે તેમ:-

That Light whose smile kindles the Universe,
That Beauty in which all things walk and move,
That Benediction which the eclipsing curse
Of Birh can quench not, that *sustaining Love*

Which through the web of being blindly wore
By man and beast and earth and air and sea
Burns bright or dim as each are mirrors of
The fire for which all thirst, now beams on me,
Consuming the last clouds of cold mortality —

તે પ્રકાશ, તે સૌંદર્ય, તે કલ્યાણતત્ત્વ, તે પ્રેમ-પરબ્રહ્મના આન્દોલન સૌ કનુબ્હેન અહીં ઝીલી રહેલ છે તેઓ આવા સમો લખે છે કે—

સ્મૃતિ અગોચર, લાવે અનહદ
જયધ્વનિ ગજે વિશેષ
પ્રાણુએ મ્હારૂં પુષ્પ વિકસીયું
સુરભિ અગોચર એક

ઝીલાયે —

દૂર દૂરના સન્દેશ

વર્ડ્ઝવર્થને મન કુદરતમા order વ્યવસ્થા વ્યાપક દીસતી, અને શેલીને મન 'પ્રેમ' તત્ત્વ સર્વત્ર સચરાચર સભર ભર્યું ભાસતું સૌ કનુબ્હેનને ચિત્ત 'વિશ્વને ઓથેથી હુલ્લવનાર' કોઇ અનિર્વાચ્ય અવિનાશ વ્યક્તાવ્યક્ત ભાવમા કેવળ પ્રેમ-પરબ્રહ્મનુ જ પ્રકાશન થયેલ માલૂમ પડી આવે છે એ જ એક તત્ત્વ ઉપનિષદકારની પરિભાષામા 'નયન-પલકારમા ને વીજળી ચમકારમા' સ્પષ્ટ દીસી આવે છે, એ જ એક તત્ત્વ સ્થૂલસૂક્ષ્મ સર્વ કો જીવન તત્ત્વોને અદ્ભુત બનાવનાર તરીકે વિલસી રહેલ છે, એ જ એક તત્ત્વ માનવી માત્રમા વિરલ ભાવ ભાવનું પ્રેરક તત્ત્વ છે-કવિઓના, પયગમ્બરોના, શસ્ત્રોના, કલા-વિનોદના, સન્તોના-સર્વ કોઇના 'હદ્દેશે' વિરલ આન્દોલન-પ્રભાવ પ્રકટ કરનાર તેજ એક અગોચર સત્ત્વ છે, તે જ સ્નિગ્ધ સનાતન એક જીવનની-તરંગ જીવનની-Life is all life-it can't be death -ની વીર હાક વગાડતું પરમ તત્ત્વ છે એથીજ સૌ 'સન્તોને' પ્રાર્થે છે કે આ સન્તના-તમારા વિશ્વ-આશ્રમો પ્રેમ ગૃહ, પ્રાર્થનગૃહ બનાવી રહો—

વિશ્વે પ્રેમ સ્ફુરે જહીં,
ભક્તિનાદ જાગે જહીં
અભય શાન્તિ અનહદ લ્હાવો, હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો
દેવગૃહ વિશ્વને બનાવો
* * *
જનતા જગની જહીં
ઝીલે આશ્વાસન,
પિતૃત્વ ઇશ્વરી પઢાવો, હો સન્તો!
માતૃત્વ પ્રકૃતિના લ્હાવો, હો સન્તો!
ભ્રાતૃત્વ પ્રાણીના સુણાવો, હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો
* * *

પ્રાણે મહાપ્રાણુ પધરાવો;
પિંડે બ્રહ્માંડ પ્રકટાવો;
અદ્વૈત મોક્ષદા બઢાવો; હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો;
જડભાવી ભાવના તજાવો, હો સન્તો!
મિથ્યા દ્વય વિક્ષેપ હઠાવો, હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો.

'હા રે, કોક ઓથેથી વિશ્વને ડુલાવતો'—ખરેખર, અર્વાચીન ગુજરાતમાં આવા અનુત્તમ ભાવ ભણતા કાવ્યો કદાચ થોડાજ જણાય છે. એમા સૌંદર્ય, ઓજસ્, પ્રસાદ ને માધુર્ય પ્રત્યેક તેના ચરણમાં મુક્તક થઇ રહેલ છે. અદ્ભુત રસનું સંમાર્જન આનન્દ તેમા થઇ રહેલ છે. અદીઠ ને ઓથેથી વિશ્વને ડુલાવનાર વિરો તો નીશંશાણી કહે છે તેમ 'અગરજ લીધીયો ન જાય'—એમજ અહીં થઇ રહેલ છે. નરી ફિલસુફી વા અગમ્ય ભાવના નહીં પણ કાવ્યમય ફિલસુફી-દુનિયાના અન્ય શાસ્ત્રકાવ્યોને અનુકૂળ અનુરૂપ ફિલસુફી પ્રતલંમન પધરાયેલી અહીં દ્રષ્ટિએ પડે છે. શેલી લખે છે તેમઃ—

He spoke of poetry, and how
Divine it was--a light, a love-
A spirit which like wind doth blow .
As it listeth, to and fro
A dew rained from God above,
A power which comes and goes like dream,
And which none can ever trace.

Heaven's light on earth--truth's brightest beam.

આવી ઉચ્ચતર શુદ્ધતર દિવ્યતર ભાવના સારા ય કાવ્યમા ઈશ્વરી પ્રકાશને પૃથ્વીપર વેરતી, સર્વોત્કૃષ્ટ સત્યના ઉજ્જ્વલતમ કિરણને ગીતાભાખ્યા 'અનિત્યમ્ અસુખમ્ લોકમ્ ઇદમ્' મા પ્રકટાવતી, સૌ. કનુબ્હેનની આ એકજ કાવ્યકૃતિ તેમને સાહિત્યમા ઉંચું ને યોગ્ય સ્થાન અલંકૃત કરવાનો અધિકાર બક્ષી રહે છે.

કલાપી કહેતા કે જે કોઇ ઉન્નત ભાવનાવાહી એક જ પંક્તિ રચી રહે છે તેને કવિ તરીકે ઉભવાનો સારો ય અધિકાર પ્રાપ્ત થઇ રહેલ છે. તેમનામા Creative vision છે. Poetic Impulse છે, તેમ અહીં લક્ષ્યદષ્ટા આ સ્ત્રી કવિ સંબંધી થઇ રહેલ છે. કવિને છાજતી Plato કહેતો તેમ Divinity થી ભરીપરી તેમની ચિત્તસ્થિતિ છે. અને એ રીતે આ અણમૂલી ફિલસુફી દાખતા આ એકજ કાવ્યમા આપણને તેમની સાક્ષરતાની પિછાન થઇ શકે છે.

ઇશ્વર--ભાવી, પરમ પ્રેમાસ્પદ પરબ્રહ્મ--ભાવી આવી અનન્ય ભાવનાને લીધે જ તેઓએ ટાગોરને ચિત્ત જે પ્રભુ પ્રેમના દિવ્ય સામ્રાજ્યનો, અનાદ્યનંત જીવનતત્ત્વનો, વિશ્વવ્યાપી

આનન્દનો, અનાહત સિતારના નાદનો, જીવનને વાસ્તવ પ્રકાશનો, દેખીતા જગતમાં સ્થિર સત જેવાં સંપૂર્ણ અદ્વૈતનો, માયામાં વસેલ માયાતીત પ્રભુનો, જે કાંઇ અનુભવ સાક્ષાત્કાર થવા પામેલ છે, અને જેને નિજ ઇશ્વરી વાણી દ્વારા ટાગોરે ગીતાંજલિમાં મુકેલ છે, તે Book of Books નું ભાષાન્તર તેઓ આદરી શક્યાં અને 'સારી દુનિયામાં ગાજતા અને જગતભરની કવિતાના કોહિનુર ટંકારનો મધુરો ટહુકાર તેમના ભાષાન્તરમાં જે ખોવાઇ રહેલ રહ્યા' કવિ જણાવે છે તેનું કારણ પણ ઉપરની અપરિમિત પ્રીતિ ભક્તિ જ છે અજબ શ્રદ્ધાના બળે કરીને જ એ સરકારી આવા આવા એક અપ્રતિમ ભાવનાભર્યા પુસ્તકનો અનુવાદ કરવા પ્રેરાયાં અને એ પ્રભુશ્રદ્ધાને નિરંતર સતેજ રાખવા—કાર્લાઇલ કહે છે તેમ સદૈવ Everlasting Yea તરફ જ વળી રહેવા—તેમની આ પ્રાર્થના જ કાંઇ ઓછી સુંદર નથી—

શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ
 રહેજે મ્હારો—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ
 ઘેરા અંધાર રોગી
 ગજે ન આગળે
 ઉજાળો મુજ અંતરનો દેશ
 રહેજે મ્હારો—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ
 દેવાધિદેવના
 મંદિર દીપે આસન
 ઓપજે છો' નવનવ વેશ
 રહેજે મ્હારો—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ
 આ જીવન ઝીલતું
 મુજ પ્રાણનું પંખીડું,
 પીજે એ અમૃત હમેશ
 રહેજે મ્હારો—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ

આમ આ અનુવાદ ઇશ્વરસ્વરૂપના પરમ શ્રદ્ધાભાવે તથા અનન્ય પ્રીતિ ભક્તિને લઇનેજ થવા પામેલ છે એમાંના પ્રેમભક્તિના સૌંદર્યે તેમને આકર્ષી નાખેલ છે એમાંનું વેદની ઋચાઓ સમી સરળ સૌમ્યતા તથા ઉપનિષદના મંત્રો સમી દિવ્ય ભવ્યતાનું સુરસિક ગુંથણ સૌ. અનુબ્હેનને અતિ આકર્ષક થઇ પડેલ છે, અને પ્રાર્થનભાવની પરિસ્થિતિનો નિત્ય અનુભવ કરનાર એ આત્માને 'ગીતાંજલિ' જેવા 'અનુપૂર્વ' પુસ્તકના ભાષાન્તરદ્વારા ઉંડેરી કૃતજ્ઞતાના અદ્ભુત નગરેલ એ જણાવવું ઓછું જ આવશ્યક થઇ પડે છે એ પુસ્તકના ગીત ૧૮ ને ૧૯ એમને જે અત્યન્ત પ્રિય હતાં તે એ પરમ પ્રેમભાવનીજ વ્યંજના દાખવી રહે છે—

૧૦)	,	વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
૧૦)	,,	નૃસિંહપ્રસાદ ધરણીધરદાસ દેસાઇ
૧૦)	,,	વજ્રભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
૧૦)	,,	છોટાલાલ દલપતરામ કવિ
૧૦)	,,	ગિરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
૧૦)	,,	અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠ
૧૦)	,,	જન્મશંકર મહાશંકર બુચ
૧૦)	,,	ત્રિભુવનદાસ પીતાંબરદાસ ત્રિવેદી
૧૦)	,,	બળવંતરાય વજેશંકર છાયા
૧૦)	,,	જહાગીરજી સોરાબજી ગંભીરજી
૧૦)	,	કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
૧૦)	,,	પ્રતાપરાય મોહનલાલ મોદી
૧૦)	,,	પ્રેમચંદ રતનજી શાહ
૧૦)	,,	હરિભાઇ લલ્લુભાઇ મહેતા
૧૦)	,,	પ્રાણજીવનદાસ ઓધવજી ઠક્કર
૧૦)	,,	ગોપાળજી ઓધવજી ઠક્કર
૧૦)	,,	કપિલરાય પરમાણંદદાસ ઠક્કર
૧૦)	,,	રામજીભાઇ મગનલાલ
૧૦)	,,	પેસ્તનજી બરજોરજી
૧૦)	,,	હરગોવિંદદાસ અંબાશંકર જાની
૧૦)	,,	પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
૧૦)	,,	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસકળકર
૧૦)	,,	ફતેહચંદ ઝવેરભાઇ
૧૦)	,,	હિરાલાલ હરગોવિંદદાસ

૯૨૦) કુલ રૂપીઆ. ૯૨

Clouds heap upon clouds, and it darkens.

Ah love, why dost thou let me wait outside at the door all alone!..............

If thou showest me not thy face, if thou leavest me wholly aside, I know not how I am to pass these long rainy hours......

\+ + + + +

If thou speakest not I will fill my heart with thy silence and endure it..............

અલબત આજ તો એ વિશ્વનાથ દેવાધિદેવનાં દ્વાર તેમને માટે ખૂલ્યાં છેઃ આજ પ્રતીક્ષા કરવી મટી ગઈ છેઃ આજ તો, તેઓ જણાવે છે તેમ—

કોમલ પ્રકાશ ચૂમ્યા
આત્મના ઉઘાડમાં
વિરામે ઉરના ઉચાટઃ
લ્યો, લ્યો, ખૂલતાં આ દિવ્યતાનાં દ્વાર.

ઉભું નીરવ હું
અનંતતાને કાંઠડે
ઝીલન્તી વત્સલ દિદારઃ
લ્યો, લ્યો, ખૂલતાં આ દિવ્યતાનાં દ્વારઃ

ભક્તિ ભાવભીની
મુજ દેહ કેરી દેહરી
પ્રસરે તેજસી પ્રભાવઃ
લ્યો, લ્યો, ખૂલતાં આ દિવ્યતાનાં દ્વાર.

" અનસ્ત બ્રહ્મ વસન્ત કેરા વિરલ ભાવ વિભાવ ત્યાં- " તે અનંતતાને કાંઠડે ઉરના સૌ ઉચાટ શમવી Blessed Damozel જેવી અંશુમાળ ધારણ કરેલ " ન્હાની શી નારાયણી " જેવી આજ તો તે પ્રકાશે છે, ને અહીં જે ' ઓયેથી ' વિશ્વને ઝુલવનાર કલ્પેલ તેનાં સંમુખ પ્રકટ વત્સલ દર્શન ઝીલી રહેલ છે.

સગુણ એ બ્રહ્મ સમાં સાકારઃ
નમું મુજ માતતાનને પાયઃ

—' લલિત '

આ એકજ ભાવનાભર્યા અર્થાત્ પ્રેમ—તત્ત્વની અનેરી ઝાંખી ભર્યાં બીજાં પ્રેમ-દશ્યો સમાં ગીતો ને કાવ્યો પ્રત્યે હવે આપણે વળશું—પિતૃપ્રેમને ઉદ્બોધતાં માતા અને પિતા બન્ને સૌ. કંડુબ્હેનના છેક નાનપણમાંથી પરમાત્પદે ઢળેલ છે. એ બન્નેને શ્રાદ્ધાંજલિ અર્પતાં ને એ રીતે સાધુજીવનને છાજતા પિતૃયજ્ઞનું પરમ ભાન કરાવી રહેતાં આ બે નીચલાં તેમનાં ગીતો પણ તેટલાંજ સરસ ને ભાવભીનાં છે. કૈવલ્ય પામેલ સાધુ— પિતામાતાનું શ્રાદ્ધ, ગોવ-

ધનિરામભાઇ કહે છે તેમ, પુત્રો તથા પુત્રીઓ તેમના ગુણકીર્તન ને જ્ઞાનોલ્લેખથી જ કરે છે આ નીચના ઉભય કાવ્યોમાં પણ એ જ તરસ જ્ઞાનોલ્લેખ ને ગુણકીર્તન ગોચર થઇ રહેશે —ઉપરાંત એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ બન્ને ગીતો કવિ તરીકેની તેમની છેક ઉગતી અવસ્થાના છે અને તે રીતેજ તેમને અવલોકવાના છે —

તાતને.

પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !

સેવા કરતા ને મીઠા મેવા આરોગતા,
દેવામાં હરખ ન માય રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્ય ધામે મ્હારા તાત રે !

સૂર્ય થી કાન્તિ ને ચન્દ્ર થી શાન્તિ ધરી
તાપસી એ અણમુલા નન્દન રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !

વેણુ વાગે પ્રભુ, ત્હારી આકૃતિ
થૈ થૈ થૈ એ નાચત રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !

ચંદ્રવદન માગે ને વિનય નાચે,
કલ્યાણમંત્ર વદત રે !
આરાધનો એ અનન્ત કઇ
અમ શિર રોગે અનત રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !

માતને

સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !

શ્રદ્ધા સૌભાગ્ય, ગમ્ભીરી માતજી
નિર્મળા વિલાસે મ્હાલત રે !
નયન નયનમાં સન્દેશ કહાવે,
રનુ ત્હારી રસગંધ રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !

ઉગા શું તગ્તી ને ચંદા શું રમતી
તારલી શું રતી અદ્ભુત રે !
કિરણ કિરણમાં આનંદ બહાવે
પ્રભુ ! ત્હારી રસરેણુ રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !

વ્હાલના વ્હેણ ને અમીના ઓરસો
ઝીલી એ કલ્યાણ રૂપ રે !
જગના બન્ધન માથે છોડી દઇને
ધાયે પ્રભુ !—પાય રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !

માત ને તાત પ્રભુ ! ત્હારા ચરણમાં
શાન્તિ પામો રસ ભેર રે !
'જીવનદે મ્હાવી કહીં કેરે આશો'
માંગી રહ્યાં અમારાં જન રે !
પ્રભુ ત્હારા !
પુણ્ય—સ્નેહ ધામે માત તાત રે !

નમુના પુણ્યધામે પિતાથી આ સ્નેહધામે માતાની પ્રતિમા ન્યાયથી આ સ્પન્દ એક અનેરા ભાવનારસું નિરીક્ષણ ને નિખાલસ ઉર્મિ વાંચકને ચિત્ત રહ્યા વિના નથી રહેતા. તેમની 'અનવૃત્તિ' મા પ્રેમનોઘરજ ઓછા ભાર ના રીતે પ્રકટ છે

જ્ઞાન થઇ રહે છે તે પ્રથમ કહી ગયા તેમ સગુણ બ્રહ્મમાં માતપિતાનાજ પ્રેમનું છે. અર્થાત્ માતપ્રેમ, તાતપ્રેમ દ્વારા પરમાવધિ પ્રભુપ્રેમ જ પ્રકટ થએલ છે.

૩ ભગિની પ્રેમ.

ભગિની-પ્રેમને પ્રકટતું આ એક કરૂણ કાવ્ય પણ જોઇએઃ—

દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !
  જન્મી સખી ! સંસારમાં
ન મળી કદી સુખની ઘડિઃ
  શાન્તિ ન ક્યાં, આનંદ નાઃ
આશા નિરાશામાં બળી !
  દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !
ભાગ્ય ફેરવવા મથીઃ
  પ્રારબ્ધ સામે યે ઝૂઝી !
પુરુષાર્થ સંધુ પ્રકટતી
  લીલાકલા કાં આથમી ?
દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનની !
  અવ જોમ નાઃ ઉત્સાહ નાઃ
પૂર પ્રેમના વહી ગયાં !
  હૃદય પટ આસ્તિકતાના
રંગ સૌ ઉપટી ગયા !
  દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !
ગીત ગ્મીરાં વિરમ્યાંઃ
  જીવન મૃત્યુમાં ભળ્યાં;
પ્રકાશનાં કિરણો મધુરાં
  અનંત અંધારે શમ્યા !
દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !
  રસ ગયાઃ રસધાર સૂકીઃ
અંગ-સૌંદર્યે સર્યા !
  ઉરના ઐશ્વર્ય ઉડી
આર્તિગતે સંચર્યા !
  દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !

'ટારનો કરુણરસ' તે આનું નામ ! પ્રત્યેક પંક્તિમા આદિથી અંત સુધી આત્માનું ઉંડેરૂં રુદન શબ્દ રૂપે ચીતરાયું છે-અને છતાંય પૂટપાકવત્ એ શોકછાયા છાયા રૂપેજ તેના પ્રખર કલ્પાન્તમાં પણ નજરે આવે છે.

સને ૧૯૧૫ મા સૌ કનુબ્હેને સુરત સાહિત્ય પરિષદ માટે ‘ અકાળે કરમાયલી કળીઓ’ નામનો એક નિબધ લખેલ, જેમા સૌ સુમતિબ્હેન તથા સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી એ બન્ને અકાળે ધ્વસ્ત થયેલ સાહિત્યની ભાવી પ્રચડ અભિલાષાઓ વિશે અતીવ કરુણ ઉલ્લેખ હતો એમા પણ ઉપરાન્ત એક ધ્વનિ પ્રકટ થતો હતો પોતે એ બન્નેમાથી એકપણના પરિચયમા આવેલ નહિ, પરન્તુ શેલી જેમ કિટ્સ પ્રત્યે તેના અકાળ મૃત્યુના ક્રૂર કારણ વિશે જાણી Adonais રૂપી અતિ કરુણ ને મર્મવિધક કાવ્ય આલેખી શકેલ, તે જ રીતે સૌ કનુબ્હેનને આ ઉભય નિજ પ્રાન્ત ભગિનીઓના અકાળ અવસાનના ક્રૂરતમ કારણની પિછાન થતા તેમના ચિત્તને જબરજસ્ત આઘાત થયેલ ને તેને અનુસરીને તેમના શ્રાદ્ધ રૂપે એ નિબધ તેમણે આલેખેલ સૌ સુમતિબ્હેનના ‘ હૃદય—ઝરણા’ નો નરસિહરાવભાઈનો પુરસ્કરણ લેખ-Foreword તથા સૌ વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદીના પોતાના જીવનવૃતાત સમૃદ્ધિના સુરી સુબોધમા પ્રકટ થએલ પત્રોએ સૌ કનુબ્હેનના ચિત્તપર અતિ કારમી છાપ —ખાસ કરીને તેમાના ગૃહજીવનના—પતિપત્નીના આન્તર જીવનના પ્રસગોના ઉલ્લેખોએ — જે સૌનો ધ્વનિ ગોવર્ધનરામ ભાઇ જણાવે છે તેમ આ એક જ પ્રકટ થતો હતો કે —

> મુજ દેવ વિષે રસગાળી વિના
> ફળ ફૂલ ધરે નહીં નારી લતા
> રસ શોધન સેચન ના જ બને '
> ધન રાશિ અચેતન મુજ રહે

રસઐક્ય ને ઉર-ઐક્ય વિનાના લગ્નોમા ‘ રસશોધન સેચન’ કઇ રીતે થઇ શકે? અને એ રીતે Ruskin કહે છે તેમ દેશનુ અણમૂલુ નારીધન, અને તેના સર્વ કોઇ રસ રાશિ કેવળ અચેતન—જડ જ રહે એમા શી નવાઇ ' એક પાખાણુ આપણે અહીંનુ પુરુષ-જીવન કેટલુ ઉડી શકે?—અને તે ઉપરાત કોક કોક જન્મસિદ્ધ સસ્કારી નારીલતાઓની અવગણના કરતુ, તેમના સર્વ સસ્કાર લૂટી લેતુ, અને તે દ્વારા તેમની અકાળે ‘ હિસા ’ કરતુ પુરુષ—જીવન દેવમસ્તનો શો અભ્યુદય સાધી શકશે? કારણ સ્નેહના આઘાતે ઘવાયેલ ઓહદય તો કુસુદસુદરીની માફક દર્દભર્યુ કેવળ ટટક્યુ ફટકયુજ કરવાનુ ' પ્રેમના પૂર વહી ગયા પછીનુ ઉત્સાહશૂન્ય, સામર્થ્યશૂન્ય સ્ત્રી—જીવન મૃત્યુમા મળ્યા વિના ન જ રહે ' બધીર તેના સારાય ગીત વીખરી જ જાય ' પ્રભાતના બાલ્યકાળે ખીલેલ ને યુવાને ઉમરે પગ માડતા સ્વપ્નેલ મધુર કિરણજુથ માત્ર અનત અધારમા જ વામી રહે? કારણ —

> રસ ગયા '
> રસ-ધાર સુકી '
> અગ-સૌદર્યે સર્યા '
> ઉરના ઐશ્વર્ય ઉડી
> આર્તિ-ગતે સચર્યા '

આવુ આર્તિ—આક્રદન ઓછેવત્તે હિન્દી લલના—ગુજરાતી યુવતીઓ શુ ઓછી છે? નિજ બ્હેનના એક વિલાપ—ગીતમાં, ગોવર્ધનરામભાઇએ નિજ પુત્રી ‘ લીલાવતીની જીવન કલા ’ ની પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યુ છે તેમ સૌ કનુબ્હેને પણ અનેક નિજ દેવ—ભગિની

આના પ્રેમ—ખ્વસની અને તે સાથે સર્વસ્વના અવસાનની કરુણરસપ્રધાન ગાથા છેડેલ છે, મેરી કોરેલીના Murder of Delcia અને Innocent–Her fancy and His fact–નામના બન્ને નવલો જેણે જોણે ઉકેલ્યા હશે, તેમને જરૂર સાં કનુબ્હેનના ઉપલા કાવ્યના પ્રત્યેક શબ્દ—મર્મનું રહસ્ય સમજાયા વિના નહીં રહે.

આજ બ્હેન વિષે ૧૯૨૧ માં 'મ્હારી નોંધ— પોથી'મા તેઓ નીચે પ્રમાણે લખી ગયા છે:—

" માતૃજ્યોતિની જ્વલંત જ્વાલા !
મહીયરની યોગમાયા ! "

" કેવુ મીઠું ને પ્રેમાલ અભિધાન ! પરમ વત્સલ માતૃજ્યોતિના તથા સાથે મ્હારી રસ-ભીની બ્હેનના મને આજ સ્વપ્નદર્શન લાધ્યા તે સિદ્ધલોકમા ઉભયે સંચાર કીધો છે, જ્યાં ગોવર્ધનરામે સૌભાગ્યદેવી ને ચંદ્રલક્ષ્મી સમા ઉજ્જવલ પાત્રોનો નિવાસ નિયોજ્યો છે. એની એ જ યોગવિલીનતા મ્હારા માતાને મુખડે દેખાઇ: એની એ જ ચિન્તન રેખાઓ તેમને લલાટ દોરાયલી હતી: એની એ જ સુન્દરતા, એની એ જ શાન્તિ: એના એ જ સહનશીલતા ને ક્ષમાભાવ:—પણ અહીં તે સર્વ તેમના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમા જાજ્વલ્યમાન દીસતા. સ્થૂલ વૃદ્ધિ માતાની તેમ બ્હેનની અટકી હતી, અને તેથીજ સૂક્ષ્મ સદ્‌ભાવનાઓના પ્રકાશન આટ-આટલા સતેજ ને સોહામણા દીસતા.

" બ્હેનના ગંભીરતા, શાણપણ, સુશ્રુષા, હેતાળતા,—સૌ જ પ્રત્યક્ષ થયા. એમના ટુંકા આયુષ્યનું પૃથ્વી પરનું સૌ સહુ ઉંડી તપસિદ્ધિને દાખવી રહેલ મને જણાયુ: ને ભગવદ્વાક્ય સાભરી આવ્યું કે'—

नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।

ઉભયને નમન નમી રહી: ઉભયના આશીર્વાદ ઝીલી રહી' ને એ જ સિદ્ધપ્રદેશમા હું ય ભવિષ્યમાં નિવસુ એને માટ જોઇતી મારી તપસમૃદ્ધિની ગણત્રી ગણતી આ લોકમાં, આખ ઉઘડતા, પુનઃ પ્રવેશી રહી..."

ખરેખર ! આ ભવિષ્યવાણી સહસાજ સાચી પડી ! જાનેવારી ૧૯૨૨ મા આ ૧૯૨૧ ના અક્ષરો સાવ લીલાજ હતા અને બરાબર સો વર્ષ પૂર્વે દૂરના એક દેશમાં જે ભાવ ભજવાએલ—શેલીએ ૧૮૨૧ મા કિટ્સની અવસાન ગીતામા પોતા વિષે જે ભાવો સૂચિત કરેલ, અને બીજે જ વર્ષે જેમ તેનું અવસાન થવા પામેલ, તેવુંજ અહીં બની રહ્યુ !

" The soft sky smiles,,—the low wind
whispers near·
'Tis Adonais calls ' oh, hasten thither.
No more let Life divide what Death can join together. '

* * *

The soul of Adonais, like a star,
Beacons from the abode where the Eternals are – Shelly

સિદ્ધલોકમા વસવાટ કરવાની ને તેને સારૂ જોઈતી તપસમૃદ્ધિ પૂરેપૂરી છે કે નહીં તેની ખાત્રી કરવાની અને હવે તે સાવ પૂરેપૂરી મેળવી તે પ્રયાણ કરવાની ઉમેદ સૌ કંકુબ્હેન ઉપર પડી ! તે સિદ્ધલોકના વસનારાઓએ તેમની આતુરતા જાણીને ઝીલી ગાયુ

Away away
Where the glittering planets whirl and swim
And the glory of the sun grows dim

Away Away !
To the regions of light and fire and air
Where the spirits of life are everywhere
Come, oh come away !

Away, away !
Come, oh come ! *we have waited long*
And we sing thee now a summoning song

Away, away !
Thou art freed from the world of the dreaming dead,
And the splendours of Heaven are round thee spread
Come away !-away !

આ ગીતના સાદ તેમને સુણાયા—સ્વાગત ગીતોના નાદ સહમાન તેમણે સુણ્યા ને તેઓ ઉડ્યા

૮ સખિ-પ્રેમ.

૧૭ જગત જૂની હતો અહીં કદી મહાપ્રતી સ્વચ્છ હવી
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમા બીજુ કંઈ

—ગોવર્ધનરામ

સખિ-પ્રેમનું પ્રકાશન કરતું આ એક બીજુ કાવ્ય—તેટલુજ કરુણ મધુપ્રધાન કાવ્ય -દા. -વતોળીએ —

"સખિ ! ત્હારી ! ત્હારી ! રુદન તન સાલે ઝગઝગ !
ઉગે ન્હાનો પારો કરુણ ધ્વનિ આ મુજ હિતમા !
સખિ ! ન્હાની, ત્હારૂં રુદન નવ રહેવાય મુજથી
વિધિનુ નિર્મેલુ નહીં કદી ફરે એ રુદનથી !
નથી જેમા ધાર્યું મનુજ તણું થાતું પ્રિય, સખિ !
રૂઝા ત્હોયે દેશે નિરદિન બધું શા રુદનથી ?

મહન્તો ને સન્તો જગત સહુ મિથ્યા કહી ગયાઃ
ઋણાનુબંધે આ જગત તણી મૈત્રિ રહી, અહા!
વિયોગો સ્નેહીના ચિરસ્મરણ રાખે હૃદયમાંઃ
પછી શાને રોવું? **સ્મરણ પણ સંયોગ નવ કાં?**
વિયોગો નિર્માયા સ્થૂલ શરીર જાતાં, પ્રિયતમે!
પરંતુ આત્મા તો નહીં કદી વિયોગી થઇ શકે."

૧૬–૮–૧૬

વાચક કલ્પી શકશે કે આ 'રુદનમય કરુણતમ ધ્વનિ' નું મૂળ સ્નેહાળ નિજ સખિના કારમા આ સંસારના કષ્ટ સિવાય અન્ય શું હોઇ શકે? સૌ. કનુબ્હેનની આ વિધવા સખિ આજ અહીં હયાત છે. તેમના પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ કેટલો ગાઢ ને ભાવવાહી હતો તે આ 'મ્હારી નોંધ પોથી' ના તેમના ઉલ્લેખ પરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

"જીવનમા મિત્ર તો થોડાજ હોઇ શકે છે–અલબત, સાચા મિત્ર કે સાચી સખી! દૈવે મને એક આવી સાચી સખી આપી છે–છેક નાનપણથી તે અત્યારની ઘડી સુધી આ ગુણીયલ સખીની છાયામાં હું આનંદ અનુભવી રહી છું. તેનામાં ઉંડી સહૃદયતા છે; તેનામાં ભવ્ય નિખાલસતા છે; વ્હાલસહોઇ એ સખી આ જગતમા દુઃખની પારવિનાની ઝડીઓના પ્રહાર સહન કરી રહી છે, છતાં મ્હારા પ્રત્યે તેનો ભાવ જરાય ઘટતો નથી.........

" તે દિવસે તેને હું મળી......મ્હારાથી તે ચિત્ર અતીવ કરુણતમ દુઃખ ભર્યું ચિત્ર–ન જ જોવાયું. એણે મ્હારા હાથમા દિનેશને મૂકયો ને તે સાથેજ મ્હારૂં હૈયું હાથ ન રહ્યું....એ પછી અમે બન્ને એક મેકના ખોળામા માથું નાખી દઈ પુષ્કળ રડયા......સારો ય સંસાર પ્રજળી રહ્યો ભાસ્યો ને તેની વચ્ચે આ એકલી મ્હારી સખીની નાજુક આત્મવેલી બળી ભસ્મ થઇ જતી હું નીરખી રહી!......

"હાય! દિનેશ ગયો! આંધળીની એ એક લાકડી ય જતી રહી! હવે આ કટુને ક્રૂર સંસારમા તેના દિવસ કેવી રીતે વીતશે? આશાના સૌ કો કિરણ એનાં આથમી ગયા, હવે એ આયુ કેમ ટકાવી રહેશે? અલબત્ત, હું માનું છું કે મ્હારા કરતા એનામા ધૈર્ય વિશેષ છે, ને તેથીજ તે આટલું ટકી રહી છે. પણ આ દુપટ ઘા કઇ રીતે સહન થઇ શકે? કુદરતને ય દયા ન આવી! ઇશ્વરી શિક્ષાને ય અવધિ ને મર્યાદા નથી હોતા?–ન હોઇ શકે?......

" છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્હેન! સૌભાગ્યથી કૈં!
" છે ભક્તિમા વધુ વિમલતા, બ્હેન! શૃંગારથી કૈં!

કલાપીના "વિધવા બ્હેન બાબાને" પ્રબોધેલ:–એ સમાશ્વાસક ભાવ સમોજ પરમ ભાવ અહીં ય સૌ. કનુબ્હેનના ગીતમાં કોઇ અન્ય રીતનો ગુંથાએલ છે. તેઓ કહે છે, "**સ્મરણ પણ સંયોગ નવ કાં?**" વ્હાલાનું સ્મરણ, પ્રિયજનનું—આપ્તજનનું સ્મરણ, સ્મૃતિભોમમા તેમની નિત્યનિરંતરની સ્થાપના ને પ્રતિષ્ઠા, એ તેમની અમરતા સિદ્ધ કરવા, તેમનો સંયોગ સતત સાચવી રાખવા પૂરતું નથી શું? કલાપી કહે છે તેમ—" માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે ઇષ્ટ લ્હાણું." અને તેથીજ સૌ. કનુબ્હેન લખે છે તેમ " સ્મરણ પણ સંયોગ

નવ હા ? " એ વધુ વ્યાજબી લાગે છે અવસાન પામેલ પ્રિયજનોના સ્મરણોમા સદૈવ નિ-વાસ તે તેમના સતત સયોગને જ પુરવાર કરી રહે છે આને સાક્ષી આપતો મેગરલીંકનો આ નીચેનો પ્રસન્નમન મ ન અગજબ ભાવ જણી રહે છે

—How can they be dead, when they *live* in your *memory*?
Men do not know this secret, they know so little *The dead who are remembered live as happily as though they were not dead*

એ તો સૌ કનુમ્હેન લખે છે તેમ—

વિયોગો નિર્માયા સ્થૂલ શરીર જતા, પ્રિયતમે !
પરન્તુ આત્મા તો નહીં કદી વિયોગી થઇ શકે

આ એકજ સાવ સાચુ લાગે છે—સાચુ અનુભવાય છે પ્રિયજનનુ અનન્ય આત્મ ચિતન પરમાત્માના આત્મચિતન સમુંજ તેમને આપણી નિકટ આણી રહે છે આપણા 'યોગક્ષેમ' વહવા સતત પ્રેરી રહે છે 'નવીન પ્રભાત' નામના એક પુસ્તકમાનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે દાખવી રહે છે—

મૃત્યુ—અને તેમાયે પુણ્યપરિચિત પ્રિયજનનુ મૃત્યુ પ્રત્યેક જ્ઞાનસપન્ન મનુષ્યને આ પાર ને પેલી પારની વિચારણા આદરવા જરૂર ફરજ પાડયા વિના નથી રહેતુ

તે પછી શુ ?—એ પ્રશ્ન અહીં રહેલાઓ—પ્રિયજનને નિત્ય સ્મરણે સઘરતા પ્રેમાળા સબધીઓને ઉર જરૂર ઉત્પન્ન થયા વિના નથી રહેતો અને તેના ઉદ્ઘાટન-કાજેજ તેઓ જીવનસનાતનનો, શાશ્વત વિશ્વપ્રેમિનો, પરમ પ્રેમાસ્પદ પરમાત્માની પરમ સૃષ્ટિરચનામા વિહરતી અનેરી કલાલીલાનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઉત્સુક થાય છે પરિણામ એ આવે છે કે ઉભય પારનો સબધ-એક અવિચ્છિન્ન સબધ-સધાય છે, ને તેના-તે સ્મરણસ્થ પરમ પ્રિય આત્મજનના "નિત્ય આગમન" ની પ્રતીતિ થઇ રહે છે રવિ બાબુના આ પ્રસન્નમન ગીતના ગુજન સમો તે જીવન્ત સાક્ષાત્કાર આત્માના તાર ઝણઝણાવી રહે છે—

"શાન્ત એના પદરવ તમે નથી સુણ્યા ? એ આવે છે, એ આવે છે, એ આવે છે

સુર્યપ્રકાશ વિલસ્યા વસન્તના પરિમલિત દિને વનપથ વટાવી એ આવે છે, આવે છે, નિત્ય આવે છે

વર્ષાની શ્રાવણી રાત્રીના અધકારમા ગર્જન્તા અભ્રરથપર એ આવે છે આવે છે, નિત્ય આવે છે

એનાજ ચરણક્રમ દુખ ને ગ્લાનિમા ઉરે આથડે છે, એનાજ પદારવિંદનો સુવર્ણ સ્પર્શ મમ આનદને અજવાળે છે

(સૌ કનુમ્હેન કૃત ગીતાંજલિના અનુવાદમાથી)

પ્રશ્ન — ને એ તે કોણ

ઉત્ત —આ લોકમાથી અમૃત પ્રવેશ તે દેવપ્રદેશ નિવાસી પ્રિયજન, આપણેજ સ્મરણે નિત્ય સઘરેલ આત્મજન. *

---

* ટાગોરના 'પોસ્ટ ઓફીસ' નાટકના અમર પાત્ર વિશે વિવેચના કરતી આ તેમની નોધ પણ ઉપલા તેમના "સ્મરણ પૂ પનુ સયોગ નવ શ ?" ને સવિશેષ સ્પષ્ટ કરી રહે છે—

બસ, "સ્મરણુ પણુ સંયોગ નવ કાં?" એ ૧૯૧૬ ના સૌ. કનુબ્હેનના શબ્દો આજ ભવિષ્યમાય પરમાવધિ સત્યસમા અનુભવાય છે.

હવે, જે સખિને માટે એમણે ઉપલી 'રુરુદિષા' આદરી છે તે સખિનો પ્રેમ પણુ સૌ. કનુબ્હેન પ્રત્યે કેટલો ઉચ્ચ ને અપાર્થીવ છે તે આ તેમના અવસાન સમાચાર સાંભળ્યા પછીનો એ પ્રિયતમ સખીનો મર્મવેધક કલ્પાન્ત દાખતો નીચલો પત્ર કથી રહે છે. માત્ર કેટલાક extracts જ બસ થશેઃ—

......હમારો સ્નેહ કેવો ગાઢ હતો તે તમે જાણો છો. અમે વરસે કે બે વરસે મળતા પણુ હમારો સ્નેહ તો દિવસે દિવસે ગાઢોજ થયે જતો....મ્હારી વ્હાલી સખી મ્હારા સુખદુઃખની વિભાગી હતી. મ્હારા દુઃખની વાત, મ્હારા મનની મુઝવણુ હું એને કહી શાન્તી મેળવતી. એને મળવાથી, એના પત્રથી મને જે અવર્ણ્ય આનંદ થતો તે એક પરમાત્માજ જાણે છે ......એના સદગુણો પણુ એવાજ હતા કે એને જીવનભર વીસરી ન જ શકાય. મ્હારી સખિ તો દેવી સ્વરૂપ હતી. સંસારની બધી ફરજો એણે બજાવી છે. એના હૃદયની વિશાળતા, ઉદારતા તથા ક્ષમતા અપાર હતી. એ આત્મા શુદ્ધ સાત્વિક, ધીર ગંભીર, શાન્ત ને પ્રેમથી પૂર્ણ હતો. એવા ઉચ્ચ ગુણોથી ઓપાયલો આત્મા પુણ્યશાલીજ હતો. એ પુણ્યમય જીવનને, કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રિયજનને જીવનભર કેમ વીસરાય?......

હવે તો એ બ્હેનને સમર્પણ કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિઓમા સમાયેલ આશ્વાસન ને સમાધાન શાન્તિ પામવા રહ્યા. પતિ પુત્રને મિત્ર વિહોણી તેમની ખારી જીંદગીમાં સ્મરણના સંયોગજ તેમને અનુભવવા રહ્યા.

"......અમલનું અમરત્વ તો સુધા તેને ભૂલી નથી– તે સદાસર્વદા સુધાના સ્મરણમાં વસેલ છે–તે પરથીજ સિદ્ધ થઇ રહ્યું છે. પૃથ્વી પરનાં કોઇપણુ વ્હાલા મૃતજનના સ્મરણજ તે સદૈવ જીવન્ત છે તેનું ભાન નથી કરાવતા? નહીં તો આપણી સ્મરણ ભોમમાં તેઓ કેવી રીતે વિરાજી રહે? આપણું સ્મરણ–આપણે એમને સ્મરીએ છીએ તે જ બતાવી આપે છે કે તેઓ મર્યા નથી, તેઓ જીવતા છે, આપણી ઉંડેરી હૃદયગુહામાં તેમનો નિવાસ છે. સર્વભૂતોના હૃદયદેશમા અર્જુનજી ને પરમાત્મા વિરાજે છે એ જાતનો જે ગીતાબોધ અપાયો, તે બીજું કાંઇજ નહિં, પરન્તુ સ્મરણે વિશ્વનાથ સચરાચર સભર ભરી રહેલ છે, તે અમર ને અવિનાશી છે, તે ઘટઘટ વ્યાપક છે, એટલુંજ સિદ્ધ કરી રહ્યું છે... ......

મૃતજનોનું મર્યા પછી અસ્તિત્વ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન તો અહીં ઉદ્ભવતોજ નથી— એની તો નાની સૂતીય શંકા નથી રહેતી. સ્મરણથી વિસારો, ને વ્હાલામા વ્હાલું તમારૂં મૃતજન જરૂર મરી ગયુ છે, એમ ચોક્કસ જણાશે. સ્મરણે તેને સંઘરો અને સનાતન સંજીવન ભોગવી રહ્યુ છે એવો સાક્ષાત્કાર થશે. ઉંડી ને અસ્ખલિત તેની સ્મૃતિજ તેનુ અમરત્વ સ્થાપી રહે છે—તેને અમ્મર કરે છે. આ સ્મરણાંજલિ—નિત્ય નિરંતરનુ તે પ્રિયજનનુ સ્મરણજ તેનુ 'શ્રાદ્ધ' છે........

વ્હાલેરાની સંસ્મૃતિ તે જ તેમનું આનંદન શ્રાદ્ધ છે–અને અહીં તો સુધા–અમૃત અમલને નિષ્પાપને નહિ ભુલે એ ભાવજ અદભુત શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી રહ્યો છે, અમલની અમરતા સિદ્ધ કરી રહ્યો છે."

"વિયોગો નિર્માયા સ્થૂલ શરીર જાના પ્રિયતમે'
"પરંતુ આત્મા તો નહી કદી વિયોગી થઇ શકે

"It is only in this union of souls that death has no meaning

"સૌન્દર્ય ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી"

૫ પુત્રી-પ્રેમ

(1) All mothers are rich when they love their children — Maeterlinck

(2) Riddle of destiny, who can show
What this short visit meant, or know
What thy errand here below ?—C Lamb

પુત્રી-પ્રેમને પ્રકટતું આ કરુણકાવ્ય પણ તેટલુ જ ભાવવાહી છે—
પ્રિય બાલ મ્હારી ! તે પ્રયાણ જ અહીં થકી શું આદર્યું !
અહીં ના રુચ્યુ ? કે શુ જવા પ્રભુ સ્હોડ્યમા મન તે કર્યું ?
અમ સ્નેહ ભાસ્યો ચિંચિત ? કે મૃગજલ દીઠી માયા બધી ?
સમાગ્ના સ્વાર્થી પશ્નને માનીઓ શુ વિષમયી ?
કયાથી રુચે આ મૃત્યુમર્ત્ય મ સાગ અમૃતમયી-તને ?
તો વિકસજે પ્રભુપાદ પંકજમા ભલે તું વિરમીને
અમ હસ્તમા છાજે નહીં સુકુમાર કલિકા તુ સખી
ઘડિ બે ઘડિ અરપી સુગંધી ને પછી કરમાઇ શી !
અમ ઇચ્છીએ કલ્યાણ ત્હારૂં અહીં થકી વિછુટી તને
શાન્તિ હજો, શાન્તિ હજો, શાંતિ હજો તુજ આત્મને

પરમાત્મા, પ્રકૃતિતત્ત્વ, માનવ-આત્મા સૃષ્ટિતત્ત્વ, જગત્, અને તે સર્વના અન્યોન્ય સબંધ, તેમના મૂળ આદિ કારણ, તેમના લક્ષ્ય હેતુ ને ઉદ્દેશ—એ સર્વને ઉકલતા ઉપનિષદો લખાયા છે તેમ 'પ્રેમ'ના પરમાવધિ જગત્માસ્વરૂપ 'માતૃપ્રેમ' ના—ઉપનિષદ લખાય તો તેમા જરૂર આ કરુણ કાવ્ય ઉત્તમ પંક્તિએ બિરાજી રહે એ નિશંક છે ને તેનો અન્ય 'શાન્તિપાઠ' તેમા સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવી રહે તે તેટલુજ સત્ય છે

સૌ કનુબ્હેન આ પુત્રીને 'ગીતાપુત્રી' એ નામે વધાવતા તેનું કારણ જણાવતો આ 'મ્હારી નોંધપોથી' માનો ઉલ્લેખ મનનીય થઇ પડશે —

ગીતાપુત્રી પરનો મ્હારો વ્હાલ આટઆટલો કેમ વધી ચડ્યો ને કદાચ તમને નહીં ખબર હોય અગિયાર જ માસની એ બાળકી મ્હારૂં દિલ આટઆટલુ કેવી રીતે જીતી રહી હશે એ તો એની પોતાની જ સદ્રૂપ પર પગને માલૂમ એ કાંઇક ભ્યામળી હતી, પણ એ

પરિશિષ્ટ અંક ૨૫

ભાવનગર સાહિત્યપરિષદનું ઉપજ ખર્ચનું તા ૧-૧-૧૯૨૩ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૨૫ સુધી માસ ૨૭ નુ એકંદર સરવૈયુ,

જ

૬૦૧૭—૦—૦ સત્કારક મંડળની ભેટ ખાતે જમા

૪૪૫૬—૦—૦ મુંબાઇના દાતાના
૧૮૨૬—૦—૦ ભાવનગરના „
૬૨૮૨—૦—૦
૨૬૫—૦—૦ કમીશન ખર્ચના
૬૦૧૭—૦—૦

૮૯૫—૦—૦ સત્કારમંડળના સભ્યોની ફી ખાતે જમા

૯૨૦—૦—૦ સભ્યો ૯૨ ની ફીના દર રૂ ૧૦) મુજબ
૨૫—૦—૦ કમીશન ખર્ચના
૮૯૫—૦—૦

૩૭૮—૦—૦ સભ્યો ૧૨૬ ની ફીના, દર રૂ ૩) મુજબ

૧૪૭—૦—૦ પ્રેક્ષક ટીકીટ વેચાણની ઉપજના

૩૦—૦—૦ સંનાવિન પ્રેક્ષક ટીકીટના દર રૂ ૧૦ મુજબ
૬૮—૦—૦ પ્રેક્ષક ટીકીટ ૩૪ના દર રૂ ૨ મુજબ
૪૯—૦—૦ વિદ્યાર્થીઓની ટીકીટ ૪૯ ના દર રૂ ૧ મુજબ
૧૪૭—૦—૦

૬૩—૪—૩ વ્યાજ વગરની ઉપજના

૧૫—૦—૦ રા મોરારજી ૨૬ ખાતે જમા

૭૫૧૫—૪—૩

ઉ

૮૭૩—૧—૩ પત્રિકાઓ, આમંત્રણ પત્રિકાઓ વગેરે ૫ સુગમ છપામણી ખર્ચ ખાતે ઉધાર

૧૧૮૭-૧૨—૦ રિપોર્ટ છપામણી ખર્ચ ખાતે તા ૩૧—૩—૧૯૨૫ સુધી થયેલો ખર્ચ

૭૮૮—૦—૬ મંડપ ખર્ચ ખાતે ઉધાર.

૧૭૮-૧૩—૩ સ્વયંસેવકોની બાબતમા થયેલા ખર્ચખાતે ઉધાર

૬૨૧-૧૧—૦ સ્વાગત ખર્ચખાતે ઉધાર

૭૭૦—૪—૬ રેલ્વે મુસાફરી ખર્ચખાતે ઉધાર

૯૦—૮—૦ દીવાબત્તી ખર્ચખાતે ઉધાર

૧૫૧—૧—૯ તારટપાલ ખર્ચખાતે ઉધાર

૫૧—૬—૦ ઘોડાગાડી-સાઇકલ ભાડા ખર્ચ ખાતે ઉધાર

૭૭—૮—૯ પરચુરણ ખર્ચખાતે ઉધાર

૧૫૬—૮—૦ નોકર પગાર ખર્ચખાતે ઉધાર

૨૭—૨—૬ પત્ર પ્રદર્શન ખર્ચખાતે ઉધાર

૭૬—૬—૯ સંગીત ગરબા પાર્ટી ખાતે ઉધાર

૧૦૦—૦—૦ નારાબાદ ખર્ચખાતે ઉધાર

૫૨-૧૨—૦ ટકીજટ ખર્ચખાતે ઉધાર

૪૧૧૩—૦—૦

૨૦૦૦—૦—૦ વડોદરા બેંકમા એક વર્ષને માટે વ્યાજે મૂકેલ રકમ ખાતે

૧૦૩૦—૦—૦ વડોદરા બેંકની સેવીંગ્સ બેંક ખાતે ઉધાર.

૩૪૧—૩—૦ વડોદરા બેંકમા ચાલુ ખાતા ખાતે ઉધાર

૧૨—૦—૦ જોશી માધવજી ગાડા ખાતે

૬—૮—૦ સાહિત્યસભાના મંત્રીઓ ખાતે

૩૩૮૯—૧૧—૦

૧૨—૯—૦ સીલીક રોકડ

૭૫૧૫—૪—૩

છગનલાલ બાપાલાલ મહેતા તીજોરદ.

શ્રીકૃષ્ણના ગીતામૃતની પીધેલી હતી. જ્યારે પિતાજી ગુજરી ગયા ને ગીતાના ગેબી રસધ્વનિ આપણ જગવતા તે કાળે આ તરતનું જ ચેતનદાન પામેલ, જીવનરસનો તાજોજ અનુભવ કરેલ, આ બાળકી આપણા આત્માની અગોચર ઉચ્ચતા ને અધ્યાત્મિકતા અનુલક્ષતી. પ્રાણમાં મહાપ્રાણ સમાય તેમ તેના ફૂટતાં ચેતનમાં ગીતાગાનના અજબ રણકાર રણકી રહ્યા ને ગર્ભ-દર્શિકા તે અવતરી. આ પછી તેની તેજસ્વિતા કેટલી ભવ્ય! પ્રભાતમા એ સૌ પ્હેલાં ઉઠતી ને નિર્જાનદી સમી પારણામાં રૂમઝુમતી રમતી–એકલી જ આહ્લાદતી અને તમારા 'હરિ ૐ' ના નાદે પૂર્વની કોઇ દિવ્ય સ્મૃતિ સાધતી હોય તેમ તે એક ધ્યાન થઇ જતી. રડવું તો તેણે કદી જાણ્યુ જ નથી. છેલ્લા બે માસની તેની ગંભીર માંદગીમાંય તે રડી નથી. પણ સૌ સહન કરતા જ સંસારવાટેથી તે સંચરી હતી. નર્મદાનો પટ ઓળંગી તે માંદીને ખભે નાખી, વૈદ્યને ઘેર તેને (ચાદોદ) લઇ જતી તે કાળે વાટમા એ અવાક બાળાના આત્માના સૂરો મને સંભાળાતા. તે કહેતી, "બા! શા માટે આવડો શ્રમ ઉઠાવી રહ્યાં છો? મને આજ્ઞા મળી ચૂકી છે. જવાના સાદ થઇ રહ્યા છે." આ તેના નિગૂઢ શબ્દોએ હું એકાકી રડતી ને નર્મદાની કોઇ કોઇ ભેખડોએ ઉન્હાં મુજ અંતરનાં આંસુ ઝીલી લેતી. ફરીથી તે કહેતી, "બા, ન રડતાઃ હુ પુનઃ એક કાળે આવીશ; પણ તેમને બહુ દુઃખ થશે–તમે દુઃખી થશો." માદીકરી એકલાં જ અમે ઉપર આભ ને નીચે ધરતી–એમ ખરા બપ્પોરે વૈદ્યને ત્યાં જતાં. ત્યા તેની સારવાર થતી, ને મને સંતોષ થતો કે આ ફૂલ—આ કમળ—નિષ્પાપ આ પારેવું —મૃત્યુને બિછાને પોઢે તે પ્હેલાં મ્હારાથી તેની જેટલી સેવા બને તેટલી સૌ શ્રેયસ્કર છે. કારણ હુ માનતી કે જે દૃષ્ટિ તેને લાધી છે તે કોઇ અજબ છે. મોક્ષદા દૃષ્ટિની જે અપૂર્વ બક્ષિસ તે પામી છે તેની તો બસ વાંછનાજ રહી જાય એવું છે. યોગભ્રષ્ટ કોઈ મહાત્મા જ મ્હારે આગણે પધારેલ ને તેની પળ આવી ત્યારે અવશિષ્ટ નિજ પૃથ્વીપરનું આયુષ્ય ભોગવી દેવદેશ તે પાછો ઉઠી જાય છે! પણ મ્હારો શોક—તેની પાછળનો મ્હારો તીવ્ર શોક તો અદ્યાપિ કાયમ જ છે. મને લાગ્યું કે આપણે રંક ઘર આ વિમળ ને તપસ્વિન્ રત્ન ન છાજ્યુ— આપણે તેની જોઇતી દરકાર ન કરી. બી. એ. નુ તમારૂં છેલ્લુ વર્ષ એટલે તેમા તમે ગુંથાયા ને મ્હારાથી ય અનેકવિધ જંજાળમા તેની સારવાર ન સચવાઇ. આ રત્ન પોષાયું હોત તો હુ જરૂર માનુ છું કે સંસાર કોઇ દૈવી સુવાસે જ તેણે સભર ભર્યો હોત: ને આપણી સર્ગની તે તારિણી બની હોત"...

ઉપલુ માતૃપ્રેમનું ઉજ્જ્વલ દૃષ્ટાંત મેટરલીંકના આ નીચલા શબ્દો સ્મરણે ભરી રહે છે:—

There are no poor mothers, no ugly ones, no old ones...... Their love is always the most beautiful of the joys. And when they seem most sad, it needs but a kiss which they receive or give to turn all their sorrows into joys. All mothers are rich when they love their children.

આખા ય ઉપલા કાવ્યમાં પથરાયલી દિલસુરીભરી પશ્ચાત્તલી એટલી તો હૃદયભેદક છે કે તેનો અનુભવ 'માતાઓ' વિના અન્યને ન જ હોઇ શકે. પ્રત્યેક માતા પોતાના બાળક માટે

અને કોઇ કોઇ ગોવર્ધનરામભાઇ જેવા પિતાઓ પણ*—પરમ જ્ઞાનવન્તા માતાપિતાને પ
આ દુ:ખકર આઘાત કેડા શોક-અર્ણવમા ડુબવતા હતા છે સૌ કનુબ્હેન 'સુન્દરી સુબોધ'
મા વર્ષો પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલ એક બીજા કાવ્યમા જણાવે છે તેમ—

> મન મોહને ઉતી ચમ્પુ પણ શોક ઉતી ના શમ્યુ
> " એ શોકથી જલતા જીગરને ક્યાય શાન્તિ ના મળી

અને બાળાને જેમ પ્રભુપાદપકજમા શાન્તિ મેળવવાની ભાવના ભાખી તેમ પોતે પ
શોકભારવન્તા ચિત્તે એ જ કાવ્યમા ભાખે છે —

---

* એક માતાપિતાના નવસાજ— જન્મના વાગે જ—મૃત્યુખોળે બિરાજેલ બાળકને ઉદ્દેશીને લખાયેલ એક ગીતમા ચાર્લ્સ લેમ્બ આ પ્રમાણની શીતનુરી ગુથી આ ભાવના આલેખી હે છે

Riddle of destiny, who can show
    What this short visit meant, or know
What thy errand here below?
    Shall we say, that Nature blind
Checked her hand, and changed her mind
    First when she had exactly wrought
A finished pattern without fault?
    Could she flag, or could she tire,
Or lacked she the Promethean fire
    With her nine moon's long working sickened
That should thy little limbs have quickned?

*   *   *   *

Or did the stern-eyed Fate descry,
  That babe or mother, one must die,
So in mercy left the stock,
  And cut the branch, to save the shock
Of young years widow'd and the pain
    When Single State comes back again
To the lone man who, reft of wife
    Thenceforward drags a maime'd life?
The economy of Heaven is dark,
    And wisest clerks have missed the mark
Why human buds like this, should fall
    More brief than fly ephemeral
That has his day .. ..., etc

સૌ. કનુબ્હેનને ય પોતાના અતિથિઓ એ પુનર્જન્મમા–નિજ સનાતન બ્રહ્મજન્મમાં તે સાકારનિરાકારની સમીપ લાધ્યાં છે. માતાએ નિજબાળકોને પુનઃ ખોળામાં લીધા છે ને અધુરા રહેલ માતૃપ્રેમના નિજ લ્હાવ ત્યાં તે અક્ષરધામમા–'જન્મમૃત્યુજયશ્રીના' ધામમા—પોતે આદરી રહેલ છે! ૧૯૭૮ ના શ્રાવણના 'વસન્ત' મા પ્રસિદ્ધ થએલ અજબ ભાવના અને વાસ્તવિકતાના અનુપમ સંમિશ્રણ–ગુંથણવતા એક જીવનપરજીવનવિષયક 'ભેદી જીવન' નામ નિજ કાવ્યમા સૌ. કનુબ્હેન આ પ્રમાણે કવી રહે છેઃ—

ભેદી જગજીવન જીવાય છે!
હો રાજ! રાજ!
ભેદી જગજીવન જીવાય છે!
પળમાં અનામી પરબ્રહ્મ સંગ વિહરૂંઃ
પળમા રૂપનામ ભાન થાય છેઃ હો રાજ! રાજ! ...
પળમા અનામી બાલવૃન્દ સંગ ઘૂમુંઃ
પળમા જગફૂલડાં ચૂમાય છેઃ હો રાજ! રાજ! ...
પળમાં શાશ્વતતીર અમૃતતા ભોગવુંઃ
પળમા ભવમૃત્યુ સૂણાય છેઃ હો રાજ! રાજ! ...
પળમાં તે પાર તણાં કીર્તિગાન ગજવુંઃ
પળમાં આ પાર ઉજવાય છેઃ હો રાજ! રાજ! ...
વત્સલ અદ્વૈત કિન્તુ આપણાં પ્રતિપક્ષ
ઉભય પાર એક સુહાય છેઃ
હો રાજ! રાજ!
ભેદી જગજીવન જીવાય છે.

૬. દામ્પત્ય પ્રેમ

બસ. તો હવે દામ્પત્ય–પ્રેમનાં ઉભય પાર સુહાતા આ 'વત્સલ અદ્વૈત' વિષે તેમનાં અનેક ભાવભર્યા કાવ્યો પ્રતિ વળીએઃ અને તેમના સુહામણા રસમંત્રો ઉકેલી રહીએ.

રસશક્તિ ને રસોદ્‌બોધકશક્તિ સમા પતિપત્નીના પરમ ભાવવતાં 'વત્સલ અદ્વૈત' સંબંધીનો સૌ. કનુબ્હેનનો રસભાવ પ્રાચીન ને અર્વાચીન, પૂર્વ તેમ પશ્ચિમના અનેક રસચિત્રોના મંનન અને નિદિધ્યાસન પછી સમધુર રીતે પ્રકટ થએલ જણાઇ આવે છે.

' લગ્નની સંસ્થા દિવ્ય છે. તેમા સંલગ્ન થતાં યુગલો પવિત્ર છે. લગ્નનુ રહસ્ય શુદ્ધ છે, તેના અર્થમાં પ્રભુમય અંશ છે. લગ્ન નામજ માનનીય છેઃ તેની ક્રિયા ધાર્મિક છે, મનુષ્યસમાજને લાભકારી છે અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માની નજરમા લગ્નની પરમ પવિત્રતા પૂર્વથી મનાઇ છેઃ"–આ જાતનો ઉલ્લેખ–આત્મામાં વણી દીધેલ મુદ્રા–લેખ (Motto) સૌ. કનુબ્હેનનાં દામ્પત્ય–પ્રેમનો કર્ણધાર હતો.

છેક પહેલા ખંડમાંનાં પ્હેલેરા કાવ્યોમાં ય લગ્ન–પ્રેમની એ વૃતિની નિજ 'રસમાળીને' આ પ્રમાણે નિજ ઉંડેરો આત્મ–ભાવ જણાવી રહે છે.

રસમાળી અહો ! રસસિંચનના
મમ આત્મકલિ વિકસાવી જ શી !
મમ ઉરતણી હતી વાડી સૂકી
તહીં સ્નેહનીર નાખી જ સીંચી
નવજીવન તેં અર્પી જ રહ્યો
ઉરવલ્લરી તું વિકસાવી રહ્યો
તુજ આત્મતણો મધુરો મધુરો
કંઈ પ્રેમપ્રકાશ ચૂમ્યો જ ચૂમ્યો
કુમળી ટશરો ફૂટતી ઉરમાં
મૃદુ સ્નેહ સુવાસ ભરી પમરી
ઉપકાર ભૂલું ક્યમ એ તું કહે ?
ઉપકાર તણો બદલો શું ચહે ?
અહ ! એ બદલો ક્યમ વાળું, સખા !
ઉપકારનો ભાર સહું ન, સખા !
મુજ આત્મની પાંખડી-પાંખડી એ
ચરણે ધરું, ઓ રસમાળી ! તને

૨૩-૯-૧૬

આ ગીત લખાયા પૂર્વે એ 'રસમાળી' એ તો ક્યારનું ય નિજ પુષ્પ ઓળખી લીધું હતું. વડોદરા કૉલેજની મીસેલેનીમાંનું તેનું એક કાવ્ય આ રીતે આરંભાએલ છે—

મેં તો સુંઘ્યું મ્હારું ફૂલડું રે
માંહિ ગેબી હતી કો સુવાસ
આત્માના ઓજે વધાવીયું રે
માંહિ પૂરી જીવનની મિઠાશ
મેં તો સુંઘ્યું મ્હારું ફૂલડું રે—

"સ્વર્ગના અસંખ્ય ફુલ-પુષ્પોમાંનું તે એક અખંડ ને અમૃત-ફુલ, એકજ-પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને સનાતન સર્વદાનું

નરનારીના લક્ષાવધિ [illegible]માંનું તે એક અખંડ અમૃત-ફુલ, એક જ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને અનંતકાળ સુધીનું

કેટલો કાળ તે પુષ્પને પ્રફુલ્લ થતાં વીતી ગયો ?—કેટલો કાળ તે પ્રેમને પરિપૂર્ણ પ્રગટ થતાં વહી ગયો ?—દેવજગના લાડિલા જ એ તો જાણી-જાણતી હશે. ત્હારી મ્હારી જીવનનોંધ નોંધનારા જ એ તો ઉકેલી શકે

—બસ, એક જ વખત-સ્વર્ગકાળના વિરાટ ઉપવનમાં, વિશ્વની સુખકુંજમાં, વિશ્વની-સંતોના આશ્રમ સમા વિશ્વની-સુખકુંજમાં, એકજ વખત આવું સર્વોત્કૃષ્ટ ફુલ-પુષ્પ પ્રફુલ્લી રહે

—બસ, એક જ વખત,-લોકલોકાન્તર જેના બ્રહ્માંડમાં, દેવદેવાધિદેવના આનંદ જેના નિવાસસ્થાનમાં, એક જ વખત આવો દિવ્ય પ્રેમ અવિનાશ પ્રકાશી રહે

સ્વર્ગનાં અસંખ્ય ગુલ-પુષ્પોમાનું તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ, પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને સદાસર્વદાનુંઃ

નરનારીના લક્ષાવધિ પ્રેમસ્વરૂપમાંનુ તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ, પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને અનંત કાળ સુધીનુ."

—ઉપલા જ મીસેસેનીમાંના કાવ્યની ગદ્ય-નોટસ રૂપે એ જ રસમાળાનો આ ઉલ્લેખ તેની પ્રિયતમાને પદપદ્મે ઢળી રહેલ છે-સમર્પિત થઈ રહેલ છે.

'સુકાનીને' નામના એક બીજા તે જ અરસાના કાવ્યમાં એવો જ રસપ્રદ ઉલ્લેખ સૌ. કનુબ્હેને આદર્યો છેઃ—

ઝૂકાવ્યું નાવ ભરદરીએઃ
 પ્રભુ ! તું સ્હાય થાજે હો !
પ્રભુ, તું સ્હાય થાએ તો
 પછી ચિંતા મને શાની ?
તુફાની વા ભલે વાયે,
 ભલે ને આવતા ખડકો
કુશળ મ્હેરો સુકાની તો
 પછી ચિંતા મને શાની ?

જીવનનૌકા ધીરી તુંને
બન્યો તુ સ્નેહસુકાની
નિયંતા તું ચતુર નાવિક
પછી ચિંતા મને શાની ?

 સુકાની ઓ ! ભલા બાપુ !
નિરંતર જાગતો રહેજેઃ
 વમળમા જાય ખેંચાઇ
ઉગારી નાવ ત્યા લે જેઃ

કરાવીને જીવન-યાત્રા
પ્રભુ સામીપ્ય લઇ જાજે.
વિહરવું છે પ્રભુ ધામે
પછી ચિન્તા મને શાની ?

"મ્હારો રસવીર નાવિક, મ્હારો આશાકેન્દ્ર હૃદયનાથ, મ્હારો પૃથ્વી પરનો પ્રભુ, અહોરાત્ર નમન નમવા, પ્રાણથાળ ભરી ભરી પૂજવા"-વિગેરે વિગેરે રા. કવિએ ઇન્દુકુમારદ્વારા દાખવેલ ભાવો સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પ્રથમથી જ સ્ફુરેલા અને તેને અનુરૂપ કવન-દામ્પત્યપ્રેમના અગોચર અણમૂલા કવન-તેમણે કેવળ સ્વયંસ્ફુરિત જ આદરેલાં. અહીં પણ પ્રભુ ને પ્રભુ-સામીપ્યમા સનાતન નિવાસ પામવાની 'દિવ્ય' રસ-વાંછના કદી ય તેમની શમી જ નથી. એ સહસા જણાઇ આવે છે, બાકી એમાં આદેશાએલ સુકાનીએ જાગ્રત રહી જીવન નાવ વમળમાં ખેંચાઇ ન જાય ને આબાદ ઉગરી રહે તે માટે કેવું

ને કેટલું કર્યું–ન કર્યું તે તો તેનો પોતાનો આત્મા જ કહી શકે કારણ તે પૃથ્વીપરનો હતો, જ્યારે તેની વ્રતિની દેવભુવનની દેવલાડિલી રસઆલિકા હતી –

"Slowly the great side doors of the Cathedral swung back on their hinges, and out on their steps in a glorious blaze of sunlight came Poet and his Angel-companion together The one, a man in the full prime of splendid and vigorous manhood —the other a woman, timid and sweet, robed in grey attire, with a posy of white flowers at her throat A simple girl, and most distinctly human,—the fresh pure colour reddened in her cheeks, the soft spring-tide wind fanned her and the sunbeams seemed to dance about her in a bright revel of amaze and curiosity Her lustrous eyes dwelt on the busy Platz below with a vaguely compassionate wonder—a look that suggested some far foreknowledge of things that at the same time were strangely unfamiliar Hand in hand with her companion she stood,—while he holding her fast, drank in the pureness of her beauty the love light of her glance, the holy radiance of her smile, till every sense in him was *spiritualised* anew by the passionate faith and reverence in his heart, the marvell of glory that had fallen upon his heart, the nameless rapture that possessed his soul. To have knelt at her feet, and bowed his head before her in worshipping silence would have been to follow the strongest impulse in him —but she had given him a higher duty than this He was to "*lead her*"— lead her "into the world!"—The dreary dark world so unfitted to receive such brightness,—she had come to him clad in all the sacred weakness of womanhood,—and it was his proud privilege to guard and shelter her from evil,—from the evil in others,— but chiefly from the evil in himself No tint must touch that spotless life which God had entrusted to him!—Sorrow might come, nay, *must* come, since as long as humanity errs, so long must angels grieve,—sorrow but not sin! A grand, awed sense of responsibility filled him,—a responsibility that he accepted with passionate gratitude and joy,—he had attained a vaster dignity than any king on any throne,—and all the visible Universe was

transfigured into a Golden pageant, of loveliness and light, fairer than the fabled Valley of Aurhion !

And as he looked at her proudly, adoringly,—she raised her beautiful, innocent, questioning eyes to his.

"This is a city ?" she asked—"A city of man who labour for god and serve each other ?

"Alas; not so, my sweet !" he answered, his voice trembling with its own infinite tenderness.

"There is no city on the sad Earth where men do not labour for mere vanity's sake, and oppose each other !"

દિવ્ય આશીર્વાદની કલ્યાણધાર શિરપર વરસાવનારી આ દેવબાલિકા 'સંસાર' વાટે સંચરીઃ–એવા મહદ્ આશયથી કે અનિત્ય ને અસુખ સંસારનાં અંધારા ઉલેચાય ને તેમા પ્રકાશના સોજ્જ્વલ પૂર સભર વહી રહે' તેનામાં હિમ્મત હતી, બળ હતું, આગ્રહ હતો, ઉત્સાહ હતો. એકજ જન્મમા લક્ષ્ય સાધવાની બહાદૂરી ય હતી........

દામ્પત્ય-પ્રેમના બીજાં અનેરાં કાવ્યો ને ગીતો ઉકેલીએ–

> વર ને વનિતા બે એકઃ
>
> વિશ્વ વાટે—
>
> વર ને વનિતા બે એકઃ
>
> ઉદેરા તપ કેરા ફલ રૂપ ઓપે
>
> સુજનજૂતાં એ હમેશઃ
>
> વિશ્વ વાટે—
>
> વર ને વનિતા બે એકઃ
>
> મળતાં દષ્ટોદષ્ટ એકમેક ઓળખેઃ
>
> વાંચે આત્માના ઉલ્લેખઃ
>
> વિશ્વ વાટે—
>
> વર ને વનિતા બે એક
>
> સાધતાં સૈયારી સફર ભવભરદરિયે
>
> સાથી સનાતન સ્વજેલ.
>
> વિશ્વ વાટે—
>
> વર ને વનિતા બે એક.

અહીં સ્વીડનબૉર્ગની અનેરી લગ્નભાવના "સંગે ઉદેરા તપકેરા ફૂલ ' ની પ્રાચીન આર્યભાવના ગુંથાઇ છે ને વળી પાછી પશ્ચિમના એ દ્રષ્ટાની સુન્દરતમ સનાતન સાથની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના પણ વ્યક્ત થયેલ છે. સ્વ. કલાપી વિષેની એક રસભરી ચર્ચાનો 'મ્હારી નોંધ-પોથી '.મા ઉલ્લેખ આદરતા તેઓ જણાવે છેઃ–મ્હારૂં તો ચોક્કસ માનવું છે કે સૃષ્ટિ-

નડાયું કોઈ અનિર્વાચ્ય ને અગમ્ય એવા કાનુન વડે જ નિર્માયુ છે અને આ કાનુન વડે જ મનુષ્યો મનુષ્યો વચ્ચે લગ્નભેદ પણ જામી રહે છે રસીનમૉર્ગ લખે છે કે નૃપિપાટે એકજ વનિતા એકજ વર ને માટે નિર્માયું થઇ ચુકેલ છે ને તેને માટી આપનો મેટરલીંકનો 'બ્લુ બર્ડ' પછીનો ગ્રંથ 'ધી બીટ્રોથલ' પણ એનું એ જ નાખી દે છે કલાપી શોભનાના પ્રત્યે કેમ આકર્ષાયા અને તેને કેમ વર્યા, અને તે પણ અનેકવાર સંકલ્પ વિકલ્પ પછી—એ નો વક્ર દૃષ્ટિથી જોવા કરતા ગંભીર અને અનુપમનીય દૃષ્ટિથી જોવા જેવુ—વિચારવા જેવુ મને તો પ્રથમથીજ લાગેલ તેથી જ એ સંબંધીનો એકેક શબ્દ સુકાતે મે ઉચ્ચારેલ નથી મનુષ્યથી થઇ શકે તેટલા સૌ પ્રયત્નો તેણે કરી જોયા ને તેને સમાન દૃષ્ટિથી ન્હાળવાના સૌ પ્રયાસો તેણે યોજ્યા પણ આ તે જુનનો હતો કિસ્તાગની કપ્રીથી વિરુદ્ધ વર્તતો હતો ને તે જ સંકટનો વિષય થયો એક પાન તમારો નમાજ ને બીજે પાન અંતરનો અવાજ આ બેમાંથી તેણે કોને માન આપવું? અતિ વિકટ પ્રશ્નાવલિ ઉભી થઇ ખરી રીતે તો તે સમાજના બંધનોને ઉવેખી શકો હોત અને અત્યારે તમે જે તેને 'નીતિમ્હાર' ગણી રહ્યા છો તેવો થવા પામ્યો ન હોત સત્ય દૃષ્ટિથી તો 'નીતિમ્હાર' નથીજ, તે—ઇશ્વરી પયગામની દૃષ્ટિથી ને ગંભીર સાંકેતિક દૃષ્ટિથી તો તે નીતિના—ધર્મના જ માર્ગમા ઉભેલ છે, પણ આપણને તે ગૂઢ છે, અગમ્ય છે આખો 'કેકારવ' આત્માનો ઊંડો કકળાટ—heartquake—નાખતી રહે છે તમે તેને માટે જે શબ્દો વાપરેલ છે તેજ સાચા ને—આપણા 'કેકારવ' ને મોખરે તમે એ શબ્દો ટાંકેલ છે ને મને તે પ્રિય થઇ પડયા છે

કલાપીનો કેકારવ

Or

"A Declaration of the Rights of Feeling in opposition to the binding power of social relations" અહીં 'Rights of Feeling'—એટલે પ્રેરણા ને અંતરજ્ઞાનવડે જે લાગણી ઉદ્ભવે તેના અધિકાર એમ સમજવાનું છે આને માટે હું તેના પ્રત્યેક પત્રને નિર્દેશી શકું 'કેકારવ' મા ઉતારેલો પ્હેલોજ પત્ર ને તેનું પ્હેલું જ વાક્ય આ કુદરતી પ્રેરણા (Instinct) અને અંતર્જ્ઞાન (Intuition) ની સાબીતી આપી રહે છે એ પત્રો વડે તો આપણે એક ગહનતમ પ્રશ્નને ઉકેલી શક-વાનું સામર્થ્ય મેળવી શકીએ છીએ આપણે સંસાર માનેલા—મનાવેલા સત્યોથી દૂર આત્માના અવાજને વશ વર્તી પરમ ભાવનાત્મક સત્યોને ઉકેલી રહેવા શક્તિમાન થઇ શકીએ છીએ એ પત્રો ન અપાયા હોત તો કવિની અંતર્દૃષ્ટિ કેવી મહતેજ છે, પ્રભુના માર્ગને કેટલી પિછાનતી છે, તે ભાગ્યેજ માલૂમ પડયું હોત."

અલબત, ગોવર્ધનરામભાઇ જણાવે છે તેમ 'સંસારી જનોમા લગ્નન અને પરિશીલન શૂન્ય થયા છે'—પ્રિય ને પ્રિયાના રસના અને ઉના અંતર ઓળખવાના દ્વાર બંધ થયા છે—છતાંય સૌ કનુબ્હેન એવા લગ્નનશૂન્ય ને પરિશીલનશૂન્ય સંસારમાંય ક્યાંક ક્યાંક સાચા 'વર' ને સાચી 'વનિતા' ના ઉચ્ચોચ્ચ હૃદય નીરખી રહે છે 'સ્નેહીના સાચા નન્ત' સમા કોઇક સાધુરૂપની 'અપરકાન ને અગો ધાતુ પેડ' પરસ્પર સ્નેહ ત્રસરેણુ અંકિત પામેલ તેમને જણાય છે "અનંત નદયાગી આ દમ્પતી પરસ્પર સામર્થ્યથી, પરસ્પર સાહાય્યથી, પરસ્પર અભિલાષથી અને પરસ્પર પ્રવૃત્તિથી સર્વોપરી સૂક્ષ્મ અદ્વૈત યોગ

વડે એટલે ભવ્ય યજ્ઞ-સમારંભ આદરે છે-જે પ્રીતિયજ્ઞ છે-જે પ્રીતિયજ્ઞના યજમાન દમ્પતીના સૂક્ષ્મ શરીરના અમરયોગનો નાશ તો બ્રહ્મા પણ કરી શકે તેમ નથી; અને દમ્પતી જાતે પણ તેમ કરી શકે તેમ નથી. એમને તો માત્ર સ્થૂલ શરીરના વિયોગ કરવા કાળ આવે ને કોઇ મહા યજ્ઞને માટે તેમ કરવું યોગ્ય લગે તો ઉભયની અદ્વૈત ઇચ્છાથી તેમ કરતા કાંઇ બાધ નથી. આવાં દમ્પતીનું તો સર્વત્ર યજમાનત્વ અદ્વૈત રૂપે છે."......આ ભાવવડે ઓતપ્રોત થઇ સૌ. કનુબેન આ એક નીચેનું ભવ્ય ગીત ગાય છે, જેમાં એક મૃત ને બીજું જીવન્ત બે અનંતની સફરમા આત્માના તાને કરી તણાઇ રહલ છે, ને તે રીતે દમ્પતીના ઉપરોક્ત ઉચ્ચારેલ 'વત્સલ અદ્વૈત'ના ભાવની સચોટ સાક્ષી આપી રહે છે: જોઇએ તે ગીત-

ભવ-ભવસાગરમા નૌકા લ્હેરાય:
આત્માના તાને તણાય:
ભવ-ભવસાગરમા નૌકા લ્હેરાય:
મૃત ને જીવન્ત બે
અનંત કેરી સફરે:
અમૃત-આનંદ લ્હાય:
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.

યોગ ને સંન્યાસ બે
સુરીલા સુહાયે:
વિશ્વતેજ વિરલાં વેરાય.
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.

સામેની પારે
બંસી ધીર બાજે:
ઓળખ અમુલખ થાય:
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.
આત્માના તાને તણાય.
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.

આ આકર્ષણ ભવભૂતિ લખે છે તેમ કો આન્તર્હેતુથી ભરપૂર છે-બહિર્ ઉપાધી થકી નહીં. "પ્રેમનું કારણ પ્રેમ: પ્રેમીની લક્ષ્મી એ બધી" અને તેથી તજ્જન્ય ઓળખ પણ જેટલી સૂક્ષ્મ અને ઉંડી છે, તેટલી જ તે સ્થિર ને સનાતન છે. કારણ એ જ દામ્પત્ય-ભાવનો પરમ સત્યાનુભવી કવિ દાખવે છે તેમ આવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિની જ્વાલા આમરણાંત જ્વલી રહે છે: (વસ્તુત: "સૌન્દર્ય ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી" એ ન્યાયે નિહાળતાં 'આમરણાન્ત' એ શબ્દ પ્રયોગનું સ્થાને 'નિરંત-અખંડ ને અનન્ત' જ્વલી રહે છે એ પ્રયોગ વધારે સયુક્તિક થઇ પડત.) સુખ-દુ:ખમાં અદ્વૈત રહે છે, સર્વાવસ્થામા અનુગુણ રહે છે, કાળ એને અસ્ત નથી કરતો; પણ એનાં આવરણનો નાશ કરે છે; વધારે કાળ જાય તેમ એ પ્રીતિ પ્રીતિના સાર રૂપે પરિણામ પામે છે-અને જરાવસ્થાથી, વૃદ્ધ વયની વિકલ-

તેથી તેનો રસ નષ્ટ થતો નથી લગ્નનું આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ દાખવતા નીચના બે દમ્પતીના અનન્ય આકર્ષણ-ઓળખના ગીતો અજબ ને મનોહારી છે —

યુગયુગની ઓળખ અમારી
હો સન્તજી !
યુગયુગની ઓળખ અમારી

આધુનિક કવિગણોમાં તેમનું સ્થાન અમને તો આ તેમના રસગીતો વડેજ બહુધા તેમને મળી રહેશે એમ પ્રતીતી થયા વિના નથી રહેતી બીજું ગીત જોઇએ —The Echoes of the Past,"—

ભૂત તણા ભણકાર
અહો હો !
ભૂત તણા ભણકાર
પ્રિય પ્રેમામૃત સાર,

જાત ન પૂછુ, નામ ન પૂછુ,
આત્મ બને એકતા
અહો હો !
ભૂત તણા ભણકાર
પ્રિય પ્રેમામૃત-સાર

આદિ સનાતન અન્ત સનાતન
પારખ એ નિરધાર
અહો હો !
ભૂત તણા ભણકાર,
પ્રિય પ્રેમામૃત-સાર.

તે રસ મન્મય હું રસતન્મય
વિરલા યોગ-વિહાર
અહો હો !
વિરલા યજ્ઞ-વિહાર
પ્રિય પ્રેમામૃત-સાર

સનાતન વૃદ્ધિ ને વિરામ પામતા યોગ-વિહાર-યજ્ઞવિહાર રૂપી લગ્ન-સ્વર્ગ હરકોઇ સાચા દમ્પતી ધારે તો માણી શકે-અનુભવી શકે એમ સૌ કનુબ્હેન સચોટ માનતા —

That state of perfect happiness—the immortal union of two souls in one, creatures of God's eternal light partaking each other's thoughts, bestowing upon each other the renewal of joy, and *creating loveliness in form and action* by their mutual sympathy and tenderness Here in this Heaven of Marriage-age

તા. ૧—૧—૧૯૨૩ થી તા. ૩૧—૩—૧૯૨૫ સુધી માસ ૨૭ નું સાલ આખર લેણદેણનું સરવૈયું.

જ

૩૩૮૭—૪—૦ પરિષદ ફંડ ખાતે જમા
૭૭૯૦—૪—૩ ફંડની કુલ ઉપજના
૨૯૦—૦—૦ કમીશન ખર્ચના
૭૫૦૦—૪—૩ બાકી એ ઉપજના
૪૧૧૩—૦—૩ માસ ૨૭નો ખર્ચ
૩૩૮૭—૪—૦ કુલ અનામત બાકી
૧૫—૦—૦ સ્વ. કવિ બોટાદકર ફંડ ખાતે
૩૪૦૨—૪—૦

ઉ

૨૦૦૦—૦—૦ વડોદરા બેંકમાં ફીક્સ્ડ ડીપોઝીટના
૧૦૩૦—૦—૦ ,, સેવીંગ્સ બેંક ખાતે
૩૪૧—૩—૦ ,, ચાલુ ખાતા ખાતે
૧૨—૦—૦ જોષી માધવજી ગાંડા ખાતે
૬—૮—૦ સાહિત્ય સભાના મંત્રીઓ ખાતે
૩૩૮૯—૧૧—૦
૧૨—૯—૦ સીલીક રોકડ
૩૪૦૨—૪—૦

ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા તીજોરર

સદરહુ હીસાબ અમોએ વાઉચરો સામે મેળવી બરાબર તપાસ્યો છે.

તા. ૩૦—૪—૧૯૨૫

ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ હીસાબી

સદરહુ હીસાબ અમોએ વાઉચરો સામે મેળવી બરાબર તપાસ્યો છે અને તે ખરો છે.

તા. ૨૧—૫—૧૯૨૫

ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
કુંવરજી આણંદજી શાહ
હીસાબ તપાસનારાઓ

cannot touch them, death has no meaning for them—life is their air and space and movement—life palpitates through them and warms them with colour and glory as the sunshine warms and reddens the petals of the rose—they grow beyond mortality and are immune from all disasters. These lovers of God are the beloved of God—their passion is divine, knowing no weariness, no satiety, no end!

દામ્પત્યભાવની પરાકાષ્ઠા દાખતી આ તેમની પ્રભુપ્રાર્થના તેટલી જ ગંભીર રીતે ઉપસા ભાવો મઝેથી વ્યક્ત કરી રહે છે:—

રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !
વિભુ વર !
રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !
સંગ સાયુજ્યનો સફળ કરાવો:
મોક્ષદ્વાર મીઠડાં ઓર પ્રકટાવો;
ચિન્તન ક્રિયા બહલાવો:
વિભુ વર !
રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !
અધ્યયન-ઓપતાં ઉભે વિકસાવો:
શાન્ત્યાનંદ માણતાં ઉભે વિલસાવો:
ઉજ્જ્વલ અમ ભાગ્યભાનુ સ્થાપો:
વિભુ વર !
રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !

પ્રભાતે પ્રભાતે સંજીવન પામતા પ્રત્યેક દમ્પતી નિજ લગ્નવ્રતની સરળતા ઉપલી પ્રાર્થનાના ભવ્ય મંત્રે કરીને નિત્ય ઉજાળી રહે તો પૃથ્વી પર કલ્યાણની ઝડીઓ જ ઝડીઓ શું ન વર્ષી રહે ?

આજ રીતની પ્રત્યેક પોતાની લગ્નવ્રતિની દેશભગિનીને દીધેલ શુભાશીર્વાદની મહાવાણ પણ અહીં ઉતારવી નિરર્થક નહિ જ ગણાય—

વ્રત લગ્ન તણું લીધું શાણી ! રે: †
પ્રેમમાં પ્રભુતાને પિછાણી રે:
સ્નેહ સ્વર્ગ છે એ સૂત્ર જાણી રે:
રૂડા પત્નીના ધર્મ પ્રમાણી રે:

---

† "મ્હારી સાર લેજો અવિનાશીરે !" એ રૂક્મિણીગીતનો ઢાળ-જે સૌ. કનુ બ્હેનને અતિરુચિકર હતો. 'સાહિત્ય' મા આ ગીત પ્રસિદ્ધ થઇ ગયુ છે.

લીધી દમ્પતી-ધર્મ-પ્રતિજ્ઞા રે
દાન આત્મ તણા દીધા-લીધા રે
પત્ની પ્રભુતામા પગલા માડ્યા રે
સ્નેહ સફરે મનુજ્યા સુહાયા રે

દિવ્ય સ્નેહ તણા તપ તપજો રે
સીતા-અનસૂયાને અનુસરજો રે
દયા-ધર્મ-શ્રદ્ધા ઉર ભરજો રે
જહાજ જીવનનું પતિમ્હ ધરજો રે

પ્રેમ-સરવરે કમળો ખીલવજો રે
રામ કૃષ્ણ પ્રસન્ન કરજો રે
સતી સાવિત્રી હિન્દમા ધરજો રે
શુદ્ધ સ્નેહના ફાલ ફુલવજો રે *

---

* 'લગ્નવ્રત' ના સબધમા સૌ હનુમ્હેનને ચિત્તે પ્રાચીન આર્ય ભાવનાઓ અજબ અસર કરી રહેલ आत्मना आत्मानम् सदधामि प्राणैस्ते प्राणान्, અને તે જ રીતે મૅરી કોરેલીએ તેમના Master Christian મા દાખલ આ લગ્નભાવો પણ સુદર પ્રભાવ પાડી રહેલ -પતિ પત્નિને કહે છે I swear to devote myself to her body and soul-to cherish her first and last of all human creatures, to be true to her in thought, word and deed,-to care for her in sickness as in health, in age as in youth, *to honour her as* my chiefest good, and to die faithful to her in the *world, hoping by the mercy of God to complete a more perfect* union with her in the world to come! Amen-આજ રીતે પત્ની કહે છે-અને પતિ પત્નીને લગ્નમુદ્રિકા દેતા ભાખે છે-

"In the presence of you all, before God, I place this ring upon my wife's hand as a symbol of unbreaking faith and loyalty! I pledge my life to hers, and promise to defend her from all evil, to shelter her, to work for her, and to guard her with such tenderness as shall not fail! I swear my faith, and may God forsake me if I break my vow! અને પત્ની તે સ્નેહમુદ્રાનો સ્વીકાર કરતા કહે છે-

In the presence of you all and before God, I take this ring and wear it as a symbol of my husband's trust in me, and a token of his love! I pledge my life to his, and promise to uphold the honour of his name,-*to obey him in every* just and rightful wish,-to defend his additions, to guard his home in

'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા'; 'અનુગુણ દમ્પતી રૂપે અન્યોન્યની ન્યૂનતા પૂરવી': વિશ્વતંત્રના પ્રભુજીએ જે અનન્ય કાનુનો નિમ્યા છે તેમાં સક્રિય ને સુન્દર ભાવ ભજવી રહે એવાં રસમાળ-દેવમાળ પૃથ્વી પાટે નર્યા ચેતનના ફૂવારા સમા મૂકવા—શરીર-આકર્ષણથી પર, સગવડના લગ્નોથી પર, કોક અનેરા આત્મસંબંધના સહભાગી ને સહચારી થઇ રહેવું, મોહથી પર પરમ પ્રેમના પ્રકાશ જીવન ને પરજીવન-આ લોક ને પરલોક-એમ અખંડ અનંત પ્રકટવા ને પાથરવા—એવા એવા સુમધુર લગ્નભાવો સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પ્રથમથી જ રમતા. એક કુમારીની તેમની ભાવનામાં વ્યક્ત કરેલ "હું સીતા ને એહ રામ" સમા પતિપત્નીએ કુલવિષ્ણુ ને ગૃહલક્ષ્મી સમાં ઓપવું, એ લગ્નામૃતસાર તેમણે ઝીલ્યો હતો ને તેથી જ તેમના તે વિષયક સર્વ કાવ્યોમાં અજબ પ્રકારની જે મોહિની ને મિઠાશ, ભાવ-પ્રધાન કાવ્યત્વના જે રસિક ને સોહામણા ચમત્કાર જોવામા આવે છે, તે સર્વ પથરાઇ રહ્યા છે. સાચો દામ્પત્ય પ્રેમ જ ઇશ્વિર પ્રેમનું પ્રાકટ્ય કરાવી રહે છે એમ તેમનું સચોટ માનવું હતું. સનાતન યુવા વસન્ત ને અનંતનાનાં ગાન ગજવી રહે છે; વર્તમાનમા તે ભવિષ્યની આશાભિલાષાઓ અનુભવી રહે છે. કશું જ તેમને અશક્ય કે દુર્મિલ થતું કે નીવડતું જ નથી. સર્વ કાર્ય પ્રાપ્ય-સરલતાથી પ્રાપ્ય થઇ રહે છે-એવી સર્વ Chivalrous ભાવનાઓ તેમને ચિત્ત ઉભરાતી તેઓ લખે છે: "લગ્નભાવની દિવ્યતા બહુ જ નાની હતી ત્યારથી મને આકર્ષતી. કેટલાક એવાં જોડાં જોતી ત્યાં મને તાદાત્મ્યતા જણાતી. પણ બહુ જ જુજ એવાં જોડાં જણાતાં અને જ્યાં તેમ થતું ત્યાં એ 'સુભગ દર્શન' ઘડિકમા અસ્ત થતું."...............

કવિ ન્હાનાલાલ "ન્હાના ન્હાના રાસ" વિષે એક સુન્દરી સુબોધમા સૌ. કનુબ્હેનના પ્રસિદ્ધ થયેલ ઉલ્લેખના ભાવો તેમના દામ્પત્ય પ્રેમભાવને આ રીતે દાખવી રહે છે:— 'પ્રેમ-સરોવર' નો રાસ એમને રુચેલ છે, તેની મીઠી હલકે તેમને ડોલાવ્યાં છે, તેટલાં જ તેમનાં અંતરમાં ભાવોએ તેમનાપર બલવત્તર અસર કીધી છે:

તેઓ લખે છે:-

"ખાસ કરીને એ રાસ વધારે પ્રિય થઇ પડવાનું કારણ તેમાં રહેલી પ્રેમ અને નીતિની ઉચ્ચતર ભાવના છે, જે પવિત્ર ને નિર્દોષ દમ્પતીને પ્રભુસામીપ્ય લઇ જતી હોય એમ લાગે છે. આખાએ રાસની કલ્પના ઘણી મઝાની ગુંથાઇ છે, તેની રૂપક ગ્રંથિ આથી જ રૂડી અને ઉંડી લાગે છે. સરોવર પ્રેમથી ભર્યું છે, જે કાઠે દેવફુલડાં ઉગ્યાં છે. ખરેખર પ્રેમસરોવરને કાઠે તો દેવફુલડા જ ઉગે ને? ઉપરાન્ત આ પંક્તિ:-કુંજની કુસુમચ્છાયમાં રે: ભૂલશું જગતપરિતાપ:-મા એવા દેવકુસુમની છાયામા તો જગતના સર્વ પરિતાપ ભૂલાય જ ભૂલાય. જે જગતમાં પ્રભુની દયારૂપી ઘટા આચ્છાદિત થઇ રહી છે ને જ્યાં નીતિની જ લતાઓ પથરાઇ રહી છે, ત્યાં તો પુણ્યના જ પમરાટ પથરી રહે, આખ્ખા ય રાસમા દામ્પત્ય જીવનની વિશુદ્ધ પ્રેમમય ઝાખી થઇ રહે છે. અને છેવટે દામ્પત્યપ્રેમમાંથી

---

peace and good report, and to surround him with such tenderness as shall not fail! I swear my faith; and may God forsake me, if I break my vow."

ઇશ્વરપ્રેમનું પ્રાકટ્ય નજરે પડે છે, એ રાસ પ્રભુના પરમપદનુ અમી પીના શીખવે છેઃ–
'પીશુ પરમ પદના અમી રે"

બીજુ તેમાથી એ પણ સૂચન થઇ રહે છે કે દામ્પત્ય પ્રેમમાથી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ પ્રસરાવી જનહિતાર્થે જીવન વહન કરવા પત્ની પોતાના પ્રિયતમને કહેતી જણાય છે

" જગત્ જુવે હારી વાટડી રે
જીવનના જત્ર જણાવ મ્હારા વ્હાલમા!

પ્રેમરસ ને ભક્તિરસથી ઉભરાતો આ રાસ જાણે કોઇ યુવાવસ્થાના પુરમા મદ-ડોલતી યુવતી ગાતી ન હોય, અને છતા ય વૈરાગ્યની નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિની અજબ સુંદરતા પોતાના ચિત્તમા ધારણ કરી રહી ન હોય અને સર્વ સસારિક વિકારોને હડસેલી નાખી, પ્રેમભક્તિના શિખરપર નિરકુશ વૃત્તિથી પોતાના પ્રિયતમ વ્હાલાને " પૃથ્વી ને નભોમડળ ઓળગાવી પ્રભુપદમા ઉતારવા" ન મથતી હોય, કથની સરમભાગ્યવતી વિધાત્રી રૂપે તેના લલાટ પ્રદેશમા અદ્દ્ભુત મત્ર ન આલેખતી હાય એમ સહજ જણાઇ આવે છે, અને એ જ પ્રીતિ, નીતિમય પ્રીતિ, ભક્તિમય પ્રીતિ અને વિશુદ્ધિમય પ્રીતિ–આખા યે કાવ્યની પ્રમ ભાવના છે અને એ પ્રીતિ કેવળ પતિપત્નીના જ સતોષમા પરિસમાપ્ત ન થતા તેથી આગળ વધી ઊડા કર્તવ્યનું ભાન, 'પ્રવૃત્તિનું મહાસૂત્ર,' દાખવી રહેતી જણાય છે યુવતીના આત્માના આભૂષણ જેવુ, સમસ્ત સલગ્ન સ્ત્રીસમાજના દામ્પત્ય ધર્મ–કર્મ–મર્મને ભાખતુ આ કાવ્ય જેટલું તેના સુવાચ્ય શબ્દોમા અને રસિક ભાવોમા મીઠું ને મનહરણું છે, તેટલુ જ તેના આધ્યાત્મિક રસમા અને સાત્ત્વિક તત્ત્વઓવમા ચિત્તને પવિત્ર કરવું ને પ્રાણને પ્રકાશ આપવુ જણાય છે

૭. માનવ-પ્રેમ.

માનવ-પ્રેમના પરમ ગાન પણ સૌ. કનુબ્હેને ગાયેલ છે, તો તે તરફ હવે વળીએ—

જનતા–દુઃખ સર્વ નિવારણમા
મમ આત્મ સમર્પી રહું હું સદા
મમ બાહુ–તણા દુઃખ સહરવા
નવ દેહ તણી મુજને જ સ્પૃહા
ધનહીન અધીન અશાન્તિ ભર્યો
મુજ દેશ અરે! અતિશે સહતો
સહુ આધિ ઉપાધિ જ વ્યાધિ વધો.
વિપજ્જાલ અનત મહી જળતો.

જહી બાળક માતવિહોણુ અને
જહી ભાઇ ભગીનીથી દૂર બને;
જહી પ્રેમની પાધ્ય પિપાસ જતી
જહી બાળ-કલિ વિધુરી બનતી?

સહુ ત્રાયની ચીસ પુકારી રહેઃ
વડવાનલ શો મુજ આત્મ જલેઃ
કહીં ક્લેશ કુસંપ તણા ભડકાઃ
કહીં ભૂખ–તૃષાતુર જો ! રડતા.
સહુનીજ પીડા દૂર તે કરવા.
મમ આત્મ ધરે ઉંડી તત્પરતા.
ધરી પ્રેમ દયા મૃદુતા દૃઢતા
પ્રિય ભાંડુતણા કરૂં સાન્ત્વન શા !

બનું બૌદ્ધ પરિવ્રજિકા સમ હું ?
બનું પુત્રી દયાની ઇસુપ્રિય હું ?
ક્ષમતા શિવતા રતિભક્તિ વહું:
સહુ સ્થાન શું મંત્ર–અમી વરસું.

શેલીની માફક સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પણ "a passion for reforming the world" જામેલ, અહીં નજરે પડી આવે છે. મીસીસ શેલી જણાવે છે. કે:—

To defecate life of its misery and its evil was the ruling passion of his (Shelly) soul; he dedicated to it every power of his mind, every pulsation of his heart. He looked on political freedom as the direct agent to effect the happiness of mankind; and thus any newsprung hope of liberty inspired a joy and exultation more intense and wild than he could have felt for any personal advantage. Those who have never experienced the workings of passion on general and unselfish subjects cannot understand this. He was generous to imprudeuce, devoted to heroism.

These characteristics breathe throughout his poetry. The struggle for human weal; the resolution firm to martyrdom the impetuous pursuit, the glad triumph in good, the determination not to despair; such were the features that marked those of his works which he regarded with most complacency, as sustained by a lofty subject and useful aim,"

આયર્લેંડવાસીઓને મુક્ત કરવાની તેની બાલ–ભાવના પણ કેવળ સૌ. કનુબ્હેન લખે છે તેમ 'જનતા દુઃખ સર્વ નિવારણાર્થ' જ ઉદ્‌ભવેલી.

'સરસ્વતીસંદ્ર' મા ઉતારેલુ સર એડવીન આરનોલ્ડના' Light of Asia પરથી સૂચિત બુદ્ધદેવનું ત્યાગગીત સૌ. કનુબ્હેનનું એક અતિ પ્રિય ગીત હતું. તેમ ભગવાન ઇસુના સ્વાર્થત્યાગના કથનોય તેમણે "પવિત્ર પુસ્તક"માંથી મનનપૂર્વક વાંચેલ ને વિચારેલ.

"મુજ હૃદય પ્રીતિના અંગ તમે સૌ અંગ સર્વ છો મ્હારા !
"જનપશુજગના કલ્યાણયત્ન પર હો'નું અંગ સહુ મ્હારાં

આ પંક્તિઓ એમને અત્યંત રુચિકર થઈ પડેલ અને તે જ ભાવવાહી ઉપલું ગીત અને તેના ઊંડા ચરણો આપણુંનેય મનનીય ને રુચિકર લાગ્યા વિના નહી રહે

એક સ્થળે તેઓ જણાવે છે "હું જાણું છું કે નરી ભાવનાઓનેજ વધારી દેવી તે સંસારમાં સુખી થવાનો માર્ગ નથી પરંતુ ભાવના ન હોય ને કેવળ જડ જેવુંજ પૃથ્વીને પાટલે વસવાનું હોય તો તે યે કેમ સહન થઈ શકે ? ભાવના તો મનુષ્યને, પશુ પંખીને, આત્માનેય તેના સનાતન વૃદ્ધિ ને વિકાસ માટે-સારાયે વિશ્વતંત્રના વિકસન માટે-અત્યંત આવશ્યક છે આ ભાવનાને તજી કેમ દેવાય ? સર્વ કોઈ શુરાઓ ભાવના પરજ ઝઝુમી રહ્યા હતા-છે. ધર્મ શું છે ? સંસાર શું છે ? રાજ્ય શું છે ? કેવળ ભાવનાઓજ ને સોક્રેટીસ ને પ્લેટો, લ્યુથર ને ટોલસ્ટોય, થોરો ને એમર્સન, કેવળ ભાવનાની જ મૂર્તિઓ નહીં તો બીજું શું ? અને મ્હારા બુદ્ધદેવ !

આ ગાજી ગાજતી આજ
મુજ મ્હેલનણી ચોપાસ.
આ અંધકાર વીંટાય.
તે અંધકારની મધ્ય.
સુખ સ્ત્રી પુત્ર-ગૃહ ગેલ

એ પ્રજા તાત ને પ્રિયા પુત્ર પ્રિતિંગન સર્વ મ્હારાં છે

અલબત્ 'અંધકારની મધ્ય' સંસાર અંધકારની મધ્ય સર્વ સૂતેલ છે, તેમને તજી બુદ્ધ કોના આદેશને અનુસરી રહેલ છે ? કોના આદેશે કરીને એ સૌને તે તજી રહેલ છે ? દ્વાર ભણી જવા ચરણ ઉપડે છે, પણ હૃદયમંત્ર તો જ્યાં સંસારી પ્રીતિવડે જડાયેલ છે ત્યાંજ વળે છે પણ અન્તે તે ભાવનાના દોર્યા મહેલ તજે છે અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં જાય છે કઠિણ તપ તપે છે અને અન્તે નિર્વાણની તેમની મહા-ભાવનાને વરી ગયેલા દીસે છે આ આદેશ બુદ્ધ ન અનુસરે તેને સારૂ કેટલીય યુક્તિઓ રચાતી હતી પણ મોં ફોકટ. તેમનો સ્વભાવ જ તેમને 'તપસ્યા' ને ત્રેવરકર પંથ તરફ વાળી રહ્યો અને એ સૌ કયા ભાવનાને કાજ ?

જગદુદ્ધરણને કાજ
એ મહાધર્મને કાજ

૮. પ્રાણી-પ્રેમ

"He prayeth well who loveth well
Both man and bird and beast.
For the dear God who loveth us,
He made and loveth all—Coleridge

માનવ પ્રેમથી પર પણ આ સ્ત્રી કવિનું દિલ દ્રવી રહ્યું છે. સારાય પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા કરવા-કરાવવા તેનું ચિત્ત તલસે છે. અતિ જૂના "શીકારીને" નામના તેમના આ કાવ્યના મર્મો આ રીતના છેઃ—

શિકારી! તું એ પંખીને માર્ય નાઃ
એ છે ત્હારૂં મીઠું ભોળું ભ્રાત જોઃ
એક પિતા પરમેશ્વર ત્હારો એહનો.
ત્યજ તેથી આ ક્રૂર અતિ સંહાર જો.
ના છે વાચા ગરિબ બિચારા પંખીનેઃ
મારીશ તું પણ એ નહીં કેહ 'નવ માર્ય' જો!
આવે ગેલ કરન્તું પાસમા—
તરછોડી નવ મારીશ કુમળું છેક જો.
કુંજ મહીં બેસી આનંદે ખેલતું
એ આનંદે નવ પાડીશ તુ વિઘ્ન જો.
પંખી જાત એ નવ ભૂલશે ઉપકાર તુજ
કદી કદી હરશે ચિન્તા તારી એહ જો.
શીકારી તું એ પંખીને માર્ય નાઃ
એ છે ત્હારૂં મીઠું ભોળું ભ્રાત જો.

કલાપી કહે છે તેમ "પશુ આ માનવી આ-એ કાંઇ ભેદ ન પ્રેમને" એ સાવ સાચું છે. સૌ. કનુબ્હેનની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી પ્રેમભાવનાએ પંખી તથા માનવીનો ભેદ નહિવત્ કરી દીધો છે. ઉપરાત શીકારી-માનવીને તેનો ને તે વધ્ય પંખીનો એક જ પિતા પરમેશ્વર છે એવો બોધ આપેલ છે.

Glow worm અને Nightingale ના કવિ કાઉપરે ગુંથ્યા એક સંવાદ-કાવ્યમાં જે ભાવભાન રેલાઇ રલાઇ રહે છે તે અહીં પણ ઉપરની પંક્તિ "એક પિતા પરમેશ્વર ત્હારો એહનો" માં રેલાએલ છે. આજ રીતે પ્રભાકીટને મુખ કાઉપર બુલબુલને કહેવરાવે છેઃ—

It was the selfsame power divine
That taught you to sing and me to shine.

અને તે પછી કાવ્યને અંતે સર્વ કોઇ warring Sectaries ને-લઢવાઢીયા માનવ મંડળને-અજબ ભ્રાતૃભાવની મહાવાણુ કાઉપર શીખવી રહે છે.

આ સાથે ઉપલા કાવ્યમા કલાપીના તેવાજ મથાળાના કાવ્યની છાયા પથરાયલી જણાઇ આવે છે.

"પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામા મળશે તને" એ પંક્તિના સહૃદય ને માર્મિક પડઘા સૌ. કનુબ્હેનના ઉપલા કાવ્યમા સ્પષ્ટ સૂણાઇ રહેલ છે.—

દયા છે ઇશ્વરી માયા આ બ્રહ્માંડ કડુ મહીં,
દયામાં બ્રહ્મ પ્રીતિનું કંઇ ભાન જનો કરે;—

એ બીજી પંક્તિઓની છાયા પણ તેમના મનન ને નિદિધ્યાસનને પામેલ 'કેકારવ' ની છાપ પ્રકટ કરી રહે છે એ સિવાય બાકીના વિચારો તો સ્વતન્ત્રજ છે-કવિ ચિત્તને પોતાની દયામય પ્રેમમય વૃત્તિનાજ તે પોષક ને પ્રવર્તક છે-તે જુદુ જણાવવાની જરૂર નથી રહેતી.

'મ્હારી નોંધપોથી'મા તેઓ લખે છે કે "Modern civilization" માત્ર મનુષ્ય સુખનોજ શે વિચાર કરી રહ્યુ છે? તેને ચિત્ત ઇશ્વરે સરજેલા અને માનવોને સુખપ્રદ થઇ રહેતા અન્ય પ્રાણીઓની કિંમતજ જણાતી નથી એવુ લાગે છે અનેક સુસુન્દર પંખીઓના પીછા-તેમને હણીને ગ્રહણકરેલ પીછ-પ્હેરેલી યુરોપીય લલનાઓને જોઇએ છીએ ત્યારે ખરેખર હૈયામા ઊંડો આઘાત થઇ રહે છે

કવિઓનો યુગજ જાણે શમ્યો હોય, યુરોપના મારા યે ખડમા જાણે દયાના ને પ્રેમના ભગવાન ઇસુએ ભાખેલ કવનોજ શાન્ત પડયા હોય, વર્ડ્ઝવર્થ જેમ કહેતો તેમ એક જડ જીવનજ વ્હાલું, અતિ વ્હાલુ થઇ રહ્યુ હોય-એમ સહસા જણાઇ આવે છે કુદરત સાથે એકતાનતા કરવી તો કોરણે રહી, પણ તેની ઉલટુ કુદરતના સૌન્દર્યનો ધ્વસ કરવો એ જ એક આજ તે ખડ પોતાના મહત્કાર્યરૂપે ગણી રહ્યો લાગે છે' સાયન્સના વધતા જતા બળનો આમા હું દોષ નથી કાઢતી સાયન્સ ભલે વધો જ્ઞાન ભલે વૃદ્ધિગત થઇ રહો તેની ના નથી. પણ ટેનિસન ઉચ્ચારે છે તેમ જ્ઞાન સાથે સન્માન પણ વધવુ જોઇએ છે નહિતર સન્માનવિહોણી સૌ Modern civilization ની ઉંચામા ઉંચી સાઠ સિત્તેર કે એંશી મજલા જેટલી બાંધેલ ઇમારત પણ એક ધુકમા નીચે ગરી પડશે નષ્ટ થઇ જશે એ નિઃશક છે

બિચારા નિર્દોષ પંખીઓને આ પ્રમાણે કનડવા એ તો કેવળ "stupid fancy" નહીં તો બીજુ શુ કહેવાય? અને આવી અમર્યાદ ને નિર્ઘૃણ મોજીલી વૃત્તિ કદીય કોઇને હિતકર કે શ્રેયસ્કર નીવડી છે ખરી? "ગ્રીસે સૌન્દર્યને પૂજ્યુ" છેને શરીર સૌન્દર્યને-અને તેનો અંત આવ્યો. "રોમે વિલાસને પૂજ્યો"-જડભાવી વિલાસને, ઇન્દ્રિય ને ઇન્દ્રિયાર્થના સર્વ પ્રકાર વિલાસમાત્રને-અને રોમ ભસ્મસાત થઇ ગયુ તેમ દેહના સૌન્દર્ય ઓપાવવાને, ક્રૂરતા ભરી રીતે તેમને વિનમાવવાની આ યોજના, હુ તો કળી શકુ છુ ત્યા સુધી, ને દુનિયાનો ઇતિહાસ સાચી સાક્ષી પૂરતો હોય તો તેનેય મ્હારી સાથે લઇ, હું પુકારી શકુ છુ કે આવુ આ ચણતર લાંબો કાળ નહીંજ ટકે-નથીજ ટકવાનું"

અલબત એ તો સાચુ જ છે કે નવીન સસ્કૃતિનુ સારીય સૃષ્ટિભરીનું ચણતર સ્ત્રીઓને હાથેજ થવાનું છે લડાયક, હિંસક ને આસુરી સૌ ભાવોને જડમુળથી તેઓજ આ પૃથ્વીપરથી ભસ્મીભૂત કરી દેવાના છે એવે કાળે ઉપરો 'अहिंसा'-વાચક ભાવ-સૌ કનુબ્હેને પ્રદર્શિત કરેલ પ્રાણીમાત્રના સંરક્ષણનો ભાવ-જરિય અસ્થાને નહિ જ લખાય.

ઉપસંહાર.

ભગિની-બંધુઓ !

આ પરથી ચોક્કસ જોઇ શકાશે કે સૌ. કનુબ્હેને ઉપજાવેલ કવિતા-સાહિત્ય કેવળ આત્મ-લક્ષી (Literature of self-expression) છે, જેમા ભાવપ્રધાન રસધ્વનિ અને રાગધ્વનિ કાવ્યો ને ગીતો, ધ્યાનપ્રધાન પ્રાર્થન ગીતો અને કરુણ પ્રશસ્તિઓ મુખ્યત્વે સમાયેલ છે. આ સર્વમાં તે ઉપરાત સાહિત્યને અનુરૂપ ચારે તત્વ-વિચાર, પ્રેરણા, કલ્પના ને સ્વરૂપતત્વ (element of technicality) સારી રીતે જળવાયેલ જણાઈ આવે છે. અને એ રીતે એમનું સાહિત્ય એમની આખીય Personality નું પ્રકટીકરણ-પ્રકાશન ને ઉચ્ચારણ આબાદ રીતે વ્યકત કરી રહેલ છે. કવિના મસ્તિષ્ક ને હૃદયમાંથી તેનો જન્મ થએલ છે, તેણે જાતેજ નિજ કવિતા પુસ્તકના પાનાપર પોતાને ઉતારેલ છે, તેનું સારૂંય વ્યકિતત્ત્વ તેમા તરી રહેલ છે. સાચું સાહિત્ય તે જ કે જે તેના કર્તાની-ઉત્પાદકની સાચી ઓળખને પિછાન કરાવી રહે. તેના આત્માની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી કલાલીલાનાં ઓળખ ને પિછાન, તેનામા રહેલ સામાન્ય દૃષ્ટિથી પરની આતરદષ્ટિ (Insight) ને સામાન્ય વિચારણાથી પાર્યની અદ્‌ભુત ને અલૌકિક વિચારણાથી જાણ આપી રહે. એક પ્રકારની કર્તાની સ્વતંત્ર કવનશક્તિની છાપ આદ્યન્ત પડેલ દાખવી રહે. કાર્લાઇલ જેને ' genuine voices ' કહે છે તે જાતના ધ્વનિ તેમા પ્રતિક્ષણ વાચકને સુણાવ્યા વિના ન જ રહે. I have read a new literature, not a reprint; nor a reflection of any other literature, but a new literature ' ઇત્યાદિ રીતનો સાક્ષાત્કાર વાંચકને ચિત્ત જામી રહે. આમ થવા અલબત જે sincerity જોઇએ તે સૌ. કનુબ્હેનનાં કાવ્યોમાં છે. તેમના જીવનની ઉત્તમોત્તમ પળોના ઉત્તમોત્તમ આન્દોલન પ્રવાહનાં તે અવતરણ માત્ર છે. તેમની ઉજ્જવલ પ્રતિભાપ્રભાથી તેઓ ઉજ્જવલ ને અનેરાં દીપી રહેલ છે. આ કાવ્યો ને ગીતો ઉકેલતાં આપણે એમના જીવનની, તેમાં નિવસતા પુણ્યાળુ આત્માની, અને અજબ નિર્દોષ ને નિખાલસ વ્યક્તિત્વની ઝાખી કરી રહીએ છીએ.

આજ રીતે તેમની ભાષાશૈલીના સંબંધમાય તે વ્યક્તિત્વ કેવી અજબ મોહિની ભરી રીતે ભાત પાડી રહે છે તે એ જોવા જેવું છે. કલાપીની માફક ગદ્યમાં તેમણે એક પ્રકારની Conversational Style નો ઉપયોગ કીધો છે. ડા. જોન્સનને માટે કહેવાતું કે તે તેના મંડળમા Great Talker તરિકે ઉમદા સ્થાન ભોગવી રહેતો. તે જ રીતે સૌ. કનુબ્હેને એમની ગદ્યશૈલીને ઉંડી ને ઉંડી Conversation ની ભાવનાથી ઓતપ્રેત કીધેલ હરકોઇને જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે; જ્યારે પદ્યશૈલી અનુત્તમ ડોલન ભરી-તેના નાદ શમે છતાય અનુપ અનુકંપ સ્મૃતિમા જગવ્યા વિના ન રહે-એવી સંગીતશૈલી તેમણે સજી છે. કેટલાંક એમના ગીતોના રણકારજ એટલા ભવ્ય છે, કેટલાકના ભાવોજ એટલા મનોહર છે, કેટલાકમાની કલ્પનાજ એટલી રસિક ને દૂરગામી છે, ને કેટલાકની પાછળ વિહરતી પ્રેરણા ને અંતર્દૃષ્ટિની ઝલક એટલી પ્રબલ ને પ્રાણવાન છે કે એમનું હરકોઇ લખાણ એક પ્રકારની નીરાળી ભાત પાડયા વિના રહેતુંજ નથી. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ જેને ઉચ્ચોચ્ચ સત્ય ને ઉચ્ચોચ્ચ ગાંભીર્ય કહે છે તેવા પ્રકારનું-તે સૌન્દર્ય ને સારપ ઝરતા રસ-અંશોનું ભર્યું પૂર્યું સાહિત્ય -આ સ્ત્રી-કવિએ આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે; જેનો આત્મા 'પ્રેમ' છે.

છેક પરમાત્મ પ્રેમથી માંડીને તે તેના સર્જેલા સામાન્યમા સામાન્ય પખી પર્યન્ત પ્રેમની જીવન્ત જ્વલત ભાવના સૌ કનુબ્હેનના કાવ્યોમા તરી રહેલ જણાયા વિના નથી રહેતી તેઓએ વર્ષો પૂર્વે લખેલ 'યુવતીના આભૂષણો' નામના નિબધનુ પ્હેલુજ વાક્ય આ પ્રમાણે ઉતારેલ સ્મરણમા છે 'શાણાઓ સમજાવે છે કે પુરુષનું અવતરણ જ્ઞાન ફેલાવવા સાર, તથા સ્ત્રીનું સ્નેહ ફેલાવવા સારૂ છે,"—અહી આપણને સચોટ પ્રતીતિ થઇ રહેશે કે જે શાણાઓ—ફિલસુફો, પયગબરો, દવિવરો, ઋષિઓ ને મહન્તોની સમજુતી તેમણે ગ્રહણ કરી હતી, ઉરપ્રાણ જેને ઉતારી હતી, જીવનના પ્રત્યેક વાણા ને તાણામા જેને વણી હતી, તે 'પ્રેમ-પ્રવર્તન'-એક સુભગા આર્યાને છાજતું "પ્રેમ પ્રવર્તન' એક પૃથ્વીપાટે અવતરેલ માનવી આદરે તેટલી મર્યાદા સુધીનું 'પ્રેમ-પ્રવર્તન' તેમણે દાખવેલ છે ઉપલા કાવ્યોની-ગીતોની પ્રાણપ્રકાશિની અક્ષરમાળ તેની અજબ સાક્ષી ને સાબીતી આપતી આપણી સમક્ષ અક્ષર ઉભેલ છે

પણ આટલા પ્રેમ થકીય એ રસિક સ્ત્રીકવિને સંતોષ નથી થયો વધારે બલવત્તર સ્નેહની, વધારે દિવ્યતર પ્રેમની તેને ચિત્ત આકાક્ષા જન્મેલ છે વેદની ઋચાઓ જેવી પ્રકાશ-પ્રાર્થનની આ નીચલી રસધાર કોક અનિર્વચનીય પ્રેમ-પ્રકાશનને માટે આરાધના ઉચ્ચારી રહેલ જણાય છે —

પ્રકાશ દો
પ્રકાશ દો
પ્રકાશ દો
અમે પ્રકાશ-ભૂખ્યા પધારીઆ આ દ્વાર,
પ્રકાશ દો (૩)

અમ આનદ અધૂરા પ્રકાશતા
અમ સૌન્દર્ય અધૂરા વિલાસતા
અમ સત્ય-સ્નેહ અધૂરા ઉલ્લાસતા
પ્રકાશ દો

પ્રકાશ દો
પ્રકાશ દો
અમે પ્રકાશ ભૂખ્યા પધારીઆ આ દ્વાર

જગઝૂતી અમ પ્રાર્થના આ ગાજતી
સૃષ્ટિસગતી અમ શોધ આ ચલી રહી
અમગ આશ અમ હૃદે હજી જગી
પ્રકાશ દો
પ્રકાશ દો
પ્રકાશ દો
અમે પ્રકાશ ભૂખ્યા પધારીયા આ દ્વાર

ભાગ ૨ જો.

પ્રમુખો તથા અધ્યક્ષોનાં ભાષણો.

કોક શાશ્વત રહસ્યો અમ પામીએ:
કોક ઉંડા આશ્વાસન અમ ઝીલીએ,
કોક અજરામર શાન્તિ પ્રમાણીએ.
પ્રકાશ દો:
પ્રકાશ દો:
પ્રકાશ દો:
અમે પ્રકાશ ભુખ્યાં પધારીઆં આ દ્વાર.

આ પ્રાર્થના સુણાય છે: સાચા અંતઃકરણથી, ઉરપ્રાણ પાથરીને આદરેલી આરાધના ક્યારે ફોગટ જાય છે? અને 'જ્યોતિ ઝબકે' છે.

ઝબકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ:
પ્રાણશું પ્રકટી એ ઉજ્જવલ ઉજાસ:
ઝબકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.
ઉલટી'તી આંધી કો શોક ઘેરી ઉરમા:
ઉલટ્યા'તા ખારે મેઘ અશ્રુના પૂરમાઃ
પીમળી પરિમળ પ્રેમલ ઉજાસ:
ઝબકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.
વિરમ્યા ઉચાટ ન્યાળી અંતરની આરસી:
વિશમ્યા ઘનઘોર સ્વચ્છ શોભે નભ-પાટલી:
ઉઘડ્યા ઉરપ્રાણ કેરા ઉઘાડ'
ઝબકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ:
નમ્રનત ઉભું હું પ્રણમન પ્રસારતી:
યશગીત ગુંજું હું ભક્તિભાવ ભાખતી:
વરશી શિરપર કલ્યાણધાર:
ઝબકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.

અલબત્ત, પ્રાર્થના સુણાઇ, જ્યોતિ ઝબકી, અધૂરા કંઇક આનંદ, અધૂરાં કંઇક સૌન્દર્ય, અધૂરા સત્ય, ને સ્નેહ, ઉલ્લસવા માંડે છે, શાશ્વત રહસ્યોની કંઇક પિછાન થઇ રહે છે, ઉરના ઉચાટ સૌ શમે છે, શોક-વ્યાધિ ને માનવ વ્યથાના સૌ આર્ત નાદ વિરમે છે, અજરામર શાન્તિના ને અનુપમ જન-પશુ કલ્યાણના અનુભવની પરમ પલ ઉગે છે-એટલામાં તો એ જ્યોતિની અહીંની ઝલક-પૃથ્વી પરની તેની પ્રકાશરેખા-ઉડી જાય છે: અને

All God's angels say "Well done"!
"White and forgiven,
"Thou shall enter heaven,
"And pass unchallanged, the Golden gate,
"Where welcoming spirits watch and wait,
"To hail thy coming with sweet accord,
"To the Holy City of God the Lord."

૨૭ ઈસ્માઈલી સાહિત્ય.

(લેખક—એ. રા. ગુલામહુસેન અનિલ)

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનો અને સન્નારીઓ !

અમારા ઇસ્માઇલી સાહિત્યથી આપ સુજ્ઞ મહાશયોને પરિચિત કરવાનો આજનો કિમતી સમય અમોને પ્રાપ્ત થયો છે અને તેના માટે અમોને પરિષદના કાર્યવાહકોએ જે સગવડ કરી આપી છે તે માટે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા અમારા ખોજા સાહિત્ય બાબતમા અમારૂ ધાર્મિક સાહિત્ય ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું નહિ હોવા સબધે તે વખતના પ્રમુખ સાહેબ રા બા. કાટાવાળા એ અમારા ધાર્મિક સાહિત્યથી અજાણ હોવાને લીધે જે વિચારો જણાવેલ તે બાબત આજની આ છઠ્ઠી પરિષદમા અમારૂ સાહિત્ય સો વર્ષ જ પૂર્વેનુ નહિ પણ ઘણી સદીઓથી ગુજરાતી સાહિત્યમા બહાર પડેલું છે તેવુ સાબિત કરી આપવા અમો જે કાંઇ રજુ કરીએ તે આપ શાતિથી સાભળશો એવી આશા છે

(૧) મી એદલજી ધનજી કાબા કે જેવણે પોતે અમારૂ સાહિત્ય સો વર્ષ પૂર્વેનું નહિ હોવા જણાવવાનું રા. કાટાવાળા સાહેબ જણાવે છે તે જ મી કાબાએ પોતાના શ્રી ઇસ્માઇલી મિશનપ્રયોગ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા ઇસ્માઇલી સાહિત્ય ઘણું જૂનુ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

(૨) અમારા મહાન બોધ ગુરુ પીર સદરદીનસાહેબ કે જેવણ અમારા ૩૦મા ઇમામ હક મૌલાના શાહ ઇસ્લામશાહના વખતમા તેવણ સાહેબના તરફથી હિંદુસ્થાનમા આજથી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે પધાર્યાનુ ઘણી તવારીખોથી સાબિત છે તેમણે અહીની ભાષાનો અભ્યાસ કરી વે. વિગેરે પુસ્તકોનુ અધ્યયન કરી કુરઆને શરીફ અને વેદોમાના રહેલા તત્ત્વોનો અમારા ધાર્મિક સાહિત્યમા પદ્યાત્મક ઉમેરો કરી ગયાનુ મુબાઇની હાઇકોર્ટમાં (ખારાભાયા કેસ વખતે) બેરીસ્ટર ઓ આય હાવર્ડે ૧૮૬૬ મા પોતાના ભાષણમા સિદ્ધ કરી બતાવેલુ છે (જુઓ સર જોસેફ આર્નોલ્ડનો ચુકાદો)

(૩) મુબાઇ હાઇકોર્ટમા હાજી બીબી વિરુદ્ધ ના. આગાખાન વચ્ચે ચાલેલા કેસમા અમારા ધાર્મિક સાહિત્ય પકીના સખ્યાબધ ગ્રથો જે આ કેસમા રજુ થયા હતા તેમાના કેટલાક ૪૫૦ અને તેથી પણ વધારે વર્ષ પહેલાના હસ્તલિખિત છે તેમ તે વખતના નીમાએલ કમીશને પણ જાહેર કરેલુ છે ને તે સૌકોઇની જાણમા છે, કારણ કે તે કેસ જાહેર પેપરોમા પણ આવતો હતો

(૪) ઉપરાંત વૉટ્સન્સ હિસ્ટરી ઑફ પરશીયા અને તવારીખે રસીદીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ આ બાબત ખુલ્લી જાહેર છે.

(૫) તેથી પણ વધારે પુરાવા રૂપે અમારા જમાયતખાનાઓમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે લગભગ ૩ સદી પૂર્વેના હસ્તલિખિત ધાર્મિક ગ્રન્થો અત્યારે પણ મોજુદ છે ને વળી આજના પત્ર પ્રદર્શનમાં પણ આપે અમારા ધાર્મિક ગ્રન્થો છપાએલા તેમજ હસ્તલિખિત જોયા હશે તે ઉપરથી પણ આપના જાણવામાં આવ્યું હશે કે અમારૂં ધાર્મિક સાહિત્ય નવું નથી, પરંતુ રસિલી રાગ રાગણીઓમાં આજે સદીઓ થયાં ગુજરાતી ભાષામાં હસ્તી ધરાવે છે ને તેમાંના થોડાજ ઉતારાઓ આપ સૌ સુજ્ઞ મહાશયોની સમક્ષ રજુ કરીશું તો અસ્થાને નહિંજ ગણાય.

હોજી રે મારા હંસા

કરણી કમાવો તો રખજી સું રાચો, આ તિરથ ત્રિવેણી આપ ચલણાજી

* * *

પીર સદરદીન બોલીયા કોઇ મન આપણું સમજાવે

કપડા ધોવે સો કયા હુવા દિલ ધોવે સો પાવે

* * *

હોજી રે વીરા

વિષય વાસના જ્યારે ટળે તારે મન થર થાયે

પીર સદરદીન એમ ભણે તારે નુરે નુર સમાયે

* * *

આ ઘટે સાસ ઉસાસ નિરંજન સત સ્વરૂપી આનંદ

આ ઘટે અનંત સુરત હંસ રૂપી તો આ ઘટે અનંત સૂરજ ને ચંદ

* * * * *

સખી કેંવા સરીખો નથી મારો સ્વામી, તે તો જોવા સરીખો છે કે અલખ અનામી

આવી આવી રીતે આધ્યાત્મિક બાબતોનું એવું તો વર્ણન કરેલ છે કે જેના વિગતવાર ઉતારા રજુ કરવા અમારૂં દિલ તલસી રહ્યું છે, છતાં તે આપવા બેસીએ તો ઘણું જ લંબાણ થઇ જાય.

સર્વ મનુષ્યોએ સેવાધર્મ તો સ્વીકારવો જ જોઇએ અને તે મુજબ અમારા ધાર્મિક સાહિત્યમાં અમારા બોધગુરુએ પણ અમને ચેતાવેલ છે કે

સેવા કારણ તમને સુતા જગાડયા,

સેવક તે જે સેવા સાર

અમારા સાહિત્ય પ્રત્યેની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલાક ભાઇઓ અમારા ધાર્મિક સાહિત્ય વિરુદ્ધ નાપાયાદાર વાતો કર્યે જાય છે તેમના દિલમાંનો શક દૂર કરવા અમારા પીર સાહેબોના ઉપદેશમા જે જણાવેલું છે તેમાંનાં થોડા ઉદાહરણો આપણે લઇએ.

સદ્‌ગુરુ કહે રે

કરમ તો સર્વે ઉતરે ન ઉતરે પણ નિદાને આગ
પરગમન ના ઉતરે ના ઉતરે આપ હત્યા ને બાળ

જેના હૃદય માહે દયા નવ આવશે, તેની ધાસ રે'સ નવ પમશે લગાર,
જે દુબળા દેખી દયા નવ આણશે, તે આવશે નર્ક દુવાર.
માણસ જન્મ માથે એટલું, જે કોઇ હોસે દુનિયામા અવતાર,
બાર વર્ષ કેરે સૌ ઉપરે, ઇબાદત બદનીની ફરજીઅ સાર
હિન્દુ મુસલમાન સૌ ઉપરે, સૌને શિર છે એ ભાર
તે માહે જે જીવ ચુકશે, તે આવશે નર્ક મોઝારરે

જુઠી કરણીએથી કાંઇ નહિ વળે, રહેણીએથી પામીએ પાર,
જે જુઠી કરણી કરી મોટા થાશે, તે આવશે કુંભિ નર્ક મોઝાર
જુઠું બોલીને મીઠો થાયસે, તે, ધુતશે સર્વ સંસાર.
એક પોતાના પેટ કારણે, માથે લ્યે છે એ ભાર.

ઉપર પ્રમાણે અમારા પીર સાહેબોએ અમારી કોમને ઉપદેશ આપવા અર્થે દરેક મુદ્દાઓ કાવ્યથી ને ગુજરાતી ભાષામા દાખલા દલીલોથી સચોટપણે સમજાવેલ છે

મહાત્મા ગાંધીજી હિંદુમુસ્લીમ ઐક્ય સાધવાનું જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તે કાર્ય આજથી ૫૦૦ વરસો પૂર્વે અમારા બોધગુરુ પીર સદરદીન સાહેબે પુરા તોરથી ઉપાડી લીધેલું અને ફતેહમંદી પણ મેળવેલી, તે સાક્ષર શ્રી ઓલીયા જોધીના હૃદયોદ્‌ગાર વાચ્યે આપ સૌને ખાત્રી થશે છતા પીર સદરદીન સાહેબના શબ્દોમા કહીએ

ઓંકાર મધ્યે શાહઅલી રહેજેથી ઉપન્યા, ઉણીપાદે આદ શાહના નામ ભણાયા
હિન્દુ મુસલમાન શાહજીના જીવડા, તેની ભ્રાંત મ રાખોજી.

દમદિલ ખાલક અલ્લાહ સોહિ વસે, જેણે કાયમ કુદરત ચલાઇ એવી અલ્લાહ,
સુનજે મુલ્લા ' સુનજે કાજી ' આ સૃષ્ટિ કેણે રચાઇ એવી અલ્લાહ '

ઇસરે માટીમાંથી સારી દુનીયા નીપાઇ, ઇસમે કોણ હિન્દુ કોણ મુસલમાન એમી અ

આવી રીતે હિન્દુ મુસલમાન એકતાની સાંકળી જડવા આજથી ૫૦૦, વરસ અગાઉ થી જ અમારા બોધગુરુ સદરદીન સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો

આવી આવી અનેક બાબત તો અમારા ધાર્મિક સાહિત્યોમા મળી આવે છે અને સઘળા વિષયો ઉપર અમારા પીરસાહેબોએ ઘણુ ઘણું વર્ણન કરી સચોટપણે સમજાવેલ છે પરંતુ અહિ તો માત્ર નહિ જેવા જ દાખલા રજુ કર્યા છે

ઉપર મુજબ જુદી જુદી બાબતોના ૪૧ નાના મોટા ગ્રંથો ૧૦૨૭ પદો અત્યારે ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યના ક્ષેત્રે અસ્તિત્વમા છે જે વિષે વિશ્વસ બાબતના સબંધી અહીં ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત નથી. હવે અમારા ધાર્મિક સાહિત્યના મુખ્ય ઉપાદક પીરો પૈકી પીર શમ્સ તબ્રેઝ વિષે પણ થોડુ વિવેચન રજુ કરતા જણાવીશુ કે તેરજ પુરૂષ

એક મહાન સુફી હતા તેના માટે સ્વામી શ્રીરામતીર્થ તથા સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદે યથેચ્છ વર્ણન કર્યું છે; જે મહાન નરે આકાશમાથી સૂર્યને પૃથ્વી પર આણ્યો, જેણે પોતાના શબ્દના ઉચ્ચાર માત્રથી મૃત દેહને સજીવન કીધો અને જે મહાન નરે સ્વહસ્તે પોતાના શરીરની ખાલ ઉતારી આપી તથા નાનાવિધ અસંખ્ય મોઅજીઝાઓ બતાવ્યા એ મહાન નરથી કોણ અજાણ્યું હોય?

આ સિવાય ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યનો ઉર્દુ અને ફારસી ભાષામાં ફેલાવો કરનાર મહાત્મા પીર શમ્સ તબ્રેઝ, મોલાના જલાલુદીન રૂમી, ઉમ્મર ખય્યામ અને શેખ ફરીદ્દીન અત્તાર ખાસ કરીને છે.

વળી અહીં જરા એ ખુલાસો આપવો ઉચિત ગણાશે કે ગઇ કાલેજ સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી મારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રીયુત અરદેસર ફરામજી ખબરદારે પોતાના શબ્દમાં એક એવો ખેદ જાહેર કર્યો છે કે "શુદ્ધ મુસલમાનો તરફથી ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાયલા જ નથી" શુદ્ધ મુસલમાનોએ તો ઉર્દુજ પસંદ કીધું છે.

અહીં પ્રશ્ન એ ખડો થાય છે કે શુદ્ધ મુસલમાનો કોણ? જેમ બ્રહ્મ પિછાને સોહિ બ્રાહ્મણ તેવીજ રીતે "લા ઇલાહા મ્હમદ રસુલિલાહ" નો પવિત્ર કલમો પઢનાર શુદ્ધ મુસલમાન જ ગણાય અને પવિત્ર કુરાને શરીફ એ રીતે સઘળા મુસલમાનોને સમાન જ ગણે છે. એક વૈદકનો ધંધો કરનારે સઘળા દર્દોથી જ્ઞાત રહેવાની અને વકીલાતનો ધંધો કરનારે કાયદાથી જ્ઞાત રહેવાની જરૂર છે તેમ સાહિત્યની સમાલોચના કરનારાઓએ બધાં પાસાં તપાસવાં જોઇએ ને પછી જ તેના વિષે પોતાનો મત રજુ કરવો જોઇએ. આ ઊંડું સત્ય ભુલી જવાયું છે, તે શોચનીય છે. અમારા બોધગુરુનો ખાસ હેતુ હિન્દુ અને મુસલમાન સર્વે આલમને ઐક્યની સ્નેહભીની સાંકળમાં સંગઠિત કરવાનો હોવાથી હિંદમા આવનાર અમારા પીરોએ હિન્દુ સમાજને તેમની જ ભાષામા તેમનાં શાસ્ત્રોમાં રહેલ તત્ત્વો અને ઇસ્લામી ધર્મની મહાન ફીલોસોફી સમજાવવા એ પદ્ધતિ ગૃહણ કરેલી હોવાથી—અમારા ધર્મનો મૂળ હેતુ ઇસ્લામ પાયો અને ઇસ્માઇલી ને ઉપરની ઇમારત હોવા છતાં અમારા સાહિત્યમાં ગુજરાતી કવિવરોના જેવી રૂઢિથી પદ ભજન અને ગરબીઓ મારફતે સંબોધીને વેદાંતનાં રહસ્યો સમજાવેલાં છે, જે લગભગ સઘળા ઇસ્માઇલી ભાઇઓને કંઠસ્થ હોય છે તેમાથી બે ચાર જરૂર જોગા મુદ્દાઓ રજુ કરીએ છીએ.

સખી! સદગુરુ સતકારી જાણ, મહંમદ રૂપેરે
આદ નિરંજન શામ સદાય, અલી રૂપેરે
સખી નાભકમળ ઘટ માહે કે, સોહમ ઉઠેરે
ત્યા જાપ જપે છે હંસ, તાર ન તુટેરે
સખી ઇંગલા પીંગલા સાર, સુખમણા નાડીરે
ત્યાં ચંદ્ર સૂરજ મળી બેઉ, મન્છા મારીરે

ગરબીનો નમુનો —

> ફરીયા પંજેતનના વખાણ, ઉપાવણ નુરનીરે લોલ.
> જ્યારે સીરજ્યા કુતુબ તાગનું નુર, તે પંજેતન પાકનારે લોલ.
> તે તો સીતેર હજાર વરસ ઉગમના સાર, ફરી અમ ઓતતારે લોલ
> તે તારો નબી મહમદ નામ, અલી શિર તાજમારે લોલ.
> તેના હસ ગળામા ફાતમા (બ) તુર, ઝબુકે જેમ વિજળીરે લોલ
> તેને બે પામે ઇનામ હશન હુસેન, શમાપે તેજ માહેરે લોલ.

ઉપરની બાબતોથી જાણી શકાય છે કે, ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યમાં જે પદો ને ગરબીઓ બોલાય છે તે ઇસ્લામના તત્વોથી ભરપુર છે છતા દરેક મુદ્દા અત્રેની પ્રજાને સચોટપણે સમજાવવા અત્રેની પ્રદ્ધતિને અનુકૂળ થઇ પડવા ખાતર માત્ર આ રીત અખત્યાર કરેલી છે ને તેવીજ રીતે અન્ય ઇસ્લામી પીરોએ અખત્યાર કર્યાનું પણ પ્રસિદ્ધ છે

સાંસારિક સાહિત્ય

અત્યાર સુધીમા અમારી જ્ઞાતિમાથી ૧૭ વર્તમાન પત્રો બ્હાર પડયા છે પરંતુ તેમાથી અત્યારે ત્રણ જ ચાલુ છે તે પૈકી પહેલું "ધી ઇસ્માઇલી" નામક અઠવાડિક પત્ર છે જે વાર્ષિક રૂા બેના નજીવા લવાજમે (જાં૦ ખ૦ સિવાય) સરાસરી ૨૦ પાનાનું વાચન પુરૂ પાડી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી રહ્યું છે જે પત્ર સારી ગુજરાતી વાચનારી આલમ માટેનું છે

બીજુ અમારૂ પખવાડીક પત્ર ધી ઇસમાઇલી આફતાબ છે તે વાર્ષિક ત્રણ રૂપીઆના લવાજમે ઇસમાઇલી આલમ માટે સારી હકીકતો રજુ કરી ગુજરાતી ભાષાની સેવા બજાવી રહ્યું છે આ પત્ર અમારી જ્ઞાતિ માટેનું જ છે

ત્રીજુ અમારૂ માસિક સતપંથ-પ્રકાશ છે આ માસિક આઠ વર્ષ થયા બહાર પડે છે અને તેમાં દિન પ્રતિદિન શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા વાપરવા અમારા ઉગરતા કવિઓને પટતું ઉત્તેજન અને ઘટતી સૂચના આપી તેમને આગળ વધારવા ઉપર મહેનત કરી રહ્યુ છે તેની સાથે આ વાંચથી ઇસ્માઇલી આલમને કળાકૌશલ્યનો પણ રસ ચખાડી રહ્યું છે આપ જાણી શકયા હશો કે એ અમારી જ્ઞાતિ માટેનું પત્ર છે

કાવ્યો, વાર્તાઓ અને નિબંધો વિગેરેના મળીને કુલ્લે ૧૮૧ ગ્રન્થો અને ૭૨૩ પત્રિકાઓ બ્હાર પડેલ છે અમારી જ્ઞાતિ રાજ્ય દરબારે માનપામેલા ૫ કવિઓ અને ૧૫૦ લેખકો તથા સાહિત્યની સેવા બજાવતા ૯ મંડળો હસ્તી ધરાવે છે

ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાની સત્તા ગુજરાતી ભાઇઓની ફરજ છે અને તદનુસાર ઇસમાઇલી આલમે પણ ગુજરાતી સાહિત્યની અત્યાર સુધીમા સારી સેવા બજાવી છે છતા આટલું તો કબુલ કરવુજ પડશે કે તે સેવા બજાવવામા અમારી ઘોડે પણે અને અર્ધદગ્ધ સ્થિતિ છે અને તેનું મુખ્ય કારણ અમારા કેટલાક વિદ્વાનોની આળસ અને સમસ્ત ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનોનું અમારી તરફનું દુર્લક્ષ છે

અમારા કેટલાક વિદ્વાન ભાઈઓ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી રહ્યા છે અને ઘણા બજાવી પણ ગયા છે તેના ઉદાહરણાર્થે શ્રીયુત્ તનસુખરામ ત્રિપાઠીના શબ્દોમાં કહીશું કે—

"ગુજરાતીમા પ્રથમ યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિ પ્રકરણનું ભાષાંતર પ્રકટ કરનાર ખોજા ગૃહસ્થ હતા, અને વેદાંતના હિન્દી વિચાર સાગર આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોના પ્રથમ પ્રકાશક પણ ખોજા ગૃહસ્થ જ હતા અને નીતિ વૈરાગ્ય શાંતિમય પ્રસ્તુત કાવ્યના સંગ્રહ કર્તા પણ એ જ જ્ઞાતિના હતા." અહિં મને અત્યારે મળેલી સૂચના મુજબ—હું કહેવા ધારૂં છું કે શેઠ શરીફભાઇ સાલેમહમદ વેરાવળવાળાએ "પંચદશી" નામનો ગ્રન્થ બહાર પાડેલ છે.

આ સિવાય વર્તમાન પત્રના યુગ પૂર્વે પડેલ વહેલું "વેપાર સમાચાર" પત્ર કાઢનાર ખોજા ભાઇ હતા. આવા તો અનેક દાખલાઓ અણનોંધ્યા ભસ્મિભૂત થયા છે.

અમારા બંધ પડી ગયેલા વર્તમાન પત્રોએ ગુજરાતી કળા અને સાહિત્યની જે જે અપૂર્વ સેવાઓ બજાવી છે તેનું સવિસ્તર વિવેચન કરતાં વિષય લંબાવાનો ભય રહે છે તેથી તે વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે આપણે જાણીશું.

આજનું અમારૂં ભાષણ પુરૂં કરતાં અમારે જણાવવું જોઇએ કે પ્રસ્તુત ભાષણમા જો આત્મશ્લાઘા જેવો દોષ આપ સજ્જનો અને સન્નારીઓને જણાય તો ક્ષમા આપશો બાકી અમારો આશય તો સત્ય હકીકત રજુ કરવાનો અને તેમ કરી ગેરસમજ દુર કરાવવાનો જ છે.

અમારા સાહિત્ય પ્રત્યેની આપની ઊંડી લાગણીઓમાં અભિવૃદ્ધિ થાય એવું ઇચ્છી અત્રેજ અટકીશું.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

ભાવનગર

ભાગ ૨ જો .

---

૧ સત્કાર સંગીતો.

[ગુરૂવાર તા ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૨૪]

૧ સરસ્વતી સ્તવન.

વંદન ! જય ! વંદન ! જય વિશ્વભારતી !
સ્વજનમેવ સુખદ સર્વથા સુહાવતી. —ટેક

પુષ્પમય, પ્રકાશતી, દિવ્ય જ્યોત ધારતી,
અવિરત વર્ચસ્વ વિશ્વમાં વધારતી વંદન૦

પરિમિત પ્રિય પુષ્પપુંજના પ્રસારતી,
અમિત રસભરિત સરિત લલિત વહાવતી. વંદન૦

અખિલ ગીત ગજાવતી, રસિક ઉર રીઝાવતી,
ખંડ ખંડમાં અખંડ ઐક્ય સારતી વંદન૦

ભારત ગત સતત ગુર્જરી ગિરાવતી,
સુમનસ્ સૌરાષ્ટ્ર સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાપતી વંદન૦

દેશ પ્રેમ દાખતી મોદન માન રાખતી,
અભિનવ ઉત્કર્ષ હર્ષમાંય માપતી વંદન૦

બુલબુલ.

---

૨ પરિષત્સત્કાર.

(સુનાભા—ગીત)

નવલ યુગનો દિવ્ય સૂર્ય આજે ઉદિત,
હિંદુસ્તાન ઉલ્લસિત કરતા,
બાલ વીરો અને પ્રૌઢ વીરો સહિત,
[illegible] માતા તણા [illegible] સતા !

આ રો [illegible] કાર્ય ઉજ્જ્વળમાં,
આર્ય [illegible] સુખ [illegible],

પુણ્યએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો પધારો !

પરિષદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી,
નવલ આનંદ શો આજ રેલે !
સર્વનાં નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતાં,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે !

કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સજ્જનો' પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો !
પુણ્યએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

કાંત.

[શનિવાર તા. ૧૯ એપ્રિલ ૧૯૨૪.]

૩ ગીત ગુર્જરી.

(મરાઠી સાખી-આશા)

૧

સરસ્વતીના સ્વરાજ્ય-હંસલ ! સુમન-ગુર્જરી કુંજવિષે:
વસંતના ડોલર ફુલડાં સમ, સુગન્ધ વત્સ મચવિષે.
ત્યાંને જન્મભૂચરિત પ્રભાવ,
સ્વભાષા સાહિત્યે, જગ ઝુલાવ !

૨

માનસરોવરના કલ હંસલ ! રસ ગુર્જરી ગગનવિષે:
હૃદય-કમળના રસમૌક્તિકથી જય શૃંગાર સુજનવિષે:
ત્યાંને રસાત્મચરિત સુભાવ,
ધરિયે સમપદસખ્ય ભાવ !

૩

પ્રાણ સરિતના પરમ હંસલા ! સુંગ ગુર્જરી જગવિષે:
ધીરી લહરીએ, સ્વતંત્રતાના રુચિર લલિત જોગવિષે:
ત્યાંને દિવ્ય ચરિત્રે. સ્વભાવ,
મંત્રદ્રષ્ટા હો: મહાનુભાવ !

જન્મશંકર લલિત.

[નવિરાગ તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૨૪]

૪ અનન્ય ભારત.

માત હો ! ચ્હાઉં તનમનથી
માત હો ! ચ્હાઉં તનમનથી,
નથી નથી તુજ જેવી, ભારત ! જગમાં અનન્ય નથી,—માત હો (ધ્રુવ)

જ્યાં પ્રભુ મુખના ઓમોદ પ્રથમ બોલાયા,
જ્યાં અગમ નિગમના ભેદ પ્રથમ ખોલાયા,
જ્યાં ધર્મ કર્મના યોગ ખરા તોલાયા
જે વસાઈ સુરજનથી,
ભલી જે વસાઈ સુરજનથી—માત હો !

જ્યાં ઋષિ ઋષિના નક્ષત્ર અચળ ઝળઝળતા,
જ્યાં નંદનવનના અમી યુગેયુગ મળતા
જ્યાં વહ્યાં ભક્તિના નીર ગંગ શાં જગતાં;
જે સજાઈ ઉદ્ધનથી,
અ ય જે મજાઈ ઉદ્ધનથી—માત હો !

યુગ યુગમાં જય ટંકાર, માત તેં કીધા,
તુજ આત્મ પ્રકાશ અનેક પ્રજાએ પીધા,
તુજ આશ્રમના આચાર અનાર્યે લીધા,
તું તવાઈ નિજ તનથી,
સદા તું તવાઈ નિજ તનથી—માત હો !

અમ આત્મ આત્મ સંદેશ લઈ તુજ ફરશું,
તુજ નવ ચેતના ભેખ ધરી ઉર ભરશું,
મુખ ધરી પુણ્યભર નામ જીવશું મરશું
તું જડાઈ જીવનથી
માત ! તું જડાઈ જીવનથી—માત હો !
નથી તુજ જેવી ભારત ! જગમાં અન્ય નથી,—
માત હો !

ખબરદાર.

૫ વિદાય

(સોહામણી સ્વર્ગની વાટ–એ રાહ.)

મોંઘા મૂલા મેમાન, પુનઃ પધારજો અમ ધામ
શા શા કરીએ સન્માન, ગુણીજન આવજો અમ ધામ.–ટેક૦

સત્સંગત પારસમણી, સાપડતા સદ્‌ભાગ્ય;
સ્પર્શન કંચન જન બને, રંજન મન મહા ભાગ.

અનુપમ અમ આંગણુ અજવાળ્યાં,
હેતભર્યાં હૈયાં વિકસાવ્યા;
પ્રેરિત દિવ્ય પ્રભાવ સુહાવન,
પ્રસરાવી પરિમલ કરી પાવન.

સ્વીકારી અંતર આમંત્રણ, કરુણા જળ વરસાવજો અમ ધામ:
શાં શા કરીએ સન્માન, ગુણી જન આવજો અમ ધામ.–મોંઘાં મૂલાં૦

બુલબુલ.

૬ વિદાય*

(કર્તાઃ–મે. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર)

નમનતણા અમ ગાન
સ્વીકારો, દુલાં અમ જજમાન!

જુગજુગજૂના જગજાણીતા ભાવનગરના ભાવ:
ખટરસ ભોજન, નવરસ ગુંજનઃ લીધા લાખેણા લ્હાવ:
સ્વીકારો, દુલાં અમ જજમાન! ૧

કૃષ્ણ ને શ્યામલ હોડે પ્રભાભર વંશી વહાવે સૂરઃ
આજ તમારે મ્હોલે અમે પ્રિય રંગ ઉડાવ્યા પૂરઃ
સ્વીકારો, દુલા અમ જજમાન! ૨

ખીલી કમળની પાંદડી ને ખીલ્યાં ઉંડા આકાશઃ
મીઠી મ્હેમાનીનાં મોઘા છે સોણા ને મોઘેરા ભાવવિલાસ:
સ્વીકારો, દુલા અમ જજમાન! ૩

* આ ગીત તા ૨૦–૪–૨૪ ને રોજ સાંઝરે બેઠકની સમાપ્તિએ મ્હેમાનો તરફથી મે. અરદેશર ફરામજી ખબરદારે ગાયું હતું.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્—ભાવનગર.

ઓનરેબલ લલ્લુભાઇ સામળદાસ મહેતા.
સી. આઇ. ઇ. સત્કાર કમિટિના ઉપપ્રમુખ સાહેબ,

મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ
કે. સી. આઈ. ઇ. સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ.

રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાળિદાસ ત્રિવેદી.
કાર્યવાહક કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ.

૨ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન

પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબના ભાષણનો સાર.

માક્ષરવર્ય શ્રીયુત કમળાશંકરભાઈ અને તેઓની સાથે પધારેલુ વિદ્વન્ મંડળ!

સામાન્ય વહીવટ પ્રમાણે 'સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો'–એ રીતે આ મંડળમાં હું ઉદ્દેશતો નથી કેમકે અહીં આજે માત્ર જૂદે જૂદે સ્થળોએથી પધારેલા વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને સત્કારવા છે એટલા માટે હું વિદ્વન્મંડળને ઉદ્દેશીને ઉપર મુજબનું સંબોધન વાપરૂં છુ ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાનોએ અત્ર પધારીને જે માન અમને અને આ શેહેરને આપ્યુ છે, તે માટે તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનુ છુ આવી પરિષદમા પોતાના કાર્યથી સાક્ષર તરીકે જેઓ અંકિત થયા ન હોય, તેઓને મોટુ ભાષણ કરવાનો હક નથી મે એ દિશામા કશુ કર્યું નથી, હું તો રાજકીય કારોબારના મહાન્ અને અગાધ સમુદ્રમા હજુ થોડા છીછરા પાણીમા ફરનાર એક ન્હાનુ મત્સ્ય છુ માટે મહાન્ અને પ્રખર વિદ્વાનોની સમક્ષ મોટુ ભાષણ કરવુ, એ મને યોગ્ય નથી લાગતું તો પણ એટલી હું ખાત્રી આપુ છુ કે ભાવનગર જે હૃદયભાવ માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેવા હૃદયભાવથી સ્વાગત આપવામા જરા ઉણપ રહેવા દેશે નહિ. તેમ છતા કંઇ અમારી ઉણપ લાગે તો ક્ષંતવ્ય ગણશો, એવી આશા રાખુ છુ કેમકે વિદ્વાનો સ્વાગતની ખામીને ગણતા નથી અમે આજ તો સ્વાગતકાર્યમા કાયમ ટેવાયેલા છીએ, અને મને અધિકારના મિથ્યામાનથી કહી દેવાનું મન થાય છે કે અમે આપ વિદ્વાનોનું સ્વાગત ખુશીથી કરશુ પણ તે સિવાય બીજી બાબતો વિષે અહીં મારાથી ઘણા વધારે પ્રમાણમા પ્રખર વિદ્વાનો હાજર છે, ત્યા કશુ વિશેષ કહેવા હું માગતો નથી તો પણ ભાવનગરને અનુકૂળ વાત પ્રસંગાનુસાર ન બોલાય, તો પણ તે એક ત્રુટિ ગણાય મને આ વખત એક હકીકત યાદ આવે છે કે પ્રખ્યાત સદ્‌ગત દીવાનસાહેબ વિઠ્ઠલભાઇ નોકરીથી મુક્ત થયા પછી તેમની છાયામા રહીને જ અમારો વ્યવહાર ચાલતો હતો જ્યારે જ્યારે આવા પ્રસંગો આવતા ત્યારે ત્યારે અમે સૌ એકમતે તેઓને માથે પ્રમુખની ઉપાધિ નાખતા હતા, અને તે ઉપાધિ તેઓ એક શરતે સ્વીકારતા તેઓ કહેતા કે પ્રમુખનીવતી બોલવા વગેરેની બીજી ઉપાધિ અમારામાથી કોઇએ વ્હોરી લેવી હવે એ જ રીતે આજે મે સ્વીકારેલા પ્રમુખપદની ઉપાધિ અહીં પધારેલા ઉપપ્રમુખ ઑનરેબલ લલુભાઈ સાહેબ ઉપાડી લેશે કેમકે મારી તન્દુરસ્તી સારી નથી અને હું હવે વિશેષ બોલી શકીશ નહિ

૩ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મેહેરબાન

લલ્લુભાઇ સામળદાસ મહેતાના ભાષણનો સાર

વિદ્વાન્ સાક્ષરો અને સન્નારીઓ !

મેહેરબાન સર પ્રભાશંકરભાઇએ મારી પાસેથી મારા મુરબ્બીભાઇનું જે ઋણ લેવાનું કહ્યું છે, તે એટલું બધું અને એટલું મોટું છે કે તે કોઇ રીતે હું પૂરૂં કરી શકું તેમ નથી. એમણે તેમની કરેલી સેવા એટલી વિશાળ હતી કે તેનો અંશ પણ હું અદા કરી શકીશ નહિ. અત્ર જે કંઇ હું તેમનીવતી બોલીશ, તેથી પણ તેમનું ઋણ તો તેમનું તેમ ઉભું જ રહેશે.

સાક્ષરમંડળ પાસે ઉભા થઇને બોલવામાં તેમણે જેમ પોતાનો અધિકાર નહિ હોવાનું કહ્યું, તેવી જ રીતે મેં પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં કંઇ કામ કર્યું નથી; પણ ભાવનગરના રહીશ તરીકે મારે સત્કારનું કાર્ય કરવું જોઇએ, એ હું મારી ફરજ સમજું છું. તેઓએ મને આઠ દિવસ પેહેલા નોટીસ તો આપી હતી કે તેઓની વતી સ્વાગત વિશે મારે કંઇક બોલવું. પણ હું નહોતો માનતો કે મારે તે કાર્ય કરવું જ પડશે. હું ધારતો હતો કે અઠવાડિયામાં તેઓની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થઈ જશે, અને તેઓ પોતે જ સત્કારનું ભાષણ આપશે, અને મારે માથે તે ભાર આવશે નહિ. આવો પ્રસંગ એક વખત મોંટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડના ખરડાની સભામાં મારે અણધાર્યો આવ્યો હતો, તે મને યાદ આવે છે. સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી સાથે દીનશા-વાચ્છા અને મારે જવાનું થયું. સર વિઠ્ઠલદાસને જ્યારે પુછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે રાજકીય વિષયનું તેઓએ અધ્યયન કર્યું નથી, પણ લલ્લુભાઇએ તેનું અધ્યયન કર્યું છે, તેથી તેઓ જવાબ આપશે. આમ તે વખતે મારે માથે તે બોજો અચાનક આવી પડયો હતો.

સર પટ્ટણી સાહેબને મિત્રતાને ભાવે મજાક કરવાનો સ્વભાવ આટલી વયે પણ રહ્યો છે, તે હું માનતો ન હતો. પણ ખરૂં કહું તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળકોને જેટલું જ્ઞાન હશે, તેટલું પણ મારામાં નથી. મને લાગે છે કે હવે જો આપણે ગુજરાતી સાહિત્યનો અને ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર યથાશક્તિ ન કરીએ તો આપણે કંઇ જ કર્યું નથી. જે ભાષા લોકો સમજી શકે તે ભાષામાં જ લોકોની જોડે કામ લેવું જોઇએ. અમે અંગ્રેજી ગમે તેવું સારૂં લખવાબોલવાનો ડોળ કરીએ, પણ અમારી બ્હેનો અને વગર કેળવાયેલા ભાઇઓ આપણા અંગ્રેજી વિચારો સમજી શકે નહિ. માટે તેમને આપણા કામમાં ભાગ લેતા કરવા હોય તો તેઓ સમજી શકે એવી ભાષામાં કામ થવું જોઇએ.

મહાત્મા ગાંધીજીએ નવજીવનદ્વારા ટુંક સમયમાં જે પ્રગતિ કરી છે, તે ગુજરાતી ભાષા ન હોત તો તો જેટલી જાગૃતિ હાલ ઘેર ઘેર થઇ રહી છે, તેવી થઇ શકત નહિ. માટે આપણે આપણી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવીને તે દ્વારાએ જ આપણા અજ્ઞાત ભાઇબ્હેનોને જીવનનો સંદેશ આપવો જોઇએ.

મારા અહીં આવ્યા અગાઉ ચાર દિવસ પહેલાં હું મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યો હતો, અને પરિષદને અંગે કંઈ તેઓના તરફનો સંદેશ મોકલવા વિનંતિ કરી હતી. તેઓએ ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારને બને તેટલો ટેકો આપવાનો સંદેશ આપ્યો છે. તે સંદેશને આપણે વધાવી લઈશું, તો આપણે કંઈક કર્યું ગણાશે.

હું જો કે ભાવનગરથી હાલ ઘણો દૂર રહું છું, પણ મારી રગેરગમાં ભાવનગરનું જ લોહી વહે છે, એટલે આપ સર્વેએ અહીં પધારવાની તસ્દી લીધી, તેને માટે ભાવનગર તરફથી હું આપ સર્વનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

૪ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ-નિયુક્ત

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રીલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.)

शरण करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

જે સરસ્વતીદેવીના સત્રમાં ઉપાસનાર્થે આપણો સર્વ સાર્થવાહ એકત્રિત થયો છે, તે સાર્થવાહ કૃતાર્થ થાઓ એમ હું દેવીના ચરણકમળને શરણે જઇ સ્તવન કરૂં છું.

ઉપકાર સાથે પ્રમુખપદનો સ્વીકાર—સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય સભ્યો અને સાહિત્યબંધુઓ, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો'—મારા તરફ પ્રેમભાવથી સાહિત્યપરિષદ્‌ના સાતમા અધિવેશનનું પ્રમુખપદ મને આપવા આપે કૃપા કરી છે તેને માટે હું આપનો આભારી થયો છું ને તે મેં ઉપકાર સાથે સ્વીકાર્યું છે. પરન્તુ એ સંબધમાં મારા મનની સ્થિતિ પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. આપની પ્રથમ વરણી સર્વથા યુક્ત હતી. પ્રિન્સિપલ આનંદશંકરભાઇ એમના વિસ્તૃત વાચનનો, બહુદેશી અનુભવનો તેમજ પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના ઊંડા અધ્યયનનો આપણને સર્વને અમૂલ્ય લાભ આપત એ સર્વ-વિદિત અને નિર્વિવાદ છે. એમણે એ પદ સ્વીકાર્યું હોત તો સમસ્ત ગુર્જરજનને બેલાશક ઘણોજ આનંદ થાત. મને તો ખાસ આનંદ થાત; કારણ કે એઓ મારા પ્રિય શિષ્ય હતા અને મારી તરફ ગુરુભાવની પૂજ્ય વૃત્તિ ધરાવે છે. એમના એ પદના અસ્વીકારથી આપણે સર્વેએ એ અનન્ય લાભ ખોયો છે, એ અતિશોચનીય છે. એમની મધુરી, આલંકારિક, અને હૃદયંગમ ભાષાનો ને પ્રૌઢ વિચારનો અદ્વિતીય લાભ પરિષદ્‌ને ન મળ્યો તેથી આપણે સર્વ હતાશ થયા છીએ. એમના ના કહેવાથી આપના મંત્રિઓએ—રા. માનશંકરભાઇ અને મારા પ્રેમપાત્ર રા. રમણલાલ યાજ્ઞિકે મને તાર મૂક્યો ને તેનો ઉત્તર તારથી જ માગ્યો. ' અમારી મુશ્કેલી સમજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો તાર મૂકી અમને ચિન્તામુક્ત કરો ' એવા તારના અસરકારક શબ્દો વાંચી મારા મનની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઇ પડી.

રાત્રિના દસનો સુમાર થયો હતો. તે સમયે મારે ત્યાં ચિ. મોહનલાલ યુનિવર્સીટિના ફેલો તરીકે ચુંટાયા તેના આનન્દનિમિત્તે એક નાનું સ્વજનમંડળ ભેગું થયું હતું. તાર ઉઘાડતા તો પ્રથમ મન ચિન્તાગ્રસ્ત થયું; તે ખોલ્યો ને વાંચ્યો તે સમયે સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી મારી પાસે બેઠા હતા. તેઓ તથા તેમના ચિ. પ્રો. વ્યોમેશ પાઠકજી તથા ચિ. મોહનલાલ ને મારી પુત્રી, એ બધા એકમત થઇ ગયા ને બધાએ મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે ના તો ન જ કહેવી. બધો વિચાર કરીને મેં સવારે સ્વીકારનો તાર મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે હું બહુધા નિવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કરૂં છું. ગુ. વ. સોસાઇટિ મને વ્યાખ્યાન આપવા બે વર્ષ થયાં નિમન્ત્રણ કરે છે તેની પણ એ જ કારણથી હું ના કહું છું તે તે સોસાઇટિ જાણે છે.

રા. બ કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી એ

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ

Lakshmi Art Bombay, 8

શ્રીયુત આનંદશંકર ભાઈ જેવા ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ, અને સર્વદેશીય કૌશલ્યથી સંપન્ન કાર્યધુરંધર સાહિત્યપરિષદ્‌ની કાર્યધુરા બહુજ સુગમતાથી વહન કરી શકે, તે કાર્યધુરા મારા નબળા ખભા પર પાછી લેવા હું નારાજ હતો, પરંતુ તારની ભાષા એવી હૃદયદ્રાવક હતી અને મારા પર બન્ને ગૃહમંડળનું ને સ્વજનમંડળનું એવું દબાણ થયું કે એ તાર મોકલનાર સજ્જનોના પ્રેમપાશમાં બદ્ધ થઈ અન્તે ગુર્જરસાહિત્ય પ્રત્યે મારી ફરજ મારે અદા કરવી જોઈએ એવી બુદ્ધિથી હું આ ઉચ્ચ પદવી સ્વીકારવા અનિચ્છતો પણ આકર્ષાયો છું

તરુણ પુરુષનું આ કાર્ય—મારા સમજવા પ્રમાણે આવું કામ તરુણ પુરુષોનું છે તરુણ પુરુષો ઉત્સાહ ને કાર્યશક્તિને બળે પ્રગતિ ને વૃદ્ધિ તથા ઉત્કર્ષ સાધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ખિલવણી ને અભિવૃદ્ધિના માર્ગો શોધવા ને યોગ્ય પાયો યોજવા ઉદ્યુક્ત થશે તો સાહિત્યનો વિકાસ સર્વગામી થશે એ નિઃસંશય છે

કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિક ને પવિત્ર ભૂમિ—આપનો પ્રદેશ ઐતિહાસિક, પ્રાચીન, ને પવિત્ર છે પ્રાચીન સુરાષ્ટ્રની પાછળથી સૌરાષ્ટ્રની ખ્યાતિ પામેલા દેશની, સીમા વિસ્તીર્ણ હતી તે છેક સિંધુ નદીથી ભરુકચ્છ લગભગ ફેલાયલી હતી હાલનું કાઠીઆવાડ એ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં અન્તર્ગત હતું સુરાષ્ટ્ર દેશનો અતિપ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ને તામ્રપત્રોમાં નિર્દેશ એની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ દર્શાવે છે ઇ સ પૂ ના ૮ મા સૈકાના ભગવાન્ પાણિનિના 'कार्तकौजपादयश्च' ॥ ६।२।३७ એ સૂત્રને લગતા ગણપાઠમાં 'कुन्तिसुराष्ट्रा' એમ સુરાષ્ટ્રનો નિર્દેશ છે મહાભારતમાં વનપર્વમાં ૮૬ મા અધ્યાયમાં ધૌમ્ય ઋષિ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ તીર્થનું વર્ણન કરે છે તેમાં સુરાષ્ટ્ર દેશનું વર્ણન છે ને તેમાંના પુણ્ય સ્થળો, નદીઓ, તળાવો ને આશ્રમો દર્શાવ્યા છે એ સુરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જ પ્રભાસ ને દ્વારામતી વર્ણવેલા છે રુદ્રદામન્ અને સ્કંદગુપ્તના ગિરનારના ને કેટલાક વલભીના તામ્રપત્રોમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે

તીર્થમય પ્રદેશ—આ પ્રાચીન અને પુણ્ય પ્રદેશના વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમાં અવતારી દિવ્ય પુરુષ શ્રીકૃષ્ણના નિવાસથી પવિત્ર ને પ્રખ્યાત થયલી, સપ્ત મોક્ષદાયિકા નગરીમાંની એક શ્રીમતી દ્વારામતી, મહેશ્વરના જ્યોતિર્લિંગોમાં પ્રથમ જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથથી વિરાજિત પ્રભાસ નામ નગરી, ને તેની સમીપનું ત્રિવેણીસંગમનું તીર્થ ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોથી હજારો યાત્રાળુઓને પ્રતિવર્ષ આકર્ષે છે ને પાવન કરે છે એ જ પવિત્ર પ્રદેશમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સહાધ્યાયી સુદામાને, દ્રોણને દ્રુપદે તિરસ્કાર્યા ને વૈરભાવનું બીજ રોપ્યું તેમ નહિ ગણતાં ભાવના વિલક્ષણ રીતે તેમનું સન્માન કરી દરિદ્રાવસ્થામાંથી હમેશને માટે એવા વિમુક્ત કર્યા કે

'ક્યાં ગઈ મારી તૂટી ઝૂંપડીઆ, કંચનમહેલ બન્યે રે'—

એમ સુદામાનો સાશ્ચર્ય ઉદ્ગાર થયો, એ ભક્ત રાજ, સ્વાભિમાની, ને યાચનાને અવગણનાર સુદામાની સુદામાપુરી, હાલનું પોરબંદર—મહાત્મા ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન—વિરાજમાન છે જેમણે પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધા ને ભક્તિના અનુપમ બળ ને પ્રભાવથી અશ્રદ્ધાળુ ને ટીકાખોર નાગરોને અનેક ચમત્કારો દર્શાવી ભક્તિ સ્પર્શી હતા, અને જેઓ ગુજરાતી ભાષાના જૈનેતર કવિઓમાં અગ્રિમ ને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન ભોગવે છે તે આદિ કવિ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાનું જન્મસ્થાન

ભક્તોના અને વેદાન્તીઓના પદપંકજથી પવિત્ર થયલું પ્રાચીન ને પુણ્યશાળી જુનાગઢ એ જ વિસ્તીર્ણ સુરાષ્ટ્રપ્રદેશમાં આવેલું છે. એ જીર્ણનગરમાં પવિત્ર શીલની વેદિ પર આત્મદેહને હોમનારા રાણકદેવી જેવા સ્ત્રીરત્નો પેદા થયા છે. એ જ નગરની પાસે શ્રીમન્ માઘકવિએ 'શિશુપાલવધ'ના ૪ થા સર્ગમા ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તોમાં જેનું અલૌકિક સૌન્દર્ય વર્ણવ્યું છે એવો રૈવતક ગિરિ—મહાભારતમા જેનું ઉજ્જયન્ત નામ આપ્યું છે તે—ગિરનાર પર્વત આવેલો છે. એ પર્વતની રમ્યતા જોઇ દ્વારકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જતાં શ્રી કૃષ્ણ વારંવાર અપૂર્વવત્ વિસ્મય પામ્યા હતા એમ વર્ણવી માઘકવિએ રમ્યતાનુ લક્ષણ આપ્યું છે કે જે ક્ષણે ક્ષણે નવીન લાગે તે જ ખરૂં રમ્ય છે. એ પવિત્ર ગિરિ અનેક તીર્થોથી અને ઐતિહાસિક શિલાલેખોથી ભરેલો છે. આવા રમ્ય ને પુણ્ય પ્રદેશમા સાપ્રત સમયમાં પણ શતાવધાની શીઘ્ર કવિવર, આચાર્યવર્ય શ્રીમાન્ ગટ્ટુલાલજી તથા શીઘ્ર કવિ શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ તથા કવિશ્રી કેશવરાય હરિરાય, વગેરે અનેક નરરત્નો ઉદ્ભવ પામ્યા છે. આ પવિત્ર પ્રદેશનું ભવ્યનગર ભાવનગર માત્ર અખિલ કાઠીઆવાડને જ નહિ પરંતુ આખા મુબઇ ઇલાકાને અલૌકિક બુદ્ધિપ્રભાવ ને ઉચ્ચતમ રાજકીય નાગરિકત્વ ને મુત્સદ્દીપણાથી શોભાવનાર સ્વર્ગસ્થ ગૌરીશંકરભાઇએ પોતાના જન્મથી અલંકૃત કર્યું હતું. એમના તેજસ્વી રાજ્યતન્ત્રે ભાવનગરના ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષનાં બીજ રોપ્યાં છે, જે કાલક્રમે શાખાપ્રશાખારૂપે સર્વત્ર પ્રસાર પામી રહ્યા છે. એવા પ્રદેશમાં આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે ભેગા થયા છીએ. બંધુઓ, પવિત્ર સ્થાનનું માહાત્મ્ય અલૌકિક છે. તેની તાત્કાલિક અસર જાદુઇ છે. પવિત્ર સ્થાનના ચમત્કારથી ગમે તેવો અશ્રદ્ધાળુ પુરુષ પણ ક્ષણ વાર પવિત્ર બને છે. બ્રહ્મગિરિના વર્ણનમાં કવિશ્રી નર્મદે ખરૂં કહ્યું છે કે

> 'સંસાર સંધો વિસરી જવાએ, પાપી પ્રપંચો મનમાથી જાએ;
> લીલા પિતા હૃ નથિ રે ધરાતો, એવો તપસ્વી ગિરિ છે જ આ તો.'

કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરનું સ્થાન—સામાન્ય આબાદી, વેપારરોજગાર, ને કેળવણીની બાબતમા ભાવનગર કાઠીઆવાડમા અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. ભાવનગરની સંપત્તિ મહારાજા સાહેબ ભાવસિંહજી અને વખતસિંહજીના પરાક્રમ ને દૂરઅંદેશીપણાને આભારી છે. એ કામમા સદ્ગત રૂપજી દેશાઇએ મંત્રી તરીકે તેમજ સરદાર તરીકે અગ્રેસર ભાગ લીધો છે. કલાભવન સ્થાપી ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રસાર કરવાની યોજના પણ હાલ અહિંજ થઇ છે. સ્વ. સર ગૌરીશંકરભાઇ જેવા નાગરિકોએ તેની અભ્યુન્નતિને માટે જે બીજ રોપ્યું છે તે તેમની પછીના બાહોશ રાજ્યતન્ત્રીઓએ સારી રીતે પોષી વિસ્તાર્યું છે. હાલ એ રાજ્યનો કારભાર બહુશ્રુત, અનુભવસંપન્ન, કાર્યદક્ષ રાજ્યતન્ત્રી શ્રીમાન્ સર પટ્ટણી સાહેબના હાથમાં છે. એઓ સાહિત્યક્ષેત્રમા વિશારદ ને સાહિત્યના પોષક છે. આવા તપસ્વી પ્રદેશમાં, બુદ્ધિની શીતલ જ્યોત્સ્ના સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે, એવા વાતાવરણમાં આપણું કાર્ય સાધવા આપણે મળ્યા છીએ, તો એના ઉચ્ચ સંસ્કાર આપણી સાધનસંપત્તિ ખિલવશે અને આપણા પ્રયાસને સફળ કરશે એવી મારી આશા છે.

બંધુઓ, આ રમ્ય નગરમા હું ૩૪ વર્ષ ઉપર અહિંની સામળદાસ કૉલેજમા સંસ્કૃત પ્રોફેસર તરીકે એક વર્ષ રહ્યો હતો. તે સમયના પ્રિય સંસ્મરણના સંસ્કાર મારા મનમાં

આજ જાગ્રત્ થાય છે અને હાલની અનેક દિશાની પ્રગતિ જોઇને હું અતિહર્ષમા મગ્ન થાઉં છું.

સાહિત્યસેવકોના સ્વર્ગવાસની નોંધ—પ્રથમ તો, હાલ થોડા જ વખત પર જે સાહિત્યસેવકોને આપણે ખોયા છે તેમને વિષે આપણો શોક પ્રદર્શિત કરવો એ આપણો ધર્મ છે એમાના મુખ્ય પુરુષ દીવાન બહાદુર રણછોડભાઇ છે એમની સાહિત્યસેવા સુવિદિત છે વૃદ્ધાવસ્થામા પણ એમનામા જુવાનીનો ઉત્સાહ ને કાર્યશક્તિ અવસાન પર્યંત જોવામા આવ્યા હતા એ ખરેખર પ્રશંસનીય છે બીજો ખેદકારક શોક તનસુખરામભાઇના સ્વર્ગવાસનો છે એમનુ જીવન વ્યાધિગ્રસ્ત હતું, તેથી કોઇ વિષય પર એમનો મોટો ગ્રન્થ રચવા પામ્યા નથી પરંતુ વેદાન્ત અને ન્યાયશાસ્ત્રનો એમનો ઉંડો અભ્યાસ, પ્રાચીન વિષયોની એમની સંશોધકવૃત્તિ, અને ભાષા અને સાહિત્યનું ગંભીર જ્ઞાન એમના માસિકોમાના લેખોમા સ્પષ્ટ જણાય છે સાહિત્ય ને શાસ્ત્રના એવા અભ્યાસક વિરલ છે એમના અકાલ સ્વર્ગવાસથી ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને મોટી હાનિ થઇ છે ત્રીજો સ્વર્ગવાસ સદ્ગત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીનો થયો છે એઓ સાગર સાહિત્યસેવક ને પ્રૌઢ અભ્યાસક હતા થોડા વર્ષ થયા એમનું આરોગ્ય સારૂ રહેતું નહોતું લોકમાન્ય તિલકના ભગવદ્ગીતાના પુસ્તકનું એમનું ગુજરાતીમા ભાષાન્તર આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમા એમની વિજયધ્વજા તરીકે પ્રકાશિત રહેશે એઓની સાથે તેમજ એમના કુટુંબની સાથે મારો સબંધ ઇ સ ૧૮૮૦ મા મારી અમદાવાદમા બદલી થઇ ત્યારનો હતો અમદાવાદ હાઇસ્કૂલમા ને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા એઓ મારા પ્રિય વિદ્યાર્થી હતા અને મારા તરફ એમની ઘણી પૂજ્યબુદ્ધિ હતી ગયે વર્ષે સુરતમા નર્મદજયન્તીના સમારંભમા કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઇના વ્યાખ્યાન સમયે સદ્ગત ઉત્તમલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા એઓનો નિવાસ મારે ત્યા હતો અને પ્રાસંગિક વાતમાં એમણે મને કહ્યુ હતુ કે હું પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા ઇચ્છું છું ને એની સામગ્રી એકઠી કરૂ છું મારી યોજના પૂરી થયે હું એક દિવસ તમારી સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી સંમતિ મેળવી પુસ્તક રચના માંડીશ પરંતુ યમરાજાના દારુણ પ્રહારના પંજામા એઓ સપડાઇ જવાથી આપણે એમની તરફથી એ અમૂલ્ય લાભ મેળવવો ખોયો છે એ ખેદની વાત છે સદ્ગત કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆનો સ્વર્ગવાસ પણ શોચનીય છે એઓ રસિક ને સરકારી નોકરીમા પ્રસંગે પ્રસંગે સાહિત્યની સેવા કરતા હતા એમના અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્યે એક ખેનારી લેખક અને મે એક પ્રિય મિત્ર ખોયો છે વળી આપણે, સાહિત્યસેવકો રા જોશીસન રામ કવીઆ અને સ્વ દાસુભાઇને પણ એ જ અરસામા ખોયા છે તેમજ આપણે ત્રણ નવ કવિઓ જ ખોયા છે—રા કાન્ત, રા. મસ્ત, અને રા નથુરામ ત્રણે મોટા કવિ હતા કાન્તની સાહિત્યસેવા વિવિધ હતી સદ્ગત ચીમનલાલ દલાલના સ્વર્ગવાસથી જૂની ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યપર સારો પ્રકાશ પાડનાર એક અમૂલ્ય રત્ન આપણે ખોયુ છે છેલ્લો સ્વર્ગવાસ જેની નોંધ લેવાની જરૂર છે તે સ્વ મનસુખલાલ રવજીનો છે રાજકીય બાબતની ચર્ચા સાથે એઓ જૈન સાહિત્યના વિકાસમા પણ સારો ભાગ લેતા હતા એ બધા જીવાત્માને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીને ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ અર્પે એવી પ્રાર્થના કરવી એ જ આપણુ અવશિષ્ટ કર્તવ્ય રહે છે

બન્ધુઓ, આપની સમક્ષ પ્રાચીન સમયથી આધુનિક સમય સુધી ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસમા જે જે રૂપ રહેલા ને લતાઓ ઉગેલા છે તેમાના મુખ્યનો નિર્દેશ કરવા તથા

તેમાના કેટલાક સુગંધી પુષ્પોનો સુવાસ પમરાવવા હું ઇચ્છું છુ. વાડીમા નીંદવા જેવું ઘાસ પણ હોય છે તેમજ ગુલાબ જેવા સુંદર છોડોમા પણ કાટા હોય છે. હું આપની સમક્ષ રમ્ય વૃક્ષો ને પુષ્પોનુ જ પ્રદર્શન કરીશ. પછી આધુનિક સમયના આરંભમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપનાથી સર્વત્ર સલાહશાતિના પ્રસાદથી આપણા જનસમાજમાં તેમજ સાહિત્યમાં અનેક દિશામાં પ્રગતિ થઇ જે લાભાલાભ થયા છે તે તરફ, તેમજ પ્રાચીન અને નવીન પ્રવૃત્તિઓની તુલના કરી દેશકાલાનુસારે શું યુક્ત છે તે તરફ આપનું લક્ષ ખેંચીશ. આધુનિક સમયમાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ, ને વિજ્ઞાનના સાહિત્યમા કેવી પ્રવૃત્તિ થઇ છે, કેવી થાય છે, ને કેવી ઘટે છે, તેનુ દિગ્દર્શન કરાવીશ. પારસી ને મુસલમાન લેખકોએ, સ્ત્રીલેખકોએ, તેમજ દૈનિક ને માસિક પત્રોએ કેવી સાહિત્યસેવા બજાવી છે ને બજાવે છે તે પણ આપના મો આગળ મૂકીશ. વળી જે જે સંસ્થાઓ સાહિત્યને ખિલવે છે તેના કરેલાં કામોની નોધ કરી કર્ત્તવ્યમાર્ગ સૂચવીશ. છેવટે, સાહિત્યપરિષદના સ્થાયી મંડળની આવશ્યકતા સ્થાપિત કરીશ તેમજ એ મંડળના બંધારણ ને કર્તવ્ય વિષે મારા વિચાર દર્શાવીશ.

ગુર્જર સાહિત્યના ચાર કાળ—પદ્ય એ સાહિત્યનું કર્ણપ્રિય, મધુર, અને સ્મરણ-શક્તિને વિશેષ સુગમ એવું અંગ હોવાથી સર્વ ભાષાના સાહિત્યમા તેનો વિકાસ ગદ્ય કરતાં વહેલો થાય છે. ગુજરાતી ભાષામા પણ એ જ સત્ય પ્રવર્ત્યું છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ નિહા-ળતાં આપણા પદ્યસાહિત્યના ચાર કાળ થઇ શકે છેઃ ૧. પ્રાકૃત કાળ; ૨. આદિ કાળ; ૩. મધ્ય કાળ; ૪. અર્વાચીન કાળ. પ્રાકૃત કાળમા અપભ્રંશમાથી નીકળેલી પ્રાચીન ગુજરાતીમા લખાયલાં કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. એ વર્ગમા પદ્મનાભ કવિકૃત 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ' તથા ભાલણકૃત 'કાદમ્બરી' ને ભીમકવિકૃત 'હરિલીલા સોળકળા', શ્રીધર વ્યાસકૃત 'રણમલ્લ છંદ' તથા કર્મણ મંત્રિકૃત 'સીતાહરણ', ઉપાધ્યાય મેરુસુંદરનું 'પુષ્પમાલ પ્રકરણ', તેમજ જૈનોના રાસાઓ એટલે પદ્યબદ્ધ કથાઓ—ઇ. સ. ના ૧૩મા સૈકામા રચાયલા 'સપ્તક્ષેત્રી રાસા' તથા નરસિંહ મહેતાના સમયની કંઇક પૂર્વે રચાયલો શ્રીવિજયભદ્ર મુનિનો 'શ્રીગૌતમરાસ,' વગેરે જૈન રાસાઓ અન્તર્ગત થાય છે. આ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશમાથી નીક-ળેલી છે. અપભ્રંશના નિયમો સિદ્ધહેમચદ્રે પોતાના વ્યાકરણમા દર્શાવ્યા છે તેમજ તેના ઉદાહરણપદ્યો પણ આપ્યા છે. વળી લક્ષ્મીધરના 'षड्भाषाचन्द्रिका' મા,'रूपावतार' મા, તેમજ માર્કણ્ડેયના 'प्राकृतसर्वस्व'મા પણ અપભ્રંશનું વિવેચન છે. અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા, એ ભાષાના વિકાસની શાસ્ત્રીય શોધ કરનારાને બહુ ઉપયોગી છે. સામાન્ય વાચકવર્ગને તે સમજવી અઘરી પડે છે.

પ્રાચીન કાળ—આ પ્રાચીન કાળથી જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકાના 'જંબુસ્વામિરાસ'થી ઇ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાના 'અશોકરોહિણી', 'હરિબાળલચ્છી', અને 'શત્રુંજય રાસા' આદિ રાસાઓ તેમણે રચ્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ રા. જગજીવનદાસ મોદીએ પ્રકાશ કરેલી ગદ્યમય 'વૈતાલપ-ચીસી', તેમજ 'શ્રીવસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણન', 'ઉજ્જયન્તમહાતીર્થકલ્પ', આદિ ગદ્યગ્રંથો પણ રચ્યા છે. એ ગ્રન્થો 'ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રન્થમાળા'ના ૧૩ મા ગ્રન્થ 'પ્રાચીન ગુર્જ-રકાવ્યસંગ્રહ'ના ગદ્યસંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એમાના 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત'મા ૮૪

ચોરા, ૭૨ કળા, ને ૬૪ વિજ્ઞાન વર્ણવ્યા છે. ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકામા ઉપાધ્યાય મેરુનન્દરે 'મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક' રચ્યુ છે, તેમાથી કવિ નર્મદે 'નર્મકોશ'ની પ્રસ્તાવનામા ઉલ્લેખ આપ્યો છે, તેમા તે સમયની ભાષાનુ સ્વરૂપ જણાય છે.

રાસાની ભાષા—જૈનોના રાસા ઘણે ભાગે ઈ. સ. ના ૧૮ મા સૈકા સુધીના છે. એ રાસાઓમા જે ભાષા જોવામા આવે છે તે જ ભાષા છેક ૧૮ મા સૈકા સુધી તે સમયના લોકોમા પ્રચલિત હતી એમ તો કહી શકાશે નહિ. વસ્તુસ્થિતિ એવી જણાય છે કે જૈન ગ્રન્થકારોને પ્રાકૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ હોવાથી તેમજ તેમના સૂત્રો-શાસ્ત્રગ્રન્થો માગધી કે અર્દ્ધમાગધીમા લખેલા હોવાથી એ ભાષાની અસર તેમના પર થાય એ સ્વાભાવિક છે. બ્રાહ્મણોમા જેમ સસ્કૃતમા લખનાર વિશેષ કીર્તિ પામતો તેમ જૈનોમા પ્રાકૃતમા લખનાર અધિક સન્માન પ્રાપ્ત કરતો. આથી જૈન લેખકોએ જનસમાજમા ચાલતી ભાષામા લખવાને બદલે પ્રાકૃતમિશ્ર ભાષામા લખવાનુ જારી રાખ્યુ. આથી જ છેક ૧૮ મા સૈકામા રચેલા જૈનગ્રન્થોની ને બ્રાહ્મણગ્રન્થોની ભાષામા ફેરફાર છે.

નરસિંહ મહેતા—ગુજરાતી ભાષાના બ્રાહ્મણ કવિઓમા આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતા છે. એમના કાવ્યો, પદો, ને પ્રભાતીઆ ભક્તિરસથી છલકાતા છે. શૃંગારના પદો પણ ભક્તિમા જ પરિણામ પામે છે. નરસિંહ મહેતાના નીચેના જેવા પદો તો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોને મુખે પણ સાભળવામા આવે છે—

'નારાયણનુ નામ જ લેતા, વારે તેને તજિયે રે,
મનસા, વાચા, કર્મણા કરીને લક્ષ્મીવરને ભજિયે રે.'

* * * *

'ભોળા ભોળા શભુ તમને વિશ્વ વખાણે રે,
મૂળની વાતો તમારી કો, નવ જાણે રે.
જોગીન્દ્રપણું, શિવજી, તમારૂ મે જાણ્યુ રે,
જટામા ગાગાને, શિવજી, આ ક્યાથી આણ્યું રે.'

* * * *

'પઢો રે પોપટ રાજા રામના, સતી સીતા પઢાવે
પાસે બધાવી પાંજરે, મુખે રામ જપાવે.'

* * * *

'મારા મનમંદિરના મહારાજ, મારે ઘેર આવો રે,
હુ તો તનનુ તમારે કાજ, હરીને બોલાવો રે.'

* * * *

તેમજ નીચેના જેવા પ્રભાતીઆ પણ ઘણા લોકો ને યાચકો ગાય છે—

'જાગને જાદવા, કૃષ્ણ ગોવાળિયા તુજ વિના, ધેનમા કોણ જાશે.'

* * * *

'રાત રહે જાહરે પાછલી ખટ ઘડી, સાધુ પુરુષને સુવુ ન રહેવુ,
નિદ્રાને પરહરી સમરવા શ્રીહરિ એક તુ એક તુ એમ કહેવુ.'

નરસિંહ મહેતાના પરભાતીઆમાં ઉપદેશ, તત્વજ્ઞાન, ને કૃષ્ણસ્તુતિના વચનો ઝળકે છે. એમને તત્વજ્ઞાન કરતાં પ્રેમરસ જ ઇષ્ટ લાગે છે, તેથી કહે છે કે—

'પ્રેમરસ પાને તું, મોરના પીંછધર, તત્વનું ટૂંપણું તુચ્છ લાગે'

તોપણ મહેતા તત્વજ્ઞાનની અનેક વાર સ્તુતિ કરી કહે છે કે

'જ્યાંલગી આતમા તત્વ ચિન્યો નહીં, ત્યાંલગી સાધના સર્વ જૂઠી,
માનુષદેહ તારો એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.'

* * * *

'ભણે નરસૈંયો કે તત્વદર્શન વિના રત્નચિંતામણી જન્મ ખોયો

નરસિંહ મહેતામા શુદ્ધ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયના સ્વાભાવિક ભાવોના તરંગો ઉછળે છે. એમાં કૃત્રિમતા નથી કે અલંકાર ઘટાવવાનો પ્રયત્ન નથી તોપણ મીરાંબાઈના ગીતોમાં જેમ

'બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા;
સાકરશેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે.
રાધાકૃષ્ણ૦'

એ પદમાં નિદર્શના અલંકારની છાયા છે, તેમ

'પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નવલરંગી તજી, અન્ય દેવ જેનું મન મોહે,
કોટિ ચિંતામણિ કામધેનુ તજી, મહિષીના પુત્રનું દૂધ દોહે.'—

એ પદમા નિદર્શના અલંકાર છે. અલંકારો ને ગુણો વિનાપ્રયત્ને, સ્વાભાવિક રીતે જ સારા કવિઓના કાવ્યોમા સ્ફુરી આવે છે.

લઘુતાવાચક પ્રત્યયો—નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમા અનેક સ્થળે લઘુતાવાચક પ્રત્યયો અને ઘણે સ્થળે એવા ભેવડા પ્રત્યયો નજરે પડે છે. એ પ્રત્યયો બહુધા વાત્સલ્યવાચક, લઘુતાવાચક, કે તિરસ્કારવાચક હોય છે, ને કેટલેક સ્થળે નિરર્થક—માત્ર સ્વાર્થવાચક હોય છે. અન્ય કવિનાં કાવ્યોમા જોવામા આવે છે તેના કરતા મહેતાના કાવ્યમાં એનો પ્રયોગ વાચકનું લક્ષ આકર્ષે એવો છે, જેમકે 'ઘણેરૂ,' 'સેજલડી,' 'વિનનડી,' 'દેહડી,' 'સરીખડા,' 'આગલડી,' 'મરકલડો,' 'કાંકડલે,' 'મારગડો,' 'ગોકલડો,' 'વહાલડો,' 'વાછલડું,' 'નાહનડીઆ.' 'નાહાનડલા,' 'ભોજનીયા,' 'ઉચરેડો,' 'ગોપિકાકેરડા.' (એમા પ્રત્યય પર પણ).

મીરાંબાઇ—એ જ સમયમાં પાટણના કવિ ભાલણ, સિદ્ધપુરના ભીમ, અને સ્ત્રીને છાજે એવા, લજ્જાયુક્ત, મર્યાદિત શૃંગારના કૃષ્ણભજન ગાઇ વાચકને કૃષ્ણભક્તિના રસમાં તરબોળ કરનાર મેડતાનાં મીરાબાઇ ગુજરાતી સાહિત્યના આદિકાળના ક્ષિતિજમાં તેજસ્વી તારાના જેવાં પ્રકાશમાન થાય છે.

ભાલણે 'કૃષ્ણલીલા,' 'રામબાળલીલા,' 'નળાખ્યાન,' 'ઉદ્ધવઆવાગમન,' 'રુક્મિણીહરણ,' 'દશમસ્કંધ' આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે. એના નીચેના પદો સ્ત્રીઓ ગાય છે:—

'ઊભી રહે રે આહીરડી, તું બોલતી વાંકા બોલ,
તારી આંખડીને મેં ઓળખી રે, અવર નહીં કોની તોલ, ઊભી૦'

* * * *

'બીખુભાનકેરી બેટી રાધા છે મારું નામ
વિતણી જો ખપ કરો આવજો ગોકુળગામ બીખુ૦'

* * * *

'છબીના નંદના રે તારી ચાલનો ચટકો જો,
છોગા આહીરના રે તારા મુખનો મટકો જો, છબીના૦'

* * *

મીરાબાઈના ચરિતનું વાતાવરણ અનેક અસત્ય વૃત્તાન્તોથી દૂષિત થયું છે એ વિષયમાં સદ્‌ગત તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ ઊંડું સંશોધન કરી ઘણો સત્ય પ્રકાશ પાડ્યો છે એનું કવિત્વ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે ને વાચકને ભક્તિરસમાં કલ્લોલ કરાવે છે મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ હૃદયમાંથી પ્રસરેલા મનોભાવના એ ઝરણાં છે એ લોકવૃત્તિને રીઝવવા પ્રસરેલા નથી એની ભાષા હિંદી મિશ્રિત મધુર ગુજરાતી છે એનાં ઘણાં કાવ્યો ભજનિકોને ને સ્ત્રીઓને મુખસ્થ છે થોડાંક ઉત્તમ કાવ્યો નીચે દર્શાવ્યાં છે—

'રામ રમકડું જડિયું રે, રાણાજી મને રામ રમકડું જડિયું'

*

'મેરો મન હરિ લિયો રાજા રણછોડ,
કેશવ, માધવ, શ્રીપુરુષોત્તમ, કુબેર કલ્યાણકી જોડ, મેરો મન૦'

* * *

'બગીચાના આજો મોરા દેશ
આજો મેરા દેશ, હો બગીચાના આજો મોરા દેશ'

* *

'આવત મોરી ગલિયનમેં ગિરિધારી મેં તો છુપી ગઈ, લાજકી મારી, આવત૦'

* *

'પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની'

* *

'બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા

* * * *

સાકરશેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે, રાધા'

* * * *

'ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે

* * *

મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે'

* * * *

'હા રે ચાલો ડાકોરમા જઇ વસિયે, મને લેહે લગાડી એ રસિયે રે, ચાલો૦'

'મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન પ્યારા મુખડાની માયા લાગી રે.'

'વિપત પડે ત્યારે હરિને સંભારો મારી વહારે ચડો વનમાળી રે.'

'મંદિર દેખીને ડરે રે સુદામા મંદિર દેખી ડરે રે૦'

મધ્યકાળ: પ્રેમાનન્દ—મધ્ય કાળમાં અનેક કવિઓ થયા, તેમાં જો કે પ્રેમાનંદે, પોતાના પૂર્વગામી કવિઓ–નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની, વગેરે,–એ કવિઓનો કંઇક આધાર આખ્યાનની પસંદગીમા અને શૈલી, વગેરેમાં લીધો હતો, તોપણ એ કાળમા એ કવિચન્દ્ર સાહિત્યક્ષિતિજમા પોતાની પૂર્ણ જ્યોત્સ્ના સર્વત્ર પ્રસરાવી, અન્ય કવિતારકોને ક્ષીણ, નિસ્તેજ જેવા કરે છે; અને રસની ઝમાવટ, ભાષાનો કાબુ, વર્ણનની શૈલી, મનુષ્ય-હૃદયનું અને કુદરતનું જ્ઞાન, આદિ અનેક ગુણોથી વાચકના હૃદયમા અમીરસ રેડી તેને રસભીનું કરી આનંદની લહરીમા આદોલન કરાવે છે. ગુજરાતી ભાષા તે સમયે 'શું શાં પૈસા ચાર' તરીકે નિંદાતી હતી અને જે ને તે હિંદીમા કવિતા રચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતા હતા. એવી અધમ સ્થિતિમાથી ગુજરાતી ભાષાને ઉદ્ધારી સંસ્કૃતના જેવી પ્રતિષ્ઠાએ પહોચાડવા આ કવિરત્ને પ્રયત્ન આદર્યો અને 'શક્તિ ઉપરાંત કામ સ્વીકારવું નહિ એ જેમ બુદ્ધિલક્ષણ છે તેમ આરંભેલા કાર્યનો નિર્વાહ કરવો એ પણ બુદ્ધિલક્ષણ છે,' એ નીતિવચનને અનુરોધે જ્યાસુધી ગુર્જર ભાષા પ્રતિષ્ઠિત પદ પામે નહિ અને પોતે અંગીકાર કરેલા કાર્યનો એ રીતે નિર્વાહ થાય નહિ ત્યાસુધી પોતે જંપ્યા નહિ. રામાયણ અને મહાભારત જેવાં અનુપમ ગીર્વાણકાવ્યો જ્ઞાનના ને નીતિના આકરગ્રન્થો છે, તેમાથી આખ્યાનો પસંદ કરી તેમા જનસમાજને અનુકૂળ ને હૃદયગમ થાય એવા યોગ્ય ફેરફાર કરી ઉત્તમ કાવ્યો રચી ગુર્જર ભાષાને ઉચ્ચ કોટિમા આણી, જનસમાજની ધાર્મિક ને રસિક વૃત્તિ પોષી અને એ જ પ્રમાણે ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરે એવું રત્નેશ્વર, વલ્લભ, સુંદર, વીરજી, હરિદાસ, વગેરે ૧૦૦ સ્ત્રીપુરુષનું કવિમંડળ પોતાની આસપાસ એકઠું કરી તેને જેમ ઘટે તેમ કામ સોપ્યુ. જેમ રોમમા ઑગસ્ટસ રાજાના સમયમા સાહિત્ય પુષ્કળ કેળવાયું ને ખીલ્યું હતું, અને જેમ ઇંગ્લંડમા ઍન રાણીના રાજ્યમાં અંગ્રેજ સાહિત્યનો અનેક દિશામાં વિકાસ થવાથી ઇતિહાસકારો ઍનના રાજ્યને અગ્રેજી સાહિત્યનો ઑગસ્ટન યુગ કહે છે તેમ આ મધ્યકાળને ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રેમાનન્દયુગ–પ્રેમયુગ કહી શકાય. કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય સેવા બજાવી છે ને

'સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી થાઓ સખી ઉપરી;
જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતા તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
થાશે શ્રેષ્ટ સદ્ સખીજન થકી એ આશ પૂરો હરિ'–

એ પદ્યમાં કહ્યું છે તેવી આશા રાખીને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે એમ સ્થાપન કરવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ કે આટ્રૂક્તિ નથી

પ્રેમાનંદનું કવિમંડળ વલ્લભ—કવિ પ્રેમાનંદે પોતાની આસપાસ એકત્રિત કરેલા મંડળને જે કામ સોપ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યથાશક્તિ થયું, પરંતુ જોઈએ તેવું દીપી નીકળ્યું નહિ. રત્નેશ્વર સંસ્કૃત ભાષામાં વિદ્વાન્ હતો, તેણે ભાષાન્તરરૂપ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા અને કવિપુત્ર વલ્લભે પિતાની સ્તુતિ ને સામળભટ્ટની નિંદા કરી પોતાના કાવ્યોની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડી તેણે 'કુન્તી-પ્રસંગાખ્યાન,' 'દુઃશાસનરુધિરપાન,' 'યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદ,' 'યક્ષપ્રશ્ન' આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે ગીર્વાણ ભાષા જેવી ભાષા વિષે તેણે એક સિદ્ધ પુરુષને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે તેને ગુર્જર ભાષા જ બતાવી, એમ વર્ણવી વલ્લભે જે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે દરેક સાહિત્યસેવકે હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવું છે

'ઉમર મૂકી અને તું, ડુંગરને પૂજે કેમ ?
ગોદમાનો સૂત ભૂતે, જાણ્યું નહિ જેમણે
તારી ભાષા છે જ તેવી, જાણ્યું નવ તે જરૂર,
વિચારી જો વારંવાર, ગુણથી ઘરે ગણે
કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં
મધુ સુધા મિશ્રપણે હારી હરી જાય છે
અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષામધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેતું, મોટેરું મનાય છે
* * *
ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમાં નથી,
સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રમાળ શો ?'

સામળભટ્ટ અને અખો—એજ યુગના કવિ સામળભટ્ટે ને કવિ અખાએ પ્રેમાનંદથી જુદી જ દિશાએ સબળ પ્રયત્ન કર્યો છે રામાયણમહાભારતના આખ્યાનો જનસમાજને ગાઈ સંભળાવવાને બદલે પોતાની કલ્પનાશક્તિને પ્રભાવે 'મદાપચ્ચીસી' 'સુડાબોતેરી,' 'મદનમોહના,' પદ્માવતી,' 'ભદ્રા ભામિની,' 'નંદબત્રીસી,' વગેરે વાર્તાઓ તેમજ 'ઉદ્યમકર્મસંવાદ,' 'અંગદવિષ્ટિ,' 'રાવણમંદોદરીસંવાદ,' આદિ અનેક કાવ્યો કવિ સામળે રચ્યા છે, તેમાં તેણે વસ્તુસંકલનાની અદ્ભુત શક્તિ, જનસ્વભાવ આલેખવાનું કૌશલ્ય, અને અલૌકિક જ્ઞાન તેમજ બહુશ્રુતતા ને વ્યવહારકુશળતા દર્શાવ્યા છે ઉપમા તો કાલિદાસની એમ એક પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્યમાં કાલિદાસની પ્રશંસા કરી છે તેમ છપ્પા તો સામળભટ્ટના એમ કહેવામાં લેશ પણ અત્યુક્તિ નથી

અખો—સંસારથી વિરક્ત થયેલો, કીધેલા ઉપકારના બદલામાં નિંદા ને દોષારોપણ પામેલો, આદર્શભૂત નીતિ દર્શાવતા કારાગ્રહમાં ગોંધાયેલો અખો કવિ સંસારનો ત્યાગ કરી મનની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા સદ્ગુરુની શોધમાં નીકળી પડે એ સ્વાભાવિક છે એ શોધમાં એને ઘણું સ્થળે સ્વાર્થી અને સંસારમાં મચ્યા પડ્યા રહેલા ગુરુઓ મળ્યા પડે છે એટલે એવા ગુરુઓ પર પોતાની કવિતામાં એ સચોટ પ્રહાર કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે આખરે, કાશીમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ...ના ... પર એને ... ગુરુ મળે છે, તેમના ... [illegible]

શાસ્ત્રના ગૂઢ રહસ્યનું જ્ઞાન થાય છે અને એ જ્ઞાન તે 'ગુરુશિષ્યસંવાદ,' 'અખેગીતા,' 'ચિત્તવિચારસંવાદ,' 'પંચીકરણ,' આદિ ગ્રન્થોમાં દર્શાવે છે. એને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું, તેમજ છન્દઃશાસ્ત્ર કે કાવ્યશાસ્ત્રથી પણ એ પરિચિત નહોતો. જેવી કવિતા સૂઝી આવી તેવી કવિતામાં એણે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે. મૂળ તો વેદાન્તનો વિષય જ ગહન અને તે વળી કવિતામાં ઉતારવો એ કામ ઘણું દુષ્કર, એટલે એના કાવ્યો સુગમ ને લોકપ્રિય થાય નહિ એમાં નવાઇ નથી. તોપણ એના કાવ્યોનો કેટલોક ભાગ વ્યાવહારિક હોવાથી તેમજ તે સાદી, સરળ, ને સીધી ભાષામાં રચાયલો હોવાથી ઘણો લોકપ્રિય થયો છે. એણે લોકોને તીખી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. એનાં કેટલાંક પદ્યો લોકોક્તિમાં સામાન્ય પ્રચાર પામ્યાં છે; કેટલેક સ્થળે અસંસ્કારી ભાષા વાપરી પોતાનો હેતુ સાધવામાં કવિ ચૂક્યો નથી. નીચેના જેવાં પદ્યો ઘણા લોકપ્રિય થયાં છેઃ–

'તિલક કરતા ત્રેપન વહ્યા, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં,
તીરથ ફરિ ફરિ થાક્યા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ.'
'કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, તોએ નાવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન,
એક મુરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ;
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન.
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાની વાત.'

'છુટકળ અંગ'માં એવા ઘણાં સરળ, સીધા, ને સચોટ પદ્યો છે.

'આવિ નગરમાં લાગિ લાય, પંખિને શ્યો ધોખો થાય;
ઉંદર બિચારા કરતા સોર, જેને નહીં ઉડ્યાનું જોર.
અખા જ્ઞાની ભવથી કેમ ડરે, જેની અનુભવપાંખ આકાશે ફરે.'

\+ + + +

ગુરુ થઇ બેઠો એનો સાધ, સ્વામિપણાની વળગી વ્યાધ,
ને પીડાથી દુખિયો થયો, રોગ કરાર અનુભવથી ગયો.
વાયક જાળમા ગુંચવી મરે, અખા જ્ઞાનીનું કહ્યું કેમ કરે.'

\+ + + +

'સ્વામી થઇને બેઠો આપ, એ તો મનને વળગ્યુ પાપ;
શિષ્ય રાખ્યાનો શિર પર ભાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર પ્યાર.
આશા રજ્જુને બાંધ્યો પાશ, અખા શું જાણે જ્ઞાનીની આશ.'

\+ + + +

'દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણતા વધ્યું શેર,
ચરચા વદતા તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યા મણમા ગયો,
અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય.'

\+ + + +

'આત્મ અનુભવે હોય પ્રકાશ, અખા અહંકાર તે પામે નાશ,
અહંકૃતિ તજી સ્મરણ કરો, મન કર્મ વચન હરિ વડે આદરો;
ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ.'

\+ + + +

'ધન ધન જ્ઞાની જનનું ગોત્ર, જગત જાણ્યું જેણે તૃણમાત્ર,
જ્ઞાની તે જે કરે વિચાર, પ્રપંચ તજે ને સંઘરે સાર,
સકળ કામના સઘળી હરે, વાસના વણુ ઠેકાણે કરે
ટાળે આપ ને ભાળે ઈશ, અખા એવા પુરુષને ભજે જગદીશ'

આમ કેટલેક સ્થળે અખો વાણી સ્ફુટ ને કડવી પણ સત્ય વાણીમાં તે સમયના સ્વાર્થી ગુરુનું સ્વરૂપ ઉઘાડુ કરી વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરે છે

'ભાષાના અંગ'માં અખો કહે છે કે—

'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર,
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઇ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, આખા ત્રેપનમો જાણે પાર'

શીલવતીનો રાસ—આજ મધ્યકાળમાં જૈન કવિ નેમિવિજયે 'શીલવતી રાસો' નામનો ઉત્તમ રાસો રચ્યો છે અને વચ્ચે 'બહુચરાજીનો' ગરબો વીરરસમાં યોજ્યો છે

ધીરો ભક્ત—આની પછીના ૧૮ મા સૈકામાં પણ ધીરો ભક્ત નીરાંત, તેમના શિષ્ય બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, તથા ભોજાભગત અને પ્રીતમદાસ, તેમજ સ્વામિનારાયણના પંથના મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ, ને નિષ્કુળાનંદ, એ ભક્ત કવિના કાવ્યોમાં ધર્મ ને નીતિની ભાવના ઓતપ્રોત થઇ છે સદ્ગુરુના સંસર્ગથી કેટલો લાભ થાય છે તે ધીરાની કવિતાથી જણાય છે એને કેળવણીનો સંસ્કાર મળ્યો નહોતો, તોપણ એક સંન્યાસીના સત્સંગથી એને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એના કાવ્યોમાં ગુરુભક્તિ ને વેદાન્તજ્ઞાન સ્થળે સ્થળે જણાઇ આવે છે જેમ છપ્પા સામળના તેમ કાફી તો ધીરા ભગતની જ એ કાફી ઘણી લોકપ્રિય થઇ છે નીચેની ઉત્તમ છે—

' તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહીં '

\+ + + +

' અંતે સંતને તેડાવે રે, હરિનું ભજન કરવા '

\+ + + +

પ્રભુ તમ સાથે રે મારે પ્રીત ઘણી '

\+ + + +

' વાગ વાળી બેરી રે પોતાનો પંથ કરવાને '

\+ + + +

' જેને રામ રાખે રે, તેને કોણ મારી શકે? '

\+ + + +

હીરાની પરીક્ષા રે ઝવેરી હોય તે જાણે '

\+ + + +

ધીરા ભક્તે 'સ્વરૂપ કાવ્યમાં લક્ષ્મીનું, યૌવનનું, કાયાનું, માયાનું, તેમજ મનનું સ્વરૂપ ઉત્તમ કાફીમાં ગાયુ છે તેમાં 'લક્ષ્મીના અંગમાં' નીચેની કાફીઓ ઉત્તમ છે—

'કમળકેરું પુષ્પ જ રે, પ્રભાત તો થાયે જ્યારે;
ખીલવા કંઈક માંડે રે, સુગંધ અતિ દે ત્યારે.'

* * *

અને

'સોમલ જેવી સાચી રે, ખાતા ન લાગે ખારી,
વિધ વિધ રંગી દેખાયે રે, આશા વધે અવિધારી.'

લજ્જારામ—લજ્જારામે 'અભિમન્યુ-આખ્યાન' રચ્યું છે, તેની ભાષા પ્રાસાદિક છે ને તેમાં કવિએ કેટલેક સ્થળે રસની જમાવટ ઉત્તમ કરી છે. નીચેની જેવી પંક્તિઓ ઘણી લોકપ્રિય થઈ છેઃ—

'તુંજ વિના રહિશ હું કેમ ટોળા વછુટી હરણી જેમ,
'સિંહ દેખી પશુ પામે ત્રાસ, ત્યમ સાંભળી હું થઇ નિરાશ.
ખોળે બેસારીને હું બાળ, ભોજન કરાવું તતકાળ,
આંખથી અળગાં થાઓ છો બાળ, પ્રાણ હરી જાઓ છો તતકાળ.
ફરી શું કહેવરાવે તુંય, રણે નહિ જાવા દેઉં હુંય',

'મને બાલુડો ન કહેશો, મારી માવડી રે'.—

વગેરે જેમાં વય કંઇ તેજનો હેતુ નથી એવી ભાવના ઉત્તમ રીતે ઘટાવી છે.

'મને મારીને રથડા ખેડ રે, બાળા રાજા રે,
મને જુદ્ધે સાથે તેડ રે, બાળ રાજા રે.'

એમ કહી અભિમન્યુને યુદ્ધમાં જતો અટકાવવા પ્રયાસ કરી તેમાં નિષ્ફળ થઇ ને સ્વામી યુદ્ધમાં જશે એમ ખાત્રી થઇ, ત્યારે—

'ઉત્તરા કુંવરી વાણી બોલી, સાંભળ મુજ ભરથાર,
તમે જુદ્ધ કરવા સંચરો છો ચક્રવ્યુહમોઝાર.
મરજો કે મારજો તમે, નવદેશો પુંઠ લગાર,
સહિયર મેણાં મારી કહેશે, કાયરની આ નાર.
અવની પર જે અવતર્યો, તેને મરવું એક જ વાર;
મોત થકી ડરિયે નહિ, તે માટે ભરથાર.'

'**વેણીસંહાર**'માં પણ અશ્વત્થામા કૌરવસૈન્યને પાછું હઠતું જોઇ એવા જ વિચાર દર્શાવે છે કે સમરાંગણનો ત્યાગ કર્યાથી મૃત્યુનું ભય જ જતું રહેતું હોય તો ત્યાંથી અન્યત્ર જવું યુક્ત છે. પરંતુ જો મરણ પ્રાણિમાત્રને અનિવાર્ય છે તો હે સૈનિકો, તમારો યશ નકામો શા માટે મલિન કરો છો?

પ્રીતમદાસ ને નિષ્કુલાનંદ—પ્રીતમદાસના જ્ઞાન ને ભક્તિનાં પદો પણ સારાં છે

'આનંદે આવો રે, જીવન જમવાને,
બાજુ પાક બનાવું રે, ગિરિધર ગમવાને.'

તેમજ

'કાયા કે તારી કામ નહીં આવે, જો કરે કોટિ ઉપાય રે,'
વણશી જોતા વાર નહીં લાગે, જો કુંદન કાપીને ખાય રે'

અને

'રહે રસના તું રામ ભજનમાં, હંસ દશા ચિત્ત આણી
કહું છું કુટિલ વચન નવ કાઢિ, વૃથા વાયસવાણી રહે૦'

જેવા પદો વાચકને ભક્તિરસમાં તરબોળ કરે છે

નિષ્કુળાનંદે 'ધીરજાખ્યાન'માં અનેક હરિભક્તો—પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, હરિશ્ચંદ્ર, શિબિ, રંતિદેવ, મયૂરધ્વજ, વગેરેના આખ્યાન ગાયા છે એમાં નીચેનું પદ ઉત્તમ છે—

'ધીરજ સમ નહિ ધન રે, સંતો ધીરજ૦
આવે અર્થ દોહલે દિન રે, સંતો ધીરજ૦'

તેમજ વૈરાગ્ય વિષેનું નીચેનું પદ પણ ઘણું લોકપ્રિય થયું છે—

'જનની જીવો રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી,
ઉપદેશ આપ્યો એવી પેરે, લાગ્યો સંસારીડો આગજી જનની૦'

મુક્તાનંદ—મુક્તાનંદે 'સતીગીતા'માં સતી સ્ત્રીઓનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે, એમાં નીચેની ગરબી વાચકના હૃદયને કરુણરસમાં તરબોળ કરે છે—

'રસિયા વર રણછોડ છોગાળા, સાંભળો વિનતિ અમારી રે
મર્માળા મુને જાણી પોતાની, હાથ ગ્રહો ગિરધારી રે'

બ્રહ્માનંદ—બ્રહ્માનંદે કૃષ્ણકીર્તનના પદો ગાયા છે નીચેના ઉત્તમ છે—

'નારાયણ સુખકારી ભજી લે, નારાયણ સુખકારી
સાધુજનની માન શિખામણ, વિષય વિકાર વિસારી ભજી લે૦

+ + + +

'ઓરા આવો નટવર નાનડિયા, તમે મારા જીવ સાથે જડિયા ટેક૦
શોભો છો સોનેરી પટકે છબી રંગ ચોળતણે ચટકે
લીધું મન હાથતણે લટકે ઓરા૦'

+ + + +

એના નીચેના જેવા જ્ઞાનભક્તિના પદો પણ ઉત્તમ છે—

'આ તનરંગ પતંગ સરીખો જાતાં વાર ન લાગેજી
અસંખ્ય ગયા ધનસંપતિ મેલી, તારી નજરો આગેજી'

+ + + +

'પ્રેમ કટારી રે, પહેરીને સનમુખ ચાલ્યા,
પાછા ન વળે રે, કોઈના તે ન રહે ઝાલ્યા.

+ + + +

તેની પેરે રે, હરિજન પણ જોઈને તીખા,
અંતર શત્રુને રે, લાગે અતિઝઝ સરીખા.
માથું જાતાં રે, મુખનું પાણી નવ જાવે;
બ્રહ્માનંદ કહે રે, તે સંત હરિને મન ભાવે'.

૧૯મા સૈકાનાં કાવ્ય—૧૯ મો સૈકો એ કાળનો છેલ્લો સૈકો છે. એમાં ગિરિધર, ભોજોભક્ત, મનોહરસ્વામી, આદિ કવિઓએ ગુર્જરસાહિત્યવાટિકાને ખિલવી છે. ગિરધર કવિએ 'તુલસીવિવાહ' આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે, પરંતુ એનું 'રામાયણ' લોકોમાં અતિપ્રિય થયું છે. ઉત્તર હિંદમાં જેવું તુલસીકૃત 'રામાયણ' પ્રિય છે તેવું ગુજરાતમા ગિરધરકૃત 'રામાયણ' પ્રિય છે. એની ભાષા સરળ ને પ્રાસાદિક છે, ને એ લોકપ્રિય રાગોમાં રચેલું હોવાથી જન-સમાજમાં ઘણું પ્રચાર પામ્યું છે.

'ત્યારે માતા કૌશલ્યાજી બોલીયા, હો વાલા રે,
તુને નહીં જાવા દેઉં વન. કુંવરજી કાલા રે.'

ઇત્યાદિ.

રામચંદ્રજીને વનમા જતા અટકાવવા કૌશલ્યાના વચન કરુણારસથી ભરપૂર છે ને માતાના અકૃત્રિમ સ્નેહરસનો ખરો ચિતાર આપે છે. તેમજ પોતાની સાથે તેડી જવા સીતાજીએ રામચંદ્રને કહેલાં વચન પણ હૃદયદ્રાવક છે:—

'અહો નાથ હું દાસી તમારી વિજોગ નવ સેહેવાય;
તમ વિના હું કેમ રહું એકલી, એક ઘડી જુગ થાય.
જળ વિના જળચર કેમ જીવે, જો કરિયે કોટિ ઉપાય,
હુ છાયા તમારા દેહનાણી, પ્રભુ કહો કેમ અળગી થાય
કનકકાન્તિ જેમ દીપશિખા, રવિરશ્મિ સદા રહે પુરી.
તે કલ્પાન્તે વિલક્ષણ ન થાય, જે પરિમલ ને કસ્તુરી.
એમ હું તમથી ન રહું વેગળી, સુણિયે શ્રીરઘુરાય:
જેમ સદા વિવેક સાધુનુ હૃદે તજી કલ્પાતે નવ જાય.'

એની કેટલીક ગરબીઓ પણ ઉત્તમ છે.—

'આવો આવો રે નંદના લાલ, મારે ઘેર આવો રે.'

\+ \+ \+ \+

'મુને મળિયા સુંદરશ્યામ, આજે મારે દીવાળી.'

મનોહરસ્વામી—મનોહરસ્વામી એ વડનગરા નાગર મૂળ જુનાગઢના વતની હતા. પણ ભાવનગરમાં સદ્‌ગત ગૌરીશંકરભાઈના આશ્રય નીચે આવીને રહ્યા હતા. પાછળથી એમણે સંસારથી વિરક્ત થઇ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો અને સચ્ચિદાનન્દ નામ ધારણ કર્યું હતું. પછી શ્રીયુત ગૌરીશંકરભાઇને પણ એમણે સંન્યાસની દીક્ષા આપી હતી. એઓ શાકરમતના દઢ હિમાયતી હતા અને એમણે વલ્લભમતના ખંડન વિષે કાવ્ય રચ્યું છે. એઓ ગીર્વાણભાષામા પ્રવીણ હતા અને 'ભગવદ્‌ગીતા' ને 'રામગીતા'નું ગુજરાતી કાવ્યમાં

એમણે ભાષાન્તર કર્યું છે એઓ સ્વભાવે સ્વતન્ત્ર અને આગ્રહી હતા એમણે વલ્લભમત ખણ્ડન નામનો સંસ્કૃત વાદગ્રન્થ રચ્યો છે એમને ફારસી ભાષાનું પણ સારું જ્ઞાન હતું એ ઉપરાન્ત વેદાન્તવિચારાત્મક ભક્તિ 'મનોહરમાળ' પણ એમણે રચ્યું છે એમાની કેટલીક સુન્દર પંક્તિઓ નીચે આપી છે, પંથ ચલાવનાર પાખંડી લોકોને એમણે નિન્દ્યા છે કે—

'કંઇ પાખંડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ થઇને પૂજાય
શિષ્યતણો સન્તાપ નવ ટાળે, ધૂર્ત થઇ ધન ખાય'

કવિએ સત્ય કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી કામનાનો નાશ થતો નથી ત્યાંસુધી આન્તર મલિનતા ધોવાતી નથી —

'પત્થર તેટલા દેવ કરે, તીરથમાં ડૂબકાં ખાય
વ્રત ઉપવાસ દેહ દમે પણ, મનનો મેલ ન જાય
કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મત્સરનું, મનમાં જોર ન માય
વિષય પામવા વલખાં વીણે, ગરદ, રગડ, ગાય
માયા કામતણાં બંધનમાં, લાલચથી બંધાય,
મરીચિકાજળમોહોમાં નાચે, આશા અધૂરી થાય
ગુરુવેદાન્તવચનથી તેણે, નિજ સ્વરૂપ સમજાય,
વૃત્તિ અખંડ જ્ઞાનમય રાખે, જન્મમરણભય જાય'

બ્રહ્માનન્દનો સ્વાનુભવ થવાથી કેવું સુખ થાય છે?

'બ્રહ્માનંદ મગનમાં વિચરે, ત્રિવિધ તાપ ટળી જાય
દેહ છતે દેહભાવ તજે, દૃઢ સંશયશોક પળાય
હસે, રમે, સ્વયમાં સ્વયં ખેલે સ્વયમાં બોલે, ગાય,
સગનાદિક સાધિક ક્રમાથી, ભેદ અરોપ વિનાય
એ સુખ જે માણે તે જાણે વાણે નવ કહેવાય
મનોહર હરિગુરુપૂર્ણકૃપાથી, આ આનંદ પમાય'

આમાં શ્રી અન્ય સ્થળે 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
અને 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥'

આદિ ઉપનિષદ્વાક્યોની છાયા આવે છે તેમજ

'જે અપાણિપાદ રહે ગતિ કરનાર રે,
આંખો કાનો વિના દેખે સુણે કિરતાર રે
બુદ્ધિચિત્તવાળો સર્વ જાણે જે સંભારે રે,
અખંડ જ્ઞાન છે જેનું કદી ન વિસારે રે
એને કોઇ ન જાણી શકે, મહતો એ જાણ રે,
નિરંજન જન્માદિ તજે, પરમપુરાણ રે'

આમાં પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌ના

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम ॥'—

એ વાક્યનું સંસ્મરણ કરાવે છે.

ધર્મનો ઢોંગ કરનારા, દંભી બગભક્તોના પર કવિએ સખત પ્રહાર કર્યો છેઃ—

'કપટી પાપ આપતો, હીંડે હારોહાર.
ચપટી ચોખા લઇ ફરે, સર્વ દેવનાં દ્વાર.
કર જોડીને વીનવે મારા પાપ નિવાર.' કપટી૦

પણ કામાદિનો નાશ થયો નથી ત્યાંસુધી સિદ્ધિ થતી નથી—

'પાપતણા તો મૂળ છે, કામાદિક મનમેલ.
ત્યાંસુધી નહીં સાંભળે, દેવ ગણે છે કેલ.
પાપ ટાળવા ચાહે તો કામાદિકને ટાળ;
સત્ય દયા સંતોષની, આડી કરની પાળ.
નિર્મળ થઇ હરિભજન કર, રાખી દૃઢ વિશ્વાસ,
મનોહર સઘ મુકાવશે, કાપી પાતકપાશ.' કપટી૦

વળી—

'શત સંવત્સર તૂંબડી, જળમાં ડબકાં ખાય,
અંતર ધોયા વિણ કદી, કડુતાઇ નવ જાય.'—

જેવી પંક્તિઓમાં મન નિર્મળ કરવાનો યોગ્ય ઉપદેશ કર્યો છે. જીવન્મુક્ત ક્યારે થવાય તેને માટે નીચેનું પદ ગાયું છેઃ—

'જે કોઈ સદ્‌ગુરુશરણે જાય, તેના સંશય દૂર પલાય;
કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મચ્છર, આશા, તૃષ્ણા લય થાય.
અતિશયિતાદિક દોષ વિષયના, કરમાહે દેખાય. જે કોઇ૦

. . . .

સમરસવ્યાપક સચ્ચિદ આનંદ, રૂપ થઇને વિલસાય,
મનોહર મરણતણો ભય ભાગે, જીવન્મુક્ત કહેવાય. જે કોઇ૦'

વળી નીચેના જેવા પદ સંસારનું સત્ય ચિત્ર દર્શાવી મનને બોધ ને શાન્તિ આપે છેઃ—

'મન તું મેલ જૂઠું જંજાળ, માથે ભમે અચાનક કાળ. ટેક.
ભવસાગરમાં ચાર ખાણના, જંતુ લઘુ વિશાળ·
અગણિત પ્રગટે, અગણિત મારે, કાળ પાથરી જાળ મન તું૦
કાળતણો જે કાળ નરહરિ, તે સાચો રખવાળ;
વેગે શરણ ગ્રહે તે હરિનું, લેશે શીઘ્ર સંભાળ. મન તું૦
ચેત ચેત રે ચેત શીઘ્રથી, મૂકી આળપંપાળ,
મનોહર મૃત્યુ થકી મૂકાવે, ચિદ્‌ઘન દીનદયાળ. મન તું૦'

ભોજો ભક્ત—ભોજો ભક્ત પણ કણબીઆવાનો વતની હતો ને એ જ સમયમા થઇ ગયો એ અસસ્કારી કુટુબમા જન્મ્યો હતો ને એને વિદ્યાનો સસ્કાર મળ્યો નહોતો તોપણ કુદરતની બક્ષિસથી એણે અસરકારક પદો ગાયા છે એના 'ચાબખા' કેટલેક સ્થળે અમસ્કારી, સીધી ને સચોટ ભાષામા હોવાથી અને હૃદયના અન્તર્ભાગમાથી નીકળેલા હોવાથી વાચકના હૃદયને ભેદે છે જેમ ધીરો 'કાફી' માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ભોજો ભક્ત 'ચાબખા' માટે પ્રસિદ્ધ છે નીચેના ચાબખા લોકપ્રિય થયા છે—

'પ્રાણીઆ ભજી લેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્નુ છે સસાર'
× × × ×
'મુરખા મોહી રહ્યો મારૂ રે, આમા કાંયે નથી તારૂ રે'
× × × ×
' મનખિયુ મોટાઇ મેલો રે, આ તો અવસર છે છેલો રે '
× × × ×

તેમજ નીચેની જેવી ' હોરીઓ '

' નાથ મોરી અરજ સુણો અવિનાશી,
હુ તો જનમ જનમ તોરી દાસી—નાથ૦'

અને ' કાચબોકાચબી '

' કાચબો કહે છે કાચબી, તુ ધારણ રાખની ધીર '—

એ ગરબી જનમડળમા બહુ પ્રચાર પામી છે

કવિ દયારામ-જેમ આદિકાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ નરસિહ મહેતા અને મધ્ય કાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ કવિ પ્રેમાનદ છે, તેમ અર્વાચીન કાળની મધ્ય માળાનો મધ્ય મણિ મહત્ત્વ ને ફાંકડો કવિ દયારામ છે એણે અનેક ગ્રન્થો ગુજરાતીને હીદીમા રચ્યા છે એના મધુર કોકિલકઠે એ અનેક રસિક ગાયનો, ભજનો, ને ગરબીઓ લલકારતો કહે છે કે એમાના કેટલાક પદો તો એના બહેનોથી ઉતારી શકાયા પણ નથી કવિ નર્મદે એના ગ્રન્થો તેમજ જન્મચરિત્રની હકીકત એકઠી કરવા અતિશય પ્રયાસ કર્યો છે

કવિ વૈષ્ણવ મતનો દૃઢ હિમાયતી હતો એણે નવ પ્રકારની ભક્તિમા દસમો પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિનો પ્રકાર ઉમેર્યો છે—

' શ્રવણ, કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનુ, સ્મરણ, સેવન, અર્ચન,
વદન, દાસત્વ, સખ્યતા, વળી આત્મનિવેદન
આત્મનિવેદન નવધા કહીએ, પ્રેમલક્ષણા દશમી લહિયે
એ ભક્તિ સહુ સાધન તાજ, જે પામે વશ થાયે નજરાજ '

આગળ ચાલતા કવિએ પ્રેમ, સ્નેહ, ને પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે દર્શાવ્યુ છે—

' રૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ, ગમ્યુ એ કારણ પ્રીતિ થવાના ક્યારે,
એ વડુ વિકારાદિક મજ, સ્નેહ તે શ્રીકૃષ્ણની શાને

ભાવે એ પ્રેમે વહાલો વશ થાએ, તેણે મૂકી ક્ષણ દૂર નવ જાએ,
તે જને માન્યું મત એહ, જેમ તેમ થાયે સુખી પ્રભુ તેહ.
પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન એ, ત્રણે રૂપ સ્નેહના લહયે,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા, તે થકી કાંઇએ ન કહિયે.
કહીએ પ્રેમનું લક્ષણ એહ, જ્યારે મળે ત્યારે તેનો તે સ્નેહ;
વિજોગ થાય ત્યારે તપે તન, તાહાંનું તાંહાં વળગ્યું મન.
એક વાર પણ આખા દિવસમા, મળ્યા વિના નવ રહેવાએ,
જો ન મળે તો વિકળ થાય, આસક્તિ એ કહેવાએ. '

એ જ પ્રમાણે વ્યસન ને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનુ લક્ષણ આપી તેના સ્વરૂપ સુંદર શબ્દોમાં સમજાવ્યાં છે:—

' પ્રેમલક્ષણા વળી ક્રરૂચિ સ્મૃતી અભિલાખા ઉદ્વેગ ચાર. '

ગોપીની શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિની ભક્તિ એ એવી ચાર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે:—

'જાતી જુઓ તો આહીરની, તેમ અબળા અધમ અવતાર;
વેદાદિક નોતી ભણી, નોતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર.
અધિકાર વણ એક પ્રેમપ્રતાપ, કર્યા અધીન શ્રીકૃષ્ણ જે આપ;
ગોપીની પદરજ વંદે ઈશ, કર્યા પ્રેમલક્ષણા તે સહુને શીશ. '

દયારામના કાવ્યો ત્રણ વિભાગમા વિભક્ત થાય છે.—

૧. ભક્તિના ને નીતિના કાવ્ય, ૨. જ્ઞાનનાં કાવ્ય, ૩. ગરબીઓ.

' ઓધવજી છે અળગી રે વાત એક પ્રેમતણી '—

એ ' પ્રેમપરીક્ષા ' ના કાવ્યમાં ઓધવજી જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનો અધિક પ્રભાવ દર્શાવી કવિએ જ્ઞાની ઓધવજીનું મન પ્રેમ તરફ વાળ્યું છે:—

' એવાં વચન સુણીને રે, ઓધવજીની ભ્રાતી ટળી;
જોગજંજાળ છૂટી રે, ગયું મન સ્નેહમા મળી.
અભિમાન મૂકીને રે, ઓધવ ગોપીપાય પડ્યા,
કહે દયાનો પ્રીતમજી રે, નિશ્ચે એક તમને જડ્યા. '

કવિશ્રીનું ' માતા જસોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે '—એ પારણું તેમજ

' એક સમે હનુમાન ગરુડ બેહુ એક સ્થળે મળિયા;
કોઇ કોઇના ગાજ્યા ન જાય, એમ અકેકપે બળિયા'—

એ હનુમાનગરુડ-સંવાદની લાવણી ઘણા લોકપ્રિય થયાં છે.

દયારામની ગરબીઓ—ગરબીઓમા અનેક ગરબીઓ ગરબાના દહાડામા કે અન્ય પ્રસંગે સ્ત્રીઓ લલકારીને ગાય છે. મીરાંબાઇનાં ભજનો ને દયારામની ગરબીઓ સ્ત્રીવર્ગમાં અતિશય પ્રચાર પામ્યા છે. એવી ગરબીઓમાંથી માત્ર થોડીનો જ નીચે નિર્દેશ કર્યો છે—

' સુણો સામળા, હુ તમ માટે ઘેલી થઈ જો. '

× × ×

'સાભળ રે તું સજની મ્હારી, રજની ક્યા રમી આવીજી'

'પ્રેમની પીડા તે કોને કહિયે રે, હો મધુકર, પ્રેમની૦'

'શીખ સાસુજી દે છે રે, વહુજી રોટા રગે'

'આઠ કુવા ને નવ વાવડી રે લોલ'

'ગરબે મવાને ગોરી નીસર્યા રે લોલ'

'મોહોલે પધારો મહારાજ, મણીવર મોહોલે૦'

'લોચન મનનો રે કે ઝઘડો લોચન મનનો'

'કાનુડો કામણગારો રે, માહેલી આ તો કાનુડો કામણગારો રે'

'મીરા મન મોહનશુ માન્યુ'

'સખિ હુ તો જાણીતી જે સુખ હશે સ્નેહમા'

'ચાલ વ્હેલી અલબેલી પ્યારી ગધે'

નીતિભક્તિના પદો—નીતિભક્તિના પદોમા

'હરિ જેવો તેવો હુ દાસ તમારો, કરુણાસિંધુ અહો કર મારો'

'ચિત્ત તુ શિદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવુ હોય તે કરે'

'સર્વ તજીને ભજિ લે શ્રીગોવિંદને'

'શુ જાણે ચાકર્ણી વસ્તુને શુ જાણે ચાકર્ણી ?'

'હરિ તુંને પ્રસન્ન તે કેમ થાએ ?'

'ગર્ભવાસમા રાખ્યો રે હરિએ તને બહુ કરી'

એ ॥ પદો ઉત્તમ છે

હિંદી કાવ્યો—કવિએ 'સતસૈયા' નામનું મોટું હિંદી કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં કલ્પનાશક્તિનું ઊંચું ઉડ્ડયન છે, તથા પ્રૌઢ વિચાર ને શબ્દચમત્કૃતિના સુંદર દાખલા છે.

'રસિકવલ્લભ'—'રસિકવલ્લભ' એ કવિનાં જ્ઞાનકાવ્યોમાંનું મુખ્ય છે. એમાં કવિએ વેદાન્તનું સારૂં જ્ઞાન દર્શાવ્યું છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરીને અટકવાને બદલે કવિએ શાંકર મત પર આક્ષેપ કર્યો છે અને એમ કરવામાં ન્યાય ને તર્કને બદલે યુક્તિ-પ્રયુક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. કૃષ્ણ ને રાધાનું અદ્વૈત માની,

'શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામ બે, વસ્તુતા જોતાં એક,
જ્યમ અગ્નિજ્વાળા, ચંદ્રકૌમુદી, સિંધુ ને વળી છોળ.
કહેવા ભિન્ન અભિન્ન બંધે, વસ્તુ એક જ ખોળ.
જે 'એકમેવાદ્વિતીયં' બ્રહ્મ, કહ્યું શ્રુતિ જુગજાણી;
નહિ તો થયું ધ્રુવ એવ શબ્દે, અદ્વિતીય શિદ વાણી'—

એ પદ્યોમાં કવિ કહે છે કે 'એવ' શબ્દથી નિશ્ચયનો અર્થ વાચ્ય થાય છે તો તેના પછી 'અદ્વિતીય' શબ્દની નિષ્પ્રયોજક પુનરુક્તિ છે; એથી એટલું જ વ્યંગ્ય થાય છે કે દ્વિતીય છે: રાધા ને કૃષ્ણનું યુગ્મ જાણીને જ શ્રુતિએ એમ કહ્યું છે. આવે સ્થળે તેમજ—

'કહિએ વળી સમવાયી કારણ વિવર, ચક્ર, ને દંડ'

એમાં નિમિત્તકારણને કવિએ સમવાયી કારણ માન્યું છે. એવે સ્થળે ન્યાય અને વેદાન્તશાસ્ત્રના ગૂઢ તત્ત્વનું કવિનું અજ્ઞાન સ્ફુટ થાય છે.

ગદ્યસાહિત્યનો ઉદ્ભવ:—આ પ્રમાણે આદ્ય, મધ્ય, અને અર્વાચીન સમયના ગુજરાતી સાહિત્યનું સિંહાવલોકન કર્યું, ને મુખ્ય કવિઓના કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોનું દિગ્દર્શન પણ કર્યું. ઉપસંહારરૂપે કહેતાં આ બધા સમયમા પદ્યસાહિત્યનો જ વિકાસ થયો હતો. ગદ્ય-સાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય ગદ્ય સિવાય રૂઢ ગદ્યનો હજી ઉદ્ભવ જ થયો નહોતો. પદ્યસાહિત્યમાં પણ બહુધા આખ્યાનો, વાર્તાઓ, નીતિ, ભક્તિ, જ્ઞાન, અને ઈશ્વરપ્રાર્થનાના જ કાવ્યો રચાયાં હતાં. બધાં પદ્યોનો પ્રવાહ આ એક જ દિશા તરફ વળો હતો.

આ સાહિત્યમાનું આદિ ને મધ્ય કાળનું સાહિત્ય અગ્રેજ અમલ થયા પહેલાં રચાયું હતું. અર્વાચીન સમયનું કેટલુક સાહિત્ય એ અમલ થયા પછીનુ હતું તોપણ તેમા અંગ્રેજી કેળવણીના સંસ્કાર પડ્યા નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યથી સાહિત્યને થયેલા લાભાલાભ—અંગ્રેજ સરકારનો અમલ થયાથી કેળવણીને બહુ લાભ થયા તેની સાથે કેટલાક ગેરલાભ પણ થયા. જાનમાલની સહી-સલામતી થવાથી ને દેશમા શાન્તિનાં શીતલ કિરણ પ્રસરવાથી લોકોનાં ચિત્ત સાહિત્યની ખિલવણી કરવા પ્રવૃત્ત થયા. અગ્રેજી ભાષાનું વિશાળ, સંસ્કારી, ને ભિન્ન ભિન્ન રંગે રંગાએલું ને ભિન્ન માર્ગમાં પ્રવૃત્તિવાળું સાહિત્ય શીખવાથી વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યના ને સામાજિક સુધારાનાં બીજ વાચકના મનમા રોપાયા. મિલ, બર્ક, મેકૉલે, કાર્લાઇલ, બેકન, હૅલમ જેવા ઉત્તમ ગ્રન્થકારોના ગ્રન્થોનું અધ્યયન ને પરિશીલન કરવાથી વાચકની બુદ્ધિ ખીલી તેના વિચારો પ્રૌઢ થયા, અને તેનું લક્ષ સ્ત્રીકેળવણી ને સામાજિક સુધારાની તરફ આકર્ષાયું.

સ્ત્રીવર્ગનો અજ્ઞાનાંધકારમાંથી ઉદ્ધાર કરી તેની અધમ દશા સુધારવા તરફ તેનું લક્ષ્ય ગયું પરદેશગમનનો માર્ગ ઉઘડ્યો એ વિષે લોકોના વિચાર ફેરવાયા ઘરકૂકડાની પેઠે ઘરમાં ભરાઈ રહેવાને બદલે વેપારરોજગારને કે જ્ઞાન સંપાદન કરવાને અર્થે લોકો પરદેશ જતા થયા પ્રવાસથી અને સુધરેલા લોકોના સમાગમથી તેમનો દૃષ્ટિકોણ વિશાળ ને વિસ્તીર્ણ થયો અને વિચારક્ષેત્ર ને કાર્યક્ષેત્ર ભિન્નભિન્ન માર્ગે પ્રવર્ત્યું ને ખીલ્યું આમ પુરાતન વચનમાત્ર પ્રમાણભૂત છે એમ માની લેવાની વૃત્તિ ઓછી થતી ગઈ દરેક લખાણને અને વચનને બુદ્ધિ અને તર્કની કસોટીએ ચઢાવી તેની સમ્યક્ પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેને સત્ય ને પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારવાની વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થયો અંગ્રેજો સાથેના સહવાસથી તેમના સમાજવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન થયું ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાઓ અને વિજ્ઞાનના પુસ્તકો રચાવા માંડ્યા વિવેચક ને સંશોધક શક્તિનો ઉદ્ભવ ને વિકાસ થયો માનસિક દૃષ્ટિની મર્યાદા ઉદાર, વિશાળ, ને વિસ્તીર્ણ થઈ

ગેરલાભ—અંગ્રેજ જેવી કેળવાયેલી પ્રજાના સમાગમ ને સંસર્ગથી અને તેના શિષ્ટ ને સંસ્કારી વાઙ્મયના અધ્યયનથી આવા ઘણા લાભ થયા સંસ્કૃત, ફારસી, ને અરબી, એ પ્રાચ્ય ભાષાઓની કેળવણી આપવી કે પાશ્ચાત્ય ભાષા અંગ્રેજીની, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું કામ મેકૉલેના હાથમાં આવ્યું તેણે અંગ્રેજી ભાષાની જ કેળવણી આપવી ને તે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે જ એવો નિર્ણય કર્યો અને એ નિર્ણયને અનુસરીને બ્રિટિશ કેળવણીનું બંધારણ યોજાયું તેથી દેશી ભાષાઓની કેળવણીને ભારે નુકસાન પહોંચ્યું માતૃભાષાની ખિલવણીને મોટો પ્રતિબંધ નડ્યો અને એ હાનિના અનિષ્ટ ને કડવાં ફળ હજી પણ આપણને ભોગવવા પડે છે

પ્રાચીન અને નવીન—જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સ્તુત્ય ને ગ્રાહ્ય અને પ્રાચ્ય એટલું ગર્હ્ય ને ત્યાજ્ય એવો કુવિચાર ઉત્પન્ન થવાથી કેટલાક લોકો ઉન્માર્ગે પ્રવૃત્ત થયા પાશ્ચાત્ય આચારવિચાર સારા, પાશ્ચાત્ય રહેણી કરણી ઉત્તમ, પાશ્ચાત્ય સામાજિક સ્વતંત્રતા આવશ્યક, પાશ્ચાત્ય પોશાક ને પાશ્ચાત્ય ભોજન આરોગ્યને વિશેષ હિતકર, જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સંસ્કારી ને ગ્રાહ્ય ને પ્રાચ્યમાત્ર નિષ્કાર્ય, એવી અનિષ્ટ વૃત્તિનો કેટલાક તરુણ ને બિન અનુભવી પુરુષોમાં જન્મ થયો અને તેમનો સંસર્ગદોષ બીજાઓને વળગ્યો. પ્રાચ્ય સાહિત્યમાં ને ધર્મમાં કંઈ સત્ત્વ નથી એ બધું દરિદ્ર નિઃસત્ત્વ, અને મનને કોઈ પણ પ્રકારે કેળવે નહિ એવું છે એવો અકલ્યાણકારક વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી પ્રાચ્ય આચારવિચારથી લોકો ભ્રષ્ટ થવા માંડ્યા પ્રાચ્ય ભાષાનો ને દેશી ભાષાનો અભ્યાસ નષ્ટપ્રાય થયો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો વિધ્વંસ થયો ને ઉપરછલ્લા અભ્યાસ તરફ લોકોનું વલણ થયું ગ્રન્થકાર કવિ, કે પત્રકાર થવા પહેલાં તેને માટે શી સાધનસંપત્તિ આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરવાની પણ જરૂર રહી નહિ નિયમમાત્રનો ત્યાગ કરવા તરફ પ્રબળ વલણ થયું પ્રાચીન નિયમબદ્ધ કાવ્યને બદલે સ્વચ્છંદી છન્દોમાં કે ગદ્યમાં પણ પદ્ય રચાવા માંડ્યા ગદ્યમાં કાવ્યત્વ હોય, પણ પદ્યમાં ગેયત્વ આવશ્યક છે એનો પણ અસ્વીકાર થવા માંડ્યો સાહિત્યમાં આત્મસંયમ તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાથી તર્જુમીઆ લખાણો તરફ મન આકર્ષાયું ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ને વડોદરાનું ભાષાન્તરખાતું તેમજ સાહિત્યપરિષદની ભંડોળકમિટિ પણ બહુધા એવાં તર્જુમીઆ લખાણોને જ ઉત્તેજન આપનારાં જણાય છે એ ખેદ સાથે કહેવું

પડે છે. ઊંચા શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોના દેશકાલાનુસારી રૂપાન્તર કે ભાષાન્તરની જરૂર અંશે છે એની ના કહેવાશે નહિ. પરંતુ સ્વતંત્ર ગ્રન્થોની ઘણી આવશ્યકતા છે એ નિઃસંશય છે.

મોહક નવીનતા—નવીનતાનો મોહ મનુષ્યમાત્રને માદક પદાર્થની પેઠે પરવશ કરે છે ને તેની વિચારશક્તિનો લોપ કરે છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે કાવ્યના સંબંધમાં કહ્યું છે તેમ વસ્તુમાત્રમાં બધું પ્રાચીન કંઇ પ્રાચીનતાને લીધે જ ઉત્તમ નથી, તેમજ બધું નવીન કંઇ નવીનતાને લીધે જ ગર્હ્ય નથી. સાધુ પુરુષો નીરક્ષીરન્યાયે સારાસારનો વિવેક કરીને જ પ્રાચ્ય કે પ્રતીચ્ય, બેમાંથી એકનું ગ્રહણ કરે છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વસ્તુઓની તુલના કરી સારનું ગ્રહણ કરવાને બદલે બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપી પારકાના વિચારથી જ દોરાય છે તે મૂઢ છે, વિવેકશૂન્ય છે. દેશકાળનો ને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને આચારવિચારમાં તેમજ સાહિત્યમાં ફેરફાર કરવો એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

અંગ્રેજી કેળવણીનો આરંભ સુરતમાં—ગુજરાતમા અંગ્રેજી કેળવણીનો દીપ પ્રથમ સુરતમા પ્રગટ્યો અને ત્યાથી તેનો પ્રકાશ ગુજરાતના બીજા ભાગમા તથા કાઠીઆવાડમાં ને કચ્છમાં પ્રસર્યો. એક સમય એવો પણ હતો કે ત્યારે સુરતના વતનીઓ ગુજરાત ને કાઠીઆવાડની હાઇસ્કૂલોમા હેડ માસ્તરો હતા; તેમજ અમદાવાદ ને રાજકોટની ટ્રેનિંગ કૉલેજોના પ્રિન્સિપલો અને ઘણાખરા ડેપ્યુટિ ઈન્સ્પેક્ટરો સુરતી હતા. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પણ સુરતમા જ થયો. ત્યા સાહિત્યક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો એકી વખતે ઝળહળી નીકળ્યા. એ રત્નોએ સાહિત્યનો વિકાસ જુદા જુદા માર્ગમા કર્યો. એ રત્નોમા સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી વિવિધ માર્ગે ખિલવનાર, 'રૂઢ, રમતી, ને ભર્માળી' ભાષામા ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્પન્ન કરનાર, ગુજરાતી કોશના આદ્ય પ્રણેતા, સંસારસુધારાનો ઝુંડો ઉડાવનાર, વહેમદુર્ગનો વાગ્બાણના વજ્રપ્રહારથી નાશ કરનાર, 'આખમાં ઝળઝળીઆ સાથે કલમને ખોળે બેસનાર, કલમને ખોળેજ ૨૪ વર્ષ લાડ લાડનાર, એ ટેક જવાનો સમય આવતે દિલગીરીથી તે છોડવો પડ્યો ત્યારે અવશિષ્ટ જીવન ખેદથી નિર્ગમન કરનાર, સાહિત્યસેવામા જીવન અર્પણ કરવાની આદર્શભૂત પ્રતિજ્ઞા અવસાનપર્યન્ત પાળનાર, જુવાનીના ઉચ્છેદક વિચારોના ત્યાગપૂર્વક સરક્ષણ વિચારોનો સ્વીકાર દર્શાવનાર 'ધર્મગ્રન્થ' પ્રસિદ્ધ કરવાની અડગ હિંમત ધરાવનાર, ધીટ નરવીર, 'ગરવી ગુજરાત' ને સાહિત્યમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડનાર, 'પ્રેમશૌર્ય' અને સ્વદેશાભિમાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ જનસમૂહમા જગવનાર ને ઉત્તેજનાર, સ્વાનુભવરસિક કવિ નર્મદે અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા બજાવી છે; ને દ્રવ્યની આપત્તિમાં એકલે હાથે, સરકાર કે રાજ્યના આશ્રય વિના ગુજરાતી સાહિત્યની જે ભિન્ન ભિન્ન દિશામા ખિલવણી કીધી છે તે હાલના, પ્રગતિની વાતોમા જ કાર્યની પરિસમાપ્તિ માનનાર, વાચાળ જમાનામાં એક આદર્શભૂત ને સર્વથા અનુકરણીય દૃષ્ટાન્ત છે. તરુણ લેખકોએ આની નકલ યથાશક્તિ કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ. તેઓ સાહિત્યની સંગીન સેવા બજાવવા તત્પર થશે તો સાહિત્યવૃક્ષ શાખાપ્રશાખાથી ચારે તરફ ફાલી સમૃદ્ધ થશે.

સાહિત્યસેવા માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા— પરંતુ તરુણ સાહિત્યસેવકોએ એક વાત લક્ષમા લેવા જેવી છે. પ્રાચીનકાળથી આપણા વિદ્વાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઇ પણ કાર્ય માથે લેતા નહિ. ગુરુચરણની નમ્રભાવે સેવા કરી તેમની

પાસેથી અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ ગુરુમાં થી મેળવેલી વિદ્યાનો તેઓ ઉપયોગ કરતા પ્રાચીન શ્રુતિમા આખ્યાનરૂપે કહ્યુ છે તેમ ગુરુને પણ એવી આજ્ઞા હતી કે શ્રદ્ધાળુ, નિંદા ન કરનાર, પવિત્ર ને ઋજુ પુરુષને જ વિદ્યાદાન આપવુ એથી હું વીર્યવતી થઈશ એમ વિદ્યાએ કામરૂપિણી થઇ બ્રાહ્મણ પાસે જઈ તેને કહ્યુ છે કાવ્ય લખતા પહેલા કવિ નર્મદે જયદેવના અલકારગ્રન્થ ' ચદ્રાલોક 'નો અને ' વૃત્તરત્નાકર, ' ' શ્રુતબોધ,' આદિ પિંગળગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો અને એક કડીઆના ઘરમા દાદુપંથી સાધુકવિ લાલદાસના સગ્રહમાથી ' છંદરત્નાવળી ' નામનુ પુસ્તક શોધી તેને ઘેર હરરોજ જઇ તેની નકલ કરી, અને તે સમયે ગુજરાતીમા પિંગળ છપાયુ નહોતુ તેથી એ રીતે છંદશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન મેળવ્યુ વળી ભાષાના સસ્કારી જ્ઞાન માટે કવિ ' સારસ્વત ', ' લઘુ સિદ્ધાન્તકૌમુદી ', ને ' રઘુવંશ ' આદિ સંસ્કૃત કાવ્યો શાસ્ત્રી પાસે શીખ્યા આટલો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતે લેખક થયા અને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવે ને ઉત્સાહે સાહિત્યક્ષેત્રમા પોતાનો અમર કીર્તિ સ્તભ સ્થાપ્યો હાલમા તો નવસગમભાઇ કહે છે તેમ જે ને તે કવિ થવા ઇચ્છે છે અને પોતાના નામની પૂર્વે ' કવિ ' (તેમા ' વિ ' હ્રસ્વને બદલે દીર્ઘ હોય તો ફિકર નહિ ') એવુ ઉપપદ મૂકવા અભિલાષા રાખે છે પ્રતિભા, શાસ્ત્રનો પાસ કરેલો અભ્યાસ, બહુશ્રુતપણુ કાવ્યશાસ્ત્રનુ ને ઉત્તમ કાવ્યોનુ પરિશીલન, એ બધા અત્યાવશ્યક સાધનો પ્રાપ્ત કર્યા વિના કાવ્ય રચના એ ઉપહસનીય જ થાય છે સૉક્રેટીસના વિચાર પ્રમાણે દુનિયામા ઉત્તમમા ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ જ્ઞાન છે, અને ઉત્તમમા ઉત્તમ જ્ઞાન આપણા પોતાના વિષેનુ છે આપણા પ્રમાણ આપણે પોતે માપવુ જોઇએ જેમ આપણે આપણી શક્તિને વધારે ઓળખીશુ તેમ આપણુ જ્ઞાન કેવુ સ્વલ્પ છે તે આપણને સમજાશે વળી આ પણી સ્વલ્પ જ્ઞાનમર્યાદામા જે ઘણું સત્ય ભાસતું હતુ તે મર્યાદા વિસ્તીર્ણ થયે અસત્ય છે એમ ખાતરી થશે

કવિ નર્મદ—કવિ નર્મદના સમયથી કાવ્યસાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો. અગાઉ માન જ્ઞાન, નીતિ, ને ભક્તિના જ ક્ષેત્રમા કાવ્યસાહિત્ય વિચરતુ હતું, તેને બદલે હવે તેનુ ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયુ સામાજિક બધનો, વહેમો, નાતજાતની રૂઢિ, વ્યસનો, કેદ, વિધવાનુ દુખ, પુનર્વિવાહ, સ્વતત્રતા, સ્વદેશાભિમાન, દેશદાઝ, અને કુદરત, એ બધા વિષયો પર કાવ્યો રચી કવિએ તેના પ્રવાહની દિશા બદલી ' વનવર્ણન, ' ' કબીર વડ,' અને ' પ્રવાસવર્ણન ' મા કવિએ કુદરતના સ્વરૂપનુ ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યુ છે ' સજ્જનના લક્ષણ ' ના પદોમા કવિએ દાસત્વને નિંદી, સાહસ કરવાની વૃત્તિ ઉત્તેજી, સ્વતંત્રતાની ઊંડી ભાવના વાચકના હૃદયમા જાગ્રત કરી છે એમાના નીચેના પદો જુઓ —

' ગાયા કરે શૂર વગરે, બાપ, કર્યા કરે શૂર વગરે ? '

' દાસપણુ કયમ સહીએ, કરવુ દાસપણુ ક્યમ સહીએ ? '

' પગના અગૂઠા મરોડી રે, કદિ નવ વાર લગાડો '

' ડગલુ ભર્યુ કે ના હટવુ ના હટવુ '

'રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું.'

* * * *

'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે'—

એ પદ તો જનસમાજમા અત્યન્ત પ્રચાર પામ્યું છે.

'વાદળ ફાટવા માંડ્યુ હવે છે, ધ્રુવાદિ કંઇ કંઇ નજરે પડે છે'—

એ પદ બાળાઓ પ્રેમથી લલકારે છે.

'હિંદુઓની પડતી', 'પ્રેમશૌર્ય'–જેમાં દેશપ્રેમ, પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળોની મહત્તા, ને રજવાડા, તથા ગુજરાત ને દક્ષિણના ગરવીરોનું ચરિત્ર નિરૂપ્યું છે, એ બધા કાવ્યો રોલાવૃત્તમાં છે.

'આ તે શા તુજ હાલ, સુરત, સૂતાની મૂરત ?'
ને 'સ્નેહશૌર્ય તો નથી, દેશમા સ્નેહશૌર્ય તો નથી'—

એવા કવિના રોલાવૃત્ત ઘણાં સુંદર છે. પ્રાર્થનાની ગરબીઓમા

'સુણ સાહેલી, ઇશ્વરકેરી માયા અપરંપાર જો !

* * *

'પીની પીની પ્રેમાનંદ પ્યાલો, મટી જશે કળંતો ભાલો રે. પીની૦'

* * *

'ઘટઘટમા તૂં રામ
રામ ઉપજાવે, રામ બચાવે, મારે તે પણ રામ રામ રે, ઘટઘટમા૦'

* * *

'દુનિયાં જૂઠ્ઠાની, જૂઠ્ઠાની, એ અનુભવવાત પ્રમાણી.'

* * *

'કોની કોની છે ગુજરાત'—

(એ ગરબીઓ ઉત્તમ છે. 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામી છે એ યુક્ત જ છે.

'નવ કરશો કોઈ શોક, રસિકડા નવ કરશો કોઇ શોક'—

એ પદમાં કવિએ આત્મપરીક્ષા કરી ખરૂં જ કહ્યું છે કે–

'ધીર, સત્ય, ને રસિક ટેકિપણું અરિ પણ ગાશે દિલથી.'

* * *

'પ્હેરની પ્હેરની પ્હેરની રે, બ્હેની, નીતિની સાડી પ્હેરની'—

એ નીતિની ગરબી સ્ત્રીઓ હોંસે હોંસે ગાય છે.

રામાયણ, મહાભારત, અને પુરાણોમાથી પ્રાચીન સ્ત્રીપુરુષોની હકીકત એકઠી કરી કવિએ 'કથાકોષ'માં આપી છે. એ કોષ ઘણો ઉપયોગી છે.

'નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત' પણ રીતભાતની સમજુતી સાથે કવિએ એકઠા કર્યા છે. એ પુસ્તકને અનુસારે અમદાવાદમા હાલ સ્વર્ગવાસ પામેલા બાળાગૌરીએ ને નડીઆદમાં રા. નરહરિરામે પણ આચાર ને રીતરિવાજના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

નર્મગદ્ય—'નર્મગદ્ય' મા 'નિબંધો,' 'રામાયણ ને મહાભારતનો સાર,' 'કવિ ને કવિતા', 'પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓના જીવનચરિત્ર', 'પ્રાચીન ને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ,' 'મહા પુરુષો, તત્ત્વવેત્તા, ને મ ળોવકોના જીવનચરિત્રો,' અને 'ગુજરાતની ને મેવાડની હકીકત'મા બહુ ઉપયોગી ને એમના સમયમા વાચકને અન્યત્ર દુર્પ્રાપ્ય બાબત જુસ્સાદાર ને મશ્કરી ભાષામા કવિએ આપી છે 'રાજ્યરંગ'ના આદિ વાક્યો નર્મદની કીર્તિસ્તંભના મોખરાના લેખ છે

'એક છે, અનેક છે, વિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે' ઇત્યાદિ, તેમજ

'બ્રહ્માડમા પૃથ્વી શુ? પૃથ્વી ઉપર જનસમુદ્ર શુ? રાજ્ય શુ? રાજ્યના રંગ શુ? ને નર્મદ શુ? એ સઘળુ રસસિંધુના ટક ઉપરની કણિકા પણ નથી, તોપણ તે કાઇ છે ને રંગ છે એ રંગ હુ મારી તોતની વાણીથી વર્ણવવા ઇચ્છુ છુ હે પ્રમાદ-રંગાઈ-ઉદય-ઉદય શ્રીરંગ' ! ધન્ય છે કવિના વિનયને !

'પિંગળપ્રવેશ' અને 'અલંકારપ્રવેશ'મા કવિએ છન્દો ને અલંકારોનુ વિવેચન કર્યું છે 'રસપ્રવેશ'મા રસ અને વ્યભિચારી ભાવોનુ વિવેચન છે 'નાયિકાવિષયપ્રકાશ'મા નાયકનાયિકાના સ્વરૂપનુ વર્ણન છે

કવિએ 'શ્રીકૃષ્ણાકુમારી', 'દ્રૌપદીદર્શન', વગેરે નાટકો પણ રચ્યા છે, એ નાટકોમા ગદ્યભાગ વિશેષ છે, પદ્યભાગ થોડા છે પણ 'રામજાનકીદર્શન'મા પદ્યો ભાગ છે ને પૂરતી સંખ્યામા છે 'ગુજરાતી' પત્રના તન્ત્રીએ એ નાટકોની નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ

જે સમયમા હાલના જેટલો ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર અને સુગમતા નહોતા તે સમયે એ તે હાથે કવિએ કરેલી આ અનુકરણીય સેવાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે

કવિનુ શિષ્યમંડળ—કવિના રસતરંગમા એના શિષ્યો સજ્જન સવિતાનારાયણ, વિજયાનંદ, વગેરે હમેશ ન્હાઇ અજ્ઞાનરૂપી મેલ ધોઇ ઉચ્ચ સંસ્કાર પામતા હતા કવિ વિજયાનંદની 'વિજયવાણી' એ આ સમાગમનુ ફળ છે એ જ કવિનુ 'ષટિસત્ત્વ' સરળ ભાષામા સંવાદરૂપે વેદાન્તના ગૂઢ તત્ત્વનું જ્ઞાન આપે છે એમા ગુરુશિષ્યના સંવાદના રૂપમા ઘણુ તત્ત્વજ્ઞાન છે વાર્તાઓ, પૌરાણિક દૃષ્ટાન્તો આપી તેમજ ઉપનિષદો, ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ, અને શંકરાચાર્યના ગ્રન્થોમાથી ઉતારા આપી એમણે રસિક રીતે બહુ જ્ઞાન આપ્યુ છે દિલગીરી સાથે કહેવુ પડે છે કે આવો વિજ્ઞાનભરેલો ગ્રન્થ લોકોમા પ્રચાર પામ્યો નથી એટલુ જ નહિ પણ એનું નામ પણ કેટલાકના જાણવામા નહિ હોય, જેમ કવિઓ ન હોય તો રાજાઓના ચરિત્રોની મહત્તા ન થાય એવુ એક સંસ્કૃત કાવ્યમા કહ્યુ છે, તેમ વિદ્વાનોની કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધિમા આણનાર મિત્ર ન હોય તો જગતમા અપ્રસિદ્ધ જ રહે છે સવિતાનારાયણના 'કાવ્ય' તેમજ 'અલંકારચન્દ્રિકા' પણ એ ગુરુચરણસેવાના પ્રાસાદરૂપ છે

નવલરામભાઈ—સુરતના ત્રણ નગરથી નિ'શાતા ત્રણ નરરત્નોમાના બીજા સજ્જન નવલરામભાઈ હતા તેમનુ જીવન સાહિત્યમય હતુ બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમને ઊંડા વિચારમા નિમગ્ન થવાની ટેવ હતી એ ટેવને લીધે તેમને વર્ગમા કવિમ, સાહેબે વખોડ્યા હતા કે 'તો છો કે શુ?' ત્યારથી જ તેમને આત્મનિરીક્ષણ ને આત્મપરીક્ષણની ઉત્તમ ટેવ હતી એક

વખત પોતાના એક મિત્રને આશ્રય મળવાનો સંભવ જાણી પોતાનું મન ઈર્ષ્યાથી કલુષિત થયું. નવલરામભાઇ લખે છે કે 'મને લાગ્યું કે તેને જો આશ્રય ન મળે તો આ પાપી મન ખુશ થાય ખરૂં.' પોતે ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઇ કંઇ અનિષ્ટ પગલું ભર્યું નથી; પરંતુ મનની નિર્બળતા પોતે તપાસી શક્યા, એ એમની મહત્તાનુ પ્રબળ પ્રમાણ છે. એમણે 'વીરમતી' ને 'ભટ્ટનું ભોપાળું' એ નાટકો, 'અકબર ને બીરબલનાં હિંદી કાવ્યો', અને 'નર્મદચરિત્ર', એ સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થો રચ્યા છે, નવા યોજેલા મેઘચ્છન્દમા 'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર કર્યું છે, તેમજ 'માલતીમાધવ', 'મૃચ્છકટિક', 'રત્નાવલી', આદિ નાટકો તથા પુરાણોનો સાર આપ્યો છે. 'શિક્ષણશાસ્ત્ર'ના અનેક વિષયો એમણે ચર્ચ્યા છે. શિક્ષણ રસિક કેમ થાય, 'પરસ્પર સંભાષણપદ્ધતિ'નો શિક્ષણમા કેવી રીતે ઉપયોગ થાય વાચન અને અન્ય વિષયો કેવી રીતે ઉત્તમ શિખવાય–આવા અનેક શિક્ષણના વિષયોનુ એમણે વિવરણ કર્યુ છે. 'વાતાવરણ', 'ધરતીકંપ', 'બરફના ડુગર', 'કાવીના તામ્રપત્ર' વગેરે સામાન્ય જ્ઞાનના અને વિદ્વત્તાના વિષય પર પણ એમણે પ્રકાશ પાડ્યો છે.

નવલરામભાઇ પોતાની સાધનસંપત્તિમાં હમેશ વધારો કર્યા જ કરતા. તેઓ વાચન ને વિચારણામાં જ પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતા હતા. એ એ સંપત્તિ વિષે પોતે સંતૃપ્ત ન થાય ત્યાસુધી લેખનના કાર્યમા ઉદ્યુક્ત થતા નહોતા. વય જતા એમના વિચાર વિશેષ પરિપક્વ થયા. એ પરિપક્વતા કવિ નર્મદ અને દલપતરામ વિષેના પાછલી વયે દર્શાવેલા વિચારમા પ્રત્યક્ષ થાય છે.

નવલરામભાઇની અપૂર્વ તેજથી ઝગઝગી રહેલી કીર્તિ તેમની આટલી સાહિત્યસેવા–જે કંઇ ઓછી નથી–તેને લીધે નથી. એ તો એમની 'પુસ્તકપરીક્ષા'ને લીધે છે. એ પરીક્ષા કરવામાં એમનું ક્ષેત્ર અત્યાર સુધી બિનહરીફ રહ્યુ છે, એ એમની કીર્તિ જેવી તેવી નથી. એ ક્ષેત્રમાં એમની કીર્તિના કિરણો કોઇ પ્રતિદ્વન્દ્વીના કિરણોથી ઝંખવાયાં નથી.

ઉત્તમ ગ્રન્થાવલોકનનું સ્વરૂપ—ઉત્તમ વિવેચનમાં સમગ્ર ગ્રન્થ પર વિચાર જોઇએ, એકદેશ પર નહિ. વિવેચક રાગદ્વેષરહિત, ગુણદોષની યોગ્ય તુલના કરનાર, નિષ્પક્ષપાતી જોઇએ. ગમે તેવો વિદ્વાન્ હોય તોપણ માત્ર છિદ્રાન્વેષી ઉત્તમ વિવેચક કદી થઇ શકતો નથી. વિવેચનમા ગુણ ને દોષ, બંનેની પરીક્ષા જોઇએ. ગુણની યોગ્ય કદર ને દોષનો નિર્દેશ તેના ભવિષ્ય માર્ગને સહાયભુત થાય એવી સૂચના સાથે જોઇએ. તરુણ, ઊગતા ગ્રન્થકારની મહેચ્છાને જોઇતું ઉત્તેજન મળવું જોઇએ. વિદ્વાનોના ગ્રન્થ પર ઘટતું, વિદ્વત્તાભરેલું, ગુણ-દોષશોધક, પ્રૌઢ વિવેચન જોઇએ. તેમા પણ તેના ગુણની યોગ્ય તુલના ને દોષને માટે માર્ગસૂચક બોધ જોઇએ.

ઉત્તમ વિવેચક—આ બધા ગુણો નવલરામભાઇનામા હતા. તેમના વિવેચનથી વાચકને ઘણી જાણવા જેવી હકીકતનું જ્ઞાન થાય છે ને ગ્રન્થકારને ન્યાય મળે છે. 'કરણઘેલો' ને 'કાન્તા' પરના તેમનાં વિવેચન ઉત્તમ છે. તેમા રસક્ષતિ કયા ને કેવી રીતે થાય છે તે તેમણે ઉત્તમ રીતે દર્શાવ્યું છે. 'કરસનદાસ મૂળજીના' ને 'દુર્ગારામ મહેતાજી'ના ચરિત્રમાં જીવનચરિત્રમા કયા ગુણો આવશ્યક છે તે એમણે પ્રતિપાદન કર્યુ છે. એ જ પ્રમાણે યોગ્ય-પ્રસંગે ઉત્તમ નાટક ને ઉત્તમ વાર્તાનું સ્વરૂપ પણ એમણે દર્શાવ્યું છે. એમણે સંસ્કૃતમય

ભાષાની નિંદા કરી છે તે સૂક્ષ્મ છે અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રયોગથી વાચકને ભાષા કઠણી ને કિલષ્ટ લાગે છે 'વાચનમાળા કેવી જોઇએ' તે વિષે એમણે વિવેચન કર્યું છે જોડણી વિષે પણ એમણે પોતાના વિચાર દર્શાવેલા છે, તે મનનીય છે ભાષાનું સ્વરૂપ જ બદલાઇ જાય એવી જોડણી એમને માન્ય નથી, તેમજ પ્રાન્તિક ઝઘડો ઊભો કરે એવી જોડણી પણ એમને ઇષ્ટ નથી

નવલરામભાઇના કલમ ને વિચાર અનેક દિશામા પ્રવર્તતા હતા 'માસિકો' કે અન્ય વર્તમાનપત્રોમા, લેખોમા કે પત્રોમા કે પુસ્તકો રચવામા, કઇ ને કઇ લખવામા તેઓ રોકાએલા રહેતા. તેઓ જીવનપર્યન્ત અભ્યાસી હતા 'કાવ્યાદર્શ', બેકનનું 'નોવમ ઑર્ગેનમ', 'તર્કશાસ્ત્ર', ને 'સાહિત્યદર્પણ' જેવા પુસ્તકોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો જે સમયમા અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત જ થયની અને સંસ્કૃત વિદ્યા શાળામા સંપાદન કરવાનો એમને લાભ મળેલો નહિ, તે સમયમા આ ખાનગી અભ્યાસ ઘણો ઊંચો ગણાય

નવલરામભાઇ જેવા જ્ઞાની, ગંભીર વિચારક અને ન્યાય વિવેચનકારની આપણા સાહિત્યમા મોટી ખોટ છે

માસ્તર સાહેબ નન્દશંકરભાઇ—સુરતના ત્રણ પ્રસિદ્ધ નરરત્નોમાના ત્રીજા, માસ્તર સાહેબના નામથી જાણીતા મહૂમ નન્દશંકરભાઇ છે એમણે 'કરણઘેલો' નામની સુવિખ્યાત ઐતિહાસિક નવલકથા રચી એ નવીન માર્ગમા સાહિત્યનો પ્રવાહ પ્રવર્તાવ્યો છે માસ્તર સાહેબે આ એક જ નવલકથા રચી છે, પરંતુ તેમા વસ્તુના ને રીતભાતના વર્ણન પુષ્કળ છે ને ને એવા તો ચમત્કારી ને અસરકારક છે કે એ એક જ પુસ્તકથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે 'કરણઘેલા'ની ભાષા ઘણી તેજસ્વી છે ગ્રન્થકર્તાની વાણીનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો જાય છે તે વાચકને એટલો મોહક ને લોહચુમ્બકની પેઠે આકર્ષક થાય છે કે વાર્તા પૂરી થાય ત્યાસુધી વાચકને હાથમાથી પુસ્તક મૂકવુ ગમતું નથી

સંગીન સાહિત્યસેવાકાર—આ પ્રમાણે અંગ્રેજી કેળવણી આપણા દેશમા દાખલ થવાના આરંભકાળમા કવિ નર્મદ, નવલરામભાઇ, તથા નન્દશંકરભાઇએ ગુજરાતી સાહિત્યની જુદી જુદી દિશામા અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે સમયપરત્વે વિચાર કરતા કવિ નર્મદ ને નવલરામભાઇના જેવી સંગીન સાહિત્યસેવા બજાવનારની હાલના સમયમા ખોટ છે એમ ભારે ખેદ સાથે કહેવુ પડે છે

કવીશ્વર દલપતરામ—સુરતના સુપ્રસિદ્ધ કવીશ્વર નર્મદ અને નવલરામભાઇ જે સમયે આ ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમદાવાદમા, મૂળ કાઠીઆવાડના વતની કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, જેમના સંક્ષિપ્ત ક દ ડા થી પ્રાથમિક શાળાના બાળકો પણ પરિચિત છે, તેઓ જનસમાજનું રંજન કરે એવા કાવ્યો પ્રાસાદિક વાણીમા રચી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ કરતા હતા. કવિશ્રીએ ફૉર્બ્સ સાહેબના પ્રયત્નથી સ્થપાયેલી ને વૃદ્ધિ પામેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિની ભારી સેવા બજાવી હતી તેઓ અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમા કવિતાનો વિષય શિખવવા જતા હતા, એ તે વખતના ભાગ્યશાળી શિષ્યને મોટો લાભ હતો કવિએ હુનરની ખિલવણી, સંસારસુધારો, વ્યસન, ધર્મ,

નીતિ, કેળવણી, અને અનેક પ્રાસંગિક વિષયો પર સબારંજની કવિતા રચી સરકારની તેમજ જનમંડળની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તેઓ ગુજરાતના રાજકવિની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. પ્રભાત, સૂર્યોદય, ચન્દ્રોદય, સાયંકાલ, અને ઋતુ વિષેના તેમનાં કાવ્યોમાં કેટલાકમા કવિની કલ્પનાશક્તિ સારી ખીલેલી જણાય છે—

> પરોઢિયે શીતળ વાયુ વાય, તેથી પડે ટાઢ અને ધ્રુજાય;
> કુરાજ્યમા જેમ જનો ન જંપે, બીકે બધા લોકની કાય કંપે.
> કુકૂસ્વરો કુર્કટ તો કરે છે, સર્વત્ર જેના સ્વર સંચરે છે,
> જાણે રવીરાવ પધારનારો, તેના છડીદારતણા ઉચારો.
> વાજે રૂડાં ચોઘડિયાં નગારાં, જે લોકને નિત્ય જગાડનારાં;
> જાણે નવા રાજ્યની ફોજ આવે, તેની બડી નોબત આ બજાવે.
> વિદ્યારથી પાઠ ઉઠી કરે છે, જાણે રવીના જશ ઉચરે છે·
> પ્રભાતિયા ગાય સુભક્ત પ્રીતે, જાણે રવિના ગુણ ગાય ગીતે.'

આમાં સ્વભાવોક્તિ સાથે ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તથા માધુર્ય ને પ્રસાદ ગુણની સારી ઝમાવટ છે.

નીચેના પદ્યો પણ એવાં જ સુંદર છે:—

> 'આદિત્ય આભાસ વિશેષ થાય, શશાંક ઝાખો પડતો જણાય;
> બલિષ્ઠનો આગમ જાણિ જેમ, ઝાખો પડે નિર્બળ ભૂપ તેમ.
> શશાંકનો છેક ઘટયો પ્રકાશ, કેવો દિસે પશ્ચિમ દીશ પાસ,
> જાણે બજાવા ઘડિ પૂર્ણ થાતે, આકાશ ટાગી ઘડિયાળ આ તે.
> ભાનૂથકી ચંદ્ર પ્રકાશ લે છે, તેથી જ તે શીતળતા ધરે છે,
> ભિક્ષાથ પામે અતિરિદ્ધિ આપ, પડે ન તેનો જગમા પ્રતાપ
>
> .. , .. ,
>
> જુઓ જુઓ આ રવિ દિવ્ય કાય, ભુમિ ભણી તે નમતો જણાય
> જાણે ચઢેલો અમરાપુરીમા, પતંગ દીસે પડતો મહીમા.
> અરે જુઓ વિશ્વ અનૂભવીને, પૂજે જનો સૌ ઉગતા રવીને,
> આવી પડે અસ્ત થવાનું જ્યારે, કોઇ ન છાટે લઇ કંકુ ત્યારે.'

કવિ ગણપતરામ—કવિ દલપતરામની શૈલીમાં બુલાખીરામ છોટાલાલ, ને ગણપતરામે કાવ્યો રચ્યા છે; પણ તે તેવાં લોકપ્રિય થયા નથી કવિ ગણપતરામે 'પ્રતાપનાટક' માં વીરરસની ઝમાવટ સારી કરી છે. 'લઘુ મહાભારત' નાં પાચ પુસ્તકોમા કવિએ બહુધા દેશી· રાગોમાં મહાભારતનો સાર કંઇ પણ ઉપયોગી અંશ મૂકી દીધા વગર સારી રીતે વર્ણવ્યો છે. એ ગ્રન્થ રચવામા કવિએ બાહુ પરિશ્રમ લીધો છે ને શેઠ ચીનુભાઇ જેવા ઉદાર પુરુષે એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા આશ્રય ન આપ્યો હોત તો એ કદી પ્રસિદ્ધ પામ્યા ન હોત. એકંદર કાવ્ય પ્રાસાદિક ને તેજસ્વી શૈલીમાં છે, પણ છંદો બહુધા એક જ જાતના લાંબા સવાયા કે હરિગીતને ઢબે ગવાય એવા હોવાથી તેમાં નવીનતાને અભાવે પુસ્તકની લોકપ્રિયતામા-હાનિ આવે છે.

કેશવકૃતિ—પો મદગના પતોગ નાગર સદ્ગત કેશવરામ હરિરામ ભટ્ટના કાવ્ય સ્વદેશપ્રેમ, ઉચ્ચ નીતિ ને ધર્મની ભાવના, તેમજ વેદાન્તતત્ત્વના વિચારોથી પરિપૂર્ણ છે એમના નીચેના કાવ્યો ઉત્તમ છે —

'દોડ મા, ગમાર, દૂર, ઇશ્વર છે આહી,
પૂર્ણ ને પ્રકાશમાન, માન સર્વમાહી—દોડ મા૦'

* * * *

'પખીનો મેળો ભેગો રહે કેમ ભાઈ ?
કોઇ ક્યાંહિથી કોઇ ક્યાંહિથી આવે એમ તણાઇ પખી૦'

* * * *

'હે ચિત્તચકોર, નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચન્દ્રને
શીતલ, સાચા, સ્વાભાવિક, સર્વોત્તમ સુખના કંદને'

* * *

'અમે તો આજ તમારા, બે દિનના મેમાન
સફલ કરો આ સફલ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન અમે તો૦'

આ છેલ્લુ પદ જનમંડળમા યથાર્થ રીતે અત્યન્ત લોકપ્રિય થયુ છે

ગોવર્ધનરામભાઇ—સરસ્વતીચન્દ્ર—ધીમે ધીમે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર ને પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. હાઇ સ્કૂલોમા ને કૉલેજોમા સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો ગયો, પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીઓની રવતન્ત્ર ને સંશોધકવૃત્તિ ખીલતી ગઇ, ને પ્રાચીન સાહિત્ય ને વિચાર તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે લોકોના વિચાર જાણવાના જનમંડળમા સ્ત્રીના સ્થાન વિષે તેમજ સ્ત્રીની કેળવણી વિષે લોકોમા નવી નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઇ રાજકીય સ્થિતિની ચર્ચા દેશમા સર્વત્ર ખૂબ જોસમા ચાલવા લાગી, સમસ્ત પ્રજામા નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઇ રાજકીય, સામાજિક ધાર્મિક, વગેરે વિષયોમા નવીન વિચારો ને નવીન ભાવનાઓ અને નવીન જ્ઞાનને પોષે ને સતોષે એવા સાહિત્યની અપેક્ષા થાય એ સ્વાભાવિક છે વિદ્વાનોની તેમજ સામાન્ય વાચકવર્ગની આવી નવીન વાંછના પૂરનાર, જેને જેવુ ભોજન જોઇએ તેને માટે તેવુ તૈયાર કરનાર ને પીરસનાર, જે નરરત્ન ઇશ્વરકૃપાથી યોગ્ય સમયે ઉત્પન્ન થયુ તે સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઇ એમનો 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ ગુજરાતી સાહિત્યનો અપ્રતિમ કીર્તિસ્તંભ છે નવલકથા તરીકે એના પર વિવેચન કરનારને વસ્તુસંકલનામા દોષો તથા રસક્ષતિના દૃષ્ટાન્તો સહજ જડશે પણ એ તો મનુષ્યસ્વભાવનિરૂપણનો અને વિવિધ જ્ઞાનનો આકરગ્રન્થ છે ચાર ભાગમાના પહેલા બે ભાગ વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે બીજો ભાગ સ્ત્રીઓને ઉત્તમ વાચન પૂરુ પાડે છે કુમુદસુંદરી તે ખરેખરો ગુણનો ભંડાર છે એનુ ચરિત ગ્રન્થકારે અપૂર્વ શક્તિ ને ચતુરતાથી આલેખ્યુ સરસ્વતીચંદ્રના પ્રથમ ભાગમા પડેલી કુમુદે રીએ ગાએલુ

'દયા ના કીને જ પશુ જેમ તુજ આખમા રે, બીતાભણે ઝાખમા રે

* * * *

હાર મુજ દેવાનો એ તો ' નથી એ લાગી પેઠે નરહેરો
રોવા દે રોવા રે મને, રાઇ લેવા રે જોરી એની આથમા રે દયા

વ્હાલા ! વ્હાલ વીસારો તમારૂં, જમ આ કહ્યું ન માને મ્હારૂં,
તમને જપતી મરતી મરતી, રોતી રોતી પણ હસતી હું આશમાં કે
પામીશ મારો ચતુર અવર અવતારમાંયે ! દયા હરિ આંખમાં રે ! દયા૦'

આ ગાન કરુણરસથી કેવું પરિપૂર્ણ છે ! શિલા રુદન કરે છે ને વજ્રનું પણ હૃદય ફાટે છે એ કવિ ભવભૂતિનું વચન આ ગાયન યથાર્થ કરે છે. ત્રીજા ભાગમા દેશી રાજ્યોના વહીવટનું સત્ય ને સંપૂર્ણ ચિત્ર છે. ચોથો ભાગ પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય ગ્રન્થોમાંના ઉતારાથી ભરપૂર છે. મલ્લભવન, મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર, ને ભારતનુ ભવિષ્યકથન, એટલા ભાગ ખાસ આકર્ષક છે. ચારે ભાગનો આ વિસ્તૃત ગ્રન્થ ગુર્જર સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમા અપ્રતિમ પ્રદીપ છે. જ્યાસુધી ગુર્જરભાષા છે ત્યાસુધી એ અપૂર્વ, અદ્વિતીય પ્રદીપની શાખા સમાન જ્યોતિથી ઝગઝગ્યા જ કરશે. ગ્રન્થકારે જાતે ગ્રન્થને અન્તે ખરૂં કહ્યું છે કે ' પ્રિય વાચનારી ! તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો......હો તે હો,—સર્વથા તું જે હોય તેને માટે યથાશક્તિ, યથામતિ થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રન્થના કોઇક કોઇક પાનામા તને મળી આવે ને કંઇ પણ ભાવતું ભોજન ન મળવાથી નિરાહાર પાછા જવાનો વારો ત્હારે ન આવે. ' આ ગ્રન્થ વિદ્વદ્વર્ગમા ને સાધારણ વાચકવર્ગમા જેટલો લોકપ્રિય થયો છે તેટલો બીજો કોઈ ગ્રન્થ થયો નથી, એથી વિશેષ એ ગ્રન્થની સ્તુતિ શી હોઇ શકે ? પાશ્ચાત્ય ફિલસુફી ને ઉપનિષદાદિ ગ્રન્થોમાંની પ્રાચ્ય વિદ્યા તેમજ પ્રાચ્ય ને પાશ્ચાત્ય કવિ, નાટકકાર, ને અન્ય ગ્રન્થકારના ઉત્તમ ગ્રન્થો—એ બધામાંથી સ્થળે સ્થળે ઉત્તમ વાક્યના ઉતારા વિદ્વાન્ વાચકવર્ગના મનને ઉત્તમ વિચારો પૂરા પાડે છે ને હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાને સંતૃપ્ત કરે છે. સ્થળે સ્થળે ગ્રન્થકારે રસથી છલકાઇ જતા પદ્યો પૂરાં પાડી સહૃદય અને કવિજનની રસવૃત્તિને પોષવાનું બાકી રાખ્યું નથી. એવા થોડાક પદ્યોનું દિગ્દર્શન નીચે કર્યું છે:—

'સુંદર ગિરિના શૃંગ ચુંબતા જળધરગણને;
પવિત્ર સાધુવૃન્દ જગવના ત્યાજ્ય અલખને. '

' ઉત્તરમા છે તમ વાસ, વ્હાલા માત ને તાત !
છેલ્લા કરું છું પ્રણામ—છેલ્લા કરું છું પ્રણામ !
વ્હાલાં માતાપિતાને નમુ ! '

ડૂબવા તૈયાર થયલી માતાપિતાને સંભારતી કુસુદનો આ વિલાપ હૃદયદ્રાવક છે.- જળમા કેડ સુધી ડૂબેલી કુસુદસુંદરીને કર્ણે પડેલું ચન્દ્રાવલીનું નીચેનું ગાયન—

' ધીમી ધીમી ચાલી તું તો કરવા ત્હારૂં કામ !
માજીની ઇચ્છા એવી છે કે પાછી હવે તું આવઃ ધીમી૦

સાયર આવો આભસરીખો, ઘોર ગાજે દિનરાત,
ક્યા એ ને ક્યાં કોમળ કળી સમી દીકરી, ત્હારી જાત ! ધીમી૦

માયરને ત્યજી માડને મોથે ખોજે તું બેગ, મેશ
ખોટી કે દાયા, ખોટી માયા, માડી જ માડ હમેશ ધીમી૦'

વાચકના હૃદયમા સમુદ્રના તરંગની પેઠે સક્ષોભ કરે છે તેમજ કુમુદને કહેલા સર સ્વતીચન્દ્રના નીચેના વચન ઉત્તમ આદર્શ ખડો કરે છે—

'હવે ગિરિરાજ પર આના, સુધર્મી સાધુને બાન્ય,
પ્રિયા ! ત્યજ મર્ત્ય ભમને તુ ! પરાર્થીનિયક્ત રચને તુ ?

મારા ખોળામા સૂતી છે તે કરતા તને શુ શિના વધારે ગમે છે !—

'સુની, વ્હાલી, તુ મુજ ખોળે, સુખેથી કેમ ના બોલે ?
શિલાને આથી શુ સારી, ગણે શય્યા, તુ ગુણી નારી.'

બળાત્ કરે વાળવા માંડેલી દૃષ્ટિ ત્યાથી પાછી વળતી જ નથી ત્યારે કહે છે કે—

'અનિગ્રહણીય આ વેલી ! હરે મુજ વાસના રેલી !
ધડકતુ હૈયુ તુજ ભાળુ, સમાવા ત્યા જ લોભાઉ !'

ઉપરાંત, લિંગ શરીરનો સયોગ ઉત્તમ ને અસરકારક રીતે આલેખે છે—

'હવે આવ્યા નવે રંગે, હવે ફરીએ નવે વેગે,
નથી સસારની બીતિ, ત્યજી મસારની રીતિ
મગા સંસારના છોડયા, છૂટયા તેઓથી તરછોડયા
વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા, ધરીએ આપણે કન્થા
ગિરિવર રમ્ય પાવન આ, જગતમા ના જડે એ સમા
અહીં એકાન્ત ને શાન્ત, વસીએ વ્હાલી, રહી દાન્ત.'

આખા પુસ્તકમા ચરિત્રનિરૂપણ અને વર્ણનો તેમજ જુદી જુદી પરિસ્થિતિનો ચિતાર ઉત્તમ છે એમા ગ્રન્થકારની મનુષ્યલક્ષણની પરીક્ષા—માનસશાસ્ત્રનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અને તેનો ઝીણવટથી ચિતાર આલેખવાની અપૂર્વ શક્તિ સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે વસ્તુસંકલના ને કેટલાક પાત્રના ચિત્રનિરૂપણમા કલ્પનાનો પ્રભાવ વિશેષ જણાય છે

ભાષા—પુસ્તકના ચાર ભાગમાના છેલ્લા બે ભાગમા ભાષા સાધારણ વાચકને કઠણ થતી જાય છે પરંતુ તે ઘણે સ્થળે તેજસ્વી, જુસ્સાદાર, ને પ્રૌઢ છે શૈલી આકર્ષક છે કેટલેક સ્થળે સંસ્કારી વાચકને જ તે આનન્દદાયક થાય છે, સામાન્ય વાચકને દુર્ગમ થાય છે પણ ગ્રન્થકારે સર્વ પ્રકારના વાચક માટે વાનગી ધરી છે, ને જેને જે રુચે તે તેમા રમે એવી યોજના કરી છે ખરેખર, 'સરસ્વતીચન્દ્ર' કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યને ભૂષણ રૂપ છે એ ગ્રન્થનુ અન્ય દેશી ભાષામાં ભાષાન્તર થયુ છે એ એની વિસ્તૃત પ્રદેશમા લોકપ્રિયતાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે

અન્ય ગ્રન્થો—મર્હુમ ગોવર્ધનરામભાઇના અન્ય ગ્રન્થો 'લીલાવતીની જીવનકળા,' 'દયારામનો અક્ષર દેહ,' ને 'સાક્ષરજીવન' છે 'સ્નેહમુદ્રા' કાવ્યમા પોતે બહુ ઉંચી ભાવના પોષી છે

'જતી તિમિર તજી જગ છોડી જતી. ધ્રુવ૦
છોડી જતી ! સતાઇ જતી ! જતી૦'

જોતામા સળગે શોક, સહચરી ! જોતામાં સળગે શોક. ટેક
તિમિરસુતા છતી આનંદ દુઝતી તે
રજનિ ઝરે દુઃખ આજ. સહચરી૦'

*

'મ્હારો ક્ષમા કરે અપરાધ, પુત્રી ! પ્રિય પ્રાણુ ! ઘણી તું ટાઢી.
તુજ ઉર મ્હેં ખોસી–અરે–અજાણ્યે ખરે–કટાર જ સાઢી'

આ અને એવાં બીજાં કાવ્યો ઉચ્ચ કલ્પનાશક્તિ ને કવિપ્રતિભાનું ઉત્તમ પ્રમાણુ છે.

દ્વિવેદી મણિલાલભાઇ—ગોવર્ધનરામભાઇની સાહિત્યસેવાની પેઠે સદ્ગત મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીની પણુ સાહિત્યસેવા ઘણુા ઊંચા પ્રકારની છે. એઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિષ્ણાત હતા અને ન્યાયશાસ્ત્ર ને વેદાન્તશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી હતા. રાજકીય સંસ્કૃત પુસ્તકાવલીમાં **तर्ककौमुदी** ની એમની આવૃત્તિ વિદ્વદ્વર્ગમાં ને શિષ્યવર્ગમા ઘણું સન્માન પામી છે. પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના એઓ પ્રબળ સમર્થક હતા ને સંસારસુધારાના સંબંધમાં એમને રા. બ. રમણભાઇ સાથે માસિકોમા જબરો વાદ ચાલ્યો હતો. એમના લેખોએ આર્યસિદ્ધાન્તો ને આર્યસંસ્કૃતિ પર સારો પ્રકાશ પાડયો છે. 'સિદ્ધાન્તસાર' અને 'સુદર્શન-ગદ્યાવલિ' માં એમના ઊંચા પ્રકારના ને વિદ્વત્તાભરેલા લેખ છે. 'સિદ્ધાન્તસાર'મા આર્યતત્ત્વ-જ્ઞાનનું બહુ ઉત્તમ વિવરણુ છે. છ એ દર્શનો, તથા અન્યથાખ્યાતિઓ અને વિવર્તવાદ, અવચ્છેદવાદ, વગેરે વાદ પર એમણે બહુ સારો પ્રકાશ પાડયો છે. તત્ત્વવિદ્યાના જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રન્થ ઉત્તમ છે. એમણે સંસ્કૃત નાટચશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરતું નહિ, પણુ અંગ્રેજી નાટકોના નિયમોને અનુસરતું 'કાન્તા' નામનું નાટક રચ્યું છે. એમાં શૂરસેન કાન્તાને શોધે છે અને પ્રાણીને ને વનસ્પતિને પૂછે છે કે મારી સ્ત્રી જોઇ છે ?—એ ભાગ ઉત્તમ છે અને 'વિક્રમોર્વશીય' માં પુરૂરવસ્ ઉર્વશીને વનમા શોધે છે, એ પ્રવેશની વાચકને સ્મૃતિ કરાવે છે. એમણે 'ન્યાયશાસ્ત્ર' ગુજરાતીમા રચ્યું છે, તેમાં અંગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રના પરામર્શખંડનું વિવેચન છે. અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રની તુલના કરી તે તૈયાર કર્યું હોત તો તે વિશેષ ઉપયોગી થાત. એમણે ભવભૂતિનાં **उत्तररामचरित** ને **मालतीमाधव** નાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યા છે, તે સંસ્કારી ને એકંદર પ્રાસાદિક છે. સમશ્લોકી કાવ્યોમાં કોઇક સ્થળે ક્લિષ્ટતા કે અપરિચિત શબ્દોનો પ્રયોગ અગતિક થાય છે; તેથી જ 'દુગ્ધકુલ્યાશી દૃષ્ટિ', 'નીવારૌદનમંડ ઉષ્ણુ મધુરૂં', 'લોલોલ્લોલક્ષુભિત કરણોદ્વેગ' જેવા સમસ્ત પદો ને અપરિચિત શબ્દો નજરે પડે છે. પરંતુ '**दलति हृदयं गाढोद्वेगं**૦', '**हा हा देवि स्फुटति हृदयं**૦', '**न किल भवतां स्थानं देव्या**૦', '**विना सीतादेव्या**૦'ના નીચે નિર્દેશેલાં ભાષાન્તરો ઉત્તમ છે:—

'હૃદય ન પડે ફાટી, દુઃખે દબાઇ પીડાય છે.'

*

'મુઝાય છે હૃદય અતિશે, દેવી ગાત્રો ગળે છે,'

* * *

'રચ્યું ન તમને દેવીકેરું, ગૃહે રહ્યું કે તજી,'

*

"વિના મીના દેવી શુ ના ન દુખ વેકે નુપતિ"

*   *   *   *

એમનુ 'બાળવિનાસ' એ વડો રા ગન્યે રચાવેલું સ્ત્રીઓ માટેનું નીતિપુસ્તક છે ગન્યે નીમેલી મ ડળી ને ગ્રન્થકાર વચ્ચે વિચારમા મ મતિ ન થવાથી ગ્રન્થકારે તે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યું એ પુસ્તકમા કન્યા, પુખ્ત સ્ત્રી, ને માતા માટે ઉપયોગી લેખો ને સતી આર્ય સ્ત્રીઓના જીવનચરિ છે ભાષા શિષ્ટ ને સન્ગ છે એ પુસ્તક ઘણું લોકપ્રિય થયુ છે 'પ્રિયવ ા' ને 'સુદર્શન'મા અનેક લેખોથી તેમજ ધર્મવિષયક ગ્રન્થોથી એમણે પ્રાચીન આચારવિચાર તરફ લોકોને વાળવા સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ખરેખરો મૂલ્ય છે પ્રાચીન ભાવના પર પ્રેમ ઉત્પન કરનાર એવા સમર્થ લેખકની દેશને ને સાહિત્યને મોટી ખોટ છે રા દ્વિવેદીનું જીવન લબાયુ હોત તો તેઓ આથી પણ વિશેષ સગીન સાહિત્યસેવા કરી શકત તેમને જેટલી સેવા કરી છે તેની પણ ઘણા ઊચા પ્રકા ની છે

અન્ય સાહિત્યસેવકો—નડીઆદના બીજા સાહિત્યસેવકોએ પણ ગુર્જર સાહિત્યને ખિલવવામા સારો ફાળો આપ્યો છે કવિવર કાલિદાસના 'અભિજ્ઞાન શકુન્તલા' નાટકનું પ્રથમ ગુજરાતીમા ભાષાન્તર કરનાર સ્વર્ગસ્થ ઝવેરીલાલભાઇ હતા ત્યાર પછી એ જ ગ્રન્થના બીજા ત્રણ ભાષાન્તર થયા છે—રા દલપતરામ ખખ્ખરકૃત, પ્રો અનન્તરાયકૃત, ને ગ મગનલાલ ચતુરભાઇ પટેલકૃત, તે બધામા સદ્ગત ઝવેરીલાલભાઇનુ ને સદ્ગત ખખ્ખરનું એ ભાષાન્તરો લોકપ્રિય થયા છે સદ્ગત મન સુખરામભાઇ હમેશ શુદ્ધ સસ્કારી ભાષાના હિમાયતી હતા અને તેમનો 'અસ્તોદય' એવી ભાષાશૈલીમા રચેલો છે સદ્ગત દોલતરામ કૃપારામ પડ્યાએ 'કુસુમાવલી' નામની નવલકથા, 'ઇન્દ્રજિત્—વધ' નામનું સસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીમા તૈયાર કરેલું મહાકાવ્ય, ને 'અમરસત્ર' નાટક રચ્યા છે, તેમાના નવલકથા ને કાવ્ય લોકપ્રિય થયા છે એ જ નગરીના અ ય સાક્ષર બાલાશકરે સુંદર ગઝલ રચી કાવ્યક્ષેત્રને વિભાર્યું છે રા. છગનલાલભાઇએ બાણ કવિની 'કાદમ્બરી'નુ અપૂર્વ ભાષાન્તર રચી અન્ય ભાષાન્તરકારોને એ દિશામા માર્ગ દર્શાવ્યો છે એ જ ખેડા જિલ્લાના મહુધાના વતની સદ્ગત રણછોડલાલભાઇએ અવસાનપર્યન્ત ગુર્જર સાહિત્યની ખિલવણી કરી તરુણ અભ્યાસકોને ને લેખકોને સાહિત્યસેવાનો અનુપમ દૃષ્ટાન્ત પૂરો પાડ્યો છે 'લલિતાદુખ દર્શક' જેવા એમના રચેલા નાટકે રગભૂમિ પર ભજવાતા શ્રોતૃમડળને રમમા ન્હવરાવી તેનમાથી અશ્રુધારા પડાવી છે 'રણપિગલ' રચવામા એમણે ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે, તેમજ હિદુસ્તાનના વ્યાપારના ઇતિહાસના મોટા ગ્રન્થો તૈયાર કરવામા ઘણું સશોધન કર્યું છે એમનું 'લઘુ સિદ્ધાન્તકૌમુદી'નું ને 'હિતોપદેશ'નું ભાષાન્તર તથા 'નાટ્યપ્રકાશ' એમની બહુમાર્ગી ને ઉદ્યોગી પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે ફૉર્બ્સના 'રાસમાળા'ના ગ્ર થની એમણે નવીન આવૃત્તિ શોધિતવર્ધિત કરી છે એ જ જિલ્લાના ઉમરેઠના વતની ગ બા. હ ગોવિન્દદાસભાઇ પણ એવી જ અનેકમાર્ગી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દર્શાવી વૃદ્ધાવસ્થામા પણ સાહિત્યની સેવા કરતા ચૂકતા નથી 'ટચુકડી નો વાતો'એ બહુ મિષ્ટ વાચન પૂરૂ પાડ્યુ છે

કલાપી ને કાન્ત—'કાવ્યપ્ર'થમા કલાપીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયલા સુ મિદ્ધ એ કાવ્યનો પ્રવાહ નવીન દિશામા ચલાવ્યો છે એમના કાવ્યમા મનોભાવના ઝરણા એવા સુન્દર ને નિર્મળ વહ્યા જાય છે કે તે ખરેખર હૃદયસ્પર્શક થાય છે તેથી સાથે ભાષા પણ પ્રૌ

પ્રાસાદિક હોવાથી 'કલાપીનો કેકારવ' ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં અત્યન્ત લોકપ્રિય થયું છે અને ઘણા તરુણ લેખકોએ તેનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે. 'કાન્ત' નામથી પ્રખ્યાત સદ્ગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યા છે. એમાં અન્યોક્તિઓ છે તેમા કવિની કલ્પના-શક્તિએ ઘણું ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કર્યું છે. 'પૂર્વાલાપ'માં એમાંના થોડાક પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમનો 'શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તક સદ્ગત પ્રો. ગજ્જરના તન્ત્રીપણા નીચે ચાલતી 'શ્રી સયાજીજ્ઞાનમંજૂષા'માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમના સ્મરણાર્થે પ્રો. ઠાકોરે 'કાન્તમાળા'ની સુંદર યોજના યોજી છે ને તે સફળ થવાની તૈયારીમાં છે.

અમદાવાદના સાહિત્યસેવકો—અમદાવાદમા સદ્ગત ભોળાનાથભાઈ તથા સદ્ગત ભીમ-રાવના કાવ્યો સંસ્કારી છે. સદ્ગત રા. સા. મહીપતરામભાઇએ અનેક શાલોપયોગી પુસ્તકો રચી પાઠ્યપુસ્તકોની ખોટ પુરી પાડી છે. એમની 'વનરાજચાવડો' નામની નવલકથા લોક-પ્રિય થઇ છે. એમણે 'કરસનદાસ મુળજી'નું ને 'દુર્ગારામ મંહેતાજી'નું જીવનચરિત્ર પણ આલેખ્યું છે. સદ્ગત હરીલાલ ધ્રુવે 'કુંજવિહાર' આદિ ઉચ્ચ ભાવનાનાં કાવ્યો સંસ્કૃતમય ભાષામાં રચ્યાં છે. તેમાં રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબર દેરાસરીના પણ કાવ્યો છે. એમનું 'પ્રવાસ-પુષ્પાંજલી' કાવ્ય એમના સ્વર્ગવાસ પછી એમના પુત્રે પ્રગટ કર્યું છે. 'શ્રીવસન્તવિલાસિકા' નામની એક અંકવાળી એમની રચેલી વિલાસિકા પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

અમદાવાદના અન્ય સાહિત્યસેવકોમાં શાસ્ત્રીજી વ્રજલાલ કાલિદાસે 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ,' તથા 'ઉત્સર્ગમાળા' જેવા ગ્રન્થોમાં પ્રાકૃત-ભાષાના નિયમો ને શબ્દવ્યુત્પત્તિ પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. વળી એમણે ટેલર સાહેબને વ્યાકરણ રચવામાં મદદ કરી હતી. દી. બ. અંબાલાલભાઇએ અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ, રેવ. મૅકડૉનલ્ડ ને સ્વ. મણિધરપ્રસાદની સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ને તેની બીજી આવૃત્તિ પોતે એકલાએ સુધારીવધારી પ્રગટ કરી છે, તેમજ 'અર્થશાસ્ત્ર'નું એમનું ભાષાન્તર ઉત્તમ છે. સ્વ. લાલશંકરભાઈની સેવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિને અંગે સુવિદિત છે. એઓ પણ સાહિત્યપ્રેમી હતા.

સુરતમાં રા. રા. મધુવચરામભાઇની કેટલીક પ્રાસાદિક કવિતાઓ સરકારી વાચનમાળામાં છપાઇ છે. સ્વ. લલિતાશંકરે પ્રાસંગિક કાવ્યો ને નાટકો રચ્યાં છે. રા. રા. ઇન્દિરાનન્દ લલિતાનન્દ પંડ્યા પાસે મોટો સંગ્રહ હસ્તલિખિત રૂપમાં છે, તે પ્રગટ કરવા યોગ્ય છે. એમાનાં થોડાક કાવ્યો એમણે મને મુંબઈમા વાચી સંભળાવ્યા હતા, તેમા રસની જમાવટ સુંદર હતી.

તરુણ લેખકોમા કેશવ હ. શેઠ, શેલત વાસુદેવ રામચંદ્ર, સાગર, પંડ્યા ચંદ્રશંકર, પ્રો. મોહનલાલ, વગેરેના કાવ્યો જ્યારે માસિકમા આવે છે ત્યારે સારા આવે છે. રા. મનહરરામે પણ 'રામાયણ' રામચંદમા ઉતાર્યું છે.

પારસી ગ્રન્થકારોની સાહિત્યસેવા: મલબારી—પારસી લેખકોમાં મર્હુમ બહે-રામજી મહેરવાનજી મલબારીના 'અનુભવિકા', 'નીતિવિનોદ', ને 'સંસારિકા', એ કાવ્યો શુદ્ધ ગુજરાતીમાં છે ને ઊંચી પ્રતિના છે. એમનો કાવ્યસંગ્રહ એમના પુત્રે કવિશ્રી ખબરદારના ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાના નીચેના કાવ્ય ઉત્તમ છે –

'વ્હાણું વાયું જાગ, સખી રે, વ્હાણું વાયું જાગ,
સુખમાં તારી વીતી રાતલડી, ગા દિનકરગુણરાગ. સખી રે.'

'વ્હાલા' ત્હો મુજ પાસે ક્ષેમ, વ્હીની મૂકી ન્હાસો કેમ ?
સીધી સૃષ્ટિમા વ્હીવી મરે, બેદીની દેખાય,
ફર્મ ફરી હુ મગખુ જ આપુ, આ ભવ ખાવા ધાય, વ્હાલા૦'

'હે દેશીઓ સામાસામી શુ જુઓ ?
જોતા જોતા આખો મીંચાઇ જાય જો,
ભવિષ્યને જ ભરોસે ઘેલા' કા સુઓ,
ઉઠો, મલગ બ્હાર પો, જગમાય જો, હે દેશીઓ૦'

'હૃદે પ્રીત ટગશે મગન, જીવ' તને કરણી કરશે સજ્જ
વીજળીથી વધુ વેગે ઉડતી, દેવધર્મની એ ધજા 'જીવ' તને૦'

હાલના કવિ ખબરદારના કાવ્યો અત્યન્ત લોકપ્રિય થયા છે, તે શુદ્ધ ને પ્રામાણિક છે ને તેમા રસની જમાવટ સારી છે

પારસી ગ્રન્થકારોની નવલકથા ને અન્ય ક્ષેત્રોમાં સેવા—નવલકથાના ક્ષેત્રમા પણ કેખશરૂ નસરવાનજી કાબ્રાજીની 'દારાશાના' ને 'ભોળો ભરભઠીઓ' એ નવલકથાઓમા વસ્તુસંકલના સારી છે ભાષા સાધારણ રીતે ઠીક છે ડૉ જીવણજી જમશેદજી મોદીના 'શાહનામુ', ને 'શાહનામાના દાસ્તાનો' એમની ઊંડી વિદ્વત્તાના પ્રમાણરૂપ છે અરદેશર ફ્રામજી મુસ તથા નાનાભાઇ રુસ્તમજી રાણીનાનો અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ ૧૬ ભાગોમા હતો, તેમાં શબ્દો તેના જુદા જુદા અર્થ ને ઉતારા સાથે આપેલા છે કહેવતો પણ બન્ને ભાષાની મૂકવાની છે જેમ પહેલું છાપખાનું તેમજ પહેલુ વર્તમાનપત્ર કાઢનાર પારસીઓ હતા, તેમ પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન નાનાભાઇ રુસ્તમજી રાણીનાને ઘટે છે. એમના એક મિત્રે ખરૂં કહ્યુ છે કે "જેમ પહેલુ છાપખાનુ ને પહેલુ વર્તમાનપત્ર કાઢનાર પારસીઓ હતા, તેમ પહેલો શબ્દકોશ કાઢવાનું માન પણ નાનાભાઇની જહેમતથી પારસીઓને ફાળે આવ્યુ છે' પ્રથમ 'જ્ઞાનચક્ર'ના પણ લેખક પારસી ગૃહસ્થ રતનજી ફરામજી શેઠના છે એ જ્ઞાનચક્ર ઘણુ અપૂર્ણ છે, પરંતુ એવુ પણ રચવાનું માન ઓછુ નથી ગ બરજોરજી પાલણજી દેસાઇએ 'ફિર્દોસીનું જીવનચરિત્ર' અને 'સૅસૅનાઇડીઓનો ઇતિહાસ' રચ્યા છે તે તેમના વિદ્વાન્ પુત્ર ગ પાલણજી બરજોરજી દેસાઇએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ખા. બા જમશેદજી અરદેશર દલાલે શ્રી અનિરુદ્ધ કૃત 'નિવૃત્તિવિનોદ'નું રા બ હરગોવિન્દદાસના આમુખ સાથે 'અવલોકન' રચ્યુ છે આટલા ટૂંકા નિરૂપણ ઉપરથી સમજાશે કે પારસી લેખકોએ પણ સંગીન સાધારણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા પુસ્તકો રચી ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે પ્રતિવર્ષ નીકળતા 'મુંબઇવર્તમાન'ના પારસી અંકોમા પણ ઘણા સારા લેખો આવે છે વળી આ વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે આપણા દૈનિક વર્તમાનપત્રોમા પારસી પત્રોએ પહેલ કરી છે અને સારો ભાગ લીધો છે દિન પર દિન તેની ભાષા શુદ્ધ થતી જાય છે આથી કેળવાએલી કોમની માતૃભાષા ગુજરાતી જ છે આપણા તરુણ લેખકોએ એ ભાષા ફિરંગ ને સંસ્કૃત શબ્દના આડંબરવાળી કરી કેળવાએલા વર્ગની સહાનુભૂતિ ખોવી ને વાચકવર્ગનું મંડળ સંકુચિત કરવુ યુક્ત નથી

મુસલમાન લેખકો—મુસલમાન કોમમાં રા નાનાભાઇ હકીમઅલી રતાંસભા ના

‘ નિબંધકરમાળા ’ અને બીજાં પણ પુસ્તકો છે. તેમજ ખા. બ. મહેરુબમીઆ, રા. કરીમ મહમદ, અને રા. જાફર રહિમતુલ્લાના પણ કેટલાક પુસ્તકો છે.

સ્ત્રીઓની સેવા—સ્ત્રી એ હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને કોમલ મનોભાવનું ભાજન છે. એની ભાવનાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ લલિત ને સુકુમાર પદોમાં આવિર્ભાવ પામે છે. મીરાંદેવીના ભજનો અત્યન્ત હૃદયંગમ થયાં છે. ઇ. સ. ના ૧૮ ને ૧૯મા સૈકામાં ડભોઇની દીવાળીબાઇ તથા વડનગરની ને ડુંગરપુરની નાગરસ્ત્રીઓ કૃષ્ણાબાઇ ને પુરીબાઇએ સુંદર કાવ્યો રચ્યા છે. આધુનિક સમયમા શ્રીયુત લલ્લુભાઇ સામળદાસની પુત્રી સ્વ. સુમતી બેને ‘હૃદયઝરણા’ નામનું ઉત્તમ કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં ટેનિસન ને બ્રાઉનિંગનાં કાવ્યોનું ઉત્તમ રૂપાન્તર છે. સૌ. બેન વિદ્યાગૌરી, સૌ. બેન શારદાગૌરી, તથા સૌ. લીલાવતી, સૌ. બેન હંસા, અને બીજી સ્ત્રીઓ માસિકોમાં ઉત્તમ લેખ લખી ગુર્જરસાહિત્યની સેવા કરે છે, એ સ્ત્રીકેળવણીનું શુભ લક્ષણ છે. એ દિશામા રા. રા. રામમોહનરાય જસવન્તરાયના ‘સુંદરી-સુબોધ’ની સેવા અતિસ્તુત્ય છે.

સ્ત્રીઓને ઉપયોગી સાહિત્ય—સ્ત્રીમંડળને ખાસ ઉપયોગી સાહિત્ય રચવાની દિશામાં પણ પ્રયત્ન આદરાયો છે એ ઘણી ખુશીની વાત છે. સંસ્કૃત શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર અને રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટનું ‘પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ’ નામનું પુસ્તક પ્રાચીન ને અર્વાચીન સતી સ્ત્રીઓનું ચારિત્ર્યનિરૂપણ ઉત્તમ રીતે કરે છે. સ્વ. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆરના ‘સંસાર-સ્વર્ગ,’ ‘સ્વર્ગની સુંદરીઓ’, વગેરે પુસ્તકો ઉત્તમ છે. વિષય ઘણો સારો છે ને તે એમણે ઓજસ્વી ને પ્રૌઢ ભાષામાં નિરૂપિત કર્યો છે. ગ્રન્થકારની ભાષાનો પ્રવાહ અતિવેગે અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો જાય છે. એમની સરળ, શુદ્ધ, ને તેજસ્વી ભાષા અનુકરણીય છે. રા. ડાહ્યાભાઇ રામચન્દ્ર મહેતાએ ‘ સ્ત્રીસુબોધ ગ્રન્થમાળા ’ રચવાની યોજના કરી છે ને એ ગ્રન્થમાળામા ‘ સીતાદેવી ’ નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે સારૂં છે. એમણે ‘ રામકૃષ્ણ પરમહંસ’ અને ‘ સ્વામી વિવેકાનંદ ’ ની હકીકતોનાં અત્યુત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડી સાહિત્યસેવા સારી કરી છે.

નવીન શૈલીના કવિઓ—નવીન શૈલીના કાવ્યમા કવિ નરસિંહરાવ, કવિ નાનાલાલ, કવિ લલિત, અને કવિ ખબરદારના કાવ્ય ઉત્તમ છે. પદલાલિત્યને માટે કવિ નાનાલાલ ને લલિતના કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં પણ કવિ નાનાલાલના કાવ્યોમા તેમજ અન્ય લેખોમા પદલાલિત્ય અલૌકિક-ઓરજ છે. કોલરિજે બરાબર કહ્યું છે કે ઉઘાડે હાથે, શસ્ત્ર વિના મિનારામાથી પત્થર ખસેડવો એના કરતાં પણ મિલ્ટન કે શેકસપીઅર જેવા ઉત્તમ કવિના કાવ્યમાં અર્થની પ્રૌઢતા કે ચમત્કૃતિમાં વિકાર ન થાય એવી રીતે એક શબ્દને બદલે તેનો પર્યાય શબ્દ મૂકવો એ વધારે અઘરૂં છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં જેને શય્યા એટલે પરસ્પર પદમૈત્રી કહે છે એવી પદમૈત્રી જે કાવ્યમાં હોય તે ઉત્તમ કાવ્ય છે. એવી પદમૈત્રી કેટલેક સ્થળે રા. નાનાલાલભાઇનાં વચનોમાં છે. એક પદને સ્થળે તેનું પર્યાયપદ મૂકી ન શકાય; કેમકે તેમ કરવાથી રસમાં ક્ષતિ થાય એવું અદ્ભુત પદલાલિત્ય કવિ નાનાલાલના વચનને મોહનમન્ત્રનું બળ આપે છે. એ મોહકતામાં અર્થપરિપ્રૌઢતા, જેને કાવ્યશાસ્ત્રમાં પાક કહે છે, તે પાક વૃદ્ધિ કરે છે અને વાચકના હૃદયને તેમાં લીન કરે છે. ‘ જયા અને જયન્ત’ અને ‘ ઇન્દુકુમાર ’ નાટકો આ નવીન શૈલીમાં રચેલા છે. કવિ નરસિંહરાવે ‘ કુસુમમાળા ’,

'હૃદયવીણા', આદિ કાવ્યોમા અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત કાવ્યોની ઉચ્ચ ભાવના વાચકના હૃદયમા બહુ સુંદર રીતે જગવી છે કવિ બોટાદકર દામોદર ખુશાલરાયના 'કલ્લોલિની', 'સ્રોતસ્વિની', 'નિર્ઝરિણી', આદિ કાવ્યો પ્રાસાદિક ને સંસ્કારી છે

એક ગંભીર વિચારકે ડહાપણના બોલ કહ્યા છે કે જે પુરુષમા મરજીમા આવે ત્યારે બાળક બનવાની શક્તિ હોય અને જે પુરુષનુ મગજ વૃદ્ધ ને પરિપક્વ થયુ હોય પણ હૃદય બાળકના જેવુ લાગણીનુ ભરેલું હોય તે જ પ્રતિભાશાળી છે એવો પુરુષ મનોભાવનુ ઉત્તમ ચિત્ર આલેખી શકે છે ને તે સુકુમાર, કાની ભાષામા આલેખાય છે ત્યારે ઉત્તમ કાવ્ય બને છે

'બુદ્ધનું ગૃહાગમન', 'ઉર્મિલા', આદિ કાવ્યોમા રસનિષ્પત્તિ ઉત્તમ છે, વૃત્તાન્તો પણ યથાર્થ ને હૃદયંગમ છે એમના કાવ્યો સરળ ને શિષ્ટ ભાષામા વાચકના હૃદયમા ઊંચો ભાવ જગવે છે એ બધા યોગ્ય રસિકજનને પાત્ર છે 'સ્રોતસ્વિની'મા 'દુહિતા'નુ ચિત્ર ઉત્તમ છે હૃદયને રસથી આર્દ્ર કરે એવી ઉત્તમ રીતે એ ચિત્ર કવિ આપે છે

'દિની ત્યા વાટ જોતી પ્રણયમરિતની માવડી સ્વાન્ત મીઠી,
દોડી દીઠી ન દીઠી વિદ્યુળસમ જઈ કાગમી કંઠ બાઝી,
ચાપી અંગે ઉમંગે હૃદય ભરી ભરી પ્રેમપીયૂષ પીતી,
ના છોડી ને । છૂટી, જનમમ ઉરના ઐક્યથી બેય ઊભી

* * *

બને પુત્રની મીઠી, વ્હાણુ છે મનુજાતને,
પરંતુ વ્હાણુ લાખોની, દીકરી એક ખાણુ છે
પીયૂષ પ્રાણને પાતી, કર્કશત્વ નિવારતી,
સ્નેહસ્રોત સદા વ્હેતી, દુહિતા દિવ્ય નિર્ઝરી'

મહાકાવ્યની આવશ્યકતા—કાવ્યવાટિકામા હજી સંસ્કૃત મહાકાવ્ય જેવા મહાકાવ્ય રચાવાની જરૂર છે જે પ્રગટ થયા છે તે બહુધા ખંડકાવ્ય છે

જીવનચરિત—જીવનચરિત્રોનું આપણું સાહિત્ય હજી જોઈએ તેવુ ખીલ્યુ નથી જ્યા સુધી આપણામા જીવનની દૈનિક નોધ રાખવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ નથી તેમજ મહાન્ પુરુષોના મિત્રો પણ તેમના ખાનગી જીવનના નાના નાના પ્રસંગોની નોધ કરતા નથી, ત્યાસુંધી સામગ્રીને અભાવે નમુનાદાર જીવનચરિત્રો રચાવાનો સંભવ નથી મહાપુરુષોનુ જાહેર જીવન તો જાણીતુ હોય છે પરંતુ મનુષ્યની પ્રકૃતિ ખરેખરી દર્શાવનાર તેના ખાનગી જીવનના સૂક્ષ્મ પ્રસંગો જ છે અને તેના પર જોવતો પ્રકાશ પાડનાર હકીકત મળે નહિ ત્યાસુધી તેના ચરિતનુ યથાર્થ નિરૂપણ થઈ શકતુ નથી પરંતુ સાહિત્યનો એ માર્ગ તદ્દન ખેડાયા વિના રહ્યો નથી માસ્તર સાહેબ નન્દશંકરભાઈનુ જીવનચરિત્ર એમના પ્રસિદ્ધ પુત્ર રા વિનાયકરાવે આલેખ્યુ છે, એમા માસ્તર સાહેબના જમાનાની ઘણી હકીકત વાચકને જાણવામા આવે છે રા ગોવર્ધનરામભાઈનુ જીવનચરિત એમના વિદ્વાન્ ભાણેજ રા કાન્તિલાલે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને ગ્રન્થકારો નિકટના સંબંધી હોવાથી ઘણી ઝીણી બાબતોનું વિવેચન એને ચરિત્રોમા છે સંત રણછોડલાલભાઈનુ જીવનચરિત્ર સ્વ ભગવાનલાલ બાદલરે અને સ્વ માન્ય-મુનિવર ગૌરીશંકરભાઈનુ ચરિત્ર રા કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાએ રચ્યુ છે એ ચરિત્ર પુસ્તકમા ગ્રન્થકારે મારીઆવાડના ને ભાવનગરના પ્રાચીન ઇતિહાસની રૂપરેખા આપવા રૂપ

શંન નાગરોના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. સદ્‌ગત ગૌરીશંકરભાઇના જીવનની સંપૂર્ણ હકીકત તથા એમણે કરેલા રાજ્યમાંના સુધારા તેમજ એમની પ્રતિભાનાં કાર્યોની હકીકત રા. કૌશિકરામે બહુ સરળ ને શુદ્ધ ભાષામાં આપી છે. એમના વેદાન્તશાસ્ત્રના ઊંડા જ્ઞાનનું એમનું 'સ્વરૂપાનુસંધાન' પુસ્તક પ્રમાણભૂત છે.

સ્વ. ભાઇશંકર નાનાભાઇકૃત 'મારા અનુભવની નોંધ' એ કર્તાએ રચેલું પોતાનું જીવનચરિત્ર છે. એમાં સુંદર પદ્યો ને સરળ પણ પ્રૌઢ ને શિષ્ટ ગદ્યમાં કર્તાએ ઘણી જાણવા જેવી નોંધ આપી છે. પોતાનાં પદ્ય પર અલંકાર વગેરેની પોતે રચેલી ટિપ્પણી છે. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદની સાદાઇનું વર્ણન, શેઠ દલપતભાઇ ભગુભાઇનો કોઇના જામીન ન થવાનો બોધ, વગેરે અનેક હકીકત વાચકને આનંદ આપે ને ઉપયોગી થાય એવી છે. એ જ ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકારે ભર્તૃહરિના 'વૈરાગ્યશતક'નું સમશ્લોકી ભાષાન્તર આપ્યું છે તે ઘણું પ્રાસાદિક છે. છેવટે તેમણે પ્રાસંગિક પરચુરણ પદ્યો આપ્યા છે તે ઘણાં સારાં છે. જેમનું જીવન ઘણું વ્યવસાયી હતું તેમણે આટલી ને તે ઊંચા પ્રકારની કરેલી સાહિત્યસેવા ખરેખરી સ્તુતિપાત્ર છે.

એમને આશ્રયે ચાલેલી રેવાબાઇ શિક્ષણમાળામાં પણ થોડાંક સારાં પુસ્તકો રચાયાં છે.

નવલકથા—નવલકથાના ક્ષેત્રમાં રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનાં પુસ્તકો વાચકોમાં અતિપ્રિય થયાં છે. તેમજ રા. રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહનાં ને રા. રા. મોતીલાલ સટ્ટાવાળાના, સ્વ. ભોગીન્દ્રનાં તેમજ રા. રા. રાજેન્દ્રલાલ સોમનારાયણ દલાલનાં 'વિપિન' જેવાં પુસ્તકો સારાં છે. પરંતુ એ દિશામાં ઉત્તમ પ્રયત્ન માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. બંગાળી, કે અંગ્રેજી કે બીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાનાં ભાષાન્તર કે રૂપાન્તરથી એ ક્ષેત્ર શોભવાનું નથી. એમાં સ્વતન્ત્ર સારાં પુસ્તકોની જરૂર છે. નિર્મર્યાદ શૃંગારનું નિરૂપણ કર્યા વિના નીતિના નિયામક અંકુશમાં રહી સમાજનાં વિવિધ અંગની આધુનિક સ્થિતિનો જેમાં ચિતાર યથાર્થ આવે, તેમ જ જેમાં આવશ્યક સુધારાના માર્ગનું સૂચન થાય એવી વસ્તુસંકલનાનું ને પાત્રનિરૂપણનું તથા અનેક સૂક્ષ્મ પરિસ્થિતિનું, જુદે જુદે પ્રસંગે ઉત્પન્ન થતા વિકારો જેને નવલરામભાઇ 'રીતભાત' કહે છે, તેનું સંપૂર્ણ અને આબેહુબ વર્ણન —એ નવલકથામાં આવશ્યક છે. એવા સ્વતન્ત્ર, ઉત્તમ પુસ્તકોની ન્યૂનતા પૂરી પાડવા એ ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા લેખકોએ તેમજ અન્ય તરુણ લેખકોએ પ્રયત્નશીલ થવું જોઇએ.

નાટક—નાટકનું ક્ષેત્ર જોઇએ તેવું વિકસ્યું નથી. ઉત્તમ નાટક રચનારને નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી ભાષાના ઉત્તમ નાટકોનું પરિશીલન આવશ્યક છે. અધિકારિક વસ્તુની સંકલના કેવી રીતે કરવી, પ્રાસંગિકનો—પ્રકરી કે પતાકાનો—સંબંધ તેની સાથે કેવી રીતે ઘટાવવો, કાર્યનો ક્રમિક વિકાસ આલેખી કાર્યસિદ્ધિને તેના હેતુઓ સાથે કેવી રીતે જોડી તેનો નિર્વાહ કરવો - વસ્તુસંકલનાનું આ બધું જ્ઞાન ગ્રન્થકારને આવશ્યક છે. પાત્રભેદ, ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોનું યથાર્થ નિરૂપણ, કાર્યની એકતા, અને રસની જમાવટ, એ નાટકના આવશ્યક અંગ છે. નાટકકારે પ્રત્યક્ષ નીતિબોધ આપવાનો નથી. એ બોધ તેના પાત્રોનાં આચરણથી પરોક્ષ રીતે વાચકના મન પર પડે છે ત્યારે વિશેષ અસરકારક થાય છે. નાટકમાં પદ્યનો ભાગ પૂરતો જોઇએ ને નાટકકારમાં રસિક પદ્યો બનાવવાની શક્તિ જોઇએ. નાટક

એ દશ્ય કાવ્ય છે એ ભુલવુ નહિ આટલી સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ઉત્તમ નાટક રચી શકાય નહિ. રા બા રમણભાઈનું 'રાઈનો પર્વત' એ લોકપ્રિય થયુ છે પ્રો ખુશાલદાસ તનકરી શાહ પણ માસિકોમા નાટકો લખે છે

રંગભૂમિ પર ભજવાતા નાટકોમા બાપડા ૨ રંગભૂમિ ને પથ્થની રચના તથા વેશના કૃત્રિમ આડંબર પર વિશેષ લક્ષ અપાય છે શૃંગારી ગાયનોમા ને ફાર્સોમા ગ્રામ્ય ને અશ્લીલ ઉક્તિથી જનસમૂહની અધમ માનસિક વૃત્તિને પોષવામા આવે છે તોપણ એમા પણ સુધારો થઈ ભક્તિમય નાટકો રંગભૂમિ પર ભજવાતા થયા છે, તેથી લોકોના મન પર સારી અસર થાય છે એવા રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નાટકોમા પણ કેટલાક બહુ ઉત્તમ કાવ્યો હોય છે 'ભરથરી નાટક'મા વાલજી આશારામના, તેમજ 'મન માયાના ફંદનારા રે, જોની જોની વિચારી તારી કાયા' જેવા ડાહ્યાભાઈ ધોળશાના કાવ્યો અને 'કાદમ્બરી', 'અનસૂયા'માના ને 'સાવિત્રીના યમ સાથેના સંવાદ'ના ફુલચંદ ઝવેરદાસ શાહના ગાયનમા કવિત્વ સારું છે હાલમા રા. ફુલચંદે પૌરાણિક કથાપુરુષોની કથા સંક્ષેપમા કાવ્યમા ચિત્ર સાથે આપવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે ને 'શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રોદય-ચિત્રકથા'નુ સંક્ષિપ્ત સચિત્ર કાવ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે સ્તુત્ય છે એ શૈલી પર 'શ્રીરામચન્દ્રોદય-ચિત્રકથા', 'શ્રીગીતાગુણાનુવાદ' વગેરે પુસ્તકો રચવાનો એમનો પ્રયત્ન યોગ્ય દિશામા છે

લોકગીત—સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, જેઓ સાહિત્યપરિષદ્ના સ્થાપક, ચાલક, અને જીવન હતા, તેમણે 'લોકગીત'ના સાહિત્ય વિષે ૧ લી સાહિત્યપરિષદ્મા નિબંધ વાંચ્યો હતો તેમણે ઘણા લોકગીત એકઠા કર્યા હતા, પરંતુ તેમના અકાલ ને શોચનીય સ્વર્ગવાસથી તે પોતે એ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નહિ સુરતની રણજીતરામસ્મારક કમિટિએ એ સંગ્રહ છપાવ્યો છે રણજીતરામના એકઠા કરેલા મોટા સંગ્રહમાથી છાપવા લાયક ગીતો તારવી કાઢવાનુ કામ રા રા ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત, જેઓ સારા કાવ્ય રચી જાણે છે, તેમણે સભાળથી કર્યું છે રા દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરે 'રસાસ્વાદ' રૂપી એ ગ્રન્થનો ઉપોદ્ઘાત રચ્યો છે એ દિશામા પણ વિશેષ પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે, તેમજ કાઠીઆવાડના લોકપ્રચલિત 'દુહા' ને 'સોરઠા'ને એકઠા કરી તેનું સંશોધન કરી વિવરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે રાજકોટ 'પ્રકાશમંદિર'માથી રા રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા 'શારદા' નામના માસિકમા 'કાઠીઆવાડનું લોકસાહિત્ય' પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે એ ઇચ્છા સ્તુત્ય છે

ઇતિહાસ—ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર પણ હજી અવિકસિત છે શાળોપયોગી પુસ્તકો રચાયા છે તે સ્થાને, પણ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિથી નહિ પણ આપણી દૃષ્ટિથી વિસ્તીર્ણ સંશોધન સાથે રચાવાની જરૂર છે તેમજ મોટા પ્રાચીન રાજ્યોનો—આસીરિઆ, ઇરાન, ઇજિપ્ટ, ગ્રીસ, ને રોમનો—સંક્ષેપમા રસિક રીતે ઇતિહાસ જનસમાજના બોધ અને જ્ઞાનને માટે રચાવાની જરૂર છે એમા રાજાની વંશાવળીની જરૂર નથી એ રાજ્યોનો ઉદય શાથી ને કેવી પરિસ્થિતિમા થયો, એની ઉન્નતિ શા શા કારણોથી ને કેટલી થઇ, એમા રાજ્યબંધારણનું સ્વરૂપ અને પ્રજાની સામાજિક સ્થિતિ કેવા હતા, તથા એ રાજ્યોનો અસ્ત શાથી થયો, એવી હકીકત સારી રીતે વર્ણવવાની જરૂર છે. આવા કાર્યને માટે દાનમા સાધનસંપત્તિ પુષ્કળ છે અને અધિ

કારી પુરુષો પણ છે. પ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે 'હિંદના રાજ્યતંત્ર' વિષે વિસ્તૃત પુસ્તક અંગ્રેજી ભાષામા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમનાં કાવ્યો 'ભણકાર' ને નામે પ્રગટ થયાં છે ને યુનિવર્સીટિમા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયા છે. 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ'નું ભાષાન્તર, 'પ્લૂટાર્કનાં જીવનચરિત્રો,' અને 'ઉગતી જુવાની'નું નાટક રચી એમણે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અનેક દિશામા ઉત્તેજી છે. એ ઉત્સાહ અને શક્તિ તેઓ પોતાના ખાસ વિષય ઇતિહાસમાં યોજી ઐતિહાસિક સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરશે એવી આશા છે. રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પણ એ દિશામા પ્રયત્ન કરે છે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

ભાષાન્તરો—ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થોની જરૂર છે. અત્યાર સુધી બહુધા ભાષાન્તરો જ કે રૂપાન્તરો જ થયાં છે, એ ફરિયાદમાં બહુ વજૂદ છે. પરંતુ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે કેટલેક અંશે ભાષાન્તરો પણ આવશ્યક છે. કાદમ્બરી, સંસ્કૃત નાટકો, ઉપનિષદો, વેદાન્ત ભાષ્યો, દર્શનગ્રન્થો—આવાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર ન હોય તો સંસ્કૃત ન જાણનારા ગુજરાતી વાચકોને સંસ્કૃત સાહિત્ય કેવું સમૃદ્ધ છે, તેમાં ભાષાશૈલી કેવા પ્રકારની છે, રસની ઝમાવટ કેવી સુંદર છે, એ વગેરેનું તેમજ તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ક્યાથી થાય? માટે રા. બ. કેશવલાલભાઈએ ભાષાન્તર દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે એ નિઃસંશય છે. વળી એમની પ્રકૃતિસિદ્ધ ઝીણવટથી એમણે હસ્તલિખિત પુસ્તકો તપાસી શુદ્ધ પાઠો તારવી કાઢ્યા છે ને ગ્રન્થકારના સમય વગેરે પર બહુ પરિશ્રમ કરી અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ ઉત્કૃષ્ટ શૈલીએ રચાયલાં એમનાં 'પરાક્રમની પ્રસાદી', 'મેળની મુદ્રિકા', 'પ્રિયદર્શના', 'અમરુશતક', 'ગીતગોવિંદ', તથા 'ભાસ'નાં નાટકોનાં ભાષાન્તરો અત્યુત્તમ છે. બંને ભાષા પર અપ્રતિમ પ્રભુતા, અને પદ્યના રસને ઘટે એવાં સુંદર પદો પસંદ કરવાનો વિવેક, એવા ગુણો વિના આવા સુંદર ભાષાન્તરો યોજાય નહિ એ નિર્વિવાદ છે. એમનાં 'પ્રેમાનંદ', 'વાગ્વ્યાપાર', આદિ લેખોમાં પણ એમણે સૂક્ષ્મ સંશોધન દર્શાવ્યું છે. બાણની 'કાદમ્બરી' ભા. ૧ લાની એમની આવૃત્તિ એવી જ સુંદર છે. તેના ટિપ્પણમાં પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતી ભાષામા થયલા વિકારો ને વ્યુત્પત્તિ પર એમણે સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

રા. રા. કીલાભાઇ ઘનશ્યામના 'વિક્રમોર્વશીય' ને 'મેઘદૂત'નાં ભાષાન્તર પણ શુદ્ધ અને પ્રાસાદિક હોવાથી લોકપ્રિય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ—રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆકૃત 'કાવ્યમાધુર્ય' ને 'કવિતાપ્રવેશ'મા તેમજ રા. રા. ખાનસાહેબ અને સ્વ. દેશભક્તકૃત 'સાહિત્યરત્ન' અને રા. રા. રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટકૃત 'સાહિત્યવિલાસ'મા ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખાનું સ્થૂલ ચિત્ર આલેખવામા આવ્યુ હતું; પણ સમગ્ર ચિત્ર દૃષ્ટાન્તો સાથે નિરૂપવાનુ માન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ઘટે છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો' પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષામા અને હાલ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. વધારે વિસ્તૃત ને વિવેચનવાળા ગ્રન્થની જરૂર છે એ તો હરકોઇ કબૂલ કરશે. રા. બ. કેશવલાલભાઈ, રા. આનંદશંકરભાઇ, રા. નરસિંહરાવભાઇ, કે રા. બ. રમણભાઈ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસકની કલમે એવો વિસ્તૃત અને પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તોવાળો તથા કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી રસ, ગુણ, દોષ, અલંકાર આદિનું વિવરણ કરનારો ગ્રન્થ રચાય તો તે અવશ્ય સાહિત્યના અલંકારરૂપ થાય.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરનારી સંસ્થાઓ—એવી સંસ્થાઓમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ મુખ્ય છે એ મંડળે અનેક ગ્રન્થોના ભાષાન્તર કરાવ્યા છે, તેમાં ચોરાક સંસ્કૃત ગ્રન્થોના પણ છે, ઘણા સારા ગ્રંથો-તેમાં કેટલાક સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થો પણ છે-લાખો વખત થયા ગોપાયા છે, પરંતુ હજી તૈયાર થયા નથી

હાલમાં પ્રાચીન કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સોસાઇટિએ માથે લીધું છે એ સ્તુત્ય છે ગ ગ અબાલાલ બુલાખીરામ જાનીને સોસાઇટિએ ભીમની 'હરિલીલા' સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે, એ ગ્રન્થ અને સંશોધન કરનાર બંનેની પસંદગી સારી કરી છે એમની 'સુભદ્રાહરણ'ની આવૃત્તિ ઉત્તમ છે, તેમ જ 'કાવ્યદોહન'ના ૮ મા અંકમાં 'કવિ નાકર' વિષેનો એમનો લેખ ગુજરાતી સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસ અને સૂક્ષ્મ સંશોધકવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે એ જ દિશામાં રા ગ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા પણ વણું સારૂં કામ કરે છે

એ જ માર્ગમાં રા રા મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલું 'સુદામાચરિત'નું પુસ્તક ગ્રન્થકારનો પરિશ્રમ, વિદ્વત્તા ને સંશોધનની સારી સામીતી આપે છે

સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળકમિટિ પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપે છે એમાં રા. ગ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીકૃત 'મ્હારી કમળા અને બીજી વાર્તાઓ' સા પુસ્તક થયું છે તેમજ પ્રો મૅકડોનેલકૃત 'સંસ્કૃત વાઙ્મયના ઇતિહાસ'નું પ્રો મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ કરેલું ભાષાન્તર, જે પ્રસિદ્ધિ પામવાની તૈયારીમાં છે, તે પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાના વાચકોને બહુ ઉપયોગી હકીકત પૂરી પાડશે ભાષાન્તરકારે ગ્રન્થકાર પાસેથી બીજી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવનાર વધારાની હકીકત મેળવી તે ભાષાન્તરમાં આપેલી હોવાથી અને મૂળ ગ્રન્થની રૂ ૭ આવૃત્તિ હજી પ્રસિદ્ધ થયેલી ન હોવાથી એ પુસ્તક કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ ઉપયોગી નીવડશે

સ્વામી અખંડાનંદે 'સસ્તાસાહિત્ય'માં 'રામાયણ,' 'મહાભારત,' 'ભગવદ્ગીતા' જેવા પુસ્તકોના અનુવાદ, 'સ્વામી રામતીર્થ,' 'ટોલસ્ટૉય' જેવા મહાત્માઓના જીવનચરિત્ર, 'કલાપીનો સંવાદ,' 'સ્વામીનારાયણના ધર્મવિચાર,' 'અખાના કાવ્ય, આદિ અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થોની સસ્તી આવૃત્તિ છાપી સાહિત્યનો પ્રચાર જનમંડળમાં વધાર્યો છે એ અતિસ્તુત્ય છે

સ્વ નારાયણ હેમચંદ્રે પણ અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થો સંક્ષેપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પણ ભાષા સરળ ને શુદ્ધ ન હોવાથી તે જોઇએ તેવા ઉપયોગી થયા નથી

જાણીતા 'ગુજરાતી' પત્રના અધિપતિ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ અનેક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે 'કાવ્યદોહન'ના મોટા ૮ અંકો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેમાં ગુજરાતી ને જૈન કવિઓના કાવ્યોનો સંગ્રહ આપ્યો છે બીજા બે અંકો જેટલું લખાણ હસ્તલિખિતરૂપમાં એમની પાસે છે તેમ જ 'નરસિંહ મહેતાના કાવ્યો'નો સંગ્રહ પણ તેમણે છાપ્યો છે વળી વાર્ષિક ભેટના પુસ્તકોમાં રા નારાયણ વસનજી ઠક્કર કૃત નવલકથાઓ છાપી છે અને 'દીવાળીના અંક'માં વિદ્વાન્ સાક્ષરોના ને સાહિત્યસેવકોના ઉપયોગી લેખો પ્રસિદ્ધ કરી સાહિત્યરૂચિને પોષ્યું છે

વડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્ સાહિત્યપ્રેમી, હિઝ હાઇનેસ મહારાજા સાહેબ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અપૂર્વ પોષણ મળ્યું છે એમના

સુજ્ઞ, પરોપકારશીલ વિદ્યાપ્રેમી દીવાન શ્રીમન્ત મણિભાઇ જસભાઇ સાહેબના સમયમાં રા. બા. હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા વિદ્યાધિકારી હતા ત્યારે 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા'ના ૮૦ ગ્રન્થો સંશોધન ને ટિપ્પણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાં રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ-કૃત અલંકારાદિ દર્શાવતું ટિપ્પણ સારૂં છે. પ્રો. ગજ્જરના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીજ્ઞાન-મંજૂષા'માં અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. ૪ થી સાહિત્યપરિષદ્ વડોદરામાં મળી તે સમયે શ્રીમન્ત મહારાજા સાહેબે ગુજરાતી, મરાઠી, ને હિંદી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિને અર્થે એક લાખ રૂપીઆની મોટી રકમ અલાયદી કાઢી, તેના વ્યાજમાંથી સર મનુભાઇ જેવા વિદ્વાન્ ને વિદ્યાવિલાસી દીવાન સાહેબના વિદ્યાભિવૃદ્ધિ ને સાહિત્યની ઉન્નતિને માટેના પ્રેમને લીધે વિદ્યાધિકારીઓ, મિ. મસાણિ, મિ. કલાર્ક અને રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત જેવા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીસાહિત્યમાળા' મા 'વિજ્ઞાન-ગુચ્છ,' 'ચરિત્ર-ગુચ્છ,' 'ઇતિહાસ-ગુચ્છ,' 'વાર્તા-ગુચ્છ,' 'ધર્મ-ગુચ્છ,' 'નીતિ-ગુચ્છ,' 'શિક્ષણ-ગુચ્છ,' અને 'પ્રકીર્ણ ગુચ્છ' એવા ૮ ગુચ્છોમાં અનેક પુષ્પો વિકાસ પામ્યાં છે, તેમાંના કેટલાક સૌરભ ને ઉપયોગિતા માટે જનમંડળમાં પ્રકાશ પામશે એ નિઃસંશય છે. એ પુસ્તકાવલીમા ઘણા પુસ્તકો ભાષાન્તરાત્મક છે; પરંતુ ચરિત્ર-ગુચ્છ-માના કવિઓનાં જીવનચરિત્રોમાં પુસ્તકો સારાં છે. એ ખાતામા રા. જોશીપરાની સેવા સ્તુત્ય છે. વિજ્ઞાન-ગુચ્છમા રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકરનું 'સુપ્રજનનશાસ્ત્ર'નું પુસ્તક તથા રા. હીરાલાલ વ્રજભુખણદાસ શ્રોફનું રચેલું 'સત્યાર્થમીમાંસા'નું પુસ્તક ઉત્તમ છે. આ પુસ્તકાવલી સાથે 'શ્રી સયાજીબાળજ્ઞાનમાળા' પણ છપાય છે, તેમાં પણ 'પાવાગઢ,' 'સુરત,' 'બૌદ્ધ ગુફાઓ,' 'મહાબળેશ્વર' તેમજ 'ગ્રહણ,' 'વાતાવરણ' જેવા ઉપયોગી વિષયો પર લઘુ પણ ઉપયોગી લેખો છે.

વળી વડોદરા રાજ્યે સાક્ષર આચાર્યવર્ય આનંદશંકરભાઇ પાસે 'નીતિશિક્ષણ,' 'ધર્મપોથીનું પુસ્તક,' તથા રામાનુજનું 'વેદાન્તભાષ્ય' એ ઉત્તમ પુસ્તકો તૈયાર કરાવી સાહિત્યમા સંગીન અભિવૃદ્ધિ કરી છે. એ જ દિશામાં વડોદરા રાજ્યે શાસ્ત્રીજી રામકૃષ્ણ પાસે કરાવેલું 'નિર્ણયસિંધુ'નું ભાષાન્તર અને સ્વ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદી પાસે કરાવેલું 'વિવાદતાણ્ડવ'નું ભાષાન્તર એ ઉપયોગી ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થો છે.

વડોદરાના શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના અનુયાયીઓના શ્રેય.સાધક-અધિકારીવર્ગ તરફથી સદ્-ગત છોટાલાલ જીવણલાલના તન્ત્રીપણા નીચે પ્રગટ થતા 'મહાકાલ'માં ઘણા ધાર્મિક, ઉપયોગી વિષયો આવતા, તેમજ 'શ્રીસિદ્ધાન્તસિંધુ' આદિ ગ્રન્થો પણ છપાયા છે. એ વર્ગના લેખકોમા રા. રા નગીનદાસ સંઘવી તેજસ્વી ભાષામા ધર્મના વિષય પર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. એમનાં વ્યાખ્યાન ને લેખો સીધા, સચોટ, ને મરોડદાર છે, તેનો સંસ્કાર શ્રોતા ને વાચકના હૃદય પર ઊંડો પડે છે. એ જ માર્ગના પ્રો. કણિયા જેઠીસનદાસનું 'યોગશાસ્ત્ર'નું શ્રે. વ. સા એ કરાવેલું ભાષાન્તર ઉત્તમ છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર—આ સંસ્થા તરફથી પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ પામવા માંડયાં છે ને તેમાંના કેટલાંક બહાર પડી ચૂકેલા ઉપયોગી છે. 'પાલીપાઠાવલી' ને 'પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ' પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસકને ઉપયોગી થશે. રા. રા. રામનારાયણ વિ. પાઠકકૃત 'પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા,' રા. કાલેલકરકૃત 'ઉપનિષત્ પાઠાવલી,' તથા 'હિંદુઓના

તહેવારોનો ઇતિહાસ,' આ પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ, એ ઉપયોગી માર્ગમા પ્રયત્ન છે ને તે આદરણીય છે દક્ષણી લેખકોમા પ્રો. બીડે ને રા. કાનેટકરના લેખો ઊચી પ્રતિના છે

વાચનમાળા—અંગ્રેજી ભાષામા વિવિધ વાચનમાળા ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી રચાઇ છે ગુજરાતી ભાષામા દુર્ભાગ્યે સરકારી વાચનમાળા, પ્રથમ હોપકૃત ને પછી કૉવર્ન્ટનકૃત સિવાય અન્ય ગ્રન્થમાળા અત્યાર સુધી નહોતી અમે સંપૂર્ણ 'ત્રિવેદીવાચનમાળા' યથાશક્તિ, યથામતિ રચી છે ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય વાચનમાળાના કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે રા પુરુષોત્તમ મજીઠાકર ભટ્ટે 'ભૃગુપુરઋષિનિવાસગ્રન્થાવલિ' પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે ને તેનો પ્રથમ ખડ 'જ્ઞાનમન્દિર બહાર પડયો છે આવા પ્રયત્ન સરકારની કે રાજ્યની સહાયતા વિના થવા દુષ્કર છે એમા પ્રાથમિક કેળવણીના તત્ત્વનું જ્ઞાન, પરિશ્રમ, અને ચિત્રો તથા ચિત્રો માટે ખોખા તૈયાર કરાવવાનો ખરચ એ બધી સાધનસપત્તિની જરૂર છે એવા પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાત્ર છે એની તો કોઇથી ના કહી શકાય એમ નથી પ્રયત્ન માત્ર આરભમા સપૂર્ણ હોઇ શકતા નથી ધીમે ધીમે તેમા જનમડળની રુચિ પ્રમાણે સુધારા થાય છે, અને અનેક હાથે અને અનેક શિષ્ટ લેખકો પાસે તૈયાર કરાવેલી કૉવર્ન્ટનની વાચનમાળા પણ સરકારે નીમેલી ત્રણચાર કમિટિના કરેલા સુધારા અમલમા મુકાયા પછી જ હાલની સ્થિતિએ પહોચી છે, ને હજી પણ એમા અનેક સુધારાની અપેક્ષા છે એમા વિજ્ઞાનના પાઠોમા ઘણી બાબત મનમા ઉતારી ન શકાય એવી રીતે ખીચોખીચ ઠાસીને ભરેલી હોવાથી એ પાઠો લેશ પણ માન્ય થવા પામ્યા નથી

ભાષા ભાષાશૈલી—મહાભાષ્યકાર પતજલિ કહે છે કે ભગવાન્ વાર્ષ્યાયણિએ ક્રિયાના ૭ પ્રકારના વિકાર દર્શાવ્યા છે—ઉત્પન્ન થાય છે, વિપરિણામ પામે છે, વધે છે, અપક્ષય પામે છે, અને વિનાશ પામે છે પદાર્થમાત્રના આ ૭ વિકાર થાય છે ભાષામા પણ નવીન શબ્દરૂપો ઉદ્ભવ પામે છે ને જૂના નષ્ટ થાય છે જીવન્ત ભાષાઓમા આ નિયમ હમેશ પ્રવર્તે છે સસ્કૃત મૃત ભાષા થઇ અને માત્ર શિષ્ટ વર્ગમા જ જીવતી રહી ત્યારે જ ભગવાન્ પાણિનિ જેવા સમર્થ વૈયાકરણે તેને નિયમબદ્ધ કરી એમને પણ ઘણા વૈકલ્પિક રૂપો માન્ય કરવા પડયા છે. અસસ્કારી વર્ગના જિહ્વાદોષ, ઉચ્ચારની સરળતા, આદિ કારણોને લીધે સસ્કૃત ભાષામા વિકાર થઇ ક્રમે ક્રમે પાલી, પ્રાકૃત, અને અપભ્રશ ભાષાઓ થઇ અને અપભ્રશ ભાષામાથી દેશી ભાષાઓ જન્મ પામી એ વિકારો પણ ગમે તેમ મનુષ્યના સ્વચ્છદ પ્રમાણે થયા નથી, વિકારો પણ નિયમોને અનુસરીને જ થયા છે એ લક્ષમા રાખવાથી પ્રાકૃતનો અભ્યાસ ઘણો સુગમ થશે સસ્કૃતમા સધિનિયમોના કારણો શોધતા તે પણ જડશે બે ત્રણ દાખલાઓથી જ આ વાત સ્પષ્ટ થશે અ+ઇ=એ, અ+ઉ=ઓ, એ સકારણ જ છે સધિસ્વર 'એ'નુ સ્થાન કઠતાલુ ('અ'નુ કણ્ઠ ને 'ઇ'નુ તાલુ હોવાથી) છે 'ઓ'નુ કણ્ઠોષ્ઠ ('અ'નુ કણ્ઠ ને 'ઉ' નુ ઓષ્ઠ હોવાથી) છે દુગ્ધ જેવા શબ્દોમા બે જોડાક્ષર ભિન્ન સ્થાનના હોવાથી ઉચ્ચારની સરળતાથી એક સ્થાનના થઇ દુદ્ધ થયું સ્તમ્ભ જેવા શબ્દોમા એવી જ સરળતાથી સ્તમાનો એક વર્ણ લોપાઇ તે ભ ને મહાપ્રાણ હોવાથી અલ્પપ્રાણ ત્ નો મહાપ્રાણ થ્ થઇ થમ્ભ થઇ 'થાભલો' (લો લઘુતાવાચક) થયો એ જ પ્રમાણે સ્કન્ધનુ ખન્ધ થઇ 'ખાધ' થયું છે આમ કારણો શોધતા અભ્યાસ રમિક ને સુન્દર થશે અન્ય પ્રાન્તના ને કોમોના સમાગમથી ગુજ-

રાતી ભાષામાં ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી, ને દેશ્ય શબ્દો દાખલ થયા છે. પણ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ પર એ વિદેશીય ભાષાની અસર થઈ નથી.

ભાષાશૈલી અને શબ્દશુદ્ધિમા કાલક્રમે ઘણો સુધારો થયો છે. અગાઉ જેટલા જોડણીના દોષ હાલ આવતા નથી. છતા હજી પણ નીચેના અશુદ્ધ રૂપો ઘણા ગ્રન્થોમાં જોવામા આવે છે—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પૌર્વાત્ય	પૌરસ્ત્ય	નર્ક	નરક
	કે પ્રાચ્ય	પઢી	પદવી
શ્રીયુત્	શ્રીયુત	વિક્રાળ	વિકરાળ
સતત્	સતત	શુદ	સુદ
ક્લેષ	ક્લેશ	શાશ્વત્	શાશ્વત
બુદ્ધિવાન્—	બુદ્ધિમાન્,	આશિર્વાદ	આશીર્વાદ
નીતિવાન્ વગેરે	નીતિમાન્, વગેરે	સદ્ઢ	દૃઢ—સુદૃઢ
મિમાસા	મીમાસા	અશક્ત	શક્ત
ઐક્યતા	ઐક્ય	સગવડતા	સગવડ
વૈર્યતા, વગેરે	વૈર્ય, વગેરે	વિરામતા	વિરામ
અદ્ભુત	અદ્ભુત	દરેક વસ્તુઓ,	દરેક વસ્તુ,
દ્રષ્ટાન્ત, દ્રશ્ય	દૃષ્ટાન્ત, દૃશ્ય	માણસો, વગેરે	માણસ, વગેરે

નીચેના જેવી ભાષા હવે ઓછી લખાય છે એ ખુશીની વાત છે:—

અંગ્રેજી શૈલીનું અનુકરણ: કૃત્રિમ રચના:—

'પાત્રતા અથવા સામર્થ્ય તે છે કે જેને લીધે જ ગૃહસ્થના સ્વભાવનો માણસ હિંદુસ્તાન સાથેના સંબંધમા તો તે એક વિજયાસક્ત વીર કરતા વધારે કાઇજ નહોતો.'

'વેશધારી વૈતાળ સમાન વિક્રાળ બનશે તો ઝાઝી ચીરંબણા વેઠવા કાજે, વેશધારીનો વાવટો તે વેદનાનો વાંસડોજ, વેશધારીના વણતર તે સદા વિઘ્નોના વિંટાળા જ; વેશધારીનું વાહાણું તે વરણાગીનો વિકાસ; વેશધારીનો વારસો તે વ્યથાના વ્યાજ'.

'પોતાના ઉત્સાહ તથા દેશપ્રેમમાં પરંપરાન્વિત સાતત્ય તૂટશે ત્હેનું ભાન ન રહ્યું'.

ભાષાશૈલી—ભાષાશૈલી વિષયને ઘટે તેવી, પ્રૌઢ ઘટે ત્યાં પ્રૌઢ, મૃદુ ને કોમળ ઘટે ત્યાં મૃદુ ને કોમળ, તેજસ્વી ઘટે ત્યા તેજસ્વી પણ સર્વત્ર પ્રાસાદિક જોઇએ. વળી ભાષા એકધારી જોઇએ. સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યા વચ્ચે શબ્દાડંબર આવે તો તે હાસ્યજનક થાય છે. બંગાળી ભાષાનાં પુસ્તકોમા એવું ઘણું જોવામા આવે છે. બંગાળી ભાષામા આપણી ભાષા કરતા સંસ્કૃત શબ્દો ઘણી છૂટથી વાપરવામાં આવે છે. આપણી ભાષામા જે સંસ્કૃત શબ્દો અપરિચિત જેવા લાગે તે બંગાળીમા રૂઢ થઇ ગયલા હોય છે. ભાષાન્તરકારો એવા શબ્દો ગુજરાતીમા વાપરી વાચકવર્ગને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે છે. નવલકથાના જેવા પુસ્તકોમાં એકધારી સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યા વચ્ચે 'ઉભયકુલપ્લાવિની' ('કૂલ' જોઇએ; 'તટ'નો અર્થ છે). 'કલાવિદ્યાપટીયસી', 'રમણીકુલલલામભૂતા', 'ઉચ્ચશિક્ષાસંજ્ઞામયી', 'શૈલપાદમૂલવિ-

હારિણી,' જેવા ભોગ સમાનથી ભાષા કઢંગી થાય છે એથી કંઈ ભાષાની શોભા વધતી નથી

વર્તમાનપત્રો ને માસિકો—વર્તમાનપત્રો ને માસિકો પણ સાહિત્યની ખિલવણીમા સારો ભાગ લે છે અગાઉ પારસી દૈનિક પત્રો બહુ અશુદ્ધ ને ક્લિષ્ટ ભાષામા લખાતા હાલ તેમા ઘણો સુધારો થયો છે દિન પર દિન ભાષા શુદ્ધ ને જુસ્સાદાર બનતી જાય છે સાપ્તાહિક પત્રોમા 'ગુજરાતી' અને 'પ્રજાબંધુ' અગ્રસ્થાન લે છે 'ગુજરાતી' અનેક દિશાએ સાહિત્યને વિકસાવે છે એના દીવાળીના અંક વાચકોને બહુ ઉપયોગી વાચન પૂરૂં પાડે છે દેશીરાજ્યના પત્રોમા 'સયાજીવિજય' સારી સેવા બજાવે છે માસિકોમા 'વસન્ત', 'બુદ્ધિપ્રકાશ', 'સાહિત્ય', 'સમાલોચક', 'ગુર્જરગત', 'ગુણસુંદરી', ને 'યુગધર્મ' એ અગ્રેસર માસિકો છે એમા ઘણા શિષ્ટ લેખ આવે છે એક દાયકો 'વસન્તે' સાહિત્યની ઘણી અતુલ સેવા કરી હતી અગાઉ જેમ 'શાળાપત્ર'માના લેખો માટે વિદ્વર્ગ આતુર રહેતો તેવી રીતે 'વસન્ત'ના લેખો માટે પણ વાચકવર્ગમા આતુરતા જોવામા આવતી હતી એનુ માન રા આનંદશંકરભાઇને ઘટે છે રા હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, રા ગિરિજાશંકર બ બધેકા, રા. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, પ્રો મંજુલાલ, રા હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ, રા ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ, પ્રો. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, રા ગતિપતિરામ ઉમેદરામ પંડ્યા, રા ભગવાનલાલ ભાનુસુખરામ મહેતા, રા શંભુપ્રસાદ મહેતા, રા પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક, રા વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ, રા. કેશવ હ શેઠ, રા મણિલાલ નભુભાઈ દોશી, રા. અબાલાલ બુલાખીરામ જાની, વગેરે લેખકોના લેખ વાચવાલાયક હોય છે

માસિકોમા રા ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાની વાર્તાઓ ઘણી ખુબીદાર હોય છે એમા રસિકતા, વર્ણનશૈલી, ને હાસ્યરસની છાયા—એ બધાની જમાવટ ઉત્તમ હોય છે

'રંગભૂમિ' નામનું ત્રિમાસિક રા વિભાકરના અધિપતિપણા નીચે પ્રગટ થાય છે, તે સચિત્ર હોય છે ને તેમા લેખો સારા હોય છે

કેટલાક કોમીય માસિકો નીકળે છે—જેવા કે 'નાગરનેત્રમણિ' રા ઉછરંગરાય કેશવરાયના તંત્રિત્વ નીચે ભાટાકૂઝમાથી પ્રગટ થાય છે તેમજ 'સમસ્તનાગરમિત્ર' ભરૂચમા રા ઠાકોરદાસ નગીનલાલ સુંદરીઆ વગેરેના અધિપતિપણા નીચે નીકળે છે બારોટો માટેનું 'બ્રહ્મભટ્ટ' નામનુ માસિક રા પુરુષોત્તમ રામાનરવાળા ચલાવે છે

કોમીય લેખોના સબધમા નાગરોની ઉત્પત્તિ માટેનો રા રા માનશંકરભાઇનો 'નાગરોત્પત્તિ' નામનો લેખ ઉત્તમ છે ગ્રન્થકારે એમા ઘણુ મંશોધન કરી પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો છે ને વિરુદ્ધ મતોનું ખંડન વિદ્વત્તાપૂર્વક ને યુક્તિપુરઃસર કર્યું છે

સાહિત્યવિચારનો ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે ભૂત અને વર્તમાન સાહિત્યપ્રવાહ કેવો ચાલ્યો છે ને તેને ક્યા માર્ગમા વાળવાની જરૂર છે તેનું દિગ્દર્શન કર્યુ એ પ્રવાહમા જ્યા જ્યા સૌન્દર્ય છે, જ્યા જ્યા નિર્મળ જળ છે તેનુ પ્રદર્શન કર્યુ એ પ્રવાહો કેટલેક સ્થળે કાકરા અને ખાડાખૈયામા થઈને જતા હોવાથી સૌંદર્યની સાથે વિરૂપતા પણ છે પણ તેની સમાલોચના કરવી એ મે પ્રમુખ તરીકેના મારા કર્તવ્યમા ગણ્યુ નથી. જે જે સુદર છે તે દર્શાવી સાહિત્યમાર્ગમા વિચરનારાઓનું લક્ષ તે તરફ ખેંચ્યુ તથા સાહિત્યપ્રવાહમા

ખેલનારાઓને યોગ્ય માર્ગે પ્રવાહ પ્રવર્તાવવાનું સૂચન કરવું એ જ પ્રમુખનું કર્તવ્ય હું સમજું છું.

ઉત્તેજનનો અભાવ—સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યને જોઇએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી એમ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે. અગાઉ ડિરેક્ટર ઑફ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન પાસે થોડીક રકમ ઉત્તેજનાર્થે રહેતી હતી, તેમાંથી યોગ્ય પુસ્તકોની થોડીક નકલો ખરીદાતી ને તે શાળામાં પુસ્તકાલયોને માટે મોકલવામાં આવતી. આ રકમ બહુ થોડી હતી અને તેમાંથી બહુ નજીવું ઉત્તેજન મળતું ને તે પણ બહુધા મરાઠી પુસ્તકોને મળતું. પરંતુ, હાલ તો એટલું પણ ઉત્તેજન મળતું જણાતું નથી.

દેશી રાજ્યોમા પણ સર્વત્ર ઉત્તેજનફંડ હોતાં નથી.

આ વસ્તુસ્થિતિ સારી નથી. સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી યોગ્ય પુસ્તકોનો સત્કાર થાય તો સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામા તે સહાયભૂત થાય.

પ્રતિવર્ષ ઉત્તમ લખાએલા સ્વતન્ત્ર પુસ્તકોના કર્તાને સારૂં ઇનામ આપી સાહિત્યનો વિકાસ પોષે એવી યોજના એકાદ દેશી રાજ્યે ઉપાડી લેવી જોઇએ. ગુજરાતી સાહિત્યને માટે 'નોબેલ પ્રાઇઝ'ના જેવી યોજના કોઈક દેશી રાજ્યે વ્યવસ્થિત રૂપમાં કરવી જોઇએ.

ગુર્જર સાહિત્યની દરિદ્રતા—ગુર્જર સાહિત્ય દરિદ્ર છે? ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ફેલાએલા સાહિત્યને દરિદ્ર કહી શકાય? આપણી હાલની અપેક્ષાઓ તે તૃપ્ત કરતું નથી એટલું દરિદ્ર છે જ. ત્યારે એમા શી શી ન્યૂનતા છે? એમા—

૧. નવીન શૈલી પર રચેલાં પ્રાસાદિક મહાકાવ્યો નથી.

૨. સારા ગદ્યગ્રન્થો, જેમાં ભાષા ઉત્તરોત્તર ચઢતી હોય અને વિષયનું નિરૂપણ ઉત્તરોત્તર પ્રૌઢ થતું હોય, એવા નિબંધાત્મક, નીતિમય, ચરિત્રાત્મક, અને ઐતિહાસિક ગ્રન્થો નથી.

૩. સાહિત્યમાળાઃ—પ્રેમાનંદ, નરસિંહ, વગેરે કવિઓના મુખ્ય ગ્રન્થોની હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંશોધનને આધારે તૈયાર કરેલી, કવિના જીવનચરિત્ર અને કઠિન પદ ને પંક્તિઓ પર પ્રકાશ પાડે એવી ટિપ્પણીસમેત સરખી ને સોંઘી આવૃત્તિની ન્યૂનતા છે.

૪. કાવ્યપ્રકાશ જેવા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થને આધારે તૈયાર કરેલું કાવ્યશાસ્ત્રનું પુસ્તક નથી. એવા પુસ્તકની જરૂર છે. એમા કાવ્યસ્વરૂપ, કાવ્યલક્ષણ, કાવ્યત્વનાં બીજને પોષક કારણ, લક્ષણા, વ્યંજના, રસ, ધ્વનિઓ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ગુણ, દોષ, ને અલંકારનું પ્રાચીન ને અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યોમાથી એકઠા કરેલા દષ્ટાન્તો સાથે નિરૂપણ જોઇએ. આ બધા વિષયોના છૂટક છૂટક નાના ગ્રન્થો થયા છે. કવિ નર્મદે ને કવિ સવિતાનારાયણે, દી. બ. રણછોડભાઇએ, ને રા. બ. રમણભાઇએ અને યથાશક્તિ મેં પણ એ વિષય પર થોડું થોડું લખ્યું છે. રા. નાગરદાસ પટેલે 'નવવલ્લરી'માં અલંકારની સારી ચર્ચા કરી છે. રા. છોટાલાલ નરભેરામનું રચેલું 'રસશાસ્ત્ર' એ દિશામાં છે. કોઇએ અલંકારના નિરૂપણમા 'કુવલયાનન્દકારિકા'નો આધાર લીધો છે, કોઇએ અન્ય ગ્રન્થનો; પણ એક જ ઉત્તમ પ્રમાણભૂત મનાતા 'કાવ્યપ્રકાશ' જેવા ગ્રન્થને આધારે સમગ્ર વિષયનું દળદાર પુસ્તક રચાવાની ઘણી જરૂર છે.

૫ ઉપનિષદ્ની આખ્યાયિકાઓનું પુસ્તક નથી એવું પુસ્તક ઉપનિષદ્ના રહસ્યનું ઘણું રસિક જ્ઞાન આપશે, તેમજ જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવાની જે શૈલીનું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં પુષ્કળ નિરૂપણ કરેલું હોય છે, એવીજ, વ્યાવહારિક દૃષ્ટાન્તોથી તાત્ત્વિક રહસ્ય વાચકના મનમાં ઉતારવાની ઉત્તમ શૈલી આપણા આર્ષગ્રન્થોમાં છે, તેનું વાચકને ઠીક ભાન થશે

પ્રમાણભૂત વિસ્તૃત કોશનો અભાવ છે નર્મદ કવિને 'નર્મકોશ' કર્યાને ઘણાં વર્ષ થયાં, પણ સારો વિસ્તીર્ણ કોશ—જેમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે તેના જુદા જુદા અર્થ પ્રાચીન કાવ્ય કે ગદ્ય ગ્રન્થોમાંથી દાખલા સાથે આપ્યા હોય એવો કોશ—હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ દિશામાં પ્રયત્નો તો થયા છે —

(અ) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિએ સંપૂર્ણ કોશ ભાગોમાં છપાવી પોતાના જીવન પર્યન્તના સભ્યોમાં તેની નકલ વહેંચી છે એ પ્રયત્ન રા. મણિલાલ છબારામનો છે, તે અનેક રીતે અપૂર્ણ ક્યાં જેવો થયો છે તેવી સ્થિતિમાં પણ સ્તુત્ય છે એની બીજી આવૃત્તિ નીકળવાની છે એમ સંભળાય છે એની નકલો સભ્યો સિવાય બીજાઓને મળતી નથી એ વ્યવસ્થા ઠીક નથી

(આ) રા. ગણીનાના અંગ્રેજી—ગુજરાતી કોશની પણ સુધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ છપાવાની છે

(ઇ) નર્મકોશની નવી આવૃત્તિ કવિએ ભેગા કરેલા નવા શબ્દો સાથે 'ગુજરાતી' છાપખાનાના તન્ત્રી રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ છપાવે છે

(ઈ) રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા મોટો ગુજરાતી—અંગ્રેજી શબ્દકોશ છપાવે છે

૭ સારા 'જ્ઞાનસંગ્રહ'નો અભાવ છે મરાઠીમાં બહુ સારો જ્ઞાનસંગ્રહ તૈયાર થાય છે ગુજરાતીમાં એ થયો છે? એ દિશામાં આરંભક પ્રયત્ન કરવાનું માન પારસી ગ્રંથકાર રા. રા. રતનજી ફરામજી શેઠનાને ઘટે છે, એ અગાઉ કહ્યું છે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન જે વાચક વર્ગમાં નથી તેને એવો સંગ્રહ ઘણો ઉપયોગી થશે એમાં સંશય નથી

૮. સ્ત્રીઓ ને બાળકો માટે સારા સરળ નીતિનો બોધ પરોક્ષ રીતે આપે એવાં પુસ્તકોની ખોટ છે 'સ્ત્રીબોધ' ને 'બાળમિત્ર' જેવાં માસિકો નીકળે છે, તેમજ 'સુન્દરીસુબોધ' અને એ વર્ષ થયાં સૌ વિદ્યાગૌરી ને સૌ શારદાગૌરી 'મહિલામિત્ર' નામનું ઉપયોગી પુસ્તક પ્રગટ કરે છે, તે પ્રયત્નો સ્તુત્ય છે પરંતુ સ્ત્રીઓને ને બાળકોને લગતું સાહિત્ય હજી બહુ ખીલવાની જરૂર છે

૯ વિજ્ઞાનના પુસ્તકોની મોટી ખોટ છે હાલની વૈજ્ઞાનિક શોધો—'ઇન્ટરન કિરણો', 'તાર વગર સંદેશો પહોંચાડવાની વિદ્યા', 'રેડિઅમ', 'જલાન્તસંચારિણી નૌકા', 'વિમાન', વગેરે વિષેના, લોકો સમજી શકે એવાં ચિત્રો સાથે સરળતાથી સમજાય એવાં પુસ્તકોની જરૂર છે તેમજ વધારે જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર પુરુષો માટે વિશેષ જ્ઞાન આપે એવાં વિસ્તીર્ણ પુસ્તકોની પણ જરૂર છે

આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્યપરિષદ્ની પ્રવૃત્તિને સ્થાન —બધુઓ, આપ સર્વને વિદિત છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ અખિલ ભારતવર્ષમાં ગુર્જર પ્રદેશને ઉચ્ચતમ,

વિ ૨ ૮

પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને પહોચાડયો છે. તેમણે દેશમા અનેક માર્ગમા નવું ચેતન રેડયું છે ને ચિરકાળની સુસ્તી ઉડાડી નવીન જાગૃતિ પ્રેરી છે. રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લગતી તેમની પ્રવૃત્તિને લીધે બધા દેશની નજર ગુજરાત પર છે. એ પ્રગતિની અસર સાહિત્ય ને ભાષા પર પણ થયા વિના રહી નથી. ભાષા સંસ્કારી ને જોમદાર તથા મરોડદાર બનવા માંડી છે. મહાત્મા પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં દર્શાવે છે તેમજ માતૃભાષા ખિલવવામાં અભિમાન ને અભિનિવેશ ધરાવે છે. મહાત્માએ પોતે શિષ્ટ ને સરળ તેમજ તેજસ્વી ને પ્રૌઢ ભાષાનો પ્રયોગ કરી દર્શાવ્યું છે કે ભાષામા બળ લાવવા અપરિચિત શબ્દો કે ક્લિષ્ટ રચના દાખલ કરવાની જરૂર નથી. હૃદયના અન્તર્ભાગમાથી નીકળતા વિચારો સીધી ભાષામા વાચકના હૃદયના અન્તર્ભાગમા પ્રવેશી જેવો સંસ્કાર પાડે છે તેવો સંસ્કાર આડંબરી ભાષામા આડંબરી વિચારો પાડી શકતા નથી. સાહિત્યપરિષદે નવીન વાતાવરણમાંથી વિમુખ રહેવું યુક્ત નથી. તેણે કેળવણી ને સાહિત્યના વિષયમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ હાથમા લેવો જોઇએ કે જનસમાજની રુચિને અનુસારે કંઇક સંગીન કાર્ય થાય.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી—હાલમાં, હિંદુસ્તાનમા કેળવણીની પ્રગતિ પૂર જોસમાં ચાલી રહી છે. ઉત્તરમા ઘણે સ્થળે નવી નવી યુનિવર્સિટિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પણ એક યુનિવર્સિટિ હોવી જોઇએ એ વિચાર અત્યારે આખા ગુજરાત પ્રાન્તને તેમજ કાઠીઆવાડને સંમત હોવો જોઇએ. જ્યાં સુધી આપણી જરૂરીઆત સાધે એવી યુનિવર્સિટિ નથી, ત્યાંસુધી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને તેમ જ આપણા જ્ઞાનનાં સર્વ અંગોને આપણી ઇચ્છાનુસાર આપણે પુષ્ટિ આપી શકીશું નહિ એ દેખીતું જ છે. અમદાવાદ એ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનુ મધ્ય સ્થળ છે વ્યાપારમાં, જ્ઞાનમા, ને બીજી દરેક પ્રવૃત્તિમાં તે ઘણું આગળ પડતું છે. આવી યોજનાને પાર ઉતારે એવા વિદ્વાનો તથા ધનાઢ્ય પુરુષો એમા વસે છે. કાઠીઆવાડના રાજ્યો તરફથી પણ આ યોજનાને સહાયતા મળવાનો સંભવ માની શકાય; માટે એ કામને માટે બે મંડળીઓ નિમાવવી જોઇએ; ૧. ગુજરાત ને કાઠીઆવાડના મોભેદાર પુરુષોની અને ૨. બંને પ્રાન્તોના વિદ્વદ્વર્ગની. પહેલી મંડળી એ કામને માટે જોઇતી રકમ એકઠી કરે અને બીજી મંડળી તેને માટે વ્યવસ્થિત યોજના ઘડી કાઢે. આ કામ આ પરિષદ ઉપાડી લે તો તેણે ખરૂં રચનાત્મક કાર્ય કર્યું કહેવાય. આને માટે માત્ર ઠરાવો કરી સંતુષ્ટ થવાનું નથી. તે સત્વર ને અવશ્ય અમલમા મુકાય એવાં પગલાં ભરાય નહિ ત્યા સુધી સંગીન કાર્ય સિદ્ધ થયલું કહેવાય નહિ.

વડોદરા યુનિવર્સિટિ—મહારાજા ગાયકવાડે પોતાના રાજ્યમા કેળવણીના પ્રચારને માટે ઉત્તમ પગલાં ભર્યાં છે. બ્રિટિશ પ્રાન્તોમા ફરજીઆત કેળવણી દાખલ કરવાનો વિચાર થયો તે પહેલા મહારાજા સાહેબે પોતાના રાજ્યમા તે દાખલ કરી હતી. વડોદરામા ઉત્તમ પુસ્તકાલય છે. વાચનનો પ્રચાર વધારવા ફરતા પુસ્તકાલયની યોજના એ રાજ્યમા છે. વડોદરામા 'કલાભવન' જેવું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્તમ સ્થળ છે, તેનો લાભ લેવા મુંબઇ ઇલાકાની બહારથી પણ શિષ્યો આવે છે. વડોદરાની ઇસ્પિટાલ પણ વિશાળ છે; તેમા રેડિઅમ, એક્સ–રેઇઝ, વગેરેના પ્રયોગ માટે સુંદર વ્યવસ્થા છે અને શારીર શાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપી શકે એવા વિદ્વાન્ દાક્તરો છે. એ ઇસ્પિટાલનો લાભ લેવા ઘણા દર્દીઓ દૂરથી પણ આવે છે. રૂની પાકનાં બીઆગામ ને નવસારી જેવાં મોટા સ્થળો એ રાજ્યમા છે એ રાજ્યમા કચેરીમાં ને

શહેરસુધરાઈખાતામાં બધું કામ દેશી ભાષામાં ચાલે છે, એ ઘણું સ્તુત્ય છે આ પ્રમાણે યુનિવર્સિટિ માટે સાધનસંપત્તિ પુષ્કળ છે, ને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે મ્હૈસુર જેવા રાજ્યમાં પોતાની યુનિવર્સિટિ છે, તો વડોદરા રાજ્ય માટે વડોદરામાં જુદી યુનિવર્સિટિ હોવી ઇષ્ટ છે મહારાજા સાહેબની સમક્ષ વ્યવસ્થિત યોજના મૂકવામાં આવે તો તેનો સત્કાર થવાનો સંભવ માની શકાય જુદી યુનિવર્સિટિથી મહારાજા સાહેબ કેળવણીને અનેક દિશામાં જે સ્વરૂપ આપવું હશે તે આપી શકશે વ્યાપારી કેળવણી, આદ્યોગિક કેળવણી, ને વિજ્ઞાનની વ્યાવહારિક કેળવણી, તેમજ ખેતીની કેળવણીથી જ્ઞાનમાર્ગ સરળ થશે અને સમગ્ર પ્રજાનું શ્રેય થશે મહારાજા સાહેબે પોતાની પ્રજાના હિતને અર્થે અનેક સારી યોજનાઓ ઘડી છે ને સંસ્થાઓ ઉઘાડી છે, તો કેળવણી જેવા અગત્યના વિષયમાં આ અગત્યનું પગલું ભરી પ્રજાનું વિશેષ કલ્યાણ તેઓ સાધશે એવી આશા આપણે રાખી શકીએ તેમાં કંઇ અજુગતું નથી

આ બે કે એમાંથી એક યુનિવર્સિટિ સ્થપાશે તો માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપવાના વિષયનું એની મેળે જ નિરાકરણ થઇ જશે એ વિષે આપણે કોઇની ભીખ માગવાની જરૂર નહિ

સાહિત્યપરિષદનું કર્તવ્ય—પહેલી સાહિત્યપરિષદ ઇ સ ૧૯૦૫માં મળી હતી, તો લગભગ વીસ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય થયો છતાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોતાં પરિષદે બહુ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું હોય એવું જણાતું નથી, એ બાબત આ સમયમાં ખાસ વિચારી કંઇક રચનાત્મક કાર્ય થાય એવી યોજના ઘડવી એ આ સત્રનું ખાસ કર્તવ્ય છે વિદ્વાનોના પરસ્પર સમાગમથી ઘણો લાભ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે પરંતુ જ્યાંસુધી પરિષદ કંઇ સંગીન કામ કરતી નથી ત્યાંસુધી આવા સમાગમથી જનસમાજ તૃપ્ત થતો નથી નિબંધો લખાવવાની હવે બહુ જરૂર નથી વર્તમાનપત્રોના ખાસ અંકો તથા સારાં માસિકોમાં તેને માટે જોઇએ તેટલો અવકાશ છે જોડણી જેવા વિષયનો પણ પરિષદથી નિર્ણય થઇ શકશે નથી એ વિષય ઘણો વિકટ છે ને સાક્ષરો સંમત થઇ એનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી પરંતુ નિર્ણય કરવો જ હોય તો ન જ બની શકે એમ નથી આ વાત મે 'ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ'માં તેમજ મારા 'બૃહદ્ વ્યાકરણ'માં ચર્ચી છે, ત્યાં જે માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે માર્ગે જ નિર્ણય થઇ શકે એમ છે વીસપચીસ વિદ્વાનોનું એક વ્યાપક મંડળ એકત્ર કરવું જોઇએ, તેમાં જેમની શિષ્ટ લેખકમાં ગણના થતી હોય એવા હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વિદ્વાનો સારું ગુજરાતી જ્ઞાન ધરાવનાર પાદરીઓ, પ્રસિદ્ધ માસિક, સામાહિક ને દૈનિક પત્રોના તંત્રીઓ, સરકાર તરફથી ને સંસ્થાઓ તરફથી આવતા બધા વર્ગના પ્રતિનિધિઓનું નિરનિરાળું મંડળ બેસવું જોઇએ એ મંડળ બહુમતે જે નિયમો કરે તે પરિષદે માન્ય કરવા એવો નિશ્ચય પરિષદ કરે તો કંઇ નિકાલ આવે હિંદુ સંઘોમાં જુદી જુદી નીતિના હિમાયતીના પ્રતિનિધિઓ જોઇએ હાલ તો એ વિષયમાં અરાજકતા પ્રવર્તે છે ઘણા લેખકો કંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના સ્વચ્છંદે-રુચે તે માર્ગે-પ્રવર્તે છે કોઇ બધા શબ્દો, જેના ઉચ્ચારમાં હકાર સહેજ પણ સંભળાતો હોય એવા તમામ શબ્દોમાં હકાર લખે છે, કેટલાક લખાણ કે છાપવાની મુશ્કેલીથી તેઓ વિચાર કર્યા વિના કેટલાક અર્ધજરૂરી ચાલુ જરૂરી ઘણા શબ્દોમાં હકાર લખે છે ને થોડામાં નથી લખતા કેટલાક અત્યારસુધી દૃઢ રહેલાનો

એવા સાધારણ શબ્દો-'લખું છું, વાચું છું', જેવામાં બધા ઉકાર દીર્ઘ લખે છે. ભાષાના સ્વરૂપમાં આમ અરાજકતા ચાલવા જ દેવી ઇષ્ટ નથી. છતાં, સાક્ષરો પોતાનો મત તજવા તૈયાર ન જ હોય ને ઉપર દર્શાવ્યું તેવું મંડળ જે નિયમો બહુમતે રચે તેને અનુસરવા તત્પર ન હોય તો એ વિષય પડતો જ મૂકવો. કાલક્રમે જનમંડળની રુચિ જ અનુસરવી પડશે ને તે જ વિજયી થશે.

સ્થાયી મંડળ—ઉપર દર્શાવેલા જેવા કામોનો નિકાલ કરવા સાહિત્યની વૃદ્ધિને યોગ્ય માર્ગે જે ઉત્તેજન અપાવી શકે અને જેના કાર્ય પ્રમાણભૂત ને વજનદાર ગણાવાથી ગ્રાહ્ય જ થાય એવા સ્થાયી મંડળને સાહિત્યપરિષદે નીમવું જોઇએ. એ મંડળ નીમવાની જરૂર માન્ય થશે તો એનું બંધારણ સહેલથી નક્કી કરી શકે એવા વ્યવહારદક્ષ અને અનુભવી પુરુષો-શ્રીયુત સર પટ્ટણી અને શ્રીયુત લલ્લુભાઇ સાહેબ જેવાની સલાહ નીચે કામ કરનારા પુરુષોની અહિં ખોટ નથી. એવા સ્થાયી મંડળના બંધારણ તથા કર્તવ્ય વિષે મારી નમ્ર સૂચના નીચે પ્રમાણે છેઃ—

બંધારણ—સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, તથા મુંબઇ જેવાં શહેરોમાં 'સાહિત્યસભા' કે 'સાહિત્યસંસદ્' છે. એવે સ્થળે એ સભા કે સંસદ્ અનુક્રમે ૩, ૩, ૪ ને ૬ પ્રતિનિધિ સ્થાયી મંડળ માટે નીમે. એ પ્રતિનિધિઓ સભાના કે સંસદ્‌ના સભ્ય હોવાની જરૂર નથી. નડીઆદ, ભરૂચ, ગોધરા ને કાઠીઆવાડમા એવી સભા હોય તો ત્યાંથી પણ શહેરોમાંથી બબ્બે પ્રતિનિધિ ને કાઠીઆવાડ પ્રાંતમાંથી ચાર પ્રતિનિધિ એ સભા નીમે. એ સ્થળોએ એવી સભા ન હોય તો અન્ય સ્થળોના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ એ સ્થળેથી એટલા વિદ્વાનોની વરણી કરે.

એવા સ્થાયી મંડળનું કામ કરવા બે મન્ત્રીઓ નીમવા. બને તો એ મન્ત્રીઓ પગારદાર નીમવા. પગાર લીધા વિના કામ કરવા ઉત્સુક પુરુષો મળી આવે તો તેમની સેવા ઉપકાર સાથે સ્વીકારવી.

મંડળ ઘણુંખરૂં કામ મન્ત્રીના પત્રવ્યવહારથી જ કરે.

વર્ષમા જે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હોય તેમાંના સારાં, નોંધ લેવાલાયક પુસ્તકો કયાં છે તે વિષે મન્ત્રીઓએ સ્થાયી મંડળના સભ્યો પાસે બહુ ટૂંકું લખાણ માગવું અને એ લખાણની બહુમતિ પ્રમાણે મંત્રીઓએ ટૂંકા વાર્ષિક રિપોર્ટનો ખરડો તૈયાર કરી તે એ મંડળના સભ્યોમાં ફેરવવો. તેમની સૂચના થાય તો તેનો અમલ કરી એ રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવો.

પ્રતિવર્ષ એવો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થવો જોઇએ.

સાહિત્યપરિષદ્‌નું નવું અધિવેશન થાય ત્યાંસુધી આ સ્થાયી મંડળ ચાલુ રહે. પછી નવું મંડળ નિમાય તે નવા સત્ર સુધી જારી રહે.

સ્થાયી મંડળનું સ્થાન અમદાવાદમાં રાખવું. ત્યાં મંત્રીઓને કામ કરવા પ્રેમાભાઇ હૉલમાં કે અન્ય સ્થળે જગા મળી આવશે.

સ્થાયી મંડળનું કર્તવ્ય—

૧. ઉત્તેજનને માટે ભલામણ—સાહિત્યની ન્યૂનતા કઇ કઇ દિશામાં છે તે ઉપર દર્શાવ્યું છે. એ દિશામાં સાહિત્યસેવકો તરફથી પ્રયત્નો થાય તેમાંનો જે ઉત્તેજનને યોગ્ય

હોય તેને ઉત્તેજન આપવા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ભલામણ કરી આવા મંડળનો મત વજન દાર ગણાશે માટે સરકારથી તેની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર થઈ શકાશે નહિ દેશી રાજ્યો તેને માન્ય ગણશે આથી લેખકને પોતાના કામમાં પ્રોત્સાહન મળશે જનસમાજને પણ આવા મંડળની ભલામણવાળાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થશે વાચકવર્ગમાં સારા ગ્રન્થો તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થશે અને સાહિત્યના જ્ઞાનનો પ્રચાર વધશે

• પુસ્તકપરીક્ષાસમિતિ બંધારણ ને કાર્યમાં ખામી—સાહિત્યને સરકાર તરફથી જોઈએ તેવી મદદ મળતી નથી સરકારના પુસ્તકપરીક્ષામંડળના બંધારણ અને કાર્યમાં ખામીઓ છે, એમાંની થોડીક નીચે દર્શાવું છું જેથી મંડળ એ તરફ સરકારનું લક્ષ ખેંચી શકે

ઉત્તેજન માટે પુસ્તકો મોકલવાની કઢંગી પદ્ધતિ—પુસ્તકો અધિકારી તરફ મોકલવાના ગ્રન્થકારે પાળવાના નિયમો કરેલા છે સાધારણ રીતે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરાવવાનાં પુસ્તકો જે જાતની શાળામાં-પ્રાથમિક કે માધ્યમિકમાં-ને ચલાવવાની ગ્રન્થકારની ઇચ્છા હોય, તે શાળાના કોઈ શિક્ષકે પોતાની ભલામણ સાથે તે પુસ્તક કેળવણીખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરને મોકલવું પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પોતાનાં પુસ્તક ઇન્સ્પેક્ટરને બારોબાર મોકલે તો તે સ્વીકારવાની તેને સત્તા છે પરંતુ સાધારણ રીતે તેને શાળાના શિક્ષકની મારફતે જ તે પુસ્તક મોકલવાની ફરમાશ કરવામાં આવે છે અગાઉ ગ્રન્થકાર પોતાનાં પુસ્તક બારોબાર ઇન્સ્પેક્ટરને કે ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને મોકલી શકતો હતો હાલનો નિયમ દેખીતો જ વિચિત્ર છે લેખકની સ્વતંત્રતા પર અયોગ્ય પ્રતિબંધ છે સારા લેખકને પોતાના પુસ્તકની ભલામણ કરવા અન્ય પુરુષ મારફતે પ્રયત્ન કરવો ન ગમે એ હરકોઈ સમજી શકે એવું છે સરકારી અમલદારોના લક્ષમાં આવી સાધારણ બાબત પણ કેમ ન આવી તે સમજી શકાતું નથી મેં એ નિયમ કેવો કરેલો છે તે દર્શાવી તે તરફ મિ. પ્રાન્ત્વેલ-કેળવણીખાતાના પ્રધાનનું-ધ્યાન ખેંચ્યું હતું પરંતુ એમનો એ પદ્ધતિનો સમર્થક ને એવો કોઈક જવાબ જ મને મળ્યો હતો વળી આ નિયમને સરકારે જોઈએ તેવી પ્રસિદ્ધિ આપી નથી પરિણામ એવું આવ્યું છે કે મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શિક્ષકોની તેમજ લોકલ બોર્ડના શિક્ષકોની એવી અરજી તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ સ્કૂલ-બોર્ડના પ્રમુખે ને ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે ઇન્સ્પેક્ટરને રવાને કરવા ના પાડી છે એક વખત એક એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે ડિરેક્ટરને સરકારી રીતે લખ્યું કે તમારા નામની જે જે અરજી મારા પર આવે તે બધી તમને રવાને કરવાને હું બંધાયલો છું કે મને જે યોગ્ય લાગે તે જ હું રવાને કરી શકું, ત્યારે ડિરેક્ટરે ઇન્સ્પેક્ટરને યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો કે તમે મારા નામની દરેક અરજી મને મોકલવાને બંધાયલા છો. તમને રુચે તેવા શેરા સાથે પણ તમારે મોકલવી જ જોઈએ આ નિયમ પળાતો નથી ને ઘણા અધિકારીઓ હાથ નીચેના નોકરની પોતાના ઉપરિ અધિકારી તરફ કરેલી અરજી દબાવી રાખે છે પ્રસંગવશાત્ આ દુર્વ્યવસ્થાની નોંધ લીધી

બંધારણમાં ખામી—પુસ્તકપરીક્ષામંડળમાં સભ્યો કેળવણીના અનુભવી અને સાહિત્યના જ્ઞાતા હોવા જોઈએ અમુક અધિકારીને તે સાહિત્યનો જ્ઞાતા હોય કે ન હોય તોપણ અધિકારની રૂએ જ સભ્ય નીમવો એ રીતનું જ ઉપહાસને પાત્ર છે તથા જ્ઞાનની

જરૂર હોય ત્યા અધિકાર શુ કરી શકે? પરિણામ એવું અનિષ્ટ આવે કે અધિકારીમાં સાહિત્યનું કે ભાષાનું પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તો તે પોતાના તાબેના માણસનો અભિપ્રાય લે. અર્થાત્, સભ્ય તરીકે અધિકારીને બદલે તેના તાબાના માણસ કામ કરે. આ બાબત પર સરકારનું લક્ષ જતું નથી તે ખેંચવું એ આવા સ્થાયી મંડળનું કામ છે.

અયોગ્ય અતિવિલંબ—પુસ્તકો પર નિર્ણય આવતા બહુ કાળ ન વીતે માટે સરકારે ચારેક વર્ષ થયા નવી કમિટી નીમી છે ને તેણે ત્રણ મહીનામા ઓછામા ઓછું એક વાર મળીને જલદી નિર્ણય કરવો એવો સરકારનો હુકમ છે. કોઇ પણ પુસ્તક પર નિર્ણય આપવામા ૭ માસથી વધારે વખત ન જવો જોઇએ, ને કમિટિના વધુ મત પ્રમાણે નિર્ણય આપવો એવો પણ સરકારનો નિયમ છે. છતા સખેદ કહેવું પડે છે કે એ બધા નિયમોની કોઈ કોઇ વાર અવગણના થાય છે. નિયમ મનુષ્યમાત્રને સરખો બંધનકર્તા હોવો જોઇએ; પણ હાલ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે નિયમ સાધારણ મનુષ્યને નિયામક છે, કેટલાક અધિકારીને નહિ. અધિકારી તેના પર પણ પોતાના અધિકાર ચલાવી તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે. ૭ માસને બદલે વરસ થવા આવે છે કે થઇ જાય છે તોપણ પુસ્તકનો નિકાલ થતો નથી.

ઉત્તેજન નામનું જ છે—પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયલા પુસ્તકોને પોતાની શાળામાં ચલાવવાની શિક્ષકોને છૂટ છે, પરંતુ હાલ વર્ષ થયા ડિરેક્ટર સાહેબે એવો નિયમ કર્યો છે કે અમુક વિભાગની બધી સરકારી હાઇ સ્કૂલોમા અમુક ધોરણોમા સરખા જ પુસ્તકો ચાલે. આમ થવાથી કેળવણીને ને સાહિત્યને કેટલી બધી હાનિ પહોંચે છે? હેડ માસ્તરોના સ્વતંત્રતા નષ્ટ થાય છે. નબળી નિશાળને ચઢીઆતી નિશાળ સાથે ખેંચાવવું પડે છે કે ચઢીઆતી નિશાળને નબળી નીચી સ્થિતિમાં ઉતરવું પડે છે; કેમકે એક જ જાતના પુસ્તકો બધી નિશાળોને સરખાં માફક આવી શકે જ નહિ. આ મંડળના બંધારણ ને કાર્યમાં સુધારો સૂચવવો એ સ્થાયી મંડળનું કામ હુ સમજું છું.

૩. યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાને સ્થાનઃ—આપણી યુનિવર્સિટિએ માતૃભાષાને યોગ્ય સ્થાન આપ્યુ નથી. માત્ર એમ. એ ના ને બી. એ. ની પાસ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમા જ ન છૂટકે સ્થાન આપ્યુ છે. બીજી ભાષાની સાથે માતૃભાષાને દરેક પરીક્ષામા સ્થાન જોઇએ. તેને માટે બીજી ભાષાનો અભ્યાસક્રમ અંશે ઓછો કરાય કે વિદ્યાર્થીના શિર પર બોજો ન પડે. માતૃભાષાના સારા જ્ઞાન વગર તે પર પ્રેમવૃત્તિનો ઉદ્ભવ ને વિકાસ થયા વિના પદવીધરો પોતાના ઊંચા જ્ઞાનનુ સંક્રમણ જનસમાજના પ્રાકૃત માણસોમા કરી શકતા નથી, આથી જ્ઞાનનો પ્રચાર અટકે છે ને માતૃભાષાનો વિકાસ પણ હામ પામે છે.

માતૃભાષાને સ્થાન આપવામાં વિરોધીઓ એવો વાધો ઉઠાવે છે કે દેશી ભાષામા યોગ્ય ને ક્રમિક સાહિત્ય નથી. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે એ વાધો છેક અસત્ય નથી. પણ મનુષ્યને જરૂરીઆત પડે છે એટલે કાર્ય કરવાની શક્તિ ને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે એ સૂત્રનું વિસ્મરણ થવુ યુક્ત નથી.

આ વિષય પર યુનિવર્સિટિનું લક્ષ ખેંચવું એ સ્થાયી મંડળનું કર્તવ્ય થશે. પરિષદ્ પણ એ બાબતનો ઠરાવ કરી શકે.

માતૃભાષામાં કેળવણી—વિષયોનું જ્ઞાન વિદેશી ભાષા દ્વારા આપવાની વૃત્તિમાંથી વિરુદ્ધ પદ્ધતિ આપણા જ દેશમાં છે. મનુષ્યમાત્ર પોતાની માતૃભાષામાં જ વિચાર કરે છે, પર ભાષામાં કરતો નથી. આપણા દેશમાં વિપરીત પદ્ધતિ ચાલે છે તેથી નીચે દર્શાવેલા ગેરલાભ થાય છે —

૧ જ્ઞાન સંગીન થતું નથી

૨ સ્મરણશક્તિ પર નિરર્થક બોજ પડે છે

મારી હાઇ સ્કૂલની નોકરી દરમ્યાન પાંચમા ધોરણમાં એડિથ થૉમ્સનકૃત ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ એ પાઠ્યપુસ્તક હતું. ધોરણ માટે એની ભાષા અઘરી પડે એમ છે. નિબંધ તેમજ પરીક્ષા અંગ્રેજી ભાષામાં હોવાથી મને યાદ છે કે એક શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ પાસે જુદા જુદા પરિચ્છેદો મોઢે જ કરાવતો અને પરિચ્છેદનું મથાળું બોલી તેમની પાસે આખો પરિચ્છેદ મોઢે બોલાવતો. વળી Feudal System વિશે શિષ્યો ગોખેલું લખી કાઢે. ને Feudal System એટલે શું એમ પૂછીએ તો એ જમીનને લગતો ધારો હતો એટલું પણ જાણે નહિ એ કેવું ઉપહસનીય છે! આ પ્રમાણે વિદેશીય ભાષામાં શિખવવાથી માત્ર સ્મરણશક્તિ પર જ નકામો બોજો પડે છે.

૩ સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા સહેલાઇથી આપી શકાય છે. ઘણા શબ્દો બંને ભાષામાં સામાન્ય હોય છે. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ શિખવાતું નથી એ શોચનીય છે. એ જો વિદ્યાર્થી બરાબર શીખ્યો હોય તો સંધિ, સમાસ, ને તદ્ધિત ને કૃદન્તપ્રત્યયોનું જ્ઞાન તેને સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાં ઘણું ઉપકારક થાય.

એક એવો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે કે વિષયોનું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા આપવાથી વિદ્યાર્થીનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું નબળું થશે. પરંતુ એ પૂર્વપક્ષ ખોટો છે. માતૃભાષા દ્વારા અગાઉ કહ્યું તેમ વિષયોનું જ્ઞાન સુગમ ને સંગીન થશે. સ્મરણશક્તિ પર નકામો બોજો અટકશે, અને થોડા વખતમાં વધારે સારું જ્ઞાન મળશે. આમ કરવાથી જે સમય બચશે તેનો ઉપયોગ અંગ્રેજી ભાષાનું સંગીન જ્ઞાન આપવામાં કરી શકાશે. આથી અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસને ગેરલાભ થવાને બદલે ઘણો લાભ થશે.

લોકોની માગણી ઉપરથી સરકારનું લક્ષ એ તરફ ગયું છે. સંસ્કૃત ને ઇતિહાસ જેવા વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શિખવવા મંડાયા છે. 'સ્કૂલ-લીવિંગ પરીક્ષા'માં એ વિષયોની પરીક્ષા માતૃભાષામાં પણ લેવી એવી સરકારની ઇચ્છા છે, પણ યુનિવર્સિટિને ખરચ વધારે પડવાથી તે એ યોજના અમલમાં મૂકતી નથી.

કમનસીબે આપણી યુનિવર્સિટિ કોઇ પણ પ્રકારના સુધારા કરવા તરફ દુર્લક્ષ રહે છે. લાંબા સમયના પડેલા ચીલામાં જ પોતાનો માર્ગ લે છે, ચીલાથી સહેજ પણ બહાર નીકળવાની પ્રકૃતિ તેને છાજતી નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષકોની ટ્રેનિંગ સંસ્થાની દુર્દશા—સરકારે એક તરફ કેળવણી ફરજીઆત કરી છે અને તેમ કરી જનમંડળ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે ત્યારે બીજી તરફ તેણે ટ્રેનિંગ સંસ્થામાં ઘટાડો કરી કેળવાયલા શિક્ષકની સંખ્યામાં ઘટાડો કરી પ્રાથમિક કેળવણીની દુર્દશા કરી છે. સરકાર એમ માનતી જણાય છે કે ટ્રેનિંગ સંસ્થાના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં માત્ર પહેલા વર્ષની કેળવણી જ બસ છે. અત્યાર સુધી પહેલા વર્ગમાં પાસ

થયલા શિષ્યો કૉલેજ છોડી જતા રહ્યા હોય તો તે ટ્રેન્ડ ગણાતા જ નહિ. બીજું ને ત્રીજું વર્ષ પસાર કર્યું હોય તે જ ટ્રેન્ડ ગણાતા; અને એ જ વાસ્તવિક હતું; કારણ કે પહેલા વર્ષના અભ્યાસક્રમમા વિદ્યાર્થીઓને બહુધા જે શીખી ગયા હોય તેનું પુનરાવર્તન જ કરવાનું હોય છે. અગાઉ તો સંસ્કૃત ને અક્ષરગણિત એ બે વિષયો નવા હતા; હવે તો તે પણ કાઢી નાખ્યા છે. આવી અપૂર્ણ કેળવણી મેળવેલાને ટ્રેન્ડ કહી પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ તેમને સોપવું એ દેખીતું જ અનેક રીતે શિષ્યને તેમજ શિક્ષકને બંનેને હાનિકારક છે. પ્રાથમિક શાળાના નીચલા ધોરણો શિખવવા સરકારને સારા કેળવાયલા શિક્ષકોની જરૂર ન હોય તો અંગ્રેજી નિશાળોમા નીચેના ધોરણો શિખવવા મોટા પગાર આપી પદવીધરોને રાખવાનું શું કામ છે ?

બીજા ને ત્રીજા વર્ષની કેળવણી આપી તેમને પગાર આપવો સરકારને ભારે પડે છે, તો મોટા અધિકારીઓને મોટા પગાર આપવા કેમ ભારે પડતા નથી ? મોંઘવારીનો ભાર થોડા પગારવાળાને કે મોટા પગારવાળાને અસહ્ય છે ? સરકારે પગાર વધારવામા નીચેના નોકરોના પગાર વધારવાની શરૂઆત કરી ઉપલા અધિકારી સુધી જવાને બદલે વિપરીત માર્ગ લીધો છે, અને એવી મોટી ભૂલ કરી હવે પૈસાની ભીડ પડવાથી પ્રાથમિક કેળવણીનું મોટું અકલ્યાણ કર્યું છે.

સંસ્કૃત, ફારસી, એ બીજી ભાષાને ને અક્ષરગણિતને અભ્યાસક્રમમાંથી કમી કરતી વખત સરકારે વિચાર કર્યો નહિ કે પચાસ વર્ષ થયા–જ્યારથી એ સંસ્થા સ્થપાઇ ત્યારથી –એ વિષયો શિખવાય છે, તો તેને કાઢી નાખતા પહેલા પોતાના અધિકારી સિવાય અન્ય અનુભવી પુરુષોના અભિપ્રાય લેવો જોઇએ. પરંતુ તે લીધો નહિ ને પ્રાથમિક શિક્ષકોની પોતાની તેમજ જનમંડળની ફરિયાદ પર લક્ષ આપ્યુ નહિ ને હવે પાચેક વર્ષને અન્તે ઠરાવ બહાર પાડી સરકારને પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવી પડી છે કે ત્રીજું વર્ષ અગાઉ કરતાં નબળું થયું છે, તેના કારણોમાં સંસ્કૃત ને અક્ષરગણિતના વિષયો કમી કરવામા આવ્યા છે એ પણ છે।

સ્થાયી મંડળ આવી સરકારની ભૂલો તરફ તેનું લક્ષ ખેંચી શકે અને એ મંડળ મે દર્શાવેલે માર્ગે કામ કરશે તો એનું લખાણ પ્રમાણભૂત ગણાશે ને સરકારને ને યુનિવર્સિટિને તે માન્ય કરવું પડશે એમ હું ધારૂં છું.

સ્કૂલ-લીવિંગ પરીક્ષા—આ પરીક્ષાના બે વિભાગ છે; ૧. મૅટ્રિક્યુલેશન અને ૨ સ્કૂલ ફાઇનલ એમાની પહેલી પરીક્ષા એ યુનિવર્સિટિ-કેળવણીનું પ્રવેશદ્વાર છે ને બીજી સરકારી નોકરીનું. પહેલી પરીક્ષામા દેશી ભાષા ને વિજ્ઞાન જેવા અગત્યના વિષયોની પરીક્ષા લેવાનું કામ યુનિવર્સિટિએ છોડી દીધું છે. તેને બદલે તે હેડ-માસ્તરોના ઉમેદવારને આપેલા પ્રમાણપત્રથી જ સંતુષ્ટ થાય છે. આ પદ્ધતિ ઘણીજ વાંધાભરેલી છે, તેના કારણો નીચે દર્શાવ્યા છે.—

૧. આ અગત્યના વિષયો બરાબર શિખવાના નથી.

૨. મૅટ્રિક્યુલેશનમાં જેટલા ઉમેદવારો હોય છે તેમાના તૃતીયાંશ કે ચતુર્થાંશ પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થાય છે, પરંતુ નાસીપાસ થયલા બધા ઉમેદવારોએ વિજ્ઞાન ને માતૃભાષા

તથા ભૂગોળના વિષયમા પ્રમાણપત્ર મેળવેલા હોય છે આનો અર્થ દેખીતો એ જ છે કે હેડ-માસ્તરો એ વિષયના પ્રમાણપત્ર આપવામા ઘણા ઉદાર છે

૩ માતૃભાષાની કેળવણી ને સાહિત્યની પ્રગતિ અને પ્રસાર માટે જનમડળ ચારે તરફથી પોકાર કરી રહ્યુ છે તેવે પ્રસગે એ ઉપયોગી વિષયના શિક્ષણ પર યુનિવર્સિટિએ દુર્લક્ષ રહેવુ યુક્ત નથી

૪ વિજ્ઞાનનો વિષય સરકારે છેક નીચના ધોરણોમા પણ દાખલ કર્યો છે શાળાઓની પ્રયોગશાળામા સપૂર્ણ ને નવા પ્રકારના સાહિત્યો છે કે નહિ તેને માટે સરકાર પોતાના એ ખાતાના ઈન્સ્પેકટર મારફત તપાસ રાખે છે આવી સ્થિતિમા છેક ઉપલા ધોરણમા એ વિષયના શિક્ષણ તરફ યુનિવર્સિટિ આટલી બધી બેદરકાર રહે છે એ તે પોતાના કર્તવ્યમાથી ભ્રષ્ટ થાય છે

૫ અમુક વિષયોમા પ્રમાણપત્રથી ચલાવી લેવુ અને અમુક વિષયોની પરીક્ષા લેવી, એથી એટલુ જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વિષયોમા તે પ્રમાણપત્ર સ્વીકારે છે તે વિષયોને તે બીજા વિષયોથી હલકા ગણે છે

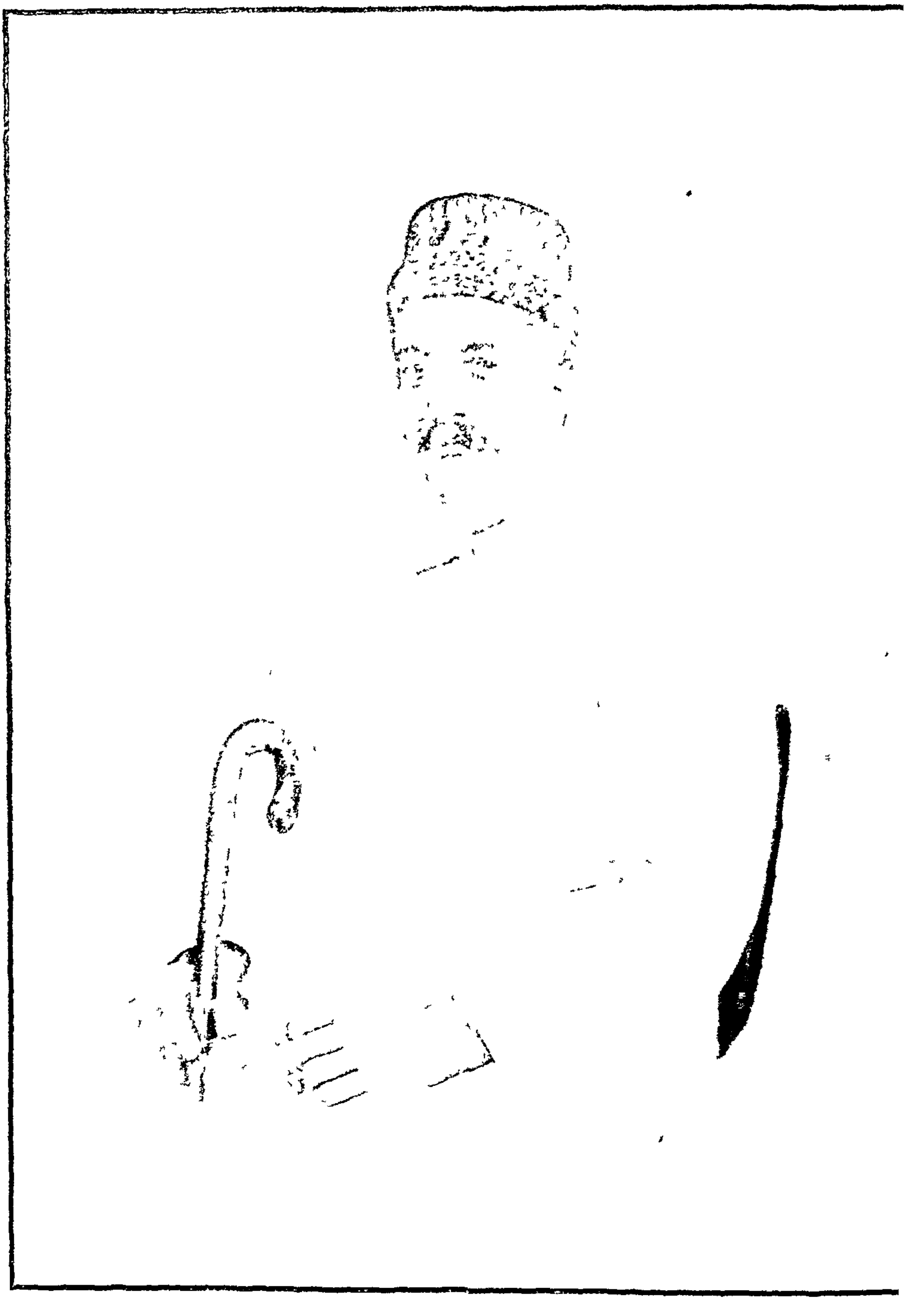
આ વાધાનરની પદ્ધતિ કાઢી નાખી એ વિષયોમા પરીક્ષા શરૂ કરે કે શિક્ષણમા સુધારો થાય, એ બાબત યુનિવર્સિટિના લક્ષમા લાવવી એ આ સ્થાયી મડળનુ કર્તવ્ય છે પરિષદ્ પણ આ વિષયો ઠરાવ કરી શકે

શાળાઓના અભ્યાસક્રમમા પણ સુધારાનો પુષ્કળ અવકાશ છે દરેક શિષ્યે કોઇ પણ પ્રકારની શારીરિક કસરત લેવી જ જોઇએ તે માટે એ વિષયને અભ્યાસક્રમમા સ્થાન જોઇએ તેમજ ગાયન જેવા વિષયને અભ્યાસક્રમમા સ્થાન નથી તે અપાવવુ, અને પરીક્ષાના પ્રશ્ન પત્રને અનુસરીને શાળામા શિક્ષણ ઘડાઇ વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ જેવા અગત્યના વિષયોના પ્રશ્નો પુછાતા બધ થવાને લીધે એ વિષયના શિક્ષણનો પણ શાળાએ બહિષ્કાર કર્યો છે તે વાત સરકારના કે યુનિવર્સિટિના લક્ષમા પણ કદાચ નહિ હોય, તે લક્ષમા લાવવી, એ આ સ્થાયી મડળનુ કર્તવ્ય થશે

વળી કેળવણી એકદેશી છે, તેને વિવિધ દિશામા ફેરવવાની જરૂર છે ઔદ્યોગિક ને વૈજ્ઞાનિક કેળવણીની હાલ દેશમા આવશ્યકતા છે—આ અને બીજા અનેક કેળવણીને ને સાહિત્યને લગતા ગૂઢ પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ કરવા સ્થાયી મડળની જરૂર છે

ઉપસહાર—ગૃહસ્થો, આપણા સાહિત્યની પૂર્વ દશાનુ અને આધુનિક દશાનુ તેમજ તેમા શી શી અપેક્ષા છે તેનુ અને માત્ર સભાપણો ને વાદ કરવાને બદલે, કે નિબધોના વાચનથી તૃપ્ત થવાને બદલે રચનાત્મક કાર્ય કેવી રીતે થઇ શકે તેનુ પણ યથામતિ તમને સૂચન કર્યુ કાર્ય કરવુ, પછી તે સુતરશે દુનિયામા માનવકૃત્યમા સપૂર્ણતા ક્યાથી હોય ? ન્યૂમન રસ્કિને ખરૂ કહ્યુ છે કે મનુષ્ય યન્ત્ર જેવી સપૂર્ણતાથી કામ કરી શકે જ નહિ. તેના હાથના આગળા યન્ત્રના જેવુ અને પગ દાતાવાળા ચક્ર જેવુ ચોકસ કામ કરી શકતા હોય તો પછી મનુષ્યત્વ નહિ, દેવત્વ છે શારીરિક કાર્યમા જે નિયમ પ્રવર્તે છે તે માનસિક કાર્યમા પણ પ્રવર્તે છે

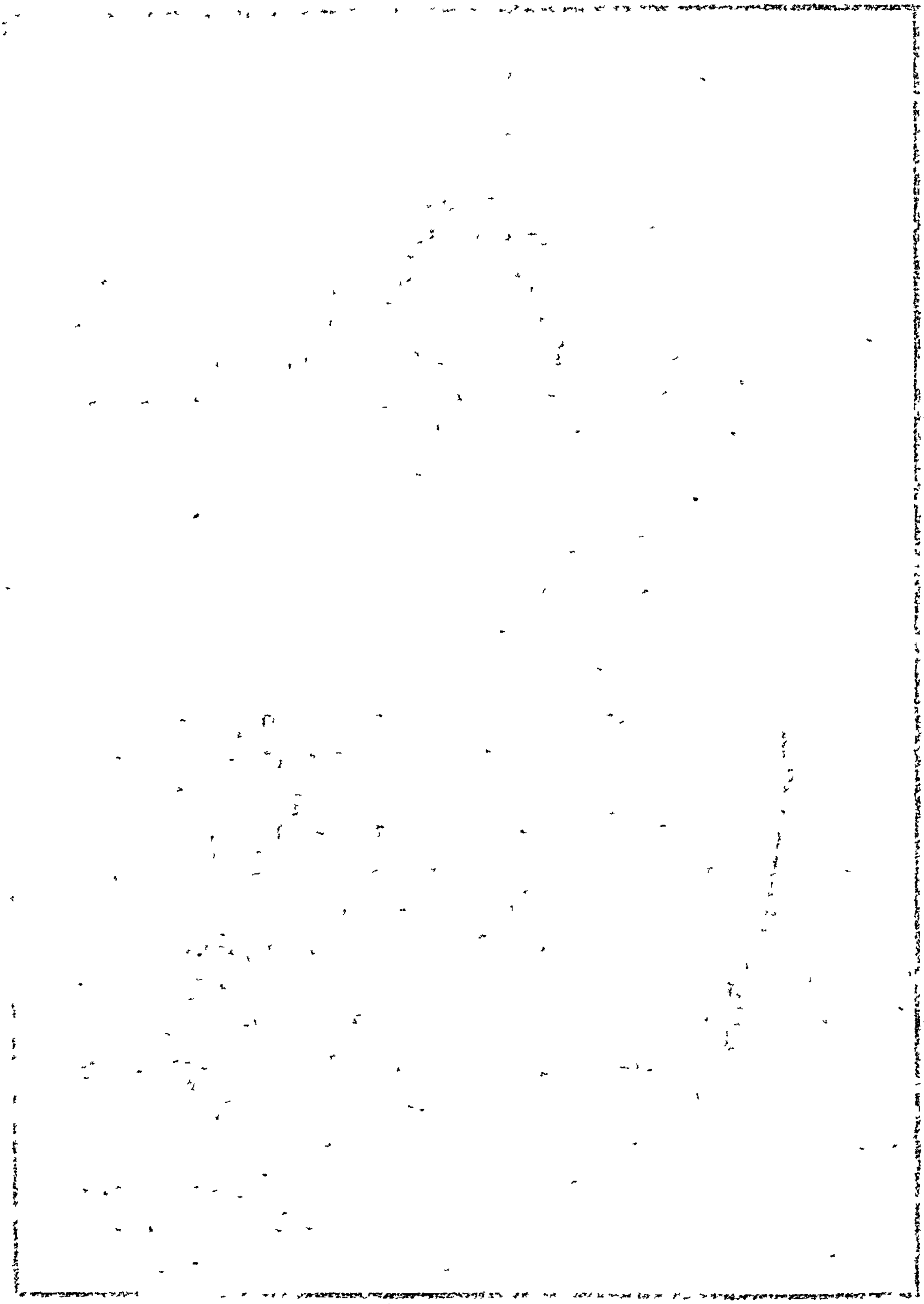
અન્તે, તરુણ સાહિત્યરસિકોને બે બોલ કહેવા અવશિષ્ટ રહે છે. બંધુઓ, ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય તમારા જ હાથમાં છે. તમે એ સાહિત્યના પ્રાણ છો, તમે જ એના આત્મા છો તમારા પ્રયત્ન પર જ એના શ્રેયનો ને ભાવી કલ્યાણનો બધો આધાર છે. તમારી પૂર્વના લેખકોએ જે જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવ્યો છે તેની જ્યોતને ઝગઝગતી કરો, તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાવો, અને સાહિત્યક્ષેત્રનો સર્વ પ્રદેશ એવો તો પ્રકાશમય બનાવો કે અન્ય સાહિત્યક્ષેત્રમા વિચરનારને તે આદર્શભૂત થાય.

મહેરબાન અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ.

hmı Art, Bombay 8

[illegible]માન આર્દેશર [illegible] [illegible]

આઠમી [illegible]તી સાહિત્યપરિષદના [illegible]વિભાગના પ્રમુખ.

[illegible] Art, Bombay

૫. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ

શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું ભાષણ.

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૨૮.)

સાહિત્યવિલાસી બહેનો અને બંધુઓ,

તમારી આજ્ઞાને અહિં મારે માથે ચડાવવામાં અને મારી પુણ્યભૂમિ ગુજરાતે મારી પાસે માગેલી સેવા બજાવવામાં જ હું મારી ફરજ અને મારૂં અહોભાગ્ય સમજું છું. આપણા વીર કવિ નર્મદે સાચા સ્વદેશાભિમાનથી એક મહાપ્રશ્ન પોતાના ગુજરાતી ભાઇઓને પૂછ્યો હતો કે "કોની કોની છે ગુજરાત?" અને એ પ્રશ્નનો તેણે જ સ્પષ્ટ સત્યતાથી અને ખરી ઉદારતાથી યોગ્ય જ ઉત્તર આપ્યો હતો, કે—

> "પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથકી ગુજરાતી વસ્યા,
> કોઇ રીતની તો પણ .
> વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિએ પાળી મોટા કર્યા,
> પરદેશમાં પણ હિત ઇચ્છનારા માતતણું તે સાચ ઠર્યા.
> તેની તેની છે ગુજરાત,
> પછી હોય ગમે તે જાત."

સુજ્ઞ જનો! કેવા અંતરનો ઉમળકો ઉભરાઇ જાય અને મુખ આનંદે ભરાઇ જાય તેવો સ્નેહપૂર્ણ શબ્દ એ "ભાઇ" છે! એ શબ્દ તમે આજે સાર્થક કર્યો છે, અને અહિં આજે તમારા એ ભાઇ જેવો તમારી પાસે રહી તમારા સ્નેહનો મધુર અનુભવ હું લઉં છું ત્યારે મારૂં જીવન હું ધન્ય જ ગણું છું. એથી જ તમો સર્વને પ્રથમ "બહેનો અને બંધુઓ" જેવા શબ્દોથી મેં સંબોધન કર્યું તે માત્ર શિષ્ટાચાર લેખે નહીં, પણ એ શબ્દોમાં રહેલી અને આજે પ્રત્યક્ષ થયેલી એવી ખરી સ્નેહભાવનાને લીધે જ છે. તમારા એ 'ભાઇ'ને તમે જે સ્નેહ અને માનનું સ્થાન આપ્યું છે, તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું, અને આશા રાખું છું કે જે ઉદાર વૃત્તિથી અને પ્રેમભાવથી તમે મને તમારી સેવા કરવાનો આ શુભ પ્રસંગ આપ્યો છે, તેમાં તે જ વૃત્તિથી તમે સર્વ બહેનો અને બંધુઓ મને નિભાવી લેશો.

જે ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિના વિચાર અર્થે આપણે અહિં ભેગા મળ્યાં છીએ, એ

સાહિત્યનો પ્રશ્ન.

સાહિત્ય એટલે શું, અને ખરું સાહિત્ય કોને કહેવું, એ પ્રશ્ન સહજ ઉપજે થાય છે. આપણા જીવનનો મનોવ્યાપાર પોતે જ પ્રશ્નોની હારમાળા રૂપ છે, તે તો આપણા જન્મથી ઐહિક જીવનના અંત સુધી આપણી નજર આગળ જે નવનવા અનુભવ અને નવનવી સૃષ્ટિ દેખા દે છે તે જ બનાવી આપે છે. સાહિત્યમાં રસ રાખનારને કે સાહિત્યમય જીવન ગાળનારને એ સાહિત્યની સાચી પિછાન કરવાની જરૂર પડે છે, અને તેથી "સાહિત્ય એટલે શું" એ પ્રશ્નના ઊહાપોહ આજ સૂધી હજારો વિદ્વાનોએ કીધેલો છે, જેનાથી તેની નવીનતામાં કે રોચકતામાં લેશ પણ ઘટાડો થતો નથી

દુનિયામાં કેટલાક મ્હોંટા પ્રશ્નોના ઉત્તર એ દુનિયાને ફરી પૂછવા ન પડે તેવા મળતા જ નથી. જનતા પૃથ્વીના પારણામા હિંચકા ખાતી હતી ત્યારથી એ પ્રશ્નો પૂછતી આવી છે, હજીયે પૂછે છે, અને અનંત કાળ સુધી પૃછ્યા જ કરશે. પ્રભુ શું છે, કયાં છે, કોણુ છે, કેવો છે, કદી તેની સંપૂર્ણ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રતીતિ થઇ શકશે કે કેમ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો જેમ હજી પૂછાયા જ કરે છે, તેમ માનવજાતિએ પોતાની બુદ્ધિનું મંદિર રચ્યા પછી એ મંદિરના અધિષ્ઠાતા દેવનું સ્વરૂપ કલ્પવા અને નિર્ધારવા આજ સુધી પ્રશ્નો પૂછ્યા જ કીધા છે. હજારો લેખ લખાયા છે, લાખો ચર્ચા થઇ છે, વિચારકો અને રસવેત્તાઓએ ક્રોડો ચિંતન કીધાં છે, પણુ સાહિત્ય એટલે શું, તેની સંપૂર્ણ અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા હજી કોઇ આપી શક્યું નથી.

આવી સ્થિતિમા સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપવાનો મારે અલ્પમતિએ પ્રયત્ન કરવો એમાં બાલિશતા છે, એમ જો કોઇ મને કહે તો તે હું માન્ય રાખું છું. પણુ જે સાહિત્યની સેવા જીવનભર કરવાનું મને માન છે, તે સાહિત્યને હું કેવા સ્વરૂપમાં જોઉં છું તે દર્શાવવાની મારી પ્રથમ ફરજ છે. ભૂતકાળમા નાખી શકાય તેટલી દૃષ્ટિ આપણે નાખીએ છીએ, વર્તમાનનું નાટક તો આપણે પ્રત્યેક પળે જોતા જોતા જ જીવનમાં ધપીએ છીએ, અને એ ભૂત તથા વર્તમાનને સાંકળીને આપણે ભવિષ્યના ઊંડા આકાશમાં તારાઓની પાર પણુ આપણી કલ્પનાના પતંગોને ઉડાવીએ છીએ. જમાના જમાનાના સાહિત્યરસિયાઓ કાળનાં સદોદિત આગળ પડતા પગલામા નવા રંગો જોતા જ રહે છે, અને તેનાં નવા રહસ્યો ખોળતા ખોળતા દુનિયાના સમગ્ર સાહિત્યાનુભવના રત્નપુંજમા કદી કદી એકાદ નવું રત્ન પણ ઉમેરતા રહે છે. બધા સાહિત્ય-સેવકો કુદરતની અને માનવહૃદય તથા માનવબુદ્ધિની ખાણમા કામ કરનારા છે, અને એ ખાણમાંથી પથ્થરો તથા માટીના ઢગલા ફાડતા કે તોડતાં અથાગ શ્રમે પણ એકાદ રત્ન મેળવવાની તેઓ અભિલાષા રાખે છે. એ રત્ન કદી એકનિષ્ઠાથી એ ખાણુ ખોદનારને મળે છે, કે કદી એના પત્થરો અને માટીના ઢગલા વહેનારને પણ તેમાંથી જડી આવે છે. એ રત્નપ્રાપ્તિ સકામવૃત્તિથી હો કે નિષ્કામવૃત્તિથી હોઃ આપણે તો માત્ર ખાણમાં જ કામ કરવાનું છે.

સાહિત્યનો આરંભ. માનવજીવન શરૂ થયું ત્યારથી જ માનવસાહિત્યનો આછામાં આછો પણુ આરંભ થયો હોવો જોઇએ, એવી કલ્પના જો આપણે કરીએ તો તેમાં આપણે માનવહૃદયનો એક સામાન્ય ભાવ જ દર્શાવીએ છીએ. વાણીનું સ્વરૂપ બંધાયા પછી તેમાં બુદ્ધિ અને કલ્પનાના તારો વણાતા જેને આજ આપણે વાઙ્મય કહીએ છીએ તેનું આછામા આછું આદ્ય સ્વરૂપ પ્રથમ હસ્તીમા આવ્યું હશે. જીવનના ઉત્ક્રમમાં માનવી જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ભાવમાં, વિચારમાં, બુદ્ધિમાં, કલ્પનામા, એમ તેના તમામ મનોવ્યાપારમા વિકાસ થતો જ ગયો, એટલે રોજના વહેવારની સાદી બોલી ઉપરાંત એ વિકાસને લગતાં હૃદય અને કલ્પનાનાં તત્ત્વોને કોઇ ખાસ અને યથોચિત વાણી સ્વરૂપમા મૂકવાની તેને અગત્ય જણાઇ. એ અગત્યતામાં જ તેના નિર્વાહની કુંચી હતી, એટલે એના મનોદ્વાર ખોલ્યા, અને એ ખોલતામાં જ વાઙ્મય ઉત્પન્ન થયું. વિચારો અને ભાવોના ઉદ્‌ગારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા

લેખનકળાનો જન્મ ઘણો મોડેથી થયલો માનવઇતિહાસમાં નોંધાયલો છે, પણ તે પહેલાં પણ વાઙ્મય તો હસ્તીમાં હતું, અને તે જેને આપણે આજે પણ કંઠસ્થ સાહિત્યને નામે ઓળખીએ છીએ તેને મળતા કોઈક સ્વરૂપમાં માનવજાતિએ પરંપરાથી જાળવી રાખ્યું હતું એ કંઠસ્થ સાહિત્ય ના હોત તો માનવજાતિ અન્ય પ્રાણીઓથી કશી વિશેષતા પામત નહીં, કારણ કે તેના ભાવ અને કલ્પનાના અમૃત ઝીલી રાખવાનું સાધન ના મળતાં તેની જીવનભૂમિ રેતીના રણ જેવી સૂકી જ રહેત, અને માનવજીવનની જે લીલા આજે આપણે અનુભવીએ છીએ તે લીલાનો ઉદ્ભવ જ ના થતાં માનવજીવન પશુજીવનથી કોઈ પણ રીતે ખરી વિશિષ્ટતા મેળવત નહીં

પશુજાતિની જેમ માનવજાતિને પણ પોતાના સામાન્ય જીવનનિર્વાહને માટે, એટલે શરીરની રક્ષા કરી આયુષ્યની દોરી પૂરી કરવાને માટે, વાઙ્મય કે સાહિત્યની જરૂર નથી, એ તો આપણે આજની પણ જગતીમાં જંગલી માનવજાતિના ટોળાંઓના મોટે ભાગેના વર્તાવ પરથી જોઈ શકીએ છીએ હું 'મોટે ભાગે' ખાસ કહું છું, કારણ કે એ જંગલીઓની જાતિમાં પણ બહુ ઓછામાં ઓછા સ્વરૂપમાં વાઙ્મયના દર્શન તો થાય છે જ, તે તેમના નાચ, તેમના એકાદ લયની પૂર્તિનો આભાસ આપતાં આનંદગીતો, તેમની પ્રાણીપૂજા કે પદાર્થપૂજા, તેમના વહેમો, તેમની માન્યતાઓ, એવી એવી વસ્તુઓ બતાવી આપે છે. એ જાતિઓમાં પણ બહુધા કંઠસ્થ સાહિત્ય તેના સાદામાં સાદા સ્વરૂપમાં હસ્તી ધરાવે છે પશુ અને માણસની વચ્ચેનો ફેર એ પશુબુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિના ફેરનો ઇતિહાસ છે, અને એ કલ્પનાશક્તિથી જ તુલના કરતો માનવી આજે પ્રભુના અમૃતઝરણાનો અધિકારી બન્યો છે

માનવજીવનનો એ વાઙ્મય એટલે સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ માનવજાતિના બીજમાં જ રહેલો છે, એવું ઇષ્ટ અનુમાન કરીએ તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. એ સંબંધ કાંઈ બહારથી આવીને થયલો નથી, કે નથી એ સંબંધ દેહ અને તેના વસ્ત્રાભરણ જેવો. એ તો એની કીકીનું તેજ છે, એના દેહનું રુધિર છે, એના ફેફસાંના શ્વાસોચ્છ્વાસ છે, એના મનની પ્રતિકૃતિ છે, એના આત્માનો અકથ્ય આનંદ છે

માનવજીવન સાથે સંકળાયલું એવું એ વાઙ્મય કે સાહિત્ય તે શું હશે? એ એવો તે કેવોક પારસમણિ હશે કે જે પોતાના સ્પર્શથી વાણીના લોહને

વાણી અને સાહિત્યની સાત્ત્વભૂમિ

સાહિત્યના કંચનમાં ફેરવી નાખે છે? એ પારસમણિ લોહચુંબક જેવો માત્ર એક જ ગુણ કે તત્ત્વ પ્રદર્શિત કરે છે, કે કિરણોની સાતરંગી કળા જેવો વાણીના અનેક તત્ત્વોને એકીસાથે સ્પર્શ કરી તેમાં અવનવા ચમત્કારના દર્શન કરાવે છે? આવી પ્રશ્નમાળાના અનેક દાણા આપણે ફેર-વતા જઈએ, તોપણ એ સાહિત્યના આત્માનું સ્પષ્ટ દર્શન આપણે કરી શકીએ તેમ નથી માત્ર પરિણામે જ આપણે એટલું કહી શકીએ કે સાધ્યભૂમિની દૃષ્ટિમર્યાદા આગળ આ આપણી સમ આવતો દેખાતો મીઠો વિસ્તાર તે આપણી પૂંજીનો પાટ છે, અને ઉપર ગોળાકારે શુભ્ર રંગોથી રંગાયલું આપણી પૂંજીથી પર રહેલું જ્યાં દૂર તે ઉચ્ચ અગાધ આકાશ છે વાણીપ્રદેશ અને સાહિત્યપ્રદેશની એવી સ્પષ્ટ સીમારેખા આપણે જોઈ શકીએ, છતાં એ રેખાની પાસે તેને ઝાલવા જઈએ તો તે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ પાછી દૂરને દૂર જ

જઈ ઊભી રહે, એવો એનો માયારૂપ ચમત્કાર છે. લોટ એટલે દળાયલા દાણાનો બારીક ભૂકો, એવી સ્થૂળ વસ્તુની વ્યાખ્યા આપણે આપી શકીએ; ઘંટી ચાલતી જાય, ઘંટીમાં દાણા નખાતા જાય, એ દાણા દળાતા જાય, બીજી બાજુએથી ચોતરફ એનો લોટ થઈ પડતો જાય, એ બધી ક્રિયા આપણે જોઈ શકીએ અને વર્ણવી પણ શકીએ. પણ એ દાણા ભૂમિમાં બીજ રૂપે વવાય, તેમાં ખાતરપાણી અપાય, અને એ દાણામાંથી છોડ થઈ તેમાં પાછા દાણા ઉગે, એ ક્રિયા સ્થૂળ નથી પણ સૂક્ષ્મ છે, અને બીજાત્માનું ફળદર્શન છે. એ ફળદર્શનનો અમુક હદ સુધી આપણે વિચાર કરી શકીએ, પણ એ પેલા દાણાના લોટની ક્રિયાથી જૂદી જ જાતની સૂક્ષ્મ ક્રિયા હોવાથી તેની કેવળ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા દોરી શકાવી મુશ્કેલ છે. એનો એ દેહ છતાં આત્માના તેજ સંકેલાઈ જતાં તેની બધી ક્રિયા બંધ પડે છે, તેથી જ દેહથી પર એવા આત્માનું આપણને અનુમાન અને ભાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે એની એ જ વાણી હોવા છતા તેને સાહિત્ય તરીકે લેખવવા માટે એવાં કોઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વની આવશ્યકતા રહે છે. સાહિત્યની રંગભૂમિનું આકાશ વાણીની પૃથ્વી સાથે સંકળાયલું લાગતા છતાં વાણીથી તે પર છે, અને તેથી જ એ રંગભૂમિની પાસે હોવા છતા અને તેના રંગોને પોતાની પીંછીમા ઉતારવાની શક્યતા છતા માત્ર પૃથ્વીની જ ધૂળમાં નજર રાખનાર માણસથી એ સાધ્યભૂમિની સીમાદોરી ઓળંગીને ઉપરની આકાશની ભવ્ય રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. એનાં એ જ સાધનો છતા કલ્પનાની આંખ જ્યા સુધી ઊંચે જોઈ શકતી નથી ત્યાં સુધી વાણીનું સ્વરૂપ સાહિત્યના સ્વરૂપમાં બદલાતું નથી. "એ તો તત્ત્વે તત્ત્વ ઘસાય ત્યારે લોહનું પારસ થાય." એ પ્રમાણે વાણીના તત્ત્વને કલ્પનાનું તત્ત્વ સ્પર્શ કરે ત્યારે જ વાણીમાથી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે કાંઈ બોલાય કે લખાય તે સાહિત્યની કોટિમાં આવી શકે નહીં. માનવજાતિને કુદરતમાંથી જે જે સત્યના કે સૌંદર્યનાં દર્શન થતાં ગયાં, તે તે સર્વને તે પોતાની કલ્પનાના રસમાં બોળીને ઘાટ આપતી ગઈ, અને એ ખાસ ઘાટને વાણીમાં ઉતારતી ગઈ. એ વાણીમાં તેથી જે ચેતન આવ્યું તેમાથી જ તેનો ચમત્કાર ઊભો થયો, એટલે એવી જીવંત વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એનું જ નામ તે સાહિત્ય કે વાઙ્મય.

સાહિત્યનું મુખ્ય તત્ત્વ-કલ્પના

સાહિત્યનું બીજ માનવજાતિની કલ્પનામાં જ એવી રીતે જોયા પછી આપણે એ બીજનો વિકાસ કેમ થાય છે તે જોઈએ, તો સાહિત્ય શાને કહેવું તેની કસોટી આપણે કાંઈક અંશે પામી શકીએ, અને એ સાહિત્યની વ્યાખ્યા સાહિત્યના નજીકમાં નજીક સ્વરૂપને ઓળખાવી શકે તેવી બાંધી શકીએ. માનવજાતિના આજ સુધીના વિકાસક્રમમા અનુભવ અને કલ્પનાશક્તિ એ બે સાધનોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. માનવજીવનમાં જેમ જેમ ખરા ખોટાનો અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ માનવજાતિ સત્ અને અસત્‌ને કલ્પનાના ત્રાજવામાં તોલતી ગઈ, અને એ અનુભવના પ્રમાણમાં સત્ અને અસત્‌નાં તત્ત્વોની કદિંક પુરી તો કદિંક અધુરી પિછાન કરતી ગઈ. એણે અનુભવથી જેમ સત્યનાં તત્ત્વની પિછાન કીધી તેમ કલ્પનાથી એ સત્યનું સૌંદર્ય પણ જોયું, અને કુદરતમા ઠેરઠેર ડોકીઆં કરતા સૌંદર્યનું સત્ય પણ નિહાળ્યું. માનવજાતિએ આજ સુધીમા વાણીનાં ચમત્કારયુક્ત જીવંત સ્વરૂપમાં જે સાહિત્ય સંઘરી

ગણ્યું છે તે કાંતો સત્યના કે કાંતો સૌંદર્યના કોઇ પણ તત્ત્વને જ લગતું છે દુનિયામા આજ સુધી લખાયેલા ને સંઘરાયેલા તમામ શાસ્ત્રો એ બે વર્ગમા જ સમાવી શકાશે પણ સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું ગમે તેવું લેખન કે કથન એ સાહિત્યમા ગણી શકાય નહી એમ કહેવા જઇએ તો "આઠે દાઢે બાર" એ પણ સત્યનું તત્ત્વ છે, છતાં એ તત્ત્વ માત્ર કહી કે લખી નાખ્યાથી તેનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતું નથી ગણિતશાસ્ત્રના આંકડાઓની અમુક સ્થિતિ તે સાહિત્યદર્શનમા નથી, પણ એ આંકડાઓમા રહેલા ચમત્કારનું કોઇ કલ્પનાપૂર્વક દર્શન કરાવે તેવો લેખ લખાય કે તેવું કથન કરાય તો તે સાહિત્ય તરિકે ગણી શકાય. એ જ પ્રમાણે સૌંદર્યનું કોઇ તત્ત્વ સાહિત્યમય બનાવવા માટે તેના દર્શન કરાવવા કલ્પનાની જ સહાય પામી લેવી પડે છે ગિરનાર પર્વતનું સૌંદર્ય તેની લંબાઇ પહોળાઇના માપ કાઢી બનાવવામા કે તે કેટલા મણ માટી પથરાનો બનેલો છે તે દર્શાવવામા નથી, પણ કોઇ પ્રચંડ જોદ્ધો આકાશે પોતાનું શિર અડાડીને ઉભો હોય અને તેના જોનારના મનમા વીરતા, વિશાલતા, ભવ્યતા, અચલતા, પ્રતાપ, આદિ અનેક ગુણોનો આવિર્ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી મૂર્તિ કલ્પનાના ચમત્કારથી વાણીમા ઉભી કરાય, ત્યારે જ તે વાણી પામી સાહિત્ય નામને યોગ્ય થાય આ પરથી આપણે જોઇએ છીએ કે એ સત્ય અગર એ સૌંદર્યના તત્ત્વને કલ્પનાનો સ્પર્શ થાય ત્યારે જ તેને લગતો લેખ કે તેને લગતું કથન સાહિત્ય તરીકે ગણાવાની યોગ્યતા ધારણ કરી શકે

સાહિત્યમા ઔચિત્યનું પ્રાધાન્ય

પણ હજી એવા લેખ કે કથનને સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ આપતા કાંઇક ઘટ પડતી હોય તેવું લાગે છે સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ કોઇ પણ લેખ કે કથનને તેમા ઉપલા ત્રણ તત્ત્વો સમાયા છતાં પણ આપવા અગાઉ ફરી વિચાર કરવો પડશે શું એવો લેખ કે એવું કથન ગમે તેવી વાણીમા ઉતાર્યાથી તે સાહિત્યનું સંપૂર્ણ અને ઉચ્ચ નામ પ્રાપ્ત કરી શકશે? આ પ્રશ્ન આપણને સાહિત્યના જીવન માટે વિભાગોની યાદ આપે છે, અને કોઇ પણ જીવન્ત વસ્તુ માટે આત્મા અને શરીર એમ બન્નેની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે આત્મા વગર શરીરમા ચેતનશક્તિ નથી, અને શરીરની સમરૂપતા અને શરીરના આરોગ્ય વગર આત્માની સંપૂર્ણ જ્યોતિ એ શરીર મારફતે ઉતરી શકતી નથી સાહિત્યનું શરીર તે એની વાણીનો શબ્દસમૂહ છે, અને એ શબ્દસમૂહની શુદ્ધિ, તેનો યોગ્ય વપરાશ, તેની રચનાનો સંવાદ, અને એ સર્વને એકાકાર કરી તેમાથી બહાર પડતી અર્થની સ્પષ્ટતા, એ સર્વ શરીરતત્ત્વોની યથાર્થ યોજના અને ક્રિયા, એ બધુ મળીને સાહિત્યનું સુંદર શરીર બંધાય છે એ બધી ક્રિયા માટે એક જ મહાગુણની આવશ્યકતા છે, અને એ મહાગુણ તે ઔચિત્યનો અથવા વિવેકયુક્ત યથાર્થતાનો છે, માટે જ સાહિત્યને યોગ્ય ગણાતા લેખ કે કથનમા ભાષાશુદ્ધિ, શબ્દશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ મુખ્યપણે આવશ્યક છે હવે જ આપણે સમજી શકશું કે સાહિત્યના વિષયમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે કેવી ગંભીર જવાબદારી આપણે શિરે આપણે વહોરી લઇએ છીએ એ જવાબદારી જો આપણે નહી સમજીએ, તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમા આપણે માત્ર કાગડા જ થાશીએ, અને એ ક્ષેત્રમા નકામા ઝાંખરા ઉગાડી એ ભૂમિને અપવિત્ર જ કરીએ

સાહિત્ય ખરૂં કોને કહેવું તે માટેની કસોટી તૈયાર કરવા ઉપર વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરી ગયા પછી હવે તેની વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

સાહિત્યની વ્યાખ્યા. **સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું કલ્પનાયુક્ત ઉચિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય.** એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણે સાહિત્યના ખરા સ્વરૂપની નજીકમા નજીક આવ્યા છીએ એવું કાઇક મને લાગે છે એ વ્યાખ્યા હું તમો સર્વ સાહિત્યવિલાસી સજ્જનોને ભેટ ધરૂં છું, અને એને તમારી પોતાની કસોટીએ ચઢાવી જોવાની વિનંતિ કરૂં છું

સાહિત્યનો માનવજીવન સાથે સંબંધ. માનવવાણીનું એવું જે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એ સાહિત્ય, તેનો માનવજીવન સાથેનો સંબંધ એ વાણી જેટલો જ જૂનો છે. એ સાહિત્યમા જ માનવજાતિની મોઘી પ્રસાદી વંશપરંપરા અને જાતિપરંપરા આજ સુધી ઉતરતી આવી છે. 'સાહિત્ય એ આત્મસંસ્કૃતિનું કળાદર્શન છે,' માટે જ તેના મોંઘા આત્માને સ્થાયી અને સંસ્કારી શરીરમા માનવજાતિએ પોતાના જીવથીયે વધારે ગણી સાચવી રાખ્યો છે. સાહિત્ય એટલે માનવહૃદયના મોઘા સંસ્કાર, સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ, સાહિત્ય એટલે આત્માના ઉંડા સ્વપ્નો, સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિનાં સુખદુઃખનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો ઝળહળતો ચંદ્રિકાપાટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સંસ્કૃતિનું સંગ્રહસ્થાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્યમાત્રને બંધુભાવથી સાંકળતું સ્નેહભવન;–અરે સાહિત્ય એ તો મનુષ્યની પ્રભુતાનું મંદિર છે. એના શબ્દે શબ્દે એ પ્રભુતાના પગલાં પડેલા છે, અને એ પ્રભુતાનાં પગલા જોતા જોતા, અને તેમા આપણા પગલાં પાછાં પાડતાં પાડતાં, આપણે ખુદ પ્રભુધામે જવાના માર્ગ પર પડીએ છીએ. એ પુણ્યપગલામા રહેલી પ્રભુતા જ્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકશું, ત્યારે તેમાં આપણા આત્માની પ્રભુતા પણ ભેળાતી જશે, અને આપણી પાછળ આવતી જનતાને માટે, અમેરીકન કવિ લોંગફેલો કહી ગયો છે તેમ, આપણે પણ આ જીવનને છોડી જતી વેળા કાળના રણ પર એવા પગલાં આપણી પૂઠે મૂકતા જઇશું. અસ્તુ.

સાહિત્યથી માનવજીવનની યથાર્થતા અને ઉપયોગિતા. માનવજીવન સાથે સાહિત્ય આવું ઘાઢું જોડાયલું છે, છતાં એ સાહિત્ય તરફ આપણાં ઘણાં બહેનો અને ભાઇઓ હજી કેટલાં બેદરકાર છે? એવા કેટલાંએકે આપણને કેટલીયે વાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છે કે, ભાઇ, આ શી માથાદુખણ? આ સાહિત્યથી તમારો શો 'શુકરવાર' થવાનો છે? એની સેવા કરતાં તમારા બાળકોને રોટલીના કેટલા ટુકડા મળી શકશે? એ 'ધરમના ધક્કા' થી અને ઘર વેચીને તીરથ કરવાથી શો લાભ મળશે? એવા એવા વચનો કાઢનાર મનુષ્ય માનવજાતિના જે વંશવેલા પર બેઠો છે તેની પર જ અજ્ઞાનમાં કુહાડી મારે છે સાહિત્ય ના હોત તો માનવજીવન અને પશુજીવનમાં શો ફેર હોય તેનો બોલનારે વિચાર સરખોયે કદી કીધો હશે? સાહિત્યે ગુંજતાં ગુંજતાં અનાજ ઉગાડ્યું છે, સાહિત્યે વસ્ત્ર બનાવ્યાં છે, સાહિત્યે સોમરસ ગાયો છે સાહિત્યે સ્નેહનાં રંગભવનોમાં ચિત્ર આલેખ્યા છે, સાહિત્યે ઉદરનિર્વાહનાં સાધનો આપ્યાં છે

સાહિત્યે ઉદ્યોગ, વેપાર, કળા વગેરે તનમનની ઉન્નતિના માર્ગ બાંધ્યા છે, સાહિત્યે સમાજ સ્થાપ્યા છે, સાહિત્યે રાજ્યો અને મહારાજ્યોની વ્યવસ્થા કરી છે, સાહિત્યે પીરામિડો બંધાવ્યા છે, સાહિત્યે તાજમહેલની મૂર્ત્ત સુન્દરતા સર્જી રાખી છે, સાહિત્યે મંદિરોમાં સ્વર્ગ ઉતાર્યો છે, સાહિત્યે આંખમાં સુધા ઉતરાવી છે, સાહિત્યે પ્રાણના ઓજસ્ દર્શાવ્યા છે, સાહિત્યે દિવ્યતામાં માનવતાને ચડાવી છે, સાહિત્યે માનવતામાં દિવ્યતાને ઉતારી છે, સાહિત્યના અમૃત દેવોના અમૃતથીયે મીઠાં છે. સાહિત્ય ના હોત તો કલ્પનાની બંસરીના સૂર કયાં ઝીલી રખાત? સાહિત્ય ના હોત તો ઋષિમુનિઓના આદેશ આપણા કર્ણમાં કેવી રીતે ફૂંકાત? સાહિત્ય ના હોત તો પેગમ્બરોના પેગામ કોણ પૂગાડત? દેવો ઠરી જાત, નંદનવનમાં રેતીના રણ ઉડત, દિવસ ધગધગતો જ રહેત, રાત્રિના અંધારામાં તારાની ભાત નહીં જ પડત, ઉપર આકાશ, નીચે ધરતી, તેમાં માનવી પશુ જેવા માત્ર નીચે મુખ રાખી પોતાનું ઉદર ભર્યા જ કરત, અને એક રોજ કાળાવાયુના વંટોળીઆમાં જનાવરને નૃત્ય પડી ખાકમાં ખાક મેળવી દેત!

સાહિત્ય સાથે પ્રજાજીવનનો ગાઢો સંબંધ.

સાહિત્યની આવી મહત્તા છે, તેનો આવો પ્રતાપ છે, તેનું આવું અમરત્વ છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી પ્રકૃતિનું અને પળે પળે મૃત્યુના મુખમાં હોમાતી માનવસૃષ્ટિનું એ નવજીવનક અમૃત છે. સાહિત્યની આવી મહત્તા જે જાણી શકે તે જ માનવજીવનની મહત્તા પિછાની શકે અને માનવજીવનમાં મહત્તા લાવી પણ શકે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ઉન્નતિ કે અધોગતિ તે તે પ્રજાઓના સાહિત્યની ઉન્નતિ કે અધોગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયલી રહે છે. સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે. પ્રજાપ્રજાઓના સમર્થ સાહિત્યગ્રંથો લો તો તે તે ગ્રંથો ગ્રથિત થયા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ સ્થિતિમાં હતી એવું તુરત પ્રત્યક્ષ થશે. સાહિત્યની ઉન્નતિ એટલે પ્રજાના મનોબળના પ્રખર દર્શન, પ્રજાની પુણ્યભાવનાઓનું દેવમંદિર, પ્રજાની આત્મશક્તિના વિપુલ ચમત્કાર. કોઈ પણ પ્રજા સૂતેલી છે કે જાગતી છે, તે તેના સમકાલિન સાહિત્યની દશા ઉપરથી થોડે વત્તે અંશે જરૂર સ્પષ્ટ કરશે. પૃથ્વીના રાજ્ય કરતાં આત્માના મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવત્તર છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધોગતિ. "નંદનવનના પ્રમોદની ટોચ" પરથી સરી પડતો એ મનોરાજ્યનો વિજયધ્વજ જ્યારે પૃથ્વીની ધૂળમાં રગદોળાતો થાય છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિજયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધૂળમાં ઢસડાતી થાય છે. જ્યાં સુધી એ વિજયધ્વજને પોતાના હૃદય નીચોવીને તેના રંગથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તે જ નંદનવનના અગરકુંજની ટોચે ચડાવી ફરફરતો ન કરે, ત્યાં સુધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત જ રહેવાનું. એને પરાઈ હાજી પીવી પડશે, પારકા ચૂલા ફૂંકવા પડશે, ફાડી દીધેલાં વસ્ત્રો દિલે ચડાવવા પડશે, અંધારા કરીને નાખેલા ટુકડા ખાવા પડશે, પરાયા બાળકોના હાલરડાં ગાવા પડશે, એના તનમનને ગુલામીનું સ્નાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદકની અમૃતધારા નજર સામે વહેતી જતી છતાં એના આત્મામાં જ્વાળામુખી પર્વતના જેવો ધગધગતો રહી આજુબાજુ

અધોગતિની જ અગ્નિધારા ઉઠાવવી પડશે. પ્રજાનું જીવન એ પ્રજાના સાહિત્યભુવનનું નિવાસી છે: એ ભુવનની મરામત ચાલુ ના રાખે, એને વળગેલાં અને વળગતાં જાળાં હમેશા સાફ ના કરે, એની બારીઓ અને અટારીઓમાંથી રોજ રોજ નવપ્રકાશિત સૂર્યનાં પ્રાણપ્રેરક અને પ્રાણપ્રેરક કિરણો એના તમામ ઓરડાઓમાં પ્રફુલ્લપણે પ્રવેશવા ના દે, એની ભીંતો અને છતો પરના સોનાજડયા અને રત્નમઢયા કળાલેખનના ઝબકારા નવા નવા દૃષ્ટિકોણથી ના જોય, એના જૂના રાચરચીલાની 'પ્રાણસમાં સ્વજનના' જેવી વહાલથી સંભાળ રાખી યુગયુગના અને જમાના જમાનાના નવા નવા સાજનો તેમાં ખુબીદાર ઉમેરો ના કરે, એ મહાનુભવમા પ્રજાની ઉન્નતિ ઇચ્છનારા એ પ્રજાના રક્ષક પહેરેગીરો અને નેતાઓ પિતૃતર્પણની જેમ સાહિત્યતર્પણમા પોતાના આત્મા ના સમર્પે, અને એ પુણ્યભવનને 'ઘર જેવું મીઠું' ગણી પ્રજા એને માટે ઘરરચેલી ના બને, તો એ પ્રજાજીવનને વિશાળ આકાશની હેઠે કાળના સખત તડકામા તપીને વિલાવું પડશે, અને વાયુનાં ઘમસાણોમા કે વરસાદની રેલરેલામા તણાઇ જઇ કદી પૃથ્વીથી પણ તેને જડમૂળથી ઉખડી જવું પડશે. એ સાહિત્યભુવનો જેના જેના ભાગી ગયાં કે તેના ખંડિયેર થયા કે અવશેષમા માત્ર તેની ઝાંખી સ્મૃતિ જ રહી, તે તે પ્રજાનુ પણ પૃથ્વીમા માત્ર નામ જ અવશેષમા રહ્યું છે. માટે પ્રજાજીવનની પ્રતિકૃતિ તેના સાહિત્યમાં છે, તેમ સાહિત્યની પ્રતિકૃતિ તેને પોષનાર પ્રજાના હૃદયબળમા છે. પ્રજાજીવનમા જેમ જેમ ચેતન આવતું જાય, તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ નવચેતનવંતું થતું જાય છે. પ્રજા માત્ર ઉદરનિર્વાહના પશુકાર્યમા જ ગુંથાઇ રહે, પ્રજા માત્ર એશઆરામમાં જ મશગુલ રહે, પ્રજા માત્ર સરસ્વતીનું સેવન લક્ષ્મીના રંગભુવન ના દ્વારમા પેસવા પુરતું જ કરે, અને પ્રજા માત્ર પૂર્વજોએ સંચિત કીધેલા સાહિત્યભંડારની કીર્ત્તિની વાતો કરવામા જ ગર્વ અને ગૌરવ માને, કે એ સાહિત્યભંડાર પર તાળા મારી તેમા પોતાનાં પરાક્રમની મુઠ્ઠીભર પ્રસાદી પણ ના ઉમેરી શકે એવી સ્થિતિએ તે પૂગે, ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતિ શરૂ થઇ કે થઇ ગઇ છે એમ નક્કી જાણવું. એ પ્રજાને માટે પૂર્ણિમાની આકાશ ભરતી પ્રભાસુધા નથી, કે નથી તેને માટે શુકલચંદ્રની દિનદિન વધુ વધુ ભરાતી ચાદરણાંની ભરતીઓની મોતી પરતી છાળો. એને માટે તો અમાસનાં જ અંધારા છે. એક ઠેકાણે મેં કહ્યું છે કે.—

> " રસ ન ઝરે, પ્રભુતા ન સ્ફુરે, શું
> આ તુજ એવી અમાસ ?
> ઘુંઘટ ઉઘાડ, ખિલાવ કળા, સખી !
> વેરી દે તુજ હાસ ! "

જે પ્રજાના જીવનમાં એ સહિત્યનો રસ નહી ઝરે, કે એના હૃદયની અને બુદ્ધિની પ્રભુતા નહીં સ્ફુરે, તે પ્રજાને માટે તો આખરે અમાસની જ દશા નિર્માણ થયલી છે. જે પ્રજાએ એ દશા ના લાવવી હોય, કે એ દશા ભણી જે ગબડતી જતી હોય, તે પ્રજાએ તો પોતાના જીવનની કળાને હજાર પ્રયત્ને પણ ચઢતી કરી ખિલાવવી પડશે, અને પોતાના હૃદયની રસિકતા તથા મનની પ્રભુતા વિકસાવવા માટે રાતદિન મથવું પડશે. એ મથન થશે ત્યારે જ પાછાં પેલા દિનદિન ચઢતી કળાના ચાદરણા આકાશભરમાં તેનો પ્રભાત પાડશે, અને પછી જ પૂર્ણિમાની સોનેરી ગુલાબી પાદડીઓ જેવા તેના હાસ્ય જગત–ભરમાં અનેરાં અમૃત પૂરશે.

સાહિત્યનો ઇતિહાસ તે જ પ્રજાનો ઇતિહાસ.

પ્રજાનુ સાહિત્ય એટલે એ પ્રજાનો પુરુષાર્થ, એ પ્રજાની વીરતાનો પુરાણું છતાં દિનદિન નવા વિજય ઉડાવતો ધ્વજસ્થંભ, એ પ્રજાના સતત સ્ફૂર્તિ ભર્યાં વિજયગીતોમા નવી નવી ચેતના પૂરતો અને ફૂંકતો શંખનાદ કોઇ પણ પ્રજાનો પુરુષાર્થ નષ્ટ કરવો હોય, તો તેના સાહિત્યનો નાશ આવશ્યક છે, એ ક્રૂર મર્મ માનવજાતિને જૂના કાળથી જાણીતો છે પૂર્વકાળમા યુનાની સિકંદરે જ્યારે તે વેળાનુ મહામણી ઇરાન જીત્યુ ત્યારે તેની મુખ્ય પુસ્તકશાળાને બાળી નાખી હતી આ પુરાણા સાહિત્યનો નાશ તે પછીની ઇરાનની વેદકાળ-જૂની પ્રજાની ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામેલી દશાનું મુખ્ય કારણ થઇ પડયો હતો ઉત્તરકાળમા ઇંગ્લંડે આયર્લેંડ જીત્યુ, અને ત્યા પણ આયર્લેંડના સાહિત્ય પર પડદો નાખવા તેના પ્રજાસાહિત્યને ખોળબે નાખીને નિશાળોથી માંડી તમામ લોકવહેવાર અને રાજ્યવહેવારમા અંગ્રેજી ભાષાની જ સ્થાપના કીધી, અને તેનો જ પ્રસાર આખા દેશમા કરાવ્યો બહુ લાંબા કાળ સુધી આયર્લેંડની પ્રજાનો આત્મા એમા કચરાયા કીધો, અને આખરે આજથી ત્રીસેક વર્ષ ઉપર ત્યાના વિચારકો, કવિઓ અને રસવેત્તાઓએ પાછો પોતાની પુરાણી ભાષાનો અને તેના ખૂણે ખોચરે છુપાઇ રહેલા સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો ખંતથી પ્રયાસ કર્યો, તથા એ પ્રયાસ કરતા પ્રજાની નાડીઓમા પાછુ કેવુ નવચેતન અને નવજીવન આવ્યુ, અને પોતાની વહાલી સ્વતંત્રતા કેટલા મહાભોગ આપીને પણ પાછી મેળવી, એ તો આપણી નજર આગળ બનેલો આજનો ઇતિહાસ છે આપણા આ પુરાણા ભારતદેશનો આ છેલ્લા દોઢસો વર્ષનો પણ એવો જ કાંઇ ઇતિહાસ આપણે જોઇએ છીએ આપણી કથાઓ અને આખ્યાનોના ગામે ગામે અને શેરીએ શેરીએ થતા મેળાવડાઓ ઓછા ઓછા અને નહીં જેવા થતા ગયા, આપણા ધર્મગ્રન્થોને પણ પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીની કસોટીએ ચઢવુ પડ્યુ, આપણા ઇતિહાસને પણ પરબુદ્ધિએ જાણી જોઇને આપેલી નિરૂપના આપણે ખરી માની તેવો જ વિરૂપ માનતા થયા, આપણા અખાડાઓ, આપણા તાલીમખાનાઓ, આપણી યુદ્ધવિદ્યા, આપણા સ્વયંવરો અને આપણી મર્દાનગીના સાહિત્ય ગુમ થયા, આપણા ગરબાઓની હૈયા હલાવતી હીંચ તથા આપણા રાસડાઓની તાનભર છલંગો ભૂલાતી અને નિર્માલ્ય થતી ગઇ, આપણુ કંઠસ્થ સાહિત્ય, આપણી અનુભવરસિક લોકકથા, આપણા ગૂઢ ભાવફૂલા લોકગીત, આપણી લલિત કળાઓ, વગેરે સર્વ ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થતુ ચાલ્યુ, આપણે સ્વજનમય મટી પરજનમય બન્યા,—એ સર્વ આપણી ભાષાને અને આપણા સાહિત્યને ખૂણે બેસાડી પરભાષા અને પરસાહિત્યને ખોળે ચઢાવવાના પરિણામો છે આપણા લોહીમા આપણી પોતાની સંસ્કૃતિના રક્ત કણો બહુ કમી થઇ ગયા છે, અને તે સાટે આપણી નસોમા પરભાષાના સાહિત્યની મોહનીભર પીચકારી મારી આપણે આપણા પોતાના આત્મા અને હૃદયની શક્તિ તથા પ્રભુતા ભુલી બેઠા છીએ આપણી પ્રજા તરીકેની અધોગતિ આપણા સાહિત્યની અધોગતિનુ જ પરિણામ છે આ સત્ય ભલે અપ્રિય હોય, ભલે કડવુ હોય, પણ એ સત્ય આપણે તેના સ્પષ્ટ રૂપમા જોવુ જ પડશે સત્યનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા જ જો આપણે અશક્ત રહીએ, તો સત્યને શુદ્ધ રીતે આપણે કેમ ઝીલી કે દેખાડી શકશુ? સત્ય જેવી ભવ્યતા કોઇ નથી, સત્ય જેવી પ્રમાણતા કોઇ નથી, સત્ય જેવી નવીનતા પણ કોઇ નથી એ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરશુ ત્યારથી જ આપણી આ તમામ પાછી ગત કાળની ગણાશે,

અને આપણી પ્રજા તરીકેની ચઢતી કળા તે જ પળથી વધવા માડશે. આપણી ગંગા અને યમુના, આપણી સિંધુ અને સાબરમતી, આપણી તાપી અને નર્મદા એ સર્વ પવિત્ર નદીઓની રેલ હાલ ખારા-સમુદ્રમા ઢોળાઈ અકારત જાય છે, તેના સભર પ્રવાહોને પાછા આપણા સરોવરમા વાળો, તેના પુણ્યોદકમા આપણા આત્મા અને હૃદયને અંઘોળ કરાવો, અને તેની વહી જતી શક્તિઓને આપણા જીવનમાં જ એક વાર પાછી સમાવો ' આપણા વિદ્વાનો અને પંડિતો જ્ઞાનના પોટલા નહીં પણ પ્રજ્ઞાના પ્રભાકર થાય, આપણા કવિઓ ઘરના ભારવટીઆ પર માળો બાધી ચીંચીં કરતી ચકલીઓ નહીં પણ આકાશ વીંધતા ગરૂડ બને, આપણા ગવૈયાઓ અને સંગીતશાસ્ત્રીઓ ગ્રામોફોનની ચૂડીઓ નહીં પણ નંદન-વનની પ્રાણભર મોરલી બને, આપણા ધર્મશાસ્ત્રીઓ મંદિરોની પૂજા-પાતરી નહીં પણ મંદિરોના દેવોની આકાશવાણી થાય, આપણા કળાધરો ભીંતના રંગો કે પથ્થરની હથોડી નહીં પણ સૌંદર્યના સરોવરમા નીરક્ષીરને જૂદાં પાડતા રાજહંસ-અને કે તાજમહેલનાં જેવા ભાવનાપૂર્ણ મિનારા થાય, આપણા વેપારીઓ દલાલ અને દુભાસીઆ નહીં પણ નરસિંહ મહેતાની કુંવરબાઈનું મામેરૂં કરતા દામોદરદોશી બને, આપણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા-પીઠના બાકડા નહીં પણ સરસ્વતીના રસભુવનના ડોલતા મોરલાઓ થાય, આપણી મહિ-લાઓ ઘરના વાસણો કે રમવાની પૂતળીઓ નહીં પણ રસની રાણીઓ અને ગૃહમંદિરની ચેતનવંતી દેવીઓ બને,—અરે આપણે પોતે જીવનના ગાડા નહીં પણ પુરુષાર્થનાં ગાહિવટંકાર કરતું આપણા સાહિત્યનું પ્રબળ રણશિંગડું બનીએ, તો જ આ સાહિત્યમાં પાછું નવજીવન ફેંકી શકાશે, અને એના નવજીવન સાથે આપણી શુક્લ કળાનો ચંદ્રકુંભ દિનપરદિન અમૃતથી વધુ વધુ ભરાતો જતા આપણું પ્રજા તરીકેનું જીવન પણ પાછું પ્રફુલ્લ બનશે, અને ત્યારે જ—અરે ત્યારે જ આપણે આગણે પાછા મોતીના ચોક પૂરાશે, આપણે કપાળે લક્ષ્મીજી રોજ પોતાને હાથે ચાલ્લો કરશે, અને વીણાધારી સરસ્વતીનાં ગાન આપણાં જીવનમા સતત પ્રભુતા અને ઉલ્લાસ ભરશે એ પ્રભુતા અને ઉલ્લાસ આપણા આ દેશમાં જલદી લાવવા મહાકૃપાળુ કિરતાર શક્તિ અને પ્રેરણા આપો ' આમીન !

પ્રજાના સાહિત્ય-શરીરનું આરોગ્ય.

પ્રજાજીવનમા આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે એ પ્રજાના સાહિત્યના આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિની એવી રીતે આવશ્યકતા રહે છે, અને એ સાહિત્ય શરીરને નિરોગી, વીર્યવાન તથા તેજસ્વી રાખવા માટે ચાલુ પ્રયત્નો કરવા પડે છે પ્રજાના નેતાઓએ એ શરીરની શક્તિને ટકાવવા તથા વધારવા માટે એની નાડી ઉપર વખતો વખત હાથ મૂકી તેની ગતિની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, અને કાળધર્મને અનુસરીને તેની જીવનશક્તિમા અવનવું તેજ પૂરવા નવા નવા રસાયનો ખોળવા જોઈએ. એના હૈયાના ધબકારામા એના પૂર્વજોએ એના જન્મની સાથે જ આપેલી એની ધર્મભાવનાની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ એના શ્વાસોશ્વા-સને માટે સારી દુનિયામા વ્યાપી રહેલી પ્રભુના શ્વાસરૂપ ચોખ્ખી હવાની પણ અગત્ય છે એને પુષ્ટ કરવા અનેકવિધ જ્ઞાનના વિવેકશીલ ખોરાકની જરૂર છે, તેટલી જ એના પ્રમા-ણમા નવચેતન લાવવા રસ અને કલ્પનાના સંભાર ભરતા પહેલવાન પાકની પણ અગત્ય છે. એની આંખમાં અખંડ સૌંદર્યભાવના જગાડવી પડશે, એના મુખમાંથી રાત્રિના આકા-શમાં લટકતી લાખો રૂપેરી ઘંટડીઓના સ્વરો જેવું દિલજીતે હસવું રેલાવવું પડશે, એના

ઉન્નતોમાં હિમાલયને પીગળાવે એવા ઊંડા કરુણાભાવ ભરવા પડશે, એના સ્વપ્નામાં મનુષ્યની અલૌકિક અદ્ભુતના ઉછાળા પડશે, એના અંતઃકરણમાં બધા બોધને સમેટી લેતી બુદ્ધિની શક્તિ જમાવવી પડશે, કે એના હૈયામાં બ્રહ્માંડભરને ઢાંકતી ભાવનાના ઉન્માદ અને વીરત્વ ઉભરાવવા પડશે પ્રજાના સાહિત્યશરીરને આવું શુદ્ધ, સુંદર અને બળવાન કરી પ્રજાની બધી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે તેને સદા તૈયાર રાખવું એ કાંઈ નાનું કામ નથી એવું કામ કાંઈ નિરોગીઆવાના દાવા કરનારની સાથે દુઃખ ભરમ થઈ જાય તેવું અને તેટલું સુકર અને સહેલું નથી. આ પરિસ્થિતિને સમજનારા જ આ કાર્યની ગંભીરતા પૂરેપૂરી પિછાની શકે છે એ ગંભીરતાને પિછાનનારા જ પ્રજાના આ મહાશરીરની યોગ્ય સંભાળ રાખી શકે છે એ સંભાળ રાખનાર ધન્વંતરીઓ જ એને કુપથ્ય પદાર્થના સેવનથી મુક્ત રાખી શકે છે એની સેવાનો તો અંતે જ ક્રમ છે પ્રજાના શાસ્ત્રો અને કવિઓ, પ્રજાના રંગો અને શબ્દો સર્વ એ સેવામાં સરખી રીતે ભાગ લઈ શકે છે સાહિત્યનું તો ખરેખરું પ્રજાતંત્ર જ છે એમાં કોઈ પણ વ્યક્તિની જુલમી સત્તા ઝાઝો વખત ટકી જ શકતી નથી ધર્મની ભાવના, બુદ્ધિના સમભાગ અને અખંડ લગની, એ જ એ સાહિત્યની સેવા કરવા માટેના પરવાના છે

પ્રજાજીવનના આ મહાશરીરની સેવા, ઇતિહાસની નજર પહોંચી શકે છે ત્યાં સુધી પૂગી શકે છે ત્યાં સુધી પૂર્વકાળના દરેક પ્રજાના મહાત્માઓએ અખંડ તપે દુનિયાના મહાત્મા કીધી છે વેદ અને વેદાંગના ઋષિમુનિઓ, હજારો શ્લોકોના પ્રણેતાઓએ લીધેલા રામાયણ અને મહાભારતના વાલ્મીકિ અને વ્યાસ, સંસ્કૃત વાઙ્મયના હિતના તપોધન. બ્રહ્મભાષાને વ્યવસ્થિત કરનાર ભગવાન પાણિનિ, વિવિધ શાસ્ત્રોના અધિષ્ઠાતાઓ, શુક્રાચાર્ય અને ભાસ્કરાચાર્ય ચાણક્ય અને વિદુર, ભર્તૃ અને નારદ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, અને એવા અનેક આ પુણ્યખંડ ભારતવર્ષના સાહિત્યતપસ્વીઓના તપની વિભૂતિ આપણી આગળ હજારો વર્ષ થયાં છતાં આજે પણ મોજૂદ છે પશ્ચિમખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ત્યાં પણ હોમર અને વર્જિલ, ઓવિડ અને દાન્તે, રૂસો અને વૉલ્ટેર, વિક્ટર હ્યુગો અને ગોઇથે, શેક્સપીઅર અને મિલ્ટન, ગ્રે અને ક્રોગસ ટેનિસન અને કોલરિજ, રસ્કિન અને વેબ, ડાર્વિન અને હ્યુમ, મીલ અને કોમ્ટ એમરસન અને પોપ, ન્યૂટન અને હેકેલ, કાર્લાઈલ અને ટૉલ્સ્ટૉય, આદિ અનેક પ્રખર બંધુઓએ સાહિત્યસેવામાં જ જીવન ગાળ્યાં છે વર્તમાનયુગમાં જેના મુખ આ આપણા ગુર્જર દેશમાં પણ નરસિંહ મહેતો, ભાલણ પ્રેમાનંદ, શામળ, અખો, દયારામ, અને આપણા નજીક કાળના જ પ્રખર સાહિત્યભક્તો દલપતરામ નર્મદાશંકર, નવલરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા પુણ્ય નામો તો હજી આપણી જીભ ઉપર તાજા જ છે આ તના જગદ્વિખ્યાત આધુનિક કવિવર મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકોરની અસ્ખલિત સાહિત્યભક્તિ તો હજીએ દીપના જેવો બંગાળ ભર પ્રકાશ કરતી જ રહે છે વર્તમાન ભારતના સનાતન સત્યની મૂર્તિ જેવા મહાત્મા ગાંધીજીને પણ એ જ સાહિત્યની જેવી તેવી સેવા ભાવતી નથી એમના આદર્શ સેવનમાંથી ગાંધીની ભક્તિની જ કદરથી આશ્રમ જ વહેતો અનુસરનારાએ એમને પાડી નીચે ઉતારી પેર કર જેની ખીધી છે આપણા કેટલાક દેવાન સાગરો પણ વિવિધ રીતે પોતાની ઝીણી મહતી ભક્તિના પુષ્પાર્પણ આપણને કરાવી રહ્યા છે આ સર્વ તપસ્વીઓને પ્રજાની ઉન્નતિ માટે સાહિત્ય જ અનાદિ સાધન છે એ નજરોએ એ

પ્રજાના હૃદયઘાટ ઉપર કાળના મોજાં અથડાતાં અને એ ઘાટના ઘણાક પથ્થરોને ઢીલા પડતા જોતા પોતાની ભક્તિ અને પોતાનાં તપ એવડી પ્રાણશક્તિથી અપૂર્વ રીતે દીપાવ્યાં છે. એમના તપમા સ્વર્ગના રાજ્યની આકાક્ષા ન હતી, એમની ભક્તિમા ધર્મપીઠ પામવાની આશા ન હતી, કે એમના અખડ સ્નેહ માટે કશા બદલાની માગણી ન હતી. પ્રભુની પ્રજામાત્રને પ્રભુના પ્રસાદ અખંડ મળતા રહે એ જ તેમનું ધ્યેય હતું. એ જૂના જોગીડાઓ જૂના છતાં આજે પણ નવીન જ છે, અને તેમનું તપ કાળજૂનું છતાં હજીયે અખંડ જ ચાલી રહ્યું છેઃ—

" જૂના છે કાળનાં મોજડાં,
ને છે જૂનો અમારો ઘાટ રેઃ
જોગીડા જૂના જૂના રે,

લીધા તપોવ્રત સ્નેહનાં,
તહિં ઉભા અખંડ જોઇ વાટ રેઃ
જોગીડા જૂના જૂના રે."

આવા અખંડ સ્નેહના તપોવ્રત જ્યારે આપણે લઇએ, ત્યારે જ એ તપસ્વીઓનાં તપ કેવાં ઉગ્ર હતાં તેનો કાંઇક ખ્યાલ આપણને આવી શકે, પ્રભુ એવા તપસ્વીઓને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમા જમાનાએ જમાનાએ અને યુગે યુગે નવું ચેતન રેડવા જન્મ આપો! અસ્તુ!

ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિનો કયાસ.

સાહિત્યના સર્વવ્યાપક આકાશનું આ સામાન્ય દિગ્દર્શન કીધા પછી હવે આપણે એ આકાશમાના એક સૂર્યમંડળ જેવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય છે, તેનું સિંહાવલોકન કરીએ, અને જગતના સાહિત્યાકાશમા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનું સૂર્યમંડળ કેવી ગતિ ધારણ કરી રહ્યું છે તે જોઇએ. આપણે જેટલું ખુલ્લી આંખે જોઇ શકીએ તેટલું તેમ જોઇશું, અને દૂર્બીનનું કામ પડતા તેનો પણ યથાવિધ ઉપયોગ કરશું એ દૂર્બીનનો કાચ જેમ સાફ રાખવો પડશે, તેમ એ દૂર્બીનનું કેંદ્ર પણ બરાબર ગોઠવવું પડશે. આપણા દૃષ્ટિમાર્ગમા જે જે ચાલક શક્તિઓ કે પ્રેરકબળો આવશે તેની નોધ રાખતા જઇશુ, અને એવી રીતે એની પૂર્વ અને વર્ત્તમાન ગતિને માપતાં માપતાં એની ભાવિ ગતિનો કયાસ કંઇક કલ્પનાસંચારે કાઢીશું.

ભુતકાળ તરફ નજર નાખતા એ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો જે જે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામા આવી ગયા છે તે તે સર્વની ગતિ તો આપણી આગળ હવે બહુધા ખગોળવિદ્યાના પ્રથમ પાઠની જેમ પ્રત્યક્ષ થયલી છે. આ સાહિત્ય પરિષદમા જ એના આગલા વિદ્વાન પ્રમુખોએ તેમ જ બીજા સાહિત્યના પૂર્વશોધકોએ આપણી ભાષા કેમ બંધાઇ, તેનું બીજ ક્યાંથી આવ્યું, તેનો વિકાસ કેવો થયો, તેના ગ્રહો ઉપગ્રહો વગેરે કેવી રીતે હસ્તીમા આવ્યા, તેઓએ કેવી ગતિએ ભ્રમણ કર્યુ, તેમના માર્ગોનો ચીલો કેમ પડયો, વગેરે ઝીણી વિગતોમા ઉતરીને આપણા ગુજરાની સાહિત્યના પૂર્વકાળના વિધાયકોનું ઠીક ઠીક દર્શન આપણને કરાવ્યુ છે, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઇની ભક્તિની જ્વાળાઓના હૃદયભડકા;

અખા જગતના વાળ કોઈને ધુમતા અનુભવ ટકોરના ગગાટા, સામળના લોકબુદ્ધિના અંધારા માર્ગો પર સતત પડતા ચાતુર્ય વિલાસવતી વીજળીના ચમકાર, પ્રેમાનંદના ભાષાભિમાને કોતરતા હૃદયસાગરની ગગન ગજાવતી અને ધરણી ધ્રુજાવતી પ્રચંડ ઊર્મિઓ, વલ્લભ, વીરજી, રત્નો, ધીરો, બાળો, ગિરધર, વગેરે લઘુ ગ્રહોના નાના, મીઠા અને ઉપકારક ઝરણા, અને દયારામની જીવનના વન-ઉપવનમા મીઠા કલ્લોલ કરતી અને રસિકોના હૈયાને હિંચોળતી કનૈયામુખી પ્રાણભર મોરલીના ઊંડા તનમનાટ, એ સર્વના દર્શન આપણા એ વિદ્વાનોની કૃતિઓએ સારી પેઠે કરાવ્યા છે એ દર્શન કરી આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ એટલુ જ નહીં, પણ એ દર્શનથી આપણી આંખના ઘણાક પડળો ઉઘડી જાય છે, અને આપણી વર્તમાન ગતિ માટે કે ભાવિ માર્ગના સૂચન માટે એ દર્શનથી આપણા હૃદયને શક્તિમાન આશાવંતા થવાની વિભૂતિ જડે છે આપણુ પ્રજાતરીકેનુ જીવન કેવુ હતું, આપણા પૂર્વજોની ધર્મ અભિલાષાઓ, તેમના વિચારો, તેમની આશાઓ, તેમની દૈયાદુઃખો, તેમની રહેણીકરણી, તેમના જ્ઞાનભંડાર, તેમની ભાવનાઓ, તેમના ભોગો, વગેરે બહુ બહુ માર્ગપર એ દર્શનથી પ્રકાશ પડે છે આપણા સાહિત્યના સૂર્યમંડળનુ બીજ કેવી રીતે વિકાસ પામ્યુ, અને તેનો ઉત્ક્રમ કેમ આગળ ચાલ્યો, તે જો આપણે જાણીએ, તો એની પ્રકૃતિનુ જ્ઞાન એના હવે પછીના ઉત્ક્રમ માટે ઘણુ જરૂરનુ થઈ પડશે, એ જ્ઞાન જે ગુજરાતીને મળ્યુ નથી કે જે ગુજરાતીએ તે મેળવવાની દરકાર લીધી નથી, તે ખુદ પોતાના સાહિત્યગોત્રને જ જાણતો નથી એવો ગુજરાતી જો ગુજરાતી સાહિત્યમા કલમ દોડાવવા ચાહે તો તે તેનો પ્રયત્ન કદી પણ સંપૂર્ણ સફળતા નહીં પામે જે બાગમા રોપાઓ ઉગાડવા જઈએ તે બાગની માટીની કે તેમા ઉગી શકતાં ઝાડપાનની આપણને પિછાન જ નહીં હોય, તો તે બાગમા આપણે કેવા રોપાઓ અને તે કેમ રોપી ઉગાડી શકીશુ ? એ જ રીતે જો સાહિત્યનુ સ્થિતિજ્ઞાન આપણને ન હોય તો સાહિત્યમા આપણા લખાણોથી આપણે કશુ ઉપકારક કામ કરી શકશુ નહીં. ગુજરાતી સાહિત્યમા લેખક તરીકેની અભિલાષા રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગુજરાતી ભાષાના મૂળ અને પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે પ્રજાવર્ગને આજ-સુધી પ્રિય થઈ પડેલી એ પ્રાચીન લેખકોની ભાષામા શો ચમત્કાર સમાયલો છે તે જાણ્યા વગર માત્ર આપણા મગજમા ઉત્પન્ન થતા વિચારોને ભાષામા ઉતારતા આપણે એ પ્રજાહૃદયના બારણા ખોલવાની કૂંચી મેળવી શકતા નથી સાહિત્ય જેમ મનુષ્યની ઊંચી શક્તિઓના દર્શનનુ સંગ્રહસ્થાન છે, તેમ સાહિત્ય એ જ મનુષ્યની આશાઅભિલાષાઓની સ્વપ્નભૂમિ છે એમા માત્ર ભૂતકાળના જ ભણકાર નથી, માત્ર વર્તમાનના જ ચિત્રો નથી, પણ ભવિષ્યના પ્રભાતનૂર જેવા ઝળકારો છે હરરોજ ઉઘડતા પ્રભાતમા ઉષાએ નવા નવા રંગ પૂરવાના છે, પણ એ ભૂતકાળને અવગણીને કે વર્તમાનને જ જોઈને નહીં એણે તો ભૂતકાળની નાગરહિત રજનીને ભવ્ય તેજભર દિવસ સાથે જોડવાની છે એણે તો લાખો દીવીઓની જ્યોતમાથી ભવ્યની મના સૂર્યજ્યોત જગાવવાની છે એ દીવીઓ પણ પોતપોતાના સ્થાનમા સૂરનુ જ કામ કરી રહેલી છે એ આકાશમા આપણે પણ આપણા સૂર્યને ભભુકાવવાનો છે, અને આપણો પણ આપણો દિવસ પૂરો થતા એ જ દીવીઓની હારમા સમાવુ છે આ દર્શન જો આપણને સ્પષ્ટ થાય, તો એ ભૂતકાળની દીવીઓના જીવન-આલેખન અને

તેઓની વિજયવાર્તા જોવા-સાંભળવામાં અને આપણા હૈયામાં ઉતારવામા આપણી સિદ્ધિના પ્રથમ પગથિયા પર આપણે દૃઢતાથી ચઢ્યા છીએ, એવો સંતોષ પામી શકીએ.

પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને લોક-હૈયાં ખોલવાની કૂંચી.

આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા મગજના ખોરાક માટે કેટલો અગત્યનો છે. એ પ્રાચીન સાહિત્ય મુખ્યપણે કવિતામા જ સમાયલું છે. એ પ્રાચીન સાહિત્યનું જીવન હજી કેવું પ્રવાહી રહ્યું છે તે તો આપણા ગામડાઓમા જ આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. હજીયે લોકો નરસિંહ-મીરાંનાં પદો, સામળની વાર્તાઓ તથા એના છપ્પાઓ, પ્રેમાનંદના જૂદા જૂદા આખ્યાનો, અખાના સોનારટીપણી જેવા કહેવતરૂપ બનેલા શબ્દ-પ્રહારતા છપ્પાઓ, દયારામની મધુરી ગરબીઓ, વગેરે કેવા ભક્તિભાવથી કે આનંદપ્રકાશથી ગાય છે, તે જ પ્રાચીન સાહિત્યના અમરપ્રાણની સાખ પૂરે છે. તમારે લોકોનાં હૈયામા જો ઉતરવું હોય, તો કયી કૂંચીઓથી એ હૈયાનાં બારણા ઉઘડી શકે છે તેની પિછાન કરવી જ જોઇએ. ભાલણ, નરસિંહ મહેતા અને વિષ્ણુદાસની કવિતાઓએ જેમ પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિને એ કૂંચીઓ આપી હતી, તેમ દયારામને પણ એ જ કૂંચીઓને જોઇ પોતાની નવી ઝળકતી કૂંચીઓ કરાવી હતી, અને એવી જ કૂંચીઓથી નર્મદ-દલપતે પણ લોકહૈયાનાં તાળા ખોલ્યા હતાં. આજના જમાનામા પણ એ કૂંચીઓનો ભેદ જાણનારા જે નવા કવિઓ ધીરેધીરે એનો ચમત્કાર સમજતા થયા છે, તે સર્વ લોકહૈયાને ટુંક સમય પણ ખોલી શક્યા છે; બાકી તો એ કૂંચીઓને અવગણનાર કે એનો ભેદ ના જાણનાર બીજા લેખકો માત્ર કાગળપરના કવિઓ જ રહ્યા છે! નથી એ લેખકો એ લોકહૈયાંના અચળ સ્થાનમા પ્રવેશ કરી શક્યા, કે નથી એ લોકહૈયાંએ એમની કશી પરવા રાખી. પક્ષી આકાશમાં ભલે ઉડે, અને સૂર્યના તેજ આંખોમા ભરી પવનની પાંખ સાથે પોતાની પાંખ ઘસીને તે ભલે આનંદ માણે, પણ એ પક્ષીનો માળો તો નીચે ઝાડ પર જ કે કોઇ પથ્થરની બખોલમા જ રહેવાનો. એને ત્યાં ઉતર્યા વગર છૂટકો નથી. આપણા નવા લેખકોએ અને કવિઓએ એ ભેદ હમેશાં ધ્યાનમા રાખવાનો છે. એ ભેદ લોકહૈયાને તરછોડીને પછી પાછી તેની બેપરવાઈની ફરિયાદ કરવી એ અણઘટતું છે. સૂર્ય ભૂમિને મળવા જાય ત્યા જ એના રંગો ખીલી રહે છે. એ ઉંચો અને અતડો રહે તો એને તપવું જ રહ્યું છે.

સાહિત્યનું વૃક્ષ અને લોકહૈયાંનો સ્પર્શ.

સાહિત્યનું પણ વૃક્ષ કહેવાય છે, એટલે એનો કોઇ પણ વિભાગ જ્યાં સૂધી એના મળમાનો રસ મેળવી શકે છે ત્યાંસૂધી તે એ વૃક્ષની સાથે જોડાયલો અને જીવતો રહે છે. એ વૃક્ષને વખતો વખત નવનવાં પાંદડાં અને નવનવો ફાલ આવ્યે જ જાય છે, પણ તે માટે એ વૃક્ષની અનેક રીતે સંભાળ રાખવી પડે છે. એને ડાખલીઓ આવતી જાય, અને તે પર પાંદડા, ફૂલો અને ફળો પણ ઉગતાં જાય. પણ એ સર્વનું પોષણ એ વૃક્ષનાં મૂળમાંના રસથી જ થવાનું. જે ડાંખળીને એ રસ પહોંચતો બંધ થાય તે સૂકાઇને ખરી જાય છે. આ વૃક્ષની બીજી પણ કુદરતી ખુબી છે. એને પોતાની ડાંખળીઓ ઉગે તેનું પોષણ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ એ વૃક્ષમાં કોઈ એવાં જ બીજાં સજાતીય વૃક્ષની ડાંખળીની કલમ કરે અગર બૂંટી મારે અને સંભાળથી તેની બરદાસ્ત રાખે,

તો એ નવી બહારથી આવેલી ડાળખી મૂકાતી મૂળની પણ એ વૃક્ષના અંતરમાં ભળી જાય છે, અને પછી તેનું જ સુંદર અંગ બનીને રહે છે પણ એ માટે પણ એ વૃક્ષના મૂળમાંથી આવતા રસને જ તે આભારી છે એ મૂળના રસ વગર એ નવી ડાળખીનું જીવન કદી રહેવા પામે નહીં. આ સત્ય સાહિત્યને પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે માટે જ મારી તમામ નવીન લેખકબંધુઓને મારી નમ્ર સૂચના છે, કે તમે બધી નવીનતાઓ આપણા સાહિત્યમાં ભલે લાવો, બકે હમેશાં લાવો, અને તમારી નવી વિદ્યામાંથી પ્રેરાતી અનન્ય પ્રતિભાના ચમત્કાર ભલે ચમકાવો, પણ એ તમારા એ પ્રયત્નમાં જો એની સુંદરતાઓને એ સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન આપવા ઇચ્છતા હો, અને એ તમારા પ્રયત્નોને લોકહૈયામાં સદાના સમાવવા માગતા હો, તો એ મૂળની ડાળખીઓ સાથે માત્ર બહારથી દોરી વીંટી સીવવાથી તમારી ડાળખીઓ સજીવન રહેવા પામશે નહીં, પણ એ નવી ડાળખીઓની એ સાહિત્યનાં વૃક્ષમાં ખૂંપીઓ મારી પડશે, અને એઓને એ સાહિત્યવૃક્ષના મૂળમાંના રસ-થી જ પોષણ આપવું પડશે. વૃક્ષ જેમ જેમ મોટું થતું જાય તેમ તેમ ભલે તે ફેલાતું જાય, અને તેને નવાં નવાં પાંદડાં અને ફૂલો પણ આવતાં જાય, પણ એ સર્વમાં એ જ મૂળનો રસ પહોંચે છે અને તેથી જ તે સમૃદ્ધિવાન છે. નરસિંહ–મીરાંનાં ભજનનાં કે શૃંગારનાં પદો જુઓ, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોના અનેક રાગમાં અને ઢાળમાં લખાયેલાં ગીતો કે કડવાં સુણો, કે દયારામની રસિકશીલ ગરબીઓ સાંભળો, આપણા ગઈ કાલના જ દલપતરામની ગરબીઓની પણ મીઠાશ આરોગો, એ સર્વ મહા કવિઓ આ કુદરતી સત્ય જાણતા જ હતા, અને તેથી એ સર્વની ભાષામાં આપણે એકસરખો અસ્ખલિત ચમત્કાર જોઈએ છીએ. ભાષા ભલે આગળ અને આગળ વધતી જાય, તેમાં અનેક સુંદર અંગોનો વિકાસ થાય, પણ એનો પ્રવાહ તોડી શકાય નહીં. એક જ દાખલો બસ થશે. નર્મદ–દલપત સુધી આપણી એ બોલભાષાનો પ્રવાહ સારી પેઠે વહ્યો, અને ભાષામાં ઉગતા નવીન વિચારોનો નિભાવ પણ એ કવિતાઓએ એ બોલભાષાના મૂળ રસથી જ કીધો. ત્યાર પછી ગોવર્ધનરામની "સ્નેહ-મુદ્રા' બહાર પડી. એ ઉંચી કલ્પના ભર્યા કાવ્યગ્રંથમાં ગોવર્ધનરામથી મોટે ભાગે એ બોલભાષાનો મૂળ રસ ઝીલાયો નથી, અને તેથી એમાંનાં કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યના પોતાનાં ફૂલો જેવાં મોટે ભાગે ઉગ્યાં જ નથી. એ કાવ્યોએ લોકહૈયાને સ્પર્શ-સરખો કીધો નથી, અને એ લખાયાને લગભગ ચાળીસ વર્ષ થયાં તો પણ હજી તે અનાથ જ રહ્યાં છે. એ જ પુસ્તકમાંનાં ત્રણ ચાર કાવ્યો, જેવાં કે કોયલ, નદી, ઉષા, ચંદ્રવાળી, અને મરતી પુત્રીના શબ્દ પિતાને કહેલાં હૃદયવેધક વચનોવાળું કાવ્ય, કે જે ગુજરાતની કોઈ પણ વ્યક્તિને ડોલાવે તેવાં છે, તે એ જ બોલભાષામાં લખાયેલાં છે "સરસ્વતીચંદ્ર" માંની ગઝલો અને લાવણીઓ તેમજ જોગીગીત વાળું કાવ્ય પણ એ જ બોલભાષાનો અખંડ પ્રવાહ ધારીને લખાયેલાં છે, અને તેથી તે લોકહૈયાને સ્પર્શ કરી શક્યાં છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં તે અમર પણ રહેશે. કલાપીની ભાષામાં પણ એ જ પ્રવાહીપણાનો મૂળ ગુણ રહેલો છે, આપણા દૈવાન કવિઓ પણ એ મર્મ સમજીને જ્યાં જ્યાં ઝીલી શક્યા છે, ત્યાં ત્યાં એમની વાણીએ લોકહૈયાને ડોલાવ્યાં છે. જો આપણા તમામ ક્રમના કવિઓ અને લેખકો આ શુદ્ધ પણ સાહિત્યને લગતું સનાતન સત્ય જેટલું જલદી સ્વીકારી શકે તેટલું તેમને તેમજ આપણા સાહિત્યને પણ લાભકારક જ છે.

હવે આપણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિ જોઇએ. દુનિયાની બીજી પ્રજાઓની માફક આપણે પણ આપણા સાહિત્યનું અભિમાન રાખીએ તેમા કશુ ખોટું નથી. એ આપણું સ્વજન છે, હૃદય છે, અને પ્રાણ પણ છે. અનંત બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય શું, ચંદ્ર શું, આપણી પૃથ્વી શું, અને આપણે શું, પણ ન્યાયી ઇશ્વરે એ સર્વને તેમ આપણને પણ વ્યક્તિત્વ આપેલું છે, એટલે આપણી પોતાની મર્યાદામાં આપણી સેવા એ માયાળુ પ્રભુના ચરણમા દેવાતું આપણને યોગ્ય અભિમાન હોઇ શકે. ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃત જેવું પ્રૌઢ ન હોય, અંગ્રેજી જેવું વિશાળ ન હોય, કદાચ એના બાળબંધુ બંગાલી જેવું નવસમૃદ્ધ પણ ન હોય; પણ એ સુંદર અને મધુર તો છે જ, અને આપણું પોતાનું હોવાથી વહાલું પણ છે જ. એને આપણા સિવાય બીજા કોણ લાડ લડાવશે, એની અભિલાષાઓ બીજા કોણ પૂરી કરશે, એની નાની મોટી સેવા બીજા કોણ ઉઠાવશે, અને દુનિયામાં એને આગળ પડતું કરવા માટે આપણા સિવાય બીજા કોણ એને માથે કીર્તિની કલગી ખોસશે, એવા એવા કોડ આપણ સર્વ ગુજરાતી બંધુઓમાં સતત ઉછળતા રહેવા જોઇએ. એને માટે પ્રેમાનંદે જીવનભર માથે પાઘડી બાંધી નહી, એને માટે નર્મદે કેસરીઆં લઇ પેટે પાટો બાંધ્યો, એને માટે દલપતરામે દરબારે દરબારે વકીલાત કરી લક્ષ્મીજાયાઓ પાસે ભિક્ષા માગી, અને આપણી નજર સામે એને માટે ગોવર્ધનરામે લક્ષ્મીજીનાં સુવર્ણધામ છોડી વનવાસ સેવ્યો. બહેનો અને બંધુઓ, એવી એ આપણી ગુજરાતી ભાષા અને એવું એ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય કોને પ્રિય ન હોય ? એનું અભિમાન આપણે કેમ ન રાખીએ ? એની સેવામા આપણે કેમ નાનમ માણીએ ? એનું રક્ષણ કરવા આપણે કેમ પાછી પાની કરીએ ? જેવું છે એવું એવું એ સાહિત્ય આપણું છે, અને આપણી સેવા ઉપર એનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. પણ આપણી સેવા એની પ્રશંસાના બણગા ફૂંકવામા નથી. એની દિન ઉગ્યે વધતી સમૃદ્ધિમા આપણે ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાખડીયે ઉમેરવાની છે. એમ કરવા જતાં આપણા પ્રયાસો વાંકાચૂંકા થઇ ન જાય તે સંભાળવાનું છે. સેવાના આવેશમાં આપણે જે પૂજ્યના ચરણ ચાપીએ તેને આરામ આપવાને બદલે વિવેકહીણ બળ વાપરી તેના "હાડકાનો ખુરદો" કરી ઉલટી પીડા કરીએ તેમ ના બને તે તપાસવાનું છે. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર કાંઇક ચમત્કાર કરી બતાવવાની ઇચ્છાથી જ ઉચ્છેદકવૃત્તિ ધારણ કરતા સાહિત્યના કોઇ અગત્યના અંગને જ નુકસાન પૂગવાથી 'ચમત્કાર' પણ જાય અને 'નમસ્કાર' પણ જાય એવી સ્થિતિમાથી એનું રક્ષણ કરવાનું છે ટુંકામા, ગુજરાતી સાહિત્ય દુનિયાની બીજી ભાષાઓના સાહિત્યની હરોલમા નહી તો તેની હારમાં પણ ઉભું રહે એવું થયલું જોવામાં આપણું અભિમાન તૃપ્ત થાય એમ તો આપણે સર્વે ઇચ્છી શકીએ

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે વિચાર.

આપણા સાહિત્યના એવા સાચા અભિમાનથી આપણે હવે એની વર્ત્તમાન સ્થિતિને તપાસીએ, અને જોઇએ કે આપણે એનો પ્રવાહ કેવી રીતે આગળ વહેવડાવીએ છીએ. અંગ્રેજી કેળવણીના આગમનથી આખા હિંદુસ્થાનની જૂદી જૂદી ભાષાઓનો મંથનકાળ શરૂ થયેલો કહેવાય. જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિમા ઉછરેલી પ્રજાઓ અનિવાર્ય ગાઢા સંબંધમા

ગુજરાતી સાહિત્યનો મંથનકાળ.

આવતા નવી સ્થિતિઓ અહિં તહિં ઉભી થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી એ જૂની જૂની પ્રજાના સાહિત્યપર પણ તેવીજ અસર થાય છે નદી અને દરિયાના સંગમ સ્થાને જેમ મોજાઓ ઘણા ઉછળે છે, તેમ ત્યા રેતી અને કાદવના થર પણ ઉંચા થાય છે આપણે ત્યા પણ એવું જ બન્યુ છે અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસ સાથે સંસ્કૃતનો અને કંઇક અંશે ફારસીનો નવી દૃષ્ટિથી અને નવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ થવા માંડયો, એટલે એ ભાષાઓના સાહિત્ય જેવું આપણી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમા પણ કંઇક જોઇએ, એવી નવી અભિલાષાઓ આપણા નવીન અભ્યાસી વર્ગમા ઉત્પન્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે એ સંગમકાળના પ્રથમ ભાગમા દલપતરામે અને નર્મદાશંકરે એ નવી આશાઓને તે કાળની પ્રજાને રુચે એવા એવા નવા રૂપ આપ્યા અલબત્ત, દયારામ કવિ સાથેજ મરેલો સાહિત્યની ભાવનાનો દીપ એ બને કવિઓએ નવું તેલ પૂરતા પણ જળતો રાખ્યો એમ કરતા તેઓએ પણ કંઇક દીવીઓ અને કોડીઆ બનાવ્યા ને ભાગ્યા, પણ એ દીપને તો સતત જળતો જ રાખ્યો એ સંગમકાળના પ્રથમ ભાગ પછી અંગ્રેજી કેળવણીની ભરતી કાંઇક વધુ જોરથી ભરાતી ગઇ, અને તેને પરિણામે દેશના આચાર વિચારોમા તેમજ દેશના સાહિત્યમા પણ જબરો મંથનકાળ શરૂ થયો સંસ્કૃતમાનું એટલું બધું ઉત્તમ, અંગ્રેજીમાનું કે ફારસીમાંનું એટલું બધું અનુકરણ યોગ્ય, એવા વિચારોની ભરતી ભરાતા આપણા સાહિત્યની નદીના કિનારા ડુબતા ગયા, પાળો કહિં કહિં ભાગતી ગઇ, અને નદીના પાણી ડહોળા તેમજ ખારા પણ થયા એ થાય એ કુદરતી હતું એ મંથનકાળ પણ ઉપકારક છે

મંથનકાળનો બીજો ભાગ

આ સંગમકાળના બીજા ભાગમા આપણા સાહિત્યની નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ જોરજોર ચાલી રહી કવિતામા કેવળ નવો જ માર્ગ લેનારા નીકળ્યા, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે ફારસી કવિતાઓની અનુકૃતિઓની નાની નાની પણ કેટલીક સુંદર ભેટ ગુજરાતી સાહિત્યને તેના નવીન પૂજકો તરફથી મળી હૃદય ઉમળકા ભર્યા હતા, સાહિત્યસેવાના કોડ હતા, નવી વિદ્યાનો મદ પણ હતો, ગુજરાતી પ્રજાને કાંઇક નવું નવું કરી દેખાડવાની અભિલાષા હતી ઘણું ઘણું હતું, પણ એ સર્વ સંગમકાળના મોજા હતા, એટલે ન હતી એમા નદીના પાણીની મૂળ મધુરતા, કે ન હતું નદીનું ભારીકુ પુર એમા તો ખારા સમુદ્રના ઉછાળાના ફીણ હતા, તેમા કચરો પણ હતો, અને એ સંગમસ્થાને થતા રેતી અને કાદવના પણ થર હતા કુસુમમાળા, કુંજવિહાર, અભેદોર્મિ, હરિપ્રેમપંચદશી, કલાન્ત કવિ, સ્નેહમુદ્રા, વગેરે સર્વ એ કાળના જ મોજા હતા એ સર્વમા નદીનું મૂળ પાણી બહુ થોડુ ભળ્યુ હતું ત્યાંથી એ સૌન્દર્યાને અસ્પર્શ્ય લાગ્યુ મંથનકાળની સજા એના વળીને ઝીલનાર અને ઝીલાવનાર એ બંનેને લાગે છે આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળમા પણ તેવું જ બનતું આપણે જોયું છે નવીન લેખકોને તેમજ લોકહૃદયાને સરખી રીતે તપવુ પડ્યુ છે નવીન લેખકોએ પોતાની પૂર્વેના લેખકોની સૌન્દર્યાને સાચવતી પણ પાને સર્પ જેવી જાણીને તરછોડી કાઢી, તો સૌન્દર્યાએ આ નવીન લેખકોની કૃતિઓને પોતાના આંગણામા કુંકાવને થર થયલી ધૂળ જેવી ગણીને વાળી નાખી ! બંનેને ગેરસમજણ જ હતી જૂના અને નવા વિચારોની અથડામણ જોરજોર થતી ચાલી, જૂનું એટલુ બગડ્યું, માટે ચાલીને ફુંચો થ શુ કેડી દો

એને ઉકરડાપર; નવું એટલું વિદેશી, સારા સંસારને અભડાવતું, મૂકો એને ન્યાતબહાર: આવા હડાયુદ્ધની સ્થિતિમાં આ સંગમકાળનો બીજો ભાગ જતો હતો. નદીનું પુર સમુદ્ર બણી તેના મોજાંને હઠાવવા પ્રયત્ન કરતું હતું, તો એ મોજાં પણ વધુ વધુ સામે ધસી એ પુરમા ભળતાં ભળતા નદીમા પ્રસરતાં હતાં. એવામાં ગુજરાતી સાહિત્યની કીર્તિને સર્વકાળ ઉજળી દીપાવે એવો એક ચમત્કાર બન્યો. વિષ્ણુ અને મહાદેવનું તુમુલ યુદ્ધ અટકાવતો એક મહાયોગી પ્રગટ થયો, અને "હું તો એઉને લાગુ પાય, નમો નમો" એવો મધુર પણ ઊંડી ભક્તિનો સત્તાધારી સૂર એ મહાયોગીની "સરસ્વતીચંદ્ર" ની રસજ્ઞાનચક્ર જેવી નવલકથાએ એ જ કાળમાં કાઢ્યો. લોકહૈયાંનું ઊંડું નિરીક્ષણ કરીને, તેની કથાપરંપરાને ઉપયોગમા લઇને, તેના અનુભવભંડારના મોઘા રત્નોને ચૂંટીને તથા સાફ કરીને, તેના સાહિત્યની બાલભાષાને ઠેર ઠેર સવિવેક વાપરીને, એ સમર્થ અમર લેખકે નવી વિદ્યાની મુક્ત હવા ફૂંકી તેનાં પ્રચંડ, શક્તિમાન્ અને સબરસ પૂર્ણ મોજાંઓનો વિજયવંતો સબળ યોગ એ નદીના પાણી સાથે કરાવ્યો. પ્રભુની વિભૂતિ ફરી એક વાર ગુજરાતના એ મહા લેખકદ્વારા ઉતરી. ગોવર્ધનરામ કવિ હતા, પણ એમનું કવિત્વ "સ્નેહમુદ્રા" ની દેવઝાડીમાં ગુંચવાઇ પડ્યું હતું. એ કવિત્વની રસરેલ તો "સરસ્વતીચંદ્ર" માં જ સમાઇ શકી અને લોકહૈયાંને પણ તેમા ડૂબાડી શકી. ગુજરાતના લેખકો અને વાચકો બંને એમાં ભીંજાયા. પ્રાચીન સાહિત્યના અમર રંગો એ મહા લેખકે જ પાછા પૂર્ણ પ્રકાશભર બનાવ્યા. નવીન પ્રેરક બળોની છોળોનાં મોંઘા મોતી પણ એણે જ જાદુભરી રીતે આપણે આંગણે વેરાવ્યાં. સંગમકાળનો બીજો ભાગ મને તો હજીયે ચાલતો જ દેખાય છે, કારણ એ મહાલેખક પછી એવો બીજો કોઇ લેખક હજી થયો નથી, કે જે સારી ગુજરાતના સાહિત્યમાં એવી પ્રખર વિદ્વત્તા, એવું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, એવો ઊંડો અનુભવ, એવું વિશાળ વાચન, એવી પ્રગાધ વિવેચનશક્તિ, એવી વેગભર રસરેલ, એવી હંસન્યાયવૃત્તિ, એવી દૂરગામી કલ્પના, અને ટુંકમા કહીએ તો એવી અદ્‌ભુત લેખનકળાના દર્શન કરાવી શક્યો હોય, અને જ્યાં સુધી એવો બીજો સમર્થ લેખક કે કવિ ગુજરાતમા દર્શન આપશે નહીં, ત્યાં સુધી તો એ મંથનકાળનો બીજો ભાગ ચાલુ જ રહેલો કહેવાશે, અને તેની ઉપર ગોવર્ધનરામનું જ આધિપત્ય રહેશે. આ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષના ગાળામા થોડા સારા લેખકો અને થોડા સારા કવિઓ પણ થયા છે, પણ એ બધા આકાશમાના તારા જેવા. એ કવિઓએ અને લેખકોએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિમા પોતપોતાને માર્ગે યથાયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે.

એક કવિની ઉગતી કવિતા જોઇ સ્વર્ગસ્થ કાન્તે તેને "અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ" ની સુધા જેવી ગણાવી હતી, પણ એ કવિ, ખરૂં પૂછો તો, ધૂમકેતુના જેવો જ ઉગ્યો હતો. એ ધૂમકેતુએ આપણી દૃષ્ટિ કૌતુક અને આશાથી ભરી નાખી, જોતજોતા આકાશની મધ્યમાં એ આવ્યો, માર્ગમા કંઇક તારાઓને એણે પોતાના પૂંછના પ્રકાશમાં નવડાવ્યા, અને આંજ્યા, અને ઘડીભર આપણ સર્વને તે આ આકાશ તેજથી ભરી દેશે એવું લાગ્યું. પણ એ ધૂમકેતુના કૌતુકમા જ એનું પ્રબળ પણ હતું. એ કૌતુક પણ જોતજોતાં ઉડી જતું જણાયું, કારણ એમાં અચળ રોશની ફેંકતા તારાની સ્થિરતા ન હતી, કે શુક્લચંદ્રના જેવી નિયમિત ગતિથી એના અમૃતકુંભમાથી આપણી પૃથ્વીને વધુ અને વધુ શુદ્ધ

અમૃતજળ નિષ્પત્તિ મગતુ ન હતુ. એની લીલા જોતજોતામાં સંકેલાતી લાગી, અને હવે તો માત્ર પૂછડી જ પ્રકાશ પશ્ચિમાકાશની દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉતરતો લાગે છે. આપણા સાહિત્યાકાશમાં એણે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર ઠીક ઠીક તેજ રેલાવ્યા છે. એની કવિતા જ્યાં જ્યાં આપણા સૂર્યમંડળની શુદ્ધ પ્રકૃતિને વફાદાર રહી છે ત્યાં ત્યાં તેણે સુંદર ચમત્કાર બતાવ્યા છે, પણ એ સૂર્યમંડળના વર્તુલની બહાર ધૂમકેતુની સ્વાભાવિક ભ્રમણ પ્રવૃત્તિ હોવાને લીધે એનું વાતાવરણ કાંઈક જૂદું જ છે, અને એની ગતિ પણ કાંઈક ભિન્ન જ છે. એથી જ એના તેજમાં અંજાઈ એને અનુસરવા જનાર એ ધૂમકેતુના સ્વાભાવિક ભ્રમણને પામી શકતો નથી. સૂર્યમંડળની પ્રકૃતિ અને ગતિથી જે ભિન્ન પ્રકૃતિ અને ગતિ ધારણ કરે, તે એ સૂર્યમંડળનું સ્થાયી અંગ બની ના રહે તો તેમાં નવાઈ નથી. ખુદ કાન્તે પણ આ સત્ય પાછળથી જોયું હતું, અને જે આજે એ જોઈ શકતા નથી તે વખત જતાં જરૂર જોશે. સાહિત્યમાં સત્ય જ નિભી શકે છે, એટલે એ સાહિત્યનું કેવળ સત્યની દૃષ્ટિથી અને નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી દિગ્દર્શન કરાવતાં કોઈ પણ બંધુને તે અપ્રિય લાગે તો હું તેની ક્ષમા જ માગી લઉં છું. પણ અસત્યની કે અર્ધસત્યની ઓથ તો હું ના જ લઉં. જ્યાં આખા આકાશનું આપણે દિગ્દર્શન જ કરવા બેઠા ત્યાં એ સત્યથી અને સ્નેહથી બનું બનાવું જ રહ્યું. મારી દૃષ્ટિમાં ખામી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા તત્પર છું, પણ મારા હૃદયની સંપૂર્ણ નિખાલસતાની અને મારા શુદ્ધ બંધુભાવની તો હું સર્વને ખાત્રી આપું છું. આપણા કવિ મને એ ધૂમકેતુના જેવા જ લાગ્યા છે. એના ચમત્કાર અને એની તેજભરી નવી લીલા આપણી સ્મૃતિમાંથી ખસે તેમ નથી. એના પણ આપણે ઋણી છીએ, ચંદ્ર વગરના આકાશમાં એણે આપણી નજરને કૌતુકથી અને કદી કદી પોતાની તેજની અવનવી પિચ્છકળાથી ખેંચી ગણી આપણને આનંદ આપ્યો છે.

પણ—પણ આ મંથનકાળમાં હજી આપણા માખણ ઉતર્યા નથી. આપણો મહાકવિ કહેવાનો નહીં પણ ખરો મહાકવિ—આપણા આ નવયુગને પોતાની ગગનગર્જનાથી છાઈ દેતો અને પોતાના સ્વાનુભવના વચનામૃતની મૂશળધારાથી માત્ર ગુજરાતને અને જગત સુદ્ધાંને તરબોળ કરતો એવો આપણો મહાકવિ હજી આપણને મળ્યો નથી. ઉદયાકાશમાં વાદળાં ચડી આવે છે, કદી થોડી ગર્જના પણ થાય છે, કદી અધૂરી વરસાદના ઝરમરિયા પણ વરસે છે. પણ એ પેલો ચોમાસાનો મહા અધિપતિ મેઘરાજ નહીં, પણ મહામાસનાં માવઠાં. હજી અષાઢની હેલીઓ, શ્રાવણનાં સરવડિયાં અને ભાદરવાના ભરપૂર ઘણા દૂર છે. બાકી તો આપણે આપણા પ્રિયજન માટે જે વધુ પડતું બોલીએ તે તો આપણી સ્નેહ પ્રથા જ છે. આપણું મન મનાવવામાં સંતોષ હશે, પણ સ્થિતિનું સત્ય જ્ઞાન કે પ્રગતિની ખરી ધગશ તેમાં નથી.

નવી ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ.

ગુજરાતી સાહિત્યના જૂદા જૂદા અંગોનો વિકાસ આ મંથનકાળમાં કેવો થાય છે તેનું સમગ્ર દિગ્દર્શન હવે કરી લઈએ. પ્રથમ આપણે કવિતાનું અંગ તપાસીએ. મુખ્ય ભાગે તો આપણને હજી નાના સંગીતકાવ્યો જ મળે છે. એમાં પણ આજ વીસ વર્ષથી જે બે ચાર કવિઓ સારા અને મંથનકાળના નવા નવા ચીલા પાડનારા આવ્યા છે, તેઓ સિવાય

હજી કોઇ તેઓના જેવો પણ નવો કવિ ખરી રીતે બહાર આવ્યો નથી. એ બે દાયકા આગળના બહાર પડેલા કવિઓની નવી કૃતિઓમા પણ મોટે ભાગે ચઢાવ નહીં પણ નીચે જતો ઢોળાવ જ લાગે છે. કેટલાકના રસઝરણાં સૂકાયાં છે, છતા તેમા કદી કદી ઇર પડતા વરસાદના પાણી આવી જાય છે તે પૂરતા જ તે રહ્યા છે. કાઇક નવું કરવું, કાઇક મોટું કરી બતાવવું, એ અભિલાષા હજીયે કેટલાંકના મનમા રહી છે, પણ કાં તો એ અભિલાષાને કાર્યમા ઉતારવાની શક્તિ હવે તેઓમા રહી નથી, કે કાં તો એને ફળીભૂત કરવા માટે ચોખ્ખુ ખોળાતો ખરો માર્ગ તેઓને મળતો નથી. કેટલાક કવિ-કેસરીઓ જીવનભર પ્રશંસાના ફૂલઢગમા જ દટાઇ હવે અદૃશ્ય થવા આવ્યા છે, કેટલાક પોતાને કીર્ત્તિટોચે પુગી ગયલા માની પોતાના નાના મંડળના અધિદેવતા બની માથે લટકતા છત્રમા જ ઢંકાઇ જવા માડયા છે, કેટલાક હજી ઘરના ભારવટીઆ પર બેસી ચીંચીં કરતા થાક ખાવા લાગ્યા છે, અને કેટલાકે તો પોતાનો દિવસ સંકેલી પણ લીધો છે. એકાદ બે જ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ અને બળવાન પગલે ચઢાવ ચઢ્યા જાય છે, અને જો કે તેમનાં પગલાં ધીમા છે પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યના આ મંથનકાળમા સારી પેઠે માર્ગદર્શક થતાં જાય છે. જે સર્વ ઢોળાવપર ઉતરતા જાય છે તેઓની એવી ગતિ કેટલેક અંશે આપણી અતિ પ્રશંસાને લીધે જ થઇ હોય એમ લાગે છે. આપણે આર્યજનો તેત્રીસક્રોડ દેવતાના પૂજારી પડ્યા, એટલે આપણી એ વેદકાળજૂની રૂઢિ પ્રમાણે એ દેવતાઓને વધારતા જ જઇએ. એ પૂજનવિધિ આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળના નાનામોટા બધા લેખકોને આપણા દેવતા-સ્થાને બેસાડે છે, અને જેમ એ દેવતાઓને તેઓનું તેજચક્ર આપણે જ ચીતરી કે કોતરી આપી એવી રીતે તેઓનું દેવત્વ સ્થાપી આપીએ છીએ, તેમ એ લેખકોને પણ આપણે જ એવા દિવ્ય અંધશારી કરી બેસાડીએ છીએ. એથી આપણને તેમજ એ લેખકોને પણ હાનિ થાય છે. એ સમજે છે કે—ચાલો, અમે હવે મહા લેખક કે મહા કવિ થયા, આ બધા અમને પૂજે છે, અમારી આસપાસ મધમાખ જેવા ગુંજે છે, જ્યા જઇએ ત્યા અમને સ્ટેશનપર કે ડક્કાપર માનભર લેવા અને મૂકવા આવે છે, અમારી મહત્તા હવે પૂરી અંકાઇ, અમારૂં જીવન હવે સાર્થક થઇ ગયું, ચાલો હવે વધુ કરવાનું નથી, હવે તો મોઢેથી પડ્યાં વેણો ચટ ઝીલાઇ ઝટ કહેવત રૂપજ થઇ જવાના. આવી રીતિથી એ લોકોના ઉન્નતિમાર્ગ બંધ થઇ જાય છે, અને સાહિત્યનો ડુંગર એવા લેખકોથી પૂરો ચઢી શકાતો નથી. સાહિત્યની તો અખંડ સમાધિ ચઢાવવી જોઇએ. એને માટે દિલના આતશ હમેશા ધગધગતા રાખવા જોઇએ. લેખકોનાં શરીરે નહીં પણ લેખકોના જીગરે ફકીરીનો સાલો ઓઢવો જોઇએ, અને એ સાહિત્યમા ગુલતાન થયલા જીગરે સાહિત્યની ધુન અને સાહિત્યની " અનલ—હક " ની બાગ પુકારવી જોઇએ. કવિતા માટે કહો કે સાહિત્યના બીજાં ક્ષેત્રો માટે કહો, પણ સતત પરિશ્રમ વગર મોટા પરિણામો કદી સંભવતા નથી. તેમાં આ મંથનકાળમા તો જ્યાં બધું નવેસરથી ઘડાવા માડ્યુ છે, ત્યા તો પોતાની જોખમદારી સમજનારા લેખકોને ચાલુ ઉદ્યોગની અને નિરંતર સાવધાનીની મુખ્ય જરૂર છે. સાહિત્યનુંયે કારખાનું છે, ત્યા ભલભલા નાનામોટાં, તીણાંબુઠ્ઠા ઓજારો પડેલા છે. એ કારખાનામા કાર્મ કરનારે સાવધાની રાખવાની છે; કદી હાથ પગ કપાય, કદી ખોટા ઓજારો વપરાશમા લેતા કામ બરાબર સધાય નહીં અને ઓજારો પણ બગડે. એમા પણ અનુભવની જરૂર છે. પ્રતિભા ગમે તેવી હોય તોપણ

યોગ્ય ઓજારો યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામે જ લગાડાય તો જ કાર્યસિદ્ધિ થાય કારીગર કળાવાન હોય, તેમજ સતત ઉદ્યોગી અને સાવધાન હોય તો અનુભવથી અને કળાને યોગ્ય ક્રિયાસિદ્ધિ પામ્યાથી તે પોતાને તેમજ જગત સુદ્ધાંને પ્રગતિમા આગળ વધારે છે

પ્રજ્ઞા અને મહા પુરુષોના વચનો

મહાકાળી કવિઓ અને લેખકોને મહાકાર્યની સિદ્ધિ માટે જે જે ગુણોની આવશ્યકતા છે તેમા ખરી પ્રજ્ઞાની જ પ્રધાનપણે જરૂર છે જ્ઞાન એ તો વસ્તુઓ અને વસ્તુઓના સબધોને લગતી સમજશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે, ત્યારે પ્રજ્ઞા—અલૌકિક ડહાપણ—એ તો સત્યને યથોચિત સાધનોની તેમજ સત્યને યથોચિત પરિણામોની ચૂટણી કરી મન અને આત્માનો સયોગ કરાવે છે પ્રજ્ઞા એ કાઇ સગ્રહમા ઘણામા ઘણી વસ્તુઓનુ પ્રદર્શન એકઠુ કરવામા નથી, કે નથી એ વસ્તુઓના તત્વના તારેતાર ઉકેલવામા, પણ જે વસ્તુઓ આપણા ચિરકાળ કલ્યાણ અને સત્ય ગૌરવની પ્રાપ્તિ માટેના માર્ગ તરફ અચૂક રીતે દોરવે, તે વસ્તુઓની વિવેકપૂર્વક ચૂટણી કરવામા અને તેને સાધીને અર્થસિદ્ધિ કરવામા ખરી પ્રજ્ઞા ખરી આત્મદૃષ્ટિ-સમાયલી છે એવી આત્મદૃષ્ટિ આ જગતના ગુરુઓ કે આ પૃથ્વીના પુસ્તકો આપી શકે તેમ નથી તે તો પ્રતિભાના જેવો પ્રભુનો જ પ્રસાદ છે મહાકવિ કે મહાલેખક કયા ચમત્કારી ગુણથી સાહિત્યાકાશમા પોતાની અલૌકિક પ્રભા ચોમેર ફેલાવે છે, તેનુ ગુહ્ય આ વસ્તુદર્શનથી સમજાશે ગમે તેવા મનુષ્યના મહાવચનો જગતમા પૂજાતા કે હૈયામા કોતરી રખાતા નથી, પણ મહાપુરુષોના વચનો જગતમા પૂજાય છે અને સદાસર્વદા સ્મરણમા સાચવી રખાય છે, કારણ કે ગમે તેવી ઊચી રીતે કહેલા વચનોમા ચેતન નથી, પણ મહાપુરુષોમા જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞા છે તે એ જડ વચનોમા ચૈતન્યનુ સામર્થ્ય પૂરે છે

આજકાલની ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ.

ગુજરાતી કવિતાની આજકાલની સ્થિતિ તપાસતા અપક્ષપાત અવલોકનકારને કાઇક નિરાશા જ ઉપજે પ્રમાણમા મોટા ગણાતા કવિઓની આંખમાથી કવિત્વનુ પ્રાણપખીડુ ઉડી ગયલુ લાગે છે, અને તેમ થતા તેઓના આત્મા વૃદ્ધાવસ્થાની ડાગ જેવી ફિલસુફીને પકડીને જાણે કવિતાનો જ માર્ગ કાપતા હોય તેવી કરામત બતાવે છે, અગર બીજી ભાષામાની કવિતાના અનુવાદ કરી એ ઉડી ગયલા પ્રાણપખીને પાછુ બોલાવવા મથી રહે છે બાકીના ઘણાખરા બીજા કવિનામધારીઓ જગતને આરે જ જાણે ઊભા રહીને સનમને જ બોલાવી રહ્યા છે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના એ પુકાર ' દે-દાતા" ની શિષ્ટતાને જરૂર તપાસી રહ્યા છે કે નહી ? બાળાશકર, મણિલાલ અને કલાપી શુ "સનમ" ના જ કવિ હતા ? અને 'સનમ " વગરના કવિ કોઈ દીઠા છે ? કવિ કહેવડાવવુ હોય તો સનમને ગાવી જ જોઇએ એ આ જમાનાના ઉગતા કવિઓની લાલસા સનમ પણ ઓરત(?)ની દૂરી હોય તો તો ઠીક, પણ આ તો નવલરગે ગાયની ચૂનામા ચિત્તવાળીયે સનમ નહીં પણ બાળકોને રમવાની કાષ્ટની ઢીંગલી જ ! માત્ર ઉત્સાહી નવજુવાન કવિબધુઓના ઉછળતા હૈયાઓને કુ ભસ નહી કે સાહિત્યમા કાઇ પણ કરવુ એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છા એ જ એમની ક્રિયા । કલાપીએ કેડા ન કર્યા છે તે ગુજરાતે સબર રહે જોયા કે હવે

એ જ સ્વરો એ બંધુઓ પણ કાઢે, બસૂરા પણ ન હોય એવા, તો પણ એ તો ગ્રામોફોનની ચૂડીઓ જેવા, એ એમણે સમજવાનું છે. એ ચૂડીઓ હવે નવો સૂર એમ નહીં કાઢે. સનમના જ સૂર કાઢવા હોય, તો તે કલાપીએ જોયલી અને દેખાડેલી સનમના નહીં પણ એમનાં સાચાં જીગરે પરખેલી નવા જ વ્યક્તિત્વથી ભરેલી નવરંગ સનમના હોવા જોઇએ. કવિતાના વિકાસ અને નવદર્શન માટે કુતૂહલવૃત્તિની ઘણી જરૂર છે. કુતૂહલવૃત્તિથી જ જ્યા ત્યાં નવો પ્રકાશ પડી શકે છે. એ કુતૂહલવૃત્તિને કેળવ્યાથી જ કવિના સ્વપ્નાં વિસ્તાર પામી શકે છે અને જીવંત વાણીમા આખરે સ્થાન પણ મેળવી શકે છે.

ઉગતા કવિઓને સૂચના.

કવિતાની ખીલવણી માટે ગુજગતના ઉગતા કવિઓની સામે પહોળું ક્ષેત્ર પડેલું છે. એ ક્ષેત્રમાના મુખ્ય ચીલા તો ક્યારનાએ પડી ગયલા છે. લોકરૂચિ પણ હવે નવી કવિતા માટે કાંઇક અંશે તૈયાર બની વાટ જુએ છે. જૂના કે નવા બધા કવિઓના જે જે કાવ્યો હવે સારી પેઠે લોકપ્રિય થયા છે, તે તે સર્વમાં કયા ચમત્કારી ગુણો છે તેની પરખ પ્રથમ કરવી જોઇએ, અને પોતાની વૃત્તિને મુદર લાગતા એવા ખાસ કવિની શૈલીને હૃદયમા ઉતારવી જોઇએ. એમ કરતાં હાથ બેસતો જશે અને કલા ખીલતી જશે. કવિતાની ધુન, લાગણીના ઉભરા, પ્રેરણાના ધોધ, એવું બધું બીજા કવિઓ કે મહાકવિઓ માટે સામાન્ય જનોની માન્યતાઓમા ઘણુંયે ભરાયલું હોય, પણ ઉગતા કવિ માટે તો એ ઉક્તિઓ વળગાડ જેવી બની તેઓના વિકાસમા આડ નાખે છે. કવિ જે લખે તે કવિતા, એમાં 'જે'ની ઉપર ભાર મૂકી એનો ખોટો અર્થ કરી ગમે તેવા વાક્યોમા વિચારોના બાવરાં ઢોરોની ધમાચકડી મચાવ્યાથી કે લાગણીભર વચનોના ઘોડાની લગામ છોડી દીધાથી કવિતા ના જ થાય. શિલ્પીને માટે પથ્થર, છીણી ને હથોડી, ચિત્રકારને માટે ફલક, રંગ ને પીંછી, અને કવિને માટે વાણી, અર્થ ને ભાવ હોય છે. શિલ્પીનું પૂતળું કાંઇ પણ વ્યવસ્થા વગર જેમ ગમે તેમ છીણી માર્યાથી ઘડાતું નથી, તેમ કવિની કવિતા વાણી, અર્થ કે ભાવનો પ્રવાહ ગમે તેમ વહેવડાવ્યાથી બનતી નથી. શિલ્પી પૂતળું ઘડે તે પહેલા તેની સામે પથ્થરનો ચોરસ ટૂકડો જ હોય છે, પણ એ શિલ્પીના અંતરાત્મામા જે મૂર્ત્તિ કલ્પાયલી છે, તે મૂર્તિ તેને તેવી જ પણ આબેહૂબ એ પથ્થરના ચોસલામા કલ્પનાદૃષ્ટિએ દેખાય છે. મૂર્ત્તિ તો ચોસલામા છે જ, માત્ર એ ચોસલામાંનો જે બિનજરૂરી ફાલતુ ભાગ છે તે એ શિલ્પીની છીણીએ સંભાળથી તોડી છણી નાખવાનો છે. એ અણજોઇતો ભાગ એ પથ્થરમાથી નીકળી જાય એટલી શિલ્પીની કલ્પનાદૃષ્ટિ અને સ્થૂળ નજર ચોક્કસ રહે, અને એની છીણી એટલુ અણચૂક્યું કામ કરે, ત્યારે જ પેલી કલ્પનામાની મૂર્ત્તિ એ પથ્થરના ચોસલામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. સર્જક કળા આવી છે. કવિની નિર્માણશક્તિ એમજ કામ કરે છે. એના હૃદયમા જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, એની કલ્પનામા જે ચિત્ર ઉભું થાય છે, તેનો વાણીમય આકાર એની દૃષ્ટિમા પણ એમજ તરે છે વાણીના જે શબ્દો એ ભાવનાને, એ ચિત્રને ઉચિત મૂર્ત્તરૂપ આપી શકે તે જ રાખીને બીજા શબ્દોનો એ ત્યાગ કરે છે, એટલે પેલું કવિની કલ્પનામા વસેલુ ચિત્ર શબ્દમાંથી પદ્યવાણીરૂપે સ્થિત થઈ તેની કવિતા બને છે. એથી જ કવિતાને જેટલી પ્રતિભાની જરૂર છે તેટલી જ વાણીના યથોચિત રૂપની પણ

આવશ્યકતા રહે છે વાણી ગમે તેમ યોજાય તો તેની કવિતા નહીં જ બને આટલો ભેદ જો એ ઉગતા કવિઓ પ્રથમથી સમજી શકે, તો જે નકામા જોડકણાઓના ઉકરડાનો સાહિત્યના આંગણામાં ઢગ વધે છે, અને જે ડોલતા કે બધકર શબ્દસાથિયાઓના વખાણ કે અનુકરણ થાય છે, તે બંધ પડે, અને ખરી કવિતાના ફૂલોનો પમરાટ એ આંગણામાં પ્રસરી રહે

ગુજરાતી કવિતામાં નાના કાવ્યોના સર્જનમાં પણ અનેક સૂચનાઓ આપી શકાય આપણા જૂના ઇતિહાસમાંથી તેમજ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની

કવિમાં શોધક-બુદ્ધિની જરૂર.

લોકકથામાંથી કવિઓના સર્જન માટે બહુ બહુ અંશો જડી આવે એમ છે પ્રેમના, સાહસના, વીરત્વના, સતીત્વના, અદ્‌ભુતતાના વગેરે અનેક વિરલ ગુણોને પ્રદીપ્ત કરતા હજી બહુ બહુ ગીતો, સંગીત કાવ્યો, ખંડ કાવ્યો ઉપર જણાવેલી ખાણોમાં ચમકારા મારે છે આપણા સાહિત્યમાં એ સર્વમાંથી સુંદર કથાગીતો—બૅલેડ—થઈ શકે તેમ છે જુગની ડવગીતોગની લાવણીઓમાં અને કાઠિયાવાડની દુકગાણીઓના [illegible] ગીતોમાં આવા જ કથાગીતોની છાયા છે ગુજરાતની રાધા કૃષ્ણની ગરબીઓ પણ એ જ કથાગીતોમાં સમાવી શકાય. એમાં રહેલી ક્રિયા એ જ એના મર્મનું ખરું જીવન કહેવાય પ્રસિદ્ધ કે લોકકથામાંના બનાવોની રસમય ચુંટણી કરી તેને કલ્પનાથી ખીલવી શકાય છે ગુજરાતી કવિતામાં આવા આવા અંગોનો નવીન દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કીધાથી ઉગતા કવિઓને તેમજ સાહિત્યને ઘણો લાભ થશે એમ કરતાં કોઈ મોટો વિષય જડી આવશે, અને કલા સુઘડ બનતા કોઈ મહાકાવ્ય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થશે. કવિ થનારામાં શોધકબુદ્ધિનો ગુણ પણ આગળ પડતો હોવો જોઈએ કુદરત હજી કોડવરણી છે, મનુષ્ય હજી અનંત લાગણીઓને ઉભરાવે છે કવિએ પોતાના હૃદયના દ્વારોને તથા આંખની કીકીઓને સદા ઉઘાડા રાખવાના છે જૂના કાળમાં ઘણુંયે જોવાઈ ગયું હશે, તેથી હાલ જોવાનું કાંઈ રહ્યું નથી એમ તો નથી જ જુગ જુગ થયા અગણિત માનવીઓની લાગણીઓ કવિઓએ અનુભવી તેથી હાલ માનવીઓની લાગણીઓ અંત થઈ નથી, કે કવિઓના હૃદય એ લાગણીઓ સમજતા અને ઝીલતા ના પાડતા નથી જગતસુંદરી પોતાના કવિપ્રીતમ આગળ પોતાનો ઘુંઘટ ખોલવા સદા તૈયાર છે

કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન અને વિદ્યા વધી ગયા છે, અને તેથી જગતમાંથી કવિતા ઓછી થતી જાય છે એ વાત ટકે તેમ નથી સંસ્કૃતિ

અજ્ઞાન અને પ્રતિભા.

જો દુઃખનું મૂળ થાય તો કવિતા પણ આનંદહીન થાય અજ્ઞાનથી આનંદનો જો ખરો આનંદ હોય તો મનુષ્યને પાછું પશુ થવું પડે પણ માનવજાતિનું એ લક્ષ્ય નથી અજ્ઞાન અને પ્રતિભા એ કાંઈ એકમેકના પર્યાય નથી કે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ વધતા કવિતા હ્રાસ પામતી જાય જ્યાં સુધી મનુષ્યને હૃદય છે અને આત્માનો આનંદ મેળવવાની ઉમંગ છે, ત્યાં સુધી કવિતાના ઝરણ વહેતા જ રહેવાના દૃષ્ટિમર્યાદામાં પર્વતોની [illegible] તેથી મન દુનિયા એ પર્વતો આગળ જ આ

કતી નથી એ પર્વતોને જે વટાવી જાય, કે એના ટોચ ઉપર જે ચઢે, તે જોઇ શકશે કે એ પર્વતોની પેલી મેર પાછી બીજા પર્વતોની હાર છે. એવી જ રીતે કવિતા કોઇ જ્ઞાનની મર્યાદામાં બંધાઇ જતી નથી.

રાષ્ટ્રસેવા ને રાષ્ટ્રગીતો.

ગુજરાતી કવિતાનું એક બીજુ અંગ પણ હાલ ચમકારા મારી રહ્યું છે. આખા દેશમા રાષ્ટ્રસેવાનો વટોળીઓ ફરી વળ્યો છે. એટલે દેશની કવિતા જે તેના સાહિત્યનું હૃદય છે તે તેની માથે ઉડવા માગે એ સ્વાભાવિક છે. એને લીધે માતૃભૂમિની પ્રશંસા અને કર્તવ્ય-ભાવના ગીતો ચોમેર આકાશ ગજવી રહ્યા છે. પણ એમા પણ લાગણીનો ખરો રણકો હોય અને કર્તવ્ય કરવા પ્રેરે એવા વાદળના ગગડાટો અને વીજળીના ચમકારા થાય, ત્યારે જ વંટોળીઆની આખ ભરી દેતી ધૂળને દાબી દેતો મુશળધાર વરસાદ પડે, અને તેમથી ખરી કવિતાની રમરેલ ઘેરઘેર કર્તવ્યભાન ટગવી શકે. બાકી તો માત્ર જુદી જુદી લોકપ્રિય રાહમા તેના તે વિચારોનુ પિષ્ટપેષણ કર્યા કીધાથી રાષ્ટ્રકવિતા બનતી નથી. વળી રાષ્ટ્રકવિતા માટે મોટી મોટી ફિલસૂફીઓના સંભાર નથી જોઇતા, માતૃભૂમિની મોટાઇ બતાવાય એવા કવિતાને ગળે મોટા મોટા પથ્થર જેવા હીરામોતીના અલંકાર નથી જોઇતા, કે શબ્દોના ભયંકર ખડકો એને પગે બાંધીને તેના ઝંકાર કરાવવા પણ નથી જોઇતા. એવી કવિતાનું પ્રથમ લક્ષ્ય લોકહૈયાંને આરપાર હલાવવાનું જ હોવું જોઇએ, અને તે માટે ખરી લાગણીના રણકો તેમાંથી ઊઠીને આકાશભરમા ટંકાર કરે, તથા લોકહૈયાંને જગાડીને દોડાવે એવી કરણ કે વીરરસથી ભરેલી વાણી જોઇએ. લડાઇના મેદાનમા ક્ષત્રીયાણીનાં વિલાપ નહીં પણ મર્દોને મર્દના હુકારા અને હલકારા જોઇએ. દેશકાળનુ ઔચિત્ય મોટા કવિઓ પણ ના પાળે તો તેમની કવિતાઓમાં ગમે તેવું કવિત્વ છતાં એવી રાષ્ટ્રકવિતામા તે ખરી રીતે સ્થાપ ન પામે. હાલ જે નવા ગીતો લખાયા છે તેમા કેટલાક તો ગુજરાતી કવિતામાં અમર સ્થાન લેશે. જે એવા ગીતો લખાયા છે તેની ખરી કસોટીથી ચૂંટણી થાય, અને રત્ન ભેગાં કાંકરા પણ નહીં ગોઠવાય, તો મને લાગે છે કે બંગાલી કે કોઈ પણ બીજી ભાષાના રાષ્ટ્રગીતોથી આપણા ઉત્તમ રાષ્ટ્રગીતો કોઇ પણ પ્રકારે ઉતરતા નથી. તેમાં પણ વીરરસનાં રાષ્ટ્રગીતો તો મુખ્યે આપણાં જ છે. વિશેષમા, કવિનું હૈયુ જો કરામતી નહીં પણ કુદરતી લાગણીભર્યુ હોય, અને તેની આસપાસ નજરે પડતી વસ્તુઓને પોતાના આદર્શમાં પ્રતિબિંબ પાડવા જેટલુ તે સાફ હોય, તો એ કવિથી રાષ્ટ્રસેવાની ગમે તેવી ધુનના જમાનામાં અળગું કે મૂગું બેસી શકાય નહીં રાષ્ટ્રસેવા-પણ કુદરતનુજ અંગ છે રાષ્ટ્રચેતન હોય ત્યા જ જીવન ચેતન પ્રદિપ્ત રહે, અને કવિએ તો ઠેરઠેર ચેતન જ રેડવાનું છે. એની દૃષ્ટિ ભૂતની તેમજ ભવિષ્યની પાર પણ જોઇ શકે છે, રાષ્ટ્રજીવનમાં ઉત્સાહભરી વાણીથી હૃદય-બળ અને માર્ગદર્શન આપી શકે છે. માત્ર એક જ વસ્તુથી ખરા કવિએ એમા સંભાળવાનું છે, અને તે એ કે રાષ્ટ્રસેવાના વટોળીઆમા પોતે જાતે ઘસડાઇ જઇ એણે પોતાનુ વ્યક્તિત્વ ખોઇ દેવું ન જોઇએ. તેમ એ કરે તો એ દષ્ટા મટી જાય છે, અને વટોળીઆના વમળમાં તણાતા એની આખ ધૂળથી ભરાઇ કશુ શુદ્ધ જોઇ શકે નહીં. ઉગતા કવિઓને આટલું સૂચન બસ થશે.

પદ્યરચનામાં ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ બહુ સંતોષકારક તો નહીં જ કહેવાય. અંગ્રેજી કવિ પોપના જમાનામાં કવિતા મોટે ભાગે દરબારી અને ઝાકઝમાળવાળી ગુજરાતી કવિતામાં થઈ પડી હતી, અને કવિતામાં પ્રતિભા કરતાં પદ્યરચના પર જ વિશેષ

પદ્યરચના. ભાર મુખ્ય લક્ષ અપાતું હતું, તેથી એવી મહા કૃત્રિમ રચનામાં જકડાઈને ગુંગળાતી અંગ્રેજી કવિતાને પાછી તેના સત્ય પંથે લાવવા માટે વર્ડ્સ્વર્થ જેવા સમર્થ કવિએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું અને પદ્યરચના સામાન્ય ઝોકદાર ગદ્ય રચનાથી ભિન્ન ના હોવી જોઈએ એવો બહોળો વાદ તેણે ઉઠાવ્યો હતો. એ વાદમાં કેટલું સત્ય હતું, અને તે કેવો વિપથગામી હતો, તે તો તેના જ મિત્ર કોલરિજ જેવા મહા સમર્થ વિવેચકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનેક રીતે બતાવી આપ્યું. કવિ દલપતરામની “સરસ સરસ રસ શબ્દ” ધારણ કરેલી અને અર્થને ભોગે પણ પદ્યશાસ્ત્રના નિયમોને ચીવટાઈથી વળગી રહેલી કવિતાની બાનીના અનુગમે જે જાતના કવિતામંશેષો ઉપજાવ્યા, તેની સામે આ સંગમમાંના બીજા વિભાગના કેટલાક કવિઓ અને વિવેચકોએ ભારે બંડ ઉઠાવ્યું પણ કવિતા સુંદરીના મોહક અંગ પર જે દોરીઓના ગુચ્છા સખત જકડાયેલા હતા, તે દોરીઓને કાપવા જતાં એ લોકોએ તેના અંગનો પણ વિચ્છેદ કીધો. પરિણામે પદ્યરચનામાં આજકાલ ભારે અનવસ્થા ચાલી રહી છે. કેટલાકે પદ્યરચનાને કવિતાનો દેહ નહીં પણ એ દેહનો અલંકાર માની લીધો અને પદ્યરચનાનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરવા જતાં તેમને હાથે એવું પરિણામ આવ્યું કે કવિતાનો આત્મા તેના સુંદર દેહની પ્રતિમા બંધાયા વગર સ્વર્ગે જ રહ્યો જોતો બેઠો! આ સ્થિતિ ઉપર હમણાં હમણાં બહુ ઠેકાણેથી સારી પેઠે ઉહાપોહ થયો છે, અને ઉગતા કવિઓને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સાગરમાં આ ખડકે કેટલાં વહાણોને ડુબાવ્યાં છે કે ભાંગીને ખોખાં કીધાં છે તે બતાવી સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે. પદ્યરચના કાંઈ અલંકાર નથી, કે જે નહીં હોય તો ચાલે; કવિત્વનો એ સુંદર દેહ છે. આપણે પાછળ જોઈ ગયા તેમ કવિતાને વાણીમાં મૂર્ત કરવાનો એ તો પેલા શિલ્પીના જેવો જ વિધિ છે. એને ત્યજીને જ શુદ્ધ કવિતા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ કદી પણ વાણીમાં પ્રગટ કરી શકશે નહીં. કવિત્વનો ઝણકો જો સાચો હશે તો તે પોતાની મેળે પોતાનું ઉચિત સ્વરૂપ શોધી લેશે. કવિતાના ભાવને અનુકૂળ કેવી પદ્યરચના જોઈએ તેની ચાવી પણ તે કરી લે છે.

ગુજરાતી પદ્યરચનામાં બહુ બહુ નવા પ્રયોગો માટે પૂરતો અવકાશ છે. એવા મહત્ત્વના પ્રયોગો પણ ઘણા થયા છે. અંગ્રેજી ‘બ્લેંક વર્સ’ એટલે અખંડ

અખંડ પદ્યની શોધ. પદ્ય જેવું ગુજરાતી પદ્યરચનામાં લાવવા ઘણા કવિઓએ ને રસિકોએ જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્નો કીધા છે, પણ હજી સુધી તેમાં કોઈ સફળ થયા નથી. પણ એ વિષય માટે અગાઉ જેટલી અધીરાઈ ગુજરાતના લેખકો અને વાચકોમાં ચાલતી હતી તેટલી બધી આજે નથી. અપાગદ્ય તે “બ્લેંક વર્સ” નથી જ, એ તો ન્યારું બનાવાઈ ગયું છે, “બ્લેંક વર્સ” માં જે જાતની અમીરી છટા લીંગકાચો લખવા માટે જોઈએ તે આપણી જૂની મીલે આવતી કેવળ અક્ષરમેળ કે માત્રામેળવાળી પદ્યરચનામાંથી મળતી મુશ્કેલ છે. એ માટે, પચ્ચીસ વર્ષથી મેં યત્ન કરતો હતો, અને હું ધારું છું કે તે મને મળ્યું છે. એ પ્રિય ફળ પણ હું ગુજરાતને ચરણે જતી મૂકીશ.

સર્જન અને રચનાની એકતામાં જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ.

સર્જન અને રચના એ પ્રભુના વિશ્વનું માયા સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ પંચતત્ત્વની બનેલી છે, પણ એ તત્ત્વોની પાછળ જે અદૃશ્ય સર્જનકળા કામ કરે છે તેનાથી જ એ પ્રકૃતિના જૂદાં જૂદાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. ફૂલની પાંદડીઓમા પ્રકૃતિ છે, પણ તેના તત્ત્વોનું જે રચનાથી મિશ્રણ થાય છે, તે રચના કાંઇ ફૂલનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવી શકે નહીં. ફૂલની પાંદડીઓ કાંઇ તૈયાર બહારથી લાવીને ગોઠવેલી નથી, કે તેનો સુવાસ બહારથી અંદર સમાવવામાં આવેલો નથી. ફૂલ ફૂટવા માંડે ત્યારથી તે પૂર્ણ ખીલી રહે ત્યાં સુધી સર્જન અને રચના બંને સાથે સાથે જ આગળ ગતિ કરે છે. પ્રકૃતિ ધર્મ ને સર્જન સાચવે છે અને સર્જનના આત્માને પ્રકૃતિ અણુએ અણુએ ધારણ કરે છે. ફૂલની નાનામા નાની કળીથી માંડી તે પૂરેપૂરૂં મોટું થઇ ખીલી રહે ત્યા સુધીની તમામ ક્રિયા પ્રથમથી તે અંત સુધીની સંપૂર્ણપણે જ ચાલી રહે છે, અને જે નાનામા નાનું હતું તે જ સર્વાંગે અદૃશ્ય રીતે ખીલી મોટામા મોટું થાય છે. કવિના મનોવિશ્વનું માયા સ્વરૂપ કવિતા પણ એમજ પ્રગટ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ ભેદ કવિઓએ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. કવિની સર્જનકળા જેવી અને જેટલી તેના આત્માને સાચી હશે, તથા જેવી અને જેટલી તે ખીલેલી હશે, તેવી અને તેટલી સુંદર તેની રચનાકળા પણ દેખાશે. એથી જ કવિતાના સંપૂર્ણ અને સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપ માટે સર્જન અને રચના બંને ઓતપ્રોત જોઇએ, અને તેમ હોય ત્યારે જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ મળી શકે છે.

ગુજરાતી કવિતાની ખીલવણી માટે અહિં જરા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી પડી છે, પણ શુદ્ધ સાહિત્યનું એ ઉત્તમ અંગ આજકાલ અનેક આડાઅવળા પવનોના ફટકાથી જરજરિત જેવું થઇ ગમે તેમ ધસડાતું જાય તે માત્ર જોઇ રહેવામા આપણો ધર્મ સચવાય નહીં. બીજા વિષયોને માટે તેમ કવિતા માટે પણ ભિન્ન ભિન્ન રુચિને લીધે મતભેદ હોઇ શકે. એવો મતભેદ સત્ય સ્વરૂપની શુદ્ધિ જાળવવા માટે હિતકર પણ છે. પણ તે સુરુચિ હોવી જોઇએ, કુરુચિ નહી. સુરુચિનો ગુણ રસજ્ઞતા વગર આવી શકે નહીં, અને જ્યાં એ રસજ્ઞતા જ ના હોય, ત્યાં રુચિભિન્નતાની શુદ્ધિ જળવાઇ શકે નહીં.

નવલકથા અને ટુંકી વાર્તાઓનું સાહિત્ય.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગોમાં નવલકથાઓ અને ટુંકી વાર્તાઓ આજકાલ તો ઘણી લખાય છે. પણ "કરણઘેલા" ની શિષ્ટ, સરલ અને શાંત મધુરતા પછી "સરસ્વતીચંદ્ર" નાં જે સર્વાંગભવ્ય દર્શન આપણને થયાં તેનું જ સામ્રાજ્ય હજી ચાલે છે. સંસારી અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ઘણી લખાય છે, પણ આપણી નવલકથાઓનું મૂળ અંગ્રેજી "નોવેલ" ના અનુકરણમાથી આવેલું છે તે જોતાં તેમા જે જે અંગોની વિવિધતા અને સમરૂપતા આવે છે તે તે અંગો, જેવા કે વસ્તુસંકલના, પાત્રભેદ અને પાત્રોની સ્વાભાવિક ક્રિયાપરંપરા, ભાવનાઓનું પ્રભાવશાળી દર્શન, જીવનના અટપટા પ્રશ્નો, અને એ સર્વને સમતોલપણે રાખી તેમાં રસની અખંડ ધારા વહી શકે એવી પ્રાસાદિક રચના —એ સર્વની ગુંથણી હજી સારી રીતે ખીલેલી લાગતી નથી. પણ આપણા સાહિત્યમાં નવલકથાનું અંગ માત્ર પચાસેક વર્ષથી જ દાખલ થયું છે તે જોતાં "સરસ્વતીચંદ્ર" જેવી

વિશ્વસાહિત્યના ચમનમા પણ ગૌરવભર્યા મુખે ઊભી રહી શકે તેવી ઉત્તમ નવલકથા આપણા સાહિત્યે નિપજાવી છે, એ આપણો ઓછો યશ નથી આજે પણ એ ક્ષેત્રમા "ગુજરાતનો નાથ" જેવી સુંદર નવલકથા આપણને મળી છે, અને તેમાની ઊજળી બાજુ જોતા તેમા ચમત્કારવર્ણન અને રસની સુંદર જમાવટ દેખા દે છે, તેજ આપણી ભાવિ આશાને પોષવા બસ છે "ગુજરાતનો નાથ" ના લેખકમા પ્રતિભા છે, શક્તિ છે, રસદૃષ્ટિ છે, અને એમનુ હૃદય તથા એમનું મગજ સાધનસંપન્ન પણ છે, એટલે આગળ ઉપર જતા તેમની પાસેથી ગુજરાતને ઉચ્ચતર નવલકથા મળે એવી આપણે જરૂર આશા ગણીશુ બીજા આગળ પડતા લેખકોના પ્રયત્નો પણ આ દિશામા જાગી રહેશે, તો સાહિત્યના આ અતિ આનંદદાયક અને બોધપ્રદ અંગની ખીલવણી જરૂર થશે. ટુકી વાર્તાઓ પણ માસિકોમા ઘણી લખાવા લાગી છે, પણ બહુધા તેમા અનુવાદો જ છે પણ હવે તો કોઇ પ્રતિભાશાળી લેખક પોતાની બનાવત લેખિનીથી એ ટુકી વાર્તાઓમા ઘર ન્મ જમાવી અંગ્રેજી કે બંગાળીમાની એવી વાર્તાઓ સાથે હરિફાઇમા ઉતરે એવુ તો ખચીત ઇચ્છીશુ બીજુ આ વિષયને અંગે પ્રોફેસર બેઇન જાણે અસલ સંસ્કૃતમાથી અનુવાદ હોય તેવી કલ્પનાશીલ અને રૂપકપ્રધાન જે અદ્‌ભુત વાર્તાઓ અંગ્રેજીમા લખી છે, અને જેમાની કેટલીકના અનુવાદો આપણી ભાષામા પણ થયા છે, તે વાર્તાઓ પર પણ ધ્યાન ખેચવાની જરૂર છે "ઓલીવ શ્રીનર" નામની એક અંગ્રેજ વિદુષી બાઇએ અતિ સુંદર રૂપકોથી સંસારના અનેક સત્યોના દર્શન રસમય રીતે કરાવવા ટુકી ટુકી વાર્તાઓ લખી છે, તેમા કલ્પનાનો અદ્‌ભુત પ્રભાવ છે એમાની એકાદ બે વાર્તાઓના અનુવાદ એક બે માસિકમા પ્રગટ થયેલા છે, (જો કે એ અનુવાદો છે એવુ ખુલ્લી રીતે ત્યા જણાવ્યુ ન હોતુ), અને એવી સ્વતંત્ર ટુકી વાર્તાઓ એવા સુંદર રૂપકોથી આપણી ભાષામા લખાય તો રસાનંદ આપવા સાથે તે અતિ બોધદાયક પણ થઇ પડે

નાટકનુ સાહિત્ય.

નાટકનુ સાહિત્ય પણ આપણામા અંગ્રેજી ધોરણે જ બહુધા ઉતરી આવેલુ છે સાધારણ રીતે આજે તો શહેરે શહેર અને ગામે ગામ નાટકો ભજવાય છે, પણ સાહિત્યદૃષ્ટિએ જેને શુદ્ધ નાટક કહી શકીએ તેવા કોઇક જ કહી શકાય નાટકોનો પે ધંધો છે, એટલે એમા સરસ્વતીની પાસ લક્ષ્મીની પૂજા કરવી પડે છે, અને સરસ્વતી એમા પોતાનુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને ટેક જો ન જાળવે તો તેને ગુનામી જ કરવી જ પડે વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિવેચકો એવી ફરિયાદ કરતા આવ્યા છે કે રંગભૂમિ પર આજકાલ બહુધા અધમ નાટકો જ ભજવાય છે, ત્યારે નાટકશાળાના ચાલકો એવુ કહે છે કે દેશકાળને અનુસરતા અને નાટકના તમામ અંગોને ખરી રીતે ધારણ કરતા નાટકો અમને વિદ્વાનો તરફથી મળતા જ નથી, એટલે ધંધાની દૃષ્ટિએ 'થર્ડ ક્લાસ' નાટકોથી લઇ ચલાવવુ પડે છે આ બને ફરિયાદમા વજુદ છે, પણ સરસ્વતીના ઉપાસકો જે વિદ્વાનો છે તેઓની જોખમદારી આ વિષયમા વિશેષ છે નાટકો તો એ વિદ્વાનો પણ લખે છે, ત્યારે એ નાટકો ભજવાતા કેમ નથી? ઊંડા ઉતરીને જોતા એનુ ખરૂં કારણુ જડી આવે છે, અને તે એ છે કે એ કહેવાતા ઊંચી પંક્તિના નાટકોમા આકર્ષકતા નથી નાટકનુ મુખ્ય વ્યક્તિત્વ એને જોવામા અને સાભળવામા છે એટલે જેને

એ દેખડાવવું અને સંભળાવવું છે તેને એ પૂરું થાય ત્યાં સુધી એની તરફ આકર્ષી રાખવાનું પ્રથમ કર્ત્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા વિદ્વાનોએ લખેલા ઊંચી પ્રતિના નાટકોમાં એ જાતની " આકર્ષકતા " છે કે, તે જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. નાટકની કળા કાળમય છે, એટલે એના વસ્તુની ગતિ એકધારી સતત વહેતી જોઈએ. એના વસ્તુમાંથી જે બોધ જનસમાજને પાવાનો છે, તે ફિલસુફીના કે નીતિનાં સીધાં ને લાંબા ભાષણોથી નહીં, પણ એની કાર્યકારણપરંપરાની ગતિમાંથી પોતાની મેળે મળી આવવો જોઈએ. ઊંચી પ્રતિના નાટકોમાં કવિતા તેના ગીતોમાં પ્રધાનપણે અને તેના વસ્તુની ખીલવટમાં ગૌણપણે આવે એવી જોઈએ. ખાલી મુખપૃષ્ટ ઉપર નાટકનું નામ લખી પુસ્તકની અંદર પાત્રોનાં નામ સાથે તેઓ વચ્ચે કવિતામાં કે ગદ્યમાં સંવાદ કરાવ્યાથી કદી પણ તે નાટક બને કે કહેવાય નહીં. એવી જાતનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જેને " Dramatic Poem " એટલે " નાટકરૂપ કવિતા " કહે છે તે જ વર્ગનાં છે એ કાંઈ સંસ્કૃતમાં કે અંગ્રેજીમાં જેને ખરાં નાટક કહે છે તે નથી જ. લેખકો પોતે જો ખરા પ્રતિભાશાળી હોય તો નાટક નામને યોગ્ય, દેશકાળને અનુસરીને, ખરી આકર્ષક અને નાટકના ખરા ગુણોને પ્રદર્શિત કરતી કૃતિ ઉપજાવી શકે, અને એવી કૃતિ લોકહૈયાને આનંદ આપવા સાથે તેને સંસ્કારી પણ કરી શકે. પ્રજાજીવન ગમે તેટલું હોય, તોપણ એક ટાગોર કે એક ગાંધીજી તેમાં કેટલું પરિવર્તન કરી તેને પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે, તે તો આપણે આજે પણ પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. ખાલી લોકહૈયાની નથી, પણ એ લોકહૈયાંને જગાડનારી જાદુઈ લાકડીની જ છે. એ દિશામાં પણ એવો જાદુઈ પ્રતિભાવાળો નાટકકર્તા જન્મશે, ત્યારે તેને પણ ચોમેર અજવાળશે. આજે તો આપણે આ સ્થિતિની ખરી નોંધ લઈ આપણા ઉગતા નાટકકારોને તે વિષે જાગ્રત રાખવાનું છે.

લોકકથા અને લોકગીતો.

લોકકથા અને લોકગીતોમાંના બે ચાર સારા સંગ્રહો હાલ બહાર પડ્યા છે. હજી એવા પુષ્કળ ગ્રંથો બહાર પડવાની જરૂર છે. કારણ કે એમાં આપણી પ્રજાનું જીવનસાહિત્ય સંચિત થયલું છે. આપણા બાલજીવનની વાર્તાઓ અને બાલજીવનના ગીતો આપણાં મન પર જીંદગી સુધી છાપ પાડી રહે છે, તેમ આ આપણા સાહિત્યની બાલજીવનની કથાઓ અને તે જીવનનાં ગીતો આપણા સાહિત્યમાં જળવાઈ રહે તો એ સાહિત્યજીવનનો અને તે સાથે પ્રજાજીવનનો વિકાસ કેમ થયો છે તે સહેજે સમજાય. " કુરબાનીની કથાઓ ", " કાઠીઆવાડની જૂની વાર્તાઓ ", " સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ", " જૈનકથાસંગ્રહ ", એ નવા પુસ્તકો આ વર્ગમાં બહુ આવકારપાત્ર ઉમેરો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગો

ઇતિહાસ, જીવનચરિત, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ સ્વતંત્ર અને ચિંતનાત્મક લેખોથી કરવાની ઘણી જરૂર છે. બીજી ભાષાઓમાંથી અનુવાદ રૂપે એ વિષયોમાં થોડાક લેખો કે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, પણ સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા લેખો હજી બહુ થોડા જ જણાય છે. ચાલુ અભ્યાસ, શોધકવૃત્તિ, જનસમાજની જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહનો સહૃદય સંસર્ગ, પોતાની શક્તિનું સાચું માપ, અને એ સર્વ ગુણોની

મ. થી જે જે વિષયનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજાવવું હોય તે તે વિષય તેના અધિકારવાળો વાચકવર્ગ માગી લે એવી યોગ્ય ભાષાથી લખાય, ત્યારેજ એ જાતનું સાહિત્ય ઉપકારક થઇ શકે છે દાખલા તરીકે, વેપારને લગતું ધંધાદારીને માર્ગદર્શક સાહિત્ય જોઇએ તેમાં વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી પરિભાષા વપરાય તો કયો વેપારી તે વાંચવાની દરકાર કરશે? અહિં પણ સ્થળકાળનું ઔચિત્ય સચવાય તો જ એ સાહિત્ય પ્રજાજીવનને કામનું છે

બાલસાહિત્યની અગત્ય.

બાલસાહિત્ય પણ આપણી ભાષામાં હજી નવુંજ છે એવી સાહિત્ય પરિષદે આ દિશામાં ખાસ પ્રવૃત્તિ કરવાની ગોઠવણ કીધી હતી, પણ હજી સુધી તો કંઇ ખાસ નોંધવા જેવું થયું લાગતું નથી હાલમાં ગર્ભકેળવણીની દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેમ અને બાળપોથીઓ નીકળી છે એ ખરૂં પણ બાલસાહિત્ય કાંઇ તેમાં સમાઇ જાય નહીં અંગ્રેજીમાં સાહિત્યનો આ વિભાગ પણ ઘણો ખેડાયલો છે બાળકોની કલ્પનાના પ્રદેશને ધ્યાનમાં રાખીને જો સાહિત્ય ઉપજાવવામાં આવે તો તે ઘણું રમ્ય અને ઉપકારક થઇ શકે " એક હતો રાજા ને એક હતી રાણી ", એ તો જગતના તમામ બાળકોનો રોજનો વિનોદ છે એમની પરીઓની અને દેવતાઓની દુનિયા સ્થૂળ દુનિયા જેટલીજ જીવતી જાગતી હોય છે એમની ઢીંગલીઓ, એમનાં રમકડાંઓ, એમના લાડકા પશુઓ અને પક્ષીઓ, એમના વાત કરતા ફૂલો અને પાંદડાઓ, એમને રોજરોજ આંખ મારતા તારાઓ, એમની કાગળની હોડીઓ, એમના રેતીના ઘરો, એમના પત્તાના મહેલો, એમની માતપિતા બનવાની હોંસ, એમના મહેતાજીની ખુરસીએ ચઢી બેસી માસ્તર બની જવાના કોડ, એમના લાકડાના ઘોડા, એમની આગગાડીની સીસોટીઓ અને એમના ગાર્ડની "ઑલ રાઇટ" એમની કાગળપત્રોની ચીતરામણ અને તે ટપાલમાં નાખવાની હલામણ એમના સીપાઇ, એમના અડગડ ગડગડ અને કાકડીઆ કુમાર, વગેરે અનંત નવી નવી કલ્પનામાં ખીલતું બાલજીવન એ કલ્પનાનું પોષક સાહિત્ય માગી લે છે એમની ચિત્રદ્રષ્ટિ પણ જાગ્રત હોય છે આવું બાલસાહિત્ય અંગ્રેજીમાં તો ઘણું પડ્યું છે, અને મહજ્જનુલભ છે આ દિશામાં પણ આપણા વિદ્વાનોએ હજી ઘણું કામ કરવાનું છે હાલ બે નવા માસિકો પણ ખાસ બાલકોને માટે ગુજરાતમાં નીકળે છે, તેમાં બાળકોને રંજન કરી સન્માર્ગે દોરવાના કેટલાક ઠીક પ્રયાસો થતા દેખાય છે એના તંત્રીઓને ઉપરની સૂચનાઓ કાંઇક ઉપયોગી થશે આરંભના પ્રયાસોમાં ભૂલો પણ થાય તેથી ગભરાવાનું નથી, પણ એક વેળા માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન થાય તો પછી પ્રયત્નોને અનુકૂળ કરવાનું બની આવે છે,

નાટ્યસાહિત્ય.

આજકાલ આખા દેશના સામાન્ય સાહિત્યમાં પત્રસાહિત્યનો વેગ જોશભેર ચાલતો થયો છે એમાં આપણો એકંદરે આપણા સાહિત્યને તો નવયૌવન જેવી ગતિ આવેલી જ ગણી શકાય પાછળ કહ્યું છે તેમ એ હાલ તો વટોળીઆ જેવું છે, પણ તે જ આપણા નવજીવનનું શુભ ચિહ્ન છે યુગ જાગ્યો છે અને યુગના મહાત્મા પ્રગટ થયા છે, તેનું ચૈતન્ય જબરી પ્રવૃત્તિ ચોમેર ફેલાવી રહ્યું છે આ વટોળીઓ અમીરોના મહેલો તેમજ ગરીબોની ઝુંપડીને ફૂકી રહ્યો છે, અને મારી તો નમ્ર શ્રદ્ધા છે કે જે ખરી જાગૃતિ આજની । દુમેવાની ધુનથી સામા મ

જનસમાજમાં આવી છે તે પરિણામે સાહિત્યને ઘણી ઉપકારક જ થશે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની સરલ, સચોટ અને જાદુઈ વાણીથી લોકહૈયાંને ઠેરઠેર જગાડ્યાં છે, અને જનસમાજમાં સ્વાધીનતાનો જે પ્રબળ શંખ એમણે ફૂંક્યો છે, તેથી લોકહૈયાંમાં જ્ઞાનની અને શક્તિપ્રકાશની ઝંખના ઊઠી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પણ એમના મુબારક હાથે જ થઈ છે, એ પણ કાંઈ જેવી તેવી સાહિત્યમાર્ગની સેવા નથી. એમના "નવજીવન" પત્રમાંના લેખોએ આપણા સાહિત્યમા નવું જોમ અર્પ્યું છે. એમના વિશિષ્ટ મંડળો તરફથી યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, સાબરમતી, સૌરાષ્ટ્ર જેવા સાહિત્યની અને જનસમાજની જૂદે જૂદે માર્ગે સેવા કરનારાં માસિકો ને પત્રો નીકળ્યા છે. એમની પ્રવૃત્તિમાંથી ચાર પાંચ સારા અભ્યાસીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામા ઉમેરાયા છે સર્વત્ર ઉત્સાહ પ્રવર્તે છે. ભરતી આવતાં જેમ આખો દરિયો જ ઉંચો થાય છે, તેમ આ પ્રજાજીવનમા પણ તેવું જ દેખાય છે, અને સાહિત્યમા પણ તેવું જ થશે. આ ભરતીનાં મોજાંઓ પર તેની ઉંચાઇ, તેનો પ્રવાહ, તેનો વેગ, તેની દિશા, વગેરેનું યથાયોગ્ય માપ જે સાહિત્યસેવક લઇ શકશે, તે જ પોતાનું નાવ આ પ્રજાજીવનના દરિયામા સફળ ખેડી શકશે. ખરો નાવિક ભરતીના મોજાંઓથી ડરતો નથી, એ તો તેનો બરાબર ક્યાસ કાઢી તેને પોતાના નાવની ગતિને અનુકૂળ કરીને તે ઉપર એ નાવને ચલાવ્યો જાય છે. એ મોજાં એક તરફ જાય અને એ નાવ તેની ઉલટી દિશાએ જાય, તો નાવની ગતિ ધીમી પડી જાય એટલુ જ નહીં, પણ એ મોજાંઓની છોળ એ નાવને કદી પાણીથી ભરી દે કે નાવિક સાવધાન ન રહે તો નાવને ડૂબાડી પણ દે. ગુજરાતના સાહિત્યસેવકોએ તો આ રાષ્ટ્રસેવાની ભરતીને વધાવી જ લેવાની છે, કારણ કે એ તો પ્રજાની ઉગતી વીરતાનું બહુ મંગળ ચિહ્ન છે. જે પ્રજાના હૃદયમા એ ચેતન નથી, તે પ્રજાનું સાહિત્ય ચેતનવંતું નહીં જ થાય. આ નવયુગમા પ્રજાની નવી નવી ઊર્મિઓ જાગતી જશે, તેમ તેમ તેને લગતું સાહિત્ય પણ તે પોતે જ માગી લેશે. પ્રજાની પ્રબળ ઇચ્છા વિના સાહિત્યમાં ખરૂં ચેતન આવતું નથી, એટલે આપણે તો આ ચળવળને ઉપકારક જ ગણવાની છે. જે ગઇ કાલે ન હતું તે આજે મળે છે. તે તરફ સાધુઓ જેવી ઉદાસીનવૃત્તિ સાહિત્યપ્રદેશમાં રાખી શકાય નહીં. સાહિત્ય તો જૂનું રાખી તેનો વિકાસ કરે છે, તેમ નવું પણ પોતાનામા સમાવી તેમાથી નવાં ઝરણો વહેવડાવે છે. જૂનામા સત્ત્વ અને સાવધાનતા હશે તો નવામા ઉત્સાહ અને વીરતા મળશે. જૂનું પણ એક વેળા નવું હતું, તે જ નવાને જૂનામા સ્થાન આપી શકશે.

વર્ત્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય.

વર્ત્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય પણ ગુજરાતીમા વધતું જાય છે. પણ ગુજરાતનાં વર્ત્તમાનપત્રોમા હજી કોઇ દૈનિક ગુજરાતીમા બહાર પડતું દેખાતું નથી. જે દૈનિક પત્રો છે તે બધાં મુંબઇમાં જ છે, અને એક બે સિવાય બીજાં બધા પારસીઓ જ ચલાવે છે. જે દૈનિકો હિંદુ તંત્રીઓના હાથ હેઠળ ચાલે છે તે પણ ભાષામા અને છાપવામાં પારસીપત્રોથી મોટે ભાગે જૂદાં પડતાં નથી. વર્ત્તમાનપત્રો પ્રજાજીવનનું હૃદયમાપક યંત્ર છે, એટલે તેની ભાષારચના સરલ તેમ શુદ્ધ પણ જોઇએ. પ્રજાના તમામ વાચકવર્ગમાં એની કુતૂહલતા રોજની છે, એટલે એનો સંસર્ગ પણ રોજનો છે. આવી વસ્તુમાં અશુદ્ધ ભાષા, અશુદ્ધ જોડણી, અશુદ્ધ વાક્યરચના, વગેરે ઘણા અનિષ્ટ અંશો પ્રજાજન રોજ

ગણ જોય અને મગજમાં અજવાળાના ઉતારે, એનુ પરિણામ પ્રજાની, ભાષાની કે તેના સા-હિત્યની ઉન્નતિમાં નહીં જ આવે વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓએ પોતાની જોખમદારી પૂરેપૂરી સમજવી જોઇએ આ વિષે આગળ ઉપર હું માસિક સાહિત્ય માટે જે કાંઇ કહેવાનો છું, તેમાં વધુ વિસ્તારથી આપણે ઉતરીશું

માસિકોનું સાહિત્ય તો ઝપાટાબંધ આગળ વધે છે કવિ દલપતરામે એક ઠેકાણે કોટવાળોની ટકોર કરતા લખ્યું છે કે "પથરો લેવા જ્યાં નમું, આવે માસિકોનું સાહિત્ય. વૈદ જ હાથ" તેમ હાલ તો નવો ગામ ઉડાડયો કે તેની સાથે કોઇક નવું માસિક જાણે હાથ આવેલું જ છે! આગળ જણાવી ગયેલા નવા માસિકો યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, અને સાબરમતી ઉપરાંત, ગુજરાત, નવચેતન, રંગભૂમિ, સુવર્ણમાળા, કુમાર, વગેરે કેટલાક સુંદર માસિકો ને ત્રિમાસિકો ઉમેરાયા છે ગુજરાતના અમર કલાધર હાજી મહમદના "વીસમી સદી" ની રાખમાંથી જ એ સર્વનો જન્મ થયેલો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ચિત્રની નવીનતાનો શોખ કેટલેક જાગ્યો છે, પણ ચિત્રની ઝાકઝમાળ કેરે સાહિત્યના શુદ્ધ અંગોની ઉપેક્ષા ના થાય તે એ માસિકોના ચાલકોએ હમેશા તપાસવાનું છે માસિકોની પૃથક્તા પણ ધીરે ધીરે જામતી જાય છે, એ શુભ ચિહ્ન છે સ્ત્રીઓને માટે ખાસ ઉપયોગી એવું એક જૂનું માસિક ખોળંબે પડયું છે, ત્યારે "ગુણસુંદરી" નામે નવુ માસિક બહાર પડયું છે હવે તો એમ જ લાગે છે કે આપણી કોઇ વિદુષી અને સાધન સંપન્ન બહેન પોતાની જૂની સંસ્કારિતા અને નવી વિદ્યા શિક્ષાના સુયોગરૂપ કોઇક સુંદર સ્ત્રીઉપયોગી માસિક કાઢે, અને તેમા ગુજરાતની નવી વધતી ગૃહિણીઓને સન્માર્ગે દોરે, તો સાહિત્યની તેમજ પ્રજાસમાજની ઘણી મોટી સેવા થાય. "ગુજરાત" અને "નવચેતન" મા જાગૃતિના અનેક ચિહ્નો છે અને સાહિત્યસેવાની ધગશ પણ છે સાહિત્યમા ચિત્રકળાનું સખીપણું આનંદદાયક છે, પણ એ સખીપણું સાહિત્યના સુંદર અંગોને ચિત્રકળાની આકર્ષક શક્તિએ વધુ પ્રમાણમા લાવવા પૂરતુ હોય ને થાય, તો જ એ બન્નેને લાભ છે, એ બન્નેનો સંબંધ આ મૂળ બાબતથી જેટલો વેગળો જાય તેટલો અનર્થકારક છે, એ સૂત્ર આપણા માસિક પ્રવર્તકોએ અને ચિત્રકારોએ ખસુસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે શુદ્ધ ચિત્રકળાનો માર્ગ નિરાળો છે, અને માસિકો, વર્તમાનપત્રો કે ગ્રંથો સાહિત્યની અને જનસમાજની ઉન્નતિ માટે છે, તેથી ચિત્રકળાના જે દર્શન કે યોગ એમા કરાવવામા આવે છે તે એ ઉન્નતિને કેવળ રુચિ પર છોડવા નહીં પણ તેને પોષીને આગળ વધારવાના મદદકર્તા પૂરતા જ તેમા જોઇએ, એ મુખ્ય વાત કદી લક્ષ બહાર જવી ના જોઇએ જૂના પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમા સાહિત્ય, વસંત, સમાલોચક, બુદ્ધિપ્રકાશ, આત્મબોધ, વગેરે હજી પોતાના વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ સાચવી રાખી શક્યા છે "સાહિત્ય" માસિકની સગવડ અને તસ્દી કઇ બાબતનો આનંદ ન નુજ છે, અને તેનું અચૂક નિયમિતપણું અનુકરણીય છે ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિની એ ચાલુ નોંધ રાખે છે, અને આજના ઘણા ઉગતા આશાજનક લેખકોને એણે જ સાહિત્યપ્રવેશ કરાવ્યો છે ગુજરાતી ભાષા બોલતી અનેક કોમોના લેખકોનો યોગ્ય સહકાર એણે મેળવ્યો છે, અને એ સહકારમા ગુજરાતી ભાષાને અવશ્ય ઘણો લાભ જ થશે એ માસિકમા જે મોટા ગુણો દેખાય છે, તેમા એના તંત્રીનું નિર્ભય બળ અને સ્પષ્ટવક્તાપણું મુખ્ય છે તેની નિરંકુશ વાણીના અને શુદ્ધ સંયોગોના દાખલા એમાંથી ઘણા મળી

આવે છે. શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે તળપદી રૂઢ ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા એમના લેખોમા અનેરૂં બળ દર્શાવે છે. એ માટેનો એમનો આગ્રહ આપણા માનને પાત્ર થવો જોઇએ. ઘણી વેળા સારાનો પણ અવળો અર્થ આ દુનિયામા લેવાય છે, તેમ એમના એવી રૂઢ ગુજરાતીના આગ્રહ માટે કેટલેક ઠેકાણે અર્થહીન ટીકા થાય છે. વિષય પ્રમાણે ભાષા અને શૈલી જોઇએ, તેનો અર્થ એ નહીં કે કોઇ પણ ખાસ શાસ્ત્રને લગતા વિષયમાં તેની પરિભાષા ના વાપરવી, પણ જો તે વિષયને બધી રીતે રૂઢ ભાષા પોતાના શુદ્ધ, તળપદા અને જનસમાજમા પળોટાઇ ગયેલા શિષ્ટ શબ્દો પૂરા પાડી શકતી હોય તો દૂરના અજાણ્યા સંસ્કૃત, ફારસી કે બીજી કોઇ ભાષાના શબ્દો તેવા વિષયવાળા લેખમા વાપરવાની કશી જરૂર નથી. વળી આપણી ભાષામાં અનેક ધંધાને લગતા અતિ રૂઢ ને સહેલા શબ્દોની ખાણ છે, પણ લેખકનો પોતાનો એ રૂઢ ભાષાનો અભ્યાસ જ ના હોય, તો તે તો બસ એમજ ધારી લે કે એ શબ્દો ગુજરાતીમાં નથી, અને તેથી સંસ્કૃતનો કે બીજી ભાષાનો તે આસરો શોધે છે. એક બીજી વાત-રૂઢ ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ પણ કાંઇ ઓછું નથી, પણ જે શબ્દો સદીઓથી ગુજરાતીમાં તદ્‌ભાવ થઇ ગયા હોય, અગર મૂળ ગુજરાતીના દેશ્ય હોય, અને જે જનસમાજમાં ચલણી રૂપીઆની માફક શુદ્ધરૂપે જ ચાલતા હોય, તે છોડી દઇ માત્ર પંડિતાઇ બતાવવા જ જો પળેપળ સંસ્કૃત શબ્દો-અને તે પણ અપરિચિત-વાપરવામા આવે, તો તેવી ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે "જબાને ઉર્દૂ હરફે ગુજરાતી" એવું જે ઉર્દૂ નાટકોના ગીતોની ચોપડીઓપર મુંબઇની નાટકશાળાઓમા છાપવામાં આવે છે તેમ "શબ્દોએ સંસ્કૃત વ્યાકરણે ગુજરાતી" સમજવી? સાહિત્યના તંત્રીનો આગ્રહ કાંઇ દુરાગ્રહ નથી, તેને ખરા પ્રકાશમા જોઇ શકીએ તો તે જ ખરો ભાષાભિમાનીને છાજે તેવો સદાગ્રહ છે.

"સસ્તું સાહિત્ય"

સાહિત્યનો પ્રચાર આમવર્ગમા વિસ્તારથી કરવાની પહેલ "સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય" તરફથી કરવામા આવી ત્યારથી એ સંસ્થાએ ગુજરાતની ઘણી સેવા બજાવી છે. સામાન્ય વર્ગમા જ્ઞાનનો પ્રચાર જ્યા સુધી પૂરતો થાય નહીં, ત્યા સુધી પ્રજાની ઉન્નતિ ચોતરફથી થઇ શકે નહીં. એ સંસ્થા તરફથી ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યને લગતા પ્રિય વિષયોના નાનાં મોટા પુસ્તકો બહુજ જૂજ કિંમતવાળા બહાર પડ્યાં છે, અને તેથી બહુ ગરીબ માણસ પણ પોતાની ટૂંક કમાણી છતાં એ પુસ્તકોનો લાભ પૂરતો મેળવી શકે છે. અંગ્રેજીમા People's Books ના જેવી પુસ્તકમાળા પ્રાચીન અર્વાચીન કવિતાઓના જૂદા જૂદા નાના નાના સંગ્રહ કરી બહાર પાડે તો તેથી પણ સાહિત્યનો પ્રચાર ઘણો થાય. ભિક્ષુ અખંડાનંદનો આ મહાસ્તુત્ય પ્રયાસ સાહિત્યમા નોંધવા જેવો છે, અને ગુજરાતના ધનાઢ્યોએ તથા વિદ્વાનોએ એ પ્રયાસોને ઘટતી સહાય આપવી જોઇએ.

સાહિત્ય મંડળોની જરૂર

સાહિત્યની ચર્ચા વિદ્વાનો અને લેખકો એક ઠેકાણે સાથે મળીને કરી શકે એવાં ઘણા મંડળોની પણ આપણે ત્યા જરૂર છે. ગામેગામ અને શહેરેશહેર એવાં મંડળો પોતપોતાના પ્રમાણમા બંધાવા જોઇએ, અને સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા તથા જનસમાજને પ્રિય થઇ પડે એવા આખ્યાનો અને વ્યાખ્યાનો ત્યાં વખતોવખત થાય તેની યોજના કરવી જોઇએ,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંસદ, પારસી લેખકમંડળ, ફારબસ સભા, શ્રેયસ્ સાધક અધિકારી મંડળ, વગેરે થોડાંક મંડળો આવી જાતનું કામ કરે છે, પણ તેમાં હજી ઘણા ઉત્સાહની અને ઘણી કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે. આવા મંડળોમાં ઉત્સાહી યુવકોને માથે કાર્યભાર નાખી મોટેરા વિદ્વાનો તેમાં વખતો વખત પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપતા રહે, અને સાહિત્યને લગતા સામાન્ય વિષયોની સરળ ભાષામાં ત્યાં ચર્ચા કરાવાય, તો સાહિત્યને જનસમાજમાં આકર્ષક કરી શકાય. ઔચિત્યની અહિં પણ ખરી જરૂર છે, અને દેશકાળને અનુસરીને કામ મંડાય ને કરાય તો સિદ્ધિ ને સફળતા પણ મળે.

શિક્ષણશાસ્ત્રના સાહિત્યની અગત્ય

શિક્ષણસાહિત્યને લગતા પુસ્તકો પણ આપણી ભાષામાં ઘણા થોડા છે. જે દેશમાં સ્વભાષામાં શિક્ષણ અપાય નહીં, તે દેશની ભાષાને ઘણું ખમવું પડે છે. "ભાષા ત્યાં ખપ" નું નવું સૂત્ર સાહિત્યમાં પણ અચૂક રીતે લાગુ પડે છે. હવે રાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ છે, સરકારી વિદ્યાપીઠમાં પણ ઊંચી પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે, એટલે હવે એને લગતા સાહિત્યની આપોઆપ માગણી જાગી છે, અને તેને લગતા નવીન પુસ્તકો પણ રચાવા લાગ્યા છે. આ જાતનું મુખ્ય સાહિત્ય ખાસ કરીને વિદ્યાપીઠમાં અને કેળવણીમંડળોમાં કામ કરતા અધ્યાપકોનું છે, કારણ કે તેઓ પોતાના પૃથક્પૃથક્ ખાસ વિષયોના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને સીધી રીતે અને અભ્યાસકોને આડકતરી રીતે આપી શકે છે. આવા શિક્ષણશાસ્ત્રને અંગે રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીનું "સુદામાચરિત" અને રા. મંજુલાલ મજમુદારનું "સુદામાચરિત્ર" બહુ સારી વિદ્વત્તાથી અને શોધકબુદ્ધિથી લખાયલા લાગે છે. આ દિશામાં કવિતા અને ઇતિહાસને લગતા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં આપણા માનનીય સાક્ષર શ્રીયુત બળવંતરાય ઠાકોર બહુ ઉત્તમ માર્ગદર્શક કામ કરી શકે તેમ છે, અને એ માટે એઓ સાહેબને હું ગુજરાત તરફથી આમંત્રણ કરૂં છું. આ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ પણ એ દિશામાં ઉદ્દગીભર કામ કરેલું છે, અને એમના ઊંડા અભ્યાસ અને અનુભવનો લાભ હજી પણ ગુજરાતને બહુ મળે તેની આશા આપણે જરૂર રાખી શકીએ. આ જમાનામાં એમને હાથે "ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ" જેવું શિષ્ટ, શાસ્ત્રીય અને સત્તાધારી પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાયું છે, એ કાંઈ ઓછા સંતોષની વાત નથી.

વિવેચનનું સાહિત્ય.

ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય અંગોની પ્રગતિ જોઈ ગયા પછી હવે એ બધા અંગોની નાડીતપાસ કરનારૂં જે વિવેચનનું સાહિત્ય છે તે જોઈએ. રા. બા. રમણભાઈના "કવિતા અને સાહિત્ય" વાળા મોટા ગ્રંથ સિવાય બીજો કોઈ એવો ગ્રંથ બહાર પડયો નથી. રા. અંજારીઆનું "સાહિત્ય પ્રવેશિકા" જૂના–નવા સાહિત્યની અને તેના લેખકોની સામાન્ય પિછાન જ કરાવે છે અને તેમાં પણ ચોક્કસ વર્ગની લીલા જ મુખ્યત્વે ગાવામાં આવેલી દેખાય છે. તે છતાં સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારને માટે સાહિત્યમાં સામાન્ય પિછાન આપવાનો એ સારો પ્રયાસ છે. એ સિવાય વિવેચનના સાહિત્યમાં બીજું કોઈ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું

નવું પુસ્તક બહાર પડેલું જાણમાં નથી. છૂટક છૂટક લેખો માસિકોમાં, વર્ત્તમાનપત્રોમાં અને તેઓના વાર્ષિક અંકોમા કે કોઇ પુસ્તકના ઉપોદ્‌ઘાતમા આવે છે તે જ હાલ તો એ સાહિત્યની પૂર્તિ કરે છે. પણ "નવલ ગ્રંથાવળી" મા વિવેચનની જે ખરી પદ્ધતિ કેળવાતી હતી તેવી તો હજી બીજો કોઇ પણ વિદ્વાન દેખાડી શક્યો નથી. વિવેચનકળા એટલે ઉદારતાની કળા, સહનશીલતાની કળા, ન્યાયતોલનની કળા, એ મુખ્ય વાત ભૂલાઇ ગઇ છે. વિવેચન એટલે સાહિત્યના સદ્ અસદ્ અંશોની ગ્રહણશક્તિ અને તુલનાશક્તિનું દર્શન. વાચવું, સમજવું, પિછાનવું, સમભાવ કરવો, ગુણપર વધુ પ્રકાશ નાખવો, દોષથી પ્રકાશને હાનિ છે તે સપ્રેમ બતાવવું, સમાન કાર્યોની તુલના કરવી, પ્રભુનો દિવ્ય અંશ માટીમાં પણ છુપાયલો છે તે ખોળી કાઢી બતાવવો, અને કલાપીએ એક મહાસત્ય કહ્યું છે તેમ "કળા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોક્તા વિણ કળા નહીં." એવી કળાની ઊંડી ભૂખ જે કદર તેનો ઉદારતાથી વપરાશ કરવો, એ સર્વ ખરા વિવેચકના અને ખરી વિવેચનકળાના મુખ્ય ગુણો છે. જંગલો કાપીને તેમાથી દાંતખોતરણી બનાવી આપવી, કે ઘાસની ગંજીમા પડેલી સોયને ખોળી કાઢવા આખી શહેનશાહતના લશ્કરને રોકવું, એમા વિવેચનકળાની પરાકાષ્ઠા નથી. આપણા ભાઇનો છોકરો કાષ્ટના ઘોડાપર ઘાસનું પૂછડુ બાધી તેની ઉપર કેવી સુંદર સ્વારી કરી રહ્યો છે તેની ખુબી દર્શાવવા સાહિત્ય પ્રદેશના અરબી ઘોડાઓ અને આરબ સવારોની સાથે તેની તુલના કરી તેના અદ્‌ભુત દર્શન કરાવવા, અને આપણા પાડોશીનો ભાઇ તેજીલી કાઠીઆવાડી ઘોડી લાવ્યો છે તેના કાનનું માપ કાઢવા જવું અને તેના હણહણતા પગ જોઇ ગામનાં ખચ્ચરો વધુ લાત ઝાડવા મંડી જાય તેના ભયથી ગામને બચાવવા ભારે ચળવળ કરી મૂકવી, એ કાઇ વિવેચનકળાની મહત્તા નથી. ખરા વિવેચકે વિવેકશીલ અપક્ષતાનું ત્રાજવું પકડવાનું છે. એ ત્રાજવાને જેટલા જોરથી ઉંચે ચઢાવો કે નીચે ઉતારો, તેટલાજ જોરથી તે પાછું તેથી ઉલટી દિશાએ જરૂર જાય છે, ત્રાજવામાની વસ્તુ પણ એના ધક્કાથી કદાપિ બહાર પડી જાય છે, અને વેરાઇ જાય છે. મર્યાદિત પ્રશસા અને મર્યાદિત ટીકા ન હોય ત્યા વિવેચક વિવેચક મટી વકીલ બની જાય છે, અને કા તો ભાટાઇનું કે કા તો નિંદાનું જ સેવન કરે છે. આપણે ત્યા ચોર્યાસી હજાર ન્યાતોમા વિવેચકોની બીજી ચોર્યાસી ન્યાતો ઉમેરાય તો સાહિત્ય આનંદ અને શિક્ષણનુ સાધન મટી પક્ષાપક્ષી અને તકરારોનું તાલીમખાનું બને. વિવેચનકળા એ વકીલનું વકાલતનામું નહીં, પણ ન્યાયાધીશનો અપક્ષપાત છતા માયાળુ ચૂકાદો માગી લે છે.

સાહિત્યમાં અધિકાર-શાસન કે પ્રજાશાસન. એક બીજી વાત. સાહિત્યમાં રસ લેતા અને તેના આકર્ષક પ્રદેશમા દાખલ થવાના હોસીલા નવયુવકોની આજકાલ ઠેરઠેર એવી ફરિયાદ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ "બ્યુરોક્રસી" એટલે અધિકારશાસન બધાયુ છે, અને તેના અધિકારીઓ પોપના જેવી સત્તા ચલાવે છે. આ ફરિયાદમા કેટલું સત્ય છે તે બારીકીથી તપાસવાનું આ સ્થાન નથી, પણ કેટલીક સૂચના સાહિત્યના લાભ માટે તો આપણે કરી શકીએ. સાહિત્યપ્રદેશની કિલ્લેદારી એના રક્ષક વિદ્વાનોએ કરવાની ફરજ છે, અને એ ફરજ પ્રતો પોતાનો અધિકાર કોઇ પણ રીતની રાખરખાવટ વગર અને શુદ્ધ મને એ અધિકારીઓ ચલાવે તો તે સાહિત્યને ઉપકારક છે. સાહિત્યનું તો પ્રજાશાસન છે, એટલે અધિકારીઓ પ્રજાહકના રક્ષકો હોવા

જોઈએ એટલા પૂરતુ એઓ સમજે તો બસ છે બાકી બાઈબલમા જણાવ્યા પ્રમાણે પરમેશ્વરે પોતાની પ્રતિમા ઉત્તમ પ્રકૃતિને સર્પની દયા પર છોડી દીધી હતી, એવો ઝાંખો ભાસ પણ એ હોમીલા નવયુવકોને આવે તો તેમા સાહિત્યપ્રદેશના નેતાઓ પોતાની સામે બંડખોર વૃત્તિને જ ઉત્તેજન આપે છે બીજી બાજુએ આ ઉમાહી નવયુવકોએ એટલુ સમજવાનુ છે કે સાહિત્યપ્રદેશમા કાંઈ ગમે તેવા છરીકુહાડા પકડવાથી સીપાઈ કે નાયક થઈ જવાતું નથી એને માટે પ્રજાશાસનમા પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક સ્થાપન તો લેવી જ જોઈએ જે હુકમ પાળી શકે તે જ ખરો હુકમ આપી પણ શકે, એ પણ યાદ રાખવાનુ છે જો સીપાઈમા ખરૂ તત્ત્વ હશે તો તે પણ એક દિન નેપોલિયન જેવો સેનાનાયક થઈ શકશે. સાહિત્યમા પણ ત્રણ જાતના ફળ પાકે છે એક જાતના ફળ શિયાળાના ફળ જેવા હોય છે, અને તે બહુ દિન સુધી ઘાસમા કે બંધ કોઠીમા નાખ્યાથી જ પાકે છે બીજી જાતના ફળ ઉનાળાના ફળ જેવા જલદી પાકી જાય છે અને ત્રીજી જાતના ફળ પકવીને ખાવાના નહી પણ સારી પેઠે સૂકવીને ખાવાના હોય છે આ ત્રણે ભેદ સમજી આપણે તેનો વિવેક રાખીએ, અને મોસમ પ્રમાણે તથા ફળની જાત પ્રમાણે ધૈર્ય રાખીએ તો પ્રભુની દુનિયામા તેમજ સાહિત્યની સૃષ્ટિમા પણ આપણી વૃત્તિ પોતાનો નાનામા નાનો ભાગ પણ જરૂર આપશે જ કીર્તિની પાછળ તમે જશો તો તે કસ્તૂરીમૃગની માફક દૂર ને દૂર જ જશે કીર્તિને પાછળ નાખી તમે તમારા કર્ત્તવ્યને જ સૂર્ય જેવુ સામે જોતા જોતા આગળ ધપશો તો કીર્તિ તમારી છાયાના જેવી તમારી પૂઠે પૂઠે આવશે અને કીર્તિ પણ લક્ષ્મીના જેવી ચચળ છે, ત્યા કીર્તિ કરતા કર્ત્તવ્ય જ મોટુ છે ,

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનુ અને તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોનુ દિગ્દર્શન ઉપર કરી ગયા પછી એમા સમાયલી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ જોવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે

ભિન-હિંદુ કોમોનુ ગુજરાતી સાહિત્ય. ગુજરાત દેશ એક છતા તેમા અનેક કોમો વસે છે, અને અનેક ધર્મવાળાઓની એ માતૃભૂમિ છે જેમ સામાન્ય રીતે એ દેશના મૂળવતનીઓ હિંદુઓ છે, તેમ બીજી કોમવાળાઓ પણ સહેલાઈથી એના જૂના વતનીઓ જ ગણાવી શકાય છે ગુજરાતી ભાષાનુ ભાષા તરીકેનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સાતસે વર્ષથી વધુ જૂનું નથી ત્યાર આ ભિન-હિંદુ કોમોનો ગુજરાતમાનો વસવાટ હજાર વર્ષથી ઉપરનો છે જૈન, પારસી મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, વગેરે જૂદી જૂદી કોમો તદન જૂદા જૂદા ધર્મો પાળે ત્યા એ ધર્મોની મૂળ ભાષામાના તેઓના પરિચિત શબ્દો એવી સામાન્ય ભાષામા જરૂર દાખલ થાય વળી દરેક કોમનુ ધર્મનું સાહિત્ય પણ જૂદુ જ હોય, અને એવા ધર્મના સાહિત્યનો તેને આગ્રહ પણ હોય. આ સત્ય વસ્તુસ્થિતિને આપણે પ્રથમ લક્ષમા લાવીએ તો જ આ ભિન-હિંદુ કોમોના વિશિષ્ટ સાહિત્યોનો ખરો ખ્યાલ કરી શકીએ જૈનોના મૂળ ધર્મગ્રંથો માગધી ભાષામા હોવાથી એના કેટલાક શબ્દો જૈન લેખકોની ભાષામા સ્વાભાવિકપણે આવી જાય એ જ પ્રમાણે પારસીઓ અને મુસલમાનોના મૂળ ધર્મગ્રંથોની ભાષાઓમાંના તેમજ તેમના પૂર્વજો ઈરાન કે અરબસ્તાન કે તુર્કસ્થાનથી આવેલા તે તે દેશોની ભાષાઓમાના શબ્દો પણ ગુજરાતી ભાષામા તેમનાથી અનાયાસે વપરાઈ જાય. આવી રીતે ગુજરાતી ભાષા એક છતા તેમા જૂદી જૂદી કોમોના ધર્મગ્રંથોની મૂળ ભાષાના શબ્દો દાખલ

થયા. ગુજરાતના ગૌરવને એથી કશી હરકત પૂગી નહીં. ઉલટું જ્યારે ગુજરાતી ભાષા ઘડાતી હતી ત્યારે એવા અનેક શબ્દોના જીવંત ઉમેરાથી તેમા નવું બળ આવતું ગયુ. જૈન લોકોની રહેણી કહેણી તો બહુધા હિંદુઓના જેવી જ હોવાથી તેમનો માર્ગ જૂદો પડયો નહીં, અને તેમના સમર્થ ધાર્મિક વિદ્વાનો તે વેળાના ગુજરાતના રાજ્યોના અધિકારીઓ કે સલાહકારો પણ હતા, એટલે તેઓએ પોતાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાન્ બનાવ્યું. જૈનોનું હિંદુઓ સાથેનું સહજીવન ઘણું ગાઢું હતું, એટલે તેઓનાં ભાષાજીવનોમાં પણ તેવી રીતનો ગાઢો સંબંધ રહેવા પામ્યો. મુસલમાનોથી પણ તેઓમાની ખોજા કોમે ગુજરાતીમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે હિંદુઓના જેવું જ છે, તેનું એક કારણ એ છે કે એ મુસલમાની ધર્મના કાટામાં હિંદુઓના વૈષ્ણવ ધર્મના સાહિત્યનો ઘણો અતલગનો સબંધ લાગે છે. આમ હોવાથી જે સાહિત્ય ખોજા કોમે ઉપજાવ્યું છે અને જેની કવિતાઓની પિછાન રા બ. હરગોવિંદદાસ કાટાવાળાએ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલન વેળા આપી હતી, તે સાહિત્યની ભાષા શુદ્ધ હિંદુ ગુજરાતી છે.

પારસી ગુજરાતીનું સાહિત્ય અને તેનું જૂદાપણું.

પણ પારસી કોમના સંબંધમા લગાર જૂદું જ પરિણામ આવેલું દેખાય છે, અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને હિંદુ ધર્મના કે હિંદુ સમાજજીવનના ગાઢા સંબધની ન્યુનતા જ છે. પારસી ધર્મને લગના કે પારસી સાહિત્યને લગના ત્રણસેં ચારસેં વર્ષ પર લખાયલા જૂના લેખોમાં પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા તે વેળાના હિંદુઓની ગુજરાતી ભાષાના જેવી જ લાગે છે, જો કે તેમાં પણ પારસીઓના ધર્મને લગતા ઝંદ, પાઝંદ કે ફારસી શબ્દો વપરાયલા દેખાય છે. પોતાનો જીવથી વહાલો ધર્મ સાચવવા પોતાના દેશનો પણ ત્યાગ કરીને પારસીઓ જ્યારે પ્રથમ ગુજરાતમા આવી વસ્યા, ત્યારે તે વેળાના હિંદુ રાજાએ તેમને હથિયાર વાપરવાની મનાઇ કીધી હતી, અને એ સર્વ લડાયક શરીરોને ખેતી અને વેપારના શાંત ધંધામા પડી જીવન ગુજારવું પડ્યું. એમ કરતા એ લોકની ભાષા હિંદુઓના જે વર્ગની સાથે એ રહેતા હતા તેઓના જેવી જ બધાઇ. પારસીઓ આજે જે ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતના ગામડાઓમા બોલે છે તે મુખ્ય કરીને સુરત જીલ્લાની છે, અને તેમા પણ ખાસ કરી એ જીલ્લાના અનાવલાઓની અને વાણીઆ વસ્તીઆતોની છે. એ કોમોમા કેળવણીનો પ્રચાર વિશેષ ન હતો, અને બહુધા તે ખેતી અને વેપારમા પડેલી હતી એટલે તેમની ભાષા કાંઇક અંગે અણખેડાયલી અને ગ્રામ્ય જ રહેતી. અંગ્રેજી કેળવણીના આગમન સાથે પારસીઓએ કેળવણીને માર્ગે પ્રથમ ઝૂકાવ્યું અને પશ્ચિમ દેશોના સાહિત્યોના સંબંધમાં આવતાં ત્યાના આચારવિચારોની પણ ઝડપથી નકલ કરવા માંડી. શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના અક્ષરોનાં બીબાં પણ પ્રથમ એક પારસી મર્હૂમ ફરદુનજી મર્ઝબાને ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં પાડ્યાં, અને તે જ વર્ષમાં તેમણે છાપખાનું પણ કાઢ્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૧ મા તેમણે જ મુંબઇના પ્રથમ વર્તમાનપત્ર "મુંબઇ સમાચાર" ને પ્રગટ કર્યું. ગુજરાતી ભાષાનો શિષ્ટ અભ્યાસ એ આરંભના પારસી ચાલકો અને સાહસિકોને ન હતો, એટલે જેમ તેઓ ઘરમાં બોલતા તેમ તેઓ લખતા અને છાપતા પણ હતા. ભાષા જ્યા સુધી બોલાતી કે માત્ર લખીઆઓથી

મર્યાદામા લખાતી રહે, ત્યા સૂધી તે ઘણી પ્રવાહી રહી શકે, અને તેમા કેવળ જૂદા ફાટાઓ ન પડે, કે પડે તો તેનુ સ્વરૂપ કેવળ જૂદી રીતે જ બધાય. પણ અહિ તો વર્તમાનપત્રો, માસિકો, પુસ્તકો, વગેરે કંઇ કંઇ પારસીઓ પોતાના સ્વાભાવિક સાહસિકપણાથી બહાર પાડતા જ ગયા, અને તેમા તેઓના ચોક્કસ વર્ગોના સબંધમાથી જ ઉદ્ભવેલી ઘરગથ્થુ ગુજરાતી બોલીનો જ પ્રચાર કરતા ગયા. હિંદુઓ બહુ વર્ષ સૂધી સાહિત્યની આ પ્રચુર પ્રવૃત્તિથી દૂર રહ્યા, અને તેઓનું સાહિત્ય મોટે ભાગે ધર્મ વિષયોમા તે વેળા સમાયલુ હોવાથી પારસીઓના સામાન્ય વાચક અને લેખકોને પ્રિય કે માર્ગદર્શક થયુ નહીં. જ્યા પારસીઓ વર્તમાનપત્રો પર વર્તમાનપત્રો નવા નવા કાઢતા જ ગયા, ત્યા એ પત્રોના વાચનારાઓ પર ચોક્કસ રીતની જ છાપ પડતી ગઈ, અને જોતજોતા આ "પારસી ગુજરાતી"નુ વ્યક્તિત્વ બધાઈ ગયુ. આ અકસ્માતના મુખ્ય કારણો જો સભાળથી આજથી પચાસ વર્ષ પરના હિંદુ વિદ્વાનો જોવી શક્યા હોત, તો આ ઉગતી અનિષ્ટતાથી ગુજરાતી ભાષાને બચાવી લેત. દાયકાઓ થયા આપણા હિંદુ વિદ્વાનો પણ ગુજરાતીને પાછી સંસ્કૃત તરફ વાળવાના ખોટા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, એટલે એ બન્ને કોમોનો ભાષાવેગ એકમેકથી ઉલટી દિશાએ જ વહેવા માડ્યો. હિંદુ લેખકો ગમે તેવી પ્રાકૃત ભાષા બોલે કે લખે, જોડણી અને તત્સમ શબ્દો પણ ગમે તેમ ચીતરે, તો હરકત નહીં, પણ પારસીએ લેખ લખ્યો છે એવુ જોતા જ તેમા શબ્દે શબ્દે ખૂચ કાઢવાની જ વૃત્તિ કેટલાક હિંદુઓએ ધારણ કીધી. આના પરિણામો ભાષાના લાભમા નહીં પણ ગેરલાભમા આવ્યા. એકમેકના મન ઉંચા થયા, પણ તેમા ગુજરાતી ભાષાને કેટલુંક ખરૂ નુકસાન પહોચ્યુ છે. પારસીઓએ પોતાનો વાચકવર્ગ માત્ર પારસીઓમાથી જ નહીં પણ મુસલિમ અને હિંદુ વર્ગમાના થોડી કેળવણી પામેલાઓમાથી બનાવી લીધો. આજે જુઓ તો પારસી જેવી નાની કોમે હજાર ઉપર ગ્રંથો પારસી ગુજરાતીમા લખેલા મળી આવશે. એમા કાચી ઘરગથ્થુ અશુદ્ધ ગુજરાતીથી માડી ચડઉતર ભાષા વપરાતા વપરાતા કેટલાક ગ્રંથો તો કેવળ શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતીમા લખાયલા માલમ પડશે. આવી સાહસિક અને ઉદ્યોગી કોમનો સહકાર હિંદુઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટે મેળવવા પામે, તો ગુજરાતી ભાષાને તથા સાહિત્યને ઘણો લાભ થાય.

પારસીઓની સાહિત્યસેવા.

પારસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની પોતાની ગમે તેવી શક્તિએ પણ ઠીક ઠીક સેવા બજાવરી છે. પહેલુ વર્તમાનપત્ર, પહેલુ ચોપાનીઉ, પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોષ, પહેલુ જ્ઞાનચક્ર, એ બધુ પારસીઓને જ હાથે થયલુ છે. પારસીઓએ જેમ રાજકારી અને સાંસારિક ક્ષેત્રોમા પોતાની આગેવાનીનો લાભ આખા દેશને આપ્યો છે, તેમ લોકમત કેળવવામા પણ પારસી પત્રોની ચળવળે કાંઇ કમી હિસ્સો આપ્યો નથી. વળી થાક્યા મનને બેઘડી ગમ્મત આપે એવુ રમતિયાળ અને હસમુખુ સાહિત્ય કે જેને અંગ્રેજીમા light literature એટલે "સુગમ સાહિત્ય" કહેવામા આવે છે, તે પણ એમને હાથે ઠીક પ્રમાણમા બહાર પડ્યુ છે. પારસીઓમા હવે એક એવો લેખકવર્ગ પણ કમભાગ્યે ઉભો થયો છે કે જે એમનુ અશુદ્ધ ગુજરાતી બોલીનુ વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખવાની હોંસ અને વટાઇ રાખે છે. પણ મર્હુમ બહેરામજી મલબારીએ વિલક્ષણ હિંમતથી અને જબરા પ્રયત્નથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા જ કવિતા કીધી, અને પારસીઓના મોટા ભાગને આ '[illegible]' લેખની

ભાષા નહીં જ ગમી, છતા વખત જતા એમને પગલે ચાલનારા ઘણા પારસીઓ નીકળ્યા. પારસી વર્તમાનપત્રોમા પણ આજની ભાષા ત્રીસ વર્ષ પરની ભાષા કરતા ઘણી આગળ વધેલી અને શુદ્ધિ તરફ ઢળેલી વપરાય છે.

પારસીઓની ગુજરાતી ભાષાને શુદ્ધિ તરફ વાળવાની અગત્ય.

એ બધું તો ખરૂં. જે બનવાનું હતું તે બન્યું; પણ હવે કાંઇ એ સ્થિતિના ઉપાય થાય તેવું હોય તો તે મહા પ્રયત્ને પણ કરવાની જરૂર છે. શુદ્ધ ગુજરાતીના હિંદુ લેખકો જ્યાસુધી અતિ સંસ્કૃતના ભેળવાળી ગુજરાતી ભાષા વાપરે, ત્યાસુધી પારસી લેખકોનો સહકાર તેમને પરેપુરો મળી શકે નહીં. "સાહિત્ય" માસિકના વિદ્વાન તંત્રીના રૂઢ ભાષા માટેનો આગ્રહ એને લીધે જ છે. હિંદુ વિદ્વાનોનું આકાશે ઉછાળેલું ત્રાજવું પાછું કાઇક નીચે ઉતરે, અને પારસી લેખકોના જોડાજોડવાને મળવાનો ખરા દિલથી પ્રયત્ન કરે, તો હું ધારૂં છુ કે પારસીઓને અશુદ્ધ બોલીના પાશમાથી છોડવી શુદ્ધ રૂઢ ગુજરાતી ભાષા જ સાહિત્ય લેખનમા વાપરતા કરવાના સહાયકારી ઉપાયો યોજી શકાય તેમ છે.

પારસી ગુજરાતીની ઉત્પત્તિનાં કારણો.

આજના જમાનામા આપણો રોજનો વેપાર ધંધોરોજગાર થોડે અંશે પણ દુનિયાના તમામ દેશો સાથે સબંધ ધરાવે છે, અને તેને લગતી વાતો જાણવા આપણે હમેશા આતુર રહીએ છીએ. થોડું ઘણું પણ શીખેલાઓ આજકાલ વર્તમાનપત્રો વાચવા સાભળવાનો સ્વાભાવિક શોખ ધરાવે છે, અને ખાસ કરીને મોટાં શહેરોમા તો સવાર સાઝની ખબરો રોજ જાણવા માટે લોકો ઉત્સુક હોય છે. વર્તમાનપત્રોની જરૂરીઆત એ કારણથી વધતી જાય છે, અને તેથી લોકના રોજના વેહેવારની ભાષા ઉપર એ વર્તમાનપત્રોના ચાલુ વાચનની અણદીઠી અસર થયા જ કરે છે. એ વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ અને લેખકોને હાથે ભાષાને લગતા ખરા ખોટા પ્રયોગો ચાલુ જ રહે તો તેવા પ્રયોગો વખતના વહેવા સાથે પાછા ચલણી થઇ જાય. પારસીઓને હાથે જ ચાલતા વર્તમાનપત્રોમા વપરાતી ભાષા આવા ખોટા પ્રયોગો કરે છે એમ નથી, પણ હિંદુઓના વર્તમાનપત્રોની ભાષાના ઘણા ખોટા પ્રયોગો જે હવે ચાલુ થઇ ગયા છે, તે માટે પણ આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ફરીયાદો કીધી છે. આ વિષયને માટે તપાસ કરતા મને એમ જણાયું છે કે એ વર્તમાનપત્રોની અશુદ્ધ અને ઘણી વાર નકલી ભાષાને વધારે બગાડનાર મુબઇ શહેરની વિચિત્ર સ્થિતિ છે. મુબઇ ગુજરાતીઓનું એટલે અસલ ગુજરાતી હિંદુ પારસી મુસલમાનો વગેરેનું છે તેમજ આપણા દક્ષણી મરાઠી ભાઇઓનુ પણ છે. ઘણે ભાગે છાપખાનાઓમા બીબા ગોઠવનાર કમ્પોઝીટરો અને બીજા કામદારો એ દક્ષણી ભાઇઓ જ છે. ગુજરાતીઓ જેની રીતે કામચલાઉ મરાઠી બોલીમા મરાઠી ભાઇઓ સાથે બોલે, તેવી રીતે મરાઠી ભાઇઓ કામચલાઉ ગુજરાતી બોલીમા ગુજરાતીઓ સાથે બોલે. આ સંસર્ગનાં પરિણામ કેવાં આવે તે આપણે હવે સમજી શકશું. બીજું એ કે એ વર્તમાનપત્રોના છાપાખાનાઓમા પુરતા જોડાઅક્ષરોનાં બીબા પણ રાખવામાં આવતા નથી, અને એવા એક છાપાખાનામાં મારી પોતાની કવિતાઓ છપાવતા મને એના માલિકો પાસે એવા જોડાક્ષરોની ખાસ ખરીદી કરાવવી પડી હતી.

ત્રીજું એ કે દૈનિક વર્તમાનપત્રોનું કામ વીજળીની ઝડપે રોજ ચલાવવું પડે, ત્યાં પૂરતા 'પ્રૂફરીડરો' એટલે છાપાખરડા વાચનારા ના રખાય તો લેખો શુદ્ધ રીતે ક્વચિત જ છપાય એ છાપાખરડા વાચનારનું ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ્ઞાન બહુ જૂજ હોય તો તે પણ લેખો અશુદ્ધ રીતે છપાવાનું મુખ્ય કારણ છે મારાં પોતાનાં પુસ્તકો મેં હિંદુ તેમજ પારસી માલિકીના છાપખાનાઓમાં છપાવ્યાં છે, અને બન્નેમાં મને એકસરખો જ અનુભવ મળ્યો છે જ્યાં મારા છાપાખરડા વાચનારા જ ના મળે ત્યાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વખત એવા ખરડા આપણે મુસાફરીમાં મોકલીએ ત્યાં કાંઈક ભૂલો તો રહેવા જ પામે ચોથું એ કે દરેક વર્તમાનપત્રમાં બીજી ભાષાઓમાં છપાયેલી ખબરો કે લખાયેલા લેખોના ભાષાંતરો કરવામાં આવે છે, અને તે માટે ખાસ મદદનીશો રોકવામાં આવે છે આ મદદનીશોને ગુજરાતી ભાષાનું અધકચરું જ્ઞાન હોય તો તે શુદ્ધ રૂઢ ગુજરાતીમાં એવા પરભાષાના લખાણો ક્યાંથી ઉતારી શકે? એટલે જે ભાષામાંથી એવાં ભાષાંતર કરવામાં આવે છે તેના રૂઢ પ્રયોગોનું જ અણમેળ ભાષાંતર આપણી ભાષામાં થાય છે આ અને આવાં બીજાં કારણો ભાષાનો આટલો બગાડ કર્યા જ કરે છે એક તો મૂળમાં તંત્રીઓ અને તેમના લેખકમંડળનું ભાષાજ્ઞાન ઘણા સામાન્ય પ્રકારનું હોય, તેમાં આવાં દુષ્ટ કારણોનો ઉમેરો થવાથી ભાષાને આટલું નુકસાન થયા જ કરે આવી અતિ અશુદ્ધ ભાષા લોકોના અને ખાસ કરી ઉગતા યુવકોના કાનપર રોજ પડ્યા જ કરે, તો એ દુષ્ટચક્ર ગોળગોળ ફર્યાં જ કરે, અને ભાષાને સુધારવાના બીજા બહારના પ્રયત્નો મિથ્યા જ થાય

આ સ્થિતિની સુધારણા માટે વસ્તુ વિચાર.

આ ઉપર જણાવેલાં મુખ્ય કારણો જો વ્યાજબી હોય, તો એ કારણોનો જ ઉચ્છેદ કીધા વગર કાર્યનો ઉચ્છેદ કદી નહીં થવાનો. ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકો અને વિદ્વાનો ભલે બોલ્યા જ કરે, અને મુંબઈના વર્તમાનપત્રો પોતાની અસલ રાહે ચાલ્યા જ કરે માત્ર પારસીઓ કે હિંદુઓના શિષ્ટવર્ગમાં ઉલ્લેખ કર્યો કીધાથી આ સ્થિતિમાંથી કદી ઉગારો થવાનો નથી ગુજરાતી ભાષા માટે પરિષદના ચાહકોને ખરી દાઝ હોય તો એ સ્થિતિ હવે વધુ વાર ચલાવવી ન જોઈએ ગુજરાતી ભાષા વાપરતી જે સાહસિક અને ભાગ્યવાન કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષાનું સમાન અભિમાન રાખે, તો જ ત્યાં ભાષાની વૃદ્ધિ અને કોમેકોમ વચ્ચેની પ્રીતિ વધે

પરિષદના ચાહકો અને ગુજરાતના હિંદુ વિદ્વાનો આ વિષયમાં પૂરા ઉમંગથી કામ લેવા તત્પર થાય, અને વહેવારુ રીતે ગુજરાતી ભાષાની એકતા સાધવા પ્રયત્ન કરે, તથા બની બનતી જાતીના રોજના મારફત એકસામટા હળી મળી રહે, તો જ કાળક્રમે પારસી ગુજરાતના વિપથ જતા પ્રવાહને પાછો નદમાં સમાવી દઈ શકાશે એ માટે મારા પારસી બંધુઓને મારી નમ્ર અરજ છે કે એક હકીકત હિંદુઓની જે ભાષા છે તે જ આપણી હવે માતૃભાષા પણ છે જેવી રીતે ગુજરાતના પ્રાંતપ્રાંતમાં ઘરગથ્થુ ભાષા તે તે પ્રાંતની આબોહવા અને વિશિષ્ટતાને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં જુદી પડે છે તેવી રીતે આપણી પારસીઓની ઘરગથ્થુ ભાષા પણ ભલે પોતાનું તેનું જ જુદાપણું રાખી રહે પણ તેથી એમ કહેવું નથી કે

જેવું આપણે ઘરમા બોલીએ તેવું જ ભાષાના શિષ્ટ વેહેવારમા પણ લખી નાખીએ. અંગ્રેજી ભાષા ઇંગ્લંડના જૂદા જૂદા પરગણામા જેવી રીતે બોલાય છે, તેમજ ખુદ સ્કૉટલેંડમા પણ અંગ્રેજી ભાષાના જે વિપરીત પ્રયોગો થાય છે, તેવી રીતે કોઇ પણ શિષ્ટ લેખમા કે ઇંગ્લંડના કોઇ પણ વર્તમાનપત્રમા અંગ્રેજી ભાષા લખાતી કે છપાતી નથી. લોકો ભણેલા કે અણઘડ ગમે તેમ બોલે, પણ લેખકો કે વક્તાઓથી જાહેરમા તેવી ભાષા કદી લખાય કે બોલાય નહીં. તેમ જો કોઇ કરે તો માત્ર કૌતુકદર્શન સિવાય તેનો લેખ કોઇ છાપે નહીં, અને કદી છપાય તોપણ હસી જ કઢાય. અંગ્રેજી ભાષા પ્રાતપ્રાતમા કે ઘરવેહેવારમા બોલાય ગમે તે રીતે, પણ લખાય તો "King's English" મા જ એટલે રાજરૂઢ શિષ્ટ અંગ્રેજીમા જ. વર્ત્તમાનપત્રોના અને માસિકોના પારસી તત્રીઓ અને લેખકો ગુજરાતીમા લખે તો એવી રૂઢ ગુજરાતીમા જ લખે એવો ટેક રાખે, તો ભાષાજ્ઞાન મેળવવું પારસીઓને કાંઇ અઘરૂ નથી. પારસીઓ જો ચાહે તો છેલ્લા સો વર્ષની ભૂલને દસ વર્ષમા ધોઇ નાખે, વળી પારસી લેખકોને પણ એક મોટો લાભ એ થશે કે તેમના પત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો વાંચનાર વર્ગ હિંદુઓની મોટી વસ્તી જોતા બહુ બહોળો થવા પામશે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની તથા તેના સુદર સાહિત્યની ઉન્નતિ ઝપાટાભેર થશે.

શુદ્ધિ માટેના ઉપાયોની સૂચના.

ઉપર જે કારણો ભાષાબગાડના જણાવવામા આવ્યા છે, તે કારણો દૂર કરવા માટે અહિં થોડાક મુખ્ય ઉપાયોનું સૂચન કીધેલું વ્યર્થ જશે નહીં:—

૧. મુબઇના પારસી કે હિંદુ માલિકી હેઠળ ચાલતાં છાપાખાનાંઓમા બનતાં સુધી ગુજરાતી, એટલે ગુજરાતી જ ભાષા જન્મથી બોલનાર, કમ્પોઝીટરો રાખવા.

૨. છાપાખાનાઓમા શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા વપરાતા તમામ જોડાક્ષરોના બીબા માલિકો પૂરતા જથ્થામા રાખે એવી વ્યવસ્થા આગ્રહપૂર્વક રખાવવી.

૩. પ્રુફરીડરો એટલે છાપાખરડા વાચનારા જરા વધુ સારો પગાર ભલે લે, પણ તે શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષાના ઠીક જાણકાર જોઇએ. આ માટે પરિષદના ચાલકો અને પારસી લેખકમંડળના અધિકારીએ મુબઇમા એવા સારૂ ગુજરાતી ભણેલા અને જાણનારા માણસો જાહેર ખબરથી કે અન્ય રીતે મેળવીને મુખ્ય વર્ત્તમાનપત્રો અને માસિકો જે છાપાખાનામા છપાતા હોય તેમા બદોબસ્ત કરીને તેઓને રખાવી શકે તંત્રીઓ કે લેખકો ગમે તેવી ભાષામા લેખો ચીતરી કાઢે, પણ આ ખાસ છાપાખરડા વાચનારાએ તો તે લોકોની ભાષા બનતા સુધી સુધારીને પછી જ તેવા લેખોને છાપવા દેવા આમ કરતા તંત્રીઓને તેમજ લેખકોને પણ ચાલુ સહવાસથી શુદ્ધ પ્રયોગોનું જ્ઞાન થશે, અને પછી શુદ્ધ ચક્ર ચાલુ થતા ક્રમે ક્રમે પોતાની મેળે તેઓ પોતે પણ રૂઢ ગુજરાતી લખતા શીખશે

૪. બીજી ભાષાઓમાથી ભાષાતર કરનારા મદદનીશો પણ સારૂ ગુજરાતી ભણેલા જ દરેક વર્ત્તમાનપત્રની ઓફિસમા રખાવી આપવા.

એ માટે રચનાત્મક કાર્યની આવશ્યકતા.

આ મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય પ્રથમ થવું જ જોઈએ. એ જો નહીં થાય તો ખાલી ધુમ ધણુ મચાવ્યાથી અશુદ્ધ પારસી ગુજરાતીની હસ્તી ટળી નાશ ના થાય. હિંદુ અને પારસી વિદ્વાનોએ તથા લેખકોએ, અને ખાસ કરી વર્તમાનપત્રોના તથા માસિકોના તંત્રીઓએ તથા માલિકોએ આ વિષયમાં શુદ્ધ મને મદદગાર થવું જ જોઈએ. મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આટલું મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય જો એવા સહકારથી થાય તો જોતજોતામાં ગુજરાતી ભાષા, એટલે એક જ શિષ્ટ અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા, ઠેરઠેર લખાતી થશે અને આજકાલ ભાષામાં જે મનમોજી અરાજકતા ચાલે છે તે બંધ થશે, તેમજ હિંદુ તથા પારસીઓનો વાચકવર્ગ વધુ બહોળો થશે, આપણી સર્વ ગુજરાતીઓની મીઠી માતૃભાષાની ખીલવણી અને ઉન્નતી બહુ ઝડપથી થશે.

વિદ્વાન હિંદુભાઈઓને વિનતિ

બીજી બાજુથી મારી વિદ્વાન હિંદુ ભાઈઓને પણ મારી ખાસ વિનતિ છે. પારસી ગુજરાતી ભાષા જેવી રીતે લખાય છે તે ગરબડી છે તેની ના નથી પણ એ દોષના ખરા કારણો પ્રેમપૂર્વક શોધીને તે નિવારવાના શુદ્ધ મને પ્રયત્ન કરવાને બદલે માત્ર જ્યાંત્યાં પારસી લેખકોના—અને સારા શુદ્ધ લેખકોના પણ—દોષ પર ઉતરતા એમના આગળી જ નૂક્તા કરો તો એ દોષ સુધારવાના નથી, અને ઊલટું તમે એક માહાનિક, આપમતથી આવળ વધનારી, અને આખા હિંદની પ્રગતિમાં ખરા ઉત્સાહની મૂળથી ભાગ લેતી આવતી કોમને તમારાથી દૂર કરો છો. પારસીઓમાં કેળવણી મોટા પ્રમાણમાં પ્રસરેલી છે, અને વાચકવર્ગ પણ બહોળો છે. એ લોકના આ વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર ભાષાપ્રવાહને જો તમે હજી પણ અગુરેલો આગળ વધવા દેશો, તો એ લોકની ગુજરાતી ભાષા શિષ્ટ ભાષાથી તદ્દન જૂદી જ બનવા પામે. આશાનું એક નવું કિરણ હજી પણ એ છે કે એ વર્ગમાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ભાષા લખનારના નકરા પ્રયોગો જોયાથી તેની ભાષા વાપરવા હમણાં હમણાં ઘણી બાજુએથી પ્રયત્નો થાય છે. 'નવરોઝ' માસિકના અધિપતિ મિ. અરદેશર ખબરદારજી દેશાઇ પોતાના માસિકમાં પારસીઓ સાથે હિંદુ લેખકોને પણ સારી પેઠે આવકાર આપે છે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા લેખો તેવા જ શુદ્ધ છપાઇ બહાર પડે તેની પણ કાળજી રાખે છે. "જામેજમશેદ" જેવા મશહૂર પારસી દૈનિકના અધિપતિ મિ. પીરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝબાન (પીજમ) પોતે સારું ગુજરાતી લખે છે, અને પોતાના મુખ્ય લેખોની ભાષા દિનપ્રતિદિન વધુ વધુ સારી અને શુદ્ધ આવતી જાય તેવા શુભ પ્રયત્નો કરે છે. બીજા દૈનિકો અને માસિકો પણ ભાષાની બાબતમાં ઘણો આશાજનક સુધારો બતાવે છે. આ પ્રયત્નોને પ્રેમથી વધાવી લો, તેને બની શકતું ઉત્તેજન આપો. તમે મહાવિદ્વાનો છો, તો વિદ્યાનું ફળ હાંસી કરવામાં નથી. પણ તમારા એ જ્ઞાનસંપન્ન ભાઈઓને સમભાવથી મધુર મુખે તમારી તરફ આકર્ષી તેમને તેમના જ્ઞાનમાં આગળ વધારવામાં હેતુ છે. બીજી એક વાત તો હું ઉપર દર્શાવી જ ગયો છું, અને તે અતિ સંસ્કૃત ભાષાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી ભાષા જ વાપરવાની લાગતી છે. અંગ્રેજી ભાષાનું આજનું રૂપ જોતાં જો મહર્ષિ ચોસર જીવતા પાછો આવે તો તે જરૂર અજાયબ થાય કે એ ભાષાની ખીલવણી માત્ર મોટા મોટા શીખ કે લેટિન ભાષાના શબ્દોથી નહીં પણ શુદ્ધ એંગ્લો-સેક્સન સૂરના

શબ્દોથી જ વધુ થઇ છે. સરલતામાં જ પ્રવાહીપણું છે, અને સરલતામાં જ સમગ્ર જનસમાજને સાથે લઇને આગળ વધાય છે. પ્રજાની કોઇ પણ દિશા તરફની પ્રવૃત્તિ તેના નેતાઓ અને જનસમાજ વચ્ચેનો અંતર વધારવામા સફળ થતી નથી, પણ એ અંતર ઘટાડીને નેતાઓ પોતાની આગળીએ જનસમાજની આંગળી ગુંથીને જ આગળ વધવાની સફળતા પામે છે. જ્ઞાનને પણ વ્યવસ્થાની જરૂર છે, નહીં તો સર્વજ્ઞાની પ્રભુના તેજબિંદુ રૂપ તારાઓ પણ આકાશમા ગમે તેમ ભમી અથડાયા કૂટાયા કરત.

સાહિત્ય પરિષદની ખાસ પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા.

આ શુભ કામને અંગે બીજી પણ ગૌણ પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્ય પરિષદની કમિટી અનેક રીતે કરી શકે. ઉપર જણાવેલુ મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય બરાબર ચાલતું રહે તે માટે શરૂઆતમા એ કામ માટે નીમેલા ખાસ ચાલકોએ સતત જાગ્રત રહેવું પડશે. આ કામ માટે દેશાભિમાની અને ભાષાભિમાની ઘણા યુવકો મળી શકશે. પરિષદ કમિટીના સભાસદો પણ વખતોવખત મુબઇના વર્ત્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓને, તેમ જ આ વિષયમા સમભાવ બતાવી કાંઇ પણ સહાય આપી શકે એવા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને ધનવાનોને મળી કાર્ય પ્રવૃત્તિને અગે જે જે નવા પ્રશ્નો ઉઠે તેનો પ્રસગાનુસાર નિકાલ કરતા રહે, પારસી લેખક મડળની સભાઓ ભરી એ કામમાં તેના સભાસદોની સાથે મસલત કરી તેઓનો વેહેવારૂ સહકાર મેળવે, અને એવી જ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતનાં બીજાં મોટા શહેરોમા જ્યા જ્યા પારસી વર્ત્તમાનપત્રો, માસિકો કે પુસ્તકો બહાર પડતા હોય ત્યાં ત્યા પણ તેઓએ બની શકતી કરવી હિંદુ અને પારસી માસિકોમા એકમેકના સારા અને રૂઢ ગુજરાતીમા લખાયલા લેખો પ્રગટ થાય તેની વ્યવસ્થા કરાવી આપવાને પણ તેઓએ બનતું કરવું. આ માત્ર કાર્યની રૂપરેખા જ છે. એકવેળા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને મુખ્ય વર્ત્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓ સાથે મળી એકમેકના શુદ્ધ વિચારોની આપલે કરશે, ત્યારે આ કાર્યને સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવા માટે બીજી અનેક સૂચનાઓ પોતાની મેળે મળી રહેશે. વાટ માત્ર આ વિકટ લાગતા પ્રયત્નનો સમારંભ કરવાની જ છે. એ કરો, અને તે પર ખંતથી મંડી રહો, તો વિજયફળનો મહાસંતોષ આપણા સર્વ ગુજરાતી ભાઇઓને મળશે, અને પ્રભુના આશીર્વાદ પણ ઉતરશે. અસ્તુ

સાહિત્યવિલાસી બહેનો અને બંધુઓ ! આપણા ગરીબ પણ સુંદર સાહિત્યની સેવા જો આપણે અંતરથી ચાહીએ તો બ્રહ્મપુત્રનું હિમાલયમાથી આણેલું પાણી જેમ હજાર મુખે સાગરમા હોમાતું રહે છે તેમ આપણે પણ કરી શકીએ. પણ આ ‘જો’ અને ‘તો’ આપણી આતરશક્તિના માર્ગમાપક હદીઆ જ છે. આપણે આગળ ચાલીએ તો એ પાછળ હઠતા જાય છે અને આપણી શક્તિનું માપ આપણે જ્યાં કાઢવા જઇએ ત્યા એ દર્શાવવા તત્પર જ ઊભેલા દેખાય છે. આપણે ચાલીએ જ નહીં તો એની હારની હાર આપણી નજર પૂગે ત્યા સૂધી લબાયલી જ લાગે છે અને આપણી આતરશક્તિને માત્ર જોવાની જ ક્રિયામા ખપાવી દે છે. આટઆટલી વેળા પરિષદના સંમેલનો મળ્યા પણ માત્ર વાતો કરી સર્વ વિદ્વાનો અને રસિકો છૂટા પડ્યા, અને હજી કશુ સગીન કાર્ય કરી શક્યા નથી, એવો આરોપ બહુ ઠેકાણેથી આ પરિષદને માથે ઠોકાયો છે હુ ધારૂં છુ કે

આ શિષ્ટ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતીનો મુખ્ય ભેદ ટાળી નાખવા જે સાહિત્ય પરિષદના ચાલકો અનેક ઘુપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તેઓ ગુજરાતી ભાષાને લગતા આ ક્રૂર પ્રશ્નનો નિકાલ કરી શકે, અને આ એક જ કાર્ય પરિષદની હસ્તી માગી કરવા પૂરતું છે ગુજરાતી ભાષા વાપરનારી તમામ બિન-હિંદુ કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષા વાપરતી થાય અને તેને માટે ખરૂ અભિમાન રાખતી થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યના તે ધન્ય દિન માટે પરિષદ વ્યાજબી ગર્વ ધારી શકશે

ગુજરાતી સાહિત્યના જમે ઉધાર પાસા તપાસી ગયા પછી હવે આપણે તેનું સરવાયુ કાઢીએ ઉધાર પાસુ જોતા હજી આપણે બહુ કરજ ભરવાના છે

ગુજરાતી સાહિત્યની ખાતાવહીનુ વાચન અને સરવાયુ. આપણી ભાષાને લગતો સત્તાધારી સંપૂર્ણ કોષ હજી બહાર પડયો નથી આપણી મૂડી કેટલી વેરાઇ પડી છે તે તો પ્રથમ જાણવુ જ જોઇએ જોડણીનો નિર્ણય આ વીસ વર્ષે પણ થયો નથી, અને કરોળીઆના જાળા જેવી બારીક ગુથણીઓની ઓથે રહી હજી પણ ઉડતી માખીને તેમા પકડવાનુ જારી રહ્યુ છે એથી તીજોરીની કોથળીઓમા ચડાવી નાણું કેટલુ છે અને કેટલુ ખરુ ખોટુ રમી ગયુ છે, તેનો પત્તો મળતો નથી અને હિસાબ તપાસનારને ગોટાળો જ લાગે છે ભાષાનો ઇતિહાસ અને સાહિત્યના ઇતિહાસ એ બે મોટા ખાતાઓ હજી નામ માટી રમેલા કોરા જ પડયા છે પણ " સાહિત્ય સભા " તરફથી મોટી રકમોની આશા અપાઇ છે જુના હિંદુ અને જૈન કવિઓ તથા લેખકોના સગ્રહ હજી પુષ્કળ બહાર પડવાના બાકી છે, એટલે આપણી બહુ મૂડી વગર વ્યાજે કે વેપારે બધાઇ પડી છે પરિષદનુ માસિક તાત્કાલિક જમે ઉધાર કરવા માટે હજી ગોઠવાયુ નથી અને સૌથી અગત્યનુ ખાતુ, એ બધા ખાતાઓને નિભાવી શકે એવુ જે પરિષદના ફડનુ, તે હજી આપણને નિરાશા જ ઉપજાવે છે જમા પાસામા રા બ કમળાશકર ત્રિવેદીનુ " બૃહદ્ વ્યાકરણ " ગુજરાતી ભાષામા મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે રાષ્ટ્રસેવાની ચળવળે સુદર લોક-ભોગ્ય સાહિત્ય પૂરુ પાડ્યુ છે મહાત્મા ગાધીજીના લેખોએ ભાષાને નવુ જોમ આપ્યુ છે, અને સરલતા સાથે સચોટતા પણ તેમા આણી છે આજકાલ તો એ જ ખાતામા વધુમા વધુ બારનિશીઓ નોધાયલી દેખાય છે ગુજરાત, નવચેતન, યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, રગભૂમિ, કુમાર, બાલજીવન, વગેરે નવા નવા ઉત્સાહી માસિકો ભાષાની અને જ્ઞાન ગમ્મતની ખાધખોરાકીની મિલકત સારી બનાવે છે કેળવણીના વિષયમા રાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભરૂચ કેળવણીમડળ, વગેરે તરફથી સ્વભાષામા શિક્ષણને લગતી પોથીઓના અવેજો આવતા જાય છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, 'ગુજરાતી' છાપખાનુ, સાહિત્યમમદ, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઇટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, વગેરે મડળોએ અને સસ્થાઓએ જૂની નવી પ્રસાદીઓ માટે નવી નવી રકમ આપવાનુ જારી રાખ્યુ છે પારસી લેખક મડળે " ગુજરાતી શૈલી અને લેખનપદ્ધતિ " ઉપર સારુ પુસ્તક તૈયાર કરાવી ગુજરાતી ભાષાના ખાતામા સારી જેવી નવી રકમ જમા કરાવી છે રા ખબરદારની " રાસતરગિણી," કાન્તનો " પૂર્વાલાપ," તથા " રાષ્ટ્રગીત " એ સુદર કાવ્યસગ્રહોથી ગુજરાતના સગમકાળની જૂની નવી ભાવનાઓ અને અવનવા ઉમળકાઓથી ભરેલી કાયમની નવી મૂડી જમે થઇ છે પરગામોમાથી પણ ખપની ચીજો લાવી માવખા-

તામાં ઉમેરાવી છે. પરિષદના આડતિયાઓએ ચોમેરથી દેશપરદેશનો માલ ભંડોળખાતામાં ભરવા માંડયો છે. આપણા સાહિત્યનું આ બેચાર વર્ષનું સરવાયુ સારી આશા આપનારૂં જ કહેવાય. આપણા મોટેરા વિદ્વાનો અને કવિઓ હજી પણ બનતું કરી પોતાના ખાતા નિભાવી રાખવાની સદિચ્છા બતાવી રહ્યા છે. હવે નવે ચોપડે નવા કુંકુમલેખો માંડવા સર્વ લેખક બંધુઓ આગળ પડો અને ધન્ય બનો, એ જ પ્રાર્થના.

સુજ્ઞ બહેનો અને બંધુઓ ! એક ગમથી આકાશ પશ્ચિમે ઉતરતું જાય છે તો બીજી ગમથી પૂર્વનું આકાશ ચઢતું જાય છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદામા નવા નવા તારાઓના દર્શન થતા જાય છે. ચોમેર ચાલતી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ આશાજનક છે. આપણી પેઢીની આંટ વધતી જાય છે, એટલું નહીં પણ સમસ્ત ભારતની અને આખી દુનિયાની નજર ગુજરાતની કર્મભૂમિ તરફ કુતૂહલથી, માનથી, અને આશાથી પણ ઠરી રહી છે. આપણા નવયુવકોમા નવુ બળ અને નવો ઉત્સાહ આવતા નવી શકયતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આશાના મહેલો આકાશને અથડીને ઊભા રહેલા છે. જે કીધુ છે એ ઠીક છે. જે કરવાનું છે તે માટે અનંત કાળ અને અનંત આકાશ સામે ઊભા છે. આપણી આજની શકયતાઓ આપણા ફરના ધ્યેય પર જવાના પગથીયા છે. આપણી નિસરણી સાતમે કે સીત્તેરમે માળે નહીં, પણ છેક ચંદ્રના માળ પર અડાડી ઊભી રાખવી જોઇએ; પણ એનો અર્થ એમ નહીં કે આપણા મીઠાં સ્વપ્નાઓને જ માત્ર ત્યા પૂગાડીએ, અને આપણું શરીર, આપણું ચારિત્ર્ય તો નીચે ધૂળમાં જ ઘસડાતું રહે વિચારસૃષ્ટિની સાથે જીવનસૃષ્ટિને નદીના બે નોખા નોખા પ્રાટા જેવી નહી પણ બે ધોધ એક જ થાળામા સાથે પડી એક જ નદીરૂપે વહે તેવી ઓતપ્રોત રાખવી. પ્રભુએ આપણા આત્માનુ વ્યક્તિત્વ જૂદું રાખવાનુ અને તેને સ્વતંત્ર રીતે પોષી બળવાન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, તો આપણો ધર્મ છે કે આપણી એ સ્વાધીનતાને દરેક પ્રયત્ને કેળવવી. અને કોઇના તેજમા ના અંજાતા આપણા નાના તેજને જ વધુ વિસ્તારવા બનતું કરવું આપણે સર્વ એકમેકના ઋણી છીએ જે ભૂમિ ઉપર નદીનો પાટ પડેલો છે તે ભૂમિની માટીનો રંગ જરા પણ લીધા વગર કોઇ પણ નદી વહી શકતી નથી. માત્ર તમારા પોતાના આત્માની રેલ એમા નવનવી જીવનશક્તિ પૂરી શકે અને તમારી આજુબાજુની ભૂમિને તેના પાણીમા રસબોળ કરી શકે તો તમારૂં જીવન ધન્ય છે.

વરતારો અને શુભ ભવિષ્યના ભણકારા.

રસિક બહેનો અને બંધુઓ ! ગુજરાતી સાહિત્યના જન્માક્ષર જોઇ હું જે આ વરતારો કાઢી રહ્યો છું, તે તમે ધૈર્યથી, ઉત્સાહથી અને આશાથી સાભળ્યો છે, તે માટે હુ તમારો આભાર માનું છુ. ભવિષ્યવેત્તાની પણ મર્યાદા હોય છે, અને તેથી એમા કાઇ ઘટતું કે વધી પડતું માલમ પડે, તો તે માનવતાનુ જ અવધચિહ્ન છે એમ જાણી ઉદાર દૃષ્ટિથી તેની ઉપેક્ષા કરશો. કવિઓના હૈયાના પડદા પાતળા અને પારદર્શક હોય છે, અને એમની આખની કીકીઓમાથી ભવિષ્યના ઝબકારા એ પડદા પર પડતા રહી નવા સ્વપ્નચિત્રો સિનેમાની ફીલ્મ જેવા એકધારે સરતા જ રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય મને દરેક રીતે ઊજળું જ દેખાય છે આપણામાના ઘણાઓએ જોયુ અને ગાયું છે, આપણે કંઇક જોઇએ અને ગાઇએ છીએ, અને ઓ ! આ પૃથ્વીની પાદરેથી આકાશનો ચદરવો ઉઘાડતા નવા·

ગાનારાઓના મંગળ સૂરો આવતા સંભળાય છે. સાહિત્યના અવતારી માનવીઓ વખતોવખત આવી દુનિયાને નવા નવા સંદેશા આપી જ જાય છે. એવા નવા અવતારીઓના પગલાંના ધબકારા પાસે પાસે આવતા [illegible] ડંકા વાગી ચૂક્યા છે, નિશાનો ફરફરી રહ્યાં છે. પક્ષીઓના ઉડતા વાદળાં એને માથે દૂર દૂરથી પાંખો ફફડાવતાં આવતાં દૃષ્ટિએ પડે છે. એવી આ સાહિત્યના નવા અવતારની સ્વારી પુણ્ય પગલે તેજના ફુવારા ઉડાડતી અને વેગથી આગળ અને આગળ આવતી જ જાય છે. એના પગલામાં નવરંગ પ્રભાત ખીલતાં છે, એના મુખમાં નવરસ રમતના હાસ્ય સરતાં લાગે છે. આવો, સ્હેનો અને બંધુઓ! એ સ્વારીમાં આપણે પણ ગાતા ગાતા સ્નેહભર સામેલ થઇએ:

> "મેં દીઠા એના રે! તોરણના ઠામોઠામ,
> મેં શંખ સુણ્યા ડંકાના એના ગહેર ગામેગામ,
> ઓ વીર! ધસો ધ્વનિ કરતા એ ધ્વજ પૂરે અભિગમ!
> રે! પ્રભુની સ્વારી જાય."

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્—ઈતિહાસ વિભાગ

સજ્જનો અને સન્નારીઓ

સાહિત્યપરિષદ્‌ના એક વિભાગનું પ્રમુખપદ મેં સ્વીકાર્યું તેને માટે પરિષદ્‌ના કાર્યવાહકોનો આભાર માનું—કે એ સ્વીકારવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી માટે તેમની અને આપ સર્વની ક્ષમા માગું ? આ પ્રશ્ન અત્યારે મ્હને અતિશય મુંઝવે છે. હું ઇતિહાસનો અભ્યાસક હોઉં તો પણ એ ક્ષેત્રમાં મેં કશી કૃતિ કરી નથી. એટલે સાહિત્યપરિષદ્‌ના ઇતિહાસ-વિભાગનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવું તે એક રીતે તો ખરેખર ધૃષ્ટતાજ દેખાય છે. અને સાથે ગુજરાતી ભાષામાં તો ઇતિહાસ વા અર્થશાસ્ત્રમાં પણ મેં હજી લગભગ બહુ કંઈ કર્યું નથી, એટલે મૂળ ધૃષ્ટતા ઉલટી વધતી જણાય છે. આથી હું પોતાને દયાપાત્રજ સમજી ક્ષમા માગું તો તે અયોગ્ય ન કહેવાય. મ્હારા બચાવમાં મ્હને એટલુંજ કહી શકાય કે પરિષદ્‌ના બંધારણ મુજબ અર્થશાસ્ત્રનો ખાસ નિરાળો વિભાગ ન હોવાથી, તેમજ તેના કાયદા પ્રમાણે વરાય યોગ્ય, કોઈ વિદ્વાન ઇતિહાસવેત્તાની ચુંટણી કરવામાં કાર્યવાહકોને બાધા નડવાથી અને અર્થશાસ્ત્રના મ્હારા ખાસ વિષયને ઇતિહાસ સાથે નિકટનો સંબંધ હોવાના મ્હારી ધૃષ્ટતા આપની નજરમાં ક્ષમાપાત્ર જણાય અને તેને માટે ક્ષમા કરશો તો હું સહૃદયે આભારી બનીશ. આમ ક્ષમા યાચી તેનેજ માટે આભાર દર્શાવવાથી, હું એમ જણાવવા નથી ઇચ્છતો કે આ પ્રમુખપદના અપૂર્વ માનની મ્હને કિમ્મત નથી. મ્હને તો એની એટલી બધી કિમ્મત લાગે છે કે ધૃષ્ટ ગણાવાના જોખમે પણ મેં તે સ્વીકાર્યું છે. એટલે એને માટે હું કેટલો આભારી છું તે મ્હારે કહેવા કરતાં આપ સૌને સમજવું વધારે સુગમ પડશે.

પ્રારંભમાંજ બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. ઇતિહાસ એટલે શું ? મનુષ્યજીવનમાં, સમાજશાસ્ત્રમાં, તેનું સ્થાન કયું ? સામાન્યતઃ આપણી નિશાળો અને પાઠશાળાઓમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા, જાણી જોઈને નહિ તો વ્યંગ્યપણે પોપટિયા જ્ઞાનની ઉપમાને એટલે અંશે લાયક થઈ પડે છે કે ઇતિહાસના અભ્યાસનું મૂલ્ય વ્યવહારિક નજરના લોકને બિલકુલ નથી લાગતું. ઇતિહાસ એટલે કેટલીક લડાઈઓના સ્થાનસ્મરણ અને તારીખની યાદિ, કેટલાક નામ અને બનાવોની નોંધ, આમજ જો માની લઈએ તો અવશ્ય કબૂલવું પડે કે એવા શાસ્ત્ર (?)ના અભ્યાસ કે ખીલવણીથી આ જમાનાને કોઈ લાભ સંભવતો નથી. પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ફ્રીમેને જણાવ્યું હતું કે જે યુદ્ધના પરિણામે ઈંગ્લંડમાં નૉર્મન રાજ્યની સ્થાપના થઈ તેને 'હેસ્ટીંગ્સનું યુદ્ધ' નહિ પણ "સેનલાકની લડાઈ" ને નામે ઓળખવું. અને તે યુદ્ધમાં સૅક્સન હેરોલ્ડે પોતાની આસપાસ મજબૂત કોટ ઉભો કર્યો હતો. 'સેનલાકની લડાઈ" ખરૂં નામ

કે "હેસ્ટીંગ્સનું યુદ્ધ" યોગ્યનામ. અથવા તો તેમા અમુક લશ્કરે કાપ્તાન-ગવર્નરકોટનો ઉપયોગ કર્યો હતો કે નહિં એવા પ્રશ્નનોજ નિર્ણય કરવામાં ઇતિહાસનું તમામ ઉત્કૃષ્ટ સત્ત્વ આવી જતું હોય તો વ્યવહારબુદ્ધિવાળા લોકને અણગમો ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે. ઇતિહાસના અભ્યાસથી માત્ર પુરાણા ત્યજી દેવાયલા ખ્યાલો સતેજ થતા હોય, જીર્ણ અને અનિષ્ટ ઠરેલા સમાજસંજોગો પુનઃ સબળ બનતા હોય, વિસરાયલી વિકરાળ પશુસમ વ્યક્તિઓની પુનઃ ઉપલક ઓળખાણ થતી હોય તો તેથી સમય અને શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય થતો ઘણાકને લાગે તે સંભવિત છે. પણ વાસ્તવિકપણે, સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ, ઇતિહાસનો અભ્યાસ કે તેનું રહસ્ય માત્ર મનુષ્યની સ્વભાવની કુતુહલ જિજ્ઞાસાને સમર્થ કરવા માટે નથી. ઇતિહાસમાં મનુષ્યભાવની ઉંડી, લાગણી, વિધવિધ પિછાન થવાનો સંભવ રહે છે, કારણ તેમા અનેક સંજોગોમાં અનેક પ્રકારના મનઃશક્તિ અને બુદ્ધિબલના પ્રયોગ અને ઉપયોગ જોવાનું મળે છે મનુષ્યસ્વભાવની ઓળખાણ કાલિદાસ કે શેક્સપિયર જેવા મહાકવિઓની કૃતિ પણ કરાવે છે ખરી. પણ કવિઓની કલ્પિત ઓળખાણ અને ઇતિહાસની યથાસ્થિતિ પિછાનમાં ફેર એટલોજ કે કવિ પોતાના આદર્શ રચનાને યોગ્ય પડે તેમજ દૃશ્ય ચીતરે છે. જ્યારે ઇતિહાસ-ખરો માનનીય ઇતિહાસ-તો જરાય ચાલમેલ કર્યા વિના યથાસ્થિત ચિત્ર આપી, તેનું રહસ્ય ગ્રહણ કરવું વાચનારની શક્તિપર રહેવા દે છે. શેક્સપિયરનો સીઝર કે બ્રુટસ અને ઇતિહાસનો સીઝર એક વ્યક્તિ નથી. નવલકથાકારના ઔરંગઝેબ કે શિવાજી અને જદુનાથ સરકારે બતાવેલા તેજ પાત્રો અનેક અંશે ભિન્ન સહજ દેખાય છે. કવિએ પોતે પ્રત્યક્ષ કરેલું રહસ્ય કવિની મરજી મુજબ વાંચકને માનવું પડે, તેના કરતા વાચનાર પોતેજ બનાવો, સંજોગો, વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસમા મળતો યથાસ્થિત ખ્યાલ કરી પોતાનો નિર્ણય કરે. તે માનસિક ખીલવણીમા વધારે સંગીન કામ કરી શકે ભૂતકાળમા થયલી ભૂલ અટકાવવી હોય, નીતિશાસ્ત્ર કે રાજ્યસંધારણને લગતા સૂત્રો કે દૃષ્ટાંત શોધવાં કે સમજવાં હોય. વર્તમાન કાળના તમામ શક્તિ, તત્ત્વો, પ્રવાહો ઓળખી તેને યથેચ્છ કાબુમા રાખવા હોય; ભવિષ્યમા બનનાર સંજોગ કે સમાજરચનાને અમુક નિર્ધારેલી પ્રનાલિકાએ રચવા હોય, તો ઇતિહાસજ્ઞાન અનિવાર્ય તેટલુંજ લાભદાયક ગણાશે

પ્રખ્યાત જર્મન વિદ્વાન્ હેગલ પોતાના 'ફિલોસોફી ઓફ્ હિસ્ટરી" નામના ગ્રંથમા લખે છે કેઃ-

History in general is, therefore, the development of Spirit in *Time*, as Nature is the development of Idea in *Space*:—

અર્થાત્ ઇતિહાસ એટલે કાળરૂપ અધિષ્ઠાનમા આત્મતત્ત્વની વિવૃદ્ધિ, અને પ્રકૃતિ એટલે દેશરૂપ અધિષ્ઠાનમા ભાવની વિવૃદ્ધિ, આ આત્મિક ઉન્નતિ માત્ર વ્યક્તિગત ન સમજવી વ્યક્તિગત ઇતિહાસ-જીવન-ચરિત્ર-ને ઇતિહાસનુ નામ આપી શકાય ખરું; પણ જે વ્યક્તિનુ ચરિત્ર આલેખાતું હોય તે પોતાના કાળમાં, પોતાના સમાજમાં, છેક સર્વોત્કૃષ્ટ શિખરે ના પહોચ્યો હોય, સમકાલીન વ્યક્તિ કે વિચારના સમાગમમાં અનેક રીતે ન આવ્યો હોય,

તે મો પર પોતાના વ્યક્તિત્વને બળે વિધવિધ છાપ ના પાડી હોય,—તો તેવાના જીવન ચરિત્રો ક્ષુદ્ર, નીરસ કદાચ ના લાગે, તોપણ તેથી તે સમાજ કે જમાનાનુ સર્વાંગે તાદૃશ "ચિત્ર" મળે છે એમ તો નજ કહી શકાય અમુક વિશિષ્ટ તુરી પરોવવાની આવશ્યકતા છે કારણ તે વિના દૃષ્ટિ મર્યાદા વધતી નથી, જનસમાગમ સાંપડતો નથી, વિચારપ્રૌઢતા ગભવતી નથી માદામ ડુબારી (Mme Du Barry) ના સ્મરણો અને અશોક,—સિકંદર કે સીઝરના જીવનચરિત્રોમા ફેર છે આવા જીવનચરિત્રો ઇતિહાસનુ એક અંગ છે આથી એક કવી એ ઇતિહાસ કેવળ મૂળ છે, ઇતિહાસ-બનાવના નિમિત્ત કારણરૂપે પણ આ ભાગ ઘણુ બારીના રમણ ઇતિહાસસૂત્રની જ ઉપમાને પણ લાયક ભાગ્યેજ કહી શકાય સંજોગો મહાપુરુષો ને ઉપજાવે છે, કે મહાત્માઓના તેજ પોતાના વ્યક્તિબળે યથેષ્ટ સંજોગો ઉભા કરે છે એ ગૂઢ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ અહિં ના કરીએ, તોપણ મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો—તેમના બુદ્ધિ, બળ, તેજ વગેરે ઇતિહાસના નિમિત્તમા ઘણો ભાગ લઈ પડે છે પોતાની સમકાલીન પ્રજાના તેમજ વંશજોના જીવન અને સમાજ ઉપર ઉંડી છાપ બેસાડે છે તેની ના પાડી શકાતી નથી દેવા ભાગ્યેજ કોઈ માન્ય કરી શકે — यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् પણ નેપોલીયન કે બિસ્માર્ક, પેરીક્લીસ કે સીઝર ચંદ્રગુપ્ત કે અકબરના જીવન વૃત્તાન્તથી પણ એટલુ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આવી મહાપ્રતાપી વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ ખાસ કરીને પ્રસંગેજ થતી લાગે છે અને તેથીજ તેઓ પોતાની છાપ સમકાલીન તેમજ ભવિષ્યના જમાનાપર પાડી શકે છે

પણ જમાનામા સર્વોત્તમ ગણાતી સમાજમા અપૂર્વ છાપ બેસાડતી, ભવિષ્યને પણ અનેક રીતે મદદ કરતી વ્યક્તિ કેટલી હોય ? કદાચ પણ એક જ લક્ષ્ય ઇતિહાસમા માત્ર તેમનોજ આત્મા સ્ફુરે છે એમ બુદ્ધ કે મહમ્મદ, ઇશુ કે કન્ફ્યુશ્યસ માટે પણ કહેવુ તે અતિશયોક્તિભર્યું લાગે તો બીજા સામાન્ય લોકો માટે તો કેમજ કહેવાય મુસા, ઇસા, મહમ્મદ, મનુ, બુદ્ધ ઇત્યાદિ મહાત્માઓએ અલૌકિક રચી આદર્શ નીમ્યો પણ તે કયા બની શક્યા ? ભાષાની અપૂર્ણતાને લીધે તથા વાચકની અજ્ઞાનતાને અંગે-મનુષ્યબુદ્ધિની મર્યાદા ને લઈને, આવા મહાત્માઓના ચરિત્રો અને કર્મો કે કથનો તત્ક્ષણ જૂનાયા નહિ તો તેનો અનેકધા અનર્થ થવા માંડ્યો એટલે તેમનોજ આત્મા પ્રજામા કાળાનુક્રમે સદા સ્ફુરે છે, સજીવ રહે છે, એમ માની નથી શકાતુ છતા પ્રજામા સમાજમા પ્રજકીય-સામાજિક આત્મા છે એમ ઇતિહાસના અભ્યાસથી સિદ્ધ થય છે અને એજ સમાજાત્મા—એટલે કે પરમાત્માના એક અંશે—ઓળખવાથી જીવાત્મા પણ ઓળખવો સહેલો છે જીવ અને અજીવ ઉભય વચ્ચે બાહ્ય નજરે તફાવત પરીક્ષવો હોય તો આટલુ બસ છે કે જીવમાં વિકૃતિ અને વિશુદ્ધિ (change and development) સદા જારી રહે છે, જ્યારે અજીવમા પરિસ્થિતિ બદલાતી નથી અને વૃદ્ધિ સંભવતી નથી મનુષ્યમાત્ર તમામમા તેમજ તેના પ્રત્યેક વિભાગમા આદર્શ, ભાવ, રચના પ્રતિદિન બદલાતા નજર આવે છે, અને તે વિકૃતિને અંગેજ વૃદ્ધિ સંભવે છે એક રીતે ઇતિહાસમાં યથેચ્છ પ્રયોગ કરવા—રસાયણ શાસ્ત્રીના કાર્યાલયમા થતા અખતરા તુલ્ય પ્રયોગ કરવા—મનુષ્યશક્તિ અશક્ય દેખાય છે ત્યારે

બીજી નજરે ઇતિહાસ માત્ર અખતરાનોજ સંચય જણાય છે. મનુષ્યકૃત પ્રયોગ રાજનીતિ, સમાજવિધિ, અને કાયદા બંધનના ફેરફારમાં, અને તેથી સંભવતી સમાજની અદલાબદલીમાં દેખાય છે ખરા; પણ તે ઉપરાંત વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે અજ્ઞેય અખતરા–તમામ માનવલોકને લાગુ પડતા પ્રયોગો પણ વિશાળ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ અભ્યાસ કરતાં નજર આવે છે. એ પ્રયોગો કેવા હોય છે, કેમ સંભવે છે, કેવાં પરિણામ લાવે છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર ઇતિહાસના અભ્યાસ વડેજ સંભવે; અને તે વિચારથીજ એ સૌના પ્રેરક કે નિયામક આત્માની ઓળખાણ પડે; મનુષ્યજાતના ભવિષ્ય અને નેમ સમજાય.

પણ સમાજાત્માના સ્વરૂપની સર્વાંગે ઓળખાણ ઇતિહાસની અપરિપક્વતાને લીધે ન થઇ હોય ત્યાં લગી પણ તે સમૂહાત્માના અસ્તિત્વની ના નહીં પડાય. ઇતિહાસનું આ તત્ત્વ હવે દિન પ્રતિદિન સર્વમાન્ય થતું જાય છે કે વ્યક્તિજીવનમાં તેમજ સમાજજીવનમાં વિકૃતિ સંભવે પણ વિપ્લવ જેવું કશું નથી—સિવાય કે દેખાતો વિપ્લવ માત્ર વિકૃતિ કે ઉત્ક્રાંતિનું એક અંગજ હોય. સામાજિક તેમજ વ્યક્તિગત જીવનમાં દેખાતી વિકૃતિ ખરેખર તો મૂળ પાયા પર બંધાતી બદલાતી ઇમારત રૂપજ સમજવી, નહિં કે સદંતર, સર્વાંગ નૂતન આદર્શ, વિચાર, કે સંસ્થાનો ઉમેરો. ઉદાહરણમાં લો આપણું ભારતીય જીવન યુરોપીય લેખકો નિર્વિકારી, નિર્વિકલ્પ, અવિક્રય પૂર્વાત્ય પ્રજાની ભ્રમણામાં એટલા બધા નિમગ્ન થઇ ગયા છે કે તેમણે લખેલા ભારતીય ઇતિહાસમાં ભારતીય પ્રજાકીય આત્મસ્વરૂપ જણાતુંજ નથી. એ દેશ અને પ્રજા પ્રાણહીન દેખાય છે. તેમાં અભિવૃદ્ધિને સ્થાન જડતું નથી. અને ક્ષય જરૂર પણ નથી પણ ભારતીય ઇતિહાસનો સહૃદય અભ્યાસ કરનારને, ભારતીય પ્રજાના જીવનમંત્રને જાગૃતપણે પિછાણનારને આપણા સામાજિક આત્માની પિછાન પડયા વિના રહેજ નહીં. ભારતીય પ્રજા મૂળથીજ એક છે–There is a Fundamental Unity of India. તે પ્રો. મુકરજીએ પ્રત્યક્ષ કર્યા અગાઉ પણ વિચારશીલ, સમજદાર ઇતિહાસવેત્તાને સિદ્ધ હતું અને તેનાજ એક રૂપ આકાર, આવિર્ભાવ કે સ્પષ્ટીકરણ સમ–આપણે વિદિત અને માન્ય ઇતિહાસના આરંભ કાળથીજ અંગીકૃત કરેલ સાર્વભૌમત્વ કે ચક્રવર્તિપણાનો ખ્યાલ હું ઉદાહરણમાં આપું છું. હિન્દી પ્રજામાં પ્રજાકીય જાગૃતિ, જુસ્સો, અને શક્તિ ખીલતા દેખી, ઘણાએ અંગ્રેજ લેખકોએ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ભારતવર્ષ મૂળત: એક નથી. ઐકય કરતાં ભિન્નતાનું બળ તેમને વધારે લાગ્યું. અને તેથીજ તેમણે ઐકય વધારનાર દરેક પ્રગતિ અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે:–તે છેક એટલી હદ લગી કે હગધડા વિનાના, તેમણે ફાવે તેમ રચેલા, પ્રાંતિક કુંડાળાઓને પરસ્પર નોખા પાડી, તેમને સ્વતંત્ર–એટલે કે પરસ્પર અદેખાઇ કરતા–બનાવવાની તેમની કુટિલજાળને માન્ય કરી, તેમાં આપણે જાતે પણ આજ ફસાયા લાગીએ છીએ. છતાં ભારતીય ઇતિહાસ તો સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે ભારતવર્ષ એક છે, તેનો પ્રજાત્મા પણ એક છે, તેના સંસ્કાર આદર્શ ઉદ્દેશ પણ એક છે. કેવળ સ્વાર્થી બુદ્ધિના ઇતિહાસકારો ગમે તેમ કહે, પણ હું તો નિ:સંદેહ માનું છું કે આ ઐક્યતા તાદૃશ્ય કરવા–ગૂઢ હોય તો પ્રગટ કરવા–ભૂતકાળમાં ચક્રવર્તિની આણ વર્તાવવા જે જે પ્રયત્નો થયા હતા, તે સૌનો એકજ ઉદ્દેશ, એકજ રહસ્ય. ભરતખંડ જેવા મહાદેશમાં આવી ઐક્યબુદ્ધિ પ્રગટે કે પ્રગમે તે અલબત્ત તેની ભિન્નતાપર રચતી, મ્હાલતી

નાની પરદેશી પ્રજાના સ્વાર્થી ઇતિહાસકારોને ન પરવડે પણ તેથી આપણને-હિન્દવાસીઓને-એમ માની લેવાની અગત્ય નથી કે મૂળથી આપણામા ઐક્ય નથી અને હવે તે આવશેજ નહિ આજ કાલ મળુર થયલી પ્રાતિકસ્વતત્રતાવિધિ Provincial autonomy માત્ર અગ્રેજોની સ્વાર્થબુદ્ધિને પ્રગટાવેલી કપટજાળજ છે તેમા ન ફસાઇએ-આપણે તે કબૂલ કરી તે વડે આપણેજ પગ આપણેજ હાથે કુહાડો ન મારીએ,-એટલા વાસ્તે સાચા ઇતિહાસ ના સચેત અભ્યાસની અતિમ અગત્ય છે ભારતીય ઇતિહાસ તમામ સમૂળો ફરીથી લખાવાની જરૂર છે પુરાણકાળને અલગ કરી માત્ર કાળનેજ વિચાર કરીએ, તો ચદ્રગુપ્તે આચાર્ય વીર ચાણક્યની સહાયથી એકત્ર કરેલા સામ્રાજ્યનો અખ્તરો કેવો સગીન અને કેટલા દીર્ઘકાલ સુધી અક્ષતપણે ચાલ્યો હતો! તેના પછી ગુપ્ત અને ચોલા વશના મહારથીઓએ એજ પ્રનાલિકા ત્રણ સદીઓ લગી ચાલવી હતી, પછી શ્રી હર્ષે તે કેમ વધારી હતી જયચદ્ર અને પૃથુરાજે તે કેમ મગ્રહી હતી જગદીશ્વરતી રૂપમા ધરાવતા અનેક પઠાણ દિલ્હીશ્વરે તે કેમ સતેજ રાખી હતી મુગલ-દ્વીપક હિંદના સર્વોત્તમ શહેનશાહ અકબરે તે કેમ પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડી વર્ષ લગી—ઔરગઝેબના અવસાન કાળ લગી-તે અમર કરી હતી અને તેને અકરનાર મરાઠી વીર અને આખરે પરદેશી વેપારબુદ્ધિપ્રધાન રાજનીતિવાળા અગ્રેજોએ પુન કેમ સજીવ કરી સાક્ષાત્ બનાવી એક મહા લગભગ અવિચ્છિન્ન રાખી છે—તે સાનો અભ્યાસ કરતા વિચાર કરતા મ્હને તો માત્ર એકજ તત્ત્વ સિદ્ધ થતુ જણાય છે ભારતીય ઐક્ય અશોક અને હર્ષના અખ્તરા અલગ રાખી માત્ર સાપ્રતકાળના મુગલસામ્રાજ્યનોજ વિચાર કરીએ, તોપણ તે હિંદમા અગ્રેજ સામ્રાજ્ય કરતા વધારે વખત ટક્યુ અને વધારે નહિ તો તેટલુજ સગીન અને સર્વવ્યાપક બનેલુ હોવાથી, પ્રજામા ઐક્યબુદ્ધિ અનિવાર્યપણે આવવીજ જોઇએ ' ખલ્ક ખુદાકા-મુલ્ક પાદશાહકા" એ સિદ્ધાન્ત એટલો સામાન્ય થઇ ગયો હતો કે ખુ પાતાપી ઉપાડનાર ભોઇ નાગે પણ પરિશ્રમ મ[illegible] કરવા એ શરમગાન ગણતા

ભારતીય સામાષ્ટ્રીય બુદ્ધિના ઉદાહરણ ઉપરાત પણ હિંદી પ્રજાના અવયરૂપ-સામાજિક આત્માના સ્વરૂપતુલ્ય બીજા પણ દૃષ્ટાત લઇએ ખાસ ભારતીય ગ્રામરચના—પ્રત્યેક ગામમા આત્મગત સ્વત ત્રતા—ભારતીય સમાજરચનાના અતિ સૂક્ષ્મ પ્રતિબિબરૂપ, આપણા તમામ ઇતિહાસમા અખડ અને અક્ષેપપણે અવિચળ રહી છે

> चला लक्ष्मीश्चला प्राणा श्चल मपि जीवनम
> चराचरे हि साम्राज्य ग्राम एव हि निश्चल

આપણી ગ્રામ રચના માત્ર ભારતીય નથી, પણ સમગ્ર આર્યોની સર્વત્ર અમોઘ નિશાની છે રશિયાનું મીર જર્મનીનું માર્ક ઇગ્લન્ડનુ મેનર ના માર્ક રોમન કે લેટીન દેશનુ વિલા એ સૌ ભારતીય ગ્રામરચનાના મૂળતત્ત્વાનુસાર રચેલા એકજ પ્રજાના ભિન્ન ભિન્ન નમૂના એકજ પ્રજાકીય આત્માના આવિર્ભાવ અગ્રેજ સત્તાએ આપણી અનાદિ અને અનત જેવી લાગતી ગ્રામરચનાનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો પણ હજુ સુધી ગ્રામરચના નિર્મળ

અને નિસ્તેજ થઇ હોય, તોપણ તે સદતર-નિર્જીવ બની નથી. અને તે નિર્જીવ કદાપિ નહિ થાય ઉલટી ભવિષ્યની પ્રજાને પ્રજાકીય રાજતંત્ર સ્થાપવાની હોંસ હશે-અને સામ્રાજ્યીય ઐક્ય અને બળ તજવાની આકાંક્ષા નહિ હોય-તો આપણી પુરાણી, સ્વાભાવિક ગ્રામરચનાનેજ પુનઃ સજીવ કરી, સતેજ બનાવવામા પ્રજાકીય હામનું સાર્થક દેખાય છે. આપણા આજના પ્રાંતો કદરૂપા અને હાનિકારક—માત્ર રાજ્યવહીવટની સુગમતાખાતર- બનાવેલા વિભાગો છે. તેમા નૈસર્ગિક પ્રજાસ્વભાવને માફક આવે તેવુ કશું નથી. એટલે તેમાથી પ્રજો-દ્ધારની આશા રાખી શકાતી નથી. પણ ગ્રામરચનાનો પુનરુદ્ધાર-એ તદ્દન જુદી વાત છે.

ઇતિહાસ અભ્યાસને પરિણામે પ્રજાકીય આત્માની ઓળખાણ થાય છે, પ્રજાકીય વા સામાજિક આશય ઉદ્દેશની મદદી મળે છે; મનુષ્યજાતિની પ્રગતિ કે ઉન્નતિક્રમ સમજવા લાગે છે. એટલુંજ નહિ, પણ તેને લીધે આપણને સામાજિક સંસ્થાનુ હાર્દ સમજાય છે; પ્રજાજીવન પર તેની અસર ઓળખાય છે; અને દિનદિન બદલાતા સંજોગો વચ્ચે પણ આવી સંસ્થાઓ કેમ સુધારી વધારી તેની સારી સમજૂતિ આવે છે. આપણે ગ્રામરચનાનું ઉદાહરણ જોયુ. અહિં દલીલ ખાતર વર્ણભેદનુ દૃષ્ટાંત લઇએ. અત્યારે સુધરેલા હિન્દીઓનો જ્ઞાતિભેદને હાનિકારક સમજતા થયા છે, અને માટે ભાગે જ્ઞાતિબંધનો હાનિ ન કરે એવી પ્રવૃતિ આદરી બેઠા છે. પણ જ્ઞાતિબંધારણ-વર્ણશ્રેણીની ઉત્પતિ, પ્રકૃતિ, અને કાળાનુક્રમે થયલી વિકૃતિ યથાસ્થિત સમજ્યા વિના જ્ઞાતિભેદ પરનો હલ્લો મિથ્યા જાય એવી બીતિ રહે છે હું અત્યારે અહિ જ્ઞાતિભેદનો-વર્ણાશ્રમધર્મનો નથી પક્ષ પકડવાનો કે નથી દોષ કહાડવાનો, ધિક્કાર કરવાનો. મ્હારા આપેલા આ ઉદાહરણનુ પ્રયોજન અને તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ કે દરેક પ્રજામાં જ્ઞાતિભેદ જેવી અનેક સામાજિક સંસ્થા પરંપરાએ ચાલી આવી છે, કે જેનું હાર્દ યથાસ્થિત સમજ્યા વિના તેની ટીકા કે પક્ષપાત સમાન હિસ્સે અયોગ્ય ગણાશે અને વ્યર્થ નીવડશે. આવી સંસ્થાનો એકજ ઝટકે નાશ કરવો જેટલે અંશે અશક્ય તેટલેજ અંશે તે અનિષ્ટ છે. કારણ એમ નાશ કરવા જતાં ખુદ તે સમાજનાંજ મૂળ કપાઇ જવાની ધાસ્તી રહે છે. આવા કારણને લીધે ઉંડા સામાજિક ફેરફારો ધીરે ધીરેજ થાય છે વિપ્લવ સમયે દેખીતા ઘણાએ સમૂળા ફેરફાર થયા લાગે; તો પણ જેવો વિપ્લવપ્રવાહ નષ્ટ થયો કે તરતજ તે પુનઃ સજીવ થાય છે. ફ્રાન્સમા વિપ્લવ થયો, અને તેને અંગે ઘણાય ઉલટપાલટ ફેરફાર થયા. પણ દશ કે પંદર વર્ષની અંદર વિપ્લવકારોએ કરેલી તમામ વિકૃતિ નષ્ટ થઇ ગઇ ભાવાર્થ એટલોજ કે જેમ ધરતીકંપ વા જ્વાળામુખી પૃથ્વીની સપાટી પર થતા ફેરફારનાં અનેક કારણોમાના છે તેમ વિપ્લવ મનુષ્યજાતના ઉન્નતિક્રમમાં ફેરફાર માટે એક કારણ-પ્રયોજનરૂપ છે પરંતુ પવન અને પાણીના મંદ પણ સતત પ્રયાસથી જે સંગીન કાયમના ફેરફાર પૃથ્વી તટપર નીપજે છે તેવા કાયમના ફેરફાર જ્વાળામુખી અને ધરતીકંપ ન કરી શકે તેવીજ રીતે મનુષ્યજીવનમાં સમાજરચનામાં પણ જે ફેરફારો આસ્તે આસ્તે થાય છે તે સદાના સંગીન બનવાની ઘણી વધારે આશા રહે છે. વળી આવા સામાજિક ફેરફારો-જ્ઞાતિભેદટાળન, કે વિધવાવિવાહઉત્તેજન કે, લગ્નવિમોચનસંપાદનને વ્યક્તિ સાથે અંતિમ, નિકટ સંબંધ રહે છે ખરો; પરંતુ તેથી જો કોઇ વ્યક્તિ પોતા પર તમામ

જવાબદારી વ્હોરી લઇ પોતેજ એકલે હાથે તે દૂર કરવા નીકળે તો મોટે ભાગે તેને ખમવું પડે સમાજ ભ્રમમાં છે તે ભોગ લે અને છતાં લાભ ન આપે. છતાં સામાજિક દૂષણોમાં વ્યક્તિનો હાથ છે ખરો અને અમુક વ્યક્તિ આત્મભોગ આપવાની તત્પરતા વિના અને આ કામ કરવાની હિમ્મત વિના એ દૂષણો સાજાં થનાર નથી. આ ઇતિહાસ વિદિત કરે છે. મહાનુભાવી વ્યક્તિઓને બાજુ ઉપર મુકીએ-જેઓ દયાનંદ કે બુદ્ધ જેવા મહાત્માઓ અને જનક જેવા ગણીએ-તો અવશ્ય એમ દેખાશે કે સમાજના પ્રવર્તિત બંધારણમાં અનેક ફેરફાર કરવાની ધૃષ્ટતા કરનાર વ્યક્તિને સમાજ બહાર માં ભાદર ઉભા રહેવા તત્પર થવું.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ જ આ તરફ વિચાર કરે તો હાલ તો સમાજહિતની અભિવૃદ્ધિ અને ખીલવણીમાં નિતિગત પ્રયોગ બહુ સંયોગવશ દીસે છે અને, અમુક મહાત્માઓ બુદ્ધિમાન મહાપુરુષો વગેરે સામાન્ય માણસો આવા સંબંધમાં બહાર આવી બુદ્ધિ પણ ના હોય અને શક્તિ પણ ના આવે,-તો સાથે એટલું પણ સિદ્ધ થતું નથી કે પ્રગતિ અટકે છે. ઊંડો ઇતિહાસનો અભ્યાસ આવા પ્રયોગની સમગ્ર વિધિ-એટલે સામૂહિક (Collective method) બતાવે છે. ઉપર્યુક્ત મહા વ્યક્તિઓએ સમાજના અમુક તત્ત્વોના-ખાસ કરીને સામાજિક-માં દૂષણો જોયાં. તેમની આતુર પ્રવૃત્તિથી થયા કે તેમના ઇતિહાસના અભ્યાસથી નીપજ્યા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની અહિં અગત્ય નથી. તેમ ભાવિમાં પણ મ્હને શ્રદ્ધા છે કે એવા ભવિષ્યમાં પણ આવા મહાત્માઓ ઉદ્ભવશે, કે જેમની દૃષ્ટિ ત્રણે કાળમાં પહોંચી સમાજમાં મોટા સુધારા થવાના પણ તેથી સામાન્ય વ્યક્તિએ નિરાશ થવાનું નથી. સામાન્ય વ્યક્તિ પણ સમાજમાં રહે છે, અને તેને પણ સમાજના કડવા રિવાજો કે કાયદાઓ નડે છે એટલે એને પણ શુદ્ધ અને શક્તિમાન થવા છતાં આવા અયુક્ત રિવાજો અને કાયદા આડે આવે તો જરૂર થાય એટલા માટે ઇતિહાસનો સતત અને ઊંડો અભ્યાસ ઉપયોગનો સમાજ ચક્રને રીતસર, ધીમે ધીમે કેમ ફરતું તે ઇતિહાસનો અભ્યાસ યથાર્થપણે શીખવે છે. વળી સમાજની પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ સમજવામાં મદદ થવાનું મળે છે. અત્યારે ઐતિહાસિક વિધિ The historical method-લગભગ દરેક શાસ્ત્રમાં યોજાય છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ધર્મશાસ્ત્રમાં સમાજશાસ્ત્રમાં ઐતિહાસિક વિધિને પ્રતાપે ભિન્નભિન્ન પ્રજાના ભિન્નભિન્ન સંજોગો, અને પ્રયોગોનું બારીક અને જ્ઞાન નિષ્પત્તિ થવા લાગ્યાં છે એટલે મનુષ્યસ્વભાવ તેમજ તેણે ચેતાવેલા સમાજના સુધારો સારી પેઠે સમજાય અને તે સમજ્યા બાદ સામાજિક વિકૃતિ સુધારવાથી-પણ સાથે સુધારો વિધાનાનુસાર અને નૈસર્ગિકપણે-થવી સંભવે છે કે જેથી હાનિઓ થતી અટકે અને લાભનો વધારો થાય.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ મનુષ્યજીવન અને સમાજમાં સ્ફૂર્તિ સંકલના અને સત્તા જણાવે છે તેનો એક દાખલો જોઇતો હોય તો હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન અને અર્વાચીન વેપારઉદ્યોગનું અધ્યયન કરો. માત્ર આશરે જવા લાગીએ તો આજનો આર્યાવર્તનો વેપાર નુકશાનમાં કહીએ નહીંતો એટલે ઉદ્યોગ ઘણો ઓછો દેખાય છે પણ તેથી હિન્દુસ્થાનને લાભ-વગર લેટવોજ થાય (ઇ. સ. લગભગ ૨૦૦૦) વર્ષ પર તેમના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર પ્લીનીએ પોતાના અમર ગ્રંથમાં

જણાવ્યુ છે કે, રોમન શાહેનશાહતમાં ભારતવર્ષમાથી જે માલની આયાત થતી તેના પ્રમાણમાં નિકાસ એટલી નિર્જીવ જેવી હતી કે પ્રતિવર્ષ રોમન સામ્રાજ્યના વ્યાપારીઓને હીંદી વેપારીઓને દોઢ કે બે કરોડ રૂપીઆ જેટલું નગદ દ્રવ્ય મોકલવુ પડતુ આજે પણ હિંદુસ્તાનનો વેપાર એજ ખૂબી બતાવે છે. હિન્દમા માલની આયાત કરતા હિંદમાંથી નિકાસ વધારે, અને તેને પરિણામે હિંદને પરદેશમાથી ખજાનાની આયાત કરવી જોઇએ આ ખૂબી મ્હારા અભ્યાસ મુજબ ત્રણ કે ચાર હઝાર વર્ષોથી ચાલુજ રહી છે છતા આજે, એટલે કે છેલ્લી સદીમા, એ ખુબીથી લાભ નથી પણ બેસુમાર હાનિ સભવે છે પ્રાચીનકાળનો હિન્દી વેપાર ઉદ્યોગના સગીનપાયાપર રચાયો હતો અને છેલ્લી સદી લગી અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહ્યો હતો. એટલે ભૂતકાળમા ભારતીય વ્યાપાર ભારતની પોતાની તમામ જરૂરિયાતો પૂરી કરવા ઉપરાત વધારાના માલની નિકાસ કરવામા સમાવેશ કરતો અને તેથી પરિણામે ભારતને નગદ નાણાનો મોટો, ચાલુ, અખૂટ લાભ તેનુ પ્રમાણ જોઇતુ હોય તો ખ્યાલ કરો કે સામાન્યત આ દેશમા સુવર્ણની પેદાશ નથી અથવા હોય તો તે નજીવી હશે છતા હિંદુસ્થાનના અનેક રાજભંડારમાં–અગણિત દેવાલયોમા–અપાર દ્રવ્યસચય ભૂતકાળમા હતો એ તો આપણો ઇતિહાસ સહજ સિદ્ધ કરે છે સોમનાથની સ્વારીમાથી મેહમ્મુદ ગઝનવીને જે દ્રવ્ય મળ્યુ હતું, દક્ષિણની ચ્હડાઇમાથી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમા કાફુરે જે દ્રવ્ય આણ્યુ હતુ, વિજયનગરની જાહોજલાલી વેળા તેના રાજમહેલ અને રાજભડારમા જે ખજાનો હતો તેના વર્ણન, અને તેની પડતી વેળા પણ તેમાથી કરેલી લૂટનો વિચાર, અકબરશાહના અવસાન કાળે તેણે મૂકેલા દ્રવ્ય ઇત્યાદિ સર્વનો ખ્યાલ કરીએ તો સહજ આશ્ચર્ય થશે કે આટલું સોનુ રૂપુ, ઝવાહિર હિંદુસ્થાનમા આવ્યુ કયાથી? કેવળ ભૂતકાળના વેપારને પરિણામે. વર્તમાનકાળે પણ દેખીતો વેપાર આયાતનિકાસ વચ્ચે આપણી તરફેણમાં દર વર્ષ સારી રકમ બતાવે છે પણ આજે સજોગો તદ્દન પલટાઇ ગયા છે. વેપાર હિંદીવાનોના ઉદ્યોગનું પરિણામ નથી, પણ હિંદનો કાચો માલ અને ખોરાક તેમજ ખનિજ પદાર્થ તાણી જવાની વિધિ થઈ ગયો છે. તેથી દેશમા ખરી સમૃદ્ધિ નથી વધતી, પણ ઉલટી ગરીબી જાગે છે. અને દેખીતી રીતે જો કે આજનો હિન્દી વેપાર પણ આપણાજ લાભમા દરસાલ મ્હોટુ લ્હેણુ દેખાડે છે, તોપણ આ નામના લ્હેણા સામે આપણને રાજદ્વારી કારણે અને બીજા વધારે ગૂઢ આર્થિક કારણે એટલું બધુ દેવુ રહે છે કે આપણને ન છુટકે દરસાલ કર્જમા વધારોજ કરવો પડે છે વેપારને અગે આપણી પ્રજાને દરસાલ પરદેશ સામે રા. ૫૦ કરોડનુ લ્હેણુ રહેતુ હશે, તો રાજદ્વારી બ્હાને ૬૦] કરોડનું; પરદેશી મિલ્કતપર વ્યાજ વટાવ બ્હાને ૬૦ કરોડનુ; પરદેશી વ્હાણવટીઓને નૂર માટે ૪૦] કરોડનુ, પરદેશી નાણાવટી, દલાલ અને બીજા અનેક વચવગરાને વ્યાજ, હુડિયામણ, દલાલી, હકશીને નામે બીજા ૪૦] કરોડનું, એમ મળી દરવર્ષ ૨૦૦] કરોડનુ દેવુ રહેતુ હશે તેથી દેશને દરસાલ મોટી ખંડણી ભરવી પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ વેપારની આજકાલ જે રીતે ખીલવણી કરવામા આવે છે તેથી દેશી સપત્તિના મૂળ કારણોનો પણ નાશ સભવે છે

આ ઉદાહરણ આપવાનુ કારણ એટલુ જ કે ઇતિહાસના અભ્યાસ વિના આધુનિક સમાજની અને તેના અગોપાગની ખરી પ્રકૃતિ સમજાશે નહી, અને તે સમજણ વિના જોઇતા ફેરફારો થઈ શકશે નહિ આ દેશમા પ્રવર્તિત ઇતિહાસ અભ્યાસ સામે મ્હને હજાર વાધા છે હિન્દમા ઇતિહાસતત્ત્વ પ્રાચીન કાળે હતુ કે નહિ, ભારતભૂમિમા હેરોડોટસ-(હીરદત્ત ?) જેવા સર્વજ્ઞ, થુસીડેડિસ જેવા વિચારશીલ, ટેસીટસ જેવા તત્ત્વજ્ઞ, સીઝર જેવા જાતઅનુભવી ઇતિહાસકારો હતા કે નહિ તેનો અહિ વિચાર કરવાનો નથી-જો કે અહિ પણ એટલુ તો ઉમેરવાની આવશ્યકતા લાગે છે કે આપણા પુરાણકારો, આપણા કલ્હણ, આપણા અલ્બીરૂની, બહુટા ભટ્ટોઓની અમુલફઝલ કે બખરકારોની ખરી કદર કરવાની આધુનિક ઇતિહાસ વેત્તાઓને હજુ ફુરસદ મળી લાગતી નથી અહિ ખાસ એ જોવાનુ છે કે હિન્દનો તમામ ઇતિહાસ નવેસરથી પુન લખાવાની, અભ્યાસાવાની અગત્ય છે અને તે માત્ર વ્યકિતગત બનાવોની મોણી કરવા માટે નહી, પણ તમામ આવર્તનુ તાદૃશ્ય દૃશ્ય આપવા માટે ચન્દ્રગુપ્ત અને અશોકની ખરી ઓળખાણ કરવા ઔરગઝેબના સ્વભાવની કસ પૂરવા, શિવાજીના રાજ્યક્રમની કિમ્મત કરવા, વ્યકિતગત સશોધનની પણ આવશ્યકતા છે અને કલકત્તાના કહેવાતા ભયગૃહ જેવા મિનપાયા ગપ્પ કે માટે પણ સશોધન કરવાની જરૂર છે પણ તે સૌ ઉપરાત શાસ્ત્રીય નજરે પ્રમાણિક વિધિએ રાષ્ટ્રીય બુદ્ધિએ, હિન્દુસ્થાનનો તમામ ઇતિહાસ નવેસરથી લખાવાની અને અભ્યાસાવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે એવા અભ્યાસ વિના આપણાથી નથી સમજાવાની બરાબર આપણી સમાજ રચના કે તેની અભિવૃદ્ધિ અને નથી કળાવાની ભવિષ્યમા થનાર વિકૃતિની પ્રણાલિકા ભવિત થતા પર ગમે તેટલો ભાર મુકીએ તો પણ મનસ્વી થઇ સ્વતત્ર નિરુપાય બની બેશી નહિ રહેવાય કમયાગો ત્રિશિખ્યલ અને તે સિદ્ધ કરવા આવા અભ્યાસની અગત્ય છે

આવા કારણોને લીધે આ દેશમા અત્યારે ઇતિહાસ સશોધન અને અભ્યાસની ખાસ અગત્ય જણાય છે સાહિત્યપરિષદ્મા ઇતિહાસ વિભાગને સ્થાન મળ્યુ તે આ જરૂરિયાતની પિછાનરૂપ હુ માની લઉ છુ પણ એ પિછાનનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ ત્યારેજ આવ્યુ ગણાય કે જ્યારે આવી પરિષદો કે વધારે કાયમની સસ્થાઓને અગે ઇતિહાસ અભ્યાસ ખરા સ્વરૂપમા સતેજ, સહોરો આગળ વધારવાનો સગીન સતત પ્રયાસ શરૂ થાય અદ્યાપિ આપણે ત્યા રાષ્ટ્રીય કેળવણી બાબત ઘણીએ ચળવળ થઇ રહી છે પણ હજુ સુધી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વ્યાખ્યા કે તેના લક્ષણ કયાય મે નિશ્ચય પૂર્વક કે સતોષકારક સાભળ્યા નથી કોઇ કહે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે સ્વભાષામા અપાતુ જ્ઞાન કોઇ કહે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે તે સબધી સર્વ સસ્થામાથી સરકારી તત્ત્વનો બહિષ્કાર જ્યા સુધી આ દેશમા પરદેશી હકુમત અને અમલ છે ત્યા સુધી રાષ્ટ્રીય સસ્થાઓ સ્વાભાવિકપણે પરદેશી પરત્વે વિરોધભાવ પ્રગટાવશે પણ તે માત્ર સ્રાહ્યચિન્હ અતર્ગત કે સ્વભાવ ફેર નહિ અને ઉચ્ચતમ કેળવણી સ્વભાષામા આપવાની અગત્ય સા કોઇ પિછાને તો પણ એવુ નથી માની લેવાનુ કે માત્ર ભાષા સ નવાથી ભાવ પણ સ નાઇ જશે કેળવણીમા ખરેખર જો રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ દાખલ કરવુ હોય તો તેને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ અગત્ય તો ભાવ સદ્ભાવનાની છે અને એ ભાવ સ્વી

કરવામાં ઇતિહાસ અભ્યાસ-ઉંડો, દીર્ઘ, સતત ઇતિહાસ અભ્યાસ–આપણને પરમ ઉપયોગી થઇ પડશે. ખરા ઇતિહાસ અભ્યાસના લક્ષણોનુ પૃથક્કરણ કરતાં એક સ્થળે અંગ્રેજ લેખક ફ્રેડરિક હેરીસને કહ્યું છે કે: પ્રથમ તો મળતી તમામ વિગત અને બાતમીમાં અવિશ્રાન્ત સંશોધન જોઇએ; બીજુ મનુષ્યજાતિના ઉત્ક્રાન્તિક્રમ સંબંધી પાકું નિશ્ચિત તત્ત્વજ્ઞાન જોઇએ; ત્રીજું પ્રત્યેક કાળમાં ખરા મહાત્મા અને કાળસૂચક ભાવ દર્શક બનાવો અને પ્રવાહો શોધી કહાડવાની આત્મિક બુદ્ધિ જોઇએ: અને ચોથુ, આ તમામ બાતમી, વિગત એકત્ર કર્યા પછી, મહાપુરૂષો અને મહાબનાવો ઓળખ્યા પછી, તે સર્વનું યથાસ્થિત ખરા ચિત્રકારની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિયમસર, વિધિસર આલેખન થવું જોઇએ. આ ચતુર્વિધ ગુણમાંથી આપણી પાસે અત્યારે તો એક પણ જોઇએ તેટલે અંશે ખીલતો જોવામાં નથી આવતો. જદુનાથ સરકાર જેવા વિરલ અભ્યાસીઓએ એ પથે પ્રવાસ આરંભ્યો છે ખરો. પણ તેને સબળ કરવા, સમુયોજિત રાખવા માટે જરૂર જોગી દ્રવ્ય યોજના નથી તેમજ તેટલો ઉત્સાહ આપનાર સંસ્થા પણ નથી. કમનશીબે અત્યારે આ દેશમાં સર્વત્ર પરીક્ષા બુદ્ધિ વ્યાપેલી હોવાથી, ઇતિહાસને નામે ગ્રંથો રચાતા હશે, તોપણ તેમાંના મોટા ભાગનો આશય માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જેમ બને તેમ તેમની અનેક પરીક્ષા પસાર કરવામાં સુગમતા કરી આપવા ઉપરાંત કશો નથી પણ આવા ક્ષુદ્ર આશયથી દેશકલ્યાણ કે સમાજની ખરી પિછાન કેમ થાય? ચિતારાની ખરી કળા કેમ સંભવે? તત્ત્વજ્ઞાનીનું ખરું જ્ઞાન કેમ દીપી નીકળે? પરીક્ષાકૃત મશ્કરી અને ક્ષુદ્ર આશય ઉપરાંત બીજી પણ એક મોટી મુશીબત હિન્દમાં આધુનિક ઇતિહાસ વેત્તાઓને નડે છે, અને તે એ કે, જાણે અજાણે અહીં ઇતિહાસ સંબંધી આપણી નજરબંધી થવા લાગી છે. હિંદી પ્રજા પોતાનુ ભૂતગૌરવ, અતીત કીર્તિ, ગતપરાક્રમ સારી રીતે સમજે તો નવાજ પ્રકારના સ્વદેશપ્રેમની જ્યોત પ્રગટવાનો સંભવ રહે છે. પણ એમ જો થાય તો વર્તમાન વ્યવસ્થાને કેટલેક અંશે–શારીરિક નહિ તો આત્મિક બુદ્ધિએ–આંચકો આવે. માટે હિંદના ઇતિહાસની હિંદીવાનોને ખરી મદદની મેળવવી પણ અલભ્ય થઇપડી છે. હિંદના ઇતિહાસને લગતા મૂળ ગ્રંથોનો-પેશવાની બખ્ખરનો–અમુક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે સ્વાર્થી કે દ્વેષ બુદ્ધિએ નાશ કર્યો કહેવાય છે. આવી દંતકથા ન માનીએ તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે પરદેશી ઇતિહાસકારો હિન્દી પ્રજાની ખરી ઓળખાણ આપી શક્યાજ નથી. કર્નલ ટૉડે રાજસ્થાનની જાહોજલાલી વર્ણવી છે, ઇલિયટ કીન, એલ્ફિન્સ્ટન આદિ લેખકોએ પઠાણ અને મુગલ સામ્રાજ્યના ચિત્રો ખડાં કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ કોણ જાણે શાથી એ સૌનો અભ્યાસ કરવાથી હિન્દી અભ્યાસી અતૃપ્ત રહે છે અસંતુષ્ટ રહે છે. અશોક અને અકબરનાં જીવનચરિત્રો સ્વર્ગસ્થ વિન્સેન્ટ સ્મિથે ઘણી કાળજીપૂર્વક, અતિ સંશોધન ને અંતે લખ્યા લાગે છે. તેણે આપેલું ઉભય મહાવીરોનું ચિત્ર સપ્રેમે આલેખાયલું લાગે છે. તોપણ તેમાં કંઇક અવાચ્ય ખામી જણાય છે. અને મૉરલૅન્ડ જેવા ઇતિહાસકારો આર્થિક નજરે તો ચોખ્ખા વકીલવૃત્તિ અંગીકાર કરી ભૂતકાળના સામ્રાજ્યનો વર્તમાન સામ્રાજ્ય જોડે મુકાબલો કરી, ભૂતકાળની ખામી કહાડવામાંજ પોતાનુ કર્તવ્ય અને જીવન સાર્થકતા સમજતા દેખાય છે. આ વૃત્તિ પ્રધાન

શુદ્ધ બનવાથી, હિન્દી પ્રજાજીવ બુદ્ધિએજ જો કોઈ હિન્દીવાન ભારત ભૂમિનો ઈતિહાસ લખવા બેસે, તો તેને કેટલી સ્થિતિ નડે તેનો ખ્યાલ તો જેને સીનો હોય તેનેજ યત્કિંચિત હોય. લખાણમાં પક્ષપાતનો દોષ આમાન્ય થઈ પડ્યો છે, અને કેટલી વાર ન છૂટકે આવી જાય છે. તેના આજ કાલ એવીજ પદ્ધતિ થઈ પડી છે કે આ દોષ હોય કે નહીં પણ હિન્દી લેખકો ઘણીવાર આરોપવામાં આવે છે, ત્યારે પરદેશી લેખ ગમે તેવો ક્રૂર, અને અસંબદ્ધ કે અપાહી પત્રલેખ બનાવે તો પણ તેનામાં તે ગુણરાજ ગણાય છે—એક તો અત્યાર સુધી નજરે ચાર પુસ્તક વિષયમાં તેમજ આ દેશમાં હરરોજ વર્તમાનપત્રોમાં ટીકા થઈ છે અને તેમાં દરેક ટીકામાં દરેક વેળા એ દેશ જ્યને આરોપવામાં આવે છે ઘણીખેવાર લખતા લખતા એવો ડર માન્ય કર્યો છે કે એ દોષમાંથી ન થવું ખાસ ફિકર કરી તટસ્થ ચાજબ્ય ગુઢ લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં પણ એજ ટીકા (ફળશી દન્ડકતકપિ ન વિસ્વતિ હાડઝ દાર) આ નામના બે અપ રાખવે તેમાંથી આ ભાગને ગમે તે રીતે ન સ્વીકારે તો હવે ગમતી કઈક મદદ થઈ ગઈ હશે છે એટલે કરાય પાછળની પીડાર પાછો જેવું થયું હતું પણ મન અનુભવનું આ દ્વારા અહીં આપવાનું પ્રયોજન એટલુંજ કે આ તેનો ઈતિહાસ પુનઃ નજર ગને કરવાની જરૂર જેટલી અગત્ય છે, તેટલીજ તેમાં મુશ્કેલી છે. છતાં તે મન તો અવશ્ય કરવાજ પડશે કારણ તે વિના રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું બીજું માન પણ ગણાતું નથી શાસ્ત્રીયપદ્ધતિનો ઈતિહાસકાર યથારુચિત પક્ષપાતના દોષથી વિમુખ રહેવાના ધ્યેયને સ્વામાં સ્વરૂપને અવશ્ય કરશે પણ તે દોષ ક્વચિત અનાયાસ, અણુમાત્રે આવી જાય—આવવા કરવાની નજરવાળા ટીકાકારોને તે દોષ ગમતો નહિ હોય છતાં તેનો ભાગ થશે-ઘટતાર (નહિ નૂતન એ ન્યાયાનુસાર) એવી બીનાથી બની ઈતિહાસનો પુનરુદ્ધાર કરવેજ નહિ તે ઘણું અનિચ્છનીય ગણાય છે

ઈતિહાસ ઘણી રીતના—જુદા અનેક દ્રષ્ટિબિંદુએ લખાય છે. આગળ મેં આપને હેગલનું વાક્ય ટાંકી બતાવ્યું છે. તેજ લેખક ઈતિહાસ વિભાગ ગણે છે Original History, યાને ઈતિહાસ મૂળ Reflective History અથવા ઈતિહાસ મીમાંસા અને Philosophical History અર્થાત ઈતિહાસ રહસ્ય. પ્રથમ વિભાગના લક્ષણ દર્શાવતા એજ લેખક કહે છે કે હેરોડોટસ અને થુસીડાઈડિસ જેવા મૂળ ઈતિહાસકારોએ ફક્ત દ્રષ્ટિમાં બાહ્ય દૃશ્યમાં બનતા બનાવોની નોંધ લઈ તેને બુદ્ધિમય જગતમાં ખડી કરી દીધી An external phenomenon is thus translated into an internal conception (આથી બહારના બનાવનું અંતર્ગત ખ્યાલ રૂપે રૂપાંતર થયું) બીજા વિભાગના ઈતિહાસના તેણે ચાર પેટા વિભાગ કર્યા છે, જે પૈકી પ્રથમ વિભાગના ઈતિહાસમાં તે સમગ્ર પ્રજા કે દેશની તમામ તવારીખનો એક સામટો ખ્યાલ લઈ લેવાની હોય છે. એમાં ઈતિહાસની જે મૂળ બાબતો કે વિગતો માત્ર હોય—તેને ચિત્રપટ પેઠે ખુબીથી ગોઠવવી એજ માત્ર ધ્યેય રહે છે. ચિત્રકાર પોતાનીજ બુદ્ધિએ ચિત્ર ઉપજાવે છે અને જો કે તે ચિત્ર ઉપજાવવામાં વાપરેલા પદાર્થોની અસર તો અવગણી શકાય તો પણ તેમાં મુખ્ય ભાગ તો ચિત્રકારની બુદ્ધિ—આત્માનો

ભજવે છે. મોટલીએ ડચ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ લખ્યો; તેની મૂળ બાતમી તો મોટલીને બીજા લખનારાએ પૂરી પાડી, પણ એ તમામ વસ્તુ એકત્ર કરી નવું ચિત્ર ઉપજાવ્યું તે ખરેખર મોટલીની કૃતિ. સાહિત્યના બીજા વિભાગમાથી સમાન દૃષ્ટાંત લઇએ તો રોમન સામ્રાજ્યના પ્રખ્યાત શહેનશાહ જુલિયનનો ઇતિહાસ તો જગમશહૂર છે; પણ તેમાંથી ઉપજાવેલું ઇબ્સનનુ નાટક તો નિ:સદેહ ઇબ્સનનીજ કૃતિ ગણવી પડશે આમ ઇતિહાસ લખવા જતાં, સંભવ રહે છે કે ભૂતકાળનું વર્ણન આપતાં અણધાર્યે તેમાં વર્તમાનની છાયા પડી જાય છે, અથવા ઇતિહાસકાર પાડવા દેછે જે ઇતિહાસમા આ ખુબી સંભવે તેને બીજા મળ વિભાગનો દ્વિતીય પેટા વિભાગ ગણ્યો છે. અને તેમાં વર્તમાનોપયોગી સાર ગ્રાહક બુદ્ધિ પ્રધાન રહેવાથી ભૂતકાળના નરચરિત્રો અને બનાવોનુ એવી રીતે વર્ણન અપાય છે કે જેથી જાણી જોઇને તેમાથી વર્તમાનોપયોગી સાર નીકળી આવે મેકૉલેનો ઇગ્લડનો ઇતિહાસ-જો એને નિર્દોષપણે ઇતિહાસનુ નામ આપી શકાય—તો આ પેટા વિભાગનો દાખલો છે ત્રીજો પેટાવિભાગ નિરીક્ષક critical ઇતિહાસ લેખ્યો છે. એની ખુબી મળ વિગત તેમજ મળ વિચારની સકલનામા સમાયલી છે એ ખૂબી વાળા લેખકો મળ વિગતમા જે પ્રત્યક્ષ નહોય તે શોધી કહાડી, વ્યંગ્ય કે લક્ષ્યાર્થનુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે અને છેલ્લો પેટા વિભાગ તો માત્ર પ્રજાકીય જીવનની એક કલા કે અશનોજ ઇતિહાસ આપવામા સમાઇ જાય છે. ધર્મનો ઇતિહાસ, કળાનો ઇતિહાસ, નીતિનો ઇતિહાસ એ સૌ આ વિભાગના નમના. સુવિખ્યાત ફ્રેન્ચ ઇતિહાસવેત્તા (Guizot) ગીઝોના યુરોપીય સમાજોન્નતિની તવારિખ (History of European Civilisation) આ મળ વિભાગમાં લેખીએ, તો પણ તે દ્વિવિધ છે. પ્રથમ તેમજ અતીમ પેટા વિભાગના તેમા ચિન્હો છે અને આખરના ત્રીજા મળ વિભાગમાં-ઇતિહાસ તત્ત્વ માટે તો વિવેચનની જરૂર નથી.

ઇતિહાસની આ વિભાગ-રચના આપ સૌને મંજૂર હોય કે નહિ; પરંતુ એના પર મનન કરતાં મ્હને એટલુ તો જણાય છે કે હિન્દુસ્થાનમાં આવા સર્વપ્રકારના ઇતિહાસ-અભ્યાસ વધારવાની અતિ જ અગત્ય છે. ઇતિહાસ માત્ર વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમનું એક અંગ કે પરીક્ષા પાસ કરવાનો વિષય ન સમજવો પણ મનુષ્યના મનષ્યપણાનું-સમાજની સસ્કૃતિનુ-એક ચિન્હ માનવું જોઇએ. એ માન્યતાનુસાર ઇતિહાસ લેખન પણ એક કલા સમજવી પડશે. ગ્રીક લોકોએ સંસ્કૃતિની નવ દેવીઓમાંની ખાસ એક અધિષ્ઠાત્રી દેવી ઇતિહાસ માટે કલ્પી હતી અને અત્યારે આપણી સાહિત્ય પરિષદમા પણ ઇતિહાસ વિભાગને ખાસ સ્થાન આપવામા આવ્યું છે તે પણ એજ સૂચવે છે એટલે ઇતિહાસ લેખનમા સાહિત્યની ખુબી,-કલા કૌશલ્ય-આવવુંજ જોઇએ, કે જેથી સામાન્ય વાચનારને પણ તે વાચવામા રસ પડે ઐતિહાસિક નવલકથા વાચવી ઘણાયને સુપ્રિય હોય છે. પણ તેથી ઇતિહાસ પર અણગમો નહિ તો દૃષ્ટિફેર થવો જરૂર સંભવે છે ઇતિહાસકાર કળા આદર્શ માટે મૂળ બાતમી વિપરિત કરે,-મૅકૉલેની માફક ઇતિહાસમાં ગદ્ય-પદ્યની ખૂબી દાખવવા મળ વિગતને મરડી મચડી નાખે-તે સર્વથા અનિષ્ટ છે. પણ મૂળ વિગતને વિપરિત કર્યા વિના પણ સાહિત્યરૂપ ઇતિહાસ લખી શકાય અને લખાવા જોઇએ. મ્હને એ પ્રશ્ન ઘણોજ દુર્ઘટ લાગે છે કે ઇતિહાસકારે

કેટલે અંશે સાહિત્યકારની-ચિત્રકારની-વૃત્તિ અંગીકાર કરવી પણ થોડે કે વધારે અંશે એ વૃત્તિ રાખવી તો પડશે એમ મને લાગે છે ગિબન જેવા ઇતિહાસકારો ઇતિહાસ લખે-છતાં તેમાં સાહિત્યપ્રેમ વાક્યે-વાક્યે અને શબ્દેશબ્દે વિરાજિત કરી શકે અને જ્યાં સુધી તે સામાન્ય વ્યક્તિને પણ રસ પડે એવી રીતે ઇતિહાસનું રસિક લખાણ નહિ થાય ત્યાં લગી લેખકોમાં ખામી સમજવી પડશે એટલુ જ નહિ પણ જે ઉદ્દેશથી આપણે ઇતિહાસજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ સાધીએ તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ નહિ થાય

ગિબનનું દૃષ્ટાંત આપતાં આ સ્થળે એક બીજા પ્રશ્ન પર પણ વિવેચન કરવા કારણ મળે છે એ પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારે લગભગ ૧૦૦૦) વર્ષની બ્રિટન,-સ્પેનથી તુર્કસ્થાન અને સ્કૉટલૅંડથી સાહારા સુધીના મુલકની બિના વર્ણવી છે છતાં પોતાની મૂળ દૃષ્ટિ-કેન્દ્રબિન્દુ-કદીએ ચૂકી નથી ગયો રોમન શાહનશાહતની અધોગતિ અને વિનાશનો ચિતાર આપનાર-અને તે આપવા અર્થે જ-તેણે બીજી સર્વ પ્રજા, દેશો, પુરુષો અને બનાવોની નોંધ લીધી છે છતાં તે અપ્રધાન માર્ગે આવતા વિષયોના ચિતારમાં તેણે અપૂર્ણતા રહેવા દીધી નથી સામાન્ય પુસ્તકના ૩૦૦૦ પાનામાં આ અદ્ભુત સમાવેશ કરનાર કાર્લાઈલ દરરોજ જન્મ લેતો નથી, તે ખરું છતાં તેણે બતાવેલ આદર્શ સર્વમાન્ય હોઈ શકે અને તેને બળે ઇતિહાસ અદ્ભુત કરી શકાય ભારતીય ઇતિહાસમાં ખાસ કરીને આવી સર્વગામી દૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે આર્યાવર્ત એક છે ભારતીય પ્રજા-સમાજ મળી એક અવિભાજ્ય છે એવી મારી પાકી નિષ્ઠા છે છતાં ભારતીય પ્રજાના ભિન્નભિન્ન અંગનો ઇતિહાસ પૃથક્ પૃથક્ રૂપે લખાય તે અનિવાર્ય છે ભારતીય ઐક્ય અને પ્રાંતિક અસ્મિતા વચ્ચે મને તો બહુ વિરોધ જણાતો નથી અને હોય તો તેને ઉત્તેજવાની જરૂર ઉત્કટ નથી પણ વિધવિધ પ્રજાનો ઇતિહાસ પણ ઐક્ય દૃષ્ટિએ લખી શકાય અને ભારતીય પ્રજાને મૂળભૂત એક માનનો તારાથી ભૌગોલિક, સામાજિક ધાર્મિક તેમજ રાજકીય સંજોગો, સંસ્થાઓ સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ આ દેશમાં એકજ હોવાથી ભારતીય પ્રજાનો ઐતિહાસિક પુનરુદ્ધાર કરવો હોય તો ગિબન જેવા લેખકનું અનુકરણ કરવામાં સમાવવું લાગે છે એક કેન્દ્રસ્થાન એક કેન્દ્રબિન્દુ ધારી લઈએ તો આ પ્રજાનો ઐક્યમય-એકત્ર ઇતિહાસ-અસાધ્ય નથી યુરોપખંડમાં ભૂતકાળે રોમન શહેનશાહતે ઐક્યતા આણી હતી, અને મધ્યકાળે ખ્રીસ્તી સંપ્રદાયે અન્યતા સાધવા યત્ન કર્યો હતો, તેના કરતા પણ ભારતીય પ્રજાના રૂપાના અનેક વિભાગ હોવા છતાં તેનું ઐક્ય અખંડ છે વર્તમાનકાળે આપણી નજર સન્મુખ તરતા નવા અંકુરો, નવી કુંપળો, નવા આશય પણ એ જ ઐક્યાત્મા દર્શાવે છે આપણા ધર્મશાસ્ત્ર કે કાયદા કાનુનના બીજ એકજ છે આપણી સામાજિક સંસ્થાના મૂળ એકજ છે આપણા રાજકીય અભિલાષોના ઉદ્દેશ એકજ છે તે બીજને પોષવા ને ઉદ્દેશને ઉત્તેજવા આપણને એક ભારતીય ઇતિહાસની અનિવાર્ય અગત્ય છે તાજમહાલની કારીગિરીમાં હજાર જુદી જુદી કળીઓએ સ્થાપેલુ ચિત્ર જેમ આખર જોવામાં તો એકજ સ્વરૂપે આવે છે,-તેમજ હિન્દની વિધવિધ પ્રજાનો ઇતિહાસ ભલે પ્રત્યેક પ્રાંત પરત્વે લખાય પણ જો આ ભારતીય એકતાની ઓળખાણ બરાબર થઈ હશે તો આખરે જેમ એકજ સત્તાના જુદાજુદા

વિભાગો સંયોજાઈ સર્વાંગે સંપૂર્ણ સંઘ ઉત્પન્ન કરે–તેમ એકત્ર ભારતીય ઇતિહાસ તત્ત્વરૂપે ઉદ્ભવશે

આજ ઉદ્ભાવમાં સાહિત્યપરિષદ જેવી સંસ્થાનું સ્થાન બતાવવાની હું ધૃષ્ટતા નહીં કરું. માત્ર એટલુંજ ઉમેરીશ કે સાહિત્યપરિષદ અદ્યાપિ સ્વતંત્ર, પ્રજાકીય સંસ્થા છે. તે ચાહે તો સ્વતંત્ર ઇતિહાસસાહિત્યને ઉત્તેજી શકે. તેના હરિફરૂપ વ્યવસ્થિત વિદ્યાપીઠોમાં સરકારી તત્ત્વ હજુ અતિ બળવાન છે; એટલે સ્વતંત્ર બુદ્ધિએ ઉપજેલા ઇતિહાસ સાહિત્યને એવી અમલદારી સંસ્થાઓ દેખીતુંજ કાંઈ ન સમુત્તેજે તે વાસ્તવિક અને સંભવિત છે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ જેવી સંસ્થા, અલબત્ત, ગુજરાતી ઇતિહાસનેજ પ્રધાન-પદ આપવા ચાહે તે સહજ સમજી શકાશે. પણ મૂળ દૃષ્ટિબિન્દુ ખોટું ન હોય તો આવા પ્રયાસથી કશી હાની મ્હારી નજરે નથી સંભવતી. સર્વજ્ઞાન આખરે એકજ છે.–જો કે અત્યારે મનુષ્યશક્તિ અતિ મર્યાદિત હોવાથી આપણને ન છૂટકે તેના વિભાગ પાડવા પડે છે–અભ્યાસની સગવડ ખાતર. પણ અભ્યાસની સગવડ ખાતર માત્ર શાસ્ત્રના વિભાગ પાડ્યા તેથી શાસ્ત્રીય ઐક્યતા (Synthesis of Knowledge) અટકવાની નથી તેવીજ રીતે ભારતીય ઇતિહાસની મૂળ ઐક્યતા આવા વિભાગથી નષ્ટ થવાની નથી પણ એને ગમે તે રીતે ફાવે તે માર્ગે સચોટ પ્રેરવાની, પોષવાની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે; અને તે પરત્વે, મેં આગળ કહ્યું તેમ–સાહિત્ય પરિષદનું સ્થાન કે કર્તવ્ય બતાવવાની હું ધૃષ્ટતા કરવાનો નથી

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્-ભાવનગર.

વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.

સાહિત્યવિજ્ઞાન-પ્રેમી સન્નારીઓ ને સજ્જનો.

આપના સત્કારમંડળે મ્હારો આ સ્થળે નિયોગ કર્યો એ સમાચાર મ્હારા જાણવામાં આવ્યા તેવામાં કિંગ્ઝલીની "વેસ્ટવર્ડ-હો!" નામની ઇલિઝબેથન વીરોની પરાક્રમ-કથા હું વાંચતો હતો. અજાણ્યા સમુદ્રો તથા અમેરિકાના અજાણ્યા પ્રદેશો તરફ "શોધખોળ"ને માટે મોકલાતા એક પરાક્રમી વીરનું વચન તે વેળાએ મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું ને હૃદયમાં ઠેઠ ઉતરી ગયું. તે વચન આ હતું 'The best reward for having wrought well already is to have more to do' આપના આમંત્રણ માટે મ્હારો આભાર પ્રકટ કરવાને આથી વધારે સારા શબ્દો મ્હને પણ મળશે નહિ, કે "મ્હેં જો યત્કિંચિત્ સારૂં કર્યું હોય તો એનો ઉત્તમ બદલો એ જ છે કે વિશેષ કાર્ય કરવાનો મ્હને લાગ મળે." જો કે હું ભૂલતો નથી કે ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને માટે હું જો કાંઈ પણ કરી શક્યો હોઉં તો તે બહુ થોડું છે; મ્હારા મનોરથના પ્રમાણમાં તો ઘણું જ થોડું છે, ને આપણી ગરજના પ્રમાણમાં તો નહિ જ જેવું થોડું છે. છતાં આપનું ઉત્તેજન તથા આપની પ્રેરણા મ્હને બહુ મૂલ્યવાન થતાં છે.

તે ઉપરાંત હું વિશેષ ઋણી એટલા માટે છું કે આજે લગભગ પંદર વર્ષે ભાવનગરના ફરીથી દર્શન કરવાનો આનન્દ મ્હને પ્રાપ્ત થયો છે. ખરેખર, મ્હારી આ પહેલાંની ચારે મુલાકાતોનાં બહુ મીઠાં સ્મરણો મ્હારા સ્મરણપટ ઉપર મુદ્રિત થયાં છે, અને આપને, તેથી ય વિશેષ, ખાતરી આપું છું કે આ પંદર વર્ષ દરમ્યાન હિન્દ યૂરોપ તથા અમેરિકાનાં ઘણાં શહેરોમાં વિવિધ પ્રકારની પણ અત્યન્ત માયાળુ મહેમાનગીરીઓ પામવાનું મ્હારૂં સદ્ભાગ્ય થયેલું છે તે છતાં, મ્હારા જીવનના આરંભમાં લગભગ પહેલી જ વાર ચાખેલી એવી ભાવનગરી મહેમાનીની મીઠાશ મ્હારા સ્મરણમન્દિરમાં હજી પણ એવીને એવી સુવાસ પ્રસારી રહી છે. ખરૂં છે કે તે તે કાળના, પોતાની અમીભરી પ્રીતિથી આતિથ્યના અનુપમ પાઠ શીખવનારા, મ્હારા સ્નેહીઓમાંના ઘણા અત્યારે નથી. આજના ગમે તેવા ઉલ્લાસમાં પણ એ વાતનો શોક વિસરાય તેવો નથી. પરંતુ સૃષ્ટિનો નિયમ છે કે વ્યક્તિઓ ચાલી જાય ને તેઓના ગુણો વિશેષ ચિરંજીવ રહે, તેમ આ ભાવનગર, કેટલાક નામાંકિત

કરતા ડૉ જગદીશચન્દ્ર બોસના કાર્યનુ વિવરણ "સદી"ના વાચકોને યાદ હશે, તેમ મ્હને પણ તે સમયનો એમનો ઉત્સાહ હજી સાભરે છે ખરે, "વીસમી સદી"ના ટુક પણ અતિ તેજસ્વી જીવનની અદર એમણે જે મનોરજક તથા જ્ઞાનદાયક વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પ્રકટ કર્યુ છે તે આપણા સામયિક સાહિત્યમા સ્મરણીય રહેશે ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે હાજી જેવા કદરદાન પ્રકાશકની જરૂર હમેશ રહેવાની, અને એમના જેવા ઘણા પ્રકાશકો ગુજરાત જોવા પામે એમ ઇચ્છવાનુ છે

ગજ્જર સાહેબ.

'ગજ્જર સાહેબ'નુ સ્થાન તથા વ્યક્તિત્વ આ બન્નેથી કરતા જુદુ ને આખા ગુજરાતમા ય અનેરૂ, હતુ રસાયનવિદ્યાના એક આચાર્ય તરીકે, વડોદરાના "કલા-ભુવન"ના આદ્ય પ્રણેતા તરીકે, મુબાઇમા વિજ્ઞાનના શિક્ષણને તથા રાસાયનિક ઉદ્યોગને વેગ આપનાર તરીકે, અથવા તો અસામાન્ય શક્તિશાળી તથા અસામાન્ય સયોગોમા મૂકાયલી વ્યક્તિ તરીકે, એમનુ નિરૂપણ કરવાનુ આ સ્થાન નથી તેવી જ રીતે જે સહગામી ત્રુટિઓએ તથા દુર્ભાગ્યસયોગોએ એમનુ ઉત્તરજીવન આટલુ નિષ્ફળ કર્યુ ને દુખમય બનાવ્યુ તે વિષે ય અત્યારે મૌન જ ઉચિત છે એમના જીવિતની રસાયનસમી પ્રેરણાઓ તેમ જ ગભીર ચેતવણીઓ અવિચ્છિન્ન રહી નથી પણ અત્યારે આટલે એ નોધ લેવી ઘટે છે કે પ્રો ગજ્જર, પોતે લેખક કે પ્રકાશક ન્હોતા છતા, ગુજરાત ને ગુજરાતી ઉપરમા વિજ્ઞાનનુ અવતારણ કરવાની, લગભગ સૌથી પહેલી અને, તે કાળની સગવડોના પ્રમાણમાં, ઘણી હિંમતભરી અભિલાષાઓના, યોજનાઓના તથા પ્રવૃત્તિઓના પણ પિતા હતા ગત વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષ રા ભાઈ સાકળચદે[1] ચાહે બહુ યોગ્ય રીતે આપણુ ધ્યાન ખેચ્યુ છે તેમ, વિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમા રચવાના ભગીરથ પ્રયાસ એમણે આરભ્યા હતા તથા "કલા-ભુવન"ના શિક્ષણમા ને કેટલાક પાઠ્ય-પુસ્તકોની તૈયારીમા એમનો શ્રમ સફળ પણ થયો હતો એ સઘળુ કાર્ય જ્યારે આપણી સમક્ષ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યની ઉત્પત્તિનુ આ પહેલુ પ્રકરણ આપણે બરોબર જાણી શકીશુ, એટલુ જ નહિ પણ આજથી લગભગ પાત્રીશ વર્ષ પહેલાં પણ કેવા પ્રયાસ થયા હતા ત્હેના ભાનથી આપણે એકદમ નમ્ર ને ઉત્સાહી બની શકીશુ એમના કાર્યનુ ચોકસ મૂલ્ય આકવાના સર્વ સાધનો આપણી આગળ નથી તે છતા એ આખા કાર્યની મહત્તા વિષે કોઈને સશય રહે એમ નથી અધવચ છોડી દીધેલા આ કાર્ય તરફ, કદાચિત્ ગોવર્ધનરામના સમાગમને લીધે, એમનુ મન ઘણી વાર પાછુ વળતુ હતુ, ને "જ્ઞાન-મજૂષા"ની ઉમગભરી વાતો કદી કદી એમને મુખેથી સાભળવામા આવતી હતી એમની પાછળ એક બે ભાષણ સિવાય બીજુ કાઈ ગુજરાતે કર્યુ નથી, અને એમની કૃતિનો વિશેષ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યા લગી તો એમની તેજસ્વી પ્રતિભા, અસામાન્ય વેગવાળી કલ્પના, આવેશભર્યા તથા આવેશ આપી શકે એવા આદર્શ, ભારે ઉદ્યોગશક્તિ, અને, સૌની ઉપર, એમનુ પ્રેરણાદાયક વ્યક્તિત્વ—એ સર્વની સ્મૃતિમાત્ર જ એમનો ખરો અવશેષ થઈ રહેશે સાહિત્યપરિષદની દૃષ્ટિ

---

૧ અમદાવાદની છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્નો રિપોર્ટ, વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનુ ભાષણ પૃ૦ ૪, ૫, ૮

વિજ્ઞાની સાહિત્ય તરફ ખરેખર વળી ત્યારે, પ્રથમ વિજ્ઞાનવિભાગની બેઠકને સમયે, તે અત્યન્ત બિમાર હતા. તે પછી ત્રણ માસની અંદર જ એમણે દેહ છોડયો. આજે હવે એ વિજ્ઞાન-નાયકને આપણા શોકનાં તથા આભારનાં અશ્રુઓનો અર્ઘ્યમાત્ર જ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ આપી શકશે.

સાહિત્યપરિષદ્ અને વિજ્ઞાન.

આજથી લગભગ ઓગણીસ વર્ષ ઉપર, ગુજરાતના રાજનગરે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ને જન્મ આપ્યો તે સમયે ત્હેના સ્થાપકો તથા પ્રણેતાઓ ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યનો પ્રશ્ન વિસર્યા ન હતા; એટલું જ નહિ પણ પરિષદ્‌ને હાથમાં લેવાના આઠ વિષયોમાં "ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું" તથા "પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં શી રીતે ઉતારવી" એ બે વિષયો સૂચવીને[1] આ વિષયનું પૂર્ણ મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું હતું. ખરે, આપણી પરિષદ્‌ની આખી સંસ્થાના મૂળ પ્રાણરૂપ સદ્ગત ભાઈ રણજિતરામ, એમના જેવા વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા ચિત્તની પાસેથી આશા રહે તેમ, આ પ્રશ્નના ગૌરવને સમજ્યા હતા તે, એમની સાથેની વાતચિતોથી તેમ જ પ્રથમ સાહિત્ય-પરિષદ્‌ના રીપોર્ટના એમના મર્મગ્રાહી આમુખથી, પૂરેપૂરી રીતે સ્પષ્ટ થયેલું છે. તે ઉપરાંત ને પરિષદ્‌ના સત્કારમંડળના પ્રમુખ રા. રા. રમણભાઇએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં પદાર્થવિજ્ઞાનના સાહિત્ય તથા પરિભાષા સંબન્ધી બહુ ટુંકામાં, પરંતુ આજે પણ મહત્ત્વના લાગે એવા વિચારો રજુ કર્યા હતા (પૃ. ૭). વળી તે જ પરિષદ્‌માં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા રા. રા. શિવપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ મહેતાએ વિજ્ઞાનનાં સાહિત્ય તથા પરિભાષાની ઉપર લેખો રજુ કર્યા હતા.

ત્યાર પછીનાં પંદર વર્ષોમાં વિશેષ કાંઇ થયું નહિ : પ્રત્યેક પરિષદ્‌ની વિષયોની યાદીમાં વિજ્ઞાનસાહિત્યને સ્થાન મળતું, તે ઉપર એક કે વધુ નિબન્ધ રજુ થતા, અને ઘણા-ખરા પ્રમુખો પોતાનાં ભાષણોમાં ત્હેને વધતો ઓછો સ્પર્શ કરતા, તે સિવાય બીજું કાંઇ કામ થયું નહિ. તે પછીથી સન ૧૯૨૦ ના ઇસ્ટરમાં અમદાવાદે ફરીથી સાહિત્યપરિષદ્‌ને વધાવી લીધી ત્યારે અમદાવાદે જ પાછો વિજ્ઞાની સાહિત્યના પ્રશ્નને વધારે આગળ કર્યો.

કારણ કે સાહિત્યપરિષદ્‌ની છઠ્ઠી બેઠકને મહાત્મા ગાંધીજી તથા કવિવર ટાગોરની વિભૂતિઓથી જ્યોતિર્મયી કરવા ઉપરાંત, સાહિત્યપરિષદ્‌ની સંસ્થાને વધારે દૃઢ, વધારે સ્થાયી તથા વધારે સજીવ કરવાના, તેમ જ ત્હેના કાર્યપ્રદેશને વધારે ઊંડો ને વધારે વિશાળ કરવાના, એમ બન્ને પ્રયાસો અમદાવાદે કર્યા હતા. પહેલા પ્રકારના પ્રયાસનો આરંભ રાજકોટની બેઠકથી જ થયો હતો, ને તે પછીનાં અગીઆર વર્ષો લગી તે પ્રયાસ આપણી ગુજરાતી રીતપ્રમાણે "ચાલુ" રહ્યા હતા, પણ તે કદી બરોબર ફાવ્યા ન્હોતા, અને અમદાવાદના એ પ્રયાસો પણ ફાવ્યા નથી, એટલે સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રવૃત્ત સ્થાયીપણાનો તથા સજીવ સંયો-જનનો પ્રશ્ન હજી આપણી સ્હામે એમને એમ ઉભો છે.

---

[1] 'પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌નો રીપોર્ટ, રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામનું ભાષણ, પૃ. ૨.

આ અવસ્થાની હાનિ વિજ્ઞાનસાહિત્યની પ્રવૃત્તિને પણ, અન્ય વિષયોના સાહિત્યની માફક, લાગી છે, તે છતાં સદ્ભાગ્યે અમદાવાદના બીજા પ્રયાસ વખતે સફળ થયા અને પરિષદ્‌નો કાર્યપ્રદેશ વધારે વિશાળ ને ઊંડો કરવાના યત્નોમાં વિભાગ રચનાનું મહત્ત્વનું પગલું લેવાયું ખાસ કરીને વિજ્ઞાનવિભાગની રચના ને તે ક્ષેત્રમાં કામ કરનાઓએ અસાધારણ ઉત્સાહથી વધાવી લીધી છે વિજ્ઞાનના ગુજરાતી વિદ્વાનો તથા લેખકોની એક ખરી જરૂર આવી રીતે પૂરી પડી છે, કારણ કે તેઓની છૂટીછવાઈ વિખરાયલી સખ્યાને ભેગી કરવાની ને વધારવાની, તથા પરસ્પરના ઓળખાણથી તેઓના સહકારી સયોગનો રચવાની, અપૂર્વ તક હવે ઉત્પન્ન થઈ છે વળી એથી લેશ પણ ઓછા મહત્ત્વનું નથી તેવું બીજું એ પણ થયું છે કે, સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનનું એક સમર્ગતીર્થ ગુજરાતમાં રચાયું તેથી તે બન્નેના ભક્તો તથા રસિકોને એકત્ર થવાની સરસ સરળતા જન્મ પામી છે આ બન્નેના ભાવી કલ્યાણોનો વિચાર કરતા હું હિંમતથી કહી શકું છું કે વિજ્ઞાનવિભાગની રચના એ ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યના ઇતિહાસમાં (જ્યારે તે ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે) એક મહત્ત્વના સ્મરણીય તરીકે રહેશે, અને અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓ તે માટે ઘણા અભિનન્દનને પાત્ર છે

વિજ્ઞાનવિભાગ

વિભાગરચનાનો પ્રાથમિક આશય નિબન્ધવાચનની સગવડ વધારવાનો જ હતો, તે છતા સમસ્ત સાહિત્યપરિષદ્‌ની પ્રવૃત્તિના જે મુખ્ય ઉદ્દેશો છે, જે પ્રથમ પરિષદ્‌ના રીપોર્ટમાં રા ભાઈ રણજિતરામે તથા ગ રા રમણભાઈએ વર્ણવ્યા છે, અને છઠ્ઠી પરિષદ્‌ના રીપોર્ટની પ્રસ્તાવનામા અમદાવાદના મંત્રીઓએ ફરીથી આલેખ્યા છે, તે ઉદ્દેશો પોતાના ક્ષેત્રમા પાર પાડવાનું કાર્ય વિભાગોને સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે વિજ્ઞાનસાહિત્યના સબન્ધમા તો વિશેષ રીતે આમ છે, એવી સમજ પ્રથમ વિજ્ઞાનવિભાગમા હાજર રહેલા સર્વ સભ્યોની હોવાથી, તેઓએ, એક પગલું આગળ ભરવું એમ કરીને, એક વિજ્ઞાનસમિતિની સ્થાપના કરી, ને સમસ્ત પરિષદે તે સ્વીકારી અત્યાર આ પગલું એક પ્રયોગ જેવું જ હતું, પણ તે પ્રયોગથી હવે એટલું નિર્ણીત થયું છે કે આ દિશામા વધારે કામ કરવાને આપણે શક્તિમાન થઈશું એ વિજ્ઞાનસમિતિના ઉત્સાહી મંત્રી રા. રા પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈએ હમણા પ્રકટ કરેલ "રીપોર્ટ" ઉપરથી આપ એટલું જોઈ શક્યા હશો કે આ ચાર વર્ષનો ગાળો તદ્દન નકામો તો નથી જ ગયો, બલ્કે તે અરસામાં કેટલુંક ઉપયોગી કાર્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું છે એમાં સૌથી વધારે આશાજનક તથા વિજ્ઞાનના પ્રસારમાં બહુ ઉપયોગી એવું કાર્ય વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાનોનું છે એ કાર્યને વધારે સઘટ્ટ કરવાનું તથા વધારે વિકસાવવાનું, તેમ જ અન્ય દિશાઓમાં શરૂ કરેલા કાર્યોને આગળ વધારવાનું કર્તવ્ય આપણું છે મ્હારી ખાત્રી છે કે વિજ્ઞાનસમિતિનું કાર્ય આપના સત્કારને પાત્ર થશે અને આપણા વિભાગની બીજી બેઠકમા, આપની નિખાલસ સૂચનાઓથી તથા આપના સહકાર વડે, હાથમા લીધેલા તે કાર્યને આપણે હજી વધારે સરસ ઘાટમા મૂકીશું અને બે કદમ વધારે આગળ વધી શકીશું

વિજ્ઞાનસમિતિ

વિજ્ઞાન.

વિદ્વાન તથા વિદ્યાનુરાગી જનોના આવા સંમેલનની સમક્ષ વિજ્ઞાન એ શું છે અને વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતને શા માટે જોઇએ છે તે કહેવાની આવશ્યકતા રહે જ નહિ. પરંતુ આજના કાળમાં આવાં પ્રત્યેક સંમેલનની બહાર વાચકોની આલમનાં અનેક મ્હોટાં સંમેલનો રહેલાં છે, જેઓને આપણો શબ્દ પહોંચશે અને જે આપણા શબ્દ તથા કાર્યને જાણવાને તથા સમજવાને ઘણાં આતુર હોય છે. તે સર્વને ખાતર, આજના સંમેલનના થોડાઘણા સભ્યોને તદ્દન પરિચિત થયેલી, અથવા પ્રાથમિક દેખાતી, થોડીક હકીકતો સંક્ષેપમાં કહું તો ત્હેને આપ સહી લેશો.

અંગ્રેજીમાં જેને ' સાયન્સ " કહે છે અને ગુજરાતીમાં પણ જે સાયન્સ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાવાય છે ત્હેને માટે "વિજ્ઞાન" એ જ શબ્દ ઉત્તમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દના અનેક અર્થ હોવા છતાં ઘણીખરી હિન્દી ભાષાઓએ પણ "વિજ્ઞાન ' શબ્દ જ સ્વીકારી લીધો છે, અને તે યોગ્ય છે. એના વિશાળમાં વિશાળ તાત્ત્વિક અર્થમાં "સાયન્સ" એ "વ્યવસ્થિત વા સંયોજિત જ્ઞાન" (Systematised or organised Knowledge) છે, અને "વિજ્ઞાન"નો "વિશિષ્ટ જ્ઞાન"નો અર્થ પણ ત્હેને મળતો છે.

આ વિજ્ઞાનનો વિકાસ એ માનવસાહસની મ્હોટામાં મ્હોટી ફતેહ છે, "કાળા માથાના માનવી"ની શક્તિ તેમ જ શક્તિમર્યાદા ઉભયનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું માપ છે, અને મનુષ્યજાતિના સમગ્ર ઇતિહાસનુ એક અત્યન્ત રસીલું ને અદ્ભુત પ્રકરણ છે. વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જેટલો બોધદાયક છે તેટલો જ વિનોદક ને પ્રોત્સાહક છે. અનેક અંગોમા વિસ્તાર પામેલા, અને હજી પામ્યા કરતા, વિજ્ઞાનનો એ ઇતિહાસ કોઇ રસિક ગુર્જર વિદ્વાનની ફાંકડી કલમ ગુર્જરપ્રજાને ચરણે ધરે એ જેટલુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે તેટલુ જ—બની શકે તો તેથી ય વધુ—ઇચ્છવાયોગ્ય એ છે કે વિજ્ઞાન તરફ વળવા માહેલી ગુર્જર પ્રતિભા વિજ્ઞાનના ભાવિ ઇતિહાસને ઘડવામાં પણ સામિલગિરી આપીને તેમાં પોતાનુ નામ કીર્તિવન્ત કરે.

વિજ્ઞાનવિકાસ.

આ વિજ્ઞાનનાં બીજ તો "સજનજૂના" કાળમાં રોપાયાં હતાં, પણ માનવજાતિના અતિશિશુકાળમાં તે સ્પષ્ટ વર્તી શકાય એવો વિકાસ પામ્યાં ન્હોતાં. પરિસ્થિતિને જાણવાની સમજવાની તથા સ્વસુખને માટે અનુકૂળ બનાવવાની નૈસર્ગિક આતુરતા તથા આવશ્યકતામાથી જન્મ પામેલ વિજ્ઞાનની કુંપળો, અગણ્ય કાળ લગી, મનુષ્યને જ્ઞાન શક્તિ તથા સુખવૈભવ દેતે દેતે, ધર્મ તથા ફિલસુફીની છાયા તળે જ પોષણ પામ્યા કરી. ધીરે ધીરે ગણિત, આકાશ, વનસ્પતિ, રસાયન, વૈદ્યક તથા કેટલીક કળાઓનું જ્ઞાન વધવા તથા એકત્ર થવા લાગ્યું: તેમ તેમ આ બાળવૃક્ષનો વિકાસ વધવા લાગ્યો. આખરે ધર્મની (ખરૂં કહીએ તો ધર્માન્ધતાની) સંકોચક નિયંત્રણા ત્હેના વિકાસને અસહ્ય તથા ત્રાસદાયક થઇ પડી. યૂરોપખંડના ક્ષેત્રમાં આ નિયંત્રણા સ્હામે યુદ્ધ કરી વિજ્ઞાને મુક્તિ તથા સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યાં.

હિન્દ જેવા અન્ય દેશોમાં એ સ્થિતિ હજી આવી નથી એ વાત આપણા જીવનની પુષ્કળ હકીકતો તેમ જ આપણી સંસ્કૃતિરચનાનાં ઘણાં તત્ત્વો સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે.

આરોગ્ય, દેહશુદ્ધિ, ખાનપાન ઉત્સવો, ધંધાઓ, પહેરવેશ, મુસાફરીઓ અને એવી અનેક બાબતો હિન્દુજીવનમાં ધર્મના ધ્વજ તળે જ ગોઠવાએલ છે, ને હજી ઘણે અંશે રહી પણ છે. આ લોક વ્યવસ્થાના ગર્ભમાં રહેલાં રૂઢિ રિવાજોની તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સંરક્ષક કલ્પનાઓની અવગણના થઈ શકે એમ નથી, આ સર્વ વિષયો તત્ત્વતઃ કે આચારવ્યવહારમાં ધર્મથી તદ્દન અલગ ને સ્વતંત્ર જ છે તથા રહેવા જોઈએ એવું પણ સર્વાંગે સ્થાપિત થયું નથી. તેમ સમગ્ર માનવ જીવન ઉપર પ્રવર્તતી આવી ધર્મસત્તા યુરોપઅમેરિકાની જનતાના ઘણા વર્ગોમાં, હજી પણ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં, સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. એ સઘળું સ્વીકાર્યા પછી પણ, ઉપર કહેલું સત્ય અબાધિત રહે છે કે મધ્યકાળમાં ધર્મના પાશમાંથી છૂટ્યા પછી જ વિજ્ઞાનની ખરી ખિલવણી થઈ, કુદરતના સત્યોની શોધખોળના ધોરી માર્ગ બંધાવા લાગ્યા અને માનવજીવનની ઉપર અનેક પ્રકારોની તેજધારાઓ પડવા લાગી.

દેશકાળના જુદા જુદા ખૂણામાં વિખરાયલી માનવ જાતિએ અલગ અલગ રહેતાં જે ગુપ્ત રાખેલા જ્ઞાનભંડારો ધીરે ધીરે લોકો ને પ્રગટ થવા લાગ્યા હતા અને દેશોમાં અનેક સદીઓ લગી વીખરેલી વિજ્ઞાનશાખાઓના બન્યા તેટલા ટુકડાઓ મેળવી, બરોબર ઉકેલી, યુરોપીય પ્રજાઓએ થોડી સદીઓની અંદર વિજ્ઞાનવૃક્ષનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં પ્રસાર્યાં, અને આગલી સદીમાં તો એ વૃક્ષ ઘણી શાખાઓ પલ્લવો તથા ફળફૂલોથી શોભવા લાગ્યું. ઓગણીસમી સદીને વૉલેસે 'The Wonderful Century' કહી છે તેની જ વિસ્મયકારક ને હતી, અને એના વિસ્મયોને પણ ભુલાવી શકે એવી માન વીસમી સદી જ થઈ છે, જો કે હજી તેનો પ્રથમ પાદ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં.

આજે વિજ્ઞાન મનુષ્યજીવનના પ્રત્યેક વિભાગને સ્પર્શી રહ્યું છે. એની તીવ્ર જિજ્ઞાસા તથા અન્વેષક વૃત્તિ સમસ્ત સૃષ્ટિજીવનના રૂપને મહત્ત્વ કરવા મથે છે. વિજ્ઞાનના અંગ તરીકે

વિજ્ઞાનની શાખાઓ

અત્યારે કેટલાં ય શાસ્ત્રો ફૂલ્યાંફાલ્યાં છે, ને હજી બીજાં કેટલાં નવાં પ્રવર્તિત થશે તે તો કોઈ પણ કહી શકે નહિ. અગણિત મનુષ્યો, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો બન્ને, અત્યારે એના અભ્યાસમાં રોકાયાં છે ને ગણતરી ન કરી શકાય તેટલી ઝડપથી તેના વિકાસને વધારે છે. આજે વિજ્ઞાન એટલે કાંઈ એક જ 'પદાર્થવિજ્ઞાન' નથી. ભૌતિક, રસાયન, જીવન, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ભૂમિ, ખગોળ, ભૂગોળ, અણુ, હવા, આકાશ, શરીર, ગણિત ઇત્યાદિનાં જ શાસ્ત્રો છે એમ પણ નથી. પરંતુ આરોગ્ય, વૈદક, કૃષિ, ઉદ્યોગ, કળા હુન્નર, યંત્ર, નૌકા, વિમાન, યુદ્ધ, એન્જીનીઅરિંગ ઇત્યાદિનાં અનેક વ્યવહારોપયોગી શાસ્ત્રો, તેમ જ સમાજ, મનુષ્યજાતિ, મન, અર્થ, વાણિજ્ય, ભાષા, પુરાતત્ત્વ ઇત્યાદિનાં તદ્દન અપ્રયોગાત્મક શાસ્ત્રો—અને એ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં, જેઓનાં અમે સાચાં ગુજરાતી નામ મળે તો પણ તે સમજવાં કઠિન પડે એવાં, શાસ્ત્રો—એ સર્વ વિજ્ઞાનના ધ્વજ તળે ગોઠવાયાં ને સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે.

પ્રત્યેક શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે બીજાં શાસ્ત્રોની ઉપર નવો પ્રકાશ ફેંકાવે છે, અને કદી કદી આમ વિજ્ઞાનની બે ત્રણ શાખાઓમાંથી વળી કોઈ નવીન શાસ્ત્ર પણ રચાય છે. કદી કદી કોઈ પ્રતિભા કોઈ એક શાખાના સમગ્ર ક્ષેત્રને નવા તેજથી અજવાળે છે,

જાણીતી હકીકતોના નવા અન્વયો રચે છે અને નવા નિયમ ને નવા વાદ સ્થાપે છે. કદી એથી ય મ્હોટી પ્રતિભા પેશ્વર, આઇન્સ્ટાઇન આદિની પેઠે મૌલિક શોધો વડે ઘણાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રોમાં નવા યુગ પ્રવર્તાવે છે. આપણા ડૉ. જગદીશ ચન્દ્ર બોસનું કાર્ય આ જાતનુ છે. પરંતુ તે ત્હેવા ઉંચા પ્રકારનું હોય એમ અર્વાચીન વિજ્ઞાનની આલમને હજી પ્રતીત થયું નથી.

આ વિરાટ્-દેહી વિજ્ઞાનનું ખરૂં બળ ત્હેની લાક્ષણિક પદ્ધતિમાં રહેલું છે. એ પદ્ધતિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનુ મોંઘુ અસ્ત્ર છે. તે વડે જ તે અન્ય સાધનોને ઉત્પન્ન કરે છે ને જીવનનાં રહસ્યો ભેદે છે. આ પદ્ધતિને લીધે તથા વિચાર ને કૃતિનાં એનાં ઊંડાં પરિણામોને લીધે, વિજ્ઞાને અર્વાચીન જગત્‌ની એક મ્હોટામાં મ્હોટી પરિવર્તનશક્તિનુ પદ મેળવ્યું છે.

આજના દિવસમાં જીવવા ઇચ્છતી કોઇ પણ પ્રજા એનાથી વિમુખ રહી શકે નહિ-તેમાં ય જગત્‌ની એક મહાપ્રજાના ગૌરવ તથા સામર્થ્યને ઇચ્છતી પ્રજાએ તો વિજ્ઞાનની બની શકે તેટલી સંપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવવી પડશે.

આ વિજ્ઞાન સ્વયમેવ ધર્મનાશક છે એવો ડર કોઇને થવો જોઇએ નહિ. યૂરોપમાં વિજ્ઞાન તથા ધર્મની વચ્ચેના કલહ થયા હતા ત્હેના પડઘા હજી પણ આપણા દેશમાં પડે છે. વસ્તુતઃ

વિજ્ઞાન ને ધર્મ.

પ્રાચીન કાળમાં તો ઘણા દેશોમાં વિજ્ઞાનનું શિશુત્વ ધર્મગુરુઓની તથા ધર્મમન્દિરોની છાયામાં જ પોષણ પામ્યું હતું. વળી યૂરોપના ધર્માધિકારીઓ સાથેના મન્થનમાંથી ઉભયનું હિત થયેલું છે. પ્રત્યેકને પોતાની મર્યાદાઓનું હવે ભાન થયું છે, અને વિજ્ઞાને જેમ જડવાદનો ત્યાગ કર્યો છે તેમ ક્રાઇસ્ટના પવિત્ર નામની ઉપર જામેલા ભ્રમ અજ્ઞાન આદિના અનેક પોપડાઓ ઉખડ્યા છે અને અર્વાચીન ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિશેષ શુદ્ધ ને ઉદાર થઇ શક્યો છે. આ છેલ્લી વાતનો સ્વીકાર ડીન ઇંગ જેવા તે જ ધર્મના કેટલાક ઉત્તમ આચાર્યો ને વિચારકો મુક્ત-કંઠે કરે છે, અને વિજ્ઞાન તથા ધર્મ અન્યોન્યના શત્રુ થવાને બદલે સહાયક થાય છે એમ બન્ને તરફનાં શ્રેષ્ઠ "ચિત્ત" દાવો કરે છે. ધર્મપરાયણતાને વ્હાનારી તથા આધ્યાત્મિકતાની ખ્યાતિ પામેલી હિન્દી પ્રજામાં " અઘટિતઘટના પટીયસી " પ્રતિભા પણ ઇતિહાસસિદ્ધ છે : વિજ્ઞાનના શુદ્ધ આત્માના સ્વીકારથી આપણે પણ ધર્મશુદ્ધિ કેમ ન સાધી શકીએ ?

હું તો એથી પણ વધારેની ખાતરી રાખું છું કે ઇતિહાસ તથા વિજ્ઞાનનાં સત્યો જેમ જેમ વધારે પ્રસાર પામશે ને માનવ સમજની અંદર ઉતરશે તેમ તેમ ધાર્મિક વ્હેમ ઝનુન દ્વેષ ને કલહો ઓછાં થશે. ધર્મની અધર્મ્ય દિવાલોથી વહેંચાયલી ને ધર્મને નામે લ્હડતી માનવતા વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં આ ભેદોની અસારતા જોશે, અને મનુષ્યની મૌલિક એકતાની અનુસાર મૌલિક એક જ વિશ્વધર્મ-"World-Religion" જોઇ, અનેક ભેદોને શમાવશે. અનેકોમાં એકતત્ત્વને, અને એકમાં અનેકોના તત્ત્વાંશને, માનવતા સમજશે. ત્યારે ધર્મ ધર્મ, જાતિ જાતિ ઇત્યાદિના વિગ્રહો બન્ધ થશે, એટલું જ નહિ પણ ધર્મ ને વિજ્ઞાન **એક પરમ સત્યમાં** મળી ગયાં હશે. આ શ્રદ્ધા કોઇને અતિશ્રદ્ધા પણ લાગેઃ પણ મ્હને તો તે બહુ સાધાર તથા આશા-દાયક લાગે છે. આવી અતિશ્રદ્ધામાં હું તદ્દન એકલો નથી, અને મ્હારો તાજામાં તાજો

આથી એમ જ વેમ્ય છે આ "અંગ્રેજ-ઓનની આનમની મ્હોટામા મ્હોટી વિભૂતિ" એ પોતાના "ઇતિહાસના રેખાદર્શન"મા ધર્મનુ "ભવિષ્યદર્શન" આવુ જ સૂચવ્યુ છે ને !

વિજ્ઞાન પશ્ચાત્ય છે અને તેથી તે આપણને ઘટ નથી એવુ પણ કોઇ રખે માની લેવુ. પૂર્વ પૂર્વની રીતે જ રહે ને પશ્ચિમ પશ્ચિમની રીતે રહે એ હવે અશક્ય છે તેમ વિજ્ઞાન કાઇ પાશ્ચાત્ય જ નથી, ને પશ્ચિમવાસીઓના ઇજારાનો તે વિષય નથી છેલ્લા દોઢસો બસો વર્ષોમા પશ્ચિમે જ વિજ્ઞાનનો આવો વિકાસ કર્યો છે એ ખરૂ પણ તે પહેલાં આપણે વિજ્ઞાનનો ઓછો આદર કર્યો નહોતો, અને પુરાતન કાળમા તો વધારે જ કર્યો હતો હિન્દે વિજ્ઞાનમા શુ શુ આપેલુ છે ત્હેની બધી હકીકત જાણીતી નથી તો પણ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો ઋષિ-મુનિઓ તથા અન્ય ગોરકો, (ભલે તેઓના નામ ને ચોક્કસ કામ ઇતિહાસને પાને ચઢ્યા ન હોય,) તેમા ઘણાઓએ વિજ્ઞાનના મૂળ સ્થાપવામા ઓછી તેહીમત કરી નથી એટલુ જ નહિ પણ બોસ, રામાનુજમ્ ને રામન જેવા હિન્દપુત્રોએ આજે આપણો ફાળો જગતના વિજ્ઞાનમા પાછો શરૂ કર્યો છે, અને જપાનની પ્રજાએ ઘણા પ્રકારની વિજ્ઞાનસિદ્ધિ કરી પણ લીધી છે, એ બન્ને વાત ઉપરથી દરેક જણ સમજી શકશે કે વિજ્ઞાનમા પૂર્વપશ્ચિમના તથા બીજા ભૂગોળ-જાતિ-વર્ણ-ભાષાઓના ભેદો ટકી શકના નથી વિજ્ઞાનમન્દિરની રચનામાં લગભગ દરેક પ્રાચીન પ્રજાએ, ગુપ્ત કે પ્રગટ રીતે, કાંઇક અર્પણ કરેલુ છે અને અત્યારે પણ દરેક અર્વાચીન પ્રજા અર્પણ કરી શકે-જો તે ઇચ્છે ને તૈયાર થાય તો માનવકૃતિનુ આ મન્દિર ખરે જોતા સમસ્ત મનુષ્ય જાતિને ખુલ્લુ છે અને એમાં પૂજાતા દેવ સત્યાન્વેષણ તથા જગત્કલ્યાણ જ હોઇ શકે એવુ છે કે એ મન્દિરના પૂજારીઓ પણ માણસ જાત હોવાથી માનવ નિર્બળતાને વશ થઇ આ દેવોને સતાડે, કે કદી અન્ય અ-દેવોને ગેર ઠગાવે જેમ ગત યૂરોપીય યુદ્ધને સમયે થયુ હતું તેમ પણ એવા વગાડને નિવારવાના ઇલાજ સ્થાને છે, નહિ કે સમસ્ત મન્દિરનો જ ત્યાગ હિન્દની સંસ્કૃતિનો આત્મા જ કદાચિત્ એ ઇલાજ જગદ્વિદિત કરે

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

આ વિષયમા જરા વધારે ઉતરવાની જરૂર છે આપણી વાણી તથા વિચારમાં "પૂર્વ" અને "પશ્ચિમ" એ બે તદ્દન અલગ ને લગભગ સર્વાંશે વિરોધી તત્ત્વો તરીકે સ્થાપવામા આવ્યાં છે આ બેની ઉપર એટલુ કહેવાયુ તથા લખાયુ છે કે સાધારણ મનુષ્ય ત્હેને એક પ્રાથમિક સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે, અને આ બન્નેની તરફ રહેલી સામાન્ય માનવતાને તેમ જ આ બે ની ઉપર સ્થાપવી અનેક અયુક્તિઓને તે દેખી પણ શકતો નથી વારંવાર મ્હોટા માણસો પણ વિવેક વિના ત્હેનો ઉપયોગ કરે છે

આ પ્રમાણે એવુ કહેવાય છે કે પૂર્વવાસી મનુષ્ય વિચાર-ચિન્તન-શ્રદ્ધા-આત્મદર્શન ઇત્યાદિ આધ્યાત્મિક ગુણોથી સંપન્ન છે, પણ ત્હેનામાં ચોકસાઇ-માપ-અવલોકન-પ્રયોગાત્મક અન્વેષણ ઇત્યાદિ ન્યૂન છે એની ખામી તે પાશ્ચાત્યનુ બળ છે, અને એના ગુણ એ પાશ્ચાત્યના ખામી છે પશ્ચિમનુ બળ વિજ્ઞાન ને પૂર્વનુ બળ ધર્મ પ્રત્યેકને પોતાની ખામી પૂરવાને માટે

બીજાનુ બળ મેળવવાની જરૂર છે. આ વાત આવા અતિસામાન્ય રૂપમાં ને સહગામી મર્યાદાઓની સમજપૂર્વક કહેવાય તો તેમાંનું સત્ય સ્પષ્ટ થાય ને તે સહાયક પણ થાય. ત્હેને બદલે પૂર્વપશ્ચિમની વિરોધ–ઉક્તિઓએ સાધારણ રીતે એવું ફળ ઉત્પન્ન કર્યું છે કે પશ્ચિમવાસી એમ માને છે કે પોતે હુશિયાર, ઉદ્યોગી, પ્રવૃત્ત, વિજ્ઞાનસંપન્ન, પોતાની ને પારકાંની સંભાળ લેવાને લાયક છે, ને પૂર્વવાસી આ ગુણવિહીન હોવાથી મન્દ ઉપહાસને, તિરસ્કારને ને હકૂમતને લાયક છે. પૂર્વવાસીને ધાર્મિક તથા ફિલસુફ તથા આધ્યાત્મિક કહીને ય ત્હેના તે ગુણ તરફ એને લેશ પણ માન થતું નથી, કારણ કે એ સર્વ ક્રિયાહીન પરાક્રમહીન મડદાં છે એમ તે માને છે. બીજી પાસથી પૂર્વવાસીનું વલન પણ ઘણે અંશે આના પ્રતિધ્વનિરૂપ હોય છે: તે પોતાને નીતિધર્મપરાયણ, તત્ત્વજ્ઞાની, ઐહિક કરતાં પારલૌકિક સુખનો વધુ વિચાર કરનારો, રસસૌન્દર્ય સમજનારો ને અનન્તતામાં વિહરનારો માનીને પશ્ચિમવાસીને શુષ્ક, જડવાદી, પાર્થિવ પદાર્થો માટે હમેશ તરફડીઆં મારતો, લોભી, સ્વાર્થી પામર જન્તુ કલ્પે છે, અને પોતાના ઉંચા આધ્યાત્મિક આસન ઉપરથી, ગમે તેવી ઉતરતી કે પરાધીનતા સાંસારિક અવસ્થામાં પણ, ત્હેના ઉપર એવા જ તિરસ્કારથી નિહાળે છે. પરિણામે "ઓરિયેન્ટલ" ફિલસુફી, ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિકતા ઇત્યાદિ તરફ પાશ્ચાત્યને જેટલો તિરસ્કાર બંધાયલો છે તેટલો જ તિરસ્કાર "પાશ્ચાત્ય" સમર્થના, "પાશ્ચાત્ય" વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ તરફ પૂર્વવાસીને પણ થયો છે. તેઓ બન્ને એક બીજાને જુદી જુદી જાતનાં પશુતુલ્ય ગણે છે, ને ખરી માણસાઇનો ઇજારો પોતે જ લીધો છે એમ નિરાંતે માને છે. આ મ્હારા અવલોકનમાં એટલા બધા અપવાદો હું જાણું છું કે અહીં હું દરેક અથવા લાક્ષણિક પૂર્વવાસી કે પશ્ચિમવાસી મનુષ્ય વિષે બોલવાને બદલે અકેક વલનના સંબન્ધી જ બોલું છું. પરંતુ આવાં વલનો ઘણા વ્યાપક ને બળવાન છે, તથા તે બંધાવનાર મ્હોટે ભાગે તે લોકો છે જેઓ પૂર્વ ને પશ્ચિમ એવા શબ્દોની પરિભાષામાં જ સઘળું સારૂં નરસું કહી શકે છે. હાસ્યવિનોદને જ માટે તથા મર્યાદાઓના પૂરા જ્ઞાનથી "Indian punctuality" કે "કાઠિઆવાડી મીઠાશ," "ફ્રેન્ચ સભ્યતા," કે "સ્કૉચ કરકસર" એવા પ્રયોગો વાપરવા એક વાત છે, અને તેવાં વચનોને સોએ સો ટકા નહિ તો નવાણુ ટકા સાચાં લક્ષણો માની અભિપ્રાય બાંધવો એ તેથી બહુ જ જુદી વાત છે. છતાં પૂર્વ પશ્ચિમ એ બે શબ્દોને વિષે આવું જ થયું છે તે હજી થાય છે. પરિણામે અન્યોન્યની કદર તથા ગુણગ્રાહકતા કમ થાય છે, ને માનવના સંકુચિત ને દરિદ્ર રહે છે.

મ્હારા વિષયને વધારે પ્રસ્તુત વાત એ છે કે આપણા ઘણા સારા વિચારશીલ ને વિદ્વાન માણસોમા ય, કાંઇક આવા કારણોને લીધે, "પાશ્ચાત્ય" વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર નહિ તો અનાદર જરૂર દૃષ્ટિએ પડે છે. આનુ એક અસાધારણ ઉદાહરણ મ્હને અત્યારે યાદ આવે છે, તે મ્હારા એક કરતાં વધારે મુદ્દાઓને પ્રકાશિત કરે છે એટલે એનું કાંઇક નિવેદન આવશ્યક છે. વળી એ પ્રસંગ પણ જરા રસ પડે એવો છે.

આપણી પરિષદ્‌ની છેલ્લી બેઠકમાં થયેલું કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું ચમત્કારિક વ્યાખ્યાન હજી ઘણાઓને યાદ હશે. અવિસ્મરણીય ભવ્યતાથી વંચાયેલ એ મોહક સન્દેશમાં કવિશ્રીએ પાશ્ચાત્ય દ્રવ્યપૂજાનાં તથા સ્વાર્થસાધક લોભવૃત્તિનાં અનેક પશુકૃત્યોની ઉપર સજડ પ્રહારો કર્યા હતા. તે સમયની એમની મૂર્તિ, કવેતાઇ વક્તૃત્વના સુન્દર આવેશમાં, જાણે આ "પાશ્ચાત્ય દૈત્યો"ને બાળીને ભસ્મ કરવાને આધ્યાત્મિક ક્રોધના અંગાર વર્ષાવતી, વિશ્વામિત્ર જેવા કોઇ

ટાગોર ને વિજ્ઞાન.

પ્રાચીન ઋષિના અર્વાચીન અવતાર સમી, ઘણાના હૃદયમા ઊંડી કોતરાઈ રહી હશે એમના આપ કોપના ઝપાટામાંથી વિજ્ઞાન પણ બચવા પામ્યુ નહોતું એટલુ જ નહિ પણ આ કળિકાળમા ખરો ગુનેહગાર વિજ્ઞાન જ હોય એવી રીતે ત્હેને એવુ આરોપપાત્ર બનાવી મૂકાયું હતું વિજ્ઞાનનો કોઇ પણ શુદ્ધ ઉપાસક તેથી બેબાકળો જ બને કવિશ્રી યૂરોપ અમેરિકા ફરીને વિજ્ઞાનને ત્હેના આજના વરમા જ જોઇ આવ્યા હતા, તેથી મ્હેં ઠેઠ લગી એ આશા રાખી હતી કે એમના વ્યાખ્યાનમા કોઇ પણ સ્થળે, કોઇ પણ રીતે, કાંઇ નહિ તો છેવટે એકાદ ઉપવાક્ય ઉમેરીને કે "કૌંસ"મા ઢાંકીને પણ, કવિશ્રી વિજ્ઞાનની "બીજી બાજુ" (જેને હુ વધારે ખરી બાજુ માનુ છુ તે)ની તથા પોતાની આન્તરદર્શનની અપૂર્ણતાની ઝાંખી કરાવશે પણ અન્ત લગી આ બહુ અપેક્ષિત શબ્દ વા ઉપવચન નીકળ્યુ જ નહિ કવિશ્રીનો આખો સન્દેશ આ અપૂર્ણતાને લીધે હું અમિશ્ર હર્ષથી ઝીલી શક્યો નહિ

પણ વિજ્ઞાનના ખરા આત્માની કદર, તથા તે સમયે જાણ્યેઅજાણ્યે રોકી રાખેલ વચન ને પછીથી અન્ય સ્થળે કવિશ્રીએ ઘણી ઉત્તમ રીતે પ્રકટ કરેલ છે આપણી પરિષદ્ પછી તુરત જ કવિ ફરીથી યુરોપ અમેરિકાની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા આ યાત્રા ખાસ કરીને ફ્રાન્સ, જર્મની, હૉલેન્ડ આદિ યૂરોપીય દેશોમાં એક અર્વાચીન દિગ્વિજય સમાન નિવડી હતી તે વ્યાખ્યાન એમણે જે ભવ્ય ને લાક્ષણિક વ્યાખ્યાનોથી આ યૂરોપીય દેશોને અધિક મુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા, અને જેમાંનાં ઘણા ખરાં આપણા "મૉડર્ન રીવ્યુ" એ આપણુને સુલભ કર્યાં છે, તેઓમા કવિએ વિજ્ઞાન વિષે જુદો, ને વધારે ખરો સૂર કાઢ્યો છે આ વિજ્ઞાનકદર ત્હેની જે વાર અત્યારે જન્મ પામી હતી કે વિશેષ પુરાણી હતી તે હું કહી શક્તો નથી તેમ એ સવાલ કાંઇ અગત્યનો પણ નથી ફક્ત હુ તો એટલુ જ ઉમેરીશ કે મ્હારા પોતાના જે મત વિજ્ઞાન તથા કવિદૃષ્ટિ વિષે બંધાયેલા હતા ત્હેને, અને બન્નેમા ઉચ્ચ શ્રદ્ધા રાખનાર મ્હારા હૃદયે ઉભયના પરસ્પરના યોગ્ય ઓળખાણની આતુર આશા રાખી હતી ત્હેને, જે આઘાત આપણી પરિષદ્વેળાએ પહોંચ્યો હતો તે નિવૃત્ત થયો, અને વિજ્ઞાન તથા ટાગોર બન્નેની ખરી કદર સાચી પડેલી જોવાનો આનન્દ મ્હને મળ્યો

આ પ્રકરણ યોગ્ય રીતે પૂરૂં કરવાને આપનું લક્ષ આપણા આ વીસમી સદીના ઋષિ તથા જગદ્વિખ્યાત ફ્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તા બર્ગસન બેની વચ્ચે થયેલી વાતચિત તરફ ખેંચીશ કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીની પ્રથમ્ચરણ-સ્વરૂપતાથી અને ફ્રેંચ ગુણોથી બર્ગસને પૂર્વપશ્ચિમની પ્રતિભાઓને અન્યોન્યના બળની તથા પ્રકાશની જરૂર છે અને પૂર્વખંડની પ્રતિભાને વિજ્ઞાનસંસિદ્ધિની આવશ્યકતા છે એમ સૂચવ્યું, ને કવિએ તે સ્વીકાર્યું[1] વળી "ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ" નામના પોતાના એક અનુપમ વ્યાખ્યાન-નિબન્ધમા કવિએ બન્ને તરફના સત્ય જોવાનો વધારે સફળ પ્રયાસ કર્યો છે, અને "The need of the East is Science"[2] એમ પ્રતિપાદિત કરી જે લાક્ષણિક વચનો ઉચ્ચાર્યા છે તે અવતરણ કરવા યોગ્ય છે પૂર્વપશ્ચિમના સંગમ વિષે બોલતાં તેઓશ્રી કહે છે[3]

---

૧ મૉ રી જાન્યુઆરી ૧૯૨૧ પૃ ૭૫ ૨ પૂર્વની ૧૧૮ વિજ્ઞાન છે - મૉ રી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧ પૃ ૨૮૨

"Yes, the East did meet the West profoundly in the growth of her life. Such union became possible because the East came to the West with the ideal that is creative and not with the passion that destroys moral bonds. The mystic consciousness of the infinite, which she brought with her, was greatly needed by the man of the West to give him his balance.

" On the other hand, the East must find her own balance in science—the magnificent gift that West can bring to her. Truth has its nest as well as its sky. That nest is definite in structure, accurate in the law of construction, and though it has to be changed and rebuilt over and over again, the need of it is never-ending and its laws are eternal. For some centuries the East has neglected the nest-building of truth. She has not been attentive to learn its secret. Trying to cross the trackless infinite, the East has relied solely upon her wings. She has spurned the earth, till, buffeted by storms, her wings are hurt, and she is tired, sorely needing help. But need she then be told that the messenger of the sky and the builder of the nest shall never meet ?" ×

આપણે જો સાચેસાચ જગતની આત્મશાસનવાળી મહાપ્રજાઓમાંની એક થવું હોય, અને તે પણ આજકાલની કોઈ કહેવાતી મહાપ્રજાની નકલમાત્ર જ નહિ, પરંતુ આપણા લક્ષણિક આદર્શોને તથા આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક પુરાણાં કાળસિદ્ધ તત્ત્વોને જગતમાં પ્રકાશિત કરનારી મહાપ્રજા થવુ હોય, તો આપણી સંસ્કૃતિમાં તથા ધર્મસંપત્તિમાં વિજ્ઞાન-સંસિદ્ધિ ઉમેરવી જ પડશે, અને આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિને વિજ્ઞાનબળનો ચિરંજીવ આશ્રય આપવો જ પડશે.

× **ભાવાર્થ**—પોતાના જીવનના વિકાસમાં પૂર્વ પશ્ચિમનો ગાઢ સંગમ પામ્યુ તો ખરું. આ સંગમ થઇ શક્યો ત્હેનું એટલું જ કારણ હતું કે પશ્ચિમની કને પૂર્વ આવ્યુ ત્યારે ત્હેની સાથે નૈતિક ગ્રન્થિઓ તોડનાર રાગ અથવા પ્રબળ વિકાર ન્હોતો, પણ સર્જનશીલ આદર્શ હતો. અનન્તતાનું રહસ્યમય ભાન, જે પૂર્વે પોતાની સાથે, પશ્ચિમને ઉપહાર આપવા, આણ્યુ હતું ત્હેની પશ્ચિમના મનુષ્યને, પોતાનું સમતોલપણું જાળવી રાખવાને માટે, ખરેખરી જરૂર હતી. બીજી પાસથી, પૂર્વને પોતાનું સમતોલપણું વિજ્ઞાનથી મેળવવું પડશે. પશ્ચિમ પોતાની સાથે પૂર્વને માટે જે ભવ્ય ઉપહાર લાવી શકે તે વિજ્ઞાન જ છે. સત્યને પોતાનું આકાશ છે તેમ પોતાનો માળો પણ હોય છે. તે માળાની બાંધણી વ્યવસ્થિત તથા નિયત છે, ત્હેની રચનાના મહાનિયમ ચોક્કસ છે, અને જો કે ત્હેને વારંવાર બદલવો પડે છે, ને ફરી ફરી બાંધવો પડે છે તો પણ તે માળાની જરૂર હમેશની છે તથા ત્હેના સિદ્ધાન્તો સનાતન છે. સત્યનો આ માળો બાંધવાનુ કામ, કેટલીક સદીઓ થયાં, પૂર્વે વિસાર્યું છે. તથા ત્હેનાં રહસ્ય શીખવા ઉપર લક્ષ્ય આપ્યુ નથી. અનન્તતાનો પગથી વગરનો પન્થ કાપવાને માટે ત્હેણે પોતાની પાંખો ઉપર જ આધાર રાખ્યો છે. ત્હેણે પૃથ્વીનો તુચ્છકાર કર્યો છે, પણ હવે સખ્ત તોફાનોના આઘાત ખમી ખમીને એની પાંખો ઇજા પામી છે, તે થાકી ગયેલ છે, અને ત્હેને મદદની ખરી જરૂર પડી છે. પણ એને શું એવું સાંભળવું પડશે કે આકાશી દૂત તથા માળાનો બાંધનાર કદી મળતા જ નથી ?

આવું બળદાયક રચનાત્મક વિજ્ઞાન એ કેવળ પુસ્તકીઉં જ્ઞાન અથવા દૂરનો ગહન, કે પ્રદર્શનમાં જ જોવા યોગ્ય, વિષય નથી પ્લેગ કે ઇન્ફ્લુએન્ઝા આવે ત્યારે જ સંભારવાનો ને બાકી હમેશ સચિવરોમાં ને લેબોરેટરીઓમાં પૂરી રાખવાનો, એવો કદાચિત્ કામ આવનારો વિષય પણ તે નથી તે તો આપણી આખી દિનચર્યામાં ઉતરનારો ને જીવનના પડેપડમાં ચેતના આપી શકે એવો મિત્રતુલ્ય સાથી છે આપણા વ્યક્તિજીવનની તથા પ્રજાજીવનની કેટલી અમપ્ય હકીકતો આજે વિજ્ઞાનપ્રભાવની રાહ જોતી બેઠી છે। એ પ્રભાવ કેવળ "પશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન" જ નહિ આપી શકે એ અર્વાચીન વિજ્ઞાન ને આપણે "અપનાવીશું," આપણી મુશ્કેલીઓના ઉકેલને માટે વાપરીશું અને ભૂત ભાવી ને વર્તમાન ત્રણે સ્થિતિઓના સમ્બન્ધમાં ત્હેના નિર્ણયો માગીશું, ત્યારે જ એ વિજ્ઞાનમય પ્રભાવ આપણા જીવનના ખૂણેખૂણામાં વ્યાપી રહેશે અને આપણામાં ખૂટતાં તત્ત્વો પૂરવા માંડશે

વળી, હિન્દના અગ્રગણ્ય પુરુષોએ હિન્દની ઉન્નતિને માટે જે જે સાધનો તથા માર્ગો તરફ આપણું લક્ષ વાળનાર ખેંચ્યું છે તે સૌની સિદ્ધિ વિજ્ઞાન વિના શી પણ થાય? દેશની અન્નના તથા વહારના વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવાને જળસ્થળમાર્ગો સુધારવા હોય તથા જળસ્થળ ને હવામાર્ગના વાહનો બરોબર વસાવવા હોય, હિન્દી રેલ્વેઓ–હિન્દી વહાણો–હિન્દી મૉટારો ને હિન્દી વિમાનો રચવાં હોય તો વિજ્ઞાનના કેટલાં બધા શાસ્ત્રો આપણે ત્યાં સ્થાપવાં પડશે? સ્વરક્ષણને માટે, થોડામાં થોડું ઓછાં સમયમાં સમર્થ સૈન્ય સજાવવું હોય તો જળસ્થળ ને હવાની ઉપર વળી વધારે પ્રભુત્વ મેળવવું પડશે, તે માટે તથા અર્વાચીન શસ્ત્ર–અસ્ત્ર આદિની સિદ્ધિને માટે વળી કેટલાં બીજા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અહીં આણવા પડશે? છેલ્લા મહાભારત યુદ્ધે એટલું સિદ્ધ કર્યું છે કે સૈનિક એકલો, અગમગતી ને શસ્ત્રબળથી જ, જય મેળવી શકતો નથી, એની પાસે રક્ષણની પૂરતી સામગ્રી, એના નિર્વાહને માટે ઉચિત અન્નવસ્ત્રની યોગ્ય સામગ્રી, ત્હેના આરોગ્યને માટે સ્વચ્છ પરિસ્થિતિ ઔષધોપચાર આદિની સમર્થ સામગ્રી, ઇત્યાદિ અનિવાર્ય છે, તે સૌને માટે કેટલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપણને હસ્તગત થયા હોવાં જોઈશે! યુદ્ધ સિવાયની આજની કહેવાની સુલેહશાન્તિમાં, આપણાં લાખો ને કરોડો માણસો ભૂખ્યાં તરસ્યાં ને નવસ્ત્રાં ફરે છે, ત્હેમની પહેલી જરૂરીઆતો નિવારવા આપણી ખેતી ને ઉદ્યોગો વધારે સબળ ને વધારે સફળ કરવા પડશે, તે જ કાર્ય વળી આપણા વિજ્ઞાનવૃક્ષની કેટલી બધી શાખાઓનો સબળ આશ્રય માગશે! વળી આવી જ સુલેહશાન્તિમાં, આપણા દેશમાં દરવર્ષે મેલેરીઆથી, ક્ષયથી, તથા બીજા રોગો ને ઉપદ્રવોથી મૃત્યુ પામે છે તે માણસોની સંખ્યા એક કરોડની નજીકમાં છે, એ જીવોને બચાવવા હોય અને આ રોગો તથા તેવા ગંભીર મોટા વસાગથી પ્રજાદેહનું રક્ષણ કરવું હોય તો વિજ્ઞાનના સંગીન આશ્રય વિના કેમ ચાલશે? આપણી રહેણીકરણી, આહારવિહાર, ખાનપાન એ સઘળું બદલાતું જાય છે, જૂનો કસ ગયો છે ને શાસ્ત્રીય વિચારથી જે નવી શક્તિ આવવી જોઈએ ત્હેને બ તે નવી હાડમારીઓ ને નવા ત્રાસ જ મળતાં છે આપણો ખોરાક, આપણો પોશાક, આપણાં રીતરીવાજ એ સૌ વારંવાર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તપાસવા જોઈએ નાગમન્ત્રોની

આટલી મ્હોટી સંખ્યા, યુવાવસ્થા પહેલાં અન્ત ન પામે તો તેમાં જ નિઃસત્ત્વ થઈ જતાં શરીરો, કૌવત તથા જોમનું ઝરણું આપણા જીવનમાં અલ્પ કાળ જ દેખાવાનું, આટીનું આયુષ્ય રોગગ્રસ્ત કે અકાળ વિરામને ન પામે તો, આપણી મશહૂર હિન્દુસ્તાની સૂત્રથી જ અંકિત, "ચલનેસે કાડો ભલો, કાડેસે એકાન" એ જ આપણું લક્ષસુદર્શક સૂત્ર : આ સર્વનાં કારણો તપાસવામાં ને ઈલાજો અજમાવવામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વિના આપણી શી ગતિ થાય !

વિજ્ઞાનનાં પરાક્રમો

વિજ્ઞાને આજ લગીમાં ઘણું કર્યું છે. દૂરમાં દૂર તારાઓ તથા મ્હોટામાં મ્હોટાં સૂર્યમંડળોથી માંડીને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, અણુથી પણ અણુ ને પરમાણુથી પણ અતિસ્ક્ષ્મ એવાં વિદ્યુદણુઓ (ઇલેક્ટ્રૉન્સ) નાં માપ વિજ્ઞાને કર્યાં છે. સૃષ્ટિની તખ્તી ઉપર આ સૌ જે અસંખ્ય નાટકો ભજવે છે તેનો પડદો કાંઈક ઉપાડી તે ઉપરના નટોની તથા તેઓની અનન્ત વિવિધરંગી શક્તિની આપણને કાંઈક ઝાંખી કરાવી છે. પૃથ્વીને પણ એક કણતુલ્ય બનાવી દે એવા વિશાળ આકાશની સમગ્ર સૃષ્ટિરચના તથા તે પૃથ્વીના જ એક ન્હાના કણમાં રહેલું સૂક્ષ્મ જગત્ એ બન્નેનું વિરાટ્-દર્શન વિજ્ઞાને હવે શક્ય બનાવ્યું છે. સજીવ તથા નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં વિલસતા ચેતનની એકતા વિજ્ઞાને જ સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે. તે સિવાય વધારે વ્યાવહારિક રૂપે આજે પૃથ્વીને એક છેડાથી બીજા છેડા લગી વિજ્ઞાનસેતુએ જોડી દીધી છે; કુદરતની અસલની જંગલી ભયંકરતાને કમ કરી કુદરતી બળોને વધારે ઉપયોગી હિતકારક ને આનન્દદાયક પણ બનાવ્યાં છે. ઉજડ જમીનને વિજ્ઞાને ફળદ્રૂપ બનાવી છે, પનામા જેવા પ્રદેશને મેલેરીઆ-મુક્ત કરી જાણે નવા નિવાસપ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર ઉમેર્યા છે, અને રોગી આજારી અપંગ ઇત્યાદિના ઉપર ઘણાં આશાજનક કિરણો પ્રસાર્યાં છે. વિશ્વના ભેદ અનન્ત છે ને સૃષ્ટિની લીલા અપાર છે. વિજ્ઞાન તે જાણે છે, તેમ તે પોતે પણ સનાતન વિશ્વનિયમો ઉપર સ્થાપિત થયા છતાં, સદૈવ વિકસતું ને અજરામર છે. ભવિષ્યકથન હમેશ મુશ્કેલ છે, પરંતુ વિજ્ઞાનનાં ભવિષ્યનાં પરાક્રમોમાં હિન્દ જેવા પ્રાચીન દેશનો પુનરુદ્ધાર હોય તો તે આશ્ચર્યકારક નથી, કદાચિત્ તેમ થશે તો તેમાં વિજ્ઞાનનું પોતાનું હિત ને મનુષ્યજાતિનું વિશેષ કલ્યાણ બન્ને ય સધાશે.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય.

આવા વિજ્ઞાનનું હિન્દમાં યથાર્થ અવતારણ કરવાને માટે એક કરતાં વધારે ઇલાજો યોજાવા જોઈશે; પણ તે સર્વમાંના એકની જ સાથે આપણને અત્યારે કામ છે. તે ઈલાજ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો છે.

અર્વાચીન વિજ્ઞાનસાહિત્યનો દેહ મુખ્યત્વે જર્મન, ઑસ્ટ્રિઅન, રશ્યન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી વગેરે યૂરોપીય ભાષાઓમાં બંધાયો છે, અને તે તે દેશોમાં નિરન્તર ચાલતા સંશોધનકાર્યથી તે સાહિત્ય હમેશાં વધતું જ જાય છે. આપણી પ્રજાનો લગભગ ૯૯ ટકા ભાગ તે ભાષાઓથી તદ્દન અજાણ છે, તેથી તે પરભાષાઓમાં ગમે તેટલી વિજ્ઞાનસમૃદ્ધિ હોય તો પણ આપણી ભાષાઓમાં તે આણ્યા વિના તે આપણી પ્રજાને કદી પણ બરોબર પહોંચી શકે નહિ. તેથી,

જો કે આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તો આ પરભાષાઓના સંપર્કમાં હમેશ રહેવું જ પડશે તો પણ, સામાન્ય પ્રજામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની સમજ તથા તેઓના ફળો બરોબર ઉતરે તે માટે આપણી ભાષાઓમાં વિજ્ઞાની સાહિત્ય બને તેમ વહેલું ઉત્પન્ન કરવું જોઇશે

જે હિન્દની જરૂર છે તે ગુજરાતની પણ છે હિન્દના સામાન્ય પ્રશ્નોના ઉપરાંત ગુજરાતના પોતાના પ્રશ્નો પણ પુષ્કળ છે જે વિજ્ઞાનની સમજણની તથા વિજ્ઞાનવેત્તાની અપેક્ષા રાખે છે ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્ય એ આપણી એક મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂરીઆત તરીકે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે

મ્હારી ખાતરી છે કે "સાહિત્ય"ની વ્યાખ્યામાં ઉતરવાની આપ મ્હને ફરજ નહિ પાડો ગત પરિષદના સાહિત્યવિભાગના વિદ્વાન અધ્યક્ષે, હું ધારું છું કે, સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાનસાહિત્ય એ સર્વનું પરિષદમાં શું સ્થાન છે ઇત્યાદિ ઉપર ઘણી પ્રમાણક તથા સફાઇદાર ચર્ચા કરેલી છે તે બહુ મનનીય ને આદરયોગ્ય છે છતાં, સાહિત્યપરિષદ આગળ કેટલું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય આવી શકે અને વૈજ્ઞાનિક ગ્રન્થોમાંના કીયા "સાહિત્ય"માં ગણી શકાય તથા કીયા ન જ ગણી શકાય, એ મહત્ત્વના પ્રશ્નોના કરતાં ય વધારે મહત્ત્વનો ને વધારે વિશાળ દૃષ્ટિનો પ્રશ્ન આપણી પાસે આજે ઉભો છે અને તે એ કે વિજ્ઞાનનો બરોબર પ્રચાર કરી શકે એવું સાહિત્ય કીયું છે? વિજ્ઞાનનું સત્યદર્શન કરાવી શકે અને તે દ્વારા પ્રજાની નસેનસમાં ઉતારી શકે—આખા વિજ્ઞાનનું તેમ જ (જેમ વધારે સંભવિત છે તેમ) વિજ્ઞાનનાં પ્રત્યેક અંગનું—એવું પ્રમાણરૂપ તથા સમર્થ સાહિત્ય જોઇએ એ જ આપણી મુખ્ય કસોટી છે સાહિત્યના ઉંચા આદર્શો તે જેમ વધારે સાચવશે તેમ તે વધારે સમર્થ થશે અને સાહિત્યવિષયક ગુણવત્તા તેમાં જેટલી વધારે હશે તેટલું તે અધિક આદરપાત્ર થશે એ ચોક્કસ છે પણ બીજી બાજુથી વૈજ્ઞાનિક મહત્તાવાળા અમુક ગ્રન્થ સાહિત્યની કોઇક સાંકડી વ્યાખ્યામાં આવી ન શકે છતાં વિજ્ઞાનના આત્માના દ્યોતક તરીકે વિજ્ઞાનના બહુ પ્રચારમાં અથવા સંશોધનમાં ઘણા ઉપયોગી હોય તો તે આપણી ગણનામાં આવવા જ જોઇએ

વિજ્ઞાની સાહિત્યના બે મ્હોટા પ્રભાગ પાડી શકાય

૧. સંશોધનનું વિદ્વદ્‌ભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

સંશોધકો પોતે જ્યારે પોતાના સંશોધનોને પ્રકટ કરે છે, ત્યારે તેઓના નિવેદનો મુખ્યત્વે અન્ય સંશોધકો તથા અભ્યાસકોની જાણ તથા વિવેચનને માટે અને જ્ઞાનની તેટલી પ્રગતિની નોંધ રાખવાને ખાતર લખાયલાં હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે વિષયની પરિભાષાથી એટલાં બધાં સભર હોય છે કે તેઓ સામાન્ય વાચકવર્ગને કઠિન તથા અબોધક લાગે છે આવું શોધખોળોના દેહવાળું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય જ્યાં સ્વતન્ત્ર શોધખોળો ચાલતી હોય છે ત્યાં જ ને તે શોધખોળોના પ્રમાણમાં પ્રકટ થાય છે સાધારણ રીતે વિજ્ઞાનપત્રોમાં, વિજ્ઞાનસભાઓની અંદર અથવા વિજ્ઞાનીઓનાં જાહેર સંમેલનોની સમક્ષ તે રજુ કરવામાં આવે છે અવૈજ્ઞાનિક જનતાને અગમ્ય હોવા છતાં આ જ સંશોધનાત્મક સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનો ખરો પ્રાણ રહે છે વિજ્ઞાનની ખરી ઉન્નતિ આ જ સાહિત્યની ઉન્નતિ ઉપર રહેલી છે અને નવું જ્ઞાન ખોળવાની પાછળ જેઓ લાગેલા છે તેઓનો તે મ્હોટો આધાર છે

આપણે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન એટલું જૂજ છે કે આવું સંશોધનાત્મક સાહિત્ય પણ તે જ પ્રમાણમાં જૂજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતને તેવા સાહિત્યની પણ બહુ ગરજ છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો ખરો આત્મા આપણે ત્યાં આવીને વસ્યો છે હેની એ અચૂક, ને લગભગ એક જ, સાબીતી છે. પણ હ્હેનો આધાર શોધખોળોની ઉપર છે: અને શોધખોળો હુકમ કર્યે થઇ જતી નથી. તે તો ધીરે ધીરે જ વધી શકે, પરંતુ ધીરે ધીરે સંશોધન આપણે ત્યાં જડ ઘાલે એવાં પગલાં તો બને તેટલાં વ્હેલાં લેવાં જોઇએ. યુનિવર્સિટિઓ વિદ્યામન્દિરો ને સાહિત્યસંસ્થાઓ આમાં હમેશ પહેલ કરી શકે છે: સાહિત્યપરિષદ્ પોતે ય સંશોધનની મહત્તા સ્થાપવામાં, સંશોધનની સગવડો રચવા ને વધારવામાં, તથા સંશોધકોની કદર કરવામાં ઉત્તમ દાખલો બેસાડી શકે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની કદર એ સાહિત્યપરિષદ્‌ની મર્યાદાબહારનો વિષય કોઇને, કદાચિત્ ઘણાને, લાગશે. પણ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારનું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય જોવાની આશા આવા સંશોધન વિના કોઇ પણ રાખી શકશે કે? વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતે જે જે ખ્યાતિઓ મેળવી છે તેમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની ખ્યાતિ આવી ગઇ હોય એવું મ્હારી જાણમાં નથી. આપણી આ મુખ્ય ખામી પૂરીશું નહિ ત્યાં લગી આ ઉચ્ચતર વિજ્ઞાન–સાહિત્ય ગુજરાતમાં જોવાની આશા નિષ્ફળ જ થવાની છે.

પરંતુ લગભગ તદ્દન અંધારા આકાશમાં ય આપણને પ્રકાશની આશાનાં ચિહ્ન ઉદય થતાં દેખાય છે. હેવાં બેનો જ ઉલ્લેખ અત્ર કરીશ.

પુરાતત્ત્વ મન્દિર.

એક તો અમદાવાદનું પુરાતત્ત્વ મન્દિર છે; હજી તે બાળકમાત્ર છે, અને સંશોધનમાં સંશોધકના વ્યક્તિત્વમાત્રથી જ ઓછી અગત્યના અંશો કાળ ને અનુભવ છે: જ્યાં સંશોધનના સુન્દર–ને હું ઇચ્છું છું કે સ્થિર–સંયોજનનો આરંભ ગુજરાતે હવે કર્યો છે એ નક્કી છે. આ મન્દિરના આપણા બન્ધુઓને આવકાર તથા અભિનન્દન આપી, આપ સૌની સાથે હું એટલું ઇચ્છીશ કે તેઓના ઉચ્ચ–ગ્રાહો સિદ્ધ થાય એવી અનુકૂળતા તેઓને પ્રાપ્ત થાય, અને પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના ગુજરાતી સાહિત્યની મહત્ત્વની વૃદ્ધિ કરવા તેઓ સમર્થ થાઓ.

રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી.

બીજું, વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતું છે. રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી ઠાકરના જેવા અનુભવી અભ્યાસી તથા સંશોધક કાર્યકર્તા ગુજરાતમાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા ભાગ્યે હશે. એમનો ગ્રન્થ "વનસ્પતિશાસ્ત્ર: કાઠિયાવાડના વરડા ડુંગરની જડી–બુટ્ટી, તેની પરીક્ષા અને ઉપયોગ" એ એવા પ્રકારની શોધખોળથી તથા શૈલીની વિશદતાથી અંકિત થયેલો છે કે અન્ય દેશમાં તે એકદમ વિદ્વાનો તથા સંશોધકોની સાભાર કદરને પાત્ર થયો હોત. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, વૈદક, સ્થાનિક વનસંપત્તિ ઇત્યાદિની દૃષ્ટિઓથી પ્રધાનપણે મહત્ત્વનો એવો આ ગ્રન્થ તે શાસ્ત્રોની વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની દૃષ્ટિએ વળી અધિક આકર્ષક તથા ઉપયોગી છે. એ ગ્રન્થના પ્રકાશનને આજ લગભગ ચૌદ વર્ષ થયાં: આવા વયોવૃદ્ધ સંશોધકની કદર સાહિત્યપરિષદ્ પણ કેઈ કાળે કરી શકી હોત તો તેથી તે પોતે જ સંમાનિત થાત એટલું જ નહિ પણ ખરદ

મૂલ્યવાળા સંશોધનની દૃષ્ટિથી ગુજરાતમાં સંશોધનને અધિક પ્રેરણા આપનાર મહાભાગ્યે શ્રી કચ્છનરેશ, જેઓ પોતે વનસ્પતિશાસ્ત્રના શોખીન તથા વિદ્વાન છે, તેઓએ એમને કચ્છ-સંસ્થાનની વનસ્પતિના વર્ણનનું કાર્ય સોંપી આ ગુજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રીની યોગ્ય કદર કરી છે મ્હારી સમજ પ્રમાણે આ કાર્ય પૂરું પણ થયું છે ને નવો ગ્રન્થ મુદ્રાલયમાં છે

૨ લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્ય

તદ્દન સંશોધનાત્મક સાહિત્ય, પછી તેમાંના સંશોધનો પહેલી વાર ગુજરાતીમાં પ્રકટ થતા હોય કે અન્યભાષાઓમાંથી ગુજરાતી સંશોધકોને માટે આણેલા હોય તેનું

ત્હેનું સ્વરૂપ

સંશોધનોનું સાહિત્ય ગુજરાતી વિજ્ઞાનના પ્રાણરૂપ હમેશ રહેશે, તે છતાં ત્હેને એકદમ રચી શકાય એમ નથી પરંતુ આ બીજા પ્રકારનું સાહિત્ય જેને, ગોવર્ધનરામની ભાષામાં, પ્રથમ પ્રકારના વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યથી જુદું પાડવા લોકભોગ્ય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય કહી શકાય, તે બહોળું તથા જથ્થામાં પ્રકટ કરવું એ આપણા હાથની વાત છે આ સાહિત્ય લોકભોગ્ય ને લોકપ્રિય હોવું જોઈએ, એટલે કે સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનથી તદ્દન અજાણ્યા અથવા થોડા જ જ્ઞાનવાળા જનસમૂહને તે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપી શકે તથા રસથી આકર્ષી શકે એવું હોવું જોઈએ અને સંગીન ચોકસાઈવાળું હોવા છતાં પરિભાષાનો તે ક્રમમાં કમ ને તે પણ સ્પષ્ટ સમજ પાડીને જ ઉપયોગ કરનારું, વિદ્વાનો તથા સંશોધકોની મૂળ શોધખોળોના લેખોનું સરળ દોહન કરી રસિક જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિવાળી પણ અવિજ્ઞાની જનસમાજને ત્હેનું મુખ્ય તારતમ્ય ગળે ઉતારનારું, શોધખોળોના પ્રાણરૂપ તત્ત્વો ક્રિયા વિધિઓ ઇત્યાદિનો પણ બને તેટલો તાદૃશ ને આ[illegible] ખ્યાલ આપી શકે એવું તે હોવું જોઈએ આ સાહિત્ય વિજ્ઞાનના વિકાસની તથા ઇતિહાસની માહીતી આપશે, વિજ્ઞાનની લાક્ષણિક પદ્ધતિ સમજાવશે, વિજ્ઞાનનાં અભ્યાસવિષય શાસ્ત્રોના મૌલિક સિદ્ધાન્તો તથા વાદો મનમાં ઠસાવશે, વિજ્ઞાનના વ્યવહારુ ને લાભકારક ઉપયોગો જાણમાં લાવશે, વિખ્યાત અથવા ઐતિહાસિક મહત્તા પામેલા પ્રયોગોનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપશે, નામાંકિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં તથા મહાભાગત શોધખોળોના રસીલાં વૃત્તાન્ત રજુ કરશે, હિન્દની પ્રાચીન વિજ્ઞાનકૃતિનો બરોબર ખ્યાલ કરાવશે તથા બોસ-રાય-રામાનુજમ્-રામન જેવા અર્વાચીન હિન્દી વિજ્ઞાનીઓની કૃતિ વારંવાર પ્રજાની સમક્ષ રાખશે, આપણા દેશની ઘણી પ્રાચીન હુન્નરકળાઓનું જ્ઞાન જે અત્યારે મ્હોટે ભાગે મનમાં જ સમાઈ રહ્યું છે ને મુખથી તથા ક્રિયાથી અપાતે અપાતે અત્યારે જીર્ણ તથા સત્વહીન થવા લાગ્યું છે ત્હેને એકત્ર કરી ત્હેનો પ્રચાર તથા રક્ષણ કરશે, અને આજના દિવસમાં જે અનેક રીતે વડે વિજ્ઞાન આપણા જીવનને વધુ ને વધુ સ્પર્શ કરી રહ્યું છે ત્હેની પૂરી સમજ અસરકારક રીતે આપણી પ્રજાના સર્વ વર્ગોમાં ફેલાવશે

ત્હેનું સ્વરૂપ પણ ત્હેના પ્રાથમિક ઉદ્દેશોની અનુસાર વિવિધપ્રકારનું થશે તે વિચારપૂર્ણ નિબન્ધો, શાસ્ત્રીય વાચનમાળાઓ, ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો ઇત્યાદિનું ગમે તે સ્વરૂપ ધારણ કરશે તેમ નોંધો, સમાચારો, કથાઓ, જીવનચરિત્રો, ખુલાસાઓ, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ ઇત્યાદિનું વધારે

મનોરંજક સ્વરૂપ પણ લેશે. કદી કદી મ્હોટા સંશોધકો ય તેમાં પોતાની પ્રસાદી ઉમેરશે અને સ્પેન્સર, હક્સ્લી, ટીન્ડૉલ, લૅન્કેસ્ટર ઇત્યાદિના ગુજરાતી અવતારો પણ આપણે જોઇ શકીશુ. તો પણ મ્હોટે ભાગે આવા સાહિત્યનો ભાર સંશોધકોના ઉપર મૂકી શકાતો નથી. તેઓની પ્રેરણા સલાહ ને દેખરેખ મળતાં રહે તો પણ ઘણું છે. મ્હારી સમજ પ્રમાણે એટલું મેળવવું આવશ્યક છે, નહિ તો આ લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્યની શિષ્ટતા ને સફળતા બહુ જોખમમાં આવી પડશે.

જે જે દેશોમાં આજે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તથા અન્વેષણ ચાલે છે ત્યાં આ બન્ને પ્રકારનુ વિજ્ઞાનસાહિત્ય, કેવળ બહુ વિપુલ ને સમૃદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ, બહુ ઝડપમાં વધતું જાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં જે લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્ય છે ત્હેનો અમુક ભાગ આપણા અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગોમાં પણ પ્રસરે છે, તે છતાં ત્હેનો પૂરો ખ્યાલ તો તે દેશમાં જ આવી શકે છે.

આ અંગ્રેજી સાહિત્યની સમાલોચના અથવા લક્ષણદર્શન, ઉપયોગી હોવા છતાં, અત્યારે અસ્થાને છે. પરંતુ તે સમર્થ ને અતિ વિવિધ છતાં અતિ અસરકારક એવા સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરનારી કેટલીક શક્તિઓનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ અપ્રસ્તુત નથી.

અંગ્રેજી સાહિત્ય.

ઇંગ્લન્ડમાં, તેમ જ અન્ય દેશોમાં, ઘણી મ્હોટી મ્હોટી સભાઓ તથા સંસ્થાઓ વિજ્ઞાનના પ્રસારનું તથા વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરે છે. તેઓ એકંદરે બન્ને પ્રકારના વિજ્ઞાનસાહિત્યને પોષણ આપે છે, જો કે મ્હોટામાં મ્હોટી સંસ્થાઓ તો સ્વાભાવિક રીતે વિદ્વાનોને માટે જ હોય છે. આ સંસ્થાઓની રીતિ તથા પ્રણાલીનું જ્ઞાન આપણને ઘણી રીતે સહાયક થઇ શકશેઃ એટલે કે લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્યના પ્રશ્ન ઉપર તો તે પ્રકાશ નાંખશે જ, પણ તે ઉપરાંત સંશોધન ને સંશોધનાત્મક સાહિત્ય, ગુજરાતની સાહિત્યસંસ્થાઓનું સહકારી સંયોજન, અને આખી સાહિત્યપરિષદ્‌ની કાર્યપદ્ધતિ વિષેનો બહુ ચોળાયલો પ્રશ્ન—એ સર્વની ઉપર પણ તે ઉપયોગી ને સૂચક પ્રકાશ નાંખશે.

આ સંસ્થાઓમાંની કેટલીક તો જાણે જગદ્‌વિદિત છેઃ કેટલીકના નમૂનાઓ ઉપર આપણે ત્યાં રચનાઓ પણ થઇ ચૂકી છે. તે સૌમાં "બ્રિટિશ એસોસિએશન ફૅાર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑવ સાયન્સ" નામની સંસ્થાની પ્રતિકૃતિઓ અન્ય સંસ્થાનોમાં, અમેરિકામાં તથા કેટલાક યૂરોપીય દેશોમાં પણ છે. આપણી "ઇન્ડિઅન સાયન્સ કૉંગ્રેસ" પણ ઘણે અંશે એના જ ઘાટ ઉપર ચાલે છે. લન્ડનનું "રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન" એ સંશોધન તથા પ્રસાર બન્ને કાર્યો એક સરખી શિષ્ટ રીતે કરે છે, ને તે રીતે તે અદ્વિતીય છે. વૈજ્ઞાનિક પર્યેષણાના અગ્રણીઓની સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનમાળાઓ પ્રતિવર્ષ ત્યાં ચાલે છે. તે વ્યાખ્યાનો, શ્રોતાઓની પાસેથી વિજ્ઞાનની કાંઇક સમજની, તથા સરળતાથી રજુ કરેલી વૈજ્ઞાનિક હકીકતો ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિની, અપેક્ષા રાખે છે, તેમ—મ્હારે ઉમેરવું જોઇએ કે—શ્રોતાની પાસે થોડીક "ગીની"ઓની પણ અપેક્ષા રાખે છે.

૧ આવા દાખલાઓ છતા એકંદરે એ વાત કબુલ કરવી પડશે કે આ વિજ્ઞાનમંડળો, વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટિઓ વગેરે, ઉંચા પ્રકારનુ પુષ્કળ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરીને પણ, આખરે તો મુખ્યત્વે વિદ્વાનોની અંદર જ વિજ્ઞાનપ્રચાર કરે છે ત્હેની બ્હાર જે મ્હોટો જનસમુદાય છે, 'The great Public' છે, ને જે "અ-વૈજ્ઞાનિક" છે, ત્હેની તરસ છીપાવવાનું ખરૂ કામ તો દેશની "પ્રેસ" જ કરે છે સર્વ પ્રકારના, વર્તમાન તથા સામયિક, પત્રો તેમ જ ગ્રન્થપ્રકાશકો જ મ્હોટે ભાગે આ સેવા કરે છે કુશળ લેખકોની સેવા પણ તેઓ જ મેળવે છે, અને જનસમાજની રુચિને ઉશ્કેરીને ત્વરિત સંતોષ પણ તેઓ જ આપે છે

તેઓએ આ કાર્ય કેવુ વિવિધ, કેવુ હૃદયંગમ ને કેવુ સંગીન બનાવ્યુ છે! દૈનિક "ટાઇમ્સ" જેવા પત્રના વૈજ્ઞાનિક "કૉલમ" થી માંડીને તે, 'સાયેન્ટિફિક અમેરિકન,' 'સ્ટ્રેન્ડ', "લન્ડન', ઇત્યાદિના સચિત્ર લેખોમા થઈ મીની "ચિલ્ડ્રન્સ એન્સાઇક્લોપીડીઆ," ટૉમ્સનની "આઉટ—લાઇન્સ ઑવ સાયન્સ" ઇત્યાદિની મોહક પુસ્તકમાળાઓમા થઈ, હસ્ટી ટિન્ડૉલ લેન્કેસ્ટર જેવાના નિબન્ધો તથા "રોમાન્સ ઑવ સાયન્સ" "હીરોઝ ઑવ સાયન્સ" "વન્ડર્સ ઑવ સાયન્સ" "પીપલ્સ બુક્સ," "હોમ યુનિવર્સિટિ લાઇબ્રેરી" ઇત્યાદિની લગભગ અગણિત ગ્રન્થમાળાઓમા ફરી, જૂલ વર્નની કથાઓથી લઈને એચ જી વેલ્સની ઠેઠની નવલકથાઓ લગીમા કેટલી બધી વિજ્ઞાનવાચન સમૃદ્ધિ અંગ્રેજી વાચકની પાસે રજુ થઈ ચૂકી છે! આખા વિજ્ઞાનના આટલા વ્યાપક થયેલા ને હજી વધારે વ્યાપક થતા ક્ષેત્રના કોઇ પણ વિભાગમા એક નવી મહત્ત્વની શોધ થઇ, એક નવો બનાવ બન્યો કે એક નવો વાદ પ્રકટ થયો કે સખ્યાબંધ લેખકો–જેઓ જાતે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન હોય તો વિજ્ઞાનની સારી સમજ તો ધરાવે જ છે અને જેઓની લેખનશક્તિ સિદ્ધ થયેલી છે તેઓ–ત્હેને એકદમ હાથમા લઇ જુદા જુદા પ્રકારે પ્રજાની સમક્ષ રજુ કરે છે આવા કુશળ લેખકોનું મ્હોટુ દળ, "જ્ઞાનની ન્હાની ન્હાની દુકાનદારીઓ"ના કામથી શરમાયા વિના, પત્રકારો તથા ગ્રન્થપ્રકાશકોના આશ્રય તળે, વિજ્ઞાનના કઠિન તત્ત્વો તથા દુર્ગમ રહસ્યોને, પરિભાષાદિની ગૂંચવણી-માથી અને તેટલાં તારવી લઇ, નિરન્તર ઉત્સુક જનસમાજના હાથમાં પહોંચાડે છે તેઓના લખાણોમાં કેટલાક તાત્કાલિક અલ્પાયુષી ને ધાંધળવાળા પણ હોય છે, પણ બાકીના વધારે મૂલ્યવાળાં ને વિશેષ સ્થાયી તત્ત્વવાળા જુદા પડી શકે છે

આ વિષય ઉપર એક સુન્દર અગ્રલેખ "Science and Publicity" ના નામથી 'નેચર" નામના સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી વિજ્ઞાનપત્રમા થોડા સમય ઉપર (૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમા) પ્રકટ થયો હતો લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્યની આવશ્યકતા તથા સાધનો બન્નેનો વિચાર ઘણી સારી રીતે, જો કે ઇંગ્લંડની દૃષ્ટિથી, એમા રજુ થાય છે અમેરિકામા તો આ પ્રશ્નનુ મહત્ત્વ વધારે સમજાયુ છે, અને આ વિષયમા પણ અમેરિકા વધારે જાગૃત, વધારે સજ્જ, ને વધારે પ્રવૃત્ત છે એ સ્પષ્ટ થયેલુ છે અમેરિકાવાસીઓએ લાક્ષણિક રીતે આ ખોટ પૂરવાની વ્યવસ્થા પણ રચી રાખી છે, અને "સાયન્સ સર્વિસ"ના નામથી ત્હેની યોજના તથા પ્રવૃત્તિ સફળતા પણ પામી છે એક ધનાઢ્ય અમેરિકને દશ લાખ

ડૉલરની સખાવત કરી આરંભ સ્હેલો કરી આપ્યો છે, પ્રથમ પંક્તિના કેટલાક અમેરિકન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ત્હેની "બૉર્ડ ઑવ ટ્રસ્ટીઝ"માં નિમાયા છે અને આ સંસ્થા વિજ્ઞાનનું લોકભોગ્ય સાહિત્ય, સરળ ચિત્તાકર્ષક ને પ્રમાણરૂપ લઘુ લેખ વડે, અમેરિકાનાં પચાસ કરતાં વધુ પત્રોને પૂરૂં પાડે છે.

ગુજરાતનું લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

ગુજરાતનું સંશોધનાત્મક સાહિત્ય બહુ જૂજ હોય તો આ બીજા પ્રકારનું લોકગમ્ય સાહિત્ય કેટલું છે ? કેવું છે ? અને ત્હેને વધારેમાં વધારે સારી રીતે પણ થોડામાં થોડા વખતમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય ? વિજ્ઞાનવિભાગની આગળ આજે મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રશ્નો આ જ છે.

સરવૈયું.

આપણને શરમની સાથે ભાન થાય છે કે અત્યાર લગીના ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યનું સરવૈયું પણ આપણે હજી કાઢ્યું નથીઃ એ સાહિત્ય ક્ષુદ્ર તથા સ્વલ્પ હોય તો પણ ત્હેની યાદી ય પ્રકટ થઇ નથી. રા. ભાઇ રણજીતરામની વિષયોની યાદીમાં, પરિષદ્‌ના પ્રારંભથી જ, એને માટે માગણી હતી, પણ હજી લગી આ ક્ષેત્ર લગભગ તદ્દન વર્જિત રહેલું છે. "લગભગ" શબ્દ મૂકવાનું કારણ એક જ છે, અને તે અભિનન્દનયોગ્ય છે, કે આપણી વિજ્ઞાનસમિતિના ઉત્સાહી મંત્રી રા. ભાઇ પ્રીતમરાયે આ બહુ જરૂરી કાર્યનું મંગળાચરણ કર્યું છે. એમણે હમણાં જ પ્રકટ કરેલા આપણી સમિતિના રીપૉર્ટનાં ૯૨ થી ૯૬ લગીનાં પૃષ્ઠોએ આપનું ધ્યાન ખેંચ્યું હશે તો તેમાં આવી સમાલોચનાને માટે પ્રાથમિક અગત્યની એક નોંધ આપે દીઠી હશે.

જુદા જુદા વિષયોનાં મળી કુલ ૧૯૧ વિજ્ઞાનપુસ્તકો એમની ગણત્રીમાં આવ્યાં છે, ને તેમાં રહી ગયેલાં બીજાં ઉમેરીએ તો પણ વધુમાં વધુ ૨૫૦થી વધારે વિજ્ઞાનપુસ્તકો ગુજરાતીમાં નહિ હોય એમ એમને લાગે છે. આ ઉપરાંત એમણે વિષયાનુસાર એક કોષ્ટક આપ્યું છે તે પણ ઉપયોગી છે.

આ કાર્ય આગળ વધારી પૂરૂં કરવામાં આવે તો તેથી વિજ્ઞાની લેખકોને તથા ગુજરાતી વાચકોને ઉભયને સવડ પડશે. વિજ્ઞાનનાં જાણીતાં શાખાશાસ્ત્રોનાં નામ તળે ગુજરાતનાં સઘળાં વિજ્ઞાનપુસ્તકોને ગોઠવવામાં આવે, અને આ વિષયવાર યાદી, પુસ્તક લેખક તથા પ્રકાશકોનાં પૂરાં નામ સાથે, તેમ જ ત્હેનાં મૂલ્ય પૃષ્ઠસંખ્યા તથા મુદ્રણતિથિ સહિત, પ્રકટ કરવામાં આવે તો આપણા સરવૈયાનું બીજું પગલું આપણે લીધું એમ થશે. આટલી યાદી પણ ઘણી ઉપયોગી થશે, અને ત્હેની ઉપયોગિતા ચાલુ રાખવાને નવાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની એ જ પદ્ધતિની યાદી ત્હેના વધારા તરીકે પ્રતિવર્ષ પ્રકટ થવી જોઇએ.[1] તે પછી એક જ કાર્ય બાકી રહે છે કે પ્રત્યેક શાસ્ત્રના પુસ્તકસંગ્રહની સામાન્ય સમાલોચના તે તે શાસ્ત્રના જાણનાર વિદ્વાને કરવી. રા. ભાઇ પ્રીતમરાયે આરંભ કરેલ કાર્યની પૂર્તિ તેઓ પોતે જ કરી શકે તો આપણને વધારે હર્ષ પામવાનું કારણ મળે.

---

૧. અંગ્રેજી વિજ્ઞાન-પત્ર "નેચર" સઘળાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની યાદી, આ સર્વ વિગતો સાથે, ઘણું કરીને પ્રતિમાસે, અલગ બાંધી શકાય એવી રીતે પ્રકટ કરે છે, અને ત્હેનાં સાપ્તાહિક ગ્રન્થાવલોકનોની સાથે આ માસિક યાદી સઘળા કાર્યકર્તાઓને તથા વાચકોને સહાયક થાય છે.

રા. ભાઇ પ્રીતમરાયે પ્રકટ કરેલા આંકડાઓ ઉપરથી આપણા મનના કેટલાક સંસ્કારો દૃઢ થાય છે તેમાંનો એક એ છે કે આ પુસ્તકોનો મ્હોટો ભાગ, અર્ધાથી લ્હેજ ઓછો ભાગ, વૈદક આરોગ્ય શરીર ને તત્સમ અન્ય વિદ્યાઓને લગતા પુસ્તકોનો છે આ વિદ્યાઓનું આખું ક્ષેત્ર સાહિત્યમાં તેમ જ પ્રજાજીવનમાં જે મહત્ત્વને યોગ્ય છે ત્હેની અત્યુક્તિ થઇ શકે એમ નથી પરન્તુ એટલું યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે આપણા દેશમાં પ્રચલિત થયેલી તે તે વિદ્યાઓનો, અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ભૂમિ ઉપર, અંગ્રેજી વિદ્યાઓની સાથે સમન્વયાત્મક અભ્યાસ થશે ત્યારે જ આ ક્ષેત્રમાં ખરેખરી કીમતવાળુ સાહિત્ય પાકશે અને આ સત્ય લોકગમ્ય તેમ જ સશોધક બન્ને પ્રકારના આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના સાહિત્યોને લાગુ પડે છે વળી બીજી એક નોંધ અસ્થાને નહિ ગણાય કે ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન-પત્રો નથી તે છતા આ વિષયોને લગતા એક કરતા વધારે માસિકો કેટલાં ય વર્ષો થયા ચાલે છે અલબત, એ પત્રોમાં જાહેરખબરો, નુસખાઓ, તાત્કાલિક વાપરવાની દવાઓ, અકસ્માતના બનાવો, ઇત્યાદિ પુષ્કળ હોય છે, જે ઉપયોગી હોય તો પણ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં ગણી ન શકાય પણ ત્હેની સાથે એ પણ કબુલ કરવું જોઇએ કે ઝંડુ જેવા ગુજરાતી વૈદ્યરાજોની જીવનકથાઓને લગતી અથવા તેઓની વૈદકપદ્ધતિને લગતી, સ્થાનિક ઔષધિઓના ગુણદોષાત્મક અભ્યાસની તથા કદી કદી વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો વિષેની હકીકતો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પત્રોના પ્રયોજકો શાસ્ત્રીય મહત્ત્વની વધારે સામગ્રી રજુ કરવા યત્ન કરે એ ઇષ્ટ છે

આ સિવાયના બીજા ગુજરાતી પુસ્તકો મુખ્યત્વે કૃષિશાસ્ત્ર તથા પ્રાણિશાસ્ત્રને લગતા છે મ્હોટે ભાગે "કેળવણી ખાતાને માટે અથવા શાળાઓના ઉપયોગને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે" તે સઘળા પુસ્તકોનો કેટલામો હિસ્સો લગભગ શબ્દશઃ ભાષાન્તર છે એ જાણવું અગત્યનું છે, તેમ તેવા પુસ્તકોના પ્રચાર તથા આકર્ષક શક્તિની જેટલી હકીકતો મળી શકે તેટલી ઉપયોગી છે સ્વતન્ત્ર અભ્યાસને પરિણામે લખાયલા પુસ્તકો આમાંથી કેટલા થોડાં નીકળશે !

આ સર્વ પુસ્તકોમાં આવી ગયેલા સાહિત્યની ઉપરાંત કેટલુંક ખરેખરૂં સારૂં લોકપ્રિય સાહિત્ય આપણાં સામયિક પત્રોમાં દટાઇ ગયું છે તેમાંનું કેટલુંક તો અલગ ગ્રન્થરૂપે અથવા સંગ્રહમાં, પ્રકટ થવાને હજી પણ લાયક છે ત્હેને વીણી કાઢવાનો તથા ફરીથી પ્રકાશમાં લાવવાનો ઉત્સાહ કોઈ બતાવશે ખરૂં કે ?

આ પ્રશ્ન નિરર્થક નથી છેલ્લાં સાનેક વર્ષોમાં ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો છે, અને જેમ ગ્રન્થપ્રકાશનમાં ત્હેને પરિણામે સખ્યાબંધ પુસ્તકોનો પાક ઉતર્યો છે તેમ સામયિક પત્રોમાં ત્હેને લીધે વિજ્ઞાનના ઝરણો અનિયમિત

નોંધ ફોટો

છતાં સ્પષ્ટ દેખાવ ચાલુ રાખ્યો છે આરંભની તથા બીનઅનુભવની મુશ્કેલીઓ તથા ખામીઓ સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ વિચાર ને પ્રયાસથી, અવલોકન તથા સયોજનથી તે કમ થશે એ પણ નક્કી છે

એ પણ એક નવાઇની, જો કે સાચી, વાત છે કે પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોના કરતાં આ સામયિક પત્રોમાંનું સાહિત્ય, એકંદરે લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્યના આવશ્યક લક્ષણોમાં, વધારે સમૃદ્ધ છે. અત્યારની હાલતમાં તો મ્હને એ સામયિક સાહિત્યનુ ક્ષેત્ર વધારે આશાસ્પદ લાગે છે.

આ નવા ફાળામાં ઘણા જુદા જુદા વિષયોનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. મ્હારી લાંબી ગેરહાજરીને લીધે તે સર્વની સાથે હું મ્હારી ઇચ્છા જેટલો નિકટ પરિચય મેળવી શકયો નથી. છતાં મ્હને જે બે મુખ્ય સંસ્કારો પડ્યા છે ત્હેને આપનામાંથી જેઓએ તે પુસ્તકોને બરોબર જોયાં હશે તેઓ સંમત થઇ શકશે એવી આશા રાખું છું. પ્રથમ તો એ કે નવા નવા વિષયો ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની અંદર લાવવામાં આવ્યા છે અને વિષયોનું વૈવિધ્ય આ પ્રમાણે વધ્યું છે, જો કે આપણી જરૂર પૂરે તેટલી વિશાળ વિવિધતા તો હજી ઘણી દૂર છે. બીજો સંસ્કાર એ છે કે લગભગ સર્વ ભાષાન્તર છે, તે એટલે સુધી કે વિજ્ઞાનસાહિત્ય રચવાનો એ જ શાહી માર્ગ હોય એવો ભ્રમજનક ઘોષ પણ આપણે કાને પડે છે.

આ નવી સંવૃદ્ધિનો સૌથી મ્હોટો હિસ્સો વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના ઉદાર આશ્રયને આભારી છે. ત્હેની કેટલીક હકીકત રા. રા. ભરતરામ મહેતાએ "વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા" નામના લેખમાં આપી છે.[1] તે લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, "શ્રી સયાજીસાહિત્યમાળા"ના "વિજ્ઞાનગુચ્છ"માં લગભગ ૧૭–૧૮ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયાં છે, અને "શ્રીસયાજી બાળજ્ઞાનમાળા"માં બીજા ૧૬ પુસ્તકો પ્રકટ થઇ ચૂકયાં છે. આ બીજી માળાનું દરેક પુસ્તક છ છ આને મળી શકે છે અને એમાંનાં કેટલાંક બીજી આવૃત્તિ પામ્યાં છે એ તેઓની "લોકપ્રિયતાની સાક્ષી પૂરે છે." પરંતુ "શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા"નાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની પાંચસેં પાંચસેં નકલો પણ પાંચ વર્ષ લગીમાં ખપી ગઇ હોય, ને એકેકની બીજી આવૃત્તિની જરૂર પડી હોય, એમ દેખાતુ નથી, તે હકીકત પણ તે જ ન્યાયે વિચારવા જેવી છે.

આટલાં પુસ્તકો ઉપરાંત, આ રાજ્યના ભાષાન્તરખાતાએ "શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ" બહાર પાડ્યો છે તે વિષે એ જ ભાઇ આપણને જણાવે છે કે "તેનાં સર્વત્ર મુક્તકંઠે વખાણ થયાં છે"–જે વાત મ્હને તથા આપમાંના ઘણાને તદ્દન નવા જ સમાચાર જેવી છે. દુર્ભાગ્યે આ ભાઇનો આખો લેખ આ જ ઘાટીના પ્રશંસાત્મક નિવેદનનો છે. આ આખા કાર્યના આટલા સમૂહ માટે, વિજ્ઞાન ઉપર તેઓએ આટલું લક્ષ આપ્યું તે માટે અને આ સઘળા કાર્યની પાછળ જે પરિશ્રમ હોવો જ જોઇએ ત્હેને માટે આ પુસ્તકોના પ્રયોજકોને સર્વ કોઈ પૂરેપૂરા અન્તઃકરણથી અભિનન્દન આપશે.તેઓએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ તથા પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોની વિજ્ઞાનસાહિત્યની દૃષ્ટિએ કીમત એ બન્ને પણ તેટલાં જ સંમાનયોગ્ય હોત તો આપણને

---

૧. "યુગધર્મ" આસો, ૧૯૭૯, પૃ ૫૫-૬૭.

અધિક આનન્દ થાત કારણ કે આ બન્ને સમ્બન્ધી તેઓની તથા ગુજરાતના બીજા ઘણા વિજ્ઞાની કાર્યકર્તાઓની વચ્ચે ગભીર મતભેદ છે એ છાનું રહે એમ નથી આપણા દેશમાં વિજ્ઞાની સાહિત્યની જે મુશ્કેલીઓ છે તે જોતા વડોદરાના આ ઉત્સાહી પ્રયોજકોની કૃતિમા ન્હાની ન્હાની ખામીઓ હોય તે વિસરવા સર્વ કોઇ તૈયાર છે પણ આ મતભેદ એવા મહત્ત્વના વિષયનો છે, જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે ત્હેનો પરિણામ ગુજરાતના વિજ્ઞાન-સાહિત્યને એટલા પ્રાણરૂપ છે, વળી વડોદરારાજ્યની સાહિત્યસેવા અત્યાર લગી એવી ઉજ્જ્વળ છે, કે આ વિષયમાં મતભેદ કાંઇ પણ જોરથી કહેવુ પડે તો તે સત્યને જ ખાતર, વિજ્ઞાન-સાહિત્યની ઉત્પત્તિ તથા ઉન્નતિ એ સર્વમાન્ય ફળને જ ખાતર, તથા વિજ્ઞાન ને સાહિત્ય ઉભયના શિષ્ટ ધોરણો આપણા વિજ્ઞાનસાહિત્યમાં સચવાવા જોઇએ એવી ચીવટને જ લીધે, કહેવાનુ જોઇએ આવા વિવેચનથી ઉત્સાહીઓનો ઉત્સાહભગ ન થાય અને કાર્ય કરવાની શક્તિવાળાઓ વધારે વિવેક તથા દીર્ઘદષ્ટિથી પોતાનો માર્ગ પસદ કરે, ને પસદ કરેલો તપાસે, એ જ ઇષ્ટ ઉદ્દેશ છે

મુખ્ય વાત એ છે કે જે નવુ સાહિત્ય વડોદરાએ પ્રકટ કર્યું છે ને હજી પ્રકટ કરવા માગે છે તે સઘળુ એકેકા અગ્રેજી પુસ્તકના ભાષાન્તરના પાયા ઉપર જ થયુ છે ને થવાનું છે ભાષાન્તરને માટે મ્હને તિરસ્કાર નથી, તેમ ત્હેની સામે દુરાગ્રહ નથી સાહિત્યસર્જનમા ને સાહિત્યવૃદ્ધિમા ભાષાન્તરો આવશ્યક અનિવાર્ય ઉપકારક પણ હોય છે પણ ત્હેની મર્યાદા છે, ને તે ઓળગતાં એમા સમય-શક્તિ-દ્રવ્યનો દુર્વ્યય ને સાહિત્યના લાઘવનુ ભય બન્ને છે આખો પ્રશ્ન તેથી કરીને આ મર્યાદા નક્કી કરવાનો જ છે

ભાષાન્તરો.

પરભાષાના શિષ્ટ ગ્રન્થો, પ્રથમ પક્તિના લેખકોની કૃતિઓ, વિદ્વત્તાભરી પર્યેષણાઓ, માનવતાના સામાન્ય પ્રશ્નો ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડનારા પુસ્તકો વગેરે આપણા દેશના ખપ પ્રમાણે તથા વાચકોની ગ્રહણશક્તિ પ્રમાણે, આપણી ભાષામા ઉતારવાં જ પડશે, અને તે કામ પણ બહુ સમજ વિવેક તથા શક્તિથી થાય તો જ સાર્થક છે પણ આ એક વાત છે, અને પરભાષામાં જુદી જ ભૂમિકાવાળા વાચકોને માટે તથા તે જ લોકોના વિનોદને માટે તૈયાર થયેલી આખી વાચનમાળાઓ ગુજરાતીમા ઉતારવાનો લોભ કરવો, અથવા "હોમ યુનિવર્સિટિ લાયબ્રેરી," "પીપલ્સ બુક્સ," "ચેમ્બર્સ એન્સાઇક્લોપીડીઆ" વગેરે ગુજરાતીમા તરજુમો કરીને આખીને આખી ઉતારવી એ તદ્દન જુદી વાત છે તેમાં પણ આવા તરજુમાઓના, અને તે પણ ગમે તેમ પસદ કરેલાં પુસ્તકોના તરજુમાઓના, ઢગલાથી "ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યના ઉપકાલ" ની આશા બાંધવી એ મોહ તો લોકજનક જ છે એ મોહ મ્હેં પણ એક સમયે અનુભવ્યો છે અને આપણા કેટલાક વિદ્વાનો તેમાં ફસાઈ ગયા હોય એવુ ય મ્હેં દીઠુ છે, પરતુ મ્હારી ખાતરી થઇ છે કે આ પહેલી નજરે સ્હેલોસટ તથા ઝડપદાર દેખાતો રસ્તો આખરે લાંબો ને વિફળ નિવડે છે વિજ્ઞાન જેવા વિષયને માટે તો ખરેખર તેમ જ છે આપણે પરસાહિત્યનાં જે તત્ત્વો તથા જે સામગ્રી

જોઇએ તે જરૂર લેવાં, પણ તે સંસ્કારો-ભૂમિકા-વાતાવરણ આદિને અનુકૂળ કરીને રજુ થાય ત્યારે જ સફળ અવતાર પામે. વડોદરાની સાહિત્યમાળાનાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો માટે પસંદ થયેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વિજ્ઞાન તરફ ગુજરાતી પ્રજાને આકર્ષવાને માટે એકંદરે યોગ્ય નથી, અને તેઓના ઘણા ખરા શબ્દશઃ તરજુમાઓએ તો અસલ પુસ્તકમાં જે કાંઇ સત્ત્વ હતું તે પણ ન્યૂન કર્યું છે. આવાં પુસ્તકો, ખાસ કરીને ભાષામાં પહેલી વાર યોજાતાં હોય ત્યારે, જે પદ્ધતિ ઉપર ઇંગ્લન્ડમાં રૉસ્કો લૉકીયર આદિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ "સાયન્સ પ્રાઇમર" યોજી હતી, તેવી પદ્ધતિના આશ્રય ઉપર રચાવાં જોઇએ. વિજ્ઞાનમાં પ્રજાને નવો રસ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે ખરેખરા વિદ્વાનોએ જ પ્રાથમિક પુસ્તકો તૈયાર કરવાં જોઇએઃ તેઓ પરસાહિત્યના શિષ્ટ નમૂનાઓ ધ્યાનમાં રાખશે, પ્રજાને તરત સમજ તથા રસ પડે એવી રીતે પરિચિત દૃષ્ટાન્તો આપી પુસ્તક રચશે, અને તે વિષયના વિદ્વાન હોવાથી એક જ વિદેશી પુસ્તકનાં પાનાંઓમાં સમાયલા જ્ઞાનથી બંધાઇ રહેવાની કષ્ટદાયક જરૂર ત્હેમને નહિ રહે. શેક્સપીઅરે લખેલ નાટકનું તો ભાષાન્તર કે અનુવાદ જ હોઇ શકેઃ પણ શેક્સપીઅરનાં જીવન, કૃતિ, સાહિત્યસેવા આદિનું ગુજરાતને જ્ઞાન આપનાર પુસ્તક બે પ્રકારની પદ્ધતિથી થઇ શકે, કાં તો તે કોઇ જાણીતા વિદેશી લેખકના તેવા એક પુસ્તકનું ભાષાન્તર હોય, અથવા તો આપણા કોઇ રસિક વિદ્વાન શેક્સસ્પીરીઅન સાહિત્ય બરોબર વાંચી શેક્સપીઅર ઉપર લખાયલું બરોબર પચાવી તે સર્વનો સુન્દર અર્ક કાઢી પોતાની રીતે તે આપણી પાસે રજુ કરે. આ બે રસ્તાઓમાં વધારે સ્હેલો કીયો છે એ જેમ સ્પષ્ટ છે તેમ જ વધારે મૂલ્યવાન તથા ચિરંજીવ સાહિત્ય પ્રકટ કરનાર કીયો છે એ પણ શું સ્પષ્ટ નથી?

આ સર્વ પ્રશ્નો તથા ત્હેનો વિચાર કેવળ વડોદરાની માળાઓના પ્રયોજકોને માટે નહિ, પરંતુ આપણી અન્ય સાહિત્યસંસ્થાઓના નાયકોને માટે તેમ જ મ્હારા અન્ય ઉત્સાહી બન્ધુઓને માટે પણ રજુ કરૂં છું.

કારણ કે વડોદરાના ભાષાન્તરખાતા ઉપરાંત બીજી સંસ્થાઓ પણ ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યના પ્રશ્નમાં રસ લે છે, પણ ભાષાન્તર સિવાયનો બીજો માર્ગ હજી લગી કોઇએ ઘડ્યો નથી, ને ભાષાન્તરોમાં ય કોઇએ એવી ધ્યાન ખેંચે એવી ફતેહ મેળવી નથી. દાખલા તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અત્યાર લગીમાં જે વિજ્ઞાનપુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં છે ત્હેની કુલ સંખ્યા જાણી શકાય એમ નથી, અને તે પ્રચાર પામ્યાં નથી, તો પણ તે સંખ્યા તો ન્હાની નથી જ. "ગુજરાતી" પ્રેસ તરફથી, "ફાર્બસ સભા" તરફથી, જીવનલાલ અમરશી જેવા પ્રકાશકો તરફથી પણ એક કે વધારે વિજ્ઞાનપુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે.

ગુજરાતની સાહિત્યસંસ્થાઓ.

ગુજરાતની આવી સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ, સંખ્યા તથા સમૃદ્ધિ બન્નેમાં, એકંદરે સારી સ્થિતિમાં છે એ વાતની સાબીતી રા. રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખનો "સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ"ના સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શનનો લેખ આપે છે.[1] બીજી એ વાત પણ તેટલી જ સ્પષ્ટ છે

૧. "યુગધર્મ" આસો, ૧૯૭૯. પૃ. ૨૭.

કે પ્રત્યેક સંસ્થા પોતપોતાને ચીલે કામ કરે છે, અને પ્રત્યેકની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા જાળવીને સૌના સર્વમાન્ય ઉદ્દેશોને માટે તેઓની વચ્ચે કોઈ જાતનો સંપ, કાર્યવિભાગની વહેંચણી, કે સહકારી સંયોજનની રચના કરવાના પ્રયાસ હજી તરૂ પણ થયા નથી સાહિત્યપરિષદ્ પોતે ય, સમસ્ત ગુજરાતની સંસ્થા તરીકે, તે સર્વનો સમન્વય કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ નથી આ સર્વ સંસ્થાઓ તથા પ્રકાશકો વિજ્ઞાનસાહિત્ય તરફ વધારે ધ્યાન આપે અને તેમા પણ સ્વતન્ત્ર અભ્યાસથી સાહિત્ય રચવાના માર્ગને પૂરેપૂરો સ્થાપિત કરે એ ઘણું આવશ્યક છે

ગુજરાતી પત્રો.

વિજ્ઞાનસાહિત્યનું વધારે ગંભીર, વધારે શ્રમવાળું ને સંયોજનની વધારે અપેક્ષા રાખતું કાર્ય આવી સંસ્થાઓ ઉપાડી લે તો ત્હેનું વધારે હળવું, મનોરંજક, ત્વરિત થઈ શકે તેવું ને તાત્કાલિક જિજ્ઞાસાને પૂરે એવું બીજું કાર્ય આપણા પત્રકારો ઉપાડી શકે અલબત, આવી કોઈ અડગ વહેંચણી થઈ શકે નહિ તેમ તે કરવાની જરૂર પણ નથી છતા કેટલુંક કાર્ય કરવાની પત્રકારોને ખાસ સગવડ છે ને વારંવાર લાગ મળે છે ત્હેનો લાભ લેવાની આ એક સૂચના જ છે વિજ્ઞાનની રુચિ કેળવવા, વિજ્ઞાનની સમજ ને વિજ્ઞાનમા રસ ફેલાવવા, તથા વિજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા જેટલું ને જેટલી ત્વરાથી આપણા પત્રો કરી શકશે તેટલું ને તેટલી ત્વરાથી અન્ય કોઈ પણ કરી શકશે નહિ સદ્‌ભાગ્યે આપણા પત્રકારોએ આ કાર્યની કદર કરવાની શરૂઆત કરી છે જો કે તદ્દન વિજ્ઞાનનાં સામયિક પત્રો—"પુરાતત્ત્વ" સિવાય—ગુજરાતને અજાણ્યાં છે, તો પણ અન્ય સામયિક પત્રો આ વિષય તરફ જોતા થયા છે, ને દૈનિક—સાપ્તાહિક પત્રો પણ પ્રસંગોપાત્ત વિજ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરે છે તેઓનું વલણ અનુકૂળ છે, તથા વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા પણ તેઓ સ્વીકારે છે જરૂર એટલી જ બાકી રહી છે કે તેઓ વધારે પ્રવૃત્ત બને, સારા લેખો ને સારૂં સાહિત્ય મેળવવા વધારે યત્ન ને સાહસ કરે અને વિજ્ઞાનપ્રસારમા તેઓનું જે મ્હોટું સ્થાન છે તે તેઓ ખરેખર પ્રાપ્ત કરે આ વિષયનું વધુ વિસ્તારપૂર્વક દર્શન મ્હેં અન્યત્ર[1] હમણાં જ કરેલું છે, એટલે પુનરુક્તિની જરૂર નથી

વિજ્ઞાની લેખકો

પરંતુ સંયોજકો ને પ્રકાશકો કરતાં લેખકો કોઈ રીતે ગૌણ મહત્ત્વના નથી ઉલટું, કેટલીક વાર ને કેટલાક પ્રસંગમા લેખકો સ્પષ્ટ રીતે ગુરુપદે છે અન્ય સાહિત્યની પેઠે વિજ્ઞાન સાહિત્યને માટે ય ઘણા લેખકો ને જુદા જુદા પ્રકારના લેખકોની જરૂર છે તેમા ય પ્રતિભાશાળી લેખકોની જરૂર તો સર્વત્ર હોય જ ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની સેવામા એક ગોવર્ધનરામ કે એક ગાંધીજી, એક ન્હાનાલાલ કે એક મુનશી, ઉદ્‌ભવ પામે તો તે સાહિત્યની પ્રગતિ કેટલી ઝડપથી થવા લાગે! પણ પ્રતિભાની ઉત્પત્તિનાં કોઈ શાસ્ત્ર કે નિયમ હોતાં નથી—હશે તો હજી જડ્યાં નથી, અને તેવાઓને "હૅમ્લેટ" પેદા કરવાનાં કારખાનાં હજી સ્થપી પણ શકાતાં નથી એવા કોઈ લેખક કે લેખકોને વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે ગુજરાત મેળવે ત્યાં લગી આપણા જેવા પ્રાકૃતજનોએ આપણા ઉત્સાહથી તથા શ્રમથી એવા આગમનની તૈયારી માટે ઘણું પ્રાથમિક કાર્ય, ઘણું "spade-work"

---

1 'નવચેતન.' એપ્રિલ ૧૯૨૪, પૃ ૫–૯

કરી રાખવું ઘટે છે. તેમ આપણી ન્હાની સંખ્યા પાકા સંગઠનથી, પ્રતિભાનું તો નહિ, પણ મ્હોટી સંખ્યાનું કાર્ય તો બેશક સાધી શકશે. "કાકા" કાલેલકર જેવો એક જ લેખક, વિજ્ઞાનસાહિત્યના કોઇ એક કે વધુ અંગ તરફ પોતાનું જ્ઞાન ને શક્તિ વાળે તો બીજા કેટલા ય લેખકોના એક દળ કરતાં ય વધુ મૂલ્યવાન ફળ અર્પી શકે !

ખરૂં જોતાં, આપણી યુનિવર્સિટિઓ, ત્હેની રાક્ષસી અપૂર્ણતાઓ છતાં, વૈજ્ઞાનિક લેખકોની ગુપ્ત ખાણ છે. કારણ કે બીજા થોડાક અપવાદો બાદ કરીએ તો વિજ્ઞાનનો પ્રસાર અત્યારે યુનિવર્સિટિઓ દ્વારા જ આપણા દેશમાં થાય છે. હિન્દના બીજા મુખ્ય પ્રાન્તોના કરતાં ય મુંબઇમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અત્યારે ઓછું ને ઉતરતું છે, અને, મુંબાઇમાં "રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ સાયન્સ"નો આરંભ થયા છતાં ય, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના અભ્યાસની તથા શોધખોળની સગવડ કમ છે. સંશોધન પોત ય લગભગ નહિ જેવું છે. પણ આ સ્થિતિ સુધરશે, "કાળ પોતે ત્હેની તરફ છે," અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં ઝડપથી વધી છે. વિજ્ઞાનનાં જે થોડાં શાસ્ત્રો અંહીં શીખવાય છે ત્હેના અભ્યાસક તથા વિજ્ઞાનની જુદી જુદી ડીગ્રી મેળવનાર ગુજરાતીઓની સંખ્યા હરસાલ વધતી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ મુંબાઇમાં, બૅંગલોરમાં ને પરદેશમાં વિજ્ઞાનનાં કોઇ શાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ કરનારા તેમ જ સંશોધન કરનારા ગુજરાતીઓની સંખ્યા—બંગાળ પંજાબ આદિને મુકાબલે ન્હાની હોવા છતાં—વધતી જાય છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે.

વળી આપણા ઇલાકાની અંદર તેમ જ ઇલાકાની બહાર, શાળાઓ, કૉલેજો ને યુનિવર્સિટિઓમાં જુદા જુદા પ્રકારના અધ્યાપકની પદવીઓ ઉપર જે ગુજરાતીઓ છે તેઓમાંનું સારૂં પ્રમાણ રસાયન—ભૌતિક—વનસ્પતિ—ગણિત—સમાજ—અર્થ—ભૂમિ ઇત્યાદિનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં નિપુણ છે. તેઓ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તથા શિક્ષણમાં રસ લે છે અને ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની સેવા માટે શોખ ધરાવે છે, અથવા ધરાવી શકે છે. આ સેવાને માટે તેઓને અસાધારણ અનુકૂળતા તથા ખાસ લાયકાત છે. "સાક્ષરતા," "સાહિત્ય" વગેરેથી ભડકવાની કે ગભરાવાની તેઓને જરૂર નથી. માતૃભાષામાં સ્હેલી ને સાદી રીતે લખવાની ટેવ પાડવી એ મુશ્કેલ નથી—મુશ્કેલ લાગે તો પણ અશક્ય નથી, અને કર્તવ્યરૂપ તો છે જ. ઘણાઓ એમ મોડી ઉમરે શીખ્યા છે ને સારા લેખક થયા છે. વળી મદદ કરનાર અન્ય ગુજરાતી લેખકો ને વિદ્વાનો અલભ્ય નથી.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા.

પણ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યને લગતી આપણી મ્હોટામાં મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલી વિજ્ઞાનની પરિભાષાની છે. પ્રત્યેક અનુભવી વિદ્વાન જાણે છે તેમ આપણને સૌથી વધારે અવરોધક તથા સૌથી વધારે વિલમ્બકારક આ જ મુશ્કેલી છે. એક રીતે એનો સંતોષકારક નિકાલ જેમ બને તેમ વ્હેલો આવે તો લેખકો તથા વાચકો બન્નેને ઘણી સરળતા થાય. નહિ તો વાચકો ને અભ્યાસકોને ગોટાળા થશે, ઘણા લેખકોનો ઉત્સાહ આ પહેલી જ મુશ્કેલીથી ભાગી જશે, વાચનસામગ્રીનું દારિદ્ર્ય વધારે કાળ લંબાશે, અને તે દરમ્યાન કેટલાક લેખકો—

ત્વરાને લીધે, માર્ગદર્શનના અભાવને લીધે તથા, પરિભાષાના સમગ્ર ક્ષેત્ર તરફ સ્વાભાવિક રીતે તેઓનું અલક્ષ્ય હોવાથી, સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે-એવા પણ શબ્દો દાખલ કરી દેશે જે આગળ ઉપર નડશે.

એકપાક્ષી આટલી તાકીદ હોવા છતાં, આ વિષયમાં લગાર પણ ઉતરનાર દરેક જણે જોયું જ હશે કે વિજ્ઞાનની પરિભાષાનું કામ કઠિન, નવીન પ્રકારનું ને ઘણી રીતે અટપટું છે તેથી તે ઘણી ધીરજભરી સંભાળથી, ઘણી બાજુઓના વિચાર પછી અને ઘણા વિદ્વાનોના સહકારી પરિશ્રમવતી જ સિદ્ધ થાય એવું છે વળી ભાષાનો વિષય જ એવો છે કે બે ચાર વિદ્વાનોએ દસવીસ હજાર શબ્દો, પોતાના અભ્યાસગૃહમાં, તૈયાર કર્યા, પછી પ્રકટ કર્યા, કદાચિત્ થોડાં પુસ્તકોમાં કે લેખોમાં તે વાપર્યા, તેટલા જ માત્રથી તે શબ્દો ચલણી સિક્કા થઇ ભાષામાં રૂઢ થતા નથી ખરી પરિભાષા, અને તે પણ અહીંની પેઠે આરંભની પરિભાષા, પોતાના સ્વીકાર તથા વૃદ્ધિને માટે બીજા બળોની તથા ઘણાં વર્ષોની અપેક્ષા રાખે છે

ત્વરા ને ધીરજની આવી વિષમ આવશ્યકતા છતાં, પરિભાષાનો પ્રશ્ન ગુજરાતની પાસે કાંઇ પહેલી જ વાર ઉભો થયો નથી, અને વળી એ પ્રશ્ન કાંઇ એકના ગુજરાતનો જ નથી

અત્યાર સુધીના પ્રયાસો

આ પ્રશ્નના મહત્ત્વને ઉચિત ગાંભીર્યથી તથા વિસ્તારયોજનથી એને હાથમાં લેનાર સૌથી પહેલા રા૦ ત્રિભુવનદાસ ક૦ ગજ્જર હતા સન ૧૮૮૮ માં-તે પહેલાં આવો પ્રયાસ હિન્દમાં કોઇ સ્થળે થયેલો મ્હારી જાણમાં નથી-એમણે કેવળ ગુજરાતી જ નહિ પણ ગુજરાતી-મરાઠી-હિન્દી વિજ્ઞાન-કોષ રચવાની અપૂર્વ તૈયારી કરી હતી અયોગ્યવશાત્, આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, આ કાર્ય એમને અધવચ છોડવું પડયું હતું

તે પછીનો નોંધવા લાયક પ્રયાસ (શ્રીયુત જોગેશચન્દ્ર રાયના એક લેખ પ્રમાણે[1]) કદાચિત્ બંગીય સાહિત્યપરિષદનો હતો પણ કટકે કટકે કેટલોક શબ્દસમૂહ બહાર પાડ્યા પછી તેઓએ તરત જોયું કે નથી તેમાં કોઇને રસ કે નથી થતો ત્હેનો કાંઇ ઉપયોગ ! આથી નિરાશ થઇ તેઓએ આ કાર્ય છોડી દીધું

તે પછીનો પ્રયાસ કાશીની નાગરી-પ્રચારિણી સભાએ શ્રીયુત શ્યામસુન્દર દાસના સમર્થ નાયકપણા નીચે કર્યો આ કાર્ય વધારે નમ્ર પણ નીવડ્યો વધારે સંગીન થયું ઘણા વિદ્વાનો તેમાં સામેલ હતા, ઘણાં વર્ષોનો શ્રમ હતો, અને જો કે વિજ્ઞાનની થોડીક જ શાખાઓનો ત્હેમણે વિચાર કર્યો હતો-જીવનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ ને પ્રાણિશાસ્ત્ર આદિનો પણ સ્પર્શ ન્હોતો કર્યો-તો પણ, તે તે શાખાના પ્રાથમિક અગત્યના પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરાવી, તે તે શાખાની તરે ગોઠવી, સન ૧૯૦૬ માં એમણે "હિન્દી વિજ્ઞાનકોશ" પ્રકટ કર્યો ત્યારે અન્ય ભાષાઓના વિદ્વાનો પણ તેથી પ્રસન્ન થયા આટલે વર્ષે ત્હેની ખામીઓ વધારે મ્હોટી દેખાય એ બને, પણ તે કાર્ય ને કાર્યપદ્ધતિ બન્ને સમાનયોગ્ય હતા. તે પછી લગભગ દરેક વર્ષે પ્રયાગની "વર્નાક્યુલર સાયેન્ટિફિક સોસાયટી" એ હિન્દી ભાષામાં "વિજ્ઞાન"

---

[1] ' મૉડર્ન રીવ્યુ " ઑક્ટો, ૧૯૨૨, પૃ ૧૯૧

નામનું માસિક પ્રકટ કરવા માંડ્યું. ત્હેને અંગે ત્હેના પ્રયોજકોએ હિન્દી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહનું ભંડોળ વધાર્યું એટલું જ નહિ પણ ઘણાં વજ્ઞાનશાસ્ત્રોના શબ્દો તૈયાર કર્યા. છેલ્લાં ચારેક વર્ષ થયાં તેઓના સંસર્ગમાં હું નથી તેથી તેઓની સફળતા કેટલી થઇ તે બરોબર કહી શકતો નથી.

પંજાબી, મરાઠી તથા દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓમાં ય જાણવા જેવા પ્રયાસો થયા હશે. તેમ નિઝામ સરકારની ઉસમાનીઆ યુનિવર્સિટિને અંગે પદવી લગીનું સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ ઉર્દુમાં જ આપી શકાય તે માટે ઉર્દુ સાહિત્ય તૈયાર થવા માંડ્યું હતું. તેઓએ સ્વીકારેલી વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાંથી પણ ગુજરાતીને કાંઇક પ્રકાશ મળશે. આ પ્રત્યેક વિષેની વધારે હકીકતો કોઇ જાણનાર પ્રકટ કરશે તો બહુ ઉપયોગી થશે.

આજે ગુજરાતે ફરીથી આ સવાલને આગળ કર્યો છે, ને તે માટે ખરો ધન્યવાદ વડોદરાના કેટલાક કાર્યકર્તાઓને ઘટે છે. "શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ" વડોદરારાજ્યના "વિદ્યાધિકારી કચેરી–ભાષાન્તર શાખા" તરફથી તૈયાર થયેલ આજના ગુજરાતી પ્રયાસો છેઃ ત્હેની "વિભૂતિના એક અંશમાત્ર" જેવો એક સંગ્રહ પ્રકટ થયો છે. તે "કેવળ નમૂનારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેછે," અને ત્હેના પ્રયોજકો વડોદરાના બે ઉત્સાહી સાક્ષરો, રા. રા. જયસુખરાય પુરૂષોત્તમરાય જોષીપુરા અને રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા છે. સાહિત્યપરિષદ્‌ના આ બે માજી મંત્રીઓને આપ સૌ જાણો છો જ. ફક્ત એટલું કહેવું જોઇએ કે પ્રો. ગજ્જરે લગભગ પાત્રીસ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલા કાર્યનો આમાં કેટલો ઉપયોગ થયો છે એ અગત્યની તથા જાણવા જેવી હકીકત ઉપર કાંઇ પ્રકાશ હજી લગી પડ્યો નથી.

આ ઉપરાંત અમદાવાદની વિદ્યાપીઠે "ગણિતની પરિભાષા" વિષે થોડુંક પ્રકટ કર્યું છે,[1] અને આપણી વિજ્ઞાનસમિતિના "રીપૉર્ટ"ને અન્તે, પ્રો. વીરમિત્ર દીવેટીઆ, રા. રા. પ્રીતમરાય, વડોદરાની "કેમિસ્ટ ક્લબ" વગેરેની પ્રસાદીઓ, વિશેષ શબ્દસંગ્રહ તરીકે, આપની સમક્ષ રજુ થઈ છે.

આ સર્વ પ્રયાસોના ભાવને આપ જરૂર વધાવી લેશો. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાનું કાર્ય કાવ્ય કે કથાવાચનના જેવું આકર્ષક નથી, તે છતાં ગુજરાતે તે કઠિન ને શુષ્ક જણાતું કામ હાથમાં લીધું એ "આવકારલાયક" છે. તે કામ હવે આગળ વધે ને, કદાચિત્ ધીરે ધીરે પણ, યોગ્ય રીતે સંતોષકારક ઉકેલ પામે એ હવે બાકી છે.

આ પ્રયાસોની વિગતવાર તુલનાનું કામ તો વિજ્ઞાનીઓની તથા ભાષા–શાસ્ત્રીઓની મિશ્ર સમિતિ જ કરી શકે. તેથી કેટલાંક સામાન્ય અવલોકનો જ અંહી આપની વિચારણાને માટે રજુ કરીશ.

---

૧. રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, "યુગધર્મ" શ્રાવણ ૧૯૭૯, પૃ. ૪૦૦.

આ સર્વ પ્રયાસોમા, તેમ જ તે સિવાયના કેટલાક ભાષાન્તરી પુસ્તકોમાં ભાષાન્તર-કર્તાઓએ પોતે જ બનાવેલ ને વાપરેલ શબ્દસંગ્રહોમા, એક સામાન્ય ન્યૂનતા દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તે આવા શબ્દસંગ્રહના આધારરૂપે પ્રયોજકે

સામાન્ય નિયમોનો નિશ્ચય

માનેલા ને પાળેલા નિયમોનું સંપૂર્ણ અકથન છે વિજ્ઞાનપરિભાષા રચનામા જે જે દૃષ્ટિઓ સામાન્ય રૂપમા હાજર રહેવી જોઇએ તથા જે જે પરસ્પર વિરોધી દાવાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓના નિર્ણયમા કીયા ધોરણ, કીયા નિયમ ને કી પદ્ધતિ સ્વીકારાઇ છે, તથા એ નિર્ણયો પણ શા છે, તે સર્વનું સ્પષ્ટ નિવેદન કોઇ સ્થળે દેખાયુ નથી ખરે, "સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ" જેવા, સોળ વિદ્યાઓની પરિભાષાનો તથા આઠ હજાર વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો સમાવેશ કરતા, મ્હોટા કોષમાં પણ મૌલિક નિયમો કીયા છે તે વાચકે જ ખોળી કાઢવાનું રહ્યુ છે, અને-સત્યને ખાતર ઉમેરવુ જોઇએ કે-તે ખોળ્યા પછી પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ માલૂમ પડતું નથી

તે છતાં એ તો દેખીતી વાત છે કે આવા નિવેદન સિવાય કોઇ પણ શબ્દ-સંગ્રહને ન્યાય થઈ શકે નહિ, ત્હેની ઉપર યોગ્ય ચર્ચા પણ થઇ શકે નહિ, અને તે વિના નિર્ણય પણ થઇ શકે નહિ જો કે આ પ્રશ્નમા વિગતોનુ મહત્ત્વ કમ થઇ શકે એમ નથી અને સામાન્ય નિયમો નક્કી કર્યા પછી પણ વિગતો કેવી રીતે નક્કી થાય છે એના ઉપર આખી સફળતાનો પુષ્કળ આધાર છે, તો પણ પરિભાષાના ભૂમિકા-કાર્યમા જ સામાન્ય નિયમો નક્કી કરવાની પહેલી જરૂર ઉભી થાય છે ત્યાર પછી જ, અને અન્ય પ્રયોજકો, અન્ય વિચારકો ને અન્ય વિદ્વાનોના વિવેચન પછી જ, કાઇક એવી એકમતીની, અથવા લગભગ એકમતીની, આશા રાખી શકાય જે ગુજરાતી વિજ્ઞાનપરિભાષાના પ્રશ્નમાં, અન્ય પ્રશ્નોની માફક, મૌલિક રીતે આવશ્યક છે.

આજે ગુજરાતમા જુદા જુદા કાર્યકર્તાઓએ આ સવાલ ઉપાડ્યો છે તેમાંથી એક લાભ એ મળી શકશે કે જુદી જુદી દૃષ્ટિઓ વધારે અસરકારક રીતે રજુ થઇ શકશે "સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ" ના પ્રયોજકોએ કેવળ શબ્દો ઘડ્યા છે એટલું જ નહિ પણ તેઓનો લગભગ ૩૫-૩૬ પુસ્તકોમા ઉપયોગ પણ કર્યો છે કોઇને આ ઉતાવળ લાગી હશે, તો બીજી પાસથી એમના પ્રયોગ તપાસવાનુ એમને તથા અન્ય જનોને એક વધારે સાધન મળ્યુ છે એ પણ સ્વીકારશે એ પ્રયોજકોએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ સ્હામે ઘણા મત પ્રકટ થયા છે અને અત્યારના ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓમાંનો મ્હોટો ભાગ મ્હારી જાણ પ્રમાણે એ પદ્ધતિને પસંદ કરતો નથી આ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો, અને વિજ્ઞાનપરિભાષાનું કામ આગળ વધારવાનો ખરો માર્ગ મ્હેં ઉપર સૂચવ્યો તે જ છે કે, વડોદરાના પ્રયોજકો, અન્ય પ્રયોજકો તથા આમા રસ લેતા અન્ય વિદ્વાનો સૌ પોતપોતે યોગ્ય માનેલા નિયમો સંક્ષેપમા પણ સ્પષ્ટ ખુલાસાની સાથે પ્રકટ કરે મ્હારી સમજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનસમિતિ આટલી વ્યવસ્થા હાથમા લઇ શકે તે પછી જ ખરી શાસ્ત્રીય ચર્ચા થઇ શકે અને આપણે કાંઇક નિર્ણયો કરી આગળ વધી શકીએ આવા નિર્ણયો એકદમ, એક જ ચર્ચામા, કે

એક જ વર્ષમાં પણ થઇ જાય એમ ન બને તો આપણને વધારે ધીરજ ને વધારે ખંત રાખવી પડશે.

આ વિચારણામાં સહાયક થાય એવી બીજી કેટલીક સામગ્રી આપણી કને મોજૂદ છે તે વિસારવી ન જોઇએ. સાહિત્યપરિષદ્‌નાં જુદાં જુદાં પ્રમુખસ્થાનોએથી આપણા સાહિત્યને જે મૂલ્યવાન સમૃદ્ધિઓ મળેલી છે તેઓમાંનાં ઘણામાં વિજ્ઞાનપરિભાષાના પ્રશ્નનો સંક્ષેપમાં પણ મુદ્દાસર સ્પર્શ કરેલો છે. જો કે તેઓમાં, ગત વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ સિવાય, કોઇ પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન્હોતા, તો પણ ભાષા ને સાહિત્યનાં શાસ્ત્રોના તેઓ ઊંડા અથવા વ્યાવહારિક અભ્યાસી હોવાથી, તેઓએ જે પ્રકાશ નાંખ્યો છે તે થોડો હોવા છતાં મ્હને અનુભવ ને ડહાપણનાં તત્ત્વોથી સમૃદ્ધ લાગ્યો છે. એ ભલામણો મ્હને લાગે છે કે આપણી વિચારણામાં ઘણી સહાયક થવી જોઇએ. વળી વિજ્ઞાનપરિભાષા વિષે જ કેટલાક લેખો પરિષદ્‌ના અહેવાલોમાં છપાયા છે, ને બીજા અન્યત્ર પ્રકટ થયા હશે. સૌથી વધારે માર્ગદર્શક બે લેખો મ્હારા જાણવામાં છે, અને જો કે કોઇની એકેએક ભલામણની સાથે પ્રત્યેક જણ સંમત ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, તો પણ એકંદરે તે બન્ને તલસ્પર્શી ને ગ્રાહક દૃષ્ટિ પ્રકટ કરે છે એ નિઃસંશય છે. એક રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહનો "ગુજરાતી વિજ્ઞાન કોષ" ઉપર "સાહિત્ય" પત્રમાં (સન ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર અંકમાં) પ્રકટ થયેલો વિવેચનાત્મક લેખ અને બીજો, તેથી ય વધારે મૌલિક વિચારણાવાળો, શ્રીયુત જોગેશચન્દ્ર રાયનો, "સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ"ની સમાલોચનાનો "મૉડર્ન રીવ્યુ" (ઑગસ્ટ ૧૯૨૨) માં પ્રકટ થયેલ અંગ્રેજી લેખ.

બીજી એક વાત વિસરવા યોગ્ય નથી. સામાન્ય શબ્દકોષ અને ગુજરાતી ભાષાના આવા વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોષની વચ્ચે કેટલીક બાબતમાં મ્હોટો ફેર છે. સામાન્ય શબ્દકોષમાં ભાષામાં પ્રચલિત થઇ ગયેલા શબ્દોનો જ સંગ્રહ હોય છે, અને તેઓના

કેટલીક ખાસ મુશ્કેલીઓ.

જુદા જુદા રૂઢ અર્થોનો નિર્દેશ કરેલો હોય છે. આપણું કામ આ અને એ કરતાં ય વધારે છે. પ્રચલિત વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો સંગ્રહ કરવો એ તો આવા કોષકારનાં કામોમાંનું એક છેઃ અત્યાર લગીમાં જે જે વિજ્ઞાનપુસ્તકો ને વિજ્ઞાનલેખો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયેલાં છે તેઓમાં, તથા જે જુદાં જુદાં વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો ગુજરાતના હુન્નરકળાને લગતાં છે, જે ઉપર પુસ્તકો પ્રકટ થયાં નથી, અને જેના પારિભાષિક શબ્દો તેઓના ખાસ કારીગરો તથા ઉસ્તાદોમાં જ મુખ્યત્વે ફરી વળે છે તેઓમાં જેટલું શબ્દભંડોળ છે તે સઘળું ભેગું કરવાનું કાર્ય, એ તો હજી એક જ કામ થયું. કેટલાક પ્રચલિત શબ્દોનો અર્થનિર્ણય કરવાનું તથા ત્હેને મળતા અંગ્રેજી શબ્દોનો નિર્ણય કરવાનું કામ પણ આની સાથે જ કરવાનું છે. કેટલાક શબ્દો તો અર્ધપ્રચલિત જેવા હોય છે, કારણ કે કોઇ લેખકોએ તેઓને નવા જ યોજી ઉપયોગમાં લીધા હોય છે, તેઓની યોગ્યતા તથા તેઓની પ્રચલિતતા બન્નેનું ખરૂં મૂલ્ય આંકવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. તો પણ વિવેક તથા ઉદાર દૃષ્ટિથી તે કાર્ય પણ કરવા યોગ્ય છે.

આમાં જે એક મુશ્કેલી હમણાં જ ઉભી થઇ છે ને જે થવી જોઇતી ન હતી તે "સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ"ના યોજકોની એક રીતિને આભારી છે. આ રીતિ ઉપર તેઓ બને તેટલો જલદી વિચાર કરે ને હેનો ત્યાગ કરવાનું યોગ્ય સમજે એ આ દૃષ્ટિએ બહુ જ જરૂરનું છે. તે મુશ્કેલી અંગ્રેજી શબ્દોને સંસ્કૃત વેશ પહેરાવી, અને મૂળમાંથી તેઓને ખેંચી એકદમ સાહિત્યમાં ઉમેરવાથી ઉત્પન્ન થઇ છે. દાખલા તરીકે આ સંગ્રહમાંથી કુત્રિમ શબ્દો આપી શકાય એવા છે તેમાંના કેટલાક, ખાસ કરીને રસાયનવિદ્યાને લગતા, સ્પષ્ટતા માટે, નીચે રજુ કરું છું.

અંગ્રેજી	નવો ગ્રંથેલો	અંગ્રેજી	નવો ગ્રંથેલો
આર્ગોન	આર્ગન	ઑર્ગેનિઝમ	આમોદ
બેરિયમ	ભારાય	નેચરલાઇઝેશન	સાંમ્ય
બિસ્મથ	વિસ્મય	ટેન્ટેલમ્	તન્તીય
નીઑન	નવીન	નાઇટ્રોજન	નત્ર

આ કૃત્રિમ તથા બનાવટી રીતિને કોઇ પણ ભાષાશાસ્ત્રી અનુમતિ આપે એ હેને આશ્ચર્ય થાય. કોઇ અંગ્રેજી શબ્દ ઘણાં વર્ષો લગી જ વપરાઇ જનતાને મુખે આવા પ્રકારની વિકૃતિ પામ્યો હોય, તેને સ્વીકારવો એ એક વાત છે, અને આમ પરાણેથી વિકૃત કરી, નવીન ધ્વનિથી કોઇ અર્થ ભરવાનું સૂચન પણ કરવું, એ તદ્દન જુદી વાત છે. એક તદ્દન અનાવશ્યક મુશ્કેલી આ પ્રમાણે ઉભી થાય છે, અને તે વધે તે પહેલાં હેને રોકી દેવી જોઇએ છે.

આ ઉદાહરણોમાં ગુજરાતી પર્યાય તરીકે મૂકાયેલા શબ્દો મૂળ પ્રચલિત વેશ માત્ર રાખતા, કોઇ પણ અર્થ વિના હતા. બીજા કેટલાક શબ્દો સંસ્કૃત તથા અર્થવાળા હોવા છતાં, અનુચિત અર્થવાળા હોય છે. આ તેથી જ મુશ્કેલી થાય છે. એ ખરું છે કે તદ્દન નવા શબ્દો બનાવવાને બદલે કોઇ જૂનો શબ્દ અથવા શબ્દસમૂહ નવો અર્થ પ્રકટ કરવાને સમર્થ હોય તો તે જનો વધારે સારો છે પણ તે શબ્દની અર્થશક્તિનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય તો. દાખલા તરીકે નીચેના પર્યાય અયોગ્ય નથી પણ અર્થોમાં ભ્રમજનક અર્થનો જ ધ્વનિ કરે છે.

હાઇડ્રોજન માટે અંબુવાયુ   એમોનિયા માટે અપાનવાયુ,
હાઇડ્રોક્લોરિક, જલદ ભુ   હાઇડ્રો-કાર્બન ,, આર્દ્રાંગ

પ્રત્યેક વિજ્ઞાનનો લેખક આ રીતિએ અનુસરીને પોતાની મરજી મુજબ મારક શબ્દો વાપરતાં જો રચવા લાગે, તો ગુજરાતી શબ્દસમૂહ એકદમ ભ્રષ્ટ થઇ જાય!

વિજ્ઞાનશબ્દોની યોજનામાં બીજી મુશ્કેલી, આ પ્રમાણે, નવીન અર્થો નિર્ણીત કરવાની અને નવા શબ્દો ઉપજાવવાની છે. આ વિષયની સ્વાભાવિક ગતિથી વપરાતા શબ્દોમાં કૃત્રિમ એકરૂપતા લાવવાનો આગ્રહ પણ એમ છે કે દરેક શબ્દ સંસ્કૃત અથવા સંયુક્તવેશવાળો જ હોવો જોઇએ, ત્યારે કોઇને આપી ન શકાય. એકદમ શબ્દ ઉપજાવી ઉભા કરવાની રીત જ સ્વીકારાય છે, પણ કોઇક એવા પણ હોય કે એક જૂનો શબ્દ ભાવનો હોય તો પછી તે ઉપરાંત જ અર્થ નિર્ણય માટે જે શબ્દ સાધન

પર્યાય સહન કરી શકે નહિ. આ મુશ્કેલી રસાયન, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ભૂમિ, શરીર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો માટે ખાસ ઉભી થાય છે, કારણ કે તેઓનો મ્હોટો ભાગ વર્ણનાત્મક હોવાથી પ્રત્યેકને માટે હજારો નવા પદાર્થોનાં નામ ખોળવાની જરૂર પડે છે : તે તે શાસ્ત્રની ગુજરાતીમાં બહુ થોડી ખિલવણી હોવાથી ગુજરાતીમાં તેમાંના ઘણા પદાર્થોનું જ્ઞાન ને નામ પણ હોતાં નથી.

આવાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોને માટે શબ્દો રચવામાં કોઇ એક સામાન્ય પદ્ધતિના અને તદનુસારી એકરૂપતાના ફાયદા સમજી શકાય એવા છે. પણ દેખીતી રીતે અહિં અતિયોગ પણ થાય એમ છે. કેટલાંક સ્વાભાવિક ને પ્રાણપ્રદ તત્ત્વોને "બૉયકૉટ" કરવાની વૃત્તિ પણ જન્મ પામી શકે છે અને ભાષાની સમૃદ્ધિનાં કેટલાંક નૈસર્ગિક દ્વાર બંધ પણ કરાય છે. તેમાં, ખાસ કરીને જરા વધુ વપરાશના સામાન્ય શબ્દોને માટે, એમ પણ પૂછવું પડે છે કે તે અર્થ અથવા તે પદાર્થને સૂચવનાર એક કરતાં વધારે શબ્દ ભાષામાં હોય તો શું ખોટું છે?

આખરે ય જેવી પ્રજા તેવી ભાષા. ગુજરાતી ભાષા કોની છે? ગુજરાત કોની છે? ગુજરાતી પ્રજા કોણ છે? એ સર્વ વિષે લગભગ અર્ધી સદી ઉપર "વીર" નર્મદે આપણને અમર શબ્દોમાં શીખવ્યું છે તે આપણાથી કદી ભૂલી જવાશે કે?

આપણી વિજ્ઞાનપરિભાષાનો પાયો (૧) સંસ્કૃત, (૨) ફારસી, અરબી, કે (૩) અંગ્રેજી એમાંથી શેનો હોવો જોઇએ એ સૌથી વધારે વિવાદકારક ને સૌથી વધારે મૌલિક પ્રશ્નનું

નિર્ણયભૂમિ.

સમાધાન, (૧) ગુજરાતી ભાષાનું વ્યક્તિત્વ, (૨) પ્રત્યેક સાધનમાર્ગની અનુકૂળતા ને સામર્થ્ય, (૩) અન્ય હિન્દી ભાષાઓએ સ્વીકારેલાં ધોરણ, અને (૪) હિન્દની બહારની સમસ્ત વિજ્ઞાનની આલમ સાથે ગુજરાતી વિજ્ઞાનને તથા ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યને જાળવવાનો સંબન્ધ—એ સર્વની વિવેકપૂર્ણ વિચારણાથી જ થઇ શકશે. એ ચારમાંથી પ્રત્યેકને એકી વખતે પૂરેપૂરૂં માન આપવું અશક્ય છે, કારણ કે ઘણીવાર પ્રત્યેકની માગણી અન્યના વિરોધમાં ઉભી થશે. પરંતુ એ પણ નિર્વિવાદ છે કે એ ચારમાંથી કોઇની ય નદ્દન અવગણના કરવી અને વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાનો સ્થાયી ને અચળ પાયો નાંખવાની આશા રાખવી એ અશક્ય છે,

આ ઉપરાંત બીજા ઘણા સવાલો પરિભાષાને અંગે ઉભા થશે, પણ તેઓમાંના ઘણા ખરા વિગતના છે (જો કે તેથી અગત્યવિનાના છે એમ સમજવાનું નથી).

સંક્ષેપમાં, આ સમગ્ર પ્રશ્નનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાને માટે એક પાસથી જૂની ગુજરાતી, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, સાહિત્યવિકાસ આદિનું પૂરેપૂરૂં જ્ઞાન જોઇશે; બીજી પાસથી સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, વગેરેના જે જે સમુદ્રોમાંથી આપણે નવાં શબ્દરત્નો આણવાનાં છે તેઓનું તથા તેઓમાં પરિભાષાની કાંઇ સંપત્તિ હોય તો ત્હેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન જોઇશે; ત્રીજી પાસથી, ગુજરાતની પેઠે અન્ય હિન્દપ્રાન્તોમાં જે પ્રયાસો થતા હોય ને જે સિદ્ધ પામ્યા હોય તેઓનો સજીવ સંપર્ક જોઇશે, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે આવા પ્રયાસો "અખિલ ભારતીય" સહકારને પામીને,

કોઈ "સકલ હિન્દના" કે "ઑલ-ઇન્ડિઆ" સયોજનથી કામ કરવા માંડે ત્યારે તેમાં આપણુ સ્થાન લેવા તૈયાર રહેવુ જોઈએ, અને ચોથી પાસથી (કેટલાક ઉત્સાહીઓ વિસરી જાય છે કે) વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનુ પોતાનુ નાજુક ઊંડુ ને ચોકસ જ્ઞાન જોઈશે, કારણ કે એ વગરના સઘળા પ્રયાસો વૃથા છે

આ ચાર ઉપરાંત બીજા ક્યાની જરૂર હોય તો, આપણાં અન્ય સાર્વજનિક કાર્યોમાં પણ જેની ઘણી જરૂર પડે છે તે, કામ કરવાની શુદ્ધ વૃત્તિ, નિખાલસ ચર્ચા, સમર્થ સહકાર, અહંતા-તંગીપણુ-ઑયકાટવૃત્તિ એ સર્વને સ્થાન જ ન આપવુ એવો નિશ્ચય, અને પરિભાષાનું તથા વિજ્ઞાનનુ ચિરંજીવ મન્દિર ગુજરાતમાં ઉભુ કરવાની ઉલ્લાસભરી પ્રતિજ્ઞા એ જ છે

પરિભાષા ઉપરાંત બીજા પણ પ્રશ્નો આપણે વિચારવાના છે વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાનમાળા, વિજ્ઞાનના વાતાવરણની રચના, સગ્રહસ્થાન-પ્રદર્શન-"Conversazione" આદિની સ્થાપના, શિક્ષણક્રમમાં વિજ્ઞાનનુ સ્થાન, ને શિક્ષણપુસ્તકો માટે સૂચના, વગેરે વગેરે પણ હું ધારૂં છું કે એક વ્યાખ્યાનમા આવી શકે તેથી ઓછુ મ્હેં કહ્યું નથી, કોઈ કહેશે કે વધારે કહી દીધુ છે તેથી તે પ્રશ્નો આપણા વિભાગની સભાને માટે તથા તે વિષે બોલવાને ખાસ તૈયાર હોય તેવાઓને માટે રાખીશ, અને આપની હવેની વિચારણામાં ખાસ ઉપયોગી થાય એવી બાબતો સક્ષેપમા ઉપસહારરૂપે રજુ કરીશ

ઉપસહાર.

૧ એક સ્થાયી વિજ્ઞાનસમિતિ બની શકે તો પ્રત્યેક મુખ્ય મુખ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના એક કે વધુ પ્રતિનિધિની બનેલી ત્હેના સભ્યો સ્થાનદ્વારા કે મળીને સસર્ગ સાચવે, ને બને તો વર્ષમા એક વાર પણ ભેગા થાય વિજ્ઞાનસાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓ આરંભે તથા ચાલુ રાખે

૨ ગત પરિષદમા નીમાયલી સમિતિએ શરૂ કરેલી વ્યાખ્યાનમાળા ચાલુ રાખે અને, તેના ઉદ્દેશ અનુસાર આગળ ખીલવે

૩ એક જાતના પ્રકાશક-મન્દિર ("પબ્લીસીટી બ્યુરો")નું કામ તે કરે એવી રીતે કે વિજ્ઞાનના સત્તાવાર લેખો સમાચાર વગેરે સરળ રૂપમાં લખાય ને નિરન્તર પ્રગટ થાય તે માટે લેખકો તથા પ્રકાશકો બન્નેના સસર્ગમા રહે ગુજરાતના પ્રકાશકો તથા સાહિત્યસસ્થાઓ પણ, જરૂર પડશે, લેખો માટે, લેખકોને માટે, ગ્રથાવલોકન માટે, તથા એવી અન્ય સહાયતા માટે, તે સમિતિના સભ્યોને પુછી શકે વિજ્ઞાનશિક્ષણના ગુજરાતી સાહિત્ય સબન્ધી પણ પુછવા યોગ્ય સ્થાન તે થઈ શકે

૪ વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાના આધારરૂપ નિયમો મેળવવાને માટે, તથા ત્હેનું આ કામ આગળ વધારવાને માટે, જરૂરી પ્રયાસ કરે

૫ વિજ્ઞાનસાહિત્યને લગતી બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવા તે શક્તિમાન હોય તો તે માટે સભા, સમેલન, ઉપસમિતિ આદિની યોજના કરે.

સન્નારીઓ અને સજ્જનો ! વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય ઉભયના શિષ્ટ સમ્પ્રદાયને પાળીને કાર્ય કરવાના આપણા આદર્શને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડશે તે સૌને ધીરજ ને સપથી વટાવીને

આપણે સર્વાંગસમૃદ્ધ, લોકગમ્ય તેમ જ સંશોધનાત્મક, વિજ્ઞાનસાહિત્ય ગુજરાતમાં પ્રકટ કરી શકીએ જેથી, પ્રાતઃકાળના સૂર્યની પેઠે, વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ ધીરેધીરે આપણી પ્રજાના સમગ્ર જીવનની અંદર વ્યાપી રહે. એના પાયારૂપ કાર્યો આપણે યોજવાનાં છે. આરંભશૂરતાના જાણીતા રોગમાંથી બચવાની જરૂર છે, તેમ માત્ર આરંભની જ મુશ્કેલીઓથી ડરી જવું પણ જોઇનું નથી. ધારેલી સિદ્ધિ ઝટ ન મળી તેથી જેમ ગભરાવાનું નથી તથા પરાજય પોતે જ ઘણી વાર જયમાર્ગ તરફ લઇ જાય છે એ યાદ રાખી આગળ ને આગળ જ વધવાનું છે, તેમ અતિ ઉતાવળા થઇ બધું સ્હેલુંસટ છે એમ માની લઇ પાછળથી પસ્તાવામાં પડવાને બદલે "चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।" એ સુવર્ણસૂત્ર પણ યાદ રાખવા જેવું છે. આપણે ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓમાંના આટલા આજ એકત્ર થયા છીએ, અને બીજા ઘણા આપણી પાછળ છે, તો એ જ ઉચિત છે કે અત્યારલગી થયેલા કામને આગળ વધારીને જ આપણે છૂટા પડીએ, અને છૂટા પડયા પછી પણ બેશી ન રહીએ.

વિજ્ઞાની કાર્યકરમંડળની બહારનાં પણ વિજ્ઞાનરસિક તથા સાહિત્યવિલાસી જે અન્ય સ્ત્રીપુરુષો અંહીં ભેગાં થયાં છે તેઓને એક છેલ્લો શબ્દ કહેવાની રજા લઉં છું.

ઇંગ્લંડના આજના મ્હોટામાં મ્હોટા, ને મ્હારા પ્રિયમાં પ્રિય, નાટકકાર જેમ્સ બેરી (સર જેમ્સ બેરી)નું એક વચન મ્હારા મન આગળ આજ વારંવાર આવ્યું છેઃ "The man of science appears to be the only man who has something to say just now—and the only man who does not know how to say it." અર્થાત્ "વિજ્ઞાની મનુષ્ય આજે એવો એક જ માણસ દેખાય છે કે જેને કાંઇક કહેવાનું છે—અને એવો એક જ માણસ દેખાય છે જે તે કેવી રીતે કહેવું એ જાણતો નથી." આપના દિલમાં પણ એવું આવ્યું હશે ?

મ્હને તો એક વાત બ્રહ્માના અક્ષર જેવી અચળ ને નિર્દિષ્ટ દેખાય છે, અને તે જ મ્હારી ત્રુટિત રીતે કહેવાનો મ્હેં આજ પ્રયાસ કર્યો છે, કે ગુજરાતે-હિન્દે વિજ્ઞાનનો સન્દેશ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. જગતની આ નવી શક્તિનો પ્રભાવ, જે હજી વૃદ્ધિમન્ત જ છે, ત્હેને વિજ્ઞાનમંડળની બહારના વિચારકોએ પણ સ્વીકાર્યો છે. આપણી પડતી શરૂ થઈ ત્યારે ને ત્યારથી આપણે વિજ્ઞાનને વિસાર્યું છે, અને અત્યારે અર્વાચીન વિજ્ઞાનનાં મ્હોટામાં મ્હોટાં ફળો તથા કૃતિઓથી આપણે કાં તો તદ્દન અજ્ઞાન છીએ, અથવા તો ત્હેના પડઘા જ આપણી સ્વપ્નશીલ વૃત્તિ સાંભળે છે. હકૂમત, દ્રવ્ય લોભ, રાજકીય લાભ ઇત્યાદિ બળો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર વિદેશથી કાંઇ કાંઇ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ આપણી કને આણે છે ત્હેને આપણે અજ્ઞાનના દીનકૌતુકથી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના સગર્વ તુચ્છકારથી જોઇએ છીએ. આપણી પ્રજામાં આજે પણ કેટલા ટકા માણસો એવા નીકળશે જેઓએ ટેલિફોનના પરિચિત "હ-લ્લો" અને "બ્રૉડ-કાસ્ટિંગ" કદી સાંભળ્યાં પણ ન હોય ! અથવા જેઓ અતિસામાન્ય મોટર ને એન્જીનની કરામત લેશ પણ સમજ્યાં ન હોય ! તો પછી "ઇલેક્ટ્રૉન" ને આઇન્સ્ટાઇનની તો વાત જ શી કરવી ? છતાં જૂની ને નવી દુનિયાની વચ્ચે ખરો તફાવત કરનાર વિજ્ઞાનબળ વિના આપણો ઉદ્ધાર શક્ય છે ?

કોઇ કહેશે કે વિજ્ઞાન તો હવે હિન્દમા આવ્યું જ છે ને આવ્યાં જ કરશે તો પછી આટલી લાંબી ફિકર શા માટે? હેનો ઉત્તર એ જ છે કે વિજ્ઞાનનુ આ આક્રમણ તદ્દન સાચુ છે, પણ શુ તે આપણી વિભૂતિથી છુટી આણેની શકિત તરીકે આવેન છે? આજે એ ભને આપણી કેટલીક સગવડો વધારે, પણ એકંદરે એ આપણી પરાધીનતા અને આપદ્દ દસત્વ જ વધારે છે એ નક્કી છે અને આક્રમણ અનિવાર્ય છે ત્યારે ખરેખરો સવાન તો એ જ છે કે એના આપણે દાસ થઇશુ કે આપણે હેને મસિદ્ધ કરી અને આપણો ખરો મિત્ર બનાવીશુ? આ સવાલનો એક જ જવાબ હોઇ શકે અને હેના માગ વિજ્ઞાન વૃદ્ધિ, વિજ્ઞાનપ્રસાર તથા વિજ્ઞાનની સ્પષ્ટ સમજ જ છે

હું વિજ્ઞાનનો નમ્ર ભકત છુ પણ વિજ્ઞાનભકિત એટને જડવાદ-યાંત્રિકતા-દ્રવ્યનોભ-જાતીયસ્પર્ધા-વર્ણદ્વેષ ઇત્યાદિની પૂજા નથી એ સર્વને આપણે "પાશ્ચાત્ય" કહીએ છીએ, -અને પશ્ચિમે તે જાહેર રીતે પ્રકટ કર્યા છે હેની કોણ ના કહી શકશે?-પણ આપણા પૂર્વમાં, આપણા જ દેશમાં ને આપણા જ ઘરમાં શુ તે નથી કે? તે તો માનવપ્રકૃતિના અશ છે કોઇ કહેવાતા પૂર્વપશ્ચિમનાં લક્ષણ નથી તેઓ વિજ્ઞાનને પોતાની સેવામાં જોડે માટે વિજ્ઞાન અને તે એક જ થઇ જતા નથી આ દુષ્ટ અશો સર્વત્ર નિન્દ્ય છે પણ તેઓને ગાળ દેનાર માત્ર ગાળ દીધાથી પવિત્ર થઇ જતો નથી

આપણો ખરો શત્રુ અજ્ઞાન છે એના છત્ર તળે દારિદ્ર્ય રોગ, પરાધીનતા, ભીરુતા, કુસપ આદિ અનેક સરદારો બેઠા થઇ, એના જ શાસનથી, આપણી ઉપર રાજ્ય કરે છે

એમ ન માનતાં કે હું વિજ્ઞાનનો અન્ધપૂજક છુ આપણા ઉદ્ધાર માટે જે જે શક્તિઓ આપણે મેળવવાની છે તેઓમા મ્હોટામાં મ્હોટી એક વિજ્ઞાનની છે એટલુ જ મારૂં વકતવ્ય છે બીજીઓ વિષે અન્ય વિચારકો તથા દૃષ્ટાઓ વારવાર આપણને કહે છે તેઓ કા તો વિજ્ઞાનને જાણતા નથી અથવા વિસરી જાય છે વસ્તુત, મહાત્માજીએ બતાવેનો શુદ્ધિ તથા સ્વાશ્રયનો અહિંસાત્મક માર્ગ અને કવિશ્રી ટાગોરે બતાવેલ પૂર્વપશ્ચિમના સસ્કૃતિસગમથી, સમન્વયથી, ઘડાનાર નવીન શ્રેષ્ઠ મનુષ્યત્વનો માર્ગ-એ બન્નેના જેટલી જ મહત્તાવાળો અને એ બન્નેની સાથે સમતાથી મળનારો એવો આ ત્રીજો માર્ગ, વિજ્ઞાનનાં શુદ્ધ તત્ત્વને, પદ્ધતિને તથા પ્રકાશને આપણા જીવનના પટપટાન્તરોમાં ઉતારવાનો છે

કવિવર ટાગોર કહે છે તેમ, પણ નમ્રતાથી, વિજ્ઞાનસાહિત્યનો પ્રત્યેક ભક્ત કહી શકે કે,

'The idea is great I accept it. I fully believe in it, it is leading me on in an unknown path, yet how ludicrously small we are! The petty complications of our daily life, how insignificant and yet how obstructive! We have our path across the mountains but rubbish heaps made of daily refuse of life lying scattered on our path, cause trouble and delay and produce fatigue But the sun is shining overhead and God's blessing is in my heart the call is clear and help is waiting by the road side

કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા.

Printed by D R. Mitra at Manoranjan Press, 3 Sandhurst Rd , Bombay 4,
& published for the Seventh Gujarati Sahitya-Parishad of Bhavnagar by
Prof. Kantilal Chhaganlal Pandya, M.A., Ph. D. etc., of Chinabag, Bombay.

આતમી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ના જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ
શ્રીયુત્ પંડિત ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલનનું ભાષણ

જૈન સાહિત્યની હિતાવહ દિશા.

यो विश्वं वेदवेद्यं जननजलनिधेर्भङ्गिनः पारदृश्वा,
पूर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलङ्कं यदीयम्,
तं वंदे साधुवन्द्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषन्तम्,
बुद्धं वा वर्द्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा. १

बोधागाधं सुपदपदवीनीरपूराभिरामम्,
जीवाऽहिंसाऽविरललहरिसंगमागाहदेहम्,
चूलावेलं गुरुगममणिसंकुलं दूरपारम्,
सारं वीरागमजलनिधिं सादरं साधु सेवे २

१—જેમના જ્ઞાને જાણવા યોગ્ય સમગ્ર વિશ્વને જાણ્યું છે, જેઓના દર્શને સંસારરૂપ મહાસમુદ્રનો પાર દીઠો છે, જેમનું પ્રવચન (આગમ) પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ છે, અનુપમ છે, ને નિષ્કલંક છે, જેઓ સાધુજનોને પણ વંદ્ય છે, સકળ ગુણના ભંડાર છે, દોષરૂપ શત્રુનો નાશ કરનાર છે, એવા આપ્તપદ પુરુષવિશેષને હું વંદન કરૂં છું પછી જોઇએ તો તે બુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, કે મહાદેવ હો

૨—જેમ સમુદ્ર અથાગ હોય છે તેમ અપરિમિત જ્ઞાનવાળા જિનાગમો પણ અથાગ છે જળની અતિશયતાને લીધે જેમ સમુદ્ર સુંદર લાગે છે, તેમ લલિત પદોની રચનાને લઇને આગમ પણ સુંદર લાગે છે ઉપરાઉપરી મોજાઓ ઉડતા હોવાથી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો કઠણ લાગે છે, તેમ જીવદયા સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારોથી જિનાગમો પરિપૂર્ણ હોવાથી તેમાં એકદમ પ્રવેશ કરવો કઠણ લાગે છે સમુદ્રમાં મોટા મોટા તટ હોય છે તેમ આગમમાં પણ મોટી મોટી ચૂલિકાઓ-પૂરવણી હોય છે સમુદ્રમાં રત્ન-મોતી અને પરવાળા જેવી વસ્તુઓ છે તેમ આગમમાં ઉત્તમ ગમ-આલાવા (અર્થાત્ અનેકાર્થ બોધવાળા સદશ પાઠ) હોય છે સમુદ્રની જેમ આગમનો પાર પામવો-અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ રીતે સમજવું અત્યંત કઠિણ હોય છે એવા આગમોની હું ભક્તિ તથા વિધિપૂર્વક સેવા કરૂં છું

સાહિત્યરસિક આત્મપ્રિય સુશીલ બ્હેનો અને સુજ્ઞ બાંધવો !

સમાજસેવા અને જ્ઞાનસેવા કરવા જેટલું મારામાં બળ હો કે ટલુંપણ હો યા ન હો પણ મારા અંતરને તે અત્યંત પ્રિય છે; એટલા માટે જ્યારે આ પરિષદ્‌ના વિદ્વાન્ મંત્રીઓ તરફથી પરિષદના જૈન વિભાગનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો આદેશ આવ્યો ત્યારે મને મારી અયોગ્યતાનું સંપૂર્ણ ભાન હોવા છતાં મેં તે આદેશ શિરસાવંદ્ય કર્યો. એટલુંજ નહીં પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મને સેવા કરવાની એક અલભ્ય તક આપી તે માટે તેજ વખતે મેં તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માન્યો. અત્યારે ફરીથી વાણીથી એ ઉપકાર હું વ્યક્ત કરૂં છું.

વક્તૃત્વકળાને અપનાવવા જે કાંઇ મેં શ્રમ લીધો છે તેવો લેખ લખવાનો પ્રયત્ન ન થવાથી સ્વાનુભવદર્પણનો દુઃખદ પ્રસંગ મને યાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ફુટનોટમાં રહેલ પ્રમાદને લઇ મ્હારો સમાજ મ્હારા આશયને સમજી શક્યો નહીં. જાતે મૂર્ત્તિપૂજક, શ્રદ્ધાએ મૂર્ત્તિપૂજક અને મૂર્તિદ્વારા પ્રભુપૂજનમાં કેવો આનંદ રસ લેવાય છે તેવાં ભાષણો આપવા છતાં અને એ મારો લેખ મારા આશયને બીલકુલ સંદિગ્ધ ન કરતો હોવાથી હું હજીપણ એ લેખની ધીરજપૂર્વક ફુટનોટ વાંચી જવાની ભલામણ કરૂં તો મને ક્ષમા થશે. એટલું કહી આ લેખના શબ્દો કરતાં આશયપર વિશેષ લક્ષ આપવાની સુજ્ઞ શ્રોતાજનોને પ્રાર્થના કરી આ લેખ વાંચવા પ્રારંભ કરૂં છું.

જૈનોનું વાઙ્મય સાહિત્ય—જૈનોના વાઙ્મય સાહિત્ય ઉપર હું જ્યારે વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને એમ લાગે છે કે જ્ઞાન એક એવી પવિત્ર પૂર્ણ અને અદ્ભુત વસ્તુ છે કે શબ્દમાં આવતાં તેની પવિત્રતા વધવાને બદલે કંઇક ન્યૂન થતી હોય અને લિપિમાં ઉતરતાં તો તેથી પણ વિશેષ ન્યૂન થતી હોય. શ્રી તીર્થંકરોના ઉપદેશ વિષે દિગંબર સંપ્રદાયનો એવો મત છે કે તીર્થંકરો માત્ર ॐ નોજ ધ્વનિ કરે છે અને તેમના મુખ્ય શિષ્યો તેનો ભાવ સમજી વાણીમાં ઉપદેશ આપે છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાય એવો મત ધરાવે છે કે શ્રી તીર્થંકર પ્રભુઓ પોતાના ગણધરોને ઉત્પાદ વ્યય ને ધ્રુવ (ઉત્પત્તિ, વ્યય, અને સ્થિતિ) એ પ્રકારની ત્રિપદીમાં ઉપદેશ આપે છે અને ગણધરો તેને શબ્દમાં ગુંથે છે. આ રીતે વાઙ્મયની પવિત્રતા છેક મહાવીરથી માંડીને ઇ. સ. ના પાંચમા-

---

૧ ધ્વનિમય ૨ વાઙમય ૩ લેખમય, ૪ મુદ્રામય.

છઠ્ઠા સૈકા સુધી રહી પછી જેમ જેમ સ્મૃતિભ્રંશ થવા લાગ્યો તેમ તેમ ગણધરો અને શ્રુતકેવળીઓ વિગેરેના ઉપદેશેલા પાઠ ભૂલાવા લાગ્યા એ સંબંધે એક એવી કથા છે કે એક વેળા એક મુનિશ્રીએ કાન ઉપર હળદરનો ગાંઠીયો રાખેલો તે પાછો વાપરવો ભૂલી ગયા, તેવી સમજાયુ કે હવે સ્મૃતિભ્રંશ થવા લાગ્યો છે' એટલે ત્યાર પછી જ્ઞાનને પુસ્તકારૂઢ કરવાનું ઠર્યું અને સઘળા જૈન શ્રમણોએ તે કબુલ રાખ્યુ પછી મથુરામા એ પ્રથમ મુનિપરિષદ મળી અને જે જે મુનિઓને પાઠ યાદ હતા, તે તે તેમણે લખાવ્યા આ રીતે વાઙ્મય સાહિત્ય હતુ તે ગ્રંથસાહિત્યનુ સ્વરૂપ પામ્યુ ત્યારપછી શ્રી દેવર્દ્ધિક્ષમાશ્રમણ મુનિના પ્રમુખપણા નીચે વલ્લ-ભીપુરમા બીજી મુનિપરિષદ મળી, અને તે વખતે પણ પહેલાની જેમ વાઙ્-મય સાહિત્ય ગ્રંથારૂઢ થયુ મથુરાની સાહિત્ય સંયોજનાને માથુરી વાંચના અને વલ્લભીપુરની સાહિત્ય સંયોજનાને વલ્લભી વાચના તરીકે જૈન સાહિત્યમા ઓળખાવવામા આવે છે ત્યારપછી વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ અનેકાનેક વિષયો વિષે ગ્રંથો લખ્યા અને તેનો પ્રચાર કર્યો એ ભૂતકાળના પ્રસંગને છોડી હવે આપણે વર્તમાન ઉપર આવીએ

આજથી લગભગ ૪૦ કે ૫૦ વર્ષ ઉપર જૈન સાહિત્યને છપાવી બહાર પાડવાનો પ્રયત્ન થયો, ત્યારે જેઓ પરંપરાની પવિત્રતાને સાચવી રાખવા ઉત્સુક હતા તેમના તરફથી તેનો વિરોધ કરવામા આવ્યો, કારણ કે તેઓ એમ માનતા હતા કે એમ થવાથી વાઙ્મયની પવિત્રતા નહીં જળવાય પરંતુ કાળ-બળે પોતાનુ કામ કર્યું અને આજે પણ કર્યે જાય છે એટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે વાઙ્મય સાહિત્ય કરતા લેખન સાહિત્ય વિશેષ પ્રચાર પામે છે અને હસ્ત-લિખિત સાહિત્ય કરતા મુદ્રિત થયેલુ સાહિત્ય બહોળા પ્રમાણમા વંચાય છે સ્મૃતિ શક્તિનો અનાદર કરી જડ સાધનોનો આશ્રય લેવો એ એક પ્રકારનુ પરાવલંબન તો છેજ. પણ જે વખતે સ્મૃતિભ્રંશ વધતો જતો હોય, તે વખતે સ્મૃતિને સહાયક થાય તેવા સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવો તે કદાગ્રહજ લેખાય અને એવો કદાગ્રહ અનેકાંત મતના ઉપાસકોને તો બીલકુલ શોભાસ્પદ ન ગણાય પ્રસંગોપાત હુ મારા પરંપરાપ્રિય અને પ્રગતિપ્રિય પૂજ્ય મુનિવરો અને ગૃહસ્થોને સૂચના કરવાની રજા લઉ છુ કે હવે વિશેષ સ્મૃતિભ્રંશ ન થાય એટલા માટે ગ્રંથનો ફેલાવો-વિસ્તાર વધારવાનો તથા જુના-ઉપયોગી ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરવાનો આપણે બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

જૈન સાહિત્યનો વિસ્તાર માપવો એ સહજ નથી જૈનાચાર્યોએ તેને ચાર ભાગમા વહેંચી નાખ્યુ છે (૧) દ્રવ્યાનુયોગ (૨) ગણિતાનુયોગ (૩) ચરિ-

તાંનુયોગ અને (૪) ચરણકરણાનુયોગ. આ ચારે અનુયોગમાં ચાર વેદની પેઠે જૈન સાહિત્ય જીવે છે અને જીવશે.

વિશ્વના સાહિત્યમાં હિંદના સાહિત્યનું સ્થાન ક્યાં છે અને હિંદના સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યની જગા કયે સ્થળે છે તે આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મારી શક્તિની બહાર છે; તથાપિ જૈન સાહિત્ય જેટલું પ્રકટ થઇ શક્યું છે અને અપ્રકટ રહેલું પ્રકટ થાય તો હિંદ સાહિત્યનું ગૌરવ કેટલું વધે અને તેથી વિશ્વના સાહિત્યમાં કેવું મનોજ્ઞ અભિવર્ધન થાય એ દાખવવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ.

માનવસૃષ્ટિની ઉન્નતિ કે અવનતિ તેની વિચારની કક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. જેવા વિચાર મનુષ્ય પ્રકટ કરે છે તેવો તે થાય છે. ઉચ્ચ વિચારના સૃષ્ટા પ્રતિભાશાલી વિદ્વજ્જનો છે અને તેમની ગ્રંથસૃષ્ટિ તથા વ્યાખ્યાનસૃષ્ટિના ઉપજીવી માનવજીવો જેવી સૃષ્ટિમાં રહે છે તેવા બને છે.

જૈન-સાહિત્ય શોધખોળનો વિષય—આનંદની વાત છે કે બૌદ્ધ-સાહિત્યના જેટલું નહીં પણ કેટલેક અંશે જૈનસાહિત્ય પણ બૌદ્ધસાહિત્યની પેઠે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ને હિંદમાં પણ હવે શોધખોળનો વિષય થઇ આદર પામવા લાગ્યું છે. વેદબાહ્ય પણ આર્યદર્શનોમાં ગણાતા બુદ્ધ ભગવાન્ કોણ હતા ? અને બૌદ્ધ ધર્મ કેવો છે ? એમ જો પૂછવામાં આવે તો સૌ કોઇ સમજુ ઉત્તર આપે કે બુદ્ધ મહારાજ એક મહાન્ ધર્મના ઉત્પાદક હતા અને એ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષ્ય નિર્વાણપ્રાપ્તિ છે. એ નિર્વાણ આખા ભૂમંડળના સર્વ જીવોપર અનુકંપા રાખી વર્તવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સ્વર્ગારોહણ પછી એમના ઉપદેશેલા ધર્મે માત્ર બે એક સૈકામાંજ હિંદનો ધર્મમહિમા વિસ્તારી મૂક્યો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની વિજયપતાકા પૂર્વ એશિયાના જાપાન, ચીન ને પાસીફીક મહાસાગરના દ્વિપો, ને સૈબીરીયા ઉપર પણ ફરકાવી. બુદ્ધ ધર્મનું સાહિત્ય હાલ તે તે દેશોમાં, યુરોપમાં અને તેમાં પણ જર્મનીમાં વિશેષ છે.

જૈન કોણ છે ? અને જિનધર્મ શો છે ? એ પ્રશ્ન વિદ્વજ્જનોને પૂછવામાં આવે તો તેનો મનમાનતો ઉત્તર આ દેશમાં બહુ થોડા આપી શકે. યુરોપ અમેરિકામાં તે વિષયના અભ્યાસીઓ હોવાથી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનારા કોઇ કોઇ મળે છે. આપણી ધર્મપ્રકૃતિ અને સંસ્કારના પ્રમાણમાં

આપણે આ દેશના વિદ્વાનો અને શોધકો પાસે જિનધર્મ અને જૈનદર્શનના સંબંધમાં ઘણી આશા રાખી શકીએ આપણી એ આશા સંપૂર્ણપણે કેમ ન ફળી ? એ પ્રશ્ન વિચારવાનું મને મન થાય છે બૌદ્ધધર્મે જે દયાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેના કરતા જિનધર્મે શું કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂન ઉપદેશ કર્યો છે ? બુદ્ધ ભગવાનના જીવન કરતા જિનભગવાનનું જીવન શું કોઈ પણ પ્રકારે માનવકલ્યાણમા પછાત છે ? મને તો લાગે છે કે જૈનધર્મનો સાહિત્યભંડાર સર્વ કરતા ઉચ્ચતર અને ઉપકારક છે, માત્ર તેનો અદ્યાવધિ જેવો જોઈએ તેવો પ્રકાશ અને પ્રચાર નથી થયો આજે હિંદની સંસ્કૃતિ પર તેનો અલ્પતર વિસ્તાર પણ કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યો છે અને હિંદના ધર્મો તથા નીતિબંધારણો પર વિશેષે કરી તે કેવી અસર કરી રહ્યો છે, તેમજ કળા ને વિજ્ઞાન સાહિત્ય ને ભાષા વિગેરેમા નિગૂઢભાવે રહ્યો રહ્યો કેવા મીઠા ને મધુર રસો ઉપજાવી શક્યો છે તે સર્વ કોઈ ઉદાર હૃદયને જાણવા યોગ્ય છે

બુદ્ધધર્મના પ્રભાવ વિસ્તારને એક કાળે ઘણા સારા સંયોગો હતા પરંતુ તેમનું સાહિત્ય રચાય ને વિસ્તરે તે પૂર્વે, એટલે કે આઠમા સૈકામા બુદ્ધધર્મ હિંદભૂમિપરથી પલાયન થઈ ગયો જૈનધર્મ તેનો સહયોગી હોવા છતા હિંદમા જ ટકી રહ્યો અને આર્યસંસ્કૃતિની પ્રત્યેક શાખામા પ્રવેશ કરી, નવો જ રસ અને બળ પ્રેર્યાં જૈનધર્મ અનુસરનારા જૈનોના બે વિભાગ થયા દિગંબર ને શ્વેતાંબર

દિગંબર સંપ્રદાયના અધ્યાત્મગ્રંથો સાથે મને થોડો પરિચય થયો છે, કોઈ કોઈ ગ્રંથપર મનન કરી વિવેચનો પણ લખ્યા છે, પરન્તુ સ્વાભાવિક રીતે જ શ્વેતાંબર સાહિત્યનો મને વધારે અનુભવ છે જૈનસાહિત્યમા શિરોમણિરૂપે શ્રી જિનાગમ છે જે જિનાગમો શ્વેતાંબર સંપ્રદાય માને છે તેજ નામવાળા ગ્રંથો દિગંબરો પણ માને છે પરંતુ નામ એક હોવા છતા બન્ને ગ્રંથોમા વસ્તુ તો ભિન્ન જ હોય છે દિગંબરોનું માનવું એવું છે કે શ્રી તીર્થંકરોના ઉપદેશો અને આગમોનો તો ક્યારનોએ વિચ્છેદ થઈ ગયો છે

સૂત્ર-અધિકાર—હિંદુઓના મોટા ભાગની એવી માન્યતા છે કે વેદનો અધિકાર અબ્રાહ્મણો કે સ્ત્રીઓને નથી, તેમ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જે વર્ગ દેરાવાસીના ઉપનામથી ઓળખાય છે તેમની એવી માન્યતા છે કે મુનિવર્ગ સિવાયના ગૃહસ્થ એવા સ્ત્રી-પુરૂષોને જિનાગમો વાંચવાનો કે ભણવાનો અધિકાર નથી મુનિવર્ગમા પણ સાધ્વીજીઓને અમુક અંશે એ અધિકાર નથી જિના-

શક્રદેવેન્દ્રે તે વાળ રત્નના થાળમાં ગ્રહણ કરી, ક્ષીરસમુદ્રમાં પધરાવ્યા. પ્રભુના ખભા ઉપર એક વસ્ત્ર મુક્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને લોચ કર્યા પછી **णमो सिद्धाणं**-શ્રી સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યા. પછી **करेमि सामाइय**-હું સામાયિક-સમાધિયોગમાં રહીશ, મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહીશ, **सव्वं मे अकरणिज्जं पाव-कम्मं**-મારે કોઈ પણ પ્રકારનું પાપકર્મ કરવું નહીં, એ રીતે ભગવાને સામાયિક ચારિત્ર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તુર્તજ ભગવાનને મન:પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અર્થાત્ સર્વ કોઈના મનોભાવ તેમને જણાવા લાગ્યા.

પ્રવ્રજ્યા લીધા પછી ભગવાન પોતાના મિત્ર, જ્ઞાતિજનો તથા સગાસંબંધીઓની આજ્ઞા લઈ પોતે ત્યાંથી અન્યત્ર જવા ચાલ્યા. અને એવો અભિગ્રહ લીધો કે —

“ મુજ આત્મવિકાસ કરીશ સદા, હું એક પળે ધરી તત્પરતા,
મુજ સાધ્ય વિષે યદિ કાંઈ નડે, મન વાચ શરીર તણીજ જરી,
પ્રકૃતિ ઝટ દૂર કરીશ નકી, બસ જીવન સરોમટ યત્ન કરી ”

પ્રભુના સાધનકાળના કેટલાક નિશ્ચયો પણ જાણવા જેવા છે —

(૧) પરસહાયની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના જ વીર્યથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવવું, કારણકે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આત્મબળજ ઉપયોગી છે.

(૨) જે કંઈ ઉપસર્ગો એટલે કે દેવ-દાનવ કે માનવકૃત વિઘ્નો કે કલેશો આવી પડે તેમજ પરિસહો-નૈસર્ગિક આપત્તિઓ આવી પડે તેમાંથી નાસી છુટવાનો બીલકુલ પ્રયત્ન ન કરવો. કારણ કે ઉપસર્ગો અને પરિસહો સહન કરવાથીજ પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે, ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. દુ:ખ માત્ર પાપકર્મનું ફળ છે. ફળ ભોગવવાની કાયરતાવાળા પ્રાણીઓ તેમાંથી બચવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આજનું દુ:ખ માત્ર આવતી કાલ ઉપર ઠેલાય છે. જેઓ શાંતિ અને હિમ્મતથી પોતાના પાપકર્મના પરિપાકરૂપ દુ:ખને વેદે છે તેઓ જ પોતાનું આત્મબળ ખીલવવાવાળા ભાગ્યશાળી થાય છે *

* શ્રી મહાવીર પ્રભુનું ચરિત્ર, મનુષ્યોને માટે એક આદર્શ ચરિત્ર છે. જૈનોમાં જેઓ મુનિવર્ગના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ મ્હોટા ભાગે તેમના આદર્શ ચરિત્રને જ અનુસરે છે અને દીક્ષા લેતી વખતેજ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે **करेमि भंते सामाइय**-હે ભગવાન્ ! હું આત્મ સ્વરૂપમાં-પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહીશ. **सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि**-પ્રત્યેક પાપવ્યા

આધ્યાત્મિક સાહિત્યના અભ્યાસીઓ બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પર-આત્માની વાત તો સારી પેઠે જાણતા હશે. જૈનસિદ્ધાંતે ઠામ ઠામ નોબત વગાડીને જાહેર કર્યું છે કે પ્રત્યેક જીવ પોતાના નશીબનો-સદ્‌ભાગ્યનો કે દુર્ભાગ્યનો વિધાયક છે: પોતાની કૃતિથી જ તે પોતાને માટે નરક રચે છે અથવા નરકમાં ઉતરી પડે છે અને પોતાની કૃતિથીજ ઉંચામાં ઉંચા સ્વર્ગ ઉપર આરોહણ કરી શકે છે; એટલુંજ નહીં પણ આત્મબળે કર્મજાળને છેદી નાંખી સકળ સંસારસમુદ્રની પેલી પાર એવા મોક્ષને-મહા આનંદમય સ્થિતિને-પામી શકે છે. વસ્તુત: જૈનદ્રષ્ટિએ મનુષ્ય કે ઇતર પ્રાણીઓનો નિયંતા પોતાની જ અંદર રહેલ ઇશ્વર-આત્મા છે; અર્થાત્ પોતાના સિવાય બીજું કોઇ નથી. આ રીતે જૈનદર્શન પુરૂષાકાર કે આત્મબળવાદી છે. યજ્ઞમાં પશુના બલિદાનથી કે કોઇ એક તારણહારના ભોગથી જૈનો પોતાની મુક્તિ થશે એમ માનતા નથી. પોતાને જન્મ જન્માંતરની સાંકળે બાંધનાર અથવા છોડનાર જો કોઇ હોય તો તે પોતાનો જ આત્મા છે. જૈન સાહિત્ય, ખરૂં જોતાં, પંચ કારણનો સ્વીકાર કરવા છતાં મુખ્યત: આત્મબળ અથવા આત્મપ્રભાવ બતા-વનારૂં સાહિત્ય છે. જૈન સાહિત્યનો આત્મા જ **સ્વાવલંબન** છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

જેમના સાહિત્યમાં, આચારમાં ને વિચારમાં આવો પુરૂષાકાર, સ્વાવલંબન ભર્યો હોય એવો જૈનસમાજ કેવળ-એકાંતે કર્મવાદી ગણાઇ જાય અથવા તો તેમનાપર એવો આક્ષેપ લાવવામાં આવે એ શું સમયની જ બાલહારી નથી? કર્મગ્રંથોનો અભ્યાસી સ્હેલાઇથી જોઈ શકે એમ છે કે જો કર્મનો અર્થ નસીબ કે એવો જ કંઇ થતો હોય તો જીવ તેને જીતી શકે નહીં અને જો જીતી ન શકે તો તે જિન કે જૈન શી રીતે થઇ શકે? હું જેટલું જોઇને વિચારી શકયો છું તે પરથી મને તો એમજ લાગ્યું છે કે પોતાના ભાગ્યનો

પારનો હું ત્યાગ કરૂં છું, **तिविहं तिविहेणं** મન, વચન અને કાયાના યોગથી કોઇ પણ પાપ કાર્ય ન **करेमि न कारवेमि करंतमपि अन्नं न समणुज्जाणामि** કરૂં નહીં, કરાવું નહીં, કરનારને અનુમોદન આપું નહી. આ નિયમ યાવતજીવન પાળીશ- **जावज्जीवाण पज्जुवासामि** અને આમ કરતા ભૂલું તો તુર્તજ **पडिक्कमामि** માગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પાછો ફરૂં, અને **तस्स निंदामि**-એ વૃત્તિને નિંદું, ગુરૂસાક્ષીએ **गरिहामि**-ગર્હું, **अप्पाणं वोसिरामि** અને દેહાત્મભાવને સર્વથા ત્યાગ કરૂં છું. આમ મુનિઓ જીવન પર્યંત અને શ્રાવકો પોતાના નિત્યકર્મમાં ઓછામાં ઓછું બે ઘડી કે એક મુહૂર્ત્ત પર્યંત સામાયિક, યોગ કે સમાધિ-ધ્યાન કરે છે.

સિવાય- કે સૃષ્ટા પોતાને જ માનવામા જૈન સિદ્ધાંત બીજા બના કરતા અગ્રણી છે જૈનાગમનુ રહસ્ય ' દૂરપાર '–બહુ દૂરવર્તી છે એમ કહેવામા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જૈનસિદ્ધાંતના અભ્યાસીઓના હૃદયનો જ પડઘો પાડી રહ્યા હોય એમ મને લાગે છે

વિશ્વવિદ્યા—પ્રત્યેક જીવમા કેટલીક શક્તિઓ સ્વાભાવિકપણેજ રહેલી હોય છે જૈનસિદ્ધાંત તેને ' પર્યાપ્તિઓ ' (Capacities) ના નામથી ઓળખાવે છે ચેતન્ય પોતાની આંતર કે ઉચ્ચતર શક્તિઓને છુપાવી–છદ્મ રાખી–એ પર્યાપ્તિ કે બાહ્યશક્તિવડે આ વિશ્વપ્રકૃતિમાથી પુદ્ગલના સ્કંધોને આકર્ષી, તેનો રસ કરી, (આહાર પર્યાપ્તિથી) પોતાની શરીર રચના કરી, (શરીર પર્યાપ્તિ) ઇન્દ્રિયો (ઇંદ્રિય પર્યાપ્તિ) ઘડી, એક કુશળ શિલ્પકાર અથવા વિશ્વકર્માની પેઠે, પ્રાણ સર્જી, (શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ) ભાષા (ભાષાપર્યાપ્તિ) અને મનની (મનઃપર્યાપ્તિ) પણ રચના કરી શકે છે દાખલા તરીકે વૃક્ષમા રહેલુ ચૈતન્ય પોતેજ પોતાની શક્તિઓવડે, પોતાની આસપાસ રહેલા પ્રકૃતિ સમુદ્રમાથી પુદ્ગલ પરમાણુના સ્કંધોને આકર્ષી–ગ્રહી એવુ રૂપ આપે છે કે જેથી આપણે તેને વૃક્ષરૂપે ઓળખી શકીએ છીએ એ રીતે વૃક્ષમા રહેલુ ચેતન્ય જ વૃક્ષનો સૃષ્ટા, વિધાતા અથવા નિયામક છે, અને એજ ચેતન્ય પોતાની વિકસિત શક્તિના પ્રમાણમા બીજી ઉન્નત શરીરરચનાઓ પણ કરી શકે છે તેવી જ રીતે જળ, અગ્નિ, વાયુ, પર્વત, પૃથ્વી, વનસ્પતિ, જંતુ, પશુ, પક્ષી, જળચર, સ્થળચર, મનુષ્ય, નારક, ચંદ્ર, સૂર્ય અને દેવ વિગેરે દેહોનો સૃષ્ટા–વિધાતા પણ જીવ પોતે જ છે ચિત્રકાર પોતાની કલ્પના અને મનોભાવને વ્યક્ત કરવા નાના પ્રકારના ચિત્રો આલેખે છે, તેમ જીવરૂપી ચિત્રકાર પણ પ્રકૃતિપટ પર પોતાની નામકર્મરૂપી શક્તિવડે નાના પ્રકારના ચિત્રો રચે છે આથી સ્પષ્ટ થશે કે ચેતન્ય પોતાની શક્તિપર જ નિર્ભર રહેવાવાળુ છે

અંતરશક્તિ પ્રભાવ—જેમ બાહ્ય શક્તિથી–પર્યાપ્તિથી ચેતન્ય પોતાની બાહ્ય શરીરરચના કરી લે છે તેમ અંતરશક્તિ કિંવા અંતરાત્માથી પોતાના આંતર ગુણોનો પણ વિકાસ કરે છે તે એટલે સુધી કે પોતાનુ પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પોતે જ પ્રકટાવે છે એ ભાવના ઉદ્ગારોથી જૈનસાહિત્ય પરિપૂર્ણ છે આપનામાથી કદાચ કેટલાકોએ શ્રીપાળ–મયણાસુંદરીના ચરિત્રનુ વાચન કર્યું હશે, અથવા તો તે ચરિત્ર પરથી સ્વ. ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીએ રચેલુ વીણાવેલી નાટકનુ નાટ્ય જોયુ કે સાભળ્યુ હશે અમારા જૈનસમાજમા તો વર્ષમા બે વાર શ્રીપાળરાજાના રાસનો પાઠ થાય છે એ આખા ચરિત્રમાં સ્વ-

સ્થાપત્યકળા—ચારિત્ર્ય એ જીવનનો પાયો છે એ ચારિત્ર્ય ઉપર જૈન-સાહિત્યે કેવો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે એ મે ટૂંકામા કહ્યુ પરન્તુ તે સિવાય જૈન સાહિત્યે, સાહિત્યની બીજી ઘણી શાખા-પ્રશાખાઓમા રસ ભર્યો છે અને આ પ્રસંગે મારા જર્મન વિદ્વાન મિત્ર પ્રો૦ હર્મન જેકોબીનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે પ્રો૦ જેકોબી અને હુ ગુજરાત અને રાજપુતાણાના પ્રદેશમા પ્રવાસ કરતા કરતા પાટણ પહોંચ્યા અને ત્યા જૈનભંડારમાના તાડપત્રપર તેમજ બીજા કાગળોપર સુંદર અક્ષરોએ લખેલા શ્રી જૈન સાહિત્ય દેવીના દર્શન કર્યા મે મારી ભક્તિકુસુમાંજલી પ્રેમાશ્રુવડે સમર્પી તે વખતે અમને શ્રી હિંમત-વિજયજી નામના એક સ્થાપત્યવિદ્યામા નિષ્ણાત યતિવર્યનો સહજ સમાગમ થયો મ્હારા વૃદ્ધ મિત્ર-પ્રો૦ જેકોબીએ મને નમ્ર સ્વરેમા પૂછ્યુ કે—"ભાઈ ! આ યતિવર્ય મને પોતાનો શિષ્ય બનાવી તેમની ચરણસેવા કરવાની તક ન આપે ?" જે સ્થાપત્યકળા એક વાર જૈન પ્રજાના પ્રતાપે ઉન્નતિની ટોચે પહોંચી હતી તે કળા વિષે આજે ગણ્યા ગાંઠ્યા જૈનો જ રસ લેતા જણાય છે

જૈન મંદિરોની સ્વચ્છતાની પાશ્ચાત્યો પર અસર ને કળાપૂજા—ગુજરાતને શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યકળાથી સમૃદ્ધ કરવા જૈનોએ લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે જૈન મંદિર અને ગુરુદેવળોની સ્વચ્છતા જોઈ, સાત મિત્ર પૉલ રીશાર, પ્રો૦ હર્મન જેકોબી તથા ડૉ. એફ કાબલ્યુ થોમ્સ મુગ્ધ થયાનુ મે જાણ્યુ છે માત્ર ગુજરાતમા જ નહીં પણ હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમા પણ જૈનોએ પોતાની કળાપ્રેમની ભાવના સાર્થક કરવા પ્રાસાદો, પૌષધશાળાઓ અને તીર્થક્ષેત્રોને બને તેટલા મનોહર બનાવ્યા છે કઠણમા કઠણ આરસ પથ્થરમા પુષ્પની મૃદુતા જોવી હોય તો આબુના જૈન મંદિરોની એકવાર મુલાકાત લઈ આવજો એમ કહેવત છે કે એક શ્રી આદીશ્વરના મંદિરમા વિમળશાએ (આબુ પર) એકાણું કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે, અને નેમિનાથના મંદિરમા વસ્તુપાળ તેજપાળે કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે મહિસુર રાજ્યમા આવેલા દિગંબર આમ્નાયમા મનાતા શ્રવણ બેલગુલની શ્રી ગામટેશ્વરની પ્રતિમાજી પણ ભવ્યતાનો એક ઉંચામા ઉંચો નમુનો છે એ પ્રતિમાજી લગભગ એક હજાર વર્ષથી એ સ્થળે છે તેની ઉંચાઈ આશ્ચર્યજનક રીતની છે શિરોભાગથી તે કાન સુધી ૯ ફીટ અને ૯ ઇંચ છે જૈનસમાજની કળાપૂજાનો આપને એટલાપરથીજ ખ્યાલ આવી શકશે.

લોક પ્રકાશ—Jain Encyclopaedia—જૈન સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમા બિનોપજીવી-નિર્ગ્રંથ-ત્યાગી મુનિવરોએ શા શા સાહિત્યરત્નો વેર્યા છે ? તેનુ વર્ણન એક વ્યાખ્યાનમા તો શુ પણ ત્રીશ દિવસ સુધી એક એક કલાક કહેવામાં

કીલ્હોર્ન તથા ડૉ૦ ગેરીનો વિગેરે વિદ્વાનોએ જૈનસાહિત્યના સંશોધનને લગતા જે રીપોર્ટો બ્હાર પાડ્યા છે તે જૈનનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય કેટલું અગાધ છે તેનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે. જેમને બહુ અવકાશ ન હોય તેઓ આ રીપોર્ટો જોઈ જવાની તકલીફ લેશે તો પણ તેમાંથી તેમને ઘણું નવું જાણવાનું મળી આવશે. તેમાં મૂળ ગ્રંથ, ગ્રંથોનો વિષય, ગ્રંથનું પ્રમાણ, ગ્રંથની શૈલી અને ભાષા તથા છેવટે ગ્રંથની પ્રશસ્તિઓ પણ આપવામાં આવી છે તે પરથી ગ્રંથ રચાયાના કાળની તથા ગ્રંથકર્તાની તેમજ તેમના પૂર્વ પુરૂષની પણ સંક્ષિપ્ત માહિતી મળી રહે છે. જૈનગુરૂઓની પટ્ટાવલી કે જે લગભગ છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષની મળે છે તે પણ ઇતિહાસપ્રેમીઓને માટે એક અગત્યનું સાધન છે.

પુસ્તક ભંડાર—પાટણમાં ૭ પ્રાચીન ગ્રંથ ભંડારો છે, અમદાવાદમાં બે, જેસલમીર, ખંભાત, લીંબડી, કચ્છનું કાશીરૂપ કોડાય વિગેરે સ્થળે એક એક અને મુંબઈમાં દશા ઓશવાળનો તથા દિગંબર બંધુઓનો મળી બે, તેમજ (પુના) ડેક્કનકોલેજમાં, શિવપુરમાં અને જામનગરમાં જુનાં જૈન ગ્રંથોના ભંડારો છે.

લિપિ કૌશલ્ય—જુના જૈન સાહિત્યનું લિપિકૌશલ્ય પણ જગ મોહ પમાડે તેવું છે. લહિયાઓએ એ સાહિત્ય તાડપત્રો પર, દેશી કાગળો પર, તેમજ શીલાલેખો ઉપર ઉતારવાના યત્નો કર્યા છે. કોઈ કોઈ પ્રાચીન પ્રતમાં છાપખાનાના અક્ષરોને પણ મ્હાત કરે એવા સુંદર અને સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખાયેલા લેખો મળી આવે છે. પ્રસંગને છાજતા પ્રાસંગિક ચિત્રો પણ તે કાળની ચિત્રકળાનું દર્શન કરાવે છે.

પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ—છેલ્લા એક બે દશકામાં જૈન આચાર્યોએ તથા તેમના શિષ્ય પરિવારે જૈન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવા જે કમ્મર કસી છે તેનો હું અત્રે આનંદપૂર્ણ ચિત્તે ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. તે સિવાય જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, આત્માનંદ સભા, વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, અમદાવાદની વિદ્યાશાળા, શ્રી દેવચંદ લાલભાઈનું પ્રકાશન મંદિર, પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ, આરાનું સેંટ્રલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, પં. હિરાલાલ હંસરાજનું જૈન ભાસ્કર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ ખાતું, આગ્રાની આત્માનંદ સભા, આગમોદય સમિતિ અને શા. ભીમસિંહ માણેક વિગેરેએ એ દિશામાં ઘણા આવકારદાયક પ્રયાસો કર્યા છે. એ સંસ્થાઓના પ્રતાપે જૈન ગ્રંથો ગુહાઓને છોડી પુસ્તકાલયોમાં અને જ્ઞાન-મંદિરોમાં અધિષ્ઠિત થઈ પોતાનું મંગળ દર્શન આપી રહ્યા છે.

કેવળ દર્શન જ હોત તો આજે વૈશેષિક, સાંખ્ય કે મિમાંસક દર્શનની જેમ તે માત્ર એક પાક્ષ્ય દર્શન જ બની ગયું હોત. જૈન એ ધર્મ છે. અને તે જ વખતે દર્શન પણ છે. હવે જૈન દર્શન અમને જુદા જુદા માર્ગો વિષે કેવું સમાધાનભર્યું સમન્વય કરી આપે છે તે ટુંકામાં જોઈએ.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે—

> अ " ષડ્ દર્શન જિન અંગ ભણીજે,
> ब સર્વાંગી સર્વ નય ગ્રહી રે.
> क સાગરમાં સઘળી તટિની છે,
> તટિનીમાં સાગર ભજના રે."

अ—જિનાગમનરૂપી પુરુષનું મસ્તક જૈનદર્શન છે, તેમનો જમણો હાથ વેદાન્તદર્શન છે, ડાબો હાથ બૌદ્ધ દર્શન છે, જમણો પગ યોગદર્શન છે, ડાબો પગ સાંખ્ય દર્શન છે, અને કુખ (પેટ) લોકાયત (ચાર્વાક) મત છે કે જે કેવળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણને જ માને છે. વળી શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં તેઓ કહે છે કે—

> " ષડ્ દર્શન જિન અંગ ભણીજે,
> ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે.
> નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક,
> ષડ્દર્શન આરાધે રે."

છએ દર્શન જિનના અંગ કહેવાય છે. તે શી રીતે? જિનેશ્વર ભગવાનની આકૃતિમાં છ અંગોને વિષે એ છએ દર્શનની સ્થાપના કરવી. શ્રી નેમિનાથ જિનેશ્વરના ચરણ ઉપાસકો—અર્થાત્ ખરા જૈનો—એ છએ દર્શનની આરાધના કરે છે.

પણ એ સ્થાપના (ન્યાસ) શી રીતે કરવી? તે વિષે તેઓ કહે છે કે—

> " જિન સુરપાદપ પાય વખાણુ,
> સાંખ્ય જોગ દોય ભેદે રે.
> આતમસત્તા વિવરણ કરતા,
> લહો દુગ અંગ અખેદે રે."

એટલે કે જિનેશ્વર ભગવાનરૂપ કલ્પતરૂ તેના પાય (મૂળિયા) રૂપે બે

પગ વખાણ્યા. હવે જિનેશ્વરનાં તે બે અંગો કયા ? સાંખ્ય અને યોગ. આ બન્ને અંગો આત્માની સત્તા માને છે. એ અપેક્ષા શ્રી જિનની પણ હોવાથી તે અપેક્ષાએ સાંખ્ય અને યોગને બે પગરૂપ કહ્યા છે. એ પ્રમાણે ગ્રંથકાર પોતાની આગ્રહરહિતતા પ્રકટ તો કરે છેજ પણ સાથે વાચકવર્ગને પણ ભલામણ કરે છે કે એ વાત તમે ખેદરહિતપણે ગ્રહો.

ભેદવાદી અને અભેદવાદી અથવા સુગત (બુદ્ધ) પ્રણિત બૌદ્ધદર્શન અને જૈમિનિપ્રણિત પૂર્વ મિમાંસા તથા વ્યાસ પ્રણિત ઉત્તર મિમાંસા (વેદાંત) મળી મિમાંસા દર્શનને બે હાથ કહેતાં કહ્યું છે કેઃ—

" ભેદ અભેદ સુગત મિમાંસક,
જિનવર દોય કર ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભજિએ,
ગુરૂગમથી અવધારી રે. "

શ્રી જિનદર્શનમાં સ્વભાવમાં જુદા જુદા જ્ઞેયના જ્ઞાનરૂપ અને વિભાવમાં-કર્મને આશ્રિત પુદ્ગલથી પ્રાપ્ત થયેલ દેહોમાં પર્યાયને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા માન્યા છે; અને બૌદ્ધ દર્શને પર્યાયનો ફેરફાર મૂળના ફેરફાર રૂપ માન્યો છે. મિમાંસકો આત્મા એક જ છે, નિત્ય છે, અબદ્ધ છે, ત્રિગુણબાધક નથી એમ માને છે. જિનદર્શનના નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એ વાત યોગ્ય જ છે.

જુદા જુદા દર્શનો પ્રત્યે આવી રીતે ઉદાર દ્રષ્ટિ રાખવામાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે પોતાની મતાંતરક્ષમતા તેમજ જિનદર્શનની મહત્તા પ્રકટ કરી છે. ચાર્વાક અથવા જેને નાસ્તિક કહીએ તેમના પ્રત્યે પણ ખંડનમય દ્રષ્ટિથી જોવાને બદલે બહુજ ઉદાર ભાવથી નજર નાંખી છે; પણ વિસ્તારના ભયથી એ વાત અહીં ન લખતાં જતી કરૂં છું.

જિનદર્શન પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ શી રીતે ?—જિનદર્શનમાં અનેક નિશ્ચયો, અપેક્ષાઓ, અને દ્રષ્ટિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે બ્રહ્માંડના જડ–ચૈતન્ય વિગેરે દ્રવ્યો પોતેજ અનેક ધર્મવાળા છે. તેને જો એક ચોક્કસ દ્રષ્ટિથી જોઇએ તો સત્ય ન પામીએ. એટલા માટે અનેક દ્રષ્ટિથી જ જોવાની રીત રાખવી ઘટે. કોઈ પદાર્થ વિષે બોલતી વેળા મુખ્ય ધર્મને બોલવાની પદ્ધતિ છે, પણ તેજ વેળા તેના અનેક ગૌણધર્મોનો અધ્યાહાર હોય છે, એ વાત લક્ષમાં હોવી જોઈએ. એજ કારણથી જૈનવાદને સ્યાદ્વાદ કે અનેકાંતવાદ

કહેવામા આવે છે જેમ એ- પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને લયની અપેક્ષાએ અનિત્ય કે નાશવત છે, ક્ષણિક કે પર્યાયવત છે તેમ તેજ પદાર્થ મૂળરૂપે સત્ છે સોનાની મુદ્રિકામા મુદ્રાપણાની કે આકારપણાની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ છે, પરન્તુ સુવર્ણરૂપે તો તે સત્ અને નિત્ય જ છે એ દષ્ટિએ બ્રહ્માડના દ્રવ્યોને નિત્યાનિત્ય કહેવામા આવ્યા છે

કોઈ જીજ્ઞાસુના કલ્યાણ માટે, ઉપદેશ કરતા પહેલા તેની ભૂમિકા વિચારવી પડે છે અને એ ભૂમિકા અનુસાર નય કે અપેક્ષાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યે જ છુટકો થાય છે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ યોગબિંદુમા ૧૩૨ મા શ્લોકમા કહે છે કે—

चित्रा तु देशनैतेषा, स्याद् विनेयानुगुण्यत ।
यस्माद् एते महात्मानो, भवव्याधिभिषग्वराः ॥

અર્થાત્—"તમે જે મહાત્મા કપિલ, મહાત્મા બુદ્ધ, મહાત્મા મહાવીર, મહાત્મા કણાદ મહાત્મા ગૌતમ વિગેરેના નામની ખાતર અને તેમના વચનના સમર્થન માટે લડવા ભેગા થયા છો તે તમારો વ્યામોહ છે તેમણે આત્મા નિત્ય છે અથવા આત્મા અનિત્ય છે, પરમેશ્વર કર્ત્તાહર્ત્તા છે એ પ્રકારે જુદી જુદી દેશનાઓ આપેલી છે તે બધી તે તે વિનેયો-શિષ્યોની અનુકૂળતા અને યોગ્યતા તરફ લક્ષ્ય રાખીને જ આપેલી છે કારણ કે (ટીકાકાર લખે છે કે) જે પુરુષો મહાત્માઓ અને સર્વજ્ઞ હતા તેઓ આ સસારરૂપ વ્યાધિ નાબુદ કરવા માટે ઉત્તમ વૈદ્ય સમાન હતા"

વળી લખે છે કે—"શ્રોતાને-શિષ્યને જે પ્રકારે સમજાવવાથી આત્મજ્ઞાનના બીજનુ આવાન થવાનો સભવ હોય અને તે સભવ પણ પ્રતિદિન વર્ધમાન હોય તો શિષ્યને તેઓએ તે તે પ્રકારે-જુદી જુદી દ્રષ્ટિએ સમજાવ્યુ હોય એ બનવા જોગ છે

"અથવા કદાચ તેઓએ તો એકસરખી દેશના કરેલી હોય તોપણ જુદી જુદી ભૂમિકાપર રહેલા સાભળનારા અને જુદી જુદી ભૂમિકાપર રહેલા સમજનારા એ પોતાની બુદ્ધિમા તરતમતાનો ભેદ હોવાથી સભવિત છે કે એક દેશના પણ અનેક રૂપમા સમજાય હોય

જુદી જુદી વાનીઓ જેમ જુદા જુદા જમનારાના ચિત્તને સતોષ આપે છે,

તેમ જુદી જુદી દેશનાઓ દરેક સાંભળનારને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે કંઈ ને કંઈ લાભ તો કરે છે જ; માટે એ દેશનાઓને અવંધ્ય કહેવામાં કશો બાધ નથી. અને દેશ કાળ તથા નયોને લક્ષ્યમાં રાખી તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં એ દેશનાના મૂળમાં દેશના જ પ્રતીત થશે. "

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની મતાંતરક્ષમતા–શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયમાં કહે છે કે–" આપણે સૌએ વાદવિવાદ, ખંડનમંડન કે તર્કજાળ છોડીને મહાપુરૂષના માર્ગનો આશ્રય કરવો જોઇએ. " ટુંકામાં જે રીતે સાંભળનારાઓનો મિથ્યા મોહ દૂર થાય, દેહાધ્યાસ છુટે, આત્મજ્ઞાનનું બીજ રોપાય અને સંસારના પ્રપંચ તરફ દુર્લક્ષ રહે તે રીતે ઉપદેશ આપવો એ જ એક સૌનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ. "

કોઇ મુમુક્ષુ ગુરૂજન પાસે આવીને કહે કેઃ—" હું તો મરી જઇશ. અરે રે! મારૂં કલ્યાણ શી રીતે થશે ? મારી ઉમર પણ બહુ થઈ ગઇ ! " આવા કાળભીરૂ અને કાયરને તેના ગુરૂ જવાબ આપે કે–"ભાઇ ! તું મુંઝા મા. (શરીરરૂપી વ્યંજનમાં શાશ્વત સ્વરની પેઠે રહેલો) તું પોતે તો કદિ મરતો જ નથી, તું નિત્ય છે, તારે વળી કાળની બીક શી ? કાળ—દેશને અને કાર્ય કારણને માપનાર તો તું જ છે. તને તેઓ શી રીતે માપી શકે ? તું તારૂં સાધન કરે જા. " આ પ્રકારે કાળભીરૂ શિષ્યની નિરાશા અને કાયરતા દૂર કરવા તથા તેની આત્મસાધનાને નિરંતર ચાલુ રાખવા માટે શરીરાદિ પર્યાયોને ગૌણ કરી અને દ્રવ્યને પ્રધાન રાખી અદ્વૈતવાદ ઉપદેશવામાં આવે તો શું સર્વાંગી જૈનદર્શનનું જ તે એક અંગ નથી ?

વળી કોઇ બીજો મુમુક્ષુ શિષ્ય ભોગો ભોગવવામા જ શૂરોપૂરો રહેતો હોય અને મહાત્મા ટોલસ્ટોય[1] કહે છે તેમ એ ભોગોની પાછળ કેટલાય પામર પ્રાણીઓની હાયવરાળ રહેતી હોય તો એ જડાભ્યાસી–વિષયાસક્ત પુરૂષના મનને ઠેકાણે લાવવા બુદ્ધ ભગવાનનો ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ કે ટોલસ્ટોયનો સમાનવાદ કામમાં લાવી શકાય અને તેને કહી શકાય કે—" ભાઇ ! તું આંખો બંધ કરીને બેઠો છે. આ બધું જે તું જુએ છે અને ભોગવે છે તે ક્ષણસ્થાયી છે. ઘડી પછી તેમાંનું કંઈ જ નહીં હોય. તું આ સર્વને સ્થાયી માની બેઠો છે તે તારી અજ્ઞાનતા છે. " આવી રીતે દ્રવ્ય (રૂપ સ્વર) ને ગૌણ કરી (વ્યંજન-

---

૧ First step.

રૂપ) શરીરપર્યાયને મુખ્યત્વે સ્થાપી સમજાવવામાં આવે તો એ અનિત્યવાદના ઉપદેશને પણ જૈનદર્શનનું એક અંગ કેમ ન લેખાય?

સત્ય મહાન છે, વ્યાપક છે, મન-બુદ્ધિની પેલી પાર ગયા વિના તેની ઝાંખી થતી નથી અને જે ઝાંખીમાં આવે છે તે શબ્દવડે સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકાતું નથી છતાં સઘળાં દર્શનો પોતાને સર્વગ્રાહી અને બાકીનાને અંશગ્રાહી કહેવાની હિમ્મત કરે છે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ એવા અંશગ્રાહી પ્રત્યે પણ કેવી ઉદાર દૃષ્ટિથી નીહાળે છે તે તમે જોશો તો મને ખાત્રી છે કે એ ઉદાર પુરુષ માટે તમને અભિમાન સ્ફુર્યા વિના નહીં રહે

કોઇકને હાથી જોતાં તેની હડપચી સુંદર લાગે અને તેથી તે તેને કુંજર કહે, બે મ્હોંઢેથી પાણી પીતો જોઇ દ્વિપ કહે, તેના બ્હાર આવેલા દાંતોને જોઈ કોઈ તેને દંતી કહે, કોઇ મદ ઝરતું જોઇ તેને મતંગજ કહે, કોઇને ઉંચો પહાડ જેવો લાગવાથી નાગ કહે, સૂંઢવડે ઘણાં કામ કરતો જોઇ કોઈ હસ્તી કહે તો તેથી શું એ બધાને આપણે અંધ કહી શકીએ? સૂંઢ જોનાર અથવા દાંત જોનાર આખા હસ્તીને તો જુએ છે જ, પણ તે આખા સત્યને વ્યક્ત કરવા એક અંશનો આશ્રય લે તેથી શું થયું? એવી જ રીતે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર દર્શનો કોઇએક અંશ વર્ણવે તો તેથી આપણે તેને અંધની કોટીમાં મુકવાનું સાહસ ન કરી નાંખીએ[૨] એવા ભાવનું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય અને યોગબિંદુ વિગેરે ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કર્યું છે (જુઓ ચાર સંઝીની ન્યાય) શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે પણ મેઘ સમા ગંભીર સૂરમાં ગાયું છે કે—

"રામ કહો રહેમાન કહો કોઇ કહાન કહો મહાદેવરી,
પારસનાથ કહો કોઈ બ્રહ્મા, સકળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ રી"

અર્થાત્—રામ, રહેમાન કાન, મહાદેવ, પાર્શ્વનાથ, બ્રહ્મા એ સર્વ શુદ્ધાત્માના જ નામો છે કારણકે જે સમયે પોતે નિજરૂપમાં રહે છે ત્યારે આત્મા રામરૂપ બને છે, જ્યારે સર્વપર કરુણા (રહેમ) કરે છે ત્યારે તેજ આત્મા રહેમાન બને છે અને જ્યારે કર્મનું નિકંદન કરે છે ત્યારે તે કાન કે કૃષ્ણ થઇ જાય છે આવું સર્વ દૃષ્ટિઓ, સર્વ અંશો અને સર્વ ખંડોનું સમન્વય જૈનોનું

૨ વાદવિવાદ ન થાય તેટલા માટે કઇય સર્વ અંશને જણાવનાર શબ્દ બનાવીએ તે તે કેવો લાંબો અને બેહુદો થઇ પડે તેનું એક ઉદાહરણ આપું છું यमुग्पादद्विरन्तपृष्टवेत्रगुपित किरित्रचीतासनम् (મુ શી)

ઘણી વાર પોતે પોતાના કર્મથી ઉપજાવેલાં ફળો ભોગવવામાં કાયરતા દાખવે છે એ દુર્બળતા છે. જેણે નારકીના અને તિર્યંચપણાના અનેક અસહ્ય દુઃખો ભોગવ્યા છે તે દુઃખ કે કલેશથી નિરાશ તો ન જ થાય, ઉલટું તે આત્મબળે ભોગવી કર્મથી છૂટવાનો જ નિશ્ચય કરે. આ રાસથી જુનાં કર્મો ભોગવી લેવાનું અને નવાં પાપ ન કરવાનું દૃઢીભૂત થાય છે.

પંડિતજી સુખલાલજીએ કર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કેઃ—

प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चितिबलान् नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां ।
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्थियताम् ॥

અર્થાત્—"પહેલાના બાંધેલા અશુભ કર્મોને જ્ઞાનબળથી ગાળી નાંખો, આત્મબળથી નવા અશુભ કર્મના બંધનમાં ન બંધાઓ, અને આત્મવીર્યથી પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવતાં ક્ષીણ કરી નાંખો. એ રીતે આખરે બ્રહ્મપદમાં અનંતકાળ પર્યંત સ્થિર રહો."

ઇલાયચી કુમારની કથા—આ કથા બહુ રસિક અને બોધપ્રદ છે. મોહવશ પ્રાણીઓ શુભ ધ્યાનમાં આરૂઢ થતાં કેવી રીતે આત્મજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન પામે છે તેનું મનોહર નિરૂપણ આ કથામાં છે. હું ટુંકામાં તેનો સાર કહી જઉંછું.

ઇલાયચીકુમાર એક ધનવાન્ શ્રેષ્ઠીનો કુમાર છે. તરૂણાવસ્થામાં તે એક નાટક જોવા જાય છે. ત્યાં નટની એક રૂપવતી પુત્રી ઉપર મોહી પડે છે અને નાટક ખલાસ થવા છતાં વિચારમાં ને વિચારમાં તે ત્યાંને ત્યાંજ બેસી રહે છે. તેના મિત્રો તેને સમજાવી પટાવી ઘેર લઇ જાય છે. ઘેર જવા છતાં તેનું ચિત્ત કેમે શાંત થતું નથી. તે એક ભાંગલી-તૂટલી ખાટલી ઉપર પડે છે. (પૂર્વકાળમાં કોઇ કુમાર રીસાય ત્યારે ભાંગલી-તૂટલી ખાટલીનોજ આશ્રય લેતા અને પછી મોટેરાંઓ આવી સમજાવટ કરતા.) ઘરના વડીલ અને વૃદ્ધ પુરૂષો તેને સમજાવવા આવ્યા. પણ તેણે તો એકજ વાત કર્યા કરી કે—"મને પેલી નટની પુત્રી સાથે પરણાવો." કુળવાન અને ધનવાન શેઠનું કુટુંબ એકદમ એક નીચ કુળની નટી સાથે પોતાના કુળદીપકનું લગ્ન કરવાને શીરીતે તૈયાર થાય ? શરૂઆતમાં તો તેમણે આનાકાની કરી, પણ લાડકવાયા પુત્રનું મન સંપાદન કરવા આખરે તેમણે સમ્મતિ આપી. નટે પોતાની પુત્રી પરણાવવાનું કબુલ્યું, પણ એક એવી આકરી સરત કરી કે—"જો ઇલાયચીકુમાર નાટકકળામાં કુશળ બની,

કોઈ એક રાજાને રીઝવી, તેની પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી, એ દ્રવ્યવડે અમારી આખી નાતને ભોજન કરાવે તો હુ મારી પુત્રી તેને પરણાવુ ” ૩પમુગ્ધ કુમારે તે સરત પણ સ્વીકારી પછી તેણે નાટ્યકળાની તાલીમ લેવા માડી ક્રમે ક્રમે તે એક કુશળ નટ બન્યો પછી એક રાજા પાસે જઈ તેણે પોતાનો ખેલ બતાવવાની રજા માગી રાજાએ તે આપી અને પોતે પોતાની રાણી તથા બીજા અમલદારો સાથે નટના ખેલમા હાજર થયો ઇલાયચીકુમારે એક પછી એક એવા અદ્ભુત ખેલ કર્યા કે આખો પ્રેક્ષકવર્ગ ચકિત થઈ ગયો ખેલ ખલાસ થવા આવ્યો, પણ રાજાએ ઇનામ સબધે એક શબ્દ સરખો પણ ન ઉચ્ચાર્યો ઇલાયચીકુમારની અસાધારણ કુશળતા અને શ્રમ તરફ તેનુ લક્ષ્ય પણ ન ખેચાયુ, કારણકે તે તો કુમારની કુશળતા જોવાને બદલે પેલી રૂપવતી નટપુત્રીની સુદરતા નિહાળવામાજ ચકચૂર બની ગયો હતો મોહાધ મનુષ્યનુ મન પોતાના મોહપાત્રને છોડી બીજી તરફ જઈ શકતુ નથી કુમારે ફરી ફરીને બે ત્રણ વાર પોતાના પ્રયોગો ફરી બતાવ્યા, પણ રાજાનુ ચિત્ત પેલી ઢોલ વગાડતી નટપુત્રીમા પરોવાયેલુ તે કેમે કરતા કુમાર તરફ ન વળ્યુ તે રાજા વળ્યુ તે ચિતવવા લાગ્યો કે—‘ આ ઉંચા વાસ ઉપર આધાર વગર નાચતો કુમાર જો નીચે પડે અને મરી જાય તો કેવુ સારુ ? જો તેમ થાય તો આ સુદર નટી મને પ્રાપ્ત થાય ” બરાબર તેજ વખતે ઉંચા વાસને છેડે ચડેલા ઇલાયચીકુમારે એક અદ્ભુત દૃશ્ય જોયુ ગામની એક પોળના એક મુનિ મહારાજને એક અત્યત રૂપ-સૌન્દર્ય–લાવણ્યવતી નારી નિર્ભયપણે આહારાદિ સામગ્રી વહોરાવી રહી છે અને પેલા સયમી મુનિરાજ પૃથ્વી તરફ નીચા નેત્રો ઢાળી શાત ભાવે ઉભા છે ઇલાયચીકુમારે વિચાર કર્યો કે–પોતાની સામેજ જગતના સમસ્ત સૌદર્યના ભડાર ખુલ્લા હોવા છતા આ મુનિમહારાજનુ તે તરફ લેશમાત્ર ચિત્ત નથી જતુ એ કેવુ આશ્ચર્ય ? તેમના પોતાના મનમાજ કેટલુ અપાર સૌદર્ય હોવુ જોઈએ કે જેથી આ સામેનુ સૌદર્ય તેમને તુચ્છ અને તૃણવત્ લાગે છે ? ધન્ય છે તેમના સયમને, ધન્ય છે તેમની અચચળ મનોવૃત્તિને ! આ રીતે શુભ વિચારની શ્રેણીએ ચડતા તેનો મોહનો પડદો તૂટ્યો અને આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થયો રાજાને પેલી નટીમા અને રાણીને પોતાનામા મોહમુગ્ધ થયેલા પોતાના જ્ઞાનદર્પણમા જોયા અને તેમને સૌને પણ તેના ઉપદેશથી આત્મસૌદર્યનુ દર્શન થયુ આ કથા અમારા જૈનસમાજમા સારી પેઠે પ્રચાર પામેલી છે અને તેને લગતા ચિત્રો પણ કોઈ કોઈ મદિરોમા જોવામા આવે છે અપ્રસિદ્ધ સામાયિકમા પરિજ્ઞાનાત્મક સાતમી સામાયિક સાથે આ કથાનો સબધ છે

જૈન કથા સાહિત્યનો ઉપયોગ અને જાળવણી—જૈન કથાનું સાહિત્ય એ તો માત્ર ફુરસદને વખતે વાંચવાનું સાહિત્ય હોત તો આટલું જળવાત કે કેમ ? એ એક શંકા છે. મુનિમહારાજાઓ સવારના વ્યાખ્યાનમાં આવું એકાદ કથાનક પસંદ કરી શ્રોતાઓને સંભળાવે છે અને તે એક આવશ્યક ધર્મકર્તવ્ય ગણાય છે. બપોરના વખતમાં ઉપાશ્રયમાં સ્ત્રીસમુદાયમાં સાધ્વીજીના કે કોઇ શીક્ષિતા શ્રાવિકાના અધ્યક્ષપણા નીચે રાસ કે ચરિત્ર વાંચવાનો રીવાજ છે; અને સાયંકાળે પ્રતિક્રમણમાં, સજ્ઝાયમાં અથવા તે પછી કેટલેક સ્થળે આવો વાતો ચર્ચાય છે. આથી કરીને જૈન કથા સાહિત્ય સંપૂર્ણ યથાર્થ રૂપમાં અત્યારસુધી જળવાઈ રહ્યું છે અને જ્યાંસુધી એ ક્રમ અખંડિત રહેશે ત્યાંસુધી જળવાશે એ નિર્વિવાદ છે.

બૌદ્ધ કથાનક સાથે તુલના—ઘણીખરી જૈન કથાઓને અંતે કથાકાર કેવળીને અથવા સર્વજ્ઞ જિન ભગવાનને લાવે છે અને તેમની દ્વારા જન્મ જન્માંતરના વિવિધ કારણો પ્રકટ કરાવી સમગ્ર ઘટનાનું રહસ્ય ખુલ્લું કરે છે. જૈન વાર્તાકારોની આ પદ્ધતિ બૌધ જાતક કથાનું સ્મરણ કરાવે છે; પરંતુ જાતકો કરતાં જૈન કથામાં એક વિશેષતા છે. જાતક કથાઓ એવી રીતે શરૂ થાય છે કે ઘણે ભાગે સમજવું મુશ્કેલ થઇ પડે. અમુક સાધુને અમુક થયું એવી રીતે જાતક કથાનો પ્રારંભ થાય છે. પછી બુદ્ધ ભગવાન પધારે છે. અને પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધ ભગવાન તે શ્રમણના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવે છે. જાતકની મુખ્ય કથા ભૂતકાળને ઉદ્દેશી હોય છે; જ્યારે જૈન કથા ભવિષ્ય કે પરિણામ તરફ વહેતી હોય છે. લગભગ બધી જાતક કથાઓમાં બોધિસત્ત્વ કે ભાવિ બુદ્ધ પોતેજ ભાગ લેતા હોય છે. જૈન કથાઓમાં તેમ નથી હોતું. આનું કારણ મને એમ લાગે છે કે જાતક કથાઓ પ્રાયઃ હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી લોકકથાઓમાંથી જન્મ પામી હોય છે તેથી તેમાં રસિકતા, અદ્‌ભુતતા અને વૈચિત્ર્ય જળવાય છે પણ તેને સુઘટિત બનાવવા કેટલાક પરિવર્તન કરવાં પડે છે; અને આમ પરિવર્તન કરવાથી કોઇ કોઇ વાર મૂળ કથા શુષ્ક પણ બની જાય છે. જૈન લેખકોએ મૂળ પ્રચલિત લોકકથાઓનો આશ્રય લીધો છે પણ પોતાને અનુકૂળ બનાવવા તેમાં વિરૂપતા આવે એવી કાપકુપ નથી કરી. બનતાં સુધી તો તેમણે લોકરીવાજ અને યુગની ભાવના તેના ખરા સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બુદ્ધ કથામાં અર્થકથા કે રાજકથા પાપરૂપ છે. જૈન લેખકો એ વિષયમાં સ્વતંત્ર છે. તેઓ તો વાર્તામાંના પાત્રોને સદ્‌ગુણી કે દૈવી ચિતરવાને પણ બંધાતા નથી.

કારણકે તેઓ જાણે છે કે વાર્તાનો સાર કંઇ વાર્તામાં બનેલા બનાવો ઉપરજ અવલંબતો નથી, પરંતુ કેવલી ભગવાન્ વાર્તાને અંતે જે રહસ્ય બતાવશે તેના ઉપરજ અવલંબે છે આથી જૈન લેખકો વાર્તાના પાત્રોને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતાથી વાત પ્રતિઘાત અને સુખ દુ:ખમાં થઇને લઇ જાય છે આખરે કેવલી ભગવાન આવી પાત્રોને પડેલાં દુઃખો ક્યા ક્યા દુષ્કર્મના ફળ છે તે સમજાવે છે અને પડદો ઉંચકી જતાં અનંત પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે જૈન લેખકોએ જેમ જુની પ્રચલિત લોકકથાઓમાં વિવિધ રંગ પૂર્યા છે તેમ ધર્મપ્રચાર અને ધર્મદેશના માટે સિદ્ધાંતને દૃષ્ટિમાં રાખી ઘણી ઘણી નવી કથાઓ પણ રચી છે

જૈન સાહિત્યની અસર—જૈન સાહિત્યનો પ્રભાવ કેવળ તેની સાંપ્રદાયિક સીમામાં જ સમાપ્ત નથી થતો પોતાના પાડોશી સાહિત્ય ઉપર પણ તેણે અસર કરી છે ડૉ વેબર કહે છે કે જૈન ધર્મ સંબંધી સારૂં જ્ઞાન પણ ઘણે અંગે બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રમાંથી જ આવ્યું છે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં બુદ્ધ ભગવાનને જેમ વિષ્ણુના અવતાર માન્યા છે, તેમ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવને પણ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે યોગવાશિષ્ઠમાં રામ પોતાના ગુરૂ શ્રી વશિષ્ઠને કહે છે કે—

> नाह रामो न मे वान्छा, भावेषु च न मे मनः ।
> शांतिमास्थितुमिच्छामि स्वात्मनीव जिनो यथा ॥

શાન્તિપર્વના મોક્ષપર્વમાં પણ લખ્યું છે કે—

> एतदेव च नैव च, न चोभे नानुभे तथा ।
> कर्मस्था विषय ब्रुयुः, सत्त्वस्था समदर्शिन. ॥

એ જ પ્રકારે જૈનસાહિત્યે પણ હિંદના સાહિત્યમાંથી ઘણું સારૂં લાધ્યું તે ઝીલવામાં સંકોચ નથી કર્યો કાલીદાસના મેઘદૂત ઉપર કેટલાક જૈન કવિઓ મુગ્ધ થઇ ગયા છે અને તેમણે મેઘદૂતના અનુકરણમાં ઘણાં સરસ કાવ્યો જૈનસાહિત્યને ભેટ ધર્યા છે મેઘદૂતના પ્રત્યેક શ્લોકના અંતીમ ચરણને લઇ અને કેટલાકના પ્રત્યેક ચરણને લઇ જૈન કવિઓએ સરલ કલ્પનાવૈભવ તથા ભાષાલાલિત્ય પ્રકટ કર્યાં છે કેટલાક વિદ્વાન જૈન લેખકોએ જૈનેતર ગ્રંથો ઉપર પોતાની વ્યાખ્યાઓ અને વૃત્તિઓ પણ રચી છે આમ ધર્મસિદ્ધાંતમાં મતમતાંતર હોવા છતાં સાહિત્યમાં તો જૈન લેખકોએ ભેદભાવને એક કોર રાખી એક ચિત્તે અને શુદ્ધ ભાવે સાહિત્યસાધના કરી છે

ॐ वीर.

ઉપસંહાર.

સજ્જનો ! ચાર વેદની પેઠે જૈનસાહિત્યના પણ ચાર ભાગ છે. પ્રથમ દ્રવ્યાનુયોગ Philosophy of Religion, જેમાં તત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન, ન્યાય જ્ઞાનના સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. બીજા ભાગમાં ચરણકરણાનુયોગ Conduct of Religion જેમાં ધર્મને આચારમાં ઉતારવાના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજો ભાગ કે જેને ધર્મકથાનુયોગ Demonstraation of Religion કહે છે. આ ભાગમાં ઉપર કહેલા બન્ને અનુયોગના સિદ્ધાંતોને અમલમાં મુકનારના ચરિત્રો હોય છે અને ચોથોભાગ ગણિતાનુયોગ Tne jain Cosmology નો છે. જેમાં ક્ષેત્રસમાસ તથા જૈન ભૂગોળ-ખગોળનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે ભાગના સાહિત્યનો યથાવિધિ અભ્યાસ કરે તો જૈન પરમાત્મવિદ્યા (Theology), આત્મવિદ્યા, (Psycology), વિશ્વવિદ્યા (Bosmology), અને પરલોકવિદ્યા (Estachology) એ ચારે વિષયોનો જૈન માન્યતા સંબંધીનો નિર્ણય અભ્યાસીને જણાઈ આવે તેમ છે

જૈન આગમમાંથી માત્ર મેં આચાર વિધાનવાળા સૂત્રોનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જૈનના ન્યાય સાહિત્ય, તત્વજ્ઞાન સાહિત્ય, ભાષાસાહિત્ય, અને વિજ્ઞાન સાહિત્ય વિષે કુશળ જૈન વિદ્વાનો આપણને વિશેષ કહેશે. મારા લેખમાં મેં ઉપદેશિક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેનું વર્ણન આ લોકમાં શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું અને અધ્યાત્મ દ્વારાએ જીવનના અંતિમ સાધ્ય મોક્ષ કે મહાનંદ તરફ લઈ જવાનું છે એ જણાવ્યું છે. મારા લેખમાં ઘણી ત્રુટીઓ રહેલી છે એમ હું જાણું છું, તથાપિ લેખ લખીને નિબંધ વાંચવાનો આ મ્હારો પ્રથમ પ્રયાસ હોવાથી આપ ઉદારતાથી ક્ષમા કરશો. છેવટે મારા આ લેખને મારા જર્મન મિત્ર પ્રો. હર્મન જેકોબીની જૈન સાહિત્યની પ્રગતિ વિષેની ગાથા ટાંકી સમાપ્ત કરૂં છું.

जिणपवयणं पसिद्धं, जंबुदिवम्मि चेव सव्वम्मि ।
कीत्ति जस्सं च अचिरा, पायवो सयल पुढविए ॥

इति शुभम्.

પરિશિષ્ટ.

સાહિત્યની પરસ્પર અસર

૧ જૈન સૂત્ર ગ્રંથમા કલ્પસૂત્ર પણ ગણાય છે પવિત્ર સૂત્રોમા આ સૂત્ર અગ્રગણ્નીય એટલા માટે ગણાય છે કે આમા શ્રી તીર્થંકરોના સંક્ષિપ્ત પણ મૂળ ચરિત્રો છે અને કયા વર્તનથી તેમણે કેવળજ્ઞાન ને મોક્ષનો મહા આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એ વર્તનરૂપ આચાર જેને સાધુસમાચારી કહે છે તે પણ તેમા છે આ પવિત્ર સૂત્રમા ગણધરવાદ છે તેમા શ્રી મહાવીરસ્વામીએ ઇંદ્રભૂતિ નામના ગોતમ ગોત્રી વિદ્વાન બ્રાહ્મણનો સંશય—

विज्ञान घन एव एतेभ्य॰ भूतेभ्य॰ समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसञ्ज्ञाऽस्तीति એ વેદ પાઠનો દૂર કર્યો હતો

૨ જૈનયોગ ગ્રંથો—યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશાસ્ત્ર, યોગશતક, યોગસાર, સમાધિ શતક, પરમાત્મ પ્રકાશ, જ્ઞાનાર્ણવ, સમભાવશતક, ધ્યાનશતક, ધ્યાનસાર, ધ્યાનદીપીકા, ધ્યાનવિચાર, અધ્યાત્મ ઉપનિષદ, અધ્યાત્મબિન્દુ, અધ્યાત્મતરંગિણી, અધ્યાત્મ ગીતા—વિગેરે

૩ પ્રથમ જ્યારે મે આચારાંગ સૂત્ર અવલોક્યુ ત્યારે મને તેમા સમજણ પડી હતી નહી, પરન્તુ જ્યારે Francis of Assisi નુ ચરિત્ર વાચ્યુ કે આચારાંગસૂત્ર સમજાયુ એટલુ જ નહી, પણ એ ફ્રેંચ સાધુ ચરિત્ર કરતા જૈની દીક્ષા મને કાંઇ ન્યૂન ન લાગી ફ્રાન્સિસે જ્યારે બ્રહ્મચર્ય (Chastity), અકિંચનત્વ (Poverty), વિનય (Obedience) અને શ્રદ્ધાને (Faith) મુખ્ય કર્યા હતા ત્યારે જૈન સાધુના ચારિત્રમા ઉપરના સદ્ગુણો ઉપરાત અહિંસા, સત્ય વિગેરે બીજા પણ ગુણો ક્રિયાગત છે, અને કાળાનુસાર હાલ પણ ઘણેક અંશે યથાશક્તિ તે ગુણોનુ સેવન થયા કરે છે

૪ જૈન સાહિત્ય પોતામા રહેલા આત્મા સિવાય બીજા કોઇને જગતના કર્તા, ભોક્તા કે હર્તા માનતુ જણાતુ નથી, તથાપિ તે નાસ્તિક નથી, કારણકે પાણિની મુનિ કહે છે કે—

परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्यास्तीति आस्तिक॰ ।
परलोको नास्तीति मतिर्यस्यास्तीति नास्तिक ।

પરલોક છે એવુ માનનાર આસ્તિક છે અને એવુ નહીં માનનાર નાસ્તિક છે

૫ આદર્શ પુરૂષોને જૈનો શલાકા પુરુષ- મહા પુરૂષ ને યુગપ્રધાન અને ધર્મનો પ્રભાવ વધારનારને જૈન સાહિત્યમા પ્રભાવિક પુરૂષ ગણેલા છે

૬ સમાજવાદના એક પ્રશ્નનો નિવેડો જૈનમાન્યતા દાખવી શકે એવુ

તેમના સાહિત્યમાં મળી આવે છે. મનુષ્યે ખાવા માટે અન્ન, પહેરવા માટે વસ્ત્ર, અને રહેવાને માટે નિવાસસ્થાન એટલા ઉપરાંત કાંઈપણ મીલકત ન રાખવી. આવી મર્યાદા કરનાર લોભનો નિગ્રહ કરવા પરિગ્રહનું પ્રમાણ કરે છે. પરિમાણ ઉપરાંત જે મીલકત હોય તે શુભ કામમાં ખર્ચી નાંખે છે. આ ઉપરથી અમેરીકામાં સાંભળેલ એક વિચારનું સ્મરણ થાય છે કે જે મનુષ્યની દોલત ત્રણ કરોડ ડાલર કરતાં વધારે હોય તે વધારાની દોલત દેશના લોકોને આપી દેવા તેમણે ગવર્મેન્ટને સોંપવી.

૭ જૈન સાહિત્યે પોતાના કાવ્યોમાં, કથાનકોમાં, રાસોમાં, નાટકોમાં નવે રસને પોષ્યા છે. તદ્દહેતુને લઇ શૃંગારરસને ગૌણ રાખી શાન્ત રસને પોષે છે. આ દેશમાં જ્યારે બાળલગ્ન નહિ હતા, અને બ્રહ્મચારી આશ્રમમાંજ બારબાર વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરતા, ત્યારપછી પતિ-પત્ની થનારાઓને વાત્સાયન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા. પરંતુ આ કાળે શૃંગારરસે સ્વચ્છંદે બિભિત્સરસ અને વ્યભિચારનું સ્વરૂપ લીધું છે, ત્યારે શૃંગારનું પોષણ સમાજને હિત કરતાં હાનિકર્તા વિશેષ છે, એવું સમજી જૈનસાહિત્યકારોએ શૃંગાર ગૌણ કરી શાન્ત રસને પોષ્યો હોય એવું અનુમાન થાય છે.

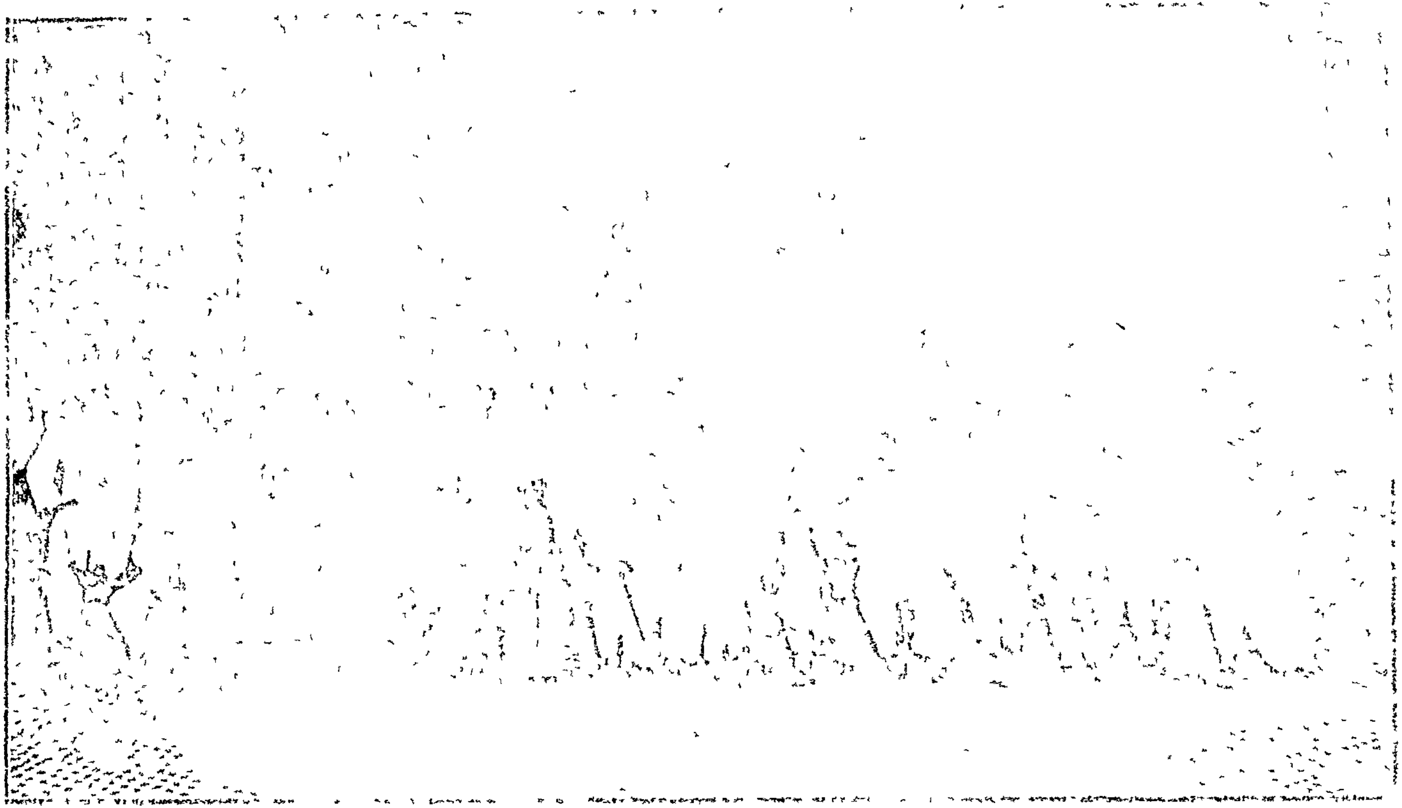
૮ જૈનો જ્ઞાનપંચમીને દિવસે વ્રત કરી જ્ઞાનપૂજા કરે છે. આ દિવસ દર વર્ષે કાર્તિક શુદિ પંચમીએ આવે છે. પૂર્વના વખતમાં જ્ઞાનપંચમીનું વ્રત કરનાર વ્રતની પૂર્ણાહુતી વખતે ઉજમણું કરીને જ્ઞાનના સાહિત્યો એટલે સાપડા, નવકારવાળી, કાગળ, કલમ, ઉપરાંત પુસ્તકો લખાવી કિંમતી પાઠાઓમાં રાખી, ડાબડામાં મૂકી ભંડારમાં રખાવતા હતા. હાલમાં એ પ્રચાર ઓછો થઈ ગયો છે.

૯ કળિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કેવા જ્ઞાનશ્રીમંત હતા, તેમનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. તેઓ શતાવધાન કરતા, વિશેષ અવધાનો પણ કરતા, શાહીના કુંડની આસપાસ એકી સાથે પાંચસો લહિયાઓને લખવા બેસાડતા, અને પ્રત્યેક લહિયાને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોપર વારાફરતી શ્લોકો લખાવતા હતા.

૧૦ જૈન દર્શન છે કે ધર્મ ? Philosiphy or Religion ? કેટલાએક જૈનેતર વિદ્વાનોનું માનવું એવું સંભળાય છે કે ન્યાયાદિ ષડ્ દર્શનોની પેઠે જૈન એક દર્શનજ છે-એક પ્રકારની દૃષ્ટિ છે, એટલે કે વસ્તુને અનેક સ્વરૂપે જોવાની દૃષ્ટિ છે. જૈન સાહિત્યનું વિશેષ અવલોકન કરનારને માલુમ પડશે કે જૈન દર્શન કે ફિલસુફી નો છેજ પરંતુ તેનું વિશેષ લક્ષ્ય ધર્મ કે રીલીજીયનપર છે; કારણકે પોતાનામાં રહેલા શુદ્ધાત્મા કે પરમાત્માને પામવાને, તેના માનનારને સર્વે જીવોપર સમભાવ શિખવવો પડે છે, અને એ સમભાવના આચરણ પછીજ મનુષ્ય શુદ્ધાત્મા અર્થાત્ પરમાત્માનું ધ્યાન--દર્શન--પૂજન--મનન-ભક્તિ યથાર્થ રીતે કરી શકે છે; અર્થાત્ ધર્મની ભીંતપર જૈન--સાહિત્યનો પ્રાસાદ નિર્ભર છે. સમભાવ તેના હૃદયમાં છે, અને સ્યાદ્વાદ તેના મુગટનો ચૂડામણિ છે.

ભાગ ૩ જો.

સાહિત્યવિભાગ.

શ્રી ગુજરાતી [illegible]—[illegible]

[illegible] બી. એ. [illegible]

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

ભાવનગર

ભાગ ૩ જો

૧. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા વિવેચનના અંકુર.

(લેખક- રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ)

વિક્રમ સંવત્‌ના ૧૮ મા સૈકાના અંત સુધી ગુજરાતી ભાષામા વિવેચન (criticism)-નું સાહિત્ય હતું નહિ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જે રીતે વધ્યુ તેમા વિવેચનનો અવકાશ હતો નહિ ભક્તિના ભાવ અને જ્ઞાનના વિચાર પ્રકટ કરનાર આદ્ય ગુજરાતી કવિઓ પોતાની માનસિક દૃષ્ટિમા એવા તલ્લીન હતા કે તે બહાર જઈ બીજા લેખકોની કૃતિઓ વિશે કલમ ચલાવવાની વૃત્તિ તેમને થઇ નહિ વ્રજ ભાષાની કવિતા તેમના અભ્યાસનો વિષય હોવા છતા તે કવિતાની અલંકારમય શૈલી તેમની ભક્તિરસી તથા જ્ઞાનદર્શી કવિતામા દાખલ થઇ નહિ રસ તથા અલંકારના શાસ્ત્રના વ્રજ ભાષાના ગ્રન્થોનું વાચન એ સમયમા વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક હોતા છતા ગુજરાતના વિદ્વાન લેખકો સ્વતંત્ર પ્રકારની કવિતારચનામા વ્યાપૃત થવાથી રસ અથવા અલંકારના ગ્રંથો પણ ગુજરાતી ભાષામા લખાયા નહિ આગળ જતા રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત અને પુરાણમાથી આખ્યાનો અને આખ્યાયિકાઓ લઇ ગુજરાતીમા કાવ્યો લખાયા ત્યારે તે રચનાઓમા અલંકાર વિશેષ દાખલ થયા તોપણ વિદ્વાનોની એ પ્રથા કાયમ રહી કે લેખક પોતાની વિદ્વત્તા અને કલ્પના વડે પોતાના ભાવ અને વિચાર પ્રકટ કરનાર ગ્રન્થ લખે પણ બીજા લેખકોના ગ્રન્થની પરીક્ષા કરે નહિ ધાર્મિક ગ્રન્થોમાની કથાઓ મુકી દઇ સંસાર વ્યવહારના પ્રસંગોની વાર્તાઓ લખનાર વચ્છરાજ અને સામળભટ સરખા કવિઓએ પણ એ પ્રથા ચાલુ રાખી આ રીતે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા વિવેચનના ગ્રન્થ ઉત્પન્ન થયા નહિ પ્રાચીન સાહિત્યનો ઘણો મ્હોટો ભાગ પદ્યમા લખાયો અને ગદ્ય લેખો તો ઘણા જુજ લખાયા અને તે માત્ર સાધારણ લેખકોને હાથે લખાયા એ પણ આ સ્થિતિનું એક કારણ છે Speculative Criticism ના (વિવેચનના સિદ્ધાન્તો દર્શાવનાર) ગ્રન્થો કેટલીક વાર પદ્યમા લખાયા છે ખરા, પરંતુ, એવા લખાણ માટે પદ્ય શૈલી અનુકૂળ નિવડી નથી રસ અને અલંકારના શાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમા પદ્યમા લખાયા છે, પણ તે શાસ્ત્રમા પણ પદ્યકારિકા સાથે ગદ્યવૃત્તિ સામેલ કર્યાથી જ યથાર્થ વિવેચન થઇ શક્યુ છે પોપનો Essay on Criticism નામનો વિવેચન વિશેનો નિબન્ધ પદ્યમા છે પણ એ વિષયના નિબન્ધ તરીકે તેમા કાંઇ ગુણ નથી અને

વિવેચનની ચર્ચા તરીકે તે ઉપયોગી નથી. બાયરનનું English Bards and Scotch Reviewers નામનું ઈંગ્રેજ કવિઓ અને સ્કોચ ટીકાકારો સંબંધી કાવ્ય પદ્યમાં છે, પણ તેમા માત્ર આક્ષેપનો આવેગ છે, વિવેચનનું મહત્ત્વ નથી—એમા Speculative Criticism (વિવેચનના સિદ્ધાન્ત) નથી તેમ જ Judicial Criticism (ગુણદોષની પરીક્ષા કરનારૂં વિવેચન) નથી. વિવેચનમા વિવેચકનો કલ્પનાપ્રભાવ આવિર્ભૂત કરવાનો નથી હોતો, અને, વિવેચકના પોતાના ભાવ પ્રકટ કરી રસનિષ્પત્તિ કરવાની નથી હોતી. વિવેચનમા ગંભીર મનનથી સદસદ્વિવેક કરવાનો હોય છે, એવા વિવેકનો માર્ગ દર્શાવવાનો હોય છે, ગુણ-દોષની પરીક્ષા કરવાનાં ધોરણની ચર્ચા કરવાની હોય છે, સારાસારની તુલના કરવાની હોય છે. અને, એ બધા વિચારવ્યાપાર માટે પદ્ય નહિં પણ ગદ્ય જ અનુકૂળ થાય છે. તેથી, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા સમર્થ લેખકો પદ્યરચના તરફ જ વળ્યા એ પણ વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું એક કારણ છે.

ભક્તિ અને જ્ઞાનની કવિતા રચનાર લેખકોને બીજા લેખકોની કૃતિ વિશે ચર્ચા કરવાની વૃત્તિ ઉપર કહ્યું તેમ થઇ નહિં, તેજ રીતે, ધાર્મિક કથાઓનો વિસ્તાર કરનાર લેખકોની કૃતિઓના નાયકનાયિકાઓ સર્વત્ર પૂજ્ય હોવાથી એ કૃતિઓના વાચનથી એ પૂજ્યભાવ પુષ્ટ કરવામા વાચકોનુ અને વિદ્વાનોનું ચિત્ત એવું ગુંથાયેલું રહેતું કે એ ભાવમાંથી નિકળી કવિની કૃતિની પરીક્ષાની વૃત્તિમા તેમનું ચિત્ત જતું નહિં. ઐતિહાસિક વિષયના વીરરસ કાવ્યોનું અને સંસાર વ્યવહારના પ્રસંગ ચિતરનાર કાવ્યોનું સાહિત્ય બહોળું થયું હોત તો ધર્મમાથી નિકળી માનુષ વિષયમાં આવતાં પરીક્ષાની વૃત્તિ ઉદ્ભૂત થાત, પણ, 'કહાનડદે પ્રબંધ' રચાયા પછી ઇતિહાસના વિષય લઈ વીરરસ કાવ્યો રચનારા થયા નહિં અને સંસાર વ્યવહારની વાર્તા લખનાર વચ્છરાજ અને સામળભટ સરખા બીજા થયા નહિં. વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું આ પણ કારણ છે.

પરંતુ, સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર વિદ્વાન લેખકોને વિવેચનના વિચાર સ્ફુર્યા વગર રહે એમ બને નહિં. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનસિદ્ધાન્તોનો જ્યોતિર્મય દીપ પ્રકટ થયો નથી તે છતા એ પ્રકાશનાં કિરણો કદી કદી પ્રવિષ્ટ થયાં છે; અને, ગુણદોષ-પરીક્ષાનો શોધક અગ્નિ સળગ્યો નથી છતાં એ પાવકના સ્ફુલિંગો કદી કદી ચેત્યા છે. રસથી દૂર રહેલા, વેદાન્ત સરખા વિષયનાં નિરૂપણમાં તલ્લીન થયેલા અખાની વાણીમાં પણ

> 'કવિતા ઘણા કવી ગયા, અદ્યાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા;
> વળી આગળ કવસે બહુ કવી, મનની વૃત્ય જોજો અનુભવી.
> અખા મનાતીત ત્યમનું ત્યમ, મનની વૃત્યમા મનની ગમ્ય,
> જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ,* કિરણ સૂર્યના કેમ વરણીશ.'
>
> (કવિ અંગ.)
>
> 'ઉંધ્યા ભરલે પંડિત કવિ, જે મનની વૃત્તિ રહ્યા અનુભવી'
>
> (આત્મલક્ષ અંગ.)

* 'જ્ઞાનીને કવિમા ન ગણીશ' એવો પાઠ બીજી સાહિત્ય પરિષદમાં 'અખાભક્ત અને તેમની કવિતા' વિશે રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ વાંચેલા નિબંધમાં આપ્યો છે.

'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઇ પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું

* * *

સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે ભણે જેમ કાગવિષે ન્હો બાંધ્યાશે
તે છોડ્યા બાણો ના'વે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ '

(ભાષા અંગ)

એવા વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પ્રકટ થયા છે અને કવિઓ મનની વૃત્તિનો અનુભવ પ્રાદુર્ભૂત કરે છે, કવિ સરખી મનની વૃત્તિમાં આવ્યાથી તેની વૃત્તિ ગમ્ય થાય છે, જ્ઞાન એ કવિતાનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી, જ્ઞાની તે કવિથી જુદા છે, મનની વૃત્તિ પ્રકટ કરનારા પંડિતોની અને કવિઓની કલ્પનાઓ તે સ્વપ્નની ઝાંખી સરખી હોય છે ભાષા કરતાં વસ્તુ વિષયનું વધારે મહત્ત્વ છે, જે પ્રાકૃત ભાષા આપણે નિત્ય બોલતા હોઇએ તેનો અનાદર કરી કેવળ સંસ્કૃતને વળગી રહેવાથી લક્ષ્ય વસ્તુએ પ્હોંચાતું નથી, પ્રાકૃત બોલનાર માટે વિવક્ષિત વાત પ્રાકૃતમાં જ યથેષ્ટ કહી શકાય છે એ અખાએ કરેલા સિદ્ધાન્તો વિવેચનસાહિત્યમાં ઘણા મૂલ્યવાન છે

આવા વચનો અમૂર્ત (abstract) વિચાર પ્રકટ કરનાર જ્ઞાનપરાયણ લેખકની વાણીમાં પ્રસંગવશાત્ આવવાનો વિશેષ સંભવ છે, ભાવવાહક મૂર્તિમંત (concrete) ચિત્રો આવિર્ભૂત કરનાર રસપરાયણ લેખકની વાણીમાં એવો સંભવ બહુ ઓછો છે તેથી, પ્રેમાનંદ સરખા કવિના કાવ્યોમાં આવા વચનો નજરે પડતા નથી સામળભટ વાર્તારૂપ મૂર્તિમંત ચિત્રો ઘણા રચે છે, પરંતુ, સામાન્ય વિચારો, પ્રસ્તાવિક વચનો, સમસ્યાઓ, કહેવતો અને શિખામણની વાતો પ્રકટ કરવાનો તેનો શોખ તેની વાર્તાઓમાં પણ દાખલ કર્યો છે વાર્તા કહેતા પણ તે સંબદ્ધ અસંબદ્ધ સાધારણ રીતિઓના વ્યાપનની વૃત્તિઓમાં ઉતરી પડે છે એવા એક પ્રસંગમાં તે કહે છે

'કહ્યું કહે તે શાનો કવિ, ગાળી વાત તે શાની નવી,'

(નંદબત્રીશી)

કામવાસનાથી પ્રધાનને ઘેર જવા ગયે બહાર નિકળેલા નંદસેન રાજાની સ્થિતિના વર્ણનમાં કવિત વિશેનું આ વચન કેવળ અપ્રસ્તુત છે પરંતુ, જ્યાં બુદ્ધિ હોય ત્યાં લાજ ન હોય એ વચન કહી સામળભટ ઘણા અપ્રસ્તુત વચનોના કથનમાં ઉતરી પડે છે, અને ભિક્ષા હોય તેને ભોગ ન હોય, અસ્ત્રીને સંજોગ ન હોય, નતાનીને દુખ ન હોય, કઠ વિના આસન ન હોય, વહેવાર વિના વેપાર ન હોય. એવા અનેક અસંબદ્ધ વચનોની વચમાં કવિત વિશેનું આ વચન તે મૂકી દે છે આ વચનમાં પ્રેમાનંદ કવિ સામે આક્ષેપ છે, ધાર્મિક ગ્રન્થોમાંની જુની કથાઓ લઇ પ્રેમાનન્દ આખ્યાન રચ્યાં અને એ રીતે કહેલી વાત કહી એમાં કવિત શાનું? એમાં નવીનતા શી?-એવો આક્ષેપ કરવાનો આ વચનનો હેતુ છે એ માન્યતા સંભવિત લાગે છે અલબત્ત, પ્રેમાનન્દ સામેનો આવો આક્ષેપ યથાર્થ નથી જુની વાર્તાઓ વસ્તુ રૂપે લઇ પ્રેમાનંદ પોતાની રસિકતા અને કલ્પનાથી વિસ્તારી આખ્યાનો રચ્યાં છે તે નવીન કૃતિઓ જ છે, એમાંની કવિતા કહેલી

વાત કથતી નથી. એ પ્રમાણે જુની વાર્તાઓનો આધાર લઇ તે ઉપરથી નવીન સૃષ્ટિ રચવાનો પ્રકાર કાલિદાસ, શેક્સપીઅર, મિલ્ટન વગેરે મહાન્ કવિઓએ ગ્રહણ કર્યો છે અને તેમની રચનામા એ દોષ નથી. પરંતુ, પ્રેમાનન્દની કૃતિઓને લક્ષ્ય કરવામા સામળભટની ભૂલ હોવા છતાં તેણે દર્શાવેલો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધ સ્વરૂપે ખરો છે. કવિ જે કહે તે કોઇએ કહેલું હોવું ન જોઇએ, કવિતામા નવીનતા હોવી જોઇએ, કવિ રસમય દર્શનથી જે તત્ત્વ શીખવે તે પૂર્વે બીજા કોઇએ શીખવેલું હોય તો ચમત્કાર જતો રહેઃ એ સિદ્ધાન્તો વિવેચનસાહિત્યમા કવિની શક્તિ અને કલા પરત્વે ઘણા અગત્યના છે.

વિવેચનનો બીજો એક સિદ્ધાન્ત સામળભટ 'પ્રશ્નોત્તરવિષય છપ્પા' મા દર્શાવે છે

'ધિક કવિતા કવિકેરી કૃપણના જશ જો જોડે.'

શેને ધિક્કાર જે ?

કવિતામા અપાત્ર મનુષ્યની પ્રશંસા કરવામા આવે તો રસક્ષતિ થાય છે, અને પ્રશંસા ગમે તેટલી કલ્પનાપૂર્ણ કે ભાવપૂર્ણ હોય તોપણ નાયક નાલાયક હોય ત્યા અરુચિકરતા જ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત યથાર્થ છે. કૃપણના દૃષ્ટાન્તથી સર્વ અયોગ્ય પાત્ર વક્તવ્ય છે. આ વચનમાં પ્રેમાનન્દ ઉપર કોઇ આક્ષેપ હોઇ શકે નહિં કેમકે પ્રેમાનન્દે પોતાની કથાનાં નાયક નાયિકા સિવાય કોઇની સ્તુતિ કરી જ નથી. નંદુરબારના રાજા તરફથી પ્રેમાનન્દને ઇનામ મળતા પણ પ્રેમાનન્દે કદિ તેની કીર્તિ ગાઇ નથી. સામળભટને સિંહુજના પાટીદાર રખીદાસનો ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો અને સામળભટે

'રખીદાસ ગુણ રાજવી ભૂપતિ બીજો ભોજ,'

(છપ્પા.)

'કણબી કરણ સમો વસે રખિવલ તેનું નામ,'

(નંદબત્રીસી.)

એવા વચનોથી તેની સ્તુતિ કરી છે. એ આશ્રયદાતાની સહાયતાની કદર કરવામા કાંઈ અયોગ્યતા નહોતી, પરંતુ, સામળભટ સાથેની સ્પર્ધાથી પ્રેરાઇ પ્રેમાનન્દ ઉદ્‌ગાર કહાડે છે કે

'કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ,
જગતીસુર હું લોભી તો, પણ વટપતન વાસ.'

(દ્રૌપદીહરણ.)

અર્થાત્ કવિઓ રાજાઓના કે શ્રીમંતોના, હળધર-ખેડુતોના, કે બળધર–બળવાનોના ત્રાસ વેઠે છે. જગતીસુર (બ્રાહ્મણ) હોઇ લોભી છું છતા વડોદરામા જ વાસ કરૂં છું. આ રીતે ખેડુતનો આશ્રય લીધા માટે સામળભટને પ્રેમાનંદ ઉપાલમ્ભ દે છે. એવી જ હરીફાઇના આવેગથી સામળભટ કહે છે,

'ઘર ઘર રાગ તાણું નહિં, ન પુત્ર મુજ ગુણ ગાય;
રાજદરબારે રઝળવું, મેળવી નથી પસાય.
ભાટ બ્રાહ્મણને ભાડવા, લાળી મુકે પોક,
રીઝી ભલા ભલા કરે, તેથી થાયેશોક.

> 'ગાજે ગાન ને તાનથી, હાથે લઈ કરતાલ,
> શિષ્યો ગુરુનો આશરો, વા વા ત્યાં શો માલ'
>
> (મદનમોહના)

પ્રેમાનંદ માણભટ્ટની દયા કરતા, તેમનો પુત્ર વલ્લભ પોતાના પુસ્તકોમાં તેમની સ્તુતિ લખતો, નડિયાદના સાક્ષર સાથે પ્રેમાનંદને મિત્રાચારી હતી અને તે પ્રેમાનંદને વખતોવખત બોલાવી તેમની કવિતા સાંભળતા, અને પ્રેમાનંદને વિસ્તારી શિષ્યમંડળ વીંટાયેલું હતું, એ બધી હકીકત મનમાં અહીં ઉપહાસ સાથે ઇશારો કર્યો છે

પરંતુ આ પ્રકારની ટીકા વિવેચનસાહિત્યમાં કાંઈ કિંમતની નથી એથી વિવેચનસિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન થતું નથી, ગ્રન્થના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનો માર્ગ મળતો નથી, તેમ જ, ગ્રન્થનું વિવરણ કરવામાં સહાયતા થતી નથી આક્ષેપનો હેતુ છતાં પણ ત્યાં સામગ્રી

> 'જેમ તેમ ગણ્ડો ગોઠવી, ચે ઘાટ કુભાર
> મિષ્ટ કાવ્યથી નાચગે, કવિન્દ્ર ન કુભાર'[*]
>
> \+ \+ \+ \+ \+
>
> સાદી ભાષા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક
> માત્રામાં શિક્ષા કરે, તેજ કવિજન એક[+]
>
> (મદન મોહના)

એવાં વચનો કહ્યું છે ત્યાં વિવેચનના સિદ્ધાન્તનું દર્શન થાય છે, પણ તે એટલું જ કે કાવ્યની રચના ક્લિષ્ટ હોવી ન જોઈએ, કાવ્યની ભાષા તેમ જ વાત સાદી હોવી જોઈએ અને વિવેકવાળી હોવી જોઈએ અને સામગ્રી જેવા

> 'જ્યાં ગતિ નહિ સૂર્ય ચન્દ્રની, ત્યાં સુધી ગતિ કરતા કવિ
>
> (વિષ્ણુમહિમ્નસ્તવ)

એવું વચન કહ્યું છે ત્યાં તો 'કવિ કર' છે, નાથાભુ કવિના અનુવાદ કરે છે

પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભ કવિઓની કૃતિના ગુણદોષની વીગતવાર પરીક્ષાનો પ્રયાસ કર્યા નથી પણ, કવિઓની કૃતિઓની તુલનાનો એક પ્રસંગ આવ્યો છે 'વૃદ્ધિ જ ગમ્ય' તો કેટલાંક વરાહ આ પ્રેમાનંદની ભગ્યામ તો કરતા તે કહે છે,

> ગઈ છડમર નો ગમ આજ આવી ટ
> પ્રેમાનંદ આગ મદ, ગતિ તેની દેખિ

---

* આ કડીઓ તેમ જ ઉપર ઉતારેલી 'પર પર ગાન' ઇત્યાદિ કડીઓ રા રા ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'મદન મોહના' માં છે રા બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી મદન મોહના માં આ કડીઓ નથી

\+ ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યના અંકમાં ... થી ... સુધી છ પર આદ ... ... નથી

ભારત સમું પ્રમાણુ, રાસાના તમાસા ભાળો,
કર્યા ભારત બે ત્રણ, આરત ઉવેખિયા;
પૃથ્વીશ પ્રશંસા કથી, માન શેનું મોઘું તેમાં !
પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાશી પખિયે;
બ્રાહ્મણથી ભાટ થયા, વંશજ વિધિના આ તો;
કવીશ્વરના પિતાથી ચંદ મંદ દેખિયે. ૧
બિચારો બરદિયો જે, દેવીભક્ત દુનિયા કે,'
ભોગ આપે અન્ન કેરો, ડરે શાપફલથી.

મદિરામાં મસ્ત બન્યા, જોતે જો ચંદથી ચતુર;
લાન્છન લગાડી લઇ, રીઝવ્યા રક્ત ફૂલથી,
આડ કરી અરે કહ્યું, દેવીએ સંકટ દહ્યું,
પ્રમત્ત થૈ પરિપૂરી, વેધ્યા અંગ શૂળથી;
પન રાખી બા'ના કેરી, બાદયો ત્યારે બનાવ્યો,
ભારતીના ભક્તને તે મળે કિયા મૂળથી ? ૨.

પૂજન કરતા પરોઢે, ચતુરાની ચૂક પડી,
યવન ઉપાયા આઇ, ભક્ષી ગયા ભક્તને;
ચંડી દંડી પડી નહિ, મંડી ખંડી મારવાથી,
આર્યાવર્ત તર્ત તોડ્યો, જાહેર છે જક્તને;
ચંદ થઈ ગયો મંદ, ગ્રંથે રાખ્યો જીવતો તે,
ભારતીના ભક્ત આગે, કોણ લેખે શક્તને ! ૩.

પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત,
બર્દિયાને બાધી વંટ, લખે રાસા લાખને;
પ્રેમ ને આનંદ બંને, લાન્છન વિના લજ્જ,
કહો મોટા કોણ ત્યારે, સાચી દઇ સાખને !
સરસ્વતી સૂત થયા, પછે નવ પૂજ્યાં કોઇ,
દેવ દેવી રહ્યા રૂઠી, બળી થયાં રાખને;
સ્વધર્મ એ સાચો માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહિ,
ભારતીના ભક્ત થતા, મારવી ન માખને ! ૪.

કવી જેની કવિતા, નિકંદન તેનું કરાવ્યું,
પાચ સાત નારી ભેળી, નર નિપજાવિયો:
તોડ્યા શબ્દ છોડ્યા નહિ, જોડ્યા કર તોય ઝૂડ્યા,
રૂડા રસિકે ન જોયું, ભાવ શો ભજાવિયો !
પેટ કાજે વેઠ કરી, કેડ તેય પો'ચી નહિ,
ભેટ ભુરી માગું કાળે, દેશ આ નજાનિયો;

ઝવેરી ઝવેર જાણે, કદર શા મુખે વખાણ,
મંદ ચંદ લખી ચંદ્ર-છંદથી સજાવિયો ૫

બારે ભાગ બાટ કેરા, વચનો વધારી દીધો,
ચંદના તો છંદ બાંધ્યા, ધન્ય છે રસિકને,
અવગુણ નવ આવ્યો, એક ગુણ શુદ્ધ જાણ્યો,
વખાણ્યો વધાર્યો પથ, માની નહિ છીંકને,
રત્નની પરીક્ષા કરી, જતન થકી જાળવીને,
એમ જેમ જોઈ નહિ, હાર કર્યો હીકને
એવે દેશ જન્મ દેજે, રસિકનો વાસ જ્યાંહી !
કથીર કંચન કરે, ભાગી મૂકે ભીંતને ૬

ધિક્ ગુર્જર ! છે ધિક્, રસિક ન સાથ ગણ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને, પિછાણ્યો ન કોઈએ !
છંદ પ્રેમ કેરા ઘણા, પદમાં તો ગેની મણા,
દુહા ને ચોપાઈ ઘણી, સાખ બધે જોઈએ
ચાર જણે જોડ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એવું નવ જુએ કોઈ, ખાતે ખરું ખોઈએ
મૂગા મૂઢ નિર્લજ સૌ, પેટે પડિયા પાષાણ,
ગુજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાન ખોઈએ ? ૭

એક નિબાવન નર, એક નારી પૂજ્ય ધારી,
તે વડે નીવાજ્યા મોટા, લક્ષાવધિ દેવતા
કર્યું રૂડું મર્દ કેરું, વિઘ્નનું ન નામ સુણ્યું,
તારો ગયો ના ખૂટાડ્યા, મથપથ મેવતા
દુખિયાના દુખ ટાળ્યા, સુખિયાને દીધા સુખ,
કવિના મકાવ્યા માન, ચનેટી ને દેવતા
અરસિક જાણે કશું, રત્ન પામ્યું રંક હાથ,
નિ:શકી ને શકી મર્દ મૂર્તિકાથી રેવતા ? ૮

ચંદ એક રામો લખ્યો, સવાલક્ષ પુરકેરા,
એક પુત્ર શા હિસાબે ? દુનિયાનો રાહ છે !
ગના જેવા ખુદ્દત, પૂગા અધિક એથી,
ગ્રંથ મથ લખ્યા પ્રેમે, ગેની વાહવાહ છે !
કુંવ મા । જેવો કવિ, વિ જોઈ ઝાંખો પડે !
ચ નો તે છંદ કર્યો ? મંદ ગૌ નંદ છે !
હાણી કોણ ગય વાર, કવીશ્વર નથન કે,
મ ગ પ્રેમ પૂર આનંદ અનાદ ૯

(* નીરસ ૧૯૫૧)

[illegible]

આ લીટીઓમાં બડાઇનાં અને અવિચારીપણાના વચનો છે તે બાજુએ મુકી વિવેચનના ઉદ્દેશની ઉક્તિઓ છે તે જુદી પાડીશું ચંદ કરતાં પ્રેમાનંદનું ચડીઆતાપણું સાબીત કરવા વલ્લભ નીચેના અંશ દર્શાવે છે—

ચંદે મહાભારત જેવડો મ્હોટો ગ્રંથ 'પૃથિરાજ રાસો,' એ નામે લખ્યો છે પણ પ્રેમાનંદના ગ્રન્થોનું બે ત્રણ મહાભારત જેટલું પ્રમાણ થાય છે.

ચંદે પોતાના આશ્રયદાતા રાજાની પ્રશંસા કરી છે, પણ પ્રમાંનદે કોઇની એવી પ્રશંસા કરી નથી.

ચંદ દેવીનો ભક્ત હતો પણ પ્રેમાનંદ ભારતી (સરસ્વતી) નો ભક્ત છે. બરદિયો (શ્લેષથી–બળદિયો) ચંદ મદિરાથી મગ્ન બનેલો અને તેણે પોતાનું અંગ છરાથી વીંધ્યું ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઈ. પ્રેમાનંદે એવું કાંઈ કરેલું નહિ. દેવીની ભક્તિમાં ચંદની ચૂક થઈ તેથી દેવીએ કોપાયમાન થઇ યવન ઉપજાવ્યા તેમને હાથે છેવટે ચંદ મરાયો એ દેવીના કોપથી આર્યાવર્ત દેશ યવનોને હાથ ગયો પણ, ભારતીએ પ્રેમાનંદને લાંબુ આયુષ્ય આપ્યું. પ્રેમાનન્દે સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઈની ભક્તિ કરી નહિં, કવિધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો નહિં, યુદ્ધ કર્યુ નહિ, હિંસા કરી નહિં.

ચંદે જેની કવિતા કરી તે પૃથ્વીરાજનું નિકંદન કરાવ્યું, પાચ સાત ભાષાઓનું મિશ્રણ કરી રાસા કર્યા, અને શબ્દરચના આણવા શબ્દો તોડયા–ભગાડયા. તે શબ્દોએ તોબાહ થઇ હાથ જોડયા તોપણ તેમને મુકયા તોપણ રસિક જનોએ ચંદના દોષ જોયા નહિ, તેના ગ્રંથમા શો ભાવ બતાવ્યો છે તે જોયુ નહિ. ચંદે પેટ માટે આ બધો પ્રયાસ કર્યો તે પણ સફળ થયો નહિ. ચંદનો દેશ તજવો પડયો અને યવનોના મુલકમા તેનું મરણ થયું. એમ છતાં, ઝવેર પારખનાર ઝવેરીઓ–રસિકોનાં શાં વખાણ કરૂ? તેમણે ચંદના છંદને [+] ઉત્તમ કહ્યા.

આ રીતે ચંદનો મહિમા વધ્યો છે, તેના અવગુણ કોઇ જોતું નથી. દેખાદેખી સહુ તેની પ્રશંસા કરે છે. ઇશ્વર! એવા જ દેશમા જન્મ આપજે કે જ્યાં આવા જનોનો વાસ હોય, જ્યા એ રસિકજનો કથીરને કંચન કરે–દોષને ગુણ માની લે અને ગુણહીન લેખકોના બીક કહાડી નાખે.

ગુર્જર! તને ધિક્કાર છે. તારા દેશમાં રસિકનો સાથ નથી. કોઇએ સૂર્ય સરખા પ્રતાપી પ્રેમાનંદની કદર ન કરી. પ્રેમાનંદના પણ ઘણા છંદ છે, તેના પદમાં મણા નથી, તેના દુહા અને ચોપાઇઓ ઘણી છે. ચંદ, સુરદાસ, બિહારીદાસ અને તુલસીદાસ; એ ચારે જે કર્યું તે પ્રેમાનંદે એકલાએ કર્યુ છે એ કોઇ જોતું નથી. ખરી વાત ખોવામા આવે છે. સહુ મૂઢ થઈ મૂગા બેઠા છે. ગુજરાત શુષ્ક થઇ ગયો છે રસાલ નથી.

[+] चंद छंद पद सूरके, दुहा बिहारीदास.
चोपाई तुलसीदासकी केशव कवित्तविलास.

પ્રેમાનંદ એકનિષ્ઠાવાન હતો, તેણે એક માત્ર સરસ્વતીની જ પૂજા કરી તેની કૃપાવડે યાવજ્જીવ કેવળ નિમગ્ન થયા, બધી કથાઓમાં શુભ પરિણામ આણ્યા, તેને વિઘ્ન નડયા નહિ, તેણે પોતાના ગ્રંથવર્ણનમાં ગજાઓને તાર્યા, ખરાડયા નહિ, દુખિયાના દુખ ટાળ્યા, સુખિયાને વિશેષ સુખ અપાવ્યા, ચતોરીને કેવળ જુદા પાડી બતાવ્યા, અને કવિઓના માન મૂકાવ્યા પણ આ લોકોને એની દરકાર નથી, એકને લાગ ગમત પાયુ છે, અને એ ગમ્મત છે એવી શ્રદ્ધા વગરના અને એવી ના માનવાળા સહુ એ ગમ્મતને માટીથી ઢાંકે છે

ચંદ સવા લાખ શ્લોકનો એક રાસો લખ્યો તો પ્રેમાનંદે એવડા ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા છે અને પ્રેમાનંદને વલ્લભ જેવો પુત્ર છે, જેની આગળ વિદ્યા ઝાંખો પડે ચંદ ગયો છે અને પ્રેમાનંદ પૂરેપૂરો આનંદરૂપ છે

આ દાખલામાં કવિની કૃતિના ગુણદોષ સાથે કવિના જીવનની સમવિષમતાને ભેગી કીધી છે, પણ, સુભાગ્યવાળા કવિને હાથે સારી કૃતિ થાય, અને, સારી કૃતિ કર તે સુભાગ્યવાળો થાય, એમ કહેવાનો આશય છે વાસ્તવિક રીતે વિવેચનસિદ્ધાન્તોમાં આવા અંગત સુભાગ્યદુર્ભાગ્યનો સમાવેશ થતો નથી ચંદને ઘણા નકર પરેલા, ચંદને દેવ તજવો પડેલો અને ચંદને પરાક્રમી પુત્ર નહોતો એ દૃષ્ટાન્ત તેના કાવ્યના ગુણદોષની પરીક્ષામાં નિરર્થક છે ચંદે પેટ ભરવા માટે 'પૃથિરાજ રાસો' લખ્યો એમ કહેવુ એ ખરું નથી અને વાજબી નથી

વડલે કવિઓની કૃતિઓના ઉત્કર્ષ માટે જે ધોરણ દર્શાવ્યા છે તે યથાર્થ છે કેમ તેના કરતા એવા ધોરણ પ્રકટ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો એ પ્રસ્તુત પ્રસંગે વિશેષ મહત્ત્વની વાત છે ગ્રન્થનું કદ એ ગ્રન્થકાની શક્તિની ખોટી કસોટી નથી પરંતુ, એ ખરું છે કે વીરરસ કાવ્ય અને બીજા મહાકાવ્ય મ્હોટા વિસ્તારવાળા હોવા જોઈએ ઘટતી રીતે વસ્તુનો ભરાવ થાય માટે એવા કાવ્યોમાં લાંબો વિસ્તાર આવશ્યક છે એવુ વિસ્તારી કાવ્ય લખી શકે નહિ તેની એ વિષયની શક્તિ ન્યૂન ગણાય પરંતુ, ચંદનો લખેલો સવા લાખ શ્લોકનો 'પૃથિરાજ રાસો' એવી ન્યૂનતાવાળો નહોતો બીજા કોઈનો ગ્રન્થ એથી પણ મ્હોટો હોય તો તેટલા પરથી ચંદનાપણું-ઉતરતાપણું નથી થાય નહિ ગ્રન્થમાની રચનાના ગુણદોષ પરથી તે નક્કી થાય પ્રેમાનંદે એવા ત્રણ ગ્રન્થ લખ્યા તો તેની કલ્પનાની આરંભતાનું એ માપક પ્રમાણ ગણાય ખરું

આશ્રયદાતાની પ્રશંસા એ ચંદના કાવ્યમાં દોષ છે એમ વડલ લખે છે અગત લાભના હેતુથી ખોટી પ્રશંસા કરવી એ દોષ છે ખરો, પણ પૃથ્વીરાજ ચોહાણના વીરત્વની પ્રશંસામાં કોઈ રીતની અયથાર્થતા રહેલી નથી એ વીરત્વ ખરેખરું હતું અને તે વર્ણવી ચંદે જનસમાજની મહાસેવા કરી છે

ચંદ દેશીભક્ત હતો અને પ્રેમાનંદ ભારતીભક્ત હતો, એ વિરોધ વડલ દર્શાવે છે તે યથાર્થ નથી ચંદ પણ ભારતીભક્ત હતો બધા કવિઓ અને લેખકોને સરસ્વતીના ભક્ત ગણી શકાય છે 'પૃથિરાજ રાસો'ની રચનામાં ચંદે પોતાની દેશીભક્તિનો પ્રસંગ દાખલ કર્યા છે, તે વીરના મહિમા હતો ત્યા દ્વાર બંધ થઈ જવાથી તે પુરાતન ગયો અને ત્યા

તેણે એ ગ્રન્થ રચ્યો એમ તેણે કહ્યું છે તે પરથી એમ કહી શકાય નહિં કે તેની કાવ્ય-રચના એ સરસ્વતીનું કાર્ય નહોતું. ચંદ દેવીભક્ત હતો તેમ પ્રેમાનન્દમા પણ ધાર્મિક ભક્તિવિહીનતા નહોતી. વિવેચનના સિદ્ધાન્તો સાથે આવી હકીકતને સંબંધ નથી. તેમ ચંદ મંદિરાથી મસ્ત બનેલો કે કેમ અને તેણે દેવીને પ્રસન્ન કરવા પોતાનું અંગ વિંધેલું કે કેમ એ આ વિષયમા અપ્રસ્તુત છે.

ગ્રન્થમા વર્ણવેલી કથા સુખકર છે કે દુઃખકર છે એ પણ વલ્લભે પરીક્ષાનું ધોરણ ગણ્યું છે, અને ચંદની કૃતિમા મુસલમાનોની ચઢાઇ વર્ણવી છે, તથા આર્યાવર્ત મુસલમાનોને હાથ ગયાનું વર્ણવ્યું છે અને પ્રેમાનન્દના કાવ્યોમા એવી કોઇ અનિષ્ટ વાતો કહી નથી પણ સહુનું સારૂં થયુ વર્ણવ્યું છે એ તેની ઉત્તમતા વલ્લભે કહી છે; આ ધોરણ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કવિના વર્ણનમાં રસિકતા છે કે કેમ, ઉચ્ચ અને સુંદર કલ્પના છે કે કેમ, કલા છે કે કેમ, એ જોવાનું છે, વર્ણવેલી વાત બની હોય તો સારૂં કે ન બની હોય તો સારૂં એ જોવાનું નથી. વળી ચંદે તો ઇતિહાસમા બનેલી વિપત્તિઓ વર્ણવી છે, અને એવી વિપત્તિઓથી કાવ્યનો વિષય થવો જોઇએ નહિં એમ કહી શકાશે નહિં.

કાવ્યના નાયકનો નાશ વર્ણવવો એ અપકર્ષ છે એ ધોરણ લઈ વલ્લભ કહે છે ચંદે પૃથ્વીરાજનું નિકંદન વર્ણવ્યું છે તે મોટો દોષ છે. પ્રેમાનંદે પોતાના કોઇ નાયકનો નાશ વર્ણવ્યો નથી, સહુનો ઉદ્ધાર વર્ણવ્યો છે, એ તેનો ઉત્કર્ષ તે બતાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મત માટે આધાર છે,* પરંતુ પરાક્રમી પુરુષોનો નાશ થાય છે એ હકીકત પણ ઇતિહાસમા બને છે, અને કરુણરસ પણ રસ છે અને તેના આસ્વાદથી આહ્લાદ થાય છે એ લક્ષમા લેતા એ મત સ્વીકારી શકાતો નથી. મહાકવિઓએ આવા વિષયને પોતાના કાવ્યમાં ગુથ્યા છે એ વાત પણ પ્રતીતિ કરાવે છે કે આવા વિષયથી કાવ્યનો અપકર્ષ થતો નથી.

ચદે પોતાના ગ્રથમા પાચ સાત ભાષાઓનુ મિશ્રણ કર્યું છે તે દોષ છે એમ વલ્લભ કહે છે. પરંતુ, આવો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત થઇ શકતો નથી. ભાષાઓના મિશ્રણમા ચમત્કાર હોય ત્યા તે રુચિકર થાય છે અને એવા ગુણ વિના કરેલું મિશ્રણ દોષ થાય છે. કેટલાક પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ પોતાના કેટલાક કાવ્યો હિન્દીમા રચ્યા છે એટલું જ નહિં પણ કેટલીક વાર ગુજરાતીનું અને હિન્દીનું, ગુજરાતીનું અને મારવાડીનું, અથવા ગુજરાતીનું અને મરાઠીનું મિશ્રણ કર્યું છે. ઉદાહરણાર્થ,

> ‘ મહાસંત શિરોમણી સાધુ, ગોરખ દેવ મહારાજ હે;
> નામ નિરંજન જાણી જેનું, સિદ્ધ કરના સહુ કાજ હે.
> કાશીપુરીમા ગયા ગોરખજી, મિલ્યા સર્વ સમાજ હે;
> મોટા મોટા લોક આવ્યા છે, કાસીકા જ્યા રાજ હે. ’
>
> (મુકુંદ—ગોરક્ષ ચરિત્ર)

---

* निर्दिशेत् नाधिकारिवधं क्वापि दशरूपक । ‘ અધિકારી (નાયક) નો વધ કદી દર્શાવવો નહિં.’ અલબત્ત, દશરૂપકનું આ વચન નાટકના નાયક માટે છે.

'થારી ાથ ગેરો મોતી ઝુમ્મ્ લળકે છે'
દેખ મોલ્યો મૃજમોહન પ્યારો કલેજાગે સલકે છે
બ્રખુભાન દુલારી થાગ મુખકી સોભા ચદન સરસ વતી ચનકે છે,
કહી ન સકે દયો વે ગાનક જળ, મદ મધુરે મખ મલકે છે'

(દયારામ—શૃગાર)

'એમ આનદ ઓચ્છવ હોઈ રે,
કૃષ્ણા દેવ આલા માપ મોત્ર રે,
ગુણ ગાતી રાધીમાઇ અપાર રે
રાધી લમામ ઝાની તૈયાર રે
કન્તી વિશાખા દારબાર રે
ધન્ય ધન્ય ત્વા કૃષ્ણા ગયા રે'

(નાધામાઈ—કૃષ્ણવિવાહ)

આ મિશ્રણ અરુચિકર નથી લાગતા અને ચદે **षट्भाषा पुरान च कुरान कथितं मया** એમ કહી જુદી જુદી ભાષાઓ પોતાના ગ્રથમા દાખલ કરી છે તે હકીકત જાતે જ અરુચિકરતા ઉત્પન્ન કરતી નથી +

અનકારરચના માટે શબ્દો તોડવા અને બગાડવા એ દોષ છે એમ વધબ કહે છે એ ખરૂ છે વ્રજભાષાના કાવ્યોમા આ દોષ ઘણો સામાન્ય છે, પણ, ચદની વાણીમા આ દોષ કરતા ગુણનું વધુ આધિક્ય છે એમ કહેવુ જોઇયે

रग राग वागन थट्टय, घन घोर सोर प्रगट्टयं ।
मुनि अलख वीर स जग्गय, सिर पलट उधिय पग्गयं ॥

આવી રચનાઓમા ચદે શબ્દોને મરડ્યા છે છતા વાણીનો પ્રતાપ હણ્યો રહેતો નથી

પ્રેમાનદે શબ્દોને કદર્થિત કર્યા નથી એ તેની સરસાઇ છે એ ખરૂ છે

પ્રેમાનદની યથાયોગ્ય કદર થઇ નહિ એમ વધબ ફરીયાદ કરે છે તે સાથે વિરોધમા ચદની લોકપ્રિયતાને તે નિન્દે છે તે યોગ્ય નથી ચદની લોકપ્રિયતા અસ્થાને નથી વળી, પ્રેમાનદના સમયમા તેની કદર કેટલી થઇ હશે તે બરાબર કહી શકાય નહિ, પણ તેના કાવ્યોનો ફ્લાવો થયો અને તેનો અભ્યાસ પ્રસર્યો તેમ તેની કૃતિઓ ગુજરાતમા લોકપ્રિય થઇ અને માન પામી અને એ માટે કાલક્રમની આવશ્યકતા છે એ લક્ષમા લેવુ જોઇએ

કવિતા કાવ્યો અમુક છદમા હોય, કે પદમા હોય એને વધબ મહત્ત્વ આપે છે તે અકારણ છે વિષયો અનુકૂળ પદ્યરચના હોવી જોઇએ એટલુ જ આવશ્યક છે પ્રેમાનન્દે પણ છદમા, દુહામા અને ચોપાઇમા કવિતા કરી છે એમ વધબ બચાવ કરે

+ સાહિત્યદર્પણમા **रासक**નુ એ લક્ષણ **भाषाविभाषाभूयिष्टम्**। ('ઘણી ભાષા અને વિભાષાવાળુ') એવુ કહ્યુ છે **रासक** પરથી 'રાસો' શબ્દ થયો છે એમ રા. રા. નરસિંહરાવનો મત છે

છે, પણ, દેશીઓમા પ્રેમાનન્દે જે કવિતા કરી તે તેની કૃતિ ઉત્તમ છે એ ખરો બચાવ છે.

દુઃખીના દુઃખ ટાળવા, સુખીનાં સુખ વધારવા, અને વાર્તાનું શુભ પરિણામ આણવું: એ પ્રકારમા વલ્લભ ઉત્તમતા માને છે અને એ સિદ્ધાન્ત Poetic Justice (રસસૃષ્ટિની ન્યાયમયતા) ને અનુરૂપ છે. પરંતુ, વિધાતાની સૃષ્ટિમા એથી ઉલટું પણ બને છે અને કાવ્યમા તે રસિક રીતે વર્ણવી શકાય છે એ પણ લક્ષમા લેવું જોઇએ. Poetic Justice નો સિદ્ધાન્ત કરુણરસને લાગુ પાડવામા આવતો નથી અને એ સિદ્ધાન્ત ઇતિહાસ ખોટો કરવાનો આગ્રહ કરતો નથી. છુટક બનાવો ગમે તેવા બને પણ આખર સરવાળે દુનિયામા ન્યાય છે એ તેનું ખરૂં તાત્પર્ય છે.

આવી રીતે મંગળાચરણમા નિંદા કરવી એ 'આગમ વિરુદ્ધ' છે, પ્રાચીન કવિઓને વખોડવા નહિં, 'પ્રાચીન પંડિતને ન, અર્વાચીન પોંચી શકે': એવો આરોપ કરનારને ઉત્તરમા વલ્લભ કહે છે 'જાવ જાવ તમે માનવાનો કાંઇ નથી.'

> 'થોથા જેવા પોથા ભાળી, પ્રાચીનો તણા હું વંદું,
> કચરી કવીશ જીભ, શેણે જાઉં ના મરી.'

પોતાની ટીકા સત્ય છે એ વલ્લભનો આગ્રહ છે, અને પ્રાચીનો તરફની ભક્તિ ખાતર નિર્માલ્ય કૃતિને ઉત્તમ કહેવા કરતાં મરવું સારૂં એવો તેનો મત છે.

હિંદી કરતા ગુજરાતી ભાષા ચઢીઆતી છે એ દાવો પણ વલ્લભ આ જ અભિમાનભરી શૈલીથી કરે છે.

> 'ભાષણમાં ભાષા તારી ઢીલામાં તો ઢીલી દીસે'

એવા હિંદુસ્તાની તરફથી ગુજરાતી પ્રતિ થતા આરોપના ઉત્તરમા તે કહે છે,

> 'હિંદુસ્તાન મધ્ય બાળી ભાષા તેની ભલી જેહ,
> યવનથી ભ્રષ્ટ થઇ હજી નથી લાગતી;
> સારો શબ્દ રૂપી નર, ઝડપી લે જોતા માંહી,
> ભ્રષ્ટ કરે પછે તેને એમ અનુરાગતી.'

અને ગુજરાતી ભાષા તો

> 'કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય લા,
> મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે,
> અમલતા એના જેવી, નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
> પ્રાચીનપણું તો જેનું, મ્હોટેરૂં મનાય છે.'

માટે પૂર્વપક્ષ કરનારને તે કહે છે,

> અલ્યા હિંદુસ્તાની! બસ, હવે બોલતો ન કાંઈ,
> કાળપ લગાડચ મુખ, પડચ જઇ કૂપમા;
> કર્ણકણી કૃતરી તો, સૂતરી ન લાગે સત્ય,
> ઉતરી ગૈ વાત હવે, ગૂર્જરીના રૂપમા.'

(યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન)

વચનના કેટલાક સિદ્ધાન્તો અગ્રાહ્ય છે, તેનું અભિમાન અરુચિકર છે, તેના આક્ષેપ-વચનો જુગુપ્સાકર છે, તોપણ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમા તેણે એક વિશેષ કાર્ય કર્યું છે કે વિવેચનનું કાર્ય કરવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો છે અને વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરવાનો આરંભ કર્યો છે પોતાના પિતાનું મહત્ત્વ અભિમાનથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેણે છોડી દીધો હોત અને ગદ્યમા પોતાના વિચાર ગોઠવવાનું તેણે આદર્યું હોત તો તેની વિવેચક વૃત્તિ તેને એક નવું અને ઉપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા તરફ દોરી જાત એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી

Criticism of Interpretation (નિરૂપણાત્મક વિવેચન) નું એક જ કાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા થયું છે અને તે દયારામના હિંદી કાવ્ય ' સતસૈયા ' ઉપરની ગુજરાતી ગદ્ય ટીકા એ ગ્રંથની સમાપ્તિએ દોહો છે કે,

यथामति यह ग्रंथको कीनो अर्थ प्रकाश ।
दीन दास रनछोरने करुनाचल अविनाश ॥

એ રીતે આ ટીકા લખનારનું નામ 'રણછોડ' આપ્યું છે, પરંતુ, કવિ નર્મદાશંકર કહે છે, 'હું ધારું છું કે પોતાના શિષ્યનું માન વધારવાને માટે અથવા ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથની ટીકા પોતે કરવી એ કવિના મનમા અવિવેક જેવું લાગ્યું હશે માટે, ટીકા કરેલી તો કવિએ પોતે જ પણ ટીકાકારનું નામ રણછોડનું રાખેલું ' (દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ)

આ સિવાય બીજાં વિવેચનકાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા માલમ પડતા નથી વિક્રમની વીસમી સદી બેઠા પછી ગુજરાતી ભાષામા આવેલા નવા બળથી પ્રોત્સાહિત થઈ કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતીમા શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો, તેમા 'કવિ અને કવિતા' વિશે નિબંધ લખ્યો અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓના ચરિત્ર લખ્યા ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામા વિવેચનસાહિત્યના બીજ રોપાયા અને તનતનગમે વિવેચનની વાડી ફૂલવંત થઈ ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામા એ સાહિત્યનો નવો યુગ શરૂ થયો

૨ કવિતાશિક્ષણ.

(લેખકઃ-રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.)

પ્રકરણ ૧ઃ ઉછરતા લેખકો.

લખતા લખતાં હાથ બેસે છે, કલ્પના અને લાગણી વાણીનું સાધન વાપરતાં શીખે છે, અને યદૃચ્છાએ કણગો ફૂટી ફલાવેલ વિચારવૃક્ષને વળગે છે, તથા બંને સાથે સાથે જીવનને જીવતા, લડાવતા, અને ઉકેલતાં, એક બીજાને પોષીને વધુ ખીલે છે. આમાં મોટે ભાગે તો લેખક પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ શિષ્ય છે, પોતે જ વિધાયક અને વિવેચક અને ભોક્તા ત્રણે છે. અને તોપણ ઉછરતા લેખકને તેના પ્રયાસના આરંભમાં જ તેની કૃતિઓના ગુણદોષ વિશે સકારણ અન્વેષણા અને સજીવન ચર્ચા કરનાર કરાવનાર સમભાવી મિત્રગુરુ મળી જાય, તો તેનો વિકાસ જલદી અને અંગાગમાં કંઇક પ્રમાણસર થવા સંભવ છે. જેમ જોડણી, શબ્દાર્થ, વ્યાકરણ, ભાષાવિકાસ અને વ્યુત્પત્તિનું શાસ્ત્ર, દલીલનું શાસ્ત્ર, છંદોનાં સ્થૂલ રૂપ, અને અલંકારોનાં અંગોપાંગ શીખવી શકાય છે, તેમ ગદ્યપદ્યદેહી કલાકૃતિઓના વધારે ઊંચા ઊંડાં મર્મસ્થ લક્ષણો પણ અમુક હદ સુધી બતાવી અને શીખવી શકાય છે. જે પ્રજાઓમાં કેળવણી ઊંચામા ઊંચા પગથિયા સુધી માદરી જબાનમાં અપાય છે, ત્યા નિબંધલેખન, પદ્યરચના, અલંકાર, ટૂંકી વાર્તા નાટક નવલ કાવ્યાદિમાં વસ્તુસંકલના, શૈલી અને વિષયના સંવાદવિસંવાદ, પાત્ર વસ્તુ અને વાતાવરણના સંબંધ, સાહિત્યનાં વિશિષ્ટ રૂપોના લક્ષણ, એ દરેક રૂપના ઐતિહાસિક ઉદયાસ્ત, વગેરે ઘણું ઘણું સ્વભાષાની ઉત્તમમધ્યમ કૃતિઓને પદાર્થપાઠની જગાએ ગણીને, શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણના વિષય બનાવીને, તેમ સાથેસાથે શિષ્યને પોતાને મનોયત્નો આપીઆપીને, અને દરેક ન્હાના મોટા નિર્ણયના કારણો તેની બુદ્ધિ આગળ અનેકાનેક રીતે ધરીને, શીખવવામાં આવે છે. આવું શિક્ષણ જ સાહિત્યશિક્ષણનું ઉત્તમાંગ છે. આપણા દેશમાં આપણી ભાષાદ્વારા ઊંચું શિક્ષણ આપવાની શરુઆત હવે થતી આવે છે, તો આપણે ત્યા પણ સાહિત્યશિક્ષણના આ ઊંચા અંગો ધીમે ધીમે ખીલ્યા વગર નહીં રહે. પરંતુ હાલ તો એમાનું કંઇ જ છે નહીં. દરેક લેખક સાહિત્યના આંગણામા પેસતા ઉમરેથી ઠોકરો ખાય છે. ઘણાખરા એ ને એ ઠોકરો ખાય છે, અને જરામા ત્યજી શકાય એવા દોષોથી ભરેલી બલ્કે એવા દોષો વડે જ નિર્માયેલી જેવી કૃતિઓ ઢગલાબંધ આપણા વધતાં જતાં માસિકો અને ન્હાના મોટા પુસ્તકોમા ઉભરાય છે. લખાય છે વધારે અને વધારે, પરંતુ સારી, ફરીફરીને વાચવા લાયક, અને ચિરંજીવી તેજસ્વી કૃતિઓનું પ્રમાણ વધતું જણાતું નથી. અનુવાદો અને અનુકૃતિઓમા પણ મૂલની ખૂબી કયા છે શી છે અને કેમ સાધેલી છે, તે પકડવાની શક્તિ તેમ તે ગુજરાતીમાં ઉતારવાની શક્તિ વધતી જણાતી નથી. સાહિત્યક્ષેત્રના જુદા જુદા કિત્તામાથી અત્યારે સૌથી માઠી સ્થિતિ કવિતાની જણાય છે. દોષોથી ખદબદતી અને નિઃસત્ત્વ કવિતાઓ જેટલી-ચોમાસાના આરંભમા પ્રકટ થતી ક્ષણજીવી જીવાત સમી-ઉભરાય છે, તેટલી અને તે પ્રમાણમા એંડાળ અને ગંદી, આજનાં માસિકો આદિમા ટૂંકી વાત્તાઓ પણ ઉભરાતી નથી. વળી [illegible] ગોચનીન એ છે જે ને ને ને લેખક

સારી ગણાય એવી તેમ મારી ન જ ગણી શકાય એવી કૃતિઓ લખે છે અને પ્રકટ કરે છે, જે ચોકખું બતાવી આપે છે, કે લેખકને પોતાને પોતાની ઘટનાઓમાં સારૂં શું અને ઉતરતું શું છે, તેની ચોકખી સમજ ઓછી છે કોઇ કોઇ સારી કૃતિ પ્રકટ કરી હોય એવા લેખકો પણ બીજી કૃતિઓમાં અક્ષમ્ય દોષો રહેવા દે છે કવિતામાં દોષો અને ગુણો કોને કહેવા, તેનું કેમ જાણે સર્વમાન્ય વા શાસ્ત્રીય ધોરણ હોય જ નહીં, એ જાતની અનવસ્થા ચાલી રહેલી લાગે છે બેશક, સાહિત્ય અને કલાની સૃષ્ટિમાં કવિતાનો પ્રદેશ કેટલાક મોટા અને ગભીર મનસ્વોનું માનીતું ક્ષેત્ર છે એમ પણ મોટા લેખક સભારી શકાતો નથી, જેની દૃષ્ટિએ બીજા એવા જ મોટા લેખકમાં કેટલાક (પોતાને) અસહ્ય દોષો ના હોય વાલ્મીકિ અને વ્યાસ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, તુલસી અને ચંદ, બ્રહ્મિમ અને ગ્રીક, હોમર અને વર્જિલ, સોફોકલીસ અને યુરિપિડીસ, હિરોડોટસ અને થ્યુસિડાઇડીસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ, શેક્સ્પીયર અને સ્કૉટ, ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગ, મિલ્ટન અને વર્ડ્સ્વર્થ, ડિકન્સ અને થેકરે, કૅન્ટી અને ગ-અ-થ, બાર્કલી અને શોપનહાવર, કૅન્ટ અને હેગલ, મોલિયેર અને મરેન્ડીસ,—ફાવે તે જોડકું લ્યો અને વિચાર કરી જુવો પરંતુ તેથી શું? જુદી જુદી જાતિ અને ભિન્ન ભિન્ન શૈલીઓના અકારણ અનુચિત ખીચડાને ગચિત્રવિધ્ય વા સિદ્ધાન્તભેદની ઢાલ રક્ષી શકે નહીં સામાન્ય વિશેષ ઉપરની સામાન્ય કૃતિઓમાં ઉંડી પર્યેષણાના બચાવ આગળ કરવામાં આવે એ વિતંડાવાદનો જ એક પ્રકાર વળી ઘણાઘણા દોષ કોઇ પણ દૃષ્ટિએ દોષ જ ગણાય, એવી શાસ્ત્રીય ચોકસાઈ તો કવિતાના પ્રદેશમાં પણ છે જ કવિતાના પ્રદેશમાં પણ ચર્ચા આરંભીશું, અને ચલાવ્યે રાખીશું, તો એકમતિની-સમારણ એકમતિની આશા ઘણી છે એમ જોવામાં આવશે, અને તે વખતે જીવન્ત અને દૂરગામી થતી અનુભવાશે આવી એકમતિવિધાયક ચર્ચાનો આ જ સમય પોતે જ માગી રહ્યો છે અને તેમાં બને તો સહાયભૂત થવું એ મીની કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઇને આ નિબંધ લખવામાં આવે છે એમાં જે જે કૃતિઓના દાખલા ટાંકવામાં આવશે તે તેના કર્તાઓની બીજી કે બધી કૃતિઓને માટે કશો સામાન્ય સમગ્ર અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનો અગર તેમની જાત પણ અંગત ટીકા કરવાનો આશય છે જ નહીં નમૂનાઓના દોષ અને ગુણ બંને બતાવીશ તેમ દોષપ્રધાન નમૂના જ નહીં લઉં, ગુણપ્રધાન નમૂના પણ આપીશ. તથાપિ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પ્રયાસમાં પણ આવા લાઘવ કરીને તે છે જ એમ માની લેઈ અન્યને બનાવવા મથનારા કલહપ્રિય કના જીવોનો તોટો હોતો નથી, એટલે પ્રસંગોપાત્ત આટલો ઇશારો કરી લઇને આરંભું છું

સુભાગ્યે પહેલા ચાર દાખલા ટાંકું છું* તેના કર્તાઓના નામ જાહેર છે નહીં અને જાહેર થવાના પણ નથી દાખલો પહેલો અને ત્રીજો ઉગતા લેખકોએ લખેલા છે એમણે એ કરતા સારી કવિતા લખેલી છે, અને આગળ ઉપર વધારે સારી લખી શકે એવા છે આ કૃતિઓ શિષ્યભાવે એમણે એક મિત્રને દેખાડી, તેણે તેમાંના દોષ બતાવી આપવાના

* કવિઓ કાવ્યશીર્ષની કાર અલબત લે છે —ના ચિહ્ન પાસ બહુ આગ્રહ શું છે કાવ્ય બાકી કાર ઉવાય છે, તે કોઇક જણાય આવે એ પ્રમાણે કેટલુંક શું શું વખતો વખત થતુ રોજ ટો આ અતિચાર અને શરમાઇને કદાચ મર્યાદામાં આવે એટલે આ દાખલાના નમૂના તરીકે

વિ ક ક

હેતુથી દાખલો ૨જો અને ૪થો લખેલા છે. એ પણ સારી કવિતાના દાખલા નથી, મનોયત્ન માત્ર છે. મૂલ વિષયો અને પંક્તિઓને બનતાં સુધી વળગીને અને તેમા ન છૂટકે જ ફેરફાર કરીને લખેલા મનોયત્નો છે.

૧લા દાખલામાંની નકામી વિગત ૨જામા છોડી દીધી છે, ૩જાની પુનરુક્તિઓ ૪થામા છોડી દીધી છે. ૧લો અને ૩જો બનેમાં પંક્તિઓ અસ્પષ્ટ છે, અને આખા વિષયની પણ ચોક્ખી છાપ ઉઠતી નથી, એ દોષ મનોયત્નોમાં નથી. ૪થા દાખલામાં વિષયને સુગ્રથિત રૂપે અને ટૂંકામા મુકતા સ્પષ્ટતા આવી છે, તો ૨જામાં ધુમસ અને ગણુની ભ્રાન્તિના દેખાવને તથા તે દૂર કરનાર સવિતાના કિરણને વર્ણવવામાં ઉચિત લંબાણ વડે, તથા જે બોધ પ્રાર્થના રૂપે એ કૃતિનું વક્તવ્ય છે, તેની રેખા વિશેષ ઉપસાવવાથી, સ્પષ્ટતા આવી છે. અને કર્તાઓએ પોતાની કૃતિઓનાં પાડેલા નામ પણ મનોયત્નોમાં સ્પષ્ટતા સાધવાની ખાતર જ ફેરવી નાખ્યાં છે. આ દાખલાઓ ઉપર આથી વધારે સમય નહીં લઇયે. (૧) છંદરચના, (૨, દૃષ્ટિચંદ્રકિરણને બદલે ત્વદ્દક્ષિસુધા, દેહુવન્ત વિભુનો ને ઠેકાણે **મૂર્તી વિભુપ્રણયની; (૩) હાર્યોનહૂં તદપિ; શાંતિ ન લેશ છાંડી** એવી વિષયને પ્રતિકૂલ પક્તિનો ત્યાગ, વગેરે અગત્યની પણ ઝીણી બાબતો ઉપર લંબાણ નહીં કરિયે. અને દાખલા ૨ અને ૪ના દોષ—વિષયના પોતાના દોષ તે જાણે એ મનોયત્નના દોષ ન ગણાય, તથાપિ તેના કથનમા રહેવા દીધેલા દોષ; અથવા **ફૂલકોમલ દેહ** એવો મૂલમાનો અંશ નથી રાખ્યો એ પ્રકારના દોષ,—એવું એવું પણ વાચનારને જાતે જોવા ઉપર રાખીશુ.

હાથ હજી બેઠો નથી ત્યા સુધીની કૃતિઓમાં જે એક દોષ સામાન્ય રીતે આવે છે, તે ઉપલા દાખલાઓમા ખાસ ધ્યાન ખેચતો નથી. નવા લેખકોની અસ્પષ્ટતા તેમના મગજમા અનેક વિચારતંતુઓની ગૂંચને લીધે, તેમના લખાણમા આ કારણથી આવતા રૂપકખીચડાને લીધે, અને ભિન્ન ભિન્ન દિશાના સૂચનો વડે વાચનારના મગજમા અર્થ ટપકતા ટપકતા જ ડહોળાઇ જવાને લીધે થાય છે. દાખલા ૫માની પ્હેલી લીટી જ તપાસો.

અંધારે જ્યોતિરેખા શી લસે છે વ્યોમદીપિકા.—

તું ગૃહદેવી છે, ઘરદીવી છે, તે એવી સુંદર કે ગૃહદીપિકા તો શું વ્યોમદીપિકા છે, અંધારે જગની જ્યોતિરેખા—? આકાશગગા ? તારાઝુમખી–જેવી છે. કર્તા કહેવા માગે છે આ; એ કહી શકે તો તે કથનમા કવિત્વ પણ હોય કદાચ. પરંતુ વિચારશીલ વાંચનાર જાતે વપરાયલા શબ્દોનાં સૂચનો ઉપરથી વિચારનું જે પૂરૂં રૂપ ઉપજાવી શકે તેમા કવિતા હોય, તે કંઇ એ મૂલ શબ્દોમાંની કવિતા ના ગણાયઃ વિચારને દૃષ્ટ અને યોગ્ય રૂપમાં શબ્દો જાતે કથી શકે, તો જ તે શબ્દોમા વિચારમા હોય તેટલી અને તેવી કવિતા.

છાપવાના છે જ, તો તેમા લઘુગુરૂ જેમ વૃત્ત માગી લે તે પ્રમાણે ગાખ્યાં છે, અને તે પ્રમાણે જ છાપ્યા છે. બધી કવિતામાં અહી પ્રમાણે જોડણી કરવી એમ કહેવા કે સૂચવવા પણ નથી માગતો. કવિઓને કોઇ કોઇ વખત તો એમના ઉચ્ચારણની અતિકૃત્રિમતાનુ પ્રતિબિંબ બતાવવુ જોઇયે, એટલા માટે જ આ વિરોધ તરફ લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે.

ઉપની પદ્મિનીના શબ્દો કર્તાના મગજમા ચાગપાચ ગૂચવાયેલા તતુ એ પડેલો વિચાર યથાયોગ્ય કરી શકે છે એમ ભાગ્યે મનાશે

બીજી લીટી જુઓ જે હૈયામા દુમો સ્હ્યો હોય તેની પ્રથમ જરૂર ની છે? માર્ગદર્શનની? કર્તાની સાથે પૂરો સમભાવ રાખીને જોઇએ તોપણ-દુમો સહેલ હૈયાનુ ઉપમાન રાત્રિ છે, અને રાત્રિમા જેમ ગોમદીપિકા જ્યોતિરેખા તેમ દુમો સ્હેલ હૈયાને તુ, એક માર્ગદર્શક અને બીજી દુમાનો ઉનાર આ બે ય અર્થ માટે એક શબ્દ જોઇયે અને તે વગી દીપિકા સાથે કાફિયો મળતો આવે એવો પથ શિંદા શબ્દ કાફિયો મેળવી આપે છે અને એક અર્થ કરે છે, ત્યારે બીજો રહી જાય છે કર્તાના મગજમા

બીજા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ વિચારો ઉગે ઉર થકી ગૃહુ વારુ, અને તે બિછાનું. અહીં તે એટલે? પોતાનું ઉર, બ્હેનનુ ઉર, કે ગુર્વેનુ ઉરયુગલ? વગી કયા બિછાનવુ છે? બિછાવીને શુ કર્યુ છે? અથવા બિછાન એ ઉપમાનાર્થ હોય તો તે પાછળ ઉપમેયાર્થ કંઇક હોવો જોઇયે તે શો છે? કર્તા વગી વાત્સલ્યમૂર્તિ શબ્દ વાપરે છે તે બીજા કયા શબ્દ સાથે જાય છે? એ શબ્દ પ્રભુનું વિશેષણ છે, કે પોતાના ઉરનુ, કે બ્હેનના ઉરનુ, કે ગૂર્વેના ઉરયુગલનુ? કે કર્ણપ્રિય પાદપૂરક? ચાલણુ જ અહીં ગોઠવી દીધુ છે કેવળ? વાત્સલ્યમૂર્તિ પ્રભુને ચરણે કર્તા કયુ ઉર ધરાવે છે, અથવા પ્રભુને ચરણે કઇ વાત્સલ્યમતિ ધરાવે છે, ચરણે ધરાવે છે શુ, બિછાવે છે શુ?- એ કશુ જ કળાય એમ નથી જેના મગજમા ગૂચવણ તેની કવિતા વાચનારને મૂઝવણ

આગળ ચાલિયે દૃષ્ટિસ્પર્શનમા સ્પર્શન શબ્દ કયા પદ્ધતિ નથી તો શુ ઉમેરી આપે છે? દર્શનને સ્પર્શે સ્પર્શે અથવા તો દર્શનનો સ્પર્શ માત્ર એ પ્રમાણે વક્તવ્ય હોય તો આખી લીટીનો અર્થ મારો છે જો કે 'દર્શને દર્શને' અથવા 'દર્શન માત્ર' એટલાથી જ તે વધારે સાદી અને અસરકારક રીતે કહેવાત Poetic diction કવિત્વમય પદાવલિ ઉછરતા લેખકોને બહુ આકર્ષે છે અને બીચારાઓની બુદ્ધિને આડી માર્ગે દોરીને પજાડે છે ઉછરતો લેખક વિચારશક્તિવાળો હશે તે કવિત્વમય પદાવલિના બાહ્ય આકર્ષણો અને આગન્તુક સૂચનોથી અટકી આખો પોતાના વિચારને સીધે માર્ગ જ જશે દરેક સાચો કર્તા પોતાને કૃતિની અન્તઃકરણ સામગ્રી, વિશિષ્ટ પદાવલિ, આદિ ધીરે ધીરે, લખતા લખતા પોતે જ ઉપજાવી લે છે રૂઢ અલકારો અને લોકપ્રિય કવિતામા સુદર ગણાઇ ચુકેલા શબ્દગુચ્છો, આદિ જ વાપરી જાણે તે કવિ નહીં, સારી કવિતા તરીકે પ્રતિબિંબ સુન્દરતાનો છાયો કે પ્રતિધ્વનિ માત્ર ખરેખર નવી સુન્દરતા ઉપજાવનારની સર્ગશક્તિવાળો હોય તે જ કવિ ગણાય અને પ્રતિધ્વનિ મારા હોય છે તે વખાણમા વધારે ધ્યાન ખેચે એ કુદરતી છે, કેમકે વાચનારાઓમા સ્વતન્ત્ર વિવેક અને પરખવાળા થોડા જ હોય પરતુ એવી સસ્તી લોકપ્રિયતા ટકતી નથી અને અક્ષર કવિતાની ધીમે ધીમે પણ અવશ્યમેવ વધતી જતી લોકપ્રિયતાથી તો તે એ ગાઢ વેગળી છે

ભગિનીસ્નેહમા, ભગિનીરોદ દ્વારા પણ બ્રહ્મદર્શન સુધી પહોચાય એ વિચાર સારો છે, ઊચો છે, કથવા જેવો છે, એ કાવ્યથી કહેવાય તો તે ઉક્તિ ઊંચી કવિતા બની રહે પણ તેને મારી મચડી નાખવામા કવિતા નથી

ચોથો શ્લોક મુકાબલે સારો છે, પણ ગૂઢ એટલે શું તેનો વિચાર કર્ત્તાને થયો હોત તો વધારે બંધબેસતું વિશેષણ યોજવા અથવા તો આખી ઉક્તિ જૂદી રીતે મુકવા પ્રેરાત. પાંચમો શ્લોક મ્હડિયાતો છે, જો કે એમા ય એટએ શબ્દ પૂરો વિચાર કર્યા વગર લખી નાખ્યા છે. એ શબ્દ ક્યા ? કઈ ? ના, ઓછીવત્તી ઉજાળે એ તો ઠીક કર્યું છે. મ્હને વાંધા પડતો લાગે છે સર્વ, અને તેથી ઓછા પ્રમાણમા કૂંચી.

પછીના શ્લોકમા કર્તા કહેવા માગે છે "સૌમાં પ્હેલી;" પ્રથમ સૌનો એ અર્થ થઇ શકતો નથી. વળી આપણા જીવનમાંની છેક સામાન્ય બાબતની પાછળ આટલા શબ્દો અને 'કવિતા'" વાપરિયે, તો તે બાબત લડાવીને કે લલિત નવીનતાથી કહેવી જોઇયે.

આ પછીનો શ્લોક છે ત્યાં મુકવામા ક્રમભંગ છે. કવિના મનમા વિષયનો જે સારબોધ છે તેનો એક અંશ આ શ્લોકમાં કહ્યા છે, તો તેનું યોગ્ય સ્થાન કૃતિના અંત આગળ છે.

આઠમા શ્લોકનું વક્તવ્ય છઠ્ઠાના જેવું સામાન્ય નથી કર્તાના મનમા—બ્હેન અને ચંદ્ર, બ્હેનનું ગાન અને ચાદની, કાળી રાત્રી અને પોતાના મનમાની બૂરી ચિન્તા, અને ચાદની અને ચંદ્ર જેમ તેમ બ્હેન અને બ્હેનનું ગાન મનની અને રાત્રીની સ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિપર્યય શી શાત મીઠી અમોઘ રીતે કરનારાં—એ પ્રમાણે વક્તવ્ય છે; જે ખરે જ સુંદર કવિતા છે, પરંતુ તેને માટે એમણે જે શબ્દો યોજ્યા છે, તેમા એ સમઝાય અને સુંદર લાગે એમ ઉતર્યું છે ખરૂં ?

પછીના શ્લોકોની તપાસણી વાચનારને સોપીશું. કર્તાએ પોતાના વિષય ઉપર વધારે મનન કરીને વિચારો, વર્ણન, ભાવ, અને સારબોધનાં અંગો અન્યોન્ય પોષક બની રહે એમ એકરૂપ સંવાદી બુદ્ધીગુચ્છ ઉપસાવ્યું હોત, એટલે કે લખતા લખતાં ઉત્તેજિત કલ્પનાના ફીણિયા વડે એમ બની આવે ત્યા સુધીની ધીરજ રાખી હોત, તો કૃતિ વધારે ટુંકી વા લાબી પણ વધારે સારી થાત એમાં શક નથી.

દશ્મા દાખલામાં ઉછરતા લેખકોમા સામાન્ય રીતે જણાતા બીજી જાતના દોષો જોવામાં આવે છે. ક્યાં અટકવું તેની જ એવા ઘણા લેખકોને ખબર હોતી નથી. છઠ્ઠી કડી વિષયના શીર્ષકમા જ આવી જાય, અને કડી ૩, ૪, અને ૫ થી કશો જ લાભ નથી. આ દાખલામાં બીજી ખામી tone (ટોન—માપ; પ્રમાણ) ના છે. ટોન માટે આપણે હું ધારૂં છું કે રંગમાત્રા શબ્દ વાપરી શકિયે. આ કાવ્યનો વિષય કરુણ રસનો છે ખરો, પરતુ તે ઘેરા રંગનો કે આછા ? રંગમાત્રાની ભૂલો સંવેદનામા પૂરતી સૂક્ષ્મતા ન હોવાથી થાય છે, તેમ તે વિચારશક્તિ, જ્ઞાન, અનુભવ આદિ ઓછા હોવાથી પણ થાય છે. અહીં વિષયનું સમ્પૂર્તિરૂપે અવયવ (complementary part) પણ લલિત રીતે અંદર લઇ લેઇયે તો કરુણ રસ ઓછો બને છે, અને સાથે આલેખન વધારે સાચું બને છે, તે કર્તાની પ્હેલી બે કડીઓને દાખલામાં આપેલી નવી કડીઓ સાથે સરખાવતા જણાશે

આ સર્વ દાખલાઓમા કર્તા સાચી ઊર્મિથી પ્રેરાયો છે, અને લખતા લખતાં કંઈક વિચાર અને કલા ઊર્મિ સાથે ભળ્યા છે. વિચાર અને કલા પૂરતાં ન આવી શક્યાં એ

તેમની ખામી મોટી છે, પણ તેમની ખામી એ જ પરંતુ ઊર્મિ, વિચાર, વિષય, કે પ્રસંગ કશા વગર, કવિના "રચવી" એવા હેતુથી જ ઘણા લખનાર કાગળ ઉપર કલમ હંકારે છે, અને રમ્ય લાગતો શબ્દગુંજારવ ઉપજાવે છે આવી કૃતિઓના દાખલા આપવા વ્યર્થ છે હાલના કોઈ પણ માસિકના અંકોમાંથી જોઈએ તેટલા મળી રહેશે વિચારપ્રવાહ જ ન મળે, ત્યાં આરંભ, મધ્ય, અને અંતની કે બીજી કોઈ રીતની સ્પષ્ટતા હોય ક્યાંથી, અને એવા દાખલાના પૃથક્કરણથી સાર પણ શો હાથ આવે?

મોટા કવિઓની રચનાપદ્ધતિ વિશે જે કંઈ વિશ્વસનીય નોંધાયું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાકને હાલતાં ચાલતાં રાત ને દિવસ કવિતાની લગની જ લાગી રહેતી કંઈ પણ જુવે, વાંચે, મગજ જરા સળવળે, ને બે પાંચ પંક્તિ રચાઈ જાય કોઈ કોઈ કવિ એવા પણ થઈ ગયા છે, જેઓ આવી પંક્તિઓ-ચિત્રકારો જેમ સ્કેચો (sketches) ને, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જેમ નમૂનાને, તેમ-સંગ્રહી રાખે, અને પોતે જે કોઈ ખાસ કૃતિ ચાક પર ચ્હડાવેલી હોય અને "રચના" હોય, તેમાં આવી પંક્તિઓ

* "રચેલી' વિના તે કૃત્રિમ, નિસર્ગ અને નિખાલસતાથી વેગળી, અર્થાત્ જડી અને દબી નાખેલી ત્યાં પણ ઉતરતી, એવા જેવા મત છે-બાલિશ છે કલા અને કલાના વાહન (આડી-વાણી) ઉપર કાબૂ વગર કલાકૃતિઓ સંભવે નહીં જીવન, વિચાર, અને સર્ગશક્તિના ત્રેવડા પ્રયાસ વિના ઊંચી કલાકૃતિ અસંભવિત છે એ કદી અચ્છો ફટકો વાગી પણ જાય, પણ તેથી તે રમનારો ખેલાડી ન ગણાય ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભા, નૈસર્ગિક ઉમંગ, જે વગર સંજીવનતા ન આવે, એ જેટલું ખરૂં છે તેટલું આ પણ નગદ સત્ય છે, કે જમાને જમાને બીચારા કેટલા વિચક્ષણ કિશોરો એકાદ ફટકો અચ્છો વાગી જતાં-'હાં! હમ ભી ખેલાડી, હું યે કવિ, કેમ નહી?'-એવા મસ્તિષ્કવ્યાધિમાં સપડાય છે વિચારપૂર્ણ નિબંધ, અભ્યાસસિદ્ધ અનુવાદ, શોધક ઇતિહાસ, ખરી અને ઉપયોગી માહિતી, સંગ્રથિત અને સરલ ગદ્ય, આગલા સાહિત્યના સમભાવી વિવરણ, રસિક વર્ણન, વગદાર બોધ, એવી એવી અસંખ્ય પ્રકારની આવી સેવા તરફ એકે કલમ વળતી નથી, અને ગાંડિયામોડિયા કવિઓના શબ્દો ચોતરફ ફાટી નીકળે છે આજ રચેલી હોય તે ઊંચી કવિતા ના જ હોય, પ્રયાસ ગમે તેટલો યશસ્વી હોય તથાપિ તેની પાછળ, **તેના આત્માને સ્થાને "દર્શન" હોવું જોઈએ, અને એ "દર્શન" ના જે ગુણ, તેથી ઉચ્ચતર ગુણવત્તા એ પદ્યદેહી પ્રતિબિંબમાં ના જ હોય** આ મહાસત્યનો "રચેલી તે કવિતા નહીં' એવો ધ્રુવ વિપર્યય, વિદ્રૂપ સત્યની ગાળીએ સરી જાય એમ, સાહિત્યની અમુક સ્થિતિમાં પોતે જ મહાસત્ય જેવો મનાય છે ગનિંકશકારના "સ્વાનુભવરસિક ઉદ્ગારો તે જ શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ કવિતા બીજી કવિતાઓમાં પણ આ આવે તેટલો અંશ જ ઉત્કૃષ્ટ, જે ઉચ્છિન્ન વ્યક્તિવિકાસ વ્યક્તિવિલાસ અને વ્યક્તિપ્રફુલ્લતાને અમુક પ્રકારે સર્વોપરિ થાય છે ખ, પરંતુ ધર્મ, રાજ્ય, અને વ્યવહારના વિષયોમાં જેમ એ જ વ્યક્તિવિકાસ, વ્યક્તિવિલાસ, વ્યક્તિપ્રફુલ્લતાના સમયમાં શાંત થઈ બેઠેલા વિપર્યયોનો, તેમ સાહિત્યપ્રદેશમાં આ વિપર્યયનો, આ વિદ્રૂપ-સત્યનો કીર્તિકાલ વાગ્યો હોતો નથી

હું યે કવિ કેમ નહીં?—એ રોગમાં સપડાયેલામાંથી ભાગ્યે જ સારો લેખક નીવડી આવે છે ગો. મા. ત્રિ. નો બાલીલો રૂપ વાપરિયે તો "તતડિયા' અને "તણખા થી વધારે કંઈ ના અને પ્રમાણ એમાંના મોટા ભાગમાં જ આવે છે કવિતા અને કલા તો દેવીઓ છે દીર્ઘ, અવિરત, અવધાન નિર્મલ, નિર્મમ, બુદ્ધિનીત પરમ ભક્તિ વડે જ તેઓ રીઝે તો રીઝે, જેના ઉપર જરાથી રીઝે તેનું તેનું મહાભાગ્ય આવી નીતિરીતિમાંથી જ સારા કવિ પાકી શકે બાકી કેમ થાય દે

ઘટતા ફેરફાર સાથે યોગ્ય સ્થલે ગોઠવી દે. મહાકવિઓને× માટે આ પદ્ધતિ ખોટી નથી. પ્રતિભા બધો વખત એક સરખી સ્ફુરતી નથી. તેથી એની ન્હાનામા ન્હાની લીલા આમ સંગ્રહી રાખવામા વિનમ્રતા અને સદુપયોગની હાથોટી બંને છે. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે એઓ બે ચાર આવા ફકરાઓનો ઉપયોગ કરતા હશે તો બીજા સંખ્યાબંધ ફકરાઓને નાપાસ કરી કચરામા વિસર્જન પણ કરતા હશે. પણ આપણે તો અહીં કવિપદ મેળવવાની મહાકાક્ષાથી પ્રેરાતા નવાસવા લેખકોની વાત ચાલે છે. અને એવા ભાઇઓને સ્પષ્ટ સદાગ્રહથી સલાહ આપવી પ્રાપ્ત થાય છે કે આવી પદ્ધતિ એમને માટે છેક જ ખોટી છે. સારા કવિઓ અને ઉત્તમ કવિતા વાચો, ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો મનન કરી

સાચો કવિ અનન્ય ભક્ત હોવો જ જોઇયે ભક્ત નહી તે બધા યે ઉપકવિ કવિને વળી અભિમાન હોય ? હાથી ભસકણો હોઇ શકે તો અભિમાની માણસ સાચો કવિ હોઇ શકે !

(આગળ પણ જુઓ નિબધના અંતભાગમા)

જીવન્ત પ્રગતિમાન સાહિત્યમા જમાને જમાને ઉપકવિઓ ઘણા પાકવા જોઇયે. ગદ્યપદ્યાત્મક કલા જૂના સાહિત્યગરિના ગ્રંથોમા સંગ્રહાયલી, એ ગ્રથો જમાને જમાને તેમનામાના પ્રકાશ, પ્રેરણા અને સત્યને માટે તેવાતા રહે તેની સાથે સાથે તેવાય છે, શીખાય છે, ચર્ચાય છે, ખીલવાય છે. ભાષાશિક્ષણ અને સંસ્કૃતિશિક્ષણ વિદ્યા અને સંસ્કૃતિસંપન્ન સ્ત્રી પુરુષો કેળવી આપે છે. તે કાર્ય જેટલે અંશે સારૂં સધાય છે, તેટલે અંશે રસિક ઉપકવિઓને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને આવા ઉપકવિઓ ઘણી ઘણી રીતે ઉપયોગી છે અને સાહિત્ય તેમ જીવનમા ઘણી યે સેવા બજાવી શકે છે. સ્વ **ભોગી**દાસ **દીવટિયા** કે **મણિલાલ નભુભાઇ** દ્વિવેદીમાં સર્ગશક્તિ મધ્યમ જ હતી, વિદ્યમાન કેટલાક લેખકોમાં જરા યે જણાતી નથી, તથાપિ તેમને હાથે સેવા કાર્યોનો સારો સંચય વાઙ્મયમા ઉમેરાયો છે અને ઉમેરાય છે. ઉચ્ચ સાહિત્યશિક્ષણમા જેટલા સારા ઉપકવિ નિયોજાયલા હોય તેટલું તે કાળે એ કાર્યમા તેજ. પિંગળ, કાવ્યશાસ્ત્ર, આદિ વિષયો ચર્ચવાની હામ ભીડે તે વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનની સાથે ઉપકવિ પણ હોવા જ જોઈયે. એમાના કોઇ કોઇ **રાવવભટ્ટ** જેવા **કાલિદાસની** કવિતામાં પણ સકારણ સુધારા સચવવાના સામર્થ્યવાળા પાઠ કવિતાના પાઠશોધન અને અનુવાદ જેવા કાર્યોને માટે તો વળી જેટલી ઊંચી વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિનો સમન્વય મળી આવે, તેટલો સાહિત્યને લાભ જ થવાનો. એકલી વિદ્વત્તા કે એકલી કવિત્વશક્તિનાં એ કાર્ય જ નથી.

× શીઘ્રકવિ કહેવાય છે તેમની હાથોટી વળી જુદી તરેહની હોય છે. તત્ક્ષણ જરા ચોટ જેવી અસર કરે છે અને પછી પ્રસંગની સાથે એ કૃતિ પણ ભૂલાઇ જાય અને ભૂલવા જ યોગ્ય, એવી એ "કવિતા"માની ઘણીખરી હોય છે. તુરત ઉચ્ચારેલી પાદપૂર્તિ કે અન્યોક્તિ મુક્તકકાવ્ય તરીકે ભાષામાં કાયમનું સ્થાન મેળવે એવી તો અત્યત વિરલ. અમારા ભરૂચાઓમા **ધીર**જકાકા એ ટૂંકાં નામે બે ત્રણ દાયકા સારી પેઠે જાણીતા થયેલા સ્વ **ધીર**જરામ પુરાણી સારા શીઘ્રકવિ હતા બીડી, રાટો જોડો, જાડી ભગિયણ, દૂણાયલી દાળ, સાસુવહુના અણબનાવ, કજોડાના દુઃખ, ઇન્ક્રી મીયાભાઇ, અમદાવાની ભગલા, સુરતી શૅાખ, બેગ્બેશાઇ તોર, ચટણાઓની અરસિકતા, સાહેબલોકના કાચા કાન, આદિ ચાહો તે ભૂલોક તરંગલોકના વિષય ઉપર એમના હાસ્ય અને ચાતુર્ય અને કટાક્ષની ધારા ચોંટવાળા છંદોમા ઉડતી આપણે કૃત્રિમ મધપૂડા ખરીદીને તેને ગમે તે સ્થળે ગમે તે ઋતુમાં માડી તેમા મધમાખ વસાવીને યથેચ્છ મધ મેળવી શકિયે છિયે, અમુક જાણીતી મર્યાદાઓની અંદર. **ધીર**જકાકાનું ચિત્તતંત્ર આવા બનાવટી મધપૂડા જેવું હતું હાલની કેળવણીએ આવા શીઘ્રકવિઓની વેલ જડમૂળથી ઉખેડી નાખી છે, તેમા કવિતાને હાનિ થઈ નથી. ચાર ઘડિના મિજલસી વિનોદને મોટી ખોટ ગઇ છે

-ગીને અભ્યાસ કરો, તેમા ગુણ ક્યા, શા કારણથી તે ગુણ ગણાય, ક્યા અને શી રીતે સાધ્યા છે, એ સર્વ વિષયમા વિચારીને વિવેકબુદ્ધિ અને રસેન્દ્રિયોને કેળવો, દરેક સાચી કવિતામા કવિનુ પ્રધાન વક્તવ્ય જે એનુ "દર્શન", તેની રેખાઓ મૂળ પ્રમાણે જ તમારી કલ્પનામા છપાય એને માટે તમારી શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કરી કરીને મથો घृष्टं घृष्ट पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगंधम्-તેમ આવુ વારંવાર બુદ્ધિઘર્ષણ ઠીક ઠીક મંથન કરી શકે, અને ઘર્ષણે ઘર્ષણે નવા સુગંધ, નવા ફુવારા, નવી જ્યોત, નવી છટા અનુભવાય, તેને જ સારી કવિતા માનો, ન ઇતરને વળી જ્ઞાન ચોતરફ વધારો, સારૂં ગદ્ય લખવાનો મહાવરો પાડો, ભાષાશક્તિ મેળવો અને ખીલવો, એ માર્ગ જ આ પ્રકારનો શક્તિવિકાસ મેળવવાને માટે સાચા ભક્તનો રાજમાર્ગ છે એમ ફરતા ફરતા પ્રેરણા જાગશે અને યોગ્ય વિષય જડશે અને ખીલવી શકશો, તો તમે પણ કવિ થશો, કેમ નહીં? હાલના સમયના-કોઇ પણ સમયના-મોટા ગણાતા કવિ અને વિદ્વાન અને વિવેચક અનુદાર અને મત્સરી પણ હશે ભલે રહ્યા! પ્રતિભા ઇશ્વરના આનંદસૂર્યનો કિરણ છે તમારી કોઈ કોઇ કૃતિમા એ જરા પણ ચમકશે, તો ઝમાનો અને ઝમાનાના આગવા ઝખ મારે છે તમે પોતે તમારી કૃતિઓના નિખાલસ અને ઊંડામા ઊંડા ટીકાકાર બનો તમને જે દોષ જણાય તેને બીજાઓ ગુણ ગણે તોપણ દોષ જ ગણો, અને તે સુધારી-સુધારીને આપપ્રયાસે જાતિગત ચાલ્યા ચડો સાહિત્ય ગિરિરાજનો ચડાવ આ રીતે જ ચડવાનો છે ભાષામાના તમને કોઈ બેસાડીને ચડાવવાની નથી

પ્રકરણ ૨ અનુવાદો.

હવે અનુવાદો જોઈએ મારા એટલે મૂળની ખૂબી ઝીલેલી હોય અને સાથે ગુજરાતી સ્વતંત્ર લખાણના ગુણ હોય એવા અનુવાદો જેમ વધારે થાય તેમ ભાષાસમૃદ્ધિ વધે છે, ભાષાની શક્તિ પણ ખીલે છે, જિજ્ઞાસુને મૂળ ભાષા શીખે તો જ અમુક કૃતિના રસ જ્ઞાન ભાવના પ્રાપ્ત થાય એ પરવશતા ઘટે છે, અને દેશની સંસ્કૃતિમા અવનવા તત્ત્વ વણાતા આવે છે સારા અનુવાદ લખવા એ નથી સહેલુ કામ કે નથી હલકુ વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ બન્ને એક સાથે સારા પ્રમાણમા હોય તેવા લેખકથી જ સારા અનુવાદ રચી શકાય છે અને કવિતાના અનુવાદમા કેટલેક સ્થળે બનબના પણ હારી જ જાય મૂળમા જ્યા અમર રચના મળાઈ હોય, ત્યા અનુવાદક બીચારો પોતાની ભાષાના અનેકાનેક ભાગા ગોખી ગોખીને પાછા વીખે છે, અને છેવટે જે કંઇ ધાર રાખે છે તે મૂળ કર્તાને હાથ જોડીને પોતાની અશક્તિ સહી જવાની દીન વિનંતિ સાથે જ રાખે છે કોઇક સ્થળે મૂળ કર્તા વધારે સારો ધાર ગયાઠ આવે છે, તો તે પણ અનુવાદનો દોષ લેખાય છે શબ્દના અનુવાદમા પણ કંઇ ને કંઇ વધઘટ આવી જાય તે ચલાવી લેવી પડે છે, કેટલીક જાણીને કરવી પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલેક સ્થળે દેશકાલભાષા આદિના ભેદને લઇને મૂળનો ભાવ આણવાને માટે અનુકૃતિ જ કરવી આવશ્યક હોય છે આ સર્વમા કસાયલી વિવેકશક્તિ જોઇએ તો જોઇયે છે, કે સામાન્ય વાચનાર તેનો ખ્યાલ જ બાંધી શકે નહી, તો પછી તેની પરખ અને કદર કરવાનુ બહુમાર્ગ થોડા સમભાવી વિદ્વાનોને ભાગે જ પડે છે, અને વિદ્વાનોમા વિરલા જ એવા સંયોગ કદાચ જાણતા હોય છે એ તો જાણીતુ છે બેવડા

ડીઓમાં હરીફના દીસી આવે એવા ગુણ હોય તેની જાતે આગળ પડીને યોગ્ય પ્રશંસા કરવા કરાવવામા ભૂષણ મનાય છેઃ ખેલાડીપણા (sportmanship) ની આ ઉદાર ભાવના **નર્મદ** અને **નવલરામ** લખતાં અટકયા તે પછી આપણા વિદ્વાનોમાથી ઉડી જ ગયેલી જણાય છે.

દરેક ભાષાના ઇતિહાસમા અનુવાદના યુગ–યુગો આવે છે અને આવવા જ જોઇયે. કોઇ પ્રજામાં પ્રતિભાનો ફાલ પુષ્કળ આવે અને તેનું સાહિત્ય એકદમ નવો પ્રકાશ પ્રસારે, કે તેના કિરણ વત્તાઓછા પ્રમાણમા ઘણી ખેડાયલી ભાષાઓ અને સજીવન પ્રજાઓ ઝીલે છે જ. ભાષા–પ્રજા વધારે સમૃદ્ધ સજીવન અને ખેડાયલાં હોય તેમનામા જિજ્ઞાસા અને તે તૃપ્ત કરવાની શક્તિ એ ય સારાં વિકસેલા હોય છે, અને એવાં સાહિત્ય અને પ્રજામાં અનુવાદો વ્હેલા સંખ્યાબંધ અને સારા થાય છે. એથી ઉલટું, જે સાહિત્ય અને જે પ્રજા હજી નબળા છે, તેને પારકાની બ્હીક લાગે, પરાયાથી તે અભડાતાં હોય એવું વલણ દેખાડે, અને લાભ લે તે પણ છાનોછૂપો, તેમ રખે ને કોઇ અમારી સ્વતંત્ર શક્તિ વિશે અવળું ધારે એવા સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ સંકોચથી.—આવા દાયકા પણ સાહિત્ય અને પ્રજાના ઇતિહાસમાં આવે છે; આવે છે અને વહી જાય છે. અને એવા દાયકાઓના પ્રકટાપ્રકટ અનુવાદોથી મળેલો લાભ પછીના કાળમા ખુલ્લો સ્વીકારવામાં આવે છે.

અત્યારે હિંદની બધી ભાષાઓ ઉપર સૌથી વધારે બળવાન અને મર્મોન્તરમા ઉતરી જતી અસર ઇંગ્રેજી ભાષા અને ઇંગ્રેજી સાહિત્યની છે. આપણું બલ અને આપણી વાચા પણ સૌથી વધારે એથી જ પોષાઇ રહ્યા છે. **નર્મદ**–દલપતરામથી માંડીને આપણા સાહિત્યમાં જે અનેકાનેક નવા વિષય, નવા દૃષ્ટિબિંદુ, નવી ભાવના, નવા ઢાઢ, અને નવા કલાધારો દાખલ થયા છે અને વધતાં જાય છે, તે ઘણા મોટા પ્રમાણમા ઇંગ્રેજીમાથી જ આવેલા છે. ઇંગ્રેજીના સંસ્કાર ઓછા એવા દલપતરામ, **અમૃતલાલ સુંદરજી** પઢિયાર, અને રા. રા. દામોદર બોટાદકર જેવા લેખકોમા પણ ઇંગ્રેજીની અસર સ્થલે સ્થલે દેખાઇ આવે છે. ઇંગ્રેજીની એ કરતા પણ વ્યાપક અસર આપણી ભાષામા વાક્યબંધારણ, અને વાક્યસમૂહનાં* વલણ અને પ્રવાહીપણા ઉપર થયેલી છે. સરલ પ્રવાહની સાથે મરોડદાર, અને મ્હોરે મ્હોરે ગાભીર્ય અને તેજ અને પ્રભાવની સાથે ગતિમા છટાવાળું ઇંગ્રેજીનુ જે મહાવાક્ય–Period તેને અપનાવી લેવામા **બંગાળી**, હિંદી અને **મરાઠી** ભાષાઓ જ્યારે હજી સુધી નથી ફાવી શકી, ત્યારે આપણી ભાષામા તો **નર્મદ**ના અનુયાયીઓએ નર્મદનો આપેલો વારસો કેળવી કેળવીને એને પોતીકી મતા બનાવી લીધી છે, અને કોઇ પણ સામાન્ય લેખક જરા સંભાળ લે તો તેને સાધી શકે, એટલું ચલણી એ થઇ ગયું છે. કાદમ્બરીવાક્યથી મોહિત થયેલા **ગોવર્ધનરામ**+ અને દોલતરામ **બાણશાઇ** સમાસપલટણ ગોઠવતા ગોઠવતાં યે ઇંગ્રેજી મહાવાક્યના ઢાળામા વ્યવસ્થિત અન્યોન્યપૂરક વિવિધતાઓ વડે સધાતા મધુર પ્રવાહ, મનભર સંવાદ, અને સ્વતંત્ર સ્વયંભૂ વૈભવના જાણ્યે અજાણ્યે સેવક બન્યા, અને એ ભરચક છતા

* Paragraph.

+ **લીલાવતી** જીવનકલા અને **સાક્ષર** જીવનમા **ગો મા ત્રિ**. ની શૈલી અને વાક્યરચના સરસ્વતીચંદ્રના કરતાં જુદી પડે છે, તેમાં મુખ્ય કારણ વિષયભેદના કરતાં કર્તાના મનના બદ-

સુરેખ ધારની નકલ ઉતારી શક્યા, તેટલી જ સિદ્ધિ ખાટી શક્યા છે અર્વાચીન રીતે કહેનારા અર્વાચીન વક્તવ્યમા ફાટકમરીવાક્યની મમાસપનટણનો જૂનો પુરાણો ઘાટ અતિવિરલ સંજોગોમા જ બંધ બેસતો આવે રતે રને અરણ્ય આખુ યે ફરી જાય, વા મયો આખો બગ યુગે યુગે પલટાય.+

લાયવા વલણને ગાટ હુ અમુક પદાર્થને ઉત્કૃષ્ટ રીતે એક જ શબ્દ વધુ એવા વીણી વીણીને વાપરનારા શબ્દનાક્તિકોની મિતાક્ષરતામા જ શૈલી અને કલાની લીલાઓ ખીલે પરતુ એ મિતાક્ષરતા સામાન્ય વાચનારને તો આકર્ષવાને બદલે ઉલટી આઘા હટાવે છે એવી બીતિમાથી ગો મા ત્રિ ની હુનર કાતની ઇમારત જન્મેલી લાગે છે

અતિ ાસ્કૃત લખાણ શાસ્ત્રીઓને જેમ વધારે રુચે તેમ સામાન્ય વાચનારને ઉલટુ આઘા હ ઠાવે છે, એટલુ તો હુ વાડ હુ કે સા સ્વી ારશે. અમુક સ્થાને માથી વધારે સામર્થ્યવાળો શબ્દ -શબ્દનાતિક-સસ્કૃત જ, શાસ્ત્રીય જ, અપરિચિત જ, જે લખાણમા વારવાર આવે, તેવા લખાણને હુ અતિસ સ્કૃત અને પડિતભોગ્ય ગ ડ ુ આવી શૈલી જેરા- ત્યાજ્ય છ પરતુ, તો લીલાવની જીવનકલા અને સાગરજીવનમાની અભધડ વાક્યો અને પુનરુક્તિઓ વાળી રીતે જ લખવુ પરે,-એમ કૃલિત નથી થતુ. સરલતા અને પ્રૌઢિ તળપદા શબ્દમૌક્તિક, સચોટતા અને મહાવાક્યવિભાગ, શબ્દો અને વલણોમા નવીનતાની સાથ દર્શવ્તા, મ ાગ અને જુસ્સો, ઋજુતા અને વસ્તૃત્વ-આ પરસ્પર વિરોધિ જેવા દેખાતા ગુણો એક સાથે યથાયોગ્ય આવે તેનુ નામ જ ભાષા ઉપર મ મ

+ ગુજરાતી કવિતામા મહાવાક્ય હજી અતિવિરલ છે મહાવાક્યોની ગુથણીમા જ યથાયોગ્ય -વાય એવુ વક્તવ્ય હોય તો તેને માટે શબ્દપ્રવાહ આપાની ?? પદ્યરચનાના યતિ અને વિરામોને કુબાડની નવી પદ્યરચનામા જ ?વાવવો ઘટે આવી પદ્યરચના બે પ્રકારની સભરે બને ગુજરાતીમા હજી પ્રયોગદશામા છે (૧) ગો મા નિ નો ટકાવ, રા મનહરરામનો રામછદ, હારો લોપ જાતિ,-એવી આમા વિરામ (મોટે ભાગે) પક્તિને છેડે, અને પંક્તિઓની લબાઇ અને સખ્યા અનિયમિત, (૨) મ્હારા સાગ અશેષ પૃથ્વી છદ જી ગ ા મ્હાનાલાલ કવિ છદ માત્રને ફુછદ અને બીજાઓ કહે છે, જે અર્થહીન છે આપણા ? છદોમા બધનો અને બીજાઓ છે,- ાયતાના ોયતાની બેડીઓમા જકડાયેલી છદરચનામા જેટલી મ ય છે તેથી વધારે અને જુદી જાતની પ્રવાહિતા આણવા માટે મયોગો તો ઘણાયે થયા છે અને થાય છે ાથી વધારે જાણીતાગા અભ્યસ્ત (વિલબિ, પરપતિ, દૂટોડવેલ) શિખરિણી, મદાક્રાતા, માલિની, હરિણી, સ વ ા મિશ્ર હરિગીત, પ્રવારી તોટ , લાવ રમણી, નવા નવા ઉપજાતિ, વ ાર ઘણા ગણાવી શકાય પરતુ ૮ પ્રવાહિતા માટેનુ એ બધાનુ સામર્થ્ય અહીં પ્રથમ ગણાવેલા ચારને મુ ાબલે છે ઓછુ છે આવા મેઇ એક મિશ્રણની કડી સાધીને પછી તેને જ વગની રટવામા આવે, તો તુરત માલુમ પડે છે કે આ તો ોય છદનો જ એક નવો પ્રકાર મવાયો, અને મહાવાક્ય હલવાની અશક્તિ જેટલી આપણા જુના છદોમા છે, લ ાભગ તેટલી જ આ પ્ર ારામા પાછી અનુભવાય છે ભલે કે જરા જુદી જાતની, ભલે ે જરા નવતર તોપણ મે તો પાછી ાયતાની જ બેડીઓના ખખડાટની પુનરાવૃત્તિઓ કાનને વેઠવાની રહે છે

નરી ત દ ચિરે તેની નવીનતાનો અનિયમિતપણે-અથ નાખી વે ત પ્રમાણ જ ા જટલા જરૂર પડે તેટલો શ્વાસ લેવામા આવે તો તેઓ અહો ાયતાની માળ તુટ છે, અન ાયાનુ ારી પ્રવાહિતા તેનુ સ્વા ાવિક ગ છે ગા મીન મ ાાથી ગો મા નિ નો ટકાવ, મ ા ાભ ા રામછદ, અને હારો લોપજાતિ, પ્રવાહિતા આણવાના સામર્થ્યમા ચઢિયાતા છે આ તેમની અનિયમિતતાના કારણથી ભલે કે એ ત્રણેનુ નામકરણ પાય ાળમ ાગ પૃથ્વી ક ા ા ા ાર (આ વિષે આગળ પણ જુઓ કે મને મિના મનુષ્યદેહોના ાગોના આ ર ા)

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃતની અસર પણ હજી ઘણી, વિધ વિધ પ્રકારની, અને જીવન્ત છે, પરંતુ સંસ્કૃતનુ બલ ઇંગ્રેજી બલ કરતા ઉતરતા દરજ્જાનું થઇ ચૂક્યું છે અથવા તો થોડા વિશેષ સમયમા નિઃસંશય થશે.* ઉર્દૂ ફારસી અને અરબીનું બલ પણ આપણી ગુજરાતીને વિશેષ પોષતું થાય એમ હું તો ઇચ્છું છું. પરંતુ આપણા પારસી અને મુસ્લિમ ભાઇબ્હેનો સ્વ. બેહરામજી મલબારી, તાલેયારખાન, અને હાજી મહંમદ, અને રા. રા. અરદેશર ખબરદાર, 'પીજામ,' અને રુસ્તમજી પેશુતનજી મસાણીના જેવું રૂઢ ગુજરાતી લખતાં થાય, તો જ તેમને વાહન તરીકે વાપરીને ગુજરાતીમાં ઉર્દૂ વગેરેનું બલ કંઇયે આવી શકે. આ લાભ મેળવવાને માટે બીજો એટલો સંભવિત માર્ગ અત્યારે તો દેખાતો નથી.

ફ્રેંચ, જર્મન, લૅટિન, અને ગ્રીક, એ યુરોપીય ભાષા અને સાહિત્યોના બલ આપણને પણ મળતા થાય, એવી ઇચ્છા સ્વપ્નપ્રદેશમાની ઇચ્છા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ અને લૅટિનમા ઊંચી ડિગ્રી (degree) મેળવેલી એવા ગુજરાતી પદવીધરો ગુજરાતમા નથી એમ નથી, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં જાથુ જેવો નિવાસ કરી રહેલા ગુજરાતીઓ પણ છેક નથી એમ નથી; પરંતુ ગુજરાતી લખતાં જ શીખેલા ન હોય, અથવા તો પદવી ભલે મેળવી લીધી પણ સાહિત્ય અને કલાની રસિકતા ઉદ્ભવેલી જ ન હોય, એવા ગુજરાતીઓ બીજી ભાષા અને સંસ્કૃતિનો લાભ પોતાના દેશબધુઓને આપવા અસમર્થ નીવડે છે

બેશક, લખાણમા જેમ કલામયતા વિશેષ તેમ તેનો અનુવાદ કરવો અઘરો, તેમ સારામા સારો અનુવાદ પણ મૂલનું બિંબ આછુ જ ઝીલી શકે. કલામય ગદ્ય કરતા પદ્યમા કલા વધુ સમાહિત હોવાથી પદ્યાનુવાદ ગદ્યાનુવાદ જેવો બધબેસતો ના જ થાય. શૈલી ઉપર પણ આધાર છે. બાણ અને ભવભૂતિના કાલિદાસ અને ભાસના અનુવાદો જેવા ન જ થાય અને કાલિદાસમા પણ કાવ્યોના અનુવાદ નાટકોના અનુવાદો જેવા ન થઇ શકે. કોઇ પણ વિષયમા મગદૂર ઉપરાંત આશા રાખવી, એવું વલણ અશાસ્ત્રીય અને ત્યાજ્ય છે. અનુવાદોના ગુણદોષ વિચારતા જ્ઞાતા અને સાફ દિલના ટીકાકાર આવાં આવાં વિવેકબંધનો ડગલે ડગલે સ્વીકારીને મત બાંધે છે અને ચર્ચા કરે છે

આટલા સામાન્ય વિવેચન પછી આપણે પાછા આપણા નમૂનાઓ ચૂંથવાનું અપ્રિય પણ આવશ્યક કાર્ય લઇ બેસિયે. પ્રથમ ઇંગ્રેજી ગીતાજલિના પ્હેલા પદના બે અનુવાદો

આ પ્રવાહિતા અથવા અર્થને વાત વાંકે વલણ લેતું અર્થાનુસારી વલણ તે શુ, એનો જ્યારે કાઇને ખયાલ જ ન હતો, ત્યારે તેનો નમૂનો પાડવાના જ હેતુથી ઘણા વર્ષો ઉપર એક "પ્રવાહી તોટક" લખ્યો હતો, તે નમુના રજાને અતે જીમા દાખલા તરીકે છાપ્યો છે એ પ્રવાહી તોટક હવે તો નવીન પણ ના ગણાય મણિશંકર, કલાપિ, વગેરેના એ છંદમાં રચાયેલા ઉત્તમ ઊર્મિગીતો (lyrics) સારી પેઠે લોકપ્રિય થઇ ચૂક્યા છે Lyric "સ્વાનુભવરસિક" કાવ્ય, "આત્મલક્ષી" કાવ્ય, વગેરે શબ્દો સ્વ નવલરામ, રા. બ. રમણભાઇ, આદિએ યોજ્યા છે. પારિભાષિક શબ્દમા પદાર્થની મુખ્ય વિશિષ્ટતાનું સ્પષ્ટ કથન, સરલતા, અને લાઘવ ત્રણે હોય તો સારૂ એવી બુદ્ધિથી આ નવો શબ્દ ઘડ્યો છે.

* આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે જુવો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના વડોદરે થયેલા અધિવેશનના "અહેવાલ અને નિબંધસગ્રહ" એ પુસ્તકમા મ્હારૂ વ્યાખ્યાન.

જોઈશું । । રામચન્દ્ર અત્યંરેનો અને સ્વ ભાવનગર મહારાજશ્રી સાહેબ નન્દકુંવર બાનો (એટલે કે સ્વ મણિભાઈનો)

તે મને અમર બનાવ્યો ઉઠાની ગયેલ છે

–એ નન્દકુંવરબાના પાઠ બરાબર નથી, અને બરૂની વાંસળી, હાથ ઉપર ને હેઠે પણ ભરાવાનું સ્થાન છે, એ તો જુમા છે અનુવાદ નથી, એટલે કે એમાં નામ્હોને જ વળગી રહેવાયું છે આ પાંચે સ્થળે રા રામચન્દ્રનો અનુવાદ ચઢે છે, તો એમાં Ages pass and still એ અંશ ટૂંકાવી નાખ્યો છે, અવિરમ શબ્દ વાપર્યો છે તેને ગુજરાતી શબ્દ બારોબર ગણી શકાય, અને તે ઠાંગે નિત નવલાં સુરમ્ય તે ગાયા કરું છું, એ પંક્તિ નબળી છે રા રામચન્દ્રની કૃતિ સંગીતદૃષ્ટિએ પણ સારી હોવાથી વધારે અસરકારક છે, અને તેથી જ, છેલ્લી કડીનો ભાવ મૂળના જેવી સચોટતાથી કહી નથી કહી શક્યા, તે વધારે ખૂંચે છે

ગીતાંજલિના બીજા બે અનુવાદ પણ જાણીતા છે, અને હવે પછીના ત્રણ ખંડના નમૂનાઓમાં ઉતાર્યા વગર જોઈશું તેમાં એ ચારેનો મુકાબલો કરીશું

ગીતાંજલિના ૬ઠ્ઠા પદમાં Honour it with a touch of pain from Thy hand and pluck it એ નાજુક ભિક્ષાના અનુવાદમાં આપણા બને જણાં તેમ સ્વ કનુભાઈને દર્દે પણ હાર્યા છે વળી આ ત્રીજામાં કુંકુમલ, તો રા રા મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈના અનુવાદમાં પવિત્ર હસ્ત એમ અનુચિત ઉમેરીને લખ્યું છે

૧૦ મા પદનો રા રામચન્દ્રનો અનુવાદ નમૂનો છે The poorest and the lowliest and the lost જેમ ઇંગ્રેજીમાં દરેક કડીમાં આવે છે, તેમ અનુવાદમાં પણ તે ને તે શબ્દો ફરી ફરીને આવવા જોઈએ, એમ ને એક ગતિએ વારંવાર ફરી ફરીને પાતા જે પ્રગુણિત (cumulative) અસર થાય, તે ઇષ્ટ હોવાથી રા દેસાઈને શબ્દવૈવિધ્યમાં જ સાર્થકતા વસતી લાગે છે વળી પ્રથમ વાક્યનો અર્થ એમણે ખોટો કર્યો છે, તો સ્વ કનુભાઈને છેલ્લા વાક્યનો ખોટો કર્યો છે પણ એકંદરે મૂળની કંઈ ક છાયા એમના અને સ્વ નન્દકુંવરબાના અનુવાદોમાં છે

એક વધારે દાખલો જોઈએ ૩૫મું, અતલ વિચાર ગાંભીર્યનું, પદ પદ અને ગદ્યનો અપ્રમેય તફાવત ધ્યાનમાં રાખીએ તો રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના આ શ્રેષ્ઠ પદ્યોમાંના એકનો અનુવાદ, આરસી જેમ બની જ રેખા ઝીલે એવો, સર્વાંગશુદ્ધ છે અમર પદ્યરચનામાં જે અક્ષરે અક્ષરની અવિચલતા હોય છે, તે અપધારણ કે ગદ્યમાં સંભવે નહીં, એટલે બીજા ગદ્ય અનુવાદો, જો કે જુદા શબ્દોમાં તથાપિ એવા ને એવા સારા, સંભવે ખરા, એટલી જ એમાં વિગુપ છે સ્વ. કનુભાઈનો અનુવાદ નબળો છે રા દેસાઈ અને રામચન્દ્રના અનુવાદ એટલા નિર્દોષ નથી લાગતા

આ સર્વ દાખલાઓનું ઝીણું નિરીક્ષણ જિજ્ઞાસુને સોંપી હવે આપણે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના આપણા બે જાણીતા અનુવાદ ખોલીએ રા દલપતરામજીના અનુવાદને નમૂનારૂપમાં ન

સંજ્ઞા આપી છે, રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના અનુવાદને ન્હા સંજ્ઞા આપી છે.

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत

એ શ્લોકાર્ધના બંનેના અનુવાદ દુષ્ટ છે. ગમાં **વિષાદી, પરમ, કૃપા આવિષ્ટ**, એકે ઠીક નથી; ન્હામાં **परा**નો અર્થ **પરમ** કરી તેનું વળી **પરમ્** કરી નાખ્યું છે, ગુજરાતીમાં કૃપાનો સામાન્ય અર્થ જુદો છે તે વીસરાયું છે, **आविष्ट**ને માટે **ભર્યો** લખ્યું છે. પરંતુ આમ એક લીટીને પકડવી અને ક્રૂર શિકારી પ્રાણીની માફક તેને ચૂંથવી, એ પદ્ધતિ સારી નથી. ઓગણીશે શ્લોકનો આખો વિભાગ જોઇયે.

બંને અનુવાદને સાથે સાથે વાંચી જતાં સરખામણીકાર્યની એક નવી મુશ્કેલી દેખા દે છે. ગની ભાષા મુકાબલે જૂની છે, ઓછી ખીલેલી છે: ન્હાના એટલે કે આપણા સમયની ભાષાના જેટલા છૂટ અને પ્રવાહીપણું એમાં નથી. ગ અંત્યાનુપ્રાસ આવશ્યક ગણે છે, એ વગરના અનુષ્ટુપ ગુજરાતીમાં કોઇ વાંચશે જ નહીં એવી માન્યતા જે દાયકામા ખોટી ન હતી તે દાયકામા એમણે અનુવાદ લખ્યો છે; અને અંત્ય પ્રાસથી ભગવદ્ગીતા જેવા વિષયમાં લાભ ક્વચિત જ, ઘણે ભાગે તો એ બંધન જ નીવડે છે. ગ અંત્ય લઘુ વાળી પંક્તિઓ પણ ન છૂટકે રહેવા દે છે. પદ્યરચનાથી આગળ વધી વ્યાકરણ અને વાક્યરચના જુવો. હણ્યે જેવું રૂપ; **સ્હામા-ન-થનાર**ને જેવો સમાસ; ય યે એ શબ્દો; શું શબ્દના **किं फलं, कस्मात्, किं**, એ ત્રણે અર્થમા વિકારી અવિકારી બંને રૂપમા યથેચ્છ પ્રયોગ. જો કે, જાણે કે, અને કેના ઉપયોગ, છેલ્લાનો અત્યંત છૂટથી; વિભક્તિ પ્રત્યયોનો છૂટથી લોપ; ક્રિયાપદનાં સત્વભેદ અને પ્રેરકભેદના રૂપ; વગેરે વગેરેના લાભ ન્હાને મળે છે. વળી ગની પદ્ધતિ પણ જૂની છે. એ દરેક રૂપને વળગી રહે છે; કૃષ્ણનું જે ઠેકાણે જે નામ મૂલમાં આવે છે તે જ એમને વાપરવું છે, જે જે સ્થલે નામ આવે છે તે દરેક સ્થલે અનુવાદમા પણ એમને એ રાખવું છે,—કેમ જાણે અનુવાદ વાચતાં વાંચતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ જેટલી વાર ઉચ્ચારાય તેટલું રોકડ પુણ્ય વાચનારને પ્રાપ્ત થાય! આ પ્રમાણે હોવાથી કુદરતી જ છે કે ગ અનુવાદ કરે છે પંક્તિએ પંક્તિએ. આખું વાક્ય, આખો પ્રસંગ ગુજરાતીમા વધારે સારી રીતે ઉતારવાને કાજે કંઇક જતું કરવું પડે તે જતું કરિયે, કંઇ ટૂંકાવિયે, કંઇ લંબાવિયે, કંઇ પુનરુક્તિઓ છાટી નાખિયે, જરા જરા જ, અને એ પ્રમાણે સમગ્ર સિદ્ધિ વિશેષ મળતી હોય તો શબ્દશુદ્ધિ કોઇ કોઇ બિંદુએ ભલે ને ચૌદ જ આના આવે:—આ એમનો આદર્શ જ નહીં. સમશ્લોકીપણામા પણ અપવાદ નામે એમને અગ્રાહ્ય; એવા એવા વિચાર જ એમના રૂઢિજડ મગજમાં અસ્થાને. છેલ્લા શ્લોકમા ઉપજાતિ ખીલી આવે છે, અને ક્રમભંગ પણ રસપોષક અસરકારક બની શકે, તથા ઉક્તિનો અંત દર્શાવે છે એટલો તો ઉચિત છે, એવી રશી ઝીણવટ આપણા શાસ્ત્રીઓની કલામા ન મળે.

ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ આવા મહત્ત્વના લાભ અમુક સમયે લેખકને આપે છે, તે સાથે વત્તાઓછા ગેરલાભ પણ જોડાયા હોય છે. છૂટ અને અતિછૂટ વચ્ચેની સીમા કોઇ કાળે કોઇ વિષયમા દૃઢ હોતી નથી. છૂટનો ઉપભોગ લેનારા અસાધારણ સંયમી ન હોય, તો અતિછૂટમાં ય જઈ પડે. **સામા-ન-થનાર**ને નો દાખલો ઉપર આવી ગયો છે.

એથી ઉતરત બીજો દાખલો જુવો કુલનારો-ન્યાં-દીપ-પેખનારી-અમારી. આવી રચના વાળી ભાષા છટી ભાષા ન કહેવાય, મરડી મચડી નાખેલી ભાષા જ કહેવાય વળી બીજી જાતનો એક દાખલો જુવો

જાણે કે મનડુ ભમે.

વક્તા અર્જુન છે તથાપિ તેના મુખમા પોતાના મનને માટે મન. શબ્દ મુકતા રા ન્હાનાલાલને ગ્સહ્ઠામ ન લાગ્યો ન લાગે ન્હાનાલાલ, લલિત, અને એમના જેવાઓને ના લાગે બાર કુ ઉપર જ પડે છે-ડુ-એ વળી આ પાત્ની વિશેષ ખૂબી! (આ વિશે આગળ પણ જુવો, આ પ્રકરણને અંતે)

બારીક રિતનો જવા જ દઇયે ત. ન્હાનાલાલનો અનુવાદ વધારે પ્રવાહી છે ભાષા વધાર પ્રવાહી અને તમૃદ્ધ બની છે, પદ્ધતિ વધારે ઉદાર, યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાળી, અને પુષ્ટ બની છે, તેનો લાભ એમને મળ્યો છે જમાને જમાને અને કેટલીક વાર તો દાયકે દાયકે શિષ્ટ સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિઓના નવા અનુવાદ થાય છે અને થવા જોઇયે, તેનો એક ખુલાસો આ પ્રકારનો છે સસ્કૃત ભાષા અને ઉપનિષદની ફિલસુફીનો સારો વિદ્વાન હોય, ગુજરાતી ભાષા અને પદ્યરચના ઉપર હાથ બેઠો હોય, તથા રા ન્હાનાલાલને પ્રિય અતિશ્રૂટમા સરી ન પડે એટલો સયમી અને વિવેકી હોય એવા લેખકને હાથે ભગવદ્ ગીતાનો નવો જીવન્ત અનુવાદ થવાની ખરેખરી જરૂર છે

પણ પ્રાચીન ઉપનિષદો અને પુરાણોના પ્રાચીન ભાગના અનુવાદ કરવા મુકામને રહેલા છે, તેમ તેમનામાથી સાહિત્યને લગતી ચર્ચા માટે વિશેષ મળે એમ હોતું નથી હવે જરા ઊંચુ શિક્ષાન તારિયે અનુવાદ ચર્ચાના છેલ્લા નમૂના તરીકે કાલિદાસ વિરચિત વિક્રમોર્વશીય નાટકના . ગ કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ અને સ્વ કિલાભાઇ ઘનસ્યામ ભટ્ટ એ પડિતોના જાણીતા અનુવાદોમાથી પાચમા અકના શ્લોક સરખાવી જોઇયે પ્હેલા માટે કે અને બીજા માટે કિ સના રાખીશુ સ્થળ અને સમય પૂરતા ન હોવાથી પ્હેલા દશ શ્લોક જ લઇશુ આ બે દાખલા પ્રથમ પદ્યરચનાદૃષ્ટિએ, પછી ભાષાદૃષ્ટિએ, અને ત્યાથી આગળ વધીને અર્થની દૃષ્ટિએ તપાસિયે સાથેસાથે મે પણ એમાના આઠ શ્લોકના અનુવાદ નમૂનાપટની છેલ્લી હારમા મુક્યા છે (ખ), માત્ર શીખાઉની સેવા કરવાના હેતુથી, તે ઉપરે નજર જશે

હું સળગ પદ્યરચનાનુ ગતી વાહન માનુ છુ એ જાણીતું છે ગુરતી એટલે સગીતના બધનોથી વિમુક્ત વક્તવ્ય અર્થ અને ભાવનો જે વેગ, જે મરોડ, જે તેમા વિરામો (અલ્પ, અર્ધ, અર્ધાધિક, પૂર્ણ), તે સર્વ તેને આપે, જ્યા જે જેટલું જોઇયે તેટલુ અને તેવુ ન જુદ, ન વત્તઓછુ, ન વ્હેલુમોડુ વળી ગદ્ય જાતે ખડબચડ, બેડોળ, અનલકૃત, સીધુ વ્યવહારૂ, ત્યારે આ તો પદ્ય, એટલી એમા કૃત્રિમતા ખરી, પરતુ તેનો બદલો પદ્યાવલિને સુદરતા અને અનિયતતા અને અપૂર્વ અર્થદ્યોતકતા અર્પિને અપ્રમેય વાળી આપે એવુ ઇગ્રેજી બ્લૅન્ક વર્સ (Blank verse) તે આ મહાવાક્ય પ્રથિત સુન્દર વસ્તુને કથના તેની સુન્દરતાને સગીતના આશ્રય વગર ખીલવી આપે

તેવી પદ્યરચના. આ જ સંગીતકાવ્યથી ભિન્ન જાતિનું વ્યવસ્થિત વાણીમાધુર્ય તે આ: ઊંચામાં ઊંચા સંગીતને રસજમાવટ તથા ભાવનોદ્બોધનમા નીચું જોવડાવે એવું: કારણ એ કે આમા તો વિચારસામર્થ્ય અને કલ્પનાકૌતુક પણ ભળેલા. ટૂંકામા, કવિતાની કલાદેવીને તેના હક્કની ખુરસી અપાવનારી પદ્યરચના તે આ. હિંદની સંસ્કૃતોત્થ ભાષાઓમાં કવિતાનું સ્થાન સંગીતની ભાર્યા કે કિંકરીના જેવું થઇ ગયું છે. પ્રજામાનસના આંદોલનો અને ઊર્મિઓ, મંથનો અને એષણાઓ, ઉલ્લાસો અને વિષાદોમાથી અમુકનું જ અમુક માત્રામા જ આપણી હાલ સુધીની કવિતા વાહન બની શકે છે. કવિતાના વિષય અને કવિતાની ચોટનું વર્તુલ આવું સંકુચિત હોય, તે પ્રજાની એક ભારે અશક્તિ છે. બ્લેન્ક વર્સ માટે માગણી, ગેયછંદરચનાથી અતૃપ્તિ, ઇંગ્રેજી બ્લેન્ક વર્સનું સામર્થ્ય સમઝનાર વર્ગમાં આજ દાયકાઓથી પ્રવર્તે છે, અને અપદ્યાગદ્ય જેવી બ્લેન્ક વર્સની ડોળઘાલુ વિકૃતિઓ પણ થોડો વખત આદર પામે છે, તેનું મોટું સજીવન કારણ આ છે. આ વિચારગુચ્છ, આ દૃષ્ટિબિંદુ, અને આ પ્રયાસોનો માત્ર નવીનતાની લાલસાથી ઉદ્ભવ માનનારા, અને તેમને "અડપલા," "વિલાયતી" "સૌંદર્યદ્રોહી," જેવા સુમનો વડે વધાવનારા, વિષયનું વ્યાપક, ગંભીર, અને પ્રૌઢ સ્વરૂપ જ જોઇ શકતા નથી

સળંગ પદ્યના પ્રયોજકોને સંગીત અળખામણું છે કે ગેય છંદો સાથે વાકડું છે, એમ ગણવાનું નથી. સંગીતને ફેંકી દેવા કે ગેય છંદોને તોડવા તે માગતા નથી. પરંતુ સંગીતનો આત્મા જુદો છે, કવિતાનો આત્મા જુદો છે, તે ભેદના કથન સળંગ પદ્યવાદીઓને કરવા અનિવાર્ય છે, અને એવા કથનોને મોડીમચડીને ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવામા આવે છે, જે સત્ય અને ન્યાયથી વેગળા છે, અને વળી આ વિષયમાં જે સામા જવાબો દેવામા આવે છે, તે ઘણા ખરા આવા અનર્થના જ રદિયા હોઇને અપ્રસ્તુત અને અસંબદ્ધ અને નકામા હોય છે. (જરા આગળ પણ જુવો, આર્યાગીતિને લગતી ચર્ચામાં)

તથાપિ, આ તો ખુલ્લુ છે કે અત્યારે આપણે તપાસવાને હાથમા લઇયે છિયે તેવા સમશ્લોકી અનુવાદોમાં તે ડગલે ડગલે એક કે બે કે બહુ જ થોડા શ્લોક રચવાના, મૂલના કે તેને મળતા જ છંદોમા, તેમાં આવી સળંગ પદ્યરચનાના મોટા અને જુદા ધોરણને અવકાશ જ નથી. જે છંદ જયા પસંદ કરિયે તેમાં મૂલના અર્થ ભાવ આદિ શુદ્ધ અને અસરકારકતાથી કથાય-કવાય, તે જ ભાષાંતરની ગુણવત્તા. પૂર્વાર્ધમાથી ઉભરાઇને વક્તવ્યનો કોઇ અંશ ઉત્તરાર્ધમા જગા લે, તે આવી રચનાઓમા દોષ; ગમે તેવો ઝીણો તોપણ. આ દૃષ્ટિએ કેના શ્લોક* ૧, ૨, ૮ કિના શ્લોકો જોડે સરખાવો; એ શ્લોકોમાં કિની પદ્યરચના ચ્હડે.

---

* કેના નમૂના એમના અનુવાદની ૨૭ આવૃત્તિમાંથી ઉતાર્યા છે એ પછી આવૃત્તિઓ થઇ તેની મ્હને ખબર નહીં પછી ગયા માસમાં અમદાવાદમા સાંભળ્યુ કે નવી આવૃત્તિ બ્હાર પડવામાં છે અને હું જાણું, જે કેની પોતાના કામમાં કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા છે, આપણા જમાનાના વિદ્વાનોમાં કોઇની કર્તવ્યનિષ્ઠા એમનાથી ન ચ્હડે એટલી; જેનું એક પરિણામ આ, કે એમની દરેક આવૃત્તિ ઘણા ફેરફાર અને સુધારા સાથે જ બ્હાર પડે. એટલે આ (૬ઠી) આવૃત્તિ બ્હાર પડી અને તુરત તેની નક્લ લેઇ છે, તેમાના આ શ્લોકો અહીના ઉતારાઓ સાથે સરખાવ્યા છે. ૯ માંથી એક શ્લોક જ

લઘુગુરુની બાબત જુવો. કેટલેક ઠેકાણે નાગમા સારા પદકારો પણ યથેચ્છ ફેરફાર કરે છે, સૌથી ઓછી છૂટ લેનાર, ટૂંકમા ટૂંક ઘોળ્યુ પાડનાર, આપણા ઝમાનામા, મ્હારી જાણ પ્રમાણે, સ્વ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ હતા પણ–

ચળવીચળ (કે ૯)[1] બનિ ગતિ (કે ૮)[1]

આવુ બીજા કોઈના લખાણમા હોય તો એ પોતે જ ન કહે વારુ કે પદ અને બાધાનુ ખૂન થાય છે।

વર્ણનગાઠ જુવો ગુરુઠનુ છોગુ (કે ૩) અને ધારી ધરાય નહિ ધીરજ (કે ૬) ગમ્ય છે બનિ ગતિ કાતિ વળી (કે ૮), એ સુજ પિતા હું સુત એનો (કે ૧૦), ગાજે જેણે અનુભો (કે ૬), તેણે કવિને મણિ એ (કે ૫)–જણે કેટલાક વાગી[1] કેટલાકને આવી રચનાઓ ખૂબી કર લાગે છે યોગ્ય પ્રસંગે સૌને સારી લાગે પણ કર્ણપ્રિયતાનો વિષય રુચિ રુચિ પ્રમાણેના મતનો છે, એટલુ યાદ રાખવાનું છે જે ચાર આર કાનની સત્તા તો આખી ગુજરાતી પદ પ્રવૃત્તિ જો આવી જશે, તો તે તે દરેક સમયમા એ પદ પ્રવૃત્તિ નિર્જીવ જ હોવાની ગમે તેવા સર્વમાન્ય લેખકને પણ આવી બાબતમા પોતાનું જ ટકુ આગળ કરવાનો હક નથી દરેકે પોતાનો ખરા મતસ્પષ્ટતાથી અને ભીગરથી જણાવવો અને વાત જતી કરવી

આર્યાગીતિના માપનો વિષય અહી જાણીને ઠેલ્યો ગણ્યો છે આ એક સૂક્ષ્મ અને મિક વિષયમા જિજ્ઞાસુને [illegible] રા ન નિડગાવ બોગાનાથ દીવટિયાએ આખુ પિંગલ નાહિત્ય મથીને વસન્ત માસિકના કેટલાક અંકોમા યોગ વર્ગ ઉપર દાખલાઓની ચર્ચાથી ભરેલો વિદ્વાન નિબંધ પ્રગટ કરેલો છે, તે ધ્યાનપૂર્વક બાગ જોવાની ભલામણ કરું છું મે એમાથી જે સારબોધ મેળવ્યો, તે, પછી તુરત, એ જ માસિકમા મે એક ટૂંકા લેખ દ્વારા અને અભિ

---

[1] કેટલાક વજનના છે (પમો) નજીકો મહાર ખીલ એમા જ છે (દશમો, જ એતની નમતીએ હતા) કેટલામાના ઘણા સુધારા જ છે એન ઉમેરતા આનદ થાય છે

આ બનાવથી કાગ ટીકા થમા અનાવાને નરસિંહરાવ [illegible] છે હાસ કેતા ભાગમાના [illegible] આ [illegible] ની આગનિના પણ છે, તે ઉપરની [illegible] ટીકા [illegible] ના કેટલવાઢને હત તરીકે સીધી અને [illegible] છે, [illegible] ઘણા અગ આ [illegible] આગનિમા નથી તે ઉપરની હારી ટીકા ના કેટલવાકે [illegible] પદાવલિઓ ઉપર છ તે પદાવલિઓ વિશે એનો પણ [illegible] તરફ છે એટલુ જ નહી પણ તે એ ને પણ એમના પોતાના સ્વતંત્ર વિચારને પરિણામે દોરવાની જગ્યા [illegible] એમની અનુમતિ છે, પરી નકે એમને [illegible] ખૂનિ દોષ અને [illegible] એ પદાવલિઓ તેના [illegible] પોતના એનુવાદમાથી કાઢી નાખવી છે, તેથી કરીને કવિતા-વિચારણ અને [illegible] નાગ તેમની [illegible]

[illegible] ના [illegible] સાખ્યાવળી અને [illegible] ના કારનુ વિચારવા [illegible] કવિતાવિચારણ [illegible] મ્હારી [illegible] તરીકે [illegible] અને આર [illegible] કર્યા છે (૧ ૧૯૨૪)

જ્ઞાનશાકુન્તલા નાટકના મ્હારા અનુવાદમાંની આર્યાગીતિ આદિના દાખલા સાથે પ્રકટ કરેલો છે. (વસંત, ચૈત્ર ૧૯૭૪).*

હું પદ્યરચનામાં ઘણી છૂટ લઉં છું, કવિતા નિયમોને માટે નથી, નિયમો કવિતાને માટે જ હોઇ શકે એ સૂત્રનો યાવદાયુ અને ખંડખોરોની હારમાં ઊભનારો હિમાયતી છું, ગુજરાતી પદ્યરચનાને ચોતરફ ખીલવવા અને જડ બંધોમાંથી વિમુક્ત કરવાને યથામતિ મથું છું, અને કાલિદાસ જેવાની વાણી આ વિષયમાં ઘટાવીને કહેતો આવ્યો છું જે—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि वृत्त नवमित्य वंद्यं ।
सन्तः परीक्ष्यान्यत्तर द्भजंते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

પ્રાચીન પ્રાચીન ન સાધુ તેથી,
નવીન હો વૃત્ત ન નિંદ્ય તેથીઃ
જાતે જુવે છે કસ કોઇ સંત,
ચીલે વહે, ભાખ્યું ભષે અનંત.×

અને તો પણ આ ઝુંડા તળે હું પ્રથમ આવી રહ્યો તે જ ક્ષણથી સ્વીકારેલું પણ છે, જે "સંસ્કૃતિના સૈકાઓથી રૂઢ થઇ ગયેલાં રૂપોમાં સુધારો કરવાનું કામ, સંસારસુધારાના કામ જેટલું જ, રાજકીય કે આર્થિક સુધારાના કરતાં વધારે દુર્ઘટ છે. દલીલો અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા માત્ર આપણા બુદ્ધિ આચરણની સપાટીને સ્પર્શી રહે. લાગણીઓ, રસેંદ્રિયો, ભાવનાઓ જેમ જેમ ભેદાય અને ફરતી આવે તેમ તેમ જ આવા સુધારા થઇ શકે."+ **સ્વ પ્રત્યય**માં વિશ્વાસ જેનો હાથ પદ્યરચનામાં બેઠો હોય અને બાપાને ઘડતાં ઘડતાં ઘડાયો હોય તેવાને છાજે. વળી એવા આત્મવિશ્વાસુએ પણ જાહેર ટીકા અને શિક્ષણના સાહસમાં ઝંપલાવતા ઘણુંઘણું સમાલવું પડે. વિચારશુદ્ધિ, પદ્યશુદ્ધિ, પદલાલિત્ય, અને સંગીત, ચારેની બાજુ વિષય અને કૃતિના ડૉળ પ્રમાણે સમાલવી પડે: કવિતાવિકાસ પદ્યવિકાસ આદિની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેળવવી પડે; અને છક્કડ મારે તે છક્કડ ખાય પણ, એ ન્યાયે આવી પડતી સર્વે અવસ્થામાં પોતાની જવાબદારી તલના તેત્રીશમા ભાગ સુધી સમઝવી પડે. અને વળી સુજનતાનો વિનય તો પળ્યે જ છૂટકો. અર્થના અનર્થ કરે, મનામણા માગે, તોબરો તાણે, ગાળ દઇ બેસે, 'એક મ્હારૂં ઊંહૂં'–એ કોઈનો આશ્રય લે, તે ગમે તેવા માનલાયક સાક્ષર હોય, તથાપિ સર્વના સમાન હકના અને જાહેર ચર્ચા વડે લોકમત કેળવીને સત્યસમર્થનના આ પ્રજાશાસક ઝમાનામાં, તેમનું વક્તવ્ય મુદ્દે સાચું હોય તથાપિ ન યે સંભળાય.

---

* રા. રા દીવટિયાનો નિબંધ—"**ગીતિનું સ્વરૂપ**"–વસંત માસિકના ૧૬ મા વર્ષના આરંભથી શરૂ થાય છે અને ૧૭ મા વર્ષના ફાગણના અંકમા પૂરો થાય છે

× **માલવિકાગ્નિમિત્ર** નાટક **वृत्त** શબ્દ મ્હારો છે, વળી **વૃત્ત** અને **ભષે** એ બે ય શબ્દ બે અર્થમાં લેવાના છે કાલિદાસે **મૂઢ**. શબ્દ વાપરીને ગાળ જ દીધી છે, તો મ્હારે પણ અત્યંત કચવાતે મને–અનુવાદશુદ્ધિ જાળવવાને માટે–તેમ કરવુ પડે છે. **વૃત્ત** શબ્દના બે અર્થ પ્રમાણેના **સંત** શબ્દના પણ બે કરી લેવાઃ (૧) સાચો વિદ્વાન, (૨) સાધુ પુરુષ જેમ સાધુ પુરુષ લાખોમાં એક, તેમ અનંત ચોપટિયા પંડિતોમા જાતે કસ જોનારો સાચો વિદ્વાન અતિ વિરલ.

+ **ભણકાર** શુદ્ધ (અંગ્રેજી) પદ્યનો નિબંધ, પૃ (૨૪)

માટે જે વર્ગને ખાસ ધ્યાનમા રાખીને આ નિબંધ લખુ છુ તે ઉછરતા લેખકોને સ્પષ્ટ જણાવીશ કે–બાઇઓ, તમે પદ્યરચનામા એકદમ મ્હારી કે રા રા ખબરદારની કે રા રા ન્હાનાલાલની નકલ કરવા ન જશો અને કદાચ અમારે પગથિયે ચ્હડવાનો તમે નિશ્ચય જ કરો, તો તે પ્હેલા જરા વધારે તૈયારી કરો તો સારૂ પ્રથમ તમે રૂઢ નિયમો પાળી પાળીને હાથ બેસાડો એ નિયમોને પાળતા પાળતા તે પાછળના સત્ત્વની ઝાંખી કરતા થાઓ પર-પ્રત્યય ને ડગને ડગલે પૂરા વિશ્વાસથી અનન્ય વફાદારીથી ચાલનાર સૈનિકની મૂદ્રામા જ પારંગત થાઓ એમ કરતા કરતા, ખાતરી આપુ છુ કે, લાયક હશો તો તમારૂ પોતાનું નેત્ર ઊઘડશે, તમારો પોતાનો કાન સૂક્ષ્મતર થશે આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય થયા પછી સ્વતંત્રતા લેવા માંડજો અમારે પ્હેલ કહાડી નવી પગથી પાડવાની પાળી માથે પડી, તે અપૂર્વ કર્તવ્યના એ ગેબી અણસારને અમે દીઠો, વધાવી લીધો, અને ઝંપલાવ્યુ અને અમારૂં જે થવાનું હતું તે થયુ જે થયુ તે નથયુ થનાર નથી, અને અમને કોઇ વાતે અતૃપ્તિ યે નથી અને તોપણ તમને અમારા અભૂતપૂર્વ અનુભવમાથી ઉગારવાની અને તમારી પ્રગતિ સમતોલ થાય અને વધુ ફલપ્રદ નીવડે એવી હિતબુદ્ધિથી સલાહ આપવામા આવે છે, જે સ્વતંત્રતા લેવા માંડો તે પ્હેલા સ્વતંત્રતાને યોગ્ય બનવાને અભ્યાસ કરતા વધારે સંગીન મથન કરજો જે ઝમાનામા સાહિત્યમા બળખોર વૃત્તિ સામાન્ય થઇ જાય, તે સાહિત્યમા બે ત્રણ દાયકા તો અનવસ્થા જ પ્રવર્તે, અને એવી અનવસ્થા દરમિયાન સમતોલ પ્રગતિ અને કુદરતી વિશુદ્ધિ અશક્ય બને છે, ભલે પછીના દાયકાઓમા બળવોમાના સત્ત્વને લીધે જ ઉજ્જ્વલતા વધેલી જણાય વળી બે ત્રણ દાયકા એટલે શું, તેનો પણ જરા વ્યવહારૂ ખયાલ મગજમા આણો એવી એવી બાબતો તેના નિયત મૂર્ત સ્વરૂપમા જોઇ લેવાની શક્તિ કેળવો બે ત્રણ દાયકા એટલે કેટલાક અત્યંત આશાજનક કિશોરોનું આખુ જીવન અને અથેતિ કૃતિસંગ્રહ ' શ્રી ગણેશાય નમ ' થી માંડીને અચ્યુત કેશવ લગીની આખી જીવનકથા એ બે ત્રણ દાયકાની અવધિમા ખલાસ ' પછીના સમયમા સાહિત્યક્ષેત્રમા ફલદ્રુપતા વિવિધતા શક્તિ પ્રકાશ આદિ ગમે તેટલા વધવા પામે, પરન્તુ તેથી એ બાપડા જે પ્હેલા જ હોમાઇ ગયા તેઓનું શુ વળે ?*

---

* આ નિબંધ લખા ગયા પછી રા રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનુ અમદાવાદ કલા પ્રદર્શન આરંભે કરેલુ વ્યાખ્યાન જોવામા આવ્યુ, તેમા નીચેનો ભાગ ઉપલીજ વાતને સ્વતંત્ર રીતે ટેકો આપે છે, માટે અહીં ઉમેરી લેતા આનંદ થાય છે એમા કોઇ ગૂઢ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી, ત્યા ત્યા હુ જે અર્થ કરૂ છુ તે કૌંસમા જણાવુ છુ

'સૌંદર્ય' અને કલાનો પરમ નિયમ સમપ્રમાણતાનો છે, ભાવના અને દર્શન (ideal અને real) ની સમતુલાનો છે વીશમી સદીમા જગતની પ્રજાઓના નાવ ઝોલે ચ્હડયા છે, ને આપણુ યે જહાજ આજ ભરદરિયે ઝોલા ખાય છે સંસારની રાજ્યની પ્રેમની પુણ્યપાપની ભાવનાઓની તેમ જ આનંદ સૌંદર્ય અદ્ભુતતત્વ (romance) ની, જુની નિયમાવલિઓ ઉપરથી આ પ્રજાની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે જુના શાસ્ત્રો જ મી છે મહા અશ્રદ્ધાઓ ઉગી છે એમાની કેટલીક નિયમાવલિઓ તુટી છે, કેટલીક તુટે છે કેટલીક તુટશે. નવી નિયમાવલિઓ કઇ અને કેવી રચાશે ? સૌન્દર્યભાવનાઓની એ ભાગ્યરચના-રસશાસ્ત્રની પ્રતિમા, શેની રે જવાબદારી છે છંદોની નિયમાવલિઓનો સાર્વભૌમ અખંડ સનાતન ઉદાર ય તોડનો પડો છે છતા પણ તેને સ્વર ઉચ્ચાર

દાખલા (૧૪) બ મા દુહા શ્લોક છે તે દુહોડવેલી ગીતિ છે. દુહોડવેલ આર્યા, ગીતિ, સોરઠા હું જ કોઇક વેળા લખું છુ, બીજા કોઇની એવી એકે રચના હજી સુધી જોવામા આવી નથી. દુહોડવેલ એટલે અહીં એક પાદ વધારે ઉક્ત શ્લોકમાં ૧૨ માત્રાના બેને ઠેકાણે ત્રણ પાદ છે.

જણાય મેરા અંતરીક્ષ–આરે (બ ૪), **આલિરત્નસહ જાલિમ ગગનેથી (બ ૬),** એ રચનાઓ રૂઢ નિયમોના નમૂના નથી પ્હેલીને માટે મ્હને ય આગ્રહ નથી; પણ બીજી ઉપર તો આસન વાળીને બેઠો છુ. પદ્યશાસ્ત્રીઓની એ સામે અરુચિ કાયમની નીવડે, તો મ્હારી એમની વચ્ચે એટલો રુચિભેદ રહેવાનો. પદ્યશાસ્ત્રીઓના રૂઢ નિયમો શા છે, તે ઉપર્યુક્ત રા. દીવટિયાના નિબંધમા સારી રીતે નોંધેલા અને ચર્ચેલા છે, અને હું તે નિયમોને કયા અર્થમા કઇ દૃષ્ટિએ તોડતા ય સાધુ છે, તે મ્હારા ઉપર્યુક્ત સારગ્રાહી લેખમા જણાવેલું છે, એટલે અહીં પુનરુક્તિની જરૂર નથી

મણિ એ ખગના મુખમાં (ક ૪), લવલીદલશી મુખની (ક ૮), એ રચનાઓ નિયમ પ્રમાણેની છે, તથાપિ મ્હને એ ⏑ ⏑ — ની ત્રિપુટી ઉપર ભાવ નથી.

આર્યાગીતિ આદિ રચનાઓ ગુજરાતીમા ઓછી થઇ ગઇ છે, તે એક દુર્ભાગ્ય લાગે છે. એ પદ્યબંધ, આખી પંક્તિનો સવાદ જાળવીને અંદરનાં ચતુષ્કલ એકમોને માટે પૂરેપૂરી

છુ કે ઉચ્છેદ એ કલાકારના પરમ કલાધર્મ નથી, **સૃજન** એ જ પરમ કલાધર્મ છે સંસારમાં રાજ્યમા રસપ્રદેશમા પ્રણાલિકાઓ અખંડ રહે કે ન બદલાય, એ અશક્ય છે. ...જગતની જાહ્નવી વહે નહીં, વળી જાય, એ બ્રહ્માંડનિયમનના ક્રાંતિવાદ (evolutionary principle in the universe નિયમનમાંના ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વ) થી વિરુદ્ધ છે.. . સસારના ધર્મના રાજ્યના કવિતાના નવીન કલાવિધાયકોએ આ સંક્રાંતિયુગના ન વીસરવાનુ તો એક જ મહાસૂત્ર છે, કે પોતે ઉચ્છેદ છે વધારે કે સૃજે છે વધાર ? .. નકાર કે ઉચ્છેદ કલાકારોની ભાવના ન હોય નવવિધાનની સ્થાપના એ જ કલાવિધાયકોનુ કલાધ્યેય હોય ઇતિહાસની-પ્રાચીનતાની-ભૂમિકા ઉપર નવવિધાનના સંસારમ્હેલો રચાવવા એ જ કલાનુ પરમ લક્ષ્ય. " I come not to destroy but to fulfil." પયગંબરનો, સંસારશાસ્ત્રીનો (શાસનકાર–કાયદા ઘડનાર–સ્મૃતિ બાંધનારનો) મહાકવિનો, એ જ મંત્રોચ્ચાર હોય . . . આરસની શિલાનો ભાંગીને ભૂકો કરવો એમા કલાધર્મ (કલા કે કલાધર્મ પ્રમાણેનુ આચરણ એક) નથી આરસની શિલાને છોલી સમારી એ અણઘડ અસરકારી વાટ (જડ વસ્તુ માત્ર) ને ઘડી સસ્કાર આપી સજીવન કરવી: રસના કે સંસારના કે બ્રહ્માંડના મહાકલાવિધાયકનો સજીવારોપણ (જડમા પ્રાણ ફુંકવો) એ જ પરમ કલાધર્મ છે... . ગતિ પ્રગતિ અવનતિનો–સંક્રાંતિયુગ (ની સામસામે ઝપટની હીલચાલો) નો–સરવાળો સારવનાર મહર્ષિ (ઉદાર સમભાવી અપક્ષ ન્યાયમૂર્તિ) એ સર્વદ્રષ્ટાની (ના જેવી) દૃષ્ટિથી એ જ સારવવાનુ છે, કે લોક કલ્યાણમાર્ગે સંચરે છે કે અકલ્યાણને ? "

રા ન્હાનાલાલની શબ્દપુષ્કળતા (verbosity), એમની શૈલીના આડંબર, સ્પષ્ટ બાબતને વધુ પડતા દૃષ્ટાંત રૂપક સૂચનાદિ વડે ઉલટી–છાશમા પાણી નાખનાખ કરીને–પાતળી પાડી નાખવાની એમની રીત, પસદ હો તેને હો, મ્હને તો નથી પસંદ પરતુ આ અવતરણમાંનુ તત્ત્વ મુદ્દે સાચું છે અને શૈલીના કોઇ દોષથી છેડાઇ પડીને લેખકના સત્યને પણ આપણે જોઇ ન શકિયે, તો તો આપણને થોડું જ સત્ય પ્રાપ્ત થવાનું એ નિસંદેહ, કેમ કે દોષરહિત શૈલી તો દેવને પણ દુર્લભ છે જેમ દોષરહિત ચારિત્ર્ય

છંદ ગણના અને વૈવિધ્ય ખીલવવા, અર્ધભંગીન અથવા રેસિટેશન (recitation) ની રીતે વાચવા અને ગાવાના જેટલો ચમત્કાર છે તેટલો વિવિધસૂર અને સરળ છે દોહરા, ચોપાઇ, અનુષ્ટુપ, વસંતતિલકા, ઉપજાતિ, રોળા, લાવણી, સવૈયા, શાર્દૂલવિક્રીડિત, જેવાની લાંબી ધારા વહે તેટલી એની પણ રેલાવવા જઇએ તો એકસૂરી કંટાળો લાગે એ જુદી વાત, પરંતુ ટૂંકા વિષય માટેના પદ્યબંધ લખે એનો વધારે ઉપયોગ થવો ઘટે છે ઊર્મિગીતો માટે એ વપરાતા નથી તેનું મુખ્ય કારણ આપણા લેખકોનું એ બંધના નાજુક વિવિધ સામર્થ્ય વિશેનું અજ્ઞાન જ હશે

હવે આપણા નમૂનાઓની ભાષા ઉપર આવીએ

સંસ્કૃત નાટકોની રૂઢિ પ્રમાણે રાજા એ તો 'નમ પાન તેના મુખમા રુઉ ભોગ (કે ૧) જેવી ગ્રામ્યતા ન શોભે કડી ૩ મા મોતા શબ્દ છે તે પણ આ ગીતને પાન છે મુહવે શકે (કે ૩) જેવી રચના વખાણી શકાતી નથી લોચનિયા ભિંજાયે (કે ૯)-ભીના, કવિ દયારામના પદ અને ગીતગોવિંદ જેવા સાહિત્યમા જે દૂષણ નહીં એટલું જ નહીં પણ ઉચિત, કેમ જે વિષય, ભાવ, પ્રસંગ પાત્ર અને વાતાવરણને બંધબેસતું, તેને અવિચારીપણે રંગ રેડ વાપરવાની ફેશન (fashion) -ભાષાના સાહિત્યપાતને માટે આ જમાનાના વિદ્વાન લેખકો અને ભાષાનો મરોડ ઉપજાવનારાઓમા આગેવાન લેખે ગ. ગ. કેશવલાલની જવાબદારી ઓછી નથી [જુઓ આગળ, પ્રકરણને અંતે] કડી ૧ મા માન વિહંગ છે તે કરતા ગુજરાતી સાહિત્યમા એ પંખીને માટે સાચાણો નિદાશબ્દ તરીકે ... છે, તે વધારે સારો છે (કે ૧) કડી ૪ મા મુખ છે, તે કરતા કેનો વધારે સ્પષ્ટ વાચ્ય શબ્દ સ્હડે કડી ૯ ના જેવો સારો શ્લોક કેના આ ભાગમા એકે જણાતો નથી

અર્થના પેટાભાગ ઉપર પાછું કંઈ લખાયું હશે મૂળના બીજા અને ત્રીજા શ્લોકને સાથે ધ્યાનમા લ્યો અને અનુવાદો આ શ્લોકયુગલના મુખ્ય અર્થને કહેવામા હાર્યા છે પંખી પાસે હતો ત્યાસુધી વગડાના મણિના જે ટુકડા તેજકણ ગણા લાગતા હતા, તે હવે મણિના કિરણપરિવેશ જેવા જ જણાય છે અને આખો ગરેલો મણિ ઉપરાંત ભોગ થયો હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે કાલિદાસના अगाढचक्रप्रतिमं रागरत्नायन्य (૪) અને "પ્રભાપલ્લવિત મણિ" (૩) એ બેમા, એ તેના સાનિધ્યમા આ અર્થવિશેષ અનુક્ત છતા સ્પષ્ટ છે એવી અનુમોદિતમા વિશેષ સુંદરતા છે નાટકનાયકાને માટેનો એક આવશ્યક ગુણ—કહે ગતિ વર્ણતા જુએ તેવી સુસ્પષ્ટ જોનારાઓ પણ જોઈ શકે એવા જ વર્ણન વસ્તામુખે કહેવાનો ગુણ, આમ જ સધાય છે ભવભૂતિ જેવાના આગળી ટીકાકારોને દેખાડવા મથતા પીંછાં શા વર્ણનો વગર નહીં અને આ મત સ્વીકારી તેના ખચાય તેઓ પણ કબૂલ કરશે જે કાલિદાસ તો અનેકાનેક વાર આમ જ કરે છે ગતિ વગેરેનો એના પ્રવેશોમા ભાગ મોટો જ અને તેમા પણ આવા ગતિવર્ણન ખગ પ્રવેશમાના પાત્રોની ગતિ દેખાતી હોય, ત્યાપણ તેઓ બીજાઓને વધારે ગતિમા મૂકતા હોય, અથવા તો તેમની આખ આગળ બીજાઓની વધારે ગતિ હોય, જેથી કાર્યનું એમ અવશ્ય પગથિયું ચઢાતું કે ઉતરાતું જ હોય કાલિદાસ એવે જ આખે ... વાર્તાની એવી સુંદરતાની મૂર્તિ પડિએ

પંક્તિએ ચિત્ર દોરી શકે એવી સ્પષ્ટ સુરેખતા આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં એનાથી વિશેષ નહીં જડે. અને એના અનુવાદ કરવા નીકળિયે છીએ—હું જેવા ચશ્મેધણ ! દુનિયાનો ન્યાય, દુનિયાની ગ્રાહકતા, દુનિયાની રસિકતા, દુનિયાની અમરતા, એવી જ. અને દિવસો અને રાત્રિઓના પરિશીલન પછી એ અગાધ રૂપસાગર અગાધ છે એટલું પણ જોવાઇ જાય છે અને પાછું ભૂલી જવાય છે, તો અમારા વાચનારા, અમે પ્હેરાવિયે તે ચશ્મા પ્હેરીને જોનારા, કેટલું જોઈ શકવાના !

ટીકાકાર, અનુવાદક, અને સ્વતન્ત્ર લખનાર, જે કથવા માગતા હો તે અર્થને તમે પોતે સ્પષ્ટ જુવોઃ જોઈ જોઇને મનન કરો, જે એ અર્થમાં બીજ, થડ, પાન, પુષ્પ, ફલ, ક્યાં ક્યાં ક્યા ક્યાં. એની અંદર જે એક સરખો રસ વહે છે તે જાતે પામો, અને વાચનારને પમાડવા મથો. આખો વૃક્ષ બાહ્યાતર સ્વરૂપમા, તેની શક્તિ–અશક્તિ, તેજ–છાયા, ઊંચાઇ ઊંડાઇમાં; અને તેના કુદરતી ઉપવન વા વનમા પ્રથમ જાતે નિહાળો, અને પછી તે દર્શનને આલેખવા મથો. આલેખતાં આલેખતા અનેક ચિત્ર કાઢવા પડશે, એમ કરતાં કરતાં જ ચિતારા બની શકશો, રેખા રંગ અને ખાલી ભોયના અન્યોન્યપૂરક અર્થવાળું નિતાર કલાતંત્ર શીખી શકશો, અને રસવાહક જીવંત ચિત્ર સાધી શકશો, ન અન્યથા.

આ સધાય તેનું નામ perspicuity, વિશદતા, પ્રસાદ. યુગે પાકા રંગનો અમર પ્રસાદ આ જ. સાહિત્યકૃતિનું,

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमंगेषु संनद्धं
(નવયૌવનનો ખીલ્યો ફુલફુલ શો બ્હાર અંગાગે)[૧]

તે આ. પદલાલિત્યનો પ્રસાદ તો માત્ર પરિમિત વિચારશક્તિનાં બાલકોને રમવાનો ઘૂઘરો અને કૃત્રિમ કવિતામય પદાવલિ (poetic diction) એ તો પ્રસાદ નહીં એટલુ જ નહીં પરંતુ તેની જીવલેણ શોક્ય. તમે ખરી ખરી રાણીને ચાહો છો કે શોક્યને, તે લખવા માડો તેના આરંભમાંથી જ નિશ્ચય કરી રાખજો. કેમ કે પડી ગયેલી ટેવો અને જામવા પામેલા રાગાપરાગમાંથી પછી આખ ઉઘડયે પણ મુક્ત થવું વિષમ છે.

સ્થાયી અસરકારકતાનું સાચું સાધન આ પ્રસાદ છે. ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓની અપ્સરા જેવી અમરતા અને મોહકતા આને આભારી છે. રસ કેટલો આછો કે ઘેરો, શબ્દ કેટલો આકરો કે મૃદુ, વાક્યરચનામા કર્તાક્રિયાપદવિશેષણવ્યવસ્થા અને ભારવ્યવસ્થા, એ તમામ

---

[૧] કાલિદાસ, અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક. અનુવાદ કોસમાં મુક્યો છે, સંસ્કૃતમાની નાન્યતર જાતિ અને અનુવાદમાંની નરજાતિ એ બેની વાક્યમાં ટક્કર થાય તે ન થવા દેવાને. ઉપર ટાંકવામાં આવેલો વસંત માસિક, ચૈત્ર ૧૯૭૪ ના અંકમાંનો મ્હારો નિબંધ જોશો. તો તેમાં આ પક્તિનો અનુવાદ જૂદા શબ્દોમાં, **लोभनीयं** શબ્દને વળગી રહીને કરેલો જોવામા આવશે ને **ખીલ્યૂં અંગાંગે નવજોબન ફુલસમાન લોભવતૂં.** ને **ખીલ્યૂં અંગાંગે,** આખો પાદ ગુરુઓનો; એવી પદ્યરચના ચલાવી લેવાય કોઇ કોઈ સ્થલે જ. વળી **ફુલસમાન** એમાં **कुसुममिव**નો માત્ર શબ્દાર્થ છે ફુલથી ઉભરાઇ જતા જોબનવાળી લતાનો બ્હાર જેની આંખ આગળ હોય, તેને મ્હારો એ જૂનો અનુવાદ ફીકો પડે

અંગના યથાયોગ્ય મૌગ્ધ્યમા જ આખા અંગની કાંતિ જેનો પ્રમાદ વમે-લસે છે પદ લાલિત્ય કે અનુકરણ કે શબ્દશુદ્ધિ કે ક્રિયા ગોઠવણી કે પ્રવાહિતા કે લાઘવ કે સરળતા કે સુકુમારતા કે ચોટ કે એવા કોઇ એક જ ગુણમા એનો અધ્યારોપ કરનારા કાણા છે સાહિત્યક્ષેત્રમા આવો અંધહસ્તિન્યાય ઘણો ચાલે છે માટે ખાસ ચેતતા રહેવાનુ છે મપાળીથી તળ સુધી જે કૃતિમા પારદર્શક વિચારશુદ્ધિ નહીં તેમા પ્રસાદ હોય જ ક્યાથી ?

બીજો શ્લોક ફરીને જુવો. કાલિદાસ ઉપમા વડે તાદૃશ ચિત્ર કલ્પનામા પાડે છે, ત્યા અનેરૂ (કે) શુ ? શા માટે ? અહો અહીં મ્હારા કેટલાક કેળવાયેલા પણ ગુજરાતી શબ્દભંડોળમા ભીખારી મિત્રો આભરે છે એઓ વાતચિતમા જ્યા ગંધમેસતા શબ્દ જોઇયે ત્યા ઘણી વાર ઇંગ્રેજી શબ્દો વાપરે છે, જ્યા ઇંગ્રેજી ના વપરાય એવા સંજોગમા સપરાય, કે "પેલુ-પેલુ" એમ શાકા મારે છે 'જેની જોડ વા ઉપમા નથી' એવો સ્પષ્ટ અર્થ ના હોય ત્યા "અનેરૂ" શબ્દ વપરાયો હોય, એવે સ્થળે તે અજુગતો છે શબ્દબાહુલ્ય ગદ્યપદ્યની કેટલીક શૈલીઓમા ચાલે જ કે આવશ્યક છે, અને ઠીક મધાયુ હોય ત્યા ભૂષણરૂપ છે પરંતુ કાલિદાસના અનુવાદમા અને આવે સ્થળે' મ્હારાથી ન ખમાય, ખાસ કરીને રા. કેશવલાલ જેવાના લખાણમા તો ન જ ખમાય, કેમ જે ગુજરાતી શબ્દભંડોળમા ના કેશવલાલ જેવા માતંગ આ ઝમાનામા કોઇક જ હશે, તે સારી રીતે જાણું છુ

એ જ શ્લોકમા અંગારક શબ્દ વાપરીને એઓ શ્લેષ વડે મંગળ ગ્રહનું સૂચન અહી આણે છે* એ પણ અમત્ય છે કાલિદાસમા આ સ્થળે એવો શ્લેષ નથી, એટલુ જ નહીં પણ ૪થા શ્લોકમા તેણે મંગળને જે રીતે ઉપમાનપદે આણ્યો છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે તે પ્હેલાના કોઇ પણ નજીક સ્થળે મંગળનું સૂચન પણ અનિષ્ટ છે બની ક્હાનું એક આવશ્યક તત્ત્વ આ છે, કે જે રંગ, જે ચિત્ર, જે અસર, જે ચોટ અમુક બિંદુએ મુકેલ હોય, તે તે જ બિંદુએ રાખવાનુ છે

ક્શા શ્લોકમા બને અનુવાદક કચુંબી જેવા પ્રિયવદ દંભારીના

રોપેણ તે માર્ગણતા गतेन अनेन निर्भिन्नतनु

એ શબ્દોને ઉતારવામા હાર્યો છે બનેએ શ્લોકમા ગાડનું પણ ઉમેર્યુ છે કિ ઉમેરે છે બિચા તણુનિ પાસ, કે ઉમેરે છે વામી, ક્યુ ઉમેરણ વધારે ખરાબ ?

બ ૮મા વિશેષ તેજસ્વી એ ઉમેરણ છે કાલિદાસની કૃતિયોમા બીજા આવા સ્થળો જુવો અને એ ઉમેરણ વિશે ઠીક લાગે તે મત બાંધો વળી આ આઠમા શ્લોકમાં આપણા બને અનુવાદકોની કૃતિ મ્હને તો મૂલ કરતા વધારે ઘેરા રંગે ચિતરીને સુંદર વસ્તુને ઓછી સુન્દર કરીને દેખાડનારી લાગે છે સારા ચિત્રોને જેમ છાપખાનુ પ્રતિકૃતિઓની હજારો નકલ કરાડી આપે છે એ સેરા બજારના, મૂત જેવા નાજુક રંગ કે રંગમિશ્રણ પોતાથી ન જ બને એટલે જેવુ બને તેવુ કરી આપે છે, તે પ્રમાણે

આ દોષ કે હમા વળી વિશેષ ઘેરો જણાય છે

---

* જુવો ટીપણીને અંતે તેમનો ગ્રહ ૨૬ (૨૭ આગસ્ટ, ૧૯૧૨ ના પ્રજા બંધુ)

ભચડી ભુજજુગ્મમાંહે
આલિંગવા જ ચળવીચળ અંગ થાયે !

આ વિશે શું કહું? શૈલીના એમના આદર્શ મ્હારા આદર્શોથી કોઇ ને કોઇ અંશમા અત્યંતાત્યંત ભિન્ન હોવા જોઇયે,—બીજું તો શું કહી શકું? વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠામા ય પ્રધાન લાગણી આનંદની પ્રસન્નતા રહે છે. શૃંગારની પરાકાષ્ઠાનું જુદું લક્ષણ છે. પુત્રને ભેટવાના પ્રસંગમા આવા ઉત્કટ શબ્દોને વેડફી મારે, તે લેખક લાંબા વિરહને અંતે ફરી મળતી પ્રિયાને ભેટવાના પ્રસંગમા તીક્ષ્ણતર શબ્દો બેશક જોઇયે, તે ક્યાંથી કઢાડશે? અથવા તો—

આલિંગવા જ ભચડી ભુજજુગ્મમાંહે
અંગે અધીર કંઇ નર્ત્તતિયાં નચાયે !—

એમ નથી લખ્યું એટલો એમનો પાડ જ માનવો ઘટે ! **લોચનિયાં** અને **નર્ત્તનિયાંને** સાથે આણનારી આવી કઢીને હાલના ઉપકવિ-અપકવિઓની એક ટુકડી આપણી કવિતામા લલિત માર્દવના અનેરા નમૂના તરીકે ઠેર ઠેર ગાઈ બતાવત, અને તેમાં "**ચાંચાંયા** લિંજાગે," "ઊઊઊભરાયે," "**ચાંચાંયા** નચાયે," ગવાતા, કંઠ અને હાથના અનેક લ્હેંકાઓની સાથે મંજિરાની રમઝટ પણ જમત સંગીતની વેચાણ ગુલામડી જેવી ગરીબ બીચારી ગુજરાતી કવિતા !

પ્રકરણ ૩: અનુકૃતિઓ

હવે આપણો વિષયાનુક્રમ આપણી આગળ અનુકૃતિઓને આણી મુકે છે. અનુકૃતિ શબ્દને જરા તાણિયે, તો દુનિયાનું ઘણું સાહિત્ય એ વર્ગમા પડે એ જાણીતું છે. માણસ અનુકરણશીલ પ્રાણી છે. અનુકરણ કરતા કરતા પ્રયાસમા સર્ગશક્તિ પણ ભળે છે, અને એમ બાલક વધી વધીને માણસ થતામાં વાચા અને રીતભાત, હુન્નર અને કલા શીખે છે અને ખિલવે છે હોમરના જેવા મહાકાવ્ય લેટિનમાં કેમ નહીં, લાવ હું જ રચી જોઉં, એ મહાકાંક્ષાએ વર્જિલ પ્રેરાયો. હોમર અને વર્જિલ જેવા મહાકાવ્યો પોતપોતાની ભાષામા વિરચવાની મહાકાંક્ષા ડૅન્ટી, ટૅસ્સો, સ્પેન્સર, મિલ્ટન, માઇકેલ મધુસૂદન દત્ત, આદિને સ્ફુરી. મિલ્ટને વિષયો પસંદ કરેલા તેમાં, કેટલાક એની પ્હેલાના કવિઓની યાદીમા તેમ એની યાદીમા પણ, "રાજા આર્થર અને એના ગોળ ટેબલ ઉપર વિરાજતું એના વીર સાથીઓનું બંધુમંડલ" એ વિષય, પૌરાણિક ઇતિહાસની પદ્ધતિએ, મહાકાવ્ય રચવાને માટે હતો. આ વિષય મિલ્ટન પછી પણ ઘણાં કવિહૃદયોને આકર્ષતો રહ્યો, અને ઓગણીશમી સદીમાં "કવિતાયોગ્ય વિષયના અભાવવાળા ખાલી ઝમાનાના ગાયકગણો" જાણે એના ઉપર, અને એને મળતા નૉર્વીજિયન, જર્મન, આઇસલૅન્ડિક, આઇરિશ, ફ્રેંચ, અને ફારસી રાસાઓ (sagas) ઉપર તુટી જ પડયા **સ્કૉટે ધિ લે ઑફ ધિ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રલ** ("છેલ્લા બારોટનો પ્રબંધ") એ કાવ્ય લખ્યું તે વખણાયું, એટલે એણે

"The idle singers of an empty day."

W. Morris.

પોતે અને પછી બીજાઓએ એવી અનેક પદ્યનવલિકાઓ રચી ઊર્મિગીત (lyric), મહાકાવ્ય (epic), નાટક (drama) ત્રણેના તત્ત્વોનું નવું મિશ્રણ કરીને, અને આમ જગમગ બન્યને બન્ને જનસ્વભાવ તથા અનુભવની સામાન્ય કોટિને છાજે એવો સ્કોટની જ પહેલી ગદ્ય નવલમાંથી ઐતિહાસિક નવલની નવી કલાજાતિ ઉદ્ભવી, અને એ વટવૃક્ષ આખી દુનિયામાં વડવાઈઓ નાખે છે ઉ-વ્હીટ વિહટ્‌માને અપદ્યાગદ્ય આરંભ્યું, એટલે કે એ વિશિષ્ટ રચનામાં સમકાલિક સમર્થ લેખક તરીકે ઘણા લોકોનું ધ્યાન પહેલું એણે આકર્ષ્યું, અને એ કૃત્યાપ્રધાન બીજ ગુજરાતીમાં ય વવાયું છે + કાવ્ય એટલે મર્યાદાઓ વડે સ્પષ્ટ અંકિત પડ વા દેવવાળી, એટલું જ ન-એટલે વ્યક્તિત્વ વા આત્માવાળી છે એવી છાપ પાડવાની શક્તિવાળી, કલ્પના અને કલાના સહધર્મચારે સાધેલી, વિશિષ્ટ શૈલીતત્ત્વો વડે જણાયલી, દર્શને દર્શને દિદૃક્ષા વધતી જાય એવા ચમત્કારવાળી, સહૃદયના સ્મરણો અને સ્વપ્નોમાં ય વણાઈ જાય ને किमपि द्रव्य બને એવી, સુંદરતામૂર્તિ + કવિહૃદય એવી મૂર્તિ જ્યાં જ્યાં જુવે છે, ત્યાંથી પોતાને કાજે પોતાની વાણીમાં એવી પણ નવી રચના

---

* આગળ છપાઈ ગયેલ એક અવતરણમાં રા રા ન્હાનાલાલ લખે છે, "છંદોની નિયમાવલિઓનો **સાર્વભૌમ અખંડ સત્તાવાદ** હાર ય તોડવો પડ્યો છે" આમાં **અખંડ** શબ્દ તેના પૂરા-'નિરપવાદ' એ-અર્થમાં લઈએ તો હકીકત ખોટી થઈ જાય, એટલે એને rhetorical flourish તરીકે જ લેવાનો છે અપદ્યાગદ્ય જેના 'સાર્વભૌમ' નામ versliber, free verse, વગેરે છે, તે વસ્તુતાએ તો ઉવૉલ્ટ વિહટ્‌માનથી ય ઘણું જૂનું છે એ (વિતાનેબ લેન્ડગીકૃતોને rhetoric ના જઈ કહનાર) વાદનના પ્રથમ દર્શન બાઈબલના પૂર્વાર્ધ-"જૂના કરાર"-માંના કેટલાક જૂના ભાગોમાં થાય છે અથવા તો તેની ઉત્પત્તિ એથી પણ જૂની હશે કેમકે આપણી વેદત્રયીમાંના પણ ગ્વાક ભાગનું બંધારણ અપદ્યાગદ્યના જેવું અતિશિથિલ જ જણાય છે

માનસશાસ્ત્ર (psychology) ની દૃષ્ટિએ જોતાં, રા રા હાડાલાલના છંદો સામેના વિરોધનું સૂક્ષ્મ બીજ, કદાચ ઇ.સ. ના ઉપયોગને માટે અંદર -ણાની બે હાર પાડીને ગોઠવીને બાંધીને રાખવામાં આવતી પાટીઓ હશે એમ લાગે છે,-જેમાંની કોઈ ને કોઈ બાલક ન્હાનાલાલની બાલચેષ્ટાઓ ની ગ હશે અને તેથી એ તેજ ભાવ-ને મોગરાઓને હઠે કઈ -ઇ ખનતું પેટનું ભરી

એમનો અપદ્યાગદ્ય ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું તેનું સૂક્ષ્મ બીજ નામચેની શ્રીમાળી કુલોત્પન્ન બાલકના મનમાં છેક બચપણથી ભામગાનનું સેવન અને તેનું વાર ઉતરેલું હોવું જોઈએ, તે હકીકત હશે

બેશક આ નમાણે તો અગણ વડીલ માટેની પાટીઓ ઉતારનાર બાલક અક્ષરશઃ જ બનવો જોઈએ વળી બીજી દલીલ પ્રમાણે તો દરેક **શ્રી**માળી બાલક અપદ્યાગદ્ય રચનાર જ થવો જોઈએ, માટે ઉપલા બંને તર્ક (absurd) અગર દૂરાકૃષ્ટ (far-fetched) અને ફેંકી દેવાના, એવી સામી દલીલ પણ થઈ શકે-માનસશાસ્ત્રી તર્ક અને ગાણિતિક દલીલ વચ્ચેનો મોટો તફાવત ન જાણનારથી જ લાખોમાંથી એક બાળ નો પણ માનસવિકાસ આવું વલણ પકડે, તો જ્ઞાત તથા ગૂઢ સૂક્ષ્મ બીજોમાનું એક, ઉક્ત પ્રકારનું કોઈ બચપણમાં પ્રવર્તતું vera causa **વાસ્તવિક કારણ** હોવું એ અસંભવિત નથી, એટલો-તથાપિ સારી રીતે સ્વલ્પ-આવા તર્કોનો અર્થ હોય છે

+ આપણી જાતીની વ્યાખ્યાઓ अगोचौ शब्दार्थौ ,रसात्मक वाक्य ,रमणीयार्थ प्रतिपादक शब्द આદિ દ્વારા જેવા અર્થ તિને મુખ્ય કાવ્યને જ વિષયતુલના મચ્યબિન્દુએ રાખીને રચાયેલી જણાય છે પણ આવો વિષય આમ ટિપ્પણમાં તો-બહુ મોટો, એક ઐતિહાસિક નિબંધ તો શું ગ્રંથ ગાજે એટલા માગે છે, એમ ટીકા પરતો મુકવો જ પડે છે

પ્રાણ પાથરે છે, અને કલ્પનાકલ્પિત, ભાવસમુલ્લસિત, વિચારપોષિત; ભાવનાફલના નવા નવા ફાલ આપીઆપીને જીવનનું ઉદ્‌ભાવન કરનારી સાહિત્યવાડી વધે છે.

નર્મકવિતામાનાં ટિપ્પણો અને કલાપીનાં કાવ્યો જુવોઃ શેલિ, બાઇરન, વર્ડ્‌ઝવર્થ, ટેનિસન, સ્કૉટ, આદિમાથી એઓએ કેટકેટલું અનુકરવા પ્રયાસ કરેલા, અને સરવાળે કેટલું થોડુ લઇ શકયા છે. પૅલ્ગ્રેવ ગોલ્ડન ટ્રેઝરી (Palgrave: Golden Treasury of Songs and Lyrics) પાઠયપુસ્તક લેખે વિદ્યાપીઠમા દાખલ થઇ, અને વીશથી વધારે વર્ષ ચાલી સહૃદય પ્રોફેસરોને હાથે શીખવાઇ, તે દરમિયાન આપણી આર્ટ્‌સ કૉલેજોમાં ઇંગ્રેજી કવિતા ભણતા ઘણા ય ગુજરાતી કિશોરોનું ઇંગ્રેજી લિરિક (lyric ઊર્મિગીત), આઇડિલ (idyll), ઓડ (ode) વગેરેએ કેટલું બધું આકર્ષણ કરેલું, તે જાણીતુ છે. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, મણિલાલ નભુભાઇ, ગોવર્દ્ધનરામ, મણિશંકર, રા. રા. નરસિંહરાવ, સર મનુભાઇ નંદશંકર, રા બ. રમણભાઇ, રા. રા. આનંદશંકર, રા રા. ન્હાનાલાલ સર્વ એ શિક્ષણનાં બાળકો છે. એ ઝમાનાની કૃતિઓમાં વર્ડ્‌સ્વર્થ, શેલિ, બાઇરન, ગોલ્ડન ટ્રેઝરી, આદિના અનુકરણો છે, તે નવાઇ નથી, એવા અનુકરણો ના જ હોય તો તે નવાઇ ખરી.

પરંતુ અનુકૃતિ શબ્દને આવા વિશાળ અર્થમા અહીં હું યોજવા ઇચ્છતો નથી. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓમાથી કેટકેટલી કયા અર્થમાં શેની શેની અનુકૃતિઓ છે, એવું મોટુ પર્યેષક સંશોધન અહી ઉપાડવાનો મ્હારો ઇરાદો નથી. મ્હારે અહીં બે ત્રણ બીજા નમૂના લઇને તેમની જ વત્તીઓછી અને માર્ગદર્શક ટીકા કરવી છે, અને તે માટે પ્રથમ તો **અનુકૃતિ** શબ્દની સંકુચિત અને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા બાંધવી પ્રાપ્ત થાય છે. રા. રા. નરસિંહરાવની ચંદા શેલિના મેઘની અને પ્રોમીથિયસ અન બાઉન્ડ (Prometheus Unbound) માના કેટલાક અંશની, મ્હારી પ્રેમનો દિવસ એ ઊર્મિગીતમાલામાંના કેટલાક ખંડો બ્રાઉનિંગના ડ્રામૅટિક લિરિકોની (dramatic lyric), અનુકૃતિઓ ગણવી હોય તો બેશક ગણી શકાય, **અનુકૃતિ** શબ્દને પૂરતો વિસ્તાર આપી લઇયે તો. પણ એવો વિશાલ અર્થ સાહિત્યચર્ચામા થોડો જ ઉપયોગી છે. અનુકૃતિઓ કહેવાય છે વા કહી શકાય તેવી ઘણી કૃતિઓ બહુ તો તે તે માતા-માતાઓની પુત્રીઓ છે, તે તે જાતની કૃતિઓ છે, અનુકૃતિઓ નથી. માતાનું હાર્દ પુત્રીમા એકબે મુખ્ય અંશમાં ખરૂં, તથાપિ એ જાતે સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિ હોય છે, વિશિષ્ટ લક્ષણો વાળી, માતાની છાયા માત્ર નહીં. રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશીની નવલ-નવલોમાના કોઇ અંશ ડૂમા (Dumas) ની કોઇ નવલ-નવલોમાથી ઓઘે ઉતરી આવેલા કે ચોક્ખા અનુકરેલા હશે; કરણ ઘેલાના કેટલાક ગુણ અને દોષ સ્કૉટની નવલ-નવલોમાથી ઓઘે ઉતરી આવેલા કે ચોકખા અનુકરેલા હશે. પરંતુ એટલા ઉપરથી પછીની કૃતિને આગલી કૃતિ-કૃતિઓની અનુકૃતિ કહીને વિષયને પડતો ના મુકાય. પછીના કર્તાને ન્યાયની ખાતર, તેની કૃતિની સ્વતંત્રતા પણ જેટલી જેવી હોય તેવી તેટલી બતાવવી પડે માટે પરિભાષાની ચોક્કસાઇ પણ **અનુકૃતિ** શબ્દનો કંઇક પરિમિત અર્થ માગે છે. અમુક કૃતિને પ્હેલાની કોઇ કૃતિ સાથે આદિથી અંત સુધી સરખાવતાં, તે મોટે ભાગે એ પ્હેલી કૃતિના પ્રતિબિંબ જેવી લાગે, અને પ્રતિકૃતિ છે એમ ઠરાવવા જેટલી બંનેની નિકટતા તો ના હોય, ત્યારે એ જોડકામા મોડી તે વ્હેલીની નકલ વા અનુકૃતિઃ

અનુવાદ અથવા લગભગ પૂર્ણ પ્રતિકૃતિ નથી, તેમ ગનન પુત્રી ગણાય જેટલી ભિન્ન પણ નથી, માટે તે અનુકૃતિ

૨૮. ૨૨. નરસિંહરાવની ચન્દ્ર તમે વાંચી હશે સ્વ કલાપીની કમલિની તમે વાંચી હશે અને સાથે કોઇ વાર વાંચી છે? વાંચી જુવો એ જ છંદ, એ જ લબાઈ, એ જ ગતિ, લલિત દશ્યોનું લાલિત્ય લડાવનાર શૈલી કમલિની ચન્દ્રની અનુકૃતિ છે બન્ને સ્મરણ સુન્દર વિનોદવસ્તુઓ છે ચન્દ્ર પૂરતી લોકપ્રિય છે કમલિની એટલી જાણીતી નથી ગુજરાતને હજી સૌંદર્યની જાતપરખ નથી છે કોઇ ને કોઇએ ગુજરાતી સૌંદર્યને પણ ગુજરાતને બતાવી આપવાની સેવા બજાવવી પડે છે કમલિની તરફ આ નિબંધ વડે ધ્યાન ખેંચવા આમ થાય છે *

બેમાં કઇ કૃતિ મ્હોટી? આવા મહાન સાહિત્યક્ષેત્રમાં શિખાઉઓ જ પૂછે દરેક સારી કૃતિમાં વિશિષ્ટતા હોય છે અને ઘણી વિશિષ્ટતાઓ એકમેકથી અપરિમેય હોય છે સોની મ્હોટી કે ગુલ? સ્ત્રી મ્હોટી કે પુરુષ? કવિતા મ્હોટી કે સંગીત કે ચિત્રકલા?

આવા આમાં મહાન બેમાંથી કયો કવિ મ્હોટો એવા પ્રશ્નને ઉડાવવાને જેટલા વાજબી ગણાય, તેટલા તે એક જ જાતની બે કૃતિઓની સરખામણીમાંથી છટકવાને માટે ઉપયોગી નથી તોપણ આટલું તો એવી સરખામણીમાં ય ઘણી વાર વીસરાય છે, કે પ્રસ્તુત બે કૃતિ એક જાતની છતાં પણ બે જુદા કર્તાની છે, અને દરેક સારા કર્તાની દરેક સારી સવાયની કૃતિમાં કંઇને કંઇ લાક્ષણિક અંશ હોય જ વળી વિષય જુદા જુદા, તેનો ય ફેર પડે કમલિનીનો વિષય ચન્દ્રના જેટલો આકર્ષક ન જ હોઇ શકે કવિએ તે સાધવામાં ઘણી વધારે કુશળતા મેળવી હોય તો પણ ચન્દ્રના વિષયમાં વ્યોમ, મેઘ, સિંધુ, સંધ્યા, શુક્ર, ઝાડ તજેના ચાદરણાંથી માંડીને ગ્રહઉપગ્રહોના વિશ્વભ્રમણ સુધીના પેટાવિષયો ક્રમની રીતે આવે, એટલું જ નહી પણ એ દિવ્ય ગોળાઓનું સ્વર્ગીકસંગીત (કડી ૯) પણ આવે કમલિનીમાં પણ કવિએ વિષયોની લગભગ ચન્દ્રના જેટલી રસિક પરંપરા યોજી છે, તે એના વિજયને માટે વિચારશીલ વાચનાર એના કલાચાતુર્યને ઉલ્ટું ગણવાન પણ લલચાય અને, ઉલટ પક્ષે વિષય જાતે લોકપ્રિય બને તેવો હોય, પરંતુ તેને યોગ્ય રમ એક સરખો સધાય છે, તો જ તે લોકપ્રિય બને છે આ વિષયમાં ચન્દ્રને મુગ્ધ કુમારિકાવસ્થામાં દાખલ થતી, પણ બાલિમનું ગમનિયાણપણું હજી એનું ને એવું ટકેલું છે, એ પ્રકારની વર્ણવી છે,—કિશોરાવસ્થાની કોઇ અપ્સરાપુત્રી જેવી આમાં એના રસની લોકપ્રિયતા છે અને કેટલીક નમણી કડીઓ છે, તોપણ એકંદરે આ રસ એકસરખો સધાયો છે ને કલાવિજય, કલાપીનો કમલિનીમાં છેક જુદી જાતનો કલાવિજય છે, તેનાથી ઉતરતો ગણવો કે મ્હોટો, એ વિષે જુદા જુદા અધિકારી નિરીક્ષકો રુચિ પ્રમાણે જુદા જુદા મત આપે એવું પણ બનવા જોગ છે

* હૃદય ત્રિપુટી વિગેરેના ઘણા વ્યાખ્યાન માટે જુવો 'હિન્દુસ્થાન' પત્રનો ૬ સ ૧૯૨ની નીવાળીનો અંક

દરેક કર્તામાં વિશિષ્ટતા હોય છે એ હમણા જ આવી ગયું. આવી વિશિષ્ટતાઓના વર્ગમા તેના લાક્ષણિક દોષો પણ આવે છે. આ દિવ્ય ગોળાઓના સ્વર્લૌકિકસંગીત (the music of the heavenly spheres.) ની કડી જુવોઃ—

> એવોં મેઘનો રેત સરસૂં નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
> મધુરા રસીલા મંદ ઝીણા સુંદરા સુર થાય ત્યાં;
> માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરૂં,
> ને સુણે હરણું માહરૂં, ને ઊંઘ મીઠી લે ખરૂં.

આ દિવ્યસંગીત અમુક સ્થલોમા અમુક સંજોગોમા અમુક ક્ષણોમા જ થાય છે ? નાઃ એ થાય છે તે જો સત્ય હોય, તો તો એ નિરંતર ચાલી રહે છે, ચાલી રહેલું જ છે. આ દષ્ટિએ જોના, કડી ૭ ૮ અને ૯ ને સાથે લઇને તેમનો એકંદર અર્થ કર્તાને બનતો લાભ મળે એમ કરિયે; વળી કવિને ઘણી વાર અછડતું દર્શન જ કરાવવું પડે, જે વિષયો કવિ છેડે અથવા તેના વર્ણન અલંકાર આક્ષેપ આદિમાથી સૂચિત થાય, તે સર્વનું સંપૂર્ણ દર્શન અશક્ય; એ બધું યે સ્વીકારિયેઃ તથાપિ જેટલું અંશદર્શન કવિતામાં આવે તેટલું પૂરા સત્યની સાથે રમ્ય રીતે બંધબેસતું તો હોવું જોઇયે. અને તે અહીં કવિથી સધાયું નથીઃ રોમેન્ટિક શૈલી ઘણી યે વાર સાધી શકતી જ નથી.

બીજી રીતે જુવો. આ નવમી કડીમા ૪ થી પંક્તિનો શો અર્થ ? કર્તા કે તેના અનન્ય ભક્ત કોઇયે કહી શકશે ખરા ? હરિગીતના ઘૂઘરામા રમતિયાળ રમ્ય શબ્દો વગાડતાં વગાડતાં આ ચોથી લીટી પણ વગાડી લેવી; એટલી વાર વાચનારે પોતાની બુદ્ધિને, કવિના કે ચંદ્રાના મૃગલાની માફકજ, મીઠી ઊંઘ લેવા દેવી. આ કવિતા એટલે કે વિચારપ્રવાહ છે, એ તેટલી વાર વીસરી જવું; સ્વર વ્યંજનની રમ્ય આનુપૂર્વીના લયમા જ લીન થવું.

વિચારમા કઈ ઉતરતા (અથવા સ્હડતા) જે ભાગજડો આવે છે, જે ઉડવા ન દેવી અથવા તો તેની નિરાકૃતિ સાધવી એમા જ વિચાર અને કલાનો વિજય છે, તેવી આ પ્રમાણે રા. રા. નરસિંહરાવની સારામાં સારી કવિતામા ય એમ ને એમ પડી રહેલી દેખાય છે. એ સપાટી ઉગર વિહરતી કવિતા એવું કશું જોતીજ નથી. જેને જેને ગૂંચો ખટકે તે તે તેટલા એ નૃત્યલીન કવિતાને માટે અપાત્ર ! લોકો પણ મોટે ભાગે સપાટી જોઇનેજ મોહનારા, એટલે આ ગૂંચો અને આવા દોષો તેમને જણાયે નહીં.

કલાપીના દોષ જુદી તરેહના છે. એ ધ્વનિ વિધાયક જે કંઇ કરવા માડે છે તે અધીર ઝડપે ઘડી નાખે છે. એટલે બેપરવાઇમા કોઇ ઠેકાણે અનુચિત શબ્દ, સૂચન, આદિ રહી જાય છે. કમલિનીની ૭ મી કડીમાં **શાંત રસ** એ શબ્દો વિચારો વિચારતા જ જોશો જે અહીં **શાંત** વિશેષણ બેસતું નથી; કયું વધારે બંધબેસતુ, તે પણ એકાએક સુઝે એમ નથી.

કલાપીએ કમલિનીનો જે અંત યોજ્યો છે, તે આ મોટે ભાગે આછા રંગનો રહેવો જોઇયે એવા વિષયને માટે જરા ઘેરો પડી જાય એવો છે એક બાજુએ આવો વિસવાદ ચંદ્રામા નથી, તો બીજી બાજુએ—

આગિયાનું નીતર્યું તેજ (કમલિની, કડી ૭),
ચન્દ્રલાંછનનું તલ ભ્રૂકમાન અને કાજળ–આંજેલ આંખ રૂપે સૂચન (કડી ૪),
પતંગિયાનું અપ્સરા રૂપે વર્ણન (કડી ૧૫),
કમલાની રોલમ્બમાલા ભમી રોક (કડી ૨૦),
સંધ્યાના આગમના રંગની કોકિલની ફીકી જેવા દ્રાક્ષરસ સાથે સરખામણી (કડી ૨૯),
રાત્રિમાં સિંહની અંગાર જેવી આંખ (કડી ૩૭),
—એવી એવી વર્ણનખૂબી પણ ચન્દ્રામાં મળે એમ નથી

જે કવિ વા કૃતિ પાસેથી મળી શકે તે લેવું અને તે પૂરતો તેને વખાણવો. મગદૂર ઉપરાંતની માગણીઓ કરી અમર આશા રાખી રાખીને તે ભજે નહી માટે અસંતુષ્ટ થવું, એમાં મમભાવની વૃત્તિ નથી વિવેકી સહૃદયતા કે શાણી ન્યાયવૃત્તિથી યે એવો અસંતોષ વેગળો છે જે હાટમાં જે મેળો જ ન હોય,–જેમ કે ટૂંકી વાર્તામાં પાત્રોનો ચારિત્ર્યવિકાસ,–તેને માટે ત્યાં ઊભા ઊભા વાણોતને જીભનો સ્વાદ ચખાડવો, એમાં વ્યવહારુતા પણ નથી મીઠાશથી વાત થઈ બીજું હાટ શોધવું

મતલબ કે સાહિત્યચર્ચા મોટે ભાગે ગુણદર્શી અને ગુણપ્રશંસક હોવી જોઈએ ઝમાને ઝમાને કવિઓ, ટીકાકારો, પયપકો, અને વિદ્વાનોમાંથી સમદર્શી હોય છે તે આ ધોરણ ફરી ફરીને પોતાને આવડે તે ભવાય સુધ્ધાં પોકાર્યા કરે છે, અને બોધ્યા કરે છે તથાપિ સાહિત્યચર્ચામાંથી દોષદર્શિતા અને દોષદર્શકતાની નિંદ્ય પ્રવૃત્તિઓ ઓછી થતી નથી આનું સ્થૂલ કારણ જનસ્વભાવ છે વિચિત્રતાપૂજકો, પોતાના સાંકડા વર્તુલ બહારનાને વખાણી ન શકનાર ધૂમાવિષ્ટ નિંદકો, અને એવા એવા આ ક્ષેત્રમાં પોતાનું ટટ્ટુ હાંક્યે જ રાખે છે, અને પરપ્રત્યયનેય તેમ જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધ લોકના દોડાદોડ અને શોરબકોરને લીધે, શાંત સ્વભાવના અને સ્વતંત્ર મત બાંધવાની શક્તિવાળા ઘણા કવિતાભક્તો મતામતિના ખંડનમંડનમાં પડતા જ નથી કવિ અને કૃતિ માટે જે સત્તા ધીમે ધીમે છેવટનો નિર્ણય આપે છે, તે આ રૂપ્યાગી, સમદર્શી, મૌન લોકમતની સત્તા છે, છાપે ચ્હડતા અને વાગ્વિવાદનું સાધન મચાવતા લોકમતની સત્તા નથી

રા ગ. નરસિંહરાવની કવિતાને સપાટી પર પ્રકારની કહું છું, તે એક દરે લેવાનું છે એમના કવિતાસંગ્રહમાં ગપાવાર રૂપે ટૅગુર ગિફ્ટ અને સૂક્ષ્મ પણ છે જ આપણા આ અનુકૃતિપ્રકરણમાં લઈ શકિયે એવો આનો એક ઊંચો દાખલો એમની કૃતિઓમાં મળી આવે છે કમલિની મૂલનાથી લગભગ સ્વતંત્ર જેવી અનુકૃતિ છે, તો અનુકૃતિનો આ નવો દાખલો મૂલના લગભગ અનુવાદ જેવો છે વસન્ત માસિકના ગોવર્દ્ધનસ્મારક અંક (અધિક ચૈત્ર, ૧૯૬૮)મા રા નરસિંહરાવના—"સ્વ ગોવર્દ્ધનભાઇના ત્રુટક સ્મરણો" એ ગદ્યલેખનો અન્તભાગ જુવો અને સાથેસાથે સમાલોચક ત્રિમાસિકના ગોવર્દ્ધનસ્મારકઅંક (અષાઢ ૧૯૬૩) માં એમની જ "ગોવર્દ્ધનભાઇ" એ પદ્યકૃતિ જુવો ગદ્યકૃતિ ૧૯૦૭ના પ્હેલા અને પદ્યકૃતિ બીજા માસમાં લખાયલી છે બન્નેને મરખાવો પદ્યકૃતિ નૂપુરઝંકારમાં સમાઈ ગઈ છે (પૃ ૯૩–૪) અને એ પ્હેલાના ઉપના ગદ્યલેખનો અન્તભાગ એ જ ચોપડીના ટિપ્પણમાં ફરીથી છાપેલો છે (પૃ ૨૮૫)

ગદ્યમાં—પ્રભાતના અંધકારમાં મંગળ પ્રભાતિયાં ગાતો,

રાત્રિના ગમકતા અંધકારમાં ઉગ્ર ભાવ ઉદ્દીપતો, સાગર,—એમ વિકલ્પ છે, અનુકૃતિમાંથી એ વિકલ્પ રહી ગયો છે. આને લાભ ગણીશું કે હાનિ?

ગદ્યમા–તારાજડિત આકાશથી તે ફોસ્ફરસના પ્રકાશથી ચમકતા તરંગના ફેન સુધી સર્વત્ર એકાકાર કારમી* સંવેદના સ્ફુરાવનારું શાંતિનું પૂર–છે. આ પણ અનુકૃતિમા આવ્યું જ જણાય છે.

અનુકૃતિમાં એક વિશેષતા આ છે,—

ઉદધિઉરનાં આછાં બિંબો બની નભતારલા
ધ્વનિત કરતા એ ગાનોને શું વ્યોમગુહા વિશે!

આ કલ્પના કુદરતી કે લલિત ગણી શકાય એવી નથી, વિચિત્ર અને દુરૂહ (conceit) છે. એનો આટલો બચાવ થઇ શકે ખરો જે કરુણ રસમા અને ખાસ કરીને વિરહકાવ્યમાં કઇને કઇ કન્સીટ (concelt) આવી જાય, એ અકુદરતી નથી. વિરહીના મગજમાં લાગણીપૂરના ઉછાળાઓ પ્રમાણે છેક વેલછાના સીમાડા સુધીની કન્સીટો (conceits) ચમકારા અને બુદબુદોના જેવી ફૂટ્યા કરે છે. અથવા તો આ બે પંક્તિઓને ઉપલા ગદ્યભાગનું પ્રતિબિંબ પણ ગણી લેવાય.

અંતે ગદ્યમા માત્ર વસ્તુકથન છે. કેટલીકવાર નર્યું કથન જાતે ઊગી અમર કવિતા હોય છે: જુવો—

આ સમયે આ દેખાવમાં પ્રતિબિંબિત થઇને એ પ્રેમલ મૂર્તિ, એ મિત્રનો મધુર આત્મા, જાણે મ્હને વીંટી વળે છે.

અહિં આ સમયે ઉંડી શાંતિ ફરે,
તહિં એ મુજ મિત્રનિ મૂર્તિ તરે.

અનુકૃતિમા કર્તા એની "કવિતા" કરવા ગયા છે. અને મ્હારા નમ્ર મતે ફાવ્યા નથી. છેલ્લી કડી તો–લખાઇ ભલે, તથાપિ પાછી–છેકી નાખવી જોઇતી હતી. જે આવશ્યક નહીં તે બધુ યે કલામા નકામુ બલ્કે હાનિકારક, એ કલાલાઘવનો નિયમ ભલભલાને પણ અતિકડક પડે છે. આની સામે બચાવમા એટલું જ સુઝે છે કે વિરહકાવ્યમા, વિરહકાવ્ય જેને જરા યે લાગુ હોય તો, પુનરુક્તિ, નબળી ઉક્તિ, અસ્પષ્ટતા આદિ પણ હોય. અથવા, જે પદ્યલેખકો સંગીતપ્રધાન અને લાગણીપ્રધાન શૈલીઓને વશ થઇ ગયા હોય, તેમની કૃતિઓ બુદ્ધિની તાવણીને ઠીક સહન કરી શકે અને તેમાથી શુદ્ધ ઉતરે, એવું ભાગ્યે જ બને છે.

આ પ્રમાણે આપણી સરખામણી પૂરી થાય છે, અને, બેશક, એમાં પહેલી લખેલી ગદ્યકૃતિ બીજી જે પદ્યકૃતિ અને અનુકૃતિ છે તેના કરતા ચ્હડે.

---

* **કારમી** એટલે? અનુકૃતિમાં પણ એ જ શબ્દ વાપર્યો છે (કડી ૨) **નર્મ**કોષમાં "ચમત્કારિક, અદ્ભુત, મારકણું, સુન્દર" એમ અર્થ આપ્યા છે. Penetrating yet ineffable એવો અર્થ વક્તવ્ય લાગે છે, અને તો તેને માટે **કારમી** શબ્દ ઠીક નથી: પણ એ આપણા શ્રેષ્ઠ ભાષાશાસ્ત્રી આ શબ્દ વિશે જે નવો પ્રકાશ નાખે તે ખરો

પરંતુ આટલી ચર્ચાથી સંતોષ માનીને આપણા વિષયના બીજા વિભાગને ઉપાડવાનું હજી બની શકે તેમ નથી. સ્નેહરસગીતની ચર્ચામાં આપણે જોયું, તેમ અહીં પણ, કૃતિચર્ચામાંથી કૃતિમાં આલેખેલા વિષય ઉપર જવું પડે એમ છે. સાહિત્યચર્ચામાં આમ ઘણી વાર બને છે. અને પ્રસ્તુત કૃતિમાંનો એ વિષય જેમ આપણા જીવનને અને આપણા જમાનાને માટે વધારે મહત્ત્વનો લાગે તેમ તેનામાં આપણને પોતા ભણી ખેંચી લેવાનું બળ વિશેષ હોય છે. આ કૃતિયુગ્મમાં આલેખાયેલું સ્વ. ગોવર્ધનરામનું ચિત્ર આ પ્રકારનો વિષય છે. એ ચિત્ર પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્ર, સાક્ષરજીવન, અને સ્નેહમુદ્રાના કર્તામાં ગાન ખરું, શાંતિ ખરી, વિશાળતા ખરી, અપૂર્ણતા, મહત્તા, ભવ્યતા ખરી. પણ-પણ-પ્રકાશની આછી સુરખી કે તગતગાટ જ, અને તે પણ ધૂમસગર્જના વ્યાપક પડ. આડે જે કંઈ દેખાય તેટલી જ.' ગો. મા. ત્રિ.નું એમનું ચિત્ર-આ.'

આ ચિત્ર વિશે શું ધારવું? એને સત્ય ગણવું? સત્ય એટલે? મ્હારા ચિત્તાકાશમાં ગોવર્ધનરામની છાપ આથી જુદી, અત્યંત જુદી. તમારા ચિત્તાકાશમાંની એથી ય જુદી,- તે ભલે. રા. નરસિંહરાવના મગજ, હૃદય, કલ્પના, આદિ આખા ચિત્-તંત્રમાંના એમના ગોવર્ધનરામ આ. તેઓની સાથે લાંબો મિત્રાસંબંધ કબૂલ. તેમનું માધુર્ય, તેમની કોમળતા, એ બધું યે કબૂલ. પરંતુ એ અંગત અને સ્થૂલાવિષ્ટ અનુભવોને અલગ ગણીને ગોવર્ધનરામને એક બુદ્ધિમત્ત્વ તરીકે આપણા કર્તા આ પ્રકારના જ જુવે છે, અને માને છે, અને એમની સત્યવાદિની કલા, માનેલી દૃષ્ટિ અને પ્રતીતિનું પ્રતિબિંબ પાકા રંગ અને અમર રેખાઓમાં આલેખી આપે છે. ગદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે કર્તાએ એ ચિત્ર ગદ્યમાં આલેખ્યું છે, પદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે એ જ ચિત્ર એમણે તેમાં આલેખ્યું છે. ધારો કે એ ચિત્ર તમને ખૂંચે છે. પરંતુ તેમાં એમનો શો દોષ વારુ? સૌને પોતપોતાના દર્શનમંતવ્યને વળગવાનો અને આગળ કરવાનો અને તેને યથાશક્તિ દીર્ઘાયુ અને વ્યાપક બનાવવાનો એકસરખો હક છે. અને અગર જો કે છેલ્લે સરવાળે તમારું, એમનું અને આપણું દરેકનું માપ, પોતપોતાનાં (આવાં આવાં) દર્શન, મંતવ્ય, લેખ, વર્ણન આદિ સમગ્ર કૃતિકલાપમાંનાં સત્યાસત્ય, હાર્દ, અને ચારિત્ર્યલક્ષણો પરથી નીકળવાનું એ સિદ્ધ, તથાપિ એ છેલ્લો સરવાળો શો આવશે તે આગળથી જાણવાની શક્તિ કોઈ જ ધરાવતું ન હોવાથી, એ જે આવશે તે "મ્હારા" લાભનો જ આવવાનો, એવી શ્રદ્ધા અને આશા રાખવાનો આપણ દરેકે દરેકને નિર્વિશેષ હક છે. તમને એ હક ખરો, તો રા. નરસિંહરાવને પણ તેટલે જ દરજ્જે ખરો. પરમતમાનના સમભાવને સાહિત્યમાં પણ સ્થાન છે.

સાહિત્યચર્ચામાં સ્થળેસ્થળે ફૂટી નીકળતા અભાવ, ટીકા, નિંદા-અથવા સામી બાજુએ અતિપ્રશંસા આદિના ફુવારા, ચર્ચાબિંદુ કૃતિના પોતાના સાહિત્યલક્ષી ગુણદોષ વિશે જેટલા નથી હોતા, તેટલા તે એ કૃતિમાં મૂર્ત થતા, સૂચવાતા, કે સ્પર્શાતા વિષય-વિષયોને લગતા અનેક ન્હાનામોટા મતભેદોને લઈને હોય છે. સાહિત્યકૃતિ પોતે બાપડી રહી જાય છે બાજુએ, પોતાના નાજુક અંગોને જેમતેમ સંકોરતી, ધર્મ, નીતિ, સમાજ, રાજ્ય આદિના હઠીલા ઝગડા સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા થોડી થતાં ન થતાંમાં અહીં પણ ફૂટી પડે છે, અને સામસામે આથડે છે મણિલાલ નભુભાઈ જેવા સનાતની નરસિંહરાવ જેવા સુધારાની કુસુમ

માલાને, વળોટે જ. રમણભાઇ જેવા નવશોખિયા તરુણ સાગે ઉતરીને એ જ કુસુમમાળાને, ગુજરાતી કવિતામહેલના ઊંચામાં ઊંચા કળશ ઉપર–પ્રેમાનંદથી યે ઊંચી ટોચે, એક વાર તો મુકે જ. તરુણ મલ્લ ઠેકડો મારે તે ગગનચુમ્બિ ના હોય તો તે તરુણ જ શેનો ?'

જીવનચરિત, ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક નવલ અને નાટક અને કાવ્ય, એવાં સાહિત્યને વળી બીજી જાતના વમળ પણ નડે છે. પ્રજાસ્મિતાના હોડા જોરથી ઉછળતા હોય એવા સમયમાં આવી કૃતિઓની સાચી સુંદરતા ન જોવાય એટલું જ નહીં પણ તેમાંના જે અંશ અસ્મિતાપોષક વા અસ્મિતાવિઘાતક માની લેવાય, તેમના ઉપર લોકમતની ઇમારત ચણાય છે. ઔરંગઝેબ અને શિવાજી પાત્રો હોય તેવા ઇતિહાસ, નવલ, નાટક, કે કાવ્યમાં એકને રાક્ષસ જેવો અમાનુષ અને બીજાને દેવ જેવો અમાનુષ આલેખ્યો હોય, એ ગંભીર આલેખનદોષો જ એ કૃતિના મોટા ગુણ તરીકે ગવાઇ રહે છે, અને લોકપ્રિયતાની પ્યાસી કલમો એવી એવી વસ્તુના અનેકાનેક અપચિત્રો ચિત્રે છે, અને ફુલાઇ ફુલાઇને સાહિત્યવ્યોમને ટેકાવનાર થાંબલા પોતે જ હોય, એમ અક્કડ ને અક્કડ ઊભી રહે છે; વળી તે પોતાના મળતિયા વાહિત્રો આદિને આગળ પાડે છે, સાચા સાહિત્યચંદ્રો સામે રાહુની જેમ વર્તે છે, અને ઉજળાં ઉજળાં માનસસરને પણ વલોવી વલોવીને ડહોળી નાખે છે.

રાજ્ય સમાજ આદિમાં હોડા અને વમળો આવ્યા જ કરવાના. એ પરિસ્થિતિ એ હવામાં ઊછરેલા આપણે પરિસ્થિતિ અને હવાના દોષોને સ્થિરબુદ્ધિએ દોષો જ માની શકીશું, એવા દોષો અતિ ઉપર જતા અટકે અને વળી ઘટતા આવે એમ આપણા આખા મનોબલ વડે ઇચ્છી શકીશું, અને તે માટેના સજીવન ઉપાયો અવિરતોદ્યોગે શોધીશું, તો સત્ય અને સૌંદર્યની સેવા અને લગનીનો એક જ ઉપાય સૌથી ઊજળો અને સીમા શ્રેષ્ઠ છે, એમ આપણી નિઃસંશય ખાતરી થઇ જશે. આ સેવા અને લગની જેમ વધારે શુદ્ધ, વધારે આગ્રહી, વધારે એકમાર્ગી, વધારે વ્યાપક, તેમ તેન તેની પ્રેરણાશક્તિ અને ફલસિદ્ધિ. આવી ભક્તિને પ્રકટાવવી, ઉત્તેજવી અને જ્વલંત રાખવી, તે સંસ્કૃતિશિક્ષણના સીધા આડકતરા, મોટા ન્હાના, સંસ્થાબદ્ધ અને અંતરે અંતરે થોડો કાલ કરીકરીને કરવામાં આવતા, તમામ પ્રયાસોનું ઊંચામાં ઊંચું લક્ષ્ય ગણાવું ઘટે છે.

પરમતસહનની આવશ્યકતા જોતાં જોતા જરા આગળ નીકળી ગયા. નિબંધ પણ લાંબો થઇ ગયો છે. એટલે હવે આપણે અનુકૃતિનો બીજો એક જ દાખલો જોઇ શકીશું.

કલાપીનો વૃદ્ધ ટેલિયો વર્ડ્સ્વર્થ વિરચિત 'એક્સકર્શન (Excursion)'એ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગ 'ધિ વૉન્ડરર (The Wanderer)' એટલે વટેમાર્ગુની ટૂંકાવેલી અનુકૃતિ છે. **માર્ગરેટ** (Margaret)ના જીવનની વાત અથેતિ કહેનાર 'વટેમાર્ગુ' નો શ્રોતા (કવિ પોતે) સાથેનો સંબંધ કેવો હતો અને કેમ બંધાયો, વગેરે વર્ણન અને ઇતિહાસથી વર્ડ્સ્વર્થ પોતાનો સર્ગ આરંભે છે. એ આખો વિષય કલાપીએ છોડી દીધો છે. તેમાંથી થોડીક જ વિગત લઇને તેમાં આપણા દેશકાલને બંધ બેસતી કલ્પિત વિગત સાંધીને કલાપી મૂલ કવિના વટેમાર્ગુમાંથી પોતાનો ટેલિયો બિખારી સર્જે છે. અને તે કથાનાયિકાની હકીકત કહેતાકહેતાં વચ્ચે ટૂંકામાં જ પોતા વિશેનું કહી લે છે, એટલે કથાતંતુની સળંગતા પણ

જણાય છે નયિકા બાલાના જીવનને લગતી વિગતો કલાપિ મૂલમાં વર્ડ્સવર્થે માર્ગરેટની ચિત્રી છે તે જ રાખે છે અને એ મુખ્ય વર્ણન પણ ટૂંકાવીને કનાપિ વિષયને ઘટતી લબાઈનો જ રાખી રમતી જે પાઠ માત્ર સધાય તે સાધે છે, અને આ રીતે ગુજરાતી કવિતામાં સાદી ભાષા, સાદી કરી સાદી વિગત, સાદાઇ નરી, એ સાધનો વડે જ મર્મભેદક કરુણ રસનો એક ઉત્તમ નમૂનો સર્જે છે

વાર્ડ્સવર્થનું કાવ્ય લાંબુ છે તે સાથે તેનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ બને જુદા છે એ મહાકવિની વિશિષ્ટ કૃતિઓમાં ધ્યાન રમ પ્રધાન હોય છે, અને કુદરતના વર્ણનો માનવ બનાવો અને વીતકોના કરતા ઉતરતી અગત્યના હોતા નથી એની કાવ્યકનામા, ટૂંકામા કહિયે તો, માનવ પાત્રો કુદરતની સજીવન અનંતતામા વ્હેતિયા જીવ કે તેથી યે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવા, આભાજાળુરા ઉપરના કીડીમકોડી જેવા હોય છે શ્રદ્ધા અને શાન્તિ, પ્રકાશ અને આમા પણ વડર્સવર્થના કલાપટમા કુદરત મહામૈયાના હોય છે કુદરતના અતિવિશાળ ઉછંગેદ મા મનુજપખી ઉડે છે, અને થોડુ મ્હાલે છે તો થોડુ સહન કરે છે, અને વીતકથી ગાઢુ થઇ જાય છે, તો વળી કુદરતની અજબ અમીથી દર્દની ખટક ધીમે ધીમે સહ્ય પણ બને છે મધ્યાહ્નના સૂર્ય પછી જેમ મધ્યાની પરિણામગમ્ય ીવતા કુદરતી રીતે જ આવે છે, તેમ વડર્સવર્થના આઇડીલો (idyls) મા અવમાન નાત તેજોમય મમતામા આવે છે ––ત માણસને આ પ્રમાણે ઘડે છે, પશુનો 'દ્વિજ' બનાવે છે, કુદરતથી માણસ આ પામે છે એ સત્ય રૂપસુંદર અને મનોવેધક રીતે શીખવનાર કવિ-ગુરુ અથવા ઋષિ (prophet) તે વર્ડ્સવર્થ

આ પ્રમાણે ઘડાઇ ઘડાઇને વૃદ્ધ થઇ ગયેલો તથાપિ અંગે અને બુદ્ધિમા સશક્ત રહેલો જેવો વડર્સવર્થનો 'વટેમાર્ગુ' છે, તેવો જ કલાપીનો ટેલિયો છે માર્ગરેટ-બાલાના જીવનની અતિકરુણ ઘટનાને માટે એના હૃદયમા દર્દ થઇ થઇ થઇને એ આખો ઇતિહાસ એને દુ ખગ્રમતો બનેલો તો એવોને એવો હો છે, પણ તે દુ ખરસમા હવે ખટક નથી બીચારીને અરેરે!' જુવોને માથે દુ ખના ઝાડ ઊગ્યા, એ પ્રમાણેની અનુકંપા ખટકનું સ્થાન લે છે અને તીવ્ર ખટકને બદલે આ સરલ અને શાત અને મૃદુલ વ્હેતી અનુકંપા સંગિત વર્ણનને સુરમ્ના અર્પે છે વળી વિધિનો ખેલ એવો!'– એ પ્રકારની દૃષ્ટિનો કોમળ પ્રકાશ એ અનુકંપાસંગિતા ઉપર એક સરખો પડે છે પરંતુ કલાની આવી નાજુક સર્જકના આગળ પૃથક્કરણ અને સમઝુતી વૃથા કાલક્ષેપ છે ટેલિયાના કેટલાક ઉદ્‌ગાર જાતે જ જુવો.—

> બોલ્યાં ધીમે, અરે બાપ! * દુખીના દુખ કા પુછો?
> ન જાણે તે ન જાણે છે વાતોથી દુખિના દુખો ૮
>
> × × ×
>
> ? મ્હેરમાન! નહિ મૃત્યુ બનાવું વ્હેલ
> ને શુ કને મળગવા બાઈ કાગ લાખો! ૧૭

* મૂલમા તોતા વર્ડસવથ તેમ આ અનુકૃતિમા કલાપી પોતે જમણી બાજુએ મૂકેલા આંક ને તે ગોનુ આખા હારમાનુ સ્થાન જણાવે છે

આ નેત્ર કૈં નિરખતા અહિં આસપાસ
જેનું કશું નયન જોઇ શકે ન ત્હારાં;
આ સ્થાનમાં સમયના પલટા થઈ છે,
રે ! સ્થૂલ ભૂમિ પણુ કૈં પલટા સહેતી! ૧૮

રે ભાઇ ! આખર બધા ય મરી જવાના,
લેતું ન મૃત્યુ વળિ આપણુ એકલાને:
જે જે પદાર્થ પર પ્રેમ જનો કરે છે,
તે તે પદાર્થ પણુ તે જન સાથ જાતા ! ૧૯

તે વ્હાલની અગર ચીજ ફરી જની સૌ,
વીતેલની પ્રિતિતણું ફરતું બધું યે;
હા ! તુર્ત સુંદર સહૃ ય કુરૂપ થાતું,
વીતેલની રહિ શકે ન નિશાનિ યે કો ! ૨૦

× × ×

'જે સર્વને જગતમાં નવ તે મ્હને છે,
જે ના મ્હને વળિ ત્હને ય રહ્યું નહી એ,'
એવી જ નિત્ય કંઇ વાત અમે કરીને
ના જાણુતા હૃદયમા ગળતું હતું શું ! ૨૮

'જે અન્યને જગતમા નવ તે મ્હને છે,'
એ લાગણી ઉપર વિશ્વ બધું ફરે આ;
એ લાગણી નરક સ્વર્ગ તણી જનેતા,
ને એ વતી જ અમ ઊર ટળ્યા પ્રભુમા. ૨૯

× × ×

અરેરે ! હર્ષની લ્હેરી સંકોચાતી વહે નકી !
અરેરે ! કષ્ટની રેલો વધે છે કાલ આજથી ! ૪૭

× × ×

ગમે તે અલ્પની સામે, ગમે તે દુષ્ટની ભણી,
કૃતઘ્ની ને મહાપાપી તિરસ્કારનિ દૃષ્ટિ છે ! ૫૧

× × ×

સહેવાનૂં સહી નાખ્યૂ બાકી આજ નથી કશૂં,
કપાનૂં આયુ કષ્ટોથી, મ્હારૂ તો દીર્ઘ છે થયૂં. ૫૭

હશે, ભાઇ ! હશે, ભાઇ ! દુખી હૂં નવ લેશ છૂં,
જીવતા હૂં નથી થાકયો મોતથી ય નહીં ડરૂં. ૫૮

× × ×

જિનામાનાજ દર્દની વાતો ના સુણવી ઘટે,
ઇચ્છા એવી મનમાં રાખવા દીપકો ઘટે ૬૧

કોના ય દુખોમાં છે યોગ ના સુખ પામવું
મરેલા તો પ્રભુના છે, તેનું માન જ ગણવું ૬૨

પરંતુ આપણે સવે જાણતા ય નથી જ કે
દર્દીના દર્દની વાતે આપણું મિત્ર કો વમે ૬૩

દર્દથી જે મળે તે કે દર્દની વાતથી મળે,
દર્દીની કો કથામાં તો દર્શનો પ્રભુના જડે ! ૬૪

દુનિયામાં સદા વીતે તેની આ સુંદર વાત છે
હસા છે ના, નડે છે ના, ગમીલું ય નથી કશું ૬૫

× × ×

અહીં મધ્યાન્હે આ જગત મનનું ગાઢ સુખમાં
દિસે તેનું શોભા, મધુ મમ બધું ગાન મધુરું
દિસે છે અત્યારે જગતપર આગમનિ ઘડી,
અને ના સૂનું તે રમણિય બધું હર્ષમય છે ૮૬

અહીં જ તુરંગા ગાન ગાતું ઉંડે વૃક્ષવિટપે,
બધા યે શાન્તીથી મધુર નુતિનો મેળ રચતા
અરે ! ત્યારે મન આ ગમગિન રહે દુઃખ નયનો ?
ધરે ના આ રેવા રુદન કરવા આપણું ઉરે ૮૭

ધરે ન્હોરી તેવી નહિજ નગમાટ જનનવી
મયા સ્વર્ગે તેના દર્શ બહુ જૂના સ્મૃતિ રમતી
મરેલાના સત્યો મરણ સુધિ ના ના મળિ શકે,
અને ગાઢા જોવી, વધુ પણ કશું ના થઈ શકે ૮૮

પ્રભુના આગમો ઉપર નયનો બંધ કરતા
ધરે ન્હાની વાતો ઉપર નવ આસુ ટપકતા
અહીં ઘોરી દાઝી દુખમય વિયોગે હૃદયમાં
અરેરે ! શાને હું દખન કરતી આ દુગને ? ૮૯

આજથી ગમગીનીની મતા યે અન્યા વતી
પ્રભુની પામવા પ્રીતી મિત્ર દર્દિતાનું વર ૯૦

× × ×

કેવા હશે એ બાકી દુખોના ?
—તોબા પ્રભુ ! —એનિ કળા જ ન્યારી ! ૧૬૩

× × ×

અત્યારે એ મુખ નયનની આગળે—આ તરે છે !
ઓહો ! કેવું દુખમય છતા શાંતિમા વાસ એના !
રે ! અત્યારે પગ રણુ ઝણૂ ચાલતા એ હશે શું ?
કે કૈલાસે પ્રભુપદ કને શાંતિમા મ્હાલતા શું ? ૧૬૮

જ્યા હો ત્યા હો, પણ સુખિ હશે શાંત આત્મા નકી એ
જ્યા હો ત્યા હો, પણ હૃદય કૈં બોધ દેતૂ હશે એ:
શ્રીમંતોને ગરિબ દિલની વારતા શીખવીને
જ્યા હો ત્યા હો, પણ પ્રભુ કને દોરતૂં કૈં હશે એ. ૧૬૯

કલાકારની સ્વતંત્રતાનુ માપ આકતા એક મુશ્કેલી એ આવે છે કે કલામા પસંદગીની શક્તિ જેટલી નવું યોજવામા જોઇયે. તેટલી જ જુદે જુદે સ્થલથી બીજાના અંશો પોતાના કરવામા જોઇયે, અને તેટલી જ પસંદ કરેલ અંશોમાંથી પણ ઘણું ત્યજવામા જોઇયે. સામાન્ય દુનિયા માત્ર ત્યજી દીધું છે, માત્ર પસંદ કર્યું છે, એમ કહી એ બંને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પોતાના હલકા અભિપ્રાયની છાપ ઠોકે છે અને, એથી ઉલટું, નવું યોજ્યુ હોય તે પ્રવૃત્તિને હદથી વધારે માન આપે છે. નવું જોડેલું નવુ જોડાયુ તેથી વખાણ લાયક નથી હોતું, યોગ્ય જોડાયુ હોય તો જ વખાણ લાયક હોય છે: અને યોગ્યાયોગ્ય વિવેચકશક્તિ બીજી બે પ્રવૃત્તિઓમાં ય એટલી જ મહત્ત્વની છે.

વડર્સ્વર્થ સાથે ઉપર ટાંકેલી પંક્તિઓ જ નહીં પણ આખી કૃતિ મેળવી જોતા, મૂલમા નથી એવું ટેલિયામા ભાગ્યે કંઇ પણ મળી આવે. અને આ હકીકતનું મહત્ત્વ વધારે આકવું યોગ્ય ગણે તેવો વિવેચક ઘણુ કરીને ટેલિયાને અનુકૃતિ કરતા ટૂંકાવેલો અનુવાદ જ ગણે. સામી બાજુએ, કલાપીએ એટલુ તો ટૂંકાવ્યુ છે, અને જે થોડો ભાગ શબ્દશ: અનુવાદ જેવો છે તે પણ એવો અસરકારક છે, તથા એકંદરે લેના [illegible] એવી તો હૃદયની ઊર્મિમાથી ઉદ્ભવેલી અને ઐક્યવાળી છે, કે એને અનુવાદના વર્ગ[illegible]ી અશક્ય લાગે છે

૪૭

કલાપીને પોતાને આ કાવ્યના ગુણ વિશે શંકા રહેતી, તેના બે કાર[illegible] પણ સાચા કવિને પોતાની કૃતિથી પ્રસન્નતા અને પૂર્ણ સંતોષનો અનુભવ[illegible] હોય છે. સુંદરના અને કલારૂપ ઇંદ્રલોકની અપ્સરાની જે આંખને ખરે જ[illegible] હોય છે, તે પોતાની ઘણીખરી કૃતિઓ વિશે અસંતુષ્ટ હોય જ હોય. લે[illegible] ...ર માત્ર તેની કૃતિ જુવે, ત્યારે તે તો પોતે જે અનિર્વચનીય વસ્તુ ન્રજવા મં[illegible] અને બદલે પામ્યો ત્યારે આ યત્કિંચિત્, તે પોતાના ચિદાકાશમાનો કિરણ પણ સાથે સાથે જુવે છે, એટલે કૃતિ તેને મુકાબલે ઝાખી લાગે તેમા શી નવાઇ ! ઝાખી ન લાગે તો તે નવાઇ

૫૧ ૫૯

* છેલ્લા બે શ્લો- ટેલિના નિગે 'બાપુ' એટલે કવિની દૃષ્ટિ ?

ખરી વાત જેમ તેનો હાથ બેસતો જાય છે, જેમ જેમ માત્ર સ્વચ્છંદનમાંથી કલાનો નાદ શું ને શું મહત્ત્વ કરી આપે છે તે અનુભવ મળતો જાય છે, તેમ તેમ તેની પોતાની આત્મશ્રદ્ધા વધતી જ જાય છે, અને તે પ્રયોગો કરવામાં પણ વધારે સાહસ ખેડતો જાય છે મોટા અને દીર્ઘાયુ કલાકારોની આ પ્રમાણે થતા થતા દિશા જ બદલાઈ ગયેલી આપણે જોઈએ છીએ—શેક્સપીયર અને ગ–અ–થમાં તો વળી આવો મહાપરિવર્ત એકથી વધારે વાર બનેલો સુસ્પષ્ટ છે પ્રગતિ એક નજરી ચાલેલી ન હોય, એટલે કે વધારે લાંબા ટૂંકા ગાળા પડી ગયેલા હોય એવા દાખલાઓમાં પણ પછીની શરૂઆત–શરૂઆતોમાં કંઈને કંઈ નવીનતા જોવામાં આવે છે

કલાપીને ટેનિસનથી અસંતોષ રહેતો તેનું વિશેષ કારણ એની પોતાની વર્ડ્ઝવર્થ ઉપરની આસક્તિ તેણે વર્ડ્ઝવર્થનો એવો તો અભ્યાસ કરેલો, કે તેનો એ અભ્યાસીમાંથી ભક્ત બની ગયો હતો, અને એને તો એ "ગુરુવર્ય"* એ "મહાકવિ," એ "ઋષિ" ની કોઈ કૃતિ લે, તો તેનો સંપૂર્ણ સળંગ અનુવાદ કરી શકે, મૂળ જેવી જ સારી બને ભાષામાં, મૂળ જેટલો મર્મવેધક, તો જ સંતોષ વળે એમ હતું

પણ ટેનિસનના મૂળનો એવો સંપૂર્ણ સળંગ અનુવાદ કર્તાને પોતાને ગમે તેવો પ્રિય થઈ પડત, તથાપિ ગુજરાતી કવિતામાં તો બહુ નીચું સ્થાન લેત એમાં શક નથી ઘણી વિગત જતી કરી છે, કુદરતનાં વર્ણનો ઘણાં છોડી દીધાં છે, વગેરે જે જે કલાપીને પોતાને અસંતોષનું કારણ હતી, તે ક્રિયાઓ વડે જ આ કૃતિમાં કરુણ રસ અને ઐક્ય, સુરેખતા અને મર્મવેધકતા, ઉત્તમ સધાયાં છે

એક વધારે અનુકૃતિ તપાસવા ઇચ્છા હતી પરંતુ સ્થલસંકોચને લીધે તે માંડી વાળવી પડે છે અને અનુકૃતિપ્રકરણ પછી વિચારક્રમ પ્રમાણે સ્વતંત્ર કૃતિઓ આવે, જે વિષય નવેસર આરંભ કરી જુદી રીતે ખીલવવો વધારે અનુકૂળ પડે એમ લાગે છે વળી સમય પણ ઠીક વહી ગયો છે, અને આવશ્યક શ્રમના ભારે બોજાના દબાણમાં યેન કેન પ્રકારે વખત કઢાડીને આ જેવું તેવું યે આટલું પણ બની આવ્યું છે, જે છેક અસંબદ્ધ નથી લાગતું, તો અનુકૃતિ-પ્રકરણની સાથે નિબંધ આખો અહીં જ સમાપ્ત કરું છું આ નવા પ્રકરણમાં જે જે કૃતિઓ અને કર્તાઓ વિશે લખ્યું છે, તેમાંના એક પણ શબ્દથી કોઈને કદાચ માઠું લાગી જાય, તો વિષય આરંભતાં જ કહેલું છે તે પુનરપિ કહેવા રજા લઉં છું, જે કોઈને પણ માઠું લગાડવાનો મ્હારો આશય છે નહીં

પૂના, બુધવાર, માહ શુ૦, વિ સં ૧૯૮૦ તા૦ ૨૦-૨-૧૯૨૪

---

* કલાપીના [illegible] ઓઝાના "કલાપી [illegible]" [illegible] નિબંધમાં [illegible] ટિપ્પણ [illegible]

પરિશિષ્ટ

નમૂનો ૧ લો

દાખલો ૧.

અસ્પષ્ટ દર્શન

ઊઠ્યો ત્યજી શયન આજ. સખિ, પ્રભાતે,
પૂરાં કર્યાં સકલ કાર્ય સવારનાં મેં;
ચાલ્યો પછી ગૃહ થકી ધરિ વસ્ત્ર સર્વે
ઠંડી અતી શિશિરની નવ લેખવી તે ૧

દૃષ્ટી ન દેખિ શકતી કંઇ માર્ગમાં તો,
ઘેર્યો મને ધુમસ કોટ થકી ખરે જો;
હાર્યો ન હું તદપિ શાંતિ ન સ્હેજ છાંડી,
પ્રાસાદ પંક્તિ મુખ્ય આગળ મીટ માંડી. ૨

સામે અસીમ રણુ જેવું કંઈ જણાયું,
ઊભો રહ્યો ઘડિક સ્તબ્ધ બની જ ત્યાં હું;
આ શું હશે? કુદરતી નવ ખેલ આશો?
કોદી ન મેં જિવન માંહિ દિઠેલ એવો? ૩

દેખ્યું સરોવર ભર્યું ગત રાત્રિએ જ્યાં
આજે નિહાળું રણુ શુષ્ક વિશાળ હું ત્યાં;
કિન્તુ રહ્યો ક્ષણિક ભાસ, પછી દિઠું મેં
પાછું સરોવર યથાસ્થિત ત્યાં ઉભું જે ૪

માયા તણા પડળ આવરિ ચક્ષુ લે જો,
ના સત્ય વસ્તુ કદિ ભાસતિ દૃષ્ટિએ તો,
યાચું પ્રભો તુંથિ હું સત્યનું જ્ઞાન થાવા,
ખેલો યદા પ્રકૃતિ ખેલ વિચિત્ર આવા. ૫

દાખલો ૨.

પ્રાર્થના

ઊઠ્યો ત્યજી શયન આજ, સખિ, પ્રભાતે,
ચાલ્યો અને તુરત ધૂન ભર્યો અકેલો,
ચાલ્યો દિશા વગર લક્ષ્ય વિના જ ઘેલો,
ઠંડી અતી શિશિરની. નવ લેખવી તે, ૧

આગાર । મ નહાર ગયા પછાડી,
ચાલ્યો વધ્યો જ ઝડપે ધુનમા અગાડી,
જેણી વીધો અજગ ત્યાજ વિચિત્ર દશ્યે –
ડૂબેલુ ધૂળ રવિ ઝાખળમાથી દીસે ૨

ચોપાસ આ ધુમમ કોટ ગહ્યો ગ્યાઇ,
ને ત્યા હતુ મગ વિશાળ મનોજ સામે,
ત્યા તો દિઠૂ રણુ અગાધ ધગતુ આગે,
ઊભો ઝઝી નિરખિ એ, નમણૂ જ દાઇ ૩

આ શૂ હશે ? કુરની નવ ખેન કેવો–
દીઠો ન મ્યાહિ નહિ વા કનપેન એવો ?
કે છે મરીવર વિશાળ મનોહર ત્યા,
આશી નિહાળુ શુઝાળ ભિદામણી ત્યા ? ૪

ત્યા ભિતર્યુ અજગ અનુ મતીજૂકે
ગોરબ એ તિમિર ધૂળ તણો જ તરગો
તે કારમો રણુ તણો પથ જાડ, રીટયો,
દીઠૂ દિઠૂ જ ફરિ તે સગ સ્વચ્છ મીઠૂ ૫

માયાવિ વ્હેમ-ભય નેન મહીં ભરાય
મીઠા સજીવ ધ્રુવ સત્ય અદૃશ્ય થાય,
માગૂ પ્રભો સપ મઘ ત્યહાં મ્હને તૂ
સેજે ઉગારિ, દઇ અશુ મતીજ કેરૂ ૬

નમૂનો ૨ જો

નાખનો ૩.

જાદુઈ વદન

નાની અને દિન નચિન્ત સખી વિના થા,
નાના પ્રકાર, દુખ શોક વિષે ઘણાયા
આવી પજો કઇક ધૈર્ય નહ ગયૂ ત્યા
આશ્વાસનુ વદન ઓરૂપ તાહરૂ ત્યા ૧

દુખો મહી થઇ નિમગ્ન હુ હતો ત્યા
હૈયૂ હરાર દુખથી જડ આ દિન ત્યા,
અસુખ ઓર ન ખરી દુખ ના શાગે,
સુધા જરન હસે નખિ ત્યા તુ ગાજે. ૨

એ દૃષ્ટિએ હૃદયસાગર ભર્તિ આવે,
કે મોહની મહિં વિષાદ તણાઇ જાગે,
અક્રરતી પ્રણય ધૈર્યની લાગણી જ્યાં,
હિસાબ ઑર વધિ યુક્તિ નવી સુઝે જ્યાં. ૩

કાર્યે યદા જગતના ઉર મસ્ત થાતું
જ્યાં ઊર સ્નેહ કવિતા પણ ભૂલિ જાતું,
વેરાનના વસતિ જ્યા ઉરમાંહિ ત્યારે
એ દૃષ્ટિચંદ્ર કિરણે ઠરી ઊર જાગે. ૪

હૈયા તણા, સખિ, સુકોમળ ભાવ સારા,
મુખે અહો તરવરંત નિહાળું ત્હારા;
ભાવીય સારું તુજ ભાવ વિશે વિલોકું,
સામર્થ્ય મુજ સહુ કેન્દ્રિત આજ દેખું ૫

એવું અહો વદનમા તુજ જાદુ શું કે
જ્યા ગાઢ શોક દુખ યે સખિ માર્ગ મૂકે,
ક્યાથી શિખ્યા પ્રિયતમે મધુરી પ્રભુતા
વીસંવદન્ત ફુલકોમલ દિલથી આ ? ૬

ર્‌હેજે સખી તમ અખંડ વિદગ્ધતા એ,
વાધો સદાય તમ આત્મિક કવ્ય, બાલે!
સૌભાગ્ય ર્‌હો અમર જે સખિદેહરૂપે
લા દેહવંત વિભુનેહ વસો સમીપે. ૭

દાખલો ૪.

જીવનસખી

રાત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વટાવ્યા,
શોકાગ્નિની વિવિધ ભઠ્ઠિ મહીં તવાયા.
આવી પળો વિષમ ધૈર્ય ગયા ગળી જ્યાં
મુદ્રાજ એક કુમળી તુજ હાસ્તી જ્યા. ૧

દિઙ્મૂઢ બુદ્ધિ જગમાગ તજેજ જ્યારે,
નિશ્ચેષ્ટ ને વમળકંદુક હૈયું જ્યારે,
રે આંસુએ બુટિ વસુધી જતાજ જ્યારે,
આધાર ત્યાં, સખિ, ત્વદક્ષિસુધાજ મ્હારે. ૨

ને જ્યા કંઇક સુખનેહ તણો પ્રકાશ
આવી ઉરે પ્રકટતો જ ઉમંગ આશ,
ખીલે અહો હૃદય શું સખિરી તમારૂં—
ચિંતાકયહા ગમ કયહા ઉડિ જાય વારૂ ? ૩

એ નેત્ર વસ્ત્ર હવે કાં બંધ આપ્યાં
તે સ્નેહ તે પ્રગતિ તે દ્યુતિનાજ મીઠાં,
ભાવીય મ્હારું દયિતે તુજમાં વિનોદ
સામર્થ્ય જે મુજ કંઇ, સખિ અર્પ્યું તે તૂ ૪

હૈયાનેજ, જીવનસખી તમ સૌ કના એ,
વાધો સદૈવ તમ આત્મિક સત્ત્વ ભાને,
મર્તા વિભૂ પ્રણયની જ ખરે, મળી, છો
છાજ્જે ભવોભવજ આ તવ દાસને જે ૫

નમૂનો ૩ જો

દાખલો ૫.

ઈંદુ

(ગુજરાત માસિક, માર્ચ ૧૯૮૦ નો અંક)

અવાગ જ્યોમ રેખાવી લસે છે વ્યોમ દીપિકા
ફૂમો સ્હેલ હૈયાની એવી એ પથ દર્શિકા ૧

જ્યારે મળ્યું દગ મદીં તુજને ભરૂં હું,
સંસારના સુખ ભુલી તુજને સ્મરૂં હું,
ગુથી વળી ઉર થકી ઉર તે મિલાવું
વાત્સલ્યમૂર્તિ પ્રભુને ચરણે ધરાવું ૨

ઉગાડ્યા જૂજના ભાવો તાહરે દૃષ્ટિ સ્પર્શન,
અને મે ત્યાહરે કીધા સ્નેહમાં આત્મદર્શન, ૩

માયૂ હતું જગત તો જડ કેક છે આ,
આત્મા તણૂ જિવન શું કંઇ સામ્ય છે ના
ત્હારા વડે પ્રથમ મે પ્રભુતા પ્રમાણી,
આ વિશ્વને જિવનની ગુરુ ગ્રંથિ જાણી ૪

ઉગ્યે મૃદુ બોલોની હૈયાની ઘડિઓ કુણી,
ફિગજે કંઇ આત્માની દિશાઓ સર્વ ધૂંધળી ૫

કાપો દૂર પ્રથમ સૌ બહુ દીન ભાવે
સૌભાગ્યવતિ શકુનો લઇ સામિ આવે,
અગૂનિ કુંકુમ ભિની કરિને કપાળે
ચાંનો કરી ઉમળકે શુભ ભાગ્ય ભાળે ૬

નાનેને ભગિની સાચા ઉરથી જગાડજો
પ્રેમશ્રુ પાઠ પીને સ્નેહમંત્રો ગવાડજો ૭

ચિંતા છુંટી ધગધગે દિલમાંહિ જ્યારે,
વીણા લઇ રસભર્યાં ગિત ગાઇ ત્યારે,
ડોકે શગી નભ મહીં જનની કૃપાળે,
આત્મા બની સ્થલનણું રિઝિને રિઝાવે. ૮

(બીજા ૭ શ્લોક)

દાખલો ૬.

છાનાં આંસુ

(સાહિત્ય માસિક, ડિસેમ્બર ૧૯૨૩ નો અંક)

એ આંસુડા કોણે જોયાં? એ આંસુડા કોણે લ્હોયાં?
વણ જોયાં વણ લોવા આંસુ ક્યારે સૂકાયાં? ૧

પાંપણના યુગ્મોએ જોયા, પાલવને છેડે તે લ્હોયા,
પાંપણ પાલવ વિણ કો જાણે આંસૂ શાં ઉનાં! ૨

(બીજી ચાર ટુંકી)

ઉપલી ગેને ઠેકાણે નીચે મુજબ વાંચો અને
સરખાવોઃ—

આર્ય ગૃહિણીનાં આંસુ

એ આંસુડાં કોણે જોયાં? એ આંસુડાં કોણે લોવાં?
વણ જોયા વણ લોયા આંસૂ—સ્હેના એ લાજે! ૧

પાંપણના યુગ્મો પણ દેખે, પણ પાલવ પગેઠે રેખે,
ત્યાં તો પાલવ પાંપણ ટકે—સહુ બને લાજે
ટકે ને લાજે! ૨

દાખલો ૭.

ફરતાંજ હતા કંઇ વાત નવીન
રસે વદનો ભરપૂર હતાં;
વચમાં વચમાં નરચુમ્બનલીનજ
યુગ્મ ખગે દગ ઊર જતા,
મૃદુ મંદ સુવાસિત શીત સમીરણ
વીંજનથી પુલકંત થતા;
હરિયાળિ મહીં સરતા ઝરતા
દોના ભરકંત
તરંગ તમા ગલકંત જતા ૧

× × ×

નમૂનો ૪ થો

ઇંગ્રેજી ગીતાંજલિનું પદ ૧ લું

(રા. રા. રામચંદ્ર અધ્વર્યુંનો અનુવાદ)

દાખલો ૮

એ ત્હારો આનંદ મુજને કીધ અનંત, એ ત્હા૦
વા વાર બહુ ભાજન આ ખાલી તુંહી કરંત,
અભિનવ જીવનથી વળિ એને પૂર સૌ વખત એ૦
કે ગિરિકંદર નાનકડી આ વાંસલડી વહિ સંગ,
તે દ્વારે નિત નવતા સુસ્વર તે ગાયા કંઈ છંદ એ૦
તવકર કેરા સ્પર્શ અમૃતથી નિજ મર્યાદ ત્યજંત,
આનંદે બહુ અંતર મ્હારૂં ગિરા અકથ્ય સૃજંત એ૦
વામન મમ ટૂંકા કર માંગ તુજને પ્રદાન નિરંત,
અવિરમ કંઈ યુગથી વરસાવે છોળ્યા દક્ષિણ દંત એ૦

દાખલો ૯

(સ્વ. નંદકુંવરબા, ભાવનગર મહારાણી સાહેબ, નો અનુવાદ)

તેં મ્હને અમર બનાવ્યો છે એવી ત્હારી લીલા છે આ ભાંગી જાય તેવા પાત્રને તું ફરીફરી ખાલી કરે છે, અને નિરંતર નવા જીવનથી ભર્યા કરે છે

આ બરૂની ન્હાની વાંસળીને તું ટેકરીઓ તથા ખીણોની ઉપર ઉપાડી ગયેલ છે અને તેના દ્વારા નવાં નવાં ગાન તેં ગાયાં છે

ત્હારા હાથના અમૃત સ્પર્શથી મ્હારૂં નાનું હૃદય આનંદમાં પોતાની મર્યાદાઓને ભૂલી જાય છે, અને અવાચ્ય વાણીને જન્મ આપે છે

ત્હારી અનંત બક્ષિસો આ મ્હારા બહુ ન્હાના હાથ ઉપર જ આવે છે, યુગો ચાલ્યા જાય છે, અને છતાં તું વરસાવ્યા કરે છે, અને હજી પણ ભરવાનું સ્થાન છે

(મને કેટલેક પુસ્તકમાંથી જોઈ હેત આ પછી બીજા પેઇ પ્રકારના માટે મૂળ ની અનુવાદોની નિરૂપમ રચના સરખામણી કરેલી છે તે મળે પણ તે તે પુસ્તકમાં જોઈ લેવ)

નમૂનો ૫ મો

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા. અધ્યાય ૧ શ્લોક ૨૮ થી ૪૬

(વિદ્યાર્થીએ મૂલ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ જોવા.)

દાખલો ૧૦ ગ.

વિષાદી આમ પરમ કૃપા આવિષ્ટ ફાલ્ગુન:
દેખાયા સ્વજનો, કૃષ્ણ, આવિયા યુદ્ધ-આદરે,
મારાં ઢીલાં પડે અંગો, મુખ સર્વ સુકાય છે.
મારા શરીરમાં કંપ, રોમાંચ પણ થાય છે.
હાથમાંથી ધનુ પડે, ચામડી સઘળી બળે,
ન શકું હું સ્થિર રહી, મારું હૃદય શું ચળે !
નિમિત્તો પણ દેખું હું ઊંધા કેશવ આ હવે,
પછી શ્રેય નથી જોતો હણી સ્વજન આહવે.
કૃષ્ણ ઇચ્છું ન વિજય, નહિ રાજ્ય સુખો અને,
ગોવિંદ, અમને રાજ્યે, ભોગે શું કે જીવને,—
રાજ્ય ભોગ અને સૌખ્ય જે અર્થે ઇચ્છીયા અમે
પ્રાણ ધનો તજી તે આ, ઊભા છે રણ સંગ્રામે.
(એક શ્લોક અહિં છોડી દીધો છે)
હણતા પણ એઓને, ઇચ્છું ન હણવા જરી,
ત્રૈલોક્ય રાજ્યાર્થે પણ, શું મહી-અર્થ મધુરિ !
ધાર્તરાષ્ટ્રો હણી હર્ષ, જનાર્દન, થશે કિયો ?
અમોને પાપજ થશે હણી એ આતતાયિઓ.
અમે ન મારવા યોગ્ય ધાર્તરાષ્ટ્ર સ્વબાન્ધવ,
થઇએ સ્વજનો મારી સુખિયા કેમ માધવ ?
એ જો તે પણ નથી જોતા, કુલક્ષયજ દોષને,
ને મિત્રદ્રોહમાં પણ, ભરી ચિત્ત અતોષને,
અમે ન ધારવું કેમ આ પાપથી નિવર્ત્તન,
કુલ ક્ષય થકી દોષ જોનારાએ જનાર્દન ?
કુલક્ષયે નાશ પામે કુલધર્મો અનાદિ જે,
પરાભવે ધર્મનાશે, અધર્મ કુલ સર્વને.
તેથી કુલસ્ત્રીઓ કૃષ્ણ દુષ્ટ થાય દોષણે,
વાર્ષ્ણેય, દૂષિત વધુ વર્ણસંકરને જણે.
કુલને ને કુલઘ્નોને, નાખે નરક તે નક્કી.
પડે છે પિતરો જેના લોપ પિંડજલો થકી

આ ગોત્ર કુલઘાતાના વર્ણસંકર-સાધન,
જાતિના કુલના ધર્મો જાય તેથી સનાતન
કુલધર્મો જે જનોના જનાર્દન નહી કદા
હૃદેથી સુણિયે વાસ, તેઓનો નરકે સદા
અહો ! અરે ! અમે ધારી મહાન કરવા મળ્યા-
જે રાજ્ય સુખના લોભે સ્વજનો મારવા વળ્યા
અયુદ્ધ નિઃશસ્ત્ર મને જે શસ્ત્રધર મારશે,
ધાર્તરાષ્ટ્રો રણે, મારૂં અધિક ક્ષેમ તે થશે !

નાખલો ૧૨ મહા.

(રા રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનો અનુવાદ)

પરમ કૃપા ભર્યો આમ ખેદન્તો વદ્યો ત્યહાં
દેખી આ સ્વજનો કૃષ્ણ ઉભેલા યુદ્ધ વાંછતા,
ગળે છે ગાત્ર સૌ મ્હારા, ને મો સુકાઇ જાય છે
કંપારી કાયને છૂટે, અને રોમાંચ થાય છે,
સરે ગાંડીવ હાથેથી, ને દાઝે છે બધી ત્વચા
નથી શક્તિ ઉભા રહેવા, જાણે કે મનડું ભમે !
ને નિમિત્તોજ પેખું છુ સૌ અવળાંજ કેશવ !
નથી જોતો કંઇ શ્રેય, યુદ્ધમાં સ્વજનો હણે
ન વાછું જય, ગોવિંદ, રાજ્ય કે સુખ ઇચ્છુ ના,
અમારે, કૃષ્ણ, શું રાજ્યે શું ભોગે કે શું જીવિતે-
વાંછીયે જેમને કાજે, રાજ્ય ને ભોગને સુખો,
ને ઉભા રણ રોપી આ તજીને પ્રાણ ને ધન !
(એક શ્લોક અહિં છોડી દીધો છે)
એમને હું હણાતાયે, ન ઇચ્છું હણવા પ્રભો !
ન ત્રિલોકરાજ્યાર્થેયે, તો પૃથ્વી એક કાજશું !
હણીને ધાર્ત્તરો, કૃષ્ણ, અમારે હર્ષ હોય શો ?
પાપજ અમને લાગે, હણ્યે એ આતતાયી તે,
માટે નથી અમે યોગ્ય મારવા બાન્ધુ કૌરવો
સ્વજનોજ હણી કેમ પામિયે સુખ, માધવ !
કુલનાશે કર્યા દોષ, મિત્રદ્રોહનું પાતક,
લોભમૂર્છિત હૈયાના, જો કે તે દેખતા નથી
કુલનાશે કર્યા દોષ, પેખનારે જનાર્દન
અમારે પાપથી આવા, હઠો એ ન વિરામવા ?

કુલનાશે નાશ પામે કુલધર્મો સનાતન,
ધર્મ નાશે કુલે આખે આણુ વર્તે અધર્મની
અધર્મે ઘેરતાં થાય દુષ્ટાચારી કુલસ્ત્રીઓ.
સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થતા, કૃષ્ણ, જન્મે છે વર્ણસંકર
કુલને કુલઘાતીને નાખે સંકર નર્કમા
પડેજ તેમના પિત્રી લોપાતા પિંડતર્પણ.
વર્ણસંકરકારી આ દોષથી કુલઘાતિના,
ડુબે છે જાતિધર્મો ને કુળધર્મોય શાશ્વત;
કુલધર્મો ડુબ્યા જેના તે જનોના જનાર્દન,
સદાનો નર્કમા વાસ થાય, એમ સુણેલું છે.
અરેરે ! હા ! મહાપાપ, ખેડવા નીકળ્યા દમે,
કે રાજ્ય સુખના લોભે, સ્વજનો હણવા ઉઠ્યા !

(ઉપજાતિ)

અશસ્ત્ર સામાનથનારને મ્હને,
આવી અહિં જો કર શસ્ત્ર ધારિને,
હણે રણે કૌરવ બંધુ માહરા,
તો ક્ષેમ મ્હારૂં વધુ થાય, હે હરિ !

નમૂનો ૬ ઠો

કાલિદાસ વિરચિત વિક્રમોર્વશીયઃ અંક ૫ શ્લોક પહેલા ૧૦

દાખલો ૧૨ કે.

(ગ. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કૃત અનુવાદ)

૨ જી આવૃત્તિ ૧૯૧૨

ક્યા છે એ મોત માગંતો સીચાણો ચોર જેહણે
સહુ મોર કરી ચોરી મંદિરે જ મહીપને ૧

સુવર્ણસૂત્રે મણિ ચાચ માહે.
ગ્રહી, લઇ ચક્કર વેગમા એ
ઉડંત અગારકશુ અનેરૂ,
દોરે રૂડૂં વર્તુલ તેજકેરૂં, ૨

ફિરણે કરિ મોરેરા મણિરૂપે દિશા મુખે,
અશોકગુચ્છતું છોગું ગીધ એ મુહવે શકે ! ૩

ગજે રેણે અરુણો મંગલ કાળા ઘન નિકટે જેવો.
મણિએ ખગના મુખમાં આપે આભે પણે તેવો ૪

એ મગમનીયે પામ્યો મગમ પ્રિયા તણો ગ્નિ
તેણે દગ્નિ મણિએ મુજને પ્રિય છે, ન મણિ કગ્નિ ૫
એ વધ્ય આ બાણુ મિષેજ આપે
હણાઇ પૃથ્વીપતિના પ્રતાપે
મજા ગુન્હાની બગ્પૂિ પામી
મુવો પડી ભૂ પગ ગ્લ વામી ૬
(૭ મો શ્લોક કેમા નથી.)
સામળિ પડિ'તી ટચની
દીટડિ, ને આખડી જતી તિ ગી
લવનીદલરી મુખની
પીળચરી બનિ'તિ કાનિરળી ૮
જોતા કરે ૯ ૫ લોચનિયા ભિજાયે
વાત્મ યબાવ ઉગ્મા વળિ ઊભરાયે
ને ધૈર્ય ખો‌ બચડી બજ્જતુગ્મમાહે
આલિંગવાજ ચત્વીચન અગ થાયે ૯
એક પિતાને સુત હૂ લહતા ભેગાય ભાવ જો આવો,
તો અકે છ્યાનો નેહ વડિલ ન હશે કેવો! ૧૦

દાખલો ૧૩ કિ.

(મ ડિવાબાઇ ધનગ્યામ ભ.કૃત અનુવાદ)

માગનો મૃત્યુ પોતાનૂ કયા છે વિટગતગ્કગ ?
પ્હેલી ચોરી કરી જેણે નિજ ગ્રક્ષટ મરિ ૧
મણી પરોવેન સુવર્ણ સૂત્રે
પ્રદી સુખે ગોળ ઉડે મપાટે
તે ગગરેખાયિ અલાન ચહ
સમા કુડાળા કરતો વિહગ ૨
પ્રભાથી પ નવો મોતા મણિથી કરતો ખગ
અશોક ગુચ્છના જેવો શિખાનો અવતસક ૩
મગર ધાડા ધનના વાલગ પામે નિરાસમે જેમ
ગોમે ગ્રેષ્ઠ મણી આ ખગથી લઇ જવાયનો તેમ ૪
રત્નજ છે તે માટે એ મણી ઉપર નથી પ્રેમ મ્હારો
પણ એ મ ગમનિયથી મખે સમાગમ થયેન છે મારો ૫
આ માગવા યોગ્ય બજે તમારે
ચીધાગેલો બાણુ તણે સપાટે
આકાશથી ગ્લની માથ પક્ષી
પડ્યો ગિજા તણુનિ પાખ આવી ૬

ઉર્વશી માહિં જન્મેલા ઇલાના ધન્વિ પુત્રથી
કુમાર આયુનો બાણ લે શત્રુ પ્રાણ જે હરી
કાળી મ્હન દીઠડિએ લવલીદલથી જિષ્ણુવદન કાંતી
આંખો બારે બારે તેવામાં લાગતી હતી એની.

આંસુ ભરાય નયને નિરખ્યાથિ એને
વાત્સલ્યભાવ ઉપજે મન મોદ પામે
ધારી ધરાય નહિં ધીરજ અંગ કંપે
આવે મને ઉમળકો લઇ ભેટવાને

ઉપજે આવી પ્રીતિ સુતનાં જો સુતપિતા હું સુત એના
તો ગુરૂજન પર કેવો પ્રેમ હશે બાલના ઉછેર તણો.

૫

(વિદ્યાર્થી સરખામણી કરી શકે માટે મૂકેલા અનુવાદ ખંડ)

ક્યાં છે એ ગીધ માગતો શીઘ્રાણો ઘોર માહરો
પહેલી ચોરીજ કીધી છે જેણે રક્ષકમંદિરે.

પંખી અતીવ દૂરે જણાય ધેરા અન્તરીક્ષ આરે
મણિ ને પંખી જાણે ગતે મંગલ જ્વલદશિખા કોરે.

સંગમનીયે સંગમ મ્હારો પુનરપિ પ્રિયાસહ સાધ્યો
તે કારણથી પ્રિય એ નહિ કેવલ રત્ન છે મારે

નૃપવર, દંડ ઉચાગો
રોપે, ને બાણુકાય આપ સજી,
ધાઇ તસ્કર પુરે,—
આ એણે જ પછાડ્યો
મૌલિરત્ન સહ જાલિમ ગગનેથી.

ઉર્વશિ અપ્સરા માતા સુધન્વી ઐલ તાતના
આયુ કુમારનો બાણ શત્રુનો કાળ જાણજે.

મુદ્રા લગીર પાંડુર લવલીદલથી વિશેષ તેજસ્વી
નયનો લગીર મંથર અને ભ્રુચાપો જરા કાળા.

ભીની ભિની મુખ નિહાળિ નિહાળી આંખો,
વાત્સલ્ય ચિત્ત ઉપને, મન મોદ પામે,
થાઉં અધીર ધ્રૂજી ઉઠનારજ અંગ
આવે અને ઉમળકો લઇ ભેટવાને

ઉરોર્મિ ઉછળે આવી, માત્ર જાણતા પિતાજી આ મ્હારા
તો અંકે ઉછર્યાના વડીલ શું હેત તો કેવા !

૩ લિપિનો ઇતિહાસ.

(લેખક—રા. રા. ભગતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.)

પુરાતત્ત્વસંશોધનના કેટલાક વર્ષોના અભ્યાસથી મને પ્રાચીન લિપિઓનો અભ્યાસ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એટલામાં આપણી પરિષદના મંત્રીએ 'અશોકના શિલાલેખો'નો ઇનામી નિબંધ જાહેર કર્યો. આથી મારા લિપિઓના અભ્યાસને જોર મળ્યું, અને મેં સદરહુ નિબંધ લખ્યો. સદ્ભાગ્યે મારો નિબંધ મંજુર થયો, ને મને ઇનામ મળ્યું. આ નિબંધ લખતી વખતે પ્રાચીન લિપિનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો પડ્યો, અને તેના પરિણામમાં ગુજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર થયો. અત્યાર સુધીમાં લિપિને લગતું પુસ્તક તો માત્ર રા. બા. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ જ લખેલું જાણવામાં છે. પરંતુ તેમાં આખા હિન્દુસ્તાનની બધી લિપિઓનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી પ્રત્યેક લિપિની વિગતમાં ઉતરવાનું બની શક્યું નથી. આથી મેં વિગતવાર "ગુજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ" તૈયાર કરવા માંડ્યો છે. સંગ્રહના મોટો ભાગ તૈયાર થઇ ગયો છે. આ લેખમાં લિપિઓના પ્રતિહાસનું ટુંક દિગ્દર્શન કરવાનું ધાર્યું છે.

પ્રાચીન લોકોએ ખીલવેલી કળાઓ પૈકી લેખનકળા બહુ મહત્ત્વની છે. એ કળાએ એક પ્રકારના જ્ઞાનને દૃષ્ટિગોચર બનાવી ચિરસ્થાયી કર્યું છે. પોતાની ભાષામાં જે જુદા જુદા અવાજ સમજાતા હોય તે બધા અવાજોનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રાચીન મનુષ્યોએ દરેક અવાજનો એકેક વર્ણ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેના પરિણામમાં આપણી વર્ણમાળા ઉત્પન્ન થવા પામી. આટલી અવસ્થાએ આવી પહોંચતાં પણ તેમને અનેક સદીઓ લાગી હતી. તેઓએ પણ તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર અહીં આપણને નથી.

આપણી લેખનકળા આપણે જ શોધી કાઢી છે, એમ અત્યારે તો ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં પણ આપણી લેખનકળા ઘણી જૂની છે, એ તો નિઃસંદેહ વાત છે. આપણી લેખનકળા ચિત્રલિપિમાંથી ઉદ્ભવી છે કે કેમ એ મોટો સવાલ છે. એનો નિશ્ચય હજી થયો નથી, પણ મને લાગે છે કે, આપણે એક શરૂઆતમાં ચિત્રલિપિ વાપરતા હોઇશું. ચિત્રલિપિ બે પ્રકારની હોય છે—(૧) વિચારદર્શક અને (૨) વસ્તુદર્શક. સૂક્ષ્મ દર્શન વિચારદર્શક ચિત્રલિપિ કરાવે, અને સ્થૂલનું દર્શન વસ્તુદર્શક ચિત્રલિપિ કરાવે. આ રીતે લોક ભાષાના પ્રાથમિક જ્ઞાનને લખાણે ઉતારી શકાય. આથી કરીને અપણા પૂર્વજોએ ચિત્રલિપિથી લેખનકળાની શરૂઆત કરી હોય એ બનવાજોગ છે. આ વાતના પુરાવા આજે આપી ન શકાય કેમ કે હજારો વર્ષો પહેલાંની મળેલી વસ્તુઓ તે કાળના લેખ અવશેષો મોજુદ નથી. પણ દુનિયાની દૃષ્ટિએ આ કલ્પના કરવામાં કંઇ હરકત નથી.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાળથી મનુષ્યોને પોતાના મનના સૂક્ષ્મ વિચારો ને સ્થૂલ વસ્તુ આપવાની જરૂર પડી હશે, અને તેથી તેમણે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવો શરૂ કર્યો. [illegible] શરૂઆતમાં તેઓ [illegible] પ્રાચીન ચિત્રો

કોતરવા લાગ્યા હશે. પણ તેમ કરવાથી તો માત્ર તે તે માણસોની કે પશુઓની કલ્પના જ વ્યક્ત થતી તેમને લાગી હશે, અને તેથી તેમાનું અધૂરાપણું તેમને તુરત જ સમજાઇ આવ્યું હશે. આથી ફરીને પોતાની આ કલ્પના-દર્શક લિપિમાં કાંઇક સુધારો કરવાની જરૂર તેમને જણાઇ હશે. દરેક પદાર્થનું વિશિષ્ટપણું પણ તુરત તેમના ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય; અને તેથી આવા ચિત્રો કોતરતી વખતે દરેક ચિત્રના વસ્તુને લગતા અમુક ખાસ ગુણ પણ તે ચિત્રદ્વારા વ્યક્ત કરવાનું તેમને સૂઝ્યું હોવું જોઇએ. પછીથી તેમને બીજો નવો વિચાર સૂઝ્યો હશે. દરેક માણસ બોલે છે ત્યારે તેના ઉચ્ચારણના પરિણામમાં કઠોર અને નરમ, ઊંચા અને નીચા વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના અવાજ નીકળે છે. આની તરફ પ્રાચીન લોકોનું ધ્યાન ગયું હશે, અને તેથી આવા ખોરાક અવાજને પણ મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો વિચાર તેમને થઇ આવ્યો હશે. આના પરિણામમા જે લિપિ તેમણે યોજી હશે તે લિપિને આપણે "ધ્વનિદર્શક લિપિ" તરીકે ઓળખીએ તો ચાલે.

આ જાતની લિપિનું સ્વરૂપ કેવું હશે ? દરેક અવાજનું સ્વતંત્ર ચિહ્ન યોજવાનું હોવાથી એકંદરે સંખ્યાબંધ ચિહ્નોનો સમાવેશ એમાં થતો હશે. એક વ્યંજન અને એક સ્વર, એક સ્વર અને એક વ્યંજન, અથવા બે વ્યંજનો અને એક સ્વર મળીને જેટલા ઉચ્ચાર તૈયાર થઇ શકે તે પૈકીના દરેક ઉચ્ચારને લગતું એકેક સ્વતંત્ર ચિહ્ન યોજવું હોવું જોઇએ. પણ તેમાનાં ઘણા ચિહ્નો તો બાતલ પણ થયાં હોવા જોઇએ; કારણ કે, રોજના વ્યવહારમા કોઇ બધા જ અવાજોના બનેલા શબ્દો વપરાતા નથી. આપણી હાલની લિપિમા 'ક્' થી 'ળ્' સુધીના ૩૪ વ્યંજનો છે. તેમા 'અ' થી 'અઃ' સુધીના ૧૬ સ્વરો મેળવ્યાથી પૂર્ણ ઉચ્ચાર થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે સ્વરસંયોગથી આ ૩૪ વ્યંજનો ૫૪૪ (૩૪×૧૬) વિવિધ અવાજ વ્યક્ત કરી શકે છે. આમા સ્વરના બીજા ૧૬ અવાજ ભેળવતા એકંદરે ૫૬૦ અવાજ બનવા પામે છે. આમાંના કેટલાક અવાજ તો આપણા વ્યવહારમા ચાલતી ધરાવતા જ નથી. એટલે આશરે ૪૦૦ કે ૪૫૦ ધ્વનિ આપણને પરિચિત છે, એમ ગણીએ તો ચાલે. ૩૪ વ્યંજન અને ૧૬ સ્વર મળીને બનેલી આપણી ૫૦ વર્ણની વર્ણમાળામાથી બબ્બે વ્યંજનો અને એકેક સ્વર લઇને જોડાક્ષરો બનાવીએ તો તે કેટલા બધા થવા પામે ? આ બધા સ્વતંત્ર અવાજ જ છે. તે જ પ્રમાણે વ્યંજન, સ્વર અને વ્યંજન મળીને જે રૂપો બને તે પણ સ્વતંત્ર ધ્વનિ જ ગણાય. પણ આ બધા પ્રકારના અવાજમાથી વ્યવહારમાં ન આવતા ધ્વનિ બાદ કરતા ધ્વનિદર્શક લિપિમા ૪૦૦ કે ૪૫૦ ધ્વનિઓ સહેજે રહેવા પામે છે.

આ ધ્વનિદર્શક લિપિના ધ્વનિઓનો બારીક અભ્યાસ કરીને પછી સંક્ષિપ્ત સ્વરચિહ્નોનો અને વ્યંજનચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીને વર્ણલિપિ બનાવવામાં આવી હશે. આમ વ્યંજનની કલ્પના મનમા બરાબર ઠસી જતાની સાથે ધ્વનિદર્શક લિપિને તિલાંજલિ મળી હોવી જોઇએ.

આ પ્રમાણે ચિત્રલિપિમાથી ધ્વનિદર્શક લિપિ ઉત્પન્ન કરીને પછી શબ્દોના અવયવોનું પૃથક્કરણ કરીને ફિનિશિયાના લોકોએ ઇસ્વી સનની પૂર્વે આશરે દશમા સદાના અરસામા સ્વર અને વ્યંજન નક્કી કર્યા. યુરોપીય પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, પ્રાચીન

મીસરી ચિત્રલિપિમાંથી નીકળેલી 'હીઅરેટિક' વર્ણલિપિમાંથી ઉત્પન્ન થએલી 'ફિનિશિયન' વર્ણલિપિમાંથી આપણા દેશની વર્ણલિપિ ઉત્પન્ન થવા પામી છે પ્રથમ દર્શને જ આ વાત અસંભવિત લાગ્યા વિના નહિ રહે હિમાલયના માર્ગે અને વાયવ્યખૂણાના માર્ગે હિન્દુસ્તાનમા દાખલ થએલા આપણા પ્રાચીન આર્યો કાંઇ આજથી ત્રણ હજાર વર્ષો પૂર્વે જ અહીં આવેલા નહિ વેદકાલીન આર્યોનો વખત નક્કી થઇ શકે એમ નથી પણ વેદકાલીન અને વેદાંગકાલીન આર્યોને લિપિજ્ઞાન ન હતું એમ માનવાને કારણ નથી

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો એમ માનતા કે, બ્રહ્મદેવમાંથી લેખનકળા ઉત્પન્ન થઇ છે 'અગ્નિકતત્ત્વ,' 'જ્યોતિસ્તત્ત્વ,' 'નારદસ્મૃતિ' વગેરે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે હુએનત્સંગ પણ કહી ગયો છે કે, "ભરતખંડમાંની વર્ણમાલાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મદેવમાંથી થઇ છે, અને તે ત્યારથી આજ સુધી હિન્દુસ્તાનમા ચાલતી આવેલી છે" પણ મૅકડો નેલના મતે ઇ સ. પૂ ચોથી સદી પહેલા, બર્નેલના મતે ઇ સ પૂ. પાચમી સદી પહેલા, અને મ્યૂલરના મતે ઇ સ પૂ દશમી સદી પહેલા હિન્દુસ્તાનમા લિપિજ્ઞાન હયાત નહિ હોય

પ્રાચીન લિપિનો કાળ જાણવાના હેતુથી આપણે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસવુ જોઇએ મૅકડોનેલ સાહેબને આપણા પ્રાચીન વ્યાકરણકાર પાણિનિની પરિભાષામા લેખન કળાસૂચક એક શબ્દ પણ જડેલો નહિ, એ બહુ નવાઇની વાત છે પાણિનિએ તો 'લિપિ,' 'લિબિ,' 'લિપિકાર' અને 'યવનાની' શબ્દ તૈયાર કરવાના કામે ઉપયોગમા લેવાના નિયમો આપેલા છે તે પૈકીના ૩-૨-૨૧ વાળા સૂત્રમા 'લિપિ' અને 'લિબિ' શબ્દનો અર્થ 'લેખન' થાય છે વળી ૪-૧-૪૯ વાળા સૂત્રમા 'યવનાની' શબ્દ છે તેનો અર્થ કાત્યાયને અને પતંજલિએ 'યવનલિપિ' કર્યો છે વળી પાણિનિએ અનેક ગ્રંથોનો પરિચય કરાવ્યો છે તે પણ લેખનકળાનો પુરાવો આપે છે તેના વખતમા 'કૃત' 'પ્રોક્ત' અને 'ઉપજ્ઞાત' નામના ત્રણ પ્રકારના ગ્રંથ હયાત હતા તેના ૧-૩-૭૫ વાળા સૂત્રમા 'અગ્રંથ' શબ્દ છે, અને ૪-૩-૮૭ વાળા તથા ૪-૩-૧૧૬ વાળા સૂત્રમા 'કૃત' એટલે રચેલા ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ૪-૩-૧૦૧ વાળા સૂત્રમા તેણે વેદોની શાખાઓને 'પ્રોક્ત' કહી છે ૪-૩-૧૧૫ વાળા સૂત્રમા તેણે નવા વિષયના સબંધમા લખેલા ગ્રંથને 'ઉપજ્ઞાત' કહ્યો છે ૪-૩-૮૮ વાળા સૂત્રમા તેણે પોતાના વખતના કેટલાક ગ્રંથોને લગતુ અને તેમના વિષયોને લગતું પોતાનુ જ્ઞાન બતાવી આપ્યુ છે ૪-૩-૧૧૦ વાળુ સૂત્ર બતાવી આપે છે કે, 'ભિક્ષુસૂત્ર' અને 'નટસૂત્ર' નામના બે સૂત્રાત્મક ગ્રંથ તેના વખતમા હયાત હતા ૬- -૩૮ વાળા સૂત્રમા તેણે મહાભારતની હયાતી પણ જણાવી છે વળી, તૈત્તિરિ, ઔદુબરાયણ કાશ્યપ, શાકપૂણિ કૌત્સ, શાકટાયન, સેનક, આપિશલિ, સ્ફોટાયન, આગ્રવર્મણ, ગાલવ, ઔપમન્યવ, ઔર્ણવાભ વાર્ષ્યાયણિ, ભારદ્વાજ, શાકલ્ય, ક્રોષ્ટુકી, શતબલાક્ષ, કાત્થક્ય, ચર્મશિરસ, મૌદગલ્ય, સ્થૌલાષ્ઠીવી, આગ્રાયણ અને ગાર્ગ્ય નામના વ્યાકરણકારોના તથા નિરુક્તકારોના નામ તથા મત પણ તેણે પ્રસંગોપાત્ત પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમા આપેલા છે

પાણિનિની સૂત્રાત્મક અષ્ટાધ્યાયીનું સ્વરૂપ નજરઆગળ ધ્યાનમાં લઈએ તો તુરત જણાઈ આવે છે, લેખનકળાના અભાવે આવો ગ્રંથ તૈયાર થઇ શકે જ નહિ. અષ્ટાધ્યાયીના જેવો સૂત્રાત્મક ગ્રંથ તો શું પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતો કોઇ પણ ગ્રંથ લેખનકળાના અભાવે તૈયાર થઇ શકે જ નહિ. કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ લખતા પહેલા તેવી ભાષાનું લિખિત સાહિત્ય હયાત હોવું જોઇએ. સાહિત્યના અભ્યાસ વગર વ્યાકરણના નિયમ ઘડી શકાય જ નહિ.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો ઉપનિષદ્‌થી માંડીને વેદસંહિતા સુધીના બધા ગ્રંથોમા વચ્ચે વચ્ચે દૃગ્ગોચર થાય છે. છાંદોગ્યોપનિષદ્‌માં અક્ષર, ઇકાર ઉકાર, એકાર, સ્વર, ઊષ્મન્ અને સ્પર્શવર્ણ દૃષ્ટિએ પડે છે તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌માં વર્ણ અને માત્રા નજરે પડે છે. ઐતરેયારણ્યકમાં ઊષ્મન્, સ્પર્શ, સ્વર, અંતઃસ્થ, વ્યંજન અને ઘોષ જણાવ્યા ઉપરાંત નકારની અને ણકારની તથા સકારની અને ષકારની વચ્ચે રહેલો ભેદ બતાવેલો છે તેમ જ 'સંધિ' શબ્દનું વિવેચન કરેલું છે. શાંખાયનારણ્યકમાં પણ આમાંની ઘણીખરી બાબતો જોવામાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમા એકવચનની અને બહુવચનની વચ્ચેનો ભેદ બતાવ્યો છે, અને ત્રણે લિંગોનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. વળી 'નિરુક્ત' અને 'નિર્વચન' શબ્દ યોજીને ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યાની વાત પણ આમાં આપેલી છે. તૈત્તિરીયસંહિતામા પણ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યાનું જણાવેલું છે. ઐતરેયબ્રાહ્મણમા કહ્યું છે કે, અકાર, ઉકાર અને મકાર મળીને 'ૐ' અક્ષર બનેલો છે કૌશીતકી બ્રાહ્મણમા અને આશ્વલાયનશ્રૌતસૂત્રમાં પણ આવું જ કહ્યું છે. આ બધાની ઉપરથી આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે, આપણા વેદકાલીન પૂર્વજો લેખનકળા જાણતા જ હતા.

વ્યાકરણની વાત બાજુએ મૂકીને છંદઃશાસ્ત્રની વાત હાથમા લઇએ તો પણ વેદના વારા સુધી વાત જાય છે. ઋગ્વેદમા ગાયત્રી, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, વિરાજ, ત્રિષ્ટુભ અને જગતી છંદના નામ આપેલા છે. વાજસનેયી સંહિતામા આના ઉપરાંત પંક્તિછંદનું નામ પણ મળી આવે છે, અને દ્વિપદા, ત્રિપદા, ચતુષ્પદા, ષટ્પદા તથા કકુભ્ વગેરે છંદોની વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે. અથર્વવેદમા જુદા જુદા છંદોના નામ આપેલાં છે, અને એક સ્થળે તો એકંદર ૧૧ છંદ હોવાની બાબતમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં મુખ્ય છંદ ૮ કહ્યા છે. તૈત્તિરીયસંહિતા, મૈત્રાયણીસંહિતા, કાઠકસંહિતા અને શતપથબ્રાહ્મણ જોતા તેમા કેટલાક છંદોમાંના અક્ષરોની સંખ્યા આપેલી જોવામા આવે છે તેમ જ તેમના દરેક પાદમા કેટકેટલા અક્ષર હોય છે તે પણ બતાવ્યું છે આમ બ્રાહ્મણોમા તથા વેદોમા જુદા જુદા છંદોના નામ તથા તેમનામાના અક્ષરોની સંખ્યા પણ આપેલા છે, એ વાતની ઉપરથી આપણે એમ જ કહી શકીએ કે, તે વખતે આપણા દેશમા લેખનકળા સારી પરિણતાવસ્થામા હતી

આ જ રીતે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી આપણા પ્રાચીનકાળના અંકજ્ઞાનની સાબીતી આપી શકાય તેમ છે, પણ સ્થળના અભાવે આપણે અહીં તેની વિગતમા નહિ ઊતરીએ આપણે માત્ર એટલું જ કહીશું કે, ગણિતને લગતું આપણું જે જ્ઞાન આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા વ્યક્ત થાય છે તે લેખનકળાના અભાવે થવું અશક્ય જ ગણી શકાય.

શુક્લયજુર્વેદ સંહિતામાં 'અક્ષર' શબ્દ અનેક સ્થળે વાપરેલો જોવામાં આવે છે વાજસનેયી સંહિતામાં "अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः" એમ પણ કહ્યું છે અર્થાત્ શુક્લયજુર્વેદ સમયે અકારાદિ વર્ણનું જ્ઞાન હતું એટલું જ નહિ પણ જુદા જુદા છંદોમાં કેટકેટલા અક્ષરો હોય છે તેનું તેમ જ ૭૬ અક્ષરવાળા 'અતિધૃતિ' છંદનું પણ જ્ઞાન હતું અને 'છંદ' એટલે 'અક્ષરપંક્તિ' એમ પણ તેના જાણવામાં હતું તૈત્તિરીયસંહિતામાં 'લિખ્' ધાતુનો ઉપયોગ 'परिलिखितम्' 'व्यालिखिता' અને 'प्रलिखिते' એ સ્વરૂપે કરેલો છે વળી એ જ સંહિતાના તેમ જ વાજસનેયી સંહિતાના અશ્વમેધ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, ઘોડાના શરીરની ઉપર જે રેખાઓ તાણવાની હોય તે જગ્યાએ યજમાનની ત્રણ રાણીઓએ 'સૂચિ' ની મદદથી રેખા દોરવી જોઇએ એ જ સંહિતાઓમાં 'અક્ષર' નો અને 'અક્ષરપંક્તિ' નો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે

ઋગ્વેદમાં 'લિખ્' ધાતુનો ઉપયોગ થએલો જોવામાં આવતો નથી, પણ 'અક્ષર' શબ્દ અનેક જગ્યાએ વપરાએલો જોવામાં આવે છે ૭–૧૫–૯, ૭–૬–૧૪, ૧–૧૬૪–૩૯ વગેરે ઘણી ઋચાઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે ઉપર અશ્વમેધ પ્રકરણના સંબંધમાં તૈત્તિરીયસંહિતામાંથી અને વાજસનેયી સંહિતામાંથી ઉલ્લેખ આપેલો છે તેવો જ ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં પણ છે 'वङ्का सूना परिभूषन्त्यश्वम्' (૧–૧૬૨–૧૩) એ ઋચા ભાગમાં જે 'અઙ્ક' શબ્દ છે તેનો અર્થ સાયણાચાર્યે "हृदयाद्यवयवाङ्कनसाधना वेतसशाखा" એવો કર્યો છે ૧૦–૭૧–૪ વાળી ઋચામાં કહ્યું છે કે, 'उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचं । उत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ॥' અહીં સાયણાચાર્ય કહે છે કે, 'अनेन अर्थेन अविद्वान् अभिहित' એવો અર્થ છે જે માણસ વાણીને જોતો હોવા છતાં પણ જોતો નથી અને સાંભળતો હોવા છતાં પણ સાંભળતો નથી તે (નિરક્ષર અર્થાત્ અભણ) માણસને લખેલો લેખ દેખાતો હોવા છતાં પણ ઉપયોગનો નથી, એવો આનો ભાવાર્થ છે અહીં 'वाचं पश्यन्' શબ્દો લખેલા અક્ષરોને ઉદ્દેશીને જ વાપરેલા છે, એ સ્પષ્ટ છે

અથર્વવેદમાંથી 'લિખ્' ધાતુનો ઉપયોગ મળી આવે છે ૧૨–૩– ૨ વાળી અને ૨૦–૧૩૨–૮ ઋચામાં એ ધાતુ વપરાયો છે વળી ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવતા અક્ષર સંબંધી ઉલ્લેખ પણ અથર્વવેદમાં જોવામાં આવે છે અહીં 'અક્ષર' નો વર્ણાર્થ સૂચવાયો છે જે ખરી । ક્ષય તે અક્ષર કહેવાય બોલનારની વાણી લુપ્ત થાય છે, પણ જે વાણી સ્થાયી રહે છે તે 'અક્ષર' શબ્દથી અહીં સૂચવાઈ છે આથી એમ જ સાબીત થાય છે કે જે વાણી લેખરૂપે કાયમનું સ્વરૂપ અપાયું હોય તેને જ 'અક્ષર' કહી શકાય. એ રીતે જોતાં, વેદકાળમાં લેખનકળા સંપૂર્ણ પરિણતાવસ્થામાં ઉપયોગમાં આવતી હતી, એમ જ કહી શકાય છે

વેદો કેવળ શ્રોતવ્ય ન હતા પણ લિખિત હતા, એ બતાવવાને અવકાશના અભાવે માત્ર એક જ પ્રમાણ આપીને અહીં તો સંતોષ માનવો પડે છે વેદના પ્રાતિશાખ્ય પાણિનિની પહેલાં રચાયાં હતાં વેદની જુદી જુદી શાખાઓના પઠનપાઠનમાં જે કાંઇ

વ્યતિક્રમની સંભાવના થતી હતી તેને લગતા દોષને દૂર કરવાના હેતુથી પ્રાતિશાખ્યની રચના થવા પામેલી પાણિનિએ પોતાના ૧-૧-૬૦ વાળા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, કોઇ અક્ષરનું અદર્શન હોય ત્યા તેનો લોપ થયો કહેવાય. આ લોપના સંબંધમાં સુપ્રાચીન પ્રાતિશાખ્યમાંથી પણ ઘણાં સૂત્રો મળી આવે છે. "लोप उदःस्थास्तम्भोः सकारस्य ॥" "अन्तस्थोष्मसु लोपः ॥" વગેરે. વેદ કેવળ શ્રોતવ્ય હોત તો લોપની સાર્થકતા કદિ પણ ન રહેત. એની પછી રેફનો પ્રયોગ થાય છે. ઋક્, યજુર્, અથર્વ વગેરે બધાં પ્રાતિશાખ્યોમા રેફનો નિયોગ અને રેફવાળા વ્યંજનનું દ્વિત્વવિધાન બતાવેલા છે; પુષ્પઋષિએ રચેલા સામપ્રાતિશાખ્યમાં પણ લોપની, રેફની અને અવગ્રહની વાત આપેલી છે. અર્થાત્ વેદ કેવળ શ્રોતવ્ય હોત તો, વેદમા રેફનો અને અવગ્રહનો પ્રયોગ અને લોપ કયાં થશે અને દ્વિત્વ કયા કરવામા આવશે, એ બાબતના નિયમ જણાવવાની કાંઇ જરૂર જ ન રહેત. ટુંકામા, વેદકાળમા આપણા લોકો લેખનકળાથી પૂરેપૂરા માહિતગાર હતા.

પરંતુ તે કાળમાં વપરાતી લિપિ કયા નામથી ઓળખાતી હતી, એ આટલી સદીઓની પછી કહી શકાતું નથી. તે કાળના કોઇ અવશેષો મોજુદ ન હોવાથી તે કાળની લિપિની વર્ણમાલા તથા તેનું નામ અત્યારે આપણા જાણવામાં નથી. પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓની શોધખોળના પરિણામમા અશોકના અનેક શિલાલેખો આખા હિન્દુસ્તાનમાથી ઠેકઠેર મળી આવેલા છે તે અત્યારે તો આપણી પ્રાચીન લિપિના લેખી અવશેષ તરીકે મોજુદ છે. અશોકના પહેલાના કાળમાં વપરાતી લિપિ 'બ્રાહ્મી' લિપિ કહેવાતી હતી તેથી અશોકના પોતાના કાળની લિપિને પણ બ્રાહ્મી લિપિ કહેવામાં આવે છે. જૈન લોકોના 'સમવાયાગ' અને 'પન્નવણા' સૂત્રમા જે ૧૮ લિપિઓના નામ આપેલા છે તેમાં 'બંભી' (બ્રાહ્મી) લિપિને અગ્રસ્થાન આપેલું છે. 'ભગવતી' સૂત્રનો આરંભ જ 'नमो वंभीए लिविए' અર્થાત્ 'બ્રાહ્મી લિપિને નમસ્કાર' કરીને કરેલો છે. બૌદ્ધ લોકોના 'લલિતવિસ્તર' નામક ગ્રંથમા ૬૪ લિપિઓના નામ આપેલા છે તેમાં પણ બ્રાહ્મી લિપિને અગ્રસ્થાન અપાએલુ છે.

બ્રાહ્મી લિપિનું મૂળ શોધવાના કામે અનેક વિદ્વાન્ લોકોએ મહેનત કરેલી છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનો પૈકી આલ્ફ્રેડ મ્યૂલર, પ્રિન્સેપ, સેનાર્ત, કસ્ટ, રૅપ્સન, વિલ્સન, સ્ટીવન્સન, પોલ ગોલ્ડસ્મીથ, ઇ. મ્યૂલર, બર્નેલ, ટેઇલર, લેર્નામોન, ક્લૅાડ, હ્રાઇસ ડેવિડ્ઝ, વેબર, જોન્સ મેક્સમુલર, મૅકડોનેલ, વિટની, હૅલેવે, બ્યૂહ્લર, બાર્નેટ, ડીકે વગેરે વિદ્વાનોએ જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવેલા છે. એ બધાની વિગતમા અહીં ઊતરવાનું બની શકે એમ નથી. ટુંકામા કહીએ તો, એડવર્ડ થોમસ, કનિંગહામ, ડૅાસન, લૅસન વગેરે ચાર પાંચ પરદેશી વિદ્વાનો સિવાયના બધા વિદ્વાનો તો એમ જ માની બેઠા છે કે, બ્રાહ્મી લિપિનુ મૂળ પરદેશી છે, સ્વદેશી નથી. પરંતુ અત્યાર સુધીમા આપણે તેના સ્વદેશીપણાની શક્યતાની બાબતમાં કાંઇક ઝાંખી કરી ગયા છીએ. આથી સ્થળના અભાવે આ બાબતની લાંબી ચર્ચામાં આપણે અહીં તો નહિ ઊતરીએ.

અશોકના શિલાલેખોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે, ઇ સ. પૂ ચોથી સદીના અરસામા આપણા દેશમા બીજી નાની લિપિઓના ઉપરાંત એ જાતની લિપિ પ્રચારમા હતી,

ડાબી તરફથી જમણી તરફ લખાતી લિપિ 'બ્રાહ્મી' લિપિ તરીકે ઓળખાય છે, અને જમણી તરફથી ડાબી તરફ લખાતી લિપિ 'ખરોષ્ઠી' લિપિ કહેવાય છે અશોકના માત્ર બે જ શિલાલેખો ખરોષ્ઠી લિપિમાં કોતરેલા છે–(૧) શાહબાઝગઢીનો શિલાલેખ, અને (૨) મનશહરાનો શિલાલેખ, આ બન્ને શિલાલેખો આપણા દેશના વાયવ્ય-ખૂણામાંથી મળી આવ્યા હતા તે દેશભાગના લોકો ખરોષ્ઠી લિપિ વાંચી શકતા હશે તેથી અશોકે પોતાના શાસનો એ લિપિમાં ત્યાં કોતરાવ્યા હશે ઇ સ પૂ આશરે પાંચમી સદીમાં એ દેશભાગમાં ઉદ્ભવેલી આ લિપિ બ્રાહ્મી લિપિના સહેલાપણાને લઇને ટકવા પામી નહિ ઇ સ ૩૮૮ ના આંકડાવાળો એક લેખ પેશાવર જિલ્લાના ચારસદા તહસીલમાંના હશ્તનગરમાંથી મળી આવ્યો છે તે ખરોષ્ઠી લિપિનો છેલ્લામાં છેલ્લો લેખ જણાયો છે આથી એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે, અશોકના કાળની પછી તુરત જ ખરોષ્ઠી લિપિ આ દેશમાંથી લુપ્ત થઇ હશે. હિંદુકુશ પર્વતની પેલી મેરે આવેલા મુલકમાં અને ચીની તુર્કસ્તાનમાં બૌદ્ધ પંથનો અને આપણી સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થએલો હોવાથી તે ભાગમાં પાછળથી ઘોડા વખત સુધી ખરોષ્ઠી લિપિ હયાત રહી હશે ડૉ સર ઑરેલ સ્ટાઇને ચીની તુર્કસ્તાન વગેરે દેશમાંથી કેટલીક પ્રાચીન વસ્તુઓ ભેગી કરી છે તેમાં ખરોષ્ઠી લિપિમાં લખેલ પુસ્તકો અને લાકડાની પટીઓ પણ તેને મળી આવેલ છે આ પ્રમાણે અત્યારે ખરોષ્ઠી લિપિનો નિકાલ કરતા આપણે ચિરાયુ બ્રાહ્મી લિપિનો વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થઇ જઇએ છીએ

સારામાં સારી લિપિમાં બે ગુણ હોવા જોઇએ–(૧) આપણે જેમ બોલીએ તેમ લખી પણ શકીએ એવો અસંદિગ્ધ સંકેત દરેક ઉચ્ચારના સંબંધમાં હોવો જોઇએ અને (૨) આપણે જે લખ્યું હોય તે બીજો કોઇ ક્રમમ વાંચે તો તેના બોલવામાં અને આપણે જે બોલેલા હોઇએ તેમાં બીલકુલ ફેર પડવો જોઇએ નહિ આ કસોટી બ્રાહ્મી લિપિને લાગુ પાડતાં તે સારામાં સારી લિપિ ઠર્યા વગર રહેતી નથી બ્રાહ્મી લિપિના સ્વરોની અને વ્યંજનોની સંખ્યા પૂર્ણ છે, અને હ્રસ્વદીર્ઘના અને અનુસ્વાર વિસર્ગના જુદા જુદા ચિન્હો પણ તેમાં છે દરેક વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કયા સ્વરથી થાય છે તે જોઇ તપાસીને શાસ્ત્રીય ક્રમથી બ્રાહ્મી લિપિની ગોઠવણ થઇ છે બ્રાહ્મી લિપિથી માત્ર સંસ્કૃત ભાષાના જ નહિ પણ બીજી કોઇ પણ આર્ય ભાષાના ધ્વનિ વ્યક્ત કરી બતાવી શકાય છે વ્યંજનોને સ્વરચિન્હો જોડવાની બાબતમાં બ્રાહ્મી લિપિમાં જે સવડ છે તે સવા દુનિયામાંની બીજી કોઇ પણ લિપિમાં ભાગ્યે જ હશે તેમ છતાં પણ ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે પરભાષાઓના સંસર્ગથી કેટલાક ધ્વનિ આપણે નવેસર શીખ્યા છીએ તેમના ઉચ્ચાર આપણી લિપિમાં ઉતારતાં મુશ્કેલી નડતી જણાય છે દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી ઇઝ શબ્દમાં 'ઝ' અક્ષરનો જે ધ્વનિ નીકળે છે તેને આપણી લિપિમાં બરાબર ઉતારી શકાતો નથી આ બાબતમાં 'ઝ' ની નીચે ટપકું મુકવાને લગતી હિમાયત અગાઉ કરવામાં આવેલી છે, પણ કોઇએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી મને લાગે છે કે, આ પ્રમાણે નવા વર્ણો ઉમેરવાની જરૂર પણ નથી નવા વર્ણો વગર આપણો વ્યવહાર ખુશીથી ચાલી શકે તેમ છે જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં એક વર્ણના અનેક ઉચ્ચાર જુદા જુદા સ્થળે કરવા પડે છે તેમ છતાં પણ એ ભાષામાં વ્યવહાર ચાલી શકે છે તેમ આપણી ભાષામાં પણ થઇ શકે તેમ છે

આથી નવા વર્ણો ઉમેરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મી લિપિ આપણા વ્યવહારમાંના બધા ધ્વનિઓ વ્યક્ત કરનારી સંપૂર્ણ લિપિ છે, એમ ગણી શકાય છે.

બ્રાહ્મીલિપિનું મૂળ શોધવું તદ્દન અશક્ય છે, એ વાત અગાઉ આવી ગઇ છે. આ બાબતમા કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું ધારવું છે કે, દેવતાઓની મૂર્તિઓ બની તેના પહેલાં હિન્દુઓ કેટલાંક સાંકેતિક ચિહ્નોના દ્વારે એ દેવતાઓની ઉપાસના કરતા, અને ત્રિકોણ, ગોળ વગેરે આકૃતિઓથી તૈયાર કરેલા "દેવનગર" નામના યંત્રમા આ ચિહ્નો કાઢવામા આવતા. દેવનગરમા લખવામા આવતા આ સાંકેતિક ચિહ્નો કાલાંતરે તે તે દેવતાઓના નામના પહેલા અક્ષર મનાવા લાગ્યા, અને તે શરૂઆતમા દેવનગરમા હતાં તેથી "દેવનાગરી" નામ તેમને આપવામાં આવ્યું. આ માત્ર કલ્પના છે તેમા ખરાપણું કેટલું છે તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. પણ આપણે એટલું તો કહીશું કે. આપણી લિપિને 'દેવનાગરી' નામ તો બહુ પાછળથી અપાયુ છે. બ્રાહ્મી લિપિની પહેલા પણ દેવનાગરી લિપિ હયાતી ધરાવતી હતી, એ વાત હજી સુધી તો બહાર આવી નથી અશોકના શાસનોની લિપિના પહેલાંની લિપિનુ દર્શન કપિલવસ્તુ (પિપ્રાવા)માથી મળેલા પાત્રની ઉપર આપણને થાય છે. પણ બ્રાહ્મી લિપિની પહેલાં દેવનાગરી લિપિ હયાત હતી, એમ તો હજી સુધી કોઈ જાણતુ નથી. અહીં સાથે સાથે એટલું જણાવી દઇશુ કે, રાજશાસનો કોતરાવવાની શરૂઆત અશોકે જ કરી હતી, એવી જે માન્યતા છે તે ભૂલભરેલી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય, વસિષ્ટ, વ્યાસ, બૃહસ્પતિ, કાત્યાયન વગેરે બધા ધર્મશાસ્ત્રકારોએ રાજલેખોનો અને રાજાનુશાસન લિપિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. યાજ્ઞવલ્કે કહ્યું છે કે,

> दत्वा भूमिं निबधं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत।
> आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः॥
> पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्।
> अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मनश्च महीपतिः॥
> प्रतिग्रहपरिमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्।
> स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम॥ (१-३१७-३१९)

વેદાંગના બીજા શિક્ષાગ્રંથમા લખ્યું છે કે, શંભુના મતે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષામાં યથાક્રમ ૬૩ કે ૬૪ અક્ષર પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સ્વરાક્ષર ૨૧ છે; સ્પર્શાક્ષર અર્થાત્ 'ક'થી 'મ' સુધીના વર્ગના અક્ષર ૨૫ છે, યાન્નક્ષર અર્થાત્ ય,વ,ર,લ,શ,ષ,સ,હ એ ૮ અક્ષર છે, અને યમ અથવા યુગ્માક્ષર ૪ છે તેના ઉપરાત અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, દુઃસ્પૃષ્ટ, લૃકાર અને પ્લુત મળીને એકંદરે ૬૪ અક્ષરો થાય છે. વેદકાળના આ અક્ષરો પૈકીના કેટલાકનો ઉપયોગ લૌકિક ભાષામા ન રહ્યો તેથી પાછળથી બુદ્ધકાળમાં ૪૫ અક્ષરો રહેવા પામ્યા હશે. 'લલિતવિસ્તર'ના દશમા અધ્યાયમાં નીચેના ૪૫ અક્ષરો ગણાવ્યા છેઃ—

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અ
ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ.

ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન,
પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ક્ષ

તેમાં ૫૦ માતૃકાલિપિનો અને ૪૨ મૂલલિપિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે —

દ્વિચત્વારિંશદિતિ મૂલલિપિમયમયી, પઞ્ચાશદિતિ માતૃકાલિપિ ॥

અશોકકાળની પહેલાં અઢાર લિપિઓ પ્રચલિત હતી, એમ આપણે જાણીએ છીએ. તે વખતે પણ મગધલિપિ, શકલિપિ વગેરે જુદાં જુદાં નામો જુદાં જુદાં સ્થાનની લિપિઓને અપાયાં ન હતાં. પણ પછીથી ગામ, જાતિ, વ્યક્તિ વગેરેને ઉદ્દેશીને જુદી જુદી લિપિઓ જુદાં જુદાં નામ અપાવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ની પાંચમી સદીમાં લખાએલા જૈનગ્રંથ "નંદીસૂત્ર"માં છત્રીસ જાતની લિપિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, જેમ કે, હંસ, રાક્ષસ, માલવી, નાગરી, પારસી, ચાણક્યી, લાટી, કાનડી, ગુર્જરી, મોગલી, માગધી વગેરે વગેરે. ઈ. સ. ની બારમી સદીમાં ક્રમદીશ્વરે ૬ મૂળ પ્રાકૃત અને ૨૭ અપભ્રંશ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેણે પોતાના "પ્રાકૃતચંદ્રિકા" નામના ગ્રંથમાં ૩૩ લિપિઓનાં નામ આપેલાં છે. જેમ કે, માગધી, શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી, લાટ, વૈદર્ભી, ઉડ્ર, કૈકેય, પ્રાચ્ય, ગૌડ વગેરે વગેરે. પરંતુ આ બધી લિપિઓના સ્વરૂપની વિગતમાં ઊતરવાને અહીં સમય ને સ્થાન નથી. માત્ર એટલું જ અહીં તો નોંધીશું કે, અશોકકાળની લિપિમાંથી અને અન્ય રીતે ઊતરી આવેલી નીચે જણાવેલી મુખ્ય મુખ્ય લિપિઓ આપણા દેશમાં પ્રચારમાં છે —

અરીગ, અસમીઆ, ઉડીઆ, ઓઝા, કણાડી, કરાડી, કાયથી, ગુજરાતી, ગુરુમુખી, ગ્રંથ, તામિલ ઠુ?, તેલુગુ, થલ, દોગરી, દેવનાગરી, નિમારી, નેપાળી, પરાચી, પહાડી, બણિયા, બંગાળી, બિમાતી, બડિયા, ભાવલપુરી, મણિપુરી, મલયાલમ, મગધી, મારવાડી, મુલતાની, મૈથિલી, મોડી, મેરી, લામાવાસી, લુંડી, વાગડી અથવા શ્રાવણી, શિમારપુરી, શારદા, સંગી, સિન્ધી અને સિંધી. વળી બર્મી, શ્યામ, લેપચ, કાબોજી, પેગુયવની, યવદીપી, ફિલિપાઇની, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે જુદી જુદી જાતની બીજી લિપિઓ પણ વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે. આ બધી લિપિઓ પૈકીની માત્ર ગુજરાતી લિપિની સાથે અત્યારે તો આપણે વિશેષ પરિચય રાખીશું.

લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ હું તો ગુજરાતને નંદનવન ગણું છું. હાલનો ગુજરાત-કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ પ્રાચીન કાળથી પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચતો આવેલો છે. આથી કરીને જે જે પરદેશીઓ અથવા પરપ્રાંતીઓ આપણા વિભાગમાં વખતો વખત આવેલા તે તે તમામ પોતાની લેખનકળાના અંશો આપણા દેશભાગમાં સ્વાભાવિક રીતે પોતાની પાછળ મૂકતા ગએલા, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. ગિરનારની શિલાની ઉપર ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીની મગધલિપિ મોજુદ છે. વળી ઈ. સ. ની બીજી સદીની લિપિ પણ ત્યાં જ શતપત્રવાળી રુદ્રદામાના લેખમાં મોજુદ છે. તે જ પ્રમાણે ઈ. સ. ની પાંચમી સદીની લિપિ પણ એ જ શિલાની ઉપર સ્કંદગુપ્તના લેખમાં મોજુદ છે. ઈ. સ. ની દશમી સદીની લિપિ શ્રીહર્ષદેવના મોડાસાના દાનપત્રમાં મોજુદ છે. આ દાખલા તો માત્ર નમૂના

તરીકે ગણાવ્યા છે બીજા પણ પુરાવા આપણા દેશભાગમા મોજુદ છે. દેવનાગરી લિપિ અને ગૂજરાતી લિપિ તો અલબત્ત, બધા સ્થળે હયાત છે. એટલે, કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, આપણા ગૂજરાતમાંથી જ પ્રાચીન કાળથી અર્વાચીન કાળ સુધીની જુદી જુદી લિપિના નમૂનાઓ મળી શકે તેમ છે. અલબત્ત, આ કામે વિશેષ શોધખોળ કરવાને માર્ગ રહે છે ખરો. પણ તે કોણ કરે ?

આપણી ગૂજરાતી લિપિ ક્યારે ને કેવી રીતે શરૂ થઇ છે, એ વિષય મહત્ત્વનો છે. ઇ. સ. ની દશમી–અગીઆરમી સદી સુધી તો આપણા આ દેશભાગમા પણ મોટા ભાગે દેવનાગરી લિપિનો જ પ્રચાર હતો, એમ અત્યારે તો કહી શકાય છે. મને અત્યાર સુધીમાં જૂનામાં જૂના ગૂજરાતી લિપિના નમૂના સં. ૧૬૫૧ ના એટલે ઇ. સ. ૧૫૯૪–૯૫ ના વર્ષના અમદાવાદના એક ખતમા જોવા મળેલા છે. આનાથી પણ જૂના ગૂજરાતી લિપિના નમૂના મળી આવવાનો સંભવ છે. આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, આશરે ઈ. સ. ની તેરમી–ચૌદમી સદીમા આપણી ગૂજરાતી લિપિના વલણની શરૂઆત થઇ હશે. અલબત્ત, શરૂઆતમાં તો દેવનાગરી લિપિની સાથે સાથે જ ગૂજરાતી લિપિ વિકસની હતી. મુખ્યત્વે કરીને આપણા વણિક લોકોએ ઝપાટાબંધ લખવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી તેના પરિણામમાં ગૂજરાતી લિપિનો જુદો મરોડ ઊભો થવા પામ્યો હશે, એમ મને તો લાગે છે. ઝપાટાબેર લખવાની લિપિમા આપણે જ અગ્રસ્થાન ભોગવતા હોઇશું, એમ પણ લાગે છે. મરાઠાઓએ દેવનાગરી લિપિમાથી હેમાડપંતી મોડી લિપિ બહુ પાછળથી વિકસાવી છે. બંગાળીઓએ આપણી પહેલાં નહિ તો કદાચ આપણી સાથે સાથે અથવા તો આપણી પછી તુરતમાં જ ઝપાટાબેર લખવાની બંગાળી લિપિ કદાચ વિકસાવી હશે. પણ એ સૌમાં આપણી લિપિ સહેલામા સહેલી છે, એમ તો અન્ય સૌ પણ કબૂલે છે.

ઇ. સ પૂર્વેની મગધલિપિનો વિકાસ થતાં થતા દશ–બાર સદી વીતતાં સુધીમા દેવનાગરી લિપિએ પોતાનું રૂપ પકડવા માડયુ, અને ઇ. સ. ની દશમી સદીના અરસામાં સંપૂર્ણ દેવનાગરી લિપિ વિકસી ગઇ, એમ કહી શકાય છે. ત્યાર પછી આપણા દેશભાગમા મુસલમાનોનાં આક્રમણો થવા લાગ્યાં. એ ઇતિહાસ ભાગની વિગતમા અહીં આપણે નહિ ઊતરીએ. અહીં માત્ર એટલું જ કહીશું કે, આ અરસામાં આપણા પ્રાતના વણિક લોકોને વ્યવહાર પરત્વે વધારે ઝડપવાળી અને સહેલી લિપિમા લખાણ કરવાની સૂઝ પડી હશે, અને તેના પરિણામમા આશરે ઇ. સ. ની તેરમી–ચૌદમી સદી સુધીમાં દેવનાગરી લિપિની વર્ણમાળા પંકીના ક, ખ, ચ, જ, ઝ, ણ, દ, ફ, બ, ભ, લ, શ, ળ અને તેર વ્યંજનોનો અને તમામ સ્વરોનો મરોડ હાલની ગૂજરાતી લિપિના રૂપમાં તેમણે ફેરવી નાખવા માંડયો હશે તેમ છતા પણ શરૂઆતમા તો આ મરોડનું વલણ પણ દેવનાગરી લિપિના મરોડની તરફ વધારે ઝૂકતું રહેતું હતું, અને લેખકનો હાથ ઠરેલો રહેતો ન હતો. તે જ પ્રમાણે દેવનાગરી લિપિમા દરેક અક્ષરની ઉપર જે આડી લીટી દોરવામા આવે છે તે ધીમે ધીમે ગૂજરાતી લિપિમાથી નાબૂદ થઇ ગઇ તેમ છતા પણ, ગૂજરાતી અક્ષરોની ઉપર જ નહિ પણ વિસર્ગના ચિહ્નની ઉપર પણ માત્ર મોહની ખાતર આડી લીટી લોકો દોરતા, એમ કહી શકાય છે: કેમ કે, એવા એકેક અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો મારા જોવામા આવેલા છે.

સ્વરો પૈકીના જે સ્વરો ઓછા વપરાતામાં આવતા હતા તેમને આપણા લોકોએ છેડયા નહિ તેના પરિણામમાં ઋ અને ૠ કાયમ જેવા જ રહ્યા. તેમ છતાં પણ આજના કેળવણીના જમાનામાં 'રૂષી,' 'રૂતુ,' 'નૈરૂત' વગેરે ખોટા શબ્દો લખાઇને 'ઋ' ને પણ તિલાંજલિ અપાતી ચાલી છે, એ જોઇને કોને ખેદ ન થાય? વળી એ જ રીતે હ્રસ્વ 'ઇ' નો અને દીર્ઘ 'ઊ' નો પણ ક્રમશઃ લોપ થતો જાય છે, એ પણ કેટલી ખેદજનક વાત છે? 'સ્ત્રીની' 'ઉતરવુ,' વગેરે અનેક દાખલા આ બાબતમાં ટાંકી શકાય તેમ છે ખરૂં પૂછો તો, આજકાલ શબ્દકોષોમાં હ્રસ્વ 'ઉ' ના વિભાગમાં વધારે શબ્દો દાખલ થએલા હોય છે તે દીર્ઘ 'ઊ' માં દાખલ થએલા હોવા જોઇએ આના વિશેષ વિવેચનને અત્રે સ્થાન અને સમય નથી

જે સ્વરોનો વાપર વધારે હતો તે સ્વરોના રૂપમાં આપણા લોકોએ વિકૃતિ કરી, અને 'અ' 'આ,' 'ઇ,' 'ઈ,' 'ઉ,' 'ઊ,' 'ઓ,' 'ઔ,' 'અ' અને 'અ' એવા વિકૃત રૂપો ઊભા થયા 'એ' અને 'ઐ' તો નવેસર જ ઊપજાવી કાઢવામાં આવ્યા દેવનાગરીના 'ए' અને 'ऐ' ક્યાં? અને આપણા 'એ' અને 'ઐ' ક્યાં? સવત ૧૬૮૪ ના એક ખતમાં તો 'ए' તેમ જ 'એ' એમ બન્ને રૂપો જોવામાં આવે છે

વ્યંજનો પૈકીના જે વ્યંજનો સહેલાઇથી લખી શકાય એવા હતા તે મૂળ દેવનાગરીના જ લગભગ કાયમ રહ્યા દાખલા તરીકે, ગ, ધ, ઙ, છ ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ત, થ, ધ, ન, પ, મ, ય, ર, વ, ષ, સ, અને હ જોડાક્ષરોની બાબતમાં પણ એવુ જ બન્યુ છે મગધલિપિમાં હમેશા જોડાક્ષરો એકબીજાની નીચે લખાતા હતા દાખલા તરીકે[1] પ્સ, ચ્છ, ત્સ, ન્હ વગેરે દેવનાગરી લિપિમાં એ પૈકીના કેટલાક જોડાક્ષરો એકબીજાની પાસે પાસે અડોઅડ લખાતા થયા અને તેના પરિણામમાં આગલા વ્યંજનને તોડી નાખવાની પ્રથા ચાલૂ થઇ દાખલા તરીકે, क्त, क्य, ग्ध, च्य, ज्य, ण्य, त्य, थ्य, ध्म, प्त, વગેરે વગેરે તેમ છતાં પણ એમાં યે ખાસ કરીને ઙ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, દ વ્યંજનો જોડાક્ષરોમાં તૂટયા નહિ પણ એમ ને એમ ચાલૂ રહ્યા 'द्व' 'द्य' વગેરે કેટલાક જોડાક્ષરો એકબીજાની નીચે જ હજી સુધી લખાતા રહે છે પણ 'દ' ની સાથેના અમુક જોડાક્ષરોમાં દેવનાગરી લિપિમાં ફેરફાર થયો ખરો મગધલિપિમાં એકબીજાની નીચે અક્ષરો જોડાતા તેમ દેવનાગરી લિપિમાં બે જોડાક્ષરો 'द्ध' અને 'द्ध' મૂળ રીતે લખાતા રહ્યા ત્યારે 'દ' ની સાથે તેના પેટામાં અમુક વ્યંજનો જોડાવા લાગ્યા જેમ કે, द्व, द्व, અને द्द

રેફની વાત તો વેદના પ્રાતિશાખ્યોમાં પણ આપેલી છે પણ તેનું દેખીતું રૂપ ઇ સ પૂ ની બીજી સદીના અરસામાં જોવામાં આવ્યુ છે એ પુરોગામી 'ર્' ના ચિહ્નમાં સહેજ ફેરફાર થયો અને દેવનાગરીમાં 'ˇ' આવુ રૂપ તેણે લીધુ તે ગુજરાતીમાં પણ એમ જ ચાલૂ રહ્યુ છે તે જ પ્રમાણે અનુગામી 'ર્' એ પણ ઇ સ ૫ ની બીજી સદીના અરસામાં જે રૂપ લીધેલુ

[1] [illegible]=પ્સ, [illegible]=ચ્છ, [illegible]=ત્સ, [illegible]=ન્હ

તેમા થોડોક ફેરફાર થયો, અને વ્યંજનના પેટામા આડી લીટીના રૂપે તે દેવનાગરી લિપિમા જોડાવા લાગ્યો. આપણે પણ તે જ રૂપ કાયમ રાખ્યું. માત્ર છ, જ, ઝ, ટ, ઠ, ડ. ઢ, વ્યંજનની જોડે 'ર્' કાકપાદના રૂપે ' ્ ' આમ લખાતો થયો તે આપણે પણ ચાલુ રાખ્યો; કેવળ 'ર'ના પેટામાં 'ર્' જોડાવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો.

તદ્દન સ્વચ્છંદી જોડાક્ષરો 'ક્ષ' અને 'જ્ઞ' છે. મગધલિપિમાં[1] 'ક' ની નીચે 'ષ' જોડાતો. ઇ. સ. ૯૦૪ ના જાઇંકદેવના મોરબીના દાનપત્રમા જે 'ક્ષ'[2] જોવામાં આવે છે, તેમાથી દેવનાગરીનો 'ક્ષ' ક્રમેક્રમે વિકસ્યો અને આપણે તે જ ચાલૂ રાખ્યો. તે જ પ્રમાણે 'જ્ઞ'નું પણ બન્યું છે. ગિરનારની શિલાની ઉપરના રૂદ્રદામાના લેખમાં આવો[3] 'જ્ઞ' જોવામા આવે છે અર્થાત્ 'જ'ની નીચે 'ઞ' જોડવામાં આવતો. ઇ. સ. ૯૫૯ ના પ્રતિહાર વિજયપાળના અલવરના લેખમા આવો[4] 'જ્ઞ' જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૯૯૨ના છિંદવંશી લલ્લના દેવળના લેખમા આવો[5] 'જ્ઞા' જોવામા આવે છે. તેમાથી ક્રમે ક્રમે દેવનાગરીનો 'ज्ञ' વિકસ્યો અને આપણે પણ તે જ 'જ્ઞ' ચાલૂ રાખ્યો.

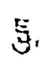
આ ઠેકાણે હાલનાં કેટલાક વર્તમાનપત્રોમાં જોડણીના સંબંધમાં દેખાતી બેદરકારીનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર જણાય છે. કેટલાક પત્રકારો 'ઉદ્યોગ' 'રહ્યા,' વગેરે જોડાક્ષરોને તોડી પાડીને હાસ્યજનક લખાણ કરી રહ્યા છે. તેઓ સમજીને અટકશે? અને ગૂજરાતી લિપિને અવનત થતી અટકાવશે? આ સ્થળે બીબા પાડનારા મંડળોને પણ વિનંતિ કરવાની છે કે, તેઓ ખાસ કરીને જોડાક્ષરો વધારે પ્રમાણમા તૈયાર કરતા રહેશે? તેમના તરફથી ઓછા પ્રમાણમા જોડાક્ષરો મળતા હોવાથી છાપખાનાવાળાઓ ઓછી સંખ્યામાં આવા અક્ષરો રાખે છે, અને તેના પરિણામમા છાપખાનાંવાળાઓ આવા ગોટાળા કરી મુકે છે.

આ વાતને આટલેથી પડતી મુકીને આપણે સ્વરચિહ્નોનો વિચાર કરી લઇએ. ઓછા વપરાતા સ્વરો કાલક્રમે ગલત થતા અત્યારે આપણને બારાખડીના બાર સ્વરો અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં અને અઃ જાણીતા છે; અને તેના ઉપરાત ક્વચિત્ વપરાતો ઋ પણ આપણને પરિચિત છે. આ સ્વરોને વ્યંજનની સાથે જોડવાની જરૂર જણાઇ તેથી સ્વરચિન્હો યોજવાની જરૂર પડી. મગધલિપિમા નીચેના મુખ્ય મુખ્ય સ્વરચિન્હો જોવામા આવે છે—

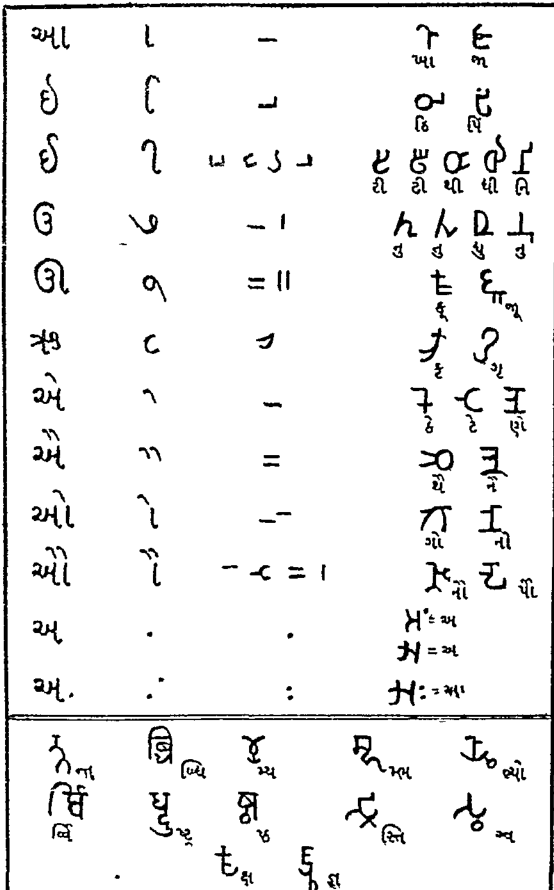
[1]

[2]

[3]

[4]

[5]

પ્રાચિન સ્વરચિહ્નો અને જોડાક્ષરો

આ	^ —	એ	—
ઇ	ˇ ‿	ઐ	=
ઈ	˚	ઓ	— =
ઉ	– ˇ ׀ ˘ ‿	ઔ	~
ઊ	= ॥	અં	०
ઋ	ˀ	અઃ	⁰₀

અલબત્ત, આમા અનેક સ્થળે અનેક વિભાગ થએલા જોવામા આવે છે પરતુ તે વિભિન્ન રૂપોની વિગતમા ઉતરવાને અહીં જગ્યા નથી વળી આ પ્રાચીન રૂપોમાથી અર્વાચીન રૂપો કેવી રીતે વિકસ્યા તે પણ અત્રે બતાવી શકાય એમ નથી એ બધી વિગતો મારા પુસ્તકમા આવશે

લિપિના સબધમા છેક ઉપરછલ્લો વિચાર સ્થળના અભાવે આ પ્રમાણે અહીં પૂરો કરીશુ

લિપિનો અભ્યાસ કાઇ નકામો નથી આપણી લિપિનો ઇતિહાસ હજી સુધી લખાયો નથી, એ બહુ નવાઇ ઉપજાવનારી વાત છે આ ખોટ પૂરી પાડવાના હેતુથી મે આપણી લિપિનો ઇતિહાસ લખવા માડ્યો છે, અને ઇશ્વરકૃપા હશે તો થોડા વખતમા તે આપની સેવામા રજૂ પણ થશે. પરતુ આ વિષય એવો છે કે, ફરી ફરીને કોઇ આવુ પુસ્તક લખવાનું કામ હાથે ધરી શકે નહિ આથી કરીને જે પુસ્તક પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થાય તે બનતા સુધી સપૂર્ણ હોવુ જોઇએ આમ હોવાથી આપ સૌને મારી વિનતિ છે કે, ખાસ કરીને ગુજરાતી લિપિમા લખાએલા જૂનામા જૂના તામ્રપત્રો, ખતો, ચોપડા, રોજમેળ, હસ્તલિખિત પુસ્તકો, શિલાલેખો વગેરે વગેર જે કાઇ જે કોઇના જાણવામા કે કબજામા હોય તેના ખબર તેવા ગૃહસ્થની તરફથી મને મળશે તો એ સૌનો યોગ્ય ઉપયોગ મારા પુસ્તકમા કરી લેવાને હુ શક્તિમાન થઇશ, ને તેટલા અશેમાર પુસ્તક સપૂર્ણ થશે રા બ કેશવલાલભાઇએ પોતાની કનેના જૂના ખતો મને વાપરવા આપીને મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય ગૃહસ્થો પણ કરીને મને ઉપકૃત કરશે, એવી આશા દર્શાવીને હુ બેસી જવાની રજા લઉં છુ

—:o:—

૪ લલિત કલા

લેખિકા—સૌ. બ્હેન ચૈતન્યબાળા મંજુલાલ મજમુંદાર.

કલા એટલે શું. સુંદરતાની ભાવનાને ગમે તે પ્રકારે જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી અનુભવવી અને તેનાથી આનંદ પામવો એનું નામ કલા અથવા કલા એટલે મનુષ્યના આત્મામાં વસેલા સૌંદર્યભાવોનું મૂર્તિવિધાન—એ મૂર્તિવિધાન, શબ્દમાં, વાણીમાં, રંગમાં કે સ્વરૂપમાંયે હોય.

મનુષ્ય જાતમાં સૌંદર્યની ભાવના બધા કાળમાં અને બધા પ્રદેશોમાં રહેલી છે જંગલી દશામાં અથવા તો કેળવાયલી સંસ્કારી દશામાં પણ આ ભાવના જોઈ શકાય છે. જંગલી લોકો છુંદણા છુંદાવી, પીંછા ખોશી, નાચ કરી, ગાઈને આનંદ મેળવે છે. સુધરેલી પ્રજા સંસ્કારી રીતે આવો આનંદ મેળવે છે. આમ માણસના હૃદયમાં સૌંદર્યનું ભાન કરાવનાર વૃત્તિ તે કલા

એકલું સૌંદર્ય તે કાંઈ કલા નથી, પણ તે સાથે આનંદ અને સુખ આપવાનો ગુણ તે કલામા હોવો જોઈએ. કોઈ વસ્તુમાં સુખ આપવાનો ગુણ હોવાથી તે સુંદર છે એમ પણ કહેવાય નહિ. ચંદનના લેપથી સુખ થાય છે પરંતુ તેમાં સુંદરતાનો અંશ નથી રહેતો, તેવી રીતે ચંદ્રને જોવાથી આનંદ થાય છે, પરંતુ તેથી તેમાં હંમેશાં સૌંદર્યનો ગુણ હોતો નથી.

શોભીતી ઘણી વસ્તુઓની આકર્ષકતાનું કારણ તેમનો આનંદ આપવાનો ગુણ છે, તેનું હરહમેશનું સૌંદર્ય તે નથી. કલા એ નિરાકાર વસ્તુને સાકાર અને વિરૂપ વસ્તુને સુરૂપ કરવાની ક્રિયા છે. સૌંદર્ય એટલે મનુષ્યના હૃદયને આકર્ષવાની શક્તિ, એને આકર્ષણશક્તિ કહો અથવા મોહનશક્તિ કહો, તેનેજ કલામયતા કહી શકાય. કોઈ સુંદર ચિત્ર, મધુર રાગ કે ઉત્તમ બાંધકામ દેખી મન પ્રસન્ન થાય તે તેમા રહેલી કલાની કલામયતા છે.

એકલી સુંદરતા કાંઈ કલા નથી. એકલી સુંદરતા આકસ્મિક છે; જ્યારે કલા સંયોજિત છે. કલા તે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ છે. કલાકાર પોતાનાં સાધનોને તે જૂદા **કલા એટલે ગોઠવણી.** જૂદાં હોય તેમાંથી પ્રમાણસર લઈ તેની ગોઠવણી કરે તે કલા. કલાકાર કાંઈ નવી સામગ્રી બનાવતો નથી. એ તો જે સાધનો અસ્તિત્વમાં હોય છે તેની રમ્ય ગોઠવણી કરે છે; અને એ ગોઠવણીમાંથી જ કલાનો જન્મ છે

દિવાળીના દિવસોમાં દીવા હારબંધ ગોઠવેલા હોય તો તે જોતા સામાન્ય આનંદ થાય છે ખરો; પણ જો તે દીપમાળમાં કમાન કરી ગોઠવેલા હોય તો તેમાં અવનવો આનંદ લાગે છે. અને તે આનંદ કલાનો છે પહેલો આનંદ સ્થૂલ છે બીજો સૂક્ષ્મ છે.

કોઈ પણ વસ્તુને કુશળતાથી ભોગવી તેનો ઉપયોગ કરવો એ પણ એક કલા છે અનુકરણ શક્તિ, કલ્પના અને લાગણીઓ એ બધુ એકઠું કરી મનુષ્ય આવી કલા ઉપજાવે છે આમ કલા એ સૌંદર્ય પામવાની વિધિ છે

કલા એ મનુષ્યજીવનને પુનર્જીવન આપનાર અથવા અમર કરનાર છે કલા ન હોય તો મનુષ્ય પોતાનુ મનુષ્યત્વ ખોઇ બેસે જીવન કલામય છે અને

જીવનમા કલાની જરૂર. કલા જીવનમય છે

આ કલાનો પ્રદેશ નાનકડો નથી, જ્યા જ્યા મનુષ્યના હૃદયાલાપ છે ત્યા ત્યા કલા છે મનુષ્યના ઝુંપડાથી માંડીને ભવ્ય તાજમહેલ સુધી, પારણામા ઝુલતા કિશોર બાળકના મીઠા કીલકીલાટથી માંડીને રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ સુધી, અને કોઇ રંક ઓસરીમા ચિતરાયેલા સાથીઆથી માંડીને આર્ટ ગેલેરી સુધી કલાનો પ્રદેશ પથરાએલો છે જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે

કલા અને જીવન વચ્ચે અંતર પડવાથીજ જીવન શુષ્ક, રસ વગરનું, જડ અને પાપી બને છે કલાને જીવનમાથી દેશવટો મળ્યો છે, તેથીજ આપણે જડી જીંદગી ગુજારીએ છીએ કલા એ જીવનનુ પ્રતિબિંબ છે, યુગયુગની કળા જુઓ એટલે એ કલાના પોપકોનો ઇતિહાસ જણાશે કલાની અવનતિ પાછળ સમાજની અવનતિ ઉભી જ હોય છે

જેમ કુદરતની લીલા એકલી લીલા જ નથી પણ તેમા કોઇ દૈવી હેતુ છે, તેમ કલાની ખાતર એકલી કલા નથી, પરંતુ જીવનના ઉત્કર્ષની ખાતર કલા છે

કલાનો હેતુ કારણ કે મનુષ્યજીવન તેના ઉત્કર્ષને માટે છે

મનુષ્યજીવનના સ્થૂલ અંશોને ઉચ્ચતર બનાવવા એ કલાનો ઉદ્દેશ અને સંદેશ છે પ્રત્યેક મનુષ્યમા કલાને સમજવાની અને અનુભવવાની શક્તિ રહેલી છે તે સમજવાને ઉંડા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી

ઉત્તમ કલા આનંદ-સ્વરૂપ છે અને અમુક રમ્ય ચિત્ર કે ભાવ નિહાળતા જીવ આનંદમા તરબોળ થાય છે, ત્યારેજ કલાની સાર્થકતા જન્મી શકે પરંતુ કલાને આભૂષણરૂપ અથવા એકલા આનંદનું સાધન માનવાથી કેટલીક કળાઓ હલકી પડી ગઇ છે, ગાયન અને નૃત્ય અનીતિ ફેલાવનાર અને હલકા ગણાતા આવે છે પણ ખરૂ જોતા તે કલામા અનીતિ નથી તેનો એવો દુરુપયોગ કરનાર અનીતિવાળા છે

સાચી કલા તો તે જ કે જે ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થાય જે કલાથી આનંદ, સુખ અને સૌંદર્ય માટે પ્રેમ જાગે, જે કલાથી લોકો સાત્વિક અને પવિત્ર જીંદગી ગાળવાને દોરાય તે જ સાચી કલાનો હેતુ હોઇ શકે નહિ તો એકના વિનાશ અને સૌંદર્યની ઉપાસનાથી ગ્રીસ અને રોમના મહારાજ્યોની પેઠે પ્રજાની અવનતિ થાય છે

કલાની અસર

દરેક કલાના કાર્યમાં સ્હામાને અસર કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. કોઇ માણસ કલાકારનો ભાવ અનાયાસે સમજી શકે અને તેની સાથે એક્તા અનુભવી શકે તો તે કાર્ય કલામય છે એમ કહી શકાય. કોઇ પણ કાર્ય જોતા ભોક્તાને એમ જ લાગે કે આ મારા જ વિચાર છે પણ હું તે બતાવી શકું તેના કરતા વધારે સરસ રીતે અહિં બતાવવામા આવ્યા છે, તો ત્યાં સાચી કલા રહેલી છે એમ કહી શકાય

આ પ્રમાણે એક ખરી કલાના કાર્યથી કર્તા અને ભોક્તા વચ્ચે અદ્વૈત ઉત્પન્ન થાય છે. ભેદભાવ ભૂલી જઇ ખરૂં અદ્વૈત જોડવું એ જ ખરી કલાનું મુખ્ય લક્ષણ અને આકર્ષણ છે કલાપીએ કહ્યું છેઃ—

"કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે, ભોક્તા વિણુ કલા નહિ,
કલાવાન કલા સાથે, ભોક્તા વિણુ ભજે નહિ "

આમ જણાશે કે કલાવાન સ્વાર્થી નથી. પોતાને જ માટે માત્ર રાંધનાર નથીઃ પરંતુ પોતે જમી એ જગતને જમાડે છે. કલાનો આનંદ પોતે અનુભવી બીજાને અનુભવવાનો છે. કલાકારનો હેતુ માત્ર વર્તમાનને કાજે કલા સર્જવાનો નથી હોતો. એ તો યુગયુગને કાજે સૌંદર્યના બગીચા સર્જે છે.

ધર્મમાં કલાનું તત્ત્વ. કલા ભક્તિભાવનું મુખ્ય સાધન મનાયલી છે. ઘણા પ્રાચીન સમયમા આર્યોની પ્રવૃત્તિ કેવળ ધર્મની આરાધના કરવામાં જ રહેલી હતી.

વૈદિકકાળમાં ઉષાદેવી, ગાયત્રીદેવી, સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિરૂપે પ્રત્યક્ષ કરી આરાધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કલા કેટલી રસ ભરેલી હશે? રામાયણ, મહાભારત અને બીજાં ધર્મશાસ્ત્રો પરથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળના પુરુષોએ ચિત્ર તથા શિલ્પમા કુશલતા મેળવી હતી. તેમા પણ ઇશ્વર પૂજનનો જ ભાવ હતો,

આર્ય ચિત્રકારને ચિત્રકલા એ ઇશ્વરની ઉપાસના હતી. અને શિલ્પકલા પણ ધર્મની સ્થાપના, રક્ષા અને ફેલાવવાનું સાધન હતી. ચોસઠ કલાની વિદ્યા પરમેશ્વરની કૃપા વધારનારી છે એટલે ઇશ્વરને માટે જ ભણવી જોઈએ. વળી તેનો પૂજન, અર્ચન અને વ્રતોદ્યાપનમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે એટલે ધર્મભાવના અનાયાસે જાગે છે. દરેક મંદિરમાં અને વૈષ્ણવોના ઘરમા આવી ધર્મને–અર્થે કલાઓ વખતો વખત જોઇ શકાય છે.

દિવાળીમાં ખાંડના રમકડાં, હોળીમા હોળાયાના હારડા, નાગપાંચમે નાગનાં ચિત્ર અને વ્રતોદ્યાપનમાં મંડળ પુરવા, માટીના પાર્થીવ બનાવી પૂજા કરવી વગેરે સામાજિક ધાર્મિક કલાઓ છેઃ અને તેમા કલા સાથે ધાર્મિક ભાવ સમાએલો છે

આર્ય અને પાશ્ચાત્ય કલા.

દેશદેશના આદર્શો જૂદા હોય છે. કોઇ જડને પૂજે છે, કોઇ જડમાં રહેલા ચેતનને પૂજે છે. પાશ્ચાત્ય કલાની સાર્થકતા મનુષ્યનુ અને કુદરતનું બાહ્ય સ્વરૂપ આબેહુબ બતાવવામા રહેલી છે; સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ સાથે તેમને કાંઇ સંબંધ નથી ત્યારે આર્ય કલાકાર, બાહ્ય સ્વરૂપ ન જોતાં આન્તર

દષ્ટિથી વિચારી પોતાના મનોગત ભાવોને મૂર્તિરૂપે ઝળકાવે છે

પાશ્ચાત્યોમા દષ્ટિ-અવલોકન પ્રધાન છે જ્યારે આર્યોમા ધર્મભાવના પ્રધાન છે બ નેનું દષ્ટિબિંદુ જુદુ છે અને આશયો પણ જુદા છે આર્યોએ ઇશ્વરભક્તિની ભાવનાથી પ્રેરાઈ ઉત્તમ શિલ્પ, ચિત્ર વગેરેમા કૌશલ્ય બતાવ્યુ હતું પરતુ હાલ પાશ્ચાત્ય કલાના પવને ખરી કલાને બાહ્ય આડબરના સ્વરૂપમા ફેરવી નાખી છે

આર્યોની દષ્ટિએ "કલા જડવાદ નથી કલાની ઉપાસના એ સ્થૂલ પૂજા નથી બ્રહ્મ-કલામીની બ્રહ્મપૂજા છે કલા મિથ્યાસાર નથી કલા પુણ્ય છે કલાનો રસ એ મદિરા નથી, અમૃત છે એ રસની ઊર્મિઓ ક્ષેત્રની નથી પણ પરમ આનદની છે

કલા એટલે શુ ત્હેનો કઇક ખ્યાલ આ યા પછી 'લલિત' કલા કોને કહેવી તેનો વિચાર કરીએ જે કલામા લાલિત્ય એટલે ઉચા પ્રકારનો આનદ આપવાની શક્તિ છે તે લલિત કલા કહી શકાય અગ્રેજીમા તેને Fine Arts કહે છે એકલા સૂક્ષ્મ આનદ આપવાના ગુણ સાથે ઉપયોગી થવાનો ગુણ પણ કલામા હોય છે કારીગરની કલા અને કલાવિધાયકની કલા વચ્ચે ફક્ત કલાતત્ત્વના પ્રમાણનો ફરક છે જેમ કલા જાદી તેમ તેના પ્રયોગો જાદા અને કારીગર પણ જાદા સૂક્ષ્મ કલામા સૌન્દર્યનો, ઝીણવટનો, અને કલ્પનાનો ગુણ વધારે હોય છે

લલિત-કલા

રઘુવશમા ઇન્દુમતી માટે અજ વિલાપ કરે છે ત્યા—

" गृहिणी सचिव सखि मिथ । प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ "

(ગૃહિણી, ઘરની પ્રધાનને, પ્રિય શિષ્યા મધુરી કલાની તુ') એ લીટીમા લલિત કલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

શાસ્ત્રમા સામાન્ય રીતે ચોસઠ કલાઓ ગણાવી છે તે કલામાથી બધી કલાઓને લલિત કહીએ એમ નથી છતા કલાનો વ્યાપક અર્થ લઇએ તો બધા હુન્નર ઉદ્યોગમા બતાવાતું કૌશલ્ય પણ કલા કહેવુ જોઇએ અને આવી કલામા લાલિત્ય-મનોરજન કરવાનો ગુણ હોય તો તે બધીયે લલિત કલાઓ જ છે કેટલાક લોકો કલાના લલિત કલા, ઉપયોગી કલા, અને ગુહ્ય કલા એવા ભેદ પાડે છે

ઉપયોગી કલા-હુન્નર

કોઇ પણ કલાની કૃતિમા ઉપયોગી થવાનો ગુણ આગળ પડતો હોય છે અને લાલિત્ય ગૌણ હોય છે, ત્યારે એ કલા હુનર કલાને નામે ઓળખાય છે, હુન્નર કલામા સુતાર, સોની, કસારો, કુભાર વગેરે કારીગર લોકોની કલાઓનો સમાવેશ થાય છે એમના હુન્નરની કલા ઉપયોગી છે ફર્નીચર, ઘરેણા, વાસણ વગેરે વ્યવહારની વસ્તુઓ ઉપયોગની છે છતા તે ચિત્રકલા કે સગીતના જેટલી આકર્ષક નથી તેથી તેની, કલામા ગણના નહી કરતી છતા કહેવુ જોઇએ કે આવી ઉપયોગની કલા પણ લલિત જ છે કારણ કે પોતાના કોઇ પણ કાર્યમા જ્યારે મનુષ્ય, માત્ર ઉપયોગ પૂરતિજ મર્યાદી દષ્ટિ છોડી દઇ આનદ નિષ્પન્ન કરવા તરફ લક્ષ રાખે છે, ત્યારે તેના કાર્યને કલાનુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે

કારીગર જે ચીજ બનાવે છે તે તેના ઉપયોગ પૂરતિજ સારી બનાવતો નથી. પણ તે કેવી રીતે આકર્ષક બને એ ઉપર ખાસ લક્ષ આપે છે.

કેટલાક દેશોની હુન્નર કલા ઘણી વખણાઇ છે તેથી જાણે એ દેશ અને તેના હુન્નરનું લોકોમા અદ્વૈત મનાય છે. હિંદુસ્થાન એની સંપૂર્ણ જાહોજલાલીના સમયમા ઘણી ઘણી વસ્તુઓ માટે ઠેઠ યુરોપ અને બીજા દરીયાપારના દેશો સુધી પ્રખ્યાત હતું. હિંદુસ્થાન અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતની વસ્તુઓને કવીશ્વર દલપતરામે એક કવિતામા ગણી બતાવી છે. તે લીંટીઓ આ પ્રસંગે સંભારવા જેવી છે 'પાટણે જઇને પટોળા રંગદાર રખાવજો' 'સમશેર તો શીરોહીની પ્રતિમા ભલી ડુંગર પરી' 'કપડવંજી કાચ સાણુ' 'નાશક તણા જળપાત્ર' 'બુરાનપુરી શેલા સરસ, પણ પેંઢણી પાઘડી ચડે' 'શુભ શાલ તો કાશ-મીરની' 'ધોતી જોટા નાગપુરી' 'જુઓ ચિત્ર જયપુર'-વગેરે લીંટીઓમાં હુન્નર કલાનો ઇતિહાસ લખાયલો છે.

આ બધી હુન્નર કલામા લાલિત્યનો ગુણ અવશ્ય હોય છે જ તો પછી ઉપયોગી અને લલિત કલા એવા બે વિભાગ પાડવા એ નકામા છે, તે એક બીજાનાં વિરોધી નથી પણ જાણે એક જ વેલના બે ફુલ છે. "કાપડમા પોત અને ભાત બન્નેયે પારખૂઓ તો પારખે છે. પ્રજાજીવનનું એ પોત એટલે હુન્નર ઉદ્યોગ, અને એ ભાત એટલે સાૈંદર્ય ને કલા."

બાંધકામ-સ્થાપત્ય

લલિત કલાઓમા એ કલાનું વત્તું ઓછું પ્રમાણ હોય છે. જે કલામા જડ પદાર્થોની ગોઠવણ હોય તે ઉતરતી કલા ગણાય છે. અને ઉપયોગો માટે જે મકાનો મનુષ્ય બાંધે છે, તેમને શણગારવામાં જે કલા રહેલી છે તે સ્થાપત્ય કલા કહેવાય છે. ફક્ત રહેવાના ઉપયોગ કરતા એમાં કઇક વિશેષ કરવામાં આવે છે. કહે છે "સ્થાપત્યશાસ્ત્રી શિલ્પી સ્થૂલમાં ચેતનના ફુવારા માડે છે."

જાણીતી જડ વસ્તુઓના એકીકરણમાથી મનુષ્ય આવી કલા ઉપજાવે છે. તાજમહેલ માટે એક કવિએ લખ્યું છે કે "ત્હેના પત્થરમાંયે લાગણી મૂકનાર શિલ્પીની કલા અજબ છે. એ તાજમહેલ પત્થર વડે લખેલું એક સ્નેહ અને શોકનું કાવ્ય છે." પત્થરમાયે ઇતિહાસને કોતરી રાખનારી કલા શિલ્પીની છે. કવિ ન્હાનાલાલના 'ગિરનારને ચરણે' નામના કાવ્યમાં 'ગિરિકણ' અને 'સ્થૂલની શિલા' માં રહેલું ઉંડું ઉંડું અને અદ્દ્ભુત રહસ્ય બતાવ્યું છે. કવિ લખે છેઃ—

> "તે એક શૈલી-કણના ઉરમાહિ જોતા,
> ઇતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્યા પ્રભુનાં."

શિલ્પ.

શિલ્પ કલામાં વધારે ઝીણવટ હોય છે. તેમા લાગણી અને ભાવનું આલેખન કરવામાં આવે છે. હથોડી અને ટાંકણાથી શિલ્પી પોતાના હૃદયનો ભાવ અને કલ્પના પત્થર ઉપર આલેખે છે, કેટલાક મનમોહક પૂતળાં જોઇને

હમણા મોટી ઉમરે એવો ખાસ જ્ઞાનાગ્ન થાય છે ત્યારે તેમા માથી કલા રહેલી છે એમ કહેવુ પડે છે

પ્રાચીન શિલ્પકલામા બૌદ્ધ લોકે સ્તૂપો બનાવી, ગ્રીકોએ સ્તભો બનાવી અને રોમ-નોએ ગોનખડ બનાવી નામના મેળવી છ ઇલોગ, કાર્લા, કેનેરી અને અજટાની ગુફાઓ માના ચમત્કારી ચિત્રોના નમૂના આજે પણ તેવાને તેવાજ મનમોહક રગ તથા રાગથી આપણુ મન આકર્ષે છે આ ગુફાઓમા બૌદ્ધ તથા હિંદુધર્મની છાયાવાળા શિલ્પના નમૂના આજે પણ મોજૂદ છે

તાડવ નૃત્ય કરતા શકરની મૂર્તિ, મહિષાસુરમર્દિની, હરિહર, અર્ધનારીશ્વર, ગનણુ તથા કૈલાસના ચિત્રો વગેરે જોતા તે કાળની શિલ્પ તથા ચિત્રકલા ઘણી ઉન્નતિએ પ્હોચેલી હોય એમ લાગે છ

હિંદુઓ મૂર્તિપૂજક હોવાથી શિલ્પ તેમ જ ચિત્રકલાને ઉત્તેજન મળતુ હતુ પરતુ મુસલમાનોના વખતમા મૂર્તિપૂજા ન હોવાથી ચિત્રકલાની અવનતિ થઇ અને મૂર્તિ બનાવ વાનુ શિલ્પ પણ અવસાન પામ્યુ પરતુ તે કલામકાન બાધવાના શિલ્પમા તેટલા જ જુસ્સાથી વિકાસ પામી એક દિશામા દાબી દીધેલો ઉત્સાહ બીજી દિશામા મસ્જીદો અને મહેલો બાધવાની શિલ્પ કલામા સ્ફુરી નિકળ્યો, જ્હેના ફળ તરિકે તાજમહેલ, કુતુબ મિનાર, દિવાન-એ-આમ, મોતી મસ્જીદ, વિજાપુરનો ઘુમ્મટ વગેરે નમૂના આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ છે

અંગ્રેજોના આવ્યા પછી આર્ય-શિલ્પ અથવા મુસલમાની-શિલ્પના શુદ્ધ નમૂના દેખાતા બધ થયા છે આજે તો ઘણે ઠકાણે ચાર પાચ પ્રકારની પદ્ધતિઓની ભેળસેળ વાળા મકાનો બધાય છે કલાનુ તત્ત્વ આથી કઇક અશે ઓછુ થયુ છે એમ તેથી કેટલાક માને છે

શિલ્પનાથી કઇક વધારે સૂક્ષ્મ કલા ચિત્રકામની છે એમા જડ પદાર્થ સાથેનો

ચિત્ર.

સબધ બહુ જ ઓછો થતો જાય છે, રકા કાગળ, પીંછી અને રગમાથી જ એ કલાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે "ચિત્રકાર રગ અને રેખાઓ દ્વારા અદ્ભુતતાના અમ્મર આકડા આલેખે છે' ચિતારો એક પીંછીના ફેરવવાથી કાઇ કાઇ લાગણીઓ અને ભાવો એક ઘડીમા લાવી શકે છે નાટકના પડદાનો દેખાવ આવો આબેહૂબ લાગે છે તે તેમા રહેલી કલાને લીધે જ

પ્રાચીન કાળમા આપણી ચિત્રકલા પોષાયલી હોવાના ઘણા ઉદાહરણો આપણા સસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાથી મળી આવે છે કાલિદાસના નાટકોમા તેમજ ભવભૂતિના નાટકોમા ચિત્રકલાનું ગૌરવ પાત્રો દ્વારા બનાવેલું છે

રાજવશીઓમા પણ ચિત્રકલા સારા પ્રમાણમા હાથ લાગતી હતી શાકુન્તલના છઠ્ઠા અકમા મોહમગ્ન થવાથી શકુન્તલાને નહી જાણે દુષ્યન્ત તેનો તિરસ્કાર કરે છે, આ

શકુન્તલા આકાશમા ઉડી જાય છે. પછી પસ્તાવો પામી મુનિના આશ્રમનું ચિત્ર દુષ્યન્ત કાઢે છે. ત્યા પાદડાના પડીયામા દુષ્યંત શકુન્તલાના પાળેલા હરણને પાણી આપે છે. પણ અજાણ્યું લાગવાથી તે પીતુ નથી, અને શકુન્તલાને હાથે તે પીએ છે. એ આશ્રમનું ચિત્ર દોરતાં દુષ્યંત અનુપમ કલ્પનાશકિત બતાવે છે તે કલાનું સારૂં ભાન આપણને મહાકવિ કાલિદાસ કરાવે છે.

ભવભૂતિના ઉત્તર-રામ-ચરિતમા ચિત્રદર્શન નામનો વેધક પ્રસંગ કોને અજાણ્યો છે? "ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય, પ્રિયે રે' તે તે કયમ વિસરાય" એ કાવ્યોમાં કેટલી રસિકતાથી ચિત્રકલાનુ રહસ્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે સૌને અજાણ્યું નથી. સીતા ચિત્રપટમા પંચવટીનો પ્રસંગ જુવે છે ને હબકી જાય છે કે "ફરીથી આર્યપુત્ર રામનો વિયોગ કેમ ખમાશે!" અહી ચિત્રકારની ખરી સફલતા છે; અને તે જ હેની કલામયતા છે.

સંગીત.

આંખને રીઝવનાર શિલ્પ તેમ જ ચિત્રકલાઓથી એક પગથીયું ઉંચે જનાર સંગીતની કલા છે. સંગીતમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો સમાવેશ થાય છે. આખ બંધ કરીને બેસી રહીએ તોપણ ઉંડાણમાંથી આવતો મધુર અવાજ કાનથી આપણે જાણે પી શકીએ છીએ.

સંગીતમા એકાગ્રતા લાવવાનો ગુણ છે, તેથી ભક્તિ કરવા માટે તેની ખાસ મદદ લેવાય છે. સંગીતના સૂરની લ્હેરમા માણુસ જાણે ઉચો ઉડતો જાય છે, આ દુનિઆથી દૂર જઇ બેસે છે ઇશ્વિરપૂજનમાં વૃત્તિને તદાકાર કરવા માટે પ્રાર્થનાઓમા સંગીતની મદદ લેવાય છે.

કાદંબરીમાં મહાદેવના મંદિરમા બેઠેલી મહાશ્વેતા જ્યારે સુદર વીણા વગાડે છે, ત્યારે એના સ્વરથી જ ખેચાઇને ચંદ્રાપીડ ત્યા જઇ પહોચે છે. શરદપૂનમનો રાસ રમતા શ્રીકૃષ્ણ મોરલી વગાડે છે. તે મોરલીના સૂર એવા નીકળે છે કે તેથી—

"જાતા વળતાં થભીઆ, નદીઓ કેરા નીર;
વચ્છ ને બાળ વીલંબીઆ, પીતા પીતા ખીર.
ખગ મૃગ શ્રવણ કરી રહ્યાં, તૃણ ન વદે ગાય;
હારો હાર ઠરી રહ્યા, તૃણ ચારા મુખમાય.
પવન રહ્યા મુરછાઇને, મુનિવર ચુકયા ધ્યાન;
વળી રહ્યા વિલંબાઇને, વન ઉપર વૈમાન.
એ મોરલીના તાનમા, વ્યાકુલ થઇ વ્રજનાર;
એક એકની સાનમા, હીંડીઓ હારોહાર."

આવું વર્ણન એક કવિએ કર્યું છે. સંગીતમા રહેલી શક્તિઓનો ચિતાર આથી બીજા કયા શબ્દોમા આપી શકાય?

નૃત્ય-અભિનય. "હાવભાવથી, અગોના વિલાસથી અભિનયની મૂક વાણીથી, કવિતાસાનું અને સંગીતમાંનું અગોચર સૌંદર્ય નટરાજ બતાવે છે."

હાથમાં નૃત્ય અને સંગીત એ બે કલાઓ અધમ સ્ત્રીઓના હાથમાં જવાથી એ કલાઓનું અધઃપતન થયું. કલા નીતિનું પોષણ કરવાને બદલે અનીતિનું વાતાવરણ પેદા કરે ત્યારે તેમાંથી લાલિત્ય એટલે ઊંચા પ્રકારનો આનંદ આપવાનો ગુણ જતો રહે છે. બાકી ભક્તિ ઉપાસનામાં ગોપગોપીઓમાં નૃત્ય એ એક અંગ મનાયું છે.

'મહાભારતમાં' વિરાટને ત્યાં અર્જુન સ્ત્રી-વેશે રહ્યો હતો, ત્યારે વિરાટ-પુત્રી ઉત્તરાને તેણે નૃત્યકલા શીખવી હતી. નૃત્ય કુલીનકુમારીઓને પહેલાં આવશ્યક ગણાતું. નૃત્યમાં અભિનય અને શરીરના વિધવિધ અવયવોનું હલનચલન નૃત્યના તાલ સહિત થવામાં કલા રહેલી છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મિનળદેવીની વાત નૃત્યના પ્રસંગમાં સંભારવા જેવી છે.

પાટણના રાજા કર્ણદેવને મિનળદેવી સાથે લગ્ન કર્યા પછી તેનો મોહ ઊતરી ગયો ત્યારે મિનળદેવીએ નૃત્યકલાથી જ તેને પ્રસન્ન કર્યો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. ગુજરાતી કવિઓમાં કવિ પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોમાં અને શામળભટ્ટની વાર્તાઓમાં તેમનાં સ્ત્રીપાત્રોને નૃત્યકલા શીખ્યાના ઘણા દાખલા છે.

કવિતા. આ બધીથી એ કલાનો અંશ જેમાં વધારે છે તે તો કવિતા જ. શિલ્પી પોતાની હથોડી અને ટાંકણાથી પથ્થરમાં ભાવ મૂકે છે, ચિતારો પીંછી અને રંગથી વસ્તુભાવ અને લાગણીઓ ચિતરે છે, કવિ ફક્ત યોગ્ય શબ્દોમાં અથવા તો બેચાર લીટીઓમાં આખું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરે છે. આવાં શબ્દ-ચિત્રો ઉત્તમ કવિઓની કવિતામાં ઘણાં નજરે પડે છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદની કવિતામાંથી આવું એક શબ્દ-ચિત્ર નમૂના દાખલ આપીએ. 'નળાખ્યાન'માં હંસ દમયંતી આગળ નળના વખાણ કરવાને આવે છે, તે વખતનું વર્ણન કવિ ચિતાર આપણી આંખ સમક્ષ ખડો કરે છે.

"અળગાં કરી ઉતારી ઝાંઝર કાંબી તાડકા
હંસે દીઠી કામની ત્યારે બેઠો નીચી ડાળ
ગોઠે આવી અલગી અંગના, કરે ઝાલવાનો ઉપાય
હાથમાંથી હંસ નાઠો, સખણ નવ ઝલાય."

આમાંથી દમયંતીની ઘરેણાં ઉતારવાની ક્રિયા, પગનાં ઝાંઝર કાઢવાની ભાવના, હંસનું નીચી ડાળે આવીને બેસવું, દમયંતીનું તેને ઝાલવા જવું, હંસની ચાલાકી ઉડાણ, આખર હંસ ન ઝલાયાથી ઓશીયાળી બનેલી દમયંતી એ બધું આંખ આગળ રેખું તરી રહે છે.'

રાજવી—કવિ કલાપી "વીણાના મૃગ' માં ત્યાગનું વર્ણન પણ એટલું જ આબેહૂબ આપે છે —

"પેલી જુઓ છે જતી ત્યાગી,
હાંકે તેને રંગીન માછીઓ
ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે રહે છે
રાગ નાદ જળ એ પીએ છે.'

આ ચાર ટુકી લીંટીઓમાંથી ખડું થતું ચિત્ર એકદમ કલ્પી શકાય તેવું જ છે. આમા જ કવિની કલાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.

કેટલીક કવિતાને ' શબ્દ-ચિત્ર ' કહેવાની યથાર્થતા એટલા ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાક શિષ્ટ અને સંસ્કારી ચિત્રકારો આવા સમર્થ કવિઓના કાવ્ય વાંચી તેનો ભાવ હૃદયમા ઉતારી એ કાવ્ય-પ્રસંગ ઉપરથી ચિત્રો દોરે છે. આવાં ચિત્રોનો પ્રસંગ જાણીતો હોવાથી તે વધારે લોકપ્રિય બને છે. પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રાજા રવિવર્માએ સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકો ઉપરથી આર્ય સંસારનાં દોરેલાં ઘણા ચિત્રો શબ્દચિત્રોનો જ નવો અવતાર છે

ગૃહ કલા. શાસ્ત્રમા ગણાવાતી ચોસઠ કલાઓમાથી કેટલીક કલાઓ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની જ કલા કહેવાઇ છે. આવી કલાઓ ' ગૃહ કલા ' કહેવાય છે. ગૃહ કલા એટલે ઘરને શોભાવવાની કલા. ઘર એટલે ઇંટ માટીનું ઘર નહિ, પરંતુ કુટુંબનું વિશ્રાંતિસ્થાનઃ ધરતીનો છેડો. આ ઘરને ઉપયોગી થનાર અને આનંદ આપનાર કલાઓમાં ગાવું, વગાડવું, ફુલના શણગાર બનાવવા, વેણી ગૂંથવી, રસોઇ બનાવવી, શીવવું, ભરવું, ગૂંથવું, સાથીયા ને વેલો કાઢવી, તુલસી વીગેરેના છોડ વાવી બાગ બનાવવા, ઝીણું સુતર કાંતવું વગેરે કલાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધી કલાઓ પ્રાચીન સમયમાં હિંદુસંસારમાં ઘણી જ પ્રચારમા હતી એમ લાગે છે. ઘણે ભાગે ગૃહ કલાઓ ઘરની દેવીઓની-સ્ત્રીઓની જ છે, તો કન્યાશાળાઓમા આ કલાઓનો વિકાસ સ્હેજ વધારે પ્રમાણમાં ધ્યાનમા લેવાય તો કન્યાઓને તે ભાણતમાં રસ પડે અને ઉત્સાહ વધે જેથી તેઓ પોતાનો સંસાર સંસ્કારી અને સુખી બનાવી શકે.

પાક શાસ્ત્ર કાવ્યના જેમ નવ રસ કહ્યા છે, તેમ જીભના ષડ્રસ કહેવાય છે. એ રસની રમ્ય મિલાવટ કરવામાં ખાસ કલા રહેલી છે. જૂદા જૂદા રસની વાની બનાવવાની રાંધણ કલાને તેથી " શાસ્ત્ર " કહેવામા આવે છે. તે કલા રોજ આનંદ આપનારી અને ઉપયોગમા આવનારી છે. એ કલા સ્ત્રીઓને શીખ્યા વગર છુટકો નથી, રસોઇમાં હયોટી બેસવી એ પણ એક કલા છે.

પુરુષોને એ કલા ન આવડે અથવા આવડતી નથી એમ કહેવાય નહીં. નળાખ્યાનમા મહાકવિ પ્રેમાનંદ નળને ઋતુવર્ણના સારથી તરીકે બાહુક વેષે વર્ણવે છે, ત્યાં દમયંતીના ફરી સ્વયંવરના પ્રસંગ ઉપર " એતોભીયા છે આત્મનિવેદી " એમ જણાવે છે: નળ સરસ પાક બનાવે છે ને હાથે રાધીને જમે છે.

નંદબત્રીશીમાં શામળભટે પ્રધાનની રાણીને ભાત ભાતની રસોઇ બનાવવામા કુશલ વર્ણવી છે

' પ્રમદા મંદિરમા પરવરી, શાક પાક સામગ્રી કરી:
કરવા માડયા ઉત્તમ પાક, રસોઇ બત્રીશી સુંદર શાક.
મીઠાં મધુરા શુભ સેલરા, ખાટા તીખાં અથાણા ખરા,
વાર ન લાગી એકે ઘડી, જુગતે કરી રસોઇ ત્રેવડી:

હાલમાં તો સ્ત્રીઓને "પાકશાસ્ત્ર" અને "પક્વાનપોથી" જેવી ચોપડીઓની મદદ લેવા છતાંએ ગૃહિણીના બરોબર આવડતી નથી

વૈષ્ણવ મંદિરોમાં કલા ખીલવવાનો હેતુ ધર્મભાવનાની સાથે જ ખીલેલો હોય છે ઠાકોર સેવામાં છપ્પનભોગ અને અન્નકૂટથી પાકશાસ્ત્ર પૂર્ણપણે ખીલે છે અને સાથે ધર્મ ભાવના પણ જાગૃત થાય છે અન્નકૂટમાં દરેક પ્રકારના શાક, અથાણાં, ગળ્યાં, ભજીઆ અને બત્રીસી રસોઈ કરી ઠાકોરજીને ધરાવાય છે છપ્પનભોગમાં પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે

ભરત-ગૂંથણ-સીવણ. ભરત ગુંથણ ઘણી જાતનું થાય છે પુરી પુરી વિખરાયલી વસ્તુઓને આકૃતિમાં ગોઠવવામાં, અથવા તો જાતજાતના ચિત્રો પાડવામાં કલા રહેલી છે કાચના મોતી મણકા વગેરેના તોરણો અને પાકીટ ભરવામાં અવનવી આકૃતિઓ અને નમૂના ઉતારી શકાય છે પાકીટમાં મોર, પોપટ વગેરે આકૃતિઓ ઉતારવામાં તો રંગની મિલાવટ પણ ધ્યાનમાં લેવી પડે છે

રંગબેરંગી કોડીયા વડે ઝાડ, ઉતરણી, કોથળીઓ, કલમ, ખડીઆ વગેરે ગૂંથવામાં જુદી જ રીતો હોય છે

ભરતકામમાં દોરાવડે તેમ જ ઊનવડે ઝભલા, ટોપી, ગલપટા મોજા, સપાટ, તોરણ, ચંદરવા વગેરે ઘણી નવીન રીતે ભરાય છે, અને વળી તે સાથે છોકરાંને તે ઘણા જ ઉપયોગમાં આવે છે ઉપયોગી સાથે આનંદ આપનારી આ લલિત કલા ઘણી જ પ્રચારમાં આવવી જોઈએ

મખમલ ઉપર ઝીકનું તથા સુતરાઉ કે રેશમી કપડા ઉપર આરીનું ભરત પણ ભરી શકાય છે હાલમાં મખમલનું સ્થાન ખાદીએ લીધું છે તે સ્વદેશી કલાના હિમાયતીઓને હરખાવા જેવું છે તેમાં વધારે સાજ વાપરી પુષ્કળ ભરવા કરતાં સાદા પણ સુંદર નમૂના બનાવવામાં વધારે કલા રહેલી છે

સીવણ કામમાં મનપસંદ કાપ કાપી મનગમતું સીવી પહેરવામાં ખરી કુશળતા રહેલી છે કપડામાં પણ જાતજાતની ફેશન આવતી જાય છે યુગે યુગે એમાં ફેરફાર થતો જાય છે અને પ્રાંત પ્રાંતની ઢબમાંયે ભિન્નતા ઓછી હોતી નથી રસિકતા અને કલાનો ઇતિહાસ આ સીવણની સમયસમયની ઢબમાં સમાએલો છે પહેલા લાંબી બાયના તથા ખુલેલી બાયના પોલકાં પહેરવામાં ફેશન મનાતી હતી આજે સાદી બાય પસંદ કરવામાં આવે છે

ચણીયામાં પણ જુદી જુદી જાતો હોય છે મારવાડી લોકોના ઘાઘરા પુષ્કળ ઘેરવાળા હોય છે ગુજરાતીઓમાં ચણીઆને ઝાલર મૂકેલી હોય છે અથવા સાદી પટી વાળી ટીબીનની ફેશન કરેલી હોય છે મરાઠી ઢબ [illegible] કામ કાપી બંધ બેસતું અને શોભતું કપડું સીવી યોગ્ય વખતને અનુસરીને પહેરવામાં સીવણકામની સફળતા રહેલી છે ઉપયોગ સાથે ગંભીરતા અને કલાની દૃષ્ટિએ સીવણકામમાં રસ થતા જાય તો તેમાં વિશેષ આનંદ છે,

વસ્ત્રાભૂષણ.

વસ્ત્ર અને આભૂષણ, ઋતુ, વય, રંગ અને સ્થિતિને અનુસરીને સાદા આછાં અને શોભતાં સજવામા કલા રહેલી છે. શીયાળામાં ઉનના ગરમ કપડા અને સોનાના શણગાર શોભે છે, ઉનાળામા આછા ઝીણાં મલમલના કપડા અને મોતીના આભૂષણો વધારે રુચિકર થઇ પડે છે. ચોમાસામા સામાન્ય રીતે જાડા કપડા વપરાય છે.

દેશ દેશના પહેરવેશ જુદા હોય છે. તે ત્યાની ઋતુને અનુસરીને જ નક્કી કરવામા આવે છે. તેમા સુંદરતા, લાજ, મર્યાદા તથા સગવડ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. આભૂષણ પણ સાદા અને આછા ગોઠવીને પહેરવાં જોઇએ, જેટલા હોય તેટલાં પહેર્યાથી તેમાં કાંઇ ચમત્કૃતિ આવતી નથી સો મણ સોનાનો ભાર વહેતી મારવાડણ જેવાં ઘરેણા ખડકવા કરતા, આછા અને શોભતાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેરવાથી શોભા વધારે દીપે છે.

શાસ્ત્રમા સૌભાગ્યવતીના સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે. હિંદુ સંસારમાં આદર્શ સ્ત્રી-પુરુષ રાધા અને કૃષ્ણ કહેવાય છે. રાધાના શણગારમાં, અણવટ–વીંછીઆ, બે નેપૂર, કટિમેખલા, મંગલસૂત્ર, કીડીયાસેર, બે બાજુબંધ, બે પહોચી, વીંટી, નથવેસર, શિશફુલ, બે કર્ણફુલ અને ટીલડી એમ સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે. કૃષ્ણના શણગારમાં બે નેપૂર, કટિમેખલા, વૈજયંતિ અને વનમાળા, બે બાજુબંધ, બે કંકણ, બે પહોચી, નથવેસર. કુંડલ, મોરમુકુટ એમ સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે.

"ગુર્જર સુંદરીઓનો પોષાક, સગવડ, સૌંદર્ય, અને લાજ મર્યાદને માટે બેનમૂન છે. મદ્રાસમા, મહારાષ્ટ્રમા, બગાળામાં, ઘણી નવ સુંદરીઓ ગુજરાતના પોષાક ઉપર મોહી પડી છે ને તે ધારણ કીધો છે." ગુજરાતણ એટલે—

"ચોળી ચણીયો, પાટલીનો ઘેર;
સેંથલે સાળુની સોનલ સેર,
છેડલે આચ્છાદી ઉર ભાવ;
લલિત લજ્જાનો વદન જમાવ,
અંગ આબેખે નિજ અલબેલ;
સાળુમા ઢાકતી રૂપની વેલ."

આ લીટીઓમાં વર્ણવેલી આર્ય સુંદરી: અને તેના શણગાર એટલે,

"ભાલ કુંકુમ, કર કંકણ સાર;
કન્થના સજ્યા તે જ શણગાર."

શણગાર એકલા સોના, રૂપા અને હીરા મોતીના જ નથી હોતા. ફુલના શણગારની શોભા તો કોઇ રસિક જ મૂલવી શકે.

સામાન્ય રીતે આવા શણગાર વપરાશમા જોવામા આવતા નથી એ તો દેવમંદિરોમા જ હોય છે. ફુલના હિંડોળામાં ઝીણી ઝીણી કળીઓની ગોઠવણીથી આબેહૂબ ચિત્રો પાડેલા હોય છે.

સામાન્ય વપરાશમાં તો ફુલના ગજરા, વેણી વગેરે જોવામાં આવે છે, તેમાંયે માથે ફુલની વાડી ભરવાનો રિવાજ કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, તેમાં વધારે કલા વપરાયલી હોય છે પરીઓની વાતોમાં પણ ફુલની ચાદર ગુંથી, ઓઢાડ્યાનું સાંભળવામાં આવે છે

ઠાકોરજીને હિંડોળામાં ભાવ ફુલના શણગાર ધરાવવામાં આવે છે તેમાં મુકુટથી ઝાંઝર સુધીના શણગાર ફુલના જ હોય છે એમ વર્ણન ઉપરથી અને પ્રત્યક્ષ રીતે પણ જોઈ શકાય છે વલ્લભ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં ફુલ-મંડળીઓ ભરાય છે, ફુવારા ગોઠવાય છે, આસોપાલવની કુંજો રચાય છે, હિંડોળા બંધાય છે એ બધામાં કલાવિધાન બહુ ઉંચા પ્રકારનું બતાવાય છે, [illegible] ભક્ત કવિ મુક્તાનંદ, પોતાના મિત્ર પ્રભુને નખશિખ ફુલથી શણગારે છે ને એનો આનંદ વર્ણવે છે —

ફુલના પેરી રે, જામા ફુલના પેરી,
ફુલો રસિક સુજાણ જામા ફુલના પેરી
ફુલનો મુકુટ, કુંડળ ફુલના છે કાન,
ઓઢી ઉપરણી ફુલની શોભે-વાલો ભીને વાન—ફુલના૦
સુગંધી ફુલોના શોભે હૈડે સુંદર હાર
માથે ફુલના તોરા અંગે તેજનો અંબાર—ફુલના૦
ફુલોના ગજરા, બાજુ ફુલની છડી
કરે છે, ઉપરથી ફુલની ઝડી—ફુલના૦
ફુલના ઝાંઝર ચરણે, પેરી સુંદર શ્યામ
મુક્તાનંદને વાલે કીધું, પેલું ગોકુળ ગામ—ફુલના૦

કેશની શોભા કેશરચના એ પણ એક કલા છે એ કલા આરબો અને આર્યો જાણે છે જંગલી દશામાં વાળ વધારવાનો રિવાજ હતો, ત્યાર પછી માથામાં જટુઓ ન પડે માટે વાળ ઓળવાની જરૂર જણાઈ અને ત્યાર પછી મોહના તરંગે દૃષ્ટિ ભેદ.

કેશ સમારવાની કલામાં કુશળ ગણાવાને સ્ત્રીઓ અતિશય આતુર હોય છે પરંતુ [illegible] નથી [illegible] વાળ [illegible] ચિકણા લાગે છે [illegible] એક સેર કે એ [illegible] ગુંથી [illegible] ચોટલા [illegible], [illegible], [illegible] વાજરો, [illegible] વગેરે વાપરી અને સમજે અનુભવી [illegible] વાપરતી એ પણ એક ખાસ કલા જ હતી હાય.

યુરોપમાં પણ તેલ, [illegible], [illegible] આદિ [illegible] અને પોમેડ વગેરે ખુશબોદાર જાતિથી ચોટલા અને લટોને સજાવવાનો રિવાજ છે

કેટલીક વખત કેશ [illegible] કૃત્રિમ [illegible] વેણીઓ ઉપમાવેલી [illegible] [illegible] મધ્યે [illegible] [illegible] [illegible] કે કૃત્રિમ વસ્તુ [illegible] નથી જ [illegible]

કેશ રચનાની રુચિ કેવળ સ્ત્રીઓમા જ પહેલા હતી એમ ન હતું, પુરુષોમાં પણ તે પ્રધાન અંશે હતી. રુદ્રને જટાધારી કહીને સ્તુતિ થાય છે. બાલ કૃષ્ણના ખીટલીઆળા કેશની શોભા ઉપર ગોપીઓ વારી જતી. પુરુષો પણ અંબોડા વાળતા–બંગાળા, મદ્રાસ, ઉત્તર હિંદ, ગુજરાત વગેરે ભાગોમાં હજી પણ કેટલાક પુરુષો મોટા ચોટલા રાખે છે, અને તેલ કે સુગંધી પદાર્થો નાખી હોળે છે. તોપણ હવે એ રીવાજ પાશ્ચાત્ય સુધારાથી ઓછો થઇ ગયો છે. અસ્તવ્યસ્ત કેશને સમારીને ગૂંથવાથી રસિકતા વધે છે.

સાથીયા વેલ. ચિત્રકલાથી સ્ત્રીઓનો ધીમાશ અને સ્વચ્છતા રાખવાનો ગુણ કેળવાય છે. આ સ્ત્રીઓની ચિત્રકલા એટલે ગૃહસ્થાશ્રમીના રોજના વ્યવહારમા આવતા ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રસગોમા બનાવાતું સાધારણ ચિત્ર-કામ. પરંતુ પ્રાચીન આર્યસુંદરીઓનો ઇતિહાસ વાચતા સ્ત્રીઓ આથી વધારે પ્રમાણમા ચિત્રકલાને ખીલવતી હતી, એમ જણાય છે.

ઉષાએ અનિરુદ્ધને સ્વપ્નમા જોએલા વરને ચિતરી બતાવવા પોતાની સખી ચિત્ર-લેખાને કહ્યું. ચિત્રલેખાએ દેશ દેશના રાજવીઓના ચિત્ર દોરી બતાવ્યાં છેવટે જ્યારે—

" ચિત્રલેખાએ લખીને દેખાડયો અનિરુદ્ધ,
મુગટ ભમર પર વદન સુધાકર નેત્ર બે અંબુજ,
ઘેલી થઇ ઓખા ધાઇને બેઠી, કાગળને બરીબુજ,
ના, ના, બોલો મારા સમ છે લાજો છો શામાટે,
ચિત્રલેખા કહે ન હોય સ્વામી, વળગ્યામા કાગળ ફાટે; "

અહિ પ્રધાન પુત્રી ચિત્રલેખાની ચિત્રકલા કેટલી બધી સાચી અને આબેહૂબ છે, તે મહાકવિ પ્રેમાનંદે સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

આટલે દરજ્જે ચિત્રકલા નહિ તો પણ સાથીઆ પૂરવા, રંગોળી પૂરવી, નાગ કહા-ડવા, વેલો કાઢવી એટલું તો ખાસ સ્ત્રીઓએ જાણવું જરુરનું છે. લગ્નજનોઇમા ગણેશ કાઢવા, નવરાત્રિમા ભીંતો ઉપર વેલો કાઢવી, નાગપાચમ ઉપર નાગ દેવતા ચીતરવા, આંગણામા રંગબેરંગી રંગપૂરી રંગોળી, સાથીઆની મનોહર આકૃતિ કાઢવી વગેરેમા સ્ત્રીઓની કલાઓનો હાલ તો સમાવેશ થાય છે. છતા સ્ત્રીઓનો સંસાર રસિક અને રળી-આમણો બનાવવા માટે એટલું ક્ષેત્ર કાઇ ઓછું નથી. ભોજન વખતે પાટલા આગળ રંગોળી પૂરે છે, તેમા પવિત્ર વિચાર આવી મલિનતા દૂર થાય અને ચિત્તશુદ્ધિ સાથે ઉલ્લાસ થાય એ હેતુ છે.

આગણું સવારમા વાળીને સમાર્યુ હોય, આછો આછો છંટકાવ કર્યો હોય અને પછી રંગોળીના સુંદર ચિત્રો હાથથી દોરેલા હોય ત્યારે જાણે કેવુ બધે રળીઆમણું રળીઆ-મણું લાગે અને મન ઉલ્લાસમા આવી જાય છે?

સાથીઆને માટે સાધનસામગ્રીમાં ચોકખાઇ પહેલી જોઇએ, નહિ તો જે ઘરના આગણામા કચરો પડયો હોય, આગણું સ્વચ્છ ન હોય, તો ઘરમાથી લક્ષ્મી પગ કરે છે

એમ કહેવાય છે સ્વચ્છતા તો સ્વર્ગના છે અને સ્વચ્છતામા દેવોનો વાસ છે નાના છોકરા ગાય છે કે —

> " ચોખ્ખુ મારુ આગણુ ચોખ્ખો વરનો ચોક,
> ચોખ્ખા લુગડા જોઈને, ચોખ્ખુ કહે સૌ લોક,
> ચોખ્ખો મારો ઓટલો, ચોખ્ખા મારા હાથ
> ચોખ્ખા મારા દીલમા, રહે જગતનો નાથ "

સાદાઈમા સરકાર લાવનારી, અને રજકણમાથી રત્ન બનાવનારી ગૃહિણીની સરલ રહેણીકરણીમા ડગલે ડગલે કલાના દર્શન થાય છે

ગરબા. સ્ત્રીઓની ગૃહ કલાને અંગે સંગીત એટલે શાસ્ત્રીય ઉસ્તાદી સંગીત એમ નહિ ઉસ્તાદી પદ્ધતિસર સંગીતની તાલીમ મેળવવી એ તો હાલના વખતમા સામાન્ય રીતે અપવાદ રૂપે ગણી શકાય બાકી સ્ત્રીઓના કંઠમાની કુદરતી મીઠાશ આવી કેળવણી લીધા વગર પણ ઓછો આનંદ આપતી નથી

ગરબા રાસડા, ગરબીઓ અને ધોળ એ સ્ત્રી-સંગીતનો ભાગ છે એ સ્ત્રીઓનો જ વારસો છે હિંદુસ્થાનમા ગરબા ગરબીઓનો ચાલ અને તે ગાવાની પદ્ધતિ ગુજરાત સિવાય બીજે કોઈ સ્થળે જોવામા આવતી નથી ગુજરાતી ગરબીના ઢાળ પ્રમાણે મરાઠીમા કેટલાક ગરબા ગવાએલા જોવામા આવે છે પરતુ તે ઝુજ પ્રમાણમા ફરતા જઈ તાળી પાડતા જવુ ને ગાવુ એવા એવા ગરબા તો માત્ર ગુજરાતમા જ છે

આ પદ્ધતિ સુદર અને મનોરજક છે તોપણ તેમા સહજ ફેરફાર કરવાથી તેની સુદરતા અને ચિત્તાકર્ષક શક્તિ વધી શકે છે દરેક ગરબામા એક સરખા તાલના હોય છે એક જ તાળી પાડવાથી અને એક જ ઢબથી ગોળ ફરવાથી એકતાનતા આવી જાય છે અને ઘણો વખત સુધી એ જોવાથી એમા રસહીનતા લાગે છે સાખીવાળા ગરબામા સાખી વખતે ફરવાનુ તથા તાળી વગાડવાનુ કાર્ય બધ રહે છે, તેથી તેમા એકતાનતાનો ભગ થઈ આનદદાયક થાય છે ગુજરાતી સાહિત્યમા વલ્લભના ગરબા પ્રસિદ્ધ છે ગરબાથી વિશેષ મીઠી ગરબીઓ છે દયારામભાઈ, એ ગરબીઓના ખાસ કવિ કહેવાય છે સ્ત્રીઓને તે ઘણી પ્રિય છે સોરઠીઆણી અને હાલારની કોકિલકંઠીના ગરબા વખણાય છે સોરઠ માટે તો કહેવાય છે કે " સોરઠ મીઠી રાગણી "

એક જ ઢબની તાળી અને સરખામણીમા ફરતા કરતા ગરબીના અર્થને અનુસરીને તાળી પાડવી અને ફરવુ વધારે ચિત્તાકર્ષક નીવડે છે એટલે જ તે રમૂજ પમાય, માત્ર તાળીઓ જ્યા યોગ્ય લાગે ત્યા વગાડવાની અને ફરવામા ત્વરિત અથવા મદ ગતિ અને યોગ્ય સ્થળે વિશ્રામ કરવામા આવે તો કાવ્યની ખુબી વધારે ઝળકી ઉઠે અને આનદ થાય છે કાઠીઆવાડી ગામડામા આ પ્રમાણે રમૂજ તાળીના ગરબા જોવામા આવે છે અને ઝડપથી ફરવાનો રિવાજ છે ગુજરાતમા ચારે લોક મળી ગાયના ટાઢમા ગાય[illegible]

વધુ વિવિધ હાવભાવ સાથે ગાવાના રાસ પ્રચારમા આવેલા દેખાય છે. હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન સમયથી જ આ કળા પ્રચારમા હશે એમ રાસેશ્વર શ્રી કૃષ્ણના પૂર્ણિમાના રાસ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

હાલરડાં. સ્ત્રીઓના સંગીતમાં હાલરડા પણ એક સંગીત જ છે. આકાંઇ કરતા છોકરાં મધુર સ્વરથી 'હાલોરે હાલો બાઇને દીચકો ઘણો વાલો' એટલું સાભળતા જ શાંત થઇ જઇ સાંભળી રહે છે ને ઉંઘમા આવી જાય છે.

મધુરતા, કોમળતા, સુંદરતા વગેરે ગુણો સ્વભાવથી જ સ્ત્રીઓમા રહેલા છે, તેનું પોપક અને પ્રકાશક તત્ત્વ સંગીત છે. રસને રેડનારૂ તત્ત્વ સંગીત છે અને તે રસરાજ્યની રાણી–સ્ત્રીઓને પરમ વહાલું છે.

સંગીતની અસર અજબ છે. દીપક રાગ ગવાય છે ત્યારે દીવાના અખંડ અજવાળાં પ્રગટી રહે છે એમ કહેવાય છે. મલ્હાર રાગથી વરસાદ પડે છે. કુંવરબાઇને સાસરે "મહેતાજીને ન્હાવાને અર્થે જળ મેલ્યુ કકળતુંરે" ત્યારે "ઉષ્ણોદક ઉનું દેખીને મેહેતે, માગ્યું ટાઢું પાણીરે.' એટલે નાગરી નાતે નરસિંહ મહેતાને કહ્યુ "માગ્યા મેહ વરસે મહેતાજી તો અમ પાસે શુ માગો રે." એટલે મેહેતે "આલાપ્યો રાગ મલાર" અને વૃષ્ટિ થઇ એ બધી વાત "મામેરૂ" વાચનારને નવી નથી.

સાપ પણ મોરલીના નાદથી નાચે છે ને હરણ સંગીત સાભળતા સ્થંભી જાય છે. નારદજીની વીણાના સૂરથી ભગવાન પણ સ્થિર થઇ જાય છે તો સંગીતના ધેનથી છોકરૂં ઉંઘી જાય તેમા શું નવાઇ?

કેટલીક વખત આવા હાલરડા છોકરા કરતા તેની માને સંભળાવવાને માટે પણ ગાય છે; છતા છોકરૂં તો સંગીત જાણી ઉંઘી જ જાય છે 'ગલકીનાં ફુલ છે રાતા, ભાઇના મોસાળીયાંરે માતા' 'માતાં કરીને શુ કર્યું, બાઇને આંગલા ટોપી બહુ કર્યું,' વગેરે.

કલા–પરમેશ્વરનું અનુકરણ. ઉપર કહી તે બધી લલિત કલાઓ મનુષ્યો ધરે છે એ ખરૂ; પણ વિશ્વનો સૌથી સારામા સારો કલાધર તો સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ છે. ઉગતા અને આથમના સૂર્ય અને ચંદ્રની શોભા, અંધારી રાતે આકાશમાં દેખાતા કોટિ નક્ષત્રોની અદ્ભુત રચના, મહાન સમુદ્રોની અગાધતા, પૃથ્વીના [illegible] એમ જ સપાટી ઉપર વસી રહેલા જૂદી જૂદી જાત, ભાત, રંગ અને વર્ણના પ્રાણીઓના પડમા [illegible] વિચિત્રતા, મનુષ્યશરીરની અદ્ભુત રચના એ બધું રચનાર પ્રભુ જ મ્હોટો કલાવંત [illegible] છે. આપણે તો એના સૌ રમકડા છીએ; અને એક જાદુગરના પૂતળા જેમ સોપેલુ [illegible] અને શિખવાડેલું કામ કરે તેમ આપણે કરનારા છીએ. આમ કુદરતની સુંદર રચના [illegible] કરનાર પરમેશ્વર સૌથી મોટો કલાવિધાયક છે, અને મનુષ્ય ઘણુ તો ફક્ત એવું કંઇક અનુકરણ કરી સંતોષ માને છે.

૫ સાહિત્યનો વિકાસક્રમ.

(લેખક-રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.)

"પ્રારંભમાં શબ્દ હતો શબ્દ ઈશ્વરની સાથે હતો શબ્દ તે જ ઈશ્વર હતો એણે બધી વસ્તુ સરજાવી અને એના વિના સૃષ્ટિ અનુસરી નહોતી જીવન એમાં જ સમાયું હતું " ઈસુના આદ્ય શિષ્યે આ સૂત્ર ઉચ્ચાર્યાં હતાં અને તે સૂત્રોનું રહસ્ય ઉચ્ચારનારે ધારેલા અર્થથી પણ વિશેષ ઊંડું છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કારણ કે પ્રારંભમાં પણ શબ્દ હતો ને આજે પણ શબ્દ સર્વવ્યાપી છે પ્રારંભમાં પણ શબ્દે સૃષ્ટિને જીવનની ઓળખ કરાવી, ને આજે પણ એના વિના આચાર કે વિચાર, ભાવ કે ભાવના શક્ય નથી શબ્દો અંધકારનો વિનાશ કરે છે સંસાર સાધે છે ને તોડે છે, હૃદયો ભાગે છે ને ભેગા કરે છે, પ્રેમ ને ઉલ્લાસનો સ્વાદ ચખાડે છે તે વિચારની ગહનતા માપે છે ને આચારની પ્રણાલિકા નક્કી કરે છે વાગ્જાળે એના કરાર પર વ્યવહારુ જીવન ટકી રહે છે વાક્યરચનાથી ઘડેલા કાનુનો રાજ્યો રાખી રહે છે ને ઉથલાવે છે શબ્દરૂપે પ્રગટેલી ભાવના સમગ્ર જીવન પર સત્તા ચલાવે છે, જનતાને જીતે છે, સંસાર જગાવે છે અને પ્રગતિ ને મોક્ષ સાધે છે સેંટ જોન કહે છે તે ખરું છે જીવન એમાં જ સમાયું છે શબ્દબ્રહ્મ સર્વવ્યાપી છે અને સર્વ સત્તાનું મૂળ છે

આ શબ્દબ્રહ્મની પૂજા એ મનુષ્યનો આદ્ય ધર્મ છે પશુમાંથી મનુષ્ય થવા મથતા પ્રાણીનો પ્રથમ પ્રયાસ સમજાય એવા નાદસમૂહથી અંતરાત્મા વ્યક્ત કરવાનો હતો અને જે જુગજુગના સમૂહમાં વ્યક્ત કરવાની શક્તિ હતી તેને સમારી સુધારી, ગોઠવી, તેમાંથી નવા નવા ચમત્કાર કરવામાં તેણે હજારો વર્ષો ગાળ્યાં સંસ્કૃતિની શરૂઆતથી જ જગતી માણસ શબ્દરચના પર ધ્યાન આપે છે, કારણ કે સંસ્કાર શબ્દોમાં મઢાય તો જ અમર થાય છે કલાની ટોચે ચડેલા ગ્રીકોએ શબ્દવ્યૂહની અપૂર્વતા સાધવામાં જ જીવનનું સાફલ્ય માન્યું હતું શબ્દની ધારા અખંડ રાખવા હીંદુ સંસ્કૃતિએ વિશુદ્ધ ને ભાવનાશીલ બ્રાહ્મણોનું વર્ણશાસન અમર કર્યું અને આજના વ્યવહારયુગમાં પણ સાહિત્ય દરેક સ્વરૂપે જનતાની ભક્તિ ને બુદ્ધિશાળીની સેવાને પાત્ર થાય છે અને જ્યાં હોય ત્યાં એ બ્રહ્મનો ઉપાસક ને એની પૂજાનો પ્રચારક સાહિત્યક-વકીલ, ધર્મગુરુ, પંડિત કે કવિરૂપે-અર્ઘ્ય પામે છે

પણ સાહિત્યપૂજાનું વર્ણન જેટલું સહેલું છે તેટલું જ અઘરું કામ તેનો ઇતિહાસ શોધવાનું અને તેની રૂપરેખા દોરવાનું છે કોઈપણ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસના મૂળ નખાયાં તે પહેલાં આ શરૂ થઈ ચુક્યો હતો અને છેલ્લા દશ હજાર વર્ષનું જે સાહિત્ય હાથ લાગે છે તે આ ઇતિહાસના માત્ર છેલ્લા પ્રકરણો જ પુરા પાડે છે આર્યોએ વેદ ઉચ્ચાર્યા કે મીસરવાસીઓએ ચિત્રાક્ષરી (hieroglyphics) લખવા માંડી તે માત્ર આરંભના જ પ્રયત્નો નથી, પણ હજારો વર્ષોના પુરાતની પ્રયત્નોના સાફલ્યરૂપી સુંદર પરિણામ છે પણ આપણે સદ્ભાગ્યે જનતાના જુદાજુદા વિભાગો સમસંસ્કારી

નથી. પચાસો વર્ષ પર પાણિનિએ વ્યાકરણના નિયમો નિશ્ચલ કર્યા છતાં પણ આજે દુનીઆની કેટલીક જંગલી જાતિઓ અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારણની આરંભદશામા છે; અને તેવી જુદીજુદી જાતિના સંસ્કૃતિ, ભાષા ને જીવનની સરખામણીથી એ ઇતિહાસનાં આગલા કેટલાંક પ્રકરણોની સામગ્રી મળે છે.

જાનવરો પોતાના ભાવો માત્ર અસંબદ્ધ અવાજ કાઢી દર્શાવે છે અને તે દશા પુરી થઇ ત્યારથી શબ્દનો ઇતિહાસ શરુ થએલો લાગે છે. દરેક શબ્દ પાછળ કંઇ પણ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન રહેલો છે અને વ્યક્ત કરવાના સાધન પ્રમાણે એ ઇતિહાસના સીમાચિહ્નો ગોઠવી શકાય. એ પ્રમાણે સાહિત્ય–વિકાસનો ક્રમ પાડી શકાયઃ—

૧. શબ્દનું ઉચ્ચારણ શરુ થયું ત્યારથી શરુ થયલો વિભાગ
૨. સંબદ્ધ ભાષાનો વિભાગ.
૩. પદ્યરચના શરુ થઇ તે વિભાગ.
૪. લેખનકલા શરુ થઇ તે વિભાગ
૫. છાપવાની કલા શરુ થઇ ત્યાર પછીનો વિભાગ

પ્રાણીઓની માફક અસંબદ્ધ અવાજથી લાગણી દર્શાવવી એ સ્થિતિ અને શબ્દના ઉચ્ચારણથી વસ્તુ કે ક્રિયા દર્શાવવી એ સ્થિતિ વચ્ચે સમય અને સંસ્કારનું ઘણુંજ મોટું અંતર રહ્યું છે અમુક વસ્તુ અમુક જ અવાજે ઓળખાવવી; અમુક ક્રિયા અમુક જ ફેરફારથી સૂચવવી; એ વસ્તુ વચ્ચેનો એક પ્રકારનો સંબંધ એક જ રીતે દેખાડવો; એક વસ્તુની ઉપમા બીજીને આપી તેનાથી થતી અસર દેખાડવી–આ ક્રિયાઓને પેઢીધર કેળવેલા સંસ્કારથી સહેલી કરી, શબ્દના ઉચ્ચારણો સર્જાવવામા મનુષ્યજાતિના કેટલા યુગો ગયા હશે? બાળકને જે શક્તિ થોડા મહીનામા આવે છે તે માટે મનુષ્ય જાતિને શતાબ્દિ-પરંપરા સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે.

ત્યાર પછી સંબદ્ધ ભાષાનો યુગ આવતા પણ ઘણો સમય થયો હશે. શબ્દ ઉચ્ચારવા એ એક વાત પણ શબ્દોના સમૂહથી વસ્તુ કે ભાવને સ્પષ્ટ કરવા એ બીજી વાત છે. આ બીજા યુગમા વ્યાકરણમા સમાયલા બુદ્ધિના સનાતન નિયમોનું દર્શન થયું. તેની મદદથી ભાષા જન્મી અને અંતરને વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નો વધારે સરલ થવા લાગ્યા.

આ યુગમાં માત્ર વસ્તુના કથનથી માણસે સંતોષ માન્યો નહીં. તેણે કલ્પનાની મદદથી વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચે સંબંધ ઉપજાવ્યો અને અલંકારને જન્મ આપ્યો તેણે શબ્દ-રચનાથી વિચાર સ્પષ્ટ કરવા માડ્યા, વિચારેલા સિદ્ધાંતોને નવા શબ્દમા જડી માનસિક વિકાસનાં સીમાચિહ્નો મુકવા માડ્યા ને કાર્યકારણના સંબંધનો ખ્યાલ તેણે શબ્દરૂપે બહાર પાડવા માડ્યો વર્ણનો શરુ થયાં, વાતચીત શરુ થઇ, સ્પષ્ટ વિચાર શરુ થયો. માત્ર કથનથી માણસે સંતોષ ન માન્યો, પણ કથનને અસરકારક બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. વાણીમા ભાવ આણ્યો અને હાથચાળાને તેને અનુરૂપ બનાવ્યા. અને પરિણામે વાચા માત્ર અંતરને વ્યક્ત કરવાનું એક સાધન ન રહી, પણ સાંભળનાર પર સત્તા ચલાવવાનું શસ્ત્ર બની બેઠી. શબ્દોચ્ચારણે સાહિત્યનુ સ્વરૂપ લેવા માડ્યુ.

વાચાળ અને મધુર રીતે ભાવોને પ્રદર્શિત કરતા જતા પદ્યનો જન્મ થયો અને નવો યુગ શરૂ થયો. પદ્યની શરૂઆત સાહિત્યની પ્રગતિમા અગત્યનુ કદમ છે પદ્ય થતા ભાષા વધારે અસરકારક અને સુંદર બની એમ નીકળી ને પ્રતાપી પ્રવૃત્તિ તરીકે સાહિત્યને મનુષ્યજીવનમા સ્થાન મળ્યુ અને વાચાદેવીના ઉપાસક તરીકે સાહિત્યકની કીંમત વધવા લાગી ભાવ ને કલ્પનાની પાંખે ચઢી પદ્ય અજાણી સૃષ્ટિઓ જોતા ને જોવડાવવા માંડી પદ્યની ધુનમા ભાવના ઉંચે ને ઉંચે ચઢવા લાગી અને એ પદ્યનો રચનાર મનુષ્ય મટી દૈવી મહત્તા લેખાવા લાગ્યો

મનુષ્યની બધી જાતિઓમા આર્યોએ આ યુગ સહુથી પહેલા આરંભ્યો હોય એમ લાગે છે જ્યારે બીજી જાતિઓ વનેચરપણાની દશામા હતી ત્યારે આર્ય મંત્રદ્રષ્ટાઓએ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ અને અદ્ભુત ભાવનાઓને ગૌરવશાલી અને સુંદર પદ્યમા અમર કરી સંસ્કૃતિના આદિ યુગની જ શબ્દબ્રહ્મની સેવા આર્યત્વનુ અંગ બની ગઈ, અને આર્યસમાજમા એ બ્રહ્મના ઉપાસકની પદવી બારોટ, ગન્ધર્વ કે પ્રશંસકની નહીં પણ બધી પદવીથી ઊંચી ને શ્રેષ્ઠ એવી મહર્ષિની થઇ આ પદ્યધર મનુષ્ય મટી દેવોના મિત્ર થઇ રહ્યો "विद्रुष्टे तस्य मेधिरा "[1] મંત્રદ્રષ્ટા મધુચ્છંદાનો પુત્ર જેતા ઇન્દ્રને કહે છે આ આવા 'મેધિર' વિશ્વામિત્રો ને વસિષ્ઠોને રાજાઓના ગુરુ, સ્મૃતિઓના સ્થાપક અને ભાવિના વિધાતાઓના પદ મળ્યા અને જ્યા જ્યા આર્યત્વ પ્રસર્યુ છે ત્યા ત્યા સાહિત્ય ને સાહિત્યકનુ સ્થાન સર્વોત્તમ અને અગ્રપદ બની રહ્યુ છે અને આજે આર્યજીવનના અધિષ્ઠાતાપદે વિશ્વામિત્ર, વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને પાણિનિ હોમર, કાલિદાસ ને ડેમોસ્થનીસ, શેક્સપીઅર અને ગેટે જેવા શબ્દબ્રહ્મની સિદ્ધિ પામેલા મહર્ષિઓ, 'Sayers'–કથનકાર–ભોગવે છે

પદ્યયુગ પછીના યુગની શરૂઆત અનાર્યોએ કરી એ તો સ્પષ્ટ વાત છે પરાધીનતા તરફ દ્વેષથી જોનાર આર્યોએ તો સાહિત્યને સ્મરણશક્તિ દ્વારા જ અમર રાખ્યું, પણ લેખનકળાની શોધ સેમીટીક જાતિએ કરી અને અક્ષરાવલિ શોધવાનો યશ ફીનીસ્યનોને અપાય છે એસીરીઆના અમર વતની સુમેરીઅનો કે ફીનીસ્યનો અને આર્યો વચ્ચે ગમે તે સંબંધ હોય, પણ આર્યો જ્યારે વરુણના યશોગાન જીવંત પદ્યમા ગાતા અને પર્ણકુટિમા રહી સાદુ ને નમ્ર જીવન ગાળતા, ત્યારે સેમીટીક અનાર્યો ગગનભેદી પ્રાસાદો બાંધતા, સુંદર શિલ્પકામ કરતા અને ચિત્ર-અક્ષરોથી નડતા સાહિત્યને ચિરસ્થાયી વસ્તુઓ પર કોતરી અમર કરતા આથી આર્ય અને સેમીટીક દૃષ્ટિબિંદુ વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ થાય છે આર્ય શબ્દથી આત્માને વ્યક્ત કરતો સેમીટીક સ્થાપત્ય, કોતરકામ ને ચિત્રથી આત્માને વ્યક્ત કરતો સેમીટીકે ચિત્રમા આત્મા વ્યક્ત કરવા જતા ભાષાનુ સ્થાન ચિત્રને આપ્યુ અને ચિત્ર-અક્ષરાનો જન્મ થયો

જેમ શબ્દરચનાની દશા પ્રાપ્ત કરવા જતા સાહિત્યનો જન્મ થયો તેમ લેખનકળા શોધતા જતા સાહિત્યની ગતિ નવી અને મને કંઇક પરીક્ષા એક સામાન્ય વસ્તુ દર્શા

---

[1] [illegible] ૧ ૧૧

વવા કોઈએ તેનું ચિત્ર દોર્યું; પછી કાલ્પનિક વસ્તુઓ અને ક્રિયા રૂઢ ચિત્રથી દર્શાવાઇ. પછી વસ્તુનું નામ જે વ્યંજનથી શરૂ થાય તે વ્યંજનના ઉચ્ચારણ માટે તે વસ્તુ વપરાતી ગઈ. આમ ધીમે ધીમે ચિત્ર-અક્ષરી પેદા થઈ. મીસરવાસીઓની ચિત્ર-અક્ષરી એ લેખન-પદ્ધતિ સ્થાપવાનો પ્રથમ પ્રયાસ નહોતો, પણ હજારો વર્ષના વિકાસથી રચાયલી લેખનકલાના પરિપાકરૂપ તે હતી.

પછી ચિત્રના ચિહ્ન થઈ ગયાં અને ચિહ્ન ઉચ્ચારણ દર્શાવવા વપરાવા માંડ્યા. ગ્રીક કલ્પનાસૃષ્ટિના પ્રોમેથીઅસ સમા કોઈ મહાન્ શોધકે 'સરસ્વતી દેવીના બ્રહ્માંડ તે સૃષ્ટિભરના સ્મરણચિહ્ન'[1] સમા સ્વર અને વ્યંજન શોધ્યા અને આખી અક્ષરાવલિની પદ્ધતિ હાથ લાગી. સાહિત્ય માત્ર ઉચ્ચારાતું મટી ગયું, લખાતું પણ થયુ. વ્યક્ત કરવાની બે પદ્ધતિ એક થઇ ગઇ. પરિણામે સાહિત્ય ચિરસ્થાયી બન્યુ, વધારે અસરકારક બન્યુ અને તેમાં સૌંદર્ય સીંચવાનો પ્રયોગ વધારે સફલ થયો સરસ સાહિત્ય ચિરંજીવી થવાથી આદર્શ વધ્યો અને વધેલો આદર્શ ઝપાટાબંધ સંસ્કારને વિકસાવવા અને વિચારને ઉત્તેજવા લાગ્યો.

શોપનહોર[2] લેખકના બે વિભાગ પાડે છે; વસ્તુ માટે લખે તે અને લખવા માટે લખે તે. ખરૂ જોતાં, લેખનકલા શરૂ થતાં સાહિત્યકોના બે પ્રકાર થયા: એક પોતે શુ ધારે છે કે કેવે સ્વરૂપે વસ્તુ જુએ છે તે કહેનાર, અને બીજો પુરોગામી સાહિત્યકો કહી ગયા છે તે વડે વસ્તુ જોનાર ને કહેનાર. જેમ પદ્યયુગમા મંત્રદ્રષ્ટા-સાહિત્ય ઉચ્ચારનાર-નો વર્ગ થયો તેમ લેખનપદ્ધતિએ પંડિતવર્ગ પેદા કર્યો. પંડિતની પ્રેરણા પુસ્તકો છે; તેની શક્તિ પુસ્તકોદ્વારા મેળવેલી છે; તેની મહત્તા પુસ્તકો રચવાની શક્તિમા છે. મંત્રદ્રષ્ટા આત્મામાં ડુબકી મારે છે. પ્રકૃતિને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ નીરખે છે અને એ બે ક્રિયાઓથી નીપજેલો અનુભવ વ્યક્ત કરે છે પંડિત બીજાએ રચેલા સાહિત્યમા મચ્યો રહે છે: તેની દૃષ્ટિ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન જોઇજ રાચે છે; અને આ પ્રકારની મહેનતથી કરેલા જ્ઞાનસંચયને વ્યક્ત કરવા તે મથે છે. દ્રષ્ટાને નિયમ માત્ર પોતાનાજ ને પોતાની રસદૃષ્ટિના; પંડિતના નિયમો ભેગા કરેલા જ્ઞાનમાથી નીતરતા સિદ્ધાંતો. જેમ જ્ઞાનનો સંચય થતો ગયો તેમ વિદ્વત્તાના આદર્શો પ્રગટ્યા અને દ્રષ્ટાએ વિદ્વત્તાને એક માત્ર સાધનરૂપ બનાવી, પંડિતે તેને પ્રયત્નનું મૂલ ને લક્ષ્ય બંને લેખ્યાં. જેમ સાગરમા દેખાતા પર્વતશૃંગનું પ્રતિબિંબ ખરા પર્વતથી પણ સરસ ને મનોહર હોય છે તેમ દ્રષ્ટાના કથનમા માત્ર કરેલી વસ્તુ સરસ નથી હોતી, પણ કહેનારનું વ્યક્તિત્વ ને દૃષ્ટિબિંદુ વધારે સરસ હોય છે. આથી દ્રષ્ટાના કથનમાં માનવતા વધારે દેખાય છે અને તેથી તે ચિરંજીવ થાય છે પંડિતના કથનમા માનવતા કરતા મહેનત વધારે હોય છે અને તે મહેનતની મદદથી થનાર પંડિત વધારે સમૃદ્ધિના ભાર નીચે પહેલાનું કથન દાબી નાખે છે આ મૂલ ભેદે સાહિત્યના વિકાસના દરેક યુગમા જુદા જુદા તરંગો ઉપજાવ્યા છે.

લેખનકલાના વિકાસથી સાહિત્યના ભંડારીઓ પંડિતો થયા. લખવું એ અઘરૂં કામ હતું અને લખેલા પુસ્તકો ભેગા કરવા એ તેથીએ અઘરૂં હતું; એટલે સાહિત્યનું જ્ઞાન દુષ્પ્રાપ્ય

---

[1] પ્રોમેથીઅસઝ બાઉંડઃ એસ્કાઇલીસ (Prometheus Bound-Aeschyles.)

[2] 'લેખકવૃત્તિ' શોપનહોર (Authorship-Schopenhaun).

રનું યોગ્યજ પંક્તિ થઈ શકતા, થોડાકજ પંડિતોનો પાઠ શીખી શકતા અને થોડાકજ પંડિતોની પરીક્ષા કરી શકતા, પંડિત વિદ્વત્તા મેળવતો, સાહિત્યના આદર્શો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરતો, સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ મનાવતો અને પંડિતોના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાનું દષ્ટિબિંદુ ઘડતો. હાથમાં લેખનકળાએ સ્મરણશક્તિનું સ્થાન ક્યાં સુધી લીધુંજ નહીં, અને પંડિતોનો આધાર ખાસ કેળવેલી સ્મરણશક્તિ પર રહેતો.

આ લેખનયુગમાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ઘણુંજ મર્યાદિત છતાં ઘણુંજ નિર્મલ રહ્યું. સાહિત્યની ભાવના થોડાક સાહિત્યકારોએ વિશુદ્ધ કરી ને શિષ્ટ સાહિત્યની અને સાહિત્યના ક્ષેત્રની સીમા નક્કી કરી. આજ અમે આજે અપૂર્વ શિષ્ટતાના સાધક તરીકે જે સાહિત્યકોને પૂજીએ છીએ એ પૂજા પણ આ યુગમાં શરૂ થઈ.

પંદરમી સદીમાં નવા યુગમાં બીજ રોપાયાં. ગટનબર્ગે જર્મનીમાં, કોસ્ટરે હોલાંડમાં અને કેક્સ્ટને ઇંગ્લાંડમાં છાપવાની કળા શરૂ કરી. તે સમયમાં કાગળ બનાવવાનું પણ સહેલું થઈ ગયું. જે પંડિતોનો ઇજારો હતો તે સમગ્ર લોકની મીલકત બની. સાહિત્યમાં લોકશાસન સ્થપાયું અને સાહિત્યનો "આસ્વાદ" લેવાનો અધિકાર આખી જનતાએ પ્રાપ્ત કર્યો. પંડિતોની સંખ્યા વધી ખરી, પણ વાચકોની સંખ્યા અગણિત થઈ ગઈ. દ્રષ્ટાઓને શુષ્ક જ્ઞાન મેળવી પંડિતોની કસોટીએ ચઢવાની જરૂર ન રહી. સાહિત્યકને પંડિતની શ્રેણિની પરવા વગર ચિરંજીવી બની, ભવિષ્યની પ્રજાના સ્વીકાર માટે 'कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' એ માન્યતા આગળ ધરવાનું સરળ થઈ પડ્યું. કૃત્રિમ પંડિતાઈ વિના હૃદયને વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર મનુષ્યમાત્રને પ્રાપ્ત થયો અને સાહિત્યના આદર્શોમાં સ્વાભાવિકતા અને વૈવિધ્ય આવ્યાં.

યુરોપમાં છાપવાની કળા જેમ વધતી ગઈ તેમ સાહિત્ય ને સાહિત્યકાર બંનેમાં સંસ્કાર થયો. મનુષ્યના મનને સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો. મનુષ્યના આત્માને સ્વતંત્ર કરવાના પ્રયાસો શરૂ થયા. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય માટે યુદ્ધ શરૂ થયું અને જૂના કાળના સાહિત્યની ભાવનાઓ જીવનનો પુનરુદ્ધાર કરવા મંડી. લ્યુથર, ડાંટે ને શેક્સપીઅરમાં યુગપલટાના મૂર્તિમાન્ થયેલા અંતે આખરે આ સાહિત્યયુગના પયગંબર રુસોમાં એકઠા મળ્યા. એણે રાજકીય સત્તા સામે બળવો કર્યો. સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો સ્થાપ્યા ને ફ્રેંચ ક્રાંતિની આગ ચેતાવી. એણે અર્વાચીન યુગના શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય સ્વરૂપ નવલકથાને વિકસાવી. એણે આત્માના સર્વ કલ્પિત ઉચ્ચારોને સાહિત્યમાં ઉતારવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. પંડિતો ગુંગળાયા અને તેમને જુનાપુરાણા યુગના લાગ્યા. પુરાણી માનવસૃષ્ટિ પર નાખવ કરતાં રુસોએ નવસૃષ્ટિ સરજવી કરીએ તો ચાલે. એના આત્મકથનો ને નવલકથાઓ સાહિત્યની આ સૃષ્ટિના આરંભ થઈ ગયા. અને સાહિત્યકારો—બાયરન, ગેટે, શીલર, હ્યુગો, ...મન, ક્રામ અને ફલાબીઅર—આ સૃષ્ટિની રચના સંપૂર્ણ કરવા મથી. આ સાહિત્યના સામાન્યની સીમા ફરીથી નક્કી કરી. સાહિત્ય એટલે સમસ્ત જીવનના અંશોના દરેક સ્વરૂપનું કથન—એમ સીમા બાંધ્યું અને સાહિત્યકારોએ જીવનમાં જ્યાં તત્ત્વો મેળવવાનો અને કલાનું દરેક સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્નો માંડ્યો. પરિણામે લખનયુગને નિશ્ચિત કરેલી ચિ રચનાનું યોગ્ય અંત થઈ ગયું. જીવન અને સાહિત્ય સમવિષ્ટ થવા

આ પ્રમાણે સાહિત્યના આરંભ અને પ્રગતિ હતાં ... યુગ પ્રમાણે ... માલૂમ ...

—※—

વલ્લભ ફાંકડો.

(લેખક–રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.)

"યુધિષ્ઠિર કહે ભાઇ ....
"તોય કરવી ન નિન્દા, ધૂળ હોય ઘાણીમાં"
(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન.)

બુદ્ધધર્મના પ્રચારની શરૂઆતમા મહાત્મા બુદ્ધને એના શિષ્ય આનન્દે પૂછ્યું કે સ્ત્રીઓ પ્રતિ મારે કેવી રીતે વર્તવું. તેના ઉત્તરમાં બુદ્ધે કહ્યું:

"તેના તરફ જોવું સુદ્ધાં નહિ; જો જોવું, એ જરૂરનું હોય, તો તેની સાથે બોલવું નહિ; જો બોલવું, એ જરૂરનું હોય, તો બહુ જ સાવધાન રહેવું."

કંઇક આવી જ દશા આપણી બધાની આપણી ગુર્જરી સરસ્વતીના પ્રતિ થઇ પડી છે. આપણી આધુનિક કેળવણી આપણને કીટ્સ ને શેલી, ને બાયરન ને વર્ડ્ઝવર્થ વગેરેનું નિરીક્ષણ, નિરીક્ષણ માત્ર શું પણ ધ્યાન ને સમ્યગ્ધ્યાન ને નિદિધ્યાસન કરવાની ફરજ પાડે છે, અને તે ઇચ્છવાજોગ છે, છતા નરસિંહ ને મીરાબાઇ, કે અખો ને પ્રેમાનંદ, કે વલ્લભ ને સામળ તરફ જોવુ સુદ્ધા નહિ, એમ ફરજ પાડે છે, અને તે બિલકુલ ઇચ્છવાજોગ નથી. છેક બી. એ. ને એમ એ. નો અભ્યાસ કરવાનો વખત આવે ત્યારે તેના અભ્યાસક્રમના મન્દિરની બાજુમાની એકાદ નાની જાળીમાંથી વિદ્યાર્થી પોતાની ભાષાનું ને તેના સાહિત્યનું સહેજસાજ **દર્શન** કરી શકે. અને ખરે તે માત્ર **દર્શન** જ હોઇ શકે છે. "જો જોવું, એ જરૂરનું હોય, તો તેની સાથે બોલવુ નહિ; જો બોલવું, એ જરૂરનું હોય, તો બહુ જ સાવધાન રહેવું." યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમોની યોજના દેશી ભાષાઓ તરફ આપણે ત્યા બરાબર આવી જ ફરજ પાડે છે. જેઓ ખાસ એ વિષયના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેમને પણ શિક્ષણક્રમ આમ 'અ–દેખાં' ને અબોલા ને 'સાવધાના' પળાવે છે. તો બીજાઓનુ તો પૂછવું જ શું? તેમને તો પૂરેપૂરા 'નિરવધાના' પાળવા પડયા હોય છે.

આવી સ્થિતિમા ગુજરાતમા સ્વ. ગોવર્ધનરામ ને સ્વ મનસુખરામ, પ્રો. આનંદશંકર ને રા. બા. કેશવલાલભાઇ, રા. બા. રમણભાઇ ને રા નરસિંહરાવ, રા. નાનાલાલ ને રા. ખબરદાર, રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ને પ્રો. ઠાકોર, રા. કનૈયાલાલ મુનશી ને રા. મોહનલાલ દવે, રા. ચંદ્રશંકર ને રા વિભાકર જેવા સાહિત્યશોખીનો ને સાહિત્યસેવકો ઉદ્ભવી શકયા એ ખરેખર ઘણું આનંદપ્રદ ને આશા ઉત્પન્ન કરનારૂં છે, એ એમની કેળવણીની વ્યવસ્થાને જેટલું શરમાવનારૂં છે, તેટલું વા તેથી ઘણું વધારે આપણા સાહિત્યવિલાસીઓનાં હૃદયને ગર્વથી ફુલાવનારૂં છે

અંગ્રેજી કેળવણીને પ્રતાપે જેમ અન્ય ઘણી દેશી વસ્તુઓ તરફ તેમ આપણા સાહિત્ય ને આપણી ભાષા તરફ પણ આપણે અનાદર કરતા શીખ્યા હોઇએ છીએ. મિત્ર મિત્રની

જોડે વાત કરશે તેમા, કે ભાઈ બહેનની જોડે વાત કરશે તેમા, કે પુત્ર પિતાની સાથે વાત કરશે તેમા, કે પતિ પત્ની તરફ વાત કરશે તેમા આપણે ત્યા શુદ્ધ દેશી ભાષાનો ઉપયોગ લાખ કેટલો બધો થોડો જોવામા આવશે? એક વાક્યમા બે શબ્દ અગ્રેજી નહિ ઘુસે તો નસીબ, અરે, શબ્દ તો શુ પણ અન્વય પણ અડધો અગ્રેજી નહિ હોય તો નસીબ! આ શોચનીય છે, આ અક્ષતવ્ય છે, આ અનાડી છે, જો કે આ ટીકા વખતે મારે પોતાને પણ માથુ નીચુ કરવુ પડે છે, કારણ મને પોતાને પણ ખેદ સાથે ભાન થાય છે કે હું જાતે આવુ ઘણી વાર કરૂં છુ ભાષાના જ્ઞાનની દુર્દશા છે તેથી પણ વધારે દુર્દશા સાહિત્યના જ્ઞાનની છે સાહિત્યપ્રેમ તો આપણો ખીલતો જ નથી આમ તેમ થોડા ઘણા માસિકોમા સહેજ સાજ ડોકીઆ કર્યા ને ભાષાની અનેક ભૂલો ને છાપની અનેક અશુદ્ધિઓ સાથે મળતી એકાદબે વાતો કે ચર્ચાના ચૂથણા જોયા કે આપણામાના ઘણા ભાવી લેખકો કટિબદ્ધ થઈ જાય છે, ને સાહી ને કાગળનો છૂટથી ઉપયોગ વા દુરુપયોગ કરે છે આ પણ શોચનીય છે, અક્ષતવ્ય છે, અનાડી છે અને આમ કહેતી વખતે મને મહર્ષ ગર્વ થાય છે કે આવી લાલસામા લપટાતા હજી સુધી હું દૂર રહ્યો છુ

સારૂં નઠારૂં, ઉત્તમ અધમ, જેવુ હોય તેવુ આપણુ પોતાનું સાહિત્ય આપણે બને તેટલુ જોવુ જોઈએ તે આપણી પ્રથમ ફરજ છે આપણી સાહિત્યવાડી ખિલવનારા અનેક માળીઓમાના એકનું ઓળખાણ તાજુ કરાવવુ, એ આજનો મારો વિષય છે, અને આ પ્રયત્નથી જો વલ્લભના અથવા બીજા આપણા આગના કવિઓના કાવ્યો ને આખ્યાનો જોવા તરફ કેટલાકનું મન દોરવાશે તો હું તેને સફળ થયો ગણીશ

વલ્લભ, જે જાતે જેવો હતો તેવો 'ફકડ,' એ વિશેષણ વડે પોતાને વિશેષ્ય બનાવે છે તે પ્રેમાનદનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો એની માતાનું નામ હરગોવરનુ, ને પ્રેમાનદનું ને એનુ–વડોદરાની મહમદવાડી–એનું નિવાસસ્થાન હતું ૦ સ. ૧૬૪૦ પર્વે એકાદ બે વર્ષ પહેલા એ જન્મ્યો હોવો જોઈએ

પ્રેમાનદને માધવ નામે ગૃહસ્થની મૈત્રી ને તેનો આશ્રય હતા વલ્લભે પોતાના કવિમદિરનું પ્રથમ સોપાન માધવકાવ્ય નામે કાવ્ય રચી, પોતાના પિતાના મિત્ર ને પોતાના સ્વાભાવિક રીતે જ મમતા ને સ્નેહ દર્શાવનાર સદ્ગૃહસ્થની પ્રશસા કરી પ્રેમાનદને વલ્લભના આભારપણા માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, ને વલ્લભને ગોએ એના કાવ્યને એણે વખોડી કાઢ્યુ પ્રેમાનદે પુત્રને શિખામણ દીધી કે કોઈનું પણ ગુણગાન કરવુ નહિ વલ્લભે ખિજવાટમા આવી માધવકાવ્યનો નાશ કર્યો, અને પિતાની શિખામણ ભવિષ્યમા હદપાર અમલમા મૂકી, એટલે સુધી કે પોતાના પિતા સિવાય બીજા કોઈને એ સારા કવિ તરીકે જોઈ શક્યો નહિ "કુતીપ્રસન્નાખ્યાન" મા વલ્લભ ચદ જેવા તેજદાર ને વિખ્યાત કવિને મદ ગણી પ્રેમાનદને ઉત્તમના અર્પે છે વલ્લભ કહે છે—

' ચદે છદબદ્ધ રચ્યો, રાસ આદ્ય આણી ઉર
" પ્રેમાનદ આગે મદ, ગનિ તેની લેખિયે

અર્થાત્, ચંદે મનમા અનેક આશાઓ આણી છંદબદ્ધ રાસો રચ્યો, પણ પ્રેમાનંદ આગળ તે મંદ પડે છે.

"ભારત સમુ પ્રમાણ, રાસાના તમાસા ભાળો,
"કર્યા ભારત બે ત્રણ, આરત ઉવેખિયે.

એ ચંદના રાસાના તમાસા તો ભાળો. તેનું પ્રમાણ, અર્થાત્ માપ ભારત જેટલું છે, જ્યારે પ્રેમાનંદે તો બે ત્રણ ભારત જેટલું લખ્યું છે. તેથી ચંદની આરતને, અર્થાત્ ઇચ્છાને, કીર્તિની આશાને ઉવેખીએ છીએ, હસી કાઢીએ છીએ.

"પૃથ્વીશ પ્રશંસા કથી, માન શેનું મોઘું તેમા ?
"પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાશી પેખિયે.
"બ્રાહ્મણુથી ભાટ થયા, વંશજ વિધિના આ તો;
"કવીશ્વરના પિતાથી, ચંદ મંદ દેખિયે.

ચંદે તો રાજાની સ્તુતિ કરી પોતાની કવિતાને મલિન બનાવી, પ્રેમાનંદે તેમ થવા દીધું નથી. પ્રેમાનંદ તો બ્રાહ્મણ, ને ચંદ તો ભાટ; બ્રાહ્મણ વિધિમાંથી–બ્રહ્મામાથી ઉત્પન્ન થયા, ને ભાટ તો બ્રાહ્મણમાંથી, એટલે ભાટ ઊતરતા, ને કવીશ્વરના પિતાથી, મારા પોતાના પિતાથી ચંદને મંદ દેખું છું; અર્થાત્ પ્રેમાનંદ કરતા ચંદને હું ઊતરતો ગણું છું.

"બિચારો બરદિયો, જે દેવીભક્ત દુનિયા કે',
"ભોગ આપે અજા કેરો, ડરે શારદ્દર્થી:
"મદિરામા મસ્ત બન્યા, જો જો ચંદજી ચતુર,
"લાછન લગાડી લઇ, રીઝયા રક્ત ફૂલથી;
"આડ કરી અહો કહ્યું, દેવીએ સંકટ દહ્યું,
"પ્રસન્ન થૈ પૂરેપૂરી, વેધી અંગશૂળથી;
"પત રાખી બા'ના કેરી, બર્દિયો ત્યારે બનાવ્યો,
"ભારતીના ભક્તને તે, મળે ક્રિયા મૂળથી !

ચંદે દેવીની આરાધના કરી, હીજડાની માફક 'અહો ભવાની' કહ્યું ને અંગને શૂળથી વીંધ્યું ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઇ, ને એને દેવીએ બર્દિયો ('ચંદ બરદાઇ',) અર્થાત્ ભાટ (વક્રોક્તિથી બળદીઓ) બનાવ્યો. આવો જે ચંદ તે પ્રેમાનંદ જેવા સરસ્વતીના ઉપાસકની સાથે કયાથી બરાબરી કરી શકે ?

જેટલી વલ્લભની નિષ્કારણ તિરસ્કારબુદ્ધિ, શા માટે નિષ્કારણ ? ઇર્ષ્યાજનિત તિરસ્કાર વૃત્તિથી આપણને કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલી એની ટોળ કરવાની શક્તિને માટે અજાયબ દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. ટોળ કરવામા તો આપણે જાણીએ છીએ કે સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવભાઇ ઘણી અજબ શક્તિ ધરાવે છે. પણ જો વલ્લભ ને નરસિંહરાવભાઇની આ શક્તિની તુલના કરી હોય, તો મને લાગે છે વલ્લભ આબાદ ચઢી જાય.

પ્રેમાનંદ ને સામળ સમકાલીન હતા. બંને કવિ, ને બંને સારા કવિ. કોણ જાણે કેમ પણ વિદ્વાનોમાં ઇર્ષ્યાનો દોષ પ્રબળ હોય છે. આ સંસારને જેઓ માયારૂપ કહે છે

ને બુદ્ધિથી સમજે છે, તેઓ બધા જ કંઈ હૃદયથી તેમ સ્વીકારતા નથી સામાન્ય માણસો કરતા ભણેલાઓ, પ્રાકૃત કરતા શિષ્ટજનો કેટલીક વાર સામાન્ય દોષના ભોગ વધારે થઈ પડે છે, ને તેમનુ નૈતિક સ્ખલન જેમ ભયંકર વધુ તેમ રમિક પણ વધુ હોય છે ભયંકરતા ને રસિકતાને કંઈ ખાસ વિરોધ હોતો નથી વિદ્વાનોમા બુદ્ધિને ને નીતિને વેર હોય છે તેના કરતા પણ ઘણુ વધારે વેર કેટલીક વાર કવિઓમા હોય છે કેટલાક કવિઓમા ઈર્ષ્યા વધારે હોય છે, કેટલાકમા ક્રોધ વધારે હોય છે, કેટલાકમા નિરંકુશપણું, સામાજિક કે ધાર્મિક ઘણુ વધારે હોય છે, અને તેનો આવિર્ભાવ જ્યા રસિક રીતે કવિતાની વાણીમા આવ્યો હોય, ત્યા પછી પૂછવુ જ શુ? લડનારા લડી મરે જોનારને તો આનંદ જ મળે તેટલા જ માટે હાલના સાહિત્યમા પણ ચર્ચાઓ ને આક્ષેપો, ને વાદવિવાદ ને વિતંડાવાદ સૌ કોઈને વિશેષ મઝા આપે છે "સાહિત્ય" ને આખુ વાચી જવાની જેમને નવરાશ નહિ હોય કે રસ નહિ હોય, તેવાઓ પણ બે ઘડી "ચર્ચાપત્રો" પર તો નજર ફેરવી જ જશે. મનુષ્ય ટીકાખોર વૃત્તિ સમળ પ્રમાણમા ધરાવે છે ને ટીકા કરવી ને ટીકા વાચવી એમા તેને અનહદ આનંદ મળે છે જ્યા ભાષા હાથમા હોય ત્યા ટીકા કરવાનુ કામ જેમ સરળ તેમ જ આનંદપ્રદ હોય છે આવુ કામ વલ્લભે છૂટથી કર્યું હતું પ્રેમાનંદમતે પુરાતન કથા પર કવિતા કરવી એ ઇષ્ટ હતું, ને સામળમતે કલ્પિત કથાઓ રચી કવિતા કરવી એ ઇષ્ટ હતુ એ બે વચ્ચે આ તકરારનો વિષય હતો તેમા વલ્લભે પ્રેમાનંદના બચાવ માટે ઘણુ લખ્યુ છે સામળ પર ટીકા કરતા વલ્લભ અંગત હુમલાનો પણ ઉપયોગ ચૂકતો નથી સામળનો પુત્ર બાડો હતો, તે સબંધમા વલ્લભ કહે છે કે પ્રેમાનંદનો બચાવ કરનારા હું પોતે ને જીવણરામ, એ બે સપુત છીએ, તો તેને તું, સામળ તે શુ જીતી શકશે? તારો પુત્ર તો બાડો છે

વળી, વીરજીની પણ એવી જ અંગત ટીકા વલ્લભ નિડરપણે કરે છે પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્ય વીરજીને સામળ જેવી કવિતા કરવાનુ કામ સોંપ્યુ હતું વીરજીએ 'સુરેખાહરણ' લખી એવો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ 'સુરેખાહરણ' સામળની પદ્માવતીની વાર્તાની કવિતાની બરાબરી કરી શક્યુ નહિ તેનુ ટીખળ કરતા વલ્લભ કહે છે કે તુ તો વીરજી, એટલે કે સ્ત્રી એવા ત્રેણ માણસથી સામળની બરાબરી ક્યાથી થાય? બરાબરી તો મારા જેવાથી થાય. એમ કહી એણે સામળની 'અંગદવિષ્ટિ'થી ચડી જાય એવુ 'કૃષ્ણ વિષ્ટિ' બનાવ્યુ

'કૃષ્ણ વિષ્ટિ'થી પ્રેમાનંદ પ્રસન્ન થયા આ કાવ્ય વલ્લભે હિંદી કાવ્યોને ટક્કર મારે એવુ ઉત્તમ બનાવ્યુ હતું ને પોતાના શિષ્યોમા વલ્લભ પોતાને ખુશ કરે એવો નીવડ્યો તે પરથી પ્રેમાનંદે તેને કહ્યુ કે હુ આ કાવ્યથી ઘણો પ્રસન્ન થયો છુ, તું જે માગે તે હું તને આપુ વલ્લભે માગણી કરી કે તમારી પ્રતિજ્ઞા હવે સિદ્ધ થઈ ને આજથી હવે પાઘડી તમે પહેરતા થાઓ પ્રેમાનંદે પાઘડી પહેરી, પણ પાછળથી પોતાની ભાષા ખેડવા સબંધી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ હજી થઈ નથી એમ વિચારતા, પાઘડી પહેરવાનુ પાછુ બંધ કર્યું પ્રેમાનંદની પાઘડીની પ્રતિજ્ઞા કાવ્યક્ષેત્રમા વીરત્વનુ સ્થાન પ્રેમાનંદને અપાવે છે કાર્લાઇલ કહે છે કે અભિનિવેશ, એ વીરત્વનુ લક્ષણ છે પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞા

એ પ્રેમાનંદના અભિનિવેશનું ફળ હતું. એ અભિનિવેશ, એ પ્રતિજ્ઞા, જેમ પ્રેમાનંદ પ્રતિ આપણામા વીરપૂજાની વૃત્તિનુ ઉદ્દીપન કરે છે, તેમ વલ્લભ ધાંકડાની આ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબની ફાકડાઇ પણ આનંદ સાથે એક જાતનું ઉચ્ચ માન ઉત્પન્ન કરે છે. "સામળની બરાબરી ? બસ ન શુ થાય ? તારા જેવા બાયલાથી ન થાય, જીથી ન થાય (વિરંજી) કરી બતાવું ત્યારેજ હુ ખરો" ખરેખર 'ધક્કડ' ખરેખર ફાંકડો કવિ.

વલ્લભના ગ્રંથોમાં "દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાન" (લ. સા. ઇ સ. ૧૭૨૪) "કુંતી-પ્રસન્નાખ્યાન" (લ સા. ઇ. સ. ૧૭૨૧) "યક્ષપ્રશ્નોત્તર" (લ. સા. ઇ સ. ૧૭૨૫) "કૃષ્ણ ત્રિષ્ટિ" (લ. સા. અપ્રસિદ્ધ ને અજ્ઞાત) "પ્રેમાનંદ કથા" (લ. સા. અપ્રસિદ્ધ ને અજ્ઞાત) "મિત્ર ધર્માખ્યાન" (લ. સા. ઇ. સ. ૧૭૫૪) "યુધિષ્ઠિરવૃકોદરાખ્યાન" ને કેટલાક અધૂરા રહેલા ગ્રંથો છે.

વલ્લભ નિડર હતો. વલ્લભ 'ધક્કડ' હતો. વલ્લભ અક્કડ હતો. એ સ્વતંત્ર હતો. એ દૃઢ હતો. એ અભિનિવેશવાળો હતો. નવે રસ ખેડવા એની ઉમેદ હતી; ને તે સફળ કરવા એણે સબળ પ્રયત્ન કર્યા હતા. એનામા ભાષા પર કાબુ છે, જો કે કેટલીક વાર એ ક્લિષ્ટતામાં સંડોવાય છે. એનામાં મનરંજન કરવાની વૃત્તિ છે, ને તેથીએ વધારે શક્તિ છે. એનાં કાવ્યોમાથી થોડુંક થોડુંક જોયાથી એનું વધારે સારૂ પિછાન થશે.

"દુઃશાસન રુધિરપાન આખ્યાન."—દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણ ને કૌરવોની ભર સભામા થએલા અપમાનને લીધે ભીમે દુઃશાસનનું વેર લેવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ આ આખ્યાનનું વસ્તુ છે. એમા વીર રસની ઝમાવટ છે. વસ્તુ વીર રસને માટે યોગ્યજ છે, ને તે રસ આખા કાવ્યમા સર્વત્ર વલ્લભ આબાદ ઝમાવી શકયો છે.

મંગલાચરણમા નમ્ર થવા સામે પોતાનો વાંધો વલ્લભ દર્શાવે છે, તે એનો સ્વભાવ બતાવી આપે છે.

"વળી વાર વાર વા'લ, આણી આપજો છે,
"ગ્રંથ લખી નમ્ર થાવ, એ તે કયાનો ન્યાય છે,
"ગુરૂતા ગુમાવવાનો, મારગ માનીઓ મોહે,
"પરીક્ષિત જેવા શ્રોતા, તેવા દાસ થાય છે,
"વક્તા શુક જેવા નહિ, કથ્યુ-કાંઇ જાણે નહિ,
"લખ્યું લાખ મોટે વર્ણ, [તોય] શન્ય સમજાય છે,
"ચૂઆ જેમ ચારૂ ચીર, અર્થ વિના નાશ કરે.
"તેવા અર્ધદગ્ધ શ્રોતા, વક્તા વખણાય છે.
"કે'છે નમસ્કાર લખો, ખર જેવે સ્વરે ગાય,
"ઢાળમા ઉચેથી ઢળે, નમુ હુંય તેમને ?
"છંદ દેખી છળી જાય, ભૂત વળગ્યા શુ ગાય
"જૂતી પાયતણી માથ, નમો નમો એમને !

" વાચી જાણે બાખી જાણે, સુણી જાશે તેહ સારા,
" ઉચ્છિષ્ટ કવિનું ખાય, નમુ તેવાને મને ?
" કૃષ્ણ વલ્લભ નામ, નમે નહિ રામ રામ,
" કવીશ્વર ઈશ્વિર ગો નમ આપો તને

અર્થાત્ શ્રોતાઓ પ્રતિ નમ્ર થવાનો ન્યાય મને માન્ય નથી ઉદર જેમ સુન્દર ચીરનો નાશ કરે, તેવા આજના શ્રોતા ને વક્તા છે, તેને વળી નમસ્કાર કેવા ? તેને તે નમુ ? તેમને માથે તો મારા પાયની જૂતી નમો ! બીજાઓનું ગાએલું ગાય, શું તેવાને નમુ ? નહિ, નહિ આ કૃષ્ણ વલ્લભ તો આપને, પ્રેમાનંદને જ નમસ્કાર કરશે

શ્રી કૃષ્ણે સુઝાડેલી યુક્તિ પ્રમાણે દ્રૌપદી ભીમનો ક્રોધ કેવો દીપ્ત કરે છે ને એણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કેવું સચોટ કરાવી આપે છે, તે વિષે નીચેની પંક્તિઓ સચોટ છે

' આ પ્રિય કસ્તુરી આ પ્રિય અત્તર,
' આજ ગુલાબનણે જળ ગઉ,
" લાવુ હું અંગે ઉમંગ અથાગથી,
' રે મરી રે મરી, રે પ્રિય લાઉ

હે પ્રિય ! આ કસ્તુરી, અત્તર, ગુલાબજળ હું અંગે લગાડુ છુ પણ રે ! હા, મને મારવું, મને મારવું રે ! હું તેથી લજ્જાઉં છુ શાથી ? તો કે—

" આપ સભા સિંચ બોલિ ગયા પતિ,
" કે સતી દ્રૌપદી અંગ અનેરે,
' જે કર દુષ્ટ દુઃશાસનનો અ-
" ક્યો લવિયો કરૂં વ્યર્થ જ ફેરે
" તોડી કર્નું વ ને કરીને પીક
" ખીઉ નહી બકરોજ વધેરે,
" તે રુધિરે પખડાઈ મશુ સતી,
' તો પતિ ભીમ ભણોજ અન્ને રે
" ત્યા વળી આપ બનેથમેં તો રુધિ-
" થી મમ સામુ નિહાળો નિહાળી,
' આજથી અંગ સુરંગ ન દ્રૌપદી
" વાર્યો ઘોઈ દુઃશાસન ટાળી,
" એ પતિ આપ ધર્યું પણ વ્યર્થ જ,
' જાય હું અંગ સુરંગજ બાળી,
" દાસની દાસ ઉભી તમ આધીન
" વલ્લભ પાણી જગે નહીં કાળી

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ક્રોધ ને વૈ બુદ્ધિથી ભરી દ્રૌપદીને મુખે નીકળતા જોસ્સા વચનો કરાવી વરુન શૃંગાર રસ અહ્નો ??? કે ભીમ બ્હાર ક્રોધમાં મરોડાય છે, તે ઉત્તર આપે છે —

" અરે ! નારી નીચ વેણ, કથી કેમ કષ્ટ દેણુ,
" વીતે શુ આજની રેણ, દુઃશાસન જીવ જાય;
" સાથે શ્યામ તુંય જાય, બોલતા નહિ લજાય,
" નિંદાકારને સજાય, કરૂં શેણે શિવ થાય;
" ભોપાળિયા પોળિયા તું, આવ આવ વેલો આવ,
" લાવ લાવ ગદા લાવ, ખાતે ખાંડુ ક્ષીવ રાય;
" કાળી બાળી સોત ટાળી, એના રુધિરમા મા'લી,
" લગાવું સુઅંગ રાગ, વલ્લભ જો નીવ ના'ય
" નો'ય નો'ય નારી ધર્મ, ભીમ ભીષણો છે પર્મ,
" નિંદા કેરા પાપો કર્મ, વીણી વીણી હાથમાય;
" એમ વદી ત્રાડ પાડી, ગર્જના આબાદ ધાડી,
" દ્રૌપદી શું દીધ ગાડી, કંપ કંપ સાથ માય;
" આખ લાલચોળ ભાળી, પાખ શુ ગરૂડ ટાળી,
" ધાંખ [=જેને] આજ તું કરાળી, કાસળોજ હાથમાંય (કૌરતમાં)
"વલ્લભેશ્વરા કવીશ, વલ્લભા દરાવે ઈશ,
" પોળિયા પરોઢ થાય, કાઢું વંક માથ માંય.

હે દુષ્ટ નારી ! આજની રાત પૂરી ન થતા દુઃશાસનનો જીવ જાય, અને બોલતા લજાતી નથી તેથી સાથે તુંએ જાય. હે ભોપાળિયા, પોળિયા ! ગદા લાવ કે એ દુષ્ટ રાજાને મારી નાંખું. હે નારી ! મને ધર્મરાય જેવો ન સમજતી; હું તો પરમ ભીષણ છું. એમ કહી ચીસ પાડી તેથી દ્રૌપદી ત્રાસી ને સર્વે સાથમાં કંપ વછૂટયો.

જો કે બાબત સાધારણ અનુભવમા આવે એવી છે, છતા તેનું વર્ણન ખરેખર ઘણું રસિક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ ઉપલી લીટીઓમા શબ્દભંડોળ પણ ઘણું સારૂં છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડશે. સારા શબ્દભંડોળ વગર વર્ણનની ઝમાવટ બરાબર ખીલી શકતી નથી, ને શબ્દભંડોળ સરખામણીમા જૂના કવિઓ સારો ધરાવતા; વલ્લભ પાસે પણ તે ઘણો અચ્છો હતો. યુદ્ધનું વર્ણન, કર્ણ-ભીમનું ને દુઃશાસન-ભીમનું અને રુધિરપાનનું વર્ણન વાચનારને તાદ્દશ ચિત્ર આપે એવાં છે. નીચેની પંક્તિઓ તરફ ધ્યાન ખેંચી એ વિષે સંતોષ માનીશું·

" દ્રૌપદી કેશ ગ્રહ્યા મતિમૂઢ તું,
" ભર્તૃપરાઙ્મુખ તેં કરી દુષ્ટન,
" જે નિરપ્રાધી રજસ્વલ તો હતી
" વસ્ત્ર અપાહર તું કર પુષ્ટન:
"એમ વદી ધૃત હોમ જશો બની.
" જાજ્વલરૂપ હવો અતિ રૂષ્ટન,
" કર્ણ જુએ કૃપ અશ્વ નિહાળત,
" ભાળત ગોધન. અંગ સુકષ્ટન.

× × ×

'જો વીર માન મૂકે કર્ણ જન્મજ
"તો અગ્દાન કરોજ ભર્યું ૨૦
"રક્ષક થાવ મમક્ષ ઉભા સ્તુ
"પણ અધક્ષ કરો મૂંછીને કર
"કર્ણ કરે કરીને ગગ બોલ્ય,
"શિથિલ પાગ્ય ભીમથળી અતિ
"વાવ વિકાળ થયો પઠીં માગત,
"વેગ વધે નિમ તો ચવની મતિ
"ભાળ બિચે હૃદયે વાગ લાગત
"ઝાગત ઝાળ ઝગો અતિને અતિ,
"મારૂં છુ મારૂં છુ મારૂં છુ વચન,
"કર્ણ નિદાળ તું ચગવતી વર્તી
"એમ વની હરિ જેમ ગ્રહે કરિ,
"નિગ્રહ તેમ દુઃશાસનનો કરીં
"ચક્ષ ધરીજ નિશાન કરી ઝટ
"તીક્ષ્ણ ધારવતી અસિને ધર્ગી,
"કંપવતી ઓંવ બીચ ધરી પગ,
"ભાખત મૂઢ ગણે નવ તુ જર્ગી,
"આજ થતો નન દીન મતિ વિણ,
"વસ્ત્ર ધરો હધરો ઉધગો ક્રર્ગો

દુઃશાસનને બરાબર દાવમા લીધો, ને પછી ભીમ બોલ્યો હે મૂઢ' તુ કોઇને ગણકારતો નહોતો આજે મતિહીન ને દીન ન થતો, આજે હવે વસ્ત્ર પકડ, ને ખેંચી કાઢ

કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન—આ અદ્ભુત રસનો ગ્રંથ છે, વળી એમા અદ્ભુત રસ આદિથી અંત સુધી ખિલવ્યો છે આ આખ્યાનનુ વસ્તુ મહાભારતમા જોવામા આવતું નથી, ને તેથી 'ગ્રંથ વિવેચન' મા પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધનકર્તા કહે છે કે કવિના આ કાવ્યનું 'વસ્તુ' ને 'કલ્પના' બને સરખી રીતે અદ્ભુત છે મયદાનવે પાંડવોને માટે વિસ્મયકારક સભામંડપ રચ્યો, તે એવો અદ્ભુત હતો કે તેમા જોનારને જળને સ્થળે સ્થળ જણાય ને સ્થળને ઠેકાણે જળ ભાસે એ સ્થળે ભગવાનનુ પ્રતિબિમ્બ કુન્તીએ જોયુ, ને તે જોતા જ એને સાક્ષાત્ મૂળ ભગવાનને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઇ તે ઇચ્છા એટલી પ્રબળ થઇ કે તે મધ્યમ આનંદમા પરિપાક પામી, ને તેથી આગળ જઇ દુઃખાનંદમા અવનતિ પામી

કવિ કહે છે—

"પ્રભાકર ઉગે અને, ઝાકળનુ જળ હે
"મૃગજળ સત્ય કરે, ગ્રહ સિંહ ડાગે,

સૌ કોઈને મન થાય તેવું છે અને જેમ શુક્લ પક્ષમા ચદ્રની કલા દિન પર દિન વૃદ્ધિ ગત જ થતી જાય છે તેમ જેમ જેમ આગળ જઈએ છીએ તેમ તેમ આખ્યાનના પ્રસંગોના ચિત્રની અદ્ભુતતા વૃદ્ધિ ગત થતી જાય છે મયરચિત સભાનું વર્ણન, કુતીએ તેનું દર્શન કર્યાથી તેને થએલી કામનાનું વર્ણન, શક્રસભામા રાજ્યગાનનું ચિત્રલેખન, ભીમ અને ઐરાવતનું યુદ્ધ, ભીમાર્જુનના ભૂમિ પર આગમન સમયે લોકોના રસિક તર્કવિતર્ક, ઐરાવત દર્શન થતા ઊભી થતી અદ્ભુતતાની ઊર્મિઓ—હાથી સ્વર્ગથી આવ્યો જાણી પંડિતો ને પુરાણીઓ પણ સભામા દોડી આવે છે તેનું ચિત્ર,

> "કવીશ્વર આવ્યા એક, તેમણે કવિત કર્યું,
> "શુભ્ર અભ્ર આ તે હરી, અબાડી કે વીજળી
> "ઘટ કેરો ઘોર થાય, ચત્વા એ લાગ્યો મેઘ,
> "આભૂષણ રૂપ એ તો, રગની રેખાવલી

અહીં વિક્રમોર્વશીયના પ્રખ્યાત સંદેહાલકારના શ્લોકો સરખામણીમા સ્મૃતિપટ પર તરવરી રહી આનંદની વૃદ્ધિ કરે છે કવિ કહે છે કે આ તે ધોળો હાથી કે ધોળુ વાદળુ ? આ ઘટનો અવાજ છે કે મેઘનો ? આ આભૂષણ કે રગની રેખાઓ ?

> "દરત્યારોહ આ તો નાથ, ઘન અટકાવનાર,
> "શુભ્ર અભ્ર કરનાર, શકા થત ને ટળી
> "કવન કવિનું સુણી, નૃપ દેવા લાગ્યો દ્રવ્ય,
> "જોઈએ ન જઈ મારે, વિત્ત કવિના કળી'

મને શકા થઈ પણ ખરી ને તે ગઈ પણ ખરી એ સાભળી નૃપ, યુધિષ્ઠિર દ્રવ્ય આપવા માડ્યો, ત્યારે કવિ ના પાડે છે ને કહે છે કે કવિના કઈ વિત્ત તુલ્ય છે ? નહિ જ, અને પછીની લીટીઓમા એક ભાટની મનોદશાના વર્ણનમા સામળભટ્ટ પર સ્પષ્ટ આક્ષેપ કર્યો છે, તે જાણ—,

આ તમામ વિગતોનું કથન કલ્પનાવિમુખ જડ પ્રાકૃત વાચકનું પણ જાડ્ય ઉડાડી દઈ, એના બુદ્ધિભાવને ગુલાટ ખવડાવી દે ને કદી અતક્ષોભ આપી શકે એવું અલૌકિક છે દુ શાસનવધ પાનાખ્યાનમા તો કદાચ ભાષા સ્થળે સ્થળે ક્લિષ્ટ પડે તેવી માલમ પડશે પણ "કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમા તો ભાષા પણ અનન્ય સરળ છે

'યક્ષપ્રશ્નોત્તર" —આ કરુણરસપ્રધાન કાવ્ય છે પાડવો વનમા હતા તે વખતે એક બ્રાહ્મણે આવીને યુધિષ્ઠિરને અરજ કરી કે એક હરણ તેને શિગડે ભેરવી મારું અગ્નિ મથવાનું લઈ ગયુ છે, તે મને આણી આપો. આ પરથી યુધિષ્ઠિર ને બીજા ચારે પાડવો તે હરણની શોધમા ગયા. તેઓ ઘણા રખડ્યા ને તૃષાર્ત થયા પાણીની શોધ કરતા તેમને દૂર એક સરોવર દેખાયુ તેમાથી પાણી લાવવા એક પછી એક પાડવો જાય છે પરતુ સરોવરનો રક્ષક એક યક્ષ હતો, તેણે દરેકને કહ્યુ, 'મારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપીને પાણી પી, નહિ તો મરી જઈશ ' આ શબ્દ પાળ્યા વિના યુધિષ્ઠિર સિવાયના એક પછી

એક ચાર પાડવો મૃત્યુવશ થયા. યુધિષ્ઠિર શોધમા ગયો, તો તેને પણ યક્ષે એ જ પ્રમાણે કહ્યું. બીજી તરફથી તે બધાને પાછા આવતાં વાર થઇ એટલે દ્રૌપદીને ફિકર થઇ. એ તે બધાની શોધમા ગઇ. એણે સરોવર આગળ પાચેનાં શબ જોયા ને એના શોકની સીમા ન રહી. વસ્તુત. યુધિષ્ઠિર બેભાન હતો; ભાઇઓના પીધા વિના મારે જળ ન પીવું, એવા ધર્મને એ સાચવી રહ્યો હતો. એ જાગ્રત્ થયો ને એને યક્ષ સાથે વાત થઇ. યક્ષે એને બનેલી વાત કહી, ને યુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધા તે પરથી યક્ષે પ્રસન્ન થઇ ચારે પાંડવોને જીવિતદાન આપ્યું. વાતનો આટલો સાર છે.

કરુણરસ વલ્લભના સ્વભાવથી તદ્દન ઉલટો હતો. ‘ અરરર, ’ ‘ હાય હાય ’–એવું જેમા વર્ણવવું પડે એ એને મહા દુઃખ હતું. પરંતુ કરુણરસ પણ ઝમાવતાં આવડે છે એટલું બતાવવા ખાતર વલ્લભ આ કાવ્ય લખે છે. વાચકને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે વલ્લભ ‘ કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ’ મા જે ખીલ્યો છે, ને તેથી કંઇક ઊતરતો જે ‘ દુઃશાસન-રુધિરપાનાખ્યાન ’ મા ખીલ્યો છે, તેવો ‘ યક્ષપ્રશ્નોત્તર ’ મા ખીલી શકયો નથી. અલબત એણે એનું બનતું કર્યું છે, પણ એનાં ચિત્રોથી આપણો હૃદયક્ષોભ બરાબર થતો નથી. એના દુઃખના વર્ણનમા આપણને કૃત્રિમતા માલમ પડે છે; લાગણીઓને ઉશ્કેરે એવું એમા કશું નથી. બૌદ્ધિક પૃથક્કરણથી કંઈ કારુણ્ય ઉદ્દીપ્ત થતું નથી. હૃદયમાથી નીકળેલી વાત હૃદયને ન કોરે ત્યાસુધી કરુણરસ માટે આશા રાખવી એ વેવલા વીણવા જેવું છે. વલ્લભ તો બુદ્ધિથી ચિત્ર વિચારી થંડે પેટે એક પછી એક વિગતનું કંટાળો આવે એવા વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે છતાં યુધિષ્ઠિરની દશા ને દ્રૌપદીની દશાના એના ચિત્રાલેખનમા કોઇ કોઇ ઠેકાણે કરુણરસ ઝામે છે.

આ સ્થિતિમા વલ્લભની પોતાની શક્તિમા વલ્લભની શ્રદ્ધા જોઇને વાચકને હસવું આવે એવું જ છે, અર્થાત્ એની બાલિશતા, એના ખોટા ગર્વને વિષે.

રસ ઉત્પન્ન કરે એવી, આ કાવ્યમા નીચેની થોડીક પંક્તિઓ તરફ ધ્યાન ખેંચું છું.

બ્રાહ્મણ પાડવો પાસે જઇને પોતાનું દુઃખ યુધિષ્ઠિરને કહે છે ને આકળો ને ક્રુદ્ધ બને છે; તેના તામસિક સ્વભાવનું વલ્લભ રમુજી ચિત્ર આપે છે. તે વખતે યુધિષ્ઠિર કેવો થંડો રહે છે તે પણ ઠીક દર્શાવાયું છે.

“ ચંદનને આગ લાગે, તવ તે સુગધ આપે,
“ તપાવે કનકને તો, કાંતિ કરે કારમી,
“ વીંધે જ્યારે મૌક્તિકને, મૌલ્ય તે અપાર આપે,
“ ઘસે ખૂબ વજ્રને તો, હદેમા રહે રમી;
“ જેમ જેમ ચોળે અને, ચુથે મલ્લિકાને કોઇ,
“ વાસ ને સુવાસ ભલો, અર્પતી દેહે દળી;
“ તેમ સજ્જન તમામ, કસોટીએ કમ આપે,
“ વલ્લભ કે' આ તો હતો, સજ્જનમા ધાર્મી.
“ એવે સુણી દ્વિજવાણી, કે ઊઠીને ઊભો થયો,
“ ગયો પાસ ઝાલી ઝટ, ધૌમ્યને ગમ્યુ નહિ;

" બીજા મહામુનિઓને અવિનય આવ્યો ઉર,
" ભીમ ભડ આંખ કાઢે, નૃપ શું કરે જઇ
" નમી દ્વિજવર્ગને તે, કહે બાઈ શાંત થાઓ,
" આશ્રમમાં બેસો અમે આવું કાષ્ઠને લઇ,
" રીઝે ગુરુજી તમારા, યજ્ઞકેરું કર્મ થાય,
" એવું કરું આજ, મૃગની પૂંઠે ધઇ
" વિપ્ર કહે ડાહી ડાહી, વાતો શી કરો છો તમે,
" મૃગનો તો નાઠો જાય, મરવા દીજે મને
" કહે યુધિષ્ઠિરરાય, રથમાંહી બેસી અમો,
" સત્વર સાંધીશું તેહ, ભલે રખડે વને,
" વિપ્ર કહે નહિ આવે હાથ મુને મરવા દે,
" થાય ન કારજ મારું, નિશ્ચે કર્યો જે મને,
" અર્જુન કે' શાંત થાવ, કાષ્ઠ સહ મૃગ આપું,
" અધિકપણું શું ધરો, ચિંતા નથી એમને.
" દ્વિજ કહે તારી નથી, વાચના મે કરી કાંઇ,
" મૃગલીને ધાર્યો કાંઇ, તેહ નહિ સાંભળ્યું,
" (એના) પગિયાને પરવડે, કરે તેણે કાજ મારું,
" ના કરે તો અહિ મરું, પાર્થ કે ત્યારે વળ્યું
" ભીમ કહે કારજ એ, કરવાને ઊભા થયા,
" પછે આમ ગેના લગ, મન માન્યું તો મળ્યું
" આગળું કે' ભડ પડો, અ તાતની પાસ આવ્યો,
" ખીજી ખીજી ખુંદી નાખે, દુખ તો નહિ કળ્યું
" નકુલ ને સહદેવ, કરે પાત્ર આણી મેર,
" તેને કહે દ્વિજ દેવ, પૂજા નથી જોઇતી
" ન કરવું કારજ તો, કહી દે અમારા તું રાય,
" આમ સમજાવે ગેણે, મનિ હીણું હોવતી
" ધૌમ્ય કહે જોડાય છે, રથ યુધિરાજ ભેગા,
" કહો તમે શાપતણી, સિદ્ધિ ક્યહાં પોહતી
" કહે માગશું તે વાર, જગડ તું બેઠી રહે,
" તારે બાપે ધર્મ કેરી, કોઇ તુંબી મોહતી ?
' અર્જુન કે વચ્ચું નવ, બોલ્યું મા'રાજ આજ,
" થશે કારજ તમારું, જુઓ ગયની દશા,
" ઊભા સારથીની પાસ કેટલી ત્વરા કરે એ,
" અમને ન સોંપે કાજ, તમે મનમાં વસ્યા
" ધૌમ્ય કહે દ્વિજરાજ, કેમ્યું શીખ્યા છો તમે ?
" સમય છે મારે કહો, દવ જાઓ એ દશા

"દ્વિજે ફૂટયું માથું, ફૂટયું કરમ કે આવ્યો અહીં,
"ધરમ તે જોઇ ત્યાંથી, આવિયા ધશ્યાભશ્યા;
"વંદી વિપ્રવરને કે', વાર નથી હવે વધુ,
"બધું આ તૈયાર થયું, ગયું દુઃખ દૂર તો;
"વિપ્ર કહે મરૂં નિશ્ચે, કારજ ન થાય તુંથી,
"પંથ છે વિશાળ તેને, (તું) એટલો શુ પૂરતો;
"મૃગ જાય આમ ત્યારે, તું તો ધાઇ મરૂં આમ,
"કથળે છે કાજ મારૂં, ચિત્ત રહે ચૂર તો;
"કહે ધર્મસૂનુ તદા, પંચ બંધુ અમે દ્વિજ,
"ચાર દિશે ચાર જાઉં, મધ્યે રહે શૂર તો.
"ધૌમ્ય કહે કાષ્ઠ એને, બીજું અમે આણી દઉં;
"પંચને જવા ન દેઉં, દ્રૌપદી ધરી અહીં;
"જયદ્રથ જેવો કોઇ, અન્યાય આવી કરે તો,
"કાષ્ઠમા ગયું શું એનું, બકે છે કંઇ કંઇ;
"દ્વિજ કહે નથી મારે, ખપ બીજાનો લગાર,
"બ્રહ્મહત્યા દેઉં તને, આજ તો અહીં સહી;
"અજાતશત્રુ કહે છે, શાંત થાવ દ્વિજરાજ,
"સર્વસ્વ જો જાય મારૂં, તોય ના કહુ નાહ.
"ના કહી નહિ તેમા શું, કારજ થયું અમારૂં,
"શાપ ગુરૂદેવ કેરો, ટળશે એના થકી?
"મરૂં છું મરૂં છું કહે, હસ્ત ઝાલે રાય તેનો,
"વારવાર વારે તેમ, વધારે જાયે બકી;
"એવો ન વિચાર કાંઇ, ધરમનંદન કરે,
"શાત થાવ શાંત થાવ, કારજ કરૂં નકી;
"ટાઢો પાઢી આડો દ્વિજ, રથારૂઢ રાય થયો,
"કે આજ્ઞાનુસાર ચાર, રહ્યા રથમાં ટકી.

આ વર્ણનમાં વલ્લભે કમાલ કરી છે. આકળા બ્રાહ્મણનું આકળાપણું, એનો વધતો જતો ક્રોધ, ને ધર્મરાયનું ધીરાપણું આમાં વર્ણવાયા છે તેથી વધુ સારી રીતે વર્ણવી શકાય, એ અશક્ય છે.

કૃષ્ણાવિલાપ, ને વૃકોદરવિલાપ ને એવા વિલાપનાં ચિત્રો માત્ર થંડા પેટે કરેલા આલાપ જેવા લાગે છે. તેથી તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર નથી. વલ્લભ તે તે પ્રસંગોમાં ચોકખો કૃત્રિમ બને છે; એના 'લલિતો'માં લાલિત્ય ને કારુણ્ય ભાગ્યેજ જણાય છે. આ પરથી એટલુંજ કે કરુણરસને માટે વલ્લભ નાલાયક નીવડયો.

"**મિત્રધર્માખ્યાન.:—**" આમા ઇંદુ ને મિંદુ, એ મિત્રની વાત છે. ઇંદુ વિદ્વાન્ છે, મિંદુ મૂઢ છે; ઇંદુ ઉપકારક વૃત્તિનો છે, મિંદુ અપકારકનો. ઇંદુને મિંદુ અદેખાઇને લીધે

અત્યંત પજવે છે, એનું લગભગ ખૂન પણ કરે છે, પણ તે છતાં ઈંદુ મિંદુનું હમેશાં ભલુંજ કરે છે આ ટૂંકી વાતનો અનેક પ્રસંગોમાં વાણો તાણો નાખી કવિ આખ્યાન લંબાવે છે એ આખ્યાન ઘણું સરળ શૈલીમાં છે ને એકંદરે આનંદ આપે તેવું છે તેમાં કવિત્વના ઉચ્ચ ઝળકાટ જેવું કશું છે નહિ છતાં તે આદ્યંત આહ્લાદક છે

આ આખ્યાનમાં લૂટારાઓની રીતનું અચ્છું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે નીચેની લીટીઓમાં તેનો ખ્યાલ આવશે.

"આડંબરો ગયો ચાની, સીધો માર્ગ મૂકી કરી,
"અમી સાંજ થવા આવી, વાટમાં તેને વળી
"વાંકો વળી ચાલ્યો ત્યારે, ચોર માંમાં ચાર જોતા,
"પૂંઠે પડયા તેહ તર્ત, કજા કાંક તો કળી,
"ભારે પગ ભના એના, ચાલો કરી લૈએ કાજ
"એમ કહી પડયા પૂંઠે, નાઠયમાં વામ વળી
"ઉતાવળો હતો એક, તેહ બોની ઉઠયો તર્ત,
"અગ્યો રે' છ ઊભો કે ન, દાણું નાઠિયે દળી?
'વિકરાળ વેણ સુણી, આમ તેમ જોઇ ઝટ,
"ઉપાન કરમાં ગ્રહી, નાસવા તે લાગિયો,
"હરણની દોટય જેમ, વસમી ન વ્યાઘ્ર આગે
"તેમ ચોર થકી મિંદુ, ભાગ્ય વિના ભાગિયો
"શ્વાસ લીધા વિણ નાસે, જાણે છેટું પડયું ઘણું,
'નાથ નાશ કરે તોય, અતિ અનુરાગિયો,
"એવે ચારમાંના દ્વય, વળ્યા જેહ વાંકી વાટય,
"વાડય કૂદી વેગે આ યા, કે 'જુલમ જાગિયો'
"'જોરે' ધરૂડા (બ્રાહ્મણ) અત્યો, એમ કહી સાધ્યા કાન
"અડબોટ મૂકી ચાર, વધા કેમ નાસે છે?
"બાપનો થિયો' તો માલ, મુક બાધી નાહીં જાદ
"મુચ્ય મુચ્ય વે લો મુચ્ય, મિંદુ અતિ ત્રાસે છે,
"એવે મળી આવ્યા બેય, વધા મારો ધરૂડાને
"વાજ એણે આપ્યા ઘણા, ચ્યાકણે એ વાસે છે'
"વદી એમ દોમાં તર્ત, ચાર પાંચ મારતા તે,
"પોટલું પગની લીધું ઓરશિયો ઘાસે છે''

ખરેખર, ઓરશિયો કંઇ ઘસાય છે? એ તો સુખડજ ઘસાય તેમ ચોરને કંઇ ખોવાનું હોય છે? એ તો વરમાળુંજ ખોય આ આબેહૂબ ને રમુજી ચિત્ર છે

"યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન—આ આખ્યાનમાં કવિ રૌદ્રરસ પૂર બહારમાં ઝળાવે છે ગીડાઓની દ્રૌપદી ને ક્રુદ્ધ થએલો ભીમ એક પછી એક યુધિષ્ઠિર સાથે પોતાના

આવેશનું પ્રદર્શન કરે છે ને યુધિષ્ઠિર ધીરજથી સાંભળ્યા કરે છે. તેનું ચિત્ર તે તે વ્યક્તિઓના સ્વભાવનો સુંદર ખ્યાલ કરાવે છે; એટલુંજ નહિ પણ આખ્યાન વાંચતી વખતે વાચકને એમજ લાગે છે કે એ જાણે ત્યાં સંવાદ આગળ હાજર જ ન હોય. દ્રૌપદીની મનોદશા ને ભીમની મનોદશાની સાથે બે ઘડી વાચકની સંપૂર્ણ સમભાવના થઇ જાય છે. એ આ સંવાદની ઉત્તમતા દર્શાવે છે. "કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન" માં વલ્લભ જેમ અદ્ભુતરસ ખિલવવામા કમાલ કરે છે. તેમ આ આખ્યાનમા રૌદ્રરસ ખિલવવામા કમાલ કરે છે; જેમ તેમાં તેમ આમાં કવિનો ભાષા પર કાબુ ને એની ભાષાની સરળતા મનમોહક બને છે.

મંગળાચરણમા વલ્લભ ગુર્જરી ભાષાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી પોતાનો ભાષાપ્રેમ પ્રગટ કરે છે. એ લીટીઓ ભાષાપ્રેમીના પ્રેમને અભિમાન વા યોગ્ય ગર્વના પાયા પર મુકાવવા પ્રેરે એવી છે.

" એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ પરા,
" નમી પૂછ્યું તેમને મેં, ભલો ત્યારે ભાવિયા.
" નિષ્કલંકી ભાષા કોઇ, બતાવીએ નરવર !
" પૂજક હું થાઉ તેનો, વ્યગ્ર મન અતિ છે.

× × ×

" યોગીરાજ ઇશ્વિરશા વધા વેણ ત્યારે તર્ત,
" અલ્યા ! કયી જાત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે;
" મેં કહ્યું હું ગૂજરાતી, મૂલ્યવાળો શું શા વિષે,
" શુદ્ધ ભાષા જેવી મારે, મૂલ્ય કર્યું એમણે,
" ઉમર મૂકી અને તું, ડુંગરને પૂજે કેમ ?
" ગોદમાંનો સુત ભૂલે, જાણ્યું નહિ જેમણે,
" તારી ભાષા છેજ તેવી, જાણ્યું નવ તેં જરૂર,
" વિચારી જો વાર વાર, ગુણથી ઘટે ગણે !
" કોમળના કમળથી, અધિક દેખાય જેમા,
" મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે,
" અમલના એના જેવી, નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
" પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટેરૂં મનાય છે;
" નવરસની નાયકા, સુખદાયકા છે સિદ્ધ,
" જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે;
" કઠ્ઠંકણાપણુ કે' છે, નથી એના મહીં રજ,
" વીર ગ્રંથ ભાળ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે.
" પોતે પોતાકેરી કરે, અથવા પોતાના તણી,
" પ્રશંસા તો પેર પેર, તે માહી તે માલશો ?
" પ્રશંસનીય જો પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમા,
' તેણે વધુ બોલું નહિ, રૂપીઓ છે રાળશો;

"રૂપીઆ છે નાળરો, મત્તર આના ને ઉપર પઇ, એમ કહેવામા જેટલો સંતોષ થાય તેટલો અહીં દર્શાવાયો છે રૂપીઆ છે નાળગો, ગુર્જરી ભાષારૂપી રૂપીઆ ગળશો, નવા બે રૂપીઆની કિમ્મતનો સિક્કો, મરાઠી ભાષારૂપી ચરીઆની ભાષાના જેવોજ છે, તેથી ઊતરતી નથી એમ કહેવાનો માર્ગ છે

"ગુર્જરી ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમા નથી,
"સર્વ ગુણમય જન છે, ઉચ્ચાર રસાળરો,
"એમ સમજાવી મને, સારે પથે વાળ્યો મિંદ,
"અનુભવે ખરૂં લાગ્યુ, ટળ્યો નાના બાળગો'

હવે આખ્યાનમાથી દ્રૌપદીના ક્રોધનુ ચિત્ર ને ભીમના ક્રોધનુ ચિત્ર દર્શાવે એવી થોડી થોડી લીટીઓ જોવાથી વલ્લભની રંગમ જમાવવાની ઉસ્તાદી વિષે ખ્યાલ કરી કરી શકાશે

"તનયા હું નૃપ તણી, પત્ની છુ પૃથ્વીશ કેરી,
"જોયુ જાણ્યુ ઘણું જાતે, માટે નડ વાગ્ના
"કપટ કપટી કેરૂં, જોઇ કપટી થવાનું
"વિચારી જે જાય તે ના, ખોટુ ધ્યાન વાગ્ના

× × ×

"દયાળુ થવુ હતું જો, તો થયા શે ભૂપ મોટા?
"વિચારીને વાત જુઓ, સત્તા સાક્ષાત છે'
"ધર્મ જ્યારે ધાર્યો'તો તો તજ્યુ કૌશિકે રાજ્ય,
"રાજ થઇ દ્વિજધર્મ-ધાર્યે પૂરો પાત છે'

× × ×

"જો સ્વભાવ શાંત હતો, તો તો ઇ પ્રગ્થ એક,
"જે મળ્યુ હતું તે સ્વામી, લેઠ સુખી થાતું'તું
"કહો એમ કર્યું પ્રભુ શાથી નવ તેમ કર્યું,
"રાજસૂય આરંભીને પાપમા શે જાવું'તું?
"ક્ષત્રી કુળધર્મ વર્યો, માટે કર્યા કૂણ કાટ,
"થયા હોત તપસી જો, હડ ત્યા ત્યા ગાવું'તું?

× × ×

' નાખીને નિશ્વાસ વળી, વામા વદી વેણુ આગે,
"કરો કૈંક તો વિચાર, થયુ જોવા જેટલુ
"મનધર્મી હતા જ્યારે, ત્યારે પેલી ભીલડીને
"બળવા દીધી શે તમે, તાન તજો તેટલુ

× × ×

' વગ્માર ઉખરમા, વાંસ વાયુ બૂખરમા,
"દુખ નહિ સુખરમા, ઉપદેશ વ્યર્થ છે,
"વિચારી લ્હુરોને વાત, દાનેવરી' દાન દેરા,
"દેતા દ્વિજને તમે તે, ગસ્રાલા શુ અર્થ છે'

"હેમપાટ તેવા પાત્ર, દ્વિજને ભોજન દેવા,
"ખાજડા ન મળે આજે, જીવ્યામાં શો અર્થ છે!
"નામ સૂણી નૃપાળનું, કંપતા અરિ તમામ,
"આજ દાયા આજ કંપે, કોણ કે' સમર્થ છે?
"ચાર ભ્રાત તમારા જે, અને પાંચમી હું નાર,
"સુતાદિક સર્વ ગ્રહો, સુખિયાં વિચારીને;
"દુઃખિયા તે સર્વ થયા, દીન જેવી દશા થઇ,
"ઇજ્જત ગોરીની ગઇ, ધ્યાને જુઓ ધારીને.

× × ×

"દુશ્મન જે શિર પર, પાદ ધરી ઊભા રહે,
"કંટક લાગ્યા તે કહો, આપ તો અનુપ છો!
"રોગીને ઔષધ અને, ભોગીને તો દુઃખ ભોગ,
"લાગે છે સમાન વા'લાં, કદર્શન રૂપ છો;
"કરવું ન પોતે કાંઇ, કરવા ન કોને દેવું,
"ધન્ય ધન્ય ધૈર્યવાન, દુઃખના સ્વરૂપ છો!

× × ×

આગળ જતા તો મેણા ને ક્રોધ ખરેખર જ આખર કરી નાખે છેઃ—

"કર જોડી નમું નાથ, આ વિદ્યા શીખાવો મને,
"ભવોભવ ભૂલું નવ, અર્પું કશું બદલે?
"અલંકાર એક નહિ, વસ્ત્ર પણ લાધે નહિ,
"અર્થ મારો સાધે નહિ, આ વિદ્યા ક્યાંથી મળે?
"ફૂલ નહિ ત્યારે પ્રભુ, પાંખડી હું અર્પું તેની,
"સ્વીકારી શીખવો વિદ્યા, રંક આવું ક્યા રળે?
"કપાળમા કંકુ કેરો, ચાદલોય નથી મારે,
"કાજળની કાળી રેખા, તેય પણ ન કળે!!

હે નાથ મને તમારી ક્ષમાની વિદ્યા શીખવો! પણ, હાં, હું તમને ગુરુદક્ષિણા શું આપીશ? મારી પાસે કંઇ પણ અલંકાર નથી, એવી દશા તમે કરી મૂકી છે. કપાળમાં કંકુએ નથી કે તે આપું. અને કાજળની રેખા વિષે—

"કંકુના કરાય નવ, મેંશ મેં અર્પાય નવ,
"શીર્ષમાથી સ્નેહ કાઢી, અરપી વિદ્યા ગ્રહું;
"અરેરે! નથી શું સ્નેહ! સંતાયો હૃદયમા શુ?
'હવે અર્પું કશું સ્વામી' વિદ્યાવતી શું રહું?'

× × ×

"બોલો બોલો જુઓ ઉંચું, સમાધાન કરો સર્વ,
"અકૃત્ય આવું શુ કર્યું, થઈ મૂઢ મતિ છે.

× × ×

" નદી એમ કૃષ્ણા પછે, અતિશે નિશ્વાસ નાખે,
" યુધિષ્ઠિર નીચે થઈ, ઉચુ નવ ભાળતા
" દ્રોપદી કને જઈ કે', સ્કંધ હલાવી હલાવી,
" ઉત્તર ન આપો એ શુ, રૂડેરી છે રાવના ?
" ' કંઇ નહિ ' કહ્યુ ધર્મ, તારૂ કે'વુ સહુ સત્ય,
" ઉપાય છે હવે કઇ, કેમ કરો ફાવતા '

આ સવા કોના હૃદય પર અસર કર્યા વિના રહે એવો છે ?

લબાણુને લીધે ખચાતા છતા પણ ભીમનો ક્રોધ બતાવનારી લીટીઓ તરફ ધ્યાન ખેચવુ ઉચિત ધાર્યુ એ પણ ઠીક રસ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે

" અરે મૂઢ યુધિષ્ઠિર, સૂર્યે સૂર્યપણુ તજ્યુ,
" તથાપિ વદે ન મુખ, ધ્યાનમા ધિક્કાર છે
" શીતળ અગ્નિ જણાયો, કોમળ જણાયો કાગ,
" તથાપિ ન રીઝયો રાજ, સાર કે અસાર છે,
" દુષ્ટ કર્મ માફ કરી, હૃદયને સાફ કરી,
" તોલવાને આવ્યો યમ, ન જાણે ગમાર છે
" શનિશ્ચરાદિક ગ્રહ, વાંકી વેળા સીધા થયા,
" મગરૂરી કરી ત્યારે, ખાતે કહે ખાર છે
" બોલતો નથી શુ અલ્યા, બહુ ધ્યાની થઇ બેઠો,
" પ્રાણ લેઉ પે'લા તારા, પછે આપુ આ તને
" હજીએ ન બોલતો શુ, બોબડો થઇને બેઠો,
' ભવોભવ રે'જે એવો, મૂર્ખ લેખિયો મને '
" મો કરી મે સીધી વાત, ઉત્તર ન એક કેરો,
" આપિયો અલ્યા તે આજ, જાણીતો થયો જને,
" રક્ષા મધ્ય રાક્ષસો, પ્રલયકારી પાતક,
" જાણ્યા અને નાણ્યા નર, રખે જાઓ કોકને ' !
" વરસે મૂસળધાર, વરસાદ વાર વાર,
" ગિરિ કાંઈ ગણે તેને, તેમ નૃપે ત્યાં કર્યુ '
" છિલ્લર છલાઇ જાય, જળ આવી મળે જ્યારે,
" અબ્ધિને શાનો વિચાર, રૂપ ગભીર ધર્યું
" એવી વાત જાણે કદા, તો ભીમ ભડ શાનો,
" સદા ક્રોધ કેરો સેવી, ક્રોધને જાણે વર્યું
" ખચર ' ન બોલે રાજ, બુદ્ધિહીન ' જેશી રહ્યો
" અવજ્ઞા કરે શુ અમા ' ધીરપણું આ નર્યું '

ગુર્જર કવિમંડળમા વલ્લભનું સ્થાન ઊંચું છે, ને ઊંચું જ રહેશે. પ્રેમાનંદમાં જે પ્રસાદ છે, તે વલ્લભમા કેટલીક વાર નથી જોવામા આવતો. સામળમાં જે વાર્તારસ ઝમાવવાની ખૂબી છે, તે વલ્લભમાં કેટલીક વાર નથી જોવામા આવતી. દયારામમા જે મૃદુતા છે, તે વલ્લભમા નથી જોવામા આવતી. નર્મદમાં જે મસ્તપણું છે, તે વલ્લભમાં નથી જોવામા આવતું. દલપતરામમાં જે સભારંજની ઢબ છે, તે વલ્લભમાં નથી જોવામા આવતી. પણ વલ્લભમા જે અક્કડપણું ને ફાકડાપણું છે, તે આ કોઇમા નથી જોવામાં આવતુ. વલ્લભ તે તો વલ્લભ જ છે; એનું વૈયક્તિક વૈલક્ષણ્ય, એની રોફની, ભભકાની, તેજદાર ઢબમા સમાએલું છે. એની મગરૂબીના પ્રમાણમા એની સફળતા જણાતી નથી; કારણ કે જો કે એને દરેક રસ પર જૂદું જૂદું લખી, પોતાની શક્તિ સ્થાપિત કરવા ઉમેદ હતી, છતા એ શક્તિ વાપરવા જતાં કરુણરસની ઝમવટમા તો એણે મારા માનવા મુજબ છક્કડ જ ખાધી છે. એના સ્વભાવથી એ વિરુદ્ધ રસ હતો. એના કરુણમા સ્પષ્ટ કૃત્રિમતા માલમ પડશે. નવલરામભાઇ કહે છે તેમ "તાક્યુ તીર મારનાર તો પ્રેમાનંદ જ"–એની બરાબરી આપણા જૂના કવિઓમા કોઇથી થઇ શકે તેમ નથી જ. અને એટલુ એ ખરૂં છે કે કોઇ કોઇ સ્થળે વલ્લભ ક્લિષ્ટતામા ને કૃત્રિમતામા ને કંટાળો આપે તેવા નાહક લંબાણની શૈલીમા સડોવાય છે, છતા તેથી કંઇ એની કવિ તરીકેની કિંમત નાબૂદ થતી નથી–એની ઉત્તમતાને પણ કંઇ ડાઘ લાગતો નથી. એના પોતાના જ, "કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન" ના શબ્દોમા

"યુધિષ્ઠિર કહે ભાઇ.........
"તોય કરવી ન નિન્દા, ધૂળ હોય ધાણીમા.

—હોય, ધાણીમાં પણ ધૂળ હોય છે, તેથી કંઇ ધાણી ફેંકી દઇએ છીએ ? નહિ જ. તે જ રીતે કાવ્યના સંબંધમા પણ આપણે સમજી લેવાનું છે.

અંગ્રેજી વિદ્યાનાં ચશ્માથી જોતાં આપણને જૂના કવિઓની કૃતિઓમાં નૈરાશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ કોઇ પણ કૃતિની પરીક્ષા જે દૃષ્ટિબિન્દુએ તે રચાઇ હોય, જે સમાજને માટે તેનો ઉપયોગ ધારવામા આવ્યો હોય, જે સમકાલીન સંજોગોમા તે અસ્તિત્વમા આવી હોય, તે ધ્યાનમાં લઇને જ કરવી જોઇએ. તે રીતે જોતા વલ્લભનું સ્થાન ગુર્જર કાવ્યોદ્યાનમા સદાને માટે સ્મરણીય રહેશે. એ ઉદ્યાનમા વિહરનાર ભાગ્યે જ કોઇ એમ કહી શકશે કે મને–

આ ક્યારામાથી સુવાસ ન આવી.

જરૂરનું માત્ર એટલું જ છે કે એ ઉદ્યાનમા છૂટથી વિહરવું જોઇએ. તેમ ન કરતા વિહરીએ ઇન્ગ્લંડ કે અમેરિકાના ઉદ્યાનમાં, ને પછી આપણને આપણા ઉદ્યાનમાની સૌરભ ન આવે, તો તેમા વાક શું આપણા ઉદ્યાનનો છે ?

નહિ જ.

૭ લોકસાહિત્ય

(લેખક—શ. ગીરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા.)

એક જમાનો એવો સીજ આવી ગયો અંગ્રેજી ભણતર ભણવા સાથે માણસ લોકનો મટી સ્વાભાવિક મટી-કૃત્રિમ થઇ ગયો મુસલમાની સલ્તનત લોકજીવનને ભેદી શકી ન હતી એ સલ્તનતના ઉપરપણાને લીધે જ આપણે આપણો લોકપ્રાણ રક્ષી શક્યા હતા અંગ્રેજી ભણતર, રાજનીતિ, કળા વગેરે આપણા જીવનમા એવી સફાઇથી, એવી છળપ્રધાન ચાલાકીથી પેસી ગયા કે ઘણે લાંબે વખતે—લગભગ મૃત્યુશય્યા ઉપર આપણે પડ્યા ત્યારેજ—એ ઝેરને આપણે પારખી શક્યા. અંગ્રેજી જમાનામા નવા ભણેલા માણસે લોકપ્રાણને ભારે નુકશાન પહોંચાડ્યું છે જે વસ્તુઓ વર્ષોથી આપણા લોહીમા પડી રહી હતી તે આ નવા ભણેલાએ વગર વિચારે ફેંકી દીધી જ્યા જ્યા તેનાથી એ વસ્તુઓ ફેંકી દઇ શકાય નહીં ત્યા ત્યા તેણે તેને દાબી દેવાનો કે કચરી દેવાનો ભારેમા ભારે અને વિકૃતમા વિકૃત પ્રયત્ન કર્યો. પરાણે પરાણે તેણે કહેવાતું શિષ્ટ જીવન જીવવાની અને તેમા રસ લેવાની અસાધારણ જહેમત ઉઠાવી જે સાહિત્યમા પોતાના દેશનો અને આત્માનો સુવાસ હતો, જે સાહિત્યમા પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસ, ધર્મ, કલા અને સમૃદ્ધિ હતા તે સાહિત્ય તેને છીછરૂં, ગ્રામ્ય અને હાસ્યપદ લાગ્યુ તે સાહિત્ય તેને અવાસ્તવિક લાગ્યુ પારણામા ઝુલતા ઝુલતા જે ગીતો સાભળીને મીઠી નિદ્રાના ખોળે ઢળી પડાતું, વીયાણુ વાળી રાતના પાછલા પહોરે ઘંટી ઘમકાવતી માતાના જે ગીતો સાભળીને આત્મના કોમળ પોપચા વધારેને વધારે ભારે બનતા ને બીડાઇ જતા, જે ઉપનયન અને લગ્નગીતોના શ્રવણથી જીવનમા નવસંચાર થતો, ને જે રાદન માનાના ગીતો સાભળવાથી અજાણ્યે પણ કંઇ કંઇ લાગણીઓ હલી જતી તે બધા ગીતો ભણતર ભણ્યા પછી આ ભાઇને શુષ્ક, જંગલી, અને અર્થ વિનાના લાગવા માડ્યા નવા ભણતરથી એમનુ સાહિત્ય જ જંગલી લાગવા માડ્યુ એમ નહી, પણ સાહિત્યની સાથે તેમા રાચનાર ને તેમા જીવનનો આનંદ અને વિશ્રામ લેવાવાળા પણ જંગલી લાગવા માડ્યા વહેલી સવારે રેલાઇ રહેલું કોઇ પ્રભાતીયુ કે પદ તેને નિદ્રાવિક્ષેપક લાગ્યા તુલસીને ક્યારે પાણી રેડતી માતાના ઇષ્ટસ્તોત્રો તેને મેળ વિનાનો ગણગણાટ ભાસ્યો, રૂપાળી રાતે શેરીમા રમતી નાની નાની કુમારીકાઓનો 'અચકો મચકો કારેલી' અથવા 'મોર મોર ક્યા થઇને જઇશ કાળાએલ મોરલો રે' એ વગેરે રમત ગીતો સાભળવાને તે ભાઇ ઉભો સરખો પણ ન રહ્યો. કોઈ અજવાળી રાતે જ્યારે ઘરની ધણીઆણી અને એની બેનપણીઓ આખા વાતાવરણને લોકસગીતથી ભરી દેતા હોય ત્યારે ભાઇને એ સગીતરવ આધુનિક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કાવ્યના અભ્યાસમા બાધારૂપ જણાતો. નાના નાના ભાંડુઓ સાથે વૃદ્ધ માજી 'અડકણુ દડકણુ' ની રમત રમે તે જોઇને મહેરબાનને હસવુ આવતું તેણે માજીને એટલુયે પૂછવાની તસ્દી લીધેલી નહી કે "માજી હું નાનપણમા આવી રમતો રમતો કે નહિ? માજી મારે નાનપણ આવેલું ખરૂં કે?" લાનરીયા ચોરણાવાળા કણબીઓ ઉંચો સાદ કાઢી—દ્દિ, નાગ

પુનમની રાતડી ને કાંઈ સાદો સડયો અકાશરે આવેલ આશા ભર્યા રે ' એ રાસડો ગાતા ત્યારે આ ભણેલ ભાઇ અભણ ગામડીઆઓની અશુદ્ધ ભાષા ઉપર પોતાની અશુદ્ધ અંગ્રેજી બોલીમાં ટીકા કરતા. પોતાને એ રાસડામાં ઉતરવું તો કોરે રહ્યું પણ ઉલટું રાસડામાં ઉતરેલા બધાને અસસ્કૃત અને જડસા જેવા ગણવાનું તેને સૂઝતું. કોઇ કોઇ વાર શેરીઓની સ્ત્રીઓના સુકઠોમાથી મીઠો લોકગીતનો પ્રવાહ પૂનમની ચાદની જેમ ચોમેર ફેલાઇ રહેતો ત્યારે આ ભાઇ કાતો ન્હાનાલાલના નાના નાના રાસનો રસ લુંટવા દીવાબત્તી પાંસે બેસી વૃથા પ્રયત્ન કરતા, અથવા તો એકાદ નરસિંહરાવનું કોયલનુ ગીત કે લલિતનું લલિત કાવ્યગાતા ને સ્ત્રીઓને જાણે ગરબડ કરતા. બધા ભણેલાઓની આ સ્થિતિ હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં તેઓ જુદા ને જુદા, અતડા ને અતડા. કદાચ કોઇ વાર તેઓ ઉપકાર કરી બેસતા તો કહેતા કે જુઓ જુઓ આ વાર્તા અને પેલી જાપાની વાર્તાને સંબંધ છે, આ કવિતા અને પેલી અંગ્રેજી કવિતામા સામ્ય છે છતાં મહિમા તો તેને પરદેશી વસ્તુઓનો જ ભાસતો. છતા આવા ભણેલાઓ પોતાનો અંતર પ્રાણ છુપાવી શકેલા નહિં—છુપાવી શકતા નહિં. તેઓ લોકગીત અને લોક સંગીતનો પુરાણો પ્રવાહ એકદમ કયા સમાવી શકે ? પ્રાર્થના સમાજના મંદિરમા છેવટે કવિતા ગાઇને—પ્રાર્થના કરીને—એ લોકો પોતાના ગાનપ્રિય આત્માની સહાજિક ભૂખ ભાંગતા કે કેટલાએક શોખીલા સુંદરીસુબોધવાળાની જેમ ગરબા પાર્ટીઓ રચતા. ભણેલા જુવાનીઆઓ મુબઇના માળાની પોત પોતાની ઓરડીઓ બંધ કરી નાનાલાલના રાસ નવી નવી આવેલી સહચરી પાસે ગવરાવતા તેમાં કાંઇ લોકગીત ગાવાની ભુખ મરે ખરી કે ? આ વખતમાં લોકવાર્તાનો લોકોનો પ્રેમ ક્ષુદ્ર નવલકથાઓ તરફ વળતો જતો હતો, અને ઘરમાંથી હાલરડા અને શેરીઓમાંથી બાળખેલ ધીરેધીરે રજા લેતા હતા. નવું, એટલે કૃત્રિમ, જીવન અને લોકજીવન આમ આસ્તે આસ્તે વિખુટું પડતું જતું હતું. ભણેલાઓ અભણને અસ્પૃશ્ય લેખવા લાગી ચૂકયા હતા, ને અભણ ભણેલાઓથી દૂર રહેતા, બ્હીતા થઇ ગયા હતા. આ ભયંકર સ્થિતિનો કયા અંત આવત તેની કલ્પના થઇ શકતી નથી, પણ સદ્‌ભાગ્યે લોકજીવનનો નવો યુગ બેઠો છે. આ યુગ તે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનો છે. રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન એકલી રાજદ્વારી લડત અને ફતેહથી અસંભવિત છે. પ્રજાજીવનના સર્વાંગસુંદર વિકાસમા રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષની આશા છે. બગડી ગયેલા રાષ્ટ્રજીવનની પુનર્ઘટનાથી જ રાષ્ટ્ર સ્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકવાનો છે. એ પુનર્ઘટનાનો પ્રદેશ વિશાળ છે. કેળવણીમા નવી દૃષ્ટિ, સમાજજીવનમા નવી દિશા, રાજકીય જીવનમાં નવી ભાવના, નીતિજીવનમા નવી કેડી, નવજીવનના પાયા છે. જેમ અંગ્રેજી ભણેલાઓમાંથી લોકહૃદય ભુંસાઇ ગયું છે તેમ તેમના સાહિત્યમાથી લોકપ્રાણ ઉડી ગયેલો છે, લોકોનો પ્રાણ પારખ્યા પછી જ લોકજીવનનું સંસ્કરણ શક્ય છે, પણ આજે તે શહેરોના ભુંગળાના ધુમાડાથી ગુંગળાઇને નાસી છૂટેલો છે કલબના ઢોંગી જીવનને તેણે છોડી દીધેલું છે. ડ્રાયડન અને શેલીમા જ, કાવ્ય માત્રની પરિસમાપ્તિ છે એવું માનનારા કવિબુદ્ધિવાળા જનોને તેણે નમસ્કાર કર્યા છે. જે ઘરમા નાનાં નાના છોકરાં સાંજે તારા ઉગે છે ત્યારેઃ—

Little baby lay your head,
On your pretty cradle red

હાલરડા રૂપે ગાય છે તે અંગ્રેજી ઘરોમાથી લોકપ્રાણ પ્રાણ લઇને ભાગી છુટયા છે જ્યા

જ્યાં અત્યારે પણ લોકપ્રાણ વસે છે ત્યાં ત્યાં તો ભાઈની નજરે જતી નથી ત્યાં ત્યાં તો ભણેલાઓને જંગલીપણું, ગરીબાઈ, ગંદકી, ગ્રામ્યતા અને છીછરાપણું ભાસે છે આવી આપણી ભયંકર સ્થિતિથી આપણે હમણાં જાણીતા થયા છીએ રાષ્ટ્ર ઉન્નતિના નવા પેગામનું આ પણ એક સુફળ આવ્યું છે જ આપણે સ્થિતિ જાણી છે અને આપણને તે અસહ્ય લાગી છે કોળણો અને ખવાસણોને, ભરવાડો અને કુંભારીઓને, ભજનમંડળીઓ અને ભરથરીવાળાને આપણે છોડી દઈએ આપણે આપણા મધ્યમ અને શિષ્ટ વર્ગ તરફ જોઈએ જાગ ખુની ગને વાણીયા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ લોકગીત ગાવાને બદલે ઘરમાં ભેગડે ગમે છે કોઈ કોઈ વાર કોઈ સ્વદેશપ્રેમી જોડકણા કવિએ જોડેલા ગરબા બનીઠની વાણીયણો ગાય છે તો નથી તેમના પગમાં જોર, નથી તેમના ગળામાં હલક કે કંઠમાં રાગ કે નથી હાથમાં તાળી આપવાનું જોમ પગમાં જોર વિનાની, ગળામાં કંઠ વિનાની, મોમાં લોકગીત વિનાની કાઠિયાવાડી વાણીયણ-બ્રાહ્મણીને જોતાં આપણે કેમ શરમાતા નથી? શું આપણે ભણ્યા એમાં જ, અને એમને ભણાવી એમાં જ આ સ્થિતિ નથી આવી? ગઈ કાલે નર્મ। બેને શેરીની સ્ત્રીઓને 'કાન તારી મોરલીએ ઉરે ગરબો રેલો કીધો' એ ગીત ગવરાવ્યું આ ગીત ગાતાં શેરીની નાની મોટી સ્ત્રીઓ એકઠી મળી હિંચનો તાન દેતાં એ સ્ત્રીઓએ કુદી કુદીને આ લોકગીત ગાયું જાણે કાંઈ નવું નવું જાણ્યું હોય, નવું નવું અનુભવ્યું હોય એમ એમને થઈ ગયું ગીતની ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેઓ ડોલતે હૈયે ઘેર ગઈ 'જેમ વાછરુ ગાયને કુદરતી રીતે ઓળખે છે તેમ લોકગીતોને સ્ત્રીઓ કુદરતી રીતે ઓળખે છે, કેમકે તે ગીતો એક વાર એમની જ કુખે જન્મેલાં છે ઘણા લાંબા વખતે પણ લોકગીતનો મેળાપ થતાં શેરીની સ્ત્રીઓનાં હૈયાં હીલોળે ચડ્યાં આનું નામ તે લોકગીત અને લોકગીતનો મહીમા દરિયામાં મીઠી વીરડી જેમ ખવાસણના ગીતોની આટલી નાની શી પ્રસાદી રંગ ટીપીકની બહેનોને તો એક ઉત્તમ પ્રકારની ઉજાણી થઈ પડી આ બતાવે છે કે આપણને લોકગીતોની ભૂખ છે આ બતાવે છે કે આપણો લોકપ્રાણ હવે છેક ભૂખે મરે છે પણ હવે લોકપ્રાણની પુનઃસ્થાપનાનો સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો છે આજે આપણે લોકસાહિત્ય એકઠું કરવાની ખૂબ વાતો કરી રહ્યા છીએ અત્યારે સ્વ૦ રણજીતરામભાઈ અને બીજા સમાજને અજાણ્યા લોકોના પ્રયાસથી કેટલુંએક લોકસાહિત્ય બહાર પણ પડી ચૂક્યું છે વળી અત્યારે તો આપણા લોકસાહિત્યને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવાની અને તેનો વિશાળ પ્રચાર કરવાની હીમાયત કરી રહ્યા છીએ ભણેલા લોકો એક વાર નવલકથામાં જ તલ્લીન રહેતા તેને બદલે તેઓ આજે બાલવાર્તા અને લોકવાર્તાઓ પ્રેમપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા છે છંદબદ્ધ કવિતા કરવાવાળાઓ આજે લોકઢાળમાં પોતાના કવિત્વને વેગ આપી રહ્યાના નાખવા હાજર છે લોકસાહિત્ય ક્યાં છે, તે કેવી રીતે મેળવી શકાય, તેનો આસ્વાદ કેમ લઈ શકાય એવા પ્રશ્નો આજે ભણેલા લોકોમાં પૂછાવા લાગ્યા છે યોગ્ય જ વખતથી ઉત્પન્ન થયેલી આ વૃત્તિ પ્રાણવાન અને તેજસ્વી તો છે જ

(૨)

આવે વખતે આપણે જાણવું જોઈએ કે લોકસાહિત્ય એટલે શું? જીવનની પુનર્ઘટનામાં એનું સ્થાન કેટલું?

સાદી વ્યાખ્યા આપીએ તો કહી શકીએ કે લોકસાહિત્ય એટલે જમાનાના જમાનાથી, પેઢી દર પેઢી ઉતરતું આવેલું ને અભણ લોકોને કંઠે સચવાઇ રહેલું સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય. લોકસાહિત્ય છાપખાનાના યુગની અને લેખન-વાંચનના યુગની પહેલાનું છે. લોકસાહિત્યનો જન્મ લોકો પોતાના વિચારો પત્થર ઉપર અને ઝાડની છાલરૂપ ચિત્રરૂપે અને બીજી રીતે નોધવા લાગ્યા તે પહેલાનો છે. એ સાહિત્ય તો સમાજપુરાણું જૂનું છે. ઘણું ખરૂં લોકજીવન અને લોકસાહિત્યની ઉત્પત્તિ એક સાથે જ થયા છે ને વધ્યા છે. આજે આ દુનિયા આપણને જેટલી અરસિક અને સામાન્ય છે તેટલી એ જુના લોકોને મન અરસિક અને સામાન્ય ન હતી. કંઇક અદ્‌ભુત, કંઇક અસાધારણ, કંઇક અગમ્ય, કંઇક ચમત્કારિક તો એ દૂરદૂરના દિવસોમા હતું કે જ્યારે આજનું વિજ્ઞાન લોકોના સ્વપ્નમાયે ન હતું. તે દિવસે રેલ્વે અને કારખાનાઓ માટે મોટા અને ભવ્ય જંગલો કપાઇ ગએલા ન હતા. તે દિવસે ધર્માન્ધ શ્રીમન્તોએ આરસના દેરાઓ બાંધીને કે વિલાસી તવંગર મનુષ્યોએ ગ્રીષ્મગૃહો બાંધીને પર્વત અને વનની શ્રીને વિકૃત કરી નાખી ન હતી. કુદરતની અનુપમ અને પ્રભુની મહાન કૃતિરૂપ મોટા મોટા પહાડોને રેલ્વેની ટનલો માટે અને સ્ટેશનો કે મુસાફરોની હોટલો માટે વીંધી નાખ્યા ન હતા. એ દિવસોમા શીકારી લોકોના ટોળે ટોળા સિંહો અને બીજાં હિંસક પ્રાણીઓને નિર્મૂળ કરવામા પોતાના શૌર્યને દાખવવા નીકળી પડયા ન હતાં તેમ જ કોઇ પણ કુદરતના દ્રોહીએ ખુલ્લા અફાટ આકાશ તળે વહી જતી નદીનાં નીરને વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે વાળીને નદીની શોભાને હણી લીધી ન હતી. એ દિવસો જુદા હતા. એ જુનાં જંગલો, એ પુરાણા જલધોધો ને જલપ્રવાહો, એ ઉંડી ઉંડી ખીણો અને ઉંચી ઉંચી પર્વતોની ટોચો, એ તો ગયા તે ગયા જ. આજે તો એને લોકવાર્તામા સાંભળવા, કે સમણું આવે તો સમણામાં જોવાં કે કેળવણીથી કલ્પનાશક્તિનો વિનાશ ન થયો હોય તો કલ્પનાની પાંખે ઉડી તેને કલ્પનામાં જ જોવાનું રહ્યું છે. એ જમાનાની ખુલ્લી તથા ભેદી કુદરત ગામડીયાને મન મોટો ચમત્કાર હતો. એક અણઉકલ્યો કોયડો હતો જે જંગલો અને વનોમાં પોતાના ઢોરો અને કોઇ વાર તો પોતે જ ગુમ થઇ જતો તે જંગલો અને વનો તેને જાદુઇ દેશ ભાસતો. તેને વીજળી કે મેઘ ગર્જના કોઇ કોઇ દેવકૃત્ય સમજાતું. બીજા દેશના વિચિત્ર પહેરવેશવાળા અને વિચિત્ર રીતરિવાજવાળા લોકો તેને કામરૂદેશના લોકો લાગતા. જેની ઉપર કાબુ મેળવી ન શકાય, જેની ઉપર વિજય ન મેળવી શકાય, જે એકદમ નવું, અત્યન્ત મોટું, જે અગમ્ય ને અવર્ણનીય તે બધું આ જગતના પહેલા અને જુના વતનીને મન ચમત્કારિક, ભેદિ ને કાવ્યમય ભાસતું. એ વખતનો જગતનો વતની પોતાની જાતને રોજ ને રોજ સંભાળીને આગળ ને આગળ નવા નવા પ્રદેશમા લઈ જતો. પોતાને જે નહિ સમજાતું તેનો તેમ જ કુદરતના જે અગમ્ય અને અસંબદ્ધ દેખાતા બનાવોનો તેને વારંવાર પોતાની રીતે કંઇને કંઇ ખુલાસો આપવો પડતો, ખુલાસો જોડી કાઢવો પડતો. પોતાને જે સઘળું ભય રૂપ લાગતું ને જેના કારણો પોતે શોધી શકતો નહિ તે તેને કાતો દૈવી કે કાતો રાક્ષસી લાગતું. જે કાંઇ અચાનક અને અણધાર્યું બનતું તેમા તેને ભૂત પ્રેત કે પરીઓનો હાથ લાગતો. એ લોકોની તે વખતની દુનિયા ટુંકી હતી પણ તેમની માન્યતા વિશાળ હતી. પોતે જે ખુલાસા આપતા, કે પોતે જે માન્યતા ધરાવતા કે પોતે જે નવુ નવું જોતા અને સમજતા નહિ તે તેઓ

કોઇ કોઇ વાર સુંદર રીતે ગુંથીને એક બીજાને કહી સમજાવતા એ જુના પુરાણા કથનો તે આપણી આજની પૌરાણીક વાતો અથવા લોકવાર્તાઓ છે ભયભીત રહેનાર ગામડીયાઓએ કલ્પિત દેવદેવીઓના ભયમાથી ઉગરી જવા જે જે કર્યું તેને આજે આપણે વ્હેમ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે વખતના કુદરતના ખોળે રમના બાળકોએ કુદરતના નિરકુશ અને નિર્મળ વર્તનમાથી જે રમતો ગોથી કાઢી, તેમજ ઢગધડા વિનાના કુદરતી અનાજેમાથી જે વિચિત્ર જોડકણા જોડી કાઢ્યા તેને આજે આપણે લોક મતો—અને બાળમાન્યા કે જોડકણા કે વરતો ઉખાણુ તરીકે ઓળખીએ છીએ એ જોડકણા તે વખતે જેવા અગમ્ય હતા તેવા આજે પણ અગમ્ય છે લોકોએ ભવ્ય અને રમ્ય ઉભયને વદન કર્યું વદન કરતા કરતા તેમના હૃદયમાથી તેમને માટે સહજ નિન્દા અને સ્તુતિ સરી પડયા એ જમાનો છ૦ અને વ્યાકરણ કાળથીએ જુનો હતો એ નિદા અને સ્તુતિના કાવ્યો તે જ માયા લોક કાવ્યો હતા તેમાથી જ બધા લોકકાવ્યો જન્મ પામ્યા છે એ લોકકાવ્યોને વ્યાકરણ કે છદની પરવા ન હતી એવી દરકાર લોકકાવ્યને કદી પણ રહી નથી ને રહી શકે પણ નહિ એ ગીતો લોકહૃદયનો આવેશ અને આવેગ હતો સરિતા જેમ મર્યાદાની મર્યાદાનો વિચાર કર્યા વિનાજ, અને મર્યાદાથી નિરપેક્ષ રહીને જ વહે છે તેમ લોકગીતનો સ્વભાવજ છે કે તે વ્યાકરણ અને છદની દીવાલોની ઉપર થઇને જ ચાલે છે લોકોના આ આદિ કાવ્યો તે જ દુનિયાને ભારતવર્ષે આપેલા ઉપનિષદો, અને ગાથા છે તે જ યુરોપે આપેલા સગાઓ છે આદિ કવિ વાલ્મીકિનું ગાન ખરેખર સંસ્કૃત ભાષાનુ આદિ લોકગીત કહીએ તો શુ ખોટુ ? નિરન્તરની લડાઇઓ અને જીવનની અસ્થિરતાના એ દિવસોમા માતાઓને બાળકો, પત્નિઓને પતિઓ વધારે વ્હાલા ને મોઘા હતા અભણ માતાને ઘરનુ કામકાજ એક વ્યવસાય હતો, ને બાળકનુ પાલન એક આનદ હતો એ સાદા જમાનામા ઝાઝા વ્યવસાયો ન હતા, તેમ ન હતા ઝાઝા આનંદોની કૃત્રિમ જમાવટો પ્રેમોદ્રેક થતા જેમ તદુરસ્ત માતાના સ્તનમાથી દૂધની સેરો છૂટી નીકળે તેમ પ્રેમઘેલી માતાના હૃદયમાથી બાળકવિતાઓ, બાળગાણાઓ, હાલરડા સરી પડતા હાલરડામા ભોળી માતા પોતાના બાળકને કોઇ પીશાચોથી રક્ષણ ઇચ્છતી, તદુરસ્તી ઇચ્છતી, ને સુખશાન્તિ પણ ઇચ્છતી આ ગીતો તે આપણા હાલરડાના આદિ માતપિતાઓ અજ્ઞાન માતપિતાઓ જેમ પ્રેમી હોય તેમ પ્રેમાંધ પણ હોય બહાદુર લોકો જેમ હરાભર્યા હોય તેમ વહેમીલા પણ હોય મનુષ્યના આ સ્વભાવમાથી વ્હેમોને જીવન મળ્યુ ત્યાથી વ્હેમોનુ શાસ્ત્ર અને જડતા ઉભા થયા જીવનમા જે અપસવ્ય જે અમગળ ગણાય તેનુ કોઇ પણ ચિહ્ન માણસને બીજે કોઇ પણ સમયે ગમે નહિ એ સ્વાભાવિક છે અપ્રિયની સ્મૃતિ કોને પ્રિય લાગે ? આ વૃત્તિમાથી વ્હેમો ઉત્પન્ન થયા લાકડાથી આખરે માણસને બાળવામા આવે છે માટે લાકડાનુ શુકન માણસને અપશુકન લાગ્યુ રામ ફરતો આમ ત્રણ વાર ફેરવવામા આવ્યા પછી તેને અગ્નિદાહ મુકવાની ક્રિયા થાય છે તેથી કોઇ પણ માણસ ઉપરથી અગ્નિ ને ઉતારે દીવો લઇ જવો અપશુકન ગણાયુ એવીજ રીતે જે કેટલાએક નિયમો જુના લોકોએ સગવડની ખાતર સ્વીકાર્યા તે જાતે દહાડે વ્હેમ થઇ પડયા કારણ કાર્યનો સબંધ સમજાતો બંધ થઇ જાય છે ત્યારે બધી વસ્તુઓ નિર્મળ વ્હેમો બનીને ઉભી રહે છે એ દેખીતુ છે આ રીતે લોકવાર્તાઓ, બાળવાર્તાઓ, લોકગીતો વ્હેમો વગેરે લોકજીવનમા પેઠા આ સઘળુ તે લોકસાહિત્ય બહુજ વિશાળતાથી બોલીએ તો કહી શકાય કે જે સઘળુ લોકોની વાણીના વિષયરૂપે લોકોમા પેઢી દર પેઢી ઉતરતુ આવ્યુ છે તે લોકસાહિત્ય છે

૮ દ્રૌપદી.

(લેખિકા–સૌ. બ્હેન લીલાવતી.)

હજારો વર્ષો થયા આર્યાવર્તમા સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ઘણું ખરૂં એક જ પ્રકારનો કલ્પાય છે. આર્યાવર્તની આદર્શ સ્ત્રી એટલે જુની અને માન્ય થએલી ઉપમાઓમા સમાય તેવી સુંદર, ગમે તેવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા, યુગોથી ચાલી આવેલી માન્યતાઓને સત્કારે તેવી આર્યા, અને તે વિધિઓને સદૈવ આચરવામા તત્પર એવી ગૃહિણી, દુઃખો સહવામા ગરા સહચરી અને ભર્તાને પ્રસન્ન કરે તેવો ભાર્યા. ઓછે કે વધતે અંશે આટલા લક્ષણો શોભાવે તે સ્ત્રી આદર્શ સ્ત્રી થઇ શકે છે. આથી વધારે ગુણોની આવશ્યકતા સ્ત્રીઓને હોઇ શકે નહીં એમ માનવામા આવ્યુ હોય તેથી, કે એવી સ્ત્રીઓ તરફ શંકાની દૃષ્ટિએ જોવાતું હશે તેથી જ્વલંત અને પ્રતાપી સ્ત્રીત્વના ઉદાહરણો માત્ર અપવાદરૂપે જ પૌરાણિક સાહિત્યમા દૃષ્ટિએ પડે છે.

દ્રૌપદી એ આવો એક અપવાદ સીતાદેવીના જેવી આત્મામાંથી સર્વસ્વ સમર્પણ કરતી ભક્તિ ઉભરાય છે. શકુંતલાના મૃદુ અંતરમાથી નમ્રતા અને પ્રેમ ઝરે છે. દમયન્તીના ભીના હૃદયમાથી માતૃત્વનો રસ વહે છે. પણ શક્તિ અને પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી તો દ્રૌપદી એકલી જ છે. સોળ હજાર પટરાણીઓના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સખીપદને લાયક તો માત્ર દ્રૌપદી જ છે. મહાભારતના યુદ્ધને જનનારી અને પાંડવોના હૃદયબળની રખેવાળ એ પણ માત્ર દ્રૌપદી એકલી જ છે.

અગ્નિસમી જાજ્વલ્યમાન અને પ્રદિપ્ત, આ સ્ત્રીનો જન્મ અગ્નિકુંડમાથી જ થયો એમ મનાય છે. પાચાલ દેશના પ્રતાપી દ્રુપદ રાજાની તે પુત્રી હતી. કૌરવોના રાજ્યગુરુ દ્રોણને મારવાને નિર્માણ થએલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની તે ભગિની હતી સ્વરૂપે શ્યામ છતા અદ્દ્ભુત રૂપવતી તે મનાતી. કદાચ એનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિને આકર્ષે તેવું નહીં પણ દૃષ્ટિને ફરવા ન દે તેવું હશે.

એના સમગ્ર જીવનને અદ્દ્ભુતતા, સાહસ અને અસામાન્યતાની પરંપરા રૂપે જ વિલોકી શકાય. અકસ્માતથી અથવા એ અકસ્માતોને એ પ્રેરનારી હોય તેથી પૌરાણિક સ્ત્રીસૃષ્ટિમા એનું સ્થાન અને એનું વ્યક્તિત્વ સૌથી નીરાળાં જ પડી આવે છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમા એ એક જ સ્ત્રી એવી છે કે જે પોતાના સદ્દગુણો કરતા વ્યક્તિત્વને લીધે વધારે માન્ય થઇ હોય. એનામાયે સદ્દગુણો છે તો ખરા જ, પણ સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતાં એની શક્તિઓને વાપરવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હતું; અને તેથી એના સદ્દગુણોને પ્રણાલિકાના સાકડા ચીલામા સમાઇ રહેવાનું શક્ય નહોતું, અને કદાચ સદ્દગુણોની વ્યાખ્યા આપણે કરીએ છીએ તેટલી સખત તે સમયમા હતી પણ નહિ.

આપણામા એક પ્રકારની એવી માન્યતા આવી ગઇ છે કે, અસલના વખતમા સદ્દ-ગુણો અને સમાજવ્યવસ્થા બન્ને આપણા કરતા વધારે સુંદર અને ચઢીઆતા હતા. અસ-

સની સમાજવ્યવસ્થામા સ્ત્રીઓનુ સ્થાન શુ હતું એના કાલ્પનિક ચિત્રો દોરવા કરતા પુરાના અને હકીકતોનો જરાક આધાર લઇએ તો એ ચિત્રો એટના જ સુ ? બની શકે ખરા ? માત્ર મહાભારતના ગ્રથને જ શ્રદ્ધા કરના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે વાચવામા આવે, અને એમા આવતી અસગત અને વિચિત્ર વાતોમા જરાક ઉડી હુમળી મારવામા આવે તોયે એ દૃષ્ટિપડળ વધારે ટકી શકે ખરા ? તે વખતમા સમાજમા નીતિની વ્યાખ્યા આપણા કરતા જુદી હતી એ તો ચોક્કસ પાઠાથી જેમ જેમ એ વ્યાખ્યાનુ સ્વરૂપ બદલાતુ ગયુ તેમ તેમ તેને અનુકૂળ કરવાને એ શાસ્ત્રીય ગ્રથ પર ઘણા પ્રયોગો કરવામા આવ્યા એમા રહેલી સત્ય હકીકતોને મરડી મરડીને એનું સ્વરૂપ બદલવાનો પ્રયત્ન થયો પરિણામે નથી એનું મુળ સ્વરૂપ રહ્યુ કે ન નવુ સ્વરૂપ બન્યુ પણ છતાયે એની આસપાસ ઉગેલા નવા વેલાઓને દૂર કરવાની જરાક મહેનત લઇએ તો એના મુળ સ્વરૂપની ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી

દ્રૌપદીના લગ્ન એ આવા જ એક વિવાદનો વિષય એક સ્ત્રીને પાચ પતિઓ પરણે છતા એ સતી ગણી શકાય કે કેમ અને ગણી શકાય તો હાલની નૈતિક ભાવના સાથે એનો મેળ રહી શકે ખરો ? ન રહે તો પણ શાસ્ત્રકારોએ તો એને સતી ગણેલી જ છે એનો ગો ખુલાસો હોઇ શકે ? આવી ઘણી પ્રશ્નપરપરા એ વિષયમા થયા વિના રહેતી નથી

માત્ર શારીરિક પવિત્રતાના એક જ દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નપરપરા પુરી થતી નથી આપણામા તો સતીત્વ મનસા, વચસા અને કર્મણા એ ત્રણ પ્રકારે પાળવાનું હોય છે ભાવ અને લાગણીઓને બીજા સર્વ વિષયોમા તીવ્રરૂપે અનુભવનારી આ સ્ત્રીનો અતરાત્મા હૃદય અને જીવનના આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રશ્નમા નિર્લેપ રહી શકતો હશે ? એના હૃદયમા શુ એવા જુદા જુદા ખાના પડી ગયા હશે કે જેથી એના જુ । જુ । અનુભવોનું મિશ્રણ એનામા કદીએ નહીં થતું હોય ? મહાબાહુ અર્જુન અને શક્તિશાળી ભીમ સાથે સ્વરૂપવાન નકુળ અને જ્યોતિષી સહદેવ એક જ હારમા ઉભા રહી શકતા હશે ? સામર્થ્ય અને શક્તિના સર્વ કાર્યો વખતે એને સદા પ્રિયપતિ ભીમાર્જુન જ સાભરે છે એ શુ માત્ર એક અકસ્માત જ કહી શકાય ? માનસશાસ્ત્ર એ કોયડો એ રીતે ઉકેલવા ના પાડે છે, અને મહાભારતકારે પણ દ્રૌપદીના અપક્ષપાતના દૃષ્ટાતો આપવામા બહુ દરકાર રાખી નથી

પણ છતા દ્રૌપદી સતી ગણાય છે એ શાથી ? પ્રણાલિકા દ્વારા એ વાત એ રીતે માન્ય છતા મહાભારતને પણ એનો બચાવ કરવાની જરૂર તો જણાઇ છે, અને તેથી તપસ્વિની તરીકેના એના પૂર્વજન્મની વાત તથા મહાદેવે એને વર આપ્યો હતો તે વાત એના બચાવ તરીકે એમા ઉમેરવી પડી છે પણ તેથી આપણી દૃષ્ટિએ એનું સમાધાન થતું નથી

એનો ખુલાસો માત્ર એક જ રીતે થઇ શકે લગ્નની પવિત્રતાનો સ્વીકાર એ જ સતીત્વનુ લક્ષણ લગ્ન જેટલાની અથવા જેની સાથે થયા હોય તે સિવાય બીજાના વિચાર

ન કરવો ત્યા જ પવિત્રતાની મર્યાદા. તે વખતમાં સ્ત્રીઓથી એક કરતાં વધારે પતિઓને પરણી શકાતુ હશે એ તો સ્પષ્ટ લાગે છે. હાલ પણ હિમાલયના પ્રદેશમા અને ટોડા વિગેરે કેટલીક અનાર્ય જાતિઓમા આ પ્રથા ચાલુ છે પતિના જીવતા અથવા પતિ ન હોય ત્યારે પુત્ર માટે પણ સ્ત્રીઓને કેટલાક પ્રકારની છુટ અપાતી. કુંતિના પુત્રો પાંડવો અને વિચિત્રવીર્યની રાણીઓના પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર આના જીવંત ઉદાહરણો છે. મહાભારતના ઘણા મહાન માણસોની ઉત્પત્તિની કથાઓ તે વખતની નીતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

દ્રૌપદીને સતી ગણવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. આર્ય સમાજમાં સ્ત્રીઓની મહત્તા માપવાની સતી સિવાય બીજી એકે પદવી નથી. સતી ન હોય એવી રાણી કે વીરાંગના કે વિદુષીનો હિસાબ હિન્દુ જનસમાજે કદી ગણ્યો નથી. અને જે સ્ત્રીને એના સમયના નીતિના ધોરણ પ્રમાણે સતી ગણવામા બાધ ન નડતો હોય તેના અવગણી ન શકાય એવા વ્યક્તિત્વને ન્યાય આપતા તે વખતના શાસ્ત્રકારોને સંકોચ નહીં નડયો હોય ? પણ એને માટે ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન તો જેમ જેમ નીતિનું ધોરણ બદલાતું ગયુ તેમ તેમ પાછળથી જ થતો ગયો એમ લાગે છે. મહાભારતનો ગ્રંથ હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણી પાસે છે તે તેનું મુળ સ્વરૂપ ન હતું એમ માનવાને ઘણા કારણો મળે છે. સમયને અનુસરતા ફેરફારો અને માન્યતાઓ તેમા દાખલ કરવામા આવ્યાં હોય તો ના ન કહેવાય.

આ એક અગત્યના પ્રશ્ન વીશે આ રીતે આપણા મનનું સમાધાન કર્યા પછી દ્રૌપદીના શક્તિશાળી વ્યક્તિત્વને વધારે સરળતાથી આપણે પ્રશંસી શકીએ છીએ. એના જીવનના દરેક પ્રસંગમા એનામાં કંઇ ને કંઇ નૂતનના જડયા વિના રહેતી નથી. અને એ સર્વ પ્રસંગોમાં શક્તિના દર્શન એ એના વ્યક્તિત્વની ખાસ લાક્ષણિકતા છે.

એના સતીત્વમા મોહકતા છે અને બુદ્ધિનાં ઓજસથી એ ઝળહળે છે. સંપત્તિકાળમાં એને પ્રસાદ અને અકૃપા બન્ને દેખાડતાં સરસ આવડે છે ગર્વભરી એ માનિની દુર્યોધનના અજ્ઞાન પર હસી શકે છે, પણ કુંતિજીની સેવા કરતા નમ્રતા એને છોડતી નથી જુદા જુદા તત્ત્વોના પ્રતિનિધિ હોય એવા સર્વ પાડવોની એ પ્રિયતમા થઇ શકે છે, અને છતાં બંધુઓના ઐક્યમાં એના નિમિત્તે કદીએ વિક્ષેપ નડતો નથી. એ સર્વદા ઉત્સાહ પ્રેરે છે, અને કદી નિરાશ થતી નથી પણ ઘણી વાર બધા એની મોહકતા કરતા શક્તિને વધારે નમતા હોય એમ લાગે છે.

દ્રૌપદીના વ્યક્તિત્વને જુદાં જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોતા એનામા જુદા જુદાં પ્રકાશના કિરણો દેખાય છે. આપણે એ સૌને સાથે ન જોતા એક પછી એકની તપાસ લઇશું.

સૌથી પ્રથમ બુદ્ધિ અને શક્તિનો પ્રભાવ દેખાડતી કૌરવોની રાજસભામા એને આપણે જોઇએ. બુદ્ધિનો પ્રભાવ દેખાડી પ્રથમ એ જીતવા પ્રયાસ કરે છે, અને જ્યારે પ્રતિકામી દુર્યોધનની આજ્ઞાથી એને સભામાં લઇ આવવા જાય છે તે પ્રસંગ મેધાવિની દ્રૌપદીના આત્મમાનનો સરસ ખ્યાલ આપે છે. સભાપર્વમાથી એક નહાનું અવતરણ છેક અસ્થાને નહીં ગણાય.

પ્રતિકામી જ્યારે એને "યુધિષ્ઠિર તમને દ્યુતમા હારી ગયા છે અને દુર્યોધન તમને દાસી તરીકે બોલાવે છે" એમ કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી એને પુછે છે કે,

"હે પ્રતિકામી! આવી રીતે કેમ બોલે છે? એવો કોણ રાજાનો પુત્ર છે કે પોતાની સ્ત્રીનું 'પણ' મુકીને જુગટુ રમે? જુગારના નીશાથી વિવેક વિસરી ગએલા રાજા યુધિષ્ઠિર મને હારી બેઠા, ત્યારે શુ મારા વિના બીજું કંઈ પણ મુકવાનું ન હતું?"

પ્રતિકામી જવાબમા કહે છે કે, "રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઇઓને અને પોતાની જાતને પણ જુગારમા મુકી ચુક્યા, અને છેવટે કંઇ બાકી ન રહ્યુ ત્યારે તમને 'પણ' મુકીને હારી ગયા છે," ત્યારે ઉશ્કેરાયલી દ્રૌપદી પોતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ન ખોતા ફરી કહે છે કે,

"હે સુતના છોકરા! તું સભામા જઇ યુધિષ્ઠિર રાજાને પુછી આવ કે પ્રથમ તમે તમારા આત્માને હાર્યા છો કે મને?" (સભાપર્વ–અ ૬૭)

દ્રૌપદીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યુધિષ્ઠિરથી કંઇ અપાતો નથી અને દ્રૌપદીને ફરીથી સભામા તેડવા મોકલે છે ફરી એનો એ જ પ્રશ્ન દ્રૌપદી સભાના મહાત્મા સભાસદોને પુછાવે છે, પણ દુર્યોધનના ભયથી કોઇ કાંઇ ઉત્તર આપતું નથી છેવટે દુરાત્મા દુઃશાસન એને સભામા અમર્યાદ રીતે ખેંચી આણે છે, ત્યારે એનો ક્રોધ સમાતો નથી દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ અને શકુનિ સિવાય બીજા સર્વના અંતર આ દશ્યથી વિંધાય છે, અને ભીષ્મપિતામહ, દ્રૌપદીના ન્યાયયુક્ત પ્રશ્નનો, અરધા શબ્દમાના, ગોળગોળ જવાબ આપે છે કે,

"હે દ્રૌપદી! સ્વામી દાસ થયો એટલે તેની સ્ત્રી દાસી ગણાય, અને યુધિષ્ઠિરનું વચપણ જોઇને તથા પરતંત્ર અને અશક્ત બનેલો સ્વામી બીજાના દ્રવ્યનું 'પણ' મુકવા સમર્થ નથી, એ સર્વ જોતા ધર્મની વાત ઘણી સુક્ષ્મ છે, તેથી તારા ખરા પ્રશ્નનો બરાબર ઉત્તર કરી શકાતો નથી હે દ્રૌપદી! સમૃદ્ધિવાળી સઘળી પૃથ્વીને રાજાએ મેલી દીધી પણ પોતે ધર્મને મેલ્યો નહીં, અને યુધિષ્ઠિરે હું હારી ગયો એવુ કહ્યુ, માટે પોતે હાર્યા પણ સ્ત્રી હારી એમ ગણાય નહીં તેથી તારા પ્રશ્નનો બરાબર ઉત્તર કરી શકાતો નથી વળી દ્યુત રમવામા હોંશિયાર શકુનિએ પરાજય કર્યો તેથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ કંઇ ખરાબ જાણ્યુ નહીં, તેથી પણ તારા પ્રશ્નનો બરાબર ઉત્તર થઇ શકતો નથી"

તે સાભળી દ્રૌપદી બોલ્યા કે, "જુગટામા ચતુર થનાર ભુંડા કામ કરનાર મૂર્ખ, છોકરા જેવા અને દુષ્ટ મનવાળાને બોલાવી અભ્યાસ વગરના મારા સ્વામી સાથે રમાડ્યા તેથી તે હાર્યા એમ કેમ કહેવાય? કૌરવો અને પાંડવોના મુખી અને જુગારમા અજાણ્યા રાજાને બધા કપટી અને દુષ્કામ કરનારાઓએ છળીને જીતી લીધા પાછળથી કપટ કર્યું માટે તે હાર્યા ન કહેવાય આ સભામા વડ઼ દીકરાવાળા વૃદ્ધ ડોસાઓ બેઠા છે તે આવો અન્યાય જોઇ તથા મારા વાક્યો સાભળી તેનો ખરેખરો ઉત્તર આપો." (સભા પર્વ અ ૬૭)

દ્રૌપદીની આ તેજસ્વી વાણીએ આખી સભામા ખળભળાટ મચાવી મુક્યો લાગે છે ભીમસેન પણ દ્રૌપદીની આ વાણીથી એકદમ આવેશમા આવે છે, અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર

વિકર્ણ દ્રૌપદીનો પક્ષ લઇ આખી સભા પાસેથી ન્યાય માગે છે, અને ફરી ફરી દ્રૌપદી જીતાયા ગણાય કે નહીં, તેમ જ યુધિષ્ઠિરને સર્વસ્વ હારી ગયા પછી દ્રૌપદીને 'હોડ'માં મુકવાનો હક્ક હતો કે નહીં એ સવાલનો જવાબ માગે છે. સભામા ઘોંઘાટ થઇ રહે છે. કર્ણ તે વખતે દુર્યોધનની વતી બોલવા ઉઠે છે, અને તે વખતે પણ સ્હામી દલીલ એવી લાવે છે કે, "ઇશ્વરે સ્ત્રી જાતિને માટે એક પતિ નિર્માણ કરેલો છે, અને આને તો પાચ પતિ છે. માટે તે......જેવી સ્ત્રીને આ સભામાં લાવવાને હરકત નથી." (સભા પર્વ. અ. ૬૮.) પાંજરામાં પુરાયલી સિંહણને આ અપમાન કેટલું સાલ્યું હશે?

પણ જે કાર્ય બુદ્ધિ ન કરી શકી તે દ્રૌપદીના પાછળ રહેલા બળતા ખ્યાલે કર્યું. મહાત્મા અને ધર્માત્મા પુરુષોની સભામા, અબળાના વસ્ત્રપર હાથ લગાડતાં, કુળધર્મની મર્યાદા, પુરુષત્વનો ખ્યાલ, નિર્બળને રક્ષવાનો ક્ષાત્રધર્મ, કે નિરાધાર સ્ત્રીના ધર્મ અને માનની રક્ષાનો પુરાણો આચાર, એ કશુએ કામ નહીં આવ્યું, ત્યા અસહાય જણાતી દ્રુપદની એ પુત્રીની પાછળ યાદવોના નાથ અને આર્યોના સૌથી સમર્થ પુરુષનું સમગ્ર બળ એને બચાવવાને તત્પર હતું—એ ભાને કૃષ્ણાના ખેંચાતાં વસ્ત્રો અખ્યા વસ્ત્રહરણના પ્રસંગમા ચમત્કાર કરતાં કૃષ્ણને નામે યુદ્ધનું આહ્વાહન આપતી પાચાલીના આત્મબળથી જ એ ભયંકર અપમાનમાંથી એ રક્ષાઇ. જુલ્મગારો જ વધારે કાયરો હોઇ શકે છે.

પણ જે યુગ અને સમાજમા સ્ત્રીજાતિનું આવું ભયંકર અપમાન શક્ય હોઇ શકે છે તેની નીતિની ભાવના માટે શું કહેવું? દ્રૌપદી જેવી પ્રતાપી અને બળવાન સ્ત્રીની આ દશા જ્યા થઇ શકે ત્યાં બીજી નિર્બળ સ્ત્રીઓની રક્ષા કેવી રીતે થતી હશે તે વિશે પણ શું ધારવું? સંસ્કારિતાના કેન્દ્રસ્થાન કુરુકુળમાં જે વડીલોને હિન્દુઓ આજ સુધી પૂજતા આવ્યા છે તેમની સમક્ષ પાચાલ દેશના શક્તિશાળી રાજાની પુત્રીનું આ અપમાન, એ એ યુગની સ્ત્રી–સન્માનની ભાવનાનું અનેરૂં ચિત્ર પુરૂ પાડે છે, અને એ સુવર્ણયુગમાં સ્ત્રીજાતિની અતિ ઉત્તમ મનાતી દશાનું ભાન કરાવે છે

પણ હજી દ્રૌપદીના સભામા થતા અપમાનનો અંત આવ્યો નથી. કાયરો ભય પામે અને દબાય ત્યારે પણ સ્વભાવની નીચતા દર્શાવ્યા વિના રહેતા નથી. સભામાં ઘોંઘાટ ચાલુ જ રહે છે, અને સૂર્યચંદ્ર પણ જેને જોવાને ભાગ્યશાળી નહોતા થતા એવી દ્રૌપદીને ઘણા ઘણા દૃષ્ટિપાતો અને ઘણા ઘણાં વચનબાણો સહેવાં પડે છે. છેવટે કપટી ધૃતરાષ્ટ્ર એમની હંમેશની રીત પ્રમાણે દ્રૌપદીને મીઠે વચને વરદાનો માગવાનું કહે છે, અને દ્રૌપદી પાંડવોને એ વરદાનો દ્વારા છોડાવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોને રાજ્યપાટ પાછા આપે છે, પણ ફરી દ્યુત રમી હરી લેવા માટે. પાંડવોનું ફરી હારી જવું, બાર વર્ષ વનમાં તથા એક વર્ષ ગુપ્તવાસમાં રહેવું એ શરતે સ્વીકારેલો વનવાસ અને દ્રૌપદીનું સાથે જવું, એ સર્વ કથા તો અત્રે અપ્રાસંગિક જ ગણાય. પણ વૃદ્ધ કુંતાજીને પણ દ્રૌપદી પાંડવોની સાથે છે એ વિચારે કૈંક આશ્વાસન મળતું લાગે છે.

દ્રૌપદીના માની સ્વભાવને આ અપમાનનુ દુઃખ કેટલું સાલે છે, એ વનપર્વમાં વર્ણવેલા કેટલાક પ્રસંગોમા બહુ સુંદર રીતે વર્ણવેલુ છે. દ્રૌપદીના પોતાના જ શબ્દો એનો બરાબર ખ્યાલ આપી શકશે.

શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોને વનવાસ ગએલા જાણી ત્યાં એમને મળવા આવે છે તે પ્રસંગે પ્રથમ શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કર્યા પછી દ્રૌપદી કહે છે કે, "હે ઈશ્વર! તમે સર્વ મનુષ્યો તથા સ્વર્ગમાં રહેનાર દેવતાઓ રૂપ છો, વાસ્તે નમનથી તમને હું મારું દુઃખ કહું તે સાંભળો. હે શ્રી કૃષ્ણ! પાંડવોની સ્ત્રી, તમારી સખી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની હું બ્હેન છુ તેને કોઈ ખેંચી શકે નહીં, પણ કૌરવોની સભામાં રજસ્વલા, એક વસ્ત્ર પહેરેલી થરથર કંપતી અને દુઃખવાળી એવી મને દુઃશાસને ખેંચી વળી રાજાઓના સમાજમાં પાપયુક્ત મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો મને જોઈને હસ્યા. હે મધુસૂદન! પાંચ પાંડવો પુત્રો સહિત પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદ તથા સર્વ વૃષ્ણીકુળ જીવતા છતાં કૌરવો મને દાસીપણાથી ભોગવવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા, અને તેઓએ બળાત્કારથી ભીષ્મપિતામહ તથા ધૃતરાષ્ટ્રની ધર્મેકરી હું વહુ થાઉં તેને દાસી કરી માટે હે જનાર્દન! હું યુદ્ધ કરનાર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહાબળવાન પાંડવોની નિંદા કરું છુ કારણ કે તેઓ પતિવ્રતા ધર્મવાળી અને જગતમાં યશવાળી મને કૌરવોથી દુઃખ પામતી જોઈ રહ્યા. હે મહાકર્તા! ભીમસેન તથા અર્જુને અલ્પ પરાક્રમી કૌરવોએ મને દુઃખ આપ્યું તે સહન કર્યું વાસ્તે ભીમસેનના બળને અને અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યને ધિક્કાર છે. હે શ્રી કૃષ્ણ! આ પાંડવો પોતાને શરણે આવેલા હરેકની રક્ષા કરે છે, છતાં મારી રક્ષા કરવામાં કંઈ પણ દયાયુક્ત થયા નહીં. હે વાસુદેવ! આ પાંચ પતિથી મને જે પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તેમની ઉપર નજર રાખીને મારી રક્ષા કરવી યોગ્ય હતી. વળી હે શ્રી કૃષ્ણ! ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધમાં શત્રુથી નહીં જીતાય એવા આ પાંડવો બળ વગરના ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો અપરાધ કેમ સહન કરે છે?" આ જાતના ને આવા ઘણા વચનો દ્રૌપદી શ્રી કૃષ્ણને કહે છે, અને છેવટે તેમને ઉપાલંભ આપતાં કહે છે કે, "હે મધુસૂદન! પતિ, પુત્ર, સગા, સબંધીઓ, ભાઈઓ, પિતા અને તમે કોઈ મારા નથી, કારણ કે જ્યારે અલ્પ પરાક્રમવાળા કૌરવોએ મારો પરાભવ કર્યો ત્યારે શોક વગરના પુરુષ ન હોય તેમ થઈને કોઈએ પણ મારી સહાયતા કરી નહીં. તે વખતે કર્ણે જે મારો ઉપહાસ કર્યો છે તે દુઃખ અને શમતુ નથી. હે કેશવ! તમારે મારી રક્ષા સંબંધનાથી અથવા હું અગ્નિના કુંડમાં ઉત્પન્ન થઈ છુ તે માટે, વા સખાપણાથી અથવા ઈશ્વરભાવથી કરવી હતી." (વનપર્વ અ. ૧૨) આ વચનોમાં કેટલો ઉમળકો ભર્યો છે તે સહેજ દેખાઈ આવે છે, અને શ્રી કૃષ્ણ આશ્વાસન આપે છે તેમાં પણ દ્રૌપદી પ્રત્યે સ્નેહ ઉંડો ભાવ દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતો નથી. એકવાર તો એમ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોના વધારે મિત્ર હતા કે દ્રૌપદીના?

પાંડવો કૌરવો સાથે દ્યુત રમ્યા તે પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકામાં ન હતા. પણ સૌભ નગરના શાલ્વ રાજાનો નાશ કરવા ગયા હતા. તેથીજ પાંડવો આવું મૂર્ખકૃત્ય કરી શક્યા. યુદ્ધમાંથી પાછા ફરતાં વાત જાણી શ્રી કૃષ્ણ તરતજ હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા, પણ ત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ચૂક્યું હતું, અને પાંડવો વનમાં પણ સિધાવ્યા હતા. શ્રી કૃષ્ણ ત્યાંથી તરતજ પાંડવોને મળવા આવ્યા અને દ્રૌપદી સહ પાંડવોને આશ્વાસન આપ્યું.

વનપર્વમાંનો એક બીજો પ્રસંગ પણ ટાંકવા જેવો છે...

દ્રૌપદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો બળવાન ક્ષત્રિયોએ આ જાતના અપમાનને સહન કરવું એ નિર્બળતાની નિશાની રૂપ જ હતું, અને તેથી એનાથી પરિતાપ કર્યા વિના રહેવાતું નથી ધર્મરાજાને ઉપાલમ્ભ આપતાં પહેલાની અને હાલની સ્થિતિ એનાથી સરખાવ્યા વિના એ રહેવાતું નથી. એના જેવી અભિમાની સ્ત્રીને ક્ષણે ક્ષણે પોતાની દુરાવસ્થા અને શત્રુઓનો આનંદ સાલે છે. એ તો યુધિષ્ઠિરને ચોકખું કહી સંભળાવે છે કે, "હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ! તમને વનવાસનાં દુઃખો યુક્ત તમારા ભાઇઓ તથા મને જોઇને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે હુ એમ માનું છુ કે, તમારામા કૈં પણ ક્રોધનો અંશ નથી. હે રાજન! જે ક્ષત્રિયને ક્રોધ હોતો નથી એને જગતમા 'આ ક્ષત્રિય છે' એમ કોઇ કહેતું નથી. તેમ આજ હુ તમને ક્ષત્રિયપણા વગરના જોઉં છુ. હે યુધિષ્ઠિર! ક્ષત્રિય સમય આવ્યે પોતાનુ પરાક્રમ ન દેખાડે તો તેનો સર્વભૂત પ્રાણી પરાભવ કરે છે, માટે તમારે શત્રુપર ક્ષમા રાખવી યોગ્ય નથી." (વનપર્વ. અ. ૨૭.)

જ્યારે આ વચનોથી યુધિષ્ઠિર ઉત્તેજાતા નથી ત્યારે દ્રૌપદી બુદ્ધિવાદમા ઉતરે છે, અને શરૂઆતમા બલિ વૈરોચનનો સંવાદ કહે છે. બલિરાજા પ્રશ્ન પુછે છે કે, "હે પિતામહ! મનુષ્યનું કલ્યાણ શાથી થાય? ક્ષમા રાખવાથી કે ક્રોધ કરવાથી? એ વીશે મને સંદેહ થયો છે." ત્યારે પ્રહ્લાદજી એનો ઉત્તર આપે છે કે, "હે પુત્ર! મનુષ્યનું સદૈવ ક્ષમા રાખવાથી અથવા ક્રોધ કરવાથી કલ્યાણ થતું નથી વખતસર એક રાખવાથી કલ્યાણ થાય છે, એમ તું જાણ. પછી ક્ષમા અને ક્રોધ કયે પ્રસગે કરવો એ વિશે ઉપદેશ કરે છે." (વન પર્વ. અ. ૨૮) યુધિષ્ઠિર રાજા ક્રોધની સામે જુની પુરાણી દલીલો ઉત્તરમાં કહી સંભળાવે છે, ત્યારે દ્રૌપદી છંછેડાઇને કહે છે કે, "હે યુધિષ્ઠિર! ઇશ્વર તથા પૂર્વના કર્મ જે તમને મોહ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેને હું નમસ્કાર કરૂં છુ. તમારે તો તમારા પિતા અને પિતામહો બળે કરી રાજ્યગ્રહણ કરવા રૂપ ધર્મમા વર્તતા હતા તેની રીતે વર્તવું જોઇએ. તેમા તમને અવળી મતિ પ્રાપ્ત થઇ ગઇ છે........તમને જીવવાથી પણ ધર્મ પ્રિય છે, તો તે ધર્મનું પાલન કરવા સારૂ મારા સહિત ભીમસેન, અર્જુન, સહદેવ, નકુલનો પણ ત્યાગ કરો. હે ભરતવંશમા શ્રેષ્ઠ! ધર્મ પોતાનું સેવન કરનાર રાજાની રક્ષા કરે છે, એમ મે મહાપુરુષોથી સાભળ્યું છે; પણ તમારી રક્ષા કરતો નથી. તમને ધર્મમા નિરંતર એકાગ્ર બુદ્ધિ રહેલી છે, તેથી તમે તમારા સમોવડિયા કે તમારાથી કમી પુરુષોનું અપમાન કરતા નથી, તો તમારાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષનું તો શાનું જ કરો? કોઇનું અપમાન કરવું એ અભિમાન વગર થતું નથી, અને તે તો તમને રાજ્ય હતું ત્યારે પણ નહોતું... ....પણ તમે સદા ધર્મનું જ સેવન કર્યુ છે ત્યારે તમને અધર્મરૂપ દ્યુત રમવાની બુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થઇ? જે દ્યુતથી તમે રાજ્ય, દ્રવ્ય, આયુધો, પોતાના ભાઇઓ તથા મને પણ હારી ગયા, તેથી તથા આપણને થતા વનવાસના દુઃખો જોતા મને મોટો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.

હે રાજન! સર્વ જીવ ઇશ્વરને વશ છે, પોતાને વશ નથી.........હે યુધિષ્ઠિર! ઇશ્વરની માયાનુ બળ તો જુઓ કે જે ઇશ્વર પોતાની માયાએ કરી લિંગ શરીરાભિમાન જીવને જડરૂપ સ્થુલ શરીરમા આત્મબુદ્ધિ કરાવીને પરસ્પર નાશ કરાવે છે...........જેમ

માતાપિતા પોતાના સંતાનોનું પ્રિય કરે છે તેમ ઇશ્વર પ્રિય કરતા નથી, ને ક્રોધથી બીજા મનુષ્યોની પેઠે કોઇને સુખ કોઇને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે ઇશ્વર ન્યાયી નથી વળી ઇશ્વર ધર્મમા વર્તનારાને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને અધર્મીઓને સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ મને જણાય છે હુ ધર્મમા વર્તનાર તમને આવી આપત્તિ તથા અધર્મી દુર્યોધનને આવી રાજ્ય સમૃદ્ધિ જોઉ છુ, માટે તેની (ઇશ્વરની) નિંદા કરૂ છુ હે રાજન! ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદાથી ઉતરી ચાલનાર ક્રૂર, લોભી તથા અધર્મી દુર્યોધનને સમૃદ્ધિ આપી તેથી તેને શુ ફળ પ્રાપ્ત થયુ હશે? હે યુધિષ્ઠિર! તમે જીવને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે એમ કહેશો, તો કર્મ કરવામા પ્રેરણા કરનાર ઇશ્વર છે, માટે તેને ફળ મળવુ જોઇએ, પણ જીવને મળવુ જોઇએ નહીં જો જીવે હરેક કામમા કરેલુ પાપ ને કરાવનાર ઇશ્વરને પ્રાપ્ત થતુ નથી, તો તેમા ઇશ્વરનુ બળ જ કારણ છે, માટે બળ વગરના જીવો માટે હું અફસોસ કરૂ છુ" (વનપર્વ અ ૩૦) કોણ કહેશે કે આવુ કહી શકે તે સ્ત્રી આજથી પણ હજાર વર્ષ પૂર્વે જન્મી હતી?

પણ ધર્મના અવતાર રૂપ યુધિષ્ઠિરને આવા નાસ્તિક વચનો કેમ રુચે? એમના મન પ્રમાણે દ્રૌપદીના અજ્ઞાનરૂપ વાદળને વીખેરવા તરતજ ધર્મ અને કર્મ ફલ વિશેનો ઉપદેશ શરૂ કરે છે, અને ફરીથી આવી નાસ્તિક બુદ્ધિ ન કરવા માટે દ્રૌપદીને વિનવે છે દ્રૌપદીને તરતજ લાગે છે કે આ પાસો બરાબર નથી પડ્યો, એટલે તરતજ નમ્રતા ધારણ કરી યુધિષ્ઠિર રાજાને ખાત્રી આપે છે કે એનો ઇરાદો ધર્મની નિંદા કરવાનો ન હતો, પણ વનવાસના દુખોએ જ એને અકળાવી મુકી હતી પણ આટલુ કહીને એ વિરામ પામતી નથી સાથે સાથે ઉદ્યોગનુ માહાત્મ્ય તો એ વર્ણવે જ છે એ કહે છે કે, "જેમ તલમા તેલ, ગાયોમા દુધ, અને કાષ્ટમા અગ્નિ રહ્યો છે, પણ તે ઉદ્યોગ કર્યા વિના હાથમા નથી આવતા, તેમ કર્મફલ પર આધાર રાખ્યાથી ગયેલુ રાજ્ય પણ પાછુ ન આવે અને રાજ્ય ન આવે તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણા અદૃષ્ટમા રાજ્ય છે જ નહીં ખેડુત ખેતી કરે પછી વરસાદ ન આવે તો દૈવનો દોષ, પણ તેમા ઉદ્યોગ ન કર્યાનો અપરાધ તો રહેતો નથી હું ઉદ્યોગ કરૂ અને ફલસિદ્ધિ ન થાય તો?—એ વિચારે પુરુષાર્થીઓએ બેસી રહેવુ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી પોતાના પરાક્રમની પુરુષને ખબર પડતી નથી સામ, દામ, ભેદ, કે દંડ એ હરેક ઉપાયથી અર્થસિદ્ધિ કરવી એ જ પરાક્રમી પુરુષને ધર્મરૂપ છે' (વનપર્વ અ ૩૨) આવા અર્થના ઘણા વાક્યો દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરને સંભળાવે છે ભીમસેનનું અંતર તો દ્રૌપદીના આ શબ્દોથી એકદમ ઉકળે છે, અને તે પણ દ્રૌપદીના અંતરે મોટાભાઇને ઘણા વચનો સંભળાવે છે ત્યારે પ્રથમ તો ધર્મરાજ એને ધર્મબોધથી શાંત કરવાનો યત્ન આદરે છે, પણ છેવટે ભીમસેન નથી જ સમજતો ત્યારે એક બીજુ અત્યાર સુધી ન કહેલુ કારણ દર્શાવે છે "હે ભરત કુળમા ઉત્પન્ન થએલા ભીમસેન! જે પુરુષ સાહસથી પાપરૂપ કામ કરવાનો આરંભ કરે છે તેને તે કામ દુઃખ આપનાર થાય છે વાસ્તે હું કહુ તે તું સાંભળ! ભૂરીશ્રવા, શલ્ય, જરાસંધ, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા તથા દુર્યોધનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સૌ કુશળ અને મોટા ધનુર્ધારીઓ છે જે રાજાઓને આપણે તાપ પમાડેલા છે તે સૌ કૌરવ પક્ષનો આશ્રય કરનાર તથા દુર્યોધનના સ્નેહને લીધે તેનુ હિત ઇચ્છનાર છે માટે તેઓ મોટા ધનવાન હોવાને લીધે યુદ્ધમા ખુબ યત્ન કરશે. તેઓને દુર્યોધન મોટા સન્માનથી અનેક

તરેહનાં સાહિત્યો તથા ખાનપાનાદિ આપશે. પુત્રો તથા પ્રધાનાદિ સહિત તેઓ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણત્યાગ કરશે એમ મને નિશ્ચય છે. વળી ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્યને આપણમા તથા કૌરવોમા સરખી પ્રીતિ છે, તો પણ તેઓ દુર્યોધનનું અન્ન ખાય છે, માટે તેનો પક્ષ કરીને યુદ્ધમા પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે. હે ભીમસેન ! તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, સ્વધર્મપરાયણ, અને યુદ્ધમાં દેવતા તથા દૈત્યોથી પણ ન છતાય એવા છે. વળી તેઓમા મહારથિ, સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ કોઇથી પરાભવ પામે નહીં એવો તથા કોઇથી પણ ન ભેદાય એવું કવચ ધારણ કરનાર કર્ણ આપણી ઉપર નિરંતર દ્વેષ રાખે છે. માટે એ સર્વને જીત્યા વગર તાગથી દુર્યોધનને જીતવો ઘણો મુશ્કેલ છે, એવા વિચારથી મને રાત્રિ દિવસ નિદ્રા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી." (વનપર્વ અ. ૩૬) ધર્મરાજાના હૃદયમાં ધર્મથીએ ઉંડું આવી શંકાઓનું શલ્ય ખુંચતું હશે કે નહીં ? આ શંકાઓથી દુઃખી થએલા યુધિષ્ઠિર મહાબાહુ અર્જુનને અજેય જોવા ઇચ્છે છે, અને તેથી તેને ઇન્દ્ર પાસે દિવ્યાસ્ત્રો લેવા મોકલે છે. ગાન્ધીજીની માફક ધર્મરાજાનો ધર્મ પણ એમની વ્યવહારૂ બુદ્ધિને ઠીક મદદરૂપ થતો લાગે છે એવો નાસ્તિક વિચાર કોઇ વાર આપણા અંતરમા આવે તો એ માનુષી નિર્બળતા ક્ષમ્ય કરવા યોગ્ય છે.

દ્રૌપદીની પ્રીતિ અર્જુનપર સૌથી વિશેષ હતી એ તો ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે. દ્રૌપદીના રસિક અને વીર હૃદયને સંતોષે એવો એ માત્ર અર્જુન એક જ છે એ પણ કૈંક લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સહદેવ અને નકુળને દ્રૌપદી કદી ભુલતી નથી, પણ કોઇ પણ ઠેકાણે એમની પાસે સીધી યાચના કરતી કે એમના પરાક્રમમા ખાસ ગર્વ લેતી કદીએ દેખાતી નથી. ભીમસેનના તરત ઉશ્કેરાય એવા સ્વભાવનો એ પ્રસંગભર ઉપયોગ કરે છે, અને યુધિષ્ઠિરના શાંત હૃદયમા એ વેગ આણે એવી ચાવી તો એ એક જ છે. એને ધમકાવતાં અને મીઠાસથી સમજાવતા આવડે છે. જરૂર પડે ત્યારે એ દલીલોમા ઉતરી શકે છે. એ સ્ત્રી છે પણ સત્તાધારી થવાને એ વધારે યોગ્ય છે. કીચકને ભોળવતાં કે ભીષ્મને છેતરી વરદાન લેતા—એ કપટ કરવાની જરૂર પડે તો તે કરતાં પણ તે અચકાતી નથી, અને છતા સત્યભામાને ઉપદેશ આપતાં સ્ત્રીધર્મની પ્રણેતા એ થઇ શકે છે. નમ્રતા એના સ્વભાવમા નથી પણ તેનોએ ડોળ કરવો હોય તો તે તેને પુરેપુરો આવડે છે. માનવી વિકારોને એ વશ થતી નથી પણ એનું પ્રદર્શન એ પોતાને અનુકૂળ વખતે ધ્યેય સાધવાને કરે છે. અર્જુન સુભદ્રાને પરણી આવે છે ત્યારે 'સુભદ્રા પાસે જાઓ' એમ કહેતી આ અપૂર્વ સ્ત્રી માત્ર સ્ત્રીસ્વભાવને સુલભ ઇર્ષ્યા દાખવે છે કે એ રીતે અર્જુનને વધારે ખેંચે છે એ કોણ કહી શકે ?

પાંડવોનો દ્રૌપદી પ્રત્યેનો ભાવ તો એ એને પૂજ્ય કુલદેવતા માનતા હોય કે પાંચ ઇંદ્રિયો જેવા પાંડવો આત્માસમી દ્રૌપદીને વશવર્તી થઇ ચાલતા હોય એવો કૈંક છે. દરેક એનાપર સ્નેહ રાખે છે, અને છતા દરેકપર એનો તાપ પડતો હોય એવું લાગે છે. એનામા કૈંક એવું આકર્ષણ છે કે એની અતિ તેજસ્વીતાનો જુલમ કોઇક વખત એમને લાગતો હશે તોયે એનાથી દૂર ખસવાનુ મન કોઇને થતું નથી. માતાની માફક એ એમની સંભાળ રાખે છે અને પત્ની થઇ એ એમને રીઝવે છે. દ્રૌપદીની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ન સંતોષવાની હોત તો પાંડવો આટલા પરાક્રમ કરત ખરા ?

પણ દ્રૌપદીમા સુકુમારતા નહોતી એમ નહીં દુઃખ પડે ત્યારે અશ્રુના પુર એના નયનો-માથી સદાય ઉતરતા, પણ એના અશ્રુનુ મૂલ્ય ઘણુ મોઘુ પડતું એટલો જ એનામા ફેર. એના સુકોમળ દેહને દુઃખ થતુ ત્યારે એ અશ્રુ પડાવતો એ દેહમા વસતો બળવાન આત્મા ઘવાતો ત્યારે તેમાથી નિશ્ચયની ઉગ્ર જ્વાળાઓ નીકળતી. આ સ્ત્રીના કાતો મિત્ર રહી શકાય કે શત્રુ થઇ શકાય શત્રુ કે મિત્ર એ બેમાથી એકે હારમા ન આવે એવી કોઇ પદવી જ આની સાથેના સબધમા શક્ય નહોતી

અને તોય આ સ્ત્રી કોટીની હતી, પણ સાહસ વિનાના કોઇ એને સંતોષતા નહીં ગંધમાદન વનમાથી સહસ્રદલ કમળ લેવા એ ભીમને મોકલે છે, ત્યારે રાક્ષસોથી ભરપૂર વનમા ભીમને એકલો મોકલતા એને સંકોચ કે ગભરામણ થતી નથી, ને અરણ્યમા યે એ રાણીના જ તોરથી રહે છે જયદ્રથે મોકલેલા કોટિકને જવાબ દેતા ને જયદ્રથને સત્કાર માટે નિમંત્રણ કરતા મોટા ઘરની એ કુલવધૂ એની મોટાઇને યોગ્ય જ જવાબ દે છે, ને જયદ્રથનું સ્વાગત કરતાએ સમ્રાજ્ઞીનુ ગૌરવ એને છોડતુ નથી

જયદ્રથ દ્રૌપદીનુ હરણ કરે છે તે પ્રસગે પણ દ્રૌપદીનો પ્રભાવ દેખાયા વિના રહેતો નથી અબળા અને એકલી તેથી તેનું જોર ન ચાલ્યુ એ ખરૂં, પણ ગર્વ અને પ્રતિભા તો એની વાણીમાથી ત્યારે પણ ઝરે છે એના તિરસ્કારમા એક પ્રકારની ઉગ્ર જ્વાળા છે, અને જેના પર એ છૂટે છે તેને એ બાળ્યા વિના રહેતી નથી

યુધિષ્ઠિરના ઠડા અને ધીમા સ્વભાવથી કોઇ વાર એ પોતાના સ્વભાવપરનો કાબુ ખુએ છે, પણ બનતા સુધી એમના તરફની માનવૃત્તિને જરાએ હાની ન પહોચે એ દેખાડવા એ પ્રયત્ન કરે છે જયદ્રથને ન મારવાનો આદેશ જ્યારે યુધિષ્ઠિર કરે છે ત્યારે આકુળવ્યાકુળ થએલી દ્રૌપદીથી, “જો તમારે મારૂ પ્રિય કરવુ હોય તો જયદ્રથને માર્યા વિના છોડશો નહીં” એવુ ભીમાર્જુનને કહ્યા વિના રહેવાતું નથી પણ જ્યારે એને પકડી લાવે છે અને યુધિષ્ઠિર એને મુક્ત દેવાનું કહે છે ત્યારે ભીમ કહે છે કે, “આને દ્રૌપદી કહે તો મુક્ત દઉ” યુધિષ્ઠિર ફરી ભીમને એને મુક્ત દેવાનું કહે છે અને દ્રૌપદી પણ યુધિષ્ઠિરનો મનોભાવ જાણી વગર કહ્યે એ જ આજ્ઞા કરે છે આ પ્રસંગમા ગમે તેટલો ક્રોધ ચઢ્યો હોય છતા યુધિષ્ઠિરની મહત્તા ન ઘટાડવાની એની ચિંતા દેખાયા વિના રહેતી નથી

ગુપ્તવાસનો સમય હવે પાસે આવતો જાય છે જન્મથી જેણે કઇ કામ કર્યું નથી એવી દ્રૌપદી કયુ કાર્ય સ્વીકારશે એની પાડવોને ફીકર થાય છે પણ સમયને ઓળખનારી આ માની સ્ત્રી જરાએ સકોચ વિના સૈરન્ધ્રીનું કાર્ય સ્વીકારે છે, અને પાડવો વિરાટનગર પ્રતિ જાય છે રાણી સુદેષ્ણાને દ્રૌપદીને જોતા થયેલી શકા કે “આને જોઇને રાજા કદાચ મને મુક્ત દેશે” એ કોણ કહેશે કે અસ્થાને હતી? દ્રૌપદી ઇચ્છે તો એની રૂપપાશમા ન સપડાય એવો નર વસુંધરાના પટ પર કોઇ વસતો ન હતો. એ ન ઇચ્છે તો શકનું સામર્થ્ય પણ એને મોહ ઉપજાવવાને સમર્થ ન હતું દ્રૌપદી “પાચ ગાધર્વો મારા પતિ છે

અને મારી રક્ષા કરે છે," એમ કહી ત્યાં રહે છે રાણી સુદેષ્ણાએ જરા ભોળી તો ખરી કે દ્રૌપદીને આ રીતે ઓળખતી નથી.

સુરક્ષિત સૌંદર્ય પ્રેરણા આપે છે. અરક્ષિત સૌંદર્ય જોઈ માનવની પાશવવૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે. અગ્નિની માફક સૌન્દર્ય પણ સુખ અને દુઃખ બન્ને લાવે છે. જે સૌંદર્ય દ્રૌપદીની સમ્રાજ્ઞી તરીકેની શોભામા વધારો કરતું તે તેની અસહાય અવસ્થામા ને દાસીપદમાં એના કષ્ટો વધારવાનું સાધનભૂત થયું. ગમે તેવી બળવાન હોય તોયે સ્ત્રી જાત. તેની પાછળ કોઈ પુરુષનું રક્ષકબળ ન દેખાય તો તેને સન્માનવાનો ધર્મ કોણ જાણે કેમ ઘણી વાર પુંગ-પજાતિ ભુલી જાય છે. અસહાય અને અરક્ષિત દેખાતી દ્રૌપદીને પણ તેમ જ થયું. એને જોઈને કીચકની પાશવવૃત્તિ જાગી. રાણી સુદેષ્ણાએ ભાઈનો પક્ષ લઈ તેનું દુઃખ નીવારવા દ્રૌપદીને મદિરા લેવાને બહાને મોકલી. દ્રૌપદી તેનો તિરસ્કાર કરી સભામા દોડની ફરીઆદ કરવા આવી, પણ રાજાના દેખતા કીચકે દ્રૌપદીને કેશ પકડી મારી. દ્રૌપદીનો ક્રોધ આ વખતે સમાતો નથી. યુધિષ્ઠિર અને ભીમ બન્ને ત્યાં હાજર હતા પણ કંઈ કરી શકતા નથી. રાજા અસહાય સ્ત્રીનો પક્ષ લઈ ન્યાય આપવાને બદલે બળવાન કીચકને કે પણ કહેવા અસમર્થ થાય છે. દાસદાસીઓની નીતિ અનીતિની કીમત તો અત્યારે પણ ક્યાં અંકાય છે? ઇન્દ્રપ્રસ્થની મહારાણી આ અપમાનને કેમ સહી શકી હશે તે તો તેનો અંતરાત્મા જ જાણે."

દ્રૌપદીને પાડવોની નિર્બળતા આ વખતે ઘણી જ સાલે છે. એ જાણે છે કે શાંતિના અવતાર યુધિષ્ઠિર કે ગણત્રીબાજ અર્જુન આ વખતે ઉશ્કેરાઈ એની વહારે ચઢવા કે વેર લેવા નીકળવાના નથી, અને કીચક જીવે તો એના સળગતા આત્માને એક ક્ષણની શાતિ પણ મળવાની નથી. બળવાન ભીમના સ્વભાવ અને બળ બન્ને પર શ્રદ્ધા રાખી એને સુતેલાને ને એના સુતેલા સ્વભાવને તે જગાડે છે. દ્રૌપદીનો એ વખતનો શોક ખરે-ખર હૃદયને હલાવે એવો છે.

ભીમને હાથે કીચકો મરાયાની કથાનો સંબંધ દ્રૌપદીના કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ સાથે સંબધ ધરાવતો નથી એટલે એ વીશે વધારે વિગતમા આપણે નહીં ઉતરીએ.

રાણી સુદેષ્ણાના અંતઃપુરમા સૈરન્ધ્રિનું સ્થાન સામાન્ય દાસીઓ કરતા ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું હોવું જોઈએ. ઉત્તરકુમાર "સારથિ વગર યુદ્ધે કેમ ચ્હડાય" એમ વિમાસણમાં પડે છે, ત્યારે અર્જુનના સૂચનાથી દ્રૌપદી એને બૃહન્નલાને સારથિ તરીકે લઈ જવા ભલા-મણ કરે છે. એવા કટાકટીના સમયમા જેના અભિપ્રાયની ભાગ્યે જ કીંમત હોય એવી દાસીની સલાહ ઉત્તરકુમાર માન્ય રાખે ખરો? અને તે પણ બૃહન્નલાનું અર્જુન તરીકેનું ઓળખાણ તો ઉત્તરકુમારને પછીથી થાય છે. દ્રૌપદીની કહેવાની રીતમા પણ દાસત્વનો અંશ પણ જણાતો નથી.

આ પ્રસંગ પછી દ્રૌપદી ઉદ્યોગપર્વમાં કૃષ્ણ વિષ્ટિનું કહેણ લઈ જાય છે ત્યાં દેખાય છે. સહદેવ સિવાય સર્વ પાડવો—ભીમ અને અર્જુન સુદ્ધાંત બનતા સુધી શાંતિ કરાવવાનો

આમદ શ્રીકૃષ્ણને કરે છે ભીમના નિર્મળ વચનો સાભળીને તો શ્રીકૃષ્ણને પણ આશ્ચર્ય થાય છે પણ માત્ર દ્રૌપદી જ યુદ્ધની ખરેખરી આતુરતા દેખાડે છે આ પ્રસગે ખરેખર એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ સ્ત્રી ન હોત તો મહાભારતનું યુદ્ધ મડાત નહીં, અને મડાત તો જીતાત નહીં શોકયુક્ત થએલી દ્રૌપદી ભીમસેનને અત્યત શાત થએલો જોઇ આખમા આસુ આણીને કહે છે કે, "હે મધુસૂદન ! જે રીતે છળ કરી અમાત્ય સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે પાડવોને રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યા છે તે બધુ તમે જાણો છો યુધિષ્ઠિરે 'પાચ ગામ અમને આપો' એમ દુર્યોધનને તથા તેના સબધીઓને કહેવરાવ્યુ પણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! સધિને ઇચ્છનાર યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય સાભળીને પણ દુર્યોધને તેમ કર્યું નહીં માટે હે શ્રીકૃષ્ણ ! રાજ્ય આપ્યા વગર કદી દુર્યોધન સધિ કરવા ઇચ્છે તો તેમ તમારે ત્યા જઇ ક્યારેય કરવુ નહીં હે મહાબાહો ! સજય સહિત પાડવો કોપેલા ભયકર દુર્યોધનના સૈન્ય સામા ઉભા રહેવા સમર્થ થશે. તેમને વીશે સામ તથા દામે કરી કોઇ પણ અર્થ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, માટે તેમને વીશે તમારે દયા કરવી નહીં જે શત્રુઓ સામ તથા દામે કરી શાતિ ન પામે તેમને વીશે તો દડનો જ ઉપાય કરવો " વળી કહે છે કે, "હે કેશવ ! મારા સરખી સ્ત્રી પૃથ્વીમા કોણ છે ? દ્રુપદની કન્યા વેદિના મધ્યમા ઉત્પન્ન થએલી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન, તમારી પ્રિય સખી અજમીઢના કુળમા પ્રાપ્ત થએલી, મહાત્મા પાડુરાજાની પુત્રવધુ અને તેજે કરી પાચ ઇન્દ્ર સરખા પાચ પાડવોની પત્ની, એવી હું છુ તે પાડવો દેખતે છતે અને તમે વિદ્યમાન છતે મારા કેશ તણાયા, અને સભાના મધ્યમા ક્લેશ પામી પાચાલ રાજાઓ, વૃષ્ણિઓ અને પાડવો જીવતે પાપિષ્ટોની દાસી થઇ સભામા હું ઉભી

હે કૃષ્ણ ! ભીમના બળને અને અર્જુનના ધનુષ્ય ધરવાને ધિક્કાર છે, નહીં તો એવુ કામ કરી દુર્યોધન બે ઘડી પણ જીવે ? હે કૃષ્ણ ! હું તમારે અનુગ્રહ કરવા લાયક હોઉં અને મારા વીશે તમને દયા હોય, તો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉપર તમારે પૂર્ણ ક્રોધ કરવો.' જરા વારે ફરી દ્રૌપદી પોતાના સુંદર કેશપાસને હાથમા લઇ શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતા આખમા આસુ આણી કહે છે કે, "હે પુડરીકાક્ષ ! દુ શાસનને હાથે ખેચાયનો આ કેશપાશ તમે જુઓ. તેણે કેવો ખેચ્યો છે ? સધિની ઇચ્છાવાળા તમારે સર્વ કાર્યને વીશે એને પણ યાદ રાખવો હે શ્રીકૃષ્ણ ! કદી ભીમ અને અર્જુન કૃપણતાને લીધે સધિની ઇચ્છા રાખતા હોય તો મહારથિ પુત્રો સહિત વૃદ્ધ એવો મારો પિતા, અને અભિમન્યુને આગળ કરી મારા મહા પરાક્રમી પાચ પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે હે શ્રીકૃષ્ણ ! જ્યા સુધી પાપી દુ શાસનનો હાથ સારી રીતે કપાયલો તથા રજથી ભરેલો હું ન જોઉં, ત્યા સુધી મારા હૃદયને કેમ શાતિ વળે ? પ્રદિપ્ત અગ્નિની માફક હૃદયમા ક્રોધ રાખી વાટ જોતા મને તેર વર્ષ વીતી ગયા તમે આ દાક્ષે ધર્મ વિચારવા જાઓ છો ખરા, પણ તેમના વચનશલ્યથી પીડા પામતું મારું હૃદય ચીરાઇ જાય છે " કાયરના હૃદયમાએ શૌર્યની છોળો ઉછાળે એવા દ્રૌપદીના આ વચનો સાભળતા એના પ્રિયસખા શ્રીકૃષ્ણના અતરમા શુ થયુ હશે ? આ પ્રતાપી સ્ત્રીના વેગ આગળ પાડવો પણ નિસ્તેજ જેવા જણાય છે માત્ર શ્રીકૃષ્ણ સરખા પુરુષોત્તમ જ એને તો ધૈર્ય આપી શકે છે

શ્રીકૃષ્ણ રડતી દ્રૌપદીને કહે છે કે, "હે ! દ્રૌપદી ! થોડા વખતમા તુ કૌરવોની સ્ત્રીઓને રડતી દેખીશ હે ભીરૂ ! જેમની ઉપર તું ક્રોધી થએલી છે તેમની

સ્ત્રીઓ પોતાના બંધુઓ મરવાથી જે રીતે તું રડે છે તે જ રીતે થોડા વખતમાં રોશે. હું પોતે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ભીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ સહિત એ કામ કરીશ. કાળે કરી થાકી રહેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જો મારા વચનો નહીં સાંભળે તો નાશ પામી પૃથ્વી ઉપર શયન કરશે, અને શ્વાન અને શૃગાલો તેમને ખાશે. હિમવાન્ પર્વત ચલાયમાન થાય, પૃથ્વીના શત કટકા થાય, કે કદી નક્ષત્ર સહિત સ્વર્ગ પડે તોપણ મારૂં વચન મિથ્યા થાય નહીં. હું આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું માટે હવે તું રડની માં. શત્રુ રહિત થએલા લક્ષ્મીયુક્ત પતિને તું થોડા વખતમાં દેખીશ." (ઉદ્યોગ પર્વ–અ–૮૨) શ્રીકૃષ્ણ વિના આટલા વિશ્વાસથી આવું આશ્વાસન આપવાની બીજાની છાતી ચાલે નહી અને દ્રૌપદી વિના માત્ર સખાભાવથી આટલો હક્ક શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બીજી કોઇ સ્ત્રીથી થાય નહીં.

દ્રૌપદી અને કૃષ્ણ વચ્ચે એક પ્રકારના–જેને અંગ્રેજીમાં 'Comeradeзi' કહીએ તેવા સાહચર્યની ભાવના છે, અને તે બન્નેમા પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ જેને આપણે 'Superman' અને 'Superwoman' કહીએ તેવું–લોકોત્તર પ્રકારનું છે. સાધુતા અને અસાધુતા માપવાનું નીતિનુ સામાન્ય ધોરણ એ બન્નેને માપવાને માટે નકામુ થઇ પડે છે. એ બન્ને કાયદામા બંધાએલા નથી, પણ કાયદાઓને બનાવનારા છે. બન્ને લોકમતના વ્હેણમાં દોડતાં નથી પણ તેને દોરે છે. એ બન્નેનું વ્યક્તિત્વ સૌથી પ્રથમ સ્થાન ન મળે એવી કોઇ પણ સ્થિતિ કે પદવી સ્વીકારવાની ના પાડે છે. પરસ્પરની આવી સામાન્ય વિશિષ્ટતાઓથી જ બન્ને પરસ્પરને આકર્ષે છે

ગોપીઓની ભક્તિમાં પ્રેમ અને ભક્તિ છે, પણ સમાનતા નથી. દ્રૌપદી સાથેના શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમા સખ્યભાવની સમાનતા છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષનું હૃદય પ્રિયતમાઓના મનોરથો પુરવા સદા તત્પર રહે છે, પણ આદેશ અને પ્રેરણાની આકાંક્ષા તો એ સદા દ્રૌપદી જેવા જ્વલંત સ્ત્રીત્વ પાસેથી જ કરે છે. પત્નીઓની ઇચ્છા પુરવામા તેને ભર્તાનો આનંદ દેખાય છે, પણ સખીના આદેશ ઝીલવા અને તેની સાથે સ્વપ્ન જોવાની તેના હૃદયની ઉંડી અભિલાષા સ્પષ્ટ જણાય છે. બહારની દુનીઆ માટે સ્નેહ કે સત્તાના રાખેલા બખ્તર વિના એને એના સ્વરૂપે જુએ અને ઓળખે, એની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને વિજયગીતથી ઉત્સાહ અર્પે અને એની નિર્બળતાઓને એ નિર્બળતા ખાતર જ ચાહે અને ભાવભીના હૃદયના લાડથી પંપાળે એવી સખી પામવાની આકાંક્ષા કયા સાચા પુરુષને નથી થતી, અને કયું સાચું સ્ત્રીહૃદય એવા પુરુષની મૈત્રી પામવા તલસતું નથી?

એક પ્રશ્ન કદી આપણને બહુ આર્ય નહીં લાગે એવો છતાયે થયા વિના રહેતો નથી. દ્રૌપદી અને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા હોત તો? શ્રીકૃષ્ણની મહત્તા આજ છે એથી કદાચ વધત નહીં, પણ વૃષ્ણિઓના અને કુરુકુળના વિનાશક ભાવિને બદલે મહાભારતની કથા કૈં જુદી જ રીતે લખાત નહીં? એ બન્ને વિનાશના દૂતોને બદલે ભારતવર્ષને વધારે બળવાન અને વધારે સુગઠિત મુકી જવામા શક્તિમાન થાત નહીં? 'હોત તો' એ શબ્દમા જગતની શી શી અણુસરજી ભાવનાઓ અને બીનાઓનો ટંકાર રહ્યો છે એ કોણ કહી શકે?

પાંડવો પાસે આ કુળનાશક યુદ્ધ કરાવવું યોગ્ય હતું કે નહીં એ એક બીજો પ્રશ્ન છે. કુરુઓના અપમાનનો બદલો લેવાને ઇચ્છતા પાંચાલ દેશના દ્રુપદ રાજાની તે પુત્રી હતી. અપમાન પામેલા પાંડવોની તે પત્ની હતી. અંગત અપમાનથી દુભાયેલી તે સ્ત્રી હતી. ભારતવર્ષના ચક્રવર્તીપદની આકાંક્ષા ધરાવનાર રાજાઓને વિજય ન મળવા દેવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળા રાજ્યદ્વારી નીતિનિપુણ શ્રી કૃષ્ણની તે સખી હતી, અને કાયરતા જેના સ્વભાવમાં ન હતી—એવી દ્રૌપદી યુદ્ધની ઇચ્છા ન રાખે તો શાની રાખે? એના જન્મ, સંસ્કાર અને સ્વભાવ ત્રણેથી એ યુદ્ધની દેવી જ નિર્માણ થઈ હતી. એના જેવા સંયોગોમાં, એના જેવી સ્ત્રી બીજી સલાહ આપી જ કેમ શકે?

આ પછી તો ઘણા બનાવો બને છે. કૃષ્ણ વિષ્ટિ લઈને જાય છે અને નિષ્ફળ થઈને પાછા આવે છે અને મહાભારતના યુદ્ધના મોરચા મંડાય છે. અઢાર દિવસ સુધી લોહીની ધાર અવિરતપણે કુરુક્ષેત્રમાં વહે છે. આ બધામાં દ્રૌપદીની સીધી હાજરી કોઈ સ્થળે દેખાતી નથી, પણ છતાં એનું વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય રીતે એ બધાને પ્રેરતું હોય એવું ભાન સતત થયા જ કરે છે. આખા મહાભારતમાં શ્રી કૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બન્ને જ એવી શક્તિઓ છે કે જેમની ઇચ્છાશક્તિ ક્યાંયથી ને ક્યારેય થાકતી નથી. પોતાનું સાધ્ય સાધવાને એ ગમે તેવા સાધન વાપરતાં અચકાતાં નથી. એ બન્ને માત્ર એમના ધ્યેયને જ જુવે છે. એ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં નાની મ્હોટી કોઈ આડખીલીઓની એમને દરકાર નથી, અને સાધનો શુદ્ધ જ હોવા જોઈએ એવીએ એમને પરવા નથી.

યુદ્ધ દરમ્યાન દ્રૌપદીની હાજરી બહુ ન લાવવામાં કવિએ પણ એક પ્રકારનું ઔચિત્ય જ વાપર્યું છે. ગમે તેવી સમર્થ સ્ત્રી જાતને યુદ્ધ જેવા અમાનુષી કાર્યની વચ્ચે આણતાં કે સાક્ષીભૂત બનાવતાં રસવૃત્તિનો ક્ષય થાય છે. અજેય ઇચ્છાશક્તિવાળી દ્રૌપદીના અંતરનો કોમળ ભાગ, યુદ્ધને આવશ્યક અને ધર્મ્ય માન્યા છતાંયે, સંહારને જોતાં જરૂર કકળ્યો હશે એમ આપણને માનવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી.

યુદ્ધ પછી અશ્વત્થામાએ કરેલા રાત્રિસંહાર વખતે જ દ્રૌપદીથી આ પ્રહાર ખમાતો નથી. પુત્રો અને સ્વજનોનો ક્ષાત્ર ધર્મ વિરુદ્ધ થયેલો સંહાર જોઈ એનો અંતરાત્મા કકળી ઉઠે છે, અને એ અશ્વત્થામાને મરેલો જોયા વિના અન્ન ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આવેશથી ધર્મરાજાને મહેણું મારવા વિના પણ એનાથી રહેવાતું નથી કે, "હવે પુત્રો વગર તમે રાજ્ય ભોગવી સુખી થાઓ." આ વખતે પણ ભીમ અને કૃષ્ણથી પ્રેરાયેલો અર્જુન એની સહાયતા કરે છે અને અશ્વત્થામા સાથે ઘોર યુદ્ધ કરી એના માથાનો મણિ લઈ આવે છે. આ બધામાં કૃષ્ણની એક ખુબી દેખાયા વિના રહેતી નથી. દ્રૌપદીનું પ્રિય કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ બનતાં સુધી તો અર્જુન કે ભીમ પાસે જ કરાવે છે, અથવા કરાવ્યાનો દેખાવ કરે છે. એમનાથી ન બને ત્યારે ન છૂટકે જ એ સીધી રીતે કામમાં પડેલા જણાય છે. સ્ત્રીના મિત્ર થવા ઇચ્છનાર પુરુષે તે સ્ત્રીના પતિના મિત્ર થવું, એ સભ્યતા પ્રથમ સેવી એ શ્રી કૃષ્ણ જેવા ચતુર નરને અજ્ઞાત કેમ હોઈ શકે?

યુદ્ધ પછી દ્રૌપદીનું [illegible] કરે છે. કર્ણના મૃત્યુથી યુધિષ્ઠિરને થયેલા સ્મશાનવૈરાગ્ય વખતે યુધિષ્ઠિર સંન્યાસ લેવાનો નિશ્ચય કરે છે.

ત્યારે સર્વની સાથે દ્રૌપદી પણ તેમ ન કરવા તેમને વિનવે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતી વખતે પાંડવોની સહધર્મિણી રૂપે અને ઐશ્વર્યનું દર્શન કરાવતી એને આપણે જોઇએ છીએ, અને ઉત્તરાની ગર્ભરક્ષા કરવા મધુસૂદનને એ પ્રાર્થે છે.

દ્રૌપદીનું છેલ્લું દર્શન પાંડવોની સાથે હિમાલયમાં તપ કરવા જતાં થાય છે. અર્જુન પર એનો વધારે પક્ષપાત હતો એ વાત મહાભારતકારને છેલ્લે સુધી ખટકતી લાગે છે, અને એ પાપને સારૂ સર્વથી પહેલાં એનો દેહ પડે છે એમ ધર્મરાજાને મુખે એ કહેવરાવે છે. પુરૂષહૃદયની ઇર્ષ્યાનો એમાં અંશ હશે ખરો ?

આ અદ્ભુત સ્ત્રીનો જન્મ અને મૃત્યુ બન્ને એના વ્યક્તિત્વની માફક સૌથી જુદી રીતેજ થયાં. એનામા શૌર્ય હતું ને શક્તિની વાંછના હતી, એનામાં બળ હતું ને બળવાનને આકર્ષવાની શક્તિ હતી, એનામાં ગર્વ હતો અને ગર્વને સંતોષવાની તાકાત હતી, એનામા બુદ્ધિ હતી અને તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડત હતી, એનામા સૌંદર્ય હતું ને તેને શણ-ગારવાની એનામાં કળા હતી.

એને સમય ઓળખતા ને ગાદ જોતા આવડતું. એને ધીરજ રાખતા ને બદલો વાળતાં આવડતું. એને સ્વાશ્રયી થતાં ને પ્રસંગ ઓળખતા આવડતું, એને સેવા સ્વીકારતાં ને સંભારી રાખતા આવડતું.

બલ એ એનો મહામંત્ર હતો. તેજસ્વિતા એના સ્વભાવમાં હતી. શક્તિ એના હૃદયમા હતી. મદ એની દૃષ્ટિમાં હતો.

મહાન પદને માટે એ સર્જાઇ હતી; મહાજનોની એ મિત્ર હતી; એના સંબંધથી મહત્તા પમાતી; એના સંગથી મહત્તા કેળવાતી

જુની આર્યાવર્તની સ્ત્રીસૃષ્ટિમાં જ્યોતિર્માલામા સવિતા સરખી જ્વલંત અને તેજસ્વી એ સદાયે પ્રકાશશે.

૯ કાવ્યકળા.

(લેખક—રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.)

'निरङ्कुशा कवय ।' એવું જે ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે તે જો સર્વથા સાચું હોય તો તો કાવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિને કળાનું નામ આપવું અને કળા તરીકે એ વિષયની ચર્ચા કરવી એ ઉભય અસ્થાને છે, કારણ કે અમુક નિયમો જ્યાં સચવાતા નથી, અમુક ધોરણ જ્યાં સ્વીકારાતું નથી, અમુક આદર્શ જ્યાં લક્ષમાં રખાતો નથી, ત્યાં કળા નામને શોભે એવી રચના હોતી નથી, ત્યાં કળારસિક સજ્જનોની ગુણદોષ પરીક્ષણ-શક્તિને માટે અવકાશ હોતો નથી ત્યાં કળાજન્ય લોકોત્તર આનન્દની પ્રાપ્તિનો સંભવ હોતો નથી. કવિઓની પ્રવૃત્તિમાં જો કેવળ નિરંકુશતા જ સમાતી હોત, તો કાવ્યની કૃતિઓને કદી કળાની કૃતિઓ ગણવામાં આવત નહીં અને કાવ્યની કળા સમ્બન્ધી કોઇ પણ પ્રકારના વિવેચનને માટે અવકાશ રહેત નહીં.

ત્યારે "निरङ्कुशा कवय ।" એ વચનમાં કંઇ પણ સત્ય સમાયલું છે કે નહીં, અને હોય તો તે શું છે તેનું આપણે અન્વેષણ કરીએ. એ તો ઉઘાડી વાત છે કે નિત્યના લૌકિક વ્યવહારમાં આપણે જે જે પ્રવૃત્તિ આદરીએ છિયે તે તે પ્રવૃત્તિમાં આપણને અમુક મર્યાદામાં રહેવું પડે છે. એ વ્યવહારને અંગે જે જે વિચારો આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તે આપણી તથા ઇતર જનોની પ્રવૃત્તિઓના પરિણામ રૂપ અને તત્તત્પ્રવૃત્તિના સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થયલા સુખદુઃખાદિ અનુભવના ફળ રૂપ હોય છે. એ વિચારો આપણા લૌકિક લાભાલાભની ક્ષુદ્ર ગણનાઓથી દૂષિત થયલા હોય છે. એ વિચારો આ વિશાળ વિશ્વના અમુક સાંકડા પ્રદેશના અવલોકનથી થયલા દર્શનથી જ બંધાયા હોય છે. એ વિચારો જગતમાં સર્વત્ર પથરાઇ રહેલી પ્રભુની સુન્દરતાને આપણી આગળ કોઇ અલૌકિક પ્રભાવથી ખુલ્લું કરનારા ફિરસ્તાને અભાવે વસ્તુ માત્રનું ઉંડું અને સાચું દર્શન કરાવ્યા વગરના રહ્યા હોય છે. એ વિચારોમાં રૂંધાઇ રહેલા આત્માને ચિરકાલીન આનન્દની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. એ વિચારોના વમળમાંથી આત્મા ખસીને કોઇ દૂર દૂરના ઉજ્જ્વળ પ્રદેશ તરફ જવાને એ તલસે છે. એ વિચારોના ગુંગળાવી નાખતા વાતાવરણથી વેગળા જઇને, સઘળી દુનિયાદારીની ખટપટને તિલાંજલિ આપીને કોઇ વધારે વિશાળ, કોઇ વધારે તેજસ્વી, કોઇ વધારે પવિત્ર, કોઇ વધારે ખુલ્લી ભૂમિઓમાં સ્વતન્ત્રપણે વિહરવાને એ તલપી રહે છે. એ દિવ્ય ભૂમિઓના અલૌકિક દર્શન કરાવનાર સ્વર્ગીય ફિરસ્તો તે કળાવાન્.

કવિ તરીકે, ચિત્રકાર તરીકે, ગવૈયા તરીકે, શિલ્પી તરીકે એમ અનેક સ્વરૂપે એ સ્વર્ગીય ફિરસ્તો આપણી આગળ આવીને ઉભો રહે છે, અને દુન્યવી વ્યવહારના જડ બન્ધનોમાં જકડાઇ ગયલા આપણા આત્માને આસપાસના ગોઝારા વાતાવરણથી છૂટો કરી, પોતાની કલ્પના રૂપી બહુરંગી પાંખો ઘડી ઉંચે ને ઉંચે લઇ જનારો એ ફિરસ્તો આપણને કોઇ

...ર સર્વની ઝળયામણા પ્રદેશોમા લઇ જાય છે અને આપણને અલૌકિક આનન્દનો આસ્વાદ પડવોની સહધર્મિરસ્વાદ આપવાની શક્તિ કળાવાનમા એની ' નિરંકુશતા ' ને લીધે આવે છે. [illegible] સ્વરૂપે નિહાળવામા અંતરાયરૂપ થઇ પડનાર જગતના કૃત્રિમ વ્યવહારોની જાળમાંથી છૂટીને કલ્પનાના બળ વડે કરીને ઉન્નત પ્રદેશોમા વિહરવાની અને વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન જાતે કરીને અન્યને કરાવવાની કળાવાનોની જે અદ્ભુત શક્તિ તે જ તેઓની ' નિરંકુશતા. '

આ અર્થમા જ निरंकुशाः कवयः એવાં વચનો આપણે વાપરી શકીએ. આ દૃષ્ટિથી જ 'જ્યા ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ' એ કહેવતની યથાર્થતા આપણે સમજી શકીએ. આ વિચારથી જ કળાવાનના વ્યાપારમાં કલ્પનાની શક્તિ કેવો આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે તે આપણે સમજી શકીશું. કાવ્ય કળાના ઉપાસકની કૃતિમા કલ્પનાનું જે બળ સંગીન અને સર્વવ્યાપક હોય છે તેના વિષે જગત્પ્રસિદ્ધ કવિ શેક્સપિયરે પોતાના એક નાટકમાં એક પાત્રને મુખેથી નીચે પ્રમાણેના ઉદ્ગારો કઢાવ્યા છે.–

> " The poet's eye, in a fine frenzy rolling
> Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven;
> And as imagination bodies forth
> The forms of things unknown, the poet's pen
> Turns them to shapes and gives to airy nothing
> A local habitation and a name."

(પ્રેરણા વડે દેદીપ્યમાન થતી કવિની દૃષ્ટિ આકાશથી પૃથ્વી સુધી, પૃથ્વીથી આકાશ સુધી ફરી વળે છે, અને જે વસ્તુઓ અજ્ઞાત છે તેને કલ્પના જેમ જેમ ઘાટ આપતી જાય છે તેમ તેમ કવિની કલમ તેને મૂર્ત સ્વરૂપમા રજુ કરે છે અને જે કેવળ હવાઇ શૂન્યતા છે તેને અમુક સ્થાનિક નિવાસ અને અમુક નામની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.)

આ પંક્તિઓ વડે સબળ શૈલીમાં કવિના કલ્પનાવ્યાપાર વિષે સૂચન કરવામા આવ્યું છે. પણ તેની સાથે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનુ છે કે એક પાત્રને મુખે તેના સ્વભાવને અનુકૂળ ઉદ્ગારો કવિએ કઢાવ્યા છે; તેમાં કવિના પોતાના વિચારોનું જ પ્રતિબિમ્બ પડેલું છે એવું માનવાની સામાન્ય છતા ગંભીર ભૂલ આપણે કરવી જોઇએ નહીં. ' જે વસ્તુઓ અજ્ઞાત છે,' ' જે કેવળ હવાઇ શૂન્યતા છે ' તે કવિના કલ્પનાવ્યાપારનો વિષય છે એ વિચાર શેક્સપિયર, જેની કૃતિઓમાં કુદરતની સત્ય વસ્તુઓનું જ યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ પડેલું જોવામા આવે છે અને જેણે શૂન્યતા ઉપર પોતાનો કલ્પનાવ્યાપાર ચલાવ્યો છે એવું કદી કહી શકાય તેમ નથી, તેનો પોતાનો હોય એવો સંભવ નથી.

સૌન્દર્યમૂર્તિ પ્રભુની રચેલી આ સૃષ્ટિમા સ્થળે સ્થળે જે સૌન્દર્ય પ્રસરી રહ્યું છે તે જ કાવ્યકળા અને ઇતર કળાઓના ઉપાસકોનો વિષય છે. સત્ય, સાધુતા, અને સૌન્દર્ય એ માનવહૃદયના ઉંડામા ઉંડા ભાવો છે. વિશ્વના પટ ઉપર પથરાઇ રહેલા અને વેદની વાણી સમા એ અચળ અને શાશ્વત ભાવો સર્વત્ર પોતાની સૌરભ ફેલાવી રહ્યા છે. એ ભાવોને

કળાવાન્ પોતાની કલ્પનાશીલ દૃષ્ટિથી જોઇ શકે છે, એ ભાવોને પોતાના સ્ફટિકસમા નિર્મળ હૃદય વડે એ ઝીલી શકે છે, એ ભાવોને મૂર્તિમત સ્વરૂપ આપીને જગતના જડ નયનોની આગળ એ ધરી શકે છે એ ભાવોમા "શૂન્યતા" નથી એ ભાવોમા ઉપજાવેલાપણું નથી એ ભાવોમા હવાઇ સ્વપ્ના નથી, પણ એમા પરમાર્થ સમાયલો છે કુશળ કળાવાનો એ પરમાર્થને પ્રકટ કરનાર છે, અને એમા જ તેઓનું ગૌરવ સમાયલુ છે 'કુસુમમાળા'ની

'અરે વ્હાલા' સ્વપ્ના, મઝા તુજ એ તો કવિપણું"

એ પંક્તિમા દર્શાવાયલો વિચાર 'કવિત્વને ભ્રમાત્મક માનનાર' પ્રાકૃતજનનો છે, વિદ્વાનો કે કળારસિકોનો નથી "ઉચા પ્રકારનું સત્ય જોનાર તથા દેખાડનાર" કવિઓ અને ઇતર કળાવાનોનો કળાવ્યાપાર અસત્ય ઉપર, 'સ્વપ્નાઓ' ઉપર, કે 'શૂન્યતા' ઉપર ચાલતો નથી, પણ સત્ય એ જ એઓની પ્રવૃત્તિનો વિષય છે જે સત્ય પ્રાકૃત જનોની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોઇ શકાતું નથી, જે સૌન્દર્ય દુનિયાદારીની ખટપટોમા ગુચવાઇ રહેલા પામર પ્રાણીઓથી નિહાળી શકાતું નથી, તે સત્ય અને તે સૌન્દર્ય કાવ્યકળા અને ઇતર કળાઓના ઉપાસકો પોતાની કલ્પનાના બળ વડે તીક્ષ્ણ થયની દૃષ્ટિથી જાતે જોઇ શકે છે અને અન્યને જોવડાવી શકે છે

આ પ્રમાણે કળાવાનની કલ્પનાનો વ્યાપાર અસત્યવિષયક, ભ્રમાત્મક, કે સ્વપ્નસદૃશ નથી, પણ *સત્યવિષયક, યથાર્થ જ્ઞાન આપનારો, અને પરમ તત્ત્વનું દર્શન કરાવનારો છે કલ્પના* એટલે ખોટી બનાવટ કરવાની શક્તિ નહી, પણ વિશ્વનું સાચુ સૌન્દર્ય નિહાળીને તે અન્યને નિહાળાવવાની શક્તિ કોઇ કોઇ વખત કળાવાન્ પોતાની એ કલ્પનાશક્તિ વડે આ વિશ્વમા કયાઇ પણ ન જણાતી એવી નવીન સૃષ્ટિ પણ ઉભી કરે છે, પરન્તુ તે જવલ્લે જ અને એવી નવીન સૃષ્ટિ એ જ્યારે ઉભી કરે છે ત્યારે પણ ઈશ્વરની રચેલી સૃષ્ટિથી એ કદી વિમુખ થતો નથી એ સૃષ્ટિને એ પોતાના નમૂના તરીકે સ્વીકારે છે, એ સૃષ્ટિનુ એ પોતાની કૃતિમા અનુકરણ કરે છે, એ સૃષ્ટિમા પળાતા કુદરતી નિયમોને એ ધ્યાનમા રાખે છે, અને પોતાની રચેલી નવીન સૃષ્ટિમા પણ તેને અનુસરતા નિયમો ઘડવાની એ ખાસ કાળજી રાખે છે આ પ્રમાણે કળાવાનની કળાપ્રવૃત્તિમા કુદરતનુ અનુકરણ કરવામા આવતુ હોવાને લીધે એની કૃતિઓ વિદ્વજ્જનોને અને કળારસિકોને શોભનુ દાન આપે એવા અસભવના દોષમાથી મુક્ત રહે છે

આ પ્રમાણે કળાઓ, જે માનવીના હૃદયમા રહેલી સૌન્દર્યની ભાવનાને મૂર્તિમત સ્વરૂપ આપનારી પ્રવૃત્તિઓ છે, તેમા કુદરતનું અનુકરણ કરવામા આવતું હોવાથી એ કળાઓને 'અનુકરણ કરનારી કળાઓ' પણ કહેવામા આવે છે પરન્તુ ધ્યાનમા રાખવુ જરૂરનુ છે કે જેને તે વસ્તુ લઇને તેનું અનુકરણ માત્ર કરવુ એ કઇ કળાનો વ્યાપાર નથી

અમુક વસ્તુના પૃથક્ પૃથક્ અવયવો લઇને તેનું સવિસ્તાર વર્ણન આપવુ, અમુક વૃત્તાન્તની ઝીણામા ઝીણી વિગતો યથાર્થ નોધવી, અમુક વ્યક્તિના સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ લક્ષણો આપવા એટલા વ્યાપારમાત્રથી કઇ કળાની કૃતિ નિષ્પન્ન થતી નથી પણ વસ્તુના અતસ્તત્ત્વને

નિહાળવું, વૃત્તાન્તના ઊંડા રહસ્યને સમજવું, વ્યક્તિના ખાસ સ્વભાવને ઓળખવો અને તેનું એવુ પ્રભાવશાળી નિરૂપણ કરવું કે જેથી તાદૃશ ચિત્ર ખડું થાય, યથાર્થ બોધ મળે, વિશ્વના સાચા સૌન્દર્યનું ભાન થાય, હૃદયને લોકોત્તર આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય, અને એ પ્રમાણે ઊંચા અને નિર્મળ વાતાવરણમા રહેવાથી આત્માની શુદ્ધિ તથા ઉન્નતિ સધાય એ જ કળાવાનોની કળાનો સાચો વ્યાપાર છે.

કાર્લાઇલે ‘ ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશન ’ એ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે તેમાં વર્ણવેલી કેટલીક સૂક્ષ્મ વિગતો યથાર્થ નથી એમ કેટલાક સંશોધકોએ બતાવી આપ્યું છે. દાખલા તરીકે લુઇને જે ગાડીમા લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તેનો રંગ કાર્લાઇલે વર્ણવ્યો છે તેવો નહીં પણ જુદો હતો એમ એ સંશોધકો કહે છે. સૂક્ષ્મ વિગતોની આવી ઝીણી ઝીણી ભૂલો હોવા છતા જે સમયનું નિરૂપણ કરવાનું કામ એ સમર્થ લેખકે પોતાને માથે લીધુ હતું તે એણે પોતાની કલ્પનાના પ્રભાવથી એવી સચોટ રીતે કીધું છે કે તેને લીધે, એ ગ્રન્થ ગદ્યમા હોવા છતા આપણા હૃદય ઉપર કાવ્યના જેવી ઉંડી અસર કરી શકે છે. બાણની ‘ કાદંબરી ’ પણ ગદ્યમા હોવા છતા કાવ્યની કીર્તિ સંપાદન કરી શકયું છે તે એ કલ્પનાના પ્રભાવથી જ. કાલિદાસની રચનાઓના જે આબેહૂબ વર્ણનો જોવામા આવે છે તે પણ એ કલ્પનાના પ્રભાવની જ સાક્ષી પૂરે છે, અને વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન કરીને અન્યને એ દર્શન કરાવવાની એની ઉત્કંઠાને લીધે જ એ પ્રતિભાસંપન્ન કવિએ ઉપમાઓનો પોતાની કૃતિઓમા છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. સૌન્દર્યની ઊંડી ભાવનાથી પ્રેરાઇને વસ્તુનું સાચું સૌન્દર્ય જાતે નિહાળીને અન્યને નિહાળાવવું એ કામ વર્ણનનો વિષય બનેલી વસ્તુને તેનાથી ભિન્ન પણ તેની સાથે અમુક અંશે સાધર્મ્ય ધરાવતી વસ્તુ જોડે સરખાવવાથી જ વધારે સચોટ રીતે થઇ શકે છે. આ ફળની સિદ્ધિને અર્થે જ એની કૃતિઓમા ઉપમા આદિ અલંકારોનું પ્રાચુર્ય આપણા જોવામા આવે છે, અને તેને લીધે એ મહાકવિએ એવો યશ પ્રાપ્ત કીધો છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની જ (उपमा कालिदासस्य) એ વચન એક સામાન્ય કહેતી રૂપ થઇ પડયું છે.

ઉપરના લખાણ પરથી સમજાશે કે કળાવાન્ થવા માટે આપણી પાસે કળાવાન્‌ની દૃષ્ટિ પ્રથમ હોવી જોઇએ. એ દૃષ્ટિ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી નથી આવતી, એ દૃષ્ટિ દરેક વસ્તુનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીને તેની બારીક નોધ રાખવાની ટેવ પાડયાથી નથી આવતી, એ દૃષ્ટિ કોયલ, કે ચન્દ્ર, કે ભ્રમર કે પુષ્પની કળી વિષેના અન્ય કવિઓના ઉદ્‌ગારોને સ્મરણમા રાખ્યાથી નથી આવતી. એ દૃષ્ટિ પ્રભુની કુદરતી બક્ષીસ છે. એ દૃષ્ટિ જેનામાં હોય તેને આપણે પ્રતિભાસંપન્ન કહીએ છિયે. એ દૃષ્ટિ વિના રચાયલી કવિતા તે કવિતા નહીં, પણ માત્ર જોડકણા સમજવા

કલાપી પોતાના એક કાવ્યમાં કહે છે·

‘ અરે ? આ સૃષ્ટિને કવિનયનથી જો ઘડિક તું. ’

ઘણા વર્ષ ઉપર એ પંક્તિ વાચતા મ્હને વિચાર આવેલો કે કાવ્યની ઉત્પત્તિનું ખરૂં કારણ કવિના નયન કે કવિનું હૃદય ? કવિતા એ હૃદયની લાગણીનો આવિર્ભાવ છે, કવિતા

એ અંતઃક્ષોભનુ પરિણામ છે, કવિનું હૃદય એ કવિતાની ઉત્પત્તિનુ સ્થાન છે એવુ ઘણી વાર કહેવામા આવે છે ત્યારે કાવ્યની ઉત્પત્તિનું ખરૂ કારણ કયુ? કવિનું મન કે કવિના લોચન? આ 'લોચન મનનો ઝગડો' ઘણુ વાર કદાચ કોઇને સુચવે, પણ એ ઝગડો ગભીર નથી એ લોચન મનનો વિરોધ સાચો વિરોધ નથી, પણ વિરોધનો આભાસ માત્ર છે, કારણ કે કવિની દૃષ્ટિથી વિશ્વને નિહાળવુ અને અંતઃક્ષોભ પામે એવા કોમળ હૃદયથી સપન્ન હોવુ એ બે વસ્તુત એક જ છે કવિની દૃષ્ટિથી વિશ્વ તરફ જોવામા આવે ત્યા અંતઃક્ષોભ હોય જ

આ અંતઃક્ષોભ કાવ્યકળાની કૃતિઓ નિષ્પન્ન થાય તે વખતે જ હોય છે એમ નથી, પણ દરેક કળાની કૃતિઓને સફળ કરવાને માટે એ અંતઃક્ષોભ જરૂરનો છે જે હૃદયના ઉડાણમાથી નીકળ્યુ હોય તે જ હૃદયના ઉડાણ સુધી પ્હોચી શકે છે ઉત્તમ કવિઓની રચનાને તપાસો, ઉત્તમ ચિત્રકારોની છબીઓને નિહાળો. જ્યા અંતઃક્ષોભનો અનુભવ નથી ત્યા સત્યનુ દર્શન નથી, ત્યા લાગણીનો રણકો નથી, ત્યા કળાની નિષ્પત્તિ નથી

આત્મલક્ષી કાવ્યોમા એ અંતઃક્ષોભ સૌથી વધારે ઊંડો અને ઉત્કટ જણાઇ આવે છે, તેથી જ એ કાવ્યો વાચક હૃદયના ઊંડાણ સુધી વધારે સ્હેલાઇથી પ્હોચી જાય છે અને ચિરકાળ સુધી ટકી રહે એવી અસર ઉપજાવે છે એથી ઉલટુ જ્યા વસ્તુઓના કે અન્ય વર્ણનોમા ઝીણી ઝીણી વિગતોની નોંધ કરવામા આવી હોય, જ્યા પૃથક્કરણની રીતિ સ્વીકારાઇ હોય, જ્યા શૃખલાબદ્ધ દલીલો આપવાનો પરિશ્રમ લેવાયો હોય, ત્યા હૃદયના ઉડાણનો ક્ષોભ હોતો નથી, ત્યા કળાવાનનો કુદરતી કળાવ્યાપાર દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, ત્યા કળાવાનની રચનાના અસર બુદ્ધિના ઉપલકિયા પ્રદેશો સુધી જ ફરીને પાછા હઠે છે, પણ હૃદયના ઉડાણ સુધી પ્હોચતા નથી, હૃદયમા સચોટ છાપ પાડતા નથી, હૃદયને અવનવો આનન્દ આપતા નથી

માનવીને માનવીમા જેટલો આનન્દ મળે છે તેટલો બીજા કશામા નથી મળતો, એ પણ આત્મલક્ષી કાવ્યોની વિશેષ સફળતાનુ એક અગત્યનું કારણ છે કાવ્યકળાની એ કૃતિઓમા કળાવાનના હૃદયની સૌથી વધારે સમીપમા જવાનું વાચકથી બની શકે છે તેથી જ એ પ્રકારની કૃતિઓ તરફ એ વિશેષ લલચાય છે અને એ કૃતિઓ એને વધારે આકર્ષક લાગે છે કુદરતના વર્ણન માત્ર એટલા આકર્ષક નથી લાગતા, પણ એ જ કુદરતનો માનવ હૃદયની સાથેનો ગાઢ અને ગૂઢ સમ્બન્ધ કવિ પોતાના આત્મલક્ષી કાવ્યોમા પોતાના હૃદયના ઉભરા કાઢીને જ્યારે વાચકને દૃષ્ટિગોચર કરાવે છે, ત્યારે એની રચનામા અનેરી મિઠાશ આવે છે અને એની કાવ્યકળાનો વ્યાપાર સફળ થાય છે

ખરેખર, કવિઓ અને અન્ય કળાવાનોનો ઉત્કર્ષ જ એ છે કે પોતાની કૃતિઓ ઉપર તેઓ પોતાના વ્યક્તિત્વની સચોટ છાપ પાડી શકે છે આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે જ વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા, શેલિની કવિતા, કાલિદાસની કવિતા, પ્રેમાનંદની કવિતા, એવી રીતે અમુક વ્યક્તિઓની સાથે અમુક કવિતાપ્રકારને આપણે જોડી શકીએ છિયે અને અમુક રચનાને નિહાળતા તે રચનાની પાછળ રહેલા અમર આત્માના આપણે દર્શન કરી શકીએ

છિયે. વિજ્ઞાનના સત્યોનું જ્યારે આપણે જ્ઞાન મેળવીએ છિયે, ત્યારે એ સત્યો માત્ર બુદ્ધિગમ્ય હોવાથી તે આપણા હૃદયમાં અમુક વ્યક્તિ–વિષયક કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ કાવ્ય વગેરે રચનાઓ તો કળાવાન્‌ના આત્માનો આવિર્ભાવ કરે છે તેથી એ રચનાઓ અને તેના રચનારને, કવિ અને તેની કવિતાને આપણે છૂટાં પાડી શકતા નથી.

કળાની રચના ઉપર કળાવાન્‌ના વ્યક્તિત્વની આમ સચોટ છાપ પડતી હોવાને લીધે કળાવાન્‌ના સ્વતંત્ર વ્યાપારને આપણે સખ્ત બંધનોની બેડીથી જકડી લઇએ એ આપણને પાલવે નહીં, કારણ કે સાહિત્યના નિયામકોના રચેલા એવા આકરા કાયદાઓ આત્માના આવિર્ભાવને અટકાવનારા છે. સંસ્કૃતમા કાવ્યરચનાને માટે અમુક આકરા નિયમો જ્યારે ઘડવામા આવ્યા, ત્યારે તેનું પરિણામ એ જ આવ્યું કે કવિઓની કવિત્વશક્તિ અમુક અંશે કુંઠિત થઇ ગઇ અને તેઓની રચનાઓ બુદ્ધિના પ્રભાવથી યુક્ત હોવા છતાં સાદાઇ અને સરળતાને સ્થાને કૃત્રિમતા અને ક્લિષ્ટતા, આડંબર અને અક્કડાઇ તેમાં વધારે આવી ગઇ.

છતા પણ, કળાવાન્‌ની પ્રત્યેક કળાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે વિષયની પસંદગીમાં, નિરૂપણ કરવાની શૈલીમાં, અંતિમ સાધ્યના નિશ્ચયમા દરેક કળાવાને અમુક નિયમોને તો આપોઆપ વશ રહેવું જ પડે છે. એવા કેટલાક નિયમોનું સૂચન કરીને હું આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશ

કાવ્યકળાનો ઉપાસક વાણીદ્વારા પોતાની સૌન્દર્ય ભાવનાને પ્રકટ કરે છે, ત્યારે ચિત્રકળાનો ઉપાસક અમુક આકૃતિદ્વારા એ ભાવનાને પ્રકટ કરે છે. આને પરિણામે કવિ પોતાની એક જ કૃતિમાં અમુક વૃત્તાન્તનું આદિથી તે અન્ત સુધીનું વર્ણન કરી શકે છે, પણ ચિત્રકારથી એક જ કૃતિ વડે એવો વૃત્તાન્ત સવિસ્તર આલેખી શકાતો નથી. પોતાની એક કૃતિ વડે તો વૃત્તાન્તનો અમુક એક જ ભાગ તે રજુ કરી શકે છે. આદિથી તે અન્ત સુધીનો વૃત્તાન્ત આલેખવાને તો અનેક ચિત્રો એને ચીતરવા પડે. એવા અનેક ચિત્રો કદાચ ચીતરવામા આવે તોપણ તેને એક બીજાની સાથે સમ્બન્ધમા આણી શકાતાં નથી. એક ચિત્રમા તો ચિત્રકાર અમુક દેખાવનું એક ક્ષણનું જ ચિત્ર ચીતરી શકે. આ કારણથી ચિત્રકારને પોતાના કલાવ્યાપારને અનુકૂળ જે એક ક્ષણની પસંદગી કરવાની છે તેમા તેણે ઘણું સાવધ રહેવાનું છે. ક્ષણ એવી હોવી જોઇએ કે જેની સ્થિતિનું આલેખન જોનારના હૃદય ઉપર સૌથી વધારે ઊંડી અસર કરે. આ દૃષ્ટિથી જોતા જે ચિત્ર જોનારની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે, એ કલ્પનાને આગળ વધવાને માટે જે ચિત્ર પૂરતો અવકાશ આપે, લાગણીની અન્તિમ દશાનું દર્શન કરાવીને જે ચિત્ર જોનારની કલ્પનાની પાંખોને કાપી ન નાખે તે જ સૌથી વધારે અસરકારક થઇ શકે. એવું ચિત્ર જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે નિરખીએ તેમ તેમ તે આપણી કલ્પનાબુદ્ધિને સતેજ કરતું જાય, આપણને નવા નવા વિચારો સુઝાડતું જાય, આપણને ચિત્રદર્શનના ફળ રૂપે અધિક ને અધિક આનન્દ આપતું જાય.

વળી ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે જે ક્ષણનું ચિત્ર કળાવાન્ પોતાની કળા વડે ચીતરે છે તે ક્ષણને એ કળાવ્યાપારને પરિણામે સ્થાયી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એ ક્ષણનું કળાવાન્‌નું ચિત્ર

લાંબા વખત સુધી એના ચિત્રપટ ઉપર જળવાયલું રહે છે એ ચિત્ર દીર્ઘકાળ સુધી જોનાર જોયા જ કરે એવું બને છે આવી રીતે કળાવાન્ એક ક્ષણ જેટલા ટુંકા સમયને પોતાની કળા વડે લંબાવી શકે છે આ કારણથી મરળા ક્ષણિક લાગે એવા ભાવો, ક્ષણ વાર જ ટકી શકે એવા સરગા મનાવો, અલ્પજનય જ જેના દર્શન થાય એવા સરગા દેખાવો ચિત્રકળાના વ્યાપારને માટે પ્રતિકૂળ છે માટે એવા વિષયો ચિત્રકારે પોતાની કળાપ્રવૃત્તિને માટે પસંદ કરવા ન જોઇએ એવા ક્ષણિક દશ્યોને જો ચિત્રકારે પોતાની કળા વડે સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું હોય, તો તેનું પરિણામ એ થાય છે કે એવા ચિત્રો તરફ આપણે જેમ જેમ વધારે જોઇએ તેમ તેમ તેના સંસ્કાર વધારે નબળા પડતા જાય છે અને આખરે તેનો આપણને કંટાળો આવવા માંડે છે " કોઇ ફિલસુફનું મ્હો હસતું ચીતરવામાં આવ્યું હોય, તો પહેલી વખતે જોઇએ તે વખતે જરા ઠીક લાગે, પણ જેમ વધારે વખત જોઇએ તેમ તેની રમણીયતા આપણને ઓછી થતી જણાય પ્રથમ જે ફિલસુફ જેવો જણાતો તે આખરે મૂર્ખ જણાય, પ્રથમ જે હસતો જણાતો તે આખરે દાંતિયા કાઢતો જણાય "

ચિત્રકારને આવી રીતે પોતાના કળા-વ્યાપારની મુશ્કેલીને લીધે વિષયની પસંદગી કરવામાં ખાસ સંભાળ રાખવી પડે છે કવિને આવી મુશ્કેલી પોતાના કળાવ્યાપારમાં ઓછી નડતી હોવાને લીધે તેને માટે વિષયની પસંદગીનું વધારે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું રહે છે તો પણ જે તે વિષય ઉપર જોડકણાં જોડવા એને કંઇ કળાનો વ્યાપાર આપણે કહી શકીએ નહીં તત્ત્વજ્ઞાનના શુષ્ક વિચારોને આપણે છંદોબદ્ધ રચનામાં મૂકીએ તેથી કંઇ તે કાવ્ય બની જાય નહીં નિત્યના વ્યવહારના ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોને આપણે કવિતાના વેશમાં રજુ કરીએ તેથી કંઇ તે કવિતા કહેવાય નહીં જે વસ્તુમાં કંઇક અનેરૂં સૌંદર્ય હોય, જે વસ્તુ આપણા હૃદયને હલાવે, આપણી કલ્પનાને જાગ્રત કરે, આપણી દૃષ્ટિને પોતાના અંતસ્તત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરવાને ખેંચી લઇ જાય તે જ કવિકળાના ઉપાસકોને પોતાના કળાવ્યાપારને અનુકૂળ વિષય પૂરો પાડી શકે

એ કળાવ્યાપારમાં શું થાતા પહેલા દરેક કળાવાને પોતાની કળાની શક્તિમર્યાદા પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ એક પ્રકારની કળામાં જે ફળસિદ્ધિની અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ તે અન્ય પ્રકારની કળામાં આપણાથી ન જ રાખી શકાય ચિત્રકાર પોતાની કળા વડે સૌંદર્યનિરૂપણ કરીને ક્ષણમાત્રમાં જે સચોટ છાપ પાડી શકે તે કવિ પોતાના લાંબા લાંબા વર્ણનોથી પણ ન જ કરી શકે 'કુમારસંભવ' માં કાલિદાસે પાર્વતીના સ્વરૂપનું વર્ણન આપવામાં, 'નળાખ્યાન' માં પ્રેમાનન્દે દમયન્તીના સ્વરૂપનું વર્ણન આપવામાં કંઇ કમીના રાખી નથી બન્ને કવિઓએ સમર્થ કવિઓને સુલભ એવી સઘળી રસસામગ્રીનો છૂટથી ઉપયોગ કરીને પૃથક્ પૃથક્ અવયવોના ઘણા ઝીણવટભર્યા વર્ણનો આપ્યા છે એ વર્ણનો ઘણા રસ આપે એવા છે, છતાં પાર્વતી કે દમયન્તીના સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનું કામ એક ચિત્રકાર જેટલી સહેલાઇથી અને જેટલી સચોટતાથી કરી શકે તેટલું એ કવિઓ નથી કરી શક્યા એમ આપણે વગર સંકોચે કહી શકીએ તેનું કારણ એ છે કે એ ફળસિદ્ધિ માટે જે અનુકૂળતા ચિત્રકારો પોતાની કળાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે પ્રાપ્ત

થયેલી હોય છે તે કવિને હોતી નથી. યોગ્ય પ્રમાણમા એ ફળસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની અશક્યતાના તીવ્ર ભાનને લીધે જ કેટલાક કવિવરોએ સુન્દરીઓના પૃથક્ પૃથક્ અવયવોનાં વિસ્તૃત વર્ણન આપીને સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો મિથ્યા લોભ ન રાખતાં બે ચાર બોલવડે સૌન્દર્યનું માત્ર સૂચન કરીને જ સન્તોષ માન્યો છે, અને જે વસ્તુ કાવ્યકળાને સુસાધ્ય નથી તેને ઝાઝી ન છેડતા વાચકની કલ્પનાને જ સ્વચ્છન્દ વિહરવાને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું રહેવા દઇને તેઓએ પોતાનું કળા-કૌશલ્ય દાખવ્યું છે.

કાવ્યકળાના ઉપાસકની કૃતિનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ, કવિની વાણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઇએ, છન્દોબદ્ધ રચના એ કવિની કવિતાનું આવશ્યક અંગ છે કે નહી એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમા આપણા સાહિત્યમા કંઇ થોડી ચર્ચાઓ થઇ નથી, એટલે એવી ચર્ચામા આ પ્રસંગે હું ન ઉતરૂ તો તે ક્ષમ્ય ગણાશે. હું એટલું જ કહીને સન્તોષ માનીશ કે વિચાર અને વાણી એવા બે ભાગ પાડીને વિદ્વાનો ભલે તેની ચર્ચા કરે, પણ એ બે એકબીજાની સાથે એવા આન્તર સમ્બન્ધથી સંકળાયલા છે કે તેને ખરેખરાં આપણે કદી છૂટા પાડી ન શકીએ. ઊંડા ભાવો જે હૃદયમા પ્રકટ થાય તે હૃદયને એ ભાવોને અનુકૂળ વાણીની શોધમાં નીકળવું પડતું નથી, એ વાણી તે હૃદયને આપોઆપ મળી આવે છે. છન્દોબદ્ધ રચના જો ભાવનુ વહન કરવાને અનુકૂળ બનતી હોય, તો એ હૃદયથી એ રચનાનો આપોઆપ સ્વીકાર થઇ જાય છે; જો તે પ્રતિબન્ધક થતી હોય તો કળાવાન્ ઉચ્છેદક બનીને એ શૃંખલાઓ તોડી નાંખે છે અને તેને દૂર ફેંકી દે છે. એવા વિષયમાં સાચા કળાવાનોને તો ' સહજ ઉપલબ્ધિ હૃદયની ' એ જ પ્રમાણ છે.

૧૦ રાસપંચાધ્યાયીનો વાચ્યાર્થ

(લેખક—રા. રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ.)

અર્થાન્વયનું બીજ.

ગોપાલોત્તર [?] તાપિની[1] ઉપનિષદ્‌મા એક અદ્‌ભુત પ્રસંગનું વર્ણન આપણને શ્રુતિભગવતીના અનુગ્રહરૂપે–ઉપહારરૂપે–પ્રાપ્ત થાય છે વ્રજની સ્ત્રીઓ સર્વેશ્વર શ્રી કૃષ્ણને પૂછે છે કે ‘ અમારે કોઈ બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આપવી છે તે કોને આપીએ ? ’ ‘ દુર્વાસાને આપો ’–એમ ઉત્તર મળતા વ્રજાંગનાઓ પૂછે છે કે ‘ યમુનાનું જળ તરીને અમે શી રીતે જઈએ ? ’ પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો. ‘ કૃષ્ણ બ્રહ્મચારી ’ એમ કહેવાથી યમુના તમને માર્ગ આપશે. એ રીતે ગોપીઓએ કર્યું અને તેઓને યમુનાએ માર્ગ આપ્યો આ વૃત્તાન્તમા અત્ર વિવક્ષિત અને પ્રસ્તાવિત અર્થસંબંધનું બીજ વિલસે છે

સમાલોચનાનું દૃષ્ટિબિન્દુ.

આનંદકંદ રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પુનિત જીવનની સમાલોચના અને યશોગાન કરવા એ શ્રદ્ધાન્વિત વૈષ્ણવોનો તો પરિચિત પાઠ જ હોય છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ચરિત્ર કોને અપરિચિત છે ? આ ભારતભૂમિ ઉપર આશરે ૫૦૦૦ વર્ષ પ્હેલા—‘ મલયગિરિમા જેમ ચંદન ઉત્પન્ન થાય ’ તેમ ભૂમિપરનો પાપનો ભાર ઉતારવા સારૂ, અવિદ્યાદિકથી ઘેરાયેલા મનુષ્યોને રમવા યોગ્ય કાર્યો વડે તેમનો જાણે અનુગ્રહ કરવા અજન્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-રૂપે અવતારિત થયા હતા. જેના એક દેશ માત્રમા કલ્પિત થયેલી માયાશક્તિ વડે આ અપ્રમેય વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે તેના ગુણ કર્મોને કઈ બુદ્ધિ માપમા લઈ શકે ? આપણો સર્વ વાગ્વિલાસ તેની આરાધનામા યોજાઈને જ સફળ થાય છે એવા પરમવિનમ્ર ભાવથી જ સર્વાધિષ્ઠાભૂત નારાયણની અવતાર કથાઓનું આપણે અવલોકન કરી શકીયે

પ્રચલિત અર્થાન્વયો.

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનુ પતિતપાવન ચરિત્ર ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિભાષારૂપ શ્રીમદ્ ભાગવતમા વિશેષત દશમ સ્કંધમા અને એમનો જગદુદ્ધારક અંતિમ સંદેશ એકાદશ સ્કંધમા અપૂર્વ વાગ્વૈભવ સમેત વિસ્તરે છે એ ભક્તિભાવથી (ભાગવત [?]) જતી સંહિતાના દશમ સ્કંધમા શ્રીકૃષ્ણ ચરિતામૃત સરિતાના ૨૯ થી ૩૩ અધ્યાય સુધીનો જે રસસમૂહ રાસ-પંચાધ્યાયીને નામે વિખ્યાત છે તેમા વર્ણવેલી રાસલીલાનો વિષય અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી અવલોકન કરાયો છે કેટલાક શ્રી કૃષ્ણચરિતનો આ ભાગ મહાભારતમા દૃષ્ટિગોચર નથી થતો કહી તેને વિસરાવવા યત્ન કરે છે[2] કેટલાક તેનો પરિચિત વાચ્યાર્થ રુચિકર ન જણાતા લક્ષ્યાર્થની કલ્પના કરે છે કેટલાક શ્રદ્ધાસમેત ઈશ્વરના કાર્યોની તુલનાના પરિશ્રમને

---

१ गोपाल्जीवानामन्तेन सृष्टिस्यन्तमाप्नोति स गोपाल । (गो उ)

૨ જુઓ રા. બ. લાલા બૈજનાથનું હિંદુ ધર્મ ઉપરનું પુસ્તક

નિવારી પ્રચલિત વાચ્યાર્થને અનુસરે છે. અને કેટલાક ઐકાન્તિક ભક્તિપુરઃસર આ રાસના ધ્યાનવડે વૈકુંઠના અખંડ રાસમા નિમગ્ન થાય છે. કેટલાક તેને ઉડુગણોનો રાસ, કેટલાક જીવનની જીવનક્રિયાઓનો રાસ, કેટલાક જડ અને ચૈતન્યનો રાસ, કેટલાક આત્માનો ઇન્દ્રિયો સાથેનો રાસ અને કેટલાક તેને ઇશ્વિરના જીવો સાથેના અનંત રાસ ઇત્યાદિના રૂપક તરીકે કલ્પે છે

જુગુપ્સિત કર્મ ?

આ ભિન્નતાનું એક કારણ એ છે કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના આદર્શ ક્ષત્રિયજીવનમા આવા પ્રકારનું દેખાતું કાલુષ્ય કેટલાકને ખુચે છે. શ્રી કૃષ્ણભગવાનની ગોપી-વસ્ત્રહરણ લીલામાં બાળચેષ્ટા સુસ્પષ્ટ સમજાય એમ છે, કુબ્જા જોડેનો પ્રસંગ પણ અવિવાહિતા સુન્દરી જોડેના ગાંધર્વ વિવાહ સંબંધરૂપે સહજ અનવદ્ય સમજી શકાય તેવો છે ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ સાથે લગનમા શ્રીકૃષ્ણ-ભગવાનનો ઐશ્વર્ય–વૈભવ જ વિલસે છે, જે વૈભવને જોઇને દેવર્ષિ નારદ મોહ પામ્યા હતા. આ રાસલીલાના પ્રસંગ વિષે મને લાગે છે કે વાચ્યાર્થના યથાવિધ સંઘટન વડે શ્રુતિભગ-વતીના વાક્યની પરિપુષ્ટિ થઇ શકે, ને તે વડે શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મચારી એ સત્યનું યાથાતથ્ય આપણા હૃદયમંદિરમા નિવાસ કરે.

અક્રૂરનું બ્રહ્મલોક દર્શન.

બન્ધુઓ, શ્રીમદ્ ભાગવતનો એક અન્ય પ્રસંગ આપની સ્મૃતિમા લાવું છું. ભગવદ્-ભક્ત અક્રૂરજી ગોકુલપ્રિય નંદનંદનને સાથે લઇ મથુરા જતાં રસ્તામાં યમુનામા સ્નાન કરવા ગયા તે સમયે તેમણે જળમા શ્રી શેષશાયી નારાયણ ભગવાનને જોયા; અને આશ્ચર્યસમેત શ્રી નારાયણ અને શ્રી કૃષ્ણના મુખની એકરૂપતા દીઠી. આ દિવ્ય દર્શન થતા તેમણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી. થોડી વારે, બ્હાર રથ પાસે આવ્યા, ત્યારે પ્રભુએ પૂછ્યું, 'કેમ કંઇ અદ્ભુત જોઇ આવ્યા હો એવા દેખાઓ છો ?' અક્રૂરજીએ સાનમા પ્રભુને કાકુપ્રશ્નથી ઉત્તર આપ્યો કે 'પૃથ્વી, જળ અને આકાશના સર્વ આશ્ચર્યોના સ્થાન રૂપ તમને વિશ્વાત્માને જોયા પછી બીજું શું આશ્ચર્ય મ્હેં આ દુનિયામા જોયુ હોય ?' ભગવાને જ અક્રૂરની શાન્તિ અને અનુગ્રહને અર્થે એમને અજ્ઞાનથી પર એવું પોતાનું ધામ જેને ગોલોક, વૈકુંઠ, બ્રહ્મલોક ઇત્યાદિ શબ્દો વડે વાણી લક્ષિત કરવાને મથે છે, તે ધામ બતાવ્યું હતું. એ જ ધામ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતાના ભક્ત નન્દાદિક ગોપગોપીઓને પણ બતાવ્યું હતું એમ શ્રીમદ્ ભાગવતમા ઉલ્લેખ છે અને તે જ આધિદૈવિક ધામમા યોગમાયા વડે પ્રભુએ ગોપીઓની સાથે બ્રહ્મરાત્રિમા રાસલીલા વિસ્તારી હતી. આ અર્થ-સંકલના અત્ર વિવક્ષિત છે અને વાચ્યાર્થના આવા સમન્વયની યોગ્યતા આપણે વિચારીશુ.

વિવક્ષિત અર્થાન્વય.

પ્રચલિત માન્યતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની રાસલીલાને આ ભૂમિ ઉપરના એટલે આધિ-ભૌતિક ગોકુળ ગ્રામ પાસેના વ્રજવનમા સ્થાન આપે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રદ્ધાન્વિત જનોને સર્વાત્મા ભગવાનના ગોપીઓ સાથેના રાસમા પ્રભુની આ વિશ્વરૂપિણી માયા કરતા કોઇ વિશેષ ગુંચવણ જણાતી નથી. તથાપિ અનેક રીતે જોતા જોતાં એ **રાસલીલાનું**

સ્થાન ગોલોક છે[1] એવી માન્યતામા અર્થાન્વય અને પૂર્વાપરનો વિચાર પણ આપણને સહાયભૂત થાય છે તર્કની અપ્રતિષ્ઠા ભગવાન વેદવ્યાસ સૂત્ર મથિત કરે છે અને તેથી શાસ્ત્રને અનુકૂળ તર્ક વડે સત્યનુ સમર્થન જ આપણને અભીષ્ટ છે

કૃષ્ણોપનિષદ્‌ના પ્રસંગ.

કૃષ્ણોપનિષદ્‌મા વર્ણવેલો એક બીજો પ્રસંગ જરા અવલોકીએ સર્વાંગ સુન્દર શ્રીરામચન્દ્રને શ્રી વિષ્ણુરૂપ જાણીને મુનિઓને તેમને પ્રત્યક્ષ રીતે આલિંગન કરવાની ઇચ્છા થઇ, એમના સાર કે તે વડે તેમનો ભૂમિ ઉપરનો જન્મ સફળ ગણાય પ્રભુએ તેમને કૃષ્ણાવતારમા ગોપીઓ થઇ આલિંગન કરવા કહ્યુ મુનિઓએ ઉત્તર આપ્યો તેમા કહ્યુ કે 'અમને તમારી સ્ત્રીઓ કરો' પ્રભુએ મનનશીલ રુદ્રાદિક દેવોને તેમનો અંગસંગ કરવાનુ ને તેમનુ વાક્ય સત્ય કરવાનુ વચન આપ્યુ આ વરને રાસલીલાના પ્રસંગ સાથે કેટલાક વિદ્વાનો જોડે છે તથાપિ તે જ ઉપનિષદ્‌મા અવતારિત થયેલી ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ સૂચિત કરી છે તે સંખ્યા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ધર્મપત્નીઓની સંખ્યા સુવિદિત છે વળી અત્ર સંકલ્પ ભગવાનનો વરરૂપે છે, દેવમુનિઓની તો યાચના છે તથાપિ વેણીગુંજ અને ગંભીર કામુકનો આવો સમન્વય આપણા વિવક્ષિતાર્થને બાધક નથી એક રીતે ઉપકારક જ છે કેમકે ૨૮ મા અધ્યાયમા ગોપવૃન્દને ગોલોકનુ દર્શન કરાવવાના પ્રભુના હેતુ વર્ણવે મહાત્મા શુકદેવ કહે છે કે 'તેમના સંકલ્પની સિદ્ધિને અર્થે પ્રભુએ આમ વિચાર્યુ' એટલે તે વિચારનુ નિર્વહણ એ ગોલોકમા અંગસ્પર્શના વિવરણ વિના અપૂર્ણ રહે તથાપિ સંભવિત એમ લાગે છે કે રાસાદિની વૃત્તિ[2] પ્રસંગનો ગોપીઓના જીવાત્માઓનો પ્રભુને વરવાનો સંકલ્પ પ્રસિદ્ધ છે તેનુ અહી સૂચન છે

વિષ્ણુનો અવતાર.

આમ સર્વોવડે આપણને વિદિત થાય છે કે ભૌતિક જળથી પર એવા 'નાર'થી પૂર્ણ ક્ષીરોદધિમા વિરાજતા મહાપુરુષ પાસે ઉપસ્થાન કરીને દેવોએ પૃથ્વીના ભારને અર્થે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી, અને તેનો સ્વીકાર કરી પ્રભુએ અવતાર લીધો અન્ય દેવો પણ એમની પ્રેરણાનુસાર આ આર્યોની કર્મભૂમિમા વિવિધરૂપે પ્રગટ્યા આવી દૈવી શક્તિઓના ભૌતિક દેહ ધારણ કરવાના પ્રસંગો દુનિયાના ઇતિહાસમા વિરલ હોય છે અને પ્રકૃતિના સામંજસ્યથી તેમના નામો પણ યથાગુણ સ્ફુરિત થયેલા આપણે જોઇએ છીએ નામોની સુયોજના એ આવા વૃત્તાન્તોમા કૃત્રિમતાની વિભાવક નહિ પણ પ્રકૃતિસ્વભાવની સંવાદક છે ગોકુળ, યમુના, વૃન્દાવન, કૃષ્ણ નંદ, યશોદા ઇ૦ નામો પ્રકૃતિના નિયમો વડે પરાયોનિ સ્વભાવત સુપ્રાપ્ય થાય એમા કાંઇ આશ્ચર્ય નથી ગંગા, યમુના, નર્મદા, બ્રહ્માવર્ત, ઇત્યાદિ એ નામો કવિની મનોહર કલ્પનાશક્તિના વિલાસો પણ બની શકે તથાપિ એ નામ ગુણાન્વિત ભૌતિક નદીઓ અને સ્થાનો છે

---

૧ આ અર્થાન્વય ઇ. સ. ૧૯૧૯ મા વિદ્વાન પાતાળિક? પ્રશ્નનિષ્ઠ? શ્રી ? પાસે મે પ્રથમ સૂચિત કર્યો હતો

૨ જુઓ શ્રી ભાગવત ૧૦-૨૨-૬ અને ૧૦ ૨૨- ૫

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગોકુલમાં પ્રકટ થયા તે પછી દશ અગીયાર વર્ષના વયમાં તો તેમણે પોતાના અમાનુષી પરાક્રમોથી પોતાનું ઐશ્વર્ય જણાવી દીધું હતું. પૂતનાવધ વડે, મૃત્તિકા-ખાદન પ્રસંગે, અસુરોના વિનાશ વડે, કાલીયદમન વડે, દાવાગ્નિનિવારણ વડે અને ગોવર્દ્ધન-ધારણ ઇત્યાદિ લીલાઓ વડે વિરોધી અને અવિરોધી જનોને શ્રીકૃષ્ણ એ ઇશ્વરાવતાર છે એમ ગોકુલમાં સુજ્ઞાત થઇ ગયું હતું. ગોવિંદના સૌંદર્યથી, પરાક્રમથી અને મનોહરતાથી ગોપગોપીઓ સર્વ તેમના ઉપર મોહિત થઇ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય? અને શ્રીકૃષ્ણ એ ઇશ્વરાવતાર છે એ જ્ઞાન સર્વ ગોપવૃન્દનું તેમના તરફનું દૃષ્ટિબિન્દુ બદલી નાખે એમાં શી નવાઇ? આ દૃષ્ટિબિંદુથી તેઓનું વર્ણન ઘણે અંશે નિર્ણિત થતું હતું એ સ્મૃતિ અનેક સંદેહોના સમાધાન માટે ઉપકારક થઇ પડે એમ છે.

શ્રીકૃષ્ણનાં અમાનુષી પરાક્રમો.

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના ૨૮ મા અધ્યાયમાં નન્દરાયને યમુના નદીમાં તળીયા નીચે વરુણ દેવના અનુચરો લઇ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ યમુનાજીમાં પડીને તેમને વરુણ પાસેથી લઇ આવે છે. નન્દરાયજી બ્હાર આવીને એ અતીન્દ્રિય વરુણલોકનું અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે વરુણે દેખાડેલા પૂજ્ય-ભાવનું વિસ્મયસમેત પોતાના જ્ઞાતિજન પાસે વર્ણન કરે છે. આ ઉપરથી ઇશ્વરાવતાર શ્રીકૃષ્ણનો આત્મવૈભવ જોવાની સૌએ ઉત્કંઠા દેખાડી; અને ભગવાને તેમને પોતાના જાણી તેમના પૂર્વ સંકલ્પની સિદ્ધિને અર્થે કૃપા કરીને તમસ્‌થી પર એવા પોતાનો ગોલોક તેમને દેખાડ્યો. ભગવદનુગ્રહથી યોગમાયા વડે બ્રહ્મહ્રદમાં[1] લઇ જવાયેલા, તેમાં લીન થયેલા, અને ઉદ્ધાર પામેલા ગોપજનોએ "બ્રહ્મલોકને જોયો કે જ્યાં અક્રૂર ગયા હતા." તે બ્રહ્મલોકને જોઇને નન્દાદિ સર્વ ગોપવૃન્દ પરમ આનન્દની શાન્તિને પ્રાપ્ત થયા, અને ત્યાં સાક્ષાત્ શ્રુતિયોને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતી જોઇને વિસ્મય પામ્યા. આટલેથી ૨૮ મો અધ્યાય પૂરો થાય છે પણ વિષય પૂરો થતો નથી, પૂરો થવાનાં ચિહ્ન નથી, અને આવું પુણ્યદર્શન–અદ્ભુત દર્શન–ત્રણ શ્લોકમાં ભગવત્ સ્તુતિ વિના આમ ટુંકેથી એકાએક સંપૂર્ણ થતું જણાતું પણ નથી કેમકે ૨૯ મા અધ્યાયનો પ્હેલો જ શ્લોક જાણે પૂર્વકથાના અનુસંધાનમાં શરૂ થાય છેઃ–

દિવ્ય પ્રસંગનો આરંભ.

भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः।
वीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे योगमाया मुपाश्रित.॥

યોગમાયાનો જેણે આશ્રય લીધો હતો એવા ભગવાને પણ તે રાત્રિઓને[2] શરદ્‌થી ખીલેલા મલ્લિકા પુષ્પોવાળી જોઇને રમવાનો વિચાર કર્યો. યોગમાયા વડે ગોલોક દેખાડનાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ગોલોકની પ્રધાન લીલાનું વર્ણન અહીંથી શરૂ થાય છે. अपि અને ताः એ બે શબ્દો પૂર્વ સંબંધના સ્પષ્ટરીતે દ્યોતક છે. આ ગોલોકનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક આદિ-

---

૧ હ્રદ એ સરોવર, ગુહા અથવા કિરણના અર્થમાં વપરાય છે.

૨ ઘણું કરીને માર્કંડેય પુરાણમાં કહેલી कालरात्रि महारात्रि मोहरात्रिश्च दारुणा, જે પ્રયાગમાં દૃશ્યમાન થતા ગંગાયમુનાના શ્વેતકૃષ્ણ પ્રવાહ સમ સહકાર સમેત બ્રહ્મલોકમાં અનુભવગમ્ય થતી હતી

પુરાણમાં છે, અને પ્રતિશમાન સૂચન શ્રીભાગવતના ત્રીજા સ્કંધના ૧૪ મા અધ્યાયમાં છે એ ગોલોકમાં હરિ, રાધિકા આદિ દેવીઓ મૂર્તિમતી થઇને રહે છે આ ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલ, વૃન્દાવન, વ્રજ, યમુના, ઇત્યાદિ, દિવ્ય સત્ત્વો રૂપે વિરાજે છે, અને તેમાં અનેક વિભુસ્વરૂપો ગોપગોપીઓ રૂપે વિચરે છે

યોગમાયિક સ્વપ્ન.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે ૧૧-૧૨ વર્ષના સામાન્ય બાળકની યુવાવસ્થા ગણાય જ નહિ એટલે આપણા વિદ્વાન પંડિતો આ રાસક્રીડાને યુક્તિપૂર્વક અનવદ્ય ગણે છે તથાપિ રાસપંચાધ્યાયીમાં કામકેલિનો શ્લેષ સ્પષ્ટ છે અને થોડા જ સમયમાં વડાગસુન્દરી કુબ્જા જોડે વિહારની કથા આપણે વાંચીએ છીએ એટલે આ રીતે પણ આ રાસક્રીડા ગોલોકમાં પૂર્ણ કલાધર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર સાથેની દિવ્ય રાસલીલા-વાણીવિલાસ-રૂપ ? એ અર્થાન્વય સહજ થઈ શકે છે આ પ્રમાણે વ્રજના શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયા વડે ગોપ ગોપીઓના આત્માઓ જાણે એક અદ્ભુત સ્વપ્નનો અનુભવ કરે છે એ યોગસ્વપ્નમાં સામાન્ય સ્વપ્નની પેઠે જ કંઈક પૂર્વસ્મૃતિ, કંઈક ઉર્ધ્વભાવનાસિદ્ધિ અને કંઈક નવીન દર્શનની અવર્ણ્ય સ્ફુરણા થાય છે

રાસલીલાનું પુણ્ય વાતાવરણ

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ગોલોકના વૃન્દાવનમાં પોતાનું સંગીત શરૂ કરે છે ગોપીઓ ઉત્સુક થાય છે, અને પોતાની સામાન્ય ક્રિયાઓ છોડી દઈ પોતાને પ્રભુ પાસે જતી અનુભવે છે વળી કોઈક તો આ બ્રહ્મરાત્રિમાં પતિ પિતા કે બંધુથી જવા ન મળતાં આંખ મીંચી દઈને ધ્યાનમાં જ પ્રભુના આશ્લેષના આનંદ વડે અક્ષય મંગલને[1] પ્રાપ્ત થતી પોતાના ગુણમય શરીરનો ત્યાગ કરી સર્વબંધનથી મુક્ત થાય છે રાજા પરીક્ષિત્‌ના સંદેહનો પરિહાર કરતાં શુકદેવ કહે છે કે જે કોઈ અનન્ય ભાવથી પ્રભુને ભજે-ભલે પછી તે ભાવ ગમે તે પ્રકારનો હોય તોપણ-તે શ્રીહરિની સાથે તન્મયતાને પ્રાપ્ત થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદના અનુગ્રહ વડે આ વિશ્વને જોનારા વિવેકીઓને આ સમાધાન સુલભ છે અને જીવની અવિદ્યાના વિજૃંભણ રૂપે વિશ્વને અનુભવતા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓને 'લોક' એટલે દૃષ્ટિગોચર થતું કંઈક-એ શબ્દની યોગ્યતા સુપરિચિત છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ આવશ્યકતા રહે છે પોતાની સમીપ આવેલી ગોપીઓને ભગવાન પ્રથમ તો પ્રશ્ન પૂછી તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરે છે પ્રભુ ગોપીઓને આ રીતે કહે છે કે 'તમે આવી રાત્રે અહીં કેમ આવ્યાં છો ? મ્હારા ઉપર સ્નેહથી તમે આવ્યાં હો તથાપિ તમારે તમારા પતિની સેવા નિષ્કપટ ભાવથી કરવી એ જ તમારૂં કર્તવ્ય છે ' વળી ભવિષ્યમાં ઐતિહ્ય ગોકુલમાં જઈને શું કરવું એની જાણે વ્યંજના કરતા પ્રભુ કહે છે કે 'મ્હારાં શ્રવણ દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મ્હારામાં જે ભાવ જણાય છે તે મ્હારા સંગથી નથી થતો માટે ગૃહ પ્રત્યે જાઓ ગોપીઓ હતાશ થઈ આંસુઓ લ્હોતી લ્હોતી પોતાના હાર્દિક ભાવ પ્રકટ કરતી સંસારના સર્વ કારુણ્યથી વીતરાગ થયેલી પ્રસાદવતી વાણીમાં વદે છે કે ' હે વિભો, આપનો ઉપદેશ સત્ય હો પણ આપ તો દેહધારીઓના પ્રિયતમ'-અથવા વિદ્યારણ્ય મુનિની ભાષામાં પરમપ્રેમાસ્પદ-

---

[1] નિત્યાપવર્ગમંગલ ને સ્થાને નિત્ય પાઠાપવર્ગમંગલ વધારે સુસંગત જણાય છે

'આત્મા છો સંસારના સંબંધોથી શું છે?' આવો સંસાર પ્રત્યેનો તેમનો વિરાગ અને તેમની નૈષ્ઠિક ભક્તિ જોઇને ભગવાન તેમની આનંદની સ્થૂલ ભાવનાને સિદ્ધ કરવા કહો કે શાન્ત કરવા ઉદ્યુક્ત થયા; અને નિજ સ્વરૂપમા જ નિત્યતૃપ્ત શ્રી હરિ જેમ વિશ્વલીલાને વિસ્તારે છે તેમ આત્મારામ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુએ ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરી. ગોપીઓની એ સૌભાગ્ય દશાને આપણા કવિવરોએ પોતાની વિશદ, પ્રાસાદિક, ઓજસ્વિની અને મધુર–, વળી રાગવતી છતા પણ વિરાગવતી વાણીમા ગાઇ છે. ગોપીઓની સાથે થોડી વાર રમીને પોતાના ભક્તોના સૌભાગ્યમદ રૂપી સાત્ત્વિક અભિમાનને પણ નિયંત્રિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અંતર્ધ્યાન થાય છે. ગોપીઓ વિહ્વલ થાય છે અને પછી તેમનું અમર કરુણગીત ગાય છે. એમાં પણ સૂચક વાક્યો નજરે પડે છે. 'આ વ્રજમાં ઇન્દિરા હમેશાં નિવાસ કરે છે' 'તમે ગોપિકાનન્દન નથી પણ અખિલ દેહીઓના અંતરાત્મા દ્રષ્ટા છો! ઇત્યાદિ વાક્યો ગોલોકની ક્રીડાને સૂચવે છે. રુદનને અંતે પ્રભુ સ્મિતવદને તેમની પાસે આવિર્ભૂત[1] થાય છે અને લોકોત્તર સુકોમળ વાણી વડે તેમનું સાત્વન કરે છે. છેલ્લા એટલે ૩૩ મા અધ્યાયમા અનેક કૃષ્ણ રૂપોની રાસલીલાનું વર્ણન છે. અને રાજાની શંકાનું યથોચિત સમાધાન કરી શુકયોગેશ્વર બ્રહ્મરાત્રની રાસલીલાનો પ્રસંગ ફલશ્રુતિના અનુસંધાન સમેત સમાપ્ત કરે છે.

ગોપીઓનું સૌભાગ્ય.

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, જેમનું અંગ શ્રીનુ સાક્ષાત્ ધામ હતું, તેમના અતુલ સૌંદર્યથી અને ઐશ્વર્ય પ્રભાવથી ગોપીઓ મોહિત થઇ હતી એ તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે. તેમની ક્રિયાની નૈતિક સમાલોચના અત્ર વિવક્ષિત નથી. તેમના જીવનની સૌભાગ્ય ધન્યતા તો ઇશ્વરના પરમ પ્રસાદમાં જ લીન થતી, માનુષી સંદેહો પ્રત્યે મંદ સ્મિત કરતી વિચરે છે. જેને શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યનો અનુભવ થઇ ગયો હતો, જેના પૂર્વ સંસ્કાર જાગ્રત અને પરિપક્વ થયા હતા એવી ગોપિકાઓ પોતાના સંસારના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સર્વાન્તર્યામી સર્વ દેહીઓના પતિ શ્રીકૃષ્ણમા પોતાના સર્વ પ્રેમની અને સમગ્ર જીવનની આહુતિ આપે એમાં શું આશ્ચર્ય છે?

શ્રીકૃષ્ણની અસંગતા.

તથાપિ શ્રીકૃષ્ણને વિષે શ્રદ્ધાન્વિત જનોને સ્વાભાવિક રીતે થતી શંકા પરીક્ષિત્ મહારાજ શ્રી શુકદેવને નિવેદન કરે છે. 'ભગવાન ધર્મસંસ્થાપનને અર્થે અવતર્યા હતા તેમણે આવો પરદારસંબંધ કેમ કર્યો? તે તો આપ્તકામ હતા.' શુક યોગેશ્વર તેમને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી ઉત્તર આપે છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ તો તેજ[2]રૂપ દેવોનાં કાર્યો ભૌતિક મનુષ્યોના કાર્યોની પેઠે દોષપાત્ર નથી કારણ કે તે સ્થૂલ ક્રિયાઓ જ નથી. બીજી તરફથી અનુકરણનો તો પ્રશ્ન જ ન હોય. ઐશ્વર્યવાન દેવોના જેવું આચરણ તેવી યોગ્યતાવાળો જ કરી શકે, નહિ તો તેને પોતાના વિનાશનો વખત આવે. વિદ્યોપાધિવાળા જ્ઞાનમય ઇશ્વરની ક્રિયાઓમાં અહંકાર કે સ્વાર્થનું વાસનાબીજ હોતું નથી, એટલે બાળકની ચેષ્ટાની પેઠે તે દોષારોપણને

---

૧ જુઓ મૂળ तेषामाविरभूत शौरि' અને સરખાવો यत्राक्रूरो ऽभ्यगात्पुरा શ્રી ભાગવત ૧૦=૨૮–૧૬.

૨ જુઓ મૂળ तेजीयसा न दोषाय. તૈજસ એ અભિધાન સ્વપ્ન દશાના અભિમાની જીવનુ છે તે પણ સૂચક છે.

સારૂ અયોગ્ય કેવી નામાન છે કે જીવ ની પાસેને વિગતધ ગગનાગ કર્મમાંથી મુક્ત થાય છે, તો પછી ઈશ્વરની પોતાની શી વાત? શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના, તેમના પતિઓના, અને સર્વ દેહીઓના અંતર્યામી જ હતા તેમણે પ્રાણીઓના અનુગ્રહને અર્થે માનુષી લીલા કરી હતી, કે જેનું વર્ણન સાંભળી મનુષ્ય ભક્તિમાં પ્રેરાય આ જ કહીને કહ્યું છે કે કૃષ્ણની માયાથી મોહિત થયેલા ગોપજનો પોતપોતાની સ્ત્રીને પોતાની પાસે જ જાણતા હતા, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે તેમને અસૂયા થઈ નહોતી, અને તેમજ સ્વાભાવિક હતું કેમકે આ યોગસ્વપ્નમાં સર્વ ગોપગોપીઓ પોતપોતાના આનંદને જ અનુભવતા હતા તે પછી બ્રાહ્મીરાત્રિનું આવરણ નષ્ટ થઈ જતાં વાસુદેવથી અનુમોદિત ગોપસ્ત્રીઓ પ્રેમના ભરેથી પોતાના ગૃહ પ્રત્યે ગઈ

કૃષ્ણ-ગોપીઓનો સબંધ.

જેમ બ્રહ્મવિદ્‌ને આત્માનંદની ખુમારી રહે છે તેમ ગોપીઓને આ પરમ અદ્ભુત અનુભવની સદા ખુમારી રહેતી હતી અને તેઓ ભૌતિક ગોકુલમાં પ્રત્યક્ષ થતા બાલગોપાલના દર્શન, સ્પર્શન અને ધ્યાનથી પોતાને કૃતકૃત્ય સમજતી હતી પવિત્ર ભક્તિ ધારના જ એમના હૃદયમાં વિદ્યમાન હતી તેને જ અનુસરીને ઉદ્ધવ દ્વારા પ્રભુનો અને ઉદ્ધવનો ગોપીઓનો સંદેશ આપણે ભાગવતમાંથી સમજી શકીએ છીએ ભગવાનનો સંદેશ એ ઈશ્વરભાવનાનો જ સંદેશ છે તેમાં ભૌતિક વિયોગનો લેશ પણ ગંધ નથી આત્મજ્ઞાનની જ વાણી છે કહેવામાં આવે છે કે મહાભારતમાં આ રાસક્રીડાનો પ્રસંગ નથી શી રીતે હોય? જેવો યશોદા માતાને મુખમાં વિશ્વદર્શન કરાવ્યાનો પ્રસંગ, અક્રૂરને જલમાંથી નારાયણનું દર્શન કરાવ્યાનો પ્રસંગ, અર્જુનને વિરાટરૂપ દેખાડ્યાનો પ્રસંગ, તેવો જ આ ગોપગોપીઓને ગોલોક દર્શાવ્યાનો પ્રસંગ હતો તે તે પ્રસંગો બાહ્ય જગતને આગળ જ દૃષ્ટિગોચર પણ થયા હશે, પણ તદ્દન વ્યક્તિઓની જીવન ભાવનાઓના તો તે નિયામક બની ગયા હતા એ સમજવું કઠિન નથી એટલે જ આપણે જોઈએ છીએ કે શ્રીકૃષ્ણના વૈરી શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણની નિન્દા કરે છે ત્યાં આ પ્રકારનો એક આરોપ નથી[1]

વાચ્યાર્થની અભીષ્ટ સિદ્ધિ.

વાચ્યાર્થ બાધ હોય ત્યાં જ લક્ષણાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય ગણાય છે વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જે અજ્ઞાન હોય તે અસ્તિત્વમાં ન હોય એવો કઈ નિયમ નથી પરમાત્માની આ અપાર સૃષ્ટિમાં આપણાં અપરિચિત અનેક તત્ત્વો અને અનુભવો સંભવે છે તેની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ રસરૂપ પરમાત્માના ધામમાં હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આની રસસિદ્ધિનું સ્વરૂપ તત્ત્વમાં આધ્યાત્મિક, ઉપાધિમાં આધિદૈવિક, અને કથનમાત્રમાં આધિભૌતિક હોય એ સહજ સમજાય એવું છે જે વૈકુંઠમાં પરમાત્મા સાથે અખંડ રસમાં લીન થઈ જવાની અનેક ભક્તોની ઉદાર આત્મભાવના છે તે વૈકુંઠમાં પ્રભુ સાથેના રાસની સમાલોચના શ્રદ્ધાળુ તત્ત્વવિચારક વૈષ્ણવને પ્રિય, પૂજ્ય અને પુણ્યરૂપ થયા વિના રહે? અહીં અનાચારને સ્થાન નથી અનીતિનો ગંધ નથી અને કામદેવનું રૂપ શબ્દની અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજના સર્વ શક્તિઓ શમ્ભુની દૃષ્ટિની પેઠે ભસ્મની થાય છે

---

[1] જુઓ સુનાપત્ર ૪૧ ૧ ૧૯

પુરાણ ગ્રંથોની વંદના.

આપણા પુરાણ ગ્રંથો સમગ્ર જગતના આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક ઇતિહાસનું, જીવનના ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની યથોચિત સિદ્ધિને અર્થે વિહંગાવલોકન કરે છે. ભગવાન વેદવ્યાસે પોતાની વ્યવધાન રહિત દિવ્ય દૃષ્ટિ વડે કરેલી એ સમાલોચના સર્વ પ્રકારનાં મનુષ્યોને અનેક રૂપે ઉપકારક છે. દૈવી સૃષ્ટિ મનુષ્યને સામાન્યતઃ બહુધા અવિદિત, અનવગત હોય છે તેનું ગીર્વાણ ભાષામાં યથાતથ્ય વડે વિવેચન કરનાર પુણ્ય ગ્રંથોની પ્રતિભા યથાયોગ્ય પરિશીલનની જ પ્રતીક્ષા કરે છે. અને મ્હને તો લાગે છે કે એ ગ્રંથોના પુણ્ય પરિશીલનમાં ભારતના ભાવિ ઉદયના જ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણનાં અનેક બીજો વિરાજે છે.

૧૧. ગુજરાતના શિષ્ટ સંવાદો

(લેખક—રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.)

૧

જીવનભરના કોઈ ગદ્ય લેખકને જ્યારે એક જણે ભાન કરાવ્યું કે તે આજ સુધી વાતચીત પણ ગદ્યમાં જ કરી છે ત્યારે તેને અચરજ જ થયું. આપણું પણ જો કોઈ સૂચવે કે આપણું જીવતર સંવાદ કરવામાં જ જાય છે, તો એ સાદી વાત પણ એવી જ રીતે નવાઈ ઉપજાવે અને છતાં એ ખરું છે. માણસ મળે ત્યારે હમેશાં સંવાદ થયા વિના રહેતો નથી. અધિપતિ ઉગતા લેખકને શિખામણ આપે ત્યારે સંવાદ શરૂ થાય છે. યુવક યુવતીના પ્રેમગોષ્ઠી કે પ્રેમકલહ સંવાદનું રૂપ ધર્યા વિના રહેતા નથી, શેઠ તામસમાં વાણોતરને વઢે કે પિતાપુત્ર વચ્ચે કમનસીબ વિખવાદ જાગે ત્યારે ઉગ્ર સંવાદ આરંભાય છે. સહકારીને અસહકારીનો મેળાપ એ આ સમયમાં સંવાદની કલાનો વિકસવાનો પરમ પ્રસંગ બને છે. સંવાદ આ રીતે આહારનિદ્રા અને ભય જેટલો જ માણસને અનિવાર્ય અને સ્વાભાવિક છે.

જીવનમાં જે વસ્તુ આટલી વ્યાપક છે તેણે સાહિત્યમાં એટલું જ વિશાળ રૂપ લીધું નથી એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે સંવાદના સૌથી ઉચ્ચ અને કલાત્મક નમૂના સર્વ દેશમાં બહુ જુજ મળે છે. યુરપના લગભગ બે હજાર વર્ષના સાહિત્યમાં સંવાદલેખકો પુરા પાંચ પણ નથી. પ્રાચીન ગ્રીસમાં પ્લેટો અને કટાક્ષની મોહક કલાનો સ્વામી લ્યુશિઅન, અર્વાચીન જમાનામાં ‘ડાયલોગ્ઝ ઑફ ધ ડેડ’ ને લખનાર ફોન્ટનેલ અને સંવાદ લેખનમાં કેટલાક અપૂર્વ તત્ત્વો ગયા દાયકામાં ઉમેરનાર પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લિશ સાહિત્યકાર વૉલ્ટર સૅવેજ લૅન્ડૉર આટલાં નામ ગણાવ્યાં એટલે સંવાદસાહિત્યના નોંધી શકાય એવા સમર્થ યુરોપી વિધાયકો ગણાવાઈ ગયા છે. જો દેશીએ આટલી હાજરી અને કમથી પોતાના ગદ્યસ્થ કૃપાપાત્રોને દર્શાવ્યા તેના આંતર બાહ્ય સ્વરૂપનું થોડું નિરીક્ષણ આવશ્યક છે.

“બે અથવા વધુ મનુષ્યોની લેખરૂપે વાતચીત” આવી સંવાદની વ્યાખ્યા આપીને મી. એમ. ગોસ ઉમેરે છે કે, ‘સંવાદ એટલે નાટકશાળા વિનાનું નાનકડું નાટક.’[૧] આ બન્નેની પૂર્તિમાં મી. હેરલ્ડ એલીસનો મત ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. “સંવાદ એટલે ગતિમય (dynamic) નહીં પણ સ્થિર (static) નાટક.”[૨] સંવાદનું નાટક સાથેનું આ સામ્ય તેના શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસને સમજવામાં ઘણું સહાયભૂત થાય તેમ છે. આદ્ય પ્રણેતા પ્લેટોએ બે અતિપ્રાચીન સીસીલીઅન કવિઓના ‘માઇમ’ (mime) જાતના, બે જ પાત્રોના વાર્તાલાપવાળા, નાટકોને આધારે પોતાની કૃતિઓ રચી અને ‘સૉક્રેટીસી

૧ ‘એનસાઇક્લો. બ્રીટા.’ ની અગિયારમી આવૃત્તિનો લેખ, ‘ડાયલોગ’

૨ [illegible] પૃ ૧૫૯

અમ' તથા 'ફીડો' મા તેનો સંપૂર્ણ ઉલ્લાસ સાધ્યો પણ તેણે 'માઇમ' માનું નાટ્યતત્ત્વ વધારે વિકસાવવાને બદલે પોતાના સંવાદોને ચર્ચાત્મક વધુ અંશે બનાવ્યા. જ્ઞાનનિધિ સોક્રેટીસની અકળ વિભૂતિની આસપાસ ગુંથાયલી એ અનુપમ કૃતિઓનો આત્મા તત્ત્વવિચાર છે, તેનું વાતાવરણ અખંડ કટાક્ષમયતાનુ છે અને પુરાતન એથેન્સની સંસ્કૃતિનુ તાદૃશ ને તેજસ્વી પ્રતિબિંબ તેમાં પડે છે તે પ્રત્યેકને પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે રસ અને વાણીસૌન્દર્ય અસ્ખલિત વહે છે એટલે, કેવળ તત્ત્વચિંતનના જ શોખીન હોય તેવા સંસ્કારી વાચકોને પણ તે આકર્ષી શકે છે.

આ પદ્ધતિના સંવાદો પ્લેટોના સર્વ અનુગામીઓએ રચ્યા પણ લેંડાર સુધી કોઇને તેમા નાટ્યતત્ત્વનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાનું સૂઝ્યુ નહીં. તે પણ લાંબા સંવાદોમાં તો, જે મહાન્ ગ્રીક ફીલસુફને પોતે વખતે ને કવખતે ઉપહાસના બાણે વીંધતો તેને જ અનુસરે છે, ને પાત્રોને મુખે સાહિત્ય, રાજકારણ, ઇતિહાસ ને ધર્મ વીશે ચર્ચાઓ કરાવે છે. પણ તેની મસ્તકલ્પના આટલાથી જ સંતોષાય એમ નહોતું. સાહિત્ય ને ઇતિહાસના સતત અભ્યાસથી સમૃદ્ધ ને ઉત્તેજિત બનેલી એ કલ્પનાને અભિલાષ જાગ્યા કે ઐતિહાસિક પાત્રોની જ અપૂર્વ સૃષ્ટિ રચવી—તેના ઉરભાવોને મૂર્ત કરવામા સ્વપ્રતિભાનો આહ્લાદક સાક્ષાત્કાર અનુભવવો આ મનોરથ પુરવાનો એણે આરંભ કર્યો ચર્ચાનો શુષ્ક માર્ગ અળગો કરીને તેણે પાત્રોના સ્વભાવને અનુરૂપ નાના વાર્તાલાપો ગોઠવ્યા. તેમા બહુરૂપી માનવ મૂર્તિઓના વિધાન હતાં: ધર્મના ઝનૂન કે રાજસત્તાના કેફથી ઉન્મત્ત થએલા જાલીમો અને તેમના ભોગ બનેલા નિરાધાર જીવો. નિર્મલ હૃદયનો ભગવદ્‌ભક્ત અને મલિનતામાં રાચતો સંસારકીટ, પ્રજાદ્રોહી ઉમરાવ અને તેની પ્રજાસેવી અર્ધાંગના: પ્રફુલ્લ હૈયાનો કવિ અને તેનો વેદિઆ ઠોર સમો વિદ્વાન મિત્ર—આવા આવાં અનેક વિરોધી જોડકાની લાગણીઓને લડાવવામાં તે આજન્મ કલાધર તલ્લીન બનતો. તેનામા પાત્રોના પ્રાણ જ જાણે અવતરતા—અને તે એટલે સુધી કે, સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોની માફક, તેવા અનુભવોની સૌથી પ્રબળ ક્ષણોમા તે પોતે તેમના સુખદુઃખ, આવેશો ને સાહસોનો કલ્પનાપ્રભાવથી સહભાગી થઇ રહેતો પાત્રોનો વિજય તેને મુખે સ્મિત ફરકાવતો અને તેમની આફતો તેની આંખને ભીની કરતી. સંવાદ લખતા લખતાં તે પોતે જ વારાફરતી પાત્રો સાથે વાતચીતમા પડી જતો ને કલાસંવેદનના રોક્યા રોકાય નહીં તેવા પ્રવાહમાં નિરંકુશ વિહરતો—આવા સુહાગી અનુભવોના પરિણામરૂપ ઉંચી કોટિના સંવાદોથી લેખનકલાના એ પ્રકારને સર્જનાત્મક સાહિત્યની પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન અપાવવાનો અને તે ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ ચિરંજીવ કાર્ય કરી જવાનો યશ લેંડારને છે તેટલો બીજા એકે સંવાદ લેખકને નથી.

૨.

ગુજરાતનું સંવાદસાહિત્ય ખીલતી દશામા છે. પ્રાચીન કવિઓમાંના કોઇ કોઇએ—ભાલણ, શામળ અને દયારામે, તથા પાછળથી દલપતરામે—આ રૂપમા કેટલીક રચનાઓ કરી છે. ને પ્રત્યેકમાં આપણી જુની કવિતાના ગુણ કરતા દોષ વધારે છે. રૂઢ રૂપકો ને

નીરસ પ્રશ્નોત્તરોના એ સમૂહને સવાદ નામ શિષ્ટાચારને ખાતર આપીએ એટલુ જ આમ હોવાથી, તેની પરીક્ષા કરવા રોકાવાની જરૂર નથી અર્વાચીન યુગમા સ્વ 'કાન્ત', 'કનાપી' આદિ શિષ્ટ લેખકોએ કરેલી શરૂઆત પછી આપણે ત્યા આ પ્રકાર પોતાના સ્વાભાવિક વાતાવરણમા પોષાવા લાગ્યો છે ઉપર જે બે યુરોપી સાહિત્યકારોની કૃતિઓની આપણે પીઠાન કરી તેની હારમા મુકાય તેવુ તો નહી જ, પણ તેમની સાથે સરખાવી શકાય તેવુ પણ આપણે ત્યા અત્યારે બહુ થોડુ છે તો પણ, એ બન્નેનો અભ્યાસ અહી ઠીક પ્રમાણમા થયો છે એટલે પ્લેટોની ચર્ચાપ્રધાન અને લેંડોરની ભાવપ્રધાન શૈલીનાં કેટલાક અગો આપણા સારા સવાદોમા-જેમાના ઘણાખરા 'સવાદમાળા' નામના નવીન સગ્રહમા જ છે તેમા-નજરે પડે છે

એ આપણા શિષ્ટ સવાદોનું વિવેચન શરૂ કર્યા પહેલા ગુજરાતી સવાદોના વિષય સબધી બે બોલ લખવા અસ્થાને નથી

એક વખત મીસીસ એની બેસટે કહ્યુ હતુ કે રેલ્વે ટ્રેનમા બે યુરોપીયનો સાથે મુસાફરી કરતા હોય ત્યારે તેઓ હવા કે રમત ગમત વીશે વાતો કર્યા કરે છે, પણ તેવે વખતે બે હીદીઓ તો અદ્વૈત મતના સિદ્ધાતોની મીમાસા કરી રહ્યા હોય છે કર્કશ અને અખડ ઘર્ષણથી વિશ્વમાના દ્વૈતનું જ ભાન કરાવતી આગગાડીમા અદ્વૈતની ચર્ચા ક્યાંથી તેનો મહિમા વધે છે કે કેમ તે અમારી જાણ બહાર છે તેમ જ અદ્વૈતસ્વરૂપ છતા દ્વૈતભાવી, સર્વવ્યાપી બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ હવા કે રમતગમત રૂપે થાય તેમા બ્રહ્મભાવનાના તે મહાપ્રચારકને શુ ન ગમ્યુ તે પણ સમજાતું નથી પરતુ તેમણે દર્શાવેલા ભેદમા સત્ય છે એમનું કથન હિંદવાસીઓની વૈવિધ્ય વિનાની ચીલાવશ મનોદશાને તેમના તેવા જીવનનુ સચોટ ચિત્ર આલેખે છે એ જીવનનુ પ્રતિબિબ ધારતુ આપણું સાહિત્ય, જેમા જોગણ વિના નાટક નહી, અનખના અવેધક વિના વાર્તા નહી, અને અભેદના રાજ વિના કવિતા નહી, તેણે સવાદના વિષયો પણ પોતાની પૂજ્ય પરપરાને અનુસરીને જ ઉકેલવા ઉચિત ધાર્યો છે સાહિત્યમા સવા લેખન એ એક જ પ્રકાર એવો છે જ્યા સૌથી પરિમિત ક્ષેત્રમા સૌથી ઉડી ને એકાગ્ર, સૌથી વિવિધ અને તીવ્ર લાગણીઓનુ આલેખન વૈભવવની કલાને રૂપે સાધી શકાય છે તેની સિદ્ધિ માટે વિષય વત્તે ઓછે અશે ધર્મના કે નીતિના ભરે લેવાય-'ગૈનાવતી ને ગોપીચદ', 'શાલિભદ્ર અને માતાજી' કે 'અશોક અને સપુગાચાર્ય'-પણ તેની રચના જ્યારે ઉપદેશક કે અપગમિક શૈલીમા થાય ત્યારે તેવા સવાદોને સાહિત્યની કક્ષામા મ ભ મકોચ પડી જ નુકી શકાય જ આથી, વિષયની દૃષ્ટિએ આપણે પસદ કરેલા સવાદસગ્રહને અવલોકતા આ અનુમાન અનિવાર્ય બને છે કે તેના ઉત્તમ પ્રતિના બત્રીસ સવાદોમના પસદગી કરતા વધુના લેખકોએ મીસીસ બેસટના પ્રમાણપત્ર માટે પોતે હરીફાઈમા ઉતર્યા હોય તેવા ભાવથી ને તેવી રીતે પોત પોતાની કૃતિઓ રચી છે

૩

પણ એ મર્યાદા એકેએક સંવાદોને રુંધતી નથી એ સંતોષ લેવા જેવું છે. ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક સર્વોત્તમ સંવાદો સંગ્રહમા જોવામા આવે છે. તેમાના 'જેસલ અને તોળલ' (કલાપી) 'હલદીઘાટ' (રા. નાનાલાલ કવિ),' શિવાજી અને તાનાજી', (સાગર) 'પ્રતાપ અને ભામાશા' (રા. કેશવ હ. શેઠ), તથા 'સિદ્ધરાજ અને જમમા' (ધૂમકેતુ) એટલા નાટ્યતત્ત્વ ધારનાર ભાવાત્મક શૈલીના છે; અને 'સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ' તેમજ 'રાણોકુંભો અને મીરા' (સ્વ. 'કાન્ત'), 'પુરુરવ અને ઉર્વશી' (રા. નરસિંહરાવ), તથા 'વર અને વહુ' (પ્રો. ઠાકોર) એ ચાર મુખ્યત ચર્ચાત્મક શૈલીના છે. ગુજરાતી સંવાદોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે આ પ્રતિનિધિ રૂપ નમુનાઓ પર હવે સંક્ષેપમા કેટલુંક વિવેચન કરીશું.

સર્જનાત્મક સાહિત્યના કેટલાક મહત્ત્વના ગુણો 'જેસલ અને તોળલ'[૧] માં છે. જનમભરના લુટારાના પશ્ચાત્તાપ અને સતી તોળલને હાથે તેના ક્રમશઃ આત્મવિશ્વાસ ને ઉદ્ધાર એ તેનો વિષય છે સામાન્ય લેખકના હાથમા એ જ ધર્મનીતિનો વિષય સહેલાઇથી શુષ્ક અને નિર્જીવ થઇ ગયો હોત; કલાપીની તેજસ્વી કલ્પના હૃદયના અમૂર્ત ભાવોને પણ ચૈતન્યમય અક્ષર મૂર્તિને રૂપે અવતારીને વાચકના આત્માને પાત્રો સાથે અદ્ભુત તન્મયતા સધાવી શકે છે. આ વિધાનકલા કવિમા એટલી તો સુવિકસિત છે કે ઘણીવાર તો જેસલના અંતરના ઉદ્ગારોમા નથી તે કવિના તોળલનાં ઉપદેશવાક્યોને વરી શકી છે,

"પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમા તારો સંસાર મેળવી દે, તેનાથી જુદું તે બધુ બસરું જ છે."

"પહેલી જ રાતે પાપનો સાદ તને મીઠો લાગે તો બહેતર છે કે અત્યારે પણ તું લુટારો જ રહે."

"ભરવાડ આખા ટોળાને છોડીને જેમ ખોવાએલા મેંઢાને શોધે છે તેમ પાપમાં ખોવાએલાને પ્રભુનો સ્નેહ શોધી રહ્યો છે."

"આપણા પાપ અને આપણા પુણ્ય પણ તે [પ્રભુ]જ માફ કરે છે. તો જ આપણને આશા છે, નહી તો એવું કયુ પુણ્ય માનવીમા છે જે તેને તારી જાય છે?"

અપૂર્વ વિચારોના આવા ચમત્કાર તથા અલંકાર ને દષ્ટાંતોની આ વ્યાપકતા, ઉત્તમ સંવાદોના અંશ તરીકે, પ્લેટોની અમર કૃતિઓની કંઇક ઝાખી ગુજરાતી વાચકોને કરાવે છે, તેમજ કુદરતના પ્રતિપલ પલટાતા રંગોને પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે સ્વીકારવાની પદ્ધતિ તેના 'ફીડ્રસ'ના આરંભભાગની યાદ આપ્યા વિના રહેતી નથી. આ ગુણો વધુ ઓછે અંશે કલાપીના સર્વ સંવાદોમા છે પણ આપણા સંવાદસાહિત્યમા અગ્રપદે શોભતા 'જેસલ અને તોળલ'ની પરિપકવતા કે પ્રબળ ઊર્મિઓનું આલેખન તેમાં તેટલા જ પ્રમાણમા નથી.

હલદીઘાટના ચિરયશસ્વી સમર્પણ પછી કર્તવ્ય પ્રીછતા શીખેલો સગરસિંહ ફરીથી રાણા પ્રતાપના સંગમા ભળે છે, એ પ્રસંગ રા. નાનાલાલના સંવાદમા ગુંથાયો છે. એ

૧ આ બે પાત્રો સંબંધી વધુ વિગત માટે જીજ્ઞાસુએ 'રણજીતકૃતિસંગ્રહ'ની છેલ્લી વાર્તા લેવી.

શૌર્યવાના કવિતા કરતા વાગ્મિતા (rhetoric)ની પોષક વધુ બને છે અને નિધિએ અનુકૂળ આલેખકના હાથમા તે સોંપી જણાય છે કવિતાનો આત્મા રસ છે, વાગ્મિતાનો અલંકાર કવિ સત્ય અને સૌંદર્યનો અંતર્દષ્ટિથી સાક્ષાત્કાર કરીને કૃતિ રચે છે, વક્તા સત્યના અમુક જ સ્વરૂપને, આવેશ ને છટાની મદદથી, મનમોહક વાણીમા મૂર્ત કરે છે આવી વાણીના સુંદર તેમજ સાધારણ નમુના આ કવિની બીજી રચનાઓમા તેમ 'હલદીઘાટ'મા નજરે પડે છે તેમા અપાર્થિવ ઊર્મિઓના સંવેદન કે સાચો રસવૈભવ નથી વાચકને તે વાચતા ઉષ્મા કરતા ઉષ્ણતાનો અનુભવ વધારે થાય છે, અને 'મૃત્યુની તો સ્ત્રિયો માળા પહેરીને ફરે છે' 'આપની ક્યા ઓછપ છે?' 'ઉડતા નોહીના બાકા' આવા, વાગ્મિતાની કક્ષાનો પણ અતિરેક જ સાધતા શબ્દપ્રયોગો વસ્તુના ગાંભીર્યને નાટકી ઢબથી રજુ કરતા હોય તેમ સૂક્ષ્મ રસજ્ઞોને લાગ્યા વિના રહેતું નથી આ રસખલનને છાપામા નાખી દે તેવા સબળ પાત્રાલેખન, નાટ્યોદ્રેક કે કાર્યપ્રભાવ પણ આ સંવાદમા કે એ જ લેખકના 'મીરાંબાઈ'મા હોત તો એમના આશાભર્યા વાચકોને ઠરવાનું ઠામ મળી શકત પણ તેમ બનતું નથી

'પ્રતાપ અને ભામાશા' તથા 'શિવાજી અને તાનાજી' એ બે સંવાદ કલાના સારા નમુના બનતા સહેજમા બચી ગયા છે પ્રત્યેક લેખક વિષયના આકર્ષણથી મુગ્ધ થયા છે તેટલા જ વિધાનકૌશલની આવશ્યકતાથી થયા હોત તો બીજી પંક્તિમા ઉચ્ચ સ્થાને શોભે તેવુ તેમનુ કાર્ય થાત પહેલા સંવાદમા તો પ્રતાપની પાસે આવેલો ભિક્ષુક ખરી રીતે ભામાશા છે એ વાત મથાળામા જ સૂચવી દઈને લેખકે રસપ્રવાહને નકામો ખાળ્યો છે બાકી, એ સંવાદ ટુંકો અને રસભર્યો છે તથા એ જ લેખકના અતિ વિસ્તારવાળા 'અશોક અને ઉપગુપ્તાચાર્ય' થી ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ, જુદો પડી આવે છે નિષ્પ્રયોજન અતિ વિસ્તારનું, અને તે વિસ્તારમા પણ રસ અને રમતીલુ ઉપદેશ આપવાનું દૂષણ શિવાજીવાળા સંવાદને પણ તેવીજ રીતે નીચી કોટિમા ઉતારે છે વળી, અસંખ્ય શસ્ત્ર યુદ્ધોના યોધ અને તેમા જ જીવનભર રાચનાર શિવાજી મહારાજને મુખે અહિંસાત્મક અસહકારની ભવિષ્યવાણી કેટલી શોભે તેનો વિચાર પણ થવો જોઈતો હતો

ભાવાત્મક શૈલીના આપણા છેલ્લા દૃષ્ટાંત 'સિદ્ધરાજ અને જસમા'મા ઉત્તમ અંશો એટલા છે અને સાથ સાથે નવાઈની અણવિકસી રચના પણ તેમા એટલી બધી વરતાય છે કે તેના નાના નાના દોષો—કદીક અણઘડીલું વાક્ય, કદીક દુરાગ્રહવચનના અતિરેક—તરફ ધ્યાન દોરવાનું મન ન થાય 'ધૂમકેતુ' સદાથી લખનાર પ્રામાણિક લેખનની એ કૃતિ, આ પ્રકારના સંવાદોમા 'જેસલ અને તોરલ' પછી તુરતજ, બીજે સ્થાને, વગર સંકોચે મુકાય તેવી છે રસમય પ્રસંગને આલેખકે સત્વ પાત્રો ને શુદ્ધ કવિત્વ દ્વારા જાણે નવેજ અવતારે સરજ્યો છે

બે સામાજિક અવતરણથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકશે

"મહારાજ ! માળવાનું સિંહાસન લુંટાય તો માળવી સૈન્ય કોઈક દિવસ અપયશ ભુંસી શકે, પરંતુ માળવાની સ્ત્રી વેચાય તો માળવી સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય વેચાય છે રાજ કીર્તિ મળે છે, પણ રૂપ સૌંદર્ય મળતું નથી કીર્તિ તો મનુષ્યનો માની લીધેલો સિક્કો છે સૌંદર્ય ઈશ્વરની બક્ષીસ છે નીતિનું અંતિમ પરિણામ છે —જીવનનો અમર સંસ્કાર છે "

"જસમા ! આ બાલની છટા ! પેલા સુંદર ગંભીર ચળકતાં નયનો ! આ શરીરસામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ–એના પર ચાલ્યો જતો સૌંદર્યનો પ્રવાહ ! અને એ બધા પર તારું સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વ, મહાભર્યું માન, માનિની ! સિદ્ધરાજ તારું જ કાવ્ય કરે છે, તારું જ ચિત્ર દોરે છે, તનેજ જુએ છે........."

આવાજ તેજસ્વી રત્નોથી આખોય સંવાદ ભરચક છે.

૪

ચર્ચાત્મક શૈલીના સંવાદમા પાત્રનાં સ્વભાવ ને ઊર્મિઓનું આલેખન સંવાદકારનું લક્ષ્યબિંદુ મટીને ગૌણ બને છે. તેમાં બે પાત્રો વચ્ચે વિવાદ કરાવીને જ તે સંતોષ માને છે. વળી તેમા વિવાદનો વિષય જેમ મતભેદને વધારે ઉશ્કેરનારો, તેમ સંવાદ વધારે રસભર બને છે. પણ આ શૈલીની એક ખામી પણ ગંભીર છે; તેમા રચનારના અંગત અભિપ્રાયો ઘણી વાર પેઠા વિના રહેતા નથી. પરિણામે, કલાકૃતિ તરીકે આ સવાદોનું મૂલ્ય ઓછુંજ આકી શકાય. ચિંતનાત્મક સાહિત્યના નમુના તરીકે તે સત્કારપાત્ર હોય છે, પણ પ્લેટો જેવા અતિવિરલ અપવાદ શિવાય, તેમાં સર્ગશક્તિનો નજીવો જ આવિર્ભાવ નજરે પડે છે.

'સંવાદમાલા' મા આવા વિચારપ્રધાન સંવાદો પણ કેટલાક મુકાયા છે. સ્વ. 'કાન્ત' કૃત 'સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ,' ને 'રાણો કુંભો તથા મીરાં' તેમજ રા. નરસિંહરાવનો 'પ્રેમ-રહસ્ય' આ પ્રકારના નમુના રૂપ છે. પ્રત્યેકની ધીરગંભીર, સ્વલ્પસંસ્કારવાળી ને ગૌરવાન્વિત શૈલીનું બંનેમા પ્રતિબિંબ છે. એ સંવાદો જીવનરસિક કરતા પાંડિત્યરસિક સ્વભાવના વાચકોને વધુ ગમશે. તે વાચતા વાંચનાર, સ્વત્વ ભુલાવતા અદ્ભુત અનુભવોની સૃષ્ટિમાં વિહરતો નથી, પણ બુદ્ધિવિલાસના પ્રશાંત ને સૂક્ષ્મ વાતાવરણની રમ્યતા ભોગવે છે. રા. બલવંતરાય ઠાકોરનો 'વર અને વહુ' પણ આ જ કોટિમા આવે છે. તેમાં નિરાડંબર કલાથી ઍબલાર્ડ અને એલોઇસની કવિ પ્રિય અમર પ્રેમકથા વર્ણવવા–ચર્ચવાનો યત્ન છે; અને ચર્ચાત્મક શૈલીની આ સર્વ કૃતિઓની સર્વસામાન્ય મર્યાદા તેને પણ બંધાઇ છે, જીવતાં કે ઇતિહાસમાથી જગાડેલા પાત્રોની વાતચીતમા 'નિરપેક્ષ' 'લાઘવ' 'અસ્થિ' 'સૂક્ષ્માત્મા' 'ધર્મ્ય' 'વર્જ્ય' 'વેષ્ટિત' 'શારીર' ને 'રસાસ્વાદ' જેવા શબ્દપ્રયોગો કૈંક અસ્વાભાવિકતાનુ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરતા નથી ?–એમ વાચકે પુછવું પડે છે. કદાચ વિવાદ અને ઝીણાવટભરી મીમાસાઓ માટે એ જરૂરના હશે; પણ રસજ્ઞોને તે ખુંચે તો છે જ

સ્થલકાલના બંધન કેટલીક વસ્તુઓને બાધી શકતા નથી, તેમ વર્ગીકરણના બધન 'ચાર મુરખાઓ સાથે મસલત' (ગ. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી) એ નામવાળા સંવાદોના ઝુમખાને બાધી શકતા નથી. પણ તેની નોધ તો લેવાવી જોઇએ. ઉપર જે બે પ્રકાર આપણે દર્શાવ્યા તે દરેકના ગૌણ લક્ષણ આમાં અમુક પ્રમાણમા દેખાય છે. તે શિષ્ટ કરતા સામાન્ય વાચકને વધુ આકર્ષશે કેમકે તેમા કલાતત્ત્વ નહી જેવું છે અને નિત્યજીવનમાં બહુસાધારણ એવા સવાલ જવાબોને લીધે જ એ ધ્યાન રોકી શકે છે. પ્રાથમિક હાસ્યરસના એ સારા નમુના છે અને આ આખા સંગ્રહમા હાસ્ય ઉપજાવનાર તે સંવાદો એકલા જ છે એ તેમની વિશેષતા છે.

યુગબળોને પ્રભાવે આજે ગુજરાતનું સાહિત્ય નવો અવતાર પામી રહ્યું છે. પારકા સાહિત્યોના નબળા સબળા પાસા પારખવાને બદલે નવા સાહિત્યકારો તે સાહિત્યોના અભ્યાસ પરથી ફક્ત માર્ગદર્શન શોધે છે, પણ પ્રેરણા તો ગુજરાતની ભૂમિ અને ગુજરાતીઓના જીવનમાંથી જ સાંપડે એ તેઓ સમજ્યા છે. આ મનોદશાની અસર સંવાદલેખન પર પણ થશે ત્યારે તે નવીન વિષયો અને અપૂર્વ કલાવિધાનથી પ્રકાશવા લાગશે—ત્યારે પશ્ચિમના પ્રખ્યાત તેમજ કેટલાક અલ્પપરિચિત સંવાદોની—એક સ્પેનીશ લેખકના 'ચિત્રકલા', ડ્રાયડનના 'નાટ્યકલા', ફ્રેડરિક હેરીસનના 'સરકારિણા' કે વાઇલ્ડના 'વિવેચક કલાસ્વામી તરીકે' જેવા સંવાદોની—ઝાંખી આપણા સંવાદોમાં પણ નવનવા રંગો પૂરશે, તેને અમર આકર્ષણ અર્પશે અને અદ્ભુત સૌંદર્યથી તેને વિભૂષિત કરશે.

૧૨ અખો અને તેની કવિતા.

(લેખકઃ—રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ.)

કોઇ પણ ભાષામા ગદ્ય કરતા પદ્યનો પ્રારંભ પ્રથમ થએલો હોય છે. તદનુસાર આપણી ગુજરાતી ભાષામા પણ કાવ્યોનો પ્રારંભ પ્રથમ થએલો છે. ગુજરાતી કાવ્યના વિકાસક્રમના પાચ પગથીઆ છે. (૧) પ્રાચીન યુગઃ-તેમા ઇસ્વી સનના આઠમા-નવમા શતકથી આરંભી ચૌદમા શતક સુધીના કાળનો સમાવેશ થાય છે. આને અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીનો કાળ કહી શકાય. આ કાળમાં કવિતાના ક્ષેત્રમા મુખ્ય કાલ લેનાર જૈન કવિઓ છે. (૨) બીજા યુગમા પંદરમા તથા સોળામા સૈકાનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગનો મુખ્ય કવિ નરસિંહ મ્હેતો છે. તે અર્વાચીન ગુજરાતીનો પિતા ગણાય છે; તેને આદિ કવિ પણ કહેવામા આવે છે. નરસિંહ મ્હેતા ઉપરાત ભક્ત કવિ વિષ્ણુદાસ, ભાલણ, પદ્મનાભ, વસ્તો આદિ કેટલાક કવિઓ આ યુગમા થઇ ગયા છે. પ્રસિદ્ધ ભક્ત કવયિત્રી મીરાબાઇ પણ આ યુગમા થઇ ગઇ છે. (૩) ત્રીજો યુગ-આ યુગમા સત્તરમા તથા અઢારમા સૈકાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગમાં ભાષાપ્રેમી કવિ પ્રેમાનન્દ પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં અગ્રગણ્ય છે; તેથી તેને પ્રેમાનન્દનો યુગ કહી શકાય. આ યુગમાં પ્રથમ પંક્તિના બીજા કવિઓમાં તત્ત્વજ્ઞ વેદાન્તી અખો અને કથાનિપુણ શામળ પ્રેમાનન્દથી ઉતરતું સ્થાન ભોગવે છે. એ સિવાય વલ્લભ, નાકર, વીરજી રત્નેશ્વર આદિ ઉતરતી પંક્તિના બીજા ઘણા કવિઓ આ યુગને શોભાવે છે. (૪) ચોથો યુગઃ-આમા ઓગણીસમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગાકાશમાં પ્રથમ પંક્તિના તારા તરીકે શૃંગારરસિક દયારામ પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશે છે; તેથી તેને દયારામનો યુગ કહી શકાય. તે સિવાય ભોજો, ધીરો, પ્રીતમ, મનહર, ગિરધર, નિષ્કુળાનંદ વગેરે વત્તાઓછા પ્રસિદ્ધ કવિઓ આ યુગમા થઇ ગયા છે. (૫) અર્વાચીન યુગઃ-આ યુગનો આરંભ "સભારંજની બાની" વાળા કવિ દલપતરામથી થાય છે. આ છેલ્લા યુગમા પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિની છાયા આપણા સાહિત્ય ઉપર પડેલી જોવામા આવે છે; તેની સાથે આપણી ભાષામા સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસના પરિણામ રૂપે વાણીની વિશુદ્ધતાએ પણ અધિકાશે પ્રવેશ કર્યો છે. આ સમયના નર્મદાશંકર આદિ કેટલાક અતિ તેજસ્વી તારાઓ સાહિત્યાકાશમા અદૃશ્ય થએલા છે, કેટલાક હજુ ઝાંખા પ્રકાશથી તેમજ કેટલાક પ્રચંડ પ્રકાશથી ઝળક્યા કરે છે.

વેદાન્તી કવિ અખો ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્રીજા યુગમા થઇ ગયો છે. જેમ અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમા સત્તરમુ શતક "ઓગસ્ટન" યુગ તરીકે અતિ ઉજ્જ્વલ પ્રકાશથી ઝળહળી રહ્યું છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા પણ સત્તરમું છતક "સુવર્ણ" યુગ તરીકે તેટલા જ તેજથી પ્રકાશી રહ્યું છે. આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા, ભાલણ વગેરેના વિયોગથી શોકને વશ થઇ ગુર્જરગિરાએ દ્વિતીય યુગમા અરસિકતા ધારણ કરી. ગોવર્ધનરામભાઇ કહે છે તેમ " કવિતા રચવાનું કાર્ય ધર્મગુરૂઓ અને વલ્લભમતાનુયાયીઓના હાથમા જવાથી કવિતાએ એકદેશીય ભક્તિરૂપ ધારણ કર્યું. " પરંતુ સત્તારમા સૈકામાં માતૃ ભાષાના

પ્રેમથી ઉજળાના હૃદયે, રસિક કવિ પ્રેમાનન્દે ગુર્જરગિરાને પુન રસિકના ધારણ કરાવી અને નવીન, સુંદર તથા મનોહારી પ્રભાથી ગુર્જરગિરા પ્રકાશવા લાગી સત્તરમા સૈકાનો આ પ્રખર પ્રતિભાવાન સૂર્ય ઉદય પામી ધીમા, મંદ, રમણીય બાળકિરણોથી લોકોને આનંદ આપી મધ્યાહ્ન થતા પૂર્ણ પ્રતાપથી પ્રસરી એ આનંદમા વૃદ્ધિ કરે એ પહેલા અખા રૂપી અરુણે માર્મિક અને ટકક વાણીમા, બહુ ઉંચા, ઊંડા, હૌક મારતા, ચિત્તવેધક વિચારોથી સોળમા શતકની રાત્રિમા વ્યાપી રહેલા દંભ, પ્રપંચ અને સ્વાર્થરૂપી અંધકારનો વિનાશ આરંભ્યો

આ સૈકામા મુખ્ય કવિઓ ત્રણ થયા છે-અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ તેઓમા સૌથી પ્રથમ અખાએ પોતાનુ કાર્ય આરંભ્યુ દરેકે સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાનુ કાર્યક્ષેત્ર પસંદ કર્યું અને બીજાઓની મદદની અપેક્ષા વિના જ પોતાના લક્ષ્ય તરફ કાર્યનૌકા હંકારતા દરેકે આગળ ધપાવ્યુ દરેકે સ્વાભાવિક રીતે જ એક બીજાના કાર્યક્ષેત્રમા જે ઉણપ હતી તે કોઇના જાણવામા ન આવે તેવી રીતે સુંદરતાથી પૂરી દરેકે આ પ્રમાણે સમાજની ઉન્નતિનુ કાર્ય પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉપાડી લઇ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા કાવ્યરૂપી ઉત્તમ પાક ઉત્પન્ન કરીને સાહિત્ય કોઠારમા ઘણો સારો વધારો કર્યો અત્યાર સુધી ભક્તિના પદો અને શુષ્ક કથા વર્ણનોમા કાવ્યની ઇતિકર્તવ્યતા પૂર્ણ થતી હતી હવે સુંદર નૈસર્ગિક વર્ણનો, મનુષ્ય સ્વભાવનુ બારીક અવલોકન, ચારિત્ર્યનુ અને કાવ્યના જૂદા જૂદા અંગોનુ કલાવિધાનની દૃષ્ટિથી ચિત્રણ, પરિપાક આદિને કવિતામા સ્થાન મળ્યુ કાવ્યસરિતામા નવુ પાણી ભળ્યુ અત્યાર સુધી નાના નાના ખાબોચીઆમા ભરાઇ રહેલા ભક્તિના પાણી લાંબા સમય સુધી સ્થિતિસ્થાપક દશામા રહેલા, તેથી તેમા કાંઇક ખારાશ આવેલી, તે આ નવીન, રસાળ, પ્રમોદક જળથી દૂર થઇ અને કાવ્યસરિતા પુન નિર્મળતાથી વહેવા લાગી

જનસમાજને પ્રબુદ્ધ કરવાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય, આ કવિઓની સમક્ષ આદર્શરૂપ થયો ગુજરાતી સાહિત્યમા નવનવા રસ લાવવા અને લોકોને અવનવો આનંદ આપવા પ્રેમાનન્દ તથા તેના શિષ્યમંડળે કાવ્યો રચ્યા શામળે સમાજના વાસ્તવ સ્વરૂપને કલ્પનાનો ઓપ આપી તેને નવીન રૂપમા લોકો સમક્ષ ખડુ કર્યું અખાએ સમાજના દોષો ઉઘાડા પાડી, તેનો ખળભળાટ દૂર કરી તેમા વેદાન્તવિચારથી શાન્તિ આણી આ પ્રમાણે માતૃભાષાને ઉન્નત કરવાને, સમાજને સુધારવાને તેઓ સાભિમાન પ્રયત્નશીલ થયા

ગુજરાતી કવિતાએ ક્રમે ક્રમે કેવુ રૂપ ધારણ કર્યું તે આપણે ટુકામા જોઇ ગયા હવે અખાના સમયની કેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હતી, અને એ પરિસ્થિતિએ તેને કેવા પ્રકારની કવિતા કરવા પ્રેર્યો તે જાણવા સારૂ કવિના જીવનનુ અવલોકન કરીએ

અખાનો જન્મ ક્યારે અને કયી સાલમા થયો તેને માટે સપ્રમાણ હકીકત કોઈ સ્થળેથી મળી આવતી નથી તેના જીવન સબધી વિગતવાર અહેવાલ હજુ પ્રકાશમા આવ્યો નથી કવિએ પોતે પોતાના ગ્રંથમા જ્ઞાતિ કે કુળ વિશે કાંઇ ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ લાગતુ નથી કોઇ કોઇ સ્થળે અખાએ પોતાના જીવન સબધી ઉદ્ગારો કહાડેલા છે, તે દ્વારા તથા કવિના સબધી આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત છે તે ઉપરથી ત્રુટક ત્રુટક વૃત્તાંત ઉપજાવી શકાય

"અખે ગીતા" સંવત્ ૧૭૦૫ ના ચૈત્ર માસના શુક્લપક્ષની નવમી અને સોમવારે પૂરી થઇ એમ તેના અંતમા લખેલું છે. એ સમયના તેના જ્ઞાન તથા અનુભવનો અને એ અગાઉના ગુરુપ્રાપ્તિ માટેના ભ્રમણના વર્ષોનો વિચાર કરતાં એમ અનુમાન થઇ શકે કે એ કાવ્ય ૩૫–૪૦ વર્ષના જીવનના પરિપક્વ અનુભવનું ફળ છે. આ ઉપરથી અખાનો જન્મ કયી સાલમાં થયો એ ચોકસ રીતે કહી શકાય નહિ, તથાપિ એવું અનુમાન તો કરી શકાય કે તેનો જન્મ સંવત્ ૧૬૬૫ ના અરસામાં થયો હોવો જોઇએ. (રા. નર્મદાશંકર તથા રા. ઇચ્છારામભાઇના લખવા મુજબ) તે વ્યવહાર–કુટિલ ગણાતી સોની જ્ઞાતિનો હતો. કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે તે બાલ્યકાલથી જ અમદાવાદમા ખાડીઆની પોળમાં રહેતો હતો; કેટલાક એમ કહે છે કે તેણે પોતાનું બાળપણ અમદાવાદથી થોડે દૂર આવેલા જેતલપુરમાં ગાળ્યું હતું, અને જેતલપુરથી પંદર સોળ વર્ષની વયે તેના બાપની સાથે અમદાવાદમાં આવી તેણે નિવાસ કર્યો હતો. એની વીસ વર્ષની વય પહેલાં એના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. થોડા જ વખતમાં એની એકની એક બ્હેન જેના ઉપર તેનો અતિ ગાઢ સ્નેહ હતો તેણે પણ દેવલોકમાં વાસ કર્યો બાળલગ્નથી પ્રાપ્ત થએલી યુવાન સ્ત્રી પણ એ જ સમયમાં એને એકલો મૂકીને મૃત્યુ પામી. ઉપરાઉપરી આવા ઘણા અનિષ્ટ પ્રસંગો તેના ઉપર આવી પડયા. આથી તેને સંસાર ઉપર તિરસ્કાર છૂટયો. તેના ચિત્તમાં વૈરાગ્યનું બીજ રોપાયું. એણે સાધુસંતોનો સમાગમ કરવા માંડયો. આ સાધુઓમાં ઘણા ખરા ભાંગ, ગાંજો વગેરે વ્યસનોમાં મસ્ગૂલ હોવાથી તથા અન્ય રીતે પણ માયાના પાસમાં લપટાએલા હોવાથી, કનક અને કાન્તામાં મોહિત થએલા હોવાથી તેમનાં જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય તરફ, તેમના દંભ તથા ડોળ તરફ તેને તિરસ્કાર તથા ધિક્કાર છૂટયો; ખરા જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય ઉપર પ્રીતિ પેદા થઇ, અને તેની શોધમા એનું મન ગુંથાયું; તેનો વૈરાગ્ય અંકુરિત થયો.

અખાનું મન સંસારમાથી ઉઠી ગયું. માયાના પાશમાંથી તે ધીમે ધીમે મુક્ત થતો ગયો. માયાની મિથ્યા પ્રાપંચિક જાળ તોડીને જગતમા દૃશ્યમાન થતા દ્વૈતભાવનો નાશ કરી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય એ જાણવા તરફ તેનું લક્ષ્ય દોરાયું; અને તે મેળવવાની અભિલાષા તેને ઉત્પન્ન થઇ. તેના વૈરાગ્યમા તીવ્રતા આવી. થોડા જ વખતમા એ વૈરાગ્ય ફલિત થવાના કારણો તેને મળ્યાં. એક બાઇ હતી, તેના ઉપર કવિ સગી બ્હેનના જેટલું હેત રાખતા. આ બાઇ પાસે આશરે ત્રણસેં રૂપીઆનું સોનુ હતું, તેની કંઠી બનાવવાનું કામ તેણે અખાને સુપ્રત કયુ. તે બાઇ ઉપરના પોતાના હેતને લીધે–ભગિની તરીકે તેને ગુપ્ત રીતે વીરપસલી આપવાની ઇચ્છાને લીધે કવિએ એમા એક સો રૂપીઆનું સોનું ઉમેરીને ચારસો રૂપીઆની કંઠી કરી આપી. "સોની તો સગી માનો ય સાસ્લો કાઢી લેય" એવી કહેવત સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે; અને અખો પણ સોની હોવાથી પેલી બાઇને તેના ઉપર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. તે બાઇએ પોતાની શંકા દૂર કરવાને તથા અખાની કસોટી કરવાને તે કંઠીની કિંમત પોતાના ઓળખીતા ચોકસી પાસે અંકાવી; ચોકસીએ તેના ઉપર કાપ મૂક્યો અને તપાસ કરીને કંઠીની કિંમત ચારસોની આંકી. બાઇને ભોંઠપ લાગી. પછી તે કંઠી પાછી સમી કરાવવા માટે અખા પાસે તે ગઇ, અને વહેમની વાત છૂપાવવા માટે ઉંદરે તે કાપી ખાધી એમ તેણે જણાવ્યું. કંઠીને જોતાવેંત જ અખાને શંકા થઈ, તેથી યુક્તિપુરઃસર ખરી હકીકત તે બાઇ પાસેથી જાણી લીધી. આથી

અખાને બહુ સંતાપ અને પરિતાપ થયો. મસાળીઓના જૂઠા સંબંધની અને તેમના સ્નેહમાં રહેલી મમતા અને સ્વાર્થની અખાને વિશેષ પ્રતીતિ થઈ. આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું સગું નથી, સઘળા માણસો પ્રપંચી અને દગાબાજ છે એમ તેનો દૃઢ અભિપ્રાય બંધાયો.

આ પછી બીજો પણ એવો જ વિષમ પ્રસંગ બન્યો કે જેથી અખાના વૈરાગ્યમાં તીવ્રતા-ઉગ્રતા આવી. એમ કહેવાય છે કે એ અમદાવાદની ટંકશાળામાં ઉપરી અધિકારી તરીકે કામ કરતો હતો. તેથી તેની જ જ્ઞાતિના અદેખાઈથી બળેલા કોઈ બીજા સોનીએ બાદશાહને એમ કહ્યું કે તે ચાંદી-સોનાના સિક્કામાં હલકી ધાતુનો ભેગ કરીને નિમક હરામી કરે છે, માટે તેની તપાસ થવી જોઈએ. બાદશાહે તત્કાળ ગુસ્સાના આવેશમાં અખાને પકડી મંગાવી કેદમાં નાખ્યો, પછી તે વિષે તપાસ કરાવી. અખો આ પરીક્ષામાં પ્રમાણિક ઠર્યો, અને તેના દુશ્મનો માનભંગ થયા. અખાનો કોઈ પણ જાતનો પ્રપંચ માલૂમ પડ્યો નહિ, અને તે નિર્દોષ સિદ્ધ થયો. પરંતુ આ બનાવથી તેના હૃદયમાં વૈરાગ્યે એવી તો ઉંડી જડ ઘાલી કે તેણે નોકરી મૂકી દીધી, અને વૈરાગ્ય તરફ મનોવૃત્તિ પ્રેરાયાથી તેણે પોતાના સોનીના ધંધાના તમામ ઓજારો કુવામાં ફેંકી દીધા, માલમતા વેચી નાણાં પૈસો ગાંઠે કર્યો અને સંસારનો ત્યાગ કરી સત્સાધુઓના સત્સંગમાં સત્પદાર્થની શોધમાં નીકળી પડ્યો. તે સમયથી તેના આત્મમંથનનો કાળ શરૂ થયો. સંબંધીઓનો વિયોગ, સ્નેહીઓનો અવિશ્વાસ, અને જગતના દાવા ત્વાએ તેના ચિત્તમાં વૈરાગ્યને પલ્લવિત કર્યો. તે સદ્ગુરુને હુંઢવા નીકળી પડ્યો. અમદાવાદમાં અનેક મહાત્માઓ-સાધુપુરુષો સાથે સત્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિના સાધનની તે ચર્ચા કર્યા કરતો. પરંતુ આમાંના કોઈ પણ મહાત્માથી તેને સંતોષ મળ્યો નહિ, તેની શંકાઓનું સમાધાન થયું નહિ. ચિત્તની શાન્તિ દૂરની દૂર જ રહી. તેથી તે કાશી-પ્રયાગ જવાનો નિર્ણય કરી અમદાવાદ છોડીને નીકળ્યો. અખો વલ્લભ સંપ્રદાયના મતનો હતો, તેથી માર્ગમાં તેને ગોસ્વામી વલ્લભાચાર્યના કુળના બાળકોના દર્શન કરવાની ઇચ્છા થયાથી તે જયપુર ગયો. અહિં તે મહારાજશ્રીને ત્યાં થોડો સમય રહ્યો. અખા પાસે ઘણું દ્રવ્ય હોવાથી ગોસાંઈ મહારાજે તેનો સારો સત્કાર કર્યો. ત્યાં તેણે ગુરુદીક્ષા લીધી હોય એમ તેના "ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ" એ કથન ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે. અહિંઆ તેને હમેશાં જમવામાં સારા સારા મિષ્ટાન્ન મળવા લાગ્યા. પરંતુ ઉપદેશની વાત જ ન મળે. જે હેતુને માટે તે અહિં આવ્યો હતો તે નિષ્ફળ ગયો. તેની જ્ઞાનની ભૂખ ન ભાગી. હમેશાં પોતાનો સમય મોજમજામાં ગાળનાર ગુરુ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો. જે ગુરુ પોતાના આત્માનું શ્રેય સાધવામાં ઠેકું ઉ તે ન સમજતો હોય એવો ગુરુ પોતાના શિષ્યોને તો જ્ઞાનમાર્ગ બતાવી જ ક્યાં શકે? આવા ઢબી ગુરુને તેણે ઘણા સખ્ત ચાબખા માર્યા છે –

> 'ગુરુ થઈ બેઠા હોંસે કરી, કહે પાણ શકે કેમ તરી.
> નાર નાનકડી હવુ પ્રસન્ન, વળતી વાધે નહિ અદ્ભુત."
>
> × × × ×
>
> 'પોતે હરિ વદિ જાણે સમ, મન એ ગુરુના વેશ

સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ,
એવા ગુરુ ઘણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર."

(ગુરુઅંગ.)

છેવટે એ સાના જીવનથી કંટાળી ગયો, તેથી મહારાજશ્રીને ભેટ દક્ષિણા આપી, વિદાયગીરી લઇ ત્યાથી અખો ચાલી નીકળ્યો; એ પછી તે ગોકુળ મથુરા ગયો.

"દર્શન વેષ જોઇ બહુ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો."

(પ્રપંચઅંગ.)

અહિંયા પણ તેને કોઇ સંત પુરુષથી સંતોષ ન થયો; ઉલટું આવાં પુણ્યસ્થળોમાં થતા અધર્મ કૃત્યોથી તેના મનને ઘણો ખેદ થયો. જે તીર્થસ્થળોમાં અનેક પ્રકારના પાપકર્મો થતા હોય છતા પવિત્ર માનવામા આવે, તેવા સ્થાનોમાં ભટકવાથી જ–ફરવાથી દેહનું કલ્યાણ થાય છે એમ માનવાનું નથી; જો અંતઃકરણ નિર્મળ, પવિત્ર, મલિન વાસના રહિત અને શુદ્ધ વિચારોથી ઉન્નત હોય, તો ઘેર બેઠા પણ ભક્તિથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે માટે અખો કહે છે કેઃ–

"રામ રડવડતાં ક્હેને મળ્યો, ઘેલો તે ધરે સુખથી ટળ્યો;
હું મારૂં ખોયાશું કામ, મળે અખા ઘર બેઠા રામ;
હરિ વિણ જાણે ક્ષેપણ કાળ, ઘોયે હિર ન થાયે વાળ"

(તીર્થઅંગ.)

કોઈ સ્થળે સદ્દગુરુ નહિ મળવાથી છેવટે તે કાશી ગયો.

કાશી મોક્ષનું ધામ મનાય છે; તેના તીર્થ પ્રદેશમા પુણ્ય સલિલ પતિતપાવની ગંગાનું નિર્મળ જળ શાંત અને ગંભીર રીતે વહન કરે છે. અનેક ગગનચુંબિત મંદિરોથી આ દેવનગરી મંડિત છે. અહિં અનેક મઠો અને આશ્રમો જોવામા આવે છે. વિવિધ ધર્મના અનેક સાધુઓ અને પંડિતોનું તે નિવાસસ્થાન છે. છતા તે માટે એવી લોકોક્તિ છે કે "રાંડ, સાઢ અને સંન્યાસી, ને તેથી વસે છે કાશી." અર્થાત્ અહિં વેશ્યા, સાંઢ, અને સાધુઓ–એ ત્રણેનું અતિ પ્રાબલ્ય છે "કાચન અને કામિનીની મોહજાળમા ન ફસાય અને માયાથી નિર્લિપ્ત રહી કેવળ જ્ઞાનયજ્ઞરૂપે જ લોકહિતમા નિરત રહે એ જ જીવનમુક્ત સાચા સંત કહેવાય." આ સત્યોક્તિની અખાના હૃદય ઉપર ઉંડી છાપ પડી હતી, તેથી એવા સાચા સંતની શોધમા અખો કાશીમાં બધા સ્થળોએ ફર્યો. અને જયપુરવાળા ગોકુળનાથના થએલા અનુભવથી એ જે જે મહાત્માઓના સમાગમમા આવતો તેમની પરીક્ષા કરતો, જ્ઞાનગોષ્ટિનો પ્રસંગ કાઢી એમની સત્યનિષ્ઠા, વિદ્વત્તા અને નિર્મળ મનોભાવની કસોટી કરતો, એમના તપોબળને તાવતો, અને એમની જીવન લીલા નિહાળતો; પરંતુ કામિની તથા કાચનથી ન ચળે એવો કોઇ સાધુ પુરુષ તેના જોવામા આવ્યો નહિ. આ પ્રમાણે સંત પુરુષની શોધમા તે રાત્રિદિવસ ફર્યા કરતો હતો, તેવામા તેને છેવટે એક સમર્થ જ્ઞાની મહાત્માનો સમાગમ થયો. આ મહાત્મા તેની કસોટીમાથી સંપૂર્ણ રીતે વિશુદ્ધ નીવડ્યાં; અને અખાએ તેમની પાસેથી સાચો બ્રહ્મ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો.

"ચરણ ચિંતવી સ્તુતિ કરૂં, ચિદ્ શક્તિ બ્રહ્માનન્દની" 'અખે ગીતા'ના મંગળા ચરણમાં આ પ્રમાણે તે પોતાના ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.

આ મહાત્માનો સમાગમ અખાને અદ્ભુત રીતે થયો. તે પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે. બન્યું એમ કે ભટકતાં ભટકતાં એક વખત અખાએ આ બ્રહ્માનન્દજી મહાત્માને મણિકર્ણિકાના પવિત્ર ઘાટ પાસે એક ન્હાની પર્ણકુટિમાં પોતાના એક શિષ્યને વેદાન્તનો ઉપદેશ આપતા સાભળ્યા. કાશીમાં જ્યાં પ્રત્યેક મઠમાં અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાતા હોય, અને જ્યાં અપ્રસિદ્ધ ગુરુની પાસે પણ સો જેટલા શિષ્યો નિત્ય કથા શ્રવણ કરવા આવતા હોય તેવે સ્થળે આ એકાંત પર્ણકુટિમાં માત્ર એક જ શિષ્યને ગુરુ ઉપદેશ આપે એ અખાને જરા વિસ્મયજનક લાગ્યું. અખાએ ગુપ્ત રીતે આ ઉપદેશ સાંભળ્યો. તેને તે રુચ્યો, તેથી તે પર્ણકુટિની પછીત પછવાડે ઉભા રહી નિત્ય કથા શ્રવણ કરવા લાગ્યો. આ ઉપરથી તે મહાત્મા પવિત્ર સત્પુરુષ અને પૂર્ણજ્ઞાની છે તથા તેમના શિષ્ય થવું સર્વથા યોગ્ય જ થશે એમ અખાની પ્રતીતિ થઇ. પરંતુ મહાત્માઓની પરીક્ષા કરવાની તેની ટેવ હજી ગઇ ન હતી, તેથી એ દ્રવ્યથી કે સ્ત્રીથી ચલાયમાન થાય છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાના હેતુથી દિવસના તેમની પાસે જઇને દ્રવ્યાદિકનો લોભ લગાડયો. પણ તે સત્પુરુષ એથી જરાય ચલિત થયા નહિ, તેમને સંસાર ઉપર પૂર્ણ વિરાગ હતો. તેમણે વાસનાદેહને જીતી અક્ષય દેહની પ્રાપ્તિ કરી હતી, તેથી અખાની કસોટીમાં તે વિજયી નીવડયા અને અખાની આસ્થા તેમના ઉપર ચ્હોટી. અખાના હૃદયમાં તેમને માટે આદર અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયાં. આ મહાત્માના ઉપદેશમાં તેને રસ પડવા લાગ્યો. મનમાં તેણે મહાત્માને પોતાના સદ્‌ગુરુ માની લીધા અને પ્રથમની જેમ છુપી રીતે કથાશ્રવણનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. એકાદ વર્ષ સુધી એમ બહાર બેસીને જ તેણે કથા શ્રવણનો લાભ લીધો. એવામાં એક દિવસ કથા સાંભળનાર શિષ્યને ઝોકું આવ્યું, અને કથા પ્રસંગમાં હોંકારો ન દેવાયો. હોંકારો નહિ આપવાથી બ્રહ્માનન્દજી ઉપદેશ આપતા અટકી પડશે એમ માનીને અખાએ બહાર બેઠે બેઠે હોંકારો આપ્યો. રાત્રિના સમયે કોઇએ બહારથી હોંકારો આપ્યો એ સાંભળીને બ્રહ્માનન્દજીને આશ્ચર્ય થયું, અને કોણે એ હોંકારો આપ્યો તે જાણવાની મનોવૃત્તિ થતાં તેમણે બહાર જઇને તપાસ કરી, તો અખો બેઠેલો દેખાયો. એણે જ હોંકારો દીધો હશે એમ માનીને તે કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, ઇત્યાદિ તેના નામ ઠામ વગેરે હકીકત પૂછતાં અખાએ પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત સવિસ્તર નિવેદન કર્યો, તથા પોતે એકાદ વર્ષથી કથાશ્રવણનો લાભ લે છે, અને પોતાને કથાશ્રવણ કરવાની આજ્ઞા મળે કે ન મળે, તેથી છુપી રીતે બહાર બેસીને જ તે કથા શ્રવણ કરતો હતો એ વાત પણ અખાએ નિવેદન કરી. બ્રહ્માનંદજી સ્વામીને અખો મુમુક્ષુ જણાયો, તેથી તેને કથા સાંભળવા બેસવા દીધો. આ પછી અખો લગભગ ત્રણેક વર્ષ કાશીમાં રહ્યો. આ મુદત દરમિયાન તેણે બ્રહ્માનન્દજી પાસે પંચદશી, અધ્યાત્મ રામાયણ, ભગવદ્‌ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ વગેરે વેદાન્તના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો.

આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ કાશીમાં રહી અખો પાછો ગુજરાતમાં આવી રહ્યો. પાછા આવતાં તે પુનઃ જયપુર ગયો. આ વખતે તે પ્રથમના જેવો દ્રવ્યવાન ન હતો. કારણ કે તેની પાસે જે થોડું ઘણું દ્રવ્ય હતું તે તેણે પોતાના કાશીનિવાસ દરમિયાન સાધુ સંતોને

દાનમાં આપી દીધું હતુ. વળી પ્રાપંચિક વસ્તુઓ ઉપરનો તેનો મોહ નાશ પામી તેનું મન ગંગાજલ જેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ થયું હતું. તેનો અહંભાવ જ્ઞાનમા ગળી ગયો હતો. તેનામા આડંબર, ડોળ, દંભ બિલ્કુલ ન હતાં. તેને જયપુરમાં આવ્યા પછી પોતાના મૂળ ગુરુ ગોકુલનાથની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઇ આવી. પોતે દ્રવ્યવાન્ હતો તે વખતે પોતાને જે સત્કાર આદર મળ્યો હતો, તેવોજ સત્કાર અને આદર નિર્ધન દશામાં મળે છે કે નહિ તે જાણવાની તેને અભિલાષા થઇ આવી. તેણે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે જ થયું. દ્વારપાલે તેને ઓળખ્યો નહિ, અને અંદર જતો અટકાવ્યો. જ્યા દ્રવ્યનો જ સત્કાર થતો હતો એવા મંદિરમાં "અખો આવો ભિખારી ન હતો. એ તો ખરો દ્રવ્યવાન શેઠીયો હતો" એ શબ્દો દ્વારપાલને મુખે તેણે સાભળ્યા. પોતાનું નામ મહારાજશ્રીને પહોચાડવાને તેણે દ્વારપાલને કહ્યું, દ્વારપાલે તેમ કરવાની ના પાડી. આ પ્રમાણે ગડબડ થતી સાભળીને મહારાજે મેડી પરથી બારીમાંથી ડોકિયું કર્યું, અને અખાને ઓળખ્યા છતા તેનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી અખાને ઘણું દુ:ખ લાગ્યું. પોતાનો નહિ પરંતુ પોતાના દ્રવ્યનો જ મહારાજે અગાઉ સત્કાર કર્યો હતો એ જાણીને તેને એવા સ્વાર્થપટુ, દંભી અને લંપટ ગુરુ ઉપર ધિક્કાર ઉપજ્યો. તેણે કહ્યું, "આ સંસારમાં જો કોઇ વસ્તુ આ અધર્મીઓને મહત્ત્વની લાગતી હોય તો તે દ્રવ્ય જ છે. આ સઘળા ધનના જ સગા છે, નિર્ધનના નહિ, માટે ધિક્કાર હો તમને!" આ પ્રસંગના સ્મરણમા તેણે લખ્યુ છે:--

> "ઘણાં કૃત્ય કર્યા મેં બાલ્ય, તોય ન ભાગી મનની દાઝ;
> દર્શન વેશ બહુ જોઇ રહ્યો, પછી ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો,
> ગુરુ કર્યા મેં ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને ઘાલી નાથ."
>
> (પ્રપંચ અંગ.)

> "પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ, બીજા ગુરુ તે લાગ્યા વરૂ;
> ધન હરે ધોખો નહિ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે;"
>
> (જડભક્તિ અંગ.)

એને ત્યા આવો અનુભવ થયો હતો, એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે. એણે આ પહેલાં અમદાવાદ અને અન્ય સ્થળોએ રહીને બાવા, વેરાગી, સાધુ વગેરેના જીવનનો-આચરણોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેમના અનીતિમય, તથા યોગી જીવનથી તેને એટલો તો તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો, કે તેણે આવા ડોળઘાલુ, વિષયી, લાલચુ અને કાંચનને જ સર્વસ્વ માનનારા સાધુઓને ઉઘાડા પાડવામા પોતાનું જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને જે જે સાધુ સંતોનો સમાગમ થયો હતો તેઓ બધા આ કોટિના જ હતા એમ ન હતું. તેમા કેટલાક સારા, સત્યનિષ્ઠ અને નિર્મળ જીવન ગાળનારા સાધુઓ પણ તેના જોવામા આવ્યા હતા. અને આવા સત્યપ્રેમી, શુદ્ધ જીવન જીવનારા સંત મહાત્માઓની પ્રશંસા તે પોતાના ગ્રંથોમા કેટલેક ઠેકાણે કરવાને ચુકયો નથી. તો પણ એટલું તો ખરૂં કે તેના ગ્રંથોમાં ઢોંગી, દંભી, છેતરપિંડી કરનારા સાધુઓને સખ્ત ચાબખા તેણે માર્યા હોય એવા પ્રસંગો ઘણા વધારે જોવામા આવે છે.

અખો પ્રથમ વલ્લભમતાનુયાયી હતો; પરંતુ એ સંપ્રદાયના આચાર્યોના વર્તનથી તેને એ ધર્મ ઉપર કંટાળો ઉપજ્યો હતો, વળી તેઓ તેની જ્ઞાનની ભૂખ ભાગી શકયા ન હતા;

છેવટે તે અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે વેદાન્તનિષ્ઠ બ્રહ્માનન્દજીને ત્યાં ગયો અને તેમની પાસેથી વેદાન્તરહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારથી તે શાન્તમનાવસ્થી થયો હતો

અખાએ ૭૪૬ છપા, અને ૬૦ પદ લખેલા છે આ છપ્પાઓને વ્યવસ્થા પૂર્વક ગોઠવવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નથી આથાક મહેનતને અને દીર્ઘ કાળના ભ્રમણ પછી સત પુરુષની અને સત્યની તેને જે અવશ્ય પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેનો લાભ જેમણે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો નથી એવા જિજ્ઞાસુ ધર્મનિરત સામાન્ય કોટિના લોકોને આપવા માટે, તથા તેઓ ચોમેર જોવામા આવતા પાખંડ, અધર્મ અને અનીતિથી સાવચેત રહે એટલા માટે તેણે આ છપ્પાઓ બનાવેલા છે આ છપ્પાઓ તેના વેદાન્તના બીજા ગ્રન્થોની જેમ શુષ્ક તથા નીરસ લાગતા નથી આ છપ્પાઓ વાચનારને તરતજ માલૂમ પડશે કે તે બધા લોકોને ઉદ્દેશીને જ લખાયેલા છે એ લખવા માટે પોતાની નિન્દા થાય કે પ્રશંસા થાય તેની દરકાર તેણે કરી નથી આ છપ્પાઓમા તેણે દાંભિક વ્યવહાર અને તેમા દૃષ્ટિગોચર થતી કુટિલતા એ બન્નેને નીડરતાથી અને ખુલ્લી રીતે ઉઘાડા પાડયા છે આ છપ્પાઓમા તેણે અનીતિને માર્ગે ચાલનાર લોકોને, ટીલા ટપકા, પાઠ પૂજા વગેરે આચારને જ માન આપનારાઓ, પરન્તુ અન્તર ગુહામા નિગૂઢ રહેલા આત્માના અવાજને તરછોડનાર જુદા જુદા પંથ વાળાઓને, મોજ શોખમા ચોંટી રહેલા, ધનની લોલુપતા વાળા અને આચારથી પતિત થયેલા ઢોંગી ધર્મગુરુઓને માયાની મોહિનીમા મસ્ત રહેલા સાધુમતોને ઘણા આકરા શબ્દોમા ચાબખા માર્યા છે દ્રવ્ય, સ્ત્રી, માબાપ, છૈયાછોકરા, બાઇ બ્હેન, સગા વ્હાલા, મિત્ર, ચાકર નોકર—આ બધા જ્યા સુધી પોતાનો સ્વાર્થ સચવાય ત્યા સુધી જ સબધ રાખે છે જ્યા સુધી કોઇ માણસ પાસે દ્રવ્ય હોય છે ત્યા સુધી જ એ બધા તેના ઉપર હેત નાખશે, જેમ પુષ્પમાથી ભ્રમરો મધ ચૂસી લઇ મધ ખૂટી જાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરીને ઉડી જાય છે, તેમ કોઇ માણસ પાસે દ્રવ્ય હશે ત્યા સુધી એ બધા તેને ફોલી ફોલીને ખાશે, અને તે દ્રવ્યહીન થયો કે તરત જ તેને છોડી દેશે માટે વસ્તુતઃ આ દુનિયામા કોઇ કોઇનું નથી, સસાર અને તેમા રહેલી સર્વ વસ્તુઓ મિથ્યા છે, અસત્ય છે વ્યવહાર દુઃખનું કારણ છે સાધુઓ, સન્યાસીઓ, ગુરુઓ, આચાર્યો—એ સર્વ આડે માર્ગે દોરનાર છે તેથી ભૂલ્યે ચૂક્યે તમે એમના ઉપર ભરોસો રાખશો મા જો તમે ભરોસો રાખ્યો તો તમારૂં વહાણ મધ્ય દરીએ ડૂબવાનું તેથી માત્ર સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ ઉપર જ ભરોસો રાખશો, તેને તમારો હમેશનો સાથી ગણશો તો તમે સહજ આ અનીશ્વર જગતની પેલી પાર તરી જશો, અને પરમ પદને પામશો. આ અનિત્ય જગત્ તો માત્ર નિત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મની લીલા જ છે, તેથી તે અસત્ય-અનિત્ય લીલાનો ત્યાગ કરી સત્ય નિત્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે કટિબદ્ધ થાઓ વગેરે વગેરે ઘણીય અનુભવસિદ્ધ વાતો અખાએ અનેક દૃષ્ટાન્તોથી અતિ જુસ્સાદાર બાનીમા આ છપ્પાઓમા પ્રતિપાદિત કરી છે

આ છપ્પાઓ ઉપરાંત નીચે જણાવેલા તેના ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે અખેગીતા, ચિત્ત વિચાર સવાદ પંચીકરણ, ગુરુ શિષ્ય સવાદ, અનુભવ બિંદુ, કૈવલ્ય ગીતા, બ્રહ્મ લીલા (હિંદુસ્તાનીમા), પરમપદપ્રાપ્તિ અને પંચદશી તાત્પર્ય આ બધા વેદાન્ત ઉપર લખાયેલા ગ્રન્થો છે અખો વેદાન્ત દર્શનમા કેટલો નિપુણ હતો તે જાણવાને ઉપરોક્ત પ્રથમના ચાર

ગ્રંથો બસ છે. આ ગ્રન્થોમાં દર્શન રહસ્ય એટલું ગૂઢ રહેલું છે કે વેદાન્ત દર્શનમા માત્ર યત્કિંચિત્ પ્રવેશ હોય એવા સામાન્ય અભ્યાસકને તેનો અર્થ સહેલાઇથી સમજાશે નહિ. તેણે આ બધા ગ્રન્થો લોકોને ઉદ્દેશીને લખ્યા હતા એ ખરૂં, પરંતુ પોતે પરબ્રહ્મ–પરમ-સત્યની શોધમા જેટલો ઉંડો ઉતરી શક્યો હતો, તેટલા ઉંડા સામાન્ય લોકો ન ઉતરી શકે એ વાત તેના સ્મરણમા ન રહી હોય એમ લાગે છે. તેણે તે વેદાન્ત દર્શનના સિદ્ધાન્તોનો જેટલો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો, તેને કૈવલ્ય જ્ઞાનનું જેટલું રહસ્ય હાથ લાગ્યું હતું, તેટલે દરજ્જે સામાન્ય લોકોએ અભ્યાસ ન કર્યો હોય, તેમજ રહસ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય એ વાત ઉપર તેણે દુર્લક્ષ્ય આપ્યું હોય એમ લાગે છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતામાં ઉતારવું એ કાર્ય અતિ વિકટ છે; તો પછી શાંકર દર્શન જેવા વેદાન્તના રહસ્યપૂર્ણ ગ્રંથમાં રહેલા ઉંડા, ગૂઢ, કઠિન, સહેલાઇથી સમજી ન શકાય એવા તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતામાં ઉતારવું એ કેટલું વધારે મુશ્કેલ કાર્ય હોવું જોઇએ તેનો ખ્યાલ વાચકને સહજ આવશે. આવા વિષયને કવિતામાં ઉતારવાથી તે આકર્ષક ન બને એમા કાંઇ નવાઇ નહિ. આ કારણને લીધેજ અખાના છપ્પા જેટલા પ્રમાણમા વંચાય છે, તેટલા પ્રમાણમા તેના ઉપરોક્ત વેદાન્ત ગ્રંથો વંચાતા નથી.

અખાને કવિ ગણવો કે નહિ એ પ્રશ્ન અહિં ઉપસ્થિત થાય છે. આ સંબંધી બે પક્ષ છે. એક પક્ષ અખાને કવિ ગણવાની સાફ ના પાડે છે, કારણ કે તેમના મંતવ્ય પ્રમાણે શબ્દ, ચાતુરી, ઝડઝમક, અલંકાર ઇત્યાદિ કવિતાના આવશ્યક ગણાતાં અંગ તેની કવિતામાં જોવામાં નથી આવતા. શબ્દરચના, પદલાલિત્ય, અલંકાર ઇત્યાદિમા જ કાવ્યનો આત્મા આવી રહેલો છે એમ તેઓ માને છે, તેથી તેમને મન અખો કવિ નથી લાગતો. બીજો પક્ષ **रसात्मक काव्यम्** એવી કાવ્યની વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે, તેથી તેમને તો અખો નિઃસંશય કવિરૂપે ભાસવાનો. આ પક્ષને મન શબ્દરચના, ઝડઝમક વગેરે કાવ્યના આવશ્યક અંગ નથી, પરંતુ ઉપકારક અંગ છે. કોઇ પણ અંગીરસની નિષ્પત્તિ કરવામા જ કવિતાનું રહસ્ય રહેલું છે, એમ તેઓ માને છે. અખાને પોતાને પણ રૂઢ અર્થમા ગણાતા કવિ તરીકે ગણાવાની વૃત્તિ ન હતી. તે "કવિ અંગ" માં કહે છે

"જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યના કેમ વરણીશ."

અખાનું દૃષ્ટિબિંદુ કવિતા રચી તે દ્વારા પ્રસિદ્ધ થવાનું હતું જ નહિ, તેથી અમુક પ્રકારની કવિતામા જ કવિત્વ રહેલું છે, બીજામા નહિ એવા મતાગ્રહને "આત્મ લક્ષ અંગ" મા તે નિંદે છે. તેને મન તો જે શબ્દરચનાથી અખંડ પરમાત્મ તત્ત્વ સમજાય તે શબ્દ રચનામાં જ કવિત્વ રહેલું હતુ.

"અખો શું કવિતાપણું કરે, જો વાત કશી ન પહોચે શરે;
કે લેવું કે મૂકવું કહે, તે તો ત્યાં આઘેરૂં રહે;
એવું કવતા આવે લાજ, સમજ્યા સરખો છે મહારાજ."

"ઉકેલ પડે તે જોડ્યુ ખરૂં, જેણે જીવપણું જાયે પરૂં;
બાકી સઘળો મોહ જોડાય, મનનુ ગમતું સૌ કો ગાય,
અખા અર્થરહિત કહેજો વાત, નાચે પૂત તવ લાજે તાત."

ઉપરના છપ્પામા ઘણુ ઊંડુ રહસ્ય રહેલુ છે જે કાવ્યથી વાચકના હૃદય ઉપર બોધની છાયા પડતી નથી, તે કાવ્ય પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવામા જરાય ઉપયોગી નથી જે કાવ્ય વાચવાથી વાચકના હૃદયની સત્કારિતા જાગ્રત થતી નથી, જે કાવ્યથી હૃદયના ઉંડા ખુણા આત્માનો ગુજારવ થતો નથી જે કાવ્ય તલસ્પર્શી નથી તે કાવ્યને અલકારોથી ગમે તેટલું વિભૂષિત કર્યું હોય તો પણ તે ચિરજીવ નીવડવાનું નહિ શબ્દ તથા અલકારમા કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી, પણ શબ્દાર્થની પાછળ રહેલા ધ્વનિમા, બોધમય રસમા કાવ્યત્વ છે, જેમ કોઈ સ્ત્રીએ ખૂબ આભૂષણો તથા સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હોય તથાપિ તેનામા સૌંદર્ય ન હોય તો એ વસ્ત્રો અલકારો તેણે શરીર ઉપર ધારણ કર્યા હોય ત્યા સુધીજ પ્રેક્ષકને મોહ પમાડવાની શક્તિ તેનામા રહે છે, પરતુ વસ્ત્રાલકારો તેણે દૂર કર્યા કે તરત તેની મોહકતા નાશ પામે છે તેવીજ સ્થિતિ અલકારયુક્ત પરતુ રસવિહીન કાવ્યની છે કાવ્યના પ્રયોજનનુ વર્ણન કરતા મમ્મટાચાર્ય कान्तासम्मित तयोपदेशयुजे । એમ કહી કાવ્ય સ્ત્રીની જેમ મધુર ઉપદેશ આપે છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કરે છે કાવ્યની આ વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ તો અખાની ગણના કવિમા કરવી જ જોઈએ તેના છપ્પામા કવિતારસ થોડે ઘણે અશે રહેલો છે, તેથી તેની ગણના કવિમા કરવામા આવે છે તથાપિ એનામા કવિના કરતા જ્ઞાનીના લક્ષણો જ વિશેષ હતા તેથી એને કવિ નહિ પરતુ જ્ઞાની કવિ કહેવામા બાધ નથી

અખાનો ઉદ્દેશ પોતાને કવિ તરીકે ગણાવવાનો ન હતો, તો પછી ગદ્યમા લખતા પદ્યમા તેણે શા માટે લખ્યુ એવી શકા કદાપિ થાય તો તેના ઉત્તરમા એટલુ જ કહેવાનુ કે અખાના સમયમા ગ્રથો ગદ્યમા લખવાનો રિવાજ ન હતો વળી ગદ્યના વાચન કરતા પદ્યના વાચનથી લોકો ઉપર અસર ઘણી વધારે થાય છે પદ્યમા વિચારો સક્ષેપમા દર્શાવેલા હોય છે, તેથી તાત્પર્ય સહેલાઈથી અને ત્વરાથી સમજી શકાય છે કદાચિત્ અખાનો આવો હેતુ હોય

અખાએ જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે સસારના બધનથી અળગો થઈ ગયો હતો તેને બધનો પ્રિય ન હતા તેથી વેદાન્ત જેવા ગહન વિષય માટે તેણે કાવ્ય કરવામા સસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષા પસદ કરી હતી અમુક ભાષામાજ લખવુ અથવા બોલવુ એવો આગ્રહ તેને ન હતો.

" સસ્કૃત બોલે તે શુ થયુ કાઈ પ્રાકૃતથી નાસી ગયુ ? "

તેનો હેતુ લોકોને ઉપદેશ આપવાનો હતો, તેમના મૂર્ખતા ભરેલા કૃત્યો તરફ તેમની આખ ઉઘાડવાનો હતો, તેથી તેણે પ્રાકૃતમા જ—લોકોની ભાષામા જ કવિતા કરી છે લેખકે અમુક ભાષા માટે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ જે ભાષાથી પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો હોય તે ભાષામા તેણે પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવા તે કહે છે,

' ભાષાને શુ વળગે ભૂર, જે રણમા જીતે તે શૂર '

પડિતોએ, વિદ્વાનોએ અમુક વિષયો દેવભાષા સસ્કૃતમા જ લખવા જોઈએ એ આગ્રહ મૂકી દેવો જોઈશે પ્રાકૃતથી જો કામ સરતું હોય તો બીજી ભાષા ઉપર એટલો બધો મોહ શુ કામ રાખવો ? આ હેતુથી જ અખાએ પોતાની માતૃભાષામા-પોતે જેવી ભાષા બોલતો હતો તેવી ભાષામા પોતાના વિચારોનો ધોધ વહેવડાવ્યો છે

પ્રહારો કર્યા તે તે સમયની પરિસ્થિતિને સર્વથા યોગ્ય જ હતા. અખાની બાની સત્ય રૂપી તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ છે; અહંભાવ અને અધ્યાસનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી છે. અખો સોની હતો, અનીતિમય–અધર્મપૂર્ણ વ્યવહારને ગાળીને તથા કસોટીએ ચઢાવીને તેમાંથી "નગદ ધર્મનું" સંશોધન કરવું એ તેને મન પરમ કર્તવ્ય હતું. તે સમયની પરિસ્થિતિનો યથાર્થ અભ્યાસ કરનારને વિદિત થશે કે અખાની પ્રૌઢ ગૂઢ અને માર્મિક કાવ્યકૃતિની તે સમયે કેટલી ઉપયોગિતા હતી.

આ કવિતા લખવામા અખાનો હેતુ પાખંડ–અનીતિ–અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનો અને તેને બદલે આત્મજ્ઞાનને જાગ્રત કરી સાચા ધર્મનું–સત્યનું સંસ્થાપન અને સંરક્ષણ કરવાનો હતો; તેથી તેના છપ્પાઓ ઘણા અંશે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદયમાં વિઘ્ન નાંખનાર બાહ્યાચાર, દંભ અભિમાન ઇત્યાદિના પરિત્યાગ માટે લખાયેલા છે. કવિનો આશય સત્ય વસ્તુનું સંશોધન કરવાનો અને તે દ્વારા આત્મકલ્યાણ સાધવાનો હતો. આ હેતુમા દંભ છળ આદિ જે જે વસ્તુઓ અંતરાયરૂપ નીવડે તે સર્વનો નાશ કરવામાં તેણે પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો ઉપયોગ કર્યો છે.

કેવળ વિનાશક પક્ષને અનુસરી જ અખો વિરમ્યો નથી, પરંતુ **ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય** એણે વેદાન્તના ગ્રન્થો પણ રચ્યા છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પ્રતિપાદિત કેવલાદ્વૈત અખાએ સ્વીકાર્યું હતું. એ વેદાન્ત તેણે પોતાના ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ રીતે સરળ ભાષામાં સમજાવ્યું છે.

એણે સમજણ વિના ધર્મના આચાર માત્રને વળગી રહેનાર મનુષ્યો તરફ સખ્ત પ્રહાર કર્યા છે, તથાપિ સાથે સાથે એ સર્વને અંતઃકરણની વિચારની શુદ્ધિ કરવા માટે વારંવાર પ્રતિબોધ આપે છે. અખો આચારને નિરર્થક ગણતો નથી; તે આચારની આવશ્યક્તા સ્વીકારે છે, તથાપિ વ્હેમથી નિર્મુક્ત, શુદ્ધ આચારની, દાંભિક આચારની નહિ. તે "આભડછેટ" અંગ છપ્પામાં કહે છે કે,

> "ઈશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;
> મીઠા મહુડા માન્યાં દ્રાખ, અન્ન નોંય અન્નમાંની રાખ;
> સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વા'ણું વાય".

તેણે લોભી–દંભી ગુરુની નિંદા કરી છે, પરંતુ સાથે સાથે જ્ઞાનના ઉદય માટે સદ્ગુરુની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે, તથા સદ્ગુરુ કેવો હોવો જોઇએ તે પણ સમજાવ્યું છે. સદ્ગુરુની આવશ્યકતા વિશે તે "અખેગીતા"મા કહે છે,

> "જેમ સુવર્ણ કેરી મોહર માહે, અન્ય મુદ્રા છે અતિ ઘણી;
> તેમ ગુરુભજનમા સર્વ આવે, જો મન વળે ગુરુચરણ ભણી.
> જેમ બધિર ન જાણે નાદ સુખને, સ્વાદ નોહે રસના વિના;
> તેમ ગુરુ વિના હરિ નવ મળે, જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના
> કહે અખો સહુ કો સુણો, જો ટાળવા હીંડો જંતને,
> એ આરત્ય શુ ઉરમા ધરો, સેવો તે હરિગુરુ સંતને.

'સાચા ગુરુ'ના લક્ષણ કહે છે,

"સાચો ગુરુ કેને નવ ભજે, જુદાથી કાંઈ નવ નીપજે"

× × ×

"સાચો ગુરુ જાણી જે જક્ત, કનક કામિની નોહે અસક્ત"

× × ×

"તે આગ્ર કેનો નવ કરે, મે'જ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે"

(વિપવિચારઅંગ)

"પરાત્પર પર બ્રહ્મ જે, તે મન વાણીને અગમ્ય,
તેનો લક્ષ આપી શકે, તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ
શ્વાન, શુકર, બિડાલ, ખર, તેના રોગાનો જે જત
તેને મૂકે હરિ કરી, જેને મળે સદ્ગુરુ સંત
જેમ રવિ દેખાડે વિધાબને, તેમ ગુરુ દેખાડે રામ"

(અખેગીતા)

"પ્રીછે તો ગુણ પારે રહે, ગુણમાં આવે તેને કહે
જે ઉડયો જાયે આકાશ, તે નોહે પૃથ્વીની પાસ
અખા એમ સમજયો તે હરિ, તેને સરખી વરી સુંદરી"

(વિચાર અંગ)

વળી જડ ભક્તિને અખો નિંદે છે, પરંતુ તેની સાથે નિર્ગુણ પરમાત્મા પ્રતિની ભક્તિનો તેને ઘણો આદર છે

ઉપરોક્ત પ્રકારના વિનાશક અને સંસ્થાપક વિચારોને સ્પષ્ટ અને સુદૃઢ કરવાને અખાએ ઠેકઠેકાણે દૃષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યો છે દૃષ્ટાન્ત એમનું નિરુપયોગી છે એ ખરું, પરંતુ યોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો દૃષ્ટાન્ત એવું પ્રબળ શસ્ત્ર છે કે તેથી સિદ્ધાન્ત સારી રીતે પ્રતિપાદિત થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રતિપક્ષીના મન ઉપર પણ તે ઉંડી અસર કરે છે વળી સાધારણ બુદ્ધિના મનુષ્યના હૃદયમાં ધારેલી અસર કરવામાં સરસ અને સરળ દૃષ્ટાન્ત શુષ્ક તર્ક કરતાં ઘણે અંશે ફળીભૂત થાય છે

ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે અખાએ વિષયની સ્પષ્ટતા તથા સરળતાના સારૂ દૃષ્ટાન્તના તીક્ષ્ણ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહેવામાં કાંઇ અતિશયોક્તિ નથી કુશળ બાણાવળીની પેઠે અખો દૃષ્ટાન્ત વડે પોતાના લક્ષ્યને સચોટ વીંધે છે દૃષ્ટાન્તો એવા તો માર્મિક છે કે વિરોધીને તેનાથી જે ઘા થાય છે તેની અસર લાંબા સમય સુધી રહે છે, અને એની વેદના એટલી તો અસહ્ય થઇ પડે છે કે તે ટાળવાને માટે હૃદયની શાન્તિના-મનની પવિત્રતાના-ઉપાયો યોજવાની તેને ફરજ પડે છે કેટલાક દૃષ્ટાન્તો તો ઘણાંખરું કહેવતરૂપ થઇ પડયા છે એમાંના કેટલાક દૃષ્ટાન્તો નીચે આપ્યા છે—

"તિલક કરતા ત્રેપન વહ્યાં. જપમાળાના નાકા ગયા;
તીર્થ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણ, તોય ન પહોંતા હરિને ચર્ણ;
કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, અખા નાવ્યું તોય બ્રહ્મજ્ઞાન."

"એક મૂર્ખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ;
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન,
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર ક્યાની વાત."

× × ×

"આંધળો સસરો ને શણગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ;
કહ્યું કાંઇ ને સમજ્યા કશું, આખ્યનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું;
ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.

× × ×

"જ્યાં જોઇએ ત્યા ફૂડેફૂડ, સામે સામા એઠાં ધૂડ".
(ફૂટકળ અંગ.)

× × ×

"ઓછું પાત્રને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો;
મારકણો સાઠ ચોમાસું મહાલ્યો, કરડકણા કુતરાને હડકવા ચાલ્યો;
મરકત ને વળી મદિરા પીએ, અખા એથી સહુકો બીએ.

× × ×

"સાચી કથની કરતા જાય, ઉંદર અર્થ કરે અન્યાય;
વૃદ્ધ થયો વંઠયું મન તન, ઉપાય ટળ્યો ને ખૂટ્યું ધન."

હવે આપણે અખાની **કવિતામાં રહેલા વિચારરહસ્યનું દર્શન કરશું**, અખાના વિચાર સંબંધી કાવ્યદોહન ભા ૧ લા મા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે; "કવિ તરીકે એનું કાવ્ય જુદા જ પ્રકારનો ભાસ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. કવિતા તરફ કે રચના અને કાવ્યચાતુર્ય પર એનું લક્ષ જણાતું નથી. એણે તો માત્ર પોતાના વિચાર દર્શાવવા તરફ જ લક્ષ દીધું છે. એના જ્ઞાનના વિચાર બહુ ઉંચા, ઠોક મારતા, ચિત્તવેધક છે, તેમજ બોધક, શોધક, પૃચ્છક અને મનન કરવા યોગ્ય છે. વિચાર એટલા બધા પ્રૌઢ છે કે સહજમાં સમજાય નહિ અને તેમાં પંડિતો પણ હાર પામી જાય. જે જે ઉંચા વિચારો ભભકભરી વાણીમાં એણે દર્શાવ્યા છે તે સાધારણ સમજમાં ઉતરી શકે નહિ એવા છે."

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरं ॥ अहं ब्रह्मास्मि ॥ તથા **तत्त्वमसि** ॥ વેદાન્તના આ મહાકાવ્યોમા રહેલું ખરૂં રહસ્ય અખાના અનુભવમાં આવેલું એવું તેની કવિતામાથી સ્પષ્ટ સમજાઇ આવે છે. બ્રહ્મની સાથેના જીવના ઐક્યનું તેને પૂર્ણ જ્ઞાન થયું હતું. તેણે શાસ્ત્રમાં જેને જીવન્મુક્તની દશા કહેવામા આવે છે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેનો જીવભાવ ગળી ગયો હતો, તેનામાં હુંપણાનો ઉચ્છેદ થયો હતો અને તે **બ્રહ્મસ્વરૂપ** થયો હતો તેણે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે—

હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમા મેળે ફરે

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકાર માટે વેદાન્તશાસ્ત્રમા વિવેક, ષટ્સપત્તિ આદિ જે ચાર સાધનો આવશ્યક ગણ્યા છે, તે અખાને પણ માન્ય છે, તથાપિ તેની સાથે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ભક્તિનો અખાને વધો આદર છે જડભક્તિ તરફ અખાને મોહ નથી, કેમકે પોતાના સમયમા આ જડભક્તિના માઠા પરિણામ તેણે જાતે અનુભવ્યા હતા સામાન્યકોટિના આત્માઓ માટે સગુણ-સાકાર પરમેશ્વરની ભક્તિ આવશ્યક છે, પાદપૂજા કરવી, દેવદર્શને જવુ, કથા વાર્તા સાભળવી એ બધુ અન્ત કરણની શુદ્ધિ માટે જરૂરનું છે પણ તે સદ્વિચારયુક્ત હોય તો જ આ પ્રકારની ભક્તિ જ નિર્ગુણની ઉપાસના મા ઉપકારક છે, પરંતુ જો એ ભક્તિ સદ્વિચારવિહીન હોય તો તે જડતાની જ ઉત્પાદક થાય છે વળી પરમાત્મ તત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેના ઉપર પ્રીતિ-ભક્તિ બધાતી નથી તેથીજ અખો કહે છે—

સાધનસપત્તિ - નિર્ગુણ બ્રહ્મઉપાસનામા ભક્તિનુ સ્થાન.

> હરિ જાણી હેત કરે મનમા, પછેવા જે ઉવેખનો,
> હરિ જાણે થકે ભક્તિ થાએ, તેજ ભક્તિ જાણો ખરી
>
> (અખેગીતા)

> પ્રીછીને હરિભક્તિ આદર, તો અત્યે સહુ પડે વરે
> હું તે કોણ હરિ શી વસ્ત, જે જાણી ગ્રહુ જ્ઞ હસ્ત
> એમ જાણી જપે ભજે ભગવાન, નહિ તો અખા વગ્વોણી જાન
> સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહીએ વ્યક્તિ

અર્થાત્ પરમાત્માના અને પોતાના વાસ્તવ અભેદને જ્ઞાનથી જાણી એ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ તરફ અગાધ ભક્તિના પ્રવાહને વહેવડાવવો એ જ સાચી ભક્તિ છે

જ્યા સેવ્યસેવકના ભેદભાવથી ભજન થાય છે, ત્યા પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નથી આવો પ્રેમ સમર્યાદ અને સહેતુક હોય છે વળી તે પોતાની મેળે સ્ફુરતો નથી કારણ કે તે કામનાને અવલબીને રહ્યો હોય છે આવો પ્રેમ કામનાની સિદ્ધિ થયે નિવૃત્ત થાય છે પરમેશ્વર આપણા વાસ્તવ આત્મા છે, એ સર્વનો આધાર છે, સર્વમા અનુસ્યૂત છે, માટે બીજા આત્માઓ તરફ ભક્તિભાવ-પ્રેમ દેખાડીયે તે આપણા આત્મા તરફ દેખાડવા બરાબર છે, તે પરમેશ્વર તરફ પ્રેમ દેખાડ્યા બરાબર છે,-આવી ભાવનાથી ઉદય પામેલો પ્રેમ સ્વાભાવિક છે અને તે જ્ઞાનથી જ ઉદય પામે છે આવી ભાવનાવાળો મનુષ્ય સર્વત્ર બ્રહ્મને જ જુએ છે, તેને બ્રહ્મ વિનાનું એક પણ સ્થળ દેખાતું નથી તે વિશે અખો કહે છે —

> દેખે નેત્ર પરબ્રહ્મના પ બ્રહ્મના કર્ણ માત્ર,
> પાદપાણી પરબ્રહ્મના, પરબ્રહ્મ દાતાને પાત્ર
> જને પરબ્રહ્મ, સ્થળે પ બ્રહ્મ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ
> ગિરિ ગહ્વર વન વાટિકા, પરબ્રહ્મ જાળ ને માળ,

પરબ્રહ્મ વિના નહિ ઠામ ઠાલું, એમ દેખે ભરપૂર;
જિહાં તિહાં દેખે હરિભાઇ, જેના પડળ થયા દૂર
(અખેગીતા.)

જે પરમ તત્ત્વને જ્ઞાનથી ઓળખી તે પ્રતિ અગાધ ભક્તિનો અખંડિત પ્રવાહ રેલાવવાનું અખાએ ઇષ્ટ ગણ્યુ છે તેનું સ્વરૂપ અખાએ કેવું બાંધ્યું છે તે અવશ્ય આપણે જાણવું જોઇએ. આ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપે છે અને તેના વડેજ જગત સ્ફુરાયમાન થાય છે.

પ્રપંચ પારે રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યારૂં ધામ;
તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમાપાયિ તે નિરધાર;
અખે રામ ઓળખીઓ તેહ, ઉદર આભ્યંતર નાવે જેહ.

વળી આ બ્રહ્મ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી; મન વાણીથી અગમ્ય છે. તે સાધકના અંતરાત્મા રૂપ છે. તે અરૂપી છે, અવિકારી છે, નિત્ય છે, છતાં તેમાથી આ અનિત્ય, અસત્ય જગત ઉત્પન્ન થયું છે.

ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભરમે કોઇ ન મરશો મથી;
× × ×
પરબ્રહ્મને જોવાને મન, બહુ ભાતના કરે જતન;
પુતળીને કેમ જુએ ચક્ષ, દેખણહાર પુતળી છે મુખ્ય.
દરપણ માંડી જોવા જાય, તે અખા નિજ છાયા પ્રાય.
× × ×
જેહને વર્ણ વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ,
છાયા માયા નહિ જેહને, તેહના જાણો સર્વ ઢંગ,
વાણી માહે જેહ ન આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય;
નેતિ નેતિ કરી સો કહીયે, તેહની જાણે સર્વ જાણ.
કૂટસ્થ આત્મા બ્રહ્મ કૈવલ્ય, તેહનો સર્વ પ્રસાર;
જેહને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર.
જે કહેવો એ કહેવાય નહિ, શબ્દાતીત સદાય;
અનિર્વચનીય વચન બોલે, તે નાવે વાણી માય.
(અખેગીતા.)

આ તત્ત્વ સર્વવ્યાપક છે, છતા ન્યૂનાધિક નથી.

શ્વાન શ્વપચ ગોબ્રાહ્મણ જોય, રામથકી અળગો નહિ હોય;
તત્ત્વ એકને ચેતન એક, નામ રૂપ ગુણ કર્મ અનેક.
આપે અખા ચલાવે ખેલ, એમ સમજતા પડે ઉકેલ.
ઉચ ખરા તે ઉંચ ન જાણ, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણ;
ઉચમા રામ બમણો નથી ભર્યો, નીચ પીંડ ઠાલો નથી કર્યો,

કહે અખો સ્વમામા બણો, જેમ છે તેમ જોઇ નવ ધણો
સ્વામી મારો રહ્યો સઘળે, અહર્નિશ ચિંતન એમ કરે
ભુવન ત્રણમા રહ્યો પૂરી, પૂરણ રવે પરમાત્મા

(અખેગીતા)

આ નવેઁપાસ્ય પરમ તત્ત્વ એક જ છે, અને તે સર્વ ઉપાધિથી અબાધિત છે, પર છે, તેને આદિ નથી, અંત નથી, તે દેશકાલાતીત છે

× × ×

અમર આત્મા એક પૂરણ અખંડિત અવિનાશ
અજર અમર અનામ અવ્યય, પૂર્ણ જ્યોતિ પ્રકાશ
તેને આદ્ય અંત ને મધ્ય નહિ, નહિ જેહને દેશકાળ,
કાયા માયા વપુ વર્જિત, માપ રહિત વિશાળ

× × ×

બાળ યૌવન વૃદ્ધ નહિ, તે વડે સર્વ ભાસ

× × ×

સર્વ આદિ ને સર્વ રહિત, નહિ ઉત્પત્તિ નહિ નાશ

(અખેગીતા)

અખા એ મોટો ઉપાન, ઘણા પરમેશ્વર કયાની વાત

× × ×

આ બ્રહ્મની અનેક ભાવે ભક્તિ કરવા અખાએ સચોટ બાણમા લોકોને બોધ કર્યો છે અખાની માન્યતા પ્રમાણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય અન્યોન્યના જ્ઞાન, ભક્તિ અને ઉપકારક છે ભક્તિ પંખિણીની જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય બે પાંખો વૈરાગ્યની એકતા. છે, અને આ પાંખો મજબુત હોય તો પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર સુગમ થઈ પડે છે પરમાત્મા સ્વરૂપને યથાર્થ નહિ સમજનાર અને સંપ્રદાયના સંકુચિત ધર્મમા જ મી રહેના દુરાગ્રહી આચાર્યોએ અને મહંતોએ આ ત્રણ સાધનોનો વિરોધ ઉપજાવી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા લોકોને સુમાર્ગ જવામા પણ આડખીલીઓ ઉભી કરી છે સંસારનો મોહ છૂટયા વિના, સ્ત્રી પુત્ર, સગા સંબંધીઓ તરફનો મોહ છૂટયા વિના, પૂર્ણ નિર્વેદ સંભવતો નથી, અને પૂર્ણ નિર્વેદ ન હોય, તીરથી વિંધાયુ પોસ માછલાની જેમ તીવ્ર આતુરતા ન હોય તો અન્તર્યામિ પ્રભુ તરફ અખંડ પ્રેમનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહન કરે એ સંભવતુ નથી વળી પ્રભુનુ ખરુ સ્વરૂપ ન જાણવામા આવે તો અન્તરમા પ્રભુ તરફ પ્રેમાંકુરો સ્ફુરે એ પણ અસંભવિત છે આ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પરસ્પરના ઉપકારક છે તેથી અખો કહે છે—

ભાઇ ભક્તિ જેવી પંખિણી, જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાંખ છે

(અખેગીતા)

ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક, ત્રણ નામ વિભાગ
તેને અજાણ્યો કહે જુજવા, સમજુ તે એક જ હુવા, ·

અનુભવતા જાણી જે ભેદ, ભક્તિ જ્ઞાન અખા નિર્વેદ.
જગતભાવ હ્રદેથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્ય જ થયો;
જ્યાં જુવે ત્યાં હરિ દષ્ટ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરાઢે ચઢે,
દ્વૈત ભાવ અખા જ્યારે ગયું, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન જ થયું.

આ ત્રણે સાધનોના સમ્યક્ પાલનથી પરમાત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે: અને તદનન્તર એ મુક્તાત્મા પરમાત્માના યશોગાન કરવારૂપ

જીવન્મુક્ત દશા.

પ્રવૃત્તિને જ સેવે છે. સંસારથી તેનું ચિત્ત તદ્દન વિરક્ત રહે છે, અને દિવસ અને રાત તે પોતાનો સમય હરિભક્તિમાં જ વ્યતીત કરે છે. જેમ અભિસારિકાનુ ચિત્ત તેના પ્રિયના રટણમાં જ મગ્ન થયું હોય છે અને તેને ગૃહના કાર્યો તરફ લક્ષ્ય રહેતું નથી, તેમ જેણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે એવા ભકતનું ચિત્ત પરમાત્માના ધ્યાનમાં જ એકતાન થયેલું હોય છે, તેને સંસાર ઝેર સમાન લાગે છે.

ગદગદ કંઠે ગાતે થકે રોમાચિત હોય ગાત્ર;
હર્ષ આસુ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમ કેરૂં તે પાત્ર.
ખાતો પીતો બોલતો, દેખતો તે સઘળે રામ;
વેધ્યું મન રહે તેહનું, શિથિલ સંસારી કામ.
જેમ જારે લુબધી યુવતી, તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસ;
અહર્નિશ રહે આલોચતી, ભાઇ એહવું મન હરિદાસ.

(અખેગીતા.)

આ સાધનત્રયીથી હુંપણું ગળી જાય છે, કામક્રોધાદિ વિકારોનું દહન થાય છે, સર્વ ઇન્દ્રિયો અને વૃત્તિઓ અન્તર્મુખ થાય છે, અંતઃકરણરૂપ આદર્શ નિર્મળ થાય છે, સર્વત્ર સમભાવ થાય છે, બુદ્ધિ પરમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી સર્વ વસ્તુનું યથાર્થ પ્રતિબિંબિત સ્વરૂપ ગ્રહી શકાય છે. જીવ, ઇશ્વર તથા જગતના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રકટે છે, જગતવૃત્તિ નાશ પામે છે અને જીવ શિવ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રકારના **તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિઘ્ન નાંખનાર** માયા-જન્ય સંસાર અને તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો મિથ્યા મોહ છે. એ મોહ વિવેકશૂન્ય બાહ્યાચાર, દાંભિક વર્તન, પાંડિત્યનો આડંબર અને અસદ્ ગુરુ એ ચાર દોષોથી દઢીભુત થાય છે. એ પ્રત્યેક દોષ મનુષ્યને અધર્મને પંથે વાળવાને સમર્થ છે તો જ્યા એ ચારે દોષો એકત્રિત થયા હોય તેની અધમ દશાને માટે તો પૂછવું જ શું?

ધર્મના આચારને સમજ્યા વિના વળગી રહેનાર મનુષ્યો તરફ અખાએ સખ્ત ચાબખા માર્યા છે. સ્પર્શાસ્પર્શને તે બહુ વખોડી કાડે છે. “હાડ ચામડા” ને ધોવામા જ આચાર રહ્યો નથી. કેવળ શરીરની બાહ્ય શુદ્ધતા જાળવવાથી અંતરની શુદ્ધિ જળવાય છે એ માન્યતા ખોટી છે. “હાડ ચામડા” ધોનાર મનુષ્યો પોતાનું અંતઃકરણ કેટલું મલિન અને દુર્ગંધયુક્ત છે તે આંતર દષ્ટિથી તપાસે તો તેને તરતજ માલૂમ પડશે કે તેની અને પરમેશ્વરની વચ્ચે ઘણું અંતર રહેલું છે. બ્રહ્મના યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ ઓળખવાથી

વળી બ્રહ્મપ્રાપ્તિમા દેહદમન તપવ્રતાદિ પણ આવશ્યક નથી. અલબત્ત તપવ્રતાદિ આંતર-શુદ્ધિને ઉપકારક છે, તથાપિ તે એટલાથી જ ઇષ્ટસિદ્ધિ શક્ય નથી. એ વિશે અખો કહે છે:—

દેહદમન મુડાનું કર્મ, મૂર્ખ જાણે માંડયો ધર્મ;
પીડે પિંડને તે પેટને કાજ, કાયા કશી જાયે મહારાજ;
વિષે વળુંધ્યો વ્યસની થયો, અખા આત્મપરિચય ગયો.
ખરી વગુતા પંડિત જાણ, કર્મતણું બાધ્યું બંધાણ;
ભણી ગણી થઇ બેઠા પૂજ, પણ અળગું રહ્યું આત્માનું ગુહ્ય;
ભેદ ન લહો વાચ્યા ખાંકડા, કાળે અખા ફેરવ્યાં માકડાં.

(જીવ ઇશ્વર અંગ)

તપ તીરથ દેહ દમવા કાજ, જાણી ઉન્મત્ત આવે લાજ.

(દંભભક્તિ અંગ)

તપ તીરથ દાન વ્રત નેમ, ઘર બેઠા તે પામે એમ;
સદ્વિચાર થઇ જેણે ગ્રહ્યું, તેને શાખા પત્ર બાકી નવ રહ્યું;
સદ્વિચાર વિણ જે ઘણું; તે ધૂળ ઉપર અખા લીપણું
રહેણી વિના કહેણી જે કથે, મહિ વિના પાણી જે મથે.
લક્ષ વિના કહેણી જોઇ અખે, ભક્તિ દંભ કુતર્ક જ્ઞાન લખે.

(આત્મા અંગ)

પરબ્રહ્મ પ્રત્યેક જીવમા રહેલ છે ને હુંપણું ગાળી નાંખતાં તે પ્રત્યક્ષ થઇ શકે એમ છે, છતા પણ મનુષ્ય તો તેને પોતાની બહાર જ શોધ્યા કરે છે.

હરિ કંઠે પોતાને અમુલ, તે પડયો જાણી બહાર ખોળે ધૂળ;
કર્મ કાચની કણિકા જડી, વ્યસને લાગ્યો દાટે હડી.

નિર્દંભિક રહેવાને માટે પણ અખો એટલો જ આગ્રહ કરે છે. જેવી રીતે વિચાર-રહિત આચાર નિરુપયોગી છે તેવી રીતે દંભ તથા અભિમાનયુક્ત તત્ત્વવિચાર પણ નિષ્પ્રયોજન છે. અભિમાન જ્ઞાનનું વિરોધી છે, માટે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં તેના ત્યાગની જરૂર છે. અભિમાનને લીધે મનુષ્ય પોતે વિશુદ્ધ–સિદ્ધ–મહાત્મા છે એમ જગતને ઠસાવવા અનેક દભપ્રપંચ યુકત પ્રયત્નો આદરે છે; અને અસત્ ક્રિયાઓ કરે છે.

કોઈ આળસ કોઇ ક્રોધે થયો, વાટે વેશ પહેરીને ગયો;
નહિ મહેનત વેઠે નહિ સાય, વંદે વિશ્વ એ ફળ મહીમાય,
હરિને અર્થે અખા એક વિચાર, પછે સામું પડે તેમ રહે સંસાર.
ડહાપણ ભોળપણ છાંડી રહે, આડ કરે હરિ મારગ એ;
ભોળાને અસૂઝની આડ, વિચક્ષણ પડયો ચતુરાઇની ખાડ
અખા તરવું તેને માથે ભાર, હીરા છાર બે નાખે પાર.

(વિભ્રમ અંગ)

આવા ડહાપણના દરીયામા ડુમેલા પંડિતોના હૃદયમા જ્ઞાનરવિનો પ્રકાશ હોતો નથી; એવા જનોનો ઉપહાસ કરતા અખો કહે છે:—

જ્યા જોઇએ ત્યાં કૂડેકૂડ, સામે સામા બેઠા ધૂડ,
કોઇ વાત આવી સુજની કરે, તે આગળ જઇ ચાચ ધરે
અમારે હજાર વર્ષ અધારે ગયા, તમે આવા ડાહ્યા ક્યાથી થયા
અખા મોટાની તો એવી જાણ, મુકી હીરો ઉપાડયો પાણ

આતર વિકારોના નાશ વિના તીર્થાટન, દેહ્મન, આદિ નિષ્પ્રયોજન નીવડે છે વળી તત્ત્વશોધકને સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા સાથે કામ છે, તેને પાડિત્યની જરૂર નથી સત્ય જ્ઞાન સમજ્યા પછી જેને સાચી પ્રીત હશે, જેણે **आत्मवत्सर्वभूतेषु य पश्यति स पश्यति** ગીતાના મહાવાક્યનો અનુભવ કર્યો હશે તે જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે અધિકારી રહેશે

પડિતને પડિતાઇનું જોર, પણ અતઃકરણ અધારૂ ઘોર,
અખા તેથી પ્રાકૃત ભના, જો આવે સમજ્યાની કળા
શબરી શુ સસ્કૃત ભણી હતી બાઇ, ક્યા વેદ વાચ્યા કર્માબાઇ
વ્યાધ તે શુ ભણ્યો હતો વેદ, ગણિકા શુ ભણી હતી ભેદ
વળી શ્વપચની સમજ્યો રીત, અખા હરિ તેના જેની સાચી પ્રીત

આ સત્ય જ્ઞાન સદ્ગુરુની કૃપા વિના થવાનો સંભવ નથી જગતમા ઘણાય દભી, પાખડી ગુરુઓ મળશે, જેઓ ભોળા હૃદયના સ્ત્રીપુરુષોને ભરમાવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામા જ તત્પર હોય છે પોતાના અતરનો મેલ ધોવાયો ન હોય એવો ગુરુ શિષ્યને મુક્તિ ક્યાથી અપાવવાનો હતો. દભી ગુરુ સાપના જેવો છે એવા ગુરુ પાસે જનારા શિષ્યો ખરૂ જ્ઞાન મેળવ્યા વિના માત્ર દભ, પાખડ અને પડિતાઇનો મિથ્યા આડબર શીખીને જ આવે છે એવા ગુરુઓ શિષ્યોને સસારની પાર લઇ જઇ શકતા નથી

પોતે હરિ જાણે નહિ લેશ, કાઢી બેઠો ગુરુનો વેશ
સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ઘેર આવ્યો સાપ
એવા ગુરુ ઘણા સસાર, તે અખા શુ મૂકે ભવ પાર,

(ગુરૂ અગ)

સદ્ગુરુનું વર્તન એથી ઉલટુ જ હોય છે તે આચારમા તેમજ વિચારમા શુદ્ધ પવિત્ર હોય છે તે હમેશા શિષ્યનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય, તે જોઇ તથા વિચારીને જ તેને યોગ્ય ઉપદેશ આપે છે સદ્ગુરુ માયાથી પર છે, સસારનો મોહ તેને જરાય અસર કરી શકતો નથી, તેનું મન હમેશા હરિના ધ્યાનમા જ હોય છે સાચા ગુરુના લક્ષણ અખો કહે છે —

સાચો ગુરૂ કેને નવ ભજે, જુગથી કાઇ નવ નીપજે,
\+ \+ \+
સાચો ગુરુ જાણી જે જક્ત, કનક કામિની નોહે આસક્ત
\+ \+ \+
તે આદર કેનો નવ કરે, મેરુ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે

(વિષવિચાર અગ)

એ પ્રમાણે અખાના જીવનનું અને તેની કવિતાનુ રહસ્ય, વાચક ! તે જાણ્યુ તને તેની કઇ પણ અસર થશે અને તારૂ મન સદ્વર્તન પ્રતિ પ્રેરાશે, તો મારો શ્રમ સફળ થયો ગણીશ

૧૩ રસસમાધિના શ્લોકો*

૧

(લેખિકા:—સૌ. જયમન વ્યોમેશ પાઠકજી, સુરત.)

આકાશે ઝરતી સુધા શરદની હૈવી મીઠી ચાંદની,
કોકિલા ટહુકાર કંઠમૃદુથી હૈયે ત્વરા પ્રેરતી;
આવ્યો કાંત સુણી હતા. શરદથી શોભા વધુ અંતરે,
હૈયું સ્નેહસુધા વધુ વરસતું, ઝાંખો કરે ચંદ્રને.

૨

(કર્તા—રા. ગજેન્દ્રરાય ગુલાબરાય બુચ, બી. એ. જુનાગઢ.)

આવ્યો એ રસરાજ કે અજબ કે આકર્ષણે ઉભરી,
કાન્તા કૌમુદીમાં ય કાન્તમિલને એ બ્હાવરી નીસરી;
દોડે, જેમ ચકોરી ચંદ્ર છુપતા વ્યોમે ભમે આતુરી—
"એની ભાન વિનાની ચાલ નિરખી ચંદ્રે ચુક્યો ચાતુરી."

---

* તા ૧૯-૪-૨૪, શનીવારની પરિષદ્‌ની બેઠકમા, એક મુંબાઇના રસિક સદ્‌ગૃહસ્થે **ઉત્તમોત્તમ શીઘ્ર પાદપૂર્તિ** કાવ્ય રચી આપનારને રૂ. ૨૫)નું **ઈનામ** આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. વડોદરામાં પાદપૂર્તિનો રસિક પ્રસંગ હજી કેટલાકના મનમાં સતેજ હતો; તે પ્રસંગે રા. કેશવલાલ ધ્રુવે-'અંગુલી અધરે અરાડી ચતુર તે આ મૃગાક્ષી હલી''-એ મનોહર પંક્તિ એટલી રસજ્ઞતા અને અત્યંત સુંદર અભિનયયુક્ત ઉચ્ચારી હતી કે વિસરી શકાય નહિં. આથી આ પ્રસંગે ભાવનગરમાં પણ તેજ સાક્ષરરત્નને નાનકડી રસમીમાંસા રચી પાદપૂર્તિની પંક્તિ પરિષદ્ સમક્ષ રજુ કરવા વિનતિ કરવામા આવી પોતાનું ચિત્ત કંઇક વ્યગ્ર હતુ છતાં તેમણે શરદઋતુનું વર્ણન કવિને યોગ્ય સરસ શબ્દોમા કર્યું હતું ને લેખકને **રસ સમાધિમાં** અરધો કલાક મગ્ન થવા સૂચન કર્યું હતું **શરદ્‌ઋતુમાં સંયોગ શૃંગારનો શ્લોક** રચવાનો હતો

" એની ભાન વિનાની ચાલ નિરખી-ચન્દ્રે ચૂકયો ચાતુરી
-ચન્દ્રે મૂકી ચાતુરી
-મોરે મૂકી ચાતુરી. "

—એ પદની **પાદપૂર્તિ** રચવાની પણ ઈચ્છા હોય તેને છૂટ હતી.

આ ઉપરથી જુદા જુદા ૩૯ કાવ્યો રચાઇ આવ્યા હતા રા. કેશવલાલભાઇ, પ્રમુખ મહાશય તથા રા. રમણભાઇની સમિતિએ પરીક્ષા કરી છેવટે **પ્રથમ બે શ્લોકો—સૌ. બ્હેન જયમનનો તથા રા. ગજેન્દ્રરાય બુચનો—ઉત્તમ ઠરાવી** તે બન્ને એક સરખા ગણવાનો અભિપ્રાય આપ્યો આથી આ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ૧૨-૮-૦ મુજબ ઇનામ આપવાનું જાહેર થયું હતું...આ બન્ને શ્લોકો સિવાય બીજા **નવ શ્લોકો** વિવિધ દૃષ્ટિથી સુંદર ને ભાવયુક્ત જણાયા હોવાથી વાચકના **રસ**વિલાસ માટે અમે છાપ્યા છે તે લોકપ્રિય થશે એવી આશા છે.

(૩)

કર્તા—રા. મંજુલાલ મજમુદાર, વડોદરા

ઘેલા મોર ચકોર કંઇક ઉડતા, આછી ખીલી ચાંદની
જતી કોડ ભરી, પિયેર મૂકતા, હૈયે થતી આતુરી
"આવ્યા નાથ ખરે!" અધીર નયને પ્રીતી સુધા માધુરી
ચાની ભાન વિનાની એવી નિરખી ચડે ચૂકયો ચાતુરી

(૪)

કર્તા—રા. જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે.

કાળા નીર સમા પટેલ વાળ વિશે, મન્દાકિનીને ઉરે
મોઘા, ઉજ્જ્વળ, રમ્ય કો કુસુમો, ઉગ્યો રમેન્દુ નભે
આવે કો શમણે ઢળ્યો મયૂર, ને ઉડે ચકોરો નભે,
ત્યાં શાન્તિ મહિ ભાત પાડતી જતી મુગ્ધા પતિના ગૃહે

(૫)

કર્તા—રા. નંદલાલ મગનલાલ મહેતા, બી એ

આછા વાદળમા સુધાંશુ વિલસે, કેમ મયૂરો કરે,
જૂક્ષો પીયૂષસીંચને લમી રહી આનંદ ગમે રમે
એવે એક વિચાર મગ્ન લલના ચાલી જતી એકલી,
દેખે કાંઇ ન, દૃષ્ટિ એક હૃદયે મધાઇ છે કાંતથી

(૬)

કર્તા—રા મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ.

આકાશે શરદભ્રઠાય નિરખી ને દર્શનેચ્છા થતા
સૂરો ચાતક મોરના વળિ સુણી અંગો પીર પામતા
ચાલે વેગવની, પિયુ નિરખવા, જે દીર્ઘ વાટે ઝુરી
તેની ચાલ નિહાળીને તુરત ત્યાં ચંદ્રે મુકી ચાતુરી.

(૭)

કર્તા—રા પાદરાકર.

ઝીણી રમ્ય સુચાંદની ચમકતી આછી નિશા ઓપતી,
મીઠા મોર ટહુકથી મલપતી, શાણી પ્રકૃતિ સતિ
આવ્યા નાથ વિદેશથી મિલનની આશા ઉરે ધારતી,
વ્યાકુળ ચિત્ત વિયોગિની ત્વરપથી સ્વામિ ગૃહે આ જતી

(૮)

કર્તાઃ—રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય, બી. એ.

ઋતુકેર, પ્રકાશધાર શશિની, ટ્હૌકો મયૂરે કર્યો,
સર્વે જાદુ નિસર્ગનાં અફળ છે-પ્રાણેશ દેગે ઠર્યાં.
સૃષ્ટિનાં જડ દર્શનો મનુજને નિત્યે ન આકર્ષતાં;
આત્માનું પૂર એક સદ્ય વહતું સંવેદનો હર્ષ જ્યાં.

(૯)

કર્તાઃ—રા. મણિશંકર વ્યાસ (પ્રવાસી)

"આવ્યા નાથ!" કહી રસિકહૃદયા રામા જુઓ ધાય છે,
દેખી ચન્દ્ર ચકોરી આજ વિયતે, ઉઠી ઉડી ગાય છે;
આખો મત્ત મયૂરની ઘડી ઘડી, ઘેરાય છે ઘેનથી;
ત્હેની ભાન વિનાની ચાલ, નિરખી ભોળો ભૂલ્યો ચાતુરી.

(૧૦)

કર્તાઃ—રા. છોટાલાલ ભાઈલાલ વ્યાસ વસો.

ચાલી જ્યા વિરહીણી એ પિયરથી, ઉતાવળી બ્હાવરી,
મીઠી લ્હેર અનીલની વહી રહી, અભ્રે ચઢી વાદળી.
ટુહુ મોર કરી રહ્યો તહિં અને ખીલી હતી ચાંદની;
એની ભાન વિનાની ચાલ નિરખી, ચંદ્રે મુકી ચાતુરી.

(૧૧)

કર્તાઃ—રા. લલિત.

ઉગ્યો એ વિજયેન્દુ જ્યાં ગગનમા લીલા ભર્યો લાડિલો—
લંકામા ટ્હુકયો અશોક વનનો, સીતાજીનો મોરલો;
સૂણી એ સતીનો પતિ, શરણમા ટાપી રહ્યો ઝૂકવા—
ને જ્યા રામ ઉરે ઝૂલ્યા સતી જ ત્યાં લાવણ્યની ધન્યતા!

૧૪ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકના કેટલાક શ્લોકોનુ ભાષાન્તર.

ભાષાન્તર કરનાર—મે. કાવસજી જમસેદજી મજાણા
ભાવનગર-સામળદાસ કોલેજના માજીપ્રિન્સીપાલ સાહેબ.

દિક કાલોપાધિથી મુક્ત, આત્મજ્ઞાન પ્રમાણ જે,
ચિત્સ્વરૂપ, અનાદ્યન્ત—તે નમુ શાન્ત તેજને ૧

તારૂ ચિન્તન હું કરૂં સતત ને તું મદ્વિરક્તા બને,
ઇચ્છે પૂરુષ અન્ય તે રમણ તો આસક્ત છે જેહને
તે બીજી, વળી ઇતરથી મુજ ઝુરે ત્રીજી સ્વકીયે મને—
ધિક તેને, તુજને, મને મ નને, એને જ સંસારને ૨*

આ બાળા મુજને અદાર કરતી ઇન્દીવર જ્યોતિની
આંખ્યોના સતતે કટાક્ષથી હવે ધારે છે, શું કામિની ?
મ્હારો મોહ ગયો મટી, મદનના શસ્ત્રો તણા ઘાવના
દાહો શાન્ત થયા,—તથાપિ વિરમે કાંઇ વરાકીજના ૩

ગાંઠો માંસ ભરી સ્તનો—કળશ તે સૌવર્ણ કહેવાય છે,
શ્લેષ્માનુ ઘર મ્હો—સુધાકર વળી ચન્દ્રેજ તોલાય છે
મૂત્રસ્રાવથી મેલી જાઘ—કરિની સૂંઢો ગણે તેહને,
ભૂંડુ કેવળ-રૂપકોથી કવિના સ્ત્રી રૂપ મ્હોટું બને, ૪×

બુઢ્ઢો, દુર્બળ પુચ્છકર્ણવિણ ને કાણો, લૂનો લંગડો,
દુર્ગંધી પરુથી, વ્રણાંકિત, ધરે દેહે કૃમિના પરો,
પીડાએ ભુખથી, ગળે લઇ ફરે કાંઠો ત્રુટ્યો કામનો,—
તે એ શ્વાન શુની પુંઠે જ ! મૂર્ખ—ને મારો પડે કામનો ૫×

કાં રે ચિત્ત ! ભમે વૃથા દશ દિશે ? ક્યાંક વિશ્રામ લે
જે થાવાનું અવશ્ય તે ત્યમ થશે, ના અન્યથા થાય તે,
કાંઇ ના કરીં ભૂતના સ્મરણ ને સંકલ્પ તો ભાવિના,
આવે જાય ન લક્ષ દે—અનુભવી ભોગો જ લે અહિંના ૬

ગંગાના સુપવિત્ર નીરકણથી છે શીત જેના સ્થળો,
જેના ચારુ શિલાતળો પર વસે તેજસ્વી વિદ્યાધરો
તેના શું હિમવાન અદ્રિવરના નષ્ટ પ્રદેશો થયા ?—
કે લોકો પર સાવમાન ગિર ક પિણ્ડે રતિ લૈ ગયા ૭

---

* આ શ્લોક રાજા ભર્તૃહરિએ પોતાના પ્રેમિના રાણી પિંગળાના વર્તનને અનુલક્ષીને રચ્યો છે ભાષાંતરમાં 'તુ' શબ્દથી સંબોધ્ય પિંગળા છે

× આ શ્લોકો નાઇક અશ્લિલાર્થ સૂચક છે માત્ર નમુના દાખલ મુકવામાં આવ્યા છે

કીધી ક્ષાંતિ નહીં ક્ષમા; ગૃહ સુખો છોડયાં, નહીં ત્યાગથી;
વેઠયા દુઃસહ તાપને હિમ, તપો માંડયા ન વૈરાગથી;
દીધું ધ્યાન ધને અહર્નિશ, નહીં શંભુપદે નિર્મળ;
કીધાં સર્વજ કર્મ જે મુનિ કરે—તે તે ગયાં નિષ્ફળ. ૮

હાહાકારથી ક્યાંહ થાય રુદનો, હાસ્યો મધુરાં કહીં;
મૂર્ખોના અહિંયા મદાન્ધ કલહો, વિદ્વાનવાદો અહીં;
દીસે ઘુડ્ડી કુરૂપ જર્જર ક્વચિત્ રામા ક્વચિત્ ભામિની;—
ના જાણું દુનિયા બની અમૃતની વા કૈં બની વિખની ૯

સૂરજના ઉદયાસ્તથી દિન દિને સંક્ષીણ આયુષ્ય બને;
કાર્યોના ગુરુભાર સંતત થકી ના કાળ જાતો કળે;
જોઇ જન્મ-વિપત્તિ-મૃત્યુ વળીના થાએ વ્યથા લેશ;—હા!
પીને મોહમયી પ્રમાદ મદિરા ઘેલી બની દુનિયા. ૧૦

ધ્યાને નાજ ધર્યા મહેશ પદ જે સંસારના તારણ:
સંપાદ્યો નહિં ધર્મ જેથી ઉઘડે સ્વર્દ્વાર તો તત્ક્ષણ;
નારીના કુચ પીન ઊરુ ઘન તો પીડયા ન આલિંગને.
માતૃયૌવનવૃક્ષ છેદ કરતા કુઠાર તે આપણે. ૧૧*

આશા સત્ય નદી, મનોરથ જળો તેના, તરંગો તૃષા,
કામ ક્રોધ ભયાદિ ત્યાંહ મગરો, પક્ષી વિતર્કો વૃથા;
તેના મોહ સુદુસ્તર ભ્રમ થકી ઉત્તુંગ ચિન્તાતટે
જે પારંગત શુદ્ધ માનસ જનો—પામ્યા ચિદાનન્દ તે. ૧૨

સેવીને ખળ લોકને કયમ કરી સાંખ્યા કુવેણો કટુ;
મ્હોટાને રિઝવી, હસી રૉન મને, આસુય રોકયા બહુ;
હૈયું તો વળી રાખીને દૃઢ ધરી હા ! અંજળી દુષ્ટને;-
રે આશા ! તુજ યત્ન વ્યર્થજ બધા તોએ નચાવે મ્હને. ૧૩

ખોદી કૈં નિધિ કાજ પૃથ્વી, ગિરિની ફુંકીજ કૈં ધાતુઓ;
સંતોષ્યા બહુ યત્નથી નૃપતિઓ, મ્હોટા તર્યા સિન્ધુઓ;
મન્ત્રોથી ધન સાધવા વળી નિશા કહાડી સ્મશાને ઘણી;-
ફુટી કોડી ન મેળવી અહહ ! રે તૃષ્ણા હવે છોડની. ૧૪

ભૂમિ રમ્યજ નીલકાન્તિ વનની, શીતાંશુ શોભા ભલી;
સાધુની બહુ રમ્ય સંગતિ, કથા શૃંગાર કાવ્યો તણી;
કાન્તાવક્ત્ર સુરમ્ય તે તરળ છે જે વ્યાજકોપાશ્રુથી;
સર્વે રમ્ય-અનિત્યતા ભય વસે ત્યા રમ્ય કાઇ નથી. ૧૫

* આ શ્લોક કાઇક અશ્લિલાર્થ સૂચક છે. માત્ર નમુના દાખલ મુકવામાં આવ્યો છે.

પ્રાણો ભંગુર ગ્રસ્ત છે જમ થકી, વૃદ્ધત્વથી યૌવન,
સન્તુષ્ટિ ધનલુબ્ધતા ગ્રસી જ લે, શાન્તિ રમાલોચન
ઘેગવા સુજનોય મત્સર થકી, સદ્ભૂપ દુર્જનથી,
અસ્થૈર્યે ગ્રસી સંપદા,—જગતમાં શું ગ્રસ્ત શાથી નથી ૧૬

ભોગીને ભય રોગ, જરા કુળને ભીતિ નૃપોથી ધને,
માનીને ભય દૈન્ય, શત્રુ બળને, ભય વૃદ્ધતા રૂપને
શાસ્ત્રો વાદથી ભીત, દુષ્ટથી ગુણો, મૃત્યુ થકી કાય છે
સંસારે નરનું ભયાન્વિત બધું,—નિર્ભય વૈરાગ્ય છે ૧૭

ભાઇ દૃષ્ટ અહો ! મહા નૃપતિ તે, તેના ભલા સામતો
મન્ત્રીમંડળ તેનું તે ચતુર ને ચંદ્રાનના તે સ્ત્રીઓ,
માનોન્મત્તજ રાજપુત્રગણ તે, બન્દીજનો તે કથા,—
એ જેથી સ્મૃતિમાત્ર સહૌ થઇ ગયું તે કાળ વન્દો મહા ૧૮

જ્યાં કોઇ ઘરમાં અનેક વસતા ત્યાં એક બાળી દીસે,
જ્યાંતો એક અનેક થાય પછી, ત્યાં અન્તે ન એકે રહે,—
આ પેરે દિન રાત્રિ ખડખડ કરી પાસા જ બે ફેકતા
કાળી કાળ રમે, કળાથી બહુને છે પ્રાણીઓ સોકટા ૧૯*

તૃષ્ણા ભોગ તણી શમી, ઘટી ગયું સન્માન આ લોકમાં
મિત્રો પ્રાણ સમાન જે સમવયો બેઠા જ સ્વર્લોકમાં,
યષ્ટિથી હળવે ઉઠાય, નયનો ગાઢાન્ધકારે તરે—
હા ! નિર્લજ્જ શરીર તોય મરણત્રાસે વૃથા થરથરે ૨૦

પ્હેલાં બાળકવેષ લૈ પછી ઘડી કામી યુવા તે બને
દેખાએ ક્ષણમાત્ર નિર્ધન, ક્ષણે સમ્પૂર્ણ કે વૈભવે
બુઢ્ઢો ક્ષીણ બને ઘડી,—નટપડે આ માનવી તો ભમે
પેસીને યમરાજધાનીપટમાં અન્તે પછી નિષ્ક્રમે ૨૧

આશા ઉર્ણ થઇ ટરે ઉર તણી, આવી ઉની વૃદ્ધતા,
અંગે જે કંઇ સદ્ગુણો વિફળતા પામ્યા ગુણજ્ઞો વિના
આવે નિષ્ઠુર ક્રુદ્ધ આ યમ તણા દૂતો મહા વેગથી—
ગૌરીનાથપદામ્બુજો વિણ રહી મ્હારી ન અન્યા ગતિ. ૨૨

'આ તે વખ્ત ક્યાં ? રહસ્ય હમણાં, ઊંઘી ગયા નાથ, જો
જાગી જોઇ જશે બહુજ ભડકે"—વાણી વદે જ્યાં જનો
એવી તે ઘર છાંડી ચાલ મનવા વિશ્વેશને મન્દિરે —
ત્યાં શબ્દો કટુ દ્વારપાળ ન કહે, ત્યાં હર્ષ નિસીમ છે ૨૩

* આ શ્લોક ચોપાટની ને પાસાની રમતને ઉદ્દેશીને લખાએલો છે

કાશી તીર્થ પવિત્રમાં સુરનદી તીરે નિવાસી બની,
લંગોટી ભલી મારીને નિજ શીરે હું અંજળી તો ધરી,
" ગૌરીનાથ, પુરારિ, શમ્ભુ, શિવ હે! કરજો દયા મુજને "
હોંકારી બહુ હર્ષથી નિમિષમા ગાળીશ આયુષ્યને. ૨૪

ટંકારોથી ધનુષ્યના તું કરને કાં કામ ! પીડા કરે ?
કાં રે કોકિલ ! કોમળા કલરવો ગાયે વૃથા સુસ્વરે ?
કે કે કામિની ! હાં વિદગ્ધ, મધુરાં, સ્નેહાર્દ્ર નયનો જ શું ?–
ચિત્ત ચુમ્બી મહેશનાં ચરણ હું ધ્યાનાર્ણવે મગ્ન છું. ૨૫

હે માત પૃથવી, પિતા પવન હે, બાન્ધુ પ્રભા તું ભલી,
બાન્ધુ અમ્બર, મિત્ર વારિ ! તમને છેલ્લી પ્રણામાંજલી,
પુણ્યે પ્રાપ્ત અતીવ સંગ તમથી–જેના પ્રભાવે બની
જ્ઞાની નિર્મળ, તોડી મોહ મહિમા, જાઉં પરે બ્રહ્મણિ. ૨૬

આ શ્લોકો લખી કાઢવામાં અને થોડીક સૂચના કરવામાં શાસ્ત્રીજી ગિરિજાશંકર ગૌરીશંકરે મને સહાયતા આપી છે તેની નોંધ અત્રે લઉં છું.

૧૫ રસિકતા

(લેખક-મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા.)

દરેક દેશના ઉત્કર્ષનો આધાર તેના સાહિત્ય પર છે સાહિત્યના પ્રકારનો આધાર દેશજનની રસિકતા પર છે એટલા વાસ્તે રસિકતા શું છે, તે કેવી રીતે અને કેટલે સુધી કેળવાય અને તેના અંતિમ ધ્યેય-આદર્શ શો હોવો જોઇએ તે સબંધી અત્રે આપણે વિચાર કરીશુ

કલાની કૃતિમા રસ હોય તેનો આસ્વાદ લઇ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તે રસિકતા અથવા તો કલાની કૃતિ એટલે કવિતા, ચિત્ર, મૂર્તિ, ગાયન કે સ્થાપત્યકામ સરસ છે કે નીરસ છે-સારૂં છે કે નરસુ છે તે પીછાનવાની શક્તિ તે રસિકતા

આ ગુણ સર્વમા હોતો નથી સ્વાદના સબધમા આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલાએક લોકો સ્વાદશૂન્ય હોય છે તે પ્રમાણે રસિકતાના સબધમા પણ સમજવુ ઘણાઓના હૃદય એવા હોય છે કે તે ઉત્તમ કવિતાથી પણ દ્રવતા નથી ઘણાઓની કર્ણેંદ્રિય એવી હોય છે કે સગીતના સ્વરભેદ તેઓ પીછાની શકતા નથી, તેમ ઘણાઓની દૃષ્ટિ એવી હોય છે કે તેઓ રગની છાયાઓ તો રહી પણ મૂલ રગના ભેદ પણ જોઇ શકતા નથી

આમ છતા પણ આ ગુણ જેઓમા હોય છે તેઓમા તો તે પ્રકૃતિજન્યજ હોય છે બાલકો હાસરડાથી રીઝે છે છોકરાઓ રમકડા, ચિત્રો, સૃષ્ટિના સુંદર દેખાવો વગેરે જોઇ આનંદ પામે છે, વાર્તાઓમા રસ લે છે અને તાલ સગીત સાભળી નાચવા મડી જાય છે

આ ગુણની તીવ્રતા પણ સર્વમા સમાન હોતી નથી કાલિદાસની કૃતિનો આસ્વાદ જેટલો મલ્લીનાથ કે રવીન્દ્રનાથ લઇ શકે તેટલો કદાચ તમે ન લઇ શકો અને તમે લઇ શકો તેટલો હું ન લઇ શકુ તાનસેન ગાતો હોય તો ખાંસાહેબ જેટલી એની પીછાન કરી શકે તેટલી બીજો ન કરી શકે અને બીજો કરી શકે એટલી ત્રીજો ન કરી શકે કોઇ માત્ર સાદા ગાયનોથી તૃપ્ત થનો હોય તેને સર્વ નીરસ લાગે

વળી આસ્વાદની તીવ્રતા ઉંચા પ્રકારની હોય છતા તે એકદેશીય કે અપૂર્ણ હોઇ શકે આ વાત નીચેના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે બાદશાહ પાસે એક અત્તારી નવુ અત્તર લઇને આવ્યો. બે પરીક્ષકોએ પરીક્ષા કરી એકે કહ્યુ કે ગુલાબ, હેના, મોગરો અને જુઇ એમ ચાર અત્તર એકઠા કરી આ નવુ અત્તર બનાવવામા આવ્યુ છે બીજાએ કહ્યુ કે ચાર અત્તર તો ખરા પણ જુઇ નહીં પણ જાઇ છે અત્તારીને પુછ્યા તેણે જણાવ્યુ કે ચાર નહી પણ ગુલાબ, હેના, મોગરો જુઇ અને જાઇ એમ પાચ અત્તરનું મિશ્રણ છે આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે બન્નેની ઘ્રાણેંદ્રિય ઘણી તીવ્ર પણ એકદેશીય-અપૂર્ણ જેનામા તે સપૂર્ણ હોય તે પાંચે પાચ પારખી શકે આજ પ્રમાણે રસિકતાના સબધમા સમજવુ

આ પ્રમાણે સામાન્ય ભેદ ગણ્યા, પણ તે ઉપરાંત દેશ, કાળ, સંસ્કાર, અવસ્થા વગેરે કારણોને લીધે વિશેષ ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. અંગ્રેજી અને દેશી સંગીત વચ્ચેનો ભેદ આ પ્રકારનો છે. અંગ્રેજી સંગીત આપણને ન રુચે કે આપણું સંગીત અંગ્રેજોને ન રુચે માટે બન્ને નીરસ એવું કંઈ નહીં. આપણે પોપટીઆ નાકની પ્રશંસા કરીએ છીએ: રોમન લોકો પણ તેમજ કરતા હતા. પણ ચીનાઓ અને હબસીઓની રસિકતા કંઈ અન્યજ પ્રકારની છે. ગ્રીક લોકોએ મનુષ્યની મૂર્તિ ઘડવાની કલાને સંપૂર્ણતાના શિખરે ચઢાવી આનંદ માન્યો ત્યારે મુસલમાન લોકોએ તેનું ખંડન કરીને તૃપ્તિ મેળવી. આપણામાં એક વખતનાં લોકપ્રશસ્ત આંખનાં અંજન અને સેંથાના સિંદુર ગયા અને નાકપર ચશ્મા અને બાલનાં જુલ્ફાં આવ્યા. યુવકોને શૃંગાર ગમે છે અને ડાહ્યાપણુ અને જ્ઞાનની વાતોમા ટાહેલું લાગે છે, જ્યારે પીઢ માણસોની રુચી તેથી ઉલટી હોય છે. વળી કોઇને કવિતા ગમે છે, કોઇને નાટક ગમે છે અને કોઇને નવલકથાપર જ વિશેષ ભાવ હોય છે. કોઇ વળી સાહિત્યના શોખીન નથી હોતા પણ માત્ર સંગીતના જ ભોગી હોય છે. અને કોઇ વળી માત્ર ચિત્રમા જ રસ લે છે. કોઇને સાદું પ્રિય હોય છે ને કોઇને અલંકૃત પ્રિય હોય છે. કોઇને એક રંગ તરફ પક્ષપાત હોય છે અને કોઇને બીજા રંગ તરફ પક્ષપાત હોય છે. આ પ્રમાણે દેશ, કાળ આદિ કારણો મેળવીને રુચિ વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમ રસિકને માટે તીવ્ર અને સંપૂર્ણ એટલે ઉચ્ચ આસ્વાદની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ આવશ્યકતા અશક્તિને અંકુશમા રાખી તેને વાસ્તવિક ઉપયોગમાં લેવાને માટે ઉચ્ચ બુદ્ધિની છે. રસિક જ્યારે પરીક્ષા કરવા બેસે ત્યારે પ્રથમ તો એણે પોતાનું હૃદય શુદ્ધ—પક્ષપાત રહિત રાખવું જોઇએ, કે જેથી કરીને કોઇ પણ કૃતિને વિના કારણે અન્યાય ન થાય, કોઇ પણ અંકુર ઉગતું જ દગ્ધ ન થાય, કોઇ પણ રત્ન બાલાવરણને લઇને ગુપ્ત હોવાના કારણે બહિષ્કૃત ન થાય. અમુક લેખકનું માટે નિર્માલ્ય, ઉઘરતા લેખકનું એટલે કચરા જેવું, નવિન ચિત્રકારનું માટે દમ વગરનું આ પ્રકારની ભ્રમણાથી તેણે મુક્ત રહેવું જોઇએ. રુચિભેદ તેના લક્ષ બહાર ન રહેવા જોઇએ. કલાકારની વૃત્તિ સમજવી જોઇએ અને કોને ઉદ્દેશીને કૃતિની રચના થઇ છે તે તેણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. કલાકારની ધારણા શી હતી અને તે તેણે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી તે તેણે પીછાનવું જોઇએ. કૃત્રિમાં પ્રાણ છે કે નહીં અને તેનાં અવયવો પ્રમાણસર, રોગરહિત અને બલવાન છે કે નહીં તેની તેણે પરીક્ષા કરવી જોઇએ. પાત્રોની અવાસ્તવિકતા, ભાવની કૃત્રિમતા અને શૈલીનો આડંબર તેણે પકડી પાડવો જોઈએ. આ પ્રકારના કાર્યને માટે ઉચ્ચ બુદ્ધિની ઉત્તમ રસિકને કેટલી આવશ્યકતા છે તે સહજ સમજાશે.

આ ઇશ્વિરદત્ત શક્તિઓને પછી ઉત્તમ બનાવવા માટે અભ્યાસથી કેળવવાની પરમ આવશ્યક્તા છે. અભ્યાસનો અભાવ ઘણી વખત સંગીતના જલસાઓમા સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે. તરતજ ગાઈ ગયલા રાગની ફરમાએશ જે ઘણી વખત જોવામા આવે છે એ શ્રોતાના અનાભ્યાસનું જ પરિણામ છે. સુભાગ્યે જે ઇંદ્રિયો દ્વારા આ શક્તિ કેળવાય છે તે એવા પ્રકારની છે કે તે અભ્યાસથી ક્ષીણ થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. નજરી ઝવેરીઓ અભ્યાસથી સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ ભેદ પારખતા થાય છે તે એટલે સુધી કે દસ વર્ષ

અગાઉ જોયલું રત્ન તેઓ ઓળખી કાઢે છે તેજ પ્રમાણે ચોકસીઓ પણ સોનાની કસોટી કરી શકે છે ગવૈયાઓ સ્વરના અને ચિત્રકારો રંગના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદો પારખી શકે છે આવી સ્થિતિએ પહોંચવાને વાસ્તે તેઓને કેટલો ઉદ્યમ અને કેટલો અભ્યાસ કરવો પડ્યો હશે અને કેટલો અનુભવ લેવો પડ્યો હશે તે સહજ ધ્યાનમાં આવશે તેજ પ્રમાણે ઉત્તમ રસિક થવાને માટે દેશપરદેશની કૃતિઓ જોવી જોઈએ, સમજવી જોઈએ, સરખાવવી જોઈએ, એકની એક અનેક વખતે અનેક દૃષ્ટિબિંદુએ ઉકેલાવવી જોઈએ આ પ્રમાણે કર્યું હોય તો જ યોગ્ય પરીક્ષક થવાય તો જ ઉત્તમ કૃતિની સંસતાના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની સહેજત લેવાય તો જ તેના દરેકે દરેક અંગમાં રહેલા રસિક તત્ત્વનો ઉપભોગ થઈ શકે તો જ નીરસ કૃતિના બાહ્યસ્વરૂપના ઝગઝગાટથી અંજાઈ ન જતાં તેના ગુણદોષની યોગ્ય પરીક્ષા થાય અને વિશ્વાસપૂર્વક અભિપ્રાય આપી શકાય

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે ઉત્તમોત્તમ રસિક થવાને સારુ ઉચ્ચ આસ્વાદ અને ઉચ્ચ બુદ્ધિ આવશ્યક છે એટલું જ નહીં પણ તેને અભ્યાસ અને અનુભવથી કેળવવા જોઈએ એ પ્રમાણે કર્યું હોય તો જ કલાની કૃતિમાંના રસનું યોગ્ય ગ્રહણ થાય, ગુણદોષનું યોગ્ય પરીક્ષણ થાય અને સત્ય આદરણીય અભિપ્રાય અપાય

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આ સ્થિતિએ હું પહોંચું ત્યાં સુધી શું મારે બેસી રહેવું? કલાની કૃતિની શું મારે પરીક્ષા ન કરવી? મારે શું અભિપ્રાય બાંધવા કે ઉચ્ચારવા નહીં? શું મારી શક્તિનો વિકાસ નિઃસીમ છે? હું ગમે તેટલી કસરત કરું તો પણ રામમૂર્તિ જેવો બળવાન થઈ શકું ખરો? હું ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરું છતાં સુરેન્દ્રનાથ જેવો વક્તા બની શકું ખરો? પોખરાજને ગમે તેટલો ઓપ ચડાવીએ તો પણ તેનામાં હીરા જેટલો ઝગઝગાટ આવે ખરો? એમ જો ન થાય તો શું મારે માટે કંઈ ઉપાય જ નથી? શું એવું કોઈ પ્રમાણ નથી કે જે વડે કલાની કૃતિનું માપ લઈ શકાય? એવો કોઈ કાંટો નથી કે જે વડે કલાની કૃતિનું તોલ કરી શકાય? શું એવો કોઈ સિદ્ધાન્ત નથી કે જે વડે જુદા જુદા અભિપ્રાયોનું સમાધાન કરી નિશ્ચિત નિર્ણય પર આવી શકાય?

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એક એવું માપ, એવો કાંટો, એવો સિદ્ધાંત છે કે જે વડે કલાની કૃતિની પરીક્ષા થઈ શકે લોકમત એમ કહે છે કે સાકર મીઠી છે તો તે સત્ય છે ને કોઈ એવો નીકળે કે જેને સાકર મીઠી ન લાગે તો તે સ્વાદશૂન્ય કે સ્વાદભ્રષ્ટ એ ન્યાયે જે કૃતિઓની સમસ્ત જગત્ પ્રાચીન કાળથી પ્રશંસા કરતી આવી છે તે સત્ય હોવી જોઈએ અને તેથી એવી કૃતિઓ તપાસતાં આપણને જે પ્રમાણ, જે કાંટો, જે સિદ્ધાંત હાથ આવે તે સત્ય એમાં કંઈ શંકાસ્પદ હોય જ નહીં આ પ્રમાણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ, ઇલીઅડ, પેરેડાઇઝ લોસ્ટ તેમજ શેક્સપીઅર, ડેન્ટી, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ વગેરે મહાન લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓ, ઉપરાંત તાજમહેલ સરખી આરામગાહો, દેલવાડા વગેરે સ્થળના મંદિરો, એલીફન્ટાની ગુફામાંના યુરોપીય ચિત્રકારોના જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો, લોકપ્રસિદ્ધ મૂર્તિઓ, ગાયનો વગેરે કૃતિઓનું અવલોકન કરતાં આપણે શા સિદ્ધાંત પર આવીએ છીએ તે જોઈએ

આ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ મુક્ત જગતથી અને તેના નૈતિક શાસનથી ત્રાસ પામી, પરમકૃપાળુ અને ન્યાયાસક્ત વૃત્તિ પર શ્રદ્ધા રાખતો મનુષ્ય જ્યારથી સમજણો થયો ત્યારથી એમ માનતો આવ્યો છે કે એક અજાણ્યે સ્થળે એક એવું જગત છે કે જે સર્વાશે પરિપૂર્ણ છે અને ત્યા સતત શાંતિ, નિર્મળ સુખ અને અખંડ આનંદ લુંટવાનો છે. આ ભૂમિને સ્વર્ભૂમિ, સ્વર્ગ, અમરભૂમિ, પ્રભુભૂમિ, દિવ્યભૂમિ, વૈકુંઠ, કૈલાસ, ઍડીસ્ન, હેવન વગેરે નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. ત્યાના કાળને સત્યયુગ, કૃતયુગ, ગોલ્ડન એઇજ વગેરે નામથી જણાવવામા આવે છે. આ ભૂમિનું નૈતિક શાસન પણ સંતોષકારક છે. પ્રાકૃત સૃષ્ટિમાં સાધુ અગ્નિથી બળે છે પણ પેલી દિવ્ય સૃષ્ટિમા તમ લોખંડના સ્તંભને બાઝનાં કે ઉકળતા તેલની કઢામા નખાતા છતા તેને ઉણી આચ આવતી નથી. પણ આ ભુમિનું હું વર્ણન કરું તેના કરતા જગન્માન્ય કવિઓએ કરેલાં વર્ણન ટાંકું તો વધારે યોગ્ય થશે.

વાલ્મીકિ કહે છે–

"સહુ તુષ્ટ પુષ્ટ પ્રહષ્ટ ધાર્મિક મુદિત એના રાજમા,
દુર્ભિક્ષ ભય વર્જિત સદા નિશ્ચિંત સર્વ સમાજમાં;
રોગો રહિત સહુ પુરુષ કદિ નવ પુત્ર મૃત્યુ દેખતા,
સૌભાગ્ય ભોગવતી અખંડ વસે સતી સુપતિવ્રતા;
જળઅનળ કે વાયુ બળ કો લોકને પીડના નહીં,
મળતા ન કોઇ ક્ષુધાને કે તસ્કર ન કો વસતા તહીં;
એ નગર ને વળી રાષ્ટ્ર છે સંપૂર્ણ શુભ ધનધાન્યથી,
કૃતયુગ સમા વસતા સહુ સુખમાં સદા આનંદથી."

કાલિદાસ મેઘદૂતમા આ ભૂમિનું અદ્‌ભુત દર્શન કરાવે છે. એમાંથી બે શ્લોકો તો ટાક્યા વગર નથી જ રહેવાતું.

જ્યાં માતેલા મધુકરતણા વૃંદથી ગાજી રેતા–
આપે વૃક્ષો સકળ ઋતુમા, પુષ્પ તાજાં ખીલેલાં;
હંસ શ્રેણીતણી ઝળકતી મેખલાથી સુહાતી,
અર્પે છે જ્યાં કમલિની રુડાં પદ્મ નિત્યે વિકાશી.

કેકા શબ્દો કરી કરી કળા ધારી નાચે મયૂરો,
જ્યા જ્યોત્સ્નાથી.તમ ટળી જતાં રમ્ય લાગે પ્રદોષો.

આનંદાશ્રુ વગર નયને આંસુ હોયે ન બીજાં,
બીજો તાપ સ્મરવીણ નથી જે શમે પ્રેમી જોતા;
જ્યા છે માત્ર પ્રણયકલહે રુપણામા વિયોગ,
યક્ષોને જ્યા નથી વય બીજું માત્ર તારુણ્ય એક.

તુલસીદાસજી આ ભૂમિને નીચેના સ્વરૂપમાં જોય છે.–

દૈહિક દૈવિક ભૌતિક તાપા। રામરાજ નહિં કાહુ હિન્યાયા॥

સબનર કરહિ પરસ્પર પ્રીતિ। ચલહિ સ્વધર્મ નિરત શ્રુતિ નીતિ ॥
ચારિઉ ચરન ધરમ જગમાહીં। પૂરિ રહા સપનહુ અઘનાહી ॥
રામ ભગતિરત નર અરુનારી। સકલ પરમગતિ કે અધિકારી ॥
અલ્પ મૃત્યુ નહીં કવન ઉપીરા। સબ સુંદર સબ બિરુજ શરીરા ॥
નહિ દરિદ્ર કોઉ દુખી ન દીના। નહિ કોઉ અબુધ ન લચ્છનહીના ॥

× × ×

ફૂલહિ ફરહિ સદા તરુ કાનન। રહહિ એક સંગ ગજ પંચાનન ॥
ખગમૃગ સહજ વયરુ બિસરાઈ। સબન્હિ પરસ્પર પ્રીતિ બઢાઈ ॥

+ + + +

લતા વિટપ માગે મધુ ચવહી। મન ભાવે તો ધેનુ પયસ્રવહી ॥
શશિસંપન્ન સદા રહ ધરની। ત્રેતા ભઈ કૃતિયુગકી કરની ॥

+ + + +

આ પ્રકારના કથનો જગતના દરેક મહાન કવિઓની કૃતિઓમાં જોવામાં આવે છે પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ કીટ્સનું એક કાવ્ય ઉતારશું

Bards of passion and of mirth
You have left your souls on earth!
Have you souls in heaven too,
Double-lived in region new?

Yes and those of heaven commune
With the sphere of sun and moon
With the noise of fountains wonderous
And the parle of voices thunderous,
With the whisper of heaven's trees
And one another, in soft ease
Seated on Elysian lawns,
Browsed by none but Dian's fawns
Underneath large blue-bells tented
Where the daisies are rose-scented,
And the rose herself has got
Perfume which on earth is not
Where the nightingale doth sing
Not a senseless, tranced thing,
But divine melodious truth,
Philosophic numbers smooth,

Tales and golden histories
Of heaven and it smysteries
Thus ye live on high and then
On the earth ye live again :
And the souls ye left behind you
Teach us, here, the way to find you
Where your other souls are joying.
Never slumbered, never cloying.

ગુજરાતી કવિઓની વાણીમા પણ આ ભૂમિ "વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ—આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જયા હોય દેવ" તેના ઉલ્લેખ ઓછા નથી. "બીજી ધરા છે નથી મૃત્તિકા ત્યા," "એ દ્વીપ અલૌકિક રસ ભરીઓ, અનેક ત્યાં પડી અમરનગરીઓ, સુંદરતાનાં સરોવરો એ વાસમા રે" "શાત સદા જ્યાં નીર, નહીં જ્યાં વાદળ ધાંધળ; એવો ને વળી અમર, સદા આનંદ સ્વરૂપે"—આવાં આવા કેટલાએ વચનોથી ગુજરાતી વાચક અજાણ્યો નહીં હોય.

આ અમર ભૂમિમા ... વ્હાલ્યા સતત શાંતિ, નિર્મળ સુખ ... આનંદ—પરમ ... જાનવાની મનુષ્ય આશા રાખે છે તે સમજે છે કે પ્રભુએ પોતાના ચિદાનંદ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તેને ત્રણ શક્તિઓ આપી છે—બુદ્ધિ, ક્રિયાશક્તિ, અને લાગણી આ પ્રત્યેક ત્રિશક્તિને સિદ્ધ કરનાર તે "Knower" (જ્ઞાન યોગી) "Doer" (કર્મયોગી) અને "Sayer" (કથનકાર—કલાકાર—કવિ—ભક્તિયોગી), આ ત્રણેમાં પ્રત્યેકના ગુણ ગૌણાંશે તો રહે જ છે પણ તેનો પોતાનો ગુણ પ્રધાનાશે હોય છે. જ્ઞાનયોગી બુદ્ધિને કેળવી અજ્ઞાનનો પટ ભેદી જ્ઞાન દ્વારા પ્રભુના સત્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે; કર્મયોગી નિષ્કામ કર્તવ્ય કરતો કામાસક્તિના બંધન તોડી પ્રભુના ચિદ્રૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને કથનકાર—કલાકાર—કવિ—ભક્તિ યોગી ઉપાસના કરતો માયાનું આવરણ છેદી રસિકતા દ્વારા પ્રભુના આનંદમય સ્વરૂપનુ દર્શન કરે છે. કવિ એ સર્વદ્રષ્ટા છે. "માનુષ હૃદયના અને સૃષ્ટિના ઉંડાણો અને સંચલનો" માં તે ઉતરી શકે છે એટલુ જ નહીં ... સચરાચર જગતની પેલી તરફ જે એક ગૂઢ તત્ત્વ રહેલું છે તે એ જાણે છે. સૂર્ય—આનંદ રવિ પોતાનાં કિરણો સમેટી લઈ તેની પછાડી રહેલું પોતાનું કલ્યાણતમ—મંગલતમ—પરમ આનંદયુક્ત સ્વરૂપ તેને દર્શાવે છે. હિરણ્યમય પાત્રના આવરણ નીચે ઢંકાયલું સત્યનું—અમૃત સ્વરૂપનું—બ્રહ્મના આનંદ સ્વરૂપનું એ દર્શન કરે છે. પ્રભુની સર્વ વિભૂતિઓમા બાહ્યગુણ છે, જે એક વિશ્વ-વ્યાપી તત્ત્વ છે, જે પ્રકૃતિનો આત્મા છે, જે પરમાત્માનું કલ્યાણ સ્વરૂપ રહેલું છે તે તેને વ્યકત થાય છે. નમેરી છાયાનો વિકટ ઘેરો ઘટ થતા પણ તે મણિમય પ્રીતિપંથ જોય છે. પુત્રમૃત્યુ સંસારની જંજાળમાંથી મુક્તિ આપનાર તરીકે તેને ભલું લાગે છે. આથી બાહ્ય વિષયોમા આસક્તિ વિનાનો તે આત્મામાં જે સુખ છે તેને અનુભવે છે. તે જોય છે, અનુભવે છે અને વ્યક્ત કરે છે એને સત્યામૃતનાં દર્શન થાય છે તેનું તે પાન કરે છે ને કરાવે છે, આનંદ લુટે છે અને લુંટાવે છે. આ આનંદ શુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, અનંત છે, સત્ય છે,

નિત્ય છે ઐહિક આનંદની પેઠેમ ઉપભોગ કરતા તે ક્ષીણ થતો નથી, પણ તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો ભોક્તાનો આત્મા કોની સૂક્ષ્મતમ રૂપનો અનુભવ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવે છે ભતૃહરિ કહે છે કે આ અનિર્વાચ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદના ભોક્તાને ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ પણ તૃણવત્ લાગે છે અને ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય પણ તેને વિરસ લાગે છે

એટલા સારુ મનુષ્યે એક એવી સસ્થાની યોજના કરી છે કે જ્યા સર્વ નાની મોટી કલાઓનો સંયોગ થાય છે આ સ્થાન દેવાલય છે ત્યા સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, કવિતા, સંગીત, નૃત્ય, અભિનય, અલંકાર, પુષ્પગુંથન વગેરે વગેરે અનેક નાની મોટી કલાઓની કૃતિઓ એકત્ર કરવામા આવી છે ત્યા ગયેલો મનુષ્ય પોતાનો અધિકાર કેળવતો આ મર્ત્ય ભૂમિથી ઉંચો ચઢી અમરભૂમિમા પહોચી છેવટે પ્રભુના આનંદમય સ્વરૂપનું દર્શન કરી પરમ આનંદનું પાન કરે છે

આ પ્રમાણે રસિકતાનું અંતિમ ધ્યેય પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ છે કલા આ રસિકતા કેળવી પરમ આનંદની પ્રાપ્તિનુ સાધન છે, તેથી કલાનો આદર્શ પણ પરમ આનંદ છે અને જે કલાની કૃતિ આપણને ઉદ્વેગ વખતે શાંતિ આપે, શોક સમયે આશ્વાસન આપે, દુઃખને પ્રસંગે સહાયો આપે, વિપત્તિ કાળમા હૃદયબળ આપે, ભાવોની શુદ્ધિ કરે, આશાને ઉંચા કરે, સન્માર્ગની પ્રેરણા કરે, સત્ય પ્રતિ આગ્રહ ઉત્પન્ન કરે, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનો વિકાસ કરે અને અંતમા આપણી આંખો પરના પડળનું નિવારણ કરી પ્રભુના આનંદ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી, પરમ આનંદનું પાન કરાવી આપણું જીવન સાંદુખમુક્ત નથી પણ સત્ આનંદમય જ છે એવી આપણને પ્રતીતિ કરી આપે, અર્થાત્ આપણા પરમ મિત્ર અને ગુરુ તરીકે વર્તે તે કૃતિ ઉત્તમોત્તમ આદર્શ જેટલા પુરતો સધાય તેટલા પુરતી કલાની કૃતિ સફલ અને આ આદર્શ જે કલાકાર જેટલા પુરતો અપૂર્વ સાધનો વડે સાધે તેટલા પુરતો તે અપૂર્વ

અંતમા આપણે પ્રભુ પ્રત્યે એવી પ્રાર્થના કરીશું કે ગુજરાતમા તે એવા કલાકારો ઉત્પન્ન કરે કે જે

> * * to our high raised phantasy present
> That undisturbed song of pure concent,
> Aye sung before the saphire coloured throne
> To him that sits thereon,
> With saintly shout and solemn jubilee,
> Where the bright seraphim in burning row
> Their loud uplifted angel trumpets blow,
> And the cherubic host in thousand quires
> Touch their immortal harps of golden wires,
> With those just spirits that wear victorious palms,
> Hymns devout and holy psalms

Singing ever-lastingly ;
That we on earth with undiscording voice
May rightly answer the melodious noise;

\+ + + +

And keep in tune with heaven till God ere long
To his celestial concert us unite,
To live with Him, and sing in endless morn of light.

(*Milton*)

૧૬ કાઠીયાવાડનુ લોકસાહિત્ય

(લેખક-રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ નાયપુરા)

સેકડો વર્ષોથી અણખોત્યા ખજાના દટાઇ રહ્યા હોય તેવી સ્થિતિ કાઠીયાવાડના લોકસાહિત્યની છે હમણા હમણા એ ખજાનો બહાર લાવવાના કંઇક પ્રયત્નો ચાલુ થયા છે, છતા હજુ સુધી એ ખજાનાનો ઘણો ભાગ અપ્રાપ્ય રહ્યો છે સોરઠ, હાલાર, ઝાલાવાડ, એ સર્વ પ્રદેશમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું એ લોકસાહિત્ય મળી આવે છે સામાજિક રિવાજો, ઐતિહાસિક માહિતીઓ, શૌર્યભર્યા પ્રસંગો, અને નજાશરીરને નવપલ્લવિત કરનાર વિવિધ પ્રકારની સાહિત્યસામગ્રી એ લોકસાહિત્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે કાઠીયાવાડની રજપુત, ખવાસ, મેર, આહિર, રબારી, મૈયા, હાટી, કાઠી—એ સર્વ જાતો પાસેથી એ લોકસાહિત્યના જુદા જુદા અંગો સમજી શકાય છે

આ લોકસાહિત્ય કંઠસ્થ છે, એમાનું કેટલું મરનારની સાથે મરી ગયુ અને કેટલુ જીવતું છે તે આજે કલ્પી શકાતું નથી, કહી શકાતુ નથી હવે તો જેટલુ જીવતુ છે તેટલુ મરી ન જાય એની સર્વ જોખમદારી ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વર્ગ ઉપર અને વિશેષે સાહિત્યની એકપૂરી સસ્થા સાહિત્ય પરિષ ઉપર છે કેટલેક સ્થળેથી એ કંઠસ્થ સાહિત્ય પ્રકટ કરવાના ઠીક ઠીક પ્રયત્નો થયા છે પણ એ તદ્દન પુરતા છે એમ તો લોકસાહિત્યનો કોઇ પણ અભ્યાસી કહી ન જ શકે

આ કંઠસ્થ લોકસાહિત્યમા દુહા-સોરઠા, લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓ એ મુખ્ય છે દુહા ઘણે ભાગે કરુણરસ અને પ્રેમના પ્રસંગો ચિતરવામા સફળ દેખાય છે

દુહા ગાનાર જે હલકથી એના સૂર આપે છે તે દિશાઓમા-વાતાવરણમા રસની અજબ જમાવટ કરે છે પાદપૂર્તિના પ્રયોગોમા કવિઓ જે રમઝટ આણી ન શકે તે રમઝટ દુહાનો લલકારનાર આણી શકે છે જે પ્રસગને લગતો દુહો એક જણ બોલે તેનો જવાબ તે જ પ્રસગમા સ્હામેનો જણ આપે. એમા જેટલી ત્રુટી તેટલી કચાની ખામી એક બોલનાર જો આશક તરીકે દુહા લલકારતો હોય, તો જવાબ આપનારાએ માશુકના ભાવ પ્રકટ કરવા જ જોઇએ એક પક્ષ તરફથી પતિનો ભાગ દુહા દ્વારા રજુ થાય તો બીજા પક્ષે પત્ની તરીકે જ જવાબ આપવો જોઇએ આ રીતે આ રમઝટ જામે છે મોગડમા ખાસ કરીને રામનવમીને પ્રસગે માધવપુર ગામે એક મ્હોટો લોકમેળો ભરાય છે કાઠીયાવાડમા ભરાતા સર્વ લોકમેળાઓમા આ સોરઠી મેળો અગ્રસ્થાન ભોગવે છે હજારોની સખ્યામા લોકો લગભગ આઠ દસ દિવસ સુધી આ મેળામા રસભર્યો ભાગ લેય છે આ મેળાનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જો ખાસ આકર્ષણ હોય તો તે આ દુહા-સોરઠામા જ છે અજવાળી રાત્રીના ચાંદનીના રગમડપમા મેર, રબારી, આહિર અને બીજી લોકજાતોના જુવાનો એકઠા થઇ જુદા જુદા ટોળામા વ્હેંચાઇ જાય છે ટોળાનો એક એક અગ્રનાયક હોય છે તે દુહા

બોલવાની શરૂઆત કરે છે. આ દુહાના લલકારનું યુદ્ધ એવુ તો જામે છે કે જે કલાકોના કલાકો અખંડ ચાલે છે. બોલનાર, સાભળનાર અને સર્વ દિશાઓ એ રણકારમાં તન્મય થઇ એક રસ થઈ જાય છે. લોકસાહિત્યની ખરી ઝલક આ પ્રસંગે દેખાઇ આવે છે.

લોકગીતોનું સાહિત્ય તો એથી યે અજબ છે. રાજપુતાણીઓ, ખવાસણો, આહિરણો, અને ખાસ કરીને કોકીલકંઠી મેરાણીઓના રાસ એટલે લોકગીતની અવધી. હેમની હલક અને હીંચ, હેમના કંઠના માધુર્યભર્યા લલકાર, હેમના શરીરના આકર્ષક મરોડ, હેમના તાલની સુંદર જમાવટ, એ સર્વ આ લોકગીતો દ્વારા સચવાઇ રહ્યુ છે. લોકગીતોને જેમ એ વર્ગે જીવતા રાખ્યાં છે તેમ એ વર્ગના જીવનની મીઠાશ આ લોકગીતોએ ટકાવી છે. એ પ્રજાના જીવનમાં આપણા વર્તમાન સાહિત્યે જરાય પ્રવેશ નથી કર્યોઃ ત્યાં નથી પહોંચ્યા નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ કે રમણભાઇ અને આનંદશંકર; ત્યાં નથી પ્રવેશ્યા કલાપી અને સાગર કે બલવંતરાય અને હરિ હર્ષદ. એટલે એ પ્રજાના લોકજીવનને નવપલ્લવિત કરનાર તો એકજ સાધન છે અને તે તેઓનું લોકસાહિત્ય.

ખાસ કરીને મેર જાતી કે જે હાલારના બરડા પ્રદેશની પડોસમાં રહે છે એ પ્રજાનાં લોકગીતો સાભળવા જેવા છે. કવિ ન્હાનાલાલે યથાર્થ ગાયું છે કે,

> અમૃત શા મીઠા બોલ પણ જ્ઞાને અધુરી,
> એ કોકિલકંઠી નાર હાલારની મધુરી,

આ મેરાણીઓના કોકિલ કંઠથી ગવાતા રાસડા અદ્વિતીય છે. એક તાલ, બે તાલ, અને ત્રિતાલ અને હીંચ અને હલક સાથે ગવાતા આ લોકગીતો સાહિત્ય પરિષદના કેટલા ચાલકોએ કેટલા ભક્તોએ સાભળ્યા છે ? એ લોકગીતોમા કદાચ શબ્દલાલિત્ય ન હોય, કદાચ ઝડઝમક ન હોય, કદાચ પ્રાસાનુપ્રાસ યથાર્થ ન હોય છતા તેમા રસ તો નિતરે છે જ અને એ જ એની ખુબી છે. આ લોકગીતોનો એક પણ સંગ્રહ પ્રકટ થયો હોય તો તે મ્હારી જાણમા નથીઃ એટલે આ લોકગીતોનું સાહિત્ય એકઠું કરી પ્રજાશરીરના વિવિધ પ્રસંગો આલેખતી સાહિત્યની એ રસસામગ્રી જાળવી રાખવાના પ્રયત્નો કરવાની હવે ખાસ જરૂર છે. એ ગીતોના થોડાક નમુના આપવા જેવા લાગે છે છતાં એક સૂચના કરવી પડે છે કે એ ગીતોની ખરી ખુબી કોઇ કોકિલકંઠી સુન્દરી ગાતી હોય ત્યારેજ જાણી શકાય.

(૧)

> રાજલ પાણી ગીઆતા અમે સહિયર પાણી ગીઆંતા,
> માધવપુરનો મારગ અમને વેરી થઇને લાગ્યો.
> વેરી થઇને લાગ્યો અમને ઝેરી કાટો વાગ્યો,
> માધવપુરનો મારગ અમને વેરી થઇને લાગ્યો.
>
> ત્હારા નાકડીયાની દાડી રાજલ નાકડીયાની દાંડી,
> જાણે દિવડગે સગ માડી રાજલ દિવડગે સગ માંડી.
>
> ત્હારા માથાનો અંબોડો રાજલ માથાનો અંબોડો,
> જાણે છૂટો તેજણ ઘોડો રાજલ છુટો તેજણ ઘોડો.

ત્હારા વામાનો વળોટો રાજલ વાસાનો વળોટો,
જાણે સરપનો સરોટો રાજલ સરપનો સરોટો
ત્હારા હાથની આંગળીયું રાજલ હાથની આંગળીયું,
જાણે ચોખા મગની ફળીયું રાજલ ચોખા મગની ફળીયું
ત્હારા પેટડીયાનો ફાદો રાજલ પેટડીયાનો ફાદો,
જાણે પૂનમ કેરો ચાંદો રાજલ પૂનમ કેરો ચાંદો

(૨)

હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં,
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં

અમારી બાગમાં એલચીનાં ઝાડ છે
ત્યાં ઉતારા કરજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં

અમારી બાગમાં આંબા ને આમલી
ત્યાં દાતણીયાં કરજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં

અમારી બાગમાં ગોરી ગાવડીયું,
ત્યાં દૂધલડાં પીજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં

અમારી બાગમાં લીંબુનાં ઝાડ છે,
ત્યાં રસ ઘૂંટડા પીજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં

અમારી બાગમાં નદિયુનાં નીર છે,
ત્યાં નાવણિયાં કરજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ગોળ નાળેરી,
ત્યાં ભોજનીયાં કરજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં

અમારી બાગે નાગરવેલ પાન છે,
ત્યાં મુખવાસીયાં કરજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં

અમારી બાગમાં ચંપો ચમેલી,
ત્યાં સુગંધી લેજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં

૧૭ ઓખા મંડળનું ભાષા–વૈશિષ્ટ્ય

(લેખક—રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી)

કાઠીઆવાડના પશ્ચિમ છેડા પર આવેલ દ્વારકાની આસપાસના પ્રદેશને "ઓખા મંડળ" નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ પ્રદેશ ભૌગોલિક દષ્ટિએ કાઠીઆવાડનો ભાગ ગણાય છે; પરંતુ તેમાં કાઠીઆવાડીપણું–વાઘેર લોકના શરીરના મજબુત બાંધા સિવાય –બીજું કંઇ પણ નથી. ઓખા મંડળમાં વસતા માણસો પોતાને કાઠીઆવાડીથી જુદા ગણે છે. પોતાની ભાષાને કાઠીઆવાડી ભાષાથી જુદી ગણે છે. મનુષ્યના જીવન–વ્યવહારની દષ્ટિએ ઓખામંડળનો સંબંધ અત્યાર સુધી કચ્છ પ્રદેશ સાથે વિશેષ હતો. તેથી જીવનના ઘણા ખરા ખાતામા કચ્છી તત્ત્વ બારીકાઇથી અવલોકન કરનારને ઓખામંડળમાં જણાયા વિના રહે તેમ નથી. ઓખામંડળ એ "હાલાર" વિભાગનો છેડો ગણી શકાય. એ રીતે હાલારી રૂઢિ, હાલારી લ્હેકો, હાલારી કહેવતો અને હાલારી ઢબછબ ઓખામંડળની ભાષામા ખાસ હોય છે. છતાં ઓખામંડળની ભાષા એ રાજકોટની કે જામનગરની ભાષા નથી.

ઇતિહાસ એવો છે કે ઓખામંડળ પ્રદેશ ઉપર જામનગરની સંસ્કૃતિનો ઉપકાર બહોળા પ્રમાણમા છે. અસલના વખતમા જામનગરી બ્રાહ્મણો ઓખાના પંડયા (મ્હેતાજી)નું વૈદ્ય શાસ્ત્રીનું, અને મુત્સદ્દી વર્ગનું કામ કરતા હતા. જામનગરી નાણું જ ઓખામાં ચાલતું હતું; જામનગરી શિલ્પી જ ઓખામા મોટા મકાન બાંધતા; જામનગરી રંગારા અને જામનગરી સોની અને જડીઆ ઓખાની પ્રજાના રસિક કોડ પૂરા પાડતા. આ રીતે ઓખાની સંસ્કારી ભાષાનું મૂળ અંગ શુદ્ધ "હાલારી ભાષા" કહી શકાય. "હાલારી ભાષા" આખા કાઠીઆવાડમા (કદાચ સોરઠ જ બાદ કરીએ તો) વધારેમાં વધારે સંસ્કારી અને ઉચ્ચારની અશુદ્ધિથી વધારે મુક્ત ગણાય તેવી છે. અત્યાર સુધી પણ શુદ્ધ કાઠીઆવાડ જેતપુરની ભાષામા, ભાવનગરી ભાષામાં, લીંબડી વઢવાણની ઝાલાવાડી ભાષામાં પ્રાતિક ઉચ્ચાર અને પ્રાતિક લ્હેકો સુસ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. જામનગર, રાજકોટ, જુનાગઢ અને પોરબંદરની ભાષામાં એવી ઉચ્ચારની અશુદ્ધિ કે લ્હેકાનું વૈચિત્ર્ય જણાતું નથી.

ઓખામંડળની ભાષા આ રીતે હાલારના શુદ્ધ ગુજરાતી ખોખામાથી વિકસિત થઇ છે; હાલારી ભાષા ઉપર વાઘેર લોકની કચ્છી અને સિંધી ભાષાનો પાસ બેસતો ગયો. ઘણી સુઘટિત રચના, સુંદર રૂઢ વાકયો, મજાની મર્મ વાળી કહેવતો અને અર્થપ્રચૂર શબ્દો ચોખામંડળે કચ્છી અને સિંધી ભાષામાંથી લીધા છે એ અત્યારની દ્વારકાની સંસ્કારી ભાષાના અભ્યાસીને જણાયા વિના રહે તેવું નથી. બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના ઉપસંહારના ભાષણમા પ્રમુખ સાહેબ સાક્ષરવર્ય કેશવલાલ ભાઇએ "મોઢે બરો મૂતર્યો છે" એ વાક્યની વ્યુત્પત્તિ સમજાવી સભામા જે સંસ્કારી આનંદ આપ્યો હતો તે આનંદ આપનાર "બરો" શબ્દ ઓખામા તાવ (જ્વર) ના અર્થમા વપરાય છે. અને "બરો મુહી ઉતરીયો" એ રૂઢ વાક્ય ગુજરાતમા "બરો મૂતર્યો" એ સ્વરૂપમા પહોંચાડવાની સેવામા

ઓખામંડળના વાઘેર લોકોનો દિગ્ગો હોય એવુ માનવાનું સબળ કારણ છે એ "બરો" શબ્દ ઓખામા અને તેની માફક હાલારે અને તે ઠાગ ઠાઠીઆવાડે બહુ સુન્દર રૂપમા રૂઢ વાક્યમા વાપરી ભાષાની એક મીઠી કહેતી બનાવી છે દષ્ટાંત તરીકે ગર્વથી ભરપૂર બીને તેની પારોઠણ કરે છે કે "ઓય, બાઇ, તારો બરો તો ક્યાય સમાતો નથી" "ઓય તારો બરો!" "એનો બરો ભગવાન ઉતારે." (આનુ નામ તે કચ્છી પાસ) કચ્છી ભાષાની બીજી એક અમનો દાખલો લાગી તે સિદ્ધાન્તની પૂર્ણ પ્રતીતિ વાચકન થશેજ ગુજરાતી ભાષામા શબ્દને બેવડાવવાની જે રીત છે તેનું સુંદર સ્વરૂપ કચ્છમા જ છે જેમકે આપણે "ખીચડી બીચડી" "કાગળ-બાગળ" "ઝાડ-બાડ"-વગેરે જોડમામા બીજો શબ્દ અર્થ વગરનો વાપરીએ છીએ-તેને ઠેકાણે કચ્છી ભાષામા એવા ઘણા અર્થ સૂચક જોડકા પ્રચલિત છે કે જેનો ઉપયોગ ઓખામંડળમા સારી પેઠે થાય છે જેમકે ઠામ ઠીંકર (વાસણ કુસણ) સામાન સતના (ઘરની સનગ-ઘરનું ગાય રાચરચીલુ) અસૂર-અસૂર્ય અંધારે-મ્હોડુ વ્હેલુ) જણુમ બાબ, (ચીજ વસત) ગત વરત, ઢોર ઢાખર, અણુક ઝણુક, વાર પરબ, (વાર પર્વ) આવ્યો ગયો, અને અવાર નવાર (વખતો વખત) આ ઉપરાત કચ્છી રૂઢ વાક્યો અને શબ્દો ઓખામંડળની ભાષામા સારી પેઠે ઓતપ્રોત થયા છે

ઓખા મંડળની ભાષા ઉપર બહુ જૂના વખતમા સિંધી ભાષાની પણ અસર સારી રીતે થયેલી છે હાલમા પણ ઓખામંડળનો વેપારનો મીઠો સબંધ

સિંધી અસર

કરાચી સાથે છે તેટલો સબંધ બીજા કોઇ શહેર સાથે છે નહિ ભૂતકાળમા સિંધથી આવનારી લશ્કરી ચડાઇ સાથે કેટલાક માણસો પણ આવ્યા હશે કે જેમણે પોતાનો વાસ ઓખામંડળમા નાખવા પસંદ કર્યું હોય ઓખા મંડળમા લોહાણા વેપારીના નામ કેવળ સિંધી ઢબથી જ રાખવામા આવતા હતા લગભગ છેલ્લા ૨૫ વરસથી એ નામ વિસારે પડતા જાય છે સિંધમા જેમ ગીડવાની, મલકાની, વસ્વાની-વગેરે "આની" અન્ત્યાક્ષરવાળા નામ હોય છે તેમ ઓખામંડળમા પણ અત્યાર સુધી માવજી જે માવાણી, ભોજરાજ જે ભોજાણી, પ્રધાન જે પીધાની નારાયણજી જે નાથાણી, ગોકલદાસ જે ગોકાણી, લક્ષ્મીદાસ જે લાખાણી-કહેવાની રીત પ્રચલિત હતી ઓખામંડળમા વસતા ગુગલી બ્રાહ્મણમા "ઇમરાણી"નો એક ઠકેલો છે ઘણા ગુગલી ભાઇઓને જ એ નામ મુસલમાન જેવુ લાગે છે પણ તેમને ક્યા ખબર છે કે એ તો 'ઇંદ્ર' "ઇન્દ્રાણી" 'ઇમરાણી'-જેવુ સુંદર બ્રાહ્મણને છાજે તેવુ સિંધી છાપવાળુ નામ છે! આ રીતે કંઇક અંશે ઓખામંડળના વહેવાર માગ્ર્ત અને મોટે અંશે સિંધમાથી મહમદ કાસમની ચડાઇ વખતે બેટ ઠાગઠામા આવેલા વસેલા મુસલમાન (બાડેલા) મારફત ઓખામંડળની ભાષા ઉપર સિંધી અસર ઘણી જ મુલાયમ રીતે થઈ ગઇ છે

ઓખામંડળમા દ્વારકા એ યાત્રાનું ધામ હોવાથી અનેક દેશના માણસો યાત્રાર્થે ત્યા આવે છે બેટના મંદિરોમા અને દ્વારકાના નાના મંદિરોમા ઘણા

હીંદી અસર

સાધુ વેરાગી કેવળ વિરક્ત ભાવથી પોતાનો પ્રાંત છોડી આવીને વસતા હતા તેમની પ્રતિભાવાળી છાપથી તથા દાસ પણ ચાલુ રીતે

આવ્યા કરે છે તે બધા હિંદી ભાષા જાણનાર યાત્રાળુઓની અસરથી ઓખામંડળની ભાષા ઉપર હિંદીની છાપ પણ પડયા વિના રહી નથી. જેમ મદ્રાસ ઇલાકામા હિંદી જાણનાર ગણ્યાગાંઠ્યા હોય છે તેમ ઓખામંડળમાં હિંદી ન જાણનાર ગણ્યાગાંઠ્યા હોય છે. વૈષ્ણવ ધર્મની વલ્લભાચાર્યની પ્રણાલિકાનો પ્રચાર બેટ દ્વારકામાં સારો હોવાથી એ પંથના આચાર્યો અત્રે વખતોવખત પધારે ત્યારે વ્રજ ભાષામા જ બોધ આપતા હોય છે તેથી વળી હિંદીની છાપ ઓખામંડળની ભાષા ઉપર વધારે પાકી પડતી જાય છે. કોઇ માણસને ધમકાવતી વેળા આ વાક્ય ઓખામંડળમા વપરાય છે-" અરે, બેસ, હવે ઝાઝી **તીનપાત** ન કર " (**તીનપાત=તીનપાંચ** હિંદી) અગર-" આવ્યો મોટો **તીસમારખાં** " બીજાની ચીજ ઉચાપત કરવાના અર્થમાં " પાઇ જવુ " શબ્દ ઓખામા વપરાય છે. [હિન્દી " પાઇ જવું " = ખાઇ જવું] " દાદ દેવી " ના કહેવામા રહેવું-કોઇને કોઈ આપવું- અહિં " દાદ " શબ્દ હિંદી ભાષાના " દાદ ફરીઆદ " માંથી લેવામાં આવેલ છે. તેવી જ રીતે ' ખોપરી " શબ્દ હિંદી ભાષામાથી ઓખાની ભાષામાં દાખલ થયેલ છે " ઉંધી ખોપરીનો માણસ " " તારી ખોપરી તોડી નાખવામાં આવશે. "-આ પ્રમાણે ઓખામંડળની ભાષા ઉપર હીંદી ભાષાની અસર પણ જોઇ શકાય તેવી છે.

મરાઠી અસર

ઓખામંડળ વડોદરા સરકારને તાબે હોવાથી ઘણા દક્ષણી બ્રાહ્મણો અને મરાઠા ગૃહસ્થો સરકારી નોકરીને લીધે અસલથી દ્વારકા બેટમા રહેતા હતા. તેથી મરાઠી ભાષાની કેટલીક અસર ઓખામંડળની ભાષા ઉપર થવા પામી હતી. મરાઠીમા લોટને **પીઠ** કહે છે. ચણાના લોટના શાકને-પીઠ ઉપરથી **પીઠલુ** કહે છે. ઓખામા પીઠલુ ને બદલે **પીઠીઉં** વપરાય છે. કાઠીઆવાડમા પણ એ શબ્દ પ્રચલિત છે. " માહિતી," " સોઇરકર " " પ્રકૃતિ " (તબીયત), " તીખટ," " દેણગી," " વર્ગણી, " " પૂર્તતા કરવી," વગેરે કેટલાક મરાઠી શબ્દો ઓખામંડળમા સરકારી કચેરીના દક્ષણી કારકુન વર્ગના પરિચયથી ચાલુ થઇ ગયા છે.

વહાણવટાંની અસર.

ઓખામંડળની ભાષાના ઘડતરમા તે દેશની પરિસ્થિતિએ પણ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. એ દેશ દરીઆ કિનારે આવેલો હોવાથી લોકોનો વ્યવહાર વહાણ અને આગબોટ સાથે હોવાથી લોકોએ પોતાની ભાષામાં વહાણવટાની ભાષાના કેટલાક શબ્દો, અને વાક્યો સુંદર રીતે રૂઢ બનાવી લીધા છે ઉદાહરણ તરીકે-

કાંઠે (બંદરે) બંધાયેલા વહાણનો દોરડાનો છેડો જ્યારે છોડવામા આવે ત્યારે તે વહાણ કિનારેથી દરીઆમા ચાલતું થઇ શકે. જ્યાં સુધી છેડો ન છૂટે ત્યાં સુધી વહાણ હંકાર્યું ગણાય નહિં. તેના ઉપરથી ઓખાની ભાષામા-કોઇ પણ માણસના કામનો નીકાલ કરવાનો હોય ત્યારે-તે માણસનો **છેડો છોડવો**-એમ રૂઢ વાક્ય ઉમેરાયુ છે.

તેવી રીતે " **સોડ પડવું**, " " **સોડે પડવું** "=ની સાથે સંબંધ જોડવો. (વહાણ કુરજા ઉપર આવી કુરજાની સાથે અડીને ઉભું રહે છે ત્યારે વહાણ કુરજાની સોડે પડયું કહેવાય છે. આગબોટને જ્યા સુધી મછવા અડકે નહિ ત્યા સુધી મછવા આગબોટને સોડ

પડ્યા કહેવાય નહિ) "ખબરદાર, એ જેઠીઆગને મોડે ચડ્યો છે તો તારા છોતરા પણ ઉડી જશે "

સુકાન વગરનો માણસ=ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત વગરનો માણસ, ફાવે તે વિચાર પર દોરવાઇ જાય તેવો (સુકાન એ વહાણને કમજે રાખનાર ભાગ છે)

કોઈના દોરડા ખેંચવા=કોઇના કામમાં મદદરૂપ બનવું (વહાણમાં ખલાસી ઉપરાંત ઉતારૂ ચડ્યા હોય તે ઘણી વાર વહાણ ચલાવવામાં દોરડા ખેંચી મદદરૂપ થાય છે)

બાપનું વહાણ અને બેમનાની તાણ=કોઇ પણ કાર્ય પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે થતું હોય છતાં તેમાથી પોતે અંગત લાભ નથી મેળવી શકતો ત્યારે માણસ આ કહેવતનો ઉપયોગ કરે છે આ કહેવતમાં "તાણ" શબ્દનો અર્થ "તંગી" "તંગાશ" એવો થાય છે

પ્રેમનો એની બધી વગવાળો માણસ છે કે ટાણું આવશે ત્યારે મૈ એના વહાણમાં બેસી જશે=આ વાક્યમાં "વહાણમાં બેસવું" એટલે "ના પક્ષમાં મળવું" એવો અર્થ થાય છે સરખાવો-કાઠીઆવાડનું રૂઢ વાક્ય "ગરીબને ગાડે કોઈ બેસવાનું નથી "-(ગાડાને બદલે ઓખામંડળમાં વહાણ મૂકાયું છે)

સુકાની=આગેવાન. જેમ વહાણમાં કામ કરનારામાં મુખ્ય માણસ સુકાન સંભાળનાર સુકાની હોય છે તેમ ઓખામંડળમાં કોઇ પણ દીનચાનનો આગેવાન "સુકાની" કહેવાય છે કોઇ માણસ બહુ જ મુશ્કેલીમાં હોય અગર કોઇ માણસની ગંભીર માંદગી હોય ત્યારે ઓખામંડળમાં એમ કહેવાય છે કે "હમણાં એ માણસ મધ્ય દરીએ છે, ઇશ્વર લાજ રાખે તો બને "

કડે ચડી જવું, છીતી રહેવું, છીપી ન્હેવું, ખરાબે ચડવું—વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ મુશ્કેલીમાં આવી ગયેલા માણસ માટે વપરાય છે "એનું વહાણ હમણાં કડે ચડી ગયું છે," "છીપી ન્હ્યું છે" કે "ખરાબે ચાડ્યું છે " માટે નમાગ જેવા કુશળ માલમ (નાવિક) ની મદદ વિના એનું કામ પાર પડશે નહિ."

"દરીઆમાં રહેવું અને મગર સાથે વેર રાખવું કેમ પાલવે ?"=આ કહેવતનો અર્થ એવો છે કે સમાન ધંધાવાળા વચ્ચે કે સહવાસીઓ વચ્ચે સંપ ન હોય તો ફાવતું જ નથી ગત દિવસ જેની સાથે કામ હોય તેની સાથે મીઠાશનો સંબંધ હોય તો જ લાભ રહે છે

આવી રીતે સમુદ્રને લગતી ભાષાએ ઓખામંડળની ભાષામાં સારી પેઠે સુધારો વધારો કર્યો છે

ખેતીની અસર. ઓખામંડળ ખેતીનો પ્રદેશ નથી છતાં સૌ ગામડાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ તો ખેતી જ હોવાથી ઓખામંડળની ભાષામાં ખેતીની દૃષ્ટિથી અને ખેડુતોની હોશીઆરીથી કેટલાક સુંદર પ્રયોગો દાખલ થવા પામ્યા છે જેમાથી કેટલાક પ્રયોગ દૃષ્ટાન્ત રૂપે અત્રે આપવામાં આવે છે

તણે, સેઢે આવી શીરામણ માગ્યું=કોઇ કામ લગભગ સંપૂર્ણ થઇ ગયું હોય ત્યારે તે કામ કરનાર અટકી પડે, તો તેના માટે આ કહેતી વપરાય છે. (અહિં "સેઢો" શબ્દ ખેતરની છેલ્લી હદના અર્થમા વપરાય છે. બે ખેતરના સેઢા બાજુ બાજુએ આવે છે. ગામમાંથી ખેતરે કામ કરાવવા સારૂ મજુરોને ખેડુત લઇ જતો હોય અને છેક ખેતર નજીક આવી મજુર શીરામણની માગણી કરે તે અજુકતું ગણાય તેના ઉપરથી આ કહેવત પ્રચલિત થઇ ગઇ છે.)

"કુવામાં હોય તો અવાડામાં આવે"=મુખ્ય સ્થળે વસ્તુની છત હોય તો પેટા સ્થળે તે વસ્તુ પોતાની મેળે પહોચે. (આ કહેવત કેવળ ખેતીકારોની જ ભાષામાંથી ઉદ્દભવેલી છે.)

"પટેલની નોકરી એ બકરીનું દુઝાણુ છે"=પટેલની નોકરીમાં દેખીતો લાભ ઓછો છે પણ ઝીણા ઝીણા લાભ ન દેખાય તેવા ઘણા છે. (બકરીનું દુઝાણું ભેંસના દુઝાણા જેવું મોટું લાગતું નથી; પણ જ્યારે જોઇએ ત્યારે થોડું થોડું દુધ બકરી આપે છે. તે ઉપરથી આ કહેવત ઘડાઇ છે. બકરીને બદલે બાકરી પણ બોલાય છે.)

મને કંઇ ઉકાશેકનું થોડું દુઝાણુ છે કે હું તેનું ઉપરાણું કરું=મને ઉકા શેક તરફથી કોઇ જાતનો લાભ મળતો નથી કે જેથી હુ તેનો પક્ષ ખેંચું–અહિં "દુઝાણુ હોવું" એટલે કંઇક "લાભ મેળવવો" "લાભ હોવો" એવો અર્થ થાય છે.

ખાલી મોટા પૂળા વાળવાથી શું થશે?—ફોકટ મોટી વાતો કરવી નકામી છે.

ધોયેલ મૂળા જેવો=એકલો હાથપગ હલાવતો. નિરુપયોગી થઇ પડે તેવી સ્થિતિમા આવેલા માણસને કહેવાય છે કે "ધોયેલ મૂળા જેવો શું આવ્યો છે?"

તેં સુઆંગ (સ્વાંગ) કોસ જોડી દીધો એટલે હવે બીજાના મનની વાત તું કેવી રીતે જાણે?=સુઆગ કોસ જોડવો–એટલે બીજા કોઇને બોલવા ન દેતા પોતેજ બોલ્યા કરવું તે સ્થિતિ. આ કેવળ ખેતીકારનો જ પ્રયોગ સામાન્ય ભાષામા ઉતરેલો છે.

મૂળ, મૂળગા, સમૂળગા=આ શબ્દો ઝાડના કે રોપાના મૂળમાથી ખેતીકારોએ ભાષામાં દાખલ કરેલ છે. જ્યારે તાવ જરા પણ ઉતરતો ન હોય ત્યારે એમ બોલાય કે "દરદીને મૂળે તાવ ઉતરતો નથી." (મૂળ=બીલકુલ) વેપારીએ માલ લાવવામાં જેટલા નાણાં ખર્ચ્યાં હોય તેટલી જ કીમતે તે માલ વેચાય ત્યારે તે એમ કહે છે કે "માડ માડ મૂળગા નાણા થયા" (નફો મળ્યો નહિ) "વ્યાજ તો બાજુએ રહ્યુ પણ મારા મૂળગાં નાણા પણ પાછા મળે તો હુ તમારો ઉપકાર માનીશ" આ બીજો પ્રયોગ–જ્યારથી તેના બાપને અમારે ત્યાંથી રજા આપી ત્યારથી એ ભાઇ પોતે સમૂળગો આવતો જ નથી. આ પ્રયોગ ઓખાની ભાષામા સારી પેઠે પચી ગયો છે. છોકરાનું વેશવાળ કરવાના અર્થમા "છોકરાને નાથવો"–એ પ્રયોગ વપરાય છે. બળદના નાકમાથી દોરડું કાઢી તેને નાથ પહેરાવે ત્યારે બળદને નાથ્યો કહેવાય છે તેના ઉપરથી "છોકરાને નાથવાનો" પ્રયોગ સૂચિત થયો છે. એ કેવળ ખેતીકારની જ ભાષા પર થયેલી અસર કહેવાય. જે માણસ પોતાની વાત ઝટ પૂરી ન કરે તે જ "ગોઇઠીઆની ઝડ" કહેવાય છે. ગોઇઠીઆના કાંટા જલદી ઉખડી શકતા નથી.

આ સિવાય ઘણા છૂટા શબ્દો બેટુન વર્ગ પાસેથી ઓખામંડળની ભાષામાં મળેલા છે તે ઉવરે આપેલી યાદી પરથી જણાશે

દ્વારકા એ તીર્થનું સ્થળ હોવાથી ત્યાં બ્રાહ્મણો સ્વાભાવિક રીતે વધારે વસે છે તેમની દિનચર્યાની છાપ ઓખા મંડળની ભાષા પર પડ્યા વિના કેમ રહે?

બ્રાહ્મણોની અસર. ઘણા રૂઢ વાક્યો ઓખામંડળમાં બ્રાહ્મણોના જીવનક્રમ ઉપરથી ઘડાયા છે, તેમાંથી થોડાક અત્રે નોંધવામાં આવે છે —

ભૂગ્રશી આપવી=કોઇને લાચ આપવી

દરભની પથારી કરાવી દીધી=વેપારીને તદ્દન દેવાળીઓ બનાવી દીધો

કંકુના (પગલા) કરેં=સ્વાના થઇ જાઓ ચાલ્યા જાઓ ફોજદાર સાહેબના **નૈવેદ્ય** (નિવેદ) થશે કે ઉમ?=ફોજદાર સાહેબને તેમાંથી કંઇ મળશે કે કેમ?

પાનકે ભાણે મોટા લાડુ=બીજાને વધારે લાભ થયો છે એમ સમજવું

આજે તો ગમજી સુતારને **આશીર્વાદ દીધા**=એટલે કે ગમજી સુતાર પાસેથી આજનું કામ કરાવી લીધુ

અમને એ બાબતમાં **સ્નાન કે સૂતક** કંઇ નથી લાગતું=એ બાબત સાથે અમારે જરા પણ લાગતું વળગતું નથી

યજમાનનું ઘી વપરાશે તેમાં તારે ક્યાં **ન્હાવા જવું પડે તેમ છે**?=યજમાનનું ઘી વધારે વપરાશે તેમાં તને શી ખોટ જવાની હતી?

ફૂલ તુલસી છાંટવા. જો તે બાબતે ખોટું લાગતું હોય તો તું કાલે થોડા **ફૂલ તુલસી છાંટી** આવજે=મીઠા વચનો સંભળાવવા

લાડુ લાફસી પીરસવા=પોતાનું કામ સાધી લેવા તે તો બહુ લાડુ લાફસી પીરસશે (ખોટા સાચા લાભ બતાવશે)

હમણા જે કારકુન આવ્યા છે તે જ્યાં ત્યાંથી **આરોગ્યા** જ કરે છે=અયોગ્ય રીતે ખાઇ જવું=આરોગવું

હમણા જો બાપ બધુ નાણું વાપરી નાખશે તો દીકરો પાછળથી **શું રોકરો વગાડશે**? ભિક્ષુકની સ્થિતિમાં રહેશે?

શંખ ફૂંકવો=લાચારીની સ્થિતિ સૂચવવા શંખ ફૂંકવો=(સાધુ, બાવાનું એ સૂચક ચિન્હ છે)

મુંડી લેવું, કોઇની મુંડ કરવી=તીર્થ ક્ષેત્રે મુંડણ કરવાનો રીવાજ હોય છે તેના ઉપરથી આ પ્રયોગ દાખલ થયો છે **મુંડી લેવું**=છેતરી લેવું અમુક માણસ મુંડાયો=છેતરાયો ઠગાયો

આવી રીતે દ્વારકા તીર્થના સંસ્કાર ઓખામંડળની ભાષા ઉપર સારી રીતે પડયા છે

ઓખા મંડળની ભાષાનો અભ્યાસ કરનારને એક તમકકો દ્વારકાની ગુગળી બ્રાહ્મણની બાયડીઓમાંથી તથા ગામડાના લોહાણા જ્ઞાતિની બાયડીઓમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે તેમની વઢવાની રીત ગાળો દેવાની રીત, મેણા ટોણા આપવાની રીત, મશ્કરામણી કરવાની રીત, અને મશ્કરી કરવાની રીત ઓખામંડળની ભાષાનું ખાસ લક્ષણ બતાવનાર એક ખાતું છે.

ન ભાઇ, નપીરી (પીર=માવિત્ર, સાસરીયાથી વિરુદ્ધ) વ્હાલા મુઆ, ઘા કાઢુ (સ્વાર્થ સાધનાર) નખોદીઓ નખોદ નીકળવું, છીભ ખેંચી લેવી, ચીરીને મીઠું ભરવું, તેલ કાઢવું આખ કાઢી લેવી, ચામડું ફાડી નાંખવું, સોળડામા દેવી, સોઇ ઝાટકીને દેવી (તમાચો મારવો) મેથી પાક ચખાડવો, શંખ ચંદ્ર ધરાવવા (માર મારવો) શીંગડી ઝાલીને રમરમાવવી; ટાંગો ઝાલીને પછાડવી; ટાંગો વાઢનો (ટાંગો એટલે પગ)–વગેરે પ્રયોગો વઢવામાં સારી પેઠે વપરાય છે.

ખાંડ ખાવી. (ધૂળ ફાકવી) વાસર ફુંકવો, મોટું ધોઇને આવવું, દાઢીમાં હાથ નાખવો (ખુશામત કરવી) ભાઈ બાપુ કરવું, બાપુ બચ્ચા કરવું (લાડ કરવા) વેંચી દાણુ ન દેવું (હોશીઆરીથી છેતરવું) સૂતાં વેચવું (છેતરવું) કોઇને તાગવું (મનની વાત જાણવી) કોઇનું પેટ લેવું. (મનની વાત જાણવી) મોટું તોડી લેવું (અવિનયી બની જવાબ આપવો) ફીફા ખાંડવાં, પાણી વલોવવું (ફોકટ યત્ન કરવા) કોઇને માથે છાણા થાપવાં (ની આના ન માનવી) ધણીને પી જવું, વરનો જરા પણ ડર ન હોવો, બીજાના હાથ સાજા કરવા (બીજાને લાભ અપાવો) પાતીએ પાતીએ તેલ નાખવું, (પ્રત્યેક વાતમા મેણા આપવા) ત્યા શો ડાબલો (દાબડો) દાટ્યો હતો ? કયા હુંડી વટાવવા ગયા હતા ?—આવા આવા અનેક મર્મવાળાં વાક્યો ઓખામંડળમાં પ્રચલિત થઇ ગયાં છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઓખામંડળની ભાષામાં પચી ગયાં છે.

—ઓખા મંડળની ભાષાના ખાસ વ્યાકરણના પ્રયોગ—ઓખામંડળની ભાષાની વિશિષ્ટતા બતાવવા કેટલાક ખાસ વ્યાકરણના પ્રયોગો નોંધવા જેવા છે. જેમાંના કેટલાક કચ્છમા અને કેટલાક કાઠીઆવાડમાં પ્રચલિત છે.

(૧) નારી જાતિના નામનું બહુ-વચન “ ઓ ” ને બદલે “ ઉ ” કે “ યું ” પ્રત્યયથી કરવામાં આવે છે

એક વચન	બહુ વચન.
છોકરી	છોકરીયું.
ગાય	ગાયું.
ભેંસ	ભેંસું
વાત	વાતું
કીડી	કીડીઉ

(૨) દર્શક સર્વનામ, સંબંધી સર્વનામ, પુરુષ સર્વનામ-વગેરે સર્વનામના છેડાના “ એ ” ને સ્થળે “ ઇ ” વપરાય છે.

જે ને બદલે જી ...જી દેવું હોય તી દઇ નાખો.

તે ને બદલે તી

એ ને બદલે ઇ ...ઇ તો વાતું છે ભાઇ, ઝીણીઉં રે.

(૩) કૃદંત ને છેડે યો, યી, યું આવે છે તે શબ્દમાં ઓખામંડળમા “ યો, યી, યું ” ને બદલે “ ણો, ણી, ણું ” વપરાય છે.

શહાબુદીન મનાયો—શહાબુદીન મનાણો
પાઠ વચાયા નથી—પાઠ વચાણા નથી
મારાથી આખો લાડુ ખવાયો નહિ—મારાથી આખો લાડુ ખવાણો નહિ

(૪) ભવિષ્ય કૃદંત—"નાર" અંત વાળા હોય છે તેના કૃદંતને છેડે ઓખામાં "તલ" લગાડવામાં આવે છે

કહેનાર બાળા અને સુણનાર પણ બાળા
ને બદલે કહેતલ બાળા અને સુણતલ પણ બાળા
તારી પાસેથી ગાડુ માગનાર કોણ છે?
ને બદલે તારી પાસેથી ગાડુ માગતલ કોણ છે?

(૫) દેવું—ધાતુ ઓખામંડળમાં ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે

(૧) દેવું=આપવું—આવવું ઓખામંડળમાં "આપવું" ક્રિયાપદ બહુજ થોડુ વપરાય છે સીપાઇ પૈસા આપી આવ્યો—ને બદલે સીપાઇ પૈસા દઇ આવ્યો
તારે આપવાનું હોય તે આપી દે તેને બદલે તારે દેવાનું હોય તે દઇ દે
(૨) દેવું=કૃદંતપૂર્ણ તરીકે
પુસ્તક ઝટ ફેંકી દે
પાગડા પાસેથી ઉઠીના લીધેલા નાણા આપી દેવા જોઇએ
(૩) દેવું=બંધ કરવું—વાસવું
બારણાં બંધ કરો—ને બદલે બારણાં દઇ દો
કમાડ વાસ્યા—ને બદલે કમાડ દીધા

(૬) "જવું"—ક્રિયાપદના રૂપમાં 'જ'ને બદલી "જા" કરવામાં આવે છે

જતો હતો ને બદલે જાતો હતો
જવા માટ ને બદલે જાવા માટ

(૭) "જોઇએ"—ના રૂપોમાં 'ઇ' નો લોપ કરી નાખવામાં આવે છે

મને શાક જોઇતું હતું
ને બદલે મને શાક જોતું હતું
તમારે શાળામાં આવવું જોઇશે
ને બદલે તમારે શાળામાં આવવું જોશે
જોઇતી ચીજ મંગાવજો
ને બદલે જોતી ચીજ મંગાવજો

(૮) "કોર" શબ્દ તરફના અર્થમાં ઓખામંડળમાં વપરાય છે
મેં ઘોડાને નિશાળ તરફ જતા જોયો—ને બદલે મેં ઘોડાને નિશાળ કોર જતા જોયા
તારો બાપ તારી તરફ છે કે તારા ભાઇ તરફ?— ને બદલે
તારો બાપ તારી કોર છે કે તારા ભાઇ કોર?

(૯) " સાટે " શબ્દનો પ્રયોગ બદલાના અર્થમા થવા ઉપરાંત ઉભયાન્વયી અવ્યય તરીકે " On the contrary "ના અર્થમા થાય છે તે ઓખા મંડળની ભાષાનું ખાસ લક્ષણ છે. ઉદાહરણ–

આ છોકરાનો બાપ ઘણો પ્રેમાળ છે પણ **સાટે** તેની મા બહુ ખરાબ છે.

મારા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઘણા ચાલાક છે પણ **સાટે** તેમની હાજરી બીલકુલ નિયમિત હોતી નથી.

(૧૦) ઓખા મંડળમા સામાસિક શબ્દો સારા પ્રમાણમા જોવામા આવે છે એ વાત એ ભાષાનું પ્રાગલ્ભ્ય સૂચને છે.

કેટલાક ઉદાહરણ–

માલધણી,	આવ્યો ગયો,	ઘી ચોપડ,
વાભીનું (થોડું ભીનું),	ધાશીમારો,	કાનફટો,
ઉંચકનો (ઉંચા કાનવાળો)	મ્હોંસુજણું	પગરખું,
માથાબંધણું,	અણસરજી,	અણઆથમ્યું,
અણઘડ,	નોધારો (અધાર વગરનો)	સુકલકડી,
કાટારખા,	ઘોરખોદો (જનાવર)	બોરખેતરી,
ત્રવાટો,	ધરણઘેલો,	કાછડીછૂટો,
નાકાતૂટ,	હરકર,	ચડઉત્તર,
ઉંધખોપીઓ,	મખ્ખીચુસ,	લેણદેણ,
નપાણીઉ (ગામ),	હૈયાફૂટી,	વિધાભ્રષ્ટી,
છમાસી,	ત્રિપક્ષી,	માનમોંઘો,
મીઠાબોલી,	નમાલી,	વ્હાલામુઇ,
બહુબોલો,	હરખપદુડી.	બાપલખણો,

(૧૧) ઓખા મંડળમા માણસોને નામથી બોલાવની વેળા બહુ વચનથી સંબોધવાનો રીવાજ બહુ કમી હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રેમનો પ્રસાર વિશેષ હોવાથી બધા નામનાં તોછડા નામો સુંદર રીતે ઘડાઇ ગયા છે, એ ઓખાની અને કચ્છની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. એવાં ટુંકાવેલા નામ પૈકી થોડા અત્રે આપ્યા છે.

મૂળનામ	ટુંકા નામ.
રઘુનાથ	રઘો
ગોકલદાસ	ગોકો, ગોકલીઓ.
લક્ષ્મીદાસ	લખુ, લખીઓ, લખુડો
કલ્યાણજી	કલીઓ, કલુ
પ્રેમજી	પ્રેમો, પ્રેમલો.
પરમાણંદ	પમો, પમલો.
ગોરધનદાસ	ગોધુ, ગોધીઓ.
ચુનીલાલ	ચુનીઓ, ચીનો, ચીનકો.
મકનજી	મકુડો, મકનો
તુલસીદાસ	તુલીઓ.

જયકૃષ્ણ	જેકો
મુગરજી	મનીઓ, મનુ
સુંદરજી	સુદીઓ, સુંગો
આણંદજી	આદુ, આણુગો

આ સિવાય કેટલાક નામો તો કેવળ નવીન જ બોલા છે તે કયા નામના ટુંકા-વેલા સ્વરૂપ છે તે જાણી પણ નથી શકતું ઉદાહરણ.

ટીટીઓ, બનુ, ગલુ, ગગન, ભભન, ાદીઓ, તેનર, હાપ્પો, હુચો, ભાચરો, ફનુ, ટકુ, ઉકો, ઢબી, ફેદીઓ, ઓઘો, અને ઉનીઓ.

(૧૨) ઓખા મંડળની ભાષામાં-કાઠીઆવાડની ભાષા પેઠે એક મૂળ શબ્દ ઉપરથી નવીન શબ્દો ઘડી કાઢવાની રીત બહુ સુંદર રૂપમાં જોવામાં આવે છે કેટલાક ઉદાહરણ

મૂળ શબ્દ	બનાવેલા શબ્દો
વઘારવુ	વઘાર, (શાકનો રસો) વઘારણી (હિંગ)
ભરવુ	ભરણ (આખમાં ભરવાનું ઓસડ) ભરાવો ભરપાઈ
સુંઘવુ	સુઘણી (તમાખીર)
રાંધવુ	રાંધણ (ભાત ખીચડી), રાઘણીઉ (રસોડુ)
દહોવુ	દ્હોણું દહોણી,
જોવુ	જોણું (તમાસો)
ધીરો	ધીરપ,
મારૂં	મારપ
માઠું	મઠાર
માદુ	માદપ, મદવાડ
આળસ	આળસી જવુ (બંધ થવુ, બંધ કરવુ, અટકવુ) અળસાવી દેવુ (અટકાવવુ)
મોળુ	મોળાઈ જવુ
ઘોળુ	ઘોળકાય છે (નરખાવો "દીરકાય છે")
સુગ	સુગામણ
કામ	કામો। (નરકારી કામ કરનાર અમનતાર) કામરો, (કામમા મચી રહેલો) કામગરી (કામગીરી)
માખવુ (ચોપડવુ)	માખણ (મસ્કો) મખ (ચોપડાવાનો રંગ રોગાન)
ઉપર	ઉપરાણું (પક્ષ લેવો તે)

ઓખામંડળની ભાષાના પ્રાંતિક દોષ.

આ પ્રદેશની ભાષામાં એક બે અક્ષરના અશુદ્ધ ઉચ્ચાર સિવાય કોઈ પણ પ્રકારના પ્રાંતિક દોષ હોય તેવુ જણાતું નથી

(અ) ઓખામંડળમા "ળ" ને બદલે "ર" કે "ડ" અણુસમજુ લોકો બહુ વાપરે છે. એ દોષ સર્વસામાન્ય છે તેથી બહારથી આવનાર સંસ્કારી માણસોને ઓખામંડળના માણસોની ભાષા પણ બહુ અશુદ્ધ હોવાનો ભાસ થઇ આવે છે; કારણ કે 'થાળી' ને બદલે "થારી," ધોળું ને બદલે "ધોરૂં" તેમજ

બાળવું	ને બદલે	બારવું
ગાળવું	,,	ગારવું
ગળી જવું	,,	ગરી જવું
મળવું	,,	મરવું
સાંભળવું	,,	સાભરવું
નળ	,,	નડ
મૂળગા	,,	મુડગા—જેવા ઉચ્ચારથી

ભાષા કેટલી બધી કર્કશ અને અશુદ્ધ જણાઇ આવે તે કલ્પી શકાય તેવું છે.

(બ) બીજો દોષ ઓખામંડળમા–શ, ષ, સ, નો ભેદ ઉચ્ચારમાં ન રાખવાથી થાય છે. એ દોષને લીધે પણ સંસ્કારી જનને ઓખામંડળની ભાષા બહુ અશુદ્ધ ભાસી આવે છે.

પરંતુ આ બે દોષને જો કોરે મૂકીએ તો ઓખામંડળની ભાષા જામનગર અને રાજકોટની મીઠી ભાષા કરતા પણ વધારે મીઠી અને વધારે મુલાયમ માલુમ પડે તેવી છે. અલબત્ત તે સાક્ષરોની કે મુત્સદ્દી વર્ગની ભાષા નથી, પરંતુ સદા ભીડમા–સંકટમાં–રહેલા સાદા પણ સાહસિક લોકોની ખેડાયેલી બોલી છે. તે બોલીમા માણસના મનના બધા ભાવ ઉતરેલા છે; અને ભવિષ્યમા નવા સંજોગથી મનના ભાવ વધે તેને ઉતારવાની સવડ પણ એ બોલીમાં છે ઓખાની ભાષાનો અભ્યાસ કોઇ ભાષાશાસ્ત્રી કે વૈયાકરણી કરે તો ઘણી નવીન ખોળ તેમની ચીવટ અને ચતુરાઇથી થઈ શકે તેમ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કંઇક છાલછોતરા ઓખામંડળની ભાષામાથી મળવાનો સંભવ સારી રીતે જોઇ શકાય છે; કારણ કે તે ભાષા કંઇ કોળીભીલની નથી, તેમ નથી દુબળા નાયકડાની. તે ભાષામા હાલની પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા કરતા સંસ્કૃત ભાષાનો વધારે પાસ દેખાય છે.

આટલું ઓખામંડળની ભાષા વિષે રજુ કરી કેટલાક શબ્દો, કહેવતો, પ્રયોગો–પરિશિષ્ટ તરીકે કોઇ પણ પ્રકારના વર્ગીકરણના નિયમ વગર અત્રે જોડવામા આવ્યા છે. આશા છે કે કોઇ ભાષાશાસ્ત્રીને તે યાદી કોઇ કાળે ઉપકારક થશે.

પરિશિષ્ટ

ઓખામહરણની ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા જાણવા જોગ શબ્દોની અને રૂઢ વાક્યોની યાદી–

અલમો–અલણુ=અધરો, અઘરૂં, કપરું
સલમો, સલણુ=સહેલુ, સહેલો, સરળ
ઓઝો=કાણુ, અધરો.
સગા=પગલાં
સગડ મેલવો=જતો કરવો કેડો છોડવો,
મોગો=(સ્વભાવમાં) કડો (જોગમાં) ઢીલો ઉનગેલો
પીતળીઆ=સોનાના પાનના ઘરેણા
આગીકુરી=પુંજી
પાકડા રોગ=જે દૂઝતા ન હોય તેવા ઢોર
વસુકી જવુ=દૂધ દેતા બંધ થવુ
ગાય ભળે છે=ગાય દૂધ આપે છે
ગોઇડીઆની ઝડ=ગોઇડીઆ નામના ઝાંખરાના ઝાડના કાંટા ચોંટયા પછી જલદી છૂટા થઇ શકતા નથી, માટે વાતો કરતા જલદી અંત ન આવે તેવા માણસને "ગોઇડીઆની ઝડ" કહેવાય છે
ભૂરશી આપવી=(બ્રાહ્મણો) લાગ આપવો
ઉધા ભણાવવા=ભનાવી જવુ છેતરવુ
બીનું સંકેલવુ=ગોપ્ય વાત રાખી ખુલાસો કરી લેવો
કલ્પના કરવા=વિલાપ થવુ
માથાના હોવુ=બીજાને પહોંચે તેવા થવુ
સનસ (માણસ) ગણવી=પરવા ગણવી.
હડી કાઢવી, પડી કાઢવી=દોટ મેલવી
નાસુ મડાઇ ગયુ=ને ભલી રીતે હારી ગયો
પાઇ જવુ=ખાઇ જવુ, ફાવી જવુ

નૈવેદ્ય ધરી જવુ=ઉથાપન કરી જવુ
કોઇના નિવે થવા=કોઇને રૂસ્વત આપવાની સરત થવી
–નું ટાળી નાખવુ / –નું વાળી નાખવુ } નો સ્વાર્થ ભૂંસી નાખવો
નભાઇ=ભાઇ વગરની
નપીરી=માવિત્ર વગરની સ્ત્રી
બ્હાના સુઇ=ન્હાના સગા મરી ગયા હોય તેવી
જમોટવુ–જમવુ=ખાવુ
આનીર્યાં દેવા=પેટ પુરતું ન જમતા એક બે કોળીઆ ખાઇ ઉઠી જવુ તે
મ્હો કે માથુ સુઝતું નથી=આ વાતમાં કશી ખબર પડતી નથી કે આદિ કોણ અને અંત કોણ
મોથ મારવી=કંઇ કાર્ય ન બજાવવુ
મુસાઇ=અભિમાન
મુમાપો=મીજાજ
પડલાનુ હોવુ=પડલાનો સાંચો એકજ ગણવાનો હોય છે તેથી ઘરમાં જે કંઇ ચીજ શોભાની એકજ રાખી હોય છે તેને માટે એમ કહેવાય છે કે "તેની પાસે એકજ પડલાની પાઘડી છે"
ગગ=નમ.
ગગગ થઇ જવી=નમતુ ખરી જવુ
ગગ પારખવી=મનની પરીક્ષા કરવી
ગાવવુ=ન્હાના આપો વાત લંબાણમાં નાખવી
પીટ દેવી, પીટ કાઢવી=માર મારવો

એ છાણાની થવા દેવી=હોળી થવા દેવી, કજીઓ ઊભો કરવો.
હોળી સામે ડાકણ=જેવાની સામે તેવા થવું.
કાકરો કાઢી નાખવો=માણસની કીંમત ઉતારી નાખવી.
વકર વગરનો=માલ વગરનો (જેનો "વિક્રય" થાય નહિ તે)
રાત લઇને ભાગી જવું=છૂપી રીતે પલાયન કરવું.
ધામો નાંખવો=કોઇને ઘેર સામટા માણસ જઇ તેના પર ભારરૂપે પડવું.
ધા કઢુ=સ્વાર્થ સાધક.
પરબારૂં ને પોણાબારૂં=પારકાને ખર્ચે લાભ લેવાની રીત.
નોકરોનું તેલ કાઢવું=નોકરોને ત્રાસ આપવો.
નાકા તૂટ=ચારિત્ર્યશૂન્ય માણસ, વ્યભિચારી.
ઘરવલ્લી, સાસરાવલ્લી, માવલ્લી, બાપવલ્લા } જેને ઘર, સાસરા, મા, કે બાપ વ્હાલા છે તે ઘરવ્હાલી.
ગાયના બકરી હેઠ અને બકરીના ગાય હેઠ=ખટપટ કરવી; ઉંધાચત્તા કરવા.
આકાઇ=કુટુંબ, એકજ વંશના માણસોનો સમૂહ.
સંભળામણી કરવી=મર્મના વાક્યો સંભળાવવા.
બત્રીસીએ ચડવું=લોકનિંદાએ ચડવું.
સાગમટે=જવું=સહકુટુંબ જવું.
સાવ=તદ્દન સપુચું.
સોથ=હાર, ઓળ.
ઓથ=આશ્રય, છાયો.
વડીઆ, સમોવડીઆ. } =હરીફ; સરખેસરખા.
ભરાવવું, ચસ દેવો } =ખોટી રીતે મન પર દસાવવું.
ચડસ હોવો, અથવા ચડસ લાગવો
ચડસા ચડસી=હરીફાઇ.
વેન લેવું=ને માટે આગ્રહ રાખી કજીએ ચડવુ
વેને ચડી જવું=ને માટે આગ્રહ પકડી રાખવો

રાતવરત=મ્હોડું વ્હેલું.
સગાસાઇ=કુટુંબ કબીલા.
ઢોરઢાખર
બાઇ બેસાડવી, દી દેવા. } = ખોટ આપવી; નુકસાની બેસાડવી.
નરવાઇ=તંદુરસ્તી. રોગમાંથી મુક્ત હોવું.
શરીરે કસર જણાય છે=માદગી.
ફૂલ તુલસી છાંટવાં=ખુશામત કરવી.
વીંઝણો=પંખો.
વાસર નાખવો=પવન ઢોળવો.
વાવડો=પવન.
આખા બોલો=કડક શબ્દમા સાચી વાત કહેનાર
આરોગી જવું=ઉચાપત કરી જવું.
ટાણું=સમય.
હુંગો=નાસ્તો
સેઢે આવી શીરામણુ માગવું
સુંઘણી=તપખીર.
વઘારણી=હીંગ.
હેહે કરવુ, વગોવવું } =ની ટીકા કરવી.
સારમાણસાઇ, ભલમનસાઇ } =સદ્ગૃહસ્થાઇ. Gentlemanliness
ઘરવવું=નાતરૂ કરવું.
ઘરઘરણું=નાતરૂં કરવું.
ટાકરો વગાડવો, શંખ ફુંકવો } =ખાલી ફોટક ફાંશા મારવા.
ધીંગાણું=તોફાન, ઝપાઝપી.
ધીંગો=જાડો
ધડકી=ગોદડી
ધોકાને ધડકી લઇ પાછળ પડવું=કોઈ વાતનો અંત લેવા પ્રયત્નશીલ થવું.
ઠામડા=વાસણ.
ઠામઠીકરા=વાસણકુસણ.
લોડકો=બળવાળો—નાણાવાળો.
લોદાઇએ=બળાત્કારે, ફરજીઆત રીતે.

નોબતમાં દેવી=ભોંગ પર વગાડવી.
સુખી=ઝભી, મોટું
કેણી કોણી જોવગ (લાગ) મૂકવા=કરડણું હોવું
આવવું=સ્વતઃ, એકનાનું જ
મુઆગ (મ્યાગ) કેમ જોડવો=કોઈને બોલવા ન દેવા એકલાએ જ વાતો કર્યા જવું તે

માડીક } = પચીક
આડીક }

બાજ=રેશમ, જાજમ
જાજમ બાજ=ચીજ, વસ્તુ
સાચા લૂગા=રેશમી લૂગડાં
ખોટા લૂગાં=સુતરાઉ લૂગડાં
વાતુ કરવું=ફેજમત કરવી
રેનટીઓ=ટૂંક વેપાર કરનાર
રેનગી સામાન=કચરા તરીકે ગણેલો હલકો સામાન
ધરેણે મૂકવું
બાપનું વહાણું અને બેસવાનું તાણું
ખાટને ભાગી ખોટ કે પ્રથમ પાયો જ નથી
મોજમાં હોવું, મોજ પડવી=આનંદમાં હોવું
ટાંટા પહોળા ગપાટા
ટાગ, ટાગો, ટગડી=પગ.
ટાંગા વાળવા=મારિક કરેતી
ટાગ ઝાલી રેકવું
બરો=તાવ, ગરમી, મીનજર
ખાનવતું=પોમાતું
ટેકડી=મશ્કરી
રૂંગા=આંસુ, રૂંગારો=ગાગડ
મારંપ=માદગી
ખપવાળો=ઉપયોગી
બેળી મુઝાઈ જવી=અકળાઈ જવું
ધોઠડો=એકલો
કળ=અમીવ, ધગક

માથાવાળો } = ધનવાન
ઝડવાળો }

અવાર નવાર=વખતો વખત

આતુકે વરસ } = આ વરસ
ઓણકે વાસ }

પત્તા=ગરે વરસે (પર વર્ષ)
મારા=મદી [માડુ=નગર]
વગર આશીષ=ના કહેવા છતાં આવીશ
પકવું, પકવાણું=પહોંચી, પહોંચાઈ
નોરતું=સાથે આવવા તૈયાર થવું
મોકાડવું=આવવા તૈયાર કરવું
ત્રેવ=નવા
તાગ લેવો=મન ચકાસવું નું તળીઉ તપાસવું (Sound)
દાબો ગાળી જોવો=ઉપરથી પરીક્ષા કરવી
ખીચડી લેવી=રૂપાની દાનની રૂપે રકત્ત લેવી
મુની રેવું=ભાઈ જવું [મુષ્=ચોરવું]
મુસાડી દેવું=નુકશાનીમાં ઉતારવું
ફોક=હોડીઆર
ટોપી પહેરાવવી=નુકશાનીમાં ઉતારવું
દાબીગણું=કરજ
ધમક=સુગંધ
મો બસોની ઉડી=મો બમોનું નુકસાન ગયું
કજા=નુકસાની (વેપારની)
પચ્ચામનો ચારનો ચોટયો=નુકસાન થયું
મગજમાં ગર્ડ ચડવી=ચીડાવું
ધણીપત=માલીકી
ધણીઆતી=કોઈના કબજા વાળી
નવણીઆતી=માલિક વગરની-રેઢી
બોયો=બોલીઓ.
અબોયો=અજાણ્યો
કામરો=રોગી
બેડાડુ=આળસુ-બેસી રહે તેવો
નોરી ગગુગારવી=સુખ શણગારવું
ટાકું=શરીરનો બાંધો (ર) કવચ માટે બર
માખવું=ચોપડવું
મખ=ચોપડવાની વસ્તુ
નાખખું=(ચોપડવા યોગ્ય) મરો

મીઠા
મુંઢ માર=શરીર પર જે મારની નિશાની ન દેખાય તેવો માર.
ધુમત, ધુસ્તો, ઠોસો=મુક્કી.
ઓજરૂં=પેટ.
મ્હો સુજણું=પ્રભાત
દીવા ટાણું=સંધ્યા, સાંજ.
વક વગરનો લોટ=ચીકાસ વગરનો લોટ.
વળે ભરાવવું
દાઢીઆરો=પુરુષ.
ટોપીઆરો=યુરોપીઅન.
સ્વદ માગવી=સરત બકવી
ઓગણુ જવું=તળાવ છલી જવું.
ચાગલો=લાડકો.
ચાગનો ધુઘરો=લાડમાં ઉછરેલ
ખોડો=બહેરો.
આગોતરો=અગાઉનો (સરખાવો "અગ્રતર")
પાછતરો=પાછળથી આવેલો.
સથવારો=સંઘાત (સાર્થવાહ)
વેળાવો=રસ્તે જતા ચોકી કરવા લીધેલો માણસ.
ખેપ=કાસદની મજુરી.
ખેપીઓ=કાસદ
ધગવું=બળવું, તપવું.
ધગશ=તાપ.
વેતરણ રાખવી=સવડ રાખવી
સ્વાડી=પાલખી.
સુથી=ન્હાનાના પૈસા (ગાડીવાળા પાસેથી લેવાના)
ઉકાસ=સવડ.
હારક, હારકો=ટાઢક.
'સા'=સુગંધ.
સોગાત=ભેટ.
ચોલકી=ટોપલી (ઘાસની)
છલ્લી=મોટી ટોપલી (ઘાસની)
સુંડો }
સુંડલી }=ટોપલી (વાંસની)
સાવરણી=ઝાડુ.
મોલાચો=કામચલાઉ છીંડાણી.
સીંચણીઉ=દોરડું (પાણી ખેંચવાનું)
રાંધણીઉ=રસોડું.
નાયણી=ન્હાવાની ઓરડી
ઢીંચણીઉ=જમતી વખતે ઢીંચણ આગળ રાખવાનું સાધન.
ટગ=બહુ, ઘણું.
ઉખલું=બહોળું.
ઉખલાણ=મકતાણ, પહોળાઇ, મોકળાશ.
વખાના માર્યા=દુઃખને લીધે, સંકટને કારણે.
નખેદ=(એક જાતની ગાળ)
પાપરાં=ચાળા કરવા.
આફેડો=પોતાની મેળે.
ધોખો કરવો=ખોટું લાગવું.
ગોકીરો=શોર બકોર.
–ને મોઢે થઇ આવવું=–ને મળી આવવું.
મ્હો ભેળા થવું=રૂબરૂ મળવું.
મ્હોં સુધી જઇ આવવું=રૂબરૂ મળવા જવું.
મોર, મોરથી=અગાઉથી, આગળ–પહેલાંથી.
વીયા=બચ્ચાં, છોકરાં.
દવલાં=વ્હાલાં નહિ તે
રઝળુ=રખડેલ
ઢાબડ } કુમળો નહિ તે, કઠ્ઠર, પાકેલ.
અડબાઉ } જંગલી.
વાઘ=બકરાંનું ટોળું.
ખાડુ=ભેંસનું ટોળું.
બાળદું=બળદનું ટોળું.
ખોભરવું=ઉભા રહેવું, થોભવું.
રેગો=ખાલી, ફોકટ.
ધુન=પસંદગી.
ડારો દેવો=ધમકાવવું.
ડારો ડફારો કરવો=ધમકી આપવી.
વટાવું=પસાર થવું (વ્યતીત)
ભર=ભલે, છો.
બગાવવું
ગુડા વાળવો=કોઇના મરણ પછી રડવા જવું.

ગુડો=ગોઠણ (લાકુ દેખી ગુડા ભાગે)
ખરખરો=મરણ પછી ગેઇને મોટે શોક પ્રદર્શિત કરવો
વકાડ }
વડાડ }=ઠરાવ
-નો વા. કરવો=-ને પ્રમાણે હોવાનો હક લેવો
મૂલ=મજુરી
મૂની }
મૂનશ }=મજુર
મૂલે જવુ=મજુરીએ જવુ
ઉંડલ પાનીઉ=ગાંડો, ચક્રમ.
આછો=પાનજો, ધોળો (રંગ)
પાખો=પાનળો (રંગ)
ડુભા ખાવા=મેણા સહન કરવા, ધમકીઓ સહન કરવી.
મોરીઓ=નરો (માછીનો)
કુરડો }
ચરવો }=માછીનો લેગ
રામ વાટકા }
રામ બોગ }=માછીના વાટકા.
રામ પાત્ર }
આપડી લેવુ=પહોંચી જવુ પકડી પાડવુ
પુગવુ=પહોંચવુ
નરસુ=ખરાબ
લકાઈ જવુ }
લગડી દેવુ }=સંતાઈ જવુ
મોણું=સ્વપ્નુ
મોણું લાધવુ=સ્વપ્નુ આવવુ
લાધવુ=જડવુ
લોસાવવુ=ચીંગવવુ
ખ ડો=ઠીકડો
દાખડો=મહેનત-પ્રયત્ન
કારસો=યુક્તિ
સા પાડવો=બોલાવવુ
ખરકવુ=બોલાવવુ
સઇ, સુ=દરજી
સાગો=મુરખ, બોઘા માણસ માટે-બરવાડનું નામ-(સાગો ખોડકે જાય આગો=ઠગીબ. વડો કે કરી આગો)
સામા બોલ્કુ કરવુ=અપમાન ભરેલી રીતે જોગાજો કરવો.

અચી કરવી }
કુડ કરવુ }=રમવામા ખોટુ બોલવુ, ખોટી રીતે વર્તવુ
આડા દોડ કરવા }
આડા પાટા કરવા }=ખટપટ કરવી
ધરવત્રુપ્તિ (ધરાવુ ઉપરથી)
વળી=ભાતુની ખપાટ.
પરોણો=વાંસની આખી લાકડી
ડવા કરવુ=હેરાન કરવુ
ઉધરાવો હોવો=ચિંતા હોવી
લાળકુ=મિત્રતાનો સંબંધ
રોનક=ખુશી
રોનકદાર=ખુશીવાળો
ધનરાઉ=બજારમા જતા પહેલા મળેલો માલ
ખાટવુ=કમાવુ
ખાટ=ઉત
ખગાવવુ=વેપારીને લાભ કરાવવો
પૂળા વાળવા }
લાડુ પીરસવા }=ખોટી સાચી વાતથી ભોળવવુ
આકરૂ=કડક, તીખુ, ગરમ
કગારા નાણા=ઉંચીના લીધેના નાણા
અમુઝ=મૂરખ
લાસામા લેઈ જવુ=સહેલાઇથી કામ પાર પાડવુ
બોકાસા=બુમો
ઉપાડો=જોર
ઉપાડ-માલ ઉધારથી લેવો તે
ઘેરેય-હલકી (ગાળ)
ખોપ-ખટપટ
ખોપીયો-ખટપટી
ખોટી કરવુ-રોકી રાખવુ
ખોટીપો-વખતનું રોકાણ
ખોટકો-ત્રુટી-ખામી
ખાણુ-ખાસ ગાયને ઘાસ સિવાય કપાસીઆ, બાજરી, અડદ વગેરે ખવરાવવાની ચીજ
ખાણીઉ-ખાણુ ખાનાર ગાય કે ભેંસનું ની "ખાણીઉ" કહેવાય
હોકો-મોગ બજાર જેવો
ચોરો-વીસામો
નગારુ-ગાગર
ઓટ દેવુ-કામ મુકી દેવુ

૧૮ ભવાઈનું ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્થાન.

(લેખક—રા. રા. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના.)

" જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી '' જેવી મુબાઇની છેક જૂની અને વિખ્યાતિ પામેલી સંસ્થાના પ્રતિનિધિ દાખલ અત્રે હાજર થવાનું જેમ મારે મનથી હું અનુપમ માન સમજું છું, તેમ આવા સાહિત્યના સાચા સેવકો તથા સાક્ષરોના સમુદાય સન્મુખ ઉભા રહેવાની મળેલી આ તકથી હું પોતાને બહુ ભાગ્યશાળી માની લઉ છું. જ્યારે મને અત્રે આવવાની ફરમાશ થઇ ત્યારે મને આગ્રહપૂર્વક કહેવામા આવેલ કે મારે કોઇ વિષય ઉપર લેખ લખવો અને પરિષદ પાસે તે રજુ કરવો. એ વાત ઉપર વિચાર કરતા મારા પૂજ્ય ગુરુ સમાન, વિદ્વાન મિત્ર સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઇન મને સ્મરણ થયું. કેમકે તેમના દુઃખદાયક મરણની થોડો જ વખત આગમચ જ્યારે તેઓ ગુજરાની રંગભૂમિના ઇતિહાસની કંઇક વિગતો ભેગી કરવામા રોકાયલા હતા, ત્યારે તે સંબંધે કેટલીક તપશીલોની છણાછણી અમે સાથે બેસી કરી ચુક્યા હતા. તેમાની કોઇ હાથ ધરી એક લેખ ઉપજાવી કાઢવાનો મે ઠરાવ કર્યો, કે જેથી મારા મગજમા તરબતર થઇ ગયલો વિષય હુ મને સંતોષ થાય તેવી રીતે લખીને વિદ્વાન ભાઇઓ સામે રજુ કરી શકું. નાટકમાં મને શોટક લાગેલ તે ફક્ત ગુજરાતી કે હિંદી કે ઉર્દુ સાહિત્યને લગતું જ; અને તે વિષે મરહૂમ રણછોડભાઇ સાથે ઠીક વારંવાર ચર્ચા થતી. હવે હાલના નાટકની અગાઉ ભવાઇના વેષો ભજવાના તેને લગતું કંઇક લખાય તે નવી બાબત ગણી શકાય એવા લોભથી આવા વિદ્વાનોના મેળાવડામાં મારો રેસાલો મૂકું છુ કે જેથી મારૂં અનુમાન કેટલે ભાગે પાકું અને ખરૂં છે તેને લગતી ચર્ચા કરાય તો છેવટ કાંઇ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય.

નાટક એ શેક્સપીઅરના શબ્દોમા જગતની ચર્યાનું ભાન કરાવે છે. કુદરતમા ન્હાના મ્હોટા જીવો બધાનો કોલાહલ થયા કરે છે તેમાથી મનુષ્યજાતિની ક્રિયાઓમાં જે કાંઇ ખાસ જાણવા જેવું હોય, ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય, મનને ખુશી રાખવાને લાયક હોય ઇત્યાદિ અનેક તરેહની લાગણીઓ પેદા કરીને ચિત્રરૂપે વિચિત્રતા દેખાડવાની હોય, તે કૃત્રિમ રીતે બતાવવી, અને એક યુગ એટલે એક જમાનામા જે જે જીવનના ભાગો ભજવાઈ ગયા તે તે ભાગો ફરીથી ભૂતકાળના પડદામાથી બહાર વર્તમાન કાળના રંગમા ચિત્રીને રંગભૂમિપર દેખાડવાનું કામ નાટકનુ છે. રંગભૂમિ તે પ્રદર્શન કરવાનું સ્થાન; અને ચાલુ જમાનાનાં નર-નારી પ્રદર્શનકળામા કાબેલિયત ધરાવીને જીવનના અમુક અમુક તબક્કાઓ રજુ કરે છે તે તે તબક્કાઓમાથી વળી સંસારની જાળમા ફસાતા માણસોને આડકત્રી રીતે સલાહ આપે છે તથા નીતિનો બોધ કરાવે છે-આવું આવું પ્રયોજન અનેક પ્રકારનું નાટકનું માનવામા આવે છે.

તે મુજબ પૂર્વની આર્યપ્રજા પરાપૂર્વથી ભૂતકાળની પૂજારી છે એમ ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવે છે. વર્તમાનકાળમા ભૂતકાળની મદદવડે જે કાઇ ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેમા

પણ પૂર્વકાળની ભક્તિ ફળે એ માન્યતા ઘણે ભાગે રહેલી છે આપણે ગુજરાતમાં ઘણા લાંબા વખતથી ઘણી પ્રથાઓ અને ઘણી સંસ્થાઓ ચાલી આવેલી જોઈએ છીએ કે જેમાં પૂજાગીપણું પ્રકટ થાય છે ગુજરાતી સમાજ–જ્ઞાતિઓનો ભેદ ગણ્યા વિના–અગાઉના રાજ્યોમાં કેળવણી આપવા માટે પોતે જાતે ખંત વડે, પૈસાવડે અને યુક્તિવડે મહેનત કરતો હતો. મુસલમાની રાજ્યોના સમયમાં એટલે લગભગ ૭ સૈકાઓની દરમિયાન હાલના વખતની સુધરેલી પ્રજાઓને લાયક માનસિક વિકાસની કેળવણી આપવામાં આવતી નહિ બલ્કે તે વખતે તો હિંદુ ધર્મવાળાઓને હિંદુ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં પણ મુશ્કેલી પડતી હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી જ્યારે બુદ્ધ ધર્મના ફેલાવાને લીધે સંસ્કૃત ભાષા નિસ્તેજ બની, પછી ધીમે ધીમે, બોલાતી ભાષા તરીકે તેનું મરણ થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે સહજ ભાગ્યા તુટ્યા પ્રયત્નો વડે નાટક મારફતે લોકોને કંઈ કંઈ કેળવણી લઈ શકાય તેમ કરવામાં આવતું હતું પરંતુ જ્યારે મુસલમાની રાજ્યો થયા ત્યારે નાટક–ચેટક વગેરે ધીમે ધીમે અસ્ત થવા માંડ્યું, અને ગુજરાતની તો દુર્દશા વધારે મ્હોટે ભાગે થયેલી હતી, ત્યાં કેળવણીના પ્રયોગો અવિચ્છિન્ન થઈ શકતા ન હોય એમ માનવામાં આવે છે

પ્રજાકીય કેળવણીની પદ્ધતિ (૧) હિંદુઓમાં તે વેળાએ કેટલીક રીતિયો અને રિવાજો એવા હતા કે તેમાંથી સંસાર સબંધે જ્ઞાન મળી શકતું પહેલું તો વેદનું જ્ઞાન લેવા માટે મોટી સંખ્યામાં માણસોને એકઠા કરીને વેદનું પારાયણ કરનાર બ્રાહ્મણ–અથવા બ્રાહ્મણો–બેસી જતા અને ચોક્કસ વખતે પારાયણ દરમિયાન વેદ મ્હોંએ બોલવામાં તે બ્રાહ્મણો ઉપરાંત એકઠા મળેલા શ્રોતાજનો પણ મદદ કરતા. ઉપરાંત વળી આઠ દશ દિવસ પારાયણ ચાલે તેમાં વેદના મંત્રોનું પ્રવચન કરવામાં આવે, જેથી વેદને લગતું જરૂર જોગું જ્ઞાન સજીવન રહી શકતું

(૨) કથાભટ્ટ–એટલે હરીની કથા કરનારાઓ શ્રી કૃષ્ણના ચરિતો કથા તરીકે માણસોના મ્હોટા મંડળોની માંમાં એમીને કહી જતા અને તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવતના ટુકા ટુકા આખ્યાનો એટલે વાર્તાઓ ગાયન અને વાજાં સાથે સંભળાવતા હતા આ બન્ને સંસ્થાઓ એવી હતા કે તેમાંથી બોધ લઈ શકાતો, અને તેની સાથે ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન કરતું, તે ઉપરાંત તે પવિત્ર વાતાવરણમાં અને તે કાળની સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ ચારિત્ર્ય, નવા નવા વર્તનો વગેરે સૌ દર્શની બાબતો, મનના વિચારો, વિચારોની પરંપરાઓ ઇત્યાદિનું ભાન થતું હતું શાસ્ત્ર માંહેના તૈયાર વચનો ગદ્ય–પદ્ય બન્ને રીતે બોલવાનું એ બન્ને સંસ્થાઓમાં હતું પણ જુદા જુદા સ્વાંગો ભજવવા માટે કંઈ ક્રિયા નહતી, અને કોઈ પણ પ્રકારે તે તરફ મન જતું નહિ

(૩) માણભટ્ટ એ તાંબા કે પિત્તળની માણ માંડીને–ખાલી વાસણો મૂકીને તેને પોતે પહેરેલી સોનાની વીંટી કે છીંડીઆ વડે વગાડતા જાઈને કથા કહેનાર એક બ્રાહ્મણ એકઠા મળેલા ટોળાબંધ શ્રોતાજનોને બોધ કરતો તેમાં પણ ગદ્યપદ્યાત્મક બાબતો સમાયલી રહેતી ઓખાહરણનો દાખલો લઈને હજી પણ કોઈને આ માણભટ્ટની કથા સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો સુરત કે વડોદરામાં ચોક્કસ મોસમમાં જઈ તપાસ કરે તો કદાચ તે ત્યાં સાંભળ

વામાં આવે. ટુંકામાં માણભટ્ટ બેઠે બેઠે કે ફરતાં ફરતાં પોતાની વાર્તા કે આખ્યાન કહી જતો અને કથાભટ્ટ જે ભાગવત વાંચનાર અથવા વેદ પારાયણ કરનાર તે બેસીને જ પ્રવચન કર્યા કરે; પણ હરિદાસની કથા કરનાર ભટ્ટ બેઠે બેઠે ક્વચિત્ 'વ્યાખ્યાન' કરતો; તેને તો ખાસ હાવભાવ બતાવવા માટે ફરવું જ પડે; કદાચ કોઇ કોઇ કાબેલ ભટ્ટ હોય, તો તે આકાર અને ઇંગિત વડે પણ પોતાનું પ્રવચન જોવા લાયક અને સાંભળવા લાયક રસીલું કરી દેતો, ટુંકામાં, નાટકનો ચિતાર ખડો કરી શકતો. પણ ઘણે દરજ્જે ખામીવાળો તે ચિતાર રહેતો તે પણ સમજી શકાશે.

આ ત્રણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં સાધનો અને અંગો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતાં. વીરરસ, શૃંગારરસ, હાસ્યરસ, કરુણરસ અને જે મરજીમાં આવે તેવો રસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અમુક દરજ્જે હરિદાસમા અને માણભટ્ટમા હતી; પારાયણભટ્ટ તો કેવળ શાંતરસ ઉત્પન્ન કરી શકે તે પણ સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આ બધા ત્રણે પ્રકારની કથા કહેનારાઓ એક જગ્યાપરથી બીજી જગ્યાપર જઇ જઇને પોતાનું કામ કરતા હતા અને તેથી તેઓ "ભટકતા રામ" કરી ઓળખવામાં આવતા. તેઓ પૈસા પણ સારા પેદા કરી શકતા; અને મોસમે મોસમે પોતાની કમાણી જોઇતી હોય તેટલી થઇ શકતી. જેમ હાલના સુધરેલા જમાનામા સુધરેલા નાટકો જોવાને પરિણામે અમુક સંખ્યામાં નાટકવાળાઓ કમાણી કરે છે, અને હસતે મ્હોંએ લોકો પૈસા આપે છે, તેવી રીતે તે સમયે પણ બનતું હતું. તે ત્રણે જાતના ભટ્ટો સ્વચ્છ આચાર વિચાર, ઉંચી જાતની નીતિ અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન શિખવવા માટે લોકોની માગણી બનતી રીતે પુરી કરતા હતા. આ ત્રણે સંસ્થાવાળાઓ દેવમંદિરની નજદીક અથવા દેવમંદિરમા પોતાનું કામ કરતા હતા.

"ભવાઇ"ની સંસ્થા કંઇક અંશે એના જેવીજ ગણી શકાય. ઉપરની ત્રણ સંસ્થાઓની સાથે આ ચોથી ભવાઇની સંસ્થા મૂકી શકાય. ભવાઇ કરનારાને સંબંધે વધારે એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે તેઓનો વિષય-વસ્તુ એટલે વણું (plot)-ગમે તે જાતની લોકમા ચાલુ, દંતકથામાં ગવાતી, સાધારણ લોકના હૃદયમા જલદી અસર કરે તેવી વાર્તા હોય, અને ધર્મશાસ્ત્રની ન હોય તે પણ સમજાય તેવું છે; કેમકે તે સમયના રાજ્યને કારણે ધર્મશાસ્ત્રનો લોપ થઈ જવા જેટલી સ્થિતિપર વાત આવી હતી. ઉંચી કેળવણી લેનારા થોડા હતા; અને તેની સાથે જે હતા તે આખા હિંદુસ્થાન જેવા મ્હોટા દેશમાં છૂટા છવાયા ખૂણે ખોચરે રહેતા હતા. ભવાયા લોકો સામાન્ય લોકોની પેઠે કેળવણી લીધેલા હોય કે ન હોય તે અલગ વાત છે, પણ તેઓ સાધારણ રીતે લોકોને બોધ કરવા માટે સમર્થ હતા. ભવાઇમાં સ્વાગ ભજવવાની ખાસ બાબત વધારે છે, કે જે ઉપલી ત્રણે સંખ્યાઓમાં લગભગ બિલકુલ નહતી. હાલના નાટકોની જેમ દરેક જાતની નાટક જેવી વ્યવસ્થા નહતી તે તો સત્ય છે; પણ મોઢાં ઉપર નાખવા માટે બચ્ચાના ખેલ જેવા અનેક પદાર્થોમાંથી બનાવી કાઢેલા મ્હો-ઢાંકણો (masques) રાખીને અને સ્ત્રીઓને માટે બુરખા જેવાં કપડા આડાં ધરાય તેમ શરીર ઉપર પહેરીને જુદા જુદા સ્વાગો રચવામાં આવતા હતા. ભવાયાઓમાં સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી; પણ પુરુષોને સ્ત્રી જેવા ગણાવા માટે વાધો નહતો. ભવાયા લોકોની જ્ઞાતિ અલગ છે; અને તેઓનો આ એક ધંધો હતો. તેઓ દેવીના ભક્ત; અને દેવીની સામે સ્ત્રી

જાતિ તરીકે દરેક ભવાયાને વર્તવું પડતું ભવાઇ નવરાત્રી દરમિયાન ભજવાતી, અને દેવીના માહાત્મ્ય અને કીર્તિના ગાન ગાવા માટે પ્રથમ ભવાઇની બાબતો ગમાતી હતી ભવાઇ દરેવી એટલે, સ્ત્રીજાતિ બની-વેષ બદલી-ને દેવીના કીર્તન કરવા ધીમે ધીમે ભવાઇમાં વેશે ઘણા બદલવા પડતા તેથી પડદાઓ આગ બાધી એકઠા થયેલા શ્રોતાજનોની સામે પડદામાંથી એક પછી એક સ્વાગ ભજવવાની શરૂઆત થઇ વખત જતે જતે માત્ર દેવીનું કીર્તિગાન ગાવાની જગ્યામાં બીજી હરકોઈ નીતિની વાર્તા લઈને તેને સ્હેજ નાટકના ભાગ્યા તૂટ્યા સ્વરૂપમાં મૂકીને જુદા જુદા પાત્રો એક ખેલ તરીકે રચી દેતા થયા આ પ્રમાણેની ક્રિયા કરવામાં વેષ કાઢવા માટે જે જે સાધનો અને ચીજોની જરૂર પડે તે સઘળા ભવાયાની ટોળીઓ પોતાની સાથે રાખતી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે એક જ ટોળી નવરાત્રીના દશ કે પંદર દિવસમાં ન જઇ શકે માટે જુદી જુદી ટોળીઓ ભવાઇમાં કુશળતા ધરાવીને હાલની જુદી જુદી નાટક કંપનીઓની પેઠે ફર્યા કરતી હતી અને ધધા તરીકે તે લોકો પાસે આ એક કર્મ હતો એમ કહી શકાય

ભવાઇ વિષે દેવીના ચરિત્ર સાથે સબધ બતાવીને કહેવાની અહિં કાંઇ જરૂર નથી વળી આવા સાહિત્યના રસિક અને સાહિત્યના વિષયોની ચર્ચામાં ફાળેલ ગૃહસ્થો સન્મુખ જે હકીકત સહુ કોઇના જાણવામાં છે તે રજુ કરીને ચાવેલું ફરી ચાવ્યાનો દોષ વ્હોરી લેવાને બદલે ફક્ત જે જાણવાજોગ બાબત છે તેનીજ નોધ લેવી વાજબી લાગે છે ભવાયા લોકોની ઉત્પત્તિ વડનગર પાસે બહુચરાજી તથા અબાજી માતાના હાલના ધામમાં થયેલી, અને ભવાયા લોકો તથા માતાજીનો સબધ એ વગેરે હકીકત ભવાઇ વિષેના વિવેચનોમાં ઘણી જગ્યાપર વાચવામાં આવે છે જેથી મૂળ સ્વરૂપમાં વધારે ઉંડા ઉતરવાની અગત્ય નથી બીજી વાત એ છે કે 'નાટક'' શબ્દનો અર્થ અને નાટકની ખરી વ્યાખ્યા પણ આ સાહિત્ય બનાવનારાઓ, સાહિત્ય ઝીલનારાઓ અને સાહિત્યમાં રસ લેનારા તથા ગુણ દોષ જોઇ શકનારા વિવેચકો પાસે રજુ કરવાનો અવિવેક મારે કરવો ન જોઇએ પર તુ 'ભવાયા અથવા 'ભવાઇ' એ શબ્દનો મૂળ અર્થ કોઇ બીજી જગ્યામાં હજી વાચવામાં ન આવ્યો હોય એમ માની રજુ કરવો પડે છે 'ભવ' એટલે જીવન-સસારમાં ભટકનાર તથા તેનું દર્શન કરાવી અમુક અમુક દિશાઓમાં અનુભવ કરાવનારાઓ તે ભવાયા કહી શકાય ખરા.

ભવાઇમાં ઘણે ઘણે સ્થળે સારા નીતિના, ધર્મના અને સામાન્ય રીતે દુનીઆનું જ્ઞાન કરાવનારા વચનો હોય છે તેના દાખલા નીચે મુજબ થોડા છે –

"સાભળ સાભળ ફૂલનો ચોરો કહું કૂતે ચપોગય, તેને જાય જુઈ પટરાણી"

"અજે દાબલા ટટાકી બાત જાને દે, બદગી કર"

"જટ બધાએ ખુદા મીને તો બડ પૌચે સબ બન્ત"

"બદા બાજી જૂઠ હે, મન સાચી કર માન, કહા બીરબલ ગગ હે, કહા અકબરખાન." વગેરે વગેરે

આ લેખને માટે વધારે લાબુ કોઇ પણ પેટાવિષયમાં લખવાની જરૂર લાગતી નથી તોપણ એટલું તો કહેવું પડશે કે મુસલમાની વખતમાં દેશમા જીવન સુધારવા માટે કેળવ-

ણીનો પ્રકાર આ પસંદ કરવો પડયો હશે. બીજું, ભવાયા લોકોની ભવાઇ માંહે વપરાયેલી ભાષામાં પણ મુસલમાની બોલીની અસર છે, તેની સાથે તે સમયના બાદશાહોની કીર્તિ પણ ગાવામાં આવી છે. ત્રીજું મારવાડની ભાષાશૈલી ભેળ થયલી ગુજરાતી ભાષા છે, તે પણ જાણવા લાયક વાત છે. એવી રીતે ઘણાં ઘણાં તત્ત્વો ભવાઇમાંથી બારીક નજર કરવાથી જણાઇ આવશે; પરંતુ એ બધી બાબત ભવાઇ વિષેનું વિવેચન કરનારને જોવાની છે.

હવે થોડો વખત આપણે પશ્ચિમ તરફની નાટકની સંસ્થાનાં શરૂઆતનાં બીજોને તપાસીએ:- નાટકો હયાતીમા આવ્યાં તે પહેલાં દેવમંદિરના આશ્રય તળે અને અંકુશ નીચે હૃદયનું રંજન કરવા માટે જે પ્રયાસો થયા હતા તે ખાસ જાણવાજોગ છે. ભટકતા ભવાયાઓની માફક પોતાનો ધંધો કરીને બેઠેલા એવા કેટલાક રંગભૂમિપર ખેલ ભજવવામાં કુશળ માણસોની ટોળી આ કામ કરવામાં મશગુલ રહેતી. ઈંગ્રેજ લોકોને તહેવારનો ઉપભોગ કરવા માટે અને રમતગમત કરવા માટેની શક્તિ તથા મનની વૃત્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે અને બધી પશ્ચિમ તરફની તથા પૂર્વ તરફની પ્રજાઓ માહે તે લોકોની આ લાગણી ખાસ બહાર પડતી છે એમ ઘણા લેખકો કહી ગયા છે; તે જ રીતે હાલ પ્રત્યક્ષ જોઇ પણ શકાય છે. બીજી તરફ ઇટલી અને ફ્રાન્સ કે જ્યા સુધારો ઈંગ્લાડની માફક અસરકારક રીતે પ્રવેશ કરી શક્યો ન હતો, તે બે સ્થળોમાં ક્ષુલ્લક જેવી એટલે હલકી જાતની મઝાહ મારવાની વૃત્તિ વધારે બહાર પડતી થઇ હતી. જૂના ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યનો વારસો પ્રથમ દરજ્જે અગર જો કે ઇટલી અને ફ્રાન્સને મળ્યો હતો, છતાં તે વારસો જેટલો ઈંગ્લાંડમાં થોડે અંશે મળ્યો તેટલે અંશે પાછો તેને સંગીન બનાવવા માટે પુષ્ટિનાં બીજાં તત્ત્વો તેમા ઉમેરવામાં આવ્યા હતાં. આ સંયોગો કે જેનું નામ મધ્ય યુગના અંધકારનો સમય એવું આપવામાં આવ્યું છે તે શેક્સપીઅર વગેરે નાટકકારોની પહેલાનો સમય છે.

Pastoral Drama અને Mask–masque–એ નામથી પ્રખ્યાત તે સમયનું ભવાઇને મળતું આવતું નાટકનું સ્વરૂપ હતું. આ રચવામાં પણ જુદા જુદા માણસોની મનની પ્રતિમા કામે લાગેલી હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે; અને તે રીતે ઘણે ભાગે ભવાઇઓનું પણ સમજવાનું છે; વળી ભવાઇની માફક તેમાં વેષ ભજવવા જતા કૃત્રિમતા ઠેકઠેકાણે જણાઈ આવતી. માસ્કમા સંવાદો, ગાયનો, નાચવાનું અને પડદાઓ તથા વેષ બદલીને ખેંચાણ કરવાનું કામ પણ ભવાઇમા હતું તેવી રીતિનું હતું એમ સરખાવી શકાય. જેમ ભવાઈ વાળી વળે તેવી એટલે જે રીતે ઇચ્છા મુજબ ફેરફાર કરી શકાય તેમ સ્વાગ વગેરે ઘણીખરી બાબતોમા ફેરફાર માસ્કમા પણ કરી શકાતો, અને તે રસીલાં કરવા માટે ગમે તે સ્વરૂપમાં ભજવાતાં અભિનય કળાનું સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને ઉચી પ્રતિનુ સ્વરૂપ જેમ ભવાઇમાં નથી, તેમ માસ્કમા પણ ન હતું. પાત્રોમાં ભેદ નાયક, નાયિકા અને સૂત્રધાર એ થોડે ઘણે દરજ્જે નાટકને મળતાં આવતાં હોય તેવું ભાન બન્નેના સંબંધમાં થાય છે; પરંતુ વસ્તુનું ઐક્ય (unity of plot) એ ચોક્કસ ભાગે ભંગ થયલું બન્નેમા જોવામાં આવે છે, એમ કહેવામાં વાંધો નથી. સાહિત્ય ઉચું અને ગદ્ય તો ઠીક પરંતુ પદ્ય તો બિલકુલ સાધારણ પ્રકારનું અને સાધારણ લોકોના શબ્દોમાં ઘડાયેલું, સાધારણ લોકોના બોધને માટે નિર્માણ થયેલું, સાધારણ લોકોની વચ્ચે ચાલી શકે તેવું બંનેમાં હતું, એમ કહી શકાય. રાજ દર-

બામ્મા અને દેવમદિની સમક્ષ જેમ ભવાઇ કરવામાં આવતી તેવુ જ મારકને માટે પણ હતું ગણી એલીઝાબેથ અને પહેલા જેમ્મના રાજમહેલમાં માસ્ક ભજવાયાનું લખાણુ છે, તેવી રીતે બવાઇઓ દાદીઆવાડના ગજવાડામાં પચાસ વર્ષો પહેલા ભજવાતી કોઇ કોઇએ જોયેલ હશે મઝાહ, ગમ્મત એ બધુ બ નેમાથી મળતુ પરંતુ દિવ્યદર્શનોથી દિવ્ય રસનુ પોષણુ અને હૃદયની તથા અંતરાત્માની અલૌકિક શાતી—સૌખ્ય જેવા નાટકો—કે જે પૂર્વ અને પશ્ચિમમા પાછળથી થયા તેમાથી મળે છે, તે મળી શકતા નહિ, એ તો નિર્વિવાદ વાત છે મધ્ય યુગના અંધકારના સમયમા જેમ ધર્મને લગતા જ માસ્કો વગેરે રચાયા છે, તે જ રીતે ભવાઇઓ પણ ધર્મનો બોધ કરવા માટે પહેલા રચાઇ હોય એમ માનવુ ખોટુ નહિ ગણાય, પરંતુ સ્વચ્છ અને નિર્મળ ધર્મનું સ્વરૂપ ભવાઇમા નથી ઉપર કહ્યુ તેમ ભવાઇમા નીતિના પાઠો છે ખરા તેમ જ રાજતત્રશાસ્ત્ર વગેરે પણુ કોઇ કોઇ પ્રસંગે જોવામા આવે છે

તે ઉપરાત Mysteries એટલે ગુપ્ત ખેલો કરવામા આવતા હતા અને એ સ્વરૂપ પણુ નાટકોની પહેલાનું હતુ તે ઉપરાત જે બીજા બે હતા તે Miracles એટલે ચમત્કારિક ખેલો, અને Morality plays એટલે નીતિના ખેલો પણુ માહિત્યના પ્રદેશમા ધુમના રાગોના જાણુવામા હોવા જોઇએ આમા ગુપ્ત ખેલોમા વસ્તુ (plot)–વિષય (subject) ધર્મને સબધ ધરાવનારો હતો, એટલે કે જેમ અમુક ભવાઇમા ગુપ્ત ભેદોવડે કૃષ્ણુની લીલા વગેરે બતાવવા માટે ભાગવતમા પ્રયાસો કરવામા આવ્યા છે તેવી રીતે બહુચરાજી અને અબાજી માતા—યાને દેવીના પરાક્રમ અને સમાગના રેટમાળને લગતા થોડાક ખેલો જોવામા આવે છે, તેમ ક્રાઇસ્ટના ગુપ્ત ભેદો અને ગુહ્ય ચારિત્રોની સાથે જગતના ઉદ્ધાર (redemption) વગેરેની બાબતો mysteries મા જોવામા આવે છે પરમાત્માની ઉચ્ચ શક્તિ તે દેવીને લગતી હકીકતો તેમજ પશ્ચિમમા ક્રાઇસ્તને લગતી કેટલીક બાબતો એમ મુકાબલો કરી શકાય 'મીરેકલ્સ' મા ચમત્કારો એટલે મહાન યોગી કે સાધુઓના ચમત્કારો—જેવા કે રાતનો પર્વત—એ ભવાઇમા કોઇ કોઇ જગ્યામા બારીકીથી જોતા માલમ પડશે નીતિના ખેલોમા તો સદ્ગુણુને મનુષ્યારોપણુની ક્રિયા (personification) વડે મ્હલાવવામા આવે છે, અને તે સદ્ગુણુના ઉચા સ્વરૂપો બતાવીને તેની જગતમા ફતેહ બતાવવામા આવે છે, તેવી રીતે ભવાઇમા પણુ થોડે ઘણે દરજ્જે કરવામા આવેલુ છે

હવે ભવાઇને લગતા એક પેટા વિષયમા ઉંડા ઉતરવા જતા Passion play મનો વિકારો ઉપર અસર અથવા લાગણીઓના ખેલો જુદા જુદા રંગના અને જુદા જુદા તબક્કાઓમા કેવી રીતે, કેટલે દરજ્જે અને કેવા હેતુથી થાય અને ભજવવામા આવે, તે બાબતો ઉપર ટુકમા પણુ બે બોલો લખવા પડે, અને તેમ કરવા જતા નાટ્ય શાસ્ત્ર (dramaturgy) અથવા નાટકની કળાના પ્રદેશમા ઝપલાવાનુ બની જાય અને તેમા ઘણી જગ્યા રોકવી પડે અને આ પરિષદ્ના બીજા મ્હોટા વિદ્વાન બાધુઓ કે જેમની પાસેથી ઘણુ અમૂલ્ય જાણુવાનુ બને છે તેઓના વખત ઉપર તરાપ મારવાનુ આડકત્રી રીતે થઇ પડે તેથી એક બે વાક્યોમા જ આટોપી દઇશ કોણુ નહિ જાણતું હોય કે મનના વિચારો અંદરના વિકારો માઠી કે માઠી ઉચી કે નીચી લાગણીઓ, તરંગો, ખ્યાલો અને કલ્પનાઓને આધારે નાટક બને છે ? વળી ઉચી ભાવનાઓ, ઉચ્ચ આદર્શો, ઉચા સંસ્કારવાળા

ભાવો તથા રસો નાટક જોનારા અને સાંભળનારાઓમાં પેદા થાય તેવા પ્રયાસો ચાલુ હતા અને છે એ પણ જાણીતી વાત છે. ભવાઈમાં પણ આ સઘળું હતું; પણ દરદીનો ફેર, તેમ વળી રીતનો ફેર. ભવાઇ સાધારણ લોકોએ રચેલી; ભવાઇના વેષ ભજવનારા પણ સામાન્ય લોકો. નાટક બનાવનાર સકાઇદાર ઉંચા સંસ્કારવાળા લેખકો; અને ભજવનારા પણ શરૂઆતના જમાનામા તો છેક કાઢી નાખવા જેવા લોકો નહિ. પણ જોવાનું તો એટલું જ રહે છે કે લોકોના મન ઉપર અમુક નાટક કે અમુક ભવાઇની અસર કેવી થઇ. હાલ તો કદાચ પૈસા આ નાટકથી વધારે કમાશું કે પેલી ભવાઇથી?—એમ પણ ખ્યાલ કેટલેક દરજ્જે કરતા હોય; પણ અસલના જમાનામાં તો એટલું જ કે કયા પાત્રની સારી છાપ પડી? કયા ભાવની નીતિની ઉંચી અસર થઇ શકી? ઇત્યાદિ.

જેમ જેમ દેવ મંદિરમા અહિંની ભવાઇઓ અને પશ્ચિમના ત્રણ ચાર સ્વરૂપો ભજવાતે ભજવાતે શ્રોતા અને દ્દષ્ટા જનોની સંખ્યા વધારે ને વધારે થતી ગઇ તેમ તેમ મંદિરની બહાર કે ચોહેકે વધતે દૂરની જગ્યામાં તે ભજવાતા થયા, કે જ્યાં લોકો કોઇ પણ રીતના અંકુશ વિના બેસીને આનંદ કરી શકે; અને તેમ તેમ ગમે તેવાં સ્વરૂપો ધારણ કરવા તરફ ખરાબી તથા નીચી પાયરી પર જવાનું તે બધાં માટે બન્યું. હલકી ભાષા, જેવા તેવા વેષો, જેટલી મળે તેટલી સાધન–સામગ્રીઓ, એ બધું પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એક સરખી રીતે આવી લાગ્યું. દેવમંદિર તથા રાજદરબારના સંબંધથી ઉજળા દેખાતા ભવાયા અને મીસ્તરી તથા મીરેકલના ખેલાડીઓ નબળા થવા લાગ્યા. લોકોનાં મનને વશ કરી લીધેલાં હતાં તેથી સાધારણ લોકો તો તે જોવા માટે આગ્રહપૂર્વક ઇંતેજારી ધરાવતા હતા તેમાં ફેર પડયો નહતો. દેવીનું અને શંકરનું "તાંડવ નૃત્ય" ભજવવામાં ભવાયાઓ કુશળતા પકડતા ગયા; અને જેમ જેમ નાચવા સાથે ગાયન અને બજાવવાનો ભાગ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકાના મન વધારે ખુશી થતા ગયાં, અને તેની સાથે ભવાયાઓને જુદી જુદી રીતે લોકોને રીઝવવા તરફ મરજી થતી ચાલી.

અસલમા ભવાઇઓની સંખ્યા ઓછી હશે; અને જમાના જમાનાની તાસીર જાળવી રાખવાના હેતુથી વધારે ઉમેરો મૂળમાં થયો હશે એમ માની શકાય. કેટલીક ઘણી જૂની અને કેટલીક પાછળથી લખાયલી હશે એમ લાગે છે. પ્રેમાનંદના સમયમાં તે જ મહા ઉત્તમ ગ્રંથકારે નાટકનું ખરૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ હયાતીમાં મૂક્યું; તે પહેલા ભવાઇ હશે કે કેમ તે મુકરરપણે કહી શકાતું નથી. પ્રેમાનંદ કવિ તેને વિષે કાંઇ ઇસારો પણ કરતા નથી. વલ્લભ કવિ જેણે માતાના ગરબાઓ રચ્યા છે (અને પ્રેમાનંદનો દિકરો તે વલ્લભ નહિ) તેણે પણ ભવાઇ વિષે કશું કહ્યું નથી. બહુચરાજીની સ્તુતિ કરવાનું, અંબાજીના ગરબા ગાવાનું અને તત્ત્વજ્ઞાનની નજરે બધું દેવીનું કીર્તન કરવાનું કેળવાયલા લોકોનું જ કામ હશે; અને સામાન્ય લોકો જેને કેળવણી ઓછી અથવા બિલકુલ નહિ તેઓને ભવાઇમાંથી શિક્ષણ સાથે આનંદ લેવાનું બનતું હશે ભવાયા લોકો વેષ ભજવવામા કાબેલ હોય છે અને તે જાણે ઓધે ઉતરેલો કસબ હોય તેમ હાલની નાટક કુંપનીઓમા પણ કેટલાક ભવાયાનાં પાત્રો સારા વખણાય છે.

પાછળથી રચાયલી ભવાઇઓ સાથે ગણતાં તેની સંખ્યા સારી હોવી જોઇએ. સ્વર્ગવાસી રાવસાહેબ મહિપતરામ ભાઇએ લગભગ વીશનો ઉદ્દાર કર્યો છે. એટલી પણ જુદા

જુના સમયે ચાઇ હોય એમ જણાય છે ' ભાવનગર ' શહેર " કસારાના વેષ " મા
વપરાયલો છે તે જોતા કેટલીક ભવાઇઓ મૂળ હશે, અને મજકુર ભવાઇ અઢાર-ઓગણી
સમા સૈકા પછી લખાઇ હોય કારણ કે ભાવનગર નામ જ એ સૈકામા ધારણ થયુ —
" અજીહો ભાવનગર ખુબ, ઉસમે મિનાર ચાર ઉવા બેઠે ગુનીજન ફકીરો, અખાડા મૌલા
હજારે " બીજી બાબત એથી વધારે અગત્યની છે, તે " પાચ ચોરના વેષ " માથી મળે
છે તેમા "ટોપીવાળે સમન્સ કરીને બોલાવ્યા " વગેરે શબ્દો આવે છે તે જોતા યૂરોપની
પ્રજાનો વસવાટ જ નહિ પણ અગ્રેજી રાજ્યના ધારા ધોરણ મુજબ સ્થાપવામા આવેલી
ન્યાયની અદાલતો હૈયાતીમા આવેલ હોવી જોઇએ, એ વખતનુ બયાન છે તે જ ભવાઇમા
કારકુનનો વેષ આવે છે, તેમા ' બેલીફ, રજીસ્ટ્રાર, જેલર, માજીસ્ટ્રેટ '—વગેરે ઇલકાબો
અને દરજાઓના શુદ્ધ નામો છે, જે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે અગ્રેજોનુ રાજ્ય
ફુલફુલ્યા જામ્યુ તે વખત સુધી પણ નાટકો હયાતીમા નહોતા છેવટ માર એ કે પ્રેમાનદે
ત્રણ નાટકો ગુજરાતીમા રચ્યા તે પહેલા સસ્કૃતના નાટક રચવાના પ્રયાસો છૂટા છવાયા
ક્યાક ક્યાક થયા હતા, પણ ગુજરાતી ભાષામા પ્રેમાનદના કાળમા સસ્કૃતની ઝાખી થાય
તેવો અનુભવ ત્રણ નાટકોએ આબેહુબ કરાવ્યો હવે પ્રેમાનદ પહેલો જ નાટકનો કર્તા,
અને ભજવવામા તે પણ અવશ્ય અને અગત્ય ભર્યા છે, તે જોતા એમ લાગે છે કે તે
લોકપ્રિય કદાચ નહિ બન્યાં હોય સાકળના અકોડા તૂટ્યા વગર ' નાટક ' ને સસ્કૃતમાથી
ગુજરાતીમા એમ લાવી શકાય તેમ નથી કારણ કે મધ્યયુગમા સસ્કૃત નાટકોનો પણ ચોક્કસ
સૈકાઓ દરમિયાન લોપ થયો હતો, તેની સાથે હાલ આપણને સબધ નથી ફક્ત પ્રેમા
નદના વખત પછી તે હાલના જમાનામા અગ્રેજી કેળવણીના પ્રસારને લીધે જે જે નાટકો
ગુજરાતીમા લખાયા અને ભજવાયા તેની પહેલા ભવાઇનુ પરિબળ હતુ, અને ભવાઇઓ
વડે લોકપ્રિય ભાષામા લોકોને કેળવણી આપવા માટે પ્રયત્નો કરવામા આવતા હતા તેમા
શક નથી આ લેખમા તેની એક ઉડતી તપાસ સિવાય વધારે કાઇ કરી શકાય નહિ
વિગતોને બારીકાઇથી તપાસીને પાકા અનુમાન ઉપર આવવા માટે વળી વધારે સારો પ્રયત્ન
વધારે મોટા વિદ્વાન કરી શકે, અને વધારે ખત અને શોધક બુદ્ધિના બળવડે તેવો પ્રયત્ન
સફળ કરી શકે આ દરીઓ ઉડો છે, તેને ડ્હોળી તે માહેથી અમૂલ્ય પદાર્થો બહાર લાવ
વાનુ કામ ઉચી મગજશક્તિનુ છે, એટલે બધી રીતે જોતા આ લેખનો અત એટલેથી
લાવવો વાજબી ગણાશે.

અને સૌરાષ્ટ્રના નાટકકારો અને કલાકારોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ઠીક ઠીક હિસ્સો આપ્યો છે. જ્યાં સાહિત્ય આજીવિકાનું જ સાધન મનાતું હોય, જ્યાં સાહિત્ય કેવળ વિલાસ માટે જ વપરાતું હોય તે ઉંચી સ્થિતિએ શી રીતે પહોંચે ?

જગતમાં આપણો દેશ કેળવણીમાં પછાત ગણાય છે. વાંચી લખી જાણનારા કરતાં અભણની સંખ્યા આપણા દેશમાં વધારે છે. ત્યા આગળ કાળીદાસ, કે ભવભૂતિનાં નાટકો કે કાવ્યો વધારે અસર નહિ કરી શકે. ગંભીર લેખોની ત્યાં કંઇ પણ અસર નહિ હોય. સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, ગ્રામ્યસાહિત્યની ત્યાં વધારે જરૂર પડશે. આજકાલ ઈંગ્લાંડ અમેરિકા દેશો આટલા સુધરેલા ને કેળવાયલા મનાના છતાં ત્યાં ગંભીર લેખો કરતાં તેવું સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમા જોવામા આવે છે. ત્યાનો સમાજ પણ મોટે ભાગે ગંભીર લેખોને સમજી શકતો નથી. એવા લેખો કરતાં એક વાર્તા કે કવિના વાંચવાથી અપૂર્વ આનંદ મળે છે. આજના જીવનકલહમાં જડ લેખો વાંચીને વિચાર કરવાનો ઘણો જ થોડો વખત મળે છે. જો રા. ગોવર્ધનરામે સરસ્વતિચંદ્રને બદલે તે જ બાબતોને નિબંધરૂપે પ્રગટ કરી હોત તો તે કેટલાને પ્રિય થઈ હોત ?

આંગ્લ ફિલસુફ કાર્લાઇલ કહે છે કે લલિત વાઙ્મય એ આબાલવૃદ્ધનું એક વિદ્યાપીઠ છે. તે લોક શિક્ષણની પવિત્ર ફરજ બજાવે છે. તે મારફતે લોક મત સારી રીતે કેળવી શકાય છે તથા નવા વિચાર આપી શકાય છે. કોલંબસ માફક જે કોઇ નવો માર્ગ શોધે છે તે જગતનો મહાન ઉપકારી માણસ છે. આપણું સાહિત્ય સ્વતંત્ર થતું જશે તેમ તેમ ગરીબ ભાષાંતરો પણ ઓછાં થશે; તો જ તે વિદ્યા–પીઠનો હેતુ સચવાશે.

ગુજરાતમાં હાલ કેવા સાહિત્યની જરૂર છે તે આજ સુધીના સાહિત્યની અસરો જોવાથી દીવા જેવું સ્પષ્ટ જણાય છે. રા. નવલરામભાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો "તાક્યું તીર માનનારો તો પ્રેમાનંદ". એના જ વખતમા–તે જ સૈકામાં ગુજરાતના ઘણાખરા મોટા કવિઓ થઇ ગયા. શામળે વાર્તા રૂપે ગુજરાતનાં સંસાર ચિત્રો પહેલ વહેલાં આપવા માડયા, અખો પોતાના હથોડાથી લોકોના સોના સરખા વહેમ તોડવા મંડી ગયો, વલ્લભ તાળી પાડીને બહુચરાજીની વીરરસની ભક્તિ ગાવા લાગ્યો અને ખેડાનું નાનકડું રત્ન કોમળ શૃંગારના ઝળકારા મારી રહ્યું.

પણ, પ્રેમાનંદમાં જનસમાજનું ઉંડું જ્ઞાન હતું. ક્યા કેટલો રસ મુકવો તે તે બરાબર સમજતો. અને એ ગુણોથી જ તે જન–સમાજમાં લોકપ્રિય થયો છે. કુંવરબાઇના મામેરામા તે ઝડપથી કલમ ચલાવી રહ્યો છે. તેમાં સ્ત્રીઓના વર્ણનમાં લાલિત્ય અને આનંદમય ચિત્ર છે એવું જ લાલિત્ય આપણા સાહિત્યમા જોઇએ. રા. રણજીતરામ પછી આપણા જુના સાહિત્યમાંનું ભાવનામય લાલિત્ય એકઠું કરનારની ખોટ પડી છે.

દયારામમાં પરકીયાનું વર્ણન છે. એમની ગરબીઓ સુંદર છે, જયારે કવિ નર્મદ સ્વકીયાનું વર્ણન આપે છે. કવિ દલપતરામ માટે એમ કહેવાય છે કે તે પોતાનાં કાવ્યો લખીને એક નાના મંડળમા ગાઇ સંભળાવતા. જો તે મંડળમાં તે પ્રિય થતાં તો જ તે પ્રસિદ્ધ કરતા.

આજકાલ વધારે કેળવણીથી બુદ્ધિવાદ વધી ગયો છે, કાવ્યોનો જમાનો ગયો છે "કોણ, કેમ અને શાથી?" પૂછતા તમામ સૌન્દર્ય, તમામ કળાનો લોપ થયો છે બુદ્ધિવાદ સાથે ભાવનાઓને સ્થાન મળે તો જ સાહિત્ય ઉચ્ચ બને ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સૂકા અને લુખ્ખા લેખોથી બુદ્ધિ ખીલે છે પણ ભાવનાને પોષણ મળતું નથી

લેખક બધુઓ—એ ભાવનાઓને પોષો જનસમાજનું જીવન ઉન્નત બનાવો બીજા દેશો માફક આપણે પણ સાહિત્યમા જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપનારૂ અખૂટ સાધન તૈયાર કરો લલિત કળાઓમા બીજાઓને રસ લેતા કરો હુન્નર અને કળાના સમહસ્થાનોમા મોટી મોટી ફી રાખવાની જરૂર નથી આપણે તો તમામ જનસમાજને એકસરખો લાભ આપવાની જરૂર છે લોકોમા જો પ્રથમ રુચી ઉત્પન્ન થશે તો ધીમે ધીમે ભાવનાઓ પણ જાગૃત થશે સાહિત્યમા કોમળતા અને ઉચા ભાવ આવશે

માણસ માત્રની રસ શક્તિમા વારવાર ફેરફારો થાય છે આપણે આજે ગમે તેટલી જાડી બુદ્ધિના હઈશુ તોપણ કાલે સ્હેજ કોમળ બનીશુ ધીમે ધીમે સર્વ રીતે કોમળ બનીશુ જ્યા સુધી આપણી દૃષ્ટિ ટુકી જ રહે છે, જ્યા સુધી આપણા અતઃકરણમા પ્રેમ ઉત્તેજિત થયો નથી ત્યા સુધી ઉચા પ્રકારનો પ્રેમ અનુભવાતો નથી જ્યા સુધી આપણે સ્હેજ આનદ મેળવ્યો નથી ત્યા સુધી ઉચા પ્રકારનો આનદ આપણી પાસે આવી શકતો નથી

લલિતકળાઓ એ જ ઉચી ભાવનાઓ માટે મજબુત સાધન છે ઉચી ભાવનાઓ એ જ ઉચુ જીવન છે હજી રામાયણ, મહાભારત, હિતોપદેશ ને ઇસપની નીતિના ઉડા સસ્કારો હિંદુસમાજના મન ઉપર રમી રહ્યા છે એક આદર્શ રાજા, એક આદર્શ પિતા, એક આદર્શ માતા, એક આદર્શ ભાઈ—બ્હેન—લેખક બધુઓ—ભાવના સૃષ્ટિમા પ્રગટવો હજી પણ

છે. પણ એ બધા ભિન્ન ભિન્ન ખંડોમાં આર્ય સંસ્કૃતિની એકતા જળવાઈ રહેલી છે. એ જાણે જુદાં જુદાં રત્નોને સોનેરી તારમા પરોવીને હાર બનાવેલો છે, એ હાર આપણા પરમપૂજ્ય ભારતમાતાને ગળામાં આરોપવો છે. પ્રત્યેક રત્ન શુદ્ધ જોઈએ અને એકે મૂકી દેવાય નહિ. પ્રત્યેક રત્ન જુદું છે પણ હાર તો એક જ છે, રચના પણ એક જ છે. એ જુદાં જુદાં રત્નો તે જુદા જુદા વિભાગોની સંસ્કૃતિ સમજો. એ સંસ્કૃતિ ભાષા દ્વારા પ્રતિબિમ્બિત થાય છે માટે આપણે આપણા વિષયની દૃષ્ટિથી એ રત્નોને ભાષાઓ જ સમજીએ તો ખોટું ગણાશે નહી. આપણા દેશનું નવજીવન શોભાવવા દરેક ભાષા રત્નનું તેજ પૂરૂં પ્રકાશવું જોઈએ. રત્નની કીંમત માત્ર તેનાં પોતાના તેજ પરથી થતી નથી, પણ તે હારમાં કયું સ્થાન ધરાવે છે તે પરથી થાય છે એટલે આપણા દેશની દરેક ભાષાની ઉન્નતિ માત્ર એક પ્રાંત માટે જ નહી પણ સમસ્ત દેશને કાજ થવી જોઈએ. પણ એમ પ્રત્યેક ભાષાની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપતાં આખા ભારતવર્ષની ઉન્નતિ ભુલાવી જોઈતી નથી. એક પ્રજા, એક દેશ હોય તો એક રાષ્ટ્રીય ભાષા પણ હોવી જ જોઈએ. એટલે આપણા વિષયની ચર્ચા બે ભાગમા વહેંચાઈ જાય છે–૧. પ્રાંતિક (provincial) અને ૨. રાષ્ટ્રીય (national).

આપણી ઉન્નતિના પક્ષકારો તેમ જ વિરોધીઓ જ્યારે આ દેશની ભાષાઓ માટે ચર્ચા કરે છે ત્યારે તેમની સંખ્યા જોતાં અવાક્ થઈ જવાય છે. બધાનાં મનમાં એમ કે "આટલી બધી ભાષાઓ હોય તો દેશની એકતા કેમ સાધવી ?" આપણે એ સવાલ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસીએ.

ભાષાશાસ્ત્રમાં " ભાષા " (language) અને " બોલી " (dialect) એવા બે-માં ભેદ ગણવામાં આવે છે. આપણામાં કહેતી છે જે "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય." અને એ કહેતી તદ્દન ખરી ગણાય, કારણ કે " બોલી " (dialect) એ જ પ્રમાણે દર ગામડાંની જુદી હોઈ શકે. એ રીતે જો " બોલી " ને "ભાષા" બંનેને ભેગી નાખી કહીએ તો પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશમાં અનેક ભાષાઓ ગણાય. પણ ખરી રીતે " ભાષા " શબ્દનો અર્થ આપણે કાંઈક સંકુચિત કરવો જોઈએ. આપણા વિષયની દૃષ્ટિએ આપણે " ભાષા " મા બે વાત અવશ્ય જોવી જોઈએ. એક તો સાહિત્ય. વસ્તુતઃ આ અવશ્ય ન જ ગણાય પણ આપણા આ વિષય માટે એની અગત્યતા સ્વીકારવી પડશે. બીજી વાત એ જે અશિક્ષિત વર્ગને પરસ્પર જ્યાં લગણ સમજ પડી શકે ત્યાં લગણ " બોલી " ગણાય; ન સમજાય તો જુદી " ભાષા " ગણાય. જેમકે કાઠ્યાવાડનો કોઈ ગામડિયો સુરત, ભરૂચ અથવા નડીયાદના ગામડિયાની વાત કેટલેક અંશે સમજી શકે તેથી એ બધી એક જ "ભાષા" ની " બોલીઓ " ગણાવી જોઈએ. પરંતુ એ જ કાઠ્યાવાડી ગામડિયો પુના અથવા નાસિકના ગામડિયાની વાત જરાએ સમજી ન શકે, કારણ એ જુદી " ભાષા " ની " બોલીઓ " છે. આ રીતે " બોલી " તથા " ભાષા " નો જે ફેર દેખાડયો છે તે સાધારણ માણસને સમજમાં આવે તેવો છે, પણ એ વિષે વિવિધ પ્રકારના મત હોય છે એ તો કબુલ કરવું જ જોઈએ. એ રીતે જો આપણે સમજીએ તો હિંદુસ્તાનમાં સાહિત્ય ધરાવનાર નીચલી ૧૭ ભાષાઓ ગણી શકાય.

આર્ય ભાષાઓ ૧ આસામી, ૨ બગાળી, ૩ ઉડીઆ, ૪ બીહારી ૫. હિંદી, ૬ ઉર્દૂ, ૭ વ્રજ, ૮ પજાબી ૯ સિંધી, ૧૦ રાજસ્થાની (અથવા મારવાડી) ૧૧ ગુજરાતી, ૧૨ મરાઠી, ૧૩ કાશ્મીરી

દ્રાવિડી ભાષાઓ ૧ તામીલ ૨ તેલગી, ૩ કનાડી, ૪ મળયાનમ

આપણા જેવા મોટા દેશ માટે એટલી ભાષા ઘણી ન જ કહેવાય એટલા જ વિસ્તારનો દુનિયાનો કોઇ પણ પ્રદેશ લઇએ તો એટલી જ અથવા એથી વધુ ભાષાઓ ગણી શકાય. યુરોપ ખડમા રૂશીઆ છોડી દઇએ તો હિંદુસ્તાન જેટલો વિસ્તાર થાય અને તેમા નીચલી ૨૧ ભાષાઓ પ્રચલિત છે

ઇંડો-યુરોપીય ગોત્રની ૧ ઇંગ્લીશ ૨ ડચ, ૩ ઉચ્ચ (High) જરમન, ૪ ડેનીશ, ૫ સ્વીડીશ ૬ ફ્રેંચ, ૭ ઇટાલયન ૯ સ્પેનીશ, ૧૦ પોર્ટુગીઝ ૧૧ રૂમાનયન, ૧૨ પોલીશ, ૧૩ સર્વીઅન ૧૪ બલ્ગેરયન, ૧૫ ચેખ (અથવા બોહીમીઅન) ૧૬ ગ્રીક, ૧૭ આઇરિશ, ૧૮ વેલ્શ

બીજા ગોત્રની ૧ ટર્કીશ ૨ હગેરયન, ૩ ફીનીશ

એમા નાની ભાષાઓ (જેવી કે, લીથુએન્યન, નીચ-જરમન (Low-German), સ્કોચ, ઇત્યાદિ) જે પણ મારૂ સાહિત્ય ધરાવે છે તે તો ગણી નથી યુરોપમા એ બોલીઓ ગણો તો ઇંગ્લડમા જ ૫૦ ઉપર બોલીઓ ગણી શકાય. માત્ર લડન શહેરમા જ ઓછામા ઓછી પાચ-છ બોલીઓ બોલાતી હશે.

આવડા મોટા વિસ્તારમા એક જ ભાષા હોઇ શકે જ નહી. પણ સસ્કૃતિ એક હોય, ઇતિહાસ એક હોય, ભાવના એક હોય, લક્ષ્ય એક હોય અને આપણા દેશમા એ બધી પ્રકારની એકતા જડે છે અને ભાષાઓ ભિન્ન હોવા છતાએ તે પણ આપણા દેશની એકતાનું એક સ્વરૂપ જ લેખી શકાય કારણ આપણા દેશની આર્ય ભાષાઓમા જે મેળ તથા સમાનતા છે તે બીજા કોઈ પણ દેશની ભાષાઓમા જડશે નહી જેટલો ગાઢો સંબંધ આપણી આર્ય ભાષાઓ પરસ્પર ધરાવે છે તેટલો ગાઢો સબધ યુરોપની કોઇ પણ બે ભાષા વચ્ચે જડશે નહી ગુજરાતી જાણનાર એ માસમા આપણા દેશની કોઇ પણ ભાષા શીખી શકે આપણા સાહિત્યમા મીરાનો જ દાખલો લ્યુઓ-તે ગુજરાતી તેમજ રાજસ્થાની સાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, અને એ સીવાય એ ભાષાઓના સાહિત્ય તપાસો તો સઘળે એક જ આર્ય સસ્કૃતિના પાયા પર રચાયલું સાહિત્ય મળશે ટુકમા આપણી આર્ય ભાષાઓ ભિન્ન છતાએ દેશના જુદા જુદા ભાગોને જોડે છે

કદાચ કોઈ એમ પુછે જે "દ્રાવિડી ભાષાઓનું કેમ ?" તે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ માજ સમાઇ જશે. કેટલાક વર્ષ પર દેવનાગર નામે માસિક છપાતું હતું, તેમા આપણા દેશની દરેક ભાષામા લેખો છપાતા માત્ર બધા વાચી શકે તેટલા કાજે દેવનાગરી (બાળબોધ) લીપીમા છપાતા તેમા દ્રાવિડી લેખોનું તાત્પર્ય ભાષા ન જાણવા છતાએ ઘણીવાર સમજાતું, કારણ કે એ ભાષાઓ પર સસ્કૃતની છાપ બહુ જ ઉંડી પડી છે વળી આપણે એ

પણ જે ઐક્ય છે તે વધુ સ્પષ્ટ થશે અને દેશની એકતા સાધવાને માતૃભાષાનો ઊંડો અભ્યાસ બહુ જ ઉત્તમ સાધન થઈ પડશે માતૃભાષા શીખ્યાથી એક બીજો મોટો ફાયદો થાય છે ને એ કે આપણું સ્વમાન ને આપણા દેશ પ્રત્યે પ્રીતિ વધે છે નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, અખો અને પ્રેમાનંદ આપણી ભાષા બોલતા હતા એ જ જાણવે આપણું હૈયું કેટલું ઊંચે આવે છે! માટે માતૃભાષાની સેવા તે દેશસેવાનું પહેલું પગલું

હવે આપણે હિંદ માટેની રાષ્ટ્રીય ભાષા કઈ થાય તે પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ આ સંબંધે યાદ રાખવું જે એ રાષ્ટ્રીય ભાષા માતૃભાષાના સ્થાને નહી, પણ આ દેશના પ્રત્યેક પ્રાંતો વચ્ચે વ્યવહારના સાધન રૂપ બીજી ભાષા તરીકે ગણાવી જોઈએ બહુ જ નિકટ ભવિષ્યમાં આપણો દેશ પોતાનું પુરાતન ઉચ્ચ સ્થાન આર્ય પ્રજાઓના શિરોમણિ થઈ ફરી એક વાર ગ્રહણ કરશે, તે સમયે આ નવ્ય ભારતની એકતાના બાહ્ય સ્વરૂપ જેવી એક ભાષા પણ જોઈશે જ એ પરથી એમ અનુમાન તો ન જ નીકળે કે પ્રત્યેક ભારતવાસી બે ભાષા જાણતો અને બોલતો થાય આપણી અસંખ્ય વસ્તી માટે આ બનવું અશક્ય જ ગણાય છતાંએ એમ તો આપણે જરૂર જ સ્વીકારવું જોઈએ કે પ્રત્યેક પ્રાંતના નેતાગણ રાષ્ટ્રિય ઉત્થાનકાજે, રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં પરસ્પર સહાનુભૂતિ કે વિરોધ દર્શાવવા માટે એક જ સામાન્ય ભાષાનો ઉપયોગ કરશે એ ભાષા આપણા દેશની જ ભાષાઓ પૈકી એક હોવી જ જોઈએ, કારણ કે રાષ્ટ્રીય ભાષા એવી જોઈએ જેનાં મૂળ આપણી જ ભૂમિમાં ગૂઢ રહેલાં હોય, તથા જેમાં આપણા હૃદયની સર્વ ભાવનાઓ, આપણી સંસ્કૃતિ, આપણો ધર્મ જરાએ અચકાયા વિના પ્રગટ કરી શકે

એ જ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા એ સ્થાન ગ્રહણ કરી શકે નહી યદ્યપિ આપણે એ પણ કબુલ રાખીએ જે આ દેશની હાલની સઘળી ભાષાઓ કરતાં અંગ્રેજી ભાષા ઘણી આગળ વધેલી છે, એનું સાહિત્ય આપણી બધી ભાષાઓના સાહિત્યો સાથે મળે તે કરતાં એ ઘણું વિશાળ છે, તો પણ એ બધું છતાંએ, અંગ્રેજી ભાષામાં આપણા મનના ભાવો આપણા હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાઓ, આપણી વાસનાઓ સ્પષ્ટ અને સચોટ રૂપે પ્રગટ કરી શકાય નહી તેનું એક જ કારણ છે તે એ જે અંગ્રેજી ભાષાનું મૂળ ભારતભૂમિમાં નથી એનો વિકાસ આ પુણ્ય ભૂમિમાં થયો નથી એથી એ ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્થાને બીરાજતી હોય છતાં આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે નહિ એ સાંભળતાં આપણને આપણા પૂર્વજોની કીર્તિની ઝાંખીએ થાય નહીં કેટલાક હજારો વર્ષ પૂર્વે–"અહિંસા" શબ્દથી જે બુદ્ધદેવ અને જૈન પ્રભુના સ્મરણો આપણા મનમાં સ્ફુરે છે તે શું 'non-killing"માં સમાઈ શકશે આપણે ગુજરાતીઓ 'બાપુ ગાંધી' કહી આપણા મહાન્ નેતાને સંબોધીએ છીએ એ 'બાપુ" શબ્દનો અંગ્રેજીમાં એવો કોઈ અનુવાદ થઈ શકે જે આપણને તેટલો જ પ્રિય તેટલો જ હૃદયસ્પર્શી હોય? પ્રત્યેક દેશની ભાષામાં દરેક શબ્દની સાથે તેનો

(જુઓ પૃ ૨૩૨) * આજ સુધી ધણા ભાગ ઊંચા લખાણો બહુ જ થોડાઓ વાંચી તથા સમજી શકે છે આપણા ગુજરાતી વાચનારાઓ મોટે ભાગે "પારસી સાહિત્ય" વાંચે છે તેનું પણ આજ કારણ છે અસ્તુ–એ જુદો જ વિષય છે

ઇતિહાસ જોડાયલો રહે છે એ જ તે શબ્દની "શક્તિ" છે. આપણે બીજી ભાષામાં માત્ર શબ્દાર્થ આપી શકીયે પણ શક્તિ આપવી એ લગભગ અસંભવ વાત છે, અને જ્યારે પ્રજાનાં વ્યક્તિગત જીવનનો સવાલ ઉભો થાય ત્યારે તો એ પ્રકારનો અનુવાદ તદ્દન જ લુખો ને ભાવહીન જણાવો જ જોઇએ.

અલબત અત્યારે આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી ભરપુર છે અને તેથી અત્યારે આપણને લાગે કે અંગ્રેજી ભાષા જ આપણા દેશની સામાન્ય ભાષા તરીકે કામ આવી શકે. પણ એકવાર આપણા દેશને સંપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવા દો, એક વાર આપણા ભારતનું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશવા દો, ને પછી જુઓ કે અંગ્રેજી ભાષા આપણે માટે કેટલી અધુરી પડશે. આપણા દેશનું સૌથી મોટું કાર્ય આપણા આર્ય આદર્શો સમસ્ત જગતમા ફેલાવવાનું છે. ઉપનિષદ્ તથા ગીતા, વેદ તથા વેદાંત આપણે ભાનભુલા પશ્ચાત્ય દેશોને શીખવાડવા છે. શું એ **राजविद्या राजगुह्यम्** માત્ર શબ્દશઃ અનુવાદ કર્યે શીખવાડી શકાય? અને આપણે આપણા જ દેશમા પાશ્ચાત્ય ભાષાદ્વારા એ **राजविद्या** પાછી સજીવન કરી શકીયે ખરા? અત્યારે જે અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ લાગ્યો છે તેનું એક જ સબળ કારણ છે. અત્યારે આપણાં રાષ્ટ્રીય જીવન (national) માં માત્ર "કાઉન્સીલો" અને "મહાસભા"ની ચળવળો સમાય છે. આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન (national life) કેવળ શાસન પદ્ધતિ (politics) અને અર્થશાસ્ત્ર (economics) માં જ સંકોચાઇ રહ્યું છે. પણ સ્વરાજ્ય મળતાં જ એ જીવનમા બધી દિશાએ વિકાસ થવો જ જોઇએ; અને મનુષ્ય હૃદયની બધી ભાવનાઓ "રાષ્ટ્રીય જીવન"માં સમાશે, ત્યારે જ અંગ્રેજી ભાષા કેટલી સંકુચિત છે તેનો ખ્યાલ આવશે. એ ભાષામાં **આપણા** દેશના આદર્શો **આપણી** ભાવનાઓ **આપણે** માટે પ્રગટ કરવા માટે સમર્થ શબ્દો નથી. તો પછી એ ભાષા કેવી રીતે **આપણી** રાષ્ટ્રીય ભાષા થઇ શકે?

હવે સવાલ ઉઠે કે ભારતીય ભાષાઓ પૈકી કઇ ભાષા આ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવા યોગ્ય છે. એનો નિર્ણય તો ક્યારનો થઇ ચુક્યો છે. વિવાદ કરવાની જરૂર છે જ નહી. હિંદી ને પ્રજાએ પોતે એ સ્થાન-આપ્યુ છે. અને એ સ્થાન આજકાલનું નથી પણ અનેક સૈકાઓથી ચાલ્યું આવેલું છે. આપણા દેશમાં કોઇપણ પ્રાંત એવો નહી હશે જ્યા એ ભાષા જાણનારા અને સમજનારાઓ સારા પ્રમાણમા વસતા ન હોય.* મદ્રાસમાં પણ હિંદીનો પ્રચાર આજકાલ વિશેષ ઉત્સાહ પૂર્વક થઇ રહ્યો છે. દ્રાવિડી ભાષાઓ મૂલમાં આર્યભાષાઓથી ઘણી જુદી પડે છે છતાંએ આર્ય સંસ્કૃતિ તથા આર્ય ધર્મની છાયા એ ભાષાઓ પર પણ મજબુત પડી છે તે કારણે દ્રાવિડી બોલનારને પણ હિંદી શીખતા ઝાઝો વિલંબ તો થવો ન જોઇએ; અને ગમે તેમ હોય પણ આપણા દેશના દેશીઓ માટે અંગ્રેજી કરતાં હિંદી ઘણી વધારે સહેલી થઇ પડે એ તો નિર્વિવાદ છે. વળી દ્રાવિડી ભાષાઓ અને આર્ય ભાષાઓની પરસ્પર ઘણીક અસરો થઇ છે, જે ધીમે ધીમે વિદ્વાનો

*વસ્તીની ગણત્રીના રીપોર્ટ (Census Report) માં અંગ્રેજી વાંચી લખી શકે તેમના વિગતવાર આંકડાઓ અપાય છે. આપણે હિંદી બોલી તથા સમજી શકે તેવાઓની ગણત્રી ન કરી શકીયે?

અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉકેલી શકા છે અને તે પરથી એ બે ભાષા-ગોત્રમા સાધારણ ધારવામા આવે છે તે કરતા ઘણું વધારે સામ્ય જણાય છે

એક બીજો પ્રશ્ન હવે સુઝે છે-"હિંદી કે ઉર્દૂ ?" આપણા રાજ્યકર્તાઓ અને બીજા કેટલાક લોકોનું કહેવુ એ છે કે એ બંને ભાષાઓના પરસ્પર વિરોધ અને સ્પર્ધા એટલા છે જે રાષ્ટ્રીય ભાષા માટે બીજા કારણોને લીધે હિંદી ભલે લાયક હોય છતાએ એનો નિર્ણય સંતોષકારક થઇ શકે જ નહી એના મૂળમા આપણો જુનો હિંદુ-મુસલીમ ઝગડો છે ઉર્દૂનો ઇતિહાસ જરા તપાસીયે એ ભાષા દીલ્હીના સુલતાનના સમયથી (૧૪મા સૈકાથી) જણાયલી છે જે મુસલમાનોની માતૃભાષા ફારસી હતી તેઓ જ્યારે આ દેશમા આવી વસ્યા ત્યારે એ લોકોને દેશીઓ સાથે બોલચાલ કરવા માટે એક પ્રકારની "ખીચડી"* ભાષાનો ઉપયોગ કરવા માડયો પરદેશીઓ જ્યારે આ દેશની ભાષા બોલે ત્યારે અનેક પ્રકારનું મિશ્રણ તો થાય જ તેમજ તેમા ગમ પણ કાઇક વધુ પડે પણ શાહનશાહ અકબરના સમયમા ઉર્દૂ ભાષાની ખરેખરી ઉન્નતિ થઇ એ શાહનશાહે એ ભાષાનું સ્થાન સ્વીકાર્યું એનું નામ "ઉર્દૂ" (અર્થાત્-'લશ્કરી છાવણીની બોલી') સ્વીકાર્યું, અને એની ઉન્નતિ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા તે સમયે મુસલમાન સામ્રાજ્ય અને ઇસ્લામી સસ્કૃતિનું પ્રાબલ્ય હતું તેથી ઉર્દૂનો વિકાસ બહુ ઝડપથી થયો અને લોકો ઘણા ઉમગથી એ શીખવા લાગ્યા. જ્યારે અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે એ ભાષાએ દેશમા પોતાનું સ્થાન પૂરૂ જમાવ્યુ હતું એટલે એઓએ પણ આવતા સાથે જ એ ભાષાને આ દેશની મુખ્ય (અથવા રાષ્ટ્રીય) ભાષા તરીકે સ્વીકારી

વાસ્તવિક રીતે જોતા ઉર્દૂ અને હિંદી વચ્ચે ફેર માત્ર શબ્દ કોશનો જ છે, વ્યાકરણનો નહી ઉર્દૂમા બહુ મોટા પ્રમાણમા ફારસી અરબી શબ્દો ઘુસી ગયા છે અને હિંદીમા દેશીય અથવા સસ્કૃત શબ્દો મુખ્ય ભાગે છે એ જ રીતે હાલની આપણી ભાષાઓમા અંગ્રેજી શબ્દોનું કેટલું પ્રમાણ છે તે તપાસીએ તો ઉર્દૂમા ફારસી શબ્દો કેમ આવ્યા તે ઝટ સમજાશે

આપણા દેશના ઉદ્ધાર માટે આપણા પરમપૂજ્ય બાપુજીએ આપણને એક મહામત્ર શીખવ્યો છે-હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય અને એ ઐક્ય સાધીયે તો જ સ્વરાજ્ય મળે, તો જ સ્વરાજ્યને લાયક આપણે ગણાઇએ, એવુ એઓશ્રીએ કહ્યુ છે, અને એમનાનું બાહ્ય સ્વરૂપ આપણી ભાવિ રાષ્ટ્રીય ભાષા છે એ હિંદીએ નહી, ઉર્દૂએ નહી, પણ એ બંને એક થઇ બનેલી હિંદુસ્તાની ભાષા થશે અત્યારે જગેજગ જે હિંદીનો પ્રચાર થઇ રહ્યો છે તે બહુ જ ઇચ્છવા જોગ છે છતાએ જાણે અજાણ્યે એમા આપણા મુસલમાન ભાઇઓ તરફ વિરોધ દેખાવાનો ભાસ થાય છે સાધારણ રીતે જે હિંદીનો પ્રચાર કરવા કેટલાક મથે છે તે એટલી તો સસ્કૃતમય છે કે સસ્કૃત ન જાણનારને તે સમજમા આવે જ નહી. એનું એક ન્મુઝ ઉદાહરણ આપુ આમરે દશેક વર્ષ પર હું કાશીની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલીજીએટ સ્કુલનો હેડમાસ્તર હતો. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ માટે કેટલાક નિયમો મે અંગ્રેજીમા

* આ શબ્દ માત્ર મિશ્રણને (જે રીતે ખીચડીમાં થાય છે તેવુ) અર્થે જ લીધો છે એમા જરાએ ઘૃણા કરવાનો મારો હેતુ નથી. મને ઉર્દૂ ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઊંડો પ્રેમ છે

લખી કહાડયા. (તે સમયે હું હિંદી ઝાઝી જાણતો ન હતો) પછી મેં મારા હિંદી પંડિતજીને કહ્યું જે "નાના છોકરાઓને એ સમજવું મુશ્કેલ પડશે માટે તમો એ હિંદીમાં લખી આપો." બીજે દિવસે પંડિતજી હિંદી નિયમો લઈ આવ્યા તે છપાવીને નાના છોકરાઓમાં વહેંચાવ્યા. ત્યાર પછી બધા નાના છોકરાઓ મારી પાસે અંગ્રેજી નિયમો માગવા આવ્યા, કારણ કે તેમને પોતાની માતૃભાષામા લખાયલા નિયમો કરતા અંગ્રેજી નિયમો સમજવા વધુ સહેલ માલમ પડયા ! એમા હિંદીનો વાક ન કહેવાય પણ સસ્કૃત વિશેષ પ્રમાણમા ભેળાયલું હોવાથી આવી સ્થિતિ વારવાર ઉપસ્થિત થાય છે. સંસ્કૃત ભણેલા પડિતોની સભામા એ પ્રકારની ભાષા ચાલી શકે, પણ સાધારણ માણસને એ ન ખપે. ખાસ કરી આપણા મુસલમાન ભાઇઓ એ પ્રકારની હિંદી લગારે સમજી શકે નહી.× એથી ઉલટું લખનૌના મોલવી સાહેબો જ્યારે બારોબાર અરબીને ફારસી શબ્દોથી મંડિત ઉર્દૂ બોલે ત્યારે માત્ર મુસલમાનો અને અરબી ફારસી ભણેલા ઉલ્માઓ જ તે સમજી શકે. એ બંને પ્રકારની ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા હોઇ શકે જ નહી. એટલે કે શુદ્ધ હિદી અને શુદ્ધ ઉર્દૂ કદી પણ આ દેશમા અત્યારે આવી શકે જ નહી. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા માત્ર સંસ્કૃત જાણનારા પંડિતો માટે અથવા અરબી જાણનારા મોલવીઓ માટે નથી પણ સામાન્ય જનસમાજ માટે છે, અને એ સાધારણ માણસ સમજી શકે તેવી સહેલ ભાષા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થશે. કોઇપણ સમાજ અથવા સંસદના ઠરાવ પસાર કરવાથી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ સાધારણ જનસમાજની વપરાસથી ભાષાઓ બને છે. જેટલા પ્રમાણમા આ દેશના સાધારણ માણસો એ ભાષા સમજી શકે તેટલા જ પ્રમાણમા એ ભાષાનો વિકાસ થાય; એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃતમય હિંદી અથવા શુદ્ધ ફારસી અરબીથી ભરપુર ઉર્દૂને માટે એમાં સ્થાન જ નથી. એથી આ આપણી રાષ્ટ્રિય ભાષાને "**હિંદુસ્તાની**" કહેવી જેથી હિંદી–ઉર્દૂનો કૃત્રિમ ઝગડો મટે અને આપણા દેશનું નામ પણ એ ભાષાના નામમા જળવાયલું રહે.

અત્યાર સુધી આપણે જોયું જે આપણા દેશમા દરેક પ્રાત માટે તે પ્રાતની દેશી ભાષા પહેલા ખીલવવી જોઇએ અને સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે "હિંદુસ્તાની" ખીલી રહી છે. પણ હજી એક બીજો સવાલ ઉભો થાય છે. આ દેશને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનું કાર્ય નિર્માણ થયલું છે. મનુષ્યે ઇશ્વિર કેમ થવું–એ આપણે સમસ્ત સંસારને શીખાડવું છે. અને એ પાઠ શીખવાડવા, તેમજ પૃથ્વીના બીજા દેશો સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધો જોડવા કાજે આપણને એક એવી ભાષાની અગત્ય છે જે સમસ્ત ભૂમંડળમાં પ્રચલિત હોય અને જેમા જોઇતું સામર્થ્ય પણ હોય. એવી માત્ર એક જ ભાષા આપણને પૃથ્વીમા જડે છે તે અગ્રેજી ભાષા છે.* અગ્રેજી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર, અગ્રેજ પ્રજાનો વ્યાપારવણજ, અંગ્રેજી ભાષાનું વિશાળ સાહિત્ય, અને એ સાથે અંગ્રેજોની પોતાની ભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ અને બીજી ભાષા શીખવા તરફ ઉદાસીનતા એ બધા કારણો ભેગા મળીને અંગ્રેજી ભાષાને

× પારસીઓનુ તો પુછવું જ શું ?

* એ બાબે કલકત્તામાં પ્રગટ થતા "નવરોઝ" પત્રના છેલ્લા દીપોત્સવ અંક (તા૦ ૯–૧૧–૨૩) માં મારો લેખ (The Problem of a world–language) જુઓ આ લેખનો ગુજરાતી અનુવાદ થોડાક સમય પછી "ગુજરાત"માં હુ મોકલવા ધારૂ છુ, ત્યા સુધી વાચકગણ કૃપા કરી આ વાતનો સ્વીકાર કરે એ વિનંતી છે.

"જગત્-ભાષા" (world-langurgo) નું પદ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે અનેક વિદ્વાનોએ કૃત્રિમ ભાષાઓ રચવાના પ્રયાસો કર્યા છે જેમાં એસ્પેરાન્ટો" (Esperanto) ની કૃતિ ઘણી જ જાણવા જોગ છે + પણ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા કોઇ પણ કૃત્રિમ ભાષાનો સ્વીકાર સામાન્ય જનસમાજ કદી કરે નહી એ રીતે જોતા "કુદરતી ભાષાઓ" (Natural languages) માં માત્ર અંગ્રેજી જ આ મહાન્ પદ પર બીરાજવા લાયક છે આપણે કદાચ આપણા સ્વદેશ પ્રેમથી ગભરાઇ પુછીએ કે આપણી હિંદુસ્તાની જ કા નહી તેનો જવાબ માત્ર એક જ છે કે આપણા દેશનું સ્થાન વિદેશમાં હજી એટલું ઉચ્ચ ગણાતું નથી, જેથી કરી આપણી ભાષાનો પરદેશીઓ સ્વીકાર કરે અને આપણી દેશી ભાષા સમસ્ત ભૂમંડળમાં સ્વીકારાય ત્યાં સુધી થોભી જવાનો આ સમય નથી ઇશ્વરે આપણા દેશને ઇગ્લેન્ડ સાથે આવા ગાઢ સબંધે જોડયો છે તેનું કારણ એ જ કે એક દેશ પોતાની **राजविद्या** આપે અને બીજો પોતાની ભાષા આપે અંગ્રેજી ભાષામાં આ વિષય માટે યોગ્ય શબ્દો નથી એ ખરી વાત માટે આપણને ઘણાક શબ્દો આપણા પોતાના જ રાખી પરિભાષા આપવી પડશે-જેમકે आत्मा, धर्म, कर्म, योग, ઇત્યાદિ એ શબ્દો તો અત્યારથી જ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં પ્રચલિત થઇ ચુક્યા છે અને હવે તે માટે આપણને જરાએ સદેહ રાખવાની જરૂર નથી. ઇશ્વરનિર્મિત કાર્ય પરિપૂર્ણ થાય માટે જ ભારતવર્ષને સ્વરાજ્ય જોઇએ છે, અને એ માટે જ ગાધીજી જેવા વીર આપણા દેશમાં જનમ્યા છે આપણા આર્ય આદર્શોને જ અનુસરી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવીશું તો જ આપણી પોતાની ભાવનાઓમાં અડગ શ્રદ્ધા થશે, તો જ આપણે આપણા આદર્શો આખા જગતને શીખવી શકીશુ

સારાશ એ જ કે દરેક શિષ્ટ સજ્જન ભારતવાસીએ પહેલી સેવા પોતાની માતૃભાષા દ્વારા કરવી ત્યાર પછી સમસ્ત દેશની સેવા હિંદુસ્તાની દ્વારા કરવી અને છેવટે જનસેવા અંગ્રેજી દ્વારા કરવી મારા ધારવા મુજબ આપણા દેશમાં અત્યારે જે "ભાષાઓનો ગરબડ ગોટો" જણાય છે તેમાંથી છુટવાનો માર્ગ આના જ કોઈ પ્રકારે જડશે

+ એ વાતનો મને જાતે પુરો અનુભવ થયો છે

૨૧ વલ્લભીય સંપ્રદાયનું મુદ્રિત સંસ્કૃત સાહિત્ય

(લેખક—રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ.)

ભારતવર્ષનો અત્યાર સુધીનો ધાર્મિક ઇતિહાસ અવલોકીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે વૈષ્ણુવ ધર્મે આ દેશને અપૂર્વ સાહિત્ય આપ્યું છે. રામાનુજ, નિંબાર્ક, મધ્વ, ચૈતન્ય ઇત્યાદિ ધર્મપ્રવર્તક કે વૈષ્ણુવ આચાર્યોએ આ દેશના સાહિત્યને ઘણું જ ઉન્નત બનાવ્યું છે. પણ આ દિશામા સર્વેથી વિશેષ સેવા કોઇ પણ સંપ્રદાયે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવીને કરી હોય તો તે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ સંપ્રદાયમાં ઘણા આચાર્યોની પરંપરા થઇ ગઇ છે કે જેમણે ઘણીજ સાવધાનતાથી વિદ્વત્તા, રસિકતા તથા સુંદરતા યુક્ત સાહિત્ય પ્રકટ કર્યુ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય, તેમના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથ, શ્રી ગોકુળનાથજી, શ્રી દેવકીનંદજી, શ્રી હરિરાયજી, શ્રી પુરુષોત્તમજી, શ્રી ગોપીનાથજી, શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ઇત્યાદિ આચાર્યો તરફથી, તથા તેમના આશ્રિતભટ્ટો તથા પટ્ટ શિષ્યો તરફથી ઘણા જ ગૂઢાભિનિવેશ યુક્ત, તથા ભવ્ય તત્ત્વ જ્ઞાનવાળા ગ્રંથો ભારતવર્ષને મળેલા છે, અને તેમણે આ દેશના સાહિત્યની ખરી કિંમત અંકાવી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દ્દષ્ટિએ શ્રી વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ શુદ્ધાદ્વૈત ગણાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના સેવકો ભારતવર્ષના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી પથરાયલા છે. વાસ્તવિક રીતે વૈષ્ણુવ ધર્મે ભારતવર્ષને જે રસિકતા આપી છે તે અન્ય ધર્મે આપી નથી. એ ઉક્તિમાં કોઇ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ નથી. અન્ય ધર્મોના સાહિત્યમા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ભાવનાઓ ઉત્કટ રીતે વર્ણવેલી આપણે વાચીએ છીએ પણ તે ભાવનાઓ સાથે રસિકતા આપણે ભાગ્યેજ જોઈ શકીએ છીએ, અને તેથી જ શંકરાચાર્ય જેવા મહાસમર્થ ધર્માચાર્યોના સિદ્ધાન્તોની અસર સમાજના સર્વ ભાગમા જેવી થવી જોઇએ તે થઇ શકી નથી. જનતા સર્વદા રસિકતાને ચાહે છે. જ્ઞાન ઉપરાંત તેમના જીવનને અલૌકિક પંથે વાળી શકે એવી અપૂર્વ અને અવનવી સામગ્રી તે વૈષ્ણુવ ધર્મનાં સાહિત્યમાં હોવાથી, તે ધર્મની પ્રબળ અસર સર્વ ઉપર સ્હેલાઇથી થઇ શકી. આ વૈષ્ણુવ ધર્મના એક અંગરૂપ પુષ્ટિમાર્ગનું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે તે માત્ર જણાવવાનો અહિયા ઉદ્દેશ છે.

આજથી કેટલાક વર્ષ ઉપરાત પુષ્ટિ માર્ગમાં સમર્થ વિદ્વાનોના અભાવે, તેમાં વિદ્યમાન હસ્તલિખિત સંસ્કૃત સાહિત્યના મુદ્રણ વિષયક કોઇ પણ પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં ધરવામાં આવી નહોતી. પણ આજથી ૨૧ વર્ષ પૂર્વે સંપ્રદાયના અગ્રણી ગણાતા પ્રો૦ મગનલાલ શાસ્ત્રીના મનમાં શ્રીમદ્ વૈષ્ણુવ પરિષદ્ જેવી એકાદ સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર સ્ફુર્યો. આ સમયે નડિઆદમાં સ્વર્ગસ્થ લલુભાઇ પ્રાણવલ્લવદાસ, સ્મોલકોઝ કોર્ટના જજ તથા હાલમા મોરબી સ્ટેટના દિવાન સાહેબ રા. રણછોડલાલ વૃંદાવનદાસ પટવારી તથા વડોદરાવાળા ચીમનલાલ સ્યામળ બ્હેચરવાળાના મનમા આવો જ વિચાર ઉદ્ભવ્યો. આ વ્યક્તિઓના વિચારબળે કરીને વૈષ્ણુવ પરિષદ્ની સ્થાપના થઇ. આ પરિષદ્ની પ્રથમ બેઠક વડોદરામા ભરવામા

આવી હતી, ત્યાર પછી પાટણ નંદુરબાર, સુરત અને પુના એમ જુદા જુદા સ્થળે ભરવામાં આવી હતી. આવી રીતે પરિષદ્‌ની સ્થાપનાથી, વૈષ્ણવોમાં એકાએક જાગૃતિ થઈ જો કે આ પરિષદ્‌ના કાર્યમાં કેટલોક વિક્ષેપ તો પડ્યો હતો કારણ કે કેટલાક કારણોને લીધે નિયમિત રીતે તેના અધિવેશનો ભરાતા નહોતા છતાં પણ આ પરિષદ્‌થી વૈષ્ણવ-સૃષ્ટિમાં ઘણી જ જાગૃતિ આવી ગઈ એની કોઈ પણ ના કહી શકશે નહિ. વૈષ્ણવ પરિષદે પ્રથમ અગત્યનું કાર્ય એ કર્યું કે જે જે સ્થળે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય જે સ્થિતિમાં હોય તેને પરિષદ્‌ની ઑફીસમાં એકત્ર કરવું. મુંબઈમાં ભારતમાર્તણ્ડ પણ્ડિત ગટ્ટુલાલાના પુસ્તકાલયમાં તથા સમ્પ્રદાયના મંદિરોના સરસ્વતી ભણ્ડારોમાં અસંખ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પ્રતિઓ બિગડતી હતી તે સર્વને સંગૃહીત કરવાનું કાર્ય પરિષદ્‌ના અગ્રણીઓએ આરંભ્યું. પ્રો૰ મગનલાલ શાસ્ત્રી, રા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, રા૰ તેલીવાળા મૂળચંદ તુલસીદાસ, રા. ધીરજભાઈ સાકળીયા, રા. રણછોડનાથ પટવારી, ઇત્યાદિ વિદ્વાનો ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક પુસ્તકોને સંગૃહીત કરવાના તથા તેને મુદ્રિત કરવાના કાર્યમાં રસ લેવા લાગ્યા. એઓના એકત્રિત પ્રયાસના પરિણામે અત્યારે અલ્પ સમયમાં અનેક સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા છે, અને તેથી સમ્પ્રદાયમાં પૂર્વે જે સુષુપ્તિ તથા અજ્ઞાનની દશા સર્વત્ર જોવામાં આવતી હતી તે હવે ધીમે ધીમે પલટાઈ ગઈ છે.

હવે આપણે આ સમ્પ્રદાય તરફથી કયા કયા ગ્રંથો સમાજની સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યા છે તેની ટુંકમાં સમીક્ષા કરીશું.

વૈષ્ણવ પરિષદ્‌ની સ્થાપનાની પૂર્વે મી ગ્રીફીથ અને ડૉ. થીબોની વ્યવસ્થા નીચે કાશીથી કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રકાશિત થતા હતા. આ પુસ્તક પ્રકાશન સમિતિની આજ્ઞાથી રત્નગોપાલ ભટ્ટ નામના પણ્ડિત તરફથી શ્રીમદણુભાષ્ય તથા અન્ય ગ્રંથો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીમદણુભાષ્ય એ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ગ્રંથ છે. એમાં શુદ્ધાદ્વૈતમતાનુસાર બાદરાયણ વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર સ્વતંત્ર ભાષ્ય કરવામાં આવ્યું છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, મધ્વ, નિંબાર્ક વગેરેએ, સ્વસ્વમતાનુસાર, બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર પોતાના ભાષ્યો યોજ્યા છે પણ તે સર્વ સૂત્રાનુસાર યથાર્થ નથી. પણ Dr Bhandarkar ના મતે "શ્રી વલ્લભાચાર્ય જ બાદરાયણને અનુસરે છે. ભાષ્યની વ્યાખ્યા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ એવી આપી છે કે—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्ये सूत्रानुसारिभिः
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

અર્થાત્—જે ભાષ્યમાં સૂત્રને અનુસરનારા વાક્યોવડે સૂત્રાર્થ વર્ણવામાં આવે છે અને પદોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવે તેવા ભાષ્યને જ્ઞાનાઓ ભાષ્ય તરીકે ઓળખે છે. યુક્તિથી અને તર્કથી રમણીય અન્ય બીજા ભાષ્યો છે પણ સૂત્રના મૂળ અર્થને કિંચિત્ પણ બાધ કર્યા વગર યથાર્થ રીતે કોઈ પણ ભાષ્ય લખાયું હોય તો તે આ જ છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય સર્વ આચાર્યોના કરતા પછી પ્રકટ થયા છે અને તેથી સર્વ આચાર્યોના ભાષ્યોનું તુલનાત્મક નિરીક્ષણ તેમણે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. અણુભાષ્ય એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ હોવાથી તથા તેમાં

નવીન શુદ્ધ દ્વૈતમતનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી, લોકને તે સુગમ્ય બનાવવાને શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પછી બીજા એમના અનુયાયીઓએ જુદી જુદી ટીકાઓ લખેલી છે. આ ટીકાઓમાં નીચેની ટીકાઓ સુપ્રસિદ્ધ થઇ છે —

+૧ શ્રી બાલકૃષ્ણજી "વાગીશપ્રસાદ" નામક ભાષ્ય ટીકા
૨ શ્રી મથુરાનાથજીકૃત "પ્રકાશ" નામક ટીકા
૩ શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત "પ્રકાશ" સંજ્ઞક ટીકા.
૪ શ્રી ગિરિધરજીકૃત "વિવરણાખ્ય" ટીકા.
૫ શ્રી મુરલીધરજીકૃત ટીકા
૬ શ્રી વલ્લભજીકૃત ટીકા
૭ શ્રી વ્રજનાથકૃત ટીકા
૮ શ્રી લાલુભટ્ટજીકૃત ટીકા
૯ શ્રી ઇચ્છારામજીકૃત "પ્રદીપ" ટીકા.

પંડિત રત્નગોપાલ ભટ્ટે પ્રકટ કરેલા અણુભાષ્યમાં શ્રી પુરુષોત્તમકૃત "પ્રકાશ" નામની ટીકા પણ મુદ્રિત થઇ છે. આ "પ્રકાશ" નું કદ ઘણું જ વિપુલ છે. દશદિગન્તવિજયી પુરુષોત્તમજીએ સંપ્રદાયના સાહિત્યમા નવલાખ શ્લોકપૂર જેટલુ સાહિત્ય અર્પ્યું છે. "પ્રકાશ"મા તેમની અપૂર્વ વિદ્વત્તા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમા અણુભાષ્યના અર્થ ઉપગત અન્ય ભાષ્યકારોના મતનો પણ ઉપન્યાસ કરવામા આવ્યો છે. આજકાલ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારાઓ એવો આક્ષેપ કરે છે કે શાસ્ત્રીઓ અગર પંડિતો એ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરતા નથી, પણ આ કથન પુરુષોત્તમજીના "પ્રકાશ"થી અસત્ય પડે છે. પૂર્વના દરેક ભાષ્યકારોના મતનો અવિકલ અનુવાદ કરીને, તેની યોગ્ય સમીક્ષા કરીને, શ્રીમદણુભાષ્યનું સૂત્રાનુસારિત્વ પ્રકટ કરીને, ગ્રન્થ ગૌરવનુ વિશદીકરણ "પ્રકાશ" અદ્ભુત રીતે કરે છે. પણ આ "પ્રકાશ" ટીકાની દુર્ગમતાને લીધે ભક્તિમાર્તણ્ડના કર્તા પંડિત ગજેન્દ્ર શ્રી યોગિ ગોપેશ્વરજી મહારાજે એક "રશ્મિ" નામની ટીકા લખી છે એનું પૂર પચાસ હજાર શ્લોકનું છે. આ "રશ્મિ" ગ્રંથની પ્રતિ સુરતના મહારાજશ્રીના મંદિરમા બિરાજે છે.

શ્રી ઇચ્છારામજી જેમણે "પ્રદીપ" નામની ટીકા અણુભાષ્ય ઉપર લખી છે તે જાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા, અને પેટલાદના રહીશ હતા. તે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં આવ્યા પછી તેમને અણુભાષ્ય ઇત્યાદિ માર્ગીય ગ્રંથો વાંચવાનો ઘણો શોખ થયો તેઓ પોતે એક પ્રખર પંડિત હતા અને તેમનું સંસ્કૃત ભાષાનુ જ્ઞાન અપૂર્વ હતું. તેમના સહવાસથી ગુર્જર કવિ દયારામમા પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મના સંસ્કારો સ્થાપિત થયા હતા. આ ઇચ્છારામજીનો "પ્રદીપ" પ્રો૰ મગનલાલના પ્રયાસથી વૈષ્ણવ પરિષદ્ તરફથી બે અધ્યાય સુધી બહાર પાડવામા આવ્યો છે.

મુંબઇના શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજ તરફથી તેમના શાસ્ત્રી રમાનાથે પણ શ્રી અણુભાષ્યની ત્રિસૂત્રી સપ્ત ટીકાઓ સહિત પ્રકટ કરી છે. આ ગ્રંથ ઘણો જ સુંદર અને આક-

---

+ વૈષ્ણવ ધર્મપતાકા માસિક પુસ્તક. ૨, અંક. ૧ ઉપરથી.

ર્પંક બન્યો છે વળી મુંબઈ સરકારના ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ તરફથી, ડેક્કન કૉલેજના પ્રો૦ શાસ્ત્રી પાઠકે આખું અણુભાષ્ય, ઉપોદ્ઘાતસહ પ્રકાશિત કર્યું છે આ ગ્રંથ બીજા કરતા સસ્તો થયો છે પ્રો૦ પાઠક બીજા ભાગમા આ ગ્રંથ ઉપર પોતાની બાલબોધિની નામની ટીકા પ્રકાશિત કરવાના છે એમ એ ની પરીતામા અણુભાષ્ય લેનારાઓને માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે

ઉપર જણાવેલી ટીકાઓ ઉપરાંત (૧) શ્રી કૃષ્ણચંદ્રકૃત "ભાવપ્રકાશિકા વૃત્તિ (એક અધ્યાય છપાયો છે) (૨) શ્રી જગન્નાથજીકૃત "મરીચિકાવૃત્તિ" (૩) શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રણીત "અધિકરણમાળા" અને (૪) શ્રી નિર્ભયરામ ભટ્ટકૃત 'અધિકરણ સંગ્રહ' પણ છે અને તે મુદ્રિત થયા છે અણુભાષ્યના મુખ્ય ચાર અધ્યાય છે, અને તેના અધ્યાય પણ ચાર છે– સમન્વયાધ્યાય (સ્વરૂપ વિચાર), અવિરોધાધ્યાય (મતાન્તર નિરાકરણ), સાધનવિચાર ફલાધ્યાય સમન્વયાધ્યાયના ચાર પાદ છે અને તેમા અનુક્રમે કાર્યપ્રતિપાદક, અન્તર્યામિ પ્રતિપાદક, પારાયસ્વરૂપપ્રતિપાદક, અને પ્રકીર્ણ એમ ચાર પાદ છે અવિરોધાધ્યાયમા શ્રુતિવિપ્રતિષેધપરિહાર, સ્વાતંત્ર્યેણ પરમતનિરાકરણ, જડજીવવિરુદ્ધાશનિરાકરણ, જીવ શરીરવત્યન્તર્બહિરિન્દ્રિયવિચાર, એ પ્રમાણે પાદો છે સાધનાધ્યાયમા અધિકારિજન્મ નિર્ધાર, જીવમુક્તિયોગ્યતાવિચાર, બ્રહ્મગુણોપસંહાર, કર્મોપસંહાર એ વિષયો છે અને ફલાધ્યાયમા અન્તરગસાધનવિચાર, સૂક્ષ્મશરીરાદિલયવિચાર, ક્રમમુક્તિમાર્ગવિચાર, પુષ્ટિમર્યાદાલવિમર્શનપૂર્વક લીલાનિત્યત્વવિચાર આ ગ્રંથમા મુખ્યત્વે કરીને, નીચેના શુદ્ધાદ્વૈતતત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ દર્શાવ્યા છે

૧ બ્રહ્મ નિર્ગુણ તથા સગુણ ઉભયરૂપ છે

૨ બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે

૩ બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયી તથા નિમિત્ત કારણ છે

૪ જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી સત્ય છે

૫ જગત્ અને સંસાર એ ભિન્ન છે સંસાર અહંતામમતાત્મક જીવની અવિદ્યાએ કલ્પેલો હોવાથી મિથ્યા છે

૬ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમા, ભક્તિ એ જ પરમ સાધન છે ભક્તિમા પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ જ ખરું સાધન છે

૭ જીવ અણુ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, ચૈતન્યયુક્ત છે સર્વ વ્યાપક નથી

૮ કૃષ્ણ એ જ પરબ્રહ્મ છે

૯ रसो वै स એ શ્રુતિ પરબ્રહ્મની રસાત્મકતાનું વર્ણન કરે છે

૧૦ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે ઇત્યાદિ.

અણુભાષ્યના આ અધ્યાય તૃતીયનો ભાગ શ્રી વલ્લભાચાર્યે રચ્યો છે બાકીનો અવશિષ્ટ ભાગ તેમના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ લખેલો છે, એવું ભાષાના આધારે તથા બીજા આન્તરપ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકે છે

અણુભાષ્યની માફક શ્રીજૈમિનિસૂત્રભાષ્ય પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યે રચ્યું છે. પ્રથમ આ ભાષ્યનું મુદ્રણ પુષ્ટિભક્તિ સુધા નામના માસિકમાં શાસ્ત્રી મગનલાલે કર્યું હતું. પણ પછીથી તેને સ્વતંત્ર પુસ્તકના રૂપમા વૈષ્ણવ પરિષદ્ તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ હતું. આ સૂત્રો ઉપરની સ્વવિરચિત કારિકા પણ એ જ માસિકમા મુદ્રિત થઇ હતી.

तत्त्वदीपनिबंध. આ ગ્રંથ પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ રચ્યો છે. તેના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણુ, સર્વનિર્ણય, અને ભાગવતાર્થ પ્રકરણુ એમ ત્રણ ભાગ છે. આ આખો ગ્રન્થ પ્રક્ત નિબંધની કારિકાઓ તથા પ્રકાશસહ પંડિત ગટુલાલા તરફથી મુદ્રિત કરવામા આવ્યો હતો. તેમ જ શ્રી પુરુષોત્તમજીના "આવરણ ભંગ" વાળી વિદ્વત્તાભરેલી ટીકા સહ પંડિત રત્નભટ્ટજીએ Benares Sanskrit Series તરફથી પ્રકાશિત કર્યું હતું. પણ કોટાનિવાસી પણ્ડિત ગોકુલદાસે એ ભાગમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે કંઇક ઠીક છે, કારણ કે તેમાં અસલ સંસ્કૃત ટીકાનો ભાવાર્થ વ્રજભાષામાં પણ આપવામા પણ આવ્યો છે. પણ આ ગ્રંથના સર્વનિર્ણય ભાગ સુધીનો જ તે પ્રકટ થયા છે. સ્વ. લલ્લુભાઇ વૈષ્ણુવ સાહિત્યના ઘણાજ અભ્યાસી હતા. તેમણે પણ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણનું ગુજરાતી સરલ શૈલીમા ભાષાતર છપાવ્યું છે. રા. તેલીવાળા "સર્વનિર્ણય" વિભાગનું સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર "વેણુનાદ" નામના સાપ્રદાયિક માસિકમા પ્રકટ કરે છે.

"પત્રાવલંબન" ગ્રંથ. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય જ્યારે કાશી પાસે ચરણાદ્રિમા રહેતા હતા ત્યારે એમણે ભક્તિમાર્ગના પ્રચારમા ઉપયોગી ઉત્તર મીમાંસાના ભાષ્યનો બ્રહ્મવાદથી વિચાર કર્યો હતો; અને જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયના ઉપયોગને માટે પૂર્વ મીમાંસાના ભાષ્યથી ધર્માદિનો વિચાર કર્યો હતો. આ સમયે માયાવાદ અને ભાટ્ટ મતના પંડિતો વિવાદ કરવાની ઇચ્છાથી કાશીથી ચરણાદ્રિ આવ્યા. તે વખતે તેમની સાથે ચરણાદ્રિમાં વિવાદ કરવાથી ભગવત્સેવામા પ્રતિબંધ થાય તેથી તેની નિવૃત્તિ માટે પોતે કાશી પધાર્યા અને એક પત્રમા મર્યાદામત લખીને કાશી વિશ્વેશ્વરના દેવાલયના બારણા વિષે સ્થાપન કર્યો, માટે આ ગ્રંથનું નામ પત્રાવલંબન કહેવાય છે. આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિથી સર્વ પણ્ડિતો વિવાદમા હારી ગયા હતા. આ ગ્રંથ સમજવો ઘણો જ દુર્બોધ છે. એમા જૈમિનિ પ્રતિપાદિત ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા બહુજ સૂક્ષ્મ રીતે કરવામા આવી છે. આ ગ્રંથે રા. રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારીએ, શાસ્ત્રી મોહનલાલ કાશીરામ પાસે શોધન કરાવી ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એની સાથે શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત ટીકા પણ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ ન્હાના મોટા ૮૪ ગ્રથો સંસ્કૃતમા લખ્યા છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર એમણે ઘણું જ સાહિત્ય લખેલુ છે. એમની સુબોધિનીજી નામની ટીકા ઘણીજ પ્રસિદ્ધ છે. આ સુબોધિનીજી જો કે શ્રીમદ્ભાગવતના ગૂઢાશયને પ્રકટ કરે છે છતા પણ તે સમજવા ઘણા કઠણ છે અને તેથી તે ઉપર ઘણીજ સાપ્રદાયિક સંસ્કૃત ટીકાઓ થઇ છે. આ સર્વ ટીકાઓ સહિત સુબોધિનીજીનું મુદ્રણ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે કારણકે તેમા દ્રવ્યનો મ્હોટો પ્રશ્ન છે. તો પણ હાલમા સુભાગ્યે સંપ્રદાયના મહારાજોની શુભેચ્છાથી આખા સુબોધિનીજીના જુદા જુદા ભાગો જુદે જુદે સ્થળથી પ્રકટ થયા છે, અને હજુ પણ બીજા ભાગોનું મુદ્રણ ચાલી જ રહ્યું છે; ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધ અને દ્વિતીય સ્કંધનું સુબોધિનીજી

સહ મુદ્રણ મુંબઈના ગોસ્વામી ગોકુળનાથજીની આજ્ઞાથી પંડિત બનભટ્ટ શર્માએ કર્યું હતું હાલમાં દશમ સ્કંધનું કામ આરંભાયું છે પ્રથમ તો પ્રો મગનલાલે "શ્રી સુબોધિનીજી" નામનું માસિક ચાલુ કર્યું હતું અને તેમાં સર્વ ટીકાઓ તથા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત સુબોધિનીજીનું મુદ્રણ થતું હતું, પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે તેમને તે કાર્ય બંધ કરવું પડ્યું હતું પણ તેમના પાછળથી શેઠ ખીમજીની મદદથી કોટાવાળા પંડિત મુખ્યાજી ગોકળદાસે કેટલોક વખત ચાલુ રાખ્યું, પણ તેમાં જન્મપ્રકરણ સુધી ગતિ કરતું તે માસિક બંધ થયું હમણાં જ પોરબંદરવાળા જીવનેશજી મહારાજશ્રીની ઉદારતાથી તેમના શાસ્ત્રી તરફથી "જન્મ પ્રકરણ' સર્વ સાહિત્યસહ મુદ્રિત થાય છે ગ તેલીવાળાએ પણ "રાજસ પ્રકરણ" ઘણી જ સારી રીતે પ્રકાશિત કર્યું છે, અને બીજું "રાસ પંચાધ્યાયી તથા ભ્રમર ગીત" ઇત્યાદિ ભાગો પણ અલ્પ સમયમાં તૈયાર થવાની વકી છે સુબોધિનીજી ઉપર સંપ્રદાયમાં શ્રી ગુસાંઈજીની ટિપ્પણી, શ્રી પુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ, વલ્લભજીનો "લેખ" તથા લાલૂભટ્ટની 'યોજના" વગેરે ઘણી જ સુંદર અને માર્મિક ટીકાઓ છે દશમસ્કંધ ઉપરના ટિપ્પણીનું મુદ્રણ પણ સુરતના મહારાજ વ્રજરત્નની સહાયથી ન તેલીવાળા તથા સાકળીઆએ કર્યું છે શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર વલ્લભાચાર્યજીની સૂક્ષ્મ ટીકા પણ જુદી છે અને તેનો અલ્પ ભાગ "પુષ્ટિભક્તિ સુધા"માં પ્રો મગનલાલે છપાવ્યો હતો

"भागवतार्थ प्रकरण" તત્ત્વદીપ નિબંધના ભાગ તરીકે પણ પ્રથમ બે સ્કંધ સુધીનો શ્રીનાથદ્વારાના શ્રી ગોપેશ્વરલાલજીની અર્થસાહાય્યથી ન તેલીવાળા તથા શાસ્ત્રી વર્ધનરામે પ્રકટ કર્યો છે વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થ સાત પ્રકારે કરી બતાવ્યા છે આ વિષે પોતે જ તત્ત્વદીપ નિબંધમાં આમ આજ્ઞા કરે છે

शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे।
एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते ॥

આ ઉપરાંત ભાગવત ઉપરથી તેમણે પુરુષોત્તમની લીલાના બોધક સહસ્ર નામ તારવી કાઢ્યાં છે તેમાં દરેક અધ્યાયના સંક્ષિપ્ત સારનો પણ બોધ થઈ શકે છે આ ગ્રંથ 'પુરુષોત્તમ સહસ્ર નામ" તરીકે અમદાવાદના ર. મસ્તુભાઈ છગનલાલે છપાવ્યો છે વળી **त्रिविधनामावली** નામનો ગ્રંથ વલ્લભાચાર્યજીએ નિજ તનુજ શ્રી ગોપીનાથજીને શ્રીમદ્ભાગવત પાઠ સહજમાં થઈ જાય એ હેતુથી પ્રકટ કર્યો છે એવી કિંવદન્તી સંપ્રદાયમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ગ્રંથમાં કૃષ્ણના લીલાબોધક નામો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે કૃષ્ણની બાલલીલા પ્રૌઢલીલા અને રાજલીલા એમ ત્રિવિધ લીલાનો બોધ થવાને કૃષ્ણના ત્રિવિધ નામો યોજ્યા છે બાલલીલાના નામથી પ્રભુમાં પ્રેમ, પ્રૌઢના પાઠથી આસક્તિ અને રાજલીલાના નામપાઠથી વ્યસન, સિદ્ધ થશે એમ ગ્રંથાન્તે ફલશ્રુતિ છે આ ગ્રંથનું મુદ્રણ ગોકુલોત્સવકૃત 'निवृत्ति' સહ નડિઆદ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના એક વખતના મંત્રી ત્રિભુવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહ તથા રા તેલીવાળા તેમજ રા. સાકળીઆએ સંશોધન કરીને છપાવ્યું છે

'श्री फलप्रकरण सुबोधिनी" એ નામનો ગ્રંથ સ્વર્ગસ્થ હરજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસના ફંડની મદદથી અમદાવાદના હરિરામ સ્વે રામ તથા દલાલ મનમોહનદાસ તેમજ

શાસ્ત્રી વસંતરામે સંશોધન કરીને છપાવ્યો હતો. **रासपञ्चाध्यायी प्रकाश** નામની સ્વતંત્ર પીતામ્બરજી પ્રણીત ટીકાગ્રંથ પણ મી. તેલીવાળાએ છપાવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભાગવત્ ઉપરનું વિશાલ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય એક પછી એક પ્રકટ થતું જાય છે.

श्रीमद्गायत्रीभाष्यम्" ગાયત્રી એ વેદબીજરૂપ ગણાય છે. સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં એવું લખેલું છે કે ગાયત્રી એ બીજ છે, અને વેદાદિ શાસ્ત્રો તેમાંથી પ્રકટ થયેલું કલ્પવૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્‌ભાગવત એ તેનું ફળ છે. ગાયત્રી મંત્ર લગભગ દરેક હિંદુ સંપ્રદાયમાં મનાય છે પણ કેટલાક સૂર્યને તેના અધિષ્ઠાતા કહે છે તો કોઇ રુદ્રને કહે છે. પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ આ ભાષ્યમાં પોતાની કમનીય ભાષામાં, આ મંત્રના અધિષ્ઠાતા તે રસાત્મક બ્રહ્મ જ હોઇ શકે અન્ય કોઈ નહિ એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ભાષ્ય ઉપર શ્રી ગોકુલેશ્વરે સ્વતંત્ર ગાયત્રીનો અર્થ કર્યો છે. વિઠ્ઠલનાથજીએ લગભગ ૩૫ કારિકાઓમાં ગાયત્રીની વ્યાખ્યા આપી છે, અને પુરુષોત્તમજીએ તેના ઉપર ઘણું વિવરણ કર્યું છે. વળી શ્રી મહેશેન્દ્રિરેશે પણ આ અર્થનું વિવરણ કર્યું છે. તેમ જ ભારતમાર્તણ્ડ વેદાન્ત ભટ્ટાચાર્ય ગોવર્ધનભટ્ટે પણ એક ટીકા લખી છે. આ સર્વ ટીકાનો આશય ગાયત્રી મંત્રના અધિષ્ઠાતા રસાત્મક કૃષ્ણ છે એવો ફલિત થાય છે. આ સર્વ ટીકાઓ સહિત **श्री गायत्रीभाष्य** નામનો ગ્રંથ, ગુજરાતીમાં "દ્વિજરાજસુધા" નામના અનુવાદ સાથે પ્રો. મગનલાલે છપાવ્યો છે.

न्यासादेश નામનો પણ એક લઘુ ગ્રંથ વલ્લભાચાર્યજીનો લખેલો છે તેની ઉપર વિઠ્ઠલનાથજીનું વિવરણ છે. આ ઉભયનું મુદ્રણ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત મુંબઇનાં ગોકુલનાથજી મહારાજની આજ્ઞાથી ભટ્ટ શ્રી રમાનાથજીએ કર્યું છે.

"**सन्यासनिर्णयः**" નામના શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથ ઉપર શ્રી ગોકુલનાથ; શ્રી રઘુનાથ, શ્રી ગોકુલોત્સવ, ચાચા શ્રી ગોપેશ્વર, શ્રી પુરુષોત્તમજી, કાકા શ્રી વલ્લભજી, તથા ચાચા શ્રી ગોપેશની ઘણી જ સુંદર ટીકાઓ છે. અને તે સર્વ સહિત તથા ગુજરાતી અનુવાદ સાથે આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ રા. તેલીવાળા તથા રા. સાકળીઆએ પોરબંદરના મહારાજશ્રીની આર્થિક સાહાય્યથી કરી છે. આ ગ્રંથમાં ખરો સન્યાસ કોને કહેવાય અને એ સન્યાસનું અધિકારી કોણ છે અને શા માટે તથા કયા કાળમાં તે અંગીકાર કરવો જોઇએ તે સર્વનું નિરૂપણ છે. માત્ર પ્રભુના વિરહના અનુભવ માટે જ સન્યાસનું ગ્રહણ કરવાનું છે અને તે કર્મ કે જ્ઞાન માર્ગમાં નહિ પણ ભક્તિ માર્ગમાં અને તે વળી પ્રેમલક્ષણા સ્થિતિમાં જ ગ્રહણ કરવાનો છે એવો પરમ બોધ આ ગ્રંથમાં છે.

मधुराष्टक ગ્રંથમાં ભગવાનના સૌંદર્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં જો કે ફક્ત આઠ જ શ્લોકો છે, પણ તે ઘણા જ ઉત્તમ છે. આ ગ્રંથનું રહસ્ય સ્ફુટ કરવા શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી, ઘનસ્યામજી, બાલકૃષ્ણ, વલ્લભ, રઘુનાથ, તથા શ્રી હરિરાયજીએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખી છે. તે સર્વને જુદી જુદી પ્રતિ ઉપરથી સંશોધક મી. તેલીવાળાએ પુસ્તકાકારમાં પ્રકટ કર્યાં છે

निरोधलक्षण આ ગ્રંથ પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો બનાવેલો છે. આની ઉપર ચાચાશ્રી ગોપેશ, કાકાશ્રી વલ્લભ, શ્રી હરિશયન, શ્રી વલ્લભ, શ્રી પુરુષોત્તમજી તથા શ્રી

વ્રજરત્નજીની ટીકાઓ છે તે સર્વ સહિત આ ગ્રંથનું મુદ્રણ શ્રી તેનીવાળાએ તથા શ્રી સાકળીઆએ કર્યું છે નિરોધ એટલે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવચ્ચરણસરોજમાં આસક્તિ, નિરોધ સિદ્ધ થવાને માટે ઇંદ્રિયોનું દમન તથા વિષયોનો ત્યાગ થવો જોઇએ આને માટે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોનો ભગવત્સેવામાં કેવી રીતે વિનિયોગ કરવો જોઇએ તે દર્શાવે છે

"**बालबोध**" આ ગ્રંથ ભક્તિમાર્ગની પ્રવેશિકા જેવી છે ભક્તિમાર્ગ એ શું છે અને બ્રહ્મ એ શું વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન આ ગ્રંથમાં કરાવવામાં આવ્યું છે એમાં ચાર પુરુષાર્થો (ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ) ઇશ્વરપ્રોક્ત અને ઋષિપ્રોક્ત એમ ઉભય પ્રકારના જણાવ્યા છે ઇશ્વરપ્રોક્ત વેદની શ્રુતિઓનો વિષય છે લૌકિક પુરુષાર્થો સ્મૃતિઓમાં ઋષિઓએ કહેલા છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ માટે જુદા જુદા ગ્રંથો છે તે ઉપરથી તે કેવા પ્રકારના હોય છે અને હોવા જોઇએ તેનો નિર્ણય થઇ શકે છે પણ મોક્ષને માટે ભિન્નભિન્ન વિચાર જણાવવામાં આવ્યા છે સાંખ્ય અને યોગ સ્વતોમોક્ષ માને છે પણ સાંખ્ય તેને માટે ત્યાગને સાધનરૂપ ગણે છે, યોગ માત્ર માનસિક ત્યાગને સાધન ગણે છે પરંતુ મોક્ષ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ દેવો તરફથી મળે છે આ પછી વિષ્ણુ એ જ મોક્ષના દાતા છે એ સિદ્ધાન્ત આ ગ્રંથમાં જણાવ્યો છે પણ વિષ્ણુનું પર સ્વરૂપ કયુ તે **सिद्धान्तरहस्य** નામના બીજા ગ્રંથમાં છે આ બાળબોધ ગ્રંથ ઉપર દેવકીનંદનજીની તથા શ્રી પુરુષોત્તમજીની ટીકાઓ છે તે બન્ને ટીકાવાળા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં માહિલાચાર્યભટ્ટ ગળભટ્ટે પ્રકટ કર્યા છે વળી નડિઆદના શ્રી વલ્લભીય ગ્રંથ પ્રકાશક ૫૬ તરફથી પણ આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरितम् આ ગ્રંથ શ્રી મુરલીધરશર્માજીએ બનાવેલો છે તેમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનચરિત્ર સંક્ષેપમાં ઘણી સુંદર ભાષામાં કરેલું છે આ ગ્રંથને વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે મુદ્રિત કર્યો છે વળી **श्रीवल्लभदिग्विजय** નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી નાથદ્વારના વિદ્યાવિભાગ તરફથી સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, એમાં પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે

श्री परिवृढाष्टक તથા **कृष्णप्रेमामृत** આ બન્ને ગ્રંથો એક પુસ્તકમાં ગ તેનીવાળાએ છપાવ્યા છે **कृष्णप्रेमामृत** ઉપર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની ઘણી જ પાણ્ડિત્યથી ભરેલી ટીકા છે **श्री परिवृढाष्टक** વલ્લભાચાર્યજીનો બનાવેલો છે તેમાં દરેક શ્લોકને અન્તે **रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्री परिवृढ** (પરબ્રહ્મ કૃષ્ણમાં મારી રતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાવ એમ પોતે ઇચ્છે છે)

શ્રી વલ્લભાચાર્ય વિરચિત **सेवाफल** ઉપર બાર વિવરણો છે વલ્લભાચાર્યનું પોતાનું તે ઉપરાંત કલ્યાણરાયજી, ચાચા શ્રી ગોપેશ, શ્રી દેવકીનંદનનું, શ્રી હરિધિન ચરણનું, શ્રી વલ્લભનું, શ્રી પુરુષોત્તમજીનું, તથા તેમને અનુસરનાર એક જણનું, લાલુભટ્ટ, જયગોપાલભટ્ટ, લક્ષ્મણ ભટ્ટ વગેરેના છે આ સર્વનું મુદ્રણ રા તેનીવાળાએ પોરબંદરના મહારાજશ્રીના અર્થ સાહાય્યથી કર્યું છે આમાં સેવાના ત્રણ ફલ, અલૌકિક સામર્થ્ય, સાયુજ્ય, વૈકુણ્ઠાદિમાં સેવોપયોગી

દેહની પ્રાપ્તિ, આપેલા છે. ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ તથા ભોગ એ સેવાના પ્રતિબંધક છે. લૌકિક ભોગ ત્યાજ્ય છે અને અલૌકિક ગ્રાહ્ય છે. સાધારણ પ્રતિબંધ ત્યાજ્ય છે પણ ભગવત્કૃત અત્યાજ્ય છે. એવો સિદ્ધાન્ત દર્શાવ્યો છે.

"**શ્રી યમુનાષ્ટક**" આ શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ વલ્લભાચાર્યજીએ રચ્યો છે. તેના ઉપર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી, પુરુષોત્તમજી તથા હરિરાયજીની ટીકાઓ છે. આ ગ્રંથને ભટ્ટ બલદેવ શર્માએ છપાવ્યો. યમુનાજી સર્વ સિદ્ધિના દાતા છે એમ કહ્યું છે. પુરુષોત્તમજીની ટીકા પ્રમાણ શૈલીને અનુસરે છે જ્યારે હરિરાયજીની ભાવાત્મક છે.

વલ્લભાચાર્યજીનો **ભક્તિવર્ધિની** ગ્રંથ ૧૪ ટીકાઓ સહિત છપાયો છે

શ્રી સર્વોત્તમસ્તોત્ર તથા **શ્રીમદ્વલ્લભાષ્ટક**. આ બન્ને શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથો શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ બનાવ્યા છે. પ્રથમમાં વલ્લભાચાર્યજીનાં ૧૦૮ નામો છે અને બીજામાં તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રથમ ઉપર ગોકુળનાથજીની બે ટીકાઓ છે. હાલમાં લઘુ ટીકા સહિત એ પુસ્તક નડિઆદના શા. ત્રિભોવનદાસે પ્રકટ કર્યું છે. ગોકુળનાથજીની બીજી ટીકાનું પૂર ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે, તે હજુ મુદ્રિત થઇ નથી. "શ્રી વલ્લભાષ્ટક" ઉપર શ્રી ગોકુળનાથજી, શ્રી પુરુષોત્તમજી, શ્રી રઘુનાથજી, તથા શ્રી ગોકુલેશની ટીકાઓ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઘણો જ રમિક છે. સંપ્રદાયમાં વૈષ્ણવો આ બન્ને ગ્રંથોનો ઘણા જ ભાવ પૂર્વક નિત્ય પાઠ કરે છે. **વલ્લભાષ્ટક**નો સર્વ ટીકાઓ સહ ગુજરાતી અનુવાદ અમદાવાદના લલ્લુભાઇ છગનદાસે પ્રકાશિત કર્યો છે.

"**ભક્તિહંસ**" એ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ રચેલો છે. એની ઉપર શ્રી રઘુનાથજીની **ભક્તિતરંગિણી** નામની ટીકા છે; તેમ શ્રી પુરુષોત્તમજીએ **તીર્થ** તથા **વિવેક** એમ બે ટીકાઓ કરી છે. આ ગ્રંથ અને તેની ટીકાઓને સંસ્કૃતમા શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કાર્યાલય તરફથી ભટ્ટ બળદેવે છપાવ્યો છે. પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ રા. તેલીવાલાએ પુષ્ટિભક્તિ સુધા નામના માસિકમાં કર્યો છે. આ ગ્રંથમા ભક્તિ એટલે શું? કર્મ તથા જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું આધિક્ય શાથી છે? નવધા અગર સાધનરૂપા ભક્તિ અને પ્રેમલક્ષણા અગર સાધ્યરૂપા ભક્તિ એમની વચ્ચે શું તારતમ્ય છે એ. સઘળા વિષયોની સૂક્ષ્મ ચર્ચા શ્રુતિ તથા ભાગવતાદિ ગ્રંથોને આધારે કરી છે. **ભક્તિહેતુ** તથા **ભક્તિનિર્ણય** ગ્રંથો પણ ભક્તિ તત્ત્વને સમજાવનારા પ્રકટ થયા છે. શ્રી ગોપેશ્વરજી મહારાજે પણ **ભક્તિમાર્તણ્ડ** નામનો મહાન્ અપૂર્વ ગ્રંથ રચેલો છે આ ગ્રંથનું મુદ્રણ Benares Sanskrit Series માં પણ્ડિત રત્ન ગોપાલ ભટ્ટે કર્યું છે. આનો થોડોક અનુવાદ શાસ્ત્રી ચિમનલાલે "પુષ્ટિ ભક્તિ સુધા"મા કર્યો છે.

વિદ્વન્મણ્ડન—આ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન ગ્રંથ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ બનાવેલો છે. પ્રથમ આ પુસ્તક સંજીવિની ટીકા સહિત કાશીથી પંડિત રત્ન ગોપાલ ભટ્ટે પ્રકટ કર્યું હતું. પણ સુવર્ણ સૂત્ર તથા શક્તિ ઇત્યાદિ ટીકાઓ સહ તેનું પુનર્મુદ્રણ હાલમાં શ્રી દેવકીનંદનજીના શ્રી વલ્લભલાલજીના વિદ્યાવિભાગ તરફથી શરૂ થાય છે તે થોડા વખતમા પ્રકટ થશે. આ

ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ પુરુષોત્તમજીના "સુવર્ણ સૂત્ર" તથા શ્રી ગિરધરજીની "હરિતોષિણી" ટીકાને આધારે ઘણી જ સરલ શૈલીમાં મી નાનુભાઈ નારણરામ ગાંવીએ કર્યું છે

"**શૃંગારરસમણ્ડન**" આ એક ભક્તિમાર્ગીય કાવ્યગ્રંથ છે એમાં કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન છે જયદેવના ગીતગોવિંદનું કંઇક અંશે અનુકરણ છે સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણની સાથેની પરમપ્રેમ-લક્ષણાભક્તિ એજ શૃંગારરસ કહેવાય છે તેનું બીજું નામ મધુરરસ છે એનો લૌકિક કામ સાથે બિલકુલ સંભ્રમ* કરવાનો નથી વિઠ્ઠલનાથજીએ રસાત્મક, આનંદઘન કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન રસિક રીતિએ કર્યું છે આ ગ્રંથ સંસ્કૃતાભિજ્ઞ વૈષ્ણવ વર્ગને ઘણો જ સત્કારને પાત્ર થયો છે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને મતે અને સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તાનુસાર ખરો પ્રેમ અગર રસ તે પ્રભુ સંબંધીનો જ હોય છે તદ્વ્યતિરિક્ત માત્ર આભાસ જ છે આ ગ્રંથનું ગુજરાતી સમશ્લોકી ભાષાન્તર ખંભાતના શાસ્ત્રી ભદ્રશંકરે કર્યું છે અને તેનું પ્રસ્તાવના સહિત મુદ્રણ ર ગ તેલીવાળાએ કર્યું છે

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यम् આ ગ્રંથ શાણ્ડિલ્ય મુનિના ભક્તિસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય રૂપે છે આના વિરચયિતા શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીના અન્તેવાસિ શ્રી મુરલીધરદાસજી છે વૈષ્ણવ પરિષત્ તરફથી ર ગ શાહ વાડીલાલે તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે એને પ્રકટ કર્યો છે સાથે ગુજરાતી અનુવાદ પણ છે

प्रस्थानरत्नाकर-શ્રી પુરુષોત્તમજીએ અનેક અપ્રતિમ વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથો લખેલા છે એમના જેટલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અન્ય કોઇ વિદ્વાનની અત્યાર સુધી થઇ હોય એમ ભાગ્યે જ જાણવામાં આવે છે વેદાદિના ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય તથા જૈનોના હેમાચાર્યની માફક એઓ પણ અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવતા વિદ્યાના તે ઘણા જ રસિક હતા આ ગ્રંથ પણ તેમણે રચેલો છે એક રીતે આ તર્કશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે આમાં આ શાસ્ત્રના કોઇપણ તત્ત્વ સંબંધી જુદા જુદા આચાર્યોમાં જે ભેદ હોય તે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ સમજાવ્યો છે મીમાંસકો, વૈશેષિક, પાર્થસારથિમિશ્ર, શ્રી રૂપમિશ્ર માયાવાદિ, બૌદ્ધો, વિજ્ઞાનવાદિ, સાંખ્યો-ઇત્યાદિ સર્વના મતોનો નિર્દેશ કર્યો છે આ ગ્રંથમાં પ્રમાણપરિચ્છેદ તથા પ્રમેયપરિચ્છેદ એમ બે મુખ્ય વિભાગ છે પ્રમાણપરિચ્છેદ અંગમાં-પ્રમાણનિરૂપણ તથા કરણનિરૂપણ નામના ભાવસ્વરૂપપ્રમાણનિરૂપણ, વિષય તથા શબ્દ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, ઐતિહ્યાદિ, લોકવેદપ્રામાણ્ય વિવેક વગેરેનો વિચાર કર્યો છે કરણોમાં શબ્દને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે પ્રમેયકોટિમાં સ્વરૂપકોટિ, રત્નતત્ત્વો તથા કાર્યકોટિનો વિચાર કર્યો છે આ ગ્રંથનું પ્રકાશન પ્રો મગનલાલ શાસ્ત્રીએ કર્યું છે

तैत्तिरीयोपनिषद्-આ ઉપનિષદ્ ઉપરના બ્રહ્માનન્દવલ્લી જેમાં બ્રહ્મરસ સ્વરૂપે વર્ણન છે, તે વિભાગ ઉપર મહાપતિ શ્રી જયગોપાલ ભટ્ટકૃતભાષ્ય છે ભાષ્યસહ તથા ઉપોદ્ઘાતમાં એના ગુજરાતી અનુવાદસહ, આ ગ્રંથનું મુદ્રણ ર ગ તેલીવાળાએ કર્યું છે

मनोदूतकाव्यम् તથા **हृदयदूतकाव्यम्**-આ કાવ્યોમાં કાલીદાસના મેઘદૂતનું અનુકરણ છે અર્થાત્ કાલીદાસના મેઘદૂતમાં જેમ યક્ષ મેઘદ્વારા પોતાની પત્નીને સદેશો

* । सम्मिश्रण ।

મોકલે છે તેમ અહિંઆં ભક્ત પોતાના મન અગર હૃદયદ્વારા પ્રભુને સંદેશા મોકલે છે. મનોદૂતમા ચિત્તને ગોકુળ જ્યા નિત્ય કૃષ્ણવિહાર કરી રહ્યા છે તે સ્થળે મોકલે છે અને હૃદયદૂતમા હૃદયને શ્રી નાથદ્વારમા બિરાજતા પ્રભુ શ્રી ગોવર્ધનધર પાસે મોકલે છે. मनोदूतकाव्यना પ્રણેતા મહેશ–ચન્દ્રિરેશ ભટ્ટ છે અને हृदयदूतकाव्यना દેવર્ષિભટ્ટ હરિહર છે. हृदयदूतनुं મુદ્રણ પ્રથમ પંડિત ગટ્ટુલાલજીએ કર્યું હતું. પણ પુનઃ રા. પટવારી રણછોડદાસના દ્રવ્ય સાહાય્યથી ગ. તેલીવાલાએ તેના ગુર્જર–અનુવાદ (શ્લોકબદ્ધ) સહ મુદ્રણ કર્યું છે

વળી શ્રી લાલૂભટ્ટોપનામક શ્રી બાલકૃષ્ણભટ્ટ વિરચિત " ख्यातिविवेक " શ્રી પુરુષોત્તમ વિરચિત " भेदाभेद स्वरूपनिर्णयः " "भगवत्प्रकृति पूजनवादः" " सृष्टिभेदवादः ", " ख्यातिवादः " " मूर्तिपूजनवादः " "नामवादः" "सलालपनर्थ्वंसवादः " " भक्त्युत्कर्षवाद " "प्रतिबिम्बवादः" " आविर्भावतिरोभाववादः " " जीवप्रतिबिम्बत्वखंडनवादः " " ब्रह्मणत्वाह्निदेवतावाद. " શ્રી પીતાંબર પ્રણીત "भक्तिरसत्ववाद.", શ્રી ગોપેશ્વરવિરચિત आत्मवादः, શ્રી ગિરધરજી વિરચિત " प्रपञ्चवाद, " શ્રી વલ્લભજી વિરચિત प्रपञ्चसंसारभेद. ઇત્યાદિ અનેક વાદના ગ્રંથો, वादावली નામના પુસ્તકમા સંગૃહીત કરીને ભટ્ટ રમાનાથે, શ્રી વ્રજરત્નલાલજીની આર્થિક સાહાય્યથી શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કાર્યાલય તરફથી પ્રકટ કર્યા છે.

પંડિત ગટ્ટુલાલજીના સ્વતંત્ર ગ્રંથોમા सत्सिद्धांत मार्तण्ड प्राभंजन, वेदान्तचिन्तामणिः એટલા સંસ્કૃતમા મુખ્યત્વે કરીને પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્રી પુરુષોત્તમજીના प्रस्थानरत्नाकर તથા द्रव्यशुद्धिः તેમ જ उत्सवप्रतानः સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવામા આવ્યા છે.

શ્રી ગિરધરજીના शुद्धाद्वैत-मार्तण्ड વિદ્વાનોમા ઘણો જ આદર પામ્યો છે. પ્રથમ પંડિત રત્નભટ્ટે કાશીથી પ્રકટ કર્યો હતો, પણ શાસ્ત્રીજી મગનલાલના શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્ત પ્રદીપ સહિત અનુવાદવાળો આ ગ્રંથ જ્યારે પ્રકટ થયો ત્યારે તે ઘણો જ પ્રશંસનીય બન્યો હતો. લાલૂભટ્ટનો प्रमेयरत्नार्णव નામનો ગ્રંથ એક અન્ય शुद्धाद्वैत मार्तण्डની આવૃત્તિ ભેગો છપાયો છે.

तत्त्वदीप सहिता श्रीमद्भगवद्गीता તથા શ્રી વ્રજરાયકૃત श्रीगीतामृत-तरंगिणी સ્વતંત્ર રીતે છપાયા છે. તેમ જ ગુજરાતીમા પણ ઉક્ત ટીકાને આધારે એક ગીતાનું પુસ્તક અમદાવાદવાળા લલ્લુભાઇ છગનદાસે છપાવ્યું છે.

શ્રી હરિરાયજી વિરચિત ब्रह्मवाद ગ્રંથ સંસ્કૃતમા છપાયો છે, તેનો ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી અનુવાદ સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખે કર્યો હતો.

શ્રી હરિરાયજી કૃત शिक्षापत्र હરકોઇ એતન્માર્ગીય વૈષ્ણવ વાંચે છે. ભાગ્યે જ કોઇ વૈષ્ણવ એવો હશે કે જે આ ગ્રંથથી અજ્ઞાત હોય? સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની શીક્ષાપત્રીની માફક આ ગ્રંથ ઘણો જ પ્રસિદ્ધ છે. દરરોજ ભગવન્મંડળીમાં વાર્તા પ્રસંગે આ ગ્રંથ

વંચાય છે અત્યાર સુધી આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં તથા તેની ઉપરની વ્રજ ભાષાની ટીકાઓમાં જ મળતું હતું, પણ હાલમાં લલ્લુભાઈ છગનલાલે શા સુંદરલાલ બી એ પાસે એની ટીકાને ગુજરાતીમાં ફેરવીને છપાવ્યું છે

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો ‘શુદ્ધાદ્વૈતરત્નાકર’માં પ્રસિદ્ધ થયા છે અને હજુ ઘણાએ અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સાંપ્રદાયિક સરસ્વતી ભંડારોમાં બિરાજી રહ્યા છે આ ઉપરથી વૈષ્ણવ સાહિત્ય કેટલું વિશાળ છે તેનો કંઈક ખ્યાલ સર્વ કોઈને આવશે? છપાવવાના ઘણા જ ગ્રંથો હજુ એમના એમ પડી રહ્યા છે, તેમ જ રા તેલીવાળા જેવા વિદ્વાનો પણ ઘણા ઉત્સાહથી એ દિશામાં કાર્ય કરવાની ધગશ જણાવે છે, પણ તે સર્વ ગ્રંથોને પ્રકાશમાં લાવવાને જે દ્રવ્યની સહાય જોઈએ તે હજુ વૈષ્ણવો તરફથી જોઈએ તે પ્રમાણમાં મળતી નથી, આથી તે ગ્રંથો અપ્રકટિત દશામાં પડી રહ્યા છે, વળી અત્યાર સુધી મુદ્રિત થયેલા સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે આ વધુ ખરૂં સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં જ છપાય છે, તો જનસમાજ કેવી રીતે તેના તરફ આકર્ષાશે? સમાજમાં ઘણો ભાગ તો એ ભાષાથી અજ્ઞાન છે? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે સર્વ કોઈને થાય જ પણ અત્યારે તો સંપ્રદાયના વિદ્વાનોનું લક્ષ્યબિંદુ આ સાહિત્યનો નાશ થતો અટકાવવા તરફ છે જો કે આ સર્વ જ્ઞાનને લોકપ્રચલિત ભાષામાં ગમ્ય કરવાની ઘણી જ જરૂર જણાય છે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાવ્ય, નવલકથા, ઇત્યાદિ બીજા અનેક વિષયનું સાહિત્ય છે પણ ધાર્મિક સાહિત્યની ઘણી જ ઉણપ છે જો સાહિત્યપ્રિય ગુજરાતનું લક્ષ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આ સાહિત્ય તરફ આકર્ષાય તો જરૂર તેઓ આ ગીર્વાણ સાહિત્યને ગુર્જર ભાષામાં અલ્પ સમયમાં ઉતારી શકે અને તેને સમૃદ્ધ કરી શકે

મુંબઈનું શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કાર્યાલય, નડિઆદની શ્રી વલ્લભીય પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા, અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા, તેમ જ રા તેલીવાળા રા પટવારી, રા લલ્લુભાઈ છગનદાસ દેસાઈ, રા મગનલાલ શાસ્ત્રી, રા વસંતરામ શાસ્ત્રી ઇત્યાદિ જો આ કાર્યમાં વિશેષ ધ્યાન આપે તો આ ધાર્મિક સાહિત્યનો બહોળો ફેલાવો થઈ શકે

પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના સરસ્વતી ભંડારોમાં અનેક ગ્રંથરત્નો વિદ્યમાન છે જેટલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અતિ વિપુલ છે તેટલું જ ભાષામાં અર્થાત્ વ્રજ તથા ગુજરાતીમાં પણ ઘણું જ છે સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંપૂર્ણ યાદી વૈષ્ણવ પરિષદ તરફથી એક વખત છપાઈ છે હાલમાં તે ગ્રંથો સબંધી ઘણી માહિતી રા વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ તથા શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામ અગર રા મૂળચંદ તુળસીદાસ તેલીવાળાને પૂછવાથી ખબર મળી શકશે ગુજરાતી પુસ્તકોનો કેટલોક સંગ્રહ શાસ્ત્રી વસંતરામે કર્યો છે આ સર્વ સાહિત્ય સમયની તથા દ્રવ્યની અનુકૂળતાએ પ્રકટ થશે જ્યારે આ અખિલ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવશે ત્યારે જ સમાજ જોઈ શકશે કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય કેટલું અમૂલ્ય છે અત્યારે તો લોકોની અજ્ઞાનતા તથા નિરવધીનતાને લીધે આ સંપ્રદાય આક્ષેપને પાત્ર બન્યો છે જેમ

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈએ તન, મન અને ધનથી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાને પ્રયાસ કર્યો હતો તેવો જો કે અત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો કરે છે, છતા પણુ તે સંખ્યા ઘણી જ જૂજ છે. આશા છે કે સંપ્રદાયનો ધનિક વર્ગ આ વિદ્વાનોની સેવાની કદર કરીને સાહિત્યના મુદ્રણુ માટે પ્રયાશક્તિ આર્થિક સાહાય્ય કરશે તથા સંપ્રદાયની લુપ્ત વિદ્યાનો પ્રચાર સમાજમા બહોળા પ્રમાણુમા થાય તેમ કરશે. અત્યારે અમદાવાદમાં પુષ્ટિ માર્ગીય વૈષ્ણુવ મહાસભા સ્થપાઇ છે અને તે લોકમતને આ દિશામા વ્યાખ્યાનો દ્વારા કેળવવાનું કરી રહી છે, તેવી જ રીતે જુદા જુદા સ્થળે સભાઓ સ્થપાય અને આ કાર્ય ઉપાડી લેશે, તો આ બાબતમા જલદીથી સરલતા પ્રાપ્ત થશે

૨૨ કવીશ્વર શ્રી પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ.

(લેખક—ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા. એમ. એ.)

આ લેખનું પ્રયોજન.

સત્યભામાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન અને તપત્યાખ્યાન આ ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદના કહેવાય છે એ નાટકો મહાકવિ પ્રેમાનંદના છે, કે કોઇ ગુપ્તાનંદના છે, એજ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી જો કે એ પ્રશ્નને અંગે અમારી કેટલીક શંકાઓ લેખના અંત્ય ભાગમાં દર્શાવવામાં આવશે જેટલું પ્રેમાનંદે લખ્યું, કે પ્રેમાનંદના નામનો લાભ લઇ જેટલું લખાયું તે સર્વ અતિ ઉત્તમ અને રસપૂર્ણ જ છે એવી કટક દૃષ્ટિ અમને ઠીક ન લાગવાથી આ પ્રસ્તુત લેખ લખવા વિચાર થયો. પ્રેમાનંદના નિબંધમાં સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ લખે છે, "જે વખતે સંસ્કૃતમાં પણ પંડિત કવિઓને હાથે સાંગ નાટકો લખાતાં બંધ પડ્યાં હતાં, તથા હિન્દુસ્થાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખાયાં જ ન હતાં, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શુદ્રક અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે, તેટલાં પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં સંસ્કૃતમાં કાળીદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિ બાજુ ઉપર રાખીયે તો બીજાં જે નાટકો રહ્યાં તેથી એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિ " તેમજ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા તપત્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે " પ્રેમાનંદ કવિની કવિ તરીકેની પ્રૌઢતા અને કવિત્વનો પરિપાક આમાં સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવે છે " (પા ૧) વળી " રોષદર્શિકા નાટકનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે ને આ (પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન) તેના કરતાં કોઇ પણ રીતે ઉતરતો નથી " બન્ને સાક્ષરોને આ નાટકોમાં કંઇ દોષ દેખાતા જ નથી રા કેશવલાલને રૂકિમણી–સત્યભામાના કંકાસ દૃશ્યથી જરા ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળાઓને તો કોઇ જાતનો દોષ દેખાતો નથી અમને પણ કવિ શ્રી પ્રેમાનંદને માટે ઘણું માન છે, પરન્તુ પ્રેમાનંદનું નામ આવ્યું એટલે દોષ જોવા જ નહિ, અથવા તો જે ગ્રંથની ટીકા કરવા બેઠા તેમાં દોષ જ નથી એમ માની લખવું અમને યોગ્ય લાગતું નથી એટલે પ્રથમ આ ત્રણે નાટકના ગુણ દોષનું નિરૂપણ કરવા પ્રયાસ કરીશું

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો કેવી રીતે અને કયાં જળવાયા છે, કયે સ્થળે કયું અંગ વર્ણવ્યું છે, તેમ જ વસ્તુસંકલનાના આધારભૂત ભાગો કયા છે તેનું ઘણું જ સારૂં નિરૂપણ પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રસ્તાવનામાં થયું હોવાથી અહિં તે કરતા નથી

રોષદર્શિકાખ્યાનમાં સત્યભામા–રોષદર્શનનું એક જ સૂત્ર છે

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલું નાટક " રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન " છે એની પ્રશંસા કરતાં પ્રાચીનકાવ્યમાળાની પ્રસ્તાવનામાં ટીકાકારો લખે છે, " એક રીતે જોતાં અહિં નાટિકા સમાપ્ત થાય છે કેમકે નાટિકામાં જોઇના ચાર અંક પૂરા થાય છે, તથા અનુરાગ બીજનું ફળ પણ મળી ચૂકે છે ,એમ છતાં કાતો નાટકની પેઠે સપ્તાંકી કરવાને, અથવા સત્ય

ભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી તે દેખાડવાને, અથવા તો સ્ત્રીઓનું કેવું દુઃખ છે તે બતાવી આપવાને કે ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લંબાવી છે." (પાનું-૧૫ મું.) વળી તેઓ બીજું પણ કારણ બતાવે છે. "રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન" એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા ત્રણ અંક જ નાટકને માટે બસ છે; પણ તેમ થાય તો છેક નાનું થાય, તથા નાટિકાના બધાં લક્ષણ તેટલામા આવી શકે નહિ, માટે સત્યભામાનો પરિણય એમાં ઉમેરીને કવિએ આખું નાટક ઘડ્યું હોય એમ લાગે છે." (પાનું ૮ મું.)

આ પ્રમાણે પહેલા ચાર અને પછીના ત્રણ અંકોનું સમાધાન કરે છે.

આ સમાધાની અમને યોગ્ય લાગતી નથી. કારણ કે આ નાટકમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ સત્યભામાનું રોષદર્શન કરાવવાનો જ છે. પરિણયનો નહિ. સત્યભામા રૂક્મિણી બન્ને દિવ્ય અંશાત્માઓ કે આત્માઓ છે. પણ તેમને તેનું ભાન નથી. ભવિષ્યમા સત્યભામા અને રૂક્મિણીનો કલહ દર્શાવવાનો છે, અને તેને માટે સત્યભામા અને રૂક્મિણીનો પરસ્પર ઈર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થવાનાં સબળ કારણો દર્શાવવાં જોઈએ, નહિ તો પાત્રોના આલેખનમા દોષ આવે. આટલા પૂરતું જ પ્રથમ ચાર અંકમા તે બતાવ્યું છે. પણ ખાસ પરિણય બતાવવા પૂરતા પ્રથમ ચાર અંકો નથી. જુઓ. સત્યભામાને પરણે તો મણિ ચોર્યાના આળમાંથી કૃષ્ણ મુક્ત થાય, એ ઇરાદાથી શ્રીદામો તે સંબંધ જોડવા તત્પર થાય છે. પરન્તુ રૂક્મિણીનો સપત્નીમૂલક ઈર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાનો વિરોધ બતાવે છે. સત્યભામા અને કૃષ્ણ એક એકને જોઈ ગાઢ પ્રેમી બને તે માટે સુવર્ણ સરોજિકામાં મળવાનો તાલ કરે છે. રૂક્મિણી અહિં પણ આડે આવે છે. જ્યા સત્યભામા પ્રેમીના પ્રેમદર્શનામૃતનું પાન કરી રહી છે, તે જ વખતે રંગમાં ભંગ કરી સત્રાજિત્ તેને ઉપાડી જાય છે, અને રૂક્મિણી પ્રવેશ કરી, સત્યભામાને બચાવવા જતા કૃષ્ણને વારે છે. આ અસહ્ય ઘા સત્યભામાના હૃદયમાં રૂઝાય ખરો ? આગળ જતાં સત્યભામાને પરણનારા ઉમેદવારોમાંના એકને—કૃતવર્માને—આડકતરી રીતે શતધન્વાના નામે કૃષ્ણની સામા ઉશ્કેરે છે. બીજી બાજુ સત્યભામા પ્રેમી તેમ જ સખીના વિરહે ટળવળે છે તેનું કારણ પણ રૂક્મિણી. પોતાના પ્રિયતમ પાસેથી પોતે ચિતરેલી ચિત્રપાટિકા પણ ખુંચવી લે છે. રૂક્મિણી મહોત્સવમાં એક પાસથી શતધન્વા, બીજી પાસથી કૃતવર્મા, ત્રીજી પાસથી સત્રાજિત્, ચોથી પાસથી રૂક્મિણીની સખીઓ અને સશસ્ત્ર સ્ત્રી સૈનિકોથી રક્ષાતી કેદીની સ્થિતિ ભોગવે છે એનું કારણ પણ રૂક્મિણી. આ પ્રમાણે ભાવી કલહ સમુચિત દેખાય, એવા ઇરાદાથી કવિએ પ્રથમથી જ આવા ઈર્ષ્યાબીજો વાવ્યા છે. અને સત્યભામા જેને નાયિકા કલ્પી છે તેનું પાત્ર સાચવવા આમ સ્વાભાવિક દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે. જ્યારથી તે કૃષ્ણની દૃષ્ટિયે પડે છે ત્યારથી તે મુગ્ધા, શરમાળ, સરળ અને નિખાલસ જણાય છે. એનામા રૂક્મિણી માટે કોઇ પણ જાતનો દ્વેષભાવ હોય એમ દેખાતું નથી. સ્ત્રીસ્વભાવ જ એવો છે કે એક વાર મનમાં ગુંચ પડી તો તે છૂટવાની જ નહિ, અને તે ગુંચ પડી. જીવનનો પ્રથમ પ્રણય લ્હાવ લેવાની મળેલી અલભ્ય તકે, જ્યારે તે કંઇ નવી જ સૃષ્ટિના દૃશ્યનો આનંદ લઇ રહી હતી અને જેમાથી ભવિષ્યનું અમૂલ્ય સુખ પ્રાપ્ત થવાનું હતું આ સર્વ ધ્યાનમાં રાખી, લગ્ન થયા બાદ જ્યારે કૃષ્ણ, સામેથી આવતી રૂક્મિણીને પગે લાગવાનું સત્યભામાને કહે છે ત્યારે તે બોલે છે—આર્ય પુત્ર ! એ મહાદેવી છે,

તો એને પગે લાગવા કોઈ મહાદેવ જોઈએ હજી એના વેરેલા કાંટા મારા હૈડામા ભચોભચ વાગ્યા કરે છે. અંતરના ઉમળકા વિના તો મારાથી એમાંનું કશુંયે થાય નહિ." આ બળતા હૃદયના ઉદ્‌ગારો છે અને તેથી પોતે તેને સમાન કોટીપર ગણે છે અને તેથી પગે ન લાગતા કહે છે " શુ મા ! કોટની વરમાળ એને કાઢી કાઢી નાખું ? મહારાજ ! આશા તો સર્વને સરખી જ હોય." આ ઉપરથી જણાશે કે જો પહેલા ચાર અંકો ન હોય તો સત્યભામાનું રોષદર્શન અસંબદ્ધ અને અસ્વાભાવિક દેખાય.

અત્ર જો કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કવિનો જો આ વિચાર હતો તો જેમ જેમ રૂક્મિણી કાંટા વેરે છે તેમ તેમ સત્યભામાનો ઈર્ષ્યાભાવ કવિ કેમ બતાવતા નથી ? એનો ઉત્તર એટલો જ કે રૂક્મિણીના કૃત્યોથી જે અસર વાચક ને શ્રોતા વર્ગપર થાય છે તેટલી પૂરતી સબળ છે વળી સત્યભામાને કૃષ્ણપર પ્રીતિ પહેલેથી ન હતી અમુક પ્રસંગે દર્શન માત્રથી જ થાય છે, અને સ્નેહપાશથી બદ્ધ થતી પરણવા તૈયાર થાય છે એના મુખમા ઈર્ષ્યાના ઉદ્‌ગારો મૂકે તો તેનામા સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યા છે એમ દોષ આવે, અને " અહા ! આ બિચારી કેવી શુદ્ધ હૃદયની પ્રેમાળ સ્ત્રી છે, છતા તેને રૂક્મિણી પરણવા દેતી નથી " એમ પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગની સહાનુભૂતિ રહે નહિ એવી સહાનુભૂતિ રાખવાની ખાસ જરૂર છે નહિ તો વાચક વર્ગ ભવિષ્યમા કંકાસ કરતી સત્યભામાને દેખી એમ જ કહે કે " છે એ તો એવી જ અટેખી છે " એટલે સત્યભામાની નિર્દોષતા બતાવવા, વાચકવર્ગની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવા, અને ભાવી કંકાસને રૂક્મિણીના આ વર્તનથી મજબૂત ટેકો આપવા આ ચાર અંકો લખાયા છે જો કે કવિએ તેનો પૂરતો લાભ લઈ પોતાની કવિતા શક્તિ બતાવી છે એ વાત ખરી, પણ સત્યભામાપરિણયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી પૂર્વોક્ત સત્યભામાની નિર્દોષતા અને સરળતા કવિએ પાછલા અંકોમા પણ જાળવી, બળતું હૃદય જે કૃષ્ણના પ્રેમચાતુર્યથી ઠરુ પડતું હતુ, તેમા પુષ્પના પ્રસંગથી ઘી હોમ્યુ ને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો અહિ પણ રૂક્મિણીએ પૂર્વે વેરેલા કાંટાઓને ઉદ્દેશી સત્યભામા રૂક્મિણીને કહે છે–' તમે તમારા બારમા રહેજો જેને તમારી ગરજ હશે તે સાખી રહેશે. હું તો કાળજુ કપાઈ જાય એવા મોંર મોંરના ઉત્તર આપીશ " આ ઉપરથી પૂર્વોક્ત ઉપસંહાર યોગ્ય જ લાગશે.

આ નાટકમા બેવડી વસ્તુ સંકલના નથી.

૫૬મા પાના ઉપરની ટીકા આગળ ચલાવતા પ્રાચીનકાવ્યમાળાવાળા લખે છે " વસ્તુ લંબાવવાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતા પહેલા જ તેણે આવી બેવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો બીજા અંકમા નારદનો પ્રવેશ મૂકીને જ બતાવ્યુ છે " આ ટીકા યોગ્ય નથી કેમકે એનું નિરાકરણ તે જ પ્રવેશમા કૃષ્ણ નારદને ઉત્તર આપે છે તેમા જ થઈ જાય છે કૃષ્ણ–" બ્રહ્મર્ષિ ! નરકસૂચના મારે શિરસા માન્ય છે મારા પ્રણામપૂર્વક કહેજો કે હું એ જ ઉદ્યોગમા છુ " એ ઉદ્યોગ કયો ! સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે પૃથ્વીનો પુત્ર ભૌમાસુર છે તેનો વધ, તેની માતા પૃથ્વી એટલે સત્યભામા કહે તો જ થઈ શકે, અને તેથી કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો પરિણય થવો જોઈએ પરિણય થાય પણ યુદ્ધમા સાથે આવે તો જ " આ દુષ્ટને મારી નાખો " એવા ઉદ્‌ગાર કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ જ યુદ્ધમા આવવા પરંતુ કંઈ સબળ કારણ હોવુ

જોઈએ અને તે એવું કે જેથી મનોવૃત્તિ પુત્રપ્રેમના કમળકાને ક્ષણવાર વિસરી જાય. આ કારણોથી પરિણય થતા પૂર્વે ઇર્ષ્યા ભાવની ઉત્પત્તિ, પરિણય બાદ સત્યભામાનું પુષ્પ માટે રૂકિમણીએ કરેલું અપમાન, અને તેથી સત્યભામાનો આક્રોશ વર્ણવવો પડ્યો છે. એટલે ભૌમાસુરનો વધ કરવાનો ઉદ્યોગ, સત્યભામાપરિણય અને તેનું પારિજાતક્ષ્મક્ષાર્થે જતાં યુદ્ધમાં આકસ્મિક આવવું એ જ હોઇ શકે. એટલે કવિએ સામાન્ય દૃષ્ટિએ પરિણયથી મણિ ચોર્યાનું આળ દૂર કરવા બતાવ્યું કવિ દૃષ્ટિયે દૃઢાનુરાગ દર્શાવવા પ્રથમ દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો પ્રેમ બનાવ્યો, જ્યારે કૃષ્ણના દૈવી અંશપર ધ્યાન ખેંચી રૂકિમણીનો લગ્ન પ્રતિ વિરોધ બતાવી, ભવિષ્યમા સર્વ બીજો પરિપાક પામે, એવી સંકલના કરી એટલે ભૌમાસુરવધ કરવાનું કૃષ્ણના ધ્યાનમા હતું જ; પરન્તુ યોગ્ય સમય અને સંજોગની રાહ જોતા હતા, જ્યારે દેવો ઉતાવળા થઇ કાર્ય કરવા પ્રેરણા કરતા. ભૌમાસુરવધ સત્યભામા રોષદર્શનનું આકસ્મિક પરિણામ છે એમ નાટક વાંચતા થઈ જાય છે, પણ તેમ નથી. એને અંગે આ પરિણયને કલહ છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા જણાશે જ એટલે આ નાટકમાં બેવડી વસ્તુ-સંકલના નથી. આ પ્રવેશથી વાચકોને કૃષ્ણના દૈવી અંશનું ભાન થાય, કૃષ્ણની અકળિત ગતિ, નારદ જે એનું મન છે તે જાણી શકે નહિ તો બાપડા દેવો તે શું જાણે એ બનાવવા, તેમજ સ્પષ્ટ ભાન કરાવવા ગર્ભાંક મૂક્યો. એટલે ખરૂં જોતા નાટકમા ફલાપ્તિ ભૌમાસુરનો વધ છે, પરન્તુ તેમા મુખ્ય કારણ કલહ છે, એથી એને આખા નાટકના આધાર રૂપ માની "રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન" એવું નામ આપ્યું.

કૃષ્ણના પાત્રમાં દૈવી અંશ જાગૃત છે કે નહિ?

નાટકમાં એવડી રચના નથી, એ પ્રતીતિ કૃષ્ણના પાત્રમાં કૃષ્ણનો દૈવી અંશ કેટલે સુધી જાગૃત છે એનો વિચાર કરવાથી પણ થશે. દૈવી અંશ જાગૃત નથી એમ લાગવાનું કારણ શું? કારણ એ જ કે કૃષ્ણનું વર્તન કેટલીક વાર સામાન્ય મનુષ્ય જેવું છે. ચોરીનું આળ દૂર કરવા જાતે પરિશ્રમ લીધો છતા દૂર થયું નહિ, તેથી દિલગિરી થાય છે. શ્રીદામો સત્યભામાને પરણી તે આળ દૂર કરવાની યુક્તિ બતાવે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે–સખા! શ્યામાની જીજ્ઞાસા વિના તે બને નહિ. આ વખતે કૃષ્ણને વિચાર આવતો નથી કે સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે. વળી સત્યભામાને ઓળખ્યા વિના એના પ્રેમમાં પડી મુગ્ધ થાય છે. દેવો અને નારદો વારંવાર સૂચવે છે છતા કૃષ્ણ કાર્ય પરત્વે કંઇ કરતા જણાતા નથી, ઉલટા રાધિકાની પ્રેમપત્રિકાથી માયાની જાળમાં ફસાતા દેખાય છે. નારદ દેવોનું કષ્ટ શું છે તે વર્ણવે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે, "પદ્મયોનિજ! પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ થાય કે સુખ દુખાદિનો નિર્મિત કાળ શી રીતે મિથ્યા કરાય?" તેમ જ ગર્ભાંકમાં અદીતિ કુંડલા હરણ નાટકનો પ્રયોગ જોઇ સત્યભામાનું હૃદય દ્રવે છે ત્યારે એવો કરુણમય પ્રયોગ કરાવવા વિષે કૃષ્ણ શ્રીદામાને ઠપકો આપે છે. સત્યભામા કંકાસ કરે છે ત્યારે બે સ્ત્રી કરનાર ધણી જે દુઃખ પામે તે દુઃખના ભાવો અને ઉદ્ગારો કૃષ્ણના મુખમા મૂકયા છે. ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી એમ બનાવવા પ્રયાસ કરાય કે કૃષ્ણના પાત્રમાં દૈવી અંશ ગુપ્ત છે.

અત્ર કહેવાનું કે દૈવી અંશ જાગૃત છે અને કૃષ્ણની એ અકળિત ગતિ બતાવવા પૂરતું જ. કવિએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરી વાચક કે પ્રેક્ષકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું નથી "હું એ જ ઉદ્યોગમા છું"

એ શબ્દોથી કૃષ્ણના દૈવી અંશ કાર્યકર્તા છે એમ સૂચન થાય છે તેમજ ઇન્દ્રાદિ દેવોએ, અને નારદે પણ પ્રેરણા કરી છતાં તે વખતે ભૌમાસુરનો વધ કરવા ગયા નહિ, પણ સત્યભામાની પારિજાતક વૃક્ષ મેળવવાની પ્રબળ હઠને વશ થાય છે ગરુડને બોલાવી સીધા સ્વર્ગમાં ન જતાં ભૌમાસુર સાથે યુદ્ધ કરવા જવું છે એમ ગરુડને કહે છે એ ઉપરથી કૃષ્ણ આજ અરમાનનું પ્રતિપાદન કરતા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે વળી સત્યભામાને સત્રાજીત્ ઉઠાવી જાય છે તે વખતે રૂકિમણીના આગ્રહથી અને રોષયુક્ત શબ્દોથી તેનું હરણ કૃષ્ણ થવા દે છે જો માનુષિક અંશનો જ ખ્યાલ રાખ્યો હોત, તો કોઇ પણ ક્ષત્રિય રાજા એ પ્રમાણે થવા દે નહિ એટલે દૈવી અંશ જાગૃત હતો એમ સિદ્ધ થાય છે એટલે કૃષ્ણનું શ્રીદામા સમક્ષ વર્તન, નારદ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોના પ્રયત્નો પ્રતિ નિરપેક્ષ હેતુ, સત્યભામાના કલહ પ્રસંગે દુ:ખી થવાના ઉદ્ગારો કાઢવા, આદિ માનુષિક વર્તન કાર્યાપેક્ષાને લીધે ઇચ્છિત હતું, સ્વાભાવિક નહિ. તેમજ કલહથી કંટાળી કૃષ્ણ બોલે છે —

> માયાએ હરિયો મને ક્યમ કરી અદ્વૈતવાદી અહા,
> રે અદ્વૈત ગયું થયું દુઃખ મને માયા! ન કાયા વડી,
> જાણીજા જીવો તો જરૂર સુખ છે અદ્વૈત ધર્મે નહી,
> વ્હેલો થા વચળે ચતે ચપળના કામે ન કાચું અહા!

આ ઉદ્ગાર કેવળ સત્યભામાને ઉશ્કેરવા પુરતા છે કેમકે હજી એટલી પરાકાષ્ટા આવી નથી કે સત્યભામા પારિજાતક વૃક્ષ લેવા પોતાની સાથે આવવા તૈયાર થાય. એ માનુષિક વર્તન રાખ્યું છે એટલા પુરતું બાકીનો સર્વત્ર દૈવી અંશ ચિનગારી રૂપે રહી ધારેલું કામ કર્યો જાય છે જ્યારે તે સર્વ કાર્યો અને ઉદ્ગારો ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ માનુષિક દેખાય છે પણ જ્યારે કૃષ્ણ એકલા હોય છે ને હૃદયના ઉદ્ગારો કાઢે છે (ત્રીજો અંક) સત્યભામાની પ્રતિમા શ્રીદામો આપી જાય છે તે પહેલા કૃષ્ણ વિરહપીડિત સ્થિતિમાં કહે છે–' હે મકરધ્વજ! તારા કમળ જેવા કોમળ શર માગથી સહન થતા નથી " વખતે પોતાની આ સ્થિતિ શ્રીદામાને બતાવી પોતાનું કાર્ય—અને ઉદ્યોગ જલદી પૂર્ણ કરવા કૃષ્ણનો પ્રયાસ હોય, તોપણ રાધિકાની પ્રેમ પત્રિકા પોતે એમના વાંચે છે અને પ્રેમપીડાથી પીડાય છે " (પ્રેમપત્રિકા ઉકેલતાં) હે હૃદય! (ઘણો ભાગ કોરો જોઇ) આથી તારે પણ સમજવાનું છે કે તારો ઘણો ભાગ આમ કોરોકટ થઇ ગયો છે (બે ચીરી કાળા રંગે લખેલી જોઈ) આહા! હૈયા તું સમજ કે જે તારામાં કિંચિત્ રંગાયલું છે તે કૃષ્ણ રંગતાનું જ છે " ઇત્યાદિ આ ઉપરથી સાર જણાય છે કે એ દૈવી અંશ કામદેવના બળથી દબાઇ જતો હતો એમ કવિ બતાવવા ઇચ્છે છે

અહિં કોઇ એવું કહે કે નારદ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોએ તેમ જ ઉગ્રસેન આદિ મહારાજ અને મંત્રીમંડળે વારંવાર પ્રેરણા કર્યાથી જ અને તેમાં નારદની પારિજાતક પુષ્પની સ્તુતિથી જ કૃષ્ણનો દૈવી અંશ જાગૃત થાય છે દૈવી અંશ પૃથ્વીમાં અવતાર લે એટલે માયાની જાળમાં લપટાય અને તેથી તેને કરવાના કાર્ય માટે પુન: પુન: પ્રતિબોધ કરવો પડે આ મત કૃષ્ણના પાત્ર વિષે યોગ્ય લાગતો નથી કારણ કે ઉપર બતાવ્યું તેમ અંતહિત હતો, કોઇ વસ્તુ મેળવવાની અતિ તીવ્ર અભિલાષાથી સત્યભામા કૃષ્ણની સાથે જાય, અને યુદ્ધનો પ્રસંગ એક આકસ્મિક બને, એવી વસ્તુસ્થિતિ આવે એવી જ કૃષ્ણ રાહ જોતા હતા અને તેથી

જ જો કે ભૌમાસુરવધ એ આ નાટકનું મુખ્ય કાર્ય છે છતા તે કેવળ આકસ્મિક અને ફળરૂપ બતાવાયું છે

સત્યભામા અને રૂક્મિણીમાં દૈવી અંશ જાગૃત નથી.

પ્રસગવશાત્ સત્યભામા અને રૂક્મિણીમા દૈવી અંશ કેટલે અંશે જાગૃત રહે છે એનો વિચાર કરીશું. સત્યભામાના સ્વભાવમા દૈવી અંશ ઉપર પ્રમાણે જાગૃત નથી. માયાના આવરણમા એટલો બધો ઢંકાયલો છે કે ભૌમાસુર મરી ગયા પછીથી જ તેને એ પોતાનો પુત્ર હોવાનું સ્મરણ થાય છે. માયાના આવરણથી નહિ, પણ ઉપર કહ્યું તેમ પારિજાતકવૃક્ષ મેળવવાની લાલસામા એ વિસ્મૃતિ થઇ, એમ કોઇ કહે તો, ઈર્ષ્યાભાવ, કંકાસઆદિ કરવાની વૃત્તિ, એ સર્વ માયાના આવરણને લીધે થાય છે. તેમ જ નારદનો સ્વભાવ સમજવાની શક્તિ પણ સત્યભામામા નથી. એ સમજ પણ કૃષ્ણે આપી છે. પાંચમો અંક–સત્યભામા–હલા નાગરિકે? નારદજીનું કહેવું સાચે સાચું લાગે છે......પણ સખિ! નારદજીની વાત સાચી હશે કે જુઠી?......નારદમુનિએ ધાર્યું હશે કે વગર પૈસાની લડાઇ જોવાનો આ ઠીક લાગ છે. મને બ્રહ્મપુત્રના સ્વભાવ વિષે આર્યપુત્રે રજેરજની સમજણ પાડી મૂકી છે.

રૂક્મિણીનો સ્વભાવ પણ એ જ પ્રમાણે આલેખાયો છે. પણ કોઇ કહેશે કે કૃષ્ણનું કાર્ય સુગમતાથી થાય, કલહ કરવાથી સત્યભામા વૃક્ષ લાવવા હઠ લે, એ વિચારોથી જ રૂક્મિણીએ સત્યભામાના માર્ગમા કાંટા વેરી ઇર્ષ્યાળુ બનાવી. જો એમ હોય તો પારિજાતક વૃક્ષ આપ્યા પછી રૂક્મિણીનું વર્તન દૈવી અંશનું નથી પણ ઇર્ષ્યાવાળી સ્ત્રીનું છે. એ એના શબ્દો સ્પષ્ટ બતાવે છે. રૂક્મિણી–"મારાય ગ્રહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા આવી સોળસહસ્ર સાલ વો'રાવ્યા અને બીજી વાર લડવા આવી કંઇનું કંઇ કરાવું. આ તો તું જ્યારે ઝાડ દેખાડવાને એક પગે થઇ રહી હતી ત્યારે જે બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડયા! (એવે આવે ઘણી સ્ત્રીઓ આવતી જોઇ) લે બેન! આ તારા આણેલાં ફૂલો ફાલ્યાં! હવે સુંઘાય તેટલા સુધ્ય." ઇત્યાદિ

રૂક્મિણી શા માટે સત્યભામા અને કૃષ્ણના પરિણયની વિરુદ્ધ આચરે છે?

જો આ પ્રમાણે રૂક્મિણીના પ્રત્યેક કાર્યમા માયાનું પ્રાધાન્ય વધારે દેખાય છે, તો પછી સત્યભામાપરિણયનો એ વિરોધ કરે છે તે શાથી? કેવળ સપત્ની પ્રતિ ઇર્ષ્યાભાવે, કે કૃષ્ણદેવ માટે એ અજુગતું છે તેથી?–રૂક્મિણી મણિ ચોર શબ્દ સાંભળી છંછેડાયલી આવે છે. શ્રીદામો કૃષ્ણને લગ્ન કરવાની યુક્તિ બતાવે છે. તે સાભળી રૂક્મિણી સ્વગત બોલે છે–"અરે દુષ્ટ ગોપ! દેવને અવળે માર્ગે ચઢાવવાનું તને જ છાજે" આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે કૃષ્ણ વિનયપથની બહાર જાય છે તેને અટકાવવા પ્રયાસ કરે છે; સત્યભામા પ્રતિ ઇર્ષ્યાભાવથી નહિ. પરન્તુ જ્યારે કૃષ્ણ તેને મનાવવાનું કરે છે ત્યારે રૂક્મિણીનો ઇર્ષ્યાભાવ પણ જણાઇ આવે છે. કૃષ્ણ–"પણ તેના પર તમારૂં સ્વામિત્વ છેને!" રૂક્મિણી–"દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલા મોના મીઠડા પણ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતા જ માનું છું." પણ આ ઇર્ષ્યાભાવ પ્રાસંગિક ઉત્પન્ન થાય છે સ્વાભાવિક નથી. કારણ કે રૂક્મિણી કનક માલિકાને કહે છે. "તે (શ્રીદામો) દેવને લાગેલું

કલંક ભુસવાને ખોટામા ખોટી ચીખવણી કરતો હતો માગથી ખમાયુ નહિ અને મે એને અને દેવને ફડકાર્યા " એટલે કૃષ્ણના લપસણા સ્વભાવને શ્રીદામો ટેકો આપે છે, તેથી રૂક્મિણીના મનમા સપત્ની ઈર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે બાકી સત્યભામા પોતાની સપત્ની થવા યોગ્ય છે અને એ લગ્ન ઇચ્છવા યોગ્ય છે એમ રૂક્મિણી પોતે જ કહે છે કૃષ્ણની વિરહાવસ્થા દેખે છે ને વિવાહ અટકાવવા યોજના કરે છે તો પણ જે એને સત્ય લાગે છે તેનો પણ વિચાર એને આવે છે ખરો રૂક્મિણી–" હલા કનકમાલિકે ? આર્યપુત્રને આમ દુભવવા ઠીક લાગતુ નથી તેમ એ સત્યભામા મારી સપત્ની થવા યોગ્ય છે વળી મારા સાસુજીની પણ મોટામા મોટી ઇચ્છા છે માટે પેરવી કર્ય કે આર્યપુત્ર અહિ પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહિ જુએ પછી આપણે ઘટિત લાગશે તે કરશુ " આ પરથી રૂક્મિણી ઈર્ષ્યાભાવથી જ દોરાય છે એમ નથી વળી એક બીજુ પણ કારણ અહિ જણાય છે રૂક્મિણીને પૂછીને કે સલાહ લઇને જો કૃષ્ણે પરણવા ઇચ્છયુ હોત, તો તે આમ વિરોધ કરત નહિ અને તેથી કૃષ્ણ એને પડતી મૂકી શ્રીદામા દ્વારા એ કામ સાધે છે તે પણ એનાથી ખમાતુ નથી રૂક્મિણી–"જે વાત દેવે ગોપબંધુને કહેવા યોગ્ય માની અને અમે તેથી અયોગ્ય કર્યા—ઇ "

આ દૈવી અંશથી પ્રેરાયલા કાર્ય નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે જો એમ હોય તો એ દૈવી અંશ વચ્ચે આવા ઉદ્ગારો નીકળે નહિ તેમ જ કૃષ્ણ પુષ્પ લઇ સત્યભામાને મંદિરે જાય છે તે દિવસે એ પુષ્પ પર ખરો અધિકાર સત્યભામાનો હતો, કેમકે કૃષ્ણ તેને મંદિરે જવાના હતા છતા પોતાપણુ સાબીત કરવા રૂક્મિણી અયોગ્ય આચારણ આચરી કૃષ્ણને પોતાને મંદિરે લઇ જઇ પુષ્પ પડાવી લે છે અને સત્યભામાના પ્રેમમા પૂળો મૂકે છે આ કંઇ દૈવી અંશનુ કાર્ય નથી પણ નારદના કહેવાથી મહાદેવીપદની સત્તા ભોગવવાનુ પરિણામ છે

નાટકનુ નામ ભૌમાસુરવધ એમ કાં ન આપ્યુ ?

આ પ્રમાણે કૃષ્ણના દૈવી અંશનો, રૂક્મિણી અને સત્યભામાના માનવ અંશનો વિચાર કરી નાટકનુ અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે શ્રીદામો ચોરીનુ આળ દૂર કરવા લગ્ન માટે મરી મથે છે એમ બતાવી, ખરી પરિસ્થિતિ રૂક્મિણી અને સત્યભામા વચ્ચે સપત્નીભાવે દ્વેષ ઉત્પન્ન કરવી, રૈવદર્શનના પરિણામે ભૌમાસુરનો વધ કરાવવાની છે એટલે આ નાટકની રચના એક વૃક્ષ જેવી છે ભૌમાસુરના વધ માટે દેવોની આ કક્ષા, મણિ ચોર્યાનુ આળ, રૂક્મિણીનો પરિણય માટે વિરોધ, એ એક બીજામાથી ફૂટેલા મૂળો અતિ ઉંડા ગયા છે, જેના ઉપર સત્યભામાપરિણયનુ થડ બંધાના રૈવદર્શનની શાખા ફુટે છે, જેમાથી ફળરૂપે ભૌમાસુરનો વધ થાય છે આ પ્રકારની રચના શ્રી હર્ષદેવના નાગાનંદના નાટકમા જણાય છે ત્યા પણ કેટલાક વિદ્વાનો–આખા નાટકમા જુદા જુદા પ્રસંગો ભેગા કરી ગોઠવી દીધાનુ કહે છે કારણકે 'નાગાનન્દ' નાટકનુ નામ છે અને છેલ્લા બે અંકમા તેનો વિષય આવે છે જ્યારે પહેલા ત્રણ અંકમા મલયવતી અને જીમૂત-વાહનનો પરિણય વર્ણ્યો છે અહિ વિદ્વાનો ભ્રમ ખાય છે કેમકે કવિએ નાટકનુ નામ નાગાનંદ આપ્યુ, પરિણામ એટલે ફલાપ્તિ ઉપરથી પણ ખરૂ જોતા એ હેતુ નાટક લખવાનો ન હતો

એ સૂત્રધારના મુખમાં મુકેલા શ્લોકથી–નાન્દીના અને પ્રસ્તાવનાના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. ખરો હેતુ તો સિદ્ધરાજનું ચરિત્ર વર્ણવવાનો હતો. **लोके हारि सिद्धराजचरितं नाटये च दक्षा वयम्।** અને તે દૃષ્ટિયે જો જોઇએ તો આખું નાટક સુસંગત અને સુસંબદ્ધ લાગે. એ વાત ખરી છે કે વિટ આદિના પ્રસંગો કેવળ નકામા છે, નાટકને પોષનારા નથી. તેવી રીતે જો આ રોષદર્શિકાખ્યાનને જોવામા આવે તો આ નાટકમા એવડી રચના નથી. પણ જે વૃત્તાત ઉપરથી ફલાપ્તિ થાય છે તે વૃત્તાંત ઉપર કવિએ નાટકનું નામ આપ્યું. વધ રંગભૂમિપર બતાવાય નહિ એટલે યુદ્ધ પણ બતાવવું બંધ રાખ્યું, અને માત્ર પ્રવેશકથી ભૌમાસુર વધ સૂચવ્યો, અને એ મુખ્ય વિષયને પ્રાસંગિક કરી દીધો. એટલે જેવી રીતે, અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં શકુન્તલા મુદ્રિકા પ્રાપ્ત થવાથી મળી, અને મુદ્રિકાને લીધે વિસ્મૃતિ થઇ અને અભિજ્ઞાન થયું, તેથી કવિએ એ મુખ્ય પ્રસંગ ઉપર અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ નામ આપ્યું; જેવી રીતે મુદ્રાના જોરે રાક્ષસ જીતાયો છે, તેથી મુદ્રારાક્ષસ નામ પડ્યું; જેવી રીતે પરાક્રમથી ઉર્વશી મળી, માટે વિક્રમોર્વશીય નામ પડ્યું, તેવી જ રીતે સત્યભામાનાં રોષદર્શનને લીધે ભૌમાસુર વધ થયો, માટે રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન એ નામ પડ્યું. પુષ્પનો પ્રસંગ કલહ ઉપજાવે છે. એ વાત ખરી પણ તે પ્રાસંગિક છે. કારણ કે સત્યભામાના પહેલેથી બળી રહેલા હૃદયમાં એથી ઘી હોમાય છે. એટલે પ્રાસંગિક પ્રસંગ ઉપર નામ ન આપ્યું, અને તેથી નાન્દીમાં રોષદર્શન વિષે ઉપક્ષેપ છે તેમ જ પુષ્પ વિષે પણ છે.

સત્યભામા રૂક્મિણીનો કલહ ગ્રામ્ય છે? સ્થાને છે કે અસ્થાને? કવિની નિર્બળતા બતાવે છે કે કળાકૌશલ્ય?

સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ નાટકોની પ્રશંસા કરતા લખે છે. "એમ ગીર્વાણ નાટય સાહિત્યની સુન્દર છાયા પ્રેમાનંદનાં નાટકોમા સંક્રાંત થઇ તેને શોભા આપનાર બની છે; ત્યારે સમકાલીન ભવાઇની ગ્રામ્યતાની છાપ પણ તેના પર પડયા વિના રહી નથી...આ ગ્રામ્યતા શોકયોની ઉક્તિમા આગળ પડતી જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણ ભગવાનના અન્તઃપુરમા સ્ત્રીઓને ન છાજે એવી ગ્રામ્ય ગાળાગાળી સાભળીયે છીએ." (પાનું ૨૬ પ્રેમાનંદ) આગળ ટીકા કરતાં જણાવે છે કે 'પ્રેમાનંદના મનની નિર્બળતાને લીધે અથવા તો શ્રોતાને રાજી કરવા, એવા પ્રસંગો આણ્યા.' આ ટીકા યોગ્ય નથી. આ પ્રવેશોથી કવિના મનની નિર્બળતા સાબીત થતી નથી. તેમ જ તે સમયના ભવાઇના ખેલોની છાપ પણ નથી. સત્યભામાનું રોષદર્શન એ નાટકનો મુખ્ય વિષય છે. એટલે એ પ્રસંગમાં કવિએ પરાકાષ્ઠા લાવવી જ જોઇએ. એ પરાકાષ્ઠા કુદરતી છે કે નહિ તેટલું જોઇને પછી અંતર્ગત વિષયનું નિરૂપણ કરીશું. સત્યભામાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે કે રૂક્મિણીએ તેના પ્રેમ માર્ગમા કાટા વેર્યા છે અને તેથી તે બળી રહી છે. એટલે સુધી કે રૂક્મિણીને તે પગે લાગતી નથી. પગે લાગવાનું કહેનાર કૃષ્ણને તે તરછોડે છે. તેમજ પોતાની મા પણ તેને પગે લાગવાનું કહે છે ત્યારે પણ તે તેમજ કહે છે–"હવે તો હું છું ને એ છે. થઇ હબધું હશે તો ડાળા પાખડા જમ્પ મારે છે. માડી! તું જો તો ખરી! હવે તો એ જ મને પગે લાગતી આવશે." સત્યભામા મૂળથી છોકરવાદ અને ચઢાઉ તો છે જ. તેમાં પોતાને કેદ થવાનો પ્રસંગ લાવનાર રૂક્મિણી પર હૃદય બળ્યું બળ્યું રહે એમા નવાઇ નથી. મહારાણીપદ ભોગવતી રૂક્મિણી સંપૂર્ણ વિઘ્નો નાખે, જરા મોટું મન ન રાખે તો સત્યભામાનું

અંગ ભાભડાટ કાં નજણે? શું બધી જ સ્ત્રીઓ શાંત અને સહનશીલ હોય છે? છતાં કૃષ્ણના ચાતુર્યથી તે બે વચ્ચે વઢવાડ થતી નથી બન્ને સાથે બેસી નાટક જોય છે શ્રીકામો સત્યભામાને "લેવું દેવું" કહી સંબોધે છે ને તે ખીજાય છે છતાં મર્યાદામાં રહી છે, જેથી આધીન થાય છે કે રુક્મિણીનું મહારાણીપદ પોતે સ્વીકાર્યું છે એનું સરળ અને સદય હૃદય કૃષ્ણના હૃદયને વશ થયું છે, અને કૃષ્ણના પ્રેમસાગરમાં ડૂબકી મારી કલ્લોલ કરી રહ્યું છે, ને પાછલી વાત ભૂલવા માટી છે કૃષ્ણને રાધિકાનો પત્ર આવ્યો છે, છતાં પોતે કૃષ્ણથી વિખુટી રહી ન શકવાથી રથ દોડવી નાખ્યો, તેને વ્રજ જતા અટકાવ્યા, ને તેના પ્રેમના અણમૂલ આનંદ લેવા તેની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી બેઠી છે હવણાં પ્રિયતમ આવશે —એમ ઉત્સુકતાથી વાટ જોય છે તે જ પ્રસંગ ને તે જ દિવસે, જ્યારે પોતાનો વારો ન હતો, ને જેના ઉપર પોતાનો અધિકાર ન હતો એવા પુણ્યને કાજે કૃષ્ણને અટકાવી, રુક્મિણી પોતાને મંદિરે લઈ જાય છે આ બાજુ સત્યભામા રાહ જોયા જ કરે છે નારદ આવી સ્પષ્ટ કથન કરે છે, સત્યભામાને ચગાવે છે, છતાં નારદના તીખળી સ્વભાવથી ચેતેલી સત્યભામા ન માનતા પોતાની મેળે ખાત્રી કરવા જાય છે વિચાર કરો, કે જેણે પ્રેમનું અણમૂલ સુખ ભોગવવા કૃષ્ણને વ્રજ જતા અટકાવ્યા છે, (પા. ૨૭૪) જે તેની પ્રતિક્ષણ માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી બેઠી છે, પોતાને પુણ્ય ભોગવવાનો અધિકાર બીજીએ છીનવી લીધો છે એમ સાંભળ્યું છે, છતાં પ્રેમાવેશથી માન્યું નથી, કૃષ્ણ તેને વધારે પ્રેમથી ચાહે છે એમ હૃદયની ખાત્રી હતી, તે સ્ત્રી હૃદયના આવેશમાં ખાત્રી કરવા જાય છે જેણે આટલા સમય સુધી રુક્મિણીએ વેરેલા કાંટાના દુઃખ ભોગવ્યા હતા અને જેના પડેલા ઘા રૂઝાવા આવ્યા હતા, તે સ્ત્રી જ્યારે પોતાની સપત્નીને પોતાના નામથી પ્રિય પતિને ભોજન સેવડાવતી સાંભળે છે અને દેખે છે, પોતાના પર પૂર્ણ પ્રેમવાળો પતિ તેનું માની તેવા ભોજન લે છે, આ સમયે એવી કઈ સ્ત્રી સહનશક્તિવાળી હોય કે હૃદયની સખ્ત બળતરાથી ક્રોધને વશ ન થાય? અને પ્રેમમાં પૂરો ભાગ ન દેખે? સર્વને વિદિત છે કે ક્રોધ મનુષ્યને આંધળો બનાવે છે મોટા મોટા ઋષિઓ ક્રોધને વશ થતા પોતાનું ભાન ભૂલે છે, દેવોને હાથે ન કરવાનાં કાર્યો થાય છે તો માયામાં લપટાયેલો બગબગ થઈ રહેલો આ દેવી અંશ ભાન ભુલે એમાં શી નવાઈ? "ખાવાને જાગતો ને કુટવાને ભાગતો છે કંઈ લેવા દેવા? સોંધી ને સફરી સત્રાજિત્ સુતા બની રહી છે પણ હું તો રગે રગે રસ ચોપડું તેવી છું" આવા ઉદ્ગાર કોણ ન કાઢે? એક વાર મગજ પરથી કાબુ ગયો તે શું ન કરે? રાજરજવાડાઓમાં શું નથી થતું? જ્યાં સુધી રાજાઓના અંતઃપુરની સ્થિતિ આપણે જોઈ નથી ત્યાં સુધી જ આ સર્વ વિચિત્ર લાગે છે કેટલાકથી સપત્નીઓના તો દાખલા નજરે જોયા નથી એટલે શું પરિણામ કલ્પી શકાય? પણ જ્યાં કેટલાયના નાદ ભેળાઈઓ હોય છે ત્યાં આવા મજબૂત કારણો નથી હોતા તો પણ ઘર ગાજતા સંભળાય છે, તો આ સપત્નીઓના સ્વભાવના આલેખનમાં દોષ જેવો શા માટે? તેમ નાટકમાં અતિશયોક્તિ હોય તો જ રંગ જામે છે ને અસર થાય છે વળી અહિં તો કલહ કરાવનાર નારદ છે જે પોતાની નારદવિદ્યા કે નારદવેડા માટે સુપ્રખ્યાત છે સર્વત્ર એના પાસા પડ્યા છે કલહનું બી એક વાર રોપતા નથી પણ બરાબર પરિપાક થાય તે માટે રુક્મિણી અને સત્યભામાને ચડાવે છે, એટલું જ નહિ, પણ રુક્મિણીને ત્યાં સત્યભામાને મોકલે છે આથી સત્યભામા જેને કૃષ્ણ

સામાન્ય પુષ્પ આપી ઠગતા હતા તે પારિજાતક પુષ્પ જુએ છે ને કંકાસ વધી પડે છે. અહિં રૂક્મિણી અને સત્યભામા વચ્ચે બોલાચાલી થાય છે. સત્યભામા જો કે ક્રુદ્ધ થયલી છતાં રૂક્મિણી સાથે મર્યાદાથી વાત કરે છે પણ રૂક્મિણીના દરેક શબ્દો તેનામા આગઆગ પ્રેરે છે ને સત્યભામા મર્યાદા મૂકે છે. દોષ સત્યભામાનો નથી પણ રૂક્મિણીનો છે. પાત્ર દોષિત થાય છે તે રૂક્મિણીનુ સત્યભામાનું નહિ. પણ જો આ પ્રકારે પરાકાષ્ઠા ન આવે તો પારિજાતકનુ વૃક્ષ માગવા જેટલું જોર સત્યભામામા આવે નહિ અને તેથી યુદ્ધમાં જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય નહિ એ વિચાર બાજુએ રાખીએ તો પણ આ જે તકરાર ઉભી થાય છે તે તકરાર આધુનિક કે તે સમયમા થતી શોક્યોની તકરાર જેવી નથી. ભરેલી સાડી, કે નવીન અલંકારો કે હાલના ફેશનેબલ બ્લાઉઝ કે સિફોનની તકરાર નથી, પણ પુષ્પ ને તે દૈવી પારિજાતક પુષ્પ જેની સુગન્ધિ અને ઉપભોગ માટે હરકોઇ તકરાર કરે એવું એ પુષ્પ છે. જો સામાન્ય શોક્યોનો પ્રસંગ બતાવવો હોત તો હજી ઘણી પુષ્પાન્જલીઓનો વર્ષાદ દરેક જણી વર્ષાવી શકતે; તે ઉપરાંત મારામારી, વાળની સામસામી ખેંચાખેંચી સુધી કામ પહોચી શકતે. આ નાટક લખનાર કવિની મનની નબળાઇ નથી પણ આ પ્રસંગ આમ આલેખ્યા વિના એને છૂટકો જ નથી. તેમ તે વખતની ભવાઇની છાયા નથી. સ્વાભાવિક થવું જોઇએ તે જ બન્યું છે અને તેથી પારિજાતકના વૃક્ષની માગણી સ્વીકારાઇ છે. તેમ લેખકે મર્યાદા તજી નથી. જે લખ્યું છે તે આવેશમા આંધળા બનીને લખ્યું નથી, પણ યુક્તિપૂર્વક ધારેલો અંત આણવાને જ આ પ્રસંગ આમ ગોઠવ્યો અને ચિતર્યો, એમાં કવિનો કોઇ પણ પ્રકારનો દોષ અમને દેખાતો નથી. આ પ્રસંગ જેટલો વાચતાં અસર કરે છે તેટલી અસર રંગભૂમિ પર ભજવાતા નહિ કરે. કારણ કે રંગભૂમિને લાયક આ પ્રસંગ નથી. રંગભૂમિ પર લાગ્યું પિંગળ જ લાગે, એમ રંગભૂમિના કંઇક અનુભવથી અમારે માનવું પડે છે. છતાં જો આ પ્રવેશો સાક્ષરશ્રીને પ્રેમાનંદની કલમને કલંક લગાડનારા લાગતા હોય, તો એ મતે કંઇક જુદું જ ફળ દેખાય. પ્રેમાનંદ કોઇ દિવસ આવા ગ્રામ્ય પ્રસંગો ચિતરે નહિ કારણ કે એ દૃઢ મનનો, વિચારશીલ, જમાનાથી દોરાઇ ન જાય એવો અને પુરાણીઓને સુધારવા પ્રયાસ કરનારો કવિ હતો. તેથી એ મતે આ નાટક એનું જ લખેલુ હશે કે કેમ એ વિષે શંકા-સ્થાન ઉત્પન્ન થવા સંભવ રહે છે.

ગર્ભાંકનું શું પ્રયોજન ?

કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે જે કાર્ય પુષ્પથી થયું તેને માટે ગર્ભાંક પણ મૂકી નકામો અંક વધારવાની શી જરૂર હતી? એ પ્રમાણે તો અનેક પ્રસંગો ઉભા કરી શકાય. આનો ઉત્તર એ કે ઇન્દ્રાદિ દેવો અને નારદ જે નારાયણ આગળ કશા લેખામા નથી (નારદના જ શબ્દો, જ્યારે કૃષ્ણ સત્યભામાને મનાવવા પાછળ દોડે છે. પા. ૨૩૭) તે એમ માને છે કે કૃષ્ણ માયામા લપટાયા છે તેને પ્રતિબોધ કરવો- નારદ-" મને શક્રે પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અદીતિકુંડલાહરણનો કરુણમય પ્રયોગ કરી બતાવ્યો તેમાં દયાળનું માનસ દયાર્દ્ર ભાવવાળું થયું, તથાપિ અંજસા કોઇ વ્રજ આહિર આવ્યો, તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજ્યાના આવરણમા આવી પડયા. ' પણ ગર્ભાંકનું કવિના વિચાર પ્રમાણે કંઇ જુદુંજ પ્રયોજન દેખાય છે. સત્યભામા આ દૃસ્ય જોય તો તેનામાં સંપૂર્ણ

દયાભાવ ઉદ્ભવે અને તેને અંગે જ્યારે યુદ્ધમાં જાય ત્યારે સોળ સહસ્ર સુન્દરીના દુઃખની સાથે સ્વર્ગના દેવોનું દુઃખ અને ખાસ કરીને શચીનું દુઃખ નિવારવા ભૌમાસુરને મારી નાખવા કૃષ્ણને કહી શકે. આથી જ કવિ સત્યભામાના મુખમાં શબ્દો મૂકે છે—" આર્યપુત્ર ! તમે શૂરમણિ કહેવાવ છો તો પછી આ બિચારા સુરને પડતું કષ્ટ કેમ ટાળતા નથી? મહારાજ એ જોરાળાપણું અને ગર્વ શા કામના કે જે જોર અને ગર્વથી કોઈનેય લાભ કરી શકાયો નહિ? હા-હા દેવ ! હું તો તમારા બળ વિગેરેની ભોમિયણ જ છું પણ હે આર્યપુત્ર ! તમે બિચારી શચીના કષ્ટ સામું જુઓ તો તો બહુ સારું ! બહુ સારું " બીજો હેતુ કૃષ્ણ કહે છે તેમ કેવળ આનંદ માટે. કૃષ્ણ—"વયસ્ય ! એમાં તારો જ વાંક છે. આવો કરુણમય પ્રયોગ તે શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેના મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોકયુક્ત થયાં ? "

રાધિકાના પત્રનું શું પ્રયોજન છે ?

ગર્ભાંક આ પ્રમાણે સયુક્તિક છે તો પછી રાધિકાનો પ્રણયપત્ર દાખલ કરવાની શી જરૂર છે? એથી શું કાર્ય સધાય છે? આ પ્રસંગ સત્યભામાને ઉશ્કેરવા પૂરતો છે. અદીતિકુંડલાહરણનો પ્રયોગ જોવાથી સત્યભામાનું હૃદય દુઃખી થયું છે ને ક્ષમાભાવ ઉપજ્યો છે. આ પ્રસંગમાં સત્યભામા કૃષ્ણની સાથે રહે તો શાંતિ પામી આનંદયુક્ત છે, પણ જો કૃષ્ણ વ્રજમાં જવા તૈયાર થાય તો સત્યભામા વિરુદ્ધ પડે અને જવા ન દે અને સત્યભામા તેમજ કરે છે તે પણ રીસાઈ જઈને જ. સત્યભામા નાગરિકાને કહે છે "મેં જો આવો ઉમારો કર્યો ન હોત તો તો સવારમાં ઊઠીને ક્યારના વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા હોત." માંડ માંડ કૃષ્ણને રાખે છે, એવામાં રુક્મિણી પોતાને મંદિરે આવતા કૃષ્ણને અધવચ ખાળે છે. એટલે સત્યભામાની જે યુક્તિથી ને પરિશ્રમથી કૃષ્ણ વ્રજમાં ગયા નથી તે યુક્તિ અને પરિશ્રમ મિથ્યા થાય છે. એટલે રાધિકાની પ્રેમપત્રિકા સત્યભામાને ક્રુદ્ધ થવાનું કારણ આપે છે. સ્વગત પત્રિકા વાંચી પ્રેમના ઉમળકા બહાર કઢાવવામાં તો કવિનો ઉદ્દેશ એક જ માલમ પડે છે. ભાષાનિક્ષેપ પણ કામબાણથી મુક્ત નથી એનું ભાન કરાવવું.

કેટલાક નકામા લાગતા પ્રવેશો

આ નાટકમાં આ પ્રમાણે યોજના અમને માલમ પડે છે. પરન્તુ કવિએ હિમતીનું પાત્ર શા કાજે આણ્યું? જે ખબર હિમતી આપે છે તે જ ખબર અથવા તેનાથી સારી ખબર રુક્મિણીની બે દાસીમાંની ગમે તે એક લાવી શકત. એટલે હિમતીનું પાત્ર નિરર્થક છે. એથી ફક્ત નવીનતા દેખાય છે ને કવિને પોતે નવી યોજેલી ભાષા વાપરવાની તક મળે છે. એ સિવાય બીજું કંઈ અમને દેખાતું નથી.

તેમજ પહેલા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ જેમાં રતિમતી પાસેથી રુક્મિણી બાજી મેળવે છે તે પણ નિરર્થક છે. એ પ્રવેશથી કંઈ નવું જાણવાનું મળતું નથી, કે નવો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી, કે નવો પ્રસંગ ઊભો થતો નથી. ફક્ત રુક્મિણીને શ્રીદામાની હિલચાલની બાજી મળે છે. પરન્તુ તે બાજીની તો બીજા અંકમાં શરૂઆતમાં પ્રવેશકથી ખબર પડી જાત. તેમજ જો આ પ્રવેશ આ સ્થળે ન મૂક્યો હોત તો અંકનો અંત પ્રાચીન રૂઢિ પ્રમાણે સ્વાભાવિક આવી જાત, કે કૃષ્ણને મધ્યાહ્ન થવાની ખબર પડી ને તે ગયા. એટલું છે કે એ

પ્રવેશથી રૂક્મિણી શું કરવા માગે છે અને કનકમાંલિકા અને પદ્મપ્રભા બે જણીઓ સહાય કરવા તત્પર થઇ છે, એ ખબર પડે છે. એટલે આ પ્રવેશ જો રાખવો હોય તો છેલ્લાની પહેલો રખાય ને કૃષ્ણશ્રીદામાવાળો છેલ્લો રખાય તો યોગ્ય આવી રહે.

બીજા અંકના બીજા પ્રવેશમાં જેમ કનકમાલિકા સત્યભામા અને નાગરિકાની ખબર લાવે છે તેમ પદ્મપ્રભા કૃષ્ણ અને સુદામા સુવર્ણસરોજીકા જવા તૈયાર થયા છે એમ ખબર લાવતી હોત તો કનકમાલિકાના અનુમાનપર રૂક્મિણીને અવલંબન કરવું પડત નહિ.

ત્રીજા અંકનો પ્રથમ પ્રવેશ પણ જરૂરનો નથી. એ સર્વ બીના ચારૂમતીના બે ત્રણ વાક્યમા પછીના પ્રવેશમા બતાવી શકાતે. કુંચીની અને સત્યભામા કેદ થયાની વાત તો નાગરિકાને શ્રીદામાની વાતચિતપરથી સ્પષ્ટ જ થાય છે. સત્રાજિત્ લગ્ન વિરુદ્ધ છે એ તો સુવર્ણસરોજિકાના પ્રસંગ ઉપરથી વિદિત થાય છે જ. તેમજ ચારૂમતી સત્યભામાનું લગ્ન ઇચ્છે છે એ જોશીબુઆના પ્રવેશથી સિદ્ધ થાય છે. એટલે આ પ્રવેશ મહત્ત્વનો નથી.

આખા નાટકમા પાત્ર દોષિત હોય તો તે રૂક્મિણીનું છે એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચનારૂં પાત્ર શ્રીદામાનું છે. એની એક જ સૂચના પર, કહીયે તો આખું નાટક ઘડાયું છે, એ પહેલા અંકના પહેલા પ્રવેશ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીદામાની જે જે યુક્તિઓ છે તે તે યુક્તિઓ ઘણી જ સબળ છે અને વિરોધ કરનારી કનકમાલિકા અને રૂક્મિણી પણ પહોચી શકતી નથી આખું નાટક વાંચતાં સહજે પ્રતીત થશે કે શ્રીદામો કેવળ વિદૃષકની મારફત ગમેતેમ બોલી, વિચિત્ર ચાળા કરી હાસ્ય જ ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ નાટકની પરાકાષ્ટા આણવામાં પણ સારૂં કામ કરે છે.

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન

પ્રેમાનંદનું બીજું નાટક પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન છે. નામ ઉપરથી જ ઉપરના નાટક પ્રમાણે મુખ્ય વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન કરતા આ નાટક અમને ઘણું જ ઉતરતું લાગ્યું. વસ્તુસંકલના, પાત્રોનું આલેખન, મુખ્ય વિષય, પ્રસંગોની ચુંટણી વગેરે ઘણા નબળા પડે છે, જોરદાર નથી આશ્ચર્ય એ જ થાય છે કે પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ટીકાકારો આ નાટકમાં બે વસ્તુ છે એ જોઇ શકતા નથી. જુનું તેટલું સોનું, ખરૂં યા ખોટું એ સર્વ સુસંગત અને સુસંબદ્ધ માનવું, સારા લેખકનું લખેલું કે તેના નામની છાયા નીચે પ્રગટ થતું સર્વ પ્રશંસાને યોગ્ય જ માનવું એવી એમની રૂઢિ જણાય છે.

વસ્તુસંકલના બેવડી છે.

આ નાટકમા વાચકો જોશે કે પ્રથમ બે અંકે એક વિષય પૂરો થાય છે. છેલ્લા ત્રણ અંકનો વિષય તદ્દન જુદો જ દેખાય છે. પ્રથમ બે અંક મંત્રાનંદ ગર્વમોચન અને પછીના ત્રણ અંકોમા પાચાલી પ્રસન્નકરણ એમ બે ભાગ દેખીતા જ છે. આનો બચાવ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળાઓ કરે છે. "ભીમ આવડું મોટું સાહસ કેવળ કમળ ખેંચી લાવવા માટે લે એટલો ધૈર્યવાન્ હતો કે નહિ, તથા દ્રૌપદી પ્રતિ બીજા પાડવો કરતાં ભીમની વિશેષ પ્રીતિ

હતી કે નહિ, એ વાત કવિએ પ્રથમ બનાવી આપવી જોઇએ કેમકે જો ભીમ પાસે એકાદ રાક્ષસનો વધ કરાવી તેના ઉદ્ધત બળની અસર કવિ શ્રોતાના મન પર ન બેસાડે, તેમ દ્રૌપદી સાથે તેનો સહવાસ વર્ણવી દ્રૌપદી પરની તેમની ગાઢ પ્રીતિ પણ પ્રથમ ન બતાવે, તો આ નાટકના પાછલા અંકોમા વર્ણવાયલુ ભીમનુ જુસ્સાદાર્તુ સાહસ, અને તેને હાથે થતું કીચકાદિના અનુચરો આદિનું મરણ સુઘટિત થાય નહિ. "મહાકવિ પ્રેમાનંદના લક્ષ્યમા પણ આ વાત હતી, એમ તેની નાટકની વસ્તુસંકલના પરથી જણાઈ આવે છે" કેવળ બચાવ કરવાની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણો આપી શકાય પરંતુ જે ઉદ્દેશથી પહેલા અંક લખાવવા જોઇએ તે ઉદ્દેશ સાધી શકાતો નથી જટાસુર નામે રાક્ષસ પાડવો પર વેર લેવા યુક્તિથી મંત્રાનંદ નામના બ્રાહ્મણ તરીકે ઠસી જાય છે કપટથી દ્રૌપદીનુ હરણ કરે છે, ને છેવટે ભીમને હાથે મરે છે આ પહેલા બે અંકનું વસ્તુ, પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવા કમળનો જે પ્રસંગ ઉભો થાય છે તેને કોઇ રીતે પોષક થતું નથી. એ વૃત્તાંત અને કમળના વૃત્તાંતને કોઇ જાતનો સંબંધ નથી ભીમની કાર્યદક્ષતાની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતું જ જો બે અંકનું પ્રયોજન હોત તો તે પ્રયોજન બીજી કોઇ પ્રસંગની ગુંથણીથી સાધી શકાત, જેથી બે અંકનું છેલ્લા ત્રણ અંક સાથે મજબૂત સંધાણ થાત પ્રથમથી જ દ્રૌપદીને (મંત્રાનંદની યુક્તિદ્વારા) કમળ મળ્યું હોત, અને એવા સહસ્ર કમળની પ્રાપ્તિ કરવા અભિલાષા થઇ હોત, અને પ્રસંગોપાત્ત ભીમને દૂર કરવાની ઇચ્છાવાળા મંત્રાનંદની પ્રેરણાથી એ અભિલાષાને ટેકો મળ્યો હોત, અને ભીમ દૂર થતા જ કપટી મંત્રાનંદે દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું હોત, અને મંત્રાનંદની કપટજાળ તે વખતે દ્રૌપદીને સમજાઈ હોત, તો રસ વધારે જામી શકત અને શ્રોતા કે વાચકવર્ગના મન પર સારી અસર થઇ શકત દ્રૌપદીની ડગમગતી સ્થિતિ, કષ્ટમય અવસ્થા, મંત્રાનંદની માયા, ને દ્રૌપદીને કુબ્જિકા ગુપ્ત રીતે સહાય કરતી હોત, બન્નેયે મળી સમય સંભાળવા યુક્તિ કરી હોત, યુધિષ્ઠિરાદિની લાચાર સ્થિતિમા ક્રોધાદિનો ઉદ્ભવ બનાવાનો હોત, એ જ અરસામા બીજી બાજુ ભીમના વીરરસના પ્રસંગો બનાવાતા હોત, કમળની પ્રાપ્તિ થતા સહદેવાદિને કોઇ તરફથી દ્રૌપદીઆદિની દશાની ખબર મળી હોત ને જટાસુરનો વધ થયો હોત તો રંગ ઘણો સારો જામી શકતે પ્રસ્તુત નાટકમા કવિએ બે અંકનું સંધાણ રાખવા કંઇક પ્રયાસ તો કર્યો છે જટાસુર એ વનદેવતા નવમણિનો ભક્ત હતો એમ સંધાણ બનાવ્યુ છે તેમજ આ બે અંકમા મંત્રાનંદને સ્મરવર્ધકનું કામ સોંપાવી પાંચાલીએ પ્રસન્નતા મેળવી છે એમ બતાવ્યુ છે પરન્તુ આ બન્ને પ્રસંગો નાટકના મુખ્ય ઉદ્દેશને પુષ્ટિકર નથી ઉલટા ઝાંખા પડે છે ત્રીજા અંકથી નવું જ નાટક શરૂ થાય છે એમ લાગે છે જટાસુરના મૃત્યુ સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી તેમ બીજા કોઇ પણ પ્રસંગના ફળરૂપ કોઇ પણ પ્રસંગ આલેખાયો નથી

હવે પહેલા બે અંકનું અવલોકન કરીયે. પહેલો અંક બીજા અંકનો પોષક છે એ ખરૂં, પણ એ પોષકતા સબળ નથી સ્મરવર્ધકનું સ્થાન મંત્રાનંદને

પહેલા બે અંકો. મળે, દ્રૌપદીની પ્રીતિ મંત્રાનંદ પર વિશેષ રહે, યુધિષ્ઠિર એને સંશય રહિત દૃષ્ટિયે જુએ, એમા મંત્રાનંદની કઇ કાર્યસફલતા થાય છે? અર્થાદિ ચોરી જવાનું કાર્ય તો પોતે માયાબળથી કરી શકે છે એટલુ કહી શકાય કે એનો કપટી સ્વભાવ સાબીત થવાથી બીજા અંકમા જે જે કાર્યો તે કરે છે તેને સારી પુષ્ટિ

થતો દ્રૌપદી સાથે વિલાસ કરવા તત્પર થાય છે, ત્યારે દ્રૌપદીને કૃષ્ણ સખીવેશે બોલાવી તેના કાન ફુંકે છે તે અનુસાર દ્રૌપદી ભીમને ઉશ્કેરે છે. એટલે સુધી કે ભીમના ક્રોધથી પોતે પણ કંપી ઉઠે છે, ને છેવટે ભીમ રાતોરાત દુઃશાસનનો નાશ કરવા જાય છે. કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમાં પણ કુન્તી બનાવટી ઐરાવત જુએ છે, તે ઉપરથી સાક્ષાત્ ઇન્દ્રના ઐરાવતને જોવાની હઠ લે છે. એ કાર્ય તો આ કમળ કરતા વધુ દુર્ઘટ છે. ઉપલા બન્ને પ્રસંગમાં કવિની કલમ જોર કરી રહી છે. આવો નૃત્ય જેવો નિર્માલ્ય પ્રસગ આણવો પડ્યો નથી. એ વાત ખરી છે કે ઉપલાં બે કાવ્યની કોટીમા આવે છે જ્યારે આ નાટક છે. છતાં પણ નાટકને શોભે એવી ખીલવણી કરવામા આવી હોત તો ઘણો જ ઉત્તમ પ્રસંગ ચીતરાત.* ત્રીજા અંકમા (કવિની વસ્તુસંકલનાને અનુસરીને ફેરફાર સૂચવીયે તો) ભીમે અને દ્રૌપદીએ જલક્રીડા કરવાનુ ગોઠવ્યુ છે, તે સમયે જલસ્થાન અને વિહાર કરવાની પુષ્પાદિની સામગ્રીનું વર્ણન કરતો ભીમ આવે અને તેની સાથે આવેલી દ્રૌપદી તે વર્ણનથી ઉન્માદિત થાય; ભીમ ક્રીડા કરવા જવા વિનવે તે પ્રસંગે વાયુબળે ઉત્તમ સુગન્ધ આવવાથી ક્રીડા કરવા જતી દ્રૌપદી અટકી જઇ આશ્ચર્ય પામતી મુગ્ધ બનતી ભીમને એ સુગન્ધ ક્યાંથી આવી તે વિષે પૂછે; ભીમ તે દિવ્ય સ્થાનનું શ્રુતિ પરંપરા સાભળેલુ અલૌકિક વર્ણન કરે, પરન્તુ દુર્લભ છે એમ જણાવે નહિ, એવામાં કમળ ત્યા ઉડી આવી પડે. દ્રૌપદી મુગ્ધ બની તેની અપૂર્વ આમોદ અને ચિત્તાકર્ષક-ઉન્દમાક સૌન્દર્યથી વધુ ઉન્માદ પામે અને વિહારાર્થે આણેલાં પુષ્પોની તુલના કરતા એવા કમળોથી વિહાર કરવાનુ સૂચવે, ભીમ મર્યાદિત રીતે ના કહે અને તેથી વાકું પાડી દ્રૌપદી રીસાય, વાકા વચનો બોલે અને ભીમના પરાક્રમ વિષે તોણાં મારી મર્યાદિત સ્ત્રી-હઠ લે. આ સર્વ લખાણ શૃંગારાદિનો રસ ન તજતા થવું જોઇએ. અને દ્રૌપદીના મ્હેણાથી ભીમ ક્રોધે ભરાઇ તે લેવા જાય અને દ્રૌપદી મનમા રાજી થતી રહે આ પ્રસંગ આણવામા કવિની કલ્પનાશક્તિને, સ્ત્રીઓની હઠવિધાને, તેમજ પુરુષોને ઉશ્કેરી કામ કઢાવી લેવાની સ્ત્રીઓની સ્ત્રીશક્તિને સંપૂર્ણ અવકાશ મળશે. અને જ્યારે આગળ ભીમ કયાં ગયો તે વિષે યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન પૂછે છે તે સમયે આ પ્રસંગ આમ ચિતરાવાથી દ્રૌપદીને પોતાની સ્થિતિ વિષે બરાબર ભાન થાત, તેનો ગભરાટ મુઝવણુ આદિનો ખ્યાલ આપવામા કવિની શક્તિ સંપૂર્ણ ખીલી શકત અને તે પ્રવેશ ઘણો સુન્દર લખી શકાત. આમ કરવાથી વખતે ભીમ ધીરોદ્ધત નાયકની કોટીમા ગણાય પરન્તુ જરા ભીમનો ક્રોધ યુક્તિપૂર્વક વર્ણવાય તો આ ખામી ઘણે અંશે દૂર થઇ શકે.

ચોથો અંક.

ચોથા અંકનો પહેલો પ્રવેશ હનુમાનના પ્રવેશ સાથે જોડી દેવાયો હોય તો સારૂં. કેમકે નવમલ્લિ અને વક્રવલ્લિની વાતચિત ઉપરથી સમજાય છે કે ખરો રસ્તો તેઓ પૂરી નાખનાર છે, એટલે વાયુદેવ તે જ ચિન્તા કરતા પ્રવેશે અને યુક્તિ શોધી કાઢતા હનુમાનને બોલાવે તે ઠીક છે.

* પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળાઓનો તોડ અમને ઠીક લાગતો નથી. એઓ લખે છે. "આખા નાટકમાં એક પણ નૃત્યનો દેખાવ નહિ તેથી કવિએ નૃત્યની યોજના કરી લાગે છે." જાણે કે નૃત્ય હાલના નાટકોની પેઠે, પ્રેમાનન્દના વખતમાં એક આવશ્યક વિભાગ હોય. વખતે આ ટીકા તપત્યાખ્યાનના વેણિકાના પણ આવા અપ્રાસંગિક નૃત્યને ઉદ્દેશી હોય માલવિકાગ્નિમિત્રમાં તો નૃત્યકળા શીખવાની છે એટલે એ કંઇ પ્રાચીન રૂઢિ ન કહેવાય.

છે તે ખોટું નથી પણ એમ છૂટું પાડવાથી જાણે એક ભવિષ્યમાં આવનાર પ્રવેશનું બી વવાતું હોય તેમ જુદું પડી જાય છે ઉપલી રીતિએ તદ્ધાણ સારું રહેશે

પાચમો અંક

પાચમા અંકમા યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની ચિંતા વિષે પ્રશ્ન કરે છે ને ધૌમ્ય આવી અપશુકન સૂચવે છે, ત્યારે તેમને ભીમ નથી તેનું ભાન થાય છે આખો આ પ્રસગ અહિં યોગ્ય સ્થળે નથી ચોથા અંકમા કોઈ સ્થળે વર્ણવ્યો હોત તો એથી ઘણું સચવાઈ જાત ભીમને ગયે સમય થયો છે, એ તો ત્રીજા અંકના અંતભાગમા જણાય છે ચોથા અંકની શરૂઆતમા આ પ્રવેશ મૂક્યો હોત અને ભીમનું કંઈ જરૂરી કામ આવી પડવાથી યુધિષ્ઠિરાદિ તેને શોધતા આવ્યા હોત, અને રાક્ષસો અને વનદેવતાઓ સાથે થવાના ઉત્પાતના ચિહ્નો સૂચવના હોત, તેથી દ્રૌપદી મુઝાતી હોત, ગભરાટ વધતો હોત, યુધિષ્ઠિરાદિ પણ ગુસ્સે થવા જેટલી દશા પર આવી જાત ને દ્રૌપદી શોક કરતી કમળનું વૃત્તાંત કહેતી હોત અને સર્વ ગભરાતા ત્યાં બેઠી જાત. આનું અનુસંધાન પાચમા અંકમા આવી વખત જ્યા આ પ્રવેશ છે ત્યાંજ ભીમના પરાક્રમના ચિહ્નો જોતા સર્વે આવે, ગભરાતા યુધિષ્ઠિરને નકુલ, સહદેવ ધૌમ્યાદિ એનું વર્ણન કરતા જાય, તો આ સ્થળે કવિની કલ્પનાને ઘણું જ ઉત્તમ સ્થાન મળી જાય, તેમજ કવિની પૂર્વ રચના પ્રમાણે રાખીએ તો જે સમયમા યુધિષ્ઠિરાદિ ભીમને પકડી પાડે છે તે સમય પુરતો નથી. ઘટોત્કચ આદિ રાક્ષસોની ગતિને લીધે વ્હેલા જઈ પહોચે એ વાત ખરી, પણ તેથી કલ્પના કાયમ રહેતી નથી આથી વાચકના મન ખેંચાતા રહેતા નથી જ્યારે ઉપર પ્રમાણે પ્રવેશ નાખવા થવાથી કલ્પના વધે, મન ખેંચાયલા રહે, અને ભીમના પરાક્રમનું ભાન પૂરેપુરું થાય, અને પ્રાચીન કવિઓની રીતિ પ્રમાણેનું લખાણ થવાથી એ કમના નાટકની ખૂબીમા ઓર વધારો થાય અને દેશ અને કાલની ગુનગતિ કાયમ રહે

વળી પાચમા અંકમા જે યુદ્ધપ્રસંગના શુકનો બતાવાયા છે તે પણ યોગ્ય લાગતા નથી. એ અપશુકનોથી ખરું જોતા વનદેવતાઆદિના પ્રસંગો સૂચવાય છે ભીમના પરાક્રમથી એ ઉત્પાત થયા લાગે છે કેમકે જો પક્ષો સાથેના ભાવી સંગ્રામનું સૂચન કરના હોય તો તે પ્રસગ શરૂ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ કે જેની અસર વાતાવરણમા ઉત્પન્ન થતા વીચિકા રૂપમા થાય, અને પક્ષીઆદિઓની ત્રાસભાગ પૃથ્વીઆદિનું ચલાયમાન થવું ઇત્યાદિ દર્શનથી પોતાને પણ ભાવી દુખ કે યુદ્ધ પ્રસગ આવી પડશે એમ માન્યતા થાય. જ્યારે ધૌમ્ય ગુરુના વચનોથી ટીકાકારો કહે છે તેમ તળવાટી પાસે થતા નાયેનો ભાવી સંગ્રામ સૂચવાય છે (પા. ૩૨ પ્રસ્તાવના) એ બંધબેસતું આવતું નથી કેમકે યક્ષાદિ સાથેનો પ્રસગ તો હજી થવાનો છે ભીમ હજી ત્યાં સુધી પહોચ્યો નથી અને જે યુદ્ધ થાય છે તે તો ઘટોત્કચાદિ ત્યાં પહોચે છે એટલે થાય છે ને તે એવું ભયાનક યુદ્ધ નથી કેવળ વખ નાખ્યાથી જ પક્ષો તરફડી મરે છે જ્યારે અપશુકન કહ્યાના શ્લોકોથી તો કંઈ જુદો જ વિચાર મન પર ખડો થાય છે જો અપશુકનના શ્લોકો રહેવાને ગણીએ અને તે શ્લોકોથી પક્ષો સાથેનું યુદ્ધ સૂચવાનું માનીએ તો યુધિષ્ઠિરાદિના પ્રવેશ પછી લાગતો આ જ પ્રવેશ આવવો જોઈએ અને એમ થાય તો ઘટાસ્તુ ગો થઈ બેઠ વધતો નથી, અને જે માર્ગ કાપતા ભીમને આટલો બધો વખત લાગ્યો, તે માર્ગ યુધિષ્ઠિરાદિ નિમિષ માત્રમા કાપી શક્યા

(વખતે રાક્ષસોના માયાબળથી) આમ વિચાર કરવાથી અજુગતું ઘણું છે, અને ઘણા પ્રશ્નોનો કવિયે વિચાર કર્યો નથી.

ભારતવાક્ય. વળી નાટકની સમાપ્તિ વખતે ભીમ અર્જુનને મળે છે. ભીમ સહસ્ર પુષ્પ લઇ કુબેરને નમે છે. અહો સર્વે જણા અહિં આવ્યા છો ? તેના ઉત્તરમા દ્રૌપદી કહે છે–જ્યા ધનેશ્વરના અનાયાસે દર્શન થવાનાં હોય, જ્યાં પ્રિયપાર્થ પધારવાના હોય, અને જ્યા સ્વેચ્છિત મળવાનું હોય ત્યાં કોણ ના આવે ? અને પછી ધૌમ્યગુરુના પ્રશ્નાનુસાર યુધિષ્ઠિરના ભરતવાક્યથી નાટક પૂરૂં થાય છે. અહિં એટલું જ કહેવાનું કે ભીમે દૂર રહીને જ દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરી. એને કમળ આપ્યાં નથી. આપ્યા એવું માની લેવાનું જ રાખ્યુ. વિક્રમોર્વશીયઆદિ નાટકોમા કાર્યની સમાપ્તિ થયા બાદ ભરતવાક્ય આવે છે; ને ખરૂં જોતા જેના કાર્યની સમાપ્તિ થઇ હોય તેને પૂછાય છે ને વાક્ય બોલાય છે. અહિં એવુ નથી. સમય એવો છે કે કુબેર ગુસ્સે થયા નથી. ભીમ પર પ્રસન્ન છે. તેમણે કહેવું જોઇએ કે હે ભીમ ! તું સહસ્ર કમળ સ્વહસ્તે મેળવી શક્યો, તારી પ્રિયતમાને રીઝવી શક્યો ને મૃત્યુ પામેલા સર્વ યક્ષો પુનઃ સજીવન થયા છે તો કહે આથી તારૂં બીજું શુ પ્રિય કરૂં ? અથવા તો ભીમ દ્રૌપદીને કહે કે–હે પ્રિયે! જે કમળને માટે તું અતિ ઉત્કંઠિત હતી તે મેં તને આપ્યાં છે. હવે કહે બીજું શું તારૂં પ્રિય કરૂં ! અથવા તો જો કે યુધિષ્ઠિરને મુખે ભરતવાક્ય બોલાવવાની જરૂર નથી, છતા પણ જો તેને જ આગળ રાખવા વિચાર હોય તો એટલું જ કહી શકાય– હે અજાતશત્રુ! તુ જે ભીમને માટે ઉત્કંઠિત હતો, તેવા વિજયી ભીમ સાથે મેં તને પુનઃ મેળવ્યો. હવે કહે બીજું શું અધિક પ્રિય કરૂ! આમ કરવાથી ધૌમ્યાદિ જે અપશુકન સૂચવી યુધિષ્ઠિરને ભીમની પાછળ જવા પ્રેરે છે તેનો સંબંધ જળવાત. પણ જે છે તે પ્રમાણે જોઇએ તો લોમશ પ્રિય કર્યાનું કહે છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. અજાતશત્રુ ! મેં મઘવાના કહેવાથી આ પ્રમાણે તારૂં પ્રિય કર્યું છે. શ્રવણ કર્ય–

તીર્થ મહીનાં સઘળા, મા'ત્મ્ય મુનિનાં પ્રણામ સહભાખ્યાં;
દિવ્ય કમળ આ મળિયા, પ્રિયસુરદર્શન કુકષ્ટ નવ રાખ્યાં.

તથાપિ હે ધર્માત્મા તું કે' કે' કે આથી પણ હું તારૂં શું અધિક પ્રિય કરૂ. ?'

હવે અહિં ઉપલાં બે પાદમા જે જે સૂચવાયું છે તે વિષેનું આ નાટકમાં કાઇ પણ સૂચન નથી. દિવ્ય કમળ મળવામાં યુધિષ્ઠિરને કંઇ કહેવાનું નથી. ભીમ અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશી તે પ્રસંગ બને છે તેમ પ્રિય અને સુરના દર્શન કરાવવાના હતા તે વિષે પણ નાટકમાં ઉલ્લેખ નથી. એટલે લોમશે પ્રિય કર્યાનુ આ સ્થળ યોગ્ય નથી. શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, મુદ્રારાક્ષસ આદિ નાટકોમા જો ભરતવાક્યનાં અનુસંધાન જોવાશે તો થયલાં કાર્યને ઉદ્દેશી કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે કર્યું હવે બીજું શું પ્રિય કરૂં ! એમાં જેનું કાર્ય કરવાનું હોય તેને જ ઉદ્દેશીને બોલાય છે. મુદ્રારાક્ષસમા ચાણક્ય પોતાની પ્રતિજ્ઞા પુરી કર્યા વિષે શ્લોક બોલી પૂછે છે કે આટલુ કીધુ, હવે ચંદ્રગુપ્ત અને અમાત્ય રાક્ષસ બોલો બીજું શું પ્રિય કરૂં ! તે જ પ્રમાણે શાકુન્તલમા મારીચ ઋષિ રાજા દુષ્યન્તને પોતાના નગરમાં જવાનુ કહી આશીર્વાદ આપે છે. તે પ્રમાણે રાજા કરવાનું કબૂલ કરે છે ત્યારે મારીચ કહે છે કે હવે

તારૂં બીજું શું પ્રિય કરૂં?' માલતીમાધવમાં પણ વસ્તુને ઉદ્દેશીને જ પૂછાય છે કામન્દકી શ્લોકમાં પૂછે છે કે તમારી અનેક મનોરથવાળી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઇ ને મારા શિષ્યોએ સાધેલો પરિશ્રમ પણ સફળ થયો ઇત્યાદિ તો હે ગજપુત્રો હવે જે બીજું પ્રેય કરવાનું હોય તે બોલો, અને પછી ભરતવાક્ય આવે છે તેમજ રોષ ચિંદ્રકામાં નારદ, દ્વારકામાં વજનું ભાન કરાવાય છે એટલે સત્યભામા, રૂક્મિણી અને સોળ સહસ્ર સુંદરી આદિને ઉદ્દેશી બોલે છે અને કૃષ્ણદેવના ગુણની કૃપાદૃષ્ટિનું પરિણામ સૂચવે છે ત્યારે નારદ કહે છે કે વાસુદેવ! કહો શું તમારૂં એથી અધિક શ્રેય કરૂં' એ જ પ્રમાણે તપત્યાખ્યાનમાં કુલપતિ શ્લોકોદ્વારા–વૃષ્ટિ થવાનું, તપતી મળવાનું, વિયોગ મટવાનું આદિ જે જે વિષયો નાટકમાં રાજાને લગતા ઉપસ્થિત થયા છે તેનો ઉપસંહાર કરી તે પ્રાપ્ત થયાનું સૂચવે છે અને કહે છે—

"વાન્છો શું પ્રિય આજ રાજ અમથી, કેવું ન કે દાનમા"

આ પ્રમાણે ઉપર બતાવ્યું તેમ સોમલનું વાક્ય બરાબર નથી અને તેથી આખા નાટકની જે સમાપ્તિનો ભાગ છે તે ખૂબીથી ચિતરાયો નથી અને અનડો લાગે છે

નાટકના પાત્રો. આખા નાટકમાં જે જે પાત્રો ચિતરાયાં છે તેમાં ધ્યાન ખેંચનારૂં પાત્ર ભીમનું છે બાકી બધાં પાત્રો કંઇ હલકાં છે જરાસંધનું પાત્ર બે અંકે ખતમ થાય છે એટલે ભીમના પ્રતિનાયક તરીકે સારી અસર કરી શકતું નથી સ્મરવર્ધક લીલામાના જેવું હાસ્યોત્પાદક પાત્ર છે પરન્તુ જે ધ્યાન શીતામો ખેંચે છે, કાર્યની ઝનાવટ આણવા જે જે ચાતુર્યભરી યુક્તિઓ શીતામો કરે છે, તે સર્વનો વિચાર કરતા સ્મરવર્ધકનું પાત્ર ફીકું લાગે છે અને જો ખાસ વિચાર કરીએ તો નકામા જેવું પાત્ર છે કૃષ્ણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ બાકી તે પણ પહેલા અંકમા અને સ્વલ્પમાત્ર છેલ્લા અંકમા બાકી તો એનું જે કાર્ય છે તે કોઈ સામાન્ય નોકર આદમી કે બ્રાહ્મણ પણ કરી શકે એમ છે એનું સ્થાન કંઇ એટલું ઉત્તમ નથી કે જે મનાનન્દને મળવાથી તેનું કાર્ય સફળ થઇ પડે તેમ જે હાસ્ય એ પાત્ર તરફથી પહેલો અંક વાચના અપેક્ષિત રહે છે, તેમા આપણે કેવળ નિરાશા જ રહે છે શીતામા વિના રોષ ચિંદ્રકાખ્યાન ધુળ થઇ જાય છે, અને રાજા વનમા એકલો કે એના કંઇક વસંતક સાથે હોય એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે એ એનો નર્મવિદૂષક છે, તેમ જ વસંતકની સૂચનાથી જ રાજાને કુલપતિનું સ્મરણ થાય છે ને વસિષ્ઠ પધારે છે, ને તપતી મળે છે, અને પહેલેથી ઠેઠ સુધી કાયમ રહે છે સ્મરવર્ધકને માટે એવું કંઇ મોટું કાર્ય પણ થઇ શકતું નથી કૃષ્ણ જ્યારે બાળકો રોકકળ કરે છે ત્યારે સ્મરવર્ધક સ્વસ્તિકાનો આર્તનાદ સમજે છે અને તે કયાં પડી છે તે ભાનને બતાવે છે વળી તે ગોપદીનો [illegible] મળે જાય છે, જ્યારે શીતામો રૂક્મિણીની પ્રીતિ [illegible] સંપાદન કરી લે છે, અને ખટપટ ન ફાવે એમ જણાય છે ત્યારે તે પણ પાછા ભીમના ઝપાટામાં પડે છે પણ દારૂકનો રથ ઉપાડી નાખ્યા બાદ અને સત્યભામાને મનાવવા જ્યાં તે ફરીથી સહાય કરનારો થઇ પડે છે ત્યારે સ્મરવર્ધકથી કંઇ સહાય થઇ શકતી નથી

આ નાટકમાં નવા નવા પાત્રો આવ્યા જાય છે એક ભીમ નાયકની આસપાસ અનેક નવા નવા પાત્રો રૂપી વિવિધ પુષ્પો ગુંથાયા છે ત્યારે રોષ[illegible]કામાં પાત્રો છે તેથી જ

સુસંગત માળા ગુંથાઇ છે. પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનના પ્રસંગો છૂટા છૂટા દેખાય છે, ને અનુ- સંધાનને યોગ્ય નથી; ત્યારે રોપદર્શિકામા એક એકના પરિણામ રૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

યજ્ઞવિધિનો પ્રસંગ, જટાસુરવધ પ્રસંગ, ભીમ અને ભૂતોના પ્રસંગ, હનુમાન ભીમનો પ્રસંગ, ભીમ અને યક્ષોના પ્રસંગ ખરેચર છુટા છુટા લેતા અસરકારક છે. પોતે પોતાની અસર ઠીક કરે છે, પરન્તુ આખું નાટક એક દૃષ્ટિએ જોતા કોઇ મુખ્ય અર્થ સર્વે પોષતા હોય એમ દેખાતું નથી વસ્તુસંકલના, પ્રસંગોની ગોઠવણ અને લખાવટ ચાતુરીભરી નથી, એટલે તે ફીકકું લાગે છે છતા દૃશ્ય નાટકની દૃષ્ટિએ ન જોઇએ તો વાચતા કંટાળો આવતો નથી પણ આનંદ આવે છે અને રસ પણ ઠીક પડે છે.

તપત્યાખ્યાન

પ્રેમાનંદનું ત્રીજું નાટક તપત્યાખ્યાન છે * આ નાટકમા વસ્તુસંકલના પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન કરતાં ઠીક વિચારપૂર્વક કરવામા આવી છે. શરૂઆતથી જ રાજા કોઇ બીજીને પરણશે એવી શંકા બતાવતી રાણી દેખાય છે. પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞની નિષ્ફળતા સૂચની છે, પરન્તુ રાજા વ્યાઘ્રનો શિકાર કરવા જાય છે પછી પુનઃ તે યજ્ઞારંભ થાય છે અને રાણીને ગર્ભ રહો છે, એનું ઘણુંજ ગૂઢ શબ્દોમાં સૂચન માત્ર થાય છે. તેમા રાજાએ તપતીને મળવું અને પટરાણી પદ આપ- વાની ઇચ્છા દર્શાવવી અને ઘણા સમય પછી ગર્ભવતી થયેલી રાણીએ જાણવી અને એથી રાજાની કફોડી સ્થિતિ થવી અને તેનો કુલપતિએ ન્યાયપૂર્વક તોડ કાઢવો ઇત્યાદિ પ્રસં- ગોની ગુંથણી સારી થઇ છે. રાજા વનવાસ કરી રહ્યા છે ત્યારે રાજા વિના દેશની દશા કેવી થાય છે, પ્રજાને કેટલા પ્રકારના દુઃખ પડે છે, સારા પ્રધાન અને સારા વહિવટદારો ન હોય તો પ્રજાની શી દશા થાય, પ્રધાન ચુંટવા તો કેવા પ્રકારના ચુંટવા, દુષ્કાળના સમ- યમા કેવી રીતે પ્રજાને પાળી તેનુ રક્ષણ કરવું, શત્રુઓથી કેવી રીતે ચેતતા રહેવું, રાજ- નીતિનાં અંગો કેમ યોજવાં આદિ વિષયોની ચર્ચા સારી કરાઇ છે. નૈતિક રાજનૈતિક અને ઉપદેશક તત્ત્વોનું કોકડું સારૂં ગુથાયુ છે. સત્યભામાખ્યાનમા બે સ્ત્રી હોવાથી પતિની કેવી દશા થાય છે તેનું ભાન કરાવાય છે, દૈવની અકળિત ગતીનો ખ્યાલ અપાય છે. પાચાલી-

---

* આ નાટક ઉપરથી મુંબઇમા આર્ય નૈતિક નાટક કંપનીમાં “ સૂર્ય કુમારી ” નામે ખેલ મૂકાયો છે. ઘણો ફેરફાર થયો છે. પરન્તુ એ પરથી એટલું જણાશે કે હાલની રંગ ભૂમીપર આ નાટકો આવાં ને આવા સ્વરૂપમાં મુકાય એમ નથી ઘણો ફેરફાર કરવો પડે “ સૂર્ય કુમારી ” ઘણું પંકાયું છે છતાં તે નિર્દોષ ને ઉત્તમ છે એમ અમારૂં કહેવું નથી. ઘણા દોષો માલ રહેલા છે. અસંગતતા ઘણી છે તેમજ વલ્લભના દુઃશાસન રુધિરપાનમાથી એક ભાગ-દ્રૌપદી જ્યારે ભીમને દુઃશાસન વધ કરવા ઉશ્કેરે છે તે ભાગ-“ સતી દ્રૌપદી ” ના ખેલમાં આવી ગયો છે. કેટલાંક વાકયો તો વલ્લભમાંનાજ છે વળી થોડા વખત ઉપર મુંબઇમાં રૂકમણી સ્વયવરનું નાટક ભજવાયું હતું. તેમાં સત્યભામારોપદર્શિકા નાટકમાંના બીજા અંકમાં કૃષ્ણ સત્યભામાના મેળાપ વખતે ચંદ્ર અને બળદ વાળી યુક્તિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ રોપદર્શન અને પારિજાતક વૃક્ષનો વિભાગ ઉપર્યુક્ત “ સતી દ્રૌપદીમા ” (દેશી નાટક સમાજમાં) ફેરફાર સાથે મુકવામાં આવેલ છે.

પ્રસન્નાખ્યાનમાં કપટ અને અભિમાનની પડતી વાચકનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે, પરન્તુ જન સમાજને હિતકર ઉપદેશો તો તપત્યાખ્યાનમાં જ મળે છે જેવી રીતે સત્યભામા અને કૃષ્ણનો મેળાપ શ્રીદામા અને નાગરીકાની યુક્તિથી થાય છે, તેવી રીતે તપતી અને સંવરણનો મેળાપ તપતીની બે સખીઓથી થાય છે ત્યાં કૃષ્ણની સંમતિ છે તો અહીં તપતીની છે ત્યાં કૃષ્ણ યુક્તિ કરી સત્યભામાને આકર્ષે છે, અહિ તપતી વ્યાઘ્રાદીની યુક્તિથી સંવરણને આકર્ષે છે, સત્યભામા સ્વાભાવિક રીતે કૃષ્ણ પ્રતિ ખેંચાઈ હતી, તેમ તપતી પણ ખેંચાય છે સત્યભામાના મેળાપ વખતે રૂક્મિણી વિઘ્ન કર્તા થાય છે, તેમ અહિ સુનોચના રાજાની ખરી સ્થિતિ જોગણને વેશે જાણી જઈ વિઘ્ન નાખવા જાય છે, ને રીસાય છે શ્રીદામાની યુક્તિથી વસ્તુ વિસ્તાર પામે છે, તો અહિ વસંતના દોષથી રાણી આગળ ઘટસ્ફોટ થાય છે, પણ તેથી વધુ વિસ્તાર થતો નથી

આ જ પ્રમાણે પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં કમળનો પ્રસંગ, સત્યભામાખ્યાનમાં પારિજાતક પુષ્પના પ્રસંગ જેવો છે ત્યાં દૈવી પુષ્પ છે, તો પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં દૈવી કમળ છે ત્યાં સત્યભામા અને કૃષ્ણ દેવને દૈવી પુષ્પની અપ્રાપ્ય સ્થિતિ વિષે કલહ થાય છે, તેમ અહિ દૈવી કમળ વિશે કલહ થાય છે ત્યાં કંઈક ગ્રામ્યતા પ્રસંગવશાત્ સૂચવાય છે તો અહિ જુદાજ પ્રકારની પ્રગતિ સૂચવાય છે

આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત નાટકોમાં કંઈક સમતા દેખાય છે પરન્તુ તપત્યાખ્યાન અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં તેવી સમતા દેખાતી નથી કંઈક દેખાય તો એટલી જ કે ભીમના ત્રાસથી વનદેવતાઓ અને યક્ષના અનુચરો કંપી ગયા છે, ને રક્ષણ કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે, ત્યારે તપત્યાખ્યાનમાં રાજાની ગેરહાજરીથી દુષ્કાળથી પ્રજા અતિ પીડાય છે અને કાર્યદક્ષ વહિવટદારો પણ રક્ષણ કરતા મુઝાય છે મંગાનંદ પોતાની માયાથી દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે, ત્યારે અહિ તપતી માયાથી વ્યાઘ્રરૂપ ધારી સખીઓ દ્વારા સંવરણને આકર્ષે છે ભીમ વિના પાંડવો પીડાય છે તો અહિ રાજા વિના પ્રજા પીડાય છે

વસ્તુ સૂચન. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં બતાવ્યું છે તેમ કવિ સવિતાનારાયણના સંસ્કૃત કવિ શ્રીનિવાસના તપતીસંવરણના નાટકના ભાષાંતરને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં આ નાટક ગૂંથાયું હશે અમને એ નાટક મળી શક્યું નહિ એટલે કંઈ કહી શકતા નથી પણ સંસ્કૃતમાં ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં મહાકવિ શ્રી કુલશેખરવર્માનું તપતીસંવરણું નાટક અમારા જોવામાં આવ્યું બન્નેની વસ્તુ સંકલના અને પ્રસંગો તદ્દન જુદા છે શરૂઆતમાં રાજાને છોકરા ન હોવાથી તે દુખી સ્થિતિમાં દેખાય છે રાણી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણા નિયમો અને ઉપવાસો કર્યા કરે છે ગણ્ણિને મળવા રાજા જાય છે ત્યાં એના પ્રેમમાં પડેલી તપતીનું કર્ણપૂર મળી આવે છે, જે ઉપરથી તેને જોઈ નથી છતાં રાજા તેના મોહમાં પડે છે બીજા અંકમાં મદન પીડિત થયલી તપતીને રાજા પ્રત્યક્ષ જુએ છે સખીઓના પરસ્પર થતા સંલાપથી રાજા તપતીની સ્થિતિ કળી જાય છે, ને તપૂર્ણ મોદવન્ત થાય છે ત્રીજા અંકમાં સૂર્યની ઉપાસના કરવાથી તપતી મળશે એમ મેનકા રાજાને કહે છે તેથી તે તીવ્ર તપ આદરે છે ચોથા અંકમાં સૂર્યના પ્રસાદથી તપતી સાથે લગ્ન થઈ ગયા છે, અને તપતીને પુનઃ પ્રસવ થાય છે, પણ

રંભાની માયાથી તે સ્વપ્ન હોય એમ લાગે છે. એવામાં મોહિનિકા નામની રાક્ષસીના રાજાએ સો પુત્રો મારી નાખ્યા હોવાથી રાજાને છેતરવા તે માયા રચે છે. પાચમા અંકમા સૂર્યની આજ્ઞાથી તપતીને સૂર્યલોકમાં જવું પડે છે. રાજા તેને શોધતો ફરે છે એવામાં દુકાળ પડયાના વર્તમાન પ્રધાન લાવે છે, તેથી રથારૂઢ થઇ તેની નિવૃત્તિ કરવા જાય છે. છઠ્ઠા અંકમાં મોહિનિકા રંભાના રૂપે રાજાને તપતી મરી ગયાના સમાચાર કહે છે, અને તપતીને મેનકાના રૂપમાં રાજા મરી ગયાના સમાચાર કહે છે. તેની સખીઓને પણ તેવું જ કહે છે એથી બધાં મરવા તૈયાર થતાં અકસ્માત એક એકને મળી જાય છે. અહિ વસિષ્ઠ મુનિ તપતીના પુત્ર સાથે આવે છે, મોહિનિકાને ક્ષમા અપાય છે ને તપતી પુત્રને ઓળખે છે ને સર્વ સારૂં થાય છે.

આ નાટક ઉપલાં ત્રણે તપતીસંવરણના નાટકોથી જાદું જ પડે છે એ સહજ દેખાશે. જો કે થોડુંક આરંભમાં સામ્ય છે ખરૂં.

પ્રસ્તુત નાટકમાં કવિ પ્રસંગો સામસામા તોળતા હોય એમ લાગે છે. એક બાજુ દેશની દુઃખદ સ્થિતિમા પ્રધાનની મુઝવણ છતા કાર્યદક્ષતા. બીજી બાજુ રાજાની કામપીડિત દુઃખપૂર્ણ સ્થિતિ ને તેમાં વિદૂષકની મૂર્ખતા એક બાજુ પુત્રેષ્ટિયજ્ઞની નિષ્ફળતા ને રાણીના માનસિક દુઃખ અને રાજાના પરિણય વિષે શંકા. બીજી બાજુ તપોવનના ઋષિઓનો ત્રાસ ને તેમનાં દુઃખ. એક પાસ પ્રધાને દેશની સ્થિતિ સુધારવા તીવ્ર પ્રયાસો કરવા, બીજી બાજુએ રાજાએ તપતીને પ્રાપ્ત કરવામા આખું માનસિક બળ અજમાવી દેહને કષ્ટવો, એક બાજુ તપતીની વિરહવેદના બીજી બાજુ રાજાની. આ પ્રમાણે પ્રસંગોનું નિરીક્ષણ કરતાં નાટકમાં ઘણું વિચારીને મનન કરવા જેવું છે એ સાફ દેખાય છે.

છતાં નાટક દોષ રહિત નથી. જેમ નવીનના અને નવીન પ્રસંગો છે, તેમ પ્રવેશો, વિચારો અને લખાણમાં પિષ્ટપેષણ અને પુનરુક્તિ પણ ઘણી છે.

અંક ૧ લો. પહેલા અંકમાં પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગ આગળ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞની નિષ્ફલતા બતાવી છે. તે જ નિષ્ફલતાનું વિવેચન પાછું બીજા પ્રવેશમાં વસંતકને મોઢે રાજા આગળ થાય છે. સર્વ એમ માની જ શકે કે આ બાબતની રાજાને ખબર પડી છે નથી પડી એમ બતાવવાથી કંઇ નવીન પ્રસંગ ઉભો થતો નથી, કે કંઇ નવું તત્ત્વ લાવવાનું નથી નાટકમા આવા કેટલાક વૃત્તાતો તો પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગને સમજી જ લેવાનાં હોય છે. નહિ તો નકામાં પિષ્ટપેષણથી કંટાળો આવે. ફક્ત આ પુનરુક્તિથી વિદૂષકનો સ્વભાવ બતાવાય છે, તે તો બીજી કોઇ રીતે બતાવી શકાય. પછીના બે પ્રવેશો પણ નિરર્થક છે. પહેલો જેમાં માલતી વલ્લિકા અને માધવી આવી લપેડ કરે છે, અને પછીથી સુલોચના આગળ જાહેર થાય છે. આમાં બે જ નવી વાત છે. એક તો પુત્રકામેષ્ટિયજ્ઞની મુદત લંબાઇ છે.* અને બીજું રાજમાતાએ રાજાનું બીજું લગ્ન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે તે આ બન્ને વાતો એવી છે કે પહેલા જ પ્રવેશમાં કુલપતિ ગયા પછી તરત જ સૂચવી દેવાય. અથવા તો તે હોય ને સૂચવાય. છે તેમ રાખવાથી કોઇ જાતનો અર્થ સચવાતો

* શા માટે? મુદત નથી તેથી–કવિએ શા કારણથી લંબાવ્યો હશે તેનું કારણ નથી આપ્યું. લંબાવ્યો ન હોય તો રાણી સગર્ભા વ્હેલી થાય અને તેવાં ચિહ્ન સંપૂર્ણ દેખાયાં હોય તો રાજમાતા તેને વનમાં જવા ન દે

નથી ને રસ સ્થાપિત થતો નથી રક્ત સ્ત્રીઓની બાયા આલેખવાની તક કવિને મળે છે વળી જે પ્રસંગમાંથી બીજો પ્રસંગ ખીલે નહિ અથવા તો રસ જામે નહિ તેવા પ્રસંગની આવશ્યકતા નથી

છેવટનો ભાગ જ્યાંથી તપોવનનો ગભરાટ અને તપતીનો પ્રવેશ થાય છે, એ બન્ને પ્રવેશો સારા ચિતર્યા છે તેમજ અસર સારી કરી શકે છે રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ તેની અસર એટલી બધી નથી, પરન્તુ મરણપ્ર વાઘણને મારી નાખ્યા છે ત્યારથી પછીની સિપાઇઓની લપેડ નકામી છે કિન્તુ અપૂર્ણ આવેલા સિપાઇઓની નબળાઇ બતાવી ખોટી છાપ વાચક ને શ્રોતા વગ પર પડે છે તેમ જ વસંત અને સમરસિંહના પ્રવેશથી ખાસ કંઇ કલિત થતું નથી કેવળ નિરર્થક ગભરાટનો સંચાર થાય છે ખાસ પ્રયોજન કંઇ સચવાતું નથી, તેમજ પછીના અંકમાં કોઇ પ્રવેશ સાથે તેનું અનુસંધાન નથી

અહિ એક પ્રશ્ન થાય છે કે મૂળ મહાભારતના ઇતિહાસને ફેરવી, તપતી શા કારણે માયાવી વ્યાઘ્ર અને વાઘણની સહાય લે છે? રાજાને જોવા ઇચ્છતી હતી તો દૈવી શક્તિવાળી હોઇ રાજાને તેના અંતઃપુરમાં જોઇ શકત, નહિ તો મૃગયા કરવા જાત ત્યારે જોઇ શકત. છતાં તેમ ન કરતાં નિર્દોષ મુનિઓના લોહી ઉકળાવે છે તે શું પાપ નથી? હોય પણ અમે ધારીએ છીએ તેમ તપતી પ્રેમાવેશમાં એ મર્યાદા ઓળંગી જાય છે, તેમજ પોતાના પ્રિયમાં કેટલી નિડરતા છે, પરાક્રમ કેવું છે તે સ્વતઃ જોઇ શકે તેમજ એની શૌર્યભરી મૂર્તિમાંથી પ્રતિક્ષણ સ્ફુરતી સુન્દરતાનો નયનથી ઉપભોગ કરી શકે, જે દશ્ય અન્તઃપુરમાં જોવાનું મળી ન શકે તેમજ ત્યાં રાણી સ્વતઃ હોય એટલે રાજાનું મન પોતાના પર પ્રેમમગ્ન થાય નહિ. છતાં અહિં એક નવીન અનુમાન થઇ શકે છે કે આ પ્રસંગ પ્રાચીન પદ્ધતિનો નથી લાગતો. હાલના નાટકો જે રંગભૂમિ ઉપર ભજવાય છે ને જ્યાં આવાં શિકારનાં દશ્યો ભજવાય છે તેની અસર તો છે કાવ્યમાં ભલે શિકારને મૃગયાનું વર્ણન આપી શકે, પણ નાટકમાં તો એ દશ્ય લાવવાને રંગભૂમિ પરનો ઘેરો ઘણો પણ અનુભવ ન હોય ત્યાં સુધી તે ન આપી શકે અને આગળ બતાવીશું તેમ આ નાગ પડદા આદિની કલ્પિત ગોઠવણ વિના લખી શકાય તેવું જ છે નહિ અને તેને માટે અધકચરો પણ નાટક જોવાથી અનુભવ મળેલો હોવો જ જોઇએ

બીજા અંકમાં તપનદેવ અને ધન્વન્તરી તપતીની તબિયત જોય છે કે તરત કંચુકી ઇન્દ્રનો નરેગો લાવે છે તેના સંવરણના યજ્ઞાદિ બંધ થવાથી તે

અંક ૨ જો

મબધી વિચાર કરવાનું સૂચવાય છે, આથી ફક્ત સંવરણના રાજ્યમાં ભાવી દુષ્કાળનું સૂચન થાય છે પરંતુ એવું મુખ્ય અનુસંધાન કવિના ધ્યાનમાં શું નથી દેવલોકની કોઇ વ્યક્તિ મનુષ્યલોકમાં પરણે તેને માટે ઇન્દ્રાદિ દેવોની અનુમતિ ઠીક દેખાય. ઇન્દ્રાદિ દેવો જ તપનદેવને કહે કે તમે તપતીના સંવરણ સાથે લગ્ન કરો. તેમ થાય તો સંવરણ ગન્ધર્વમાં જાય ને યજ્ઞાદિ થવાથી આપણું સ્વીએ. આ ખાસ્તનું સૂચન ચોથા અંકમાં વશિષ્ઠની આગળ તપનદેવે કર્યું હોત તો ઠીક થાત નહિ તો સૂર્યદેવ ઇન્દ્રભવનમાં શા ને શું કર્યું? ઇન્દ્રભવનમાં બોલાવવાનું પ્રયોજન

સચવાતુ નથી અને તેથી કંચુકીનો પ્રવેશ નિરર્થક થાય છે. કેમકે એ બાબત તો પ્રધાનાદિના પ્રવેશ ઉપરથી સમજાય છે.

અહિં કોઇ એવો પ્રશ્ન કરે કે ધન્વંતરીના નિદાન બાદ તપનદેવે તપતીને સંવરણ સાથે તરત કેમ ન પરણાવી ! એટલો જ ઉત્તર આપી શકાય કે બન્નેના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા જોવાની છે. એક માનવી અને બીજું દેવી. બન્નેનો પ્રેમ હ્રદયનો છે એવું સમજાય ત્યાર પછી તેની અનુમતિ અપાય. તેમ જ સંવરણ માની હોવાથી તે તપતીની માગણી કરે, અને વસિષ્ઠ જેવા મહામુનિ તે અર્થે આવે તો ના પાડી શકાય નહિ. બાકી દેવની પુત્રી માનવ સાથે પરણે એ અઘટિત દેખાય.

બીજો પ્રવેશ જે દુઃખથી પીડાતા પદાતિનો છે તેમાં લપેડ ઘણી છે ને મહત્ત્વ ઘણું ઓછું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમા રાજા એકદમ વસંતકને બોલાવી પ્રેમગાથા કહી દે છે એ સ્વાભાવિક નથી. સુષેણાદિને તે હમણા જ દેખે છે. વસંતકને બોલાવે છે તો એ સર્વને મોકલી દીધા બાદ રાજા વસંતકને કહે અથવા વસંતક રાજાની સ્થિતિ જોઇને પ્રશ્ન પૂછે ને રાજા તેને ઉત્તર આપે એ વધારે સ્વાભાવિક દેખાય. રાજા વસંતકને કહેવા આતુર ભલે હોય પણ પરિજનના દેખતા તે તેને કાનમાં કહે ને પરિજન ખસી જાય, એ યુક્તિ ઠીક નથી લાગતી. વળી તરત દૂત આવે છે અને વસંતકને સુષેણ બોલાવે છે ને પૂછે છે, ને જાણે વસંતક સુષેણનો જાસુસ હોય તેમ બધુ તેને કહી દે છે. યુક્તિપૂર્વક સુષેણ કઢાવતો હોય તો ઠીક અસર થાય. આ તો મનમાં આવ્યું તે પ્રમાણે કવિએ ગોઠવી દીધું લાગે છે. સ્વાભાવિક દેખાય એવું નથી.

ત્રીજા અંકમા વેણિકા નાયકાનું ખાસ પ્રયોજન નથી. એટલુ જ સમજાય છે કે રાજા નથી છતા પણ રાજા વિનાનું બધું અંધેર, એવું ગામમા ન ચર્ચાય અને સચિવ તેની કેટલી સંભાળ રાખે છે, તે બતાવવા પૂરતું છે. બાકી તો જેમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં દ્રૌપદીના નાચ વિષે ટીકા કરે છે કે "આખા નાટકમા નૃત્યનો એક પણ દેખાવ નહિ તે કવિને ઠીક નહિ લાગ્યુ હોય તેથી તેણે દ્રૌપદી પાસે નૃત્ય કરાવવાની યોજના કરી હોય એમ લાગે છે", તેમ તેમના મતાનુસારે લોકોને રીઝવવા હાલ નાટકોમાં જેમ પગો નપગો નાચ ગોઠવવામા આવે છે તેમ આ નાટકમા કર્યું હોય. પણ જો એમ હોય તો સત્યભામાખ્યાનમાં કેમ નાચ ન મૂક્યો ને જો મૂક્યો એવી ધારણા હોય તો પ્રેમાનંદના વખતમા આવા નાટકોમા નાચ થતો હતો? અમને તો એમ લાગે છે કે કવિ એમ બતાવવા ઇચ્છે છે કે રાજરહસ્ય સાચવવા પુરતાં કેટલીક વાર ઘણા ખોટાં ખરચ પણ કરવા પડે છે.

અંક ત્રીજો

શિવાનંદ અને બ્રહ્માનંદનો પ્રવેશ નિરર્થક છે. કારણકે ગત બે પ્રવેશથી જ સૂચવાઇ ગયુ છે કે સુલોચના અમુક કાર્યદક્ષ રક્ષકો સાથે વનમા રાજાને હુંડતી આવી છે. એટલે શિવાનંદ અને બ્રહ્માનંદ દ્વારા એ અર્થ સ્ફુટ કરવા જરૂર રહેતી નથી. સાથે આવેલા મનુષ્યો કોણ હતા, તે પણ સૂચવાયલું છે, પ્રત્યક્ષ દેખાડવાનું છે અને વાતચિતપરથી સમજાવવાનું

છે એટલે તેની પણ જરૂર નથી એટલે આ પ્રવેશ પિષ્ટપેષણ કરે છે અને નકામો છે વળી માધવી, માલતી અને સુકેશીની વાતચિતમાં જોગી વેશ લેવાની યુક્તિ બતાવી છે, એટલે તે અર્થનું આથી પોષણ કરવાની જરૂર નથી રાજા ધ્યાનગ્રસ્ત દેખાય ત્યાં જ ત્રણે જણીઓ આવે અને તેમના પ્રથમ બે ત્રણ વાક્યો ઉપરથી તેઓ કોણ છે અને શા કાજે આવી છે તે સમજાય એટલે જુદા પ્રવેશની જરૂર રહેતી નથી

ચોથો અંક

ચોથા અંકમાં રામસિંહ, રણજીતસિંહ અને માધવીની વાતો નકામી છે રાજાના મુખમાંથી ગળી ધીચ ઝાડીમાં અલોપ થઈ ગયાનું સ્પષ્ટ છે, તે જ વાત ફરીથી માધવી કરે છે રાજાને મળે છે ત્યારે ફરીથી તે જ વાત ચર્ચાય છે વળી માધવી ક્રોધ કરીને જોગી વેશમાં જાય છે તેથી પણ કાંઈ ફલિત થતું નથી તેમ જ કોઈ પ્રસંગ સ્થાપિત થતો નથી ફક્ત સાથે રહેલા સરદારોની જરા મુઝવણ દેખાડે છે પણ તેથી કંઈ પ્રયોજન સચવાતું નથી, તેમ જ એ લોકો રાજાને આવી મળે છે તેથી કંઈ ઝાઝો અર્થ સચવાતો નથી સૈનિકો રાણીને ખોળી કાઢશે એટલી રાજાને ચિન્તા ઓછી થાય છે એટલું એમ ન થયું હોત તો રાજાના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા વધારે સારી રીતે બતાવી શકાત

પાંચમો અંક

પાંચમો અંક સંવરણ અને તપતીના શૃંગારથી શરૂ થાય છે એ દૃશ્ય મૂકવાનું શું પ્રયોજન છે? રાજાને તરછોડી રાણી ગઈ પછી તેનું શું થયું તે જ ચર્ચવાનું બાકી રહ્યું છે અને તે કુમારના પ્રવેશથી જણાઈ આવે છે અમારે કહેવું પડશે કે આ પ્રવેશો લખવામાં કવિએ થાપ જ ખાધી છે રાણી રાજાને તરછોડી ત્રીજા અંકને છેડે જાય છે ત્યાર પછી ચોથા અંક અને ત્રીજા અંક વચ્ચે કોઈ પણ રીતે અમુક મામનો ગાળો કલ્પી શકાય તેમ નથી કારણ કે માધવી રામસિંહ રાજાની આગળ વાત કરે છે તે પરથી એમ સમજાય છે રામસિંહનો પ્રવેશ થતા જ જે વાક્યો છે તે પરથી જ એની પ્રતીતિ થાય છે રાણીની તપાસ કરતા તે ન મળ્યાની ખબર સુરેણુને વીરકેતુ આપે છે તે પરથી પણ સમજાય છે કે તે વાતને વખત બહુ થયો જ નથી પણ ઘણા થોડા દિનની વાતો છે ત્યાર પછીથી તપતીના લગ્ન થાય છે તેટલા સમયમાં બેથી ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા એ માની શકાતું નથી તેમ કોઈ પણ ઠેકાણે એનું સૂચન કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી વળી રાજા ધ્યાન ધરી બેસવાના છે, ને તેમાં સૂર્યદેવનું અને કામદેવનું સૂચન તો અંકની શરૂઆતમાં જ તપતીના ગયા પછી થાય છે, અને તે ધ્યાનમાં પણ રાજાનું ચિત્ત ચોટતું નથી, એટલે વસિષ્ઠમુનિ રાજાની સમક્ષ પધારે છે તે પ્રવેશ પણ તરતનો જ સમય સૂચવે છે વળી પછીના પ્રવેશમાં વસિષ્ઠ મુનિ તપનદેવના લોકમાં જાય છે તેને પણ દૈવી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી સમય ઘણો જ થોડો લાગે. એટલે રાણી ગુમ થયા પછીથી રાજા અને તપતીના લગ્ન થાય છે તે સમય ઘણો નથી. વધારેમાં વધારે એક જ માસ મૂકી શકાય હવે પાંચમા અંકમાં જે પ્રથમ પ્રવેશમાં રાજા અને તપતીનો શૃંગાર છે, તેમાં રાજાના અતિ ઉન્માદભર્યા વર્તનથી એમજ માની શકાય છે કે તે પ્રસંગ પણ લગ્ન થયા પછી તરતનો જ છે વસંતક જ્યારે ગભરાય છે અને તપતી જડતી નથી તેને માટે શંકા કરે છે કે તે સૂર્યલોકમાં ચાલી ગઈ હોય, તેની શંકા નિવારવા તમાલિકા કહે છે કે "ભાઈ વસંતક' નરેન્દ્રવધૂ થતા જ

તેની ઉર્ધ્વ ગતિનો અવરોધ થયો છે," આ શબ્દો તો સાફ સૂચવે છે કે લગ્ન થયે સમય ઘણો જ અલ્પ થયો છે. વળી તપતીને રાજા ગાઢાલિંગન આપે છે ત્યારે જાણે તમાલિકાને છેલ્લી મળવા ઇચ્છતી હોય તેમ કહે છે–"એક વાર મને તમાલિકાને મળી લેવા દો." અને તેના ઉત્તરમા રાજા કહે છે કે "તમાલિકાને આજ સુધી મળી તોએ તૃપ્ત ન થઇ?" આ પરથી પણ સાફ જણાય છે કે આ પ્રસંગ લગ્ન પછીનો તાજો જ છે. વળી તરલિકા અને તમાલિકાને પણ પૃથ્વીપર તપતીના લગ્ન બાદ વધુ વખત રહેવાની જરૂર નથી. કારણકે તેઓ દૈવી છે. સેવા કરવા રહી શકે એમ મનાતું નથી. જેમકે વિક્રમોર્વશીયમા ઉર્વશી પુરૂરવાને પ્રાપ્ત થયા પછી ચિત્રલેખા ત્યા રહેતી નથી તેમ જ રાજાના શબ્દો "**નવોઢા** તું જેવી, કદિક પતિથી જો ડર તજે" એ જ સૂચવે છે. લગ્ન થયા બાદ તપોવનમા બે વર્ષ ગુમાવાનુ કારણ? કવિએ સુલોચનાને શોધવાનું કે વનમાં વિહાર કરવાનું બનાવ્યુ નથી. ઉલટું પ્રજા પીડાય છે, દુષ્કાળ છે માટે વ્હેલા જ જવું જોઇએ, એટલે આ પ્રસંગ લગ્ન પછી તરત જ ઉભો થાય છે. આ પ્રસંગ પછી તરતનો પ્રસંગ કુમારનો છે. કુમાર બોલે છે, ચાલે છે, તોફાન કરે છે તે ઉપરથી તે આશરે ઓછામા ઓછો ત્રણ વર્ષનો હોઇ શકે. જ્યારે ઉપર બતાવ્યું તેમ વિચાર કરીયે તો, રાણી જે ગર્ભવતી હતી અને જેને પૂરા માસ થયા નહોતા (થયા હોત તો રાજ્યમાતા તેને વનમા ન જવા દેવા માટે એક કારણ રૂપ ગણત) તેને પુત્ર પ્રસવ થયો અને તે ત્રણ વર્ષ જેટલો મોટો થયો, એમ માનવું યોગ્ય નથા અને તેથી સમયની વિચારણામાં કવિયે ભુલ કરી છે. જો એમ કહીયે કે પછીના પ્રવેશો ઘણા આવે છે તેથી રંગભુમિ ઉપર કે શ્રોતાના કે વાચક વર્ગના મન પર તેટલા સમયની છાપ પડી શકે છે, અને નાટકનો સમય ત્રણ વર્ષનો સૂચવાય છે, તો એનો જવાબ એટલો જ કે કેટલાક પ્રવેશો એવા પ્રકારના આવવા જોઇએ કે જે મોટા અન્તરે થયા હોય. જ્યારે અહિ બનતા પ્રસંગો થોડા જ વખતમા બની ગયા છે એમ પ્રસંગોના અનુસંધાન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. પછી કવિએ ખુલ્લો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો પણ નકામુ અને તેટલા પ્રવેશો આલેખવામા તેની ખામી આ ઉપરથી એમ પ્રતીત થશે કે કુમારનો પ્રવેશ તદ્દન અજુગતો છે કવિએ એવી બારી રાખવી જોઇએ, એવાં વાક્યો પાત્રોના મુખમા યોગ્ય અવસરે મૂકવા જોઇએ કે તે જેટલા સમયનુ અન્તર કલ્પવા ઇચ્છે તેટલા સમયનું અંતર સુસંગત દેખાય. શાકુન્તલમા શકુન્તલા ગર્ભવતી છે અને તેને રાજા પાસે મોકલાઇ છે, રાજા તિરસ્કારે છે અને મેનકા લઇ જાય છે, પછી વીંટી મળવાથી રાજાને તેની સ્મૃતિ થાય છે. આટલો ભાગ વાચવાથી વાચકના મન પર અસર થાય છે કે શકુન્તલાના નવ માસ પુરા થવા આવ્યા છે. પછી રાજા ખિન્ન થાય છે, ઇન્દ્રનુ તેડું આવે છે, યુદ્ધ કરવા જાય છે ને યુદ્ધમા જીતીને આવે છે, ઇન્દ્રરાજાને ત્યા રહે છે, માન પામે છે, પાછો આવે છે તેટલો સમય બે ત્રણ વર્ષનો કલ્પી શકવામા કોઇ જાતનો વાધો આવતો નથી. કેમકે યુદ્ધ તો ઘણા વર્ષ ચાલે. એ તો દેખીતું જ છે કે તપત્યાખ્યાનમા રાણી ગર્ભવતી થઇ રાજા પાસે જાય છે તે ભાગ અને પછી જે કુમારની ચેષ્ટાઓ બતાવાય છે તે ભાગ, ખાસ કરીને પાછલો ભાગ શાકુન્તલના એ ભાગોના અનુકરણ રૂપે છે * ફક્ત રચના જુદી છે.

---

*તેમ જ, ત્યાં મરીચિ ઋષિનો આશ્રમ છે, અહિં વસિષ્ઠના શિષ્યનો છે. ત્યા પણ પુત્રદ્વારા શકુન્તલાનો મેળાપ થાય છે, તેમ અહિ પણ પુત્રદ્વારા મેળાપ થાય છે. એમ જોઇએ તો ઘણા ભાગોનું અનુકરણ છે

કુમારના પ્રવેશમા કવિયે કોઈ જાતનુ ચાતુર્ય બતાવ્યુ નથી ફક્ત શાકુન્તલમાના સર્વ-દમનના પાત્રનુ અનુકરણ કરી આ બાળકના મુખમા બાળકોની ભાષા મૂકી છે બાકી એથી કઇ છાપ પડતી નથી ત્યારે પાચમા અકમા ખાસ પ્રયોજન શુ ? એટલુ જ કે પટરાણી કોણ થાય ! સુલોચના કે તપતી ? સુલોચના ક્રોધથી રાજાને તરછોડી ગઈ છે કેમકે તેણે તપતીને તે પદ આપવા જણાવ્યુ છે, ને પાચમા અકના તપતી તે પત્ની માગણી કરે છે તેનો તોડ વસિષ્ઠ મુનિ કરે છે એટલે નિકાલ થાય છે અમે તો એમ માનીયે છીએ કે સંવરણ અને તપતીનો શૃગાર વર્ણવાનો અવસર મળે, કુમારની બાલ્યભાષા લખવાનો પ્રસગ મળે માટે પાચમો અક લખ્યો ને તેથી નાટકની ગણનીમા આવે એમ કર્યું બાકી તો ચોથે અકે જ નાટક પૂરૂં થાય છે પાચમા અકના શૃગારના દરયથી કાંઈ એ ત્રણ વર્ણની મુકત બતાવી શકાતી નથી, એટલે યુક્તિપૂર્વક સુલોચનાનો મેળાપ વસિષ્ઠમુનિ કરાવી શકત કેમકે સુલોચના પોતાના પિયના આશ્રમમા જ હતી તેમ જ સુરેણાદિ સર્વ ત્યા આવી શકત આથી અમે એમ કહીએ છીએ કે પાચમો અક લખવા માટે લખ્યો તેના પોષક તત્ત્વ રૂપે જે બીજે મૂકાયા છે તે સબળ નથી કારણ કે સમયનુ અન્તર બતાવનારા યોગ્ય પ્રવેશો નથી

આ ઉપરથી એમ સમજવાનુ નથી કે કવિની શક્તિ વિષે અમને હલકો અભિપ્રાય છે અથવા તો કવિના દોષ જ જોવાની કે છીડા ખોળવાની અમને ઇચ્છા થઈ છે ત્રણે નાટકો વાચતા પ્રથમ માન અમને કવિની ભાષા માટે થયુ છે કવિનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે પરન્તુ પ્રાચીન કવિઓની પદ્ધતિ પૂરેપુરી જાળવી શક્યા નથી, અને લખાણમા ઘણે સ્થળે શક્તિ મન્દ પડે છે આ પ્રમાણે કવિના નાટકો વાચતા જે જે અમને લાગ્યુ તે તે લખ્યુ છે સુજ્ઞ જનો અમારી ચૂક થતી બતાવશો તો કૃપા થશે

નાટકો ભજવાય ખરા ? ભજવાયા હશે ?

હવે આ નાટકો હાલ ભજવવાની સ્થિતિમા છે કે કેમ ? પ્રેમાનંદના સમયમા તે ભજવવા જેવા હતા કે નહિ ?—એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા પ્રયાસ કરીએ આધુનિક રગભૂમિને યોગ્ય આ નાટકો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામા રગભૂમિપર શોભે એવા નાટકો લખવામા કેટલા દૃષ્ટિબિન્દુઓ ધ્યાનમા રાખવા પડે છે તેનો વિચાર કરવો પડે સ્થળસંકોચને લીધે મુખ્ય બે ચાર મુદ્દાઓ તપાસીશુ કોઈ મહા વિદ્વાન હોય, કલ્પનાઓ પ્રેરણાઓ અને આવેશથી ઉભરાતો હોય, વસ્તુસંકલનામા ચતુર હોય, પાત્રો આલેખવામા કુશળ હોય, પ્રસંગ આણવામા જાદુગર હોય, છતા પણ જ્યા સુધી તેણે રગભૂમિપર ભજવાતા નાટકનુ નિરીક્ષણ કર્યું ન હોય, ત્યા સુધી નાટકમા વપરાતી ભાષા અને લખાણ હાથ આવવુ મુશ્કેલ છે આધુનિક રગભૂમિમા લેખકનો મુખ્ય ગુણ એ જ હોવો જોઈએ નાટકની ભાષા અને લખાણ એટલે શુ ? એનુ વિવેચન કરવા એક જુદુ જ પુસ્તક લખવુ યોગ્ય લાગે છે છતા એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનુ કે જે જે ભાવો, અભિનયથી અને મુખપર હૃદયોર્મિને લીધે કે કોઈ કળાથી તેનો આવિર્ભાવ કરવાથી સમજાતા હોય તેને શબ્દમા મૂકવાની જરૂર નથી કોઈ વાર પ્રસગવશાત્ તેમ કરવુ પડે એ જુદી વાત છે કોઈ પણ વાતનુ પિષ્ટપેષણ થવુ ન જોઈએ ભાષામા નકામા શબ્દો ન જોઈએ જેમ ઓછા શબ્દો વાપરવાથી અર્થ સૂચવાય તેવી વાક્યરચના કરવા જરૂર છે,

ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે તપત્યાખ્યાનમા અનેકવાર પિષ્ટપેષણ થયા છે. ચુંથણા અને ટાયલાં પણ ઘણા છે. ભાષા નાટકને લાયક નથી. જો કે ઘરગથુ વપરાતી ભાષાથી વાચવામાં ઘણી મઝા પડે છે. ભાષા નાટકની નથી તો તેવી કેવી રીતે થાય એનો ખ્યાલ ઉદાહરણથી આપીશું. તપત્યાખ્યાનમા પ્રેમાનંદના પ્રથમ પ્રવેશને આ પ્રમાણે ગોઠવી શકીએ.

સુલોચના—સખી ! મદનમંજરી તો ગઇ તે ગઇ. પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ થયો કે નહિ તે જાણવા કુલપતિને તેડવા મોકલી છે. સવારના આર્યપુત્રયે ગયા છે, તેનીયે ભાળ નથી. ઓ સખી ! શું કરૂ ?

સુકેશી—મદનમંજરી હવણા આવશે. ને મહારાજ તો તારા વિના અન્ન જળ પણ લે એવા નથી. પછી ચિન્તા કા કરે !

સુલોચના—હું સંતાનહીન છું તેથી સાસુજી આર્યપુત્રને એક બે નવીન કન્યા પરણાવવા ઇચ્છે છે. સખી ! તુ જાણે છે ને કે ભાયડાને ભમરા બેય સરખા. ભમરો એક વેલીને વળગી રહે નહિ ને ભાયડા એક પત્નીમા બધાઇ રહે નહિ.

(દ્વારપાલિકા× આવી નમન કરે છે.)

દ્વાર—દેવી ! કુલપતિ પધારે છે.

(મદનમંજરી ને કુલપતિ આવે છે ને પાદપ્રક્ષાલન કરે છે)

વસિષ્ઠ—વત્સા ! તારૂં કલ્યાણ થાવ.

કીર્તિ લક્ષ્મી અને કાંતિ, સ્વામી સુખાદિ સૌ મળો,
સ્વેછા સફળ તો થાશે, શાંતિરૂપે ધને રળો;

સુલોચના—(વિધિપુરઃસર સન્માન કરીને) મહારાજ ! બિરાજો.

(આસન બતાવે છે.)

વસિષ્ઠ—શું બિરાજું ! તને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તે માટે યજ્ઞ કર્યો પણ—

યજ્ઞારંભ કર્યો પૂંઠે મનગમી, વાતો સહુ તો બની,
ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ, ગઇ દુ ખ વ્યથા, ધાર્યું બન્યા સૌ ધની.
પૂર્ણાહુતિ હતી તદા થઇ પીંડા, કર્મે લખ્યું કો કળે ?
પુરોડાશ અશુચિ શુનીથી થયો, હા ! વિધિ કેવો ફળે ! !

સુલોચના—અરેરે ! શું એમ બન્યું ! ઓ ભગવાન્ ! મને દૈવે પણ દગો દીધો !

વશિષ્ઠ—દેવી ! એ તો આપણા પ્રારબ્ધ.

કરમતણુ ન કાઇ કાર્ય સીધે,
પુરુષપ્રયત્નથી કર્મ કંપી બીધે.
પુનરપિ કરૂં યજ્ઞ સર્વથા હું,
દુઃખ દૂર થાય તજે ન વ્યથા તું.

(સુલોચના પ્રણામ કરી નમે છે.)

દ્વાર—(આવીને) મહાદેવી ! રાજમાતા કંઇ કામસર આપને સત્વર બોલાવે છે.

× દ્વારપાલિકા સાથેની સુલોચનાની તકરાર નકામી છે.

વસિષ્ઠ—વત્સે ! સત્વર જા તારી મનકામના પૂર્ણ કરવા હું પણ બનતી ઉતાવળે કાર્ય કરીશ

સુલોચના—મહર્ષિની કૃપા

આ નાટકની ભાષા થઇ જે છે તે સ્થિતિમાં જ જો સવળા પ્રવેશો ભજવાય તો શ્રોતાજનોને સાંભળતાં કંટાળો આવે, અને જે કંઇ નાટકની ખૂબી છે તે મારી જાય. એ વાત ખરી છે કે જેવું ઘરમાં કે રાજમંદિરમાં બને છે, જેવી વાતચિત થાય છે, તેવું જ કવિએ બરાબર બતાવ્યું છે પરન્તુ તે રંગભૂમિને યોગ્ય નથી એટલે કે આ નાટકની પદ્ધતિ શ્રાવ્ય કાવ્યની છે, અથવા તો નવલકથામાં જે વાતચિતના પ્રસંગો લખાયા હોય છે તેવી છે કેમ એટલો જ દેખાય છે, કે અહિં પ્રસંગો નાટકની ઢબપર મૂકી ચર્ચાય છે, જ્યારે નવલકથામાં તેમ નથી થતું ત્યાં આખી વાર્તા કથનરૂપે કથાય છે જો કે આ નાટકમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા છે કે તેને નાટકી ઢબમાં લખેલા કહી શકાય તો પણ તેમાં કેટલાક શબ્દો અને વાક્યો કાઢી નાખી, ટુંકા અર્થમય વાક્યો લખવાની જરૂર છે

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં આવી પદ્ધતિ છે ખરી, પણ લખાવટ નાટકની નથી તેમજ કેટલાક પ્રસંગો નાટકના લગતા નથી જેમકે પહેલા અંકનો પહેલો પ્રવેશ. આ પ્રસંગ અમે બતાવ્યું તેમ જુદી જ રીતે ઉપસ્થિત થવો જોઇએ, ને લખાણ જુદા જ પ્રકારનું થવું જોઇએ જેમ છે તેમ રંગભૂમિપર અસર કરી શકે નહિ પણ મોળું પડી જાય તેમ જ યજ્ઞનો પ્રસંગ છે તે સ્થિતિમાં રંગભૂમિપર ઝામી શકતો નથી. આખો પ્રસંગ જુદી જ રીતે ફેરવી નવી જ લખાવટથી લખાવો જોઇએ એ વિષે અમે ઉપર સૂચન કરી ગયા છીએ

પ્રથમ પ્રવેશનું નાટકને યોગ્ય લખાણ નીચે મુજબ થઈ શકે

મંત્રાનંદ—(આવે છે) વેર, વેરની આગથી બળી રહ્યો છું મંત્રાનંદ રૂપ ધારી જટાસુર ! બ્રાહ્મણ વેશમાં ગયો છતાં શું ઓળખાઇ ગયો ! મારી માયા કંઇ કરી શકી નહિ ! ના, ના હવે જાળ પાથરી હું એવું કરીશ કે આ દ્રૌપદીનો વિશ્વાસ મેળવી પાંચે પાંડવોનો નાશ કરીશ ને દ્રૌપદીને માથે લઇ જઇશ. એક વાર દ્રૌપદીને જો અનાયાસે મળું—(સામેથી દ્રૌપદી આવે છે ને તેને જોઇ દુખી થતો દીન બની ઉભો રહે છે ને નિશ્વાસ નાખે છે)

દ્રૌપદી—અરે ! આ કોણ ? ભૂદેવ ! યજ્ઞ ત્યાં થાય છે ને તમે અહિં !

મંત્રાનંદ—દેવી ! હું બ્રાહ્મણ છું એમ કોણ માને છે ?

દ્રૌપદી—શું મારા પતિ-મહારાજ યુધિષ્ઠિર છતાં આમ બોલો છો !

મંત્રા—હું દેવી ! મારા મંત્રના જોરે હું સર્વના હૃદય પારખું છું છતાં શું બન્યું તે સાંભળ

> ભૂસુર પાર વિના મળીયા, યજ્ઞ ગાય ઘણા મન આદ વધારી,
> દાન સુમાન સમાન ગણી કરી, દે મતિમાન સુકીર્તિ પ્રસારી
> આત્રિક માનિની ! તે થકી મે નવ, પાડવ અન્નથી દષ્ટિ નિવારી,
> વેમ પડ્યો નૃપના મનમાં અતિ, તે જીવ ભામિનિ ! છે જ અમારી

એટલે અજાતશત્રુએ મહર્ષિ લોમશનું ધ્યાન ખેચ્યું, એમણે મને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા, સૌએ ટીકા કરી, એટલે પરોહક્ય મને પકડવા આવ્યો મહારાજ ધર્મરાજે એને ખાળ્યો.

મારૂં સન્માન કર્યું. છતા હજી ધરોત્કચ્ય મને શંકાભરી દૃષ્ટિથી જોય છે એટલે મારૂં હૃદય અતિ ખિન્ન થાય છે. તેથી અહિ આવ્યો છું.

આ પ્રમાણે આ પ્રવેશ આગળ લખી શકાય. તેમજ રોપદર્શિકાસત્સભામાખ્યાન માટે સમજવું. અત્ર વિસ્તાર ઘણો થાય એ ભયથી વધુ ટિપ્પણ કરતા નથી. કેવળ પહેલા અંક-ના બીજા પ્રવેશનુ જરા નિરીક્ષણ કરીશું.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા! સ્યમંતક મણિએ તો મને બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાચનપુરીને વેલીવાળું વ્રજ બનાવ્યું. અરેરે-સખા! મારો પરિશ્રમ પણ સિદ્ધિપ્રદ થયો નહિ!

શ્રીદામો—શેનો થાય! વ્રજવનિતાની આતરડી કકળાવી અહિ આવી વસો, એટલે એના નિસાસા કેમ ન નડે! (બાજુમાંથી રૂક્મિણી જાય છે.)

કૃષ્ણ—અરે! શ્રીદામા! કોઇ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે.

શ્રીદામો—દેવ! અહિં તો કોઇએ નથી. હાં-હા. સમજ્યો આપના જોવાને તો એમજ થાય.

કૃષ્ણ—શુ ત્યારે હું ચોર છું?

શ્રીદામો—લોકો કહે છે. હું નહિ.

કૃષ્ણ—તો તેમની પ્રતીતિ કર કે એમ નથી.

રૂક્મિણી—(સ્વ) પ્રસંગ તો મણિનો જ નીકળ્યો લાગે છે. ગુપ્ત રહી સાભળું તો ખરી.

શ્રીદામો—મહારાજ! વ્રજમા તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષને લીધે ચોરીના આળમાથી છૂટતા, તેમ અહિં જો કોઇના કૃપાકટાક્ષ મળે તો.

કૃષ્ણ—હા-સખા! સત્ય કહ્યું-કેમકે

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા,
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠ માહિ લુટતા;
કરે કૃપાકટાક્ષ કો હું મુક્ત કારણે ભિયા!
ખરા ઠર્યાતણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા!

રૂક્મિણી—અરે! દેવ આ મૂઢ ગોવાળીયાની સલાહ માને છે શુ?

શ્રીદામો—મહારાજ! એવાં કૃપાકટાક્ષ, તો સત્રાજિતસુતા સત્યભામા સાથે પરિણય થવાથી મળે તેમ છે.

—ઇત્યાદિ

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ નાટકો હાલની રંગભૂમિને માટે યોગ્ય નથી. ઘણી વાર વિદ્વત્તાભર્યાં સરળ ને સારા લખાણો રંગભૂમિ પર નકામા જાય છે, એનું કારણ એટલું જ કે રંગભૂમિની ભાષા અને લખાવટનુ લેખકોને પૂરતું ભાન હોતું નથી. લોકો સમજતા નથી એમ નથી, પરન્તુ રંગભૂમિ ઉપર તે ફિકકું અને મોળું પડે છે. જ્યારે પુસ્તકમા વાંચતા તે આકર્ષક હોય છે.

હવે આ નાટક અને પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકોની લખાવટનું અવલોકન કરીયે.

આ નાટકો અને પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો

સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ પ્રો. કા. ટીકાકારોના મતને મળતા થઈ લખે છે, "સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિને બાજુએ મૂકીયે તો બીજા જે નાટકો રહ્યા, એનાથી એ ઉતરે એવા કહી શકાય નહિ" (પ્રેમાનંદ પા. ૨૧) આ પક્ષપાતી દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રેરાયલું વાક્ય છે. આ ત્રણે નાટકોમાં ફક્ત રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન જ એક નાટક છે જે કેટલેક અંશે વિશાખદત્તના મુદ્રારાક્ષસને અને શુદ્રકના મૃચ્છકટિકને તોલે આવી શકે. બાકીના નાટકો કવિ હર્ષદેવના નાટકો કરતા ફક્ત પ્રસંગ અને વસ્તુસંકલનામાં જ કાંઇક ચઢે એમ છે. કવિતા અને લખાવટમાં તેનાથી ઉતરતા છે એમ અમારૂં માનવું છે. જે ખીલવટ, રસની જમાવટ, ને લખાણની કળા ઉપલા નાટકોમાં જોવામાં આવે છે તે આમાં નથી, વસ્તુસંકલનામાં પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં પણ કવિએ થાપ ખાધી છે એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે. પ્રસંગની ખીલવટમાં બીજા અંક સિવાય અન્ય સ્થળે કવિની કલમ લથડી છે એ પણ બતાવ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં જે નાટકની ભાષા જોવામાં આવે છે તેવી ભાષા તપત્યાખ્યાનમાં નથી. એ ઉપરિ ઉક્ત કવિઓના નાટકોની ભાષા તપાસતા સહજ જણાશે. એ કવિઓના કોઈ પણ નાટકમાં પિષ્ટપેષણ–વિચારોની પુનરુક્તિ, ભાષાનું ચબાણ, વાતચિતના નકામા ચુથણા, નકામા પ્રવેશો જોવામાં આવતા નથી. તેમ જ શ્લોકો પર ધ્યાન આપતા કલ્પનાઓ જે સંસ્કૃત કવિઓનું કવિત્વશક્તિનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે તેમાં આ નાટકોની કવિતાની કલ્પનાઓ ઘણી જ ઉતરતી છે. રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાનમાં પાત્રો ઘણા જોરદાર છે ને કવિતામાં કાંઇક સારી કલ્પનાઓ છે. તેમ જ મુખ્ય બે પ્રસંગો સત્યભામાનો કૃષ્ણ સાથે મેળાપ અને સત્યભામાનું રોષવર્દ્ધન જોરદાર છે, જો કે લખાવટ તેમાંયે કંઇક નરમ પડે છે. ભાસના નાટકો કરતા આ નાટકો ચઢે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે. એટલું તો કહીશું જ કે લખાવટ અને નાટકો ભાષામાં તો ઉતરતા છે જ. પ્રસંગ અને વસ્તુસંકલનામાં ચઢે પરન્તુ તે વખતે નાટકો ઘણા જ થોડા, નહિ જેવા, એ કળા પણ ખીલેલી નહિ. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ તો સંસ્કૃત-નાટકોના પ્રવેશો લઈ આ નાટકના પ્રવેશો સાથે મૂકી સરખાવીયે ત્યારે થાય. અહિં સ્થળસંકોચને લીધે તે વાચકવર્ગને માટે જ રાખીયે છીએ. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંસ્કૃત કવિઓને કલ્પનાના ઉદ્‌ગાર કાઢવા શ્લોકો લખવાના અનેક સ્થળ મળે છે, ત્યારે આ નાટકોના લેખકને તે બહુધા પ્રાપ્ત થતા નથી. આ લેખકનું ધ્યાન યમક અને પ્રાસ મેળવવામાં જ ગુંથાયું છે, ત્યારે સંસ્કૃત કવિઓ કલ્પનામાં જ આનંદ મેળવી લ્યો છે. સંસ્કૃત કવિઓ આખા અંકમાં એક જ રસ મુખ્ય ને કોઇ વખત તેને પોષક બીજા અંગીભૂત રસો જમાવે છે, જ્યારે આ નાટકોમાં મોટે ભાગે રસ જમાવી શકાતો નથી. કારણ એટલું જ લાગે છે કે આ નાટકોના લેખકે પ્રવેશોની ગુંથણી હાલના રંગભૂમિ પર ભજવાતા નાટકોને અનુસરતી કરેલી છે. રંગભૂમિનો પૂરો અનુભવ નહિ એટલે એમાં ઉપર બતાવ્યું તેમ કવિએ ધકેડ ખાધી છે. ત્યારે કેટલાક પ્રવેશો બાદ કરીયે તો પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો કરતા આ નાટકોના અંક ઉતરતા દેખાય જ. આ વસ્તુ પાત્રાલેખનમાં પણ ચંદ્રગુપ્ત, ચાણક્ય, રાક્ષસ વગેરે પાત્રો મુદ્રારાક્ષસમાં, વસન્તસેના, ચારુદત્ત, શકાર આદિના પાત્રો મૃચ્છકટિકમાં જીમૂતવાહન નાગાનંદમાં, વત્સરાજ, સાગરિકા અને વાસવદત્તા રત્નાવલિમાં દુર્યોધન, ભાનુ

મતિ અને ભીમ વેણીસંહારમા: વાસવદત્તા અને પદ્માવતી સ્વપ્નવાસવદત્તમાં, એમ જોતા તપત્યાખ્યાન અને પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનનાં પાત્રો કરતા તે ચઢીઆતા ખરા જ. કોઇ કહેશે કે પાત્રોની સરખામણી થઇ શકે તેમ નથી. તો એટલો જ ઉત્તર કે પાત્રોના આલેખન કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ સહજ આવી શકશે. પ્રસંગો અને વસ્તુસંકલનાની ખૂબીમા મુદ્રારાક્ષસ મૃચ્છકટિકથી આ નાટકો ઉતરતા છે એ પણ સહજ જણાશે. આ પ્રમાણે જો તપાસીયે તો સાક્ષરથી અને પ્રા. કા. ટીકાકારોના મતથી અમારે વિરુદ્ધ પડવું પડે છે.

આ નાટકોનો સમય વિચારતા પોતે લખે છે, "જે વખતે સંસ્કૃતમા પણ પંડિત કવિઓને હાથે સારા નાટકો લખાતા બંધ પડયા હતાં, અને હિન્દુસ્થાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમા લખાયા જ ન હતા, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શુદ્રક અને નારાયણે મળી જેટલા નાટકો લખ્યા છે, તેટલા પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યા" જ્યા પ્રેમાનંદનાં ફક્ત ત્રણ જ નાટકો બહાર પડયાં છે અને બીજાંનો તો હજી પત્તો જ નથી, અને જે છે તે ઉપરિ ઉક્ત કવિના નાટકોની તુલનામા એકદમ આવી શકે તેમ નથી (રોપદર્શિકા બાદ કરીશું) ત્યા તો ઉપલી ટીકા થાય છે. ભાવ એવો ધ્વાનત કરવામાં આવે છે કે નાટકો લખ્યા ને વળી ઉત્તમ લખ્યા, એટલે લેખકની શક્તિ ઉપરિ ઉક્ત કવિઓ કરતાં વધારે! જે સમયે સંસ્કૃત નાટકો લખાતા બધ પડયા હતા એ સમયની મગરૂરી લેવા જેવું નથી. કેમકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા કવિઓના નાટકના સંસ્કાર સારા જ હતા વળી તે વખતમાં સંસ્કૃત નાટકો લખાતા બંધ પડયા હતા એ શા પરથી જાણ્યુ? લખાયલા સારાં નાટકો કા હજી અમુદ્રિત ન હોય! શુ બધાં નાટકના હસ્તલિખિત પ્રતો એમણે વાચી છે? વળી તેઓ લખે છે "કે ગુજરાતીમાં અત્યાર સુધીમા રચાયલાં બીજાં બધા નાટકોથી આ નાટકો ચટીઆતાં છે." પ્રા. કા. ટીકાકારો પણ આવી જ ટીકા પ્રયોજે છે. પ્રથમ તો ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે આ નાટકો ભજવવા જેવી સ્થિતિના નથી વળી જે આધુનિક નાટકો લખાય છે, તે રંગભૂમિને માટે જ લખાય છે. તેમાં ભાવનાઓ ઉંચી આવી શકે, પરન્તુ ઉંચી કલ્પનાઓને સ્થાન નથી કારણ કે પ્રેક્ષક વર્ગમા એટલી ગ્રહણશક્તિ નથી. એ વાત ખરી છે કે પાત્રાલેખનમાં ઘણા નાટકો સત્યભામાખ્યાનના પાત્રો કરતા ઉતરે છે. પરન્તુ આ નાટકો ભજવવા યોગ્ય હોઇ, તેની સાથે આ નાટકો જે ભજવવા યોગ્ય નથી તેની સરખામણી કરવી નિરર્થક છે. રણછોડભાઇ ઉદયરામનાં નાટકોનો મોટો ભાગ રંગભૂમિને માટે જ લખાયલો હતો અને તે પણ સમયના લોકોની ગ્રહણશકિતને અનુસરતો જ. મણિલાલ નભુભાઇનાં નાટકો પણ રંગભૂમિને ઉદ્દેશીને લખાયલા. દોલતરામ કૃપારામનું અમરસત્ર નાટક જુદા પ્રકારનું છે. એટલે આ નાટકોની સરખામણી ઉપરિ ઉકત નાટકો સાથે કરવી યોગ્ય નથી.

નાટક લખાયાં તે સમય.

હવે મૂળ બાબતનો વિચાર કરીએ. પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યા માની તે લખાવાનો સમય વિચારીએ. આ નાટકોમા વ્રજવાસી, મહારાષ્ટ્રી અને **गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम्** બોલનારાઓના મુખમા ધૂળ નાખવાનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે. ત્યારે જે મહાન્ વિગ્રહ પુરાણીઓ સાથે થયો તેનું સૂચન માત્ર પણ નથી. અહિં તો ભાષા પરત્વે ઉપલો ઉપક્ષેપ છે એમ માનીયે, તોપણ એ કલહ ચાલતો હતો, તો તેની આખા નાટકમા કોઇ સ્થળે પણ છાયા આવવાનો

સંભવ છે કારણ કે જે વાતાવરણમાં કંઈ લખાયું હોય તેમાં તે વાતાવરણના પડઘા સુધ્ધાં પડે, એ સ્વાભાવિક છે કેમકે એની અસર મનપર ઘણી રીતે પડેલી હોય છે, ને પ્રેમાનંદના વિષયમાં તો તેમ હતું જ એટલે આ નાટકો હલ્લડ થયા પૂર્વે કે પછી લખાયા હોય એમ માનવું યોગ્ય છે. વળી પ્રકાશકો લખે છે કે તેની નકલી પ્રત પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીને હાથે લખાયેલી છે. એનો વિચાર કરીએ તે સમયના આવા નાટકો કેવળ નવીનતા રૂપ હોવાથી જોનાર અને લખનાર એની પ્રશંસા કરે એ સ્વાભાવિક છે. વીરજી પ્રેમાનંદનો એક વિશિષ્ટ શિષ્ય હતો. તેણે આ પ્રત લખી હોય તો પોતાના કોઈ કાવ્યમાં પોતાના ગુરુના તદ્દન નવીન પ્રયાસની પ્રશંસા કરવાનું મન થાય અને તેમ કરે. એના બીજા કાવ્યોનું જો કે સૂચન ન હોય, પણ આનું સૂચન થવા સંપૂર્ણ સંભવ છે કેમકે ગુર્જર સાહિત્યમાં આ નવો ને પ્રથમ જ સ્તુત્ય પ્રયાસ છે. વીરજીનો કવનકાળ વિ. સં. ૧૭૨૦ થી વિ. સં. ૧૭૪૨ નો મનાય છે એટલે ૧૭૪૨ પછી પ્રેમાનંદે નાટક લખ્યા એમ ધારી શકાય, અને સં. ૧૭૪૮ ના અરસામાં પુરાણીઓનો હલ્લડ ચાલુ પડ્યો હોય તો સં. ૧૭૫૦ કે તે પછી નાટકો લખાયા એમ માનવાને હરકત નથી.

નાટકો ભજવાયા હતો?

હવે એ સમયે નાટક ભજવાયા હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણો મુશ્કેલ છે. જ્યારે વિચાર કરીએ પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભાષાની અધોગતિ દેખી સાહિત્ય ઘણું નબળું દેખ્યું અને તેથી આવેશમાં આવી ગુર્જર સાહિત્યનો અને ગુર્જર ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવા એક દીક્ષા લીધી હતી એ સર્વમાન્ય છે. પુરાણીઓ સાથે હલ્લડ થયેલો તેમાં પુરાણીઓ કેટલોક સમય ફાવેલ અને લોકોને તે વખતે પુરાણીઓ પ્રિય હતા. તેઓનું પુરાણ એક સાદી, સરળ અને ચડતી ભાષામાં થતું. પ્રેમાનંદના ભક્તિના પ્રયાસે વાતાવરણ ફેરવ્યું અને લોકોને પોતાની તરફ આકર્ષ્યાં. પ્રેમાનંદના બે ચાર કાવ્યો બાદ કરીએ તો બીજાં કાવ્યો નાગરી અને સરળ ભાષામાં જ લખાયા છે. આ ઉપરથી એમ માનવું થાય છે કે લોક વર્ગ ઘણો કેળવાયેલો ન હતો. ભાષાજ્ઞાન, ઉચ્ચ ભાવનાની પ્રબળતાવૃત્તિ, કવિત્વશક્તિમાં આહ્લાદ લેવાની ઉન્નતા એ સમયના લોકોમાં હોવાનો સંદેહ સંભવ છે. જ્યાં સુધી બીજાં નાટકો આ નાટકોની પૂર્વે હતા એમ સિદ્ધ થયું નથી ત્યાં સુધી તો આ જ નાટકો પ્રથમ લખાયા એમ માનવું પડે છે. તેમજ પૂર્વે બીજા ગુર્જર નાટકો ન હોવાનો સંભવ સંપૂર્ણ છે. હોત તો ગુજરાતી કે મહારાષ્ટ્રી કે ભાષાની તેવા પ્રયોગોનો જરૂર ઉપહાસ કરે જ એમ બનવું હોત. તેમજ પ્રેમાનંદે પણ તેવા નાટકનો ઉલ્લેખ કર્યો હોત. પ્રેમાનંદને તેવા નાટકોની ખબર ન હોય એવો સંભવ ઓછો છે, કેમકે જે મનુષ્ય પ્રથમ નાટક લખવું શરૂ કરે તે સ્વાભાવિક બીજાં નાટકો કેવા લખાયા છે તે જોવાનો પ્રયાસ કરે જ અને જોવાના નાટકનો ઉલ્લેખ કરે. એવો પ્રયાસ કર્યો ન મળ્યા, એટલે હજી સુધી જાણ્યું એનો અર્થ એ જ કે હતે પણ નહિ માટે. એટલે આ નાટકો પ્રથમ જ લખાયેલ. એ રીતે આદ્યનાટ્ય આદિ [illegible] નાટકો તે વખતે ભજવાતા [illegible] નહિ. તેમજ ઉપર અનુમાનથી માન્યું તેમ તે સમયના જનસમાજનો [illegible] પણ કેળવાયેલો નહિ અને ખાસ સાહિત્યરસિક પણ નહિ. કેટલા પુરાણીઓના [illegible], સામર્થ્ય કે ભવાઈ કે એવા આદિ [illegible] આનંદ લેનાર [illegible] એટલે એવા [illegible] નાટકો

ભજવાયાં હોય એમ અમને લાગતું નથી. અને ભજવાયાં હોય તો લોકપ્રિય થયા નથી એ દેખીતું જ છે. એટલે જેવી રીતે શેક્સપીયરના સમયમા શેક્સપીયરનાં નાટકો વખણાયાં નહિ, મિલ્ટનને પંદર પૌંડ માટે અમૂલ્ય પુસ્તક વેંચવું પડ્યું, શેલી અને કીટસની ખૂબીઓ હવણાં જ જણાવા માંડી છે તેમ પ્રેમાનંદના નાટકોનું થયું એમ માનવું પડે.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશે શંકા.

પ્રેમાનંદે આ નાટકો લખ્યા તો ત્યાર પછીનાં આશરે બસો વર્ષમા એનું અનુકરણ કરનાર કોઇ પણ ન નીકળ્યું ? એના આટલા બધા શિષ્યોમાંથી નાટકો લખવામાં એણે કોઇને પણ પ્રોત્સાહન ન આપ્યું ? (વલ્લભે લખ્યાં કહેવાય છે. પણ કહેવાય છે એટલું જ) ને આપ્યું ને લખાવ્યાં તો તે પણ હજી ગુપ્ત જ રહ્યાં ? ત્યારપછીના સમયમાં નાટકો લખાયા હોય તો તે બધા જ ગુપ્ત રહ્યા ? ગદ્યસાહિત્યની તે વખતે નવીનતા હોવાથી શું એમાં કોઇએ ફાળો ન જ આપ્યો ? જો આપ્યો હોય તો એ નવીનતા હોવાને લીધે તેનો વધુ ફેલાવો થવા સંભવ છે નાશ થવાનો નહિ જ્યારે નાના મોટા કવિઓની કવિતાના ગ્રંથો હજી અમુદ્રિત મળે છે, તો આવાં નાટકો જે કેવળ તે વખતે ગદ્યસાહિત્યમા નવીનતા રૂપ જ હતા, તે સાચવી અને જાળવી રાખવા પ્રયાસ ન થાય અને ન મળે એ સંભવતું નથી. હસ્તલિખિત પ્રતોની નામાવલિ કરવાના પ્રયાસો ઘણા થાય છે અને નામાવલિઓ થઇ છે, છતા હજુ સુધી ગદ્યસાહિત્ય તરીકે કોઇ પણ આવો ગ્રંથ પ્રકાશમાં આવેલ નથી. દૈવ યોગે કોઇ ખૂણેખાંચરે પડી રહ્યા હોય તો તે પ્રભુ જાણે. પણ જ્યાંસુધી એવા ગ્રંથોની પ્રાપ્તિ નથી ત્યાસુધી ગદ્યગ્રંથો લખાયા છે એમ માનવું, એના કરતા નથી લખાયા એમ માનવું એ વધારે સુશ્લિષ્ટ લાગે છે. કેમકે હોવાનો સંભવ અમને તો દેખાતો નથી. તેમજ પ્રેમાનંદના સમયમાં ગદ્યસાહિત્ય લખવાનો પ્રચાર નહતો એમ અમારૂં માનવું થાય છે. કેમકે હોય તો બસો વર્ષ સુધી તે ખીલે જ નહિ, કોઇપણ લેખક તેવા ગ્રંથ લખવા પ્રેરાય નહિ, અને લખાયા તો બધા જ ગુમ થયા એટલે સુધી માનવા જવું એ કેવળ પક્ષપાતી દૃષ્ટિ છે. સાહિત્યમા નવીનતારૂપ હોવાથી તે નવીનના કોઇ પણ પ્રકારે જળવાઇ રહેવા સંભવ છે. જો આમ માનીયે તો આ ગદ્યગ્રંથો પ્રેમાનંદે લખ્યા એમ માનતાં અચકાવવું પડે છે. કેમકે તે વખતે અને ત્યાર પછી ગદ્યગ્રંથોનો પ્રચાર હજી સુધી જોવામા આવતો નથી. પ્રેમાનંદે કર્ણ-ચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ વલ્લભે કર્યો છે છતા તે મળતું નથી. એથી રા. અંબાઇદાસ કહે છે તેમ પ્રેમાનંદે એ નથી લખ્યું એમ સિદ્ધ થતું નથી. પરન્તુ એ કાવ્ય હતું અને એવાં કાવ્યો પ્રેમાનંદે ઘણા લખ્યા છે તેને આધારે મનાય કે કર્ણચરિત્ર લખ્યું હતું. પરન્તુ આ તો નવીનતા, ગદ્યસાહિત્યના પાયારૂપ ગ્રંથો, જેઓ સાહિત્યમા તદ્દન નવીન હતા છતાં જેને માટે કોઇ પણ જાતનો કોઇ પણ કવિઓના ગ્રંથમા ઉલ્લેખ નથી ' તે પ્રેમાનંદના જ છે કેમકે પ્રેમાનંદનું નામ એમા છે એમ માનવું ઠીક લાગતું નથી. નવીન પ્રયાસ હોવાથી, તેની ઘણી નકલો હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. છતા એક જ પ્રત મળે અને તે પણ વીરજીની જ એથી નવાઇ લાગે જ. કાવ્યો સહેલાઇથી યાદ રહે એથી લોકપ્રિય થાય એ વાત ખરી. પરન્તુ આ તો નવીન–ગદ્યસાહિત્ય, અને ને પણ નાટકો જેમા કૃષ્ણ પાડવો આદિની જાણીતી કથાઓના દૃશ્યો લખેલા, તેવા ગ્રંથોના અનેક ઉતારા થવા સંભવ વધારે અને તેથી તે મળવાના સંભવ વધારે અને મળવા જ જોઇએ. એ મળતા નથી. વીરજીની એકની એક

પ્રત આટઆટલી તકરાર થયા છતાં જનસમાજને બતાવાઈ નથી, એટલે મનુષ્ય એ જ અનુમાન કરવા દોરાય કે એ પ્રતમાં ઘોટાળો છે કે બનાવટી છે જો પ્રેમાનંદના સમયની હોય તો તો તેમ તરત જ જણાઈ આવે, પરન્તુ આધુનિક હોય તો કઈક જુદા અનુમાનો થવા સંભવ રહે, અને તેવા ભયને આધારે તે પ્રત નથી બતાવાઈ એમ માનવું જ પડે તેમ જ જ્યારે નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે ચર્ચા આટલી લબાઈ છે, ત્યારે સંદેહ દૂર કરવા પ્રકારનું આહ્વાહન ચાંમાટે કરતા નથી, કે જેને પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિષે સંદેહ હોય તે જાતે આવી મળેલી પ્રત જોઈ જાઓ? તેઓ મુગા કાં રહ્યા છે? પ્રત સંબધી કઈ ઘોટાળો નથી જ તો તેમણે બીજા કોઈને માટે નહિ તો કવિશ્રી પ્રેમાનંદને માટે જ આ પ્રતનો સંદેહ દૂર કરવાની જરૂર છે નકામી પ્રમાણોની આપને કરાવી, વ્યર્થ પરિશ્રમ કરાવી શુ તેઓ લેખકોની વિચારશક્તિનું માપ લેવા ઈચ્છે છે? કે બેકન શેક્સપીયરના વિવાદ પેઠે ગુર્જર સાહિત્યમાં પણ વિવાદ થયા છે એમ બતાવી ગુર્જર સાહિત્યનુ મહત્ત્વ વધારવા ઇચ્છે છે? કે પ્રતો નવી હોઈ જુની થવાના કાલનું પ્રતિપાદન કરે છે? કે જુની હોવા છતા તે કોઈને ન બતાવવી એવા શપથ લેવા પડયા છે? કે અનેક મનુષ્યોના જોવામા આવવાથી ફાટી જવાનો ભય રહે છે? એટલે રા. નરસિંહરાવભાઈની શકા અમને રા. અ બાલદાસની પેઠે નિર્માલ્ય લાગતી નથી પણ યોગ્ય લાગે છે

૨ પોતાના કાવ્યોમા વલ્લભે પ્રેમાનંદના નાટકો વિષે મૌન રાખ્યુ છે, તે પ્રસંગમા રા. અબાલદાસનું કહેવુ અમને યોગ્ય લાગતું નથી એ વાત કબૂલ કરીએ કે "કવિતોમા પ્રેમાનંદની કૃતિઓ ગણાવી વલ્લભે તેની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરી નથી" પરન્તુ ચઢ કરતા કવિ પ્રેમાનંદ ચઢે એ વાત તો સિદ્ધ કરવા માગે છે અને તેથી કર્ણચરિત્ર જે કાવ્ય વર્ગમાનું એક છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો, અને બીજા કાવ્યો ઓખાહરણઆદિનો ન કર્યો, કેમકે કર્ણ-ચરિત્રથી તે કાવ્યવર્ગ સુચવાયો. પણ નાટકો તો કેવળ નવીનતા હતી વળી ગદ્યસાહિત્યમા તે પ્રથમ જ હતુ અને હિંદીમા તેવુ ઉપલબ્ધ નહતુ એટલે બળભટીયો ફક્કડ વલ્લભ કદી આ દૃષ્ટિબિન્દુ ચૂકે નહિ ને એમ જ લખે કે તારા રાસાથી ચઢે એવુ કર્ણનુ ચરિત્ર જો તે તો ફક્ત નાસા ઘસડી કાઢ્યા ને કર્ણચરિત્ર જેવા કાવ્યથી હેઠો પડયો, પણ મારા પિતાની શક્તિ જો તેમણે તો સસ્કૃત પદ્ધતિ અનુસાર કેવા સુદર નાટકો લખ્યા છે? તે તો પદ્ય ક્ષેત્રમા હાર ખાધી ત્યારે મારા પિતાએ તેમા વિજય મેળવી ગદ્યક્ષેત્રમા પણ નામના કરી છે તેમ જ "શુ ચા પૈસે ચાર" શબ્દ બોલનારને પણ તોણા કાં ન મારે? નાટકોમા વપરાયલી ભાષા એટલી તો ચમત્કારી છે કે તેના ઉદાહરણ મૂકે અને તે નહિ તો સૂચન માત્ર પણ કરી ગુર્જરભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા કાં સાબીત ન કરી?

વળી તેઓ લખે છે કે "કુન્તીપ્રસનતાખ્યાન વસ્રમે સવત્ ૧૭૭૭મા લખ્યુ છે પ્રેમાનંદનું મરણ સવત્ ૧૭૮૦મા થયેલુ માનવામા આવે છે એટલે કુન્તીપ્રસનાખ્યાન લખાયા પછી આ નાટકો પ્રેમાનંદે લખ્યા હોય, એ વાત અસભવિત નથી" અત્ર કહેવાનું કે આ નાટકોની પ્રત વીરજીને હાથે ઉતારેલી છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા સાક્ષર લખે છે તો પછી વીરજી પણ સવત્ ૧૭૮૦ મા જીવતો હોવો જોઈએ, કેમકે સ ૧૭૭૭ પછી આ નાટકો વીરજીએ લખ્યા વીરજીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સવત્ ૧૭૪૨ થી બંધ થયેલી

સાફ જણાય છે, તો સંવત્ ૧૭૮૨ અને સંવત્ ૧૭૯૦ વચ્ચે પ્રેમાનંદના વિશિષ્ટ શિષ્યો-માના એક શિષ્યની અઠ્ઠાવીશ વર્ષના ગાળામા કાંઇ પણ પ્રવૃત્તિ ન થઇ? થઇને તે કાવ્યો ગુપ્ત રહ્યાં છે એમ રા. અંબાલાલદાસની પદ્ધતિ પ્રમાણે માનવું? એ કેટલું અસંગત લાગશે?

ધારો કે નાટકો કુન્તીપ્રસનાખ્યાન પછી લખાયાં તો વલ્લભનાં બે કાવ્યો, એક દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન જે સંવત્ ૧૭૮૦ મા લખાયું. અને બીજું પક્ષ પ્રશ્નોત્તર જે ૧૭૮૧ માં લખાયું તેમા પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનમાં તો એ ઉલ્લેખ થવાનું સ્થાન દેખીતું જ છે. જુઓ કવિત ૧૧ ને ૧૨ જ્યાં કાવ્યને કાવ્ય ન કહેવું પણ આખ્યાન નામ આપી નમ્ર થવા પ્રેમાનંદનો ઉપદેશ હતો એમ વલ્લભ જાહેર કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતે વર્તન રાખ્યું છે એમ કહે છે.

> નામ કાવ્ય રાખી કે'વું, આ તો મારૂં કાવ્ય કાવ્ય,
> એ તો રૂપ સાકરનુ, લઇ કીર્તિ ગાળી છે.
> મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યા લખ્યા મહાકાવ્ય;
> મુખ્યથી જણાવે મૂઢ, શોભા તો ગુમાવી છે.
> **નાટકનાં ચેટક તો, લાગે બેટક શો થયો;**
> **ભલે દેવગિરા હોય, મહત્તા ગુમાવી છે.**
> પારસ વિના હુચ્ચાર, અટકી સુવર્ણ કરે,
> મનશીખ એદ ધારી, કવિતા ફુલાવી છે.
> જો વાલ્મીકિ રામાયણ, લખી નામ સાદું રાખ્યું,
> તત્ત્વ હતું માહિ આદિ, કાવ્ય તે કેરાવી છે. ઇત્યાદિ.

આ સ્થળે "નાટકના ચેટક તો" ઇત્યાદિ ટીકા કરી છે ત્યા વલ્લભને જણાવવાનું સ્થળ છે કે મારા પિતાએ પણ નાટકો લખ્યા છે, છતાં નાટક નામ ન આપતા તેને કેવળ આખ્યાન નામ આપ્યું છે એ તેમની નમ્રતા છે. એ જ રૂઢિને અનુસરી હું પણ આ ગ્રંથને કાવ્ય નામ ન આપતા આખ્યાન નામ આપું છું. જેની રીતે એ નાટકોની પરીક્ષા કરી તેને યોગ્ય નામ જનસમાજ આપશે તેમ આ આખ્યાનની પરીક્ષા કરી તેને પણ કાવ્ય નામ આપશે આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ આગળ ૧૩ મા કવિતમાં આવી શકે.

> નથી નામ રાખ્યા એણે ઉપદેશ્યો એણે વેણે,
> વલ્લભે આખ્યાન નામ દાખ્યું શીખ ભાવી છે.
> હશે મણિ પ્રકાશીને, ઓળખ કરશે રૂડી,
> મુડી ક્યાહી છુપી રહે, હાટી બાર આપી છે.

આની ઉપરના કવિતમા તો પ્રેમાનંદનો ઉપદેશ છે એમ માનીયે તો પ્રેમાનંદ પોતે જ ઉલ્લેખ કરે એમ સંભવ છે. કે મેં પણ મારા નાટકોને નાટક નામ ન આપતા આખ્યાન નામ આપ્યું છે તેમ તું પણ કર આ જ સમયમા આ નાટકો લખાયાં એમ માનવાથી, તેમ જ નાટકોને આખ્યાનનું નામ આપવાથી અને તે નવીનતા હોવાથી આ ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ સંભવે છે. વલ્લભ જાણતો હોય છતાં ઉલ્લેખ ન કરે એ કલ્પનાશક્તિની બહાર છે. કાવ્ય

અને આખ્યાનની ચર્ચામાં નાટકનો પ્રશ્ન કેમ સંભવે, એમ કોઈ કહે તો ઉપર બતાવ્યું તેમ આખ્યાન નામ શામાટે રાખ્યું એની ચર્ચામાં નાટકને બદલે પણ આખ્યાન નામ રખાયું છે એવો ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ સંભવે

યક્ષપ્રશ્નોત્તર જે સંવત્ ૧૭૮૧ માં લખાયું તેમાં પણ "કવિ કેવો જોઈએ" એ પ્રશ્ન યક્ષ પાસે કવિ પૂછાવે છે તેમાં નાટકનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. કારણ કે આ સમયમાં નાટકો લખાયા હોય તો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ કેમકે એ ગદ્યસાહિત્યનો વિભાગ હોવાથી પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ શક્તિની પ્રશંસા અર્થે, તેમ જ ગદ્ય લખાણના પ્રથમ નમુના તરીકે તેનો ઉલ્લેખ હોય અને કદાચ વલ્લભ તો કર્યા વગર રહે જ નહિ. કાવ્યોનો ન હોય કેમકે તે તો પ્રચલિત હતા જ અને તેની પ્રશંસા થેનાતી જ હતી અને એમાં કાંઈ નવીનતા ન હતી જ્યારે આ ગદ્યગ્રંથી તો પ્રેમાનંદની કીર્તિ ફેલાવવાની હતી

૩ રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાનમાં ઉપર બતાવ્યું તેમ કૃષ્ણદેવનું પાત્ર ઘણી જ ખૂબીથી ચિતરાયું છે એનો દૈવી અંશ જળવાયો છે રૂક્મિણી અને સત્યભામાના પાત્રોમાં માનુષિકતા સંપૂર્ણ બતાવાઈ છે અને દૈવી અંશ માયાની જાળમાં છવાઈ ગયા છે સુદામા ચરિત્રમાં કૃષ્ણનો આ જ દૈવી અંશ કાયમ છે પરન્તુ રૂક્મિણીનો દૈવી અંશ આ નાટકમાં જેમ સંપૂર્ણ માયાના આવરણમાં છે તેમ ત્યાં નથી ત્યાં તેનો દૈવી અંશ સંપૂર્ણ જાગ્રત છે અને સુદામાને સર્વ આપી દેવા ભરાતી તાન્દુલની બીજી ત્રીજી મુઠીઓ રૂક્મિણી લઈ લે છે અને સર્વને વેચી અપાય છે કૃષ્ણ સુદામાને કંઈ પણ આપ્યા વિના મોકલે છે તેનો અર્થ સત્યભામા સમજી શકતી નથી, તેમ જ રૂક્મિણી પ્રતિ માનની દૃષ્ટિએ જોય છે ત્યારે અહિ તો બન્ને એક એકની સામા કટાક્ષભર્યાં વાક્ય વિનિમય કરતા જાય છે તેમ જ આ નાટકમાં રૂક્મિણી કૃષ્ણનું એક પણ પગલું નમજી શકતી હોય એવું સૂચન માત્ર પણ કોઈ સ્થળે થતું નથી જે કવિએ સુદામા ચરિત્ર લખ્યું તે જ કવિએ આ નાટક લખ્યું હોય તો રૂક્મિણીનો દૈવી અંશ છેક નમાલો રહી જાય નહિ અને કિંચિત્ કિંચિત્ પણ જાગ્રત રાખી તેની પાસે આવું આ જ વર્તન કરાવે * એ બનવા જોગ છે કે કોઈ કવિ પ્રસંગવશાત્ પાત્રોની જુદે જુદે સ્થળે બે બાજુ ચિતરે પણ પાત્ર છેક હલકું પડે અને મહત્ત્વ ખૂટે એ ઠીક લાગતું નથી આ પ્રમાણે એકનું એક પાત્ર જુદી રીતે ચિતરવાથી લેખક વિષે સંશય પડે છે અને પ્રેમાનંદ આ નાટકના કર્તા હશે કે નહિ તેનો સંદેહ વધુ દૃઢ થાય છે

તેમ જ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં દ્રૌપદીનું પાત્ર નનરૂં પડે છે સુભદ્રાહરણમાં વગેરેમાં જોઈશું તો આ પાત્ર અને એ પાત્ર ચિતરવામાં જુદા જ મગજે કામ કર્યું લાગે છે

૪ તપત્યાખ્યાનનો અમર્યાદિત શૃંગાર જેને સંભોગશૃંગારનું નામ અપાયું છે તે શૃંગારની સાથે મધ્યશૃંગાખ્યાનનો ધાર્મિક કાવ્યનો શૃંગાર સરખાવવામાં આવે છે રા. જમાઈદાસ

* પ્રેમાનંદના અભિમન્યુ આખ્યાનમાં રુક્મિણી સામાન્ય સ્ત્રીની માફક વર્તતી દેખાય છે પરન્તુ તેનું નિરાકરણ કવિ ઉપરના કડવાના કરે છે

"પડપુછ એની નવ કરે, મૂકું નુબદાને ઘેર
મનની રહ મને નવ ગઈ, મારે વાધતું છે વેર

સાથેની વાતચિત પરથી માલમ થશે કે વધારેમા વધારે ૭૦-૮૦ વર્ષનો હોઇ શકે. એટલે પ્રેમાનંદના સમયમા જો આટલો સુધારો થયો હોય, તો પછીના ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષમા ઘણો વધારે જ ફેરફાર થયો હોવો જોઇએ અને ઘણાં નાટકો થયાં હોવાં જોઇએ જેમાંનું એક પણ મળતું નથી. ભજવાયલા બધા જ નાટકો ગુમ થયા એ માની શકાતું નથી. એટલે પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિષે શંકા પ્રબળ થાય છે.

૬. વળી ત્રણે નાટકોની પ્રસ્તાવના જોઇએ તો તે એક જ અર્થનું પોષણ કરી રહી છે અને એનો એ જ અર્થ ભરતવાક્યમા છે-ગુર્જરભાષાની ઉન્નતિ. જાણે કે આ ત્રણે નાટકો એટલા પુરતાં જ લખાયા છે. ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવા કવિએ તીન પ્રયાસ કરેલો એ સર્વને વિદિત છે. છતા તેણે આમ ઉઘાડી રીતે ગુર્જર ભાષાપ્રતિ પક્ષપાત કોઇ પણ સ્થળે બતાવ્યો નથી. ગુર્જર સાહિત્યને ઉત્કૃષ્ટ કરવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા એને હતી; છતા કોઇ પણ સ્થળે એણે એ વિષે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા નથી પણ કાર્ય જ કરી બતાવ્યું છે. એટલે ભાષાની ઝમક અને ઉત્કટતા બતાવવા એ આમ બોલી પ્રયાસ કરે એ સંભવતું નથી. ભાષા ઉત્તમ છે, પૂર્ણ સંસ્કારવાળી છે એ બતાવવાનો પ્રયાસ તો પરદેશીઓની સાથે કઇ ભાષા સારી છે એની તકરારમા થાય. એ તકરાર પ્રેમાનંદે કોઇ સ્થળે બતાવી નથી. કેવળ વલ્લભના યુધિષ્ઠિર-વૃકોદર સંવાદાખ્યાનના મંગલાચરણપરથી સમજાય છે. ત્યા गुर्जराणां मुखम् भ्रष्टम् નથી પણ "શું શા પૈસા ચાર" એના પર તકરાર છે અને તે બોલનાર હિન્દુસ્થાની છે, બંગવાસી નથી. જુઓ.

કવિત ૮ મુ. અબે તબે અડેકડે ઇકડં ને તિકડં એ,
શું શાં થકી ચઢે કેમ ? જુઠી જેની વાત છે.

ત્યારપછીના કવિતમા પ્રેમાનંદે સર્વ ભાષા જોઇ. ઉત્તમ ભાષાની શોધ કરતાં ગુર્જરભાષા જ પ્રાપ્ત થઇ એમ લખ્યું છે. એટલે જો गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम् વિષેનો ઉલ્લેખ વલ્લભે સાભળ્યો હોય તો આ સ્થળે એ બોલનાર કવિની ઝાટકણી ન કાઢે એ નવાઇ છે. વલ્લભ આ વિષે અજ્ઞાત હતો એમ કેવી રીતે મનાય? કંકાસ થયાનો પૂરો ઇતિહાસ એણે આપ્યો છે તો આ મહત્ત્વનું વાક્ય શા માટે તજે? એટલે એ પદનો પ્રયોગ પ્રેમાનંદ સમક્ષ થયલો નહિ એમ અમારૂં માનવું છે.* તેમ જ ગુર્જરભાષાની ઉન્નતિ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યો છું એવું લખાણ પ્રેમાનંદ કરે એ સંભવતું નથી. કેમકે એવી આત્મશ્લાઘા એમને રુચતી જ નહિ. અને તે ઉપલા વાક્યથી થાય છે. તેમ જ ત્રણે નાટકમા ગુર્જરભાષા ઉન્નત થાય એવું લખાણ પ્રસ્તાવના અને ભરતવાક્યોમા કરવું એ પ્રેમાનંન્દીય નથી. કરે તો હજી એકલા ભરતવાક્યમા કે કોઇ એક પ્રસ્તાવનામાં આડકતરી રીતે. બાકી તો પ્રસ્તાવનામાં આખા નાટકને સૂચવતી કે કોઇ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવતી જ વાતચિત થાય છે કે જેની છાયાથી લોકો નાટક પ્રતિ ખેંચાય, જ્યારે તપત્યાખ્યાનમા તો ભાષાભક્તિ સંપૂર્ણ ચર્ચાઇ છે. આવી પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટકોમાં નથી ઘણો ઉત્સાહ હતો તેથી એમ કર્યું અને આ નાટકોની પ્રસ્તાવના એ જ યોગ્ય સ્થળ છે, તો કહીશું કે ભરતવાક્યોનુ સ્થળ એથી વધારે સુસંગત છે. અને તેથી અર્થ સરે એમ

* એ શ્લોક કઇ સાલમાં લખાયો છે એની શોધ થાય તો નાટકની પ્રાચીનતા પર ઘણો પ્રકાશ પડે

છે એ પ્રેમાનંદ જોઇ શકે એમ છે એટલે કોઇએ પ્રેમાનંદનો ભાષા પરત્વેના પક્ષપાતનો લાભ લઇ, આ પ્રેમાનંદના જ નાટકો છે એમ છાપ પાડવા, ત્રણે નાટકો અને તેના અસ્ત વાક્યોમાં પુનરુક્તિ કરી છે એવી શંકા થાય છે બીજા કોઇ પણ કાવ્યોમાં આ અભિલાષા બતાવાઇ નથી એટલે તે કાયમ રહે છે

૭. વળી નાન્દીના શ્લોકોમાં કવિ શંકરનું સ્મરણ કરે છે ત્રણે નાટકોમાં એમ છે, જ્યારે એના કાવ્યો તપાસીએ છીએ તો દરેકમાં ગણપતિ, ગજાનન, લંબોદર કે શારદા, સરસ્વતી અને અમ્બાની પ્રાર્થના છે, શંકરની નથી ફક્ત દ્રૌપદીહરણમાં આમુખ શંકર અને વિષ્ણુના મેળાપનું છે ત્યાં પણ પ્રથમ સ્તવન તો ગણપતિને મળવાનું જ આ નાટકોમાં એમ કેમ ન કર્યું? સરસ્વતી કે ગણપતિના સ્તવનથી પણ પ્રેક્ષક કે વાચકોનું કલ્યાણ સૂચવી શકાત? કાળીદાસ શંકરની જ સ્તુતિ સ્વીકારમાં તેમ જ નાટકોમાં કરે છે એ નિત્ય દેવો નથી કોઇ કહેશે કે કાળીદાસ તો દેવીભક્ત હતો, છતાં જેમ શંકરની સ્તુતિ કરે છે તેમ અહિં પ્રેમાનંદે કર્યું, તો એટલું જ કહેવાનું કે એના કાવ્યોમાં એમ નથી, એટલે કાલિદાસના કાવ્યોમાં દેવીનું સ્તુતિવચન નથી, શંકરનું જ છે અને તે જ મુખ્ય છે, જ્યારે પ્રેમાનંદમાં સર્વત્ર ગણપતિ અને સરસ્વતિ અને અમ્બાનું છે શંકરનું નથી

પ્રેમાનંદની ગદ્યભાષામાં યમકઆદિ હોવાનો બચાવ ઘણું ભાષામાં વપરાતા શબ્દો 'ખીચડી બીચડી', 'રૂમઝુમ', 'કપટનું ચપટ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી થાય છે તેમ જ ફારસી ગદ્યનો સંપર્ક બતાવાય છે આ તો ખાલી બચાવ કરવા જ લખાયલું છે અમુક ફારસી શબ્દો આવે, ફારસી શબ્દો આવે તેથી હાલના નાટકોમાં આવી સ્વાભાવિક ગદ્યાન્તર યમકની રૂઢિ દાખલ થઇ જાય એ માનવામાં આવતું નથી અંગ્રેજી ભાષાનો આટલો બધો પ્રચાર થયો ત્યારે "તમે કેમ છો" (How are you) ઇત્યાદિ અંગ્રેજી પ્રયોગો ઘુસ્યા, 'ડાયરેક્ટ' અને 'ઇનડાયરેક્ટ' રચનાઓ થવા માંડી, અને કાવ્યોમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રવેશી તે વખતે અંગ્રેજીના જેટલો ફારસી સંપર્ક હતો એ માનવું યોગ્ય નથી કપટનું ચપટ ઇત્યાદિ પ્રયોગો તો સામાન્ય થઇ ગયા છે ફક્ત બોલવામાં, અને ગદ્ય સાહિત્ય તો મોડું શરૂ થયું પ્રેમાનંદના કાવ્યમાં એવા યમક રૂપ ભલે હોય પણ તેથી ગદ્યમાં પણ હોવા જોઇએ એમ માનીને ચાલવું નથી ગદ્ય સાહિત્યની શરૂઆતમાં આવી રૂઢિ એકદમ ઘુસી જાય એ પણ સંભવિત નથી તેમ જ જે યમકો નાટકોમાં વપરાયા છે તે કાંઇ "ખીચડી બીચડી" જેવા રૂઢ યમકો નથી* તેમ જ પ્રેમાનંદના કાવ્યોના યમકો વાપરવા પૂરતા જ લખાયા છે એવું નથી કાવ્યમાં તો સ્વાભાવિક આવી જ જાય છે પણ ત્યાં તો પ્રયાસ વગર અર્થપૂર્ણ યમકો આવવા સંભવે છે અને તેમાં પણ એ વપરાશના અભ્યાસની જરૂર છે ને તેથી જે અવતરણો ડૉ. નરસિંહરાવે આપ્યા છે તેમાં તો યમક લાવવાનો ખાસ પ્રયાસ જ દેખાઇ આવે છે એ કંઇ સ્વાભાવિક કાવ્યપ્રવાહના પરિણામ રૂપ નથી.

નીચેના અવતરણો તો ખાસ અર્વાચીન પદ્ધતિના જ દેખાય છે –

---

* રંગતરંગ, "ઇ...જ ઇત્યાદિ નં ૧ ૭

શ્રીદામો–જો ભૂલી ગયા હો તો કરે મને ગુરૂ એટલે રહેશે નહિ કંઇ અધૂરૂં (રોપદર્શિકા)
કૃષ્ણ–અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા ! (રોપદર્શિકા)
મંત્રાનંદ–અર્પું આનંદ, આ ચારે કરૂં બંદ, (પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન)
પાચાલી–અરે દૈવ ! આ પર્ણકુટીમાં પડયા રહ્યાં છીએ. વનચર જેવા થયાં છીએ અને પ્રેમીજનના વિયોગવાળા છીએ ઇત્યાદિ દુઃખ તને અલ્પ જ ભાસે છે કેમ ?

યમકના લોભે કેટલાક વિચિત્ર વાક્યો પણ લખાયા છે–

સંવરણ–જેમ મેં માજીને હા કહ્યું છે, તેમ જ તે કાર્ય ધીમે ધીમે કરવા સચિવને સમજાવ્યું છે......તને મારા સમ જો તું તારા જીવને સંતાપ કરે તો.

સંવરણ–મુનિશાર્દૂલ ! મારો એવો શો અપરાધ થયો છે કે આપ પૂજાદિ ગ્રહણ કરતા નથી કે સ્થિર ચિત્તે બેસતા પણ નથી.

નારદ–એ સ્ત્રીએ પારિજાતક પુષ્પ નિહાળી જોયું નથી, કે મારાથી તે પૃથ્વીમા થતું નથી એમ જ સમજાવાયું નથી.

પ્રાસાન્તવાળી કહેવતો ઉપરથી પ્રાસ દાખલ થયા કે યમક પ્રેરાયા એ માનવું ઠીક નથી, કેમકે તે ઉપરથી તો એવી ઢબના વાક્યો યોજાય. કોઇ કોઇ વાર તો આ નાટકમાં હાલની નાટકની ઢબના પદ્યાત્મક શૈલીનાં વાક્ય પણ છે.

રૂક્મિણી–એવી વિચિત્ર વાણીથી રીઝે તારા દેવ. પા. ૩૮
શ્રીદામા–શું ત્યારે અમો રાહુ ! લ્યો રહ્યા અમારે ઘેર સંતાઓ ચંદ્ર અને વાટ જુઓ ચંદ્રિકા —૪૨
નાગરિકા–વળી જો રૂક્મિણીદેવી કે સત્રાજિત જાણે તો થાય તારી ને મારી વેતરણ. —૪૮
શ્રીદામો–જો તારામા હિમ્મત હોય તો બેસાડી પાહીયે ચોકઠું. પછે થાય સત્યભામા પટરાણી અને તું થઇ પડય તેની સખી. જેણે કરી વધે તારો ને મારો ભાવ.
શ્રીદામો–તું છુ નાગરિકા ને હુ છું શ્રીદામો......માટે આપ્ય વચન અને પછી બાધીયે કેડ. –૪૯
માધવી–ત્યારે જુઓ છો શું. ચઢો ટેકરી પર. —૧૦૦
વસંતક–ભાઇ ! અમારા ભોગ લાગ્યા કે તમને બોલાવ્યા ! ભોગીના જોગી જેવા થઇ આવું દુઃખ વેઠયા સતા ના ગુણ કે પાડ. —૧૦૦
વસંતક–એ તે તમને કરો છો તેવો સો વર્ષ બડબડાટ કર્યા સતા કદીએ કૈનાર છે કે ચાલો મારી પાસે. —૧૧૧
સુલોચના–આ ઉજ્વળ કુળમાં ભ્રષ્ટતા ! ધિક્કાર છે ધરણી પતિપદને !! તારા મનમાં રમી રહેલીને જો કે હું વા'લી નાગણું, તથાપિ પરમાર્થ–કાજે તે જો મારા જોવામાં આવે તો તેને કહું કે જેવી એકની વલે તેવી બીજીની.
સંવરણ–કોણ દેવી !
સુલોચના–નાના જેને સેવી છે તે. —૧૧૨
વસંતિકા–એમાં કિયાને વખોડે ને કિયાને વખાણે ! જા તુ તારે જતો હોય ત્યા. —૧૨૫
સ્મરવર્ધક–હુ મુનિમહારાજને કહું છું કે ઘૃતને ઠેકાણે પય ચાલશે. પણ મહારાજ ! મારૂં માને છે કોણ ! ઇત્યાદિ–

આ ઉપરથી અમારી શંકા તાજી જ રહે છે

તેમ જ પ્રેમાનંદને યમક અને પદોની અંદર પ્રાસો વાપરવાનો શોખ નથી એવી રીતે પ્રાસાદિ યોજવા એ એની શૈલી જ નથી છતાં આપણે જોઇશું તો તેવા પ્રાસાદિ વાપરવાના ઘણા જ પ્રયાસ થયા છે અને તેથી કેટલીક વાર અર્થ સમજવા પણ દુર્લભ થઇ પડે છે

પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન અંક ૧ લો શ્લોક ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬ ૨૨ ઇત્યાદિ અંક ૨ જો ૧, ૪, ૬, ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૨૧–ઇત્યાદિ આગળ ઘણા મળી આવશે

તપત્યાખ્યાન અંક ૧ લો ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ઇત્યાદિ.

સત્યભામાખ્યાન અંક ૧ લો ૯ અંક ૨ જો ૧, ઉત્તા અંકમા ગુર્જરી રાગનું ગાયન, તેમ જ નદીનું પ્રસ્તાવનામા આ સિવાય બીજાયે મળશે.

પ્રેમાનંદના કાવ્યોમા મોટે ભાગે આ રૂઢિ છે નહિ, જ્યારે આ નાટકોના શ્લોકોમા તો તે આખ આગળ તરી આવે છે એટલે પણ શંકાને સ્થાન રહે છે

૮. આહીરી અને રાક્ષસી બોલીઓ ઘડી કાઢેલી છે એ તો સિદ્ધ જ છે કપોલ-કલ્પિત એટલે મગજમાથી જ નવી ઉપજાવી કાઢી છે એમ નથી. પરન્તુ ગુજરાતી ભાષાને પ્રાકૃતના નિયમો કોઇ કોઇ ઠકાણે લગાડી જુદુ સ્વરૂપ આપી દીધુ છે

જેમકે સુવર્ણ ઉપરથી સુવન્ન–અહિ ઉંધો નિયમ લગાડયો છે 'કર્મ' ઉપરથી 'કમ્મ' તેમ 'સુવર્ણ' ઉપરથી 'સુવણ્ણ' થવુ જોઇએ તેને બદલે 'સુન્વણ' કર્યું એટલે 'ણ'ને બદલે 'વ'ને બેવડો કર્યો, તેને આધારે 'કન્વણ' કર્યું 'અનઇ' 'અને' 'એ'માથી 'અ' અને 'ઇ' જુદો પાડવાથી ગુજરાતીનો આભાસ મળી જાય છે, જેમ 'દોરા' 'બેનરા' તેમ "આહિરા" "વસ્સ" "વાસ" ઉપર્યુક્ત નિયમ. 'મિતઇ' "મિતે" કે મૌલક્તિ સંસ્કૃત ઉપરથી એમ જોવા જઇશુ તો નિયમો જડશે પરન્તુ નિયમો એક નિયમને આધારે લાગ્યા નથી. એમ કર્યું હોત તો અપભ્રંશનું સ્વરૂપ આવી જાત એટલે રબારી આદિની ભાષાના, ખેડુતોના વગેરેના કેટલાક શબ્દો લઇ પ્રાકૃતના નિયમો પ્રમાણે ફેરફાર પણ કોઇ કોઇ જગાએ કરી આ ભાષા યોજી જણાય છે એટલે એવા નિયમો જાણવાની પણ અપેક્ષા છે નહિતો આ ભાષા આમ ઘડી કઢાય જ નહિ આ ભાષા ઘડનારના મનપર નિયમોની સંપૂર્ણ છાયા તો હોવી જ જોઇએ પ્રેમાનંદને એટલુ બધુ સ્વભાષા માટે કરવાનું હતું કે પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરવા વખત મળ્યો હશે કે નહિ એ પણ વિચાર કરવા જેવુ છે આ ભાષા લખવા પૂરતો વખત કાઢયો એમ માનીયે તો પણ આ આહીરી અને રાક્ષસી ભાષા નાટકમા નવીન હોવાથી કોઇનું પણ ધ્યાન ખેચે, ખાસ કરીને વલ્લભનુ અને પ્રેમાનંદના ભાષાભિમાનના વખાણ કરતા કહે પણ ખરો કે જુઓ ગુજરાતીએ સંસ્કૃતનુ સ્થાન લેવા માડયુ અને પ્રાકૃતો પણ યોજાઇ વળી પ્રેમાનંદ તો કુદરતને અનુસરનાર કવિ હતા તે આહીરનુ ચિત્ર તાદૃશ્ય ખરૂં કરવા ગોકુળ મથુરામા જઇ ચોબાજી પાસેથી એમની ભાષા શીખી લાવી એ ભાષાનો ઉપયોગ કરે એ વધારે સુસબદ્ધ છે જે ચેષ્ટાઓ (business)

ક્રૌસમાં સૂચવાઇ છે તેમા પણ એ પ્રસંગોમાં એ જ ભાષા વપરાઇ છે તેથી અમને એમ લાગે છે કે લેખકે પોતાની યોજક શક્તિનો વધુ ખ્યાલ આપવો ધાર્યો હશે.

ઉપરના પ્રમાણોથી કોઇ એમ પણ કહે કે પ્રેમાનંદે રાક્ષસોની ભાષા વાપરવા માટે રાક્ષસો શોધવા હતા કે ભીલો શોધવા હતા એમ કેમ નથી કહેતા? તો એનો જવાબ એટલો જ કે એ વાત બને કે ન બને પણ પ્રેમાનંદ તો મુસાફરી કરવા ગયલા એટલે ચોબાજીની ભાષા સાભળી શીખી શકે એ પ્રસંગવશાત્ બની જાત, જ્યારે ભીલ આદિ તો તે વખતે લુટારૂ જેવા હતા એટલે ભાગ્યે જ ત્યાં જવા ઇચ્છા થાય.

૯. તપત્યાખ્યાન અને પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનનો નૃત્ય પ્રયોગ પણ આધુનિક છાયા બતાવે છે. તે વખતે નૃત્ય નહોતું એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી, પરન્તુ જે પ્રસંગોમાં નૃત્ય કરાવાય છે તે પ્રસંગોમાનું સ્થળ તેને યોગ્ય નથી. નૃત્ય કરાવવા પૂરતું નૃત્ય થાય છે એમ તો પ્રા. કા. ના ટીકાકારો પણ માને છે, અને તેની યોગ્યતા ઘટાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. છતા છાયા રહી જાય છે કે એ યોગ્ય સ્થળે નથી. પરન્તુ આધુનિક નાટકોમાં નાચમુજરા તો થવા જ જોઇએ એવી પદ્ધતિ ઘુસી ગઇ છે તેને અનુસરીને હોય. માલવિકાગ્નિમિત્રમા નૃત્ય થાય છે પરન્તુ તે પ્રાચીન પદ્ધતિ બતાવતુ નથી. છોકરીઓ નૃત્ય શીખે છે તેની પરીક્ષા છે. ત્યારે તપત્યાખ્યાનમાં "ઠીક ત્યારે કંઇ રંગરાગ ચાલવા દ્યો અથવા દેવશ્રી આવે ત્યારે રાખજો." ઇત્યાદિ ઢબથી શરૂ થાય છે. એ ઢબ આધુનિક પદ્ધતિને ઘણી મળતી આવે છે તેમજ આ નૃત્યથી કંઇ ખાસ અર્થ સધાતો નથી એ તો ઉપર અમે બતાવ્યું જ છે. તેમજ પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાનમા એ જ પ્રસંગની ટીકા કરી છે તે ઉપરથી જણાશે કે એ પ્રસંગ પણ ઘુસાડવા પૂરતો જ ઘુસાડયો છે. આથી પણ શંકા વધે છે.

આ પ્રમાણે અમારી શંકાઓ છે. આથી એમ માનવાનું નથી કે અમે આ નાટકોને પ્રેમાનંદની કૃતિ માનતા જ નથી. પણ એ તો ખરૂંજ કે મન સંશયસ્થ રહે છે. અને એ સંશય કાઢવા પૂરતો એક જ રસ્તો છે કે એ નાટકોની પ્રતો જનસમાજ સમક્ષ મૂકાય અથવા તો વડોદરા પુસ્તકાલયમા મૂકાય કે જેથી સર્વના સંશય ટળે અને પ્રેમાનંદની પ્રથમ નાટકકાર તરીકેની કીર્તિ સુસ્થાપિત રહે આઘો દેખાતો સ્થાણુ છે કે પુરુષ એવો સંદેહ થાય છે. તે સ્થાણુ છે એટલું જ આપ્તજનના વાકયથી મન સંશય ટાળી શકતું નથી. એને નજરે જઇને જોય ત્યારે જ તે સંદેહમુક્ત થઇ વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી શકે. અમને તો આ નાટક વિષે કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તેના ઉત્તર આપ્યા છે. અને કેટલીક કર્તૃત્વ વિષે શંકા ઉપજી છે તે આગળ કરી છે. એમાં અમારી ચૂક હશે ને કોઇ પણ વિદ્વાન તેના પ્રતિ અમારૂં ધ્યાન ખેંચશે તો ઉપકૃત થઇશું. ઇતિ અલમ્.

ભાગ ૪ થો
ઇતિહાસ વિભાગ

૧ ગીર્વાણકવિ જયદેવના સત્કર્તા.

(લેખક-રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ)

કેંદુલીનો મહોત્સવ

બંગાળાના વીરભૂમિ જિલ્લામાં કેંદુલી નામે ગામ છે તે અજયા નદીને તીરે આવેલું છે એ ગામમાં પ્રતિવર્ષ મેળો ભરાય છે, અને એક ભક્તકવિના મહિમાનો ઉત્સવ ઉજવાય છે કહે છે કે તે તિથિએ ભગવતી ગંગા એ ભક્તકવિની ખાતર અજયા નદીમાં પૂર્વે પધાર્યાં હતાં અને કવિનો વિષ્ણુલોકે વાસ થયા પછી તેના પવિત્ર નામની ખાતર પ્રતિવર્ષ પધારે છે[1] એ કવિને માટે આખો દેશ અભિમાન ધરાવે છે આઠસે વરસ વીતતાં એ બંગાળી બંધુઓ એને સંભારે છે વંગ સાહિત્યના અરુણોદય પહેલાંના બ્રાહ્મ મુહૂર્તનો એ ગીર્વાણકવિ તે गीतगोविन्दनो રચનાર જયદેવ

કેંદુલીના સેન રાજા

કેંદુલી ગામ અષ્ટપદીના કર્તાની જન્મભૂમિ છે[2] દસમી સાગમા સૈકામાં ત્યાં ચંદ્રવંશી સેન રાજાઓની આણ ફરતી હતી.[3]અરિરાજ વિજયસેન સૈકાના આરંભમાં પશ્ચિમ બંગાળનો રાજા હતો. બહોળા નૌકાસૈન્યના બળથી ગંગાકાંઠાના મુલકને નમ્ર આપવાની તેણે ફરજ પાડી. પ્રદ્યુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિમાં એ રાજાએ રાઘવ, વીર, વર્ધન અને નાન્યને હરાવી કેદ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે તેમાંનો રાઘવ તે ગૌડ દેશનો રાજા રામપાલ (ઈ સ ૧૦૬૯-૧૧૧૨) હોય એમ ઠ માન્‌ ૯ એને બારમી સદીના પહેલા દસકામાં વિજયસેને હરાવ્યો સંભવે છે ગૌડ ઉપરાંત કલિંગ અને કામરૂપના રાજાઓનો પણ સેન રાજાએ પરાભવ કર્યાનું પ્રશસ્તિમાં છે કદાચ વીર અને વર્ધન તે આ દેશના[8] રાજાઓ હશે. એમની સાથેના વિગ્રહનો સમય ચોક્કસ જાણવામાં આવ્યો નથી છેલ્લો નાન્ય કિંવા નાન્ય દેવ મિથિલાનો રાજા હતો[9] તેનું રાજ્ય ગુજરાતના વલ્લાલસેને ઈ સ ૧૧૧૯માં જીતી

---

૧ જુઓ સદ્‌ગત વિનયચંદ્ર મજમુદારે છપાવેલા બંગાળી ગીતગોવિંદની ભૂમિકા ૨ જુઓ गीतगोविन्द । ३ । १० ।. એમાં કહેલું કેન્દુબિલ્વ તે જ કેંદુલી ૩ જુઓ લક્ષ્મણસેનકૃત अद्‌भुतसागर । શ્લોક ૯ । भुवि भताज्जनि विजयसेन शशिकुले । જુઓ વળી प्राचीनलेखमाला । २ । પ્રદ્યુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિ, શ્લોક ૩-૫ । जगत्यसार चरमो राजा सुधादीधिति ॥ वंशे तस्य सेनान्ववाये सामन्तसेन । રાજકુમાર દેવસેન પણ પોતાના મૂળપુરુષરૂપે ચંદ્રને સ્તવે છે જુઓ सदुक्तिकर्णामृत । १ । ७२ । ५ । जयति भुवनभुषा चन्द्रचन्द्र सुधांशु । અમુક લેખ સેન રાજાઓ વૈદ્ય વંશીય કહે છે તે ભ્રમ છે ખુલાસા માટે જુઓ પંડિત વિશ્વનાથ રેઉ કૃત भारतके प्राचीन राजवंश (प्रथम भाग) । पृ १९८ ૮ વિજયસેનનું બિરુદ ૫ રામપાલના રાજ્યના આરંભ અને અંતના વર્ષ Indian Antiquary, 1922, July-August માંથી ઊતાર્યાં છે ૬ ના प्रा. रा. । ૧ । મા કર્ણાટકના નાન્યદેવે શક ૮૧૧ (ઈ
વિ. ૪)

લીધું. એ જ સંધિમા યુવરાજને મહેલે કુમાર લક્ષ્મણસેન પધાર્યાની વધામણી પણ મળી. રાજ્યની અને વંશની વૃદ્ધિનું આ વર્ષ વિજયસેને નવો લક્ષ્મણસેનસંવત સ્થાપી અમર કર્યૂં.[૭] સેન વંશનો એ પહેલો પ્રતાપી રાજા હતો. એણે ઇ. સ. ૧૦૯૬ થી ઇ. સ ૧૧૫૭ સુધી રાજ્ય કર્યૂં[૮].

વિજયસેન પછી વલ્લાલસેન ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે તેની ઉમ્મર ઓગણસાઠ વરસની હતી. એનૂં ઘડપણ જોઇ ઇ. સ. ૧૧૬૫ ના અરસામા ગૌડ દેશના રાજાએ વિગ્રહ માડયો. પરતુ કુમાર લક્ષ્મણસેન પિતાના જેવો જ પરાક્રમી હતો. તેણે ગૌડ રાજાને હરાવી કેદ કર્યો અને તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લેઇ **गौडेश्वर** બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યૂં[૯]. સમર્થ યુવરાજને રાજ્યની ચિંતા સોપી વૃદ્ધ રાજા સરસ્વતીની આરાધનામા ગૂંથાયો. બદરિકાશ્રમવાસી સાધુ સિંહગિરિના ઉપદેશથી તાન્ત્રિક બૌદ્ધ ધર્મ તજી તેણે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અનેક રાજપડિતના સમાગમમા તેણે **प्रतिष्ठासागर** અને **आचारसागर** રચી[૧૦] **दानसागर** અને **अद्भुतसागर** આરંભ્યા. આ બે પૈકી પહેલો ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૧૬૯–૭૦ મા પૂરો થયો. બીજો ગ્રથ તેણે ઇ. સ ૧૧૬૮–૬૯ માં રચવો શરૂ કર્યો હતો, તેમા પછી તેણે ચિત્ત પરોવ્યૂં. પરંતુ તેનૂં શરીર વરસ જતા ફરી બહુ ખખળી ગયૂં હતૂં. તેથી અધૂરો ગ્રથ અરણોત્તર પૂરો કરાવવાની આજ્ઞા આપી તેણે એંશી વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૧૭૮ મા તીર્થરાજ પ્રયાગ આગળ ગગા અને યમુનાના સંગમમા નવી રાણી સાથે જળપ્રવેશ કર્યો.[૧૧].

વલ્લાલ સેન વશનો બીજો પ્રતાપી રાજા હતો. એનૂ રાજ્ય રાઢ કિંવા પશ્ચિમ બગાળમા, વરેન્દ્ર કિંવા પૂર્વ બંગાળમા, વગ કિવા ઉત્તર બગાળમા, વાગડી કિંવા ગંગાના મુખ વચ્ચેના દક્ષિણ બંગાળમા તથા મિથિલામા પસર્યૂ હતૂં[૧૨]. વર્ણમર્યાદા પળાવવામા અને શાતિ જાળવવામા તે બહુ કડક અને જાગ્રત હતો. બ્રાહ્મણોને સંતાપનાર સોનીવાણિયાના તેણે જનોઇ ઊતરાવી લીધા. વરેન્દ્રના માછી બહુ તોફાની હતા, તેમને એ નીતિનિપુણ રાજાએ યુક્તિથી વિખેરી નાખી પ્રજાનો ત્રાસ ટાળ્યો. સચ્છૂદ્રમા દાખલ કરી તેણે એમને ધરકામની નોકરીના દ્વાર ઊઘાડી આપ્યા, એટલે એ આપોઆપ નોકરીના લોભમાં ચારેકોર દૂર દૂર વેરાઇ ગયા. કૂંભાર માળી વગેરેની પણ સચ્છૂદ્રમા ગણતરી કરી બહોળા

ફીલહૉર્નના મત પ્રમાણે શક ૮૮૯) મા નેપાળ જીત્યો એમ કહ્યૂં છે. એ જ નાન્યદેવને પડિતજી વિજયસેન સાથે સંઘર્ષમા આણે છે. પરંતુ નેપાળના જીતનાર નાન્યદેવનો અને વિજયસેનનો રાજ્યકાળ, એ પરસ્પર બંધ બેસતા નથી. આથી વલ્લાલસેને કેદ કરેલા નાન્યને નેપાળ જીતનાર નાન્યદવથી હૂં ભિન્ન ગણૂ છૂં. ૭ લક્ષ્મણસેનસંવતના આરંભ બાબત બહુ બહુ વાતો ચાલે છે, જુઓ **भा. प्रा. रा.** । ૧ । વગેરે. એ બધી પાછળથી ઘડી કાઢેલી લાગે છે. ૮ વિજયસેન, વલ્લાલસેન અને લક્ષ્મણસેનના રાજ્યના આરંભ અને અંતના વરસ Indian Antiquary, 1922, July–August ને અનુસરીને આપ્યા છે ૯ જુઓ Madhainagar Plate–**आसीद् गौडेश्वरश्रीहठहरणकरी यस्य कौमारलीला.** આ ગૌડ રાજા કદાચ ગોપાલ હશે. ૧૦ આ માહીતી Ind. Ant. 1922, July–August માથી મેળવી છે. જુઓ **भा. प्रा. रा** । ૧ ।. ૧૧ આ વૃત્તાત **भा. प्रा. रा.** । ૧ । માથી લીધો છે. ૧૨. જુઓ **भा. प्रा. रा.** । ૧ ।.

વિચારના રાજાએ સરકામના નોકર મેળવવાની લાકમાંથી ટાળી અને હલકા વર્ણનો ઉદ્ધાર કરનાર તરીકે તેનું નામ યાવચ્ચંદ્ર અમર કર્યું.

વલ્લાલસેનની સભામાં અનિરુદ્ધ, શ્રીનિવાસ આદિ પંડિતો અને ગોવર્ધન વગેરે આદિ કવિઓ વિરાજતા હતા. અનિરુદ્ધ[13] ઉત્તર બંગાળાનો વતની હતો. તેણે दानसागर રચવામાં વિદ્યાવિનોદી રાજાને સારી મદદ કરી હતી. अद्भुतसागर પણ ગુરુ[14] અનિરુદ્ધની સહાયતાથી થયું હતું. અને એ અધૂરો ગ્રંથ રાજાના મરણ પછી એ ગણિત તથા જ્યોતિષમાં કુશળ પંડિતે જ પૂરો કર્યો જણાય છે. આચાર્ય ગોવર્ધને आर्यासप्तशती અને ભટ્ટ વગેરે वल्लालचरित આ, તે વલ્લાલસેનના રાજ્યમાં પહેલા પુસ્તકમાં प्रतिष्ठासागर आचारसागर વગેરે પ્રબંધકો પ્રગટ કરનાર તરીકે એ ચંદ્રની ગણનામાં છે[15]. બીજાની માહીતી શ. સં. ૧૫૧૦ માં અનંત ભટ્ટે રચેલું નવું [16]वल्लालचरित માત્ર આપે છે[17].

લક્ષ્મણસેન જ્યારે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની ઉમ્મર પણ ઓગણસાઠ વરસની હતી. તે પિતાના જેવો વિદ્યાવિલાસી અને તેના જેવો જ પરાક્રમી હતો. ગૌડ ઉપરાંત કાશી કલિંગ તથા કામરૂપના રાજાઓને તેણે જીત્યા હતા[18] અને પ્રયાગ, વારાણસી તથા પુરીમાં રોપેલા કીર્તિસ્તંભ તેનો જશ ગાતા હતા[19]. વૃદ્ધ થતાં તેણે મોટી ઉમ્મરના કુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનને રાજ્યકારભારમાં જોડ્યા[20]. ત્રિકૂટાચળની શીતળ છાયામાં કેમ વરસ ઉપર વરસ આનંદમાં પસાર થયાં તેટલામાં બે જબરા વિઘ્ન તૂટી પડ્યા. પહેલો માધવસેન ગુજરી ગયો ને પછી કેશવસેન પણ ગત થયો[21]. ન્હાનો કુમાર વિશ્વરૂપસેન, તે જ વૃદ્ધની લાકડીરૂપ હતો. એવામાં તોફાનનું ભારે વાદળ ચઢી આવ્યું, તેણે પડોશનું પાલરાજ્ય પાયમાલ કર્યું. ગુલામવંશના દિલ્હીના સુલતાનના સરદાર મહમદ બખ્તિયાર ખિલજીએ

13 हारलता, चम्पाद्वितीया વગેરેનો કર્તા. 14 गणितचूडामणिनो કર્તા. 15 જુઓ आर्यासप्तशती । ३९ । सकलकला कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च । सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ પંડિત વિશ્વનાથ રેઉ પણ આ શ્લોકમાં વલ્લાલસેન અભિપ્રેત સમજે છે. જુઓ भा. प्रा. रा. । १ । પૃ. ૨૧૮-૨૧૯. 16 ગોપાલનદે વૈદ્ય જાગીરદાર શિષ્ય વલ્લાલસેનનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, તેનું નામ પણ वल्लालचरित છે, તેનાથી વધુ અને અનંત ભટ્ટનું वल्लालचरित ભિન્ન સમજવું. વૈદ્ય જાગીરદાર સેન રાજા પછી અનીમે વરસ મોડો થયો હતો. 17 જુઓ भा. प्रा. रा. । १ । 18 જુઓ Lakshmanasena's Madhainagar Plate 19 જુઓ Visvarupasena's Madanpada Plate 20 सदुक्ति । १ । ६४, ६५, ६७ । ५, २, ६ । આ કેશવસેનના નામ પૂર્વ श्रीमत् વિશેષણ મૂક્યું છે અને એ ત્રણ શ્લોક પૈકી વચલાને અંતે નામ પાછળ देव ઉપપદ જોડ્યું છે તે ઉપરથી તેને રાજ્યાધિકાર ભોગવનાર મેં માન્યો છે. એ ઉપરથી મોટા રાજકુમાર માધવસેનનો રાજ્યાધિકાર અવાચ્ય છે. 21 અબુલફજલ માધવસેનનો રાજ્યકાળ દસ અને કેશવસેનનો પંદર વરસ આપે છે, તે મેં સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ એ બે રાજકુમાર લક્ષ્મણસેન પછી ગાદીએ આવ્યાનું આઈને અકબરીમાં લખ્યું છે તે માન્ય નથી. Madanpada Plate માં વિશ્વરૂપસેન પોતાને લક્ષ્મણસેનનો ઉત્તરાધિકારી કહે છે. એથી માધવસેન તથા કેશવસેનને પિતાના પૂર્વે ગત

ઇ. સ. ૧૧૯૭ મા છેલ્લા ગૌડ રાજા ગોવિંદપાલને હરાવી તેની રાજધાની ઓદંતપુરી ઉજ્જડ કરી. એ કાળા નાગના ફુંફાડાથી ભય પામી લક્ષ્મણસેનની પ્રજાએ નાસભાગ કરી મૂકી. કેટલાક માણસ કામરૂપ તરફ, તો બીજાં પુરી તરફ સિધાવી ગયાં. પણ શૂરો વૃદ્ધ રાજા ડગ્યો નહિ. સામે મ્હોએ લડી પિતાપુત્ર ધર્મયુદ્ધમા વિજયની કે સ્વર્ગની આશા રાખતા હતા, તેવામા લશ્કરને પાછળ મૂકી એંશી જ સવારથી આગળ વધી આવી સુલતાન શહાબુદ્દીન ગોરીનો ગુલામ રાજધાની નવદ્વીપમા એકાએક દાખલ થયો. વસતીમા કોઇને પણ ન છેડતા તેણે પાંશરો રાજમહેલનો રસ્તો લીધો. લોક સમજ્યા, કે આ કોઇ ઘોડાનો સોદાગર છે તે દરબારમા ઘોડા વેચવા જાય છે. જેવો ખિલજી દરબારગઢે પ્હોંચ્યો, તેવો જ તેણે જોસ ભેર હુમલો કર્યો; અને જે સામા થયા તેમને દમસ્કની તીખી તરવારે કાપી નાખ્યા. એ અવસરે રાજા ભોજનશાળામાં જમવા બેઠો હતો, તે ભાણા ઉપરથી ઉઠી પાછલે બારણેથી રવાને થઇ ગયો. ઇસ્લામી ફોજ આવી પ્હોંચી, તેણે લૂંટ ચલાવી આગ લગાડી નવદ્વીપનો નાશ કર્યો. પછી ખિલજી સરદાર લક્ષ્મણસેને વસાવેલી લક્ષ્મણાવતીએ ગયો. આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરી ત્યા તેણે રાજગાદી સ્થાપી. નવદ્વીપની લૂંટનો મોટો ભાગ તેણે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી ભેટ મોકલ્યો પોતાના માલિકના ગુલામને સુલતાને મહેરબાનીમા લક્ષ્મણાવતીની જાગીરનો પટો કરી આપ્યો; ઇ. સ. ૧૧૯૯[22].

આ તરફ નિરુપાય સ્થિતિમાં ચાલી નીકળેલો એંશી વરસનો સેન રાજા સહીસલામત પૂર્વ બંગાળમાં પ્હોંચી ગયો. ખિલજીના છળથી પશ્ચિમ બંગાળ ખોયો તે ખોયોઃ બાકી બીજૂં બધું રાજ્ય તો લક્ષ્મણસેનના સ્વામિત્વમા જ હતૂં. વિરેંદ્ર વિભાગના વિક્રમપુરમાં રાજધાની ઠરાવી ધર્મમૂર્તિ સેન રાજાએ સાત વરસ શાંતિથી રાજ્ય કર્યૂં[23]. પિતા અને પિતામહની આયુર્મર્યાદાએ ઇ. સ. ૧૨૦૬ માં કુમાર વિશ્વરૂપસેનને રાજ્ય સોંપી એ સ્વર્ગવાસી થયો[24]. એનો પ્રતિપક્ષી અધર્મની જાગીર ૭ વરસ ભોગવી ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં

થયા મેં કહ્યા છે; અને એમનો રાજ્યકાળ પિતાના રાજ્યકાળમા સમાવ્યો છે, બખ્તિયાર ખિલજીના ઉપદ્રવ પહેલા તે મેં કલ્પ્યો છે. ૨૨ બખ્તિયાર ખિલજીના ઉપદ્રવની હકીકત भा. प्रा. रा. । १ । ના આધારે આપી છે. ૨૩ અબુલ્ફજલે લક્ષ્મણસેનનો રાજ્યકાળ સાત વરસનો આપ્યો છે, તે હું વિક્રમપુરની ગાદીનો સમજૂં છૂં. આઇને અકબરીમા નવદ્વીપની ગાદીનો રાજ્યકાળ ગણતરીમા લેવો જ રહી ગયો છે. એથી ઉલટૂં તબકાતે નાસિરીમાં વિક્રમપુરની ગાદીનાં સાત વરસ લેખામાં લેવાયા નથી; અને રાજગાદી મળતા પહેલાનાં ઓગણસાઠ વરસ નવદ્વીપની ગાદીનાં એકવીસ વરસમા ખોટા ઉમેરાયા છે. લક્ષ્મણસેનસંવતની ઘટનામાં પણ આવી જ વિવિધતા છે. એ વિવિધતા વિક્રમપુરની ગાદીનો સાત વરસનો ગાળો ગણતરીમા લેવાથી અને મૂકી દેવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ મારૂં માનવૂં છે. અકબરનામાના લક્ષ્મણસેનસંવતમાં એ ગાળો ગણતરીમા લેવાઇ ગયેલો છે. તિરહૂતના રાજા શિવસિંહના દાનપત્રના સેનસંવતમા એ પડતો મૂકાયેલો જણાય છે. મિથિલાના પંચાગમા ભૂલથી એ દુપટ પડતો મૂકાયલો છે. ૨૪ વિશ્વરૂપસેન સંજ્ઞાને બદલે ટૂંકી વિશ્વસેન સંજ્ઞા પણ વપરાતી હશે. એ ટૂંકી સંજ્ઞાનો પર્યાય સદાસેન પણ પ્રચારમા હશે. આ માન્યતાથી આઇને અકબરીના સદાસેનને હું વિશ્વરૂપસેન જ સમજૂં છૂં.

કામરૂપ ઉપરની સવારીમાં માર ખાઈ પાછો વળતાં એનો જ અમીર અલીમર્દાન હાથે વગર મોતે મુઓ.

લક્ષ્મણસેન બહુ બહાદુર અને હિમ્મતવાન રાજા હતો. એના પરાક્રમની નોંધ અનેક તામ્રપત્રોમાં જળવાઈ રહી છે. બખ્તિયાર ખિલજીએ નવદ્વીપ દગાથી લીધું તે ભલે, એનાથી વિક્રમપુર ઉપર સવારી લેઈ જવાઈ નહિ. પિતાની આજ્ઞા પાળી લક્ષ્મણસેને અધૂરો अद्भुतसागर પૂરો કરાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેમના વારાના પંડિત અને કવિઓને પોષ્યા. વલ્લાલસેનને હાથે ઉત્તમ કેળવણી પામેલા રાજાએ રાજકુમારોને પણ ઊંચા પ્રકારની કેળવણી આપી. લક્ષ્મણસેન કવિ હતો તેમ કેશવસેન પણ કવિ હતો. सदुक्तिकर्णामृतના દેવપ્રવાહની પાંસઠમી વીચીનો બીજો શ્લોક વાંચી લક્ષ્મીસ્વયંવર ઉપર રાજકુમારે સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન નીકળે છે. સેન રાજાના પ્રીતિપાત્ર મહાસામંત વટુદાસના પુત્ર મહામાંડલિક શ્રીધરદાસે ઈ. સ. ૧૨૦૫ માં सदुक्तिकर्णामृत રચ્યું છે તેમાં રાજાના, રાજકુમારના અને રાજકવિઓના અનેક સુભાષિત મળી આવે છે. એવા શૂરવીર, ચારિત્ર્યવાન, પ્રતિભાવાળા રસિક રાજાનો શક ચાલ્યો તે યોગ્ય જ થયું.

સેન રાજાઓનાં પંચરત્ન.

જંગલીપણામાં અને ઝનૂનમાં નવદ્વીપનો નાશ કરી બખ્તિયાર ખિલજીએ અને થાનેશ્વરનો નાશ કરી મહમદ ગિઝનવીએ રાજમહેલ અને દેવસ્થાનની સાથે ઇતિહાસના અમૂલ્ય સાધનનો પણ નાશ કર્યો છે. અનેક લેખો, અનેક કીર્તિસ્તંભો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. શિલ્પકળા અને સંસ્કૃતિના અભિજ્ઞાન લુપ્ત થયાં છે. ગિઝનવીએ કરેલા કેરમાંથી બચ્યું છે એટલું મહારાજા હર્ષની રાજધાનીનું નામ, અને ખિલજીએ વર્તાવેલા વિનાશમાંથી ઊગર્યો છે એકનો એક સભામંડપના શિરોલેખનો શ્લોક[25]. એમાં નવદ્વીપની રાજસભાનાં પાંચ રત્ન ગણાવ્યાં છે—ગોવર્ધન, શરણ, જયદેવ, ઉમાપતિ અને કવિરાજ. આચાર્ય ગોવર્ધન અને ભટ્ટ શરણ વિશે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. आर्यासप्तशतीમાં જેના આદિ કાવ્યના પદાર્થ શાસ્ત્રીય રીતે નિર્ણિત કર્યા છે, તેને લીધે ગોવર્ધનને સેન રાજા તરફથી આચાર્યની માનવંત પદવી મળી લાગે છે. सदुक्तिकर्णामृतના પહેલા પ્રવાહની ચોત્રીસમી વીચીના પાંચમા શ્લોક નીચે आर्याविलासस्य એવી મુદ્રા છે. એ નામથી કદાચ આચાર્ય ગોવર્ધન જ અભિપ્રેત હોય. શરણ ભટ્ટે શ્રીકૃષ્ણને નાયક કલ્પી કોઈ સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યું હતું એવી પ્રતીતિ એ જ સુભાષિતગ્રંથના પહેલા પ્રવાહની એકનડમી વીચીના ત્રીજા શ્લોકથી ઉપજે છે. આ બે કવિ સાથે બાકીના ત્રણ પણ વલ્લાલસેનની સભા શોભાવતા હતા, એમ પ્રસ્તુત શ્લોકને અંતે આવેલો સમુચ્ચયવાચક च અવ્યય સૂચવે છે. समितौ लक्ष्मणस्य च એ શબ્દો ખાત્રી આપે છે કે એ કવિઓ વલ્લાલની તેમ જ લક્ષ્મણની સભાનાં પંચરત્ન હતા. અર્થાત્ પાંચે કવિને બંને સેન રાજાનો આશ્રય હતો.

---

૨૫ જુઓ आर्यासप्तशतीના આગળે સદ્ગત પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે આપેલી ટિપ્પણી— ' गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः । कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥ ' इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् ।

સભામંડપના શ્લોકમાનો **कविराजः** તે, **गीतगोविन्द**ના આરંભે આપેલા ક્ષેપક સુભાષિતમાં **धोयी कविक्ष्मापतिः** કહેલો છે તે જ સમજવાનો છે. ધોયી કે ધોઇ તેનૂં વિશેષનામ હતૂ અને **कविक्ष्मापति** એટલે **कविराज** ઉપનામ હતું. આ તેને **पवनदूत**[२६] કાવ્ય લખવાથી લક્ષ્મણસેન તરફથી મળ્યૂં હશે. તેમાં દિગ્વિજયે નીકળેલા એ સેન રાજાને જોઇ મોહિત થયેલી મલયાચળની ગંધર્વકન્યા કુવલયવતીએ પવન દ્વારા કહાવેલો સંદેશો સમાવ્યો છે. એ શતશ્લોકીના ઉત્તર ભાગમાં સુહ્મ અને ગૌડનૂં વર્ણન છે તે બહુ રમણીય છે[२७]. ભૌગોલિક સ્ખલનોની ઉપેક્ષા કરિયે, તો **पवनदूत** મહાકવિ કાલિદાસના **मेघदूत**ની નહિ જેવી છાયા લેઇ રચાયલૂં વૈદર્ભી રીતિનૂ સુંદર કાવ્ય છે. ગાદીએ બેઠા પછી રાજા વિજયયાત્રાએ નીકળ્યાનો આચાર કરે છે તે સંપ્રદાય ઉપર ભાર મકિયે, તો એ પ્રાસંગિક કાવ્ય ઈ. સ. ૧૧૭૮ મા રચાયું હશે એમ કહી શકાય. પંચરત્નમાના ઉમાપતિને અને **गीतगोविन्द**માના ક્ષેપક સુભાષિતના ઉમાપતિધરને પણ હૂં અભિન્ન માનૂં છૂં. **प्रबन्धचिन्तामणि**મા ઉમાપતિધરને લક્ષ્મણસેનનો અમાત્ય કહ્યો છે[२८]. પિતાના વારાના રાજપંડિત [२९]હલાયુધને જેણે પોતાનો મંત્રી અને ધર્માધિકારી બનાવ્યો[३०], તે લક્ષ્મણસેને તેમના વારાના રાજકવિ ઉમાપતિધરને અમાત્ય નીમ્યો હોય એ સંભાવ્ય છે. **गीतगोविन्द** ઉપરની **बालबोधिनी, संजीवनी, रसमञ्जरी** આદિ ટીકા એ સંભાવનાનૂં સમર્થન કરે છે. **भागवत**ની **भावार्थदीपिका** ઉપરથી **वैष्णवतोषिणी** ટીકા તેથી આગળ વધી એને જયદેવનો મિત્ર પણ કહે છે[३१] **सदुक्तिकर्णामृत**મા શ્રીધરદાસે ઉમાપતિધરના પુષ્કળ શ્લોક લીધા છે. એના પહેલા પ્રવાહની છટ્ઠી વીચીનો ચોથો શ્લોક વિચારતાં પ્રસ્તુત કવિએ શિવપાર્વતીને નાયકનાયિકા કલ્પી કોઇ કાવ્ય રચ્યૂં હોય એવૂં અનુમાન બંધાય છે. [३२]ઉમાપતિ કિંવા ઉમાપતિધરની કવિતામાં અલંકારની ધમક આગળ પડતી છે. જયદેવના સુભાષિત પણ **सदुक्तिकर्णामृत**ની પુષ્ટિ કરે છે. એનો જન્મ ભોજદેવ અને વામાદેવીથી થયો હતો. કવિ બહુ કોમળ અને પ્રેમાળ મનનો હતો. એને પદ્માવતી નામે સુશીલ પત્ની હતી, તેને એ અત્યંત ચ્હાતો હતો. કવિનો પ્રેમ પરાશર આદિ બંધુ પ્રત્યે પણ ચ્હેતો હતો; તે પણ એને બહુ પ્રિય હતા[३३]. દૃઢ વિષ્ણુભક્ત છતા શંકરની સ્તુતિના શ્લોક પણ એના રચેલા મળી આવે છે[३४]. એના હૃદયની વિશાળતા બુદ્ધ ભગવાનની પ્રશંસામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે[३५].

---

૨૬ વાદિચંદ્રકૃત **वातदूत**ને પણ **पवनदूत** કહે છે, તે ધોયીના **पवनदूत**થી ભિન્ન. ૨૭ આ સાર વંગીય **साहित्यपरिषत्पत्रिका**મા હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આપેલા **धायी कविर पवनदूत** એ મથાળાવાળા લેખમાથી લીધો છે. ૨૮ જુઓ **लक्ष्मणसेनोमापतिधरयोः प्रबन्धः** ।. ૨૯ **ब्राह्मणसर्वस्व** આદિ અનેક ગ્રંથનો કર્તા. ૩૦ જુઓ **भा. प्रा. रा.** । १ । **पृ.** २१९ ।. ૩૧ જુઓ **भा. प्रा. रा.** । १ । **पृ.** २१७ ।. ૩૨ **प्रद्युम्नेश्वर**ની પ્રશસ્તિનો કર્તા ઉમાપતિધર પંચરત્નમાના ઉમાપતિધરથી ભિન્ન કે અભિન્ન, તેનો નિર્ણય કરવાના પૂરા સાધન નથી. **सदुक्ति.** । १ । ११, ७३ ।३, १ । નો કર્તા ઉમાપતિ તો ભિન્ન જણાય છે. ૩૩ જુઓ **गीतगोविन्द**ના ઉપોદ્ઘાત અને સમાપ્તિ. ૩૪ જુઓ **सदुक्ति०** ।२।८४।४। ૩૫ જુઓ **गीतगोविन्द**ની દશાવતારસ્તુતિની

ગજસભાના આ પંચરત્નની પ્રત્યેકની ખુબી નોખી હતી[૩૬] ઉમાપતિધરની વાણીમા કોઈ અનેરી પ્રૌઢિ હતી શરણ ભટ્ટની કવિતા વીજળીના ચમકારા જેવી ચાકત કરનારી હતી ગોવર્ધન એક એક આર્યામા શૃંગારનૂ સર્વસ્વ સમાવી સૌના ચિત્ત હરી લેતો હતો ધોયી તેની ચિત્રતાને લીધે શ્રુતધર ઉપનામથી ઓળખાતો હતો જયદેવ સાહિત્ય અને સંગીતના સ્પૃહણીય યોગમા ઝળકતી પ્રબંધમાધુરીને માટે વખણાતો હતો વિશેષમા ઉમાપતિધરની પ્રૌઢિ, શરણની ગહનતા, ગોવર્ધનની રસસ્વચ્છતા અને ધોયીની વિદ્વત્તા ગીતગોવિન્દ મા બધી એક સ થાય છે તેથી જ મર્મજ્ઞ સેન રાજાએ જયદેવને **पण्डितकवि** અને **कविराजराज** બિરુદ આપ્યા હતા[૩૭] **आर्यासप्तशती** કે **पवनदूत** જયદેવની અષ્ટપદીની તોલે આવે નહિ[૩૮]

અષ્ટપદી ૩૬ જુઓ ગીતગોવિન્દમાનૂ ક્ષેપક સુભાષિત વાચ पल्लवयन्त्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव शरण श्लाघ्यो दुरुहद्रुतौ। शृंगारोत्तर सत्प्रमेयवचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुत श्रुतधरो धोयी कविक्ष्मापति ॥ કેટલાએ આ શ્લોક ખાસ જયદેવની પ્રશસાનો માની ગીતગોવિન્દમા ઘુસાડી દીધો છે ખરુ જોતા એમા પંચરત્નની વિશિષ્ટતા જ નિરૂપિત છે ૩૭ જુઓ गीतगोविन्द । १ ३ १२ । २१, २६ । ૩૮ આ લેખમા લક્ષ્મણપાલ, નાન્યદેવ, વીર અને વર્ધન વિશેનૂ, લક્ષ્મણસેનસંવતની સ્થાપના વિશેનૂ, તેની વિવિધ ઘટનાના સમાધાન વિશેનૂ, અદ્ભુતસારની ગોપપૂર્તિ વિશેનૂ, સેન રાજાઓના વિશેષલક્ષણ વિશેનૂ, રાજકુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનના રાજ્યકારભાર વિશેનૂ, વિશ્વરૂપસેન અને સદાસેનની ઓળખના વિશેનૂ, કેશવસેનની કવિ તરીકેની ગણના વિશેનૂ અને પંચરત્ન તથા તેમની કૃતિ વિશેનૂ નમ્ર કથન મારૂ પોતાનૂ છે આધાર નથી ટાક્યા તે તે બધી બાબતનો જવાબદાર હુ જ છૂ

૨ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂના લેખો.

સંપાદક-શ્રીયુત રા. રા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

૧

શ્રી ફૉર્બ્સ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમા કેટલીક જૂની ફારસી સનદો અને કેટલાક જૂના બાદશાહી ફરમાનો છે. એ સનદો તથા ફરમાનોની સંખ્યા મ્હોટી નથી. પરંતુ જે છે તે કેટલેક ભાગે ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉપયોગી છે. એ સંગ્રહમાથી એક ફારસી લેખનું ભાષાંતર થોડા વખત પર "ગુજરાતી" ના દિવાળીના અંકમા "પેશ્વા સાથનો એક કરાર" એ મથાળા હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું હતું ગુજરાતની અર્વાચીન સ્થિતિને લગતો એ કરાર હતો. એ સ્થિતિ જોડે સંબધ રાખતો એક બીજો લેખ એ સંગ્રહમાથી મળી આવ્યો છે. જે વખતે જનરલ ગોડાર્ડ (General Goddard) ના હાથમા અમદાવાદ આવ્યુ તે વખતે એણે એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરેલું, તે જાહેરનામાની ખરી નકલ ગોડાર્ડની સહી સાથની એ સંગ્રહમાથી મળી આવી છે. દરેક વિજયી સેનાપતિ એવી રીતના જાહેરનામા કે ઢંઢેરા પોતાના તાબામા આવેલી રૈયતના સાંત્વન અર્થે બહાર પાડતા, અને હજી પણ પાડે છે. છેલ્લી મ્હોટી લડાઇ વખતે જર્મનો પણ એવાં જાહેરનામા ઠેર ઠેર બહાર પાડતા હતા. આ જાહેરનામું ટુંકુ પણ મુદ્દાસર છે.

શાહ આલમ બાદશાહ ગાઝી અમીરૂદ્દૌલા જનરલ ગોડાર્ડ બહાદુર ફતેહ જંગશીદવી સને ૧૧૯૪

અસલ મુજબ નકલઃ—

નથુ (નાનુ) શંકર સૂણા વગેરે અમદાવાદની રૈયત, એ શહેરના વતનીઓ તથા ત્યા રહેનારા અને વસનારા સઘળાને માલૂમ થાય

એમ થાઓ કે હવે સૌ લોકોએ ખાતર જમા રાખી પોતાના મકાનમા રહેવું, અને કોઇ પણ રીતનો અંદેશો કે ડર પોતાની હમેશની રહેણી કરણી સંબધે ન રાખતા રોજના કામકાજમા મશગૂલ રહ્યા જવું, કારણ કોઇ પણ માણસ તેમને કોઇ રીતની અડચણ કે

અટકાવ કરશે નહિ. આ બાબત તેમણે ખાતરી રાખવી, અને આમાં લખ્યા મુજબ તેમણે વર્તવું લખ્યું' તારીખ ૫ મહીનો સફર હી. સ. ૧૧૯૮ તે ગાદીએ બેઠાનો સને ૭૫

(અંગ્રેજીમાં સહી) Thomas Goddard

૨

જહાંગીર અને શાહજહાન બાદશાહના વખતમાં અમદાવાદનો જૈન વેપારી, ઝવેરી શાંતિદાસ (કે સતિદાસ) બહુ વગવાળો માણસ થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે. એ બાદશાહોના તરફથી એને ઘણા ફરમાનો મળ્યા હોય એમ લાગે છે, અને તે સર્વે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોને અનુસરી ચાલનારાઓને દરેક રીતે અડચણમાંથી મુક્ત રાખવાને માટે એણે કરાવ્યા છે. જીવહિંસાની મના, શિકારનો પ્રતિબંધ, જૈન દેરાસર તથા ધર્મશાળાઓ વગેરેના ઉપયોગમાં પરધર્મીઓ તરફથી થતી અડચણોનો અટકાવ, એ આ ફરમાનોની મુખ્ય મતલબ છે. પોતાની હિંદુ રૈયતને હેનો ધર્મ, હેની મરજી મુજબ અબાધિત રીતે પાળવા દેવા માટે હેમાં દરેક રીતે કાળજી દર્શાવવામાં આવી છે. શેત્રુંજાની આસપાસ જાનવરોની કતલ કે હેનો શિકાર ન થાય તથા ત્યાં માછલાં મારવાં કે પકડવાં નહિ, એવો કોઈ ફરમાનથી હુકમ થયો છે, તો કોઈ બીજા ફરમાનથી હિંદુઓની ધર્મની જગા પાસે કોઈ એક મુસલમાન ફકીર ગેરકાયદે દરગાહ બનાવી બેઠો હતો હેને એકદમ ખસી જવાની આજ્ઞા થઈ છે. આ ફરમાનોની ભાષાને મજકૂરમાં અપક્ષપાતપણું લીટીએ લીટીએ તરી આવે છે. ધર્મ બાબતની રૂઢ હેમાં વાક્યે વાક્યે દેખાઈ આવે છે. એ ફરમાનોમાંથી થોડાક નમૂના રૂપે આપ્યા છે.

(અ)

સોરઠ સરકારમાં હાલમાં કામ કરતા તથા ભવિષ્યમાં થનાર અમલદારો જેઓ જૂના નની મહેરબાનીની આશા રાખે છે, તથા તે મહેરબાનીને યોગ્ય ગણાવા માગે છે હેમને માલૂમ થાય કે ઝૂમ્દેતુલ અકરાન (એક ખેતાબ છે) શાંતિદાસ ઝવેરીએ, સ્વર્ગસમાન હમારી હજૂરમાં એક અરજદાર તરીકે, અરજ કરી જણાવ્યું કે સદરહુ સરકારના તાબાના પરગણામાં મોજે પાલીતાણા નામે એક ગામ આવેલું છે હેમાં હિંદુઓની પૂજાનું એક સ્થાન જેને શેત્રુંજો કહે છે તે આવેલું છે અને ત્યાં આસપાસના માણસોની તીર્થ માટે-જાત્રા કરવા-આવજાવ થયા કરે છે. તેથી ઉચા દરજ્જાના અને હિંમત પદવીવાળા (બાદશાહ) નો હુકમ કાઢવા, તથા પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે કે પાનખર ઋતુની શરૂઆતથી (પીચીઈલ મહીનાથી) મજકુર મોજે (ગામ) ઉપર જણાવેલા ઝૂમ્દેતુલ અકરાનને હમે મહેરબાનીની રાહે ઈનામમાં આપીએ છીએ, અને તેથી સૌની ફરજ છે કે, એ ઇનામ હેમણે કબજે રાખી કોઈ પણ રીતે તેને હરકત કરવી નહિ, અને આસપાસના માણસો ત્યાં નિશ્ચિતપણે તીર્થ કરવા આવે જાય, હેમને આ હુકમની રુએ કોઈ પણ રીતે હરકત હરતો કરવો નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૮, મોહોરમ ઉલ્ હરામ મહીનો. ગાદીએ બેસવાનું વરસ ત્રીજું

આ સનદના ઉપરના ભાગમાં શાહજહાન બાદશાહના મહોરનો સિક્કો છે, અને કોઈ અલી તગીખાન મારફત એ મોકલવામાં આવી છે એવું લખ્યું છે.

(ખ)

આ ફરમાન પણ ગુજરાત (શેહેર) ના હાકેમ તથા અમલદારોના ઉપર કાઢવામાં આવ્યું છે.

સદરહુ શેહેરમા રહેતા મહાજનોમાં લોકા નામની એક કોમ વસે છે તે કોમ હમારા દરબારમા આવી, ને હેણે હમારી મદદ માટે અરજ ગુજારી કે શાતિદાસ, સૂરદાસ વગેરે મહાજનો હમારી જોડે ખાનપાનનો તથા સગપણનો વ્યવહાર રાખતા નથી. આ ઉપરથી આફતાબ જેવી પ્રકાશિત દરબારમાથી એવો હુકમ કાઢવામા આવે છે કે ઉંચા દરજ્જાના શરીઅત તથા દેદિપ્યમાન એવા (હમારા) ધર્મ પ્રમાણે પરસ્પર ખાવા પીવાનો કે સગપણનો વ્યવહાર રાખવો એ બંને પક્ષની રાજીખુશી તથા રઝામંદી (ઇચ્છા) ઉપર આધાર રાખે છે, તેથી જો એમની તે બાબતની ઇચ્છા હોય તો હેમણે એક બીજા જોડે સગપણનો વ્યવહાર બાધવો તથા પરસ્પર જમવા ખાવાની છૂટ રાખવી; પણ જો તેમ ઇચ્છા ન હોય તો કોઇ પણ શખસે કોઇ બીજાને તે બાબત અડચણ કરવી નહિ અને એને સબધે કોઇએ કોઇને હેરાન કરવું નહિ. તેમ છતા જો કોઈ કોઇને હેરાન કરશે તો (હમારા) ધર્મ પ્રમાણે હેનો ન્યાય થશે, તેથી કોઇએ હમારા ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૭ માહે રજબ્ ઉલ્ મુરજ્જબ્. ગાદીએ બેઠાનું વરસ ૧૮ મુ તે હીઝરી સને ૧૦૩૪.

આ લેખના ઉપરના ભાગમા એક મ્હોટી ચોરસ મહોર છે, તેમ એક વર્તૂલ આકારની મહોર છે, તે વર્તુલની આસપાસ નવ ગોળાકાર મહોર છે, અને તે દરેકમા બાદશાહના વડવાઓના તૈમૂર સુધીના નામ છે પાછળ મહમદ દારા શકુહની મહોર છે, અને ઇસ્લામખાન મારફત એ સનદ નીકળી છે એમ લખ્યું છે.

(ક)

[ગુજરાતના સૂબા તથા અમલદારોના અગે જે ખેતાબો વગેરે વાપર્યા છે તેનો અત્રે અનુવાદ કર્યો નથી.]

ગુજરાતના હાલના તથા હવે પછીના સૂબાઓને માલૂમ થાય કે અસાર પહેલા ઝુબ્દે ઉલ્ અકરાન્ શાતિદાસ ઝવેરીના દેરાસરની બાબતમા ઉમ્દત્ ઉલ્ મુલ્ક્ શાયસ્તખાનના નામ પર ફરમાન નીકળ્યું હતું કે શાહજાદા સુલ્તાન ઔરંગઝેબ બહાદૂરે ત્યા થોડા મેહેરાબ (કમાનો) બનાવી તેને મસ્જિદનું નામ આપેલું, અને ત્યાર બાદ મુલ્લા અબ્દૂલ હકીમે અરજ કરી જણાવ્યું કે એ મકાન પર બીજો માણસ પોતાનો હક હોવાનો દાવો કરે છે, તેથી આપણા પાક ધર્મ મુજબ એ મકાન મસ્જિદ ગણાય નહિ. આ ઉપરથી બાદશાહી હુકમ નીકળ્યો હતો કે એ મકાન સતિદાસ (શાતિદાસ) ની મીલકત જોડે તાલૂકો (સંબંધ) ધરાવે છે અને નામદાર શાહજાદાએ મેહેરાબની શિકલવાળા મકાનનો ત્યા પાયો નાખ્યો છે, તેથી તેને કોઇ રીતે હરકત થવી જોઇએ નહિ, તેથી એ મેહેરાબને ત્યાથી ખસેડી નાખવો, અને મજકુર મકાન તેને હવાલે કરી દેવું; હવે આ બાબતમા આખી દુનિયા જેને તાબે છે એવા બાદશાહનો એવો હુકમ નીકળ્યો છે કે ઉંચા દરજ્જાના નામદાર શાહજાદાએ જે મેહેરાબ બનાવ્યો છે તે કાયમ રાખવો અને દેરાસર અને મેહેરાબની વચમાં મેહેરાબની

પાસેથી એક દીવાલ નવી લેવી કે જેથી એ બે વચ્ચે એક પડદો થાય. એટલા માટે હુકમ કરવામાં આવે છે કે [illegible] દરબારના બાદશાહના બંદાઓએ જ્યારે મજકુર શાન્તિદાસ (શાન્તિદાસ) ને એ દેરાસર [illegible] માલીકી [illegible] બક્ષીસ આપ્યું છે, ત્યારે આગળની રીત મુજબ તે તેનો કબજો લઇ લે, અને પોતાના ધર્મ મુજબ જેમ ચાહે તેમ તેમાં પૂજા કરે અને કોઇ પણ માણસ તેના દેહેરાને હરકત કે અટકાવ કરી શકે નહિ, અને વળી કેટલાએક ફકીરો જેઓ ત્યાં મુકામ કરી રહ્યા છે તેઓને ત્યાંથી ખસેડી [illegible] તેમના [illegible] થતી [illegible] તથા તેમના [illegible] થતા ઝઘડાઓથી મુક્ત કરવો, અને વળી હમને એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે બાદશાહી [illegible] કેટલાએક માણસોએ દેરાસરની ઇમારતનો મસાલો ઉપાડી લઇ ગયા છે તો ગમે તે પ્રકારે પણ એ મસાલો પાછો મેળવી મજકુર [illegible] આપવો, અને જો તે લોકોએ તે વાપરી નાખ્યો હોય તો તેની પાસેથી તેની કીંમત લઇને શાન્તિદાસને આપવી. આ બાબત આ [illegible] ફરમાન છે એમ ગણી તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્તવું કોઇએ ચાલતું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૧ મહીનો જમાદી ઉસ્સાની સન (હી) ૧૦૮૧

મહોર નહીં. નીચે બાદશાહના [illegible]

(૬)

[illegible] માના હાકેમને માલુમ થાય કે શાન્તિદાસ ઝવેરી અરજ કરે છે કે [illegible] ના બાદશાહના હુકમ મુજબ મજકુર દેરાસરમાં તેની માલેકીની [illegible], [illegible] મીલકત તથા બાગબગીચા છે [illegible] હુકમ કરવામાં આવે છે કે [illegible] બાદશાહની હવેલીઓ એ ઝવેરી તથા [illegible] વેપારી છે તેથી કોઇ પણ [illegible] એ હવે [illegible] કનડગત કરે નહિ એવો [illegible] હુકમ [illegible] અને એ [illegible] કોઇએ [illegible] નહિ, અને [illegible] મુજબ જે બાગબગીચા [illegible] કોઇએ [illegible] કરવી નહિ. વળી [illegible] હુકમ કરવામાં આવે છે કે એ સુબાના [illegible] કોઇ પણ [illegible] કોઇ પણ [illegible] હાથ [illegible] કરવો નહિ, કે જેથી એ તથા એના [illegible] નિશ્ચિન્તપણે પોતાના વતનમાં [illegible] હંમેશાં [illegible] રહે એવી [illegible] આ હુકમથી વિરૂદ્ધ [illegible] કોઇએ વર્તવું નહિ. લખ્યું તારીખ [illegible] સન [illegible]

[illegible] મહોર [illegible] (હી સ. ૧૦૭૪)

(૭)

[illegible] મજકુર [illegible] એની [illegible] તેમાં [illegible] નથી [illegible] કેટલી [illegible] છે, તે એમાંથી [illegible] છે.

આ ફરમાન પોતાના કુલ રાજ્યની અંદર નીમાએલા હાકેમો, અમલદારો, જાગીરદારો, કરોરીઓ, મુત્સદીઓ, અને આખી ગુજરાતના સૂબા પર કાઢવામાં આવ્યુ છે. એમા તેમને જણાવ્યુ છે કે પરમેશ્વરની પ્રીતિ ત્યારે જ મેળવી શકાય છે કે જ્યારે રાજ્યમા રહેતી દરેક જાત યા કોમની રૈયતના મનને આસુદગી અને નિશ્ચિંતપણું રહેલું હોય. હાલમા શ્રાવક હરખા પરમાનંદજીએ જહાનપનાહની દરબારમા આવી અમલદારો મારફતે અરજ કરી કે વિજયસેનસૂરી, વિજયદેવસૂરી, અને ખુશ ફહમ નંદજી (?) એઓ હમારા આચાર્યો છે, અને ઠેક ઠેકાણે તેમના દેરા ને ધરમશાળા છે, અને તેઓ હમેશા પવિત્ર-ધાર્મિક-કામમાં, સેવા પુજામાં, અને ઈશ્વરને યાદ કરવામા મશગૂલ રહે છે, અને ખરેખર હમને મજકુર શ્રાવક હરખા પરમાનંદજીની વફાદારીની ખબર છે કે એ હમારૂં શ્રેય ચાહનાર, વફાદાર માણસ છે, તેથી હમારી-જહાનપનાહની-દરબારમાથી હુકમ કાઢવામા આવે છે કે એ કોમની ધરમશાળા કે તેમના દેરામા કોઈએ મુકામ કરવો નહિ અને તેની નઝદીકમા પણ કોઇ રીતની દખલગીરી ન કરવી, અને તેઓ ત્હેને ફરીથી નવા બનાવવા માગે તો તેમા પણ અડચણ ન કરવી. વળી ત્હેમના શિષ્યોના મકાનમા પણ કોઇએ ઉતારો રાખવો નહિ; અને તેઓ જો સોરઠના મુલકમા શેત્રુંજે જાત્રા કરવા જાય તો કોઇએ તેમની પાસે કશું માગવું નહિ. વળી એ જ માણસની માગણી અને અરજ ઉપરથી હુકમ કરવામા આવે છે કે દરેક અઠવાડીઆમા, બે વાર-દિવસ-એટલે રવિ તથા ગુરુવારે, દર મહીને તે મહીનાને પહેલે દહાડે, તેમજ ઇદ (તહેવાર)ને દહાડે, તેમજ દર વરસે પૂર માસમાં,...............(?) તેમજ હમારી ઉમરનાં જેટલા વર્ષ ગયાં છે તે વર્ષ ગણી દર વર્ષે એક દીવસ એ પ્રમાણે, હમારા આખા રાજ્યમા કોઇ પણ જાનવરને કતલ કરવું નહિ, તેમજ તેનો શિકાર કરવો નહિ, તેમજ પક્ષી, માછલા, વગેરે જીવોને પકડવાં નહિ યા મારવા નહિ. આ હુકમ પ્રમાણે ચાલવાને સૌએ કોશિશ કરવી. એનાથી વિરુદ્ધ વર્તવાને કોઇને અવકાશ જ નથી.

આ ફરમાન ખાનજહાન મારફત નીકળેલું.

૩ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા

પૂર્વાર્ધ-પ્રાચીનકાળથી ઇ સ ૧૩૦૦ સુધી

લેખક-દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર.

કોઇ પણ દેશનો ખરો ઇતિહાસ તેમા કોણ કોણ રાજાઓ ક્યારે થઇ ગયા, તેઓએ કોની સાથે લડાઇઓ કરી, તેઓના કોણ કોણ અધિકારીઓ ક્યા ક્યા પ્રાંત ઉપર અધિકાર ચલાવતા હતા આની કેવળ રાજકીય માહિતીથી જ પુરો થતો નથી તે દેશની ધાર્મિક આર્થિક, સામાજિક, વિગેરે વિષયોની પણ યોગ્ય માહિતિ તેની સાથે આપવી જોઇએ રાજકીય ઇતિહાસનુ ધાર્મિક ઇતિહાસ વિગેરે કરતા અનેક દૃષ્ટિઓથી આર્થિક મહત્વ હોવાથી તે જાણવા માટે લોકો વધારે પ્રયાસ કરે છે તે યોગ્ય જ છે, અને તે જ કારણથી અમુક દેશનો ઇતિહાસ એટલે તે દેશનો કેવળ રાજકીય ઇતિહાસ આવી સમજ થાય છે તથાપિ આ વિવિધ ઇતિહાસનુ પણ યોગ્ય મહત્વ છે એ થોડા વિચારાંતે માલુમ પડશે

ગુજરાત દેશનો પ્રાચીનકાળથી આજ સુધીનો રાજકીય ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમા જેમ ઉત્કીર્ણ લેખોનો અસાધારણ ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ તેનો ધાર્મિક ઇતિહાસ, વાઙ્મયાત્મક ઇતિહાસ, આર્થિક ઇતિહાસ, વિગેરે તૈયાર કરવા માટે પણ થાય છે ઉત્કીર્ણ લેખો તે તે કાળના વસ્તુસ્થિતિનિદર્શક હોવાથી તેઓનું મહત્વ ઇતિહાસના સાધનોમા ઘણી વખત મુખ્ય માનવામા આવે છે ડેઢ પાંચ વરસમા ગુજરાતના સેંકડો પ્રકટ અને અપ્રકટ ઉત્કીર્ણ લેખોના અધ્યયનથી મને જે ગુજરાતના જુદા જુદા કાળની ધાર્મિક સ્થિતિ સબંધી માહિતિ થઇ છે તે પ્રસ્તુત લેખમા આપુ છુ, તે સર્વથા પરિપૂર્ણ અને બરોબર છે આવો દાવો હું ધારતો નથી તેમા ન્યૂનાધિક અને યોગ્ય દુરસ્તીઓ કરવા માટે સૂચનાઓ કરવાનો અધિકાર તજ્જ્ઞ પંડિતોનો છે

સમ્રાટ અશોક પહેલા એટલે ઇ સ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના પહેલા ગુજરાતમા સર્વત્ર વૈદિક ધર્મનો અને તેના અંતર્ગત કૃષ્ણ અને તથા શિવ ઉપાસનાનો પ્રચાર હતો એમ આપણે દ્વારકા અને સોમનાથ વિગેરેની અનેક પૌરાણિક કથાઓ વિગેરે ઉપરથી જાણી શકીએ અશોક પહેલા મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધના વખતથી એટલે ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દીના વખતથી મગધ દેશમા જૈન ધર્મનો તથા બૌદ્ધ ધર્મનો થોડો થોડો પ્રસાર થવા લાગ્યો હતો અશોકનો પિતામહ મહાસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પોતાના આયુષ્યના આખર કાળમા સામ્રાજ્ય ત્યાગ કરી અને જૈનધર્મની દીક્ષા લઇ ભદ્રબાહુ નામના જૈન સાધુ સાથે દક્ષિણમા મહિશમંડલ (મૈસુર) મા શ્રવણબેલગોળામા તપ કરવા ગયા હતા એમ આપણને જૈન કથાઓ ઉપરથી જણાય છે આ વાતમા યદિ સત્યતા હશે તો તે વખત બહારદેશની બહાર પણ કોઇ લોકો જૈન મતાનુયાયી થયા હશે તથાપિ આપણા ગુજરાત દેશમા જૈનધર્મનો પ્રવેશ તે વખતે તો થયેલો દેખાતો નથી જ પરન્તુ આગળ બતાવુ છુ તે સમયે-તે કાળ વખત સુધી થયો ન હતો.

તથાપિ બુદ્ધધર્મનો પ્રસાર મગધ પ્રાંતની બહાર ગુજરાતમાં જ કેવળ નહિ પણ સર્વત્ર ભારતવર્ષમાં અને તેની બહાર પણ જે થવા લાગ્યો તે અશોકના વખતથી જ. તે પહેલાં તે ધર્મના થોડા જ અનુયાયીઓ હતા, અને તેઓ પણ બહાર પ્રાંતની અંદર જ હતા એમ આપણે માની શકીએ. પોતે બનાવેલા ધર્મશાસનો લોકોને સમજાવવા માટે અશોકે ઠેકઠેકાણે પત્થર ઉપર તથા સ્તંભ ઉપર કોતરાવેલા કેટલાક લેખો હિંદુસ્થાનમાં મળી આવ્યા છે. તેઓમાંનો એક આપણા પ્રાંતમાં જુનાગઢમાંથી પણ મળી આવ્યો છે. જો કે અશોકે બુદ્ધધર્મના પ્રસાર માટે તે બોધવચનો લોકો સામે મુક્યા છે તો પણ તે અમુક એક વિશિષ્ટ ધર્મના મતો અથવા વચનો તરીકે નથી. હરએક માનવી પ્રાણિએ સન્માર્ગથી કેવી રીતે ચાલવું-પોતાનો 'ધર્મ' પાળવાની તેને કેટલી આવશ્યકતા છે એ બતાવનારાં તે અબાધિત અને વિશિષ્ટધર્મમતબાહ્ય નીતિવચનો છે. આવાં બોધવચનો આપવાનું કારણ અશોકની બુદ્ધધર્મ ઉપર નિસ્સીમ આસ્થા હતી એમ નિર્વિવાદ છે. તે બોધવચનો લોકોને વાચવા માટે પત્થર ઉપર લખાવી રાખી અશોક સ્વસ્થ બેઠો નથી. તેણે તે બોધવચનોની લોકોના મન ઉપર વિશેષ અસર કરવા માટે ચારે તરફ પ્રચારકો મોકલ્યા હતા. અપરાન્તકમાં પશ્ચિમ કિનારાના દેશોમાં ધર્મપ્રચાર કરવાનું કામ ધર્મરક્ષિત નામના એક યવનને સોંપાવ્યુ હતું. ગુજરાતમાં સાહજિક રીતે તે જ ગૃહસ્થધર્મ પ્રચાર કરતો હતો. આવાં અનેક કારણોને લીધે તે વખતે અશોકે પોતે જ એક લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે ઘણા લોકોને બુદ્ધધર્મ માટે લાગણી ઉત્પન્ન થઇ અને કેટલાક તો તે ધર્મના અનુયાયી પણ થયા.

અશોક પછીના અઢીસો ત્રણસો વર્ષના કાળના શિલાલેખો વિગેરે ગુજરાતમાંથી ન મળવાથી તે વખતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ તો શું પણ રાજકીય ઇતિહાસ જાણવો મુશ્કેલ છે. તે કાળમાં કોઇ પરદેશી ગ્રીક પાર્થિયન વિગેરે રાજાઓનો થોડોઘણો અમલ ગુજરાત ઉપર હશે એમ તેઓના સિક્કાઓ અહીંઆ મળી આવે છે તેના ઉપરથી તેમ જ કેટલાક ગ્રીક ઇતિહાસકારોના કહેવા ઉપરથી અનુમાન થાય છે. પરંતુ તે રાજાઓ સંબંધી માહિતિ અત્યંત અસ્પષ્ટ અને અધુરી છે. તેઓ કયા ધર્મના હતા એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પરંતુ તે વખતનો વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ પરધર્મવાળા લોકોને સ્વધર્મમાં જરાય સંકોચ વિના દાખલ કરતા હતા એ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તેઓ હિંદુ થઇ ગયા હતા, અને વૈદિક ધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મ બનેને માન આપતા હતા. કેમકે તેઓને બંન્ને ધર્મો પાળતી પ્રજામાં લોકપ્રિયતા મેળવવાની જરૂર હતી

ક્ષત્રપ કાળના જે કાંઇ લેખો મળ્યા છે તેઓમાંથી બ્રાહ્મણધર્મ કે બૌદ્ધધર્મ વિષે કાંઇ વિશેષ માહિતિ ન મળવાથી અશોકના કાળમાં બૌદ્ધધર્મના પ્રસારનુ જે કામ શરૂ થયું તે એક સરખું ચાલતું હતું કે નહિ તે કહેવા માટે આપણી પાસે સ્પષ્ટ આધાર નથી એમ કહેવું પડે છે. ગ્રીક રાજાઓ સંબધમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્ષત્રપ રાજાઓ પણ મૂળ હિંદુસ્થાન બહારના અને પરધર્મના હતા પણ થોડા જ કાળમાં હિંદુ થઇ ગયા હતા.

ગુપ્તકાળથી એટલે લગભગ ઇ. સ. ની ચોથી શતાબ્દીથી વૈદિક ધર્મનું તેમ જ તેની સાથે સંબધ ધરાવનારી કેટલીક વિદ્યાઓનું સારી પેઠે પુનરુજ્જીવન થવા લાગ્યુ. તથાપિ તે વખતે પણ બૌદ્ધધર્મને માનનારા કેટલાક માણસો હતા એમ હિંદુસ્થાનના તે કાળના

ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડે છે તે કાળની ધર્મસ્થિતિ સબધી માહિતિ આપે આવો ગુજરાતમા તત્કાલીન એક પણ લેખ મળતો નથી ગુપ્તવશકાલીન સ્કન્દગુપ્તનો એક જ લેખ મળ્યો છે પરતુ તેમા તત્કાલીન ધર્મસ્થિતિ સબધી કાઇ પણ માહિતિ આપેલી નથી

ગુપ્તકાળ પછી વલભી કાળ આવ્યો તે વખતે લગભગ ઇ સ ૪૭૫ થી ૭૭૫ સુધી ગુજરાતના મોટા ભાગ ઉપર વલભીના મૈત્રક રાજાઓ અમલ ચલાવતા હતા તે રાજાઓના ઘણા તામ્રપત્રો—લગભગ ૯૦—મળી આવ્યા છે અને તેમાથી તત્કાલીન ધર્મસ્થિતિ સબધી નુ ઠીક સારી માહિતિ મળી આવે છે વલભીના રાજાઓના કુલદેવ શિવ હતા એમ તેઓના પ્રત્યેક તામ્રશાસન સાથે જોડેલી રાજમુદ્રા ઉપરથી જણાય છે કારણ કે તે મુદ્રા ઉપર શિવના વાહન પોઠિયાનુ ચિહ્ન હોય છે વલભીના મૈત્રક વશમા કુલ ૧૯ રાજાઓ થઇ ગયા તેઓ માથી બધુ સિવાય બાકી બધા પોતાને પરમમાહેશ્વર એટલે મોટા શિવભક્ત કહેતા હતા સ્થા વકમેન પહેલો પોતાને પરમભાગવત એટલે મોટા વિષ્ણુભક્ત અને તેનો ભાઇ અને ઉત્તરાધિકારી ધરપટ્ટ પોતાને પરમાદિત્યભક્ત એટલે મોટા સૂર્યભક્ત કહેતા હતા ઓગણીસ રાજાઓમા કેવળ એક જ રાજા પોતાના રાજ્યકાળની આખરના વર્ષોમા બ્રાહ્મણધર્મ એટલે શિવની ઉપાસના છોડી બુદ્ધની ઉપાસના કરવા લાગ્યો, એમ તેના બે ત્રણ તામ્રપત્રોમા તેણે પોતાને પરમોપાસક એટલે મોટા બુદ્ધભક્ત પદ લગાડેલ છે, તે ઉપરથી દેખાય છે તથાપિ ઘણાખરા વલભીના રાજાઓ વૈદિક ધર્મી અને શિવભક્ત હતા એકદરે રીતે એના તે સમયમા સર્વત્ર શિવપૂજનનો પ્રચાર હતો એમ કહેવામા કાઇ વાધો નથી

ડૉ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના મત પ્રમાણે વલભીકાળમા જ સોમનાથની પ્રખ્યાતિ વિશેષ થઇ એમ માની શકાય ગુજરાતમા તે વખતનુ એક પણ મદિર—વકરતુ કે બીજા દેવનુ—હાલમા દેખાતુ નથી અગર તે સબધનો એક પણ શિલાલેખ મળતો નથી તથાપિ ખાસ વલભીના કેટલાક મોટા મોટા શિવ મદિરો મહુ કરીને મૈત્રક રાજાઓએ બાધેલા હતા એમા કાઇ શકા નથી કેમકે હાલના વળા ગામ પાસે—જ્યા જુના વખતનુ પ્રખ્યાત વલભીનગર હતુ—ત્યા કેટલાક બહુ જ મોટા શિવલિગો અને સ્વાભાવિક આકારના તથા તે કરતા મોટા અને નાના આકારના પથરના પોઠિયાઓ જમીનમા દટાઇ ગયેલા મળી આવે છે તેજ પ્રમાણે વલભીમા વિષ્ણુનુ તથા સૂર્યનુ મદિર હશે એમ આપણે ઉપર આપ્યા પ્રમાણે પરમભાગવત અને પરમાદિત્યભક્ત આ બે રાજાઓના ઉપપદો ઉપરથી માની લઇએ દેવીના મદિરનો વલભીના બે તામ્રપત્રોમા ઉલ્લેખ છે બ્રાહ્મણ ધર્મના બીજા દેવો સબધમા આપણે કાઇ જાણી શકતા નથી

યદ્યપિ વલભીના રાજાઓ બ્રાહ્મણધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીઓ હતા તો પણ હિદુ રાજાને સ્વાભાવિક એવુ માન તેઓ બૌદ્ધધર્મને આપતા હતા ગુપ્તકાળથી બ્રાહ્મણધર્મનુ જોરથી નવીન પુનરુજ્જીવન થવા લાગ્યુ તેથી હિદુસ્થાનમા સર્વત્ર બૌદ્ધધર્મની પડતી થવા લાગી તે એટલી કે પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી હ્યુએનત્સગ (ઇ સ ૬૩૦ થી ૬૪૫) હિદુસ્થાનમા ફરતા હતા ત્યારે તેને તે સ્થિતિ સારી રીતે માલુમ પડી તથાપિ સૌરાષ્ટ્રમા બૌદ્ધધર્મનુ માન બહુ ઓછુ થયુ એમ જણાતુ નથી વલભીના રાજાઓના સમા તેને સારૂ માન મળે એવી તેની યોગ્યતા તે વખતે હતી એમ આપણને વલભીના તામ્રપત્રો ઉપરથી માલુમ પડે છે.

વલભીના રાજાઓ બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓને સારો આશ્રય આપતા હતા એટલું જ નહિ પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેઓમાંથી એક રાજાએ બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. તેમ જ રાજવંશની એક સ્ત્રીએ પણ બુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને પોતે વલભીમાં એક મોટો બૌદ્ધ વિહાર બાંધી તેને કાયમનું માનનીય સ્થાન આપ્યું હતું તે રાજકન્યાના—તેનું નામ દુડ્ડા હતું—આશ્રયથી અને અતીવ લાગણીથી હજારો બુદ્ધભિક્ષુઓ પરદેશથી આવી ત્યાં બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા રહેતા હતા. વલભીમાં દુડ્ડાનો વિહાર ઘણું જ મોટો હતો. બીજી પણ એક સ્ત્રીએ, જેનો સંબંધ ઘણું કરીને રાજવંશ સાથે હતો, વલભીમાં સ્વતંત્ર વિહાર બંધાવ્યો હતો, રાજ્યના કોઇ અધિકારીઓએ પણ બુદ્ધધર્મ સ્વીકારી દુડ્ડાવિહાર પાસે પોતાના વિહારો બંધાવ્યા હતા. એક રાજાએ પણ એક વિહાર બંધાવ્યાનો પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ છે. આ વિહારોમાં પ્રત્યેક બૌદ્ધભિક્ષુની જમવાની, કદાચ માંદો પડે તો તેને ઔષધપાણી આપવાની વિગેરે હરએક પ્રકારની સગવડ કરવામાં આવતી હતી. વિહારોમાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવતો હતો, એ વાત ધ્યાનમાં લેવાલાયક છે. આવાં એકાધિક કારણોને લીધે દેશદેશના મોટા મોટા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ત્યાં અધ્યયન નિમિત્તે રહેવા આવતા હતા. તે કાળમાં વલભી બુદ્ધધર્મને લગતી વિદ્યાઓનું એક મહાન્ વિદ્યાપીઠ હતું. યુએનત્સંગ પછી થોડા જ વરસમાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલો બીજો બૌદ્ધ પ્રવાસી ઇત્સિંગ લખે છે ' હિંદુસ્થાનમાં બે મોટી વિદ્યાપીઠો છે. એક બિહાર પ્રાંતમાં નાલંદા અને બીજું સોરાષ્ટ્રમાં વલભી. ચીન દેશમાં જે મોટી મોટી વિદ્યાપીઠો છે તેઓના જેવી જ આ છે અને ત્યાં આસ્થાવાળા વિદ્યાર્થિઓ દૂરદૂરથી આવી બબ્બે ત્રણત્રણ વરસ સુધી રહી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો એકનિષ્ઠાથી અભ્યાસ કરે છે.' વલભીના વિદ્યાપીઠની કીર્તિ ચીન દેશ સુધી એટલી ગઇ હતી કે ઇ. સ. ની છઠ્ઠી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં થઇ ગયેલો બૌદ્ધ પંડિત સ્થિરમતિ અને તે જ સદીની આખરમાં થયેલો બૌદ્ધ પંડિત ગુણમતિ આ બન્નેને ચીનમાં બહુ માન સાથે બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

વલભીરાજ્ય સાથે જ વલભીનગરનો તેના મોટા મોટા બૌદ્ધ વિહારોનો તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ થયો. ત્યાર પછી ક્યાંય પણ શિલાલેખમાં કે તામ્રપત્રમાં તે ધર્મનું નામ પણ આવતું નથી અપવાદ તરીકે ગુજરાતમાં આવેલ અદાલજમાં જમીનમાંથી મળી આવેલી એક બુદ્ધની મૂર્તિના બેસણી ઉપરનો બે લીટીવાળો એક લેખ રા. બ. કેશવલાલભાઇને મળ્યો હતો. તેમાં ફક્ત બુદ્ધધર્મનું 'देयधर्मोऽयं...' આ પ્રસિદ્ધ વાક્ય કોતરેલું છે. તેમાંના અક્ષરો લગભગ આઠમી શતાબ્દીના છે. એ લેખ બુદ્ધધર્મની ગુજરાતમાંથી મળેલી છેલ્લી નિશાની છે.

ગુજરાતમાંથી બૌદ્ધધર્મનો નાશ કેવી રીતે અને બરાબર ક્યારે થયો તે કહેવાનું કામ બહુ જ અઘરું છે. અરબ લોકોએ આક્રમણ કરી વલભીનો—અને બુદ્ધધર્મને માન આપનારા મૈત્રક રાજવંશનો—નાશ કર્યો તે પછી તે ધર્મને આશ્રય આપનારો કોઇ રહ્યો ન હતો. લગભગ તે જ અરસામાં કુમારિલ ભટ્ટ અને આદ્યશંકરાચાર્યે ધર્મ સંબંધમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં જે ક્રાંતિ કરી તેના પરિણામમાં બુદ્ધધર્મના જે કોઇ થોડા અનુયાયીઓ રહ્યા હશે તેઓ બ્રાહ્મણધર્મમાં પાછા દાખલ થયા અને પશ્ચિમમાં દ્વારકામાં પોતાનો એક મઠ સ્થાપી શંકરાચાર્યે પહેલેથી ચાલતા આવેલા શિવસંપ્રદાયને અપૂર્વ પુષ્ટિ આપી.

આ સબંધમાં એક વિશેષ વાતની નોંધ કરવી પડે છે તે એ કે ગુજરાતમાં ચૌલુક્ય કાળ સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાના જૈનધર્મ સબંધી ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી

હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાન્તમાં અને ખાસ કરી મથુરામાં તે ધર્મ સબંધના કેટલાક શિલા લેખો ઇ. સ. ની શરૂઆતના એક બે સૈકાના મળ્યા છે પરંતુ ગુજરાતમાં તો બિલકુલ જ નથી

વલભીકાળ ગુજરાતમાં ઘણો જ શાન્તિવાળો અને આબાદ હતો એમ દેખાય છે તે વખતના શત્રુંજય માહાત્મ્ય નામના જૈન લોકોના એક ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે તેનો કર્તા ધનેશ્વર વલભીના રાજા શિલાદિત્યનો ગુરુ હતો તેણે સં. ૪૭૭ માં વલભીમાં જૈનસૂત્રો લખાણમાં મુકવા માટે જૈન આચાર્યોની એક પરિષદ ભરી હતી બીજા એક જૈન લોકોના કલ્પસૂત્ર નામના પુસ્તકમાં એમ લખ્યું છે કે વલભીમાં ધ્રુવસેનના વખતમાં વીરસંવત ૯૮૦ માં એક જૈન પરિષદ ભરી હતી અને તે વખતે લોહિત્યસૂરીના શિષ્ય દેવર્ધિગણિક્ષમાશ્રમણે સિદ્ધાન્તો લખી કાઢ્યા આવી જ ત્રીજી એક દંતકથા છે કે આનંદપુરના ધ્રુવસેનની સામે વિ. સં. ૯૯૩ માં જૈનધર્મ સબંધના પ્રવચનો થતાં હતાં આવી અનેક દંતકથાઓ જૈન લોકોમાં છે પરંતુ તેઓ વિશ્વાસપાત્ર નથી એમ જણાય છે કેમકે દાખલા તરીકે પહેલી દંતકથા સબંધમાં કહીએ તો આપણને એમ માલુમ પડે છે કે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ એટલે ઇ. સ. ૪૨૧ માં ધ્રુવસેનનું હોવાનું જ અસંભવ્ય છે કેમકે તે વખતે વલભી રાજ્યની જ શરૂઆત થઇ હતી કે નહિ તેમાં સંશય છે બીજી અને ત્રીજી દંતકથાઓ સબંધમાં આ ટકી અસંભવનીયતા આવતી નથી, તોપણ તે બન્ને કાળ અને રાજાના નામ સબંધી બરાબર બંધબેસતી નથી

બીજું એ જોવું જોઇએ કે વલભીના રાજાઓના ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૮૦ તામ્રશાસનો અત્યાર સુધી મળ્યા છે તે બ્રાહ્મણોને તથા બુદ્ધમઠોને દાનાર્થે આપેલા છે તે વખતે વલભીમાં જો જૈન ધર્માનુયાયીઓ હોત અને તેઓ પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રાજા સાથે વિશેષ પરિચય ધરાવનાર હોત તો જૈનધર્મ સબંધનું એક પણ તામ્રશાસન કે લેખ કેમ ન મળે?

વઢવાણ શહેર વર્ધમાન સ્વામીના નામથી વસેલું હતું ત્યાં સં. ૩૧૯ નો એક લેખ છે–આવો તે વખતે જૈન ધર્મનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે કોઇ માણસ કદાચ આક્ષેપ મુકશે, તો તે સબંધમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે વર્ધમાન સ્વામી મગધ પ્રાન્તમાં થઇ ગયા હતા તેના નામનું સ્મરણ વર્ધમાનપુર ત્યાં જ રચવાને માટે તો કંઇ પણ સબંધ દેખાતો નથી બીજું સં. ૩૧૯ નો જે શિલાલેખ કહેવામાં આવે છે તેના અક્ષરો વિગેરે જોતાં એમ જ નિશ્ચિત થાય છે કે, તે સં. ૧૩૧૯ નો હશે અને કોતરનારની ભૂલથી અથવા હજારનો આંકડો ન આપવાના એક રિવાજ પ્રમાણે તે સંવતમાંનો પ્રથમનો અંક રહી ગયો છે

આવા અનેક કારણોને લીધે એમ જ માલુમ પડે છે કે તે વખતે વલભીમાં તો શું, પણ ગુજરાતમાં જૈન ધર્માનુયાયીઓ બહુ જ થોડા, અને વિશેષ મહત્વના ન હતા ઇ. સ.

ની દશમી શતાબ્દીની શરૂઆતના કોઇ લેખો પ્રતિહાર સમ્રાટોના વખતના કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવ્યા છે. તેઓ પણ જૈનધર્મ સંબંધી કાંઇ પણ માહિતિ ન આપતા ઉલટી રીતે સૂર્યોપાસના શિવોપાસના તે વખત કાઠિયાવાડમાં ચાલતી હતી એમ બતાવે છે. આ બધા વિવેચનથી એમ જ કહેવું પડે છે કે ગુજરાતમાં સૌથી પહેલા જૈન લેખ ચૌલુક્યકાલીન જ છે. તે પહેલાં જૈન ધર્મનું કાંઇ પણ ચિહ્ન મળતું નથી. આ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ મુનિ જિનવિજયજીના વાક્યો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છેઃ

"ભારતના ઇતિહાસમાં જેને 'મધ્ય યુગ' (એટલે ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી) કહેવામાં આવે છે, તે યુગના જૈન લેખો ભાગ્યે જ મળી આવે છે. જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક ખાસ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએ જ નહિ, પરંતુ સમુચ્ચય જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શ્વેતાંબરીય સૂત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં, બીજું સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જૈનોના હાથે વધારે લખાયું નથી. તેમજ સ્થાપત્ય પણ જાણવા જેવું કે નોંધવા જેવું બંધાયું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુજ અપ્રકાશિત દેખાય છે. લગભગ ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ જેટલા એ 'મધ્ય યુગમાં' જૈન ધર્મની અને તેમાં ખાસ કરીને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની શી સ્થિતિ હતી, તે જાણવા માટે કાંઇ પણ ઉલ્લેખયોગ્ય પુરાવાઓ અદ્યાપિ મળ્યા નથી. એ યુગનો મહાન ચિની મુસાફર હ્યુએનત્સંગ આખા હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી ગયો હતો અને બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મના અનેકાનેક સંપ્રદાયોનો વિસ્તૃત અહેવાલ તે પોતાની નોંધવહીમાં લખી ગયો હતો. પરંતુ તેની એ વિશાળ નોંધમાં, હિંદુસ્થાનની છેક દક્ષિણે રહેતા થોડાક દિગંબરોની સૂચના સિવાય જૈનસમાજ, જૈનસાહિત્ય, જૈનસ્થાપત્ય, કે જૈન સાધુઓના સંબંધમાં એક પૂરી લીટી પણ લખાએલી જડતી નથી"+

ચૌલુક્યકાળ ગુજરાતમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કાળ હતો; તે કાળમાં જ જૈનધર્મનું નામ ગુજરાતમાં પ્રથમ સ્પષ્ટરીતે જણાવવામાં આવ્યું, અને તે કાળમાં જ જૈનધર્મની મહત્તા અતીવ વધી ગઇ. જૈનધર્મની ઉન્નતિ એટલે બ્રાહ્મણધર્મની પડતી હોવી જ જોઇએ એવું કાંઇ નથી. તે ધર્મની સ્થિતિ પણ તે વખતે સારી જ હતી. તે કાળમાં જેમ હેમચંદ્ર, અરિસિંહ, અમરચંદ્ર, માણિક્યચંદ્ર, મલ્લિષેણ જેવા મોટા મોટા જૈન પંડિતો થઇ ગયા, તેમ જ ઉવ્વટ, ધ્યાદ્રિવેદ, વિષ્ણુ, વાગ્ભટ, સુભટ, નાનક, એવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ થઇ ગયા. ચૌલુક્ય રાજાઓ ઘણા ખરા બ્રાહ્મણધર્મી જ હતા, અને તેઓના કુલદેવ શિવ હતા, એમ તેઓના અનેક શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, વિગેરે ઉપરથી દેખાય છે. ચૌલુક્ય વંશનો પ્રસ્થાપક મૂળરાજ શૈવ હતો અને તેણે અણહિલવાડપાટણમાં, અને બીજા કેટલાક ઠેકાણે ત્રિપુરુષપ્રાસાદ, મૂલેશ્વર, વિગેરે શિવાલયો બંધાવ્યા. પ્રબંધચિંતામણિ જેવા જૈનગ્રંથમાં યદ્યપિ મૂળરાજે કોઇ જૈન મંદિરો બંધાવ્યાનું કહ્યું છે, તથાપિ તેનો અર્થ એટલો જ કે મૂળરાજ હિંદુરાજાની હમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે, તે વખતમાં ઘણા લોકોમાં માન્યતા પામેલા જૈનધર્મ વિષે પ્રેમ રાખતો હતો, અને તેના અનુયાયીઓને સારો આશ્રય આપતો હતો. તથાપિ એ પણ

+ જુઓ મુનિ જિનવિજયજીકૃત પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ પા. ૧૧.

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ચૌલુક્ય રાજાઓના અત્યાર સુધી જેટલા તામ્રપત્રો મળી આવ્યા છે તેઓમાં એક પણ જૈન સાધુને કે મંદિરને આપેલું મળતું નથી

એક વાત બ્રાહ્મણો સંબંધમાં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમાં ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ નામનો જે એક મોટો વર્ગ છે, તે પોતાના સંબંધમાં એવી દંતકથા કહે છે કે તેઓને મૂળરાજે ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં આવેલ કુરુક્ષેત્રમાંથી બોલાવ્યા અને મોટા માન સાથે મોટો આશ્રય આપ્યો તે જ પ્રમાણે તેના વંશજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે કેટલાક ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુરમાં, કેટલાકને સંડેરમાં, કેટલાકને સિહોરમાં, અને કેટલાકને વળામાં ગામો કરી આપ્યાં પરંતુ દુર્દૈવની–અથવા ખરૂં કહીએ તો નવાઈની વાત એ છે કે અત્યાર સુધીમાં તે સંબંધનો એક પણ વિશ્વાસ રાખવા લાયક લેખ કે તામ્રપત્ર ઉપલબ્ધ થયું નથી તેથી તે બ્રાહ્મણોનું ઔદીચ્ય નામ શાથી પડ્યું તે, તેમ જ તેઓ ગુજરાતમાં ક્યા પ્રસંગે આવ્યા તે સંબંધમાં નિશ્ચયાત્મક કાંઈ પણ કહી શકાતું નથી* ગુજરાતની એકંદર લોકવસ્તીમાં, તેમ જ બ્રાહ્મણજ્ઞાતિની લોકવસ્તીમાં, ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનો વર્ગ એટલો મોટો છે, તેમ જ બ્રાહ્મણેતર જ્ઞાતિઓ સાથે ધાર્મિક વિગેરે બાબતોમાં, તેઓનો એટલો નજદીકનો સંબંધ છે કે તેમના સંબંધી ઉપર આપવામાં આવેલી માહિતી પુરી અને સમાધાનકારક નથી માટે સાથે એમ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનો વર્ગ ચૌલુક્યકાળમાં પણ વિદ્વત્તા, રાજકારણ વિગેરે દૃષ્ટિથી ખાસ મહત્ત્વનો ન હતો એમ દેખાય છે તેઓમાંથી એકાદ બ્રાહ્મણ કદાચ વિદ્વાન્ થયો હશે, અને તેને એકાદ ચૌલુક્ય રાજાએ એકાદ તામ્રપત્ર આપ્યું હશે તેમ જ એકાદ બ્રાહ્મણે રાજદરબારમાં પ્રવીણતા બતાવી કાંઈ પ્રસંગે મોટી જગ્યા મેળવી હશે એટલું જ બાકી તેઓની દંતકથા પ્રમાણે તેઓનું મહત્ત્વ ઇતિહાસમાં દેખાતું નથી

ચૌલુક્યોના વખતમાં વિદ્વત્તા અને રાજકારણમાં નાગર બ્રાહ્મણો જ અગ્રેસર હતા, એ વાત તેઓએ બનાવેલા ગ્રંથો, તેઓને ચૌલુક્ય રાજાઓએ આપેલા દાનપત્રો તેમ જ તેઓને રાજ્યમાં મળેલી મોટી મોટી જગ્યાઓ વિગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે વલભીકાળથી નાગર બ્રાહ્મણો મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતા હતા, એ વલભીના વખતના તેઓના અનેક તામ્રપત્રો ઉપરથી, તેમ જ અણહિલવાડ પાટણના વખતના ઉપર બતાવેલા સાધનો ઉપરથી દેખાય છે ચૌલુક્ય રાજ્યમાં નાગર બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય સ્થાન આનંદપુર અથવા વડનગર અને મોઢેરા મૌઢ વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર હતું, અને ચૌલુક્ય રાજાઓએ યદિ કોઈ બ્રાહ્મણોને સારો આશ્રય આપ્યો હશે તો તે નાગર બ્રાહ્મણોને જ ઔદીચ્ય, શ્રીમાળી, શ્રીગૌડ, વિગેરે બ્રાહ્મણોને તેઓએ બોલાવ્યા એમ કહેવા કરતાં ગુર્જર પ્રતિહાર સમ્રાટોની અવનત દશાની વખતે, તેઓ આશ્રયાર્થે આવ્યા એમ કહેવું અધિક સયુક્તિક દેખાય છે માટે આ કથનને પુષ્ટિ આપે એવા કેટલાક પુરાવા જ દાખલાઓ અહીંઆ આપું છું

સોમેશ્વર દેવ કૃત સુરથોત્સવ નામના કાવ્યના પંદરમા સર્ગમાં તે કવિએ પોતાના પૂર્વ-

---

*પાટણના રાજા જયસિંહ સોલંકીએ ઉજ્જનના બ્રાહ્મણને [illegible] દાન કરી આપ્યું, [illegible] સંવત ૧૧૯૬ ના [illegible] શુદ ૫ [illegible], ને તામ્રપત્ર મૈત્રીન્ય [illegible] બતાવવામાં આવે છે પરંતુ તે બનેલ [illegible] છે

જેની મારી હકીકત આપેલી છે. તેમા તે લખે છે કે તેના 'સોલ' નામના એક પૂર્વજને, મૂળરાજ સોળકીએ પોતાનુ પુરોહિતપણું વંશપરંપરાથી આપ્યુ. તે પ્રમાણે સોમેશ્વરદેવ સુધી, એટલે ચૌલુક્ય રાજા બીજા ભીમદેવ સુધી, તેઓનું રાજપુરોહિતપણુ અબાધિત ચાલતું આવ્યુ. એ વંશ 'નગર' ના એટલે વડનગરના રહેનાર વસિષ્ઠ ગોત્રી, અને ગુલેચા નામવાળો હતો, તેથી તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તે સબંધમા કાઇ પણ શંકા નથી. મૂળરાજે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હોત તો આ પુરોહિતની જગ્યા નાગર બ્રાહ્મણને ન મળત. હાલમા માત્ર પ્રત્યેક રાજાનો પુરોહિત ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ જ દેખાય છે. હવે બીજા પુરાવાથી રાજકારણમા પણ નાગર બ્રાહ્મણોને માન હતું તેમ દેખાય છે. પ્રભાસપાટણમા સં. ૧૨૭૨ નો ચૌલુક્ય રાજા બીજા ભીમદેવના વખતનો એક બહુ જ ઉપયોગી લેખ મળ્યો છે. તેમા તેણે પોતાના મંત્રી શ્રીધર નામના નાગર બ્રાહ્મણ મારફત પ્રભાસપાટણમા મેઘધ્વનિ નામે સોમનાથનો મંડપ બનાવ્યાને લખ્યુ છે. આ લેખમા મૂળરાજથી બીજા ભીમદેવ સુધી, ચૌલુક્ય રાજાની વંશાવળી આપી છે અને તે રાજાઓના મંત્રી તરીકે કામ કરનાર શાંડિલ્ય ગોત્રી, વસ્ત્રાકુલ અવટંકવાળા—જેને હાલમા વસ્તા કહેવામા આવે છે—બીજા એક નાગર બ્રાહ્મણના વંશની, પહેલા પ્રમાણે જ લાંબી અને અવિચ્છિન્ન વંશાવળી આપી છે. આ બે નાગર વંશોની વંશાવળીઓ નાગરોના ઇતિહાસ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે જ એટલુ જ નહિ પણ તે ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે. કેમકે ચૌલુક્ય રાજવંશ, ગુલેચા પુરોહિત વંશ, અને વસ્તા મંત્રીવંશ, એ ત્રણે વંશોનો અઢીસો વરસના લાંબા કાળ સુધી અને કેટલીક પેઢીઓ સુધી પરસ્પર નજીકનો સંબંધ હતો એમ તેઓ ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ વખતી કાળ પ્રમાણે વેદવિદ્યા વિગેરેમા, તેમ જ રાજકારણમા સારી રીતે નિષ્ણાત હતા, એમ કેટલાક શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતના મોટા મોટા સુન્દર અને વિદ્વત્તા સાથે રચાયેલા શિલાલેખો નાગર બ્રાહ્મણોએ જ લખેલા હતા, એમ ઘણી વખત લેખની નીચે આવનાર, તેઓના નામ ઉપરથી જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ જૈન લોકોના મોટા મોટા લેખો પણ નાગર બ્રાહ્મણોએ જ લખાવેલા હતા. ચૌલુક્ય કાળની શરૂઆતથી આખર સુધી, એટલે લગભગ વિ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૨૫૦ સુધી, જેમ મોટા મોટા પંડિતો અને કવિઓમા. નાગર બ્રાહ્મણો તથા જૈનોના નામો આવે છે તેમ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોના નામો વિશેષ મળતા નથી. જેઓના 'નાગરત્વ' સબંધના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે, એવા ઉવ્વટ, ધાહિવેદ, સોમેશ્વરદેવ, નાનક વિગેરે મોટા મોટા વૈદિક પંડિતો અને કવિઓ ચૌલુક્ય કાળમા થઇ ગયા એકંદર રીતે જોતા એમ કહી શકાય કે વિદ્વત્તા અને રાજકારણમા નાગર બ્રાહ્મણ અને જૈન જ્ઞાતિઓ બહુ જ ઉચ્ચે દરજ્જે પહોચેલી હતી, અને તેઓની જ સ્પર્ધા ચાલતી હતી નાગર બ્રાહ્મણો સંબધી મારે અહીંઆ એક નોધ કરવાની છે કે હાલમા નાગર અને બ્રાહ્મણ એવા જે બે સ્પષ્ટ વિભાગો દેખાય છે તેવા તે વખતે ન હતા હાલના નાગરોને પોતાના નામ સાથે બ્રાહ્મણ શબ્દ લગાડવામા સંકોચ લાગે છે. તેઓ બ્રાહ્મણ શબ્દનો ભિક્ષુકશબ્દના અર્થમા ઉપયોગ કરે છે તથાપિ પૂર્વકાળમા સર્વ નાગર જ્ઞાતિ પોતાને 'નાગર બ્રાહ્મણ' પદ મોટા અભિમાન સાથે લગાડતી હતી એમ માલુમ પડે છે. ચૌલુક્ય રાજાઓના ધર્મ સંબંધી ઉપર કરેલા લાંબા વિવેચનથી વાચકના મન ઉપર મારે આટલી જ વાત ઠસાવવાની છે કે ચૌલુક્ય કાળમા મોટા મોટા

જૈન શેઠીયાઓએ અનેક મંદિરો બનાવેલાં માલુમ પડે છે, વળી વખત ચૌલુક્ય રાજાઓના મુખ્ય મંત્રીઓ જૈનધર્માનુયાયી હતા, એવા અનેક દાખલાની ચૌલુક્ય રાજાઓ જૈન મતાનુયાયી થયા હતા વિગેરે કહેવામાં આવે છે તો પણ તેમાં બહુ સત્ય નથી ખાસ જૈનધર્મ ઉપર આસ્થાવાળા અનુયાયી તરીકે કુમારપાળ રાજાનું નામ લેવામાં આવે છે આ એક રાજા સિવાય બાકી બધા ચૌલુક્ય રાજાઓ, બ્રાહ્મણ ધર્મના અનુયાયીઓ હતા એમ શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી જણાય છે માત્ર તેઓ પરધર્મસહિષ્ણુ હતા અને જૈન ધર્મને પણ સારું માન આપતા હતા એટલું જ

યદ્યપિ ચૌલુક્યોના વખતમાં જૈનધર્મના ઘણા લેખો મળી આવે છે અને બ્રાહ્મણ ધર્માનુયાયીના તે કરતાં ઓછા મળી આવે છે, તથાપિ જે કોઈ મળી આવે છે તેમના ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે તે વખતના રાજાઓની તેમ જ ઘણા ખરા લોકોની શિવ સંપ્રદાય માટે લાગણી બહુ જ હતી ચૌલુક્ય રાજાઓએ, તેઓના માંડલિક રાજાઓએ, તેઓના અધિકારીઓએ, તેમ જ કેટલાક ખાનગી ગૃહસ્થોએ બંધાવેલાં કેટલાક અતિવિશાળ અને સુંદર શિવમંદિરો ખંડિત સ્થિતિમાં અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે યદ્યપિ કુમારપાળ રાજા જૈન મતાનુયાયી થયા હતા, તથાપિ ગુજરાત દેશના અંદરના તેમ જ ગુજરાતની બહારના માળવા, રાજપુતાના, વિગેરે સ્થળોના માંડલિક રાજાઓએ, અને અધિકારીઓએ સર્વત્ર શિવમંદિરો બંધાવ્યાના લેખો મળી આવે છે પાટણના સોમનાથની મહત્તા વલ્લભીના રાજાઓએ કરી હશે, અને તેમાં આદ્ય શંકરાચાર્યે વૃદ્ધિ કરી હશે, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ હતું કે ચૌલુક્ય રાજાઓના વખતમાં સોમનાથની મહત્તા બહુ જ વધી ગઈ હતી કેટલાક ચૌલુક્ય રાજાઓ અને તેઓના માંડલિકો પોતે સોમનાથની પૂજા કરવા માટે, ત્યાં જતા હતા, એમ શિલાલેખો બતાવે છે સ્વાભાવિક રીતે જ, ઘણા લોકોમાં પણ તેની ભક્તિ વધી ગઈ આ કારણને લીધે સોમનાથના મંદિરમાં અપાર સંપત્તિ એકઠી થઈ ગઈ હતી ગિઝનીના મહમદને સોમનાથના ઉપર હુમલો કરવાનું એક કારણ, હિંદુ ધર્મ ઉપર પ્રહાર કરવાનું, અને બીજું સોમનાથ ઉપર પ્રહાર કરી, ત્યાંની અપરંપાર સંપત્તિ લુંટી લઈ જવાનું હતું મોટી નવાઈની વાત એ છે કે, આ હકીકત સંબંધી ગુજરાતના શિલાલેખોમાં જરા પણ (passing) ઉલ્લેખ નથી તો પછી બીજા પ્રાંતના શિલાલેખો સંબંધી શી વાત કરવી? તેમ જ એક પણ જૈન કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી તથાપિ મુસલમાની તવારીખોનો તે સંબંધનો એટલો ભારી પુરાવો છે કે તે વિષે શંકા લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી

જો કે મહમદ સોમનાથનું મંદિર તોડી અને મૂર્તિ ફોડી અખૂટ સંપત્તિ લઈ ગયો તો પણ સોમનાથ વિષેનું માહાત્મ્ય તે કાળમાં કિંચિત પણ ઓછું થયું નહોતું એટલું જ નહિ પણ સોમનાથપાટણમાં જે ઘણા-મોટા મોટા અને નાના શિલાલેખો મળી આવે છે, તે બધા મહમદ પછીના કાળના છે, અને તેઓમાં સોમનાથનું મંદિર ફરીથી બંધાવ્યાના તથા તેની નજીકમાં જ કેટલાક બીજાં મંદિરો, જલાશયો, વિગેરે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળી આવ્યા છે તે કાળના લોકોમાં શિવસંપ્રદાય માટે અને વિશેષ કરીને સોમનાથ માટે અત્યંત ભક્તિ હતી એમ તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે તથાપિ સોમનાથનું મંદિર

મહમદે તોડયા પછી, એક કે બે વખત નહી પણ ત્રણ વખત ફરીફરીથી મુસલમાનોએ તોડયુ એમ શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી જોયાથી ગુજરાતના ધર્માભિમાન, અને ક્ષાત્રતેજને કોઇ પણ વખત ન ધોવાય તેવુ કલંક લાગ્યુ એ વાત કોઇથી નાકબુલ ન થઇ શકે.

શૈવ સંપ્રદાયાન્તર્ગત લકુલીશ પાશુપત નામના એક પંથનો પ્રચાર ગુજરાતમા ચૌલુક્ય કાળમા હતો તે વિષે થોડી માહિતિ આપુ છુ, કેમકે તેની માહિતિ લોકોને ક્વચિત જ હોય છે. આ પંથની માહિતિ આપણને માધવાચાર્યકૃત સર્વદર્શન સંગ્રહ, વિષ્ણુપુરાણ એવા ગ્રંથો, અને હિંદુસ્થાનમા કોઇ કોઇ ઠેકાણે મળી આવેલા શિલાલેખો ઉપરથી જ કેવળ મળી આવે છે. હાલમા આ પંથના અનુયાયીઓ કોઇ મળતા નથી. પરંતુ પ્રાચીન કાળમા તેઓ ગુજરાત, રાજપુતાના, માળવા, દક્ષિણ, બંગાલ, વિગેરેમાં સર્વત્ર હતા, એમ દેખાય છે. લકુલીશની મૂર્તિઓ હાલમાં પણ ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. વડોદરાથી દક્ષિણ દિશામા પંદર માઇલ ઉપર 'કારવાન' કરીને જે મુસલમાનોએ ધ્વસ્ત કરી નાખેલું ગામ છે, ત્યાં પ્રાચીનકાળમા ભગવાન શંકરે લકુલીશ નામનો અઢારમો અવતાર લીધો હતો એમ માનવામા આવતું હતું. લકુલીશ અથવા લકુટીશ શબ્દ લકુટ એટલે દંડ ઉપરથી થયો છે, અને લકુલીશની મૂર્તિના એક હાથમા દંડ હોય છે તે પદ્માસન કરી બેઠેલી હોવાથી કેટલાક તે મૂર્તિને જૈન અથવા બૌદ્ધ મૂર્તિ માને છે, પરંતુ તે ભૂલ છે. તે શિવના એક અવતારની મૂર્તિ છે. લકુલીશ ઉર્ધ્વરેતા (જેનું વીર્ય કોઇ વખત સ્ખલિત થતું નથી) માનવામા આવે છે, તેથી તેવું ચિહ્ન (ઉર્ધ્વલિંગ) મૂર્તિ ઉપર દેખાય છે. આ પંથના આચાર્યો યોગાદિ વિદ્યાઓમા પ્રવીણ હતા. તેઓના નામની આખરે રાશિપદ હોય છે જેમકે ત્રૈલોક્યરાશિ, ધર્મરાશિ, વીરભદ્રરાશિ. આ પંથનો સોમનાથપાટણમા એક બહુ મોટો મઠ હતો એમ શિલાલેખો બતાવે છે. ચૌલુક્યકાળ પછી એટલે ઇ. સ. ની ચોદમી શતાબ્દી પછી આ પંથનો ગુજરાતમાંથી અસ્ત થઇ ગયો એમ દેખાય છે.

ચૌલુક્ય કાળમા બ્રાહ્મણધર્મના શિવ સિવાય બીજા કયા દેવતાઓની ભક્તિનો લોકોમા પ્રચાર હતો, તે વિષે હવે થોડું લખું છુ તે વખત બુદ્ધધર્મ તદન નષ્ટ થયો હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. જૈનધર્મના કોઇ અનુયાયી સિવાય બાકી રહેલા જૈન સનહનો મોટો ભાગ શિવસંપ્રદાયી હતો એમ ઉપરના વિવેચનથી દેખાઇ આવશે. બાકી રહેલા લોકો, કોઇ વિષ્ણુની, કોઇ સૂર્યની, આવી રીતે ઉપાસના કરતા હતા. શિવ પછી વિષ્ણુની ઉપાસના કરનાર માણસો ઘણા હશે એમ અનુમાન કરવામા આપણને વાંધો નથી પરંતુ તે સંબંધના તત્કાલીન શિલાલેખો કે મદિરો બહુ જ ઓછા મળી આવે છે, એમ પણ કહેવું જોઇએ. હાલનો વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય બહુ આધુનિક છે.

સૂર્યની ઉપાસના વિષે માત્ર બહુ ઉપયોગી માહિતિ મળી આવે છે વલભીના એક રાજા ધરપટ્ટે પોતાને માટે, પરમાદિત્યભક્ત એવું વિશેષણ લગાડયું હતું, એમ ઉપર એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખત કોઈ કોઇ લોકો સૂર્યની ઉપાસના કરતા હતા. તેઓએ ઘણું કરીને સૂર્યનું એકાદું મંદિર પણ વલભીમા બનાવેલું હશે. ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજાનો તે પ્રથમનો જ ઉલ્લેખ વલભીકાળ–પછી પડિહારકાળમા–ઇ સ. ની દશમી સદીના આરંભના જ લેખો સૂર્યપૂજા સંબંધના મળ્યા છે તે ઉપર કહેવામાં

આવ્યું છે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના લગભગ તે જ કાળના જે તામ્રશાસનો લાટમાંથી મળ્યાં છે તેઓમાંથી કોઈમાં સૂર્યપૂજાનો ઉલ્લેખ છે તથાપિ ચૌલુક્ય કાળમાં સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર બતાવનાર શિલાલેખો અને મંદિરો વધારે સંખ્યામાં જોવામાં મળે છે તેમ જ તે લેખો અને મંદિરો બહુ જ થોડાં છે સૂર્યપૂજા માટે આપેલું ચૌલુક્ય કાળનું તામ્રશાસન માત્ર મારા જોવામાં આવ્યું નથી [illegible] સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર ગુજરાતમાંથી નિકળી ગયેલો હોવાથી સૂર્યનું નવું મંદિર તો જોવામાં આવતું જ નથી, અને જૂનાં મંદિરો મુસલમાનોના નિર્દય હાથથી અને કાળના પરિણામથી અત્યારે બહુ જ ખરાબ સ્થિતિમાં છે

ચૌલુક્ય સિદ્ધરાજ જયસિંહનો વાગડના સંસ્થાનમાં ગાળા નામના ગામમાં એક સં ૧૧૯૩ નો ઉલ્લેખ મળ્યો છે તેમાં દેવી અને વિનાયકનું મંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે ઘણા શિલાલેખોમાં જૈન લોકોના લેખોમાં પણ આરંભમાં જ ગણપતિને નમન કરવાનો રિવાજ ઘણા પ્રાચીનકાળથી જોવામાં આવે છે તથાપિ પ્રસ્તુત લેખના વખત સુધી ગણપતિના મંદિર વિષે એક પણ શિલાલેખમાંથી માહિતિ મળતી નથી અણહિલપાટણમાં એક ગણપતિની મૂર્તિ નીચે સં ૮૦૨ વાળો લેખ છે પરંતુ અક્ષરો વિગેરે ઉપરથી તે લેખ સં ૮૦૨ નો નથી પણ ઉપર બતાવેલા સિદ્ધરાજના લેખ કરતાં પણ તે આધુનિક છે એમ માનવું સકારણ છે દક્ષિણ દેશમાં જેમ ગણપતિનું સ્વતંત્ર મંદિર બનાવવાનો પ્રચાર છે તેવો ગુજરાતમાં નથી કાઠિયાવાડમાં ચારીમાં ગણપતિનું સ્વતંત્ર મંદિર જોવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે આધુનિક કાળનું અને કોઈ દક્ષિણી ગૃહસ્થે બનાવેલું છે દક્ષિણમાં જેમ એકાદો 'ગાણપત્ય' હોય છે તેવો ગુજરાતમાં થયેલો લાગતો નથી

નાગર લોકો જેઓનું પ્રાબલ્ય ચૌલુક્ય કાળમાં ઘણું હતું તેઓ શિવભક્ત તથા દેવીભક્ત હોય છે તેથી દેવીનાં મંદિરો તે વખત મોટી સંખ્યામાં હોવાં જોઈએ પરંતુ તે ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે, અને તે સંબંધનો લેખ તો મારા જોવામાં આવ્યો જ નથી

કાઠિયાવાડમાં દક્ષિણ ભાગમાં સમુદ્ર કિનારે પરનાલડા નામના ગામમાં એક ગાયત્રીનું મંદિર છે અહિં ત્યાં શિલાલેખ નથી તોપણ તે મંદિર ચૌલુક્ય કાળનું હોવાનું અનુમાનનીય છે ગાયત્રીનાં મંદિરો ગુજરાતમાં તો શું પણ હિંદુસ્થાનમાં ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે ગુજરાતમાં તે એક જ છે, એમ મારી માન્યતા છે અને તે કદાચ અજમેર નજીકના પુષ્કર તીર્થમાંથી જે બ્રાહ્મણો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આવી વસ્યા તેઓના ઉપદેશથી બનાવવામાં આવ્યું હશે

તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનાં મંદિરો પણ ક્વચિત જ જોવા મળે છે કુમરપાગમાં (જૂના ગા॰ સંસ્થાનના ઉંઝા મહાલના તાબે) એક બ્રહ્મદેવની મૂર્તિ ઉત્તર ગુજરાતમાંથી આણેલી રાજકોટના મ્યુઝીયમમાં સંગ્રહિત કરી છે બાકી તે દેવનાં ગુજરાતમાં મંદિરો મારા જોવામાં કે સાંભળવામાં આવેલાં નથી બ્રહ્મદેવ સૃષ્ટિકર્તા છે આવી કલ્પના કેટલાક શિલાલેખોમાં ખાસ કરીને લાટ દેશના ચાલૂક્ય વંશના કીર્તિરાજના તામ્રશાસનમાં આવેલી છે બ્રહ્મદેવના ચુલુકમાંથી એટલે અંજલિમાંથી ચૌલુક્ય નામનો વીર ઉત્પન્ન થયો આવી માન્યતા ગુજરાતના ચૌલુક્યોના કેટલાક લેખોમાં તો છે જ, પણ ગુજરાત બહારના લેખોમાં

પણ છે. તથાપિ સ્વતંત્ર મંદિરો બંધાવી બ્રહ્મદેવની પૂજા કરવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં ન હતો એમ કહેવામા વાધો નથી.

રામના તથા સ્વતંત્ર હનુમાનના મદિરો ગુજરાતમા ઓછા જ જોવા મળે છે. શિલાલેખોમા તે સંબંધનો ઉલ્લેખ મારા જાણવામા આવ્યો નથી. મને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્થાનમા આવા મંદિરોનો પ્રચાર આધુનિક કાળમા જ થયેલો છે. હાલમા માત્ર દક્ષિણમા જેમ પ્રત્યેક ગામના સિમાડા ઉપર હનુમાનનું મંદિર અવશ્ય હોય છે તેવો રિવાજ ગુજરાતમા હાલમા વિશેષ દેખાતો નથી રામના અને હનુમાનના મંદિરો ગુજરાતમા બહુ થોડા છે.

દત્તાત્રેયની પૂજા કરવાનો ગુજરાતમા રિવાજ જણાતો નથી. ગિરનાર ઉપર જે દત્તાત્રેયના પગલા માનવામા આવે છે તે સબંધી શંકા લેવાનું કારણ છે. કેમકે તે પાદુકાની પાછળના ભાગમા એક જૈન મુર્તિ કોતરેલી દેખાય છે અને નીચે એક અસ્પષ્ટ અક્ષરોવાળો કદાચ ચૌલુક્યકાલીન લેખ દેખાય છે. બીજુ કારણ એ છે કે ગુજગતમા અન્યત્ર દત્તાત્રેયનુ સ્થાન કયાય જોવામાં આવતું નથી.

બાકી બ્રાહ્મણધર્માન્તર્ગત દેવતાઓ સંબંધના લેખો કે મંદિરો જાણવામા આવતા નથી. શદ્ર, અતિશદ્ર, વિગેરે હલકી કોમવાળા લોકો તે વખત બ્રાહ્મણોના શંકર વિષ્ણુ વિગેરે સિવાય કયા દેવતાઓની પૂજા કરતા હતા, તે જાણવા માટે સાધનો નથી. કેમકે તે સંબંધી જાણવા માટે જે આધાર શિલાલેખો છે તે તો આ અભણ માણસો લખી શકતા નહિ તે કામ બ્રાહ્મણ જેવા ઉચ્ચ વર્ણના લોકોનું જ હતું.

હવે ચૌલુક્યકાલીન શિલાલેખો ઉપરથી જૈનધર્મ વિષે આપણને શુ માહિતિ મળે છે તે આપણે જોશુ. મેં ઉપર કહ્યું છે કે ગુજરાતમા ચૌલુક્ય કાળથી જ જૈનધર્મનો વિશેષ પ્રચાર થયો અને રાજાશ્રય અને તે કરતા પણ ધનાઢ્ય વૈશ્ય લોકોના મુક્તહસ્ત આશ્રયને લીધે તે એટલો વધી ગયો કે, તે સબધના અસંખ્ય શિલાલેખો મળી આવે છે. એક માણસે સહજ વિનોદ કરવાના હેતુથી ઉદ્દગારો કાઢયા કે જૈન મૂર્તિઓ એટલી છે કે તેઓની સંખ્યા ખાસ જૈન લોકોની સખ્યા કરતા પણ મોટી છે. આ વાતમા કદાચ અતિશયોક્તિ હશે. પરંતુ એટલુ તો ખરૂં કે ગુજરાતમા જૈન મૂર્તિઓ બહુ જ છે. તથાપિ સાથે સાથે એમ પણ કહેવું જોઇએ કે જૈન લોકોની બીજા ધર્મીઓ કરતાં આ એક વિશેષતા છે કે તેઓ જે જે મૂર્તિની સ્થાપના કરે છે, જે જે મદિરો બધાવે છે તેમા તે સબંધી લેખ જરૂર રાખે છે. એટલે જૈન શિલાલેખોની સખ્યા પણ ગુજરાતમા બહુ જ છે જૈન લોકોનો આ ગુણ કહો કે વ્યસન કહો પણ તેઓના શિલાલેખો આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમા ઘણા જ ઉપયોગી થાય છે, એ વાત કબૂલ કરવી પડે છે. ઘણાખરા જૈન લેખો એકાદા તીર્થંકરની મૂર્તિ સ્થાપ્યા સબધના હોય છે, અને તેમા સંવત્, મૂર્તિ સ્થાપનારનુ નામ, જેના શ્રેય માટે મૂર્તિની સ્થાપના કરવામા આવી હતી એવા પોતાના માતાપિતા વિગેરે વડિલોનું નામ, તેમ જ તે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર જૈન સૂરિનુ નામ, તેનો ગચ્છ, ગુરુપરંપરા વિગેરે માહિતિ આપેલી હોય છે. ઘણી વખત આ મૂર્તિનું-ચોવીસ

તીર્થંકરોમાથી એક તીર્થંકરના ‘ બિંબનુ ’ નામ પણ આપેલુ હોય છે મૂર્તિની સ્થાપના કરનારો માણસ કદિ સાધારણ હોય અને તેનો તત્કાલીન રાજદ્વારી સાથે કાઇ પણ સબધ ન હોય, ત્યારે ઘણી વખતે તેનો શિલાલેખ ઐતિહાસિક બાબતો જાણવાના કામમા વિશેષ ઉપયોગી થઇ શકતો નથી આવા લેખો જૈન સાધુઓની પરપરા, તથા તેઓના ગચ્છો, વિગેરે જૈન ધર્મના ઇતિહાસની ઉપયોગી માહિતી મેળવવા માટે માત્ર ઉપયોગી થાય છે હમેશ કઇને કાઇ ઉપયોગી બાબતની નોધ કરવાની જૈન લોકોની—વ્યાપારી લોકોની—સાહજિક જ વૃત્તિ હોવાથી કોઇ વખત જૈન લેખો ઉપરથી આપણને તત્કાલીન ઐતિહાસિક માહિતિ સાથે, આર્થિક, સામાજિક, ભાગોલિક, વિગેરે માહિતિ પણ મળી આવે છે જે સ્થળમા જૈન ‘ બિબ ’ સ્થપાયુ તે સ્થળનો અધિકારી, તેની નિમણુક કરનાર રાજાનુ નામ, તે રાજા યદિ કાઇ સાર્વભૌમ રાજાનો માડલિક હોય તો તેનુ નામ વિગેરે માહિતિ જૈન લેખોમા કોઇ વખત મોટી કાળજીથી આપેલી હોય છે

ગુજરાતમા જૈન લોકોના સૌથી પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાનો બે છે એક શત્રુજય અને બીજુ ગિરનાર, શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી અબુ પર્વત આ બે સ્થાન કરતા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, પરતુ તે રાજપુતાનામા હોવાથી આપણા લેખની મર્યાદામા આવતો નથી શત્રુજયના મુખ્ય દેવ પ્હેલા તીર્થંકર આદિનાથ છે, અને ગિરનાર ઉપરના મુખ્ય દેવ બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ છે શત્રુજયનુ માન મોટુ છે તથાપિ ગિરનાર પર્વત ઉપર લેખો બહુ જુના, મહત્ત્વના, અને પુષ્કળ છે શત્રુજય પર્વત ઉપરના ચૌલુક્યકાલીન લેખો બહુ જ થોડા છે, આધુનિક કાળના—વિશેષ કરી અકબર પછીના કાળના—વધારે છે યદ્યપિ આ કાળમા ગુજરાતમા જગાએ જગાએ સેકડો જૈન મદિરો બધાવવામા આવ્યા તીર્થંકરોની હજારો મૂર્તિઓ સ્થપાઇ, અને તે માટે લાખો-કરોડો કહીએ તો કાઇ વાધો આવે એવુ નથી—રૂપીઆ ખર્ચ થયુ, તથાપિ તેમાનો મોટો ભાગ ગિરનાર અને શત્રુજય ઉપર જ ખરચાયો એમ જોવામા આવે છે ત્યાના શિલાલેખોની સખ્યા સાહજિક રીતે જ મોટી અને મહત્ત્વની છે તથાપિ હમણા જ કહ્યા પ્રમાણે ખાસ કુમારપાળના વખત સુધીના જૈન લેખો ગિરનારમા પણ બહુ ઓછા મળે છે, અને શત્રુજય ઉપર તો મળતા જ નથી ચૌલુક્ય રાજા બીજા ભીમદેવના વખતમા તેના માડલિક લવણપ્રસાદના કારભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ, નામના બે ભાઇઓ હતા તેઓ પહેલેથી જ વ્યાપારને લીધે ધનાઢ્ય થયા હતા પછી કારભારીનુ પદ હાથ આવ્યુ તે ભાઇઓ મોટા ગુણી અને ધાર્મિક પણ હતા તેઓએ કેટલીક વખત સઘપતિ થઇ ગિરનાર અને શત્રુજયની મોટી મોટી યાત્રાઓ કરી એમ આપણને ત્યાના કેટલાક લેખો ઉપરથી તેમ જ એકાધિક ગ્રથો ઉપરથી માલુમ પડે છે ત્યાર પછી તે સ્થાનોનો—વિશેષ કરી ગિરનારનો મહિમા બહુ જ વધી ગયો, અને મોટા મોટા જૈન શ્રાવક વ્યાપારીઓને ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યા કાઇ ધર્મકૃત્ય કરવાની પદ્ધતિ જ પડી ગઇ ગિરનાર ઉપર નેમિનાથાદિ તીર્થંકરોના બહુ વિશાળ અને સુદર મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર તથા વસ્તુપાળ તેજપાળના સ્મરણાર્થે નવા મદિરોની બાધણી તથા મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાપના કરવામા આવી હતી અને તે તે પ્રસગે શિલાલેખો કોતરી રાખવાનો પ્રઘાત જ પડ્યો.

૪ ચાવડાઓની વંશાવળી.

(લેખક, રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.)

સાધનો.

ચાવડાઓનો ઇતિહાસ ઘણું કરીને પાટણની સ્થાપનાથી શરૂ થાય છે. એ પહેલાં [1]પંચાસરમા ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું ખરૂં, પણ ત્યાના માત્ર એક જ રાજા-જયશેખર સંબંધી કંઇક હકીકત મળે છે.[2] એ સિવાયના બીજા રાજાઓનો ઇતિહાસ હજી અધારામા જ છે.

પાટણના ચાવડાઓની પણ જે હકીકત મળે છે તે બહુ જુજ છે. તેમાં પણ, એ એટલી તો પરસ્પર વિરુદ્ધ, સંશયયુક્ત અને ગોટાળાભરેલી છે કે માત્ર થોડીક જ વિનાસંકોચે ઇતિહાસ રૂપે ગ્રાહ્ય થઇ શકે. સૌથી વધારે ગુંચો તો એ રાજાઓની વંશાવળી વિષે છે. એ ગુંચો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન આ લેખમાં કર્યો છે.

ચાવડાઓની વંશાવળી ઉપર પ્રકાશ નાખે એવા શિલાલેખો કે તામ્રપત્રો મળ્યાં નથી.[3] માત્ર જે કાંઇ છે તે જુદા જુદા ગ્રંથોમા આપેલી છૂટક છૂટક હકીકત. આ ગ્રંથો પણ તત્કાલીન રચાયેલા નથી, પરંતુ ઘણાખરા વાઘેલા વંશમાં રચાયેલા છે-એટલે ચાવડાવંશની સ્થાપના પછી સુમારે પાચસે વર્ષે અને તેના અંત પછી સુમારે ત્રણસેં વર્ષે. કેટલાક ઇતિહાસના ગ્રંથો જેવા કે द्वयाश्रय, कीर्तिकौमुदी આદિમાં તો સોલંકી વંશથી જ આરંભ કરેલો છે. આવી સ્થિતિમાં ચાવડાવંશના ઇતિહાસની બાબતમા મતભેદને અવકાશ જરૂર રહેવાનો.

જે ગ્રંથોમા ચાવડાઓની હકીકત છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે:—

૧ सुकृतसंकीर्तन (સં. ૧૨૮૫ સુમારે). ૨ सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी (સં. ૧૨૯૦

---

૧ જુઓ જનાશ્રય પુલકેશીનું તામ્રપત્ર, Bombay Gaz. Vol. I. pt. I. p. 109.

૨ જુઓ रत्नमाल. प्रबन्धचिंतामणि મા પંચાસરનું નામ આપ્યું છે, પણ જયશેખરનુ નામ તો માત્ર એક रत्नमाल માં જ છે.

૩ કેટલાક છે, પણ વંશાવળીમા ઉપયોગી નથી. ઉપર્યુક્ત પુલકેશીનું તામ્રપત્ર ચાવડાનું માત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. (સં. ૭૯૪-૫ મા) હરસોળના તામ્રપત્રમાં (પુરાતત્વ, ૨, ૧) સં. ૧૦૦૫ માં થયેલા કોઇ યોગરાજનું નામ છે પણ તે ચાવડો હોવાનું સિદ્ધ થતુ નથી. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૧૮૮૧, નવેમ્બરના અંકમાં વનરાજનું સં. ૮૦૨ નું તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે, પરન્તુ એ બનાવટી મનાય છે અને તેનાથીએ ચાવડાની વંશાવળી ઉપર કંઇ પ્રકાશ પડતો નથી. પાટણના ગણપતિના મંદિરમાં ઉમામાહેશ્વરની મૂર્તિ નીચે પાટણ સ્થપાયાની તિથિ (સં. ૮૦૨, ચૈત્ર સુદ ૨ શુક્રવાર) સંબંધી લેખ છે. તે પણ પાછળથી કોરેલો જણાય છે. પાટણના પંચાસરના મંદિરમા એક લેખ વનરાજગુરુ શીલગુણસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિની મૂર્તિનો અને બીજો સં. ૧૩૦૧ નો વનરાજવિહાર બધાવ્યા સંબંધીનો છે, પરન્તુ તે પણ આપણા વિષય માટે બહુ કામના નથી

કુમારે) प्रबन्धचिंतामणि (સં ૧૩૬૧) ૪ विचारश्रेणि. ૫. कुमारपालप्रबंध (સં ૧૪૯૨) ૬ धर्मारण्य. ૭ रत्नमाल ૮ મિરાતે અહમદી એ ઉપરાંત ભાટ ચારણોના ચોપડા, કવિતાઓ, પટ્ટાવલીઓ વગેરે[૪]

૧ પુસ્તક અરિસિંહનુ રચેલુ છે તેમા વસ્તુપાલનું ચરિત્ર છે તેના પહેલા સર્ગમા ચાવડા વંશના રાજાઓના નામ છે તે તેના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે ભાવનગરની આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રગટ થયેલુ છે

૨ આ પણ વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિ છે તે ઉદયપ્રભસૂરિની રચેલી છે તેના આરંભના શ્લોકોમા ચાવડા વંશના રાજાઓના નામ છે તે પણ રાજાઓના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે એ ગાયકવાડ ગ્રન્થમાલામા हम्मीरमदमर्दनम् નાટકના પરિશિષ્ટમા છપાયુ છે

૩ આ ગ્રંથ મેરુતુંગનો રચેલો છે તેમા ઐતિહાસિક રાજાઓ સંબંધી પ્રબંધો છે તેમા वनराजप्रबंधमा ચાવડા સંબંધી હકીકત છે આ ગ્રંથ પંડિત દિનાનાથે ઇ સ ૧૮૮૮ મા પ્રગટ કર્યો હતો હાલ તે દુષ્પ્રાપ્ય છે

૪ આ પણ મેરુતુંગનો રચેલો છે તેમા રાજાઓના રાજ્યકાલના વર્ષો ફક્ત આપેલા છે તે અપ્રકટ છે તેની પ્રતો પુનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટમા, મુબઇની એસીયાટીક સોસાયટીમા અને રાજકોટના વોટસન મ્યુઝીયમમા છે મુબાઇની અને પુનાની પ્રતો બહુ અશુદ્ધ જણાય છે[૫]

૫ આ જિનમંડનનો રચેલો ગ્રંથ છે તેમા આરંભમા ચાવડાવંશની નામાવલિ અને રાજ્યકાલના વર્ષ છે

૬ આ મોઢજ્ઞાતિનું પુરાણ છે તેના છેલ્લા પ્રકરણોમા ચાવડા વંશ સબંધી હકીકત છે તે સંવતના પંદરમા સૈકામા રચાયો હશે એમ હુ માનુ છુ

૭ આ હિંદી કવિતાનો ગ્રંથ છે તે પૂરો પ્રાપ્ત થયો નથી ૭ રત્નપૂ। અને ૮ મું અધૂરૂં છે એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થયો છે તે કૃષ્ણદાસનો રચેલો છે

૮ આ ફારસી ઇતિહાસનો ગ્રંથ છે તેમા આરંભમા હિંદુ રાજાઓની હકીકત છે એનો આધાર પ્ર ચિં જણાય છે

રાજાઓનો અનુક્રમ.

ચાવડાવંશના રાજાઓની સંખ્યા અને તે કયા ક્રમમા થઇ ગયા તે વિષે પણ પ્રાચીન ગ્રંથો સહમત નથી મુખ્ય રીતે બે ક્રમ નજરે પડે છે—

---

૪ આમાની કેટલીક હકીકત ફાર્બસસભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિમા છે

૫ રાજકોટની અને પુનાની પ્રતોના હવાલા શ્રીયુત દ. બા. ડિસ્કળકરે અને મુબાઇની મતનો હવાલો મિ. મ પે. ખરેધાટે મોકલ્યો હતો, તેથી તેમનો આભારી છુ મિ. ખરેધાટે તો પુષ્કળ મહેનત લઇને વિવિધવારોની જ્યોતિષ ગણત્રી પણ કરી આપી છે

રાહડ પછી થયેલા રાજાનું નામ ગેઝેટીઅરના લેખકે આપ્યું નથી અને લખ્યું છે કે તેનું નામ જણાયું નથી—' Unknown ' છે પરંતુ સર્વ ગ્રંથોમાં ભૂવડ છે (આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભૂભટ અને ભૂવડ એક જ નામ છે અને સામંતસિંહ બિરૂદ છે) ગેઝેટીઅરમાં આમ જણાવવાનું કારણ તેના લેખકની પાસે વિ. શ્રે. ની ભ્રષ્ટ પાઠ વાળી પ્રત હોવી જોઇએ ગેયકવાડ ઓરીયાટીક સોસાયટીની પ્રત બહુ અશુદ્ધ છે તેમાં એ નામ રહી ગયું છે એમાં પાઠ ९९८ वर्षे पिविसुतप्रराज्य च ॥ ९ એમ છે આ પાઠ દેખીતો જ અશુદ્ધ છે વોટસન મ્યુઝીયમની પ્રતમાં શુદ્ધ પાઠ ९९८ वर्षे पविष्टसुत साम तसिंह राज्य वर्ष १९ એમ છે આથી છેલ્લા રાજાનું નામ અજાણ્યું નથી

ગેઝેટીઅરના લખાણના આધારે શ્રીયુત નાયબ બાળકૃષ્ણ દિસ્કળકરે હર્ગોળના તામ્રપત્રના આધારે એ છેલ્લા ચાવડાનું નામ યોગરાજ કલ્પ્યું છે [6]પરંતુ मूलम् नास्ति એ ન્યાયે એ કલ્પના નિરર્થક છે ગેઝેટીઅરની કલ્પનાજ નિર્મૂલ છે, તો તેના આધારે હર્ગોળ તર્ક નિર્બળ જ હોય ચકે વળી હરસોલના લેખમાં જે યોગરાજનું નામ છે તે ચાવડો હતો કે પાટણનો રાજા હતો એવો તેમાં લેશ માત્ર પણ ઉલ્લેખ નથી વખતે એ કનોજના મહેન્દ્રપાલનો સામન્ત બીજો અવનિવર્મા હોય કે જેનું અપર નામ યોગવર્મા હતું[7]

મૂળરાજને સામંતસિંહનો દૌહિત્ર વિ. શ્રે. મા કહ્યો છે પરન્તુ બીજા બધા ગ્રંથમાં ભાણેજ કહ્યો છે, તેથી વિ. શ્રે. ની હકીકત બરોબર જણાતી નથી

કેટલોક નવો પ્રકાશ

મૂળરાજે તેના મામાને કપટથી મારીને રાજ્ય લીધું કે, તેના સ્વાભાવિક મરણ પછી તે ગાદીએ આવ્યો, અગર તેને હરાવીને રાજ્ય લીધું એ સબંધી સ્પષ્ટ માહીતી નથી प्र. चिं અને ભાટોના ચોપડા સિવાયના કોઇ ગ્રંથમાં મૂળરાજે મામાને માર્યાનું વિધાન નથી એ ખરૂ છે, પરન્તુ બીજી કેટલીક હકીકત મૂળરાજના વિરુદ્ધમાં જાય છે रत्नमाल મૂળરાજને કપટી, સ્વાર્થી અને વિશ્વાસઘાતી કહે છે વળી धर्मारण्यमां તો એને માર્યાનું સ્પષ્ટ કથન છે[9] વડનગરની પ્રશસ્તિની નીચેની પંક્તિ તેણે એના મામાને હરાવીને ગાદી લીધી હતી, એના સમર્થનમાં ટાંકવામાં આવે છે[10]

---

૬ પુરાતત્વ, પુ ૨, અં ૧

૭ વિ. સં. ૯૫૯નું તામ્રપત્ર શ્રી ડિસ્કળકરનો અપ્રકટ લેખ "ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ"

૮. तदनु संवत १०१७ वर्षे चौलुक्य वंशोपविष्टस्य दौहित्र मूलराज राज्य वर्ष ३५

९ कस्मिन्मासे च पक्षे च सभामडलसंस्थित । मूलडो भागिनेयश्च सोलकीदु खहारक ॥ ९६ ॥ मूल्डेन हतो राजा निर्वंशो भूपतिश्च स । पश्चान्मूलडनामाऽसौ राजाभत्पट्टने पुर ॥ ९७-अ० ६६ ॥

૧૦ ' ૫ મો 'ડૉ. મૂળરાજે ગુજરાત ચાવડાઓના હાથમાંથી છીનવ્યાનું જણાવે છે, જ્યારે પ્રબંધો તેણે છળકપટથી પોતાના સગાને મારીને ગુજરાત મેળવ્યાનું જણાવે છે (ફાર્બસ સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પૃ ૮૫)

यश्चापोत्कटराजराज्यकमलां स्वच्छंदवंदीकृतां ।

અર્થાત મૂળરાજે ચાવડા રાજાની રાજ્યલક્ષ્મીને સ્વચ્છંદ રીતે કેદ કરી હતી. આમા તેણે યુદ્ધ કરીને રાજ્ય લીધું હતું એવો અર્થ કયાથી નીકળે છે ? રાજ્યલક્ષ્મીને કેદ કરી, એનો અર્થ ગમે તે રીતે રાજ્ય લીધુ એમ થાય; ખાસ યુદ્ધનો અર્થ વિવક્ષિત છે એમ કહી શકાય નહિ. ઉલટું સ્વછંદ શબ્દ એ અર્થની વિરુદ્ધ જાય છે અને રાજ્ય પચાવી પડયો એને પુષ્ટિ આપે છે.

જો એમ કહેવામા આવે કે મૂળરાજે મામાને કપટથી માર્યો એ વાત ખરી હોય તો ચાવડા વંશના સરદારો અને પ્રજા તેની વિરુદ્ધ કેમ ન પડ્યાં ? એનું કારણ સામંતસિંહની વર્તણુંકમા જણાય છે. **रत्नमाल** તેને અવિવેકી અને સારાસારનો વિચાર ન જાણનાર લખે છે. એ ઉપરાત **धर्मारण्य**થી તો વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. તેમાં તેને વિષયી, જીભના સ્વાદવાળો અને અંતઃપુરમા જઇ ભરાઇ રહેનાર રહ્યો છે.

राजा भूवड नाम्ना च तत्सुतो राज्यशासने।
बहुमोदकभक्षी च कामी कामकलाबुधः ॥
आसक्तो योषितां वृन्दे करिण्या गजराडिव ।
अंतःपुरे वसन्नित्यं कामसेवापरायणः ॥

આ પ્રમાણે તે વિષયી હોવાથી સરદારો અને પ્રજા તેના વિરુદ્ધ હોય અને જેમ કર્યું વાવેલાને કોઇએ મદદ ન કરી, તેમ તેને પણ મૂળરાજ વિરુદ્ધ કોઇએ મદદ ન કરી હોય તો તેમા કાઇ આશ્ચર્ય નથી.

કોઇ કહે છે કે ભૂવડને છોકરૂં ન હતું, તો તેના પછી મૂળરાજનો હક્ક હતો, તો તે શાથી મામાને મારે ? એનો ઉત્તર એ કે રાજ્યલોભ એટલી ધીરજ ખમી શકતો નથી. તેમજ ભૂવડને પાછળથી છોકરૂં થાય અથવા બીજાને દત્તક લે એ પણ સંભવિત હતું. વળી ભાટ ચારણોના કહેવા પ્રમાણે ભૂવડને અહિપત નામે કુંવર બાર માસનો હતો, તે લઇને તેની મા તણોત જતી હતી અને પછી તે કુંવર કચ્છના લાખા ફુલાણીના શરણે ગયો હતો.[૧૧] ભૂવડને કુંવર થયા પછી મૂળરાજને રાજ્ય મળવાની આશા ન રહી હોય, તેથી પણ તેણે મામાનું ખુન કર્યું હોય.

આથી **प्र. चिं.** અને **धर्मारण्य**નું કથન યોગ્ય જણાય છે. **धर्मारण्य**થી બીજી એક બાબત ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે. વનરાજને ઉછેરવામાં જૈન આચાર્ય શીલગુણસૂરીએ

गुर्जराणा मिदं राज्यं वनराजात्प्रभृत्यपि ।
जैनैस्तु स्थापितं मन्त्रै स्तद्द्वेषी नैव मन्यते ॥

---

૧૧ જુઓ 'રાસમાળા' (ગુ. ભા. ત્રીજી આ.) પૃ. ૫૪, ફુટનોટ ૧.

મદદ કરી હતી એમ **प्र. चिं.** જણાવે છે. પરન્તુ એ વાત સર્વમાન્ય નહોતી એમ એ ગ્રંથ-

એટલે સંવત ૧૩૬૧ મા પણ આ સંબંધી મતભેદ હતો ત્યારે વનરાજને આશ્રય કોના તરફથી મળ્યો હતો? ધર્મારણ્યમા જણાવ્યુ છે કે મોઢેરાના મોઢ બ્રાહ્મણોએ આશ્રય આપ્યો હતો અને તે ત્યાંજ ઉછર્યો હતો

પાટણની સ્થાપના.

ચાવડાઓની વંશાવળીનો આરંભ ક્યાંથી ગણવો એ વિષે મતભેદ છે પાટણની સ્થાપનાનું અને ચાવડાઓના રાજ્યારંભનું વર્ષ એક જ છે તેથી પાટણની સ્થાપના ક્યારે થઇ એનો પ્રથમ વિચાર કરીશુ, વિ. શ્રે. સિવાયના બધા ગ્રંથોમા સંવત ૮૦૨ છે જૈન શ્રુતિ પણ એ જ વર્ષ જણાવે છે પ્ર ચિં અને વિ શ્રે એ બન્ને ગ્રંથોમા વાર, તિથિ અને માસ એક જ છે વૈશાખ સુ ૨ ને સોમવાર સં ૮૦૨ મા આવે છે (૨૮ માર્ચ ૭૪૬ ઇ સ.), ૮૨૧ મા નહિ. એ વર્ષમા તો સદર માસની સદર તિથિએ ગુરુવાર હતો (૨૮ માર્ચ ૭૬૫ ઇ સ) આથી સંવત ૮૦૨ જ ખરૂં વર્ષ જણાય છે

વનરાજનો જન્મ.

વનરાજના જન્મ વિષે એ કરતા પણ વધારે મતભેદ છે પ્ર. ચિં. પ્રમાણે વનરાજે ૫૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૧ દિવસ [12]રાજ્ય કર્યું હતું તેનું રાજ્યારોહણ સં ૮૦૨, વૈશાખ સુ૦ ૨ ગણતા, મરણ સં ૮૬૧ આષાઢ સુ૦ ૩ ના દિવસે થયુ હશે એની ઉમર ઉક્ત ગ્રંથમા ૧૦૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨ દીવસ[13] છે એટલે એનો જન્મ સં ૭૫૨ વૈશાખ શુદ ૧૫ ના દિવસે હોવો જોઇએ ગણત્રીથી આ તિથિ આપણે કાઢી તે બરોબર છે, કેમકે રત્નમાલમા પણ એ જ આપેલી છે જુઓ.—

> विक्रमार्जीत शाक वर्ष जान, शतसप्तदोहपचासमान ।
> ऋतु तव वसंत सवसुखराशि, वैशाख मास तिथि पूर्नमासि ॥ ८, ३१.

આ પ્રમાણે વનરાજના જન્મનુ વર્ષ સં ૭૫૨ કરે છે પરન્તુ ગેઝેટિયરના લખનારે વનરાજના જન્મની સાલ સં ૭૭૬ (ઇ સ ૭૨૦) માની છે[14] એના કારણમા લખ્યુ છે કે એ એકસો નવ વર્ષ જીવ્યો હોય અને મોટી ઉમરે ગાદીએ બેઠા પછી એણે એટલું લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યુ હોય એ સંભવિત નથી બીજુ કારણ અને વધારે મહત્વનું એ જણાવવામા આવ્યુ છે કે સિન્ધના આરબોએ ઇ સ ૭૨૦ ના અરસામા ગુજરાત

---

૧૨ છાપેલી પ્રતમા ૨૧ દીવસ છે, પણ એ ભૂલ જણાય છે તો રાજના રાજ્યારોહણની તિથિ આષાઢ સુદ ૩ આપી છે, એટલે એક દિવસ થાય ૮૬૨ ની સાલ મૂળમા છે તે પણ ખોટી છે વનરાજના રાજ્યકાળના ૫૯ વર્ષ ગણતા સં ૮૬૧ જોઇએ (૮૦૨+૫૯)

૧૩ મૂળમા અહિં પણ ૨૧ દીવસ છે, પણ ખરી રીતે ૨ હોયએ તો જ વૈશાખ સુદ ૧૫ આવે એક દિવસનો ફેર રહે છે, પરંતુ એ નજીવો છે પૂનમ ઉપર પડવે હોય તો ગમે તે તિથિ ગણી શકાય.

૧૪ Bombay Gazetteer vol. I pt I. p 150.

ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું તે વખતે વનરાજના બાપના રાજ્યનો નાશ થયેલો હોવો જોઇએ. તેથી એ જ વર્ષ વનરાજના જન્મનું ગણી શકાય.

આમાથી પ્રથમનુ કારણ બહુ વજનદાર નથી, કેમકે તે વખતે જીંદગીનું પ્રમાણ હાલ કરતા વિશેષ હતું એ સહુ કોઇ કબૂલ કરશે. વનરાજના વખતમાં ૮૯–૯૦ વર્ષનું આયુષ્ય સાધારણ હોય એમા શક નથી. કુમારપાલ ૮૨ વર્ષની ઉમરે અને ભીમ બીજો પણ લગભગ તેટલી ઉમરે મરણ પામ્યો હતો આ પ્રમાણે તે વખતે આયુર્મર્યાદા ૮૦–૯૦ ની સાધારણ હોય તો કોઇની અપવાદરૂપ ૧૦૮–૧૦ ની હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મહાભારતના કાળમા આયુર્મર્યાદા સાધારણ રીતે ૧૨૫ વર્ષની હતી. છતા પણ ૧૫૦–૧૭૫ વર્ષ જીવ્યાના દાખલા છે. દાખલા તરીકે ભીષ્મની ઉમર ૧૭૦ અને વ્યાસની ૧૫૭ હતી, અને જે મરાયા તેમના જીવનનો અંત પણ કુદરતી ન કહેવાય, કારણ કે તે લડતાં મરાયા હતા. હાલ આયુર્મર્યાદા સાધારણ રીતે ૪૦–૫૦ ની ગણાય છે, તો પણ ઘણા લોકો અપવાદ રૂપે ૭૦–૮૦ અને તે કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવે છે. તો વનરાજનુ આયુષ્ય એટલું લાંબું કેમ ન હોય તે સમજાતું નથી. વળી, એની બાલ્યાવસ્થા તો જંગલમા ખુલ્લી હવામા ગઇ હતી અને તેણે ભીલ લોકોની સોબતમા શિકારમા પોતાનું શરીર કસ્યુ હતું. વનરાજે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમા પણ અસંભવિત જેવું શું છે ? ગુજરાતના ઇતિહાસમાથી જ તેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યાનાં ઉદાહરણો નીકળે એમ છે. સિદ્ધરાજે ૪૯ વર્ષ અને બીજા ભીમે ૬૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

બીજું કારણ જરા વિચારવા જેવું છે. **रत्नमाल** નો કર્તા લખે છે કે વનરાજના બાપ જયશેખરને કલ્યાણના રાજા ભૂવડે હરાવ્યો હતો. હવે કલ્યાણ કટકના રાજા વિજયાદિત્યનું અપર નામ ભુવનાશ્રય હતું અને તેનો સમય સંવત ૭૫૨ થી ૭૮૯ નો હતો. આથી તેણે સં. ૭૫૨ મા જયશેખરને હરાવ્યો હોય તો કંઇ અસંભવિત નથી.

પરન્તુ ગેઝેટીઅરના લેખકે વનરાજના જન્મનું વર્ષ સં. ૭૭૬ (ઇ. સ. ૭૨૦) માનવાનું બીજું કારણ એ આપ્યુ છે કે પંચાસર ઉપર આરબોએ હુમલો એ અરસામાં કર્યો હતો અને એ રાજ્યનો ભૂવડે નહિ પણ આરબોએ નાશ કર્યો હશે. પુલકેશી જનાશ્રયના સં. ૭૯૪ ના તામ્રપત્રમા આરબોએ ચાવડાનું રાજ્ય નાશ કર્યાનું લખ્યું છે.[૧૬] આ વિશે જરા ઉંડા ઉતરવું પડશે. પ્રથમ એ કે સિન્ધના આરબોની તવારીખમા પંચાસરના ચાવડાને હરાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, માત્ર 'ઝુઝર' એમ મોઘમ છે. જુઓ—

"This is the time of khalif Hasha'm (H. 105–125, A. D. 724–743) whose Sindh Governor Junaid is recorded to have sent expeditions against Marmad (Marwad), Manddi, Dalmaj (Kamleji) Barus (Bharuch) Uzain, Malida (Malwa) and Juzr (Gurjar.)"[૧૭]

૧૬–૧૭ Bombay Gaz. Vol. I. pt. p. 109.

આમાં અગત્યની બાબત એ છે કે આ હુમલા જુનૈદના વખતમાં એટલે ૭૨૪-૭૪૩ ઈ. સ. સુધીમાં થયા હોવા જોઈએ તો ઈ. સ. ૭૨૦ ની નાશ શી રીતે આવે? વનરાજનો જન્મ એ સાલમાં માન્યો છે તો શું એના જન્મ પછી ૪-૫ વર્ષે જયશેખરે રાજ્ય ખોયું? તેમ હોય તો વનરાજ વનમાં જનમ્યાની હકીકત ખોટી માનવી પડે. પુલકેશીના તામ્રપત્રમાં ચાવટક (ચાવડા) ઉપર તાજીકોએ (આરબોએ) હુમલો કર્યાનું લખ્યું છે પણ એ તામ્રપત્રનું વર્ષ ન. ૭૭૪ છે. તેમાં આ બોના હરાવવાનો ઉલ્લેખ છે હવે જો તેણે સ. ૭૭૬ (ઈ. સ. ૭૨૦) માં આરબોને હરાવ્યા હોય તો તેનો કીર્તિલેખ એટલો બધો મોડો શું કરવા કોતરે?

પરન્તુ ખરી રીતે આરબોનો હુમલો ગુજરાત ઉપર સં. ૮૯૦ (ઈ. સ. ૭૩૪) માં થયેલો હોવો જોઈએ અને તે વનરાજના વખતમાં, નહિ કે તેના બાપના વખતમાં. એનાં કારણો આ પ્રમાણે છે (૧) પ્રથમ તો એ સાલ આરબ તવારીખ અને પુલકેશીના તામ્રપત્ર પ્રમાણે નવ બેનતી છે (૨) વનરાજને અને કલ્યાણના રાજાને સંધિ થઈ હતી, એમ પ્ર. ચિં. માં જણાવ્યું છે કેમકે એને ખંડણી ઉઘરાવવાને મોકલ્યો હતો[૧૮] હવે જો સંધિ થઈ હોય તો તેને એના બાપનું રાજ્ય પાછું મળે એમાં નવાઈ નથી. (૩) પંચાસર હતું ત્યાં નવું શહેર વસાવવાનું કારણ આરબોના હુમલાનું છે આરબોએ પંચાસરનો એવો નાશ કર્યો હો કે જે રહેવા લાયક જ નહિ હોય તેથી તેણે ફરી વસાવ્યું હશે આ પ્રમાણે વનરાજનો જન્મ સં. ૭૫૨, પંચાસરનો નાશ સં. ૭૯૦, અને પાટણની સ્થાપના સં. ૮૦૨ કરે છે વનરાજને પંચાસરનું રાજ્ય સંધિને રૂએ મળેલું હોવું જોઈએ અને ત્યાં કેટલાક વર્ષ રાજ્ય પણ કર્યું હશે, એમ હું ધારું છું

સાલવારી.

હવે આપણે ચાવડા વંશના રાજાઓની સાલવારી હાથમાં લઈશું અને જૂના જૂના ગ્રંથમાં આપેલી સરખાવીશું પરન્તુ એમ કરતા પહેલાં પ્ર. ચિં. માં થયેલી સદીઓની કેટલીક ભૂલો સુધારવા પ્રયત્ન કરીએ પ્રથમ તેમાં આપેલી સાલવારી યથાસ્થિત ઉતારું છું--

"સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ૨ સોમે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો વનરાજે વર્ષ ૫૯, માસ ૨, દિન ૨૧ રાજ્ય કર્યું વનરાજનું આયુષ્ય ૧૦૯ વર્ષ, માસ ૨, દિન ૨૧ નું હતું સં ૮૬૨ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૩ ગુરુવારે અશ્વિન નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્નમાં વનરાજના સુત યોગરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. × × × × યોગરાજે સં ૮૭૮ ના શ્રાવણ સુદિ ૮ સુધી વર્ષ ૧૭ માસ ૧ દિન ૧ રાજ્ય કર્યું સં ૮૭૮ શ્રાવણ સુદિ ૫ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રે ધનુ લગ્નમાં રત્નાદિત્યનો રાજ્યાભિષેક થયો. આ રાજાએ સં ૮૮૧ કાર્તિક સુદિ ૯ સુધી વર્ષ, ૩ માસ, (?) દિવસ રાજ્ય કર્યું સં ૮૮૮ જ્યે. સુદિ ૧૩, શનિવારે હસ્ત નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્ને ક્ષેમરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો સં ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ રવિવાર સુધી ૩૮ વર્ષ ૩ માસ, ૧૦ દિવસ આ રાજાનો રાજ્યકાળ હતો. સં ૯૩૫ આસો સુદિ ૧

---

૧૮ પ્રબન્ધ ચિંતામણિ, પૃ. ૩૩.

સોમવારે રોહિણી નક્ષત્રમાં કુંભ લગ્ને ચામુંડરાજદેવનો પટ્ટાભિષેક થયો. સં. ૯૩૮ મહા વદિ ૩ સોમવાર સુધી ૧૩ વર્ષ, ૪ માસ અને ૧૬ દિવસ આ રાજાએ રાજ્ય કર્યું. સં. ૯૩૮ મહા વદિ ૧૪, મંગળવારે સ્વાતિ નક્ષત્રમા સિંહ લગ્ને શ્રી આકડદેવ ગાદીએ બેઠો. × × × × × × તેણે સં. ૯૬૫, પોષ સુદિ ૯, બુધવાર સુધી ૨૬ વર્ષ, માસ ૧, દિવસ ૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. સં. ૯૯૦, પોષ સુદિ ૧૦ ગુરુવારે આર્દ્રા નક્ષત્રમાં કુંભ લગ્ને ભૂયગડ દેવ પાટે બેઠો. આ રાજાએ સં. ૯૯૧ આષાઢ, સુદિ ૧૫ સુધી ૨૭ વર્ષ, માસ ૬, દિવસ ૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે ચાવડા વંશમાં ૭ પુરુષ થયા અને ૧૯૦ વર્ષ, માસ ૨, દિન ૭ તે વંશનું રાજ્ય ચાલ્યું × × × × × સં. ૯૯૩, આષાઢ સુદિ ૧૫, ગુરુવારે અશ્વિન નક્ષત્રમા સિંહલગ્ને રાત્રિના બે પહોર વખતે જન્મથી એકવીસમા વર્ષે મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો." (प्र॰ चिं॰ ૩૫-૪૦).

આમા કેટલીક દેખીતી ભૂલો છે, જે કદાચ લહીઆના પ્રમાદથી થયેલી હશે, તે સુધારી લઇએ.

૧ વનરાજે ૫૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. એટલે યોગરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ ૮૬૨ નહિ, પણ **૮૬૧** હોવું જોઇએ. તેમ જ પાછળ લખ્યા પ્રમાણે યોગરાજે ૮૭૮ સુધી ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, એટલે પણ એ જ વર્ષ બરોબર છે.

૨ રત્નાદિત્યે સં. ૮૭૮ શ્રાવણ સુદ ૫ થી ૩ વર્ષ ૩ માસ (૪ દિવસ) રાજ્ય કર્યું છે. તેથી તેના રાજ્યકાળનો અંત સં. ૮૮૧ માં નહિં, પણ **૮૮૨** મા ગણાય. (કાર્તિક સુદ ૧૩).

૩ રત્નાદિત્યનો અંત સં. ૮૮૨ કાર્તિક સુદ ૯ ગણ્યો છે અને ક્ષેમરાજનો આરંભ સં. ૮૯૮ જેઠ સુદ ૧૩ ગણ્યો છે. તેથી વચમા ૧૬ વર્ષનો ગાળો છે, એ રાજ્યકાળ વૈરિસિંહનો ગણાય. એનુ નામ રહી ગયેલું જણાય છે.

૪ ક્ષેમરાજનો રાજ્યારંભ ૮૯૮ જેઠ સુદ ૧૩ અને અંત ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ લખ્યો છે અને ચામુંડનો આરંભ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ લખ્યો છે, તેથી ૯૯૨ નહિ પણ **૯૩૫** જોઇએ અને ભાદરવા સુદી ૧૫ નહિ, પણ ભાદરવા **વદિ** ૧૫ (૦))) જોઇએ અને રાજ્યકાળના વર્ષ ૩૮-૩-૧૦ નહિં પણ **૩૭-૩-૧૭** જોઇએ.

૫ ચામુંડનો રાજ્યકાળ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ થી ૯૩૮ મહા વદિ ૩ જણાવ્યો છે અને રાજ્યકાળના વર્ષ ૧૩-૪-૧૭ છે, પરન્તુ ૧૩ ને બદલે ૩ હશે, તેથી તેનો રાજ્યાત **૯૩૯** મહા વદ ૩ ઠરે અને દિવસ ૧૬ નહિં પણ **૧૭**.

૬ આથી આકડના ૨૬ નહિં, પણ **૨૫** ગણાય. અને તેના રાજ્યારંભની તિથિ મહા વદ ૧૪ નહિં પણ **૪** હશે. તેમજ તેના રાજ્યકાળમાં માસ ૧ નહિં, પણ **૧૧**. **૯૩૯ મહા વદ ૪; વર્ષ ૨૫-૧૧-૨૦.**

૭ આકડના રાજ્યાતનું વર્ષ ૯૬૫ આપેલુ છે, છતા ભૂયડનો આરંભ ૯૯૦ છે એ દેખીતી ભુલ જ છે. તે **૯૬૫** જોઇએ. એ સાલથી ગણીએ તોજ એનાં રાજ્યકાળના વર્ષ બરોબર બેસે, નહિં તો ૯૯૦ થી ૯૯૧ એક જ વર્ષ રહે. તેમજ એના રાજ્યકાળના વર્ષ ૨૭ આપ્યાં છે, તેથી એનો રાજ્યાંત ૯૯૧ મા નહિં, પણ **૯૯૨** માં ગણવો જોઇએ.

અને રાજ્યકાળના દિવસ ૫૭ નહિ પણ ૫ હોવા જોઇએ બીજી ગણત્રીએ પણ ૯૯૨ બરોબર છે ચાવડાઓનો રાજ્યકાળ ૧૯૦ વર્ષ ગણ્યો છે તેથી પણ એ સાલ જોઇએ (૮૦૨+૧૯૦= ૯૨) એમા દિવસ ૧૭ છે તેને બદલે ૧૩ જોઇએ વૈશાખ સુદ ૨ થી આષાઢ સુદ ૧૫ (૨ માસ, ૧૩ દિવસ).

ઉપર સંવતોની સાથે મેરુતુંગે માસ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર અને યોગ આપ્યા છે છતા પણ એમાથી ભાગ્યે જ કોઇનો મેળ મળે છે નક્ષત્રો તો કોઇ જ ખરા નથી તિથિઓમા માત્ર બે જ ખરી છે એક પહેલી અને બીજી છેલ્લી દા ૮૦૨ વૈશાખ સુ૦ ૨ સોમવાર અને ૯૯૨ અષાઢ સુદ ૧૫ ગુરુવાર બીજી એકમા માત્ર એક દિવસ ઓછો આવે છે ચામુડનો રાજ્યારભ ૮૭૫ આસો સુદ ૧ સોમવાર લખ્યો છે, પણ ખરી રીતે રવિવાર તે તિથિએ હતો

હવે આપણે જૂદા જૂદા ગ્રથોમા આપેલા રાજ્યકાળ પ્રમાણે બધા રાજાઓના આરભ અને અતના વર્ષો સાથે એક કોઠો બનાવીશુ એટલે સરખામણી કરવી ઠીક પડે, રાજાઓના અનુક્રમમા આપણે બીજો અનુક્રમ સ્વીકાર્યો છે તેથી પ્રથમ અનુક્રમવાળા ગ્રથો માથી માત્ર પ્રત્યેક રાજાના રાજ્યકાળના વર્ષો જ લેવા પડશે એમના આરભ અને અતના વર્ષો ગણીને મૂકવાથી ગોટાળો થાય એમ છે

જૂદા જૂદા ગ્રંથોની વંશાવળીનો કોઠો.

રાજાનુ નામ.	પ્રબંધ ચિંતામણિ (૨)		વિચારશ્રેણિ		ધર્મારણ્ય.		પ્રબંધચિંતામણિ (૧) કુમારપાલ પ્રબંધરત્નમાલ મિરાતેઅહમ્મ	
	ક્યાથી ક્યા સુધી.	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી.	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી.	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી	વર્ષ,
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
વનરાજ	૮૦૨ થી ૮૬૧	૫૯	૮૨ થી ૮૬૨	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૨	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૨	૬૦
યોગરાજ	૮૬૧ થી ૮૭૮	૧૭	૮૮૧ થી ૮૯૧	(૯) ૧૦	૮૬૨ થી ૮૭૧	૯	૮૬૨ થી ૮૯૭	૩૫
રત્નાદિત્ય	૮૭૮ થી ૮૮૨	૩ + ૧	૮૯૧ થી ૮૯૪	૩	૮૭૧ થી ૮૭૪	૩	૦	૧૫
વૈરિસિંહ	૮૮૨ થી ૮૯૮	૧૬	૮૯૪ થી ૯૦૫	૧૧	૮૭૪ થી ૮૮૪	૧૦	૦	૨૫
ક્ષેમરાજ	૮૯૮ થી ૯૩૫	૩૭	૯૦૫ થી ૯૪૪	૩૯	૮૮૪ થી ૯૧૩	૨૯	૦	૨૫
ચામુંડ	૯૩૫ થી ૯૩૯	૩ + ૧	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭	૯૧૩ થી ૯૪૪	૩૧	૦	૦
રાહડ	૯૩૯ થી ૯૬૫	૨૬	૯૭૧ થી ૯૯૮	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭	૦	૨૯
ભૂવડ	૯૬૫ થી ૯૯૨	૨૭	૯૯૮ થી ૧૦૧૭	૧૯	૯૭૧ થી ૯૯૮	(૨૭)	૦	૭
કુલ		૧૮૮ +૨		૧૯૬		૧૯૬		૧૯૬

જૂદા જૂદા ગ્રંથોની સાલવારી મેળવતા એટલું જણાય છે કે વિ. શ્રે. અને ધર્મારણ્યના રાજ્યકાળના વર્ષો લગભગ સરખા છે આમ બે ભિન્ન ભિન્ન-જૈન અને બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોની સાલવારીના વર્ષો મળતા હોય એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે ખરા હોવા જોઈએ પરન્તુ એ બન્નેમા રાજાઓના આરંભ અને અંતના વર્ષોમા ફેર છે આ ફેર ૧૯ વર્ષનો-સમજી શકાય તેવો છે કેમકે ધર્મારણ્ય વનરાજના રાજ્યારંભનું વર્ષ ૮૦૨ ગણે છે, જ્યારે વિ. શ્રે મા ૮૨૧ આપેલુ છે આથી ૧૯ વર્ષનો તફાવત મૂળનો કાયમ રહ્યો છે

આ બેમાથી કયુ વર્ષ ખરૂં છે તે જોઈએ ઉપર વનરાજનો આરંભકાળ ૮૦૨ થી હોવાનુ બતાવ્યુ છે તે બીજી રીતે પણ તપાસીએ પ્ર. ચિં. ના બીજા સંસ્કરણનો ભ્રષ્ટ પાઠ છોડી દઈએ તો ચાવડા વંશના એકંદર રાજ્યકાળના વર્ષો ૧૯૬ હોવા બાબતમા લગભગ બધા ગ્રંથકારો સંમત છે તેમ જ મૂળરાજનુ મરણ ૧૦૫૨-૫૩ મા થયેલુ એમા પણ મતભેદ નથી. વિ શ્રે મા આરંભની સાલ ૮૨૧ આપી છે તેથી ચાવડાઓનો અંત ૧૦૧૭ મા માન્યો છે અને તેથી મૂળરાજના ૫૫ ને બદલે ૩૫ રાજ્યકાળના વર્ષ ગણ્યા છે પણ મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક સં ૧૦૧૭ મા હોઈ શકતો નથી તેના બે કારણો છે (૧) મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકની તિથિ પ્ર ચિં મા અષાઢ સુ ૧૫ ગુરુવાર આપી છે તે સં ૯૯૮ પ્રમાણે બરોબર મળે છે (ઈ સ ૯૪૨, જુન ૩૦ ગુરુવાર), સં ૧૦૧૭ પ્રમાણે મળતી નથી તે વર્ષમા તો એ તિથિએ સોમવાર હતો (ઈ સ ૯૬૧ જુલાઈ ૧ સોમવાર) (૨) સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળનું જુનુ કવિત છે તેમા મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનુ વર્ષ સં ૮૯૯ આપેલું છે

સંવત નવ નવાણુએ મૂળદેવ મહારાજ,
મૂળદેવ કુળ ચાવડા (?) પામ્યો પાટણ રાજ [19]

આ જોતા મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનુ વર્ષ સં ૯૯૮ ગણવુ જ બરોબર છે અને તેથી ચાવડા વંશનો આરંભ સં ૮૦૨ થી જ ગણવો ઠીક છે (૯૯૮-૧૯૬=૮૦૨)

વનરાજે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું બધા ગ્રંથોમા છે વિ શ્રે. સુદ્ધા પરન્તુ વખતે તેણે એટલા વર્ષ સુધી નક્રિય ભાગ નહિ લીધો હોય યોગરાજના રાજ્યકાળના કેટલાક ૩૫ વર્ષ જણાવે છે અને બીજા ૯ વર્ષ આથી ગેઝેટીયરના લેખકે ૨૬ વર્ષનો વચમા ગાળો ગણી તે રાજ્યકાળ વનરાજના બીજા કોઈ પુત્રનો હશે એમ અટકળ કરી છે પણ ખરી રીતે તેમ ન હોવુ જોઈએ મારૂં અનુમાન તો એમ છે કે સં ૮૬૧ સુધી વનરાજ જીવતો હશે, પરન્તુ યોગરાજે રાજસત્તા સં ૮૩૫ મા હાથમા લીધી હશે જેઓ તેના ૩૫ વર્ષ ગણે છે તે તેણે રાજસત્તા હાથમા લીધી ત્યારથી ગણતા હશે, જ્યારે જેઓ તેના ૯ વર્ષ ગણે છે, એ વનરાજના મરણ પછીથી તેનો રાજ્યારંભ ગણતા હશે. પરન્તુ રાજાના મરણ સુધી સત્તા ગમે તેના હાથમા હોય પણ આણ તો તેના નામની જ વર્તાય. આથી યોગરાજના ૯ વર્ષ જ ગણવા વધારે યોગ્ય છે

રત્નાદિત્યનો રાજ્યકાળ ૩ વર્ષનો હતો, એ ચોક્કસ છે, કેમકે ત્રણે ગ્રંથો એમા સંમત છે વૈરિસિંહનો રાજ્યકાળ વિ. શ્રે. મા આપેલો ૧૧ વર્ષનો યોગ્ય જણાય છે ધર્મારણ્યમા

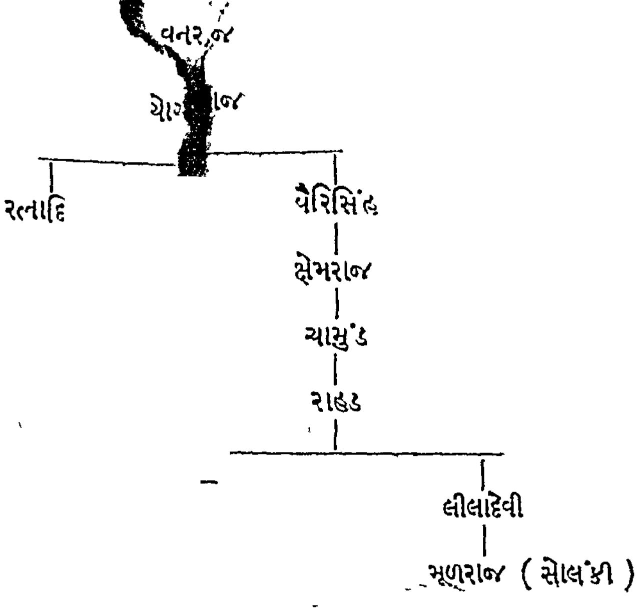
[19] 'ગુજરાત' માસિકના સં ૧૯૭૬ ના આસોના અંકમા રા બારતરાનનો લેખ.

એક જ વર્ષ ઓછું છે. ક્ષેમરાજ અને ચામુડનો રાજ્યકાળ **ધર્મારણ્ય** પ્રમાણે લેવો ઠીક છે. ચામુડનો કાળ प्र. चिं. પ્રમાણે માત્ર ૩ વર્ષ છે, પરન્તુ એની આગળનો ૧ લુપ્ત થયો હોય એ પણ સંભવિત છે. રાહડનો રાજ્યકાળ वि. श्रे. અને **ધર્મારણ્ય**માં મળતો છે, તેથી એ લીધો છે, તેમ જ ભૂવડનો કાળ प्र. चिं. અને **ધર્મારણ્ય**માં મળતો છે, તેથી પણ એ સ્વીકાર્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે ભાગસાગ કરીને વંશાવળી ગોઠવીએ તો આ પ્રમાણે ગોઠવાય;—

અંક.	રાજાનું નામ.	કયાથી	કયાં સુધી	વર્ષ.
૧	વનરાજ	૮૦૨	૮૬૧	૫૯
૨	યોગરાજ	૮૬૧	૮૭૦	૯
૩	રત્નાદિત્ય	૮૭૦	૮૭૩	૩
૪	વૈરિસિંહ	૮૭૩	૮૮૪	૧૧
૫	ક્ષેમરાજ	૮૮૪	૯૧૩	૨૯
૬	ચામુડ	૯૧૩	૯૪૪	૩૧
૭	રાહડ	૯૪૪	૯૭૧	૨૭
૮	ભૂવડ	૯૭૧	૯૯૮	૨૭
				કુલ ૧૯૬

રાજાઓના પરસ્પર સંબંધનું વંશવૃક્ષ નીચે આપ્યું છેઃ—

परिशिष्ट अ.

અપ્રકટ ગ્રંથોમાંથી ઉતારા.

१. विचार श्रेणि

(વૅાટસન મ્યુઝીઅમની પ્રત)

××× तदनु ८०२ वर्ष वैशाख शुदि २ सोमे चाउडा वंशोत्पन्न श्री वनराज श्री अणहिलपुर अस्थापयत् तत्र च ६० वर्षाणि राज्यमभुक तत्पुत्रेण योगराजेन वर्ष ९ राज्य कृतं तत सवत् ८९१ वर्षोपविष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष ३ राज्य कृत ततो वैरसिंहस्य राज्य वर्ष ११ तत स. १०५ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्यं व० ३९ तत ९४४ वर्षोपविष्ट सुत चामुंड राज व० २७ तत सवत् ९७१ वर्षोप० सुत घाघडस्य राज्य वर्ष २९।९९८ वर्षोपविष्टसुत सामतसिंह राज्य वर्ष १९ इत्य पव १०१७ इत्थं चावडावंशेऽष्टभि १९६ वर्ष राज्य कृत तदनु सवत् १०१७ वर्ष चौलुक्य वंशोपविष्टस्य दौहित्र श्री मूलराज राज्य वर्ष ३५ × × × × × × ×

२ विचार श्रेणि.*

(મુંબાઇની રૉયલ એ સોસાઇટીની પ્રત)

××× तदनु ८२१ वर्ष वैशाख शुदि २ सोमे चाउडा वंशोत्पन्न श्री वनराज श्री अणहिलपुर अस्थापय तत्र च ६० वर्षाणि राज्यमभुक तत्पुत्रेण योगराजेन वर्ष ९ राज्य कृत। तत सवत् ८९१ वर्षे पिविष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष ३ राज्य कृत। ततो वैरसिंहस्य राज्य वर्ष ११ तत सवत् १०५ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्य व० ३९ तत ९४४ वर्षेपिविष्ट सुत चामुडराव २७ तत स. ९७१ वर्षेपिप सुत घाघडस्य राज्य व० ७। ९९८ वर्षपिवि सुत प्रराज्य च ॥ ९ इछ पय १०१७ इछ चावडा वंशे अष्टभि १९६ वर्ष राज्य कृत। तदनु स. १०१७ वर्षे चौलुक्य वंशोपविष्टस्या दौहित्र मूलराज्य च ३५ × × × × ×

३ धर्मारण्य.

कृत्वा राज्य षष्टि वर्ष वनराजो दिव गत ।
तत्सुतो योगराजश्री प्रजापालन तत्पर ॥ ८७ ॥
वर्षाणा नवक तेन कृत राज्य विजानता ।
भुक्त्वा भोगाश्च विविधान् पश्चात्सोऽपि दिव गतः ॥ ८८ ॥

---

* પૂનાની પ્રત આને મળતી છે, પણ આનાથી એ વધારે અશુદ્ધ છે

रत्नादित्येऽति नाम्नावै तत्सुतो राज्यशासने ।
वर्षत्रयं कृतं राज्यमल्पायु ष्टवान्मृतश्च सः ॥ ८९ ॥

तत्सुतो वीरसिंहश्च वर्षाणां दशकं तथा ।
त्रैविद्यानां कृता सेवा मनसा कर्मणा च वै ॥ ९० ॥

राजा कालवशे जात स्तत्सुतः क्षेमभूपतिः ।
एकोनत्रिंशता सोऽपि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ ९१ ॥

पश्चाद्राजा भवत्तस्य चामुंडाख्य सुतो वली ।
नेत्रभूमि मितर्वर्षैः सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९२ ॥

उथडस्तस्य दायादो वर्षाणां सप्तविंशतिः ।
राज्यं चकार धर्मात्मा सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९३ ॥
राजा भूवड नाम्ना च तत्सुतो राज्यशासने ।

× × × × × × ×

परिशिष्ट ब.

કેટલાક સંવતનાં તિથિ વાર અને ખ્રિસ્તિ તારીખો.

૧ સં. ૮૦૨*	વૈશાખ સુદ ૨	=	સોમવાર,	તા.	૨૮	માર્ચ	ઇ. સ. ૭૪૬
૨ સં. ૮૨૧×	,,	=	ગુરુવાર,	તા.	૨૮	માર્ચ	ઇ. સ. ૭૬૫
૩ સં. ૮૬૧	આષાઢ સુદ ૩	=	મંગળવાર,	તા.	૩	જુન	ઇ. સ. ૮૦૫
૪ સં. ૮૬૨*	,,	=	સોમવાર,	તા.	૨૨	જુન	ઇ. સ. ૮૦૬
૫ સં. ૮૫૪	,,	=	ગુરુવાર,	તા.	૨૧	જુન	ઇ. સ. ૭૯૮
૬ સં. ૮૬૪	,,	=	ગુરુવાર,	તા.	૧	જુન	ઇ. સ. ૮૦૮
૭ સં. ૮૯૮*	જેઠ સુદ ૧૩	=	શુક્રવાર,	તા.	૨૬	મે	ઇ. સ. ૮૪૨
૮ સં. ૮૮૬	,,	=	સોમવાર,	તા.	૯	મે	ઇ. સ. ૮૩૦
૯ સં. ૮૮૪	,,	=	શનિવાર,	તા.	૩૦	મે	ઇ. સ. ૮૨૮
૧૦ સં. ૯૨૨*	આશ્વિન સુદ ૧	=	શુક્રવાર,	તા.	૧૩	સપ્ટેંબર	ઇ. સ. ૮૬૬
૧૧ સં. ૯૨૪	,,	=	સોમવાર,	તા.	૨૧	સપ્ટેંબર	ઇ. સ. ૮૬૮
૧૨ સં. ૯૩૫*	,,	=	રવિવાર,	તા.	૨૦	સપ્ટેંબર	ઇ. સ. ૮૭૯
૧૩ સં. ૯૩૮*	માહ વદ ૪	=	શુક્રવાર,	તા.	૧૨	જાનેવારી	ઇ. સ. ૮૮૨
૧૪ સં. ૯૪૩	,,	=	મંગળવાર	તા.	૧૭	જાનેવારી	ઇ. સ. ૮૮૭
૧૫ સં. ૯૫૦	,,	=	મંગળવાર,	તા.	૨૯	જાનેવારી	ઇ. સ. ૮૯૪

* સંવત, તિથિ, વાર, માસ प्रबन्धचिंतामणिમા આપ્યા છે.

૧૬	સ	૯૬૪	પોષ સુદ ૧૦	=	ગુરુવાર,	તા	૧૭	ડિસેમ્બર	ઇ સ	૯૦૭
૧૭	સ	૮૬૫*	,,	=	સોમવાર,	તા	૫	ડિસેમ્બર	ઇ સ	૮૦૮
૧૮	સ	૮૭૧	,,	=	ગુરુવાર	તા	૨૯	ડિસેમ્બર	ઇ સ	૯૧૪
૧૯	સ	૯૯૦	,,	=	સોમવાર,	તા	૨૯	ડિસેમ્બર	ઇ સ	૯૩૩
૨૦	સ	૯૯૧*	આષાઢ સુ ૧૫	=	શુક્રવાર,	તા.	૧૯	જુન	ઇ સ	૯૩૫
૨૧	સ	૯૯૨	,,	=	ગુરુવાર,	તા	૭	જુલાઇ	ઇ સ.	૯૩૬
૨૨	સ	૯૯૮	,,	=	ગુરુવાર,	તા.	૩૦	જુન	ઇ સ	૯૪૨
૨૩	સ	૧૦૧૭	,,	=	સોમવાર,	તા	૧	જુલાઈ	ઇ સ	૯૬૧

(આ તિથિઓની ગણતરી કરી આપવા માટે હું મિ. મંચેરજી પેસ્તનજી ખરેઘાટનો અત્યંત ઉપકારી છું)

+ તિથિઓની ગણતરી વિચારશ્રેણિમાં છે

(આ બધામાં માત્ર પહેલી તિથિજ ખરી છે કેટલાક ગ્રંથોમાં ચાવડાના અંતની તિથિ સ ૯૯૨ કે ૯૯૮ આપેલી છે, તે પણ ખરી છે)

૫ વઢવાણના કેટલાક શિલાલેખો.

લેખક-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

વઢવાણની પ્રાચીનતા. કાઠીયાવાડના જૂનામા જૂના શહેરોમાનું વઢવાણ પણ એક લેખાય છે અને જે વિગતો અત્યારે મળે છે તેને આધારે કેટલાકો તેને વલ્લભિપુરની સ્થાપનાના કાળનું પણ માને છે; પરન્તુ જેટલા પ્રાચીન વલ્લભિપુરના અવશેષો માલૂમ પડ્યા છે, તેટલાં પ્રાચીન વઢવાણના ઉપલબ્ધ અવશેષો માલૂમ પડતાં નથી. વઢવાણ એ વર્ધમાનપુર તરીકે પ્રાચીન કાળમાં ઓળખાતું અને તેનો પુરાવો શિલાલેખો ઉપરથી મળે છે, પરન્તુ તેનું 'વર્ધમાનપુર' એવું નામ છેલ્લા જૈન તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનું નામ વર્ધમાન સ્વામી હતું, તે ઉપરથી પડયું હોવાનું જે કેટલાકો માને છે તે શોધખોળને આધારે યથોચિત માલૂમ પડતું નથી. જૈન સંશોધકો અને વિદ્વાનોએ જ ચર્ચાને અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે મહાવીર સ્વામી કોઇ વાર સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં આવ્યા જ નહોતા, એટલે શૂલપાણિ યક્ષને પ્રબોધીને મહાવીર સ્વામીએ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો તે કાર્ય તેમણે વઢવાણની નદીને કાંઠે કર્યું હોય એ સંભવિત નથી. વઢવાણના ભોગાવાના કાંઠા પર આજે મહાવીર સ્વામીની દહેરી છે અને શૂલપાણિ યક્ષના પ્રસંગની જ તે યાદ આપે છે, પરન્તુ એ દહેરી ત્યાં ઇતિહાસનો વિરોધ હોવા છતાં કેવી રીતે બંધાઈ તે વિષેના ચિત્ર-વિચિત્ર અનુમાનો કરીને જ આપણને ચલાવી લેવું પડે તેમ છે. મહાવીર સ્વામીએ શૂલપાણિ યક્ષને જે સ્થાને પ્રબોધ્યો હતો એ સ્થાન આજે એકલા વઢવાણને જ બતાવવામા આવતું નથી, પરંતુ એવા જ નામ વાળા બીજાં ગામો મારવાડ અને બિહારમા પણ બતાવવામા આવે છે, જે સ્થાનોની પાસે નદીઓ છે અને એક સ્થળે તો મહાવીર સ્વામી અને શૂલપાણિ યક્ષના પ્રસંગને યાદ આપતી દહેરી પણ છે. આ ઉપરથી વઢવાણની પ્રાચીનતા મહાવીર સ્વામીના કાળ જેટલી દૂરની ઠરાવવા જેટલા વિશ્વાસપાત્ર સાધનો આજે ઉપલબ્ધ થતા નથી. સંવત્ ૧૩૦૧ નો એક શિલાલેખ એક દટાઇ ગએલી વાવમાથી મળી આવેલો અને જે વઢવાણ શહેરની હકીકતના વઢવાણ રાજ્ય તરફથી ચાલીસેક વર્ષ પહેલા બહાર પડેલા પુસ્તકમાં આપેલો છે તેમાં "વર્ધમાન મંડળ" એ શબ્દો જણાય છે. તે પૂર્વેના શિલાલેખો પણ વઢવાણમા છે અને તેમા સિદ્ધરાજના કાળના શિલાલેખો પણ છે, પરન્તુ તેના શિલાલેખોના જે કાઇ ભાગો વાચી શકાયા છે તેમા વઢવાણના નામ સંબંધી કશા ઉલ્લેખો મળી આવતા નથી. ઉપર જણાવેલા સં. ૧૩૦૧ ના શિલાલેખમાના ઉલ્લેખ ઉપરાત સંવત ૧૬૧૩ નો એક શિલાલેખ છે તેમાં "વઢવાણ" તરીકે તેને ઓળખાવવામા આવ્યુ છે. 'વર્ધમાન' નું નામ 'વઢવાણ' ગુજરાતમા મુસલમાનોનુ રાજ્ય સ્થપાયા પછી પ્રચલિત થયુ હોય એમ તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

વઢવાણમા શહેરની મધ્યમાં આજે એક "પાડા-મસીદ" ને નામે ઓળખાતી મસ્જીદ છે અને તેની આસપાસ મોટું વેપારી ચૌટું છે. ત્યાં આગળ પૂર્વે

પાજાવસહિકાનો શિલાલેખ. 'પાજાવસહિકા' નામનો લેખ હતો. તે સબંધે ચાલતી દંતકથા વળી વિચિત્ર છે. પાજો નામનો વાણિયો ઘી તેલનો વેપાર કરતો હતો, તેને ત્યાં વળી નામની બ્રાહ્મણી ઘીનો ગાડવો વેચવા આવી હતી. પાજાએ તેનો ઘીનો ગાડવો અને તેની સાથેની ઈંઢોણી બધુંએ વેચાતું ગણ્યું. ઈંઢોણી અમરવેલની હતી એટલે તેના દિવ્ય પ્રભાવથી ઈંઢોણી ઉપરનો ગાડવો એ બીજું અક્ષયપાત્ર બની ગયું અને ઘી ગમે તેટલું વેચતા છતાં તે ખૂટ્યું નહિ. એ અમરવેલની ઈંઢોણીના પ્રભાવથી પાજો ધનવાન થયો અને તે રીતે મેળવેલા ધનથી તેણે જૈન મંદિરો બંધાવ્યા તથા તે મંદિરોને પોતાનું તથા પેલી બ્રાહ્મણીનું નામ આપી "પાજા-વળી"ના મંદિરો કહેવાયા પરંતુ જે સ્થળે એ મંદિરો હતા અને જ્યાં આજે ઉપર્યુક્ત મસ્જીદ આવેલી છે તે સ્થળેથી ખોદકામમાંથી ખોદતા હાથ લાગેલા એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે "પાજાવસહિકા" (પાજા વસહિકા) એવા નામે ઓળખાતા સ્થાનને "પાજા-વળી" જેવું બંધ બેસતું નામ લોકોક્તિમાં અપાઈ ગયું છે અને મજકુર ચમત્કારિક વાર્તાને 'પાજાવસહિકા' સાથે કશો સંબંધ નથી. એ શિલાલેખ નીચે મુજબ વંચાય છે —

सं० १२९ वेशाख सुदी ३ मोढ वंशे श्र० पाजान्वये व्य० देदासुत व्य० मुंजाल भार्याये। व्य० रतनदेव्या आत्मश्रेयोऽर्थं श्री नेमीनाथ बिंब कारितं प्रतीष्ठीत श्री जायोद्धर गच्छे श्री सर्वाणंदसूरी संताने श्री देवसूरी पट्टभूषण मणिप्रभु श्री हरीभद्रसूरी शीष्ये सुप्रहित नामधेय भट्टारक श्री चंद्रसिंह सूरी पट्टालंकरणे। श्री विबुधप्रभसूरी श्री पाजावसहीकायां भद्रं भवतु ॥

આ શિલાલેખ એટલું બતાવે છે કે પાજા અટકવાળા મોઢ વણિક દેદાના પુત્ર મુંજાલની પત્ની રતનદેવીના આત્મશ્રેયને અર્થે નેમીનાથ પ્રભુનું બિંબ જાલ્યોદ્ધર ગચ્છના વિબુધ સૂરિએ "પાજાવસહિકા"માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. જેને અર્થે એ મંદિર બંધાએલું તેનું નામ તેમાં મળે છે, પરન્તુ જેણે એ મંદિર બંધાવેલું તેનું નામ મળતું નથી. સોલંકી રાજાઓના કાળમાં મોઢ વણિકો જૈન ધર્મ પાળતા હતા એવું તો ઇતિહાસ કહે છે પરન્તુ આ શિલાલેખમાં જે મુંજાલની પત્ની રતનદેવીના નામનો ઉલ્લેખ છે, તે મુંજાલ કર્ણ સોલંકી અને સિદ્ધરાજના મંત્રીઓમાંનો એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુંજાલ હશે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. આ નિર્ણય કરવા માટે સં. ૧૨૯નું પરીક્ષણ કરવું પડશે. આ શિલાલેખ એક જૈન ઉપાશ્રયમાં ચોડવામાં આવેલો છે એટલે તે જોવા માટે મેળવી શકાયો નથી. પણ આખો શિલાલેખ આદિથી અંત સુધી વંચાય છે અને તે વઢવાણ શહેરની હકીકતના પુસ્તકમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. જ્યાં પાજાવસહિકાનું જૈન મંદિર હતું અને જ્યાં આજે પાંચ મસ્જીદનો ભાગ આવેલો છે ત્યાંનો લત્તો બોચરવાડાને નામે ઓળખાય છે. ત્યાં ખોદકામ કરતાં એ શિલાલેખ જૈન મંદિરના અવશેષો સાથે દટાએલો મળી આવ્યો હતો. સં. ૧૨૯ની પહેલાનો કે પછીનો અંક ભુંસાઈ ગયો હોવાની શંકા એ લેખ વાંચીને ઉતારી લેનાર વઢવાણના એક મર્હુમ વિદ્વાન ન્યાયાધીશ રા. ખોડીદાસને પણ થઈ નથી. તેમની શંકા એવી છે કે કદાચ તેની પૂર્વેનો એક આંકડો છોડીને એટલે કે ૧૧૨૯ ને બદલે ૧૨૯ નો સંવત્સર શિલાલેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યો હોય. જો એ સંવત્ ૧૧૭૯ હોય તો

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુંજાલની પત્નીના આત્મશ્રેયને અર્થે પાજાવસહિકાનું મંદિર બંધાયું હોય એ માનવા જોગ વાર્તા છે. પરંતુ શતકના બે અંક છોડીને એકમ-દશકના બે અંકોવાળા શિલાલેખો મળી આવે છે પણ એક અંક છોડીને લખેલા શિલાલેખો મળી આવતા નથી. એટલે એ લેખ સંવત્ ૧૧૩૯ નો હોવાનો સંભવ નથી. વળી એ શિલાલેખમાં જાલ્યોદ્ધર ગચ્છના સર્વાણંદ સૂરિના શિષ્ય શ્રી દેવપ્રભસૂરિ, તેમના શિષ્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ, તેમના શિષ્ય શ્રી ચંદ્રસિંહસૂરિ અને તેમના ગુરુબંધુ શ્રી વિબુધપ્રભસૂરિએ એ મંદિરમાં નતિપ્રતિષ્ઠા કરાવી હોય એવું જણાય છે. જાલ્યોદ્ધર ગચ્છનો એક બીજો શિલાલેખ "પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ-ભાગ ૨ જો" મા શ્રી જિનવિજયજીએ ૪૮૪ મા નંબરનો આપ્યો છે. તેમા શ્રી દેવસૂરિનું નામ આવે છે. આ લેખમા પણ દેવસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય ભટ્ટારકશ્રી ચંદ્રસિંહસૂરિના ગુરુબંધુ વિબુધપ્રભસૂરિનું નામ આવે છે. એટલે હરિપ્રભ-સૂરિ, ચંદ્રસિંહસૂરિ અને અને વિબુધપ્રભસૂરિ સમકાલીન હોવા જોઇએ. ૪૮૪ નંબરનો "પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ" માનો શિલાલેખ સંવત્ ૧૩૪૯ ની સાલનો છે અને વિબુ-ધપ્રભસૂરિવાળો પાજાવસહિકાનો શિલાલેખ ૧૧૩૯ ની સાલનો હોય તે ન માની શકાય તેવું છે. આ કારણથી આ ત્રણ અંકનો શિલાલેખ સિંહ સંવત્સરનો હોવો જોઇએ. સિંહ સંવત્સરના જે થોડા શિલાલેખો કાઠિયાવાડમાથી મળેલા છે તે શિલાલેખોમા સિંહ સંવત્‌ની સાથે વિક્રમ સંવત્ અને બીજા સંવત્ પણ દર્શાવેલા છે, પરન્તુ આ શિલાલેખને જો સિંહ સંવત્‌નો માનીએ તો કાઠિયાવાડમા એકલા સિંહ સંવત્‌ના શિલાલેખો પણ હોવા જોઇએ એમ માનવાનું કારણ મળે છે. સિંહ સવત્ ૧૫૧ સુધીના બીજા લેખો મળ્યા છે તે જોતાં ૧૩૯ નો સિંહ સંવત્‌નો લેખ સંભવિત છે. ૧૩૯ + ૧૧૬૯ – ૧૧૭૦ = ૧૩૦૮–૯ ની સાલમા ગુજરાતમા વીસળદેવ વાઘેલાનું રાજ્ય હતું જે કાળ જૈનોની ચડતીનો હતો. વીર-ધવળ વાઘેલાના કાળમાં વસ્તુપાળ-તેજપાળ થયા અને તેમણે અનેક જૈન મંદિરો બધાવ્યા હતા. તેજ કાળમા આ પાજાવસહિકાનું જૈન મંદિર બંધાયું હોવું જોઇએ. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કર્ણ અને સિદ્ધરાજ સોલંકીના કાળમાં થએલા મુંજાલની સાથે આ શિલાલેખમાના મુંજાલને કશો સંબંધ નથી, પરન્તુ એ મુંજાલ કોઇ બીજી વ્યક્તિ હોવી જોઇએ. આ પાજાવસહિકાના મંદિરનો નાશ સંવત્ ૧૫૦૪ મા થયો હોય એમ જણાય છે. કારણકે એ વર્ષમા જાણીતી પાડામસ્જીદ અસ્તિત્વમા આવી હતી એવું એ મસ્જીદના શિલાલેખપરથી જણાય છે. માત્ર ૨૦૦ વર્ષ અસ્તિત્વમા રહેલા મંદિરનો શિલાલેખ કે જે ત્યાર પછી ૪૫૦ વર્ષ સુધી જમીનમાં દટાએલો રહ્યો હતો તેમા સંવત્‌ના આંકડાની સ્પષ્ટતા પરિપૂર્ણ હોય એ બનવા જોગ છે, તેમજ માનવા જોગ છે.

સંવત ૧ નો પાળીયો.

સિંહ સંવત વઢવાણથી શરૂ થયો હોવાનું મનાવનારો એક પાળીયો પણ હાલમાં વઢવાણમા જોવામા આવ્યો છે. આ પાળીયો રાણકદેવીનાં સુપ્રસિદ્ધ મંદિરની પાસે દટાએલા તથા ઉભા સંખ્યાબંધ પાળીયામાનો એક છે. તેમા શસ્ત્રધારી અશ્વારોહી સૈનિકની આકૃતિ હેઠળ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.—

સવત ૧ નવિરષે ફા-	सवत १ नविरषे फां-
ગણ વદ નામ વાર હ-	गण वद नाम वार ह

રુપાઅજી કામ આ	रुपाअजी काम आ
વા છે	घा छे.

આ લેખમા સવત ૧ નો આકડો સ્પષ્ટ અને અસદિગ્ધ છે કે તેના વિષે જગ્યા પણ શકાને સ્થાન રહેતુ નથી શ્રી ગૌરીશકર હીરાચદ ઓઝા પોતાના 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા' એ ગ્રથમા સિંહ સવત કોણે ચલાવ્યો તે વિષે કશો નિર્ણય કરતા નથી કર્નલ જેમ્સ ટોડ તેને ગોહીલ શિવસિહનો ચલાવેલો સવત માને છે ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ દીવાન શ્રી વિજયશકર ઓઝા, પોરબદરના એક લેખમા શ્રીસિંહ નામના સૌરાષ્ટ્રના મડલેશ્વ નુ નામ મળતું હોવાનુ જણાવીને તેણે એ સવત ચલાવ્યો હોય એવુ અનુમાન કરે છે પરન્તુ પોરબદરનો એ લેખ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો નથી ડો ભગવાનલાલ ઇદ્રજી તેને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ચલાવેલો સવત માને છે જો સિદ્ધરાજે વિ સ ૧૧૬૯-૭૦ મા સૌરાષ્ટ્ર ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો એવુ સિદ્ધ કરી શકાય તો એ 'સિંહ સવત' 'જયસિંહ સવત'ના ટૂકા નામ તરીકે ઓળખાતો મનાય પરન્તુ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સૌરાષ્ટ્રના વિજયનું વર્ષ નક્કી કરી શકાતું નથી ઉપર આપેલો સવત ૧ નો શિલાલેખ જેની લિપિ વિક્રમના બારમા શતકના ગુજરાત-કાઠિયાવાડના શિલાલેખોને મળતી છે, તે સિંહ સવત્સરનો જ હોવો જોઇએ એમ માનવાનું કારણ મળે છે રાણકદેવીના મદિરની સામેના શિલાલેખોમાનો એ પાળીયો છે તે જોતા સિંહ સવત વઢવાણથી જ સિદ્ધરાજે શરૂ કર્યો હોય એમ માનવાનુ એક વિશેષ કારણ મળે છે એ કાળના બીજા શિલાલેખોની લિપિ તો આ લેખની લિપિના જેવી જ જણાય છે તેની પછીના ૧૦૦ વર્ષનો એટલે ભીમદેવ બીજાના કાળનો એક લેખ મુબઇના મ્યુઝીયમમા છે અને તેની લિપિ આ લેખની લિપિને મળતી જ છે પરન્તુ ઘણાખરા લેખો સસ્કૃતમા મળી શકે છે અને આ લેખ ગુજરાતીમા છે, તેમાનો ક્રિયાપદનો પ્રયોગ 'આવા છે' સહજ શકાશીલતા ઉપજાવે છે પરતુ શિલાલેખમા 'છે' અક્ષર 'છિ' અથવા પ્રતિમાત્રાની રીતે વાચતા 'છે'નુ ભાન પણ કરાવે છે એટલે એ લેખને જૂના કાળના ખરા લેખ તરીકે વાચવામા કશો વાધો હોય એમ હું માનતો નથી વઢવાણના બીજા શિલાલેખોમા 'છે' ક્રિયાપ વિક્રમની ૧૫ મી સદીમા વપરાએલુ માલૂમ પડે છે વચ્ચેના કાળના બીજા લેખો પુષ્કળ મળે છે, પરતુ તે સસ્કૃત ભાષામા લખાએલા છે, ૧ આકડાની પૂર્વેના કોઈ આકડા મૂકી દેવામા આવ્યા હોય એવી શકા પણ સ્વાભાવિક છે બે અકના સવત્સરવાળા શિલાલેખો ઘણી વાર સિંહ સવતનો ભ્રમ ઉપજાવે છે કોઇ વાર વિક્રમ સવતના એવા શિલાલેખોમા શતકના બે અક છોડીને બે અક ઉકેલા દર્શાવવામા આવેલા હોય છે, પરન્તુ એક કે ત્રણ આકડાના સવતમા એવો ભ્રમ ઉપજવાનું કશુ કારણ રહેતું નથી, પરન્તુ તેને ખરેખર સિંહ સવત માનવામા કાઇ વાધો જણાતો નથી

માધાવાવનો શિલાલેખ. માધાવાવ સબધી એક લોકગીત હાલમા વધારે પ્રસિદ્ધિમા આવ્યુ છે એ ગીત કરુણા રસથી ભરેલુ છે અને તેનો સાર એ છે કે માધાવાવ ગળાવતા બાર વર્ષ થયા અને વાવ બધાઇને તૈયાર થઈ તોપણ તેમા પાણી આવતું નહોતુ, તેથી તેને એક જીવતા દપતીનો–એક ક્ષત્રીય યુવક તથા તેની પત્નીનો ભોગ આપવામા આવ્યો હતો અને તેથી માધા

વાવમા પાણી આવ્યું હતું. આવા વહેમો જૂના વખતમા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય એ બનવા જોગ છે, એટલે વસ્તુતઃ એવો ભોગ આપવામા આવ્યો પણ હોય, અથવા તો વાવ ગાળવામા આવતી હોય ત્યારે તેમા કોઇ દંપતી ડૂબીને કે અન્ય કોઇ રીતે મરણ પામ્યું હોય અને પાછળ એ કરુણારસભરિત બનાવ અતિશયોક્તિ સાથે દંતકથામા અને લોકગીતમા ગુંથાવા પામ્યો હોય.

આ વાવ અત્યારે માધાવાવને નામે ઓળખાય છે અને લોકકથની એવી છે કે તે કરણ વાઘેલાના પ્રધાન માધવે બંધાવી હતી વઢવાણ શહેરની હકીકતનું જે પુસ્તક વઢવાણ રાજ્યે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેમાં પણ એમ જ જણાવેલું છે, પરન્તુ એ વાવ માધવે બંધાવી હોવાનો પુરાવો તેની અંદરનો શિલાલેખ આપતો નથી. એ શિલાલેખમા એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રીની નાની મૂર્તિઓ કોતરવામા આવી છે અને તેની હેઠળ નીચે મુજબ ઉલ્લેખો કરવામા આવેલા છેઃ—

(૧) સંવત ૧૩૫૦ વર્ષે કાતીક સુદ ૮ ગુરૌ
નાગર જ્ઞાતીય વ૦ શ્રી સોમ સુત મિહં શ્રી સિંધૂ

(૨) નાગર જ્ઞાતીય મહં શ્રી સોઢલ સુતા મહંશ્રી તપમાદેવી.

નાગર જ્ઞાતિના કોઇ સિંધૂ તથા તેની સ્ત્રી તપમાદેવીએ આ વાવ બંધાવી હોય એવું જણાય છે. 'માધાવાવ' જેવું પ્રચલિત નામ અને શિલાલેખની અંદરની 'નાગરજ્ઞાતિ' એ બે ઉપરથી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ માધવ લોકોના ધ્યાનમા તુરત આવી જાય એ બનવા જોગ છે. પરન્તુ સંવત ૧૩૫૦ નો વિચાર કરતા માધવ એ વર્ષે વઢવાણમા આવીને વાવ બંધાવે, એ શક્ય જણાતું નથી. મુસલમાનોએ સં. ૧૩૫૬ મા ગુજરાત સર કર્યું. તે પૂર્વે મુસલમાન સેના અલફખાની સરદારી હેઠળ દિલ્હીમાથી નીકળીને પાટણમા આવી અને તેની પહેલા માધવ ગુજરાતમા લપાતો છુપાતો દીલ્હી ગયો હતો. દિલ્હી ગયા પૂર્વે તે કચ્છમા ગુજરાતના રાજા માટે ઘોડાની ખરીદી કરવા ગયો હતો, એટલે ગુજરાત સર થયાની સાલ ૧૩૫૬ પહેલા ૬ વર્ષે માધવ વઢવાણમા માધાવાવ બંધાવવાનો વિચાર સરખોએ કરી શકે એ સંભવિત નથી. માધવે આવા કોઇ જાતના બીજાં લોકોપયોગી કાર્યો કરેલા માલૂમ પડતા નથી, એટલે ૧૩૫૦ ની સાલમા નાગર જ્ઞાતિના કોઇ સિંધુએ બંધાવેલી વાવને માધવના નામ સાથે જોડવી એ ઇતિહાસથી તેમજ પુરાવાઓથી વિરુદ્ધ છે. લોકકથામા હમેશા સત્ય વસ્તુસ્થિતિ જ હોય છે એમ માનવાનું કારણ નથી. ઉપર પાજા-વશીની પ્રચલિત લોકકથા જણાવવામા આવી છે અને 'પાજાવસહિકા' ઉપરથી પાજા વાણીયા તથા વશી ભરવાડણની કથા જન્મી તો વઢવાણની ૩ વાવોમાની સૌથી મોટી વાવને 'મહાવાવ' ને સ્થાને લોકો 'માધાવાવ' કહી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ માધવને તેની સાથે જોડી દે એ કાઇ અશક્ય નથી.

વઢવાણ એક પ્રાચીન નગર છે એ જાણીતી વાત છે. ત્યા બીજા અનેક શિલાલેખો જાહેર તેમજ છૂપા પડ્યા છે પરન્તુ તેની શોધખોળ કરાવવામા રાજકર્તાને કાઇ રસ પડતો હોય એમ જણાયુ નથી. ઉપર જણાવેલો સંવત ૧ નો શિલાલેખ જે થોડા માસ પહેલા

જમીનમાં દાટેલો ઉભો હતો, તેને હાલમાં ખોદી કાઢીને સાધારણ પથ્થરની દીવાલમાં રેખડતો મૂકવામાં આવ્યો છે આ લેખમાં માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રકાશ પાડવા જોગ થોડા શિલાલેખો વિષેનું જ વિવેચન કરવાનું ઉચિત માન્યું છે, વઢવાણમાં આવેલા બીજા શિલાલેખોની જો શોધખોળ કરવામાં આવે અને ખુલ્લા પડેલા શિલાલેખોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઇતિહાસને મદદ થાય તેવી નવી વિગતો ઉપલબ્ધ થવાનો સંભવ છે

તા૦ ક૦ આ લેખમાં દર્શાવેલા શિલાલેખોમાંનો સંવત ૧ નો લેખ તથા માધાવાવનો શિલાલેખ એ બેઉના ફોટોગ્રાફ લેખકની પાસે છે

૬. નાસિક પંચવટી

(ક્યાં આવી ?)

લેખકઃ—રા. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે.

શ્રીરામ કથા અત્યંત પ્રાચીનકાળથી આપણા આબાલવૃદ્ધોને બહુ પ્રિય થઇ રહી છે. એનું એક પ્રમાણ સંસ્કૃતમાં અને માગધીમાં લખાએલા જુના ગ્રંથો એ છે. બીજું પ્રમાણ એ છે કે હિંદુસ્તાનના લગભગ દરએક પ્રાન્તના લોકોમાં એવી શ્રદ્ધા છે કે આપણા પ્રાંતમાં શ્રીરામચંદ્ર આવી ગયા હતા· તેની નિશાની તરીકે ત્યા ત્યાં શ્રીસીતારામના ચરણસ્પર્શથી પવિત્રિત તરીકે કેટલાંક સ્થળો બતાવવામાં આવે છે. ગુજરાત–કાઠિઆવાડ આ એકજ એવો પ્રાંત છે કે જ્યાં શ્રીરામના આવી ગયાના સ્મરણચિન્હો જોવામાં આવતા નથી. કોસલથી અતિ દૂર પંચનદ, ત્યાં પણ શ્રીરામના પુત્રની રાજધાની વસાવવામાં આવી હતી. અસ્તુ, લોકોની માન્યતા એ એક વસ્તુ છે, ઐતિહાસિક સત્ય એ બીજી વસ્તુ છે. લોકો માને છે અથવા યાત્રા કરવા જાય છે તેથી તે ક્ષેત્રમા શ્રીરામ આવી ગયા હતા એમ માનવું સકારણ હોતું નથી. કોઇક વાર ઇતિહાસ તેથી ઉલટું બતાવે છે. આનું એક ઉદાહરણ આજે વિદ્વાનો આગળ મૂકવાની રજા લઉં છું.

રામાયણકાલીન હિંદુસ્તાનના ભૂગોલ વિશે હું કેટલાક દિવસથી વિચાર કરૂં છું. તેમાં નાસિક–પંચવટી બાબત લૌકિક શ્રદ્ધા અને ઐતિહાસિક સત્ય આ બેની વચ્ચે વિરોધ મને દશ્યમાન થવા લાગ્યો. વધારે વિચાર કરતાં તે વિરોધમાં મજબૂતી આવતી જાય છે.

અત્યારનું નાસિક સૌ કોઇ જાણે છે. તેના અક્ષાંશ ૨૦·૬° ઉ. અને રેખાંશ ૭૩·૫૪° પૂ. છે. નાસિકથી બે માઇલ પંચવટી છે. વનવાસી સીતા રામ લક્ષ્મણ ત્યાં ઘણા દિવસ રહ્યાં હતાં અને ત્યાંથી રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું એવી માન્યતા છે. શૂર્પણખાના નાસિકાછેદન ઉપરથી તે સ્થાને નાસિક નામ મેળવ્યું એવી પ્રથા છે. પ્રસ્તુતનું નાસિક ગોદાવરીના ઉગમથી બહુ દૂર નથી.

આપણી ચર્ચા માટે રામાયણ કથાની બીજી એક વિગત ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે. દંડકારણ્યમાં ફરતાં ફરતાં શ્રીરામ અગસ્ત્યના આશ્રમે આવ્યા અને તે ઋષિના કહેવાથી જનસ્થાનગત પંચવટીમા રહેવા ગયા, એટલે જનસ્થાન, નાસિક, પંચવટી એ બધાં સ્થળો અગસ્ત્યાશ્રમથી બહુ દૂર ન હતાં એમ માનવું સયુક્તિક છે.

એવી વિગતોનું વર્ણન જે સ્થાન સંબંધે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથકારો કરે છે તે નાસિક–પંચવટી હોઇ શકે.

તે જાણવા બે જાતનો પુરાવો આપણી આગળ છે. મુખ્ય પુરાવો આર્ષ ઇતિહાસ રામાયણનો તે પહેલો. મહાભારત અને બીજા પુરાતન આર્ષ ગ્રંથો, તેનો પણ વિચાર સાથે સાથે કરી શકાય. બીજો, આનુશગિક, એટલે આર્ષગ્રંથોના આધારે લખાયેલા કાવ્યનાટકાદિ સાહિત્યમાં મળી આવે તે. આ બેમાંથી પહેલી જાતના પુરાવાનો વિચાર થોડો ઘણો થયેલો છે. પરંતુ કાવ્યનાટકોનો અભ્યાસ એ દૃષ્ટિથી કરેલો મારી જાણમાં તો નથી.

રામકથા વિષયક લલિતવાઙ્મય અલ્પ વા ઉપેક્ષણીય નથી સંસ્કૃતમાં તથા પ્રાકૃતમાં શ્રીરામના આખ્યાનોપાખ્યાનો ઉપર કાવ્યો તથા નાટકો પુષ્કળ છે તેમનું પરિશીલન કરી, રામાયણકાલીન ભૂગોલ વિશે તે તે ગ્રંથકારનો શો અભિપ્રાય છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો એ બહુ મનોરંજક છે રામાયણકાલીન ભૂગોલ એટલે સમગ્ર હિંદુસ્તાનનો ભૂગોલ તેમાં સ્થલોનું નામાંતર, તેમ જ નામોનું સ્થલાંતર થયું છે પ્રયાગ અલાહાબાદ થયું છે, કુંડિનપુરે મધ્ય હિંદુસ્તાનથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ પ્રયાણ કર્યું છે તેમ જ, નાસિક પંચવટીએ પણ 'પૂર્વાચલ'નો ત્યાગ કરીને 'પશ્ચિમાચલ' ઉપર નિવાસ કર્યો છે આ નામાન્તર-સ્થલાંતરનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના કેટલાક અંશો ઉપર સારું અજવાળું પડે એવો સંભવ છે

નાસિક-પંચવટી-જનસ્થાનની બાબતમાં પ્રાચીન સાહિત્ય-ગ્રંથોમાં જે માહિતી મળે છે તેનું ટુંકમાં સંકલન કરવાનો પ્રસ્તુત નિબંધનો ઉદ્દેશ છે અને, ખ્રિસ્તની ૧૪ મી શતાબ્દી પહેલાં થયેલા ગ્રંથકારોનો વિચાર કર્યો છે એ કાલમર્યાદા બાંધવાનાં કારણો બે છે ૧૪ મી શતાબ્દી સુધી ગ્રંથરચના ઘણી ખરી સંસ્કૃતમાં જ થઈ છે દેશીભાષાના ગ્રંથો અપવાદાત્મક છે ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વાઙ્મયનો વિસ્તાર ૧૪ ની શતાબ્દી પછી જ થયેલો જોવામાં આવે છે સિવાય, પ્રાકૃતમાં થયેલી અને સંસ્કૃતમાં થતી હતી તે ગ્રંથરચના જુદી. એવા વિસ્તીર્ણ વાઙ્મય મહોદધિનું મંથન એકલાના જ હાથથી થવાનું લગભગ મુશ્કેલ છે માટે, એક વિશિષ્ટ કાલ લઈ તેમાં થયેલા ગ્રંથોની પ્રસ્તુત પ્રશ્નને લગતી વિચારણા કરવી તે વધારે ઉપયુક્ત ને સુસાધ્ય છે એમ માનીને એ અલ્પ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે એ એક કારણ બીજું કારણ આથી વધારે મહત્ત્વનું છે જનસ્થાનના સ્થાન વિશે પ્રાચીન કલ્પના શી હતી તે જોવાનો આપણો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે માટે પ્રાચીન ગ્રંથોનો જ આધાર શોધવો જોઈએ ગ્રંથ જેટલો વધારે પ્રાચીન તેટલો તેનો મત વધારે વિચારણીય નાસિક ક્યાં છે તે વિશેની ૧૪ મી શતાબ્દી પછીની લોકકથા અને આજની સમજણ, એમાં બહુ અંતર છે એમ મને લાગતું નથી. આ બે કારણોથી, ૧૪ શ૦ પછીના ગ્રંથોનો વિચાર અહીં આ કર્યો નથી.

આ લેખમાં ગ્રંથકારોનો નિર્દેશ કાલના ઉલટા અનુક્રમથી (વ્યુત્ક્રમથી) કરવામાં આવ્યો છે, એટલે, ૧૪ ની શતાબ્દીના આરંભથી પ્રારંભ કરીને ખ્રિસ્તપૂર્વ થયેલા કાલિદાસ સુધીના ગ્રંથકારોની સાક્ષી લીધી છે ગ્રંથકારોનો જે કાલ મેં દર્શાવ્યો છે તે બાબત કેટલેક ઠેકાણે મતભેદ હોય તે સંભવ છે ઉદાહરણ તરીકે કાલિદાસનો સમય, હું તેને ખ્રિસ્તપૂર્વ મૂકું, તો કેટલાક ઇતિહાસસંશોધકો તેને ખ્રિસ્તપશ્ચાત્ પાંચમી અથવા છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં મૂકે છે પરંતુ એ કવિકાલ વિષયક મતભેદ અત્યારે ગૌણ ગણીએ તો ચાલે. કવિઓના ગ્રંથોમાંથી જે વચનોનો આપણે વિચાર કરવાના છીએ તેમનું પ્રસ્તુત પ્રશ્ન સંબંધીનું મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી

હવે આપણે, આપણા લીધેલા કાલમાં સૌથી અર્વાચીન કવિ જયદેવ, તેને તપાસીએ

જયદેવ—જયદેવ નામના બે કવિઓ છે એક 'ગીતગોવિંદ' કાર અને બીજો 'પ્રસન્નરાઘવ' કાર. આ બીજો આપણો જયદેવ. તેનો અંતર લગભગ ખ્રિ૦ ૧૪ નું શતક છે

તે સ્થાનથી દોઢ યોજન ઉપર આવેલા શરભંગના આશ્રમે તે ગયા. (અરણ્ય કાંડ, ૩૮૩) પછી સુતીક્ષ્ણાશ્રમ. ત્યા પૂરા સાડા નવ વરસ નિવાસ કર્યો. (**चिरं तस्थौ ययुर्यावद्वने सार्धाः समा नव ॥ अरण्यकाण्ड, ४४२**) પછી રામ અગસ્ત્યાશ્રમ પહોચ્યા. અગસ્ત્ય-રામ સંવાદમાથી નીચેના શ્લોકો મહત્ત્વના છે.

> योजनार्धसहस्रेऽस्मिन्पादे विन्ध्यस्य दक्षिणे ।
> पर्जन्या नैव वर्षुर्ववुश्च न समीरवाः ॥
> ततोऽहं सुरकार्यार्थी संघर्षे मेरुविन्ध्ययोः ।
> हिमाद्रिशिखराच्छून्यां प्राप्तः श्वेतामिमां पुरीम् ॥
> (अरण्य० ४७७-८.)

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અગસ્ત્ય મુનિનો આશ્રમ વિંધ્યની દક્ષિણ બાજુમાં ઘણો દૂર—પાચસો યોજન—હતો. અગસ્ત્યના કહેવાથી ગોદાતીર ઉપર આવેલી પંચવટી પ્રત્યે રઘુનંદન રહેવા આવ્યા (अ० ४૮२). એટલે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે કોઇ ઠેકાણે હોવી જોઇએ. અત્યારની પંચવટીની આસપાસ અગસ્ત્યાશ્રમ હોવાની પ્રસિદ્ધિ નથી. અગસ્ત્યાશ્રમ પૂર્વ કિનારા પાસે આવેલો પ્રસિદ્ધ છે—જેનું વર્ણન પુરાણોમા મળી આવે છે. માટે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસેની, એટલે પૂર્વ તરફની હોવી જોઇએ. ક્ષેમેંદ્ર એમજ કહે છે. અગસ્ત્યાશ્રમથી રામ ગોદાવરી તીર ઉપરની પંચવટી પ્રત્યે ગયા (**अरण्य० ४८२**) ત્યા હેમંત ઋતુ વીતાડી. અહીંઆ ઋતુવર્ણનમા એક શ્લોક એ છે—

લક્ષ્મણ રામને કહે છે—

> यातास्त्रयोदशसमा वर्षशेषव्रतोऽधुना ।
> मयूर इव पर्जन्यं भरतस्त्वां प्रतीक्षते ॥ ५७६ ॥

ઉપર કહ્યું છે કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમ મૂકયો તે વખતે સાડાનવ વરસ પૂરા થતા હતાં; પંચવટીમા આવ્યા ત્યારે તેર વરસ પૂરા થયા; અગસ્ત્યાશ્રમમા રામચંદ્રે એક જ રાત્ર ગાળી હતી. એથી એવું અનુમાન કરવામા બાધ નથી કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી પંચવટી આવતાં ત્રણ—સાડાત્રણ વરસનો સમય થયો હતો. એવું જો હોય તો સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી અગસ્ત્યાશ્રમ અને પંચવટી ઘણાજ દૂર હોવા જોઇએ. કહેવાની મતલબ કે પૂર્વ તરફ આવેલા અગસ્ત્યાશ્રમ—પંચવટી વિશે એ કાલ પરિમાણ વધારે સુસંગત લાગે છે.

પછી, પંચવટીમા બનેલી ઘટનાઓનું ક્રમવાર વર્ણન છે—શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ, સીતાહરણ અને જટાયુ-મરણ. કનકમૃગવધ પ્રસંગમા રોહિણ પર્વતનો ઉલ્લેખ છે અને સીતાને રાવણ લઇ જતી વખતે માર્ગમા ગોદાવરી નદીનો ઉલ્લેખ છે. (**अरण्य० ७३९** અને ૮૬૦). ત્યારબાદ મતંગાશ્રમમા શબરીને રામે દર્શન દીધું ને પછી દક્ષિણ તરફ આવેલા પંપાસરોવરે રામલક્ષ્મણ આવી પહોચ્યા. (**पष ते दक्षिणः पन्था यत्र पम्पासरो महत् । अरण्य० ७०९२**) પછી વાલિવધ અને સુગ્રીવાભિષેક, કિષ્કિંધામા. અહીંઆ એક મુદ્દો જોવા જેવો છે. પંચવટીથી પંપા-કિષ્કિંધા સુધીનો પ્રવાસ બહુ

થોડી મુદ્દતમાં થયો છે પંચવટી કિષ્કિંધા પાસે હોય તોજ એમ બને અત્યારની પંચાવટી અને કિષ્કિંધા વચ્ચેનું અંતર ધ્યાનમાં લેતાં કોઇને પણ લાગશે કે રામાયણકાલીન પંચવટી બીજે સ્થળે હોવી જોઇએ અત્યારે આગગાડીની સહાયથી પણ નાસિકથી કિષ્કિંધા જતાં રામે પગરસ્તે જે સમય લીધો તેથી વધારે આપણને જોઇએ એટલો દૂરનો પ્રવાસ રામે કર્યો હોત તો તેનું સૂચક ચિહ્ન—વચલા પ્રદેશનું વર્ણન વિગેરે—રામાયણમાં અને ઇતર ગ્રંથોમાં આપણને અવશ્ય મળી આવત. તેના અભાવે આપણે માનવું જ જોઇએ કે પંચવટી કિષ્કિંધા પાસે—અત્યારના મદ્રાસ ઇલાખામાં કોઇ ઠેકાણે—હોવી જોઇએ અસ્તુ

કિષ્કિંધા સમીપ, માલ્યવાન્ પર્વત પાસે, પ્રસ્રવણગિરિ ઉપર વર્ષાકાલ રામે વ્યતીત કર્યો, અને સીતા શુદ્ધિનો પ્રયત્ન તદ્દન રાખ્યો (किष्किन्धा० २१२–९) શરદૃતુ શરૂ થયા પછી વાનરોની ટુકડીઓ ચારે દિશા તરફ મોકલવામાં આવી ચારે દિશામાં શોધ કરવાના સ્થળોના નામો સુગ્રીવે વાનરોને કહ્યા હતા દક્ષિણ તરફ જાંબવત્પ્રમુતિ જે વાનરો ગયા હતા તેઓને દીધેલી માહિતિ નીચે પ્રમાણે છે

सोऽनर्वीजाम्बवन्मुख्यान्सनीलाङ्गदवायुजान् ।
भवद्भिर्दृश्यतामाशा दक्षिणा मम रक्षिणैः ॥
नर्मदालिङ्गितो विन्ध्यस्ततो वेगवती नदी ।
कृष्णवर्णा सवरदा टेविका वायुमत्यपि ॥

(कृष्णा वेण्या ?)

मेकलोत्कलिका जम्बूवाहिनी वेत्रवत्यपि
दशार्णा निषधाद्याश्च देशाः पुण्ड्रककोसलाः॥
श्रीखण्डशैलो मलय कावेरी वलयोचित ।
सपाण्ड्यविषय श्रीमानगस्त्याश्रममण्डितः॥
ततो विधातुरादेशादतर महोदधि ।
हेमशृङ्गतटे यस्य महेन्द्र शक्रसेवित ॥
समुद्रादुद्गतश्चान्यो गिरिश्चन्द्रार्कयो सुहृद् ।
यस्येन्दु सेवते शृङ्ग रौप्य हैम च भास्कर ॥
पारे समुद्र विद्युतान्विश्वकर्मकृतो गिरि ।
उशीरभोजनामा च ततोऽद्रि. काञ्चनद्रुम ॥
देहान्तकाले पश्यन्ति तान्वृक्षान्सर्वजन्तव ।
पितृलोकस्ततो घोर क्रान्ता यमपुरी तत ॥

महर्षेः पुण्यतपस्तृणाङ्गेराश्रमस्ततः।
कल्पवृक्षैः परिवृतः स्वर्गणोपेत्य सेवितः॥
विचिन्त्य ज्ञायतां तूर्णं देशेष्वेतेषु मैथिली।
अतःपरमनालोक्यमसूर्यमजनं नयत्॥

किष्किन्धा० २३२–२४१

આમા એક વાત તો સ્પષ્ટ છે,—અગસ્ત્યાશ્રમ પાંડ્યદેશમાં છે; અર્થાત્ પંચવટી પણ તે તરફ હોવી જોઇએ. બાકી જે ભૌગોલિક માહિતિ છે તેમા પૂર્વાપરવિરોધ છે. વિન્ધ્ય, નર્મદા કૃષ્ણ વરદા નદીઓ કિષ્કિંધાથી દક્ષિણમા હોવાનું લખ્યું છે તે ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લો૦ ૪૭૮—૮૨ ની સાથે વિસંગત છે. તેમા અગસ્ત્યાશ્રમ વિંધ્યાદ્રિના દક્ષિણપાદ ઉપર આવેલો જણાવ્યો છે. અગસ્ત્યના નિર્દેશથી રામ પચવટી ગયા હતા તે વિંધ્ય ઓળંગીને ફરીથી ઉત્તરે આવ્યા હશે તે સંભવનીય નથી. ક્ષેમેંદ્રકૃત વર્ણનોમાં એવો પરસ્પર વિરોધ ઉત્તર કાંડમા પુનઃ આપણી નજરે આવે છે. લંકાથી અયોધ્યા પાછા જતા રામે સીતાને પૂર્વ પરિચિત સ્થળોની ઓળખાણ જે ક્રમથી કરાવી તે એ પ્રમાણે—(તે માટે જુઓ ઉત્તરકાંડ શ્લોકો ૧૪૧—૧૫૦) ૧ સમુદ્ર; ૨ સેતુ; ૩ વેલાવન; ૪ મહેંદ્રગિરિ; ૫ માલ્યવાન્ પર્વત—જ્યાં 'वानर राजजुषा राजधानी' છે, અને જ્યા પ્રિયાવિયોગથી વિશેષ તાપદાયિ થયેલો વર્ષાસમય રામે વ્યતીત કર્યો હતો તે; ૬ પંપાસરોવર, ૭ જટાયુ મરણ સ્થાન; ૮ અગસ્ત્યાશ્રમ; ૯ અનંતર, અત્ર્યાશ્રમ વિગેરે. અહીંઆ કિષ્કિંધા, પપા અને અગસ્ત્યાશ્રમ અનુક્રમથી પરસ્પર દક્ષિણે હોવાનું કહ્યું છે; એટલે કિષ્કિંધા સૌથી દક્ષિણે આવી. પરંતુ ઉપર આપેલા કિષ્કિંધા કાંડના શ્લોકોમા, કિષ્કિંધા સૌથી ઉત્તરે આવે છે. અરણ્ય-કાંડ અને ઉત્તરકાંડ એના વર્ણનોની પરસ્પર સંગતિ છે. પણ આ બન્નેનો કિષ્કિંધાકાંડમાં આવેલા વર્ણન સાથે વિરોધ છે.

સાથે સાથે એ પણ નમૂદ કરવામાં વાધો નથી કે રામાયણ મંજરીમાંનું ભૂગોલ વર્ણન ભારત મંજરીમાંના ભૂગોળ વર્ણન સાથે તુલના કરીને જોતા એમા પુષ્કળ વિરોધ દેખાશે. પરંતુ તે વિશે અત્રે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આપણા પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પૂરતું જોતા તે વિરોધ આપણા અનુમાનને બહુ બાધક થાય તેવો નથી. પંચવટી કિષ્કિંધા નજદીક હોવી જોઇએ તદ્વિરુદ્ધ ક્ષેમેંદ્ર જતો નથી.

અરણ્યકાંડમાં 'રામ પ્રલાપ' નામક એક પ્રકરણ છે, તેમા રામ લક્ષ્મણને કહે છેઃ—

व्रज जानीहि सौमित्रे यदि जीवति जानकी।
जलजाहरणे व्यग्रा जाह्नवीपुलीने स्थिता॥
इति तारप्रलापस्य लक्ष्मणस्तस्य शासनात्।
भ्रान्त्वा मन्दाकिनीकूले न सा दृष्टेत्युवाच तम्॥

रावणेन हृता तस्मै सीता शसेति खेचरैः।
प्रेरितापि न पौलस्त्यभयादूचे त्रिमार्गगा ॥
अरण्य० १०१६–१८

અહિંઆ જાહ્નવી, મંદાકિની, ત્રિમાર્ગગા આ શબ્દોથી તુંગભદ્રા નદી ઉદ્દિષ્ટ છે + પ્રસંગ સીતાહરણ પછી તરતજ છે, તુંગભદ્રાને તીરે સીતાનો શોધ કરવાને રામ લક્ષ્મણને કહે છે

અહિંઆ 'દક્ષિણાપથજાહ્નવી' એટલે તુંગભદ્રા રામ કહે છે કે જાનકી તુંગભદ્રા પુલિનમાં કમળો એંગા કરતી હોય તો હે લક્ષ્મણ જોઇ આવ લક્ષ્મણ ગયો, પણ રાવણના ભયથી નદીએ કાંઇ પણ કહ્યું નહિ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે પંચવટીમાં રહેતી વખતે સીતા તુંગભદ્રા તીરે હમેશ જતી હતી, જેથી ત્યાં તપાસ કરવાનું રામ કહે છે? એમ હોય તો, રામની પંચવટી તે અત્યારની પંચવટી ન હોઇ શકે

સારાંશ ક્ષેમેંદ્રના મત પ્રમાણે નાસિક–પંચવટી જનસ્થાન હાલના મદ્રાસ ઇલાકામાં આવે છે

राजशेखर – આ કવિ ખ્રિ૦ નવમી શતાબ્દીના અંતે અને દસમીના આરંભમાં થઇ ગયો. એના પ્રબંધોમાં એક बालरामायणमहानाटक–આપણા વિષય વિષે બહુ અગત્યનો છે

બાલરામાયણના છઠ્ઠા અંકમાં ગમે અયોધ્યાથી પ્રયાણ કર્યું ત્યાંથી સીતાહરણ, જટાયુવધ સુધીનો વૃત્તાંત છે તેમાં ભૂગોલવિષયક ઉપર્યુક્ત માહિતિ વિશેષ નથી જરૂર જેટલો ભાગ એ છે –

सुमन्त्र.–तदित्थं कतितिथे प्रयाणे
गिरिषु जयपताका विन्ध्यशैलस्य पाणि–
द्विपकुलनिचिताम्भा प्रेयसी दक्षिणाब्धेः।
नयनपथमयासीन्नर्मदा देव तेषां
शिशिरितजलबिन्दोश्चन्द्रिकेव प्रसूता ॥५२॥
दशरथ –या किल भगवत्यार्यावर्तदक्षिणापथयोर्विभागरेखा
सुमन्त्र –ततोऽहं तानवलोकयन् अर्वाक्कूले एव तां रजनीमुषितस्ते तु परपारे। अथान्येद्यु'

+ પૂર્વે કાળના તુંગભદ્રાને દક્ષિણગંગા કહેવામાં આવતું કેટલાક શિલાલેખોમાં એવું જોવામાં આવે છે તેમજ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિતમાં આવેલો નીચેનો શ્લોક જુઓ.—

तत कतिपयैरेव प्रयाणे प्रणयिप्रिय ।
ता क्षोणीपतिरद्राक्षीद्दक्षिणापथजाह्नवीम् ॥
૪. ૫૭.

ते दिग्विभागं स्तिमितवचसो नर्मदायाः परस्तात्
लोपामुद्रापतितिलकितं देव गन्तुं प्रवृत्ताः ॥५५॥

દસમો અંક વધારે મહત્ત્વનો છે. તેમાં લંકાથી અયોધ્યામાં જતાં માર્ગમાં દેખાતા સ્થલાદિકનું વર્ણન છે.

સિંહલદ્વીપ છોડયા પછી પ્રથમ સમુદ્ર આવ્યો.* તે ઓળંગતા માલ્યવાન્ પર્વત રામે જોયો. (શ્લો૦ ૫૧) આગળ જતા મલયપર્વત (શ્લો૦ ૫૮) મલય ઉપરથી રત્નપ્રસૂ તામ્રપર્ણી વહે છે (શ્લો. ૫૬) પછી અગસ્ત્યાશ્રમ (શ્લો.૫૮–૬૧) ત્યા વિમાનમાથી ઉતરીને બધાએ અગસ્ત્ય–લોપામુદ્રાનું દર્શન કર્યું; અને ફરી વિમાનારૂઢ થઇ માર્ગનું આક્રમણ શરૂ કર્યું. ઉપર જતાં પહેલવહેલા દ્રવિડદેશ રામની નજરમા આવ્યો, (શ્લો૦ ૬૭). જમણી બાજુ આન્ધ્રદેશ. તે દેશમાં ભીમેશ્વર મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન હતું. એ જ દેશમા ગોદાવરી નદી સાત પ્રવાહમા વિભક્ત થઇને સમુદ્રસંગમ કરે છે. એ વર્ણન જે શ્લોકમા છે તે પ્રસ્તુતમા અગત્યનો હોવાથી અને આગળમાં ફરીથી તેનો ઉલ્લેખ આવવાનો છે માટે અહિંઆ ઉતારી લઉં છું.

वाक्सत्वाङ्गसमुद्भवैरभिनयैर्नित्यं रसाल्लासतो
वामाङ्ग्यः प्रणयन्ति यत्र मदनक्रीडामहानाटकम्।
अत्रान्ध्रास्तत्र दक्षिणेन त इमे गोदावरीस्रोतसां
सप्तानामपि वार्निधिप्रणधिनां द्वीपान्तराणि श्रिताः ॥७०॥

સાથે કર્ણાટ દેશ પણ જોવામા આવ્યો, જેમાથી કાવેરી નદી વહે છે. (શ્લો- ૭૨)+ ત્યારબાદ આગળનો મહારાષ્ટ્ર દેશ. (सुग्रीवः–भरताग्रज अयमग्रे महाराष्ट्रविषयः। મહારાષ્ટ્રને વિદર્ભ એ બીજું નામ હતું (रामः—सोऽयं सुभ्रु पुरो विदर्भविषयः

---

* એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે નવમી શતાબ્દીને આખરે તો સિંહલદ્વીપ તે જ લંકા એવી સમજણ હતી

+અહીંઆ રાજશેખરે આપેલી માહિતિમાં આપાતત વિરોધ છે કાવેરી નદી કર્નાટકમાં નથી. દ્રવિડ દેશમાં છે. રાજશેખરનો દ્રવિડ તે અત્યારનો કેરલ હોય તો તેનું વર્ણન અગસ્ત્યાશ્રમના પહેલાં આવવું જોઇએ. કવિએ નામકરણમા ગોટાળો કર્યો લાગે છે. દેશોની યાદીમા આ જે ક્રમભંગરૂપ દોષ તેનો પરિહાર કદાચ એ પ્રમાણે કરી શકાય–અગસ્ત્યદર્શન કરી વિમાનમાં બેસીને ઉપર જતાંવહેંત બધાએ જ્યારે આજુબાજુ જોયુ ત્યારે તેઓના નજરમાં આ ત્રણ દેશ આવ્યા. પ્રથમ ગોદાવરી કાંઠે આન્ધ્રદેશ જે સામેજ હતો; પછી બીજો આન્ધ્રની દક્ષિણે આવેલ દ્રવિડ દેશ, અને ત્રીજો દ્રવિડ પાસે છે તે કર્ણાટ દેશ. પરમપૂજ્ય અગસ્ત્યમુનિના આશ્રમે પ્રથમથીજ ધ્યાન ખેચેલુ હોવાથી તેની દક્ષિણે આવેલી કાવેરી તરફ દુર્લક્ષ થયું, પરતુ પછી વિમાન ઉપર ચઢતાં તરત તે પ્રદેશ તરફ દૃષ્ટિ ગઇ હશે અસ્તુ ગમેતેમ હોય, આપણે જે આગળ અનુમાન બાંધ્યું છે અગસ્ત્યાશ્રમ, જનસ્થાન પચવટી, કિષ્કિધા પૂર્વસમુદ્ર પાસે હોવાં જોઇએ તેને ઉપર દર્શાવેલો વિરોધ બાધ કરતો નથી

सारस्वतो जन्मभू । શ્લો૦ ૭૪) પછી નર્મદા નદી અને ડાબી બાજુ લાટ દેશ દેખાય છે પછી અનુક્રમે, અવન્તિ-રાજધાની ઉજ્જયિની, માલવ દેશ, યમુના નદી, પાંચાલ દેશ વિગેરે

એટલા સારાંશ ઉપરથી જનસ્થાન વિષે રાજશેખરનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ સમજી શકાય જનસ્થાન નર્મદાની જ નહિ કિંતુ ગોદાવરીની પણ દક્ષિણમાં હોવું જોઈએ, અને એ ગોદાવરી પ્રદેશ તે સાંપ્રતના નાસિક પાસેનો-ગોદાવરી ઉદ્ગમ પાસેનો-નહિ, પરંતુ જ્યાં ગોદાવરી સાત હાથથી સમુદ્રને ભેટે છે-જ્યાં ગોદાવરી-સમુદ્ર સંગમ છે-ત્યાંનો હોવો જોઈએ હાલના નાસિક પાસે સંગમનું વર્ણન બિલકુલ અસ્થાને થાય અગસ્ત્યાશ્રમનું વર્ણન ગોદાવરી પહેલાં આવેલું હોવાથી આશ્રમ નદીની દક્ષિણે અને તેની પાસે જનસ્થાન-પંચવટી હોવા જોઈએ

સારાંશ, રાજશેખરના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામની નાસિક પંચવટી તે હાલની નહિ

मुरारि—આ કવિ નવમી શતાબ્દીના પ્રારંભે અથવા આઠમીના અંતે થઈ ગયો હશે તેનું अनघराघव નાટક પ્રસિદ્ધ છે તેના ત્રણ અંકો ચોથો પાંચમો અને છઠ્ઠો, આપણા વિષયના સંબંધમાં મહત્ત્વના છે

વાલ્મીકિ રામાયણ કથામાં મુરારિએ નાટકાનુરોધે કેટલાક ફેરફાર કર્યાં છે, તેમાં તે એક ઠેકાણે એવી કલ્પના કરે છે સુગ્રીવ જાંબવાન્ હનુમાન વિગેરે વાલિથી અસંતુષ્ટ હતા તેમને સુગ્રીવને અભિષેક કરવો હતો અને તેમાં રામચંદ્રનું સાહાય્ય લેવું હતું તે માટે તે લોકોએ એક કપટપ્રબંધ રચ્યો. મતંગાશ્રમમાં રહેતી શ્રમણાનામ્ની સિદ્ધશબરીને જાંબવાને કહ્યું 'તમે પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા જાણો છો તો હનુમાનના રક્ષણ નીચે અયોધ્યા જઈને જ કૈકેયીની દાસી જે મંથરા તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરે' અને રામ દંડકારણ્યમાં પિતૃનિદેશથી આવે એવી અમુક યુક્તિ કરો જેથી તેનું વાલિવધપૂર્વક સુગ્રીવ સાથે સખ્ય થાય' એ વાત રાવણના એક પ્રધાન માલ્યવાનના કાને આવતા તેને પણ હર્ષ થયો કારણ રાવણનું વેર વાળવાનું હતું, (विराधप्रभृतिभिरधिष्ठितेषु विन्ध्यगिरिगह्वरेषु विहरतो रामस्य सुकरं कलत्रापहरणम् ।) જનકે રાવણની માગણીનો અસ્વીકાર કરીને સીતા રામને આપી હતી. અસ્તુ આ સંબંધમાં માલ્યવાન્ એક ઠેકાણે કહે છે -ततश्च नाम्ना शबरयोगिनो सुग्रीवानुरागेन सख्यमित्युररीकृत्य तदैव विदेहाभिमुखी प्रस्थितेति मे जनस्थानविहारिभिर्निशाचरैरागत्य निवेदितम् ।"

(ભાવાર્થ—શબરીએ વિદેહ તરફ પ્રયાણ કર્યું એમ મારા જનસ્થાનનિવાસી રાક્ષસોએ ખબર આપી છે) એ કથાભાગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાલિ-સુગ્રીવનું સ્થાન—કિષ્કિંધા, શબરીનું સ્થાન મતંગાશ્રમ અને નિશાચરોનું સ્થાન-જનસ્થાન, બધાં પરસ્પર સમીપ હોવાં જોઈએ અત્યાના નાસિક-પંચવટી વિશે એવું કહેવું સુસંગત લાગતું નથી

રામના અયોધ્યાનિર્ગમનથી સીતાહરણ સુધીનો વૃત્તાંત વિવિધ પાત્રોના મુખથી પાંચમા અંકમાં વર્ણવ્યો છે વિષ્કંભકમાં શ્રમણા અને સુગ્રીવ સચિવ જાંબવાન્ એમનો

સંવાદ છે. ચિત્રકૂટથી ભરત નિવૃત્ત થયા પછી, જનસ્થાનવાસી ખરદૂષણાદિ રાક્ષસોએ મોક-લેલા વિરાધનો વધ રામે ચિત્રકૂટમાં કર્યો. પછી પિતાની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરીને દક્ષિણનો માર્ગ લીધો, અને

क्रमेणैव सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महामुनीन् ।
अगस्त्यशासनादास्ते पञ्चवट्यां रघूद्वहः ॥ ४ ॥

(ભાવાર્થઃ—અનુક્રમે સુતીક્ષ્ણાદિ મહા મુનિઓને વંદન કરી અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી પંચવટીમા રામ હાલ રહે છે.) એટલું સાભળતા જ જાંબવાન્ કહે છે:—तर्हि हस्तगत एव अस्माकम् । कियदन्तरं ऋष्यमूकजनस्थानयोः । (ભાવાર્થ-' એમ હોય તો રામ આપણા હાથમાં આવ્યો જ સમજવો, ઋષ્યમૂક જનસ્થાન વચ્ચે તો કેટલું અંતર છે ?) આ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે જનસ્થાન (એટલે નાસિક પંચવટી) ઋષ્યમૂક પાસે જ હોવું જોઇએ. પછી શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ, એ કારણોથી રામનું રાવણ સાથે બંધાયેલું શત્રુત્વ શ્રમણા જાંબવાનને નિવેદન કરે છે. એટલામા રાવણ સીતાહરણ કરે છે અને તે જ વખતે મલય પર્વત તરફથી આવતા જટાયુ જાંબવાનને દેખાય છે. જટાયુ કહે છેઃ-प्राप्तैवेयमस्माभिः पंचवटी । यदमूर्गोदावरीतरङ्गसीकर-सेकसुकुमारमांसलपरिसरारण्यमालिन्यो जनस्थानसीमानः । સીતાને લઇ જતા રાવણને જોઇને જટાયુ તેની સાથે યુદ્ધ કરે છે અને તેમાં મરણ પામે છે. અહીંઆ વિષ્કં-ભક પૂરો થઇ અંકની શરૂઆત થાય છે, અને રામ લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે. લક્ષ્મણ રામને કહે છેઃ-इत इत आर्य मारीचमयन दृश्यन्ताममूरवार्चीं ककुभमभिवर्धमाना विन्ध्यवनवीथिभूमयः । એમાં વિંધ્યવન ભૂમિ દક્ષિણમા આવેલી લક્ષ્મણ કહે છે. આ અંકમા વિંધ્ય પર્વતનો ઉલ્લેખ આગળ પણ આવે છે. (શ્લોક ૧૮, ૨૭ વિગેરે). ત્યાં નજીક માલ્યવાન્ પર્વત હતો (लक्ष्मणः-आर्य, अयमितो गिरिर्माल्यवान्) (શ્લોક ૨૦, ૨૧ વિગેરે). એ દંડકારણ્યનો એક ભાગ હતો (राम.—हा प्रिये दण्ड-कारण्यविहारसब्रह्मचारिणि) તે ઠેકાણે રામે દુંદુભીના અસ્થિકૂટનો પ્રક્ષેપ કર્યો, અને તન્નિમિત્ત વિગ્રહમા વાલિવધ કરીને સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કર્યો.

गुहः—देव, दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेष कपीश्वरः ।
तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोडितः ॥ १५ ॥

तन्निमित्तजन्मा संप्रति वालिनो महानभियोगः संभाव्यते ।..........

... .गुहः-(ससंभ्रमम्) कुमार पश्य पश्य

सप्ततालानयं भित्वा वालिप्रहरणीकृतान्
हत्वा च वालिनं वाणो रामतूणीरमागतः ५१ ॥

अनर्घराघवनां પાચમા અંક ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ છે. જનસ્થાન, પંચવટી, માલ્યવાન્ પર્વત અને કિષ્કિંધા, બધા પરસ્પર સમીપ હોવા જોઇએ. અત્યારના નાસિક પંચવટી બહુ દૂર છે.

આ અંકમાં એક વાત આપણા અનુમાનને વિરોધી છે दृश्यन्तामम्बुरवाश्चा० આ વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિંધ્ય વન દક્ષિણમાં આવે તો જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વિંધ્યની ઉત્તરે થાય હિંદુસ્થાનનો ભૂગોળ જોતાં એ વર્ણન ભૂલભરેલું જ ગણવું જોઈએ, અથવા તે કવિનું ભૂગોળવિષયક અપૂર્ણ જ્ઞાન બતાવે કદાચ આપણે એમ પણ માની લઈએ કે પૂર્વ સમુદ્ર તરફ જનસ્થાનમાં આવેલા પર્વતોને કવિએ વિંધ્યનો ભાગ ગણ્યો હોય વિંધ્ય એટલે મેરુ હિમાલય જેવો મહાન્ પર્વત એવી જુની કલ્પના, અને કવિ ઉત્તરનો કાશ્મીર નિવાસી. તેથી, વિંધ્ય સમગ્ર દંડકારણ્ય વ્યાપી રહ્યો છે એમ કવિની કલ્પના થઈ હોય તો તેમાં અસંભવનીય કાંઈ નથી પરંતુ એ ભૂલ જ છે એમ માનીને પણ, જનસ્થાન કિષ્કિંધા પાસે છે એવો જે કવિનો મત તે અગાઉ માનવાનું કારણ નથી

હવે સાતમો અંક જોઈશું

વિમાનમાં બેસીને લંકાથી નીકળ્યા પછી પ્રથમ સમુદ્રવર્ણન અને સેતુવર્ણન છે પછી સીતાએ ઇચ્છા બતાવતાં વિમાન ચંદ્રમંડલ સુધી ઉન્નત કર્યું ત્યારે સર્વેનું ધ્યાન કર્પૂરગૌર હિમાલયે અને સુવર્ણમય મેરુએ ખેંચ્યું થોડી વાર પછી વિમાન નીચું આવતી વખતે મરુ દેશ દેખાય છે ત્યાર બાદ વિમાન પૃથ્વીની સમીપથી ચાલવા માંડે છે, માર્ગમાં દેખાતાં સ્થળોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) મૌક્તિકસંભૂતિ સિંહલ દ્વીપ, (૨) રોહણ ગિરિ ઉપરનો અગસ્ત્યાગમ, (૩) એક બાજુ (अन्यत) મુક્તાખનિ તામ્રપર્ણી, (૪) બીજી બાજુ (अन्यत) મલયાચલ, (૫) આગળ જતાં (अग्रे) બીજો અગસ્ત્યાશ્રમ (एतदपर पुरो लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् । શ્લોક ૯૪) એ આશ્રમ પૂર્વ સમુદ્ર પાસેનો જ હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે એ કેમણે સુગ્રીવ કહે છે-' अहो चिरेणाय चतुर्दशलोकैकदण्डधरे धर्मासनाधिकारिणि रामदेवे दण्डकारण्यगृहमेधिना तपोधनानामृद्धय । ' એ ઉપરથી સમજાય છે કે આસ્પમતાતના પ્રદેશને દંડકારણ્ય એ નામ હતું આથી વિમાન ઉપડતાં (૬) તે ' हिरण्यहरिणविहारकान्तारस्थली ' ઉપર આવ્યું પાસે (૭) પંચવટી (શ્લોક ૯૭) અને (૮) પ્રસ્રવણ પર્વત (શ્લોક ૯૮) હતા તે જોઈને સીતાએ જનસ્થાનાધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને વંદન કર્યું (सीता कपोतहस्त कृत्वा-भगवत्योजनस्थानदेवता, एषा व परिचारिका जानकी प्रणमति) ત્યાં એક બાજુ (अन्यत) (૯) ગોદાવરી નદી, બીજી બાજુ (परिधृत्ययलोकितेन) (૧૦) માલ્યવાન્ પર્વત (શ્લોક ૧૦૦) જ્યાં રામે સીતાવિરહ પછીનો વર્ષાકાળ વીતાડ્યો, વિમાન ચાલતાં આગળ (૧૧) મહારાષ્ટ્ર રાજધાની કુંડિન, નગર (इदमग्रे महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डन कुण्डिन नाम नगरम्। મહારાષ્ટ્રને વિદર્ભ કહેતા હતા (શ્લોક ૧૦૧, ૧૦૨) (૧૨) તેની જમણી બાજુ, આંધ્ર દેશમાં સપ્તગોદાવર પાસે આવેલું ભીમેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન (दक्षिणत आन्ध्रविषयलक्ष्म्या सप्तगोदावरहारकवालैकलायको भगवान् भीमेश्वर), (૧૩) ત્યાં જ પાસે (अन्यत) દ્રવિડ જનપુરી કાંચી (द्रविडमण्डलमौलिमण्डनमाणिक्यमणिस्तवकमिद काञ्चीनामधेयमायतन मीनकेतनस्य ।) (૧૪) ડાબી બાજુ (वामत) ઉજ્જયિની (૧૫) ' અન્યત ' ચેદિના કલચુરિઓની રાજધાની માહિષ્મતી (कल्चुरिकुलनरेन्द्रसाधारणाममहिषी माहिष्मतीनाम चेदिमण्डलमुण्डमाला

नगरी।), વિમાન ચાલતાં આગળ (૧૬) યમુના, (૧૭) ગંગા નદીઓ (૧૮) વારાણસી, વિગેરે.

ઉપરની યાદીમા એકાદ બે ઠેકાણે ભૂગોલવિષયક ભૂલો થયેલી લાગશે. પરંતુ આપણા પ્રશ્નને લગતું જોતાં, મુરારિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં બાધ આવે તેમ નથી. યાદીમાં અનુક્રમ સંખ્યા ૫ થી ૧૧ સુધીના સ્થળોના નામો જોતાં સિદ્ધ થાય છે કે અગસ્ત્યાશ્રમ, જનસ્થાન, પંચવટી નાસિક, બધા સ્થળો પૂર્વ સમુદ્ર પાસે આવેલાં હોવા જોઇએ.

अनर्घराघव ઉપર रुचिपति उपाध्यायनी ટીકા છે. ટીકામાં એ ઠેકાણે તે કહે છે. 'जनस्थानं मलयाद्रिसमीपे रक्षोवासस्थानम्।' બીજે એક ઠેકાણે પણ લખે છે—'पञ्चवटी दण्डकारण्ये तपोवनम्।' પંચવટી જનસ્થાનમાં હતી એ તો પ્રસિદ્ધ છે. તેથી, દંડકારણ્યની વ્યાપ્તિ દક્ષિણમા મલયપર્વત સુધી હતી એવો રુચિપતિનો મત હતો એમ દેખાય છે. બીજું, જનસ્થાન મલયાદ્રિ પાસે હોવાનું તે જણાવે છે; તો પછી અત્યારનું નાસિક જનસ્થાન ન હોઇ શકે. સારાશ, રુચિપતિના મત પ્રમાણે એટલે રુચિપતિના સમયના લોકમત પ્રમાણે—લગભગ ખ્રિ૦ ૧૩ મી શતાબ્દી સુધી—જનસ્થાન વિગેરેનું સ્થાન અત્યારે મનાય છે તેથી જુદું હતું—પૂર્વ સમુદ્ર પાસે હતું

કાલિદાસના रघुवंश ઉપરથી પણ એવું જ અનુમાન નીકળે છે એમ આગળ બતાવવામા આવશે.

भवभूति—એ પ્રસિદ્ધ નાટકકાર આઠમી શતાબ્દીની આરંભે થઇ ગયો. महावीरचरित અને उत्तररामचरित નામના બે પ્રબંધોમાં સંપૂર્ણ રામચરિત તેણે નાટક રૂપમા ગ્રથિત કર્યું છે. महावीरचरितમાં રાવણવધ સુધીનો ઇતિહાસ છે તે પ્રથમ આપણે તપાસીશું.

કવિએ એવો પ્રસંગ કલ્પ્યો છે કે રામહસ્તથી શિવધનુર્ભંગ થયેલો સાંભળીને રાવણમાતામહ માલ્યવાને પરશુરામને રામશિક્ષાર્થ પ્રેરણા કરી. પરિણામે પરશુરામનો તેજોભંગ થયો ત્યારે પરશુરામે પોતાનું ધનુષ્ય રામને સોપીને કહ્યું 'દંડકાવનમાં પુણ્યનદીઓના કિનારે રહેતા તાપસોને લંકાવાસી રાક્ષસો તાપ દે છે તેમનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર આ ધનુષ્ય સાથે આપું છું.'

पुण्यानामृषयस्तटेषु सरितां ये दण्डकायां वने
भूयांसो निवसन्ति तेषु सततं लङ्कासदो राक्षसाः।
विध्वंसाय चरन्ति तत्प्रमथने यस्योपयोगो भवेत्
सम्प्रत्येव सतामुनैव धनुषा वत्सेऽधिकारः स्थितः॥

अङ्क ५। ३८.

ત્યારે રામચંદ્રને ચિંતા થઇ કે ક્યા ઉપાયથી હું દંડકામા જઇ શકું, (यद्यपि नामान्येन केनचिदुपायेन दण्डकारण्यं प्रतिष्ठेयम्।

न्यस्तशस्त्रे भृगुपतौ परतन्त्रे तथा मयि ।
कष्टमुत्सारिता क्रूरैर्यातुधानैस्तपोधनाः ॥ ३९ ॥

એટલામાં મંથરા-જેના શરીરમાં માલ્યવાનના કહેવાથી શૂર્પણખાએ પ્રવેશ કર્યો હતો તે પ્રવેશ કરીને રામવનવાસ કરાવે છે રામ લક્ષ્મણ સીતા જ્યારે નિમ્બળતી વખતે શૃંગવેર પુરથી ગુહ સંદેશ મોકલે છે કે તે પ્રદેશ સુધી વિરાધ રાક્ષસે તોફાન મચાવ્યું છે (लक्ष्मण-कथितमार्यस्य श्रृंगवेरपुरवास्तव्येन निषादपतिना गुहेन तत्प्रदेश पर्यन्तावस्कन्दिनो विराधराक्षस्य दुर्विलसितम् ।) ત્યારે રામચંદ્રે ઋષિરક્ષણ માટે દંડકામાં જનસ્થાને જવાનો નિશ્ચય કર્યો (राम-तेन विराधदलकोन्मथनाय सन्निकृष्टप्रयाग मनुपक्रमन्दाकिनीपवित्रमेखल चित्रकूट नामाचलमुपेत्य मुनिभिरुपजुष्टतीर्थ, रक्षांसि निदस्य दण्डका प्राप्य, सन्निहितगृध्रराज क्रमेण यामो जनस्थानम् ।) રામને દંડકારણ્યમાં લાવવા માટે માલ્યવાને કરેલી કપટકૃતિ-જેથી પછી વિરાધદનુકબંધાદિ રાક્ષસોના હાથથી રામનો વધ કરાવવાનો તેનો વિચાર હતો-સરખા ૪૮ (माल्यवान्-ततोऽनेन योगाचारन्यायेन सुदूरमाकृष्य रक्षसामन्तिकमुपनीतस्य विन्ध्य-कान्तारेषु अदेशज्ञस्य विचरत सुकराण्यवस्कन्दनानिस्यु । विराधदनुक-बन्धप्रभृतयो हि दण्डकारण्यसन्धिषु तीक्ष्णाश्चरन्ति ।) એવી રીતે ચોથા અંકની સમાપ્તિ થાય છે

પાંચમા અંકનો આરંભ મલયપર્વત ઉપર થાય છે ત્યાં જટાયુના મોટા ભાઈ સંપાતિનો નિવાસ હતો પર્વતની બાજુમાં કાવેરી નદી વહેતી હતી (कावेरीवलयित-मेखलस्यसानौ० શ્લોક ૩) અભિવાદનાર્થ આવેલા જટાયુને સંપાતિ રામની હકીકત પૂછે છે —

सम्पाति-वत्स जटायो, अपि कालविप्रकर्षान्मन्दीभूत पितृमरण शोको रामभद्रस्य ।

तूर्णैर्विराधमासाना गृध्रैरावेदित हि मे ।
चित्रकूटाच्च राम शरभङ्गाश्रम गत ॥ ८ ॥
तदा च शरभङ्गेन हव्यवाह हुता तनु ।
अथोपसेदिवान्राम सुतीक्ष्णादीन्मुनीनाथ ॥ ९ ॥

जटायु-बाढम् । अधुना अगस्त्यवचनाद्राम पञ्चवट्या प्रतिवसति ।
सम्पाति-(चिरात्स्मृत्वा) आ । अस्ति जनस्थाने पञ्चवटी नाम गोदावरीतटोद्देश ।

પછી જટાયુએ શૂર્પણખાકર્ણનાસૌષ્ઠકર્તન, ખરાદિવધ વિગેરે વૃત્તાંત કહ્યો. સંપાતિએ જટાયુને સીતાગમરક્ષણનું ભળાવ કરતા રહેવાનું કહ્યું સંપાતિને વંદન કરીને પાછા વળતા જટાયુ પંચવટી ઉપરથી જતા હતા તે સમયે સીતાને લઈ જતો રાવણ તેના જોવામાં આવ્યો.

(अथ गोदावरीमुखरकन्दर जनस्थानमध्यदेशगो गिरि प्रस्रवणो नाम । इय च पञ्चवटी ।)

પછી જટાયુમરણ અને રામનો પંચવટીત્યાગ. તે પ્રસંગે રામલક્ષ્મણનો સંવાદ આપણને મહત્ત્વનો છે.

લક્ષ્મણઃ-एतानि......अरण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते तदेभिरेव पथिभिर्भवावः ।

रामः-अदृष्टापूर्वाः खल्वमी जनस्थानविभागाः ।

लक्ष्मण-ननु तदेव तातमार्गणि गृध्रराजमग्निसात्कृत्य निर्गतयोः पञ्चवट्याश्रमादावयोः कोऽपि कालो वर्तते, यदा दूरविच्छिन्नाः सम्प्रति जनस्थानसीमानः । यथा चैतान्यग्रतः प्रतिभयजनजान्यरण्यानि तथा नूनमसौ जनस्थानपश्चिमः कुञ्जवान्नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यविभागः ।

પછી કબંધવધ; ત્યારબાદ ઋષ્યમૂકપર્વતપર રહેતા, સુગ્રીવનો મિત્ર બિભીષણ, તેના લેખહારિણી શ્રમણાનું દર્શન અને તેની સાથે કિષ્કિંધા તરફ ગમન. રસ્તામા દુંદુભિનો અસ્થિસંચય દેખાયો. સમંતાદ્ભાગમા 'ઋષ્યમૂક પંપાપર્યન્ત ભૂમયઃ' અને મતંગાશ્રમોપકંઠ. અંતે વાલિવધ અને રામનો બિભીષણ સુગ્રીવ સાથે મૈત્રીધર્મનો સ્વીકાર. અહિંઆ પાંચમો અંક પૂરો થાય છે.

આ પ્રમાણે ચોથા અને પાંચમા અંકમા ભૂગોલવિષયક માહીતી છે. તે ઉપરથી આપણે નીચેનાં અનુમાનો બાંધી શકીએ. (૧) માલ્યવાનના ભાષણ ઉપરથી દેખાય છે કે જે પ્રદેશમા વિરાધદનુકબંધાદિ રાક્ષસોનું અધિષ્ઠાન હતું તે દંડકારણ્યનો જ ભાગ હતો. વિરાધનો ઉપદ્રવ ચિત્રકૂટ સુધી હતો; દનુકબંધનો પ્રસંગ રામે પંચવટી મૂકયા પછી બન્યો છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે ચિત્રકૂટથી જનસ્થાનપર્યંતના સર્વ પ્રદેશનું દંડકારણ્ય નામ હતું. (૨) જટાયુનો રાવણસાથે વિગ્રહ થયો તે જટાયુ મલયથી પાછા આવતા. જટાયુનું નિવાસસ્થાન સંપાતિના સ્થાનથી બહુ દૂર નહિ હોય. તે પ્રસ્રવણ ગિરિઉપર હતું એમ **उत्तररामचरित**મા સ્પષ્ટ કહ્યું છે (अंक २-श्लो० १४, १८). પ્રસ્રવણ ગિરિ કિષ્કિંધા પાસે છે એમ રામાયણમા છે (किष्किन्धा० सर्ग २७). એ બધાનો સમન્વય કરતા આપણને કહેવું પડે છે કે જનસ્થાનમાં આવેલો 'પંચવટી નામ ગોદાવરી તટોદ્દેશ' અત્યારના નાસિક પાસેનો નહિ કિંતુ, પૂર્વમાં આવેલો, (૩) પંચવટી મૂકયા પછી રામલક્ષ્મણે જે માર્ગે ગમન કર્યું તે જુઓ. પ્રથમ તઓ દક્ષિણમા આવેલા અરણ્યમાંથી 'કોઽપિકાલઃ' સુધી વાટ ચાલીને પશ્ચિમ તરફ ચાલતા જનસ્થાનની સીમા ઓળંગીને કુંજવનમા આવી પહોચ્યા. તે દંડકારણ્યનો ભાગ હતો; તે જનસ્થાનની પશ્ચિમે હતો; અને ત્યાં દનુકબંધ રહેતો હતો. ત્યાં પાસે જ ઋષ્યમૂક, પંપા, મતંગાશ્રમ વિગેરે હતા, એ પ્રવાસમાર્ગ અત્યારની નાસિક પંચવટી સાથે બંધબેસતો નથી. રામે પંચવટીથી ઋષ્યમૂક જવામાં વ્યતીત કરેલો સમય બહુ લાંબો તો નથી જ. અત્યારના નાસિકથી તેટલા સમયના પ્રવાસને અંતે ઋષ્યમૂક પહોચી શકાય તે બનવાજોગ નથી. અને બીજું, ઋષ્યમૂક અત્યારના નાસિકથી દક્ષિણ–પશ્ચિમ આવેલું છે એમ પણ ન કહી શકાય. અને આથી પણ આપણું અનુમાન વધારે દૃઢ થાય છે.

હવે 'મહાવીર ચરિત'નો સાતમો અંક

તેમાં નીચે લખેલાં સ્થળોનો ક્રમવાર નિર્દેશ કર્યો છે (૧) સમુદ્ર, (૨) સેતુ (૩) મલયાચલ, (૪) એક જીર્ણ કદંબ—જ્યાં રામલક્ષ્મણે વર્ષાકાળમાંની એક રાત્ર કહાડી હતી (૫) કાવેરી તીર, (૬) દક્ષિણમાં થોડે અંતરે આવેલો અગસ્ત્યાશ્રમ (૭) 'પંપાપર્યંત' પ્રદેશ—આ પ્રદેશોમાં સપ્તતાલવેધ, વાલિવધ, દુંદુભિકંકાલક્ષેપણ, કબંધવધ અને સીતો તરીય લાભ એટલી ઘટનાઓ બની હતી, (૮) જટાયુ મરણ સ્થાન (૯) દંડકાસીમા ઉપરનો ખરાદિયુદ્ધપ્રદેશ, (૧૦) અત્યુચ્ચ સહ્ય સાનુમાન્* એ પર્વત આર્યાવર્તની દક્ષિણ સીમા હોવાનું દેખાય છે કારણ કવિ કહે છે एनमतिक्रम्य गम्यते किलार्यावत ।) (૧૧) તેનું અતિક્રમણ કરતાં મધ્યદેશ આવે છે એથી વધારે માહિતિ ભવભૂતિ આપતા નથી

આપણા અનુમાનને બાધક એવું સાતમા અંકમાં કાંઇ નથી

उत्तररामचरित्तમાંથીય આપણા અનુમાનને પોષક પુરાવો પ્રાપ્ત થાય છે

એક વાતનો ઉલ્લેખ ઉપર આવ્યો છે उ. रा. ૨/૧૫ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રસ્રવણગિરિ જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં હતો અને તેની પાસે પંચવટી હતી તેમ જ શંબૂક જનસ્થાનનું વર્ણન કરતાં કહે છે-'एतानि जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि दक्षिणा दिशमभिवर्तन्ते । अथैतानि पश्यतु महाभाग प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि ।' એટલાપરથી અનુમાન કરી શકીએ કે પંચવટીમાંથી-જે જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં હતી ત્યાંથી-દક્ષિણ સીમાસુધી આવેલાં અરણ્યો શંબૂકે રામને દેખાડ્યાં અત્યારનું નાસિક જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં નથી, ઉત્તરસીમા ઉપર છે ત્યાંથી 'જનસ્થાનપર્યન્ત દીર્ઘ' અરણ્યો જોવાં શક્ય નથી ગોદાવરીના મુખ પાસેનું જનસ્થાન લઇએ તો એ અડચણ દૂર થાય છે

એવી કલ્પના કરીએ તો ઉત્તરરામચરિતમાં બીજી એક અસંગતિ જેવી દેખાય છે તેનો પણ પરિહાર થઇ શકે શંબૂક રામને કહે છે

मेघमालेव पश्चायमारादिव विभाव्यते ।
गिरिः प्रस्रवण साऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥

અત્યારની નાસિક પંચવટી લઇએ તો ત્યાંથી પ્રસ્રવણ પર્વત દેખાય તે અસંભવિત છે રામાયણમાં કિષ્કિંધા કાંડના ૨૭ મા સર્ગમાં કિષ્કિંધાની બહાર તે પાસે જ હતો એમ વર્ણન છે હાલમાં નાસિકથી કિષ્કિંધા બહુ જ દૂર છે માટે માનવું પડે છે કે પંચવટી દક્ષિણમાં હોવી જોઇએ

---

* એ ઠેકાણે 'સહ્ય' ને બદલે 'વિંધ્ય' એવું પાઠાન્તર જોઇએ એમ મને લાગે છે વિંધ્ય પર્વત આર્યાવર્તની દક્ષિણ મર્યાદા રૂપે હતો એમ પ્રસિદ્ધિ છે (ઉદાહરણ તરીકે જુઓ मनुस्मृति અ૦ ૨. શ્લો૦ ૨૨, અ૦ ૧૦ શ્લો૦ ૩૪). સહ્ય પર્વતને માટે તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી. સિવાય દક્ષિણથી ઉત્તર જતી વખતે સહ્ય પર્વત ઓળંગવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. કારણ સહ્યપર્વતની હાર મુખ્યત. દક્ષિણોત્તર છે એકાદ ભાગ ભલે પશ્ચિમ કદાચ હશે, પરંતુ તે 'અત્યુચ્ચ' વિશેષણને લાયક હોવાનો સંભવ નથી એ સ્પષ્ટ છે

આ મત સમર્થનાર્થ બીજો એક પુરાવો ઉત્તરરામ-ચરિતમાં જ છે. રામની રજા લેતા પહેલા શંબૂક કહે છે– 'यावत्पुराण ब्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य शाश्वतं पदमनुप्रविशामि ।' થોડા જ વખતમા આશ્રમથી પાછો આવીને રામને અગસ્ત્યનો સંદેશ કહે છે. તે ઉપરથી પણ એવી કલ્પના કરવામા બાધ નથી કે અગસ્ત્યાશ્રમથી પંચવટી દૂર નહોતી; નાસિક એટલું તો દૂર નજ હશે અગસ્ત્યાશ્રમ ગોદાવરી મુખની દક્ષિણે કોઈ ઠેકાણે હોવાનુ નાટકમા છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

બીજો એક શ્લોક જુઓ:—

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दक्षिणाः ।
अन्योन्यप्रतिघातसंकुल चलत्कल्लोलकोलाहलै–
रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥

જનસ્થાન તે અત્યારનું નાસિક સમજીએ તો, 'गद्गदनदद्गोदावरीवारयः' અને 'अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः' આ પદો અયુક્તાર્થક થાય છે. એ તો કવિકૃત વર્ણનની અતિશયોક્તિ સમજવી, એમ કદાચ કોઇ કહેશે. પરંતુ ઉપર સમર્થન કરવામા આવેલું અનુમાન સાચું હોય તો એવા કલ્પનાગૌરવની અવશ્યકતા રહેતી નથી. કવિ યથાતથ વસ્તુસ્થિતિનું જ વર્ણન કરે છે એમ માનવું ઔચિત્ય ભરેલું છે. તેમજ, આ શ્લોકમાં सगमाः એ બહુ વચનાવાળું પદ છે. અત્યારની નાસિક પંચવટી લઇએ તો ત્રણ અથવા વધારે સંગમોના અભાવે, આ બહુ વચનવાળા પદનો પ્રયોગ ભૂલ ભરેલો અથવા અતિશયોક્તિપૂર્ણ માનવો પડશે. પરંતુ, ગોદાવરીના સાત મુખ પાસેની પંચવટી લઇએ તો બધું વર્ણન બંધ બેસતું આવે છે. ઉપર वालरामायणनो શ્લોક (वाक्सत्वांग० વિગેરે अ १० श्लो० ७०) અને अनर्घराघवनुं વચન (आन्ध्र विषयलक्ष्म्या० વિગેરે) એ ટાંક્યા છે તેમા સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે ગોદાવરીના સાત સમુદ્ર સંગમ છે. એવી રીતે આપણા અનુમાનના બળે गद्गदनदत् इत्यादि વર્ણન અને संगमा એ પદ સાર્થ થાય છે.

સારાંશ ભવભૂતિના મત પ્રમાણે જનસ્થાન, નાસિક-પંચવટી અત્યારે માનીએ તે નહિ કિંતુ તે ઠેકાણા ગોદાવરી-સમુદ્ર સંગમ પાસેના હોવા જોઇએ,

भट्टि–આ છઠ્ઠી શતાબ્દીનો કવિ છે; તેના કાવ્યનું નામ भट्टिकाव्य.

આ કવિએ ભૂગોલવિષય માહિતિ બહુ આપી નથી. ભરતનો મેળાપ થયા પછી રામ દંડકારણ્યમાં ગયા ત્યાં વિરાધવધ, પછી શરભંગ મુનિનું દર્શન કરી સુતીક્ષ્ણાશ્રમ પાસે એક પર્ણશાલામા રામાદિ ત્રિવર્ગે ઘણા દિવસ નિવાસ કર્યો. પછી તે અરણ્યમાં ફરતા ફરતાં અન્ય મુનિઓના સન્નિધ પર્ણશાલા કરીને તેઓ રહ્યા. ત્યા શૂર્પણખાનો પ્રસંગ બન્યો. આગળમા, ખરાદિવધ, માયામૃગ વિક્ષોભન, સીતાપહાર, જટાયુવધ, રામવિલાપ, કબંધ વધ, ઋષ્યમૂક પર્વત પ્રત્યે પ્રયાણ અને શબરીદર્શન, એટલો વૃત્તાંત આવે છે. પંપાસરોવર

પાસે આવેલા રામલક્ષ્મણુને જોઇને તેઓ વાલિના દૂત હશે એવી વહેમ સુગ્રીવના મનમાં થઇ અને તેણે મલય પર્વતનો આશરો લીધો (સર્ગ ૬, શ્લોક ૮૯) પરંતુ હનુમાને સાચી બીના કહેતા તે નિર્ભય થયો અને રામલક્ષ્મણુ સાથે સખ્ય કર્યું ત્યાં બાદ, વાલિવધ અને કિષ્કિંધામાં સુગ્રીવાભિષેક વિગેરે હકીકત છે સીતાશુદ્ધિ માટે વાનરોની જે ટૂકડીઓ મોકલવામાં આવી હતી તેમાંથી દક્ષિણની ટૂકડી વિંધ્ય પર્વત ઉપર આવે છે (સ૦ ૭ શ્લોક૦ ૫૩, ૬૪) ત્યાં સંપાતિ મળે છે અને તેના કહેવા ઉપરથી મારુતિ સમુદ્રલંઘન કરીને લંકા જાય છે સીતાને રામવૃત્તાન્ત નિવેદન કરતી વખતે હનુમાન્ કહે છે-

विप्रकृष्ट महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् ।
नानभ्यासे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रिय ॥

सर्ग ८, श्लोक १११

આ શ્લોકનો અર્થ ટીકાકારોએ બે પ્રકારે કર્યો છે આમાં જ્યાં રામ રહેતા હતા તે માલ્યવાન્ પર્વતનું મહેન્દ્ર, વિંધ્ય અને સમુદ્ર, એથી અંતર કેટલું હતું તે કહ્યું છે ' મહેન્દ્ર પર્વતથી દૂર, અને વિંધ્ય અને સમુદ્ર-એમની પાસે આવેલા માલ્યવાન્ પર્વત ઉપર તારો પ્રિય પતિ છે ' એવો એક ટીકાકારનો અર્થ છે ' મહેન્દ્ર, વિંધ્ય અને સમુદ્ર એમની પાસે આવેલા માલ્યવાન્ પર્વત ઉપર તારો પ્રિયપતિ છે ' એવો અર્થ બીજો ટીકાકાર કરે છે ' મહેન્દ્ર અને સમુદ્ર એમની પાસે અને વિંધ્યથી દૂર ' એવો પણ અર્થ પહેલા ત્રણ ચરણોનો થઇ શકે કયો અર્થ કવિને અભિપ્રેત હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે ત્રણે અર્થોનું એક એક દૃષ્ટિથી સમર્થન કરી શકાય એવા સૂક્ષ્મ વિવાદમાં ઉતરવાની હાલ જરૂર નથી આ બધાનો સારાંશ એટલો જ લઇશું કે શ્લોકનો અર્થ અનિશ્ચિત હોવાથી કોઇ પણ પક્ષને કેવળ સમર્થક તરીકે આ શ્લોકનો આધાર લઇ શકાય તેવો નથી

એવી રીતે આ શ્લોક કામનો નથી, તોપણ ન૦ ૭।૫૩ અને ૭।૫૪ કહ્યું છે કે વિંધ્ય પર્વત કિષ્કિંધાથી દક્ષિણમાં હતો, તેવી જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વિંધ્યની ઉત્તરે હોવા જોઇએ એવું કોઇ અનુમાન કરશે પણ તેમાં એક વાંધો આવે તેમ છે રામનું પંપાગમન અને સુગ્રીવનું મલયગમન એની બરાબર સંગતિ થતી નથી બીજું ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે મુરારિના મત પ્રમાણે સંપાતિનું નિવાસસ્થાન પણ મલય પર્વત ઉપર હતું ભટ્ટિ કહે છે કે વિંધ્ય ઉપર સંપાતિ વાનરોને મળ્યો એ ચિંત્ય છે અસ્તુ એવી રીતે, પંપા અને મલય એમની ભૂગોલ સ્થિતિ ૭।૫૩, ૫૪ સાથે બંધબેસતી આવતી નથી પંપા નામનું અન્ય સરોવર અને મલય નામનો બીજો પર્વત વિંધ્યાદ્રિની ઉત્તરે હતો એમ માનવામાં સાહસ છે કારણ તેનો પુરાવો સબળ નથી કવિની ભૂગોલવિષયક માહિતિ બહુ જ મર્યાદિત હોવાથી તેના લખવામાં વિસંગતિ દોષ દેખાય છે એમ માનવું વધારે યુક્ત છે એમ મને લાગે છે

कुमारदास—એ પણ ૯મી શતાબ્દીનો કવિ છે એના કાવ્યનું નામ जानकीहरणम्

જાનકીહરણમા આપણે માટે ઉપયોગી એવું કાંઇ મળતું નથી. ચિત્રકૂટે ભરતમેળાપ પછી રામ પંચવટી તરફ ચાલ્યા. માર્ગમા વિરાધનો પ્રસંગ બન્યો.

ततस्तं त्यजता शैलं विराधो रावणारिणा ।
दृष्टस्तनूनपादर्चिवभ्रुः पञ्चवटीपथे ॥

સ૦ ૧૦-૬૧.

ત્યાથી પંચવટી, ત્યા શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ, રાવણકૃત સીતાહરણ. અહીંઆ દશમસર્ગની સમાપ્તિ થાય છે. કાવ્ય અધૂરૂં રહિ ગયું છે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી.

विमलसूरिः—આ એક જૈન ગ્રંથકાર છે. તે ત્રીજી શતાબ્દીમા થયો હશે એવું અનુમાન છે. તેણે 'પઉમચરિય (પદ્મચરિત) નામક પ્રાકૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં જૈનાગમાનુસાર રામચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. આ જ ગ્રંથના આધારથી પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ હેમચંદ્રે 'જૈન રામાયણ' નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયના અંગે જરૂર જેટલા શ્લોકો હેમચંદ્રના સંસ્કૃત ગ્રંથમાથી આપ્યા છે. જ્યા વિમલસૂરિ વધારે માહિતિ આપે છે ત્યાં પ્રાકૃત વચનો છાયાસહિત મૂક્યા છે.+

અયોધ્યાથી નીકળ્યા પછીઃ—

अथोग्रं श्वापदपदं निर्मनुष्यां घनद्रुमाम् ।
पारियात्राटवीं प्रापुर्जानकीरामलक्ष्मणाः ॥ ४९६ ॥
अभिधानेन गम्भीरां गम्भीरावर्तभीषणाम् ।
पृथुप्रवाहां पथि ते समीक्षाञ्चक्रिरे नदीम् ॥ ४९७ ॥
उत्ततार ततो रामो दुस्तरां तां तरङ्गिणीम् ।
ससीतालक्ष्मणः सास्रैः प्रेक्षितस्तैस्तटस्थितैः ॥ ५०१ ॥
कैकेयीभरतौ षड्भिः प्रापतुस्तद्वनं दिनैः ।
अपश्यतां द्रुमूले च जानकीरामलक्ष्मणान् ॥ ॥ ५११ ॥
रामः प्रणम्य कैकेयीं संभाष्य भरतं तथा ॥
विससर्ज प्रतस्थे च ककुभं दक्षिणा प्रति ॥ ५२७ ॥

सौमित्रिमैथिलसुतासहितोऽथ रामो
गच्छन्नतीत्य गिरिमध्वाजि चित्रकूटम् ।
आसादयत्कतिपयैर्दिवसैरवन्ति-
देशैकदेशमवानीस्थित देवदेश्यः ॥ ५३७ ॥

સર્ગ ૪.

+પ્રાકૃત શ્લોકોની છાયા અર્થ વિગેરે બાબતમાં પ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત બેચરદાસે મને ઘણી મદદ કરી છે; તે વિશે હું તેમનો ઉપકાર માનું છુ.

મૂળ પ્રાકૃત ગ્રંથમાં એવું વર્ણન છે કે રામ ચિત્રકૂટથી ચાર મહિને અવન્તિ ગયા. પછી એક નિર્જન પ્રદેશનો ઇતિહાસ આપેલો છે ત્યાંથી રામ ઉજ્જયિની પહોંચ્યા.

रामस्तत्र निशां नीत्वा ससीतालक्ष्मणः प्रये ।
गच्छन्क्रमेण सम्प्राप देश कमपि निर्जनम् ॥ ७७ ॥

सर्ग ५.

પ્રાકૃતમાં નીચેના શ્લોકો છે તે ઉપરથી દેખાય છે કે તે દેશ નિર્જન ન હતો અને તેનું નામ કૂપપદ હતું

एत्र ते मन्दमन्दा दसरहतणया मेइणी सञ्चरन्ता
नामागन्धाइपुण्णे तरुणतरुफले भुञ्जमाणा पभूए ।
पत्ता ते कूववद्द बहुभवणमहावप्पवावीसमिद्ध
उज्जाणे सणिविट्ठा विमल कुसुमिए मत्तभिङ्गाणुगीए ॥ १४८ ॥

उद्देश ३३

छाया—एव ते मन्दमन्द दशरथतनयो मेदिनीं सञ्चरन्तौ
नानागन्धातिपुण्यानि तरुण तरुफलानि भुञ्जानौ प्रभूतानि ।
प्राप्तौ तौ कूपपद्र बहुभवनमहावप्रवापीसमृद्ध
उद्याने सन्निविष्टौ विमल कुसुमिते मत्तभृङ्गानुगीते ॥

અસ્તુ આગળ ચાલતા હેમચંદ્ર કહે છે

काकुत्स्थस्तस्थौ तत्र दिनत्रयम् ।
निशाशेषे सुप्तजने ससीता लक्ष्मणो ययौ ॥ ९९ ॥
प्राप क्रमेण रामोऽपि नर्मदामुत्ततार च ।
पथिकैर्वार्यमाणोऽपि विन्ध्याटव्या विवेश च ॥ १०१ ॥
विन्ध्याटवीमतिक्रम्य प्राप तापीं महानदीम् ॥ १२३ ॥
तापीमुत्तीर्य च क्रामस्तद्देशप्रान्तवर्तिनम् ।
अरुणग्राम नामान रामो ग्राममथासदत् ॥ १२४ ॥
ते गच्छन्त क्रमात्प्रापुररण्यमपर महत् ।
कज्जलश्यामजलद. कालश्च समुपाययौ ॥ १३२ ॥
तत प्रावृष्यतीताया ॥ १६३ ॥
ते क्रामन्त प्रतिदिन जानकीरामलक्ष्मणा ।
त्यक्त्वारण्यानि विजयपुर सन्ध्याक्षणे ययुः ॥ १६८ ॥

જુદા રાજાઓની માહિતી સુનંદા ઇંદુમતીને આપે છે તે વખતે 'ઉરગપુરનાથ' પાંડ્ય રાજાનું વર્ણન કરતાં સુનંદા કહે છે–

> अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
> पुरा जनस्थान विमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६।६१ ॥

ભાવાર્થ–આ પાંડ્ય રાજાને શંકર પાસેથી અસાધ્ય અસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઇ હતી; તેથી રાવણને બ્હીક લાગી કે સખ્યને અભાવે જનસ્થાન જે પ્રદેશ ખરદૂષણાદિ રાવણના બંધવોથી વ્યાપ્ત હતો તે–પાંડ્ય રાજા આક્રાંત કરશે. માટે પ્રથમ તેની સાથે સંધિ કરી પછી રાવણે ઇંદ્રલોક વિજયાર્થ પ્રયાણ કર્યું.

આથી આપણે અનુમાન કરી શકીયે કે જનસ્થાન પાંડ્ય દેશની પાસે અથવા પાંડ્ય દેશની સરહદ ઉપર આવેલું હોવું જોઇએ. નહિ તો રાવણને પાંડ્ય રાજાથી ડરવાનું કારણ ન હતું. આ પાંડ્ય દેશ કયો તેનો ખુલાસો ચોથા સર્ગમા કર્યો છે. દિગ્વિજયાર્થ નીકળેલા રઘુએ દક્ષિણ તરફ જતા પ્રથમ કલિંગ પછી તરતજ પાંડ્ય દેશ જીત્યાનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે. કલિંગ એટલે અત્યારનો ઓરિસા પ્રાંત અને ગોદાવરીથી ઉત્તર તરફનો મદ્રાસ ઇલાકાનો થોડો ભાગ. ગોદાવરીનો દક્ષિણ કાંઠો તે પાંડ્ય દેશની ઉત્તર સરહદ હશે. $\frac{૬}{૫૯}$ ઉપરથી પણ તેમ લાગે છે. તેમાં પાંડ્યરાજાને 'ઉરગપુરનાથ' કહ્યો છે. ઉરગપુર તે અત્યારનું નાગાપટ્ટણ કદાચ હશે, જે રાજમહેંદ્રી પાસે છે. કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદીઓ પાંડ્ય દેશમાં હોવાનું $\frac{૪}{૫}$ અને $\frac{૬}{૬૦}$ માં સૂચવ્યું છે. તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાલિદાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ગોદાવરી–કાવેરી વચ્ચેના પૂર્વસમુદ્રના કાંઠાપરના પ્રદેશનું પાંડ્ય નામ હતું. હમણાં જ આપણે જોયું કે જનસ્થાન પાંડ્યની સરહદપર આવવું જોઇએ. પૂર્વે અનર્ઘ્યરાઘવના ટીકાકાર રુચિપતિનું એક વાક્ય મેં ઉદ્ધૃત કર્યું છે–'**जनस्थान मलयाद्रिसमीपे रक्षोवासस्थानम् ।**' તેને માટે સબળ પ્રત્યંતર એવી રીતે રઘુવંશમાં જડી આવે છે. આ પ્રમાણે જનસ્થાન તે પાંડ્યદેશની પૂર્વ સીમા ઉપરનો પ્રદેશ એમ નિશ્ચિત થયા પછી, રામાયણ કાલીન પંચવટી અત્યારની નાસિક–પંચવટીથી જુદી હોવી જોઇએ એમ પણ નિશ્ચિત થાય છે.

નિષ્કર્ષ:—અત્યારસુધી આપણે દસ ગ્રંથકારોના ગ્રંથોનું ટુંકમાં પર્યાલોચન કર્યું તેનો સારાંશ જોતાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ છે:–દસ કવિમા એક કુમારદાસ કાઇ માહિતી આપતા નથી; એ, પ્રવરસેન અને ભટ્ટિ થોડી આપે છે. તે આપણા અનુમાનને બાધક જેવી લાગે છે; પરંતુ તેઓનું ભૂગોલનું જ્ઞાન બહુજ અલ્પ દેખાય છે, અને તેઓએ આપેલું વર્ણન પણ સુસંગત નથી. માટે તેઓનો પુરાવો નિઃશંક રીતે ગ્રાહ્ય મનાય તેવો નથી. બાકી રહ્યા સાત કવિઓ. તેઓનો જનસ્થાનની બાબતમા એક મત છે.–પૂર્વ કાંઠાપર, ગોદાવરી સમુદ્ર સંગમ નજદીક, અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે નાસિક–પંચવટી–જનસ્થાન હોવા જોઇએ. બીજી એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ સાત કવિઓમાં, કાલિદાસ સૌથી પૂર્વ, ખ્રિસ્ત પૂર્વે કાલમા થઈ ગયો છે. જયદેવ, સૌથી છેલ્લો, ખ્રિસ્તની ૧૪ મી શતાબ્દીમાં થયો છે. તેથી એમ માનવામાં બાધ નથી કે લગભગ ૧૪૦૦–૧૫૦૦ વરસ સુધી રામાયણ કાલીન જન-

સ્થાન પૂર્વમા હોવાની માન્યતા અપ્રતિહત ચાલતી આવી હતી અત્યારની માન્યતાનો ઉગમ કેવી રીતે થયો હશે તેનુ વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી

આરભમા કહ્યુ છે તેમ કાવ્યનાટકોના આનુષગિક આધારપર આપણા અનુમાનની ઇમારત રચાઇ છે રામાયણાદિ ઇતિહાસનો મૂળ આધાર છે કે નથી એવો પ્રશ્ન સાહજિક રીતે ઉદ્ભવશે પણ તેની ચર્ચા અત્રે ન થઇ શકે રામાયણાદિ ઇતિહાસનો અને પુરાણોનો આધાર મળે છે એટલુ જ ટુકમા કહવાની રજા લઇશ બનશે તો તદ્વિષયક ચર્ચા બીજા એક નિબધમા કરવાનો વિચાર છે

બીજો એક ખુલાસો કરવો જોઇએ નાસિક અને પચવટી એ લગભગ પર્યાય શબ્દો તરીકે મે વાપર્યા છે વાસ્તવિક તેમ નથી. દડકારણ્યનો એક વિભાગ જનસ્થાન, જનસ્થાનનો એક વિભાગ પચવટી પ્રાચીન ઇતિહાસમા નાસિકનો ઉલ્લેખ પચવટી સાથે મળતો નથી શૂર્પણખાનાસિકાનુ છેદન ત્યા થયુ માટે રામની પચવટીને જ નાસિક પ્રાચીન કાલમા કહેવામા આવતું કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી તેમ હશે તો નાસિક નામના બે સ્થળો ગણવા જોઇએ, અને નાસિક પચવટી એક થાય તેમ ન હોય તો નાસિક અને રામની પચવટી જુદા સ્થાનો ગણવા જોઇએ પરતુ હાલમા નાસિક તે જ પચવટી મનાય છે તે રૂઢિને અનુસરીને મે નાસિક પચવટી એક ગણ્યા છે

૭ ગુજરાતના પ્રાચીન ઈતિહાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ.

લેખક—રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર.

પ્રબંધચિંતામણિ, રત્નમાળા આદિ પ્રબંધો ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાત દેશમાંથી કનોજના રાજાઓ ખંડણી લેતા હતા. એવીજ હકીકત ગુજરાતની ફારશી તવારીખ 'મિરાત ઇ. અહમદી'મા પણ લખેલી છે. પ્રબંધ ચિંતામણિમા મેરુતુંગ[1] એમ પણ લખે છે કે કનોજના રાજા તરફથી ખંડણી લઇ જવાને જે લોક આવતા હતા તેઓને ખંડણી ઉઘરાવવામા વનરાજ ચાવડો સાહાય્ય કરતો હતો અને જ્યારે એ લોકને લઇને સ્વદેશ જતા હતા ત્યારે વનરાજ તેઓની પાસેથી બધુ દ્રવ્ય પડાવી લેતો હતો. આવી રીતે વનરાજના ભાગ્યનો ઉદય થવા લાગ્યો.

એવા એવા વૃત્તાંત ગુજરાતના ઇતિહાસવિષયક ગ્રંથોમાં ઇશારારૂપ મળે છે. પરંતુ કનોજના કોણ કોણ રાજાના તાબામા તે વખત ગુજરાત દેશ હતો એનું કાંઇ પણ શિલ-શિલાબંધ પ્રમાણ મળતું નહતું. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ગૅઝેટીયરો તથા બીજા ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા પુસ્તકોમાં તે વિષે કાઇ પણ માહિતિ આપેલી નથી. તથાપિ થોડા વરસ પહેલાં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં તેમજ અન્યત્ર જે કાઇ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થયાં છે તે ઉપરથી કનોજમા એક વખત ગુર્જર પ્રતિહાર કરીને જે એક પ્રતાપી રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો તેમાંના કોઇ રાજાઓનો અમલ ગુજરાત કાઠિયાવાડ ઉપર ચાલતો હતો એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ. શોધખોળનો ઉપયોગ આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમા કેટલો થાય છે તેનું આ એક સારૂં ઉદાહરણ છે. ગુર્જર પ્રતિહાર રાજાઓ વિષે જાણવા આપણે હવે જે સમર્થ થયા છીએ તે પ્રો. દેવદત્ત ભાંડારકર, ડૉ૦ ફ્લીટ, ડૉ૦ કિલહૉર્ન, પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા જેવા પંડિતોના શ્રમનું ફળ છે. તેઓના લેખોના સાહાય્યથી તેમ જ અનેક ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી તે રાજવંશ સંબંધી મળેલી માહિતિ સંકલિત કરી નીચે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુર્જર પ્રતિહાર રાજાઓ મૂળ ક્યાના, તેઓનું નામ શાઉપરથી પડ્યું, તેઓના વંશનો પ્રસ્થાપક કોણ વિગેરે સંબંધી વિશ્વાસલાયક કાઇ માહિતિ મળતી નથી. તથાપિ અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી એટલું માત્ર સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ગુર્જર રાજાઓનો અમલ રાજપુતાનામા ઘણા પ્રાચીન કાળથી, એટલે ઓછામાં ઓછા ઇ. સ. ના છઠ્ઠી શતાબ્દીથી, ચાલતો હતો. ગુર્જર રાજાના મનમાં પ્રભાવકવર્ધન (ઇ. સ. ૫૮૫) વિષે બહુ ભીતિ હતી આવો બાણ કવિના હર્ષચરિતમા ઉલ્લેખ છે. પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી બ્રહ્મગુપ્ત (ઇ. સ. ૬૨૮) ગુર્જરોની રાજધાની ભીલમાલનો રહીશ હતો એમ કહેવાય છે. ઇ. સ. ૬૩૪ના [2]આઇહોલેના શિલાલેખમા ચાલુક્ય રાજા બીજા પુલકેશીએ ગુર્જરોનો પરાભવ કર્યો હતો એમ

---

૧ જુવો રામચંદ્ર દીનાનાથ સંપાદિત પ્રબંધચિંતામણિ, ગુજરાતી ભાષાંતર પા. ૬૯.

૨ એપિગ્રાફિઆ ઇંડિકા પુસ્તક ૬ પાં. ૧૧

લખ્યુ છે પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી હુએનત્સંગ (ઈ સ ૬૪૦) ગુર્જર રાજધાની ભીલ માલમા ગયો હતો એવુ તેની નોંધ૫ થી જણાય છે જનાશ્રય પુલકેશીના ઈ સ ૭૩૮ ના ³તામ્રશાસન ઉપ થી એમ જણાય છે કે મુસલમાનોએ કચ્છ, ચાવોટક, ગુર્જર વિગેરે રાજાઓ જીત્યા હતા આવા અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી ગુર્જર વશના કોઇ રાજાઓ હતા એમ આપણે જાણી શકીએ હવે નીચે આપેલા કોઇ લેખો તેઓના દેશ સબધી માહિતિ આપે છે ⁴ઘટયાનમા મળેલા એક શિલાલેખમા ગુર્જરત્રા દેશ કક્કુક નામના પ્રતિહાર રાજાના તાબામા હતો એમ લખ્યુ છે સીવામા મળેના પ્રતિહાર રાજા ભોજના એક તામ્રશાસનમા ગુર્જરત્રા ‘ભૂમિમા’ અને ડેંડવાનક ‘વિષયમા’ સીમાગ્રામ હતું એમ લખ્યુ છે સીમાગ્રામ અને ડેંડવાનક હાલના સીવા અને ડિડવાના છે અને તે જોધપુર સસ્થાનને તાબે છે કાલજરમા મળેલા એક તામ્રશાસનમા મગલાનક ગ્રામ–જે હાલનુ મગલોના છે અને જોધપુર સસ્થાનને તાબે છે–તે ગુર્જરત્રા ‘મડલ’મા હતું એમ લખ્યુ છે આવા અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી ગુર્જર રાજાઓ હાલના રાજપુતાના ઉપર રાજ્ય કરતા હતા અને તેઓના તાબામા ગુર્જરના નામનો દેશ હતો એમ આપણે જાણી શકીએ તેમ જ ઉપર બતાવેલા કોઇ ઉલ્લેખો તેઓની રાજધાની ભીનમાલ–જે ઉધ્વસ્ત સ્થિતિમા હાલમા જોધપુર સસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમા છે–તે હતી એમ દર્શાવે છે હાલમા રાજપુતાનાના દક્ષિણ દેશને, જ્યા ગુજરાતી ભાષા બોલવામા આવે છે, તેને જ ગુજરાત દેશ કહેવામા આવે છે પરતુ પ્રાચીન કાળમા એટલે ઈ સ ની દશમી શતા બ્દીના પહેલાના શિલાલેખોમા ગુજરાત નામ હાલના ગુજરાત પ્રાતને લગાડેલુ દેખાતું નથી. હાલના ગુજરાતને તે વખત ઘણાખરુ રીતે ⁵લાટ નામ લગાડવામા આવતું હતું અને રાજપુતાનાના અમુક ભાગને ગુર્જર લોકોના વાસ્તવ્ય ઉપરથી ગુર્જરના નામ લગાડવામા આવતું હતુ ગુર્જરોનો અમલ તેઓના મૂળ રાજ્યના દક્ષિણ તરફ વધતો ગયો અને લાટ વિગેરે સર્વ પ્રાત તેઓના તાબે થયો ત્યારથી તે દેશને પણ ગુર્જરોનો દેશ એમ સબોધવામા આવતું હશે ગુર્જરોનો રાજકીય અમલ કાળાતરે લાટ દેશ ઉપરથી નિકળી ગયો તો પણ એક વખત રૂઢ થયેલો શબ્દ તેઓના ઉત્તરાધિકારી ચૌલુક્ય રાજાઓના વખતમા પણ વાપરવામા આવ્યો અને એવી રીતે આપણા દેશને ગુજરાત નામ મળ્યુ

---

³ ગુજરાત ગેઝેટીઅર પા ૧૦૯

⁴ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનુ જર્નલ સને ૧૮૯૫ પા ૫૧૭, એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિકા પુસ્તક ૯, પા ૨૭૭

⁵ લાટ નામ ઘણુ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતને જ એટલે મહી અને તાપી નદીઓના વચલા પ્રદેશને જ લગાડવાનો ઘણા પ્રાચીન કાળથી આજસુધી પ્રચાર છે, અને કોઇ વખત ઉત્તર ગુજરાતને આનર્ત નામ લગાડવામા આવતુ હતુ. પરતુ ઉત્તર ગુજરાતમા પણ મળેલા કેટલાક શિલાલેખો ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે ભાગને પણ લાટ કહેવામા આવતુ હતુ. એટલે સર્વ ગુજરાત દેશનો પણ નિર્દેશક ‘લાટ’ શબ્દ હતો એમ દેખાય છે જુઓ બૉમ્બે બ્રૅચ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનુ જર્નલ પુસ્તક ૨૧, પા ૪૧૩

આપણા હાલના ગુજરાત ઉપર અથવા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના લાટ દેશ ઉપર રાજ્ય કરનારો ગુર્જ્જર પ્રતિહાર વંશનો પ્રથમ રાજા નાગભટ થયો. તેના વખતનુ સં. ૮૧૩ નું એક તામ્રશાસન ભરૂચ જિલ્લા તાબે [૬]હાસોટ ગામમાથી મળ્યું છે. તેમાં એમ લખ્યું છે કે નાગાવ લોક નામના મહારાજાના માંડલિક તરીકે ચાહુમાન વંશનો ભર્તૃવડ્ડ કરીને એક રાજા ભરૂચ પ્રાત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. નાગભટે એક વખત મ્લેચ્છ જાતીના બલુચ લોકોનો પરાભવ કર્યો હતો. આ રાજાના વખતમાં કાઠિયાવાડ ઉપર વલભીના મૈત્રક રાજાઓનો અમલ હોવાથી તે પ્રાંત પ્રતિહાર રાજાના તાબામા ન હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગાવલોકનું બીજું નામ નાગભટ હતું એમ જણાય છે.

તેના પછી તેનો ભત્રીજો કક્કુક અથવા કાકુસ્થ ગાદી ઉપર બેઠો. [૭]ઘટયાલમાં મળેલા તેના એક શિલાલેખમા એમ લખ્યું છે કે તેના તાબામાં મરૂમાડ (મેવાડ) [૮]વલ્લ, [૯]તમણિ, [૧૦]પરિયંકા, અને ગુર્જ્જરત્રા પ્રાતો હતા.

કક્કુક પછી તેનો નાનો ભાઇ દેવરાજ, જેને દેવશક્તિ પણ કહેવામાં આવતું હતું, તે બેઠો. આ રાજા વિષે કાઇ માહિતિ મળતી નથી.

દેવરાજ પછી તેનો ભૂયિકા દેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલો વત્સરાજ નામનો પુત્ર ગાદી ઉપર બેઠો સં. ૮૪૦ મા લખાયેલા જિનસેનકૃત હરિવંશ [૧૧]પુરાણમા એમ લખેલું છે કે ઉત્તરમા ઈન્દ્રાયુધ, પશ્ચિમમા વત્સરાજ અને દક્ષિણમા શ્રીવલ્લભ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. વત્સરાજે ગૌડ દેશના રાજા ઉપર જય મેળવ્યો હતો. પરતુ દક્ષિણ દેશના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધ્રુવે તેના ઉપર સ્વારી કરી તેનો પરાભવ કર્યો; તેણે ગૌડ દેશના રાજા પાસેથી જે બે શ્વેતછત્રો પડાવી લીધા હતાં તે તાબે કર્યા, અને તેને મારવાડ તરફ નસાડી મુકયો, એમ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના કેટલાક [૧૨]તામ્રપત્રો ઉપરથી દેખાય છે. જીતેલા ગુજરાત દેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવરાજે પોતાના પુત્ર ત્રીજા ગોવિંદને અમલ કરવા માટે નિમાવ્યો.

વત્સરાજને સુદરીદેવથી નાગભટ નામનો પુત્ર થયો. તે તેના પછી ગાદી ઉપર બેઠો. તેનું પણ બીજું નામ નાગાવલોક હતું. પોતાના બાપ કરતાં તે વધારે પરાક્રમી હતો. તે નાહડરાવ પડિહાર નામથી અત્યારસુધી રાજપુતાનામા પ્રસિદ્ધ છે. તેણે કનોજ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાના રાજા ચક્રાયુધનો સર્વસ્વ પરાભવ કરી તેનુ રાજ્ય લઇ લીધું, અને પોતાની રાજધાની મારવાડમા ભીલમાલમાથી બદલી કનોજ કરી. આ વિજયથી તેનું મહત્ત્વ અત્યંત વધી ગયુ. તેણે આન્ધ્ર, સૈંધવ, વિદર્ભ, કલિંગ, અને બંગાલ દેશના રાજાઓને જીત્યા અને આનર્ત્ત, માલવ, કિરાત, તુરુષ્ક, વત્સ, મત્સ્ય, આદિ દેશોના રાજાઓના કિલ્લાઓ તાબે કર્યા, એમ તેના સંબંધી લખવામા આવ્યું છે. તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે

---

૬ એપિગ્રાફિઆ ઇડિકા પુસ્તક ૧૨ પા. ૧૯૧.

૭ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ ૧૮૯૫ પા. ૫૧૭, એ. ઇ. પુ. ૯, પા. ૨૭૭.

૮–૧૦ આ દેશો કયા તે સમજાતું નથી.

૧૧ બૉમ્બે ગૅઝેટીયર પુસ્તક ૧ ભાગ ૨ પાન ૧૯૭; ઇડિયન ઍંટીકવરી પુસ્તક ૧૪ પા. ૧૪૧.

૧૨ ઇં. ઍ. ૧૧-૧૫૭ અને એ. ઇ. ૬-૨૪૩.

વત્સરાજના વખતમાં ગુજરાતનો ભાગ, જે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ તેના પિતા પાસેથી લીધો હતો તે પાછો મેળવવા માટે નાગભટે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તે વખતે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જોર બહુ વધી ગયું અને ઉત્તરે તેઓના રાજા ત્રીજા ગોવિંદે જે પહેલાં પોતાના બાપના વખતમાં ગુજરાત ઉપર અમલ ચલાવતો હતો તેણે ચઢાઈ કરી પ્રતિહારોને ગુજરાતમાંથી બહાર કાઢ્યા. આ લડાઈમાં ગોવિંદના માંડલિક કર્કરાજે તેને સારી મદદ કરી[13] હતી. ગોવિંદે પોતાના નાના ભાઈ ઇન્દ્રરાજને ગુજરાતનો રાજા બનાવ્યો. આ ઇન્દ્રરાજના વખતથી ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો એક સ્વતંત્ર વંશ શરૂ થયો. આ હકીકત લગભગ સં. ૮૬૮માં બની હતી. નાગભટના વખતનો સં. ૮૭૨નો એક લેખ[14] બુચકલામાંથી મળ્યો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચાહમાન વંશનો ગુવક કરીને એક રાજા નાગાવલોકનો માંડલિક હતો. [15]પ્રભાવકચરિત નામના એક જૈન ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે, ભોજનો પિતામહ કાન્યકુબ્જનો રાજા નાગાવલોક સં. ૮૯૦માં મરણ પામ્યો. આપણો નાગભટ અને આ નાગાવલોક એક જ છે એમાં શંકા નથી. નાગભટની સ્ત્રી ઇસ્ટાદેવી હતી. તેનાથી તેને રામભદ્ર નામનો પુત્ર થયો. તે પોતાના બાપ પછી ગાદી ઉપર બેઠો.

રામભદ્ર વિષે કંઈ માહિતી મળતી નથી. અપ્પાદેવી નામની સ્ત્રીથી તેને ભોજદેવ નામનો પુત્ર થયો. તે તેના પછી ગાદી ઉપર આવ્યો.

ભોજદેવને આદિવરાહ અને મિહિર આ બે વધારે નામો હતાં. તેણે લાંબા કાળસુધી લગભગ સં. ૮૯૬ થી ૯૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે બહુ પરાક્રમી હતો. તેના વખતમાં પ્રતિહાર રાજ્યનો વિસ્તાર વધી ગયો. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્રરાજના વખતથી ગુજરાત ઉપર એક રાષ્ટ્રકૂટોની શાખા રાજ્ય કરતી હતી. પ્રતિહાર ભોજના વખતમાં તે વંશનો રાજા બીજો ધ્રુવ અથવા ધારાવર્ષ રાજ્ય કરતો હતો. તેના ઉપર મિહિર ભોજે ચઢાઈ કરી પરંતુ તેમાં ભોજનો જ પરાભવ[16] થયો અને તેથી ગુર્જરોને ગુજરાત માટે નિરાશ થવું પડ્યું. ભોજના વખતનું એક તામ્રશાસન સં. ૯૦૦નું જોધપુર સંસ્થાનમાંના શિવા ગામમાંથી મળ્યું છે. તેમાં તે જ શિવા ગામ એક બ્રાહ્મણને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજાના પાંચ શિલાલેખો પણ મળ્યા છે. વિ. સં. ૯૩૨, ૯૩૩ અને એક સંવત્ વિનાનો એમ ત્રણ લેખો ગ્વાલિયરમાંથી મળ્યા છે અને પાંચમો હર્ષ સંવત્ ૨૭૬ (વિ. સં. ૯૩૮)નો પંજાબમાં કર્નાલ જિલ્લાના તાબે પેહવા ગામમાંથી મળ્યો છે. ભોજના રૂપાના તથા ત્રાંબાના પુષ્કળ સિક્કાઓ રજપુતાના અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંથી મળ્યા છે. તેઓના ઉપર તેનું નામ આદિવરાહ લખેલું હોય છે. ભોજ રાજાને નાગભટ નામનો એક જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો એમ તેના ઉપર બનાવેલા તામ્રશાસન ઉપરથી માલુમ પડે છે. તથાપિ તે પોતાના પિતાની હયાતીમાં જ મરણ પામ્યો એમ લાગે છે કેમ કે ભોજ

---

૧૩ ઇ. એ. ૧૨ ૧૬૦, ૪૦ ૨૩૦

૧૪ એ. ઇ. ૯ પા ૧૯૮

૧૫ એ. ઇ. ૧૪ ૧૭૬ પરિ. ૩

૧૬ ઇ. એ. ૧૨ ૧૮૪ શ્લો. ૩૩-૩૪

રાજ પછી તેનો બીજો પુત્ર મહેન્દ્રપાળ ગાદી ઉપર બેઠો, એમ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં આપેલી વંશાવળી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. મહેન્દ્રપાળની માતાનું નામ ચન્દ્રભટ્ટારિકાદેવી હતું.

મહેન્દ્રપાળના વખતના બે તામ્રશાસનો કાઠિયાવાડમા ઉના ગામમાંથી મળ્યાં છે. તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે મિહિર ભોજે પોતાના રાજ્યકાળના આખરના વર્ષોમાં, અથવા મહેન્દ્રપાળે પોતાના રાજ્યકાળના આરંભમાં, કાઠિયાવાડ અને સ્હેજે ગુજરાત તાબે કર્યું. ઉપર કહેવામા આવ્યું છે કે મિહિરભોજે ધ્રુવરાજ ઉપર સ્વારી કરી હતી, પરંતુ તેનો પરાભવ થયો. કદાચ ભોજે ફરીથી સ્વારી કરી હશે, અને તે વખતે તેને જય મળ્યો હશે અને તેણે ગુજરાત વિગેરે તાબે કર્યા હશે. તેના એક તામ્રશાસનમાં એમ લખ્યુ છે કે ચાલુક્યવંશી અવનિવર્માનો પુત્ર બલવર્મા કનોજના પડિહાર સમ્રાટ ભોજદેવના પુત્ર મહેન્દ્રાયુધનો સામન્ત હતો. તેણે વલભી સવત ૫૭૪ (વિ. નં. ૯૫૦) મા નક્ષિસપુર ચોરાશીમાં, જયપુર નામનું ગામ કર્ણવીચિકા નદીના તટ ઉપર તરુણાદિત્ય નામના સૂર્ય મંદીના ખરચ માટે અર્પણ કર્યું. બીજું તામ્રશાસન સ. ૯૫૬ નું છે. તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે સમ્રાટ ભોજના ઉત્તરાધિકારી ઉપર્યુક્ત મહેન્દ્રપાળનો સામન્ત, ઉપર્યુક્ત અવનિવર્માનો પૌત્ર અને બલવર્માનો પુત્ર બીજા અવનિવર્માએ—જેનું બીજું નામ યોગ [વર્મા] પણ હતું—ઉપર્યુક્ત સૂર્યમંદિરને અંબુલક નામનું ગામ અર્પણ કર્યું આ લેખમાજ અવનિવર્માના પૂર્વજોનાં પણ નામો આપેલા છે. સોલંકી વંશમા કલ્લ અને મહલ્લ નામના બે ભાઇઓ મોટા રાજાઓ થઇ ગયા. કલ્લનો પુત્ર રાજેન્દ્ર હતો. તેનો પુત્ર બાહુક ધવલ હતો. [17]તેણે ધર્મ નામના રાજાનો પરાભવ કર્યો, રાજાધિરાજ પરમેશ્વર નામવાળા રાજાનો પરાભવ કર્યો અને [18]કર્ણાટકના સૈન્યને હરાવ્યું. તેનો પુત્ર અવનિવર્મા થયો. તેના પુત્ર બલવર્માએ [19]વિષઢનો પરાભવ કર્યો અને [20]જજ્જપ આદિ રાજાઓનો નાશ કરી, પૃથ્વી ઉપરથી હૂણ વંશને નષ્ટ કર્યો. તેણે ઉપર કહેલું વલભી સંવત્ ૫૭૪ નું દાનપત્ર આપ્યુ. તેના પુત્ર અવનિવર્મા વિષે-જેણે ઉપર કહેલું બીજું તામ્રશાસન સ. ૯૫૬ નું આપ્યું—એમ જણાવ્યું છે કે તેણે યક્ષદાસ આદિ રાજાઓના દેશ ઉપર આક્રમણ કરી, તેઓની સેનાનો પરાજય કર્યો, અને [21]ધરણીવરાહને પરાસ્ત કર્યું. આ તામ્રશાસનો ઉપરથી બીજું એમ દેખાય છે કે, લગભગ વિ. સં. ૮૨૬ મા વલભીના મૈત્રક વંશનો નાશ થયા પછી, કાઠિયાવાડમા સર્વત્ર અસ્વસ્થતા ચાલી રહી. તે વખતે દક્ષિણના ચાલુક્યોના, જેઓનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા આ પહેલાં ગુજરાત ઉપર અમલ હતો. કાઇ ભાયાતો નશીબ કાઢવા માટે કાઠિયાવાડમા આવી વસ્યા, અને તેઓએ એક નાનું રાજ્ય ઉના તરફ સ્થાપ્યુ. પ્રતિહાર ભોજે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે કાઠિયાવાડ જીત્યુ, ત્યારે તેઓએ તેનું માડલિકત્વ સ્વીકાર્યું કર્પૂરમંજરી, વિદ્ધશાલભંજિકા, બાલરામાયણ, બાલભારત, વિગેરે પુસ્તકોના કર્તા પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખર આ મહેન્દ્રપાળનો ગુરુ હતો. તેણે પોતાના કાવ્યોમા મહેન્દ્રપાળને રઘુકુલતિલક કહી ગુર્જર રાજાઓનો સંબંધ રઘુવંશ સાથે બતાવ્યો છે.

---

૧૭ આ રાજા કોણ હતા તે સમજાતુ નથી.

૧૮ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યદિ મિહિરભોજે કાઠિયાવાડ તાબે કર્યું હશે તો આ સૈન્ય રાષ્ટ્રકૂટોનું હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રકૂટો સાથે પ્રતિહાર રાજાના માડલિક તરીકે બાહૂક લડયો હશે.

૧૯–૨૦ આ રાજાઓ વિષે કાઇ માહિતી મળતી નથી.

૨૧ ચાપ વંશનો એક રાજા. તેના વિષે વધારે માહિતી આગળ લેખમાં આવશે.

મહેન્દ્રપાળનો ઉત્તરાધિકારી તેનો પુત્ર ભોજદેવ (બીજો) થયો પરન્તુ તેણે થોડા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે

તેના પછી તેનો નાનો ભાઇ મહીપાળ અથવા ક્ષિતિપાળ ગાદી ઉપર બેઠો તેના વખતનું એક તામ્રશાસન શક સંવત્ [૨૨]૮૩૬ (વિ સં ૯૭૧) નું કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ પાસે હડાળા ગામમાંથી મળ્યું છે તેના ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, કાઠિયાવાડમાં 'વર્ધમાનામાં' (વઢવાણમાં) ચાપ કરીને એક નાનો માંડલિક રાજ્ય કરતો હતો તે વંશમાં વિક્રમાર્ક, અડ્ડક, અને પુલકેશી રાજાઓ અનુક્રમે થઈ ગયા પુલકેશીને બે પુત્રો હતા, એક ધ્રુવભટ અને બીજો ધરણીવરાહ આ ધરણીવરાહ મહારાજાધિરાજ મહીપાળદેવની કૃપાથી અડ્ડુક દેશ ઉપર રાજ્ય હતો, તેણે વર્ધમાન ગામમાંથી આમર્દક પંથના શિવદેવાચાર્યના પુત્ર માહેશ્વરાચાર્યને કવિકા 'સ્થલી' માં વિકન નામનું ગામ અર્પણ કર્યું મહીપાળના વખતનો સં ૯૭૪ નો એક [૨૩]શિલાલેખ પંજાબમાં કનેપુર જિલ્લામાં આસ્તી ગામમાંથી મળ્યો છે મહીપાળના વખતમાં પણ ઉપર્યુક્ત રાજશેખર કવિ કનોજમાં હતો તેણે મહીપાળ વિષે 'આર્યાવર્તનો મહારાજાધિરાજ અને મુરલ, મેકલ, કલિંગ, કેરલ, કુલૂત, કુન્તલ અને રમઠ દેશના રાજાઓનો પરાભવ કરનારો' એમ લખ્યું [૨૪]છે તથાપિ મહીપાળના વૈભવનો તેના જ વખતમાં ઓટ આવ્યો એમ દેખાય છે કેમકે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ત્રીજા ઇન્દ્રરાજે કનોજ ઉપર સ્વારી કરી, મહીપાળનો ભયંકર રીતે પરાભવ કર્યો અને તેને બંગાલના ધર્મપાલ રાજાના ચ આશ્રયાર્થ નાસી જવું પડ્યું, એમ ઇન્દ્રરાજના કેટલાક તામ્રશાસનો ઉપરથી દેખાય [૨૫]છે ઇન્દ્રરાજને તેના ધારવાડ તરફના માંડલિક રાજા નરસિંહે આ યુદ્ધમાં ઘણી મદદ કરી હતી, એમ નરસિંહના આશ્રિત પ્રસિદ્ધ કાનડી કવિ પમ્પના કહેવા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય [૨૬]છે મહીપાળના આ પરાભવથી કનોજના સામ્રાજ્યને જબરદસ્ત ધક્કો પહોંચ્યો, તેના દૂરના માંડલિક રાજાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા, અને આપણે એમ પણ માની શકીએ કે તેનો ગુજરાત કાઠિયાવાડ ઉપરનો કાબુ નિકળી ગયો.

મહિપાળ પછી કનોજની ગાદી ઉપર વિનાયકપાળ, મહેન્દ્રપાળ (બીજો) દેવપાળ, મહીપાળ (બીજો), વિજયપાળ, રાજ્યપાળ, વિગેરે લગભગ આઠ રાજાઓ [૨૭]થયા તેઓમાંથી એકે રાજાના અમલ નીચે ગુજરાતનો ભાગ હતો એમ માનવા આપણી પાસે આધાર નથી આ વચલા કાળમાં કદાચિત્ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનો અમલ ગુજરાત ઉપર થોડો ઘણો હશે, તો તે પણ સં ૧૦૧૭ માં સોળંકીવંશના પ્રસ્થાપક મૂળરાજે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ગુજરાત ઉપર સ્થાપિત કર્યા પહેલાં જ નિકળી ગયો હતો એટલું ચોક્કસ કહી શકાય છે મહીપાળ પછીના રાજાઓના જે કાંઇ શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તેમાંથી એક પણ ગુજરાત સાથે સંબંધ ધરાવનારો નથી

---

૨૨ ઇ. એં. ૧૨. ૧૯૦
૨૩ ઇ એં ૧૬-૧૭૩
૨૪ ઇ. એં ૧૬-૧૭૩
૨૫ એ. ઇ ૭-૩૨
૨૬ ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૪૬૯
૨૭ જુવો એ ઇ ૧૪-૧૭૪

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી વાચકોના ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે કે, ઇ. સ. ની આઠમી શતાબ્દીની શરૂઆતથી દશમી શતાબ્દીની શરૂઆત સુધીનાં બસો વરસના કાળમાં ગુજરાત ઉપર સ્વામિત્વ કરવા માટે પ્રતિહાર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ વચ્ચે બહુ સખત ઝગડો ચાલતો હતો. એકંદર રીતે એમ કહી શકાય કે પ્રતિહાર રાજાઓના અમલ નીચે તે પ્રાંત વધારે સુધી હતો. પરંતુ તેઓનો અમલ મહેન્દ્રપાળ અને મહીપાળ આ બે રાજાઓ સિવાય બાકીના રાજાઓના વખતમાં સર્વદા નિર્વિવાદપણે ચાલતો હતો એમ માત્ર દેખાતું નથી. ઘણી વખત તેઓને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની આગે હાર ખાવી પડતી હતી, અને છેવટે પ્રતિહાર મહીપાળની આખરના કાળમાં, રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જોર એટલે સુધી વધી ગયું કે તેઓએ પ્રતિહારોનો અમલ ગુજરાત ઉપરથી તો કાઢી નાખ્યો એટલું જ નહિ. પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કનોજ ઉપરના તેઓના અમલને સંશયિત દશા પ્રાપ્ત કરાવી. તથાપિ આ બે પ્રબળ રાજવંશનો હમેશનો ઝગડો પરિણામે બન્નેને હાનિકારક નિવડ્યો અને એકેક સામન્ત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યો. ચૌલુક્ય રાજા મૂળરાજની નીચે ગુજરાત તદ્દન જ સ્વતંત્ર થયું એ સર્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. બીજી એક વાત તરફ વાચકોનું લક્ષ ખેંચવાનું છે તે આ કે અદ્યાપિ વનરાજ ચાવડાના વખતમા પ્રતિહાર રાજાઓનો કનોજ સાથે સંબંધ ન હતો તથાપિ પાછળના કાળના પ્રબંધકારોએ ગુજરાતમાંથી ખંડણી લઇ જનારા રાજાઓ કનોજના હતા એમ માનવું સ્વાભાવિક છે.

૮ ચૂડાસમા રાજાઓના શિલાલેખો અને તેઓની વંશાવળી.

લેખક—રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર.

જુનાગઢમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી—લગભગ વિ. સં. ૯૦૦ થી ૧૫૨૮ સુધી ઓછામાં ઓછાં છસો વરસ સુધી ચૂડાસમા નામનો એક રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો. જુનાગઢ ઉપર રાજ્ય કરનારો તે જ છેલ્લો હિંદુ રાજવંશ હતો. તે વંશનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના હેતુથી હું જ્યારે તેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો ત્યારે મને માલુમ પડ્યું કે તે કામ માટે ઐતિહાસિક સાધનો બહુ જ ઓછાં અને અલ્પ મહત્ત્વનાં છે. તે વંશમાં ક્યા રાજાએ ક્યારે રાજ્ય કર્યું એ તો શું, પણ તેમાં કેટલાક રાજાઓ ક્યા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા હતા એ પણ જાણવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ વંશના રાજાઓ વિશે બારોટ ચારણ વિગેરેના ચોપડાઓમાંથી જે હકીકત મળે છે વિસંગત અને અવિશ્વસનીય છે. આ વંશની કાંઇ માહિતિ આપનારો 'મંડલિક કાવ્ય' નામનો એક અમુદ્રિત કાવ્યગ્રંથ+ છે પરંતુ તે પણ ઇતિહાસને માટે બહુ ઉપયોગી નથી. જે કોઇ શિલાલેખોમાં તેઓની વંશાવળી આપી છે તેમાં એકવાક્યતા નથી. આવા એકાધિક કારણોથી આ વંશની સમાધાનકારક માહિતિ કાઢવાનું કામ અત્યંત નામ દાયક થયું છે. ફૉર્બ્સ, બર્જેસ, પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા વિગેરે વિદ્વાનોએ તેઓની વંશાવળી બેસાડવા માટે ઘણી મહેનત લીધી, પરંતુ તેઓને ઠીક પત્તો ન મળ્યો. મેં મનમાં ધાર્યું કે જ્યાંસુધી આ વંશના તત્કાલીન સંવત્‌વાળા શિલાલેખો મળતા નથી ત્યાંસુધી આ બધો ગોટાળો દૂર થવાની આશા બહુ ઓછી છે. તે દિશામાં કાર્ય કરવાથી સુભાગ્યે મને આ રાજવંશના નીચે બતાવેલા કુલ એકત્રીસ *શિલાલેખો મળ્યા જેમાંથી ઘણાખરા અત્યારસુધી અમુદ્રિત છે. આ લેખોના સાહાય્યથી ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળીનો ઉત્તરાર્ધ માત્ર સારી રીતે તૈયાર થઇ શકે છે. તથાપિ મળેલા શિલાલેખો જે મંડલિક નામના રાજાથી વંશાવળી આપવાનું શરૂ કરે છે તે પહેલાના કેટલાક રાજાઓ સંબંધી અત્યારે પણ કાંઇ વિશ્વસનીય માહિતિ મળતી નથી. આવી રીતે જ સંશોધન કરવાથી ભવિષ્યકાળમાં તે કામમાં કાંઇ પત્તો મળે તો પ્રભુ જાણે.

મહીપાલ—

૧ માંગરોળનો લેખ, સં. ૧૦૭૫ પોષ સુદિ ૧૫.

આમાં મહીપાળદેવના રાજ્યકાળમાં સોઢલે એક વાવ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

+આ કાવ્યની માહિતી આપનારો તેમ જ ચૂડાસમા રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી ચર્ચા કરનારો લાહોરના પંડિત જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારનો એક સારો લેખ હિંદી ત્રૈમાસિક નાગરિ પ્રચારિણી પત્રિકાના ભાગ ૮ અંક ૩ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

* 'કાઠિયાવાડના 'વંશીય' લેખો' નામના મેં બનાવેલા ગ્રંથમાં તે બધા થોડા વખતમાં છપાવવામાં આવશે.

૨ જુનાગઢ-ગિરનારમાં નેમિનાથ મંદીરનો લેખ; સં. ? નષ્ટ થયો છે.

(આ લેખ ઍંટીક્વિટીઝ ઑફ્ કાઠિયાવાડ નામના પુસ્તકમાં પા. ૧૫૯ ઉપર છપાવ્યો છે.)

આ લેખમા ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી પ્રત્યેક રાજાના વર્ણન સાથે નીચે પ્રમાણે આપેલી છેઃ યદુવંશમાં મંડલીક નામનો રાજા થયો. તેણે નેમિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. તેનો પુત્ર નવઘણુ થયો. ત્યારપછી નવઘણુનો પુત્ર (૧) મહીપાળ થયો. તેણે પ્રભાસમાં સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. તેના પછી તેનો પુત્ર ખેંગાર ગાદી ઉપર બેઠો, ખેંગારનો પુત્ર જયસિંહ, જયસિંહનો પુત્ર મોકલસિંહ. તેનો પુત્ર મેલિગ, તેનો મહીપાલ અને તેનો મંડલીક આ પ્રમાણે રાજાઓ થયા.

(આ રાજાના જ વખતમાં સં. ૧૫૧૭ મા ' મંડલીક કાવ્ય ' ગંગાધર કવિએ રચ્યુ એમ તે કાવ્યની છેવટના **ध्वनिरससरिदिन्द्र** શબ્દપ્રયોગ ઉપરથી લાગે છે. તથાપિ આ શબ્દોના મેં કરેલા અર્થ સંબંવી મને પોતાને જ શંકા છે.)

(આ રાજાના જ વખતમાં સં. ૧૫૨૫ મા જુનાગઢમા એક મહારુદ્રીના ગ્રંથની નકલ કરવામા આવી હતી એમ નીચેના વાકય ઉપરથી જણાય છેઃ

सवत् १५२५ कार्त्तिक-दि ३ बुधे सोराष्ट्रमंडले श्रीजीर्णदुर्गे महाराय श्री मंडलीकराज्ये दुवे भाण पतेषां पुस्तकं* ।]

હવે આ લેખો ઉપરથી આપણે નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે વંશાવળી તૈયાર કરી શકીએ.

- મંડલીક
  - નવઘણુ
  - મહીપાળ સં. ૧૩૭૫
    - ખેંગાર ૧૪૦૨, (૧૪૦૬)
      - જયસિંહ
        - મહીપાળ ૧૪૩૫, ૧૪૩૭
        - મોકલસિંહ ૧૪૪૪, ૧૪૪૫, ૧૪૪૮, ૧૪૫૦
          - મંડલીક
          - મેલિગ ૧૪૬૯, ૧૪૭૦, ૧૪૭૧, ૧૪૭૨
            - જયસિંહ ૧૧૭૩
            - મહીપાળ ૧૪૮૮, ૧૪૯૫
              - મંડલીક ૧૫૦૭ (૧૫૧૭૧) (૧૫૨૫)

---

* આ સંવત્ મને જુનાગઢના આર્કિઑલૉજીકલ સોસાયટીના સંગ્રહના એક લખાણમાંથી મળ્યો.

ઉપર બતાવેલા જે જે શિલાલેખોમાં આ વંશની જ્યાં જ્યાં થોડી ઘણી વંશાવળી આપવામાં આવી છે તેની પ્રસ્તુત વંશાવળી સાથે તુલના કરવાથી એમ દેખાય છે કે જુનાગઢનો રેવતીકુંડનો લેખ, ગિરનારનો નેમિનાથ મંદિરનો લેખ તથા ઉપર એક ઠેકાણે નિર્દિષ્ટ કરેલું મંડલિકકાવ્ય આ ત્રણેમાં ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી ફક્ત પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી આપેલી છે પ્રાચીન કાળમાં ઘણા લેખોમાં આવી રીતેજ વંશાવળી આપેલી જોવામાં આવે છે રેવતીકુંડના લેખના પૂર્વાર્ધમાં પુત્રપૌત્રાદિ વંશાવળી જ આપી છે પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં ફક્ત મોકલસિંહ પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર મંડલીકનું નામ આપી ત્યાર પછી મંડલીકના નાનાભાઈ મેલિગનું નામ આપ્યું છે, અને આવી રીતે ઉત્તરાધિકારીનો અનુક્રમ રાખ્યો છે નેમિનાથ મંદીરના લેખમાં પ્રથમ મંડલીક પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી નવઘણનું નામ આપ્યું છે ખરી રીતે જોતાં તે લેખમાં જે પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી વંશાવળી આપી છે તેની સાથે આ વાત અસંગત થાય છે ખરી રીતે મંડલીક પછી તરતજ મહીપાળનું નામ આવવું જોઈએ પરંતુ અહીંઆ આપણે એમ સમજી શકીએ કે આ લેખના લેખકને એવું માલુમ હતું કે મંડલીક પછી નવઘણ રાજા થયો અને નવઘણ પછી મહીપાળ થયો, પરંતુ મહીપાળ નવઘણનો નાનો ભાઈ હતો, પુત્ર ન હતો. આ ઘણા જુના વખતની વાતની તેને ખબર નહતી ધંધુસરના હાનીવાવના લેખમાં વંશાવળી ઉત્તરાધિકારીઓના અનુક્રમથી આપવામાં આવી છે બાકીના લેખોમાં મોટી વંશાવળી આપેલી જ નથી

નેમિનાથ મંદીરનો લેખ—જેમાંનો સંવત્ દુર્ભાગ્યથી નષ્ટ થયો છે તે છેલ્લા મંડલીકનો છે—જેના વખતનો સં ૧૫૦૭નો જુનાગઢનો લેખ અને ૧૫૧૭ (?)નું મંડલીકકાવ્ય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. છેલ્લા મંડલીકને મેલિગ નામનો એક પુત્ર હતો એમ મંડલીક કાવ્ય ઉપરથી માલુમ પડે છે

ઉપર આપેલી વંશાવળીના પ્રથમ મંડલીકથી છેલ્લા મંડલીક સુધી ચૂડાસમા રાજાઓ કયા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા તથા તેઓએ ક્યાંથી ક્યાંસુધી રાજ્ય કર્યું તે સાથે જોડેલા પત્રકમાં બતાવ્યું છે બારોટ અને ચારણ લોકોના ચોપડાઓ વિગેરેના આધારથી રાસમાળા અને કાઠિયાવાડ ગૅઝેટીયરમાં પ્રત્યેક રાજાનો રાજ્યકાળ જે આપ્યો છે તેમાં આપણા શિલાલેખોની સાહાય્યથી યોગ્ય દુરસ્તીઓ કરી પ્રત્યેક રાજાના સંવતો મે તેમાં આપેલા છે દિવાન અમરજીએ તવારીખ ઇ સોરઠમાં આપેલા આ વંશના બધા સંવતો ભૂલભરેલા છે એ અહીંયા કહેવું જોઈએ. લાહોરના પંડિત જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારજીએ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકામાં પૂર્વના પંડિતોએ બનાવેલી વંશાવળીઓ જે આપી છે તે પણ હું તુલનામાટે પત્રકમાં દાખલ કરૂં છું હું માનું છું કે હવે કેટલાક વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નોસંબંધીનો વાદ સમાપ્ત થશે.

ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી

તવારીખ ઇ. સોરઠ	ગાદી ઉપર બેસવાનો વિ. સં.	રાસમાળા	ગાદી ઉપર બેસવાનો વિ. સં.	ધંધુસરનો લેખ	જુનાગઢ રેવતી કુંડનો લેખ	જુનાગઢ નેમિનાથ મંદીરનો લેખ	મંડલીક કાવ્ય	ગૌરીશંકર ઓઝા	બર્જેસ	પ્રસ્તુત લેખ	ગાદી ઉપર બેસવાનો વિ. સં.
મંડલીક (૩)	૧૨૭૦	મંડલીક(૧)	૧૩૧૬		મંડલીક	મંડલીક		મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	૧૩૧૬
—	—	નોંઘણ (૪)	૧૩૬૨		—	નવઘણ		નવઘણ	નવઘણ	નવઘણ	૧૩૬૨
મહીપાળદેવ	૧૩૦૨	મહીપાળ(૪)	૧૩૬૪		(મં.નોપુત્ર) મહીપાળ	મહીપાળ		મહીપાળ	મહીપાળદેવ	મહીપાળ	૧૩૬૪
ખેંગાર (૩)	૧૩૩૬	ખેંગાર (૪)	૧૩૮૧	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	૧૩૮૧
જયસિંહદેવ	૧૩૯૦	જયસિંહ(૨)	૧૪૦૭	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	૧૪૦૭
—	—	મહીપાળ(૫)	૧૪૨૫	મહીપતિ	—	—	—	—	—	મહીપાળ	૧૪૨૫
મોકલસિંહ	૧૪૦૨	મોકલસિંહ (મહી.નો)પુત્ર	૧૪૨૯	મોક.(જ.)નો પુત્ર ૧૪૪૫	મુક્તસિંહ	મોકલસિંહ	મોકલસિંહ	મોકલસિંહ (મુ.) ૧૪૪૫	મોક. (મુક્ત.)	મોકલસિંહ	૧૪૪૦
—	—	—	—		—	મેલગદેવ	મેલગદેવ	—	મેલગ		
મધુપત	૧૪૧૨	—	—		મધુપ	મહીપાળ	મહીપાળ	—	મહીપાળ-મધુ.		
મંડલીક (૪)	૧૪૨૧	મંડલીક (૨)	૧૪૫૩		મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	૧૪૫૨
મેલગ (મંડલીકનો)ભાઇ	૧૪૩૯	મેલિગ (મંડ નો)ભાઇ	૧૪૫૬		મેલિગ (મંડ.નો ભાઇ)			મેલિગ (મંડ.નો) ભાઇ	—	મેલિગ	૧૪૫૬
જયસિંહદેવ (૨)	૧૪૬૮	જયસિંહ(૩)	૧૪૭૧		જયસિંહ ૧૪૭૩			જયસિંહ ૧૪૫૩	જયસિંહ	જયસિંહ	૧૪૭૨
										મહીપાળ	૧૪૮૬
										મંડલીક (મેલિગ)	૧૫૦૬

૯ સંશોધક દષ્ટિએ અફઘાન અમલ ઉપર પ્રકાશ.

(કેટલુંક નવીન સ્પષ્ટીકરણ.)

લેખક–રા. રા. કેશવલાલ હિંમતરાય કામદાર.

વિષયનું તારણ.

આરંભ—હિંદી ઇતિહાસના પાંચ મુખ્ય ભાગ.

(૧) અફઘાન સલ્તનત ઐતિહાસિક દષ્ટિવાળી હતી
(૨) અફઘાન ઇતિહાસકારો અતિશયોક્તિ કરતા,
(૩) એક પક્ષી હતા, ને ઘણે ભાગે રાજકીય વૃત્તાંતો તરફ લક્ષ આપતા, શૈલી તેમને વધારે પ્રિય હતી
(૪) અફઘાનોની સ્વતંત્ર સત્તા ઉત્તર હિંદમાં જામવાથી હિંદુસ્તાન મોટે ભાગે વાયવ્ય કોણ તરફના હુમલાઓથી બચવા પામ્યું
(૫) જંગલી મોગલોને હાંકી કાઢનાર અફઘાન સુલતાનોએ સમગ્ર હિંદની સેવા કરી
(૬) થોડા કાળમાં અફઘાન લોકો હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણવા લાગ્યા
(૭) અફઘાન અમલથી બૌદ્ધધર્મને નુકશાન થયું
(૮) અફઘાન અમલથી હિંદુસ્તાન, ને ચીનના પરસ્પર સંબંધમાં ફાચલ પડી ગઇ
(૯) અફઘાન અમલ લશ્કરી તરાહનો હતો.
(૧૦) સુલતાન આ લશ્કરી મંડળનો ચુંટી કાઢેલો મુખ્ય અમલદાર ગણાતો
(૧૧) અફઘાન અમીરાત વ્યક્તિગત હતી.
(૧૨) અફઘાન કારકીર્દીથી શરૂઆતથી જ, હિંદમાં કેંદ્રસ્થ વહિવટ વ્યક્તિગત બન્યો
(૧૩) અને આર્યનીતિશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ પ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા નાશ પામી.
(૧૪) અફઘાન અમલ લશ્કરી હતો, તેમાં સહૃદયતાની ખામી હતી
(૫૫) તેઓ હિંદુઓ સાથે વફાદાર રહી શક્યા ન હતા
(૧૬) તે વખતે ગુલામોની સત્તા હદપાર હતી
(૧૭) હિંદુઓએ અફઘાનોને કિલ્લા, બાંધકામ, સ્થાપત્ય, ગદ્યયુદ્ધકળા, વગેરે શીખવ્યા
(૧૮) અફઘાન અમલ દરમ્યાન દક્ષિણ હિંદ સમૃદ્ધિમાન હતું

આપણા દેશના ઇતિહાસના મુખ્યત્વે પાંચ ભાગ થઇ શકે છે પહેલા ભાગમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો આખા હિંદની ભૂમિમાં પ્રસાર થાય છે આ વેળા આર્ય લોકોએ ધર્મ, સાહિત્ય, કળા વગેરેનાં પોષણ કરેલાં ઘણા લેખકો આ સંસ્કૃતિ કે ઇતિહાસને વેદના, ઉપનિષદના, બૌદ્ધ, જૈન, સંસ્કૃત અને પૌરાણિક, એવા ભાગોમાં વિભક્તિ કરી નાખે છે, પણ તે વિભાગ માત્ર લેખક કે વિચારકની અનુકૂળતાની ખાતર જ કરવામાં આવે છે ખરી રીતે, તે આખી સંસ્કૃતિ આર્ય સંસ્કૃતિ જ છે અને જે જે અભિઘાતો હિંદની બહારથી આ સંસ્કૃતિ ઉપર કરવામાં આવ્યા તે બધા અભિઘાતો આપણા ઇતિહાસના સાગરમાં સમાઇ ગયા અને અભિઘાત કરનારી બધી જાતિઓને આર્ય સંસ્કૃતિનાં મુળ તત્ત્વો સ્વીકારવાં પડયાં

આપણા ઇતિહાસનો બીજો ભાગ અજ્ઞાન કાળનો છે. જે ટોળાંઓ, પંજાબ, દિલ્હી, કનોજ, બહાર, બંગાળા, માળવા, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતોમા અફઘાનિસ્તાન તરફથી આપણા દેશ ઉપર વારંવાર ધસી આવતાં ને છેવટે ત્યા પોતે નિવાસ કર્યો; તે ટોળાંઓનો ધર્મ આગળ ઉપર ધસી આવતાં ટોળાંઓના ધર્મથી તદ્દન ભિન્ન હતો. તેઓના વડવાઓ ઇસ્લામમાં થોડી મુદ્દત ઉપર જ ભળી ગયા હતા અને તેથી હિંદુસ્તાનમા જ્યારે તે બધાં આવ્યાં ત્યારે તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા આપણી પુરાતન આર્ય વ્યવસ્થાથી તદ્દન ભિન્ન જ થઇ. તેઓ આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિનાં પોષક બનવાને બદલે તદ્દન વિઘાતક જ બન્યા અને તેથી આપણા ઇતિહાસનો આ સમય બીજા બધા સમય કરતા જુદો જ તરી આવે છે.

ત્રીજો કાળ મુગલાઇનો છે. હિંદુ ધર્મ અને ઇસ્લામનું એકીકરણ આ કાળમાં થાય છે. હિંદુઓનુ પ્રાતિકપણું આ સમયમાં વિલુપ્ત થાય છે અને લગભગ આખા દેશમા એક-ચક્રી રાજ્ય ચાલે છે.

ચોથો કાળ પાછો અંધાધૂંધીનો આવે છે. મરાઠાઓ મુગલાઇની જગ્યા લેવા જતાં પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે. તે જ વખતમાં અંગ્રેજો વેપારી મટી રાજ્યકર્તાઓનો વેશ ધારણ કરે છે અને ઘણી નિષ્ફળતાઓ પછી તેઓ આપણા દેશમા મુગલાઇથી પણ ચડતી રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ કરે છે.

પાંચમો સમય આપણે હજુ હમણાં જ શરૂ કર્યો છે. અંગ્રેજોના નોકરશાહી અમલથી હિંદની પ્રજાઓ કંટાળી જતાં તેઓ રાજ્ય કારભારની જવાબદારી પોતાને શિર લેવાની શરૂઆત કરી ચુકી છે. આ કાળનાં લક્ષણો પણ નોંધવા જેવાં છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઘણી વાર નોંધાએલું એકચક્રી રાજ્ય, એક પ્રકરણીય રાજ્યવ્યવસ્થા, લોકનિયુક્ત ધારાસભાઓ અને ધારાઓ, લોકમતને અનુસરતી રાજ્યનીતિ, અને જગતની આર્થિક તેમ જ રાજકીય પ્રગતિઓ સાથેનો આપણો સહકાર—એ તુરત જ જણાઇ આવતાં ખાસ લક્ષણો છે.

આ નિબંધનું પ્રયોજન અજ્ઞાન સમયનાં કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો નોંધવાનુ છે.

મુસલમાની રિયાસતનું મુખ્ય લક્ષણ તે મુસ્લીમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છે. એ સમયમાં મુસલમાની રાજ્યોની સ્થિતિ આપણને સાધારણ રીતે પૂરતી મળી આવે છે. અલબત્ત, મુસ્લીમ ઇતિહાસકારો આપણા સમયના જેવા હતા નહિ. તેમની ઐતિહાસિક વાસના બહુધા તેમના ધર્મ પરત્વે અને તેમના રાજ્ય વિપ્લવો પરત્વે રહેતી. તેઓ રાજ્યવ્યવસ્થા કે શાસનપદ્ધતિઓ ઉપર ઘણો જ ઓછો ઉહાપોહ કરતા. તેઓ દેશની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર તેમનાં લખાણોમાં ઝાઝું વર્ણન કદી આપતા નહિ. એવી હકીકતો આપણે મુસલમાની ઇતિહાસકારોમાં નહિ પણ મુસલમાની મુસાફરોનાં લખાણોમાં જોઇ શકીએ છીએ. છતાં પણ તેમણે કરેલું સમકાલીન ઐતિહાસિક આલેખન આપણી રાજકીય વિક્રાંતિઓ સમજવાને માટે અત્યારે તો અમુક અંશે મુખ્ય ને પુષ્કળ સાધન કહી શકાય. શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ લેખનપદ્ધતિ માત્ર છેલ્લા સૈકામાં જ વિકાસ પામી છે અને મુસલમાની ઇતિહાસ-કારો તે જ વખતના યુરોપના કે બીજા દેશના ઇતિહાસકારો કરતાં જરા પણ ઉતરતા ન

હતા એક પ્રજાના કે નાત્યના ઇતિહાસમાના ચિત્રમા આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિની તેની પ્રગતિ ઉપરની કે સાહિત્યની ઇતિહાસના વિકાસ ઉપરની અસરોનું સિંહાવલોકન આવવુ જોઇએ તે આપણો જ સમય સમજતો થયો છે

ઘણી વાર આ મુસલમાની લેખકોના વચનો અતિશયોક્તિ ભરેલા પણ જોવામા આવે છે ઇતિહાસકાર તેમ સાહિત્યકાર એ બન્નેનું ગૌરવ જળવાઇ રહે તેવો તેમનો પ્રયાસ જોઇ શકાય છે પણ ઇતિહાસ ને સાહિત્યની ભિન્નતા આ સમયમા આપણે અન્યત્ર પણ જોઇ શકતા નથી આ કારણથી આ ઇતિહાસકારોમા ઇતિહાસને અલંકારમય કરવાના પ્રપંચો આપણે ખાસ જોઇએ છીએ તેમનુ ધર્માંધપણું એ બીજુ લક્ષણ છે આ કારણથી આપણે તેમના લખાણોમા બહુ વજન મૂકી શકીએ નહિ સો હિંદુઓ માર્યા ગયા હોય ત્યા તેમના લખાણોમા હજારો હિંદુઓ માર્યા ગયાની બીનાઓ જાહેર કરેલી જોવામા આવશે. દુર્ભાગ્યે હિંદુ તવારીખના અભાવે આ અતિશયોક્તિઓ આપણે દૂર કરી શકીએ તેમ નથી છતા એ અતિશયોક્તિઓ ન હોય તેમ માનવાનું કારણ પણ નથી

કુતબુદ્દિન આઇબાકના વખતમા ઉત્તર હિંદમા મુસલમાની સ્વતંત્રતાનો પાયો નખાયો તે અગાઉ મુસલમાનો પંજાબ અને વર્તમાન સંયુક્ત પ્રાંતો, તથા ગુજરાત અને સિંધ ઉપર ચડી આવેલા, પણ પંજાબ ને સિંધ સિવાય તેઓએ આપણા દેશના કોઇ પણ ભાગમા કાયમના થાણા નાખ્યા ન હતા સિંધના મુસલમાનો આરબો હતા, અને કાળક્રમે તેઓ બીજી એશીયાની ઇસ્લામી રિયાસતો ને પ્રજાઓથી છૂટા થઇ ગયા. પંજાબનો પશ્ચિમનો ભાગ વચમા મુસલમાની અમલ નીચે ગઝનીથી સ્વતંત્ર બનેલો પણ તે માટે થોડા વખત માટે જ શાહબુદ્દિન ઘોરીએ જેસલમેર, ઉપરા ઉપરી, પંજાબ ઉપર ધસારાઓ કર્યા તેનુ પરિણામ હિંદુઓના પરાજયમા આવ્યુ અને મુસલમાનોએ ઇ સ ૧૨૦૬ મા દિલ્હીમા પાયતખ્ત કર્યું કુતબુદ્દિન પોતે ગુલામીથી સલ્તનત ઉપર આવેલો, પણ તેણે તખ્તનશીન થયા પછી તુરત જ ગઝનીથી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો હિંદીઓ તરીકે પોતાના દેશનો બચાવ કરવા લાગ્યા આ વિશિષ્ટતા આપણે ખાસ નોંધવા જેવી છે ઘણી વાર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને હિંદની બીજી પ્રજાઓ વિરુદ્ધ ઉઠાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો પરસ્પર કૃત્રિમ વિરોધ જાહેર કરવામા આવે છે અલબત, ધર્મનો વિરોધ બન્ને પ્રજા વચ્ચે જે હતો તે હજુ પણ ચાલુ છે પણ ખાસ કરીને પરદેશી દુશ્મનાઓ સામે ઘણી વાર મુસલમાનો અને હિંદુઓ બન્નેએ સાથે રહીને બચાવ કર્યો છે અફઘાનોના અમલ વખતે ઘણી વાર મોગલોના ટોળેટોળા તીડની માફક આપણા દેશ ઉપર ચડી આવેલા, તૈમુર એ ટોળાનો પ્રચંડ સેનાની જગજાહેર છે પણ દરેક વાર મુલતાન, સરહિંદ, આગ્રા, અને દિલ્હીના પ્રાંતોના હિંદુઓએ મુસલમાનોને મદદ કરેલી જોવામા આવે છે અફઘાન સલ્તનતની ગઝની પરત્વેની સ્વતંત્રતા એ આ સમયનું બીજુ લક્ષણ છે

આ લક્ષણનું સુંદર પરિણામ પણ જાણવા જોગ છે એ સમયના મુસલમાની ઇતિહાસકારો ઘણી વાર પોતાના અસલ વતન તરફ અનુરાગ દર્શાવે તે સ્વાભાવિક છે પણ હિંદ તેમની માતૃભૂમિ છે અને તેના યશોગાન કરવાનો તેમનો મુખ્ય ધર્મ છે તે પણ

એમાના કેટલાક લેખકો ભૂલી જતા નથી. અમીર ખુશરૂ આવો એક લેખક હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૨૫૬ માં થયો હતો અને તે ઇ. સ. ૧૩૨૫ માં અવસાન પામ્યો. મુસલમાનો તેને હિંદનો પોપટ કહેતા. તેની દિવાનો હજુ પણ મશહુર છે. તે "આશિકા" નામના પોતાના ગ્રંથમાં લખી ગયો છે કે:—"પાડિત્યમાં દિલ્હી બોખારા કરતાં કોઇ રીતે ઉતરતું નથી. ગંગા અને હિંદનો વતની ટાગ્રિસ અને નીલના મુલકોના વતનીઓ સાથે ખુશીથી ટક્કર ઝીલી શકશે. જે માણસ માત્ર ચીનનું બુલબુલ જ જુએ તેને હિંદુસ્તાનના સુડાની સુંદરતાનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે? ખોરાસાનનો વતની દરેક હિંદને મૂર્ખ ગણે તો તે હિંદના પાનના બીડાની કીમત કેમ કરી શકે? તે તો તેને મન ઘાસના જેટલું જ તુચ્છ લાગવાનું. પરદેશી અંજીર કરતાં હિંદનું આમ્રફળ કેટલું વધારે મધુર છે? હિંદ દેશ દુનીઆના બધા દેશો કરતા વધારે સમૃદ્ધિમાન્ ને વસ્તીવાળો છે. હિંદુસ્તાનને બધાએ સ્વર્ગસમાન લેખવો જોઇએ. જો હિંદુસ્તાન દેવભૂમિ ન હોત તો આદમે અને મયૂરે સ્વર્લોક પરથી અહિં હિંદમા વાસ કેમ કર્યો હશે?" મુસલમાની તખ્ત આપણા દેશમા કાયમ થયાં સો વર્ષ પણ હજુ થયા નથી ત્યા જ આવા ઉદ્‌ગારો એક મુસ્લીમ રાજ્યકવિ અને રાજ્યલેખક કાઢે એ તે વખતના પરદેશી અફ્ગાનોનું સ્વદેશી હિંદીપણામાં પરિવર્તન થવાનું અદ્‌ભુત પણ સ્વાભાવિક ઉદાહરણ છે.

અફ્ઘાન સુલતાનો અને અમીરોએ જેવું ઉત્તર હિંદનું પરદેશીય હુમલાઓથી રક્ષણ કર્યું છે તેવું બીજી કોઇ હિંદની સત્તાએ કદાચિત્ નહિ કર્યું હોય. આપણે ઘણી વાર સાંભળીએ છીએ કે જો ઇંગ્રેજો પોતાના હિંદી લશ્કરને સારા પાયા ઉપર ન રાખે તો અફ્ઘાનો કે રૂશિઅનો ને સરહદ ઉપરની તોફાની ટોળીઓ આપણા ઉપર એકદમ ધસી આવે. તેથી ઇંગ્લંડે આપણુ આગળ ઉપર કદી કોઇએ નહિ કરેલું એવું અદ્‌ભુત રક્ષણ કર્યું છે. ઇંગ્લંડની આ દલીલમા સ્વાર્થ કરતાયે અતિશયોક્તિ વધારે રહેલા છે. સીખ લોકોએ પંજાબનું કાબલીઓથી રક્ષણ કરેલું એટલું જ નહિ પણ કાબુલીઓને પંજાબમાથી તેઓએ હાંકી કાઢેલા પણ ખરા. સ્વદેશ પ્રીતિથી ઉભરાઈ ઉઠતી હિંદની મોટી પ્રજા અત્યારે અફ્ઘાનીસ્તાનની પ્રજા વિરુદ્ધ પોતાનો બચાવ કરી શકે નહિ તે માનવા જેવું નથી. છતાં પણ અફ્ઘાનોથી ઘણા વધારે જંગલી લોકો વિરુદ્ધ, અત્યારથી પણ વધારે, પરસ્પર લડી મરતા હિંદીઓએ અફ્ઘાન સમયમાં પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરેલું તે ભુલી જવું જોઇએ નહિ. ઇલ્તમ્સના વખતથી તે ઠેઠ તૈમુરના વખત સુધી, એટલે કે ઇ. સ. ૧૨૧૨ થી તે ઇ. સ. ૧૩૯૮ સુધી લગભગ ૧૮૬ વર્ષ સુધી મોગલો આપણા દેશના વાયવ્ય કોણ ઉપરથી ઘણી વાર ધસી આવેલા ઇલ્તમ્સના વખતમા ચિંઘીસખાને ખીવાના સુલતાન જલ્લાલુદ્દિનને સિંધુ નદીના તીર ઉપર હરાવ્યો મોગલોએ મુલતાનને ચાળીસ દિવસ સુધી ઘેર્યું. કુતબુદ્દીના વીર સરદાર નાસીરૂદ્દિને મુલતાનનો બહાદુરી ભરેલો બચાવ કર્યો. સુલ્તાન અલ્લાલુદ્દિનની નજર આ વાર દિલ્હી ઉપર હતી. પણ ઇલ્તમ્સ પોતે ઘણો જ બાહોશ સુલતાન હતો અને તેના લશ્કરી બળ આગળ પોતે નહિ ફાવે એમ ધારી જલ્લાલુદ્દિન સિંધ ને પછી સીસ્તાન તરફ ચાલ્યો ગયો. ઇલ્તમ્સ પછી બાલ્બન સુલતાને પણ પોતાના લશ્કરી બળથી મોગલોને હિંદ ઉપર આવતા અટકાવ્યા. એક યુદ્ધમા તેનો શાહજાદો મહમ્મુદ પોતાનો જાન પણ ખોઇ બેઠો. અલ્લાઉદ્દિનના વખતમાં પણ મોગલ લોકોનો ત્રાસ ઓછો ન હતો. તે સુલતાને

પણ મોગલોને ત્રાસ આપવામા બાકી રાખી ન હતી કેટલાક મોગલો દિલ્હીમા આવીને વસ્યા તે સ્થળને, તેમના વસવાટને, મોગલપરા નામથી ઓળખવામા આવ્યુ ઘણા મોગલો સુલતાની લશ્કરમા દાખલ થયા તેમાના કેટલાક અમીરાતની જગ્યા ઉપર ચડયા મહમ્મદ તઘલખના સમયમાં મોગલ અમીરોનો એક ખાસ પક્ષ જામ્યો હતો અને તેમના ઉપર તે સુલતાનની પ્રીતિ પણ ઘણી હતી, કારણ કે અણીને પ્રસંગે તુર્ક બચ્ચા કે તુર્કી અમીરો અને હિંદુ સરદારોની સામે તે પક્ષનો ઉપયોગ થઇ શકે આ મોગલ સવારીઓ છેલ્લી તૈમુરની સવારી જેવી ન હતી તૈમુરના વખતના મોગલો ઇસ્લામી હતા અને ઇરાન, ગઝની, સમરકંદ, બોખારા, વગેરે સ્થળોની સંસ્કૃતિના પરિચયથી તેઓ સંસ્કારી બન્યા હતા પણ ઇલ્તમ્સ, બાલ્બન, અને અલ્લાવદ્દિનના વખતના મોગલો રોમના સામ્રાજ્ય ઉપર ચડી આવેલા હૂણો, જર્મનો, ગોથ, પિક્ટ ને સ્કોટ લોકોના જેવા હતા અમીર ખુશરૂ આ લોકોનુ આબેહૂબ વર્ણન આપે છે—આ મોગલો ઉંટ ઉપર સવારી કરતા યુદ્ધ વેળા તેઓ મોટા સરદારો જેમ લડતા તેમના શરીર વજ્ર જેવા હતા તેઓ ઘેટાની ચામડીની ટોપીઓ પહેરતા તેમના મોઢાનો રંગ દેવતાના અંગારા જેવો દેખાતો તેમની આંખો એટલી બધી તો ઝીણી હતી ને તેમની દૃષ્ટિ એટલી બધી તો તીવ્ર હતી કે તેથી કોઈ વાસણમા વીંધ પણ પડી શકે એમ બીક લાગતી તેમનો દુર્વાસ તેમના શરીરના રંગથી પણ વધારે ભયાનક હતો તેમની ડોક એટલી તો ટુંકી હતી કે માથુ ને ધડ એકજ હોય એમ લાગતું તેમના ગાલ પોચા ચામડાની કોથળીઓ જેવા હતા તેમા ઘણા ગાંઠાઓ અને કરચલીઓ નજરે આવતી તેમના નાક એટલા તો પહોળા હતા કે તેમનો વિસ્તાર એક ગાલથી બીજા ગાલ સુધી આવતો તેમના મોઢા પણ તેટલા જ પહોળા હતા તેમના નસકોરા કોઇ જૂના ખંડેરની ગુફાઓ જેવા દીસતા ને તેમાના વાળ હેઠ હોઠ સુધી જતા તેમની મૂછો બહુ લાંબી હતી દાઢી તો તેમને ઉગતી જ નહિ તેમની છાતીનો રંગ અરધો કાળો ને અરધો સફેદ હતો ને તેના ઉપરની બેસુમાર લીખ ને જૂઓ ખરાબ જમીન ઉપર ધોળા તલ વેરાણા હોય તેવો દેખાવ આપતી તેમના આખા શરીર ઉપર આવી જીવાતો જોવામા આવતી તેમની ચામડી જોડા કરવાના કાર્યમા ખપ લાગે તેવી હતી તેઓ કુતરા ને ડુક્કરો ખાઇ જતા એકનું વમેલુ બીજો ગળી જતો ઇશ્વરે તેમને નરકમાથી જ ઉત્પન્ન કર્યા હોય તેમ જણાતું ને તેમનો દેખાવ સફેદ રાક્ષસો જેવો લાગતો ”

આવા જંગલી લોકોએ ઇરાન અફઘાનિસ્તાન, ઇરાક, એશીઆ માઇનોર, હંગરિ, ચીન, ને રશીઆના પૂર્વ ભાગોમા કાળો કેર વર્તાવેલો ને તેમણે સંસ્કૃતિના અનેક ચિહ્નોને ભોંભેગા કરી દીધેલા હજુ પણ તેમની જુલમી મુસાફરીઓની અસરો તદ્દન ભુંસાઇ ગઇ નથી. આપણા દેશમા પણ તેઓ મુસલમાનો કરતા પણ વધારે કેર આપણા પરાજયે વર્તાવત ઉત્તર હિંદના મુસ્લીમ રાજ્યોએ દક્ષિણ, ગુજરાત, માળવા, રાજપુતસ્થાન અને બહાર તથા બંગાળાની પ્રજાઓનું આ જંગલી મનુષ્યસંહારકો સામે જીવના ભોગે પણ રક્ષણ કર્યું અને તેથી મુસ્લીમ તથા આર્ય સંસ્કૃતિઓને ધૂળ ભેગી થતી અટકાવી અફઘાન સત્વનતોનું આ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ આપણે લેખીશું આપણા ઇતિહાસકારો બાલ્બન અને અલ્લાવદ્દિને મોગલો ઉપર વર્તાવેલ ત્રાસને વખોડતી વેળા તેમના અમલે કરેલી આપણા દેશની સેવા

તદ્દન ભૂલી જ જાય છે. ઇ. સ. ૧૨૦૬ ની સાલ પછી તૈમુરના સિવાય અફઘાનિસ્તાનને માર્ગે કે આપણા વાયવ્ય કોણના માર્ગે બીજા કોઇ આવનાર લશ્કરે દિલ્હીની ગાદીનો પરાજય કર્યો નથી. મુલતાન અને લાહોરના પ્રાંતો–March lands–સરહદ ઉપરના બચાવ માટેના પ્રાંતો તરીકે કામ કરતા હતા તેમના ઉપર હમેશા ચુનંદા લશ્કરી સરદારો રાખવામા આવતા. એ સરદારો મોગલો નામેના પોતાના વિજયી લશ્કરની મદદથી દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડતા. જલાલુદ્દિન ખિલજીએ તેમ કરેલું; ખિઝરખા સૈયદે તેમ કરેલું; ને બહિલ્લોલ લોદિએ દિલ્હીના તખ્તનો એમ જ માર્ગ કર્યો.

જ્યારે ઉત્તર હિંદ મુસલમાનોના હાથમાં ગયુ ત્યારે ત્યાંના લોકો વેદ ધર્મમા માનતા. અલબત, બૌદ્ધનું જોર હજુ હિંદુસ્તાનમા હતું પણ કાળક્રમે તે ક્ષીણ થતું જતું હતું. ઉત્તર હિંદનો કોઇ રાજા આ વખતે બૌદ્ધ નહતો. મુસલમાનોથી હાર ખાનારાઓ બૌધ્ધો નહિ પણ હિંદુઓ જ હતા. પરંતુ બહાર અને બંગાળામાં અને દક્ષિણ હિંદમા બૌધ્ધોને જૈનો હજુ છુટા છવાયા હતા. મુસલમાની ઇતિહાસકારોના લખાણ ઉપરથી તથા બંગાળી સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે કે આપણા દેશના પૂર્વ ભાગમા હજુ પણ બૌદ્ધ મઠો નભી રહ્યા હતા. આ બૌધ્ધો ચારિત્રમાં અને પાંડિત્યમા તેમના પૂર્વજોથી ઉતરતા હતા પણ મુસલમાની અમલ પછી ઉત્તર હિંદમા આપણે બૌદ્ધમત સંબંધી કાંઇ હજુ સુધી જોઇ શક્યા નથી. બૌદ્ધમતનો સદંતર વિનાશ હિંદમાં કેમ થયો તેનો ખાસ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે પણ ઉત્તર હિંદમા મુસલમાનોનો પ્રવેશ એ પણ ઘણાં કારણોમાનુ એક કારણ હોય તેમ જણાય છે જ્યારે બખત્યાર ખીલજીનું લશ્કર બહાર ઉપર અકસ્માત ધસી પડયુ ત્યારે તેણે ઘણા "બ્રાહ્મણો"નો વધ કર્યો તેમ ઇતિહાસકાર લખે છે. તે જણાવે છે કે "તેમના માથા બોડેલા હતા અને તેમના વિહારોમા મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો મળી આવ્યા. જ્યારે મુસ્લીમોએ આ પુસ્તકો જોયા ત્યારે તેમણે કેટલાક લોકોને તેમનો અર્થ સમજાવવાને બોલાવ્યા; પણ તેમણે જવાબ આપ્યો કે અર્થ સમજાવનાર બધા વિદ્વાન્ પુરુષોની કતલ થઇ ગઇ હતી તેથી તેમનામાથી કોઇ પણ અર્થ સમજાવવા શક્તિમાન્ નથી." મુસલમાની સરદારોને મન આ બધા મુસલમાનેતર હિંદુઓ જ હતા; તેમને મન બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, અને જૈનનો ભેદ પ્રથમથી ભાગ્યે જ હોઇ શકે. તેઓ અભ્યાસી તરીકે કે મુસાફરા તરીકે નહિ પણ માત્ર સિપાહીઓ તરીકે હિંદમા આગળ વધતા. માળવા, બંગાળા, બહાર અને ઉત્તર હિંદમાં તે વાર અસ્ત પામતા બૌદ્ધ મતનું ત્વરિત ખંડન કરવામાં મુસલમાનો કેટલેક અંશે સહાયભૂત થયા છે એમ માનવામા કશી અતિશયોક્તિ નથી. ચંદ બારોટ પણ પોતાના "રાસા"માં પૃથ્વીરાજના નજીકના પૂર્વજો બૌદ્ધ મતના પક્ષપાતી હતા એમ જણાવે છે. શ્રીયુત વૈદ્ય આ આધારે બૌદ્ધમતના પ્રસારને અને સ્વીકારને હિંદના પરાજયના કારણરૂપ માને છે. પણ તે માન્યતા અતિશયોક્તિ ભરેલી અને બૌધ્ધોને ને જૈનોને અન્યાય આપનારી છે. માત્ર અહીં એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે બૌધ્ધો કે જૈનો નહિ પણ હિંદુઓ મુસ્લીમો પાસે સ્વતંત્રતા ખોઈ બેઠા. ઉત્તર હિંદના વૃદ્ધ, શિથિલ તથા નિર્બળ અને સંખ્યાએ ક્ષીણ થતા જતા બૌદ્ધમતને સહેજ વ્હેલા પણ સદંતર મૃત્યુને વશ કરવામા હિંદુઓની પ્રતિસ્પર્ધા કરતા મુસલમાનોને હાથે થએલા બૌદ્ધ ભિક્ષુકોનો વધ અને તેમણે બાળેલા કે તોડેલા બૌદ્ધ વિહારો અને તેમણે ભસ્મીભુત કરેલી એ બૌધ્ધોની અતિ ઉપયોગી

નાદિત્યસામગ્રી, એ બધાનો નાશ, એ વધારે જવાબદાર હતા છૂટા છવાયા જૈનો ને બૌદ્ધોનુ હિંદુ રાજાઓ ની સરકારો લક્ષ ન કરી શકે તે કારણથી પણ પાછળથી બૌદ્ધ અને જૈન મતની ક્ષીણતા અને છેવટે બૌદ્ધ મતનો નાશ તે અફઘાનોના અમલનું વધારે વિશિષ્ટ લક્ષણ છે

આ લક્ષણનુ એક બીજુ નોંધવા લાયક પરિણામ આ પર્યાલોચનમા આપવુ જોઇએ બખત્યાર ખિલજીના વખતથી બંગાળા ને બહારમા મુસ્લીમ અમલ સ્થપાયો તે અમલ થોડા જ મુદ્દતમા દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થયો. તે સ્વતંત્રતા લગભગ ઠેઠ શેરશાહના વખત સુધી અને પાછી તાજી થઇને ઠેઠ અકબરના અમલના પહેલા વીશ વર્ષ સુધી ટકી રહી બંગાળાના મુસ્લીમ સુલતાનોએ બંગીય સાહિત્યને મારુ ઉત્તેજન આપેલું પણ તે ઉત્તેજન હિંદુ સંસ્કૃતિને આપવામા આવ્યું અયોધ્યા, અને જમના ને ગંગા નદીની ઉત્તરના પ્રદેશો પણ મુસ્લીમ અમલ નીચે આવ્યા અફઘાનીસ્તાન, કાશ્મીર આગળ જતા ઑક્સસ (અક્ષિ) અને જેક્ઝાર્ટિસ નદીના ઉપરના મુલકો ઉપર પણ મુસ્લીમ સત્તા જામી પડી આવી રીતે હિંદુસ્તાનની આર્ય સંસ્કૃતિને ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમથી મુસ્લીમ વિઘાએ ઘેરી લીધી આગળના વખત તમા ચીનના બૌદ્ધ મુસાફરો પશ્ચિમ ને ઉત્તર માર્ગે થઇ બુદ્ધ ગયાજીના દર્શને આવતા વળી દાર્જીલીંગ પાસે થઇ ચુબીની ખીણમા થઇને બૌદ્ધ ભિક્ષુકો ટીબેટ અને ત્યાંથી ચીન પણ જતા આમ આર્યાવર્ત અને ચીનને સૈકાઓ થયા સંસ્કૃતિ અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમા નિકટ સંબંધ ટકી રહ્યો હતો. મુસ્લીમ અમલે ચીન અને ટીબેટની આ બાજુ ઉપર એક મોટી પ્રચંડ દીવાલ ઉભી કરી અને તે દીવાલને ભેદીને ચીન કે ટિબેટથી અહીં તેમ અહીંથી ત્યા કોઈ જઇ કે આવી શક્યું નહિ શક્તદેવ લાયેલો પણ આપણો સંસ્કૃતિ સંબંધ આ કારણથી તૂટી પડ્યો ઠંડ આપણા વખત સુધી આ "ક્રૌંચમા" કોઇ "પરશુરામે" એક "રંધ્ર" પણ પાડયુ નહિ. એ મુસ્લીમ દીવાલ અભેદ્ય જ રહી

પઠાણ સલ્તનતનું વર્ણું જ રસિક લક્ષણ તેના સુલતાનની પત્ની સંબંધીનુ છે કુતબુદ્દિનથી માંડીને તે ઠેઠ છેલ્લા હ્બ્રાહીમ લોદીના વખત સુધી એટલે કે લગભગ ૩૨૦ વર્ષ સુધી પઠાણોના સુલતાનોના ઇતિહાસમા સુલતાનનુ પદ એકજ સ્થિતિમા રહ્યું હતું પઠાણોનુ અંતર્ગત બધારણ આ કારણથી કેટલું દઢ હતો તે તુરતજ જણાઇ આવશે. સુલતાનની પત્ની વંશપરંપરાગત નહતી. "ગુલામવંશ" નામાભિધાન જ જણાવી આપે છે કે તે પદ્મી ઉપર લશ્કરી મંડળમાથી સૌથી બાહોશ માણસની જ પસંદગી કરવામા આવતી કુતબુદ્દિન ને ઇલ્તમશ લશ્કરી સરદારો હતા પ્રથમ તેઓ સુલતાનોના ગુલામો હતા પછી રાજ્ય કુટુંબમા લગ્ન સંબંધે તેઓ જોડાયા. બાલ્બન પ્રથમ ગુલામ હતો. પછી અમીરને માલિક બન્યો ને છેવટે સુલતાન બની ગયો

એક સુલતાનના મરણ વખતે બધા સરદારો ભેગા મળી સૌથી લાયકને સુલતાન બનાવતા બનતા સુધી તેમની પસંદગી રાજ્ય કુટુંબમાથી જ થતી પણ કોઈ કોઇ વાર તેમને રાજ્યકુટુંબની બહાર જવાનો પણ ચોખ્ખો હક હતો કેટલીક તવારીખ ઉપરથી એમ પણ માલુમ પડે છે કે આ સરદારી મંડળ વ્યવસ્થિત મંડળ હતું તેમની મિજલસને માટે પ્રમુખ વગેરે પણ હતા. દરેક સુલતાનની કારકીર્દીમાં દરેક સુલતાનના અમલનો અંત

લાવતી વખતે ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખે છે કે ત્યાર પછી નવા સુલતાનની પસંદગી સરદારો, અમીરો, માલેકો, ખાનો, વગેરેએ મળી કરી અને બધાએ સાથે મળી નવા નિયત સુલતાનને ગાદી ઉપર બેસવા અરજ કરી. જ્યારે મહમ્મદ તઘલખ મોટી મોટી કૂચ કરી–તે સુલતાનની કૂચ આગળ નેપોલિયનની કૂચ ઉતરી પડશે–બળવાખોરોને દબાવતો દબાવતો, દેવગિરિ, તેલંગણ, બેદર, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છનું રણ, ને છેવટે, સિંધ થઇ, ઠઠ્ઠા પાસે આવી માંદગી ભોગવી મરી ગયો ત્યારે તેના ભત્રીજા ફિરોઝશાહ તઘલખને સરદારોએ તેની મરજી વિરુદ્ધ પણ સમય સલ્તનત એનાયત કરી અને દિલ્હીમાં જ્યારે એ કાર્ય વિરુદ્ધ કેટલાક અમલદારો ને લોકો પડયા ત્યારે તે જ સરદારોએ તેને પુષ્કળ મદદ આપી. ફીરોઝશાહના વંશજો નબળા નીવડયા. તૈમુરે દિલ્હીના તખ્તને તોડી નાખ્યું. ત્યાર પછી સરદારોનું જોર ઘણું જ વધી પડયું સૈયદો ને લોદીના વખતમા સુલતાનની પદવી નામની જ હતી. ઇબ્રાહિમ લોદીએ સરદારોનુ બળ તોડવા જીવતોડ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેથી તેને પોતાની ગાદી ગુમાવવી પડી ને પોતાનો જીવ પણ તેમાં જ ખોયો. બાબરના વિજયનું એક મુખ્ય કારણ અફઘાન સરદારોનુ વધી પડેલું જોર હતું. જ્યારે શેરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો ત્યારે પાછુ આવી વ્યવસ્થાનુ જોર વધી પડયું. તે બળ ઠેઠ અકબરના અમલના અધવચ સુધી ચાલ્યુ. એ વખતના સરદારો બાદશાહના જેટલું ગુમાન ધરાવતા તારીખ–ઇ–દાઉદીનો કર્તા અબ્દુલ્લા બહિલોલ લોદી વિષે લખી ગયો છે કે “ તે સુલતાન કદિ પણ તખ્ત ઉપર બેસતો નહિ; પોતાની હાજરીમાં પણ અમીર ઉમરાવોને ઉભવા દેતો નહિ. ભર દરબારને વખતે પણ પોતે શેતરંજી ઉપર બેસતો; કોઇ ઉમરાવ પર ફરમાન મોકલતી વેળા તેને “ મસ્નદઅલી ” કહી સંબોધતો. જો કોઇ અમીર નારાજ થાય તો સુલતાન પોતે તેને ઘેર જાય; પોતાની તરવાર તેને ચરણે ધરે; કોઇ વાર પોતાનું તાજ પણ માથા પરથી લઇ લે; અને માફી માગે, એમ છતા પણ જો સામા પક્ષનો ગુસ્સો ન શમે તો કહે કે “જો હું નાલાયક હોઉં તો મારી જગ્યાએ બીજા કોઇ વધારે યોગ્યતાવાળા માણસને મૂકો.” ખુદ સુલતાનના પદની સ્થિતિ આવી હોય ત્યા અરાજકના વધે તેમાં નવાઇ નથી. સૈયદો ને લોદીઓના સમયમા હિંદુ તથા મુસલમાન સરદારો કેટલા ફાટી ગયા હતા તેની સાક્ષી તે વારની તવારીખો પૂરે છે. મોગલ બાદશાહોને રાજ્યતંત્રને સારા પાયા ઉપર મૂકતાં કેટલી મુસ્કેલી પડી હશે તેનો આ ચિત્રથી તુરત જ ખ્યાલ આવી શકે તેવું છે. સુલતાનની જગ્યા કેવી હોવી જોઇએ તેની આખી પદ્ધતિનો મૂળ પાયો જ તેમને નાખવાની જરૂર હતી. હુમાયુને હિંદ છોડી જવું પડયું તે સમજવું આ હકીકતથી તુરત જ સરળ થઇ પડે છે. સુરવંશના હાથથી સલ્તનત કેમ ગઇ તેનું પણ એ જ મુખ્ય કારણ હતું. જો અકબરને હિંદુઓની મદદ ન હોત તો તેની ગાદી પણ સલામતી ભરેલી નીવડી ન હત. શાહજહાંના અમલમા ખાનજહા લોદીનો બળવો અફઘાન કે પઠાણ સરદારની સ્વતંત્રતાના પૂરનો છેલ્લો તણખો હતો. સુલતાનના પદની નિર્બળતા, સરદારોની સમાનતા, ને સુલતાનની પસંદગીમા તેમની કુલ સત્તા, તે અફઘાન કે પઠાણ અમલનું એક વધારે વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

પ્રાચીન હિંદુ રાજાઓ નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે એકલા રાજ્ય ચલાવતા નહિ. તેમના પ્રધાનમંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન, અમાત્ય, સુમંત, મંત્રી, ન્યાયાધીશ, પુરોહિત; સેનાધિપતિ

વગેરે સભાસદો હતા તેમાના પ્રત્યેકને યોગ્ય ખાતાઓ સોંપવામાં આવતા તે સિવાય નડલેશ્વર, માડાયક, દંડનાયક, વગેરે લશ્કરી ને પોલિસ અમલદારોના નામ પણ વાચવામા આવે છે વિજયનગરનુ મહારાજ્ય મુસલમાનોનુ સમકાલીન હતું પણ અહીં પણ તેવા જ નામાભિધાનો જોવામા આવે છે ત્યાના મહારાજાઓએ પુરાતન શાસનપદ્ધતિ ચાલુ રાખી હોય તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી જ્યારે શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રમા "સ્વરાજ્ય" સ્થાપ્યુ ત્યારે તેણે પણ આ જ પ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા રાખી હતી પણ પાછળથી તેના વંશજોના વખતમા તે પદ્ધતિ નીકળી ગઈ અને તેમણે મુગલાઈ વ્યવસ્થા દાખલ કરી અફઘાન સુલતાનોએ પણ પોતાના કેંદ્રસ્થ રાજ્યતંત્રમા આ આર્યોની પુરાતન રીતને સ્થાન ન આપતા પોતાની જ વ્યવસ્થા કાયમ રાખી આ સમગ્ર કાળમા સુલતાનની પછી પછી બે મોટા પદાધિકારીના નામ નજરમા આવે છે એકને "નાયબ" ના નામથી મુસ્લીમ લેખકો ઓળખાવે છે બીજાને "વઝીર" ના નામથી તેઓ ઓળખાવે છે મહમ્મદ તઘલખના વખતમા ઇબ્નબતુતા નામનો મૂ પણ આ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરે છે દામાસ્કસથી શાહબુદ્દિન ઓલઆબ્બાસ નામના લેખકે પણ સુલતાનના વખતની રાજ્યપદ્ધતિનુ આવુ જ વર્ણન આપ્યુ છે સુલતાનની ગેરહાજરીમા રાજ્યનો અમલ "નાયબ" ના હાથમાં રહેતો કેટલીક વાર આખા રાજ્યના ત્રણ કે ચાર ભાગો પાડી નાખવામા આવતા અને દરેક ભાગ ઉપર એકેક નાયબ નીમવામા આવતો વઝીર સુલતાનનો અંગત સચિવ હોય એમ જણાય છે બન્નેની પદવી સમાન ગણાતી રાજ્યના સરદારો, ખાન માલિક, ને અમીર એમ ત્રણ શ્રેણિમા આવી જતા તેમની પાસે લશ્કરો રહેતા ને દરેકને પ્રાંતો કે શહેરો આપવામા આવતા નબળા સુલતાનોના વખતે આ લોકોની જોહુકમી વધી જતી. બાલ્બન કે અલાઉદ્દિના વખતમા તેમના ઉપર પુષ્કળ અંકુશ રાખવામા આવતો ને લશ્કરની ભરતી સુલતાનના અંગત કાબુ નીચે થતી મુગલાઈ વખતમા પણ કેંદ્રસ્થ શાસન પદ્ધતિમા આવા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી આ અમલદારોનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો બનેલો હતો. મુગલાઈના વખતમા પણ મોટી જગાઓ ઘણે ભાગે મુસલમાનોને આપવામા આવતી જો કે તે વખતે ઘણા હિંદુઓ સારા હોદ્દા ઉપર ચડયા હતા તે ભુલવુ જોઈતું નથી. આ જ પદ્ધતિ પાછળથી બધા હિંદુ રાજ્યોમા પ્રવેશ પામી જ્યારે ઇંગ્લંડની સત્તા અહીંઆ જામી ત્યારે પ્રધાનમંડળથી રાજ્યતંત્ર આગળ ઉપર ચાલશે તે માત્ર ભૂતકાળની જ વાત બની ગઈ વ્યક્તિગત કેન્દ્રસ્થ રાજ્યપદ્ધતિ તે અફઘાન અમલનું એક વિશિષ્ટ અંગ ગણાય.

અફઘાનોની અમીરાત પણ વ્યક્તિગત હતી, વંશપરંપરાગત ન હતી મોગલોના મનસબદારો પણ વંશપરંપરાગત ન હતા અફઘાનોની શાસન-વ્યવસ્થામા અરજી સાભળવા માટે, શિકાર માટે, જાહેર બાંધકામો માટે, વાહેર માટે, ધર્માદાની જગ્યા માટે, કેળવણી માટે, આરોગ્ય માટે, શહેરોના બચાવ માટે, દેશની શાંતિ માટે, ગુલામોના ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે, મહેસુલ માટે, ઇસ્લામના ફેલાવા માટે, એમ જુદા જુદા ખાતાઓ હતા ને તેમને માટે અધિકારીઓ હતા. તેમને જમીનો આપવામા આવતી અને તેઓ સુલતાનને જવાબદાર હતા

ઉપરની હકીકત ઉપરથી માલુમ પડશે કે અફઘાનોનું તંત્ર પદ્ધતિહીન ન હતું. તેઓ જ્યારે હિંદમા આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે . અમુક સંસ્થાઓ લેતા આવ્યા. તે સંસ્થાઓ તેમણે આપણા દેશમા ચાલુ રાખી. ધર્મના ઝનુનમાં તેઓએ હિંદુઓ પાસેથી ઝાઝું લીધું નહિ. તૈમુર પોતાના "સ્મરણો" મા કહે છે કે જ્યારે હિંદ ઉપર ચડાઇ કરવાની હતી ત્યારે તેણે પોતાના સરદારોની સલાહ લીધી. રાજ્યમા કાંઇક જોખમવાળું કામ કરતી વેળા અફઘાન સુલતાનો પણ પોતાના વઝીરની અને છેવટે સરદારોની મજલસની સલાહ પૂછતા. પણ આ રાજ્યપદ્ધતિથી હિંદુઓને ઘણું જ નુકશાન વેઠવું પડતુ. તે વખતના સરદારોમા સહિષ્ણુતા ઝાઝી મળી આવતી નથી શેરશાહ સિવાય પઠાણ સુલતાનોમાથી કોઇની પાસે અકબ્બરના જેવી ઉદાર રાજ્યનીતિનો એક અંકુર પણ તેમની તવારીખ ઉપરથી જોવામા આવતો નથી. ફિરોઝ તઘલખ પણ ઝનુની સુન્ની હતો ને સુરીઓનો કટ્ટો શત્રુ હતો. શેરશાહમા પણ અકબ્બરના જેવી કલ્પના બુદ્ધિ કે દીર્ઘદૃષ્ટિ નહોતી. પ્રો કાનુંગા શેરશાહને અકબ્બરથી વિશિષ્ટ માને છે પણ તે ચારિત્રલેખકની અતિ પક્ષપાતી દૃષ્ટિ છે શેરશાહમા કારોબારી શક્તિ અકબ્બરના કરતા વધારે હતી ને સ્વામીભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામા તે નિપુણ હશે, પણ અકબ્બરે મોગલાઇ તરફ હિંદી પ્રજાઓમા જે વફાદારીના અકુરો મૂક્યા તે કોઇ પણ પઠાણ સુલતાન કરી શક્યો નથી. પઠાણ સલ્તનત મોટા સામ્રાજ્યનો ભાર કદી પણ ઉપાડી શકત નહિ અલ્લાઉદ્દિન ખિલ્જીએ દક્ષિણમા પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યુ પણ તે ઝાઝું ટક્યુ નહિ. મહમ્મદ તઘલખે તેને સજીવિત કરવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે હારી બેઠો. પઠાણોનુ રાજ્યતંત્ર શાહિનશાહી કદી હતું જ નહિ; તેઓનું રાજ્યતંત્ર જાતિબદ્ધ (tribal) હતું. તેથી તે કુસંપવાળું હતું. આ કારણથી તેઓ પોતાનું સર્વસ્વરાજ્ય ગુમાવી બેઠા.

હિંદુઓ તે વખતના મુસલમાનો કરતા કેટલાક વિષયોમા ઘણા આગળ હતા. દરેક મુસલમાની લેખક હિંદુઓની કિલ્લા બાધવાની શક્તિના ઘણા જ વખાણ કરે છે. અમીર ખુશરૂ તેલંગણના લશ્કરમા સાથે હતો. તેણે પ્રતાપરુદ્ર ને રુદ્રામ્બાની રાજધાની વરંગુલના કિલ્લાનો અને તેની આસપાસના ઉપવનોનો સુદર હેવાલ આપ્યો છે. પઠાણો આ બાબતમા નિપુણ ન હતા. સ્થાપત્યમા પણ પઠાણોને હિંદુઓની મદદ લેવી પડતી. તૈમુરે પણ દિલ્હીથી સમરકંદમા જુમ્મા મસ્જિદ બાધવા માટે ઘણા કારીગરોને સાથે લઇ લીધા હતા. હાથીઓથી યુદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ પણ પઠાણો હિંદુ પાસેથી શીખ્યા. તે વેળા બંગાળામાં હાથીના યૂથોના યૂથો મળતાં. દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા સુલતાનો ને અમલદારો હાથીના બળને લશ્કરના એક ઉપયોગી વિભાગ તરીકે માનતા. તૈમુરના લશ્કરને મહમ્મુદ સુલતાનના હાથીઓનો ઘણો જ ત્રાસ લાગતો હતો અને તેના સરદારોએ તેને હિંદ ઉપર ચડાઇ કરવા ના પાડી તેનુ કારણ એ પણ હતું કે હિંદુસ્તાનના હાથીઓ હિદની બહાર અજેય્ય ગણાતા. પઠાણ સુલતાનોએ કેટલાક હિંદુ રાજાઓને પોતાના મિત્ર કર્યા હતા. અલ્લાવદ્દિને રાજા રામદેવ જાદવને હરાવ્યો પણ તેણે તેને તેનું રાજ્ય લગભગ બધું પાછું આપ્યું, ને તેની પાસેથી માત્ર મોટો દંડ તથા વરાડ પ્રાતનો થોડો ભાગ લીધો. તે ઉપરાત તે રાજાને તેણે "રાયરાયેણ"નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. પણ પાછળથી આવી જાતની વર્તણુંક જોવામાં આવતી નથી. પઠાણ સુલતાનોએ જો ઉત્તરના રાજપૂતોની મિત્રતા કરી હત તો તેના સરદારો

બહુ જોરદાર નીવડત નહિ અને દક્ષિણમા તેમનું બળ સારી રીતે જામી શકત પણ તેમના સરદારોને આવી નીતિ પ્રસન્ન ન કરત, કારણ કે તે નીતિના સ્વીકારમા તેમનો પરાજય સમાયો હતો

પઠાણોની કારકીર્દીમા ગુલામોનું કેટલુ જોર હતુ તે આપણે ઉપર જોયુ મુગલાઇમાં અને તેમા આ એક મોટો ફરક હતો બીજો ફરક પણ આપણે હમણા જ જોઇ લેશુ બાલ્બનની તવારીખ લખતા ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે તેણે હિંદુઓને મુખ્ય હોદ્દાઓ ઉપર આવતા અટકાવ્યા અલાઉદ્દિને હિંદુઓના ઉપર સખત દાબ રાખેલો તેના મહેસુલી અધિકારીઓને બીચારાને ખાવા જેટલુ પણ તે ન આપતો એમ બાર્ની જણાવે છે તેના પછી હિંદુઓ તુરત જ જોર ઉપર આવી ગયા ઠેઠ ખુશરૂને મુસ્લીમ લેખકો વણો અન્યાય કરે છે પણ તેના સમયમા હિંદુઓનું પ્રતિબળ ઘણુ વધી પડયુ તે ચોક્કસ બાબત છે મહમ્મદ તઘલખના વખતના બળવા બખેડાઓ લગભગ મુસ્લીમ હતા ફિરોઝ તઘલખને તેના એક હિંદુ સરદારે મોટા કાવત્રામાથી બચાવ્યો હતો તેની મા દીપાલપુરના રાજા રણમલની રૂપવતી કન્યા હતી. તૈમુરના હુમલા પછી હિંદુ સરદારો દિલ્હીની રાજ્ય ખટપટમા ઘણો જ અગત્યનો ભાગ લેતા જોવામા આવે છે સૈયદો અને લોદીઓના સમયમા દીલ્હી મુકામે અને આગ્રામા પણ હિંદુઓ મુખ્ય સત્તા ઉપર જોવામા આવે છે રાણા કુંભ સંગ્રામ સિંહ, મેદનીરાય, વગેરે હિંદુ રાજાઓ અને સરદારો ઉત્તર હિંદમા મુસ્લીમ સત્તાનો અંત લાવવા મથન કરે છે જો બાબરે ફતેહપુર સિક્રિ પાસે સાંગાણાને હરાવ્યો ન હત તો ફરીથી ઉત્તર હિંદમા હિંદુસામ્રાજ્ય જામી પડત અને પંજાબના શિખોની મદદથી તે સુખેથી મુસલમાનોને ફરીથી જામવા દેત નહિ

તે વખતનો ઇતિહાસ વાચતા બીજી એક બાબત ધ્યાનમા આવે છે ઉત્તર હિન્દ ધનાઢ્ય હતું જ પણ દક્ષિણ હિન્દ કાંઇ ઓછુ તાલેવંત નહતું દક્ષિણમા બંદરોના અસ્તિત્વને લઇને જૂના કાળથી ત્યાના લોકોનો ને બહારની દુનિયાનો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે ને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના બંદરો ને બંગાળાના અખાતના બંદરો કાઢી નાખતા, આપણા દેશને બહારની દુનિયા દક્ષિણદ્વારા વધારે ઓળખતી થઇ છે, એમ કહીએ તો પણ કાંઇ અતિશયોક્તિ નથી દક્ષિણની સમૃદ્ધિ તે વેળા ઘણી જ હતી શાહરૂખનો વિજયનગરનો એલચી અબ્દુર્ રઝાક, તથા ખ્રિસ્તી મુસાફરો, નાઇકોલો કૉન્ટિ, એનેથેશિયસ નિકિટિન અને સિઝરાનોના લખાણો આ વિષેની પૂરતી સાક્ષી પૂરે છે અબ્દુર્ રઝાકનુ વિજયનગરનું વર્ણન તો અમરાવતીના વર્ણન એવુ લાગે છે તે વારના કાલિકટના બંદર ઉપરની વ્યવસ્થા અત્યારે મુંબઇના બારામા પણ જોવામા આવતી નથી વિજયનગરના મહારાજ્યના લશ્કરી બળનુ માપ પોર્ચુગીઝ મુસાફરોએ જે આપ્યુ હતું તે ઉપર ગણતરી કરતા મેજેવ જણાવે છે કે તે વેળા તે મહારાજ્યની વસ્તી ઘણી જ ગીચોગીચ હોવી જોઇએ

પઠાણોએ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અને ગુજરાત ઉપર ઘણા આક્રમણો કર્યાં છતા ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતપણું ને સૌરાષ્ટ્રપણુ જાળવી શકયા મોગલોએ ને મરાઠાઓએ પણ આક્રમણો કર્યાં છે પણ આપણે આપણું વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યુ નથી ઘણા માંડલિક રાજ્યોનું અસ્તિત્વ જ હજુ પણ ગુજરાતીઓની અને કાઠિઆવાડીઓની સ્વતંત્રતા ઉપરની પ્રીતિ

સૂચવે છે. ગુજરાતને પરાજિત દેશ કહેવો તે ગુજરાતને ને કાઠીઆવાડને ઐતિહાસિક અન્યાય થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણે ટૂંકામાં પઠાણો કે અફઘાનોના અમલનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જોયાં. આ નિબંધમાં તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપવું યોગ્ય નથી ધાર્યું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ઇતિહાસના સમર્થ અધ્યયન માટે સારો પ્રયાસ કરવો જોઇએ. આ અધ્યયનને તેના સમર્થન માટે માત્ર સંસ્કૃત કે અરબી કે ફારસી ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર નથી. આ સમયમા ઇતિહાસના સમર્થન માટે સમગ્ર ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂર છે. ઇતિહાસ લખતા કે સ્પષ્ટ કરતા વર્તમાન કરતાં ભવિષ્ય ઉપર દષ્ટ રાખવી જોઇએ. જગતનો અને ખાસ કરીને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ જે ન જાણે તે પોતાના દેશના ઇતિહાસને ન્યાય નહિ આપી શકે.

હિંદુસ્તાન તે દુનિયાની રંગભૂમિ છે. તેના ઇતિહાસના સ્પષ્ટીકરણ માટે સમથ શકિત જોઇએ. સાહિત્ય સંમેલનોએ આ વિષય માટે સરલતા કરી આપવી જોઇએ. અત્યાર સુધી આપણે ભાષાંતરાત્મક ઇતિહાસસાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. હવે તે દિશા બદલવાની જરૂર છે.

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું ત્યાના સેવાકોએ પુનઃ સ્થાપન કર્યું છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન, અર્વાચીન અને સમકાલીન ઇતિહાસ ઓછો જ્વલંત નથી. માત્ર તે ભભકને જાહેર કરવા ઉત્સાહ ને સાહાય્યની જરૂર છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ગુજરાતી દષ્ટિએ ગુજરાતીમા ને ઇંગ્રેજીમાં ક્યારે લખાશે ? હિંદનો ઇતિહાસ હિંદી દષ્ટિએ ગુજરાતીને હાથે ગુજરાતીમા જોવા ગુજરાત ક્યારે ભાગ્યશાળી બનશે ?

છેવટે હિંદના ને ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને પણ નર્મદાશંકર જેવું સ્વપ્ન ઘણી વાર કેમ ન આવે ? આપણા દેશની અને પ્રાંતની ઐતિહાસિક "રાત્રી" નો કાળ ચાલી ગયો છે, "અરુણું પ્રભાત" પણ હવે પ્રસાર થતું જાય છે. હવે 'મધ્યાહ્ન'નો કાળ નજીક આવતો જાય છે, જે વખતે

"ધ્વજ પ્રકાશશે ઝગળળ કુસુંબી"

ને તે જ વેળા,

"પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે (શે)
આશિશ જયકાર. જય —૦.

ભાગ ૫ મો

વિજ્ઞાનવિભાગ

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

ભાવનગર

ભાગ ૫ મો.

૧ પ્રાચીન આર્યોનું ભૌતિક શાસ્ત્ર.

(લેખક–રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.)

સાક્ષર બંધુઓ અને બહેનો,

આપણી સાતમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અભીષ્ટ પ્રસંગે આર્યોની સાહિત્યસંપત્તિનો ખ્યાલ આપ સહુની સમક્ષ એક વિશેષ વખત રજુ કરવાની તક લેતાં મને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. આપણી ગત પરિષદ્‌ના પ્રસંગમાં લલિતકળા પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતી વખતે આર્યોના પ્રાચીન કળાકૌશલ્ય વિષે મને મળેલી હકીકત આપ સહુ સમક્ષ રજુ કરવાની મેં તક લીધી હતી, અને તેમ કરવામાં પણ વિષયના વિસ્તારને લીધે મેં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા એ બે કળાઓનું જ માત્ર દિગ્દર્શન કરી સંતોષ માન્યો હતો. હું માનું છું કે ઉક્ત પ્રસંગે મેં રજુ કરેલી હકીકત ઉપરથી આપ સહુને ખાત્રી થઇ હશે કે શિલ્પકળા નકસીકળા કે ચિત્રકળાના રમ્ય અને ઉત્કર્ષક પ્રદેશોમાં હિંદુસ્થાનના વિશ્વકર્માઓ જે કામ કરી ગયા છે તે કામની કોટિએ દુનિયાના કોઇ દેશનો કોઇ શિલ્પકાર કે ચિત્રકાર અદ્યાપિ પર્યન્ત પહોંચી શક્યો નથી. શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાન એક અદ્વિતીય પદવી ભોગવતું હતું એટલું જ નહિ, પરન્તુ તેના વિદ્યાસંપન્ન બ્રહ્મર્ષિઓના બારણે શિક્ષણ લઇને ઇરાન, એશિયા માઇનર, ગ્રીસ, રોમ, અને સમસ્ત યુરોપ વિગેરે દેશો પણ કળાપ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા હતા. ઉક્તપ્રસંગે મેં કહ્યું હતું તેમ અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં જે વિદ્યા હતી તેનો દશાંશ પણ હજી યુરોપ કે અમેરિકામાં સંપાદિત થયેલો નથી. પ્રાચીન કાળના વિમાન શાસ્ત્રો, ભૌતિક શાસ્ત્રો, વૈદક શાસ્ત્રો, જ્યોતિષ શાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મંત્રશાસ્ત્રો, વિગેરે આપણા જાણવામાં આવે છે ત્યારે આપણને સહજ પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આર્યોએ વિદ્યાનો જે સંચય કરેલો હતો તેટલો સંચય પાશ્ચાત્યો એક બે સૈકામાં પણ હજુ કરી શકશે કે નહિ તે શંકા છે. "હું જેમ જેમ કળાપ્રદેશમાં વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઉં છું તેમ તેમ હિંદુસ્થાનના નૈસર્ગિક કળા–કૌશલ્યમાં મારી શ્રદ્ધા દૃઢ થતી આવે છે, અને ભૂતકાલનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહને ઉદ્ગાર લાવવાનું મને વધારે આવશ્યક જણાય છે. હિંદની પ્રાચીન વિદ્યાનું સત્યસ્વરૂપ સમજાય, હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાભંડાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બની લોકો નજર કરતા શીખે, હિંદના અનુકરણમાંથી ઉદ્ભવેલી વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્ય–પુત્રો હિંદની જ દિવ્ય કળાદેવીનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેની આરાધના કરતા શીખે, એવા હેતુથી મને પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો જે કાંઈ લેશ મળી શકશે તે

આર્ય બંધુઓની જાણ માટે થોડા વખતમાં પ્રગટ કરવા ધારૂં છું અને મને ખાત્રી છે કે હિંદની વિદ્યા સંબંધમાં, ખરી હકીકત સમજાયા પછી, જે એકદેશીય મતો બંધાય છે તે બદલવાનો પ્રસંગ આવશે." મારી આ રજુઆતનાં અનુસંધાનમાં અને સમર્થનમાં આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યાસંપત્તિની ખાણો તપાસતાં મને જે કાંઇ હકીકત મળેલી છે તે વિશેષ હકીકત હું આ પ્રસંગે આપ સહુની જાણ માટે રજુ કરવાની તક લઇ કૃતાર્થ થાઉં છું.

ગત પ્રસગે મેં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સંબંધે જ—અને તેમાં પણ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા સંબંધે જ—સંક્ષેપમા હકીકત રજુ કરેલી હતી. આ પ્રસંગે હું એ પ્રદેશનું વિશેષ વિવેચન નહિ કરતા કંઇ જુદાજ વિદ્યાપ્રદેશનો ખ્યાલ આપની સમક્ષ આલેખવા માગું છું કે જે પ્રદેશમા અર્વાચીન દેશોની પ્રગતિ અદ્વિતીય અને અપૂર્વ હોય એમ પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આ પ્રદેશ—કે જેને હું Natural Philosophy અથવા Physics and Mechanics અથવા ભૌતિક શાસ્ત્રોનો પ્રદેશ કહું છું અને જે મારા આ લેખનો મુખ્ય વિષય છે—તેમા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય દેશોની ગયા એક બે સૈકાની સિદ્ધિઓ એટલી પ્રત્યક્ષ અલૌકિક અને અંજાવી નાંખે તેવી દેખાય છે અને હિંદુસ્થાનની સિદ્ધિઓનો અભાવ અર્વાચીન કાળમા તો શું પરંતુ ગયા બે ત્રણ હજાર વર્ષોમાં પણ એટલો સચોટ અને શૂન્ય દેખાય છે કે હિંદુસ્થાને આ પ્રદેશમાં કઇ સિદ્ધિઓ મેળવેલી હોય કે કંઇ વિદ્યાસંપાદન કરેલી હોય એમ રજુઆત કરવી એ પહેલી નજરે તો કેવળ મિથ્યાવાદ જેવું જ જણાય તેમ છે. વરાળની શોધ અને ઉપયોગને પરિણામે પશ્ચિમે પૂર્વની ઉપર એવી સર્વવ્યાપક સત્તા મેળવેલી છે કે પશ્ચિમની આસુરી શક્તિઓની જળહળતી જ્યોતમા અંજાઇ જઇ પૂર્વ, કેવળ આત્મશ્રદ્ધા કે શક્તિહીન થઇ ગયુ છે અને પશ્ચિમની સિદ્ધિઓને દૈવી કે અલૌકિક માની લઇ હિંદના પ્રાચીન દિવ્ય ભંડારોનો ખ્યાલ સરખો પણ નહિ લેતા પશ્ચિમની જ સિદ્ધિઓના ગુણગાન કરવામાં મસ્ત બની ગયું હોય એમ દેખાય છે. પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન હશે, પદ્યજ્ઞાન હશે, જ્યોતિષ કે વૈદક જ્ઞાન હશે, વખતે શિલ્પકળા કે ચિત્રકળાનું પણ જ્ઞાન હશે, એવું લખાણ ક્યાંક ક્યાંક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ હિંદમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હતું એવી હકીકત સામાન્ય રીતે ભાગ્યેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તો પછી એ જ્ઞાન અર્વાચીન દેશોના જ્ઞાનની સરખામણીમા ઉભી શકે તેવું હતું એવી રજુઆત તો ક્યાંથી જ મળી શકે? પરંતુ જ્યારે આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યાની ખાણો તપાસવાનું આપણે શરૂ કરીએ છીએ અને તેમાંથી એક પછી એક બેમૂલાં શાસ્ત્રરત્નો નીકળતાં આવે છે, જ્યારે વિજળીના પ્રદેશમાં કે જળના વિષયમા, આકાશયાનની બાબતમા કે જળગર્ભયાન સંબંધમાં, વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં કે ખનિજ શાસ્ત્રમા, ઔષધશાસ્ત્રમા કે ધૂમ્રશાસ્ત્રમાં, આર્યોના જ્ઞાન અને સિદ્ધિઓનો વિસ્તાર અગાધ, અપરિમિત, પરિપૂર્ણ અને અપૂર્વ કે અકલ્પ્ય જોવામા આવે છે, ત્યારે સ્વાભિમાન, આનંદ અને આશ્ચર્યથી આપણું અંતઃકરણ પ્રફુલ્લ થયા વિના રહેતું નથી. ભૌતિક શાસ્ત્રો જેવા ગહન વિષયમાં પણ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ શું વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ મેળવેલી હતી તેનો કંઇક ખ્યાલ મારા આજના વિષયથી હું આપ સહુની સમક્ષ રજુ કરી શકીશ એવી આશા રાખું છું. આ વિષય આપ સુજ્ઞ બંધુઓ સમક્ષ રજુ કરતા, વિષયના અગાધ વિસ્તારને લીધે માત્ર

પ્રસ્તાવના રૂપેજ પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય સંબંધે બે શબ્દો હું બોલું તે વાજબી એમ મને લાગે છે પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય ગ્રન્થમાળા હું થોડા વખતમાં પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું અને આ પ્રસંગ તેની પ્રથમ પુષ્પાંજલિ રૂપે સાક્ષર બન્ધુઓને એ વિષયનો યત્કિંચિત્ ખ્યાલ આપી શકું એમ હું માનું છું મજકુર ગ્રન્થમાળામાં હાલ ઉપલબ્ધ કોઈ પણ ગ્રન્થમાં ન મળી શકે એવા નવીન વિષયોનો સમાવેશ થાય છે કળા અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આર્ય પ્રજાએ આપેલા પોતાના ફાળાને હું હમેશા સંતોષ અને માગણીની નજરથી જોતો આવ્યો છું, અને હું એમ ચોક્કસ માનું છું કે બીજા વિષયોની માફક આ વિભાગમાં પણ તે વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી દુનિયાના કોઈ પણ દેશો કરતાં હિંદની પ્રગતિ ઘણીજ ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલી હતી પરંતુ અત્યાર સુધી મારા આ મતને પુષ્ટિ આપવા માટે સાહિત્ય સંગ્રહમાં પુરાવો ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયને લગતી ચર્ચામાં કોઈ પણ સ્પષ્ટ સાબીતી આપવાને હું શક્તિવાન થયો ન હતો આર્ય કળા અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના પ્રેમીઓના સદ્‌ભાગ્યે આ જ વિષયને લગતું તેમજ તેના પેટા વિષયોની સંપૂર્ણ માહિતી આપનારૂં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષયક સાહિત્ય હાલમાં સાંપડ્યું જથ્થામાં મને પ્રાપ્ત થયું છે આ સાહિત્ય પ્રાચીન હિંદની ભરતખંડની પ્રગતિ ઉપર ઘણુંજ સારૂં અજવાળું પાડે છે, અને તદ્દન નવીન વિષયોનું આપણને જ્ઞાન આપે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં સાહિત્ય અને કળાના પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાને જે માનવંતું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેને સુદૃઢ કરી તે પદ ચિરસ્થાયી બનાવે છે આ સાહિત્યની અંદર ચર્ચાયેલા વિષયોની મોટી સંખ્યા તથા વિવિધતા જોતાં, તેમજ ભૌતિક શાસ્ત્રો જેવા કઠિન વિષયોનું વિવેચન કરવામાં પણ નાનામાં નાની વિગતોની સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવેલી છે તે જોતાં, તથા અદ્યાપિ પર્યંત જે વિષયો કેવળ અજ્ઞાત અથવા તો માત્ર પૌરાણિક દંતકથાઓમાં જ રહેલા છે તેની શાસ્ત્રીય રીતે જે સંપૂર્ણ ચર્ચા આપેલી છે તથા તદ્વિષયક જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તે વિષે જે અદ્‌ભુત સમજુતિ આપેલી છે તે જોતાં એમ સહજ સિદ્ધાંત સ્થાપી શકાય છે કે સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં પ્રાચીન હિંદ એટલું બધું આગળ વધેલું હતું કે અર્વાચીન સુધરેલા દેશો હજુ પણ એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી જે શાસ્ત્રો હું પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે મને આર્ય શાસ્ત્રોમાં અતીવ નિષ્ણાત, સમર્થ વિદ્વાન, મહાત્મા યોગી પાસેથી મળ્યા છે અને તેમણે તે શાસ્ત્રો જનસમાજના કલ્યાણાર્થે પ્રગટ કરવાની મને અનુજ્ઞા આપેલી છે તે શાસ્ત્રોની સંખ્યા અગણિત હોઈ અને તેમનો વિસ્તાર અપરિમિત હોઈ, તેમાં સમાયેલું જ્ઞાન અપૂર્વ, અને અદ્‌ભુત હોવા છતાં તે બધાં પ્રગટ થઈ શકે તેવી અનુકૂળતા નહિ હોવાથી, તેમાંના જેટલાં આપણને વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેટલાંજ પ્રગટ કરવાનો મારો વિચાર છે આ પૂજ્યપાદ મહર્ષિ મહાત્મા, અનેકત્વ નિઃસંગી પંડિત શ્રી સુબ્બારાયા કે ઉપરોક્ત ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો અને ટીકા પણ તેમણે સ્વમુખથીજ લખાવ્યાં છે, અને તે કેવળ જનસમાજના કલ્યાણ માટેજ પ્રગટ કરવાની મને તેમણે આજ્ઞા આપી છે તેમની આ મહત્ કૃપાનો ઘટતા શબ્દોમાં ઉપકાર માનવાને હું અશક્ત છું, અને મારી ભાવના પ્રમાણે સમસ્ત જગત્ તેમની આ કૃપા માટે ઋણી છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી તેમની જીહ્વા-માંથી વહેતી જ્ઞાનામૃત સરિતા જેવુંજ અદ્‌ભુત તેઓશ્રીનું જીવનવૃત્તાન્ત છે, જે હું બીજી

તરફ પ્રગટ કરવાની તક લઇશ. પરંતુ મને લાગે છે કે એટલુ તો મારે અત્ર અવશ્ય જણાવવું જોઇએ કે તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને તે પણ સિત્તેર વર્ષના પાકટ વયે, આચારવિચારની ઉચ્ચતા, જીવનની સાચાઇ અને જ્ઞાનની વિશાળતા અને સંપૂર્ણતા તરફ જોતાં મારા નમ્ર મત પ્રમાણે બ્રહ્મર્ષિ સુબ્બાયા અત્યારના આપણા સંસ્કૃતસાહિત્ય ક્ષેત્રમા અદ્વિતીય છે. વેદ, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અલંકાર શાસ્ત્ર, કાવ્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, શુદ્ધ લેખનવિદ્યા, જ્યોતિષ, વિદાંત, મીમાંસા, સાખ્ય, અને યોગશાસ્ત્ર વિગેરે વિષયોના ઘણાં પુસ્તકો અસ્તિત્વમા છે અને વિદ્વાનોએ સદીઓ પૂર્વે તેના ઉપર ટીકાઓ રચી સ્પષ્ટ બનાવ્યા છે. પરંતુ હુ જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છુ તે ઉપરોક્ત શાસ્ત્રોથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના અને નવીન જ છે, અને મારી માન્યતા પ્રમાણે અદ્યાપિ પર્યંત ક્યાય પણ પ્રગટ થયા નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રગટ થયેથી મજકુર શાસ્ત્રો તેમના વિષય-ગાભીર્ય, ઉપયોગિતા અને અદ્ભુત જ્ઞાનથી અર્વાચીન સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી, પ્રાચીન મહાન્ મહર્ષિઓની શક્તિ તથા દૈવી જ્ઞાનનો તેમને સાક્ષાત્કાર કરાવશે અને અર્વાચીન શોધખોળના કાર્યમાં અતિ મહત્ત્વની અને અમૂલ્ય મદદ કરી શકશે એમ હું ખચિત માનું છુ. પ્રાચીન મહર્ષિઓનું આ ઊંડું અને અદ્ભુત જ્ઞાનામૃત લૌકિક શાસ્ત્રોને સૂત્રના રૂપમા સમજાવે છે. "સૂત્ર" ની વ્યાખ્યા પ્રોફેસર દાસ ગુપ્તે પોતાના 'હિંદુ ફિલ્સુરી' નામના ગ્રન્થમા બહુ સ્પષ્ટ સમજાય એવી રીતે આપેલી છે. તે કહે છે (પા. ૬૨) કે સુવ્યવસ્થિત શાસ્ત્રોને ટુંકા અને બહુ અર્થગર્જિત અર્ધ વાક્યોમા આ (સૂત્રો) લખવામાં આવતા. આ સૂત્રો પ્રસ્તુત વિષયની ઝીણી વિગતો આપતા નહિ, પરંતુ અર્થગંભીર મુખ્ય વિષયથી પરિચિત હોય તેવા વાચકોને તે વિષયને ટુંકામા યાદ રાખવાને બહુ મદદરૂપ થઇ પડતા આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે આ ગર્ભિત અર્થવાળાં અર્ધવાક્યો, વિષયની સંપૂર્ણ માહિતી અગ્રિમ ધરાવનારને અનુક્રમણિકાનો અર્થ સારતા. હું જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે આવા સૂત્રો તથા તેના ઉપરની પ્રખ્યાત મહર્ષિઓએ રચેલી ટીકાઓના રૂપમા છે. મહર્ષિ ભરદ્વાજે "ભાષા પ્રકરણ" મા વર્ણવેલી ચાર રીતિઓમાની "બાલભાષા" અથવા તો શાસ્ત્રોથી અપરિચિત સામાન્ય જનસમાજથી પણ સમજી શકાય તેવી ભાષામા આ શાસ્ત્રોના સૂત્રો રચવામા આવેલા છે. આ ગ્રન્થ (ભાષાપ્રકરણ) મા સંસ્કૃત ભાષા લખવાની ચાર રીતિઓ કહેલી છે. જે ભાષા પહેલ વહેલી જ અસ્તિત્વમા આવી તેનું નામ "માતૃભાષા" રાખવામા આવેલુ છે. પાછળથી "પ્રાકૃત" અને "પ્રત્યય" થી તેમા સુધારો વધારો કરવામા આવ્યો હતો; આમ થવાથી વૈદિક ભાષાને તે મળતી ભાષા બની. વાતચિતમા છુટથી બોલી શકાય એવી અને વ્યવહારૂ ભાષા બની, આ પ્રમાણે જે ભાષાને ઉપર કહેલો 'સંસ્કાર' કરવામા આવ્યો તે ભાષાનું નામ 'સંસ્કૃત' પડયુ. આ સંસ્કૃત ભાષાના ચાર વિભાગ છે; દૈવ ભાષા, આર્ષ ભાષા, પૈશાચિક ભાષા અને માનુષ ભાષા આમાની પહેલી ત્રણ ભાષાઓના દરેકના ત્રણ વિભાગ અને ચોથી "માનુષ ભાષા" ના ચાર વિભાગ-પ્રાકૃત, વિકૃત, નાગારક અને બાલભાષા-પાડવામા આવેલા છે. છેલ્લા વિભાગનું નામ 'બાલભાષા' એટલા માટે રાખવામા આવ્યું છે કે, પંડિતોને બાદ કરતાં, બાલકથી તે વૃદ્ધ પર્યંત-એટલે કે જેઓનું ભાષાજ્ઞાન તદ્દન ઉતરતા દરજ્જાનું છે તેઓને પણ-સર્વને સમજવામા સ્હેલ પડે તેવી ભાષા તે બાલભાષા કહેવાય છે. આપણે જે શાસ્ત્રોની વાત કરીએ છીએ તે ભૌતિક શાસ્ત્રો હોવાથી,

જો ભાષાજ્ઞાન અતિ કઠિન પ્રકારનું હોય તો તે વિષય સમજવામાં અને તેનો અભ્યાસ કરવામાં મોટી અડચણ ઉપસ્થિત થાય આટલા માટે મહર્ષિઓએ બધા-એકસો બત્રીસ-ભૌતિક શાસ્ત્રોને બાલભાષામાં જ ચેલા છે જેવી તેઓ સમજવામાં સ્હેલા થઇ પડે બીજા વિષયોની માફક આ પ્રાચીન આર્યશાસ્ત્રોનો ઇતિહાસ આપવો અશક્ય છે, પરંતુ મહાકાવ્ય મહાભારતની પહેલાના વખતમાં આ શાસ્ત્રો રચાયા હશે એમ માનવાને કારણો મળે છે મહાભારત પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર રચાયું છે એમ બહુમત છે આ સમયમાં સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં હિંદ પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ મહત્તાએ પહોંચ્યું હશે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે કુરુક્ષેત્રના મહા યુદ્ધે હિંદની આ ઉત્કૃષ્ટતાને સજ્જડ અને પ્રાણઘાતક ફટકો માર્યો અને ત્યારથી આર્ય સંસ્કૃતિની અવનતિની શરૂઆત થઇ આ મહાયુદ્ધની અંદર ભાગ લેનારા અસંખ્ય રાજાઓ અને રાજપુરુષોનો નાશ થયો એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સાથે હજારો પ્રખ્યાત વિદ્વાનો, કારીગરો અને કલાકારમિત્રોનો પણ નાશ થયો આ સમય મહાપ્રલયથી પ્રાચીન આર્યકળાઓ અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનો પણ એટલો સતત નાશ થયો કે બિચારું હિંદ હજુ પણ એ વિનાશમાંથી સજીવન થઇ શક્યું નથી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો અને કળાઓનો અભ્યાસ અને પ્રગતિ સદંતર બંધ થયા અને તે વખત પછી આ વિષયોના જ્ઞાનમાં કંઇ પણ સુધારો થયો હોય એમ જણાતું નથી, એટલે ભૌતિક શાસ્ત્રોના ક્ષેત્રમાં હિંદુસ્થાને જે કાંઇ વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ સંપાદન કરેલા હતા તે માટે આ સમય પહેલાના સમયની પાર સ્થિતિ એટલે કે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસને આપણે તપાસવો જોઇએ એમ સ્પષ્ટ જણાય છે અર્વાચીન કાળમાં તેમજ મધ્યમ યુગમાં આ પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સિદ્ધિઓ એટલી નજીવી છે કે ઉક્ત કાળમાં કાંઇ પ્રગતિ થયેલી જ નથી, બલ્કે પ્રાચીન કાળમાં થયેલી પ્રગતિની સર્વથા અવનતિ થયેલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી ત્યાર પછીના ત્રણ હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ ત્યાં પણ જણાય છે કે ન હતી હિંદમાં કંઇ ભૌતિક સિદ્ધિઓ કે ન હતું તેનું સાહિત્ય, ન હતા તેના કાંઇ પ્રગતિના પુરાવા કે ન હતી અવનતિની પણ પ્રત્યક્ષ નિશાનીઓ-પ્રાચીન કાળની અદ્ભુત સિદ્ધિઓનો નાશ એટલો સંપૂર્ણ થયો કે તેના નામ નિશાનીઓ મેળવવા પણ અસંભવિત થઇ પડ્યું છે, અને તેથી હિંદમાં તેવી જાતની વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ હતી એમ પ્રતિપાદન કરવું એ પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે પ્રાચીન અવશેષો તથા શિલાલેખોના જે આધાર મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્રવેત્તાઓ તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન પંડિતોએ આર્ય સંસ્કૃતિ કેટલે સુધી પહોંચી હતી તે નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ તે પ્રયાસ કેવળ પોતાની માની લીધેલી 'કલ્પના સૃષ્ટિ' ના દૃઢ સમર્થન સિવાય વધારે નથી તેઓએ માનવા લાયક પ્રમાણોનો નિષ્પક્ષપાત, અને સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કર્યો નથી અને વિષયો પર અજવાળું પાડવાને બદલે વધારે ગુંચવણો ઉભી કરેલી છે

આધુનિક કાળમાં કળા અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પ્રગતિ જોતાં એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે કે પ્રાચીનકાળમાં દુનિયાના કોઇ પણ દેશો એ વિષયોના જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા હશે તેના કરતા આધુનિક કાળમાં પ્રતિભાવાન્ દેશોએ ઉચ્ચતર સ્થાન મેળવ્યું છે એટલુંજ નહિ બલ્કે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ કહીએ તોપણ સંભવનીય છે પરંતુ વિશેષ બારીકાઇથી તપાસતાં જણાય છે, કે આ સ્થાન ભૌતિક વિષયો પુરતુંજ છે જ્યારે

અર્વાચીન કે મધ્યમ યુગમા નહિ તો પ્રાચીનકાળમાં એક દેશ એવો હતો કે જેમા એવી વિદ્યા સિદ્ધિ પામેલી હતી કે જે સમકાલીન પ્રગતિમાન્ દેશોમા અદ્વિતીય હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ જેની કોટીએ અર્વાચીન દેશો પણ બહુ અંશે પહોંચી શક્યા નથી. તત્ત્વજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ વિદ્યાના વિષયોમા તો હિંદુસ્થાન અદ્યાપિ પર્યંત ઊંડુ મનન, ન્યાયશાસ્ત્ર પુરઃસર વિષયોને તપાસવાની પદ્ધતિ, સંપૂર્ણ અભ્યાસ, અને વિષયોને ચર્ચવાની અદ્વિતીય સંપૂર્ણ રીતિમા દુનિયાના સર્વ દેશોમા ઉચ્ચતમ સ્થાન ભોગવતું આવ્યું છે અને હજી ભોગવે છે, એ સર્વમાન્ય હકીકત છે. પરંતુ ભૌતિક શાસ્ત્રોમા હિંદુસ્થાને જે અલૌકિક વિદ્યા સંપાદન કરેલી હતી તેના કાઇ પ્રત્યક્ષ પુરાવા ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયમાં હિંદુસ્થાને કાંઇ આકર્ષક સિદ્ધિઓ મેળવેલી ન હતી અને જે કાઇ વિદ્યા હિંદુસ્થાનમાં જોવામા આવે છે તે કેવળ પશ્ચિમને જ આભારી છે એવી સાહસિક હકીકત સામાન્ય રીતે રજુ કરવામા આવે છે. સત્ય હકીકત જુદી જ છે. પરંતુ એ સત્ય સ્થાપિત કરવા માટેના પુરાવા મળતા નહિ હોવાથી સત્ય અંધારામા રહ્યું છે, અને પ્રત્યક્ષ દેખાતી અર્વાચીન સિદ્ધિઓએ પૂર્વ પરત્વે પશ્ચિમની કળાકૌશલ્યની કીર્તિનો વાવટો ફરકતો રાખ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા કરતાં એટલું તો સહજ કહી શકાય છે કે આપણો જમાનો કળાકૌશલ્ય અને હુન્નર ઉદ્યોગોનો છે; અને જ્ઞાનપ્રગતિના બીજાં ક્ષેત્રો કરતાં આ ક્ષેત્રમાં દુનિયાના કોઇ પણ દેશે કદી નહિ કરેલી પ્રગતિ હાલના પ્રગતિમાન્ દેશોએ ગયા બેત્રણ સૈકાઓમાં કરેલી છે. આપણને અત્યારે જે પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે તેને આધારે ઉપરનું કથન વાસ્તવિક નથી એમ સાબીત કરવું લગભગ અશક્ય છે; પરંતુ આ વિષયને લગતી વધુ માહિતીવિષયક શાસ્ત્રો હવે મળી આવવાથી અને જે શાસ્ત્રો હું પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છુ તે ઉપરથી ઉપરના કથનની વાસ્તવિક્તાનું પ્રમાણ ઘણે અંશે નબળું પડશે એમ હું માનું છું. આધુનિક પ્રગતિમાન્ દેશો કરતા પ્રાચીન હિંદ કયા કયા વિષયો અને પેટાવિષયોમાં અને કેટલું પ્રગતિમાન્ અને આગળ વધેલું હતું તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી પ્રાચીન હિંદના જ્ઞાનક્ષેત્રને તપાસવું એ અશક્ય અને બીનજરૂરી છે. પ્રોફેસર સરકારના મત પ્રમાણે વરાળની શોધ થઇ અને મોટા જથ્થામા માલ પેદા કરવામાં અને એકથી બીજી જગ્યાએ લઇ જવામાં એ વરાળનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે જાણવામા આવ્યું ત્યારથી આધુનિક કાળની પ્રગતિની પ્રત્યક્ષ શરૂઆત થઇ. વરાળયંત્રથી ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં એક મહાન્ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઇ, અને આ ક્રાંતિને લઇને જ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં કહેવાતી "આધુનિકતા" ઉત્પન્ન થઇ અને પૂર્વના દેશોપર પશ્ચિમનું આધિપત્ય સ્થપાયું. અર્થાત ઔદ્યોગિક પ્રગતિને લીધે જ મુખ્યત્વે કરીને અર્વાચીન કાળની પ્રગતિ સિદ્ધ થાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, એટલા માટે આધુનિક પ્રગતિમાન્ દેશોએ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં અપુર્વ પ્રગતિ સંપ્રાપ્ત કર્યાનું સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે તે ક્ષેત્ર તપાસી, મજકુર ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન કાળની પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિના સમયમા હિંદુસ્થાન કેટલે સુધી આગળ વધેલું હતું તે જોઇ શું અને પ્રાચીન હિંદ અને આધુનિક પ્રગતિમાન્ દેશોની તુલનાત્મક સરખામણી કરી એ સરખામણીમાં પ્રાચીન હિંદ કયું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તે તપાસશું તો કળા અને ભૌતિકશાસ્ત્રોમા હિંદુસ્થાને શું પ્રગતિ કરેલી હતી તેનો આપણને ખરો ખ્યાલ આવી શકશે. મજકુર મુદ્દાનું સમર્થન કરવામા પ્રત્યક્ષ

પ્રમાણો મળી શકવા કે નક્કી કરવા અશક્ય હોવાથી, પ્રાચીન કાળમા કળા અને ભૌતિક શાસ્ત્રોની શુ શુ કૃતિઓ પ્રત્યક્ષ થયેલી હતી, તે કેવી રીતે બનાવવામા આવતી, શુ શુ હતી, અને કેવા પ્રકારની, કેવા પ્રમાણની, ને શુ કોટિની હતી વિગેરે બાબતોને લગતું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય તપાસવાનુ હે છે કે જે દ્વારા તે સમયની હિંદની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ બાધી શકાય. મને લાગે છે કે હુ જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખુ છુ તે ઉપરથી ઉપરોક્ત તુલનાત્મક પરીક્ષામા પ્રાચીન હિંદ અર્વાચીન દેશો કરતા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા ઘણું વધારે આગળ વધેલું હતું એમ ચોક્સ અનુમાન ઉપર આવી શકાશે સૃષ્ટિ હમેશા પ્રગતિમાન્ છે અને હાલના કરતા ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે દુનિયા વધારે પ્રગતિમાન્ હતી એમ કહેવુ એ સાહસિક રજુઆત કહેવાય, પરતુ નીચે જણાવેલા પ્રમાણોથી આ રજુઆતનો જવાબ મળી શકશે એમ હુ આશા રાખુ છુ

પ્રાચીન હિંદના ભૌતિકશાસ્ત્રો અને તેમના ઐતિહાસિક સમય વિષે આપણને બહુ જ થોડી માહિતી મળી શકે છે બાબુ બ્રજેન્દ્રનાથ સીલ પોતાના "પ્રાચીન હિંદના ભૌતિક શાસ્ત્રો" નામના પુસ્તકમા કહે છે કે ગ્રીકોની માફક હિંદુઓએ પણ પદાર્થશાસ્ત્ર વિષયમા પદ્ધતિપુરસરના વિચારો અને રીતો જણાવવામા પોતાનો ફાળો આપેલો છે હિંદુઓએ ભૌતિક બાબતો વિષે જ્ઞાનનો જથ્થો એકઠો કરવામા અને પુનરઉદ્યોગોમા તેમનો ઉપયોગ કરવામા તેમ જ છેક સારાસાન સામ્રાજ્ય, ચીન, જાપાન, પશ્ચિમ દેશો અને પૂર્વ દેશોમા ભૌતિકશાસ્ત્રોના સિદ્ધાતોને અને તેને લગતી પદ્ધતિઓને અમૂલ્ય મદદ કરેલી છે પરતુ બાબુ સીલ આ પ્રાચીન હિંદુ ભૌતિકશાસ્ત્રોનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી તે ઇ સ ૫૦૦ સુધીનો જણાવે છે ભૌતિક ક્ષેત્રમા પ્રાચીન હિંદની પ્રગતિ જોતા આટલી મુદત યથાર્થ જણાતી નથી, તેમ વળી મજકુર સમય હિંદના કળાકૌશલ્ય અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિની અવનતિનો હતો. તોપણ અહીંઆ એટલું તો કહેવુ જ જોઇએ કે હાલમા મળેલી વિગતો જોતા બાબુ સીલનુ પુસ્તક હિંદના ભૌતિક શાસ્ત્રો ઉપર ઘણુ અજવાળુ પાડનારૂ છે તેમ આપણે એટલુ પણ યાદ રાખવુ જોઇએ કે પ્રાચીન હિંદની પ્રગતિના ઐતિહાસિક સમય વિષે સ્પષ્ટ નિશ્ચયાત્મક ઉલ્લેખ થઇ શકવો તદ્દન અશક્ય છે બાબુ બિનયકુમાર સરકાર પોતાના "વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમા હિંદુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિ" નામના પુસ્તકમા હિંદુઓ કયા કયા વિષયમા ઊંડા ગયા હતા તેની ટુકી નોધ લે છે અને હિંદુઓએ સપ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓનો સમય વરેલો ઠરાવે છે તેના મત પ્રમાણે આ સમય ઈ॰ સ॰ પૂર્વે ૮૦૦ થી તે ઈ॰ સ॰ ૧૩૫૦ સુધીનો છે તેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે જો કે હિંદુઓએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયમા મહાન્ શોધો નથી કરી તોપણ ભૌતિક જ્ઞાન સબધક વિષયો જેવા કે ઔષધશાસ્ત્ર, રોગ ચિકિત્સા, શારીરિક વિદ્યા, ગર્ભશાસ્ત્ર, ધાતુવિદ્યા, રસાયન શાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન અને વર્ણાત્મક પશુવિદ્યામા તેઓએ ઘણું સારૂ જ્ઞાન મેળવેલુ હતુ અને મધ્યકાલીન યુરોપીય કે ગ્રીક લોકોના કરતા તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે ઉતરતા નહતા, એટલુ જ નહિ પરતુ પૂર્વમા ચીન અને જાપાનને રસ્તે અને પશ્ચિમના સારાસન લોકો મારફત સમસ્ત દુનિયાના મુખ્ય દેશોએ હિંદુસ્થાને પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિઓના લાભ લીધેલો છે અને ખાસ કરીને ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર અને ઔષધ શાસ્ત્રમા સારાસન લોકો મારફત આર્ય વિચારશ્રેણિ અને સિદ્ધાતોની યુરોપીય

ભૌતિક શાસ્ત્રો ઉપર ઘણી જ અસર થયેલી છે. શુદ્ધ વ્યવસ્થાત્મક ભૌતિક શાસ્ત્રો હિંદુઓને માલુમ ન હતા; પરંતુ તાપશાસ્ત્ર, દર્શનવિદ્યાશાસ્ત્ર, શ્રવણવિષયકશાસ્ત્ર, લોહચુંબકશાસ્ત્ર અને વિદ્યુતશાસ્ત્ર વિગેરેમા હિંદુઓએ ઘણી પ્રશસ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી. વળી ચસ્મા બનાવવવાનું કામ અને દર્પણોની પણ તેઓને માહિતી હતી અને કાચ બનાવવાનો અને પોલીશ કરવાનો ઉદ્યોગ પણ ખૂબ ચાલતો હતો. પ્લિની કહે છે તે પ્રમાણે હિંદુઓ ઉત્તમ પ્રકારનો કાચ બનાવતા. અવાજના તરંગો, વિદ્યુતવિષયક બનાવો અને હોકાયંત્રનું તેમને જ્ઞાન હતું. રસાયનનું જ્ઞાન ઘણું જ સારૂં હતું અને ધાતુવિદ્યા અને તેને લગતી કળાઓમા રોમન લોકોમા એક મહાન્ હુન્નરબાજ પ્રજા તરીકે હિંદુઓની ગણત્રી થતી ઇ૦ સ૦ ના પહેલા સૈકામા થઇ ગયેલો રોમન પ્લિની કહે છે કે હુન્નર ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં હિંદુઓ તે વખતે આખી દુનયામાં શ્રેષ્ઠ હતા. વૈદકશાસ્ત્ર અને શસ્ત્રવિદ્યામાં તેઓ નિષ્ણાત હતા, અને તે ઉપરાત તેઓએ સારી શોધો કરેલી છે. ક્રાઇસ્ટની પહેલા, સદીઓ પૂર્વે આર્યોની વૈદક અને શસ્ત્રવિદ્યા યુરોપથી ઘણીજ આગળ વધેલી અને લોકોપયોગી હતી. "હિંદમા એક જુદું જ, ખાસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષયોને લગતું જ સાહિત્ય, વિષયવાર, કોષો સહિત જન્મ પામ્યું. હિંદુઓનાં ભૌતિક શાસ્ત્રો તેમના નીતશાસ્ત્રો કે અર્થશાસ્ત્રોથી ઉતરતા દરજ્જાનાં ન હતાં. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ધાતુવિદ્યા, રત્નપરીક્ષા, રસાયનશાસ્ત્ર, શસ્ત્રક્રિયા, ગર્ભવિદ્યા, શરીરશાસ્ત્ર, રોગચિકિત્સા, અંકગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, વિગેરે દરેક શાસ્ત્રનું આર્યોનાં જ્ઞાનક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર અને જુદું સ્થાન હતું વળી પ્લિનીના "સ્થાવર જંગમ વિદ્યા" નામનાં પુસ્તકની માફક સંસ્કૃતમાં પણ "બૃહત્સંહિતા" (છઠો સૈકો) જેવા વિશ્વ કોષો થયા છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધો હિંદના અમુક ભાગમાં, હિંદની અમુક પ્રજા કે અમુક જાતિમાં જ સમાયલી ન હતી. બુદ્ધિના વિકાસક્રમમાં એ એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ અને સમગ્ર પ્રયાસરૂપ હતી. અમુક મતવાદીઓ બીજાઓની શોધો ઉપર ટીકા કરતા." (બી. કે સરકાર). પરંતુ આટલું કહ્યા પછી "હિંદુઓની ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધિઓ" ના અંતમાં પ્રોફેસર સરકાર કહે છે કે બીજી પ્રજાઓની માફક હિંદુઓની પદ્ધતિપુરઃસરની ભૌતિક શાસ્ત્રોની શોધોનો ઇતિહાસ, તેમની ટીકા કરવાની શક્તિનો પ્રભાવ નાસ્તિકતા અને બુદ્ધિવાદમાં પૂરો થાય છે. પ્રોફેસર સરકારના મત પ્રમાણે હિંદુઓનાં બધાં શાસ્ત્રો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ઇતિહાસ કાળની પૂર્વના વખતમા જાય છે. તે એમ જણાવે છે કે હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓની કસ્દૃષ્ટિ તપાસતાં તેમાં આપણને અતીવ બુદ્ધિમત્તા, ઉપાયો શોધવાની અને એક બીજા સાથે તેમનો સબંધ નક્કી કરવાની સૂક્ષ્મ ઝીણવટ, વ્યવસ્થા અને ચાતુર્ય માલુમ પડે છે; પરંતુ આ બધાંમાંથી એક પણ પદાર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થઇ શક્યો નહિ. આપણને ન્યાય અને આત્મવિદ્યા, ભૂમિતિ, અને બીજગણિત મળી શકે છે, પરંતુ આ સાધનોમાથી આપણને રસાયનશાસ્ત્ર, જીવંત પ્રાણીશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર કે દર્શનવિદ્યા શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદના ભૌતિક શાસ્ત્રો" ના ઇતિહાસને લગતા પુસ્તકોમા પ્રોફેસર સરકારનો એક ઉત્તમ ગ્રન્થ છે. પરંતુ ઉક્ત વિદ્વાનને મજકુર પુસ્તક શરૂ કર્યા પહેલાં એ વિષયને લગતી સંપૂર્ણ માહિતી મળી હોત તો એ ઇતિહાસ તદ્દન જુદી જ રીતે લખાત એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. યુરોપીય લેખકોનું વલણ ખાસ કરીને ભૌતિકશાસ્ત્રોના

વિષયમા હિદુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓને ઉતારી પાડવાનુ જ છે, જો કે આર્યોની એ વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો રોમ કે ગ્રીક સસ્કૃતિને આભારી છે એમ પ્રતિપાદન કરવામા તેઓ તદ્દન નાસિપાસ થયા છે વરાળની શોધ અને તેને લઇને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઇ તેના બાહ્ય તેજમા પશ્ચિમે પૂર્વને આજી નાખ્યુ છે અને ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ માટે સાધનો ઉત્પન્ન કરી આપવાથી અર્વાચીન પશ્ચિમ પ્રાચીન પૂર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, જો કે પૂર્વનુ કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન જુદા જ પ્રકારનુ હતુ સત્ય હકીકત તો એ છે કે પ્રાચીન હિદુ સિદ્ધિઓનુ સ્વતત્ર પોતાનુ સ્થાન હતું તે વખતના પશ્ચિમના દેશો કરતા હિદ ઘણુ જ આગળ વધેલુ હતું એટલુ જ નહિ પરતુ યુરોપીય શોધખોળો પણ કેટલેક અશે હિદુઓની શોધખોળને આભારી છે અને ભૌતિકશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમા તો કેટલીક બાબતોમા અત્યારના ભૌતિકશાસ્ત્રો કરતા પણ પ્રાચીન હિદ આગળ વધેલુ હતુ. અલબત મારો એમ કહેવાનો હેતુ નથી કે પ્રાચીન આર્ય સસ્કૃતિ અને પ્રગતિ હાલના જમાના કરતા સર્વાશે ઉચ્ચતર હતા પરતુ હુ એટલુ જ પ્રતિપાદન કરવા માગુ છુ કે સાધનો અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પુરાવાની ખામીને લીધે પ્રાચીન હિદુ ભૌતિક શાસ્ત્રોને બહુ જ ગૌણપદ આપવામા આવે છે તે યોગ્ય નથી હિદુ શાસ્ત્રો સ્વતત્ર વિચાર પુરસર અને શાસ્ત્રીય રીતિ અનુસાર રચાયેલ છે અને તે વિષયોમા પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી કાઇ ભિક્ષા માગવાને બદલે અમુક બાબતોમા તેમને મદરૂપ થયા છે ક્વચિત્ ક્વચિત્ હાલના જમાનાની શોધખોળ કરતા પણ વિશેષ પ્રગતિ કરેલી હોય એમ નિર્વિવાદ માલુમ પડે છે હિદુસ્થાને શિલ્પકળા, કોતરકામ અને ચિત્રકામમા દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ કરતા શુ અને કેટલી સર્વોપરી વિદ્યા અને સિદ્ધિ સપાદન કરેલી હતી તેનુ સવિસ્તર વિવેચન હુ આપ સહુની સમક્ષ ગત પ્રસગે કરી ગયો છુ

હિદુ ભૌતિક શાસ્ત્રોની વિગતોને લગતુ સાહિત્ય તપાસતા પ્રથમ આપણે હિદુઓએ સપાદન કરેલા અદ્ભુત જ્ઞાન તરફ સહેજ દ્દષ્ટિપાત કરીએ કે જેના માત્ર દિગ્દર્શન ઉપરથી આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે કે પ્રાચીન કાળના હિદુઓની વિદ્યા અને સિદ્ધિઓનું ક્ષેત્ર કેટલુ વિશાળ હતુ અને અર્વાચીન દેશોની કહેવાતી અપૂર્વ પ્રગતિનું ક્ષેત્ર એ ક્ષેત્રની તુલનામા કેટલુ ગૌણસ્થાન લે છે

अनुकरण शब्द शास्त्र—નાદના પ્રતિબિબ અને પડઘાઓનું પૃથક્કરણ કરી, ચર્ચા કરી, નાદ (Sound) વિષે માહિતી આપે છે

'**शकुनिशास्त्र**'—પક્ષિઓની ભાષા (બોલી) તેનુ વર્ગીકરણ અને અનુસરણ શીખવે છે

'**मालिनीशास्त्र**'— રૂપાતર થવાની જુદી જુદી રીતો સપૂર્ણ રીતે સમજાવે છે

'**विषवादम्**'—મા જુદી જુદી જાતના વિષોનું, તેની ચિકિત્સાનુ અને તેના ઉપાયોનુ વર્ણન છે

'**परकाय प्रवेश**'—સાબીત કરે છે કે પ્રાચીન આર્યો બીજાઓના શરીરમા પ્રવેશ કરી શકવાની વિદ્યા જાણતા હતા

'**रत्नपरीक्षा**'—કિમતી પથરોની કેમ પરીક્ષા કરવી તેનુ સપૂર્ણ વર્ણન કરે છે,

'महेन्द्रजालम्' મા માયા ઉત્પન્ન કરી અગ્નિમાં અને ઊંડા જળમાં કેમ પ્રવેશ કરવો એવું અને ઇજા પામ્યા વગર કેમ બહાર નીકળવું તે સમજાવ્યુ છે.

'शक्तितन्त्रम्' અને **'सौदामिनी कला'** માં વિદ્યુત્, ચુંબકત્વ, આકાશતત્ત્વ, તેમજ પૃથ્વી પરના અને આકાશમાના પદાર્થોની છબીઓ કેમ પાડવી, તથા નાદનાં મોજાં અને આકાશતત્ત્વનો સંબંધ કેમ નક્કી કરવો અને તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો વિગેરે બાબતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામા આવેલું છે.

'अंशुबोधिनी' હવા અને પ્રકાશ, લાંબે અંતરે પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરી શકાય તેવાં યંત્રો, આકાશમા અદ્ધર ચાલવાનાં સાધનો–વિમાનો–વિગેરેનું સુંદર રીતે જ્ઞાન આપે છે.

'कर्क प्रकरणम्' વાદળાઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેમ કામ કરે છે તે સમજાવે છે અને,

'मेघोत्पत्तिप्रकरणम्,' જુદી જુદી જાતનાં વાદળા, વરસાદ, કરાનું પડવું, તોફાનો, કિંમતી પત્થરો વિગેરેનું પૃથક્કરણ કરી વર્ગીકરણ કરે છે.

'यन्त्रसर्वस्वम्' જુદી જુદી જાતના ચાળીસ જાતનાં વિમાનો, તેની રચના અને બનાવટ તથા સાધારણ રીતે યંત્રો કેમ બનાવવાં અને તેમા કેમ ફેરફાર કે દુરસ્તી કરવી અને તેનો કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરેનું સંપૂર્ણ અને વિસ્તારપૂર્વક જ્ઞાન આપે છે.

'वैश्वानरतन्त्रम्' મા એકસો અઠ્ઠાવીસ જાતના અગ્નિ, તેના વર્ણ ગરમી વિગેરેનું વર્ણન છે.

'धूम्रप्रकरणम्' પુરાવા સાથે સાબીત કરે છે કે પ્રાચીન આર્યો જુદી જુદી જાતના ધૂમોનું પૃથક્કરણ કરી શકતા, તેની અસર નક્કી કરી શકતા, તેમા કઇ જાતનું ઝેર સમાયેલું છે તથા અગ્નિનું સ્વરૂપ અને અમુક પદાર્થ અમુકજ ધૂમ ઉત્પન્ન કરે છે વિગેરે બાબતો જાણતા હતા.

'लोहतन्त्रम्' ધાતુ અને ખનિજ પદાર્થોની જુદી જુદી જાતની ઉપયોગિતા, શુદ્ધિકરણ અને બનાવટની સમજુતી આપે છે.

'अगतत्त्वलहरी' વનસ્પતિ કેમ વાવવી, ઉગાડવી અને તેનો મનુષ્યના ખોરાકમાં કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરે બાબતોનું સારૂં પૃથક્કરણ કરે છે.

ઉપર જણાવેલી નોંધ સંપૂર્ણ નથી પણ તે ઉપરથી એટલું સહજ સ્પષ્ટ થશે કે સામાન્ય રીતે માની લેવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન આર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિષયમા અજ્ઞાન નહતા. પ્રાચીન મહર્ષિઓ ભૌતિક શાસ્ત્રોમા ખૂબ આગળ વધેલા હતા. પૃથક્કરણ કરવાની વિદ્યામા પારંગત હતા, અને પોતે સંપાદન કરેલી વિદ્યા પોતાના ચાલુ ઉપયોગમા વાપરતા. આર્ય લોકો વિદ્યુત, લોહચુંબકત્વ, આકાશતત્ત્વ, ઉષ્મા, પ્રકાશ અને નાદની શક્તિઓનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, અને તેનો ઉપયોગ જાણતા હતા; તેઓ ગ્રહો અને ગ્રહમંડળો, વાદળાંઓની

ઉત્પત્તિ, બધારણ અને ઉપયોગિતા, વરસાદ ગર્જના, વિજળી અને સૂર્ય તથા ચદ્રના કિરણો વિગેરેનું ઉંચા પ્રકારનુ જ્ઞાન ધરાવતા. તેઓ જુદા જુદા અપ્ (જળ) તત્ત્વોની શક્તિ અને ઉપયોગ જાણતા હતા, અને પડઘા અને નાદના આદોલનો ધર્મો, અગ્નિ અને ખનિજ પદાર્થો અને વાતાવરણના દશ્યોને સમજી શકતા હતા તેઓ સ્વરક્ષણાર્થે ખાઇઓ ખોદતા, કિલ્લાઓ બાધી જાણતા, હથિયારો અને અસ્ત્રો બનાવતા એટલુ જ નહિ પરતુ વિમાનો અને જલાતરગામી નૌકાઓ પણ બનાવતા અને વાપરતા અને તેને કેમ બનાવવા, ચાલુ કરવા અને દુરસ્ત કરવા તે વિષયનુ સપૂર્ણ સાહિત્ય પાછળ મુકી ગયા છે વિમાનોની મુસાફરીમા કયા જાતના કપડા પહેરવા, કેવો ખોરાક લેવો, વાતાવરણમા નડતા ઝેરી પવનોથી કેમ બચવુ વિગેરે બાબતનુ સાહિત્ય ધરાવનાર આર્ય પ્રજાને માત્ર કલ્પનાશક્તિ અને શુષ્ક નિરૂપયોગી તત્ત્વજ્ઞાનમા જ આનદ પામતી પ્રજા કહી શકાય તેમ નથી ભૌતિક શાસ્ત્રોના તેઓના આ અદ્‌ભુત જ્ઞાનના દશ્ય નમુના આપણને સાબિતિ તરીકે મળતા નથી, પરતુ સારે નસીબે આર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રોના ક્ષેત્રની શોધમા કેટલા આગળ વધેલા હતા અને તેનો કેવો ઉપયોગ કરી શકતા તે દર્શાવતું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમા હમણા આપણને મળી આવ્યુ છે આ વિષયને લગતા મુખ્ય શાસ્ત્રોનુ વર્ણન નીચે આપવામા આવેલુ છે

શાસ્ત્રોનાં નામ અને વિષય

(૧) **अक्षरलक्ष गणित शास्त्र**—આ ગણિતશાસ્ત્ર છે અને વાલ્મીકિ ઋષિએ લખેલુ છે.

(૨) **अनुकरण शब्द शास्त्र** કુડિક ઋષિએ રચેલ આ પુસ્તક નાદના પડઘા અને આંદોલનોનું શાસ્ત્ર છે.

(૩) **स्त्रीलक्षण शास्त्र**-શાકતાયને લખેલુ છે.

(૪) **पुरुषलक्षण शास्त्र**-જીવડાઓ સુદ્ધા સમસ્ત જીવંત સૃષ્ટિની નરજાતિ અને નારીજાતિ ઓળખવાની રીતિ દેખાડનારૂં આ શાસ્ત્ર બભ્રુ ઋષિએ રચેલું છે,

(૫) **कन्यालक्षण शास्त्र**-આ પણ બભ્રુ ઋષિએ રચેલું છે. આમાં સ્ત્રીએ પુરુષ સંગ કર્યો છે કે નહિ વગેરે મુદ્દાઓનો સ્વત.નિર્ણય કરવાની રીતો આપેલી છે.

(૬) **शकुनिशास्त्र**-ગાર્ગ ઋષિએ લખેલું છે. આમાં પક્ષીઓના અવાજો અને બોલી ઉપરથી મનુષ્યોનું શુભ અથવા અશુભ ભવિષ્ય પારખવાની રીતનું વર્ણન આપેલું છે.

(૭) **शिल्पीशास्त्र**-મયે રચેલું છે. બત્રીસ જાતના શિલ્પ કામો તથા બીજાં બાધકામોનું સુંદર વિવેચન આ શાસ્ત્રમા આપેલું છે.

(૮) **सूपशास्त्र**-સુકેશે બનાવેલું છે. આમા ઘણી ઉપયોગી અને ઘરગથુ બાબતો જેવી કે રસોઇ કેમ બનાવવી વિગેરે વિષે હકીકત આપેલી છે.

(૯) **मालिनी शास्त्र**-ઋષ્યશૃંગ મુનિએ બનાવેલું છે. આમા માયાથી રૂપાંતર, અદૃશ્ય કેમ થવું વિગેરેનું વિવેચન આપેલું છે.

(૧૦) **प्रलय शास्त्र**-વ્યાસ ઋષિએ રચેલું છે અને ચાર પ્રલયોની સમજણ અને બીજા ચોસઠ પ્રલયોનું વિવેચન તેમા કરેલું છે.

(૧૧) **कलाशास्त्र**-ષણ્મુખ ઋષિએ લખેલું છે અને કળાઓના જુદા જુદા સમય, વંશાવળી અને ૬૪,૦૦૦ કળાપુરુષોનું વર્ણન તેમા કરેલું છે.

(૧૨) **मायावाद शास्त्र**-અંજનય ઋષિએ બનાવેલું છે.

(૧૩) **धातुवादम्**-અશ્વિનિકુમારે રચ્યું છે અને ખનિજ પદાર્થો, તેના સંમેલન વિગેરેનું સવિસ્તર વર્ણન તેમા કરેલુ છે.

(૧૪) **विपवादम्**-અશ્વિનિકુમારે રચેલ છે અને તેમા જુદી જુદી જાતના વિષો, તેની ચિકિત્સા વિગેરેનું વિવેચન કરેનું છે.

(૧૫) **गारुडम्**-વલ્લે લખેલું છે. આમા જાદુગરોના બત્રીસ ખેલો અને ઝેરી પ્રાણીઓના ડંખના ઉપાયોનું વિવેચન આપેલું છે.

(૧૬) **चित्रकर्म**-ભીમ ઋષિએ રચેલુ છે અને તેમા ચિત્રકળા અને છબી પાડવાની કળા-(ફોટોગ્રાફી)-નું સુંદર વિવેચન કરેલુ છે.

(૧૭) मल्लशास्त्र-મલ્લ કવિએ બનાવેલુ છે અને તેમા કુસ્તી કેમ કરવી તેની ભિન્ન ભિન્ન રીતો તથા કમરતોનો સમાવેશ થાય છે

(૧૮) भारतम्-ગણપતિ કવિએ રચેલુ છે અને તેમા વાદ્યો સાથે સગીત અને નૃત્યનુ વિવેચન કરેલુ છે

(૧૯) परकाय प्रवश વાલખિલ્ય મુનિએ લખેલુ છે અને બીજાના શરીરમા કેમ પ્રવેશ કરવો તે વિષેનુ જ્ઞાન તેમા આપેલુ છે

(૨૦) अश्वहृदयम्-સુધીરે રચેલુ છે, તેમા અશ્વોની પરીક્ષા સવારી કરવી, રથ હાકવાની રીતો તેની પરીક્ષા કેમ કરવી વિગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે

(૨૧) गजहृदयम्-કુમાર સ્વામીએ લખેલુ છે તેમા હાથીઓને કેમ પાળવા કેળવવા વિગેરે સબધે હકીકત આપેલી છે

(૨૨) रत्नपरीक्षा વાત્સાયન મુનિએ રચેલુ છે તેમા રત્નો, ઝવેરાત વિગેરેની કેમ કસોટી કરવી તેનુ બારીક જ્ઞાન આપેલુ છે

(૨૩) इन्द्रजालम् વીરબાહુ મુનિએ બનાવેલુ છે, તેમા જાદુના ખેલો, માયા કેમ ઉત્પન્ન કરવી, મત્રથી નવી વસ્તુઓ કેમ પેદા કરવી વિગેરે સમજાવવામા આવ્યુ છે

(૨૪) महेन्द्रजालम् વીરબાહુ મુનિએ રચેલુ છે, તેમા ૧૧૫ જાતના સ્તભનો, જેવા કે અગ્નિસ્તભન-અગ્નિમા રહેવુ, અગ્નિમા બેસી રહેવુ અને તેમાથી કાઈ પણ હાન પામ્યા વગર બહાર નીકળવુ, જલસ્તભન—પાણીમા રહેવુ, પાણીમાથી સલામત બહાર નીકળવુ વિગેરે બાબતો પ્રયોગો સમજાવેલા છે

(૨૫) अर्थशास्त्र વ્યાસ મુનિએ લખેલ છે અને તેમા નીતિને રસ્તે ચાલી ધન કેમ પ્રાપ્ત કરવુ તે વિષે સમજુતી આપવામા આવેલી છે

(૨૬) शक्तितन्त्रम् મહર્ષિ અગસ્ત્યે સૂત્રોના રૂપમા રચેલુ છે આમા મૂળપ્રકૃતિ અથવા આદિ શક્તિમાથી શક્તિઓનુ પેદા થવુ કેવી રીતે તેઓ બહાર નીકળે છે તે, તેઓ કયા પદાર્થની બનેલી છે તે, અને આ બત્રીસ શક્તિઓના કેટલા ઉપયોગ થઈ શકે તે, વિદ્યુત્, ચુમ્બકત્વ, આકર્ષણ, વિગેરેની સપૂર્ણ અદ્ભુત રીતે માહિતી આપવામા આવી છે

(૨૭) सौदामिनीकला મહર્ષિ માતગે રચેલ છે, તેમા પાર્થિવ અને આકાશસ્થ વસ્તુઓની છાયા (ફોટોગ્રાફ) કેમ લેવી અને આ દશ્યોના, નાદના આલેખનોનો કેમ અભ્યાસ કરવો, પૃથક્કરણ કરવુ અને ઉપયોગ કરવો વિગેરેની ગીનતુ વર્ણન આપેલુ છે

(૨૮) मुद्रविपाकल्प મહર્ષિ અશ્વલાયને બનાવેલુ છે, તેમા વૃષ્ટિ અનાદિ કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કોઈએ તે ઉત્પન્ન કરી છે? આ સૃષ્ટિ અને તેના મૂળનો સબધ કેવી જાતનો છે? કેટલી જાતની સૃષ્ટિઓ છે વિગેરે સબધેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને મનનપૂર્વક યોગ્ય નિર્ણયો આપવામાં આવ્યા છે

(૨૯) **ब्रह्मांडसारम्** મહર્ષિ વ્યાસે રચેલું છે. આમાં ઘણા બ્રહ્માંડોના ગુણો તેઓમા કેટલી દુનિયાઓ આવેલી છે તે, તેમાંના દરયો, તેઓમાં આવેલી સ્થાવર જંગમ વસ્તુઓ, નદીઓ, પર્વતો, પ્રાણી, વનસ્પતિ, કેવી જાતના મનુષ્યો તેમાં વસે છે તે, અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉપાયોથી આ બધું કેમ શોધી કાઢવું તેની સમજણ આપેલી છે.

(૩૦) **अंशुबोधिनी** મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલ છે. આમા જુદા જુદા ગ્રહો, ગ્રહોની અંદર રહેલ અને બહાર નીકળતા તેજ અને ઉષ્મા, તેમની નિરીક્ષા કરવા માટે આવશ્યક યંત્રો અને સાહિત્યો. ગ્રહોની અંદર આવેલી શક્તિઓ, વિદ્યુત્, રંગ, ગતિ, ઉષ્મા, અંધકાર કે પ્રકાશ વિગેરે જોવા અને તપાસવાના કાચો અને ગ્રહોની શક્તિઓના ગુણ અને વેગ માપવાની રીતો બતાવેલી છે. સૂર્યના કિરણોને આકર્ષવાનાં, જુદાં પાડવાના યત્રો બનાવવાની રીત, તેમજ જુદી જુદી શક્તિઓને ભેગી કરી તેની મદદવડે અતિ દૂર રહેતા મનુષ્યો સાથે વાત કરવાની સગવડ આપનારાં યંત્રો, આકાશમાં અદ્ધર લટકતા દોરડા મારફત સદેશા મોકલવાની રીત, અને સૃષ્ટિના જુદા જુદા ભાગોમાં જવા માટેના વિમાનો કેમ બનાવવા વિગેરે ઘણી જ મહત્ત્વની બાબતો સમજાવેલી છે.

(૩૧) **अडकौस्तुभ** મહર્ષિ પરાશરે રચેલ છે. તેમા અંડો એટલે બ્રહ્માડો, તેમને યોગ્ય સ્થાનમા રાખનાર વાતાવરણમય આવરણો, દરેક અંડના ગ્રહો, અંડનો વિસ્તાર, સ્વરૂપ અને માપ, અંડનું સ્થૂલ સ્વરૂપ, વેગ, વિગેરેનું તેમ જ તેની અંદર માલુમ પડતી વસ્તુઓનું અપૂર્વ વર્ણન આપવામા આવેલું છે.

(૩૨) **कौमुदी** સોમનાથ મુનીએ રચેલ છે અને તેમા દરેક અંડના ઉપગ્રહો, અંડની અંદર થતા ફેરફારો વિગેરે હકીકત આપી છે.

(૩૩) **कर्कप्रकरणम्** મહર્ષિ અંગીરસે રચેલ છે. તેમાં વાદળાંઓની અંદર સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરે છે ત્યારે શું શું ક્રિયાઓ થાય છે તે, વાદળાંની અંતર્ગત શક્તિઓ સાથે સૂર્યના કિરણોની શક્તિનું સંમેલન થતા સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ વિગેરે અંડોમા બીજ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે, વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ માટે આવશ્યક બીજો તથા પત્થર, રત્નો, શંખ, પરવાળાં વિગેરેની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે વિગેરે અલૌકિક બાબતોનું, અગાધ જ્ઞાન સૂચવતું સાહિત્ય આપેલું છે.

(૩૪) **मेघोत्पत्ति प्रकरणम्** મહર્ષિ અંગીરસે લખેલું છે. તેમા વાદળાંઓની બાર જુદી જુદી જાતો, તેનાં નવ સ્વરૂપો, તેની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિ કાર્યમાં તેમનું સ્થળ, બાર જાતના વરસાદ, ચોસઠ જાતની વિજળી, ગર્જનાનાં કારણો, બત્રીસ જાતની મેઘ ગર્જનાઓ, એકવીસ જાતના વિદ્યુપાત, ક્યારે અને કેવી રીતે વિદ્યુત્પાત થાય છે તેનું વિવેચન. આઠ જાતના કરાઓ, ધાતુઓ; અગ્નિ ઓકતા પત્થર વિગેરેનું વર્ણન આપેલું છે.

(૩૫) अक्षशास्त्र મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલું છે તેમાં અક્ષ શબ્દની સમજૂતી, અક્ષોની સાત જાતો, અક્ષના વિભાગો, અક્ષભ્રમિઓના સંમેલનસ્થાનો, વિવિધ પ્રકારના વાતાવરણના આવરણો, તેના સ્થાનો અને તેની વચ્ચેના અંતરો, તેની અંદર આવેલી ભૂમા અને અગ્નિ, જે ગ્રહો, સ્થાનો અને પરિધિઓની અંદર અક્ષો ભ્રમણ કરે છે તેનું વર્ણન, આકાશ પ્રદેશના આવેલા જલમય આવરણો, તારાગણો, અને વિભાગો, આ અક્ષપરિધિમાં આવેલી પૃથ્વીઓ, અક્ષોની ગતિ, તેનું ભ્રમણ, તેની શક્તિઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા મોજાઓ અને તેની ગતિ વિગેરે અતિ રસમય બાબતોનું વિવેચન કરેલું છે

(૩૬) लोकसंग्रहम् વિવરણાચાર્યે રચેલું છે આમાં જીવંત પ્રાણીઓની જુદી જુદી બધી જાતિઓનું વર્ણન કરેલું છે વળી મનુષ્યોની જુદી જુદી જાતો, તેની વચ્ચેના તફાવતો, રીતભાત અને રિવાજો, તેની ઉત્પત્તિ વર્ણ, કદ, તેમનો ખોરાક, પહેરવેશ જીવનપદ્ધતિ અને બીજી રસમય તેમજ બોધક બાબતો પણ વર્ણવેલી છે તેમા ૧૭૧૮ જુદી જુદી ભાષાઓ કહી છે આ બધી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને વિનાશનું વર્ણન તથા અમુક ભાષા કોણે પ્રથમ શોધી તે, કયે સમયે તે શોધાઈ તે, વિગેરે વિષયને લગતી તમામ બાબતોનું સુંદર વિવેચન કરેલું છે

(૩૭) जगत्स्थलदर्शी મહર્ષિ અશ્વલાયને બનાવેલ છે અને તેમાં વનસ્પતિઓનું વર્ણન હોઈ તે શાસ્ત્ર બહુ જ ઉપયોગી અને કિંમતી છે વનસ્પતિશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ માહિતી જીવંત પ્રાણીઓ શરીરપોષણાર્થે વનસ્પતિને કેટલા આધારી છે તે, વનસ્પતિનો સંપૂર્ણ વિકાસ કુદરતી રીતે કરવાની રીત વિગેરે ઉપયોગી હકીકત આમાં આપેલી છે

(૩૮) प्रपञ्चदर्शी મહર્ષિ વસિષ્ઠે રચેલું છે આમાં વિશ્વ રચનાત્મક અથવા નાશાત્મક પરમાણુઓની શક્તિથી બનેલું છે કે એક સત્તા-શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તે અગત્યનો સવાલ ઉત્તમ રીતે ચર્ચી નિર્ણય બાંધવામાં આવ્યો છે

(૩૯) यन्त्रसर्वस्वम् મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલું છે, આ ગ્રંથમાં યંત્રો કેમ બનાવવા તથા ચલાવવા તે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવેલું છે અને જો મજકૂર શાસ્ત્રનો સમજી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે અતિ મહત્ત્વનો લાભ થઈ પડે તેમ છે આ ગ્રંથમાં 'વિમાનાધિકરણમ્' એ વિષય સમાવેશ થાય છે એટલે કે વિમાનોની મદદથી આકાશ પ્રદેશમાં સુગમતાથી કેમ ફરી શકાય અને મરજીમાં આવે ત્યાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે અંતરિક્ષમાં કેમ જઈ શકાય તે સમજાવવામાં આવેલું છે આ ગ્રંથના [illegible] વિવેચન કરવામાં આવેલું છે વિમાનોના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે (૧) માંત્રિક વિમાનો (૨) તાંત્રિક વિમાનો, અને (૩) કૃતક વિમાનો. માંત્રિક વિમાનો મંત્રશક્તિથી

ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે અને ઘણે ભાગે દેવોજ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. તાંત્રિક વિમાનો ૬૪ તંત્રશાસ્ત્રોમા કહેલી રીત પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે અને સિદ્ધો તેનો ઉપયોગ કરે છે. કૃત્તિક વિમાનો મનુષ્યબુદ્ધિથી બનાવવામાં આવે છે. કૃત્તિક વિમાનો ચાલીસ પ્રકારનાં છે અને તેનાં સાધનો, તેને બનાવવાની તથા દુરસ્ત કરવાની તેમજ ચલાવવાની રીતો ઘણી જ બારીકાઈથી સવિસ્તર હકીકત આપી સમજાવવામા આવેલાં છે. ગ્રંથ ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થઇ શકે છે કે આ વિમાનોની બનાવટ અને ઉપયોગ એ પ્રાચીન કાળમા માત્ર સાહિત્ય પ્રદેશમાજ સમાયેલા નહતા, પરંતુ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપયોગમાં હતાં. અર્વાચીન કાળમા પણ, જરૂર જોઇતી બુદ્ધિ, મહેનત અને ખર્ચ કરવામાં આવે તો તે વિમાનો બનાવી તેમા આકાશમાર્ગે મુસાફરી કરવાનું બની શકે તેમ છે. સાપ્રત કાળમા વિમાનોના પ્રકાર અને અગોકમ અજમાયસોનો ખ્યાલ કરતા પ્રાચીન વિદમા સંચાર કરતા ચાલીસ જાતનાં વિમાનો, તેને બનાવવાની, ચલાવવાની અને દુરસ્ત કરવાની જુદી જુદી રીતો, તેમા લેવાનો ખોરાક, પહેરવાના કપડા અને ઝેરી પવનથી બચવા સબધે આપેલી બારીક સૂચનાઓ આપણને આજ પણ સહજ ખ્યાલ આપી શકે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ભૌતિકવિદ્યાના ક્ષેત્રમા પણ આર્યાવર્ત કઇ કોટિએ પહોચ્યુ હતું.

(૪૦) **लोहतन्त्रम्** મહર્ષિ શકતાયને રચેલું છે. આ ગ્રંથ ઘણોજ ઉપયોગી છે અને સ્પષ્ટ અને સરળ રીતે તેમા ખનીજ પદાર્થો અને ધાતુઓનું બંધારણ, વિકાસ અને પેદાશ સમજાવવામા આવ્યા છે.

(૪૧) **खेटसर्वस्वम्** મહર્ષિ જૈમિનિએ બનાવેલુ છે આમા ગ્રહો, નક્ષત્રો, ધુમકેતુ, ખરતા તારાઓ, ભ્રમણ પરિધિઓ વિગેરે બાબતો વિષે વિવેચન કરવામાં આવેલુ છે.

(૪૨) **कर्माविधसारम्** મહર્ષિ આપસ્તંબે રચેલુ છે. આનો વિષય મનુષ્યોથી કરાતાં કર્મો છે. દરેક વ્યક્તિએ કરવાનાં કર્મો, અમુક કર્મનું ફળ, કર્મો કયારે અને કેમ કરવા વિગેરે રહસ્યમય જ્ઞાન આમાં આપવામા આવ્યું છે.

(૪૩) **धातुसर्वस्वम्** મહર્ષિ બોધાયને લખેલું છે. આમા ખાણોમાથી નીકળતા ખનીજ પદાર્થોના સ્વરૂપ, તેમજ મનુષ્યોએ બનાવેલ ધાતુઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છે. વળી જુદા જુદા પ્રકારના વિષ, તેનો પ્રતીકાર, ધાતુ સંમેલન વિગેરે બાબતો પણ આમા ચર્ચેલી છે

(૪૪) **ऋग्हृदयम्** મહર્ષિ અત્રિએ રચેલુ છે. આ ગ્રંથમા રોગો પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે કે મનુષ્યોના ખોરાક, હવાપાણી, કપડા અગર કર્મોમા અનિયમિતતાનું પરિણામ છે એ સવાલ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે ચર્ચવામા આવ્યો છે. વિશેષ એમ સ્થાપિત કરવામા આવ્યું છે કે સૃષ્ટપદાર્થો કે દરખોના બીજની માફક રોગનાં બીજ પણ પંચમહાભૂતમા જ રહેલા છે. જુદા જુદા રોગોના સ્વરૂપ, કેવી રીતે, ક્યારે

અને તા માટે રોગો જોગ ડરે છે રોગના વધવાની જુદી જુદી નિશાનીઓ, તેનો પ્રતીકા -દવાઓ, ચામડી, સ્નાયુઓ અને હાડકાઓપર શસ્ત્રક્રિયા કેમ કરવી, જુદા જુદા અવયવોને કેવી રીતે કાપીને સાધી જોડવા, અને રોગોના શમનમા વગાડ, પાણી, અગ્નિ, હવા, વનસ્પતિ અને ખનિજ પદાર્થો સૂર્ય તથા બીજા ગ્રહોના કિરણોનો કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરે વિગેરે ઘણી મહત્ત્વની હકીકત આ ગ્રંથમા વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચી બારીકીથી સમજાવવામા આવેલી છે

(૪૫) **નામાર્થકલ્પમ્** મહર્ષિ અત્રિએ બનાવેલુ છે આમા કોઇ પણ વસ્તુનુ નામ તે વસ્તુ રૂપ થી તેની ઉત્પત્તિ પછી પડ્યુ કે પહેલા હતું, અગર નામ અને પદાર્થ સાથેજ હતાં ઇત્યાદિમા આ યા વિગેરે બાબત ચર્ચેલી છે

(૪૬) **વાયોતત્ત્વપ્રકરણમ્** મહર્ષિ શાકતાયને રચેલુ છે આ ગ્રંથમા વાતાવરણ-મય ૮૪,૦૦૦ જુદા જુદા આવરણો, પૃથ્વીની તથા નક્ષત્રના આવરણોના સ્વરૂપ અને ગુણો અને વનસ્પતિ ઇષ્ટિના ગુણ, રંગ, સ્વાદ વિગેરેનુ વર્ણન આવે છે

(૪૭) **વૈશ્વાનરતત્ત્વમ્** મહર્ષિ નારદે રચેલુ છે આ ગ્રંથમા ૨૮ પ્રકારના અગ્નિ તેમના રંગ, સ્વરૂપ અને અંતર તેની ગરમીનુ તુલનાત્મક પ્રમાણ વિગેરે વિષયો ચર્ચવામા આવેલા છે

(૪૮) **ધૂમપ્રકરણમ્** મહર્ષિ નારદે રચેલુ છે આમા ધુમાડાની પૃથક્ પૃથક્ જાતોની પરીક્ષા કેમ કરવી તે સમજાવવામા આવ્યુ છે આ કામને માટે ખાસ આરસીઓ બનાવવાની રીતો સમજાવવામા આવી છે, અને વિવિધ પ્રકારના અગ્નિઓના ધુમાડાને મજકુર આરસીઓ પર ઠેરવી એ અગ્નિઓના ગુણોની કેમ પરીક્ષા કરવી તે જણાવેલુ છે વળી મજકુર આરસીપર જામેલી મસને અમુક જાતના ઔષધોથી તપાસવામા આવે ત્યારે કયા પદાર્થ સળગવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિના ધૂમની એ મસ છે એ પણ શોધી શકાય છે પછી તે પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરી તેમા અમૃત કે વિષ કેટલા પ્રમાણમા છે તે શોધવામા આવે છે અને આ રીતે અમુક ધૂમ ઝેરી છે કે નહિ તે નક્કી કરવામા આવે છે આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી મનુષ્યો ઝેરી ધુમાડાથી દૂર રહી શકે છે અને તંદુરસ્તી વધારનારા ધૂમો લઇ શકે છે

(૪૯) **ઔષધિપ્રકરણમ્** મહર્ષિ અત્રિએ રચેલુ છે વનસ્પતિમાથી બનતી દવાઓને ઔષધિ કહેવામા આવે છે આ ઔષધિ સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે આ ગ્રંથમા આ મહત્ત્વનો વિષય સમજાવવામા આવ્યો છે

મુરબ્બીઓ અને બંધુઓ ! ઉપર જણાવેલી નોંધ તે આપણા મહર્ષિઓના વિદ્યા-ભંડારમા નીપજેલા બધા શાસ્ત્રોનીજ નોંધ નથી, પરંતુ તેમાના કેવળ મુખ્ય શાસ્ત્રોનીજ નોંધ છે અને તે પણ આપ સહુને જણાય તેમ એક માત્ર અનુક્રમણિકાનો અર્થ સારે તેવીજ નોંધ છે આ મુખ્ય શાસ્ત્રોનો પણ પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપ સહુ સમજ્યા અને જુ કરવા

હું શકત છું પરંતુ હું આશા રાખું છું કે આ ટૂંક નોંધથી પણ એટલું સહજ સ્પષ્ટ થશે કે આપણી માતૃભૂમિ કે જે ભૌતિક વિદ્યા માટે પશ્ચિમ તરફ કેવળ આભાર અને આશ્ચર્યથી જોઇ રહી છે તેમાં એક વખત એવો કાળ હતો કે જ્યારે ભૌતિક વિદ્યાની સમગ્ર ઉપાસના અને સિદ્ધિ થયેલી હતી અને આર્ય મહર્ષિઓ તેમા એટલા પારંગત થયેલા હતા કે જેની સરખાણીમા અર્વાચીન એક પણ દેશ ઉભી શકે તેમ નથી. માત્ર આટલાં શાસ્ત્રો આટલો ખ્યાલ આપી શકે છે તો પછી કુલ શાસ્ત્રો કેટલા હશે, એ અલૌકિક ભૌતિક વિદ્યા-વિસ્તાર શું હશે, આર્ય મહર્ષિઓ ભૌતિક શાસ્ત્રમા અજ્ઞાન હોવાને બદલે કેટલા પારંગત હશે અને તેમની સિદ્ધિઓ કેટલી બહુદેશીય, મહત્ત્વની અને બુદ્ધિપુરઃસરની હશે, અને આપણો આર્યાવર્ત પશ્ચિમને આભારી હોવાને બદલે આવી સિદ્ધિઓથી સપન્ન થઇ કેટલો રિદ્ધિસિદ્ધિથી ભરપૂર હશે તેનો ખ્યાલ હું આપ સહુને જ સોપુ છું સામાન્ય રીતે કોઇ પણ કાર્યસિદ્ધિના આધારે તેને લગતું સાહિત્ય લખાય છે અને તેથી ભૌતિક વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં આર્યોની સિદ્ધિઓની શરૂઆત પ્રસ્તુત સાહિત્યની ઘણા વર્ષો પૂર્વે થયેલી હશે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે. જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે આર્યોની વિદ્યાની એટલી અદ્ભુત ઝાંખી કરાવે છે કે એટલી મહત્ત્વની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતાં તેઓને સેંકડો વર્ષો થયા હોવા જોઇએ એમ માનવાનુ દરેક કારણ મળે છે. એટલે પ્રસ્તુત સાહિત્યના સમયની પૂર્વે પણ ઘણા કાળ પહેલા આર્ય મહર્ષિઓએ ભૌતિક ક્ષેત્રની શોધખોળ અને સિદ્ધિઓ હાથ કરેલી હશે એમ જણાય છે. જે યુગમા આ શાસ્ત્રો લખાયેલાં જણાય છે તે યુગમા આધુનિક પ્રગતિમાન્ યુરોપમાં તો શુ પરંતુ તેના પ્રાચીન કીર્તિના ગ્રીસ કે ઇટલી અથવા એસીરીઆ, પેલેસ્ટાઇન કે મિસર દેશમા પણ આવી જાતની કાંઇ સિદ્ધિઓ હોય અથવા તેને લગતું સાહિત્ય લખા-યેલું હોય એવું કાઇ સૂચન કે આધાર સરખો પણ મળતો નથી. એટલે આર્યોનું ભૌતિક શાસ્ત્ર સ્વતંત્ર રીતે રચાયેલું છે અને પશ્ચિમ પાસેથી લીધેલી ભીક્ષા હોવાને બદલે પશ્ચિમમા સારાસાન લોકો દ્વારા સમસ્ત યુરોપને અને પૂર્વમા ચીન જપાનને મજકુર ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શક થયેલું હશે એમ નિઃસદેહ જણાય છે. એટલુજ નહિ પરતુ આપણને ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રો ઉપ-રથી તેઓની સિદ્ધિઓ એટલી મહત્ત્વની અને બહુદેશીય જણાય છે કે અર્વાચીન દેશો પણ તેનો મોટો ભાગ હજી જાણી કે મેળવી શક્યા નથી, તો પછી એ વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ માટે હિંદુસ્થાન પશ્ચિમ દેશોને આભારી છે એમ સાર કાઢવો એ કેવળ સત્યની અરુચીજ સૂચવે છે. જે હિંદુસ્થાન શિલ્પકળા ચિત્રકળા અને કોતરકામના અવશેષ રહેલા જુજ નમુ-નાઓથી પણ અત્યારે સમસ્ત દુનીયાને તેના કળા-કૌશલ્ય માટે આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી રહ્યુ છે, જે હિંદુસ્તાન તત્ત્વજ્ઞાન માનસશાસ્ત્ર અને આત્મવિદ્યાના અગાધ વિષયોમા પણ પારંગત હોવાને માટે અમર કીર્તિ ભોગવી રહેલુ છે, તેજ હિંદુસ્તાનમા જ્યારે તેની સંપત્તિનો સૂર્ય ગગનમંડળ ઉપર ચમત્કાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે એવી ભૌતિક વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ હતી કે જેનો ખ્યાલ સરખો પણ અર્વાચીન કાળને આવી શકે તેમ નથી. હતભાગ્યે મજકુર વિદ્યા અને સિદ્ધિઓના કાઇ આધાર ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી, આર્ય બંધુઓનું એ દિશા તરફ લક્ષ ખેંચાયુ નથી અને પરિણામે પાશ્ચાત્ય લોકોએ ઉપસ્થિત કરેલી રજુઆતો ટકી રહે-લી છે મ્હારા આ પ્રસગથી ઉક્ત વિષય ઉપર અજવાળું પડશે અને આર્ય બંધુઓનું લક્ષ તે દિશા તરફ વળશે એમ હુ ઉમેદ રાખુ છુ અને મને ખાત્રી છે કે જો આર્ય વિદ્વાનો

આ દિશામા પુરતો પ્રયાસ કરશે તો ઘણી અગત્યની વિગતો બહાર આવશે. મે આ દિશા મા બનતો પ્રયાસ કરેલો છે અને યત્કિંચિત્ સેવા બજાવેલી છે અને બજાવતો રહીશ, અને આપણા વિદ્વાન બધુઓ આ દિશામા યથેષ્ટ પ્રયાસ કરી હિન્દુસ્તાનની ભાતિક વિદ્યાનુ અમૂલ્ય અને અદ્ભુત ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરે અને એ રીતે એક અતિ કિંમતી દેશસેવા બજાવે એટલોજ મ્હારો આ પ્રસગનો ઉદ્દેશ છે અને એટલીજ આપ વિદ્વાન્ બધુઓને મ્હારી પુન પુન વિનતિ છે

૨ પ્રાચીન હિન્દમાં વિજ્ઞાન.

(લેખકઃ—રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ.)

પ્રાચીન હિન્દના ઋષિઓ અને બીજા વિદ્વાનો આપણને જ્ઞાનનો મ્હોટો વારસો મુકતા ગયા છે. તેમની માનસિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિએ જ્ઞાનના ક્ષેત્રોને રસાળ કર્યા છે. સાહિત્ય, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મવિદ્યા એ સર્વે ક્ષેત્રોમાં તેમની માનસિક સમૃદ્ધિની કીર્તિ અમર છે. વિજ્ઞાનમા પણ તે સમયમાં તેમણે ઉંચા પ્રકારની સમૃદ્ધિ સંપાદન કરેલી હતી. તેમની વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી અને વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં પ્રાચીન હિન્દનાં શું પરાક્રમો હતા તેનો ખ્યાલ આપવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન કરીશ. વિષય કઠિન છે અને નિબંધની સીમાનું ઉલ્લંઘન થઇ જાય નહીં એ ભયથી ઘણુંખરૂં વિવેચન ટુંકાણમાંજ કરીશ.

શરૂઆતમાં આ વિષયના અભ્યાસની વિલક્ષણતા વિષે બે બોલ કહેવા જરૂરના છે. વિષય વિવાદગ્રસ્ત છે અને ઘણે સ્થળે મતભેદને સ્થાન રહે છે. પ્રાચીન હિન્દુઓનું સ્થાન જેટલું ઉંચે મુકાય તેટલું મુકવું એ આગ્રહ-દુરાગ્રહથી દૂર રહેવું એ મુશ્કેલ છે; તેવીજ રીતે એક સ્વતંત્ર ઇતિહાસકાર અને નિષ્પક્ષપાતી ટીકાકારના દૃષ્ટિબિન્દુમાથી ચલિત ન થવું એ પણ મુશ્કેલ છે. હિન્દના ઇતિહાસમાં એક સમય એવો હતો કે હિન્દી પ્રજાને જેમ બને તેમ હલકી પાડવામાં અને તેમની શિષ્ટતાની નિન્દા કરવામાં જ યૂરોપીય વિદ્વાનો પોતાના કર્તવ્યનું સાફલ્ય સમજતા. એ સમય બદલાયો છે. હિન્દની પ્રાચીન શિષ્ટતાનું ઉંચું સ્થાન હવે સ્વીકારાયું છે-પ્રતિવર્ષે વધારે અંશમાં સ્વીકારાતું જાય છે. આવી સ્થિતિમાં અસત્ય કે અત્યુક્તિની આવશ્યક્તા છે જ નહીં. પોતાના પૂર્વજોની અપૂર્ણતા, અને ખાસ કરીને પ્રાચીન સમયની ભિન્ન પરિસ્થિતિમા તેમના જ્ઞાનની અપૂર્ણતા કે વિલક્ષણતા સ્વીકારવાને કોઇ પણ અર્વાચીન પ્રજાએ ખચકાવું જોઇએ નહીં. આવી સત્યપ્રેમી માનસિક વૃત્તિ વિના આ વિષયનો વાસ્તવિક અભ્યાસ સંભવતો જ નથી.

પ્રાચીન સમયના હિન્દુઓના જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા સરખાવવાને માટે તે સમયની બીજી પ્રજાઓના જ્ઞાનની સાથે તુલના કરવાને બદલે અર્વાચીન જ્ઞાનની સાથે તુલના કરવામાં ઘણી રીતે અયોગ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાચીન હિન્દુઓના વિમાનોને અર્વાચીન યૂરોપીય કે અમેરીકન વિમાનોની સાથે સરખાવવા કરતા, પ્રાચીન સમયની પ્રજાઓની જ વિમાન તૈયાર કરવાની શક્તિ સાથે સરખાવવામાં વધારે વાસ્તવિકતા રહેલી છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિજ્ઞાન ભાગ્યેજ ત્રણસેં વર્ષનું બાળક ગણાય, પરંતુ યંત્રકળા અને છાપવાની કળાની શોધને લીધે આ ત્રણસેં વર્ષનો ઇતિહાસ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે કાંઇ પણ ત્રુટિઓ સિવાય મોજુદ છે. પ્રાચીન હિન્દના વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લગભગ ૨૦૦૦ થી પણ વધારે વર્ષ જેટલા કાળઉપર પથરાયેલો છે; તે સમયમા મોઢે ગોખવાની મહેનત બચાવવાને માટે ટુંકાં સૂત્રો બનાવવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. તેમાં પણ લેખનકળા અને મુદ્રણકળાના અભાવને લીધે

આ જ્ઞાનનું સાતત્ય જોઈએ તેવી રીતે સાચવી શકાયુ નથી આવા ટુકા સૂત્રો ઉપરથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનના વિગતવાર વર્ણનોની સરખામણી થાય એવી વિગતો ઉપજાવી કાઢવી એ કેવળ તર્કનુજ કામ ગણાય અને તેને ભાગ્યેજ વિજ્ઞાનનુ નામ આપી શકાય

વળી આપણે યાદ રાખવુ જોઈએ કે પ્રાચીન હિન્દુઓના સૃષ્ટિજ્ઞાનના આધારરૂપ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને અર્વાચીન વિજ્ઞાનમા સ્થાન છેજ નહીં અર્વાચીન વિજ્ઞાનની બધી રચના અને વિચારસકલના ઈશ્વરની કર્તૃત્વભાવના દૂર રાખીને ગોઠવવામા આવે છે સૃષ્ટિની ઘટનાના કાર્યકારણની શોધમા આ કર્તૃત્વશક્તિનુ સ્થાન રહેતું નથી તેથી ઉલટુ પ્રાચીન હિન્દમા ધાર્મિક વિચારોનુ પ્રાબલ્ય એટલુ બધુ હતુ કે લગભગ દરેક ગ્રન્થની શરૂઆતમા, પછી તે ગ્રથ ગણિતવિદ્યાનો કે વૈદ્યવિદ્યા કે રસાયનવિદ્યાનો હોય—મગળાચરણમા ઈશ્વરનુ કે કોઈપણ અધિષ્ઠાતા દેવ કે દેવીનુ આવાહન તો હોયજ તે છતા પણ મધ્યકાલીન યુરોપની પેઠે પ્રાચીન હિન્દમા રાજ્ય તરફથી અમુકજ મત ખરા છે એવુ જુલમથી દબાણ કરવામા આવતું નહીં, તેથી ધાર્મિક વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનમા અપ્રતિમ સ્વતત્રતા અને વિવિધતા જોવામા આવે છે વૈજ્ઞાનિક અન્વેષકો પણ આવી રીતે સ્વતત્ર હતા, અને દરેક વિષયમા પ્રવીણ શોધકો (Specialists) પોતપોતાનું કામ કરી શકતા પરતુ આખા સમાજનું બધા શુ આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે અને બધા વિચારકોનુ અતિમ ધ્યેય આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે, પ્રાચીન હિદના વૈજ્ઞાનિકો પણ આવા વિચારોની પ્રબળ અસર નીચે રહેતા, અને અમુક દર્શન, ધર્મ, કે અમુક સપ્રદાયને અનુકૂળ થાય તેવાજ વિચારો અને પ્રમાણો તરફ તેમનું વલણ રહેતું તેટલા અશે વિજ્ઞાનની દરેક શાખાના આધારભૂત નિયમોના શોધનમા ખામી હતી તેથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનની નિયમશોધનની પદ્ધતિ પ્રાચીન હિન્દમા બહુ પ્રચલિત નહોતી ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમો કે રાસાયનિક સયોજનના નિયમો હિન્દમા નહીં શોધી શકાનાનું એક કારણ આ ધાર્મિક ભાવનાની પ્રબળતા હશે બીજુ કાઈ પણ કારણ હોય કે ન હોય તો પણ એટલુ તો સ્પષ્ટ છે કે હિન્દના વિજ્ઞાન અને અર્વાચીન વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિબિન્દુમા ઘણી ભિન્નતા છે

પ્રાચીન હિન્દમા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર સારો હતો અને બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ કરતા તેમની સૃષ્ટિજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ ઉચા પ્રકારની હતી, એટલુ સ્વીકાર્યા પછી, વેદમા બધુ અર્વાચીન વિજ્ઞાન છે, વેદમા જન્તુવિદ્યા (Bacteriology) હાલના જેવાજ સ્વરૂપમા વર્ણવેલી છે, વેદમા હાલના જેવા વિમાનો બનાવવાના સકેતો છે, પ્રાચીન કાળમા રસાયનવિદ્યા કે આરોગ્યવિદ્યાનું જ્ઞાન સપૂર્ણ હતું, વગેરે અત્યુક્તિઓથી દૂર રહેવુ એ ઇષ્ટ છે આવી અત્યુક્તિઓના ટેકામા જે ખોટુ પાડિત્ય ખર્ચવામા આવે છે તેનો એક નમુનો અત્રે આપવો યોગ્ય ધારું છુ વેદમા ઓક્સીજન અને હાઇડ્રોજનથી પાણી બની શકે છે એવુ લખેલુ છે એ સિદ્ધ કરવાને માટે એક લેખકે નીચેની ઋચાનો ઉલ્લેખ કરના તેનો ખાસ અર્થ કર્યો હતો —

मित्र हुवे पूतदक्ष वरण च रिशादस ।
धिय घृताची साधन्ता ॥ ऋग्वेद १. २ ७,

ખાસ અર્થ—બે વસ્તુઓમાંથી પાણી બનાવવાની ઇચ્છા રાખનારે શુદ્ધ અને ખુબ તપાવેલું હાયડ્રોજન (पूतदक्षं मित्रं) અને ખાઇ જવાની શક્તિવાળું ઓક્સીજન (रिशादसं वरुणं) લેવું.

સાધારણ અર્થ—પવિત્ર અને દક્ષ (ચતુર) મિત્રદેવને, અને શત્રુઓને ખાઇ જનાર વરુણ દેવને ઘી ઝરતી (ઉજ્જવળ) બુદ્ધિ સાધનારા (એ બેને) નિમંત્રું છું.

ઉપરની ઋચાનો સાધારણ અર્થ ક્યાં અને તેમાંથી ખાસ કરીને હાયડ્રોજન (मित्र) અને ઓક્સીજન (वरुण) ની ઉપપત્તિ ક્યાં ? અને તેની સાથે પાણી બનાવવાની ક્રિયાનો સંબંધ ક્યાં ? અને ધારો કે કાંઇ પણ સંબંધ હોય તો પણ પાણી બનાવવાની ક્રિયાની વિગતોના વર્ણન સિવાય અર્વાચીન શોધની સરખામણી કરવી એ કેટલી અનુચિત છે ? પરંતુ ધૃષ્ટતાની સીમા જાણેજ હોય છે ! આનાથી આગળ વધીને मित्रावरुणौ એ સમાસમાં હાઇડ્રોજન (મિત્ર) ના બે અણુઓ અને ઓક્સીજનના એક અણુનું સૂચન છે એમ કહીને આર્યસમાજી પંડિતો સિદ્ધ કરવા મથે છે કે પાણીના રાસાયનિક બંધારણનું ચોક્સ જ્ઞાન વેદમાં છે !

પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસનું વાસ્તવિક અભિમાન દરેક હિન્દીએ રાખવું જોઇએ. પરંતુ ખોટા અભિમાનના આડંબર નીચે અસત્યનો અથવા અત્યુક્તિનો આશ્રય લેવાની લાલચથી સાવધ રહેવું જોઇએ. કારણ કે તેમ કરવાથી નથી વધતી પ્રાચીન હિન્દુઓની પ્રતિષ્ઠા અને નથી વધતું અર્વાચીન હિન્દુઓનું વાસ્તવિક ગૌરવ. જે પ્રાચીન જ્ઞાનનો વારસો આપણને મળ્યો છે તે ટકાવી રાખવાનો અને તેમાં વૃદ્ધિ કરવાની આપણી લાયકાતનો આધાર આપણી મહેનત, ખંત, અભ્યાસ અને પરાક્રમ ઉપરજ રહેશે. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉય કે સદ્ગત પ્રો. ગજ્જર પ્રાચીન હિન્દુ રસાયનનો વિચાર માત્રજ કરીને બેસી રહ્યા હોત તો દેશને શો લાભ થયો હોત ? સ્વર્ગસ્થ રામાનુજન્, સર જગદીશચંદ્ર બોસ અને ડૉ. રામન જેવા સમર્થ વિદ્વાનો અર્વાચીન સમયમાં પૃથ્વીના અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકોમાં (F. R. S. રૉયલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે) હિન્દનું નામ શોભાવે છે. જે દેશના ઇતિહાસમાં આવા ઉજ્જવળ પુત્રોનાં નામ ઝળકે છે અને જે પ્રજાના પૂર્વજોએ પણ પોતાના સમકાલીન વિદ્વાનોમાં પોતાનું અપ્રતિમ સ્થાન સ્થાપી તેને જાળવી રાખ્યું હતું તે દેશના પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગૌરવની રક્ષાને માટે સત્ય સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી.

હવે પ્રાચીન હિન્દમાં વિદ્વાનની સ્થિતિ આપણે વિષયવાર તપાસીશું. મુખ્ય ૧૧ પેટા વિભાગો કરીને તેટલી શાખાઓનું ટુંકાણમાં વર્ણન કરવામાં આવશે. સ્થળસંકોચને લીધે વધારે વિગતો આપવામાં આવી નથી, પરંતુ આટલું વાંચવાથી વધારે વાચવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તો નીચેનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાથી કાંઇક સંતોષ થશે એમ હું માનું છું:—

R. C. Dutt. — Civilisation in Ancient India.

B. N. Seal. — Physical Sciences of the Hindus. (Panini Office.)

B N Seal	Positive Sciences of the Ancient Hindus (Longmans)
P C Ray	Hindu Chemistry 2 Vols.
P C Ray	Essays and Discourses
B N Sarkar	Hindu Achievement in Exact Sciences (Modern Review Vols XXIII & XXIV)
Har Bilas Sarda	Hindu Superiority
Sumant Mehta	Ayurved c Medicine
Thakore Saheb of Gondal	Hindu Medicine

૧. અંકગણિત.

ગણિતવિદ્યા અને તેની શાખાઓમા પ્રાચીન હિન્દુઓમા મેળવેલી પ્રવીણતા વિષે શક રહ્યા નથી ગણિતવિદ્યાના ઇતિહાસકાર કેન્તેરીનો નીચેનો અભિપ્રાય પ્રમાણ રૂપે ગણી શકાય —

'આપણા સમયના વિજ્ઞાનમા હિન્દુ ગણિતવિદ્યા કેટલા અંશે પ્રવેશ કરે છે તે નોધવા યોગ્ય છે અર્વાચીન સમયના અંકગણિત અને અક્ષરગણિતનુ રૂપ અને ભાવ અને બંને વાસ્તવિક રીતે ગ્રીક નહીં પણ હિન્દુ વિદ્વત્તાની પ્રસાદી છે ગણિતના સાંકેતિકોમા સર્વથી ઉત્તમ હિંદુ અંકપદ્ધતિનો, આપણા જેટલીજ સંપૂર્ણતાએ પહોચેલી હિન્દી અંકગણિતની ક્રિયાઓનો, અને તેમની સુન્દર અક્ષરગણિતની રીતોનો વિચાર કરો અને પછી નિર્ણય કરો કે ગંગાતટાનવાસી બ્રાહ્મણો કેટલી પ્રશંસાને પાત્ર છે આપણા દુર્ભાગ્યે indeterminate analysis અનિશ્ચિત પરિમાણોના પૃથક્કરણના વિષયમા હિન્દુઓની કેટલીએક ઉત્તમ શોધો યુરોપમા ઘણીજ મોડી પહોચી—અને જો બે કે ત્રણ શતકો પહેલા તે પહોચી હોત તો વધારે ઉપયોગી થઇ પડત "

જ્યોતિર્વિદ્યા અને ખગોલવિદ્યામા વપરાતી ગણત્રીના અભ્યાસને લીધે પ્રાચીન હિન્દુઓ ગણત્રીમા એક્કા હતા સંખ્યાના ગુણાકાર ભાગાકાર, અને મૂલશોધનમા તેમણે પ્રવીણતા મેળવી હતી, વર્ગમૂલ અથવા ઘનમૂલ કાઢવુ એ તો રમત વાત હતી હજુ પણ દેશી આંક અને દેશી લેખાની પદ્ધતિની સગળતા અને ઉપયોગ વિષે શંકા નથી, દૈનિક વ્યવહારમા પણ દેશી "ઠામ" 'પા' "સવાયા" 'અઢીયા' "ઉઠા' વગેરે આંકની પદ્ધતિથી અને લેખાની કુંચીથી ઘણા મ્હોટા હિસાબ ટુંકામા અને જલદીથી ગણી શકાય છે અંકગણિતના મુખ્ય પાયા રૂપ (૧) સંખ્યાવાચક અંકો—આંકડાની અને (૨) દશાંશની પદ્ધતિ એ બંનેની શોધનુ માન પ્રાચીન હિન્દુઓનેજ ઘટે છે યુરોપીય ઇતિહાસકારો આ જ્ઞાનના આદ્ય સંપાદકો તરીકે આરબો અને ગ્રીકોને ગણે છે પરંતુ પ્રાચીન આરબો અને ગ્રીકો હિન્દુઓ પાસેથી ઘણું શીખ્યા હતા, ઉત્તર યુરોપના કેટલાએક પ્રદેશો સાથે હિન્દને સીધો સબંધ નહીં

હોવાને લીધે પ્રાચીન હિન્દ શિષ્ટતાનો પ્રચાર યુરોપમા તે સમયના આરબો ગ્રીક અને મિસર દેશના વેપારીઓની મારફત જ થયેલો હોવાથી તેવી ભ્રાન્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

અશોકના સમયના કીર્તિસ્તંભોમા સંખ્યાવાચક અંકોનો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે, એટલે ઇસ્વી સન પૂર્વે ત્રણસો વર્ષ પહેલા આ અંકો હિન્દમા પ્રચલિત હતા. આ અંકો હાલમા અંગ્રેજીમા " અરેબીક અંકો " તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે તેમની શોધ હિંદમાથી આરબ વિદ્વાનોની મારફત જ યુરોપીય પ્રજાને મળી હતી. રોમન સંખ્યાંક કરતા આરબ ગણાતા સંખ્યાંક વધારે સરળ અને સુગમ છે. તેથી યુરોપના ઇતિહાસકો તેના ખૂબ વખાણ કરે છે; કારણ ચાલુ સાલ રોમન અંકોમાં લખવી હોય તો MCMXXIV લખવું પડે અને આરબ ગણાતા હિન્દુ અંકોમા લખવું હોય તો 1924 એમ ટુંકાણમા લખી શકાય. આર્યભટ (ઇ. સ. ૪૭૬) બ્રહ્મગુપ્ત (ઇ. સ. ૫૯૮–૬૬૦) અને ભાસ્કરાચાર્ય (૧૧૧૪) વિગેરે વિદ્વાનોએ દશાંશની રીત વર્ણવેલી છે. છઠ્ઠા સૈકામાં રચાયેલા " વ્યાસભાષ્ય " નામના રાસાયનિક તંત્રોમા રાસાયનિક રૂપાંતરને એકડા ઉપર મીંડા મુકવાથી થતા રૂપાતર અને સંખ્યાતરની સાથે સરખાવવામા આવ્યું છે; તેથી ડૉ. વ્રજેન્દ્રનાથ સીલ અનુમાન કરે છે કે આરબો, અથવા ગ્રીકો–સીરીયન પ્રજાઓના કરતાં ઘણાજ પ્રાચીન સમયમા હિન્દુઓમા આ દશાંશપદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.

આરબોએ અંકપદ્ધતિ અને ગણનારીતિ વિષે હિન્દુઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એ નિઃશંક છે, ખલીફ વાલીદ (ઇ. સ. ૭૦૫-૭૧૫) ના સમય સુધી આરબોને સંખ્યાવાચક અંકોનું જ્ઞાન નહોતું; અને તેઓ અંકોને બદલે મૂળાક્ષર વાપરતા. સિંધમાંથી કેટલાએક હિન્દુ વિદ્વાનો ખલીફ મન્સુરના દરબારમા ગયા હતા (ઇ. સ. ૭૭૩) અને હિન્દુ જ્યોતિષ અને ગણિતનું જ્ઞાન આરબોને આપ્યું હતું. ખલિફ મામુન (ઇ. સ. ૮૧૩–૮૩૩) ના સમયમા પુસ્તકશાળાના ઉપરી મહમદ બીન મુસાએ બનાવેલા પુસ્તકનો આધાર લઇને કૉલબ્રુકે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે હિન્દુ ગણિતનો આરબોમા પ્રચાર થયો હતો. હિન્દુ અંકને અરબી ભાષામાં " હિન્દસા " કહે છે અને અંકગણિતને " ઇલ્મે હિન્દુસા " કહે છે. આ ઉપરથી પણ આરબી અંકગણિત સાથે હિન્દુ વિદ્યાનો સંબંધ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ ઋણ સ્વીકારતા અલબેરૂની (ઇ. સ. ૧૦૩૩) નામના પ્રસિદ્ધ આરબ વિદ્વાને લખ્યુ હતું:–" અમે જે સંખ્યાવાચક સંજ્ઞાઓ વાપરીએ છીએ તે હિન્દુઓમા વપરાતી સંજ્ઞાઓના ઉત્તમ રૂપો ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલી છે. " મુસાના પુસ્તકો ઉપરથી સ્પેન અને ઇટલીના વિદ્વાનોને સંખ્યા અને હિન્દુ અક્ષરગણિતનું જ્ઞાન થયું હશે એમ ધારવાને સબળ કારણો છે. ઇટાલીના લીઓનાર્ડો વીન્સી નામના વિદ્વાને અંકગણિત ઉપર ઇ. સ. ૧૨૦૨ મા પુસ્તક લખીને યુરોપમા અર્વાચીન અંકગણિતની શરૂઆત કરી. આ સર્વ પ્રચારમા ઇટાલીની પીસાની પાઠશાળા અને સ્પેનમા કૉર્ડોવાની પાઠશાળાઓના મુસલમાન શિક્ષકો સહાયકારક થયા હતા. આ પ્રમાણે યુરોપમા અંકગણિતનો પ્રચાર આરબો અને મુસલમાનોની મારફત થયો હતો તે સત્ય છે, પરંતુ તેથી હિન્દુઓના અંકગણિતના જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા અને પ્રાચીનતા નષ્ટ થતી નથી.

૨. અક્ષરગણિત.

અક્ષરગણિત પણ એક પ્રાચીન હિન્દુવિદ્યા છે ગ્રીક દેશનો આદ્ય અક્ષરગણિતવેત્તા ડાયોફેન્ટસ (ઇ સ ૩૬૦) હિન્દમાથી આ વિદ્યા શિખ્યો હશે એવો શકા કેજોરી દર્શાવે છે હીથના અભિપ્રાય પ્રમાણે અક્ષરગણિતના સાકેતિક રૂપમા યૂરોપીય પ્રજાના કરતા હિન્દુઓ આગળ હતા. ખરી rational અને irrational સાકેતિક સખ્યાને અકગણિતની રીતો લાગુ પાડવાની વિદ્યાને અક્ષરગણિતનું નામ આપી શકાય તો તેના મૂળ શોધક હિન્દુઓ જ હતા એમ હેન્કલનો અભિપ્રાય છે

પ્રાચીન હિન્દુઓનુ અક્ષરગણિત સબધીનુ ટુકડ જ્ઞાન વ્યવસ્થિત રૂપમા મુકનાર અને તે નવી વિદ્યાના મૂળ સ્થાપક તરીકે નામ કાઢનાર ગણિતશાસ્ત્રી આર્યભટ પાટલીપુત્રમા ઇ સ ૪૭૬ મા જન્મ્યો હતો તેથી તેનો કાળ ડાયોફેન્ટસ કરતા લગભગ સો વર્ષ જેટલો મોડો કહી શકાય, પરતુ તેની પદ્ધતિ તેમજ પરાક્રમની વિચક્ષણતામા આ ગ્રીક વિદ્વાનને હિન્દુ ગણિતશાસ્ત્રીનો ગુરુ કહી શકાય નહીં એમ સ્મીથે સિદ્ધ કર્યું છે. વળી હીલ્બર્ગના મત પ્રમાણે જે અર્થમા આ હિન્દુવિદ્યાને અક્ષરગણિતનુ નામ આપી શકાય તે અર્થમા ડાયાન્ટસના પુસ્તકને તે નામ આપી શકાય નહી

ઇ સ પાચવી બારમા સૈકા સુધીમા હિન્દુ અક્ષરગણિતમા ઘણો વિકાસ થયા પામ્યો હતો, હિદુઓએ સપાદન કરેલુ જ્ઞાન યુરોપમા સત્તરમા અને અઢારમા સૈકા સુધી પ્રાપ્ત થયું નહોતું અને તે પણ એક જ વસ્તુને બીજી વાર શોધી કાઢી હતી એમ કહી શકાય. આ સમયનું હિન્દુ અક્ષરગણિત અકગણિતની પેઠે યાકુબ અને મુસાના પુસ્તકોની મારફત આરબોમા, અને તેમની મારફત મધ્યકાલીન યુરોપમા પ્રસિદ્ધ થયુ ચીન અને જાપાનમા પણ ત્યાના ગણિતશાસ્ત્રીઓ હિન્દુ અક્ષરગણિતનો ઉપયોગ જાણતા હતા

૩. ભૂમિતિ.

વૈદિક કાળમા યજ્ઞની અને યજ્ઞકુડ વગેરેની રચનાના વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઉપરથી ભૂમિતિના સિદ્ધાતોનું જ્ઞાન પ્રાચીન ઋષિઓને પ્રાપ્ત થયુ હતું અને આ વિષયમા સર્વથી પ્રથમ કત્વેષ બૌધાયન અને આપસ્તમ્બના "શુલ્બસૂત્રો' મા મળી આવે છે આ શુલ્વસૂત્રો ઇસવી સન પૂર્વે આઠમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન છે અને મિસર દેશના ભૂમિતિકારોની મદદ મળી હોય તેમ લાગતું નથી તેમજ આ સમયની હિન્દુ ભૂમિતિમા ગ્રીક ચિટતાની અવસ્થા પામી નહોતી એમ હીથનો અભિપ્રાય છે, તે છતા પણ આ જ્ઞાન કેવળ વ્યાવહારિક નહોતું પણ તે ઉપરાત તેમની લગભગ બધી શોધોમા તર્કબુદ્ધિ અને વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ થયેલો છે એમ કેજોરીનો અભિપ્રાય છે

પ્રાચીન હિન્દ ભૂમિતિકારોની સખ્યા નાની નહોતી લટ, આર્યભટ (૪૯૬ ઇ સ) લલ્લ (૪૫૯) વરાહમિહિર (૫૦૫) બ્રહ્મગુપ્ત, શ્રીધર મહાવીર (૮૫૦) નાનો આર્યભટ (૯૭૦) અને ઉત્પલ (૯૭૦) એ બધા આચાર્યોના ગ્રથો ઉપરથી ભાસ્કરાચાર્યે (ઇ સ ૧૧૧૪) એક પુસ્તક લખેલુ છે, તેમા પ્રાચીન અન્વેષકોના જ્ઞાનને અવ

સ્થિત અને સારરૂપમાં આણેલું છે. પાયથાગોરસના નામે ઓળખાતો એક સાધારણ સિદ્ધાન્ત –" કાટખુણાવાળા ત્રિકોણની સામેના ભુજનો વર્ગ કાટખુણાના બે ભુજના વર્ગના સરવાળાની બરોબર થાય છે "–ભાસ્કરાચાર્યે બે રીતે સિદ્ધ કર્યો છે; તે બેમાંની એક રીત ઈ. સ. ૧૬૧૬–૧૭૦૩ માં વૉલીસે શોધી કાઢી ત્યાં સુધી યુરોપમાં અજ્ઞાત હતી. ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીઓના જેટલાજ પરિણામો અને સિદ્ધાન્તો લાવવા છતાં એટલું કબૂલ કરવું પડશે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૬–૨૮૩ ના સમયમાં યુક્લીડે જે પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા ભૂમિતિમા આણી હતી તે વ્યવસ્થા હિન્દુ ભૂમિતિમાં જોવામા આવતી નથી. આનુ એક કારણ એ હોઇ શકે કે વૈદિક સમય પછી યજ્ઞોનો રીવાજ બંધ થવાથી અને મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની વ્યવસ્થા થવાથી ભૂમિતિ ભૂલાઇ ગઇ હતી.

૪. ત્રિકોણમિતિ.

ત્રિકોણમિતિના વિષયમાં કેટલીએક દિશામા ગ્રીક કરતા હિન્દુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ આગળ વધેલા હતા; અને બીજી કેટલીએક દિશામા અર્વાચીન ત્રિકોણમિતિમાં અગ્રસ્થાન સંપાદન કર્યું હતુ. " જ્યા " " કોટિજ્યા " અને " ઉત્ક્રમજ્યા " એ સર્વેનાં કોષ્ટકો બનાવવામા હિન્દુઓ પ્રથમ હતા. જ્યાને માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતો " સાઇન " શબ્દ સંસ્કૃત ઉપરથી આરબોએ કરેલા અપભ્રંશનું ફળ લાગે છે. ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીઓ જ્યાના ઉપયોગથી પરિચિત નહોતા. તેઓ પૂર્ણજ્યા–ચાપકર્ણ–chord ની સહાયથી ગણત્રી કરતા. હિન્દુ જ્યોતિષીઓનાં કોષ્ટકો ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓને (plane) તલત્રિકોણમિતિ ઉપરાત ગોલીય (spherical) ત્રિકોણમિતિનું જ્ઞાન હતું.

૫. કલનવિદ્યા.

કલનવિદ્યા calculus અને ચલન–કલનવિદ્યા differential calculus તેમજ તેનો ખગોલશાસ્ત્ર અને જ્યોતિર્વિદ્યામા ઉપયોગ કરવામાં ન્યુટન (૧૬૪૨–૧૭૨૭) કરતા ભાસ્કરાચાર્ય (૧૧૧૪) ની શોધ લગભગ પાચસે વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હતી. અર્વાચીન ખગોળવિદ્યામા ગ્રહના પરિણામ magnitude નું ચલન શોધવામાં વપરાતું સૂત્ર અને તે સૂત્ર સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ ભાસ્કરાચાર્યની રીતને લગભગ મળતી આવે છે. બ્રજેન્દ્રનાથ સીલના અભિપ્રાય પ્રમાણે આર્કીમીડીસ નામના ગ્રીક વિદ્વાનના કરતાં ભાસ્કરાચાર્યની રીત અને પરિણામ અર્વાચીન પદ્ધતિને વધારે મળતી આવે છે અને તેથી તે વિષયમા ગ્રીક કરતા વધારે શ્રેષ્ટતાનુ માન ઘટે છે.

૬. ખગોલવિદ્યા.

મનુષ્યજાતિની દરેક પ્રાચીન પ્રજા પોતપોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવ પ્રમાણે ખગોલનું બંધારણ રચે છે. પ્રાચીન સમયના ચાલ્ડીઅન–ખાલ્ડીઆની, મીસર દેશની, ચીન અને ગ્રીસ દેશની પ્રજાઓએ હિન્દુઓની માફક તારા, ગ્રહ અને સૂર્યની ગતિ સંબંધી થોડું ઘણું વ્યવહારિક જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. પરંતુ કેવળ નિરીક્ષણ ઉપરાંત વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોક-

વધુ અને વિચારપૂર્વક ચિંતનથી બીજી પ્રજાઓ કરતા હિન્દુઓએ આ વિષયમા વધારે પ્રવીણતા મેળવી હતી હીપાર્કસ (ઈ સ પૂર્વ ૧૫૦) અને ટોલેમી (ઈ સ ૧૩૯) એ બે યુનાની ખગોળવેત્તાઓના કરતા હિન્દુ ખગોળવેત્તાઓનુ જ્ઞાન ઓછુ નહોતું તે છતા પ્રાચીન હિન્દુ ખગોળવેત્તાઓ બેબીલોનીઅનો પાસેથી ઘણુ શીખ્યા હશે એમ મનાય છે ખાસ કરીને ગણિચક્ર અને સત્તાવીસ નક્ષત્રોની વ્યવસ્થા તેમની તરફથી મેળવી હશે પરંતુ કોલબ્રુક અને મેક્સમુલર એવો મત દર્શાવે છે કે આકાશના નિત્ય દર્શનથી અને ચંદ્રની ગતિના નિરીક્ષણથી આ પ્રમાણે આકાશનુ વિભાજન કરવાનુ હિંદુઓને સ્વતંત્ર સૂઝ્યુ હોય

હિન્દુરાશિચક્રની સંજ્ઞા યુનાની સંજ્ઞાઓના અર્થ અને સંજ્ઞાદર્શક પ્રાણીના આકારને મળતી આવે છે આ સંજ્ઞાઓ આર્યભટ (ઈ સ પૂર્વે ૪૭૬) ના પુસ્તકોમા વપરાઇ છે તેથી હિન્દુ ગણિચક્ર બેબીલોનીયન નહીં પણ યુનાની પ્રજા તરફથી મળ્યુ હશે એમ માનવુ વધારે ઠીક છે આ મોને તેમના અર્વાચીન " મન્ઝીલ " વિષે હિન્દુઓ પાસેથી આઠમા સૈકામા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ હતુ તે વિષે શંકા રહેતી નથી

પૃથ્વીની ધરી ઉપરની ગતિનું જ્ઞાન આર્યભટે ઈ સ પૂર્વ પાંચમા સૈકામા મેળવ્યુ હતુ, અને સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણના ખરા કારણની સમજુતી તેણે આપી છે આ ઉપરાંત હિન્દુ ખગોળવેત્તાઓ પૃથ્વીની સરખામણીમા સૂર્ય અને ચંદ્રના કદ (કાળ?), ગ્રહના પરિક્રમણ કાળની ગણત્રી, precession of the equinoxes અયનાંશ, અને બીજી અનેક પ્રકારની ગ્રહ અને તારાઓની ગતિની ગણત્રીમા મેળવેલી ચોકસાઇ વિષે તેમના સમયની બીજી પ્રજાઓનું જ્ઞાન જોતા આપણને અભિમાન અને સંતોષ થાય છે

યુનાની ખગોળવિદ્યા અને તેના ગુણદોષથી પ્રાચીન હિન્દુ ખગોળવેત્તાઓ પરિચિત હતા તે વિષે શંકા રહેતી નથી, કારણકે વરાહમિહિર (ઈ સ. ૫૮૭) યુનાની પ્રજામા આ વિદ્યા સુવ્યવસ્થિત છે એમ સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ આ બંને પ્રજાઓ તેથી કેટલા અંશે વિનિમય કરી શકી હતી તે વિષે શંકા રહે છે બર્ગેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દુ અને યુનાની પ્રજા વિષે પરસ્પર બહુ ઓછો વિનિમય થયો હતો, કારણ કે એ બે પ્રજાઓની ગણત્રીમા અને પરિણામોમા કોઇ પણ સ્થળે સંપૂર્ણ સામ્ય મળતુ નથી હિન્દુઓએ યુનાની પ્રજાની પાસેથી જે કાંઇ લીધુ હશે તેમા હિન્દુ શિષ્ટતાના તત્ત્વો દાખલ થયા વિના રહ્યા નથી દાખલા તરીકે chord ચાપકર્ણને બદલે દરેક ઠેકાણે sines નો ઉપયોગ જોવામા આવે છે અને ભૂમિતિના રૂપને બદલે અંકગણિતની રીત વાપરવામા આવી છે

ચીનમા પણ હિંદુ ખગોળવેત્તાઓની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાઇ હતી. હિન્દુ વેદશાળાના ઉપકરણો ચીનમા દાખલ કરવામા આવ્યા હતા એવુ દેખાડનાર અવતરણો વર્ગરે બતાવ્યા છે ચિકાનીની માન્યતા પ્રમાણે ઈ સ સાતમા સૈકામા અને ત્યાર પછી ચીનાઇ સરકારની નોકરીમા હિન્દુ ખગોળવેત્તાઓ હતા અને કેટલાએક સંસ્કૃત પુસ્તકોનો ચીનાઇ ભાષામા તરજુમો કરવામા આવ્યો હતો, ઇટ્સીંગ (૬૭૩-૭૨૭) અને બીજા ચીનાઇ વિદ્વાનોએ કરેલા ચીનાઇ પંચાગના સુધારામા હિન્દુ ખગોળવિદ્યાની અસર સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે તેવીજ રીતે આરબોમા આઠમા સૈકામાં હિન્દુ ખગોળવિદ્યાનો પ્રચાર થયો હતો

તેમના અહોળા વ્યાપારને લીધે હિન્દુઓને નૌકાશાસ્ત્રનો સારો અનુભવ હતો અને તેને અંગે તારા અને નક્ષત્રોની ગતિ વિષે સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તારા, ગ્રહો અને નક્ષત્રોનાં નિરીક્ષણોને માટે પ્રાચીન સમયમા કેવી વેધશાળાઓ હતી તેનો ખ્યાલ જેપુરના મહારાજ જયસિંહે બાંધેલી વેધશાળાઓ ઉપરથી આવે છે. ઉજ્જન, જયપુર, અને કાશીની હિન્દુ વેધશાળાનાં યંત્રો અને ઉપયંત્રો હિન્દુ પદ્ધતિની પ્રયોગાત્મક બાજુની સાક્ષી પુરે છે. તે છતાં આપણને કબૂલ કરવું પડશે કે પ્રાચીન હિંદુઓના સમય પછી ખગોલવિદ્યામા, અને અવૈજ્ઞાનિક ગણાતી જ્યોતિર્વિદ્યામાં પણ, અર્વાચીન સમયમાં યુરોપના વિદ્વાનોએ આપણું જ્ઞાન ઘણું વધાર્યુ છે.

૭. ભૌતિક વિદ્યા.

પ્લેફેર નામના અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રનાં નીચેનાં વાક્યો ગ્રીક ભૌતિકવિદ્યાને માટે લખવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ તે વાક્યો ભૌતિક વિદ્યામાં પ્રાચીન હિન્દુઓના જ્ઞાન વિષે વાપરી શકાયઃ—

" પ્રાચીન પ્રજાઓમાં-ભૌતિકવિદ્યાની વાસ્તવિક પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એમ કહી શકાય નહીં. તે છતાં તેમનાં પુસ્તકોમાં અનેક ઉત્તમ વિચારો, કેટલીએક સુભાગે ખરી કલ્પનાઓ અને અનેક દિશામાં પ્રકાશનાં કિરણો જોવામાં આવે છે. "

યુનાની ભૌતિકવિદ્યાની પેઠે હિન્દુ ભૌતિકવિદ્યાનાં પરાક્રમોમાં અને પદ્ધતિમાં તે જ પ્રકારનું સામર્થ્ય અને તેવાજ પ્રકારની અપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. તે છતાં હિન્દુ ભૌતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તે સમયની બીજી વિદ્યાઓના પરિણામની સાથે સમકક્ષી અને સમન્વિત હોવાને લીધે વધારે વસ્તુતાવાળા હતા; અને વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણની પદ્ધતિ જો કે બેકનના મતના જેટલી પ્રયોગપૂર્વક આગમન experimental induction ની નહોતી તે છતાં એરીસ્ટોટલના કેવલ તર્કવાદ કરતા વધારે પ્રયોગાત્મક હતી.

પ્રાચીન હિન્દુઓના તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાઈ છે; અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સાથે આધિભૌતિક સૃષ્ટિના નિરૂપણમાં પણ તેઓ પછાત નહોતા. "પુરૂષ" અને "પ્રકૃતિ" અર્વાચીન ભૌતિકવિદ્યાનાં શક્તિ અને દ્રવ્ય (Energy અને matter) સાથે અમુક અંશે સરખાવી શકાય. અર્વાચીન જડવાદની મૂળ કલ્પના રૂપ અણુવાદ અને પરમાણુવાદ યુનાની પ્રજાઓના કરતાં વધારે ઉત્તમ રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે હિંદમાં સમજાવવામાં આવ્યો હતો. ડીક્શનરી ઑફ ફીલોસોફીમાં આ વિષે લખનાર પ્રો. ફલેમીંગના અભિપ્રાય પ્રમાણે " આ અણુવાદ યુનાનમાં નહીં પણ પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો હતો. " કણાદનો વૈશેષિકવાદ અણુવાદની અસંખ્ય હિન્દુ કલ્પનાઓમાંની એક જ છે. પરમાણુ એટલે દ્રવ્યના અવિભાજ્ય કણની કલ્પના અને અણુને અવિનાશી અને શાશ્વત ગણવાની પદ્ધતિ, પ્રાચીન સમયથી જ સૃષ્ટિરચનાના મૌલિક સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારાય છે. જૈન મતમાં પણ અણુઓને અતિસૂક્ષ્મ, શાશ્વત, અને અંતિમ ગણવામા આવે છે; ઉમાસ્વાતિ (ઇ. સ. ૫૦) નામના જૈન વિદ્વાને પરમાણુઓની સંકલના, તેમનું પરસ્પર આકર્ષણ અને અપાકર્ષણ, અને તેમાંથી અણુઓનું બંધારણ વગેરે વિષે સારી ચર્ચા કરી છે. ડૉ.

નજેન્દ્રનાથ સીલના મત પ્રમાણે એકજ પ્રકારના પ્રાથમિક પરમાણુમાંથી જુદા જુદા પ્રકા ના તત્ત્વોના પરમાણુ ઉત્ક્રાન્ત થવાની માન્યતા જૈનોમા છે જે બધાથી પરમાણુઓની સંકલના થઈને અણુઓ બને છે તે જ પ્રકારના બધાથી પરમાણુઓમાંથી તેમજ અણુઓમાથી રાસાયનિક સયોજનથી નવા સમ્મેલનો-પદાર્થો બને છે સૃષ્ટિમા આ પરમાણુઓ સ્વતંત્ર અને અસયોજિત દશામા રહી શકે નહીં અને તેથી ખાસ આવશ્યકતા અને નિયતિને લીધે સૃષ્ટિનું સર્જન, વર્ધન, અને રૂપાન્તર થાય છે આ વિચારથી જડવાદ અને નાસ્તિક્વાદને પોષણ મળે છે એ કહેવાની જરૂર નથી

કણાદના વૈશેષિક સિદ્ધાન્તમા, તેમજ જૈન અને બૌદ્ધ મતમા, તેમજ બીજા તત્ત્વવેત્તાઓના મતમા પણ દ્રવ્યના સાધારણ ગુણો વિષે વર્ણન જોવામા આવે છે સ્થિતિસ્થાપકતા, સસક્તિ (cohesiveness), અભેદ્યતા (impenetrability), ચિક્કણતા (viscosity), પ્રવાહિતા (fluidity), છિદ્રમયતા (porosity) વગેરે દ્રવ્યના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવામા આવ્યુ હતું વનસ્પતિમા મૂળથી શાખા સુધી જીવનરસના (sap) ઉદ્ગમ નથી, તેમજ છિદ્રમય વાસણોમાથી પ્રવાહીઓના થતા વ્યાપન (diffusion), અભિસર્પણથી કેશીય ગતિ (capillary motion) સમજાવવામા આવતી

દ્રવ્ય અને શક્તિના સરક્ષણ—Conservation of matter and energy ના સિદ્ધાન્તો પ્રાચીન હિન્દુભૌતિક વિદ્યામા સ્વીકારાયેલા હતા. દ્રવ્ય અને શક્તિને અવિનાશી ગણવામા આવતા. તેમનામા વધઘટ થવા છતા અને વૃદ્ધિ અને નાશ થવા છતા પણ છેવટે તેમની એકદર માત્રા Quantity સ્થિર રહે છે એમ ધારવામા આવતુ

ગતિવિદ્યાના સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાનમા પ્રાચીન હિન્દુઓ પ્રવીણ હતા પૃથ્વી, સૂર્ય, અને ગ્રહોની ગતિના વ્યવહારિક અનુભવ ઉપરથી તેમનુ જ્ઞાન ફલિત થયુ હતુ ગતિમાન પદાર્થની ગતિનું કારણ ગુરુત્વાકર્ષણ છે એમ આર્યભટ્ટ, અને ભાસ્કરાચાર્યના જ્યોતિષના ગ્રંથોમા જણાઈ આવે છે પરંતુ ન્યૂટનના ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમો તેમનાથી શોધી શકાયા નહોતા. પ્રશસ્તપાદભાષ્યના કર્મગ્રન્થવિભાગમા કર્મ (ગતિ) નું પૃથક્કરણ અને નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે પરંતુ " કર્મ " અને " ગતિ " ના તાત્ત્વિક અને ભૌતિક અર્થમા ગુંચવાડો અને સેળભેળ થવાથી અર્વાચીન દૃષ્ટિએ આ વિવેચન આપણને અત્યારે ઉપયોગી નથી, તે છતા ગતિની વ્યાખ્યા, ગતિના[1] પ્રકાર ગતિના કારણ-મત[2] ના પ્રકાર, અર્વાચીન momentum ની કલ્પનાના જેવી વેગસ્થ સંસ્કાર-ગતિના ખાસ કારણની કલ્પના હિન્દુ વિદ્વાનોની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિને શોભાવે તેવી છે ગતિવિદ્યાના સૈદ્ધાન્તિક વિભાગ વિષે આપણને મળી આવતા પુસ્તકો ઘણુ અપૂર્ણ હોય અને બીજા પુસ્તકો અને લેખો મળી આવે તો એ વિષયપર ઘણુ વધારે પ્રકાશ પડી શકે પરંતુ ગતિવિદ્યાનું પ્રયો

---

૧ ભ્રમણ (ચક્ર વાળી ગોળ ગતિ) સ્પન્દન (vibratory) કમ્પન, ગમન (curvilinear) પતન (downward motion) સ્યન્દન (current fluid) અભિસર્પણ (capillary motion)

૨ નોદન pressure અભિઘાત impact સંસ્કાર momentum વેગસ્થ, અને સ્થિતિસ્થાપક ગુરુત્વ gravity, દ્રવત્વ fluidity

ગાત્માક અન્વેષણ અને ગેલીલીઓના જેવું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ અને માપન પ્રાચીન હિન્દુઓમા થયું હોય એવી સાબિતી મળતી નથી એવો ડૉ. સીલનો અભિપ્રાય છે. તેવી જ રીતે ગતિવિદ્યાની સાથે સંબંધ ધરાવતી સ્થિતિવિદ્યા Statics, અને જલસ્થિતિવિદ્યા Hydrostatics તેમજ યંત્રવિદ્યા Engineering ના મૂળ સિદ્ધાન્તોનું અન્વેષણ થયું હોય એમ લાગતું નથી.

ભૌતિકવિદ્યાની દરેક શાખામા હિન્દુઓ થોડુઘણું જ્ઞાન મેળવી શકયા હતા. **પ્રકાશ** અને **ઉષ્મા** એ બંને એક જ શક્તિનાં ભિન્ન સ્વરૂપ છે એમ કણાદની માન્યતા હતી; પૃથ્વી ઉપરની બધી ઉષ્માનું મૂળ સૂર્યમા છે એમ ઉદયનાચાર્યે સિદ્ધ કર્યું હતું: પ્રકાશ અને ઉષ્માનાં કિરણો પ્રકાશિત અને ઉષ્ણ પદાર્થોમાથી નીકળતા સૂક્ષ્મ અણુઓના બનેલા હોય છે એવી વાચસ્પતિ (ઇ. સ. ૮૫૦) ની કલ્પના હતી; પાણીની ઉકળવાની ઘટના બાષ્પભવન અને પાણીની વરાળ થતા તેનુ વજન હલકું થાય છે એ ઘટનાઓ શંકરમિશ્રે સારી રીતે સમજાવી છે. **પ્રકાશના** વિષયમાં પણ પારદર્શક, અર્ધદર્શક, અને અપારદર્શક વસ્તુઓ અને તેમની છાયા વિષે ઉદ્યોતકરમા વિવેચન જોવામા આવે છે; પ્રકાશનાં કિરણોમા આવર્તન, અને પરાવર્તનનો કોણ સરખો રહે છે તે નિયમથી પ્રાચીન યુનાનીની પેઠે પ્રાચીન હિન્દુઓ પણ માહિત હતા, વક્રીભવનની ઘટના ઉદ્યોતકરે સમજાવી છે; અને પ્રકાશના કિરણોથી થતી રાસાયનિક ક્રિયાઓ વિષે જયન્તે ઉલ્લેખ કર્યો છે: કાચ, ત્રિપાર્શ્વ, ગોળ, અને ઇંડાકારના આયનાઓ પ્રયોગોમા વપરાતા હતા; અને લેન્સની મારફત ઘાસ અથવા રૂ બાળી શકાય છે એમ માહિતી હતી. કાચ બનાવવાનો હુન્નર તે વખતે સારી સ્થિતિમા હતો. પ્લીનીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વોત્તમ કાચ તે સમયે હિન્દુઓ બનાવતા.

નાદશાસ્ત્ર accoustics વિષેનુ પ્રાચીન હિન્દુઓનુ જ્ઞાન જેવું તેવું નહોતું. સંગીતનો મૂળ પાયો નાદશાસ્ત્ર અને સ્વરજ્ઞાન ઉપર રચાયેલો છે; પ્રાચીન હિન્દુ સંગીતની નવીનતા અને સપૂર્ણતા વિષે અર્વાચીન અભ્યાસકો પણ માનની દૃટિએ જુએ છે. ધ્વનિ, પ્રતિધ્વનિ, અને ધ્વનિનુ વક્રીભવન, અને પરાવર્તન વગેરે વિષે સારૂ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. મીમાસકો અને નૈયાયિકોમા પણ ધ્વનિના ભૌતિક કારણો વિષે વિવેચન જોવામા આવે છે. નાદ, ધ્વનિ, અને સ્ફોટ એ ત્રણ તરંગોથી ઉત્પન્ન અને વ્યક્ત થાય છે એમ સ્વીકારાતું; કેટલાએકના મત પ્રમાણે આ તરંગો વાયુ–હવામાં થાય છે, અને બીજા કેટલાએકના મત પ્રમાણે આ ether આકાશમા થાય છે. શબ્દસંતાન–Sound waves ની કલ્પના અને વીચિતરંગ–પાણીના મોજાં સાથેનુ સામ્ય અને શબ્દનાં તારમન્દાદિ ભેદ (Pitch), તીવ્રમન્દાદિ ભેદ (intensity) અને અસાધારણ ધર્મ (quality) એ સંબંધી નિરૂપણ, અને કમ્પસન્તાન સંસ્કાર momentum of vibration ની નિર્બળતાની સાથે ધ્વનિની થતી નિર્બળતા અને લયની સમજુતિ, શ્રુતિ અને સ્વરના સમ્બન્ધની સમજુતિ, અને સારંગદેવનાં સંગીતરત્નાકર (૧૨૧૦–૧૨૪૭) અને દામોદરના સંગીતદર્પણ (૧૫૬૦–૧૬૪૭) જેવાં પુસ્તકો, ઉપરથી પ્રાચીન હિન્દુઓની આ વિષયના જ્ઞાનની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે.

અબરખથી ધાતુ વગેરે આકર્ષાય છે અને લોખંડની સોય ચુમ્બક તરફ આકર્ષાય છે એ વાત પ્રાચીન હિન્દુઓના જ્ઞાન બહાર નહોતી હિન્દુ વહાણ બાંધનારાઓ દૂરના સમુદ્ર માટે બનાવવામાં આવતા વહાણના લોહચુમ્બક પથરોવાળા ડુંગરોથી હાનિ ન થાય તેટલા માટે લોખંડના ખીલાઓ વાપરતા નહીં અર્વાચીન હોકાયંત્ર જેવું "મત્સ્યયંત્ર" પ્રાચીન નૌકાઓમાં વપરાતું, અને આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં જાવા નજીકના બીજા પ્રદેશમાં જનારા હિન્દુ સફરીઓ પાસે આવું એક મત્સ્યયંત્ર હતું એવું પ્રો. રાધાકમળ મુકરજીના પુસ્તકમાં વર્ણવેલું છે આ મત્સ્યનું માથું અને આંખ ઉત્તર દિશા તરફ રહેતું પરંતુ પ્રાચીન હિન્દુઓએ વિદ્યુત્શાસ્ત્ર અને ચુમ્બકશાસ્ત્રમાં આ યંત્રથી વધારે પ્રગતિ કરી હોય એમ સચોટ સિદ્ધ થતું નથી

૮. રસાયનવિદ્યા.

પ્રાચીન હિન્દુઓના રાસાયનિક જ્ઞાન સંબંધી પુષ્કળ લખાયું છે ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉયના બે પુસ્તકોનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં ગ. વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રગટ કર્યો છે તે ઉપરાંત ડૉ. રૉયે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં આપેલા બે ઉત્તમ ભાષણોનો અનુવાદ "વસન્ત" પુ ૧૭ માં મારા હાથે થયેલો છ તેથી આ વિષયમાં વધારે વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી

બીજા દેશોની માફક હિન્દમાં પણ રસાયનવિદ્યા પ્રથમ તો આયુર્વેદનું—ઔષધવિદ્યાનું અંગ હતું અને ઔષધના સંશોધન અને વિશોધનમાં રસાયનિકો મચ્યા રહેતા યુરોપના મધ્યકાલીન રસાયનિકો પણ સોનું બનાવવા માટે પારસમણિની અને અમર થવાને માટે જીવનરસની શોધમાં મચ્યા રહેવાને લીધે જ અર્વાચીન રસાયનવિદ્યાનો પાયો નંખાયો હતો. કીમીઆગીરી અને રસસિદ્ધિ, એ પણ હિન્દમાં ઘણા સમય સુધી રાસાયનિકોને ઉત્તેજક બળ આપતા ઈ. સ. ૧૧ થી ૧૮ સૈકા સુધીના રસશાસ્ત્ર અને યોગસિદ્ધિ પણ સંબદ્ધ ગણાતા પતંજલિએ (ઈ. સ. પૂ બીજા સૈકામાં) મોક્ષનો એક માર્ગ રસાયન ગણાવ્યો છે, કારણ કે તેનાથી આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે અને અમર થઈ શકાય છે અને અમર થયા પછી મોક્ષપ્રાપ્તિની તૈયારીનો અવકાશ મળી શકે છે

આ પ્રમાણે આયુષ્ય લંબાવવાને માટે અનેક પ્રયત્નો કરતાં ધાતુમય ઔષધોની શોધ થઈ હતી આરબ અને યુનાની હકીમો આ ધાતુમય ઔષધોથી ઘણા ડરતા અને હિન્દુઓનો પારા અને બીજી ધાતુઓની ભસ્મોનો સંગ્રહ અપ્રતિમ ગણાતો એટલું જ નહીં પણ ધાતુવિદ્યા એટલે ખનિજ પદાર્થોમાંથી ધાતુશુદ્ધિની ક્રિયામાં હિન્દુઓએ ખાસ કુશળતા મેળવી હતી. લોખંડ અને ગજવેલ બનાવવામાં તેમની કુશળતાની ખ્યાતિ પશ્ચિમના બધા દેશોમાં પ્રસરેલી હતી. દમાસ્કસની પ્રખ્યાત તલવારો બનાવવાનો હુનર ઇરાનીઓ હિન્દમાંથી શીખ્યા હતા અને પાછળથી આરબો પણ શીખ્યા હતા દીલ્હીના કુતુબમિનારાની નજીકનો દોઢ હજાર વર્ષ જેટલો પ્રાચીન લોખંડનો સ્તંભ, જગન્નાથપુરીના મ્હોટી લોખંડની પીઢોના આંકડા (ગર્ડરો), સોમનાથના પ્રાચીન મંદિરના નકશીવાળા દરવાજા, નરવારની મ્હોટી તોપો,—એ સર્વે પ્રાચીન સમયની ધાતુવિદ્યામાં મેળવેલી પ્રવીણતાની નિર્ણયાત્મક સાક્ષી પુરે છે

૯. ઔષધવિદ્યા.

પ્રાચીન સમયની વિવિધ પ્રજાઓને ઔષધિના શોધન અને તેમના ઉપયોગ વિષે હિન્દુઓ પાસેથી તેમજ આરબો અને યુનાની હકીમો પાસેથી ઘણું શીખવાનું મળ્યું હતું. યુરોપમા અર્વાચીન ઔષધવિદ્યા, અને વૈદ્યવિદ્યા ફક્ત ત્રણસેં વર્ષ જેટલી જુની ગણી શકાય: તે પહેલા યુરોપના લગભગ બધા પ્રદેશોમા ઔષધોની સાથે તાવીજો, દોરાઓ, અને બીજી વહેમી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. કોલમ્બસના અમેરિકાથી પાછા આવ્યા પછી સ્પેનની પ્રજા-મા વિસ્ફોટક વગેરે રોગો લગભગ આખી પ્રજામાં ફુટી નીકળ્યા હતા. આ રોગને ઇશ્વરી કોપ માનવામા આવતો અને પ્રાર્થના અને દાન વગેરેથી કોપની શાંતિ કરવાના પ્રયત્ન થતા હતા: વહેમ, અજ્ઞાન, અને અનિશ્ચિતતાના આ સમયમાં હિન્દુઓનુ આયુર્વેદ અને ઔષધવિદ્યાનું જ્ઞાન અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ હતું એમ સ્વીકારાય છે. હિન્દુ આયુર્વેદનું જ્ઞાન આરબ અને યુનાની પ્રજાઓની મારફત યુરોપમા પ્રસરવા પામ્યું હતું અને અર્વાચીન વૈદકશાસ્ત્રના ઉદ્ભવમાં આ પ્રાચીન જ્ઞાન ઉપયોગી થઇ પડયું હતું અને તેથી ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી પણ પ્રાચીન હિન્દુઓના આ પરાક્રમો માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

આયુર્વેદના મૂળ ગ્રંથકારો ચરક અને સુશ્રુત લગભગ અઢીહઝાર વર્ષ જેટલા પ્રાચીન છે. ચરક (ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦) ઔષધ સંગ્રહ માટે વિખ્યાત છે અને સુશ્રુત (ઇ. સ. ૧૦૦) શસ્ત્રવૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ તે બંને જણુ કોઇ નવા શોધકો નહોતા: ફક્ત તેમના પૂર્વના સમયમા સંગ્રહ થયેલા જ્ઞાનભંડારને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપનારા હતા. તેમના પુસ્ત-કોમાં મળી આવતા વનસ્પતિ અને ઔષધના વર્ણનો, અને રોગોની ચિકિત્સા ઉપરથી તેમની પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ માટે આપણને આશ્ચર્ય અને અભિમાન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી. જે સમયમાં ગૅલેન નામના પ્રાચીન ગ્રીક વિદ્વાનની ખોટી માન્યતાઓના અંધકારમા યુરોપના વૈદ્યો ગોથા મારતા હતા તે સમયમાં (ઇસ્વી. પહેલા અને બીજા સૈકામાં) રોગ-ચિકિત્સા અને ઔષધનિદાનમા હિન્દુ વૈદ્યો પ્રવીણ હતા: તેમણે શસ્ત્રવિદ્યામાં પણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને તે સમયના પુસ્તકોમા ૧૨૭ જાતના શસ્રોનું વર્ણન કરેલું છે.

ઔષધશાળા અને રોગગ્રહોની પ્રણાલિકા ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકાના સમયથી બંધા-યેલી છે: અશોકના સમયના સ્તંભ લેખોમા ઢોર અને મનુષ્યના રોગનિવારણને માટે ઔષ-ધોનું વર્ણન જોવામા આવે છે, ત્યારે યુરોપમાં સાતસો વર્ષ પછી જ પહેલી ઇસાઇ ઇસ્પિ-તાલ ઇ. સ્વી. ચોથા સૈકામાં કોન્સ્ટન્ટાઇને બંધાવી હતી. યુરોપમા નવી ગણાતી કેટલીએક ઔષધિઓ પ્રાચીન કાળથી હિન્દમા વપરાય છે. ધાતુઓ અને તેમની ભસ્મો પણ પહેલી હિન્દમાં ઔષધ તરીકે વપરાતી શરૂ થઇ હતી. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન પ્રજાઓમા ધાતુ-મય ઔષધો બાહ્યોપચાર તરીકે વપરાતા; પરંતુ પારા અને બીજી ધાતુઓના ઔષધોની શોધ પહેલાં હિન્દમા થઇ હતી. ઇસ્વી સાતમા સૈકામાં વરાહમિહિરે પારા અને લોહની ભસ્મોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તે પહેલાના સમયના ગ્રંથોમાં ધાતુમય ઔષધોનું વર્ણન છે; આ બધા ગ્રંથોના આરબોએ તરજુમા કરીને સ્પેન દ્વારા યુરોપમા પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. યુરોપમા ધાતુ-મય ઔષધોનો ઉપયોગ પેરેસેલ્સસના સમય પછી જ સોળમા સૈકામા થયો હતો: બારમા સૈકાના ગ્રીક હકીમોને પણ ત્રિફળા જેવી પ્રાચીન હિન્દુ ઔષધિનું જ્ઞાન હતું; ઍક્ચુએરી-

અસ નામના એક ગ્રીક વૈદ્યે ત્રિફળાનુ નામ "ત્રિફેગ પાર્વા" આપ્યુ હતુ હિન્દ વૈદકમા સોમલ, લોહ, અને રસ (પારા) નો ઉપયોગ જોઇને આરબ અને યુનાની હકીમો વિસ્મય પામતા, હજુ આયુર્વેદ કરતા યુનાની દવાઓમા આ ધાતુઓ અને તેમની ભસ્મો ઘણાજ ઓછા અશે જોવામા આવે છે

વૈદકની સાથે પ્રાચીન હિન્દુઓમા શસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે ખીલવેલી હતી શરૂઆતમા તો યુદ્ધમા, ખેતીમા, અને શિકારમા થતા અકસ્માતમા તેનો ઉપયોગ સારો થવા પામ્યો હતો, અને તે સમયમા તીર, કાટા, શલ્ય, વગેરે શરીરમા દાખલ થયેલા અનિષ્ટ પદાર્થોને દૂર કાઢવાનુ કામ પ્રાથમિક હશે, અને તે સમયમા આ શસ્ત્રવિદ્યાને શલ્યવિદ્યા કહેવામા આવતી

સુશ્રુત (ઇ સ ૧૦૦) ના સમય પહેલા આ શસ્ત્રવિદ્યા સારી સ્થિતિએ પહોચી હતી, મૃત અને જીવત પ્રાણીઓને ચીરીને તેમની અદરની રચના જોવાને તેમજ, જીવત પ્રાણીઓ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવામા તે સમયે ખાસ નવીનતા ગણાતી નહી તે સમયમા બૌદ્ધ અને જૈન અહિંસાનો અધ મત હાલના જેટલો પ્રચલિત થયો નહીં હોય એમ લાગે છે પરતુ પાછળથી તે મતની અસરને લીધે આ શસ્ત્રવિદ્યામા આગળ પ્રગતિ થઇ નહોતી ઇ સ. પહેલા સૈકામા શસ્ત્રવિદ્યાનુ જ્ઞાન હિન્દમા સારી રીતે પ્રસરેલુ હતુ અને તે સમયના એક વિદ્વાન શસ્ત્રવૈદ્યનુ નીચેનું વાક્ય એક અર્વાચીન શસ્ત્રવૈદ્યને શોભાવે તેવુ છે —

"વૈદકમા શસ્ત્રવિદ્યા સર્વોત્તમ અને એક સ્થાન ભોગવે છે, કારણ કે તેમાં તર્ક અને બુદ્ધિના દોષ રહી શકતા નથી—અને શુદ્ધ હોવાથી તેનો ઉપયોગ શાશ્વત રહે છે, તે સ્વર્ગની ઉત્તમ બક્ષીસ છે અને કીર્તિ સપાદન કરવાનું નિશ્ચિત સ્થાન છે"

હિન્દુ શસ્ત્રવિદ્યામા ૧૨૭ જાતના શસ્ત્રોનુ વર્ણન છે અને તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીઓને ભીણ, કુંધી, કાકડી, વગેરે દ્રવ્યો આપવામા આવતા આ પ્રમાણે અનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછીજ જીવન્ત અને મૃત પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગ કરવા દેવામા આવતા. પાટા બાધવાને માટે મનુષ્યના શરીરના વળી લાકડાના નમુના ઉપર પ્રેકટીસ (મહાવરો) કરાવતા

યુરોપમા સોળમા અને સત્તરમા સૈકા સુધી આ હુનર હજામોના હાથમા હતો તેના કરતા પ્રાચીન હિન્દુ શસ્ત્રવૈદ્યો પોતાની વિદ્યામા સારી પ્રગતિ કરી શક્યા હતા એ નિશ્ચક છે પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજામા મૃત શરીરની વહેમપૂર્વક પૂજા થતી હતી અને તેથી તેની ઉપર શસ્ત્રવિદ્યાના પ્રયોગના પ્રસગો ભાગ્યેજ મળતા, અને તેથી ગ્રીક વૈદકના પિતા હિપોક્રેટસનું શરીર રચના અને શરીરવ્યાપાર સબધીનું જ્ઞાન ઘણુ અપૂર્ણ હતુ પરતુ તે સમયના હિન્દુ વૈદ્યોનું જ્ઞાન, તેમનું નિરીક્ષણ, અવલોકન અને વર્ણન કરવાની ચોકસાઇ વિસ્મયકારક છે તેમણે ૫૦૦ પેશીઓનું વર્ણન આપેલુ છે તેમાથી ૪૦૦ હાથ અને પગ, હડપચી, અને આગળામા, ૬૬ શરીર trunk મા અને ૩૪ ખભાની ઉપરના ભાગમા દર્શાવેલા છે તેમની અસ્થિની ગણત્રી અને વર્ણન, તેમના સમય અને તેમની વર્ણનની વિલક્ષણ પદ્ધતિ જોતા, અર્વાચીન અસ્થિવિદ્યા કરતા ઓછી ચોક્સ ગણી શકાય નહી હાલમા મનુષ્યના શરીરની મુખ્ય અસ્થિની સખ્યા આશરે બસે ગણાય છે અને ચરકમા ૩૬૦ અને સુશ્રુતમા ૩૦૦ વર્ણવેલી છે વળી દાતના મૂળ sockets બત્રીસ અને ૨૦

નખને હાડકા અસ્થિ તરીકે ગણ્યા હતા તેથી તેની સંખ્યા ૬૦ જેટલી વધારે હતી. હાલની સંખ્યા કરતાં સુશ્રુતની સંખ્યા એકસો જેટલી વધારે હોવાનું કારણ એમ દર્શાવાય છે કે તેણે અસ્થિઓના ટેકા, અને Cartilage ને અસ્થિમા ગણ્યા હતા.

પાચન—અન્નપાચન—નું વર્ણન પ્રાચીન હિન્દુ વૈદકમા આપેલુ છે; આમાશય Stomach માં ખોરાક પહેલાં ગળપણવાળા કફથી મિશ્રિત થાય છે અને ત્યાર પછી તેમાંથી અમ્લ-રસના સંયોગથી તેનું પાચન થાય છે. તેની ઉપર પિત્તના કાર્યથી રસ થાય છે. આ રસનો સ્વાદ કટુ લાગે છે. આ રસના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભાગ બને છે. સ્થૂલ ભાગ ધમનીઓ મારફત વ્યાન વાયુથી આખા શરીરમા પ્રસરે છે: અને સૂક્ષ્મ ભાગ બીજી ધમનીઓ મારફત હૃદય (જેને રસનો ભંડાર ગણવામા આવે છે) યકૃત (Liver) અને પ્લીહા (Spleen) મા જાય છે અને ત્યા રક્તત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. સ્થૂલ રસમાથી વાયુ અને માંસાગ્નિની મદદથી પૃથ્વીમય તત્ત્વોમાથી માસ બંધાય છે; અન્નના પૃથ્વી અને આપમય તત્ત્વોમાથી દેહમાંથી વાયુની મદદથી મેદ—ચરબી—બને છે; આ મેદ સૂક્ષ્મ અંશો-માંથી પૃથ્વી, વાયુ, અને તેજના સંઘાતથી શ્લેષ્મના આવરણમા કઠિન હાડકાં અસ્થિ બંધાય છે; આ અસ્થિના પોલાણમાં મેદ રહે છે અને તે મેદમાંથી શુક્ર બંધાય છે. આ વર્ણનમા અપૂર્ણતા અને અચોકસાઇ ઘણી છે અને અર્વાચીન જ્ઞાનની સાથે તેને સરખાવી શકાય નહીં.

રસપરિક્રમણના આ જ્ઞાન ઉપરથી એટલું તો ધ્વનિત થાય છે કે રક્તપરિક્રમણની ગતિ વિષે પ્રાચીન હિન્દુઓને શંકા નહોતી. રસની અને રક્તની ગતિનું કેન્દ્રસ્થાન હૃદય છે એ વાત સ્વીકારાઇ હતી; રક્ત હૃદયમાં શિરાઓ વાટે જાય છે અને તેમાથી ધમની વાટે શરીરમા પ્રસરે છે એટલી સાધારણ વાત તો તેમની સમજમા હતી. પરંતુ તે સિવાય રક્તશુદ્ધિમા હવા અને ફેફસાંના ઉપયોગ સંબંધી તેમનું જ્ઞાન અપૂર્ણ હતું. તે છતા પણ તે સમયની બીજી પ્રાચીન પ્રજા કરતા ઉતરે તેમ ન હતું તે કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. હૃદ-યને અગત્યનું સ્થાન આપવામા પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે પ્રાચીન હિન્દુઓએ પણ ભુલ કરી હતી. હૃદયને ફકત રક્તાશય તરીકે નહીં પણ પાચન થયેલા રસનો ભંડાર ગણવામા આવતું અને તેની સાથે ચેતનનું પણ સ્થાન ગણવામાં આવતું. આથી Nervous system નું જ્ઞાન પ્રાચીન વિદ્યામા વાસ્તવિક રીતે ખરૂં નહોતું.

ચરક અને સુશ્રુતમા હૃદયને મુખ્ય ઇંદ્રિય અને ચેતનનુ સ્થાન કહેવામા આવ્યુ છે; પરંતુ તે સમય પછીનાં તાન્ત્રિક પુસ્તકોમા મગજ, અથવા તો બ્રહ્મરંધ્રને મુખ્ય સ્થાન આ-પવામાં આવ્યું છે; તેની સાથે જ્ઞાનતંતુઓ, નાડીઓ (Nerves) અને જ્ઞાનતંતુચક્રોનું અને તે દરેકની માનસિક સ્થિતિ અને વિચારની સાથેના સંબંધનું વર્ણન મળે છે. યૌગિક સંપ્રદાય પ્રમાણે જીવ—આત્મા મગજના બ્રહ્મરંધ્ર વિભાગમા (મગજની મધ્યરેખા અને Munroe's foramen ની વચ્ચેના સ્થાનમા) રહે છે; અને તેમાથી બ્રહ્મદંડ (કરોડના હાડકા-મેરૂ) મા, બ્રહ્મનાડી, સુષુમ્ના નાડી, અને મનોવહા નાડીમા રમે છે. સુષુમ્ણાના મધ્ય રજ્જુમાથી "ઇડા" અને "પિંગલા" નામની નાડીઓ (જ્ઞાનતંતુઓ) નીકળે છે. તે વર્ણનના દસ ચક્રોમાથી ત્રણ ચક્રો ખાસ અગત્યના છે. એક તો આજ્ઞાચક્રમાથી

ગતિ અને ચલનના ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે, બીજુ મનશ્ચક જેમા જ્ઞાનેન્દ્રિયના તતુઓ —ગંધવહા, રૂપવહા, શબ્દવહા, રસવહા, અને સ્પર્શવહા નાડીઓ એકઠી થાય છે મનશ્ચક મનોવહા નાડીથી જીવની સાથે સયુક્ત થાય છે ત્યારે જ નવિકલ્પ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે આ જ્ઞાનતતુઓની સખ્યા એકદર સાતસો ઉપરની ગણવામા આવે છે આ વર્ણન અર્વાચીન જ્ઞાનતતુસ્થાનના વર્ણનની સાથે સતર મળતુ આવતુ નથી તો પણ તેનો કેટલો એક ભાગ ખરો પડે છે એ માટે તે કાળના હિન્દુઓને ધન્યવાદ ઘટે છે સાધારણ વૈદક વિદ્યા માટે આ જ્ઞાન ઉપયોગી નહીં હોય પરતુ યોગીઓ અને યોગના ઉપાસકો હજી પણ એ વિદ્યાપ્રણાલિકાને સત્ય સમજીને ચાલે છે

પ્રાચીન હિદુઓ ગર્ભવિદ્યા, ગર્ભપોષણ અને ગર્ભવૃદ્ધિ વિષે સારૂ જાણતા હતા. માતા ચીરીને અથવા તો બીજી રીતે પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ અને અવલોકનથી પ્રાપ્ત કરેલુ તેમનું જ્ઞાન અર્વાચીન સમયમા પણ બહુ અશુદ્ધ ગણી શકાય નહી સુપ્રજનનવિદ્યા અને અન્વય Heredity ના તત્ત્વો પણ તેઓ સારી રીતે સમજ્યા હતા જાતિની શુદ્ધિ જાળવવા માટે અને વિદેશી અને અનાર્ય પ્રજાઓને દૂર રાખવાને માટે જ્ઞાતિસસ્થા ઘણી ઉપયોગી થઇ પડી હશે અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્નના સિદ્ધાન્ત નીચે સુપ્રજનન વિદ્યાના તત્ત્વોનો ભાસ થાય છે તે ઉપરાત બીજા રીવાજો, અને પ્રણાલિકા ગર્ભરક્ષણ અને સુપ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે અનેક રીતે અનુકૂલ હતા. આ રીવાજો સાપ્રત કાળમા કેટલે અશે ઉપયોગી છે એ વિવાદગ્રસ્ત વિષયમા ન ઉતરતા આપણે એટલુ તો કહી શકીશુ કે પ્રાચીન સમયની બીજી પ્રજાઓ કરતા હિન્દુ વિદ્વાનોનું આ વિષયનું જ્ઞાન વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું હતું

૧૦. વનસ્પતિ વિદ્યા.

ઔષધને માટે આવશ્યક વસ્તુઓને સ્વહસ્તે એકઠી કરવાની પદ્ધતિને લીધે પ્રાચીન હિન્દુ વૈદ્યોનુ વનસ્પતિ વિદ્યાનુ જ્ઞાન તે સમયમા ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું વનસ્પતિઓનું ચરકમા અને ચક્રપાણિમા નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામા આવ્યુ હતું

વનસ્પતિઓ

- વનસ્પતિ — ફુલવગર ફલ ધારણ કરનાર
- વાનસ્પત્ય — ફુલ અને ફલ બને ધારણ કરનાર
- ઔષધિ, — ફલ આવ્યા પછી મરી જાય તેવા છોડવા
  - ફલ ધારણ કરનાર
  - ફલ ધારણ કર્યા વિના મ્હોટા થઇને સુકાઇ જનાર
- નિરન્ધ. — ફાલતા થડવાળા

વૈશેષિક સંપ્રદાયના પ્રશસ્તિપાદ નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરે છે—

(૧) તૃણ—ઘાસ. (૨) ઔષધિ—ફૂલ થયા પછી સુકાઇ જનારા. (૩) લતા—વેલાઓ (૪) અવતાન—બાગના ઝાડો અને છોડવા. (૫) વૃક્ષો–ફુલ અને ફલ ધારણ કરનાર. (૬) વનસ્પતિ–ફુલ વગર ફલ ધારણ કરનાર.

ઉદયન (ઇ. સ. ૯૭૫), વૃક્ષ અને વનસ્પતિમા જીવન, મરણ, ઉંઘ, જાગરણ, રોગ, દવાની અસર, બીજમાથી સજાતી અનુબન્ધ, અનુકૂલ પદાર્થ તરફની ગતિ અને પ્રતિકૂલ પદાર્થથી દૂર જવું વિગેરે ગુણોનું વર્ણન કરે છે. સૂર્યમુખી ફુલની સૂર્ય તરફની ગતિના વિચાર ઉપરથી ઉપજતી કવિતા અને બીજી અનેક કલ્પનાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. સૂર્યની શક્તિ વનસ્પતિઓમા એકત્રિત થાય છે અને મૃત વૃક્ષોને બળતણ તરીકે વાપરતાં આ સૂર્યશક્તિનો જ ઉપયોગ થાય છે.

વનસ્પતિમા જીવ હોઇ શકે અને તેમનામા પ્રાણીજીવનનું સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે એ વિચાર અર્વાચીન વનસ્પતિવેત્તાઓને કબુલ કરાવવાને માટે સર જગદીશ ચંદ્ર બોસને વીસ વર્ષ લાગ્યા; પરંતુ પ્રાચીન હિન્દુઓને લજ્જાવતી–લજામણીમાં “ संकोचादि परिस्फुटो क्रिया ” નું જ્ઞાન હતું. વનસ્પતિ જીવનનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતા ગુણરત્નાકર નામના જૈન ગ્રંથમાં વનસ્પતિમા (૧) બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, અને વૃદ્ધાવસ્થા (૨) નિયમિત વૃદ્ધિ (૩) નિદ્રા, જાગ્રદવસ્થા, (૪) સ્પર્શથી સંકોચ અને વિકાસ, અને આધાર (ટેકા) તરફની ગતિ (૫) ઘા વાગવાથી અને છોલાવાથી સુકાઇ જવું, (૬) આહારની અનુકૂલતા અને પ્રતિકૂલતાની સાથે તેમની વૃદ્ધિ અને મરણ, વ્યાધિ રોગનિદાન, અને વૃક્ષાયુર્વેદ, વગેરેનું વર્ણન જોવામા આવે છે. વૃક્ષો અને વનસ્પતિમા ચેતના અને અંતઃસંજ્ઞા હોય છે એ તો હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં સ્વીકારાય છેઃ તેમનામાં સુખ દુઃખ અનુભવવાની શક્તિ હોય છે પણ તે અતિમંદ અને ગુપ્ત હોય છે. **वृक्षास्तु चेतनावन्तोऽपि तमश्छन्नज्ञानतया शास्त्रोपदेशविषया एव** ।–ચક્રપાણિ. પરંતુ તેમની એ ચેતના મનુષ્ય જેવા પ્રાણીના મગજના વિચારો કરતા ભિન્ન પ્રકારની છે કે કેમ એ એક ઘણો ગૂઢ પ્રશ્ન છે. મનુષ્ય થાકી જાય છે ત્યારે તેના જ્ઞાનતંતુઓ અને મગજમાં જે કાંઇ ફેરફાર થાય છે, તેવો માનસિક વ્યવહાર હજુ સુધી સ્પષ્ટ રીતે વનસ્પતિઓમા જોવામા આવતો નથી. સર જગદીશનું કામ આ દિશામા ચાલુ છે અને તેમાથી હજુ ઘણી આશા રખાય છે. પરંતુ એક શંકા–પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિમાં એક જ પ્રકારનું જીવન હોય અને તેમની ઉત્ક્રાન્તિ સિદ્ધ થઇ શકતી હોય તો પછી સર્જન અને સૃષ્ટિકારની શી જરૂર ?

૧૧–પ્રાણીવિદ્યા.

વનસ્પતિ વર્ણનની સાથે પ્રાણી વર્ણન અને તેમના વર્ગીકરણમાં પ્રાચીન હિન્દુઓ પ્રવીણ હતા. યજ્ઞમા અપાતા પ્રાણીઓની આહુતિના રીવાજને લીધે, ખેતીમાં ઢોરના ઉપયોગને લીધે, અને યુદ્ધમા ઘોડાઓના અને હાથીના ઉપયોગને લીધે, તેમજ માસ મત્સ્યાદિના ખોરાકમાં અથવા ઔષધમા ઉપયોગને લીધે, પ્રાણીઓના બહારના વર્ણન અને તેમની અંદરની રચના વગેરેનું જ્ઞાન તેમને સારી રીતે થવાં પામ્યું હતું. દલ્વણે આપેલું હરણ અને

પક્ષિઓનું, તેમના બહારના દેખાવ અને વર્ણનું ચોકસ વર્ણન વણા અગ ખરૂ છે નુનુ વમા છ જાતની કીડીઓ, (પિપીલિકા), ૭ જાતની માખો, પાચ જાતના મચ્છર, આઠ જાતના કાનખજુરા, ત્રીસ જાતના વીછી અને છ જાતના કરોળીઆનુ વર્ણન છે પ્રાણીઓના વર્ગીકરણમા તેમની જન્મ અને ઉત્પત્તિ પ્રમાણે, અથવા તો તેમની Senses જ્ઞાનેન્દ્રય, તેમનું વર્તન, અને તેમની મનુષ્યને ઉપયોગિતાના ઉપર આધાર રાખવામા આવતો. ભવિષ્યપુરાણમા નાગ અને સાપમા કેવી રીતે પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે, કઇ ઋતુમા ઇંડા ઉત્પન્ન થાય છે અને કઇ ઋતુમા ઇંડાનુ નર અને માદા જાતણુ કરે છે વગેરેનુ વર્ણન, ઇંડા પરિપક્વ થતા તેના લાલ રગ ઉપરથી નર અને સોનેરી રગ ઉપરથી સ્ત્રી સર્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, જન્મ્યા પછી સાત દિવસમા સાપનો રગ ઘેરો થાય છે અને પદર દિવસમા દાત આવે છે અને બાવીસ દીવસે દાતમા ઝેર ઉત્પન થાય છે અને પચીસમી રાત્રે આ ઝેર કાતીલ થાય છે, છ છ મહીને સાપ કાચળી ઉતારે છે, મનુષ્ય, નોળીઓ, મોર, ચકોર, બિલાડી, વીંછીથી સાપનુ મોત થાય છે, પરતુ તેમાથી બચવા પામે તો તે ૧૨૦ વર્ષ જીવે છે—આ વર્ણન ઉપરથી પ્રાચીન હિન્દુઓનુ દષ્ટિનુ અવલોકન અને નિરીક્ષણ વૃત્તિનુ આપણને ભાન થાય છે પ્રાણીઓના વર્ગીકરણમા સ્વેદજ (તાપ અને ભેજમા ઉત્પન્ન થતા) અડજ (ઇંડામાથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ, કીટ, કીડી) ઉદ્ભિજ્જ (અવ્યક્ત રૂપમા ઉત્પન્ન થતા) દેડકા [प्रावृट्काले तत (महेश्वर शुक्रात्) मण्डादय जाता] અને જરાયુજ placental ગર્ભમાથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓ ચતુષ્પાદીઓ એ મુખ્ય હતા આ પ્રાથમિક વર્ગીકરણના નાખના ડૉ. વજેન્દ્રનાથ શીલે આપેલા છે પરતુ વે સઘળામા બાહ્ય વર્ણન સિવાય અદરની રચના અને અદરની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન આધાનૂત નહી હોવાથી વાસ્તવિક રીતે અર્વાચીન વિજ્ઞાનમા તે ઉપયોગી થઇ પડે તેમ નથી. તેથી પ્રાચીન હિન્દુઓને પ્રકૃતિ અભ્યાસ, પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ અને અવલોકન માટે આપણે જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ધન્યવાદ તેમની પ્રાણીઓના અતર રચના અને અતર પ્રવૃત્તિના અભ્યાસને માટે આપી શકાય નહીં, તેનુ એક કારણ એ કે તેમનુ નિરીક્ષણ અને વર્ણન એકજ દષ્ટિથી કરવામા આવ્યુ હતું અને તે તત્વજ્ઞાનની અને ધાર્મિક વિચારના સબધની દષ્ટિથી. દરેક વિષયને ધર્મભાવ અને તત્વજ્ઞાનથી તદ્દન જુદુ પાડવાની જ્ઞાનની પદ્ધતિ તે સમયમા પ્રચલિત નહોતી

ઉપસહાર.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થયુ હશે કે પ્રાચીન હિન્દુઓએ એકજ વિષયમા નહી પણ વિજ્ઞાનની લગભગ બધી શાખાઓમા એક સરખા પ્રકારની પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તત્વજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, અને આયુર્વેદનું તેમનુ જ્ઞાન બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓના કરતા અગ્રગણ્ય હતું, અને પછીથી આરબ, તુર્ક અને સ્પેનીશ પ્રજાઓ મારફત આ જ્ઞાન યુરોપને પહોચ્યુ નહોત, તો મધ્યકાલીન યુરોપના અધકારનો સમય વધારે લબાયો હોત. વિજ્ઞાનની બધી શાખામા મેળવેલી પ્રવીણતા ધ્યાનમા રાખીએ તો પછી ખાલ્ડીઅન, ઇજીપ્શીઅન, ગ્રીક, ફીનીશીઅન, કે વીરીઅન પ્રજાઓના સસર્ગથીજ હિન્દમા વિજ્ઞાનનો પાયો

નંખાયો હતો એ મત સ્વતઃ તુટી જાય છે; કારણ કે તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે હિન્દી વિદ્વાનો પોતાના સ્વતંત્ર અન્વેષણથી પ્રકૃતિનાં ગૂઢ સત્યો શોધી કાઢવાને સમર્થ હતા.

બીજું એક યાદ રાખવાનું છે કે હિંદમાં વિજ્ઞાનનો દીપ અમુક સમય સુધી ઝળકીને બુઝાઇ ગયો નહોતો. વેદિક સમયથી પૌરાણિક કાળ સુધીના લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી અને ત્યાર પછી બીજાં પંદરસો વર્ષ સુધી પણ આ દીપની જ્યોતિનો પ્રકાશ દેશમાં સર્વત્ર પથરાઇ રહેલો હતો. દેશનો વિસ્તાર વિશાળ હોવા છતાં પણ વિજ્ઞાનભકતોને આ દીપનો પ્રકાશ બધે પહોચતો. તેથી ફકત કાશી જેવા મ્હોટાં શહેરોમાંજ નહીં પણ પંજાબમાં તક્ષિલા, બંગાલામાં નાલન્દ, રજપુતાનામાં ઉજ્જયિની અને તેમના જેવા બીજા અનેક સ્થળોમાં વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણમાં મચ્યા રહેતા હતા. નાલન્દ, વિક્રમશીલા ઉદન્દપુરના મઠોમાં દસ દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણતા અને તેમને રસાયનશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવતું એ વિષે ડો. રૅાયે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચરક (ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦) પંજાબનો રહેવાશી હતો; સુશ્રુત (આશરે ઇ. સ. ૧૦૦) કાશીમાં રહેતો હતો એમ ધારવામાં આવે છેઃ વાગ્ભટ (આશરે ઇ. સ. ૭૦૦) નું નિવાસસ્થાન સિંધમાં હતું; ચક્રપાણિ (ઇ. સ. ૧૦૫૦) બંગાલી હતો; આર્યભટ્ટ ઇ. સ. ૪૭૬ માં પાટલીપુત્રમાં જન્મ્યો હતો અને સારંગધર (ઇ. સ. ૧૩૫૦) રજપુતાનામાં રહેતો. તે ઉપરાંત મગધ, ઓરીસા, નેપાલ, તિબેટ, દખ્ખણ, કલિંગ, અને કોંકણ પ્રાંતોમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિકોના નામ મળી આવે છે. આવા મ્હોટા વિસ્તાર ઉપર પથરાઇ ગયેલા વિદ્વાનમંડળમાં દૃષ્ટિબિંદુ અને કાર્યક્રમની ભિન્નતા જેવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેથી પ્રાપ્ત થતી વિવિધતા અને નવીનતા હિન્દુ પ્રાચીન વિજ્ઞાનનું એક ખાસ લક્ષણ છે. તેથી ઉલટું વાસ્તવિક સહકાર ટીકા, અને વિવેચનના અભાવે અપૂર્ણતા વગેરે દોષો જેવામાં આવે છે. ને છતાં તમારી ખાત્રી થઇ હશે કે પ્રાચીન હિન્દુઓનું વિજ્ઞાન ઉંચા પ્રકારનું હતું, અને આ વારસો મેળવવાને અને સાચવવાને માટે, અને તેને અર્વાચીન સમયને અનુકૂલ રૂપમાં મુકવાને માટે ઘણી મહેનત અને ખંતની જરૂર છે. વનસ્પતિ વિદ્યાના એકજ નિયમની અર્વાચીન દૃષ્ટિએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં સર જગદીશ બોઝે પોતાનું આખું જીવન વ્યતીત કર્યું છે. એવા અનેક વિદ્વાનો ગુજરાતમાં નીપજે અને ગુજરાતના વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરે અને હિન્દનું પ્રાચીન ગૌરવ અર્વાચીન પદ્ધતિએ સિદ્ધ કરે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરામશું.

ચરક સંહિતામાં દઢબલનો હાથ.

(લેખક—રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી.)

આયુર્વેદના મૂળભૂત અને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રન્થો ત્રણ, ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ આ ત્રણ ગ્રન્થોને માનથી વૃદ્ધત્રયી કહે છે પણ આ ત્રણમાંયે ચરક અને સુશ્રુત વાગ્ભટ કરતા ઘણા વધારે પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર છે વાગ્ભટે એ બેમનો ઘણો આધાર લીધો છે ચરક સુશ્રુતમા સુશ્રુત વધારે ચોક્સ અને વધારે સર્વગ્રાહી છે ત્યારે ચરક વધારે પ્રાચીન છે ટુંકામા આયુર્વેદનો જૂનામા જૂનો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા છે

મૂળ પુનર્વસુ આત્રેયે ઉપદેશ કર્યો, એના શિષ્ય અગ્નિવેશે કાયચિકિત્સાનુ તંત્ર રચ્યુ અને એમા વિશાળ સુધારા વધારા કરી ચરકે એનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો આનું નામ ચરકસંહિતા અત્યારે તો આખો ગ્રંથ ચરકસંહિતા નામથી જ પ્રખ્યાત થયો છે અને એમા કાઇ નવાઇ પણ નથી હાલની ચરકસંહિતામા પુનર્વસુ આત્રેયનો કેટલો ભાગ છે ? અગ્નિવેશે એમા શુ વધાર્યું છે ?—કે ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરતા જૂનુ કેટલુ એમ ને એમ રાખ્યુ અને કેટલુ પોતે નવુ ઉમેર્યું એ કાઇ સમજાતું નથી એ નક્કી કરવાનુ કાઇ સાધન પણ નથી

પ્રતિસંસ્કર્તાનુ કર્તવ્યક્ષેત્ર પણ નાનુ નથી ચરકસંહિતામા જ લખ્યુ છે કે—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥ च सि अ १२

અર્થ—"ટુંકામા કહ્યુ હોય તેનો વિસ્તાર કરે, વધારે પડતુ લાંબુ હોય ત્યા ટુંકુ કરે ટુંકામા સંસ્કર્તા જૂના તંત્રને ફરી નવુ કરે છે ' આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે અગ્નિવેશ તંત્રના લખાણને ચરકે પોતાના દેશકાળના આયુર્વેદના જ્ઞાનની કક્ષામા મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોવો જોઇએ આ રીતે જોતા આ ગ્રન્થ ચરકસંહિતા કહેવાય છે તે યોગ્ય જ છે પણ ચરકાચાર્યે જે રૂપમા આ ગ્રંથ એમના શિષ્યોને આપ્યો હતો તે રૂપમા આજે આપણી પાસે નથી ચરકે સંપૂર્ણ કર્યો હતો કે નહિ તે પણ આપણે જાણતા નથી. પણ ઘણા વખત પહેલા ગ્રંથ ત્રુટિત થઇ ગયો હતો અને પંચનદના દઢબલે ૪૧ અધ્યાયો ઉમેરી ગ્રંથ સંપૂર્ણ કર્યો, પણ નામ ચરકસંહિતા જ રહેવા દીધુ તેણે પોતાની અનુપૂર્તિમાં પણ અગ્નિવેશ પુનર્વસુ આત્રેયને પૂછે છે અને આત્રેય જવાબ આપે છે એ રીતનું લખાણ કર્યુ છે પણ ગ્રન્થમા પોતાની રચના વિષે બે સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે સિદ્ધિસ્થાનની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે બે શ્લોકો છે—

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥
सि. ५ ६

तानेतान्कापिलबलः शेषान्दृढबलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥
चरक. चि. अ. ३०

વળી આખા ગ્રન્થની સમાપ્તિમા નીચેના શ્લોકો છેઃ—

इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्जितम् ।
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥
चरक. सि. अ. १२.

ભાવાર્થ—ચરકસંહિતામાં ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ અધ્યાયો, કલ્પસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન એટલું મળતું ન હતું (દૃઢબલના વખતમા) તેથી ચરકસંહિતાને સંપૂર્ણ કરવા માટે બીજાં ઘણાં તંત્રોમાથી વસ્તુ લઇને પંચનદ પુરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કાપિલબલ દૃઢબલે એટલો ભાગ ઉમેરીને ચરકસંહિતા સંપૂર્ણ કરી.

એક કાળે ચરકસંહિતા ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ અધ્યાયો, કલ્પના ૧૨ અને સિદ્ધિસ્થાનના ૧૨ અધ્યાયો સાથે સંપૂર્ણ હશે એમ માનવામા વાધો નથી. દૃઢબલે એ પરંપરાને અનુસરીને જ આટલા અધ્યાયો ઉમેર્યા હશે. સૂત્ર સ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયમાં ચરકસંહિતાની અનુક્રમણિકા આપી છે પણ એ તો કદાચ દૃઢબલની લખેલી હોય અથવા એની પણ પછી કોઇ પંડિત વાચનારે લખેલી હોય. સૂત્રસ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયના ૩૦ મા શ્લોકથી એ અધ્યાયના અન્ત સુધીના શ્લોકો પાછળથી ઉમેરાયલા-હાલની ચરકસંહિતા સંપૂર્ણ થયા પછી લખાયેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે ચરકસંહિતાનાં જુદાં જુદા સંશોધનોમાં આ શ્લોકોનો પાઠ જુદો જુદો મળે છે. ખાસ કરીને ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાયોના વર્ણનમાં મોટો ફેર છે. (સરખાવો નિર્ણયસાગરનો પદે શાસ્ત્રીએ સંશોધિત ગુટકો અને ચક્રપાણિદત્તની ટીકા સાથે નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ આવૃત્તિ.)

દૃઢબલને, ચરકસંહિતામાં શું શું હતું તે વિશેની શ્રુતપરંપરા ઉપરાંત પુનર્વસુ આત્રેયના ભેલ, જતુકર્ણ, પરાશર વગેરે શિષ્યોનાં તંત્રોની રચનામાથી પોતે કેવી રચના કરવી તે વિશે મદદ મળી હોય એ સંભવિત છે. વસ્તુ બીજાં તંત્રોમાથી લીધું છે એમ તો એ પોતે જ કહે છે.

હવે દૃઢબલ વિશે બે શંકાસ્થાનો રહ્યાં (૧) એનો સમય અને (૨) ચિકિત્સ્થાનના કયા કયા અધ્યાયો દૃઢબલના છે તે. (કલ્પ ને સિદ્ધિસ્થાન માટે તો કાંઇ પ્રશ્ન જ નથી.)

દૃઢબલ વિશે બે માહિતી તો એ પોતે જ આપે છેઃ-એક તો પોતે કપિલબલના પુત્ર છે તે, અને બીજું પોતે પંચનદપુરમા જન્મ્યા છે તે. આ પંચનદપુર તે કીયું સ્થાન એ વિશે ઘણા વિવાદો પ્રાચ્યતત્ત્વવેત્તાઓએ કર્યા છે. પંચનદ તે પંજાબ નહિં એ તો નિર્વિ-

વા૦ લાગે છે કારણ કે દૃઢબલ પંચનદ નામના શહેરની વાત કરે છે આ દેશમાં જૂના કાળમાં પંચનદ નામના અનેક સ્થાનો હતા પણ ડા હર્નલના મત પ્રમાણે કાશ્મીરમાં જે પન્ત્રીનોર નામનું ગામ છે, જેની પાસે પહેલા-કાશ્મીરના રાજા અવન્તિવર્માના વખતમાં જેલમ અને સિન્ધુનો સંગમ થતો હતો (જુઓ રાજતરંગિણી ૪-૨૪૮ તથા એ ઉપર આ સંગમના ફેરફાર વિશે ડા-સ્ટીનનું વિવરણ Vol II Pp 239, 419), તે દૃઢબલનું પંચનદપુર ચક્રપાણિદત્ત અને વિજયરક્ષિત ચરકસંહિતામાંથી ઉતારા કરતા કાશ્મીર પાઠનો કેટલીક વખત ઉલ્લેખ કરે છે (જુઓ च. चि. अ १ ની ટીકા તથા **मधुकोष अर्शचिकित्सा**) અને જે અધ્યાયો દૃઢબલના પોતાના છે તેમાં દૃઢબલના નામથી ઉતારો કરે છે અર્થાત્ ચરકસંહિતામાં ખૂટતા અધ્યાયો ઉમેરતી વખતે બાકીના ભાગનો દૃઢબલે જે પુન સંસ્કાર કરેલો તેને આ ટીકાકારો કાશ્મીરપાઠ કહે છે એટલે કે આ ટીકાકારોના વખતમાં ચરકસંહિતાની એક ત્રુટિત-દૃઢબલના ભાગ વગરની હેવાના બીજા ભાગમાં પ્રચલિત પ્રત હશે અને બીજી દૃઢબલના ભાગવાળી પ્રત હોવી જોઇએ આ કાશ્મીરમાં લખાયેલી પ્રતોમાં બીજા ભાગમાં યે ક્વચિત પાઠાંતર નિવાસનું ટુકામાં દૃઢબલનું મૂળ સ્થાન કાશ્મીરમાં માનવામાં હરકત નથી

દૃઢબલના સમય માટે બહુ મતભેદ છે કવિરાજ ગણનાથસેન વગેરે અત્રત્ય વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે વાગ્ભટ ચરકના દૃઢબલે ઉમેરેલા ભાગમાંથી ઉતારા કરે છે માટે એ વાગ્ભટ પહેલા ઘણે વખતે-લગભગ ઇ સ ૩૦૦ની આસપાસમાં થઇ ગયા હોવા જોઇએ આથી વિરુદ્ધ ડા હર્નલનો એવો મત છે કે અષ્ટાંગ સંગ્રહકાર વૃદ્ધ વાગ્ભટ અને અષ્ટાંગ હૃદયકાર વાગ્ભટ બંને ભિન્ન છે અને દૃઢબલ અષ્ટાંગ સંગ્રહકાર વાગ્ભટથી તથા નિદાનકાર માધવથી અર્વાચીન અને અષ્ટાંગહૃદયકાર વાગ્ભટથી પ્રાચીન છે

ઐતિહાસિક વિચાર ન કરનારો આપણો જૂનો વૈદ્યવર્ગ તો સંગ્રહકાર, હૃદયકાર તથા રસરત્નસમુચ્ચયકાર ત્રણેયને એક જ માને છે પણ રસરત્નસમુચ્ચયની અતિ અર્વાચીનતા-અષ્ટાંગહૃદય પછી રચાયેલા અનેક ગ્રન્થોમાંથી રસરત્નસમુચ્ચયમાં કરાયેલા અનેક ઉતારા વગેરે સ્પષ્ટ પ્રમાણોનું જોર જોઇને કવિરાજ ગણનાથસેન વગેરે રસરત્નસમુચ્ચયકારને તો જુદા સ્વીકારે છે પણ સંગ્રહકાર અને હૃદયકારનો પ્રશ્ન હજી વિવાદગ્રસ્ત છે માટે હર્નલની મુખ્ય દલીલોનો અહીં ટુકામાં વિચાર કરવો ઠીક જણાય છે (કવિરાજ ગણનાથસેને કે બીજાએ આ દલીલોનું ખંડન કરેલું જાણ્યું નથી)

વૃદ્ધ વાગ્ભટનું સ્થાન નક્કી કરતા હર્નલ કહે છે કે સંગ્રહકાર ચરક અને સુશ્રુત પછી થયા છે આયુર્વેદની પરંપરા પણ ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ એ રીતે ચરક સુશ્રુત, પછી વાગ્ભટનું સ્થાન માને છે સંગ્રહકાર પોતે ચરક સુશ્રુતનો નામથી ઉલ્લેખ કરે છે તથા એમાંથી કેટલીકવાર શબ્દશ ઉતારા કરે છે એના વખતમાં ચરકસંહિતા અપૂર્ણ હતી પણ સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન રચાઇ ગયું હતું, એમ ડા હર્નલ માને છે પણ નિસંદિગ્ધ રીતે નથી કહી શકતા કારણ કે વૃદ્ધ વાગ્ભટે કોઇ સ્થળે સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનમાંથી સ્પષ્ટ ઉતારો કર્યો હોય એવું પ્રમાણ એમને મળ્યું નથી પણ સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાન કરતા અષ્ટાંગસંગ્રહની અર્વાચીનતાના અનેક આડકતરા પ્રમાણો છે દાખલા તરીકે વૃદ્ધ વાગ્ભટનું અશ્વિરોમનું

પ્રકરણ. જો કે સામાન્ય રીતે સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનના તે પ્રકરણને મળતું છે; પણ સુશ્રુતની અક્ષિરોગોની ૭૬ સંખ્યા ગણવાની રીત વધારે સ્વાભાવિક અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટની, એને બદલે ૯૪ અક્ષિરોગો ગણવાની રીત વધારે કૃત્રિમ અને પંડિતાઇ ભરેલી લાગે છે. બીજી અનેક બાબતોમા વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનથી અર્વાચીનપણું દેખાય છે. સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન ઇ. સ. પહેલા શતકમાં રચાયું હોવાનો સંભવ છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો સમય તે પછી ઘણે વખતે ઇ. સ. સાતમા શતકના આરંભમાં મુકવા માટે ડા. હર્નલ નીચેના કારણો આપે છે. ચીનાઇ બૌદ્ધ પ્રવાસી ઇત્સીંગ જે ઇ. સ. ૬૭૫ થી ૬૮૫ સુધીનાં દશ વર્ષો નાલન્દાના શારદાપીઠમા રહ્યા હતા; તે પોતાના Record of Buddhist Practices-પુસ્તકમા લખે છેઃ– Eight arts (*i. e.* branches of medicine) formerly existed in eight books, but lately a man epitomised them, and made them into one bundle (or book) અને ઉમેરે છે કે 'all physicians in the five parts of India (*i. e.* the whole of India) practise according to his book.'

'વૈદકવિદ્યાના આઠ અંગો માટે પહેલા આઠ જુદા જુદા પુસ્તકો હતાં અને પાછળથી એક માણસે એ આઠેયનો એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ કર્યો છે અને હિન્દુસ્થાનના બધા ભાગના વૈદ્યો હવે એ પુસ્તક પ્રમાણે વૈદું કરે છે.' આ શબ્દો બહુ સ્પષ્ટ નથી. સંહિતાઓ પહેલા, સૂત્રગ્રંથો જુદા જુદાં દરેક અંગ ઉપર હતા એ વાત ખરી, પણ એ રીતે તો આ વાક્ય સુશ્રુતને પણ લાગુ પડે. પરંતુ ચીનાઇ પ્રવાસીના 'સંગ્રહ' શબ્દ ઉપર ઘણો ભાર મુકીને હર્નલ આ શબ્દો અષ્ટાંગસંગ્રહને લાગુ પડે છે એમ ગણે છે. વળી પાછળથી (lately) શબ્દનો અર્થ ઇત્સીંગ આવ્યા પહેલા થોડા વખત ઉપર જ એવો કરીને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ ઇ સ. ૬૨૫ની આસપાસ થઇ ગયા હોવા જોઇએ એમ નિર્ણય કરે છે. (જુઓ Studies in the medicine of ancient India, Introduction, 10–11.) આ વિષયમા જૉલી જેવા આયુર્વેદના પાશ્ચાત્ય જ્ઞાતાનો મતભેદ છે. તેઓ ઇત્સીંગના શબ્દો વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટને જ લાગુ પડે એવા છે એમ માનતા નથી. (જુઓ Journal of the Ro-A. Society 1907, Pp. 172–175) હર્નલ બીજી વાત એ કરે છે કે સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાન પછી શારીર (anatomy) નુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આ દેશના વૈદ્યોમાથી ઘટતું ગયું છે. આ શારીર જ્ઞાનની અવોગતિના ક્રમની શરૂઆતમાં જ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું સ્થાન દેખાય છે. સુશ્રુતમાં મનુષ્ય શરીરની રચના વિશે ઘણો સરસ પરિચય પગલે પગલે દેખાય છે. એથી ઉલટું વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું શારીરનું વર્ણન પરસ્પર વિરોધ અને દેખીતા પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું ઘણે સ્થળે છે. અષ્ટાગહૃદયમાં તો ૩૬૦ હાડકાનો અર્ધા શ્લોકમાં ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે. વળી આંખના મોતીઆ જેવા રોગની શસ્ત્ર ચિકિત્સાનું સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનમા ઘણું વિસ્તૃત વિવેચન છે, જ્યારે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમા ટુંકામા પતાવ્યું છે અને અષ્ટાગ હૃદયમા તથા ચરકની દૃઢબલની અનુપૂર્તિમાં એ પ્રકરણ બીલકુલ નથી. ટુંકામા આયુર્વેદિક સાહિત્યમા વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના સ્થાન ઉપરથી હર્નલ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે સુશ્રુત પછી ઝાઝે વખતે વૈદ્યોમાથી શારીરજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે ઘટવાને લાગે એટલા વખતે અને માધવ, દૃઢબલ અને અષ્ટાગ હૃદયકારની પહેલા વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ થયા છે.

માધવ, દૃઢબલ અને વાગ્ભટ (અષ્ટાંગહૃદયકાર) ના સમય માટે હર્નલનો એવો મત છે કે એ ત્રણેય વૃદ્ધ વાગ્ભટ પછી અને ચરકના ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્તની પહેલાં થયા છે, અને ચક્રપાણિદત્ત ઈ. સ. ૧૦૬૦ની આસપાસ થઈ ગયા છે. ચક્રપાણિદત્તના સમય માટે સંશય નથી, કારણ કે એણે પોતે જ સૂચન કર્યું છે. ચક્રપાણિદત્ત પહેલાં માધવ, દૃઢબલ અને વાગ્ભટ થઈ ગયા છે એ બાબતમાં પણ મતભેદ નથી. ચક્રપાણિદત્તે દૃઢબલનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અનેક વાર કર્યો છે, વાગ્ભટમાંથી નામ સાથે ઉતારા કર્યાં છે અને માધવ નિદાનના ક્રમને ચક્રદત્તસંગ્રહમાં અનુસરે છે. ચક્રદત્ત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વૃન્દને અનુસરે છે (यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगान्० એ ચક્રપાણિદત્તનું વચન સ્પષ્ટ છે) અને વૃન્દ તથા ચક્રપાણિ માધવ નિદાનનો ક્રમ સ્વીકારે છે (गदविनिश्चयजन्मेण-वृन्द) માટે ચક્રપાણિ પહેલાં ૨૦૦ વર્ષે અર્થાત્ નવમા શતકમાં વૃન્દ થઈ ગયા અને તે પહેલાં બસો વર્ષે નિદાનકાર માધવ એમ કવિરાજ ગણનાથસેનનું માનવું છે (જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્‌ઘાત) આઠમા શતકના ખલીફ હરુન અલરશીદના રાજ્યમાં બીજા સાથે માધવના ગ્રન્થનું પણ અરબ્બીમાં ભાષાન્તર થયું છે એ પુરાવાથી ઉપલા અનુમાનને ટેકો મળે છે. હર્નલ પણ માધવને સાતમા આઠમા શતકમાં માને છે, પણ દૃઢબલ અને અષ્ટાંગહૃદયકાર વાગ્ભટ એ માટે જ જુદો મત છે. ગણનાથસેનના મત પ્રમાણે વૃદ્ધ વાગ્ભટ અને અષ્ટાંગહૃદયકાર એક જ છે, કારણ કે બેય ગ્રન્થોની ભાષા સરખી છે. પિતાના નામ સાથે ગ્રન્થકર્તાનું નામ એક છે (પણ એમ તો રસરત્નસમુચ્ચયમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે) સંગ્રહ અને હૃદય વચ્ચે ક્યાંય મતભેદ દેખાતો નથી. વાગ્ભટે અષ્ટાંગસંગ્રહ નામનો મોટો ગ્રન્થ લખ્યા પછી એમાંથી હૃદય જેવો નાનો પણ ઉપયોગી આ ગ્રન્થ રચ્યો છે એમ એમણે પોતે જ કહ્યું છે.

અષ્ટાંગહૃદયના શબ્દો ખરેખર બહુ સ્પષ્ટ છે —

अष्टागवैद्यकमहोदधिमथनेन
योऽष्टागसग्रहमहामृतराशिराप्त
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमान।
प्रीत्यर्थमेतदुदित पृथगेव तत्रम् ॥

अ ह ५. ज ८०

"અષ્ટાંગ વૈદ્યક રૂપ મહા સમુદ્રનું મંથન કરીને જે અષ્ટાંગસંગ્રહ રૂપ મહા અમૃતરાશિ મળ્યો તેમાંથી થોડી મહેનત કરી શકે એવા માણસોની પ્રીતિ માટે, મોટા ફળવાળું આ તંત્ર જુદું રચ્યું છે." આ શબ્દો તો સ્પષ્ટ રીતે સંગ્રહકાર અને હૃદયકારને એક જ ઠરાવે છે. વળી દૃઢબલ વાગ્ભટ પહેલાં થઈ ગયા છે, કારણ કે વાગ્ભટ ચરકના દૃઢબલે રચેલા ભાગમાંથી ઉતારા કરે છે, એમ કહી વાગ્ભટને પાંચમા અને દૃઢબલને ત્રીજા શતકમાં ગણનાથસેન મૂકે છે (જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્‌ઘાત)

આ વિષયમાં હર્નલની વિચારણાની નીચે ટુંકામાં બતાવી છે. એ કહે છે કે

માધવ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ પછી થયા છે, કારણ કે એ વાગ્ભટ્ટનું નામ લખે છે તથા એમાથી નામ વગર ઉતારા કરે છે.*

વળી માધવ આંખના રોગો ૭૬ ગણે છે એ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટની ૯૪ ની ગણતરીને અનુસરીને છે. માધવ, દૃઢબલ અને અષ્ટાગહૃદયકારના કાલાનુક્રમ માટે હર્નલ કહે છે કે જો કે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી પણ પ્રમાણોનો ઝોક જોતા નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ લાગે છે. પહેલું તો માધવ દૃઢબલ પહેલાં થયા છે. આ બાબતમાં મુખ્ય બે દલીલો છે. એક તો આંખના રોગોની ગણતરી સંબંધી છે. સુશ્રુતે વિગતવાર વર્ણન આપી આખના ૭૬ રોગો ગણ્યા છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે સુશ્રુતની ગણતરીથી જુદી રીતે ગણતરી કરીને ૯૪ રોગો ગણ્યા છે. માધવ પોતાની ગણતરીમાં સુશ્રુતને અનુસરે છે. પણ પાંપણના બે રોગો ઉમેરી કુલ આંખના રોગો ૭૮ ગણે છે. (કુંચન અને પક્ષ્મશાત સુશ્રુતમાં નથી અને માધવમાં છે.+) અષ્ટાંગહૃદયમાં તો અષ્ટાંગ સંગ્રહનું જ અનુસરણ છે. જ્યારે દૃઢબલે બેયનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ કરી આંખના રોગો ૯૬ ગણ્યા છે. દૃઢબલે ૯૬ કેવી રીતે ગણ્યા તે લખ્યું નથી તેમ આખના રોગોની કાંઇ વિગત પણ આપી નથી.

ચરકસંહિતાની ઘણી છાપેલી આવૃત્તિઓમાં **नेत्रामयाः षण्णवीतस्तु भेदात्** એ રીતે શબ્દો છે. માત્ર સેનભાઇઓએ કલકત્તામાં છપાવેલ ચરકસંહિતામાં ૭૬ રોગો કહ્યા છે, એ લોકોએ કવિરાજ ગંગાધરની બરહોમપોરની આવૃત્તિનું અનુસરણ કર્યું છે. અને કવિરાજ ગંગાધરે પોતની બુદ્ધિથી ચરકસંહિતાના પાઠમા અનેક ઠેકાણે ફેરફારો કર્યા છે; જે હર્નલે સવિસ્તાર દર્શાવ્યા છે. વળી હર્નલે જોયેલ અનેક હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કોઇમાં ૭૬ વાળો પાઠ નથી એમ એ કહે છે. ચક્રપાણિદત્તની ટીકા સાથે જે ચરકસંહિતા નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ છે. તેમાં મૂળમાં:—

षट्सप्ततिर्नेत्रगदास्तु भेदात એ રીતે પાઠ છપાયો છે. નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિના સંશોધક પાસે હસ્તલિખિત પ્રતો વધારે ન હોવાથી કદાચ તેઓ કવિરાજ ગંગાધરને અનુસર્યા હોય. ટીકાકારે આ કટકો ટીકામાં ઉતાર્યો નથી એટલે વાત સંદિગ્ધ રહે છે. પણ એના શબ્દો આ વિષયમાં ઠીક અજવાળું પાડે છે. ચક્રપાણિદત્ત લખે છે કેઃ—

अनुक्तनेत्रामयेषु आचार्याणां विप्रतिपत्तिश्चेन्न । रोगाणां षट्सप्ततिः विदेह ग्राह करालस्तुषण्णवतिः अशीतिं कौशीतकिः प्राह ।

ચક્રપાણિદત્તના શબ્દો સ્પષ્ટ છે. એ શબ્દો જોતાં મૂળમાં **षण्णवतिः** વાળો પાઠ હોવો જોઇએ એમ લાગે છે અને ચક્રપાણિદત્ત ચરક સુશ્રુત વચ્ચેનો વિરોધ શમાવતાં

---

* સિદ્ધયોગમાં વાગ્ભટ્ટનું નામ છે પણ સિદ્ધયોગના કર્તા એ જ માધવનિદાનના કર્તા હોવા બાબત શંકા છે. સિદ્ધયોગના કર્તા પોતાને વૃન્દ જ કહે છે. વળી વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી જેમ માધવે નિદાનમાં ઉતારો કર્યો છે, તેમ જ નિદાનના શરુઆતના શ્લોકો **निदानं पूर्वरूपाणि** વગેરે અષ્ટાગહૃદય (**नि॰ अ॰ १**) માથી ઉતાર્યા છે.

+ હર્નલ ફુટનોટમાં પક્ષ્મકોપ અને પક્ષ્મશાંત કહે છે તે તો ભૂલ છે. (જુઓ Studies in Medicine of Ancient India, Introduction N. 13.)

કહે છે કે વિદેહ ૭૬ રોગો માને છે, જેનું અનુસરણ સુશ્રુતે કર્યું છે અને કરાલ ૯૬ માને છે જેનું અનુસરણ ચરકે (દૃઢબલે) કર્યું છે આ ખુલાસો જો બરાબર હોય તો દૃઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટમાંથી ૯૪ ની સંખ્યા લીધી અને પછી માધવમાંથી બે ઉમેરી ૯૬ કર્યા માટે દૃઢબલ માધવ પછી એ હુર્નલની દલીલનું બળ તૂટી જાય છે ખરી રીતે સુશ્રુત, દૃઢબલ, વાગ્ભટ અને માધવ બધાય એ વખતે વિદ્યમાન અને હવે લુપ્ત થઇ ગયેલા તન્ત્રોમાંથી જુદા જુદા મતો ગ્રહણ કરે છે

હુર્નલની બીજી દલીલ એ છે કે માધવ નિદાનની ટીકામાં વિજયરક્ષિત ઘણે સ્થળે મૂળથી જુદું પાઠાન્તર ચરકમાંથી પાઠ કરીને આપે છે અર્થાત્ માધવ દૃઢબલના પ્રતિસંસ્કાર વગરની ચરકસંહિતામાંથી ઉતારો કરે છે અને એને દૃઢબલના પ્રતિસંસ્કારની ખબર ન હોવી જોઇએ પણ આ દલીલમાં કાંઇ જોર નથી વિજયરક્ષિત પોતે જ અન્યત્ર માધવ પહેલાં દૃઢબલને થઇ ગયેલા ગણે છે, ટુંકામાં વિજયરક્ષિતના શબ્દો ઉપરથી કોઇ જાતનો ઐતિહાસિક નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી હવે અષ્ટાંગહૃદયકાર પહેલાં દૃઢબલ થઇ ગયા છે એનો પુરાવો આપતાં હુર્નલ કહે છે કે અષ્ટાંગહૃદયકાર પોતાના ગ્રન્થની સમાપ્તિમાં કહે છે કે ચરકે આંખના રોગો વિશે ઘણી સંપૂર્ણ માહિતી આપી છે ખરી રીતે આંખના રોગોવાળો તિમિરાદિ ચિકિત્સિતનો ૨૬ મો અધ્યાય દૃઢબલનો છે × માટે અષ્ટાંગહૃદયકાર દૃઢબલ પછી થઇ ગયા વળી વૃદ્ધ વાગ્ભટના ગદ્યનું દૃઢબલે કરેલું પદ્યાત્મક રૂપાન્તર થોડા ફેરફાર સાથે અષ્ટાંગહૃદયમાં ઉતારેલું ઘણી વાર દેખાય છે, દાખલા તરીકે વૃદ્ધ વાગ્ભટના ઉદરચિકિત્સિત નામના ૧૭ મા અધ્યાયના નીચેના ગદ્યનો દૃઢબલે એક શ્લોકમાં અને અષ્ટાંગહૃદયે બે શ્લોકોમાં અનુવાદ કર્યો છે એમ હુર્નલ કહે છે —

एवमनुपशाम्यत्यपाटयित्वोदरं
वातकफोल्बणे गुल्मविधिनाऽग्निकर्म
कुर्यात्पित्तोल्बणे तु जीवनीयशृतक्षीर-
वस्तिविरेचनानि प्रयुञ्जीत ॥

वृ वा चि अ १७

× ખરી રીતે અષ્ટાંગહૃદયમાં શ્લોક આ પ્રમાણે છે —

यदि चरकमधीते तद्ध्रुवं सुश्रुतादि-
प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अ. हृ. उ. अ ४० श्लो ८२

આ શ્લોકમાં માત્ર ચરક ભણનાર સુશ્રુત વગેરેએ કહેલા રોગોના નામ પણ નથી જાણી શકતો એટલું જ કહ્યું છે અલબત્ત ટીકાકારે सुश्रुतादिप्रणिगदितगदाना નો અર્થ આંખના રોગો ઉદ્દિષ્ટ છે એવો કર્યો છે પણ આમાંથી હુર્નલ ખેંચે છે તેવું અનુમાન ખેંચી શકાય એમ નથી

આ ગદ્યનો દૃઢબલે નીચેના શ્લોકમાં અનુવાદ કર્યો છે.

अग्निकर्म च कुर्वीत भिषक्वातकफोल्वणे ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तय: ॥
च. चि अ. १८ श्लो. ८५.

અષ્ટાગહૃદયમા નીચે પ્રમાણે શ્લોકો છે.—

अशांता गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ।
अम्लाग्रपिच्छासलिले प्लीह्नि वातकफोल्वणे ॥
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तय:
अ. हृ. चि. अ. २५ श्लो. १२७,

અષ્ટાંગહૃદયના આ શ્લોકોમા પહેલા બે પદોમાં વાગ્ભટ્ટનો સ્પષ્ટ અનુવાદ છે અને ત્રીજું પદ દૃઢબલનું જ છે. એ પહેલાંના અષ્ટાંગહૃદયના ૯૩, ૯૪ શ્લોકો ચરક ચિ. અ. ૧૮ માંથી ઉતાર્યા છે (જુઓ શ્લો. ૮૨, ૮૩). (આ શ્લોકોમા કહેલ રોહીતક ઘૃતમા ચરક અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો પાઠ એક હોવા છતા અષ્ટાગહૃદયમાં રોહીતકને બદલે હરીતકનો પાઠ છે તે ભૂલ લાગે છે.)

વળી અષ્ટાગહૃદય શારીરસ્થાન અ. ૩ શ્લો. ૬૨, ૬૩ ઉપર ટીકા કરતાં અરુણદત્ત સ્પષ્ટ કહે છે तथा चरकसंहितायां दृढबलोप्याह અને પછી ચરકમાંથી रसाद्रक्तं વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે જે શબ્દશઃ અષ્ટાગસંગ્રહના શારીરસ્થાનના અ. ૬ ટ્ટાનાં रसस्य सारोरक्तं વગેરે વાક્યોનો દૃઢબલે रसाद्रक्तं વગેરે શ્લોકોથી અનુવાદ કર્યો છે અને અષ્ટાગહૃદયમા દૃઢબલમાથી ઉતારો કર્યો છે. ત્રણે ગ્રન્થોનો આ ભાગ સરખાવતાં અષ્ટાંગહૃદયમાં દૃઢબલનો ઉતારો છે એ તો નિ:સંદેહ દેખાય છે. બીજાં અનેક સ્થળેથી આવા દાખલા આપી શકાય એમ છે, પણ દૃઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી ઉતારો કર્યો છે એ હર્નલનું વિધાન એણે આપેલા કોઇ પણ દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે એમ ગળે ઉતરતું નથી. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટથી જુદી જ રીતે દૃઢબલે એ વિષય ચર્ચ્યો છે. ટુંકામાં અષ્ટાગહૃદયમા દૃઢબલમાથી ઉતારા છે એ નિ:સંદિગ્ધ. પણ માધવ અને અષ્ટાગસંગ્રહકાર દૃઢબલ પહેલા થઇ ગયા છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે હર્નલની દલીલો નિર્ણયકારક નથી, અને એથી ઉલટો નિર્ણય કરવા માટે સબળ પુરાવા છે. દાખલા તરીકે માધવે ગ્રહણી રોગના નિદાનમાં ચરક ચિકિત્સાસ્થાનના દૃઢબલે રચેલા ગ્રહણી ચિકિત્સિત નામના અધ્યાયમાથી ત્રણ શ્લોક (૫૩. ૫૪ અને ૫૬) મુકી દઇને બરાબર અનુક્રમે ૧૪ શ્લોકો ઉતાર્યા છે, અને આમા માધવે જ દૃઢબલમાથી ઉતારો કર્યો છે અને એથી ઉલટી સ્થિતિ નથી જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે નીચેનો પુરાવો બસ છે.

ચરકના ગ્રહણીચિકિત્સામાં ૬૯-૭૦ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

... ...
पृथग्वातादीनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ॥
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वत:परम ।
श्लो. ६९, ७०.

આ શ્લોક માધવનિદાનની ગ્રહણી ચિકિત્સામાં ૧૭ મો છે માત્ર છેલ્લા પદમાં तेषा वक्ष्यामि भेषजम् એટલું પાઠાન્તર છે હવે નિદાનના ગ્રન્થમાં "હવે તેની દવા બતાવું છું" એમ કહેવાનો શું અર્થ ? માધવ નિદાનમાં ચિકિત્સા તો છે જ નહિ ટીકાકાર પછી ખુલાસો કરે છે કે-सपूर्णश्लोकानुरोधात् तेषा वक्ष्यामि भेषजम् इति लिखितम् ચરકમાંથી આખો શ્લોક ઉતારેલા હોવાથી દવા કહું છું એ પદ લખેલું છે માધવ પાસેની ચરકની પ્રતમાં આ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે પાઠાન્તર હશે માધવે દૃઢબલમાંથી ઉતારા કર્યાના બીજા પણ અનેક દાખલા આપી શકાય એમ છે અષ્ટાંગહૃદયમાંથી માધવે શરૂઆતના શ્લોકો ઉતાર્યા છે એ તો ઉપર જોયું જ છે વળી માધવે અર્શોનિદાનમાં અષ્ટાંગ હૃદયમાંથી ઉતારો કર્યો છે (જુઓ નિ શ્લો. ૨૦ થી ૨૭ अ. हृ नि अ. श्लो. ૨૮ થી ૭૫) અહીં પણ અષ્ટાંગહૃદયમાં સ્વાભાવિક ક્રમ છે-માધવે તો પહેલા ચરકમાંથી ઉતારા કર્યો છે અને ચરકમાં ન આવ્યું એટલે અષ્ટાંગહૃદયમાંથી ઉતારો કર્યો છે દુર્ગ-લની, માધવમાંની અષ્ટાંગહૃદયકાર ઉતારા કરે છે એ વાત બેસતી નથી

આ રીતે માધવ અને અષ્ટાંગહૃદયનો નિર્ણય થઇ શકે છે પણ વૃદ્ધ વાગ્ભટનો પ્રશ્ન વધારે ગુંચવણવાળો છે વૃદ્ધ વાગ્ભટના ગદ્યમાંથી દૃઢબલે ઉતારો કર્યો છે એમ માનવા માટે તો સબળ પુરાવા નથી બની શકે આજે ન મળતા કોઈ તન્ત્રોમાંથી વસ્તુ લઇને વૃદ્ધ વાગ્ભટે ગદ્યાત્મક રચના કરી છે અને એ જ મૂળમાંથી કે એને મળતા બીજા તન્ત્રમાંથી દૃઢબલે ઉતારો કર્યો છે એમ માનવું એ જ વધારે યુક્તિક છે ચક્રપાણિદત્ત વગેરે ટીકાકારો એમ જ માનતા જણાય છે (જુઓ ઉપર આપેલા યોગનો દાખલો)

વૃદ્ધ વાગ્ભટ અને અષ્ટાંગહૃદયકાર એક જ છે કે જુદા જુદા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય સહેલો નથી અષ્ટાંગહૃદયની સમાપ્તિ ઉપર જે શ્લોક આપ્યો છે તેમાં તો બેયની એકતા સ્પષ્ટ ઉદ્દિષ્ટ છે પણ બેય ગ્રન્થો વાંચતા વિચિત્રતા પણ ઘણી દેખાય છે અષ્ટાંગહૃદયમાં વ્યવસ્થા ઘણી વધારે છે સંગ્રહમાં નથી સંગ્રહ ચરક પેઠે આડીઅવળી વાતો કરે છે (જુઓ નિદાનસ્થાનનો પહેલો અધ્યાય નિદાનની વાત કરતા ચરકના વિમાનસ્થાન અ ૩ માંથી ત્રુટિત અનુવાદ વગેરે) અષ્ટાંગહૃદયે સંગ્રહનો સાર ખેંચ્યો છે એમ માનવાથી પણ આ વાતનો ખુલાસો નથી થતો આમાં ઓછાવત્તા વિસ્તારનો પ્રશ્ન જ નથી અવ્યવસ્થિત કે વ્યવસ્થિત રીતનો પ્રશ્ન છે આયુર્વેદ વિશેની બધી વાતનો સંગ્રહ કરવો એવો અષ્ટાંગસંગ્રહનો ઉદ્દેશ દેખાય છે એથી રચનામાં વ્યવસ્થા નથી અવલોકન સ્થાન અને અધ્યાયોનો ક્રમ તો અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય બન્નેનો એક જ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે અષ્ટાંગહૃદય અષ્ટાંગસંગ્રહના મારફતના ઘણા વારસાને છોડીને વિરુદ્ધ જઇને ચરકના પાઠને અનુસરે છે (જુઓ ચિ સ્થાન ગુલ્મ અધ્યાય) છતાં બેય વાગ્ભટ એક હશે એમ માનીને દૃઢબલ અને વાગ્ભટનું પૌર્વાપર્ય વિચારીએ બેયને એક માનવાથી એની મેળે જ દૃઢબલ વૃદ્ધ વાગ્ભટ પહેલા ઠરે છે, અને ઉ નિદાનમાં તો વૃદ્ધ વાગ્ભટે ચરકમાંથી અક્ષરશઃ શ્લોકો ઉતાર્યા છે

દૃઢબલે વાગ્ભટમાંથી ઉતારો નથી કર્યો પણ વૃદ્ધ વાગ્ભટે જ દૃઢબલમાંથી ઉતારો કર્યો

છે એમ સાબીત કરે એવા ચરકચિકિત્સાસ્થાનના દૃઢબલના અધ્યાયોને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના તે તે અધ્યાયો સાથે સરખાવવાથી ઘણા પુરાવા મળી આવશે, પણ નીચે એક જ ટાંકયો છે.

ચરકચિકિત્સાસ્થાનનો ૧૬ મો પાંડુરોગાધ્યાય દૃઢબલનો છે, એ નિર્વિવાદ છે.

પાડુરોગનું નિદાન કહેતા ચરક લખે છે કેઃ—

समुदीर्णं यथापित्तं हृदये समुपास्थितम् ॥

वायुना बलिना क्षिप्त स्रोतोभिर्दशभिः स्तृतम् ।

प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्गमासान्तरमाश्रितम् ॥

प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्गमांसानि करोति तत् ।

वर्णान् हरितहारिद्रान् पाण्डून्बहुविधांस्त्वचि ॥

स पाण्डुरोग इत्युक्तः ... .

चरक चि॰ अ॰ १६ श्लो॰ ७ थी ९.

હવે જુઓ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટઃ—પહેલું તો ચરકે આરંભના ત્રણ શ્લોકોથી જેના પિત્તપ્રધાન દોષો કોપે તેના ધાતુઓ શિથિલ તથા ભારે થઇને એમાં વૈવર્ણ્ય કેવી રીતે આવે છે તે બતાવ્યું છે અને પછીના ત્રણ શ્લોકોથી ક્ષાર વગેરે ખોરાકથી તથા કામ ચિન્તા વગેરેથી પિત્ત કેવી રીતે ઉછળે છે તે દર્શાવ્યું છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે આ ભાગ છોડી દીધો છે, છતાં આરંભમા લખ્યુ છે કે.-

पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટની આ પંક્તિ ચરકના

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।

એ પહેલા શ્લોકના પહેલા પદનો અનુવાદ છે પણ પછીની પંક્તિ ચરકના ૭ શ્લોક કૂદીને આઠમા શ્લોકના અનુવાદરૂપ છેઃ—

तत्रानिलेन बलिना क्षिप्त हृदि स्थितम् ॥

હવે પિત્ત સમુદીર્ણ કેવી રીતે થયું એ તો વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે કહ્યું જ નથી એ યાદ રાખવાનુ છે. વળી પહેલી પંક્તિમા यथोक्तैः એટલે શું ? અને પહેલી અને બીજી પંક્તિનો જાણે સંબંધ જ બેસતો નથી. પણ હવે આગળ ચાલોઃ—

धमनीर्दश संप्राप्य व्याप्नुवत्सकलं वपुः ।

श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥

त्वङ्गमासयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान्पृथग्विधान्

पांडुहारिद्र हरितान् ....

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના આ શ્લોકો ચરકના આઠમા અને નવમા શ્લોકોના અનુવાદરૂપ છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે કેટલાક શબ્દો ચરકના જ વાપર્યા છે; એ પણ જોવાનું છે. ચોથી ઉલટી

સ્થિતિ નથી—અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્ભટમાથી ચરકે નથી લીધુ એમ તો આટલા વિવેચનથી જ દેખાશે પણ ચરકનો નવમો શ્લોક ખાસ જોવા જેવો છે નવમા શ્લોકની બીજી પંક્તિ તો લગભગ વૃદ્ધ વાગ્ભટે પૂરી લીધી છે ચામડીમા હરિત અને હરિદ્ર વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત ચરકે જ લખી છે, સુશ્રુતે નથી લખી, સુશ્રુત તો સ્પષ્ટ લખે છે કે—

निषेवमाणस्य विदूष्य रक्त

कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम्

અર્થાત્ આ બાબત ચરકમાથી જ વૃદ્ધ વાગ્ભટે લીધી છે પણ વૃદ્ધ વાગ્ભટની આખી યોજના ચરક સુશ્રુતનો સમન્વય કરવાની હોવાથી પાણ્ડુ, હારિદ્ર અને હરિત વર્ણો ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહી દીધા પછી સુશ્રુતનો વિભાગ મેળવવા માટે વૃદ્ધ વાગ્ભટે ઉમેર્યું છે કે—

पाण्डुत्व तेषु चाधिक

यतोऽत पाण्डुरित्युक्त

આ શબ્દો પણ લગભગ સુશ્રુતમાથી જ લીધા છે જુઓ —

सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो

यतोऽधिकोत स पाण्डु रोग ॥

सु उ अ ४४ श्लो, ४

જો દઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટમાથી ઉતારો કર્યો હોત, તો સુશ્રુતનો ઉપરનો સિદ્ધાન્ત ચરકમા આવી જાત, પણ અહીં તો વૃદ્ધ વાગ્ભટે થોડુ ચરકમાથી અને થોડુ સુશ્રુતમાથી લીધુ છે એમ સ્પષ્ટ તરી આવે છે વૃદ્ધ વાગ્ભટે ચરકમાથી લેતા પણ આગળ પાછળ ક્રમ કે રીતે ઉતારા ક્યા છે પાણ્ડુરોગનું લક્ષણ કહ્યા પછી ચરકે આરભમા કહેલ ધાતુઓની શિથિલતા અને ભારેપણુ થાય છે, એ વાત વૃદ્ધ વાગ્ભટ કહે છે

वातूना स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षय

ततोल्परक्तमेदस्को नि सार स्याच्छ्लथेन्द्रिय

આ શ્લોકોની બીજી પંક્તિ શિથિલનો અર્થ કર્યો છે એટલા પાઠાંતર સાથે ચરકમાથી જ છે અને આ સ્થિતિને પાણ્ડુના લક્ષણ સાથે મેળવી દીધી છે અને લક્ષણો કહ્યા પછી ચરકને અનુસરી પાણ્ડુ પચધાપણું કહીને પછી પૂર્વરૂપના ચિહ્નો આપ્યા છે

प्रागूपमस्य हृदयस्पन्दन रूक्षता त्वचि ।

अरुचि पीतमूत्रत्व स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥

साद श्रम

આમાના હૃદયસ્પન્દન, રૂક્ષતા, સ્વેદાભાવ અને શ્રમ એ ચાર ચરકમાથી લીધા છે અને પીતમૂત્રત્વ, સાદ અને અલ્પવહ્નિતા એ સુશ્રુતમાથી લીધા છે

આગળ ચાલતાં માટી ખાવાથી થતા પાણ્ડુરોગનું વર્ણન વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ચરક (अ. १६ श्लो. २५ थी २८) માથી લીધુ છે. આ શ્લોકરચના જો કે વાગ્ભટ્ટની છે પણ વસ્તુ ચરકમાથી લીધું છે. ક્વચિત્ ચરકના જ શબ્દો લીધા છેઃ—

कपाया मारुतं पित्तं उपरा मधुरा कफम् ॥

चरक.

मृत्कषायाऽनिल पित्तं उपरा मधुरा कफम् ।

वृद्ध वाग्भट्ट

સુશ્રુતે માટી ખાવાની ઇચ્છાને પાંડુના પૂર્વરૂપમાં ગણેલ છે અને માટી ખાવાથી થતા પાણ્ડુને જુદો ભેદ નથી માન્યો એ યાદ રાખવાનું છે.

વળી વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે કામલા કુમ્ભકામલાનાં તથા હલીમકનાં લક્ષણો ચરકમાથી લીધા છે અને ચરકમા ન કહેલ સુશ્રુતોક્ત અલસકને હલીમકનો પર્યાય ગણ્યો છે. (ખરી રીતે ચરકમા પાણ્ડુરોગની ચિકિત્સા કહી લીધા પછી જે હલીમકનું લક્ષણ આવે છે તે જ પાછળથી ઉમેરાયલું લાગે છે.)

આ જ પ્રમાણે ઉદરનિદાનમા વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ચરકમાંથી શબ્દશઃ શ્લોકો ઉતાર્યા છે તથા ચરકના ગદ્યનો પદ્યમા અનુવાદ કર્યો છે અને ઉદરચિકિત્સતમા સુશ્રુત અને ચરક બેયની વાતોનો સરવાળો કર્યો છે.

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ દૃઢબલ પછી થયા છે એમ આ સરખામણીથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. દૃઢબલ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ અને માધવ પછી થયા છે એમ સાબીત કરવા ડા. હર્નલે કરેલી દલીલો તથા આપેલા પુરાવા મેં વાચી વિચારી જોયા છે, પણ કોઇ સજ્જડ પુરાવો દેખાતો નથી અને એથી ઉલટી સ્થિતિ સાબીત કરે એવા પુરાવા વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે. ડા. હર્નલ કેમ આડે રસ્તે દોરવાઇ ગયા એ જ સમજાતું નથી.

ચરકમા દૃઢબલનો કેટલો ભાગ છે એ હવે જોઇએ. ચિકિત્સાસ્થાનમાં ૧૭ અધ્યાયો, કલ્પ અને સિદ્ધિ એટલું પોતાનુ છે એમ દૃઢબલ કહે છે. કલ્પ અને સિદ્ધિ માટે કાંઇ વિવાદ નથી પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ અધ્યાયો દૃઢબલના તે કયા કયા એ પ્રશ્ન છે; કારણ કે ચરકની છાપેલી આવૃત્તિઓમા અધ્યાયોનો ક્રમ એક સરખો નથી. આ વિષયમાં બે પરંપરા મળે છે. કવિરાજ ગંગાધરની બરહામપોરની આવૃત્તિમાં એક ક્રમ છે એ જ ક્રમ જૂનામા જૂની હસ્તલિખિત પ્રત–નેપાળની ઇ. સ ૧૧૮૩ મા લખાયેલી પ્રત–માં છે. અને બીજી પરંપરા કલકત્તામા છપાયેલી જીવાનન્દની આવૃત્તિમા મળે છે. નિર્ણયસાગરમાં પદે શાસ્ત્રીએ સંશોધિત ગુટકો જીવાનન્દની આવૃત્તિના ક્રમને અનુસરે છે અને હાલમા નિર્ણયસાગરમા છપાયેલ સટીક આવૃત્તિ ગંગાધરના ક્રમને અનુસરે છે. હવે પહેલા આઠ અધ્યાયો તો નિર્વિવાદ રીતે મૂળ ચરકના જ છે. એ આઠ અધ્યાયોની બાબતમા બેય પરંપરા એક છે; વળી એમાના છ અધ્યાયો ચરક નિદાનસ્થાનના ક્રમને અનુસરે છે. એટલે ચરકના જ છે. અને ચિકિત્સાસ્થાનના છેલ્લા પાચ અધ્યાયો દૃઢબલના જ હોવા જોઇએ, કારણ કે

એ ય પરંપરામાં એ પાંચ અધ્યાયો છે ના જ છે વળી ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ મા અધ્યાયોમાંથી ઉતારો કરતાં વિજયરક્ષિતે દૃઢબલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે હવે બાકીના ૧૭ અધ્યાયો માટે સંશય રહ્યો એમાંથી તૃષ્ણારોગ ચિકિત્સિત અને વિષ ચિકિત્સિતના અધ્યાયો દૃઢબલના છે એમ વિજયરક્ષિત સૂચન કરે છે (જુઓ મા નિ ટીકા **तृष्णानिदान** તથા **मूर्च्छादिनिदान**) એ જ રીતે પાણ્ડુરોગ ચિકિત્સા અને હિક્કાશ્વાસ ચિકિત્સિત, દૃઢબલના છે એમ એ જ ટીકાકાર કહે છે (જુઓ મા નિ તે તે રોગની ટીકા) અને ગ્રહણીચિકિત્સિત અધ્યાય દૃઢબલનો છે એમ અષ્ટાંગહૃદયના ટીકાકાર અરુણદત્ત કહે છે (જુઓ अ हृ० शा अ ३) આ રીતે બીજા પાંચ અધ્યાયો પણ નીકળી ગયા હવે જે ૧૨ અધ્યાયો બાકી રહ્યા તેમાંથી કયા પાંચ મૂળ ચરકસંહિતાના ગણવા એટલો જ પ્રશ્ન બાકી રહ્યો

અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ, મદાત્યય, દ્વિવ્રણીય, ઉન્માદ, અપસ્માર, ક્ષતક્ષીણ, શ્વયથુ, ઉદર, છર્દિ અને કાસ એ ૧૨ અધ્યાયો ઉપર કહ્યું તેમ સંદેહાસ્પદ છે પણ કાસ અને છર્દિ વિશે સંદેહ રાખવાનું કારણ નથી કારણ કે એ બેય અધ્યાયો બન્ને પરંપરામાં ૧૩ પછી આવે તે જીવાનન્દવાળી પરંપરામાં ૨૨ મો અધ્યાય **कासचिकित्सित** અને ૨૩ મો **छर्दिचिकित्सित** છે જ્યારે ગંગાધરવાળી પરંપરામાં કાસનો ૧૮ મો અને છર્દિનો ૨૦ મો છે જો કે અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે પહેલા ૧૩ અધ્યાયો બરાબર હતા અને પછીના ૧૭ અનુક્રમમાં નહોતા મળતા એમ દૃઢબલે સ્પષ્ટ કહ્યું નથી પણ એમ હોવાનો સંભવ માનીને આપણે ચાલીએ છીએ ત્યારે હવે બાકી ૧૦ અધ્યાયો રહ્યા આ અધ્યાયો માટે જ મોટો વિવાદ છે અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ, મદાત્યય અને દ્વિવ્રણીયને જીવાનન્દની આવૃત્તિમાં ૯-૧૦-૧૧-૧૨ અને ૧૩ અધ્યાયનો ક્રમ આપ્યો છે અને ગંગાધરની આવૃત્તિમાં એ જ ક્રમમાં ઉન્માદ (૯) અપસ્માર (૧૦), ક્ષતક્ષીણ (૧૧), શ્વયથુ (૧૨) અને ઉદર (૧૩) રોગની ચિકિત્સા કહી છે આ વિરોધ ઘણો જુનો છે જીવાનન્દ અને કવિરાજ ગંગાધરના વખતથી આ વિરોધ શરૂ થયો નથી જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આ વિરોધ છે ચરકના મહાન ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્તે તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયના દૃઢબલના વચનોની ટીકા કરતા સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—

सप्तदशाध्याय इति चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायान्ते यक्ष्मचिकित्सितात् अर्शो अध्याया तथा अतीसारविसर्पद्विव्रणीयमदात्ययोक्ता परिशिष्टसंस्कारस्य दृष्टा अतिशय सपाठक्त्वादात्मनो निर्दिष्टा.

આ વાક્ય અતિશય અશુદ્ધ છપાયું છે ટીકાની હસ્તલિખિત અને તે પણ ત્રુટિત પ્રત ઉપરથી નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ ચરકની સટીક આવૃત્તિ ઘણે સ્થળે અશુદ્ધ છે વળી સંશોધકે ચિકિત્સાસ્થાનનો ક્રમ ગંગાધરની આવૃત્તિને અનુસરીને રાખ્યો છે પણ ઉપરના વાક્યને શુદ્ધ કરીને તથા **अतिसार** પહેલા પડી ગયેલ अर्श શબ્દ ઉમેરીને વાંચીએ તો સ્પષ્ટ અર્થ સમજાય છે કે યક્ષ્મચિકિત્સિત સુધીના આઠ તથા અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ દ્વિવ્રણીય અને મદાત્યય એ પાંચ એમ કુલ ૧૩ સિવાયના ૧૭ અધ્યાયો

દૃઢબલના છે.' ચરકના ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્તના મતને માન્ય કરવા માટે એક એમનાથીએ ઘણા જૂના સમયનો આધાર છે.

નાવનીતક નામનો એક વૈદ્યનો સંસ્કૃત સંગ્રહ ગ્રન્થ ભૂર્જત્વક્ ઉપર ઈ. સ. ચોથા શતકના ગુપ્ત અક્ષરોમા લખાયેલો પૂર્વ તુર્કસ્તાનનાં ખંડેરોમાંથી મળી આવ્યો છે. જેને 'બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ' નામથી હર્નલે સરકારી આર્કીઓલૉજીકલ ખાતાં મારફત મૂળના તાદૃશ બ્લૉક, નાગરી અક્ષરાન્તર અને ઇંગ્રેજી ભાષાતર સાથે છપાવ્યો છે.

આ નાવનીતક ગ્રન્થ જો કે ત્રુટિત મળ્યો છે પણ આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં એ અસાધારણ ઉપયોગી છે. આ ગ્રન્થ ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૩૭૫ ની આસપાસ હિન્દુસ્થાનના વાયવ્ય પ્રાન્તમાં લખાયો છે એમ એ ગ્રન્થના લખાણના અક્ષરોને ગુપ્ત સમયના અનેક લેખોના અક્ષરો સાથે મેળવીને હર્નલે નિઃસંદિગ્ધ સાબીત કર્યુ છે. (જુઓ The Indian Antiquary 1914. pp XLV. અત્યારે બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ નામથી ઓળખાતી જે પ્રત નાવનીતકની મળી છે તે મૂળ લેખકની લખેલી નથી પણ કોઇએ મૂળમાંથી ઉતારેલી

'ચરકસંહિતાના ચિકિત્સાસ્થાનમાંથી દૃઢબલના અધ્યાયો જુદા પાડવા માટે ટીકાકારોએ ચરકના નામથી જે ઉતારાઓ કર્યા હોય તેને જુદા પાડવા એ પણ એક રસ્તો છે. ટીકાકારો ગ્રન્થકારના નામને પ્રથમા, તૃતીયા, ષષ્ઠિ કે સપ્તમી વિભક્તિ લગાડીને તેના ગ્રન્થમાંથી ઉતારો કરે છે. હવે **चरके, चरकस्य** અથવા સમાસ રૂપે **इति चरकवचनं** એ રીતે જ્યાં ટીકાકારોએ પ્રયોગ કર્યો હોય ત્યાં આજે જેમ આખો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા કહેવાય છે તેમ ત્યારે પણ આખો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા કહેવાતો હોવાથી ગ્રન્થ જ ઉદ્દિષ્ટ હોય છે, અને દૃઢબલની રચના માટે પણ એ રીતે અનેક સ્થળે ટીકાકારોએ માત્ર ચરક નામથી ઉતારો કર્યાના દાખલા છે. પણ પ્રથમા કે તૃતીયા વાપરીને ઉતારો કરે ત્યાં ગ્રન્થકર્તા વિવક્ષિત હોઇને દૃઢબલની રચના માટે દૃઢબલનું અને ચરકની રચના માટે ચરકનું નામ લખેલું હોવું જોઇએ એમ આપણે માનીએ, તો અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ, મદાત્યય અને ઉદર એ પાંચ અધ્યાયોમાંથી પાઠોદ્ધાર કરતા ટીકાકારો પ્રથમા કે તૃતીયા વિભક્તિ સાથે ચરકનું નામ લખે છે અને દૃઢબલનું લખતા નથી. એ ઉપરથી આ અધ્યાયો ચરકના ઠરે. આપણે ઉપર જે નિર્ણય કર્યો છે તેમાં અને આમાં માત્ર એક જ અધ્યાયનો તફાવત છે. આપણે દ્વિવ્રણીયને ચરકનો ઠરાવ્યો છે અને આ રીતે ઉદરચિકિત્સિત અધ્યાય ચરકનો ઠરે અને દ્વિવ્રણીય દૃઢબલનો ઠરે. પણ આ પ્રથમા, તૃતીયાના પ્રયોગ ઉપર પણ બહુ વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી. કારણ કે સુશ્રુતના ટીકાકાર ડલ્હણ વાતરક્તચિકિત્સિત નામના સર્વાનુમતે દૃઢબલના અધ્યાયમાંથી ઉતારો કરતાં ચરકને પ્રથમા લગાડે છે જુઓ.—

तथा वातरक्तेऽपि चरकः
ओदकप्रशस्तवेशवारसुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥

सु. चि. अ. ५ ની ટીકા

જુઓ ચરક ચિ. અ. ૨૯. શ્લો. ૧૩૫, ઉપરના શ્લોકનું પહેલું પદ ટીકામા ખોટું છપાયું છે. **औदक प्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः** એમ જોઇએ.

નક્લ છે એમ લદીઆની જૂનો ઉપરથી સાબીત થાય છે એટલે હર્નલના મત પ્રમાણે નાવનીતક ગ્રન્થ ઇ સ બીજા કે ત્રીજા શતકમા-મોડામા મોડો ઇ સ ૩૦૦ ની આસપાસમા રચાયો હોવો જોઇએ × જો કે નાવનીતકના રચનારનું નામ મળતું નથી, કારણ કે ગ્રન્થનો અન્ત તથા કેટલુ પ્રકરણ મળ્યા નથી, પણ નાવનીતકના આરંભમા જ કહ્યુ છે —

नमस्तथागतस्य प्राक्प्रणीतैर्महर्षिणा
योगमुख्यैस्समन्वितं च येह सिद्धसंकल्प
नाम्ना वै नावनीतकम् ॥

ભાગ બીજો પાનુ પહેલુ

તેમ આ ગ્રન્થ પહેલાના મહર્ષિઓએ બનાવેલા યોગોના સંગ્રહરૂપ છે વળી પહેલા ભાગની શરૂઆતમા મુનિ સભાનુ નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે

सर्वर्तुपुष्पफलवद्द्रुमरम्य
सानौवेते विवृततमसो मुनयो वसन्ति ॥
आत्रेयहारितपराशरभेलगर्ग
शाम्ब्यसुश्रुतवसिष्ठकरालकाप्या ।
सर्वौपधीरसगणाकृतिवीर्यनाम-
जिज्ञासव समुदिता शतश प्रचेर ॥
दृष्ट्वा पत्रहरितहरितैरिन्द्रनीलप्रकाशै
स्कन्धै कुन्दस्फटिककुमुदेन्दुशुशशाङ्कशुभ्रै ।
उत्पन्नास्थो मुनिमुपगत. सुश्रुत काशिराज
किन्त्वेतत्स्यादिति स भगवानाह तस्मै यथावत् ॥

બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ભાગ ૧ પા ૧

આ દાખલાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે નાવનીતકના કર્તાને આયુર્વેદના આત્રેય, હારિત, પરાશર, ભેલ, કાશિરાજ, સુશ્રુત વગેરે આચાર્યોનો સારી રીતે પરિચય છે અને તેણે આ મહર્ષિઓના ગ્રન્થોમાથી જ યોગોનો સંગ્રહ કર્યો છે આયુર્વેદના યોગ સંગ્રહોમા આ કદાચ જૂનામા જૂનો સંગ્રહ હશે

આ નાવનીતકમા ચરક, સુશ્રુત, ભેલ વગેરેમાથી પુષ્કળ પાઠ ઉતાર્યા છે પણ નામ ભાગ્યે જ આપ્યુ છે હર્નલે જે તારણ કર્યુ છે તે પ્રમાણે ૧૭ પાઠો ભેલસંહિતામાથી

× પુરાતત્ત્વ વર્ષ બે અંક ૩ જામા નાવનીતકના લેખમા પાને ૨૮૭ મે ૧૧ મી પંક્તિમા ઇ સ. ૩૫૦ છપાયું છે ત્યા ૩૦૦ જોઇએ પાને ૨૮૭ મે નીચેથી ત્રીજી પંક્તિમા ઇ સ. ૨૦૦ છે ત્યા ૩૦૦ જોઇએ અને પાને ૨૮૮ મે આઠમી પંક્તિમા ઇ સ. બીજા છે ત્યા બીજા કે ત્રીજા એમ જોઇએ

નાવનીતકમાં લીધા છે, અને જો કે અત્યારે મળેલી ત્રુટિત ભેલસંહિતામા નથી મળતા પણ બીજા ત્રણ પાઠો જેને યોગરત્નસમુચ્ચયના કર્તા ચન્દ્રટ ભેલના ગણે છે તે ઉમેરીએ તો ૧૫ પાઠો ભેલમાથી નાવનીતકે લીધા ઠરે. ચરકમાથી ૨૯ પાઠો નાવનીતકમાં લીધેલા દેખાય છે અને ૭ પાઠો સુશ્રુતમાથી લીધા છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે આમાતિસાર ઉપરના ત્રણ યોગો સુશ્રુતના ઉત્તર સ્થાનમાથી ભેલસંહિતામાં આવ્યા છે અને ભેલમાથી નાવનીતકે ઉતાર્યા છે. કારણ કે નાવનીતકનો પાઠ ભેલના પાઠને વધારે મળતો છે. આ ઉપરથી એટલુ સાબીત થાય છે કે નાવનીતક પહેલા ભેલસંહિતા રચાઈ છે અને તે પહેલા સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન રચાયું હોવું જોઇએ. હવે સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન વિદેહ વગેરેનાં શાલાક્ય તંત્રો તથા કાયચિકિત્સાના અગ્નિવેશ વગેરેના તંત્રો ઉપરથી સંગ્રહીત થયું છે. અર્થાત્ અગ્નિવેશ વગેરેના કાયચિકિત્સા તંત્રો સુશ્રુત વગેરેનાં શલ્ય તંત્રો તથા વિદેહ વગેરેના શાલાક્ય તંત્રો સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનથી પણ જૂના કાળમા રચાયાં હોવાં જોઇએ. અને વર્તમાન ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા વગેરે તૈયાર થયા પછી ધીમે ધીમે મૂળ તંત્રો નષ્ટ થઇ ગયા. નાવનીતક લખાયું ત્યારે કદાચ એ જૂના તંત્રો હોય અને એમાથી આજે જેનું મૂળ નથી મળતું એવા અનેક પાઠો નાવનીતકના સગ્રહકારે લીધા હોય એ સંભવિત છે.

નાવનીતકના કર્તાએ વાગ્ભટ્ટ, માધવ વગેરે પાછળના કોઇ ગ્રંથકારનું નામ લખ્યું નથી પણ અતિ જૂના કાકાયન, નિમિ, સુપ્રભ, ઉશનાઃ, વાડ્બલિ, બૃહસ્પતિ, અગસ્ત્ય ધન્વન્તરિ, જીવક, કાશ્યપ, આત્રેય અને અશ્વિનના નામથી પાઠો ઉતાર્યા છે. જેમાનો મોટો ભાગ આજે કોઇ ગ્રન્થમા મળતો નથી

આત્રેયના નામથી ૭ પાઠો નાવનીતકમા મળે છે. હર્નલ તો ધારે છે કે આ પાઠો નાવનીતકના કર્તા પાસે જે ચરકસહિતા અને ભેલસંહિતા હતી તેમા નહિ હોય; નહિ તો બીજા પાઠો નામ વગર ઉતાર્યા છે તેમ જ આ પણ ઉતારત. આત્રેયના ૭ પાઠોમાથી એક બીજે કયાય મળતો નથી, બીજો વૃન્દના સિદ્ધયોગના અજીર્ણ પ્રકરણમા અગ્નિમુખચૂર્ણ નામથી મળે છે પણ રચનામા થોડો ફેર છે અને આત્રેયનું નામ સિદ્ધયોગમાં નથી. ત્રીજો પાઠ ત્રુટિત છે અને બાકીના ત્રણ અમૃતપ્રાશઘૃત, મહા કલ્યાણક ઘૃત અને બલાતૈલ ચરકસંહિતા ચિકિત્સાસ્થાનમા ક્ષતક્ષીણ, ઉન્માદ અને વાતવ્યાધિના અધ્યાયોમા મળે છે.

નામ એક જ હોવા છતા, વસ્તુઓ પણ લગભગ એક જ હોવા છતાં નાવનીતકના અને ચરકસંહિતાના પાઠોની રચના તદ્દન જુદી છે. વળી ચરકસંહિતામા પહેલા બે પાઠોમાં આત્રેયનું નામ નથી આપ્યું.

અર્થાત્ નાવનીતકના કર્તાએ તથા દૃઢબલે એમના વખતમા વિદ્યમાન કોઇ તંત્રમાથી આ પાઠો લીધા છે અને પાઠરચના જોતા નાવનીતકનો પાઠ દૃઢબલના પાઠ કરતા વધારે જુનો લાગે છે

હવે ચરક ચિ સ્થાનના રસાયન, વાજીકરણ, જ્વર, રક્તપિત્ત, ગુલ્મ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, યક્ષ્મ, અર્શ, અતિસાર, અને વિસર્પ એ ૧૧ અધ્યાયોમાથી નાવનીતકમાં પાઠો ઉતારેલા છે. જીવાનન્દની આવૃત્તિના ૧૨ મા અને ૧૩ મા અધ્યાયોમાથી નાવનીતકમાં કોઇ પાઠ

મળતો નથી, અને ગંગાધરની આવૃત્તિના ૯ મા, થી ૧૩ સુધીના ઉન્માદ, અપસ્માર, ક્ષતક્ષીણ, ક્ષયથુ અને ઉદરરોગમાંથી કોઈ પાઠ મળતો નથી (લેકુ ઉન્માદ, ક્ષતક્ષીણ અને વાતવ્યાધિના અમૃતપ્રાશઘૃત વગેરે પાઠો વિશે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરથી તો આ અધ્યાયો દૃઢબલના હોવાનો જ સંભવ જણાય છે, અહીં જે નિર્ણય કર્યો છે તેની વિરુદ્ધ જાય એવી એક વાત ચરકસંહિતામાં જ છે ચરકસંહિતાના નિદાનસ્થાનનો ૭ મો અને આઠમો અધ્યાય ઉન્માદ અને અપસ્મારનો છે ગંગાધરની આવૃત્તિમાં ચિ સ્થાનનો નવમો અને દશમો અધ્યાય ઉન્માદ અને અપસ્મારનો હોઈને ગંગાધરની આવૃત્તિ દશમા અધ્યાય સુધી નિદાનસ્થાનના ક્રમને અનુસરે છે ટુંકામાં ચરક ચિ સ્થાનમાંથી દૃઢબલના અધ્યાયો જુદા તારવવામાં મુશ્કેલી ઘણી છે પ્રમાણો પરસ્પર વિરુદ્ધ મળે છે પણ ચિકિત્સાસ્થાન નિદાનના ક્રમને જ અનુસરે એવો કંઈ નિયમ જૂની સંહિતાઓમાં દેખાતો નથી સુશ્રુતના નિદાનસ્થાનમાં ભગ્નનિદાનનો અધ્યાય ૧૫ મો છે, અને ચિકિત્સાસ્થાનમાં ભગ્નચિકિત્સિતનો અધ્યાય ત્રીજો છે અલબત્ત ચિકિત્સાસ્થાનનો ક્રમ વધારે સ્વાભાવિક છે આ પ્રમાણે પ્રમાણોમાં કંઈક અંશે પરસ્પર વિરોધ હોવાથી દૃઢબલની રચના માટે નિસંદિગ્ધ નિર્ણય થઈ શકતો નથી પણ દૃઢબલનું કર્તૃત્વ આ ૪૩ અધ્યાયોમાં જ સમાપ્ત થતું નથી એ યાદ રાખવાનું છે ચરકના પોતાના ગણાતા ભાગમાં પણ દૃઢબલે ઘણો પ્રક્ષેપ કર્યો છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે સૂત્રસ્થાનનો છેલ્લો અધ્યાય તો કદાચ આખોય દૃઢબલે ફરી લખ્યો જણાય છે અત્યારના સંશોધકો એમાં ફેરફાર કરે છે તો દૃઢબલે કર્યો હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? સૂ. સ્થાનના ત્રીશમા અધ્યાયમાં દૃઢબલના પોતાના અધ્યાયોનો પણ અનુક્રમ બરાબર બતાવ્યો છે તે દૃઢબલે ન લખ્યો હોય તો કોણે લખ્યો હોય? પછી ચરકસંહિતાના નિદાનસ્થાનમાં ગુલ્મનિદાનમાં ૧૯ અને ૨૦ પેરેગ્રાફોમાં ચિકિત્સાનું સૂચન છે એ ત્યાં કોણે મૂક્યું? વળી ગુલ્મચિકિત્સાની શરૂઆતના ૧૭ શ્લોકોમાં ફરી નિદાન પદ્યમાં કહ્યું છે નિદાનસ્થાનમાં જે વાત ગદ્યમાં લખી છે તે જ વાત કેટલાક ફેરફાર સાથે ચિ સ્થાનમાં પદ્યમાં કોણે લખી? દૃઢબલ તરીકે જ શંકા જાય છે વળી ચિ. સ્થાનમાં સ્થળે સ્થળે કલ્પ અને સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેલી વાતનો હવાલો આપે છે (જુઓ ચ ચિ અ ૫ શ્લો ૧૬૮ વગેરે વગેરે) આવા શ્લોકો દૃઢબલના ન હોય ત્યારે કોના? વળી સાધારણ રીતે ચરક શસ્ત્રચિકિત્સાની જરૂર હોય ત્યાં શલ્યતંત્રવિદ્નો હવાલો આપી ચાલ્યા જાય છે અને એથી વિરુદ્ધ અસંબદ્ધ રીતે શલ્યચિકિત્સાનો વિષય ચરકમાં દેખાય ત્યાં એ ભાગ દૃઢબલે બીજા શલ્યતંત્રોમાંથી લીધો હોવાનો નંબર માનવો પડે (જુઓ ગુલ્મચિકિત્સામાં ૧૩૩ થી ૧૩૬ શ્લોકો. ગુલ્મની આ રીતે ઘટનારા શલ્યચિકિત્સા વૃદ્ધવાગ્ભટમાં પણ છે હર્નલ એ ઉપરથી દૃઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટમાંથી એટલો ભાગ ચરકમાં દાખલ કર્યો એમ માને છે, પણ બંનેયે કોઈ ત્રીજા આજે ન મળતા ગ્રન્થમાંથી એ ભાગ લીધો હોય એ વધારે સંભવિત છે)

ચરકસંહિતાનો બારીક અને સવિસ્તર અભ્યાસ કરીને, આત્રેયનો, અગ્નિવેશનો, ચરકનો તથા દૃઢબલનો અંશ કોઈએ જુદો પાડ્યો નથી અલબત્ત સંપૂર્ણ રીતે આત્રેય વગેરેના અંશો આજ જુદા પડી શકે એ સંભવિત નથી વળી આમાં કલ્પનાનો ઘણો સંભવ છે

પણ દૃઢબલનો અંશ લગભગ છુટો પડી શકે એવો છે. અને પછી ચરકનો જે ભાગ રહે તેમા આત્રેય અગ્નિવેશનો અતિ જૂનો દેખાતો ભાગ કેટલો હશે તે અટકળવાનું જ રહે છે.

દૃઢબલનો સમય—આટલા વિવેચનથી દૃઢબલનો સમય લગભગ નક્કી થઇ જાય છે. ટુંકામા ચરક નાવનીતક પહેલાં અને કનિષ્કના સમકાલીન ચરક એ જ જો આ સંહિતાકાર હોય, તો તે ઇ. સ. પહેલા શતકમા થઇ ગયા હોય. ગમે તેમ હોય તો પણ એ ઇ. સ. પૂર્વે બીજાથી ઇ. સ. પહેલા શતક સુધીમાં થયા હશે. (કનિષ્કને કેટલાક છેક ઇ. સ. બીજા શતકમાં અને કેટલાક ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમા મુકે છે). અને દૃઢબલ નાવનીતક પછી અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ પહેલા થયા હોય એમ માનીએ તો ઇ. સ. ત્રીજાથી ઇ. સ. પાચમા શતક સુધીમા થયા હોવા જોઇએ. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ ચીનાઇ મુસાફર ઇત્સીંગ પહેલાં થઇ ગયા છે એ તો કહ્યું છે પણ વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામા કાન્દર્પિક પ્રકરણમાં **माक्षिक** વગેરેની એક શક્તિ આપનાર બનાવટ છે. એ બનાવટ મૂળ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ (उ. अ. ४९, अ. हृ. उ. अ. ३१) માથી લેવામા આવી છે. ફલશ્રુતિ જોતા પણ સ્પષ્ટ રીતે બૃહત્સંહિતાએ વાગ્ભટ્ટમાંથી પાઠ લીધો દેખાય છે. (જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૩ પાનું. ૩૫૮, ૩૫૯). વરાહમિહિર ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં થઇ ગયા છે. [૬]અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ તે પહેલાં કદાચ પાચમા શતકમા થયા હશે અને દૃઢબલ તેથીએ પૂર્વે થયા હોય તો એનો સમય ત્રીજું ચોથું શતક ઠરે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ તથા અષ્ટાંગહૃદયકાર એક કે જુદા એ પ્રશ્નનો કદાચ છેવટનો નિર્ણય નથી થઇ શકતો પણ દૃઢબલ અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના સમયની મર્યાદા તો ઉપર આપી છે, તે લગભગ બરાબર લાગે છે.

ચરક પછી સુશ્રુતસંહિતાનું ઉત્તર સ્થાન, પછી નાવનીતક, નાવનીતક પછી દૃઢબલ અને તે પછી વાગ્ભટ્ટ એવો ક્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. દૃઢબલ તથા વાગ્ભટ્ટ નાવનીતક પહેલા થયા હોવાનું કંઇ કારણ દેખાતું નથી, જ્યારે નાવનીતક પછી થયા હોવાના ઘણા પ્રમાણો છે. જેમ વરાહમિહિરે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો પોતાનો રચેલો પાઠ ઉતાર્યો છે તેમ નાવનીતકે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો કોઇ પાઠ ઉતાર્યો નથી. દૃઢબલ નાવનીતક પછી થયા હોવાના પ્રમાણો ઉપર દર્શાવ્યા જ છે.

આ વિચારસરણી બરાબર હોય તો દૃઢબલે પ્રતિસંસ્કૃત તથા પરિવર્ધિત વર્તમાન ચરકસંહિતા ઇ. સ. ત્રીજા ચોથા શતકમા અને મૂળ દૃઢબળના સ્પર્શ વગરની ચરકસંહિતા ઇ. સ. પૂર્વે બીજાથી ઇ. સ. પહેલા શતક સુધીમા તૈયાર થઇ હોવી જોઇએ.

---

૬ આ પુરાવા તરફ અત્રત્ય કે પાશ્ચાત્ય કોઇ પણ પ્રાચ્ય તત્ત્વવેત્તાનું ધ્યાન કેમ ખેંચાયું નથી એ સમજાતું નથી.

૪ વિકાસવાદ THEORY OF EVOLUTION

(લેખક –રા. રા. રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુરા)

(૧) ભૂમિકા

સૃષ્ટિમાં વિચિત્ર કાર્યો આપણી નજરે પડે છે જીવનનિર્વાહને સારૂ એક બીજાનું કોઇ ને કોઇ રીતે હરણ થાય છે કરોળીયો પેટ વાસ્તે જાળ બાંધે છે, બગલો એક પગે ઉભો રહે છે પક્ષી પેટ વાસ્તે ઉડે છે મોટુ વૃક્ષ તેના ઝાંખરા નાનાને વધવા દેતું નથી આ જીવનસંગ્રામ પેટ વાસ્તે વા જીવનની રક્ષા માટે થઇ રહેલો છે વિવિધ પ્રકારના તથા વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ આપણી નજરે પડે છે તે પરથી સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે આ વિવિધતાનું કારણ શું ?

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ–સર્વના શરીરમાં છ બાબત આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ–ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, સ્થિતિ, ફેરફાર, ક્ષય અને છેવટ નાશ દરેકમાં આ જ ક્રમમાં પૂર્વવત્ પરિવર્તન કે વિકાસક્રમ નજરે પડે છે આ વિકાસના જે નિયમ છે તે બતાવવું એ વિકાસવાદનું એક લક્ષ્ય છે તેના બધા નિયમ હજુ જ્ઞાત નથી

(૨) વિકાસવાદના અભ્યાસથી લાભ શું ?

(अ) મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસનું જ્ઞાન થાય છે (ब) પ્રકૃતિના કેટલાક નિયમ તથા મનુષ્યવ્યવહારની રચના તથા તેમનું જ્ઞાન જાણી શકાય છે (क) વિકાસવાદના અભ્યાસનું ફળ જીવનકલા, જીવનસુખ અને જીવનની મનોહરતા છે (ख) વિકાસવાદથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મનસ્વીપણુ તથા સ્વાર્થબુદ્ધિ વિકાસના ઘાતક છે તથા ઉંધે રસ્તે ગરે છે

વિકાસવાદ એમ સિદ્ધ નથી કરતો કે ' જે યોગ્ય વ્યક્તિ–યોગ્ય જાતિ છે, તે જ જીવતી રહી છે, જીવતી છે અને જીવતી રહેશે ' પણ એટલું તો સ્પષ્ટ બતાવે છે જ કે ' જેનામાં યોગ્યતા નથી, તે પરાધીન બની નષ્ટ થાય છે તે ખરાબ સ્થિતિમાં છે અને રહેશે ' જીવનસંગ્રામમાં " બળીયાના બે ભાગ "–' Might is right ' નું રાજ્ય છે સર્વને જીવનસંગ્રામમાં ઉતરવું પડે છે प्रकृतिस्त्वाम् नियोक्ष्यति (ગીતા વાક્ય અ ૧૮ ૫૯) બધું વિકાસવાદનું ક્ષેત્ર છે વિકાસવાદ કલ્પના માત્ર નથી પણ કુદરતી સત્ય ઘટના છે આ વાતો જે સંપૂર્ણ ન સમજે તે વિકાસવાદ પણ પુરો સમજી શકે નહિ. અહીં કુદરતી ઘટના તથા વિકાસક્રમ પર તથા તેના પ્રસિદ્ધ પરિણામ પર જ દૃષ્ટિ નાખવાની જરૂર છે દર્શનકારની દુનિયા વિકાસવાદીની દુનિયાથી નિરાળી છે કેમકે વિકાસવાદી જીવનની ઘટના પર જ વિચાર કરે છે

(૩) વિકાસવાદનો ઇતિહાસ

જનસમાજમાં વિકાસવાદના સિદ્ધાન્તનો શોધક ડાર્વિન મનાય છે, પણ તે સત્ય નથી તે તો ઇ સ ૧૮૫૯ માં થયો પણ તે અગાઉ આ સિદ્ધાન્તના સ્થાપકો થએલા છે તેનો મૂળ શોધક એરિસ્ટોટલ મનાય છે. આપણા ચાર્વાક પણ તેનાથી જાય તેમ નથી. ચાર્વાક

જીનું અણુ અને વિકાસવાદીનું પ્રોટોપ્લેઝમ કેટલીક બાબતમા મળતા છે. ઍરિસ્ટોટલ પછી તેનો વિરોધી રૅડી ઇસ્વી ૧૬૬૮ મા થયો. ત્યાર પછી વ્યહાલિસનેર તથા બફન ઇત્યાદિ તેના સાધક થયા. પછી ૧૯ મી સદીમા આ વિદ્યાના પાચ શાસ્ત્રની શોધખોળ ડાર્વિને ૨૫ વર્ષ સુધી કરી, જેથી તેનું નામ લોકોમા પ્રસિદ્ધ થયું. હજુ આ બાબતની શોધ ચાલુ જ છે.

(૪) વિકાસવાદની પરિભાષા

અહીં કેટલાક ખાસ શબ્દો વપરાય છે, જેના આ વિદ્યાને લગતા સંપૂર્ણ અર્થ જાણવાની દરેક વાચકને જરૂર છે:—

(૧) વિકાસ=જડચેતન પદાર્થોનું પૂર્વવત્ પરિવર્તન અથવા પરિસ્થિતિ અનુકૂળ ઉત્પત્તિ; એક જીવનુ રૂપાન્તર થઇ બીજો જીવ થાય તે; નિર્જીવનો પરિસ્થિતિ દ્વારા વિકાસ. દા. ત. પ્રથમ સૂર્યના તડકા પરથી અગર રાત્રે તારાઓના સ્થાન પરથી કાળ-વખત કહી શકતા; તે પછી સૂર્યના તાપનું ઘટીયંત્ર, પછી જલયંત્ર, પછી વાલુકાયંત્ર-ઘડીયાળની શીશી, પછી કલૉક (મોટું ઘડીયાળ), પછી વૉચ (નાનું ઘડીયાળ-ખીસાનું) પછી બોલતું ઘડીયાળ-એ મુજબ ઘડીયાળના વિકાસને " વિકાસ " કહી શકાય.

તે જ મુજબ જીવધારી પ્રાણીઓનો પણ વિકાસ થયો છે. જેમ પ્રોટોપ્લેઝમથી એમીબારૂપ થવું તે.

ઉન્નતિક્રમઃ-ધારો કે એક પ એમીબાને ૧, ૨, ૩ સંતાન થયા; તેમાનું નં. ૨ મૃત્યુ પામ્યું. નં. ૧ ને વૃદ્ધિની પરિસ્થિતિ ન મળવાથી પોતાના તથા પૂર્વજોના જેવા જ સંતાન થતાં ચાલ્યા. નં. ૩ ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળી; જેથી તેના વંશમાં જુદા પ્રકારનું રૂપાન્તર થયું. હવે તે નં. ૩ ને अ, ब, क ત્રણ સંતાન થયા. अ મૃત્યુ પામે છે, ब ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળતી નથી, તેથી તેના જેવાં જ સંતાન થતા ચાલે છે. क ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળવાથી તેનું નવી જાતિમાં પરિવર્તન થાય છે. ફરીથી क ને ત્રણ સંતાન થયા ને ઉપર મુજબ ક્રમ ચાલ્યો. આ પ્રકારના વિકાસક્રમને ઉન્નતિક્રમ કહ્યો છે. એ ક્રમ મુજબ પ્રાણીઓની શ્રેણી, કક્ષા, જાતિ, ઉપજાતિ થઇ છે; જેના વર્તમાનમાં આપણે જુદા જુદા ભેદ જોઇએ છીએ.

ઉપર કહેલ ઘડીયાળનો વિકાસ ચાલુ જ છે. હવે ઘડીયાળનું કામ મન આપી શકે તેવું બને ત્યારથી તેનો વિકાસ બંધ થાય ને બીજા રૂપનો વિકાસ થવા લાગે. જેમ હાલ અમુક પશુઓનો વિકાસ બંધ થયો છે ને તે સ્થાને મનુષ્ય નામના પ્રાણીનો વિકાસ જારી છે.

વિકાસનો ૨ જો દાખલો-કોઇ જંગલમા વાંદરા રહેતા હતા. ત્યા તેની વસ્તી ઘણી વધી ગઇ. તેથી જીવનસંગ્રામને લઇ નિર્બળોને તે જંગલ છોડી સપાટ પ્રદેશમાં રહેવું પડયું. બળવાન વાદરાઓના સંતાન જંગલી રહ્યા. નિર્બળોના સંતાન સપાટ પ્રદેશમા રહેતાં હોવાથી તેમનો કૂદવા ઠેકવાનો અભ્યાસ જતો રહ્યો. અનુપયોગથી પૂછડુ પણ ઘસાઇ ગયુ કાંકરા તથા પત્થર ખુંચવાથી લાકડા તથા પાદડાં પર સૂવાનો અભ્યાસ થયો. શરદી ગરમી લાગવાથી ગુફામાં રહેવા લાગ્યા. કોઇ વાદરા ચાલવાથી થાકી ગયા.

ઘોડા, બળદ, પાડા ઇત્યાદિ પશુઓને જોઇ તેની પીઠ પર સ્વારી કરવા લાગ્યા, ને એ મુજબ અન્ય પશુઓને તાબે કરવાનો અભ્યાસ થયો ઇત્યાદિ પ્રકારે પરિસ્થિતિ તથા જરૂરતવશ શરીર અને મગજમા જે પરિવર્તન થયુ તેના સસ્કાર સતાનમા ઉતર્યા એમ થતા થતા લાખો વર્ષે વાદર જગલી મનુષ્યના રૂપમા આવ્યા. તે પછી ધીમે ધીમે સેકડો વર્ષો પછી સભ્ય મનુષ્ય બન્યા આ પ્રકારે સર્વ પ્રાણીનો યથાયોગ્ય વિકાસ થયો છે આ પરિવર્તનનુ નામ "વિકાસ" છે

(૨) પરિવર્તન=પૂર્વનું રૂપ બદલી જવુ તે તે ત્રણ પ્રકારનુ છે ૧ પરિસ્થિતિરૂપ, ૨ કાર્યરૂપ, ૩ પૈત્રિક સસ્કાર પૈત્રિક સસ્કાર=અદષ્ટ અથવા પૂર્વના સસ્કાર શરીરની સાથે પેદા થાય છે તે

(૩) પ્રોટોપ્લેઝમ=ચેતન ઉત્પાદક રસ જીવરસ કે ચેતન કણ તે ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વોના મિશ્રણવાળો ઢીલો પદાર્થ છે જીવનનો તે મૂળ આધાર છે, ચેતનત્વનુ પહેલુ સાદુ સ્વરૂપ છે જેમ ચાવી આપ્યા બાદ ઘડીયાળ આપોઆપ ચાલે છે તેવી શક્તિ તેમા ભરી છે તેમ આ શક્તિ પ્રાણીની ક્રિયા પર કામ કરે છે તે દરેક કોષ (સેલ-બિદુ) મા ભરી છે

વૈજ્ઞાનિકો આવુ જ જડ તત્ત્વોનું કણ બનાવે છે તેનું બાહ્ય રૂપ આ કુદરતી કણ જેવુ જ થાય છે પણ તેમા ઉત્પાદક વર્ધક શક્તિ હોતી નથી માટે તે રસાયણીય સયોગજન્ય પદાર્થ નથી, પણ જરૂર તેની બનાવટમા કોઇ ગુપ્ત શક્તિ કામ કરી રહેલી છે એવુ સમજાય છે

(૪) સેલ=બિદુ=કોષ=ઉપરના પ્રોટોપ્લેઝમનો એક ભાગ તેનામા જીવનશક્તિ છે સાધન મળતા પોતાના જેવુ નવીન સ્વરૂપ તે પેદા કરે છે

(૫) એમીબા=પ્રોટોપ્લેઝમનો એક કોષવાળો નાનામા નાનો જીવ.

(૬) થર=ચટ્ટાન=પૃથ્વીની ગતિથી માટી વગેરેના જે થર જમીન પર જામી જાય છે તે કુદરતી થર, વરસાદ, નદી, બરફ દ્વારા પહાડ કે જમીન કોઇ જગાએ વસાઇ જઈ કાકરા, રેતી કે પત્થરના જે થર જામે તે બનાવટી થર આના એક પર એક પડ દર સાલ જામતા જાય છે દરિયામા અનેક પદાર્થ વહી આવી ત્યા ઠરી જાય છે અને પડ ઉપર પડ ચડતા ખૂબ દબાણ થાય છે શોધકોએ જમીન ખોદી ખોદીને જોયુ છે ને તે પરથી અજીવ, જીવ પ્રાણી તથા તેના વશજોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે

(૭) સ્વત જનનવાદ=જીવ વિના જીવની સ્વત ઉત્પત્તિ થવી તે-નહિ કે કોઇ અગમ્ય શક્તિદ્વારા આ વિકાસને સિદ્ધ કરનાર સિદ્ધાન્તને સ્વત જનનવાદ કહે છે આપણા આર્યાવર્તના ચાર્વાકનો તે પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત છે ગ્રીસમા તે પહેલેથી પ્રચલિત છે

(૫) વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત

જીવોની ઉત્પત્તિ કોઇ અગમ્ય શક્તિ-ઇશ્વર દ્વારા થઇ એવી ઇશ્વરવાદી લોકોની (આપણી ઘણાખરાની) માન્યતા છે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોને તે અસત્ય લાગે છે પૂર્વે વર્તમાનની જેમ પરિવર્તન થતું ચાલ્યુ છે, જે હાલ સ્થિતિએ પહોચ્યુ છે તેમા અગમ્ય

શક્તિ માનવાની જરૂર નથી. પૃથ્વિ પર વાયુ, વર્ષા, નદી ઇત્યાદિથી પરિવર્તન જારી જ છે તેનાથી વનસ્પતિ તથા જીવનું સ્વરૂપ બની પરિવર્તન થતું રહ્યું છે.

વિજ્ઞાનવાદ માને છે કે આ પહેલા પૃથ્વી મધ જેવી પાતળી હતી. તે અગાઉ વધુ ગરમ હતી. તે પહેલાં અતિ તપ્ત મૂરજથી જુદી નહોતી. જ્યારથી જુદી પડી ઠંડી થઇ ત્યારથી તેનું નામ પૃથ્વી પડ્યું. તેજ મુજબ શનિ, મંગળ વગેરે ગૃહ બન્યા. સુર્ય હજુ પૂર્વવત્ તપ્ત જ છે. સર્વ ગૃહોની મધ્યમાં સૂર્ય છે. પૃથ્વી ઠંડી પડ્યા બાદ વનસ્પતિ ને તે પછી જીવોની ઉત્પત્તિ થવા લાગી તે જ દહાડાથી આ વિકાસનો આરંભ થયો, જેનું ફળ વર્તમાન સંસાર છે. આ વિકાસનું વર્ણન કરવું તે વિકાસવાદનું કામ છે. પૃથ્વી પર પહેલ વહેલાં વનસ્પતિ આપોઆપ બની, જેનું પરિણામ જીવ પ્રાણી છે.

પ્રોટોપ્લેઝમ-જીવનરસ-ચેતન કણ, જે વનસ્પતિનું પણ આદિ પિતા છે તે પ્રથમ ક્યાંથી આવ્યું ? કેટલાક એમ માને છે કે કોઈ તારો તુટ્યો, તેનો જે ભાગ પૃથ્વી પર પડ્યો તેમાં એ પ્રોટોપ્લેઝમ પૃથ્વી પર આવી પડ્યું. બીજા એમ કહે છે કે એવી સ્થિતિ-માં એ કણ કાયમ ન રહી શકે. તેથી પૃથ્વી પર અનુકૂળ સ્થિતિ આવવાથી આપોઆપ તેનો આરંભ થયો; વૈજ્ઞાનિકો પ્રોટોપ્લેઝમ ઉત્પન્ન કરી શક્તા નથી; કેમકે તે સજીવ પદાર્થ છે.

રસાયણીય પૃથક્કરણથી જાણવામાં આવ્યું છે કે એ જીવનરસમાં ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વો છે–કાર્બન, ઑક્સીજન (ઉદજન), ગંધક, ફોસ્ફરસ, હાઇડ્રોજન, સોડીયમ, પોગે (હરિણ), મૅગનેશિયમ, પોટેશિયમ તથા બે ચાર બીજાં જડ તત્ત્વ છે. આ ચેતન ઉત્પાદક રસ વધુ ઓછો થતો રહે છે. જડ પદાર્થનું પરિવર્તન જ આ ચેતનરસ છે. તે દીવાના પ્રકાશ જેવો વા દરિયાના મોજાં જેવો ક્ષણિક છે; પણ તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. કોઇ આ મિશ્રણને સ્વાભાવિક માને છે. કોઇ તેને ગુપ્ત મહાન શક્તિ–ઇશ્વર દ્વારા બને છે એમ માને છે. આ સજીવ રસના ભાગને સેલ (બિંદુ–કોષ્ટ–કોથળી) કહે છે જે સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર વિના દેખાતી નથી. આ કોષ્ટોના જમાવથી જ શરીરના ભાગ બને છે; જેનામા જીવન-શક્તિ છે તેનું નામ બિંદુ કે કોષ્ટ છે. તે ગોળ ઇંડાકાર થાય છે. ઇંચના ૭ હઝારમા ભાગ જેટલી નાની શી તે થાય છે. પાણીમા તે પીગળતી નથી, ને તેની કશી રચના જાણી શકાતી નથી. તે પારદર્શક છે. જો તે યોગ્ય સ્થળમા હોય તો તેનું માપ વધે છે. બાહ્ય વસ્તુને લઇ પોતાનું રૂપ તેને અનુકૂળ કરી લે છે, અને આ ગુણ જીવનશક્તિમા છે.–વાયુ, હવા, વિજળીમાં નથી. તે જ બીજા હઝારો કોષ્ટો ઉત્પન્ન કરે છે. ફરી તે પેદા થયેલ કોષ્ટ અન્ય હઝારો પેદા કરે છે. જો દરરોજ શરીર એક ઇંચ વધતું હોય તો એમ માનવું કે આવા નવ અબજ કોષ્ટ પેદા થયા. ચામડી, લોહી, માસ ઇત્યાદિ સર્વ આનાં જ બનેલાં છે. જીવ-નરસ આ સેલ–કોષ્ટ–બિંદુમાં ગતિ કરે છે.

નાનામાં નાનું પ્રાણી–એમીબા જળચર છે. તે માત્ર એક જ સેલનું છે. તે સ્વયં ગતિ કરે છે. પોતાને મનગમતો ખોરાક લે છે. પોતામાથી જ પોતાના જેવા નવીન પ્રાણી પેદા કરે છે. જ્યારે અનુકૂળ ખોરાક પર તે બેસે છે ત્યારે તેમાં છિદ્ર પડી જાય છે ને તેમાંથી એ ખોરાક તે ખેંચી લે છે. એ એમીબાથી માંડી ઠેઠ હાથી જેવા મ્હોટા પ્રાણીના

શરીરમા પણ નણ ભામતો રસાયણશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થઇ ચુરી છે—(૧) બધા પ્રાણીના શરીરની રચના એક જ પ્રકારની છે તથા બધામા સર્વ તત્વો સમાન પ્રમાણમા છે (૨) નાશ પામતી અવયવ શક્તિ અનુકૂળ ખોરાકથી પુન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે (૩) એક પ્રાણીથી બીજા પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થાય છે—અર્થાત્ ઉત્પાદન શક્તિ સર્વ ચેતન પદાર્થોમા છે પ્રાણીઓના શરીર ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્વોના બન્યા છે ને દરેકમા આઠ સ્થાન છે—પોષણ, શ્વાસોચ્છ્વાસ, મળમુત્રવાહક, રક્તવાહક, પ્રેરક, આધાર, જ્ઞાનતંતુ અને પ્રસવ આ આઠ પ્રબંધ નાના એમીબાથી તે હાથી જેવા મોટા પ્રાણીઓને કરવો જ પડે છે પ્રાણી માત્રના દરેક અવયવ કોષ્ટોના સમૂહના બનેલા છે અને તે અવયવો વિવિધ પ્રકારના પણ સમાન હોય છે જેમ ખેડુત, વણકર, લુહાર, સુથાર, કડીયો, દરજી, મોચી, વૈદ્ય, ન્યાયાધીશ, રાજવી કોઇ એક નગરનું કામ ચાલે છે, તેમ સર્વ સેલના જુદા જુદા કામથી શરીર ચાલે છે ને તે શક્તિ એક રૂપમા દેખાય છે જો દરેકે દરેક કોઇનો નાશ કરીએ તો સજીવ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે

વનસ્પતિ પણ સજીવ પદાર્થ છે તેમા પણ ચેતનોત્પાદક રસ—પ્રોટોપ્લાઝમની ધારા વહે છે

(૬) વિકાસવાદ સિદ્ધ કરનાર પાચ શાસ્ત્રો.

(૧) જાતિ વિભાગ શાસ્ત્ર.

જીવ પ્રાણી બે પ્રકારના છે—(૧) સજીવ પ્રાણી (૨) વનસ્પતિ

સજીવ પ્રાણી બે પ્રકારના છે—(૧) બરડાની કરોડવાળા (૨) કરોડ વિનાના (કીડી, મકોડા ઇત્યાદિ) પાછી આ બેની શ્રેણી, કક્ષા, જાતિ તથા ઉપજાતિ એમ ૮ વિભાગ છે

(૨) તુલનાત્મક શાસ્ત્ર

કરડવાળા સ્તનધારી શ્રેણીના પ્રાણી—વ્હેલ માછલી, સીલ માછલી, માછલી, મગર, અને ગાય—આ પ્રાણીઓની શરીર રચના સમાન છે પરિસ્થિતિવશ બાહ્યરૂપ જુદા જુદા પ્રકારનુ થયુ છે આમ શરીર રચના પરથી તુલના કરી પ્રાણીઓના વિભાગ પાડવામા આવે છે તે શાસ્ત્રને તુલનાત્મક રચનાશાસ્ત્ર કહે છે

(૩) ગર્ભશાસ્ત્ર.

ગર્ભના આરંભથી ચોતપોતાની સ્થિતિ પૂર્ણ થાય ત્યા સુધીમા જેટલું જેટલું પરિવર્તન થાય છે તેનુ જ્ઞાન ગર્ભશોધ ઉપરથી થયુ છે—થાય છે આ પરિવર્તન સર્વ પ્રાણીમા સમાન માલમ પડે છે

(૪) લુપ્તજંતુ શાસ્ત્ર

પ્રાણીઓની પરંપરા મેળવવાથી તેની જાતિ ઉપજાતિના ઇતિહાસ મળે છે પણ પૃથ્વીમા લાખો કારણથી ફેરફાર થતો રહેવાથી કેટલીક વચલી કડીઓના પત્તો મળતો નથી અમુક જાતિ તથા પ્રકારના જંતુ નાશ પામ્યા છે ભૂસ્તરવિદ્યાના થરોમા તેના ચિહ્ન મળતા નથી જેમ કે વનમાણુનું રૂપાંતર મનુષ્યજાતિ છે પણ એ

બન્નેની વચ્ચેની કડી-જાતિનો લોપ થયો છે. હજુ ગર્ભશાસ્ત્રમાં એ લુપ્ત કડીનું ચિન્હ હોય એમ માની શકાય છે. પણ સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક કારણથી આ શાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે, તો પણ વૈજ્ઞાનિકોની શોધ સારૂ ઘણીક સામગ્રી સંપાદન થયેલી છે.

(૫) ભૂગોલક શાસ્ત્ર.

આથી અમુક પ્રાણી અમુક જગાએ થયુ તે; તથા પાસે પાસેના દેશમાં રહેવાવાળા પ્રાણીઓનુ સાધર્મ્ય જણાઇ આવે છે. જેથી વિકાસવાદને ઘણી મદદ મળી છે.

આર્ય પ્રજાઃ—આપણા પુરાણોમાં જે અવતારસંજ્ઞા છે તે વિકાસવાદ બતાવે છે. જેમકે મચ્છ (જળચર) પછી કચ્છ (જળચર-સ્થળચર), પછી વરાહ (ભૂચર), પછી નૃસિંહ (વનચર). પછી વામન (લઘુ મનુષ્ય), પછી પરશુરામ (અર્ધ સભ્ય-ઘડાયક), પછી રામ, કૃષ્ણ (સભ્ય માનવ), પછી બુદ્ધ, પછી કલંકી. પણ આ સર્વ અવતારનું વર્ણન વૈજ્ઞાનિક રીતિએ આપવામા નથી આવ્યું, જેથી જેવું જોઇએ તેવું સંતોષકારક નથી.

ઉપરનાં શાસ્ત્રો દ્વારા એવી માન્યતા ધરાવવામા આવે છે કેઃ—

(૧) જેમ બીજથી થડ, શાખા, પત્ર, ઉપશાખા, ફૂલ, ફળ થાય છે ને નષ્ટ થાય છે તેમ પ્રોટોપ્લેઝમ (બીજ), કોષ-તેમાંથી એમીબા જંતુ; તેમાંથી કીડા; તેનું રૂપાન્તર કાનખજુરા, વગેરે કૃમિ; પછી કીડી, મકોડા, કરોડા વગેરે કૃમિ; તે પછી તેનું રૂપાન્તર બરડાની કરોડવાળાં પ્રાણી, જેવા કે માછલી ઇત્યાદિ: તેમાંથી દેડકા, સર્પ; તેમાંથી પક્ષી; તેમાથી સ્તનધારી ચોપગા જાનવર; તેમાંથી વાનર-વનમાણસ; તેનું રૂપાન્તર લુપ્ત કડી (નથી જણાયું તે); એ લુપ્ત કડીનું રૂપાન્તર જંગલી મનુષ્ય; તેનું રૂપાન્તર સભ્ય મનુષ્ય. આ ક્રમ મુજબ પરિસ્થિતિ અને આવશ્યક્તાને લીધે પરિવર્તન થયું છે. તેમાં ઇશ્વરશક્તિ કે એવું કાંઇ નિમિત્ત નથી.

(૨) આરંભમાં વનસ્પતિ પ્રોટોપ્લેઝમથી થઇ. તેનાથી ચેતન પ્રાણી થયું. આમ જડ ચેતનનો તફાવત તે માત્ર પરિવર્તન જ છે. બધા પ્રકારનાં સજીવ પ્રાણી પૂર્વે એક જ જાતિમાંથી થયાં છે. વિકાસ માત્ર સ્વાભાવિક ઘટના છે. કોઇ ગુપ્ત શક્તિએ પ્રથમ નર માદા જાતિ બનાવ્યા એ માન્યતા યુક્તિ વિચાર ને પ્રમાણ રહિત છે. પરિસ્થિતિના કારણે જ સર્વ પ્રાણીઓએ જુદાં જુદા રૂપ પકડયાં છે. પ્રકૃતિના નિયમ સર્વને સમાન લાગુ પડે છે. તેનો એક નિયમ એ છે કે ઉદરપૂરણાર્થ હરેકને સંગ્રામ કરવો પડે છે-તેને જ જીવનસંગ્રામ કે જીવનકલહ કહે છે. યોગ્ય-બળવાનનો જય થાય છે. અયોગ્ય-નિર્બળનો નાશ થાય છે.

(૩) ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રથમ ઉત્પત્તિ, બરડાની કરોડ રહિત પ્રાણી-એમીબા, કીડા, મચ્છરાદિની થઇ; તેમાંથી હાડકા વિનાના વીંછી, કીડા, કાનખજુરા, ટુકડા ટુકડા ભેગા મળી થયા. ભમરા, માંખી, તીડ, તતૈયા ઇત્યાદિ દરેકના દેખાવમા ભેદ છે પણ અસલમાં સમાન છે; ત્યાં સુધી કે નાનામાં નાનો કીડો જે પત્થર સાથે એવો જકડી ચોંટી જાય છે કે પાણીના ભારે વેગથી પણ હાલતો નથી તેના શરીરની રચના પણ વીંછી જેવી જ છે.

પ્રોટોપ્લેઝમ પછી એમીબા થયું તે એક કોટનાનું ઝીણામાંઝીણું જંતુ છે સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રદ્વારા તે દેખાય છે જે બાજુ તેનો ખોરાક હોય તે તરફ વધે છે ને સામી બાજુ સંકોચાય છે, જે સ્વાભાવિક જ છે જેમા જીવ કે ચેતનરૂપ જગદીશ બીલકુલ નથી તેની ખોરાક લેવાની એવી આશ્ચર્યકારક રીત છે કે તે પ્રથમ ખોરાકને દાબી લે છે તે પછી તેના શરીરમાના એક છિદ્ર દ્વારા તે ખોરાક અંદર લે છે તેને મુખ, કાન, નાક ચક્ષુ કશું દેખી શકાતું નથી પ્રોટોપ્લેઝમ જ તેનો આધાર છે બીજા પ્રાણી કરતા આમા અંતર માત્ર એટલો જ છે કે બીજા પ્રાણી અનેક કોષ્ટના છે, જ્યારે આમા માત્ર એક જ કોટ છે સંક્ષેપમા આ એમીબા તમામ જીવોનો પૂર્વજ-પિતા છે તેનું રૂપાન્તર થતા થતા આપણે સર્વ પ્રાણીઓ બન્યા છીએ બાલ્ય, કિશોર, યુવાન, વૃદ્ધ-અવસ્થામા પ્રાણીનું જેટલું પરિવર્તન થાય છે તેનાથી વિશેષ ગર્ભાવસ્થામા થાય છે રાઇના દાણાથી પણ નાના બીજમાથી મોટું વૃક્ષ ઉગી નીકળે છે પક્ષી ઈંડું ફોડી બહાર નીકળ્યું કે થોડા વખતમા ઉડવા માંડે છે દરેક પ્રાણીના ગર્ભનો ઇતિહાસ એમ બતાવે છે કે દરેકને પોતાની ઉન્નતિનો આખો ક્રમ એ અવસ્થામા ઘુમવો પડે છે મનુષ્યના ગર્ભમા પ્રથમ એમીબા રૂપ, પછી તેનો વિકાસ-મીઠક રૂપ, પછી તેનો વિકાસ સર્પ જેવું, પછી તેનો વિકાસ પક્ષી રૂપ થાય છે જ્યારે પક્ષી રૂપમા આવે છે ત્યારે ઊડું ઊડું છે સારાંશ એ છે કે આપણને દરેકને ગર્ભમા આપણા પૂર્વજોનું સંક્ષેપમા અનુકરણ કરવું પડે છે, જેનું નામ વિકાસક્રમ છે અંકુર પ્રાણીની માફક જ બિલાડી તથા કુતરાના ગર્ભની પણ અવસ્થા છે માંસભક્ષક, તીક્ષ્ણદંતિ, નખોરીયાવાળા પ્રાણી એક જ કુળના સંતાન છે અને હાડકા વિનાના પ્રાણીઓની ગર્ભાવસ્થા સમાન છે ગર્ભાવસ્થામા જે પરિવર્તન થાય છે તેનો આધાર પશુના તત્ત્વજન્ય બીજ ઉપર છે પૂર્વજના સંસ્કારાનુસાર ઘણું ઉતરે છે એ પરથી વિચારી લેવાનું છે કે આટલું રૂપાન્તર ગર્ભકાળમા તથા જન્મ પછી થઇ જાય છે તો સેંકડો-હજારો-લાખો વર્ષોમા આન્તર બાહ્ય રૂપનો આવો ભારે વિકાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે

વિજ્ઞાનવાદ કહે છે કે સૂર્યથી પૃથ્વી જ્યારે જુદી પડી ત્યા પછી કેટલોક કાળ તપ્ત રહી પછી ધીમે ધીમે ઠરી પછી પછી દ્રવ પદાર્થ, પછી સ્ટફટી વગેરે કઠણ પદાર્થ થવા લાગ્યા આ પછી આકર્ષણને લીધે પૃથ્વીમા સ્તરો પડવા લાગી પૃથ્વીના કેટલાક ભાગ બેસી ગયા કેટલાક ઉપસી આવ્યા ઉપસેલા ભાગ પર્વત પહાડ ટેકરીઓ બની, ને ફાટ પડેલી પૃથ્વીની ખાઇઓ ને ખાડીઓ થઇ તેમા વરસાદથી કે જાર પડ્યો, અર્થાત્ પાણીના ભારથી ખાઇઓ ને ખાડીઓ કેટલીક મોટી થતી ગઇ, અને સમુદ્રો બન્યા પર્વત પર વાયુ, વર્ષા ને બરફના પ્રહારો લાગવા લાગ્યા જે ચુર્ણ જમા થયું તેમા વનસ્પતિ ઉગી જામ્યા, પૃથ્વીની અંદરની ગરમી, જ્વાળામુખી તથા ધરતીકંપથી ઘણા પ્રકારના ફેરફાર થયા-જળ ત્યાં સ્થળ, સ્થળ ત્યાં જળ થઇ ગયું નદીના પ્રવાહથી ને પરિવર્તનથી થરના કેટલાક પડ કપાઇ ગયા, જેથી પૃથ્વીના પુરનો ઇતિહાસ મળી શકતો નથી જે થર મળે છે તેમા સૌથી નીચેનો થર નિર્જીવનો, પછી પ્રાચીન, પછી પ્રાથમિક, પછી મધ્ય

કાળનો થર છે, જેમા પ્રાણીઓનાં હાડકાં મળે છે જેથી ક્રમ જણાય છે. થરોની શોધથી જણાયું છે કે પ્રથમ મત્સ્ય, પછી મીંડક, પછી સર્પ, પછી મગર, પછી છીપકલી (જેના મૃત દેહ ૮૦ ફુટ લાંબા ને ૫૦૦ મણ વજનના નીકળે છે તે), પછી ઉડનાર સર્પ, પછી સ્તનધારી પ્રાણીઓ થયા છે. આ થરોમા હાથી તથા ઘોડાના શરીરો પણ મળે છે.

આ થરોની શોધથી જ્ઞાત થયુ છે કે આરંભમાં સીધી સાદી રચનાવાળા પ્રાણી હતા. પછી કાળ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ જુદા જુદા રૂપ થયા. આ પ્રાણી ત્યા ગયું; પેલું અહીં રહ્યું, કોઇ પાસેના દેશમા જઇ વસ્યું. એમ દેશાદિથી રૂપ બદલ્યા. વીંછી, વાઘ, સિંહ, હાથી ઇત્યાદિ ઇગ્લાંડમા નથી. જરાફ આફ્રિકામાં જ છે. ચાર પગવાળા સર્પ અમુક સ્થળે મળે છે. નજદીકના દેશવાળાઓમા સાધર્મ્ય અને સામ્ય દેખાય છે. પાસિફીક મહાસાગરમાં પ્રથમ મ્હોટો બેટ હતો, જેમાથી હાલ કોઇ કોઇ ઠેકાણેજ ન્હાના ટાપુ રહ્યા છે. આ જોવાથી પણ વિકાસવાદને સહાયતા મળે છે, જેનો ભૂગોલક શાસ્ત્રમા સમાવેશ થાય છે.

કુદરતમાં ઉત્પત્તિ અનુસાર વૃદ્ધિ થતી નથી. જેટલા જીવ જન્મે છે તે સર્વ જીવતા રહે તો તે બધા માટે કુદરત પાસે પુરતો ખોરાક નથી. કોઇ નિબળોનો સ્વભાવતઃ નાશ થાય છે; કોઇને જાનવર ખાઇ જાય છે; કોઇને પ્રતિપક્ષી મારે છે; કોઇ રોગથી મૃત્યુ પામે છે, કોઇ ઉત્પત્તિ વૃદ્ધિનું સ્થાન જ લઇ શકતા નથી; કોઇ હવા, વર્ષા, શરદી, ભૂકંપ, દરિયો કે અગ્નિના કારણથી નાશ પામે છે; અને કેટલાક જીવનસંગ્રામમા નષ્ટ થઇ જાય છે. જીવનસંગ્રામને વાસ્તે સર્વને પરિશ્રમ તો વેઠવો જ પડે છે– એ પ્રકૃતિનો અટળ નિયમ છે, જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે જાતિ જીવી નહિ શકે કે જે અયોગ્ય છે અને બીજી જીવતી જાતિની હરીફાઇ કરી શકતી નથી. "બળીયાના બે ભાગ"–એ વાક્યનું આ વિવેચન છે. એકથી અધિક સંતાન કે બીજની ઉત્પત્તિમાં હેતુ એ છે કે નિર્બળનો નાશ થાય છતા જાતિ ચાલુ રહે. પણ દયા, સ્નેહ, માયા, પ્રેમ, સ્વાર્થ, ત્યાગ, આત્મસમર્પણ ઇત્યાદિ ગુણ મનુષ્ય જાતિમાં પેદા થયા છે, જેથી તેમાં પશુવત્ વ્યવહાર કે જીવનસંગ્રામ નથી રહેલો.

માનવ જાતિઃ

મનુષ્ય જાતિ આરંભથી નથી. પણ વિકાસક્રમ દ્વારા સ્તનધારી ચોપગા પ્રાણીનુ પરિવર્તન છે. કેમકે તેના શરીરની રચના બરડાની કરેડવાળા સ્તનધારી પ્રાણીના જેવી છે, બીજાના શરીરની જેમ તેના શરીરના દરેક અવયવ અનેક કોષ્ટોના સમૂહથી બનેલ છે ને દરેક કોષ્ટમા ઉપર કહેલ પ્રોટોપ્લેઝમ છે. મનુષ્ય પ્રાણીનો સમાવેશ વાનર કક્ષામા થાય છે.

ગર્ભમા મનુષ્યનું બાળક વનમાણસના શરીર જેવુંજ હોય છે પૂછડાનું નિશાન પણ હોય છે. સ્તનધારી પ્રાણીના તથા મનુષ્યના ગર્ભનું પરિવર્તન સમાન છે. પહેલા માછલી જેવું, પછી મીંડક જેવું, પછી સર્પ જેવું, પછી પક્ષી જેવુ, પછી કમ દરજ્જાના મનુષ્ય જેવું, પછી ગર્ભમાથી બહાર નીકળતા પહેલા થોડે વખતે મનુષ્યરૂપ થાય છે. જેણે ઘણા ગર્ભોની પરીક્ષા કરી છે તે આવો ઇતિહાસ આપે છે. વિજ્ઞાનવાદીઓએ પણ સિદ્ધ કર્યું છે કે દરેક પ્રાણી પ્રથમ એમીબારૂપ, પછી માછલી વગેરેના જેવું થાય છે–અર્થાત્ પોતાના પૂર્વજોના રૂપનું સંક્ષેપમા અનુકરણ કરી લે છે. હજુ સુધી વાંદરા તથા મનુષ્યની દરમ્યાનની કડી જડી નથી; પણ ગર્ભશાસ્ત્રની સંકળનાથી ઉપલું અનુમાન કરી શકાય છે. વળી નીચેના

વર્ગોમાં બધા પ્રાણીની ખોપરી નજે છે પણ મનુષ્યની નથી મળતી ત્રીજા થરમાં તે મળે છે તેથી મનુષ્ય છેલ્લેજ થએલું હોવું જોઈએ ખન, દાદર, વગેરેની દવા મનુષ્ય તથા અન્ય જાનવરોની સમાનજ છે ઇત્યાદિ શોધથી મનુષ્ય-વનમાણસ વાંદરાનું પરિવર્તન છે

મનુષ્ય જાતિનો ઉદ્ભવ પ્રથમ કયા દેશમાં થયો તેમાં પણ મતભેદ છે– (૧) કોઈ એશિયામાં, (૨) કોઈ એશિયા યા આફ્રિકાની મધ્યમાં જાવા પાસે (૩) કોઈ આફ્રિકામાં ઉદ્ભવ્યાનું કહે છે પણ આફ્રિકામા ઉદ્ભવી મનુષ્ય જાત અન્ય સ્થળે ગઈ એવો ઘણાનો મત છે

મનુષ્ય પણ અન્ય પ્રાણીઓની જેમ વિકાસની શૃંખલામાં બદ્ધ છે તેમનામાં પણ જીવનસંગ્રામ સિદ્ધ છે તેઓ પણ ભૂખ, રોગ, ને લડાઇથી મરે છે તેમના મગજની ઉન્નતિથી તન, ધન, અને યંત્રનું બળ પેદા થયું ધીરે ધીરે તેમનામાં અગ્નિ, જળ, ભોજનના પદાર્થો તથા પહેરવાના વસ્ત્રોનું જ્ઞાન પેદા થયું પત્થર ફેંકવા, નિશાન પાડવું, પત્થરના શસ્ત્રાદિ બનાવવા વસ્ત્ર બનાવવા ઇત્યાદિ પ્રારંભિક કાર્યો પછી ધીરે ધીરે મકાન બનાવવા, અને બીજ વાવી ખેતી કરવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું પ્રથમ અંગચેષ્ટા, પછી ચિત્રમય સંકેત, ને પછી અક્ષરમય ચિહ્નથી પોતાના મનોભાવ બતાવવાની રીતી મનુષ્યે શોધી કાઢી વિચારશક્તિ વધવાથી અનેક સાધન એકત્ર કર્યા લોકસાહિનો મત છે કે મનુષ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયાને લગભગ આઠ લાખ વીસ હજાર વર્ષ થયા છે ડાર્વિનીએ પ્રથમ વાંદરાનો મનુષ્યવત્ વ્યાપાર તે પછી પરિસ્થિતિને લીધે કૂદવું હવું છોડી દીધુ તે, પછી અનુપયોગથી પૂંછડાનો અભાવ, અને એ મુજબ મનુષ્ય રૂપમા સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિના ક્રમનું અચ્છું વર્ણન કર્યું છે

ઇશ્વરે મનુષ્યને શક્તિ આપી છે એવુ માની શકાતુ નથી કેમકે અન્ય સર્વ પ્રાણીઓમા પણ શક્તિ છે પ્રથમ માનસિક શક્તિ કેમ થઇ તે ચેતનોત્પત્તિ જેવોજ ગહન ભારે પ્રશ્ન છે મનુષ્યના સમાન ઇન્દ્રિય, ઇચ્છા, ભાવ, સુખ, દુખ, શોક, સંશય, મત્સર, બદલો લેવાની બુદ્ધિ, આશ્ચર્ય, ઉત્સાહ, કૃતજ્ઞતા, હસવું, ઠઠ્ઠા મશ્કરી, નકલ ઉતારવી, એકાગ્રતા, સ્મૃતિ, થોડી કલ્પનાશક્તિ, ઇત્યાદિ ઓછાવત્તા સર્વ પ્રાણીઓમા છે માંજરી, બીલાડી, કૂતરા, ઘોડા, રીંછ, હાથી, વાંદરા ઇત્યાદિ પ્રાણીઓના ગામોની પરીક્ષા તથા કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે મનુષ્યના મગજનો વિકાસ અન્યથી ઘણો થયો છે તેથી તેનામા કલ્પનાશક્તિ તથા કાર્યકારિણી વિચારશક્તિ બીજાથી વિશેષ છે મકાન બનાવવા, પ્રાણી વશ કરવા, દ્રવ્ય સંગ્રહ, અગ્નિ ને દવા પાસેથી કામ લેવું, ભાષા, શોભા, અનુભવ, ઇશ્વર તત્ત્વબોધ, નર્ક અસદ્ના ભેદનું જ્ઞાન એ સર્વ ઉપર કહેલ એ શક્તિના જ પરિણામ માત્ર છે

નવ તત્ત્વ પદાર્થોના નિમિત્તનો સિદ્ધાન્ત વિકાસવાદીઓ ઉપર મુજબ આપે છે આ સિદ્ધાન્તના કેટલાક અપવાદ આપણા આપ તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો નીચે મુજબ આપે છે —

અપવાદ —

(૧) સૂર્યથી પૃથ્વી સ્વતંત્ર ઉત્પન્ન થઇ એવું માની શકાય નહિ કેમકે સૂર્ય સ્વતંત્ર નથી તે કોઇને આશરે રહેલો છે

(૨) એક પ્રોટોપ્લેઝમમાથી પ્રાણી માત્રનું પરિવર્તન થયું છે એ માન્યતા ખરી નથી. કેમકે કોષ્ટની ઉત્પત્તિ અનેક દેશમાં થયલી હોવી જોઇએ. વળી જડ ચેતન થઇ શકે જ નહિ. કોઇ અન્ય ગૃહમાથી તે અહીં આવી પડયું માનો તોપણ ત્યા તે કેવી રીતે પેદા થયું ?

(૩) ઉપર કહેલ પાંચ શાસ્ત્રો સંપૂર્ણ નથી. તેમાં પણ કેટલુંક સંશયાત્મક છે. દા. ત. જમીનના થર પરથી નક્કી થતો વિકાસક્રમ ગર્ભશાસ્ત્રથી નક્કી થતા ક્રમ મુજબ મળતો નથી. તેથી જેમ કેટલાક પંથવાળા શાસ્ત્રનો અમુક ભાગ ક્ષેપક કહે છે તેમ આ લોકો પણ કરે છે.

(૪) જડ સ્વયં ગતિ કરે ને પોતાના જેવું બીજાને બનાવી લે; નથા સ્વયં ઉત્પાદક વર્ધક થાય એવું પહેલ વહેલુ બીજ બનાવવામા કોઇ અગમ્ય અચિન્ત્ય શક્તિની અપેક્ષા રહેલી છે.

(૫) બધાં બીજ સમાન હોઇ શકે નહિં. પૈત્રિક સંસ્કાર તથા પરિસ્થિતિથી બીજમાં અંતરભેદ થયો છે. પુરુષત્વ સ્ત્રીત્વનો ભેદ છે તે જ મૂળ બીજોની અસમાનતા બતાવે છે. આરંભમા નરમાદાનો ભેદ કેમ ઉત્પન્ન થયો તે વિકાસવાદ બતાવી શકતો નથી. આ ભેદ હોવાનું કોઇ અદષ્ટ કારણ હોવું જોઇએ. નરમાદાના રજવીર્યના પ્રોટોપ્લેઝમ સમાન હોય તો નરમાદાનુ જુદું જુદું રૂપ ઉત્પન્ન થવું જ અસંભવિત છે. કદાચ પરિસ્થિતિથી એ ભેદ ઉત્પન્ન થયો એમ માનો તો તેનો આરંભ ક્યારે થયો ?

પ્રોટોપ્લેઝમ તથા એમીબામા વાયુ જેવી અશુદ્ધ ગતિ છે કેમકે તે જડ છે પરંતુ વ્યવહારમા તમામ જંતુઓમા શુદ્ધ ગતિ દેખાય છે, તેથી એમ જણાય છે કે તેમાં કોઈ અન્ય અદષ્ટ વસ્તુ છે, જે અનાદિ પ્રવાહથી વિકાસ અવિકાસમા આવતી રહે છે. આ અદષ્ટ વસ્તુ તે અનેક સંસ્કારોવાળું મન છે, જે વિકાસવાદીઓએ બીલકુલ લક્ષમા લીધું જ નથી એના સ્વીકારથી તેમની કેટલીક મુશ્કેલીઓ દૂર થશે. એ મનથી જ સશુદ્ધ ગતિ થાય છે. એના સંસ્કાર અનુસાર જ પ્રોટોપ્લેઝમના અનેક પ્રકારના કોષ્ટો બની ઉપયોગ થાય છે.

(૬) હમેશા કેવળ શક્તિવાદ માની શકાય નહિ. જો સર્વથા શક્તિવાદ જ માનો તો મનુષ્યમંડળના ઉચ્ચ ગુણ સંસ્કાર નિષ્ફળ થઇ જાય. સૃષ્ટિમા જીવવાનો સર્વને હક્ક છે. અન્યનું સુખ અમારા સુખદુખ જેવું છે. દયા, ન્યાય, નીતિ, આત્મભોગ, સુધારણા ઇત્યાદિ ઉચ્ચ ગુણ છે. તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વપર ઉપકાર તથા સુખપૂર્વક જીવન ચલાવવાની યોગ્યતા મળે છે હવે જો કેવળ શક્તિવાદ માનીએ તો સર્વ ઉચ્ચ ગુણ નિષ્ફળ જાય. વળી મનુષ્ય વૃત્તિનું અંતિમ સુખ શાન્તિ છે, જેથી હમેશ શક્તિવાદ ન મનાય. વળી તે સુખ ન્યાય, નીતિ, સદાચાર, સંપ, તથા પ્રેમાદિ વિના ન મળે જેથી જીવનસંગ્રામમા હમેશ શક્તિવાદ ન ચાલે. શક્તિવાન સમૂહમા એક જ હોય, દરેક ન હોય. સમાજમા સમૂહ પક્ષની જય થાય છે અને સમૂહનો પક્ષ જ ન્યાય નીતિ ગણાય છે.

(૭) વૃક્ષોનો ખોરાક પ્રાણનાશક વાયુ છે, જે પ્રાણીઓ આપે છે, ને પ્રાણીઓનો ખોરાક પ્રાણપ્રદ વાયુ છે, જે વૃક્ષો આપે છે જેથી વૃક્ષો ને પ્રાણીઓની સકળનાનો મેળ મળતો નથી વનસ્પતિ કાપી નાખવાથી તેના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે પરંતુ પ્રાણીઓના અંગની વૃદ્ધિ તેમ થતી નથી એમીબાના ટુકડા કરવાથી પણ તે જીવે છે માટે તે વૃક્ષોનું મૂળ હોવા સંભવ છે-પ્રાણીઓનુ નહિ

(૮) આર્ય પ્રજામા આજ સુધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વર્ષ ૧ અબજ, ૯૭ કરોડ, ૨૯ લાખને આશરે થયા છે અદર્ગખુની ગણત્રીથી મેળવવાથી તે બરાબર થાય છે ચીની સવન દેશના પહેલા રાજાથી ચાલ્યો છે જે વર્તમાનમા ૯ કરોડ, ૦ લાખને આશરે વર્ષ થયા તેથી જણાય છે કે મનુષ્ય પૂર્વ જેવુ જ છે

વિકાસવાદી આરંભમા સૃષ્ટિ અયોનિજ માને છે તેમ આર્ય પ્રજા ચીની પ્રજા પણ માને છે વિકાસવાદી એક બીજ થયુ કહે છે ત્યારે આર્યો જુદા જુદા પ્રકારના મૂળ બીજ કહે છે

પૃથ્વી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીના સ્થાન યોગ્ય થયા ત્યારે અન્ય સ્થળથી તેમા મૂળ બીજ આવ્યા-પોતાની મેળે જ વનસ્પતિરૂપ કે પ્રાણીરૂપ થઇ ગયુ-એ વિકાસવાદીની માન્યતા અસંભવિત લાગે છે તેમ પ્રારંભમા મનુષ્યોત્પત્તિ પણ કોઇ ચીતોષ્ણ દેશમા થયેલ હોવી જોઇએ, તેવો ભાગ હિમાલયગત કૈલાસ, ગીબેટ, વા કોકેસસના અગ્નિખૂણાનો દેશ જણાય છે અને આર્ય, ચીની તથા ઇરાની પ્રજા પણ આગ મિક ઉત્પત્તિ તે જ દેશમા માને છે

મનુષ્ય જાતિમા ધીમે ધીમે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ તે ડાર્વિનનું મતવ્ય કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અસત્ય ઠરવે છે આર્યશાસ્ત્ર પણ આરંભકાળ વિષે ઇશ્વર પ્રેરિત વેદદ્વારા વિશેષ જ્ઞાન મળેલુ માને છે તેમ જ ઇરાની, યહુદી પણ ઇશ્વર ત સંસાર માને છે

વિકાસવાદમા ચેતન તથા પ્રોટોપ્લેઝમની વચ્ચેની કડી-સરકારી મન (જીવવૃત્તિ) હાથ લાગે તો આ સિદ્ધાન્ત સત્ય સ્વરૂપમા પ્રગટી ઉઠે એમ લાગે છે

૫ વિજ્ઞાન શું છે?

(લેખક- " રા. રા. પરજનરાય વૈકુંઠરાય મેઢ. ")

વિજ્ઞાનની ટુંકામા વ્યાખ્યા કરી શકાય એમ નથી.

અવલોકન અને અનુભવનું જ્ઞાન, વ્યવસ્થાથી એકત્ર કરતાં "વિજ્ઞાન" થાય છે. અને તે એવું જ્ઞાન છે કે જે કોઇ અભ્યાસી અવલોકન અને અનુભવવડે તેનો બારીકીથી અભ્યાસ કરે છે તેને તે સિદ્ધ થાય છે. આવી રીતે વિજ્ઞાન પ્રમાણભૂત હોઈ સંવાદશીલ છે તેમ જ વિકાર રહિત હોવાથી વ્યક્તિગત નથી, જો કે તમામ પ્રકારનું વિજ્ઞાન આટલી ઉંચી કોટીએ પહોચેલું હોતું નથી, દાખલા તરીકે ખગોળનું જ્ઞાન જેટલું સ્વતંત્ર છે તેટલું નૃવંશવિદ્યાનું (Anthropology) જ્ઞાન વ્યક્તિવાચક હોઇ સ્વતંત્ર હોઇ શકતું નથી.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ.

સૃષ્ટિની અમુક વસ્તુની ચોક્કસ દશાનું અનુભવ અને અવલોકન વડે જ્ઞાન મેળવી તેને એકત્ર કરી વ્યવસ્થિત કરવાથી તે વિષયનું સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમકે; એક ભૂસ્તરશાસ્ત્રી પૃથ્વી પરના પત્થરો–રેતી–માટી ધુળ વિગેરેનું એક દિશામા જ્ઞાન મેળવી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે; જ્યારે ખગોળશાસ્ત્રી આકાશના તારાઓ –ગ્રહો–ઉપગ્રહો અને ઉલ્કાઓની ગતિનું નિરીક્ષણ કરી વિશ્વની વ્યવસ્થિત દશા સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ આ અભ્યાસમા તે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને વિશ્વનિરૂપણની અગાધ મનોદશામાથી વિરક્ત રહે છે. તેવી જ રીતે શરીરરચનાના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા માનસિક દશાનો વિચાર કરી શકાતો નથી. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરી તેનું ટુંકામા પણ ચોક્કસ રીતે સમજાય તેવું "સૂત્ર" તૈયાર કરવાનો હોય છે. એટલે અસામ્ય વિચિત્રતામાથી એકરૂપતા શોધી કાઢવા વિજ્ઞાન પ્રેરે છે. અમુક બનાવ કેમ બન્યો તેનો ખુલાસો કરવા માટે તે બનાવ **કેવી રીતે** બન્યો તે તપાસવાથી આપણું જ્ઞાન નવીન જ દિશામા દોરાય છે અને તેનું ઊંડું રહસ્ય સમજી શકે છે. ઝાડ ઉપરથી ફળ **કેમ** પડ્યું તે જાણવા માટે ન્યુટન ફળ **કેવી રીતે** પૃથ્વી ઉપર પડે છે તેના વિચારમા લીન થયો અને ચંદ્રની ગતિનો અભ્યાસ કરી, જેવી રીતે ફળ પૃથ્વી પર પડે છે, તેવી રીતે ચંદ્ર પણ પૃથ્વી તરફ પડે છે એમ સિદ્ધ કરી "ગુરૂત્વાકર્ષણ" નું મહાન સૂત્ર શોધી કાઢ્યું. આ સૂત્રવડ એક પદાર્થ બીજા પદાર્થથી **કેમ** આકર્ષાય છે તેનો ખુલાસો થઇ શકતો નથી પણ તે **કેવી રીતે** આકર્ષાય છે તે ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. આ સૂત્ર વડે પૃથ્વી પરના છેક નાનામા નાના પદાર્થથી માંડીને ઠેઠ આકાશના મોટામા મોટા તારાઓ અને સૂર્યમંડળોની ગતિનો હિસાબ થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે આખું ગતિનું શાસ્ત્ર એક સાવ સાદા અને સરળ સૂત્રથી બંધાએલું વિજ્ઞાન જ્યારે સિદ્ધ કરી આપે છે ત્યારે વિજ્ઞાનનો ખરો ઉદ્દેશ શું છે તે સહજ સમજી શકાય છે. વિજ્ઞાન "ગતિ" **શા માટે** થાય છે તે જાણવા કરતા **કેવી રીતે** થાય છે તે ચોક્કસાઇથી તપાસે છે; અને આ જ બાબતમા વિજ્ઞાનનો હેતુ "તત્ત્વજ્ઞાન" અને "ઇશ્વરજ્ઞાન" થી જુદો

માલુમ પડી આવે છે અને તેને લઇને જ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનુ અને વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરજ્ઞાનનુ વૈષમ્ય સામાન્ય નજરે જણાય છે, વિશ્વનુ તંત્ર 'શા માટે" ચાલે છે તેનો જવાબ વિજ્ઞાન કદી આપી શકશે નહિ પણ તે તંત્ર કેવી રીતે ચાલે છે તે જાણવા દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કર્યે જાય છે

વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ (Scientific attitude)

કોઇ પણ વિષયનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવા માટે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને તે વડે ચિત્તવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે, તેટલા પરથી એમ કદી નહિ શકાય કે માત્ર વિજ્ઞાનથી જ ચિત્તવૃત્તિ કેળવાય છે તે જ વિશ્વનુ રસિક ભાવનાથી, કવિત્વની પ્રેરણાથી અગર બીજી કોઇ પણ શુદ્ધ વ્યવહારિક રીતે ધ્યાન થઇ શકે છે અને વિજ્ઞાન આ દિશાઓના માર્ગમા આવવા જરા પણ દાવો કરી શકે નહિ એટલે જો કે વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ અને રસિકકલાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે તો પણ તે એક બીજાની હરીફ કે વિરોધી હોવાનો હક કરી શકે નહિ અને તેને લઇને જ આ જ બન્ધુભાવનાથી આજે આપણે સાહિત્ય પરિષદ્‌મા વિજ્ઞાનનુ વિવેચન કરીએ છીએ

વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિમા એક પ્રકારની જડ ભાવના રહેલી છે એવુ હમેશા રસિક લોકોને લાગ્યા કરે છે, એનુ કારણ એ છે કે વિજ્ઞાન હમેશા શુષ્ક લાગતી વિગતો તપસ્યા કરે છે અને બહુ જ ચોક્કસાઇથી સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ માપ લઈ વ્યક્તિભાવનો બને તેટલો ત્યાગ કરી વિગતનુ સત્ય શોધવા મથે છે, અને આ વિગતો પરથી વળી જ કાળજીથી અનુમાન કરી એક સિદ્ધાંતના નિર્ણય પર આવે છે અને હમેશા સંદેહાત્મક હોઇ તેનો નિર્ણય બને તેટલો વ્યક્તિભાવથી નિર્મુક્ત હોય છે વિજ્ઞાન વળી તેની વિગતોમા એટલી બધી સ્પષ્ટતા શોધવા માગે છે કે જેથી કરીને કોઇ પણ જાતની ગૂઢતા કે સંદિગ્ધતા અથવા શિથિલતાનો અવકાશ રહી શકતો નથી વળી વિજ્ઞાન હમેશા આ વિગતો પરથી વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ એવો તો નિપજાવવા મથે છે કે જુદી જુદી જણાતી ગોચર વસ્તુઓ, એક સૃષ્ટિના જ અંગો હોય એવુ એક તંત્ર આખા વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યુ છે એમ સિદ્ધ કરે છે આવા પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ જો કે રસિક નહિ હશે તો પણ તેનો અંતિમ હેતુ તો વિશ્વનુ તંત્ર શુ છે તે શોધવાનો છે

વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ

કોઇ પણ વૈજ્ઞાનિક તપાસ માટે પહેલા તો હકીકત એકત્ર કરવી પડે છે અને તે માટે ઘણી ચોક્કસાઇ, ખંત, બારીક તપાસ કરી મન અને ઇંદ્રિયોદ્વારા કોઇ જાતના પક્ષપાત થાય નહિ એવી દૃષ્ટિ ધારણ કરવી પડે છે અને આ ચોક્કસ હકીકતો ઉપરથી વિગતોની નોંધ લેવામા આવે છે આમ વિજ્ઞાનની શરૂઆત માપથી થાય છે જેમ માપ ચોક્કસ અને બારીક તેમ વૈજ્ઞાનિક શોધ આગળ વધે છે માપ ઉપરથી મળતી હકીકત સમજી શકાય તેવા રૂપમા ગોઠવવાથી, જેમકે કોઇ પણ વધઘટ થતી બીના સરખા માપમા એક પાટમા આલેખવાથી ઘણા ગુંચવાડાભરેલી હકીકતો પણ ઘણુ સ્પષ્ટ રૂપ દેખાડી શકે

છે. આવી રીતે જુદી જુદી બીનાઓમા એક સરખું સામ્ય જણાયાથી એક સિદ્ધાન્ત ઉપર આવી શકાય છે. કોઇક વાર જ તર્ક શકિતથી ઘણી નવાઇભરેલી રીતે મોટું સત્ય જડી જાય છે. જેમકે ઝાડપરથી પડતા ફળની સાથે ચંદ્રને પૃથ્વી પર પડતી ગતિવાળો કલ્પવાની બુદ્ધિ તો ન્યુટન જેવી મહાન્ વ્યકિતને જ સ્ફુરે ! પણ બીજા ઘણા સિદ્ધાતો તો અનેક વિજ્ઞાનીઓના સતત પ્રયાસો વડે ઘણા કાળે જ નિર્માણ થાય છે. જેમકે હાલમાં અણુ (molecule) પરમાણુ (atom) અને વિદ્યુતઅણુ (Electron) ની કલ્પના ધીમે ધીમે ઘણા પ્રયાસોથી વૃદ્ધિગત થઇ છે.

વિજ્ઞાન કેવળ કલ્પના નથી.

વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો જો કે કુદરતના કાયદા તરીકે લેખાય છે તો પણ એક રીતે તો મનુષ્યની કલ્પનાઓ છે. મનુષ્ય જ્ઞાનના વિકાસ સાથે આ કહેવાતા કાયદાઓ પણ વિકાસ પામતા જાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમા ઉત્ક્રાન્તિનો કાયદો મનુષ્યના વ્યવહારમાથી જ જાગ્રત થયો છે. વિજ્ઞાન આવી રીતે શુદ્ધ પદાર્થનિષ્ઠ જ હોવાનો (objective) દાવો કરી શકે નહિ. કેમકે તે મનુષ્ય પ્રકૃતિના વિષયને ઘણે અંશે આધીન રહે છે, તો પણ તે કેવળ મનુષ્યની એકલી કલ્પના (બુટ્ટો) નથી એ સિદ્ધ છે. કેમકે અમુક ધૂમકેતુ પાછો કયારે આવશે અને અમુક પ્રકારનું ગ્રહણ કયારે થશે તે ખગોળશાસ્ત્રથી ચોક્કસ ગણી શકાય છે તેમ જ પ્રાણી- શાસ્ત્રી મેન્ડેલીયનના નિયમથી જુદા જુદા રંગના કુતરાઓની પ્રજા કીયા રંગની થશે તેનું ભવિષ્ય ભાખી શકે છે. આટલા ઉપરથી જ આપણી ખાત્રી થાય છે કે વિજ્ઞાન એ કંઇ કેવળ કલ્પના નથી પણ પદાર્થના નિયમોનુ ચોક્કસ જ્ઞાન છે.

વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર.

વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આખા વિશ્વમા વ્યાપેલુ હોઇ ઘણું વિશાળ છે. એટલે વિશ્વના બાહ્ય દશ્યોના નિરીક્ષણથી માડીને ઠેઠ પ્રાણીઓ અને મનુષ્યના બુદ્ધિમય જ્ઞાનતંત્ર સુધી તેનું ક્ષેત્ર ફેલાયલું છે. પદાર્થ અને શક્તિના ભૌતિક અને રસાયણશાસ્ત્રીથી જેટલા નિયમો ચોકસાઇથી આજસુધી માલૂમ પડયા છે તેટલા ચોક્કસ નિયમો હજી જીવ સૃષ્ટિ વિષે આપણે અત્યારે જાણતા નથી. એટલે પદાર્થશાસ્ત્ર ઘણું વ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ જેટલુ વિજ્ઞાન દષ્ટિએ જણાય છે તેટલુ ચોક્કસ જીવશાસ્ત્ર અત્યારે જણાતુ નથી. તોપણ આ વિષયમા પણ જેમ જેમ બારીક નિરીક્ષણ થઇ અભિવૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ આ શાસ્ત્ર પણ વિશેષ નિયમિત જણાતું જાય છે. વિજ્ઞાનનું વિશાળ ક્ષેત્ર હજી ઘણું જ થોડું ખેડાયેલું છે અને તેનો આપણી બુદ્ધિથી વિકાસ કરવામા તમાઅ કેળવાયેલી પ્રજાની વૃત્તિ પ્રેરાયેલી હોય છે.

વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરભાવના.

વિજ્ઞાન આ પ્રમાણે હમેશા અજ્ઞાત ક્ષેત્રમા માથું મારે છે અને તેથી ઇશ્વરવાદીઓએ બધ કરેલાં બારણા ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્તુ સામાન્ય દષ્ટિએ જણાય છે અને તેને લઇ વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરભાવનાનો વિરોધ દેખાય છે. ધાર્મિક ભાવના ઇશ્વરના અજ્ઞાત તત્ત્વવડે વિશ્વતંત્ર ચાલતું કલ્પી લે છે, જ્યારે વિજ્ઞાન આ અજ્ઞાત તત્ત્વને અજ્ઞેય માને છે. જેમ જેમ અજ્ઞાત

વસ્તુ વિજ્ઞાનથી જ્ઞાત પ્રદેશમા આવતી જાય છે તેમ તેમ અજ્ઞાત ક્ષેત્ર વિશાળ થતું જાય છે, અને અજ્ઞાતતત્ત્વ વિશેષ જ્ઞાન વડે જ્ઞેય થવાને બદલે વિશેષ અને વિશેષ અજ્ઞેય થતું જાય છે ઇશ્વરભાવના આ અજ્ઞાત તત્ત્વને સહજમા સમજાવવા યત્ન કરે છે પણ વિજ્ઞાન તો તેની ચોક્કસાઇ કરી અજ્ઞાતને બને તેટલુ જ્ઞાત કરવા મથે છે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે વિજ્ઞાન કંઇ ઇશ્વરભાવનાને તોડતું નથી પણ ઉલટુ ઇશ્વરભાવનાને વધારે શુદ્ધ કરી વિશેષ જાગ્રત કરે છે એટલે ઇશ્વરત્વ કોઇ રીતે જ્ઞાત થઇ શકતુ નથી અને તે હમેશા અજ્ઞેય રોઇ આપણી દીનતા સ્પષ્ટ કરી આપે છે

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન.

તત્ત્વજ્ઞાનની વૃત્તિ ઇશ્વરવાદીથી વળી નિરાળી જ છે તે તો હમેશા જ્ઞાત દૃષ્ટિબિન્દુ એકીક ણુ કરી અજ્ઞાતને સમજવા યત્ન કરે છે એટલે જ્યા વિજ્ઞાન અટકે છે ત્યાથી તેની પાર તત્ત્વજ્ઞાન વિજ્ઞાનના સિદ્ધાતોનું તત્ત્વ જોવા યત્ન કરે છે આવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન જો કે વિજ્ઞાનના પાયા ઉપર ઉભુ રહે છે ખરૂ, તોપણ તેની કલ્પનાઓને અજ્ઞાત પ્રદેશમા એટલી તો ઊંચે લઇ જાય છે કે વિજ્ઞાનનો પાયો આ મોટી ઇમારતનો ભાર ઝીલી શકતો નથી અને તેટલા પુરતો જ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ દેખાય છે ટુકામા કહીએ તો ઇશ્વરવાદી અજ્ઞેય વડે અજ્ઞાતને સમજી જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાતના તત્ત્વવડે અજ્ઞાતને સમજાવે છે જ્યારે વૈજ્ઞાની અજ્ઞાત પ્રદેશને ધીમે ધીમે ચોક્કસ રીતે સમજવા માત્ર પ્રયત્ન કરે છે અને તેથી કરીને અજ્ઞેયથી તો દૂર દૂર હમેશા જતો જાય છે

વિજ્ઞાન અને મનુષ્યજીવન.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક વસ્તુનું રહસ્ય સમજવાનો છે અને એ જ્ઞાન મનુષ્યની મોટી શક્તિ થઇ પડે છે તમામ વિજ્ઞાનના શાખો મનુષ્યના જીવનના નિત્ય ક્રમના અનુભવોના સમવેત (Concrete) જ્ઞાનમાથી ઉદ્ભવેલા છે અને તેની કેવળ (Abstract) કલ્પનાઓ પરથી મનુષ્ય જીવનના અનેક સુખ સાધનોની શોધ થઇ રહે છે તાર વિનાના વિદ્યુતના સદેશાઓ આંદોલનની કલ્પના ઉપ થી શોધાયા છે દૂરથી વાત કરવાના યત્રો શબ્દના આંદોલનોને સેંકડો ગાઉ દૂર વિદ્યુત પ્રવાહ લઇ જાય છે પ્રકાશ પૃથક્કરણ કરવાની વિદ્યાવડે દૂરના પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજાય છે અને વિદ્યુત પ્રવાહના એક્સ રે કિરણો વડે અપાર ઘટ્ટ વસ્તુ પારદર્શક થઇ શકે છે આ તમામ શોધો વિજ્ઞાનની કેવળ કલ્પનામાથી શોધાએલી આ જમાનાની નવાઇ થઇ રહી છે વિજ્ઞાન આવી રીતે મનુષ્યજીવનનુ ઉપયોગી સાધન થઇ પડ્યુ છે તોપણ તેનો ઉદ્દેશ તો અજ્ઞાતનું કેવળ જ્ઞાન મેળવવાનો જ છે

વિજ્ઞાનના શુદ્ધ જ્ઞાનથી મનુષ્ય જીવનના એક પછી એક નવા સુખ સાધનો માટે નવો પ્રકાશ પડ્યા કરે છે મન અને શરીરની તદુરસ્તીની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેમજ કેળવણીના અને ખેતીના સાધનોની ઉત્પત્તિ માટે તેમજ માનસિક અને નૈતિક વિકાસ તરફ અને શક્તિના કુદરતી સાધનોનો વિવેકથી વિમાસ કરવા માટે વિજ્ઞાન વધારે ને વધારે યોગ્ય

કર્યા કરે છે. વિજ્ઞાનનો શુદ્ધ હેતુ જો બરાબર સમજી સર્વ જ્ઞાનનું નિરીક્ષણ મનુષ્ય શુદ્ધ ભાવનાથી કર્યો જશે તો સત્ય અને ચિતનું પરમ તત્ત્વ સમજી અલૌકિક આનંદમાં મનુષ્ય જીવન કાળે કરી લીન થયા વિના રહેશે નહિ.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે ઘણો સાત્વિક હોઇ તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જો કે જડ ભાવના પ્રેરિત છે તોપણ તેનું ધ્યેય તો આધ્યાત્મિક અમૂર્ત તત્ત્વનું રહસ્ય ધીમે ધીમે સમજવા તરફ પ્રેરાયેલું છે.

૬ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો પ્રસાર

(લેખક—રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ)

ગુજરાતી સાહિત્યમા વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા માટે વારવાર પ્રયત્ન કરવામા આવે છે પણ આ સર્વ પ્રયત્નોમા આપણને કઇ યોજના જણાતી નથી આ યોજના નક્કી થાય તો વિજ્ઞાનનો પ્રસાર વધારે સારી રીતે અને સરળતાથી કરી શકાય દરેક પ્રયત્ન એ આ માળાનો એક મણકો છે પણ આ પ્રયત્નનો પુરો લાભ પ્રજા લઇ શકે તો પ્રયત્ન કરનારને ઉત્સાહ રહે તેમજ વધારે ઉપયોગી અને સાર સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય જેમ હાલના સમયમા અંગ્રેજી ભાષાના થોડા જ્ઞાન વિના માણસ પોતાને શિક્ષિત માનતો નથી તેમ વિજ્ઞાનના જ્ઞાન વિના પણ શિક્ષિત સમજે નહિ એવુ થવુ જોઇએ

વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન હોવાથી કોઈ પણ પ્રજાને અથવા દેશને એના સર્વ હક્ક સ્વાધીન થતા નથી, તેમ કોઇ પણ દેશનું જ્ઞાન પોતાના સાહિત્યમા ઉતારવા કઇ પણ સંકોચ કરવો નહિ બગદાદના ખલીફાએ આઠની સદીમા સુશ્રુત અને ચરકના ભાષાન્તર કરાવ્યા તેમ યવન દેશોમાથી ગ્રહોની ગણત્રી તેમ યત્રો આપણા દેશમા આવ્યા હાલના સમયમા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર એ એક અદ્ભુત શાસ્ત્ર ગણુ નથી પણ માણસના સામાન્ય વ્યવહારમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે અને હિંદુસ્થાનમા સર્વ સામાન્ય સ્થાન વ્યવહારમા આચાર રૂપે ગણાતા ધર્મને આપવામા આવે છે, તે સ્થાન જો વિજ્ઞાનને મળે તો આપણા જીવનમા ઘણો ફેરફાર થાય.

લોકોને વિજ્ઞાનનો રસ લાગવો જોઇએ અત્યાર સુધી વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર ત્રણ રીતે લોકોમા ઓળખાય છે લોકોપયોગી દવાઓ બનાવવાનું શાસ્ત્ર, ઔદ્યોગિક શાસ્ત્ર અને ત્રીજુ આપણને ધર્મમાથી વિમુખ કરાવનાર વિષય. પણ વિજ્ઞાનને કુદરતમા બનતા બનાવો સમજવાના શાસ્ત્ર તરીકે લોકોમા પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયાસ થવો જોઇએ. ક્યા પ્રદેશમા રાજ્ય ક્રાન્તિ થઈ તે જાણવાની જેટલી ઉત્કંઠા સામાન્ય વાચકને હોય છે તેટલી ઉત્કંઠા કુદરતના બનાવો જાણવાને થવી જોઇએ રેલ્વેઓમા થએલા ધરતીકપથી થયેલુ નુકશાન જાણવાની લોકોની વધારે ઉત્કંઠા હોય છે પણ એ ધરતીકપ શાથી થયો એ જાણવા કોઇ ઇંતેજાર હોતુ નથી હેલીનો ધૂમકેતુ જ્યારે દેખાયો અને થોડા દિવસમા ધૂમકેતુની પુછડી ફરી ગઇ ત્યારે કોઇએ પણ આ બાબતમા લેખ લખ્યો હોય એમ જણાતું નથી જ્યારે ગ્રહણ આવે છે ત્યારે તે વિષે ભાગ્યે એક લેખ આપણે જોઇએ છીએ

આપણો દેશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા ઘણો પછાત છે જુદી જુદી કોલેજોની પ્રયોગ શાળાઓમા વિજ્ઞાનની નવી માહીતી ભેગી થતી હશે તે સર્વે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના કોષમા ચાલી જવાની એમા લોકોને રસ ઘણો જ ઓછો પડે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રને લોકમા પ્રિય કરવા માટે એક એવી યોજના થવી જોઇએ કે લોકોને એમા સ્વાભાવિક રસ પડે અહીં એક બાબત યાદ રાખવાની છે તે એ કે વિજ્ઞાનમા જે વર્ગ વધારે શિક્ષિત છે તે પોતાને અનુકૂલ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની ચોપડીઓ અંગ્રેજી ભાષામા વાચી લેવાના

આપણામા એવા કોઇ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નથી કે ગુજરાતીમાં લખાએલા એમના પુસ્તકો કાઇ નવીન રસ અને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરે. દાખલા તરીકે આઇન સ્ટાઇને પોતાના સિદ્ધાતો સહેલાઇથી સમજાવવા માટે અંગ્રેજીમા જે પુસ્તક લખ્યું છે તે દરેક સુશિક્ષિત વાંચક વાચી લેવાનો પણ એના ગુજરાતી ભાષાંતરનો ઉપયોગ પણ કરે નહિ.

જેમ આપણે રોમ ગ્રીસ અથવા યુરોપનો ઇતિહાસ શીખીએ છીએ અને એના ઉપર વિવેચનો કરીએ છીએ. તેવી રીતે હાલમા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શીખવામા તેમ જ શીખવવામા આવે છે; જાણે કે એ સર્વ યુરોપની પ્રયોગ શાળાઓનો એક ઇતિહાસ હોય. આ વિચારો જેમ ઓછા થાય તેમ આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને આપણી આસપાસ બનતા કુદરતના નાના મોટા બનાવો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે સમજાય તો વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર લોકપ્રિય ને લોકોપયોગી થાય. અંગ્રેજી ભાષામા પુસ્તકો દ્વારા તથા ચોપાનીઆમા આવતા લેખો દ્વારા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો પ્રસાર કરવાના ઘણા પ્રયત્નો થાય છે એમાના એક પ્રયત્ન તરીકે R. P. A. Series નાં પુસ્તકો સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ ગુજરાતી સાહીત્યના હાલના સંજોગોમા આ પદ્ધતિનાં પુસ્તકો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોને લોકપ્રિય કરવામાં કામ આવે નહિ. બીજાં Popular sciences નામના પુસ્તકો છે. આ તરેહના પુસ્તકોની જરૂરીઆત આપણુ સાહિત્યમા ઘણી છે અને એ યોજના પ્રમાણે જો પુસ્તકની માળા લખાય તો વધારે સારૂં. આપણો પ્રશ્ન બીજા દેશ કરતાં વધારે કઠણ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શું એનું પ્રજાને ભાન પણ નથી. એમને તો હજુ આપણા પુરાણોમાં આપેલી વાતો કબુલ કરવી છે.

આવાં પુસ્તકોની યોજનાનું અનુકરણ કરાય પણ અનુવાદ કરવો ઠીક નથી. દાખલા તરીકે Popular Science ના એક ગ્રંથમાં પૃથ્વીના પડમાં ચાક છે અને એનો હાલમાં શો ઉપયોગ થાય છે તે વિષે નિચે પ્રમાણે લખ્યું છે.–

Strange still that he should rub it on the top of a cue, in order to screw a ball made of tusk of an eliphant which is itself largely composed of Calcium.

બીલીઅર્ડનો બોલ રમતા ચાક લગાડવાની વાત લખી. આનુ ભાષાતર આપણી પ્રજાને કશુંએ કામ આવે નહિ. આરસપહાણને માટે કરારની ઇટાલીની સુપ્રસિદ્ધ ખાણોનુ ચિત્ર અથવા વર્ણન આપણને શું કામ આવે ? આપણને તો જબલપુરના આરસપહાણ અથવા જેપુરની આરસની ખાણોનું વર્ણન વધારે જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે. કબીરવડનું ચિત્ર આપી તેનું વર્ણન લખી એ કેવી રીતે વધ્યું અને એના થડ ઉપરથી અથવા આસપાસના દેખાતા થડ ઉપરથી કબીરવડને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે અને એ કેવી રીતે ગણાય તે સર્વ બાબતો કોઇ પણ સુશિક્ષિતની જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે અને એના સબંધીના લેખમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય વાચકના મનમાં પણ સચોટ ચોટી જાય.

લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં હંમેશા દેખાતા અને બનતા કુદરતના બનાવોનું વર્ણન આવવું જોઇએ. ઓરોરા બોરીઆલીસ એટલે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમા દેખાતી તેજની જ્યોત અથવા ગ્લેશીઅર્સ એટલે બરફની નદી વિગેરે ઉપરના લેખો સામાન્ય વાચકનું ધ્યાન ઝટ ખેંચી શકે નહિ પણ આપણા દેશનો મોટામા મોટો કુદરતી બનાવ વર્ષા ઋતુનું આગ-

મન આપણે સમજાવીએ, તો તેમા વાચકને વધારે રસ પડે વિજળી, વાદળા ગર્જના, મેઘધનુષ, પવનનું બદલાવુ એ સર્વ બાબત તરફ આપણું ધ્યાન ખેચાયલુ રહે છે, ને તે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમજાવવુ જોઇએ વૃત્રાસુર અને ઇન્દ્રનું યુદ્ધ વિગેરે વર્ણનો આ વર્ષા ઋતુ સબધીના વર્ણનો છે એ આપણે જાણીએ છીએ, અને એ વર્ણનો વેદના સમયથી ચાલતા આવે છે આ ઉપરથી એક નવો વિષય સુઝે છે તેની અહીં સૂચના કરવામા આવે છે તે એ કે આપણા પુરાણો વિગેરે જુના પુસ્તકોમા જણાવેલા બનાવો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના આધારે સમજવા પ્રયત્ન થવો જોઇએ રામાયણની અન્દર ત્રિશકુ આખ્યાન જે આપેલુ છે તે ઉપરથી આપણને લાગે છે કે વિશ્વામિત્ર અને એ બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ ધ્રુવ શોધી કાઢ્યો હશે. જે નવી દુનીઆ વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કરી કહેવાય છે તે દક્ષિણ ધ્રુવની અથવા તો દક્ષિણ ધ્રુવ આગળના નક્ષત્રોની દુનીઆ છે બીજો દાખલો આપણે રામ સેતુનો લઇએ આ સેતુ એ હિન્દુસ્થાન અને લકા વચ્ચે રહેલી મોટી "કોરલ રીફ" નું વર્ણન છે અને હાલ એ તુટી ગઇ છે ઉપાખ્યાનમા આપેલા છ મહિને પ્રગટ થતા વિષ્ણુનું દર્શન ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમા છ મહિને દેખાતા સુર્ય દર્શનનું વર્ણન છે

જે જે પ્રદેશોમા આકાશ નિર્મળ રહે છે ત્યા ખગોળવિદ્યાનુ જ્ઞાન સહેલાઇથી વધે છે આપણે ત્યા પણ એમ જ છે આપણુ પચાગ ચદ્રની ગતિ ઉપર બનેલુ છે ખગોળ વિદ્યાએ આપણા જીવન ઉપર એટલી બધી ઉડી અસર કરી છે અને કરે છે કે આપણા સર્વ ધર્મકાર્યો તેમ જ વ્યવહારિક કાર્યો ચદ્રની ગતિ અને એના આકાશમા રહેલ સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે ખગોળ વિદ્યાનુ જ્ઞાન આપણે જેટલુ ફેલાવીએ તેટલુ ફેલાવી શકાય લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની માળાની યોજનામા પ્રથમ સ્થાન ખગોળ વિદ્યાને આપવુ જોઇએ ત્યાર પછી ઋતુ વર્ણન અને ખાસ કરીને વર્ષા ઋતુ કેવી રીતે આવે છે તે પણ બતાવવુ જોઇએ આના પછી ભુગોળને સ્થાન મળવુ જોઇએ આની ભૂગોળમા શહેરના વર્ણન અથવા કયો પર્વત ક્યા આવ્યો છે તેનુ કાઇ કામ નથી, પણ મોટા ધોધો, મોટા વૃક્ષ, ઉના પાણીના ઝરાઓ, પાતાળ કુવાઓ વિગેરે જુદા જુદા સ્થાનોનુ વર્ણન અને ચિત્ર આપવા જોઇએ અને આ કુદરતી બનાવો વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ સમજાવવા જોઇએ આપણે જોઇએ છીએ કે આવા ઘણા સ્થાનો આગળ એક નાનુ મદિર અથવા કઇ બાધા આખડીનુ સ્થાન હોય છે પણ એને ધર્મના નામે ચાલતા વહેમમાથી બચાવી ખરા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર સમજાવવાના કુદરતી બનાવ તરીકે ઓળખાવવા પ્રયત્ન થવો જોઇએ આ વિષય જો બરાબર ખીલવવામા આવે, તો ઘણુ જ સિદ્ધ થઇ પડે તેમ છે આ બધા બનાવો કુદરતી બનાવો છે એમ લોકો સમજતા થાય આ કામમા ઘણાઓની મદદની જરુર પડે જુદી જુદી જગ્યાઓના સાચા વર્ણન, છબીઓ, વિગેરે ભેગા કરી એને સામાન્ય વાચક સમજી શકે એવી રીતે ગોઠવવા જોઇએ દાખલા તરીકે આબુની ટેકરીમા આવેલો અંબાજી પાસેનો ગબ્બર એ એક શાન્ત થએલો "જ્વાળામુખી" છે એમ હું માનુ છુ ત્યા દેખાતી સુવર્ણ રેત લોખડ છે, પણ સોનુ નથી માતાના કોપથી નાશ થએલા કુંભારી-આના મદિરો એ એક વખતના જ્વાળામુખી અથવા ધરતીકપથી પડી ગએલા મદિરોનુ વર્ણન આપે છે આબુ ઉપરનુ નખી તળાવ એ શાન્ત થએલા જ્વાળામુખીના મુખમા ભરાએલુ પાણી છે આવી રીતે ઘણા દાખલાઓ મળી રહે છે

આ પછી વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્ર લેવાં જોઇએ. આપણો પ્રદેશ ઘણો જ સપાટ છે અને એથી વનસ્પતિમા મોટા ફરાઓ દેખાતા નથી. છતાંએ મુંબઇથી ઉત્તરે આવતા આપણને દરીયા કિનારાના તાડો દેખાય છે. અને ધીમે ધીમે તે તાડો દેખાતા બંધ થાય છે. પછી ગુજરાતના ઘટ છાયાના વૃક્ષો દેખાય છે. આગળ મુસાફરી કરીએ તો ઉત્તર હિંદુસ્થાનના એકદમ સીધા અને ઉંચા દેવદાર વગેરે ઝાડો દેખાય છે. એટલે વનસ્પતિમાં થતો પ્રદેશ વાર ફેરફાર દેખાડી શકાય; એટલે પ્રદેશ વાર વનસ્પતિમાં કેવો ફેરફાર થાય છે એ સમજાવી શકાય. આ ઉપરાંત ફુલોના વર્ણન, તેમના રંગ સુગંધ તેમ જ જળકમલો લીલ વિગેરેના સચિત્ર વર્ણનો આપી વનસ્પતિ ઉત્પત્તિ તેમ જ તેનો ફેલાવો કેવી રીતે થાય છે, ફળ શુ છે, શા માટે રંગિત હોય છે, વિગેરે સમજાવાય. પપૈયા જેવા નરમાદા વૃક્ષોનું વર્ણન ધ્યાન ખેંચી શકે. આ ઉપરાન કૃત્રિમ રીતે ફુલોના રંગો કેવી રીતે બદલાવાય તેમ જ એક ફુલના છોડ ઉપર બીજા છોડની કલમ કેવી રીતે થાય વિગેરે લોકોપયોગી બાગબગીચાને કામ લાગે એવા દાખલાઓ આપી વિષયને રસિક બનાવી શકાય. લજ્જામણીનો છોડ, અને તેના પાદડાનું બંધ થવું, સુર્યમુખી ફુલનું ફરવું, મોટા ચદર જેવા ઝાડોના પાદડાના બીડાવાથી ઝાડોની નિદ્રા અવસ્થા પણ દેખાડી શકાય અને પ્રોફેસર બોઝ વિગેરે શાસ્ત્રીઓના પ્રયોગોનો પણ અહિં સારી રીતે ઉપયોગ થઇ શકે. ઉવાત ઉપર રહેતાં છોડ કે ઝાડ ગુજરાતમા છે કે નહિ એની મને બરાબર ખબર નથી, પણ અમરવેલ કેવી રીતે બીજા ઝાડના રસનું શોષણ કરી પોતાનું પોષણ કરે છે અને તેથી તેને પાદડાંની જરૂર નથી વિગેરે બાબતો દર્શાવી વનસ્પતિ કેવી રીતે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે એ વિષય આણી શકાય. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ગરોળી, મગર, કાચબો, દેડકો, ઉંટ, વિગેરે પ્રાણીઓનાં વર્ણન આપી શા માટે એ જનાવરો એવાં સ્થાનોમા રહે છે, વિગેરે સમજાવી શકાય અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી થતાં પરિણામોનો કંઇક અણસારો અપાય. અને મનુષ્યનું પ્રાણીમાં શુ સ્થાન છે એ જણાવી શકાય.

આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આવતા બનાવો ઉપરથી શક્તિ શાસ્ત્ર અને રસાયણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવું જોઇએ. સહેલા દેખાતા બનાવો સમજવા અને સમજાવવા ઘણા કઠણ છે. પાણીમા ખાંડ ઓગળે તો શું થાય છે, એ સમજાતું નથી. વસ્તુ પૃથ્વી ઉપર કેમ પડે છે એ સમજાવવું ઘણું જ કઠણ છે અને એ એટલો બધો હરહંમેશનો બનાવ થઇ ગયો છે કે એ તરફ માણસનું લક્ષ જાય નહિ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા કોઇ પણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાને માણસે ઉત્સુક રહેવું જોઇએ. ટેલીફોન, તાર, મોટર, ગ્રામોફોન, છબીઓ, વીજળીના દીવા, વીજળીના પંખા, બલુન, એરોપ્લેન, એન્જીન આ બધાં કેવી રીતે ચાલે છે અને તેની યાન્ત્રિક રચનાઓ સમજાવી, તેમા રહેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો સહેલાઇથી સમજાવી શકાય. રસાયણશાસ્ત્રના આવા દાખલાઓ ઝટ મળતા નથી, અને તેથી રસાયણશાસ્ત્રને લોકપ્રિય ભાષામા ઉતારતા ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. દીવાસળી, ફટાકા, દીવો વિગેરે કેટલા દૃષ્ટાંતો આપી થોડું ઘણું સમજાવી શકાય.

વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની લોકપ્રિય માળા કેવી થવી જોઇએ અને સામાન્ય વાચકને રસિક થઇ પડે તેની યોજના ઉપર જણાવી છે. આ યોજના પૂર્ણ નથી પણ વ્યવહારૂ છે અને આવી એક યોજના નિશ્ચય કરી ઘડી કાઢવામા આવે અને તેને માટે વિષયો મેળવવાનો સતત

પ્રયાસ થાય તો ધીમે ધીમે ગુજરાતી સાહિત્યમા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની લોકપ્રિય માળાઓ નીકળે આપણા દેશમાના ઉના પાણીના ઝરાઓ, જબલપુર માર્બલ રોક્સ જેવા દેખાવો, ગ્રહના વર્ણનો વિગેરે વિષયો ઉપર છુટક છુટક નિબંધો મળી શકે અને તે ભેગા કરી તેનો ઉપયોગ આવી માળામા કરાય તો બમ છે તાર કેમ પડે છે, ચોમાસામા સૂર્યનો તડકો કેમ ઝાંખો રહે છે, વાદળાઓ કેમ થાય છે, એવા પ્રશ્નો સમજાવતા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની માહીતી સારી અપાય અને પ્રજાનું ધ્યાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા વધારે ને વધારે રહે

કુદરતના આવા બનાવો કુદરતના નિયમના આધારે ચાલે છ અને એમા ઇશ્વર ઇચ્છા જેવુ કાઇ નથી એવો પ્રજામત કેળવાય તો બસ ઉપરાંત કુદરતના નિયમો જાણ્યાથી કુદરતની શક્તિઓ આપણા કાબુમા આવે છે એ વાત લોકોને બરાબર સમજાવી શકીએ તો સારૂ આ બધા ઉપરાન્ત સેકડો વર્ષથી બંધ પડી ગએલી વિજ્ઞાનની ઉત્સુકતા જાગ્રત કરીએ અને કુદરતનુ દીર્ઘ દર્શન કરતા લોકો શીખે તો લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના લેખોનુ સાર્થક થાય અને પોતાના ખેતરમાથી જોતા એક ખરતા તારાને અપશુકન ન ગણતા એ ખરતો તારો કયા પડયો હશે તેનો વિચાર આપણા દરેક દેશબધુને આવે ત્યારે જ વિજ્ઞાન લોકપ્રિય થયુ ગણાયુ

૭ સમાજ-શાસ્ત્ર.

(લેખક-રા. રા. માધવપ્રસાદ નવીનતરાય મજમુદાર.)

સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્‌ભવ.

સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપવા કરતાં વર્ણન આપવું વધારે સહેલું છે અને યોગ્ય થઇ પડશે, કારણ કે વિજ્ઞાન-મંડળમા છેલ્લી બે ત્રણ પેઢીથી સતત ઉમેદવારી કર્યા છતાં આ શાસ્ત્રનો યથાર્થ ધર્મ કે ધ્યેય કે કાર્ય પ્રદેશ કે પદ્ધતિ શું છે તે હજી વિવાદાત્મક છે. જેવી રીતે બીજાં વિજ્ઞાનોને પોતપોતાનું ક્ષેત્ર (અભ્યાસ-વસ્તુ) હોય છે તેમ સમાજ શાસ્ત્રનું અભ્યાસ ક્ષેત્ર સમાજ છે. જો કે પદ્ધતિપુરઃસર વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રની ગણના હાલ જ થવા માડી છે, તો પણ સમાજની ઉત્પત્તિ, ઉત્ક્રાંતિ, ધર્મ અને ધ્યેય શું છે તે સમજવા જૂના કાળથી વત્તા ઓછા અગત્યના પ્રયત્નો થયા વિના રહ્યા નથી. નવાઇની વાત એ છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સમાજ વિશે થયેલા સૌથી પ્રથમ નિરૂપણમાં સૌથી ભવ્ય કલ્પના સમાયલી છે, અને આજના વિદ્વાન અને બાહોશ પંડિતો અને સંશોધકોથી થતા નિરૂપણમા પણ એટલી ભવ્ય કે આકર્ષક કલ્પના જોઇ શકાતી નથી; અથવા કેટલીક વખત એવી નવા જમાનાની કલ્પનામા જે કાંઇ આકર્ષક કે પ્રૌઢ તત્ત્વ હોય છે તે એ આદિ નિરૂપણના પડઘારૂપ હોય છે. એ ભવ્ય કલ્પનાનો જનક ગ્રીક ફીલસુફ પ્લેટો (Plato) હતો. એના " રિપબ્લીક " નામના ગ્રંથમાં, આદર્શ સમાજનું નિરૂપણ કરતાં સમાજજીવનના પ્રત્યેક વિશેષ કાર્ય વિભાગથી અતીત થઇ સમસ્ત સમાજની સમાજ તરીકે ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ, તેના ધર્મો શુ છે, અને તેના ધ્યેયો શું છે તે બતાવવા પ્લેટોએ ભવ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. સમાજની નૈતિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ એક બીજા સાથે કેવી રીતે સંકળાઇ રહેલી છે, સમાજ કેવી રીતે અવિભાજ્ય એકત્રરૂપ હોઇ તેના ખંડો પાડી શકાય નહિ કે પૃથક્ પૃથક્ સમજી શકાય નહિ, સમાજના જુદા જુદા વર્ગો કેટલે દરજ્જે અન્યોઅન્યને અવલંબીને સહકારથી વર્ગનું, વ્યક્તિનું અને સમાજનું અંતિમ હિત સાધી શકે છે, તે પ્લેટોના રિપબ્લીકમા ઘણું જ સુંદર અને આકર્ષક અને અનુપમ રીતે ચર્ચાયુ છે સમાજના કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો, જેવા કે લગ્નનુ સ્વરૂપ અને ધર્મ, રાજ્યસંસ્થાનું સ્વરૂપ, સમાજજીવન માટે જોઇતી મજુરીની થતી જોઇતી વ્યવસ્થા વગેરે જે મુદ્દાઓ પ્લેટોએ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઉભા કર્યા હતા તેનો સંતોષકારક જવાબ હજીએ ફીલસુફોએ કે સુધારકોએ કે રાજ્ય-સુત્રધારીઓએ આપ્યો નથી. પ્લેટોનો પોતાનો જ પટ્ટ શિષ્ય એરિસ્ટોટલ પણ પ્લેટોની કલ્પનાની પૂર્ણ ભવ્યતા સાચવી કે સમજી શક્યો નથી, અને સમાજજીવનની વ્યાપકતા ગ્રહણ કરવાને બદલે, જીવનના અનેક વિભાગો જ ધ્યાનમાં રાખી રાજકીય પ્રવૃત્તિ, નૈતિક પ્રવૃત્તિ વગેરે સમાજજીવનના વિશેષ સ્વરૂપોનું જ એ નિરૂપણ કરી શક્યો હતો. એરિસ્ટોટલ ફીલસુફ કરતા વિજ્ઞાન-પંડિત વધારે દરજ્જે હતો, એટલે એણે સમાજજીવનનુ વિભક્તિકરણ કરી નિરૂપણ કર્યું એ સ્વાભાવિક છે. એરિસ્ટોટલ પછી સમાજના પ્રશ્નોનુ સંશોધન કરનારાઓએ એ જ પદ્ધતિ પકડી સમાજજીવનના માત્ર અમુક વિશેષ સ્વરૂપ કે પક્ષ પર જ ધ્યાન આપ્યું. પ્રાચીન રોમના અનેક પંડિતોએ ધારાશાસ્ત્ર

અને જાત્યવ્યવસ્થાને લગતો અભ્યાસ આગળ વધાયો અને "તમોયુગ" મા ચુસ્ત કાથલિક માર્ગની અંધ-શ્રદ્ધાથી ભરપૂર ધર્મભાવનામા આખુ યુરોપ તલ્લીન રહ્યુ હોવાથી ધર્મ સિવાય કોઇ પણ વિષયનો અભ્યાસ કે સંશોધન આગળ વધ્યા નહિ. આખરે સોળમી સદીથી યુરોપીય નવજીવન શરૂ થયુ તેની જોડે વિજ્ઞાન-ભાવના ફાટી નીકળી અને આગામી (વ્યાપ્તિ ન્યાય) પદ્ધતિએ અનેક વિષયોનો અભ્યાસ આગળ વધ્યો ભૌતિક શાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવવિદ્યા—એમ એક પછી એક વિજ્ઞાનો ધર્મભાવનાની ગુલામીથી સ્વતંત્ર બની વિકાસ પામ્યા અને જોડે સમાજજીવનને લગતા કેટલાક વિષય-શાસ્ત્રો તરફ ધ્યાન અપાવા લાગ્યુ હૉબ્સ (Hobbes), હ્યૂમ (Hume), લૉક (Locke), કાન્ટ (Kant) વગેરે ફીલસૂફોએ, રાજ્યશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર ધર્મમીમાંસા વગેરે સમાજ જીવનના વિશેષ સ્વરૂપોને લગતા નિરૂપણો ઉપાડી લીધા અને અઢારમી સદીના મધ્ય ભાગમા અર્થશાસ્ત્રના જનક ગણાતા ઍડામ સ્મિથે (Adam Smith) "રાષ્ટ્રોની સંપત્તિ" (Wealth of Nations) નામના મહદ્ ગ્રંથમા સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસમા અત્યંત અગત્યના અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નો ચર્ચવા ઉપરાંત સમાજ વિકાસને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો પર પણ કાંઇક પ્રકાશ નાખ્યો. પણ પ્લેટો પછીના એ બધા પ્રયત્નોથી સમાજશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઇ કહી શકાય નહિ રાજ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે સમાજજીવનના અમુક વિશેષ સ્વરૂપ ઉપર ધ્યાન આપતા વિજ્ઞાનો છે પરંતુ સમાજજીવનની વ્યાપકતા અને અવિભાજ્યતા સ્વીકારી તેનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહી હતી ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમા સમાજશાસ્ત્રના જનક ગણાતા ફ્રેંચ વિદ્વાન ઑગસ્ટ કૉંતે (Auguste Comte), સમાજ એકરૂપ હોઇ તેની ઉત્પત્તિ અને તેમા થતા રૂપાંતરો આગામી એટલે વ્યાપ્તિ ન્યાયની પદ્ધતિએ બીજા કુદરતી વિજ્ઞાનોની માફક થઇ શકે છે એ કલ્પના યુરોપના વિદ્વાન વર્ગ સમક્ષ મૂકી કૉંતને સમાજશાસ્ત્રનો જનક ગણવો કે કેમ તે કદાચ વિવાદાત્મક રહેશે પણ કૉંત "સોશીઑલૉજી (Sociology)" એ શબ્દનો પિતા છે એ નિર્વિવાદ છે ઇ સ ૧૮૩૯ મા એ શબ્દ ("સોશીઑલૉજી") 'સામાજિક દૃશ્યોને લગતા સર્વ મૂળભૂત નિયમોનો હકીકતની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ" (Positive study of all the fundamental Laws proper to Social phenomena) એ અર્થમા વાપર્યો અને ત્યા થી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ વધારે અને વધારે ધ્યાન ખેંચાતુ ગયુ છે કૉંત માનતો કે જે રીતે આગામી પદ્ધતિથી સ્થૂલ સૃષ્ટિને લગતા નિયમોનુ કાર્યકારણનુ નિયમથી એકીકરણ કરતા ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, રચના કરે છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક દૃશ્યો જે નિયમો લાગુ પડે છે, તેના પણ આગામી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી શકાય અને એવા અભ્યાસ પરિણામે સમાજમાં થનાર ભાવી ફેરફારને આપણે આગળથી જ યોજના ગણીને કરી સમજી શકીએ. કૉંતનો આગ્રહ એ હતો કે જેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરવા કુદરતી નિયમો સ્થાપવામા આવે છે અને કુદરતના ક્રમથી અતીત પ્રકૃતિની કોઇ પણ ગૂઢ શક્તિને ગણવામા આવતી નથી તે જ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક બાબતોમા ઘણીવાર માનવામા આવે છે એવી અતીતધર્મી ગૂઢ શક્તિઓ વિષેની માન્યતાનો બહિષ્કાર કરી બીજા વિષયાત્મ (Objective) વિજ્ઞાનો માટે વાપરવામા આવે છે તે જ આગામી પદ્ધતિ વાપરવી જોઇએ

કૉટ પછી ૧૯ મી સદીના ઉત્ક્રાંતિવાદીઓએ, અને તેઓમાં વિશેષ કરીને હર્બર્ટ સ્પેન્સરે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આગળ વધારી તેનો પ્રચાર કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા છે. સ્પેન્સરના મત પ્રમાણે જે ઉત્ક્રાંતિ નિયમ સ્થૂલ પદાર્થો, વનસ્પતિઓ, સેંદ્રિય વસ્તુઓ (Organisms) અને આખા વિશ્વ ઉપર વ્યાપી રહ્યો છે તે જ નિયમથી સમાજમાં વિકાસ થતો જાય છે. ઉત્ક્રાંતિવાદમા સમાયલા "કુદરતી પસંદગી" (Natural selection) અને "પરિસ્થિતિ અનુસાર પરિવર્તન"(adjustment to environment) ના નિયમો સમાજજીવનને પણ લાગુ પડે છે અને સમાજશાસ્ત્રી માત્ર કુદરતના કાર્ય-કારણ નિયમ અનુસાર જ સમાજનો યથાર્થ અભ્યાસ કરી શકે છે. એ મત કહે છે કે મનુષ્યસમાજમાં એવું કાંઇ પણ વિશેષ નથી કે જે મનુષ્ય સિવાયના બાકીના વિશ્વમાં ન હોય, જેથી મનુષ્યસમાજનો અભ્યાસ વિશ્વવ્યાપક ઉત્ક્રાંતિ સિદ્ધાન્તને આધારે જ અને તેની પદ્ધતિએ જ થઇ શકે.

સ્પેન્સર પછી અનેક વિદ્વાનોએ સમાજશાસ્ત્રના યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કર્યા છે, જે બધા એક સરખા અગત્યના નથી. ચાલુ જમાનાામા પ્રોફેસર વૉર્ડ અને પ્રોફેસર ગીડીંગ્સ (Giddings) એઇ સમાજશાસ્ત્ર-વિશારદો ગણાય છે. પ્રો. વૉર્ડ સમાજશાસ્ત્રના પિતા પ્રત્યે અત્યંત પૂજ્યભાવ ધરાવતા જણાય છે અને પોતાના ગુરુના સિદ્ધાન્તોનું ઘણી વિદ્વત્તાથી બને એટલું સમર્થન કરી રહ્યા છે. પ્રો. વૉર્ડ પણ કૉંતની માફક માને છે કે સમાજવિકાસના નિયમો આગામી પદ્ધતિએ સમજી શકાય અને એ નિયમના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમા થનારા સામાજિક બનાવો આગળથી જાણી શકાય અને તેનું આપણા ધ્યેયો પ્રમાણે નિયંત્રણ પણ થઇ શકે. પ્રો. ગીડીંગ્સ એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારતા નથી અને બાહ્ય સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલા કેટલાક નિનમો સમાજવિકાસને પણ લાગુ પડે છે એ સ્વીકાર્યા છતાં કહે છે કે સામાજિક દશ્યોની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની અંદર જાતિચેતના સમાયલી હોય છે અને એ જાતિચેતનાને લીધે જ બધી મુખ્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે. પ્રો. ગીડીંગ્ઝ કહે છે કે જાતિચેતના એવી વસ્તુ છે કે સ્થૂલ સૃષ્ટિના નિયમો કે ઉત્ક્રાંત નિયમને તે તાબે થતી નથી, પણ સ્વતંત્ર ધોરણે ઉદ્ભવે છે અને વિકાસે છે. જાતિચેતનાથી ઉદ્ભવતી પ્રવૃત્તિઓનો સ્થૂલ સૃષ્ટિના રૂપાંતરો માફક, માત્ર આગામી પદ્ધતિએ અભ્યાસ થઇ શકે નહિ માટે સમાજશાસ્ત્રને તત્ત્વજ્ઞાનની માફક માત્ર કલ્પનાત્મક તર્ક (Speculation) વિના ચાલે એમ નથી.

<u>વિજ્ઞાનોનું હકીકત દૃષ્ટિએ અભ્યાસને ધોરણે કૉંતે કરેલું વર્ગીકરણ.</u>

આ રીતે સમાજશાસ્ત્ર નામનું જે નવું વિજ્ઞાન ઉભું થયું છે તેને વિજ્ઞાન-મંડળમાં ચોક્કસ કયે દરજ્જે સ્થાન છે તે નક્કી કરવા ઘણા પ્રયત્ન થયા છે. કૉંતે વિજ્ઞાનોનું વર્ગીકરણ કરી તેમા સમાજશાસ્ત્રને જે સ્થાન આપ્યું તે બાબત ઘણી ચર્ચાઓ થઇ છે. કૉંતે કહ્યું છે કે જ્ઞાનપ્રગતિ માટે પ્રયત્ન કરતા વિજ્ઞાનો અંતર્મુખદૃષ્ટિની પદ્ધતિએ અથવા અતીતાત્મક તત્ત્વજ્ઞાનની માફક કલ્પનાત્મક તર્ક (Speculation) થી આગળ વધી શકે નહિ, પણ એવાં વિજ્ઞાનોએ કુદરતી દશ્યોના અવલોકન ઉપરથી આગામી (વ્યાપ્તિન્યાયી) પદ્ધતિથી

વ્યાપક નિયમો શોધી કાઢવા જોઈએ અને જરૂર પડે તો એ વ્યાપક નિયમો પરથી જે અનુમાનો સપ્રમાણ મળી શકે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કૉંત કબૂલ કરે છે કે એ પદ્ધતિએ મનુષ્યની જ્ઞાનમર્યાદા અંકાઇ જાય છે અને માણસની બુદ્ધિની અલ્પતા તથા વિશ્વની મહત્તા કે અનંતતાને લીધે એ પદ્ધતિથી મળતું બૌદ્ધિક (Rational) જ્ઞાન અપૂર્ણ જ હોય છતાં પણ કૉંત કહે છે કે સભાળથી અને શ્રમથી કુદરતી વિજ્ઞાનોને ધોરણે અને પદ્ધતિએ જ્ઞાનપ્રગતિ સારી રીતે સાધી શકાય અને વધારે અને વધારે વ્યાપક કુદરતી નિયમોનુ સંશોધન કરી ઉત્તરોત્તર વિશાળ વિજ્ઞાનોની શ્રેણિ રચી શકાય કૉંત કહે છે તે આગામી પદ્ધતિની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની મદદથી જે નિયમોનુ જ્ઞાન સંપાદન થઈ શકે તે કલ્પના દૃષ્ટિએ નહિ પણ ચોક્કસ દૃષ્ટિએ (Positive) વિગતોની માપે યથાર્થ અર્થાત્ સપ્રમાણ (Verified) હોય છે આગામી પદ્ધતિએ સ્થાપવામા આવેલા વિજ્ઞાનોમા વધતે ઓછે અંશે રહેલા એ હકીકતસિદ્ધતાના ગુણને આધારે કૉંત એવા વિજ્ઞાનોની ક્રમપરંપરા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે સૌથી વધારે પ્રમાણીકૃત અને હકીકતસિદ્ધ વ્યાપ્તિઓ ગણિત શાસ્ત્રમા સમાયલી છે, તેથી ગણિતશાસ્ત્રને બીજા બધા હકીકત-આત્મવિજ્ઞાનોની તુલના કરવા ધોરણરૂપ ગણી, કૉંતે બધા વિજ્ઞાનોને નીચેના ક્રમમા ગોઠવ્યા

ધોરણ--ગણિતશાસ્ત્ર--	ખગોળશાસ્ત્ર Astronomy
	ભૌતિકશાસ્ત્ર Physics
	રસાયનશાસ્ત્ર Chemistry
હકીકત દૃષ્ટિએ અભ્યાસનુ	જીવ વિદ્યા Biology
	સમાજશાસ્ત્ર Sociology

વિજ્ઞાનોની એ ક્રમપરંપરા ગોઠવવામા કૉંતનો શુ આશય હતો તે સમજવાની જરૂર છે (૧) હકીકતસિદ્ધતા અને પ્રમાણીકરણની દૃષ્ટિએ ખગોળશાસ્ત્ર જેટલી હકીકતસિદ્ધતા ભૌતિકશાસ્ત્રમા નથી અને ભૌતિકશાસ્ત્ર જેટલી રસાયનશાસ્ત્રમા નથી એ રીતે જણાઈ આવે છે કે આ ક્રમમા જેમ પરંપરા આગળ વધતી જાય છે તેમ હકીકતસિદ્ધતા ઓછી અને અચોક્કસ થતી જાય છે (૨) એ પરંપરામા ગોઠવેલા વિજ્ઞાનો જનક-જાત ક્રમ (order of filiation or genetic order) મા ગોઠવાયેલા છે, એટલે કે, જે શાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાથી બીજુ શાસ્ત્ર ઉદ્ભવે તેવા ઉત્પાદક શાસ્ત્રને પ્રથમ ગોઠવી તેમાથી ઉદ્ભવતું શાસ્ત્ર, તેની પછી જ ગોઠવવામા આવ્યુ છે ગણિતશાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાથી ખગોળશાસ્ત્ર ઉદ્ભવે છે, અને ખગોળશાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાથી ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉદ્ભવે છે અને તે જ પ્રમાણે આખી પરંપરા હકીકતસિદ્ધતા ઉપરાંત જનક-જાત સંબંધ પ્રમાણે રચાઇ રહી છે જેમ વંશાવળીમા બાપના નામ નીચે તેના છોકરાનુ નામ આવે છે તેમ આ પરંપરામા ઉત્પાદક વિજ્ઞાનની નીચે તેમાથી ઉત્પન્ન થતુ વિજ્ઞાન ગોઠવાયેલુ છે એમ કૉંત કહે છે અલબત્ત, કૉંતના કહેવાનો આશય એ ન હતો કે આ પરંપરામા ગોઠવેલા વિજ્ઞાનોમા જનક વિજ્ઞાન એક ભાગ તરીકે એની હેઠળ ગોઠવેલ જાત વિજ્ઞાનોમા ગણવુ જોઇએ ખગોળશાસ્ત્ર જો કે ગણિત શાસ્ત્રમાથી ઉદ્ભવે છે તો પણ ગણિતશાસ્ત્રનો વિભાગ નથી, તેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર પણ ખગોળ શાસ્ત્રનો વિભાગ નથી, અને સમાજશાસ્ત્ર પણ જીવવિદ્યાનો વિભાગ નથી ઉપરની ક્રમ

પરંપરા માત્ર વિજ્ઞાનોનો ઉત્પત્તિક્રમ સૂચવે છે અને એ ક્રમમાં જે વિજ્ઞાનો આગળ વધેલું સ્થાન ભોગવે છે તે વધારે સંકીર્ણ સ્વરૂપ પામ્યા હોય છે. ખગોળશાસ્ત્ર કરતાં ભૌતિકશાસ્ત્ર વધારે ગુફિત કે સંકીર્ણ અને તેના કરતાં રસાયનશાસ્ત્ર વધારે સંકીર્ણ છે. (૩) વળી, આ ક્રમમાં વિજ્ઞાનોનું વર્ગીકરણ કર્યાથી એમ નથી સમજવાનું કે એ સિવાય બીજાં કોઇ વિજ્ઞાનો છે જ નહિ. પણ એ વિજ્ઞાનોને જે જ્ઞાન પ્રદેશમા નીસ્બત છે, તે પ્રદેશમાં આ વિજ્ઞાનો સૌથી વધારે વ્યાપક છે અને એવા પ્રદેશનાં બીજાં પેટા-વિજ્ઞાનો અને વિશેષ-વિજ્ઞાનો આ વ્યાપક વિજ્ઞાનોની તળે સમાવી શકાય છે. દાખલા તરીકે, આ વિજ્ઞાનક્રમમા, ભૂગોળવિદ્યા, ભૂસ્તરવિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર કે કેળવણીશાસ્ત્ર બતાવ્યાં હોય એમ લાગતું નથી. પણ ખરૂં જોતા, એ બધાને આ જ પરંપરામાં એક કે બીજા વ્યાપકવિજ્ઞાનના મથાળા હેઠળ ગોઠવી શકાય છે. ભૂગોળવિદ્યા અને ભૂસ્તરવિદ્યા ખગોળશાસ્ત્રના વર્ગમા પડે છે, અને અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને કેળવણીશાસ્ત્ર એ બધા સમાજશાસ્ત્રના વર્ગમા પડે. એ રીતે બધા જ અમૂર્ત વિજ્ઞાનોને ઉપલી પરંપરામાં સમાવી શકાય છે.

વિજ્ઞાનની હકીકતસિદ્ધતા કે પ્રમાણીકરણ બાબતનો કૉંતનો આ સિદ્ધાન્ત ઘણો ચર્ચાયો છે. અમેરિકાના પ્રો. વૉર્ડના મત પ્રમાણે કૉંતના આ સિદ્ધાંતમાં ઓગણી-સમી સદીની સૌથી વધારે ભવ્ય, રસાત્મક અને અગત્યની કલ્પના રહેલી છે. તેથી પ્રો. વૉર્ડ અને તેના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ કૉંતના સિદ્ધાંતને ઉત્સાહથી વધાવી લે છે.

પણ પ્રો. વૉર્ડના સંપ્રદાય સિવાય સમાજશાસ્ત્રના લગભગ બધા જ અભ્યાસકો કૉંતના ન્યાયે થયેલા વિજ્ઞાન-વર્ગીકરણને તિલાંજલિ જ આપવી યોગ્ય લેખે છે. કૉંત અને પ્રો. વૉર્ડ સમાજશાસ્ત્રને કુદરતી વિજ્ઞાનોની પંક્તિએ મુકી તેની જોડે વર્ગીકરણ કરે છે તેમાં એક મૂળભૂત ભૂલ સમાયલી જણાય છે. સમાજજીવનના ઘણાક સૌથી વધારે અગત્યનાં દશ્યો, ભૌતિક દશ્યોની માફક કોઇ રીતે માપી શકાય એવાં હોતાં નથી અને ગણિતશાસ્ત્રના ન્યાયે સમજી શકાતા પણ નથી. કુદરતી વિજ્ઞાનોને કોઇ પણ ધ્યેય કે આદર્શ કે હેતુની દૃષ્ટિએ પોતાના પ્રદેશના દશ્યો સમજવાના હોતાં નથી, પણ સમાજનો અભ્યાસ કરતાં એવા ધ્યેય, હેતુ કે આદર્શ ધ્યાનમા લીધા વિના એક ડગલું પણ ભરવું અસંભવિત છે. સમાજજીવનના ઘણા દશ્યો નૈતિક અને અતીનાત્મક ધ્યેયોથી ઉદ્‌ભવે છે, અને કેટલીક વાર એવાં દશ્યો પોતે જ ધ્યેયરૂપ હોય છે. ખગોળશાસ્ત્રમા એવા નૈતિક ધ્યેયને સ્થાન નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ગ્રહો વસ્તુતઃ શી રીતે વર્તે છે તે વિશે વિધિ-આત્મક અભ્યાસથી ખગોળશાસ્ત્રીને સંતોષ મેળવવો પડે છે. સૂર્ય મંડળના વર્તનની નૈતિક યથાર્થતા શી-એ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવતો જ નથી, અને એવી યથાર્થતાની તુલના કરવા કોઇ નૈતિક ધોરણ પણ નથી. તે જ પ્રમાણે ભૌતિકશાસ્ત્રમા, રસાયણશાસ્ત્રમા અને જીવવિદ્યામાં નથી નૈતિક ધોરણ કે નથી દશ્યોની યથાર્થતાની તુલના કરવાની આવશ્યકતા. પાણીના પ્યાલામાં રૂપીઓ નાખતા ગુરુત્વાકર્પણ અને આર્કીમીડીસના નિયમ પ્રમાણે વસ્તુતઃ શું દશ્ય ઉદ્‌ભવશે, હાઇડ્રો-જનના બે પરમાણુઓનો ઑક્સીજનના પરમાણુ જોડે સંયોગ થવાથી વસ્તુતઃ શું દશ્ય ઉદ્‌ભવશે, વગેરે વિધિ-આત્મક જ્ઞાન આવા કુદરતી વિજ્ઞાનોમાથી મળે પણ એ વિધિ-આત્મક સંશોધન જોડે યથાર્થતા કે આદર્શની તુલના કરવાની હોતી નથી. પણ મનુષ્યજીવનમાં

બાહ્ય સૃષ્ટિ કરતા કાંઈક વિશેષ તત્ત્વો રહેલા છે મનુષ્યજીવન પ્રકટ કે અપ્રકટ ધ્યેયો અને આદર્શોથી જ આગળ વધે છે અને વિકસે છે અને વ્યક્તિ તરીકે અથવા સમાજ તરીકે મનુષ્યોનો અભ્યાસ કરતા એમનું જીવનધ્યેય નિમિત્ત છે એ વાત બાજુએ મુકાય નહિ હકીકતસિદ્ધતાની દૃષ્ટિએ ગણિતશાસ્ત્ર કે ભૌતિકશાસ્ત્ર ભલે નમુનારૂપ હોય પણ એ બાબતમા તેનું અનુકરણ કે હરીફાઈ કરવા સમાજશાસ્ત્રને કોઈ રીતે જરૂર નથી. મનુષ્યજીવનમા સ્થૂલ સૃષ્ટિથી અતીત રહેલા જે ધર્મો સમાયલા છે તે વિશેષ માનુષી ધર્મોને જ બાજુએ મુકી, જડભરત પદ્ધતિએ સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો એ ભાગ્યે જ પ્રમાણિક જ્ઞાનભાવનાના ચિહ્નરૂપ લેખી શકાય. આદર્શો કાંઈ તેના કદ કે વજનના માપથી અંકાતા નથી પણ શ્રીનસુ રીમય કલ્પનાથી અને અતીતાત્મક ધોરણે જ તે સમજી શકાય છે અને તેનું સમર્થન થઈ શકે આદર્શો અમાપ્ય છે સમાજની વસ્તીના માથા ગણ્યાથી કાંઈ તેના મનોમય જીવનની પ્રગતિ મપાતી કે સમજાતી નથી જેમ એન્જીનની કાર્યશક્તિ (efficiency) "હૉર્સ-પાવર" (Horse-Power)મા આંકી શકાય છે તેમ વ્યક્તિઓ અને સમાજની કાર્યશક્તિ "હૉર્સ પાવર" ના અંકમા માપી શકાય નહિ અને માપી શકાય તો તેથી તે શક્તિ સમાજના વિકાસ અને પ્રગતિને લગતા અભ્યાસ ઉપર કાંઈ પણ પ્રકાશ પાડે નહિ કુદરતી વિજ્ઞાનો સ્થૂલ વસ્તુઓમા થતા રૂપાન્તરોના નિયમોનુ સંશોધન કરે છે, પણ સમાજશાસ્ત્રી તો સમાજમા થતી પ્રગતિનો અભ્યાસ કરે છે સ્થૂલ સૃષ્ટિના ફેરફારો કે રૂપાન્તરો કોઈ ધ્યેય કે આદર્શ પ્રત્યે થતા નથી, પણ માનુષી અમુક આદર્શ કે આદર્શો પ્રત્યે જ અને આદર્શો પ્રમાણે જ થાય છે માનુષી આદર્શો ગણિત-અંકમા માપી શકતા નથી, માટે તેના ઉપર નિર્લક્ષ બની મનુષ્યજીવનનો અને પ્રગતિનો અભ્યાસ કરવો એ ગણિતના કોઈ અઘરા દાખલાનો થોડોક ભાગ ભુંસી નાખી તેને સહેલો કરવાના પ્રયત્નરૂપ છે બીજી ઉપમાએ કહીએ તો જેમ શબ્દો અને વાક્યોના અર્થને બાજુએ મુકી અક્ષરોના ઘાટ અને કદનો અભ્યાસ કરનાર ભાષાશાસ્ત્રી ભાષા વિષે જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી તેમ સમાજજીવનના ધ્યેયો અને હેતુઓને તિલાંજલિ આપી સમાજના માત્ર હકીકતસિદ્ધ દશ્યોનો જ અભ્યાસ કરનાર સમાજશાસ્ત્રી સમાજ વિષે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી

સમાજશાસ્ત્રની આવશ્યકતા અને યથાર્થતા —

ઉપર કહી ગયા તેમ સમાજશાસ્ત્ર હજી તરુણાવસ્થામા છે, અને તેથી એના ચોક્કસ ધર્મ અને કાર્યક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરતા વિધાનો ઘણા ગોથા ખાતા આવ્યા છે સમાજના સત્ય સ્વરૂપ બાબત અનેક વિરોધી-ધર્મીમતો બહાર પડયા છે અને વિદ્વાનોમા રહેલા એવા મતભેદને લીધે ભ્રમવાદીઓ અને નિકન્દનવાદીઓ સમાજશાસ્ત્રને ઉભી કાઢે છે સમાજનો અભ્યાસ કરતા હજી અલ્પમાત્ર પરિણામ આવ્યુ છે, સમાજવિકાસનું અન્વેષણ કરતા ગંભીર ભૂલો થઈ છે અને સંશોધકો એકમત થઈ શક્યા નથી એ કબુલ કરીએ છતા, તેથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર નથી, સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થઈ શકે એમ નથી અથવા સમાજ વિષે કાંઈ અભ્યાસ કરવા જેવુ છે જ નહિ એવી માન્યતાઓ નોંધવાની જરૂર નથી હજી તો સમાજશાસ્ત્રના પદ્ધતિપુરઃસર અભ્યાસને પૂરા સો વર્ષ થયા નથી જેમ ભૌતિકશાસ્ત્રી કે રસાયણશાસ્ત્રીના અન્વેષણો પ્રયોગશાળામા થઈ શકે છે અને તેના ચોક્કસ પરિણામો નોંધી શકાય છે તેમ સમાજશાસ્ત્રીથી કાંઈ થઈ શકતું નથી લાખો વર્ષ થયા

મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિ અને વિકાસ થઇ રહ્યાં છે પણ માત્ર થોડીક પ્રજાઓના જુજ માત્ર કાળને લગતા ઇતિહાસ સિવાય સમાજના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય એવો પુરાવો પણ આપણને મળી શકતો નથી. એ મુસીબતોને ધ્યાનમાં લઇ વિચાર કરતા સમાજશાસ્ત્રની અપૂર્ણતા અને ખામીઓ ક્ષમ્ય જ ગણી શકાય. જેમ જેમ જૂની પ્રજાઓના જીવનને લગતી વધારે માહિતી મળતી જાય, અને સામાજિક સૃષ્ટિનાં જે જીવત દશ્યોના અવલોકનથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપર પડી શકે તેવાં દશ્યો વિવિધ પરિસ્થિતિમાં ઉદ્ભવતાં જાય તેમ તેમ સમાજવિકાસ વિશે વધારે અને વધારે દૃઢ અને વિશ્વાસપાત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું જશે. જે સ્થિતિ આજે સમાજશાસ્ત્રની છે તેને મળતી જ સ્થિતિ આગળ બીજાં શાસ્ત્રોને પણ હતી. દાખલા તરીકે, એક વખત રસાયણશાસ્ત્ર વિશ્વમાં માત્ર ચાર કે પાચ મૂળતત્ત્વો (આકાશ, વાયુ, પાણી, અગ્નિ અને પૃથ્વી વગેરે) ગણાવતું. પણ આજે એ પાંચમાંથી એક પણ "તત્ત્વ" ગણાતું નથી અને પાંચને બદલે હવે લગભગ પંચોતેર તત્ત્વો ગણાવવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીની આજુબાજુ સૂર્ય ફરે છે, પૃથ્વી ચપટ છે, ચંદ્ર પોતાના તેજથી પ્રકાશે છે, પૃથ્વીથી, સૂર્ય કરતાં, ચંદ્ર વધારે દૂર છે વગેરે માન્યતાઓ ખગોળશાસ્ત્રને અંગે પ્રચલિત હતી. પણ રાસાયણિક તત્ત્વો બાબત ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત થયાથી કાંઇ તે તત્ત્વોનો વિનાશ થતો નથી અને ખમંડળના ગ્રહો વિશે ખોટા સિદ્ધાન્તો સ્થપાયાથી કાંઇ તે ગ્રહો કે તેમના વર્તનનું અસ્તિત્વ કે ધર્મ ખોટાં કરતાં નથી, તેમ જ સમાજ વિશે ખોટા સિદ્ધાંતો ચર્ચાયાથી કાંઇ સમાજના અસ્તિત્વ કે તેના જીવન અને વિકાસ પર આક્ષેપ પડતો નથી. સમાજને અસ્તિત્વ છે અને એનો વિકાસ પણ થાય છે માટે એનો પદ્ધતિપુરઃસર અભ્યાસ કરવા સમાજશાસ્ત્રદ્વારા પ્રયત્ન કરીએ તો યોગ્ય જ છે.

સમાજશાસ્ત્ર ઉપર બીજી દૃષ્ટિએ પણ આક્ષેપ નાંખવામાં આવે છે. એ જાતના ટીકાકારો કહે છે કે વિશેષ વર્ગના સામાજિક વિજ્ઞાનો (જેવાં કે અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, કેળવણીશાસ્ત્ર વગેરે) સમાજજીવનનાં દરેક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે અને એવો કોઇ પ્રદેશ રહી જતો જ નથી કે જેને માટે સમાજશાસ્ત્ર નામના એક જુદા શાસ્ત્રની જરૂર રહે. પણ એ જાતની ટીકામાં ગંભીર ભૂલ સમાયલી છે. જેને આપણે વિશેષ વર્ગનાં સામાજિક વિજ્ઞાનો કહીએ છીએ તે સમાજજીવનના પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપો ઉપર લક્ષ ગોઠવી તેવાં પ્રત્યેક સ્વરૂપમાત્રનું નિરનિરાળું અને એકપક્ષી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પણ એવા અનેક જ્ઞાનવિભાગનો સમૂહ કરવાથી આખી સમાજના એકત્ર જીવન બાબત કાંઇ જ્ઞાનપ્રગતિ થતી નથી. છ આંધળા આદમીઓ હાથીને તપાસવા જતાં, તેમાંનો એક આદમી પગ તપાસે, બીજો સુંઢ તપાસે, ત્રીજો પુંછડી તપાસે, ચોથો શરીર તપાસે, પાંચમો દાંત તપાસે અને છેલ્લો કાન તપાસે અને એ અવયવોનું સચોટ અવલોકન કરે છતાં, એ છમાંથી એકે પણ હાથી વિષે જ્ઞાન મેળવ્યું કહેવાય નહિ. તે જ પ્રમાણે વિશેષ વર્ગનાં વિજ્ઞાનો પોતાના પ્રદેશમાં સંપૂર્ણ અને અનુપમ હોવા છતાં પણ એવા પ્રત્યેક વિજ્ઞાનો એકપક્ષી હોઇ સમાજજીવનના માત્ર અમુક અવયવો કે સ્વરૂપો જોઇ શકે છે, અને સમસ્ત સમાજજીવનનાં દશ્યો ગ્રહણ કરી શકતાં નથી. કેટલીક વાર એવું બને છે કે એકાદ એકપક્ષી અને વિશેષ વર્ગનું સામાજિક વિજ્ઞાન વિશાળ અને વ્યાપક હોવાનો દાવો કરી બેસે છે. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમા રાજ્યશાસ્ત્રીએ અને અર્વાચીન કાળમા (એડામ સ્મીથ, કાર્લ

માર્ક્સ વિગેરેના મતપ્રચારથી) અર્થશાસ્ત્રીએ પોતાનો એકપક્ષી, અને મર્યાદિત પ્રદેશ સ્વીકારવાને બદલે સમસ્ત સમાજજીવન ઉપર આક્રમણ કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે એવી સ્થિતિએ, વિશેષ વર્ગના વિજ્ઞાનો વ્યાપક શાસ્ત્રનું સ્થાન પચાવી પડતા જણાય છે પણ તે યથાર્થ નથી મનુષ્યજીવન વિવિધ પ્રકારના હેતુઓ અને ધ્યેયોની પરંપરાથી આગળ વધે છે એવા પ્રકીર્ણ હેતુઓ સાધતા જુદી જુદી વિશેષ ધર્મની સામાજિક સંસ્થાઓ ઉદ્ભવે છે અને એવી સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતા વિશેષ વર્ગના સામાજિક વિજ્ઞાનોની જરૂર પડે છે પણ તેની જોડે, એ બધા પ્રકીર્ણ ધ્યેયોનું એક ઘટ અને વ્યાપક ધ્યેયથી નિયમણ થાય છે અને એવા ઘટ અને વ્યાપક ધ્યેયને અર્થે એક વ્યાપક રચના—સમાજ—પ્રકાશ રહે છે એ સમસ્ત સમાજનો અભ્યાસ કરનાર વ્યાપકશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્ર માટે નિર્વિવાદ અવકાશ અને આવશ્યકતા છે

૮ કલાત્મક વિજ્ઞાન અને કેળવણી.

Technical Science and Education

(લેખકઃ રા. રા. હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી.)

પ્રમુખ મહાશય અને બન્ધુઓ,

એક ન્હાના શા વ્યાખ્યાન માટે આટલો મોટો વિષય પસંદ કરવો એ ભૂલ ગણાય ખરી. પણ જેટલો સમય મળે તેટલામા–તક મળી છે ત્યારે તો–અત્યારે હિંદ સમક્ષ આવી ઉભેલા આવા અગત્યના પ્રશ્નને ચર્ચવાની ઇચ્છા સહજ થાય છે. છતાં એ સાહસ માટે ક્ષમા યાચીને હુ મારૂં વ્યાખ્યાન શરૂ કરીશ.

બીજા દેશોમા ઘણુંખરૂ સામાન્ય પ્રજા વર્ગના પ્રયત્નથી ધંધાઓ શરૂ થયા છે, ખીલ્યા છે, વિસ્તર્યા છે અને પરદેશના વધારાઓ સામે ટક્કર ઝીલી શકાઇ છે. એની સ્વયં-સિદ્ધિ પછી જ કેટલેક કાળે વિજ્ઞાને એમની સમાલોચના કરી છે, અને એ નવીન બળને પ્રતાપે એ ધંધાઓની પ્રગતિ સહસ્રગણી વધી ગઇ છે. એમ થતાં વિજ્ઞાન અને કલાના સંયોગરૂપ કલાત્મક વિજ્ઞાન પણ એક અભ્યાસનો વિષય થઇ પડયો છે અને એના ઉપાસકોની કીમ્મત જનસમૂહમા અંકાઇ છે.

હિંદમાં પરિસ્થિતિ કંઇ જુદી જ છે. એની પ્રાચીન કલાઓ વિજ્ઞાનના રસસિંચનને અભાવે અને પરદેશી રાજ્યના સહાનુભૂતિહીન પ્રખર તાપે સૂકાઇ, કરમાઇ ગઇ છે. કોઇ કોઇ તો કેવળ મરીજ ગઇ છે, જ્યારે બીજી પણ મૃતપ્રાય થઇ ગઇ છે. જે ગઇ છે તે અંધકારમાં ક્યાય વિલીન થઇ ગઇ છે; જે રહી છે તે પ્રગતિહીન–બલહીન–તેજહીન–દશા અનુભવી રહી છે. એ બે સિવાય એક ત્રીજા પ્રકારની કલા અહીં દાખલ થઇ છે. તે વિદેશી કલા: જો કે એ કલા પણ કલારૂપે આવી છે કે કેવળ પરદેશાની નકલરૂપે એ સમજવું જરી કઠણ છે. આમ કેમ થયું એની ચર્ચામાં નાહક કાલક્ષેપ આપણે નહીં કરીએ. આપણે તો અત્યારે જે સ્થિતિ છે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે.

આગળ કહી ગયા તેમ બીજા દેશોની માફક ધંધાઓના વિકાસ પછીજ આપણે આપણા શિક્ષણક્રમમાં કલાત્મક વિજ્ઞાન દાખલ કરવું કે પ્રથમ શિક્ષણ તો શરૂ કરીજ દેવું એ પ્રશ્ન અત્યારે મહત્ત્વનો છે. મહત્ત્વનો છે–કેમકે સકારણ છે. કોઇ પણ શિક્ષણક્રમનો વિષય વિદ્યાર્થીને ભવિષ્યમાં આજીવિકાનું સાધન બની રહે તેવો હોવો જોઇએ. કલાત્મક વિજ્ઞાન શીખનારો વિદ્યાર્થી કલાભવનમાથી બહાર પડયા પછી એની કિમ્મત દેશમા અંકાશે કે નહીં, એની માગ દેશમાં થશે કે નહી એ પ્રથમથી જ વિચારી જોવાનો ભાર ભવનના ચાલકોને શિર ઉપસ્થિત થાય છે. આ સબંધમા ટેકનીકલ એજ્યુકેશન માટે નીમાયલાં કમીશનનો રિપોર્ટ વાચવા લાયક છે. હિંદુસ્થાનના દરેકે દરેક અગત્યના શહેરોમાં ફરી ત્યાની મીલો અને કારખાનાવાળાઓના મત પૂછી, પ્રાતપ્રાતના કલાજ્ઞનો તપાસ્યા પછી લખેલો

એ રિપોર્ટ આપણને ઘણું જાણવા જેવું કહે છે પ્રથમ તો કર્નલ એટકીન્સન અને મી ટૉસનને ભય હતો કે કલાત્મક વિજ્ઞાનને માટે હજી આ દેશ તૈયાર જ નથી, એ શીખનાર વિદ્યાર્થીને માટે આ દેશમા સ્થાન જ નથી પણ તપાસને પરિણામે એ લોકોને સંતોષ સમજાયું કે એવા વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય રીતે કેળવાયેલા હોય તો તેમને માટે અહીં સ્થાન છે—અવકાશ છે

આમા "યોગ્ય રીતે" એટલે શું, એ સમજવાની જરૂર છે સામાન્ય રીતે કલાભવનોમાથી નીકળનાર વિદ્યાર્થીને માથે બે પ્રકારના દોષો મૂકવામા આવે છે

(૧) એમને પ્રેક્ટીકલ–ક્રિયાત્મક–જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોય છે

(૨) એમનામા મહેનત વેઠવાની વૃત્તિ મંદ હોય છે

આ બેમાથી પ્રથમ પ્રકારનો અપવાદ નિવારવાને માટે શિક્ષણક્રમમા ક્રિયાત્મક જ્ઞાનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાવું જોઈએ એ દેખીતું છે પ્રથમ તો એ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાને, યોગ્ય અને અનુભવી અધ્યાપકો નીમવા જોઈએ, અને પછી તેમના હાથમા પૂરતી સામગ્રી આપવી જોઈએ યોગ્ય અધ્યાપક અને પૂરતી સામગ્રી, આ બેમાથી એક પણ વસ્તુમા ઊણપ રહે તો કલા શીખવવાનો યત્ન વૃથા જ નીવડે એમા કંઈ શક નથી વળી, લેબોરેટરીમા કે નાના સંચાઓપર કામ કરતા વિદ્યાર્થીને પણ પ્રથમ મોટી મીલમા કે કારખાનામા જતા નવું લાગવાનો સંભવ છે એટલા માટે અઠવાડીઆમા એક અથવા બે દિવસ કે વર્ષમા અમુક મહીનાઓ એ વિદ્યાર્થીઓને કારખાનાનો અનુભવ મળે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ આટલી સગવડ અપાય તો કલાભવનમાથી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી નામણ પણ ધંધાના અનુભવથી જ ઉપર ચઢેલા મોટ પણ માણસની સ્પર્ધામા ટક્કર મારી શકે તેવો થાય જ એમા શક નહીં તેમ છતા, એવા વિદ્યાર્થીએ પણ બહાર પડતા તુર્ત જ મોટી જગા મેળવવાનો ખ્યાલ રાખવો ન જોઈએ પ્રથમથી જ મેનેજર થઈ ખુરશીપર બેસનાર આ મી થવાની હોંસ એના મનમા હોવી ન જોઈએ કેળવણી જ એના પ્રકારની જોઈએ કે ધંધાના અંગનું કોઈ પણ કામ કરતા તેને શરમ ન આવવી જોઈએ. કારખાનામા દાખલ થતાં જ હુકમો ચલાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતા જાતે જ કોટ કહાડી, ખમીસની બાંહ્ય ચડાવી, હાથો હાથ કામ કરનાર મનુષ્યને પેદા કરે તો જ કલાભવનના અભ્યાસક્રમની સાર્થકતા ગણાય એવો વિદ્યાર્થી પ્રથમ પગલું ભલેને સીડીના છેક નીચેના પગથીઆ પર મૂકે, પણ થોડા જ વખતમા, પોતે મેળવેલા વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણને લઈ, આસપાસના ગમે તેવા હુંશીઆર પણ બીન કેળવાયેલા માણસોની સ્પર્ધામા સહેલાઈ જોગાનો આ પાત્રી લાયકાત સાબીત કરશે જ નો, છેક ઉપરના પગથીઆ સુધી નપાટાનધ ાડી જ ો ચીના પર જ કામ કરી શકે તેવા તેના ધંધા-ભાઈઓની માફક શીખો કુશળ જતા, કે વડાઈના વખતમા ઉપજી હતી તેવી અપૂર્ણ અઢનનું આવ્યા એ બેની નહીં રહે, પણ તુર્ત જ પોતાના જ્ઞાનો મળે બીજો અને કદાચ વધારે સરળ માર્ગ શોધી કહાડશે અને ગાડું ગબડતું રાખશે આપણે કેળવવા છે તે આવા યુવકો, અને એવા યુવકોને માટે માગણી છે અને હવે

વધતીજ જશે એમ ખાતરી છે. એવા વિદ્યાર્થીને શરૂઆતમા આપણા બી. એ. કરતાં કદાચ ઓછું મળશે, પણ સમય જતા આગળ વધવાની તક એમને ઘણી રહેશે.

એ વિદ્યાર્થીઓની સામેનો બીજો આરોપ "કામમાં આળસ" એ છે. એ નિવારવા માટે વિદ્યાર્થીને દાખલ કરતાં પહેલા પ્રથમજ એનુ શરીર કારખાનાની સખત મહેનત કરી શકે તેવું સુદૃઢ છે કે નહી ને તપાસાવવુ જોઇએ. આનો અર્થ એમ નહીં કે જડબુદ્ધિવાળા પણ સુદૃઢ બાધાના વિદ્યાર્થીને લેવા. પણ નબળા બાધાના યુવકોને માટે કારખાનાંની સખત જીંદગી નથી એ એમને અને એમના માબાપોને સમજાવી એમને અલગ રાખવા જોઇએ. શિક્ષણનો ક્રમ પણ એટલો સખત હોવો જોઇએ કે ઇન્સ્ટીટયુટમાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થીને કારખાનાના કલાકો આકરા લાગે નહીં, અને આ માટે ભણાવનારા અધ્યાપકો પોતે પણ સખત મહેનત કરવાની અને કરાવવાની વૃત્તિવાળા હોવા જોઇએ, ફક્ત વ્યાખ્યાન આપનારા નહીં. આટલૂં જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરબળ વધારવાને ગમ્મત અને વ્યાયામની પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. આટલી સાવચેતી રાખવાથી વિદ્યાર્થીનું શરીર શિક્ષણને અંતે કટાઇ ન જતા કસાયલુ રહેશે અને આળસુ વૃત્તિ એનામા જણાશે નહી. એવો વિદ્યાર્થી મજૂર વર્ગમાં પોતાની કામ કરવાની વૃત્તિને લઇને–જેમ એક યુદ્ધવિશારદ સરદાર પોતાની ટુકડીના માણસોની પ્રીતિ અને માન પામે છે તેમ–પ્રીતિપાત્ર થઇ પડશે, અને એના હાથ નીચે કામ કરનારા એને માનની દૃષ્ટિએ જોઈ પોતાનું કામ બરોબર બજાવશે.

ઉપર કહી તે બધી બાબતો બની શકે તેવી છે. માત્ર "કારખાનાંના અનુભવી' ની વ્યવસ્થા કરવામા મુશ્કેલી નડવા સંભવ છે. પણ એટલુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે એની મુશ્કેલી કરતા પણ એની અગત્ય વિશેષ છે. એટલે કોઇ પણ ભોગે એવી ગોઠવણ વિદ્યાર્થી માટે કરી આપવી એ એક ફર્જ થઇ પડે છે. આ સ્થળે એક વાત યાદ રાખવાની છે. ગવર્મેન્ટની સ્ટેટ ટેકનીકલ સ્કૉલર્શીપ લઇ વિલાયત જતા વિદ્યાર્થી માટે પણ કારખાનામા કામ કરવાની અનુકૂળતા–ઓછા વત્તી સંતોષકારક પણ ગવર્મેન્ટ કરી આપે છે. પારકા દેશના કારખાનાઓ પોતાના દ્વાર આપણા વિદ્યાર્થીઓને માટે ખુલ્લા રાખે એમ આપણે ચાહીએ છીએ ત્યારે શુ આપણાજ દેશના કારખાનાઓ પોતાના દ્વાર આપણા જ વિદ્યાર્થીઓને માટે ખોલશે નહી? ત્યા વ્યાપારી વર્ગ એટલી ઉદારતા દાખવી ન જ શકે તો ગવર્મેન્ટ કે સ્ટેટ તરફથી એમને કંઇક બદલો આપીને પણ એવી ગોઠવણ કરાવી જોઇએ. આ જાતની વ્યવસ્થા સંયુક્ત પ્રાતનાં ટેકનોલૉજીકલ ઇન્સ્ટીટયુટના વિદ્યાર્થીઓ માટે સર હારકોર્ટ બટલર ગવર્નર હતા ત્યારે પ્રધાન મી. ચિંતામણી અને ડાયરેક્ટર ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ મી. વિનાયક નંદશંકર મ્હેતાના વખતમા થયેલી, અને એવી ગોઠવણ બીજા પ્રાતોમા અથવા દેશી રાજ્યોમા પણ થઇ શકે એમા શક નથી. માત્ર અહીં સવાલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનો આવશે. કાનપુરના ઇન્સ્ટીટયુટમા ભણનારા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા એટલી થોડી લેવામાં આવે છે કે એ લોકોને માટે સરળતાથી ગામમા ને ગામમા જ વ્યવસ્થા થઇ શકે છે. પણ જે ઇન્સ્ટી-ટયુટમાં સેંકડો છોકરા ભણતા હોય–જેમ કે વડોદરાના કલાભવનમા–તેમા દરેક વિદ્યાર્થીને માટે આટલો બંદોબસ્ત થઇ ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં વળી એ પ્રશ્ન ઉભો થશે કે થોડા વિદ્યાર્થીઓ લઇને આ પ્રકારની સંપૂર્ણ કેળવણી અપાય તે ઠીક કે ઝાઝા વિદ્યાર્થીઓ

દાખલ કરી બધાને ઉપયોગી અથવા કંઈક ઉપયોગી જ્ઞાન અપાય તે ઠીક છે. હું તો એમ કહીશ કે કલાત્મક કેળવણીમાં ઉપયોગ એ છે કે કેવળ વ્યાખ્યાનમય જ્ઞાન ચાલે નહીં. એવા સો વિદ્યાર્થી બહાર પડે તે કરતાં સંપૂર્ણ રીતે વળાયેલા પાંચ-દસ વિદ્યાર્થી જ બહાર પડે તે દેશનું તેમજ પોતાનું વધારે કલ્યાણ કરી શકશે. આ નમૂનાઓને લઈને કે ત્યાંથી વધતી વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાજ દાખલ કરવામાં આવે તો ત્યાં કર્નલ એટકીન્સન આદિની સૂચના પ્રમાણે ઉદ્યોગનો અભ્યાસક્રમ ઉત્તીર્ણ કર્યા પછી પણ બે વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીને સર્ટીફીકેટ ન આપવું. એ બે વર્ષ એ વિદ્યાર્થીએ કોઈ પણ કારખાનામાં આઉટસાઈડરના માત્ર નામનાજ પગારે—કે કેવળ મફત પણ—એપ્રેન્ટીસ તરીકે કામ કરવું, અને એ અનુભવ મેળવ્યા પછીજ એ વિદ્યાર્થીને સર્ટીફીકેટ આપવું. ટૂંકમાં એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે પણ વિદ્યાર્થીને બહાર પડ્યા પહેલાં કારખાનાનો અનુભવ ફરજીઆત અપાવવો એવો એમનો મત છે.

જો પ્રમાણના કારખાના પોતાના પ્રાંતમાં હશે તેનો અનુભવ તો એ લોકો લઈ શકશે. જેમકે મુંબઈ ઇલાકામાં ઇજનેરી, સ્થાપત્ય, સુતાર, રંગાર અને એવા વિષયોના વિદ્યાર્થી માટે કારખાનું શોધતાં અડચણ નહીં પડે. પણ બીજા કેટલાક ધંધાઓ એવા છે કે જે આપણા દેશમાં હજી ઉગતી અવસ્થામાંજ છે. તેલની મીલોની સંખ્યા હજી હમણાંજ વધી છે અને તેમાંની પણ કેટલીક અવનતિને લઈને બંધ પડી છે. દર વર્ષે આપણા દેશમાં પચાસ લાખ ટન જેટલાં તેલનાં બીયાં ઉપજે છે, અને તેલ, બીયાં અને ખોળ મળીને લગભગ ૨૭ કરોડ રૂપીયાનો માલ પરદેશ ચડે છે. છતાં એક સાબુ જેવી ચીજો માટે પણ હજી આપણે પરદેશ તરફ નજર નાખીએ છીએ અને લગભગ નવ કરોડનો સાબુ દર વર્ષે આપણા દેશમાં મંગાવીએ છીએ. મગફળીના, ટોપરાના, અને બીજા કેટલાક તેલોમાંથી ઉત્તમ સાબુ બની શકે તેમ હોવા છતાં આપણે વિલાયતથી ચરબીનો સાબુ આયાત કરવો પડે છે એ ઓછી શરમની વાત નથી. વળી દર વર્ષે બે થી છ કરોડ રૂપીઆનું અળસીનું તેલ અને તે ઉપરાંત બીયાં પરદેશ ચડે છે, અને ત્યાંથી બેવતેલ, વાર્નીશ, પેઈન્ટસ વિગેરે બનીને આવે છે. લેધર કલોથના ઉપયોગ માટેની બનેલી વસ્તુ આપણે લઈએ છીએ. શણનું કાપડ બંગાળામાં બને છે અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં અળસી પાકે છે પણ લેધર કલોથ વિલાયતથી બનીને આવે છે. હજુ હમણાંજ ગોદરેજવાળાએ આ બાબત હાથમાં લીધી છે. પણ બીજે ક્યાંય હજી એ જાતના કારખાનાઓ ઉઘડયા નથી. પેઈન્ટ અને વાર્નીશ બનાવનારા નાના મોટા કારખાના છે પણ મીણબત્તી બનાવનારું કારખાનું માત્ર એકજ બીલીમોરામાં છે. આમ જોઈશું તો કેટલાક ઉદ્યોગો, જેનો કાચો માલ આપણા દેશમાંજ બને છે, તે હજી સુધી માત્ર શરૂજ થયેલા હોઈને એ કારખાનાના અનુભવ આપણે વિદ્યાર્થીને કદાચ પૂરા પાડી ન શકીએ. પણ માટે એ વિષયો કાર્યક્રમમાં ન લેવા એમ પણ બની ન શકે. બે પ્રકારના વિદ્યાર્થી ઘડાવા જોઈએ. એક તો અત્યાર જામી ગયેલા ધંધાઓમાં તુર્ત નોકરી મેળવી શકે એવા, અને બીજા ખીલતા અથવા નવા ઉદ્યોગો ચલાવી શકે તેવા. અણખીલ્યા ધંધા સંબંધી જ્ઞાન વધારવાને માટે કલાભવનના અધ્યાપકોના હાથ નીચે શોધખોળ ચલાવવી જોઈએ અને દરેક વિદ્યાર્થી કોઈ પણ એક હુન્નરમાં પાવરધો થઈને બહાર પડે એમ કરવું જોઈએ. પણ કોઈ મોટો નવો હુન્નર શીખનાર વિદ્યાર્થી જાતે પૈસાદાર કુટુંબનો નહીં હોય તો ગમેતેવા જ્ઞાન છતાં તેના જીવનના પ્રથમ વર્ષો તો કષ્ટમય જશે એમ સંભવ છે. આ સ્થિતિ પ્રજાની વૈજ્ઞાનિક

જાગ્રતિના અભાવને આભારી છે. આપણો પૈસો વેપારી વર્ગના હાથમા છે અને એ વર્ગને વેપારમાંથી જ પૈસો મેળવવાની આદત પડી ગયેલી હોઇને–વેપારમાં લાખ્ખોનું સાહસ ખેડવા છતાં–એક નવીન હુન્નર જમાવવાનું સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ થતી નથી. નવા હુન્નરને માટે પૈસો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિદ્યાર્થીને આવી રીતે પૈસાદારની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવતાં કેટલો સમય નીકળી જાય તે કહી શકાય નહીં. શું સ્થિતિ ઉભી થાય છે તેનો કંઇક ચિતાર આપવો ઉચિત ધારૂં છું. કંઇ નવું સાહસ સૂચવનારને ધનિક પૂછે છે કે "તમે એ કંઇક નાના પાયા પર પણ કરી જોયુ છે? એમાં સફળતા મેળવી છે?" જેણે નાના પાયા પર કરી જોયુ હોય તેને એમ પૂછાશે કે તેમાં ખર્ચ અને આવકનાં તારણ કહાડી નફો કેટલો થશે તે બતાવો. આમા જો વ્યાજ કરતાં ઓછો નફો મળે તેમ લાગતું હોય તો એ સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ વ્યાજની મીઠાશ ચાખેલ ધનિકને થાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. પણ કોઇ પણ નવા ઉદ્યોગમા રોકેલાં નાણાંનું વ્યાજ શરૂઆતથી જ મળવા નથી માડતું એ ઘણા શેઠીઆઓને સાલે છે. એમને તો પ્રથમ જ વર્ષે નફો જોઇએ, તે નરો સાહસિક કયાથી કહાડે? બનાવટી ગળીની પાછળ બાર બાર વર્ષ સુધી લખલૂટ ખર્ચ કરનાર જર્મનોનું સાહસ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા કયાં, અને છ મહીનામા કે વરસ દિવસમાં નફો ન નીકળે તો નવા ઉદ્યોગને બંધ કરનાર આપણો વ્યાપારી વર્ગ કયા? કુદરતનો નિયમ તો એવો છે કે તપ કરે તેનેજ ફળ મળે. શ્રમ વિના ફાયદો કહાડવાની વૃત્તિ આત્મઘાતક છે, એ સત્ય હવે ધીરે ધીરે સમજાવા માંડયું છે; અને લડાઇ વાળા દસકામાં ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમા પ્રગતિ ઘણી થઇ ગઇ છે એ ઓછા આનંદની વાત નથી. કાચા માલને પરદેશ ચડાવવા કરતાં અહીંજ તેનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઇ છે અને દિવસે દિવસે વધતી જવાનો સંભવ છે. એટલે જો ખરેખર લાયકાતવાળા વિદ્યાર્થી તૈયાર કરવામાં આવે અને વ્યપારી વર્ગની એ લોકોમા શ્રદ્ધા ઉપજે તો અનેક હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલી નીકળવાનો માર્ગ ઉઘડે એમાં શક નહીં. વિલાયત જઇ ધંધા સંબંધી શીખી આવેલા માણસો અલબત્ત વિશેષ આવકારદાયક થઇ પડે. પણ હજારે કેટલા વિલાયત જઇ શકે? વળી વિલાયત જઇ આવનારને કરેલા વ્યય અને શ્રમના પ્રમાણમા વિશેષ બદલો મળવાની ઇચ્છા રહે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે અહીંના કલાભવનોમાં ગરીબમાં ગરીબ વિદ્યાર્થી પણ શીખી શકે અને શરૂઆતમા ઓછે પગારે કામ કરવા પણ ખુશી થાય. વિલાયત જઇ આવનાર એક મોટા હોદ્દાપર કામ કરે ત્યારે એના હાથ નીચે જોઇતા એસીસ્ટંટોની જગ્યા પૂરવાને તો આવા માણસોની જ જરૂર પડવાની.

અત્ર વ્યાપારી વર્ગને પણ એક વિનતી કરવાની અગત્ય જણાય છે. જે વ્યાપારીઓએ ઉદ્યોગ હુન્નર માટે કેમીસ્ટોને રોકવાનું ધન્ય પગલું ભર્યું છે, તેમાના ઘણાને સમજાયું હશે કે એવો માણસ સમય જતા પોતાનું ખર્ચ કહાડવા ઉપરાંત વિશેષ લાભ માલેકોને અપાવે છે. આમ છતા પણ કેટલાક કારખાના વાળાઓએ, તે સારી રીતે ચાલતાં છતાં, પોતાના જૂના કેમીસ્ટોને જતા કર્યા છે એ શોકપ્રદ નથી? એક નવો ઉદ્યોગ ખીલવવામાં જેટલો ભાગ ધનનો છે તેટલો જ ભાગ કામ કરી તેને ચાલુ સ્થિતિએ મૂકવાનો છે. એક વખત કામ ચાલતું થયા પછી એના ચાલક વિના પણ કદાચ એ ચલાવી લેવાય; એટલે એ સ્થિતિમાં મોંઘા માણસને નકકામો શું કરવા રાખવો એમ ટૂંકા વિચારથી ઘણી વાર મૂળના ચાલકને

રજા આપવામા આવે છે આ કેટલો અન્યાય છે એ સહજ સમજી શકાશે. જે માણસ નવા સાહસને સારી રીતે ચાલુ કરી શકે છે તે કદી ભૌઓ પડે જ નહીં એ ભૂલી જવુ ન જોઇએ એક તો એનોય એ ચાલુ કરેલા ધધામા ભાગ મેળવવાનો હક્ક છે એ ભૂલી જવુ ન જોઇએ બીજુ, એવો માણસ દિન પ્રતિદિન એ હુન્નરને વિશેષ ખીલવી શકે; અને ઉદ્યોગ માત્ર ચાલુ રાખે એટલુ જ નહીં પણ એમા નવી નવી પ્રગતિ કરી વધારે અને વિશેષ લાભ અપાવે. માટે એક વખત પોતાની શક્તિનો, પોતાના જ્ઞાનનો વ્યય જેણે એક ધધામા કર્યો છે તેને એ ધધામા આગ્રહથી રોકી રાખવો એમા જ વ્યાપારી વર્ગનુ પણ શ્રેય છે એમ સમજવુ જોઇએ પણ હુ ધારૂ છુ કે ચાલુ સમય અગ્રેજીમા જેને transition period કહે છે તેવો–સાન્ક્રાન્તિક–સમય છે વ્યાપારી અને હુન્નરબાજ આ સમયમા જે કઇ અશ્રદ્ધાથી એક બીજાને જુએ છે તે યોગ્ય વખત પછી દૂર થઇ જશે, એટલે કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓને હાલ નોકરી મેળવતા જે કઇ મુશ્કેલી નડતી હશે તે ભવિષ્યમા ઓછી થઇ જશે આ મુશ્કેલી કઇક અશે ઓછી થવા માડી જ છે એ વડોદરાના કલાભવન અને મુબઇના વિક્ટોરીઆ જ્યુબીલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના છેલ્લા વર્ષોના રેકર્ડ્ઝ પરથી જણાશે. બાકી રહ્યો સવાલ ગવર્મેન્ટમા જગ્યાઓનો ઉદ્યોગની ખીલવણી સાથે આ જરૂર ઓછી ને ઓછી જણાતી જશે જ્યારે બીજી તરફથી, પ્રજાકીય રાજ્ય બધારણમા–અત્યારે પણ દેશના માણસોને ઉત્તેજન આપવાની પ્રથા દાખલ થઇ છે એટલે એ દિશામા નોકરીની તક વધતી જ જશે

આમ છતા, ખાસ કરીને કલાત્મક રસાયણના વિદ્યાર્થીના હાથમા કલાભવનના શિક્ષણ દરમીયાન કઇ નહીં તો એક પણ એવો નાનો હુન્નર મૂકાવો જોઇએ કે જે ઓછી મૂડીમા થઇ શકે, અને છતા જે શરૂઆતમા આજીવિકાનુ સાધન બની શકે નોકરી ન મળે તો પણ કલાભવનના વિદ્યાર્થીને લાચાર સ્થિતિ ભોગવવી ન પડે જેના હાથમા હુન્નર હોય તે લાચાર સ્થિતિ ભોગવે જ કેમ ? કેવળ અભણ માણસો કેમીસ્ટો પાસેથી ફોર્મ્યુલાઓ મેળવી એવા નાના હુન્નર શરૂ કરી આજીવિકા ચલાવી લે છે આવા અનેક દાખલાઓ, ખાસ કરીને વોરા લોકોમા, જેવામા આવે છે આનુ કઇક કારણ નોકરી કરતા ધધા તરફની એ લોકોની વિશેષ પ્રીતિ પણ છે કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ કેવળ નોકરીને જ ધ્યેય માનતા બધ પડે તો કેટલુ શ્રેય સાધી શકે ?

કલાત્મક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીને ભવનમાથી વિદાય દેતી વખતે એક સૂચના કરવી પડશે "અમે તે સ્થિતિમા મૂકાઓ પણ મેળવેલુ જ્ઞાન કટાવા ન દેશો " ચાલુ ધધામા કોઇ અમુક પદવી પર નીમાયા પછી અભ્યાસ છોડી દેવાની વૃત્તિ કદાચ થાય, પણ વિજ્ઞાનના ઉપાસકને એ પોસાય તેમ નથી. એમણે તો પોતાનુ જ્ઞાન તલવારની ધાર જેવુ સતેજ રાખવાની જરૂર છે, અને એ માટે પોતાના વિષયમા દુનીયામા થતી પ્રગતિનો અભ્યાસ એમણે સતત રાખવાની જરૂર છે બાઇ પ્રીતમરાયની સૂચના મુજબ સાયન્ટીફીક એન્યુઅલ બહાર પડવા લાગે તો આ બાબતમા ઘણી અનુકૂળતા થાય એ દેખીતુ છે

હવે માત્ર એક જ બાબતનો ઉલ્લેખ કરી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ કલાત્મક વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ કઇ ભાષામા અપાવુ જોઇએ ? હેતુ માત્ર સકોચ વિના કહી શકાય કે માતૃભાષામા

જ્યાં એક જ ભાષા બોલનારા વિદ્યાર્થીઓ હોય ત્યાં તો માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ અપાવું જોઇએ. કેમકે ઉત્તેજન–ઉત્સાહ–એ સઘળું માતૃભાષામાથી જેટલું વહે છે, તેટલું પરભાષામાથી વહેતું નથી. આમાં મોટામાં મોટી અડચણ એ છે કે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં નામ માત્ર જ છે; એટલે અભ્યાસ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીને પૂરતાં પુસ્તકો મળે તેમ પણ નથી. આ મુશ્કેલીને લઇને શરૂઆતમાં કદાચ અંગ્રેજીમાં પણ શિક્ષણ આપવું પડે; અથવા કંઇ નહીં તો પોતાની મેળે અંગ્રેજી વાંચી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓને જ દાખલ કરવાં પડશે. સાથે સાથે દરેક વિષયમા એક બે સ્ટેન્ડર્ડ પુસ્તકો લખવાં જોઇએ; અને તે પણ માત્ર ભાષાતરો જ નહીં પણ હિંદની પરિસ્થિતિને ખ્યાલમા રાખીને લખાયલાં હોવાં જોઇએ. ઇટાલીઅન ડૉકટર મૉલીનેરીનાં પુસ્તકોની પદ્ધતિનાં થોડાક પુસ્તકો રચવામાં વડોદરા અને ભાવનગર જેવા આગળ પડતાં રાજ્યો મદદ કરે એમ આશા છે.

વિજ્ઞાનના પારિભાષિક કોષ વિશે બોલવાનો અત્રે અવકાશ નથી. એ વિશે કંઇક વિચારો મેં લાહોરના Scientific World નામનાં માસિકમાં પ્રકટ કર્યા હતા; તેમા હજી તો કંઇ ફેરફાર થયો નથી. મૂળ પદાર્થ–એલીમેન્ટ્સનાં સંસ્કૃત નામો આપણે દાખલ કરવાં કે જે નામો અને સંજ્ઞાઓ આખી દુનીયા વાપરે છે તે જ સ્વીકારી લેવાં એ વિચારણીય છે. આપણે એવું કયું નવું એલીમેન્ટ શોધ્યું છે કે આપણે આપણાં નવાં નામો આપવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે? અને ગમે તે નામો આપશું તે, આખી પૃથ્વી પર તો ઠીક, પણ ભારતવર્ષમાં પણ સર્વમાન્ય થશે કે નહીં એ સવાલ છે. તો વિદ્યાર્થીને માટે એ નવીન ક્લિષ્ટતા દાખલ કરવી કે નહીં એ પણ વિચાર કરી જોવો.

આ બધું, કંઇક વાંચનવડે, અને કંઇક અનુભવને અંગે ઉપજેલા વિચારો ગુજરાતના વિજ્ઞાનીઓ સમક્ષ મૂકવાનું મેં આજે સાહસ કર્યું છે. ખાસ કરીને ભાવનગરમાં અત્યારે નવું કલાભવન ઉઘડવાનું છે ત્યારે ભાવનગરમાં જ ભરાયેલી પરિષદ્‌માં આ ચર્ચા ઉપાડવી એ અસ્થાને તો નહીં જ ગણાય. વિષય એટલો ગંભીર છે કે એક નાનાં વ્યાખ્યાનમાં એનાં બધા અંગો સમાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. એટલે મેં માત્ર છૂટા છવાયા વિચારો ટાંકીને કેટલીક સૂચનાઓ આપ લોકો સમક્ષ મૂકી છે. એનો કંઇ પણ ઉપયોગ વ્યવહારમા થઇ શકશે તો હું મારા વ્યાખ્યાનની સફળતા માનીશ.

ભાગ ૬ ઠ્ઠો

જૈનવિભાગ

શ્રી ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પંડિત સુખલાલજીએ કરેલું ભાષણ

જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ

ન્યાય અને ન્યાયશાસ્ત્ર—જે અનુમાન પ્રણાલિકાથી સુનિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તે અનુમાન પદ્ધતિને ન્યાય કહેવામાં આવે છે જે શાસ્ત્રમાં આવી અનુમાન પદ્ધતિનો વિચાર મુખ્યપણે હોય છે, તે શાસ્ત્ર ન્યાય-સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે ન્યાય-શાસ્ત્રમાં માત્ર ન્યાયની અનુમાન પદ્ધતિનીજ ચર્ચા હોય તેમ કાંઈ નથી હોતું. તેમાં સમગ્ર પ્રમાણોનું નિરૂપણ હોય છે એટલું જ નહીં પણ તેમાં પ્રમેયોનું નિરૂપણ જુદા હોય છે છતાં એટલું ખરૂં કે તેવી જાતના સાહિત્યમાં પ્રમાણ નિરૂપણે અને તેમાંયે અનુમાન પદ્ધતિના નિરૂપણે મોટો ભાગ રોકેલો હોય છે, તેથીજ તેવી જાતનું સાહિત્ય "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति" એ ન્યાયને અનુસરી ન્યાય સાહિત્ય કહેવાય છે

ચેતન સૃષ્ટિના મનુષ્ય જાતિનું મહત્વ તેની બુદ્ધિને લીધે છે તેની બુદ્ધિની મહત્તા વિચાર-સ્વતંત્રતાને લીધે છે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય એ તર્ક અને જિજ્ઞાસા શક્તિનું પરિણામ છે તેથી જ્યારે કોઈ બ્હારનું કે અંદરનું દબાણ ન હોય ત્યારે હરકોઈ મનુષ્યની બુદ્ધિ આપોઆપ શંકા અને તર્ક કર્યા કરે છે, અને તેનાથી જ કલ્પના શક્તિ ખીલતાં ક્રમે અનુમાન પદ્ધતિ નિષ્પન્ન થાય છે આ કારણથી ન્યાય એ કોઈ પણ દેશની કોઈ પણ મનુષ્ય જાતિની વિકસિત કે વિકાસ પામતી બુદ્ધિનું એક દૃશ્ય સ્વરૂપ છે થોડામાં કહીએ તો મનુષ્ય જાતિની વિચાર-શક્તિ એ એક માત્ર ન્યાયશાસ્ત્રનું ઉત્તમ સ્થાન છે

છતાં દેશભેદ કે સંપ્રદાય ભેદથી ન્યાયશાસ્ત્રના વિભાગ પડી જાય છે જેમ કે—પશ્ચિમ ન્યાયશાસ્ત્ર, પૂર્વીય ન્યાયશાસ્ત્ર પૂર્વના ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ મુખ્ય ભાગ છે

ત્રણ ભેદોનું પારસ્પરિક અંતર—આવા ભાગ પડી જવાનું મુખ્ય કારણ સંપ્રદાય ભેદ એ તો છે જ, પણ બીજાં એ ખાસ કારણો છે જેમકે ભાષા ભેદ, નિરૂપણ પદ્ધતિની ભિન્નતા અને ખાસ કરી સાંપ્રદાયિક પ્રમેયોની અને માન્યતાઓની ભિન્નતાને લીધે ઉપસ્થિત થયેલો પ્રસ્થાન ભેદ વૈદિક ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદને પ્રમાણ માની તેને અનુસરી ચાલવામાં છે બૌદ્ધ ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદ કે અન્ય આગમ પ્રમાણને આશ્રિત ન રહી પ્રધાનપણે અનુભવને આધારે ચાલવામાં છે જૈન ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કર્યા છતાં

પણ શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી ચાલવામાં છે. તે ઉપરાંત આ ત્રણે મુખ્ય સંપ્રદાયના ન્યાયની ભિન્નતાનું એક બીજું પણ બીજ-કારણ છે અને તે વિષય ભેદ. વૈદિક ન્યાય કોઇ પણ તત્ત્વને સિદ્ધ કરતો હોય ત્યારે તે સાધ્ય તત્ત્વને અમુક એક રૂપેજ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે આત્મા વગેરે તત્ત્વોને વ્યાપક અથવા નિત્ય રૂપેજ અને ઘટ આદિ પદાર્થોને :અનિત્ય રૂપેજ. બૌદ્ધ ન્યાય આંતર કે બાહ્ય સમગ્ર તત્ત્વોને એકરૂપેજ સિદ્ધ કરે છે, પણ તે એકરૂપ માત્ર ક્ષણિકત્વ. તેમાં ક્ષણિકત્વના વિરૂદ્ધ પક્ષ સ્થાયિત્વને કે નિત્યત્વને બિલકુલ અવકાશ નથી. જૈન ન્યાય એ વૈદિક અને બૌદ્ધ ન્યાયની વચ્ચે રહી પ્રત્યેક સાધ્ય તત્ત્વને માત્ર એકરૂપે સિદ્ધ ન કરતાં અનેકરૂપે સિદ્ધ કરે છે. આ કારણથી જૈન ન્યાય બીજા ન્યાયો કરતાં જુદો પડે છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે જે ન્યાય જૈનાચાર્યોએ રચેલો હોય, જે કેવળ પૌરૂષેય આગમનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી ચાલતો હોય અને કોઈ પણ તત્ત્વનું સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરતો હોય તે જૈન ન્યાય.

એક બીજાના પ્રભાવથી થયેલ વિચાર ક્રાંતિ—એક સંપ્રદાય અમુક તત્ત્વો ઉપર વધારે ભાર આપતો હોય, ત્યારે જાણે કે અજાણે તેનો પ્રભાવ બીજા પાડોશી સંપ્રદાયો ઉપર અનિવાર્ય રીતે પડે છે. જો જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અહિંસાનો પ્રભાવ વૈદક સંપ્રદાય ઉપર પડ્યાની વાત માની લેવા તૈયાર થઈએ તો સત્ય ખાતર એ પણ માની લેવું જોઇએ કે વૈદિક વિદ્વાનોની દાર્શનિક પદ્ધતિની અસર બીજા બે સંપ્રદાયો ઉપર પડી છે. જો કે સામાન્ય ન્યાયસાહિત્યના વિકાસમાં ત્રણે સંપ્રદાયોના વિદ્વાનોએ અને આચાર્યોએ ફાળો આપ્યો છે, છતાં પહેલેથી છેલ્લે સુધીનો ન્યાયસાહિત્યનો તથા પાઠન-પાઠનનો ઇતિહાસ જોતાં એવા નિર્ણય ઉપર આપોઆપ આવી જવાય છે કે ન્યાયના તત્ત્વોની વ્યવસ્થા કરવામાં પ્રધાનસ્થાન વૈદિક વિદ્વાનોનું છે. એ વિષયમાં તેઓનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે અને આજ કારણથી ક્રમે ક્રમે બૌદ્ધ અને જૈન વિદ્વાનો પોતાની આગમમાન્ય પાલી અને પ્રાકૃત ભાષા છોડી વૈદિક સંપ્રદાયમાન્ય સંસ્કૃત ભાષામાં પોતાની પદ્ધતિએ ન્યાયના ગ્રંથો રચવા મંડી ગયેલા છે.

જૈન સાહિત્યની પ્રધાન બે શાખાઓ—ભગવાન્ મહાવીરના સમયમાં જૈન સંઘ પ્રધાનપણે મગધ અને તેના આસપાસના પ્રદેશોમાં હતો. પછી લગભગ એક સૈકા બાદ તે સંઘ બે દિશાઓમાં વહેંચાયો. એક ભાગ દક્ષિણમાં અને બીજો ઉત્તરમાં. ત્યાર બાદ થોડાક સૈકાઓ વ્યતીત થયા કે તે વહેંચાયેલ બે ભાગો સ્પષ્ટ રૂપે જુદા પડી ગયા. એક દિગંબર અને બીજો શ્વેતાંબર. દક્ષિણવર્તી શ્રમણ સંઘ પ્રધાનપણે દિગંબર સંપ્રદાયી થયો, અને ઉત્તરવર્તી શ્રમણ સંઘ પ્રધાનપણે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયી થયો. આ રીતે વિભક્ત થયેલ શ્રમણ સંઘે જે સાહિત્ય રચ્યું તે પણ બે ભાગમાં આપોઆપ વહેંચાઈ

ગયું પહેલુ દિગબરીય સાહિત્ય અને બીજુ શ્વેતાબરીય સાહિત્ય મૂળમા અવિભક્ત જૈન સાહિત્યના આ રીતે મુખ્ય બે ભાગલા પડી ગયા.

દિગબરીય શ્રમણ સઘનુ પ્રાધાન્ય દક્ષિણમા હોવાથી તે સમ્પ્રદાયનુ મૌલિક સાહિત્ય ત્યાજ ઉત્પન્ન થયુ, પોષાયુ, વિકાસ પામ્યુ અને સગ્રહાયુ તે સાહિત્યના રચયિતા પ્રધાન પ્રધાન આચાર્યો જેવા કે, કુદકુદ, સમતભદ્ર વગેરે ત્યા જ થયા શ્વેતામ્બર શ્રમણસઘનુ પ્રાધાન્ય પહેલા તો ઉત્તર હિંદુસ્તાન (રજપુતાના) મા અને ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન (કાઠીયાવાડ, ગુજરાત) મા વધતુ ગયુ તેથી તે સપ્રદાયનુ સાહિત્ય ઉત્તર અને પશ્ચિમમા ઉત્પન્ન થયુ અને વિકસ્યુ છે તેમ જ તે સાહિત્યના રચયિતા આચાર્યો પણ તે જ પ્રદેશમા થયેલા છે ઉત્તર કરતા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમા શ્વેતાબર સપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથી જ છેલ્લા લગભગ પદરસો વરસનુ તે સમ્પ્રદાયનુ સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠિયાવાડમા અને ગુજરાતમા લખાયુ, રચાયુ, પોષાયુ, વિકસિત થયુ, અને સગ્રહાયુ છે આ રીતે જૈન સાહિત્યની મુખ્ય બે શાખાઓ આપણી નજરે પડે છે

બન્ને શાખાઓના સાહિત્યમા નવયુગ— આ બન્ને શાખાઓના શરૂઆતના ગ્રથો જોતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેની નિરૂપણ પદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાત રૂપે હતી તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય બન્નેનુ નિરૂપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતુ, પણ પહેલા કહેવામા આવ્યુ છે તેમ વૈદિક દર્શનોમા ન્યાય દર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમા પણ નવો યુગ દાખલ થયો ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બન્નેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ તેથી જૈન આચાર્યો પણ બૌદ્ધ આચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમસિદ્ધ ભાષા ઉપરાત સસ્કૃત ભાષામા ગ્રથો રચતા થયા આ પહેલા જૈન સાહિત્યમા સસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતુ એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી, પણ એટલુ ખરૂ કે આ સસ્કૃત યુગ પહેલા જૈન સાહિત્યમા પ્રાકૃત ભાષાનુ સામ્રાજ્ય હતુ જૈન સાહિત્યમા સસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતામ્બર આચાર્ય કે દિગબર આચાર્ય ? એ કહેવુ કઠણ છે પણ એમ કહી શકાય છે કે, બન્ને સમ્પ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે ઝાઝુ અતર ન હોવુ જોઈએ

જૈન ન્યાયનુ કાળમાન અને વિકાસની દૃષ્ટિએ તેના ચાર ભાગો— શાસ્ત્રપ્રદેશમા વિચારક્રાતિ તથા ભાષા અને શૈલીભેદ થવાને પરિણામે જૈન સાહિત્યમા સ્વતત્ર ન્યાયપદ્ધતિ જન્મી તેથી પ્રથમ એ જોવુ જોઈએ કે આ જૈન ન્યાયનુ વય-કાળમાન કેટલુ છે અને તેના વિકાસ ક્રમને સમજવા માટે તેને કેટલા ભાગમા વહેંચી નાખીએ ?

જૈન ન્યાયના જન્મસમયની પૂર્વસીમા વધારેમાં વધારે વિક્રમના પહેલા સૈકાથી આગળ લંબાવી શકાતી નથી અને તેના વિકાસની ઉત્તર સીમા વિક્રમના અઢારમા સૈકાથી આગળ આવતી નથી. આ રીતે વધારેમાં વધારે જૈન ન્યાયનું કાળમાન અઢારસો વરસ જેટલું આંકી શકાય. પણ ઉત્તર સીમા નિશ્ચિત છતાં વિવાદાસ્પદ પૂર્વસીમાને ઓછામાં ઓછી પાંચમી શતાબ્દીથી શરૂ કરીએ તોયે તેનું કાળમાન તેરસો ચૌદસો વરસ જેટલું તો છે જ.

જૈન ન્યાયના વિકાસની ક્રમિક પાયરીઓના ભેદ સમજવા ખાતર તે કાળમાનને સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય છે. પહેલો ભાગ વિક્રમના પાંચમા સૈકા સુધીનો, બીજો છઠા સૈકાથી દશમા સુધીનો, ત્રીજો ભાગ અગીઆરથી તેરમા સુધીનો અને ચોથો ચૌદમાથી અઢારમા સુધીનો. આ ચાર ભાગને અનુક્રમે બીજારોપણ કાળ, પલ્લવિતકાળ, પુષ્પિત કાળ, અને ફળકાળના નામે ઓળખીએ તો જૈન ન્યાયના વિકાસને વૃક્ષના રૂપકથી સમજી શકીએ.

જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિષ્ઠા થતાં જ શરૂઆતમાં કયા વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખાયા ? એ વિચાર પ્રસ્તુત નથી, પણ જૈન સાહિત્યમાં ન્યાયનો સૂત્રપાત કોણે અને કયારે કર્યો ? એટલું જ અહીં કહેવાનું છે. દિગંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની સ્પષ્ટ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સમંતભદ્રે અને શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની બલવતી પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી. આ બંને આચાર્યમાં કોણ પૂર્વવર્તિ અને કોણ પશ્ચાત્વર્તિ એ હજી નિર્ણીત થયું નથી. પણ એ બે વચ્ચે વિશેષ અંતર ન હોવું જોઈએ એવી સંભાવના માટે પ્રમાણો છે. આ બે આચાર્યોના સમયની ઉત્તરસીમા ઇ. સ. પાંચમા સૈકાથી આગળ લંબાવી શકાય તેમ નથી અને પૂર્વસીમા લગભગ ઈ. સ. ના આરંભ પહેલાં નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી.

સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર એ બન્નેની કૃતિઓ–સંપ્રદાયો જુદા હોવા છતાંએ બન્નેનું એક એવું પરંપરાગત સામ્ય છે કે, જે તરફ ધ્યાન ગયા વિના રહેતું નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમાં ગંધહસ્તિના નામથી સમંતભદ્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને તત્ત્વાર્થ ઉપરની ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય ટીકા તેઓની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને આજે ઉપલબ્ધ આપ્ત મીમાંસા તે જ મહાભાષ્યનું મંગલ મનાય છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં સિદ્ધસેન દિવાકર ગંધહસ્તિ કહેવાય છે અને તત્ત્વાર્થ ઉપર તેઓએ ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યું હતું એમ મનાય છે. બન્ને સંપ્રદાયની આ માન્યતાઓ નિરાધાર નથી, કારણ કે બન્ને સંપ્રદાયના ઘણા ગ્રંથોમાં તે બાબતના સૂચક ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

આ બે આચાર્યોની નિગ્રિષ્ટતા થોડામા આ પ્રમાણે બતાવી શકાય સમતભદ્ર પોતાના એક ગ્રથોમા જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અર્હન્ અને તેનો મુખ્ય સિદ્ધાત અનેકાત એટલા તત્ત્વોની તર્કપદ્ધતિએ ઓજસ્વિની પ્રવાહબદ્ધ સસ્કૃત ભાષામા સૂક્ષ્મચર્ચા કરે છે અને સાથે સાથે અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાતનો સોપહાસ પ્રતિવાદ કરે છે તેઓની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ જોતા એમ જણાય છે કે, સમતભદ્ર તર્કસિદ્ધ દાર્શનિક મીમાસા કરવામા સિદ્ધહસ્ત હતા સિદ્ધસેન દિવાકરે પણ જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા તીર્થંકર અને સ્યાદ્વાદ એ વિષયોની તાર્કિક પદ્ધતિએ પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે અન્ય દર્શનોનો સપરિહાસ નિરાસ કર્યો છે તેઓની મધુર અને પ્રાસાદિક સ્વત.સિદ્ધ સસ્કૃત ભાષાનો પદ્ય પ્રવાહ જોઇ આચાર્ય હેમચદ્રે તેઓને કવિશ્રેષ્ઠ જણાવવા " अनुसिद्धसेनं कवयः " એ ઉદાહરણ ટાકયુ છે સિદ્ધસેને જૈન ન્યાયનુ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ બાધી તેનો સક્ષેપમા અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે ન્યાયાવતાર નામનો એક નાનકડો પદ્યમય ગ્રંથ રચ્યો છે જેની મર્યાદાને આજ સુધીના સમગ્ર પ્રસિદ્ધ શ્વેતામ્બર દિગબર વિદ્વાનો અનુસર્યા છે તે સિવાય તત્કાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોનો સક્ષેપમા પણ મૌલિક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે તે તે દર્શનનુ યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવનારા પદ્યમય ગ્રથો રચ્યા છે અને તે રીતે આચાર્ય હરિભદ્રને ષડ્દર્શન સમુચ્ચય રચવાની અને માધવાચાર્યને સર્વદર્શન સગ્રહ રચવાની કલ્પનાનો ખોરાક પૂરો પડ્યો છે તત્કાલીન ભારતીય સમસ્ત દર્શનોનુ નિરૂપણ કરનાર બીજી કોઇ કૃતિ તેનાથી પ્રાચીન ન મળે ત્યા સુધી દર્શન સગ્રહ કરવાનુ પ્રાથમિક ગૌરવ સિદ્ધસેનને આપવુ જોઇએ સિદ્ધસેનની એક વેદવાદ દ્વાત્રિશિકા જોતા એમ તુરત ભાસે છે કે, તેમણે વેદ અને ઉપનિષદ્નો મૌલિક તેમજ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલો સિદ્ધસેન દિવાકરનો પ્રસિદ્ધ ગ્રથ સમ્મતિ તર્ક છે, જે પદ્યમય પ્રાકૃતમા ત્રણ ભાગમા કુદકુદના પ્રવચન સારની પેઠે પૂરો થયેલો છે આ ગ્રથ ઉપર શ્વેતામ્બર અને દિગબર એમ બન્ને આચાર્યોએ ટીકાઓ રચી છે તેમા વર્ણવેલા સિદ્ધાતો એટલા સતર્ક અને હૃદયગ્રાહી છે કે, આગળના આચાર્યો પણ તેથી વધારે મૂળ વસ્તુ કહી શક્યા નથી સમતભદ્રની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમા સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતાર જેવી કે વૈદિક ઉભે દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શનનુ નિરૂપણ કરનાર બત્રીશીઓ જેવી કોઇ કૃતિ નથી વાચકોએ સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ એકવીશ બત્રીશીઓ અને સમતભદ્રની આપ્ત મીમાસા, યુક્ત્યનુશાસન અને સ્વયભૂસ્તોત્ર એ એક સાથે સામે રાખી અવલોકતા જેવી બન્નેનુ પરસ્પર સામ્ય અને વિશેષતા આપોઆપ ધ્યાનમા આવશે

બીજા ભાગનુ પલ્લવિત કાળ એ નામ રાખ્યુ છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો

છે કે, સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર દ્વારા બંને સંપ્રદાયોમાં જે જૈન ન્યાયનું બીજારોપણ થયું, તેને જ આ યુગમાં પલ્લવિત કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગ દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ મુખ્યપણે જૈન ન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈન ન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને રાજગચ્છીય અભયદેવ. એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંઇને કાંઇ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. અકલંક આદિ ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથોયે લખ્યા છે અને સમંતભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. તેવી જ રીતે મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ, પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી.

ત્રીજા ભાગનું નામ પુષ્પિત કાળ છે. પુષ્પો કાંઇ સંખ્યામાં પલ્લવો જેટલાં નથી હોતાં. કદાચિત્ પુષ્પોનું પરિમાણ પલ્લવોથી નાનું પણ હોય છે, છતાં પુષ્પ એ પલ્લવોની ઉત્તર અવસ્થા હોઈ તેમાં એક જાતનો વિશિષ્ટ પરિપાક હોય છે. બીજા યુગમાં જૈન ન્યાયનો જે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટીકરણ થયાં તેને પરિણામે ત્રીજો યુગ જન્મ્યો. આ યુગમાં અને આ પછીના ચોથા યુગમાં દિગંબર આચાર્યોએ ન્યાય વિષયક કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે, પણ હજી સુધી મારી નજરે એવો એકે ગ્રંથ નથી પડ્યો કે જેને લીધે જૈન ન્યાયના વિકાસમાં તેને સ્થાન આપી શકાય. ત્રીજા યુગના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં વાદીદેવસૂરિ અને હેમચંદ્ર એ બેનું મુખ્ય સ્થાન છે. એ ખરૂં કે આચાર્ય હેમચંદ્રની પરિચિત કૃતિઓમાં જૈન ન્યાય વિષયક બહુ કૃતિઓ નથી, તેમ પરિમાણમાં મોટી પણ નથી. છતાં તેઓની બે બત્રીશીઓ અને પ્રમાણ મીમાંસા જોનારને તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય નહીં રહે. અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા મોટાને લાંબા લાંબા ગ્રંથોથી કંટાળેલ અભ્યાસીઓ માટે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી અને ફુલનું સૌરભ તેમાં આણ્યું. વાદીદેવસૂરિ કાંઇ કંટાળે એવા ન હતા. તેઓએ તો રત્નાકરની સ્પર્ધા કરે એવો એક સ્યાદ્વાદ રત્નાકર ગ્રંથ રચ્યો અને કોઇ અભ્યાસીને જૈન ન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડન મંડન માટે બીજે કયાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી.

ચોથો ફળ કાળ–આ યુગમાં જે સાહિત્ય રચાયું, તે ફળરૂપ છે. ફળમાં બીજથી ફુલ સુધીના ઉત્તરોત્તર પરિપાકનો સાર આવી જાય છે. તેવી રીતે આ

યુગના સાહિત્યમાં પહેલા ત્રણે યુગના સાહિત્યમાં થયેલો પરિપાક એક સાથે આવી જાય છે. આ યુગમાં જે જૈન ન્યાય સાહિત્ય રચાયું છે તે જ જૈન ન્યાયના વિકાસનું છેલ્લું પગથીયું છે. કારણકે, ત્યારબાદ તેમાં કોઈએ જરાયે ઉમેરો કર્યો નથી. મલ્લીષેણની સ્યાદ્વાદ મંજરી બાદ કરીને આ યુગના દ્વાયમાન ન્યાય વિષયક ઉચ્ચ સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ તો જણાશે કે તે અનેક વ્યક્તિઓના હાથે લખાયું નથી. તેના લેખક ફક્ત એક જ છે અને તે સત્તરમા અઢારમા સૈકામાં થયેલા, લગભગ સો વરસો સુધી મુખ્યપણે શાસ્ત્રયોગ સિદ્ધ કરનાર, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને મારવાડી એ ચાર ભાષાઓમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરનાર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી છે. ઉપાધ્યાયજીના જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, અલંકાર, છંદ વગેરે અન્ય વિષયોના ગ્રંથોને બાદ કરી માત્ર જૈન ન્યાય વિષયક ગ્રંથો ઉપર નજર નાખીએ તો એમ કહેવું પડે છે કે, સિદ્ધસેન ને સમંતભદ્રથી વાદિદેવસૂરિ, અને હેમચંદ્ર સુરીમાં જૈન ન્યાયનો આત્મા જેટલો વિકસીત થયો હતો, તે પૂરેપૂરો ઉપાધ્યાયજીના તર્ક ગ્રંથોમાં મૂર્તિમાન થાય છે અને વધારામાં તે ઉપર એક કુશળ ચિત્રકારની પેઠે તેઓએ એના સૂક્ષ્મતાના, સ્પષ્ટતાના અને સમન્વયના રંગો પૂર્યા છે, કે જેનાથી મુદિતમના થઈ આપોઆપ એમ કહેવાઈ જાય છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બન્ને સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાય વિષયક સંપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન વાઙ્મય કૃતકૃત્ય છે. ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારી ભેદને ધ્યાનમાં રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા. તેઓએ જૈન તર્કપરિભાષા જેવો જૈન ન્યાય પ્રવેશ માટે લઘુ ગ્રંથ રચી, જૈન સાહિત્યમાં તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી. રહસ્ય પદાંકિત એકસો આઠ ગ્રંથો કે તેમાંના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયનાં નયમાં નૈયાયિકપ્રવર ગદાધર ભટ્ટાચાર્યના ગ્રંથોની ગરજ સારી. નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી સહિત નયોપદેશ, સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, ન્યાયાલોક, ખંડન ખંડખાદ્ય, અષ્ટસહસ્રીટીકા આદિ ગ્રંથો રચી જૈન ન્યાય વાઙ્મયને ઉદયનાચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નૈવેદ્ય ધર્યું. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ જેવા ગ્રંથોથી જૈન ન્યાય વાઙ્મયનો ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ આદિ વૈદિક ગ્રંથો સાથે સંબંધ જોડ્યો. થોડામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમાં સત્તરમા સૈકા સુધીમાં જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કર્ષનો આસ્વાદ જૈન વાઙ્મયને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રામાણિકપણે આખું જીવન વ્યતિત કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમાં જૈન ન્યાયના બીજા બધા તેજો લગભગ સમાઈ જાય છે, એમ કહેવું પડે છે.

ઉપસંહાર—આ લેખમાં જૈન ન્યાયના વિકાસક્રમનું માત્ર દિગ્દર્શન અને તે પણ અધુરી રીતે કરાવવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળે જૈન ન્યાયના વિકાસક

તરીકે જે જે આચાર્યોનાં નામ લેવામાં આવ્યાં છે, તેઓનાં જીવન, તેઓનો સમય, તેઓની કાર્યાવલિ વગેરેનો ઉલ્લેખ જરાયે નથી કર્યો. તેવીજ રીતે તેઓના સંબંધમાં જે કાંઈ થોડું ઘણું લખ્યું છે, તેની સાબીતી માટે ઉતારાઓ આપવાના લોભનું પણ નિયંત્રણ કર્યું છે. આ નિયંત્રણ કરવાનું કારણ જોઈતા અવકાશ અને સ્વાસ્થ્યનો અભાવ એ એકજ છે. આચાર્યોના જીવન આદિની વિગત એટલી બધી લાંબી છે કે, તે આપતાં વિષયાંતર થઇ જવાય. તેથી જેઓ તે વિષયના જિજ્ઞાસુ હોય તેઓની જાણ ખાતર એક છેવટે એવું પરિશિષ્ટ આપવામાં આવે છે કે, જેની અંદર ઉપર આવેલા આચાર્યોના સંબંધમાં માહિતી આપનાર ગ્રંથો નોંધેલા છે અને તેઓનું પ્રકાશિત થયેલું કેટલુંક સાહિત્ય નોંધેલું છે. એ સાહિત્ય અને એ ગ્રંથો જોવાથી તે તે આચાર્યોના સંબંધમાં મળતી આજ સુધીની માહિતી ઘણેભાગે કોઈપણ જાણી શકશે.

આ લેખમાં જૈન ન્યાયના પ્રણેતા અમુકજ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ છે. બીજા ઘણાને છોડી દીધા છે. તેનું કારણ એ નથી કે, તેઓનો જૈન ન્યાયના વિકાસમાં સ્વલ્પ પણ હિસ્સો ન હોય; છતાં તેવા નાના મોટા દરેક ગ્રંથકારનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખનું કલેવર કંટાળા ભરેલ રીતે વધી જાય તેથી જે વિદ્વાનોનું જૈન ન્યાયના વિકાસમાં થોડું છતાં વિશિષ્ટ સ્થાન મને જણાયું છે, તેઓનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાકીનાઓના નામનું બીજું એક પરિશિષ્ટ અંતમાં આપી દેવામાં આવે છે.

આ લેખ સમાપ્ત કરતાં એક વાત તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચુ છું, તે આ—હિંદુસ્થાનના કે બ્હારના વિદ્વાનો ગુજરાતના સાક્ષરોને એમ પૂછે કે ગુજરાતના વિદ્વાનોએ દાર્શનિક સાહિત્ય રચ્યું છે? અને રચ્યું હોય તો કેવું અને કેટલું? આ પ્રશ્નનો કોઇ પણ સાક્ષર હામાં અને પ્રામાણિક ઉત્તર આપી ગુજરાતનું નાક રાખવા ઇચ્છે તો તેણે જૈન વાઙ્મય તરફ સપ્રેમ દૃષ્ટિપાત કરવો જ પડશે. એવી સ્થિતિમાં ગુજરાતના દાર્શનિક સાહિત્યનું મુખ ઉજ્જવલ કરવા ખાતર અને દાર્શનિક સાહિત્યની સેવામાં ગુજરાતનું વિશિષ્ટ સ્થાન જણાવવા માટે દરેક સાહિત્ય-પ્રેમી વિદ્વાનની એ ફરજ છે કે તેણે કેવળ સાહિત્યોપાસનાની શુદ્ધદૃષ્ટિથી જૈન ન્યાય સાહિત્યના ગુજરાતીમાં સરલ અને વ્યવસ્થિત અનુવાદો કરી સર્વસાધારણ સુધી તેનો ધોધ પહોંચતો કરવો. જૈનોનું આ સંબંધમાં બેવડું કર્તવ્ય છે. તેઓએ તો સાંપ્રદાયિક મોહથી પણ પોતાના દાર્શનિક સાહિત્યને વિશિષ્ટ રૂપમાં અનુવાદિત કરી પ્રચારવાની આવશ્યકતા છે.

સુખલાલ સંઘવી.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર—**અમદાવાદ.**

परिशिष्ट न. १

(क)

નિબંધાંતર્ગત દાર્શનિકો

શ્વેતાંબરીય.

નામ	ન્યાય વિષયક કૃતિઓ	તેમની માહિતીના સાધનો
સિદ્ધસેન દિવાકર	સમ્મતિતર્ક, ન્યાયાવતાર અને બત્રીશીઓ	પ્રભાવક-ચરિત, પ્રબંધ ચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, જૈન સાહિત્ય સંશોધક વર્ષ ૧ અંક ૧ ગુર્વાવલી, વીરવંશાવલી (જૈન સા સં વ ૧ અ ૩)
મલ્લવાદી	દ્વાદશાર નયચક્ર, સમ્મતિ ટીકા	પ્ર૦ ચ૦, પ્રબ૦ ચિ, ચતુ૦ પ્ર૦, ગુર્વાવલી વીરવંશાવલી (જૈન સા૦ સં૦ વ૦ ૧, અ૦ ૩).
હરિભદ્ર	અનેકાંતજયપતાકા, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, લલિતવિસ્તરા, ન્યાય પ્રવેશ-પ્રકરણ ઉપર ટીકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય, લોકતત્ત્વનિર્ણય, ધર્મસંગ્રહણી અને ન્યાયાવતાર-વૃત્તિ	પ્ર૦ ચ૦, ચતુ૦ પ્ર૦, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચરિત્ર, જૈન દર્શન (પં બેચરદાસ કૃત) ની પ્રસ્તાવના, જૈન સા૦ સં૦ વ૦, અ૦ ૧, વીરવંશાવલી, ધર્મસંગ્રહણીની પ્રસ્તાવના, ઉપમિતિ ભવપ્રપંચાની પ્રસ્તાવના, વગેરે
અભયદેવ (રાજગચ્છીય)	સમ્મતિ ટીકા	પીટર્સન રિપોર્ટ ૪ મા લેખકોની અનુક્રમણિકા
વાદી દેવસૂરિ	સ્યાદ્વાદ રત્નાકર	પ્ર૦ ચ૦, પ્રબ૦ ચિ૦, વીરવંશાવલી,
આચાર્ય હેમચંદ્ર	પ્રમાણ મીમાંસા, અન્ય યોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા	પ્ર૦ ચ૦, પ્રબ૦ ચિ૦, ચતુ૦ પ્ર૦, કુમારપાલ પ્રતિબોધ, કુમારપાળ પ્રબંધ, કુમારપાળ ચરિત, રાસમાળા વગેરે

મલ્લિષેણ.	સ્યાદ્વાદ મંજરી.	
મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી.	અધ્યાત્મમત પરીક્ષા સટીક, અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, આધ્યાત્મિકમતદલન સટીક, અષ્ટસહસ્રી વિવરણ, ઉપદેશ રહસ્ય સટીક, જ્ઞાનબિંદુ, જૈનતર્કભાષા, દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા–સટીક, ધર્મ પરીક્ષા સટીક, નયપ્રદીપ, નયામૃત તરંગિણી, ન્યાય ખંડન ખાદ્ય–સટીક, ન્યાયાલોક, પાતંજળ યોગદર્શન વિવરણલેશ, ભાષારહસ્ય સટીક, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, નયરહસ્ય, તત્ત્વાર્થસૂત્ર–વૃત્તિ. વગેરે	યશોવિજય જીવન–ચરિત્ર (આ બુદ્ધિસાગરકૃત), આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી પ્રસ્તાવના (કાપડીયા કૃત), આત્માનંદ પ્રકાશ પુ૦ ૧૩ અં. ૬, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયની પ્રસ્તાવના, ધર્મ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના વગેરે.

(ख)

દિગંબરીય.

સમંતભદ્ર.	દેવાગમસ્તોત્ર, તત્ત્વાનુશાસન, યુક્ત્યનુશાસન; સ્વયંભૂ સ્તોત્ર	જૈન હિતૈષી ભા૦ ૬–અં. ૨, ૩, ૪, વિદ્વદ્ રત્નમાલા ભા. ૧, અષ્ટસહસ્રીની પ્રસ્તાવના.
અકલંક.	રાજવાર્તિક, અષ્ટશતી, ન્યાયવિનિશ્ચય, લઘીયસ્ત્રયી.	લઘીયસ્ત્રયી આદિની પ્રસ્તાવના, વિદ્વદ્રત્નમાળા ભા. ૨, રાજવાર્તિકની પ્રસ્તાવના.
વિદ્યાનંદ.	પ્રમાણ પરીક્ષા, અષ્ટસહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક, આપ્ત પરીક્ષા, પત્ર પરીક્ષા વગેરે.	જૈન હિતૈષી ભા. ૮ પૃ. ૪૩૯, યુક્ત્યનુશાસનની પ્ર૦, અષ્ટસહસ્રીનો પ્ર૦
પ્રભાચંદ્ર.	ન્યાય કુમુદ ચંદ્રોદય, પ્રમેય કમળ માર્તંડ.	વિદ્વદ્ રત્નમાલા ભા. ૨, પ્રમેય કમળ માર્તંડની પ્રસ્તાવના.

નોંધ:—આ આચાર્યોએ અનેક વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યાના પ્રમાણો મળે છે, પણ અહીં ફક્ત તેઓના ન્યાયવિષયક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત હોવાથી તે દરેક આચાર્યની ન્યાયવિષયક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

परिशिष्ट नं २

નિબંધ બાહ્ય જૈનન્યાયના લેખકો

(अ)

શ્વેતાંબરીય

ક્રમાંક	નામ	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો
૧	શ્રી ગુણરત્નસૂરિ	ષડ્દર્શન સમુચ્ચય વૃત્તિ
૨	શ્રી ચંદ્રસેન	ઉત્પાદ સિદ્ધિપ્રકરણ
૩	શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિ	પ્રમેયરત્નકોષ
૪	શ્રી દેવભદ્ર મલધારી	ન્યાયાવતાર ટિપ્પન
૫	શ્રી દેવચંદ્રજી	નયચક્ર
૬	શ્રી પદ્મસુંદર	પ્રમાણસુંદર
૭	શ્રી બુદ્ધિસાગર	પ્રમાણલક્ષ્યલક્ષણ
૮	શ્રી મુનિચંદ્ર	અનેકાંતજય પતાકા ટિપ્પન
૯	શ્રી રાજશેખર	સ્યાદ્વાદકલિકા, રત્નાકરાવતારિકા ટિપ્પન
૧૦	શ્રી રત્નપ્રભ	રત્નાકરાવતારિકા
૧૧	શ્રી શુભવિજય	સ્યાદ્વાદ ભાષા
૧૨	શ્રી શાંતિસૂરિ	પ્રમાણ પ્રમેયકલિકા વૃત્તિ

દિગંબરીય

(ब)

ક્રમાંક	ગ્રંથકાર	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો
૧	અનંતાચાર્ય	ન્યાયવિનિશ્ચયાલંકારવૃત્તિ
૨	શ્રી સુમતિ	સિદ્ધસેનના સમ્મતિપર ટીકા, ઉલ્લેખ શ્રવણ બેલગોલાની મલ્લિષેણકૃત પ્રશસ્તિ તથા વાદીરાજ કૃત પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર
૩	શ્રી દેવસેન	નયચક્ર, આલાપપદ્ધતિ
૪	શ્રી ધર્મસાગર સ્વામી	નયચક્ર

૫	શ્રી ધર્મભૂષણ	ન્યાયદીપિકા, પ્રમાણવિસ્તાર
૬	શ્રી પ્રભાદેવ સ્વામી	પ્રમિતિવાદ, મુક્તિવાદ, અવ્યાપ્તવાદ, તર્કવાદ, તથા નયવાદ
૭	શ્રી નરેન્દ્રસેન	પ્રમાણ પ્રમેય કલિકા
૮	શ્રી પંડિતાચાર્ય	પ્રમેયરત્નાલંકાર, પ્રમેયરત્નમાલિકા પ્રકાશિકા, સપ્તભંગી તરંગિણી ટીકા.
૯	શ્રી ભાવસેનાચાર્ય	ન્યાયદીપિકા
૧૦	શ્રી ભાવસેન કવિ	વિશ્વતત્ત્વ પ્રકાશ
૧૧	શ્રી વાદીરાજ મુનિ	વાદમંજરી
૧૨	શ્રી વાદીસિંહ	પ્રમાણનૌકા, તર્કદીપિકા
૧૩	શ્રી વિમળદાસ	સપ્તભંગીતરંગિણી
૧૪	શ્રી શ્રુતસાગર સ્વામી	સંમતિ તર્ક
૧૫	શ્રી શ્રુતસાગર	તર્કદીપક

પરિશિષ્ટ નં. ૩

જૈનેતર ન્યાય ઉપર લખનારા જૈનાચાર્યો.

શ્વેતાંબરીય.

નંબર	નામ.	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો.
૧	શ્રી અભયતિલક	ન્યાયાલંકાર ટિપ્પન
૨	શ્રી ક્ષમાકલ્યાણ	તર્ક ફક્કિકા
૩	શ્રી ગુણરત્ન	તર્કરહસ્યદીપિકા
૪	શ્રી જયસિંહ	ન્યાયસારવૃત્તિ (મૂળ ભા. સર્વજ્ઞ કૃત)
૫	શ્રી જિનવર્ધન	સપ્તપદાર્થી–ટીકા
૬	શ્રી નરચંદ્રસૂરિ	કંદલી ટિપ્પન (મૂલ શ્રીધર કૃત)
૭	શ્રી મલ્લવાદી	ન્યાયબિંદુ વૃત્તિ ટિપ્પન (મૂળ વૃત્તિ ધર્મોત્તર રચિત)
૮	શ્રી ભુવનસુંદર	મહાવિદ્યા વિડંબનાવૃત્તિ
૯	શ્રી રત્નશેખર	લક્ષણ સંગ્રહ
૧૦	શ્રી રાજશેખર	કંદલિપંજિકા
૧૧	શ્રી શુભવિજય	તર્કભાષાવાર્તિક
૧૨	શ્રી હરિભદ્ર	ન્યાયપ્રવેશ પ્રકરણ–વૃત્તિ (મૂળ દિગ્નાગાચાર્ય રચિત)

ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
શાહ કુંવરજી આણંદજીએ વાંચેલુ ભાષણ.

કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય.

અનેક દર્શનોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન તમામ સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરતા જૈન દર્શનમા કર્મને લગતુ જેટલુ સાહિત્ય પૂર્વ પુરૂષોએ રચેલુ છે અને જેટલુ છપાયેલુ છે તેટલુ કોઇ પણ દર્શનમા લખાયેલ કે છપાયેલ નથી પ્રાયે એમ કહીએ તો ચાલી શકે કે એ વિષયમા અન્ય દર્શનમાં ઉતરેલજ નથી કર્મનો વિષય અતીંદ્રિય છે તેથી તેના મુખ્ય પ્રણેતા સર્વજ્ઞજ હોઇ શકે, એમા કલ્પના ચાલી શકતી નથી એ કલ્પનાતીત વિષય છે આ સબંધમા જૈન સાહિત્ય કેટલુ છે? તેની ટુંક નોંધ આ સાથે આપેલી છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે એ વિષયમા લાખો શ્લોકો જૈનાચાર્યોએ રચેલા છે અને તેનો બહોળો ભાગ તેજ રૂપમા (પ્રાકૃત ને સંસ્કૃતમા) છપાયેલ છે, તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પણ ઘણો ભાગ બહાર પડેલ છે (છપાયેલની નોંધ પણ આ સાથે આપેલ છે)

જૈન દર્શન ખાસ **પુરૂષાર્થવાદી** છે, કારણ કે પુરૂષાર્થવડેજ આત્મા પૂર્વકૃત કર્મોનો નાશ કરીને શિવસ્થાન-નિરૂપદ્રવ સ્થાન-અપુનરાવૃત્તિવાળુ સ્થાન મેળવી શકે છે, છતા કર્મને લગતા શાસ્ત્રો તેમા ઘણા હોવાથી તેમજ તે સબંધમા ઉપદેશ, ચર્ચા તેમજ તેનાથી ડરવાપણુ વિશેષ હોવાથી જૈનોને **કર્મવાદી** કહેવામા આવે છે ખરો જૈન જેમ બને તેમ નવા કર્મ ન બંધાય, ઓછા બંધાય, શુભ બંધાય તેને માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે, કારણકે ઉપર જણાવેલા મોક્ષસ્થાનમા જતા રોકી રાખનાર કર્મોજ છે તેથી વ્યવહાર વિચક્ષણ વણિક જેમ આવક વધારે ને ખર્ચ ઓછો કરી શ્રીમંત થાય તેમ ખરો જૈન પણ આત્મિક સંપત્તિ જેમ બને તેમ વધારે મેળવે-પ્રગટ કરે અને નવો કર્મબંધ રૂપ ખર્ચ ઓછો કરે, એમ કરીને સાચો શ્રીમંત બને

કર્મ બે પ્રકારના છે-શુભ અને અશુભ શુભ કર્મ સુખ આપે છે ત્યારે અશુભ કર્મ દુ:ખ આપે છે આ વિષય વધારે સમજવા માટે કર્મના મૂળ ૮ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે, અને તેના ઉત્તર ભેદો ૧૫૮ પાડવામા આવ્યા છે

તે સંબંધી અહીં વધારે વિસ્તાર ન કરતાં માત્ર આઠ કર્મનીજ ટુંકી વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે.

૧ જ્ઞાનને આવરણ કરે-રોકે-ખરી સમજ પડવા ન દેય તે **જ્ઞાનાવરણીય** કર્મ.

૨ ઇંદ્રિયોથી ને આત્માથી જોવાતા વિષયને રોકે તે **દર્શનાવરણીય** કર્મ.

૩ સુખ અને દુઃખ આપે તે સાતા ને અસાતા રૂપ **વેદનીય** કર્મ.

૪ સંસારમાં મોહ પમાડે-મુંઝવે-અનેક પ્રકારની ખટપટમાં ઉતારે-સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે-ખરી સમજ પડવા ન દેય, શુભાચરણ પણ થવા ન દેય તે **મોહનીય** કર્મ.

૫ ઉંચ અને નીચ જાતિમાં ઉત્પન્ન કરે-જન્મ આપે તે **ગોત્ર** કર્મ.

૬ દાન દેતાં, લાભ મેળવતાં, વસ્તુઓનો ભોગ-ઉપભોગ લેતાં અટકાવે-તેમાં ખામી લાવે, આત્મવીર્ય કે શારીરિક બળ પૂરતું ફોરવવા ન દેય તે **અંતરાય** કર્મ.

૭ મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવાદિક ગતિ, એકેંદ્રિયાદિક જાતિ, શરીર, તેની આકૃતિ, તેમાં બળ ઇત્યાદિ અનેક બાબતો શુભ અને અશુભ-ઓછું ને વધતું આપનાર વિચિત્ર પ્રકારનું **નામ** કર્મ.

૮ મનુષ્યમાં કે દેવાદિક ગતિમાં એક ભવ આશ્રી અમુક વર્ષો સુધી રહેવા દેય-રાખે-રહેવું પડે તે **આયુ** કર્મ.

આ કર્મો બાંધવાના અનેક કારણો છે તે પૈકી ટુંકામાં નીચે જણાવેલા ચાર કારણો કહ્યાં છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે. ૧ દેવગુરૂ ધર્મસંબંધી તેમજ જગતના અન્ય પદાર્થો સંબંધી ખોટી માન્યતા, ભૂલભરેલી માન્યતા અને તેનો આગ્રહ, તે **મિથ્યાત્વ** નામનું સૌથી પ્રબળ પ્રથમ કારણ ગણાય છે.

૨ હિંસાનો, અસત્યનો, ચોરીનો, પરસ્ત્રી સાથેના સંબંધનો અત્યાગ, પરિગ્રહ-દ્રવ્યાદિકની મૂર્ચ્છા (તૃષ્ણા)નું અપરિમિતપણું તેમજ બીજી પણ અનેક બાબતોમાં **અવિરતિ** ભાવ (અત્યાગ ભાવ) એ કર્મબંધનું બીજું કારણ છે.

૩ કોઇની ઉપર ક્રોધ કરવો, અભિમાન કરવું, માયાકપટ કરવું, અતિશય લોભ કરવો, હાસ્યાદિક કરીને અન્યને દુઃખ ઉપજાવવું, ઇંદ્રિયજન્ય સુખની અત્યંત અભિલાષા (વાંચ્છા) કરવી એ **કષાય** નામનું કર્મબંધનું ત્રીજું કારણ છે.

૪ મન, વચન અને કાયાને અશુભ કાર્યમા પ્રવર્તાવવાથી જે અધ્યવસાયની મલિનતા જણાય છે, તેવી કર્મબંધ થાય છે, તે યોગ નામનુ કર્મબંધનુ ચોથુ કારણ છે

આ ચારે કારણનુ જૈનશાસ્ત્રોમા ઘણુ વિસ્તૃત વર્ણન છે, અને તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે તે ધ્યાનમા લીવા પછી તે કારણોમા આત્માને ન વર્તવા દેવો અને તેની વિરૂદ્ધના શુભ કારણોમા આત્માની પ્રવૃત્તિ કરવી તે શુભ બંધના અથવા કર્મની નિર્જરાના કારણો છે એમા પ્રગતિ કરતા આ આત્મા છેવટે સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થાય છે અને સર્વ ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષસ્થાનને પામે છે આ પ્રગતિને જૈનશાસ્ત્રકારોએ ગુણસ્થાન રૂપે ગુણસ્થાનના નામથી વર્ણવેલ છે એવા ગુણસ્થાન મુખ્ય ૧૪ કહ્યા છે તે દરેકના પણ તરતમતા યોગે અનેક ભેદો થાય છે તેમા છેવટના બે ગુણઠાણા તો તરતમ ભાવ વિનાના છે એ સ્થાને પહોચેલ સર્વ જીવો (આત્માઓ) સમાન હોય છે

કર્મગ્રંથોની અંદર કર્મબંધના મુખ્ય ચાર પ્રકાર બતાવેલા છે ૧ પ્રકૃતિ બંધ-(કર્મોનો સ્વભાવ) આત્માને તે શુ લાભ અથવા હાનિ કરે તે ૨ સ્થિતિબંધ—બાધેલ કર્મ કેટલા વખત સુધી ભોગવવુ પડે તે ૩ અનુભાગ બંધ—જેવા જેવા મંદ અથવા તીવ્ર શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયથી કર્મ બાધેલ હોય તેવો તેની અંદર તીવ્ર કે મંદ અથવા શુભ કે અશુભ રસ પડે છે તે અને ૪ પ્રદેશ બંધ—તે આત્માની સાથે કર્મના પ્રદેશોનુ ચોટવુ—એકરૂપ થવું તે

હવે 'આત્મા અરૂપી છે અને કર્મ રૂપી છે તો તે બન્નેનો સંયોગ સબંધ શી રીતે થાય ?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા જણાવવાનુ કે—આત્મા અરૂપી છતા તેને મદિરાપાનાદિ બેશુદ્ધ બનાવે છે, વિષભક્ષણાદિવડે દેહમાથી નીકળવુ પડે છે, વિષના પુદ્ગળો તેને શરીરમાથી કાઢે છે—જુદા પાડે છે, તે રીતે કર્મ રૂપી છતા પણ અરૂપી આત્માની ઉપર અસર કરી શકે છે, એમા સંશય કરવા જેવુ નથી

કેટલાએક દર્શનકાર કર્મને અરૂપી માને છે પણ તે માન્યતા ભૂલભરેલી છે, કારણ કે જો કર્મ અરૂપી હોય તો અરૂપી આકાશ જેમ આત્માને ઉપઘાત કે અનુગ્રહ કરી શકતુ નથી તેમ તે પણ કરી શકે નહીં

આત્મા સાથે કર્મ અનંત કાળથી—અનાદિથી લાગેલા છે અને તે જુના છૂટે, નવા ચોટે એમ થયા કરે છે પ્રવાહે અનાદિ છે જો એમ ન હોય તો—અને

જુના ખરે છે ને નવા બંધાય છે. એમ પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ તેનો અનાદિ[1] સંબંધ કહ્યો છે.

આઠે પ્રકારના કર્મ બાંધવાના જેમ ઉપર મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય ને યોગ એ ચાર સામાન્ય હેતુ બતાવ્યા છે તેમ આઠે પ્રકારના કર્મના જુદા જુદા કારણો પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે અહીં ટુંકામાં બતાવવામાં આવેલ છે.

આઠ પ્રકારના કર્મબંધના વિશેષ હેતુ.

૧-૨ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓનું પ્રત્યનિકપણું-શત્રુપણું કરનાર, ગુરૂને ઓળવનાર (તેનો લુપાવનાર), ઉપઘાત કરનાર (પીડા કરનાર), પ્રદ્વેષ કરનાર, અંતરાય કરનાર (વિઘ્ન કરનાર) તેમજ અત્યંત આશાતના કરનાર **જ્ઞાનાવરણીય** ને **દર્શનાવરણીય** કર્મ બાંધે છે. (આ બંને કર્મના બંધ હેતુ સરખાજ છે. કારણ કે દર્શન સામાન્ય ઉપયોગ છે અને જ્ઞાન વિશેષ ઉપયોગ છે.)

૩ ગુરૂમહારાજની, ધર્માચાર્યની તેમજ માતા પિતાની ભક્તિ કરવાથી, તેમનું બહુમાન કરવાથી, ક્ષમાથી, કરૂણાથી, વ્રત પાળવાથી, યોગની ક્રિયાથી, કષાયો ન કરવાથી અને દાનાદિક કરવાથી **શાતા વેદનીય** કર્મ બંધાય છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી **અશાતા વેદનીય** કર્મ બંધાય છે.

૪ ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવાથી, સન્માર્ગનો નાશ કરવાથી, શુભ નિમિત્તે વાપરવાના દ્રવ્યોનો વિનાશ કરવાથી, તેમજ દેવ, ગુરૂ, દેવાયતન અને ધર્મારાધન કરનારાઓનું પ્રત્યનિકપણું કરવાથી, તેમની વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી, **દર્શન મોહનીય** કર્મ બંધાય છે. અને ચાર કષાય (ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ) હાસ્યાદિ ષટ્ક (હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક ને દુગંચ્છા), અને ત્રણ વેદ, (પુરૂષવેદ, સ્ત્રીવેદ, ને નપુંસક વેદ) થી વિવશ—પરવશ—તેને વશ મનવાળા જીવો **ચારિત્રમોહનીય** કર્મ બાંધે છે કે જે કર્મ સદાચરણ (ચારિત્ર) ને રોકનાર છે. તેમાં દૂષણ લગાડનાર છે.

૫ આયુ ચારે ગતિનું બાંધવાના કારણો જુદા જુદા છે.

૧ મહા આરંભના—મહા પાપના કર્મો કરનાર અને પરિગ્રહની અત્યંત તૃષ્ણાવાળો તેમજ ક્રૂર પરિણામવાળો જીવ **નરકનું** આયુ બાંધે છે.

---

[1] સુવર્ણ ને મૃત્તિકાનો અનાદિ સંબધ અપેક્ષાએ કહ્યો છે. કારણ કે તે સંબંધ પણ આદિવાળો છે, પરંતુ પ્રવાહે અનાદિ કહેવાય છે.

૨ મહા કપટી, પ્રપંચી, નિષ્ઠાણી ને અતકન્હુનો મહામલિન, શલ્યયુક્ત હૃદયવાળો, વ્રત નિયમમા દોષ લગાડનારો તિર્યંચનુ આયુષ્ય બાધે છે

૩ સ્વભાવેજ મદ કષાય (ક્રોધાદિ) વાળો દાન કરવાની રૂચિવાળો, અને મધ્યમ પ્રકારના ગુણોવાળો મનુષ્યનુ આયુ બાધે છે

૪ અજ્ઞાન કષ્ટ કરનાર, દેહને બહુ દમનાર, કર્મની નિર્જરા કરનાર, વ્રતાદિકનુ મધ્યમ પરિણામે સેવન કરનાર દેવગતિનુ આયુ બાધે છે

(જે ગતિનુ આયુ બાધ્યુ હોય તે ગતિમા આ જીવ મરણ પામીને જાય છે)

૬ માયા (કપટ) વિનાનો, સરલ સ્વભાવવાળો, ગર્વવિનાનો, સસાર ભીરૂ, ક્ષમામાર્દવાદિ ગુણવાળો શુભ નામકર્મ બાધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો અશુભ નામકર્મ બાધે છે

૭ ગુણગ્રાહી, મદવિનાનો, અધ્યયન ને અધ્યાપનમા રૂચિવાળો, પરમાત્મા ઉપર ભક્તિવાળો, ગુરૂ વિગેરેનો ભક્ત-એવો જીવ ઉચ્ચગોત્ર બાધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો નીચગોત્ર બાધે છે

૮ પરમાત્માની તેમજ સદ્‌ગુરૂની ભક્તિમા વિઘ્ન કરનારો, હિંસા, અસત્ય ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય સેવનમા અને પરિગ્રહ (ક ૫) મેળવવામા અહર્નિશ તત્પર, કોઈને દાન કરતા અટકાવનારો, લાભમા વિઘ્ન કરનારો, કોઈની ભોગ ઉપભોગાદિકની વસ્તુનો નાશ કરનારો અને અન્યની શક્તિને હણનારો જીવ દાનાતરાયાદિ પાચે પ્રકારના અતરાય કર્મ બાધે છે

કર્મના સબધમા લખવા બેસીએ કે કહેવા માંડીએ તો ઘણુ કહેવાનુ ને લખવાનુ લક્ષ્ય થઈ શકે તેમ છે, પરતુ અહીં તો ટુકામા કર્મ એ શુ વસ્તુ છે ? તે અને તેનુ સ્વરૂપ બતાવવાને માટે જૈન સાહિત્યકારોએ કેટલો પ્રયાસ કરેલો છે તે બહુ ટુકામા બતાવવાનોજ ખાસ હેતુ છે, અને જૈન દર્શનની મહત્તાનુ એ પણ એક ખાસ કારણ છે

પ્રાચીન અને નવ્ય તેમજ સંસ્કૃત કર્મગ્રંથોમા ખાસ કરીને કર્મના બંધ, ઉદય, ઉદીરણા ને સત્તાનો જ અધિકાર છે કર્મ કેવી રીતે બધાય છે ? અમુક અમુક ચડતી ચડતી હદવાળા (ગુણઠાણાવાળા) જીવો ક્યા ક્યા કર્મ બાધે છે અને ક્યા બાધતા નથી ? તે (બંધ) પ્રથમ બતાવવામા આવેલ છે

ત્યારપછી તે બાંધેલા કર્મ ક્યારે અને કેવી રીતે ક્યા સ્વરૂપમાં ઉદય આવે છે? તે બતાવ્યું છે. જેમ જેમ આત્મા ઊંચી હદે ચડતો જાય છે તેમ તેમ અશુભ કર્મો તેને ઉદયમાં આવી શકતા નથી. વળી કર્મ તો સમયે સમયે બંધાય છે, તે કાંઈ તરત ઉદયમાં આવતા નથી. અમુક કાળ જેને અબાધા કાળ કહે છે તે વ્યતીત થયા પછી ઉદય આવે છે. અત્યારે આપણે જે શુભ કે અશુભ કર્મ ભોગવીએ છીએ તે તો પૂર્વના બાંધેલા કર્મો ભોગવીએ છીએ. એટલું છે કે— अत्युग्रपुण्यपापानां इहैव फलमश्नुते—કોઈ અતિ ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપ કરવામાં આવે તો તેના ફળ અહીં પણ ભોગવવા પડે છે. ઉદય પછી ઉદીરણા પ્રકરણ આવે છે. કેટલાક કર્મો ઉદીરણા કરીને તેની સ્થિતિ પાકયા અગાઉ પણ ભોગવવામાં આવે છે, તેનું એ પ્રકરણમાં સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ઉદયના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. ૧ પ્રદેશ ઉદય ને ૨ વિપાક ઉદય. એટલે કેટલાક કર્મો માત્ર પ્રદેશ ઉદયથીજ ભોગવાઈ જાય છે. તેનું ફળ કાંઈ આત્માને દેખાતું નથી અને કેટલાક કર્મ—પ્રાયે ઘણા કર્મ ભોગવવાથીજ છૂટે છે તે વિપાક ઉદય કહેવાય છે. આમાં પણ એક કેદી, જેમ તેને સજા કરેલી પૂરી મુદતે છૂટે છે અને એક કેદી સારી ચાલથી તેમજ કોઈ શુભ નિમિત્તથી (રાજાને ત્યાં પુત્રજન્માદિ કારણથી) વહેલો છૂટી જાય છે. તેમ કર્મને માટે પણ બને છે. કેટલાંક કર્મ લાંબી સ્થિતિના બાંધ્યા હોય છતાં શુભ નિમિત્તો મળવાથી—શુભ અધ્યવસાયથી વહેલા પણ છૂટી જાય છે.

કર્મનો બંધ થયા પછી જ્યાંસુધી ઉદયમાં ન આવે ત્યાંસુધી તે કર્મ આત્માની સાથે સત્તા તરીકે આત્માને ચોંટેલા રહે છે. તે સંબંધી હકીકત સત્તા નામના ચોથા પ્રકરણમાં આવે છે.

કર્મપ્રકૃતિ ને પંચસંગ્રહ શિવાયના બાકીના કર્મ સંબંધી ગ્રંથોમાં ઉપર જણાવેલ ચાર બાબત (બંધ, ઉદય, ઉદીરણા ને સત્તા) નોજ વિસ્તાર છે. જ્ઞાનદષ્ટિએ તેનું જે જે પ્રકારનું જુદું જુદું સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું તે સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે અને તેને ગણધરોએ તેમજ ત્યારપછીના પૂર્વાચાર્યોએ ગ્રંથરૂપે ગુંથ્યું છે. તે અત્યારે આપણને મહા ઉપકારક થઈ પડ્યું છે. તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે.

આઠ કર્મના ઘાતી ને અઘાતી એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. ચાર ઘાતિ છે છે ને ચાર અઘાતી છે. ઘાતીકર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરે છે અને અઘાતી કર્મો આત્માના ગુણોનો ઘાત કરતા નથી, પણ તે કર્મો હોય ત્યાંસુધી

આત્માને સંસારમાં રહેવું પડે છે. સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય ત્યારેજ પ્રાણી મુક્તાવસ્થા-સિદ્ધાવસ્થા પામે છે.

કર્મપ્રકૃતિ—નામના ગ્રંથમાં આઠ કરણ ને ઉદય, સત્તા-એમ દશ પ્રકરણો છે. આ૦ કરણ ખાસ જાણવા જેવા છે. તેના નામ-૧ બંધન, ૨ સંક્રમણ, ૩ ઉદીરણા, ૪ ઉપશમના, ૫ ઉદ્વર્ત્તના, ૬ અપવર્ત્તના, ૭ નિધત્તિ ને ૮ નિકાચના છે. આ આઠેનું સ્વરૂપ તે ગ્રંથમાં તો વધુ વિસ્તારે આપેલું છે. અહીં તો માત્ર તેનું ટુંક સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે જાણવાથી વધારે જાણવાની અભિલાષા થાય તો તે ગ્રંથ વાંચવા પ્રયત્ન કરે.

૧ બંધન—જીવનું કર્મની સાથે મળવું-એકરૂપ થઇ જવું તે.

૨ સંક્રમણ—અધ્યવસાયના ફેરફારથી શુભના અશુભ થઇ જવાની અને અશુભના શુભ થઇ જવાની પૂર્વે બાંધેલા શુભ કર્મો અશુભ કર્મપણે સંક્રમે છે અને અશુભ કર્મો શુભપણે સંક્રમે છે તે. (બીજી રીતે બીજા કારણથી પણ કર્મોનું સંક્રમણ થાય છે.)

૩ ઉદીરણાનું લક્ષણ ઉપર બતાવેલું છે. અર્થાત્ ઉદયમાં આવવાની સ્થિતિ થયા અગાઉ ઉદીરણા કરીને કર્મોને વહેલા ઉદયમાં લાવવા તે.

૪ ઉપશમના—ઉદયમાં આવેલા કર્મોને પ્રદેશે વેદવા અને અનુદય કર્મને ઉદય આવતા રોકવા તે ઉપશમના કહેવાય છે. જે કર્મપ્રકૃતિની ઉપશમના કરી હોય તે વિપાક ઉદયે વેદાતી નથી.

૫ ઉદ્વર્ત્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ થાય તે.

૬ અપવર્ત્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં હાનિ થાય-ઘટાડો થાય તે.

૭ નિધત્તિ—અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી-પૂર્વે કરેલા શુભ અથવા અશુભ કાર્યની વારંવાર ચોળણા-પ્રતિચોળણા કરવાથી પૂર્વે બાંધેલા શુભ કે અશુભ કર્મોને વધારે દૃઢ મજબુત કરવા તે.

૮ નિકાચના—ઉપર જણાવેલા કારણોનીજ વધારે પુષ્ટતા કરવાથી પૂર્વે બાંધેલા કર્મો અવશ્ય ભોગવવાજ પડે ભોગવ્યા વિના છુટકોજ ન થાય એવા કરવા તે.

આ આઠ કરણ કહેવાય છે. તે ઉપરાંત કર્મપ્રકૃતિના ઉદય અને સત્તાની હકીકત પણ કર્મપ્રકૃતિમાં દાખલ કરેલ છે. કર્મગ્રંથો કરતાં આ કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથમાં ઘણી વિશેષ હકીકત છે. તેની ઉપર બે ટીકા છે. પ્રથમ ટીકાકાર મલયગિરિજી છે, બીજા ટીકાકાર યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય છે. તેમણે મલયગિરિજીએ કહેલ તમામ હકીકત કહ્યા ઉપરાંત બીજી વધારે હકીકતો કર્મના અંગની દાખલ કરી છે. તેથી પ્રથમની ટીકા ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે, ને બીજી ટીકા ૧૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ થઈ છે.

પંચ સંગ્રહ—આ ગ્રંથના બે વિભાગ છે. તેના પહેલા વિભાગમાં પાંચ અધિકારનો તેમજ બે ભાગમાં થઈને પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ કરેલો છે. તે પાંચ ગ્રંથો પૈકી શતક, સપ્તતિકા ને કર્મપ્રકૃતિ લભ્ય છે અને સત્કર્મ તથા કષાય પ્રાભૃત નામના બે ગ્રંથ હાલ લભ્ય નથી. એ ગ્રંથના બીજા વિભાગમાં કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથનોજ બહોળો ભાગ અક્ષરશઃ દાખલ કરેલો છે.

કર્મ સંબંધી ગ્રંથોનું લીસ્ટ આ સાથે આપેલ છે, તેમાંથી બહોળો જરૂરી ભાગ છપાયેલો પણ છે, તેનું લીસ્ટ પણ તેની નીચે આપેલ છે. આ કાર્ય મુનિમહારાજની પૂરતી સહાયતાથી શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા તથા શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાએ વિશેષે કરેલ છે.

કર્મનો વિષય જેટલો ગુઢ છે, તેટલોજ જાણવાની જરૂરીયાતવાળો છે. જો આપણે જાણીએ કે અમુક જાતિનું સુખ કે દુઃખ આપણે અમુક કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી ભોગવીએ છીએ અને તે પ્રકૃતિનો બંધ અમુક કારણોથી થાય છે, તો કદી આપણે ઉદયને તો રોકી ન શકીએ પણ નવા બંધને તો રોકવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી ફરીને તેવો સંતાપકારી ઉદય ભોગવવો ન પડે. સુજ્ઞ મનુષ્યો આ હેતુને ધ્યાનમાં લઈને કર્મસંબંધી ગ્રંથોનો ગુરૂગમથી અભ્યાસ કરશે અને જેમ બને તેમ કર્મથી હલકા થવા તેમજ અશુભ કર્મબંધને રોકવા પ્રયત્ન કરશે એટલું ઇચ્છીને આ ટુંકો લેખ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આશા છે કે આ લેખનો અવશ્ય સદુપયોગ થશે.

કુંવરજી આણંદજી.

કર્મના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય.*

(પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમા)

૧ કર્મ પ્રકૃતિ ગ્રંથ–મૂળ ગાથા ૪૭૫ શ્રી શિવશર્મસૂરિવિરચિત.
   ચૂર્ણિ ૭૦૦૦ ટિપ્પન ૧૯૨૦ મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત
   વૃત્તિ ૮૦૦૦ મલયગિરિજી કૃત ૧૩૦૦૦ યશોવિજયજી કૃત

૨ પંચ સંગ્રહ ગ્રંથ— શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તર કૃત ગાથા ૯૬૩
   વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ[1] શ્લોક ૯૦૦૦
   વૃત્તિ મલયગિરિજી કૃત ૧૮૮૫૦
   દીપક જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વામદેવજી કૃત શ્લોક ૨૫૦૦

૩ પ્રાચીન કર્મગ્રંથ   કુલગાથા ૫૬૭ (છની)
  કર્મગ્રંથ પહેલો (કર્મ વિપાક) ગાથા ૧૬૮ ગર્ગર્ષિકૃત
   ,, વૃત્તિ પરમાનંદ કૃત ૯૨૨. ટિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત ૪૨
      વ્યાખ્યા (કર્તાનુ નામ નથી) ૧૦૦૦
  કર્મગ્રંથ બીજો. (કર્મ સ્તવ) ગાથા ૫૭ (કર્તાનુ નામ નથી)
   ,, ભાષ્ય. તાડપત્ર પર લખેલ છે ગાથા ૨૪
   ,, વૃત્તિ ગોવિંદાચાર્ય કૃત ૧૦૯૦ ટિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત ૨૯૨
  કર્મગ્રંથ ત્રીજો (બંધસ્વામિત્વ) ગાથા ૫૪ (કર્તાનુ નામ નથી)
   ,, વૃત્તિ હરિભદ્રકૃત ૫૬૦
  કર્મગ્રંથ ચોથો (ષડશીતિ) ગાથા ૮૬ શ્રી જિનવલ્લભકૃત
   ,, વૃત્તિ હરિભદ્ર કૃત ૮૫૦ રામદેવ કૃત ૮૦૫ પ્રાકૃત
   ,, મલયગિરિજી કૃત. ૨૧૪૦ યશોભદ્ર કૃત ૧૬૩૦
   ,, અવચૂરિ ૭૦૦ ઉદ્ધાર ૧૬૦૦ મેરૂવાચક કૃત
  કર્મગ્રંથ પાચમો (શતક) ગાથા ૧૧૧ શિવશર્મસૂરિ કૃત
   ,, લઘુ ભાષ્ય ગાથા ૨૮ બૃહદ્‌ભાષ્ય ચક્રેશ્વરસૂરિ કૃત ૧૪૧૩૦
   ,, ચૂર્ણિ ૨૩૮૦   વૃત્તિ ૩૭૪૦ મલધારી હેમચંદ્ર કૃત
   ,, ટિપ્પન ૯૭૪ ઉદયપ્રભ કૃત અવચૂરિ પત્ર ૨૫ ગુણરત્ન કૃત

---

* આમાં જે સંખ્યા આપેલ છે તે ૩૨ અક્ષરોનો એક શ્લોક ગણીને તેની શ્લોક સંખ્યા સમજવી   ૧ પોતાની કરેલી (ગ્રંથકર્તાએજ કરેલી.)

૩ સૂક્ષ્માર્થ વિચાર સારોદ્ધાર સાર્ધશતક (કર્મગ્રંથ.) જિનવલ્લભસૂરિ કૃત. ગાથા ૧૫૨. ભાષ્ય ગાથા ૧૧૦

,, ચૂર્ણિ ૨૨૦૦ મુનિચંદ્ર કૃત. વૃત્તિ ૮૫૦ હરિભદ્ર કૃત.

,, વૃત્તિ ૩૭૦૦ ધનેશ્વરસૂરિ કૃત. ટિપ્પનક ૧૪૦૦ (કર્તાનું નામ નથી)

૪ પાંચ નવ્ય કર્મગ્રંથ. કુલ ગાથા ૫૨૨. શ્રી દેવેંદ્રસૂરિ કૃત.

,, વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ. ૧૦૧૩૭. અવચૂરિ ૨૯૫૮ મુનિશેખર કૃત.

,, અવચૂરિ. ૫૪૦૭ ગુણરત્નકૃત. (૭ કર્મ ગ્રંથની ભેળી)

૫ સત્તરી (સપ્તતિકા છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ) ગાથા. ૯૧ ચંદર્ષિ મહત્તર કૃત.

,, ચૂર્ણિ. પત્ર ૧૩૨. કર્તાનું નામ નથી.

,, વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ ૨૩૦૦. શ્રી મુનિશેખરસૂરિ કૃત ૪૧૫૦

,, મલયગિરિજી કૃત ૩૭૮. ટિપ્પનક ગાથા ૫૪૭ રામદેવ કૃત.

,, ભાષ્ય શ્રી અભયદેવ સૂરિકૃત ગાથા ૧૯૧ તેની ઉપર વૃત્તિ શ્રી મેરૂતુંગ આચાર્ય વિરચિત. ગ્રંથા ગ્ર. ૪૧૫૦

૬ સંસ્કૃત કર્મગ્રંથ ૪. શ્રી જયતિલકસૂરિ વિરચિત. શ્લોક ૫૬૯

૧ પ્રકૃતિવિચ્છેદ પ્રકરણ. ૧૩૯ ૨ સુક્ષ્માર્થસંગ્રહ પ્રકરણ. ૨૦૨

૩ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ સંરૂપણ પ્રકરણ. ૧૮૧ ૪ બંધસ્વામીત્વ પ્રકરણ. ૪૭

૭ કર્મસ્તવ વિવરણ, કમળસંયમ ઉપાધ્યાય કૃત.

૮ કર્મ સંબંધી હકીકતવાળા ૫--૭ નાના નાના પ્રકરણો—સટીક છે.

ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે (છપાયેલ.)

૧ પ્રકરણમાળામાં ૭ કર્મગ્રંથ અર્થ સહિત.

૨ મ્હેસાણા જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી ૭ કર્મગ્રંથ વિસ્તાર અર્થયુક્ત.

૩ પંડિત સુખલાલજી કૃત. હિંદી વિવેચન વાળા. ચાર કર્મગ્રંથ.

૪ પ્રથમ કર્મગ્રંથ વિવેચન સહિત. (પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદ)

૫ કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથ સટીકનું ભાષાંતર. (શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ)

૬ કર્મવિચાર ભાગ ૧ લો. (પરભુદાસ બેચરદાસ પારેખ) સ્વતંત્ર લેખ.

૭ યત્ર પૂર્વક કર્મગ્રંથાદિ વિચાર. (શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા)

૮ કર્મબોધ પ્રભાકર. વાગરા નિવાસી વાજંગ સદાજી જૈન વિરચિત. (બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ)

મસ્કૃતમા છપાયેલ.

૧ પ્રાચીન ચાર કર્મગ્રંથ સટીક (શ્રી જૈન આત્માનદ સભા)
૨ નવ્ય કર્મગ્રંથ પાચ સટીક (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા)
૩ સપ્તતિકા (છઠ્ઠો) કર્મગ્રંથ. મલયગિરિજીકૃત ટીકા યુકત ,,
૪ સસ્કૃત ચાર કર્મગ્રંથ મૂળ ,,
૫ સપ્તતિકા ભાષ્ય મેરૂતુગસૂરિકૃત ટીકાયુક્ત ,,
૬ કર્મપ્રકૃતિ ટીકા મલયગિરિજી કૃત ,,
૭ ,, ટીકા યશોવિજયજી કૃત ,,
૮ સૂક્ષ્માર્થ વિચાર સારોદ્ધાર સાર્ધશતક ટીકા સહિત ,
૯ પચસગ્રહ સટીક મલયગિરિજી કૃત વિભાગ ૧ લો (શ્રી જૈન આત્માનદ સભા)
૧૦ બીજા કર્મ સબધી વિવરણવાળા નાના નાના પ્રકરણો સટીક છપાયેલા છે (શ્રી જૈન આત્માનદ સભા તરફથી)

કર્મ સંબંધી દિગંબરાય સાહિત્ય

૧ મહાકર્મપ્રકૃતિ પ્રાભૃત આચાર્ય પુષ્પદત ને ભૂતબલિકૃત ૬ ખડ શ્લોક સખ્યા ૩૬૦૦૦

તેની ઉપર જુદી જુદી ૬ ટીકાઓ છે

૧ પદ્મનદી આચાર્ય કૃત ત્રણ ખડ ઉપર	૧૨૦૦૦
૨ શામકુડ આચાર્ય કૃત પાચ ખડ ઉપર	૬૦૦૦
૩ તુબુલૂર આચાર્ય કૃત કાનડીમા પાચ ખડ ઉપર	૫૪૦૦૦
છઠ્ઠા ખડ ઉપર પજિકા	૭૦૦૦
૪ સમતભદ્રાચાર્ય કૃત પાચ ખડ ઉપર	૪૮૦૦૦
૫ બપ્પદેવગુરૂ કૃત પ્રાકૃતમા (કર્મપ્રાભૃત ને કષાયપ્રાભૃત ઉપર)	૧૪૦૦૦
૬ વીરસેન આચાર્ય કૃત પ્રાકૃત, સસ્કૃત ને કનડીમા	૭૨૦૦૦

૨ કષાય પ્રાભૃત. ગુણધર આચાર્ય કૃત. ગાથા ૨૩૬

૧ ચૂર્ણવૃત્તિ. યતિવૃષભાચાર્ય કૃત.	૬૦૦૦
૨ ઉચ્ચારણ વૃત્તિ. ઉચ્ચારણાચાર્ય કૃત	૧૨૦૦૦
૩ શામકુંડ આચાર્ય કૃત.	૬૦૦૦
૪ તુંબુલૂરાચાર્ય કૃત. (કર્મપ્રાભૃતની આની મળીને)	૮૪૦૦૦
૫ બપ્પદેવગુરૂ કૃત. પ્રાકૃતમાં	૬૦૦૦૦
૬ વીરસેન ને જિનસેન કૃત. જયધવળા નામની. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, કર્ણાટકી ભાષા મિશ્રિત.	૬૦૦૦૦

આ ઉપર જણાવેલ ગ્રંથ કે ટીકા છપાયેલ નથી. લખેલ છે પણ દુર્લભ્ય છે.

૩ ગોમ્મટસાર–ગાથા ૧૭૦૫. નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી કૃત. એમાં જીવકાન્ડ ગાથા ૭૩૩ માં ને કર્મકાંડ ગાથા ૯૭૨ માં છે. તેનું બીજું નામ પંચ સંગ્રહ પણ છે. તે જીવસ્થાન, ક્ષુદ્રબંધ, બંધસ્વામી, વેદનાખંડ ને વર્ગણાખંડ–એ પાંચ વિષય હોવાથી પડેલ છે. એની ઉપર કનડી, સંસ્કૃત ને હિંદીમાં ઘણી ટીકાઓ બનેલી છે. તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

કર્ણાટકી ટીકા ચામુંડરાય કૃત. સંસ્કૃત ટીકા કેશવવર્ણી કૃત.
સંસ્કૃત ટીકા. બીજી. શ્રીમદ્‌ભયચંદ્ર કૃત. હિંદી ટીકા ટોડરમલજી કૃત.
તે ભાષા ટીકા સાથે છપાયેલ પણ છે.

૪ લબ્ધિસાર–નેમિચંદ્રાચાર્ય કૃત.–એમાં પાંચ લબ્ધિઓ ને ઉપશમ તથા ક્ષપકશ્રેણિનું વર્ણન ગાથા ૬૫૦ માં છે.

૫ ક્ષપણાસાર–માધવચંદ્ર ત્રૈવિદ્યદેવકૃત. સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે. ટોડરમલજીએ કરેલી ગોમ્મટ સારની ભાષા ટીકામાં લબ્ધિસાર ને ક્ષપણાસાર બંનેનો સમાવેશ કર્યો છે.

૬ પંચસંગ્રહ–અમિતગતિ વીતરાગ કૃત–સંસ્કૃત.

જૈનહિતૈષી પુ ૧૩ માના પૃષ્ટ ૩૭૪–૭૫ ઉપરથી શ્રીયુત્ મુનિ જિનવિજયજીના લેખમાથી જરૂરી વિભાગ

જૈનધર્મકા તત્ત્વજ્ઞાન ‘ કર્મવાદ ’ કે મૂલ સિદ્ધાન્ત પર રચા ગયા હૈ કર્મવાદકો જૈનધર્મકા મુદ્રાલેખ માનના ચાહિએ, જિસ પ્રકાર શ્રીકૃષ્ણકા મુખ્ય પ્રબોધ નિષ્કામ કર્મયોગ, બુદ્ધદેવકા સમાનભાવ, પતજલિકા રાજયોગ ઔર શકરાચાર્યકા જ્ઞાનયોગકો પ્રકટ કરનેકે લીયે થા, વૈસે હી શ્રમણ ભગવાન્ શ્રી મહાવીરકે ઉપદેશકા લક્ષ્ય–બિન્દુ કર્મવાદકો પ્રકાશિત કરનેકા થા મહાવીર દેવને કર્મકે કુટિલ કાર્યોંકા ઔર કઠોર નિયમોંકા જૈસા ઉદ્ઘાટન કિયા હૈ વૈસા ઔરોંને નહીં કીયા. ભગવાન્ મહાવીરકા યહ કર્મવાદ અનુભવગમ્ય ઔર બુદ્ધિગ્રાહ્ય હોને પર ભી સ્વરૂપમે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ઔર ગહન હૈ ઇસકી મીમાસા બહુત વિકટ ઔર રહસ્ય વિશેષ ગભીર હૈ ઇસ વિષયકા સમ્યગ–અવગાહન કરનેકે લીયે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સમ્બન્ધી યોગ્યતાકી અપેક્ષાકે સિવા, ઇસ તત્ત્વકે ખાસ અનુભવી જ્ઞાતાકી ભી આવશ્યકતા રહતી હૈ કેવલ પુસ્તકકે આધાર પર મનુષ્ય ઇસકે સ્વરૂપમે યથાર્થ પરિચિત નહીં હો સકતા યહી કારણ હૈ કી બહુતસે વિદ્વાન્ જૈનધર્મકે સામાન્ય ઔર કુછ વિશેષ સિદ્ધાન્તોંકો જાનતે હુએ ભી કર્મવાદકે વિચારોંસે સર્વથા અપરિચિત હોતે હૈ હમારે ઇસ કથનકી સત્યતાકે પ્રમાણમે, યહી બાત કહી જા સકતી હૈ કિ આજપર્યંત અનેક જૈનેતર વિદ્વાનોંને જૈનધર્મકે ભિન્ન ભિન્ન વિચારોંકા આલોચન–પ્રત્યાલોચન કીયા હૈ, પરન્તુ ઇસ કર્મવાદકા કીસીને નામ તક ભી નહીં લીયા

જૈનધર્મકા યહ કર્મવાદ સર્વથા ભિન્ન, અપૂર્વ ઔર નવીન હૈ જિસ પ્રકાર જૈન, બૌદ્ધ ઔર વૈદિક ધર્મકે અન્યાન્ય તત્ત્વોંકા એક દુસરેકે સાહિત્યમે પ્રતિબિમ્બ (છાયા) દૃષ્ટિગોચર હોતા હૈ વૈસા ઇસ કર્મવાદકે વિષયમે નહીં પ્રતિત હોતા યદ્યપિ—

> पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पाप पापेन । (बृहदारण्यक)
>
> कर्मणो ह्यपि बोद्धव्य बोद्धव्य च विकर्मण ।
> अकर्मणश्च बोद्धव्य गहना कर्मणो गति ॥ (भगवद्गीता ४, ७)
>
> येषा ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टया प्रतिपेदिरे ।
> तान्येव प्रतिपद्यन्त सृज्यमाना पुन पुन ॥
> (महाभारत, शान्ति० २३१, ४८)
>
> शुभाशुभफल कर्म मनोवाग्देहसम्भवम ।
> कर्मना गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमा ॥ (मनुस्मृति १२, ३)

ઇત્યાદિ કર્મતત્ત્વ પ્રતિપાદક વિચાર વૈદિક સાહિત્યમે ઔર—

" कम्मस्स कोम्हि कम्मदायादो कम्मयोनि कम्मबन्धु कम्मपरिसरणो,
यं कम्मं करिस्सामि कल्याणं वा पापकं वा तस्स दायादो भविस्सामि । "
(अंगुत्तरनिकाय तथा नेत्तिपकरण.)

' कम्मना वत्तती लोको कम्मना वत्ततीपजा ।

कम्मनिबंधना सत्ता रथस्साणीव यायतो । (सुत्तनिपात, वासेठ सुत्त, ६१.)

ઇસ પ્રકાર કર્મ--સત્તાકો પ્રદર્શિત કરનેવાલે ઉદ્ગાર બૌદ્ધ--સાહિત્યમેં અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોતે હૈં; પરન્તુ જૈનધર્મકે કાર્મિક વિચારોંકે સાથ ઇનકા કોઈ સામ્ય નહીં. ભગવાન્ મહાવીરકે કાર્મિક વિચાર શ્રીકૃષ્ણ ઔર બુદ્ધદેવકે વિચારોંસે સર્વથા ભિન્ન સ્વરૂપ રખતે હૈં.

કિતને એક આધુનિક વિદ્વાનોંકે ઐસે વિચાર દૃષ્ટિગોચર હોતે હૈ કિ " જૈન ધર્મ ઔર બૌદ્ધધર્મ કોઈ સ્વતંત્ર મત નહીં હૈ, પરન્તુ વૈદિકધર્મ હીકે ભેદ વિશેષ હૈં. યે દોનોં ધર્મ વૈદિકધર્મહીકે અપને પિતાકે સમીપસે અપની આવશ્યકતાકે અનુસાર વિચાર--સંપત્તિકા હિસ્સા લેકર કીસી કારણવશ જુદા નિકલે હુએ પુત્ર સમાન હૈં, અર્થાત્ યે ધર્મ પરકીય--ભિન્નજાતિય ન હોકર ઇનકે પૂર્વવર્ત્તિ બ્રાહ્મણધર્મહીકી પૃથક્-ભૂત શાખાયેં હૈ. " ઇન વિચારોંકી વિશેષ મીમાંસા કરનેકા યહ પ્રસંગ નહીં હૈ. યહા હમ કેવલ ઇતના હી કહ કર આગે બઢતે હૈ કિ યે વિચાર જૈનસિદ્ધાન્તોંકા સમ્યગ્ અભ્યાસ--વિશેષાવલોકન--કીયે બિના હી પ્રદર્શિત કીયે ગયે હૈં, અતએવ ઇનમેં સત્યકી માત્રા બહુત કમ હૈ. જૈન-ધર્મકે સ્યાદ્વાદ, જીવવાદ, કર્મવાદ ઔર પરમાણુવાદ આદિ અનેક પ્રૌઢ વિચાર--તત્ત્વ હૈં જિનકા વૈદિક--સાહિત્યમેં કહીંપર આભાસ ભી દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા. યદિ જૈનધર્મકે સિદ્ધાન્તોંકા મૂલસ્થાન વૈદિકધર્મ માના જાય, તો ભગવન્મહાવીર પ્રતિપાદિત જૈનતત્ત્વોંકા મૂલ સ્વરૂપ વૈદિકસાહિત્યમેં અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોના ચાહીએ; પર વહાં ઉસકા કોઇ ચિહ્ન નહીં મીલતા. જૈનધર્મકે ઉપર્યુક્ત અનેક વાદોંકો છોડકર કેવલ અકેલે કર્મવાદહીકો લેકર વિચાર કીયા જાય, જો ઇસ લેખકા ઉદ્દિષ્ટ વિષય હૈ, તો પ્રતિત હોગા કી જો કર્મવાદવિષયક સાહિત્ય જૈન-સમાજમેં વિદ્યમાન હૈ ઔર ઉસમેં કર્મસંબંધી જિન હજારોં વિચારોંકા સંગ્રહ હૈ ઉસકે એક ભી અંશ યા વિચારકા સામ્ય કર સકે ઐસા કોઈ ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમેં નજર નહીં આતા. હજારોં વર્ષોંકે પ્રચંડ આઘાત--પ્રત્યાઘાતોંકે કારણ કલિકાલકે કરાલ ગાલોંમેં વિલીન હોતે હોતે ભી જો કુછ અત્યલ્પ ભાગ, જૈનધર્મકે ઇસ કર્મવાદવિષયક સાહિત્યકા ઉપલબ્ધ હૈ ઉસકા ઠીક ઠીક અવલોકન કરનેસે હમારે ઇસ કથનકી સત્યતાકા અનુભવ હો સકતા હૈ. જો કુછ કાર્મિક--સાહિત્ય ઇસ સમય વિદ્યમાન હૈ વહ ભી ઇતના વિશાલ હૈ કી ઉસકા યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લીયે મનુષ્યકો અપને આયુષ્યકા બહુત બડા ભાગ લગાના પડતા હૈ. ઐસી દશામેં, જૈનધર્મકે વિચારોં--સિદ્ધાન્તોંકા મૂલસ્થાન વૈદિક ધર્મ હૈ, યહ કથન કૈસે યુક્તિ--યુક્ત માના જા સકતા હૈ.

૩ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ને જૈન સાહિત્ય

(લેખક —રા. રા. ફુલચંદ હરિચંદ શાહ.)

એક સમય એવો હતો જ્યારે જૈન ધર્મ–જૈન સાહિત્ય ને જૈન ઇતિહાસ વિષે પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોમાં બહાર અજ્ઞાન હતું જૈન ધર્મને નવો ધર્મ–જૈન સાહિત્યને કંટાળા ભરેલું સાહિત્ય ને જૈન ઇતિહાસને અવ્યવસ્થિત માનવાની લાગણી ફેલાઇ રહી હતી.

ડૉ. હોપકિન્સે તો ત્યાંસુધી કહેવાની હિંમત કરી હતી કે "જે ધર્મ મનુષ્યને પૂજે છે ને કીડી મંકોડીને પોષે છે તેને જગતમાં ટકવાનો અધિકાર નથી." કેટલું બધું અજ્ઞાન ને અપમાન!

આજસુધી પણ અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા ભૂલભરેલી છે આ માન્યતાઓ એ છે કે ૧ જૈન ધર્મ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે ૨ મહાવીર તેના સ્થાપક છે, ૩ જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ નવો ધર્મ છે ૪ જૈન ધર્મ નાસ્તિક ધર્મ છે કારણ કે તે ઇશ્વરને માનતો નથી. આ માન્યતાઓ મહાન વિદ્વાન ગણાતા ડૉ. વેબર, પ્રો. લાસેન, મી બાર્થ, મી. વિલ્સન વગેરેની હતી. બુદ્ધધર્મની શાખા એ ઉપરથી કે શ્રી મહાવીર સ્વામી બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન હતા બન્ને ધર્મ યજ્ઞ–યાગાદિના વિરોધી હતા, બન્ને મહાન તપસ્વીઓ અને અહિંસાના પ્રચારક હતા, તેમજ બન્ને ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં પણ કેટલુંક સામ્ય ઉપર ઉપરથી જણાઇ આવે છે મેજર–જનરલ ફોરલોંગે પણ પોતાના (Rivers of Life) પુસ્તકના જૈનધર્મને બુદ્ધધર્મની શાખા તરીકે ગણાવ્યો હતો પણ પાછળથી તેમણે જ ૧૭ વર્ષ આબુના મંદિરો ને પહાડોમાં શોધખોળ કરી લખ્યું કે "Jainism thus appears as the earliest faith in India"–ભારતવર્ષમાં જૈનધર્મ જુના કાળથી છે તેમ જણાય છે

ડૉ. ફેરોલ્ડે પોતાના એક Comparative Science of Religions "તુલનાત્મક ધર્મ–શાસ્ત્ર" વિષેના ભાષણમાં જૈનધર્મ વિષે જે કહ્યું છે તેમાંથી બે વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે—

"The Jain view of God is a very natural one for a thinking being. I am strongly opposed to those, who may call Jainism an Atheism and there-by deny its being a religion at all."

અર્થાત્–એક વિચારક મનુષ્યને તો જૈનોનો ઇશ્વર વિષેનો વિચાર ઘણો જ સ્વાભાવિક જણાય છે જૈનધર્મને નાસ્તિક ધર્મ કહેનાર અને તેથી તેને ધર્મ તરીકે સ્વીકારવાના કહેનારનો હું સખ્ત રીતે વિરોધ કરું છું.

"To make a final conclusion I venture to say, that the Jain religion is for the comparative Science of religion one of the

most important developed religions because of its advanced view of religious matter as well as of the methods."

અર્થાત્—છેવટે હું કહેવાને હિમત કરૂં છું કે ધાર્મિક બાબતો અને પદ્ધતિઓમાં તેના વિચારો આગળ પડતા હોવાથી જૈનધર્મ તુલનાત્મક ધર્મ-શાસ્ત્ર માટે વિકસિત ધર્મોમાં અત્યંત ઉપયોગી છે.

આમ આજે અનેક વિદ્વાનોના પ્રયાસથી આ અજ્ઞાનનો નાશ થતો જાય છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમા જૈનધર્મના ઉલ્લેખ છે તેમજ ડો. ફુહરે (Fuhrer) મથુરામા કરેલી શોધ-ખોળના પરિણામે માલુમ પડ્યું છે કે મથુરા ક્રાઇસ્ટ પહેલાં પહેલી બીજી સદીમાં જૈન-ધર્મનું કેન્દ્ર હતું જે ત્યાથી કંકાલી ટીલામાંથી નીકળેલ મૂર્તિઓ અને સ્તૂપના લેખોથી જણાય છે.

શ્રી ઋષભદેવ-જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકરનું જીવન ને નામ ભાગવત પુરાણમાં આવે છે તેથી સાબીત થાય છે કે જૈન ધર્મના સ્થાપક શ્રી મહાવીર નહિ પણ શ્રી ઋષભદેવ હતા અને શ્રી મહાવીર, શ્રી પાર્શ્વનાથ ત્યાર પછીના સુધારક ગણાયા છે. વિદ્વાનો પણ હવે ધીમે ધીમે આ માનવા લાગ્યા છે.

જૈન ધર્મ વિષે હજી આજે પણ દુનિયાના ઘણાખરા ભાગમાં ભારે અજ્ઞાન છે એટલું જ નહીં પણ આ દેશમા પણ તે માટે ગંભીર અજ્ઞાન ફેલાઇ રહ્યું છે–જે લાલા લજપતરાયના ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ વિષેની નોંધથી–પંડિત શીવશંકર મિશ્રના ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસના જૈન ધર્મના ઉલ્લેખ ઉપરથી તથા–ડૉ. બ્લુમ (અમેરિકા કોલમ્બીયા યુની.) જે હમણા જ મુંબઇ અને લાહોરમા ભાષણો આપી ગયા તેમણે જૈન ધર્મ વિષે બતાવેલ અજ્ઞાનથી સાબીત થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જૈન ધર્મ વિષેનું અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે વિદ્વાન ડૉ. યાકોબી જે વર્ષો થયાં જૈન સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસી છે તેમણે અથાગ પરિશ્રમ કર્યો છે અને ડૉ. બુલર તથા ડૉ. હોર્નલે અત્યંત ઉત્સાહથી આ વિદ્વાનને મદદ કરી છે. આજે જે ઘણા ખોટા ખ્યાલ નાશ પામ્યા છે તે તેઓને આભારી છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમા જૈન ધર્મ ને જૈન ધર્મના પવિત્ર પુસ્તકો-સૂત્રોના અભ્યાસની-સંશો-ધનની શરૂઆત કરનાર જર્મન પ્રો. વેબર હતા. તેઓજ જૈન ધર્મના અભ્યાસના પ્રથમ પ્રચારક કહેવાય છે.

પહેલ વહેલા–સને ૧૮૭૬ મા પ્રો. વેબરે હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો તેમાં જૈન ચરિત્ર વિષે ટુંક નોંધ તેમણે લખી હતી–તેમજ જૈન ધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જૈન સાહિત્યની અને તેમા પણ વ્યાકરણ અને કોષનું જૈન સાહિ-ત્યમા શું મહત્વ છે તે તેઓશીએ બતાવ્યું હતું.

સને ૧૮૮૭ માં પ્રો. લીઓપોલ્ડ-વોન-શ્રુડરે Literature and Culture of India મા માત્ર અર્ધા પાનામાં જૈન જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો–સને ૧૯૦૦ માં પ્રો. એ. મેકડોનેલે સંસ્કૃત વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં નહિ જેવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

સને ૧૯૦૨ માં એ. બોમગાર્ટનરે તેના "Die-literaturen-Indiens und Ostasiens" માં ચાર પાનામા જૈનો અને તેના સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. સને

૧૯૦૩ મા એચ. લીડનબર્ગે પોતાના Literature of Ancient India મા જૈનો વિષે ત્રણુ લીટી જ લખી છે

સને ૧૮૯૮ મા (P W Frazer) પી ડબલ્યુ ફ્રેઝરે પોતાના Literary History of India મા દ્રવિડીયન સાહિત્યમા જૈન ધર્મની ને જૈન સાહિત્યની મહાન અસર બતાવી છે અને કહ્યુ છે કે

"It was through the fostering care of the Jains, that the South first seems to have been inspired with new ideals and its literature enriched with new forms of expression

"તે જૈનોની કાળજી ભરી સભાળનુ પરિણામ છે કે દક્ષિણમા પહેલવહેલા નવ આદર્શોને ઉત્તેજના મળી અને તેનુ સાહિત્ય નવીન પદ્ધતિથી સમૃદ્ધ બન્યુ"

૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલા આ સ્થિતિ હતી તે આજે નથી-આજે યુરોપમા અનેક દિશામા પ્રયત્ન થાય છે જૈન સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ ને માન વધતુ જાય છે અભ્યાસકો ઉત્સાહ ને પ્રેમથી કામ કરી રહ્યા છે અને અનેક અધારા ને અજ્ઞાનમાથી પ્રકાશ થવા લાગ્યો છે જ્યારે ૨૫ વર્ષ પહેલા ગણ્યા ગાઠયા જ વિદ્વાનો હતા ત્યારે આજે સ્થળે સ્થળે અનેક કામ થઇ રહ્યા છે

આ ઉપરાત સૌ કહેવા લાગ્યા છે કે "જૈન ધર્મ પ્રાચીન ધર્મ છે-તુલનાત્મક Science of Religion (ધર્મ-શાસ્ત્ર) મા જૈન ધર્મના સિદ્ધાતોએ ઉચો ભાગ ભજવ્યો છે, જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ, વિશાળ અને વ્યવસ્થિત છે એવી એક પણ શાખા નથી જેમા જૈન સાહિત્ય ન લખાયુ હોય—

જૈન આગમોમા દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ ને કથાનુયોગ એક સમૃદ્ધ સાહિત્યની સાક્ષી પૂરે છે કોષ ને વ્યાકરણ ઉત્તમ કોટીના છે ન્યાય, જ્યોતિષ, અધ્યાત્મ, વૈદક અને જતુશાસ્ત્રમા ઉચ્ચતમ ગ્રથોનો ખજાનો છે ને જૈન ધર્મમા મહાન પ્રચડ વિદ્વાનો થઇ ગયા છે"

પ્રો. વીન્ટરનીટ્ઝે પોતાના *Jains in the History of Indian Literature* મા લખ્યુ છે કે "It would take a fairly big volume to give a History of all that the Jains have contributed to the treasures of Indian literature"

"Jains have contributed their full share to the Religious, ethical, poetical, and Scientific literatures of Ancient India

"હિન્દી સાહિત્યના ખજાનામા જૈનોએ જે સઘળો હિસ્સો આપ્યો છે તે બધાનો ઇતિહાસ આપતા જતા એક મોટુ પુસ્તક ભરાય. જૈનોએ પ્રાચીન હિદી સાહિત્યમા ધાર્મિક નૈતિક કાવ્ય સબધી અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો સુદર ને સપૂર્ણ હિસ્સો આપ્યો છે"

પશ્ચિમમા જૈન સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન ને સિદ્ધાતોનો પ્રચાર કરવામા જે સમર્થ ધર્મ-વીર પુરુષોના નામ જૈન કોમ સદાને માટે યાદ કરશે. તેઓશ્રીની ઉદારતા, ધર્મ-પ્રેમ, સાહિત્ય-

સેવા અને પ્રચાર-કાર્ય જૈન સમાજ આજસુધી ભાગ્યે નથી પીછાણી શકી-પણ અનેક વિદ્વાનો-જૈન ધર્મના અભ્યાસકો તેઓના હંમેશના ઋણી ને આભારી છે તેમા શક નથી. એક તો સ્વર્ગસ્થ પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદ સૂરિ) કે જે પ્રખર વિદ્વાન અને જૈન સમાજના તે વખતના નેતા ને આચાર્ય હતા-સને ૧૮૯૩ માં અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમા "જગતની સર્વ ધર્મ-પરિષદ્" મા તેઓશ્રીને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. સાધુ હોઇને અને જૈન સાધુ સદાને માટે પગે ચાલીને ગામેગામ ને દેશેદેશ વિચરનાર અને દર ચોમાસામાં એક જ સ્થાનમાં રહેનાર તેમ જ ભિક્ષા લાવીને જીવન નિર્વાહ ચલાવનાર તે સત્ય-બ્રહ્મચર્ય-અહિંસા-અસ્તેય અને અપરિગ્રહના વ્રત વાળા હોઇને તેઓ ત્યાં જઇ શકે તેમ નહોતું, તેથી તેમણે મહુવાના વતની તે વખતના જૈન એસોસીએશનના મંત્રી રા. વીરચંદભાઇ રાઘવજી ગાંધીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા અને રા. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ પરિષદ્‌માં અત્યુત્તમ ભાષણ આપી જૈન ધર્મના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોની ઝાંખી વિદ્વાનોને કરાવી. તેઓએ ત્યાર પછી અમેરિકા અને યૂરોપમાં પ્રવાસ કરી સ્થળે સ્થળે ભાષણો આપી અનેક વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા, કેટલાકને જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું-શીખવ્યું અને ત્યારથી અનેક વિદ્વાનો આ દિશામાં વળ્યા.

શ્રીયુત ગાંધીએ અનેક વિદ્વાનોને જૈન ધર્મ તરફ એટલા આકર્ષ્યા કે મી. હર્બર્ટ વોરન અને મી. એ ગોર્ડન જેવા વિદ્વાનોએ Jain તરીકે પોતાની સરનેઇમ રાખી અને જૈન કહેવડાવવાને તેઓ ગૌરવ માનવા લાગ્યા. મી. હર્બર્ટ-વોરન પોતાના પત્રમા લખે છે કે "મારી ૩૪ વર્ષની ઉમરે શ્રીયુત વીરચંદ ગાંધીના સહવાસથી ૧૯૦૦ ના માર્ચમાં જૈનધર્મ વિષે મને પહેલો પરિચય થયો. આજે પણ લંડનમાં તેઓ અને બીજા વિદ્વાનો "Jain Literature Society" ચલાવી રહ્યા છે.

ડો. હોર્નેલ આચાર્યશ્રી આત્મારામજી મહારાજના આભારી હતા. તેમના ઘણા પ્રશ્નોના જવાબ તેઓશ્રીએ આપ્યા હતા. ડો. હોર્નેલે તેમનું ઇંગ્રેજીમાં તૈયાર કરેલું ઉવાસગદસાઓ સૂત્ર તેમણે આચાર્યશ્રીને અર્પણ કર્યું હતું.

બીજા વીર પુરુષ સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિ હતા, જેઓએ દોઢ વર્ષ પહેલાં શિવપુરીમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો અને જેનાં સંસ્મરણો અનેક વિદ્વાનો અને તેમના યૂરોપીય શિષ્યોએ લખેલ હૃદયોદ્‌ગાર આજે પ્રેસમાથી બહાર પડી ચૂક્યાં છે.

એ આચાર્યશ્રીએ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જેટલું કામ કર્યું છે, જેટલો પ્રચાર ને પ્રયાસ કર્યો છે તેટલો કોઇ પણ વિદ્વાને નથી કર્યો તેમ તટસ્થ દ્રષ્ટિએ પણ કહેવા મન થઇ જાય છે.

આચાર્યશ્રી પોતે પ્રખર વિદ્વાન અને સાહિત્યપ્રેમી હતા. તેમણે અનેક કામો કરી-અનેક સંસ્થાઓ ખોલી-ગામેગામ ને દેશોદેશ ભ્રમણ કરી ધર્મ-વીર નામ સાર્થક કર્યું છે.

અનેક વિદ્વાનોના કાગળો ને પ્રશ્નો-આભારો ને અભિનંદનો-મારી સામે હું જોઇ રહ્યો છું અને તે વાંચી તેમની ઉદારતા, વિદ્વાનોને અપનાવી લેવાની શક્તિ, પ્રચંડ ઓજસ્ ને અનેક યોજનાઓની ઝાખી થાય છે.

કોઇને પત્રદ્વારા, કોઇને પ્રશ્નોનાં સમાધાન લખી, કોઇને સૂચના ને સલાહ આપી કોઇને હસ્તલિખિત પ્રતો જોવા અપાવી, કોઇને જૈન સાહિત્યના પુસ્તકોના સંગ્રહ મોકલી

કોઇને જરૂર પડે ઉત્તેજનાર્થે કાઇક મદદ અપાવી, કોઇને રૂબરૂ મળી અને કોઇને આમત્રી અનેક વિદ્વાનોને અપનાવ્યા છે

તેઓનું આ પ્રચારકાર્ય જો કે હજી જૈન સમાજની દૃષ્ટિપથની બહાર છે, પણ નજીકના ભવિષ્યમા તેનું રૂડુ ફળ ને પરિણામ બહાર આવવા સભવ છે

તેમના યુરોપીય શિષ્યોમા ડૉ ઓરટ્ટાઇન, ડૉ વીન્ટરનીટઝ, ડૉ. પેરરોલ, ડૉ ફર્ડીગોન, ડૉ. થોમસ, ડૉ. હેલ્મથ્થ, ડૉ. શુબ્રિંગ, ડૉ. ગ્રીયર, ડૉ સ્ટેન કોનો, ડૉ. જીટુની અને ડૉ. સીલ્વન લેવી વગેરે છે આજે પણ તેઓશ્રીના વિદ્વાન શિષ્ય આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિ આ દિશામા કામ કરી રહ્યા છે અને તેને વ્યવસ્થિત કરવા ધારે છે

આટલું આવશ્યક અને ટુકુ વિવેચન તે બે મહાન્ પુરુષોના પ્રચારકાર્ય સબધી લખવાની જરૂરીયાત જણાયાથી લખ્યુ છે તે સિવાય આ નિબધ અધૂરો જ ગણાત.

પચાસ વર્ષ પહેલા કોણ જાણતું હતું-કોની કલ્પનામા પણ હશે કે જૈન સૂત્રોના પ્રકાશનો જર્મન-યુરોપીયન વિદ્વાનો કરશે, તેના અનુવાદ અગ્રેજી અને જર્મનમા થતા જશે, એક બે કે પાચમાથી વધતા વધતા સો વિદ્વાનો આ દિશામા ઝૂકશે અને સ્વપ્નમા પણ કોને ખ્યાલ હતો કે મિસ ક્રાઉઝ જેવી જર્મન કુમારિકા Ph. D થઇને હિંદી-ગુજરાતી-મારવાડી-સસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી આપણા ધર્મ પુસ્તકોનું તેની ભાષામા ભાષાતર કરશે તેમ જ અમેરિકન કન્યા મિસ. જોન્સન Ph D પણ મહાવીર ચરિત્રનું ભાષાતર કરશે!

આજે યુરોપમા શુ શુ કામ થઇ રહ્યુ છે? આજ સુધીમા કેટલુ થયું છે? તેના સવિસ્તર સમાચાર હુ અભ્યાસી ન આપી શકુ અને આ ટુક નિબધમા તે આવી પણ ન શકે બની તેટલી હકીકતો મેળવી-વાચી-અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આવરવુ તેમ-લખવા પ્રયાસ કર્યો છે તોપણ-પશ્ચિમમા અને ખાસ કરી જર્મનીમા જૈન સાહિત્યના સબધમા જે કામ થઇ રહ્યુ છે તે પ્રશસનીય છે તેવા કામને ઉત્તેજન આપવામા આવે તો જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન કામ જલ્દી પ્રચાર પામ્યા વિના ન રહે

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય સબધી અનેક સશોધન ભર્યા લેખો લખ્યા છે, અભ્યાસ દૃષ્ટિએ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિબધો લખ્યા છે, સૂત્રોના પ્રકાશન કર્યા છે, અનેક ભાષામા અનુવાદ કર્યા છે અને હજી તો કામ વધતુંજ જાય છે આજે તો ઇટલી ને ઝેકો-સ્લોવાકીયા, જર્મની ને અમેરીકા, ઇગ્લાડ અને ફ્રાન્સ ચારે દિશામા-દેશદેશમા વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા છે-અને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે, અનેક તુલનાત્મક નિબધો લખે છે. અનેક સસ્કૃત ગુજરાતી, હિન્દી, માગધી ભાષા શીખે છે તેથી એ દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે જૈન ધર્મ સાહિત્ય સિક વિદ્વાનોના મગજમા ઉચ્ચ સ્થાન પામશે.

કેટકેટલા વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા તેની ચોક્કસ સખ્યા તો હુ નથી મેળવી શક્યો પણ મળ્યા તેટલા નામ આ નીચે જણાવ્યા છે ડૉ. ઓરટ્ટાઇન (પ્રાગ), ડૉ. જોન નોબલ (બર્લીન) ડૉ. એ. પેરરોલ (પ્રાગ) પ્રો-મી-ફેર્ડીનાન (હોલેન્ડ) ની એચ વારેન (લડન) ડૉ. હર્મન યાકોબી (જર્મની), ડૉ. સ્ટેન કોનો (ક્રીસ્ચીયાનીયા) પ્રો, લ્યૂમન

(જર્મની), ડૉ. વીન્ઠરનીટઝ (પ્રાગ), ડૉ. હેલમાઉથ (જર્મની) ડૉ. કિરફેલ (જર્મની) ડૉ. મિસ–ક્રાઉઝ (લીપઝીગ) , ડૉ. પ્રો. ઝેચરીમ (જર્મની) ડૉ, શુબ્રિંગ (જર્મની), ડૉ, ઝીમર (જર્મની) ડૉ. જોલી (જર્મની) ડૉ. જોન્સહર્ટલ, મી. એ. ગોર્ડન, ડૉ. બેલોની-ફીલીપ (ઇટલી) ડૉ. એગેરીનોટ (પારિસ) ડૉ. સિલ્વન લેવી (ફ્રાન્સ) ડૉ. જી. ટુચી (ઇટલી) ડૉ. મેસન ઓરસેલ (ફ્રાન્સ) ડૉ. થોમસ (લંડન) ડૉ. ફ્રેન્કલીન–મિસ. જોન્સ અમેરિકા—આ અને બીજા અનેક વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા છે. આ નિબંધને અંતે એક લીસ્ટ આપ્યું છે જેમાં બહાર પડેલ અને તૈયાર થતાં પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર આપ્યું છે, તેથી પણ ઘણું જાણવાનું મળશે.

જૈન સમાજમાં આટલું પણ જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવનાર બહુ થોડા છે તો આવી પ્રવૃત્તિને પોષણ ને સિંચન આપવાની તો વાતજ કયાં કરવી ?

જૈન સાહિત્યનો અપૂર ખજાનો સંભાળી રાખવો—તેનો પ્રચાર કરવો–તેનો વિકાસ કરવો–તેમાં સંશોધન કરાવવું તે આજે જૈન શ્રીમંતોની પહેલી ફરજ છે.

આજે તો જૈન વિદ્વાનો આ દેશમાં બહુજ ઓછા છે, જે છે તેને સમાજ અપનાવી નથી શકી, તેઓને ઉત્તેજન પ્રેરણા ને બળ આપનાર ઘણા થોડાજ છે અને તેથી વ્યવસ્થિત કાર્ય થવામાં પણ સમય લાગશે, એમ જણાય છે.

આજની કેળવણી પદ્ધતિ તો એટલી દોષવાળી છે કે શ્રીમહાવીરના જીવન ઉપર યા કાંઇ પણ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિબંધ લખવા માટે ઇનામ કાઢો તો પાંચ આઠ લેખ સાધારણ લખાણના પણ ન આવી શકે. જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસ ને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને અભ્યાસ કરવા સ્થળ ને સાધનજ નથી. આ લેખ ધાર્યા કરતાં મોટો થઇ ગયો છે, હવે થોડુંક ઉમેરવાની ઇચ્છા છતાં મન ના કહે છે. તોપણ ભવિષ્યના પ્રચારકાર્ય માટે દિશાસૂચન કરી મારો નિબંધ પુરો કરીશ.

જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કાર્ય હાથ ધરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા મને લાગે છે. જૈન સમાજ દર વર્ષે લાખો રૂપીઆ ખર્ચે છે તેનો ખરો સદ્ ઉપયોગ વ્યવસ્થિત રીતે કરવા યુવકો ને શ્રીમંતો, મુનિમહારાજો ને વિદ્વાનો પ્રયાસ કરે તો થોડા વખતમાં રૂડું પરિણામ આવેજ.

૧ * જૈન ડીરેકટરી કરવી કે જેમા પાશ્ચાત્ય તેમજ પૂર્વના વિદ્વાનોની કાર્ય દિશાની નોંધ આવી જાય.

૨ એક " જૈન ઇન્ફર્મેશન બ્યૂરો " સ્થાપવા પ્રયાસ કરવો કે જે પાશ્ચાત્ય જૈન વિદ્વાનોને આ દેશમાં છપાતા પુસ્તકોની નોંધ ત્રીમાસિક મોકલે, જરૂરી પ્રશ્નોના

* જૈન ડીરેકટરી માટે મારા વિદ્વાન મિત્ર લાલા બનારસીદાસ જૈન એમ. એ. પંજાબ યુનિવર્સીટીની સાથે અમે કામ શરૂ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઠીક જવાબ આપ્યો છે પણ આ દેશના વિદ્વાનો તેમજ સાધુ–સાધવીએ મૌનજ સેવ્યું છે. એક પૂજ્ય મહરાજશ્રી કેશરવિજયજી ગણી સૂચવે છે તેમ એક મુસાફરી કર્યા પછી જોઇએ તે કામ થશે એમ ધારી તે માટે ઉત્તેજન મળ્યે વિચાર રાખ્યો છે.

જવાબ વિદ્વાન વર્ગ કે મુખ્ય મહારાજો તે પૂછીને આપે, જરૂરી સહાય તેમના પુસ્તકપ્રકાશનમા આપે, તેઓના કાર્યની ત્રિમાસિક નોંધ આ દેશમા ફેલાવે અને તેઓને જરૂરી પુસ્તકો વગેરે સાધનો મેળવી આપે

૩ જ્યા જ્યા પુસ્તક-સગ્રહ કે ભડાર હોય તેનો જીર્ણોદ્ધાર થાય કીડાના ઉદરમા જતા હજારો ખજાનાના પુસ્તકો બચે ને સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનમદિર ખોલાય ને વ્યવસ્થિત થાય.

૪ જૈનસાહિત્યના અભ્યાસકો વધારવા-ઉત્તેજન ને ઇનામી નિબધ-પત્રિકાઓ ને ટ્રેક્ટો દ્વારા પ્રયાસ કરવો

૫ ઇતર દેશના જૈનસાહિત્યમા રસ લેનાર વિદ્વાનોને પ્રસગે પ્રસગે આમત્રણ કરી હિંદમા બોલાવવા ને ભાષણો અપાવવા

૬ આ દેશના ઉત્સાહી જૈનસાહિત્યના અભ્યાસની આકાક્ષા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓ-યુવકોને જર્મની કે અમેરિકા-ચોટી વગેરે તાલીમ આપીને મોકલવા ને તેઓને સારી સ્કૉલરશીપ આપવી.

૭ એક જૈન-વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરવો જેની દ્વારા જૈનસાહિત્યનો સ્વતત્ર પ્રચાર થાય, વિદ્વાનોને કાર્ય કરવા ક્ષેત્ર મળે, સ્વતત્ર શિક્ષણ અપાય અને તે અનેક સસ્થાઓનું કેન્દ્ર બને.

આજ સુધી થયેલા કામકાજની ટુક નોંધ

૧ આચારાગ સૂત્ર ડૉ. યાકોબી, પાલી ટેક્સ્ટ સોસાયટી લડન ૧૮૮૨ (મૂળ)

૨ આચારાગ સૂત્ર ડૉ. ડબલ્યુ શુબ્રીંગ, જર્મન ઓરીઅન્ટલ સોસાએટી લીપઝીગ ૧૯૧૦ પ્રથમ શ્રુતખન્ડ-પ્રાકૃત સસ્કૃત શબ્દકોષ સાથે

૩ ભગવતી (ખન્ડક કથા) ડૉ. વેબર, બર્લીન ૧૮૬૬-૬૭

૪ ન્યાયધર્મકથા પ્રો. સ્ટીનથલ, લીપઝીગ-૧૮૮૧ પ્રથમ પ્રક રણ.

૫ ઉપાસકદસાઓ ડૉ હૉર્નેલ કલકત્તા ૧૮૮૮ મૂળ-ટીકા

૬ અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર-એલ. ડી બાર્નેટ, લડન ૧૯૦૭

૭ ઔપપાતિક સૂત્ર ઇ લ્યૂમેન લીપઝીગ ૧૮૮૩ (પ્રાકૃત સસ્કૃત શબ્દકોષ સાથે)

૮ નિરયાવલી સૂત્ર એસ જે વારન આમ્સટર્ડામ ૧૮ ૬ (પ્રા. સ શબ્દકોશ)

૯ કલ્પસૂત્ર ડૉ. યાકોબી લીપઝીગ. ૧૮૭- („ „)

૧૦ દશવૈકાલિક ઇ લ્યુમેન ૧૮૮૨ જર્મની

૧૧ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કારપેન્ટીયર ૧૯૨૧

૧૨ વ્યવહારબૃહત્નિશીથ. જર્મની

અંગ્રેજી-અનુવાદ

૧ આચારાંગ, કલ્પસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન, સૂત્રકૃતાંગ, (ચાર)
હર્મન યાકોબી-Sacred Books of the East Series

૨ ઉવાસગદસાઓ-હોર્નેલ-૧૮૫૨.

૩ અંતકૃત્સૂત્ર-અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર-એલ. ડી. બેરનેટ-લંડન. ૧૯૦૭.

ડૉ. ફુહરરે મથુરામાં શોધ ખોળ કરી છે. તે વિશે-વિન્સેન્ટ સ્મિથે-મથુરા-જૈન સ્તૂપ વિષે પુસ્તક લખ્યું છે.

ડૉ. એ. ગેરીનોટે ફ્રેન્ચ ભાષામાં જીવવિચાર લખ્યો છે.
ડૉ. બેલોની શીલીપીએ ઇટાલીઅન ભાષામાં યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશિત કર્યું છે.
એમ્બ્રોજીયો—બેલીનીએ ઉપમિતીભવ-પ્રપંચકથા ઇટાલીઅન ભાષામાં ઉતારી છે.
ડૉ. પીશેલે હેમચંદ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણનું જર્મન ભાષાંતર કર્યું છે.
જૈન પ્રાકૃત વિષે ઇ. મૂલરે (જર્મન) નિબ[illegible]ખ્યો છે.
હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (જર્મન) ભાગ. ૨ વીન્ટરનીટ્ઝ.

મી. પીટર્સન—ડૉ. કીલહોર્ન અને ડૉ. વેબરે હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કેટલોગના રીપોર્ટ સંશોધન કરી બહાર પાડ્યા છે તેમાં જેપુર-ખંભાત (૧૮૮૨) અલવર ૧૮૮૩-૮૪, ખંભાત ૧૮૮૪-૮૬, પાટન-૧૮૮૭-૯૨-૯૫-૯૮-તેમ જ બર્લીનની રોયલ-લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કેટલોગ પણ છે.

આજે જે કામ થઇ રહ્યું છે તેની વિગત.

ડૉ એોટો સ્ટાઇન-Ph. D. એ જૈન આગમોમાંથી દુર્ગ, શહેરો, ગ્રામવ્યવસ્થા, ભૂગોળ, ન્યાય, નીતિ અને રાજ્ય વ્યવસ્થાના સૂત્રોનું સંશોધન કર્યું છે.

પ્રો. ડૉ હેલમાઉથ- Ph.D. (બર્લીન) તેમણે ૫૦૦ પાનાનું "જૈન ધર્મ" નામનું જર્મન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે તે પ્રેસમાં છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો રાખ્યાં છે.

ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સિદ્ધાંત, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિ, લોકપ્રકાશ, ચરિત્ર, સમાજ, ક્રિયાવાદ, કળા અને દુનિયામા જૈન ધર્મનું સ્થાન.

મિસ-ક્રાઉઝ Ph. D. (લીપઝીગ) આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની ધર્મદેશનાનું જર્મન ભાષાંતર કરે છે.

પ્રો. બ્લૂમફીલ્ડ (અમેરિકા) Ph. D. શાલીભદ્ર ચરિત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરી પ્રેસમાં મોકલ્યું છે.

મિસ. જોન્સન Ph. D. (અમેરિકા) મહાવીર ચરિત્ર- દસમા પર્વના ૧૧ મા સર્ગનો અનુવાદ કરી ડૉ. બ્લૂમફીલ્ડ પર છપાવા મોકલ્યો છે.

ડૉ. પેરેરોલ્ડ "જૈનધર્મ" વિષે એક પુસ્તક લખી ગયા છે જે માસમા બહાર પડશે

આ ઉપરાત અનેક વિદ્વાનોએ નિબંધો લખ્યા છે તે પણ વિદ્વત્તા ભરેલા—સંશોધન પૂર્વક લખેલા છે

આ ઉપરાત અનેક વિદ્વાનો ડૉ. હેલ્મથગ્લાસ—ડૉ. ઓરમેલ વગેરે પોતપોતાની વિદ્યાપીઠમા ભાષણો આપી ગયા છે તે જુદુ જ

વાસ્તવિક જે કામ થઇ રહ્યુ છે, તેની આ ઝાખી રૂપરેખા માત્ર છે

આટલાથી શુ જૈન સાહિત્ય-પ્રેમીને આનંદ નહિ થાય? મારી દૃઢ માન્યતા છે કે આ દિશામા કામ કરવા ક્ષેત્ર વિશાળ છે

ઉત્તેજન—સાધન ને વ્યવસ્થિત કામ કરવાથી ભવિષ્યમા ઘણુ બળ મળશે પ્રભુ મહાવીરના સૂત્રો ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર અવશ્ય વિશેષ થશે એક વિદ્વાને ઠીક જ કહ્યુ છે કે—

The Spirit of Jainism is the Spirit of India

૪ જૈન કવિઓ

(લેખકઃ—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી)

પ્રસ્તાવના.

સુજ્ઞ પ્રમુખ સાહેબ, ભગિનીઓ અને ભાઇઓ,

મેં મારા આ નિબંધો સાહિત્ય પરિષદે નક્કી કરેલ નિબંધો પૈકી જૈન નિબંધમાંથી જૈનાચાર્યો જૈન રાજાઓ જૈન મંત્રીઓ અને જૈન દાનવીરો એ નિબંધ મારા વિષય તરીકે સ્વીકારી તે કામ મારી શક્તિ મુજબ કર્યું છે. જો કે આ કાર્ય મારા જેવા સામાન્ય અભ્યાસી કરતા કોઇ બીજા વિશેષ અભ્યાસી સહિત્યપ્રેમી મહાશયે બહુ સુંદર રીતે કર્યું હોત, તોપણ મહાપુરુષોનાં વચનાનુસાર એ મહાન્ નિયમને અનુસરી આ પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે મેં લીધેલા વિષયમાથી કેટલીએક મહાન્ વ્યક્તિઓની ટુંકાણમાં ઓળખાણ કરાવીશ.

પ્રાચીન કાલમા જૈન ધર્મ અને જૈન પ્રજા ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી હતી. કર્નલ ટોડના કથન પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના દરેક શહેરો પ્રાયઃ જૈન ધનાઢયો–શ્રાવકોથી ગૌરવ ભર્યા શોભી રહ્યાં હતા. પૂર્વમા બંગાલ અને ઓરિસાથી માંડી પશ્ચિમમાં ઠેઠ સમુદ્રના કાંઠા સુધી અને ઉત્તરમા છેક હિમાલયથી માંડી દક્ષિણમાં છેક કન્યાકુમારી સુધી દરેક દેશો અને સુંદર સ્થાનો, પવિત્ર જૈન તીર્થો અને ગગનચુમ્બી ભવ્ય મંદિરોથી સુશોભિત હતાં. જૈન પ્રજાએ પોતાના તીર્થસ્થળો અને ભવ્ય મંદિરો બંધાવવામાં જે અગણિત દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો છે તેનો નમુનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે બલ્કે અલભ્ય છે.

જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી જેવા ભવ્ય આદર્શ સ્થાનો ધનાઢ્ય ધર્મપ્રેમી જૈન ગૃહસ્થોએ બંધાવ્યાં છે તેવા ભવ્ય આદર્શ સ્થળો હિંદુસ્થાનના મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ પણ નથી કરાવી શક્યા એમ કહેવામા કંઇ અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રથમ જૈનાચાર્યોએ ભારતવર્ષમા જે અગણિત ઉપકાર કર્યા છે તેની નોંધનો આ સમય નથી. જૈનાચાર્યોએ ભારતર્વષના દરેક પ્રદેશોમા વિચરી આપણા ધર્મનું મૂલ–શ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવાનું સતત કામ કર્યું છે. તેઓએ નિસ્પૃહપણે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે ભારતવર્ષના શહેરે શહેર અને ગામો ગામડામા વિચરી અનેક મનુષ્યોને ન્યાય અને નીતિના સુંદર ઉપદેશો પોતાની મનોહર વાણીમા આપ્યા છે–હતા. તેઓના ઉપદેશમાં ભારતવર્ષના અન્ય સાધુમહાત્માની પેઠે ભીક્ષા સિવાય કોઇ પણ જાતની સ્પૃહા–ઇચ્છા કર્યા સિવાય પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર દ્વારા અનેક મનુષ્યોને ઉત્તમ ચારિત્રવાન કર્યાં છે.

ભારતવર્ષને ઉન્નત બનાવવામા જૈનાચાર્યોએ અથાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે. જેવી રીતે હિંદુસ્થાનને ધર્મપ્રેમી અને દયા દેવીના પરમ ભક્ત બનાવવામાં તેમનો મુખ્ય હિસ્સો છે તેવીજ રીતે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, સૌરશેની, પિશાચી, અપભ્રંશ, ગુજરાતી આદિ ભાષા સાહિત્યો:

દ્યાનને સિંચી સિંચી નવવિકસિત બનાવવામાં પણ તેઓએ નિર્જન વનોમાં રહીરહીને પણ અથાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે

મહાન્ પ્રખર નૈયાયિક આચાર્યવર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૪૪૪ ગ્રંથના પ્રણેતા, શ્રીહરિભદ્રસૂરિ, અને કલિકાલ સર્વજ્ઞ બાલબ્રહ્મચારિ પંડિતવર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વર જેવા ધુરંધર આચાર્યોની અથાગ સેવાથી જૈન પ્રજાજ નહિ બ કે સમસ્ત આર્યાવર્ત ગર્વભર્યું હાસ્ય કરી રહ્યું છે તેમાથી સિદ્ધસેન દિવાકરે મહાન્ વીર વિક્રમની સભા શોભાવી હતી, આચાર્ય શ્રીબપ્પભટ્ટ સૂરિએ ગોપુર (ગ્વાલિયર) ના મહારાજાની આમ સભા શોભાવી હતી. નવાંગીટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ગુજરાતના મહારાજા ભીમદેવની સભા શોભાવી હતી તેમજ બાલબ્રહ્મચારિ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરે ચક્રવર્તી કુમારપાલની સભા શોભાવી હતી અને છેલ્લે જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરે મોગલ કુલતિલક સમ્રાટ અકબર જેવા વિધર્મી રાજ્ય કર્તાની સભા શોભાવી અહિંસાના પવિત્ર મંત્રથી તેના હૃદયને કોમળ બનાવ્યું હતુ

આ સિવાય ઘણા જૈન સાધુ મહાત્માઓએ ભારતવર્ષમા અહિંસાના પવિત્ર મંત્રો ફેલાવી ભારતવર્ષને નંદનવન બનાવવાનું મહત પુણ્ય ઉપાર્જન કરેલ છે જેમ તેમણે ભારતવર્ષની અથાગ સેવા કરી છે તેમ આપણા ભાષા સાહિત્યરૂપી બગીચાને પોતાની વાણી અને કલમ દ્વારા વિકસિત બનાવી સુગંધી ફૂલોથી લચકતો બનાવ્યો છે

આવી રીતે જૈન કવિઓએ પણ પોતાની સુંદર કલમથી સુંદર કવનો કરી સાહિત્યને અપૂર્વ રીતે ખીલવ્યુ છે જો કદી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાથી જૈનોનો ફાળો બાદ કરવામા આવે તો બાકીનું સાહિત્ય નહિ જેવુજ થોડુંક જ રહેશે ૧૪૪૪ ગ્રંથના પ્રણેતા, ષડ્દર્શન શાસ્ત્રવેત્તા શ્રીહરિભદ્રસૂરિશ્વર તથા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરને ખોઇને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય રંક તેમ છે જૈન સાધુમહાત્માઓનાં સુંદર કાવ્યો ઘણા છે પરંતુ હું લાચાર છુ કે તેમાથી કોઇ પણ સાધુ મહાત્માનું જીવનચરિત્ર-તેમના જીવનના નામ નિશાન પણ નથી મેળવી શક્યો માત્ર પ્રખ્યાત કવિઓના પણ ક્વચિતજ જીવન ચરિત્ર મળી શકે છે કે જેમાના પ્રખ્યાત કવિઓમા, કવિ શિરોમણી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વર કે જેઓશ્રીના મહાકાવ્યો એ દ્વયાશ્રય, ત્રિષષ્ટિ તથા સાહિત્યમા કાવ્યપ્રકાશની કક્ષાનો કાવ્યાનુશાસન એક અદ્ભુત ગ્રંથ છે

આ સિવાય જયન્તવિજય કાવ્યના કર્તા શ્રીઅભયદેવસૂરિ (બીજા) તથા શ્રીવર્ધમાન સૂરિ પણ મહાકવિ હતા કે જેમનું અત્યારે પ્રખ્યાત વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર કે જે ચરિત્ર કરતા મહાકાવ્યની ગણતરીમા પણ શ્રેષ્ઠ છે આ બને મહાત્માના જીવનચરિત્ર મને નથી મળી શક્યાં તેમજ શ્રીસોમપ્રભસૂરિ કે જેઓ મહાન્ ગ્રંથકાર, પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અને મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓશ્રીની સૂક્તમુક્તાવલી, વૈરાગ્યતરંગિણી તેમજ પ્રાકૃતમા કુમારપાલ પ્રતિબોધ મહાકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે શું વિ આ શ્રીજિનવિજયજી તેમને ઉચ્ચા પ્રાકૃત કાવ્યના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે, તેમજ સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય (કે જેમા એકી સાથે સાત મહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર શરૂ થાય છે) ના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયજી ગણી આ બને મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી મે નથી આપ્યા. હું કવિઓના જીવનચરિત્ર બહુ ઓછા મેળવી શક્યો છુ તેમા મુખ્ય દોષ મારો છે તો પણ ઘણા જૈન ગ્રંથકારો કે

કવિઓએ પોતાના જીવનની રૂપરેખા પણ નથી આપી. માત્ર પોતાના ગુરની પરંપરા જ ઘણા આચાર્યોએ જણાવી છે કે જે પરંપરા ઉપરથી મૂળ વતન, માતપિતાનું નામ આદિ મેળવવામાં બહુ મુસ્કેલી પડે છે, બલ્કે ન મળી શકે એમ કહું તો પણ ચાલે. હવે માત્ર રહ્યા મહાકવિ ધનપાલ અને કવિ શિરોમણિ શ્રીશોભનાચાર્ય (કે જેમનાં જીવનચરિત્ર ઠુંકાણમાં મેં આપ્યાં છે) કે જેઓ મહારાજા ભોજની સભાના પંડિતરત્ન હતા અને શોભનાચાર્ય તેના ગુરુ હતા. મહાકવિ ધનપાલની તિલકમંજરી કે જે " બાણની કાદમ્બરી જ્યારે રસિક વાચકભ્રમરોને લાબા લાંબા સમાસો, લાબાં લાંબાં વાક્યો અને અનૌચિત્ય વર્ણનોથી કંઇક કંટાળો આપે છે " ત્યારે તિલકમંજરી રસલોલુપી રસિક વાચકભ્રમરોને ટુંકા અને સરલ વાકયો, ટુંકા સમાસો અને ઉચિત વર્ણનો સાથે થોડા પદ્યથી સુંદર મધુનો રસ આપે છે અને આ વિશેનો ટકોર પોતેજ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કરે છે. આ સિવાય ધનપાલ પંચાશિકા કે જેનાં વખાણ પ્રખર પંડિત હેમચંદ્રસૂરિશ્વરે પણ કર્યાં હતાં. આ સિવાય બીજી પણ કૃતિઓ હોવી જોઇએ. તેમજ તેમના લઘુબધુ શ્રીશોભનાચાર્ય કે જેઓ મહાન્ શીઘ્ર કવિ હતા તેમણે ગોચરી જતાં રસ્તામા શોભનસ્તુતી બનાવી હતી કે જેના ૯૬ શ્લોક છે અને જે વર્ણાલંકાર શબ્દાલંકાર અને યમકથી ભરપુર છે. આવીજ રીતે સપ્તક્ષેત્રી રાસના કર્તા કે જેમને અત્યારે તો હું આદ્યકવિ તરીકે ઓળખાવું છું. તેમજ ગૌતમ રાસના કર્તા શ્રી ઉદયવંત કે જેમનું ચરિત્ર હું નથી મેળવી શકયો, તેમજ પ્રખ્યાત મહા કવિ શ્રી લાવણ્ય-સમય કે જેમનાં કાવ્યો વિમલપ્રબંધ આદિ ગુજરાતી સાક્ષરોથી અજાણ નથી તેઓશ્રીનું જીવનચરિત્ર પ્રખ્યાત હોવાથી મેં નથી આપ્યું. ત્યાર પછી શ્રાવક કવિ શ્રીઋષભદાસ કે જેમનું જીવનચરિત્ર પાચમી સાહિત્ય પરિષદ્ ઉપર રા. મોહનલાલ દેશાઇએ રજુ કર્યું હતું. ત્યાર પછી મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કે જેઓએ ગુજરાતી ભાષામાં બહુ સારા કાવ્યો કર્યાં છે જેમાં દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ, શ્રીપાલરાસો ઉત્તરાર્ધ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમની ઓળખાણ ટુંકાણમાં મેં કરાવી છે. તેમજ તેમના કાકાગુરુ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી પણ બહુ સારા કવિ હતા. તેઓશ્રીનો શ્રીપાલરાસ પૂર્વાર્ધ, વિનયવિલાસ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય મહાયોગીશ્વર આનંદઘનજી પણ બહુ સારા કાવ હતા. ત્યાર પછી છેલ્લા મહા-કવિ શ્રીવિરવીજયજી અને રૂપવિજયજી કે જેમાંના મહાકવિ શ્રીવીરવિજયજીની ઓળખાણ મેં કરાવી છે.

જૈન રાજાઓના વિષયમા ચંપાપતિ શ્રેણીક અને વિશાલાનો મહારાજા ચેડા (ચેટક) કે જેઓ પરમ કૃપાળુ શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન હતા. તેઓ પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા પરંતુ પાછળથી શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત થયા હતા કે જેમની ઓળખાણ મેં કરાવી છે. આ સિવાય શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન ઘણા રાજાઓ હતા કે જેમા ચંપાપતિ અશોકચંદ્ર (શ્રેણીકનો પુત્ર અજાતશત્રુકોણીક) કાશી અને કૌશલના નવમલીક અને નવમ્લેચ્છીક રાજાઓ, પુલાશપુરનો વિજયરાજા, વિતભદ્રપટ્ટનનો ઉદાયન જેણે મહા-વીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને જૈન ગ્રંથોમાં જેને અંતિમ રાજર્ષિ તરીકે ઓળ-ખાવ્યો છે. કૌશામ્બીનો ઉદાયનવત્સ, ક્ષત્રિય કુંડનો રાજા નંદિવર્ધન (શ્રી મહાવીર સ્વામીના મોટાભાઇ) ઉજ્જયનીના ચંડપ્રદ્યોત, હિમાલયની ઉત્તરે પૃષ્ટચંપાના સ્વામી શાલ અને મહાશાલ, પોતનપુરનો પ્રસન્નચંદ્ર (તેણે મહાવીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને તે પણ

રાજર્ષિ તરીકે ઓળખાય છે) હસ્તતીર્થનો અદિનશત્રુ, ઋષભપુરનો ધનવાહ, વીરપુરનો વીરકૃષ્ણમિત્ર, વિજયપુરનો વાસવદત્ત, સૌગંધિકનો અપ્રતિહત, કનકપુરનો પ્રીયચંદ્ર, મહાપુરનો બલ, સુઘોષપતિ અર્જુન, અને સાકેતપુરનો રાજા દત્ત ઇત્યાદિ અનેક રાજાઓ શ્રી મહાવીર પ્રભુના સમયમા મહાવીર ભક્ત-ચુસ્ત જૈન હતા આ બધા રાજાઓની ઓળખાણ જૈન સૂત્રમા કરાવી છે પરંતુ મને તે જોવાનો સમય નહિ મળવાથી હું આ રાજાઓની ઓળખાણ નથી કરાવી શક્યો આ સિવાય ચાર પછી બૌદ્ધ સમ્રાટ્ અશોકનો પૌત્ર ચક્રવર્તિ સંપ્રતિ (સં ૫૮) મહાન્ ચુસ્ત જૈન રાજા હતો તેણે જૈન દર્શનની ઉન્નતિમા બહુ કીંમતી મદદ આપી છે કે જેની ઓળખાણ મે ટુકાણમા કરાવી છે તેમ જ રાજા વિક્રમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો ત્યાર પછી બપ્પભટ્ટ સૂરિના ઉપદેશથી ગ્વાલીયરનો આમરાજા જૈન થયો હતો આ અને બીજા ઘણા જૈન રાજાઓ છે જેઓએ જૈન ધર્મની ઉન્નતિ પાછળ પોતાના રાજ્યની પણ દરકાર કર્યા સિવાય પુષ્કળ ફાળો આપ્યો છે આ બધા મહારાજાના જીવન ચરિત્ર મને નથી મળ્યા સમય મળ્યે જૈન રાજાઓના જીવન ચરિત્ર આપવાની વૃત્તિ છે છેલ્લો જૈન રાજા "મહારાજાધિરાજ પરમાર્હત" કુમારપાલ કે જે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો તે રાજર્ષિની મે ઓળખાણ કરાવી છે

જૈન મંત્રીઓમા બુદ્ધિનિધાન શ્રી અભયકુમાર મંત્રી કે જેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત હતા અને મહારાજા શ્રેણીકના મુખ્ય મંત્રી હતા, તેઓનુ જીવન ચરિત્ર જૈન સમાજમા બહુ હર્ષથી ગવાય છે સમયે ગુર્જર સાક્ષરોને તેની ઓળખાણ કરાવીશ આ સિવાય નવમા નંદના મહામાત્ય શકટાલ (શકડાલ) મંત્રી (સ્થુલીભદ્રજીના પિતા) અને તેમનો પુત્ર મહામંત્રી સિદ્ધિયક (શ્રીયક) તેમ જ ગુજરાતમા વનરાજથી માંડી ઠેઠ વીરધવલ સુધી ઓછાવત્તા પ્રમાણમા જૈનોએ મંત્રીપદું ભોગવ્યુ છે તેમા મુખ્ય મંત્રીઓમા વનરાજનો મંત્રી ચાંપો કે જેણે ગુજરાતની ગાદી સ્થાપવામા વનરાજને અણમોલી મદદ કરી હતી ત્યારપછી ઓસવાલકુલતિલક શ્રી વિમલમંત્રી કે જેમની ઓળખાણ મે કરાવી છે અને જેણે માળવાના ભોજની પ્રતિસ્પર્દ્ધામા ગુજરાતનો ગર્વ બહુ સારી રીતે સાચવ્યો હતો અને જેમણે આબુના જગપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિરો બંધાવી ગુજરાતને નહિ કે હિંદુસ્તાનને ગૌરવવાન બનાવ્યુ છે, તેમ જ ગુજરાતનો નાથ સિદ્ધરાજદેવના મહામાત્ય મુંજાલ કે જે પાકો મુત્સદ્દી અને મહાન્ યોદ્ધો હતો અને ચુસ્ત જૈન હતો આ સિવાય ઉદાયનમંત્રી, સૌરાષ્ટ્રનો અધિપતિ સજ્જન તેમ જ તેનો પુત્ર પરશુરામ, સિદ્ધરાજનો ધર્મપુત્ર ચાહડ (ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર) આદિ ચુસ્ત જૈન હતા. તેઓ અહિંસાના પરમ ઉપાસક હતા છતા તીક્ષ્ણ કલમની માફક હાથમા ઉઘાડી તરવાર લઇ રણાંગણમા વીર યોદ્ધાની માફક લડયા હતા અને ગુજરાતનુ ગૌરવ સદાને માટે ટકાવ્યુ હતું

કુમારપાલનો મંત્રી વાગ્ભટ, બાહડ, આમ્રભટ આદિ પણ ચુસ્ત જૈન હતા તેમણે શત્રુંજયતીર્થના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો આ સિવાય વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ પણ પ્રસિદ્ધ છે કે જેમની ઓળખાણ મે ટુંકાણમા કરાવી છે તેઓએ ગુજરાતની ઓલવાઇ જતી વીરતાને સતેજ બનાવી હતી-કરી હતી. આ બન્ને બાન્ધવો

ચુસ્ત જૈન હતા અને યુદ્ધવિશારદ પણ હતા. તેમણે આબુમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચી હિંદુસ્તાનની શિલ્પકળામાં શ્રેષ્ઠ મંદિરો કરાવ્યાં છે. આ સિવાય મોગલ સમ્રાટ અકબરના મંત્રી ટોડરમલ્લ અને કર્માશાહ પણ પ્રસિદ્ધ છે જેમાં ટોડરમલ્લ મુત્સદ્દી મંત્રી અને વીર યોદ્ધો હતો. તેણે જ અકબરના સમયમાં ખેતરોની માપણી કાઢી હતી કે જે માપણી થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે હજુ પણ ચાલુ છે. લંબાણના ભયથી હું બધા મંત્રીઓનાં જીવન નથી આપી શક્યો. ધીમે ધીમે તેમની પણ ઓળખાણ કરાવીશ.

હવે છેલ્લે જૈન દાનવીરો સંબંધે ટુંકાણમાં કહી હું વિરમીશ. જૈન દાનવીરોની ઓળખાણ કરાવવી એ તો સૂર્યને દીપકવડે ઓળખાવવા સરખું છે.

જૈનોની દાનવીરતા ઘણે સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો જ એવા ઉદાર છે કે જેમાં દરેક મનુષ્યોએ થોડે ઘણે અંશે ઉદાર બનવું જ જોઇએ. તેઓએ હરકોઇ રીતે શક્તિ પ્રમાણે દરરોજ થોડું ઘણું દાન આપવું જોઇએ. જૈન રાજાઓએ, મંત્રીઓએ અને જૈન શેઠીયાઓએ અનેક સ્થળે અઢળક પૈસો ખર્ચી પોતાની દાનવીરતા બતાવી છે. તેમાંય મંદિરો પાછળ, જૈન દર્શનની ઉન્નતિ પાછળ અને દેશના રક્ષણ માટે ભયંકર દુષ્કાળોમાં લગાર પણ આંચકો ખાધા સિવાય પુષ્કળ પૈસો ખર્ચી પોતાની દાનવીરતા કાયમ રાખી છે. તેમાંના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહમ્મદ બેગડાના સમયમાં ૧૩૧૫ ના ભયંકર દુષ્કાળમાં ગુજરાતના દાનવીર શેઠ ખેમાહડાલીયે પોતાની ઉદારતાથી ગુજરાતમાં દુષ્કાળને બદલે સુકાળ જેવું કરી પોતાનાં બીરૂદો સાચવ્યાં હતાં.

તેમજ કચ્છભદ્રેશ્વરના શેઠ જગડુશાહે (ગુજરાતના કુબેર ભંડારી) પણ ભયંકર દુષ્કાળના સમયમાં આખા હિંદુસ્તાનને મદદ કરી કાળના મુખમાંથી ઘણા મનુષ્યોને બચાવ્યા હતા. તે વખતના હિંદના પ્રખ્યાત રાજા મહારાજાઓને પણ તેણે પૈસો અને દાણા આપી બહુ મદદ કરી હતી. આ ગુજરાતના કુબેર માટે ઘણું ઘણું કહેવાનું છે પરંતુ સમય ન હોવાથી વિશેષ કંઇ નથી લખતો. તેને માટે કહેવાય છે કે જ્યારે આ દાનવીર શેઠ મરણ પામ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ અને રાજા મહારાજાઓએ તેના ઉપકારો સંભારી ઘણા દિવસ સુધી શોક પાળી તેના મરણ પછી આજે ખરો કળીયુગ માન્યો હતો. અત્યારે પણ જૈનોની દાનવીરતા કંઇ ઓછી નથી. છેલ્લે થયેલા શાંતિદાસ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને મોતીશા શેઠ આદિની દાનવીરતા કાંઇ અપ્રસિદ્ધ તેમ ઓછી નથી. તેમજ ૧૯૫૬ના દુકાળમાં અને ૧૯૭૪-૭૫ ના ઇન્ફ્લુએન્ઝામાં પણ કંઇ જૈનોની સેવા કે દાનવીરતા ઓછી નહોતી. તેમ જ અત્યારે પણ કચ્છના એક ગૃહસ્થે કચ્છમાં દુષ્કાળમાં ૫૦૦૦૦ રૂ. જેટલી રકમની ઉદારતા બતાવી છે. ખરેખર એવા પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ દાનવીર ગૃહસ્થોને સદાને માટે અમારાં અભિનંદન છે.

મેં આ નિબંધમાં મુખ્યપણે નીચેના ગ્રંથોની મદદ લીધી છે. કલ્પસૂત્ર, ચતુર્વિંશતી પ્રબંધ, વિમલપ્રબંધ, પ્રબંધચિંતામણી, જૈનઐતિહાસિક રાસમાલા ભા. ૧, વીરવંશાવલી (જૈનસાહિત્ય સંશોધકમાંથી), જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ, તપગચ્છની પટ્ટાવલી, જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડનો ઇતિ.નો અંક, પુરાતત્ત્વ અને આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક આદિ ઘણા ગ્રંથો અને નિયતકાલિકોની મદદ લીધી છે, તેટલે અંશે તેમનો હું આભારી છું.

મહાકવિ ધનપાલ

વિક્રમના તેરમા સૈકામા જૈન સાહિત્યનો સૂર્ય ગગન મધ્યે ઉપર ચડયો. જૈન સમર્થ કવિઓ ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ વિદ્યમાન હતા. તેઓમા મહાકવિ ધનપાળ અને શોભન મુખ્ય હતા. તેઓ બન્ને ભાઇ થતા હતા તેઓ ઉદારચરિત ભોજ રાજાના સમયમા થઇ ગયા ધનપાળની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અદ્ભુત હતી તેણે જૈન ધર્મના ઘણા ગ્રથો રચ્યા છે તેના દરેક ગ્રથમા તેની બુદ્ધિનું ચમત્કાર ભરેલુ ચાતુર્ય પ્રકાશી નીકળે છે ધનપાળની કવિતામા કોઇ અનેરા ઓજસ સ્થળે સ્થળે ઝળકી રહેલ છે તેની અદ્ભુત પ્રતિભા, તેની લોકોત્તર કવિત્વશક્તિ આદી ગુણો તેના કાવ્યના વાચકોને રસમગ્ન બનાવી દે છે ભોજરાજ સસ્કૃત સાહિત્યનો અતિ પ્રેમી હતો તે સ્વય સારો કવિ પણ હતો. તેની સભામા આર્યાવર્તના બધા ભાગોમાથી કવિઓ અને વિદ્વાનો આવતા અને પોતાનુ પાંડિત્ય પ્રદર્શન કરી રાજા અને સભાજનોનું ચિત્ત આકર્ષણ કરતા રાજા પણ તેમને યોગ્ય સત્કાર આપી પ્રજાનું મનરજન કરતો તેના આશ્રય હેઠળ સખ્યાબધ કવિઓ વિદ્વાનો રહેતા અને સાહિત્યની સેવા કરી યશોગાથાને મેળવતા. મહાકવિ પદ્મનાભ વિદ્વાનોની સભાનો પ્રમુખ હતો અને ભોજનો ગાઢ પ્રેમી હતો. બાલ્યાવસ્થાથી ભોજ અને ધનપાલ મિત્ર હતા. ધનપાળના પ્રખર પાંડિત્ય ઉપર મુગ્ધ થઇ મુજરાજે તેને જ "સરસ્વતી" નુ ગૌરવસૂચક બિરૂદ આપ્યુ હતું ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલબી હતો અને પાછળથી તે જૈન ધર્માવલબી થયો હતો. તેનુ જન્મ સ્થળ ધારાનગરી હતું તેના પિતાનું નામ સર્વદેવ હતુ અને તે પણ ચુસ્ત બ્રાહ્મણ હતો એક વખતે ધારાનગરીમા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પધાર્યા અને તેમનો ઉપદેશ સાભળવા સર્વદેવ દરરોજ આવતા[1] પછી અમુક કાલબાદ તેણે પોતાના પુત્ર શોભનને શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિને વહોરાવ્યો જો કે આ કામ શોભનની ઇચ્છાથી જ થયુ હતુ પરતુ ધનપાલને ખોટુ લાગવાથી તેણે ભોજરાજાની કહી ધારાનગરીમા સાધુઓને આવવાના રસ્તો જ લગભગ બધ કરાવ્યો.

બીજી બાજુ ધનપાલના ભાઇ શોભન દીક્ષા લઇ પોતાના ગુરૂ પાસે અભ્યાસ કરી પ્રખર વિદ્વાન થયા. તેમના ગુરૂએ તેમની યોગ્યતા જોઇ આચાર્ય પદવી આપી હવેથી શોભનમુનિ શોભનાચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યા. તેમની વક્તૃત્વ શક્તિ બહુ અસાધારણ હતી. તેમની શક્તિની કીર્તિ દેશોદેશ ફેલાવા લાગી ધારાનગરીના જૈન સઘે પણ તેમનો આ કિર્તિનાદ સાભળ્યો તેમને ઇચ્છા થઇ કે શોભનાચાર્ય અત્રે પધારે તો સારૂં તેમને વિનતિ કરવાને માટે સઘના શેઠીઆને તેની પાસે મોકલ્યા. શોભનાચાર્ય ગુરૂ આજ્ઞા લઇ ધીમે ધીમે ત્યા આવ્યા. શોભન મુનિની અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિથી ધારા

---

[1] જૈન સમાજમા આના માટે એક દતકથા ચાલે છે પરતુ મને તેમા વજુદ નહિ લાગવાથી મે સ્થાન નથી આપ્યુ. કેટલાએક લોકો તેને મહત્ત્વની ગણે છે પરતુ કદાચ આમ પણ બન્યુ હોય કે એક વાતના બીજી વાતનો સંયોગ થઇ ગયો હોય કે જેથી વાચકો કે લેખકો માન ન પાડે.

નગરીની પ્રજામા નવચેતન આવ્યું. એક વખતે તેમના શિષ્યો શ્રી ધનપાલને ત્યાં વહોરવા ગયા. (ધનપાલને લાંબે વખતે દ્વેષ ઓછો થઇ ગયો હતો તેથી જ તેમના ભાઇ જૈનમુનિ ત્યાં આવી શકયા હતા) ધનપાલ નહાતો હતો. ઘરમા તેની ઓએ દહીં લાવી વહોરાવવા માંડયું ત્યારે તેમણે પુછયું. કેટલા દિવસનું છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે ત્રણ દિવસનું દહીં છે. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સાધુને તે લેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમા જીવ પડી જાય છે. ધનપાલ આ સાંભળી કાંઇક આશ્ચર્ય પામ્યો અને કાંઇક મશ્કરી જેવું લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે આપ શા ઉપરથી એમ કહો છો? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમને પ્રત્યક્ષ દેખાડીએ પછી વધો નથીને' તેમણે અળતાનો રંગ મંગાવી દહીંમા નાખ્યો કે જેથી અંદર રહેલા જીવો પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યા. ધનપાલે આશ્ચર્ય સાથે પોતાની નમ્ર કસુરી મુનીઓને ભક્તિથી પુછયું કે આપના ગુરુ કોણ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમારા ગુરુ શ્રી શોભનાચાર્ય છે. બીજે દિવસે ધનપાલ તેમની પાસે આવ્યો શોભનાચાર્યને જોઇ ભ્રાતૃપ્રેમ એકદમ ઉભરી આવ્યો અને એકદમ ઉઠી તેને પ્રેમથી ભેટયા. ધનપાલની આંખમા હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. પોતાની ભુલ માટે માફી માગી. ઉદાર દીલના શોભનાચાર્યે તેને માફી આપી. પછી બન્ને ભાઇએ ખુબ ધર્મચર્ચા કરી. અંતે ધનપાળે પોતાના ભાઇનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે ભાઇ તેં તારૂં સુધાર્યું. આવો પવિત્ર સત્ય સનાતન ધર્મ અંગીકાર કરી તારા જીવનને સાર્થક કર્યું અને આપણા કુળને તેં તાર્યું. ધનપાળને શોભનાચાર્ય ઉપર અનન્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. ધીમે ધીમે તેણે જૈન સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ તેમની પાસે શરૂ કર્યો. તેણે સંસર્ગથી શ્રી મહેન્દ્ર સૂરી પાસે જૈન ગાર્હસ્થ્ય દીક્ષા અંગીકાર કરી. ધનપાળના આમ એકાએક ધર્મપરિવર્તનથી વૈદિક ધર્મમા સુરત ભોજને કાંઇક આઘાત થયું અને વારંવાર ધનપાળ સાથે જૈન ધર્મ વિરો વાદવિવાદ કરતા. પરંતુ જૈન દર્શનમાં નિષ્ણાત પામેલા ધનપાળની યુક્તિઓ સાંભળી મહારાજા ભોજને કાંઇક નમતું આપવું પડતું—અરકે નિરુત્તર થતો. વખતના વહેવા સાથે રાજાનો આગ્રહ કાંઇક મંદ થયો. તે જૈન સાહિત્ય ઉપર સદ્‌ભાવ ધરાવવા લાગ્યો. ધનપાલ પણ પોતાના ગુરુ શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પાસે અભ્યાસ કરી જૈન દર્શનનો પારંગત થયો. ભોજરાજા પણ સ્વયં પંડિત અને તત્વજ્ઞ હોવાથી સ્વધર્મ—વૈદિક ધર્મમાં નિષ્ણાત હતો. જૈન ધર્મના વિશેષ પરિચયના અભાવે જૈનના સ્યાદ્‌વાદથી તે અજાણ્યો હતો. હવે તેને તે જાણવાની રુચિ થઇ અને કવિએ તે ઇચ્છા પુરી પણ કરી છે. (કવિએ તેની ઇચ્છાથી પ્રેરાઇને જ તિલકમંજરીની અદ્‌ભુત કથા રચી હતી) હવે આપણે તેમની કૃતિ તરફ વળીએ. કવિએ પોતાની પછવાડે અસાધારણ મૌલીકતાવાળાં ત્રણ રત્નો મુકયાં છે જે આઠ આઠ શતાબ્દિઓ થઇ ગઇ છે છતાં હજી નવવસંત ભાવે શોભી રહેલ છે. તેમા તિલકમંજરી, ઋષભપંચાશિકા અને પાઇયલચ્છીનામમાલા (કોશ, આ કોશ પ્રાકૃત છે). શોભનસ્તુતિ ઉપર ટીકા પણ તેમણે રચી છે. તે બધામાં તિલકમંજરી એક અદ્‌ભુત ગદ્યમય મહાકાવ્ય છે. તેમાં કવિનું અસાધારણ પાંડિત્ય સ્થળે સ્થળે પ્રકાશી રહેલ છે. તિલકમંજરીની રચના બાણની કાદંબરી જેવી વિસ્તૃત આખ્યાયિકાના રૂપમાં બનેલી છે. પાત્ર અને વસ્તુ કવિએ કલ્પેલાં હોવાથી તે સંસ્કૃત સાહિત્યનું અદ્‌ભુત પુસ્તક કહી શકાય. સુબંધુની વાસવદત્તા, દંડિનું દશકુમાર, વિક્રમની નલકથા અને બાણની કાદંબરીમા ઘણો ફેર છે. ગુલાબના કંટક સમાન કાદંબરીનાં લાંબાં વાકયો રસપ્રવાહમા આઘાત પહોંચાડે છે, ત્યારે ધનપાલની તિલકમંજરી કાવ્યમધુ લોલુપ રસિક ભ્રમરોના ચિત્તવિનોદ

માટે ઋતુના પુષ્પોથી સુગંધિત અને નવ વા રસથી પૂરિત કમનીય કાવ્ય છે[૧] સાથે વચ્ચે વચ્ચે ઉપયોગી શ્લોકો આપી તેની રોનકમા ઓર વધારો કર્યો છે

આ કવિને માટે પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે કે **रसान् नव पराकोटि प्रापिता कविचक्रिणा** આમા સહૃદય વાંચકોને અતિશયોક્તિનો લેશ પણ માલુમ નથી પડતો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રખર વિદ્વાન પણ ધનપાળની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી તેનું ગૌરવ-મહત્તા બતાવી ગયા છે આવી રીતે કાવ્યાલંકાર આદિ ગ્રંથોમા ગદ્ય કાવ્યોના ગ્રન્થોના નામ આપતા પ્રથમ નામ ધનપાલની તિલકમંજરીનું છે ધનપાળની તિલકમંજરી જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યસાગરમા એવું અદ્ભુત રત્ન છે કે જેની કીર્તિને અન્ય સંપ્રદાયના દિગંબર જેવા આગ્રહી સમાજના વિદ્વાનો પણ નમસ્કાર કરે છે અને તેની આવી અનન્ય કીર્તિ-અસાધારણ કીર્તિ જોઇ તેના ઉપર મુગ્ધ થઇ પોતાના સામાજિકોને લાભ આપવા પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કરી તિલકમંજરી સાર પુસ્તક રચી (શ્વેતાંબરોમા પણ દિગંબરોનો તિલકમંજરી સાર જોઇ તિલકમંજરી સાર ગ્રંથ રચવામા આવ્યો છે, સ્પર્ધાથી પણ એક રીતે સાહિત્ય તો વધ્યું જ) કર્તાના વિષયમા પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી છે પ્રબંધચિંતામણીકાર કહે છે કે —

वचनं श्री धनपालस्य चंदनं मलयस्य च
सरसा हृदि विन्यस्य को भून्नामनिर्वृतिः ॥

---

૧ તિલકમંજરીની ઉત્પત્તિ માટે જૈન સમાજમા એક દંતકથા પ્રચલિત છે અને તે બહુ રસિક હોવાથી તેને અહીં ટાંકવાની લાલસા હુ રોકી શકતો નથી. આના સંબંધમા જૈન ઇતિહાસ લેખકો જણાવે છે કે-ભોજરાજાએ કેટલા દિવસ સુધી ધનપાલકવિને અનુપસ્થિત જોઇ એક દિવસ તેનું કારણ પુછતા કવિએ જણાવ્યુ કે હુ આજ કાલ એક તિલકમંજરી નામની અસાધારણ કથા રચુ છુ (આ ઠેકાણે सम्यक्त्व सप्ततिका ના લેખકે બરતરાજકથાનું તથા ઉપદેશપ્રાસાદમા युगादिचरित्र નું નામ આપેલું છે) તે કાર્યની અંદર વ્યગ્ર મનવાળો હોવાથી નિયમિત સમયે આપની સભામા હાજર થઇ શકતો નથી. રાજાએ વાત સાંભળી પોતાને તે કથા સંભળાવવા કવિને આગ્રહ કર્યો. કવીશ્વરની વિનંતિથી રાજા નિરંતર પાછલી રાત્રીએ તે કથા સાંભળતો (તે સમય બહુ રમણીય હોવાથીજ રાજા તેમ કરતો, નહિ કે રાજકાર્યના અભાવને લીધે એમ સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકાકાર કહે છે) કથા સાંભળતી વખતે રાજા કથાના પુસ્તક નીચે સુવર્ણ પાત્ર એવા આશયથી રાખતો કે રખેને કથામૃત વહી ન જાય. સંપૂર્ણ કથા સાંભળ્યા પછી રાજા અતિ આનંદિત થયો કથાની સર્વોત્કૃષ્ટતાએ રાજાનું મન બહુ આકર્ષ્યું આ કથાની સાથે મારૂં નામ અંકિત થાય તો આચંદ્રદિવાકરૌ મારો યશ આર્યાવર્તની પવિત્ર ભૂમિપર અખંડિત રહે એવી અસદ્ અભિલાષાને વશ થઇ રાજા કવિને કહેવા લાગ્યા કે કથાના નાયકને સ્થાને મારૂં નામ, અયોધ્યા નગરીને ઠેકાણે અવંતીનું નામ, એને વધાવનાર તીર્થને ઠેકાણે મહાકાલનું નામ રાખવું જો તો બહુ માન, ધન, અને ઇચ્છિત વરપ્રદાન કરૂં રાજાની

મહા કવિ શોભનાચાર્ય

જેમ ધનપાલ અસાધારણ કવિ હતા તેમ તેના નાનાભાઇ શોભનાચાર્ય પણ અસાધારણ કવિ હતા. તેઓશ્રી કૃત શોભનસ્તુતિ વિદ્યમાન છે. તે સ્તુતિ બહુ કઠણ છે. જો કદી તેની ટીકા યા ટીપણ ન હોય તો તેનો અર્થ કરતાં વિદ્વાનોને લગાર વિચાર કરાવે તેવી છે. તેમા તેમણે એક અદ્ભુત ખુબી કરી છે. દરેક શ્લોકનું બીજું અને ચોથું પદ સમાન છે. છતાં અર્થમાં અસાધારણ નવીનતા છે આપણે તેને માટે થોડા છુટા છુટા શ્લોકો જોઇશું તો અસ્થાને નહિ કહેવાય.

भव्यां भोजविबोधनैक तरणे विस्तारि कर्मावली
रंभा सामज नाभिनंदन महा-नष्टा पदा भासुरै ।
भक्त्या वंदित पादपद्म विदुषां संपादय प्रोज्झिताम्
रंभासामजनाभिनंदन महानष्टा पदा भासुरै ॥

અર્થઃ—

ભવ્યાત્મારૂપી કમલોને વિકાસ પમાડવામા સૂર્ય સમાન અને વિસ્તાર પામેલી કર્મની પંક્તિરૂપી કેળને માટે તો હસ્તિ સરખા (હસ્તિને કેળ ભાગતા જેટલી વાર લાગે તેટલી વારમાં કર્મના વિસ્તારને તેમણે હણ્યા–હઠાવ્યાં છે) અને મોટી નાશ પામી ગઇ છે આપત્તિ–દુઃખ જેને અને કાન્તિના સમૂહવડે કરીને શોભતા, દેવોવડે કરીને પુજાયેલા છે ચરણકમળ જેના, એવા અને પ્રકર્ષ રીતે તજ્યા છે સાવદ્ય આરંભ (સાવદ્ય એટલે પાપ સહિત

આ અનુચિત પ્રાર્થના સાંભળી કવીશ્વર બોલ્યો કે શ્રોત્રીઓના હાથમાં રહેલો અને પવિત્રજળથી ભરેલો પૂર્ણ કુંભ જેમ મદ્યના એક બિંદુથી અપવિત્ર થઇ જાય છે તેમ ઉપર્યુક્ત નામોના પરિવર્તનથી સંપૂર્ણ કથાનું પાવિત્ર્ય નષ્ટ થઇ જાય છે અને તેના પાતકથી કુલ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. ગાની રાજાએ આ ઉત્તર સાભળી ક્રુદ્ધ થઇ પાસે પડેલી ભડભડતી અંગારાની સગડીમાં મુર્ખતાને વશ થઇ તે પુસ્તક બાળી નાખ્યું. રાજાના એ દુષ્ટ કૃત્યથી કવીશ્વર બહુ ખિન્ન થયો. પોતાને સ્થાને આવી નિશ્વાસ નાખતો એક જુના ખાટલામાં બેઠો. કવિને સાક્ષાત સરસ્વતી સરખી એક નવ વરસની તિલકમંજરી સુંદર બાળા હતી, તેણે પોતાને પિતાને કાર્યશૂન્ય, ખિન્નમનસ્ક જોઇ તેનું કારણ પુછ્યું. પુત્રીના અત્યાગ્રહને વશ થઇ કવિએ કથાના વિષયમા બનેલો સમગ્ર વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. સાંભળીને તે બાળા બોલી કે પિતાજી આપ ખેદ ન કરો. આપ સ્નાન પૂજન અને ભોજન કરી લ્યો મને તે કથા સંપૂર્ણ યાદ છે, તેથી હું આપને તે બધી ઉતરાવીશ. કવિ એ સાભળી હર્ષિત થયો અને પોતાનો નિત્ય નિયમ કરી પુત્રીના મુખકમળથી આખી કથા લખી; અને પોતાની પુત્રીનું નામ ચિરસ્મરણીય કરવાને માટે તેનું નામ તિલકમંજરી રાખ્યું. આ વૃત્તાંત સમ્યકત્વ સપ્તતિકામાં આપેલું છે.

જો કે પ્રભાવકચરિત્રમા આ કથા થોડા ફેરફાર સાથે ઉપલબ્ધ છે પરંતુ લંબાણના ભયથી તેને હું સ્થાન આપવું ઉચિત ધારતો નથી (આત્માનંદ, પુ ૧૭. અં. સાથ. પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯.).

તજ્યા છે વ્યાપાર જેમણે) અને નથી રોગ જેમને એવા અને મનુષ્યોને આનંદ આપનાર એવા હે નાભિરાજાના પુત્ર (આદિનાથ) પંક્તિને ઉત્સવ-આનંદ આપ.

આ શ્લોકમા નાભિરાજાના પુત્રનો સૂર્યની સાથે સમાન ભાવ કવિએ બતાવ્યો છે હજી આગળ એક શ્લોકમા જૈન આગમ-સૂત્રનું વર્ણન કરતા કવિવર્ય લખે છે કે—

> श्रान्तिच्छिद् जिनपरागममाश्रयार्य-
> मारामभानमलघ तमसगमानाम् ।
> धामाग्रीमम् भयसरित् पतिगसेतुमसी-
> मारामभानमलघ तमसगमानाम् ॥

અર્થ —

શ્રમ-થાકને છેદનારુ અને સાધુઓના આશ્રય માટે તો સુદર બગીચા સરખુ (ગૃહસ્થો તો બાગ બગિચામા નિરંતર રહી ઇહ લોક સબંધી આનંદ ભોગવે છે પરતુ ત્યાગી સાધુઓ કે જેઓને માટે આ બાગ બગિચા નકામા છે તેમને માટે જૈન આગમો એક સુદર બગિચા સરખા આનંદદાયક છે તેમાથી સાધુપણાને યોગ્ય જીવનના મનોહર સૂત્રો રૂપી સુગંધ સ્થળે સ્થળે બહેકી રહેલી-શોભી રહેલી છે) અને મોટા મોટા આલાના (પેરીગ્રાફ) ના સ્થાન સરખુ અને આ ભવસાગર ઉતરવાને માટે પુલ સરખુ અને નાશ કર્યા છે કામ, રોગ, અહંકાર, પાપ, અને અજ્ઞાન જેણે એવા આગમને હે મનુષ્યો તમે નમસ્કાર કરો.

આવી રીતે એક દેવીનું સુદર વર્ણન કરતા કવિવર્ય લખે છે કે—

સૂર્યનુ પ્રતિસ્પર્ધી અને (સૂર્ય કરતા પણ રત્નની કાન્તિ વધારે છે એમ કવિનો આશય છે) પાણિદાર રત્ન અને કાન્તિવડે અસ્ત કર્યો છે સૂર્યને જેણે એવી નવીન તરવાર-ખડગને ધારણ કરતી અને હાથીઓનો શત્રુ-સિંહ તેના ઉપર બેઠેલી અને રણ-યુદ્ધ ક્ષેત્રના શબ્દથી ક્ષય પામેલી-ત્રાસ પામેલી શત્રુની પંક્તિને-સમૂહને નાશ કરતી એવી મહા માનસી દેવી (મનુષ્યોને) ઇચ્છિત આપ

આવી રીતે કવિએ ચોવીસ ભગવાનની સ્તુતિમા ૯૬ શ્લોકો બનાવ્યા છે અને દરેક શ્લોકોમા નવીન અર્થો અલંકારો અને રસો સ્થળે સ્થળે મુક્યા છે કહે છે કે કવિવરે આ સ્તુતિ ગોચરી-મધુકરી જતા આવતાજ બનાવી હતી આ ઉપરથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે કવિમા કેવી અસાધારણ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ હશે!

ગુજરાતી મહાકવિ શ્રી વીરવિજયજી

કવિવર્ય શ્રી વીરવિજયજી જૈન સમાજમાં એક મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ મહા કવિથી આબાલવૃદ્ધ ભાગ્યેજ કોઇ અજાણ્યું હશે. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં પૂજાઓ, સ્તવનો, ચોઢાળીયાં, રાસા આદી ગ્રંથો બનાવી પોતાનું નામ અમર કરેલ છે. ગુજરાતી ભાષાની પૂજામાં અસાધારણ ઝમક ભાવો અને જુદા જુદા રસો તેમણે યોજ્યા છે. તેમની પૂજાઓ જૈન દર્શનનો ગ્નાતા એક બાળક પણ સહેલાઇથી–સરલતાથી ગાઇ શકે છે, સમજી શકે છે. તેમને જૈન સમાજમા અંતિમ કવિ કહીએ તો પણ કાંઇ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી.

તેમનું જન્મ સ્થળ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ છે. તેઓ જાતે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. પિતાનું નામ જગતેશ્વર અને માતાનું નામ વીજકોરબાઇ હતું. તેમનો જન્મ ૧૮૨૯ મા વિજયા દશમીને દિન થયો હતો. તેમનું નામ કેશવરામ હતું. તેમને એક બ્હેન હતી. તેમનું નામ ગંગા હતું. કેશવરામનું ૧૮ વર્ષની ઉમરે દેહગામનાં રળીયાત બાઇ સાથે લગ્ન થયું હતું. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં તેમના પિતા મરણ પામ્યા. પિતાના મરણ પછી કોઇ કારણસર તેમને તેમની માતા સાથે કજીયો થયો; પોતે રીસાઇ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. માતા તેમને શોધવાને માટે નીકળી પરંતુ પુત્રનો પતો ન લાગ્યો. પુત્રપ્રેમી માતાને બહુ આઘાત લાગ્યો અને પુત્રના શોકથી અંતે મૃત્યુ પામી. માતાનું મરણ અને ભાઇનો વિયોગ આ માઠા સમાચાર સાંભળી તેમની બ્હેન ગંગા પણ મૃત્યુ પામી.

આ બાજુ કેશવરામ ત્યાંથી નીકળી જૈનોના પવિત્ર અને સૌરાષ્ટ્રના શિરતાજ શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ગયા અને ત્યાં જૈન મુનિશ્રી શુભવિજયજીના સમાગમમાં આવ્યા (ધોલેરા નજીક ભીમનાથ ગામમાં મળ્યા એમ પણ છે.) પાલીતાણે તેમની તબીયત લથડી અને ગુરુકૃપાથી શાંતી વળી તેથી તેમને તે ગુરુ (શ્રી શુભવિજયજી) ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા બેઠી. પછી ગુરુ સાથે ત્યાંથી વિહાર કરી ખંભાત તરફ નીકળ્યા. રસ્તામાં કેશવરામની ઇચ્છા દીક્ષા લેવાની થઇ. તેના ખુબ આગ્રહથી પ્રેરાઇ શ્રી શુભવિજયજીએ વીર સં. ૧૮૪૮ માં ખંભાત પાસેના કોઇ ગામડામાં દીક્ષા આપી. આ વાતની ખબર ખંભાતમાં શ્રાવકને પડી. તેઓ ત્યાં સામા આવ્યા અને ગુરુને બહુ ઠાઠમાઠથી પ્રવેશ કરાવ્યો.

શુભવિજયજીને શિષ્યને ભણાવવાની બહુ કાળજી હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે દીક્ષા આપ્યા પછી તુરતજ ખંભાતમાં પાંચ વરસ સુધી તેમને ભણાવવાને ત્યાં રહ્યા અને શીષ્યને ખુબ કાળજી પૂર્વક ભણાવી પોતાના અમુલ્ય ગ્નાનનો વારસો શીષ્યને આપ્યો (આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગળના સાધુઓ પોતાના શીષ્યોને પોતાના હાથેજ પઠન પાઠન કરાવતા હતા. અત્યારે આ પ્રવૃત્તિમાં ઘણીજ મંદતા આવી ગઇ છે. જો કે ક્યાંક ક્યાંક આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. પરંતુ પૂર્વની પ્રવૃત્તિ તો અત્યારે શિથિલ છે એમ કહ્યા સિવાય તો નહી ચાલે.)

ગુરુએ યોગ્યતા જોઇ શ્રીવીરવિજયજીને અમદાવાદમાં પન્યાસપદ—પંડિતપદ આપ્યું, અને ત્યાર પછી એટલે સં. ૧૮૬૭માં ફાગણ વદી ૨ ના દિવસે વીરવિજયજીના ગુરુ શ્રી શુભ-

વિજયજી સ્વર્ગે સીધાવ્યા વીરવિજયજીને ગુરુનો આ વિયોગ બહુ આકરો લાગ્યો તેમને પોતાના ગુરુપર બહુ પ્રેમ હતો ગુરુએ તેમને સંસારસાગરમાંથી તાર્યા–બચાવ્યા અને વળી ઉંચી વિદ્યા આપી તેમને જ્ઞાની બનાવ્યા હતા. શીષ્યે ગુરુની ભક્તિ કરી ઋણ પતાવવા કાંઇક પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતપોતાના ગુરુની સ્તુતિ કરતા "શુભવેલી" મા કહ્યુ છે કે (આ શુભવેની પોતાના ગુરુની હૈયાતીમા સં ૧૮૬૦મા લખી હતી–

> એ ગુરના ગુણ જલનિધિ, મુજ મતીએ ન કહાય
> ગુણનિધિ જલનિધિ જલ ભર્યો, ગાગરીએ ન અપાય.

આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પોતાના ગુરુના ગુણ ઉપર તેમને કેટલા અનહદ પ્રેમ–ભક્તિ હતા તેમણે દીક્ષા લીધા પછી તરત જ એટલે પાચ વરસ પછી પોતાની કવિત્વ શક્તી ખીલવવા માંડી અને તેના પ્રથમ સુગંધી પુષ્પ તરીકે ગોડી પાર્શ્વનાથના ઢાળીયા સં ૧૮૫૩ મા બનાવ્યા ત્યાર પછી સં ૧૮૫૭ મા સુરસુદરી રાસ અને પરમ કારુણિક શ્રી મહાવીર દેવની પાત્રીસ પ્રકારની વાણીના ગુણનું વર્ણન લખ્યુ છે

તેમની ઉપદેશક શક્તિ બહુ આકર્ષક હતી તેમનો ઉપદેશ સાભળવા મનુષ્યોની મેદની એટલી ભેગી થતી કે પોતે જ્યા હોય ત્યા ઉપાશ્રય મનુષ્યોથી ચીકાર ભરાયેલો રહેતો. તેઓ જેમ સારા ઉપદેશક હતા તેમ નીડર પણ હતા તેમણે ઢુંઢકો અને શિથિલ યતીઓનું જોર તોડવા પોતાના ઉપદેશસાગરનો પ્રવાહ વાળ્યો હતો તે વખતના ઘણા શિથિલ યતીઓ અને ઢુંઢકો તેમના આ સુંદર કાર્યથી બહુ નારાજ રહેતા. તેમણે પંડિતજી વીરવિજયજીને હેરાન કરવામા કાંઇ મણા નથી રાખી તેમણે વીરવિજયજીને કોર્ટે પણ ચડાવેલા, પરંતુ આપણો સનાતન સિદ્ધાંત—सत्यमेव जयते પ્રમાણે તેમનો કોઇથી પરાભવ નથી થયો ન્યાયાધીશો પણ તેમના ત્યાગ તપસ્યા ઉચ્ચ ચારિત્ર અને અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિ જોઇ તેમના પર મુગ્ધ થતા અને તેમને માનભેર નમસ્કાર વંદન કરી રજા આપતા.

તેઓને જૈનોના પરમપવિત્ર સૂત્રોનું જ્ઞાન બહુ ઉંચુ હતું તેનો પ્રજાને લાભ આપવા સ્થળે સ્થળે સૂત્રોના પાઠો સ્તવનો સઝ્ઝાયો–સ્વાધ્યાય રાસ તથા પૂજામા મુક્યા છે તેને માટે તેમનો એક દુહો હુ ટાંકુ છુ.

> ઉતરાધ્યયને સ્થીતી લગો, અંતર મૂર્ત કહાય,
> પન્નવણામા બારતે, શાતા બંધ સંપ્રાય ॥ ૧ ॥
> સાત વેદની બંધનું કાખુ પ્રભુ પુર ધુપ,
> મીચ્છત દુર્ગંધ દૂર ટળે, પ્રગટે આતમસ્વરૂપ, ॥ ૨ ॥
>
> (વિવિધ પૂજાસંગ્રહ પૃષ્ટ ૧૬૭)

આ દુહામા જૈનોના બે સૂત્રો (ઉતરાધ્યયન અને પન્નવણા) ના ભાગ છે આવી રીતે ઘણેજ સ્થળે તેમણે સૂત્રોના પાઠ આપ્યા છે

શ્રી વી વિજયજીના ગ્રંથો જોવાથી તેમની અસાધારણ વિદ્વત્તા 'અને કવિત્વશક્તિ વાચકોને ખ્યાલ આપે છે એમની કૃતિઓ ઘણે સ્થળે બહુ ઉંચુ સ્થાન ભોગવે છે ગમે

તે જૈન મંદિરમા જ્યારે પૂજા ભણાવવી હોય ત્યારે પ્રથમ તેમની પૂજાઓ ભણાવવાનું સૂચવવામાં આવે એ જ તે પૂજાઓનું ગૌરવ બતાવવાને બસ છે. તેમની કવિતાઓ બહુ સરસ અને બાળક પણ સહેલાઇથી સમજી શકે તેવી છે. સાથે સાથે કવિએ પોતાનું પાડિત્ય દેખાડવા કેટલાક સ્થળે ગહન અર્થો પણ મુકયા છે. ભલભલા પંડીત પણ તેનો અર્થ કરતાં મસ્તક નમાવ્યા સીવાય નહી રહે. તેમણે જૈન સાહિત્યોદ્યાન પોતાના નીર્મલ આત્મોદ્ગાર રૂપી નીર્મલ જલથી–અમૃતથી સીંચી ષડ્ ઋતુના નવનવા વિકસિત પુષ્પોથી સુગંધિત બનાવ્યું છે અને તે સાહિત્યોદ્યાનના મધુકરના સુંદર ગણગણાટનો રણકાર હજી સુધી સુંદર રીતે ગણગણી રહ્યા છે. જૈન ગુજરાતી સાહિત્યના આ મનુનું સ્થાન જૈન ઇતિહાસમાં ધ્રુવના તારાની પેઠે જ્વલંત ભાવે પ્રકાશશે–પ્રકાશી રહેશે.

તેમની અદભુત કવિત્વશક્તિના થોડા દાખલા ટાકીશ તો તે અસ્થાને નહીં કહેવાય.

રૂડો માસ વસંત ફળી વનરાજીરે,
રાયણને સહકારવાલા કેતકી જાયને માલતીરે,
ભ્રમર કરે ઝંકાર વાલા, કોયલ મદભર ટહુકતીરે,
બેહી આંબાડાળ વાલા, હંસ યુગલ જળ ઝીલતારે,
વિમળ સરોવરપાળ વાલા, મંદ પવનની લહેરમાંરે.
માતા, સુપન નિહાળ વાલા,
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૫૩૦

જીવહિંસાના પચ્ચખ્ખાંણ, થુલથી કરીયેરે,
દુવિહતિવિહેણં પાઠ, સદા અનુસરિયેરે
વાસિ બોળો વિદલનિશિ ભક્ષ, હિંસા ટાળું રે,
સવા વિશ્વા કેરી જીવ, ધ્યાનિત્ય પાળુંરે.
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૧૦૪

બીજું વ્રત ધરી જુઠ ન બોલું, પણ અતિમારે ડર્યો રે,
વસુરાજા આંસન સેં પડીયો, નરકાવાસ જયો રે.
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૧૦૫

શ્રી શુભવિજય સુગુરુ નમી, માતપિતા સમજેહ,
બાળપણ બતલાવિયો, આગમનિધિ ગુણગેહ
ગુરૂ દીવો ગુરૂ દેવતા, ગુરૂથી લહિયે નાણ,
નાણ થકી જગ જાણીયે, મોહનીના અહિઠાણ.
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૧૭૪

કરપી ભુંડા સંસારમારે, જેમ કપિલા નાર,
દાન ન દીધું મુનિરાજનેરે શ્રેણીકને દરબાર. ક૦ ૧.
... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ, ૨૨૧

મન મંદિર આવોરે, કહું એક વાતલડી,
અજ્ઞાની સંગેરે રમીયો રાતલડી, મન૦ ૧

વ્યાપાર કરે વારે, દેવા વિદેશ ચલે,
પુગ્સેના હેવારે, કોઠી ન એક મળે મન૦ ૨
વિ વિ પુ સ પૃ ૨૨૨
અખિયન મે અવિકાર, જીણંદ તેરી અખિયનમે અવિકારા,
નગ દોષ ૫ માપુ નિપાયા સસારી સવિકાર. જી૦
ચાત રુચિ પરમાણુ નિપાયા, તુજ મુદ્ર મનોહારા જી૦ ૧
વિ. વિ પુ સ પૃ ૨૨૭
વાહન વગાન નિવાસ, સકીર્ણ થયુ આકાશ,
કેઇ બોલે કરતા તાડા, સાકડા બાઇ પર્વના દહાડા પ્રભુ૦ ૫
વિ વિ. પુ સ પૃ ૫૬
થયો કમ. ભરી મેઘ માળી, આવ્યો વિભ ો નિહાળી,
ઉપસર્ગ કર્યા બહુ જાતિ, નિશ્ચલ દીઠી જીન છાતીરે, મન૦ ૫
ગગને જળ ભરી વાદળીયો વરસે ગાજે વીજળીયો,
પ્રભુનાસા ઉપર જળજાવે, ધરણેન્દ્ર પ્રિયા સહ આવેરે મન૦ ૬
વિ વિ પુ સ પૃ ૬૨
શ્રી વીરવિજયજી કૃત દ્વાદશવ્રત પૂજા પૃ ૬૨

મુબઇના દાનવીર શેઠ મોતીશાહે સત્રુંજય ઉપર અગળક ધન ખર્ચી પોતાના નામની એક ભવ્ય ટુક[1] (આ ટુક મોતીશાહ શેઠની ટુક તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ છે અને સત્રુંજય ઉપરના મોટા મોટા ગણાના મદીરોમા પણ તેની ગણના થાય છે) બંધાણી ત્યારે અજન સલાકાની શુભ ક્રિયા શ્રી વીરવિજયજીએ કરી હતી (નવી પ્રતિમા-ભગવાનમા જે પ્રભુત્વના ગુણોનું આરોપણ કરવાની ક્રિયા તેને જૈનો અજનસલાકા કહે છે) અને અમદાવાદના શેઠ હઠીસગ તરફથી દિલ્હી દરવાજા બહારની વાડીમા ભવ્ય મદીર બધાવ્યુ ત્યારે પણ તેમણે અજનસલાકાની શુભ ક્રિયા કરી હતી (આ બહારની વાડી હઠીસગની વાડી તરીકે અમદાવાદમા પ્રસિદ્ધ છે અને તેમા બધાવેલ ભવ્ય મદીરના શિખરનો ઉજ્વલ સુવર્ણ કલશમા તેના કર્તાનો સુ યશ પ્રસારી રહ્યો છે આ બન્ને શેઠના નામ અને ભવ્ય કામ અમર કરવા પડિત શ્રી વીરવિજયજીએ તેના ઢાળીયા બનાવ્યા છે તે ઢાળીયા જૈન સમાજમા અત્યારે પણ બહુ હોંસથી ગવાય છે

વિ. સ ૧૯૦૫ અમદાવાદના નગર શેઠ પ્રેમાભાઇ હેમાભાઇએ સત્રુંજયનો મહાન સઘ કાઢ્યો હતો અને તેના કવિશ્રી વીરવિજયજી પણ સાથે હતા કવિશ્રીએ આ સંઘનું વર્ણન બહુ સુદર બાનીમા રચી તેનું નામ પણ અમર કર્યું છે આ મહા કવિએ કદી કોઇના ખોટા કવન નથી કર્યા, તેમ કોઇની ખુશામત સરખી પણ નથી કરી. તેમણે માત્ર પ્રભુભક્તિ, ધાર્મિક કાર્યો અને આગળના મહા પુરુષ સાધુસંતો અને ભૂતપૂર્વ થઈ ગયેલા જૈન રાજાઓ અને રાજર્ષિઓના યથાયોગ્ય રીતે સુદર વર્ણન કર્યા છે તેમના ગ્રંથોમા ભક્તિરસ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે

---

[1] ટુકો ટુકો અર્થ એટલો થાય છે કે એકજ સ્થાને ઝાઝા મદીરોનો સમૂહ

૫ જૈન દાનવીરો

(લેખક-આચાર્યશ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ ભવડશાહ.

આ જૈન દાનવીર ગૃહસ્થ વિક્રમની પ્રથમ સદીમા વિદ્યમાન હતો, અત્યારે તેને શતાબ્દિઓ વહી ગયા છતાં આ બહાદુર નરની કીર્તિ જૈન ઇતિહાસમા જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે. જૈન ઇતિહાસકારો-ગ્રંથકારોની ભાવડનાં યશસ્વી કામોની નોંધ તેના યશને ચિરકાલીન બનાવ્યો છે. શત્રુંજયમાહાત્મ્યના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ધનેશ્વરસૂરિએ પોતાના ગ્રંથમા તેના યશોગાન બહુ લંબાણુપૂર્વક કર્યાં છે; અને ત્યાર પછીના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ તે યશસ્વી પુરુષના યશ હર્ષભેર ગાયા છે. જૈન ત્યાગી મુનિવરો કે જેઓએ કદી પણ કોઇનાં ખોટા કથન નથી કર્યાં, તેઓ પણ જ્યારે એક ગૃહસ્થના આટલી હદે ગુણ ગાય એ જ તેની મહત્તા અને ગૌરવને માટે બસ છે.

ભવડના પિતા ભાવડ મૂળ કાંપિલ્યપુરમાં રહેતા હતા. તેઓ પહેલા તો કોટયાધિપતિ શેઠ હતા અને તેમનું નામ કાંપિલ્યપુરમા સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. ભાવડ વેપારમાં બહુ સાહસિક ગૃહસ્થ હતો. તે દેશપરદેશમાં વહાણો ભરી ભરી પોતાનો માલ મોકલતો અને બદલામાં ધન લાવતો. એક વખતે તે સાહસિક વેપારીએ પોતાની સઘળી મિલ્કતનો માલ લઇ વહાણો ભરી પરદેશ મોકલ્યા, પરંતુ તેનું નસીબ વાંકુ હોવાથી રસ્તામાં જ તેનાં વહાણો સમુદ્રદેવને આધીન થયાં. ભવડ જેટલો તવંગર હતો તેટલો જ ગરીબ થઇ ગયો. પરંતુ "ભાગ્યું તોય ભરૂચ" એ હિસાબે તેની ખાનદાની અને તેની પ્રતિષ્ઠા કાંઇ ઓછા નહોતાં થયાં. પોતે ધીમે ધીમે વેપાર કરવા લાગ્યો અને બાકીનો સમય ધર્મકાર્યમાં કાઢવા લાગ્યો. એક વખતે એક સાધુ તેને ત્યાં "ગૌચરી" આવ્યા અને તેનું ભાગ્ય ચડતું જોઇ મુનિવરે તેને કહ્યું કે-મહાનુભવ કાલે તમારે ત્યા કોઇ ઘોડી લઇને આવે તો તમે તે ખરીદી લેજો, અને તેનું યોગ્ય લાલનપાલન કરજો. તમારો ભાગ્યરવિ હવે ઉદય થવાની તૈયારીમાં છે. ભાવડ મુનિવર્યનું આ વચન સાંભળી ખુશી થયો અને આ પરોપકારી મુનિશ્રીનો આભાર માન્યો.

બીજે દિવસે તેને ત્યાં એક વેપારી ઘોડી લઇને આવ્યો. ભાવડે મુનિશ્રીનાં વચન પ્રમાણે મોંમાગ્યા દામ આપી તે ખરીદી લીધી. તેણે તેનું યોગ્ય લાલનપાલન કરી મોટી કરી. તેણે એક વછેરાને જન્મ આપ્યો. ભાગ્યનો જાણે કોઇ અદ્વિતીય રવિ હોય તેમ તેની અદ્દભુત કાન્તિ હતી. આ સિવાય સૂર્યના કિરણો સરખા બીજા વછેરાનો તેએ જન્મ આપ્યો. ભાવડે તે બધા વછેરાને ખુબ ખવડાવી પીવડાવી પુષ્ટ કર્યા. જે પહેલું બચ્ચું હતું તે તો એક અશ્વરત્ન હતું. તે સારા રાજવીને ત્યા શોભે તેવું હતું. આ અશ્વરત્નની કીર્તિ ચોતરફ ફેલાઇ અને ઘણા ઘણા રાજાઓએ તેનાં માગાં કર્યા, પરંતુ તેણે કોઇને તે આપ્યો નહિ. એ વખતે તપન રાજાએ તે ઘોડાની કીર્તિ સાંભળી અને તેનું માગું કર્યુ.

તેણે ત્રણ લાખ દ્રવ્યથી તે ઘેટો ખરીદી લીધો ભાવડનું ભાગ્ય હવે બરાબર ઉદય થવા માંડયુ. તેણે ઘોડીથી થયેલા બીજા બચ્ચા મહારાજા વિક્રમને ભેટ આપ્યા ઉદાર દિલના રાજાએ આના બદલામા તેને મધુમતિ (મહુઆ) આદિ બાર ગામનો રાજા-સુબો નીમ્યો. ભાવડ ગરીબ મટી પહેલા કરતા પણ વધારે સુખી થયો તેણે મધુમતિમા ખુબ ઠાઠથી પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના બાર ગામ સભાળ્યા આગળના વાણીયા કેવા બુદ્ધિકુશળ હતા તેનો આ નમુનો છે જે શેઠીઓ પહેલા પોતાની કલમના બળથી વહીવટ ચલાવતો હતો તેણે હવે પોતાના બુદ્ધિબળથી રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માંડયો. રાજાએ તેને રાજા બનાવ્યો કે તરત જ મારાથી રાજ્ય થશે કે કેમ તેનો વિચાર કર્યા સિવાય એકદમ બાર ગામ સભાળ્યા, અને એક સુનિપુણ રાજાની પેઠે પોતાનો રાજ વહીવટ દીપાવ્યો ભાવડને અહિયા તેની સ્ત્રી ભાવલાથી એક પુત્રરત્ન ઉત્પન્ન થયુ [1] અને તેનું નામ જાવડ (આ ચરિત્રનાયક) પાડ્યું ભાવડે પોતાના પુત્રને યોગ્ય અવસ્થા થયા પછી યોગ્ય કેળવણી આપી તેના ઘેટીના શેઠની પુત્રી સુશિલા સાથે સ્વયવરથી લગ્ન કર્યા

થોડા વખત પછી વૃદ્ધ ભાવડ સ્વર્ગે ગયો અને તેના બહાદુર પુત્રે ગજકારભાર સભાળ્યો. જાવડે પોતાના પિતાની પેઠે ન્યાય અને નીતિથી પ્રજાનું પાલન કર્યું તેણે પોતાની પ્રજાના સુખને માટે વાવ કુવા તળાવ આદિ સગવડો બનાવી પ્રજાના આશિર્વાદ મેળવ્યા

એક વખતે અચાનક મોગલ સૈન્ય ત્યા ચઢી આવ્યુ [2] મોગલ સૈનિકો સાથે જાવડ હાર્યો અને બા શાહ તેને તથા બીજા ઘણા માણસોને પોતાની સાથે લઇ ગયો પરતુ ત્યા ગયા પછી મોગલ બાદશાહ તેની સાથે બહુ ઉદારતાથી વર્ત્યો હોય તેમ જણાય છે કારણ કે તે ત્યા રહીને પણ પોતાના ધર્મની ક્રિયા ખુશીથી કરતો હતો. આને માટે રાસકાર લખે છે કે-

> આ રજ દેશ જેમ આપણા ન્યાતિ વસાવિસ્યે વાસ રે
> તિહાપિણિ ચૈત્ય કરાવિસ્યે, મહારો ધર્મ અભ્યાસરે ૬
>
> આ કા. મ પૃ ૬૬૧

જાવડ જ્યા રહેતો હતો ત્યા વિહાર કરતા જૈન મુનિઓ આવે છે (આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ નિસ્પૃહી મુનીશ્વરો ઉપદેશને માટે મ્લેચ્છ દેશમા પણ ફરતા હશે-હતા)

---

[1] આ પુત્ર કેવો થશે તેને માટે શત્રુજય રાસના કર્તા કહે છે કે-

> સુરજ માસ અમવે કરી, એક પુત્ર દીપાવે તેહરો
> એહનો સુત તિનલોકને કરિસ્યે ઉદ્યોત ગુણ ગેહરો.
>
> આનદકાવ્ય મહોદધિ પૃ ૬૫૬

[2] આ મોગલ બાદશાહનું નામ નથી આપ્યુ પરતુ શત્રુજય રાસના કર્તા તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરે છે-

> દુખમ કાલના મહાત્મથી મુગલ તણા બલ જોર રે
> સમુદ્રના પુર જેમ સહુ ધરા લેગ્યે પ્રાણ જેમ બહુ ઢોર રે
>
> આનદકાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૩-૪ પૃ ૬૬

અને શત્રુંજય માહાત્મ્ય ભાવડને સંભળાવે છે. ભાવડ તેમાં શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધાર કરનાર તરીકે પોતાનું નામ સાંભળી આશ્ચર્ય પામે છે અને ઉત્કંઠાસર પૂછે છે કે એ ભાવડ હું કે કોઇ બીજો. મુનિઓ પોતાના જ્ઞાનથી જોઇ તેને કહે છે કે તે ભાવડ તમે જ છો.

પછી ભાવડે તે મુનિઓના કહેવા પ્રમાણે ચેર જાઇ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ત્યાગ અને તપસ્યા એ આપણા આર્યાવર્તનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. તેના બળથી અને તેની શક્તિથી ગમે તેવા જાલિમને પણ નમાવવો સહેલ છે. આપણા પૂર્વના ઋષિમુનિઓએ ત્યાગ અને તપસ્યાના બળથી ઇંદ્રનાં ઇંદ્રાસન પણ ડોલાવ્યા છે. તો પછી ભાવડે એક માસના ઉપવાસ કર્યા તે તેને કેમ નિષ્ફળ જાય ? તેને દૈવી સહાય મળે તેમા કંઇ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી અને દૈવી સહાય માગી એટલે ચક્રેશ્વરી દેવી ત્યાં સાક્ષાત્ પધાર્યા અને તેને સહાય આપી. ભાવડ દેવીની સહાયતાથી તક્ષશિલાથી આદિનાથ પ્રભુની સુંદર પ્રતિમા લઇ તે સહિત વહાણમાં બેસી મધુમતિ (મહુઆ) આવ્યો.

હવે ભાવડનો ભાગ્યરવિ મધ્યાહ્ન લગભગ આવી પહોચ્યો. પોતે મહુઆ આવ્યો કે થોડા દિવસ પછી તેના પહેલાના માલ ભરીને ગયેલા વહાણો પણ આવ્યા. આ બાજુ જ્યારે કીંમતી ભરેલા વહાણો આવ્યાં ત્યારે બીજી બાજુ બાલબ્રહ્મચારી પ્રખર વિદ્વાન આચાર્યવર્ય શ્રી વ્રજસ્વામી ત્યા પધાર્યા. વહાણ અને આચાર્ય આવ્યાની વધામણી એક સાથે તેની પાસે આવી. તેને વિચાર થયો કે પહેલા આચાર્ય પાસે જાઉં કે વહાણની ખબર કહાડવા જાઉં ? આ સંબંધે ખુદ રાસકાર બહુ સારી રીતે વર્ણન કરે છે તો તેમના શબ્દોમાંજ જણાવું તે વધારે ઉચિત ગણાય.

> બીજે દ્વાદશ વરસને, પ્રાન્તે આવ્યા પોત
> કહિ આનંદ ઉપજાવિસ્યે, કનકધાતુ ભૃત ઓપ ૭
> તીણે ચિત્ત ડોલાવિઓ તે ચિંતિવસ્યો એમ
> પાપકર લક્ષ્મી કિહા, કિહાં મુનિ પૂજ્ય સુપ્રેમ. ૮
>
> ... ...
>
> ચિંતે ભવડ મનમાહિરે, ધરમ તણી કરણી સારીઓ,
> બીજો નહિ છે કોઇ રે
> પહિલી નમિસ્યું વ્રજમુનિને, સુણસુ તેહની વાણીરે;
> તેહના દરસણથી તે આવસ્યે, લખમી પિણિ ખંચાણીરે ચિં ૨
> એહવો ચિંતવી ઉત્તમ નરતે, જંગમ તીરથ આવેરે
> મહા મહોછવ લોક સંઘાતે, વાદિસી ભવડ ભાવેરે. ચિં. ૩

આવી રીતે તે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણી આચાર્યને વંદવા જાય છે અને ત્યારપછી વહાણ ઉતારવા જાય છે.

આચાર્યશ્રીએ તેને શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપ્યો. આચાર્યશ્રીના સચોટ ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી મહાન્ સંઘ કહાડી આચાર્ય સહિત પોતે શત્રુંજય ગયો.

ત્યાં જઈ શત્રુંજય પર્વતને તેણે દુધથી પખાળ્યો-ધોયો અને તે પવિત્ર થયેલા ડુંગર ઉપર પ્રતિમા સહિત ત્યાં ગયો. પરંતુ ત્યાંનો જુનો દેવ કે જે હિંસક થઈ ગયો હતો તેણે તેને નવી પ્રતિમા બેસાડવા ન દીધી અને બબડે દિવસે પધરાવેલી પ્રતિમાને નીચે મુકી આવ્યો. જુના દેવે તેને આ પ્રમાણે એક વાર નહિ પરંતુ ઘણી વાર હેરાન કર્યો એટલે તેણે પોતાના ગુરુ આચાર્યવર્યશ્રી વજ્ર સ્વામીને[1] બધી બીના કહી.

વજ્રસ્વામીએ તે દુષ્ટ દેવને શિક્ષા કરી નવા દેવને સ્થાપ્યો. આને માટે પણ રાસકાર કહે છે કે—

> કેતવેકે અસુરે હો, હૂત દુપાતમા
> અનરથ ઉપ્પાઇ હો, તે અધમાધમા ૧૯
> એશ્વરપદ વર્ણું હો, ભાવ નૂતનમા હે
> થાપું ધમચિત વીરો, ઉધરસ્યે નાહે ૨૦ આ મ મ પૃ ૬૬૮
> વજ્રસ્વામી મંત્રે હો, સ્થભ્યા અસુરસદૂ
> કરિ ન સકે ઉપદ્રવ હો, કરિશે રાવ બહુ ૨૧
>
> પૂરવયક્ષ બિહંતોરો, નાસી સમુદ્ર તટે
> ચંદ્રપ્રભાસક્ષેત્રાતે હો, રહિસ્યે ઇમ વટે ૨૬

આવી રીતે દુષ્ટ દેવને શિક્ષા કરી નવા દેવની સહાયથી નવા ગગનચુંબી ભવ્ય મંદિરમા શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા બેસાડી આ સમયનું વર્ણન પણ રાસકાર બહુ સુંદર રીતે આપે છે પરંતુ વધારાના ભયથી તેને સ્થાન નહિ આપું. હવે પ્રતિષ્ઠા પુરી થયા પછી ધ્વજા ચડાવવાનો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે ખુબ હર્ષથી સારી પેઠે પૈસાનો વ્યય કરી ભવડ અને તેની સ્ત્રી સુશિલા ધ્વજા ચડાવવા શિખર ઉપર ગયા અને ત્યાં પોતાના આત્માને ધન્ય માનતો નીચે પ્રમાણે ભાવના ભાવવા લાગ્યો.

> અદ્ભુત એહ પૂન્ય મે કીધો, વલી કર્મ વસિ પ્રાણી
> આર્તરૌદ્ર ધ્યાનાદિક કરીને કલુષિત આતમ પ્રમાણીરે ૬૭૧

આ પ્રમાણે ભાવના કરતા હર્ષના અતિરેકથી ભવડ અને તેની સ્ત્રીનું હૃદય ફાટી ગયું અને ત્યાં મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો.

> એ સંસાર વાસ મુકીને, શ્રીજીન ધ્યાન સનાથે
> કર્મ ખપાવો જો હું મહારા, સિદ્ધિ થાયે મુજ હાથે રે ૧૦
> ગેહ રોહણી એમ ચિંતવતા આતમ ભાવ વધાવે
> નિકલંક શુભ ધ્યાન ક્ષણિકમાં, થાસ્યે આતમ ભાવે રે ૧૧

---

[1] આ વજ્રસ્વામી બહુ પ્રતિભાસંપન્ન મહાપુરુષ હતા. તેમણે દક્ષિણના તે વખતના પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ રાજાને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો હતો. તેમને તેમની માતાએ ત્રણ વર્ષની નાની ઉમરે તેમના પિતાસાધુને વહોરી દીધા હતા એટલે તેમણે બહુ નાની ઉમરે દીક્ષા લીધી હતી.

ઘણા વરસ આ ઉંખુ પાલી અંત સમય શુભ ભાવે
મરી ઉતરાં ચોથે સુર લોકે, એ જાણુ સુર સુખ પાવે રે ૧૨

શત્રુંજય ઉપર અઢળક દ્રવ્ય વાપરી જેમ પોતાની દાનવીરતા દેખાડી છે તેમ તે વખતે કવિઓને ભાટચારણોને યાચકોને અને ગરીબોને પુષ્કળ દ્રવ્યથી નવાજી પોતાની દાનવીરતા દેખાડવામાં તેણે કચાશ નથી રાખી.

૨ ખેમાદેરાણી.

મહમદ બેગડાના સમયમા એક ભયંકર દુષ્કાલ સમયે એક વર્ષ સુધી દેશને મફ્ત અન્ન પુરૂં પાડી વાણીયાઓની “ શાહ ” પદવી કાયમ રાખનાર હડાલાનો ખેમો શેઠ હતો. તેનો સંબંધ નીચે મુજબ છે.

ગુજરાતમાં પવિત્ર પાવાગઢની તલેટીમાં ચાંપાનેર નગરમાં એક વખતે કેવી જાહોજલાલી હતી તે ઇતિહાસવાચકોથી અજાણ્યું નહિ હોય. મહાન વીજયી મહમદબેગડો[1] ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો માનીતો ઉમરાવ સાદુખાન ચાપાનેરનો સુબો હતો તથા તે જ વખતે ચાંપાનેરનો નામીચો નગરશેઠ ચાંપશી મહેતો હતો. એક વખતે ચાંપાશી શેઠ સમસ્ત મહાજન સાથે રાજ દરબારમાં જતો હતો ત્યારે સાદુલખાનનો રસ્તામાં ભેટો થયો અને પછી બન્ને સાથે સાથે રાજમહેલ તરફ ચાલવા લાગ્યા. તે વખતે બોલવામા ચાલાક બંભા ભાટ બેઠો હતો. તેણે ઉભા થઇ સુમા સામે આવી પોતાના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે ઉમરાવનાં કેટલાક સામાન્ય વખાણ કર્યાં અને પછી મહાજનની સન્મુખ ઉભા રહી હાથ જોડી તેમના પણ કેટલાંક બીરુદ ગાયા. તે મહાજનને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે—

બરદ કહે દકાલ દોહથ્થ, રાયેં બંધ છોડણ સમરથ.
રાયેં થાપના ચારજરૂપ જીવોજીવદયા પ્રતિભૂપ.
કરણિ કુબેર બરદ બહુધાર વડહથ જગડું અવતરિ
બંભે કહી કીરત અત્ય ઘણી તવ તેં શ્રવણે ખાંને સુણી

આવી રીતે કરણીમાં કુબેર સરખા અને જગડુના અવતાર સરખા ઇત્યાદિ વિશેષણો આપ્યા. સાદુલખાને આ વિશેષણો બાદશાહને કહી સંભળાવીને કાન ભંભેર્યા કે—જહાંપના આ ભીખારીની જાત તમારૂં ખાઇને વાણીયાને વખાણે છે. કાચા કાનના શાહે સહેજ પણ આડોઅવળો વિચાર કરવાની તસ્દી લીધા સિવાય જ બંભભાટને પકડી મંગાવવા હુકમ કર્યો, આથી સાદુલખાન ખુશી થયો. પરંતુ ચાપશી શેઠને ચિંતા થઇ કે “ ભૂંડી થઇ— પણ હશે જે થવાનું હતું તે થયું ” થોડી વારમાં તો ત્યાં ભાટ આવ્યો તેને દેખી પાદશાહે પૂછ્યું કે—તમો મારૂં અન્ન ખાઇ બકાલના ખોટાં વખાણ કરો છો તે કેમ ? બટાકબોલા નીડર

[1] કહેવાય છે કે તે ૧૭૦૦૦ ગુર્જરનો ધણી હતો. તેની પાસે ઉત્તમ સવા લાખ ઘોડા, દશ હજાર હાથી, સીત્તેર ખાન અને મહોંતેર ઉમરાવની સાહ્યબી હતી. બીજા ઘણાય રાવરાણા તેની તાબેદારી ઉઠાવતા—તેના કદમમાં શીર ઝુકાવતા હતા.

ભાટે ચોકખો ઉત્તર આપ્યો કે–હે પાદશાહ અમે વાણીયાની સ્તુતિ કરીયે છીએ તે ઠીક કરીએ છીએ. અમે તો માત્ર તેમના વડવાના જે બીરૂદો હતા તે ગાઇયે છીએ કરણીમા કુમેર સરીખા અને દુકાળના દોહથ્થ વિગેરે બીરૂદાવલી તેમના સુવિખ્યાત દાનેશ્વરી વડવા જગડુથી તેમને પ્રાપ્ત થઇ છે કારણ કે સંવત ૧૩૧૫મા દુકાલ પડયો જે પનરોત્તરા તરીકે હજી પણ પ્રખ્યાત છે, તે વખતે ભદ્રેશ્વરના જગડુશાહે રાવરાણા, રંક, જતી, સતી આદિ ઘણા જીવોને બચાવ્યા હતા. હજી પણ કહેવાય છે કે એવો મોટો દુકાળ હજીસુધી કોઇ પડયો નથી અને જગડુ જેવો દાતા કોઇ જન્મ્યો નથી આ શબ્દ સાભળતા પાદશાહને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી અને ક્રોધથી ધુધવાતી આખે તે ભાટ સામે જોઇ રહ્યો બાદશાહે હૃદયમા તે ખીનાનો ડાધ રાખી સભા બરખાસ્ત કરી મહેલનો રસ્તો પકડયો આ તરફ નગર શેઠે ભભને કહ્યુ કે—મોટા સામે વાદ કરવો નહીં તેમા હાર્યા તોય નુકશાની છે અને જીત્યા તોય ગેરલાભ છે

કહે શેઠ કીજે નહીં વડા સરીખુ વાદ—
હારે જીતે રાણુ કુઇ વાત વધે વિખવાદ

, આથી ભાટ બોલ્યો કે —

શેઠ પ્રત્યે શુ કથ્ય કહે એવો અમ આચાર,
બોલ્યુ બોલ ન પાલટુ જો કોપ્યો કીરતાર,

એટલે—કદી પરમેશ્વર કોપે તો પણ બોલેલ બોલ ઉથ્થાપવાનો નથી

કાયર ખડગ ને કૃપણ વચન કાચમકોટ નિધાન
ગ્નાની દાન ભટવચન એ ગજદંત સમાન

આ સાભળી શેઠ ચુપ થઇ ગયો ભાટે વળી કહ્યુ કે–

લોહા રસોઇજીને કન્યજી આ મોલે નહોઇ મુલ,
દાતા નયમ દેતો થકો ન ગણે પાત્ર કુપાત્ર
બોલ્યુ ભાટ ન સસહે મરણ તયણા માત્ર.

આ સાભળી શેઠે કહ્યુ–ફીકર કરશો નહિ રાજા મુખેથી જે માગશે તે આપીશુ આમ કેટલીક મુદત ગયા પછી એક વરસ નરસુ આવ્યુ અને બીલકુલ વરસાદ પડયો નહિ, જેથી અન્ન પાણી વિના લોકો બહુ હેરાન થવા લાગ્યા. પિતા પુત્રને ન જોઇ શકે અને ભાઇ ભાઇને ન જોઇ શકે આ પ્રમાણે પાદશાહે ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોને દુ ખી થતા જોયા, દુર્બલોના દયાર્દ્ર પોકાર સાભળ્યા તથા દીવાન પાસેથી દુકાળની હકીકતના વાકેફગાર થઇ ભભ ભાટને બોલાવ્યો અને કહ્યુ કે–તમો વાણીયાની વડાઇના બીરૂદ ગાતા હતા તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો બેસાડો. જો વાણીયા દરેકને અન્ન આપે તો તેમનું બીરૂદ સાચુ, નહીં તો ગાનાર અને ગવરાવનાર બન્ને ગુન્હેગાર છે ભાટ ત્યાથી ઉઠી શેઠ પાસે આવ્યો અને મહાજન ભેગુ કરી તેમની બીરૂદાવળી બોલવા લાગ્યો.[1]

---

[1] મહાજન અસમે સમો કરે, કરે તે ઉત્તમ કાજ, આગળથકી વાણીયા, સોમે દીઠા આ ૪૯ લીધ દીગે સેવે કરી લાખ કોટ ધન ધીર, વણીક તમો કો અવર નહી ભલ્લુ ભૂપ મગગ ૫૧

બહુ બીરૂદાવલી કહ્યા પછી, વળી પાછો ભાટ બોલ્યો—તમારાં બીરૂદ માટે બાદશાહ સાથે રોડ થઇ છે. બાદશાહ કહે છે કે કાંતો મહાજન અન્નદાન દઇ પોતાનું બીરૂદ ખરૂં કરી બતાવે અથવા તો તે બીરૂદ છોડી દે.

પછી મહાજનની સલાહ લઇને ભાટ બાદશાહ પાસે ગયો અને એક માસની મુદત માગી જણાવ્યું કે કાતો મહાજન મહીનામા અન્નદાન પુરૂં પાડવાના નિશ્ચય ઉપર આવશે અથવા તો પોતાનું બીરૂદ-નુર છોડી દેશે. બાદશાહે તે વાત કબુલ રાખી. હવે શું કરવું તેને માટે સમસ્ત મહાજન ભેગું થયું. (નાના મોટા બધાય મહાજન કહેવાય) મુખ્યમા નગરશેઠ ચાંપશી મહેતા અને તેમના ભાઇ કરમશી, કલ્યાણ, કમલશી, વેમલશી, તેરશી, પ્રતાપ, પદ્મશી[૧].....માણેકચંદ, લાલજી, લક્ષ્મીચંદ આદી મહાજનસમસ્ત એકઠું થયું. ચાંપશી મહેતાએ કહ્યું કે એક દીવસ હુ આપીશ. બીજા ચાર જણે મળી એક દીવસ લીધો. એમ એકંદર સર્વેના દીવસો મેળવતા ચાર મહીના થયા. હવે બાકી રહેલા મહીનાનો ખર્ચ લેવા તે વખતના પ્રખ્યાત સમૃદ્ધિશાળી પાટણ તરફ તેમની નજર ગઇ અને તેઓ ત્યા જવા તૈયાર થયા. તેમા ખુદ નગરશેઠ પોતે જ ખાસ નીકળ્યા અને બીજા પણ સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો નીકળ્યા. પાટણ નજીક તેઓ પહોચ્યા ત્યારે પાટણના સમૃદ્ધિશાળી શેઠીઆઓએ ચાપાનેરના મહાજનનું સારૂ સ્વાગત કર્યું. પાટણના મહાજને બે મહીના માથે લીધા એટલે તેઓ ત્યાથી વેરાટ ગયા અને ત્યાંથી દસ દીવસ લખી આવ્યા. પાટણ અને વેરાટ વચ્ચે વીસ દીવસ તો નીકળી ગયા. હવે એક મહીનામાંથી માત્ર દસ દીવસ રહ્યા અને તેટલા દીવસમાં તો ચાંપાનેર જઇ પાદશાહને કહેવાનું રહ્યું. જો તેમ ન થાય તો પોતાની નેક અને-બીરૂદ જાય ને ભાટ પણ આપઘાત કરીને મરી જાય. મહાજનને આ ખરેખરી કસોટીનો સમય હતો. તોય મહાજન વેરાટ (ધંધુકા) થી ધોળકે જવા નીકળ્યા. રસ્તામા હડાળા ગામ આવ્યું. હડાળા નીવાસી ખેમાદેરાણીને ખબર પડી કે ચાપાનેરનું મહાજન ગામની ભાગોળે થઇને જાય છે. એટલે એ મેલા લુગડાવાળો ખેમો શેઠ મહાજનની સામે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારી માગણી સ્વીકારો, અને એ પ્રમાણે વિનંતી કરવા લાગ્યો.

મેલાઘેલાં કપડાવાળા આ વાણીયાની અસંત આજીજી ભરેલી વિનંતી સાભળી નગરશેઠને વિચાર થયો કે—

મેં તો મન માહે વીચ્યારે ધન માગે મુઝ સહુ પાસે.

ત્યાર પછી શેઠે કહ્યું કે વીચારીને જે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. ત્યારે ખેમાએ કહ્યું કે મારે ઘેર છાસ (ભોજન) પીને જજો. ખેમાની આ વિનંતી સાંભળી ભોજનનું નોતરૂં પાછું ન ઠેલાય એમ વિચારી તેની વિનંતી સ્વીકારી મહાજન તેને ઘેર ગયું. ત્યા ખેમાએ તેઓને બહુ સારી રીતે ભોજન કરાવ્યુ અને તેનું ખરેખરૂં વર્ણન કાવ્યકાર પોતે જ બહુ સારી રીતે આપે છે.

માંડી થાળ અનોપમ લાવે સાકરનો શીરો પ્રીસાવે
દાત જોર કાંઈ ન કરાવે ઘરડા બુઢ્ઢાં તેપણ ચાવે. ૯૫

---

૧ બીજાં નામો ઘણાં છે પરંતુ લંબાણના ભયથી નથી આપ્યાં.

સીયાલામા ઘણેરો ભાવે તેનો ગુણ કહ્યો ન જાવે.
પાસે પાપડ વડી પીરસવે તે તો કેર કેરી અણાવે ૯૬
મેલમલીઓ છે કુરમકેરો મર્યો રસ ઘૃત ઘણેરો
સાકર પીરસી અતી ચતુરાઇ પ્રેમે ઘણી કીધી ભલાઇ ૯૭

આવી સારી રીતે મહાજનની ભક્તિ કરી બધાને જાયફળ પાન સોપારી આદી મુખવાસ આપ્યા પછી બધા ડેરે ભેગા થયા શેઠ પણ ત્યા આવી બેઠા એટલે ખેમે વિનયથી પુછ્યુ કે મહાજન શા સારૂ બહાર નીકળ્યુ છે તે મને કૃપા કરી જણાવો ત્યારે ચાપસી શેઠે ટીપના કાગળમા ખેમાનું નામ લખી કાગળ આપ્યો અને અથથી ઇતી સુધી બધી બીના કહી સભળાવી. ખેમો ટીપમા પોતાનું નામ જોઇ રાજી થઇ કહેવા લાગ્યો કે સેવકને સભાર્યો એ બહુ સારૂં કર્યું આને માટે મારા પિતાને પુછી જવાબ આપુ છુ ખેમો પિતાને પુછવા ગયો ત્યારે તે રાજવી સરખા ઉદાર દિલના પિતાએ પુત્રને કહ્યુ કે બેટા આવો અણમેરો સમય ફરીફરી નહી આવે આતો ઘેર બેઠા ગંગા આવી છે તારાથી જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લઇ લે [1] ખેમા, જે મનુષ્ય સમયને જાણે તે જ બહુ ઉદાર નર છે, માટે આ પચીસમા તીર્થંકર સરખા સંઘનું માન તારાથી થાય તેટલુ થોડુ છે પિતાનો આવો સચોટ ઉપદેશ સાભળી ખેમો વણો ગજી થયો જેના પિતા ઉદાર દિલના હોય તેનો પુત્ર પણ તેવો જ હોય તેમા નવાઇ નથી બસ થઇ ચુક્યુ પિતાની આજ્ઞા મળી ચુકી એમ સમજી ખેમો વાજતે ગાજતે સંઘ પાસે આવ્યો, અને તેમના વખાણ કરી પોતે જણાવ્યુ કે સવે માગ ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે હું સંઘનો બદલો આપવાને સમર્થ નથી પરતુ મારી એટલી વિનતી છે કે મારા ૩૬૦ દિવસો સ્વીકારો મહાજન તો આ સાભળી દીગ થઇ ગયુ એક મેલાવેના કપડાવાળો તેની આટલી બધી ઉદારતા, અરે સાથે તેનો વિનય અને ભક્તિ જોઇ કેટલાકને તો એમ લાગ્યુ કે આ મોગાની મીઠાઇ લાગે છે નહિતર આવો પસાદાર ગૃહસ્થ આવી સ્થિતિમા કેમ સભવી શકે? ત્યા તો ચાપશી મહેતો બોલ્યો–ખેમા, પોતાની શક્તિ હોય તેથી ચડતુ બોલીયે તો ઠીક નહી, નહીતર તેની કીંમત નથી રહેતી માટે જે બોલવુ હોય તે વીચારીને બોલો ત્યારે ખેમો બોલ્યો–શેઠ મે તો બહુ વિચાર કરીને અને મારી શક્તિથી હજી ઓછુ બોલ્યો છુ શ્રીમતાઇમા ઉછરેલા અને શ્રીમતાઇનો મોભો જાળવનાર ચાપશી મહેતો તો આભો જ બની ગયો અને વિચાર કર્યો કે આની પાસે કઇક હશે નહીંતર આટલી હીંમત ન બીડે પછી શેઠે ખેમાને કહ્યુ શેઠ તમે તમારા આ મેલાઘેલા કપડા ઉતારી નાઇ ધોઇ સારા કપડા પહેરો, ત્યારે તે ઉદાર દીલના ખેમે શેઠને વિનયથી કહ્યુ કે–શેઠ

---

[1] ખેમા જાણ જે ઘર બેઠા આવી ગંગા યાહુપીરે,
ખેમા અવશે આચાર, ખેમા ભેદ રાખીશરે ૧૦૭
ખેમા પચવીસમો તીર્થંકર જીનેશરે ભાખીયોરે,
ખેમા ખરચે નહી ધન ધર્મ મતકો નર રૂડોરે ૧૦૮
ખેમા હેમ ડુગરી નવ્યનીધ્ય તે સાગરમા ગ્હીરે,
ખમા લો સરીની રીદ્ધ હતી તે ક્યા ગઇરે ૧૧૦

અમે વીવા વાર તહેવાર સવાગ ન પાલટુંરે,
નવી જાણું સાલ દુકાલ,.......... ૧૧૮
અમે ગામડીયા ગમાર, નગર ના જાણીયેરે,
અમે મેલડીયા હીંગતોલ અમે તો વાણીયારે. ૧૧૯

સ્વપ્નેય નહિ ધારેલો ખેમાનો ઉત્તર સાભળી શેઠ તો વિસ્મય પામી ગયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે ધન્ય છે એની ઉદારતાને અને સત્યને શોભાવે તેવા તેના વિનયને. ચાંપશી મહેતાએ ખેમાને કહ્યું કે શેઠ શ્રીમંત કે દાતા તો તમે છો, અમે તો તમારા નોકર થવાને યોગ્ય છીએ. પછી મહાજન ખેમાને પાલખી[1]–મયાનામાં બેસાડી ચાંપાનેર લાવ્યા. મહાજન તેને પાદશાહ પાસે લઇ ગયું અને જણાવ્યું કે પાદશાહ આ શેઠ ૩૬૦ દીવસે આપશે. પાદશાહ તો આ મેલાં ઘેલાં જાડાં કપડાં જોઇ આશ્ચર્ય પામતો તેને પુછવા લાગ્યો કે તમારે ઘેર કેટલાં ગામ છે; ત્યારે ખેમો બોલ્યો–મારે ઘેર બે ગામ છે. પાદશાહે પુછયું–કયાં કયાં બે ગામ છે? ત્યારે તેણે કહ્યું પળી અને પાલી. પલી અને પાલી પાદશાહ આગળ મુકી કહ્યું–આ બે ગામ છે. પળી ભરીને આપું છું અને પાલી ભરીને લઉં છું

તવ ખેમો બોલીયો મહારે છે બે ગામ,
સાહ કહે જે ગામ રે, દોનું કયા કયા નામ. ૧૨૯
મુકે તવ પાલી પળી મુખ આગલ સુલતાંન,
દેઊ તેલ પલી ભરઇ પાલીયું લેઉં ધાન. ૧૨૭

પાદશાહ આ સાંભળી ઘણો ખુશ થયો અને વિચારવા લાગ્યો કે મારી પ્રજામાં આવા ઉદારચરિત ભડવીર નરો વસે છે માટે મારે પણ ખુશી થવા જેવું છે.

ત્યાર પછી પાદશાહે ખુશી થઇ મહાજનને પણ બીરૂદથી નવાજ્યા અને ત્યારથી એક શાહ વાણીયો અને બીજો શાહ બાદશાહ આ કહેવત બરાબર ચાલતી રહી.

ખરેખર ધન્ય છે ખેમાની ઉદારતાને તેના વિનયને તેની સાદાઇને કે જે પાદશાહ એટલે તે વખતના મનાતા દેવસરખા પુરુષ પાસે જતા જેણે પોતાની સાદાઇ નમ્રતા ન છોડી. અંતે તેણે એક વરસ સુધી દુષ્કાળમાં પુષ્કળ પૈસો ખર્ચી ગુજરાતને ઉગાર્યું અને શાહની પદવી સાચવી. અત્યારે તે રૈયત નથી છતાં તેની ઉદારતા ગુજરાતીની સેવા તેનું ગાંભીર્ય સાદાઇ આદી ગુણો તો અત્યારે પણ સૂર્યના પ્રકાશની જેમ ઝળહળી રહ્યા છે. આવા ઉદાર અને દિલાવર દિલના ગૃહસ્થના ગુણને ધન્યવાદ સિવાય આપણાથી શું બીજું આપી શકાય તેમ છે? તે દુષ્કાલનું વર્ષ પુરૂં થયા પછી સપવિત્ર તીર્થ શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરી સ્વર્ગસ્થ થયો. તેવા સાધુપુરુષને આપણા કરોડવાર નમસ્કાર હો. સાથે અત્યારના આ ભારતવર્ષના સંઘમાથી કોઇક ખેમો પાકે એમ ઇચ્છી હું આગળ વધીશ.

---

[1] તે વખતના સમયમા પાલખીમા બેસવું એ એક મ્હોટું માન ગણવામાં આવતું હોય તેમ જણાય છે.

૯ જગડુશાહ (ગુજરાતનો કુબેર)

જે વખતે મહમદ બેગડો ગુજરાતમા રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે ૧૩૧૫ મા એક ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો એ દુષ્કાળ એકલા ગુજરાતમા નહોતો પરંતુ કચ્છ, સીંધ, પંજાબ, દક્ષિણ આદિ દરેક દેશોમા તેનું જોર સખત હતુ જેમ ગુજરાતમા ખેમાદેરાણીએ તે વરસમા લોકોને અન્નપાણી પુરા પાડ્યા હતા તેવી રીતેજ સીંધ, કચ્છ, માળવા, પંજાબ, દક્ષિણ આદિ દેશમા જગડુશાહે અન્ન પાણી પુરું પાડવાની ઉદારતા દર્શાવી પોતાના ધનનો સદુપયોગ કર્યો હતો જગડુશાહ વિક્રમની ૧૪ ની સદીમા વિદ્યમાન હતો તેનો જન્મ કચ્છ–ભદ્રેશ્વરમા થયો હતો. તેના પિતાનું નામ સોલ્હા—સોખા હતું અને માતાનું નામ ખેતી હતું. સોલ્હા પોતે બહુ ગરીબ હતો–એક વખતે અમુક નિમિત્તે તેને ખબર પડી કે તેના ઘરમા ધન દાટેલુ છે એટલે પોતે તે ધન કાઢી લીધુ અને પોતાનો દારિદ્રયુગ ભેદી નાખ્યો. ત્યાર પછી થોડા સમયમા ૧૩૧૫ મા ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો અને તેમા અનેક મનુષ્ય અન્નપાણી વિના મોતને શરણ થતા ગયા. જગડુને આ દેખી દયા આવે એ બનવા જોગ છે તે વખતે તેણે દરેક દેશના રાજાઓને પોતાની ખાણમા ભરેલુ અન્ન આપ્યુ અને તેમા સિદ્ધના રાજા હમીરને ૧૨૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યુ, ઉજ્જયનીના રાજા મદનવર્માને ૧૮૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યુ, દીલ્હીના બાદશાહ મોજદીનને ૨૧૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યુ, પ્રતાપસીંહને ૩૨૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યુ, કંદહારના મહારાજાને ૧૨૦૦૦ મુડા અને પાટણના રાજા વિસલદેવને ૮૦૦૦ મુડા ધાન્ય આપ્યુ આવી રીતે ૯૯૮૦૦૦–નવલાખ નવાણું હજાર મુડા ધાન્ય આપ્યુ. તેની ઉદારતા હજી આટલેથી નથી અટકી. તેણે ૧૧૨ સાર્વજનિક દાનશાળા મંડાવી હતી હરકોઇ આવે અને જમે એમ કહેવાય છે કે હરરોજ લાખ મનુષ્યો આનો લાભ લેતા હતા. તેણે ૧૮ કરોડ દ્રમ્મ[1] યાચકોને ભેટ આપ્યા હતા આવી રીતે તે ભયંકર દુષ્કાળમા અનેક મનુષ્યોને કોઇ પણ જાતનો જાતિભેદ ગણ્યા સિવાય છુટે હાથે દાન આપી તેણે તે વખતના " કુબેર "નું યોગ્ય પદ મેળવ્યુ હોય તેમા નવાઇ નથી. આવી રીતે તેણે જૈન ધર્મને દીપાવવામા પણ મણા નથી રાખી. તેણે ૧૦૮ જૈન મંદિર બંધાવ્યા હતા અને પવિત્ર તીર્થાધિરાજ સત્રુંજયના ત્રણ વખત મહાન સંઘ કહાડી યાત્રા કરી હતી. તેણે ભદ્રેશ્વરનું મહાન મંદિર પણ બંધાવ્યુ હતું કે જેની કીર્તિ કચ્છને શોભાવી રહી છે અત્યારે તો તે જગડુના ભદ્રેશ્વરનુ જુનુ નીશાન કંઇ પણ રહ્યુ નથી હશે પણ કહેવાય છે કે નીચે એના કેટલીક જુની હાથીદાતની કારીગરી નીકળે છે કાળની ગતિ વિષમ છે બકે જગડુ તો હવે નથી છતા તેની કીર્તિ જવલતભાવે પ્રકાશી રહી છે ધન્ય છે જગડુ તને અને તારા દેશને કે જેણે પોતાના ઉદરમાંથી તારા જેવા નર રત્ન ઉત્પન્ન કર્યા.

તા. ક. આ લેખ લખાઇ રહ્યા પછી મને જગડુશાહનું એક વધુ સાર્વજનિક ઉપયોગી કાર્ય–જેની નોંધ મને કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાથી મળી છે તે ખાસ ઉપયોગી અને તેના જીવનમા નવો પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી હું અત્ર તેનો ઉતારો આપુ છુ

[1] તે વખતનું ચલણી નાણું.

"આડવીની પાસે કેટલીક નાની નાની ડુંગરીઓ છે. તે કોયલાની ડુંગરીઓ કહેવાય છે. કહે છે કે પાર્વતીને શિવની સાથે કલહ થયો તેથી તેણે કોયલ સ્વરૂપ ધારણ કરી અહીં વાસ કર્યો હતો ત્યારથી એ ડુંગરીઓ કોયલા ડુંગરીઓ નામે ઓળખાતી આવી છે. ડુંગરીઓ નદીના તટ ઉપર જ આવેલી છે. એ ડુંગરી ઉપર હરસદ માતાનું (મહાકાળીનું) દહેરૂં છે; પણ ત્યાં કોઇ રહેતું નથી તેમ કોઇ જતું પણ નથી. હાલમાં એ માતાનું દહેરૂં ડુંગરીની તળેટીમાં આણેલું છે. દહેરૂં ડુંગરી પર હતું ત્યારે જે કોઇ વહાણની દૃષ્ટિએ તે પડતું તે જરૂર ભાંગતું જ. આખરે કચ્છના એક વેપારી નામે જગડુશાહ જેનાં વહાણ અહીં ભાંગ્યાં હતાં તેણે ઘોર તપ આચરી મહા મહા દેહકષ્ટથી માતાને પ્રસન્ન કર્યાં ને તેમને ડુંગરીની તળેટીમાં ઉતરી આવવા વિનંતી કરી. માતાએ કહ્યું પગલે પગલે એક એક પાડાનું બલિદાન આપે તો ઉતરૂં. જગડુશાહ કબુલ થયો પણ માતા એટલાં ધીમે ધીમે ઉતર્યાં કે તળેટીમાં આવતા પહેલાં જ ભોગ આપવા આણેલા સઘળા પાડાઓ ખપી ગયા. ત્યારે જગડુશાહે પોતાની સ્ત્રીનો, છોકરાનો ને છેલ્લે પોતાનો ભોગ આપ્યો. જગડુશાહની ભક્તિથી માતા ઘણાં તુષ્ટમાન થયાં ને તેને તથા તેની સ્ત્રી છોકરાને સજીવન કરી બોલ્યાં 'પુત્ર, વર માગ.' વણિકે વર માગ્યો કે "મારો વંશ અક્ષય રહે" એટલે માતા 'તથાસ્તુ' બોલી અંતર્ધાન થયાં ને ડુંગરીની તળેટીમાં આવી વાસ કીધો. તે વખત પછી ત્યાં આગળ વહાણો ભાંગતાં પણ બંધ થયાં. તળેટીમાં તેનું દહેરૂં જગડુશાહ શેઠે બંધાવ્યું છે." (કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૭૪૫) આ તેના અદ્ભુત આત્મત્યાગથી વાંચકો સમજી શકશે કે તેને દરેક મનુષ્ય ઉપર કેટલો પ્રેમ હતો. તેણે ભેટને માટે બૈરી છોકરાં અને અંતે પોતાનો આત્મા પણ આપ્યો. જૈનો પરોપકારી કાર્યોમાં પણ કેવી રીતે મરી જાણે છે તેનું આ જ્વલંત દૃષ્ટાંત જગત આગળ ચિર કાલ સુધી રહેશે.

૬ જૈન મંત્રીઓ

(લેખક–આચાર્ય મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ વિમલ મંત્રી.

ભીમ બાણાવળીનો મંત્રી વિમલમંત્રી ચુસ્ત જૈન, અને સ્વાધર્મ પાળનાર શ્રાવક હતો છતા એક સારા યુદ્ધવિશારદ તરીકે એક સારા મુત્સદી તરીકે એક દાનવીર તરીકે તેની કીર્તિ તેનું નામ અને કામ ગુજરાતના ઇતિહાસમા જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે

વિમલનું જન્મસ્થળ પાટણ હતું. તેના પિતાનું નામ વીર અને માતાનું નામ વીરમતિ હતું તેના દાદા (વીરના પિતા) ગુજરાતના પ્રથમ રાજા, ગુજરાતના રાજ્યના પ્રથમ સ્થાપક શ્રી વનરાજ ચાવડાના દંડનાયક હતા "ગુજરાતની રાજ્ય ગાદીના મુળ પુરુષથી માંડી અંતિમ ચક્રના-સારંગદેવ સુધી જૈનોએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા સત્તા ભોગવી છે" તેવી રીતે વિમલના દાદા લાહીર પણ વનરાજના દંડનાયક હતા તેઓ બહુ પ્રતાપી અને મુત્સદી હતા. તેઓ પોરવાડ વંશના હતા કે જેના પૂર્વજો ક્ષત્રિય વંશના હતા તે વખતે ઘણા રજપુતો જૈનો હતા એટલે લાહીરના શરીરમા પોતાના પૂર્વજ ક્ષત્રિયોનું લોહી પણ ફરતું હતું વિમલનો પિતા વીર બહુ ધર્મચુસ્ત હતો અને પોતાની જીંદગીનો ઘણો ખરો વખત તેણે ધર્મકાર્યમા જ ગાળ્યો હતો.

વિમલ દિવસે દિવસે બીજના ચંદ્રની જેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો તેના પિતાએ તેને પાંચ વર્ષની ઉંમરે નિશાળે મુક્યો વિમલ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના બળે બહુ થોડા વખતમા જ્ઞાન સંપાદન કરી ભણવાનું[૧] છોડી પોતાને ઘેર બેઠો હવે પુત્રને યોગ્ય વયનો જાણી ધર્મી પિતાએ પુત્ર ઉપર ઘરનો બધો ભાર મુકી પોતે દીક્ષા લઇ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો

તેના પિતા દીક્ષા લઇને ગયા પછી તેની માતાને એમ લાગ્યુ કે મારો પુત્ર નાની ઉમરનો છે અને તેના દુશ્મનો રખેને તેને મારી નાખે એ ભયથી પોતાના પુત્રને લઇને રહેવાને પીયર ગઇ વિમલ ગામડામા મોટો થયો અને સાદુ જીવન ગાળતો અને ત્યા તેણે બાણ ફેંકવાની કળામા સારી પ્રવીણતા મેળવી. તેની આ અદ્ભુત બાણકળા અને બાહુબળની સર્વત્ર પ્રશંસા થવા લાગી.[૨] અને આ પ્રશંસા સાભળી પાટણના નગરશેઠે લાહીર મંત્રીના પૌત્ર વિમલને પોતાની એકની એક કન્યા આપી.

> વીસ લગઇ તૂટી અંબિકા, ત્રિભુવર દીધા પોતિઇ થકા.
> બાણ પ્રમાણ ગાઢ તે પંચ, હય લક્ષણના લક્ષ પ્રપંચ—૭૨

---

૧. તે ભણી ઉતર્યો ત્યારનું તેનું ગસમય વર્ણન કરતા કવિવર શ્રી લાવણ્યસમય વિમલની વિદ્યારંભની પ્રશંસા બહુ સારી રીતે કરે છે લંબાણ માટે જુઓ વિમલપ્રબંધ પૃષ્ટ-૧૨૨

૨. આને માટે કવિ લાવણ્યસમય વદે છે કે તેને અંબા માતાની કૃપા હતી. અને માતાએ તેને ત્રણ વરદાન આપ્યાં હતા. તેને માટે જુઓ વિમલપ્રબંધ પૃષ્ટ ૧૩૧.

નવ નવ રૂપ નિરતિઇ નિર્મલા, ત્રીજી અદ્દભુત અક્ષર કલા.
વર દેઇ દેવી સંચરી, વિમલ વધાવિઉ વિદ્યાધરી—૭૩.

વિમલનું મોસાળ બહુ ગરીબ હતું એટલે તેનાથી વિમલને પરણાવવાનું ખર્ચ થઇ શકે તેમ નહોતું. વિમલની માતાએ પણ કહ્યું કે પૈસા સિવાય હું વિમલનાં લગ્ન નહિ કરૂં. કારણ કે તેના દાદા લાહીર મંત્રી હતા માટે તેમના કુટુંબને છાજે તેમ તેના લગ્ન થવાં જોઇએ. આમ રકઝક કરતા એક વખતે વિમલને ખેતરમાંથી ખોદતા પુષ્કળ ધન મળ્યું.[1] અને તે પૈસાથી તેના કુટુંબને છાજે તેવી સારી રીતે લગ્ન કરવામાં આવ્યા. વિમલ હવે પાટણ રહેવા આવ્યો અને ત્યાં પોતાની અદ્દભુત બાણકળાનો પરિચય એક વખતે ગુર્જરેશ ભીમને કરાવ્યો.[2] ભીમે તેની બાણકળાથી ખુશી થઇ તેને મોટા સેનાધિપતિ નીમ્યો. વિમલ પોતાની ચતુરાઇથી ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો અને ઠેઠ ગુર્જરેશનો મહામંત્રી પણ થયો.

વિમલની મંત્રી તરીકેની કારકીર્દિ બહુ પ્રશસ્ય હતી. તે વખતના ગુજરાતના બધા ખંડીઆ રાજાઓ અને મંડલીકો તેનાથી બીતા હતા. તે વખતનો મરૂ ધરાધીશ ભોજને પણ તેણે હરાવ્યો હતો તથા ઠ્ઠાનો રાજા બંમણી–પંડીઆને પણ તેણે હરાવ્યો હતો. આ સિવાય બીજી મુખ્ય લડાઇ ક્યાય થઇ નથી લાગતી. પરંતુ વિમલપ્રબંધકાર કહે છે કે પૂર્વના રોમનગરના બાર સુલતાનોને તેણે હરાવ્યા હતા. આને માટે અત્યારે તો વિશેષ પુરાવો મળવો મુશ્કેલ છે બલ્કે નથી. છતાં રા. મણીલાલ વ્યાસ આ સંબંધી કાઇક સમાધાન કરે છે તે આ પ્રમાણે છે. સંવત ૧૦૮૦ માં શહાબુદ્દીન ગોરીએ ગુજરાત ઉપર ચડાઇ કરી અને તેણે ગુજરાત જીત્યું. ગુર્જરેશ હાર્યો નાઠો અને કંથકોટના કિલ્લામાં ભરાયો હતો. પછી સુલતાનનું વિજયી સૈન્ય પાછું જતું હતું તે વખતે વિમલે ત્યાં જઇ લાગ સાધી તેના પટાવતો ઉપર જીત મેળવી હોય અને જૈન સાધુઓએ પટાવતોને સુરગાણ નામથી ઓળખાવ્યા હોય તે હકીકત સંભવે છે. (રા. વ્યાસનું આ સમાધાન કંઇક અંશે ઠીક છે પરંતુ હજી વિશેષ માહીતીની જરૂર તો છે જ.) આ સિવાય વિમલે કઇ કઇ લડાઇ કરી તેનો કોઇ ખાસ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ જે હકીકત મળે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે "વિમલ એક બહાદુર યોદ્ધો હતો, પાકો મુત્સદી હતો તો તેણે

---

૧. કવિ કહે છે કે આ ધન મળ્યું તે પણ માતાના પ્રતાપથી જ.
જુઓ વિમલપ્રબંધ. પૃ. ૧૮૩.

૨. ઇમ કરતાં જુ તુગનિ કોડ, બાંણુ તણા દેષાડું મોડ
બાલ સુઆરી કર સાથરૂ, પેટી પાન અઠોત્તર ધરઉ—૨૨
કુહુ તેતા વીંધૂં મનરંગિ, બાણુ ન લાગિ બાલક અંગિ
જુ અધિકું ઊછઊં વીધાઇ, તુ માથૂં અહ્મારૂં જાઇ—૨૩
કલા દિષાડું અવર પ્રકારિ, વિલોણઉં વિલોવઇ નારી.
ઝમકઇ વેધી જાઇ ઝાલિ, ષંપણ પસર ન લાગિ ગ્રાલિ—૨૪
અર્થ સમજાય તેમ છે.

પોતાના શાકંભરી (અજમેર) મરૂસ્થલી (મારવાડ) મેદપાટ (મેવાડ) જ્વાલાપુર વિગેરે સો રાજાને જીતીને भूपालशतसेवित થયો હશે. ગુર્જરેશે પણ અંતે પોતાની ભુલ સ્વીકારી અને તેને મનાવવા ખાતર છત્રચામર[1] મોકલાવ્યા પોતાની ભુલનો રાજાએ પશ્ચાતાપ કર્યો અને વિમલે પણ પોતાના રાજાની ભેટ સહર્ષ સ્વીકારી

વિમલની કીર્તિ હવેથી એક રાજવી તરીકે પ્રસરી અને તે चन्द्रावतीश અને ચંદ્રાવતીશ આદિ બીરૂદોથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો

આવી રીતે વિમલ ચંદ્રાવતીમાં રહી રાજ્ય કરી રહ્યો હતો તેવામાં ત્યાં શ્રી ધર્મઘોષ સૂરિ પધાર્યા તેમણે ચંદ્રાવતીવાને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો અને તેના આગ્રહથી તે ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. સૂરીશ્વરના નિરંતર ઉપદેશથી વિમલને ધર્મ ઉપર અટલ શ્રદ્ધા બેઠી ગુરુએ પણ તે શ્રદ્ધાનો બરાબર યોગ્ય જોઈ લાભ લીધો અને વિમલને કહ્યું કે અત્યાર સુધીની આખી જીંદગી અર્થ અને કામમાં ગાળી છે માટે હવે કાંઈક ધર્મકાર્ય કરો, પરલોકને માટે કાંઈક ભાતુ બાંધો. વિમલને પણ તે ગમે ક્ષેત્રું જીંદગીના કામો તેને સાંભર્યા. તેણે કહ્યું, ગુરુદેવ આપ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છું ગુરુએ કહ્યું આબુ ઉપર આપણું એકે મંદિર નથી માટે ત્યાં મંદિર બંધાવો. વિમલે તે વાત ખુશીથી સ્વીકારી અને તે દ્વારા પોતાના પાપને ધોઈ નાખી-નિર્મળ થવા પ્રયત્ન આદર્યો.

વિમલે આબુ ઉપર જઈ યોગ્ય જગા જોઈ અને તેના પુજારીઓની પાસે જમીનની માગણી કરી, પરંતુ તેમાં કંઈ વળ્યો નહિ પછી તેણે પોતાની સત્તાના બળે જમીન લીધી, પરંતુ પુજારીઓને ખૂબ સમજાવી પુજારીઓના કહેવા પ્રમાણે ન્યાયસર પોતાને જેટલી જમીન જોઈતી હતી તેટલી જમીન સુવર્ણ ટંકાથી પુરી વેચાતી લઈ મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું વિમલે તે મંદિરમાં અઢળક દ્રવ્ય વાપરી ઉત્તમ શિલ્પકળાના નમુના રૂપ ભવ્ય, મનોહર, વિશાળ, જિનચૈત્ય બંધાવ્યું વિમલ ભલે અત્યારે જોતો નથી પરંતુ તેના નિર્મળ આત્મા સમું આ મંદિર તેની કીર્તિને હજી પણ જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે. તે મંદિરના ગગનચુંબિ શિખરો ઉપરની ધ્વજાઓ હજી પણ વિમલના યશપ્રવાહના ઝંકાર ફડ ફડાટ દ્વારા, જગતને સુણાવી રહેલ છે અત્યારે વિમલના મંદિર જગપ્રસિદ્ધ છે તેની ઉત્તમ શિલ્પકળાનો નમુનો ભારતવર્ષમાં બીજે મળવો અલભ્ય છે બન્કે નહિ મળે તે મંદિરમાં બેસાડવા માટે તેણે અઢાર ભાર પિત્તળની આદિનાથ પ્રભુની (જૈનોના પ્રથમ તિર્થંકર-દેવ) પ્રતિમા કરાવી, અને સં ૧૦૮૮ માં પોતાના પરમ ગુરુ શ્રી ધર્મઘોષ સૂરી પાસે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જ્યારે આબુ ઉપર મંદિર પૂર્ણ થયું અને પ્રભુને પધરાવી પ્રતિષ્ઠા-સ્થાપન કરાવી તે વખતે તેણે ભાટ ચારણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું હતું આ દાનનું મનોહર વર્ણન કવિ લાવણ્યસમય બહુ લંબાણથી આપે છે પરંતુ તેજ ભયે એ અહીં નથી આપ્યું

આવી રીતે જે નગરમાં પોતે રહેતો હતો તેમાં પણ તેણે ઘણા ભવ્ય અને ગગન

---

૧ કથાકોશ અને પ્રબંધસંગ્રહમાં લખ્યું છે કે विमलपत्तनेशमीमेन छत्रचामरादि दत्वा नृपति कृत विमलः જુઓ વિમલપ્રબંધ પ્રષ્ટ ૬૫, - ૬

ચુંખી જિન મંદિરો કરાવ્યા હતાં. તે વખતે ચંદ્રાવતી[1] જૈનપુરી તરીકે પણ ઓળખાતી હતી આવી રીતે વિમલમંત્રીએ જેમ પોતાની પૂર્ણ જીંદગી અર્થ અને કામમાં વાપરી, રાજાના મંત્રી તરીકે, એક યોદ્ધા તરીકે અને અંતે એક રાજા તરીકે જેમ પોતાની કીર્તિ તેણે મેળવી તેમ એક ધર્મી પુરુષ, દાનેશ્વરી પુરુષ, અને ગુજરાતને શોભાવનાર તરીકે પણ તેની કીર્તિ અખંડ રહેશે. અંતમા આપણે તેની કીર્તિનું કવિવર શ્રી લાવણ્યસમયનું બનાવેલું એકાદ કવિત જોઇએ તો તે અસ્થાને નહિ કહેવાય.

आम कित्ति किहां लगइ, जोइ उत्तर अणु उत्तर,
जाम कित्ति किहां लगइ, पुव्वि नही निरति निरंतर,
आम कित्ति किहां लगइ, पेक्खि पश्चम समुद्र पर.
आम कित्ति किहां लगइ, देषि दक्षण दिगि अंतर,
पायालि कित्ति पनंग करइ, उंची इंद्र सभा लगइ.
लावण्यसमय कहि विमल तूह, कित्ति त्रिभोवनि झगमगइ,

જુઓ વિમલ પ્રબંધ પૃષ્ટ ૩૬૨, ૭૮

આ અર્થ સુગમ હોવાથી આપેલ નથી.

આવી રીતે વિમલની કીર્તિ ગુર્જરેશના મહામંત્રી તરીકે, એક સેનાધિપતિ તરીકે-ચંદ્રાવતીશ-રાજા તરીકે, જગપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એક વ્યાપારી તરીકે વિમલની કીર્તિ નથી પ્રસરી, છતાં પણ એક ગુજરાતી પંચાંગમાં વિમલમંત્રીને મંત્રીશ્વર તરીકે નહિ ઓળખાવતાં વેપારી તરીકે ઓળખાવવાની બાળચેષ્ટા થઇ હતી. આ ઉપરથી સુજ્ઞ વાંચકો જોઇ શકશે કે વિમલની કીર્તિ મંત્રી તરીકે કેટલી પ્રસરી છે, અને વેપારી તરીકે કેટલી પ્રસરી છે ? તે વખતના બધા કવિઓ અને લેખકો જ્યારે વિમલને મંત્રી તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે એક કોઇ વિમલને વેપારી તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરી ન્યાય (!) નું દર્શન કરાવી રહ્યા છે તે કેટલું યોગ્ય છે.

આ જગપ્રસિદ્ધ આબુ ઉપરનાં મંદિર બંધાવ્યા પછી વિમલનો આત્મા આ ભૂલોક છોડી સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

૨ મહામંત્રી વસ્તુપાલ.

ગુજરાતના મહારાણા વીરધવળના મહામંત્રી શ્રી વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં નામ અને કામથી ગુજરાત અજાણ્યું નથી. તે બંન્ને મંત્રીઓની કીર્તિના રણકાર હજી સુધી ભેરીની પેઠે મધુર અને આનંદદાયક રીતે વાગી રહેલ છે.

---

૧ કાળચક્રના ક્રમાનુસાર કોઇ પણ વસ્તુ અમર નથી. અત્યારે કળીયુગના પરિબળે મોટાં મોટાં નગરોનાં ખંડિએર થઇ ગયાં છે. અરે તેના અસ્તિત્વની નીશાની સરખી પણ હાથ નથી આવતી. તેવી રીતે વિમલની એ રાજ્યધાની ચંદ્રાવતી પણ મુસલમાન રાજાઓની ક્રૂરતાનો ભોગ થઇ પડી લાગે છે. અત્યારે ત્યાં પુરાતની નિશાની પણ નથી રહી.

તેમનું જન્મ સ્થળ

આ બન્ને ભાઈઓનું જન્મસ્થળ સુંટાલક નગર હતુ અને તેમના પિતા પ્રાગવાટ (પોરવાડ) વંશીય નામે અશ્વરાજ મંત્રી અને માતા સાભુરાજ મંત્રીની પુત્રી કુમારદેવી હતું કુમારદેવીને ત્રણ પુત્રો હતા—નામે મલ્લદેવ[1], વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને ઝલ્હમા આદિ સાત બહેનો હતી. અશ્વરાજ મહારાણા વીરધવલની આજ્ઞાથી સુંટાલક નગરના મંત્રી તરીકે ત્યાંજ રહેતો હતો તેણે પોતાના પુત્રોને સારી રીતે વિધિ અભ્યાસ કરાવી પોતાનું સ્થાન સાચવે તેવી ઉત્તમ કેળવણી આપી હતી આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી વસ્તુપાળના સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખી લીલાવતી નામે સ્ત્રી સાથે લગ્ન થયા હતા અને તેજપાળના સાક્ષાત્ સરસ્વતી સરખી અનોપમા દેવી સાથે લગ્ન થયા હતા થોડા વખત પછી અશ્વરાજ મંત્રીનું મરણ થયુ એટલે માતાના આગ્રહથી ત્યાથી નીકળી માડલમા આવી વાસ કર્યો. ત્યા તેઓ પોતાના દિવસો આનંદમા ગાળતા હતા એક વખતે તેઓ માતાની સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા બધે સ્થાને યાત્રા કરી પાછા વળતા ધવલક્કપુર (ધોલકા) મા રાજ્ય પુરોહિત સોમેશ્વર ભટ સાથે તેમને મૈત્રી થઇ અને તેમના આગ્રહથી તેઓ ધોલકામા રહ્યા.

તે વખતે ગુજરાતના રાણા વીરધવલને એક સારા મંત્રીની જરૂર હતી તેને સામાન્ય રીતે તપાસ કરતા ખબર પડી કે તે પદવીને યોગ્ય વસ્તુપાળ અને તેજપાળ છે (વસ્તુપાળ ચરિત્રકાર કહે છે કે તેમને સ્વપ્નામા કોઇ દેવ આવી કહી ગયો હતો.) બીજે દીવસે ખાન ગીમા રાજાએ પુરોહિતને પુછ્યુ અને તેમા તેણે ખાસ સંમતિ પૂર્વક કહ્યું કે તેમનાથી આપણા રાજ્યની આબાદી થશે કારણ કે એ સમયે ગુજરાતના ઘણાખરા રાજાઓના મંત્રીઓ વાણીયા જ હતા માટે તેમને તે પદવી ખાસ આપવી રાજાએ તે વખતે વસ્તુપાળ તેજપાળને બોલાવી મંત્રીપદ સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો વસ્તુપાળે એક સરત પૂર્વક[2] મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું

વસ્તુપાલ હવે એક સામાન્ય મનુષ્ય મટી ગુજરાતનો મહાન મંત્રી થયો તેનું જીવન (૧) પ્રધાન તરીકે (૨) મહાન યોદ્ધા તરીકે (૩) પરદુ:ખભંજન તરીકે (૪) કવિ તરીકે અને કવિના આશ્રયદાતા તરીકે અને (૫) ધર્મી તરીકે સંપૂર્ણ છે હવે આપણે ટુંકાણમા તેના જીવનની કારકીર્દિ જોઇશુ

પ્રધાન તરીકે.

આપણે પ્રથમ તેની પ્રધાન તરીકેની કારકીર્દિ જોઇએ વસ્તુપાળચરિત્રકાર ટુંકમા તેનું બહુ સારૂ બ્યાન આપે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

---

૧ મલ્લદેવ વસ્તુપાલનો મોટો ભાઇ છે છતા તેના જીવન સાથે અહી સંબંધ નહિ હોવાથી માત્ર નામથી જ ઓળખાણ કરાવી છે

૨ કે જ્યારે કોઇ ચાડીયો પુરૂષ આપને અમારી વિરૂદ્ધ ખોટુ ભરમાવી જાય અને આપને કોપ આવે ત્યારે તમારે અમારૂં અત્યારે જેટલુ દ્રવ્ય છે તે અને કુટુંબ સહિત રજા આપવી

વસ્તુપાલે મંત્રીપદ લીધા પછી આખો રાજ્યકારભાર પોતાના કબજે કરી તેની બરાબર વ્યવસ્થા કરી. કારણ કે " પોતાના પગ નીચે બળતું પ્રથમ જોવું એ સજ્જન પુરુષનું કામ છે. " તેણે રાજ્યવ્યવસ્થા બરોબર કર્યા પછી પોતાની પ્રજાના ખાનગી સુખ દુઃખ નીહાળી તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. તેણે ગુજરાતની પ્રજાને ફરીથી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ આદિ રાજવીઓની યાદી કરાવી. તેણે સંત પુરુષોને માન અને ખલ પુરુષોને દંડ આપી રાજ્ય નિષ્કંટક બનાવ્યું. જુના મંત્રીના વખતના કેટલાએક નોકરો પાખંડ અને લાંચીયા થઇ ગયા હતા. તેમની પાસેથી લાંચથી એકઠું કરેલું બધું ધન પાછું કઢાવી તે ધનથી તેણે સૈન્યમાં ભરતી કરી; અને જુના પૂજ્ય પુરુષનું પૂજન કરતા, વૃદ્ધોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે માન આપી રાજ્ય ગુરુશ્રી સોમેશ્વર દેવને પ્રસન્ન રાખતા, ગુણવંત જનોને બહુ માન આપતા, ધાર્મિક જનોને વધાવતા, પ્રવીણ જનોને અગ્રેસર કરતા અને દુષ્ટ જનોને ભય બતાવતા. રાજ હંસની પેઠે રાજાના ' માનસ " સરોવરમાં રમતાં યથાયોગ્ય રાજ્યવ્યવહાર કરતા અને દુર્જનોની તપાસ રાખતા. " સુમિત્રા " ને આનંદ આપનાર લક્ષ્મણની સાથે જેમ રામચંદ્રે સ્વકાર્યની સિદ્ધિ કરી તેમ પોતાના અનુજ બંધુ તેજપાલની સાથે વસ્તુપાલે પણ સ્વકાર્ય (મંત્રીપદ) ની સિદ્ધિ કરી. " તેના મનમાં એમજ હતું કે સજ્જનોનો સત્કાર કરવો અને દુર્જનોનો દંડ કરવો. ધન અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી અને સર્વે લોકો ઉપર ઉપકાર કરવો એ રાજ્ય શાસનનો નિયમ છે." આ પ્રમાણે બીચારી પ્રજાને પીડનારા દુષ્ટ લક્ષ્મીથી મદોન્મત્ત બનેલા એવા અનેક પુરુષોનો મદ ઉતારી તેમને આમ્રવૃક્ષની પેઠે નમ્ર બનાવ્યા. આવી રીતે તે પ્રજાને સંતોષ પમાડવામા કુશલ હતો તેમ પાકો મુત્સદી પણ હતો. તેનું જ્વલંત ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

એક વખતે દીલ્હીના બાદશાહ મોજુદીનની માતા મક્કે હજ કરવા પોતાના રાજ્યમા થઇને ખાનગી રીતે જતી હતી અને તેની ખબર મંત્રીને પડી એટલે તેણે તરતજ પોતાના ચરપુરુષો પાસે લુંટાવી. આમ હેરાન થઇ માટે રાજમાતા ફરીયાદ લઇને વસ્તુપાલ પાસે ગઇ. મંત્રીએ જાણે કાંઇ બન્યુંજ નહોય તેમ ઠાવકાઇ રાખી તેની બધી બીના સાંભળી લઇ તેને આશ્વાસન આપી પોતાને ત્યાં ઉતારો કરાવી લુંટનાર મનુષ્યોને પાસે બોલાવી ધધડાવી બધો માલ પાછો અપાવ્યો અને પછી પોતે પણ તેની સાથે ઠેઠ મક્કા યાત્રા કરવા ગયો અને ત્યાં જઇ કીંમતી મુક્તાફલનું એક તોરણ ચડાવ્યું. પછી તે રાજ્યમાતા સાથેજ પાછો આવ્યો અને તેમના આગ્રહથી ઠેઠ દીલ્લી ગયો. પછી જ્યારે રાજ્યમાતાના મુખથી બધા સમાચાર બાદશાહે સાંભળ્યા ત્યારે તે બહુ ખુશી થયો અને વસ્તુપાલને એક ઉદાર અને પરોપકારી નર જાણી માન આપ્યું અને વસ્તુપાલ સાથે મૈત્રી બાંધી. આવી રીતે એક વીરોધી મુસલમાન બાદશાહ સાથે એક રાજાના મંત્રી તરીકે મૈત્રી બાંધી પોતાના રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવ્યું. ટુંકાણમાં એટલુંજ કે તેની મંત્રી તરીકેની કારકીર્દિ બહુ ઉત્તમ હતી. હવે આપણે તેનું યોદ્ધા તરીકેનું જીવન જોઇએ.

યોદ્ધા તરીકેનું જીવન

તે વખતના સૌરાષ્ટ્રના મદોન્મત્ત રાજવી સાંમણ અને ચામુંડ કે જેઓ વીરધવળના સાળા થતા હતા તે બન્ને જણાએ એક સંપ કરી ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞા સ્વીકારવાની નાપાડી. વીર-

ધવલે સલાહને માટે ઘણા કહેણ મોકલ્યા અને પોતાની સ્ત્રી સાગણની બ્હેન જયતલતાને પણ તેને સમજાવવા મોકલી પરંતુ મદોન્મત્ત રાજવીએ તેનું માન્યુ નહી અને ગુર્જરેશ્વરની પત્ની (પોતાની બ્હેન) નું અપમાન કર્યું આના બદલો લેવા વસ્તુપાળ મહારાણા વીરધવલ સહિત ત્યા ગયો અને બહાદુરીથી લડી તે બન્ને ભાઇને માર્યા અને તેમના પુત્રોને ગાદીએ બેસાડી ગુર્જરેશ્વરનો ડંકો વગડાવ્યો આવી રીતે ભદ્રેશ્વર (કચ્છ) ના મહારાણા ભીમસિંહે ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો હતો વીરધવલે તેની પાસે ખંડણી માગી પરંતુ તેણે તે આપવાની ના પાડી તેનુ મુખ્ય કારણ તો એમ હતુ કે જાબાલીપુરના રાજાના ત્રણ કુંવરો ત્યાથી રીસાઇને પહેલા ગુર્જરેશ્વર પાસે ગયા હતા અને ત્યા નોકરીની માગણી કરી અને પગારમા એક લાખ દ્રમ્મ માગ્યા ગુર્જરેશ્વરે તેની ના પાડી જો કે ખરી રીતે આ ત્રણે ભાઇઓને રાખી લીધા હોત તો રાજ્ય દૃષ્ટિએ લાભ હતો, કારણ કે એ ત્રણે ભાઈ બહુ યુદ્ધકુશળ અને બલિષ્ટ હતા

પછી ત્રણે ભાઇ ત્યાથી નિરાશ થઇ ભદ્રેશ્વરમા ગયા અને ત્યાના ભીમસિંહે તેમને રાખી લીધા એ ત્રણે ભાઇની યુદ્ધકુશળતા અને બહાદુરીના બલથી ભીમસિંહને ગર્વ ચડયો અને તેથીજ ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞાનો તેણે અનાદર કર્યો હતો ગુર્જરેશ્વર પોતે ત્યા યુદ્ધ કરવા ગયો પરંતુ સૈન્ય થોડુ હોવાથી પ્રથમ હાર ખાવી પડી ત્યા તો વસ્તુપાલ બીજી બાજુથી સૈન્ય લઇ ત્યા આવી ચડયો વસ્તુપાળના યુદ્ધકૌશલ્યની અત્યારે ખરેખરી કસોટી હતી ગુર્જરેશ્વર હતાશ થયો હતો શત્રુ એ ત્રણે ભાઇઓના બળથી બહુ જોરમા હતો અને વળી પેલા પણ શત્રુનાજ દેશમા હતા વસ્તુપાલે કપટથી સૈન્યને ચારે બાજુ વ્હેંચી નાખી થોડા સૈન્ય સાથે યુદ્ધ આદર્યું જ્યા શત્રુ બરાબર મધ્યમા આવ્યો કે તેની ચારે બાજુથી સૈન્યે મારો ચલાવ્યો. આ ચારે બાજુના મારે ભીમસિંહના સૈન્યમા ભંગાણ પાડયુ અંતે ભીમસિંહ હાર્યો, ભાગ્યો અને ગુર્જરેશ્વરનો વિજય થયો. તેના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી ગુર્જરેશ્વરની આણ પ્રવર્તાવી ત્યાથી વિજયલક્ષ્મી સહિત પાછો રાજ્યધાનીમા આવ્યો

હજી તો યુદ્ધમાથી હમણાજ વસ્તુપાલ આવ્યો ત્યા તો ખબર સાંભળી કે ગોધરાના રાજા ઘુઘુલે ગુર્જરેશ્વરની ધુંસરી ફેંકી દઇ સ્વતંત્ર રીતે પ્રજાને ત્રાસ આપવા માંડયો છે ગુર્જરેશ્વરે નીતિ પ્રમાણે દૂતદ્વારા ખબર આપી પરંતુ તે મદોન્મત્ત બનેલા રાજવીએ કાંઇ માન્યુ નહિ અને સાથે પોતાના દૂતદ્વારા કાજળ કાચળી અને સાડી ગુર્જરેશ્વરને માટે ભેટ મોકલી અને સાથે પત્ર લખી ગુર્જરેશ્વરનુ આખી ગુજરાતનુ સખ્ત અપમાન કર્યું ગુર્જરેશ્વર આ જોઇ ચકિત થયો તેની આખમાથી અંગારા ઝરવા માંડયા. તેણે પોતાની લાલચોળ આખો સભામા ફેરવી કે કોઇ વીર પુરુષ ઉઠે, પરંતુ તેની સભામાથી તે મદોન્મત્ત બનેલા રાજવી સામે જવાની કોઇની હીંમત ન ચાલી ઘુઘુલની હાક આખા ગુજરાતમા બહુ સખ્ત હતી. તેણે ફરી વાર સભામા જોયુ પરંતુ કોઇ ન ઉઠયુ અંતે તેની નજર મંત્રી પર ઠરી વસ્તુપાળ સમજી ગયો તે બીડુ ઝડપવા ઉઠયો અને તેણે હાકલ મારી તેનામા હજી પણ પોતાના પૂર્વજો (ક્ષત્રિઓ) નું લોહી ઉછળી રહ્યુ હતું. તેની હાકલથી સભા ગાજી ઉઠી. પોતે બીડુ સ્વીકારવાની હા પાડી ત્યા તો તેના નાનાભાઇ તેજપાલે તે

બીડું પોતાના ભાઇ પાસેથી ઝુંટવી લઇ પોતે તેનો સ્વીકાર કર્યો. આખી સભાએ, ખુદ ગુર્જ-રેશ્વરે તેને ધન્યવાદ આપ્યો. બીજે દિવસે સવારે તે નવું સૈન્ય લઇ ઘુઘર સામે ગયો. ઘુઘર તેનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી જ તૈયાર હતો. જો કે લડાઇના બહાનાની જરૂર નહોતી છતાં તેજપાળે જતા વેંતજ તેનું અમૂલ્ય એવું ગૌધનનું હરણ કર્યું. તેજપાળે સાપને ફરી છંછે-ડયો. લડાઇ શરૂ થઇ. ઘુઘર બળવાન હતો. સૈન્યસામગ્રી પણ તેની પાસે જબરી હતી. યુદ્ધના પહેલા ઉફાળામાં શત્રુ મદોન્મત્ત હોવાથી કંઇક જીતતો જણાયો, પરંતુ ઉફાળો તે ઉફાળો જ. તેજપાળે પેલા ઉફાળામાજ શત્રુનું બળ માપી લીધું અને તેને નિર્બળ બનાવ્યો. બીજે દિવસે તેજપાળે સૈન્ય ગોઠવી વ્યૂહ રચ્યો. ઘુઘર તેમા સપડાયો અને અંતે જીવતો પકડાયો. તેજપાળે કાજલ કાંચળી અને સાડી યાદ કરાવી તેને કાષ્ઠના પીંજરમાં પુર્યો. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞા પ્રવર્તાવી તેજપાળ તેનો અખૂટ ધનભંડાર લુંટી ડભોઇ થઇ શત્રુ સહિત રાજ્યધાનીમા આવ્યો. ગુર્જરેશ્વરે તેને બહુ સન્માન-પૂર્વક પુરપ્રવેશ કરાવ્યો અને સભામાં પણ પુષ્કળ માન આપ્યું અને ઘુઘરને ગુર્જરેશ્વર માટે મોકલેલી કાજળ કાચળી અને સાડી ભર સભા વચ્ચે તેને પરાણે પહેરાવી. માની ઘુઘરને આ અપમાન અસહ્ય લાગ્યું અને જીભ કરડી સભા વચ્ચે આપઘાત કરી મુવો. બીજાં છુટક યુદ્ધો પણ તેણે કર્યા હતાં પરંતુ તે એટલાં બધા પ્રસિદ્ધ નથી. સામંતપાળ આદિના યુદ્ધો સામાન્ય છે એટલે તેનું વર્ણન હું નહી આપું. આવી રીતે સારા યુદ્ધવિશારદ તરીકે પણ તેની કીર્તિ બહુ સારી છે. તે ચુસ્ત જૈન ધર્મી હતો (કે જેના દાખલા આગળ આવશે) છતાં તે કાયર કે નિર્બળ નહોતો. અત્યારના કેટલાએક વાણીઆ-ઓની દુર્બળતા જોઇ કોઇ કોઇ લેખક મહાશયો એમ ઠસાવવા માગે છે કે જૈનોએ હિંદુસ્તાનને અહિંસાનો ઉપદેશ આપી બાયલો કરી નાખ્યો છે. પરંતુ તે લેખક મહાશયો દીર્ઘ-દૃષ્ટિથી જોશે તો માલમ પડશે કે તેમના તે આક્ષેપમાં કેટલું સત્ય છે. વસ્તુપાળ, તેજ-પાળ તથા આગળ થયેલા સંપ્રતિ, આમ, કુમારપાળ, આદિ રાજાઓ તથા અભયકુમાર, વિમલ, ઉદો, મુજાલ, આદિ મંત્રીઓનાં જવલંત ઉદાહરણ મોજુદ છે. ઘણા ચુસ્ત વાણીઆઓએ પોતાના દેશ માટે પોતાના રાજા માટે અને સ્વરક્ષણ માટે કલમની પેઠે તીક્ષ્ણ પાણીદાર તરવાર પણ ઉપાડી છે. માટે તેવો આક્ષેપ કરનાર લેખક મહાશયોને મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તેમણે આક્ષેપ કરતાં પહેલાં દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવો. આ જરા વિષયાંતર થયું. હવે મુળ બાબત ઉપર આવીને આપણે પરદુઃખભંજન તરીકેની તેની કારકીર્દિ જોઇએ.

પરદુઃખભંજન તરીકે.

આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા છીએ કે તેણે શઠ પુરુષોને શિક્ષા કરી સંત પુરુષોને સુખી કર્યા હતા. બીજી રીતે પણ ઘણાં મનુષ્યોને ગુપ્ત દાન આપી કાળના ગ્રાસમાથી બચાવી લીધા હતા તથા વાવ કુવા સરોવર તથા પરબ આદિ મંડાવીને પણ પોતાની પરદુઃખભંજકતા દેખાડી છે.

એક વખત ખંભાતમાં આકાશના સૂર્ય સમાન અભિમાનનું પુતળું અને સત્તાના અવતાર સરખા અને લક્ષ્મીના મદથી મદોન્મત બનેલા અને રણાગણમા વીરરત્ન સરખા સદીક નામના વેપારીએ ખંભાતની પ્રજાને બહુ પીડા કરવા માંડી. તેની બીકથી

પ્રજા ત્રાસી રહી હતી ત્યા તો તેણે એક કરપીણુ કામ કરી પ્રજાને દુખનો એક વધારે પ્રસગ ઉભો કર્યો તેણે ત્યાના એક પ્રખ્યાત સમૃદ્ધિવાન્ અને પોતાના ભાગીદાર નગરશેઠને એક ક્ષુદ્ર ઝઘડા માટે તેના ઘરબાર લુટી લઇ તેનુ ખાનગીરીતે ખુન પણ કરાવ્યુ પ્રજા આ સાભળી ત્રાસી ગઇ આ દુખદાયક બીના જણાવવાને તેનો પુત્ર રાજ્યધાનીમા ગયો અને ત્યા જઇ મત્રીને અથ થી ઇતિ સુધી બધી બીના કહી સભળાવી. મત્રીને આ સાભળી ઘણો ખેદ થયો. તેને વિચાર થયો કે રાજ્યના એક પ્રતિષ્ઠિત અને ધનવાન ગૃહસ્થને એકદમ હેરાન કરવો તેની લાજ લેવી તે ઉચિત નહી તેથી તેણે તેને ખાનગી રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પોતે જાતે ત્યા ગયો તેને સમજાવ્યો પરતુ ધનથી મદોન્મત બનેલા સદીકે મત્રીને યુદ્ધનું આવાહન આપ્યુ સદીકને સખરાજાએ સૈન્યની મદદ આપી. યુદ્ધ શરૂ થયુ સખરાજા પોતે પણ આવ્યો પરતુ તે ટકી શક્યો નહિ વસ્તુપાળે એક સામટે બે ઘા માર્યાં એક રાજ્યદ્રોહી શત્રુને માર્યો અને બીજા સદીકને પણ માર્યો. તેનુ સઘળુ ધન લુટી લઇ રાજ્યધાનીમા પહોચતુ કર્યુ[1] ગુર્જરેશ્વર આથી બહુ પ્રસન્ન થયો અને વસ્તુપાળને સભામા ત્રણ બીરુદ આપ્યા (૧) સદીકકુલસહાર (૨) સખમાનમર્દન (૩) અને રાજેન્દ્રસ્થાપનાચાર્ય આવી રીતે પરદુખભજક તરીકે તેની કારકીર્દિ પુરી કરી કવિ તરીકેની તેની કારકીર્દિ તરફ વળીએ

કવિ તરીકે

કવિ તરીકેની વસ્તુપાળની ખ્યાતિ ઘણે સ્થળે મળી આવે છે પોતે જ પોતાના કાવ્યમા પોતાને સરસ્વતી પુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે ગિરનારના એક મદિરની એક પ્રશસ્તિમા પણ તેને કાવ્ય દેવીના પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યો છે, તથા કવિચક્રવર્તી આદિ ઘણા બીરૂદોથી તે મહાકવિ વિભૂષિત હતો. સોમેશ્વર દેવ જેવા સુરત્ન હીરુઓ પણ તેને એક સારા કવિ તરીકે વર્ણવે છે અને તેણે વસ્તુપાળને આબુની પ્રશસ્તિમા પણ એક કવિ તરીકે વર્ણવ્યો છે આવીજ રીતે અલકારમહોદધિના કર્તા જણાવે છે કે કાવ્ય શાસ્ત્રની સુદર રચના માટે વસ્તુપાળને પણ માન ઘટે છે તેની કૃતિઓમા નરનારાયણાનદ મહાકાવ્ય કે જે સોળ સર્ગનુ છે અને તેમા કૃષ્ણ અને અર્જુનની મૈત્રી, તેમનો ગિરનાર ઉપર આનદવિહાર, સુભદ્રાહરણ આદિ સુદર રચના કરી છે તે અને તેવા બીજા વર્ણનો જેવા કે સૂર્યોદય, ચદ્રોદય, શહેર, રૈવત, રાજા, પુષ્પાવચય, આદિવર્ણન બહુ સારી રીતે કર્યા છે આ ઉપરાત તેની બનાવેલી સુક્તીઓ પણ બહુ વખણાય છે તેની સુક્તીઓ છુટક છુટક ઘણા કાવ્યોમા આવે છે આદિનાથ સ્તોત્ર પણ તેણે રચ્યુ[2] છે આ મહાકવિની બીજી પણ કૃતિઓ હોય તો ના ન કહેવાય. વસ્તુપાળમા એક વિદ્વાન તટસ્થ ટીકાકાર તરીકે તથા કાવ્યોના ગુણદોષ પરિક્ષક તરીકે

---

૧ તેની સખ્યા આ પ્રમાણે છે પાચ હજાર સુવર્ણની ઇટો, ચૌસો ઘોડી અને રત્નમાણેક અને મોતીના થાળ ભરી ભરી ધન હતુ

૨ સીયાજીરાવ સીરીઝમા નરનારાયણાનદ મહાકાવ્ય છપાયુ છે અને તેમા તેની સુક્તીઓ આદિનાથ સ્તોત્ર તથા વસ્તુપાળકીર્તિ પ્રબધોનો પણ સાર કહેલો છે.

અસાધારણ શક્તિ હતી. તે કાવ્યકળાનો બહુ પ્રશંસક હતો. તેને કવિઓ ઉપર બહુ માન હતું. પોતે કવિઓની કદર પણ સારી રીતે કરી જાણતો. રાજ્ય કવિ હરિહરની ઈર્ષ્યા સોમેશ્વર ઉપર ઝુઝુમતી હોવા છતાં જો સોમેશ્વર દરબારમાં સ્થાન પામ્યો હોય તો તે કવિપૂજક વસ્તુપાળના જ રૂડા પ્રતાપ હતા.

તેની કવિઓ તરફની દાનવીરતા એટલી બધી પ્રસિદ્ધ હતી કે તે "લઘુ ભોજરાજા" નું બીરૂદ પામ્યો હતો. તેનું બીજું નામ વસંતપાળ હતું કે જે નામ સોમેશ્વર અને હરિહરે આપ્યું હતું અને તેથી જ બાલચંદ્ર કવિએ તેની પ્રશંસારૂપે સુંદર કાવ્ય રચ્યું હતું. આવી રીતે જેમ તે કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો તેમ કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે પણ તે પ્રસિદ્ધ હતો. હરિહર, સોમેશ્વર, દામોદર, નાનક, જયદેવ, મદન, વીકળ, અને કૃષ્ણસીંહ આદિ કવિઓનો તે આશ્રયદાતા હતો. આ સિવાય ઘણા કવિઓ અને ભાટ ચારણોનો પણ તે આશ્રયદાતા હતો. તેણે તેમાના ઘણાને ધનવાન બનાવ્યા હતા. તેની આ દાનવીરતાને લીધેજ એક કે બીજો કોઇ પ્રસગ આવી પોતાના આશ્રયદાતાનું નામ અમર રાખતો તેની પ્રશંસારૂપે ઘણા કાવ્યો રચાયા છે જેવા કે સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદી વગેરે. બીજાં છુટા કાવ્યોમા તથા અરિસિંહના સુકૃતસંકીર્તનમા તેની દાનવીરતા તથા અસાધારણ પરાક્રમનું વર્ણન આપ્યુ છે. એવીજ રીતે હમીરમદમર્દન તથા ઉદયપ્રભકૃત ધર્માભ્યુદય આદિ કાવ્યમા તેના આશ્રિતોએ કાવ્યો રચી પોતાનુ ઋણ પતાવવા કાઇક પ્રયત્ન કર્યો છે. આવી રીતે કવિ તરીકે અને તટસ્થ ટીકાકાર તરીકે તથા કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે તેનો કીર્તિકલશ બહુ સારી રીતે શોભી રહ્યો છે. એક રાજ્યમંત્રી તરીકે અહોનિશ કાર્યમા ગુંથાઇ રહ્યા છતા તે એક મહા કવિ તરીકે પ્રશસા મેળવે અને તેમાય વળી તેના વિરોધીઓ સુદ્ધાત તેની મહાકવિ તરીકે પ્રશંસા કરે એ એક આશ્ચર્ય તો છે જ. મને તો એમજ લાગે છે કે વસ્તુપાળ અદ્ભુત પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હોવો જોઇએ. નહતર દરેક કાર્યોમા આટલી બધી પ્રશંસા મેળવવી એ અલભ્ય નહી તો મુસ્કેલ તો છેજ હવે આપણે તેની ધર્મી તરીકેની કારકીર્દિ જોઇએ.

ધર્મી તરીકે

ધર્મી તરીકે તે ચુસ્ત શ્રાવક હતો. તે શ્રાવકના બાર વ્રત તથા દરરોજ પ્રતિક્રમણ દેવપૂજા ગુરુપૂજા આદિ કાર્યો નિયમિત કરતો. તે સિવાય તે વખતના પ્રખર ધુરધર આચાર્યો પાસે પણ તે દરરોજ જતો અને ઉપદેશ સાંભળતો. તેના કુલક્રમાગત ગુરુ શ્રી જયસેનસૂરી તથા તે વખતના સમકાલીન આચાર્યો શ્રી દેવપ્રભસૂરી, શ્રી નરચંદ્રસૂરી આચાર્ય શ્રી દેવેંદ્રસૂરી તથા નાગેંદ્રસૂરી આદિ આચાર્યો પાસે ઘણી વખત ઉપદેશ સાભળવા જતો અને તેમના ઉપદેશથી તેણે ઘણા મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા આબુના જગપ્રસિદ્ધ મદિરોમા પણ અઢળક દ્રવ્ય વાપર્યું હતું. બીજાં પણ ઘણાં નવા મંદિરો કરાવ્યા હતા. તેણે સાડા બાર વાર મોટા સંઘ કાઢી સંઘપતિની પદવીયુક્ત યાત્રાઓ કરી હતી.[1] તપસ્યામા પચમી તપ, ચતુર્દશી આદિ તપસ્યા

[1] છેલી તેરમી યાત્રા કરવા જતા રસ્તામા તે કાળગ્રસ્ત થયો હતો એટલે બાર આખી અને તેરમી અર્ધી-એમ થઇ સાડાબાર યાત્રા તેણે કરી હતી.

કરી તેનું ઉજમણું પણ બહુ સારી રીતે કરતો. તેણે ઉદયપ્રભસૂરિની આચાર્ય પદવીના સમારંભ ઉપર પણ બહુ સારૂં દ્રવ્ય ખરચ્યું હતું અને તે વખતથી દર વર્ષે એક કરોડ દ્રમ્મ શ્રાવકોને આપવાનો તેણે નિયમ કર્યો હતો

તે ધર્મી હતો છતા ધર્માંધ નહોતો તેણે કોઇ પણ ધર્મ ઉપર અન્યાય થતો જોઇ યોગ્ય ઇન્સાફ આપ્યો છે તો પછી પોતે તો અન્યાય કરે જ શાનો ? તેણે અન્ય ધર્મીઓના મંદિરો પણ ઘણા બંધાવ્યા છે તેણે ૩૨૦૦૦ બીજા ધર્મવાળાના દેવગૃહ કરાવ્યા હતા અને સવા લાખ શિવલિંગ કરાવ્યા હતા, તથા ૭૫૦ બ્રહ્મશાળાઓ કરાવી હતી

આવી રીતે જેણે અપૂર્વ પરાક્રમ કરી રાજ્ય કારભાર ચાણક્યબુદ્ધિથી વહી ગુજરાતના રાણા વીરધવલના રાજ્યને મજબુત બનાવ્યું હતું તેની વિદ્વત્તા તેની સત્તા અને શક્તિ કેવા હતા તેનો ખ્યાલ તેના અપૂર્વ પરોપકારી સાર્વજનિક કાર્યોથી અને આબુ ઉપર બંધાવેલા જગવિખ્યાત મંદિરો જોવાથી આવે છે તે દરેક સંપ્રદાયના પક્ષમા સહાનુભૂતિ દર્શાવતો અને પ્રજાનું હૃદય આકર્ષવાને માટે તે કેટલો આતુર હતો તેનો ખ્યાલ તેણે મુસલમાનોને માટે બંધાવેલી મસીદો નીહાળતા આપણને આવે છે તેના કીર્તિલેખો, પરોપકારી કૃત્યો, અને સાર્વજનિક કાર્યો તથા અનેકવિધ પ્રશસ્તિઓ બસોથી અઢીસો શિલાલેખો ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણી, કીર્તિકૌમુદી, સુકૃતસંકીર્તન વગેરેમાના તેના કીર્તિ સ્તવનોએ તેને અમર કર્યો છે વસ્તુપાળના અવસાન પછી વસ્તુપાળના પુત્રની અભિલાષાના અંગે બાલચંદ્ર મહાકવિએ વસંતવિલાસ રચી તેની કીર્તિ અમર કરી છે તેમજ મુનિજિનહર્ષરચિત વસ્તુપાળ-ચરિત આદિ સાહિત્ય જોવાથી તેના જીવનમા કોઇક અનેક ઓજસ ઝળહળી ઉઠે છે. હવે હું ટુંકાણમા તેણે કરેલા કાર્યોની નોંધ લઇ વિરમીશ.

તેણે ૧૩૧૩ જિન ચૈત્ય નવા કરાવ્યા તથા ૩૩૦૦ જિનમંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો સવાલાખ પ્રતિમા, એક લાખ શિવલિંગ, ૩૨૦૦ અન્ય ધર્મવાળાના મંદિરો, ૭૫૦ બ્રહ્મશાળાઓ, ૭૦૧ તપસ્વીઓને રહેવાના મઠ, ૭૦૦ દાનશાળાઓ, ૮૪ ઉપાશ્રયો તથા ૮૪ સુંદર સરોવરો ૪૬૪ વાવ્યો, ૧૦૦ પુસ્તકાલયો[1] તથા ૧૦૦ તપસ્વીઓને માટે વરસાશન બાંધી આપ્યું હતું, ૩૦ નવા કીલ્લા બંધાવ્યા હતા અને ૬૩ યુદ્ધ કર્યા હતા. આવી રીતે ટુંકાણમા તેના કાર્યોની નોંધ મે લીધી છે જો કે આથી વધારે નોંધ વસ્તુપાળચરિત્રમાં મળે છે, પરંતુ લંબાણના ભયથી મે નથી ટાંક્યું વસ્તુપાળનું જીવન સુયોગ્ય મંત્રી તરીકે મહાન યુદ્ધવિશારદ તરીકે પરદુખભંજન તરીકે કવિ તરીકે અને સારા ધર્મી તરીકે સંપૂર્ણ છે

આવા સુનિપુણ મનુષ્યોચિત જીવન પરિપૂર્ણ કરી પોતાની કીર્તિ રૂપી ગંગાને ત્રિલોકમા ભમાવીને જ્યારે પોતે છેલ્લીવાર યાત્રા કરવા સંઘ સહિત નીકળ્યો ત્યા રસ્તામાંજ તેને વ્યાધિ થયો અંતે તે વ્યાધિ પ્રાણઘાતક નીકળ્યો અને ત્યા તે સંવત ૧૨૯૮ મા સ્વર્ગે ગયો.

ભલે તેનો નાશવંત દેહ નાશ પામ્યો હોય પરંતુ તેના નિર્મળ આત્મોદ્ગાર તો નિર્મળ નભોમંડલના ચમકતા તારાની પેઠે જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે અને તેની કીર્તિ "અમરશ્રીના શુભ પ્રસાદની જેમ" ચોતરફ ફેલાઇ અમરસ્થાન ભોગવી રહેલ છે-રહશે

---

1 તેણે પોતાને ઘેર ખાનગી ત્રણ જબરજસ્ત પુસ્તકાલય કરાવ્યા હતા

જૈન રાજાઓ.

(લેખક—આચાર્ય મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ મહારાજા ચેટક—ચેડા.

જૈન સાહિત્યમા વૈશાળીનો ચેટક રાજા શ્રી મહાવીરસ્વામીના પરમ ભક્ત તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ છે તેવીજ રીતે વ્યવહારિક પ્રસંગોથી પણ તેની ખ્યાતિ પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પ્રથમ કારણ તો શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા ત્રિસલા ચેટકરાજાની બેન થતી હતી અને શ્રી મહાવીર સ્વામીના મોટાભાઇ નંદીવર્ધન સાથે ચેટકની વચલી પુત્રી—જ્યેષ્ઠાનાં લગ્ન થયાં હતાં જેમ મહાવીર સ્વામી સાથે તેને ઘાટો સંબંધ હતો તેમ ભારતના તે વખતના પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ રાજાઓ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ હતો.

સિંધુસૌવીરનો રાજા ઉદાયન, અવંતિનો રાજા પ્રદ્યોત, કૌશાંબીનો રાજા શતાનિક, ચંપાનો રાજા દધિવાહન, મગધનો રાજા અને રાજગૃહનો સમ્રાટ શ્રેણિક આદિ તેના જામાતા થતા હતા. તેમજ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ અજાતશત્રુ (કોણિક) તેનો દૌહિત્ર થતો હતો.

મહારાજા ચેટક બહુ ચુસ્ત જૈનધર્મી હતો અને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પોતાની પુત્રીઓનું કન્યાદાન જૈન રાજાઓ સિવાય બીજા કોઇને ન આપવું. તે પ્રતિજ્ઞા તેણે ઠેઠ સુધી પાળી હતી. તેણે શ્રેણીકને પોતાની પુત્રી ન આપવાથી શ્રેણીકે તે કન્યાનું હરણ કર્યું હતું અને પરણ્યો હતો. જૈન સૂત્રોમા ચેટક રાજા માટે છુટક છુટક ઉલ્લેખો ઘણે સ્થળે મળી આવે છે તેમાંથી થોડા દાખલા અત્રે ટાકું છું. જૈનોના આગમમા ગણાતા આવશ્યક સૂત્રની ચૂર્ણીમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છેઃ—

भगवतो मायात्ति चेडगस्सभगिनी, भो (जा) यीई चेडगस्सधुया

અર્થઃ—

" ભગવાન મહાવીર સ્વામીની માતા તે ચેટકની ભગિની હતાં અને મહાવીર સ્વામીની ભોજાઇ તે ચેટકની પુત્રી હતી. " આ ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં રાખીને ત્યાર પછીના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ ચેટકને મહાવીર સ્વામીના મામા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જૈનોના પ્રથમ ગણાતા સૂત્ર આચારાગમા મહાવીર સ્વામીના જીવનની ઓળખાણ આપતાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલ છેઃ—

यथा—समणस्सं भगवओ महावीरसअमावासीट्टसकुला तिसेणतिन्नि नामधिज्जा एव माही जन्ति. तन्जहा तिसला इवा विदेहदिन्ना इवा प्रियकारिणी इवा (આચારંગ સૂત્ર, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૪૨૨.).

અર્થ —

સમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા જેનુ વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું તેના ત્રણ નામ હતા ત્રિસલાદેવી, વિદેહીદિના, અને પ્રિયકારિણી

મહારાજા ચેટકને પોતાના પૌત્ર સમર્થ સમ્રાટ્ કોણીક સાથે એક ખુનખાર લડાઇ થઇ હતી તેનું મુખ્ય કારણ જૈન ગ્રંથકારો નીચે પ્રમાણે આપે છે

શ્રેણીકને અમુક કારણસર કોઇક દેવે પ્રસન્ન થઈ અમુલ્ય કુડલ અને એક ગંધ હસ્તી ભેટ આપ્યો. શ્રેણીકે તે વસ્તુ પોતાની સ્ત્રીને આપી અને તેમણે પોતાના પુત્રને આપી[1] શ્રેણીકના મરણ પછી કોણીક ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેણે સત્તાના મદથી પોતાના ભાઇ ઉપર હુકમ કર્યો કે હસ્તિ અને કુડલ મને સ્વાધીન કરો મારો હક દાર હુ જ છુ બને ભાઇઓએ રોકડુ પરખાવી દીધુ કે પિતાએ અમને હસ્તિ અને કુડળ આપ્યા છે અને તમને રાજ્ય આપેલુ છે એટલે તે વસ્તુઓમા તમને કઈ લાગે વળગે નહિ. આથી કોણીક ખીજાયો અને તેમને મારવા પ્રયત્ન કરવા માડયો બને ભાઇ ત્યાથી પોતાના માતામહ પાસે ગયા ચેટકે પોતાના દૌહિત્રોને આશ્વાસન આપી પોતાના આશ્રિત તરીકે રાખ્યા કોણીકે પોતાના માતામહ પાસે ભાઇની માગણી કરી પણ બહાદુર ક્ષત્રિય રાજાએ જવાબ આપ્યો કે આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવુ એ અમારી ફરજ છે આ સાભળી કોણીકને ક્રોધ ચડયો અને મોટુ સૈન્ય લઇ ધમતો યુદ્ધ કરવા આવ્યો ચેટકને વિચાર થયો કે દૌહિત્રને મારીને રાજ્ય મેળવવુ એ પણ એક જાતનુ કલક છે અતે તેણે લાચારીથી યુદ્ધ માડયુ બને વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ થયુ અને યુવાન રાજા કોણીકે કપટથી પોતાના માતામહને હરાવ્યો. તેને છાતીમા બાણ મારી ભૂમિ ચાટતો કર્યો. ચેટક રાજા દૌહિત્રના હાથે મરાયો[2] કોણીકને આથી વિશેષ ધિક્કાર મળ્યો તેણે પિતાને માર્યો, માતામહને માર્યો અને અંતે ભાઇને પણ માર્યા

જૈન સૂત્ર ગ્રંથોમા ચેટક રાજા માટે છુટક છુટક ઘણા લેખો મળે છે પરતુ આ મહાન રાજાને હિંદના ઐતિહાસિક રાજા તરીકેનું હજી સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ નથી કોઇ જૈન વિદ્વાન્ મહાશય આ રાજાને બહાર લાવવા શુભ પ્રયત્ન કરશે એમ આશા છે આ સિવાય બીજા ઘણા રાજાઓ છે કે જેમના નામ જૈન ઇતિહાસ સિવાય આપણે બીજે સ્થાને સાભળ્યા નથી

તા ક ચેટક રાજા માટે સાહિત્યપ્રેમી આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી તરફથી "વૈશાલીનો ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજા ચેટક" નામનો લેખ પુરાતત્ત્વમા શરૂ થયો છે તેમા તેમણે તે રાજાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવા બહુ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે આચાર્ય શ્રીને સાથે સાથે એટલી પણ વિશેષ વિનતી છે કે ક્રમશ બીજા જૈન રાજાઓના સંબંધમા કાઇક જાણવા જેવુ બહાર પાડે.

---

૧ અથવા તો એમ પણ મળે છે કે પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય અને નાના કુવરને કુડલ અને હસ્તિ આપ્યા.

૨ ચેટક રાજા કોણીકથી મરાયા નથી તેણે અનશન કરીને કુવામા પડતું મુક્યુ હતું .

મહારાજા ઉદાયન (અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ.)

સિંધુ સૌવીરના આ પ્રખ્યાત રાજાના સંબંધમાં જૈન સૂત્રોમા ઘણે સ્થળે ઉલ્લેખો મળે છે. આ રાજા અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમજ મહારાજા ચેટકના જામાતા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજર્ષિ માટે જૈનોના અતિપવિત્ર આગમ-સૂત્ર શ્રી ભગવતીજીમાં નિચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છેઃ—

तेणं कालेणं समयेणं सिंधुसैवीरेसु जणवएसु वीतीभए नाम नगरे होत्था. । तस्सणं वीतीभयस्स नगरस्स वहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थणं मियवणं नामं उज्जाणे होत्था । तत्थणं वातीभए नगरे उदायणे नामं राया होत्था...तस्स...रन्नो प्रभावती नामं देवी होत्था...तस्स णं उदायणस्स रन्नो पुत्ते प्रभावतीए देवीए अत्तए अभीति नामं कुमारे होत्था.।...तस्सणं उदायणस्स रन्नो नियए भायणेज्जे केसी नामं कुमारे होत्था।... से णं उदायणे राया सिंधु सैवीरप्पामेक्खाणं सोलसाण्हं जणवयाणं वीतीभय प्पामोक्खाणं तिण्हं ते सट्ठिणं नगरागर सयाणं महासेणप्पामोक्खाणं दसण्हं राइणं वद्ध भाउ डाणं विदिन्नछत्तचामरवालवीयाणं ∴ न्नेसिं च वहूणं राईसरतलवर जावसत्थवाहप्पभिईणं आहेवच्चंजाव कारेमाणे पालेमाणे समणेवासए अभिगयजीयाजीवे जावविहरइ। (આગમોદય સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત ભગવતી. પૃ ૬૧૮.)

તે કાલ અને તે સમયમા સિંધુસૌવીર નામના દેશમા વીતિભય નામે એક શહેર હતું, તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ મૃગવન નામે ઉધાન હતું. તે વીતિભય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજા હતો. તે રાજાને પ્રભાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને અભિત નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજાને કેસી નામે એક કુમાર ભાણેજ હતો. તે ઉદાયન રાજા સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિભય આદિ ત્રણસો ત્રેસઠ નગર અને આકર (ખાણ) તથા મહાસેન આદિ દસ મોટા મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો, તેમજ બીજા અનેક નગર રક્ષક, દણ્ડ-નાયક, શેઠ, સાર્થવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણોપાસક અર્થાત જૈન શ્રમણોનો ઉપાસક હતો, અને જૈન શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત જીવ અજીવ આદિતત્ત્વ-પદાર્થનો જાણકાર હતો ઇત્યાદિ.

આ સૂત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે તે બહુ ધર્મચુસ્ત અને જૈન દર્શનનો યથાર્થ જ્ઞાતા હતો. આ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે તે મહાસેન પ્રમુખ દસ મુકુટબદ્ધ રાજાઓ તેના આજ્ઞાંકિત હતા. મહાસેન સિવાય બીજા નવ રાજાઓના નામ ક્યાંય જોવામા આવ્યાં નથી. મહાસેન જેનું બીજુ નામ ચંડપ્રદ્યોત છે તે તેનો આજ્ઞાંકિત કેવી રીતે બન્યો તેનો ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાથી નીચે પ્રમાણે મળે છે અને તેનો ઉલ્લેખ આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ પુરાતત્ત્વમાં આપ્યો છે, તેનો ટુંકાણમાં ઉતારો આપું છું.

" એક વખતે કેટલાએક મુસાફરો સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા ત્યાં રસ્તામાં અચાનક તોફાન થવાથી તેમનાં વહાણ એક ખરાબે ચડ્યાં અને કોઈ રીતે આગળ વધે નહિ તેથી

લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા નજીકના એક દેવના જોવામાં આવી તેણે પોતાની શક્તિથી વહાણુ મહાર કઢાવ્યુ અને તેણે લોકોને પોતે બનાવેલી એક ચંદનમય શ્રી મહાવીર દેવની પ્રતિમા લાકડાની એક પેટીમા પેક કરીને આપી અને કહ્યુ કે આ પેટીમાં દેવાધિદેવની મુર્તિ મુકેલી છે એના માહાત્મ્યથી તમે નિર્વિઘ્ને પાર ઉતરી જાઓ થોડા દિવસમા વહાણુ સિંધુસૌવીરના કાંઠે આવ્યુ અને અહીં તેમણે તે પેટી પ્રતિમા સહિત ઉતારી મુકી અને તે પ્રતિમાને ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતે ઘેર એક ચૈત્ય બનાવી પધરાવી અને હમેશા તેની પૂજા કરવા લાગી.

રાજા જો કે પહેલા તાપસધર્મી હતો પરન્તુ પાછળથી જૈન થયો હતો અને ધીમે ધીમે આ નવી આવેલી પ્રતિમા ઉપર બહુ શ્રદ્ધાવાળો થતો ગયો. એક દિવસે રાણી નાચ કરતી હતી અને પોતે વીણા વગાડતો હતો તે વખતે રાજાની દૃષ્ટિમા રાણીનું માથુ દેખાયુ નહિ તેથી રાજા બહુ ગભરાયો અને તેના હાથમાથી વીણા વગાડવાનો ગજ નીકળી પડયો રાણીના તાલમા ભંગ થવાથી ગુસ્સે થઇ બોલી કે સ્વામિન્ મારી કઇ ભૂલ થઇ કે જેથી તમે એકદમ વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી? રાણીના આગ્રહથી રાજાએ બનેલી બીના કહી. આ સાભળી રાણી સમજી ગઇ કે મારૂ આયુષ્ય થોડુ છે માટે કઇક આત્મસાધન કરવુ એમ સમજી દીક્ષા લેવા માટે સ્વામીની રજા માગી, ત્યારે રાજાએ તું મરીને દેવી થા તો મને બોધ કરવા આવજે એમ કહી દીક્ષા લેવાની રજા આપી. રાણી દીક્ષા લઇ થોડા વખતમા મૃત્યુ પામી સ્વર્ગલોકમા ગઇ અને ત્યા જઇ તેણે સ્વર્ગમાથી આવીને રાજાને સદ્બોધ કર્યો અને રાજા ત્યારથી ધર્મ ઉપર વધારે દૃઢ મનનો થતો ગયો

રાણીના મરણ પછી તે મુનિની પૂજા તેની એક વિશ્વાસુ કુબડી દાસી નિયમિત કરતી હતી. એક વખતે દર્શનને માટે આવેલા કોઇક દેવે પ્રસન્ન થઇ તેને એક સુવર્ણ ગુટિકા આપી અને તેના પ્રતાપથી તે કુબડી મટી સુડોળ અને કંચનવર્ણી કાયાવાળી થઇ દાસીના રૂપના વખાણ ચોતરફ ફેલાયા અને અવન્તિનાથ ચંડપ્રદ્યોતે પણ તે સાભળ્યા દાસીના રૂપના વખાણ સાભળી તેના રૂપ ઉપર તે મોહિત થયો અને તેને પરણવાને માટે પેરવી રચી પછી એક દિવસે ખાનગી રીતે કુબડી દાસીના કહેવા પ્રમાણે એક નવી બનાવેલી પ્રતિમા લઇ તે ત્યા આવ્યો દાસીએ પેલી નવી પ્રતિમા જુની પ્રતિમાને સ્થાને મુકી પેલી પ્રભાવવાળી જુની પ્રતિમા સાથે ઉપાડી લીધી રાજાને આ વાતની ખબર બીજે દિવસે પડી કે પ્રતિમા સહિત દાસીનું ચંડપ્રદ્યોત રાજા હરણ કરી ગયો છે તેણે ચંડપ્રદ્યોત પાસે તેની માગણી કરી પરંતુ મદોન્મત્ત અવન્તિનાથે તે આપી નહિ ઉલટું કહ્યુ કે તું દાસીને લઇ ગયો તેની મને ચિન્તા ઓછી છે પણ પ્રતિમાને તું પાછી મોકલાવી દે પણ તુ તેનું કઇ માન્યુ નહિ પછી ઉદાયન રાજા પોતાના મોટા સૈન્ય સાથે લડાઇ કરવા તેની સામે ગયો અવન્તિનાથ તેનું સન્માન કરવા તત્પર જ હતો બે ચંડુ ભેગા મળ્યા ઉદાયને અવન્તિનાથને કહ્યુ કે સૈન્યોનો ઘાણ કઢાવવા કરતા આવી જાઓ આપણે બન્ને એકલા લડીએ અવન્તિનાથે તે કબુલ કર્યું બન્ને જણા રણાંગણમા આવ્યા પરંતુ થોડી વાર પછી વચન અવન્તિનાથ હાથી ઉપર બેસી ગયો અને લડાઇ કરવા માડી ઉદાયને જરા પણ વિચાર કર્યા સિવાય

રહી છે જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત તરીકે એક ન્યાયી પ્રજાપાલ તરીકે અને યુદ્ધવિશારદ તરીકે તેના યશોગાન જૈન સૂત્રો અને ગ્રંથોમાંથી, હેમચંદ્રાચાર્યના પર્વમાં તથા શ્રેણીકચરિત્ર આદિ કથામાં જૈન ત્યાગી મુનીવરો—આચાર્યોએ આદર ભાવથી ગાયા છે એ જ તેની કારકીર્દિ જણાવવાને ખરા સાધનભૂત છે

શ્રેણીકના એક ઐતિહાસિક રાજા તરીકેની કીર્તિ તથા તેનું નામ જૈન ગ્રંથોમાં જેટલું પ્રસિદ્ધ છે તેટલું બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ અજાતશત્રુના પિતા તરીકે ઘણે સ્થળે મળી આવે છે છતાં આ પુરુષ હીંદના પ્રાચીન રાજાઓના ગણમાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ નથી કે જેટલો જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે જો કે અત્યારે આ રાજાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવાનો સમય નથી, એટલે હું અત્યારે તે સંબંધી ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો, છતાં આ રાજાના એક નજીકના સગા મહારાજા ચેટક અને શ્રેણીકને શો સંબંધ હતો અને એ ચેટક કોણ હતો તેનું વર્ણન ટુંકાણમાં આપીશ તો અસ્થાને નહિ ગણાય મહારાજા ચેટક તે વખતનો એક સુપ્રસિદ્ધ રાજા હતો અને તેની રાજ્યધાનીનું મુખ્ય શહેર વિશાલ નગરી હતું તેને સાત કુંવરી હતી તેમાં ચેલણા બધાથી નાની હતી તેને આપણો ચરિત્રનાયક શ્રેણીક હરણ કરી પરણ્યો હતો, એટલે શ્રેણીક ચેટક રાજાનો જમાઇ થાય તેની પોતાની પ્રથમ પુત્રી ઉદાયન સાથે પરણી હતી, બીજી ચંપાના દધિવાહનને, ત્રીજી મૃગાવતી કૌસંબીના સેનાનિકને, ચોથી ઉજ્જયિનીના પ્રદ્યોતને પાંચમી કુંડગામમાં મહાવીર સ્વામીના મોટા ભાઇ નંદિવર્ધનને પરણાવી હતી. તેમાં છઠ્ઠીએ દીક્ષા લીધી હતી અને ચેલણાને શ્રેણીક રાજા હરણ કરી પરણ્યો હતો આવી રીતે તે વખતના મુખ્ય મુખ્ય રાજા સાથે તેને સંબંધ હતો (વંશ માટે જુઓ ભારતીય પ્રાચીન રાજ્યવંશો ભાગ ૧ લો)

મહારાજા શ્રેણીક સાહસિક અને ધૈર્યવાન હતો તેના પિતાનું નામ પ્રસેનજીત હતું શ્રેણીકને બત્રીસ ભાઇ હતા તેમાં તેનો નંબર સૌથી છેલ્લો હતો શ્રેણીકને એક ચક્રવર્તી રાજા થવાની યોગ્યતા હતી તે નાનપણથી જ હોશીયાર હતો તેના પિતાએ પુત્રની યોગ્યતા પહેલેથી જ જોઇ લીધી હતી પિતાએ બધામાંથી રાજ્યને યોગ્ય કોણ છે તેની બારીક તપાસ કરવા માંડી આપણે તેના થોડાક દૃષ્ટાંતો જોઇશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. એક વખતે રાજ્યમહેલમાં અગ્નિ દેવે કૃપા કરી બધી વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરવા માંડ્યું પિતાએ કહ્યું કે આ અગ્નિ દેવના મુખમાંથી જે મનુષ્ય જે વસ્તુ બચાવી લે તે વસ્તુ તેની ઘણા મનુષ્યો આ લાભ લેવા જીવના જોખમે પણ કુદ્યા અને તેમાં રાજાના બત્રીસ કુંવરો પણ તે લોભ ન છોડી શક્યા કુમારોમાંથી કોઇએ નવલખો હાર તો કોઇ હીરા મોતીનો હાર, તો કોઇએ કિંમતી કુંડલ આદિ લઇ લીધાં, પરંતુ શ્રેણીકે યુદ્ધની ભંભા લીધી.[1]

બધાએ શ્રેણીકની અમુલ્ય તથા તેમના મનથી તુચ્છ વસ્તુ માટે તેની ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરી આવીજ રીતે એક બીજી પરીક્ષા કરી તેમાં પણ શ્રેણીક પ્રથમ નંબરે ઉતર્યો છતાં તેના પિતાએ તો તેની ગૂઢ મશ્કરીજ કરી. તેણે બધા કુમારોને થોડા થોડા દેશના સુબા નીમ્યા પરંતુ શ્રેણીકને પોતાની રાજ્યધાનીમાં જ રાખ્યો. જો કે પિતાની ઇચ્છા તો

[1] આ એક જાતનું યોદ્ધાઓને શૂર ચડાવનાર વાજીંત્ર છે

એવી હતી કે શ્રેણીક રાજા થવાને મયે છે માટે તેને અહીંઆજ રાખવો. શ્રેણીકને આ વાતની ખબર નહોતી એટલે અભિમાની શ્રેણીકને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને પોતે પોતાનું ભંભા નામનું કીમતી વાજીંત્ર લઇ ત્યાથી છાનો માનો ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં પોતાનું ક્ષાત્ર તેજ પ્રકાશતો તે રાજવી ત્યાથી બેનાતીમા ગયો અને ત્યા એક વણિકની દુકાને જઇ પોતાનો ઉતારો કર્યો. તે ઉદાર દિલના વાણીઆએ અમુક નિમિત્તથી તેનું ભાગ્ય તપાસી પોતાને ઘેર ઉતારો આપ્યો અને તેને પોતાની કુંવરી પણ પરણાવી. હવે પોતે ત્યા પોતાના ભાગ્યની પરિસીમાના બળથી એક રાજવી તરીકે સુખ ભોગવવા લાગ્યો.

હવે આ બાજુ તેના પિતાએ પણ શ્રેણીકની ઘણી તપાસ કરાવી. પહેલાં તો તેનો પત્તો ન લાગ્યો વૃદ્ધ પિતાને પોતાની ભુલ ઉપર ઘણો પસ્તાવો થયો. અન્તે તપાસ કરતા માલુમ પડયુ કે શ્રેણીક ત્યા બેનાતીમા મજા ઉડાવે છે પછી પુત્રવત્સલ પિતાએ તેને એક માણસ દ્વારા એક ગુપ્ત શ્લોકથી ખબર આપી અને તેમાં પોતે અંતમા જણાવ્યું કે હવે હું છેલ્લી ઘડી તારૂં મુખ જોઉં કે જેથી મારા આત્માને શાંતિ મળે. પિતાપ્રેમી પુત્રને આ વાચી ઘણું દુઃખ થયું અને પોતાની ભુલ પોતે જાણી ઘણો પસ્તાવો કર્યો, અને તે જ સમયે પોતાની સ્ત્રી જેને ગર્ભ રહ્યો હતો તેને પોતાના સસરાના આશ્રયે મુકી તેની સપ્રેમ રજા લઇ પોતાના વતન તરફ રવાના થઇ ગયો.

ત્યાંથી મજલ દર મજલ કરતો જલ્દી તે પોતાના પિતા પાસે ગયો. જ્યારે તે તેના પિતાને મળ્યો તે વખતે તેનો પિતા અતિમ સ્થિતિએ હતો-મરવાની અણી પર હતો. તેણે પોતાના પુત્રનું મુખ જોઇ રાજી થઇ પોતાનુ સમગ્ર રાજ્ય શ્રેણીકને આપ્યુ અને સાથે સાથે કહ્યું કે તારા વડીલ ભાઇઓને પણ યોગ્ય સન્માનપૂર્વક સાચવજે. આવી ભલામણ કરી પુત્રને ચુંબી સ્નેહાળ પિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

શ્રેણીકને કંઇક આશ્ચર્ય તો થયુ કે હુ તો એમ સમજતો હતો કે પિતાનો મારા ઉપર પ્રેમ નથી અને મને તો રાજ્ય આપ્યું. પરંતુ તેને પછી માલુમ પડયું કે પોતેજ સમજવામાં ભૂલ કરી હતી પોતાને પોતાની ભૂલ અને પિતાના શોક માટે ઘણું ખોટું લાગ્યું અને અમુક દિવસ સુધી તો પોતે ઘરબહાર પણ ન નીકળ્યો. પછી મંત્રીઓએ ખુબ સમજાવી તેને રાજકારભાર સોપ્યો. શ્રેણીકે પોતાના હાથમા રાજકારભાર લઇ તેની બરાબર સંભાળ લીધી અને આખા રાજને સતોષ પમાડયા પછી પોતે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો.

તેણે પિતાએ જીતેલા દેશો ઉપરાત બીજા પણ કેટલાએક રાજાઓને જીત્યા હતા. પરંતુ તે વખતનો સુપ્રસિદ્ધ મહારાજા ચેટક તેની આજ્ઞા નહોતો માનતો. બે રાજાઓ અડગ, બળવાન, અને ધૈર્યમાં એક સરખા હતા એટલે બેમાથી કોઇ એક બીજાની આજ્ઞા નહોતો માનતો, તોપણ એ બન્ને મિત્રો તરીકે રહેતા હતા. આ સંબંધ શ્રેણીક સુધી જ ચાલ્યો હતો.

મહારાજા શ્રેણીક જેમ મારો યોદ્ધો હતો તેમ પંડિતો ઉપર પણ તેને સારો પ્રેમ હતો. તે પંડિતોને બહુ સારૂં માન આપતો અને પોતાના મંત્રીઓ તરીકે વિદ્વાન અને

ડાહ્યા પુરુષોને જ રાખતો એમ કહેવાય છે કે તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હતા[૧] તેમાં પણ ૪૯૯ મંત્રીઓ કરતા ઉંચો મંત્રી શ્રી અભયકુમાર કોઈક અલૌકિક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હતો. તે મહારાજા શ્રેણીકનો મોટો છોકરો થતો હતો મહારાજા શ્રેણીકે એક વખતે પોતાના પાડોશી અને મિત્રરાજા ચેટકની પુત્રી સુજેષ્ઠા કે જેના રૂપના વખાણ દેશોદેશમાં બહુ પ્રસરી રહ્યા હતા તેનું માગુ કર્યું પરંતુ ચેટક રાજાને તે વાત પસંદ ન પડી અને તેણે તે માટે શ્રેણીકનું અપમાન કર્યું

શ્રેણીકને ચેટકની મૈત્રી તોડવી ન ગમી પરંતુ તેને કન્યા ન મળી તેના કરતા પણ અપમાનથી બહુ દુ:ખ થયું તેણે વિચાર કર્યો કે ગમે તેમ કરી અપમાનનો બદલો લેવો તેનું શરીર ચિન્તામાં અને ચિન્તામાં ગળવા લાગ્યું આ ખબર તેના પુત્ર અને મહામંત્રી અભયકુમારને મળ્યા તેણે પિતાને કહ્યું કે હું ગમે તેમ કરી તમને ચેટકની પુત્રી મેળવી આપીશ આપ ચિન્તા ન કરો

અભયકુમાર એક વેપારીનો વેષ લઈ શ્રેણીક રાજાની સુંદરમાં સુંદર તાદૃશ છબી ચિતરાવી વિશાલા નગરીમાં એક અત્તરના મહાન્ વેપારી તરીકે ગયો, અને રાજમંદિર પાસે પોતાનો વેપાર ચલાવ્યો તેણે દુકાનોમાં ચારે બાજુ બધી છબીઓ ગોઠવી અને વચમાં ચૂડામણિ સરખી શ્રેણીકની છબી મૂકી. પછી દરરોજ આ સુજેષ્ઠાની દાસી તેની પાસે તેલ અત્તર આદિ લેવા આવે ત્યારે પોતે તે છબીને પગે લાગે ફૂલ ચડાવે દાસીએ પૂછ્યું કે આ છબીને તમે શું કરો છો? એટલે તેણે કહ્યું કે એ અમારા રાજા શ્રેણીક છે તે દાસીએ તે છબી જોવા માગી ત્યારે તેણે કહ્યું કે અમારા રાજાનું અપમાન ન થાય તેવી રીતે ખુશીથી લઈ જાવ. પછી દાસી તે છબી સુજેષ્ઠા પાસે લઈ ગઈ સુજેષ્ઠા શ્રેણીકનું અદ્ભુત રૂપ જોઈ તેના ઉપર મુગ્ધ બની તેને શ્રેણીકને પરણવાનું મન થયું અને પોતે પગે ચાલી અભયકુમાર પાસે આવી કહ્યું કે મને તમારા રાજાના ગુણ સાંભળવાનું મન થયું છે બુદ્ધિનિધાન અભયે તે યથાયોગ્ય વર્ણવી બતાવી આપ્યું અને સુજેષ્ઠાને ખાતરી કરી કે આ મને લાયક વર છે તેણે અભયને ખાનગીમાં કહ્યું કે મને શ્રેણીક પાસે લઈ જાવ અભયકુમારે વિશાલા નગરીની બહાર ખડેરથી માંડી ઠેઠ શ્રેણીકની રાજધાની રાજગૃહ સુધી મોટી સુરંગ ખોદાવી શ્રેણીકને બોલાવ્યો. શ્રેણીક બત્રીસ સુભટો સહિત ત્યાં ગયો અને સુરંગ બહાર જઈને જોયું તો સુજેષ્ઠા અને ચેલણા બંને બહેનો સાથે ઉભી હતી. શ્રેણીકને સુજેષ્ઠા પરણવી હતી, પરંતુ નાની બહેનને સુજેષ્ઠા પર બહુ હેત હોવાથી તેના આગ્રહથી તે ત્યાં આવી હતી શ્રેણીકે કહ્યું કે તમે રથમાં બેસી જાવ, ત્યાં સુજેષ્ઠાને કંઈક સાંભરી આવ્યું હોય તેમ તેણે કહ્યું કે હું ઘેર ઘરેણાંનો ડબ્બો ભુલી ગઈ છું માટે લઈ આવું ત્યાંસુધી અહીં થોભો. સુજેષ્ઠા ઘેર ગઈ, પાછળ શ્રેણીકના સુભટોએ કહ્યું કે શત્રુરાજ્યમાં નિર્ભય રીતે વધારે વખત રોકાવું ઠીક નથી માટે ચાલો. શ્રેણીક ચેલણાને લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. થોડી વારમાં સુજેષ્ઠા પાછી આવી પરંતુ ત્યાં

---

૧ તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હોય તે વાત લગાર અસંભવિત લાગે છે પરંતુ એમ હોય ખરૂં કે તેની સભાના ૫૦૦ સભ્યો હોય અને તેઓ તેને રાજકાર્યમાં મદદ આપતા હોય અને તેથી જ તેમને મંત્રી કહ્યા હોય તો તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી

તો કોઇ ન હતું. તે ગભરાઈ ગઇ અને તેણે બુમ પાડી કે મારી બહેનને શ્રેણીક લઇ ગયો. બહાદુર ચેટકરાજા આ સાંભળી ત્યાં આવ્યો. શ્રેણીક તો પોતાના સુભટોથી ઘણે આગળ નીકળી ગયો હતો. તેને પછવાડે શું થાય છે તેની ખબર ઘણી મોડી પડી. તેના સૈનિકો લડયા અને બહાદુર બત્રીસ સુભટો મરાયા. ત્યાં રાજગૃહની હદ આવી એટલે ચેટકરાજા હાથ ઘસી પાછો વળ્યો.

શ્રેણીકરાજા ચેલણાને પરણ્યો તે પહેલા બુદ્ધ ભગવાનનો પરમ ભક્ત હતો. પરંતુ ચેલણા જૈન હતી અને તેના ઉપદેશથી તેને પરમ કારુણિક શ્રી મહાવીર સ્વામી ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી અને તે તેમની પાસે ઉપદેશ સાંભળવા જતો. ધીમે ધીમે તે ચુસ્ત શ્રાવક થયો અને તેણે ગાર્હસ્થ દીક્ષા સ્વીકારી. પોતાના રાજ્યમા પણ તેણે જૈન ધર્મનો ફેલાવો સારો કર્યો હતો. એ તો કહેવાય જ છે કે **यथा राजा तथा प्रजा.** આ કથની બરાબર સાચી છે. તેને જૈન સાધુઓ ઉપર એટલો બધો હાર્દિક પ્રેમ હતો કે કોઇ એક ખોટી રીતે એમ કહે કે અમુક સાધુની આ ભૂલ છે તોપણ તે માનતો નહિ; કારણ કે તેની ખાતરી હતી કે મહાવીર સ્વામીના શિષ્યમાં ભુલ ન હોઇ શકે. જેના ગુરુ સર્વજ્ઞ છે તેમના શિષ્યો ભુલ કેમ કરી શકે ?

શ્રેણીક રાજા બહુ ગુણગ્રાહી હતો. એક વખતે પોતે પોતાના સૈનિકો સહિત શ્રી મહાવીર પ્રભુને વંદવા જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એક કુતરાનું મૃત શરીર પડયું હતું. બધા સૈનિકો તેની તરફ થુંક્યા અને ઘૃણાની નજરે જોઇ ચાલતા થયા. શ્રેણીકરાજા કુતરાને જોઇ બોલ્યા કે મહંતોની દંતપંક્તિ કેવી સુંદર અને ઉજ્વલ છે ! આ સુંદર દાખલો તેની ગુણગ્રાહકતા માટે બસ થશે.

શ્રેણીક રાજાને પોતાની વહાલી સ્ત્રી ચેલણા રાણીથી કોણીક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ગર્ભમા હતો ત્યારથી જ તેની માતાને પોતાના પતિનું માસ ખાવાની દુષ્ટ ઇચ્છા થઇ હતી. પુત્ર જન્મ્યો કે તરત જ તેણે તે પુત્રને દાસી દ્વારા ઉકરડામાં ફેંકાવી દીધો. શ્રેણીક આ ખબર સાભળી બોલ્યો કે પુત્રને પાછો બોલાવો. દાસીએ તે પુત્રને પાછો આપ્યો ઉકરડામાં છોકરાની આંગળી કુકડે કરડી ખાધી અને તેમાથી લોહી નીકળતું હતું. પુત્ર-વત્સલ શ્રેણીકે પુત્રની તે આગળી મુખમા નાખી તેને શાત કર્યો અને આજ પુત્ર અંતે તેનો ઘાતક નિવડયો. કોણીક લાલનપાલનથી ધીમે ધીમે મોટો થયો. તે જેવો યોગ્ય અવસ્થાએ પહોંચ્યો કે તરત જ તેને રાજ્ય મેળવવા ઉત્કંઠા વધી. રાજના લોભી પુત્રે અંતે વૃદ્ધ પિતાને કેદ કર્યો અને વળી થોડું બાકી હોય તેમ તેણે પિતાને મીઠાના પાણીમા બોળેલ કોરડાનો માર મારવો શરૂ કર્યો અને ખોરાકમા પણ બહુ જ તુચ્છતા વાપરવા માડી. કોણીકની માતા પતિની આ સ્થિતિ જોઇ ઘણી દિલગીર થઇ પરંતુ પુત્ર પાસે તેનું કાઇ ચાલતું નહિ.

એક વખતે કોણીક જમવા બેઠો હતો ત્યા તેનો નાનો બાળુડો આવ્યો અને મુતર્યો, છતા કોણીકને કંઈ ઘૃણા ઉત્પન્ન ન થઇ અને પોતે ગર્વથી માતા પાસે બોલ્યો કે મારા જેવો કોઇને પુત્રપ્રેમ હશે ખરો ? તેની માતાએ નિર્ભય પરંતુ શાંત ચિત્તે કહ્યું કે આથી પણ તારા ઉપર તારા પિતાનો ઘણો પ્રેમ હતો. તું જન્મ્યો ત્યારે મેં તને ઉકરડામા નાખી દીધો હતો છતા તેમણે તને પાછો મંગાવી તારી લોહીવાળી આગળી મોમા નાખી તને રડતો છાનો

રાખ્યો હતો તેનો અત્યારે તો તું તારા પિતા ઉપર પૂર્વનો કાંઇ બદલો આપતો હોય તેમ જણાય છે કોણીક આ સાભળી શરમાયો અને પોતે પોતાના હાથમા કુહાડી લઇ પિતાનું પીંજર તોડી નાખી છોડાવવા ઉઠયો રાજકેદી શ્રેણીક કોણીકની આવી ક્રૂર અવસ્થા જોઇ બીનો કે રખે પુત્ર મને મારી નાખશે! શ્રેણીકને મૃત્યુનો ભય ન હતો છતા રખેને પુત્રને હાથે પિતૃ હત્યા થાય તે તેને ઉચિત ન લાગ્યુ એટલે પોતે પોતાના હાથે મરવુ ઠીક ધારી પોતાની પાસે હાથમા રહેલ હીરાની વીંટી ચુસી મરી ગયો કોણીકે જોયુ કે પરિણામ બહુ ખરાબ આવ્યુ તેને પિતાનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યો અને તેણે ઘણુ કલ્પાત કર્યું પરંતુ તે ગયા પછી ડહાપણુ લાવવા જેવુ હતુ એટલે તેનું રુદન નિષ્ફળ ગયુ કોણિક પિતૃહત્યાનો મહાન્ ભોગી થયો અને તેથી બૌદ્ધ અને જૈન ઇતિહાસમા તેને એક નવાસ નર તરીકે આલેખ્યો છે આવી રીતે મહારાજા શ્રેણીકનું જીવન બે ટુકાણમા દેખાડયુ છે વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મહાશયે શ્રેણીકચરિત્ર તથા અભયકુમારચરિત્ર ઇત્યાદિનું અવલોકન કરવુ

૩ સમ્રાટ્ સપ્રતિ

બૌદ્ધ સમ્રાટ્ અશોકના પૌત્ર સપ્રતિના નામથી જૈનસમાજમા શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર, કે ઢુઢક પથમા પણ કોઇ અજાણ્યો નહિ હોય આ મહાન્ રાજાએ તો જૈન ધર્મને વિશ્વવ્યાપી કર્યો છે જેમ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી તે ધર્મને તેણે રાજધર્મ કર્યો હતો તેમ તેના પૌત્ર સપ્રતિએ જૈન ધર્મ સ્વીકારી તેના સત્ય સનાતન સિદ્ધાંતોને વિશ્વવ્યાપી બનાવી રાજધર્મ તરીકે સ્થાપ્યો હતો

તેનું જન્મ સ્થલ

મહારાજા સપ્રતિનો જન્મ મરૂ દેશ-મેવાડમા ઉજ્જયનીમા થયો હતો તેના પિતાનું નામ કુણાલ કે જે સમ્રાટ્ અશોકનો પાટવી કુવર હતો તે કમનસીબ કુણાલ પોતાના પિતાનુ વિસ્તૃત રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો નહોતો જૈનસમાજમા આને માટે એક દંતકથા ચાલે છે તે નીચે પ્રમાણે છે

મહારાજા સમ્રાટને તેમની પટરાણીથી કુણાલ નામનો મુખ્ય પુત્ર થયો હતો તે જન્મ્યો ત્યારથી ઉજ્જયનીમા જ પોતાની માતા સાથે રહેતો, અને ત્યાજ ઉછરતો મોટો થયો ઉજ્જયનીના રાજા—સમ્રાટના સુબાએ અશોકને ખબર આપ્યા કે કુમારની ઉમ્મર ભણવા લાયક થઇ છે માટે તેનો યોગ્ય બંદોબસ્ત થાય તો ઠીક અશોક આ વાચી ઘણો ખુશી થયો અને તેણે એક પત્ર સુબા ઉપર લખ્યો તેમા લખ્યુ કે તેના ઉપર બરાબર ચોક્સાઇ રાખી તેને રાજ્યધર્મ બરાબર શીખવાડવો તેમજ બીજી પણ યોગ્ય સુચના તે પત્રમા લખી અને કુમારને પણ લખ્યુ કે कुमारेण अधीयताम् ' ભણવાને માટે પ્રયત્ન કરવો ' આ પ્રમાણે પત્ર લખી કવરમા બીડી તેને બરાબર મ્હોર છાપ માર્યા સિવાય પોતાને ઉતાવળ હોવાથી બીજા કાર્યમા ચાલ્યો ગયો આ વાતની ખબર, કુણાલની

ઓરમાન માતાને પડી. તેણે વિચાર્યું કે "યુવરાજ કુણાલ છે અને મારો પુત્ર યુવરાજ નથી માટે એવો ઉપાય કરૂં કે ભવિષ્યમાં મારો પુત્ર ગાદીએ બેસે અને હું રાજમાતા તરીકે પૂજાઉં." આ પ્રમાણે દ્વેષથી તેણીએ તે કવર ઉઘાડી પત્ર વાંચી જ્યાં **कुमारेण अधीयतां** લખ્યું હતું ત્યાં તેણીએ એક મીંડું વધારી **कुमारेण अंधीयतां** લખ્યું. થોડી વાર પછી સમ્રાટ આવ્યો અને તેણે તે પત્ર ફરી વાર વાંચ્યા સિવાય કવરને મજબુત પેક કરી ઉપર મ્હોર છાપ મારી એક ખેપીઆ સાથે જલ્દી રવાના કરી દીધું. ખેપીઆએ તે કવર જઇને ત્યાંના સુબાને આપ્યું. તેને આ પત્ર વાંચી ઘણો ખેદ થયો. તેણે પત્ર અડધો કરી કુમારને વંચાવ્યો, પરંતુ કુમારે આખો પત્ર વાંચવાની હઠ લીધી. અંતે બલાત્કારે તે પત્ર તેણે વાંચ્યો અને **कुमारेण अंधीयतां** તે પણ વાંચ્યુ. વિનયી પુત્રે વિચાર્યું કે પિતાની આજ્ઞા મારાથી કેમ લોપાય? હિંદના રાજાઓ પણ જેની આજ્ઞા નથી લોપતા અને અમારા વંશમા કોઇએ પણ પિતાની આજ્ઞાનો લોપ નથી કર્યો, તો પછી હું મારા પિતાની આજ્ઞાનો લોપ કેમ કરી શકું? સુબાએ ઘણી ના પાડી, છતા કુમારે લોઢના ઉના ઉના સળીયા આંખમા ચાંપી દીધા અને પિતાની આજ્ઞા પાળી—સાથે પોતાનું જ્વલંત દ્રષ્ટાંત પણ જગત આગળ રજુ કર્યું. સમ્રાટ અશોકને આ સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને પોતે વાંચ્યા વિના પત્ર મોકલ્યો માટે પોતાને ઘણો ખેદ થયો.

હવે કુણાલે અંધ અવસ્થામાં પોતાના પિતા પાસે જવું ઉચિત ન ધાર્યું. પોતે પોતાની દુઃખી જીંદગીના દિવસો ત્યાંજ ગાળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેને પોતાનું દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું. પછી તેણે સંગીતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે તે સારા ગવૈયા તરીકે અને વિવિધ જાતનાં વાજીંત્ર વગાડનાર તરીકે તૈયાર થયો. તેણે દેશ દેશના સારા સંગીતશાસ્ત્રીઓને બોલાવી તેમની પાસે જુદી જુદી જાતના ઘણા અનુભવો મેળવ્યા.

હવે તેણે દેશાન્તરમાં પોતાની કીર્તિનો વાવટો ફરકાવવા જુદા જુદા વેશે દેશાટન શરૂ કર્યું. બધે સ્થળે વિજય પામતો પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવતો અશોકની રાજધાની પાટલી પુત્ર (પટ્ના) ગયો. સમ્રાટે તેને ઓળખ્યો નહિ, પરંતુ કુણાલનું એક સારા ગવૈયા તરીકે ખુબ સન્માન કર્યું. બીજે દિવસે કુણાલે રાજસભામા પોતાના પિતાને મુખ દેખાડયા સિવાય લાલ પડદો નખાવી ગાવાનુ શરૂ કર્યું. સમ્રાટ પોતાના મંત્રીઓ સેનાધિપતિ અને સારા શેઠીઆઓ સહિત ત્યાં હાજર હતો. કુણાલે એક પછી એક જુદી જુદી સુંદર ચીજો ગાઇ બતાવી. પછી જ્યારે બરાબર રંગ જામ્યો એટલે તેણે પોતાની આત્મકથા ગાઈ. સમ્રાટને પુત્ર સાંભર્યો. પુત્રની વાર્તા તાજી થઇ તેને એમ નક્કી લાગ્યુ કે આ પોતાનો પુત્ર કુણાલ છે. પછી પોતે કહેવડાવ્યું કે પુત્રે પિતા પાસે હાજર થવું પરંતુ કુણાલે તે વાત સ્વીકારવા ના પાડી. પછી સમ્રાટે કહ્યું કે તમારી ધીરજ, શૌર્ય, પાંડિત્ય જોઇ હું ખુશી છું. મૌર્ય વંશના કુંવરને આવી જ ઉદારતા ઘટે. તમારે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. કુણાલે સમય જોઇ પિતાનું સિંહાસન અને તાજ માગ્યું. પિતાએ કહ્યું કે તમે અંધ છો પછી રાજ્ય કેવી રીતે કરશો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારે એક નાનો પુત્ર છે તેને રાજ્ય આપો. તે રાજ્ય ચલાવશે. પછી સમ્રાટ અશોકે ખુશી થઇ તે બાળકને પોતાને હાથે રાજતિલક કર્યું. આ બાળકને નાનપણથી ગાદી મળી એટલે તેનું નામ સંપ્રતિ પડયું.

હવે ધીમે ધીમે સંપ્રતિ ઉમ્મર લાયક થયો. તેનામાં નાનપણથી રાજાને યોગ્ય ગુણો બહુ સારી રીતે ખીલ્યા હતા. સમ્રાટ્ અશોકના મરણ પછી સંપ્રતિએ રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી.

ગાદીએ બેઠા પછી થોડા સમયમાં નિર્ગ્રંથ ગચ્છના મુકુટમણિ સરખા આચાર્યવર્ય શ્રીઆર્યસુહસ્તિ સૂરિનો તેને મેળાપ થયો. એક વખતે પાટલિપુત્રમાંથી રથયાત્રાનો મહાન વરઘોડો નિકળતો હતો અને સંપ્રતિ પોતાના મહેલના ગોખમાં બેઠો હતો. તેને એ વરઘોડાની ભવ્યતા જોઈ ઘણો વિચાર થયો. ત્યાં તેણે પોતાના પૂર્વના ગુરુ જોયા. તેને ખાત્રી થઈ કે એ મારા જ ગુરુ છે. એટલે પોતે ગોખમાંથી નીચે ઉતર્યો. આચાર્ય શ્રી પાસે આવી વંદન કરી પુછ્યું કે-ગુરુદેવ મને ઓળખો છો? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો -મૌર્યવંશના મુકુટમણિ સરખા તને કોણ નથી ઓળખતું? રાજાએ ફરી કહ્યું કે-પ્રભુ એમ નહિ આપ વિચાર કરો-ત્યાં તો આચાર્યશ્રીએ જ્ઞાનબળથી તપાસી જોયું કે અરે, આ તો તે જ છે કે જેણે પૂર્વ ભવમાં મારી પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને લઈને એક દિવસમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો.[1] તે પછી રાજા પોતાના ઉપકારી ગુરુની સાથે વરઘોડામાં ચાલ્યો અને સાથી ઉપાશ્રયે જઈ તેમની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળ્યો.

ઉપદેશ સાંભળીને તેને ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો અને તેમાં પૂર્વ ભવના પ્રેમે વૃદ્ધિ કરી. ત્યાર પછી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પ્રજાને તેના પવિત્ર સિદ્ધાંતો પહોંચાડ્યા અને પ્રજાએ પણ પ્રેમથી તેના પવિત્ર સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી તે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની વિજયયાત્રાનું વર્ણન વિસ્તૃત રીતે ક્યાંય મારા જોવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એટલું મળે છે કે તેણે આખા હિંદના રાજા મહારાજાઓને તાબે કર્યા ઉપરાંત મ્લેચ્છ દેશ જેવા કે અફઘાનિસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઇરાન આદિ દેશોને પણ તેણે તાબે કર્યા હતા. પૂર્વમાં બંગાળ અને ઓરિસાથી માંડી પશ્ચિમમાં ઠેઠ સમુદ્ર સુધી અને ઉત્તરમાં છેક હિમાલયથી માંડી દક્ષિણમાં છેક કન્યાકુમારી સુધી દરેક દેશ તેના તાબામાં હતો. જો કે સમ્રાટ્ અશોકે પહેલેથી તેને માટે રાજ્ય સંઘરી રાખ્યું હતું, છતાં સ્વતંત્ર રીતે પોતાની આજ્ઞા મનાવવા તેણે વિજયયાત્રા કરી હતી. તેના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓને હરાવ્યા એટલે નાના રાજાઓ તો એની મેળે જ તાબે થઈ ગયા. જૈન ગ્રંથકારો કહે છે કે તેણે ચક્રવર્તીની માફક આખા ભારતવર્ષમાં પોતાની આણ ફેરવી હતી. આવી રીતે વિજયયાત્રા કરીને આવ્યા પછી તેણે પોતાના ગુરુના ઉપદેશથી જૈન ધર્મની ઉન્નતિના પગલાં લેવા માંડ્યાં. તેમાં તેણે પ્રથમ દેશદેશમાં અનેક સુંદર સ્થળે ભવ્ય જિન મંદિરો કરાવ્યાં. તેના ગગનચુંબી ભવ્ય શિખરોનાં નામ નિશાન પણ અત્યારે તો હાથ નથી લાગતાં પરંતુ તેનાં એ ભવ્ય મંદિરો, તેની બાંધણી અને શિલ્પકળાના નમુનાના ક્યાંક ક્યાંક ભણકાર સંભળાય છે. તેના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર થવાથી મુળ મંદિરની ભવ્યતા તથા

[1] આ રાજાના પૂર્વ ભવની કથા બહુ લાંબી છે. લંબાણના ભયથી મેં નથી આપી. વિશેષ જાણવા ઇચ્છનાર મહાશયને કલ્પસૂત્ર, પરિશિષ્ટ પર્વ, સંપ્રતિચરિત્ર વગેરે જોવા ભલામણ છે.

સુંદરતા કંઇક ઓછા થયાં છે. તે એકલાં જિન મંદિરો કરાવી શાંત નહોતો રહ્યો. પરંતુ જૈન ઉપદેશકો–સાધુ મહાત્માઓને દરેક જાતની અનુકૂળતા કરાવી દરેક સ્થળે–મ્લેચ્છ દેશમાં પણ—તેણે વિહાર ચાલુ કરાવ્યો હતો. તે વખતે જૈનધર્મ રવિનો મધ્યાહ્‌ન સમય હતો. તેના પ્રખરો કરણો ભારતવર્ષમાં અને તેની બહાર પણ ઘેર ઘેર તપી–શોભી રહ્યાં હતાં. તેણે જૈન મદિરો, જિન પ્રતિમાઓ, સાધુઓ, પુસ્તકો અને શ્રાવકોની વૃદ્ધિ કરવા સારો પ્રયત્ન સેવ્યો હતો અને તેમા સફળતા પામી તે બધાની ખુબ વૃદ્ધિ કરી હતી.

ઐતિહાસિક નોંધ.

આ મહાન્ જૈન ચક્રવર્તિ રાજાની ઐતિહાસિક નોધ જૈન સુત્રોમા અને ખાસ કરી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટિ પર્વમાં છે.[૧] બૌદ્ધ ગ્રંથોમા પણ તેનું થોડું ઘણું વર્ણન કર્યું છે અને તેમા તેને 'સંપઇ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ સિવાય સમ્રાટ અશોકની માફક તેના કીર્તિસ્તંભો, શિલાલેખો આજ્ઞાપત્રો કે તામ્રપત્રો કંઇ પણ મળી આવતું નથી. આ રાજાએ જૈનપ્રતિમાઓ ઘણી કરાવી છે કે જેની ભવ્યતા અને સુંદરતા બહુ અલૌકિક છે અને તેનો નમુનો બીજે મળવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે અમદાવાદ, પાટણ, ખંભાત, પાલીતાણામાં શત્રુંજય ઉપર અને ગિરનાર જામનગર ઇ. માં તેની કરાવેલી પ્રતિમાઓ છે પરંતુ તે પ્રતિમાઓમા ક્યાંય તેના નામના શિલાલેખો મળી આવતા નથી. કોઇ મહાશય તે બાબતમા વિશેષ જાણવા જેવું બહાર પાડી તેની ઐતિહાસિક નોધની ખોટને પુરી પાડે એમ હું ઇચ્છું છુ. આનું મુખ્ય કારણ મને એક્જ લાગે છે તે એ જ કે આગલા સમયમા પોતાની નામના કાઢવામા–બીજા શબ્દોમાં કહું તો આત્મપ્રશંસાના ભયથી ઘણા જણે પોતાનાં કાર્યોની નોધ કરાવવાનું મોકુફ રાખ્યું હોય અને તે જ કારણે સંપ્રતિએ પણ તેમ કર્યું હોય એ બનવા જોગ છે. આ સિવાય પુરાણ સમયમાં ઘણા રાજા મહારાજાઓએ કરાવેલી પ્રતિમાઓમા ઘણે સ્થળે શિલાલેખો મળી આવતા નથી અને આધુનિક સમયમાં ક્યાંક ક્યાક તેવું બને છે પણ ખરૂં જેથી મારા ઉપલા અનુમાનમા કંઇક સત્ય હશે એમ માનવું પડે છે.

આ મહાન્ ચક્રવર્તિની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ નોધ નહિ મળી શકવાથી તેના જીવન સંબધે વિશેષ લખવું મોકુફ રાખી તેના મળી આવતા થોડા સુકૃત્યોની નોંધ અને તેણે પોતે જૈન ધર્મ સ્વીકારી પોતાના તાબાના રાજાઓને પણ ચુસ્ત જૈન કેવી રીતે કર્યા હતા તે સંબધે મળી આવતા થોડા શ્લોકો ટાકી વિરમીશ.

તેણે ગગનચુમ્બી ભવ્ય સવાલાખ નવા જિન મંદિરો કરાવ્યાં હતાં અને મનોહર સવા-કરોડ નવી જિન પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. ૩૬૦૦૦ હજાર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને પંચાણુ હજાર પિત્તળની પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. દીનદુઃખીને માટે અનેક સદાવ્રત તથા વાવ, કુવા, તળાવ, પરબ આદિ ઘણાં લોકોપયોગી કાર્યોની નોંધ મળે છે. તેણે સવાલાખ જિનમંદિરો કરાવ્યા હતાં એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીશું કે તે કેટલો ધર્મચુસ્ત હતો છતાં તેણે ચક્રવર્તી રાજાની માફક એક સત્તાએ ભારતવર્ષમા પોતાની આણ–

---

૧ આ પરિશિષ્ટ પર્વમાં જૈન સમાજના ઘણાખરા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો સુંદર રીતે વર્ણવ્યાં છે.

આજ્ઞા મનાવી હતી-બેસાડી હતી નૃપતિ ધર્મી હતો છતા અશોક કે સિદ્ધરાજની જેમ ધર્માંધ નહોતો. તેણે ધર્મને માટે કદી તલવાર નથી ઉપાડી તેમજ કોઇ પણ ઇતર મદિરોની ધ્વજા પણ નથી ઉતરાવી તેણે પ્રેમથી બીજા રાજાઓને અને પ્રજાને પણ જૈન ધર્મ સ્વીકારાવ્યો હતો તેને માટે મપ્રતિચરિત્રકાર નીચે પ્રમાણે લખે છે,

महाप्रभावाना कुर्वंस्तमनुव्रज्य सप्रति तेषा राज्ञा विधि सर्वं दर्शयि त्वाऽगमत् गृहान् ॥ ४१४ ॥ तत सर्वान् नृपान् स्माह न न कार्य धनेनेव मन्यध्व स्वामिन चेन्मा, तदूभवन्तोऽत्रसप्रति धर्म प्रवर्तयन्त्वेन, लोकद्वयसुखावहम् ॥४१५॥ स्वदेशेषु सर्वत्र प्रीतिरेव यतो मम ॥ ४१६ ॥ ततस्तेऽपि गतास्तत्र जिनचैत्यान्यकारयन् कुर्वते तत्रयात्राद्य, रथयात्रोत्सवाद्भुता ॥ ४१७ ॥ सदैवोपासते साधुनमारि घोषयन्ति च राजाननुवृत्यतत्रापि लोकोऽभूद्धर्मे तत्पर ॥ ४१८ ॥

ભાવાર્થ—"મહાપ્રભાવના ઉત્સવને કરતો અને તે રથની પછવાડે ચાલનો રાજા (સપ્રતિ) બીજા બધા રાજાઓને એકઠા કરી તેમને સર્વ વિધિ દેખાડી પોતાને ઘેર ગયો.

ત્યાર પછી બધા રાજાઓને તેણે કહ્યુ કે જો મને તમારો ઉપરી રાજા-સ્વામી માનતા હો તો મારૂં અનુકરણ કરો. મારે ધનથી કઇ કામ નથી.

તમારા દેશમા બધે ઠેકાણે ઇહલોક અને પ લોકના સુખના કારણભૂત ધર્મ (જૈનધર્મ) ને પ્રસરાવો-તેથી જ મને ખરેખરી પ્રીતિ થશે

ત્યાર પછી બધા રાજાઓ ઘેર જઇને નવા જિન મંદિરો કરાવતા હતા અને મોટા ઉત્સવવાળી રથયાત્રા અને યાત્રાઓ કરતા હતા અને હમેશા સાધુઓની સેવા કરતા અમારિપટહ (કોઇ પણ નિર્દોષ જીવની હિસા ન કરે) પણ વગડાવતા હતા, ત્યારે પ્રજા રાજાઓનું અનુકરણ કરી ધર્મ (જૈન ધર્મ) મા તત્પર બની. એ તો કહેવત છે કે "*यथा राजा तथा प्रजा*" યદિ રાજા ધર્મી અને ન્યાયી હોય તો પ્રજા પણ ધર્મી અને ન્યાયી બને એમા કઇ આશ્ચર્ય નથી.

૯૭ આગળ કલ્પસૂત્રકાર સપ્રતિએ ક્યા ક્યા સારા કાર્યો કરાવ્યા તેની નોંધ નીચે પ્રમાણે આપે છે

" श्रेणीकसुतोदायि पट्टोचित नवनदपट्टोद्मूलचद्रगुप्त अशोक श्री सुतपुत्र सप्रतिनामाभूत्, स च जातमात्र एव पितामहदत्तराज्ये रथयात्रा प्रवृत्त श्रीआर्यसुहस्तिदर्शनाज्ञातजातिस्मृति सपाद लक्ष जिनालय सपाद कोटी नवीन बिंब षट्त्रिंशत् सहस्र जीर्णोद्धार पंचनवतिसहस्र पित्तलमय प्रतिमानेक शतसहस्र सत्रशालादिभिर्विभूषिता त्रिखडामपि महीमकरोत्

કલ્પસૂત્ર ટીકાકાર વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય. (અર્થ સુગમ છે માટે આપ્યો નથી.)

ઉપરના વચનો ઉપરથી આપણને જાણવાનુ મળે છે કે તે બહુ ધર્મચુસ્ત ચક્રવર્તી રાજા હતો.

શ્રીમદ્ હેમચદ્રાચાર્ય પરિશિષ્ટ પર્વમા તેના વખાણ નીચે પ્રમાણે કરે છે

अभ्यगृह्णीदय नृपस्तदग्रे तदनुज्ञया अर्हन देवो गुरुः साधुः प्रमाणं मे अर्हतो वचः ॥ ६१ ॥ अणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतपवित्रितः प्रधान श्रावको जज्ञे सम्प्रति स्तत्प्रभृत्यपि ॥ ६२ ॥ त्रिसन्ध्यप्रत्यहमन्ध्य श्रीजिनार्चाम मर्चति स्म सः साधर्मिकेषु वात्सल्यं बन्धुष्विव चकार च ॥ ६३ ॥ आवंताढ्यं प्रतापाढ्य स चकाराविकारधीः त्रिखण्ड भरतक्षेत्रं जिनायतनमण्डितम् ॥ ६४ ॥

ભાવાર્થ તે (સમ્પ્રતિ) આચાર્યશ્રીના કહેવાથી કે અરિહંત પ્રભુ મારા દેવ છે. સુસાધુ (કંચન કામિનીના ત્યાગી) મારા ગુરુ છે અને અરિહંત પ્રભુનું વચન મને માન્ય છે એ પ્રમાણે સ્વીકાર્યો હતો. ॥ ૬૧ ॥ (સમ્યક્ત્વવ્રત ધારણ કર્યું) અને ત્યારથી માંડી અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતથી પવિત્ર એવો તે મુખ્ય શ્રાવક થયો. ॥ ૬૨ ॥ દાનાવળી લક્ષ્મીવાળો તે ત્રણુકાલ જિનેશ્વર પ્રભુની પૂજા કરતો હતો અને પોતાના બાન્ધવોની જેમ સ્વધર્મી તરફ વાત્સલ્ય કરતો હતો. ॥ ૬૩ ॥ પ્રતાપથી યુક્ત અને અવિકારી બુદ્ધિવાળો સંપ્રતિ વૈતાઢ્યથી માંડી ત્રણ ખંડ ભરતક્ષેત્રને જિન ચૈત્યોથી યુક્ત કરાવતો હતો.

આવી રીતે તે ચુસ્ત જૈનધર્મી મહાન્ નૃપ હતો.

૪ "મહારાજાધિરાજ" કુમારપાલ

ગુજરાતનો આ મહાન્ પ્રભાવશાળી નૃપતિ, ચૌલુક્યવંશચૂડામણિ, ગુજરાતની જયસિંહદેવના કીર્તિના કલશ ચડાવનાર, ગુજરાતને સમૃદ્ધ તેમ જ શોભાવાન બનાવનાર "મહારાજાધિરાજ" પરમાર્હત કુમારપાલથી જૈન સાક્ષરો તથા ઇતર સાક્ષરો પણ અજાણ્યા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેના જીવનથી પણ કેટલેક અંશે સુપરિચિત છે.

કુમારપાલની આટલી પણ ઓળખાણ કરાવવી એ તો ભગવાન સવિતાનારાયણને દીપકલિકાથી ઓળખાવવા બરાબર છે તેમને કેટલાએક પરમાર્હત તરીકે, ચક્રવર્તી તરીકે, મહારાજાધિરાજ તરીકે તો વળી કોઇક હિંદુસ્તાનના નાશનું પ્રથમ બીજ રોપનાર તરીકે, જયસિંહદેવની ભાવનાને નહિ પોષનાર તરીકે તથા અહિંસાનો પુજારી બની પોતે નિર્માલ્ય બનવા સાથે મારા ગુજરાતને પણ નિર્માલ્ય—નમાલું બનાવનાર તરિકે, તથા બીજા અવનવાં વિશેષણોથી ગુજરાતના નાગરિક—ગુજરાતીઓ તેને ઓળખે છે. આમાંથી કેટલાએક મહાશયો તેનું જીવન નિષ્પક્ષપાત રીતે તપાસ્યા વગર અને સાથે તેનું આંતરજીવન પણ તપાસ્યા સિવાય યોગ્ય ન્યાય ન આપી શકે—નથી આપી શક્યા એ નિર્વિવાદ રીતે બનવા યોગ્ય છે—સંભવી શકે.

[1]ભીમબાણાવળીનો પુત્ર ક્ષેમરાજ તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ અને તેનો પ્રતાપી પુત્ર "સિદ્ધરાજદેવનો જમણો હાથ" ત્રિભોવનપાલ અને તેનો પુત્ર 'મહારાજાધિરાજ' ચક્રવર્તી આદિ બીરુદધારી કુમારપાલદેવ આપણા વિષયનો મુખ્ય નાયક છે. તેની માતાનું નામ કાશ્મીરદેવી હતું કે જે સિદ્ધરાજની માતા મીનલદેવીની ભગિની થતી હતી. તેને કુમારપાલ

---

૧ નીચે મુળરાજથી માંડી ઠેઠ કુમારપાલ સુધીનું વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે જોવા ભલામણ છે.

સિવાય બે પુત્ર મહીપાલ, કીર્તિપાલ તથા બે પુત્રીઓ પ્રેમળદેવી અને દેવળદેવી હતી તેમા પ્રથમ પુત્રી જયસિંહદેવના મુખ્ય સેનાધિપતિ કૃષ્ણસિંહ વેરે અને બીજી પુત્રી શાકંભરીના રાજા સાથે પરણાવી હતી, અને કુમારપાલદેવની સ્ત્રીનું નામ ભોપાલદેવી હતું

ત્રિભોવનપાલને જયસિંહદેવની સભામા પાટણ ઘણી વખત આવવુ પડતું અને તેની સાથે ગુજરાતનો ભાવિ બાલરાજ કુમારપાલ પણ ઘણી વખત આવતો ત્રીભોવનપાલ પોતાના ચાલાક પુત્રને જયસિંહદેવની સભાનો બધો વૃત્તાંત કહેતો-કહી સંભળાવતો બાલરાજ એ વાતો સાંભળી આશ્ચર્ય પામતો તેને તે સમયે ખબર સરખીયે નહોતી કે પોતે ભવિષ્યમા જયસિંહદેવના સિંહાસને બેસી સત્તામા તે વાતોના કેન્દ્રરૂપ બનશે.

એક વખતે જયસિંહદેવની સાથે કુમારપાલને સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર, ધર્મની મૂર્તિ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે પરિચય થયો. કુમારપાલ તેમનું બ્રહ્મતેજ જોઇ પ્રથમ ક્ષણેજ તેમના તરફ આકર્ષાયો અને વળી 'ગુજરાતનો નાથ' જયસિંહદેવ પણ જેને ઘણું સન્માન આપે છે તે જોઇ હેમાચાર્ય ઉપર વિશેષ માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો ત્યાર પછી તેણે સૂરિજીની બે ત્રણ વાર મુલાકાત લીધી એક વખતે જયસિંહદેવ તેના મુખ્ય અમાત્યો

ચૌલુક્ય વંશ

- મૂલરાજ — સં. ૯૯૮ મા ગાદી, ૫૫ વર્ષ રાજ્ય
  - ચામુંડ — ૧૩ વર્ષ રાજ્ય
    - વલ્લભરાજ — ૬ માસ રાજ્ય.
    - દુર્લભરાજ — ૧૩ વર્ષ ૬ માસ રાજ્ય
    - નાગરાજ
      - ભીમદેવ — ૪૨ વર્ષ અભિષેક
        - ક્ષેમરાજ
          - દેવપ્રસાદ
            - ત્રિભુવનપાલ
              - કુમારપાલ — સં. ૧૧૯૯ થી સં. ૧૨૩૦ સુધી ૩૦ વર્ષ અને ૮ માસ.
              - મહીપાલ
              - કીર્તિપાલ
        - કર્ણદેવ — ૨૯ વર્ષ રાજ્ય
          - સિદ્ધરાજ જયસિંહ — ૫૦ વર્ષ રાજ્ય

અધિકારીઓ અને કુમારપાલ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપદેશ સાંભળવા બેઠા હતા. રાજેશ્વરજીને પૂછ્યું કે "બધા ગુણોમા શ્રેષ્ઠ ગુણ કયો છે" ત્યારે આચાર્ય શ્રીએ કહ્યું કે—મહાનુભાવ, બધા ગુણોમાં "પરદારસહોદર્યયુક્ત સત્ત્વગુણ" શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે સત્ત્વગુણ બધા ગુણગણોમાં મસ્તકમણી "જયશ્રી" ને આપનાર અને સર્વ પદાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં લોકોત્તર કામધેનુ સમાન છે. બત્રિસ લક્ષણોથી અધિક સલક્ષણ તરીકે સત્ત્વગુણ પ્રસિદ્ધ છે. સત્ત્વવાન પુરુષમાં ભલે બીજા ગુણો હોય યા ન હોય તો પણ તે શ્રેષ્ઠતમ છે. કહ્યું છે કે—

प्रयातु लक्ष्मीश्चपला स्वभावा गुणा विवेकप्रमुखाः प्रयान्तु
प्राणाश्चगच्छन्तु कृतप्रयाणा मा यातु सत्वन्तु नृणां कदाचित् ।

અર્થ "ચપળ સ્વભાવવાળી લક્ષ્મી જાઓ વિવેક પ્રમુખ ગુણ જાઓ અથવા પ્રયાણ કરેલા પ્રાણ જાઓ પરંતુ પુરુષોનું સત્ત્વ કદાપિ ન જાઓ" સકળ કાર્ય કરવામાં સમર્થ એવા એકજ પુત્રથી બસ છે વધારે સંતતિનું શું પ્રયોજન? એકલો નિશાપતિ જ (ચંદ્ર) દિગ્વધુના મુખમંડળને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ છે. બાકીનો તારાગણ તો ઉગ્યા છતા દિગ્વધુને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થતો નથી. સાત્ત્વિક શરીર આપણા હાથમા છે અને રિદ્ધિ દૈવને આધીન છે માટે સત્ત્વ ન છોડવું. "જ્યાં સાહસ ત્યા સિદ્ધિ." જુઓ વૈભવમાં અમરાપુરીને જીતે તેવી લંકા જીતવાની હતી અને મહાન રત્નાકર (સમુદ્ર) પગે ઉલ્લંઘવાનો હતો. જેનાથી દેવદાનવ અને મનુષ્યો કંપતા એવા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો મહાન પ્રતિસ્પર્ધી હતો અને કપિઓ પોતાના સહાયક હતા છતા ભગવાન રામચંદ્રે સત્ત્વથી જ રાક્ષસ સૈન્યનું દળ છિન્ન કરી રાવણનાં દશ મસ્તક રણમાં રગદોળ્યા. મહા પુરુષોની કાર્યસિદ્ધિ તેમના સાહિત્યમાં નહિ પરંતુ તેમના સત્ત્વમાંજ રહેલી છે. અને તે સત્ત્વ પણ જ્યારે પરદારસહોદરવ્રતથી સંજીવિત હોય છે ત્યારેજ તે પુરુષને લોકોત્તર ફળ–પ્રતિષ્ઠાના કારણભૂત થાય છે.

વિવેક વિનાનું સત્ત્વ સિંહ કે વાઘની માફક ક્રૂરતાને ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન બને છે. એટલે કે વિચાર વગરનું સત્ત્વ (સાહસ) જાનવરી જોરને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે પ્રતિષ્ઠા કીર્તિ, ધર્મવિજય આદિની વૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છનારે પરસ્ત્રીથી વિરક્ત રહેવું જોઇએ. કારણ કે—

तावल्लोक विलोचनामृतरसस्तावन्मनो वल्लभं
तावद्धर्ममहत्त्वसत्यविलसत्कीर्ति प्रतिष्ठापदं ।
तावद्भूमिपतिप्रसादभवनं तावच्च सौभाग्य भूः
यावन्नो परदारसंगरसिको लोकेऽभवन् मानवः ॥

"જ્યાં સુધી પુરુષ પરદારા સંગનો રસિક નથી થયો ત્યા સુધીજ તેના ઉપર લોકોની અમી દષ્ટિ રહી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે; અને પ્રતિષ્ઠાનું પાત્ર, રાજાના પ્રસાદનું ભવન અને સૌભાગ્યની ભૂમી બની રહે છે." માટે જો જીવિતને વલ્લભ ગણતા હો તો પરસ્ત્રીનો સંગ મુકી દ્યો. એક મૃગલોચના સતી સીતાના નિમિત્તે જ રાક્ષસપતિ રાવણના મસ્તક રણમા રોળાયા, ત્રિકુટ શિખર પર શોભી રહેલી અલકા સરખી લંકા જેની રાજ્યધાની હતી, ઘુઘવાટ કરતો સમુદ્રદેવ જે નગરની પરિખાઈ હતો, અનન્ય બલશાલી

કુંભકર્ણ જેનો બંધુ હતો, જગજ્જેતા અજેય ઇંદ્રજીત જેનો પુત્ર હતો અને પોતે કે જેના નામથી દુનીઆના વીર પુરુષો રાડ નાખતા, અનેક દેવો જેના નોકરો હતા અને અદભુત વિદ્યાઓ જેની જીન્હાગ્રરૂપી રંગભૂમી ઉપર નાચ કરતી હતી એવો લંકેશ્વર પણ સતી સીતાની આકાંક્ષા કરવાથી વૈભવ અને પ્રતાપથી રહિત બની દીનહીન દશાને પામ્યો. સ્વસ્ત્રી સ્વાધિન હોવા છતા નીચ પુરુષો જ પરસ્ત્રીની ઇચ્છા કરે છે ” આવી રીતે કુમારપાલને ઉપદેશ આપ્યો. કુમારપાલે પણ એ પરમ યોગીશ્વરના મુખકમળમાથી નીકળતી ગંગાના ધોધ સમાન નિર્મલ વાણી સાભળી તેમના ઉપદેશથી પરનારીસહોદરવ્રત સ્વીકારી તેમની ગંગાના પ્રવાહ સમાન પવિત્ર વાણીમા પોતાના આત્માને નવરાવી કૃતકૃત્ય–પવિત્ર બન્યો અને ત્યાથી પોતાના પિતા સાથે દધિસ્થળી ગયો

હવે જયસિંહદેવની અવસ્થા વધવા સાથે ગૃહસ્થ ધર્મના ફળ રૂપ પુત્રપ્રાપ્તિની ચિંતા પણ વધવા લાગી તેને સદા એમ લાગ્યા કરતું કે જો પિતૃદાન દેનાર એક પુત્ર થાય તો મારો જન્મ સફળ થયો ગણાય પરંતુ વિધિ તેનાથી વાકુ હતું ‘સૂર્ય વિના આકાશ, ન્યાય વિના વિક્રમ, સિંહ વિના વન ચંદ્ર વિના રાત્રી, બળ વિના પરાક્રમ, તેજ વિના લક્ષ્મી, ’ એ જેમ શોભતા નથી તેમ પુત્ર વિના કુળ શોભતું નથી તેણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણા ઘણા ફાંફા માર્યા, અનેક કાળા ધોળા કર્યા, અને અનેક જોગીઓના પડખા સેવ્યા, પરંતુ તેમા તે નિષ્ફળ નિવડયો તેણે અનેક જોષીઓને પૂછવા માડયું પરંતુ તેમાય તેને ક્યાયથી સંતોષ ન મળ્યો. સાથે તેના કાને એમ પણ ભણકાર આવ્યા કે મારી પછી ત્રિભુવનપાળનો પનોતો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આવશે તેને આ સાભળી અસંતોષ વધતો ગયો, અને તે વાતને એકદમ તે સાચી પણ ન માનતો એક વખતે પોતે સભા ભરી બેઠો હતો તે વખતે એક મહાન જ્યોતિષી પંડિત ત્યા આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પ્રશ્ન પુછયો, પંડિતે લગ્ન લઇ ચોકખો ઉત્તર આપ્યો કે “ મહારાજા આપને કોઇ પણ પ્રકારે પુત્ર થશે નહિ અને આપની પછી ત્રિભુવનપાળનો વીર પુત્ર કુમારપાલ તમારી ગાદીએ આવી તમારી પેઠે ચક્રવર્તી થશે ” પંડિત પાસે આવો ઉત્તર સાભળી તેનું હૃદયમંદિર ભગ્ન થયુ, તેને બહુ ખેદ થયો તેણે આની આ વાત ફરીથી પોતાની સભાના પંડિત રત્ન બાલ બ્રહ્મચારી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને પુછી આચાર્યશ્રીએ પણ તેને તેજ વાત ફરીથી કહી તેણે જ્યારે પોતાના ગુરુજી પાસેથી આ ઉત્તર સાભળ્યો ત્યારે તેને એમ ખાત્રી થઇ કે મારે પુત્ર નહિ થાય અને કુમારપાલ ગાદીનો અધિપતિ થશે હવે સિદ્ધરાજને બીજો એક કુવિચાર થયો કે કુમારપાલને મારી નાખુ તો મહાદેવજી મને પુત્ર આપે

અંતે આ વિચારે તેના હૃદયમા ઘર કર્યું અને તે કુવિચારને સફળ (?) કરવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો

તેણે કુમારપાળને મારી નાખવા પહેલા વિચાર કર્યો કે તેનો પ્રતાપી પિતા ત્રિભુવનપાળને માર્યા પહેલા–તેના દેહમા પ્રાણ છે ત્યા સુધી કુમારપાલનો વાળ ખેંચવાને હું સમર્થ નથી. માટે ત્રિભુવનપાળને કપટથી મારી નાખુ તોજ મારી મુરાદ બર આવે તેમ છે તેણે ત્રિભુવનપાળને મારી નાખવા ‘ રાજદ્વારી ખાનગી કામના બહાના હેઠે બાપ દિકરાને ગામ (પાટણ) બહાર મહાદેવના મંદિરમા બોલાવ્યા. વિર ત્રિભુવન-

પાળ કોઇ પણ જાતના સંશય વગર પુત્ર સહિત મહાદેવના મંદિરમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજ પણ શિકાર જાળમાં આવ્યાનું સમજી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લઇ મકલાતે મ્હોડે પોતાના ખાનગી ચરો સાથે મહાદેવના મંદિરમા આવ્યો. પરંતુ ત્યાં તો ચાલાક ત્રિભુવનપાળને સિદ્ધરાજના કપટની અગાઉથી ખબર પડી ગઇ. તેણે બધો ખેલ જોઇ લીધો અને તે જ વખતે પોતાના પુત્રને દધિસ્થળી બીજા ખાનગી રસ્તે રવાના કરી દીધો હતો, અને પોતે ખુલ્લી તરવારે તેનું સ્વાગત કરવા તૈયાર થઇ ઉભો. જેવો સિદ્ધરાજ અંદર ગયો કે તરતજ ત્રિભુવનપાળે ત્રાડ નાખતાં કહ્યું કે "પાપી કુત્તા ચલાવ તારી તલવાર" સિદ્ધરાજ ઝાંખો પડયો અને તેને ત્રિભુવનપાળના બધા પૂર્વના ઉપકારો, તેનો નિઃસ્વાર્થ ત્યાગ આદિ બધાં કામો સાભરી આવ્યાં.

પરંતુ મનોબળ એકઠું કરી પોતાના સહચરોને કહ્યું કે-ઉભા છો શું? ચલાવો તમારી તલવાર. ત્યાં તો ત્રિભુવનપાલે તેને કહ્યું કે-જો તારામાં તાકાત હોય તો આવી જા આપણે બન્ને દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીએ. સિદ્ધરાજને ત્રિભુવનપાળના ભુજબળની ખબર હતી કે ત્રિભુવનપાળ પોતાને તો જેમ મદોન્મત્ત હાથી હરણિયાને ચગદી નાખે તેમ જરૂર દાબી દેશે. સિદ્ધરાજ મુંગો રહ્યો. ત્યાં તો તેના સૈનિકોએ ત્રિભુવનપાળ ઉપર તલવાર ચલાવી. એકી સાથે તેના ઉપર પચાસેક તલવાર ઉપડી છે તેમ તેણે જોયુ. તે બધાનું સ્વાગત કરવા કરવા તૈયાર હતો; તેણે તેમંથી ઘણાનું સ્વાગત કરી દેવલોકમાં પહોંચાડયા; અંતે તેનું વૃદ્ધ શરીર થાક્યું. તેના શરીરમાથીલે હીની ધારા છુટવા માડી. તેની નાડી તુટવા માડી. તેને હવે લાગ્યું કે તે નહિ બચે, એટલે પોતે તરત જ સિદ્ધરાજ પાસે જઇ કહ્યું કે "પાપી કૃતઘ્ન અંતે તેં તારૂ કાળું કર્યું. પરંતુ ઠીક છે કે મહાદેવજીએ તારા પાપી લોહીમાંથી પુત્રરૂપી ફળ નથી આપ્યું. નહિનર તું શું ન કર એ હું નથી કહેતો."

એમ કહીને વીર પુરુષે પોતાના શરીર ઉપર તલવાર ચલાવી પોતાનું લોહીવાળું મસ્તક સિદ્ધરાજની ઉપર નાખ્યી તેને લોહી છાંટયું. આ કમકમાટીભર્યો બનાવ જોઇ સિદ્ધરાજનું પાપી હદય પણ કમ્પ્યું, પરંતુ તે કમકમાટ વધુ ટકયો નહિ. તેણે કુમારપાલને શોધવા માંડયો; પરંતુ કુમારપાલ ત્યાં નહોતો. પછી તે દધિસ્થળી ઉપર હલ્લો લઇ ગયો. કુમારપાલ તેને સૈન્ય સહિત સામો મળ્યો. બન્ને સૈન્યનો ભેટો થયો. સિદ્ધરાજ પાસે સૈન્ય થોડું હતું અને કુમારપાલનું શૌર્ય વધારે હતું. પિતૃમરણે તેને ખુબ ઉશ્કેર્યો. સિદ્ધરાજે જોયું કે હવે નહિ ટકાય. અંતે બન્યું પણ તેમ જ. સિદ્ધરાજ તેની સામે ન ટકી શકયો અને ત્યાંથી પાટણ નાસી આવ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી તેણે ગામમા એવી વાત ફેલાવી કે "ત્રિભુવનપાળ લુંટારો હતો, તે પાટણ લુંટવા આવ્યો હતો.' પરંતુ કૃતજ્ઞ પાટણની પ્રજાએ પોતાના એ ઉપકારી પુરુષને ચંદનની ચિતામા બાળી તેની પછવાડે શોકના બે આસુ ખેરવ્યા.

કુમારપાલનું દેશાટન

હવે કુમારપાલ ઉપર સિદ્ધરાજનું વજ્ર અને શની ગ્રહ પડયાં. તેણે દધિસ્થળી છોડયું અને બાવાને વેશે ગુજરાતના પથ્થરે પથ્થરે ભટકયો. વળી એક વખત મહાદેવના મંદિરનો પુજારી થયો; સિદ્ધરાજને તેની ખબર પડી એટલે આપ્યું. તેણે પુજારીઓને બ્રહ્મભોજન કુમારપાલ પણ ત્યાં ગયો પરંતુ એક કૃતજ્ઞ રજપુતની સંજ્ઞાથી-સંકેતથી ઉલ્ટીના બહાને નાસી

હવે સિદ્ધરાજને આ વાતની ખબર પડી કે તરતજ પોતાના માણસો તેની પછવાડે મોકલ્યા. કુમારપાલ ફક્ત ચારે માઇલ એક અંઓળીયાસેર જ હતો તેણે પછવાડે ધૂળ ઉડતી જોઈ એટલે પોતે સંતાવાની જગ્યા શોધી. પાસેના ખેતરમાં એક ખેડુત વાડ કરતો હતો ત્યાં જઈ તેણે મદદ માગી એ ડ્યાળુ ખેડુતે તેને વાડમાં સંતાડી તેના ઉપર કાંટાના ઝુંડ નાખ્યા સિદ્ધરાજના માણસોએ વણી શોધ કરી પણ અંતે તેઓ નિષ્ફળ નિવડયા અને વીલે મ્હોડે પાછા પાટણ ગયા. કુમારપાલ વાડમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેના કોમળ શરીરમાથી લોહી નીકળવા માંડયું એ જાણે કોઈ નવા પ્રકારના પત્રવાળાના અંકુર હોય તેવો ભાસ કરાવતું હતું ત્યાથી આડ અવડ ચાલી તે દધિસ્થળી ગયો અને ત્યાથી પોતાનું નામ બદલી ભીમસિંહ રાખ્યું અને વેશ લઈ ફરી વળી નીકળ્યો. ત્યામા તેણે ઝાડ નીચે એક ઉંદર પોતાના દરમાથી રૂપીયા કહાડી બહાર લાવતો હતો તે જોઈ તે રૂપીયા લઈ લીધા ઉંદર પોતાના રૂપિયા ગયા જોઈ માથું પટકી મરી ગયો. કુમારપાલ વિચાર્યું કે "મનુષ્ય તો ઠીક પરંતુ પશુ પક્ષી પણ અર્થની મોહનીમા મુઝાય છે" તે વખતે રસ્તામાં તેને ઉમનગામના દેવસિંહ શેઠની પુત્રી દેવશ્રી પોતાના સાસરેથી પીયર જતી હતી તે મળી તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીએ કુમારપાલને ભૂખ્યો અને દુઃખી જાણી પોતાની પાસેનું ભાતું આપ્યું કુમારપાલે પણ બે દિવસનો ભૂખ્યો હોવાથી સારી પેઠે ખાધું પછી તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીના કહેવાથી તેની ગાડીમા બેસી વચ્ચે દધિસ્થળીને રસ્તે ઉતરી પડ્યો જતી વખતે તેણે દેવશ્રીને કહ્યું કે "આજથી તું મારી ધર્મબહેન છો અને હું જ્યારે ગાદીએ બેસીશ ત્યારે તારી પાસે ભગિનીતિલક કરાવીશ" પછી દધિસ્થળી જઈ પહોચ્યો ત્યાં તેણે જોયું કે સિદ્ધરાજ કુટુંબ ઉપર પણ કેર વરસાવી રહ્યો હતો એટલે પોતાના **યથા નામ તથા ગુણા** એવા સજ્જન નામના મિત્રદ્વારા પોતાના કુટુંબને બીજે સ્થળે મોકલાવી પોતે વોસિરી નામના બ્રાહ્મણ મિત્રની સાથે ફરી વાર રખડપટ્ટી શરૂ કરી

તે પ્રથમ ખંભાત ભણી ગયો. ત્યા ખંભાતની બહાર પરમ પ્રતાપી ગુરૂની હેમાચાર્ય તેને મળ્યા. પોતે તેમને એકદમ ન ઓળખી શક્યો પરંતુ તેના ગુરુએ તો તેને ઓળખ્યો અને તેને પોતાની સાથે ઉપાશ્રયે લઇ જઇ સિદ્ધરાજના મહામાત્ય અને ખંભાતના સત્તાધીશ ઉદાયનને કુમારપાલની ઓળખાણ કરી કુમારપાળ ઉદાયનને ત્યાં શાંતિથી રહેતો હતો ત્યા આ વાતની ખબર સિદ્ધરાજને પહોંચી કે મારો શત્રુ મારા મહામાત્યને ત્યા છે એટલે તેણે ઉદાના પુત્ર ચાહડ કે જે પોતાનો ધર્મપુત્ર થતો હતો તેને કુમારપાળની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે ખંભાત જઇ પોતાના ઘરમાં કુમારપાલને ઘેર્યો પણ કુમારપાલ ત્યાથી આબડની મદદથી ગતાગત નાસી હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપાશ્રયે ગયો. ત્યા પરમ કારુણિક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ તેને પોતાના પુસ્તક ભંડારમા સંતાડયો બીજે દિવસે ચાહડે ઘરમા તપાસ કરી પણ ત્યા તેનો પત્તો ન ખાધો એટલે તે ઉપાશ્રયે આવ્યો અને ત્યા કુમારપાલની શોધ કરી પરમ કારુણિક, યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ત્યા કુમારપાલના દેહનું બહુ યુક્તિપૂર્વક રક્ષણ કર્યું અને ચાહડ ત્યાથી પણ વીલે મ્હોડે પ્રાની હારે પાછો પાટણ ગયો.

હવે કુમારપાલ અહિં રહેવાનું સલામત ન ધારી વડોદરે થઈ ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) ગયો, ત્યાથી કલ્લેણપુર ગયો અને ત્યા એક યોગીની સારી પેઠે સેવા કરી, યોગીએ તેની

સેવાથી પ્રસન્ન થઇ એક મંત્ર આપ્યો. પછી પોતે તે મંત્રને સાધી પોતાનું કાર્ય કરી વિવિધ દૃષ્ય જોતો કાંતિપુરનગર ગયો; ત્યાં તેણે ઘણા ઘણા ચમત્કારો જોયા. ત્યાંથી તે મલ્લિનાથ દેશમાં કોલંબપટ્ટન ગયો. કહે છે કે કોલંબેશ્વરને મહાલક્ષ્મીજીએ એવું સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે 'તારા રાજ્યમા ગુજરાતનો નરેશ બાવાને વેશે આવે છે માટે તેનું સન્માન કરજે.' કોલંબેશ્વરે તેનું ખુબ સન્માન કરવા તેના નામના-છાપના સિક્કા પડાવ્યા. ત્યાથી અનુક્રમે પેંઠ થઇ તે ઉજ્જયિની નગરીમા આવ્યો. ત્યાં તેણે કુડંગેશ્વર મહાદેવના મંદિરમા પાર્શ્વનાથ પ્રભુ[1]ના દર્શન કર્યા અને ત્યાર પછી ત્યાં તેના જોવામાં એક શિલાલેખ આવ્યો. તેમાં તેણે નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું કે—

> पुण्णेवास सहस्से सयम्मि वरिसाण नव नवइकलिए ।
> होही कुमरनरिंदो तुह विक्कमराय सारिच्छो ॥

અર્થ—પવિત્ર અગિયારશો નવ્વાણુ વર્ષ વીત્યા પછી, હે વિક્રમરાજ તારા જેવો કુમારપાળ રાજા થશે. કુમારપાળ આ લેખમાં પોતાનું નામ જોઇ કંઇક આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે એક વિદ્વાનને બોલાવી પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે "પૂર્વે અહિં શ્રી સિદ્ધસેન[2] દિવાકર નામે જૈન મતના પ્રખર પંડિત, આચાર્ય થઇ ગયા છે તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા (બત્રીસ બત્રીસી) રચી અને શ્રી વીતરાગદેવની સ્તુતિ કરી.[3] તેના પ્રભાવથી કુણ્ડેશ્વર મહાદેવનું લીંગ ફાટી અંદરથી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ નીકળ્યા. વિક્રમરાજા આ ચમત્કાર જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેમનો ભક્ત બન્યો અને ધીમે ધીમે તે ચુસ્ત જૈન-પરમાર્હત થયો. તે રાજાએ દાન વડે જગતને અનૃણુ બનાવી પોતાના નામનો સંવત્સર ચલાવ્યો. એક વખતે રાજાએ પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે મારી પછી કોઇ મહાન જૈન રાજા થશે?–ત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના જ્ઞાનના બળથી જણાવ્યું કે "તારી પછી મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી કુમારપાલ પરમાર્હત થશે[4]" અને આ ગાથા પણ તેઓશ્રીએજ કહેલી છે. વીર વીક્રમે આ ગાથા શિલાલેખમાં ટંકાવી છે કે જે ગાથા તમે અત્યારે વાચી" કુમારપાલ આ સાંભળી ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો અને સાથે સાથે આચાર્યશ્રીનું આવું અદ્ભુત જ્ઞાન જોઇ વિશેષ ખુશી થયો.

ઉજ્જયનિમાં તેનો મિત્ર સજ્જન અને પોતાનું કુટુંબ મળ્યું. પોતે બધાના કુશળ સમાચાર પૂછી કુટુંબને ત્યાં રાખી પોતાના મિત્ર વોસિરી નામના બ્રાહ્મણ સાથે

---

૧ જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર.

૨ આ આચાર્યવર્યની વિશેષ માહિતી માટે જૂઓ મારો 'સિદ્ધસેન દિવાકર' નામનો નિબંધ.

૩ કલ્યાણ મંદિરસ્તોત્ર રચ્યું એમ પણ બીજે સ્થળે મળે છે. આ કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર અત્યારે વિદ્યમાન છે કે જે અનેક મંત્રાક્ષરોથી ભરપુર છે.)

૪ આ ચમત્કારિક બીના કુમારપાલપ્રબંધ અને પ્રબંધચિંતામણીમાં વધુ વિસ્તારથી આપેલી છે.

દધપુર[1] થઇ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ગયો ત્યા ઘણા ઘણા અવનવા દશ્યો જોઈ અનુક્રમે કાશી થઇ પટના આવ્યો ત્યા તેણે નવનંદનો રાજવૈભવ સાભળ્યો ત્યાથી રાજગૃહી[2] થઇ કામરૂપ દેશમા ગયો ત્યા વિવિધ દશ્યો જોઇ ત્યાથી નાગેન્દ્રપત્તન ગયો, ત્યા તેણે તે નગરની અજાયબ ભરી ઉત્પત્તિ સાભળી, અહીં તેની મોજડી ફાટી જવાથી એક મોચીએ કુમાર પાળને રેશમી મોજડી ભેટ આપી કુમારપાળે તેને કહ્યુ કે જ્યારે તું એમ સાભળ કે 'કુમારપાલ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો છે' ત્યારે તું ત્યા આવજે અહીં તેણે સિદ્ધરાજદેવના મરણ પથારીના ઉડતા ખબર સાભળ્યા એટલે ત્યાથી સીધો તે ઉજ્જયિની આવ્યો ત્યા તેને પાકેપાયે ખબર મળ્યા કે ગુજરાતનો નરેશ જયસિંહદેવ સ્વર્ગે ગયો છે અને તેમની ગાદીએ તેમના નામની પાદુકા સ્થાપી છે કુમારપાળ આ ખબર સાભળી કુટુબને મળી પાટણ આવ્યો પોતે જ્યારે પાટણ આવ્યો ત્યારે ખબર સાભળ્યા કે 'આજેજ રાજતિલક કરવાનુ મુહૂર્ત છે' કુમારપાલને બરાબર સમયે આવેલો જોઇ બધા મંત્રિઓ, ભાયાતો અને સામંતો આશ્ચર્ય પામ્યા. સિદ્ધરાજ મરતી વખતે પોતાના મંત્રીઓને કહી ગયો કે 'મારી પછી ધર્મચુસ્ત ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર ચાહડ મારી ગાદીએ આવે' પરતુ આ વાતમા ઘણા મંત્રીઓ વિરુદ્ધ હતા, અને ખુદ ચાહડનો પિતા ઉદાયન મંત્રી પણ તેમા વિરુદ્ધ હતો એટલે કુમારપાળ જેવો આવ્યો કે તરતજ તેનો બનેવી કૃષ્ણસિંહ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યા સારી પેઠે ન્હવડાવી ધોવડાવી સાગ યોગ્ય કપડા પહેરાવી તેને ગજસનામા લઇ ગયો.

સભામા ઘણી ઘણી વાટાઘાટ પછી અતે એમ ઠર્યું કે ત્રિભુવનપાલના પુત્રને ગાદી આપવી કારણ કે ખરા હકદાર અને યોગ્ય તે છે તેમા પ્રથમ ત્રિભુવનપાલના મ્હોટા પુત્ર મહીપાળને દોઢી પૂછવામા આવ્યુ કે તમે રાજ્ય શી રીતે ચલાવશો, ત્યારે તેણે બરાબર ઉત્તર ન આપ્યો ત્યાર પછી બીજા પુત્ર કીર્તિપાલને બોલાવ્યો ત્યારે તેણે પણ ગોટાળોજ વાળ્યો અન્તે કુમારપાલને પૂછ્યુ ત્યારે તેણે પોતાની વીરતાથી જવાબ આપ્યો કે "હું મારી આ સમશેરથી રાજ્ય ચલાવીશ" મત્રીઓએ તેને રાજ્યને યોગ્ય ધારી "૧૧૯૯ ના માગશર વદી ૪ ને દીવસે પુષ્પ નક્ષત્ર, મીન લગ્ન અને બીજા પણ ઉચ્ચ ગ્રહો હતા ત્યારે તેનેજ (કુમારપાલને) રાજગાદીએ બેસાડી રાજતિલક કર્યું અને 'મહારાજાધિરાજ શ્રી કુમારપાલદેવ'ના નામની આણ ફેરવી"

ગુજરાત, લાટ, મહારાષ્ટ્ર, માળવા, મેવાડ, પૂર્વ દેશ આદિના પથ્થરે પથ્થર ભટકેલો, ત્યા અનેકવિધ દશ્યો જોઇ અનુભવ પામેલો, અનેક કષ્ટો સહન કરી ઘડાએલો ઘણા ઘણા ડાહ્યા રાજવીઓની રાજનીતિ અનુભવી કુશળ મુત્સદ્દી બનેલો અને સિદ્ધરાજને

---

૧ આ દધપુરને અત્યારે ચન્દ્રસોર કહે છે આ સબધી વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મહાશયે પુરાતત્ત્વમા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલો વિશાલાના ગણુ સત્તાક રાજા ચેટક (ચેડા) નામનો લેખ જોવા તસ્દી લેવી

૨ આ રાજગૃહી નગરી આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલ જગદુદ્ધારક શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમભક્ત મહારાજા શ્રેણીકની મુખ્ય રાજધાનીનુ નગર હતું વિશેષ માટે જુઓ અભયકુમાર ચરિત્ર આદિ

જસ્માઓડણ અને રાણકદેવીના લાગેલા કલંકો ધોઇ નાખવા, ગુજરાતની ગાદીને જગપ્રસિદ્ધ બનાવવા અને ચૌલુક્ય વંશને કીર્તિનો કળશ ચડાવવા આ પરનારીસહોદર કુમારપાળ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે આખું પાટણ કપટ અને ફાટફૂટથી ભરેલુ હતું. તેણે પ્રથમ પાટણને કપટની બળતી જ્વાળામાંથી બહાર કહાડી શાંતિ અને વિશ્વાસના મંત્રો રૂપી જળ રેડી રાજનીતિ રૂપી અંકુશથી બધાને સીધા કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

ગાદીએ બેઠા પછી તેણે કેવી રાજનીતિ ચલાવી તેને માટે કુમારપાલ-પ્રબંધકાર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે "ગામ નગર દેશના રક્ષણ સારૂ યોદ્ધાઓનો સંગ્રહ કર્યો. કુનીતિનો નાશ કરી સુનીતિ ફેલાવી. વ્રતીઓ પર સમતા બતાવી. દેવળોમા મહા પૂજાઓ ચાલુ કરી. સત્પુરુષોને માન આપી દુર્જનોને દુર કર્યા. એ રીતે રાજ્યમા સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરે એવા ઉપાયો લેવા માંડયા. ભોપાલદેવીને પટ્ટરાણીની પદવી આપી અને પોતાને ઉપકાર કરનાર બીજા માણસોને બહુ માનથી બોલાવી યોગ્ય બદલો આપ્યો." "તેમજ ઉદાયન મંત્રીને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. તે પુરુષ સ્વામિભક્ત, ઉત્સાહી, કૃતજ્ઞ, ધાર્મિક, પવિત્ર, માયાળુ, કુલીન, શાસ્ત્રજ્ઞ, સત્યભાષિત, વિનીત, દીર્ઘદર્શી, નિર્વ્યસની, વૃદ્ધસેવક, ઉદાર, સાત્વિક, પ્રાજ્ઞ, શૂર અને ચપળ હતો. રાજા પ્રજા અને પિંડનું હિત તાકનાર હતો. નિસ્પૃહી અને સ્વભાવે શાંત હતો. તે બહુધા મિથ્યા વચન કાઢે તેવો નહોતો. સર્વ ધર્મોને માન આપી પાત્રની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપનાર હતો. ત્રણ વેદ, વાર્તા, દંડ અને નીતિમા તેણે સારો શ્રમ લીધો[1] હતો." તેના પુત્ર વાગ્ભટને સર્વરાજ્યકારભારમાં સહાયક નીમી "આલિંગ" પ્રધાનની (મદદગાર પ્રધાન, નાયબ દિવાન) પદવી આપી અને પોતાને દુઃખી અવસ્થામાં મદદ આપનાર બધા ઉપકારી મિત્રોને સંભારી તેમને નીચે પ્રમાણે યોગ્ય બદલો આપ્યો.

"આલિંગ (સજ્જન) કુમારને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ની પટ્ટીકાનો સ્વામી બનાવ્યો કે જે પટ્ટિકા નીચે ૭૦૦ ગામો હતા. કુમારપાલપ્રબંધકાર કહે છે કે હજી પણ તેના વંશ જોસગરા રજપુત તરીકે ઓળખાય છે. જે ખેડુતે પૂર્વે કાંટાની વાડમાં પોતાને સંતાડી રક્ષણ કર્યું હતું તે ખેડુતને પોતાનો અંગરક્ષક કર્યો અને પોતાના દુઃખના સહચારી વોસિરી બ્રાહ્મણને (તેની માતાનું પહેલાંનું મ્હેણુ સંભારી.) લાટદેશ આપ્યો અને રસ્તામા પોતાની ખરેખર દુઃખી અવસ્થામા ખાવાનુ આપનાર, પોતાની ગાડીમાં બેસાડનાર અને આર્થિક મદદ આપનાર ઉદાર દિલની શ્રીદેવીની પાસે રાજતિલક કરાવી તેને ધોળકા આપ્યુ અને ચણા આપનાર દુકાનદારને વટપદ્ર (વડોદર) આપ્યુ આવી રીતે કુમારપાલપ્રબંધકાર કહે છે કે પોતાના અનેક ઉપકાર કરનાર મિત્રોને સારી પેઠે સંભારી બધાને સંતોષ્યા.

આ બાજુ તે વખતના પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિશ્વરનું પણ તેને તે વખતે સ્મરણ થયું. તેણે પોતાના પરમ ઉપકારી, જીવનદાતા, ગુરુને પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ આપી તેમનું ખુબ સન્માન કરી, તેમને ચરણે આખું રાજ્ય ધરી દીધુ. પરંતુ તે

---

૧ ઉદાયન મંત્રીને, 'વ્યભિચારી, નિર્દય, કૃતઘ્ન, પાપી આદિ વિશેષણો લગાડનાર મહાશયો ઉપલા વાક્યો જોશે એમ નમ્ર વિનંતી છે.'

નિસ્પૃહ જૈનાચાર્ય કુમારપાળને કહ્યું કે "અમારે કંચન અને કામિનીના ત્યાગીઓને તો રાજ્ય સુખને બદલે દુઃખપ્રદ છે માટે તેને તો તમેજ સંભાળો. હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજદેવ કે કુમારપાળ દેવ બેમાંથી એકેના રાજગુરુ નહોતા થયા. એ નિસ્પૃહી પરમ યોગીશ્વર આચાર્ય શ્રી ગુજરાતના બન્ને રાજવીઓના ધર્મગુરુ તરીકે જ ગણ્યા છે અને શોભ્યા છે પણ માત્ર સિદ્ધરાજે તેમના પ્રત્યે કંઈક ઓછો ભક્તિભાવ દેખાડયો અને કુમારપાળે તેમના પ્રત્યે તેમના ધર્મ પ્રત્યે-શાસન પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ ભક્તિભાવ દેખાડયો છે એ મોટો ફેર છે કુમારપાળ તેમનો ત્યાગ અને યોગ જોઈ તેમના ઉપર વિશેષ ભક્તિવાળો થયો અને તેમના ઉપદેશથી અહિંસાના પવિત્ર વ્રતો-મંત્રો પોતે સ્વીકારી પ્રજાને પહોંચાડી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો

કુમારપાળે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાનો દિવસ અને રાતનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે ગોઠવ્યો તેનું સુંદર ટાઇમટેબલ નીચે પ્રમાણે છે "રાજાએ પ્રથમ દિવસના આઠ ભાગ કરી પ્રથમ ભાગમાં રક્ષા સારૂ ખર્ચનો વિચાર કરવો, બીજા ભાગમાં નગરના લોકોની રક્ષાનું ચિન્તન કરવું, ત્રીજા ભાગમાં દેવાર્ચા કરી ભોજન કરવું, ચોથા ભાગમાં ખજાનો તપાસવો, પાંચમા ભાગમાં બીજા બધા કામોમાંથી નિવૃત્ત થઈ ચરોને પરદેશ મોકલવા, છઠ્ઠા ભાગમાં મરજી મુજબ ફરવા નીકળવું, સાતમા ભાગમાં હાથી ઘોડા અને બાણુ વગેરેની રચના કરવી-કરાવવી અને આઠમા ભાગમાં જય મેળવવા નવી સેનાની ગોઠવણ કરાવવી. તેવી જ રીતે રાત્રિના આઠ ભાગમાં અનુક્રમે (૧) એકાંતમાં મોટા આપ્ત માણસોની સાથે વાતચિત કરવી (૨) સુખથી ગંભીર અર્થવાળા શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરવું (૩) વાજીંત્ર સાંભળી શયન કરવું (૪-૫) નિદ્રા લેવી (૬) વાદ્ય નાદથી જાગી મન વચન અને કાયાની એકાગ્રતાએ ધ્યાન કરવું (૭) મંત્રનો વિચાર કરવો અને (૮) મા બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ ગ્રહણ કરી વૈદ્યોની મુલાકાત લેવી "[૧]

કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો એ તે વખતના કેટલાએક રાજવીઓને ન રુચ્યું તેમાંથી માળવાનો રાજા અને શાકંભરીનો અર્ણોરાજ ઘુમતા સૈન્ય સાથે કુમારપાળ ઉપર ચડી આવ્યા. કુમારપાળે સાંભળ્યું કે તેમાં સિદ્ધરાજના ધર્મપુત્ર ચાહડનો મુખ્ય હાથ હતો અને તેની ઉશ્કેરણીથી જ તે રાજવીઓ ચડી આવ્યા હતા. ચાહડે તેમને બધા ખાનગી રસ્તા બતાવવા ઉપરાંત કુમારપાળના પગભવની ચાવી પણ બતાવી હતી પરંતુ વીર કુમારપાળ તેમનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી સૈન્ય લઈ તેમની સામે ગયો બન્ને પ્રતિસ્પર્ધિઓ સામસામા મળ્યા થોડું નર્યું બાકી હતું તે પણ "ચાહડે કુમારપાળના મુખ્ય સેનાધિપતિ માન્હણ આદિ બીજા સૈનિકોને દ્રવ્યદ્વારા ફોડી" પુરૂ કર્યું આ વખતે આખું પાટણનું સૈન્ય કપટની જ્વાળામાં પતંગીયાની માફક ઝુકવા તત્પર થઈ રહેલું હતું કુમારપાળને આ કપટની ખબર ઠેઠ સુધી ન પડી બીજે દિવસે જ્યારે પોતે પોતાના કલહપંચાનન નામના હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે તેણે જોયું કે પાટણનું સૈન્ય ફૂટ્યું છે તેને લગાર વિમાસણ થઈ પરંતુ તેના સાહસે અને વીરતાએ તેને પાછો ન પાડ્યો. તેનામાં

---

૧ કુમારપાલપ્રબંધકારે આપેલો કુમારપાળનો કાર્યક્રમ વાંચી આ વૃદ્ધ રાજવીની આવી નિયમસર દિનચર્યા જોઈ અત્યારના અમારા રાજવીઓ પોતાના સમયનો વિચાર કરશે ?

મૂર્તિ, સાક્ષાત્ સરસ્વતિના અવતાર સમા અને સત્‌યુગના વિધાતાને પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવ્યું. ગુજરાત ઉપર વજ્રપાત કંપ થયો. આખું ગુજરાત તે સત્‌યુગના વિધાતાની પાછળ ગાંડુ બન્યું. રાજા અને પ્રજા બંનેએ તે ગુજરાતના ગર્ભમાંથી પાકેલા નરરત્નની કીમ્મત આંકી હતી એમ કહેવામા લગારે અતિશયોક્તિ નથી. આખા ગુજરાતમાં તેના તાબાના રાજ્યોમાં બધે તે નરરત્નની ખોટ જણાઇ. તેનો શોક પ્રજાએ ઘેર ઘેર પાળ્યો. પાટણની પ્રજાએ અને રાજાએ તેમના દેહને ચંદનમલયાગરકર્પુરકુસુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી બાળી તેમની પછવાડે ખુબ શોકના આંસુ સાર્યા.

હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ પછી છ મહીને ગુર્જરેશ તેમને (પોતાના ગુરુને) મળવા માટે હોય તેમ સ્વર્ગને રસ્તે પ્રયાણની તૈયારી કરવા માંડી. ગુરુવિરહ અને રાજ્યમાતાના ભત્રીજા અજયપાલની ખટપટથી ચિંતાએ તેના હૃદયમાં ઘર કર્યું. અંતે તે ચિંતા ચિતા સમાન નીવડી. અને કુમારપાળ સં. ૧૨૩૦ મા આ ભૂત દેહ છોડી સ્વર્ગે સીધાવ્યો. ગુજરાતની ગાદી ઉપર આ વીર, ધર્માત્મા અને મહાન વૈભવશાલિ નરેશ કુમારપાલ છેલ્લો જ હતો એમ કહું તેમા લગારે અતિશયોક્તિ નથી.

કુમાળપાલની પછીના રાજાઓ એશઆરામી, આળસુ અને વિલાસી હતા. તેમણે રાજ્ય મત્રીઓને સોપ્યું અને ધીમે ધીમે ગુજરાતની સમૃદ્ધિનો નાશ થવા માંડ્યો અને તેમાં ય કરણઘેલાના મંત્રી માધવે વિદેશીઓની સત્તાને પેસાડી ગુજરાતની લક્ષ્મી લુંટાવીને તેને પાયમાલ કરી અને ગુજરાતને વિદેશીઓની મજબુત બેડીઓથી જકડી તેને ગુલામ બનાવ્યાનું પાતક વ્હોર્યું.

કુમારપાલે ગાદીએ આવ્યા પછી અહિંસાના પવિત્ર મત્રો સ્વીકારી પ્રજા પાસે સ્વીકારાવી શત્રુઓને પરાભવ પમાડી પોતાની પાછલી જીંદગી શાતિમા ગાળી ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુમારપાલની રાજ્ય વૃદ્ધિ.

કુમારપાળના સમયની રાજવૃદ્ધિ નીચે પ્રમાણે છે. રાજ્યમા અગીયારસો હાથી, પચાસ હજાર રથ, અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઢાર લાખ પાયદળ હતું. બીજા દેશના રાજાઓ તેની આજ્ઞા પાળતા. તેની સભામાં ૭૨ સામંતો (નાના મોટા રાજાઓ) તેની સેવા કરતા હતા. આ સિવાય તેણે ૧૪૪૪ નવા જિન મંદિરો કરાવ્યા, ૧૬૦૦૦ મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તેમજ અનેક મહાદેવનાં મંદિરો પણ સમરાવ્યાં. તેમાં સોમનાથપટ્ટણનું ભવ્ય મંદિર મુખ્ય હતું. તેણે સંઘો કાઢી સંઘપતિની પદવી મેળવી સાત વાર મહાન્ યાત્રાઓ કરી હતી.[1] આવી રીતે ગુજરાતને અનેક રીતે સમૃદ્ધ બનાવી તેણે બીજા ધર્મરાજાનું બીરુદ મેળવ્યું હતું.

૧ કુમારપાળે યાત્રા કેવી રીતે કરી હતી તેનું વિસ્તૃત વર્ણન સુંદર ભાષામાં કુમારપાલપ્રબંધકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે. કુમારપાળે પુછ્યુ "મહારાજ સંઘપતિમાં કેવા ગુણ હોવા જોઇએ?" શ્રીહેમચદ્રાચાર્ય બોલ્યા કે "સંઘપતિ માતપિતાનો ભક્ત અને સ્વજન પરજનને આનંદ આપનાર હોવો જોઇએ. તે શાતિ, શ્રદ્ધા, શુદ્ધ બુદ્ધિ, દયા, દાન, અને શીયળથી ભૂષિત અને પરગુણના વૈભવના ઉત્કર્ષમા હર્ષ માને એવો જોઇએ. તેનામા મદ અને

કુમારપાલને નીચે પ્રમાણે બીરૂ મળ્યા હતા 'મહારાજાધિરાજ, ચક્રવર્તી, પરમાર્હત, પરનારસહોદર, વિચારચતુર્મુખ ૧(બ્રહ્મા) શરણાગત, વજ્રપંજર, રાજર્ષિ, જીવદાતા, મેરુવાહન, ગુજરાતનો વિક્રમ, બીજો ધર્મરાજ સત્કૃત્યનો વિધાતા અને પ્રજાગુરુ'

તેનો જન્મ ૧૧૪૯ મા લગભગ છે તે ૫૦ વર્ષની ઉમ્મરે ૧૧૯૯ ના માગશર વદ ૪ ને દિવસે ગાદીએ બેઠો અને ૧૨૩૦ સુધી જીવી રાજગાદી ભોગવી તેણે કુલ ૩૦ વર્ષ અને ૮ માસ રાજ ભોગવ્યુ અને ૮૦ વર્ષનુ દીર્ઘાયુ ભોગવી પ્રથમ અવસ્થામા દુખ ભોગવી છેલ્લી અવસ્થા શાંતિમા ગાળી એક પ્રજાપાલક રાજા તરીકે નામના મેળવી ગુજરાતને

કદાપી અભાવ હોઇ તે કોઇનાથી ક્ષોભ ન પામે ટુકામા સાક્ષાત્ દેવ સમાન મોક્ષગામી પુરુષ જ સઘપતિના ઐશ્વર્યનો અધિકારી થાય સઘજનોના ફળની ઇચ્છા રાખનાર સઘપતિ મિથ્યાત્વનો સગ છોડે અને તેવા વચન પર આદર ન કરે યાત્રાળુઓને પોતાના બાધવો કરતા પણ વધુ લેખે સર્વ ઠેકાણે શક્તિથી અથવા ધનથી અમારિપટહ દેવડાવે શ્રી અરિહતનુ ભજન રાખી નિરતર સાધુ સાધ્વી અને સધર્મિકોને અન્નવસ્ત્રાદિના દાન અને પ્રણામ વડે પ્રસન્ન રાખે" એ પ્રકારે ગુરુનો ઉપદેશ સાભળવાથી કુમારપાળના હૃદયમા તીર્થયાત્રા કરવાના મનોરથનો અકુર ફુટયો, તેથી તેણે શુભ મુહૂર્ત જોવડાવી પ્રસ્થાન સારૂ સુવર્ણ અને રત્નથી જડિત પટ્ટ રાજ ઉપર સુવર્ણમય પ્રતિમાથી અલકૃત દેરાસર પધરાવ્યું. સર્વ મદિરોમા અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ મડાવ્યો, બધીવાનોને છોડાવ્યા અને બહુ ધામધુમ કરી. પછી વ ઘોડામા સર્વથી આગળ રાજાનુ દેરાસર પછી ૭૨ સામતોના દેવાલય પછી ૨૪ વાગ્ભટ મત્રીના અને તેની પાછળ આનસો શેઠીયાના દેરાસર એ રીતે મોટી હારની હાર મેઘાડબર અને છત્રચામરાદિથી શોભિત નીકળી

સઘના મુખ્ય માણસોની નોધ આ પ્રમાણે છે પહેલાં તેણે મોટો ઉત્સવ કરી સઘયાત્રાનો ડકો વગાડ્યો અને પોતે મુખ્ય સેનાધિપતિ થયો તે સઘમા જવા સારૂ કુમારપાળના સામતો, વાગ્ભટાદિ મત્રીઓ રાજ્યમાન્ય નગરશેઠના પુત્ર આભડ, પડભાષાચક્રવર્તી શ્રી દેવપાલ, કવિઓ અને દાનાઓમા અગ્રણી એવો સિદ્ધપાળ, પાલનપુરનો પહ્લાદ રાણો નવ્વાણુ લાખની મુડીવાળો-પુજીવાળો છાડાશેઠ, રાજાનો ભાણેજ પ્રતાપમલ્લ, આનસો વ્યહુકારા, હેમચદ્રાચાર્યાદિ મુનિઓ અને બીજા પણ છએ દર્શનના વેત્તાઓ તથા ગામ નગર અને સ્થાનના કરોડો લોકો તૈયાર થયા.

અગીયાર સો હાથી અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઢાર લાખ પાયદળને સાથે લેવાનો હુકમ થયો અને અનેક યાચક લોકોના ટોળા પણ એકઠા થયા બીજુ વર્ણન લબાણના ભયથી નથી આપતો

૧ આ બીરૂદ વૃદ્ધાવસ્થામા સસ્કૃત ભણી પ્રખર પડિત થવાથી અને સારા કાવ્યકાર અને ટીકાકાર થવાથી પડિતોએ તેને આપ્યુ હતુ કુમારપાળની કૃતિઓ પણ કેટલીએક મળી આવે છે કે જે સાર અર્થ અને ચમત્કારથી ભરપુર છે નમો ઓઘ ખાણ કુગરીશ

શોભાવી સિદ્ધરાજનાં જસ્માઓડણ અને રાણકદેવીનાં કલંકો ધોઇ નાખી એ પરનારી-સહોદર સ્વર્ગે ગયો. તેની સ્તુતિરૂપ એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

कृत्यकृत्योऽसि भूपाल कलिकालेऽपि भूतले ।
आमंत्रयति तेन त्वां विधिः स्वर्गे यथाविधि ॥ १ ॥

"હે રાજન કલિકાળને વિશે પણ ભૂતળને વિષે પણ આપ કૃતકૃત્ય થયા છો તેથી પ્રસન્ન થઇ વિધાતા આપને સ્વર્ગમાં યથાવિધિ નિમંત્રણ કરે છે."

ઉપસંહાર.

ઉપસંહારમા મારે કંઇ વિશેષ જણાવવાનું નથી, પરંતુ અત્યારના કેટલાએક મહાશયો રા. મુનશી આદિ કુમારપાળ અને તેના ગુરુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર અણછાજતા આક્ષેપો કરે છે. જો કે તેમના આ આક્ષેપોનો ઉત્તર આપવા હું નથી બેઠો અને અત્યારે તેનો સમય પણ નથી; પરંતુ તેઓના પ્રત્યે મારી એક નમ્ર વિનંતી છે કે તે મહાશય પોતાની વિયતવિહારી કલમ દ્વારા ઇતિહાસ ઉપર છીણી મુકવાનું જે પાતક વ્હોરી રહ્યા છે તેને આગળ વધતું અટકાવે. સાચો ઇતિહાસ નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસી તટસ્થ ભાવે તેને બહાર લાવે તેમાં જ તેમની કલ્પનામય કલમનું મહત્ત્વ છે. બીજાની ચોરી કરી બીજાને બનાવવા તેના કરતાં તો બહેતર છે કે કલમને છોડી દેવી. ભાઇ મુનશી આટલા શબ્દોમા જરૂર સમજી જઇ સત્યને ગ્રહણ કરશે એમ હું ઇચ્છું છું.

હવે મેં 'મહારાજાધિરાજ' કુમારપાળના નિબંધમા જે જે ગ્રંથોની મદદ લીધી છે તેના લેખકો–આચાર્યશ્રીના ઉપકાર માની વિરમીશ.

કુમારપાળનું જીવનચરિત્ર તેમના ગુરુશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે માહવીર સ્વામીના જીવનચરિત્રમા કંઇક અને પ્રાકૃતદ્વાશ્રયમાં વિસ્તારથી આપ્યું છે અને તેઓશ્રીએ લખેલું જીવનચરિત્ર ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી બહુ મહત્ત્વનું છે. જો કે મને આ ગ્રંથોની મદદ નથી મળી માટે દિલગીર છું. મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણી તથા જિનમંડણ ગણીકૃત કુમારપાળપ્રબંધની મદદ મેં ખાસ લીધી છે. આ સિવાય જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં આવેલ–શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલ કુમારપાળ પ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના આદિની મદદથી મેં આ નિબંધ તૈયાર કર્યો છે.

જિનમંડણગણીએ કુમારપાલપ્રબંધમાં ઘણી નવી વાતો લખી છે. મેં ખાસ આ ગ્રંથ ઉપરથી જ નિબંધ તૈયાર કર્યો છે માટે એ ગ્રંથકારનો ખાસ ઉપકાર માની વિરમું છું.

૮ જૈન રાસાઓ.

(લેખક-રા રા ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ)

અનેક જૈન કવિઓએ અનેક રાસો લખેલા છે કવિતામા લખાયેલા અનેક મહા પુરુષોના ચરિત્રોના કથા રૂપ ગ્રંથોને મુખ્યત્વે રાસ એવુ નામ આપવામા આવે છે આવા રાસોમા નીતિ અને ધર્મની જુદી જુદી વાતો સમજાવવા માટે ઉન્નત આત્માઓના જીવનચરિત્રો આપવામા આવેલ હોય છે વૈષ્ણવ ધર્મમા પણ કેટલાક રાસો તે ધર્મના મહાપુરુષોએ રચ્યા છે જૈન કવિના બનાવેલા રાસોમા જુદે જુદે સ્થળે દષ્ટિ કરતા તેમા નવરસયુક્ત વર્ણનો આવે છે જૈન રાસો કેટલેક સ્થળે તો રસ અને અલકારથી છલકાઇ જાય છે, તેટલુ જ નહી પરતુ રસના આલબન, ઉદ્દીપન, વગેરે વિભાવોનો જ્યા જેવો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાચવામા આહ્લાદ થાય તેવા રસભરિત કર્યા છે તેથીજ આવી કૃતિને જૈન કવિઓએ રાસ એવુ નામ આપેલ ઉચિત છે કાવ્યનો આત્મા રસ છે, જેથી રસિક કાવ્યને રાસ એ નામ યોગ્ય રીતે અપાયેલ છે આવા રાસોમાથી જેમ કેટલેક અશે જૈન ઇતિહાસ દેખાય છે તેમ જુની ગુજરાતી ભાષા તે સમયે કેવી હતી તેનું પણ ભાન થાય છે વળી સાહિત્ય શબ્દનો ખરો અર્થ આપતી વેળા એક સસ્કૃત કોષમા દાખલા તરીકે, "રસાલકારાદિ" એવુ લખેલ જાણવામા આવેલ છે, તો તે અર્થ લક્ષમા રાખવાથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, જૈન કવિતાઓને ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કહેવુ એ આવશ્યક છે કારણ સાહિત્યનો ખરો અર્થ તેમા સાર્થક થાય છે

જૈન રાસોની કવિતા હાલના કવિઓની પેઠે વૃત્ત કે છદમા લખવામા આવેલ નથી, પરતુ અમુક રાગ, મેળ અને તાલ સહિત ગવાય અને તેમા કોઇ રાગ રાગિણીની છાયા આવે એવી દેશીઓ ઢાળો, ગરબીઓ, વગેરેમા રચાયેલ છે કવિ શ્રી પ્રેમાનદે જેમ કડવા અને શ્રીયુત દયારામભાઇએ મીઠા એમ પોતાના કવિતાના ગ્રથોમા લખ્યુ છે તેમ જૈન કવિઓએ દેશીઓનું નામ આપી ઉપર ઢાળ પહેલી ઢાળ બીજી એમ લખેલ છે અને કવિ પ્રેમાનદની કવિતામા જેમ વલણ આવે છે તેમ જૈન કવિ રચિત રાસાઓમા ઢાળની પૂર્વે દુહા-દોહરા કે સોરઠી દોહરા આપેલ હોય છે

જૈન કવિ વિરચિત રાસાઓમા પ્રથમ મગળાચરણમા જિનેદ્રપ્રભુ-દેવની સ્તુતિ, પછી પોતાના ગુરુ અને સરસ્વતી દેવની સ્તુતિ કરેલી હોય છે, ત્યાર બાદ ક્યા પુરુષ માટે અને ધર્મના ક્યા સ્વરૂપ ઉપર રાસ લખ્યો છે તે જણાવવામા આવે છે દરેક રાસમા છેવટે પ્રશસ્તિ-રચનાર મહા પુરુષનુ નામ, રચવાનો સમય, સ્થળ (ગામ, સવત, માસ વાર વગેરે) તેમજ પોતાના ગુરુની પરપરા-પેઢીનામુ આપવામા આવતું હોવાથી તે ઐતિહાસિક સાહિત્યનું અગ પણ બને છે અને તેથી તેને સહાયરૂપ છે

મુસલમાની રાજ્યના આરભનો કાળ ગુજરાતમા અધાધુધીનો અને ત્રાસનો તેમજ કેટલેક અશે હિદુ મદિરો, અને સાહિત્યના વિધ્વસનો હતો આવા જુલમવાળા કાળમા

લોકો સંસ્કૃત માગધિ-પ્રાકૃતાદિ ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી જેનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવે એવી યોજના કે સ્થિતિ તે વખતે નહોતી, પરંતુ જૈન ધર્મ પુસ્તકોના ભંડારોનું રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ થઇ પડતું હોવાના કારણે તે ભંડારો અને તેના પુસ્તકોના વિભાગ કરીને ગુપ્ત મુકવામાં આવતા હતા. તેવા સંજોગમાં તેમજ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞ લોકો માટે-સામાન્ય મનુષ્યો માટે, તે વખતના લોકોની અભિરુચિ ઉપર લક્ષ આપી આવા રાસો રચવામાં આવેલ છે. આવા ભાષા વખતમાં પણ જૈન મહાત્માઓ, ધર્મગુરુઓ જાગ્રત હતા. આવા રાસોની રચના જૈન ધર્મના આગમ-સૂત્રો ઉપરથી જ કરેલી છે તે નિઃસંદેહ વાત છે. સામાન્ય મનુષ્ય પ્રાકૃત સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી 'ધર્મબોધ' લઇ શકે એમ ન હોવાથી તે કાળમાં ચાલતી સરલ-ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યરૂપે તેઓ મનુષ્ય ધર્મ-બોધ પામી શકે, સરલતાથી સમજી શકે એવી સ્વ-સર્જિત બુદ્ધિથી સંભાળથી લખી એવા. સંયમી મહાન પુરુષોએ આગમ-સૂત્ર-ગ્રંથ રાસોમાંની આત્મસિદ્ધિને રસરૂપે ઉતારી ભાષામાં સારી રચના કરી.

મુંબઇ યુનિવર્સીટિની એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી ભાષા માટે ચાલુ સાલમાં પંડિત વર્યશ્રી નેમવિજયજી રચિત જે શીલવતિ રાસ રાખેલ છે તે શેઠ વોરા તરફથી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંકમાં વિવેચન સહિત પ્રકટ થયેલ છે, તેમાં રા૦ બા૦ શ્રીયુત હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ જણાવેલ છે કે "ગતાનો સામાન્ય અર્થ કહાણી થાય છે. તે ઉપરથી આવા કથાના અર્થને રાસો કહેતો પ્રસિદ્ધ પડયો હશે. ગતામાં કહેલી કથાઓ ખરી હકિકત હશે કે મૂળ તેમાં કાંઇ સત્ય હોઇ કવિની કલ્પનાએ વધારો કર્યો હશે તે વિષે અહીં વિવેચન કરતા નથી, પરંતુ આ કથાઓ ઘણી રસભરિત અને મનોરંજક હોય છે એમાં તો સંશય નથી. અમારા જોવામાં જે જે રાસાઓ આવ્યા છે તે સઘળામાં એક વાત અમે સામાન્ય રીતે જોઇ છે કે, તે બધામાં અદ્ભુત વાર્તા સર્વોપરી હોય છે. શ્રોતાના મનને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કવિઓએ તે કાળના લોકશ્રદ્ધાને અનુસરીને એવા અદ્ભુત કથન તેમાં દાખલ કર્યા હશે એમ સમજાય છે. મંત્રસિદ્ધિ, સુવર્ણ સિદ્ધિ રત્નાદિકના ચમત્કારી ગુણો, ભૂત પ્રેતાદિની અદ્ભુત ક્રિયાઓ, આકાશગમન, રૂપાદિનું એક ઠામથી બીજે ઠામ ફરી જવું ઇત્યાદિ અનેક કથાઓ એવા રાસાઓમાં વર્ણવેલી હોય છે......ધર્મ અને નીતિને કેવો ગાઢ સંબંધ છે તે જૈન કવિઓના લખાયેલા ગતાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે."

ઉપર પ્રમાણે રા૦ બા૦ શ્રીયુત કાંટાવાળાએ જૈન રાસોના સબંધમાં તેમાંની કથા રસભરિત અને મનોરંજક હોય છે એમ જે કહ્યું છે તે અમારા અભિપ્રાયને મળતું છે. પરંતુ તે કલ્પિત છે કે કાંઇ સત્યતાવાળી છે તેમાં તેઓશ્રી શંકાશીલ અથવા તે સત્ય છે જ એમ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા નથી તે સંબંધમાં અમારે જણાવવું અસ્થાને નથી કે જેમ મીમાંસક દર્શનનાં મુખ્ય શાસ્ત્ર ઇશ્વરપ્રણીત હોઇ તે કે તેમાં આવેલ કથાઓ સત્ય જ હોઇ શકે, તેમ જૈન ધર્મના મૂળ સૂત્રો આગમો કે જે તેમના ઇશ્વરપ્રણીત-તીર્થંકર ભગવાને પ્રરૂપેલા હોઇ તેમાં આવેલ વિષયો કે કથા સત્ય જ હોઇ શકે, તેથી અમોએ ઉપર જણાવેલ છે તેમ આ જૈન રાસો તે આગમોમાંથી ઉદ્ધરેલ હોવાથી તે

આહેની વાતો આ રાસોમા પદ્ય રૂપે જણાવેલ હોવાથી તે કલ્પિત કે અપૂર્ણ સત્ય નથી પરતુ ખરેખર બનેલી હકીકતોને જૈન કવિઓએ આકર્ષક ઘટનામા ગોઠવેલી છે

જૈન કવિઓએ જેમ જૈન રાસો ગુજરાતી ભાષામા બનાવ્યા છે તેમ ગુજરાતી ભાષામા સ્તવનો, સ્તુતિઓ અને સજ્ઝાયો–સામાજિક સર્વમાન્ય–ઉપદેશક પદો પણ બનાવેલાં છે હાલમા જાણવા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામા અક્તિ થએલા તેવા રાસો સુમારે પોણા ચારસે તો હાથ આવ્યા છે, છતા હજી બીજા રાસો પણ ભડારોમા પડેલા હોય અને પ્રસિદ્ધિમા ન આવ્યા હોય તેમ બનવા જોગ છે આ બધા રાસો પ્રકટ થાય તો અનેક કાવ્યદોહનના પુસ્તકો થાય ! ! !

જૈન ધર્મમા શ્વેતાબરી અને દિગબરી એમ બે મુખ્ય ભેદો છે શ્વેતાબરીમા મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી એમ ભેદો છે સ્થાનકવાસી મૂર્તિને માનતા નથી. શ્વેતાબર મૂર્તિપૂજક જૈન મહાત્માઓની કૃતિના ઘણા રાસો છે, જ્યારે સ્થાનકવાસી જૈન મહાત્માના આગણાના ટેરવે ગણાય તેટલા જ રાસો છે સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મગુરુઓ ધર્મસિહજી, ધર્મદાસજી, ખોડીદાસજી, જેમલજી ઋષિ, તિલોક ઋષિ, જેઠમલજી અને હમણા થઇ ગયેલા શ્રી ઉમેદચદજી ઇત્યાદિ મુનિઓએ જ માત્ર રાસો વગેરે લખી ગુજરાતી સાહિત્યવૃદ્ધિની દિશામા કઇક પ્રયત્ન કર્યો છે

કવિતા જેવી ચીજ સારા રાગમા ગવાતા ઘણા જીવોને પ્રિય થઇ પડે છે ગાયનથી મનુષ્યો તેમ જ પશુઓનું પણ ચિત્ત લય પામે છે, જેથી કવિતા તરફ રુચિ કરાવી લોકોને નીતિના રસ્તે દોરવાનું કાર્ય આવા મનોરજક રસભક્તિવાળા રાસો વડે ગુજરાતી ભાષામા જૈન મહાત્માઓએ કરેલ છે તેમ ચોક્કસ જણાય છે

શાસ્ત્રોના વાચનનું કામ બાળ જીવોને માટે કઠિન હોવાથી આવા રાસો વાચવાથી તે વધારે પ્રિય થઇ પડતા જલદી બોધ પામી શકે છે કેટલાક રાસો વાચતા તેના રચનાર મહા પુરુષોએ તર્ક અને કવિત્વશક્તિને એટલી બધી સગણે ચડાવી હોય છે કે તે વાચતા તે પુરુષોના બુદ્ધિબળની પ્રશસા સ્વાભાવિક રીતે આપણાથી થઇ જાય છે

દરેક રાસમા મુખ્ય પાત્રે સસારને ત્યાગી સ્વર્ગ કે મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ કર્યાનું જણાય છે કે જે દરેક જીવને અતે મેળવ્યા સિવાય છુટકો નથી મોક્ષગામી ઉચ્ચ પાત્રને જ કવિશ્રી મૂળ ગ્રથોમાથી મુખ્ય પાત્ર તરીકે રાસમા પસદ કરેછે અને ખરેખર સદ્વર્તનશાળી ઉચ્ચ કોટીના પાત્રને જનસમૂહ આગળ ખડા કરી તેના જીવનવૃત્તાતથી શ્રોતાઓને–વાચકોને સદ્ગુણશાલી બનાવે છે આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મહાપુરુષોનો–કવિઓનો આ શ્રમ સ્તુતિપાત્ર આનદ દાયક અને ઉપકારક છે

જૈન કવિઓના બનાવેલા અનેક રાસોમાથી કેટલાક જેવા કે વિમલમત્રીશ્વરનો રાસ–કુમારપાળનો રાસ વગેરે વાચવાથી કેટલુક ઐતિહાસિક જ્ઞાન પણ આપવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન થયો છે, એટલે જૈન મહાત્માના રાસોમા માત્ર કવિતા, અને જીવનવૃત્તાત છે તેટલુ જ નહીં પરતુ ઐતિહાસિક સાહિત્ય પણ આવેલ છે. આની સાથે શુદ્ધ વ્યવહારનું જ્ઞાન,

કેટલેક સ્થળે જ્યોતિષ તથા સામુદ્રિક શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન પણ કિંચિત્‌કિંચિત્ જણાય છે. વળી જૈન ધર્મના બાવીસમા જૈનેશ્વર શ્રી નેમિનાથના જે ભાઇ થતા હતા તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જ. યાદવો વગેરે પણ જૈન ધર્મી હતા. વલ્લભીપુરના રાજા શિલાદિત્યના દરબારમા જૈન મહાત્માઓ ધર્મ સંબંધી સંવાદ લોકભાષામાં કરતા હતા. વનરાજ ચાવડાથી માંડીને વિશળદેવ વાઘેલા અને રાજા કુમારપાળ સુધી જો ઇતિહાસ તપાસીએ તો તેમાં પણ જૈન મુનિઓ અને જૈન મંત્રીઓ દર્શન દેતા જણાય છે. જૈનોના સંપૂર્ણ ઉદયકાળમાં બીજા મહાપુરુષો બીજાઓ તરફ ઉદાર ભાવથી વર્તતા હતા, એમ ગુજરાતનો જૈનોનો ઇતિહાસ અને આવા ગુજરાતી રાસો તપાસતાં જણાય છે તેટલું જ નહીં પરંતુ જેમ જૈન મુનિઓએ રાસો, કાવ્યો, ઇતિહાસ અને ઉપદેશગ્રંથો લખી ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે તેમ જૈન ગૃહસ્થો વસ્તુપાળ જેવા અમાત્યો વગેરેએ પણ કાવ્યો વગેરે લખી સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે; જેથી જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ તપાસતા એમ જણાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે અને ધર્મનીતિના સિદ્ધાંતોના જનસમાજમા પ્રસાર માટે જૈન કવિવરોએ અસાધારણ શ્રમ લઇ બીજાઓ માટે અનુકરણીય દૃષ્ટાંત મૂક્યું છે.

આ પ્રકારનું જે જૈન સાહિત્ય હજી પણ અપ્રકટ અવસ્થામા પ્રમાદ અને ઉધઇને લઇને નાશ પામે છે તેને જલદી બહાર લાવવું જોઇએ. અત્યારના બ્રીટીશ રાજ્યમાં તે સંરક્ષિત હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાનું કાર્ય જૈનદર્શનના શ્રીમાનો જલદી મુખ્યત્વે હાથ ધરશે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપી તેમા અભિવૃદ્ધિ કરશે એમ અમે નમ્ર ભાવે સુચવીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલ રાસાઓ ધર્મસ્થાનમાં આજે પણ ચોમાસામાં નિવૃત્તિના દિવસોમાં તેમ જ કેટલેક સ્થળે ઉનાળાના લાંબા દિવસોમા પણ બપોરના વખતે ધર્મગુરુઓ અને જાણકાર ગૃહસ્થો વાચે છે ને અનેક શ્રોતાઓ શ્રવણ કરે છે. જૈનશાસ્ત્રો—આગમો વાંચવા વિચારવા કે સમજવાનું સામાન્ય જીવો માટે મુશ્કેલ હોવાથી સર્વના લાભ માટે ધર્મ—નીતિનું સરલ રીતે શિક્ષણ આપનારા આવા રાસો દેશભાષામાં રચનારા માહપુરુષોએ છેલ્લાં ચારસેં પાંચસેં વર્ષનો ભૂતકાળ તપાસતા જનસમૂહ ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે એમ સહજ કબુલ કરવું પડે છે. ગુર્જરી ભાષાના પ્રદેશમા જૈન કવિઓ સારી રીતે દીપી નીકળ્યા છે. આવા રાસોમા આવેલી તેમની કવિતાઓએ અનેક રંગો દેખાડયા છે. અનેક દાખલા, દૃષ્ટાંતો, ઉપનયો આપી દાન, શીલ, તપ, ભાવના, અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રી, કરુણા, પ્રમોદ અને માધ્યસ્થપણું વગેરે બાબતોનો મહિમા બતાવવા જૈન કવિશ્રીઓએ સાચો શ્રમ લીધો છે. અમુક દેવનું, અમુક ધામનું કે અમુક અવતારનું જ વર્ણન માત્ર લઇ તે માટે રાસો બનાવ્યા છે એમ નથી, પરંતુ ધર્મનીતિના સિદ્ધાંતો તરફ જ જનસમૂહને વાળી શકાય તેવા પાત્રો આગમ—મૂળ સૂત્રોમાંથી પસંદ કરી તેમનાં વર્ણનો બનાવવાનો પ્રયત્ન આ રાસોમા કરવામા આવ્યો છે. ગૌતમ સ્વામીજીનો રાસ કે જે તે જ વ્યક્તિ માટે લખાયેલ છે તેવા દાખલાઓ જુજ છે. કોઇ પણ મહાશયે જૈન ગુજરાતી સાહિત્યને અત્યાર સુધી પુરતો ઇન્સાફ આપ્યો નથી તેથી તે તરફ જનસમાજનું લક્ષ જોઇએ તેવું ખેંચાયું નથી. જૈન કવિતાઓ ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતમા જન્મ પામ્યાનું બતાવી

આપે છે તે ભાષાની કવિતામા સવિ, નયરી વગેરે જુની ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો હોવાથી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાથી તેને ગૌણ કરવાનુ કોઇ પણ રીતે વ્યાજબી નથી જો કે આપણી આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનુ લક્ષ તેના ઉપર કેટલાક વખતથી ગયેલ હોવાથી જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ મ્હોટો ફાળો આપ્યો છે એમ હવે કેટલાક સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર બધુઓને જણાયુ છે તે ખુશી થવા જેવુ છે

હાલમા માત્ર ગુજરાતી પાચ ધોરણ ભણી ઇંગ્રેજી સ્કુલો અને આગળ કોલેજમા દાખલ થઇ અનેક ઉપાધિ મેળવનાર કેટલાક ગુજરાતી બધુઓ કહે છે કે હાલના વિદ્વાનોની સસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષા અમારાથી સમજાતી નથી, તેટલા ઉપરથી તેવા વિદ્વાનોની તેની કૃતિઓથી દૂર રહેવાય નહીં, તો પછી જૈનોની ગુજરાતી ભાષાને પણ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનુ અગ ન કહેવુ એમ બને જ નહીં પ્રથમથી જ જૈન સાહિત્ય તરફ બેદરકારી બતાવવામા આવી ન હોત, તો ગુજરાતી સાહિત્યને પરિપુષ્ટ થવાની સારી જોગ વાઇ ક્યારનીએ મળી ગઇ હોત, જો કે આમા કેટલેક અશે જૈન કોમ પણ પોતાના તેવા પ્રમાદ માટે ઠપકાપાત્ર છે

કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે જૈન ગદ્ય, પદ્ય સાહિત્ય તો માત્ર તેમના ધર્મને લગતુ હોવાથી ભાષાના અભ્યાસીઓનુ લક્ષ તેના તરફ ખેચાયુ નથી અમો તે ના કહીએ છીએ, અને સાથે નમ્રતાપૂર્વક પુછવા માગીયે છીયે કે શુ નરસિહ મહેતાની કે શુ પ્રેમાનદની કે શુ દયારામભાઇ કે ભાલણ કવિની કે બીજા કોઇ ગુજરાતી કવિની કવિતાઓ ધર્મ સિવાય બીજા વિષયની છે ? એક સામળભટ્ટ સિવાય બીજા જુના કવિઓની કવિતા પોતાના ધર્મને લગતી જ છે પોતપોતાના અનેક ધર્મને લગતી કવિતાઓને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમા સ્થાન મળે તો પછી જૈન કવિઓની કવિતાઓને પણ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમા સ્થાન મળવુ જ જોઇએ

ઘણું ખરું સસ્કૃત કવિઓનુ અનુકરણ કરી અસલના ગુજરાતી કવિઓ પોતાની કવિતાઓ રચી ગયા છે અને તેમા વધો ભાગ ધર્મ સબધી છે આપણા ભારતવર્ષમા ધર્મભાવનુ, આત્મવાદનુ પ્રાબલ્ય હોવાથી જેઓ ધર્મ સબધી કવિતા લખે છે, તે જ કવિતા, કથા કે રાસ આ દેશની પ્રજાને પછી તે પોતે ગમે તે ધર્મ માનતી હોય તેને પ્રિય તથા પૂજ્ય થઇ પડે છે અને તેઓ પરપરાએ અમર થાય છે જેથી આટલી હકીકત સ્પષ્ટ સમજાશે કે ધર્મ વિષયે લખાયેલી કવિતાઓ-રાસાઓ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાથી બાતલ કરી શકાય નહિ કારણ તે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમા અમુક સ્થાન ભોગવે છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના અગો પકીનુ એક મુખ્ય અગ છે

૯ જૈન ભૂગોલ.

(લેખક—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી.)

આધુનિક ભૂગોલના સંસર્ગમા પ્રાચીન ભૂગોલનું નિરીક્ષણ કરી તેને યથાર્થ રીતે વર્ણવવું તે સંબંધે વિચાર ચર્ચા કરતાં આ નિબંધ લખવાનું બન્યું છે. પરંતુ પ્રાચીન ભૌગોલિક માન્યતા અને અર્વાચીન માન્યતા વચ્ચેનું સામ્ય આલેખવામા જે મુસ્કેલી છે તેની અપેક્ષાએ પરસ્પર પ્રાચીન ભૂગોલ વર્ણનની સરખામણી કરવામા અમુક અનુકૂળતા હોવાથી નગ્ન સત્યને પ્રકાશમા લાવવાની વૃત્તિને સ્વીકારી આ નિબંધ લખેલ છે.

પ્રાચીન કે અર્વાચીન દરેક વિદ્વાનો કબુલ રાખે છે કે આકાશ અનન્ત છે. આ અનન્તાકાશના મધ્ય ભાગમાં લોકાકાશ રહે છે. તે લોકાકાશ મનુષ્યાકારે છે. બન્ને હાથ કેડે મુકી ટટ્ટાર ઉભા રહેલ મનુષ્યની જે આકૃતિ થાય તેવીજ આકૃતિ આ લોકાકાશની છે. તેની પગથી માથા સુધીની લંબાઇ ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ છે અને પહોળાઇ નીચેના ભાગમા સાત રાજ, નાભિના ભાગમાં એક રાજ, છાતી તથા કોણીના ભાગમા પાંચેક રાજ, અને શિખાના ભાગમા એક રાજ છે.

પુરુષાકૃતિ લોકના મધ્ય ભાગમાં નાભિના સ્થાને મૃત્યુ લોક છે તેની નીચે અસુર સ્થાન (નાગ લોક) છે અને અનુક્રમે રત્ન પ્રભા, શર્કરા પ્રભા, વાલુકા પ્રભા, પંક પ્રભા, ધૂમ પ્રભા, તમ પ્રભા અને તમસ્તમ પ્રભા એમ સાત નરકસ્થાન છે. મૃત્યુ લોકની ઉપર ૭૯૦ થી ૯૦૦ યોજન સુધીમાં જ્યોતિષ ચક્ર છે તેની ઉપર બાર દેવલોક અને નવ લોકાંતિક દેવોનાં નિવાસસ્થાનો છે. ગળાના ભાગમાં ગૈવેયક દેવસ્થાનો છે. મુખના ભાગમા પાંચ અનુત્તર દેવસ્થાનો છે અને લલાટ શિખાના સ્થાને સિદ્ધ શિલા મોક્ષસ્થાન છે. મનુષ્યાકૃતિ લોકાકાશ આ પ્રમાણેના સ્થાનોમાં વહેંચાયેલ છે.

(સ્કં. ૨ અધ્યાય ૫. શ્લોક ૩૪ થી ૪૨)

જીવ ધર્માસ્તિકાય (ગમન સહાયક શક્તિ) અધર્માસ્તિકાય, ગતિ નિરોધક શક્તિ) પુદ્ગલ વિગેરે પદાર્થો લોકતાદર્શક પદાર્થો છે. આ દ્રવ્યો આકાશના જેટલા ભાગમા પ્રસરાઇ રહેલ છે તે આકાશનું નામ લોકાકાશ છે અને બાકીનું લોકતાદર્શક દ્રવ્યોથી રહિત અગુરુ લઘુ સ્વભાવવાળું આકાશ તે અલોકાકાશ છે. આ બન્ને આકાશો માત્ર ઉપચાર ભેદથી જુદાં પડે છે. જેમા લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાતા છે અને અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંતા છે.

પુરાણ ગ્રંથો પણ આકાશના લોકાકાશ અને મહાકાશ એવો બે ભેદો પાડે છે. વિદ્વાન ગાર્ગીએ કરેલ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્કેય જણાવે છે કે—" ઉપલી નીચલી બધી જગા મહા-

---

૩૮૧૨૭૯૭૦ મણનો એક ભાર એવા એક હજાર ભારના તપેલા લોઢાના ગોળાને કોઇ સમર્થ દેવતા નીચે ફેંકે તે ગોલો ચંડ ગતિથી આવતા આવતા ૬ માસ ૬ દિવસ ૬ પ્હોર અને ૬ ઘડીમા જેટલું અંતર કાપે તે અંતરની રજ્જુ કે રાજ એવી સંજ્ઞા છે.

કાયથી ઓતપ્રોત છે" એટલે મહાકાશના મધ્યમા લોકથી ભરેલુ નાનુ આકાશ છે વળી લોકસ્થાપના માટે પુરાણ ગ્રંથો કહે છે કે—પરમાત્મા કૃષ્ણ ભગવાનમા સર્વ લોકનો સમાવેશ થાય છે, કેમકે ઉભા રહેલ પરમાત્માનુ શરીર જ સર્વ પદાર્થોનુ આધાર સ્થાન છે આ જ બીનાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા ઉત્પત્તિના અધિકારમા ઋગ્વેદ જણાવે છે કે—" વિરાટ રૂપની નાભિથી આકાશ, મસ્તકથી સ્વર્ગ અને બે પગોથી ભૂમિ ઉત્પન્ન થતી હતી " આ સક્ષેપ સુચનાનો વિસ્તાર ભાગવતમા નીચે પ્રમાણે કરેલ છે

હજાર વર્ષ સુધી અડ સુતુ હતુ. કાલ કર્મ અને સ્વભાવમા રહેલો જીવ જીવને જીવાડતો હતો. તે હજાર પગ, હજાર ઉરૂ, હજાર હાથ અને હજાર નેત્ર વાળો થયો છતો અડ ભેદી બહાર નીકળ્યો જેના અવયવથી લોકકલ્પના છે, તેના કેડના ભાગમા મૃત્યુ લોક છે, ને કટી ઉપરના વિભાગમા જુદા જુદા દેવલોકો છે જે પૈકીમા નાભી ઉપર ભુવ લોક (ભુવ્યાર) હૃદય ઉપર સ્વર્ગલોક, છાતી ઉપર મહર્ ગ્રીવામા જન, સ્તનદ્વયમા તપો લોક અને માથા ઉપર સત્ય લોક છે અને તેની ઉપર સનાતન બ્રહ્મ છે કેડથી નીચેના ભાગમા સાત તલ (નરક સ્થાન) છે કેટલેક ઠેકાણે આ સખ્યાની નોધ એકવીસના આકથી પણ દેખાડેલ છે ત્યા સાત તલની યાદગીરી આ પ્રમાણે છે કેડ નીચે અતલ, ઉરૂ (સાથલ) નીચે વિતલ, જાનુ નીચે સુતલ, જાઘ નીચે તલાતલ, ઘુટી નીચે મહાતલ, પગમા રસાતલ અને પગના તળીયા નીચે પાતાલ એમ જુદા જુદા સ્થાનો રહેલા છે આ સિવાય બીજી રીતની કલ્પના પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે જેમા કહે છે કે, ભૂલોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્લોકના સ્થાને અનુક્રમે પગ, નાભિ અને મસ્તક છે આથી સમજી શકાય છે કે લોકસ્થિતિના પુરાણ સિદ્ધાતો પણ જૈન સિદ્ધાતની સમાન માન્યતાવાળા છે

આ લોકાકાશના મધ્ય ભાગમા દર્શાવેલ મૃત્યુ લોક-ભૂલોક તેજ આપણી પૃથ્વી છે આ પૃથ્વી તે માટીનો પટ્ટ સપાટ થર છે 'બ્રહ્મા માટી પાથરીને તેને પાષાણથી ટીપતો હવો.' (तैत्तिरीयोपनिषद्) તે સ્થિર છે

અર્વાચીન કાલમા પૃથ્વી માટે ભ્રમણવાદની માન્યતા વિશ્વાસ પાત્ર બની છે પરતુ દરેક પ્રાચીન ગ્રથોમા તો પૃથ્વીને સ્થિર તરીકે ઓળખાવેલ છે પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય ફરે છે આ બાબતની નોધ લેવા પણ અહીં જરૂરી ધારૂ છુ

જૈન ભૂગોલ શાસ્ત્ર-જબુ દ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ છે ભાષાની દૃષ્ટિથી જેનો રચના કાલ ૨૨૦૦ થી ૨૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે છે તેમા લોકને અને પૃથ્વીને સ્થિર કહેલ છે

ઋગ્વેદ અ૦ ૩ વ૦ ૬ મા લખે છે કે—વિશ્વ પ્રકાશી સૂર્ય સુવર્ણમય રથમા બેસીને આવે છે તે પ્રવર્ણવત્, ઉર્ધ્વ દેવ યુક્ત ઉર્ધ્વ ભાગમા થઇ પ્રવણ માર્ગના ભેદથી ગમનાગમન કરે છે પ્રપુષ્ય જનકારક દેવમા શ્વેતાશ્વથી આવે છે

ઋગ્વેદ અ૦ ૨ અ૦ ૧ વ૦ ૫—મા લખે છે કે સૂર્ય નિત્ય ૫૦૫૯ યોજન ચાલવા વડે મેરુને પ્રદક્ષિણા દે છે આ પ્રદક્ષિણા દક્ષિણોપક્રમ જાણવી

ઋગ્વેદ અ૦૨ અ૦ ૫ કા૦ ૨ अचरन्ती अचला पर्वता पाषाणवृत्तियुक्तो धावा अ। પૃથ્વી અચર છે, અચલ છે

વિ. ૬ ૧૫.

પવિત્ર પુસ્તક બાઇબલમાં પણ એ જ માન્યતા પ્રકાશેલ છે. "પણ પૃથ્વી કાયમ છે. સૂર્ય આથમે છે" અને ઉગે છે (સભા શિક્ષક ૧–૪) "તેણે અચલ પૃથ્વીનો પાયો નાખ્યો." (ગીત ૧૦૪–૫) "પૃથ્વી સ્થિર છે." (ગીત ૧૦૯–૯૦) ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષે થયેલ હીપારકસ પણ પૃથ્વીને સ્થિર કહેતો હતો. ટોલેમી અને કોપરનીકસના મધ્ય ભાગમા થયેલ કોશ્રાહિયે પણ પૃથ્વી માટે સ્થિરતા જ કબુલ કરેલ છે. પણ તેની વિશેષ માન્યતા એ હતી કે–સૂર્ય અને ચંદ્ર પૃથ્વીને આટો દે છે અને બીજા ગૃહો સૂર્યની ચારે બાજુ ફરે છે અને અત્યારે પણ પૃથ્વી સ્થિર હોવાનો દાવો કરનાર ઘણુાય પાશ્ચાત્ય પંડિતો છે. મેં સાભળ્યું છે કે હમણાજ એક પ્રોફેસરે નવીન શોધમાં પૃથ્વીને (૭ ખુણાવાળી અને) સ્થિર દર્શાવેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વનું ગ્રીક જ્યોતિષ પણ પૃથ્વીને સ્થિર કહે છે એટલે પ્રાચીન કાલમાં સર્વાનુમતે એમ મનાતુ કે પૃથ્વી સ્થિર છે.

આ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં (પ્રમાણાગુલે) લાખ યોજન લાંબો પહોળો જંબુ વૃક્ષના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલો જંબુ દ્વીપ છે. તેના મધ્ય ભાગમા ૧૦૦૦૦ યોજન ભૂમિમાં પથરાયેલ લાખ યોજન ઉંચો મેરુ પર્વત છે. તેની ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં ૨૫૦–૨૫૦ મળીને પાચસો યોજન વિસ્તારવાળા એ બદ્ર શાળ વનો છે. મેરુ પર્વતની દક્ષિણના બદ્ર શાળ વનની દક્ષિણે ૧૧૮૪૨$\frac{૨}{૧૯}$ યોજનનું દેવ કુરુક્ષેત્ર છે. તેથી દક્ષિણમા ને દક્ષિણમાજ અર્ધા અર્ધા માપવાલા ૧૬૮૪૨ યોજનનો નીષધ, ૮૪૨૧ યોજનનું હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ૪૨૧૦ યોજનનો મહા હેમવંતગિરિ, ૨૧૦૫ યોજન પ્રમાણ હેમવંત ક્ષેત્ર, ૧૦૫૨ યોજનનો ચુલ હેમવંત ગિરિ, ૫૨૬ યોજનનું ભરત ક્ષેત્ર, એમ અનુક્રમે રહેલ છે.

આજ રીતિથી મેરુની ઉત્તરમાં ઉત્તર કુરક્ષેત્ર છે, અને ત્યાર પછી ઉત્તર તરફ દક્ષિણની પેઠે અર્ધા અર્ધા માપવાળા નીલવંત પર્વત, રમ્યકક્ષેત્ર રૂપી પર્વત, હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત અને ઐરવત ક્ષેત્ર છે. ઉપરોક્ત દરેક ક્ષેત્રમા મનુષ્યની વસ્તી છે. વળી નિષધ અને નીલવંત પર્વતની મધ્યે મેરુના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે તેમા પણ મનુષ્યો રહે છે. ઉત્તરનું ઐરાવત ક્ષેત્ર અને દક્ષિણનું ભરતક્ષેત્ર છે. તે બન્ને જંબુ દ્વીપના ૧૯૦ મા ભાગમાં પથરાયેલા અર્થાત્ ૫૨૬$\frac{૬}{૧૯}$ યોજન પ્રમાણવાળા છે. આ પ્રમાણે એક લાખ યોજનના જંબુદ્વીપની જૈન દર્શનની માન્યતા છે.

પુરાણોમા પણ જંબુદ્વીપનું ઉપર લખ્યા પ્રમાણેજ સ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. માત્ર કેટલાક નામોમા અને માપમાં થોડો ફરક છે જેથી પુરાણોમાં જંબુદ્વીપની રચના નીચે પ્રમાણે ખડી થાય છે.

લવણ સમુદ્રથી વીંટાયેલો ચક્ર જેવો લાખ યોજનનો જંબુદ્વીપ છે. (વિષ્ણુ પુરાણ–નૃસિંહ પુરાણ) તેના મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે. મેરુની દક્ષિણે અને લવણોદધિની ઉત્તરે ભરતકિંપુરુષ અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રો છે ને આતરે એક એક પર્વત છે. તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરમાં કરુ, હિરણ્ય અને રમ્યક એમ ત્રણ ક્ષેત્રો છે. મેરુની પૂર્વ પશ્ચિમે કેતુમાલ અને ભદ્રાશ્વવર્ષ છે. મેરુ તે લાખ યોજન ઉંચો સોનાનો પર્વત છે; જેનું ઇલાવર્ત નામે ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રમાં સોનાના કાગડા હોય છે. આ મેરુને સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર અને વાયુ દક્ષિણોપક્રમથી નિત્ય પ્રદક્ષિણા દે છે. આ ઉપરથી દિશા માટે એવી મર્યાદા બંધાય છે કે

મેરુની ભૂમિ તે સમપ્રદેશોનું ઉત્તર સ્થાન છે અને સૂર્ય ઉગે તે દરેક પ્રદેશ માટે પૂર્વ દિશા છે તેથી सर्वेषामुत्तरे मेरु આ માન્યતા મત્સ પાડને ભજવે છે (मात्स्य० अ० १०१) મેરુના સ્વરૂપ માટે પુરાણમા જુદા જુદા મતો છે જુઓ–મેરુ ગાયના પુચ્છ જેવો છે, (વિષ્ણુ પુરાણ) ધતુરાના ફુલ જેવો છે, (પદ્મપુરાણ) ચોખુણો છે, (ભાગુરી) અષ્ટકોણ છે, (સાવરણ) સાત ખુણો છે, (અત્રિ) સહસ્ર ખુણો છે, (ભૃગુ) ગુથેલા વાળ જેવો છે, (ગાર્ગી) ગોળ છે, (અન્ય) ચોખુણો છે, (મત્સ્ય પુરાણ)

ઇલાવર્તમા ચાર દેવોદ્યાન છે જેમા સિદ્ધ ચારણો વિચરે છે આ દરેક ક્ષેત્રો પૈકીના દક્ષિણ અને ઉત્તર બન્ને ક્ષેત્રો ધનુષ્ય કામઠીના આકારે છે (પદ્મપુરાણ ભૂમિખંડ અધ્યાય ૧૦૧ નૃસિંહપુરાણ કોષ અધ્યાય ૩૦) વહ્નિ પુરાણમા ક્ષેત્રોના નામો ઉપર પ્રમાણેજ દર્શાવ્યા છે —

उत्तरा कुरवोरम्य वर्ष हैमवत तथा भद्राश्व केतुमाल च तथा वर्ष-मिलावत ॥ १ ॥ भारतं हरिवर्षं च तथा किंपुरुषावृत एतान्यष्टौतु यथाणि पुण्यानि कथितानि तु ॥ २ ॥ તિલકકૃત મૃગશીર્ષમા પણ એ જ નામો મળે છે

અર્વાચીન શોધકો પણ સમુચ્ચિતપણે ૪૯૩૨૦૦૦૦ માઇલ પૃથ્વી તથા તેથી ચાર ગણા સમુદ્ર હોવાનું કહે છે

આ જબુદ્વીપની ચોતરફ લપેટાયેલો ચુડીની જેવો બે લાખ યોજનનો ખારો લવણ સમુદ્ર છે તેમા મનુષ્ય નિવાસના ૫૬ દ્વીપો છે લવણ સમુદ્રના કેટલાએક માછલાઓ ગજાસી કદના હોય છે

લવણ સમુદ્રની ફરતો ચાર લાખ યોજનનો ધાતકી દ્વીપ છે આ દ્વીપમા પણ પૂર્વ પશ્ચિમમા બે મેરુ પર્વત છે અને જબુદ્વીપની પેઠે જ ઉત્તર દક્ષિણના વિભાગે બે મેરુના બબ્બે ક્ષેત્રો અને પર્વતો છે તેમાના દરેક ક્ષેત્રોમા મનુષ્યો વસે છે

ધાતકી દ્વીપની ફરતો આઠ લાખ યોજનનો કાલોદધિ સમુદ્ર છે, જ્યા તદ્દન કાળુ પાણી હોય છે તેની પેલીપાર ગોળ વીટાયેલો પુષ્કરવર નામે દ્વીપ છે જેની અધવચમાજ ફરતો ચક્રાકારે ૧૭૨૧ યોજન ઉંચો માનુષોત્તર પર્વત છે આ કારણથી દ્વીપનો અર્ધ ભાગ પર્વતની બહાર અને અર્ધ ભાગ અદર રહે છે એટલે આ દ્વીપ અર્ધ પુષ્કરાવર્તના નામે ઓળખાવાય છે આ દ્વીપનો અદરનો અર્ધ ખડ પૂર્વ પશ્ચિમના બે મેરુના ક્ષેત્રો, નદીઓ, પર્વતો અને મનુષ્યોથી વિભૂષિત છે ઉપર પ્રમાણે માનુષોત્તર પર્વતના મધ્ય ભાગમા ૧ જબુદ્વીપ ૧ ધાતકીખડ અને ૦॥ પુષ્કરવર એમ ૨॥ દ્વીપ છે તેમા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો જન્મે છે વસે છે અને મરે છે અને તેની ફરતા બીજા અસખ્ય દ્વીપો છે તેમા માત્ર તિર્યંચો હોય છે જેથી મનુષ્ય ક્ષેત્ર એ સજ્ઞામા ૨॥ દ્વીપનો સમાવેશ થાય છે

પુષ્કરવર દ્વીપની ફરતો પુષ્કરવર સમુદ્ર છે અને તેને વીંટીને ચારે બાજુ વારુણી દ્વીપ રહેલ છે આ પ્રમાણે બમણા બમણા પ્રમાણવાળા દ્વીપ અને સમુદ્રો રહેલ છે જે પૈકીના અસારે બત્રીસ નામો મળી શકે છે તદ્દન છેલ્લો સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર છે. જે અર્ધ રાજ લોકમાં પથરાયેલ છે ને તેની પછી અલોકાકાશ છે

પુરાણી ભૂગોળમા જંબુ દ્વીપની માન્યતામાં જે સમાનતા છે તે સમાનતા ત્યાર પછીના કથનમા અલ્પાંશે છે કેમકે પુરાણ ગ્રંથો પ્રમાણે એક પછીનો બીજો દ્વીપ બમણો હોય છે, જ્યારે આગમાનુસારે દ્વીપ પછીનો દ્વીપ ચાર ગણો થતો જોવાય છે વળી પુરાણ ગ્રંથોનો એવો સાર છે કે-ક્ષીરોદધિ, ઇક્ષુરસોદધિ, સુરોદધિ, ઘૃતોદધિ, ક્ષીરોદધિ, મંડોદધિ અને શુદ્ધોદધિ (માર્કંડેય પુરાણ) આ પ્રમાણે સાત સમુદ્રો છે અને ત્યાર પછી માનુષોત્તર પર્વત છે. મેરુ પર્વતથી આ માનુષોત્તર પર્વતની વચમાં જેટલી પૃથ્વી છે તેટલીજ માનુષી વસ્તીથી રહિત માનુષોત્તર પર્વતની બહાર બીજી પૃથ્વી છે. આ સમસ્ત પૃથ્વીનો વિસ્તાર ૫૦ કરોડ યોજન છે અને તેના ચોથા ભાગમા લોકાલોકાચલ પર્વત છે. આ પુરાણ ગ્રંથ માન્યતાથી તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૨-૧૧-૧ વિશેષ અજવાળું પાડે છે જે વક્તવ્યતામાં મૃત્યુલોકની વિશાલતા માનવાનો અવકાશ રહે છે. તે કહે છે કે વિશ્વ અનંત-અપાર છે.

જૈન શાસ્ત્ર કહે છે કે મનુષ્ય ક્ષેત્ર-અઢી દ્વીપ ૪૫ લાખ યોજનમા છે. પરંતુ મૃત્યુલોકનો વિસ્તાર એક રાજલોક અને ઉંચાઇ નીચે ૯૦૦ ને ઉપર ૯૦૦ મળીને ૧૮૦૦ યોજન છે.

આપણો હિંદુસ્થાન દક્ષિણ જંબુદ્વીપના ભારતક્ષેત્રનો એક વિભાગ છે. તેનું પ્રાચીન નામ ભરતખંડ હતું. આ નામ ઋષભદેવના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીના રાજ્ય સ્થાપનથી પ્રસિદ્ધ થએલ છે. (માર્કન્ડેય૦) તેમજ તે અરસામાં ભરત ચક્રવર્તીના ભાઇઓના નામ ઉપરથી કચ્છ, મહાકચ્છ, સુદર્શન, કુરુપંચાલ, વિગેરે દરેક દેશોનાં નામ પડયાં હતાં. અત્યારે તેમાના ઘણા નામોમાં ફેરફાર થઇ ગયા છે. હિંદુસ્તાન આ સંજ્ઞા સિંધુવાસી લોકો માટે વપરાતી હતી. પરંતુ અત્યારે તો તે સંજ્ઞામાં ભરતક્ષેત્રના મોટા વિભાગોનો સંગ્રહ જોવામા આવે છે. આજ પ્રમાણે કેટલાક દેશોને પણ રૂપાન્તર પામેલા નામોથી ઓળખીએ છીએ. તેમનાં પ્રાચીન નામો બીજાં હતા જેમ કે-હિંદુસ્તાનનાં તૈલંગ, ઓરીસા, આસામ, આગ્રા પ્રાંત, મલબાર, અયોધ્યા, દક્ષિણ પંજાબ, મદ્રાસ, બંગાલા, કચ્છ, બ્રહ્મદેશ, મેવાડ, સુરત અને તીબેટને પ્રાચીન પ્રજા આંધ્ર, કલીંગ, કામરૂપ, કુરુ, કેરલ, કોશલ, જાલંધર, દ્રાવીલ, નૈષધ, ભોજકોટ, મગધ, મેદપાટ, સૌવીર અને હૂણના નામથી ઓળખતી હતી. તેમજ હિંદુ બહારના કાબુલ, રૂશિયા, ગ્રીસ, બલુચિસ્તાન, આફ્રીકા, અરબસ્તાન, મીસર અને સીલોન વિગેરે પ્રદેશો કૈકેય, રૂસ્મ, પવન, પુલીંદ, બર્બર, બાલ્હિક, ભદ્ર અને સિંહદ્વીપ વિગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા. આ પ્રમાણે તે અરસાના નામો જેમ રૂપાન્તર પામ્યા છે તેમ હિંદુસ્તાનને પણ ભરતખંડની નામના ટુંક મુદત થયા કેટલેક અંશે ભુંસાયેલ છે.

ભરતક્ષેત્રની ઉત્તરે ૧૦૦ યોજન ઉંચો હિમવાન પર્વત છે; તથા પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણે લવણોદધિ સમુદ્ર છે. ભરતક્ષેત્રની પહોળાઇ ૫૨૬ $\frac{6}{19}$ યોજન છે અને ઉત્તર દક્ષિણમાં સુતેલ ૫૦ યોજન પહોળા વૈતાઢયગિરિથી તે ક્ષેત્રના બે ભાગ પડે છે. વળી ઉત્તરમાથી નીકળી દક્ષિણમા વહેતી ગંગા સિંધુના સંયોગથી ઉપરોક્ત બન્ને ભરતાર્દ્ધના ત્રણ ત્રણ વિભાગો થાય છે. આ પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ થાય છે. તે છ ખંડમાથી દક્ષિણ ભરતાર્ધનો મધ્યમખંડ આર્યખંડ તરીકે ઓળખાતો હતો. આ ખંડો એટલા બધા વિશાલ છે

કે જેમા વસનારા મનુષ્યો કોઇ જાતનો પરસ્પર વ્યવહાર કરી શકતા નથી અર્થાત્ એક ખડમાથી બીજા ખડમા જવામા બહુ મુશ્કેલીઓ રહેલી છે—આર્યખડના મધ્યમા શાશ્વતા સ્વસ્તિક ઉપર બાર યોજન લાબી અને નવ યોજન પહોળી વિનીતા નગરીનુ સ્થાન છે જેની ઉત્તરમા અષ્ટાપદ પર્વત છે વિનીતા અને લવણ સમુદ્રના મધ્યમા શત્રુજય પર્વત છે તથા ભરતક્ષેત્રની દક્ષિણમા ત્રણ તીર્થભૂમિઓ છે

પુરાણ ગ્રથો પણ જબુદ્વીપના નવમા સ્થાનને પવિત્ર ભરત તરીકે ઓળખાવે છે પરતુ તેનો વિસ્તાર નવ યોજન હોવાનુ કહે છે વિનીતા (પ્રાચીન અયોધ્યા)ની ઉત્તરમા રહેલા અષ્ટાપદ પર્વતનુ પૌરાણિક નામ કૈલાસ પર્વત છે

જૈન ભૂમિતિ ગણનામા ત્રણ પ્રકારના યોજન કલ્પેલ છે પ્રથમ ઉત્સેધાગુલથી ગણાતા કોષ્ટકમા આધુનિક માપને મળતુ યોજનનુ માપ છે બીજા સ્વાત્માગુલથી ગણાતા કોષ્ટકમા વિવિધ મનુષ્યોમા ઉંચાઇ નીચાઇનો ફેરફાર પડતો હોવાથી વિવિધ કાલનુ માપ ઘડાય છે અને ત્રીજા પ્રમાણાગુલથી ગણાતા કોષ્ટકમા ઉત્સેધાગુલથી કલ્પેલ યોજન કરતા * લબાઇમા ચારસો ગણુ અને પહોળાઇમા અઢી ગણુ માપ આવે છે

આ અતિમ યોજનની લબાઇથી કે પહોળાઇથી દ્વીપ ક્ષેત્રોની યોજન ગણના કરેલ છે આ રીતિએ ગણના કરતા સમસ્ત દેશ પ્રદેશોનો સમાવેશ સુલભતાથી ભરત ક્ષેત્રમા થઇ શકે એમ છે અને ભરત ક્ષેત્ર સિવાયની પૃથ્વીનુ કેવુ કદ છે તે પણ તુરત કલ્પનામા આવી શકે તેમ છે આ પ્રમાણે જૈન દર્શને દર્શાવેલ પૃથ્વીનુ પ્રમાણ બહુ વિશાલ છે

પુરાણ ગ્રથો પણ ભરતખડના બહુ દેશોના અને કેટલાક દ્વીપોના નામો તથા વર્ણનો સક્ષેપમા કરે છે છતા આ માન્યતા અત્યારે જૈન દર્શનથી જુદી પડે છે

આ લોકસ્થિતિ શાને આધારે છે, યાને આ પૃથ્વી કોની ઉપર સ્થિર છે તે વિષયમા દીર્ઘદર્શી જૈન દર્શને અતિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કર્યો છે કેમકે પૃથ્વી મૂર્ત છે અને તેને ધારી રાખનાર પણ કોઇ તેવોજ મૂર્ત પદાર્થ હોય તો પછી તે પૃથ્વીના આધારભૂત પદાર્થને આકાશમા ટકાવી રાખનાર કોઇ ત્રીજો પદાર્થ પણ કલ્પવો પડે પરતુ આ પ્રમાણે અતે અનવસ્થાદોષ આવે છે માટે અનવસ્થા દોષની આપત્તિ દૂર થાય તેવા માર્ગને અવલબવા જૈન દર્શને અપૂર્વ યુક્તિ વાપરી છે

આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી પાસેનુ વાતાવરણ બહુ પાતળુ છે પણ જેમ જેમ ઉપર ઉચે ચઢીએ છીએ તેમ તેમ ત્યા શુદ્ધ વાતાવરણ જોઇ શકાય છે ઉચે અમુક હદે તો વાયુમા પક્ષી કે વિમાનનો ભારને ઝીલી શકે તેવી નક્કરતા અનુભવાય છે ગેલુસેક પોતાના ઈ સ ૧૮૦૪ ના વર્ણનમા લખે છે કે સુમારે ચાર માઇલ ઉચે જતા ઠડી હવાના સબબે અમારી ચાદી પણ સુકાઇ ગઇ હતી. વળી ત્યા અમારૂ પક્ષી પણ ઉડી શક્યુ નહી આથી વધારે આગળ જઇએ તો ફેફસા પણ ન સમકી શકે એવી હવા છે સને ૧૮૬૨ મા ૭ માઇલ જતા જર્મન વિદ્વાન ગ્લેશીયાને બેભાનની અસર થઇ હતી. ત્યા એવી હવા છે કે જેના આધારે વાદળા અને પાણી સ્થિર રહી શકે છે આમ પુરુષોના જ્ઞાનથી જૈન દર્શન આ જ બુદ્ધિનો સ્વીકાર કરી જણાવે છે કે તનુ વાયુ (પાતળો વાયુ) ની ઉપર ઘન વાયુ છે ને તેની ઉપર ઘનોદધિ બરફની જેવુ ઘટ્ટ પાણી છે.

જેની ઉપર ગમે તેટલો ભાર નાખવા છતાં સ્થિર રહી શકે છે. આ કથનની સાબીતી બરફના પર્વતો જોવાથી વિશેષ પુરવાર થાય છે. :આ નિયમાનુસાર તનવાયુ, ઘનવાયુ અને ઘનોદધિ ઉપર આપણી પૃથ્વી સ્થિર રહેલ છે. સ્વર્ગાદિક સ્થાનો માટે આ ત્રણ અને તે સિવાયના બીજા કેટલાક આધાર છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીના આધારના સબધે જૈન દર્શનોમાં સુંદર વિવેચન મળી શકે છે.

હવે પ્રાચીન જૈનેતર દર્શનોમાં તપાસીએ તો આ વિષયની માન્યતા જુદી જુદી રીતે દર્શાવેલ છે. આ સબંધે બાઇબલમા લખેલ કે–" આ પૃથ્વીનો પાયો સમુદ્રના પ્રવાહો પર સ્થાપેલ છે" "તે યહોવાહ પોતાના ઓરડાના ભારવટીયા પાણી ઉપર મુકે છે." આ શબ્દોથી પૃથ્વીની નીચે સમુદ્ર છે એવું બાઇબલકારનું મન્તવ્ય છે. કુરાને શરીફના ફરમાન પ્રમાણે "આ પૃથ્વી ગાયના શીંગડા પર છે" એમ સમજાય છે. ગુજરાતી પત્રના ચાલુ ૪૪ મા વર્ષના અઢારમા અંકમાં જગતના આધાર માટે પુરાણી માન્યતા દેખાડતા ઇસ્લામ લાલાજી નુરાજી લખે છે કે મુળ આધારભૂત તત્ત્વ "ધર્મ" છે. તેની ઉપર અનુક્રમે જુમ, નીર, શેષનાગ અને ધમાડેધોરી છે (ત્યારપછી) આ ધમડાધોરીના શૃંગ (શીંગડાં) ઉપર રાઇ અને રાઇ ઉપર સૃષ્ટિ છે.

કેટલાક ગ્રંથો માત્ર શેષનાગ ઉપર પૃથ્વી હોવાનું જણાવે છે પરંતુ તે કથનમાં એટલો સત્યાંશ રહેલો છે કે પૃથ્વીની નીચે શેષસ્થાન–નાગલોક અસુરોનું નિવાસસ્થાન છે.

વળી અમૃતસાગરના ગ્રંથકાર તો જણાવે છે કે હાથી, વૃષભ, કચ્છપ અને સર્પ ઉપર પૃથ્વી છે. અમુક અમુક સૂર્ય સંક્રાંત રાશીમાં તે રાશી સાથે સબંધ રાખનાર આધારમાંથી એક ચલાયમાન થવાથી ભૂકંપના પ્રસંગો બને છે.

તૈત્તિરીય બ્રા. ૧ અષ્ટક ૧ અધ્યાય ૧ મા લખે છે કે પાણીમાં કમલ છે અને તે કમલ ઉપર પૃથ્વી છે. આ પૃથ્વીને બ્રહ્માએ ટીપીને સીધી સપાટ કરેલ છે. વળી કેટલાંક પુરાણો કહે છે કે–પૃથ્વી લાંબી પહોળી ૫૦ કરોડ યોજન છે. તેના ચોથા ભાગમાં લોકાલોકાચલ પર્વત છે. તે ઉપર દિગ્ગજો રહીને સુંઢવડે પૃથ્વીને ધરી રાખે છે અને પૃથ્વીને તેમ ધરી રાખવામાં પોતાની બધી સેનાથી વીંટાએલા ભગવાન પણ પોતાના હાથોવડે સહાય કરે છે. (પદ્મપુરાણના ભૂમિ ખંડમાં ભૂમિવર્ણન અધ્યાય ૧૩૧).

આ ઉપલબ્ધ થતા પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે પૌરાણિક કાલમાં પૃથ્વીના આધારભૂત કયા કયા પદાર્થ છે તે માન્યતા વિવાદાસ્પદ હતી.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન ભુગોલ વિષયમાં બહુ અંશે જૈન માન્યતામાં અને બીજી માન્યતામાં કેટલું સામ્ય અને કેટલો ફરક હતો તે ઉપરના નિબંધમાં સમજાવવા પ્રયત્ન થએલ છે.

---

૧. આ નિબંધ પૂજ્યપાદ ગુરુવર્ય શ્રી દર્શનવિજયજીકૃત અપ્રકટ વિશ્વરચના પ્રબંધમાંથી ઉધ્ધૃત કર્યો છે માટે આ લેખનું બધું માન તેઓશ્રીને જ ઘટે છે.

૧૦ મહોપાધ્યાય પંડિતપ્રવર જૈનકવિરત્ન

શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી

તેમનું જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય.

(લેખક — મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર પાદરા.)

"હોવત જો તનુ પાંખડિ, આવત નાથ હજુર લાલરે!
જો હોતી ચિત્ત આંખડિ, દેખત નિત્ય પ્રભુ નૂર લાલરે!"

શ્રી દેવજશા સ્તવન

રાગ—

" આત્મ પ્રદેશ રંગથલ અનૂપમ,
સમ્યક્દર્શન રંગરે નિજ સુખ કે સધયા ॥
તું તો નિજ ગુણ ખેલ વસંત રે ॥ નિજ ॥
પરપરિણતી ચિંતા તજી નિજમેં,
જ્ઞાન સખાકે સંગરે ॥ નિજ ॥
વાસ બરાસ સુરુચિ કેશર ઘન,
છાંટો પરમ પ્રમોદ રે!
આતમરમણ ગુલાલ કી લાલી,
સાધક શક્તિ વિનોદ રે ॥ નિજ ॥ "

શ્રી મહાજસજિન સ્તવન.

શ્રીમદ્નું જીવનચરિત્ર જાણવાના સાધન.

શ્રી જૈન ધર્મના ખગતર અન્દીય અધ્યાત્મજ્ઞાનગગનદિનમણિ પંડિતપ્રવર શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા તેમના વર્તમાન કાળે ઉપલબ્ધ એવા અમૂલ્ય ગ્રંથોમાં શ્રીમદે કાઢેલા વાણીના ઉદ્ગારો પરથી દોરી શકાય છે. તેઓશ્રી જૈન ધર્મના મહાન્ ઉપદેષ્ટા, અનન્ય આત્મજ્ઞાની, જૈનધર્મરક્ષક, ગીતાર્થ અધ્યાત્મી મુનિવર હતા. આ જૈન તત્ત્વજ્ઞાની, મહાન્ અલખમસ્ત કવિરત્નનું સાદ્યંત જીવનચરિત્ર, સાહિત્ય, ધર્મ કે જ્ઞાનના અનન્ય ઉપાસક તરીકેનું વૃત્તાંત, કોઈ પણ ઠેકાણેથી જોઈએ તેવા સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી એ જૈન ઇતિહાસના આલેખનના અભાવને આભારી અને શોચનીય છે. તેમના સમકાલીન શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાગરજી, મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ જ્ઞાનવિમળસૂરિ, શ્રીમદ્ જિનવિજયજી, શ્રીમદ્ ઉત્તમવિજયજી, શ્રીમદ્ વિનયવિજયજી, શ્રીમદ્ જશલજી, શ્રીમદ્ મોહનવિજયજી આદિ મહાસમર્થ વિદ્વાનો, કવિઓ, પંડિતો અનેક ગ્રંથોના રચયિતા હતા, તેમ છતાં તેમનું જીવનચરિત્ર કોઈએ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહે તેવા

પ્રબંધ તરીકે રચ્યું હોય તેમ અદ્યાપિ નિર્ણય થયો નથી. જૈન દર્શનના મહાત્માઓ પોતાનું ચરિત્ર પોતાની મેળે, આત્મ પ્રશંસાદિ કારણે, નહિં લખવાની પ્રણાલિકાના કારણે, તેઓના જીવનની હકીકત, તેમના શ્રીમુખથી વા લેખિનીથી કથં પ્રકટી શકે? જો તેઓ આચાર્ય પરંપરાની પાટ ઉપર થયા હોત, તો કેટલીક હકીકત, પટ્ટ પરંપરામાં થનારા, આચાર્યોની પેઠે જાણી શકાત વા તેમના શિષ્યો જ્ઞાની થયા હોત, તો તેઓએ પોતાના ગુરુનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું હોત જ. પણ તેમ બન્યુ નથી. પૂર્વાચાર્યોની પાછળ થનાર તેમના શિષ્યો વા તેમના ગુણાનુરાગીઓ, પૂર્વાચાર્યોનું ઐતિહાસિક મુદ્દા આદિથી મિશ્ર જીવનચરિત્ર લખી શકે છે પણ અસલીયાતમાં અને કૃત્રિમતામા ભેદભાવ પ્રકટ જ રહે છે. શ્રીમદ્‌ના બનાવેલા અનેક અમૂલ્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ પરથી શ્રીમદ્‌નું કેટલુંક જીવનચરિત્ર જાણી શકાય તેમ છે, અને તે પરથી તેમના હૃદય વિચારના અવલોકન દ્વારા, આચારાદિ બાહ્ય ચરિત્ર, અંતરંગ સ્થિતિ, અધ્યાત્મજ્ઞાનમસ્ત દશા ઉચ્ચ કવિત્વ–વક્તૃત્વ–લેખનશક્તિ અને તે પ્રસંગના કેટલાક બનાવોને આલેખી શકાય. પણ તેમ કરવા માટે તેમના ગ્રંથોનું પૂર્ણતયા સતત પરિશીલન થવું જોઇએ.

જીવનચરિત્ર માટે પત્ર વ્યવહાર અને શોધ ખોળ.

શ્રીમદ્‌ના સંસ્કૃત પ્રાકૃત–વ્રજ–માગધી અને ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથોની હસ્તલિખિત દુર્મિળ પ્રતો મેળવવાનો પ્રયાસ, પ્રાતઃસ્મરણીય–અધ્યાત્મજ્ઞાની–વિદ્વાન કવિરત્ન શ્રીમદ્ આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી સૂરીશ્વરજી એમના સદુપદેશથી, મારા અધ્યાત્મજ્ઞાનરસિક પૂજ્ય પિતાશ્રી વકીલ મોહનલાલ હિમચંદ એમણે જાહેરખબરો વડે, તથા, મારવાડ, મેવાડ, જોધપૂર, બીકાનેર, જેસલમેર, કલકત્તા, અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, આદિ દૂર દૂરના પ્રદેશોમા માણસો મોકલી–પત્રવ્યવહાર કરી–ને કયાંક કયાંક જાતે જઇ, દ્રવ્ય વ્યયથી, લાગવગથી, ઘણી મુશ્કેલીએ દીર્ઘ સમય પ્રયત્ન કરી, મોટો સંગ્રહ મેળવ્યો. જૂદા જૂદા ભંડારોમાંથી એકજ ગ્રંથની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતો મેળવી, તે શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ પાસે સંશોધિત કરાવી, પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનરસિક સહાધ્યાયીઓ સાથે છપાવવાનો પ્રબંધ કરી છપાવી, જે પરથી શ્રીમદ્‌નુ જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવા મને સારી અનુકૂળતા મળી ગઇ.

શ્રીમદ્‌ની જન્મભૂમિ.

કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે શ્રીમદ્‌ની જન્મભૂમિ ગુર્જરાષ્ટ્ર (ગુર્જરત્રા) છે એમ જણાય છે. કારણ શ્રીમદ્‌ની સૌથી પ્રથમ કૃતિ સં. ૧૭૪૭ ની સાલમાં બનેલી અષ્ટપ્રકારી અને એકવીસ પ્રકારી પૂજાઓમાં તે વખતની ઘરગતુ ગુર્જર ભાષા વપરાયલી જણાય છે. ગુર્જર સિવાય અન્યદેશીય ગુજરાતી ભાષા શરૂઆતના ગ્રંથમા આટલી સુંદર અને પૂર્ણાશે ન હોય. ગુર્જર ભાષાના સાક્ષરો જો તે લક્ષ દઇને વાચશે તો શ્રીમદ્‌ની શરૂઆતની કૃતિઓની ભાષામાં છંટાઇ રહેલી ઘરગતુ ગુર્જર ભાષાની છાંટ જણાઇ આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. શ્રીમદ્‌ની ૨૧ પ્રકારી પૂજામાંની ૧૭ મી પૂજાની ભાષા જુઓઃ—

ભંભા ભેરી મૃદંગ વર, તંત્રી તાલ કંઠુતાલ ।
ઝલ્લરિ-દુંદુહિ શંખ ધ્વનિ, વાજિત્ર પૂજ વિશાલ ॥

જિમ જિમ વાજિંત્ર વાજે, ગાજે અતિ ઘનઘોર ।
તિમ તિમ જિનગુણે રાચે, નાચે જ્યુ ઘનમોર ॥

૧૮ મી ગીતપૂજા—

ભૈરવ વિભાસ આશાવરી, ટોડી નટ્ટ કલ્યાણ ।
ધન્યાસિરિ પમુહે સ્તવે, પૂજાગીત પ્રમાણ ॥
ગુણ રાગે શુદ્ધ રાગે, જે કરે જિન ગાન ।
જાગે અનુભવ વાસના, માગે કેવળ જ્ઞાન ॥
તાન માન સ્વર ગામની, મુર્ચ્છના ભેદભેદ ।
લય લાગે રચિ જાગે, ત્યાગે મનના ખેદ ॥

૨૦ મી સ્તુતિપૂજા—

વ્યાકરણ કાવ્ય અલંકૃતિ, તર્ક છંદ અપભ્રંશ ।
દોષ ન દોષે સ્તુતિ કરે, સ્તુતિપૂજા ગુણ સંસ ॥
સ્વર પદ વર્ણ વિરાજતી, ભાવતી ઉક્તિઅનૂપ ।
અતિશય ધારી ઉપમારી, અહ તસ શુદ્ધ સ્વરૂપ ॥

અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં તૃતીય પુષ્પપૂજા—

શતપત્રી વરમોગરા, ચંપક જાઇ ગુલાબ ।
કેતકી દમણો બોલસિરિ, પૂજે જિન ભરી છાબ ॥
અમલ અખંડિત વિકસિત, શુભ સુમની ઘણી જાતે ।
લાખિણો ટોડર કરો, અંગિ રચી બહુ ભાતિ ॥
ગુણ કુસુમે નિજ આતમા, મંડિત કરવા ભવ્ય ।
ગુણ રાગી જડ ત્યાગી, પુષ્પ ચડાવો નવ્ય ॥

આ ઉપરથી પ્રતીતિ થશે કે શ્રીમદ્‌ની વાણીમાં ધરગતુ ગુજરાતી ભાષા ચમકે છે ને તેથીજ શ્રીમદ્‌નો જન્મ ગુર્જરરાષ્ટ્રમાં હોવાનો પૂર્ણતયા સંભવ છે. તેમજ આ મહાપુરુષ રત્નનો જન્મ પણ બ્રાહ્મણ વણિક અગર ક્ષત્રિયના ઉચ્ચ કુળમાં થયો હોવો જોઇએ તેમણે ગુજરાતમાં મહાન અધ્યાત્મ જ્ઞાની ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાગરજી પાસે અભ્યાસ કરેલો હતો, તે વાત તેઓશ્રી પોતે ગુરુના ગુણગાનમાં સ્પષ્ટ કથે છે કે —

"અગણિત ગુણગણ આગર, નાગર વંદિત પાય
વ્રતધારી ઉપગારી, જ્ઞાનસાગર ઉવઝાય.
તાસ ચરણરજ સેવક, મધુકર પરે લયલીન '
શ્રી જિન પૂજા ગાઇ, જિનવાણી રસ પીન, "
' સંવત ગુણયુગ અચલ ઇન્દુ (૧૭૪૩)
હર્ષભર ગાઇઓ શ્રી જિનેંદુ,
લહો જ્ઞાન ઉદ્યોત ઘન ચિંત નિશાની "

શ્રી જ્ઞાનસાગરજી પ્રાય અંચળ ગચ્છમાં થયા જણાય છે જૈનોમાં પૂર્વે ૮૪ ગચ્છો

શ્રીમદ્‌નો જન્મઃ હતા. પણ હવે તો ૫–૭ ગચ્છો જ રહ્યા જણાય છે ને તેમાં પણ ઝાઝા ભેદભાવ નથી જણાતા. શ્રીમદ્ ખરતર ગચ્છના, તેમના વિદ્યાગુરુ અંચળ ગચ્છના, અને તેમણે તપાગચ્છના મહાન્ ધુરંધર પંડિતોને ભણાવ્યા છે. આ પરથી શ્રીમદ્‌ના ગચ્છભેદની બાબતના વિચારોની વિશાળતાની પ્રતીતિ થાય છે.

શ્રીમદે ૧૭૪૩ ની સાલમા પ્રથમ ગ્રંથ લખ્યો ને એ ગ્રંથ તે અષ્ટપ્રકારી પૂજા. તે વખતે તેમની ઉમર ઓછામા ઓછી બાવીશ વર્ષની હોવી જોઇએ. એટલે તેમનો જન્મ સં. ૧૭૨૦ ની સાલ લગભગ સંભવે છે અને દીક્ષા સં. ૧૭૩૨ લગભગમાં સંભવે છે. આ પ્રમાણે તો શ્રીમદ્ દીક્ષા લીધા બાદ ૧૧ વર્ષે અને જન્મથી ત્રેવિશ વર્ષે ગ્રંથ રચવાને સમર્થ થયેલા હોવા જોઇએ. તેમજ તેમનો ગ્રહસ્થાવાસ લગભગ ૧૨ વર્ષનો હોઇ શકે.

દીક્ષા. શ્રીમદે ખરતર ગચ્છના પાઠક દીપચંદ્રજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ ગચ્છમાં મહાપ્રતાપી શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ, તેમના શ્રી પુણ્યપ્રધાનોપાધ્યાય, તેમના સુમતિસાગરોપાધ્યાય, તેમના રાજસાગર, તેમના જ્ઞાનધર્મપાઠક થયા, અને તેમના શિષ્ય રાજહંસ અને દીપચંદ્રજી થયા. એ પ્રમાન્ ઉપાધ્યાયજી દીપચંદ્રજી પાસે શ્રી દેવચંદ્રજીએ દીક્ષા લીધી હતી.

વિહાર. દીક્ષા લીધા બાદ તેઓશ્રી ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને મારવાડમાં વિચર્યા હોય તેમ જણાય છે. શ્રીમદ્‌નો ગુર્જર ગિરાપરનો કાબુ ઘણો સારો હતો. સ. ૧૭૬૬ ની સાલમા તેઓએ પંજાબ (મુલતાન) માં ધ્યાનદીપિકાચતુષ્પદી બનાવી, તે પણ ગુજરાતીમાં જ બનાવી છે. એથી જણાઇ આવે છે કે શ્રીમદ્ ગુર્જરરાષ્ટ્રીય જ હોવા જોઇએ. ધ્યાનચતુષ્પદીની થોડીક વાનગીઃ—

"સંસ્કૃત વાણિ પંડિત જાણે, સરવ જીવ સુખદાણીજી ॥
જ્ઞાતા જનને હિતકર જાણી, ભાષારૂપ વખાણીજી ॥
સંવત લેશ્યા રસને વારો (૧૭૬૬) જ્ઞેય પદાર્થ વિચારોજી ॥
અનુપમ પરમાતમ પદ ધારો, માધવ માસ ઉદારોજી ॥
ખરતર આચારજ ગચ્છ ધારી, જિણચંદ્રસૂરિ જયકારીજી ॥
તસુ આદેશ લહી સુખકારી, શ્રી મુલતાન મઝારીજી ॥
ધ્યાનદીપિકા એહવો નામો, અરથ અછે અભિરામોજી ॥
રવિશશિ લગિ થિરતા એ પામો, દેવચંદ્ર કહે આમોજી ॥

આ ભાષાપરથી સહજ પ્રતિત થાય છે કે શ્રીમદ્ લાંબો વખત ગુજરાતમાં રહેલા, ગુજરાતમાં જન્મેલા અને ગુર્જર ભાષા પર તેમનો કાબુ ઉત્તમ હોવા ઉપરાત ભાષા ક્લિષ્ટતા–કઠોરતા વિનાની, સરળ ને ભાવવાહી છે.

ગુજરાતમાથી વિહાર કરી શ્રીમદ્ મારવાડ ગયા. ત્યા તેઓએ ચાતુર્માસ કર્યું ને ત્યાંથી

જેસલમેર થઇ પંજાબ તરફ વિચર્યા હોય તેમ જણાય છે

શ્રીમદ્‌ની વ્રજને માગધી ભાષામાં પ્રવીણતા. પંજાબમાં તે વખતે જૈન વણિકોની ઘણી વસ્તી હોવી જોઇએ ૧૭૬૬ ના વૈશાખ માસમાં ધ્યાનદીપિકા ચતુષ્પદી (મુલતાનમાં) અને ૧૭૬૬ ના પોષ માસમાં દ્રવ્યપ્રકાશ વ્રજ ભાષામાં બનાવ્યો. આ ગ્રંથ વિકાનેરમાં-સવૈયા છંદમાં રચ્યો છે ધ્યાનદીપિકાની વાનગી તો આપણે જોઇ ગયા હવે શ્રીમદ્‌ની વ્રજ ભાષાની બાની તરફ વળીયે—

પરમાત્મ સ્વરૂપ કથન

સવૈયા

શુદ્ધ બુદ્ધ ચિદાનંદ, નિરદ્વંદ્વ બિસુકંદ,
અફંદ અમોઘ કંદ, અનાદિ અનંત હે
નિરમલ પરિબ્રહ્મ પૂરન પરમજ્યોતિ,
પરમ અગમ અરીસિ મહાસંત હે
અવિનાશી અજ, પરમાત્મા સુજાન.
જિન નિરંજન અમનાન સિદ્ધ ભગવંત હે
એસો જીવ કર્મ સંગ, સંગ લગ્યો જ્ઞાન સુધી,
કસ્તુર મૃગ જ્યું, ભુવનમે રહેત હે.

ગ્રંથ મહિમા વર્ણન

પરસુ પ્રતિત નાહિ, પુણ્ય પાપ ભીતિ નાહિ,
રાગ દોષ રીતિ નાહિ, આતમ વિલાસ હે
સાધકકો સિદ્ધિ હે બુજવે કુબુદ્ધિ હે કી,
રીજવે કો રિદ્ધિ જ્ઞાન, ભાનકો વિકાસ હે
સજ્જન સુહાય દુજ, ચંદ જ્યુ ચઢાવ હે કી,
ઉપસમ ભાવે પામે, અધિક ઉલ્લાસ હે
અન્ય મત સૌ અફંદ, બદત હે દેવચંદ,
એસે જૈન આગમમે દ્રવ્યકોપ્રકાશ હે

સંવત કથન

બિક્રમ સંવત માનયહ ભય લેસ્યાકે ભેદ
શુદ્ધ સંયમ અનુમોદિકે, કરી આસ્રવકો છેદ (૧૬૬૭)

આ ઉપરાંત શ્રીમત્‌નો વિહાર પંજાબ અને સરહદ સુધી થયો હોવો જોઇએ પંજાબ તરફથી વિહાર કરી, સિંધ વગેરે થઇ, મોટા કોટમરોટ (મારવાડ) માં તેઓએ ચાતુર્માસ કર્યું જણાય છે અહિં તેમણે સં ૧૭૭૬ ફાલ્ગુન માસમાં તેમના સહાયક મિત્ર દુર્ગાદાસના આત્મ કલ્યાણ અર્થે આગમસારોદ્ધારની રચના કરી છે આગમસારોદ્ધારનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રીમદ કહે છે.—

કર્મરોગ ઔષધ સમી, જ્ઞાનસુધા રસવૃષ્ટિ;
શિવ સુખામૃત સરોવરી, જય જય સમ્યગ્દષ્ટિ.
× × ×
તાસ શિષ્ય આગમ રુચિ જૈન ધર્મકો દાસ;
દેવચંદ આનંદમેં, કીનો ધર્મ પ્રકાશ;
આગમસારોદ્ધાર યહ પ્રાકૃત સંસ્કૃત રૂપ;
ગ્રંથ કીનો દેવચંદ મુનિ, જ્ઞાનામૃત રસ કૂપ;
કર્યો ઇહાં સહાય અતિ, દુર્ગાદાસ શુભ ચિત્ત,
સમઝાવન નિજ મિત્તકુ, કીનો ગ્રંથ પવિત્ર;
સંવત સિત્તર છિદ્દત્તરે, મન શુદ્ધ ફાગુન માસ,
મોટે કોટ મરોટમેં, વસતાં સુખ ચોમાસ

પ્રાકૃત-માગધી ભાષા. મારવાડથી વિહાર કરીને તેઓ ગુજરાત તરફ આવ્યા જણાય છે. સંવત ૧૭૯૬ મા જામનગર (નવાનગર) મા કાર્તિક શુદ એકમે વિચારસાર નામે ગ્રંથ અને શુદી પંચમીએ જ્ઞાનમંજરી[1] પૂર્ણ કર્યા જણાય છે. વિચારસાર માગધીમાં-સંસ્કૃત ટીકા સાથે મહાન્ ગહન ગ્રંથ છે. તેના ઉપસંહારમા શ્રીમદ કયે છે કેઃ—

जा जिणवाणी विजयइ, ताव थिरं चिट्ठउइमं वयण ।
नूतण पूरम्मिर इयं, देवचंदेण नाणठूं ॥
रसनिहीसंजमवरिसें, सिरीगोयम केवलस्य वरदिवसे ।
आयत्थं उद्धरियो, समय समुद्दाओरुद्दाओ ॥

રસ ૬ નિધિ ૯ સંયમ ૧૭ એટલે ૧૭૯૬ ના વરસે શ્રી ગૌતમ કેવળ જ્ઞાન પામ્યા તે દિવસે એટલે કારતક શુદ-૧ ના રોજ આત્મબોધ અર્થે ઉદ્ધર્યો

જ્ઞાનમંજરી ટીકા. મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે શ્રી જ્ઞાનસાર સૂત્ર સંસ્કૃતમાં બનાવ્યું છે, જેનું નામજ જ્ઞાનસાર છે. તે પરથી તેમાં શું ભર્યું હશે એનો ખ્યાલ વિદ્વાન વાચકને સહેજે આવી ચકશે જ. આ જ્ઞાનસાર સૂત્ર અષ્ટક કહેવાય છે, કારણ તેના આઠ આઠ શ્લોકના ૩૨ વિભાગ પાડી જૂદા જૂદા જ્ઞાન વિષયક વિષયો દરેકમા અત્યંત ખૂબીથી ચર્ચ્યા છે. આ ઘણો કઠિન વિષય હોઇ તેનાપર શ્રીમદે સંસ્કૃતમા જ ટીકા લખી છે, જેનું નામ જ્ઞાનમંજરી ટીકા રાખ્યું છે. શ્રીમદ્‌ને શ્રીમદ્ યશોવિજયજી માટે કેટલું બધું બહુમાન હશે, તેમજ ટીકાકાર તરીકેની તેમની કેટલી શક્તિ હશે એનો ખ્યાલ તો જ્ઞાનમંજરીનો જ્ઞાનાસ્વાદ લીધા સિવાય-કલમથી ભાગ્યે જ વર્ણવી શકાય. જેમ જ્ઞાનસારના ૨૫૬ શ્લોકોમાં શ્લોકે શ્લોકે અદ્‌ભુત જ્ઞાન રસ ટપકે છે, તેથી પણ વધુ મસ્ત બનાવી નાંખનાર આ જ્ઞાનમંજરીના પરિમળ છે. નયનિક્ષેપભંગપ્રમાણ યુક્ત આ જ્ઞાનસાર અને મંજરીનો રસાસ્વાદ મનુષ્યને અક્ષય સુખ આપનાર હોવાથી વધુ સુન્દર અને અમૂલ્ય છે.

---
૧. શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાય વિરચિત જ્ઞાનસારની ટીકા

આથી જણાય છે કે શ્રીમદ્ સં ૧૭૬૬ માં ગુજરાત તરફ આવેલા અને ગુર્જરા ધ્રુમાં રહેલા. આ સમય દરમીયાન, એટલે ૧૭૭૦ પછી તેઓશ્રી પં જિનવિજયજીને ભણાવવા પાટણ આવ્યા. બાદ સં ૧૭૭૫ પછી મોટા કોટમરોટ ગયેલા સંભવે છે

શ્રીમ૰ સિદ્ધાંતોના પારગામી, પરમ જ્ઞાતા, મહા પ્રખર પંડિત અને સમદૃષ્ટિવાળા
હતા. પોતે ખરતર ગચ્છના હોવા છતાં શ્રીમદ્ ખીમાવિજયજીએ
શ્રીમદ્ પં. જિનવિજયજી જ્યારે પોતાના શિષ્ય જિનવિજયજીને વિશેષાવશ્યક (એક
તથા પં ઉત્તમવિજયજીને ગહન તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન ગ્રંથ) ભણાવવા માટે પાટણ
કરાવેલો અભ્યાસ. આવવા આમંત્રણ કર્યું ત્યારે તેઓ દુર્લભ ત્યાં ઉપકાર
બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને ગયા (સં ૧૭૭૦ થી ૧૭૭૫ સુધી)
તેની સાક્ષી આ પ્રમાણે —

> શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિજી કન્હે, વાચી ભગવતિ ખાસ,
> મહાભાષ્ય અમૃત લહ્યો દેવચંદ ગણિ પાસ

શ્રી જિનવિજયના શિષ્યરત્ન ઉત્તમવિજયે દીક્ષા લીધા બાદ તેમણે ગુરુ સાથે સંવત ૧૭૯૯ માં પાદરામાં (લેખકના ગામમાં) ચોમાસું કર્યું હતું અને એ જ સાલમાં શ્રાવણ શુ. ૧૦ મે જિનવિજયજીએ ભગવતી સૂત્ર વાચના વાચતાં જ પાદરામાં જ દેહોત્સર્ગ કર્યો હતો, અને જ્યાં તેમને અગ્નિદાહ દીધેલો ત્યાં તળાવ કાંઠે તેનો સ્મરણસ્તંભ (દેરી) અદ્યાપિ તેની સાક્ષી પુરી રહેલ છે ત્યાર બાદ ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા તેમણે ભાવનગરમાં ચોમાસું કર્યું જ્યાં શ્રીમદ્‌ને અભ્યાસ કરાવવા બોલાવ્યા હતા—

> ભાવનગર આદેશે રહ્યા, ભવિહિત કરે મારા લાલ.
> તેડાવ્યા દેવચંદજીને, હવે આદરે મારા લાલ.
> વાચે શ્રી દેવચંદ્રજી પાસે, ભગવતી મારા લાલ,
> પન્નવણા અનુયોગદ્વાર, વળી શુભમતિ મારા લાલ
> સર્વ આગમની આજ્ઞા દીધી. દેવચંદ્રજી મારા લાલ,
> જાણી યોગ્ય તથા ગુણમણના વૃંદજી મારા લાલ.
>
> શ્રી ઉત્તમ વિજય નિર્વાણ રાસ.

૧૮૦૩ માં શ્રીમદ્ ભાવનગરમાં હતા. તત્પશ્ચાત્ સુરત જઈ કચરા કીકાના શત્રુંજયના સંઘમાં યાત્રાર્થે ગયા. ભાવનગરથી પં ઉત્તમવિજયજી પણ એક સંઘમાં શત્રુંજય યાત્રાર્થે આવ્યા. ૧૮૦૪ માં શ્રીમદે સંઘવીના સ્તવનમાં લખ્યું છે કે —

> સંવત અઢાર ચિડોતેર વરસે, સિત મૃગસિર તેરસીયે '
> શ્રી સુરતથી ભક્તિ હરખથી, સંઘ સહિત ઉલ્લસીયે !
> કચરા કીકા જિનવર ભક્તિ, રૂપચંદ ગુણવંતજીએ '
> શ્રી સંઘને પ્રભુજી ભેટાવ્યા, જગપતિ પ્રથમ જિણંદજીએ.
> જ્ઞાનાનન્દિત ત્રિભુવન વન્દિત, પરમેશ્વર ગુણભીના '
> દેવચંદ્ર પ૰ પામે અદ્ભુત, પરમ મંગળ લયલીના '

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્‌ના વિહાર ને ચાતુર્માસ ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીયાવાડ, લાટ, મારવાડ, સિંધ, પંજાબ આદિ દેશોમા થયા હતા.

પ્રતિષ્ઠાઓ.

સં. ૧૭૯૪ માં શ્રીમદે શત્રુંજય પર્વતપર પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે એમ શિલાલેખ પરથી જણાયાનું શ્રીયુત મોહનલાલ દીલચંદ દેશાઇ જણાવે છે. તેમજ તેમના ગુરુની સાથે ૧૭૮૮ માં શત્રુંજય પર કુંથુ નાથજીની પ્રતિષ્ઠા વખતે શ્રીમદ્‌ હાજર હતા, તથા અમદાવાદમા સહસ્ત્રકુણાની પ્રતિષ્ઠા વખતે તથા સમવસરણની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાજર હતા. તેમજ લીમડીના દેરાસરના મૂલ નાયકની બે બાજુએ બે દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા તેમણે કરાવી હતી. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય આટલું જણાવે છે. બાકી અન્ય સ્થળની પ્રતિષ્ઠાઓ કે જે અપ્રકટ છે તેવી અપ્રસિદ્ધ અનેક હોવા સંભવ છે.

શ્રીમદ્‌ની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા તથા વિદ્વત્તા.

શ્રીમદ્‌ જૈન આગમોના પારગામી હતા. તેમણે અનેક સ્થળોના વિદ્વાન શ્રાવકોએ પુછેલા દ્રવ્યાનુયોગ જેવા ગહન વિષયોના પ્રશ્નોના ઉત્તરો સરલપણે સત્વર અને સંતોષકારક રીતે આપ્યા છે. પ્રશ્નોત્તર નામે શ્રીમદ્‌નો ગ્રંથ તેની સાક્ષી પૂરે છે. તે સમયના વિદ્વાનોમા તેમની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા તથા વિદ્વત્તા ઘણી સારી રીતે વિસ્તરેલા હતાં. ખરતર ગચ્છમાં તે વખતે તેમના સમાન કોઇ વિદ્વાન હોય, એમ તત્કાલીન ગ્રંથો અવલોકતાં અવબોધાતું નથી. તપાગચ્છના સંવેગી સાધુઓમાં પણ તેમની મહત્તા ઘણી હતી. તેમજ મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરનાર આત્મગુણો વડે શ્રીમદ્‌ વિભૂષિત પણ હતા જ. તપાગચ્છના સંવેગી વિદ્વાનો પૈકી પં. જિનવિજયજી તથા પં. ઉત્તમવિજયજી જેવા પંડિતો-વિદ્વાનો-કવિઓ અને જ્ઞાનીઓના તેઓ વિદ્યાગુરુ હતા. તપાગચ્છ અને ખરતર તથા અંચળગચ્છના વિદ્વાન મુનિવરોમાં ઘણો પ્રેમભાવ હોઇ, શ્રીમદ્‌ની ગુણાનુરાગ-દ્રષ્ટિ-સમભાવ વિદ્વત્તા અને આત્મજ્ઞાનની અદ્‌ભુતતાને લીધે સર્વે ગચ્છોના સાધુઓમાં તેમની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને વિદ્વત્તાની ખ્યાતિ તેમની હયાતીમા જ ઘણાં વધ્યા હતાં. શ્રીમાન પં. પદ્મવિજયજી કે જેઓ પંચાવન હજાર ગાથાના રચયિતા પદ્મદ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે, શ્રી ઉત્તમવિજયજી નિર્વાણ રાસમા કથે છે કેઃ—

> ખરતર ગચ્છ માહે થયારે, નામે શ્રી દેવચંદરે !
> જૈન સિદ્ધાત શિરોમણિરે લોલ !
> ધૈર્યાદિક ગુણવૃંદરે ! દેશના જાસ સ્વરૂપનીરે લોલ !

ઇત્યાદિથી શ્રીમદ્‌ની વિદ્વત્તાની તથા સાધુ તરીકેની મહત્તાની સ્તુતિ કરી છે. તપાગચ્છમાં શ્રી પદ્મવિજયજી પંન્યાસની પ્રતિષ્ઠા ઘણી છે. શ્રીમદ્‌નો તેમણે સંસારીપણામાં (પુંજાશા તરીકે) તથા સાધુપણામાં ઘણો સમાગમ કરેલો હતો. તેઓએ શ્રીમદ્‌નો સ્વાનુભવ કર્યા બાદ શ્રીમદ્‌ને જૈનસિદ્ધાંતશિરોમણિ એવા પદથી નિવાજ્યા છે તથા ધૈર્યાદિકગુણના વૃંદ તરીકે પ્રકાશી, તેમની દેશના (ઉપદેશ) સ્વ-રૂપની અર્થાત્‌ આત્મસ્વરૂપને પ્રકાશનારી છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. સંવેગપક્ષિ મણિશેખર પં. પદ્મવિજયજી જેવા મહાન્‌ વિદ્વાન અને ગુણાનુરાગીએ શ્રીમદ્‌ની પ્રતિષ્ઠા-વિદ્વત્તા અને મહત્તાની આ રીતે વિશ્વમાં અમર ખ્યાતિ કરી છે.

એક પૂર્વનું જ્ઞાન.

શ્રી જ્ઞાનસારજીએ સાધુપદ સજ્ઝાયના ટબામાં જણાવ્યું છે કે શ્રીમદ્‌ને એક પૂર્વનું જ્ઞાન (અતિ ઉચ્ચ કોટિનું-દિવ્ય જ્ઞાન) હતું આ પરથી શ્રીમદ્‌ની મહત્તા-પ્રતિષ્ઠા ને વિદ્વત્તા સર્વમાન્ય હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે

સમકાલીન જૈન સાક્ષર મુનિઓ.

શ્રીમદ્‌ના સમકાલીન સાક્ષર કવિ પંડિત મુનિવરોમાં ભારતવર્ષના મહા સમર્થ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી, કે જેમના જેવા ભક્ત-કવિ-જ્ઞાની-કર્મયોગી મહાત્મા વિરલ જ થયા હશે, તેઓ મુખ્ય છે તેઓ જૈન કોમમાં સર્વમાન્ય ધર્મધુરંધર અને સર્વ અનુયોગમાં ગીતાર્થ હતા (જેમનું જીવન તથા ગુર્જર સાહિત્ય એ નિબંધ પ્રાતસ્મરણીય આચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજીએ શ્રી ચોથી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદ્‌માં રજુ કર્યો હતો.) તેમણે માત્ર ન્યાય એ વિષય ઉપર જ ૧૦૮ ગ્રંથો રચ્યા છે અને એકંદર બે લાખ શ્લોકના જે રચયિતા હતા. તદુપરાત બીજા શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિ, જેમની અનેક કૃતિઓ વિદ્યમાન છે, તથા શ્રી જિનવિજયજી તથા શ્રી પદ્મવિજયજી તથા શ્રી વિનયવિજયજી જે શ્રીપાલ રાસ જેવા મહારાસના કર્તા, કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા ટીકાના રચયિતા, શત્રુંજયસ્તવન તથા ચાતુર્માસ ગ્રંથના પ્રણેતા, તથા ચંદરાજાના રાસના કર્તા શ્રી મોહનવિજયજી તેમ જ વળી કરીને મહાન્ આત્મજ્ઞાનદિવાકર શ્રી આનંદઘનજી, તથા પંડિતપ્રવર કવિરત્ન ઉદયરત્નજી જેવા મહા પ્રખર સાક્ષર વિદ્વાનો શ્રીમદ્‌ના સમકાલીન હતા, જેમની અદ્‌ભુત કૃતિઓથી જૈન તેમ જ જૈનેતર સમાજ વર્તમાનકાળે પણ મુગ્ધ છે આ પૈકી ઘણાખરાને શ્રીમદ્ સાથે બહુ સારો સમાગમ હતો એમ સંભવે છે, ને કેટલાક વિદ્વાનોને તો શ્રીમદે અધ્યયન કરાવેલ હતું

શ્રીમદ્ અને સમકાલીન મુનિરત્નોએ ગુર્જર સાહિત્યને ઘણી જ સુંદર રીતે પોષ્યું છે ગુર્જર ભાષામાં અનેક ચિરંજીવ અદ્‌ભુત રાસાઓ, ગજો, સ્તવનો, અધ્યાત્મજ્ઞાનના તથા વૈરાગ્યના રસિક ગ્રંથો તથા સંસ્કૃત માગધી ભાષાના ગ્રંથોપર સરળ વિવેચનો યા ભાષાંતરો કરી તથા લખી ગુર્જર સાહિત્યને ઘણું જ પોષ્યું છે, અને આ સત્ય ગુર્જરગિરાના ઉપાસકોથી અજ્ઞાત નથી જ, તે આ કૃતિઓ વાચ્યાથી તે પ્રતીત પણ થશે.

સમકાલીન વિદ્વાનોના મિલન.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજના સમાગમમાં શ્રીમદ્ આવ્યા હોય એમ ચોક્કસ લાગે છે ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી સં ૧૭૪૫ લગભગ સુધી જીવતા હતા અને શ્રીમદ્ તેઓશ્રીના સમાગમમાં આવ્યાથી તેમનું આત્મજ્ઞાન તરફ લક્ષ ગયું હોય એમ અનુમાન થાય છે અને તેથી જ તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનસાર પર જ્ઞાનમંજરી ટીકા લખી હોય, ને શ્રી યશોવિજયજીની વિચારમાળાની પુષ્ટિ કરી હોય એમ સંભવે છે પાટણમાં શ્રીમદ્ જ્ઞાનવિમલસૂરિ જોડે શ્રીમદ્‌નો સમાગમ થયેલો પ્રતિત થાય છે. પં જિનવિજયજીને શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિએ ભગવતી વચાવ્યું હતું અને તે સાલ લગભગ શ્રી જિનવિજયજીને શ્રીમદે વિશેષાવશ્યક વંચાવ્યું હતું, તેથી પાટણમાં બન્ને વિદ્વાનોનો સમાગમ સંભવે છે શ્રીમદ્ અને જ્ઞાનવિમલસૂરી બન્નેએ મળી આનંદઘન ચોવીશીના છેલ્લા બે

સ્તવનો રચ્યા હતાં. શ્રીમદ્ યશોવિજયને શ્રીમદ્ આનંદઘનજીનો સમાગમ થયો હતો. સંભવ છે કે શ્રીમદ્‌નો સમાગમ પણ આ દ્વારા શ્રીમદ્ આનંદઘનજી સાથે થયો હોય.

શ્રીમદ્‌ની કૃતિઓ.

શ્રીમદ્‌ની અપૂર્વ રસસાગરથી છલકાતી અનેક કૃતિઓ વિશ્વમા વિદ્યમાન હશે, પણ આપણે તો ઉપલબ્ધ થયેલ કૃતિઓ સિવાય અન્ય કૃતિઓથી તદ્દન અજ્ઞાત જ ગણાઈએ. ઉપલબ્ધ થએલી ઉત્તમ કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પુસ્તકનું નામ.	રચ્યાનો સંવત	ક્યા રચી.	પ્રત ક્યાથી મળી.
૧ અષ્ટ પ્રકારી પૂજા	૧૭૪૩	...	} પાદરા ભંડારમા
૨ એકવીશ પ્રકારી પૂજા	,,	...	
૩ ધ્યાનદીપિકાચતુષ્પદી	૧૭૬૬ વૈ. વ. ૧૩	મુલતાન (પંજાબ)	આચાર્ય શ્રી વિજયકમલસૂરિ (મૂ. મ.) ધોરાજી ભંડાર.
૪ દ્રવ્ય પ્રકાશ.	૧૭૬૭ પો. વ. ૧૩	વિકાનેર	અમદાવાદ વિદ્યાશાળા જ્ઞાન ભં. તથા પં. લા. વિ.
૫ આગમસાર.	૧૭૭૬ ફા. શુ ૩.	મોટા કોટમરોટ.	પાદરાના ભંડારમાથી બે પ્રતો. સુરત શ્રી મોહનલાલજી મહારાજના ભંડારમાંથી તથા મુનિલાભ વિ.
૬ નયચક્ર	...	...	...સુરત શ્રી મોહનલાલજીના ભંડારમાંથી.
૭ વિચાર સાર.	૧૭૯૬ કા. શુ. ૧	નવાનગર	(જામનગર) શ્રી અમરચંદજી બોથરા માર્ફતે શ્રી જિનયશસૂરિ પુ. ભંડાર.
૮ જ્ઞાનમંજરી ટીકા.	૧૭૯૬ કા. શુ. ૫	નવાનગર ,,	{ જુની બે પ્રતો સુરત મોહન લાલજી ભંડાર. બીજી એક છપાયેલ પ્રત હમણા જ મળી.
૯ વિશવિહરમાન વીશી	...	... ... પાલીતાણા	
૧૦ સિદ્ધાચળ સ્તવન.	૧૮૦૪ મા. શુ. ૧૩	,,	
૧૧ ગુરુગુણષટ્ત્રિંશીનો ટબો	...	... ...	{ પં. ગુ. વિ પાસેથી ભોજક. ગિ. હે. મેળવી આપી.
૧૨ પાચ કર્મગ્રંથનો ટબો	...	... ...	{ પં. ગુલાબવિજયજી પાસેથી ભોજક ગિરધરભાઈ હેમચંદે મેળવી આપી.

૧૩ વિચારરત્નસાર	(પ્રશ્નોત્તર ૨૫)		પ્રવર્તક શ્રી કા વિ ૧ અમદાવાદ શાંતિ સાગરજી ભંડાર ૧ મુનિ. લા વિ
૧૪ પ્રશ્નોત્તર			શ્રી કાંતિવિજય પાસેથી
૧૫ કર્મ સંવેદ			અમદાવાદ ડેહેલા-ના ઉપાશ્રયેથી જવેરી બો. તલ
૧૬ પ્રતિમા પુષ્પ પૂજા સિદ્ધિ ૧૭ ગુણસ્થાનક અધિકાર			પાદરાના ભંડાર માંથી તથા સુરતના ભંડારમાંથી તથા લાભવિજયજી પાસેથી મળી.
૧૮ અધ્યાત્મગીતા	(પ્રાપ ૧૭૪૩)	લીંબડી	૨ પ્રતો સુરત મોહનલાલજી મહારાજના ભંડા માંથી.
૧૯ વર્તમાન ચોવીશી ૨૦ અતીત ચોવીશી પૈકી એકવીશી			પ્રવર્તક શ્રી કા વિં
૨૧ સ્નાત્રપૂજા ૨૨ નવપદ પૂજા ઉલાળા			પાદરા ભંડારમાંથી
૨૩ વીર નિર્વાણના સ્તવનની ઢાલો		ભાવનગરમાં	અમદાવાદ વિદ્યાશાળાના ભંડારમાંથી બો. ગિ. હે
૨૪ બાહુજિન સ્તવન અને ઢાળો			અમદાવાદ ડેલાના ઉપાશ્રયેથી.
૨૫ ભાવિ ચોવીશી પૈકી પદ્મનાભજિન સ્તવન			શ્રી અમરચંદજી બોથરાજી તથા બોઝક ગિરધર હેમચંદજી
૨૬ શ્રી સીમંધર જિન સ્તવન			બોજક ગિ. હે
૨૭ દીવાળીનું સ્તવન લઘુ ૨૮ નવાનગર આદિજિન સ્તવન. ૨૯ ધ્રુ૦ પદ સ્તવન			પાદરા ભંડારમાંથી
૩૦ સમવસરણ સ્તવન ૩૧ કુંભ સ્થાપના			શ્રીમાન્ અમરચંદજી બોથરાજી
૩૨ સહસ્રકૂટ સ્તવન.			બો ગિ હે
૩૩ અજિતનાથજિન હોરી.			હોરી સમુદમા છપાયેલ
૩૪ પ્રભુ સ્તુતિ. ૩૫ સિદ્ધાચલ સ્તુતિ ૩૬ ગિરનાર સ્તુતિ ૩૭ વિચરમાનક સ્તુતિ ૩૮ શાન્ત જિનમાન સ્તુતિ			શ્રીયુત્ અમરચંદજી બોથરાજી તરફથી.

વિ ૬ ૧૭

૩૯ ૪૦ ૪૧	સિદ્ધાચળ સ્તવન	પાદરા ભંડારમાંથી
૪૨	બડી સાધુ વંદના	શ્રીઅમરચંદજી બોથરાજી.
૪૩	અષ્ટપ્રવચનમાતાની સજ્ઝાય જામનગર	છપાય છે.
૪૪	પ્રભંજનાની સજ્ઝાય લીમડી	
૪૫	ઢંઢણ ઋષિની સજ્ઝાય	
૪૬	સમકિતની સજ્ઝાય	
૪૭	ગજસુકુમાળની સજ્ઝાય	
૪૮	પંચેદ્રિય વિષય ત્યાગ પદ	શ્રીયુત્ અ. બોથરાજી.
૪૯ ૫૦ ૫૧	ત્રણ કાગળ (લખેલા પત્રો)	બે આત્માનંદ પ્ર. માં છપાયેલા એક શ્રી કા. વિ. મહારાજ.
૫૨	સાધુ સ્વાધ્યાય તેના પર જ્ઞાનસારનો ટબો	
૫૩	સજ્ઝાય	આચાર્યશ્રી અજીતસાગરજી
૫૪	સાધુની પંચભાવના	

૫૫ શ્રીઆનંદઘનજી ચોવીશીમા જ્ઞાનવિમળજી અને શ્રીમદે ભેગા થઇ બનાવેલાં ૨૩-૨૪ મા પ્રભુના સ્તવનો. જેસલમેર.

૫૬ આજકો લાહો લીજીયે (પ્રાયઃ શ્રીમદ્‌ની કૃતિ જણાય છે.)

૫૭ રત્નાકર પચ્ચીશીના અનુવાદરૂપ સ્તવન.

શ્રીમદ્‌ના વિશ્વોપકારક ગ્રંથો માટે યોગનિષ્ઠ અધ્યાત્મજ્ઞાનદિવાકર આચાર્યશ્રી શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી (વર્તમાન કાળે વિદ્યમાન) સૂરીશ્વરજીની લાબી પ્રશસ્તિમાંથી બે શ્લોકો અત્ર ટાંકવા ઇષ્ટ છે.

> आत्मोद्धारामृतं यस्य, स्तवनेषु प्रदृश्यते
> त्रिविधतापतप्तानां, पूर्ण शांति प्रदायकम् ॥ ४ ॥
> आत्मधर्मामृतास्वादी, शास्त्रोद्यान विहारवान्
> यत्कृत शास्त्रपाथोधौ, स्नानं कुर्वन्ति सज्जनाः ॥ ६ ॥
> देवचन्द्र कृत ग्रन्थान्, स्तुवेऽहं भक्तिभावतः
> अमृतसागरा यत्र, विद्यन्ते सुखकारकाः ॥ ३३ ॥
>
> आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरि.

શ્રીમદ્‌ની આત્મદશા.

શ્રીમદ્‌ના ગ્રંથો પરથી તેમની ઉચ્ચ પ્રકારની આત્મદશાની સહજ પ્રતીતિ થાય છે. તેઓ વ્યવહારમાં સ્થિર હતા, તેમ જ નિશ્ચયમાં વિશેષ સ્થિર હતા. તેમણે પોતાના સ્તવનોમાં પ્રભુભક્તિ પ્રસંગે અટલ-ઉભરાતી ભક્તિભર્યા ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે. કોઇ પણ ભક્ત, હૃદયના ઉદ્‌ગારો, નિરંકુશ-સ્વતંત્ર રીત્યા વિશ્વસન્મુખ રજુ કરે છે. હૃદયના ઉદ્‌ગારોમાં કૃત્રિમતા હોની નથી પરંતુ નૈસર્ગિક આત્મદશાના ઉભરાઓ જ હોય છે. કવિતા એ કવિના હૃદયનો અરીસો છે.

ભક્તની સ્તવના એ જ ભક્તનું હૃદય છે, જ્ઞાનીના ગ્રંથો એ જ્ઞાનીનું અભ્યંતર જીવન છે ભક્તિભર્યા ઉદ્‌ગારો વહેવરાવતા તેમાં આત્મદશાની ખરી ખુમારીની છાંટ-છટાઓ સિવાય રહેતી નથી આત્માના સુખનો અનુભવરસ પીધાથી તેમને બાહ્ય વિષયરસ તે રસ તરીકે ભાસતો જ નથી આત્માને શુદ્ધાનુભવરૂપ આનંદ રસ પ્રાપ્ત થયા વિના અને બાહ્ય કામોના રસ નષ્ટ થયા વિના અંતર્મુખ વૃત્તિ થતી નથી આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં દેહાધ્યાસને નાશપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે જ આત્મસુખનો અનુભવ થાય છે શ્રીમદ્‌ને એવી ઉત્તમ જ્ઞાન દશા પ્રકટ થઈ હતી અને એવી દશામાં અવધૂત બનેલા હતા કે તે પ્રસંગે બહાર પડેલા ઉદ્‌ગારોમાં આત્મદશાની ખુમારી નીતરી રહી છે તેઓ લીમડીના દેરાસરના ભોંયરામાં કલાકો પર્યંત ધ્યાનમગ્ન થઈને બેસી રહેતા. શુદ્ધોપયોગમાં તલ્લીન તેમ જ આત્મસમાધિમાં મગ્ન રહેતા તેમણે સવિકલ્પ સમાધિ ઉપરાંત નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અપૂર્વ રસ પણ ઝીલ્યો હતો, અને પોતે દેહાતીત દશામાં વર્તતા હતા તેથી જ તેઓશ્રીએ શુદ્ધોપયોગના તાનમાં સ્તવનોની અંદર આત્મ જ્ઞાનો અમૂનો રસ રેડ્યો છે જેટલા પ્રમાણમાં આત્મદશા પ્રકટી હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં ઉદ્‌ગારો પ્રકટે છે અને આમ છતાં પણ તેમની રચનામાં ગુર્જર સાહિત્યનો સરસર વહેતો વહેળાઓ વહ્યોજ જાય છે શ્રીમદ્‌નું પુસ્તકોમાં ભરેલું સાહિત્ય એ જ તેમનું આંતર જીવન છે

શ્રીમદ્‌ના પ્રભુસ્તવનોમાં આત્મદશાના ઉદ્‌ગારોમાંથી થોડાક જોઈએ—

" આરોપિત સુખ ભ્રમ ટળ્યો રે, ભાસ્યો અવ્યાબાધ,
સમર્યો અભિલાષીપણો રે, કર્તા સાધન સાધ્ય ॥ આ૦ ॥
ગ્રાહકતા સ્વામિત્વતા રે, વ્યાપક ભોક્તા ભાવ,
કારણતા કારજ દશા રે, સકલ ગ્રહ્યું નિજ ભાવ, ॥ આ૦ ॥

\+ \+ \+

ત્રીભુવન નાયક શુદ્ધાતમ, તત્ત્વામૃત રસ વુઠુરે,
સકલ ભવિક વસુવાની લાણી, મારૂં મન પીણુ તુઠુરે ॥ આ૦ ॥
મનમોહન જિનવરજી મુજને, અનુભવ પિયાલો દીધોરે
પૂરણાનંદ અક્ષય અવિચલરસ, ભક્તિ પવિત્ર થઈ પીધોરે ॥ આ૦ ॥
જ્ઞાનસુધા લાલીની લ્હેરે, અનાદિ વિભાવ વિસાર્યો રે
સમ્યગ્ જ્ઞાન સહજ અનુભવ રસ, શુચિ નિજ બોધ સમાર્યો રે ॥ આ૦ ॥
જિનગુણ રાગ પરાગથી રે, વાસિત મુજ પરિણામ રે,
તજશે દુષ્ટ વિભાવતા, સરશે આતમ કામ રે
જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે, વેધક રસ ગુણ પ્રેમ રે,
સેવક જિનપદ પામશે રે, રસ વેધિત અય જેમ રે ॥

× × ×

ભાસ્યો આતમ સ્વભાવ, અનાદિનો વિસર્યો હો લાલ,
સમ્મ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો હો લાલ ॥

શ્રીમદ્‌ની સંસ્કૃત તથા ગુર્જર ભાષાની વિદ્વત્તા

શ્રીમદે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુર્જર, તથા હિન્દી ભાષાના રચેલા ગ્રંથોપરથી તેમની ભાષા સંબંધી વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ સહેજે આવે તેમ છે. બાળ જીવોને સમજાવવા માટે તેમણે સંસ્કૃત ભાષામા બહુ સરળતાએ રચના કરી છે. જેમ બને તેમ ભાષામાં ક્લિષ્ટતા પ્રૌઢતા, દુરવગાહતા આવવા દીધી નથી. દ્રવ્યાનુયોગના વિષયમાં સામાન્ય સંસ્કૃત જાણનારાઓ પણ રસ લઇ શકે તેવો પ્રયત્ન તેમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્ઞાનમંજરી ટીકા તથા વિચારસાર ટીકાદિથી તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા માટે યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરી. જૈન કોમની અને સંસ્કૃત સાહિત્યની ભારે સેવા ઉઠાવી છે. કેટલાક આધુનિક સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞ મુનિવરોનો એવો મત છે કે શ્રીમદ્ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રૌઢ વિદ્વાન નહોતા પણ અમે એમા એટલું સુધારીશું કે-શ્રીમદે દ્રવ્યાનુયોગાદિ ગહન વિષયોને સાદી સંસ્કૃત ભાષામાં બાળજીવોને સમજાવવાપર ખાસ લક્ષ દીધું છે તેથીજ તેઓએ પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષા વાપરી નથી. તેમજ ભાષા દ્વારા વિદ્વત્તા દેખાડવા તરફ તેમનું બીલકુલ લક્ષ નહોતું તેજ તેમા કારણ છે. આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓ ભાષાને શણગાર સજાવવા તરફ લક્ષ દેતા નથી. તેઓ તો ભાષા દ્વારા હૃદયના આત્મિક ભાવ જણાવે છે કવિમાં અને જ્ઞાની ભક્તમાં ભાષાના શણગાર પરત્વે તફાવત રહ્યાજ કરે છે. કવિ ભાષાને શણગાર સજાવવાની ઉપાસના કરે છે અને જ્ઞાની ભાવરસનો ભોગી હોવાથી તે પોતાનું વક્તવ્ય સાદા ભાષામાં જણાવે છે.

સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે શ્રીમદે પ્રાકૃત ભાષામાં પણ વિચારસારાદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

શ્રીમદ્‌ના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોની માફક ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથો પણ ઘણો ઉંચો દરજ્જો ભોગવે છે. ગુર્જર ભાષા પર તેમનો કાબુ અદ્વિતીય હતો અને માર-વાડ-કચ્છ-સિંધ-આદિ દેશોમા વિહરવા છતાં ગુર્જર ભાષાપરનો શ્રીમદ્‌નો કાબુ અને પ્રેમ તેવાંજ હતા, અને ગમે તે દેશમાં પણ ગુર્જર ગિરાની તેમની ઉપાસના અખંડિતજ હતી. ગુર્જર સાહિત્યના બળમા તેમનો પુષ્ટિનો ફાળો ચાલુજ રહ્યો છે અને દ્રવ્યાનુયોગ જેવા અતિ ગહન વિષયોને તેમણે ચોવીશી વગેરે પદ્ય ગ્રંથોમા એવી સાદી ને સુન્દર રીતે ગુંથ્યા છે કે જે વિષયો પહેલા ગુર્જર ભાષામા કોઇએ ગુંથ્યા નહતા. શ્રીમદે ચોવીશી પર જાતેજ ટબો ભરીને દ્રવ્યાનુયોગના ગહન જ્ઞાનનો લાભ સરલતાથી જે જૈન કોમને આપ્યો છે તે અતિ ઉપકારક છે. એકંદર શ્રીમદે ગુર્જર ભાષામાં ગદ્યપદ્યમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન ગ્રંથો લખીને ભાષાજ્ઞાનની વિદ્વત્તાની પણ મહત્તા જનસમાજને બતાવી આપી ગુર્જર સાહિ-ત્યને પોષ્યું છે. ભાષાની-દૃષ્ટિએ વાચકો તેમાથી ભારે લાભ મેળવી શકશે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચીને શ્રીમદે વિશ્વના ભાષા સાહિત્યની વૃદ્ધિમા સારો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રીમદ્‌ની કવિત્વશક્તિ.

શ્રીમદે કવિત્વ શક્તિનો ભક્તિમા વ્યય કર્યો છે. ભક્ત લોકો કવિત્વ શક્તિને ભક્તિના રૂપમા પરિણમાવે છે. તેઓ અનેક રૂપકોથી પ્રભુનું વર્ણન કરે છે. શ્રીમદે ઉપમાલંકારોને પ્રભુભક્તિના રૂપકોમાં પરિણ-માવ્યા છે. તેમણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મેઘને પ્રભુની ભક્તિમાં રૂપકથી પરિણમાવ્યો છે તે જોઇએઃ—

શ્રી નમિજિનવર સેવ, ઘનાઘન ઉનમ્યો રે ॥ ઘ૦ ॥
દીઠો મિથ્યા રોર, ભવિક ચિત્તથી ગમ્યો રે ॥ ભ ॥
શુચિ આચરણા રીતિ તે, અભ્ર વધે વડા રે ॥ અ ॥
આતમ પરિણતી શુદ્ધ, તે વીજ ઝબુકડા રે ॥ વી ॥ ૧

વાજે વાયુ, સુવાયુ, તે પાવન ભાવના રે ॥ પા ॥
ઇન્દ્ર ધનુષ ત્રિકયોગ, તે ભક્તિ એકમના રે ॥ ભ ॥
નિર્મળ પ્રભુસ્તવ ઘોષ, ધ્વની ઘન ગર્જના રે ॥ ધ્વ ॥
તૃષ્ણા ગ્રીષમ કાળ, તે તાપની તર્જના રે ॥ તા ॥ ૨

શુભ લેસ્યાની આલિ, તે બગ પંક્તિ બની ॥ બ ॥
શ્રેણિ સરોવર હંસ, વસે શુચિગુણ મુનિ ॥ વ ॥
ચઉગતિ મારગ બંધ, ભવિક નિજ ઘર રહ્યા રે ॥ ભ ॥
ચેતન સમતા સંગ, રંગમે ઉમહ્યા રે ॥ ૨ ॥ ૩

સમ્યગ્દૃષ્ટિ મોર, તિહાં હરખે ઘણું રે ॥ હ ॥
દેખી અદ્ભુત રૂપ, પરમ જિનવરતણું રે ॥ પ ॥
પ્રભુ ગુણનો ઉપદેશ, તે જલધારા વહી રે ॥ જ ॥
ધર્મરુચિ ચિત્ત ભૂમિ, માંહે નિશ્ચળ રહી રે ॥ મા ॥ ૪

ચાતક શ્રમણ સમૂહ, કરે તવ પારણો રે ॥ ક ॥
અનુભવ રસ આસ્વાદ, સકલ દુખ વારણો રે ॥ સ ॥
અશુભાચાર નિવારણ, તૃણ અંકુરતા રે ॥ તૃ ॥
વિરતિ તણા પરિણામ, તે બીજની પૂરતા રે ॥ બી ॥ ૫

પંચ મહાવ્રત ધાન્ય, તણા કર્ષણ વધ્યા રે ॥ ત ॥
સાધ્ય ભાવ નિજ સ્થાપી, સાધનતાએ સધ્યા રે ॥ સા ॥
ક્ષાયિક દર્શન જ્ઞાન, ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે ॥ ચ ॥
આદિક બહુ ગુણ સસ્ય, આતમ ઘર નીપન્યા રે ॥ આ ॥ ૬

પ્રભુ દર્શન મહામેહ તણે પ્રવેશમે રે ॥ ત ॥
પરમાનંદ સુભિક્ષ, થયો મુજ દેશમે રે ॥ થ ॥
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર તણો અનુભવ કરો રે ॥ ત ॥
સાદિ અનંતો કાળ, આતમ સુખ અનુસરો રે ॥ આ ॥ ૭

શ્રીમદ્‌ની ઉપમા આપવાની આધ્યાત્મિક કાવ્યશક્તિ બહુ ઉત્તમ છે બાહ્ય ભાવોને ધ્યાત્મિક રૂપમાં ગોઠવીને જનસમાજને તે તરફ વાળવા તેમણે કાવ્યશક્તિનો ધર્મમાં ા સદુપયોગ કર્યો છે શ્રીમદે અલંકારી કાવ્યશક્તિનો આધ્યાત્મિક ભાવ પ્રકટ કરી ાો છે આવા અનેક સ્તવનો તથા કાવ્યો રૂપે શ્રીમદ એક ઉચ્ચ કોટિના ગુર્જર કવિ કે સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં ઉભા રહે છે, તે પણ આધ્યાત્મજ્ઞાન જેવા મહા વિકટ ને ગહન ષયમાં, છતાં રસની રેલો રેલાય ને જ્ઞાન પિપાસુઓ ઘન ઘટા જોઈ નાચતા મયૂરોની ઠે આ આસ્વાદી નાચી-ટહુકી ઉઠે એ આશ્ચર્યજનક છે।

શ્રીમદ્ જ્યારે પ્રભુ ભક્તિમાં લીન થઇ-મસ્ત બની જાય છે ત્યારે બાહ્ય ભાવોને ભૂલી જાય છે અને પોતે દેહાતીત બની આત્મરમણતામા રસ-બસ બની રહે છે. છતાં પ્રભુપ્રેમ ખુમારીના રસીયા એઓશ્રી જ્યારે આત્મપ્રદેશના રસાળ ક્ષેત્રના રૂપકોમાં ક્યારે ક્યારે ભ્રમણ કરી જ્ઞાનપુષ્પો વીણતા અલખ મસ્તીમાં મહાલે છે ત્યારે તેમનાં વચનોમાં વર્ણનશક્તિનો અદ્ભુત પ્રાદુર્ભાવ ઉદ્દ્ભવે છે. એવાં અનેક ઉદાહરણો પૈકી એક જોઇએ. આમા શ્રીમદ્ નિજાનંદ મસ્તીનો ફાગ ખેલે છે-ખેલાવે છેઃ

શ્રીમદ્‌ની વર્ણનશક્તિ.

રાગ ફાગ--

આતમ પ્રદેશ રંગ થલ અનોપમ, સમ્યગ્ દર્શન રંગરે ?
નિજ સુખકે સધઇયા, તું તો નિજગુણ ખેલ વસંત રે ॥ નીજ, ॥
પરપરિણુતી ચિંતા તજી નિજમેં, જ્ઞાન સખાકે સંગ રે ॥ ની. ॥ ૧ ॥
વાસ બરાસ સુરુચિ કેશર ધન, છારો પરમ પ્રમોદ રે ॥ ની. ॥
આતમ રમણ ગુલાલકી લાલી, સાધક શક્તિ વિનોદ રે ॥ ની. ॥ ૨ ॥
ધ્યાન સુધારસ પાન મગનતા, ભોજન સહજ સ્વભોગ રે ॥ ની. ॥
રિઝ એકત્વતા તાનમેં વાજે, વાજિત્ર સનમુખ યોગ રે ॥ ની. ॥ ૩ ॥
શુકલ ધ્યાન હોરીકી જ્વાલા, જાલે કર્મ કઠોર રે ॥ ની. ॥
શેષ પ્રકૃતિ દલ ક્ષિરણ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ જોર રે ॥ ની. ॥ ૪ ॥
સકલ અજોગ અલેશ અસંગત, નાહિં હોવે સિદ્ધ રે ॥ ની. ॥
દેવચંદ્ર આણામેં ખેલે, ઉત્તમ યુંહિ પ્રસિદ્ધ રે ॥ ની. ॥ ૫ ॥

હવે બીજુ ઉદાહરણ—અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં નૈવેદ્યપૂજા—દોહા.

સરસ શુચિ પકવાન ભર, શાલ દાલ ઘૃતપૂર ॥
ધરે નૈવેદ્ય જિન આગળે, ક્ષુધા દોષ તસુ દૂર ॥ ૧ ॥
ઢાલ-લપનશ્રી વરઘેવર, મૃદુતર, મોતીચૂર ॥
સિંહ કેસરીયા સેવૈયા, દલિયા મોદકપૂર ॥ ૨ ॥
સાકર દ્રાખ સિગોડા, ભકતવ્યંજન ઘૃતસધ
ધરો નૈવેધ જિન આગળે, જીમ મિલે સુખ અનવધ ॥ ૩ ॥
ચાલે-દેવતાં ભોજ્ય પરભાવ ત્યાગે, ભવિજન નિજગુણ ભોજ્ય માગે,
અક્ષ ભણી અક્ષતણો સરૂપ ભોજ્ય-આપશો તાતજી જગત્ પૂજ્ય ॥

શ્રીમદ્‌ની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉચી કોટિની હતી; એ સાથે સાથેજ તેમનો ભાષા પ્રભાવ કેટલો ઉચ્ચ કોટિનો હતો તેની પ્રતીતિ માટેઃ—

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં ભાષાપ્રભાવ.

રાગ પરભાતી—

હું તો પ્રભુવારી છું તુમ સુખની, હું તો જિન બલિહારી તુમ મુખની!
સમતા અમૃતમય સુપ્રસન્નની, ત્રેય નહિં રાગ રૂખની ॥ હું. ॥

ભ્રમર અધર વિપ ધનુહર કમલદલ, કીર હીર પુનમ શશિની ॥
શોભા તુચ્છ પ્રભુ દેખત પાંઠી, કાયર હાથે જીમ અસિની ॥ હું ॥
મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આંખ ન તૃપતિ અમચિ ।
મોહ તિમિર રવિ હરચંદ્ર છબી, મૂરત એ ઉપશમચિ ॥ હું ॥
મીન ચકોર મોર મનગજ, જલશશિ ધનની ચનથી ।
તિમ મો પ્રતિ સાહિબ સુરતથી, ઓર ન ચાહું મનથી ॥ હુ ॥
જ્ઞાનાનંદન જયા નંદન, આશ દાસની યતની ।
દેવચંદ્ર સેવનમે અહનિશ, રમજો પરિણતી ચિતની ॥ હું ॥

શ્રીમદ્ પરમાત્માના જ્ઞાની ભક્ત હતા તેમણે હૃદયના પૂર્ણ ભાવથી વાસ્તવિક પરમાત્માના ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે તેમની ભક્તિમા લઘુતા અને પરમાત્માની પ્રભુતાનું દર્શ છે પ્રભુને મળવા માટે પોતે અનેક આશામય સુરમ્ય ભાવનાઓને હૃદય આગળ ખડી કરે છે

શ્રીમદ્ની ભક્તિદશા

શ્રીમદ્ના ભક્તિરસના પદો જોઈએ

હોવત જો તનું પાંખડી, આવત નાથ હજુર લાલરે ।
જો હોતી ચિત્ત આંખડી, દેખત નિત્ય પ્રભુ નૂર લાલ રે ॥ દે ॥

× × ×

મીઠી હો પ્રભુ મીઠી સુરત તુજ, દીઠી હો પ્રભુ દીઠી, રુચિ બહુ માનથી જી'
તુજ ગુણ હો પ્રભુ તુજ ગુણ ભાસન યુક્ત,
સેવે હો, પ્રભુ સેવે, તસુ ભવભય નથી જી

× × ×

ભલુ થયુ મ્હે પ્રભુગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે ।
દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકલ મનોરથ સિધો રે ॥ ભ ॥

× × ×

કડખાની દેશી

તાર હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી,
જગતમા એટલુ સુજશ લીજે'
દાસ અવગુણ ભર્યો જાણી પોતા તણો'
દયાનિધિ દીનપર દયા કીજે ॥ તાર ॥
રાગ દ્વેષે ભર્યો-મોહવૈરી નડયો,
લોકની રીતિમા ઘણુંય રાતો,
ક્રોધવશ ધમધમ્યો, શુદ્ધગુણ નવી રમ્યો,
ભમ્યો ભવમાહિ હુ વિષય માતો ॥ તાર ॥
જગતવત્સલ મહાવીર જિનવર સુણી,
ચિત્ત પ્રભુ ચરણને શરણ વાસ્યો ॥
તારજો બાપજી બિરૂદ નિજ રાખવા.
દાસની સેવના રખે જોશો ॥ તાર ॥

× ×

વદનપર વારી હો જસોધર! વદન પર વારી!
મોહ રહિત મોહન જયાકો, ઉપશમ રસ ક્યારી હો!
મોહ જીવ લોહકો કંચન, કરવે પારસ ભારી હો!
સમકીત સુરતરુ વન સેંચનકો, વર પુષ્કર જલધારી હો!

શ્રીમદ્ પ્રભુપ્રેમ ખુમારીમાં મસ્ત—લયલીન રહી ઝીલતા તેમના સ્તવનોમા જણાય છે. એમનું ભક્ત હૃદય પ્રભુ પ્રેમ હિંચોળે હિંચતું તેમની કૃતિઓમા સ્પષ્ટ તરે છેઃ—

શ્રીમદ્‌નો પ્રભુપ્રેમ

રૂપભજીણંદશું પ્રીતડી, કીમ કીજે હો કરો ચતુર વિચાર;
પ્રભુજી જઈ અળગા વસ્યા, તિહાં કિણે નહિ હો કોઈ વચન ઉચ્ચાર ।૧।
કાગળ પણ પહોંચે નહિ, નવિ પોહોંચે હો તીહાં કો પરધાન,
જે પહોચે તે તુમ સમો, નવિ ભાંખે હો કોઈનું વ્યવધાન ।૨।

× × ×

પ્રભુ જીવ જીવન ભવ્યના, પ્રભુ મુજ જીવન પ્રાણ!
ત્હારે દર્શન સુખ લહુ, તુહિંજ ગતિ સ્થિતિ જાણ!

\+ + +

હું ઇન્દ્ર ચન્દ્ર નરેન્દ્રનો, પદ ન માગુ તિલમાત્ર
માગું પ્રભુ મુજ મન થકી, ન વિસરો ક્ષણમાત્ર ॥
જ્યાં પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવની, નવી કરી ચકું મુજ ઋદ્ધિ ।
તહાં ચરણ શરણ તુમારડી; એહિજ મુંજ નવનિદ્ધિ.

શરીરની તથા સંસારની અસારતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણ્યા અને માપ્યા સિવાય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઝાંગી ન જ થાય. આધ્યાત્મ જ્ઞાનીઓનાં શરીર બાહ્ય સંસારથી ક્યારનાએ મરી પરવાર્યાં હોય છે અને એ શરીરનું ને બાહ્યસંસારનું મૃત્યુ શ્રીમદ્‌ના શબ્દોમાં ટપકતું આપણે જોઈએઃ—

સંસાર તથા શરીરની અસારતાના ઉદ્‌ગાર.

ભાવો એકલ ભાવના, સંગ ન કોઈ સંસારો રે!
ઈન્દ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્રકો, અંતે નહિ આધારો રે ॥ ૧ ॥

× × ×

એ સંસાર અસાર, સૂર નર નાગકુમાર;
રહી ન શકે પલવાર, તુટે આયુ જિ વાર ॥
ભુવન યમ સાપે ડસ્યારે હાં, બ્હીતા પુરુષ પ્રધાન;
દેવ ઉપાયે નહિં રહે રે હાં, તો નરકે હે જ્ઞાન ॥
બાલ વૃદ્ધ ધન નિરધનીરે હા! જીમ કાયર તિમ સૂર;
મંત્રાપધ સેના સહુરે હાં! જુઠી કાલ-હજુર ॥
હરિહર હળધર રવિશશીરે હાં, દેવ પવન અહિનાથે;
ઇંત્યાદિક રાખે નહિં રે હા! સાહે યમ યદિ હાથે ॥

નાસે મૃગની ચેતનારે હા' યમ હરીગવ નાદ,
તે તું રાખી શકે નહિરે હા' તો ભોગે કિશો સવાદ ॥
ઇમ અંતક મુખ પાડમેરે હા, તિને લોક સનાથ ।
કામ ભોગ લાલચ પડ્યા રે હા' તે નર દુરગતિ જાય ॥

હવે શરીરની અસારતાના ઉદ્‌ગાર—

એહ શરીર જે આપણો રે, વિટયાકે ચર્મ ન હોય,
તો માખીકૃમીકતાથી રે, રાખી ન શકે કોઇ રે ॥ ૧ ॥
દેહ અશુચિ રોગે ભરી રે, પતન સરૂપ શરીર,
એહનો ફળ એહજ અછે રે, ધારો ધર્મ સધીરો રે ॥ ૨ ॥
કેશર અગર ને મૃગમદ રે, હરી ચંદન કર્પુર,
મધલ ગ્રહે વપુ સંગથી રે, દેહ અશુચિ ભરપુર રે ॥ ૩ ॥
અસ્થિ ચરમ પંજર અછે રે, કુથિત મૃતક સમાન,
જે પાયમ રોગાદિના રે, પ્રીતિ ધરે નહિતાસો રે ॥ ૪ ॥

શ્રીમદ્‌ની વૈરાગ્ય દશાના ઉદ્‌ગારોથી તો ગ્રંથોના ગ્રંથો ભર્યા પડ્યા છે આપણે તેમાની થોડીક વાનગી જોઇએ—

વૈરાગ્ય દશાના ઉદ્‌ગાર

"દીઠો સુવિધિ જિણંદ, સમાધિ રસ ભર્યો હો લાલ ।
ભાસ્યો આત્મ સરૂપ, અનાદિનો વિસર્યો હો લાલ ।
સકલ વિભાવ ઉપાધિ, થકી મન ઓસર્યો હો લાલ ।

× × ×

મોહાદિકની ઘુમિ, અનાદિની ઉતરે હો લાલ ।
અમલ અખંડ અલિપ્ત, સ્વભાવજ સાંભરે હો લાલ ।
તત્ત્વરમણ શુચિધ્યાન, ભણી જે આદરે હો લાલ ।
તે સમતા રસ ધામ, સ્વામિ મુદ્રાવરે હો લાલ ।

× × ×

રાગી સંગેરે રાગદશા વધે, થાયે તિણે સંસારોજી
નિરાગીથીરે રાગનું જોડવું, લહીયે ભવનો પારો રે' નમિ

× × ×

સહજ ગુણ આગરો, સ્વામિ સુખ સાગરો
જ્ઞાન વૈરાગરો પ્રભુ સવાયો,
શુદ્ધતા એકતા, તીક્ષ્ણતા ભાવથી
મોહ રિપુ જીતી જય પડહ વાયો."

શ્રીમદ્‌ના અંતરમાં વૈરાગ્ય તથા સાધુતા રગે રગે કેટલે દરજ્જે વ્યાપ્ત હશે તે તેઓની વાણી આપણને કહે છે જ જ્યા દેહ છતા દેહાતીત દશા વર્તે,

સાધુ દશાના ઉદ્‌ગાર

જ્યા બાહ્ય શરીરને બાહ્ય વિશ્વ મરીજ જાય ત્યા સાધુને સાધુતા સિવાય શું રહ્યું ? આવી સ્થિતિમા રમતા શ્રીમદે સાધુ દશાની ઉત્કૃષ્ટતાના સ્વાનુભવના ઉદ્‌ગારો આ પ્રમાણે કાઢ્યા છે—

"જગતમે સદા સુખી મુનિરાજ, પરવિભાવ પરિણતી કે ત્યાગી.
જાગે આત્મ સ્વભાવ, નિજગુણ અનુભવ કે ઉપયોગી
જોગી ધ્યાન જહાજ ॥
નિર્ભય નિર્મળ ચિત્ત નિરાકુળ, વિલગે ધ્યાન અભ્યાસ.
દેહાદિક મમતા સવિ વારી, વિચરે સદા ઉદાસ. અઃ
ભાવે સાધન જે એક ચિત્તથારે, ભાવ સાધન નિજ ભાવ ॥
ભાવસિદ્ધ સામગ્રી હેતુ તેરે, નિઃસંગી મુનિ ભાવ ॥ સાધક ॥
હેય ત્યાગથી ગ્રહણ સ્વધર્મનોરે, કરે ભોગવે સાધ્ય ॥
સ્વ સ્વભાવ રસીયા તે અનુભવેરે, નિજસુખ અવ્યાબાધ ॥ સાધક ॥
નિઃસ્પૃહ નિર્ભય નિર્મમ નિર્મલારે, કરતા નિજ સામ્રાજ ॥
દેવચંદ્ર આણાએ વિચરતારે, નમિયે તે મુનિરાજ ॥ સાધક ॥"

સ્વસ્વરૂપ ઝાંખીના ઉદ્ગાર

શ્રીમદ્‌ને સ્વસ્વરૂપની ઝાખી અવશ્ય થઇ હતીજ, અને એ સત્ય તેમના શબ્દે શબ્દે બોલી ઉઠે છે. સ્વસ્વરૂપની ઝાખી થયા સિવાય આટલો બધો નિજાનંદ મસ્તીનો ઉછાળો આવેજ નહીં. શ્રીમદ્‌ના આવી દશાના ઉદ્ગારો જોઈએઃ—

આત્મ ગુણ રક્ષણા તેહ ધર્મ, સ્વગુણ વિધ્વંસણા તે અધર્મ;
ભાવ અધ્યાત્મ અનુગત પ્રવૃત્તિ, તેહથી હોય સંસાર છિત્તિ.
જ્ઞાનની તીક્ષ્ણતા ચરણ તેહ, જ્ઞાન એકત્વતા ધ્યાન ગેહ;
આત્મ તાદાત્મ્યપૂર્ણ ભાવે, તદા નિર્મલાનંદ સંપૂર્ણ ભાસે.
વસ્તુ તત્ત્વે રમ્યા તે નિગ્રંથ, તત્ત્વ અભ્યાસ તિહા સાધુ પંથ;
તિણે ગિતાર્થ ચરણે રહિજે, શુદ્ધ સિદ્ધાંત રસ તો લહિજે;
આત્મગુણ રમણ કરવા અભ્યાસે, શુદ્ધ સત્તા રસીને ઉલ્લાસે;
દેવચંદ્રે રચી અધ્યાત્મ ગીતા, આત્મરમણિ મુનિ સુપ્રતિતા.

—અધ્યાત્મગીતા.

દર્શન જ્ઞાનાદિક ગુણ આત્મનારેઃ
પ્રભુ પ્રભુતા લયલીન.
શુદ્ધ સ્વરૂપી રૂપે તન્મયારે '
તસ આસ્વાદન પીનઃ પૂજના તો કીજેરે;
શુદ્ધ તત્ત્વ રસ રંગી ચેતનારે,
પામે આત્મ સ્વભાવ.
આત્માલંબી નિજ ગુણ સાધતોરે !
પ્રકટે પૂજ્ય સ્વભાવ પૂજનાતો કીજેરે !
જિનવર પૂજેરે તે જિન પૂજનારે !
પ્રકટે અન્વય શક્તિઃ
પરમાનન્દ વિલાસી અનુભવે રે !
દેવચંદ્ર પદ વ્યક્તિઃ
પૂજના તો કીજેરે !

શ્રીમદ્દનું નિર્વાણ.

સંવત ૧૮૦૪ સુધી તો શ્રીમદ્ હયાત હોઇ પોતાની અમૃત વાણી ને અમૂલ્ય બોધ વડે પૃથ્વિને પાવન કરી રહ્યા હતા, એમ તેમના બનાવેલા સિદ્ધાચળજીના સ્તવન પરથી જણાય છે તે સમયે તેઓશ્રી લગભગ ૮૪ વર્ષની ઉમરના હોવા જોઇએ પછીથી સ્થિરતા વાસ સ્વીકારવો પડ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે ૧૮૦૪ બાદ આ સ્થિરતાવાસ પાલી તાણે થયો સંભવે છે સિદ્ધાચળ સમાન મહાતીર્થ સ્થાનમાં સમાધિ મરણ કયો સત્પુરૂષ ન વાંચ્છે? ત્યાં અનેક મુનિઓએ અનશન કર્યા છે જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનો પૂર્ણ અમલ શરીર પર થાય છે ત્યારે છેવટે પરમાત્માનું સ્મરણ ને આત્માના શુદ્ધોપયોગની રમણતા કરવી એ જ શ્રેષ્ઠ છે શ્રીમદ્ આવીજ સ્થિતિમાં ધ્યાન રાખી શરીર, જાતિ નામ આદિ વિસારી આસક્તિ રહિત બન્યા હતા અને આત્માના શુદ્ધોપયોગના તારેતારમાં લયલીન રહેતા. **अते समाधि मरण अभव्यजीवा न पावंति ॥** અભવ્યોને મરણકાળે સમાધિ મરણ પ્રાપ્ત થતું નથી જેમણે લગભગ ૭૫ વર્ષ જેટલો સમય આત્મજ્ઞાનોપયોગ, આત્મ ધ્યાન, આત્માનું ચિન્તન, મનન અને આત્મ સમાધિમાં ગાળ્યો હોય, તેને સમાધિમરણ -પંડિતમરણ સુખેથી સાંપડે એમાં સંશય શો? શ્રીમદે અનાદિ અનંત જ્ઞાનરૂપ આત્મજીવન માં મનને લીન કર્યું હતું અને બાહ્ય દૃશ્ય પદાર્થોમાં રાગ દ્વેષ પરિણામથી મુક્ત થયા હતા કર્મયોગી હોવાથી મરણ વખતે શારીરિક દુઃખ સહેવામાં જરા માત્ર કાયર બન્યા ન હતા. પોતે બાળ બ્રહ્મચારી હતા તેથી તેમને આત્મ શુદ્ધોપયોગની રમણતામાં ન્યૂનતા આવતી નહોતી અને એમ આત્માની શુભ પરિણતિના એક ધ્યાનમાં, અરિહંત સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળી શરણ સ્વીકારીને પરમેષ્ઠી મહામંત્રના ધ્યાનમાં બાહ્ય પ્રાણોનો ત્યાગ કરી શુભ ગતિ વિષે ચાલ્યા ગયા અને જૈન સમાજ અને ભારતવર્ષના એક મહાન ધર્મપ્રભાવક આત્મજ્ઞાની સાહિત્યરસિક કવિરત્નની ખોટ ભારતવર્ષને દેતા ગયા તેઓ ગયા પણ તેમનો અક્ષર દેહ-તેમના પુસ્તકો સદ્ભાગ્યે વિદ્યમાન છે ગુર્જર સાહિત્યના પરમ પોષકના એ અમોઘ તત્ત્વો અમને મુગ્ધ કરી મુકે છે તો તેઓ પોતે સદેહે કેવા હશે?

શ્રીમદ્દનો મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કેવળી તરીકે અવતાર

શ્રીમદ્ અધ્યાત્મજ્ઞાની આત્મશુદ્ધોપયોગી દેવચંદ્રજી મહારાજ હાલમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં કેવલી તરીકે વિચરે છે, એમ અનેક મનુષ્યોના મુખે કિંવદંતી તરીકે શ્રવણ કર્યું છે સાંભળવા પ્રમાણે શ્રીમદ્દના રાગી એક અધ્યાત્મજ્ઞાની શ્રાવકે પાટણમાં મહાન તપ કર્યું હતું, તે તપના પ્રભાવે ભુવનપતિ દેવે તેમને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું હતું તે વખતે તે શ્રાવકે ભુવનપતિ દેવને શ્રીમદ્ કઇ ગતિમાં ગયા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, દેવે કહ્યું કે "શ્રીદેવચંદ્રજી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જન્મ્યા છે, અને હાલ કેવળજ્ઞાની તરીકે વિચરે છે અને અનેક ભવ્યજીવોને દેશના દઇને તારે છે" અમદાવાદમાં સારંગપુર તળીયાની પોળમાં આત્મજ્ઞાની ધ્યાની પરમ વૈરાગી શ્રી **मणिचन्द्रजी** નામના યતિ સાધુ હતા. તેમણે 'આતમરામેરે મુનિરમે' વિગેરે અપૂર્વ વૈરાગ્યમય સજ્ઝાયો પદ રચ્યા છે તેઓ મહા તપસ્વી હતા તેમના તપ પ્રભાવે તેમની પાસે ચક્રેશ્વરી દેવીએ સાક્ષાત દર્શન દીધું, અને **मणिचन्द्रजी**ને શાતા પુછી **मणिचन्द्रजी**ને રક્તપીત્તનો મહા ભયંકર રોગ હતો, તે દર્દથી પીડાતા હતા. દેવી **मणिचन्द्रजी**ને વરદાન માગવાનું કહેતા-તેમણે કાંઇજ માગ્યું નહિ. દેવે તેમનો રોગ ટાળવા

વિનંતી કરી પણ તેમણે ના કહી, અને કહ્યું કે, તે રોગ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી; કર્યા કર્મ ઉદયમા આવે છે તેનું લ્હેણું રોગ ભોગવીને આપવું જોઇએ. પ્રારબ્ધ કર્મ તો શ્રી તીર્થંકર ભગવાનને પણ ભોગવવાં પડે છે તો મારે પણ ભોગવવાં જ જોઇએ, કે જેથી પરભવમાં કર્મનું લ્હેણું દેણું રહે નહીં. શ્રી મણિચંદ્રજીએ શ્રી ધરણેંદ્રને શ્રીમદની ગતિ વિષે પૂછતા ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે શ્રીમાન દેવચંદજી હાલમા મહા વિદેહ ક્ષેત્રમા કેવલી તરીકે વિચરે છે, શ્રી આનંદઘનજીની ગતિ વિષે પુછતાં, તેઓને એકાવતારી જણાવ્યા હતા અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને પણ એકાવતારી જણાવ્યા હતા. એ વૃદ્ધ શ્રોતા શ્રાવકે અમને એ પ્રમાણે કિંવદન્તી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી કહી હતી તે અત્ર જણાવી છે. 'કલકત્તામાં રહેનાર આધ્યાત્મજ્ઞાની સુશ્રાવક હીરજીભાઇએ પણ ઉપરના ભાવવાળી કિંવદન્તી કહી હતી પણ વિસ્તારભયથી અત્ર આપી નથી.

શ્રીમદ્નો ચમત્કાર

શ્રમદ્ના ચમત્કારો સંબંધી અનેક કિંવદન્તીઓ સાભળવામાં આવે છે. કાશીવાળા મંડળાચાર્ય શ્રી બાલચંદ્ર સૂરિ બહુ વિદ્વાન થઇ ગયા. તેમના સમયમાં તેમની સાથે વિચરનાર ૮૦ વર્ષના એક વૃદ્ધ યતિજી (વિજાપુર તાલુકે આજોલમાં) આ સંબંધી ઘણું જાણતા તે કહેતા જાણવામા આવ્યા છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નેવું વર્ષના ગુરુજીના સ્વમુખે તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં શ્રીમદ્ સંબંધી ઘણી વાતો સાભળી હતી. તે પૈકી કેટલીક અત્ર દર્શાવવામા આવે છેઃ—

શ્રીમદે જ્યારે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં હતા. તેઓશ્રી એક વખતે કાઉસ્સગમા હતા ત્યારે એક ભયંકર સર્પ આવ્યો ને શ્રીમદ્ના શરીરપર ચઢવા લાગ્યો, ને શ્રીમદ્ના ખોળામા બેઠો. આથી આજુબાજુના લોકો ગભરાવા લાગ્યા પણ શ્રીમદ્ યતકિંચિત પણ ચલાયમાન થયા નહિ. શ્રીમદે કાઉસ્સગ પાળ્યો સર્પ ફુત્કાર કરતો ખોળામાથી ઉતરી સામે બેઠો. શ્રીમદે તેને શમના ભાવનાં વચનો કહ્યા તે તેણે મસ્તક ડોલાવીને સાભળ્યા. આવી સ્થિતિ જોઇને અન્ય સાધુઓ શ્રીમદને પ્રશંસી—ખરા હૃદયથી તેમના ધૈર્યને વખાણવા લાગ્યા તથા કહેવા લાગ્યા કે શ્રીમદ્માં આત્માની નિર્ભય દશા પ્રાપ્ત થઇ છે. શ્રીમદ્ બાલ્યાવસ્થામાં એક દિવસમા બસો શ્લોક મુખપાઠ કરતા અને વિસરી જતા ન હતા.

શ્રીધરણેંદ્રનું બ્રાહ્મણસ્વરૂપે વ્યાખ્યાન સાંભળવા માટે આવાગમન.

શ્રીમદ્ના મોટાકોટમરોટ (મારવાડ) ના ચોમાસામાં એક અપૂર્વ ઘટના બની હતી. શ્રીમદ્ની દેશના (વ્યાખ્યાન શૈલી) અદ્ભુત અને આત્મસ્વરૂપની ચાલતી હતી. હમેશાં વ્યાખ્યાનમા સર્વ દર્શનના હજારો શ્રોતાઓ આવતા હતા. તેમના વ્યાખ્યાનમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ જેવો મનુષ્ય હમેશાં આવતો હતો. તે કોણ હતો તેની કોઇને ખબર પડતી નહોતી શ્રીમદ્ મહામહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કૃત જ્ઞાનસારનું હમેશાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવતું હતું, અને શ્રીમદ્ તેનું અનુભવ પૂર્વક ઉંડા ઉતરીને વ્યાખ્યાન કરતો હતા. તેથી શ્રોતાઓના આત્માઓમા જ્ઞાનાનંદરસ છલકાઇ જતો હતો. પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ આનંદથી ઉલ્લસિત બની ફરતો હતો. તે બોલતો નહોતો તથા

વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયા બાદ ક્યાં જતો તે કોઇ જાણી કે જોઇ શકતું નહતું. એક વખતે રાત્રે તે બ્રાહ્મણ ઉપાશ્રયમાં આવ્યો ને શ્રીમદ્‌ને વંદના કરી બેઠો. તે વખતે અન્ય સાધુઓ પણ જાગતા હતા. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે જણાવ્યું કે ' હું ધરણેન્દ્ર છું, તમારી આત્મસ્વરૂપની દેશના મ્હેં ચાર માસ સુધી સાંભળી છે. આ વખતે ભરત ક્ષેત્રમાં તીર્થંકરની પેઠે આત્મસ્વરૂપની વ્યાખ્યા તમે કરો છો. તેથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. ધરણેન્દ્રે શ્રીમદ્‌ને કાંઇક માગવાનું કહેતાં શ્રીમે અનંત દુઃખનો નાશ કરનાર અને સુખને પ્રકટાવનાર આત્માના શુદ્ધોપયોગ વિના અન્ય વસ્તુની યાચના રહી નથી. એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું. આ સાંભળી ધરણેન્દ્રે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. ધરણેન્દ્રે સર્વ સાધુને પોતાની પ્રતીતિ થવા માટે એકદમ ઉત્તર વૈક્રિય શરીર પ્રકટ કરી બતાવતાં સર્વની આંખો અંજાઇ ગઇ. આથી સાધુઓને શ્રીમદ્ મહા પુરુષ છે અને તેમનાં વચન આરાધ્ય છે એવો નિશ્ચય થયો. મહાત્માઓ દેવતાઓને આરાધતા નથી તોપણ તેમના જ્ઞાન-ગુણથી ખેંચાઇ તેઓ સ્વયં તેમની પાસે આવે છે. આધ્યાત્મજ્ઞાની મહાત્માઓમાં અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ (સિદ્ધિઓ) પ્રકટે છે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય સરખું નથી.

શ્રીમદ્‌ને શાંત થઇ પગે લાગેલો સિંહ.

શ્રીમદ્ એક વખત પંજાબ તરફ વિહાર કરતા હતા. પર્વતની પાસે થઇને જવાનો રસ્તો હતો. પર્વતની નીચે એક સિંહ બેઠેલો હતો, ને ઘણી વખત ત્યાંથી પસાર થનાર પ્રવાસીઓને તે ખાઇ જતો. શ્રીમદ્ ત્યાંથી જવા લાગ્યા ત્યારે ઘણા લોકોએ તેમને ત્યાં થઇને જવા ના કહી, પણ તેઓશ્રી પાછા વળ્યા નહિ અને જણાવ્યું કે ' મારે સમસ્ત વિશ્વના પ્રાણી માત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ છે, માટે ભય શો ? ' તેઓ તત્પશ્ચાત્ જ્યાં સિંહ બેઠો હતો ત્યાં થઇને જવા લાગ્યા. આ વખતે આવો પ્રસંગ જોઇ ઘણા ગૃહસ્થો પણ સાથે જ રહ્યા હતા. પેલા સિંહ પાસે શ્રીમાન્ આવી પહોંચ્યા ને તેમને જોઇ સિંહ બરાડી ઉઠ્યો અને શ્રીમદ્‌ની પાસે આવી તેમના પગે પડી સામે ઉભો રહ્યો. શ્રીમદે તેને કરુણ-દ્રષ્ટિએ શાંત કર્યો, તે પછી તે ચાલ્યો ગયો. પાછળ આવનાર ગૃહસ્થો આ દ્રશ્ય જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. **अहिंसा धर्म प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः** આ મહાન્ સૂત્ર સત્ય થયું અને ખરેખર જ મહાનુભાવના વૈર-રહિત અને વિરક્ત પણ કરુણાથી ભરેલા હૃદયની છાપ તેમના પ્રશાંત મુખ પર છવાય છે ને સાત્વિક ભાવ ભર્યાં મહાત્માઓની સાત્વિકતા-પવિત્રતાની પાસે આસુરી ભાવવાળા પ્રાણીઓ પણ સાત્વિક બની શાંત થઇ જાય છે જ.

જામનગર જૈન દેરાસરના તાળાં તુટયાં.

પૂર્વે જામનગરમાં મુસલમાનોનું જોર ઘણું વધી ગયું હતું અને તેથી ત્યાંના એક જૈન દેરાસરનું ભોંયરું ખોલી તેમાં તમામ પ્રતિમાઓ ભંડારવામાં આવી હતી. મુસલમાનોએ જબરીથી તે દેરાસરનો કબજો લઇ મસીદ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. કેટલોક વખત વીત્યે મુસલમાનોનું જોર ઘટ્યે, અને હિન્દુ રાજ અમલમાં જૈનોએ આ મંદિરનો કબજો મેળવવા રાજા પ્રત્યે ફરિયાદ કરતાં કાંઇ ન વળ્યું. બાદશાહી

ને અંદરથી આ જૈનમંદિર હતું એમ અઢારે વર્ણ કબુલ કરતી હતી છતાં ચમત્કાર વિના નમસ્કાર થાય તેમ ન હતું. એવામાં શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે રાજા સમક્ષ તે જૈન દેરાસર હતું એવું તથા મુસલમાનોએ મસીદ હોવાનું સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યા. છેવટે રાજાએ ઠરાવ કર્યો કે દેરાસરને તાળા લગાવવામા આવે અને જે પોતાના પ્રભુના નામે પ્રાર્થના કરી ઉઘાડી શકે તેને તેનો હક્ક આપવામા આવશે. ફકીરો પ્રથમ કુરાનાદિ પ્રાર્થનાથી મથ્યા પણ કાંઇ ન વળ્યું. પછી શ્રીમદે જીનેંદ્ર ભગવાનની સ્તુતિ કરી કે તડાક દઇને તાળા તુટી હેઠે પડયાં અને વૃદ્ધ શ્રાવકોએ રાજાને તે દેરાસરના ગુપ્ત ભોયરામાથી જૈન પ્રતિમાઓ બતાવવા શ્રીમદ્‌ને વિનતી કરી. ભોયરાનાં તાળાં પ્રભુસ્તુતિથી તુટતા-ભંડારેલી સંખ્યાબંધ પ્રતિમાઓ બતાવી. તત્પશ્ચાત તે મર્તિઓની પુનઃ તે દેરાસરમાં વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. શ્રીમદ્‌ના ચમત્કારો દેખીને જામનગરના રાજા તથા પ્રજા ખુશ થઇ ગયા તથા જૈનધર્મની પ્રસંશા સર્વત્ર પ્રસરી. શ્રી કૃપાચંદ્રસૂરિજી તથા અન્ય સાધુએ અને વૃદ્ધ શ્રાવકોના મુખથી આ વાર્તા જણાઇ છે. આત્માની અનંત શક્તિ છે, આત્માની જેઓ ઉપાસના કરે છે તેઓ પરમાત્માની પેઠે શક્તિઓ ફેરવી શકે છે. અરે જ્ઞાની ધ્યાની મહાત્માઓ સ્વયં ચમત્કાર રૂપજ છે ॥ **अहो अनंतवीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः । त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः ॥ ज्ञानार्णव ॥** અનંત વિર્યરૂપ આત્મા છે, અને તે વિશ્વનો પ્રકાશક છે અને ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવે ત્રણ લોકને ચલાયમાન કરવા તે શક્તિવાન છે.

સિદ્ધાચળપર કાગડા આવતા બંધ કર્યા.

શ્રીમદે શ્રી સિદ્ધાચળજીની યાત્રા ઘણી વાર કરી છે. ત્યા શ્રીમદે વિહરમાન વીશી રચી હતી. 'રૂપભજીણુંદશું પ્રીતડી' એ સ્તવન કિંવદન્તી પ્રમાણે શ્રીમદે અહિંજ પ્રભુ પાસે રચ્યું હતું. દુષમકાળ યોગે શ્રીસિદ્ધાચળજી પર કાગડાઓ આવવા લાગ્યા. કાગડાઓનું આ મહાતીર્થ પર આવવું અનિષ્ટકારક ગણવામાં આવે છે. આ કાગડાઓનો ઉપદ્રવ બંધ કરાવવાના અન્ય અનેક પ્રયત્નો વ્યર્થ જતાં શ્રીમદે સં. ૧૮૦૪ મા જ્યારે પોતે શા. કચરા કીકાના સંઘમાં સિદ્ધાચળજી પધાર્યા ત્યારે શ્રીસંઘની વિનંતીથી શાતિસ્નાત્ર ભણાવી, પર્વતની ચારે બાજુ શાતિજળની ધારા દેવરાવી કાગડાઓ આવતા બંધ કર્યા. આ ચમત્કારથી સર્વત્ર આનંદ શાંતિ છવાયાં. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી તથા શ્રીજ્ઞાનવિમળસૂરિજીએ પણ પ્રસંગોપાત્ત આવા ચમત્કારો કર્યા છે. પ્રસગ વિના મહાત્માઓની શક્તિના દર્શન થતા નથી તેમજ જ્ઞાનીઓ વાદીની પેઠે જ્યાં ત્યા ને જ્યારે ત્યારે પોતાની શક્તિઓનું પ્રદર્શન કરાવતા પણ નથી.

શ્રીમદે મારવાડમા સંઘ જમણ પ્રસગે ગૌતમ સ્વામિના ધ્યાનથી એક હજાર શ્રાવકો જમે તેટલી રસોઇમાં આઠ હજાર શ્રાવકોને જમાડવાની મંત્રશક્તિ વાપરી હતી. વળી અનેક પ્રકારની અવધાનોની શક્તિ પણ શ્રીમદ્‌નામાં ખીલી હતી પણ તેઓ પ્રસંગ વિના કોઇને તે જણાવતા નહિ. હાલની પેઠે તે વખતે મહાત્માઓ અવધાનોના ખેલો કરતા ન હતા.

શ્રીમદ્ રચિત ગ્રંથોનો સાર.

શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી ઉપાધ્યાયે આગમોમાંથી સારામાં સાર તત્ત્વ જે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે, તેનો સારભાગ ખેંચીને ગ્રંથોની રચના કરી છે દ્રવ્યાનુયોગ જ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન, શાંત અને વૈરાગ્ય રસ તો તેઓના ગ્રંથોમાંથી જ્યાં ત્યાં નીતર્યો જ કરે છે તેઓના ગ્રંથોરૂપી સરોવરો ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાનથી છલકાઇ જ જાય છે તેમના ગ્રંથો પકી આગમસાર, નયચક્ર અને વિચારસાર એ ત્રણ ગ્રંથો તો ખાસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલા છે એ ત્રણ ગ્રંથોનો ગુરુગમપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી સર્વ આગમોમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે, ને પાર પામી શકાય છે અનંત જ્ઞાનસાગરનો પાર નથી, પણ તેમાં પ્રવેશ થવા માટે એ ત્રણ ગ્રંથો ઘણા જ ઉપયોગી છે પ્રશ્નોત્તર નામનો શ્રીમદ્ કૃત ગ્રંથ ખરે ખર અનુભવજ્ઞાનથી ભરપૂર છે અનેક જૈનશાસ્ત્રો વાંચ્યા બાદ પ્રશ્નોત્તર ગ્રંથમાં કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરાર્થનો અનુભવ થઇ શકે એમ છે અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં ઉંડા ઉતરવા માટે શ્રીજ્ઞાનસાર પર કરેલી શ્રી જ્ઞાનમંજરી ટીકા અપૂર્વ છે આત્મજ્ઞાન સંબંધી જૈનોમાં, ભગવદ્ ગીતાથી પણ કોઇ મહાન્ સત્યપૂર્ણ ગ્રંથ હોય તો તે જ્ઞાનસાર ગ્રંથ છે તેના પર શ્રીમદે ટીકા રચીને પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી વિચારોને જીવતા મૂકી ગયા છે અર્વાચીન કાળમાં જ્ઞાનસારની મહત્તા ઉપયોગિતા સર્વત્ર પ્રસાર ને પ્રચાર પામી છે અધ્યાત્મ જ્ઞાની ઓનું જ્ઞાનસાર ગ્રંથ આનંદમય હૃદય છે અને તેના પર ટીકા રચીને શ્રીમદે જ્ઞાનસારની મહત્તામાં વૃદ્ધિનો પ્રકાશ પાડયો છે શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાય શિરોમણી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીનો ઉછળતો અધ્યાત્મ જીવનરસનો ઝરો જેમાં વહ્યો છે તે ગ્રંથ ખરેખર જ્ઞાનસાર છે અને શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજની ઉછળતી જીંદગીનો અધ્યાત્મજ્ઞાન રસનો જીવતો ઝરો તેમાં વહ્યો છે પછી તેમાં રહેલા અધ્યાત્મજ્ઞાનાનંદરસની મીઠાશ સંબંધે શું પુછવું ?

શ્રીમદ્ રચિત ચોવીશીમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો રસ છલકાઈ જાય છે શ્રીમદ્ના ગ્રંથોમાં ષડ્દ્રવ્ય નવતત્ત્વ, કર્મવ્યાખ્યા, સાતનય, સપ્તભંગી અનેક પક્ષ, આગમ વ્યાખ્યાન, આત્મતત્ત્વસ્વરૂપદર્શન વિગેરે સર્વ બાબતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે એકંદર રીતે તેમના ગ્રંથોમાં જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, ઉપાસનાયોગ વિગેરે સર્વ યોગોનું સ્વરૂપ આવ્યું છે શ્રીમદ્ સનાતન જૈનમાર્ગોપદેશક હતા. શ્રીમદે જિનેશ્વરની પ્રતિમાને પુષ્પો ચઢાવવાના પાઠોને આગમના આધારે દર્શાવ્યા છે તેમાં ખુબી એ છે કે તેમણે મગજની સમતોલતા ખોઇ નથી તેમના શબ્દોમાં મધુરતા, સ્નેહ ને આકર્ષકતા છે દીર્ઘકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દિશા દેખવી હોય તો, વા તેની ઝાંખી કરવી હોય તો તેમના ગ્રંથોનો ગુરુગમ પૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે પાકેલી કેરીનો કોઇ રસ કાઢી લે તેવી રીતે તેમણે જૈન શાસ્ત્રોમાંથી રસ કાઢીને આગમસાર નયચક્ર-વિચારસારાદિ ગ્રંથો રચ્યા છે

શ્રીમદ્નો શિષ્ય સમુદાય.

શ્રીમદ્ના શિષ્યભૂત સાધુઓ અને સાધ્વીઓ હતા કે નહિ તે હજી ચોક્કસ થતું નથી મહા પ્રખ્યાત પુરુષોની પાછળની સંતતિ તેવા પ્રકારની હોતી નથી કાતો દેવતાની પાછળ કોલસા જેવું થાય છે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની પાછળ તેમની સંતતિ પરંપરા વધી નથી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીની પાછળ શિષ્યો હતા પણ તેમની પરંપર વધી

નથી. શ્રીમદ્ આનંદઘનજીની પાછળ સાધુ શિષ્યો જણાયા નથી. તેમની પાસે ઉપદેશ શ્રવણ કરનાર શ્રાવક શિષ્યો તો ઘણા હતા. શ્રીમદ્નો પ્રતિબોધિત શ્રાવક સમુદાય તો અનેક દેશોમાં હતો. તેમના ભક્ત શ્રાવકોએ તેમની બનાવેલ અધ્યાત્મગીતાને સુવર્ણના અક્ષરે લખાવી હતી. શ્રીમદ્ની ચોવીશી વર્ષોપર શેઠ જ હાથે લખાવેલી સાર્થ-ઘણા સુન્દર સુવર્ણ રંગોથી પરિપૂર્ણ સારી જળવાયેલી આ લેખકને ત્યાં મોજૂદ છે તે જોઈ પ્રાચીન બોલી જવાય છે ને તેમના ભક્તોની ભક્તિ ને ગુરુપ્રેમ માટે માન ને પૂજ્યભાવ પ્રકટે છે. આવા જ ગુરુપ્રેમી ભક્ત શ્રાવકોએ શ્રીમદ્ના ગ્રંથોનો પ્રચાર સર્વ દેશોમાં કરી દીધેલો હતો એ તેમની ગુરુભક્તિની ઉત્તમતા હતી. શ્રીમદ્ના સાધુ શિષ્યો હોત તો તેઓ કોઈપણ ઠેકાણે કાંઇપણ લખ્યા વિના રહ્યા ન હોત. આથી શ્રીમદ્ના શિષ્ય પરિવારમાં કોઇ વિદ્વાન ઉદ્ભવ્યા જણાતા નથી.

ઉપકાર પ્રદર્શન. આ જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય વિષયક નિબંધ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં વાચક વર્ગ, વિદ્વાન વર્ગ અને જ્ઞાની પુરુષોની પાસે, લખાણમાં રહી ગયેલા દોષો સ્ખલન અશુદ્ધિ વગેરે માટે બે હાથ જોડી ક્ષમા માગું છું. કારણ હું છદ્મસ્થ અને બાલજીવ છુ. તો આ નિબંધમાં દૃષ્ટિદોષથી વા મંદ બુદ્ધિને લઇ રહેલી અપૂર્ણતા ને ત્રુટી માટે ક્ષમા યાચતાં આ લખાણ માટે જો કોઈ પણ મારા મહાઉપકારક હોય તો તે પ્રાત:સ્મરણીય આચાર્ય મહારાજશ્રી કવિરત્ન-સમદ્રષ્ટિ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી સૂરીશ્વરજી જ છે. તેમની પૂર્ણ દયા પ્રધાન અને સદ્બોધથી આ નિબંધ હું લખી શક્યો છું તથા મહારા અધ્યાત્મજ્ઞાનરસિક પૂજ્ય પિતાશ્રી જેઓ શ્રીમદ્ સૂરીશ્વરજીના અનન્ય ભક્ત અને અધ્યાત્મજ્ઞાનના અનન્ય જીજ્ઞાસુ છે તેમની પ્રોત્સાહન પૂર્ણ પ્રેરણા અને વાત્સલ્યપૂર્ણ સહાય વડે જ આ નિબંધ પૂર્ણ તયા હું આલેખી શક્યો છું. માટે તેમનો અત્ર અતિ ભક્તિભાવે પૂજ્યભાવે ઉપકાર માનું છું ને જૈન સાહિત્યના પરમપ્રેમી ભાવનગર નિવાસી મુરબ્બી શેઠ કુંવરજીભાઇ આણંદજી કે જેમની પ્રેરણાથી આ નિબંધ પ્રચાર કરવામાં મને સરળતા થઇ તથા પરિષદ્ કે જેના નિમિત્તે આવા અપૂર્વ નિબંધો પ્રકાશમા આવી શકે છે તેમનો અત્ર આભાર માનું છું. આ નિબંધ વિશ્વના હિત ઉપકાર ને સદ્બોધ દ્વારા સૌના આત્મ કલ્યાણને અર્થે હો એમ ઇચ્છી પૂર્ણ કરી વિરમું છું.

परिशिष्ट १

महोपाध्याय श्रीमद् देवचन्द्रमहाराज अने तत्कृत पुस्तको.

ज्ञानदर्शनचारित्र–व्यक्तरूपाय योगिने
श्रीमते देवचन्द्राय, मयताय नमोनमः ॥ १ ॥
द्रव्यानुयोगगीतार्थो, व्रताचारप्रपालकः
देवचन्द्रसमः साधुरर्वाचीनो न दृश्यते ॥ २ ॥
वाचकस्य महारागी, सर्वजनोपकारकः
समति यस्य सद्ग्रन्थैस्तत्त्वबोध प्रजायते ॥ ३ ॥
आत्मोद्धारामृतं यस्य, स्तवनेषु प्रदृश्यते
त्रिविधतापतप्तानां, पूर्णशान्तिप्रदायकम् ॥ ४ ॥
आनन्दघनगीतार्थ–पदस्तवनपूजकः
गच्छे खरतरे तस्य, समः कोऽपि न योगिराट् ॥ ५ ॥
आत्मध्यानामृतस्वादी, शास्त्रोद्यानविहारवान्
यत्कृतशास्त्रपाथोधौ स्नानं कुर्वन्ति सज्जनाः ॥ ६ ॥
सिद्धान्तपारदृश्वा यो, गुणानुरागिणीश्वरः
माध्यस्थ्यं यस्य सच्चित्ते, तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ ७ ॥
गुर्जरोर्व्यां च सौराष्ट्रे मेदपाटे च मालवे
लाटदेशे च पञ्जाबे, मरुदेशे स्वपादतः ॥ ८ ॥
विहाराश्च कृताऽनेके, लोकानां बोधहेतवे
ज्ञानिने देवचन्द्राय, पूर्णप्रेम्णा नमोनमः ॥ ९ ॥
संभूत सत्सग मा न, आत्मानुभवदर्शकः
अप्रमत्तदशायोगी, जिनेन्द्राणामुपासकः ॥ १० ॥
श्रुतागमसर्गनाय भक्ताय ब्रह्मयोगिने
चिदानन्दस्वरूपाय, सर्वे[illegible] ॥ ११ ॥

ध्यानसमाधिरक्ताय, विश्ववन्द्यायसाधवे
श्रीमते देवचन्द्राय, पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ १२ ॥
जैनसंघस्य सेवायै, सर्वस्वार्पणकारिणे
श्री ते देवचन्द्राय, शुद्धात्मने नमोनमः ॥ १३ ॥
भारत जैनसंघे यः, प्रादुर्भूतो महामुनिः
मोहतमाविनाशेन, देवचन्द्रो हि भास्करः ॥ १४ ॥
शीतलः सर्वलोकानामान्तरशान्तिकारकः
क्षमा पृथ्वीसमा यस्य, गांभीर्यं सागरोपमम् ॥ १५ ॥
धैर्यं मेरुसमं यस्य, गंगावान्निर्मलं मनः
तस्मै श्रीदेवचन्द्राय पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ १६ ॥
कार्यो धर्ममयो यस्य, नचश्च विश्वपावकम्
मनआत्मनिसंलग्नमात्मालीनः प्रभोसदा ॥ १७ ॥
तस्मै श्रीदेवचन्द्राय, त्यागिने धर्मरागिणे
नमः श्रीविश्वपूज्याय, विश्वकल्याणकारिणे ॥ १८ ॥
भावमेयस्वरूपाय विश्वोपग्रहकारिणे
नमः श्रीदेवचन्द्राय सिद्धांतपारगामिने ॥ १९ ॥
सर्वगच्छेषू माध्यस्थ्यं, यस्य सत्यं प्रतिष्ठितम्
तस्मै श्रीदेवचन्द्राय, पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ २० ॥
स्वपरगच्छमाध्यस्थ्य, यस्य ज्ञानेन शोभते
सर्व गच्छसम ! श्रीमद् ! देवचन्द्र नमोऽस्तुते ॥२१॥
तपागच्छीय साधुभिः सार्धं मैत्री प्रवर्तकः
आदर्शो देवचन्द्रोऽभूत् सर्वसाधुशिरोमणिः ॥ २२ ॥
देवचंदकृत ग्रन्थान्, स्तुवेऽहं भक्तिभावतः
अमृतसागरा यत्र, विद्यन्ते सुखकारकाः ॥ २३ ॥
गुणानुरागयोगेन, देवचन्द्रमहामुनेः
स्तुतिःकृता तपागच्छे, बुद्धिसागरसूरिणा ॥ २४ ॥
गुणीनां गुणरागेण, व्यक्ताभवन्ति सद्गुणाः
दोषा स्त्याज्या गुणाःग्राह्या भाषते बुद्धिसागरः ॥२५॥

आचार्य श्री बुद्धिसागरजी सूरिश्वरजी.

૧૧ કવિવર સમયસુન્દર.

(લેખક રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ.)

જૈન સાધુઓ ભારતની એક ધાર્મિક સંસ્થા છે અને પોતાના આચાર-નિયમ પ્રમાણે શ્રમણશ્રેણ-પરિવ્રાજક છે એક વર્ષમા એકી સાથે ચાતુર્માસ એક સ્થળે ગાળવુ તેમને અપરિહાર્ય છે, જ્યારે બાકીના આઠ માસમા એક ગામથી બીજા ગામ અપ્રતિહત વિહાર કરી દરેક સ્થળે ઉપદેશ આપતા રહી વિહાર કર્યે જાય છે લગભગ પચીસસો વર્ષ પહેલા થયેલા ધર્મ સસ્થાપક શ્રી મહાવીરના અનુયાયી જૈન શ્રમણોની સસ્કૃતિ સમયધર્મ પ્રમાણે અનેક ઉદય અને અસ્તના હિંડોળે હીંચીને હજુ સુધી પણ અખડપણે ચાલી આવી છે તે શ્રમણ-પથે સ્થાપેલા દયા ધર્મની અસરથી ભારતમા હિસક યજ્ઞયાગ બધ પડયા એટલુ જ નહિ પણ જાતિભેદના જુલમને નવા સૈકાઓ સુધી વિશેષ અવકાશ મળ્યો નહિ વિશેષમા કાવ્ય, નાટક, કથા-ભાષા વગેરે સાહિત્ય પ્રદેશમા પણ તે શ્રમણોએ દરેક શતકમા-દરેક યુગમા અન્ય પથોની સાથે સાથે પ્રબળ ફાળો આપ્યો છે, અને એ સત્યની પ્રતીતિ જૈના સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે અતિ સ્પષ્ટ રીતે અને જરૂર થશે

સસારની ઉપાધિઓના બધનથી મુક્ત એવા નિર્બધ પંખીઓ પેઠે વિચરતા માત્ર ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવા નિર્માએલા સાધુઓના સૂર વિશ્વબધુ-ભાવના, પ્રભુભક્તિના, અને નીતિના ઉપદેશના ગીતો ગાવામા જ નીકળી શકે પોતપોતાના જમાનાની ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવી, પોતાના સમયના જૂદા જૂદા આદર્શોને અને નોખા નોખા વહેતા લાગણી-પ્રવાહોને એકત્ર કરી પયગમ્બરી વાણીમા તેનું ઉદ્બોધન કરવુ એ કવિઓનું કર્તવ્ય છે સામાન્ય લોકોના દિલમા જે સુદર ભાવો જાગે-પણ જે સમજવાની કે સમજાવવાની તેમનામા તાકાત નથી-તેમને ભાષા આપવી, તેમને અમર વાણીમા વ્યક્ત કરવા એ કવિઓનું કાર્ય છે નિર્બધ પખીઓમા કોકિલા જેવુ શ્રમણગાની પખી ભાગ્યે જ જોવામા આવશે આવા કવિપુંગવો જૈન સાધુઓએ પ્રાન્ત પ્રાન્ત અને દેશદેશ વિહાર કરી પોતાના કાવ્યનો ટહુકો લોકોને સભળાવ્યો છે આ પૈકી એક કવિપુંગવનો પરિચય કરાવવાની આ નિબધની ઉમેદ છે

તેમનું નામ કવિવર સમયસુન્દર તેમનો કાળ વિક્રમનો સત્તરમો શતાબ્દિ છે તેમને સવત્ ૧૬૪૯ મા વાચનાચાર્ય-ઉપાધ્યાય પદ લાહોરમા મળ્યું હતું એમનો પ્રથમનો ગ્રથ 'ભાવશતક' સ૦ ૧૬૪૧ મા રચેલો મળી આવે છે, તેથી તે વખતે તેમની ઉમર ૨૧ વર્ષની ગણીએ તો તેમનો જન્મ સ૦ ૧૬૨૦ મા મૂકી શકાય કે જે વખતે તેમના દીક્ષા ગુરુ સકલચદ્ર ઉપાધ્યાયના દીક્ષાગુરુ જિનચદ્રસૂરિને સૂરિપદ (૧૭ વર્ષની વયે, સવત્ ૧૬૧૨ મા) મળ્યાને આઠ વર્ષ થઇ ગયા હતા તેમનો છેલ્લો ગ્રથ સ૦ ૧૬૯૭ લગભગનો મળી આવે છે તેથી તેઓ સ૦ ૧૬૨૦ થી ૧૭૦૦ સુધી-૮૦ વર્ષ જેટલુ જીવન ગાળી શક્યા હતા એ પ્રાય. નિશ્ચિત થાય છે.

તત્કાલીન સ્થિતિ.

ખરતર ગચ્છ અને તપાગચ્છ વચ્ચે લાંબા વખતથી સ્પર્ધા અને વિખવાદ ચાલ્યા આવતા. એ વિખવાદ સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમા વધી પડયો હતો. શ્વેતામ્બરો અને દિગંબરો વચ્ચેનો વિરોધ તો બહુ જૂનો હતો પણ સં. ૧૧૭૬ માં સિદ્ધરાજના દરબારમાં વાદિદેવ નામના શ્વેતામ્બર સૂરિએ કુમુદચંદ્ર નામના દિગમ્બરાચાર્યને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવી દિગમ્બરોને ગૂજરાતના રાજ્યની હદપાર કરાવ્યા-તે પછી એ બંનેનાં કાર્ય કરવાનાં ક્ષેત્રો બહુધા જૂદા પડી ગયાં હતાં ને તેથી એમના વચ્ચેનો વિરોધ પણ મોળો પડી ગયો હતો. પણ બીજી બાજુએ શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકમાથી જુદા પડી લુંકામત અને બીજા મત નીકળ્યા પછી તેમની સાથેનો વિરોધ પ્રબળ થઇ પડયો હતો. શ્વેતામ્બર મતના ખરતર અને તપગચ્છ વચ્ચેની મતામતી પણ પ્રબળ થઇ પડી હતી અને તેમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયજી નામના તપગચ્છીય વિદ્વાન્-પણ-ઉગ્રસ્વભાવી સાધુએ કુમતિકંદકુદ્દાલ (યાને પ્રવચન પરીક્ષા) નામનો ગ્રંથ બનાવી તપગચ્છ સિવાયના અન્ય સર્વ ગચ્છ અને મત સામે અનેક આક્ષેપો મૂકયા. આથી તે સર્વ મતો ખળભળી ઉઠયા; અને તેનું જો સમાધાન ન થાય તો આખા જૈનસમાજમાં દાવાનળ અગ્નિ પ્રકટે. આ વખતે જોખમદાર આચાર્યોથી વચ્ચે પડયા વગર રહી શકાય નહિ, તેથી તપગચ્છાચાર્ય શ્રી વિજયદાનસૂરિએ ઉપરોક્ત ગ્રંથ પાણીમાં બોળાવી દીધો અને તેને અપ્રમાણ ઠેરવ્યો. તેમણે જાહેરનામુ કાઢી 'સાત બોલ' ની આજ્ઞા કાઢી એક બીજા મતવાળાને વાદ-વિવાદની અથડામણ કરતા અટકાવ્યા, પણ આટલાથી વિરોધ જોઇએ તેવો ન શમ્યો તેથી વિજયદાનસૂરિ પછી આચાર્ય હીરવિજયસૂરિએ ઉક્ત 'સાત બોલ' એ નામની બાર આજ્ઞાઓ જાહેર કરી હતી. (સં૦ ૧૬૪૬.) આથી જૈન સમાજમા ઘણી શાન્તિ આવી, અને ખરતર ગચ્છના અને તપગચ્છના આચાર્યો એક બીજાની નિન્દામાં ન ઉતરતા જૈન ધર્મનો પ્રભાવ અન્ય સમાજમાં અને રાજદ્વારમાં પાડવા માટે પ્રયત્નશીલ થયા.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈનો માટે ઘણો પ્રતાપી હતો. તે સદીમા મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં (સં૦ ૧૬૧૨ થી સં૦ ૧૭૧૪) એ ત્રણ શાહેનશાહોએ સમગ્ર ભારતવર્ષમા રાજ્યસત્તા જમાવી રાખી લોકોમા આબાદી અને શાન્તિની સ્થિરતા કરી. અકબરે સં૦ ૧૬૨૪ મા ચિતોડ, ૧૬૨૫ માં રણથંભોર અને કલંજરના કિલ્લા જીતી લીધા અને સં૦ ૧૬૨૯ મા અમદાવાદમાં પોતાનો વાવટો ફરકાવ્યો. પછી વડોદરા, ચાપાનેર, સુરત એ સઘળો મિર્ઝાઓએ કબજે કરેલો મુલક તેઓને હાંકી મેલી, પોતાના રાજ્ય તળે મૂકી અકબર આગ્રે આવ્યો. ત્યારપછીના ત્રણ વર્ષમાં બિહાર અને બંગાલા હાથ કર્યાં. સામાન્યે સર્વ સ્થળે શાંતિ પ્રસરી. આ સૈકામાં શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને સ્વભાષા-લોકભાષામા સાહિત્ય વિશેષ વિશેષ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. તપગચ્છીય પ્રભાવક મહાપુરુષ હીરવિજયસૂરિએ તથા તેમના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શાંતિચંદ્ર આદિએ; ખરતર ગચ્છીય જિનચંદ્રસૂરિએ; અને નાગપુર તપગચ્છીય પદ્મસુંદર ઉપાધ્યાયે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવી તેની તેના પ્રત્યે સદ્‌ભાવના ખેંચી અનેક જૈન તીર્થ સંબંધી ફરમાનો, જીવ-વધ-બંધની આજ્ઞાઓ અને પુસ્તકો, સ્થાન વગેરેનાં ઇનામો પ્રાપ્ત કર્યાં. જહાંગીરે તપગચ્છી વિજયસેનસૂરિ અને ખરતરગચ્છી

જિનસિંહસૂરિને મોટા ધાર્મિક બિરૂદો આપ્યા, અને શહાજહાએ પણ સહાનુભૂતિ દાખવી આ સામાન્ય રીતે શાંતિની વર્તવર્ણીમા અન્ય ધર્મોમા પણ ઘણી જાગ્રતિ આવી અને સાહિત્યવૃદ્ધિ થઇ

સં૦ ૧૬૦૦ મા તજી અમદાવાદમા જન્મનાર દાદુજીએ ત્યાગી ફકીર બની જયપુર માના રાજ્યમા ઘણો જીવન-કાળ કાઢી ૧૬૪૨ મા અકબર સાથે ધર્માલાપ કર્યો વેદાન્ત જ્ઞાન સામાન્ય મનુષ્યોને ગળે ઉતારવા સરલ રીતિથી લોક-ગમ્ય ભાષામા ઉપદેશ કર્યો મુખ્ય વાત એ હતી કે

આપા મટ, હરિ ભજે, તન મન તજે વિકાર,
નિર્વૈરી સબ જીવસો, દાદુ યહ મત સાર

એક પરમેશ્વર જગતનો સાર છે તે પરબ્રહ્મ ઇષ્ટદેવ તે 'રામ' છે તેની ઉપાસનાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે જગતના સુખો તેની પાસે નિસાર છે તે પરમ આનંદમય સુખ પ્રાપ્ત કરવા દાદુ દયાળે બીજા સાધન માર્ગોમા જણાતા બાહ્ય આડબરી પ્રપચ (જેવા કે રામાનુજ, વલ્લભાદિ સગુણ પૂજાઓમા), કોરી બદગી આદિને તુચ્છ બનાવ્યા સર્વ સાથે દ્વેષ તજી હળી મળી રહેવુ અને સર્વ જીવપર દયા દૃષ્ટિ રાખવાની તેણે આજ્ઞા કરી આ પ્રમાણે એવા સાધનો તેણે બતાવ્યા કે ભિન્ન મતવાળા હિન્દુ મુસલમાન આદિ અવિરોધે આચરી શકે તે સં૦ ૧૬૬૦ મા નારાયણ ગામમા (નારાણે) સ્વર્ગસ્થ થયા તેના શિષ્ય સુન્દરદાને (જન્મ સં૦ ૧૬૫૩, દાદુજી પાસે દીક્ષા સં૦ ૧૬૫૯, મરણ ૧૭૪૬) વેદાન્ત જ્ઞાનને સુમધુર સરલ અને ઉચ્ચ હિંદી કાવ્યમા વિવિધ પ્રકારની રચના કરી તેમણે અદ્વૈત બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરવાથી અને તેઓ અતિ કુશલ વિદ્વાન્ હોવાથી તેમને દાદુપંથીઓ 'બીજા શંકરાચાર્ય' કહે છે ૧

ગોસ્વામી તુલસીદાસ—(જન્મ સં૦ ૧૬૦૦, મરણ સં૦ ૧૬૮૦) આ હિન્દી સાહિત્યના અપ્રતિમ મહાકવિ છે તેમણે રામાયણ રચી તે એટલી બધી આજસુધી પ્રસિદ્ધ છે કે, તેનું વાચન દરેક હિન્દી કુટુમ્બમા થાય છે તેમજ તેમણે અનેક હિન્દી કાવ્યો રચ્યા છે તે અકબરના પ્રસિદ્ધ કવિ ગગના તથા અન્ય હિંદી પ્રસિદ્ધ કવિ વિહારી તથા કેશવદાસના સમકાલીન છે

મહારાષ્ટ્રમા અઢાર પર્વના મહાભારતને મરાઠીમા પહેલવહેલા અવતારનાર કવિ વિષ્ણુદાસ, અને મુક્તેશ્વર (જન્મ ૧૬૫૬, સ્વર્ગ૦ ૧૭૦૬) તેમજ પ્રસિદ્ધ સતકવિઓ એક

૧ રાઘવીય ભક્તમાલમા જણાવ્યુ છે કે 'શંકરાચાર્ય દૂસરો, દાદુ કે સુંદર ભયો' આ સુન્દરદાસજીએ સં૦ ૧૬૬૩–૧૬૮૨ કાશીમા રહી વિદ્યા લઇ લોકને આપી પછી બહુ પર્યટન કર્યું ગુજરાતમા પણ તે ઘણો કાળ રહ્યા હતા અને ગુજરાતી ભાષા પોતે શીખી લીધી હતી તેના અપ્રસિદ્ધ 'દશો દિશાકે સવૈયે' મા ગુજરાત સબધી લખ્યુ છે કે—

'આભડછોત અતીત સૌ કીજિયે, બિલાઇ રૂ કૂકર ચાટત હાંડી'

આ પરથી જણાય છે કે વૈષ્ણવ સપ્રદાયની અસરથી ગુજરાતમા આભડછેટ પર લોકોનું ઘણું ધ્યાન રહેતું હશે

નાથ (જન્મ સં૦ ૧૬૦૫, સ્વ૦ ૧૬૫૬); તુકારામ (જન્મ સં૦ ૧૬૩૪ યા ૧૬૬૪–સ્વ૦ ૧૭૦૮), સમર્થ રામદાસ (જન્મ સં૦ ૧૬૬૫ સ્વ૦ ૧૭૩૮) આદિ થયા છે.

ગૂર્જર ભાષાના આ યુગ માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે 'જે ભાષાના પ્રથમ યુગમાં–સાહિત્યના પ્રભાતમાં–નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિનાં પ્રભાતિયાં ગાજી રહ્યાં હતાં તેના મધ્ય યુગમા–સોળમા અને સત્તરમા શતકમા–કવિતાના સ્વર્ગીય ગાનનો ધ્વનિ છેક મન્દ પડી ગયો'–આ વાત સત્ય નથી. જૈનેતર ગૂર્જર કવિઓ આ યુગમાં વધુ સંખ્યામાં મળી નથી આવ્યા તેથી તેવી વાત મૂકવામા આવે તે સ્વાભાવિક છે, પણ મને ખાત્રી છે કે આ ઉન્નતિના અને જાગ્રતિના યુગમા અનેક જૈનેતર ગૂર્જર કવિઓ થયા હોવા જોઇએ; અને તે શોધખોળ કરતા સાંપડી શકશે. જ્યારે મધ્ય યુગમાં જૈન કવિઓ માટે તો નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ છે કે તેમણે સાહિત્યની ધારા અખંડ નિરાવરણ અને નિર્મલ રાખી, તેનામા ઓજસ્‌વાળું પયઃ સિંચી તેને બલવતી, વેગવતી અને ઉજ્વલ બનાવી હતી.

આ સત્તરમા શતકમા જેમ અગ્રેજીમા, રાણી એલિઝાબેથનો સમય (સં૦ ૧૬૧૫–૧૬૬૦) ઉક્ત ભાષા માટે એક મહાન્ ઉન્નતિનો છે, તેવો જ અકબરનો રાજ્યત્વકાલ (સં૦ ૧૬૧૩–૧૬૬૨) સર્વ દેશી ભાષાઓ માટે વૃદ્ધિ અને ગૌરવનો યુગ થયો છે. બંને દેશોમા આ સમૃદ્ધિશાલી સમયમાં અતિશય સંતોષજનક ઉન્નતિ થઇ છે અને સારા સારા કવિ અને લેખક પાક્યા છે. ઉર્દૂ ભાષાની સ્થાપના–પ્રતિષ્ઠા મુખ્યપણે આ સમયમા થઇ. હિંદી ભાષાના સમયવીર–મુખ્ય નાયક ગોસ્વામી તુલસીદાસ આ યુગમાં થયા કે જેમનો કવિતાકાલ (સં૦ ૧૬૩૧–સં૦ ૧૬૮૦) છે. તે મહાનુભાવ–મહાત્માએ રામાયણ આદિ રચી હિન્દીપર જેટલો ઉપકાર કર્યો છે તેવો કોઇએ કર્યો નથી; કવિપ્રિયા અને રસિકપ્રિયાના કર્ત્તા હિન્દી કવિ કેશવદાસ (કવિતાકાલ સં૦ ૧૬૪૮–૧૬૬૮) એક પ્રતિષ્ઠિત નામી કવિ થયા; આ ઉપરાત અકબરના દરબારમાના ગંગકવિ, બીરબલ ('બ્રહ્મ' ઉપનામથી) આદિ, તેમજ સેનાપતિ, દાદુ દયાલ, સુન્દરદાસ, બનારસીદાસ પ્રભૃતિ કવિઓ ઉદ્‌ભવ્યા. આ બુદ્ધ-કાલમાં આની પહેલાં સૂરદાસ આદિએ વ્રજભાષાદ્વારા કૃષ્ણ કવિતાપર અધિક ધ્યાન આપ્યું હતું, જ્યારે તુલસીદાસના કાલથી રામભક્તિની ધારા વહી અને પછી રામભક્તોએ કૃષ્ણની પેઠે રામનું પણ શૃંગારપૂર્ણ વર્ણન કર્યું. (આની અસર જૈન સાહિત્યમાં નેમિનાથ–રાજુલ અને સ્થુલિભદ્ર ને કોશ્યાના પ્રસગો લઇ શૃંગારપર મર્યાદીત સ્વરૂપે ઉતરી વૈરાગ્ય પરિણામપર લાવવા જૈન કવિઓ પ્રેરાયા હોય એવું સંભવે છે) મહારાષ્ટ્રમાં મહાભારત મરાઠીમા અવગત થયું અને તત્ત્વજ્ઞાનમય અભંગો–દાસબોધ જેવા તાત્વિક ઉપદેશો ભાષામાં ઉતરવા લાગ્યા. આવા પ્રતાપી–ઉત્સાહભર્યા શતકમા ગૂજરાતી સાહિત્યમા ગાનનો ધ્વનિ મદ પડે એ માનવાને આચકો આવે.

મધ્યયુગ ભાષા

ગૂર્જર પ્રાચીન સાહિત્યના ત્રણ યુગ નામે અપભ્રંશ યા પ્રાચીન ગુજરાતી યુગ, મધ્ય-કાલીન યુગ અને અર્વાચીન યુગ એમ પાડીએ, તો અપભ્રંશ યુગમા 'અપભ્રંશ' કિંવા પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વ્યાકરણ આદિપ્રવર્ત્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની'–હેમાચાર્ય

(વિ॰ સં॰ ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), પ્રબંધચિંતામણિના કર્તા મેરુતુંગ (વિ॰ સં॰ ૧૩૬૧), કવિ ધનપાલ (ભવિષ્યદત્ત કથાના કર્તા) આદિ અનેક જૈન ગ્રંથકારોએ પ્રબલ સાહિત્ય-સેવા કરી છે જૈન ભંડારોમા અપભ્રંશના અનેક પુસ્તકો મળી શકે તેમ છે એ સિદ્ધ વાત છે કે સંવત પંદરમા સૈકા સુધી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાન એ સર્વ પ્રદેશોમા અપભ્રંશ ભાષા જ વ્યાપક ભાષા તરીકે પ્રવર્તતી હતી સંવત્ ૧૩ મા સૈકાથી સં॰ ૧૫૫૦ સુધીની ભાષાને અન્તિમ અપભ્રંશ ભાષા ગણી શકીએ આને ડા॰ ટેસીટરી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહે છે

મધ્યકાલીન યુગ વિક્રમ પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતકનો ગણીએ તો તેમા પંદરમા શતકમા થોડા, પણ સોળમા શતકમા ઘણા વધુ, અને સત્તરમામા તો અતિ વિપુલ પ્રમાણમા જૈનકવિઓ અને ગ્રંથકારો મળી આવે તેમ છે મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન યુગમા એક પણ શતક જૈનોની ગૂર્જર સાહિત્યસેવા વગરનું ગયું નથી જૈન સાધુઓએ ભંડારોદ્વારા આ સર્વ સાચવી રાખ્યું છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે, અને તેથી તે સર્વ સાહિત્યનો ઇતિહાસ અખંડ લખી શકાશે તેમ થયે વિશેષ પ્રભાના દર્શન થશે

રા॰ નરસિંહરાવે આપેલ ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસક્રમની સમયરેખામા સં॰ ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધીની ભાષાને 'મધ્ય ગૂજરાતી' કહી છે આ મધ્ય ગૂજરાતી કે ઉપર નિર્દેશેલ મધ્યકાલીન યુગમા પ્રસ્તુત કવિ (વિક્રમ સત્તરમો સૈકો) થયેલ છે તે સૈકામા અનેક સુંદર કૃતિઓ રચી પોતાને સિદ્ધહસ્ત આખ્યાન-કથા કવિ તરીકે સિદ્ધ કરનાર જૈન કવિઓ નામે કુશલલાભ (કૃતિઓ સં॰ ૧૬૨૭ થી ૧૬૨૪), સોમવિમલસૂરિ (કૃતિ સં॰ ૧૬૧૫ થી ૧૬૩૩), નયસુંદર (કવિતાકાલ સં॰ ૧૬૩૨ થી ૧૬૬૯), પ્રસ્તુત કવિ સમયસુંદર (સં॰ ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૦), અને શ્રાવક કવિ ઋષભદાસ (કવિતાકાલ સં॰ ૧૬૬૨ થી ૧૬૮૭) એ પાચ અગ્રભાગ લે છે આ પકી ઋષભદાસ સબંધી લેખ પાચમી ગૂર્જર સાહિત્ય પરિષદમા મે જરા વિસ્તારથી લખી મોકલ્યો હતો તે તેના રીપોર્ટમા તેમજ અન્યત્ર છપાઇ ગયો છે, અને નયસુન્દર સબંધી મારો નિબંધ આનંદ કાવ્ય મહોદધિના છઠ્ઠા મૌક્તિકની પ્રસ્તાવનામા પ્રકટ થયો છે આ લેખદ્વારા કવિવર સમયસુન્દર સંબંધી કંઇક હકીકત જણાવવા મે પ્રયત્ન કર્યો છે

મધ્યયુગનું કથાસાહિત્ય

સં॰ સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભથી લોકકથાઓને કાવ્યમા મુકવાના સુંદર પ્રયાસો જૈન સાધુઓના હાથથી થઇ ગયા હતા માત્ર પોતાના ધાર્મિક કથા સાહિત્યમાથી જ વસ્તુ લઇ જૈન સાધુઓએ પોતાનું-જૈન કાવ્ય સાહિત્ય અખંડપણે ઉત્પન્ન કર્યું છે (જેમ પ્રેમાનંદાદિએ કર્યું છે તેમ), એટલુંજ નહિ, પણ તે ઉપરાંત લોકકથાઓને પણ કાવ્યમા (શામળ ભટ્ટાદિની માફક) ઉતારી છે વિશેષમા તેઓએ, એ બને કવિઓ-પ્રેમાનંદ અને શામળ ભટ્ટ-ની અગાઉના સૈકામાં એટલે સંવત સત્તરમા સૈકામા-તેના પ્રારંભથી ભાષામા અવતાર્યું છે

આના સમર્થનમા કહીશુ કે સં॰ ૧૫૬૦ માં સિદ્ધસૂરિએ નંદબત્રીશી રચી, કુશલલાભે વિ॰ સં॰ ૧૫૬૫ મા વિક્રમસેન ચોપાઇ રચી કે જેના માટે રા॰ મણિભાઇ બકોરભાઇએ

નોંધ કરી છે કે 'પાંચસે' છાસઠ ટુંકનો આ પ્રબંધ છે. દરેક રીતે તે શામળભટની વાતો સાથે હરીફાઇ કરે તેવો છે. આ પ્રબંધની રચના કોઇ પણ રીતે શામળભટ્ટની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી'; ત્યારપછી[2] કુશલલાભે સં૦ ૧૬૧૬મા માધવ-કામકુંડલા પર રાસ, અને સં૦ ૧૬૧૭ માં મારુઢોલા પર ચોપાઇ; [3]દેવશીલે સં૦ ૧૬૧૯ માં વેતાલ પચવીશી અને હેમાનંદે તે જ નામનો ગ્રંથ સં૦ ૧૬૪૬ મા; સુધર્મમેરુસૂરિ શિષ્ય રત્નસુંદર ઉપાધ્યાયે પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચતુષ્પદી સં૦ ૧૬૨૨ માં સાણંદમાં અને શુકબહોતરી ઉર્ફે રસમંજરી સં૦ ૧૬૩૮ મા ખંભાતમા, [4]વચ્છરાજે નીતિશાસ્ત્ર પંચાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચોપઇ સં૦ ૧૬૪૮ માં; [5]હીરકલશે સિંહાસનબત્રીશી સં૦ ૧૬૩૬ મા; [6]મંગલમાણેકે વિક્રમાદિત્ય અને ખાપરા ચોરનો રાસ સં૦ ૧૬૩૮ માં; નરપતિ કવિએ વિક્રમાદિત્ય ચોપઇ સં૦ ૧૬૪૯ માં અને નંદબત્રીશી; [7]હેમરત્ને ગોરાબાદલ પદ્મિણી કથા ચોપાઇ સં૦ ૧૬૬૦ મા; સારંગે ભોજપ્રબંધ ચોપાઇ સં૦ ૧૬૫૧ મા; અને બિલ્હિણ પંચાશિકા; અને કનકસુંદરે સં૦ ૧૬૬૭ મા સગાલશા રાસ; એમ અનેક કવિઓએ અનેક કૃતિઓ રચી છે. જૈનેતરમાં માત્ર એકાદ જેમકે સં૦ ૧૫૭૪ મા આમ્રપદ્ર (આમોદ)ના કાયસ્થ કવિ નરસાસુત ગણપતિએ માધવાનળની કથા ગુજરાતીમાં બનાવેલી લોકકથા મળી આવી છે અને શોધ કરતાં બીજી પણ થોડી ઘણી મળી આવે. જો કે સત્તરમા શતકના ઘણાખરા મળેલા ગ્રંથો ધાર્મિક છે, પણ તેમાં આ લોકકથાના ગ્રંથ મળવાથી તેમાંથી લૌકિક બાબતો ઘણી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે.

---

૨ કુશલલાભ-ખરતર ગચ્છના અભયધર્મ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય. તેમણે ઉક્ત બે કથાઓ ઉપરાત તેજસાર રાસ, વીરમગામમા સં૦ ૧૬૨૪ મા અગડદત્તરાસ, નવકાર છંદ, ગોડી પાર્શ્વનાથ છંદાદિ રચેલ છે.

૩ દેવશીલ-તપાગચ્છના સૌભાગ્યસૂરિ શિ૦ સોમવિમલસૂરિ શિ૦ લક્ષ્મીભદ્ર શિ૦ ઉદયશીલ શિ૦ ચારિત્રશીલ શિ૦ પ્રમોદશીલના શિષ્ય. તેની આ કૃતિ રા. જગજીવનદાસ દયાલજી મોદીએ વડોદરામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે

૪ વચ્છરાજ-પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ-સમરચંદ્રસૂરિ-રત્નચારિત્ર શિ૦ તેની અન્ય કૃતિઓ સં૦ ૧૬૪૨ મા ખંભાતમા શાતિનાથ ચરિત્ર.

૫ હીરકલશ-ખરતર દેવતિલક શિ૦ હર્ષપ્રભ શિ૦ અન્યકૃતિઓ સમ્યકત્વ કૌમુદી સં૦ ૧૬૨૪, કુમતિ વિધ્વંસ ચોપાઇ સં૦ ૧૬૦૭.

૬ મંગલમાણેક-આંચલિક ગચ્છના બિડાલંબ ગચ્છ, મુનિરત્નસૂરિ આનંદરત્નસૂરિ જ્ઞાનરત્ન ઉદયસાગર-ભાનુભટ્ટ શિ૦ તેણે વિશેષમાં અબંડ કથાનક ચોપાઇ સં. ૧૬૩૮ જેઠ શુદ ૧૫ ગુરુએ શરૂ કરી સં. ૧૬૩૯ મા કાર્તક શુદ ૧૩ ઉજ્જેણીમા નિઝામના રાજ્યમાં પૂરી કરી છે.

૭ હેમરત્ન-પૌર્ણમિક ગચ્છ દેવતિક સૂરિ-જ્ઞાનતિલકસૂરિ-પદ્મરાજ ગણિ શિષ્ય. અન્યકૃતિ શીલવતી કથા સં૦ ૧૬૭૩ પાલીમાં બનાવી.

આ બધા જૈન શ્વેતામ્બર સાધુઓ છે. ગૂજરાતના શ્વેતામ્બર સાધુઓએ કથાસાહિત્ય માટે કેવી સેવા બજાવી છે તે માટે જમન ડૉક્ટર હર્ટલકૃત " ઑન ધી લિટરેચર ઑફ ધી શ્વેતાંબરાસ્ ઑફ ગુજરા. " એ નામનું ચોપાનીયું અવલોકવું.

કેટલાકો એમ માનતા હતા અને માને છે કે ગુજરાતીમા વાર્તાઓ લખનાર મૂળ કવિ શામળભટ્ટ આદિ છે, પરતુ તેમની પહેલાના જૈન રાસાઓમાથી અનેક રાસાઓ વાર્તાઓ રૂપે બનાવેલા મળી આવે છે ઉપર એ વાત કર્તાઓ અને તેમની કૃતિઓના નામ નિર્દેશ કરી જણાવી છે, તે પરથી શામળભટ્ટને વાર્તાઓના આદિરચયિતા નહિ કહી શકાય. વિશેષમા એ પણ સભવ છે કે ૧૮ મા શતકમા થયેલા શામળભટ્ટે પોતાની વાર્તાઓના મૂળ-વસ્તુ પણ પ્રાચીન જૈન કવિઓના વાર્તારૂપે લખાયેલ રાસાઓ પરથી પ્રાય લાધેલા હોય સ૦ ૧૫૭૨ મા સિહકુશલે નદબત્રીશી રચી છે કે જે છપી છે, તેની સાથે સરખાવો શામળભટ્ટની નદબત્રીશી કે જે વિસ્તારવાળી થયેલી છે ઉપરોક્ત કુશલલાભની માધવાનળ અને કામકુદલાની કથા સાથે સરખાવો શામળભટ્ટે રચેલી બત્રીશ પુતળીની વાર્તામાની ૨૬ મી માધવાનળની વાર્તા, કે જે કેટલીક થોડી બાબતમા જૂદી પડે છે, પણ તે શામળભટ્ટની કથા બહુ સક્ષેપમા છે અને ઝાઝા માન વગરની છે[૮] તેમ વૈતાળ પચીસી, સિહાસન બત્રીશી, સુડાબહોતેરી વગેરે જેવી કૃતિઓ સાથે શામળભટ્ટની તે નામની કૃતિઓ સરખાવી શકાય. વખતે જૈન કવિઓએ જેમ લોકમા પ્રચલિત કથાઓને એકત્રિત આકારમા ગોઠવી સગ્રહ કરી યા કોઇ અન્ય ભાષાના ગ્રંથોમાથી સ્વ ભાષામા ઉતારી હોય, તેવી રીતે શામળભટ્ટે પણ કર્યું હોય લોકકથાના સાગર રૂપ કથાસરિત્સાગર, ક્ષેમકર કૃત સિહાસન દ્વાત્રિશિકા અને સસ્કૃત વેતાલ પચવિશતિ જૂની-પ્રાચીન કૃતિઓ છે

કેટલાક એમ કહેતા હોય કે જૈન સાધુઓ શૃગારરસથી યુક્ત કાવ્યને તે રચે યા રચવાનો દાવો કરે તો તે જૈન ધર્મનો દીક્ષિત યતિજ ન કહેવાય[૯] તો આના ઉત્તરમા જણાવવાનું કે ઉપરોક્ત કુશલલાભની માધવાનળની કથા શૃગારરસથી ભરેલી ઉત્તમપ્રતિની વાર્તા છે, એ રા. હરગોવિન્દદાસ કાટાવાળાએ સ્વીકાર્યું છે જૈન કવિઓ અલબત ઉઘાડો અમર્યાદિત શૃગાર નહિ મૂકે, કે જેથી જેમ શામળભટ્ટને માટે નર્મદ કવિને કહેવુ પડ્યુ કે ''શામળભટ્ટે કેટલીક વાર્તાઓ ન લખી હોત તો સારૂં' તેમ જૈન કવિઓ માટે કહેવુ નહિજ પડે "વિશેષમા જૈન સાધુઓ જેમ અમુક સદ્ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ આ (માધવાનળની કથાના) ગ્રથમા શીળનો મહિમા બતાવ્યો છે, એટલે તે બાબતમા તે (જૈન કવિ) શામળભટ્ટ કરતા ચડે છે આ કૃતિ શામળભટ્ટની પૂર્વેના શતકમા રચાઇ હતી" (રા હરગોવિન્દદાસ કાટાવાળા)

આ કથા તેમજ મારૂ ઢોલાની બન્ને જેસલમેરમા ત્યાના મહારાજ રાવળ માલદેવજીના પાટવી કુમાર શ્રી હરરાજજી (કે જેમણે વિ૦ સ૦ ૧૬૧૮ થી ૧૬૩૪ સુધી જેસલમેરનું રાજ્ય કર્યું) ના કુતૂહલ અને વિનોદ અર્થે બનાવેલ છે મારૂઢોલાની ચોપાઇ સબધી એવી વાત છે કે હરરાજજીએ સ૦ ૧૬૧૭ મા અકબરનું સ્વામીત્વ સ્વીકારી

---

૮ સ્વ. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનો માધવાનળ કામકુદલાની લોકકથાપર 'સાહિત્ય' મા આવેલ લેખ.

૯ લખપતિ કુમાર એ નવાગાનો લેખ. રચ કવિ જીવરામ અજરામર ગોર. [illegible] [illegible] અક સ૦ ૧-૧૭

દિલ્હી દરબારમાં જવા આવવા માંડયું હતું. એમણે પૃથ્વીરાજની કરેલ 'વેલિ' (કૃષ્ણ રૂકિમણીની વેલી) ૧૦નાં વખાણ સાંભળી પોતે યુવરાજ હતા ત્યારે અને પટ્ટાભિષેક થયા પછી જેસલમેરના સર્વ કવિ અને વિદ્વાનોને એકઠા કરી 'મારૂઢોલાની વાર્તાના પ્રાચીન દોહા એકઠા કરી તેને વાર્તાના આકારમા યથાક્રમે ગોઠવી જે ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવશે તેને હું ઇનામ આપીશ' એમ કહી કેટલાક ગ્રથો રચાવેલા. પોતા પાસે તૈયાર હતા તેમાંથી સર્વોત્તમ જે ગ્રંથ બન્યો હતો તે બાદશાહને ભેટ ધર્યો. આ વાતને મારૂઢોલાની વાર્તા પર જેટલા ગ્રંથો બન્યા છે તે હરરાજજીની આજ્ઞાથી બન્યા છે એવું ૭ સાત ગ્રંથોની પ્રશસ્તિ પરથી જણાતાં ટેકો મળે છે. (વાક્સૌંદર્ય સં૦ ૧૯૭૩ માર્ગશીર્ષનો અંક).

આ રીતે આપણે આ મધ્યયુગના–સત્તરમા સૈકાના ખાસ વિશિષ્ટ ગુણો જોયા. જૈન કૃતિઓ અપ્રકટ હોવાના કારણે યા તે પર અલક્ષ હોવાના કારણે માત્ર જૈનેતર કૃતિઓ લઈ યુગોનાં લક્ષણો જૈનેતરો બાંધે અને તે માટે તેમજ અમુકના અમુક જૈનેતર ઉત્પાદક એમ સિદ્ધાન્તો (theories) ઘડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ જે અત્ર ભારપૂર્વક નમ્ર વક્તવ્ય છે તે એ છે કે જૈન કૃતિઓ પર લક્ષ રાખવાથી તે સિદ્ધાતો ખડિત બની ચૈતન્યશૂન્ય થાય તેમ છે. ગૂર્જર વાગ્દેવીનાં બંને સંતાનો–જૈનેતર તેમજ જૈન–સમાન–દૃષ્ટિએ નિરખાવાં ઘટે. બંનેનો ફાળો સંયુક્ત અવિભક્ત પુંજી છે. કોઈ ઓછો, કોઇ વધુ ફાળો આપે, પણ એકેયનો અનાદર ન ઘટે. જૈનેતરોમાં સંસ્કૃત ભાષાપ્રત્યેના મોહને લીધે, યા મુસલમાનોના આક્રમણથી થયેલી હિન્દુ રાજ્યની પાયમાલીને કારણે ભાષાસાહિત્ય મુખ્યપણે ન ખીલ્યું હોય તો તે સંભવિત છે, તેમજ જૈનોમા મુખ્યપણે ત્યાગી અને પરિભ્રમણશીલ સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય સેવી વિદ્યાવ્યાસંગી રહી ભાષાસાહિત્યપ્રત્યેના મોહને લીધે તે વિશેષ ખીલવી શકયા હોય તે તદ્દન સંભવિત છે: ર૪૦ રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતાએ સત્ય રીતે અને આગળ વધીને જણાવ્યું છે કે:—

"અલાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારોએ ગુજરાતના હિંદુ રાજ્યને પાયમાલ કીધું ત્યાર પછી ચાલેલી અંધાધૂધીમા નાસભાગ કરતા બ્રાહ્મણોએ શારદાસેવન ત્યજી દીધું, પણ મંદિરો–પ્રતિમા આદિની આશાતના થવા છતા જૈનસાધુઓ પોતાના અભ્યાસમાં આસક્ત રહ્યા અને શારદા દેવીને અપૂજ ન થવા દીધી. આવા ધર્મપરાયણ અને વિદ્વાન સાધુઓને પાટે, અમદાવાદની સલતનત તૂટી ત્યારે, શ્રી હીરવિજયસૂરિ નામે સાધુ હતા. આગ્રે જઇ ઇબાદતખાનામા અકબર બાદશાહ અને અન્ય ધર્મીઓને તેમણે જૈનધર્મનો મહિમા બતાવ્યો હતો.

૧૦ જુઓ ગુજરાતીનો દીવાળી અંક સં૦ ૧૯૭૭ પૃ. ૬૬. 'રાઠોડ પૃથ્વીરાજ અને વેલી ક્રિસન રૂકમણીરી' એ નામનો લેખ. તેમા તેનો રચ્યા સં૦ ૧૬૩૪ આપેલ છે ને ભાટ ચારણો આગળ પરીક્ષા માટે સં૦ ૧૬૪૪ માં મૂકેલ હોય એમ તેની છેલ્લી બે કડીઓ પરથી જણાય છે જો આ કડીઓ પાછળથી ઉમેરી ન હોય ને પૃથ્વીરાજની સ્વરચિત હોય, તો પછી હરરાજજી તે કૃતિની સામે મૂકવા બીજી કૃતિ સં૦ ૧૬૧૭ માં ઉત્પન્ન કરાવવા માગે એ બંધબેસતું નથી. બાકી હરરાજજીના આનંદ માટે તે કૃતિ થઇ અને બનાવરાવી એ કથન સિદ્ધ છે.

"આ ઇતિહાસ શું કહે છે? ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નાગરિક જૈનોનો સૂર્ય ગુજરાતના હિન્દુ સામ્રાજ્ય દરમ્યાન મધ્યાહ્નમાં હતો અને હેમચંદ્રની ગાઢ અમાસને દિવસે પ્રકાશી ઉજ્જ્વલ પૂર્ણિમા આણવા સમર્થ હતો. તેઓ મહિનાઓનાં મહિના સુધી દરિયો ખેડી નાખી સાહસો કરી દેશદેશાન્તરની લક્ષ્મી લાવી ગુજરાતમાં ઢોળતા, પોતાના વીરત્વ અને વફાદારીથી રાજા પ્રજા ઉભયને સંકટ અને સામાન્યના સમયમાં મદદ કરતા, અણહિલપુરની ગાદીનું ગૌરવ જાળવતા-વધારતા, બીજા દેવોના મંદિરો ખંડિયેર થઈ જતા હતા, છતા સરસ્વતી દેવીના મંદિરો જૈન સાધુઓના ભીષ્મ પરિશ્રમને લીધે ઘટનાથી ગાજી રહ્યા હતા. દેલવાડાપરના વિમળશાહના દહેરા જેવા અનેક સૌંદર્યથી ગુજરાત વિભૂષિત થતું હતું, રાજ્યની ઉથલપાથલો, અંધાધૂંધી, અને બીનસલામતી વારંવાર નડતી છતાં પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વૈશ્ય ગુણોને લીધે ગુજરાતનો વેપાર પડી ભાંગવા ન દીધો અને આજ પર્યંત વેપાર ખેડવાની લાયકાત અને શક્તિ તેજ રાખ્યા."

(જૈનધર્મ પ્રકાશનો જ્યુબિલી અંક)

આટલું કહી હવે આપણે પ્રસ્તુત કવિનો પરિચય કરવા પ્રત્યે વળીશું.

કવિનો પરિચય.

કવિ પોતાના જૂદા જૂદા ગ્રંથમાં નાની મોટી પ્રશસ્તિ આપી પોતાનો કંઇક પરિચય કરાવતા ગયા છે તે પરથી સમજાય છે કે પોતાનો ગચ્છ જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય પૈકી ખરતર ગચ્છ હતો. તે ગચ્છના ઉત્પાદક સંબંધી એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે —

"જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીની પટ્ટપરંપરાએ દેવાચાર્ય થયા, તેમના પટ્ટધર નેમિચંદ્ર, તેના પછી ઉદ્યોતનસૂરિ થયા. તેમણે આબુગિરિના એક શિખર પર અષ્ટમ તપ આદરી સૂરિમંત્ર આરાધ્યો. ત્યાર પછી વર્ધમાનસૂરિ થયા. તેના શિષ્ય જિનેશ્વરે ગુજરાતના રાજા દુર્લભરાજ (સં૦ ૧૦૬૬ થી ૧૦૭૮) ની રાજ્યસભામાં શ્રી અણહિલપુર (પાટણ) નગરે શ્વેતપટ (ચૈત્યવાસી) સાથે વાદ કરી તેઓનો પરાભવ કર્યો અને વસતિનો મનોહારી માર્ગ પ્રકટ કર્યો. તે સૂરિના પટ્ટધર સંવેગરંગશાલા નામની ગ્રંથના રચનાર જિનચંદ્રસૂરિ થયા અને તેના પછી પટ્ટધર, ખરતર ગણનાયક, જૈન સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રો પૈકી નવ અંગ-આગમપર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ-ટીકા રચનાર અભયદેવસૂરિ થયા.[૧૧]

---

૧૧ વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમાં (સં૦ ૧૬૧૭) અભયદેવસૂરિ ખરતર હતા કે નહિ તે સંબંધી પાટણમાં જ તપાગચ્છના ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય અને ખરતર ગચ્છના ધનરાજ ઉપાધ્યાયનો જબરો ઝઘડો થયો હતો. ધર્મસાગરે એવું પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યું હતું કે ખરતર ગચ્છની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વરસૂરિથી નહિ, પણ જિનદત્તસૂરિથી થઈ છે. અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છમાં થઈ શકતા નથી. જિનદત્તસૂરિએ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી છે—વગેરે સંબંધના વિચારો પોતાના ઔષ્ટ્રિક મતોત્સૂત્રદીપિકા નામના ગ્રંથમાં મૂક્યા (રચ્યા સં૦ ૧૬૧૭). આ ગ્રંથનું બીજું નામ પ્રવચન પરીક્ષા છે યા બને જુદા હોય—બંનેમાં વિચારો સરખા છે. તેમાંના એકનું બીજું નામ કુમતિકુદ્દાલ છે. આથી બહુ હોહાહાર થયો. બે ગચ્છ વચ્ચે અથડામણી અને અંતે પ્રબળ વિખવાદ ઉત્પન્ન થયા તે આ અહંભાવે એ વિચારવાનું છે.

" ત્યાર પછી તેમના શિષ્ય જિનવલ્લભસૂરિ થયા, તેમના પછી ૬૪ જોગણીને વશ કરનાર જિનદત્તસૂરિ થયા. તેના જિનચંદ્રસૂરિ, તેના પછી અનુક્રમે જિનપતિસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ, જિનપ્રબોધસૂરિ અને જિનચંદ્રસૂરિ થયા. જિનચંદ્રસૂરિના આદેશથી તેજઃપાલે શાંતિનાથનું બિંબ બનાવ્યું, તેના પછી જિનકુશલસૂરિ (ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલિમાં ૪૩ મા.) ત્યાર પછી જિનપદ્મ, જિનલબ્ધિ, જિનચંદ્ર, જિનોદય, જિનરાજ, જિનભદ્ર અનુક્રમે થયા. આ ૫૬ મા જિનભદ્રસૂરિએ જેસલમેર, જાબાલિપુર (જાલોર), દેવગિરિ, અહિપુર (નાગપુર નાગોર), અને પાટણમા પુસ્તક ભંડારો કરાવ્યા. (પટ્ટધર પદ સં० ૧૪૭૫ અને મરણ સં० ૧૫૧૪). ત્યાર પછી ક્રમે જિનચંદ્ર, જિનસમુદ્ર, જિનમાણિક્ય થયા. જિનમાણિક્યના જિનચંદ્રસૂરિ થયા કે જે હાલ વિદ્યમાન છે. તે જિનચંદ્રસૂરિને અકબ્બર બાદશાહે આનંદથી ' યુગપ્રધાન ' પદ આપ્યું. "

ઉક્ત (૬૨ મા) જિનચંદ્રસૂરિના[૧૨] હસ્તદીક્ષિત મુખ્ય શિષ્ય સકલચંદ્ર

જોખમદાર આચાર્યોને વચ્ચે પડયા વગર ચાલે નહિ, તેથી તપાગચ્છના વિજયદાનસૂરિએ ઉક્ત કુમતિકંદકુદ્દાલ ગ્રંથ સભાસમક્ષ પાણીમા બોળાવી દીધો હતો અને તે ગ્રંથની નકલ કોઇની પણ પાસે હોય તો, તે અપ્રમાણ ગ્રંથ છે માટે તેમાનું કથન કોઇએ પ્રમાણભૂત માનવું નહિ, એવું જાહેર કર્યું હતું. ખરતરગચ્છવાળાએ પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરાવવા ભગિરથ પ્રયત્ન સેવ્યો હતો એ વાતના પ્રમાણમાં જણાવવાનું કે આપણા નાયક સમયસુંદર ઉપાધ્યાયજીના સં० ૧૬૭૨ માં રચેલા સામાચારી શતકમા સં० ૧૬૧૭ મા પાટણમા થયેલા એક પ્રમાણપત્રની નકલ આપેલી છે કે જેમા એવી હકીકત છે કે અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છમા થયેલા છે એ વાત પાટણના ૮૪ ગચ્છોવાળા માને છે, અને એ પ્રમાણપત્ર સાચું જણાય છે, અને તેનો હેતુ ઉપરનો કલહ-વાદ શમાવવા અર્થે હતો.

૧૨. જિનચંદ્રસૂરિ-ગોત્ર રીહડ, પિતા શ્રીવંત, માતા શ્રિયાદેવી. જ્ઞાતિ વણિક, તિમરી (તીવરી-જોધપુર રાજ્ય) ની પાસે આવેલા વડલી ગામમા સં० ૧૫૯૫ મા જન્મ. માત્ર નવ વર્ષની ઉમરે સં० ૧૬૦૪ મા જૈન સાધુની દીક્ષા. ૧૭ વર્ષની વયે સં० ૧૬૧૨ ભાદ્રપદ સુદિ નવમી ગુરુવારે જેસલમેરમા સૂરિપદ. તેમણે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનો બોધ આપ્યો હતો અને બાદશાહે યુગમા પ્રધાન પુરુષ સૂચક ' યુગપ્રધાન ' પદ આપ્યુ હતું. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહને જેનધર્મી-જૈનધર્મ પ્રશસક બનાવ્યો હતો (**प्रबोधितो येन दया परेण ह्यकब्बराख्यः पतिसाहि मुख्य.**-જિનલાભસૂરિના સં० ૧૮૩૩ ના આત્મપ્રબોધની પ્રશસ્તિ). તેમને સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાય ઉપરાન્ત ૯૫ શિષ્યો હતા-તેમા મુખ્ય સમયરાજ, મહિમારાજ, ધર્મ, નિધાન, રત્નનિધાન, જ્ઞાનવિમલ વિગેરે હતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ વેનાતટે (બિલાડા-મારવાડ) સં० ૧૬૭૦ ના અશ્વિન વદિ બીજના દિને થયો. (જુઓ ઇંડિયન એંટિક્વરીમા આપેલ ખરતર ગચ્છની પટ્ટાવલિ-મારૂં ભાષાન્તર, સનાતન જૈનના ૧૯૦૭ ના જુલાઇના અંકમા. વધુ માટે જુઓ રત્નસાગર ભાગ ૨ જો પૃ० ૧૨૫) તેમણે પોતાની પાસે ગેલી નામની શ્રાવિકાએ સં० ૧૬૩૩ ફા० વદ ૫ ને દિને બાર વ્રત સ્વેચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કર્યા તે સબંધી ' ઇચ્છા પરિણામ ટિપ્પનક ' યા બાર વ્રતનો રાસ ભાષામા

ઉપાધ્યાય[૧૩] થયા અને તેના શિષ્ય તરીકે હું, સમયસુન્દર વાચક-ઉપાધ્યાય થયો (જુઓ સં૦ ૧૬૭૬ મા રચેલી અર્થરત્નાવલી અથવા અષ્ટલક્ષીની પ્રશસ્તિ પીટર્સન ચતુર્થ રીપોર્ટ નં ૧૧૭૪-પૃ૦ ૬૮)

આ રીતે પોતાની ગુરુપરંપરા પોતે આપી છે તે અત્ર જણાવી પોતે પોતાના ગચ્છનું નામ બૃહત્ ખરતર ગચ્છ આપેલુ છે કારણ કે ખરતર ગચ્છમા પોતાના સમય સુધીમા અનેક શાખાઓ મૂળ વૃક્ષમાથી નીકળી હતી અને પોતાનું મૂળ વૃક્ષમાથી ચાલી આવેલ થડ બતાવવા 'બૃહત્' શબ્દ યોજેલ છે

સં૦ ૧૬૪૯ ના ફાગણ સુદિ ૨ ને દિને યુગપ્રધાન જિનચદ્રસૂરિએ અકબ્બર બાદશાહના કહેવાથી લાહોરમા (લાભપુરમા) માનસિંહને આચાર્યપદ આપી તેમનું નામ જિનસિંહસૂરિ[૧૪] રાખ્યું, તે સમયે તેજ જિનચદ્રસૂરિએ સ્વહસ્તે કવિ સમયસુંદર તથા ગુણ-

સં૦ ૧૬૩૩ મા બનાવ્યો છે વળી મેડતામા જેને હાલ 'ચોપારો મંદિર' કહેવામા આવે છે તેમા ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની તેમણે સં૦ ૧૬૬૯ ના માઘ સુદિ ૫ શુક્રવારે મહારાજા સૂર્યસિંહના રાજ્યમા પ્રતિષ્ઠા કરી છે (પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ ભા૦ ૨ પૃ૦ ૩૦૭) તેમના જ સમયમા તેમના અનુયાયી ભક્ત, પ્રખ્યાત કર્મચંદ્ર મંત્રીએ સં૦ ૧૬૩૫ ના ભયંકર દુકાળના વખતમા સવાકરોડ રૂપીઆ ખર્ચી સત્રાકારો બંધાવી બહુ જનોને બચાવ્યા હતા અને તે કર્મચંદ્રે તેમનો યુગપ્રધાન મહોત્સવ-તેમના શિષ્ય જિનસિંહસૂરિનો આચાર્ય પદ મહોત્સવ અતિ દ્રવ્ય ખર્ચી સં૦ ૧૬૪૯ મા ઉજવ્યો હતો. વળી તેમના સમયમા સોમજી અને શિવજી એ બે પ્રસિદ્ધ શ્રાવકોએ રાણકપુર, ગિરનાર, આબુ, ગોડીપાર્શ્વનાથ અને શત્રુંજય એ પાંચ જૈન તીર્થોએ સંઘ કાઢી લઇ ગયા હતા (જુઓ સમયસુંદરની કલ્પસૂત્ર ટીકાની પ્રશસ્તિ) આ કર્મચંદ્ર મંત્રીએ સંઘર નગરમા જિનકુશલસૂરિનો મોટો સ્તૂપ સં૦ ૧૬૫૫ મહા સુ૦ ૧૦ મે કરાવ્યો તે સિવાય બીજા સ્થળોએ તેમના અનેક સ્તૂપ કરાવ્યા હતા

૧૩ સકલચંદ્ર ગણી-તેઓ વિદ્વાન પંડિત અને શિલ્પશાસ્ત્રમા કુશલ હતા પ્રતિષ્ઠાકલ્પ શ્લોક ૧૧૦૦૦, જિનવલ્લભ સૂરિકૃત ધર્મશિક્ષા પર વૃત્તિ (પત્ર ૧૨૮), અને પ્રાકૃતમા દ્વિતીય ખંડ નામના ઔપદેશિક ગ્રંથ પર વૃત્તિ ૧૨૪૩૯ શ્લોકમા સં૦ ૧૬૩૦ મા રચેલ છે

૧૪ જિનસિંહ સૂરિ-પિતા ચાંપશી, માતા ચતુરંગદેવી, ગોત્ર ગણધર ચોપડા, વણિક જ્ઞાતિ જન્મ ખેસર (ખેતાસર) ગામમા સં૦ ૧૬૧૫ ના માગશર સુદિ પૂર્ણિમાને દિને, તેમનું મૂલ નામ માનસિંહ. દીક્ષા બીકાનેરમા સં૦ ૧૬૨૩ ના માગશર વદિ ૫ ને દિને, વાચક ઉપાધ્યાય પદ જેસલમેરમા સં ૧૬૪૦ ના માહ શુદિ ૫ ને દિને, સૂરિપદ લાહોરમા સં૦ ૧૬૪૯ ના ફાલ્ગુન સુદિ ૨ ને દિને અકબ્બર બાદશાહને મળવા માટે કાશ્મીરમા કઠિન વિહાર (મુસાફરી) કર્યો હતો, વાર, સિંદૂર અને ગજ્જણા (ગિઝની) આદિ દેશોમા પણ તેમણે અમારિ એટલે જીવદયા—અહિંસા પ્રવર્તાવરાવી હતી. અકબ્બર બાદશાહે પોતાના રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવ વર્ષમા (સં૦ ૧૬૬૦ મા) દસ્તાવેજ કરી ફરમાન કરી આપ્યું હતું કે ભાદરવા સુ ૯ થી ભાદરવા સુ ૧૫ સુધી પોતાના સંપૂર્ણ રાજ્યમા જીવહિંસા બંધ રાખવી ત્યાર પછી જહાંગીર બાદશાહે તેમને 'યુગપ્રધાન' પદ આપ્યું

વિનય એ બે સાધુઓને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. આ વાત ઉક્ત ગુણવિનય[૧૫] ઉપાધ્યાયે જ સં૦ ૧૬૫૫ મા રચેલા કર્મચંદ્ર મંત્રિવંશ પ્રબંધ-કર્મચંદ્રવંશાવલિ પ્રબંધમાં આપેલી છે. કે જે કર્મચંદ્ર મંત્રીએ આ આચાર્ય મહોત્સવ કરેલો. આ સમયે જ જિનચંદ્રસૂરિને યુગપ્રધાનપદ મળેલું જણાય છે.

> વાચક પદ ગુણ વિનયનઇ, સમયસુંદરનઇ દીધઉ રે
> યુગ પ્રધાનજીનઈ કરઇ, જાણિ રસાયણ સીધઉ રે
> —શ્રી જિન શાસન ચિર જયઉ.

આ ઉત્સવના શુભ કાર્યના ઉપલક્ષમા બાદશાહ અકબ્બરે ખંભાતના બંદર ઉપર એક વર્ષ સુધી કોઇ મગર કે માછલીઓ ન મારે એવો હુકમ બહાર પાડયો હતો. તેમ લાહોરમા પણ એક દિવસ કોઇએ પણ જીવની હિંસા નહિ કરવાની આજ્ઞા ફેરવી દીધી હતી. (જુઓ ઉક્ત પ્રબંધ ઐતિહાસિક રાસમાળા ભા૦ ૩; જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંચય.) જુઓ પં૦ જયસોમ કૃત સંસ્કૃતમા કર્મચદ્ર મંત્રી પ્રબંધ. ઉક્ત જિનસિંહ સૂરિએ બાદશાહ પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી તેની પાસેથી આષાઢ શુદિ ૯ થી આષાઢ શુદિ ૧૫ સુધીના સાત દિવસોમાં બીલકુલ જીવવધ ન થાય એવું ફરમાન મેળવ્યું હતું. આ અસલી ફરમાન પત્ર હાથ આવ્યું છે ને તે હિન્દી 'સરસ્વતી' માસિકના જૂન, સને ૧૯૧૨ ના અંકમા છપાયું છે. આમા હીરવિજય સૂરિના ઉપદેશથી પર્યુષણના આઠ અને બીજા ચાર એમ બાર દિવસો સુધીમા જીવવધના નિષેધ માટે ફરમાન આપ્યું છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જિનચંદ્રસૂરિ એક પ્રભાવક મહાપુરૂષ હતા. તેમના જ્ઞાન અને આચારની ખ્યાતિ અકબ્બર બાદશાહે ઉક્ત કર્મચંદ્ર બછાવત પાસેથી સાંભળી પોતાની કલમવડે ફરમાન (વિનતિ) પંજાબના લાહોર નગરથી લખી અને પોતાના ખાસ મરજી દાન ઉમરાવો તે

હતું. પટ્ટધર જિનચંદ્ર સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતા વેનાતટમા (બિલાડા મારવાડમા) ગચ્છનાયક પદ સં૦ ૧૬૭૦ ના પૌષ વદિ ૧૩ ને દિને મેડતામા થયો. (જુઓ ઉપરોક્ત ખરતર ગચ્છ પટ્ટાવલિ; સનાતન જૈન, જુલાઇ ૧૯૦૭, રત્નસાગર ભા૦ ૨ પૃ૦ ૧૨૭; જ્ઞાનવિમલકૃત સં૦ ૧૬૫૪ ની શબ્દપ્રભેદ વૃત્તિમાની ગુરુપટ્ટાવલિ; પીટર્સન રીપોર્ટ બીજો પૃ૦ ૬૫) તેમની પાટે જિનરાજ સૂરિ (બીજા) આવ્યા.

૧૫. ગુણવિનય વાચક-તેમણે ભાષામા આ પ્રબંધ ઉપરાન્ત અંજનાસુંદરી પ્રબધ સં૦ ૧૬૬૨ ના ચૈત્ર શુદ ૧૩ બુધે; ગુણસુંદરી ચોપઇ, અંચલમત સ્વરૂપ વર્ણન રાસ સં૦ ૧૬૭૪ માઘ શુદ ૬ રવિવારે માલપુરમાં રચેલ છે. ખરતર ગચ્છની ક્ષેમ શાખામાં ક્ષેમરાજ ઉપાધ્યાયના પ્રબોધમાણિક્ય શિષ્ય, તેના જયસોમ, અને તેના તેઓ શિષ્ય થાય. આ કવિએ સંસ્કૃતમા પણ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તે પૈકી ખંડ પ્રશસ્તિ કાવ્ય ટીકા સં૦ ૧૬૪૧, દમયંતી ચંપૂ ટીકા સં૦ ૧૬૪૬, રઘુવંશ ટીકા સં૦ ૧૬૪૬, વૈરાગ્યશતક ટીકા સં૦ ૧૬૪૭, ઇંદ્રિય પરાજયશતક વૃત્તિ સં૦ ૧૬૬૪, ઉત્સૂત્રોદ્‌ઘટ્ટન કુલક ખંડન સં૦ ૧૬૬૫ કે જેમા ઉપરોક્ત ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયના મતનું ખંડન કરેલું જણાય છે, સંબોધસત્તરી ટીકા, લઘુઅજિતશાંતિ સ્તોત્ર ટીકા છે. આ ઉપરથી તેઓ સત્તરમા સૈકામા એક વિદ્વાન્ ટીકાકાર અને સાક્ષર હતા એ વાત નિર્વિવાદ સ્થાપિત છે. (વધુ માટે જુઓ ઐ૦ રાસસંગ્રહ ભાગ ૩ જો)

ગુરુને બોલાવવા માટે મોકલ્યા. તે વખતે તે ગુરુના ૮૪ શિષ્યમાં મુખ્ય સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય પંડિત સમયસુંદરજી પણ વિહારમાં સાથે હતા. તે વિહાર ક્યાંથી ક્યાં કર્યો અને લાહોરમાં આવ્યા પછી ઉપરોક્ત મહોત્સવ કેમ થયો એ સંબંધી સમયસુંદરે જ 'ગુરુ ગુણ છંદ અષ્ટક' હિન્દીમાં બનાવેલ છે તે અત્ર જણાવીશું

૧૬ સતતનકી મુખ વાણિ સુણી જિનચંદ મુણિંદ મહંત જતી,
તપજપ કરે ગુરુ ગુજ્જરમેં પ્રતિબોધત હૈ ભવિક સુમતી,
તબહી ચિતચાહન ચૂપ ભઇ સમયસુંદરકે ગુરૂ ગચ્છપતી,
ભેજે પતસાહ અકબ્બરી છાપ બોલાયે ગુરૂ ગજરાજ ગતી ૧

એજી ગુજ્જરતે ગુરુરાજ ચલે વિચમેં ચોમાસ જાલોર રહે,
મેડતીવટમેં મંડાણ કિયો ગુરુ નાગોર આદરમાન લહે,
મારવાડરિણી ગુરૂવંદનકો તરસે સરસે વિચ વેગ વહે,
હરખ્યો સંઘ લાહોર આયે ગુરૂ પતસાહ અકબ્બર પાવ ગહે ૨

એજી સાહ અકબ્બરી બબ્બરકે ગુરૂ સૂરત દેખત હી હરખે,
હમ જોગી જતી સિદ્ધ સાધ મતી સબહી ખટ દરસન કે નિરખે,
ટોપી ખસડમાવાસ ચંદ ઉદય અજ તીન બનાય ક્યા પરખે,
તપ જપ દયા ધર્મ ધારણકો જગ કોઇ નહીં ઇનકે સરખે ૩

ગુરૂ અમૃતવાણિ સુણી સુલતાન એસા પતસાહ હુકમ કિયા,
સબ આલમ માહિ અમારિ પળાય બોલાય ગુરૂ ફુરમાણ દિયા,
જગજીવ દયા ધર્મ દાખણતેં જિન સાસનમેં જુ સોભાગ લિયા,
સમયસુંદર કહૈ ગુણવંત ગુરૂ દગ દેખત હરખત ભવ્ય હિયા ૪

એજી શ્રીજી ગુરૂ ધર્મ ધ્યાન મિલે સુલતાન સલેમ અરજ્જ કરી,
ગુરૂ જીવ દયા નિત પ્રેમ ધરે ચિત અંદર પ્રીતિ પ્રતીતિ ધરી,
કર્મચંદ બુલાય દિયો ફુરમાણ છોડાય ખંભાયતકી મછરી,
સમયસુંદર કે સબ લોકનમેં નિત ખરતર ગચ્છકી ખ્યાતિ ખરી ૫

એજી શ્રી જિનદત્ત ચરિત્ર સુણી પતસાહ ભયે ગુરૂ રંજિયે રે,
ઉમરાવ સબૈ કર જોડ ખડે પભણે અપણે મુખ હાજિયે રે,

---

૧૬ ૨ મેડતીવટ-મેડતા, મારવાડરિણી-મારવાડની શ્રીસંઘ. ૩ ટોપી ... હરખે-આનો અર્થ બરાબર સમજાતો નથી, પણ એમાં એમ હોવાનો સંભવ છે કે ટોપી ઉડાડી અધર રાખી હોય, અમાવાસને દિને ચંદ્રનો ઉદય બતાવ્યો હોય અને ત્રણ બકરા બનાવી ચમત્કાર બતાવ્યા હતા ૪ ભવ્ય—પાઠાંતર હોત મછરી—માછલી પકડવાનું ખંભાતમાં થતું હતું તે ફરમાનથી દૂર કરાવ્યું ૬—ચામર છત્ર ... જિયરે-પાઠાંતર-યુગપ્રધાનકાએ ગુરૂ ગિમ:. મિમાડ ધ્રુધ્રુ બાજેરે સમયસુંદર કે ગુરૂ માન ચઢે, પતિસાહ અકબ્બર ગાજેરે. (જૈન સંપ્રદાય શિક્ષા પૃ ૬૪૯)

ચામર છત્ર મુરાતબ ભેટ ગિગડદં ધુંધું બાજિયે રે,
સમયસુંદર તૂહી જગત્ર ગુરૂ પતસાહ અકબ્બર ગાજિયે રે. ૬

હેજી જ્ઞાન વિજ્ઞાન કલા ગુણ દેખ મેરા મન સદગુરૂ રીઝીયેજી,
હુમાયૂકો નંદન એમ અખે, અબ સિંધ (માનસિંધ) પટોધર કીજીયેજી,
પતસાહ હજૂર થપ્પો સંઘ સૂરિ મંડાણ મંત્રીશ્વર વીંઝીયેજી,
જિણચંદ પટ જિણસિંહ સૂરિ ચંદ સૂરજ જૂં પ્રતપીજીયેજી. ૭

હેજી રીહડવંસ વિભૂષણ હંસ ખરતર ગચ્છ સમુદ્ર શશી,
પ્રતપ્યો જિન માણિક્ય સૂરિ કે પાટ પ્રભાકર જ્યૂ પ્રણમૂં ઉલસી,
મન શુદ્ધ અકબ્બર માંનત હૈ જગ જાણત હૈ પરતીત એસી,
જિનચંદ મુણીંદ ચિરં પ્રતપો સમયસુંદર દેત આશીશ એસી.× ૮

આ પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે જિનચંદ્રસૂરિ, અકબર બાદશાહે બોલાવવાથી ગૂજરાતમા હતા ત્યાંથી અનેક શિષ્યો સાથે લઇ ગયા તેમાં સમયસુંદર હતા. ગૂજરાતમાંથી વિહાર કરતા પહેલા જાલોર, ત્યાંથી મેદિનીતટ મેડતા, નાગોર એમ મારવાડમાંથી પસાર થઇને લાહોર આવ્યા.

સં૦ ૧૬૪૯ પહેલાં તો સમયસુંદર ગૂજરાતમાં જ રહ્યા હતા અને સં૦ ૧૬૪૯ માં લાહોર આવી ઉપાધ્યાય પદ મેળવી પછી તે બાજુ ને વિશેષમાં મેવાડ-મારવાડમા પ્રવાસ કર્યો છે, અને તેથી તેમની મુખ્ય ગૂજરાતી ભાષામાં અનેક દેશોના પ્રાન્તીય શબ્દો, મારવાડી શબ્દો, ફારસી શબ્દો જોવામાં આવે છે. આ વાત તેમણે જે ગ્રંથો રચ્યા તેના નિર્દિષ્ટ સ્થલપરથી-તે ગ્રંથોપરથી જણાઇ આવે છે.

સં૦ ૧૬૫૮ અમદાવાદ, સં૦ ૧૬૫૯ ખંભાત, સં૦ ૧૬૬૨ સાગાનેર, સં૦ ૧૬૬૫ આગ્રા, સં૦ ૧૬૬૭ મરોટ, સં૦ ૧૬૬૮ મુલતાન, સં૦ ૧૬૭૨ અને ૧૬૭૩ મેડતા. સં૦

×આ અષ્ટક 'મહાજન વંશ મુક્તાવલિ'-ઉ૦ રામલાલ ગણી. રાયડી વિદ્યાશાલા બીકાનેરમાથી તેની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૫-૬ પરથી ઉતારેલુ છે. તેમાં વિશેષ જણાવ્યું છે કે "આ વખતે નકાસ (ચિતારા) એ તસવીર બાદશાહ અને ગુરુમહારાજની ઉતારી તે બીકાનેરના ખરતર ભટ્ટારક શ્રી પૂજ્યજી પાસે મોજૂદ છે. ચિતારાએ બાદશાહ અકબ્બરની સભામાથી બાદશાહની પાછળ મુખ્ય ૩ તસબીર વખી છે. બિરબલ, કરમચંદ બછાવત, તથા કાજી ખાનખા; અને શ્રી ગુરુ મહારાજના સર્વ સાધુ સમુદાયમાથી ૩ ત્રણ સાધુ નામ લખ્યા છેઃ-વેપહર્પ (ખરૂં નામ વિવેકહર્પ) પરમાનંદ, તથા સમયસુંદર." આ છબી પ્રકટ થાય તો ઘણો પ્રકાશ પડે અને કવિ સમયસુંદરની તસબીર મળી આવે. આવીજ છબી તપાગચ્છીય હીરવિજય સૂરિની તે વખતની પ્રકટ થઇ છે (જુઓ સાક્ષર શ્રી જિનવિજયજીએ કૃપારસકોશની લખેલી ભૂમિકા સાથે પ્રકટ કરેલ છબી. તેમા પણ અકબ્બર સાથે ત્રણ અમીરાદિ, અને હીરવિજય સાથે ત્રણ જૈન સાધુઓ છે. આ અને ઉપરની છબી બંને એક તો નથી એમ શંકા રહે છે. વળી આ અષ્ટક જૈન સંપ્રદાય શિક્ષા (યતિ શ્રી પાલચંદ્રની) માં પૃ૦ ૬૪૯ ની ટિપ્પણીમાં પ્રકટ થયું છે.

૧૬૭૪ મા જિનચંદ્રસૂરિ મેડતામા સ્વર્ગસ્થ થયા ને જિનરાજસૂરિને ૧૬* તેમની ગાદી ત્યા મળી સ ૧૬૭૬ માગશર માસમા રાણકપુર (સાદડી પાસે) ની જાત્રા કરી [તે રાણકપુરની જાત્રા વખતે કરેલા સ્તવનમા તેના મંદિરનું વર્ણન આપ્યુ છે કે ચારે દિશાના ૨૪ મંડપ, ચાર ચતુર્મુખ (ચૌમુખ) પ્રતિમા, તે દેહરાનું નામ ત્રિભુવન દીપક ૮૪ દેરી, સોયરા મેવાડ દેશમા ૯૯ લાખ ખર્ચી પોરવાડ ધરણાકે બંધાવ્યુ ત્યા ખરતર વસતિ છે ને તે ઉપરાંત બીજા પ્રાસાદ છે] અને તે વર્ષમા લાહોર ગયા, સ૦ ૧૬૮૧ જેસલમેરમા હતા આની પછી સ૦ ૧૬૮૨ મા જેસલમેર પાસેના પાચ ગાઉ પરના-અસલ રાજ્યધાની લોદ્રવપુરમા રહેતા૧૭ થેરૂ ભણશાલીએ જેસલમેરથી શત્રુંજય પર જવાનો સંઘ કાઢ્યો

૧૬* જિનરાજસૂરિ-(બીજા) પિતા શા ધર્મસી, માતા ધારલદે, ગોત્ર બોહિત્થરા જન્મ સ૦ ૧૬૪૭ વૈ શુદ ૭, દીક્ષા બીકાનેરમા સ૦ ૧૬૫૬ ના માર્ગશીર્ષ શુદિ ૩, દીક્ષાનામ રાજસમુદ્ર, વાચક (ઉપાધ્યાય) પદ સ૦ ૧૬૬૮, અને સૂરિપદ મેડતામા સ૦ ૧૬૭૪ ના ફાગણ શુદ ૭ ને દિને થયુ તે મહોત્સવ ત્યાના ચોપડા ગોત્રિયસાહ આસકરણે કર્યો તેમણે ઘણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરી-દાખલા તરીકે સ૦ ૧૬૭૫ ના વૈશાખ શુદિ ૧૩ શુક્રે શત્રુંજય ઉપર અષ્ટમ ઉદ્ધારકારક અમદાવાદના સંઘવી સોમજી શિવજીએ ઋષભ અને બીજા જિનોની ૫૦૧ મૂર્તિઓ બનાવરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. ભાણવડમા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી હતી. સ૦ ૧૬૭૭ જેઠ વદિ ૫ ગુરુવારે જહાગીરના રાજ્યમા અને શાહજાદા શાહજહાના સમયમા ઉક્ત આસકરણે બનાવેલા મમ્માણી (સંગેમર્મર) ના પથ્થરના સુંદર વિહાર (મંદિર) મા મેડતામા શાંતિનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી એવુ કહેવાય છે કે તેમને અંબિકા દેવીએ વર આપ્યો હતો તેઓ પાટણમા સ૦ ૧૬૯૯ ના આષાઢ શુદિ ૯ ને દિને સ્વર્ગસ્થ થયા તેમણે નૈષધીય કાવ્યપર જૈનરાજી નામની વૃત્તિ રચી છે અને બીજા ગ્રંથો રચ્યા છે તેમના કહેવાથી મતિસારે ધન્ય શાલિભદ્રનો રાસ સ૦ ૧૬૭૮ આસો વદિ ૬ ને દિને ખંભાતમા રચ્યો છે

૧૭ થેરૂ ભણશાલી સબંધી એવુ કહેવાય છે કે તે લોદ્રવપુર (હાલનું લોધરા) મા ઘીનો વેપાર કરતો હતો એક ઘીનું પાત્ર લઇ ભરવારણ વેચવા આવી, તેની નીચે હરીવેલ હતી આથી તે પાત્ર નીચેની ઇંઢોણી સાથે હતી, તે ઇંઢોણી લઇને થેરૂશાહે ફેંકી દીધી, પછી તેમાથી તે વેલ લઇ તેના પ્રતાપે અખૂટ ઘીથી અગણિત સંપત્તિ તેણે પ્રાપ્ત કરી આ વાત તેણે *જિનસિંહસૂરિને કહી ગુરુએ સુકૃતાર્થ કરવા કહ્યુ ત્યારે થેરૂએ ત્યા થઇ ગયેલા* ધીરરાજ (ધીરજી ભાટી) એ સ૦ ૧૧૯૬ પછી બંધાવેલા લોધરામાના સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, તેમા વિશાલપ્રતિમા સ્થાપન કરી અને પોતાની બે પત્ની તથા બે પુત્રના કલ્યાણાર્થે ચાર બાજુએ ચાર દેવકુલિકાઓ બંધાવી આની પ્રતિષ્ઠા નૈષધકાવ્ય ઉપર જૈનરાજી નામની ટીકાના કર્તા મહા વિદ્વાન્ આચાર્ય જિનરાજસૂરિએ સ૦ ૧૬૭૫ મા કરેલી છે વિશેષમા થેરૂશાહે જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા અને નવ રત્નોના જિનબિંબ કરાવ્યા ક્રોડો રૂપીઆ ખર્ચ્યા ત્યાર પછી શત્રુંજયનો સંઘ સ૦ ૧૬૮૨ મા કાઢ્યો આની પહેલા બાદશાહ અકબરે થેરૂશાહને દિલ્હી બોલાવી ઘણું માન આપ્યુ થેરૂશાહે નવ હાથી પાચસેં ઘોડા નજર કર્યા ત્યારે બાદશાહે 'રાયજાદા' નો ખિતાબ બક્ષ્યો આથી આની ઓલાદ 'રાયભણશાલી' કહેવાય છે આગ્રામા મોટુ જિનમંદિર કરાવ્યુ કે

આમાં શ્રી જિનરાજસૂરિપ્રમુખ અનેક આચાર્ય સાથે હતા અને સમયસુંદર ઉપાધ્યાય પણ આ સંઘમા ગયા હતા. આ સંઘ શત્રુંજયની યાત્રા કરી આવ્યો-સં૦ ૧૬૮૨. પછી સમયસુંદર ૧૬૮૨ મા નાગોર આવ્યા, કે જ્યા શત્રુંજય રાસ રચ્યો. ત્યાથી સં૦ ૧૬૮૩ મેડતામા, સં૦ ૧૬૮૫ લૂણકર્ણસર, સં૦ ૧૬૮૭ પાટણ. આ વર્ષમા ભારે દુકાળ પડયો હતો કે જેનું વર્ણન તેમણે ચંપક ચોપઇમા કર્યું છે. સં. ૧૬૯૧ ખંભાત, સ૦ ૧૬૯૪ અને ૧૬૯૫ જાલોર, સં૦ ૧૬૯૬ અમદાવાદ, સં૦ ૧૬૯૮ અહમદપુર (અમદાવાદ); એ રીતે એ સ્થલોએ આપણા કવિએ અચૂક નિવાસ કર્યો હતો.

આ ઉપરાત સમેતશિખર (જેને હાલ કેટલાક પાર્શ્વનાથહિલ કહે છે), ચંપા, પાવાપુરી, ફલોધી (મારવાડ), નાદોલ, વીકાનેર, આબુ, શખેશ્વર, જીરાવલા, ગોડી, વરકાણા, અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ, તેમ જ ગિરનાર વગેરે અનેક જૈન તીર્થોની જાત્રા કરી હતી. [૧૭*] જેસલમેરમા પોતે ઘણા વર્ષો ગાળ્યા લાગે છે.

જે હાલ મોજૂદ છે. ભણશાલી એ મૂળ નામ એ રીતે પડયું કે લોદ્રપુરના યદુવંશી ધીરાજી ભાટી રાજાના પુત્ર સગરની માતાને બ્રહ્મરાક્ષસ લાગ્યો હતો તેને સં૦ ૧૧૯૬ માં ખરતર ગચ્છના ચમત્કારી આચાર્ય જિનદત્તસૂરીએ કાઢયો તેથી રાજા કુટુંબ સહિત જૈન થયો અને તેના પર આચાર્યે જૈનત્વની ક્રિયારૂપે ભંડશાલમાં વાસક્ષેપ કર્યો તેથી તેનું ગોત્ર ભંડશાલી (ભણશાલી) સ્થાપિત થયું, અને તેના આ વંશજ થેરૂશાહ થયા. આ રીતે મૂલ ભણશાલી જૈન હતા. જુઓ મહાજન વંશ મુક્તાવલિ ૨૯-૩૦.

૧૭. જેસલમેર-આનો કિલ્લો રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. યદુવંશી ભટ્ટી મહારાઉલોએ લોદ્રપુરથી આવી સં૦ ૧૨૧૨ મા બાંધ્યો. ખરતર ગચ્છના શ્વેતામ્બરી સાધુઓનો આ પ્રબલ નિવાસરૂપ હતો. જિનરાજ, જિનવર્ધન, જિનભદ્ર આદિ સૂરિયોએ અનેક જૈન દેવાલયોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. કિલ્લા પર આઠ જૈન મંદિર છે; તે પૈકી મુખ્ય ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનું છે-સં૦ ૧૪૫૮ મા જિનરાજસૂરિના આદેશથી તેનાં ગર્ભગૃહમા સાગરચંદ્રસૂરીએ પ્રતિમા સ્થાપિત કરી, અને સં૦ ૧૪૭૩ માં રાઉલ લક્ષ્મણસિંહના સમયે સંપૂર્ણ થયું. તે રાજાના નામપરથી તેનું નામ લક્ષ્મણવિહાર રાખ્યું ને તેમા જિનવર્ધનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાની ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ભટ્ટીઓની પ્રાચીન રાજધાની લોદ્રપુરથી આણેલી વેલુની હોઇ પ્રાચીન છે. બીજું મંદિર સંભવનાથનું સં૦ ૧૪૯૪ મા જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી આરંભાયેલું તે ૧૪૯૭ મા પૂરૂં થયું ને તેમાં સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. તે વખતે ૩૦૦ મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ઠા થઇ. આ મંદિરની નીચે જ્ઞાનભંડાર વાસ્તે ભોયરૂં બંધાવ્યું. તેમા ભંડાર રાખ્યો, જે હજુ વિદ્યમાન છે. તેમા ૧૦ મીથી ૧૫ વિક્રમ સદીના લખાએલા તાડપત્રના પ્રાચીન દુર્લભ પુસ્તકો મોજુદ છે. બીજા મંદિરો-આદીશ્વર, શાતિ, ચંદ્રપ્રભ, મહાવીર વગેરેના વિક્રમના સોળમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમાં નજીક નજીક ત્યા બંધાવેલાં છે. આ તથા સર્વ બીજાં મંદિરોમાં કુલ મળી આશરે ૭૦૦૦ જિનબિંબો છે. વળી બધાં મળી ૬ જ્ઞાનભંડારો છે. ત્યાના ભંડારોની પુસ્તકસૂચિ સદ્‌ગત સાક્ષર ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલે મહા શ્રમ લઇ કરેલી તે ગાયકવાડ સરકારે હમણાં બહાર પાડી છે. જોધપુર બિકાનેર રેલ્વેમા બાડમેર સ્ટેશનથી જેસલમેર ૯૨ માઇલ છે. તપાગચ્છે ૧૯ મી સદીમા પ્રવેશ કર્યો ને

જૈનોના ભારતવર્ષમા તેમના તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ, દીક્ષાભૂમિ, કેવલજ્ઞાનભૂમિ, નિર્વાણભૂમિ તરીકેના તીર્થો અનેક છે તેમા મુખ્ય શત્રુંજય, ગિરનાર, સમ્મેત-શિખરાદિ છે તે સર્વની યાત્રા દરેક ચુસ્ત જૈનને માટે આવશ્યક ગણાય આ કવિએ ચેલ 'તીર્થમાલા સ્તવન' પરથી જણાય છે કે તેમા લખેલ અષ્ટાપદ અને નદીશ્વર એ શાસ્ત્રોક્ત તીર્થ સિવાય બધાય તીર્થની યાત્રા તેમણે કરી હતી. તે સ્તવન નીચે પ્રમાણે છે–

૧૮ શત્રુંજે ઋષભ સમોસર્યા ભલા ગુણ ભર્યારે, સિદ્ધા સાધુ અનંત, તીરથ તે નમુરે,
તીન કલ્યાણક તિહા થયા, મુગતે ગયારે, નેમિશ્વર ગિરનાર, તીરથ તે નમુરે ૧

અષ્ટાપદ એક દેહરો, ગિરિસેહરોરે, ભરતે ભરાવ્યા બિંબ-તી૦
આબુ ચૌમુખ અતિ ભલો, ત્રિભુવનતિલોરે, વિમલ વસઇ વસ્તુપાલ ૨

સમેતશિખર સોહામણો, રલિયામણોરે, સિદ્ધા તીર્થંકર વીશ,
નયરી ચંપા નિરખીયે, હૈયે હરખીયેરે, સિદ્ધા શ્રી વાસુપૂજ્ય ૩

પૂર્વ દિશે પાવાપુરી, ઋદ્ધિ ભરીરે, મુક્તિ ગયા મહાવીર
જેસલમેર જુહારીયે, દુખ વારીયેરે, અરિહંત બિંબ અનેક ૪

વિકાનેર જ વંદીયે, ચિર નંદીયેરે, અરિહંત દેહરા આઠ
સેરિસરો સંખેશ્વરો, પંચાસરોરે, ફલોધી થંભણ પાસ ૫

અંતરિક અંજાવરો, અમીઝરોરે, જીરાવલો એ જગનાથ
'ત્રૈલોક્ય દીપક' દેહરો, જાત્રા કરોરે, રાણપુરે રિસહેસ. ૬

શ્રી નાડુલાઇ જાદવો, ગોડી સ્તવોરે, શ્રી વરકાણો પાસ,
નંદીશ્વ ના દેહરા, બાવન ભલારે, રૂચકકુંડલે ચાર ચાર ૭

શાશ્વતી અશાશ્વતી, પ્રતિમા છતીરે, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ,
તીરથ યાત્રા ફલ તિહા, હોજો મુઝ ઇહારે, સમયસુંદર કહે એમ ૮

મહાકષ્ટે ૧૮૬૯ મા કોટની નીચે તેમના તરફથી શિખબંધ દહેરૂં બંધાયું દહેરા સબંધી વિગત જિનસુખસૂરિએ જેસલમેર ચૈત્ય પરિપાટી બનાવેલ છે તેમા મળે છે (જુઓ પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ પૃ૦ ૧૪૬)

૧૮ શત્રુંજય-પાલીતાણા કાઠીઆવાડમા-આવેલો પવિત્ર ગિરિ ગિરનાર-જુનાગઢમા આબુ કે જ્યા વિમલ મંત્રીએ અને વસ્તુપાલ મંત્રીએ મહાન્ કારીગરીના અદ્‌ભુત જૈન દેવાલયો બંધાવેલા છે સમેતશિખર કે જ્યા ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી ૨૦ મુક્તિ પામ્યા છે-કલકત્તાથી જવાય છે

ચંપા એ વાસુપૂજ્યની નિર્વાણભૂમિ 'પાવાપુરી-મહાવીરની નિર્વાણભૂમિ. જેસલમેર-વીકાનેર પ્રસિદ્ધ છે

સેરીસરો, સેરિસા-કલોલ પાસે આ તીર્થનો હમણાજ ઉદ્ધાર કરવામા આવ્યો છે

સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ-પાટણથી ૨૦ ગાઉ દૂર પંચાસરો પાર્શ્વનાથ પાટણમા વનરાજ ચાવડાએ સ્થાપેલ

ફલોધી-મેડતારોડ સ્ટેશનથી ૫ા ગાઉ. સં ૧૧૮૧ મા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થપાએલી છે.

શિષ્યપરંપરા.

હર્ષનંદન નામના એક વિદ્વાન્ શિષ્ય તેમને હતા. તે શિષ્યે સં૦ ૧૬૭૩ માં 'મધ્યાહ્ન વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ' તથા બીજો ગ્રંથ નામે 'ઋષિમંડલ સ્તવ' (મહર્ષિ સ્તવ) ગાથા ૨૭૧ નું,-તેના પર ૪૨૦૦ શ્લોકની ટીકા રચેલ હતી. ખરતર ગચ્છમા લધ્વાચાર્યીય નામનો આઠમો ગચ્છભેદ ખ૦ જિનસાગરસૂરિએ સં૦ ૧૬૮૬ માં કર્યો હતો તે ગચ્છને હર્ષનંદને ઘણો વધાર્યો. વિશેષમા હર્ષનંદને, તથા ખ૦ સુમતિકલ્લોલ એ બંનેએ મળીને તૃતીય જૈન આગમ નામે સ્થાનાગ પરની વૃત્તિમાંની ગાથાઓપર શ્લોક ૧૩૬૦૪ ની વૃત્તિ રચી હતી.

સમયસુંદરના શિષ્યના શિષ્ય નામે હર્ષકુશલ ગણિ (ઉપાધ્યાય) હતા કે જેણે સમયસુંદરની ભાષાકૃતિ નામે ધનદત્તની ચોપઇ પોતે સંશોધિત કરી હતી.

સમયસુંદરની શિષ્યપરપરા અખંડપણે સં૦ ૧૮૨૨ સુધી તો ચાલી આવેલી હતી એ વાત સિદ્ધ છે. સં૦ ૧૮૨૨ ના માગશર શુદિ ૪ ના દિવસે તેમની શિષ્યપરંપરામાંના આલમચંદે 'સમ્યક્ત્વ કૌમુદી ચતુઃપદી' એ નામની પદ્યકૃતિ મક્ષુદાબાદમાં બનાવેલ છે તેમાં પોતાની પ્રશસ્તિ આપતાં જણાવે છે કેઃ—

યુગવર શ્રી જિનચંદ સૂરીંદા, ખરતર ગચ્છ દિણંદાજી.
રીહડ ગોત્ર પ્રસિદ્ધ કહંદા સદ્‌ગુરુ સુજસ લહંદાજી.
પ્રથમ શિષ્ય તસુ મહા વૈરાગી જિણુ મમતા સહુ ત્યાગીજી.
સકલચંદજી સકલ સોભાગી સમતા ચિત્તસું જાગીજી.
તાસુ સીસ પરગટ જગમાહી સહૂ કોઇ ચિત્ત ચાહેજી.
પાઠક પદવીધર ઉચ્છાહે સમયસુંદરજી કહાહેજી.
તાસુ પરંપરમે સુવિચારી ભયે વાચક પદ ધારીજી.
કુશલચંદજી બહૂ હિતકારી તાસુ શિષ્ય સુખકારી જી.
સદ્‌ગુરુ આસકરજી સુહાયા જગમે સુજસ ઉપાયાજી.
તાસુ શિષ્ય આલમચંદ કહાયા એ અધિકાર બણાયાજી.

આ રીતે સમયસુંદરની શિષ્યપરંપરામાં કુશલચંદ ઉપાધ્યાય થયા, તેના શિષ્ય આસકરણજી અને તેના શિષ્ય આલમચંદ.

થંભણ—સ્થંભનક પાર્શ્વનાથ. હાલ ખંભાતમા. તેની પ્રતિમા અભયદેવસૂરિના સમયમાં પ્રકટેલી.

અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ—આકોલાથી લગભગ ૨૦ ગાઉ દૂર.

અજાવરો (અજાહરો) પાર્શ્વનાથ-કાઠિયાવાડના ઉના ગામ પાસે.

અમીઝરો પાર્શ્વનાથ—ડુઆમા (પાલણપુર તાલુકો.)

જીરાવલા પાર્શ્વનાથ (મારવાડ). નાડુલાઇ—મારવાડમાં. ગોડી પાર્શ્વનાથ-પારકરમાં. વરકાણા પાર્શ્વનાથ-મારવાડમા.

સંસ્કૃત ભાષાના કૃતિઓ

કવિ એક સમર્થ વિદ્વાન્, ટીકાકાર, સંગ્રહકાર, ધર્મવાસ્ત્રી, છંદશાસ્ત્રી અને અનેક ગ્રંથોના અવલોકનકાર અને અવગાહનાર હતા એ તેમના નીચેના ગ્રંથોપરથી જણાઇ આવે છે આ ગ્રંથો ગૂર્જર ભાષા સિવાયના છે–

ભાવશતક–શ્લોક ૧૦૧ સં ૦ ૧૬૪૧

રૂપકમાલા પર વૃત્તિ–શ્લો૦ ૪૦૦, સં૦ ૧૬૬૩ આ વૃત્તિ કવિના પ્રગુરુ ઉક્ત જિન ચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય રત્નનિધાન ગણીએ શોધી હતી.

કાલિકાચાર્ય કથા (સંસ્કૃત) સં૦ ૧૬૬૬

સામાચારી શતક સં૦ ૧૬૭૨ મેડતામા

વિશેષ શતક (પત્ર ૬૭) સં૦ ૧૬૭૨ મેડતામા, આનો ઉલ્લેખ કર્તાએ પોતાની ગાથાસહસ્રીમા કર્યો છે ત્સ્યા નિ પાર્શ્વજન્મ દિને

વિચાર શતક (પત્ર ૪૫) સં૦ ૧૬૭૪.

[19]અષ્ટલક્ષી સં૦ ૧૬૪૬ (રસ જલધિરાગ ગોસમેતે) લાહોર આ **राजानो ददते सौख्यम्**–એ રીતના વાક્યના આઠ લાખ અર્થોવાળો ગ્રંથ છે આનું બીજુ નામ અર્થરત્નાવલિ છે તે લાભપુર (લાહોર) મા પૂર્ણ કર્યો. (પી રી. ૪ પે. પૃ ૬૮–૭૩)

આ અષ્ટલક્ષી ગ્રંથ કવિએ સં૦ ૧૬૪૯ પહેલા શરૂ કરી તે વર્ષમા એક પુસ્તકના પ્રમાણનો કરી નાખ્યો હોવો જોઇએ એમ જણાય છે એટલુ જ નહિ પણ તે વર્ષમા શ્રી અકબર બાદશાહે ખુદ રાજસભામા વાચી સાભળી આ પુસ્તક સ્વહસ્તે લઇ કવિના હાથમા આપી તે રીતે પ્રમાણ–ભૂત કર્યો એવુ પોતે આ ગ્રંથમા જ જણાવે છે —

सवति १६४९ प्रमिते श्रावण शुक्ल १३ दिने सन्ध्यायां कश्मीरदेश-विजयमुद्दिश्य श्री राजश्री रामदासवाटिकायां कृतप्रथमप्रयाणेन श्री अकब्बर पातशाहिना जलालदीनेन अतिजात साहिजाने श्री सिलेम सुरत्राण सामतम ण्डलिकराजराजिविराजितराजसभायां अनेकवैयाकरणतार्किकविद्वसमभट्टसमक्ष अस्मद् गुरुवरान् युगप्रधानखरतर–भट्टारकश्रीजिनचन्द्रसूरीश्वरान् आचार्य

[19] આમા પહેલા એક શ્લોકમા સૂર્યદેવની સ્તુતિ કરી છે. તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારપછી બીજા શ્લોકમા બ્રાહ્મી–સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી જણાવે છે કે 'રાજાનો દદતે સૌખ્યમ્' એ શ્લોકના એક પાદના મે નિજબુદ્ધિની વૃદ્ધિ નિમિત્તે અર્થો કર્યા છે તેમા તે પાદમાના 'રાજા' નો અર્થ સૂર્ય પણ થાય છે એમ જણાવી સૂર્યદેવના નામો આપે છે–

सावित्री सविता राजा विसृजो विघृणो विराट् ।
सप्तार्चि सप्ततुरग सप्तालोकनमस्कृत ॥

એમ સ્કન્દપુરાણમા શ્રી સૂર્યસહસ્ર નામમા જણાવ્યુ છે તેથી રાજા એટલે શ્રી સૂર્ય, ન એટલે અમને સૌખ્ય આપે છે

આમ જૂદા જૂદા અર્થો દરેક શબ્દોના મૂકી આખા વાક્યનો અર્થ કરી, સર્વ મળી આઠ લાખ અર્થ કર્યા છે તે જણાવી છેવટે પોતાની પ્રશસ્તિ આપે છે,

श्रीजिनसिंहसूरिप्रमुखकृतमुखसुमुखशिष्यव्रातपरिकरान् असमानसन्मानबहुदानपूर्वं समाहूयायमष्टलक्षार्थी ग्रन्थो मत्पार्श्वाद् वाचयांचक्रेऽवक्रेण चेतसा। ततस्तदर्थश्रवणसमुत्पन्नप्रभूतनूतनप्रमोदातिरेकेण संजातचित्तचमत्कारेण बहुप्रकारेण श्रीसाहिना बहुप्रशंसापूर्वं 'पठ्यतां सर्वत्र विस्तार्यतां सिद्धिरस्तु' इत्युक्त्वा च स्वहस्तेन गृहीत्वा एतत् पुस्तकं मम हस्ते दत्वा प्रमाणीकृतोऽयं ग्रन्थः। अतः सोपयोगित्वात् श्रीसाहिनापि समुद्दिश्यार्थमाह-राजा श्री अकब्बरः नोऽस्मभ्य सौख्यं सुखं ददते प्रजानामिति।

એટલે—સંવત્ ૧૬૬૩ ના શ્રાવણ સુદ ૧૩ દિને સાંજે કાશ્મિર દેશપર વિજય કર્યો તે નિમિત્તે શ્રીરાજ શ્રી રામદાસ (આ રામદાસ તે જણાય છે કે જેણે સં૦ ૧૬૫૨ મા સેતુબંધ (રાવણવહો) ની ટીકા રચી છે અને જેને માટે પ્રાજ્યભટ્ટની (રાજતરંગિણીમા વિશેષ ઉલ્લેખ મળી આવે છે) વાડીમા શ્રી અકબર બાદશાહ-જલાલદીને પ્રથમ પ્રયાણ કરી અતિ ખાનદાન શાહજાદા શ્રી સલીમ (પાછળથી જહાંગીર બાદશાહ) સુલતાન સામંત મંડલિક રાજાઓથી વિરાજિત રાજસભામા અનેક વ્યાકરણીઓ તાર્કિક વિદ્વત્તમ ભટ્ટ-પંડિત સમક્ષ અમારા ગુરુવર યુગપ્રધાન ખરતર ભટ્ટારક શ્રી જિનચંદ્ર સૂરીશ્વરને આચાર્ય શ્રી જિનસિંહસૂરિ વગેરે આણેલા શિષ્યસમુદાય સહિતને અતિશય સન્માન આપીને બોલાવી આ અષ્ટલક્ષાર્થી ગ્રંથ મારી પાસે શુદ્ધ ચિત્તથી વંચાવ્યો, ત્યાર પછી તેના શ્રવણથી તેને અતિ નવીન પ્રમોદનો અતિરેક થતા ચિત્તમા ચમત્કૃતિ થતાં બહુ પ્રકારે શ્રી બાદશાહે બહુ પ્રશંસા કરી અને 'સર્વત્ર વાચી આનો વિસ્તાર કરો' એમ કહી સ્વહસ્તે તેને લઇને આ પુસ્તક મારા હાથમા આપી આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત કર્યો. પછી પોતે જેને અર્થ કરવા ચાહે છે તે પદ લઇ રાજા એટલે બાદશાહ અકબર તે નઃ એટલે આપણને પ્રજાને સૌખ્ય આપે છે. આ ગ્રન્થની અંતે કવિએ 'અકબર ગુણ વર્ણન અષ્ટક' મૂકેલ છે તે ખાસ અવગાહવા યોગ્ય છે.

વિસંવાદક શતક સં૦ ૧૬૮૫. આમા સૂત્રોઆદિમાં પરસ્પર જે વિરોધ ભાસે છે તે બતાવ્યો છે.

सूत्र प्रकरण टीका प्रबंध संबंध चारु चरितेषु।
ये केऽपि विसंवादा दृष्टा एकीकृता इह ते॥ પી. રી. ૩ પૃ. ૨૯૦.

વિશેષ સગ્રહ સં૦ ૧૬૮૫ લૂણકર્ણસરમા.

ગાથાસહસ્રો સં૦ ૧૬૮૬ (પી. રી. ૩ પૃ. ૨૮૮).

આમા જમાલિ આદિ નિન્હવોની આવશ્યક ચૂર્ણિમાંથી ૧૬ ગાથા ટાંકી કહેલ છે કે 'આની વ્યાખ્યા સંબધ સહિત મારા રચેલ વિશેષ સંગ્રહમાથી વિદિત થશે.' આમાની અનેક ગાથાઓ જૈન ઇતિહાસ અને સાહિત્ય માટે ઉપયોગી થાય તેવી છે.

गाथाः कियत्य. प्रकृताः कियत्यः श्लोकाश्च काव्यानि कियति संति।
नानाविध ग्रंथ विलोकन श्रमादेकीकृता अत्र मया प्रयत्नात्॥

જયતિહુયણ નામના સ્તોત્રપર વૃત્તિ સં૦ ૧૬૮૭ પાટણમા.

આ રચવામા શ્રી જિનસિંહ સૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સમયરાજ ગણિએ (મહવિધેક ગુરુ-કે જે મારા વિદ્યાગુરુનાજ શિષ્ય થાય) મારા પર અનુગ્રહ કરેલો છે એમ પોતે સ્વીકારે છે.

૨૦ દશવૈકાલિક સૂત્રપર શબ્દાર્થ વૃત્તિ ટીકા શ્લો. ૩૩૫૦ સં૦ ૧૬૯૧ ખભાતમા
દત્તરત્નાકર વૃત્તિ સં૦ ૧૬૯૪ જાલોરમા

૨૧ કલ્પસૂત્રપર કલ્પકલ્પલતા નામની વૃત્તિ શ્લો૦ ૭૭૦૦
નવતત્ત્વપર વૃત્તિ

વીર ચરિત્ર સ્તવ નામના જિનવલ્લભસૂરિ કૃત સ્તવન પર ૮૦૦ શ્લોકની ટીકા
વી ભાવ વૃત્તિ (દુરિયર સમીર વૃત્તિ)
સવાસ્સુટ ૩૩૩ શ્લો૦
ચાતુર્માસિક વ્યાખ્યાન.
રઘુવંશ વૃત્તિ (પત્ર ૧૪૧)

કવિ કાલિદાસકૃત રઘુવંશ નામનો ગ્રથ જૈનોમા સાહિત્ય અર્થે પઢાવવામા આવતો અને તેથી તેના પર વૃત્તિઓ પણ જૈન સાધુઓએ અનેક કરેલી જોવામા આવે છે

આ રીતે સસ્કૃત ભાષાના કૃતિઓ તેમણે કરી છે વૃત્તિ-ટીકા ઉપરાત અનેક ગ્રંથો સૂત્રો વાચી તે સર્વેનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમા રહેલા વિસવાદ શોધી પોતાનુ બહુશ્રુતપણું દાખવ્યુ છે

ગુર્જર ભાષાની પદ્યકૃતિઓ

૧ ચોવીશી (૨૪ તીર્થંકરના સ્તવનો) સં૦ ૧૬૫૮ વિજયાદશમી અમદાવાદમા. આને કવિએ ' ચતુર્વિંશતિ તીર્થંકરગીતાનિ 'એ નામ આપ્યુ છે આની શુદ્ધ પ્રત આશુદ્ધ કરેલા મુજી દલાકના પાલીતાણાના ભડારમા છે

૨ શાબપ્રદ્યુમ્ન પ્રબંધ રચ્યા-સં૦ ૧૬૫૯ વિજયાદશમી ખભાતમા સ્તભન પાર્શ્વનાથના પ્રભાવથી

ભાષામા મેરો ગ્રથ રચવાનો આ તેમનો પ્રયાસ છે એમ તે જણાવે છે

---

૨૦ દશવૈકાલિક—સૂત્ર એ પ્રાચીન સય્યભવ સૂરિકૃત જૈનાગમ છે તે પર પ્રસિદ્ધ હરિભદ્ર સૂરિએ ટીકા કરી છે કર્તા કહે છે તેથી શિષ્યોને અર્થે શીઘ્રબોધ થાય તે હેતુથી સુગમ કરી છે (મુદ્રિત સં૦ ૧૯૭૫)

૨૧ કલ્પસૂત્ર—એ પણ પ્રાચીન, ભદ્રબાહુકૃત જૈનાગમ છે આ પરની કર્તાની ટીકા ડૉ૦ જેકોબી (કે જેણે અગ્રેજીમા આ સૂત્રનો અનુવાદ કરેલો છે જુઓ સેક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઇસ્ટ) ના કહેવા પ્રમાણે જિનપ્રભમુનિએ કલ્પસૂત્ર પર રચેલી સંદેહવિષૌષધિ નામની ટીકાનો માત્ર સક્ષિપ્ત સાર-abstract-છે આ જિનરાજસૂરિ (કે જેનું સૂરિપદ સં૦ ૧૬૭૪થી મળ્યુ સં૦ ૧૬૮૬ સુધી) ના રાજ્યમા ને જિનસાગર સૂરિના યૌવરાજ્યમા લૂણકર્ણસર ગામમા આરભ કરીને તેજ વર્ષમા રિણીપુરમા પૂર્ણ કરેલ છે તેથી આ રચના સં૦ ૧૬૭૪ થી ૧૬૮૬ ની વચમા કરી છે ને તે સમયમા લૂણકર્ણસરમાજ સં ૧૬૮૫ મા પોતે હતા તે વિશેષ સમયના રત્નાકર અને રચના પરથી જણાય છે તેથી આ રચના સં૦ ૧૬૮૫ મા જ પૂર્ણ થયેલી છે

શક્તિ નહી મુઝ તેહવી બુદ્ધિ નહી સુપ્રકાશ
વચનવિલાસ નહી તિસ્યઉ એ પણિ પ્રથમ અભ્યાસ.

કૃષ્ણના કુંવર શાંબ અને પ્રદ્યુમ્ને આખરે નેમીશ્વર પાસે દીક્ષા લીધી અને વિમલગિરિ પર સંલેખના કરી મોક્ષે ગયા. આ બંનેનો અધિકાર આઠમા અંગમાંથી (અંતકૃત દશાંગ–અંતકૃત એટલે તદ્‌ભવ મુક્ત થનાર–ચરમભવી મહાત્માઓ સંબંધીનું સૂત્ર) લઇ આ પ્રબંધ બે ખંડમા રચ્યો છે. ગાથા ૫૩૫, ઢાલ ૨૧, શ્લોક ૮૦૦ છે અને તે જેસલમેરના વતની નાનાવિધશાસ્ત્ર વિચાર રસિક લોઢા સા૦ સિવરાજની અભ્યર્થનાથી રચેલો છે એવું એક જૂની પ્રતમા લખેલુ છે. સં૦ ૧૬૭૦ થી લખેલી સારી અને જુની પ્રત લીંબડીના ભંડારમા મોજુદ છે.

૩ દાન શીલ તપ ભાવના સંવાદ. P (અથવા સંવાદ શતક)[૨૨] સં૦ ૧૬૬૨ સાંગાનેરમા 'પદ્મપ્રભુ સુપસાઉલે'—

જૈનના ધર્મના ચાર પ્રકાર નામે દાન, શીલ, તપ અને ભાવના જણાવ્યા છે–તે દરેક પોતપોતાને વડો માને છે અને એ રીતે ચારે પોતપોતાના ગુણ ગાઇ પોતપોતાથી કેટલા સુખી અને સિદ્ધ થયા તે જણાવી તકરાર કરી આપવડાઇ, વીરની પરિષદ્‌માં, વીર પ્રભુ પાસે કહે છે ત્યારે છેવટે વીર સમાધાન કરી જણાવે છે કેઃ—

કો કેહની મ કરો તુમ્હે નિંદા ને અહંકાર
આ આપણે ઠામે રહો સહુકો ભલો સંસાર
તોપણ અધકો ભાવ છે, એકાકી સમરત્થ
દાન શીલ તપ ત્રિણે ભલા, પણ ભાવ વિના અકયત્થ.
અંજન આંખે આજતા, અધિકો આણી રેખ
રજમાહે તજ કાઢતાં, અધિકો ભાવ વિશેષ.

૪ ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધનો રાસ. P મારૂ સં૦ ૧૬૬૫ જેઠ શુ. ૧૫ આગ્રામાં.

પ્રત્યેક બુદ્ધ થઇ સિદ્ધ થયેલ જૈન કહેલા કરકંડુ, દુર્મુખ, નેમિરાજ અને નર્ગતિ (નિગ્ગઇ) એ ચાર સંબંધી ચાર ખંડમા આ રાસ વિભક્ત છે. પ્રત્યેક ખંડ સં૦ ૧૬૬૪ માં પૂર્ણ કર્યો છે પણ દરેકની તીથિ જુદી જુદી છે. ૧ કરકંડુ પરનો સં૦ ૧૬૬૪ ફાગણ સિદ્ધિયોગ બુધવારે. ઢાલ ૧૦, ગાથા ૧૮૭, શ્લોક ૨૫. ૨ દુમુહપર ચૈત્ર વદ ૧૩ શુક્ર. ઢાલ ૮. ૩ નેમિરાજ પર–તીથિ નથી જણાવી ઢાલ ૧૭. ૪ નિગ્ગઇ પરનો મારૂ સંવત ૧૬૬૫ જેઠ શુદ ૧૫ આગ્રામાં 'વિમલનાથ પસાઉલે' સાન્નિધ્ય 'કુશલસુરીંદ'; ઢાળ ૯. આ ચારે

આ P ચિન્હ મુદ્રિત થયેલ ગ્રંથ સૂચવે છે.

૨૨. કોઇક પ્રતમા પાઠાંતર બાસઠ ને બદલે છાસઠ છે. પણ ઘણી પ્રતોમાં બાસઠ છે તેથી તે જ પાઠ યોગ્ય લાગે છે. આ સંવાદને 'સંવાદશતક,' કર્ત્તાએ પોતે એક ઠેકાણે કહેલ છે. પોતાની સીતારામ ચોપાઇમાં એક ઢાલનો રાગ મૂકતાં જણાવ્યું છે કે "રાગ ધન્યાસિરી–સીલ કહે જગિ હું વડું, મુઝ વાત સુણો એક મીઠીરે (કે જે આ સંવાદમાં બીજી ઢાલમાં શીલ કહે છે) એ સંવાદ શતકની બીજી ઢાલ." કુલ ૫ ઢાલ છે અને ૫૦ કડી છે. આ સંવાદ સઝાયમાળા અને રત્નસમુચ્ચયમાં મુદ્રિત થયેલ છે.

ખડ નાગડ ગોત્રના સઘનાયક સુરદાદના આગ્રહથી રચ્યા છે આખો રાસ અતિ સુંદર અને રસમય છે મદનરેખા (મયણરેહા) સબધી આખ્યાન ત્રીજા ખડમા અન્તર્ગત થાય છે મુબઇના શ્રાવક ભીમસી માણેકે આ મુદ્રિત કરેલો છે ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધ પર તિલકાચાર્યકૃત ૨૬૫ પત્રમા, ૧૧૩૮ શ્લોકમા, ૬૦૦ શ્લોક અને ૭૫૦ શ્લોમા રચાયેલી એમ ચાર પુસ્તકરૂપે કથાઓ જૈન ગ્રથાવલીમા નોધાઈ છે

૫ પોષધવિધિ સ્તવન. (એક નાની કવિતા) સ૦ ૧૬૬૭ માગશર શુદ ૧૦ ગુરુ મરોટમા

૬ મૃગાવતી ચરિત્ર રાસ-ચોપઈ સ૦ ૧૬૬૮ મુલતાનમા

વત્સદેશની ગજધાની કૌશામ્બીના રાજા શતાનીકની રાણી અને ઉદાયનની માતા મૃગાવતી પતિ પોતાના પુત્રને સગીર મૂકી સ્વર્ગસ્થ થતા પોતે રાજ્ય ચલાવે છે તે વખતે તેના પર આસક્ત બની અવતીનો રાજા ચડપ્રદ્યોત આક્રમણ કરે છે, પણ તેને સમજાવી રાજ્યને દુર્ગઆદિથી પ્રબલ કરી આખરે મહાવીર ભગવાન્ પાસે પોતે દીક્ષા લે છે આ પ્રમાણે શીલ સાચવી પુત્રહિતાર્થે રાજ્યવ્યવહાર કરી ધર્મ વૈરાગ્ય પામી મુક્તિ મેળવે છે, તે જૈન સતી પર આ સુંદર આખ્યાન છે જુદી જુદી ગુજરાતી, મરૂધરની, સિંધી, પૂર્વની નવી નવી ઢાળોમા ત્રણ ખડોમા આ 'મોહનવેલી' ચોપઇ રચેલી છે પ્રથમ ખડમા ૧૩ ઢાળ, ગાથા ૨૬૬ અને બીજામા પણ ઢાળ ૧૩, ગાથા ૨૬૬, ત્રીજામા ઢાલ ૧૨, ગાથા ૨૧૧ છે મૂળ જેસલમેર નિવાસીને મુલતાનવસતા રીહડ ગોત્રના કરમચદ શ્રવક વગેરે માટે મુલતાનમા કે જ્યા 'સિંધુ શ્રાવક સદા સોભાગી ગુરુગચ્છ રંગ બહુરાગી' સિંધી શ્રાવકો વસતા હતા ત્યા રચેલ છે

આ રચનાની પહેલા પોતે સાબપ્રદ્યુમ્નની ચોપઇ રચી હતી એવુ આના મગલાચરણમા જ જણાવ્યુ છે

૭ કર્મ છત્રીશી-P સ૦ ૧૬૬૮ માહ શુદ ૬ મુલતાનમા ૩૬ કડીનુ કર્મવશ સર્વ જીવ છે એમ જણાવી તે માટેના દૃષ્ટાંત આપ્યા છે (પ્ર૦ ચૈત્યવદન સ્તુતિ સ્તવનાદિ સગ્રહ પુના.)

૮-૧૦ પુણ્ય છત્રીશી (સ૦ ૧૬૬૮ સિદ્ધપુર) શીલ છત્રીશી અને સતોષ છત્રીશી { સ૦ ૧૬૬૯ દરેકમા ૩૬ કડી

૧૧ ક્ષમા છત્રીશી P નાગોરમા

(આદરજીવ ક્ષમા ગુણ આદર એથી શરૂ થતુ ૩૬ કડીનુ પ્રસિદ્ધ કાવ્ય)

૧૨ સિંહલ સુત પ્રિયમેલક રાસ. [૨૩] સ૦ ૧૬૭૨ મેરતામા

---

૨૩ આમા પ્રાચીન સુભાષિત મૂકેલ છે કે—

પત-વગિ પીરો નઇ પારો જાય, ધરિ ઘીપુ ને લૂખઉ ખાય,
ધરિ પત્નહને ધરતી સુઇ, તિણુરી બાધરિ જીવતાને રુઇ

આની પ્રત મારી પાસે છે પત્ર ૧૧ પંક્તિ ૧૩ બીજી પ્રતો મોરાજીના સઘના મહાવીર ભડા૦, તેમજ ગાગીયાજીના, પાલણપુરના ભડારોમાં છે

દાન વિષય ઉપર આ આખ્યાન છે. સાધુને દાન દેવાથી સિંહલસુત સિંહલસિંહ કેવાં સુખ પામે છે તે અને તેમાં પ્રિયમેલક નામના તીર્થનું માહાત્મ્ય જણાવી તે ઉત્તમ શ્રાવક તરીકે ધર્મના રૂડાં કામ કરે છે અને સમાધી મૃત્યુ પામી સુરપદવી લહે છે એ બતાવ્યું છે. ઢાલ ૧૦ છે. આ પોતાની સ્વકલ્પિત કથા લાગે છે.

૧૩ નલદમયંતી રાસ. સં૦ ૧૬૭૩ વસંત માસમાં મેડતામાં.

કવિ પ્રેમાનંદે નલાખ્યાન રચ્યું છે, તેની પહેલાના સૈકામા કવિ સમયસુંદરે જૈન કથામાં નિરૂપેલું નલદમયંતી ચરિત્ર પરથી ભાષામાં આ રસમય રાસ રચ્યો છે. [24]તિલકાચાર્ય કૃત દશવૈકાલિક વૃત્તિ અને પાંડવ નેમિ ચરિતમાંથી અધિકાર ઉદ્ધરી 'કવિયણ કેરી દિદ્ધાં કબ્રિ ચાતુરી' કેળવી ૭ ખંડમા, સર્વ ગાથા ૯૧૩, શ્લોક સંખ્યા ૧૩૫૦, અને ઢાલ ૩૮ મા રચના કરી છે, આની પ્રત મુંબઇની મોહનલાલજી સેંટ્રલ લાયબ્રેરીમા; આણંદજી કલ્યાણજીના પાલીતાણાના ભંડારમાં, લીંબડીના ભંડાર વગેરે સ્થળે વિદ્યમાન છે.

૧૪. પુણ્યસાર ચરિત્ર. સં૦ ૧૬૭૩ આની પ્રત મને પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

૧૫. રાણકપુર સ્તવન સં૦ ૧૬૭૬ માગશર, રાણકપુરમાં.

મારવાડમાં સાદડી પાસે રાણકપુરમાં સોમસુંદરસૂરિથી પ્રતિષ્ઠત થયેલું ૯૯ લાખ ખર્ચી ધનાશા પોરવાડે સં૦ ૧૪૬૧ મા બંધાવેલું અતિ ઉત્તમ અને શિલ્પકારીગરીથી ભરપૂર અનેક સ્તંભોવાળું 'ત્રિભુવનદીપક' નામનું મંદિર વિરાજે છે. તેની કવિએ જાત્રા કરી તેના ટુંક વર્ણન રૂપે આ સ્તવન રચ્યું છે. ચારે દિશાના ૨૪ મંડપ, ચાર ચતુર્મુખ (ચોમુખ) પ્રતિમા, ૮૪ દેરી, ભોંયરાં. ત્યાં ખરતર વસતિ-દેહરૂં છે.

૧૬. વલ્કલચીરી રાસ. સં૦ ૧૬૮૧ જેસલમેરમાં.

ઉપરોક્ત જેસલમેરી કર્મચંદ મુલતાનમાં વસતો હતો તેના આગ્રહથી આ પણ રાસ રચ્યો છે. આની પ્રત પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીના વડોદરાના ભંડારમાં છે અને લીંબડીના ભંડારમાં છે.

૧૬અ. એકાદશી (મૌન એકાદશી) નું વૃદ્ધ (મોટું) સ્તવન.P સં૦ ૧૬૮૧ જેસલમેર પ્ર. રત્નસમુચ્ચય પૃ. ૧૭૨-૩.

૧૭. વસ્તુપાલ તેજપાલનો રાસ. સં૦ ૧૬૮૨ (પાઠાં ૧૬૮૬) તિયરી પુરમા.

આ એક બહુ ટૂંકી કૃતિ છે. આમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ જે ગૂર્જરરાજ વીરધવ-

---

૨૪. તિલકાચાર્ય-શ્રી ચંદ્રપ્રભ-ધર્મઘોષ-ચક્રેશ્વરસૂરિ-શિવપ્રભસૂરિ અને તેના શિષ્ય. તેમણે આવશ્યક સૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૧૦૬૫૦ શ્લોકમાં સં. ૧૨૯૬ માં, ચૈત્યવંદના વંદનક પ્રત્યાખ્યાનવૃત્તિ શ્લો. ૫૫૦, શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ શ્લો. ૨૦૦, સાધુપ્રતિક્રમણવૃત્તિ શ્લો. ૨૯૬, ઉક્ત દશ વૈકાલિક સૂત્રવૃત્તિ શ્લોક ૭૦૦૦, સં. ૧૩૪૬ માં જીતકલ્પવૃત્તિ શ્લો. ૧૭૦૦, સં. ૧૨૭૪ મા, શ્રાદ્ધજીતકલ્પ મૂળગાથા ૩૬ અને તેના પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ શ્લો. ૧૧૫, પૌર્ણિમિક સામાચારી શ્લો. ૨૫૦૦, નેમિનાથ ચરિત્ર શ્લો. ૩૫૦૦ અને પ્રત્યેક બુદ્ધ ચતુષ્ટય કથા રચેલ છે. આ પૈકી છેલ્લો ગ્રંથ પણ કવિએ ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધનો રાસ રચતાં કદાચ જોયો હોય.

લના પ્રખ્યાત વઝીર જૈન મંત્રીઓ થયા તેમણે જે દેવળ કર્યાં તેનો તથા બીજા ધર્મકાર્યો કર્યા તેનો ટુંક અહેવાલ છે આની પ્રત મેં લખી લીધેલી છે એક પ્રત ફાર્બસ સભા પાસે છે

૧૮ શત્રુંજય રાસ P સં૦ સં૦ ૧૬૮૨ (પાઠ ૧૬૮૬)[૨૫]નાગોરમાં શ્રાવણ વદમાં આ રાસ રચ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે સં૦ ૪૭૭ માં ધનેશ્વરસૂરિએ શત્રુંજયમાહાત્મ્ય નામનો ગ્રંથ શિલાદિત્ય પાસે રચ્યો (આ એક દંતકથા છે) તેનો કંઇક આધાર આમાં લીધો છે આમાં પહેલી ઢાલમાં શત્રુંજયના ૨૧ નામ, પછી તેનું પ્રમાણ, બીજી ઢાલમાં ત્યાં સિદ્ધ થયેલાના નામ, ત્રીજી તથા ચોથી ઢાલમાં ઉધ્ધાર વર્ણવેલા છે પછી માહાત્મ્ય બતાવી પાંચમી ઢાલમાં ત્યાં પાપનું આલોયણ (આલોચના) કરતાં છુટકો થાય છે એ બતાવી છઠી ઢાલમાં ત્યાંના દેવળોનું ટુંક વર્ણન કરી-ચૈત્ય પ્રવાડિ વર્ણવી જણાવે છે કે—

> ચૈત્ય પ્રવાડિ ઇણ પર કરીએ, સીધા વંછિત કામ.
> જાત્રા કરી સેત્રુંજ તણીએ, સફલ કિયો અવતાર
> કુશલ ક્ષેમશુ આવિયોએ, સંઘ સહૂ પરિવાર—

આ રીતે સંઘ સાથે પોતે જાત્રા કરી કુશલક્ષેમ આવ્યા ને ત્યાર પછી સં ૧૬૮૨ માં નાગોરમાં આ રાસની રચના કરી તો આ સંઘ કયો તે અંદર જણાવેલ સોમજીશાહ

> વંશ પોરવાડે પરગડો એ સોમજી સાહ મલ્હાર
> રૂપજી સંઘવી કરાવીઓ એ, ચૌમુખ મૂલ ઉદ્ધાર

નો સંઘ કદાચ હોય એવી કલ્પના થવા સંભવ છે કારણ કે તે અમદાવાદના શેઠ સોમજી સવાઇએ સં૦ ૧૬૭૫ માં આ ચૌમુખની ટોંક બંધાવી તેમાંના બહારના ભાગને ખરતર વસહિ અને અંદરના ભાગને ચૌમુખ-વસહિ કહે છે મીરાતે-અહમદી કહે છે કે આ મંદિર બંધાવવામાં ૫૮ લાખ રૂપીઆ લાગ્યા હતા

(રત્નસમુચ્ચયમાં પૃ ૨૭૦ થી ૨૮૦ ને પાને પ્રસિદ્ધ થયેલ છે છેલ્લી પ્રશસ્તિ આમાં છે તેથી વધારે ૧૫ મી કડી પછી ત્રણ કડી બીજી પ્રતમાં વિશેષ છે તેમાં જણાવેલ છે કે આ રાસ શત્રુંજય માહાત્મ્ય સાંભળી તે અનુસાર રચ્યો છે અને તે જેસલમેરથી ભણશાલી થિરે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો, તો આ થિરેનો સંઘજ ઉપર જણાવેલ કુશલક્ષેમથી આવેલ સંઘ હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે)

૧૯ સીતારામ પ્રબંધ ચોપઇ સં૦ ૧૬૮૩ મેડતામાં

આ રાસ ઘણો મોટો છે અને જૈન રામાયણ આખી તેમાં મૂકી છે આમાં પ્રથમ તો પોતે આની અગાઉ ચાર રાસ રચ્યા છે તેમાં 'હું સરસ્વતિ તે મદદ કરી હતી તેમ આમાં પણ મ૦ કરજે' એવું જણાવે છે —

> સમરૂં સરસતિ સામિણી, એક કરૂં અરદાસ
> માતા દે જે મુજ્જને કરૂં વચન વિલાસ,

---

૨૫ બાસી અને છાસી એમ તેમ બાસઠ અને છાસઠ એમ પાઠાંતર બા અને છા એકબીજાને બદલે લખાઇ જવાના હસ્તદોષથી નભવે છે આ બંને ગયો માટે જુઓ ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી પૃ ૪૭ અને પૃ ૬૭

સંબ પ્રજ્જૂન કથા સરસ (૧), પ્રત્યેક બુદ્ધ પ્રબંધ (૨)
નલ દવદંતી (૩) મૃગાવતી (૪), ચઉપઇ ચ્યાર સંબંધ.

આઇ તું આવી તિહા સમર્યાં દીધો સાદ,
સીતારામ સંબંધ પણિ સરસતિ કરે પ્રસાદ.

આ પદ્મ ચરિત્ર (પઉમ ચરિયમ્)–સીતાચરિતના આધારે રચેલ છે. હિન્દુ રામાયણમાથી અનેક આખ્યાનો જૂદા જૂદા હિન્દુ કવિએ લખેલાં છે. કવિ કહે છે કે—

જિનશાસન શિવશાસને સિતારામ ચરિત્ર સુણીજેરે
ભિન્નભિન્ન શાસન ભણી કો કો વાર્ત્તા ભિન્ન કહિજેરે.

આ નવ ખંડમા લગભગ ૩૭૦૦ ગાથાનો આ રાસ, ગોલછા ગોત્રીય પ્રસિદ્ધ રાયમલના પુત્રરત્ન અમીપાલ અને નેતસી, તથા ભત્રીજા રાજસીના આગ્રહે રચેલો છે. તેમાં કવિએ ગૂજરાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, ઢુંઢારી, દિલ્હી વગેરે અનેક સ્થળોમા ગીતો તથા દેશીઓ લઇ તેની લયમા પોતાની દેશીઓ બનાવી કાવ્યચાતુરી એવી કુશલતાથી રસને ખીલવી બતાવી છે કે ન પૂછો વાત. આ કૃતિ તો કવિની અદ્ભુત થઇ છે અને તે ગૂર્જર કવિ શિરોમણી પ્રેમાનંદથી અનેકધા ટક્કર મારી કેટલીક બાબતમાં ચડી જાય છે. કવિ પોતે આ કૃતિને માટે મગરૂર છે એમ તે છેલ્લે જે જણાવે છે તે પરથી સ્પષ્ટ થશે:—

સીતારામની ચોપાઇ જે હુઇ તે વાચો રે;
રાગ રતન જવહર તણો; કુણ ભેદ લહે નર કાચોરે
નવરસ પોષ્યા મેં ઇહા, તે સુઘડો સમજી લેજ્યો રે,
જે જે રસ પોષ્યા ઇહા, તે ઠામ દેખાડિ દેજ્યો રે–
કે કે ઢાલ વિષમ કહિ તે, દુષણ મત દ્યો કોઇ રે,
સ્વાદ સાબૂણી જે હુવે તે લિંગ હદે કદે ન હોઇ રે–
જે દરબારે ગયો હુસે ઢુંઢાડિ મેવાડિ ને ઢિલ્લી રે,
ગુજરાત મારૂઆડિમેં તે કહિસે ઢાલ એ ભલ્લી રે–
મત કહો મોટિ કાં જોડી, વાચતા સ્વાદ લહેસો રે,
નવનવા રસ નવનવી કથા, સાભલતા શાબાશ દેશો રે–

આ રસ ખાસ પ્રકટ કરવા યોગ્ય છે. દેવચંદ લાલભાઇ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડવાળા પાસેથી આની પ્રત મને જોવા મળી હતી. તેઓ પ્રકટ કરવા ઇચ્છતા હોય એમ જણાતું હતું, પણ આને ત્રણ ચાર વર્ષ થયા છતા કંઇપણ તે માટે પ્રયાસ થયો નથી જણાતો તે શોચનીય છે. આ રાસની કવિસ્વહસ્તલિખિત પ્રત આગ્રાભંડારમાં છે.

૨૦ બાવરવ્રતરાસ સં. ૧૬૮૫
૨૧ ગૌતમપૃચ્છા સં. ૧૬૮૬
૨૨ થાવચ્યા ચોપાઇ સં. ૧૬૯૧
[થાવચ્યા પુત્ર કથા શ્લોકબદ્ધ પત્ર ૧૧ ની જૈનગ્રંથાવલીમાં નોંધાયેલી છે.].
૨૩ ચંપક શ્રેષ્ઠીની ચોપાઇ સં. ૧૬૯૫ જાલોરમા.

આ અનુકમ્પાદાન ઉપર કથાનક છે પોતાના અધિક સ્નેહી શિષ્યના આગ્રહથી, બે ખડ, કુલ ગાથા ૫૦૬ ગ્રથાગ્રથ શ્લો. ૭૦૦ પ્રત આણદજી કલ્યાણજીના તથા ઘોઘાજીના ભડારમા છે.

આમા એ પણ બતાવ્યુ છે કે સરજત ઉપર આધાર રાખનાર હોય છે પણ ઉદ્યમ અને ભાવી બન્નેને ભાવી કરતા ઉદ્યમ અધિક છે

' સહુ કો લોક લહઇ છઇ સરજ્યુ, તે બોલ કેતા વાર્યુ,
ઉદ્યમ કઇ ધમ પણિ ભાવી અધિક, સમયસુન્દર કહઇ સાચુ

[ચપકશ્રેષ્ઠિ કથા એ નામથી (૧) ૩૫૫ શ્લોકમા, (૨) જયસોમ (કવિ સમયસુંદર સાથે જેણે ઉપાધ્યાય પદ લીધુ તે ગુણવિનયના ગુરુ) કૃત, (૩) વિમલગણિ કૃત, એમ ત્રણ જૈન ગ્રથાવલિમા નોધાએલ છે]

૨૪ ધનદત્ત ચોપાઇ સ૦ ૧૬૯૬ આસો માસ અમદાવાદમા

આ વ્યવહારશુદ્ધિ પર કથાનક છે શ્રાવકે વ્યવહારમા કેવી રીતે વર્ત્તવુ એ આનો ઉદ્દેશ છે શુદ્ધ વ્યવહાર–ચોખવટભર્યો વ્યવહાર કયો તે કવિ બતાવે છે શ્રાવકના ૨૧ ગુણ ગણાવે છે

વિણજ કરતઉ વાણીયઉ, સાહજી, ઓછુ નાપઇ ટાક,
અધિક પિણ તોલઇ નહી, સાહજી, મનમાહિ આણઇ લાક–
સુણજ્યો રે ભવિકજન, શ્રાવક ગુણ ઇકવીસ કહિણ પરઇ–
સખર વચન ન કહઇ નિખર, સા૦ નિખર સખર ન કહેઇ
જિણ વેલા દેવુ કહ્યુ, સા૦ તિણિ વેલા તે દેઇ–સુ૦
કુડુ કદિ બોલઇ નહિ, સા૦ સાચુ કહઇ નિતમેવ,
પહિલઉ વ્યવહાર શુદ્ધિ ગુણ, સા૦ ઇમ કહ્યુ અરિહતદેવ. સુ૦

લગભગ દોઢસો ટુકનો આ રાસ છે આની પ્રત અમદાવાદમા, ઘોરાજી અને પાટણના ભડારમા છે પાટણના હાલાભાઇના ભડારના ડાબડા ૮૨ મા પત્ર ૮ ની આ રાસની એક પ્રત છે તેની અતે લખ્યુ છે કે ' સર્વ ગાથા ૧૬૧ શ્રી સમયસુદર મહોપાધ્યાયાના પૌત્રેણ પ હર્ષકુશલ ગણિના સંશોધિતા સા. હરજી ધનજી સુશ્રાવિકાગ્રહેણ ' પત્ર ૯ આ પરથી જણાય છે કે કવિની શિષ્યપરપરા હતી અને તે પૈકી તેના શિષ્યના શિષ્યનુ નામ પડિત હર્ષકુશલ હતુ

[ધનદત્ત કથા (૧) શ્લોકબદ્ધ પત્ર ૨૪, (૨) ગદ્યમા પત્ર ૧૦, (૩) પત્ર ૧૭ માણિક્યસુદર કૃત, (૪) ૩૩૦ શ્લોકની, એમ ચાર અને તેથી પ્રાચીન તાડપત્રમા લખેલી અમરચદ્ર કૃત એમ પાચ જૈન ગ્રથાવલિમા નોધાયેલ છે]

૨૫ સાધુવદના સં૦ ૧૬૯૭ (લીં૦ ભડાર)

૨૬ પાપ છત્રીશી સ૦ ૧૬૯૮ અહિમદપુરમા (પૂરણચદજી નહાર પાસે પ્રત છે)

૨૭ નસદ રાસ–આ પ્રાપ્ત થયેલ નથી. [મૂળ આ કથા પ્રાકૃતમા દેવેદ્રસૂરિ કૃત ૫૩૭ ગાથામા અને બીજી પ્રાકૃતમા ૩૫૦ ગાથા, જૈન ગ્રથાવલિમા નોધાયેલ છે]

૨૮ પુણ્યાઢ્ય રાસ (ડહેલાનો ઉપાસરો તથા રત્નવિજયજીનો ભડાર, અમદાવાદ)

૨૯ પુંજા ઋષિનો રાસ.

નાગપુરીય તપાગચ્છની પટ્ટાવલિમા થએલા એક મુનિના તપનું વર્ણન કરવા સમયસુંદર ઉપાધ્યાયે આ રાસ કરેલો જણાવ્યો છે. પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ સંતાનીય વિમલચંદ્રસૂરિ થયા તેની પાસે પુજા મુનિએ રાજનગરમાં વિ. સં૦ ૧૬૭૦ મા અષાઢ શુદિ ૯ ને દિને દીક્ષા લીધી, અને ત્યાર પછી ઉગ્ર તપ ક્રિયા કરી ૧૨૩૨૨ (?) ઉપવાસ કર્યા અને બીજા અનેક તપ કર્યા. આ સર્વ તપની સંખ્યા વગેરે ઉક્ત રાસમાં આપી છે.

આ સિવાય કવિએ અનેક સ્વાધ્યાયો (સઝાયો), સ્તવનો, પદ વગેરે ટુંકી કવિતાઓ રચેલી છે:—

સઝાયો—મહાસતી યા મહાપુરુષો પર લખેલી, અને બીજી વૈરાગ્યોપદેશક સઝાયો એમ બે પ્રકારે છે.

(૧) રાજુલની સઝાય. (પ્રથમ ચરણ–રાજુલ ચાલી રંગશું રે)
ગજસુકુમાલ સ૦ (નયરી દ્વારામતિ જાણિયેજી)
અનાથી મુનિ સ૦ (શ્રેણિક રયવાડી ચડયો)
બાહુબલિ સ૦ (રાજતણા અતિ લોભિયા...વીરા મ્હારા ગજથકી ઉતરો)
ચેલણા સ૦ (વીર વાંદી વલતા થકાજી......વીરે વખાણી રાણી ચેલણાજી)
અરણક મુનિ સ૦–(અરણિક મુનિવર ચાલ્યો ગોચરી)
કરકંડુ સ૦–(ચંપા નગરી અતિ ભલી, હું વારી લાલ)
નમિરાજર્ષિ સ૦. પ્રસન્નચંદ રાજર્ષિ સ૦ સ્થૂલભદ્ર સ૦
મેઘરથ રાય સ૦–દશમે ભવે શ્રી શાંતિજી, મેઘરથ જીવડો રાંય–રૂડારાજા...ધન્ય ધન્ય મેઘરથ રાયજી, જીવદયા ગુણખાણ...)
શાલિભદ્ર સ૦ (પ્રથમ ગોવાળિયા તણે ભવેજી, દીધું મુનિવર દાન...)
ભૂદેવ–નાગિલાની સ૦ (અર્ધ મંડિત ગોરી નાગલા રે–આ દેશી વિનય વિજય અને યશોવિજય કૃત શ્રીપાળરાસમા લેવાઇ છે) અપ્રગટ.
ધનાની સઝાય–(જગિ જીવન વીરજી, કવણ તમારો શીષ)–અપ્રકટ.

(૨) નિંદા પર–(નિંદા મ કરજો કોઇની પારકી રે)
માયા પર–(માયા કારમીરે માયા મકરો ચતુર સુજાણ.)
દાનશીલ તપ ભાવ પર– (રે જીવ જિન ધર્મ કીજીએ.)
ધોબીડા પર–(ધોબીડા તું ધોજે મનનું ધોતીયું રે)
પંચમઆરાપર–

(શ્રાવકના) એકવીસ ગુણે સ૦ (પુરણચંદજી નહાર–કલકત્તા પાસે પ્રત છે)—આ કદાચ વ્યવહાર શુદ્ધિ રાસનો ભાગ હોય.

સ્તવનો

(૧) મુનિસુવ્રત સ્વામી સ્ત૦ (પખવાસાનું સ્ત૦)—૧૫ દિવસના ઉપવાસ કરવાના તપ ઉપર–(જંબૂદ્વીપ સોહામણો, દક્ષિણ ભરત ઉદાર.)

ઋષભદેવ સ્તવન

તીર્થમાલા સ્તવન (શત્રુંજયે ઋષભ સમોસર્યા)

રાણકપુર સ્ત૦ સં૦ ૧૬૭૬ (રાણકપુર રળિયામણું રે શ્રી આદીશ્વર દેવ મન મોહ્યું રે)
અષ્ટાપદ ગિરિ સ્ત૦ (મનડો અષ્ટાપદ મોહ્યો માહરોજી, નામ જપું નિશિદીસજી)
સીમંધર સ્ત૦ (ધન ધન ક્ષેત્ર મહાવિદેહજી)

શત્રુંજય મંડળ શ્રી આદિનાથ સ્તવન–સં૦ ૧૬૯૯ માં કવિના હાથનું લખાયેલું પંડિત લાલચંદ પાસે છે, "સંવત સોલ ૯૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૧૩ દિને લિખિત ।। સ્વયમેવ" એમ છેલ્લે ઉલ્લેખ છે તેમાંની ૨૨ મી કડી–

> ચંચલ જીવ રહે નહીંજી રાચઇ રમણી રૂપ,
> કામ વિટંબણ સી કહુંજી તું જાણઇ તે સરૂપ

તે જિનહર્ષે પોતાના 'આદિજિન વિનતિ' સ્તવનમાં થોડા ફેરફાર સાથે લીધી જણાય છે,

(૨) પંચમી તપ પર લઘુ સ્ત૦–(પંચમી તપ તમે કરો રે પ્રાણી)
પંચમી તપ પર વૃદ્ધ (મોટું) સ્ત૦–ઢાલ ૩ નું (પ્રણમી શ્રી ગુરુપાય, નિર્મલ જ્ઞાન ઉપાય) જ્ઞાન પંચમી એ જૈનોમાં જ્ઞાન વૃદ્ધિ અર્થે એક ધાર્મિક પર્વ છે આમાં જણાવ્યું છે કે—

> જ્ઞાન વડો સંસાર, જ્ઞાન મુગતિ દાતાર,
> જ્ઞાન દીવો કહ્યો એ, સાચો સદ્દહો એ.
> જ્ઞાન લોચન સુવિલાસ, લોકાલોક પ્રકાશ,
> જ્ઞાન વિના પશુ એ, નર જાણે કિસ્યું એ

એકાદશી વૃદ્ધ સ્ત૦ ૧૩ કડીનું (સમવસરણ બેઠા ભગવંત, ધરમ પ્રકાશે શ્રી અરિહંત)
મૌન એકાદશી નામના ધાર્મિક પર્વ પર જેસલમેરમાં સં૦ ૧૬૮૧
ઉપધાન તપ સ્ત૦–(શ્રી મહાવીર ધરમ પરગાસે, બેઠી પરષદ બારજી.)
પોષધવિધિ સ્ત૦—

(૩) વિનતિ એટલે સંબોધન રૂપે આપવીતિ– સ્વદોષ જણાવી પ્રભુની કરુણા અને દયા માગવા માટે જેમાં આર્જવ પૂર્વક વિનતિ કરવામાં આવી છે તેવા વિનતિ-સ્તવનો.

મહાવીર વિનતિ સ્ત૦ (વીર સુણો મોરી વિનતિ, કરજોડી હો કહું મનની વાત)

આ જેસલમેરમાં વાચનાચાર્ય પોતે હતાં ત્યારે બનાવ્યું છે

અમરસરપુર મંડન શીતલનાથ વિનતિ સ્ત૦

(મોરા સાહેબ હો, શ્રી શીતલનાથ કિ, વિનતિ સુણો એક મોરડી)

આલોયણ (આલોચના) રૂપે વિનતિ સ્ત૦

(૪) છંદ– પાર્શ્વનાથ છંદ (આપણ ઘર બેઠાં લીલ કરો)

(૫) દાદાજી સ્ત૦ (ખરતર ગચ્છમાં પોતાની ગુરુપરંપરામાં થયેલ જિન કુશલ સૂરિજી 'દાદાજી' તરીકે ઓળખાય છે ઘણા ચમત્કારી હોઇ તેમણે સમરતા

ઘણાને પરચા આપ્યા છે એમ મનાય છે. એવો પરચો કવિને મળ્યો હતો તેવું આ સ્તવનમા જણાવેલ છે, તેમજ પોતાની કૃતિમાં પણ સ્તુતિ રૂપે તેમનું સાન્નિધ્ય લઇને અવ્હાહન કરેલું છે. (આદિ ચરણ-આયો આયોજી સમરંતા દાદોજી આયો.)

સ્તુતિઓ, પ્રભુ સ્તુતિ.

વિમલાચલ ઋષભ સ્તુતિ.

[26] **કેટલાંક પદો.** વૈરાગ્ય-ઉપદેશ બોધક ટુંકા કાવ્યોને 'પદ' એ નામ અપાય છે. જે મળેલાં તે આ નિબંધમાં ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આ બધા હિન્દી ભાષામાં છે.

અન્ય કૃતિઓ—ઉપરોક્ત સિવાય કવિની અન્ય કૃતિઓ હોવાનો સંભવ છે. એ પૈકી ઋષિમંડળ પર પોતાની ટીકા કે સ્તવન-છંદ પણ હોવું જોઇએ.[27]

---

૨૬ ઉપર સઝાયો, સ્તવનો, પદ વગેરે સર્વ મુદ્રિત થયાં છે. જુઓ જૈનપ્રબોધ સઝાયમાળા, રત્નસાગર, રત્નસમુચ્ચય, જૈનકાવ્યસંગ્રહ ચૈત્યવંદનસ્તુતિસ્તવનાદિ સંગ્રહ.

૨૭ કારણ કે ખ૦ શિવચંદ પાઠકે ૨૪ જિન પૂજા સં. ૧૮૭૯ (નંદ મુનિ નાગધરણી) વર્ષમાં આશો શુદ ૨ તે શનિને દિને જયપુરમા રચેલ છે તેમાં સમયસુંદરની આ કૃતિનો પોતે આધાર લીધેલો જણાવ્યો છે:—

> સમયસુંદર અનુગ્રહી ઋષિમંડલ, જિનકી શોભ સવાયા,
> પૂજા રચી પાઠક શિવચંદે આનંદ સંઘ વધાયા—
>
> રત્નસાગર ભાગ ૧ લો પૃ. ૨૮૮.

વિભાગ—૭ મો

સાહિત્યવિભાગ.

પૂરવણી.

૨૩. સરસ્વતીચન્દ્ર.

ત્હેની સમાલોચનામાં એક પ્રકરણ

(લેખક રા. રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી)

ગોવર્ધનરામસ્મરણસ્તૂપ અવિચ્છિન્ન જ્વલત જ્યોતિ જેવો આત્મા 'સરસ્વતીચન્દ્ર' છે તો પથ્થરના સ્મરણ સ્તૂપો શું સ્મરણ રાખશે ?

સમુદ્રવા પડેલા 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને, ત્હેને છતાં ગોવર્ધનરામને નહિ વિલોકાય તો યે "ફરી ફરી ખખડાવ્યું તું, કો એ કરી ઉઘડે નહિ" એ ન્યાયે સરસ્વતીચન્દ્રનું દ્વારજ ખખડાવશે તો યે કયાં ?

'સરસ્વતીચન્દ્ર' અને 'કુસુમમાળાથી' ગુજરાતી સાહિત્યના નવયુગની વસન્ત બેઠી દલપતરામ અને નર્મદાશંકર હવે ગયા યુગના થયા. ત્હેમની અને નવીન સાહિત્યની વચલી કડીઓ વિવેચક નવલરામ, 'પૃથુરાજરાસા'ના કર્તા ભીમરાવ, 'કુસુમાવલિ'ના લખનાર દોલતરામ પંડ્યા, 'રાણકદેવી' કાવ્ય લખનાર બાપાલાલ બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ, અને હરિલાલ હર્ષદરાય. એ વચલી કડીઓ પછી, એક મતે, 'નવીન યુગની વધારે સમીપ'જ ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ. તે મત પ્રમાણે શુદ્ધ નવીન યુગને આણનાર 'કુસુમમાળા' આ મતને જરાક ફેરવવો પડશે. એક તો બેની વચ્ચે સમયનો બહુ ફેર નથી. 'કુસુમમાળા' અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની વ્યાપક અસર સરખાવિયે તો 'સરસ્વતીચન્દ્ર' સરોવરના અમૃત પી અમર થવા જનારની સખ્યા વધી વધી જશે ગુજરાતી સાહિત્ય આલમનું વિશિષ્ટ લક્ષણ થઇ પડેલી સ્નેહલગ્નની ભાવના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની છે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો અભ્યાસ વધ્યો જાય છે, પણ ત્હેના પ્રેરણા બીજ ખૂટ્યા નથી. આ બધું જોતા સાહિત્યમાં 'વસન્ત' પોકારનાર કોયલનું કામ 'કુસુમમાળા' નહિ પણ કુમુદ અને 'કુસુમ.' 'સરસ્વતીચન્દ્ર'જ નવીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ* આણનાર છે

પાના ને પાના અને પ્રકરણના પ્રકરણ રાજ્ય, સમાજ, ધર્મ કે તત્ત્વના ચિન્તનથી ભરેલા છે તેમજ મુખ્ય કથા અને આડ કથાઓનો, અગર નામ બદલી 'પંચ ભૂત જરા કલાપ'નો આડંબર ઘણો છે, એટલે યુરોપી આધુનિક નવલકથા કે અત્યારની ગુજરાતી નવલકથા જેવી આ નવલકથા નથી લાગતી એ દેખીતું છે તેથી એ નવલકથા જ નથી એમ કોઇ કહે, તેથી એ નિષ્ફળ નવલકથા છે એમ પણ કોઇ કહે આમ કહેવામાં જે તથ્ય છે ત્હેના ભાનથી 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને 'સરસ્વતીચન્દ્ર પુરાણ' નામ રા આનન્દશંકરે આપ્યું

પણ કથા અને આડકથાઓનો આડંબર શી રીતે વધ્યો એ જરા જોવા જેવું છે સરસ્વતીચન્દ્રને લીધે લક્ષ્મીનન્દનની વાત હોયજ, અને ત્હેને લીધે ચન્દ્રકાન્તના ઘરની બે પાંચ કાગળમાં વર્ણવેલી સ્ત્રીઓને ગમે તેવી વાત આવે છે સાધુ સરસ્વતીચન્દ્રને લીધે સાધુ-

---

* કવિ ન્હાનાલાલે કેકારવની પુરવણીની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીકારેલી યુગ આંકવાની પદ્ધતિ, અને ગુજરાત સાહિત્ય સંસદે—અર્વાચીન સાહિત્ય પુરતી તો બેશક—સ્વીકારેલી યુગ આંકવાની પદ્ધતિ—એ બન્ને પદ્ધતિ ભૂલભરેલી અને અવાસ્તવિક છે ?

ઓના સામાન્ય જીવનની કથા હોય એમાં નવાઇ નહિં, પણ તે સાથે અમુક વ્યક્તિઓની જીવનકથા પણ આવે છે. "વસિષ્ઠ જેવા વિહાર પુરીજીનાં અરુન્ધતી જેવા ચન્દ્રાવલી" ની રસિક કથાઓ ન્હાની મ્હોટી છે. કુમુદની માતા ગુણસુંદરીના ગૃહજીવનની અને ત્હેના પિતા વિદ્યાચતુરના રાજ્યજીવનની કથા સ્વાભાવિક રીત્યે હોય. ગુણસુંદરી અને વિદ્યાચતુરની પાછળ તો જાણે અસંખ્ય મનુષ્યોના ઘરના પરોણા થઇ આવિયે છિયે. માનચતુર ને ગાનચતુરની જીવનકથા, દુઃખઝા વિગેરેની જીવનકથા; વળી વિદ્યાચતુરની આગળ પાછળ મલ્લરાજ ને મણિરાજ ને ખાચરરાજનુ ટાળું ઉભેલું જ હોય કુમુદના પ્રથમ વિવાહે કથામાં સરસ્વતીચન્દ્રનું ઘર સંકળાયુ; બીજા વિવાહથી બુદ્ધિધનનું ઘર સંકળાયું. બુદ્ધિધનની કથામાં ત્હેની માતા અને વડીલોનું જીવન, શઠરાયનું જીવન, ભૂપસિંહનું જીવતર અને નરભેરામ જેવા ઊભેલા તે જુદા. કુસુમના જીવનને આધારે બીજાં મનુષ્યોના જીવન લટકેલાં છે; પણ ત્હેના જીવનવર્ણનને આધારે બીજાં જીવનવર્ણનો લટકેલા નથી. કુસુમસુંદરી આખી કથાની સાક્ષી છે. આમ એક કથામા અનેક કથાઓ કેટલીક કુદરતી રીત્યે, કેટલીક શ્રમથી અને કેટલીક કૃત્રિમતાથી સંડોવાઇ છે.

આમ વાત પાછળ વાત અને ત્હેની પાછળ વાત એમ દૂર સુદૂર તણાયા જઇયે છિયે, એટલે કોઇ વખત રસક્ષતિ લાગે—રસનું કેન્દ્ર સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદ અને કુસુમ માનિયે તો. પરંતુ તે રસક્ષતિ ન લાગે હેવું પાત્રાલેખન અને પાત્રવૈવિધ્ય નજરે પડે છે, તેથી આડકથાઓ દોષરૂપ ન બનતા આનંદને ગંભીર બનાવે છે. અનંત આકાશના અનંત રંગો ચિતરવા ચિત્રકારને જુદા જુદા ચિત્રો ભલે ચિતરવા પડે; પરન્તુ, અનંત જીવનના અનંત દશ્યો એકજ નવલકથામા આલેખવામા આવ્યાં હોય તો તે ઉચ્ચતમ પ્રતિભાની જ પ્રસાદી હોય. ચિત્રકાર લીટી મારે ને 'ડીઝાઇન' પણ કાઢે. કલાકાર મૂર્તિ ઘડે કે મહેલ બાંધે. ગોવર્ધનરામે લીટી દોરી નથી, 'ડીઝાઇન' કાઢ્યું છે, ત્હેણે પૂતળું ઘડયું નથી; પણ મહાન મંદિર બાંધ્યું છે. ઉંચા પહોળા પગથિયા, આરસનું જડામણ, બાજુએ ત્રણ દરવાજા અને તત્ત્વચિન્તનના ઘટાટોપ નીચે વિલસતી મૂર્તિ, કુસુમની આરતી, કુમુદની ભક્તિ, વીણાસંગીત—"સરસ્વતીચન્દ્ર"—એક મહાન્ મંદિર નહિં તો બીજું શું?

દરેક વાર્તા એટલે કાંઇ જીવન આલેખન હોતું નથી. ગમે તેમ કાર્યકારણનો સંબંધ બાંધી 'સીનેમા' ના પ્રસંગો પેઠે પ્રસંગોનું ભડોળ કરી રેખા દોરતા હોઇયે એમ વાર્તા લખવી એ એક વસ્તુ છે, અને કુદરતી રીત્યે જાણે કાર્યકારણનો સંબંધ આવ્યો હોય અને પાત્રો ખરાં મનુષ્ય—પછી તે પ્રાકૃત જન હો કે આદર્શ પુરુષ હો—લાગે, જીવન એ રેખા નહિં પણ કોઇ ઘન વસ્તુ લાગે, અને હેવા ઉદ્દેશથી વાર્તા લખાય એ જુદી વસ્તુ છે. સામાન્ય વાર્તાનો નાયક અકસ્માત આવી પડતા કે કૃત્રિમ રીત્યે ઉપજાવેલા પરિણામ માટે નિર્મિત હોય એમ પહેલેથી લાગે છે. કારણ કે, હેનું આખું જીવન એ પરિણામને ઉદ્દેશી જ આલેખવામા—લખવામા—આવે છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવી નવલકથાનો નાયક કુટુમ્બ વ્યક્તિ, સમાજ વ્યક્તિ, અને રાજ્ય વ્યક્તિ હોઇ શકે છે, અને એક વિશ્વ વ્યક્તિ હોઇ જીવનદસુમા આતેન તત્ત્વની છાબડી શોધનાર પંખી બને છે. શુદ્ધ કલાકાર માગે હેવી ઘટના "સરસ્વતીચન્દ્ર" મા નથી. આખી જીવનમાં કયા કેન્દ્રિત ઘટના હોય છે? નવલકથા

એટલે જીવનનું સકારણ અને સબર્વું આલેખન, હેતુ કેન્દ્ર ન્હોટે ભાગે એક બે વ્યક્તિઓ, અને વાચકને ચૂંટ ગ્રહણ, કુદરતી ગતિએ, દ્વિત થતું સિક પરિણામ એ હેનો નિરંતર જગ-વાનો ઉદ્દેશ. આ બધુ ઘણે ભાગે "સરસ્વતીચન્દ્ર" મા છે, છતાં જો દૂર તળેટી પરથી "સરસ્વતીચન્દ્ર" પર્વત ૫ નો રસ્તો અહીં તહીં તૂટેલો લાગે, ઝાડ કે ક્વચિત્ ઝાખરાથી ભરાઇ ગયેલો લાગે, તો બ્રાઉનીંગ જેડે કહીશુ કે માનવીની આખ્યને-હૃદયને-કેળવવાને જ એ રસ્તો અહીં તહીં તૂટેલો કેમ ન હોય?

કેદિત ઘટનાનું તો જાણે સ્હમજ્યા. પણ ચિન્તન ભર્યા પ્રકરણોનું શું? ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામા લેખક કહે છે "This narrative still continues to be a mosaic or even blending of the actual and ideal aspects of our life in these days but the latter, henceforth begin to acquire a distinct predominance over the former" જીવન પાછળ જીવનતત્ત્વ બતાવવાની ગાઢ અભિલાષા એ ચિન્તનપ્રધાન પ્રકરણોનું ખાસ કારણ છે ત્રીજા અને ચોથા ભાગમા જ્યહારે જ્યહારે ભાવનાસત્ય અને વાસ્તવિકતાનું અંતર વધી જાય છે, કવિતાનું તેજ આખ્યને આનંદ આપવુ છોડી હેને આજી દેવા માડે છે, જ્યહારે વર્ડ્ઝવર્થનું ચડાણ શેલીનું ચડાણ થવા જાય છે, જ્યહારે "નવલના ભૂલોકમાથી" કર્તા "પુરાણના ભુવર્લોક" તરફ વધારે ને વધારે તણાય છે, ત્હારે ગોવર્ધનરામની નવલકથા મટી નિબંધમાળા થઇ જાય છે, હેમના લખાણમા પ્લેટોના સવાદો, કે ફિલસૂફ, રાજ્યપુરુષ, પક્ષવાદી નિબંધ લેખક કે પત્રકારના વ્યાખ્યાનો જેવા ભાગ વધતા જાય છે, એ સત્ય દીવા જેવુ છે. અહીં તહીં દેખા દેતું ચિન્તન કોઇ નવલકથામા અસ્થાને નથી. વળી આ નવલકથાનો નાયક તત્ત્વચિન્તક કલ્પાયલો છે, એટલે કથાનું અંગ તત્ત્વચિન્તન ન થઇ પડે હેવો સભવ નથી

આમ છતા, ત્રીજા ચોથા ભાગના કેટલાક પ્રકરણોનો નવલકથાની દૃષ્ટિથી બચાવ થઇ શકે એમ જ નથી. હેવો ચિન્તનપ્રધાન પ્રકરણોનો બચાવ ન હોય, પણ હાવા પુસ્તકમા તે બધા કેમ આવ્યા તે સ્હમજી શકાય હેવુ છે* એક કારણ તો, આગળ કહ્યું તેમ, જીવન તત્ત્વ બતાવવાની ગોવર્ધનરામની અભિલાષા, બીજુ ભાવનાસત્ય તરફ લઇ જવાની ગોવર્ધનરામની અનિવાર્ય ચિત્ત વૃત્તિ અને પ્રતિભા શક્તિ. ત્રીજુ અગત્યનું કારણ ગોવર્ધનરામની હાસ્ય રસિકતાની ખોટ. હાલી નવલકથાનો ચિન્તનપ્રધાન અશ તે સમયનું સ્વાભાવિક ફળ હતું જે સમયમા આપણી નૂતી દૃઢ ભાવનાઓ તરફ આપણે શકાથી જોવા લાગ્યા, અને પ્રાશ્ચાત્ય પવનના ઝપાટા જોસભેર વાવા લાગ્યા, તે વખતે દરેક વિચારકને જુદા જુદા ગભીર, ધર્મ વિષયક, અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર વિચારો અનિવાર્ય થઇ પડે જ જો કે કથામા બતાવેલા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોથી ગોવર્ધનરામના પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા જણાતા નથી. નવલકથામા વિચારપ્રવર્તન ઓછું કરી આચારનું આલેખન જો વધારે કર્યું હોત, ને સમાજનીતિ, રાજનીતિ, અને ધર્મ સબધી જુદાજ પુસ્તક લખ્યા હોત તો આ નવલ

* આ સબધમા સ્વ. કુસુમલાલનુ લુહા બચાવ રૂપે સ્મરણ નાખવા જેવુ એક વાક્ય તે એ કે "કવિદાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીએ નૉવેલ લખવાનુ શરૂ કર્યું આખરે તે નૉવેલમા કવિદાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અશો વધી ગયા છે"

કથાનું સ્વરૂપ હાલની નવલકથા જેવું થાત અને જનસમાજને જો કે વધારે લાભ થાત, તો પણ નવલના પાત્રમાં પડેલા એ વિચાર સમુદ્રની કીંમત ગુજરાત શી ન આપે? વળી, મુબાઇનું બહુ વખોડાયલું ધાધલ છોડી નિવૃત્તિનો જે સ્વીકાર ગોવર્ધનરામે કર્યો તે આ સોના જેવા ભારને કેટલો જવાબદાર છે તે કોણ કહેશે?

એક જ રંગે રંગાયેલાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મહત્તાવાળા, અગર સંજોગોની સરખી ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહેલા પણ જુદા જુદા ઉચ્ચ ગ્રાહવાળાં કે ઉચ્ચ ગ્રાહશૂન્ય, એકદમ એક જ કોટિ ઉપર આવે હેવાં અને સંજોગો પણ સરખા પણ ભાગ્યદોરીથી જુદી જુદી દિશામાં તણાતાં હેવાં ઘણા પાત્રો 'સરસ્વતીચન્દ્ર' મા છે. એક પાત્રની છાયામા બીજું પાત્ર કેવું લાગે છે, બન્ને પાત્રના સંબંધમાં આવેલુ ત્રીજુ પાત્ર કેવું દીપે છે, વગેરે, લાંબી સમાલોચના માટે બહુ રસિક થઇ પડે હેવું છે. ગુણસુંદરી અને સૌભાગ્યદેવી, બુદ્ધિધન અને વિદ્યાચતુર, ઉચ્ચ ગ્રાહવાળા મલ્લરાજ અને મણિરાજ સાથે ઉચ્ચ ગ્રાહ વિનાનો કેવળ પરિસ્થિતિમા તણાતો ભૂપસિંહ, સૌભાગ્યદેવી અને ગુણસુંદરી અને પોતપોતાના બાળકો માટે હેમની જવાબદારી, એક બાજુ ચન્દ્રકાન્ત અને બીજી બાજુ તરંગોથી ભરેલું 'સરસ્વતી ચન્દ્રનું મિત્રમંડળ; બિન્દુમતિ અને કુસુમ, કુસુમ અને કુમુદ; અલક અને પ્રમાદધન; સરસ્વતીચન્દ્ર અને ચન્દ્રકાન્ત; સરસ્વતીચન્દ્ર અને વિષ્ણુદાસ બાવા; વગેરે પાત્રો; હેમની પાછળ કાં તો મુંબાઇની ધાધલભૂમિ, કે મણિરાજનું મલ્લ મહાભવન, ભૂપસિંહનો દરબાર કે કલ્યાણગ્રામ, કે સમુદ્ર, નદી અને તાડનાં વન વગેરે જોતાં અને નિરખતાં આપણી આખ્ય થાકી જાય એમ છે. કલાની દૃષ્ટિએ આમ તેજછાયાના સંમિશ્રણથી, કે પ્રમાણસર ઘટનાથી આખુંય ચિત્રમંદિર જોઇ શકાય; પરંતુ સૌન્દર્યની ખાતર સૌન્દર્ય, કે ઘટનાની ખાતર ઘટના 'સરસ્વતીચન્દ્ર' મા મ્હોટે ભાગે નથી. "આપણા સંસારમા આધેડ ગૃહિણીની જરૂરીઆત અને કિંમતી સહાયનું વ્યતિરેક દૃષ્ટાંત" શઠરાયનું કુટુંબ પૂરૂં પાડે છે. બુદ્ધિધનનું કુટુંબ નાયિકાની વધારે નજીક એટલે હેની કથા પણ વિસ્તારવાળી છે. 'જૂનાં જમાનાના આર્ય સંસારના આ દમ્પતિએ માલ્થસની દલીલોને નિરપેક્ષ કરી હતી. પ્રમાદધન અને અલકનુ જીવન સમૃદ્ધિમાં આટાળતાં માબાપોનું ધ્યાન ખેચે છે અને ખેંચશે. બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધનમા કંઇ ભણતરમા ફેર નહતો. પણ બુદ્ધિધન ગરીબાઇમા ઉછર્યો અને બહાદુર માતાના સંસ્કાર હેના ઉપર પડયા અને પેઢીઓથી ઉતરી આવેલું કુટુંબભાન હેનામાં જાગ્યું અને વિકસ્યું. બુદ્ધિધનના ચારિત્ર્યનું મહત્ત્વ જરાતરા પહેલેથી જણાય છે, પણ રાજકીય ગડમથલમા એ બરોબર ખીલવા પામતું નથી. પરંતુ સૌભાગ્યદેવીના મૃત્યુ પછી તે ચારિત્ર્ય પૂર્ણાંશે ખીલી નીકળે છે. હેવા પિતાનો પુત્ર પ્રમાદધન થયો, ધર્માંધ માતા તે પ્રમાદને અટકાવી ન શકી, જે સ્ત્રીહૃદયની રહી ગયેલી કોમળતા અલકકિશોરીમાં હતી તે પ્રમાદના પુરુષત્વમા ન આવી, તેથી કુમુદ અલકને સુધારી શકી પણ પ્રમાદધન ઉપર વિજય મેળવી શકી નહિં. વળી બીજાં કારણથી પણ અલક પ્રમાદધન કરતા ઉંચી કોટિની છે. દુર્ગંધભર્યા દુર્ગુણોથી મોહ પામનાર પ્રમાદધન હતો. ગુણની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ, પરીક્ષા કરી તેને વખાણવાની વૃત્તિ, અગર પરીક્ષા કર્યા વગર લાગણી માત્રથી જ ગુણ ઓળખી, હેને વખાણી પોતાનામાં ઉતારવાની શક્તિ અને વૃત્તિ પ્રમાદધનમા ઘણાં કમી હતા. અલક સરસ્વતીચન્દ્ર જેવાના ગુણથીજ અંજાઇ ગઇ જેમ સેકસપીઅરના

'Measure for Measure' મા એ જેનો આપસામેવાના ગુણથીજ અજાય જાય છે તેમ.

ગુણસુંદરીની કુટુબજાળમા હિંદુ સસારનુ એકદરે અચ્છુ ચિત્ર આલેખાયુ છે, છતા અહીં તહીં રંગો વધી પડ્યા છે "સુશિક્ષિત સ્રીસ્વભાવનો ઉત્કર્ષ" આપણું ધ્યાન ખેચે છે અને રોકી રાખે છે "ગૃહપતિ કરતા ગૃહિણી ઉપર સસારજીવનની ખુબીઓ અને ખામીઓનો આધાર છે" એ અહીં સ્પષ્ટ બને છે ગુણસુંદરી જેવી ગૃહિણી અવિભક્ત ગૃહજીવનની હોડી બરાબર ચલાવી શકે એ જેટલુ ચોક્ખુ દેખાય છે તેટલુજ સ્પષ્ટ આપણને જણાય છે કે સ્વાર્થ ત્યાગ, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, ઉદ્યોગ અને સહનશીલતા એ ગુણો જે ગૃહિણીમા હોય તે જ ખરેખરુ ગૃહિણી અવિભક્ત હિન્દુ ગૃહમા પોતાનુ કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શકે છે વળી અવિભક્ત કુટુબને જાળવવા ગુણસુંદરીને ઓછો ભોગ આપવો પડતો નથી પહેલુ બાળક કુસુમ જેવુ ન બનતા કુસુમ જેવુ બને છે એ અવિભકત કુટુબજાળની સુંદર ટીકા છે

સીમન્ત પછી ગુણસુદરી પિયેર કેમ ન ગઇ ત્હેનો ઉલ્લેખ નથી, તેથી સીમન્ત પછીનો પ્રસગ અસ્વાભાવિક લાગે છે અસ્વાભાવિક પ્રસગનુ આલેખન અતિશયોક્તિવાળુ છે વિદ્યાચતુર જેવાના કુટુબમા નણંદ સાસુ આ કોમળ પ્રસગે એટલા બધા નિષ્ઠુર હોય એમ ચિતરવામા આખી સ્રી-સમાજ ઉપર આક્ષેપ થયો છે ગુણસુદરીને આદર્શ સ્રી આલેખવામા બીચારી ધનલક્ષ્મીને પણ ક્રુર અને બેદરકાર ચિતરવામા આવી છે ગુણસુદરીનો ઉત્કર્ષ અને ત્હેનુ દુખ બતાવવામા વિદ્યાચતુરની પણ ઉપેક્ષા ચિતરાઇ છે આમ આ ચિત્રમા વિષમતા, ઘટનાદોષ, અતિશયોક્તિ અને અનૌચિત્ય છે* છતા ત્હેમા એક વસ્તુ સુન્દર ભાન થાય છે

"સ્થૂલ સબંધથી શરૂ થતો પતિ પત્નીનો પ્રેમ ધીમે ધીમે વિશુદ્ધ થતા સસાર ક્રમમા મનોમય એકતા કરવામા સમર્થ થાય છે" ઉમ્મર વધતા અને દુખની બીજી ઝડી આવતા ગુણસુદરીનુ કાળજુ અને ચાતુર્ય પોચુ પડી જાય છે બાળકોના દુખ દેખતો વિદ્યાચતુર ચારિત્ર્યબળ વધારે વધારે બતાવતો જાય છે "ભાન કરતા બુદ્ધિના વિશેષ વૈભવવાળા વિદ્યાચતુરનુ હૃદય જરા તો કઠણ છે" પણ તેજ 'કરુણાઇ' બળને પોષવામા કામ આવે છે જે કરુણાથી, ભણતર ગણતર અને દુનીઆદારીના ડહાપણથી વિદ્યાચતુર પ્રમાધનને ઉંચુ મોપે છે-આપે છે, તેજ કરુણાથી વિદ્યાચતુર કુમુદ અને કુસુમના કુમ્ચ ચાલ પોષવા પોતાનુ બધુ હોમી દેવા તયાર થાય છે જુવાનીમા જે બળ ગુણસુદરી

* "કમાનાર ભાર વહેનાર દમ્પતિ વિદ્યાચતુર અને ગુણસુન્દરી અને વડીલ માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મી આમ બે જુદા હોવાથી હિંદુ અવિભક્ત કુટુબની કેટલીક વિલક્ષણ મુશ્કેલીઓ ગોવર્ધનરામના ચિત્રમા સ્થાન પામી જ નથી" "વળી ગુણસુંદરીની કુટુબજાળમા સયુક્ત કુટુબના મ્હોટા ભાગે સવાસના દુખો છે" "સાસારિક પ્રશ્નોમા સ્થિતિરક્ષકનય જ રાખીને આપણી રૂઢિઓના શુદ્ધ રૂપનો બનતો પક્ષવાદ કરવો એ જ પોતાનો પોતાના જમાનામા મુખ્ય ધર્મ છે એવી દૃઢ પ્રતીતિવાળા કર્તાએ પણ આ ભાગમા સયુક્ત હિંદુ કુટુબ સસ્થામા દોષસ્થાનો ચિતરવામા મણા રાખી નથી એ એમના કલ્પનાના વાસ્તવિકતાના ગુણનો મહિમા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવો પડે છે"

બતાવે છે ને કુમુદ અને કુસુમના ભવિષ્ય જોવામા, વિચારવામાં અને સાધવામાં કામ આવતું નથી. ગુણસુંદરી કથાના છેવટે સામાન્ય સ્ત્રી બની જાય છે, દુનીઆનું જ ડહાપણ સત્ય માને છે, કુસુમના ઉચ્ચ ગ્રાહ વિરુદ્ધ બદ્ધપરિકર થાય છે. ઘડીભર વિધુર બનેલા બુદ્ધિધન સાથે પરણાવવા અગર ચન્દ્રકાન્તને એક ઉપર બીજી આપવા હા ભણે છે. જગત્ કુમુદને કેમ જોશે એ વિચારી કુમુદ-પોતાના પ્રિય અને દુઃખી બાળક-તરફ ગુણસુંદરી, મીઠી નજર તો રહી, પણ તિરસ્કારની નજરે જૂએ છે, અરે તિરસ્કારથી તેને જોતી જ નથી. અને જે શુદ્ધ પ્રીતિ, વર્ડ્ઝવર્થના માઇકલ જેવો માનચતુર બતાવી શકે છે, હેવી પ્રીતિજન્ય હિંમત કે હિંમતવાળી પ્રીતિ ગુણસુંદરી બતાવી શકતી નથી એ જ ગુણસુંદરીની નિર્બળતા. ચોથા ભાગની ગુણસુંદરી જોઇ બીજા ભાગની ગુણિયલનો ઉત્કર્ષ અતિશયોક્તિવાળો વધારે ને વધારે લાગે છે. ગુણસુંદરી પાત્રના નિરૂપણમાં વિષમતા તો છે જ. ચરિત્રવિકાસ માગી લે હેવી વિષમતા દરેક પાત્રમાં હોય અને અહીં પણ વિષમતાનું કારણ સુખદુઃખના પ્રસગો હશે. પણ તે કારણો એટલાં તો સબળ નથી જ કે "અહીં તહીં રંગો વધી પડયા છે," હેવા આપણા મતને બાધ આવે.

લક્ષ્મીનંદન જેવાના ઘરની સ્થિતિ બહુ પરિચિત છે તેથી મણિરાજ, મલ્લરાજ અને ભૂપસિંહના ગૃહજીવન સામાન્ય હિંદુને બહુ અપરિચિત છે તેથી, અને ઉન્નત સુન્દરગિરિના વસનારાંની જીવનવ્યવસ્થા સાંકેતિક વ્યવસ્થા કે ધર્મવ્યવસ્થા જેવી-એટલે આખાં કુટુંબો અને કુટુંબો હવે આપણે જોવાનાં નથી. બુદ્ધિધન અને વિદ્યાચતુરનાં કુટુંબો ઉપર આછા આછા તેજઉજળા ધુમસ જેવો પડદો પડેલો બતાવી, ગોવર્ધનરામ રાજદ્વારી પુરુષોની કરુણ કથા આપણને પૂરી પાડે છે. સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે કુસુમના લગ્નથી વિદ્યાચતુરને આશ્વાસનનું અમૃત મળ્યું-પણ કપાળે લખેલુ કુમુદનું ભાગ્ય એ જ રાજપુરુષ વિદ્યાચતુરની કરુણ કથા-પથ્થરો ભર્યા પર્વતોમાથી માર્ગ કાઢતો ઠેઠ સુધી વિદ્યાચતુર જણાય છે. એ જ હેની કરણ કથા-જે કુમુદના ભાગ્યે વિદ્યાચતુરની કથા કરુણ બનાવી તે જ કુમુદના સરસ્વતીચન્દ્રને ન પરણવાના નિશ્ચયે બુદ્ધિધનને આશ્વાસનનું અમૃત પાયું. જ્યહાં સુવર્ણપુરમાં લગભગ એકહથ્થુ રાજ્ય ભોગવવાનો અવસર આવ્યો ત્યહા પ્રમાદધને માની કુખ લજાવી હેવું કરુણ ભાન એ રાજદ્વારી પુરુષને થયું. કુમુદ નદીમાં પડી અને સૌભાગ્યદેવી મૃત્યુ પામી એ બુદ્ધિધનની કરુણ કથા. અપૂર્ણ રહેલા મનુષ્ય કર્તવ્યમા કે અસાધેલા ધ્યેયમાં જે પ્રકૃતિ સ્વભાવ અને કરુણ રસ સમાયો છે તે કરુણ રસમાં આંસુ નહિ સારતી પણ અનિમિષ રહેતી આંખ્યોથી આપણે ઝબકોળાઇએ છીયે.

એ રાજ્યદ્વારી પુરુષોની કથાથી આપણે સ્તબ્ધ માત્ર થઇયે છીયે; પણ જ્ઞાનની કરુણ કથા એટલે સરસ્વતીચન્દ્રની કથાથી આસુ સર્યે જાય અને શુદ્ધ પ્રેમ, સૌન્દર્ય, અને સાધુતાની કરુણ કથા એટલે કુમુદની જીવનકથાથી નિઃસીમ અરણ્યમા એકલા રખડનાર માનવીનો એકનો એક-આધાર-ચોમેર અંધારૂં ને એક જ ઝીણું તેજ-જેમ જતું રહે ને માનવીના છેલ્લા આશાતન્તુ તૂટી જાય તેમ કુમુદની જીવનકથાથી હૃદયમાંથી આર્ત ચીસ નીકળી પડે છે.

કોમળ, સ્વસ્થ અને સલક્ષણા મનવાળો પિતૃભક્ત મનસ્વી આપણો પ્રિય સરસ્વતીચન્દ્ર

આપણને જ પ્રિય છે એમ નથી નવલકથાના પ્રત્યેક સુજ્ઞ કે રસિક વ્યક્તિને તે પ્રિય થઇ પડ્યો છે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જીવન ઉપર દૃષ્ટિ કરનાર તરગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, ચન્દ્રકાન્ત, અને વિદ્યાચતુર, સ્ત્રી તરીકે જુદી જુદી કક્ષાવાળા સૌભાગ્યદેવી, અલકકિશોરી, ગંગાભાભી, ગુણસુન્દરી, કુમુદ, કુસુમ, ને ચન્દ્રાવલી—સર્વ ભિન્ન ભિન્ન મત તન્ત્રવાળા કે વિચિત્ર સ્વભાવવાળા સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર ઓછો વત્તો શુદ્ધ સ્નેહ દાખવે છે કાવ્યકલાના કે વ્યવહારમા ઝીણી નજર બાજુએ રાખીએ તો પણ કોઇ હેની વિદ્વત્તાથી, કોઇ સૌન્દર્યથી, કોઇ રસિકતાથી તો કોઇ હેના વૈરાગ્યથી મધમાખી માફક તેની પાછળ ભમ્યા કરે છે —આમ છતા આ વ્યક્તિઓમાની લગભગ દરેક નાયકના અનુભવની ન્યૂનતા તરફ આગળી કરે છે આ અનુભવન્યૂનતાની ફરીઆદ કરી કોઇ વિદ્વાને સરસ્વતીચન્દ્રને 'philosophical vagabond કહ્યો, સરસ્વતીચન્દ્રે આત્મ પરીક્ષક થઇ પોતાને જ dreamy vagabond કહ્યો. સરસ્વતીચન્દ્ર મૂર્ખ છે, હેને કાર્યમા ઝીણી નજર નથી, તે કાર્ય ક્ષમ નથી, હેના મનોરાજ્યમા વિલસતા જ્ઞાન અને પ્રીતિ સસારમા ધનાકારમા ઉતારવાની હેનામા જે વૃત્તિ છે તે શક્તિ અને ધૈર્ય નથી—હાના આક્ષેપો philosophical vagabond કહેવામા સમાયા છે અનુભવન્યૂનતા અને મૂર્ખતા પર્યાય નથી—તત્ત્વચિન્તક ઘણી વખત પ્રકૃતિથી જ લશ્કરી કપ્તાન થઇ શકતો નથી વ્યક્તિ માત્રને જીવનમા કપ્તાન થવાના ઘણા પ્રસંગો આવે છે સ્વર્ગ અને નરક વચ્ચે નીકાલ કરવાના યુધિષ્ઠિર પેઠે ઘણાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તેવે વખતે કલ્પનાશીલ વિચારક માથે હાથ મૂકી " To be or not to be " નો વિચાર કરવા બેસે તો પાલવે નહિ સારા નરસાનો વિચાર કરવામા થતા કાળક્ષેપથી જ હાવો વિચારક નરસું જ પ્રાપ્ત કરે ત્હા માનવીનો પુરુષાર્થ શુ કામ આવે ?

આવા જ કોઇ અલૌકિક કારણોથી સરસ્વતીચન્દ્રને " દીધુ વિધિએ તે પીવુ " કરવુ પડયુ ગૃહત્યાગ કર્યો એ અનુભવની ન્યૂનતા ખરી પણ મૂર્ખતા નહિ જ " જે મૂર્ખતાએ ઘર છોડાવી અહીં આણ્યો તે જ મૂર્ખતાએ આજ એ દેશ-દશાનુ દર્શન કરાવ્યુ " સરસ્વતીચન્દ્રે આમ અનુભવન્યૂનતાને મૂર્ખતા કહી એ તો હેની જાત ઉપરની રીસ વગી જ્હારે કુમુદને પોતાના ગૃહત્યાગનુ સમાધાન કથાના અતમા સરસ્વતીચન્દ્ર આપે છે ત્હારે એ મૂર્ખતા તો નહોતી જ એમ આપણને જણાય છે સરસ્વતીચન્દ્ર કહે છે -

" મ્હે આ વરીગના સર્વ સબધીઓનો, લક્ષ્મીનો, અને ગૃહનો પરમ ધર્મ રૂપ ત્યાગ કર્યો, અને કર્યો તે કર્યો મ્હે પ્રીતિ અપ્રીતિથી કાંઇ કર્યું નથી સુમાઠ્મા તો એટલો જ વિચાર કર્યો હતો કે રત્ન નગરી જવુ અને અજ્ઞાત રૂપે ત્હમારા મનની ઇચ્છા જાણી લેવી સીતાને લેઇ રામ ગયા ને દમયન્તીને લેઈ નળ ગયો હતો તેમ હું ત્હમને સાથે લેઇ જાત મધુ. માર્ગે રત્ન નગરી આવતા પ્રતિકૂળ પવનને લીધે દિવસ વીતી ગયા ત્યા આ પો ત્યારે તો ત્હમે સુવર્ણપુર ગયા હતા "

પ્રતિકૂળ પવનને લીધે વીતેલા જે થોડા દિવસ ત્હેમા જ વિદ્યાચતુર જેવો પિતા, અને ગુણસુન્દરી જેવી માતા કુમુદ જેવી પુત્રીનો વિવાહ કરે એ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે, એ વાત ચર્ચવાનો આ પ્રસંગ નથી સરસ્વતીચન્દ્રનુ પોતાના હૃદયનુ પૃથક્કરણ મૂલ્ય ભરેલું હશે પણ તે પિતા ઉપર રોષ કરી ત્યાગી ન હોતો થયો એ આટલા ઉપરથી જ સ્પષ્ટ બને છે

કુમુદના વિવાહ પહેલાની ચન્દ્રકાન્તને સ્હમજાયલી, નિગૂઢ રહી ધુંધવાઇ રહેલી સંન્યાસીની શુદ્ધ ભાવના પ્રસંગ મળતા ભભૂકી ઉઠી. કાચે તાતણે બંધાયલી કુમુદ વિનરાઇ તો ન હોતી જ. સરસ્વતીચન્દ્રના આશ્રમમા યાજ્ઞવલ્કયની મૈત્રેયી થવાનુ કુમુદનું ભાગ્ય સરસ્વતીચન્દ્રના તે વખતના મનોરાજ્યમા તો હતું જગતમા બુદ્ધ પેઠે વિચરવાનો અભિલાષ મૂર્ખતા નથી. કુમુદને સંન્યાસમા પ્રિય શિષ્યા બનાવી દીક્ષા આપવી એ વ્યવહારિક નહિ તો ઉચ્ચ ગ્રાહ્ય તો હતો જ. માત્ર ગૃહત્યાગથી "philosophical vagabond" ની ઉપાધિ આપણા નાયકને આપી શકાય એમ નથી. ગૃહત્યાગના વૈફલ્યમાં એક તત્ત્વચિન્તકની કાલવશતા જ જણાય છે.

જવાલામુખ સંન્યાસના છઠ્ઠા પાતાળમા આવતા પહેલાના પાચ પાતાળમા ક્ય્હા ક્ય્હા સરસ્વતીચન્દ્રે ધૈર્ય, બાલિશતા નહિં પણ મનોબળ ને કાર્યદક્ષના દર્શાવી તે આપણે પણ સરસ્વતીચન્દ્ર જોડે યદુશૃંગ ઉપર ઉભા રહી વિલોકીયે ઉચા તાડનાં વચાળામાથી છેટે સુવ-ર્ણપુરમાં કછોટો મારી પરસાળ પરની મેડીના ઉપલા માળમાં દાખલ થનાર, "ફીકર ન કરશો—મ્હેં નવીનચન્દ્રે બ્હેનને છોડવ્યાં છે," એમ બોલતો રાતના બે વાગ્યાના અંધકા-રમા કટાર વાગ ાથી બેશુદ્ધ પડેલો સરસ્વતીચન્દ્ર દેખાય છે. સુભદ્રા અને સમુદ્ર ઉપર થઇ દોરડા વગરના તારથી "અલકબ્હેન, હું તો ત્હમારો ભાઇ થાઉં હો!" હેવા સ્વર ઇથરના તરંગે આવી આપણા હૃદયમા સમાય છે. "જવનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન" સ્મરણમાંથી ક્ય્હા સરી જાય એમ છે? હૃદયબળથી આંખ્યો ન ઉઘાડનાર સરસ્વતીચન્દ્રે પ્રસંગ બળે કુમુદની મસ્તકકળી ખોળામા લીધી અને "આશ્વાસક હાથ મૂર્છિત મુખ ઉપર ફરવા ગયો પણ અટક્યો." જયવંત વિશુદ્ધિના આથી સ્ફુટતર પ્રસંગ હોઇ શકે? હથીયાર વિનાના સુકુમાર સરસ્વતીચન્દ્રે બ્હારવટિયા વચ્ચે વાણીયણને છોડાવી અને "બધી સ્ત્રીયોનું રક્ષણ થશે તે ભેગું ત્હમારૂ પણ થશે......પાછો આવું એટલામા આ વાત ઉપર એક નિબંધ લખી કહાડજો," હેવો માનચતુરનો ચન્દ્રકાન્ત પરનો આક્ષેપ ાનરર્થક કર્યો. કાળરાત્રિ જેવી ભયાનક રાત્રિયે, શ્મશાન જેવા જંગલમા ધ્રુવ સમું ધૈર્ય દાખવી સંસારનું અવસાન નજીક દેખી મહામંગળ જેવા મરણ કામને વાસ્તે આખ્યના પલકારા જેટલી વારમા સજ્જ અને સાવધાન થઇ જનાર સરસ્વતીચન્દ્ર ઝાકળ જેવા તારાઓના તેજમા ઓ...દેખાય!

આ બધા કૃત્યો એ એક Philosophical vagabond નું જીવન નહિં; એ તો કોઇ સમાધિભ્રષ્ટ યોગીનું જીવન.

યદુશૃંગના વિષ્ણુદાસને પણ ઘડીભર આજી નાખે હેવા સરસ્વતીચન્દ્ર માટે રખડેલ બીનઅનુભવી વિચારશૅાળી તરંગી નથી હેવો પક્ષવાદ કરવો પડે છે, એ જ પ્રથમ તો જ્ઞાનની કરુણ કથા છે. એક બાજુ કુમુદ તરફનો પ્રેમ સ્થાયી અને સત્ય સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. જે કુમુદને માટે સંન્યાસની કથા આસુભીની થઇ ત્હેને માટે શુદ્ધ, અને જેની પાછળ પાછળ સરસ્વતીચન્દ્રનું હૃદય અને શરીર મુંબઇથી રત્નનગરી, અને રત્નનગરીથી સુવર્ણપુર ભટક્યું ત્હેને માટે સ્થાયી પ્રેમ સરસ્વતીચન્દ્રને ન હોય એમ કેમ બને? છતાં તે જ સરસ્વતીચન્દ્ર કુસુમના મ્હોડાની કે સાચી અનિચ્છા છતા ત્હેને પરણે હેમાં ચિન્તનશીલ મનુષ્યની મ્હને તો કરુણ કથા લાગે છે. તે કરુણ કથાને અંગે સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર થતા બધા

આક્ષેપ આપણે ગમે તેટલુ સમજાવિયે અને કથાનો અંત સ્વાભાવિક છે એમ બતાવિયે તેમજ કુસુમ સાથે કુમુદના સ્નેહ ભુખ્યા સરસ્વતીચન્દ્ર "ખાધુ પીધુ અને મોજ કરી" એમ ગમે તેટલુ ગણિયે પરંતુ તેથી મ્હારા અધીન મતે તે કરુણ કથા ઓછી કરુણ થતી નથી

પહેલી તો કદાચ નજરામા નબળી દલીલ, પણ હિંમતથી કરવી પડે એવી ઝડપથી ભૂલી જવા માટે કરી દેવી કે પ્રેમ એ હેવી વસ્તુ નથી જેના તત્ત્વ માત્રથી હેવુ પરિણામ આવે કે એક તરફ શુદ્ધ માની અને સ્થાયી લગની દાઝ્યા પછી, તેવી જ અગર તેથી વધારે ઉંચી વ્યક્તિ તરફ તેટલી જ શુદ્ધ અને સ્થાયી લગની ન લાગે બીજુ, શરીરની વિગતો આ દુનિયામા રહિયે ત્હા સુધી ખરી વિગતો છે, અને ત્હેની વહેવારુ ચોકી રાખવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે અનુભવ વગરના સરસ્વતીચન્દ્રે ટુડસાન કરતા પહેલા એમ ભાગ્યથી-પાછળથી પોતે સ્વીકારેલા-માનેલુ કે લગ્ન એક જાતની મૈત્રી છે, અને પુરુષ પુરુષમા પણ સભવી શકે અલક જોડે પહેલા પ્રસગથી કુમુદની મરતકણી ખોળામા લેવી પડી ત્હારે, ચિરંજીવશૃગમા એક જ પાત્રમા આહાર કર્યો ત્હારે, બેભાન કુમુદના વસ્ત્ર અને પવનની રમતમા સરસ્વતીચન્દ્ર ન્હાઇ ગયો ત્હારે, અને બીજા કેટલાક પ્રસગે, સરસ્વતીચન્દ્ર શરીરનો સ્વભાવ બરાબર સમજ્યો જો લગ્ન કરવુ જ પડે તો કુમુદ સાથે કેમ ન કરવુ?–આ પ્રશ્નનો જવાબ હકારમા આપતી વખતે કુમુદની ઇચ્છા કે ત્હેની ઇચ્છાની પ્રમાણિકતા ઘણા જણ ભૂલી જાય છે સરસ્વતીચન્દ્રે તો અનેક વખત કહેલું કે ત્હમને સુખ થાય એમ હોય તો હુ ત્હમને પરણવા તૈયાર છુ નહિ કે ત્હમને પરણવાની વાસના છે પણ તે પરણવુ અને લોકની ટીકા સહન કરવી એ મ્હારા અઘોર હૃદય માટે પ્રાયશ્ચિત રૂપે સ્હમજવુ પ્રાયશ્ચિતનો આરંભ દેનાર કુમુદ જ જાતે પરણવાની ઉછળતી વૃત્તિઓને દબાવી પ્રમાણિક નિશ્ચય બતાવી ના પાડે, તો પ્રાયશ્ચિત રૂપે જ કુમુદને સરસ્વતીચન્દ્રથી ન પરણાય વૃત્તિઓ દબાવી રાખી, સરસ્વતીચન્દ્ર લોકકલ્યાણ કરવા કેટલો સમર્થ છે એ જોઇ, ગુણસુન્દરી અને સુન્દરનું માનસિક વલણ પારખી, પ્રમાદધનના મૃત્યુની અફવાથી, બુદ્ધિધનના દુખી જીવનમા હાથતાળી થવાના ઉદ્દેશથી, સૌભાગ્યદેવીના સ્મારકને ઉછેરવાની ઇચ્છાથી અને કુસુમનું શ્રેય સાધવાની વૃત્તિથી, ગમે તેથી, ગમે તેવા કારણથી, ગમે તેટલા સકોચથી કુમુદે તો દૃઢ અને પ્રમાણિક નિશ્ચય કર્યો હશે એ અહીં જોવુ વધારે પડતું છે એ દૃઢ અને પ્રમાણિક નિશ્ચય જોઇ, બીજુ કઇ નહિ તો કુમુદ માટેના પોતાના પ્રેમની ખાતર ત્હેને ન પરણી શકે કુમુદ તરફનો સ્થાયી અને સાચો પ્રેમ સસારમા ઉતારવાની શક્તિ સરસ્વતીચન્દ્રમા હતી, પણ મરજી ન હતી, અને ટીકીપોની ગરીબની કરતી મરજી હશે તો કુમુદના અચળ નિશ્ચયની તે ઓસરી ગઇ

ગોપ ઓને પરણવુ જરૂરનુ લાગ્યુ ત્હેનુ કારણ શરીરની નબળાઇ એકલી ન હતી, તે શરીરને નબળાઇ આવી જાય હેવા જગતમા આત્માના અને ચિરંજીવોના આદેશથી સરસ્વતીચન્દ્રને કામ કરવાનું હતું લોકકલ્યાણનો માર્ગ વિદુષી પત્ની હોય તો ઉજળો થતો હશે પણ કુમુદ જેવી વિદ્વાન ગણાતી કહેવાતી વિધવા હોય તો ઘોર અંધકારમય થઇ જતો હતો. એટલે કોઇ કુસુમને પરણવુ જરૂરનું હતું કુસુમને પરણવુ તે સરસ્વતીચન્દ્રને મન પ્રાયશ્ચિત યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ બરોબર હતું

કુસુમ જેવા સ્વતન્ત્ર પક્ષીને બંધનમા નાખવાના વહેવારી કારણો સુન્દરની રસિક તોછડાઇભરી વાતોમા ગોવર્ધનરામે સમાવ્યા છે. પણ એટલાથી સન્તોષ ન માની, આપણે કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્રના બુદ્ધિમય જીવનની પરખ કરિયે તો એટલે સુધી કહેવાનું મન થાય છે કે કુમુદ કરતા કુસુમ પ્રકૃતિથી જ સરસ્વતીચન્દ્ર જેવાને માટે વધારે લાયક હતી. કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્ર મિત્ર બન્યા એ પ્રારબ્ધની વાત. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમ, પ્રસંગ મળતાં એકદમ મિત્ર બની જાત એ તો રસ્તે દોડતા પણ વચાય હેવું છે. પણ કલ્પનાના તરંગો મૂકી દઇ કથામા જેટલું આવ્યું છે તે જોઇયે તોય કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્રના પ્રેમનું બીજ કર્તાએ આપેલું ચોકખું જણાય છે.

" કુસુમ સુન્દરીનો કુમારિકા રહેવાનો અભિલાષ રમણીય છે. તપોવનના હરિણના હૃદય પેઠે એનું હૃદય બાલભાવના ઉત્સાહથી ભરેલુ છે, વ્યવહાર સૃષ્ટિની રચનાના ભયનો લેશ દેખી શકતું નથી, નિર્દોષ સ્વતંત્ર વિહારનાં સ્વપ્નથી મોહ પામે છે,...અવલોકન કરી નવા વેશ કહાડે એવી એ દક્ષ છે–અને–અને મ્હારા મિત્રને રમવાનું રમકડું થાય એવી એ રમતીયાળ છે. "

" Here is an angel that can shake to the roots the foundations of society in my beloved Bombay, and revolutionize the fortunes of her sex in that my City of Gods, if only He-He would stoop to conquer–her. "

કુસુમે બ્હેન ઉપર આવેલા કાગળ વાચ્યા હતા, એટલે સરસ્વતીચન્દ્રનું હૃદય કેવા પ્રેમથી દ્રવી શકે ત્હેનું હેને ભાન હતું ત્હેનાં પુસ્તકો તે રસથી વાચતી, ત્હેની રચેલી કવિતા ગાતી અને સ્હમજતી. " તું હવે નક્કી સરસ્વતીચન્દ્રને પરણવાની હેવા મીઠા સૂચન પણ થતાં." સ્વતંત્રતાની વાસના સરસ્વતીચન્દ્ર પાસેથી જ કુસુમે લીધી હતી કુસુમે સાભળેલું એક સત્ત્વનું ભાષણ આ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

" સૌન્દર્ય ઉદ્યાનના સુન્દર કુસુમ ' ત્હારૂં ભાગ્ય રાત્રિવિકાસી કુમુદ જેવું નથી. આ દેશકાળને અપરિચિત સ્વતંત્રતાની જે વાસના ત્હારામા જન્મી છે ત્હેનો પિતા હું છું. "

સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમનો જે ઉચ્ચ ગ્રાહ લગ્નના નામ માત્રથી ભડકતો હતો, તે જ ઉચ્ચ ગ્રાહે–એમા એક જાતનો હોવાથી–એની વચલી કડીનું સ્વરૂપ લીધુ. ત્હેમાથી લાગણી, પ્રેમ જન્મ્યા; કોમળ સૂચનોથી અને દલીલોની સ્હમજણથી તે ઉચ્ચ ગ્રાહ લગ્નમા પરિણમ્યો.

કથાના અંતમાં–કર્ત્તા સરસ્વતીચન્દ્રને કુસુમ સાથે પરણાવે છે એ ભાગમાં–પ્રસંગો એક ઉપર એક એમ હિમાલયના ખડકો પેઠે ગબડી પડયા છે. આમ આટલી ઉતાવળથી સરસ્વતીચન્દ્ર કુસુમને પરણશે એમ વાચકને લાગતું નથી. નવલકથાનાં પાત્રો પણ હેને માટે, તૈયાર ન હોય એમ લાગે છે, એક ચન્દ્રકાન્ત અને કુમુદ સિવાય. પણ આ પ્રશ્ન મુખ્યત્વે કલાવિધાનનો છે. પ્રેમબીજ અને ત્હેનો વિકાસ કર્તાએ આપેલો હોવાથી અક્ષમ્ય ઘટનાદોષ આવતો નથી, વળી એ પ્રશ્ન વિગતવાર અહિં ચર્ચવાનો નથી.

કુસુમ સાથે સરસ્વતીચન્દ્રને પરણાવવામાં કર્ત્તા સરસ્વતીચન્દ્રને અન્યાય કરે છે, તે પ્રશ્ન ઉપલી ચર્ચાથી ચર્ચાઇ જાય છે કથાના મ્હેં કહેલા કરુણ પર્યવસાનથી ગોવર્ધનરામે માથે આ દોષ આવી પડે છે કુસુમને પરણ્યા પછી કુમુદ તરફ સરસ્વતીચન્દ્રનો પ્રેમ કાયમ રહે તો સરસ્વતીચન્દ્ર સંસારનો, વિષ્ણુદાસ બાવાનો અને ચન્દ્રાવળી મૈયાનો ગુનેહગાર કેમ નહિ? સરસ્વતીચન્દ્રના દ્વારા ગુનાહની કલ્પના કરવાનો વખત આવે છે તે જ સરસ્વતીચન્દ્રની કરુણ કથા "He censures god who quarrels with the imperfections of man" એમ કહી આપણે સન્તોષ માનિયે **પમ પ.** ઇત્યાદિ ઉપાધિધારી, ચિન્તક, લેખક, મનસ્વી પણ કર્તવ્યશીલ પુત્ર, પ્રેમી મિત્ર, સાધુ અને દેશભક્ત, એવા સરસ્વતીચન્દ્રની કરુણ કથા એટલે જ્ઞાનમય જીવન કે બુદ્ધિમય જીવનની કરુણકથા! મહાન મન્દિરનું દ્વાર હાલ તો આટલું જ ખખડાવીશું

૨૪ એ ત્રણ નાટકો.

(લેખકઃ—રા. રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ)

ઈ. સ. ૧૮૯૧–૯૨ મા જ્યારે આ નાટકો પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે તેના કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદ કવિનું નામ પણ સાથે જ બહાર આવ્યું હતું. છતાં નાટકોની ભાષા, વલી વગેરે સાક્ષરોને પ્રેમાનંદ કરતા જૂદાં જ લાગતાં અને સહુ પોતપોતાની રીતે તેના જવાબ આપતા. પણ આ બધી વાતો તો જાણે ભગર્ભમા થતી.

આ સંબંધી પહેલું વિવેચન બહાર પાડનાર રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૯૦૯ મા, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્મા, બધાને પહેલા તો ચમકાવે એવો 'પ્રેમાનન્દનાં નાટકો' વિશેનો પોતાનો નિબંધ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું હતું કે નાટકો પ્રેમાનન્દનાં હોવાનો સંભવ નથી અને એની પુષ્ટિ માટે ઘણી જ મક્કમ અને સરસ દલીલો કરી હતી. છતા તેમને જવાબ દેવાનો પ્રયત્ન ન થયા એમ તો નહિ. પહેલાં તો તેમને ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્મા રા. રા. અંબાલાલદાસ કાળિદાસ પટેલે જવાબ આપ્યો. પણ બધા જોઇ શકે તેમ છે કે જવાબ ખાસ સંતોષકારક તો નહોતો જ. પછી ત્રુટક, 'વસન્ત' માં રા. 'ન' એ પણ રા. નરસિંહરાવભાઇને જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમની દલીલો પણ રા. નરસિંહરાવની દલીલોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને બસ તો નહોતી જ. અને વળી આ બન્નેને રા. નરસિંહરાભાઇએ 'વસન્ત' માં જ 'પ્રેમાનન્દનાં નાટકના પક્ષકારો' નામનો લેખ લખી, જવાબ આપી દીધો હતો. આથી નાટકના કર્તા વિગે જેવી સ્થિતિ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્ પછી હતી તેવી જ લગભગ રહી અને બધાનો એકમત પણ ન થયો અને હમણા તો આ ચર્ચા સાવ ભૂલાઇ ગઇ હોય એમ જ લાગે છે.

આ લેખમાં હું આ વિષયને, તેના ઉપર ચહેલી ધૂળ ખંખેરીને, હાથમાં લેવા ધારૂ છું અને કંઇક નવું જ કહેવા માગું છું. પણ મારે જે કહેવું છે તેમા મારે રા. નરસિંહરાવભાઇની દલીલોનો જવાબ આપવો પડે તેમ છે એટલે પહેલાં હું તેમ કરીશ અને પછી મારી વાત મૂકીશ.

રંગભૂમિના અસ્તિત્વ સિવાય નાટકોનું અસ્તિત્વ ન સંભવે, એમ રા. નરસિંહરાવભાઇએ તે વખતે કહેલું અને તે માટે પ્રેમાનન્દના વખતમાં અત્યારના જેવી રંગભૂમિ હતી કે નહિં તે વિશે પણ ચર્ચા કરેલી. પરંતુ રંગભૂમિનાં અસ્તિત્વ વગર પણ પ્રેમાનન્દના જમાનામા નાટકો લખી શકાય. આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ શૈલીના છે અને તેની સાથે ઘણી રીતે સરખાવાય તેમ છે. કોઇએ આખું સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય સંભાળથી વાંચ્યું હોય તો તે નાટકો ભજવાતાં જોવાયા વગર પણ આવા નાટકો લખી શકે. જન્મથી જ કોઇ માણસને એવી જગ્યાએ રાખવામા આવે કે તે બહારની દુનિયામા શું થાય છે તે જરા પણ જાણી ન શકે, પરંતુ તેને જોઇએ તેવી ચોપડીઓ વાચવા મળતી હોય અને તેણે સંસ્કૃત નાટકો પણ વાંચ્યાં હોય, વળી કંઇક કુશાગ્ર બુદ્ધિનો હોય એટલે પોતે વિચારી

પણ વાકો હોય—એવા માણસ જે એ નાટકોનું અનુકરણ કરી તેવું નાટક પોતાની ભાષામા લખવા ઇચ્છે તો ન જ લખી શકે એમ કાઇ નથી વિક્રમ સવતના અઢારમા સૈકામા નાટકો ભજવાતા નહિ હોય એમ આપણે કબુલ કરીએ તોપણ આ નાટકોના કર્તાએ કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેના નાટકો વાચ્યા હોય એમ જણાય છે [1] ત્યારે એ માણસે સસ્કૃત નાટકો વાચી, વિચારી, પોતાના ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમને લીધે [2] તેમ જ બીજી ભાષાઓને નીચુ જોવરાવવા, ગુજરાતીમા નાટકો લખવાનું ધારી, લખ્યા હોય તો તે ન બની શકે તેવુ તો નથી જ નાટકની વાણીથી તેમ જ જુસ્સાથી તો પ્રેમાનદના સમયના પડિતો જાણીતા હતા જ એમ માનવાને કારણ મળે છે [3] વળી, ખાસ ખાત્રી લાયક સાબીતી નથી ત્યા પ્રેમાનન્દ, વલ્લભ અને દયારામે નાટકો લખ્યા છે એવુ કહેવાય તો છે જ પણ ખાસ તો સસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય વાચીને, નાટકો ભજવાતા જોયા સિવાય પણ કોઇ પ્રતિભાશાળી પુરુષ, એનું અનુકરણ કરીને ધારે તો અઢારમા સૈકામા પણ નાટકો લખી શકે એમ મને લાગે છે, અને એટલા માટે જ આ ત્રણે નાટકો સસ્કૃત નાટકોની સાથે કેવા મળતા આવે છે તે બતાવવાનો હુ યત્ન કરુ છુ જૈન સાહિત્યકારો તો સસ્કૃતમા નાટકો ઘણે મોડે સુધી લખતા.

"તપત્યાખ્યાન" મા વાવની જે વાત છે એ આગળ બતાવી મારે બીજુ અનુમાન કરવુ છે એટલે એ પ્રસગ હમણા મૂકી દઉં છુ આખુ નાટક ભાસના स्वप्नवास वदत्तम्, કાલિદાસના मालविकाग्निमित्रम्, તથા શ્રી હર્ષની रत्नावलीनाटिका ઉપ થી જ લખાયુ હોય એમ લાગે છે પ્રધાન [4] સુબેધની નાત્ય ચલાવવાની પદ્ધતિનું વર્ણન, કાલિદાસના शाकुन्तलम् માના તેવા પ્રસગનું જ અનુકરણ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે તેમજ છે રે સુલોચનાના દીકરાની વાત છે તે વાચીને તો બધાને સર્વદમન યાદ આવે જ એટલુ ખરુ કે દેશ, કાળ અને કર્તાની બુદ્ધિ પ્રમાણે છોકરા ઉપર જુદા જ સસ્કારો પડેલા દેખાય છે, અને સર્વદમનની આગળ આ કુમાર કોઇ હલકા વર્ણના છોકરા જેવો લાગે છે [5]

અને આમ જ્યારે એક માણસ એક નાટક લખી શકયો એટલે બીજુ નાટક પણ લખી શકે અને તેમા પોતાના ઘરનું પણ કઇક ઉમેરી શકે "સત્યભામારોષદર્શિકાખ્યાન" ની અન્તનું આતરનાટક તો આબેહુબ उत्तररामचरित्र માના આતર નાટકનુ જ અનુકરણ છે 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન" મા ભીમ અને હનુમાનના મેળાપના વર્ણનમા તો શબ્દો પણ મહાભારતમાથી લીધા છે અને "રેવ ર્દિકાસતનામાખ્યાન" મા ચિત્રપટની વાત છે તે તો સસ્કૃત નાટકના અભ્યાસીઓને નવી નહિ જ લાગે

---

૧ જુઓ. સસ. પૃ ૧૨

૨ 'આ તે લલિત' વાણુ સગીત અને ભ વવાકયો વાચવાથીજ આની ખાત્રી થશે

૩, નાટકોના કર્તાના નામ મળે છે તેટલા ઉપરથી.

૪ જુઓ આગળ.

૫. યોગ વખત પડેલા 'સાહિત્ય'મા આવેલી આ પ્રશ્નની ચર્ચામા હુ ઉતરવા માગતો નથી.

આમ છતા કદાચ સંસ્કૃત નાટકના પ્રારંભકાળ માટે એમ કહી શકાય કે રંગભૂમિની કે અભિનયકળાની આવશ્યકતા તેને માટે છે, પણ ગુજરાતી માટે આવી જરૂર લાગતી નથી. એક પ્રજામા નાટ્યસાહિત્ય પહેલી જ વખત ઉભું થવામા અભિનય વગેરેની જરૂર ખરી; પરંતુ જેમ ગ્રીક અને સંસ્કૃત ભાષાઓ નોખી હતી તેમ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષા માટે નથી. રંગભૂમિ અને અભિનયકળા, એક દેશમાં, એક વખત દાખલ થઇ ગયા અને તેને અનુસરી નાટકો લખાઇ ગયા અને એમ નાટ્યસાહિત્ય ચાલુ થઇ ગયું પછી કદાચ તે લલિતકળાઓ દેશમાથી સાવ અદૃશ્ય થઇ જાય તો પણ નાટકો લખવાનું તો ચાલુ જ રહે. એટલું ખરૂ કે આમ નાટકો લખાતાંજ હોય તો રંગભૂમિ પણ હોય; પણ અઢારમા સૈકામા કદાચ કોઇ સ્વતંત્ર પુરુષે ગુજરાતમાં નાટકો લખવાનું યોગ્ય ધારી, લખ્યાં હોય અને પછી તેને કોઇ અનુસર્યુ ન હોય તો તે ન ભજવાય એમ પણ બને.

[૬]નાટકોમા રંગભૂમિ કલ્પી છે અને રંગભૂમિ હોય એવી રીતે નાટકો લખાયાં છે એમ પ્રકાશકોને લાગતું હોય તો ભલે; બાકી મને તો "શ્રીદામો કનકપ્રસાદ નિરખતો પ્રવેશ કરે છે" વગેરે ભજવનાર પાત્રો માટેની સૂચનાઓ પણ, નાટકમાં એવા પડદા ન હોય તોપણ, સંસ્કૃત વાકય ઉપરથી મૂકી શકાય એમ લાગે છે. જો ઉપરના વાકય ઉપરથી હાલના જેવાં ચિત્રપટની જરૂર જણાતી હોય તો નીચેના ફકરામા પણ તેવીજ જરૂર જણાશે.

राम.—किं नाम दण्डकेयम् (सर्वतोऽवलोक्य) हा कथम्

स्निग्धश्यामा क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरककुभो झांकृतैर्निर्झराणाम् ।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गर्तकान्तारमिश्राः
संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥
उत्तररामचरितम् । द्वितीयांकः ।

આમા (सर्वतोऽवलोक्य) એ ભજવનાર પાત્ર માટેની સૂચના (Stage direction) છે, અને શ્લોકમાના संदृश्यन्ते શબ્દ ઉપરથી તો એમ સ્પષ્ટ છે કે રંગભૂમિ ઉપર જ આ દેખાવો જોવા જોઇએ. ભવભૂતિના વખતમા રંગભૂમિની આ સ્થિતિ હતી કે નહિં તેનાં અન્વેષણની વાત હું નથી કરતો. પણ ભવભૂતિનું આ નાટક વાંચી, વાચનાર અઢારમા સૈકામા તો શું પણ ગમે તે સૈકામા તેવું લખી શકે.

"રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન" માના "નાટકી લોકો નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખીએ પકડી આણ્યા" એ વાકયથી પણ રંગભૂમિ હોવીજ જોઇએ એવું સિદ્ધ નથી થતું. એટલું ખરૂં કે કર્તા એમ ધારે છે કે આ નાટક કયાક ભજવાય એવું છે. પણ પોતે લખેલું નાટક ભજવાય એવું છે એમ ધારવામા કાઇ રંગભૂમિની જરૂર નથી જ. આમ આ નાટકોમાં ક્યાય એવું નથી લાગતું કે જેથી કર્તાએ નાટકો ભજવાતા જોયાં હોવાં જોઇએ એવું માનવાની આપણને ફરજ પડે.

[૭]નાટકમાની આહીરી અને રાક્ષસી બોલીઓ પ્રાકૃતના દરેક નિયમ પળાઇને તો નથી ઘડાઇ પણ અમુક શબ્દો એવા છે કે લખનારને પ્રાકૃતનું જ્ઞાન હોય એમ મનાય. આ વાત

૬. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો 'કવિ પ્રેમાનન્દના નાટકો'નો નિબંધ, પૃ. ૧૨.
૭, આ વિશેની ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૨૦.

કર્તાએ હેમાચાર્યના પ્રાકૃતપ્રકાર ની વાત કરી છે તેના ઉપરથી પણ મનાય આ નામનો ગ્રંથ અત્યારે આપણે સાંભળ્યો નથી એ ખરું પણ ત્રણસો વર્ષ પર તે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ હોય પણ ખરો આમ ન હોય તો પણ જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયા પછી એક વાત તો પ્રકાશમાં આવી છે કે જૈન મુનિઓ ઘણે મોડે સુધી–એટલે કે વિક્રમના ઓગણીસમા સૈકા સુધી અને કોઈક તો હજી પણ પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે અમુક રૂપો કરતા અને વાપરતા[8] પરિચય હોય તોપણ આમ બની શકે[9]

નાટકોમા[10] શુદ્ધ છંદો છે તે ક્યાથી–તેના વિશે વલ્લભના " કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન "–માનું વાક્ય આધાર તરીકે મૂકી શકાય તેમ છે

છંદ પ્રેમ કેરા ઘણા, પમા તો શેની મણા,
દુહા ને ચોપાઇ ઘણી, સાખબંધ જોઇએ

આમા એક વાત છે કે પ્રેમાનંદે છંદ વાપર્યા હોય એવા કાવ્યો આપણને મળ્યા નથી એટલે એ વાત કેમ સંભવે ? પણ આપણા કરતા વલ્લભને વધારે ખબર હોય એ એક દલીલ છે[11]

[12]વ્રજવાસી અને બંગવાસી ઉપહાસ કરે છે તેમ જ ગુર્જરદેશ આખ્યાન ભજવવા યોગ્ય નથી એ વાક્યોમા પણ વિચારવા જેવુ છે આ વાક્ય ઉપરથી બંગાળી વગેરે ભાષામા નાટકો હતા જ એવુ અનુમાન નથી નીકળતું તેઓના ઉપહાસનું કારણ એમ પણ હોઇ શકે કે ગુજરાતી એવી ખગન છે કે તેમા નાટકો ન ભજવાય આથી એમ અનુમાન ન થાય કે બીજી ભાષામા સારા નાટકો છે એમ તેઓ કહેતા હોય, પરંતુ એટલું જ અનુમાન થઇ શકે કે નાટકો હોય તો પણ જ્યારે તેમનો દેશ નાટક ભજવવાને લાયક છે ત્યારે ગુજરાત નથી પ્રશ્ન નાટક છે કે નહિ તેનો નથી પણ દેશ નાટક ભજવવા યોગ્ય છે કે નહિ તે છે દેશ રસિક નથી અથવા તો ભાષા જ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા લાયક નથી અથવા તેમા એટલો જુસ્સો નથી એવો પણ અર્થ હોઇ શકે

" તપત્યાખ્યાન "ની અશ્લીલ શૃંગારચેષ્ટાઓ માટે તો એક જવાબ એ છે કે ભવાઇ વગેરેમા અશ્લીલ દોષો કેવા હોય છે એ પ્રસિદ્ધ છે અને આની છાપ આમ આડકતરી રીતે નાટકો ઉપર પડી હોય બાકી પ્રેમાનંદમા આવી ચેષ્ટાઓ બીજે નથી મળતી એમ તો મને પણ લાગે છે[14]

---

૮ જૈન રાસાઓ જોવાથી આ વાત તરત સમજાશે
૯ શામળ ઉપર તો જૈન અસર દેખાય છે
૧૦ જુઓ ગ નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ ૨૧
૧૧ વધારે વિવેચન માટે આગળ જુઓ.
૧૨ જુઓ. રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ ૩૯
૧૩ જુઓ ગ ન સિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ ૪૬
૧૪ વધુ માટે જુઓ આગળ

હવે રા. નરસિંહરાવભાઇએ અમુક કહેવતો અંગ્રેજી ઉપરથી જ આવી છે. એમ જે કહ્યું છે[૧૫] તેને માટે થોડુંક લખું.

વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય.

આની સાથે–Time seems long to those that wait–એ વાક્ય સરખાવવા જેવું છે એ ખરૂં પણ તેનાથી પણ વધારે તો નીચેનું આજથી બસો વર્ષ પર લખાયેલું વલ્લભના 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માનું વાક્ય સરખાવવા જેવું છે.

"વાટ જોઇ બેશી રહે તેને લાગે કાળ મોટો."

યક્ષપ્રશ્નોત્તર–પૃ. ૧૨૦.

આમાં જોવામા આવશે કે અંગ્રેજી વાક્ય સાથે પહેલા વાક્યનું જેટલું સામ્ય છે તેથી પણ વધારે બીજાનું છે. એટલે જો નાટકનો કર્તા પ્રેમાનન્દના સમયનો ન હોય તો 'યક્ષ-પ્રશ્નોત્તર' નો કર્તા પણ ન હોય. પણ આ સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યા એમ માન્યા પછી "એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે" એ વાક્ય 'To kill two birds with one stone' એ વાક્યના જ્ઞાન પછી જ ગુજરાતીમા આવે એવો આગ્રહ નહિ રહે. વળી શિકાર ઉપરથી આપણે ત્યાં કહેવતો ન ઉપજતી એમ સાવ નથી.

'કોકિલા ઉપર બાજ'–યક્ષ. પૃ. ૫૮

આ કહેવત શિકાર ઉપરથી જ આવી હશે એમ દરેક સમજશે.

હવે અમુક શબ્દો કે જે પ્રાચીન કવિમા અસ્થાને ગણાય તેમ જ અર્વાચીન સમય-માં જ ઉપયોગમાં આવતા થયા છે એમ રા. નરસિંહરાવભાઇએ કહ્યુ છે તેને માટે પ્રાચીન કવિમાથી જે દૃષ્ટાંત મળે છે તે નીચે લખું છું.

(૧) **શપથ.**

તૃષ્ણા જાય તુટી મારી **શપથ** છે દેવના—યક્ષ. પૃ. ૨૫૦

શપથ ખાઇ હું આજ ભાખું છું.—યક્ષ. પૃ. ૨૧૨.

(૨) **તૈયાર.**

વાર વધુ કરો નહિ સર્વ ત્યા **તૈયાર** છે.—મિત્રધર્માખ્યાન. પૃ. ૭૦.

(૩) **મસ્ત.**

એવે દોડી આવ્યા દાસ **મસ્ત** હાથી થયો **મસ્ત**–કુન્તી. પૃ. ૯૧.

માતંગને વધુ **મસ્ત**, કરતા મૂકી હડી. „ પૃ. ૯૨.

હસ્તી એમ **મસ્તી**વાળો, પકડી શકે ન વસ્તી „ પૃ. ૯૪.

(૪) **મરદ**

મિંદુ **મર્દ** બની બોલ્યો, નીલાબર કાળો ક્યાંથી ?—મિત્ર. પૃ- ૩૨.

વાદ ને વિવાદ કરે મિંદુ **મર્દ** બની ઘણો. „ પૃ. ૧૯.

(૫) **શરમ.**

---

૧૫. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૪૭–૫૨.

આ શબ્દ 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' મા પાને ૧૭ મે તો નહિ પણ મારી પાસેની પ્રતમા પાને ૧૪ મે મળે છે તે આમ છે

કરમ નામ છે, કર્મ તાહરૂ,
શરમ શે હર્યું, ધર્મ માહરૂ,

પણ અહિ 'શરમ' નો અર્થ સુખ થાય છે 'શર્મ' નો આવો ઉપયોગ વલ્લભમા પણ મળે છે

શર્મ અહો અર્પો સહુને—યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસવાદાખ્યાન પૃ. ૯૨

આટલું છતા 'શરમ' લજ્જાના અર્થમા વપરાએલો પણ નાટકમા દેખાય છે અને વલ્લભના કાવ્યમા પણ તે અર્થમા તેનો ઉપયોગ મળે છે

શરમાઈ ગયા તેહ પડયો નવ દાવ કઈ— મિત્ર પૃ ૨૧
તો પણ બે આખ તણી શરમ ધરે છે સહુ— પક્ષ પૃ ૧૬૫
એવુ છે તો પછે કેમ શર્મ વૈધ ધર્મ કેરી
રાખી રહે તાખી રહે— પક્ષ પૃ ૩૨

(૬) કયાસ.
કાઇ કર્યું કયાસ રે પક્ષ પૃ ૧૫૦

(૭) મશ્કરી.
તે સહુ મશ્કરીમાહ્ય મિટુ નમે માગ્યું. મિત્ર. પૃ ૯૩

(૮) જરૂર
જુએ છે જરૂર પણ રૂડી બેની રીત એ યુધિ પૃ ૩૦

(૯) પરવા.
બેપરવાઇ એની ધરે ગાડી તેની ગત્ય છે. યુધિ પૃ ૬૮

(૧૦) પિતાશ્રી
મદિરમા જઇ પેઠ્યા પિતાશ્રીને નમ્યો પોતે. મિત્ર પૃ ૧૦૦
શાત કર્યા પિતાશ્રીને બોલતા સહુ રહ્યા ,, પૃ ૧૦૨
પ્રતાપી પિતાશ્રીને નમુ ભરે મને શાપિયેલ યુધિ. પૃ ૧
પેખી પિતાશ્રીને પાસ નમન નેહેથી કર્યું કુન્તી પૃ. ૧૧૧

(૧૧) સિધારવુ
સમરે સીધારી કરી યુધિ. પૃ. ૮૪

(૧૨) રવાને થવુ
સ્વપક્ષ વધારવાને ધાય નવ રવાને. યુધિ પૃ ૮૧

(૧૩) દગો.
અતિ દુખી સુખી સમો દગાય ન દગાથી પક્ષ પૃ. ૨૭૧
'દગો' શબ્દ મળ્યો એટલે 'દગાબાજી' માટે ખાસ કહેવાનુ નહિ રહે એમ ધારશું

(૧૪) લાગુ પડવું.
દોડખાતું ઉપનામ લાગુ પડયું હતું જાણુ. મિત્ર પૃ. ૫૨.

(૧૫) ખુશી.
આનો વિશેષણ તરીકેનો ખોટો ઉપયોગ પણ મળે છે.
જોઇ થતા ખુશી ખુશી ચાર કંથ કામિની. યક્ષ. પૃ. ૨૩.
અતિ ખુશી થાય છે. મિત્ર પૃ. ૯૭

(૧૬) કહી શકાય. મિત્ર. પૃ. ૯૭.
પણ કોઇ પૂછે ત્યારે કહી તો શકાય જાણુ. યક્ષ.પૃ. ૯૯.

(૧૭) "ઊભવું."
કર જોડી ઇંદ્ર ઊભો. યક્ષ. પૃ. ૩૭.
પણ ઊભા ધર્મરાજ. „ પૃ. ૪૫.

(૧૮) ધન્યવાદ આપવો.
પાવકને અષ્ટવસુ વળી બીજા સર્વ દેવ
ધન્યવાદ અર્પી કહે સત્યનું સ્વરૂપ છે. યક્ષ. પૃ. ૨૬૨.

(૧૯) અક્કલ.
દેવરૂપ દરિયાબ અક્કલ ઘણી અનૂપ.—વૈતાળપચ્ચીશી–શામળ બૃ. કા. દો. પૃ. ૬૧૧.

(૨૦) ગરક.
અજીત કામ જીતે કવણ માયામાં સહુ ગરક. વૈતાળ. પૃ. ૬૦૭.

આટલામાં રા. રા. નરસિંહરાવભાઇના અમુક વાધાઓનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બાકી રહ્યા તેના જવાબો આ નિબંધના બીજા ભાગમાં આપીશ.

૨

દરેક પુસ્તકમા–પછી તે ગમે તેવું હોય– તેના કર્તાનું વ્યક્તિત્વ ઓછા વધતા પ્રમાણમા આવી જ જાય છે. તેમ જ તેના પોતાના વિચારો, રહેવાની શૈલી તથા માનસિક સ્વભાવ અને વર્તનની ઊંડી છાપ તેની કૃતિ ઉપર પડે જ છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય (Psychological fact) છે. એટલે જ્યારે આપણે ગમે તે એક વ્યક્તિનું એક પુસ્તક વાચીએ ત્યારે કર્તાની શૈલી, વિચાર, વ્યક્તિત્વ વગેરે આપણને દેખાય જ; અને જો આમ વાચવાનો અભ્યાસ હોય તો તે જ કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો જ્યારે આપણે વાચીએ ત્યારે, તેમા નામ ન હોય તોપણ, કર્તાના વ્યક્તિત્વ, વિચાર વગેરેને આપણે પકડી શકીએ જ. પણ આમ કરવામા પુસ્તકની આખી વિચારશ્રેણી, રચના, ભાષા, શૈલી અને બીજાં આંતરિક તેમ જ બાહ્ય લક્ષણો ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જોઇએ.

પ્રકાશકો અને બીજા થોડાક જ સિવાય, બીજું કોઇ એમ નહિં જ માનતું હોય કે પ્રેમાનન્દના બીજાં કાવ્યમા જે વ્યક્તિત્વ, જે વિચાર અને જે શૈલી દેખાય છે તે જ આ નાટકોમા પણ દેખાય છે રા. રા. કેશવલાલભાઇ પણ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં માને છે છતાં ભાષા તો કૃત્રિમ જ કહે છે. આ સ્થિતિ વિચાર ઉત્પન્ન કરે એવી તો છે જ.

પણ હજી આથી ૫ણ વધારે એક બાબતનો વિચાર કરીને પછી જ આપણે આપણા મુખ્ય વિષય ઉપર આવશું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની શૈલી શી છે તે આપણે જોઇ જઇએ કોઇ પણ પ્રાચીન કાવ્ય હાથમા આવ્યુ એટલે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સુધારા વધારા કરવાનું તો પ્રકાશકોને મન થાય જ, અને બધા કાંઇ રા કેશવલાલભાઇ જેવા હોય પણ નહિ પણ આમ સુધારા વધારાઓ કરવાથી એક જબરી હાનિ સાહિત્યને થાય છે તે પ્રકાશકો ભૂલી જતા હોય એમ લાગે છે

પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યોને પ્રકાશમા લાવવાનું માન ખાસ કરીને સ્વ ઇચ્છારામભાઇને તથા રા બા હરગોવિંદદાસભાઇને છે હવે આ બન્નેએ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે થોડા વણા પણ સુધારા તો કર્યા જ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ, અને સ્વ. દલપતરામ ભાઇ જેવાએ ' જે ચક્રવાક ' વાળો શ્લોક ભાષાંતર કરીને ઘુસાડયો તે પણ જાણીએ છીએ એ ખરૂ કે આમ સુધારીને પ્રસિદ્ધ કરવાથી પ્રજાને ઠીક પડે ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નક્કી કે આમ થાય છે ખરૂં વળી સ્વ ઇચ્છારામભાઇએ જે સુધારા કર્યા હશે તે કરતા રા બા હરગોવિંદદાસભાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલા કાવ્યોમા વધારે થયા હશે. કારણ સ્વ. ઇચ્છારામભાઇ જે પ્રસિદ્ધ કરતા તે પ્રત ઉપરથી, જ્યારે પ્રાચીન કાવ્યમાળામા જે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થતા તેમા પહેલા તો સ્વ નાથાશંકર શાસ્ત્રી કાવ્યની પ્રત ક્યાંકથી ઉતારી આવતા તેવખતે તે પણ સુધારતા હશે રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટે ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા કહ્યુ હતું–" તેમા નાથાશંકરે પોતે કાંઇ પોતાનું પાંડિત્ય કર્યું હોય તેથી જો અર્વાચીનતા રૂપ વિસંગતતા દેખાતી હોય તો નાટકના પદાર્થમાત્રનું સ્ફોટન કરવા તરફ મુખ્ય દૃષ્ટિ હોવાથી તે કાંઇ મારી નજરે આવ્યુ નથી " એટલે સ્વ નાથાશંકરને " પોતાનું પાંડિત્ય ડહોળવાની ટેવ હતી એમ તો લાગે છે અને દરેક વખતે પદ્ય મળતુ હોય અને આ વખતે ગદ્ય મળ્યુ હોય એટલે તેઓએ એમા ધરતું ઉમેરવામા કાંઇ જ બાકી નહિ રાખ્યુ હોય આમ એક વખત તેઓ પુસ્તક સુધારી રા બા હરગોવિંદદાસ વગેરે પાસે લાવતા એટલે તેઓ પણ થોડુ ઘણું તેમા સુધારતા જ હશે આમ એક પુસ્તક બે વાર સુધારાય એટલે તેની મૂળની ભાષા ઘણી જ ફેરવાઇ જાય એમા તો કોઇ ના નહિ પાડે એટલા માટે અત્યારે જે સ્વરૂપમા નાટકોની ભાષા આપણી પાસે છે તે ઉપરથી નિર્ણય કરવો એ બરાબર નહિ ગણાય પણ સાથે એટલું પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે આમ ભાષા ફરે ત્યારે મૂળ લખનારના ભાવ, જુસ્સો, શૈલી વગેરે સચવાઇ રહે એટલે ભાષામા આધુનિક સ્વરૂપો વખતે ઘુસ્યા હોય પણ વિચાર તો ન જ બદલાયા હોય. ઉના આવી રાકા આવે એવા ગ્રન્થોમાના અમુક ક્ષેપક છે એમ કહેવા જેટલી સ્થિતિ પણ અત્યારે રહી નથી પણ અત્યાર સુધીમા સંસ્કૃત ભાષામા તેમ જ ગુજરાતી ભાષામા ઘણાય પ્રાચીન પુસ્તકો બહાર આવ્યા છે અને તે દરેકમા એક અક્ષર પણ ક્ષેપક નથી એમ કોઇ કહી શકશે નહિ ત્યારે જો નાટકો કોઇ પ્રાચીન કવિના લખેલા હોય અને તેની નકલ સ્વ નાથાશંકરે ઉતારી હોય, તો તેમા એક પણ અક્ષર ક્ષેપક ન હોય એમ શું અત્યારે કોઇ પણ અભ્યાસકની બુદ્ધિ કબુલ કરશે કે ?

આટલુ કહ્યા પછી હું મારૂં કામ શરૂ કરીશ નાટકો વાચ્યા પછી–તેના ઉપર વિચાર કર્યા પછી–થોડે સમયે મને શંકા આવી કે નાટકોના અને પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભના કાવ્યોનો

કર્તા વખતે એક જ હોય. એટલે એ પ્રમાણે વાંચ્યું અને વિચાર્યું. તેમા મને જે મળ્યું તે રજુ કરૂં છું.

પહેલાં 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' લઈએ. આ નાટકમાં પાંડવની વાત છે. પણ ભીમ, પાંચાલી, યુધિષ્ઠિર, તથા ધૌમ્યનાં પાત્રો મારી દૃષ્ટિ વધારે ખેંચે છે. ભીમની આવી રેખા બીજા કોઈએ આપી હોય એમ ધ્યાનમાં નથી. ખાસ કરીને ભીમ—પાંચલીનો સંગોગ—ને ધૌમ્યનું પાત્ર—આ બેનું આવું વર્ણન અથવા ચારિત્ર્ય કોઈએ ઘડ્યું નથી. ભીમ—દ્રૌપદી વચ્ચે આને કાંઈક જ મળતા, આવા કે આથી ઉતરતા પ્રસંગોનું વર્ણન મહાભારતમાં કોઈક જગ્યાએ મળે છે. તેમ જ ભીમનું આને મળતું ચારિત્ર્યાલેખન ભાસનાં मध्यमव्यायोग-માં કંઈક અંશે દેખાય છે. [૧૬] પણ એ તો બહુ દૂરના સમયની વાત થઈ.

બાકી ધૌમ્યનું આવું ચિત્ર તો હજુ સુધી એક જગ્યા સિવાય મને ક્યાંય નથી મળ્યું. મહાભારતમાં દરેક પ્રસંગે અગત્ય લોમશને જ અપાય છે. ભીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે કે જટાસુર પાંડવોને લઈ જાય છે ત્યારે, મહાભારતમાં તો ધૌમ્યનું નામ પણ નથી મળતું. પણ ધૌમ્યનું આના જેવું જ ચિત્ર વલ્લભના 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં મને મળી આવ્યું. હરણ કાઇ લઈ જાય છે અને શિષ્ય યુધિષ્ઠિર પાસે આવે છે તે વખતનું, અને દ્રૌપદી પોતાના પતિઓને શોધવા જાય છે તે વખતનું ધૌમ્યનું ચિત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મહાભારતમા આ જગ્યાએ પણ ધૌમ્યનું નામનિશાન નથી મળતું. આ દરેક પ્રસંગોએ જે જુસ્સાથી તેનું વર્ણન 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' મા કરાયું છે તે જ જુસ્સાથી 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં કરાયું છે. હવે જ્યારે મહાભારતમા આ બન્ને પ્રસંગોએ ધૌમ્યનું નામ પણ મળતું નથી તેમ જ બીજે પ્રસંગે પણ ધૌમ્યની પાંડવો પ્રતિ આવી વૃત્તિ ક્યાંય દેખાતી નથી, અને આખા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ બે જ પુસ્તકમા તેનું આવું ચારિત્ર્ય નજરે પડે છે, અને તેમા પણ એકનો કર્તા વલ્લભ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે બીજાનો કર્તા કોણ હોય તે સહજ સમજાય તેવી વાત છે. એક જ માણસનું, એક જ જાતનું ચિત્ર, આવા પ્રસંગોએ તો એક જ માણસના મગજમાંથી નીકળે એમ મનાય અને બીજાં પ્રમાણો એ કલ્પનાને મળતાં હોય તો તો જરૂર એમ મનાય.

બીજી એક વાત તરફ મારે લક્ષ ખેંચવાનું છે તે એ છે કે ભીમ અને દ્રૌપદીના સહવાસના જે પ્રસંગો મહાભારતમા વર્ણવવામા આવ્યા છે તેમાં જો કે સ્વાભાવિક રીતે જ દ્રૌપદીનો ભીમ તરફ પક્ષપાત દેખાય છે; છતાં 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' મા તો એથી પણ વિશેષ સાધારણ નાયકનાયિકા પ્રમાણે તેઓ ચિતરાયા છે. ભીમ અને દ્રૌપદીના સહવાસનું આવું ચિત્ર વલ્લભના "દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન"માં મળે છે. તેમા જ્યારે ભીમને ઉશ્કેરવા દ્રૌપદી જાય છે ત્યારે તે ભીમને રીઝવે છે તે જ રીત 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં પણ લેવાઈ છે. આ પ્રમાણે આ બનાવોનું સામ્ય પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે.

---

૧૬. વલ્લભ ઉપર ભાસની અસર હોય એમ બીજી રીતે પણ લાગે છે. વલ્લભ જેમ દરેક કાવ્યને અંતે જૂદા જૂદા અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેમ ભાસે પણ કેટલાક નાટકમાં કર્યું છે. પણ વખતે આ અસર ભાસની ન પણ હોય. જયદેવની પણ અસર હોય. ગીત-ગોવિન્દમાં તેનું દશાવતારનું વર્ણન જાણીતું છે.

બીજી એક વાત 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' વિશે રા. નરસિંહરાવભાઇએ કહી છે[૧૭], તેઓએ તેના નામનું 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' સાથે સામ્ય સૂચવ્યુ હતું, પણ તેઓને તો 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' ઉપ થી જ અનુકરણ કરીને આ નામ અપાયું હોય એમ લાગે છે પણ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' એ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું એકવીસમુ પુસ્તક છે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' સત્તાવીસમુ છે અને 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' ત્રીસમુ છે આ બધા પુસ્તકો ઇ. સ. ૧૮૯૧–૯૨ મા જ, એટલે એક જ વર્ષમા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. અને જ્યારે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' પ્રસિદ્ધ થયુ હશે ત્યારે 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' કા તો છપાતું હશે કે છપાઇ રહ્યુ હશે અને કા તો બન્ને સાથે જ પ્રસિદ્ધ થયા હશે આવા સયોગોમા આધુનિક લેખક 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' નામ જાણ્યા વગર જ તેનું અનુકરણ કેમ કરે તે ખરેખર ન સમજાય તેવી વાત છે એ ખરૂં કે પ્રકાશકો ઉપર આપણે બહુજ અવિશ્વાસ રાખી શકા કરીએ તો આવું સમાધાન થાય, પણ આ અનુમાન બહુ જ નિર્બળ અને શિથિલ હોવા ઉપરાત પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતા ઉપર જબરી તરાપ મારે છે પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતાની ખાત્રી તો તેઓની સતબામાની પ્રસ્તાવના ઉપ થી જ થાય છે એટલો ઉત્સાહ એક સાવ જુદા માણસમા હોય જ નહિ ત્યારે જો બીજા કોઇને ખબર ન હોય તો એ નામ કયાથી આવ્યુ ? હા એક જ મગજમાથી બે નામ નીકળે ખરા[૧૮]

એક 'તપત્યાખ્યાન' બાદ કરતા, બાકીના બે નાટકોના બનાવો મહાભારતના સાવ ખૂણામાથી શોધી કાઢેલા છે એ વાત પણ ધ્યાન ખેચે એવી છે પ્રસગ અને વસ્તુ પસદ કરવામા પણ કર્તાના મનના વલણ ઉપર વધારે આધાર રહે છે જેમ નાટકોમા તેમ જ વલ્લભના કાવ્યોમા વસ્તુ મહાભારતના ખૂણામાથી જ લીધુ છે. વલ્લભને આ ટેવ હતી એમ પ્રકાશકોને પણ લાગ્યું હતું 'દુશાસનરુધિરપાનાખ્યાન'ના ગ્રથવિવેચનમા તેઓ લખે છે કે "બીજા જૂના કવિઓ કરતાં તેનામા વિશેષ લક્ષણ એક જોવામા આવતું હતું કે તે જૂના સસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાથી કથાભાગ પસદ કરવાને કાને કાઇક નવીન યોજના જ પસદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો " આમ વલ્લભ ખૂણામાથી પ્રસગો શોધતો અને એવા પ્રસગોને શણગારી તેમા જીવન રેડતો અને એ જ જાતનું સામ્ય નાટકના કર્તાના મનના વલણમા દેખાય છે

આના કરતા પણ વધારે સબળ પ્રમાણ તો 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન'મા કર્તાએ એક બે ફેર કર્યા છે તે છે એક તો અર્જુન, ભીમ વગેરેને તેઓ કુમળી તરુણાવસ્થામા હોય છે ત્યારે જ મળે છે તે–પણ મહાભારતમા જેમ જટાસુરના વધ પછી પણ ઘણે વખતે મળે છે તેમ નહિ, અને બીજુ, ભીમ જ્યારે હનુમાનને મળે છે ત્યારે તેની પાસે વર માગે છે તે આ બન્ને વાતમા નાટકના કર્તાએ મહાભારતથી જૂદા પડીને ફેર કર્યો

૧૭ જુઓ રા નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ ૭

૧૮ વલ્લભને 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' ઉપ થી રાખ્યું હોય એમ કહી એ નાટક પ્રેમાનદનું હોય એમ દલીલ થાય ખરી પણ મારા જેવા પ્રમાણોના પરસ્પર સબધ અને ટેકાને ખાતર મે કરેલી કલ્પના જ મને સાચી લાગે છે

છે, અને આવો જ ફેર આ જ બે વાતમાં વલ્લભના 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં મળે છે. વાત બહુ જ અગત્યની છે એટલે આખો ભાગ જ ઉતારૂં છું.

> કમળનયનીને કમળ જોઇ શક લાગી
> ભીમ લેવા ગયો તેહ લેવાયું ન રાયથી
> અર્જુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર
> કમળ લેવા તે ગયો ઝટ સહી કાયથી.
> અપાર ત્યાં યુદ્ધ થયું યુધિષ્ઠિર દોડી આવ્યા
> યક્ષ અનુચર નાઠા ધીટ ઘણા ઘાવથી.
> અજાતશત્રુનું ત્યાંહી હરણ વનમા થયું
> ભીમ વ્યાઘ્ર ગયો દોડી નાહરને મારિયો.
> 'હ' કાઢીને કરવું જે વ્યાઘ્રે રાખ્યું માટે જાણ
> નીકર હરણ કેરો ભીમ જે વિદારિયો.
> એમ થાય અને જાય અકૃત્ય કૃત્ય થાય.
> કવીશ્વર અર્થ કહો હણુએ ન સારિયો '
> પંચ કેરી આશ પૂરૂં હકારને મૂર્ણે પછે
> ખરેખર કવીશ્વર કરણુથી હારિયો.
> સર્વ આશ પૂરી કરી આવી મળ્યો અર્જુન તો,
> જોઇ થતાં ખુશી ખુશી ચાર કંથ કામની;
> હળી મળી ચાલિયા તે રથ આદિ સર્વ લેઇ
> એક પછી એક એમ વીતી ચાલી જામની.
> શ્રોતા કહો સર્વ હવે હરણ થયો ન પૂરો ?
> ના કહો તો આપુ હવે પદવી હજામની.
> અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય જ્યાંહી જ્યાંહી બાઇ
> કરણ તો ત્યાંહી ત્યાંહી થાય ન ખદામની.
> બહુ નહિં બહુ નહિં નટવાના વેશ એ તો
> મૂળ મીઠા ઝાડ તણાં કાડવે શુ કાર્ય છે ?
> વીરને રડાવે એવો પિતા વિના હોય કોણ ?
> ધિક ધિક આજ કહું કરવા આચાર્ય છે.
> અષ્ટ રસ પૂર્ણ પ્યારા સગા ભાઇ અમારા
> ઓરમાઠ કરણ તો અપાર અનાર્ય છે.
> પ્રતિજ્ઞા કરો જો કોઇ સોઇ જોઇ સર્વ કરો
> ખોઇ બેસવું ન ત્રૂર વલ્લભ તો આર્ય છે.
>
> (યક્ષપ્રશ્નોત્તર. પૃ. ૨૪ .)

આ ઉપરના ઉતારા–પરથી બે ત્રણ બાબતો મારે બતાવવાની છે. જેમણે 'પાચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન ' બરાબર વાંચ્યું હશે તેઓને તો ઉપરની લીંટીઓમાં તેનો સાર જ દેખાશે. આ ભાગ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર ' માં આવે છે અને કાવ્ય જે બનાવથી શરૂ થવાનું છે ત્યાંસુધીનો

—આગળનો—પાડવોનો ઇતિહાસ શુ છે તે ટુકામા આપણને કવિ કહી જાય છે પાડુને શાપ હતો અને પછી પુત્રો કેમ ઉત્પન્ન થયા ત્યાથી માડી ઠેઠ અર્જુન ઇન્દ્ર પાસેથી આવીને મળ્યો ત્યા સુધીના બનાવોની વાત કવિ પહેલા કહી જાય છે પછી સ્વર્ગમા દેવસભા મળે છે તેની વાત શરુ થાય છે એટલે કે તેને તો કથા સાથે સબધ હોઈ, તે તો કથાનો એક ભાગ ગણાય. મે ઉપર જે લીટીઓ ઉતારીની છે તે આ ટુંક સારની છેલ્લી જ લીટીઓ છે આ પછી પણ થોડીક વાતો રહી જાય છે કે જેના પછી ખરો કથાભાગ શરુ થાય છે તે વાતો, ઇન્દ્રસભાની વાત વચ્ચમા કર્યા પછી, કવિ કરે છે એટલે આમ ટુક સાર આપતા વચ્ચમા દેવસભાવાળો ભાગ મૂકી, તે સારને બે ભાગમા વ્હેચવા જેવુ કર્યુ હોય એમ લાગે છે જો કે બીજો ભાગ પ્રમાણમા સાવ નાનો છે, છતા બે ભાગ કરવાનો પ્રયત્ન લાગે છે, કાવ્યના કથનના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાથી કાઇક ખચાવુ પડે છે, માટે આમ આ અર્જુન પાછો ફર્યો ત્યા સુધીના ભાગને જૂદો પાડવામા કાઇક હેતુ હોવો જોઇએ આ વાતનો નિકાલ બીજી એક વાતથી થાય છે “ પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ” મા પણ આટલી જ વાત આવે છે વલ્લભે ‘ પક્ષપ્રશ્નોત્તર ’ ખાસ કરુણ રસ જમાવવા લખ્યુ છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે પણ કરુણ રસ વર્ણવવો તેને ગમતો નહિ એ વાતને પાયા તરીકે લઇ નીચેની કલ્પના ચર્ણું છુ કદાચ વલ્લભે “ પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ” નાટક લખ્યુ હોય અને તેને જ કરુણ રસના કાવ્ય તરીકે ચલાવવાને તેની ઇચ્છા હોય, અને એમ ધારી, પોતાના પિતાને તે બતાવ્યુ હોય, ત્યારે પ્રેમાનદે તો તેમા કરુણ ન જોઇને કહ્યુ હોય કે “ બહુ નહિ બહુ નહિ નટવાના વેશ એ તો ” આથી વલ્લભને ન છૂટકે ‘પક્ષપ્રશ્નોત્તર’ લખવાની ફરજ પડી હોય ઉપરના “ બહુ નહિ ” વાળા વાક્યો સ્પષ્ટ અર્થ તો નટ લોકો નાચ કરતા બોલે છે તે અર્થને અનુલક્ષીને છે, પણ ધ્વનિમા કદાચ ‘નટવાનો વેશ એ તો’ એ શબ્દથી પોતે જે ગ્રથ બાપને બતાવ્યો હતો તે નાટક હતું એમ પણ સૂચિત હોઇ શકે આ કલ્પના છે એ ખરુ, પણ જેમ વલ્લભને વાત શરુ કરતા પહેલા આગળના બનાવોનો ટુક સાર આપી જવાની ટેવ હતી તેમ જ તેને સીધી વાતમા આડકતરી રીતે પોતાની કે પોતાના બાપની વાત કરવાની પણ ટેવ હતી વળી “ દુઃશાસન૦ ” મા પણ ટુક સાર આપવામા આપણે આ વાતની આશા રાખીએ પણ ત્યા તો થોડા જ શબ્દોમા આની વાત કરી તરત વાત શરુ કરે છે આથી આમા આ વાત ખાસ હેતુપૂર્વક વલ્લભે મૂકી હોય એમ લાગે છે ‘બહુ નહિ’ વગેરે પર પ્રકાશકોની ટીકા પણ “ જ્યારે વલ્લભે ગ્રથ પ્રેમાનદને બતાવ્યો ત્યારે તેણે તે કબુલ ન કર્યો ” એવી કઇક છે હવે આ વાત વલ્લભ ‘પક્ષપ્રશ્નોત્તર’ લખવાની શરૂઆત કર્યા પહેલા લખે છે, અને આમ જો કોઇ ગ્રથ વલ્લભે પ્રેમાનદને બતાવ્યો હોય તો તે “પક્ષ૦” તો ન જ હોય કારણ તે તો હજી હવે લખાવાનો હતો. શેક્સપીઅર પોતાના prologue પાછળથી લખતો એ સામ્ય લઇ આપણે એમ કહીએ કે આખુ “પક્ષ૦” લખ્યા પછી વલ્લભે આ લીટીઓ લખી હશે પણ આપણે ધ્યાન રાખવુ જોઇએ કે આ કઈ prologue નથી આ તો કથાની શરૂઆત માટે, પરસ્પર સબધ સમજાવવાને જરૂરનો ટુંક સાર છે અને તે કોઇ દિવસ પાછળથી લખે જ નહિ એટલે જો એ ગ્રથ “પક્ષ૦” ન હોય તો બીજો કયો હોય ? મારો જવાબ તો એ જ છે કે તે “પાચાલી૦” હોય અને આથી જ

એ નાટકનું તેમા સૂચન લાગે છે. અને જ્યારે પ્રેમાનન્દે તે નાટકને કરુણ રસના ગ્રંથ તરીકે કબુલ ન કર્યું હોય ત્યારે વલ્લભે ખીજાઇને "મૂળ મીઠાં ઝાડ તણાં કાઢવે શું કાર્ય છે?" વગેરે વચનો કહ્યા હોય.

દેખીતી રીતે "પાંચાલી૦" મા જે પ્રસંગો આવે છે તેમાં કરુણ રસને પોષે એવું ઝાઝું નથી લાગતું. છતાં વલ્લભે તેને કરુણ રસનો ગ્રંથ કેમ માન્યો હશે એ એક સવાલ જેવું થઇ પડે એ સાચું; પણ વલ્લભનો પોતાનો મત આપણે જોઈ ગયા. તે તો આ પ્રસંગોમાં કરુણ રસ ખાસ આવ્યો છે એમ કહે છે અને આપણે જો તે કબુલ ન કરીએ તો આપણને એ "હજામની પદવી" આપવા તૈયાર થઇ જાય છે. એટલે પોતે એને કરુણ રસનો ગ્રંથ ગણ્યો હોય અને પિતાએ ના પાડી હોય એટલે ઉપલાં વચનોથી વલ્લભે પોતાના મનનો ઉભરો કાઢ્યો હોય. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા શબ્દોથી "પાંચલી૦" વલ્લભે રચ્યું હતું એમ માનવાને બહુ મન થાય છે. તેને બીજાં પ્રમાણો પોષે છે.

પણ હજી ખાસ અસંબદ્ધ લાગે એવું વાક્ય છે તે તો બીજું જ છે. ઉપર જે ફકરો આપ્યો છે તેમા ત્રીજી લીંટી

"અર્જુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર"

એમ છે. આનો અર્થ મેં પહેલા વાચ્યું ત્યારે તો સમજાયો જ નહિં. મહાભારતમાં વાત એમ છે કે ભીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે હનુમાનને મળે છે; એટલે 'વાનર' કોણ તે તો સમજાયું. પણ 'અર્જુનને કાજ' તેને ભીમે કેમ રીઝાવ્યો તે સમજાયું નહિં. એટલે એ ભાગ આખો મહાભારતમાથી વાચ્યો. ભીમને હનુમાને ખુશ થઇ, કંઇક માગવા કહ્યું ત્યા આ બાબત હશે એમ ધાર્યું પણ ત્યા તો આમ છેઃ—

ભીમઃ—"હું તમારી પાસે માગું છું કે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે વીર્યવાન! તમે અમારા સ્વામી છો તેનાથી જ અમે સઘળા પાંડવો ધણિયાતા થયા છીએ અને તમારા જ પ્રતાપથી અમે સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ કરીશુ."

હનુમાનઃ—"તું મારો બંધુ અને સુહૃદ થાય છે માટે હું તારૂં હિત કરૂં છું. હે મહા બળવાન! તું બાણોથી ને શક્તિથી આકુળ થઇ, શત્રુની સેનામાં પ્રવેશ કરીને જ્યારે સિંહ પેઠે ગર્જના કરીશ, ત્યારે હું પણ અર્જુનની ધ્વજામા રહીને તારી ગર્જનાની પાછળ ગર્જના કરીને તારી ગર્જનામા વધારો કરીશ, અને શત્રુના પ્રાણનાશક દારૂણ નાદો કરીશ કે જે નાદો સાંભળીને તું સહજમા શત્રુઓનો નાશ કરી શકીશ."[૧૯].

મહાભારતમા આ વિશે આટલું જ છે. ખાસ "અર્જુનને કાજ" હનુમાનને રીઝાવવાનો પ્રયત્ન ભીમે કર્યો હોય તેવું આમાં છે જ નહિ, અને "અર્જુનની ધ્વજામાં રહીને" એટલા ઉપરથી એવો ધ્વનિ પણ નથી નીકળતો. આમ જે વાત ક્યાંય નથી એ વાત વલ્લભને ક્યાથી સુઝી એ મોટો પ્રશ્ન થઇ પડે. વખતે એમ હોય કે વલ્લભે મહાભારતની જે પ્રત વાંચી હોય તેમા એવું હોય. પણ એમ ધારવાને આપણી પાસે કેવળ કલ્પના સિવાય બીજું કંઇ નથી. ત્યારે તો હવે એક જ વાત રહી કે વલ્લભને પોતાને એવો ફેર કરવો

૧૯. જુઓ ગુજરાતી પ્રેસનું મહાભારતનું ભાષાંતર.

છૂટ લાગ્યો હશે. પણ સાથે જ એક બીજી વાત મળી આવે છે "પાચાલી૦" મા ભીમ હનુમાનને મળે છે અને હનુમાન પ્રસન્ન થઇ, તેને વર આપે છે ત્યારે જે વર માગે છે તે આ છે —

ભીમ —" જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ! જેમ મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમ જ પાર્થને એક વાર દર્શન દઇ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશો, અને દિવ્ય કમલ કિંકર જ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશો "

પછી હનુમાન તેને એ વર આપે છે આમા પાર્થને દર્શન દઈ, તેને સ્વેચ્છિત આપવાનું વરદાન ભીમ માગે છે એટલે એ વાત ધ્યાનમા રાખીએ તો 'અર્જુનને કાજ' ભીમે હનુમાનને રીઝાવ્યા એમ અર્થ બેસે એટલે નાટકનો કર્તા તો એ ફેરથી જાણીતો હશે, અથવા તેણે પોતે આ ફેર કર્યો હોય, અને નાટક જો તેણે વાચ્યુ હોય, તો વલ્લભને પણ આ ફેરની ખબર હોય. પણ એક નાટક વાચતા આવો નજીવો ફેર વલ્લભના ધ્યાનમા આવી જાય અને જ્યા મહાભારતના પ્રસંગોની તારવણી જ કરતો હોય ત્યા વચ્ચમા એ ફેર મૂકે એ કાઇ ઠીક નથી લાગતું પણ જો વલ્લભે પોતે એ નાટક રચ્યુ હોય અને "યક્ષ૦" મા મે ઉપર કહ્યું તેમ, તે જ્યાએ મહાભારતના બનાવોનો ટુકસાર આપતા સાથે જ નાટકનુ સૂચન કરવા ધાર્યું હોય તો તે એ ફેર ત્યા કરે આ વાત મને તો બહુ વજનદાર લાગે છે જે માણસે "પાચાલી૦" મા 'અર્જુનને કાજ' ભીમને મોઢે એવો વર મગાવ્યો હોય તેના મનમા તો એ વાત રમતી હોય અને સ્વાભાવિક રીતે જ તે નાટકનું સૂચન પણ સાથે જ કરવાનો વિચાર હોય એટલે તે ત્યા મૂકે એકલા મહાભારતના બનાવોની જ યાદી આ પવી હોય અને કાઇ ગર્ભિત આશય ન હોય તો તે ત્યા આ ફેર ન મૂકે આનાથી ઉપરની મારી પહેલી નિર્બળ કલ્પનાને મજબુત ટેકો મળે છે

હવે એ ફકરા વિષે એક બાબત બાકી છે મહાભારતમાથી જ "પાચાલી૦" નું વસ્તુ લીધુ છે એમા તો કાઇ શક નથી. તેમા આ બનાવો નીચે પ્રમાણે છે ભીમ કમળ લાવે છે, પછી જટાસુર યુધિષ્ઠિર વગેરેનું હરણ કરી જાય છે, ને તેઓને ભીમ પાછો લાવે છે પછી પાડવો અહિં તહિં ભટકે છે ત્યાર પછી અમુક વખતે અર્જુન સ્વર્ગમાથી પાછો આવી મળે છે હવે જો કે ઉપલા ફકરામા વાત બરાબર આ જ ક્રમમા કહેવાયેલી છે, પણ અર્જુન પાછો આવ્યો અને મળ્યો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને બધા બનાવો સાધવા જેવુ કર્યું છે 'પાચાલી૦' મા ભીમ વગેરેને અર્જુન તલાવડીમા જ મળે છે. આવુ ક્યાય મહાભારતમા નથી. તો આ ફેર કરવાનું કર્તાને શુ કારણ હોય એ વિચાર સહજ આવે તેવો છે પણ તેનો જવાબ ઝટ મળે તેમ નથી ઘણા વિચાર પછી વલ્લભના 'યક્ષ૦' ના ઉપરના ટકરામાથી જ એનો જવાબ મળે છે તે ટકરામાથી એક વાત આપણને મળ છે કે વલ્લભની એવી માન્યતા હતી કે અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્યા જ્યા થાય, ત્યા ત્યા કરુણ રસ પૂરો જામ્યો કહેવાય. હવે તે ફકરામા 'આવી મળ્યોં અર્જુન તો' એ વાક્ય ઉપરથી કર્તાએ કેમ જાણે અર્જુનને ખાસ બીજા પાડવો સાથે મેળવ્યો હોય એમ લાગે છે એટલે આમ જો વલ્લભે પોતે એ નાટક લખ્યુ હોય, અને તે કરુણ રસનો ગ્રથ ગણાશે એમ માન્યુ હોય તો જ, દેખીતી રીતે આખા નાટકમા કરુણ રસને પોષે એવુ ઝાઝુ કશુ નથી છતા, ઉપરનો

ફેર કરી, અર્જુનનો યોગ કરાવી, કરુણ રસ પૂરો જમાવે. વળી, ઉપલા ફકરામાં એ વાત એવા જુસ્સાથી લખાણી છે તે પણ નાટકનું ગર્ભિત સૂચન કરવું હોય તો જ લખે. આથી પણ ઉપરની કલ્પનાને ટેકો મળે છે.

ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઉપરના બન્ને ફેરફાર આખા સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં માત્ર "વલ્લ૦" અને "પાચાલી૦" માં જ દેખાય છે. એટલે બીજી વાતો ન હોય તોપણ એમ શંકા આવે કે બન્નેનો કર્તા એક હશે. કારણ ફેર એવા નજીવા છે કે બીજો માણસ એકમાંથી દાખલો લઇ પોતે ફેર કરે એમ નથી લાગતું–બીજા માણસને એવી જરૂર પણ ન લાગે.

આટલું છતાં, હજી એક વાત આ જ ફકરામાં છે કે જેનું સમાધાન હું નથી કરી શક્યો. મહાભારતમા બનાવો જે ક્રમમા વર્ણવ્યા છે તે જ ક્રમ "વલ્લ૦" માં છે, જ્યારે "પાચાલી૦" માં તે જ ક્રમ નથી. તેમાં તો પહેલા જટાસુરવધની વાત અને પછી કમળની વાત છે. આ એક વાંધો છે ખરો પણ તે નજીવો છે. વળી, "વલ્લ૦"–માં તો વલ્લભને મહાભારતના બનાવોનો ટુંક સાર આપવાનો હતો એટલે ક્રમ તો મહાભારતનો રાખે તો જ ઠીક પડે. સાથે સાથે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નાટકના કર્તાને તો પાંચાલીને બીજે કેમ પ્રસન્ન કરી એ જ બતાવવાનું હતું અને એટલા માટે તેણે ઉપલી બે વાત પસંદ કરી લીધી હતી. એક તો મત્રાનંદને પાચાલીની મરજી પ્રમાણે માન અપાવ્યું અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું તે–અને બીજું, પાચાલીની કમળની ઇચ્છા પુરી પાડી તે. આ બે બનાવો એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે અને એક પહેલાં ને બીજો પછી એમ ખુશીથી ફેરવીને મૂકી શકાય.

પણ હજી આમાં ય એક વાત છે કે પાચાલીને પ્રસન્ન કરી એ જ વાત લખવી હતી તો પછી કર્તાએ બે પ્રસગો શા હેતુથી મૂક્યા હશે? એકથી ચાલત. પણ આ શંકાનું સમાધાન જો નાટક વલ્લભે લખ્યું હતું એમ માનીએ તો તરત થઇ જાય છે. તેને કરુણ રસ જમાવવો હતો માટે એકના કરતા બે ઠીક એમ ગણી બે ય પ્રસંગો મુક્યા, અને બે ય પ્રસંગોમા કરુણ કેમ આવે છે તે તો વલ્લભ પોતે જ ઉપલા ફકરામાં કહે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા ફકરા ઉપરથી મને સુઝતાં બધા પ્રમાણો મેં અહિં મૂકી દીધા છે. વલ્લભના એ ફકરામા અને "પાંચાલી૦" નાં વસ્તુમાં, બીજે ક્યાય નથી એવું સામ્ય છે અને આ વાત જ એટલી શંકા ઉપજાવે એવી છે.

આમ "પાચાલી૦" ના બધા બનાવોનું વલ્લભમાં કેવું સામ્ય મળી આવે છે તે આપણે જોયું અને એ એક નાટક વલ્લભનું માન્યું એટલે બીજાં નાટકોમાથી પણ અમુક બનાવો વલ્લભમા મળી આવે છે તે હવે જોઇએ.

'તપત્યાખ્યાન'ને સંસ્કૃત નાટકો સાથે કેવો સંબધ છે તે આગળ બતાવ્યું છે. આ આખ્યાન પણ મહાભારતમાથી જ લીધેલું છે. પ્રથમ તો મહાભારતમા એમ છે કે સંવરણ મૃગયા રમવા ગયો, ત્યાં ભૂલો પડયો અને તપતીને દીઠી. 'તપત્યાખ્યાન' માં જરાક ફેર છે. ઋષિઓ વાઘથી રક્ષણ કરવાનું તેને કહેવાને આવ્યા. તે ગયો. વાઘ વાઘણ માયાવી

હતા તેને માગવા જતા તે અલોપ થયા અને ત્યા તેણે તપતીને જોઇ આમ આટલો ફેર છે આવો ફેર કેમ કર્યો હશે એ વિચારવા જેવુ છે. પણ 'યક્ષ' મા વાત આમ શરૂ કરી છે ઋષિકુમારનું કાષ્ઠ ખોવાય છે તે લઇ આવવા યુધિષ્ઠિર મૃગની પાછળ જાય છે મૃગ માયાવી છે, અલોપ થાય છે અને અતે તેઓ તળાવે પહોચે છે આ વાત તો મહાભારતમા પણ આમ છે પણ આ જ વાતનુ અનુકરણ 'તપત્યાખ્યાન' મા થયુ લાગે છે માયાવી વાઘ કે હરણની વાત તો ઘણે ઠેકાણે આવે છે પણ આ બે વચ્ચેનું સામ્ય કઇક દેખાય તેવુ છે તેમ જ અગસ્પગમ પ્રમાણો મળતા જાય ત્યારે આપણને એ વાત ઉપર વિચાર પણ આવે વલ્લભે 'યક્ષ' લખ્યુ ત્યારે એ વાત એને ગમી હોય અને એવો ફેર પોતાના નાટકમા કર્યો હોય તો ના નહિ

આ સાથે આ પણ નોધવા જેવુ છે 'તપત્યાખ્યાન' મા ઋષિકુમારો જ્યારે રાજાની મદદ માગવા જાય છે ત્યારે પૂજા વગેરે સ્વીકારતા નથી તેમ જ શાપ આપવાની બીક બતાવ્યા કરે છે 'યક્ષ૦' મા પણ પેલો ઋષિકુમાર જ્યારે યુધિષ્ઠિર પાસે જાય છે ત્યારે નકુળની પૂજા સ્વીકારતો નથી અને શાપના બળ ઉપર કુમે છે આ સામ્ય વિચારવા જેવુ છે

બીજી એક બાબત પણ વિચારવા જેવી છે નાટકોના કર્તાનો હેતુ વેદિયા ઢોર જેવા પડિતોને તથા ફક્ત ખાવામા જ મશગુલ થઇ, પોતાના કર્મો ભૂલેલા બ્રાહ્મણોને બરાબર સમજાવવાનો હતો એમ તો બધાને દેખાશે જ "પાચાલી૦" મા સ્મરવર્ધક, મોહકાનદ, ભારતીભટ વગેરે મુનિઓ-'તપત્યાખ્યાન' માનો વસતક સસ્કૃત નાટકોના વિદૂષકનો જ નમુનો છે છતા તેનામા પણ અધઃપતન પામેલા બ્રાહ્મણોના દાખલ થયેલા ગુણો—અને 'સત્યભામા૦' મા નારદ જેવાને પણ 'જા જા ભેગટા' જેવુ વાકય કહેવા સત્યભામાની ધૃષ્ટતા—આ બધુ કર્તાનો આવા નામના બ્રાહ્મણો તરફ ઘણો જ ધિક્કાર હતો તે બતાવે છે આવા પ્રયત્નો પ્રેમાનદમા પણ મળશે ખરા પણ વલ્લભના મિદુ મહારાજને જોયા એટલે તો બધાને લાગશે જ કે તેનો ધિક્કાર તો એવા બ્રાહ્મણોનો સહાર કરી નાખે એટલો ઉગ્ર હતો તે ઉપરાત, પેલા કાષ્ઠવાળા 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માના ઋષિકુમાર માટે

બ્રાહ્મણબાઠ બીચારા તેમા વળી કર્મકાડી
હારી છૂટયા નાની છૂટયા એક મૃગલા થકી,

કહી, વલ્લભે એવા બ્રાહ્મણોની મશ્કરી કરવામા બાકી રાખી નથી. તેમ જ વલ્લભનું ગમે તે કાવ્ય વાચતા—જ્યા તેની ટીકાનો અવકાશ હોય ત્યા—તેનો આવા બ્રાહ્મણ તરફનો ખાસ ધિક્કાર અને તત્કાલીન તેમની અધોગતિ તરફના કટાક્ષો આપણને મળશે.

'તપત્યાખ્યાન' અને 'રેવતીરંજિકા૦' બન્નેમા મુખ્યત્વે કરીને સસ્કૃત નાટકોની અસર વધારે લાગે છે જ્યારે 'પાચાલી૦' મા કાઇક સ્વતત્ર તત્ત્વ ભળ્યુ લાગે છે એટલે પહેલા બે નાટકોમા કર્તાની બીજી કૃતિઓ સાથે સામ્ય ન મળે એ બને તેવુ છે. વળી બીજી પણ વાત કે 'પાચાલી૦' મા જે વિષય છે તેવા વિષય ઉપર જ વલ્લભના બીજા કાવ્યો આપણને મળી આવ્યા છે પણ બીજા બે નાટકોનું સામ્ય શોધવા માટે આપણી પાસે એવુ સાધન નથી,

વાપરી શકે કે નહિ તેના માટે થોડુંક મેં આના પહેલા ભાગમા જ લખ્યું છે. પણ વલ્લભને હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવાની ટેવ જ હતી. મિત્રધર્માખ્યાનમાં ઈંદુ મિંદુ ગુરુને ત્યાંથી આવતા જ્યારે નદી ઉતરીને જળફૂઈ ગામ પાસે આવે છે ત્યારે કોળીના છોકરા તેને પૂછે છે કે—

"અલ્યો, ભાજ સે ભાજ તમારી પાહે? દિયોને."

પછી,

"ઠાકોર વહેસ હડ, કિમ અલ્યા પસે કેની
ધરોડા હું જાણું નહિં?" મિત્ર. પૃ. ૩૫.
"ઓલ્યા મો'દ'માહે જય પડી રેં ને પાધરો તું" ,, ,, ૩૬.
"અલ્યા રેંછ ઊભો કે ન દાણો નાછિયે દળી." ,, ,, ૬૦.
"બાપનો થિયો તો માલ પુંક બાંધી નાહી જાહ
મુચ્ચ મુચ્ચ વે'લો મુચ્ચ" ,, ,, ૬૮.
"વધો એમ માલ ઘણો મૂચિએ શી પેર સુછી
આપ લેઈ વે'ચી દીજ ઠીક સે સુખી કહે
સુખી કહે મોછ ખાજો અલ્યા એક વસ્તર ઘો
ભલે સે એ બરામણ દાન આપ્યું સો ગ્રહે."

ઉપરના ફકરાઓ પરથી સમજાશે કે ગામડિયાની ભાષા વાપરવાનો વલ્લભને શોખ હતો અને તેથી નાટક જો તેણે જ લખ્યા હોય, તો એક તો સંસ્કૃત નાટકોમા પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલીઓ જોઇ હોય અને બીજું પોતાને આવો શોખ હોય તો તે હલકા પાત્રની બોલી આવી વાપર્યાં વગર રહે નહિં. "પાચાલી૦" મા અવગતિક, ઝાપડા વગેરેની બોલી તો ઉપરની કોળીની બોલી જેવી જ છે, છતા દરેકની બોલી જેટલી જૂદી રીતે બોલાય છે તેટલે અંશે એક બીજાથી જૂદી પડે છે. ઉપલા ફકરાઓમાં જટાસુરની કે શ્રીદામાની વહુની બોલી જેવી બોલી નથી આવતી એ કબુલ, છતા "દુઃશાસન૦" માં અમિ, જિ, તિ, વગેરે રૂપો આવે છે એટલે જૂની ગુજરાતીથી વલભ થોડો પણ જાણીતો હશે એમ આપણે કહી શકીએ. બીજું વલ્લભે કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેના સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યાં હોય તો પ્રાકૃત, માગધી વગેરેના નિયમો ન જાણતો હોવાથી, તે વખતે બોલાતી કોળી વગેરેની બોલીઓનું તત્ત્વ મેળવીને જટાસુર વગેરેની બોલી તેણે બનાવી હોય. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગશે કે એવી બોલી માટે પ્રાકૃતના નિયમો તે ન જાણતો હોય તો જ તે તે લખી શકે એમ વધારે સંભવ છે. સંસ્કૃત નાટકોનાં સ્ત્રી પાત્ર વગેરેની બોલીનું અનુકરણ કરતા આવી અશુદ્ધ બોલી ઉત્પન્ન થઇ હોય તો તે ન બને તેવું જરા ય નથી. વળી પ્રેમાનંદ કરતાં વલ્લભને આમ નવીનતા કરવાનું બહુ ગમતું–એના મનનું વલણ જ એ પ્રકારનું હતું, એટલે નવીનતા શોધવી એ એનું કામ.

નાટકોની એક બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમા કહેવતો બહુ વપરાયેલી લાગે છે. આ પણ રા. નરસિંહરાવભાઇને રાજશેખરનું અનુકરણ લાગ્યુ હતું.[૨૨] આનો જવાબ રા. અંબાલાલદાસ પટેલે આપ્યો હતો, તે કેવો લુલો અને અસંબદ્ધ હતો તે તો આ ચર્ચાના

અમ્યારથી જાણના જ હશે. 'માર્કંડેય પુરાણ' વિશે જ જ્યા વાકા હોય ત્યા તેમા કહેવતો છે એમ દાખલો કેમ અપાય? અને 'મિત્રધર્માખ્યાન' મા ઘણી કહેવતો છે એમ કહેવાથી પ્રેમાનન્દનુ કર્તૃત્વ સાબીત થતું જ નથી ઉલટુ, 'મિત્ર૦' નો દાખલો આપવાથી તો મારી કલ્પનાને પુષ્ટિ મળે છે પણ મારે જે કહેવાનું છે તે તો એ છે કે વલ્લભને પોતાને કહેવતો વાપરવાની બહુ ટેવ હતી તેના દરેક પુસ્તકમા કહેવતો ઘણી દેખાય છે, અને આના કરતા પણ વધારે ધ્યાન ખેચે એવી વાત તો એ છે કે નાટકમા જે કહેવતો વપરાઇ છે તેમાની ઘણી તો વલ્લભમા પણ મળે છે. બન્નેમા વપરાએલી થોડીક કહેવત નીચે આપુ છુ

(૧) માથે પડી વસદેવા તપત્યા૦ પૃ ૯૯
(૧) માથે પડી વસદેવા એમ તો કે'વાય છે યક્ષ૦ પૃ ૫૯
(૨) વાળદના વાકા દહાડાની પેઠે કોથળીમાથી સાપ નીકળ્યો. તપત્યા પૃ ૧૧૩
(૨) વાકા હોય વાળદના દિવસ તો ત્યારે ત્યારે
  કોથળી મધ્યેથી આવે સર્પ ચાની રૂપમા યક્ષ પૃ ૬૧
(૩) તાણ્યે તુટી જાય પાચાલી પૃ ૯૨
(૩) તાણુતે તણાયુ છે યક્ષ પૃ ૧૧૪
(૪) વાટ જોનારને વેળા લાબી થાય સત્યભામા૦
(૪) વાટ જોઇ બેઠી રહે તેને લાગે કાળ મેરો યક્ષ૦ પૃ ૧૨૦
(૫) ભાવતુ'તું ને વદે કહ્યુ તપત્યા૦ પૃ ૧૪૫ પાચાલી પૃ ૧૦૧
(૫) ભાવતું હતું અને જ્યા વચે અભિપ્રાય આપ્યો સુધિ૦ પૃ ૧૬
(૬) शत विहाय भोक्तव्यम् પાચાલી પૃ ૨૭
(૬) વાગ્ભટમાહી કહ્યુ એમ શત કાર્ય મૂકી કરી
  ભોજન કરવા જવુ મિત્ર પૃ ૬૨
(૭) પખાલીને વાકે પાડાને ડામવા જેવુ છે પાચાલી પૃ ૩૪
(૭) પખાલીને વાકે ડામે પાડાને તો આડા લોક કુન્તી પૃ ૭૭
(૮) પ્રાઘૂર્ણ કને સર્પ શી રીતે મરાવાય? પાચાલી પૃ ૭૦
(૮) મરાવવો પ્રાઘૂર્ણથી નાગ ખોટુ કામ છે કુન્તી પૃ ૯૮
(૯) માળાના મુગમા ગયા તપત્યા૦ પૃ ૧૧૫ ૧૧૭
(૯) માળા તોડય મેરથી સુધિ પૃ ૧૧૨
(૧૦) જ્ઞાતિ તો નાકકટ્ટાતણી વાધે તેમ વધારીએ પાચાલી૦ પૃ ૧૦૮
(૧૦) નાકકટ્ટાતણી નાત વધારવા ધારે આપ. દુર્વાનન૦ પૃ ૪
(૧૧) એકથી અનેક ભલા. પાચાલી પૃ ૧૦૩
(૧૧) ભલા એક થકી બેય યક્ષ પૃ ૧૧૨
(૧૨) જગત તો ઝવેરી છે સત્ય૦ પૃ ૨૭
(૧૨) જગત છે ઝવેરી - કુન્તી પૃ ૮૦
(૧૩) એ દશ પાઇને માથ ઠેરવા જેવુ છે સ ય ૮૮

વિ. ૭. ૫.

(૧૩) પણુ પય પાઈ સાપ ઉછેરવો સાર એ. મિત્ર. પૃ. ૮૦
(૧૪) આય તેની વાય. સત્ય૦ પૃ. ૧૫૦.
(૧૪) આય તેની વાય. યુધિ. પૃ. ૧૩૦, ૧૧૯.

ઉપર જે કહેવતોનું સામ્ય મેં દર્શાવ્યું છે તે ફક્ત ખાસ અગત્યની કહેવતોનું જ છે. વલ્લભના કાવ્યોમાં કહેવતો તો ઘણી જ છે. ઉપરની કહેવતોમાં પણુ ૧-૨-૪-૭-૯-૧૦-૧૪ આટલી કહેવતો તો ખાસ લક્ષ ખેંચે તેવી છે. વળી વલ્લભના કાવ્યોમાં કહેવતો જોઇ નાટકોના ગૂઢ કર્તાએ એ કહેવતો વાપરી હશે એમ પણુ દલીલ મૂકી શકાશે નહિ. કારણુ મેં આગળ કહ્યું છે તેમ નાટકો અને વલ્લભના કાવ્યો એક જ સાલમાં બહાર પડયાં છે, અને જ્યારે વલ્લભનું પહેલું કાવ્ય બહાર પડયું હશે ત્યારે ત્રણે નાટકો પ્રકાશકોને મળી જ ગયાં હશે.

પ્રેમાનંદ જેવો કવિ, નાટકમાં દેખાય છે તેવી ગ્રામ્યતા અને કોઇક જગ્યાએ અશ્લીલના વર્ણવે કે કેમ એ સંબંધે પહેલાં કંઇક કહ્યું છે, તે વિશે ખાસ કહેવાનું કે વલ્લભનાં કાવ્યોમા તો આપણે એવું જોઇ શકીએ છીએ. એક તો તે જુસ્સાવાળો હતો અને પ્રવાહમા પડયો એટલે તેમા તણાતો જ; પછી પોતાની શૈલીમાં શિથિલતા કે ગ્રામ્યતા આવે તે પણુ તે ન જોતો. દાખલા તરીકે:—

એક ખત્તા બીજી ખત્તા, માને ત્રીજી ખત્તા માથ—
ર અખત્તા બને નિશ્ચે. કુન્તી પૃ. ૫૬.

એ વાકયમાં કાવ્યમા ન લેવી જોઇએ તેવી છૂટ લેવાઇ છે અને આ બાબતમાં તો–નાટકનો કર્તા જો વલ્લભ હોય તો તે તપતીના જેવી શૃંગારચેષ્ટા વર્ણવે કે કેમ તેમાં તો–આટલું જ કહેવું બસ થશે. છતા કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમાં જ્યારે ભીમ અને અર્જુન ઇંદ્રને ત્યાં ઐરાવત લેવા જાય છે ત્યારે ઇંદ્ર (અર્જુનનો બાપ) તેને (દીકરાને) કેવી રીતે લલચાવે છે તે જરાક અહિં બતાવી આ વિશે મૌન જ પકડીશ.

અપ્સરાઓ આવી નવ સુખ કેરો સ્વાદ છે
કેંવાય ન મારા થકી અધિક હવે તો કાંઇ
સ્વર્ગમાહિ લજ્જા કરવી માનવ પ્રમાદ છે.

આવા નૈતિક વિચાર જે બહાર મૂકી શકતો હોય, જે લજ્જાને માત્ર 'માનવ પ્રમાદ' કહી શકતો હોય તે વલ્લભ તપતીની એવી શૃંગારચેષ્ટા વર્ણવે એમાં નવાઇ લાગતી નથી.

સાથે જ એક બીજી વાત લખવા જેવી છે. કૃષ્ણુથી રીસાતી વખતની સત્યભામાની ગ્રામ્યતા પણ દરેક વાચનારને દેખાઇ આવે તેવી છે. પ્રેમાનંદ એવું ન કરે એ મનાય. જો કે રા. કેશવલાલભાઇ તો તેને પણુ 'તત્કાલીન ભવાઇ' ની છાપમાથી મુક્ત ન માની એ વાતને પતાવે છે. પ્રેમાનંદમાં પણુ 'સુભદ્રાહરણુ' માં દ્રૌપદી જે રીતે ચિત્રાઈ છે તે રીત આપણી આર્ય લાગણીઓ દુભવે એવી છે જ. છતા વલ્લભમાં પણુ એવી ગ્રામ્યતા મળી આવે છે એટલું જ નહિ પણુ એવાં વાકયો પણુ મળી આવે છે કે જેથી આપણુને સત્યભામાનો કજીઓ યાદ આવે જ. 'કુન્તી૦' માં કુન્તી જ્યારે ઐરાવત માટે હઠ લે છે ત્યારે તે આવાં વચનો ઉચ્ચારે છેઃ—

સુત સ્યામા કેરા થશે, જાણી રહી જીવતી ના
મૂઢ મતિ જી હુ છે, બાર્ષ વારી સુજને.	કુની પૃ ૮૩
ભવા ભાગ્ય બાધ તારા માત્ર કર્મનો હુ દોપ	" " "

એ આખો પ્રસગ આ દષ્ટિએ ખાસ વાચવા જેવો છે વળી સુવિ૰ મા ૧૧૩ મે પાને 'વાંલશેરી' જેવો શબ્દ પણ મળી આવે છે ગમે તેમ હોય પણ જે ગ્રામ્યતાની છાપ નાટકના કર્તામા દેખાય તે જ વચનમા પણ મળી આવે છે

પ્રેમાનદ વિશે દરેક ઠેકાણે–તેને ગુજરાતી માટે બહુ ગોખ હતો–ગુજરાતીની તે બહુ સેવા કરતો–એવુ કહેવાય છે, તે વિશે રા૰ નરસિહરાવભાઇએ બતાવ્યુ હતુ કે [23] વસ્તુસ્થિતિ ગમે તેવી હોય પણ પ્રેમાનન્દના પોતાના કાવ્યમા તો ક્યાય એવુ દેખાતુ નથી. પ્રેમાનદ જબરો ભાષાભક્ત હતો એ ખરૂં પણ તેની તેણે એકે કાવ્યમા વાત ન કરી અને નાટકમા કરી એ જરા નવાઇ તો ખરી. પ્રેમાનદમા ભાષાભિમાન જ નહોતું એમ કહેવાની મારી મતલબ જ નથી પણ તેને પોતાના કાવ્યોમા પોતાના વિશે ગુણો ગાવાની અને ભરાડા પાડવાની ટેવ નહોતી એટલુ જ કહેવાનું છે પણ વચ્છને તો આ ટેવ હતી તેનું દરેક કાવ્ય આ બાબતનો પૂરાવો છે છતા થોડાક ફકરાઓ નીચે આપુ છુ

(૧) અમે તમે અડે કડે ઢિકડ ને તિકડ
શુ આ થકી ચડે કેમ જૂઠી વાત જેવી છે

× × × ×

જાત જાત તણા ગ્રથ વાક્ય શબ્દરચનાથી
સિદ્ધાત સાચો કરવુ, અવદશા એની છે	સુવિ૰ પૃ ૬

(૨) કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમા
મધુ સુધા મિટપણે, હારી હારી જાય છે,
અમલતા એના જેવી નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેરૂં મનાય છે
નવરસની નાયકા, સુખદાય છે સિદ્ધ
જાણે નહિ તેહ એના ખોટા ગુણ ગાય છે–વગેરે–
	સુધિ૰ પૃ ૧૧

(૩) રે લાજ તું બતાવ્ય તું ગુર્જરી શા ગ્રથ ગૂઢ	સુધિ પૃ ૧૨

(૪) પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત જો સપુત પામશે
તો ગિર્વાણ ગભરાશે શુ હિદી સ્વરૂપમ ।

(૫) વરિષ્ટમા વરિષ્ટ જે કૃષ્ણ દેવ તારકા
ગુર્જર ગિરાની મેડે અજાણ્યાના નવીન છે	સુધિ પૃ ૧૬

આ ઉપરના ફકરાઓમા વત્સનનો પૂરો જુસ્સો અને તે પોતે કેવા સ્વભાવનો હતો એ બધુ બરાબર દેખાય છે બીજો ફકરો તો "આ તે લલિત" વગેરે સાથે ખાસ સરખાવવા

---

૨૩ જુઓ. રા નરસિહરાવભાઇનો નિબધ પૃ ૧૯

જેવો છે. વળી આના ઉપરથી જ એક બીજી વાત મને સુઝે છે. પ્રેમાનંદનો ભાષા માટેનો ભાવ ઘણો હતો પણ તેની કામ કરવાની શૈલી શાન્ત હતી. તે ધાંધલ કરે એ મને તો નવાઇ લાગે. પ્રેમાનંદનો એ સ્વભાવ જ નથી. જ્યારે ઉલટું, વલ્લભનું તો એ જ કામ હતું. હિન્દી તથા ચંદની સાથે તો તેણે બાઝીરીજ બાધી હતી. ઉપરના ફકરાઓમાથી પહેલા અને ચોથા· માથી વલ્લભની ધારણાની કંઇક અંશે આપણને ખબર પડે છે. તેને જાતજાતના ગ્રંથ લખવાની ઇચ્છા હતી; એટલે વખતે નાટકો પણ લખ્યા હોય, કારણ તે તો ગિર્વાણને પણ ગભરાવવાના વિચાર કરતો. ગુજરાતી ભાષા માટે વલ્લભને પક્ષપાત હતો એટલું જ નહિ પણ તેના માટે તે પોતાના કાવ્યમા ચર્ચા અને વિવાદ પણ કરતો, એટલું તો ઉપરની વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે આની સાથે જ એક વાત લખી દઉં છું. ઉપર આપેલા ફકરામાંથી પહેલામા વલ્લભે હિન્દી, મારવાડી અને મરાઠી એ ત્રણેથી ગુજરાતી ચડી જાય એમ કહ્યું છે. પ્રેમાનંદના વખતમા ગુજરાતને મરાઠાઓ સાથે સંબંધ હશે કે કેમ એ જૂદી વાત છે. પણ વલ્લભ તો વિ. સં. ૧૭૮૦ માં એટલે ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં લખતો હતો. આ વખતે મરાઠા ગુજરાતમા ઠીક જામ્યા હશે. પણ આવી ધારી લીધેલી અથવા અચોક્કસ દલીલ ઉપર આધાર ન મૂકાય.[૨૪].

અહિં જ નાટકના કર્તા ઉપર કાઠિયાવાડની અને ચરોતરની અસર હતી એમ જે રા. નરસિંહરાવભાઇએ બતાવ્યુ હતું [૨૫] તે વલ્લભની બાબતમા ઘટાવું છું. કાઠિયાવાડી [૨૬] ક્રિયાપદ 'ઊભવું' વલ્લભમાં મળે છે તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા. પ્રેમાનંદ જાત્રા કરવા ઘણા દેશોમા ગયો હતો એમ આપણને વલ્લભ જ કહે છે; એટલે દ્વારકા ગયો જ હશે એમ ધરાય. તે દ્વારા પણ કાઠિયાવાડના સંસ્કારો વલ્લભ ઉપર પડયા હોય. વળી,

તરવાનો આરો નહિં ધાટો પંથ ગિરનો—કુન્તી૦ પૃ. ૭૧

વાકયમા ગિરના ધાટાં જંગલને ઉદ્દેશીને જ વાત છે. કદાચ એમ કહેવાય કે એ તો બહુ જાણીતી વાત છે, તો 'મીંદડી' [૨૭] શબ્દ નાટકમા જે જગ્યાએ વપરાયો છે ત્યા કહેવતમા વપરાયો છે; અને કહેવત પણ જાણીતી હોય. હવે વલ્લભ ઉપર દેખાતી ચરોતરની અસર જોઇએ.

---

૨૪. અંગ્રેજોની અસર ગુજરાતમાં સહુથી પહેલી થઇ હશે એટલું ચોક્કસ છતાં પ્રેમાનંદ કે શામળ ઉપર તેમની અસર હતી એમ ઝટ ન મનાય પરંતુ શામળની 'સુડાબહોતેરી' મા એવુ વચન આવે છે કે જે બધી નિષેધક દલીલોને તોડી નાખે. જુઓ. 'ઉત્તર પંથ અમેરિકા અધ' સુડાબહોતેરી વાર્તા ૧૩. આના ઉપરથી એકે જાતનું અનુમાન કરવું તે જોખમ ભરેલું તો લાગે જ છે.

૨૫ જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૬૮.

૨૬. રા. નરસિંહરાવભાઇના મત પ્રમાણે.

> ફેર ન પડે રઈ. પક્ષ પૃ ૨૩૨
> અને પાણી પાવા માટ ચાર પડયા છતા પાટ, પક્ષ. પૃ ૧૪૪
> ખઉં મર્વ સાથા સમ. ' સુધિ
> મગની પૂડે ઘઇ પક્ષ પૃ ૯૮

આમા 'ગઇ' ને બદલે 'રઇ' 'ચતા' બદલે 'છતા', 'ખાઉં' ને બદલે 'ખઉં' અને 'થાઇ' ને બદલે 'થઇ' છે અને આ જ શબ્દો રા નરસિંહરાવભાઇએ નાટકોમાંથી ચરોતરી પ્રયોગના નમૂના તરીકે શોધી કાઢ્યા છે વલ્લભ ચરોતરી હતો કે નહિ એ સવાલને બાજુએ મૂકીએ તોપણ ચરોતરની અસર તેના ઉપર હતી એમ તો લાગે છે

ઉપલા બગતવાકયો ઉપરથી રા નરસિંહરાવભાઇએ નાટકોનો કર્તા કોઇ 'હરિ' હોય તો હોય એમ તર્ક બાંધ્યો હતો. મારે આ વિશે કાંઇ ખાસ તો કહેવાનું નથી પણ ત્યા જે અર્થમા 'હરિ' શબ્દ વપરાયો છે તે જ અર્થમા તે વલ્લભમા મળે છે એ બતાવવાનુ છે

> મુખી તન વધો ત્યાહી, નૃપાળને નમી અતિ
> મહીતીર એક ગામ, જમદૂઇ છે, હરિ ' મિત્ર પૃ ૧૧૦

રાજાને પણ 'હરિ' કહી સબોધ્યો છે આવો જ ઉપયોગ 'તપત્યાખ્યાન'મા પાને ૩૭ મે મળે છે

> તાપસી તર્ફડયા, હે હરિ, હર્ભડયા.

આપ્તેના શબ્દકોશમા 'હરિ'ના અર્થ આમ પણ છે–'બ્રાહ્મણનુ નામ' અને 'માણસ' આમાથી એકાદ અર્થ લઇ વસિષ્ઠ કે નારદને સબોધી શકાય. વળી જેણે પોતાનુ નામ બે નાટકોમા અંતે સૂચવ્યુ તે પાંચાલી૦ મા પણ શા માટે ન સૂચવે? જ્યારે કોઇ પણ કર્તાનુ નામ આપણે શોધવુ હોય ત્યારે આપણે કા તો છેલ્લે અને કા તો પહેલે જોઇએ અને આ જ્ના જે કર્તાને પોતાનુ નામ છુ રાખવુ હોય તે પોતાનુ નામ છેલ્લે કેમ સૂચવે?

અહિ જ આગળ ચર્ચેલી[28] એક વાતનો ઉલ્લેખ કરૂં છુ.

> વલ્લભ પ્રાણપખી પણ વલ્લભ સુવ્રજ પુત્ર પિતા શૂ કમાયો?
> બાપ તને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણ તે જ વ'વાયો.
> આપથી આપ ઝગે જગ બીતર ધન્ય પિતા સહુ કામ મનાયો,
> બીપણુ બીમ મા'વર મા'બડ ધન્ય હૂ ધન્ય હુ સુત સવાયો,
>
> પંચાલી૦ અ ૮ શ્લો. ૨

આ શ્લોકની પહેલી બે લીટી તો વલ્લભની જ ઉં પ્રેમાનદ પોતે આમ બોલતો હોય એવો ધ્વનિ નને તો બગાનર ઠીક નથી લાગતો તેનું કારણ પ્રેમાનદને આમ પોતાને વિશે કે પોતાના દિકરા વિશે વચ્ચમા બોલવાની ટેવ જ નહોતી, પણ વલ્લભની તો એ ખાસ ટેવ જ હતી એટલા માટે જ આ શ્લોકમા આ બાબત આકસ્મિક પ્રયોગ નથી પણ વલ્લભની ઘણા વખતની ટેવ પ્રમાણે આમા પણ તેણે એમ લખ્યુ છે કબુલ કરૂં છુ કે, આ કલ્પના નાટક વલ્લભનાં

---

[28] જુઓ ગ નરસિંહરાવનાનો નિબધ પૃ ૭૫.

છે એમ માનીએ ત્યારે આવે છે. એક લીટીમાં વલ્લભ, દુલ્લભ કે સુલ્લભનો આમ ઉપયોગ કરવો એ તો વલ્લભની જ ખાસ ટેવ છે. જુઓ,

વલ્લભ વલ્લભ ગાય ભાષા ભાવ ભાવ તો. દુઃશાસન૦ પૃ. ૨૦.
વલ્લભ વલ્લભ વલ્લભ જે અતિ
વલ્લભ મૃગમદ મેરૂ દુઃશાસન.
વલ્લભ ગ્રંથતણો પથ વલ્લભ, વલ્લભ સાલ[૨૯] રસાલ વખાણ્યું. કુન્તી–છેલ્લે.

આના સિવાય પણ આવા દાખલા ઘણા મળશે. વળી,

સુત હું શેં થયો ઉત્પન્ન
નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન
જનકે જાણિયો ના શર
જન કે' ગુમાવિયું સૌ નૂર. પાંચાલી૦ અં. ૫. શ્લોક ૧૦.

અને

શેં કાળ કરતા જ કાળ સા'ય
માગે કહો જ કિયે ઉપાય?
જો કાળ તે તણી સા'ય થાય
કો'ક્યમ કરી તે કરતા મનાય? પાંચાલી૦ અં ૫, શ્લો. ૧૧.

આ બે શ્લોકોમાં પણ ધ્વનિ વલ્લભને પોતાના બાપ સાથે કેવો સંબંધ હતો તે બતાવે છે. ખરૂં કે ધ્વનિ ઘણો ઝાંખો છે; પણ અનુમાનોથી જ વાતો સિદ્ધ કરવાની હોઇ, કોઇ પણ બાબતને નજીવી ગણી કાઢી ન નાખવી જોઇએ. પહેલા શ્લોકથી જરા દિલગીર થઇ બીજાથી તે કાંઇક દિલાસો મેળવે છે. વળી,

પ્રતાપી પિતાજી કુબેર સમાન
ક્ષમાધર યક્ષપતિ મતિમાન
સુતે કરિયા અપરાધ મહાન
પિતા ન ગણે ગણના ગુણવાન. પાંચાલી, અં ૫. શ્લો. ૧૨.

આ શ્લોકનો પ્રસંગ જ જો કે જૂદો છે અને કુબેરને પિતાની ઉપમા આપી યુધિષ્ઠિર તેની ક્ષમા યાચે છે—અને આ સ્વાભાવિક પણ છે, છતાં અહીં આ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. કર્તાએ પહેલા બે શ્લોકમાં પોતાને વિશે ધ્વનિત કાંઇક કહ્યું અને પછી પ્રસંગ ઉકલી ગયો તો પણ તેના મગજમાં એ જ વિચારો ઘોળાયા કરે છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય છે, એક વાત ઉપર આપણે વિચાર કરતા હોઇએ અને ત્યાર પછી વાતનો વિષય બદલાય તો તેમાં પણ આપણા મગજમાં રમી રહેલા વિચારો આવિર્ભૂત થાય છે. કર્તાના મગજમાં પણ આમ આત્મવૃત્તાંતનો રંગ (autobiographical tocuh) આપવાનું આવ્યું હશે

---

૨૯. પ્રેમાનંદના વખતમા 'સાલ' જેવો શબ્દ ન વપરાય એમ નથી એનો આ દાખલો છે. નિષેધક દલીલના પ્રતાપે આ તેમ જ આવા બીજા શબ્દો (પહેલા ભાગમાં આવેલા) હું બતાવી શકયો છું.

એટલે વિચારની પરંપરા તેમ ચાની વળી એ શ્લોકોનો ક્રમ પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવો છે પરંતુ કબુલ કરૂ છુ કે આવા કલ્પિત અનુમાનો બીજા પ્રમાણોની મદદ વગર બહુ મજબુત નથી હોતા

આ નિબંધમા એક ખાસ સંભાળ રાખી છે તે એ છે કે રા. નરસિંહરાવભાઇના લગભગ બધા વાધાભર્યા શબ્દો તથા વાક્યો વલ્લભમા જ વપરાયા છે એમ બતાવ્યુ છે એક કૃતિ વિશે ઉઠાવેલા બધા વાધાના જવાબ જો એક જ કવિમાથી મળના હોય તો બન્નેનો કર્તા એક હોય એવી શંકા તો થાય. નાટકના કર્તાના ખાસ વાક્યો-mannerisms-જેવા વલ્લભમા પણ દેખાય છે તે હવે બતાવુ છુ

(૧) સુખ માય એવુ માગ્ય તેવુ હેવુ આણી હું સતિ. પાચવી. ૧ ૨
આમા 'સુખ માય એવુ માગ્ય' એટલું વચન કાઇક ધ્યાન ખેચે છે વલ્લભમા પણ એવુ મળે છે
બીમ બડ બાખ્યો મોમા માય એવુ માગો. કુન્તી. પૃ ૫૦
માગ માગ મારા સુત સુખ માગ્યુ આપુ તને. યક્ષ પૃ ૨૬૫
(૨) માધવ રતિધવ યેગે વનરાજી આ પ્રફુલ્લ પેખાયે. સત્ય૦ પૃ ૨૩૪
'માધવ રતિધવ'નું જોડકુ વલ્લભે પણ બનાવ્યું છે
માધવ રતિધવ શા એવે મૂર્તિમાન દીઠા કુન્તી૦ પૃ ૧૧૭
(૩) નારદ ધન્ય તું પારદ પૂરણ શારદ શુચિ મધ્ય ન ફાની સત્ય૦ પૃ ૨૩૭
નારદ શારદ માટે જુઓ—
નારદ શારદ શો પંડિત બનું હું પૂરો મિત્ર પૃ ૫૦

(૪) સત્ય૦ મા 'આપણે' ને બદલે 'આપડે' ૫૭ અને ૭૭ મે પાને છે તેમજ યક્ષ૦ મા ૬ અને ૧૨ મે પાને છે

(૫) પગ લખલખી જવા તપત્યા૦ પૃ ૫૨
લખલખે પગ યક્ષ. પૃ. ૧૦૦-૧૧૩
લખલખે પગ અને દગ થઇ બેસું એવુ. કુન્તી૦ પૃ ૧૧૩
(૬) ઝાડબીડ. સત્ય૦ પૃ ૧૨ સુધિ. પૃ ૫૨
આ પણ મરાઠી અસર હોય એમ લાગે છે આપણે ઝાડબાડ કહીએ પણ મરાઠીમા જ ઝાડબીડ કહે છે આ મરાઠી અસર જો નાટકના કર્તા ઉપર હતી તો વલ્લભ ઉપર પણ હતી.

(૭) "હા ! હા !" એ નાટકના વાચનારને આખમા ખૂચે એવુ છે. વલ્લભમા પણ એવુ છે—
હા ! હા ! હુ સમજી ગઇ સુધિ૦ પૃ ૫૬
હા ! હા ! કરો આ શુ તમે ? ,, ,, ૫૧
હા ! હા ! હુ સમજ્યો સર્વ ,, ,, ૬૬
(૮) બીમ અને હનુમાનના મેળાપમા 'મહાકાય' શબ્દ કાઇક નવીન લાગે છે તેવો જ 'અતિકાય' શબ્દ સુધિ૦ મા પૃ ૬૨ મે છે

(૯) "હાં ! હાં !" જેવો બીજો પ્રયોગ નાટકમા "શિવ ! શિવ !" નો છે. વલ્લભમા પણ મળે છે—

શિવ ! શિવ ! કહી પડયો. યક્ષ. પૃ. ૭૫. ૧૪૮.

(૧૦) "હાં ! હા !" કરતાં પણ વધારે ઉત્કટ ઉપયોગ 'અધુના' નો નાટકમા થયો છે. તેમ જ વલ્લભમાં પણ 'અધુના' જ્યાં ત્યાં વપરાય છે.

હુ પાછું આવ્યો છું એવી અધુના ખબર થશે. મિત્ર. પૃ. ૯૦

અધુના ન કાંઇ બને. મિત્ર. પૃ. ૯૭ યક્ષ૦ પૃ. ૧૭૨.

(૧૧) લાગૂલ.–પાચાલી૦ ભીમ અને હનુમાનનો મેળાપ.

લટકતું લાંગૂલ આ લાલ તો દેખાય છે. કુન્તી૦ પૃ. ૧૧૭

(૧૨) ભીમને માટે 'વૃકોદર' શબ્દ જરા ધ્યાન ખેંચે છે. પાચાલી૦ માં ૬૧–૬૨–૬૩–૬૪–૬૫–૭૩–૮૬–૧૦૨–૧૧૩–૧૨૦ વગેરે પાનાંપર વપરાય છે. કેમ જાણે નાટકના કર્તાને ને વાપરવાનું વ્યસન પડી ગયું હોય ? વલ્લભને શોખ હતો તે તો 'યુધિષ્ઠિર-વૃકોદર૦' ના નામ ઉપરથી જ ખબર પડશે. એ કાવ્યમાં પણ 'વૃકોદર' ખૂબ વપરાયો છે.

(૧૩) જ્યારે જ્યારે મનુ વિશે કાંઇક કહેવું હોય ત્યારે ત્યારે જૂના વખતના લોકો ઘણે ભાગે મનુ ભગવાન કે મનુ મહારાજ વાપરે છે. પણ નાટકમા જ્યાં જ્યાં મનુની વાત આવે છે ત્યા ત્યા તેને મનુ જ કહ્યો છે (જુઓ તપત્યાખ્યાન પૃ. ૭૯) વલ્લભ પણ એમજ વાપરે છે.

કહી દાખું સુણો આજ મનુનું વચન છે. યુધિ૦ પૃ. ૧૧૭. યક્ષ. પૃ. ૨૩૩.

(૧૪) ભોગદારી– સત્ય૦ પૃ. ૨૧૯. યુધિ૦ પૃ ૫૦.

(૧૫) કંજારિ. સત્ય૦ પૃ. ૨૧૮

કમલારિ. ચંદ્રના અર્થમા યુધિ૦. પૃ.૪.

(૧૬) 'સુણવું' ને બદલે 'શણવું'.

ભુજ આ સુગદાથી બચ્યા ન શણ્યા. પાંચાલી

કષ્ટ તો શિણી શિણી. યુધિ. પૃ. ૯૫.

આ ઉપરાત ભીમ ભડ-ભીપણ ભીમ, મા'વર, વડ ભ્રાત, બેડશી, એવે, શે, શણે વગેરેના સરખા ઉપયોગ નાટક તેમજ વલ્લભમા મળે છે.

આ સામ્યો ઉપરથી વલ્લભની અને નાટકના કર્તાની શૈલી મળતી આવે છે તે જણાશે.

[30]આ ઉપરાત વલ્લભના કાવ્યમા પણ આધુનિક લાગતા કેટલાક રૂપો અને શબ્દો છે તે બતાવું છું.[31]

(૧) છૂટેલો ન જોયો તેહ. કુન્તી૦ પૃ. ૯૫.

પાપ કરતા જોએલું પાછું કંઇ સુરભિએ યક્ષ૦ પૃ. ૪૧.

---

૩૦ આ ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૬૨–૬૫.

૩૧ ચંદ્ર અને ચંદ્રિકાને પતિ પત્ની તરીકે ગણવાની કલ્પના આધુનિક નથી. જુઓ. ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैः हृता ॥ मृच्छकटिक ५. २०.

(૨) મધર્વ એ ગાન નર્વ તમારે ત્યા આવે હદી. કુન્તી પૃ ૯૯
(૩) એમ જ્યા અનુમોદન અજાતઅરિએ આપ્યુ કુન્તી પૃ ૬૪
અનુમોદન આપવુ–to support ના અર્થમા આધુનિક લાગે
(૪) એમ ઓળખાવા પડે કવિને તો ગત્યશ્રય યક્ષ પૃ ૬૬
(૫) મહત્તાની આગમન યક્ષ પૃ ૧૦૦
(૬) નમુ એ મહત્તને કુન્તી૦ પૃ ૭૨ મહાદય જેવા અર્થમા
(૭) તકાવતો તીર વિર હા વા નાગને યક્ષ પૃ ૭૮
તકાવીને માર્યુ તીર યુધિ૦ પૃ ૧૧૨

આ બન્ને જગ્યાએ 'તાકતો' અને 'તાકીને' જોઇએ નાટકમા આવી અશુદ્ધિ છે તો વલ્લભમા પણ છે, શુદ્ધિમા સામ્ય છે એ તો ઠીક પણ અશુદ્ધિમા યે સામ્ય છે

(૮) મનાય મિટાવી નાખો. યુધિ૦ પૃ ૭.

હવે અમુક વિચારો અને કલ્પનાઓ જેમા આધુનિક રણકારો લાગે છે તે બતાવુ છુ

(૧) યુગાતે શુ લોકપાલ પડયા તાણી મોડ લા યક્ષ૦ પૃ ૧૩૧
(૨) નાચી ઘુટય નાચી ઘુટય નૃપતિમા શોભે નહિ
મોરલી લે મોઘાનૂલ ગાન ગા મીઠ રવે યુધિ૦ પૃ ૧૯
(૩) વગા વગા વેગે વીર ઉમગ આ મનના યુધિ૦ પૃ ૮૫.
(૪) એવા મિત્ર મળો સહુને પ્રેમના પ્રભાતમા મિત્ર૦ પૃ, ૧૩

નાટકમા ઉર્દુ–ફારસી શબ્દો પણ ઘણા મળે છે તેના કેટલાક ઉદાહરણ આપુ છુ

(૧) પૂત્રાખા પીર છો. યક્ષ ૨૪; (૨) બાકો યુધિ ૬ (૩) ૭૬ પર રેંમ છે યુધિ ૨૫ (૪) બુલદ યુધિ ૩૬ (૫) કદ્રદાન રૂપ છો. યુધિ. ૨૫ (૬) સ્વધર્મથી યારી કરી યુધિ ૮૪ (૭) ઈન્કાર કર્યો યુધિ ૧૩૬ (૮) રોકનાર ગજ હુ તો યુધિ ૮૫. (૯) બયાન યુધિ ૪૭ (૧૦) ઇશારત મિત્ર૦ ૧૦૮

હવે વલ્લભમા મળતા આન્તયમકના એક બે દાખલા આપુ છુ

(૧) ગયા દેવ જાણી ઝટ કટ આરજાણો નેતુ કુન્તી ૮૨
(૨) સીડી ભીડી નબે જાય કીડી ચડી ચાલી જાય
પીડી પેરપેર દેવ કુન્તી૦ ૮૨
(૩) હસ્તી એક મસ્તીવાળો પકડી શકે ન નસ્તી કુન્તી૦ ૯૮
(૪) તૃષા લાગી ઘણી ઘણી ભૂખ નર પ્રાણીએ યક્ષ૦ ૨૫૦

મને બરાબર ખબર છ કે હજી આટલુ લખવા છતા પણ શ્રી સમિતરાવભાઇની ખાસ વજનદાર દલીલોનો જવાબ મે આપ્યો નથી આ ત્રણેનો બીજી રીતે વિચારી પણ

ગણાય. 'ઉત્સર્ગમાળા' ની કહેવતો વિશેનો તેમનો વાંધો જબરો છે. પણ આ કહેવતોને ક્ષેપક ગણી કાઢી નાખીએ તો નાટકમાં જરાય ક્ષતિ નહિ થાય.

ચરોતર માટે કર્તાને કેમ પક્ષપાત હતો એ વિશે હું એક બે બાબતો જ રજુ કરીશ. એક તો ચરોતરમા વડોદરા કે સુરત આવે કે નહિ? આવે કે ન આવે તે ગમે તે હો પણ કેટલાક કહે છે કે બેમાથી એક તો આવે જો આવે તો તો સવાલ અહીં જ અટકે. કર્તાને ચરોતર માટે કેવી જાતનો પક્ષપાત હતો તેને માટે નીચેનું વાક્ય કંઇક અજવાળું પાડે છે.

"જેને બોલાવતી હશે તેનું તો ભાગ્ય ચરોતર ભૂમિના જન્મ જેવું જ માનવું જોઇએ." સત્ય. પૃ. ૬૯

આમા ચરોતરની ભૂમિનો જન્મ વખાણ્યો છે. એટલે કર્તાનો ચરોતર સાથે અંગત સંબંધ લાગે છે. આને માટે એક બે વાત વિચારવા જેવી છે. એક તો કર્તા ચરોતરનો જ રહેવાસી હોય. બીજું, તે ચરોતરનો રહેવાસી ન હોય પણ વખતે તે જન્મ્યો ત્યાં હોય આ બને તેવું છે. જન્મ વખતે મા પિયર હોય અને પિયર ચરોતરમાં હોય તો જન્મ ચરોતરમા ગણાય. કર્તાની બાબતમા આવું કાંઇક પણ હોય. વડોદરા કે સુરત ચરોતરમાં હોય કે ન હોય તો પણ આટલી બીજી વાતોનો પણ એ બાબતમાં અવકાશ રહે છે અને વલ્લભના ઉપર ચરોતરની અસર છે તે આપણે જોઇ ગયા.

આ નાટકો પ્રેમાનંદને નામે જ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વાંધો લેવાયો છે તે એટલો જ છે કે તે પ્રેમાનન્દ જેટલા જૂના હોઇ શકે નહિ; પણ કોઇ આધુનિક કવિએ લખી, પ્રેમાનન્દને નામે ચડાવ્યા હશે. હવે આજ હું એક બાજુથી કહું છું કે નાટકો પ્રેમાનંદ જેટલા જૂના કાળનાં હોય એ જ સંભવે છે ત્યારે બીજી બાજુથી એમ કહું છું કે તે પ્રેમાનંદનાં નહિ પણ વલ્લભનાં છે. આને માટે મને જેટલી દલીલો સુઝી તેટલી મેં અહીં મૂકી છે, તેમ જ જે અર્વાચીન અંશો આમા દેખાય છે તે પણ પ્રાચીન કવિમા સંભવે એમ મેં બતાવી દીધુ છે. છતા નાટક પ્રેમાનન્દના નહિ અને વલ્લભના છે એમ કહેવાનું મને મન થાય છે તેનુ કારણ એટલું જ કે નાટકમા ક્યા ય પ્રેમાનન્દનો જુસ્સો કે શૈલી દેખાતા જ નથી. હું એમ કહું છુ કે પ્રેમાનન્દે જો નાટક લખ્યુ હોય તો પણ તે આવું ન લખે. વળી કોઇ આધુનિક માણસે લખી પ્રેમાનંદને નામે ચડાવ્યાં હોય એવું આજના જમાનાનો લેખક ન કરે એ ઝટ માનવાનું મન થાય છે. જ્યારે નાટકો વલ્લભના હોય છતા પ્રેમાનન્દને નામે ચડી જાય એવો દાખલો તો સાહિત્યના ઇતિહાસમા મળે છે. રત્નેશ્વરના એક કાવ્યને છેડે એક પ્રતમા તેનુ નામ, એકમા પ્રેમાનન્દનુ. અને એકમા આધારભટ્ટનુ નામ છે એ વાત બહાર આવી ગઇ છે. આ નાટકમાં પણ આમ બન્યું હોય તો અસંભવિત નથી અને આમ થયુ હોય એમ માનીએ તો તો એમ પણ માનવું જોઇએ કે ભાષા પણ સાથે જ બદલાઇ હશે. અહીં આપણે નાટકની ભાષાની અર્વાચીનતા વિશે માત્ર એક જ વાત કરી લઇએ. અત્યારે જે ભાષા નાટકોમા છે તેનુ રૂપ તો આધુનિક જ લાગે છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે મૂળ થર આધુનિક નથી. ભાષામા ઘણો ફેર થઇ ગયો હોય એમ

સભવે છે એમ મે આગળ બતાવ્યુ છે પણ અહિં તો હું નાટકમા દેખાતી જૂની ભાષાના એક બે દાખલા જ આપવા માગુ છુ જટાસુર અને ભીમ જે દ્વિઅર્થી વાત ચલાવે છે તેમાથી એકાદ દાખલો ગમે તેમ છે આ ભાગ એવો છે કે પ્રકાશકો, અર્થને હાનિ પહોંચાડ્યા વગર ઝટ ફેરવી શકે નહિ એટલે ન છૂટકે પ્રકાશકોને એ ભાગમાથી પણ અમુક ભાગ તો એમ ને એમ રાખવો પડ્યો હશે જુઓ—

"ભીમ.—જેમ પ્રાપૂર્ણ જવાની ઉતાવળ કરે છે તેમ માગ સુખ પણ ભીમપતિ તેમ કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે"

અને એક બીજુ વાક્ય પણ છે કે જે જૂની ઢબનું છે

"કૃષ્ણ-એમની જે રીસ તે કોના[૩૨] પર?" મત્સ્ય પૃ ૧૮૮

આ વાક્ય વાચતા સમજાશે કે મૂળ બે નાટકમા જૂની ભાષાનો છે ખરો.

હવે મારી બધી નીતો પૂરી થઇ છે જેમ રા નરસિંહરાવભાઇને નાટકો પ્રેમાનદના ન હોય એમ કહેતા જરા ક્ષોભ થયો હતો તેમ કે તેથી પણ વધારે ક્ષોભ મને નાટકો વલ્લભના છે એમ કહેવામા થાય છે આ નિબધમા મે નાટકોનો કર્તા વલ્લભ હોવાનો ઘણો સભવ છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે-માત્ર સભવ જ તેની કમોળી કરજો કઇક ત્રુટીઓ અને અપૂર્ણ અભ્યાસને લઇને, અહીંની ઘણી દલીલો નિર્બળ ગણાઇ, કદાચ ભવિષ્યમા નીકળી જાય-કદાચ મારો આ સુદર લાગતો સમરગી પરપોટો, મને છેહ દઇને, ફૂટી જાય,-અને કદાચ મારી આ બધી મહેનત પાણીમા જાય-એવી શકાઓ મને ઘણી વાર થઇ છે પણ એ બધાની વચ્ચમા મને એક દિલાસો છે કે મે લખ્યુ છે તે, મારી બુદ્ધિને જે સત્ય સૂઝ્યુ તે મારે બતાવવુ જોઇએ, એમ વિચારીને લખ્યુ છે, નહિ કે સાહિત્યના ડુચરાયેલા કોકડાને વધુ ડુચવવારૂપ એક તોફાન મચાવવા ખાતર.

---

૩૨ 'ઉપર' ને બદલે 'પર' આધુનિક લાગે છતા વલ્લભમા છે જુઓ—

તેના પર વાત થાય— યુધિ૰ પૃ ૧૧૩

ગિરિરાજ પર દૃષ્ટિ મેલ કરે મઠી વાણી કુન્તી૰ પૃ ૬૭

૨૫ રામાયણનું રહસ્ય.

(લેખકઃ—રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.)

ઉપોદ્‌ઘાત.

રામાયણ મહાભારત એ કેવળ આર્યોની લોકકથા કે લોકગીત નથીઃ એ તો સમગ્ર માનવ મહાકથાના મહાકાવ્યો છેઃ ચિત્રવિચિત્ર કથાઓના ચોપડા છે. એ કાવ્યોમા સદાચારનું મહા સગીત ગુંજે છે; સન્ત જનોના સદ્‌બોધ એમા ભરેલા છે. તેથી જ એ કથાઓમા મનુષ્ય જાતનુ મહા આકર્ષણ છે, મહા કવિઓની પ્રેરણા છે; અખંડ કાવ્યરસનું ઉદ્દીપન છે.

નાખી નજર ન પહોચે એવા પ્રાચીન યુગમા જે સમયે મંત્રદષ્ટા ઋષિઓએ પ્રકૃતિની અસંખ્ય વિભૂતિઓમા પ્રકાશના દિવ્ય સત્ત્વનો મહિમા ગાયો, જે સમયે ઉપનિષદ્ સાહિત્યની પરમોજ્જ્વલ બ્રહ્મભાવના પ્રકટી, જે સમયે ગાર્ગી જેવી મહિલાઓ પૂજાઇ, અને અરુન્ધતિ જેવી સપ્તર્ષિની પંક્તિમા માન્યપદ પામી, તે જમનાએ રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો.

પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની એક ધારા યુરોપમાં અને એક ધારા ભારતમાં વહી છે. એ રસધારાનો પ્રવાહ ઝીલી પુરાણા આર્યવર્તે, પુરાણા ગ્રીસની જેમ બે વીર કથાઓને જન્માવી છે. જૂનાં કથાનકો અને એક મોટી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ યુદ્ધની લોકકથાઓના વસ્તુ ઉપર રચાયલું મહાભારત હિંદનું ‘ ઇલીયડ ’ છે· પોતાના રાજ્યમાથી દેશવટો પામેલા એક રાજકુમારનો વનવાસ વર્ણવનાર, અને એના વીર પરાક્રમો ગાનાર રામાયણમાં, ‘ ઓડીસી ’ સાથે તેટલા પૂરતું મળતાપણું છે.

“ઇતિહાસની આરસી”

રામાયણ મહાભારત એકલા કાવ્ય નથીઃ ઇતિહાસ પણ છે. ભારતવર્ષનો ચિરકાલનો ઇતિહાસ એમા બોલે છે. એમાં આર્યોની સાધના, આરાધના અને સંકલ્પના ઇતિહાસ આલેખાયા છે. આ બન્ને ઇતિહાસમૂર્તિ સમા મહાકાવ્યો હિંદનું મોટું કાવ્યધન છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ અને બુદ્ધિવિકાસ, સામાજિક અને રાજકીય જીવન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન—એ બધાના ભાવનાભર્યા પ્રતિબિંબો આ “ ઇતિહાસની આરસીમા ” પડેલા જોઇ શકાય છે.

કોસ ખેચનારથી માડી કેળવણી લેનાર ઉંચી વર્ણો સુધી એક સરખી અસર કરનાર મહાકાવ્યોમા આર્ય સંસ્કૃતિના સનાતન સત્યોનો ઇતિહાસ કોતરાઇ રહ્યો છે. તેથી સૈકા ઉપર સૈકા જાય છે છતા રામાયણ મહાભારતનો સ્રોત ભારતમા લેશમાત્ર ક્ષીણ થતો નથી.

હિંદુઓના આ મહાકાવ્યોને સમજવા એ હિંદુઓને સમજી લેવા બરાબર છે, અને એ મહાકાવ્યોની અસર આર્યજનના જીવન અને સંસ્કૃતિ ઉપર જોવાથી, તથા હાલની ભાષાઓ, સાહિત્ય અને ધાર્મિક સંસ્કૃતિ તે બધા ઉપર નજર કરવાથી ત્રણ હજાર વર્ષની અડગ પ્રજાનો ઇતિહાસ સમજી લેવા જેવું થાય છે

આ કથામૃત બાળક માતાના દૂધની સાથે પીએ છે, વખતે માતાના દૂધની સાથે તે નથી મળતું તો પિતાની સાથે તેના ખોળામાં બેસી, જ્યારથી બાળક વાતો સાંભળવાનું રસીયું થાય છે, ત્યારથી તેના ચિત્તનો મંગળ આરંભ આ પુણ્ય કથાઓથી થાય છે

લોકકથા

સાહિત્યનો ઉદય લોકગીતમાંથી થયો છે દરેક પ્રજાનું સાહિત્ય પ્રથમ ગાથા અથવા ભજનોના રૂપમાં અવિર્ભાવ પામ્યું છે સમાજસ્થિતિની ઝાંખી આવા લોકગીતોમાંથી કરી શકાય છે માનવીના હૃદયની ભાવનાઓ અને આત્માની અભિલાષાઓ, તેની અભિરુચિ, લાગણી વગેરેનો સૂક્ષ્મ ઇતિહાસ આવી લોકકથામાં સાચવી રખાયેલો હોય છે મધ્ય યુગમાં રાસા, રાસડા, દુહા, સોરઠા, પવાડા વગેરે આવા લુપ્ત ઇતિહાસના માર્ગસૂચક સ્તંભોની હયાતી આ સત્યની સાક્ષી પૂરે છે

લોકકથાના વિકાસનો ઇતિહાસ જાણવો એટલે પ્રજાના વિચાર, આચાર અને ઉલ્લાસના જૂદા જૂદા પ્રદેશોની ઝાંખી કરવા બરાબર છે તેથી અહીં કહેવું જોઇએ કે આપણી લોકકથાઓની કિંમત ઇતિહાસના સાધન તરીકે, ઉદયમાર્ગના ભોમીઆ રૂપે, પ્રજાસમૂહના વિનોદ વિલાસના પ્રતિબિંબ તરીકે, અને વિચારશીલતાની મૂર્તિ લેખે આંકવી જોઇએ એ જગજૂની કથાઓ આપણા જીવનમાં અને વાણીમાં નૂતન ઉત્સાહ, દૃઢતા, વિનોદ, માધુર્ય, કલાવિધાન, રસપ્રિયતા, ભક્તિભાવ અને ઉલ્લાસ જગવવામાં સાધનભૂત થાય છે અને થશે

સાહિત્યના મૂળ.

આમ લોકકથાને દંતકથા કહો પુરાણકથા કહો, દંતકથા કહો, ઇતિહાસ કહો-પરંતુ એ બધાનો સમુચ્ચય તે આપણી લોકકથા કથા સાહિત્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે લાંબી મહાકથાઓની પહેલા ટૂંકા પ્રસંગોની કથાઓ અસ્તિત્વમાં હોય છે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ રૂપ વેદના સૂક્તોમાં પણ ટૂંકા આખ્યાનનો અંશ છે

આ કથાઓ, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના અંશો વડે પ્રાચીન કાવ્ય-સાહિત્યનો દેહ બંધાયો છે કાળે કરીને, ટૂંકા ટૂંકા વાર્તાના રસગ્રાહી અંગનો વિકાસ એકઠો થઇને મહાકાવ્યો રૂપે સાહિત્યભૂમિ ઉપર વહેવા માંડે છે અને આમ લોકકથામાંથી કાવ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે રામાયણ, મહાભારત, કથા-સરિત્ સાગર, પંચતંત્ર આદિ કથા-સાહિત્યનો ઉદ્ભવ આ રીતનો છે

આ મહાકથાઓની ભાષા પ્રથમ ભૂમિકામાં સહેલી, સાદી અને રમતીઆળ પણ સ્વચ્છંદી અને અચોક્કસ હોય છે વખત જતાં તેમ મનોહરતા, રમ્યતા લાલિત્ય ચોટ અને આકર્ષકતાનો ગુણ પ્રતીત થાય છે આ વસ્તુ ઉપરથી કાવ્ય નાટકની રચના થાય છે, અને તેમાં કલા અને કલ્પનાની રમ્ય ગુંથણી મળવાથી તેની નાના-વિધીમાં પ્રફુલ્લતા આવે છે

પૃથ્વી ઉપરની સંસ્કારી પ્રજાઓના મહાકવિઓને માથે આ લોકકથાનું મહાત્મ્ય છે.

દેશ દેશનાં મહાકાવ્યો

જગતનાં મહાકાવ્યોમા વાલ્મીકિ વ્યાસનાં રામાયણ મહાભારત સૌથી જૂનાં છે. ગ્રીક કવિ હોમરના ' ઇલીયડ ' અને ' ઓડીસી ' માં, રોમન ' ઇનીડ 'મા, અંગ્રેજી કવિ ચોસરની ' કેન્ટરબરી ટેલ્સ'માં, મિલ્ટનના ' પેરેડાઇઝ લોસ્ટ 'મા, અને ટેનીસનના ' આઇડીલ્સ ઓફ ધી કિન્ગ ' મા, ફારસી કવિ ફિરદોસીના ' શાહનામાહ 'માં અને એવા બીજા કવિઓનાં કાવ્યોમા—એમના કાવ્યો રચાતાં પહેલાં પ્રચલિત હતી એવી કેટલીક લોકકથાઓનો ઉપયોગ થયો છે.

ઊંડું જોવા જઇએ તો પહેલા, જ્યારે લખવાની કલા વપરાશમાં નહોતી અને શ્રુતિ-પરંપરાથી લગભગ બધું કંઠસ્થ સાહિત્ય સચવાઇ રહેતું હતું અને યુગેયુગે એ મૂળ કથાઓમા ચમત્કારનુ તત્ત્વ ભેળવાતું હતું, ત્યારે એવી કંઠસ્થ લોકકથાઓને મહાકવિઓએ પોતાના કાવ્યોમા ગૂંથી લીધી, અને તેને ચિરંજીવ બનાવી. ' શ્રુતિ ' નામથી સાર્થ થયેલા વેદનો વારસો આર્યોને એવીજ રીતે ઉતરી આવેલો છે.

આમ અમૂર્ત લોકકથાને મૂર્તરૂપ આપનાર મહાકાવ્યોના ખરા કવિઓ ફક્ત નિમિત્ત-

કવિ નિમિત્તમાત્ર:

માત્ર થયા છે; કારણ કે તેમાનો ઇતિહાસ તો તેમનાથીએ પહેલા અસ્તિત્વમા હતો. રામાયણ મહાભારતની કથા જાણે જાહ્નવી અને હિમાલયની માફક અસલ ભારતની છે; વાલ્મીકિ વ્યાસ નિમિત્તમાત્ર છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં ' ઇલીયડ ' હતું તે સમસ્ત ગ્રીસના હૃદયમાથી ઉદ્ભવેલું છે; અને ત્યા વાસ કરી રહેલું છે. કવિ હોમરે બીજા મહાકવિઓની પેઠે ફક્ત પોતાના દેશકાલને ભાષાદાન કર્યું છે. આજે તે ભાષાનો ફુવારો દેશભરમા ચિરકાલને માટે રેલી રહ્યો છે.

આધુનિક કોઇ કાવ્યમા આ મહાકાવ્યો જેવી વ્યાપકતા આવવી અશક્ય જણાઇ છે. ફક્ત સાહિત્યદૃષ્ટિએ અને કલાની દૃષ્ટિએ ચઢીઆતા ગણીએ એવા મહાકાવ્યો રચાયા છે ખરાં. મિલ્ટનના ' પેરેડાઇઝ લોસ્ટ ' જેવા કાવ્યમાં ભાષાનું ગાંભીર્ય, છંદનુ માહાત્મ્ય અને રસની ગહનતા ગમે તેટલા હોય, તથાપિ તે દેશનુ ધન ગણાયા નથી; ફક્ત એ સાહિ-ત્યના ભૂષણ જેવા છે. આથીજ કેટલાક કહે છે કે " પ્રાચીન કાવ્યને ' મહાકાવ્ય ' કરતાં કંઇ જૂદું નામ આપવું ઘટે છે, કારણ કે પ્રાચીન કાળના દેવો અને દાનવો જેવી આ કાવ્યોની જાત હવે લુપ્ત થઈ છે. "

મહાકવિ અને મહાકાવ્ય:

કેટલાક કાવ્યો એકલા કવિની કથા હોય છે, ત્યારે કેટલાક મહાજનસમૂહની કથા હોય છે. કવિની કથા એટલે રચનાર પોતાની પ્રતિભાથી ફક્ત પોતાના સુખ દુઃખ, પોતાની કલ્પના અને પોતાના જીવનની મર્મકથા ઉકેલે છે. આવી કવિતા સ્વાનુભવરસિક અથવા સ્વલક્ષી કહેવાય છે.

મહાજનસમૂહની કથા કહેનાર કવિ પોતાની રચનાદ્વારા પોતાના હૃદયને અને પોતાના અનુભવને વ્યક્ત કરી એક સમસ્ત દેશ–એક સમગ્ર યુગને મનુષ્ય માત્રની ચિરન્તન મિલકત

બનાવી દે છે આ બીજા પ્રકારના સર્વાનુભવરસિક કવિ મહાકવિ કહેવાય છે સમસ્ત દેશ વા સમગ્ર જાતિની સરસ્વતી તેમના દ્વારા પ્રગટ થાય છે તેમની રચનામા એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો ભાવ થતો નથી પરન્તુ એમા સમષ્ટિની કથા કહેવાયની હોય છે

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાથી એમ દાખલ થયુ છે, કે સર્વાનુભવરસિક કવિતા સ્વાનુભવરસિક કરતા આગળ જાય છે છતા વાલ્મીકિના આદિસ્વાનુભવરસિક શ્લોક ઉપરથી જણાય છે, કે એવા મહાકવિની વૃત્તિ પણ પ્રથમ સ્વાનુભવ ગાવાની હોય છે સૌથી જૂની વેદની ઋચાઓ પણ સ્વાનુભવરસિક કવિતાના નમૂના છે આમ સ્વાનુભવરસિક તે કવિઓનો કવિ સર્વાનુભવરસિક ને લોકનો કવિ મહાકવિમા ઉભયનો રમ્ય સંયોગ હોય છે તેવીજ વાલ્મીકિ આદિકવિ અને મહાકવિ બન્ને છે

અખંડલહરીના કાવ્ય તે મહાકાવ્ય એમ નવલરામનાથ એક ઠેકાણે લખે છે સામાન્ય કવિની કવિતામા અને એની બાનીમા પ્રૌઢી હોતી નથી, એ વાચના લહરીખંડન કમને થાય છે તેથી એવી તૂટક કથાઓને ખંડલહરી કહી છે અખંડલહરી કાવ્યમા રસનું અખંડિત વહેવુ થાય છે વળી બધા કાળમા સામાન્ય રીતે જે સર્વમાન્ય થાય તે જ ઉત્તમ કાવ્ય, કારણ કે એવા કાવ્યોમા સમય સમયના કાવ્યો કરતા જનપ્રિયપણું વધારે હોય છે. રામાયણ અને મહાભારત એવા લોકપ્રિય (universal) મહાકાવ્યો છે

સંસ્કૃત આલંકારિકોએ મહાકાવ્યનું લક્ષણ એમ બાધેલું છે, કે એમા ઋતુવર્ણન, સૂર્યોદય ચંદ્રોદય, નદી, સાગર, પર્વત, નગર, વન, સૈન્યની છાવણી, રણપ્રયાણ વગેરેના વર્ણનો અવશ્ય આવવા જોઇએ સંસ્કૃતમા 'પંચકાવ્ય' ને નામે ઓળખાતા મહાકાવ્યો આ લક્ષણને ઝીણવટથી વળગીને લખાયેલા છે, છતા એ મહાકાવ્યો તેમા રહેલા કલ્પનાબાહુલ્ય અને કલાવિશેષને લીધે રામાયણથી જૂદા પડી જાય છે

દેવજય વસુવિનાશ, એ પ્રબળ વિરોધી પક્ષનો પ્રચંડ આઘાત પ્રત્યાઘાત, એ બધો વ્યાપાર મહાકાવ્યમા આંદોલન અને ઉદ્દીપનનો સંચાર કરે છે રામાયણમા આ બધા વર્ણનો ઠેકઠેકાણે મૂકેલા છે, તેથી પછીના કવિઓને નમૂના તરીકે આ મહાકાવ્ય ઉપયોગી થયુ છે

સંસ્કૃત સાહિત્યમા આદિકાવ્ય અને મહાકાવ્ય તરીકે રામાયણ ગણાતું આવ્યુ છે અને જેમ પાશ્ચાત્ય કાવ્યરચનાના પંડિત Epic નું લક્ષણ 'ઇલીયડ' માથી ઉપજાવી કાઢે છે, તેમ ભારતમા મહાકાવ્યનું કાવ્યલક્ષણ મુદ્દાસર આ રામકથા ઉપરથી ઉપજેલુ સંભવે છે.

Epic—વીરકથા

સામાન્ય રીતે પાશ્ચાત્ય Epic ના નામથી રામાયણને કેટલાક ઓળખે છે, પરંતુ એમા એ તત્ત્વોનો અભાવ છે

Epic કાવ્ય બહુધા શ્રાવ્ય હોય છે, અને એનો વૃત્ત ગંભીર, કાવ્યવિસ્તાર ધીમો અને ગૌરવયુક્ત હોય છે કાવ્યના વસ્તુ તરીકે એક ઉત્તમ નાયકની વીરતા મનુષ્યના હૃદયમા પ્રવૃત્તિને સવિશેષ ઉત્તેજનાર છે તેથી આવી વીરકથા લોકકથા બને છે ધર્મની પ્રીતિ અને અધર્મનો દ્વેષ એ મનુષ્યની સામાન્ય પવિત્ર વૃત્તિ છે આ વૃત્તિ વીરરસથી પોષાય છે

વીરકથામા સાથે સાથે કથારસની અખંડ માધુરી ભળેલી હોય છે, છતા કેટલીક વાર આવાં લાબા કાવ્યોનો વાર્તા–વિસ્તાર વિશાળ હોવાથી તેમા કળાવિધાન દાખવવા છતા અને અનેક રસનો જમાવ કરવા છતા કાવ્યનો વણાટ ઢીલો અને ફીસો થઇ જાય છે.

રામાયણ શ્રાવ્ય કરતા ગેય વધારે છે, અને તેથી તે Epic નથી. રામનું જીવન એવું ઉદાત્ત છે કે તેથી ગેય કાવ્યને અનુકૂળ લાગણીનો સ્વાભાવિક ઉદ્રેક થયો છે. ભક્તિ, નિષ્ઠા સ્નેહ અને વીરતા એ લાગણીઓ ઉપર ગેય કાવ્યની રચનાનો આધાર છે. કુમાર લવ અને કુશે રામસભામા એ કાવ્ય ગાયું હતું, તેથી તેમના ઉપરથી ગાયન કરનાર માટે 'કુશિલવ' જેવો શબ્દ સંસ્કૃતમા રૂઢ થયો છે.

સ્ત્રી કાજેના સગ્રામો: જગતના ઇતિહાસમા સ્ત્રીને નિમિત્તે ત્રણ મોટાં મહાભારતો અને પરિવર્તનો નોધાયાં છે. એક આર્યવર્તમાં, બીજું ગ્રીસમા અને ત્રીજું રોમમાં. બીજાં અનેક યુદ્ધો રજપૂત અને મુસલમાની ઇતિહાસમાં થયા છે ખરા, પરંતુ તેને નોધી રાખનાર કોઇ મહાકવિ થયો નથી. તેથી ફક્ત ત્રણનો વિચાર કરીએ. ઉપરના ત્રણે યુદ્ધ–પ્રસંગોની યથાર્થ તુલના કરવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ તે ઉપરથી સ્ત્રી જાતિની નીતિનું દર્શન કરાવવું અહીં અપ્રસ્તુત નથી,

પંચવટીમાથી રાવણ સીતાને હરી ગયો, પણ શત્રુઓની વચ્ચે છતાં તે તેને વશ થઇ નહોતી, રાવણની સમૃદ્ધિની લાલચ અથવા તો બળ પરાક્રમની બીક સીતાને લાગી નહોતી. યુદ્ધ પછી જ્યારે અગ્નિશુદ્ધિ વડે સીતાની પવિત્રતાની રામને ખાત્રી થઇ, ત્યારે રામે તેનો અંગીકાર કર્યો.

ગ્રીસમા ટ્રોજન લોકોનો રણજગ મંડાયો હતો. તેમાં પેરીસ હેલનને હરી ગયો; પણ હેલન તેને પ્રેમથી ચાહતી હતી. એ પેરીસ યુદ્ધમા પડ્યો, ત્યારે તે તેના ભાઇને પણ તેટલાજ પ્રેમથી વરી. યુદ્ધ પૂરૂં થયું ત્યારે કાઇ પણ આશકા વગર મેનીલીયસ પાસે એ તેટલાજ પ્રેમથી ગઇ. મેનીલીયસે પણ જરાયે સંકોચ વગર હેલનનો સ્વીકાર કર્યો.

રોમમાં લુક્રેશીયા નિમિત્ત રણસ્થંભ રોપાયો હતો. ત્યાં લુક્રેશીયા પતિપરાયણા સાધ્વી હતી; પણ સાથે સૌંદર્યવતી હતી. સૌંદર્યના શિકારી સેક્ટસની દાઢ સળકી. રોમન રાજકુમાર સેક્ટસે તેના ઉપર બળાત્કાર કર્યો. પરાધીન લુક્રેશીયા તેને ન છૂટકે વશ થઇ ખરી; પણ સદ્‌ગુણથી આમ ભ્રષ્ટ થવાથી એવું પાપી જીવન ગાળવા કરતા પેટમા કટાર ખાઇ એ મરી ગઇ. રોમન રાજકુલનું નિકંદન ગયું.

આ ત્રણે દેશની સ્ત્રીઓની નવનવી જાતિની ભાવના ઉપરથી તે તે કાળની સંસ્કૃતિ અને માનસિક વિકાસનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકે છે. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમા ઉલ્લાસ, સૌંદર્ય અને વિલાસ એ જીવનના આદર્શો હતા. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં ધર્મ–પરાયણતા, સહનશીલતા અને ભક્તિ એ ત્રણની એરણ ઉપર પ્રજાના ઉન્નત આદર્શો ઘડાતા હતા.

હેલન અને લુક્રેશીયાની કથા એટલે એક સ્ત્રીના સૌંદર્યની કથા–સ્ત્રીના સૌજન્યની કથા અને તેના ઉપર પાશ્ચાત્ય દુનિયા મોહ પામી. સીતાની કથા એટલે એક સ્ત્રીની અડગ

પતિભક્તિ અને આત્મભોગની 'કથા' તે કથા માટે હિંદુ આત્મ' આજે પણ ગાઢી રેલી થાય છે

રામાયણ એટલે વીરરસ કથા નહીં પણ ગૃહકથા, કારણ કે વાલ્મીકિની ખાસ ખૂબી એ છે તેમણે એક ગૃહકથાને અત્યંત ગૃહત્ બનાવી છે

ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય.

પિતાપુત્ર, ભ્રાતાભ્રાતા, અને પતિપત્ની વચ્ચે ધર્મબંધન તથા પ્રીતિભક્તિનો સબંધ તે મહાકાવ્યનો વિષય બન્યો છે પિતા પ્રત્યે પુત્રનું આજ્ઞાપાલન ભ્રાતા માટે ભ્રાતાનો આત્મત્યાગ, પતિપત્ની વચ્ચે અન્યોન્યની નિષ્ઠા અને પ્રજા પ્રત્યે રાજાનું કર્તવ્ય કેટલે સુધી જઈ શકે છે તે રામાયણે દર્શાવ્યું છે કૈકેયી મન્થરાના કૂડકપટના કઠિન આઘાતે અયોધ્યાના રાજગૃહને છિન્નભિન્ન કર્યા ત્યાં પણ ગૃહધર્મની દુર્ભેદ્ય દૃઢતા રામાયણે પોતાની રીતે બતાવી છે આવા ગૃહબંધનો કોઈ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં આવી રીતે વર્ણનને યોગ્ય વિષય મનાયા નથી

રામાયણ તે ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય છે એ જ ગૃહસ્થાશ્રમ-ધર્મને પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં વનવાસ દુઃખની ઘટના તરીકે વર્ણવવાથી ગૌરવ આવ્યું છે આ કારણથી ગૃહ અને ગૃહધર્મ એ બા તત્ત્વને કેવા મહત્ત્વના છે તે સમજવા જેવું છે ગૃહસ્થાશ્રમ એકલો પોતાના સુખ અને સુગમતાના અર્થે નહોતો, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમ સમસ્ત સમાજને ધારણ કરી રાખતો આર્ય સમાજનો એ પાયો મનાયો છે

આ ગૃહ-કથાના બધા પ્રસંગો એવા સચોટ, સાચા અને આંખ આગળ ખડા થાય એવા છે, કે શેક્સપીયર પણ મનુષ્ય-હૃદયમાં થતું લાગણીઓનું ધમસાણ આટલી ખૂબીથી તદ્રૂપતાથી અને સ્વાભાવિક કલાથી ચીતરી શક્યો નથી. માનવહૃદયના મહાસત્ત્વો ભજનક વિચારો તાદૃશતા અને સચોટતાથી આલેખવામાં રામાયણની વિશેષતા છે, વીરો અને વીરતયુક્ત પ્રસંગોના વર્ણન કરવામાં નહીં

રામાયણનો મહિમા રામ-યુદ્ધને અવલંબેલો નથી એ યુદ્ધઘટના તો રામ અને સીતાની દામ્પત્ય પ્રીતિને જ ઉજ્જ્વળ કરી દેખાડવાનું નિમિત્ત માત્ર છે, બાહુબળને નહીં જિગીષાને નહીં, રાષ્ટ્રગૌરવને નહીં, પણ શાન્ત રસાસ્પદ ગૃહ-ધર્મને રામાયણે કરુણાના આંસુથી સીંચીને તેમાં કાવ્યતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરી છે

કુટુંબની ઘટનાઓ અને કુટુંબમાં દેખા દેતા કડવા મીઠા બનાવોનું આલેખન રાય અને રંક બનેને સરખું રુચે છે, અને તેથી બન્ને સરખું પ્રિય લાગે છે આવા આલેખનથી રામાયણ અનેકાનેક ભારતવાસીઓના હૈયામાં સીધી સચોટ અસર કરે છે અને સર્વ ઉપરાંત રામની સત્યનિષ્ઠ ભક્તિના અને સીતાના પવિત્ર અને સ્નેહના જે બે સુવર્ણ તંતુઓ મહાકાવ્યના આખા પોતમાં ગુંથાઈ રહ્યા છે, તેને લીધે તે ગ્રંથ હિંદુઓની દૃષ્ટિએ ઉદાત્ત અને પવિત્ર છે

રામાયણ-મહાભારત વસ્તુભેદ

રામાયણ મહાભારત કરતાં કેટલેક અંશે જુદું પડે છે? કુરુ અને પંચાલના ઐતિહાસિક મહાયુદ્ધની લોકકથા અને દંતકથાઓમાંથી મહાભારતનું કલેવર ઘડાયું છે રામાયણનો દશરથ કોશલ અને વિદેહના રાજાઓની જાહોજલાલીના વખતના સત્ય યુગના સંસ્મરણોને લીધે થયો છે મહાભારત કવિ પરંપરાગત

ઉતરી આવેલી એક ઐતિહાસિક યુદ્ધની લોકકથાઓને સુંદર મહાકાવ્યમાં ગૂંથી લે છે: રામાયણનો કવિ સત્ય યુગના સ્મરણો તાજાં કરી નીતિ, ધર્મ અને સત્યના ઉદાત્ત આદર્શો ધરે છે; અને કૌટુંબિક સ્નેહના રસભર્યા પ્રસંગોને નિ:સીમ કરુણા ભાવથી વર્ણવે છે.

વીરરસ કાવ્ય તરીકે મહાભારતને વિશેષ ઊંચી કોટીએ મૂકાય છે. પરંતુ હમેશના સામાન્ય વ્યવહારમા અનુભવાતી કોમળ લાગણીઓનું યુદ્ધ વર્ણવનારી રામાયણ કથાના મહા વડની વડવાઇઓ તો કરોડો હિંદુઓના હૃદય તલમા મૂળ ઘાલી બેઠેલી છે. બીજાં સંસ્કૃત કાવ્યોની સરખામણીમાં લાગણી અને કલ્પનામાં જ રામાયણનું ઉત્કૃષ્ટપણું મનાયું છે.

મહાભારત સામાન્ય જીવનમાથી બોધ શીખવે છે; રામાયણ એ જ સામાન્ય જીવનના આદર્શો દ્વારા અપરોક્ષ ઉપદેશ આગળ ધરે છે. એકમા આ જીવતી જાગતી દુનિયાના દુ:ખ અને ત્રાસ વર્ણવાયા છે: બીજામાં એક ઉચ્ચ જીવનનાં સુખ દુ:ખની છાયડીનાં નિદર્શન છે. ટૂંકામાં જેને સાત્વિક, ઉદાત્ત, ઉત્સાહક અને દૃઢ ચરિત્રનું વર્ણન રુચે છે, તેને મન જગતમાંના બધા કાવ્યોમાં રામાયણી કથા એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે.

રામાયણમા પ્રાચીન આર્યાવર્તના કૌટુંબિક જીવનની અને ધાર્મિક જીવનની ઝાંખી થાય છે: મહાભારતમાથી રાજકીય જીવનને અંગે વીર્ય, પરાક્રમ, મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને ઉચ્ચ ક્ષાત્ર તેજનાં પ્રસંગોનાં વર્ણન છે. એ બંને ચિત્રો એક બીજા વગર અધૂરાં છે. બંનેના સંયુક્ત ચિત્રમાથી પ્રાચીન આર્ય જીવન અને સંસ્કૃતિના સાચાં અને આબેહુબ દર્શન થાય છે. બીજી કોઇ પ્રજા પાસે પોતાના કીર્તિવંત ભૂતકાળનું આવું મિશ્ર ચિત્ર સંઘરેલું નથી.

મહાભારતની જેમ રામાયણનું વસ્તુ એટલું બધુ ગુંચવાડા ભરેલું, ક્લિષ્ટ કે અવનવા પ્રસંગોથી ભરપૂર નથી. પાંડવોના જીવન જેટલો રામનો વનવાસ ઇતિહાસપૂર્ણ અને વિવિધ અવસ્થાભેદથી રંગાએલો નથી, છતા આર્યાવર્તની પ્રજા જેને અવતાર ગણે છે, એવા સર્વ ઇતિહાસ પુરાણના પુરુષોમા રામનું જીવન એકસરખું સાદું અને પવિત્ર છે. કોઇક પ્રસંગના અપવાદ સિવાય રામનું જીવન એટલુ બધું વિશુદ્ધ રહી શક્યું છે, કે કોઇ એમના ચરિત્ર સામે આગળી ચીંધી શકે એમ નથી. રામની પવિત્રતા અને હૃદયની નિખાલસતાએ હિંદુઓના હૃદયકિલ્લાઓ સર કરી લીધા છે.

રામાયણ મહાભારત પાત્ર ભેદ.

મહાભારતના પાત્રો જીવતા જગતના સામાન્ય મનુષ્યો છે; અને આ પાત્રોનાં આલેખન આપણી ઐતિહાસિક સૃષ્ટિમા હોય છે તેવા સાહજિક ગુણ અને દોષોના સંમિશ્રણ રૂપ છે. રામાયણનાં પાત્રો, ઘણું ખરું કૌટુમ્બિક જીવનના મળી આવતા સત્યના દૃઢાગ્રહી પુરુષો અને પતિપરાયણા સ્ત્રીઓના આદર્શો જેવાં છે

મહાભારતની પેઠે રામાયણ પણ કરુણ-પર્યવસાયી મહાકાવ્ય છે; છતા બંને કાવ્યોના પાત્રોની સપાટીમા બહુ અન્તર છે. વ્યાસનાં મહાકાવ્યના પાત્રો વ્યવહારમા મળી આવે એવા સાચા લાગે છે. રામાયણનાં પાત્રો હમેશા કંઇક ઉંચી કોટિના લાગણ કરે છે; પૃથ્વી ઉપર એ પગ પણ મૂકતા હોય એમ જણાતું નથી. એ જાણે અદ્ધર ફરતા લાગે છે. મહાભારતના યુદ્ધમા યુધિષ્ઠિરનો રથ પૃથ્વીથી બે આગળ ઉંચો રહેતો, પરંતુ આખા જીવનમાં

એનના એક અસત્યકથન (नरो वा कुञ्जरो वा) ને લીધે એમનો રથ પૃથ્વીને અડવા લાગ્યો એમ કહેવાયું છે પરંતુ આવા એક યુધિષ્ઠિરના જેવા તો રામાયણના લગભગ બધા પાત્રો આ પાર્થિવ જગતથી અદ્ધર વિહરતા જણાય છે

છતાં રામાયણનાં પાત્રો અતિપ્રાકૃત (Supernatural) લાગે એવાં નથી પ્રાકૃત જગતમાં મળી આવતો જનસ્વભાવ ચીતરવાને બદલે એકલી કલ્પનાનું સુંદર ચિત્ર રામાયણમાં અપાયું હોત, અને આપણી સંસારસીમાની હદ એમાં બતાવી દીધી હોત તો રામ એકજ કાળે દેવ અને મનુષ્ય જેવા ન લાગત, તેમજ આપણી પ્રીતિ અને ભક્તિને એક સામટી અસર એ કાલ્પનિક ચિત્ર કરી ન શકત

મહાભારતનાં પાત્રો ખરાં માનુષી પાત્રો છે સામાન્ય જગતમાં ઘૂમતાં જીવ પાત્રોના ગુણ અને દોષ તેમનામાં છે, રામાયણનાં પાત્રો વિશેષ અંશે પુરાતની સત્યપરાયણતાના અને ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીના પાતિવ્રત્ય અને સ્નેહના પરમ આદર્શ આગળ ધરે છે તેથી જ રામાયણમાં ભારતવર્ષને જે જોઈએ છે તે મળ્યું છે તે કથામાંથી આબાલવૃદ્ધે બોધ અને આનંદ લીધો છે, અને તે કથા મરતાં પણ ગવાતી છે, હૈયામાં સ્થાપી છે તે એમનું ધર્મશાસ્ત્ર માત્ર નથી, તેમનું કાવ્ય પણ છે તેથી જ ભારતવાસીઓને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા જેટલાં નજીક લાગે છે, તેટલાં પોતાના ઘરનાં માણસો તેમને નજીક લાગતાં નથી

રામાયણ મહાભારત સામ્ય.

હવે બન્ને મહાકાવ્યોની ભિન્નતામાં સામ્ય બતાવવા એક સરખા (parallel) પ્રસંગો ગણાવીએ વીરરસમાં સીતાસ્વયંવરનું વર્ણન ઠીક સાદું અને સાધારણ છે દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં રાજાઓનો ઉત્સાહ, 'પણ' પૂરું કરવાની સ્પર્ધા અને કસોટી અને યોદ્ધાની વર થવાની હોંશ—તે સીતાસ્વયંવરમાં નથી

રામ અને રાવણ લક્ષ્મણ અને ઇન્દ્રજિત—એ દ્વંદ્વોને અર્જુન અને કર્ણ, ભીમ અને દુર્યોધન—એવા જીવનના વૈરભાવ અને અદેખાઈવાળા દ્વંદ્વો સાથે સરખાવતાં ઠીક મોળાં પડે છે રાવણ જ્યારે સીતાને હરી જાય છે, તે વખતનો સીતાનો વિલાપ, આક્રંદ અને તિરસ્કાર સભાની વચમાં અપમાનાતી દ્રૌપદીના ઉગ્ર સ્વરૂપ અને જોસભર્યા વિલાપ સાથે સરખાવતાં જુસ્સામાં અને ભાવમાં ઉતરતા છે

રાવણ જે યુદ્ધ માટે સભા (council of war) ભરે છે, તે સત્યાગ્રહી યુધિષ્ઠિરે ભરેલી મંત્રસભાની સરખામણીમાં એટલી બધી ઓજસ્વતી નથી યુદ્ધનો નિશ્ચય થતાં વિભીષણે ભરેલી રાવણને ઠેકી આજીજી, રાવણે કરેલો તેનો અનાદર અને તિરસ્કાર—તે પ્રસંગો સાથે અંધ કુરુપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને ઘોર યુદ્ધમાંથી બચાવવા શ્રીકૃષ્ણે યુક્તિપુરઃસર કરેલી વિનંતી, અને દુર્યોધને જાહેર કરેલો પોતાનો અડગ દુરાગ્રહ કે પાંચ ગામ તો શું પણ એક સોયના અગ્ર જેટલી પૃથ્વી પણ હું પાંડવોને આપનાર નથી—એ બધા પ્રસંગોમાં બન્ને કાવ્યો એકસરખા પ્રસંગો છેડે છે

કર્ણ અને અર્જુન, ભીમ અને દુર્યોધન જેવા પાત્રોમાં ઉગ્ર વિનય અને પ્રતિસ્પર્ધા માટે ઊંડા વેર રહેલાં છે—તેવું એકે પાત્ર આખા રામાયણમાં નથી અભિમન્યુવધ, અર્જુન

જયદ્રથ ઉપર લીધેલું વેર, અર્જુન અને કર્ણ વચ્ચેનું છેવટનું દ્વંદ્વયુદ્ધ અને ભીમ દુર્યોધનનું આખરનું ગદાયુદ્ધ–તેના જેવા ઉત્તેજક, આવેશપૂર્ણ અને રોમેરોમ ખડાં કરે તેવા પ્રસંગો રામાયણનાં યુદ્ધોમાં ભાગ્યે દેખા દે છે.

રામાયણ મહાભારત ઉપદેશ.

રામાયણમા ગૃહધર્મ અને રાજધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે. ઘરમાં સૌ કુટુંબીઓએ પરસ્પર કેવા સ્નેહથી વર્તવું જોઇએ એ જૂદા જૂદાં દૃષ્ટાંતોથી બતાવ્યું છે. પિતાના વચન ખાતર પુત્ર રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો, પત્નીએ પતિના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થવું જોઇએ, તેથી સીતાજી રામ સાથે વનવાસમાં ગયાં. ભાઇ લક્ષ્મણે રામના વનવાસમા તેમજ રાવણ સામે યુદ્ધમા રામની સેવા કરી. બીજા ભાઈ ભરતે મોટા ભાઇનો હક્ક વિચારી સામી આવતી લક્ષ્મીને ઠોકર મારી, નાના ભાઇ તરીકે પોતાની ફરજ હતી તે જ બજાવી. રાજા અધર્મને ઉત્તેજન આપે છે, એવી એક દુષ્ટ પ્રજાજનને શંકા થઇ, એ શંકાને પણ અવકાશ રહેવો ન જોઇએ એટલા માટે રામે ઉગ્ર રાજધર્મ પાળ્યો અને સીતાનો ત્યાગ કર્યો; છતા પતિ તરીકે એમને સીતા ઉપર અવિચલ પ્રેમ હતો એ અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે ફરી ન પરણતાં સીતાજીની સોનાની મૂર્તિ પાસે રાખીને પોતે ચલાવી લીધું એટલાથી જણાઈ આવ્યું. રામની પિતૃભક્તિ અને રાજધર્મ, એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને એક પત્નીવ્રત–હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાથી કદિ ભૂલાવાનાં નથી.

મહાભારત જૂદી જ ઢબનો ગ્રંથ છે. એમાં રામાયણ કરતાં કુટુમ્બજાળ વિશેષ છે; અને કુટુમ્બીઓ સ્વાર્થને માટે કેવો અન્યાય કરે છે, કલહમાં ઉતરે છે ઇત્યાદિ ઘરસંસારની કાળી બાજુ પુરેપુરી બતાવી છે. તે સાથે એની ઉજળી બાજુ પણ બતાવવી બાકી રાખી નથી. જૂદા જૂદા સ્વભાવના ભાઇઓ પણ સંપથી કેવા એકત્ર રહી શકે, અને પાસેના બીજાં સગા સંબંધીઓ સાથે કેવો સ્નેહભર્યો સંબધ રાખી શકે તે પાંડવોના માંહોમાહેના અને કૃષ્ણ સાથેના સંબંધથી બતાવ્યુ છે પણ તે સાથે આની મોટી ખૂબી એ છે કે દરેક મનુષ્યમા ગુણ અને દોષ કેવા ભળેલા હોય છે, અને તેથી મનુષ્યસ્વભાવના કેવા જૂદા જૂદા નમૂનાઓ બને છે એ એમાં બહુ રસિક અને અદ્ભુત રીતે બતાવ્યું છે; અને આખી વાર્તામાથી એ સાર કાઢી આપ્યો છે કે '**यतो धर्मस्ततो जयः।**' બીજાં આખ્યાનો અનેક છે; ધર્મરહસ્ય પણ એમા બહુ ભર્યું છે અને તેથીજ મહાભારત માટે યોગ્ય કહેવાયું છે, કે "જે આમાં છે તે જ બીજે છે; અને જે આમા નથી તે બીજે કોઇ ઠેકાણે નથી."

રામાયણનો કવિઃ

રામાયણ કાવ્યના આદિ કવિ વાલ્મીકિ છે. એ વાલ્મીકિ રામના સમકાલીન હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પંડિતો પાસે ઉભો છે. જો બાલકાંડના ઉપોદ્ઘાત જેવા પહેલા ચાર સર્ગમા આપેલી હકીકત માનીએ તો રામની કથા એમણે શ્રુતિપરંપરાથી સાંભળી છે; કારણ કે નારદને ઋષિ પ્રશ્ન પૂછે છે એટલે ઉત્તમશ્લોક રામની કથા નારદ સંભળાવે છે; અને જો બીજો, લવકુશ કને રામસભામા પોતાનુ રામાયણ ગવરાવ્યાનો પ્રસંગ માનીએ તો વાલ્મીકિ સમકાલીન ઠરે ખરા. ગમે તેમ માનીએ તોપણ વાલ્મીકિ એમના વખતમા પ્રસિદ્ધ હશે. મહાભારતકાર વ્યાસ પણ પૂજ્ય ઋષિ તરીકે એમને સંભારે છે; અને એમણે રામાયણમાથી કેટ-

લોક શ્લોક સાંગોપાંગ પોતાના કાવ્યમાં ઉતારેલા જણાય છે. વાલ્મીકિ રામના સમકાલીન હતા ને તે મુનિ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા એટલે રામ-ચરિત્ર તેમણે રામના જન્મ પૂર્વે જ રચ્યું હતું એમ પણ કર્ણ-પરંપરા છે. આમ રામાયણ, રામ અને વાલ્મીકિ એ ત્રણે એક જ સમયમાં હોય એમ સ્થાપવા પ્રયત્ન થાય છે.

કાલિદાસ જેવા મહા-કવિ વાલ્મીકિના વહેતા નિર્મળ કાવ્ય-ઝરણમાંથી પ્રેરણાજલ પી તૃપ્તિ પામ્યા છે, ભવભૂતિની સરસ્વતી પણ એમાંથી ઉદ્ભવી છે. રામાયણી કથાનો રસ ઝીલનાર બીજા અસંખ્ય કવિઓ અને નાટકકારો છે, પ્રાકૃત કવિઓ તો અનેક છે. તેથી પુરોગામી આદિ કવિને બધા આવું કહી વંદન કરે છે કે ‘इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे।’

કાવ્યના કરુણ પ્રસંગોમાં સાક્ષાત્ કવિએ ભાગ ભજવેલો છે, તેથી રામાયણ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય મનાયું છે. અને એમના સમકાલીન કવિ વાલ્મીકિએ એમનો ઇતિહાસ રચ્યો છે. એ જ વાલ્મીકિ રામે તજેલા વનિતાને આશ્રય આપે છે, અને પછી લવ કુશને ઉછેરે છે ને પછી તેમના જીવનના અમર કરે એવા પ્રબંધ જેવું એક કાવ્ય રચે છે અને કુમારોને ગાતાં શીખવે છે. એક યજ્ઞ વખતે રામ વાલ્મીકિને બોલાવે છે, ત્યારે રામ સમક્ષ બેના કુમારો રામાયણ ગાય છે. આ ગાયનની અસર તથા પ્રસંગનું એકંદર પરિણામ ઘણું દુઃખ અને શોકપૂર્ણ આવે છે. ધ્રૂજતી અને નિરાશામાં ડૂબેલી સીતા આગળ આવે છે, અને પ્રતિજ્ઞા લે છે—જો હું સાચેમાચી પવિત્ર હોઉં તો ઓ ધરતી માતા! તારા ઉદરમાં મને માગ આપ. ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞાથી પૃથ્વી ફાટે છે. સિંહાસન ઉપર બેઠેલા પૃથ્વી માતા ભૂમિમાંથી એકદમ નીકળે છે, અને પોતાની વહાલી પુત્રીને એકદમ ઉંચકીને ખોળે બેસાડે છે ને પાઠ સમાપ્ત થાય છે. રામ આ નાટકથી આભા બને છે ને મહેમાનો ત્યાંથી પછી પોતાનો રાજ-દંડ લઈ નીચે ઉતરી પૃથ્વીમાં સમાવા જાય છે, ઋષિઓ વારે છે. આખર બંને પુત્રોનો રામ સ્વીકાર કરે છે, અને પોતાના શેષ દુઃખી જીવનમાં એ દ્વારા કંઈક દિલાસો ખોળે છે.

આવી રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે. બીજો આવો જ એક પ્રસંગ કાવ્યની શરૂઆતમાં કાવ્યની રચના સંબંધી આપેલો છે. વાલ્મીકિ

રામાયણની ઉત્પત્તિ

વનમાં ફરતા હોય છે, ત્યાં તમસા નદીને કાંઠે એક પારધીને ક્રૌંચના જોડામાંથી એકને મારતા એમણે જોયો. પક્ષીની મરતી વખતની ચીસ અને બીજા જીવતા રહેલાનું આક્રંદ સાંભળી ઋષિને લાગણી થઈ. એ લાગણીના આવેશમાં જે ઉદ્ગાર નીકળ્યા તે શ્લોકબદ્ધ નીકળ્યા. ‘शोकः श्लोकत्वमागतः।’ એમ ઋષિને થયું.

ખરેખર કવિતાનો ઉદ્ભવ ચિત્ત-ક્ષોભથી છે. જેમ વેદની ઋચાઓમાં સૃષ્ટિના દેખાવ જોયાથી ચિત્તમાં ઉઠેલી ઊર્મિઓનો આવિર્ભાવ છે, તેમ ચિત્તક્ષોભ થવાથી શોકાર્દ્ર હૃદય કવિની વાણી નીકળી કે

> मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
> यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥